The Compendium of the Rulings of the Qur'an And the clarification of what it contains of the Sunnah and the verses of the Criterion (Al-Furqan)

Written by Abu 'Abd Allah Muhammad bin Ahmad bin Abi Bakr al-Qurtubi (Died 671 AH)

Edited by Dr. 'Abd Allah bin 'Abd al-Muhsin al-Turki

Participated in editing this volume: Muhammad Ridwan 'Arqasusi, Maher Haboush

Volume Seventeen

Al-Risala Foundation

कुरान के आदेशों का संग्रह और सुन्नत और फुरकान (सत्य और असत्य में अंतर करने वाली पुस्तक) की आयतों में जो कुछ शामिल है उसका स्पष्टीकरण

लेखक अबू 'अब्द अल्लाह मुहम्मद बिन अहमद बिन अबी बक्र अल-कुर्तुबी (मृत्यु ६७१ हिजरी)

संपादन डॉ. 'अब्द अल्लाह बिन 'अब्द अल-मुहसिन अल-तुर्की

इस भाग के संपादन में शामिल हुए: मुहम्मद रिज़वान अरक़ासूसी, माहेर हबौश

सत्रहवाँ भाग

मुअस्ससत अल-रिसाला

الجامع لأحكام القرآن اور اس میں موجود سنت اور فرقان کی آیات کی وضاحت

تالیف ابو عبد الله محمد بن احمد بن ابی بکر القرطبی (وفات 671 ھ)

تحقیق ڈاکٹر عبد الله بن عبد المحسن الترکی

اس جلد کی تحقیق میں شریک ہوئے: محمد رضوان عرقسوسی، ماہر حبوش

سترہویں جلد

مؤسسۃ الرسالہ

Nafse Islam In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful.
WWW.NAFSEISLAM.COM

नफ़्से इस्लाम अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और अत्यंत कृपाशील है।

WWW.NAFSEISLAM.COM

نفسِ اسلام بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ WWW.NAFSEISLAM.COM

Nafse Islam

Nafse Islam

WWW.NAFSEISLAM.COM

The Compendium of the Legal Rulings of the Quran

And the Clarifier of what it contains of the Sunnah and the verses of the Furqan (the Criterion).

नफ़्से इस्लाम

नफ़्से इस्लाम

WWW.NAFSEISLAM.COM

कुरान के कानूनी प्रावधानों का संग्रह

और उसमें सुन्नत और फुरकान (कुरान) की आयतों से जो कुछ समाहित है, उसका स्पष्टीकरण करने वाला।

نفسِ اسلام

نفسِ اسلام

WWW.NAFSEISLAM.COM

الجامع لأحكام القرآن

اور اس میں جو سنت اور آیاتِ فرقان شامل ہیں ان کی وضاحت کرنے والا۔

All rights reserved for the publisher First Edition 1427 AH - 2006 AD

Nafse Islam WWW.NAFSEISLAM.COM

Al-Resalah Foundation Wata Al-Msaytbeh - Habib Abi Shahla Street - Al-Maskan Building, Beirut - Lebanon For printing, publishing and distribution Telefax: 815112-319039 Fax: 818615 P.O.Box: 117460

Al-Resalah PUBLISHERS BEIRUT/LEBANON-Telefax:815112-319039 Fax:818615-P.O.Box:117460 Email: Resalah@Cyberia.net.lb

सभी अधिकार प्रकाशक के लिए सुरक्षित हैं। प्रथम संस्करण १४२७ हिजरी - २००६ ईस्वी

नफ़्स इस्लाम WWW.NAFSEISLAM.COM

अल-रिसाला फाउंडेशन वता अल-मसैतबेह - हबीब अबी शाहला स्ट्रीट - अल-मस्कन बिल्डिंग, बेरूत - लेबनान मुद्रण, प्रकाशन और वितरण के लिए टेलीफैक्स: 815112-319039 फैक्स: 818615 पी.ओ.बॉक्स: 117460

अल-रिसाला पब्लिशर्स (Al-Resalah PUBLISHERS) बेरूत/लेबनान - टेलीफैक्स: 815112-319039 फैक्स: 818615 - पी.ओ.बॉक्स: 117460 ईमेल: Resalah@Cyberia.net.lb

تمام حقوق بحق ناشر محفوظ ہیں پہلا ایڈیشن ۱۴۲۷ھ - ۲۰۰۶ء

نفس اسلام WWW.NAFSEISLAM.COM

مؤسسۃ الرسالہ وطی المصیطبۃ - شارع حبیب ابی شہلا - بنایۃ المسکن، بیروت - لبنان برائے طباعت، اشاعت اور تقسیم ٹیلی فیکس: ۸۱۵۱۱۲-۳۱۹۰۳۹ فیکس: ۸۱۸۶۱۵ ص.ب: ۱۱۷۴۶۰

الرسالہ پبلشرز (Al-Resalah PUBLISHERS) بیروت/لبنان - ٹیلی فیکس:

815112-319039 فیکس: 818615 - ڈاک خانہ نمبر: 117460 ای میل:

Resalah@Cyberia.net.lb

Tafsir of Surah Al-Sajdah

It is Meccan, except for three verses revealed in Medina, which are the words of Allah Almighty: {Is he then who is a believer like him who is a transgressor?} until the end of three verses; this was stated by Al-Kalbi and Muqatil (1). Others said: except for five verses, from the words of Allah Almighty: {Their sides forsake their beds} to His words: {which you used to deny} (2). It consists of thirty verses. And it was said: twenty-nine.

In the Sahih, on the authority of Ibn Abbas, the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) used to recite in the Fajr prayer on Friday: {Alif, Lam, Mim. The revelation...} (Surah Al-Sajdah) and {Has there come upon man a period of time...} (Surah Al-Insan) - the Hadith (3).

Al-Darimi Abu Muhammad narrated in his "Musnad" on the authority of Jabir bin Abdullah who said: The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) would not sleep until he had recited {Alif, Lam, Mim. The revelation...} (Surah Al-Sajdah) and {Blessed is He in whose hand is the dominion} (Surah Al-Mulk) (4).

Al-Darimi said: Abu al-Mughira informed us, saying: 'Abdah narrated to us from Khalid bin Ma'dan who said: Recite the Savior (al-Munjiya), which is {Alif, Lam, Mim. The revelation...}, for it reached me that a man used to recite it, reciting nothing else, and he was full of sins. So it spread its wing over him and said: "O Lord, forgive him, for he used to recite me frequently (6)." So the Lord accepted its intercession for him and said: "Write for him a good deed for every sin."

(1) Mentioned on their authority by Al-Mawardi in 'Al-Nukat wal-'Uyun' 4/352, and narrated by Al-Nahhas in 'Al-Nasikh wal-Mansukh' 2/580 from Ibn Abbas. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 4/352. (3) Sahih Muslim (879), and it is with Ahmad (1993). Also narrated by Ahmad (10102), Al-Bukhari (891), and Muslim (880) from the Hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). (4) Sunan al-Darimi (3411), and also narrated by Ahmad (14659), Al-Tirmidhi (2892), and Al-Nasa'i in 'Amal al-Yawm wal-Laylah' (706)-(709). (5) In the manuscripts: "He narrated to us", which is an error. (6) After it in (D) and (M): "of".

सूरा अस-सजदा की व्याख्या

यह मक्की है, सिवाय तीन आयतों के जो मदीना में अवतरित हुईं, और वे अल्लाह तआला के ये शब्द हैं: {क्या वह जो मोमिन है, उस जैसा है जो फ़ासिक़ (पापी) है?} तीन आयतों के पूरा होने तक; यह अल-कल्बी और मुक़ातिल ने कहा है (१)। दूसरों ने कहा: पाँच आयतों को छोड़कर, अल्लाह तआला के इस कथन से: {उनके पहलू बिस्तरों से अलग रहते हैं} उनके इस कथन तक: {जिसे तुम झुठलाते थे} (२)। यह तीस आयतें हैं। और कहा गया है: उनतीस।

सहीह में इब्न अब्बास से रिवायत है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) जुमे के दिन फज्र की नमाज़ में पढ़ते थे: {अलिफ़, लाम, मीम। तन्ज़ील...} (सजदा), और {क्या इंसान पर ज़माने का एक ऐसा समय बीता है...} (अल-इंसान) - हदीस (३)।

अल-दारिमी अबू मुहम्मद ने अपने "मुसनद" में जाबिर बिन अब्दुल्ला के हवाले से उल्लेख किया है कि उन्होंने कहा: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) तब तक नहीं सोते थे जब तक कि वे {अलिफ़, लाम, मीम। तन्ज़ील...} (सजदा) और {बरकत वाला है वह जिसके हाथ में बादशाही है} (अल-मुल्क) न पढ़ लेते (४)।

अल-दारिमी ने कहा: अबू अल-मुग़ीरा ने हमें बताया, उन्होंने कहा: अब्दा ने हमें खालिद बिन मदान से बताया कि उन्होंने कहा: "मुन्जिया" (बचाने वाली) को पढ़ो, और वह {अलिफ़, लाम, मीम। तन्ज़ील...} है, क्योंकि मुझे यह बात पहुँची है कि एक आदमी इसे पढ़ता था, इसके अलावा कुछ नहीं पढ़ता था, और वह बहुत गुनहगार था, तो उसने (सूरा ने) उस पर अपना पर फैला दिया और कहा: "ऐ रब, इसे माफ़ कर दे, क्योंकि यह मुझे बहुत पढ़ता था (६)।" तो रब ने उसके लिए उसकी सिफ़ारिश स्वीकार कर ली और कहा: "इसके लिए हर गुनाह के बदले एक नेकी लिख दो।"

(१) अल-मावर्दी ने 'अल-नुक़त वल-'उयून' ४/३५२ में उनका उल्लेख किया है, और अल-नहहास ने 'अल-नासिख़ वल-मंसूख़' २/५८० में इब्न अब्बास से इसे उद्धृत किया है। (२) अल-नुक़त वल-'उयून ४/३५२। (३) सहीह मुस्लिम (८७९), और यह अहमद (१९९३) के पास है। इसे अहमद (१०१०२), अल-बुखारी (८९१), और मुस्लिम (८८०) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से भी उद्धृत किया है। (४) सुनन अल-दारिमी (३४११), और इसे अहमद (१४६५९), अल-तिर्मिज़ी (२८९२), और अल-नसाई ने 'अमल अल-यौम वल-लैला' (७०६)-(७०९) में भी उद्धृत किया है। (५) पांडुलिपियों में: "हद्दसना" (उसने हमें बताया), जो एक त्रुटि है। (६) (द) और (म) प्रतियों में इसके बाद: "मिन" (से) शब्द है।

تفسیر سورہ السجدہ

یہ مکی ہے، سوائے تین آیتوں کے جو مدینہ میں نازل ہوئیں، اور وہ اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: {أَفَمَن كَانَ مُؤْمِنًا كَمَن كَانَ فَاسِقًا} (کیا وہ جو مومن ہے اس شخص کی طرح ہے جو نافرمان ہے؟) تین آیتوں کے مکمل ہونے تک؛ یہ الکلبی اور مقاتل نے کہا ہے(۱)۔ اور دوسروں نے کہا: سوائے پانچ آیتوں کے، اللہ تعالیٰ کے ارشاد: {تَتَجَافَى جُنُوبُهُمْ} سے لے کر اس کے ارشاد: {الَّذِي كُنتُم بِهِ تُكَذِّبُونَ} تک(۲)۔ یہ تیس آیات ہیں۔ اور کہا گیا: انتیس۔

اور صحیح میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے مروی ہے کہ نبی کریم ﷺ جمعہ کے دن فجر کی نماز میں {الم . تَنزِيلُ} السجدہ، اور {هَلْ أَتَىٰ عَلَى الْإِنسَانِ حِينٌ مِّنَ الدَّهْرِ} پڑھا کرتے تھے - الحدیث(۳)۔

اور الدارمی ابو محمد نے اپنی "مسند" میں جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: نبی کریم ﷺ نہیں سوتے تھے یہاں تک کہ آپ {الم . تَنزِيلُ} السجدہ، اور {تَبَارَكَ الَّذِي بِيَدِهِ الْمُلْكُ} پڑھ لیتے(۴)۔

دارمی نے کہا: ہمیں ابو المغیرہ نے خبر دی، انہوں نے کہا: ہمیں عبدہ نے خالد بن معدان سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: "المنجیہ" (نجات دینے والی) کو پڑھا کرو، اور وہ {الم . تَنزِيلُ} ہے، کیونکہ مجھے یہ بات پہنچی ہے کہ ایک شخص اسے پڑھتا تھا، وہ اس کے علاوہ کچھ نہیں پڑھتا تھا، اور وہ بہت سے گناہوں والا تھا، تو اس (سورہ) نے اس پر اپنا پر پھیلا دیا اور کہا: "اے میرے رب، اسے معاف کر دے، کیونکہ یہ کثرت سے میری تلاوت کرتا تھا (۶)۔" تو رب نے اس کے حق میں اس کی سفارش قبول فرمائی اور فرمایا: "اس کے لیے ہر گناہ کے بدلے ایک نیکی لکھ دو۔"

(١) اسے ان دونوں کے حوالے سے الماوردی نے النکت والعیون ٣٥٢/٤ میں ذکر کیا ہے، اور النحاس نے الناسخ والمنسوخ ٥٨٠/٢ میں ابن عباس سے روایت کیا ہے۔ (٢) النکت والعیون ٣٥٢/٤۔ (٣) صحیح مسلم (٨٧٩)، اور یہ احمد (١٩٩٣) کے ہاں ہے۔ نیز اسے احمد (١٠١٠٢)، البخاری (٨٩١)، اور مسلم (٨٨٠) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٤) سنن الدارمی (٣٤١١)، اور اسے احمد (١٤٦٥٩)، الترمذی (٢٨٩٢)، اور النسائی نے عمل الیوم واللیلة (٧٠٦)-(٧٠٩) میں روایت کیا ہے۔ (٥) نسخوں میں ہے: "حدثنا" (اس نے ہمیں بیان کیا)، اور یہ غلطی ہے۔ (٦) نسخہ (د) اور (م) میں اس کے بعد لفظ "من" ہے۔

Surah As-Sajdah, Verses 1 - 3 | 6

And raise a degree for him (1).

In the name of Allah, the Beneficent, the Merciful

Allah the Almighty says: {Alif, Lam, Meem. (1) The revelation of the Book, about which there is no doubt, is from the Lord of the worlds. (2)}

His saying: {Alif, Lam, Meem. The revelation of the Book.} There is a consensus on the nominative case (raf') of: {The revelation of the Book}, and if it were in the accusative case (nasb) as a verbal noun (masdar), it would be permissible, as the Kufans recited: {Indeed, you are among the messengers, on a straight path. A revelation of the Exalted in Might, the Merciful} [Ya-Sin: 3-5] (2).

And 'tanzil' is nominative as a subject (mubtada'), and the predicate (khabar) is {there is no doubt in it}. Or it is a predicate of an implied subject, i.e.: this is a revelation, or: what is recited is a revelation, or: these letters are a revelation. And 'Alif, Lam, Meem' indicates the mention of letters. And it is possible that {there is no doubt in it} is in the position of a circumstantial clause (haal) for 'the Book', and {from the Lord of the worlds} is the predicate. Makki said (3): and this is the best of them.

And the meaning of: {there is no doubt in it, from the Lord of the worlds}: there is no doubt that it is from Allah; so it is not magic, nor poetry, nor soothsaying, nor legends of the ancients.

Allah the Almighty says: {Or do they say, "He invented it"? Rather, it is the truth from your Lord, [O Muhammad], that you may warn a people to whom no warner had come before you [so] perhaps they will be guided. (3)}

His saying: {Or do they say, "He invented it"}: this 'am' is the disconnected 'am' which is estimated as 'rather' (bal) and the interrogative 'alif'.

---

(1) Sunan al-Darimi (3408), and it is weak due to its irsal (missing a link in the chain). Khalid bin Ma'dan: a trustworthy worshiper who often narrates mursal hadiths, and Abu al-Mughirah: he is Abd al-Quddus bin al-Hajjaj, trustworthy. Likewise in 'Taqrib al-Tahdhib'. And 'Abdah: she is the daughter of Khalid bin Ma'dan, mentioned by Ibn Hibban in 'al-Thiqat' 307/7. (2) This is the recitation of Hafs, Ibn 'Amir, Hamza, and al-Kisa'i. The rest of the Seven recited it with a damma on the lam. Al-Sab'ah p. 539, and al-Taysir p. 183. The commentary is from 'I'rab al-Qur'an' by al-Nahhas 291/3. (3) In 'Mushkil I'rab al-Qur'an' 567/2, and what precedes it is from it.

सूरह अस-सजदा, आयतें 1 - 3 | 6

और उसके लिए एक दर्जा ऊँचा करें (1)।

अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत कृपाशील, परम दयालु है।

अल्लाह तआला का कथन है: {अलिफ़, लाम, मीम। (1) किताब का उतारा जाना, जिसमें कोई संदेह नहीं, संसार के पालनहार की ओर से है। (2)}

अल्लाह का कथन: {अलिफ़, लाम, मीम। किताब का उतारा जाना।} 'किताब का उतारा जाना' (तंज़ीलुल किताब) को पेश (रफ़ा) के साथ पढ़ने पर सर्वसम्मति है, और यदि इसे मस़्दर (क्रियावाचक संज्ञा) के रूप में ज़बर (नस्ब) के साथ पढ़ा जाता तो भी जायज़ होता, जैसा कि कूफ़ियों ने पढ़ा: {निश्चय ही तुम रसूलों में से हो, सीधे मार्ग पर। ज़बरदस्त, अत्यंत दयावान की ओर से उतारा हुआ।} [यासिन: 3-5] (2)।

और 'तंज़ीलु' मुबतदा (विषय) होने के कारण पेश के साथ है, और 'ला रैबा फ़ीहि' (उसमें कोई संदेह नहीं) इसकी ख़बर (विधेय) है। या यह एक छिपे हुए मुबतदा की ख़बर है, अर्थात: यह उतारा हुआ है, या: जो पढ़ा जा रहा है वह उतारा हुआ है, या: ये अक्षर उतारे हुए हैं। और 'अलिफ़, लाम, मीम' अक्षरों के उल्लेख का संकेत देता है। और यह भी संभव है कि 'ला रैबा फ़ीहि' 'किताब' के लिए हाल (अवस्था) के स्थान पर हो, और 'मिर्रब्बिल आलमीन' ख़बर हो। मक्की ने कहा (3): और यह उन सभी में सबसे बेहतर है।

और 'संसार के पालनहार की ओर से उसमें कोई संदेह नहीं' का अर्थ है: इसमें कोई संदेह नहीं कि यह अल्लाह की ओर से है; तो यह न तो जादू है, न कविता, न भविष्यवाणी और न ही पूर्वजों की कथाएँ।

अल्लाह तआला का कथन है: {क्या वे कहते हैं कि उसने इसे स्वयं गढ़ लिया है? बल्कि वह तुम्हारे रब की ओर से सत्य है, ताकि तुम उस जाति को डराओ जिसके पास तुमसे पहले कोई डराने वाला नहीं आया, ताकि वे मार्गदर्शन प्राप्त कर सकें। (3)}

अल्लाह का कथन: {क्या वे कहते हैं कि उसने इसे स्वयं गढ़ लिया है}: यह 'अम' मुनक़तिआ (विच्छिन्न) है जिसे 'बल' (बल्कि) और 'अलिफ़' (प्रश्नवाचक) के रूप में माना जाता है।

(1) सुनन अद-दारिमी (3408), और यह इरसाल (कड़ी टूटी होने) के कारण कमज़ोर है। खालिद बिन मादान: एक विश्वसनीय उपासक जो बहुत अधिक इरसाल करते हैं, और अबू अल-मुग़ीरा: वे अब्दुल क़ुद्दूस बिन अल-हज्जाज हैं, जो विश्वसनीय हैं। 'तक़रीब अल-तहज़ीब' में भी ऐसा ही है। और अबदा: वह खालिद बिन मादान की बेटी हैं, जिनका उल्लेख इब्न हिब्बान ने 'अथ-थिकात' 307/7 में किया है। (2) यह हफ़्स, इब्न आमिर, हमज़ा और अल-किसाई की क़िरात है। सात में से बाक़ी लोगों ने लाम पर पेश (दम्मा) के साथ पढ़ा है। अस-सबअह पृ. 539, और अत-तयसीर पृ. 183। यह टिप्पणी अन-नहहास की 'इअराब अल-क़ुरआन' 291/3 से ली गई है। (3) 'मुश्किल इअराब अल-क़ुरआन' 567/2 में, और इससे पहले का हिस्सा भी वहीं से है।

اور اس کے لیے ایک درجہ بلند کرو (۱)۔

اللہ کے نام سے جو بہت مہربان، نہایت رحم کرنے والا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿الم ۱ تَنزِيلُ الْكِتَابِ لَا رَيْبَ فِيهِ مِن رَّبِّ الْعَالَمِينَ ۲﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿الم . تَنزِيلُ الْكِتَابِ﴾ "تَنزِيلُ الْكِتَابِ" کو رفع (پیش) کے ساتھ پڑھنے پر اتفاق ہے، اور اگر یہ مصدر ہونے کی بنا پر منصوب (زبر کے ساتھ) ہوتا تو بھی جائز ہوتا، جیسا کہ کوفیوں نے پڑھا ہے: ﴿إِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ . عَلَىٰ صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ . تَنزِيلَ الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ﴾ یس: ۳-۵۔

اور "تَنْزِيلُ" مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہے، اور اس کی خبر ﴿لَا رَيْبَ فِيهِ﴾ ہے۔ یا یہ کسی پوشیدہ مبتدا کی خبر ہے، یعنی: یہ اتاری ہوئی ہے، یا: پڑھی جانے والی اتاری ہوئی ہے، یا: یہ حروف اتارے ہوئے ہیں۔ اور "الم" حروف کے ذکر پر دلالت کرتا ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ ﴿لَا رَيْبَ فِيهِ﴾ "الکتاب" سے حال واقع ہو، اور ﴿مِن رَّبِّ الْعَالَمِينَ﴾ خبر ہو۔ مکی رحمہ اللہ نے کہا (۳): یہ ان میں سب سے بہتر (توجیہ) ہے۔

اور ﴿لَا رَيْبَ فِيهِ مِن رَّبِّ الْعَالَمِينَ﴾ کے معنی ہیں: اس میں کوئی شک نہیں کہ یہ اللہ کی طرف سے ہے، پس یہ نہ جادو ہے، نہ شعر، نہ کہانت اور نہ ہی اگلوں کے افسانے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ بَلْ هُوَ الْحَقُّ مِن رَّبِّكَ لِتُنذِرَ قَوْمًا مَّا أَتَاهُم مِّن نَّذِيرٍ مِّن قَبْلِكَ لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ ۳﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ﴾ یہ "أَمْ" منقطعہ ہے جو "بَل" (بلکہ) اور ہمزہ استفہام کے قائم مقام ہے۔

(١) سنن دارمی (٣٤٠٨)، اور یہ مرسل ہونے کی وجہ سے ضعیف ہے۔ خالد بن معدان: ثقہ عابد ہیں جو بہت زیادہ ارسال کرتے ہیں، اور ابومغیرہ: یہ عبدالقدوس بن حجاج ہیں، ثقہ ہیں۔ اسی طرح "تقریب التہذیب" میں ہے۔ اور عبدہ: یہ خالد بن معدان کی بیٹی ہیں جنہیں ابن حبان نے "الثقات" ٣٠٧/٧ میں ذکر کیا ہے۔ (٢) اور یہ حفص، ابن عامر، ہمزہ اور کسائی کی قرات ہے، اور سبعہ قرآء میں سے باقی حضرات نے لام کے ضمہ (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے۔ "السبعہ" ص ٥٣٩، اور "التیسیر" ص ١٨٣۔ اور یہ عبارت نحاس کی "اعراب القرآن" ٢٩١/٣ سے ہے۔ (٣) "مشکل اعراب القرآن" ٥٦٧/٢ میں، اور اس سے پہلے والی عبارت بھی وہیں سے ہے۔

ﻭ Surah As-Sajdah: Verses 3 - 4

...the interrogation, meaning: Nay, do they say(1). It indicates a transition from one topic to another. For He, Almighty and Majestic, established that it is a revelation from the Lord of the Worlds, and that there is no doubt in that. Then He turned away from that to His saying: {Or do they say, "He invented it"?} meaning: he fabricated and made it up. {Nay, it is the truth from your Lord} refuted their claim of fabrication. {that you may warn a people} Qatadah said: meaning Quraysh, they were an illiterate nation to whom no warner had come before Muhammad (2)ﷺ. And {that you may warn} is connected to what is before it, so one should not stop at "from your Lord". It is also possible that it relates to something omitted, the estimation being: He revealed it so that you may warn a people. In this case, it is permissible to stop at "from your Lord"(3). And the word "ma" in His saying: {no [warner] came to them} is a negation. {from any warner} is a conjunction, and "warner" is in the nominative case, and he is the one who informs and frightens. It was said: The "people" intended are the people of the 'Fatra' (interval) between Jesus and Muhammad, peace be upon them; as said by Ibn Abbas and Muqatil(4). And it was said: The argument was established by Allah, Mighty and Majestic, against them through the warnings of previous messengers even if they did not see a messenger themselves, and this meaning has been mentioned previously(5). The Almighty's saying: {It is Allah who created the heavens and the earth and whatever is between them in six days; then He established Himself above the Throne. You have not besides Him any protector or any intercessor; so will you not be reminded?} The Almighty's saying: {It is Allah who created the heavens and the earth and whatever is between them in six days} He introduced them to the perfection of His power so that they might listen to the Quran and reflect upon it. The meaning of "created" is: innovated and brought into existence after non-existence and after it was nothing. {In six days} from Sunday to the end of Friday. Al-Hasan said: Of the days of this world. Ibn Abbas said: Each day of the six days in which Allah created the heavens...

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 4/203, and al-Imla' by al-Ukbari 4/183. (2) Reported by al-Tabari 18/590. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/357. (4) Mentioned by al-Baghawi in his tafsir 3/497, and Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 4/357. (5) See 13/44, and the previous discussion on the people of the interval 7/390.

٧ सूरा अस-सजदा: आयतें 3 - 4

...प्रश्नवाचक, यानी: क्या वे कहते हैं(1)। यह एक विषय से दूसरे विषय की ओर संक्रमण को दर्शाता है। क्योंकि उन्होंने, सर्वशक्तिमान और प्रतापी ने, यह स्थापित किया कि यह संसारों के रब की ओर से एक अवतरण है, और इसमें कोई संदेह नहीं है। फिर उन्होंने इससे हटकर अपने इस कथन की ओर ध्यान दिलाया: {या वे कहते हैं, "उसने इसे गढ़ लिया है"?} यानी: उसने इसे बना लिया और गढ़ लिया। {बल्कि यह आपके रब की ओर से सत्य है} ने उनके गढ़ने के दावे को झुठला दिया। {ताकि आप एक ऐसी कौम को डराएं} कतदाह ने कहा: यानी कुरैश, वे एक अनपढ़ कौम थे जिनके पास मुहम्मद ﷺ से पहले कोई डराने वाला नहीं आया था(2)। और {ताकि आप डराएं} इससे पहले वाले हिस्से से जुड़ा है, इसलिए "अपने रब की ओर से" पर रुकना नहीं चाहिए। यह भी संभव है कि यह किसी लोप (omitted) चीज़ से संबंधित हो, जिसका अनुमान है: उन्होंने इसे इसलिए उतारा ताकि आप एक कौम को डराएं। इस मामले में, "अपने रब की ओर से" पर रुकना जायज़ है(3)। और उनके कथन में "मा": {नहीं [डराने वाला] उनके पास आया} निषेध (negation) है। {किसी भी डराने वाले से} एक संयोजन है, और "नज़ीर" (डराने वाला) कर्ता कारक में है, और वह वह है जो सूचित करता है और डराता है। यह कहा गया: इस कौम से मुराद ईसा और मुहम्मद (उन पर शांति हो) के बीच के'फ़तरा' (अंतराल) के लोग हैं; जैसा कि इब्न अब्बास और मुक़ातिल ने कहा(4)। और यह कहा गया: अल्लाह, सर्वशक्तिमान और प्रतापी, का तर्क उन पर पिछले रसूलों की चेतावनियों के माध्यम से स्थापित था, भले ही उन्होंने खुद किसी रसूल को न देखा हो, और यह अर्थ पहले भी उल्लेख किया गया है(5)। अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह ही है जिसने आकाशों और धरती को और जो कुछ उनके बीच है, छह दिनों में पैदा किया; फिर वह अर्श (सिंहासन) पर सुशोभित हुआ। उसके सिवा न तुम्हारा कोई समर्थक है और न कोई सिफ़ारिश करने वाला; तो क्या तुम नसीहत हासिल नहीं करते?} अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह ही है जिसने आकाशों और धरती को और जो कुछ उनके बीच है, छह दिनों में पैदा किया} उसने उन्हें अपनी शक्ति की पूर्णता से परिचित कराया ताकि वे कुरआन को सुनें और उस पर विचार करें। "खलका" (पैदा किया) का अर्थ है: शून्य से अस्तित्व में लाना और उसके कुछ न होने के बाद उसे बनाना। {छह दिनों में} रविवार से शुक्रवार के अंत तक। अल-हसन ने कहा: दुनिया के दिनों में से। इब्न अब्बास ने कहा: उन छह दिनों में से प्रत्येक दिन जिनमें अल्लाह ने आकाशों को बनाया...

(1) मआनी अल-कुरआन अल-ज़ज्जाज 4/203, और अल-इमला अल-उकबारी 4/183। (2) अल-तबरी 18/590 द्वारा उद्धृत। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/357। (4) अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 3/497 में और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/357 में इसका उल्लेख किया है। (5) देखिए 13/44, और अंतराल के लोगों (अहल अल-फ़तरा) पर पिछली चर्चा 7/390।

۷ سورہ السجدہ: آیات 3 - 4

استفہام، یعنی: بلکہ کیا وہ کہتے ہیں(1)۔ یہ ایک بات سے دوسری بات کی طرف منتقلی پر دلالت کرتا ہے، کیونکہ اللہ عزوجل نے ثابت کیا کہ یہ رب العالمین کی طرف سے نازل کردہ ہے، اور یہ کہ اس میں کوئی شک نہیں، پھر اس سے اعراض کرتے ہوئے اپنے اس قول کی طرف متوجہ کیا: {أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ} (یا کیا وہ کہتے ہیں کہ اس نے اسے گھڑ لیا ہے؟) یعنی: اسے بنا لیا اور ایجاد کر لیا۔ {بَلْ هُوَ الْحَقُّ مِن رَّبِّكَ} (بلکہ یہ تمہارے رب کی طرف سے حق ہے) نے ان کے افترا کے دعوے کی تکذیب کی۔ {لِتُنذِرَ قَوْمًا} (تاکہ آپ ایک ایسی قوم کو ڈرائیں) قتادہ نے کہا: یعنی قریش، وہ ایک ان پڑھ قوم تھے جن کے پاس محمد ﷺ سے پہلے کوئی ڈرانے والا نہیں آیا تھا(2)۔ اور {لِتُنذِرَ} اپنے ماقبل سے متعلق ہے اس لیے "من ربک" پر وقف نہیں کیا جائے گا۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ کسی محذوف سے متعلق ہو، تقدیر یہ ہوگی: اسے نازل کیا تاکہ آپ ایک قوم کو ڈرائیں، اس صورت میں "من ربک" پر وقف جائز ہے(3)۔ اور اللہ کے قول {مَا أَتَىٰهُم} میں "ما" نفی کے لیے ہے۔ {مِن نَّذِيرٍ} میں "من" زائدہ صلہ ہے، اور "نذیر" حالت رفع میں ہے، اور وہ آگاہ کرنے والا ڈرانے والا ہوتا ہے۔ اور کہا گیا: قوم سے مراد عیسیٰ اور محمد علیہما السلام کے درمیانی وقفے (اہلِ فترہ) کے لوگ ہیں؛ یہ ابن عباس اور مقاتل نے کہا ہے(4)۔ اور یہ بھی کہا گیا: اللہ جل وعز کی حجت ان پر پچھلے رسولوں کے ڈرانے سے ثابت تھی اگرچہ انہوں نے کسی رسول کو نہ دیکھا ہو، اور یہ معنی پہلے گزر چکا ہے(5)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ مَا لَكُم مِّن دُونِهِ مِن وَلِيٍّ وَلَا شَفِيعٍ أَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ} (اللہ ہی ہے جس نے آسمانوں اور زمین کو اور جو کچھ ان کے درمیان ہے چھ دنوں میں پیدا کیا، پھر وہ عرش پر مستوی ہوا، تمہارے لیے اس کے سوا نہ کوئی حمایتی ہے اور نہ کوئی سفارشی، تو کیا تم

نصیحت حاصل نہیں کرتے؟) اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ} اس نے انہیں اپنی قدرتِ کاملہ سے روشناس کرایا تاکہ وہ قرآن سنیں اور اس میں غور و فکر کریں۔ اور "خلق" کے معنی ہیں: عدم سے ایجاد کرنا اور وجود بخشنا اس کے بعد کہ وہ کچھ نہ تھی۔ {فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ} اتوار کے دن سے جمعہ کے آخری دن تک۔ حسن بصری نے کہا: دنیا کے دنوں میں سے۔ اور ابن عباس نے کہا: ان چھ دنوں میں سے ہر دن جن میں اللہ نے آسمانوں کو پیدا کیا...

(1) معانی القرآن للزجاج 203/4، اور الإملاء للعكبري 183/4۔ (2) اسے طبری نے 590/18 میں روایت کیا ہے۔ (3) المحرر الوجیز 357/4۔ (4) بغوی نے اپنی تفسیر 3/497 میں اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 357/4 میں ان کا ذکر کیا ہے۔ (5) دیکھیے 44/13، اور اہل فترہ پر گزشتہ گفتگو 390/7۔

Surah as-Sajdah: Verses 4 - 5

8

...and the earth is its extent, a thousand years of the years of this world. Ad-Dahhak said: in six thousand years, i.e., in a duration of six days from the days of the Hereafter(1).

{Then He established Himself upon the Throne} This was discussed previously in "Al-A'raf" and "Al-Baqarah"(2) and others, and we have mentioned what scholars have said about that comprehensively in "Al-Kitab al-Asna fi Sharh Asma' Allah al-Husna"(3). "Thumma" (Then) is not for sequence here, but rather it means "wa" (and).

{You have not besides Him any protector or any intercessor} i.e., there is no protector for the disbelievers to prevent them from their punishment "nor any intercessor". Raising (nominative case) based on the position is permissible(4). {Will you not then remember?} regarding His power and His creations.

His Almighty's saying: {He regulates the affair from the heaven to the earth; then it will ascend to Him in a Day, the extent of which is a thousand years of those which you count. ۝5}

His Almighty's saying: {He regulates the affair from the heaven to the earth} Ibn Abbas said: He sends down decree and destiny(5). It was also said: He sends down revelation with Gabriel(6). Amr bin Murrah narrated from Abdul Rahman bin Sabit who said: Four regulate the affairs of the world: Gabriel, Michael, the Angel of Death, and Israfil, peace be upon them all. As for Gabriel, he is entrusted with winds and armies; as for Michael, he is entrusted with rain and water; as for the Angel of Death, he is entrusted with taking souls; and as for Israfil, he descends with the command to them(7).

---

(1) The sayings of Ibn Abbas and ad-Dahhak were recorded by at-Tabari 18/594. Ibn Atiyyah said in al-Muharrar al-Wajiz 4/358: This is a weak opinion, the wording of this verse is forced upon it, and it is rejected by the hadiths that explained the days of Allah the Almighty's creation of creatures. (2) 9/238 and onwards, and 1/380 and onwards. (3) Page 187 and onwards. (4) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 3/291. (5) Mentioned by al-Wahidi in al-Wasit 3/450, and al-Baghawi 3/497 without attribution. (6) Tafsir al-Baghawi 3/497. (7) Al-Nukat wal-Uyun 4/353, and extracted by Abu al-

Layth in the Tafsir 3/28, and Abu al-Shaykh in al-Azama (378) and (380), and al-Bayhaqi in al-Shu'ab (158).

सूरह अस-सजदा: आयतें 4 - 5

8

...और पृथ्वी उसका परिमाण दुनिया के वर्षों के एक हजार साल है। अद-दहाक ने कहा: छः हजार वर्षों में, यानी: परलोक के दिनों के छह दिनों की अवधि में(1)।

{फिर वह अर्श (सिंहासन) पर प्रतिष्ठित हुआ} इसका उल्लेख "अल-अराफ़" और "अल-बकराह"(2) और अन्य में किया जा चुका है, और हमने विद्वानों के उस पर मत "अल-किताब अल-अस्मा फी शरह अस्मा अल्लाह अल-हुस्ना"(3) में विस्तार से बताए हैं। "थुम्मा" (फिर) यहाँ क्रम के लिए नहीं है, बल्कि इसका अर्थ "वा" (और) है।

{तुम्हारे लिए उसके सिवा कोई संरक्षक और कोई सिफारिशी नहीं है} अर्थात: काफ़िरों के लिए कोई ऐसा संरक्षक नहीं है जो उन्हें उनके अज़ाब (दंड) से बचा सके"और न ही कोई सिफारिशी"। स्थान के आधार पर रफ़अ (प्रथमा विभक्ति) की अनुमति है(4)। {तो क्या तुम याद नहीं करते?} उसकी शक्ति और उसकी रचनाओं के बारे में।

अल्लाह तआला का कहना है: {वह आकाश से पृथ्वी तक कार्यों का संचालन करता है; फिर वे उसकी ओर एक ऐसे दिन में ऊपर चढ़ते हैं जिसका माप तुम्हारे हिसाब से एक हज़ार वर्ष है। ۝5}

अल्लाह तआला का कहना है: {वह आकाश से पृथ्वी तक कार्यों का संचालन करता है} इब्न अब्बास ने कहा: वह कज़ा और क़दर (भाग्य और नियति) को उतारता है(5)। यह भी कहा गया है: वह जिब्रील के साथ वह्य (रहस्योद्घाटन) उतारता है(6)। अम्र बिन मुर्रह ने अब्दुर्रहमान बिन साबित से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: दुनिया के मामलों का संचालन चार करते हैं: जिब्रील, मीकाईल, मौत का फरिश्ता और इसराफिल, उन सभी पर अल्लाह की शांति हो। जहाँ तक जिब्रील का सवाल है, वह हवाओं और सेनाओं के लिए जिम्मेदार हैं; जहाँ तक मीकाईल का सवाल है, वह वर्षा और जल के लिए जिम्मेदार हैं; जहाँ तक मौत के फरिश्ते का सवाल है, वह आत्माओं को निकालने के लिए जिम्मेदार हैं; और जहाँ तक इसराफिल का सवाल है, वह उन पर आदेश लेकर उतरते हैं(7)।

---

(1) इब्न अब्बास और अद-दहाक के कथनों को अत्तबरी 18/594 द्वारा उद्धृत किया गया है। इब्न अतिय्याह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/358 में कहा: यह एक कमज़ोर राय है, इस आयत के शब्द इस पर मजबूर किए गए हैं, और यह उन हदीसों द्वारा अस्वीकार कर दिया गया है जिन्होंने अल्लाह

तआला द्वारा प्राणियों की रचना के दिनों की व्याख्या की है। (2) 9/238 और उसके बाद, और 1/380 और उसके बाद। (3) पृष्ठ 187 और उसके बाद। (4) इराब अल-कुरान अन-नहहास द्वारा 3/291। (5) अल-वाहिदी ने अल-वसीत 3/450 में इसका उल्लेख किया है, और अल-बगवी 3/497 में बिना किसी श्रेय के। (6) तफ़सीर अल-बगवी 3/497। (7) अल-नुक़त वल-उयून 4/353, और अबू अल-लैथ द्वारा तफ़सीर 3/28 में उद्धृत, और अबू अल-शैख द्वारा अल-अज़मा (378) और (380) में, और अल-बैहक़ी द्वारा अल-शुअब (158) में।

سورة السجدہ: آیات 4 - 5

8

...اور زمین، اس کی مقدار دنیا کے سالوں کے ایک ہزار سال ہے۔ ضحاک نے کہا: چھ ہزار سال میں، یعنی: آخرت کے دنوں کے چھ دنوں کی مدت میں(1)۔

{پھر وہ عرش پر مستوی ہوا} اس کا تذکرہ "الاعراف" اور "البقرہ"(2) وغیرہ میں پہلے گزر چکا ہے، اور ہم نے اس سلسلے میں علماء کے اقوال کو "الكتاب الاسنى في شرح اسماء الله الحسنى"(3) میں تفصیل سے بیان کیا ہے۔ لفظ "ثم" (پھر) یہاں ترتیب کے لیے نہیں ہے بلکہ "واؤ" (اور) کے معنی میں ہے۔

{تمہارے لیے اس کے سوا نہ کوئی حمایتی ہے اور نہ کوئی سفارشی} یعنی: کافروں کے لیے کوئی ایسا ولی نہیں جو انہیں ان کے عذاب سے بچا سکے "اور نہ کوئی سفارشی"۔ مقام کے اعتبار سے رفع (پیش) جائز ہے(4)۔ {تو کیا تم نصیحت حاصل نہیں کرتے؟} اس کی قدرت اور اس کی مخلوقات کے بارے میں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {وہی آسمان سے زمین تک کے کام کی تدبیر کرتا ہے پھر وہ (کام) اس کی طرف ایک ایسے دن میں چڑھے گا جس کی مقدار تمہاری گنتی کے مطابق ایک ہزار سال ہے ۝5}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {وہی آسمان سے زمین تک کے کام کی تدبیر کرتا ہے} ابن عباس نے فرمایا: وہ قضا اور قدر کو نازل کرتا ہے(5)۔ اور کہا گیا ہے: وہ جبرئیل کے ساتھ وحی نازل کرتا ہے(6)۔ عمرو بن مرہ نے عبدالرحمن بن سابط سے روایت کی، انہوں نے کہا: دنیا کے معاملات

کی تدبیر چار (فرشتے) کرتے ہیں: جبرئیل، میکائیل، ملک الموت اور اسرافیل، ان سب پر اللہ کی رحمتیں ہوں۔ جہاں تک جبرئیل کا تعلق ہے وہ ہواؤں اور لشکروں پر مقرر ہیں، اور میکائیل بارش اور پانی پر مقرر ہیں، اور ملک الموت روحوں کو قبض کرنے پر مقرر ہیں، اور اسرافیل ان پر حکم لے کر نازل ہوتے ہیں(7)۔

---

(1) ابن عباس اور ضحاک کے قول کو طبری نے 18/594 میں روایت کیا ہے۔ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 4/358 میں کہا: یہ قول ضعیف ہے، اس آیت کے الفاظ اس پر زبردستی فٹ کیے گئے ہیں، اور یہ ان احادیث کے خلاف ہے جنہوں نے اللہ تعالیٰ کی مخلوقات کی تخلیق کے ایام کو واضح کیا ہے۔ (2) 9/238 اور اس کے بعد، اور 1/380 اور اس کے بعد۔ (3) ص 187 اور اس کے بعد۔ (4) اعراب القرآن للنحاس 3/291۔ (5) اسے واحدی نے الوسیط 3/450 میں اور بغوی نے 3/497 میں بغیر حوالے کے ذکر کیا ہے۔ (6) تفسیر بغوی 3/497۔ (7) النکت والعیون 4/353، اور اسے ابو اللیث نے التفسیر 3/28 میں، اور ابو الشیخ نے العظمۃ (378) اور (380) میں، اور بیہقی نے الشعب (158) میں روایت کیا ہے۔

Surah Al-Sajdah: Verse 5 9

It has been said: Verily, the Throne is the place of governance, just as what is below the Throne is the place of detailing; Allah Almighty said: {He established Himself above the Throne and subjected the sun and the moon, each running [its course] for a specified term. He arranges [each] matter; He details the signs} [Ar-Ra'd: 2], and what is below the heavens is the place of distribution; Allah Almighty said: {And We have certainly distributed it among them that they might be reminded} [Al-Furqan: 50]. His words, the Almighty: {then it will ascend to Him}. Yahya ibn Salam said: It is Gabriel ascending to heaven after descending with revelation. Al-Naqqash said: He is the angel who manages the command from heaven to earth. It was also said: It is the reports of the people of the earth ascending to Him with their bearers from among the angels; as said by Ibn Shajarah (1). {on a Day the extent of which is a thousand years of those which you count}. And it was said: {then it will ascend to Him} meaning: that matter and governance return to Him after the end of this world {on a Day the extent of which is a thousand years} which is the Day of Resurrection. Based on the previous views, the implicit reference in "ascends" (ya'ruju) is to the angel, even if he wasn't explicitly mentioned because he is understood from the context. This was stated explicitly in [Surah] "Sa'ala Sa'il" [Al-Ma'arij]: {The angels and the Spirit will ascend to Him} [Al-Ma'arij: 4]. The pronoun in {to Him} refers to heaven according to the language of those who mention it as masculine, or to the place of the angel to whom he returns. Or to the Name of Allah Almighty; meaning: to the place He has designated. When it returns to Allah, it has returned to heaven, i.e., to Sidrat al-Muntaha; for to it ascends what is taken up from the earth, and from it descends what is brought down to it. This meaning is established in "Sahih" Muslim (2). The "hu" (pronoun) in "its extent" (miqdaru-hu) refers back to the governance, meaning: the extent of that governance was a thousand

---

(1) Al-Mawardi mentioned these views in "Al-Nukat wa al-'Uyun" 4/253-254. (2) Number (173), and it is in Ahmad (3665), from the hadith of Abdullah ibn Mas'ud, may Allah be pleased with him. Its wording: "When the Messenger of Allah (peace be upon him) was taken on the Night Journey, he was taken to Sidrat al-Muntaha, which is in the sixth heaven. To it ends what ascends from the earth and is taken from there, and to it ends what descends from above it and is taken from there..."

सूरह अस-सजदा: आयत 5 9

कहा गया है: वास्तव में अर्श (सिंहासन) शासन का स्थान है, जैसे अर्श के नीचे का स्थान विस्तार का स्थान है; अल्लाह तआला ने फरमाया: {फिर वह अर्श पर स्थिर हुआ और सूरज और चाँद को वश में किया, प्रत्येक एक निश्चित अवधि तक चलता है। वह कार्यों का प्रबंध करता है; वह संकेतों को विस्तार से बताता है} [अर-रअद: 2], और आसमानों के नीचे का स्थान वितरण का स्थान है; अल्लाह तआला ने फरमाया: {और हमने निश्चित रूप से इसे उनके बीच वितरित किया ताकि वे याद रखें} [अल-फ़ुरक़ान: 50]। अल्लाह का कथन: {फिर वह उसकी ओर चढ़ेगा}। यह्या इब्न सलाम ने कहा: यह जिब्रिल हैं जो वही (प्रकाशना) लेकर उतरने के बाद आसमान की ओर चढ़ते हैं। अल-नक्काश ने कहा: वह वह फरिश्ता है जो आसमान से ज़मीन तक के कार्यों का प्रबंध करता है। और कहा गया: यह ज़मीन के लोगों की खबरें हैं जो फरिश्तों के साथ उसकी ओर चढ़ती हैं; यह इब्न शजरह (1) ने कहा। {एक ऐसे दिन में जिसकी अवधि तुम्हारे गिनने के अनुसार एक हजार वर्ष है}। और कहा गया: {फिर वह उसकी ओर चढ़ेगा} यानी: वह मामला और प्रबंध दुनिया के अंत के बाद उसकी ओर लौट जाता है {एक ऐसे दिन में जिसकी अवधि एक हजार वर्ष है} और वह कयामत का दिन है। पिछले कथनों के आधार पर; "यअ्रुजु" (चढ़ता है) में सर्वनाम फरिश्ते की ओर संकेत है, और उसका उल्लेख स्पष्ट रूप से नहीं किया गया क्योंकि वह संदर्भ से समझा जा रहा है, और यह स्पष्ट रूप से [सूरह] "सअ़ला साइल" [अल-मआरिज] में आया है: {फरिश्ते और रूह उसकी ओर चढ़ते हैं} [अल-मआरिज: 4]। और {उसकी ओर} में सर्वनाम उन लोगों की भाषा के अनुसार आसमान की ओर लौटता है जो इसे पुल्लिंग मानते हैं, या उस फरिश्ते के स्थान की ओर जिसकी ओर वह लौटता है। या अल्लाह तआला के नाम की ओर; और तात्पर्य उस स्थान से है जो उसने उसके लिए निर्धारित किया है। और जब वह अल्लाह की ओर लौटी, तो वह आसमान की ओर लौटी, यानी: सिदरा अल-मुंतहा की ओर; क्योंकि इसी की ओर वह चीज़ चढ़ती है जो ज़मीन से ऊपर ले जाई जाती है, और यहीं से वह चीज़ उतरती है जो ऊपर से लाई जाती है, इसका अर्थ "सहीह" मुस्लिम (2) में प्रमाणित है। और "मिक़्दारुहु" में "हु" (सर्वनाम) प्रबंध की ओर लौट रहा है, और अर्थ यह है: उस प्रबंध की अवधि एक हजार थी...

---

(1) अल-मावर्दी ने इन कथनों का उल्लेख "अल-नुकात वल-'उयून" 4/253-254 में किया है। (2) संख्या (173), और यह अहमद (3665) में है, और यह अब्दुल्ला इब्न मसूद रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से है, जिसके शब्द हैं: "जब रसूल अल्लाह ﷺ को मेराज पर ले जाया गया, तो उन्हें सिदरा

अल-मुंतहा तक ले जाया गया, जो छठे आसमान में है, वहीं तक वह चीज़ पहुँचती है जो ज़मीन से ऊपर चढ़ाई जाती है और वहाँ से ले ली जाती है, और वहीं तक वह चीज़ पहुँचती है जो ऊपर से नीचे उतारी जाती है और वहाँ से ले ली जाती है..."

سورہ السجدہ: آیت ۵ ۹

کہا گیا ہے کہ: بے شک عرش تدبیر (انتظام) کا مقام ہے، جس طرح عرش کے نیچے والا مقام تفصیل کا مقام ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {پھر وہ عرش پر مستوی ہوا اور اس نے سورج اور چاند کو مسخر کر دیا، ہر ایک ایک مقررہ وقت تک چلتا رہے گا، وہ معاملے کی تدبیر کرتا ہے، وہ نشانیاں تفصیل سے بیان کرتا ہے} [الرعد: ۲]، اور آسمانوں سے نیچے والا مقام تصریف (پھیرنے یا تقسیم کرنے) کا مقام ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور بیشک ہم نے اسے ان کے درمیان طرح طرح سے بیان کیا (یا تقسیم کیا) تاکہ وہ نصیحت حاصل کریں} [الفرقان: ۵۰]۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر وہ اس کی طرف چڑھے گا}۔ یحییٰ بن سلام نے کہا: یہ جبریلؑ ہیں جو وحی لے کر اترنے کے بعد آسمان کی طرف چڑھتے ہیں۔ النقاش نے کہا: وہ فرشتہ ہے جو آسمان سے زمین تک کے معاملے کی تدبیر کرتا ہے۔ اور کہا گیا: یہ زمین والوں کی خبریں ہیں جو فرشتوں کے ساتھ اس کی طرف چڑھتی ہیں؛ یہ ابن شجرہ (۱) نے کہا۔ {ایسے دن میں جس کی مقدار تمہارے شمار کے مطابق ایک ہزار سال ہے}۔ اور کہا گیا: {پھر وہ اس کی طرف لوٹتا ہے} یعنی: وہ معاملہ اور تدبیر دنیا کے خاتمے کے بعد اس کی طرف لوٹ جاتی ہے {ایسے دن میں جس کی مقدار ایک ہزار سال ہے} اور وہ قیامت کا دن ہے۔ گزشتہ اقوال کی روشنی میں؛ "یعرج" (چڑھتا ہے) میں ضمیر فرشتے کی طرف اشارہ ہے، اور اس کا ذکر اس لیے نہیں کیا گیا کیونکہ وہ معنی سے سمجھ آ رہا ہے، اور یہ صراحت کے ساتھ [سورہ] "سأل سائل" [المعارج] میں آیا ہے: {فرشتے اور روح اس کی طرف چڑھتے ہیں} [المعارج: ۴]۔ اور {اس کی طرف} میں ضمیر آسمان کی طرف لوٹتی ہے ان لوگوں کی لغت کے مطابق جو اسے مذکر استعمال کرتے ہیں، یا اس فرشتے کے مقام کی طرف جس کی طرف وہ لوٹتا ہے۔ یا اللہ تعالیٰ کے نام کی طرف؛ اور مراد وہ مقام ہے جو اس نے اس کے

لیے مقرر کیا، اور جب وہ اللہ کی طرف لوٹی تو وہ آسمان کی طرف لوٹی، یعنی: سدرۃ المنتہیٰ کی طرف؛ کیونکہ اسی کی طرف وہ چیز چڑھتی ہے جو زمین سے اوپر لے جائی جاتی ہے، اور وہیں سے وہ چیز اترتی ہے جو اوپر سے لائی جاتی ہے، اس کے معنی "صحیح" مسلم (٢) میں ثابت ہیں۔ اور "مقدارہ" میں "ہ" (ضمیر) تدبیر کی طرف لوٹ رہی ہے، اور معنی یہ ہے: اس تدبیر کی مقدار ایک ہزار تھی...

---

(١) الماوردی نے ان اقوال کا ذکر "النکت والعیون" ٤/٢٥٣-٢٥٤ میں کیا ہے۔ (٢) نمبر (١٧٣)، اور یہ احمد (٣٦٦٥) میں ہے، اور یہ عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ہے، اس کے الفاظ یہ ہیں: "جب رسول اللہ ﷺ کو معراج کرائی گئی، تو آپ کو سدرۃ المنتہیٰ تک لے جایا گیا، جو چھٹے آسمان میں ہے، وہیں تک وہ چیز پہنچتی ہے جو زمین سے اوپر چڑھائی جاتی ہے اور وہاں سے پکڑ لی جاتی ہے، اور وہیں تک وہ چیز پہنچتی ہے جو اوپر سے نیچے اتاری جاتی ہے اور وہاں سے پکڑ لی جاتی ہے..."

Surah As-Sajdah, Verse 5 10 years of the years of this world, meaning: He decrees the matter of everything for a thousand years in one day, then throws it to His angels. When that period passes, He decrees for another thousand years, and so on forever; this was stated by Mujahid (1). It is also said: The pronoun "ha" (in "yaruju ilayhi") refers to the ascension. And it was said: The meaning is that He directs the affairs of this world until the Hour is established, then that matter ascends to Him, and He judges it on a day whose extent is a thousand years (2). And it was said: The meaning is: He directs the matter of the sun in its rising, setting, and its return to its place of rising, in a day whose extent in distance is a thousand years. Ibn Abbas said: The meaning is: its extent would be a thousand years if someone other than an angel were to travel it; because the descent is five hundred, and the ascent is five hundred. This was narrated from a group of commentators, and it is the choice of Al-Tabari (3); mentioned by Al-Mahdawi. This is the meaning of the first opinion, i.e., Gabriel, because of the speed of his travel, covers a journey of a thousand years in one of your days; mentioned by Al-Zamakhshari (4). Al-Mawardi (5) mentioned from Ibn Abbas and Al-Dahhak: that the angel ascends in a day the distance of a journey of a thousand years. From Qatada: that the angel descends and ascends in a day whose extent is a thousand years. So the extent of his descent is five hundred years, and the extent of his ascent is five hundred, according to the opinion of Qatada and Al-Suddi. And according to the opinion of Ibn Abbas and Al-Dahhak: the descent is a thousand years, and the ascent is a thousand years. {of what you count} meaning: of what you calculate from the days of this world. This day is an expression of a time estimated at a thousand years of the years of the world, and it is not a day that encompasses a daylight between two nights; because that is not with Allah. The Arabs may express the duration of an age by the word "day," as the poet said:

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/354, and Al-Tabari recorded something similar 18/595. (2) Al-Kashshaf 3/241. (3) In his Tafsir 18/596, and he recorded the saying of Ibn Abbas similarly 18/593, and also from Mujahid and Qatada. (4) In Al-Kashshaf 3/240, meaning by the first opinion the saying of Yahya bin Salam. (5) In Al-Nukat wa al-'Uyun 4/354.

सूरह अस-सजदा, आयत 5 10 दुनिया के वर्षों में से एक वर्ष, यानी: वह एक ही दिन में एक हजार वर्षों के लिए हर चीज के मामले का फैसला करता है, फिर उसे अपने फरिश्तों के पास भेजता है। जब वह समय बीत जाता है, तो वह अगले एक हजार वर्षों के लिए फैसला करता है, और इसी तरह हमेशा चलता रहता है; यह मुजाहिद (1) ने कहा है। और यह भी कहा गया है: "हा" (इलयही में) आरोहण के लिए है। और कहा गया है: इसका अर्थ यह है कि वह कयामत आने तक दुनिया के मामलों का प्रबंधन करता है, फिर वह मामला उसकी ओर चढ़ता है, और वह उस दिन उसका फैसला करता है जिसकी अवधि एक हजार वर्ष है (2)। और कहा गया है: इसका अर्थ है: वह सूरज के उगने, डूबने और उसके उगने के स्थान पर लौटने के मामले का प्रबंधन करता है, एक ऐसे दिन में जिसकी दूरी की अवधि एक हजार वर्ष है। इब्न अब्बास ने कहा: इसका अर्थ है: इसकी अवधि एक हजार वर्ष होगी यदि फरिश्ते के अलावा कोई और इसे तय करता; क्योंकि उतरना पांच सौ है, और चढ़ना पांच सौ है। यह व्याख्याकारों के एक समूह से वर्णित है, और यह अल-तबरी (3) की पसंद है; अल-महदवी द्वारा उल्लेखित। यह पहले विचार का अर्थ है, यानी: जिब्रील अपनी यात्रा की गति के कारण, तुम्हारे दिनों में से एक दिन में एक हजार साल की यात्रा तय करते हैं; अल-ज़मखशरी (4) द्वारा उल्लेखित। अल-मावर्दी (5) ने इब्न अब्बास और अद-दह्हाक से उल्लेख किया: कि फरिश्ता एक दिन में एक हजार साल की यात्रा की दूरी तय करता है। कतादाह से: कि फरिश्ता एक दिन में उतरता और चढ़ता है जिसकी अवधि एक हजार वर्ष है। कतादाह और अस-सुद्दी के विचार के अनुसार, उनके उतरने की अवधि पांच सौ वर्ष है और उनके चढ़ने की अवधि पांच सौ वर्ष है। और इब्न अब्बास और अद-दह्हाक के विचार के अनुसार: उतरना एक हजार साल है, और चढ़ना एक हजार साल है। {जैसा कि तुम गिनते हो} यानी: जैसा कि तुम दुनिया के दिनों में से गणना करते हो। यह दिन दुनिया के वर्षों के एक हजार वर्षों के बराबर अनुमानित समय की एक अभिव्यक्ति है, और यह ऐसा दिन नहीं है जो दो रातों के बीच के दिन को समाहित करता हो; क्योंकि अल्लाह के पास ऐसा नहीं है। और अरब लोग "दिन" शब्द से एक युग की अवधि व्यक्त कर सकते हैं, जैसा कि कवि ने कहा है:

(1) अल-नुकत वा अल-'उयून 4/354, और अल-तबरी ने 18/595 में इसी तरह का वर्णन किया है। (2) अल-कश्शाफ 3/241। (3) अपनी तफसीर 18/596 में, और उन्होंने इब्न अब्बास के कथन को 18/593 में इसी तरह दर्ज किया है, और मुजाहिद और कतादाह से भी। (4) अल-कश्शाफ 3/240

में, और पहले कथन से उनका तात्पर्य याह्या बिन सलाम के कथन से है। (5) अल-नुकत वा अल-'उयून 4/354 में।

سورۃ السجدہ، آیت ۵ ۱۰ دنیا کے برسوں میں سے ایک برس، یعنی: وہ ایک ہی دن میں ایک ہزار برس کے لیے ہر چیز کے معاملے کا فیصلہ فرماتا ہے، پھر اسے اپنے فرشتوں کی طرف القا فرماتا ہے، جب وہ مدت گزر جاتی ہے تو اگلے ایک ہزار سال کے لیے فیصلہ فرماتا ہے، اور اسی طرح ہمیشہ ہوتا ہے؛ یہ مجاہد (۱) نے کہا ہے۔ اور کہا گیا: "ہا" (الیہ میں) عروج (اوپر چڑھنے) کے لیے ہے۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ وہ دنیا کے معاملات کی تدبیر فرماتا ہے یہاں تک کہ قیامت قائم ہو جائے، پھر وہ معاملہ اس کی طرف عروج کرتا ہے، پس وہ اس دن میں اس کا فیصلہ فرماتا ہے جس کی مقدار ایک ہزار سال ہے (۲)۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ وہ سورج کے طلوع و غروب اور اس کے طلوع ہونے کی جگہ کی طرف واپسی کے معاملے کی تدبیر فرماتا ہے، ایک ایسے دن میں جس کی مسافت کی مقدار ایک ہزار سال ہے۔ اور ابن عباس نے کہا: معنی یہ ہے کہ اس کی مقدار ایک ہزار سال ہوتی اگر فرشتے کے علاوہ کوئی اور اسے طے کرتا؛ کیونکہ اترنا پانچ سو ہے، اور چڑھنا پانچ سو ہے۔ یہ مفسرین کی ایک جماعت سے مروی ہے، اور یہی طبری (۳) کا اختیار کردہ قول ہے؛ اسے مہدوی نے ذکر کیا ہے۔ اور یہی پہلے قول کا معنی ہے، یعنی: جبریل اپنی رفتار کی تیزی کی وجہ سے، تمہارے دنوں میں سے ایک دن میں ایک ہزار سال کی مسافت طے کرتے ہیں؛ اسے زمخشری (۴) نے ذکر کیا ہے۔ اور ماوردی (۵) نے ابن عباس اور ضحاک سے ذکر کیا: کہ فرشتہ ایک دن میں ایک ہزار سال کی مسافت چڑھتا ہے۔ اور قتادہ سے مروی ہے: کہ فرشتہ ایک ایسے دن میں اترتا اور چڑھتا ہے جس کی مقدار ایک ہزار سال ہے۔ پس قتادہ اور سدی کے قول کے مطابق ان کے اترنے کی مقدار پانچ سو سال ہے، اور ان کے چڑھنے کی مقدار پانچ سو سال ہے۔ اور ابن عباس اور ضحاک کے قول کے مطابق: اترنا ایک ہزار سال ہے، اور چڑھنا ایک ہزار سال ہے۔ ﴿مِمَّا تَعُدُّونَ﴾ یعنی: اس میں سے جسے تم دنیا کے دنوں سے

شمار کرتے ہو۔ اور یہ دن ایک ایسے زمانے کی تعبیر ہے جس کا اندازہ عالم کے برسوں میں سے ایک ہزار سال ہے، اور یہ وہ دن نہیں ہے جو دو راتوں کے درمیان کے دن پر محیط ہو؛ کیونکہ اللہ کے ہاں ایسا نہیں ہے۔ اور عرب "دن" کے لفظ سے ایک عہد کی مدت کو بھی تعبیر کرتے ہیں، جیسا کہ شاعر نے کہا:

(۱) النکت والعیون ۴/ ۳۵۴ ، اور اسے طبری نے اسی کی مثل ۱۸ / ۵۹۵ میں روایت کیا ہے۔ (۲) الکشاف ۳/ ۲۴۱۔ (۳) اپنی تفسیر ۱۸/ ۵۹۶ میں، اور انہوں نے ابن عباس کا قول ۱۸ / ۵۹۳ میں اسی کی مثل روایت کیا ہے، اور مجاہد اور قتادہ سے بھی اسے روایت کیا ہے۔ (۴) الکشاف ۳/ ۲۴۰ میں، اور پہلے قول سے ان کی مراد یحییٰ بن سلام کا قول ہے۔ (۵) النکت والعیون ۴/ ۳۵۴ میں۔

11 Surah As-Sajdah: Verse 5

Two days: a day of assemblies and gatherings... and a day of marching towards enemies, returning in the evening. (1) He does not mean two specific days; rather, he meant that their time is divided into two parts, so he expressed each part as a 'day'. (2) Ibn Abi Abalah read: "yuraju" (is ascended) in the passive voice. It was also read: "ya'udduna" (you count) with a 'ya'. (3) As for the Almighty's saying: {in a Day the measure whereof was fifty thousand years}, it is problematic with this verse. Abdullah bin Fayruz ad-Daylami asked Abdullah bin Abbas about this verse, and about His saying: {in a Day the measure whereof was fifty thousand years}. He replied: "These are days named by the Almighty, and I do not know what they are. I dislike saying about them what I do not know." Then Sa'id bin al-Musayyib was asked about it, and he said: "I do not know." I informed him of Ibn Abbas's statement, and Ibn Musayyib said to the questioner: "This is Ibn Abbas being cautious about speaking on it, and he is more knowledgeable than me." (4) Then the scholars discussed this; it was said: the verse {A questioner asked} refers to the Day of Resurrection, unlike this verse. The meaning is: Allah made it, in its difficulty for the disbelievers, like fifty thousand years; this was said by Ibn Abbas. (5) The Arabs describe days of distress as being long and days of joy as being short; he said: A day like the shadow of a spear whose length is shortened... the blood of the wine skin [pouring] from us and the clapping of musical instruments. (6)

(1) The verse is by Salamah bin Jandal, in his Diwan p. 94, and Al-Khazanah 4/27. The discussion is in Al-Nukat wa Al-Uyun 4/354. Al-Baghdadi said: Al-Maqamah with a fatha: a gathering; Abu Amr narrated it with a damma meaning residence. Ta'weeb: a description of travel, which is speed in travel and persistence in it. (2) Al-Nukat wa Al-Uyun 4/354. (3) Al-Kashaf 3/241, and Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 4/358 attributed the reading (ya'udduna) to Al-A'mash and Al-Hasan, with disagreement about them. (4) Reported by Abd al-Razzaq in Al-Tafsir 2/108. His saying: "I informed him of Ibn Abbas's statement," the speaker is Ibn Abi Mulaykah, who narrated the report. Reported similarly by Abu Ubayd in Fada'il al-Qur'an pp. 227-228, al-Tabari 23/254, and al-Hakim 4/610. (5) Reported by al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 5/399. (6) Its speaker is Yazid bin al-Tathriyyah, as in Al-Hayawan 6/179, Al-Sihah (Saffaq), and Jamharat al-Amthal 2/19, =

11 सूरह अस-सजदा: आयत 5

दो दिन: सभाओं और क्लबों का एक दिन... और दुश्मनों की ओर कूच करने का एक दिन, शाम को वापसी। (1) उनका मतलब दो विशिष्ट दिनों से नहीं है; बल्कि, उनका मतलब था कि उनका समय दो हिस्सों में विभाजित है, इसलिए उन्होंने प्रत्येक हिस्से को 'दिन' के रूप में व्यक्त किया। (2) इब्न अबी अबला ने पढ़ा: "yuraju" (चढ़ाया जाता है) कर्मवाच्य (passive) में। इसे 'या' के साथ "ya'udduna" (तुम गिनते हो) भी पढ़ा गया है। (3) जहाँ तक सर्वशक्तिमान के इस कथन का प्रश्न है: {एक ऐसे दिन में जिसकी अवधि पचास हजार वर्ष थी}, तो इस आयत के साथ यह समस्यात्मक है। अब्दुल्लाह बिन फिरोज़ अद-दैलामी ने अब्दुल्लाह बिन अब्बास से इस आयत के बारे में और उनके इस कथन के बारे में पूछा: {एक ऐसे दिन में जिसकी अवधि पचास हजार वर्ष थी}। उन्होंने उत्तर दिया: "ये अल्लाह द्वारा नामित दिन हैं, और मुझे नहीं पता कि वे क्या हैं। मैं उनके बारे में वह कहना नापसंद करता हूँ जो मैं नहीं जानता।" फिर सईद बिन अल-मुसय्यिब से इसके बारे में पूछा गया तो उन्होंने कहा: "मुझे नहीं पता।" मैंने उन्हें इब्न अब्बास के कथन की सूचना दी, तो इब्न मुसय्यिब ने प्रश्नकर्ता से कहा: "ये इब्न अब्बास हैं जो इसके बारे में बोलने में सावधानी बरत रहे हैं, जबकि वे मुझसे अधिक ज्ञानी हैं।" (4) फिर विद्वानों ने इस पर चर्चा की; कहा गया: आयत {एक पूछने वाले ने पूछा} कयामत के दिन की ओर इशारा करती है, इस आयत के विपरीत। इसका अर्थ है: अल्लाह ने इसे काफिरों के लिए इसकी कठिनाई में पचास हजार वर्षों के समान बना दिया; यह इब्न अब्बास ने कहा था। (5) अरब लोग कष्ट के दिनों को लंबा और आनंद के दिनों को छोटा बताते हैं; उन्होंने कहा: एक दिन भाले की छाया के समान जिसकी लंबाई छोटी हो गई है... हमारे पास से शराब की मशक का खून [गिरना] और वाद्ययंत्रों की ताली। (6)

(1) यह शेर सलामा बिन जन्दल का है, जो उनके दीवान के पृ. 94 और अल-खज़ाना 4/27 में है। चर्चा अल-नुक़त वल-उयून 4/354 में है। अल-बगदादी ने कहा: अल-मक़ामह फ़त्हा के साथ: सभा; अबू अम्र ने इसे दम्मा के साथ निवास के अर्थ में वर्णित किया है। ताईब: यात्रा का वर्णन, जो यात्रा में गति और उसमें निरंतरता है। (2) अल-नुक़त वल-उयून 4/354। (3) अल-कशाफ 3/241, और इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/358 में (ya'udduna) के पाठ को अल-अमश और अल-हसन से जोड़ा है, उनके बारे में मतभेद के साथ। (4) इसे अब्द अल-रज्ज़ाक ने अल-तफ़्सीर 2/108 में निकाला है। उनका कथन: "मैंने उन्हें इब्न अब्बास के कथन की सूचना दी," वक्ता इब्न अबी मुलैका हैं, जिन्होंने रिपोर्ट सुनाई। इसे इसी तरह अबू उबैद ने फद़ाइल अल-कुरान पृ. 227-228, अल-तबरी

23/254 और अल-हाकिम 4/610 में निकाला है। (5) इसे अल-नहहास ने मानी अल-कुरान 5/399 में निकाला है। (6) इसके वक्ता यज़ीद बिन अल-तथरिया हैं, जैसा कि अल-हयवान 6/179, अल-सिहाह (सफ़ाक़) और जमहरत अल-अमशाल 2/19 में है। =

۱۱ سورہ السجدہ: آیت ۵

دو دن: ایک دن مجلسوں اور محفلوں کا... اور ایک دن دشمنوں کی طرف کوچ کرنے کا، شام کو واپسی۔ (۱) وہ دو مخصوص دن نہیں چاہتے؛ بلکہ ان کا مطلب یہ تھا کہ ان کا وقت دو حصوں میں بٹا ہوا ہے، اس لیے انہوں نے ہر حصے کو 'دن' سے تعبیر کیا۔ (۲) ابن ابی عبلہ نے «يُعْرَجُ» مجہول پڑھا۔ اور «يَعُدُّونَ» یاء کے ساتھ بھی پڑھا گیا ہے (۳)۔ رہا اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان: ﴿فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ﴾، تو اس آیت کے ساتھ یہ مشکل ہے۔ عبداللہ بن فیروز دیلمی نے عبداللہ بن عباس سے اس آیت کے بارے میں اور اللہ کے اس فرمان کے بارے میں پوچھا: ﴿فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ﴾۔ انہوں نے جواب دیا: "یہ وہ دن ہیں جن کا نام اللہ تعالیٰ نے رکھا ہے، اور میں نہیں جانتا کہ وہ کیا ہیں؟ میں اس بارے میں وہ کہنا ناپسند کرتا ہوں جو میں نہیں جانتا۔" پھر سعید بن مسیب سے اس بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: "مجھے نہیں معلوم۔" میں نے انہیں ابن عباس کے قول کی خبر دی تو ابن مسیب نے سائل سے کہا: "یہ ابن عباس ہیں جنہوں نے اس بارے میں بولنے سے پرہیز کیا حالانکہ وہ مجھ سے زیادہ علم والے ہیں۔" (۴)۔ پھر علماء نے اس بارے میں کلام کیا تو کہا گیا: آیت ﴿سَأَلَ سَائِلٌ﴾ قیامت کے دن کی طرف اشارہ ہے، اس آیت کے برعکس۔ اور معنی یہ ہے کہ: اللہ تعالیٰ نے کافروں پر اس کی سختی کی وجہ سے اسے پچاس ہزار سال کے برابر بنا دیا؛ یہ ابن عباس نے کہا ہے (۵)۔ اور عرب مصیبت کے دنوں کو لمبائی اور خوشی کے دنوں کو اختصار کے ساتھ بیان کرتے ہیں؛ شاعر نے کہا: ایک دن نیزے کے سائے کی طرح جس کی لمبائی کم ہو گئی ہے... ہمارے پاس سے مشکیزے کا خون [بہنا] اور سازوں کی تھاپ۔ (۶)

(۱) یہ شعر سلامہ بن جندل کا ہے، جو ان کے دیوان ص ۹۴ اور الخزانہ ۴/۲۷ میں ہے۔ اور بحث النکت والعیون ۴/۳۵۴ میں ہے۔ بغدادی نے کہا: المقامہ فتحہ کے ساتھ: مجلس؛ اور ابو عمرو نے اسے ضمہ کے ساتھ اقامت کے معنی میں روایت کیا ہے۔ اور تأویب: سفر کی صفت ہے، جو سفر میں تیزی اور اس میں مگن رہنے کا نام ہے۔ (۲) النکت والعیون ۴/۳۵۴۔ (۳) الکشاف ۳/۲۴۱، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۴/۳۵۸ میں (یعدون) کی قراءت الاعمش اور الحسن کی طرف منسوب کی ہے، ان کے بارے میں اختلاف کے ساتھ۔ (۴) اسے عبدالرزاق نے التفسیر ۲/۱۰۸ میں نکالا ہے۔ ان کا قول: "میں نے انہیں ابن عباس کے قول کی خبر دی،" کہنے والے ابن ابی ملیکہ ہیں، جنہوں نے یہ خبر روایت کی۔ اور اسے اسی طرح ابو عبید نے فضائل القرآن ص ۲۲۷-۲۲۸، طبری ۲۳/۲۵۴ اور حاکم ۴/۶۱۰ میں نکالا ہے۔ (۵) اسے النحاس نے معانی القرآن ۵/۳۹۹ میں نکالا ہے۔ (۶) اس کے کہنے والے یزید بن الطریہ ہیں، جیسا کہ الحیوان ۶/۱۷۹، الصحاح (صفق) اور جمہرۃ الامثال ۲/۱۹ میں ہے۔ =

Surah Al-Sajdah, Verse 5 12

And it was said: The Day of Resurrection contains many days, some of which are a thousand years long, and others fifty thousand years long (1). And it was said: The times of the Resurrection are different; the disbeliever is punished with one type of punishment for a thousand years, then moves to another type for fifty thousand years. And it was said: There are fifty stations on the Day of Resurrection, each station lasting a thousand years. So the meaning of: "it ascends to Him in a Day, the extent of which is a thousand years," means: the duration of a time or a station of the Day of Resurrection. An-Nahhas (2) said: "Day" (yawm) in the Arabic language can mean "time". Thus, the meaning is: the angels and the Spirit ascend to Him in a time that was a thousand years long, and at another time that was fifty thousand years long. From Wahb bin Munabbih regarding: "in a Day, the extent of which is fifty thousand years": He said: It is the distance between the lowest earth and the Throne (3). Al-Tha'labi mentioned from Mujahid, Qatadah, and Al-Dahhak regarding the Almighty's saying: "The angels and the Spirit ascend to Him in a Day, the extent of which is fifty thousand years": He meant from the earth to the Lote Tree of the Utmost Boundary (Sidrat al-Muntaha), where Gabriel is. The Almighty says: Gabriel and the angels who are with him from his station travel a journey of fifty thousand years in a single day of the days of this world (4). And His saying: "to Him" means to the place where Allah Almighty commanded them to ascend. This is like the saying of Ibrahim, peace be upon him: "I am going to my Lord; He will guide me," meaning the land of Sham (Greater Syria).

= Thimar al-Qulub by al-Tha'alibi, p. 626, Majma' al-Amthal 1/437, and Asas al-Balagha (rumh). The author of Lisan (saqq) mentioned it and said: Ibn Barri said: Al-Jawhari attributed this verse to Yazid bin al-Tathriyah, but correctly it belongs to Shubruqah bin al-Tufail. By "blood of the skin bag" (dam al-ziqq), he means wine; in Thimar al-Qulub it appears as "blood of the jar" (dam al-dann). (1) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 5/300. (2) In Ma'ani al-Quran 5/300. (3) Reported by al-Nahhas in Ma'ani al-Quran 5/299. (4) Mentioned by al-Baghawi from Mujahid and Qatadah 3/497-498.

सूरह अल-सजदा, आयत 5 12

और कहा गया है: क़यामत के दिन में कई दिन हैं, जिनमें से कुछ की अवधि एक हज़ार वर्ष है, और कुछ की अवधि पचास हज़ार वर्ष है (1)। और कहा गया है: क़यामत के समय अलग-अलग हैं; काफ़िर को एक प्रकार का अज़ाब (दंड) एक हज़ार वर्ष तक दिया जाता है, फिर वह दूसरे प्रकार के अज़ाब की ओर स्थानांतरित हो जाता है जिसकी अवधि पचास हज़ार वर्ष है। और कहा गया है: क़यामत के पचास मुक़ाम (स्टेशन) हैं, हर मुक़ाम एक हज़ार वर्ष का है। तो इस आयत का अर्थ: "वह उसकी ओर एक ऐसे दिन में चढ़ता है जिसकी अवधि एक हज़ार वर्ष है," यह है: क़यामत के दिन का एक समय या एक मुक़ाम। अल-नह्हास (2) ने कहा: भाषा में 'दिन' (यौम) का अर्थ 'समय' भी होता है, तो अर्थ यह हुआ: फरिश्ते और रूह (जिब्रईल) उसकी ओर एक ऐसे समय में चढ़ते हैं जिसकी अवधि एक हज़ार वर्ष थी, और एक अन्य समय में जिसकी अवधि पचास हज़ार वर्ष थी। वहाब बिन मुनब्बिह से वर्णित है आयत: "एक ऐसे दिन में जिसकी अवधि पचास हज़ार वर्ष है" के बारे में: उन्होंने कहा: यह सबसे निचली धरती और अर्श (सिंहासन) के बीच की दूरी है (3)। अल-थ़ालबी ने मुजाहिद, क़तादा और अज़-ज़ह्हाक से अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में उल्लेख किया है: "फरिश्ते और रूह उसकी ओर एक ऐसे दिन में चढ़ते हैं जिसकी अवधि पचास हज़ार वर्ष है": उनका तात्पर्य था: धरती से सिदरत अल-मुंतहा तक जहाँ जिब्रईल रहते हैं। अल्लाह तआला फरमाता है: जिब्रईल और उनके साथ के फरिश्ते अपने स्थान से दुनिया के दिनों में से एक दिन में पचास हज़ार साल की यात्रा तय करते हैं (4)। और अल्लाह का यह कहना: "उसकी ओर" का अर्थ है उस स्थान की ओर जहाँ अल्लाह तआला ने उन्हें चढ़ने का आदेश दिया। यह इब्राहिम अलैहिस्सलाम के इस कथन के समान है: "मैं अपने रब की ओर जाने वाला हूँ; वह मेरा मार्गदर्शन करेगा," उनका तात्पर्य शाम (सीरिया) की भूमि से था।

= थ़िमार अल-क़ुलूब लिल-थ़ा'लबी पृष्ठ 626, मजमा अल-अमसाल 1/437 और असास अल-बलागा (रुमह)। लिसान (सक़्क़) के लेखक ने इसका उल्लेख किया और कहा: इब्न बर्री ने कहा: अल-जौहरी ने इस शेर को यजीद बिन अल-तथ़रियाह से जोड़ा है, जबकि सही यह है कि यह शुब्रुक़ा बिन अल-तुफ़ैल का है। 'ज़िक़्क़ के खून' (दम अल-ज़िक़्क़) से उनका तात्पर्य शराब से है, और थ़िमार अल-क़ुलूब में 'दन के खून' (दम अल-दन) आया है। (1) मआनी अल-क़ुरान लिल-नह्हास 5/300। (2) मआनी अल-क़ुरान 5/300 में। (3) इसे अल-नह्हास ने मआनी अल-क़ुरान 5/299 में उद्धृत किया है। (4) इसे अल-बग़वी ने मुजाहिद और क़तादा से उल्लेख किया है 3/497-498।

سورہ السجدہ، آیت ۵ ۱۲

اور کہا گیا ہے: قیامت کے دن میں کئی دن شامل ہیں، چنانچہ ان میں سے کچھ کی مقدار ایک ہزار سال ہے، اور کچھ کی مقدار پچاس ہزار سال ہے (۱)۔ اور کہا گیا ہے: قیامت کے اوقات مختلف ہیں، پس کافر کو ایک قسم کے عذاب میں ایک ہزار سال رکھا جائے گا، پھر وہ دوسری قسم کی طرف منتقل ہوگا جس کی مدت پچاس ہزار سال ہے۔ اور کہا گیا ہے: قیامت کے پچاس موقف (مقامات) ہیں، ہر موقف ایک ہزار سال کا ہے۔ تو اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد: ﴿يَعْرُجُ إِلَيْهِ فِيْ يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ أَلْفَ سَنَةٍ﴾ کا مطلب ہے: قیامت کے دن کا کوئی ایک وقت یا ایک موقف۔ النحاس (۲) نے کہا: لغت میں "یوم" (دن) وقت کے معنی میں بھی آتا ہے، تو اس کا مفہوم یہ ہوا: فرشتے اور روح اس کی طرف ایسے وقت میں چڑھتے ہیں جس کی مقدار ایک ہزار سال تھی، اور دوسرے وقت میں جس کی مقدار پچاس ہزار سال تھی۔ اور وہب بن منبہ سے اللہ تعالیٰ کے اس قول: ﴿فِيْ يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ خَمْسِيْنَ أَلْفَ سَنَةٍ﴾ کے بارے میں مروی ہے: انہوں نے کہا: (یہ مسافت ہے) زمین کے نچلے حصے سے عرش کے درمیان (۳)۔ اور الثعلبی نے مجاہد، قتادہ اور ضحاک سے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں ذکر کیا ہے: ﴿تَعْرُجُ الْمَلٰٓئِكَةُ وَالرُّوْحُ إِلَيْهِ فِيْ يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ خَمْسِيْنَ أَلْفَ سَنَةٍ﴾ یعنی: زمین سے سدرۃ المنتہیٰ تک جہاں جبرائیل علیہ السلام ہوتے ہیں۔ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: جبرائیل اور ان کے ساتھ والے فرشتے اپنے مقام سے دنیا کے دنوں میں سے ایک دن میں پچاس ہزار سال کی مسافت طے کرتے ہیں (۴)۔ اور اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِلَيْهِ﴾ یعنی اس جگہ کی طرف جس کے بارے میں اللہ تعالیٰ نے انہیں چڑھنے کا حکم دیا۔ یہ ابراہیم علیہ السلام کے اس قول کی طرح ہے: ﴿إِنِّيْ ذَاهِبٌ إِلٰى رَبِّيْ سَيَهْدِيْنِ﴾ آپ کی مراد سرزمین شام تھی۔

= وثمار القلوب للثعالبی ص ۶۲۶، ومجمع الامثال ۱ / ۴۳۷ اور اساس البلاغہ (رمح)۔ لسان العرب کے مصنف (صقق) نے اس کا ذکر کیا اور کہا: ابن بری نے کہا: جوہری نے اس شعر کی نسبت یزید بن الطثریہ کی طرف کی ہے، جبکہ درست یہ ہے کہ یہ شبرقہ بن الطفیل کا ہے۔ اور "دم الزق" سے مراد شراب ہے، اور ثمار القلوب میں "دم الدن" واقع ہوا ہے۔ (۱) معانی القرآن للنحاس ۵ / ۳۰۰ ۔ (۲) فی معانی القرآن ۵ / ۳۰۰ ۔ (۳) اس کو النحاس نے معانی القرآن ۵ / ۲۹۹ میں روایت کیا ہے۔ (۴) اس کو بغوی نے مجاہد اور قتادہ سے ذکر کیا ہے ۳ / ۴۹۷-۴۹۸ ۔

Surah As-Sajda: Verses 5 - 9 | Page 13

And He, the Almighty, said: {And whoever leaves his home as an emigrant to Allah} meaning: to Medina.

And Abu Huraira said: The Prophet ﷺ said: "An angel from my Lord, Mighty and Sublime, came to me with a message, then he lifted his leg and placed it above the heaven, and the other on the earth, he has not lifted it yet."(1)

His saying: {That is the Knower of the unseen and the witnessed, the Mighty, the Merciful 6}

His saying: {That is the Knower of the unseen and the witnessed} i.e.: He knows what is hidden from the creation and what is present with them. And "that" means "I", according to what was previously explained at the beginning of "Al-Baqarah"(2). In the speech, there is a sense of threat and warning, i.e.: be sincere in your deeds and words, for I shall repay for them.

His saying: {Who perfected everything which He created and began the creation of man from clay 7 Then He made his posterity from an extract of a humble fluid 8 Then He proportioned him and breathed into him from His [created] soul and made for you hearing and vision and hearts; little are you grateful 9}

His saying: {Who perfected everything which He created}: Ibn Kathir, Abu Amr, and Ibn Amir read: «khalqahu» with the 'lam' quiescent. The rest read it with 'fatha'(3). Abu Ubaid and Abu Hatim chose it for ease. It is a past tense verb in the position of genitive as an adjective for "thing". The meaning, as narrated from Ibn Abbas: He perfected everything He created, i.e.: He brought it as He willed, it did not deviate from His will. Another saying: that everything He created is good; because no one is able to bring its like, and it points to its Creator(4).

---

(1) Reported by Al-Tabarani in Al-Awsat (6685), and Ibn Adi in Al-Kamil 4/1392. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 1/80: It contains Sadaqa bin Abdullah Al-Tunisi, and most consider him weak, while Yahya bin Ma'een and Dahim declared him trustworthy. End quote. Ibn Adi said: Some of Sadaqa's hadiths are followed, and most of them are not, and he is closer to weakness than to truthfulness. End quote. Al-Munawi graded it good in Fayd al-Qadir 1/105. (2) 1/242. (3) Al-Sab'ah p. 516, and Al-Taysir p. 177. (4) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/292.

सूरह अस-सजदा: आयतें 5 - 9 | पृष्ठ 13

अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और जो अपने घर से अल्लाह की ओर हिजरत (प्रवास) करके निकले} अर्थात: मदीना की ओर।

अबू हुरैरा (रज़ि.) से रिवायत है कि नबी (सल्ल.) ने फ़रमाया: "मेरे रब अज़्ज़ व जल्ल की ओर से एक फ़रिश्ता मेरे पास पैग़ाम लेकर आया, फिर उसने अपना एक पैर उठाकर आसमान के ऊपर रखा और दूसरा ज़मीन पर, और अभी तक उसे नहीं उठाया।" (1)

अल्लाह तआला का फ़रमान: {वही है परोक्ष और प्रत्यक्ष का जानने वाला, प्रभुत्वशाली, अत्यंत दयावान 6}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {वही है परोक्ष और प्रत्यक्ष का जानने वाला} अर्थात: जो सृष्टि से छिपा हुआ है और जो उनके सामने है, उसे जानता है। और "ज़ालिका" (वही) का अर्थ यहाँ "मैं" के अर्थ में है, जैसा कि सूरह "बक़रह" की शुरुआत में स्पष्ट किया जा चुका है (2)। इस कलाम (भाषण) में धमकी और चेतावनी का भाव है, अर्थात: अपने कार्यों और वचनों में निष्ठावान बनो, क्योंकि मैं ही उनका बदला दूँगा।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {जिसने हर चीज़ जो बनाई उसे बहुत ही ख़ूब बनाया और इंसान की रचना मिट्टी से शुरू की 7 फिर उसकी नस्ल एक तुच्छ पानी के सार से चलाई 8 फिर उसे दुरुस्त किया और उसमें अपनी (पैदा की हुई) रूह फूँकी और तुम्हारे लिए कान और आँखें और दिल बनाए; तुम बहुत कम शुक्र अदा करते हो 9}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {जिसने हर चीज़ जो बनाई उसे बहुत ही ख़ूब बनाया}: इब्ने कसीर, अबू अम्र और इब्ने आमिर ने इसे «ख़ल्क़हु» 'लाम' के सुकून (बिना मात्रा) के साथ पढ़ा है। बाक़ी क़ारियों ने इसे 'फ़तहा' (ज़बर) के साथ पढ़ा है (3), जिसे अबू उबैद और अबू हातिम ने सुगमता के लिए चुना। यह एक भूतकाल की क्रिया है जो "शैय" (वस्तु) के विशेषण के रूप में प्रयुक्त हुई है। इब्ने अब्बास (रज़ि.) से वर्णित अर्थ के अनुसार: उसने अपनी हर रचना को सुदृढ़ बनाया, अर्थात: वह उसे वैसे ही लाया जैसा उसने चाहा, उसकी इच्छा के विरुद्ध कुछ नहीं हुआ। एक अन्य कथन के अनुसार: उसने जो भी बनाया वह सुंदर है, क्योंकि कोई भी उसके जैसा बनाने में सक्षम नहीं है, और यह उसके रचयिता की महानता को दर्शाता है (4)।

(1) इसे तबरानी ने अल-अवसत (6685) में और इब्ने अदी ने अल-कामिल 4/1392 में उद्धृत किया है। हैथमी ने मज्म उल-ज़वाइद 1/80 में कहा: इसमें सदक़ा बिन अब्दुल्लाह अल-तुनीसी है, और अधिकांश विद्वान उसे कमज़ोर मानते हैं, जबकि यह्या बिन मईन और दहैम ने उसे विश्वसनीय बताया है। इब्ने अदी ने कहा: सदक़ा की कुछ हदीसों का समर्थन मिलता है, लेकिन अधिकांश का नहीं, और वह सच्चाई की तुलना में कमज़ोरी के अधिक निकट है। अल-मुनावी ने फ़ैज़ अल-क़दीर 1/105 में इसे 'हसन' (अच्छा) बताया है। (2) 1/242. (3) अल-सबआ पृ. 516, और अल-तयसीर पृ. 177. (4) एराब अल-कुरआन लिन-नह़ास 3/292.

سورہ السجدہ: آیات ۵ - ۹ | صفحہ ۱۳

اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور جو اپنے گھر سے اللہ کی طرف ہجرت کر کے نکلے} یعنی: مدینہ کی طرف۔

حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ فرماتے ہیں: نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "میرے رب عزوجل کی طرف سے ایک فرشتہ میرے پاس پیغام لے کر آیا، پھر اس نے اپنا ایک پاؤں اٹھا کر آسمان کے اوپر رکھا اور دوسرا زمین پر، ابھی تک اسے نہیں اٹھایا"۔ (۱)

ارشاد باری تعالیٰ: {وہی ہے غیب اور ظاہر کا جاننے والا، نہایت غالب، بہت رحم والا ۶}

ارشاد باری تعالیٰ: {وہی ہے غیب اور ظاہر کا جاننے والا} یعنی: جو مخلوق سے پوشیدہ ہے اور جو ان کے سامنے ہے، اسے جانتا ہے۔ اور "ذلک" یعنی "میں"۔ جیسا کہ سورہ بقرہ کے شروع میں اس کی وضاحت گزر چکی ہے (۲)۔ اور کلام میں تہدید اور وعید کے معنیٰ ہیں، یعنی: اپنے افعال اور اقوال میں اخلاص پیدا کرو، کیونکہ میں ہی ان کا بدلہ دوں گا۔

ارشاد باری تعالیٰ: {جس نے جو چیز بنائی اسے بہت ہی خوب بنایا اور انسان کی بناوٹ مٹی سے شروع کی ۷ پھر اس کی نسل ایک حقیر پانی کے نچوڑ سے چلائی ۸ پھر اسے درست کیا اور اس میں اپنی (پیدا کردہ) روح پھونکی اور تمہارے لیے کان اور آنکھیں اور دل بنائے، تم بہت کم شکر ادا کرتے ہو ۹}

ارشاد باری تعالیٰ: {جس نے جو چیز بنائی اسے بہت ہی خوب بنایا}: ابن کثیر، ابو عمرو اور ابن عامر نے «خَلْقَہ» لام کے سکون کے ساتھ پڑھا ہے۔ باقیوں نے اسے زبر (فتحہ) کے ساتھ پڑھا ہے (۳)، اور ابو عبید اور ابو حاتم نے سہولت کے پیش نظر اسی کو اختیار کیا۔ اور یہ فعل ماضی ہے

جو "شیء" کی صفت کے طور پر حالتِ جر میں ہے۔ ابن عباس سے مروی معنی کے مطابق: اس نے اپنی ہر مخلوق کو پختہ بنایا، یعنی: وہ اسے ویسے ہی لایا جیسا اس نے چاہا، اس کے ارادے میں کوئی تبدیلی نہیں ہوئی۔ ایک اور قول: کہ اس کی ہر مخلوق خوبصورت ہے، کیونکہ کوئی اس جیسی چیز لانے کی قدرت نہیں رکھتا، اور یہ اس کے خالق پر دلالت کرتی ہے (۴)۔

---

(۱) اسے طبرانی نے الاوسط (۶۶۸۵) میں اور ابن عدی نے الکامل ۴/۱۳۹۲ میں روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد ۱/۸۰ میں کہا: اس میں صدقہ بن عبداللہ التنیسی ہے، اور اکثر نے اسے ضعیف قرار دیا ہے، جبکہ یحییٰ بن معین اور دحیم نے اسے ثقہ کہا ہے۔ اھ اور ابن عدی نے کہا: صدقہ کی احادیث میں سے کچھ کی متابعت کی گئی ہے، اور زیادہ تر ایسی ہیں جن کی متابعت نہیں کی گئی، اور وہ سچائی کے مقابلے میں ضعف کے زیادہ قریب ہے۔ اھ اور مناوی نے فیض القدیر ۱/۱۰۵ میں اسے حسن قرار دیا ہے۔ (۲) ۱/۲۴۲۔ (۳) السبعہ ص ۵۱۶، اور التیسیر ص ۱۷۷۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۳/۲۹۲۔

Surah As-Sajdah: Verses 7 - 9 14

And whoever makes the 'Lam' (in 'khalqahu') 'sakin' (quiescent), then it is a 'Masdar' (verbal noun) according to Sibawayh; because His saying: "He who made beautiful everything He created" indicates: He created everything with a creation (khalqan), so it is like: "(Such is) the artistry of Allah" [An-Naml: 88] and "Allah's decree upon you" An-Nisa: 24. According to others, it is 'Mansub' (in the accusative case) as an apposition (badal) for 'kull' (everything), meaning: He who beautified the creation of everything. Some grammarians consider it a second object, based on the meaning of "ahsana" (beautified) being "made to understand" or "taught," thus it takes two objects, i.e., He made everything understand its creation(2). It was also said: It is 'Mansub' as a specification (tafsir), meaning: He beautified everything in terms of creation. And it was said: It is 'Mansub' due to the omission of a preposition, meaning: He beautified everything in its creation, and this meaning is narrated from Ibn Abbas(3). And "ahsana" (He beautified) means: He perfected and mastered, so it is 'hasan' (good/beautiful)(4) in terms of its intended purposes. From this meaning is what Ibn Abbas and Ikrimah said: A monkey's behind is not beautiful, but it is perfected and mastered(5). Ibn Abi Najih narrated from Mujahid regarding "He who made beautiful everything He created": He said: He perfected it, and it is like the saying of the Blessed and Exalted: "He who gave everything its creation" [Taha: 50], meaning: He did not create man in the form of an animal, nor did He create an animal in the form of a man(6).

(1) See Al-Kitab 1/381-382, I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 3/292, and Mushkil I'rab al-Qur'an 2/567. Sibawayh said: and he said: "Allah's book" as an emphasis, as he said: "Allah's artistry", and likewise: "Allah's promise" [Ar-Rum: 5]; because the speech before it is a promise and artistry, so it is as if He, the Mighty and Sublime, said: a promise, an artistry, a creation, and a book. Thus, the pronoun 'ha' according to this view refers to Allah Almighty, and "khalqahu" is a confirming verbal noun for the content of the sentence. Ad-Durr al-Masun 9/82. (2) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 3/292. (3) Mentioned by an-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 5/301. (4) In (Zh) and (M): 'ahsan', and the fixed version is from the rest of the copies, which is consistent with what is in al-Muharrar al-Wajiz 4/359, and the speech is from it. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/359, and what preceded in brackets is from it. Ibn Abbas's statement was recorded by at-Tabari 18/597-598 through Ikrimah from him. (6) Ma'ani al-Qur'an by an-Nahhas 5/300-301, and what is in brackets is from it. Mujahid's statement was recorded by at-Tabari 18/598.

सूरा अस-सजदा: आयतें 7 - 9 14

और जिसने 'लाम' (खल्क़हु में) को साकिन (विरामयुक्त) रखा, वह सिबवैह के अनुसार एक 'मस्दर' (भाववाचक संज्ञा) है; क्योंकि उसका कथन: "जिसने हर उस चीज़ को सुंदर बनाया जिसे उसने पैदा किया" संकेत करता है: उसने हर चीज़ को एक विशेष रचना (खल्क़न) के साथ पैदा किया, इसलिए यह "(यह) अल्लाह की कारीगरी है" [अन-नमल: 88] और "तुम पर अल्लाह का आदेश" अन-निसा: 24 की तरह है। दूसरों के अनुसार, यह 'कुल्ल' (सब कुछ) के लिए 'बदल' (समानाधिकरण) के रूप में 'मंसूब' (कर्म कारक) है, जिसका अर्थ है: वह जिसने हर चीज़ की रचना को सुंदर बनाया। कुछ वैयाकरणों के अनुसार यह दूसरा कर्म है, इस आधार पर कि "अहसना" (सुंदर बनाया) का अर्थ "समझाया" या "सिखाया" है, इस प्रकार यह दो कर्म लेता है, यानी: उसने हर चीज़ को उसकी रचना समझा दी(2)। यह भी कहा गया है: यह 'तफ़्सीर' (स्पष्टीकरण) के रूप में 'मंसूब' है, जिसका अर्थ है: उसने रचना की दृष्टि से हर चीज़ को सुंदर बनाया। और यह भी कहा गया है: यह पूर्वसर्ग (preposition) के विलोप के कारण 'मंसूब' है, जिसका अर्थ है: उसने हर चीज़ को उसकी रचना में सुंदर बनाया, और यह अर्थ इब्न अब्बास से वर्णित है(3)। और "अहसना" का अर्थ है: उसने परिपूर्ण और सुदृढ़ बनाया, इसलिए यह अपने इच्छित उद्देश्यों के संदर्भ में 'हसन' (सुंदर/अच्छा)(4) है। इसी अर्थ से वह बात है जो इब्न अब्बास और इक्रिमा ने कही: बंदर का पिछला हिस्सा सुंदर नहीं है, लेकिन वह परिपूर्ण और सुदृढ़ है(5)। इब्न अबी नजीह ने मुजाहिद से "जिसने हर उस चीज़ को सुंदर बनाया जिसे उसने पैदा किया" के बारे में रिवायत की: उन्होंने कहा: उसने इसे परिपूर्ण बनाया, और यह बरकत और बड़ाई वाले (अल्लाह) के इस कथन के समान है: "जिसने हर चीज़ को उसकी रचना प्रदान की" [ता-हा: 50] यानी: उसने मनुष्य को पशु की रचना पर नहीं बनाया और न ही पशु को मनुष्य की रचना पर बनाया(6)।

(1) देखें अल-किताब 1/381-382, इराब अल-कुरान अन-नहहास द्वारा 3/292, और मुश्किल इराब अल-कुरान 2/567। सिबवैह ने कहा: और उन्होंने कहा: "अल्लाह की किताब" ताकीद (ज़ोर देने) के तौर पर, जैसा कि उन्होंने कहा: "अल्लाह की कारीगरी", और इसी तरह: "अल्लाह का वादा" [अर-रूम: 5]; क्योंकि उससे पहले की बात वादा और कारीगरी है, तो जैसे कि उन्होंने, जो प्रतापी और महान है, कहा: एक वादा, एक कारीगरी, एक रचना और एक किताब। अतः, इस राय के अनुसार सर्वनाम 'हा' अल्लाह तआला की ओर इशारा करता है, और "खल्क़हु" वाक्य की सामग्री की पुष्टि करने वाला एक मस्दर है। अद-दुर्र अल-मसून 9/82। (2) इराब अल-कुरान अन-नहहास द्वारा

3/292। (3) अन-नहहास द्वारा मानी अल-कुरान 5/301 में उल्लेखित। (4) (ज़) और (म) में: 'अहसन', और स्थापित पाठ बाकी प्रतियों से है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/359 में दी गई बात के अनुरूप है, और कथन वहीं से है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/359, और कोष्ठक में जो कुछ पहले आया वह वहीं से है। इब्न अब्बास का कथन अत्तबरी ने इक्रिमा के माध्यम से उनसे 18/597-598 में उद्धृत किया है। (6) मानी अल-कुरान अन-नहहास द्वारा 5/300-301, और कोष्ठक में जो है वह वहीं से है। मुजाहिद का कथन अत्तबरी 18/598 ने उद्धृत किया है।

سورة السجدہ: آیات ۷ - ۹ ۱۴

اور جس نے 'لام' (خَلَقَہ میں) کو ساکن پڑھا، تو سیبویہ کے نزدیک یہ مصدر ہے؛ کیونکہ اللہ کا قول: ﴿أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ﴾ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ: اس نے ہر چیز کو ایک (خاص) پیدا کرنا پیدا کیا، چنانچہ یہ ﴿صُنْعَ اللَّهِ﴾ [النمل: ۸۸] اور ﴿كِتَبَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ﴾ [النساء: ٢٤][1] کی طرح ہے۔ اور دوسروں کے نزدیک یہ 'کل' سے بدل ہونے کی بنا پر منصوب ہے، یعنی: وہ جس نے ہر چیز کی تخلیق کو خوبصورت بنایا۔ اور بعض نحویوں کے نزدیک یہ مفعولِ ثانی ہے، اس بنیاد پر کہ «أَحْسَنَ» کا معنی «أَفْهَمَ» (سمجھایا) اور «أَعْلَمَ» (سکھایا) ہو، تو یہ دو مفعولوں کی طرف متعدی ہوگا، یعنی: اس نے ہر چیز کو اس کی تخلیق سمجھا دی[2]۔ اور کہا گیا ہے: یہ تفسیر کی بنا پر منصوب ہے، اور معنی یہ ہے: اس نے تخلیق کے اعتبار سے ہر چیز کو خوبصورت بنایا۔ اور کہا گیا ہے: یہ حرفِ جر کے گرنے کی وجہ سے منصوب ہے، اور معنی یہ ہے: اس نے ہر چیز کو اس کی تخلیق میں خوبصورت بنایا، اور یہ معنی ابن عباس سے مروی ہے[3]۔ اور ﴿أَحْسَنَ﴾ کا معنی ہے: اس نے پختہ اور مستحکم بنایا، پس وہ ان مقاصد کے اعتبار سے 'حسن' (خوبصورت) ہے جن کے لیے اسے چاہا گیا[4]، اور اسی معنی سے وہ قول ہے جو ابن عباس اور عکرمہ نے کہا: بندر کی پیٹھ خوبصورت نہیں ہے، لیکن وہ پختہ اور مستحکم ہے[5]۔ اور ابن ابی نجیح نے مجاہد سے ﴿أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ﴾ کے بارے میں روایت کیا: انہوں نے کہا: اس نے اسے پختہ بنایا، اور یہ اللہ تبارک و تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: ﴿الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ﴾ [طہ: ۵۰] یعنی: اس نے انسان کو چوپائے کی تخلیق پر پیدا نہیں کیا اور نہ ہی چوپائے کو انسان کی تخلیق پر پیدا کیا[6]۔

(۱) دیکھئے الکتاب ۳۸۱/۱-۳۸۲، اور اعراب القرآن للنحاس ۲۹۲/۳، اور مشکل اعراب القرآن ۵٦۷/۲۔ سیبویہ نے کہا: اور انہوں نے کہا: «کتاب اللہ» تاکید کے طور پر، جیسا کہ انہوں نے کہا:

«صنع الله»، اور اسی طرح: «وعد الله» [الروم: ٥]؛ کیونکہ اس سے پہلے والی کلام وعدہ اور صنعت ہے، تو گویا اللہ جل وعز نے فرمایا: وعداً وصنعاً وخلقاً وکتاباً۔ اھ پس اس قول کے مطابق 'ہا' کی ضمیر اللہ تعالیٰ کی طرف لوٹتی ہے، اور «خَلْقَهُ» جملے کے مضمون کی تاکید کرنے والا مصدر ہے۔ الدر المصون ۸۲/۹۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۲۹۲/۳۔ (۳) اسے نحاس نے معانی القرآن ۳۰۱/٥ میں ذکر کیا ہے۔ (٤) (ظ) اور (م) میں: «أحسن»، اور ثابت شدہ متن باقی نسخوں سے ہے، جو المحرر الوجیز ۳٥۹/٤ میں موجود عبارت کے موافق ہے، اور کلام وہیں سے ہے۔ (٥) المحرر الوجیز ۳٥۹/٤، اور جو کچھ پہلے قوسین میں گزرا وہ وہیں سے ہے۔ اور ابن عباس کا قول طبری نے ٥۹۷/۱۸ - ٥۹۸ میں عکرمہ کے واسطے سے ان سے روایت کیا ہے۔ (٦) معانی القرآن للنحاس ۳۰۰/٥-۳۰۱، اور جو کچھ قوسین میں ہے وہ وہیں سے ہے۔ اور مجاہد کا قول طبری ٥۹۸/۱۸ نے نکالا ہے۔

Surah As-Sajdah: Verses 7 - 9 15

It is permissible: «خَلْقُهُ» (khalquhu) with raf' (nominative case), based on the estimation: that is His creation (1). And it was said: It is general in wording; specific in meaning. The meaning is: He perfected the creation of every good thing. And it was said: It is general in wording and meaning: meaning He made everything He created good, even making the dog good in its creation; Ibn Abbas said this (2). Qatadah said regarding the monkey's rear: it is good (3). Allah Almighty's saying: {and began the creation of man from clay} meaning Adam {then made his progeny from an extract of a humble fluid} it was mentioned before in "Al-Mu'minun" (4) and others. Az-Zajjaj said: {of a humble fluid}: weak. Others said: «مَهِينٍ» (humble): of no significance among people (5). {Then He fashioned him} returns to Adam, meaning: He proportioned his creation {and breathed into him of His soul}, then it returns to his offspring, and said: {and made for you hearing and vision}. It was said: then He made that humble fluid a balanced creation, and placed the soul in it, and attributed it to Himself as an honor, and also because it is of His action and creation, just as He attributed the servant to Himself by saying: "my servant". And it was expressed by breathing; because the soul is of the nature of wind. This has already been explained in "An-Nisa" (6) and others. {little are you grateful} meaning: then you do not give thanks, but rather you disbelieve.

(1) Az-Zajjaj mentioned this opinion in "Ma'ani al-Qur'an" 4 / 204, and from him Al-Nahhas in "I'rab al-Qur'an" 3 / 292. Az-Zajjaj said: I do not know of anyone who recited it as such. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 4 / 355, and Ibn Abi Hatim narrated it from Ibn Abbas as in Al-Durr al-Manthur 5 / 172, and Al-Nahhas mentioned it in "Ma'ani al-Qur'an" 5 / 301. (3) We did not find its source, and Abd al-Razzaq narrated in the Tafsir 2 / 109 from Qatadah regarding: {Who perfected everything He created} he said: He perfected the creation of everything. (4) 15 / 17 - 18. (5) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3 / 292, and the saying of Az-Zajjaj in "Ma'ani al-Qur'an" 4 / 205. (6) 7 / 232.

सूरा अस-सजदा: आयतें 7 - 9 15

अनुमेय है: «خَلْقَهُ» (ख़ल्क़ुहू) रफ़अ (प्रथमा विभक्ति) के साथ, इस अनुमान पर: वह उसकी रचना है (1)। कहा गया है: यह शब्द में सामान्य है; अर्थ में विशिष्ट। अर्थ है: उसने हर अच्छी चीज़ की रचना को परिपूर्ण बनाया। और कहा गया: यह शब्द और अर्थ दोनों में सामान्य है: यानी उसने जो कुछ भी बनाया उसे अच्छा बनाया, यहाँ तक कि कुत्ते को भी उसकी रचना में अच्छा बनाया; यह इब्न अब्बास (2) ने कहा था। कतादा ने बंदर के पिछले हिस्से के बारे में कहा: वह अच्छा है (3)। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और मनुष्य की रचना मिट्टी से शुरू की} यानी आदम {फिर उसकी संतान को एक तुच्छ पानी के अर्क से बनाया} इसका उल्लेख पहले "अल-मुमिनून" (4) और अन्य में किया जा चुका है। अज़-ज़ज्जाज ने कहा: {एक तुच्छ पानी}: कमज़ोर। दूसरों ने कहा: «مَهِينٍ» (तुच्छ): लोगों के बीच इसका कोई महत्व नहीं है (5)। {फिर उसने उसे संवारा} आदम की ओर लौटता है, यानी: उसकी रचना को संतुलित किया {और उसमें अपनी आत्मा से फूँका}, फिर यह उसकी संतान की ओर लौटता है, और कहा: {और तुम्हारे लिए सुनने और देखने की शक्ति बनाई}। कहा गया: फिर उसने उस तुच्छ पानी को एक संतुलित रचना बनाया, और उसमें रूह (आत्मा) डाली, और सम्मान के तौर पर इसे अपनी ओर संबद्ध किया, और इसलिए भी कि यह उसके कार्य और रचना से है, जैसे उसने दास को "मेरा दास" कहकर अपनी ओर संबद्ध किया। और इसे फूँकने से व्यक्त किया गया; क्योंकि रूह हवा की जाति से है। यह पहले "अन-निसा" (6) और अन्य में स्पष्ट किया जा चुका है। {तुम बहुत कम शुक्रगुज़ार हो} यानी: फिर तुम शुक्र नहीं करते, बल्कि कुफ्र (अकृतज्ञता) करते हो।

(1) अज़-ज़ज्जाज ने इस विचार का उल्लेख "मानी अल-कुरान" 4 / 204 में किया है, और उनसे अन-नहस ने "इराब अल-कुरान" 3 / 292 में लिया है। अज़-ज़ज्जाज ने कहा: मैं किसी को नहीं जानता जिसने इसे इस तरह पढ़ा हो। (2) अल-नुक़त वल-'उयून 4 / 355, और इब्न अबी हातिम ने इसे इब्न अब्बास से रिवायत किया है जैसा कि अद-दुर अल-मंसूर 5 / 172 में है, और अन-नहस ने "मानी अल-कुरान" 5 / 301 में इसका उल्लेख किया है। (3) हमें इसका स्रोत नहीं मिला, और अब्द अल-रज्जाक ने तफ़सीर 2 / 109 में कतादा से रिवायत की है: {जिसने अपनी बनाई हर चीज़ को बेहतरीन बनाया} उन्होंने कहा: उसने हर चीज़ की रचना को बेहतरीन बनाया। (4) 15 / 17 - 18। (5) अन-नहस द्वारा "इराब अल-कुरान" 3 / 292, और "मानी अल-कुरान" 4 / 205 में अज़-ज़ज्जाज का कथन। (6) 7 / 232।

سورہ السجدہ: آیات 7 - 9 15

جائز ہے: «خَلْقُهُ» رفع (پیش) کے ساتھ، اس تقدیر (فرض) پر: وہ اس کی تخلیق ہے (1)۔ کہا گیا ہے: یہ لفظ میں عام ہے؛ معنی میں خاص۔ اور معنی ہے: اس نے ہر اچھی چیز کی تخلیق کو بہتر بنایا۔ اور کہا گیا: یہ لفظ اور معنی میں عام ہے: یعنی اس نے جو کچھ بھی پیدا کیا اسے اچھا بنایا، یہاں تک کہ کتے کو بھی اس کی تخلیق میں اچھا بنایا؛ یہ ابن عباس (2) نے کہا۔ قتادہ نے بندر کی شرمگاہ کے بارے میں کہا: وہ اچھی ہے (3)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَبَدَأَ خَلْقَ الْإِنسَانِ مِن طِينٍ﴾ یعنی آدم ﴿ثُمَّ جَعَلَ نَسْلَهُ مِن سُلَالَةٍ مِّن مَّاءٍ مَّهِينٍ﴾ اس کا ذکر پہلے "المؤمنون" (4) وغیرہ میں گزر چکا ہے۔ زجاج نے کہا: ﴿مِن مَّاءٍ مَّهِينٍ﴾ : کمزور۔ دوسروں نے کہا: «مَهِينٍ»: لوگوں کے نزدیک اس کی کوئی قدر و قیمت نہیں (5)۔ ﴿ثُمَّ سَوَّاهُ﴾ یہ آدم کی طرف لوٹتا ہے، یعنی: اس کی تخلیق کو درست (متناسب) کیا ﴿وَنَفَخَ فِيهِ مِن رُّوحِهِ﴾ ، پھر یہ ان کی اولاد کی طرف لوٹتا ہے، پس فرمایا: ﴿وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ﴾ ۔ کہا گیا ہے: پھر اس نے اس ذلیل پانی کو ایک متناسب تخلیق بنایا، اور اس میں روح پھونکی، اور اسے شرف دینے کے لیے اپنی طرف منسوب کیا، اور اس لیے بھی کہ یہ اس کے فعل اور تخلیق سے ہے، جیسے اس نے بندے کو اپنی طرف منسوب کرتے ہوئے فرمایا: "میرا بندہ"۔ اور اسے پھونکنے سے تعبیر کیا؛ کیونکہ روح ہوا کی جنس سے ہے۔ یہ بات "النساء" (6) وغیرہ میں واضح ہو چکی ہے۔ ﴿قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ﴾ یعنی: پھر تم شکر نہیں کرتے، بلکہ ناشکری کرتے ہو۔

(1) زجاج نے یہ قول "معانی القرآن" 4 / 204 میں ذکر کیا ہے، اور ان سے نحاس نے "إعراب القرآن" 3 / 292 میں۔ زجاج نے کہا: میں کسی ایسے شخص کو نہیں جانتا جس نے اس طرح پڑھا ہو۔ (2) النکت والعیون 4 / 355 ، اور اسے ابن عباس سے ابن ابی حاتم نے روایت کیا جیسا کہ

الدر المنثور 5 / 172 میں ہے، اور اسے نحاس نے "معانی القرآن" 5 / 301 میں ذکر کیا ہے۔ (3) ہمیں اس کا سراغ نہیں ملا، اور عبدالرزاق نے تفسیر 2 / 109 میں قتادہ سے روایت کیا: ﴿الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ﴾ انہوں نے کہا: ہر چیز کی تخلیق کو بہتر بنایا۔ (4) 15 / 17 - 18 - (5) نحاس کی "إعراب القرآن" 3 / 292 ، اور زجاج کا قول "معانی القرآن" 4 / 205 میں۔ (6) 7 / 232 -

١٦ Surah As-Sajdah: Verse 10

The Almighty says: ﴿وَقَالُوا أَئِذَا ضَلَلْنَا فِي الْأَرْضِ أَئِنَّا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ بَلْ هُمْ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ كَافِرُونَ ١٠﴾

The Almighty's saying: ﴿وَقَالُوا أَئِذَا ضَلَلْنَا فِي الْأَرْضِ﴾ This is the statement of those who deny the Resurrection, meaning: [When] we have perished, become naught, and turned into dust. Its origin is from the Arab saying: "The water was lost (ضَلَّ) in the milk," when it disappears. Arabs say of something that has been overcome by something else until its trace is hidden within it: "It has been lost (ضَلَّ)." Al-Akhtal said:

You were like a mote in dark, frothing waves, cast by the torrent, so it was lost in total vanishing. (1)

Qutrub said: The meaning of "we were lost" (ضَلَلْنَا) is: we vanished (2) into the earth. He cited the verse of Al-Nabigha al-Dhubyani:

So those who lost him (buried him) returned with clear sight (certainty), while in al-Jawlan, resolve and generosity were left behind. (3)

Ibn Muhaysin and Yahya bin Ya'mur recited it as "dalilna" (ضَلِلْنَا) with a kasra on the lam, which is a linguistic variant (4). Al-Jawhari said (5): I have erred (dalaltu) [and] I err (adillu); God Almighty says: ﴿قُلْ إِنْ ضَلَلْتُ فَإِنَّمَا أَضِلُّ عَلَى نَفْسِي﴾ [Saba: 50]. This is the dialect of Najd, and it is the eloquent one. The people of al-Aliyah say: "daliltu" (ضَلِلْتُ) — with a kasra on the lam — "adallu". He is "dall tall" (utterly lost), and it is "dalalah" and "talalah". And "adallahu" means: he misplaced him or destroyed him. It is said: "adalla al-mayt" (he lost the dead) when he was buried; he said: "and those who lost him returned..." — the verse.

---

(1) Diwan al-Akhtal, p. 50. His word "al-Atiyyu" means: the strange/foreign torrent. Al-Qamus (aty), and the discussion is in Tafsir al-Tabari 18/602, and al-Nukat wal-Uyun 4/356. (2) In [manuscripts] (d) and (z): "aghbna" (we were missed/absent), and in al-Nukat wal-Uyun 4/356 (and the speech is from it): "guyyibna" (we were made absent/disappeared). (3) Al-Nukat wal-Uyun 4/356, Al-Muharrar al-Wajiz 4/360, and al-Lisan (dalal). In his Diwan, p. 90, with the narration: "musalluhu" (his crucifiers). In al-Jamharah 3/228 with the narration: "musalluhum". Ibn Durayd said: because they were Christians. The Kufans narrate: "mudilluhu" (those who buried him), meaning: they buried him. The author of al-Lisan said: his words "with clear sight" mean with

true news that he died. Al-Jawlan is a place in Sham. Meaning: with the burial of Al-Nu'man, resolve and giving were buried. Al-Nu'man is the son of Al-Harith bin Shammar al-Ghassani, and the verse is from a poem in his elegy. (4) Al-Qira'at al-Shadhdhah, p. 118, from Yahya bin Waththab; and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/293, from Abu Raja' and Talhah. (5) In Al-Sihah (dalal). (6) In [manuscript] (m): "fa-aaba", and what is established is from the manuscripts and Al-Sihah.

१६ सूरा अस-सजदा: आयत १०

अल्लाह तआला का फ़रमान है: ﴿وَقَالُوا أَئِذَا ضَلَلْنَا فِي الْأَرْضِ أَئِنَّا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ بَلْ هُمْ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ كَافِرُونَ ١٠﴾

अल्लाह तआला का फ़रमान: ﴿وَقَالُوا أَئِذَا ضَلَلْنَا فِي الْأَرْضِ﴾ यह पुनरुत्थान का इनकार करने वालों का कथन है, जिसका अर्थ है: हम नष्ट हो गए, व्यर्थ हो गए और मिट्टी बन गए। इसका मूल अरबों की इस कहावत से है: "दूध में पानी खो गया (ضَلَّ)", जब वह गायब हो जाता है। अरब उस चीज़ के लिए कहते हैं जिस पर किसी दूसरी चीज़ का प्रभाव इतना हावी हो जाए कि उसका निशान छिप जाए: "वह खो गई (ضَلَّ)"। अल-अख़तल ने कहा है:

तुम काले, झागदार लहरों में एक तिनके की तरह थे, जिसे बाढ़ ने फेंक दिया था और वह पूरी तरह ओझल हो गया। (१)

कुतरुब ने कहा: "धललना" (ضَلَلْنَا) का अर्थ है: हम धरती में गायब (२) हो गए। उन्होंने अल-नाबिगा अल-दुब्यानी के इस शेर को उद्धृत किया:

तो उसे खोने वाले (दफ़नाने वाले) साफ़ ख़बर (निश्चितता) के साथ लौटे, जबकि अल-जौलान में दृढ़ता और उदारता को पीछे छोड़ दिया गया। (३)

इब्न मुहैसिन और यह्या बिन यामुर ने इसे "धलिलना" (ضَلِلْنَا) लाम के नीचे ज़ेर (कसरा) के साथ पढ़ा है, जो कि एक भाषाई रूप (४) है। अल-जौहरी ने कहा है (५): मैं भटक गया (धललतु) [और] मैं भटकता हूँ (अधिल्लु); अल्लाह तआला फ़रमाता है: ﴿قُلْ إِنْ ضَلَلْتُ فَإِنَّمَا أَضِلُّ عَلَى نَفْسِي﴾ [सबा: ५०]। यह नजद की भाषा है, और यही सबसे शुद्ध (फ़सीह) है। अल-आलिया के लोग कहते हैं: "धलिल्तु" (ضَلِلْتُ) — लाम के नीचे ज़ेर के साथ — "अधल्लू"। वह "धाल-ताल" (पूरी तरह भटका हुआ) है, और यह "धलाला" और "तलाला" है। "अधल्लहू" का अर्थ है: उसने उसे खो दिया या उसे नष्ट कर दिया। कहा जाता है: "अधल्ल अल-मयत" (उसने मृत को खो दिया) जब उसे दफ़ना दिया गया; उन्होंने कहा: "और उसे खोने वाले लौटे..." — शेर।

---

(१) दीवान अल-अख़तल पृ. ५०। "अल-अतिय्यु" का अर्थ है: बाहरी बाढ़। अल-क़ामूस (अतय), और इसकी चर्चा तफ़सीर अल-तबरी १८/६०२, और अल-नुकत वल-उयून ४/३५६ में है। (२) [पाण्डुलिपि] (द) और (ज़) में: "अ़ग़बना" (हम ओझल हो गए), और अल-नुकत वल-उयून ४/३५६ में: "ग़ुय्यिबना"

(हमें गायब कर दिया गया)। (३) अल-नुकत वल-उयून ४/३५६, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/३६०, और अल-लिसान (धलल)। उनके दीवान पृ. ९० में वर्णन के साथ है: "मुसल्लुहू" (सूली पर चढ़ाने वाले)। अल-जमहरा ३/२२८ में वर्णन है: "मुसल्लुहुम"। इब्न दुरैद ने कहा: क्योंकि वे ईसाई थे। कूफ़ा वाले "मुधिल्लुहू" (दफ़नाने वाले) का वर्णन करते हैं, अर्थात: उन्होंने उसे दफ़नाया। अल-लिसान के लेखक ने कहा: "साफ़ ख़बर के साथ" का अर्थ है इस सच्ची ख़बर के साथ कि उसकी मृत्यु हो गई। अल-जौलान शाम में एक जगह है। यानी अल-नुमान के दफ़नाने के साथ ही दृढ़ता और दानशीलता भी दफ़न हो गई। अल-नुमान अल-हारिस बिन शम्मार अल-ग़स्सानी का पुत्र है, और यह शेर उसकी शोक कविता से है। (४) अल-क़िरात अल-शाज़ह पृ. ११८, यह्या बिन वत्ताह से; और एराब अल-क़ुरआन अल-नहस ३/२९३, अबू रजा और तल्हा से। (५) अल-सिहाह (धलल) में। (६) [पाण्डुलिपि] (म) में: "फ़ा-आब", और जो स्थिर है वह हस्तलिखित प्रतियों और अल-सिहाह से है।

١٦ سورة السجدہ: آیت ١٠

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَقَالُوا أَئِذَا ضَلَلْنَا فِي الْأَرْضِ أَئِنَّا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ بَلْ هُمْ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ كَافِرُونَ ١٠﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَقَالُوا أَئِذَا ضَلَلْنَا فِي الْأَرْضِ﴾ یہ بعث (دوبارہ جی اٹھنے) کا انکار کرنے والوں کا قول ہے، یعنی: ہم ہلاک ہو گئے، مٹ گئے اور مٹی بن گئے۔ اس کی اصل عربوں کے قول سے ہے: "دودھ میں پانی گم ہو گیا (ضَلَّ)" جب وہ غائب ہو جائے۔ عرب اس چیز کے لیے کہتے ہیں جس پر کوئی دوسری چیز اس طرح غالب آ جائے کہ اس کا اثر چھپ جائے: "وہ گم ہو گئی (ضَلَّ)"۔ الاخطل نے کہا ہے:

تم کالے، جھاگ والے لہروں میں ایک تنکے کی طرح تھے، جسے سیلاب نے پھینک دیا اور وہ مکمل گم ہو گیا۔ (١)

قطرب نے کہا: "ضللنا" (ضَلَلْنَا) کا معنی ہے: ہم زمین میں غائب (٢) ہو گئے۔ انہوں نے النابغہ الذبیانی کا یہ شعر پیش کیا:

چنانچہ اسے گم کرنے والے (دفن کرنے والے) کھلی خبر (یقین) کے ساتھ لوٹے، جبکہ جولان میں عزم اور سخاوت کو چھوڑ دیا گیا۔ (٣)

ابن محیصن اور یحییٰ بن یعمر نے اسے "ضَلِلْنَا" لام کے نیچے زیر (کسرہ) کے ساتھ پڑھا ہے، جو کہ ایک لغوی لغت (٤) ہے۔ الجوہری نے کہا ہے (٥): میں بھٹک گیا (ضللتُ) [اور] میں بھٹکتا ہوں (اضلُّ)؛ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿قُلْ إِنْ ضَلَلْتُ فَإِنَّمَا أَضِلُّ عَلَى نَفْسِي﴾ [سبا: ٥٠]۔ پس یہ نجد کی لغت ہے، اور یہی فصیح ہے۔ اہل عالیہ کہتے ہیں: "ضَلِلْتُ" — لام کے نیچے زیر کے ساتھ — "اَضَلُّ"۔ وہ "ضال تال" (سخت بھٹکا ہوا) ہے، اور یہ "ضلالہ" اور "تلالہ" ہے۔ اور "اضلَّہ" کا

مطلب ہے: اس نے اسے ضائع کر دیا یا اسے ہلاک کر دیا۔ کہا جاتا ہے: "اضلَّ المیت" (اس نے مردے کو گم کر دیا) جب اسے دفن کر دیا گیا؛ انہوں نے کہا: "اور اسے گم کرنے والے لوٹے..." — شعر۔

---

(۱) دیوان الاخطل ص ۵۰۔ ان کا قول: "الاتیٌّ" یعنی: پردیسی سیلاب۔ القاموس (اتی)، اور اس کا ذکر تفسیر طبری ۱۸/۶۰۲، اور النکت والعیون ۳۵٦/٤ میں ہے۔ (۲) [نسخہ] (د) اور (ظ) میں: "اغبنا"، اور النکت والعیون ٤/ ۳۵٦ میں (اور کلام اسی سے ہے): "غُیِّبنا" (ہمیں غائب کر دیا گیا)۔ (۳) النکت والعیون ٤/ ۳۵٦، المحرر الوجیز ٤/ ۳٦۰، اور اللسان (ضلل)۔ یہ ان کے دیوان ص ۹۰ میں "مصلّوہ" کی روایت کے ساتھ ہے۔ اور الجمہرہ ۳/ ۲۲۸ میں "مصلّوہم" کی روایت کے ساتھ ہے۔ ابن درید نے کہا: کیونکہ وہ عیسائی تھے، اور کوفی "مضلّوہ" (دفن کرنے والے) روایت کرتے ہیں، یعنی: انہوں نے اسے دفن کیا۔ صاحب لسان نے کہا: "صاف خبر کے ساتھ" یعنی سچی خبر کے ساتھ کہ وہ مر گیا۔ جولان شام میں ایک مقام ہے۔ یعنی نعمان کے دفن کے ساتھ عزم اور سخاوت بھی دفن ہو گئی۔ نعمان، الحارث بن شمر الغسانی کا بیٹا ہے، اور یہ شعر ان کے مرثیے کے قصیدے سے ہے۔ (۴) القراءات الشاذہ ص ۱۱۸، یحییٰ بن وثاب سے؛ اور اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۲۹۳، ابو رجاء اور طلحہ سے۔ (۵) الصحاح (ضلل) میں۔ (۶) [نسخہ] (م) میں: "فآب"، اور جو ثابت ہے وہ خطی نسخوں اور الصحاح سے ہے۔

Surat as-Sajdah: Verse 10 | 17

Ibn as-Sikkit said: "I lost (adllaltu) my camel" means when it goes away from you. And "I lost (dalaltu) the mosque or the house" means when you do not know their location. Similarly, for anything stationary that cannot be found. In the Hadith: "Perhaps I shall disappear (adillu) from Allah" (1) meaning: be hidden from Him, from Allah's saying: {When we have become lost (dalalna) in the earth} [32:10], meaning: hidden. And Allah caused him to go astray, so he went astray; it is said: "You guide the one who is astray, but you do not guide the one who feigns being astray." Al-A'mash and al-Hasan read: "Salilna" with the letter 'Sad', meaning: we became stinking. This is the reading of Ali ibn Abi Talib (2). An-Nahhas said: "Salilna" is not known in the language, but [Salalna is known]. It is said: "Salla the meat and asalla, and khamma and akhamma" when it stinks (3). Al-Jawhari said: "Salla the meat, yasillu" - with a kasra - "salulan", meaning: it stank, whether cooked or raw; Al-Hutay'ah said: "That is a young man who offers what is in his pot ... the rotting of meat does not spoil it for him." And "asalla" is the same (4). {Will we indeed be in a new creation?} [32:10] meaning: will we be created after that as a new creation? And it is read: {A'inna} (6). An-Nahhas said: In this there is a difficult question in Arabic; it is asked: What is the governing agent for "idha" (when), while "inna" (indeed) does not...

---

(1) Reported by Ahmad (20012) from the hadith of Mu'awiyah bin Haydah in the story of the man who asked for himself to be burned after his death and then scattered, and a similar one preceded in 14/272 from the hadith of Abu Hurairah. (2) Al-Muhtasab 2/173, without mentioning al-A'mash, and added its attribution to Ibn Abbas and Aban bin Saeed bin al-Aas, and said: Al-Hasan also read it with 'Sad' - with a fatha on the 'Lam' - contrary [to the previous report]. However, Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 4/360, and Abu Hayyan in al-Bahr al-Muhit 7/200 attributed the reading with fatha of the 'Lam' to them. (3) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 3/293, and what was between brackets is from it, and similarly is the saying of al-Farra' in Ma'ani al-Qur'an 2/331. As-Samin said in al-Durr al-Masun 9/84 - after mentioning the saying of an-Nahhas -: Others besides Abu Ja'far have known it. End. And Ibn Jinni said in al-Muhtasab 2/174: "Salla yasillu", and "Salla yasallu" - with fatha -, and the kasra is the stronger of the two dialects. (4) Al-Sihah (S-L-L), and the verse is in the Sharh Diwan al-Hutay'ah p. 77. (5) In (D) and (Z): "Ayna", and it is a reading according to what follows. (6) Nafi' and al-Kisa'i read: "Inna". The rest of the seven [readers] read it as a

question; each according to his principle. See al-Sab'ah pp. 285-286, and al-Taysir pp. 132-133.

सूरह अस-सजदा: आयत 10 | 17

इब्न अस-सिक्कित ने कहा: "अज़ललतु बअीरी" का अर्थ है जब वह आपसे दूर चला जाए। और "दललतु अल-मस्जिद वद-दार" का अर्थ है जब आप उनके स्थान को न जानें। इसी प्रकार हर उस स्थिर चीज़ के लिए जिसे ढूँढा न जा सके। हदीस में है: "शायद मैं अल्लाह से ओझल (अदिल्लू) हो जाऊँ (1) अर्थात: उससे छिप जाऊँ अल्लाह के इस कथन से: {क्या जब हम ज़मीन में खो (दललना) जाएंगे} [32:10], अर्थात: छिप जाएंगे। और अल्लाह ने उसे गुमराह किया तो वह गुमराह हो गया; कहा जाता है: "आप गुमराह को रास्ता दिखाते हैं, लेकिन आप उस व्यक्ति को रास्ता नहीं दिखाते जो गुमराह होने का नाटक करता है।" अल-अमश और अल-हसन ने 'साद' के साथ "सलीलना" पढ़ा, जिसका अर्थ है: हम बदबूदार हो गए। यह अली इब्न अबी तालिब (2) का पाठ है। अन-नह़्हास ने कहा: भाषा में "सलीलना" ज्ञात नहीं है, लेकिन [सललना ज्ञात है]। कहा जाता है: "सल्ला अल-लह़मु व असल्ला, व ख़म्मा व अख़म्मा": जब वह बदबू देने लगे (3)। अल-जौहरी ने कहा: "सल्ला अल-लह़मु यसिल्लू" - कसरा के साथ - "सुलूलन", अर्थात: वह बदबूदार हो गया, चाहे पका हुआ हो या कच्चा; अल-हुतैय्या ने कहा: "वह एक ऐसा युवक है जो अपनी हांडी में जो कुछ भी है उसे पेश करता है... उसके यहाँ मांस का सड़ना उसे खराब नहीं करता।" और "असल्ला" भी इसी के समान है (4)। {क्या हम वास्तव में एक नई रचना में होंगे?} [32:10] अर्थात: क्या हम उसके बाद एक नई रचना के रूप में पैदा किए जाएंगे? और इसे पढ़ा जाता है: {अ-इन्ना} (6)। अन-नह़्हास ने कहा: इसमें अरबी भाषा का एक कठिन प्रश्न है; पूछा जाता है: "इज़ा" (जब) के लिए कारक (आमि़ल) क्या है, जबकि "इन्ना" (वास्तव में) नहीं...

---

(1) इसे अहमद (20012) ने मुआ़विया बिन ह़ैदा की हदीस से उस व्यक्ति की कहानी में उद्धृत किया है जिसने अपनी मृत्यु के बाद खुद को जलाए जाने और फिर बिखेर दिए जाने के लिए कहा था, और इसी तरह की एक हदीस 14/272 में अबू हुरैरा की हदीस से पहले आ चुकी है। (2) अल-मुह़तसब 2/173, अल-अमश का उल्लेख किए बिना, और इसे इब्न अब्बास और अबान बिन सईद बिन अल-आ़स से जोड़ने को जोड़ा, और कहा: अल-हसन ने भी इसे 'साद' के साथ पढ़ा - 'लाम' पर फतह़ के साथ - इसके विपरीत। हालाँकि, अल-मुह़र्रर अल-वजीज़ 4/360 में इब्न अ़तिय्या ने और अल-बह़र अल-मुह़ीत 7/200 में अबू ह़य्यान ने 'लाम' के फतह़ के साथ पाठ को उनकी ओर श्रेय दिया। (3) अन-नह़्हास द्वारा इअ़राब अल-क़ुरआन 3/293, और कोष्ठक के बीच जो है वह उसी से है, और इसी तरह अल-फर्रा का कहना मआ़नी अल-क़ुरआन 2/331 में है। अस-समीन ने अद-दुर्र

अल-मसून 9/84 में कहा - अन-नह़्हास के कथन का उल्लेख करने के बाद -: अबू जा़फर के अलावा अन्य लोगों ने इसे जाना है। समाप्त। और इब्न जिन्नी ने अल-मुह़तसब 2/174 में कहा: "सल्ला यसिल्लू", और "सल्ला यसल्लू" - फतह़ के साथ -, और कसरा दोनों बोलियों में से अधिक प्रबल है। (4) अस-सिह़ाह़ (स-ल-ल), और शेर श़रह़ दीवान अल-हुतैय्या पृष्ठ 77 में है। (5) (द) और (ज़) में: "ऐना", और यह आने वाले के अनुसार एक पाठ है। (6) नाफेऔर अल-किसाई ने पढ़ा: "इन्ना"। सातों में से बाकी लोगों ने इसे प्रश्न के रूप में पढ़ा; प्रत्येक ने अपने नियम के अनुसार। देखें अस-सबअ़ह पृष्ठ 285-286, और अत-तयसीर पृष्ठ 132-133।

سورة السجدہ: آیت 10 | 17

ابن السکیت کہتے ہیں: "اضللتُ بعيري" (میں نے اپنا اونٹ گم کر دیا): جب وہ آپ سے دور چلا جائے۔ اور "ضللت المسجد والدار" (میں مسجد یا گھر کا راستہ بھول گیا): جب آپ کو ان کے مقام کا علم نہ ہو۔ اور اسی طرح ہر اس ساکن چیز کے لیے جس کا سراغ نہ مل سکے۔ اور حدیث میں ہے: "لعلي أضلُّ الله" (1) یعنی: میں اس سے چھپ جاؤں، اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد سے: {أَءِذَا ضَلَلْنَا فِي الْأَرْضِ} (کیا جب ہم زمین میں کھو جائیں گے) [32:10]، یعنی: چھپ جائیں گے۔ اور اللہ نے اسے گمراہ کیا تو وہ گمراہ ہو گیا؛ کہا جاتا ہے: "تم گمراہ کو تو ہدایت دیتے ہو لیکن جان بوجھ کر گمراہ بننے والے کو ہدایت نہیں دیتے۔" اور الاعمش اور الحسن نے 'صاد' کے ساتھ "صَلِلْنَا" پڑھا، یعنی: ہم بدبودار ہو گئے۔ اور یہ علی بن ابی طالب (2) کی قرات ہے۔ النحاس کہتے ہیں: لغت میں "صَلِلْنَا" معروف نہیں ہے، لیکن [صَلَلْنَا معروف ہے]۔ کہا جاتا ہے: "صَلَّ اللحمُ وأَصَلَّ، وخَمَّ وأَخَمَّ" جب وہ بدبو دینے لگے (3)۔ الجوہری نے کہا: "صَلَّ اللحم يصِلُّ" - زیر (کِسرہ) کے ساتھ - "صلولاً"، یعنی: وہ بدبودار ہو گیا، خواہ وہ پکا ہوا ہو یا کچا؛ الحطیئہ نے کہا: ذاك فتىً يبذلُ ذا قِدْرِهِ ... لا يُفْسِدُ اللحمَ لديه الصُّلولُ (وہ ایسا جوان ہے جو اپنی ہانڈی کا مال خرچ کرتا ہے... گوشت کا سڑنا اس کے ہاں اسے خراب نہیں کرتا۔) اور "أَصَلَّ" کا بھی یہی مطلب ہے (4)۔ {إِنَّا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ} (کیا ہم واقعی ایک نئی تخلیق میں ہوں گے؟) یعنی: کیا ہم اس کے بعد ایک نئی تخلیق کے طور پر پیدا کیے جائیں گے؟ اور اسے {أَءِنَّا} (6) بھی پڑھا جاتا ہے۔ النحاس کہتے ہیں: اس میں عربی زبان کا ایک مشکل سوال ہے؛ کہا جاتا ہے: "إذا" میں عمل کرنے والا (عامل) کیا ہے، جبکہ "إنَّ" تو...

(1) اسے احمد (20012) نے معاویہ بن حیدہ کی حدیث سے اس شخص کے قصے میں روایت کیا ہے جس نے اپنی موت کے بعد خود کو جلانے اور پھر بکھیر دینے کی وصیت کی تھی، اور اسی طرح کی روایت پہلے 14/272 میں ابوہریرہ کی حدیث سے گزر چکی ہے۔ (2) المحتسب 2/173، الاعمش کا ذکر کیے بغیر، اور اس کی نسبت ابن عباس اور ابان بن سعید بن العاص کی طرف بھی کی، اور کہا: الحسن نے بھی 'صاد' کے ساتھ پڑھا ہے - 'لام' پر زبر (فتحہ) کے ساتھ - اس کے برعکس۔ تاہم، ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 4/360 میں، اور ابو حیان نے البحر المحیط 7/200 میں 'لام' کے فتحہ کے ساتھ قرات کی نسبت ان کی طرف کی ہے۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 293/3، اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ اسی سے ہے، اور اسی طرح الفراء کا قول معانی القرآن 331/2 میں ہے۔ السمین نے الدر المصون 9/84 میں کہا - النحاس کا قول ذکر کرنے کے بعد -: ابو جعفر کے علاوہ دیگر لوگوں نے بھی اسے پہچانا ہے۔ انتہیٰ۔ اور ابن جنی نے المحتسب 2/174 میں کہا: "صَلَّ یَصِلُّ" اور "صَلَّ یَصَلُّ" - زبر کے ساتھ -، اور کِسرہ (زیر) دونوں لغتوں میں زیادہ قوی ہے۔ (4) الصحاح (ص ل ل)، اور یہ شعر شرح دیوان الحطیئہ ص 77 میں ہے۔ (5) (د) اور (ظ) میں: "أینا" ہے، اور یہ آنے والی تفصیل کے مطابق ایک قرات ہے۔ (6) نافع اور الکسائی نے "إنا" پڑھا ہے۔ اور باقی سات قراء نے استفہام (سوال) کے ساتھ پڑھا ہے؛ ہر ایک اپنے قاعدے کے مطابق۔ دیکھیے السبعہ ص 285-286، اور التیسیر ص 132-l 133

Surah Al-Sajdah: Verses 10 - 11

18

Does what follows it [the particle] act upon what precedes it? The question regarding interrogation is more severe; because what follows an interrogation is more deserving of not acting upon what precedes it like "inna" [indeed]. So how is it when both are combined? The answer, according to the recitation of those who read it as: "inna" [indeed we], is that the governing agent is "dalalna" [we were lost]. According to the recitation of those who read it as: "a-inna" [is it indeed we?], the agent is implied, and the estimation is: "Shall we be resurrected when we die?" There is also another question: Where is the response to "idha" [when] according to the first recitation, since it carries the meaning of a condition? The answer to that is that it is followed by a past-tense verb; therefore, this was permissible (1).

"Nay, but they deny the meeting with their Lord." That is: their denial is not of Allah Almighty's power to restore life, for they acknowledge His power, but they believed that there would be no reckoning for them and that they would not meet Allah Almighty.

His saying, Exalted is He: "Say: The Angel of Death, who is set over you, will take your souls, then you shall be brought back to your Lord." (11)

There are two issues regarding this: The first: His saying, Exalted is He: "Say: The Angel of Death will take your souls." Since He mentioned their deeming of the resurrection as far-fetched, He mentioned their death and that He would bring them back. "Yatawaffakum" is from "tawaffa," meaning to fulfill the count of something or to take it back: when one completes it and seizes it entirely. It is said: "Tawaffahu Allah," meaning He fulfilled his soul and then seized it. And "Tawaffaytu mali min fulan," meaning I received my money in full from so-and-so.

"The Angel of Death," and his name is Azrael, which means: Servant of Allah; as previously mentioned in [the commentary of Surah] "Al-Baqarah" (2). All his actions are by the command of Allah Almighty and through His creation and origination. It is narrated in a Hadith that: "As for all animals, Allah takes their souls without the Angel of Death," as if He terminates their lives; mentioned by Ibn Atiyyah (3).

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/293, and similar wording is in Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 4/205. (2) 2/265. Naming the Angel of Death as Azrael is a matter famous

among the scholars of Tafsir, but no authentic text has been reported regarding it. (3) In al-Muharrar al-Wajiz 4/360. The Hadith was extracted similarly by al-Uqayli in al-Du'afa 4/321, Abu al-Shaykh in al-Azamah (1232), and Ibn al-Jawzi in al-Mawdu'at (1645) on the authority of Anas (may Allah be pleased with him). Ibn al-Jawzi said: This is a fabricated Hadith, and al-Uqayli said: This Hadith has no basis.

सूरह अस-सजदा: आयतें 10 - 11

18

क्या इसके बाद आने वाला शब्द इससे पहले वाले में कार्य करता है? और प्रश्नवाचक वाक्यों में यह सवाल और अधिक गंभीर है; क्योंकि प्रश्नवाचक के बाद आने वाली चीज़ इस बात के लिए अधिक योग्य है कि वह "इन्ना" (निश्चित रूप से) से पहले कार्य न करे। तो फिर तब क्या होगा जब दोनों एक साथ हों? तो उन लोगों के पाठ (किरात) के अनुसार उत्तर जिन्होंने इसे "इन्ना" (निश्चित रूप से हम) पढ़ा है: यह है कि कारक (आमिल) "ज़लल्ना" (हम खो गए) है। और जिन्होंने इसे "अ-इन्ना" (क्या निश्चित रूप से हम?) पढ़ा है, उनके अनुसार कारक अप्रत्यक्ष है, और अनुमान यह है: "क्या हम मर जाने के बाद दोबारा जीवित किए जाएंगे?" इसमें एक और प्रश्न भी है: पहली किरात के अनुसार "इज़ा" (जब) का उत्तर कहाँ है, क्योंकि इसमें शर्त का अर्थ है? तो उस बारे में कहना यह है कि इसके बाद एक भूतकाल की क्रिया है; इसलिए यह अनुमेय था (1)।

"बल्कि वे अपने रब से मुलाक़ात का इनकार करते हैं।" अर्थात: उनका इनकार अल्लाह तआला की पुनर्जीवित करने की शक्ति पर नहीं है; क्योंकि वे उसकी शक्ति को स्वीकार करते हैं, लेकिन उन्होंने यह मान लिया था कि उन पर कोई हिसाब नहीं होगा, और वे अल्लाह तआला से नहीं मिलेंगे।

अल्लाह तआला का कथन है: "कह दो: मौत का फरिश्ता, जो तुम पर नियुक्त किया गया है, तुम्हारी रूहें कब्ज़ कर लेगा, फिर तुम अपने रब की ओर लौटाए जाओगे।" (11)

इसमें दो मसले (विषय) हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: "कह दो: मौत का फरिश्ता तुम्हारी रूहें कब्ज़ कर लेगा।" जब उसने पुनरुत्थान के प्रति उनके इनकार का उल्लेख किया; तो उसने उनकी मृत्यु और इस बात का उल्लेख किया कि वह उन्हें वापस लाएगा। "यतवफ़्फ़ाकुम" (يَتَوَفَّاكُم) शब्द "तवफ़्फ़ा" (تَوَفَّى) से बना है जिसका अर्थ किसी संख्या या चीज़ को पूरा करना है: जब उसे पूर्ण रूप से ले लिया जाए और पूरी तरह कब्ज़ कर लिया जाए। कहा जाता है: "तवफ़्फ़ाहुल्लाह", यानी: अल्लाह ने उसकी रूह पूरी की फिर उसे कब्ज़ कर लिया। और "तवफ़्फ़ैतु माली मिन फलाँ", यानी: मैंने फलाँ व्यक्ति से अपना पूरा धन प्राप्त कर लिया।

"मौत का फरिश्ता", और उसका नाम अज़राइल (इजराइल) है, जिसका अर्थ है: अल्लाह का बंदा; जैसा कि सूरह "अल-बक़रा" (2) में पहले बताया जा चुका है। और उसका सारा कार्य अल्लाह तआला के आदेश से और उसके सृजन और आविष्कार द्वारा है। हदीस में वर्णित है कि: "तमाम जानवरों की

रूहें अल्लाह स्वयं कब्ज़ करता है, मौत के फरिश्ते के बिना," मानो वह उनके जीवन को समाप्त कर देता है; इसे इब्न अतिया ने उल्लेख किया है (3)।

---

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहस द्वारा, 4/293; और अल-ज़ज्जाज की मआनी अल-कुरान 4/205 में भी इसी तरह की बात कही गई है। (2) 2/265। मौत के फरिश्ते का नाम अज़राइल रखना तफ़्सीर विद्वानों के बीच प्रसिद्ध है, लेकिन इस बारे में कोई सही (प्रामाणिक) पाठ नहीं मिलता है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/360 में। इस हदीस को अल-उकैली ने अल-ज़ुअफ़ा 4/321 में, अबू अल-शेख़ ने अल-अज़मा (1232) में, और इब्न अल-जौज़ी ने अल-मौज़ूआत (1645) में अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) से उद्धृत किया है। इब्न अल-जौज़ी ने कहा: यह एक मनगढ़ंत हदीस है, और अल-उकैली ने कहा: इस हदीस का कोई आधार नहीं है।

سورہ السجدہ: آیات ۱۰ - ۱۱

۱۸

کیا اس کے بعد والا حرف اس سے پہلے والے میں عمل کرتا ہے؟ اور استفہام میں سوال زیادہ سخت ہے؛ کیونکہ استفہام کے بعد والی چیز اس بات کی زیادہ حقدار ہے کہ وہ "إِنَّ" سے پہلے عمل نہ کرے، تو پھر کیا ہو گا جب وہ دونوں جمع ہو جائیں؟ تو ان لوگوں کی قرات کے مطابق جواب جنہوں نے "إِنَّا" پڑھا ہے یہ ہے کہ عامل "ضَلَلْنَا" ہے، اور ان کی قرات کے مطابق جنہوں نے "أَئِنَّا" پڑھا ہے عامل پوشیدہ ہے، اور تقدیر (مراد) یہ ہے: "کیا جب ہم مر جائیں گے تو دوبارہ اٹھائے جائیں گے؟" اور اس میں ایک اور سوال بھی ہے، کہا جاتا ہے: پہلی قرات کے مطابق "إِذَا" کا جواب کہاں ہے کیونکہ اس میں شرط کا معنی پایا جاتا ہے؟ تو اس بارے میں قول یہ ہے کہ اس کے بعد فعل ماضی ہے؛ اس لیے یہ جائز تھا (۱)۔

﴿بَلْ هُم بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ كَفِرُونَ﴾ یعنی: ان کو اللہ تعالیٰ کی دوبارہ زندہ کرنے کی قدرت سے انکار نہیں ہے؛ کیونکہ وہ اس کی قدرت کا اعتراف کرتے ہیں، لیکن انہوں نے یہ اعتقاد رکھا کہ ان پر کوئی حساب نہیں ہوگا، اور یہ کہ وہ اللہ تعالیٰ سے نہیں ملیں گے۔

فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿قُلْ يَتَوَفَّاكُم مَّلَكُ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّكُمْ تُرْجَعُونَ (۱۱)﴾

اس میں دو مسئلے ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُلْ يَتَوَفَّاكُم مَّلَكُ الْمَوْتِ﴾ جب اللہ نے بعث (دوبارہ جی اٹھنے) کے بارے میں ان کے استبعاد (ناممکن سمجھنے) کا ذکر کیا؛ تو ان کی وفات کا ذکر کیا اور یہ کہ وہ انہیں دوبارہ پیدا کرے گا۔ ﴿يَتَوَفَّاكُم﴾ "تَوَفَّى" سے ہے جس کے معنی عدد یا چیز کو پورا کرنے کے ہیں: جب اسے پورا کر لیا جائے اور مکمل طور پر قبض کر لیا جائے۔ کہا جاتا

ہے: "تَوَفَّاه الله" یعنی اللہ نے اس کی روح کو پورا کیا پھر اسے قبض کر لیا۔ اور "تَوَفَّيْتُ مالی من فلان" یعنی میں نے فلاں سے اپنا مال پورا وصول کر لیا۔

﴿مَّلَكُ الْمَوْتِ﴾ اور اس کا نام عزرائیل ہے، اور اس کا معنی ہے: اللہ کا بندہ؛ جیسا کہ سورہ "بقرہ" (۲) میں گزر چکا ہے۔ اور اس کا تمام تصرف اللہ تعالیٰ کے حکم اور اس کی تخلیق و ایجاد سے ہے۔ اور حدیث میں مروی ہے کہ: "تمام چوپایوں کی روحیں اللہ خود قبض کرتا ہے ملک الموت کے واسطے کے بغیر،" گویا وہ ان کی زندگی کو ختم کر دیتا ہے؛ اسے ابن عطیہ نے ذکر کیا ہے (۳)۔

---

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۴/ ۲۹۳، اور اسی طرح کی بات معانی القرآن للزجاج ۴/ ۲۰۵ میں ہے۔

(۲) ۲/ ۲۶۵۔ موت کے فرشتے کا نام عزرائیل رکھنا اہل تفسیر کے ہاں مشہور امر ہے، لیکن اس بارے میں کوئی صحیح نص منقول نہیں ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۴/ ۳۶۰ میں۔ اور حدیث کو اسی طرح العقیلی نے الضعفاء ۴/ ۳۲۱ میں، اور ابو الشیخ نے العظمۃ (۱۲۳۲) میں، اور ابن الجوزی نے الموضوعات (۱۶۴۵) میں انس رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔ ابن الجوزی نے کہا: یہ موضوع (من گھڑت) حدیث ہے، اور العقیلی نے کہا: اس حدیث کی کوئی اصل نہیں ہے۔

Page 19

Surah As-Sajdah: Verse 11

I said: It has been narrated otherwise, and that the Angel of Death takes the souls of all creatures, even fleas and mosquitoes. Ja'far ibn Muhammad narrated from his father that he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) looked at the Angel of Death at the head of a man from the Ansar, and the Prophet (peace be upon him) said to him: "Be gentle with my companion, for he is a believer." The Angel of Death (peace be upon him) replied: "O Muhammad, be of good cheer and let your eyes be delighted, for I am gentle with every believer. Know that there is no household, whether of mud or hair, on land or sea, but that I survey them five times every day, until I know their young and their old better than they know themselves. By Allah, O Muhammad, if I wanted to take the soul of a mosquito, I would not be able to do so until Allah is the One who commands its seizure." Ja'far ibn Ali said: I was told that he surveys them at the times of prayers; mentioned by Al-Mawardi (1).

Al-Khatib Abu Bakr Ahmad ibn Ali ibn Thabit al-Baghdadi mentioned, saying: Abu Muhammad al-Hasan ibn Muhammad al-Khallal told me, saying: Abu Muhammad Abdullah ibn Uthman al-Saffar told us, saying: Abu Bakr Hamid al-Masri told us, saying: Yahya ibn Ayyub al-Allaf told us, saying: Sulayman ibn Muhayr al-Kilabi told us, saying: I was present with Malik ibn Anas (may Allah be pleased with him) when a man came to him and asked: "O Abu Abdullah, the fleas; does the Angel of Death take their souls?" He said: Malik bowed his head for a long time, then said: "Do they have souls?" He said: "Yes!" He said: "The Angel of Death takes their souls; {Allah takes the souls at the time of their death}."

Ibn Atiyyah said after mentioning the Hadith (2): And likewise is the matter with the children of Adam, except that it is a species that has been honored...

---

(1) In *Al-Nukat wa al-'Uyun* 4/375, and Ja'far ibn Ali is Ja'far ibn Muhammad ibn Ali, the narrator of the report. It was narrated as such, disconnectedly, by Abu al-Shaykh in *Al-'Azamah* (475), and Ibn Abi Hatim as mentioned by Ibn Kathir in the interpretation of this verse. It was also narrated by Ibn Abi Asim in *Al-Ahad wa al-Mathani* (2254), al-Bazzar (784), and al-Tabarani in *Al-Kabir* (4188) through the route of Ja'far ibn Muhammad, from his father, from al-Harith ibn al-Khazraj al-Ansari, from his father, from the Prophet (peace be upon him). In its chain of narration is Amr ibn Shamir; Al-Hafiz said in *Al-Isabah* 3/93: He is "matruk al-hadith" (abandoned in narration). (2) *Al-*

Muharrar al-Wajiz 4/360, referring to the aforementioned hadith of Anas: "All animals, Allah takes their souls..."

पृष्ठ 19

सूरह अस-सजदा: आयत 11

मैंने कहा: इसके विपरीत भी वर्णित है, और यह कि मौत का फरिश्ता पिस्सू और मच्छर सहित सभी प्राणियों की आत्माओं को ग्रहण करता है। जाफ़र इब्न मुहम्मद ने अपने पिता से वर्णन किया है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अंसार के एक व्यक्ति के सिर के पास मौत के फरिश्ते को देखा, तो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने उनसे कहा: "मेरे साथी के साथ नरमी बरतें, क्योंकि वह एक मोमिन (विश्वासी) है।" मौत के फरिश्ते (उन पर शांति हो) ने कहा: "ऐ मुहम्मद, खुश रहें और अपनी आँखों को ठंडक पहुँचने दें, क्योंकि मैं हर मोमिन के साथ नरम हूँ। जान लें कि मिट्टी या बालों का कोई भी घर, चाहे ज़मीन पर हो या समुद्र में, ऐसा नहीं है जिसका मैं हर दिन पांच बार मुआयना न करता हूँ, यहाँ तक कि मैं उनके छोटे और बड़ों को खुद उनसे बेहतर जानता हूँ। अल्लाह की कसम, ऐ मुहम्मद, अगर मैं एक मच्छर की जान लेना चाहता, तो मैं तब तक ऐसा नहीं कर पाता जब तक कि अल्लाह उसे लेने का आदेश न दे।" जाफ़र इब्न अली ने कहा: मुझे बताया गया कि वह नमाज़ के समय उनका मुआयना करता है; अल-मावर्दी (1) द्वारा उल्लेख किया गया है।

अल-खतीब अबू बक्र अहमद इब्न अली इब्न साबित अल-बगदादी ने उल्लेख किया, कहा: मुझे अबू मुहम्मद अल-हसन इब्न मुहम्मद अल-खल्लाल ने बताया, कहा: हमें अबू मुहम्मद अब्दुल्लाह इब्न उथमान अल-सफ़्फ़ार ने बताया, कहा: हमें अबू बक्र हामिद अल-मिस्री ने बताया, कहा: हमें यह्या इब्न अय्यूब अल-अल्लाफ़ ने बताया, कहा: हमें सुलैमान इब्न मुहैर अल-किलाबी ने बताया, कहा: मैं मलिक इब्न अनस (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के पास मौजूद था जब एक आदमी उनके पास आया और पूछा: "ऐ अबू अब्दुल्लाह, पिस्सू; क्या मौत का फरिश्ता उनकी आत्माएं लेता है?" उन्होंने कहा: मलिक ने काफी देर तक अपना सिर झुकाए रखा, फिर कहा: "क्या उनमें जान होती है?" उसने कहा: "हाँ!" उन्होंने कहा: "मौत का फरिश्ता उनकी आत्माएं लेता है; {अल्लाह ही आत्माओं को उनकी मृत्यु के समय अपने पास बुलाता है}।"

इब्न अतिय्याह ने हदीस (2) का उल्लेख करने के बाद कहा: और आदम की संतानों के मामले में भी यही बात है, सिवाय इसके कि यह एक ऐसी प्रजाति है जिसे सम्मानित किया गया है...

(1) अल-नुकत व अल-उयून 4/375 में, और जाफ़र इब्न अली जाफ़र इब्न मुहम्मद इब्न अली हैं, जो रिपोर्ट के वर्णनकर्ता हैं। इसे अबू अल-शेख ने अल-अज़मा (475) में इसी तरह विच्छेदित रूप में वर्णित किया है, और इब्न अबी हातिम ने जैसा कि इब्न कसीर ने इस आयत की व्याख्या में उल्लेख किया है। इसे इब्न अबी आसिम ने अल-आहाद व अल-मथानी (2254), अल-बज्ज़ार (784), और अल-तबरानी ने अल-कबीर (4188) में जाफ़र इब्न मुहम्मद के माध्यम से, उनके पिता से, अल-हारिस इब्न अल-खजरज अल-अंसारी से, उनके पिता से, नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से वर्णित किया है। इसके वर्णन की श्रृंखला में अम्र इब्न शमीर है; अल-हाफ़िज़ ने अल-इसाबा 3/93 में कहा: वह "मतरूक अल-हदीस" (हदीस के वर्णन में त्यागा हुआ) है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/360, अनस की पूर्ववर्ती हदीस का उल्लेख करते हुए: "सभी जानवर, अल्लाह उनकी आत्माएं लेता है..."

صفحہ 19

سورہ السجدہ: آیت 11

میں نے کہا: اس کے خلاف بھی روایت کیا گیا ہے، اور یہ کہ ملک الموت تمام مخلوقات کی روحیں قبض کرتا ہے یہاں تک کہ پسو اور مچھر کی۔ جعفر بن محمد نے اپنے والد سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے انصار کے ایک شخص کے سرہانے ملک الموت کو دیکھا تو نبی ﷺ نے ان سے فرمایا: "میرے ساتھی کے ساتھ نرمی برتیں کیونکہ وہ مومن ہے"۔ ملک الموت علیہ السلام نے جواب دیا: "اے محمد، خوش ہو جائیے اور اپنی آنکھیں ٹھنڈی کیجئے، کیونکہ میں ہر مومن کے ساتھ نرم ہوں، اور جان لیجئے کہ زمین یا سمندر میں مٹی یا بالوں کا کوئی ایسا گھر نہیں ہے مگر یہ کہ میں ہر دن پانچ بار ان کا جائزہ لیتا ہوں، یہاں تک کہ میں ان کے چھوٹوں اور بڑوں کو ان کی اپنی جانوں سے زیادہ جانتا ہوں۔ اللہ کی قسم اے محمد، اگر میں ایک مچھر کی جان نکالنا چاہتا تو میں اس پر قادر نہ ہوتا جب تک کہ اللہ خود اس کے قبض کرنے کا حکم نہ دے"۔ جعفر بن علی کہتے ہیں: مجھے یہ بات پہنچی ہے کہ وہ نمازوں کے اوقات میں ان کا جائزہ لیتا ہے؛ اسے الماوردی (1) نے ذکر کیا ہے۔

اور الخطیب ابو بکر احمد بن علی بن ثابت البغدادی نے ذکر کیا، انہوں نے کہا: مجھے ابو محمد الحسن بن محمد الخلال نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں ابو محمد عبد اللہ بن عثمان الصفار نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں ابو بکر حامد المصری نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں یحییٰ بن ایوب العلاف نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں سلیمان بن مہیر الکلابی نے بیان کیا، انہوں نے کہا: میں مالک بن انس ؓ کے پاس موجود تھا کہ ایک شخص ان کے پاس آیا اور پوچھا: "اے ابو عبد اللہ، پسو؛ کیا ملک الموت ان کی روحیں قبض کرتا ہے؟" انہوں نے کہا: مالک نے دیر تک سر جھکائے

رکھا، پھر پوچھا: "کیا ان میں جان ہوتی ہے؟" اس نے کہا: "جی ہاں!" انہوں نے کہا: "ملک الموت ان کی روحیں قبض کرتا ہے؛ ﴿اللہ روحوں کو ان کی موت کے وقت قبض کرتا ہے﴾"۔

ابن عطیہ نے حدیث (2) کے ذکر کے بعد کہا: اور بنی آدم کا معاملہ بھی ایسا ہی ہے، سوائے اس کے کہ یہ ایک ایسی نوع ہے جسے شرف عطا کیا گیا ہے...

---

(1) النکت والعیون 375/4 میں، اور جعفر بن علی، جعفر بن محمد بن علی ہیں جو خبر کے راوی ہیں، اور اسے ابو الشیخ نے العظمہ (475) میں اسی طرح منقطع روایت کیا ہے، اور ابن ابی حاتم نے جیسا کہ ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں ذکر کیا ہے۔ اور اسے ابن ابی عاصم نے الآحاد والمثانی (2254)، البزار (784)، اور الطبرانی نے الکبیر (4188) میں جعفر بن محمد کے طریق سے، اپنے والد سے، الحارث بن الخزرج الانصاری سے، اپنے والد سے، نبی ﷺ سے روایت کیا ہے۔ اور اس کی سند میں عمرو بن شمر ہے، الحافظ نے الاصابہ 93/3 میں کہا: وہ "متروک الحدیث" (حدیث کے معاملے میں چھوڑا ہوا) ہے۔ (2) المحرر الوجیز 360/4 ، اس سے مراد انس کی سابقہ حدیث ہے: "تمام چوپائے، اللہ ان کی روحیں قبض کرتا ہے..."

Surah As-Sajdah: Verse 11

20

...by the disposal of an angel and angels with him in seizing their souls. So Allah Almighty created the Angel of Death, and He created in his hands the seizing of souls and their extraction from bodies and bringing them out of them. And Allah Almighty created soldiers who are with him, doing his work by His command. Allah Almighty said: {If you could see when the angels take away the souls of those who disbelieve} [Al-Anfal: 50], and Allah Almighty said: {Our messengers take him} [Al-An'am: 61]. This meaning has already been discussed in "Al-An'am" (1). The Creator (Al-Bari) is the Creator of everything, the true doer of every action. Allah Almighty said: {Allah takes the souls at the time of their death, and those that do not die [He takes] during their sleep} [Az-Zumar: 42]. {He who created death and life} [Al-Mulk: 2]. {He gives life and causes death} [Al-A'raf: 158]. So the Angel of Death seizes, the assistants handle [the soul], and Allah Almighty takes the soul away. This is the reconciliation between the verses and the hadiths. However, since the Angel of Death was in charge of that through mediation and direct action, "taking away" was attributed to him, just as "creation" was attributed to the angel, as previously mentioned in "Al-Hajj" (2).

It was narrated from Mujahid: The world before the Angel of Death is like a basin before a person; he takes from wherever he wants (3). This meaning has been narrated as a marfu' [attributed to the Prophet] report, and we have mentioned it in the book "Al-Tadhkirah" (4). It was narrated that when Allah Almighty entrusted the Angel of Death with seizing souls, he said: My Lord, You have made me be remembered for evil, and the sons of Adam will curse me. So Allah Almighty said to him: "I will make for death causes and reasons from illnesses and ailments so they will attribute death to them, and no one will mention you except with goodness." And indeed...

---

(1) 8 / 410. (2) 14 / 315 - 316. (3) Narrated by Abd al-Razzaq in al-Tafsir 2/209, al-Tabari 18/604, and Abu al-Shaykh in al-Azamah (435) and (436). (4) p. 93, and the author mentioned a hadith regarding this meaning from Ibn Abbas in the story of al-Isra, and we have not found it with anyone other than the author. Ibn Abi Hatim narrated, as in al-Durr al-Manthur 5/172, from Zuhayr bin Muhammad from the Prophet ﷺ a report similar to that of Mujahid, and it is munqati' [disconnected].

सूरह अस-सजदा: आयत 11

20

...एक देवदूत और उसके साथ मौजूद देवदूतों द्वारा उनकी आत्माओं को पकड़ने के माध्यम से। अल्लाह तआला ने मौत के फरिश्ते (मलकुल मौत) को पैदा किया, और उसके हाथों में आत्माओं को पकड़ने और शरीर से उन्हें निकालने का कार्य सौंपा। और अल्लाह तआला ने ऐसे सैनिक बनाए जो उसके साथ रहते हैं और उसके आदेश से उसका काम करते हैं। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और यदि आप देखते जब फरिश्ते उन लोगों के प्राण हर लेते हैं जिन्होंने कुफ्र किया} [अनफाल: 50], और अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {हमारे भेजे हुए दूत उसके प्राण हर लेते हैं} [अनआम: 61]। यह अर्थ पहले "अनआम" (1) में आ चुका है। और रचयिता (बारी) सबका रचयिता है, हर क्रिया का वास्तविक कर्ता वही है। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {अल्लाह ही प्राणों को उनकी मृत्यु के समय पूरी तरह अपने अधिकार में ले लेता है और उन्हें भी जिनकी मृत्यु उनकी निद्रा की अवस्था में नहीं आई होती} [ज़ुमर: 42]। {वही है जिसने मृत्यु और जीवन को पैदा किया} [मुल्क: 2]। {वही जीवन देता है और मृत्यु देता है} [आराफ़: 158]। तो मौत का फरिश्ता प्राण हरता है, सहायक प्रक्रिया करते हैं, और अल्लाह तआला आत्मा निकाल लेता है। यही आयतों और हदीसों के बीच सामंजस्य है। लेकिन चूंकि मौत का फरिश्ता मध्यस्थता और प्रत्यक्ष कार्य के माध्यम से इसका प्रभारी था, इसलिए प्राण हरने का कार्य उसकी ओर भी जोड़ा गया, जैसे कि फरिश्ते की ओर 'सृजन' को जोड़ा गया था, जैसा कि पहले "हज" (2) में बताया गया है।

मुजाहिद से रिवायत है कि: मौत के फरिश्ते के सामने दुनिया एक बर्तन (तश्त) की तरह है जैसे किसी इंसान के सामने रखा हो; वह जहाँ से चाहे ले लेता है (3)। यह अर्थ मरफू (पैगंबर से संबंधित) के रूप में रिवायत किया गया है, और हमने इसे "अत-तज़किराह" (4) पुस्तक में उल्लेख किया है। और रिवायत है कि जब अल्लाह तआला ने मौत के फरिश्ते को आत्माओं को कब्जे में करने का कार्य सौंपा, तो उसने कहा: ऐ मेरे रब, तूने मुझे बुराई के साथ याद किए जाने वाला बना दिया है और आदम की संतान मुझे बुरा-भला कहेगी। तो अल्लाह तआला ने उससे फ़रमाया: "मैं मौत के लिए बीमारियों और रोगों के रूप में कारण और बहाने बना दूँगा ताकि वे मौत को उनकी ओर जोड़ें, और कोई भी तुम्हें सिवाय भलाई के याद न करे।" और वास्तव में...

(1) 8 / 410. (2) 14 / 315 - 316. (3) अब्द अल-रज्जाक ने अल-तफ़्सीर 2/209 में, अल-तबरी ने 18/604 में, और अबू अल-शेख ने अल-अज़माह (435) और (436) में इसे उद्धृत किया है। (4) पृ. 93, और लेखक ने इस अर्थ में इसरा की कहानी में इब्न अब्बास से एक हदीस का उल्लेख किया है, और हमें लेखक के अलावा किसी और के पास यह नहीं मिली। इब्न अबी हातिम ने अल-दुर्र अल-मंसूर 5/172 में ज़ुहैर बिन मुहम्मद से पैगंबर ﷺ के माध्यम से मुजाहिद की खबर जैसी ही एक रिपोर्ट उद्धृत की है, और यह मुनक़ति' (टूटी हुई कड़ी) है।

سورہ السجدہ: آیت 11

20

...ایک فرشتے اور اس کے ساتھ موجود فرشتوں کے ذریعے ان کی روحوں کو قبض کرنے کے عمل سے۔ پس اللہ تعالیٰ نے موت کا فرشتہ (ملک الموت) پیدا کیا، اور اس کے ہاتھوں پر روحوں کو قبض کرنا، انہیں اجسام سے کھینچنا اور نکالنا مقرر فرمایا، اور اللہ تعالیٰ نے ایسے لشکر پیدا کیے جو اس کے ساتھ ہوتے ہیں اور اس کے حکم سے اس کا کام سر انجام دیتے ہیں۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور کاش کہ تم دیکھتے جب فرشتے ان لوگوں کی روحیں قبض کرتے ہیں جنہوں نے کفر کیا} [الأنفال: 50]، اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {ہمارے بھیجے ہوئے (فرشتے) اس کی روح قبض کر لیتے ہیں} [الأنعام: 61]۔ یہ معنی سورہ "الأنعام" (1) میں گزر چکا ہے۔ اور باری تعالیٰ ہر چیز کا خالق ہے، ہر فعل کا حقیقی فاعل وہی ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اللہ ہی روحوں کو ان کی موت کے وقت قبض کر لیتا ہے، اور جن کی موت نہیں آئی ہوتی انہیں ان کی نیند کی حالت میں} [الزمر: 42]۔ {جس نے موت اور زندگی کو پیدا کیا} [الملک: 2]۔ {وہی زندگی دیتا ہے اور وہی موت دیتا ہے} [الأعراف: 158]۔ پس موت کا فرشتہ قبض کرتا ہے، مددگار فرشتے (روح نکالنے کی) تگ و دو کرتے ہیں، اور اللہ تعالیٰ روح نکال لیتا ہے۔ آیات اور احادیث کے درمیان یہی تطبیق ہے۔ لیکن چونکہ ملک الموت واسطے اور براہِ راست اس کام کے ذمہ دار تھے، اس لیے قبضِ روح کی نسبت ان کی طرف کی گئی، جس طرح فرشتے کی طرف تخلیق کی نسبت کی گئی، جیسا کہ پہلے "الحج" (2) में गुजर चुका ہے۔

اور مجاہد سے مروی ہے کہ: دنیا ملک الموت کے سامنے ایسے ہے جیسے کسی شخص کے سامنے ایک طشت (برتن) رکھا ہو، وہ جہاں سے چاہے لے لیتا ہے (3)۔ اور یہ معنی مرفوعاً بھی

مروی ہے، اور ہم نے اسے اپنی کتاب "التذکرہ" (4) میں ذکر کیا ہے۔ اور مروی ہے کہ جب اللہ تعالیٰ نے ملک الموت کو روحیں قبض کرنے پر مامور کیا تو انہوں نے عرض کیا: اے میرے رب! تو نے مجھے برائی کے ساتھ یاد کیے جانے والا بنا دیا ہے اور بنی آدم مجھے برا بھلا کہیں گے۔ تو اللہ تعالیٰ نے ان سے فرمایا: "میں موت کے لیے بیماریوں اور تکالیف کی صورت میں ایسے اسباب اور علل بنا دوں گا کہ وہ موت کی نسبت ان کی طرف کریں گے، اور کوئی بھی تمہیں سوائے بھلائی کے یاد نہیں کرے گا"۔ اور بیشک...

---

(1) 8 / 410۔ (2) 14 / 315 - 316۔ (3) اسے عبد الرزاق نے التفسیر 2 / 209 میں، الطبری نے 18 / 604 میں، اور ابو الشیخ نے العظمہ (435) اور (436) میں روایت کیا ہے۔ (4) ص 93، اور مصنف نے اس معنی میں قصہ اسراء میں ابن عباس سے ایک حدیث ذکر کی ہے، اور ہمیں یہ مصنف کے علاوہ کسی اور کے ہاں نہیں ملی، اور ابن ابی حاتم نے جیسا کہ الدر المنثور 5 / 172 میں ہے، زہیر بن محمد سے نبی ﷺ کے واسطے سے مجاہد کی روایت جیسی خبر روایت کی ہے، اور یہ منقطع ہے۔

Surah As-Sajdah: Ayah 11 21

We mentioned it in "Al-Tadhkirah" in full(1) - and we mentioned that he calls the souls, so they come to him and he seizes them, then he hands them over to the angels of mercy or punishment - with what contains healing for whoever wants to stand on that(2).

Second: Some scholars inferred from this verse the permissibility of agency (wakalah) from His saying: {who has been entrusted with you} meaning: with seizing the souls. Ibn al-Arabi said(3): This is taken from its wording, not from its meaning. If that were to be consistent, we would have said regarding His, the Almighty's, saying: {Say, [O Muhammad], "O mankind, indeed I am the Messenger of Allah to you all"} [Al-A'raf: 158]: that it is a representation (niyabah) on behalf of Allah, Blessed and Exalted be He, and agency (wakalah) in conveying His message. We would also have said regarding His, Blessed and Exalted be He, saying: {and give zakah}: that it is an agency; for Allah the Almighty guaranteed provision for every creature, and specifically assigned food to the wealthy, and indicated to them that the provision of the poor is with them, and ordered them to deliver it to them in a known amount(4) at a known time, which He managed with His knowledge, executed with His judgment, and determined with His wisdom. Judgments are not related to words unless they pertain to their original subjects in their required purposes. If they appear in a purpose other than their own, they are not linked to it. Don't you see that buying and selling are known in word and meaning, yet the Almighty said: {Indeed, Allah has purchased from the believers their lives and their properties [in exchange] for that they will have Paradise} [At-Tawbah: 111], and it is not said: this verse is evidence for the permissibility of a master transacting with his slave; because the two purposes are different.

However, if there is no alternative to the meanings, it is said(5): This verse is evidence that a judge may authorize someone to take a right from the person who owes it by force, without that person having an action in it, or his consent being linked to it if that is found.

---

(1) Page 70, and Abu al-Shaykh extracted something similar in "Al-Azamah" (439) on the authority of Jabir bin Zaid. (2) See Al-Tadhkirah, page 119 and beyond, and in it the author mentioned the hadith of Al-Bara, may Allah be pleased with him, and its documentation has already been mentioned in 9/218 and 14/387. (3) In "Ahkam al-Quran" 3/1485 - 1488. (4) In (Kh) and (M): "miqdaran" (amount), and what is

established is from the rest of the copies and "Ahkam al-Quran" by Ibn al-Arabi. (5) The phrase in "Ahkam al-Quran": "However, if there is no alternative but to delve into meanings, and to repel ignorance from them in other than their place, and to turn away from the purposes in that, then it is said..."

सूरह अस-सजदा: आयत 11 21

हमने इसे "अल-तधकिराह" में पूरी तरह से उल्लेख किया है(1) - और हमने उल्लेख किया है कि वह आत्माओं को बुलाता है, तो वे उसके पास आती हैं और वह उन्हें पकड़ लेता है, फिर वह उन्हें दया या दंड के स्वर्गदूतों को सौंप देता है - जिसमें उस व्यक्ति के लिए उपचार है जो इस पर खड़े होने (जानने) की इच्छा रखता है(2)।

दूसरा: कुछ विद्वानों ने इस आयत से एजेंसी (वकाला) की अनुमति का अनुमान लगाया है, अल्लाह के इस कथन से: {जो तुम पर नियुक्त किया गया है} यानी: आत्माओं को पकड़ने के लिए। इब्न अल-अरबी ने कहा(3): यह इसके शब्द से लिया गया है, इसके अर्थ से नहीं। यदि ऐसा होता, तो हम अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में कहते: {कहो, [ऐ मुहम्मद], "हे लोगो, वास्तव में मैं तुम सभी की ओर अल्लाह का रसूल हूँ"} [अल-अराफ: 158]: कि यह अल्लाह, धन्य और महान, की ओर से एक प्रतिनिधित्व (नियाबः) है, और उनके संदेश को पहुँचाने में एक एजेंसी (वकाला) है। हम अल्लाह, धन्य और महान, के इस कथन के बारे में भी कहते: {और ज़कात दो}: कि यह एक एजेंसी है; क्योंकि अल्लाह तआला ने हर जीव के लिए जीविका की गारंटी दी है, और विशेष रूप से अमीरों को भोजन सौंपा है, और उन्हें संकेत दिया है कि गरीबों की जीविका उनके पास है, और उन्हें एक ज्ञात समय पर एक ज्ञात मात्रा(4) में उन्हें सौंपने का आदेश दिया, जिसे उसने अपने ज्ञान से प्रबंधित किया, अपने निर्णय से क्रियान्वित किया, और अपनी बुद्धिमत्ता से निर्धारित किया। निर्णय शब्दों से संबंधित नहीं होते जब तक कि वे अपने मूल विषयों में उनके आवश्यक उद्देश्यों में न आएं। यदि वे अपने स्वयं के अलावा किसी अन्य उद्देश्य में दिखाई देते हैं, तो वे उससे जुड़े नहीं होते हैं। क्या आप नहीं देखते कि खरीदना और बेचना शब्द और अर्थ में ज्ञात है, फिर भी सर्वशक्तिमान ने कहा: {निस्संदेह, अल्लाह ने मोमिनों से उनके प्राण और उनके धन इसके बदले में खरीद लिए हैं कि उनके लिए जन्नत है} [अत-तौबाह: 111], और यह नहीं कहा जाता: यह आयत एक स्वामी द्वारा अपने दास के साथ लेन-देन करने की अनुमति का प्रमाण है; क्योंकि दोनों उद्देश्य अलग-अलग हैं।

हालाँकि, यदि अर्थों का कोई विकल्प नहीं है, तो कहा जाता है(5): यह आयत इस बात का प्रमाण है कि एक न्यायाधीश किसी को उस व्यक्ति से अधिकार लेने के लिए अधिकृत कर सकता है जिस पर वह बलपूर्वक बकाया है, बिना उस व्यक्ति के इसमें कोई कार्य किए, या यदि वह पाया जाता है तो उसकी सहमति इससे जुड़ी हुई हो।

(1) पृष्ठ 70, और अबू अल-शेख ने जाबिर बिन ज़ैद के अधिकार पर "अल-अज़माह" (439) में इसी तरह का उल्लेख किया है। (2) अल-तधकिराह, पृष्ठ 119 और उसके बाद देखें, और इसमें लेखक ने अल-बारा, अल्लाह उनसे प्रसन्न हो, की हदीस का उल्लेख किया है, और इसका प्रलेखन पहले ही 9/218 और 14/387 में उल्लेख किया गया है। (3) "अहकाम अल-कुरान" 3/1485 - 1488 में। (4) (ख) और (म) में: "मक़दारन" (मात्रा), और जो स्थापित है वह बाकी प्रतियों और इब्न अल-अरबी द्वारा "अहकाम अल-कुरान" से है। (5) "अहकाम अल-कुरान" में वाक्यांश: "हालाँकि, यदि अर्थों में तल्लीन होने, और उनके स्थान के अलावा अन्य स्थानों से अज्ञानता को दूर करने और उस में उद्देश्यों से मुंह मोड़ने के अलावा कोई विकल्प नहीं है, तो कहा जाता है..."

سورہ السجدہ: آیت ۱۱ ۲۱

ہم نے اس کا تذکرہ "التذکرہ" میں مکمل طور پر کیا ہے(۱) - اور ہم نے ذکر کیا ہے کہ وہ روحوں کو پکارتا ہے تو وہ اس کے پاس آتی ہیں اور وہ انہیں قبض کر لیتا ہے، پھر وہ انہیں رحمت یا عذاب کے فرشتوں کے حوالے کر دیتا ہے - جس میں اس شخص کے لیے شفا ہے جو اس پر واقفیت حاصل کرنا چاہتا ہے(۲)۔

دوسری بات: بعض علماء نے اس آیت سے وکالت کے جواز پر استدلال کیا ہے، اللہ کے اس قول سے: ﴿وُكِّلَ بِكُمْ﴾ یعنی: روحوں کو قبض کرنے پر۔ ابن العربی نے کہا(۳): یہ اس کے لفظ سے لیا گیا ہے، اس کے معنی سے نہیں، اور اگر یہ قاعدہ جاری رہتا تو ہم اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں کہتے: ﴿قُلْ يٰٓأَيُّهَا النَّاسُ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ جَمِيعاً﴾ [الاعراف: ۱۵۸]: کہ یہ اللہ تبارک و تعالیٰ کی طرف سے نیابت ہے، اور اس کی رسالت کی تبلیغ میں وکالت ہے، اور ہم اللہ تبارک و تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں بھی کہتے: ﴿وَءَاتُواْ ٱلزَّكَوٰةَ﴾: کہ یہ وکالت ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے ہر جاندار کے لیے رزق کی ضمانت دی ہے، اور امیروں کو خوراک کے ساتھ خاص کیا ہے، اور ان کی طرف اشارہ کیا ہے کہ فقراء کا رزق ان کے پاس ہے، اور انہیں حکم دیا کہ اسے معلوم وقت میں معلوم مقدار(۴) میں ان کے حوالے کریں، جسے اس نے اپنے علم سے تدبیر کیا، اپنے حکم سے نافذ کیا، اور اپنی حکمت سے مقدر کیا۔ اور احکام الفاظ سے متعلق نہیں ہوتے سوائے اس کے کہ وہ اپنے مطلوبہ مقاصد میں اپنے اصل موضوعات پر وارد ہوں، پس اگر وہ اپنے مقصد کے علاوہ کسی اور مقصد میں ظاہر ہوں تو ان پر حکم مرتب نہیں ہوتا۔ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ خرید و فروخت لفظ اور معنی کے اعتبار سے معلوم ہے، حالانکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿إِنَّ ٱللَّهَ ٱشْتَرَىٰ مِنَ

ٱلْمُؤْمِنِينَ أَنفُسَهُمْ وَأَمْوٰلَهُم بِأَنَّ لَهُمُ ٱلْجَنَّةَ﴾ [التوبہ: ۱۱۱] اور یہ نہیں کہا جاتا: یہ آیت آقا کے اپنے غلام سے بیع و شراء کے جواز پر دلیل ہے؛ کیونکہ دونوں کے مقاصد مختلف ہیں۔

تاہم، اگر معانی سے چارہ نہ ہو تو کہا جاتا ہے(۵): یہ آیت اس بات کی دلیل ہے کہ قاضی کو یہ حق حاصل ہے کہ وہ کسی ایسے شخص کو نائب بنائے جو اس شخص سے زبردستی حق وصول کرے جس پر وہ واجب ہے بغیر اس کے کہ اس کا اس میں کوئی فعل ہو، یا اس کی رضا مندی اس سے وابستہ ہو اگر ایسا پایا جائے۔

---

(۱) ص ۷۰، اور اسی کی مثل ابو الشیخ نے "العظمہ" (۴۳۹) میں جابر بن زید سے نقل کیا ہے۔

(۲) دیکھئے التذکرہ ص ۱۱۹ اور اس کے بعد، اور مصنف نے اس میں البراء رضی اللہ عنہ کی حدیث ذکر کی ہے، اور اس کی تخریج پہلے ۲۱۸/۹ اور ۳۸۷/۱۴ پر گزر چکی ہے۔ (۳) احکام القرآن ۳/ ۱۴۸۵ - ۱۴۸۸ میں۔ (۴) (خ) اور (م) میں: مقداراً، اور جو ثابت ہے وہ باقی نسخوں اور ابن العربی کی احکام القرآن سے ہے۔ (۵) احکام القرآن میں عبارت یہ ہے: اما یہ کہ اگر معانی پر غور و خوض کرنے، اور ان سے غیر محل میں جہالت کو دور کرنے، اور اس سلسلے میں مقاصد سے اعراض کرنے کے سوا کوئی چارہ نہ ہو تو کہا جاتا ہے۔

Surah Al-Sajdah: Verse 12 | 22

Allah the Almighty says: {If you could but see when the criminals hang their heads before their Lord, [saying], "Our Lord, we have seen and heard, so return us [to the world]; we will work righteousness. Indeed, we are [now] certain."}

Regarding His saying: {If you could but see when the criminals hang their heads before their Lord...} is a subject and predicate. Al-Zajjaj said (1): The address to the Prophet (PBUH) is an address to his Ummah. The meaning is: O Muhammad, if you were to see the deniers of the Resurrection on the Day of Judgment, you would see a wondrous thing. The view of Abu al-Abbas is different from this; the meaning being: O Muhammad, say to the criminal: If you were to see when the criminals hang their heads before their Lord, you would regret what you had done (2).

{Hang their heads}: meaning out of regret, disgrace, sorrow, humiliation, and grief {before their Lord} meaning during their Lord's reckoning and the recompense of their deeds. {Our Lord}: meaning they say: Our Lord, {we have seen}: meaning we have seen what we used to deny, {and heard} what we used to reject. It is said: {we have seen} the truth of Your threat {and heard} the confirmation of Your messengers; they saw when sight no longer benefited them, and heard when hearing no longer benefited them.

{So return us}: meaning to the world {we will work righteousness. Indeed, we are certain}: meaning believers in the Resurrection; this was said by Al-Naqqash. It is also said: believers in what Muhammad (PBUH) brought, that it is the truth; this was said by Yahya bin Salam. Sufyan al-Thawri said: So Allah exposed their lies and said: {But if they were returned, they would certainly revert to that which they were forbidden; and indeed, they are liars} [Al-An'am: 28] (3).

It is said the meaning of "Indeed, we are certain" is: Doubts have now vanished from us. They used to hear and see in the world, but they did not ponder; they were like those who neither see nor hear. When they became aware in the Hereafter, it was as if they then heard and saw.

It is said: O Lord, the proof is Yours, for we have seen Your messengers and the wonders of Your creation in the world,

---

(1) In 'Ma'ani al-Qur'an' 4/206, and the author cited it from him via al-Nahhas in 'I'rab al-Qur'an' 3/294. (2) 'I'rab al-Qur'an' by al-Nahhas 3/294, and Abu al-Abbas is

Muhammad bin Yazid al-Mubarrad. (3) These opinions were mentioned by al-Mawardi in 'al-Nukat wa al-'Uyun' 4/359.

सूरह अल-सजदह: आयत १२ | २२

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {और यदि तुम देख पाते जब अपराधी अपने रब के सामने सिर झुकाए होंगे, [कहते हुए], "हमारे रब, हमने देख लिया और सुन लिया, तो हमें [संसार में] वापस भेज दे; हम नेक काम करेंगे। वास्तव में, हमें [अब] पूर्ण विश्वास है।"}

उनके कथन के बारे में: {और यदि तुम देख पाते जब अपराधी अपने रब के सामने सिर झुकाए होंगे...} यह एक उद्देश्य और विधेय है। अल-ज़ज्जाज ने कहा (१): पैगंबर (स.अ.व.) को संबोधन उनके समुदाय के लिए संबोधन है। अर्थ यह है: हे मुहम्मद, यदि आप पुनरुत्थान के दिन पुनरुत्थान के इनकार करने वालों को देखते, तो आप एक अद्भुत चीज़ देखते। अबू अल-अब्बास का मत इससे अलग है; अर्थ यह है: हे मुहम्मद, अपराधी से कहें: यदि तुम देखते जब अपराधी अपने रब के सामने सिर झुकाए होंगे, तो तुम्हें अपने किए पर पछतावा होता (२)।

{सिर झुकाए}: अर्थात पछतावे, अपमान, दुख, जिल्लत और शोक से {अपने रब के सामने} अर्थात उनके रब के हिसाब-किताब और उनके कर्मों के प्रतिफल के समय। {हमारे रब}: अर्थात वे कहते हैं: हमारे रब, {हमने देख लिया}: अर्थात हमने वह देख लिया जिसे हम झुठलाते थे, {और सुन लिया} जिसे हम नकारते थे। कहा गया है: {हमने देख लिया} तुम्हारी चेतावनी की सच्चाई {और सुन लिया} तुम्हारे दूतों की पुष्टि; उन्होंने तब देखा जब दृष्टि उन्हें लाभ नहीं पहुँचाती थी, और तब सुना जब सुनना उन्हें लाभ नहीं पहुँचाता था।

{तो हमें वापस भेज दे}: अर्थात संसार में {ताकि हम नेक काम करें। वास्तव में, हमें पूर्ण विश्वास है}: अर्थात पुनरुत्थान पर विश्वास करने वाले; यह अल-नक्काश ने कहा था। यह भी कहा गया है: जो मुहम्मद (स.अ.व.) लाए थे उस पर विश्वास करने वाले कि वह सत्य है; यह यहया बिन सलाम ने कहा था। सुफियान अल-थौरी ने कहा: तो अल्लाह ने उन्हें झूठा ठहराया और कहा: {किन्तु यदि वे वापस भेजे जाते, तो वे निश्चित रूप से वही करने लगते जिससे उन्हें रोका गया था; और वास्तव में, वे झूठे हैं} [अल-अनआम: २८] (३)।

कहा गया है कि "वास्तव में, हमें पूर्ण विश्वास है" का अर्थ है: अब हमसे संदेह दूर हो गए हैं। वे दुनिया में सुनते और देखते थे, लेकिन वे विचार नहीं करते थे; वे उन लोगों की तरह थे जो न देखते हैं और न सुनते हैं। जब वे परलोक में सचेत हुए, तो ऐसा लगा जैसे उन्होंने तब सुना और देखा।

कहा गया है: हे रब, प्रमाण आपका है, क्योंकि हमने आपके दूतों और दुनिया में आपकी रचना के चमत्कारों को देखा है...

---

(१) 'मा'नी अल-कुरान' ४/२०६ में, और लेखक ने अल-नहस के माध्यम से 'इराब अल-कुरान' ३/२९४ में इसे उद्धृत किया। (२) 'इराब अल-कुरान' अल-नहस द्वारा ३/२९४, और अबू अल-अब्बास मुहम्मद बिन यज़ीद अल-मुबर्रद हैं। (३) अल-मावर्दी ने 'अल-नुकत वा अल-'उयून' ४/३५९ में इन विचारों का उल्लेख किया है।

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿اور اگر کاش تم دیکھتے جب مجرم اپنے رب کے سامنے اپنے سر جھکائے ہوئے ہوں گے، [کہہ رہے ہوں گے] "اے ہمارے رب! ہم نے دیکھ لیا اور سن لیا، اب ہمیں [دنیا میں] واپس بھیج دے، ہم نیک عمل کریں گے، یقیناً اب ہمیں پکا یقین ہے"﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور اگر کاش تم دیکھتے جب مجرم اپنے رب کے سامنے اپنے سر جھکائے ہوئے ہوں گے﴾ یہ مبتدا اور خبر ہے۔ زجاج (۱) نے کہا: نبی کریم ﷺ سے خطاب آپ کی امت سے خطاب ہے۔ اور معنی یہ ہیں: اے محمد، اگر آپ قیامت کے دن بعث (دوبارہ جی اٹھنے) کے منکروں کو دیکھتے تو آپ ایک عجیب منظر دیکھتے۔ اور ابو العباس کا مذہب اس کے علاوہ ہے، اور وہ یہ کہ معنی یہ ہوں: اے محمد، مجرم سے کہو: اگر تم دیکھتے جب مجرم اپنے رب کے سامنے سر جھکائے ہوں گے تو تم اپنے کیے پر نادم ہوتے (۲)۔

﴿اپنے سر جھکائے ہوئے﴾ یعنی: ندامت، رسوائی، حزن، ذلت اور غم کی وجہ سے ﴿اپنے رب کے سامنے﴾ یعنی: اپنے رب کے حساب اور اپنے اعمال کی جزا کے وقت۔ ﴿اے ہمارے رب﴾ یعنی: وہ کہیں گے: اے ہمارے رب ﴿ہم نے دیکھ لیا﴾ یعنی: ہم نے وہ دیکھ لیا جسے ہم جھٹلاتے تھے ﴿اور ہم نے سن لیا﴾ جسے ہم منکر تھے۔ اور کہا گیا: ﴿ہم نے دیکھ لیا﴾ تیری وعید کی سچائی کو ﴿اور ہم نے سن لیا﴾ تیرے رسولوں کی تصدیق کو، انہوں نے اس وقت دیکھا جب دیکھنا انہیں نفع نہ دے گا، اور اس وقت سنا جب سننا انہیں نفع نہ دے گا۔

﴿پس ہمیں واپس بھیج دے﴾ یعنی: دنیا کی طرف ﴿تاکہ ہم نیک عمل کریں، یقیناً ہمیں اب پکا یقین ہے﴾ یعنی: بعث (دوبارہ اٹھائے جانے) کی تصدیق کرنے والے؛ یہ نقاش نے کہا۔ اور کہا گیا: اس کی تصدیق کرنے والے جو محمد ﷺ لے کر آئے کہ وہ حق ہے؛ یہ یحییٰ بن سلام نے کہا۔ سفیان ثوری

نے کہا: تو اللہ تعالیٰ نے انہیں جھٹلا دیا اور فرمایا: ﴿اور اگر وہ واپس بھیجے جائیں تو پھر وہی کام کریں گے جن سے انہیں روکا گیا تھا اور یقیناً وہ جھوٹے ہیں﴾ [الانعام: ۲۸] (۳)۔

اور کہا گیا: "یقیناً ہمیں اب پکا یقین ہے" کا معنی ہے: اب ہم سے شکوک زائل ہو چکے ہیں، وہ دنیا میں سنتے اور دیکھتے تھے، لیکن غور و فکر نہیں کرتے تھے، وہ ان لوگوں کی طرح تھے جو نہ دیکھتے ہیں اور نہ سنتے ہیں، پھر جب وہ آخرت میں بیدار ہوئے تو اس وقت ایسے ہو گئے گویا انہوں نے اب سنا اور دیکھا ہو۔

اور کہا گیا: یعنی: اے ہمارے رب، حجت تیرے لیے ہے، ہم نے دنیا میں تیرے رسولوں اور تیری مخلوق کے عجائبات کو دیکھ لیا تھا...

---

(۱) معانی القرآن ۴/۲۰۶ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۳/۲۹۴ میں نقل کیا ہے۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۳/۲۹۴، اور ابو العباس محمد بن یزید مبرد ہیں۔ (۳) ان اقوال کو ماوردی نے النکت والعیون ۴/۳۵۹ میں ذکر کیا ہے۔

Surah As-Sajdah: Verses 12 - 13 23 And we heard their words, so there is no argument for us. This is a confession from them, then they asked to be returned to the world to believe. Allah Almighty's saying: {And if We had willed, We could have given every soul its guidance, but the word from Me will come true [that] I will surely fill Hell with jinn and men all together (13)}. Muhammad ibn Ka'b al-Qurazi said: When they said: {Our Lord, we have seen and heard, so return us [to the world]; we will work righteousness. Indeed, we are [now] certain}, He responded to them by saying: {And if We had willed, We could have given every soul its guidance}. He says: If I had willed, I would have guided all people, and none of them would have differed, {but the word from Me will come true} - the verse. Ibn al-Mubarak mentioned it in his "Raqa'iq" in a long hadith. And we have mentioned it in "Al-Tadhkirah"(1). Al-Nahhas(2): {And if We had willed, We could have given every soul its guidance} - regarding its meaning there are two sayings: one of them: that it is in this world. And the other: that the context of the speech indicates that it is in the Hereafter, meaning: if We had willed, We would have returned them to the world and to trial as they asked, {but the word from Me will come true [that] I will surely fill Hell with jinn and men all together}. Meaning: the word from Me has become true that I will surely punish whoever disobeys Me with the fire of Hell. And Allah, Blessed and Exalted be He, knew [that] if He returned them, they would return [to what they were doing], as He, the Exalted, said: {And if they were returned, they would return to that which they were forbidden} [Al-An'am: 28]. And this guidance means creating knowledge in the heart. The Mu'tazilite interpretation is: if We had willed, We would have forced them to be guided by showing terrifying signs, but it is not appropriate for Him to do so; because it contradicts the purpose towards which the obligation is directed, which is the reward that is only deserved by what the person under obligation does by his choice(3).

---

(1) p. 417, and the author mentioned it in full therein, and some of it appeared in "Al-Zuhd" by Ibn al-Mubarak p. 91 (Zawa'id Nu'aym) and most of it was lost because a page fell from the original as its editor mentioned. And Al-Tabari extracted it through the path of Ibn al-Mubarak 17/119. (2) In "I'rab al-Qur'an" 3/294, and what follows between brackets is from him. (3) Al-Zamakhshari said it in "Al-Kashshaf" 3/242.

सूरह अस-सजदा: आयतें 12 - 13 23 और हमने उनकी बात सुनी, इसलिए हमारे पास कोई तर्क नहीं है। यह उनकी ओर से एक स्वीकारोक्ति है, फिर उन्होंने वापस दुनिया में भेजे जाने की माँग की ताकि वे ईमान ला सकें। अल्लाह तआला का फरमान: {और यदि हम चाहते तो हर व्यक्ति को उसका मार्ग दिखा देते, किन्तु मेरी ओर से यह बात सत्य हो चुकी है कि मैं जहन्नम को जिन्नों और मनुष्यों, सब से अवश्य भर दूँगा (13)}। मुहम्मद बिन का'ब अल-कुरज़ी ने कहा: जब उन्होंने कहा: {ऐ हमारे पालनहार! हमने देख लिया और सुन लिया, अतः हमें वापस भेज दे, हम नेक अमल करेंगे, निस्संदेह अब हमें पूरा विश्वास है}, तो उसने यह कहकर उन्हें उत्तर दिया: {और यदि हम चाहते तो हर व्यक्ति को उसका मार्ग दिखा देते}। वह कहता है: यदि मैं चाहता तो सभी लोगों को मार्ग दिखा देता और उनमें से कोई भी अलग न होता {किन्तु मेरी ओर से यह बात सत्य हो चुकी है} - आयत। इब्न अल-मुबारक ने इसे अपनी पुस्तक "रक़ाइक़" में एक लंबी हदीस में उल्लेख किया है। और हमने इसका उल्लेख "अत-तज़किराह"(1) में किया है। अन-नह़ास(2): {और यदि हम चाहते तो हर व्यक्ति को उसका मार्ग दिखा देते} - इसके अर्थ के बारे में दो कथन हैं: पहला: कि यह दुनिया में है। और दूसरा: कि बातचीत का संदर्भ यह दर्शाता है कि यह परलोक में है, यानी: यदि हम चाहते तो उन्हें दुनिया और परीक्षा में वापस भेज देते जैसा कि उन्होंने माँगा था {किन्तु मेरी ओर से यह बात सत्य हो चुकी है कि मैं जहन्नम को जिन्नों और मनुष्यों, सब से अवश्य भर दूँगा}। यानी: मेरी ओर से यह बात सत्य हो गई है कि मैं अवश्य ही उन लोगों को दंड दूँगा जिन्होंने जहन्नम की आग से मेरी अवज्ञा की। और अल्लाह तबारक व तआला जानता था [कि] यदि वह उन्हें वापस भेज दे तो वे फिर वही करेंगे, जैसा कि तआला ने कहा है: {और यदि वे वापस भेजे जाते, तो फिर वही करते जिससे उन्हें रोका गया था} [अल-अनआम: 28]। और इस मार्गदर्शन का अर्थ है हृदय में ज्ञान का सृजन करना। मु'ताज़िला की व्याख्या है: यदि हम चाहते तो भयानक चमत्कार दिखाकर उन्हें मार्गदर्शन के लिए विवश कर देते, लेकिन उनके लिए ऐसा करना उचित नहीं है; क्योंकि यह उस उद्देश्य को विफल कर देता है जिसकी ओर उत्तरदायित्व निर्देशित है, और वह है वह प्रतिफल जिसका पात्र केवल वही व्यक्ति होता है जो अपने चयन से कार्य करता है(3)।

---

(1) पृ. 417, और लेखक ने इसमें इसका पूरा उल्लेख किया है, और इसका कुछ हिस्सा इब्न अल-मुबारक की "ज़ुहद" पृ. 91 (ज़वाइद नुऐम) में आया है और इसका अधिकांश हिस्सा मूल पांडुलिपि से एक पन्ना गिरने के कारण खो गया जैसा कि इसके संपादक ने उल्लेख किया है। और अल-तबरी ने इसे इब्न अल-मुबारक के मार्ग से उद्धृत किया है 17/119। (2) "एराब अल-क़ुरान" 3/294 में, और

कोष्ठक के बीच जो कुछ भी आएगा वह उनसे है। (3) अल-ज़मखशरी ने "अल-कशशाफ" 3/242 में यह कहा है।

سورہ السجدہ: آیات ۱۲ - ۱۳ ۲۳ اور ہم نے ان کی بات سنی، تو ہمارے لیے کوئی عذر نہیں۔ پس یہ ان کی طرف سے اعتراف ہے، پھر انہوں نے مطالبہ کیا کہ انہیں دنیا کی طرف لوٹا دیا جائے تاکہ وہ ایمان لے آئیں۔ اللہ تعالیٰ کا قول: {اور اگر ہم چاہتے تو ہر شخص کو اس کی ہدایت عطا کر دیتے لیکن میری طرف سے یہ بات پختہ ہو چکی ہے کہ میں جہنم کو جنوں اور انسانوں، سب سے ضرور بھر دوں گا (۱۳)}۔ محمد بن کعب القرظی نے کہا: جب انہوں نے کہا: {اے ہمارے رب! ہم نے دیکھ لیا اور سن لیا، پس ہمیں واپس بھیج دے کہ ہم نیک عمل کریں، بے شک ہمیں اب پورا یقین ہے} تو اس نے ان پر اپنے اس قول سے رد کیا: {اور اگر ہم چاہتے تو ہر شخص کو اس کی ہدایت عطا کر دیتے}۔ وہ کہتا ہے: اگر میں چاہتا تو تمام لوگوں کو ہدایت دے دیتا اور ان میں سے کوئی بھی اختلاف نہ کرتا {لیکن میری طرف سے یہ بات پختہ ہو چکی ہے} - آیت۔ ابن المبارک نے اپنی "رقائق" میں ایک طویل حدیث میں اس کا ذکر کیا ہے۔ اور ہم نے اس کا ذکر "التذکرہ"(۱) میں کیا ہے۔ النحاس(۲): {اور اگر ہم چاہتے تو ہر شخص کو اس کی ہدایت عطا کر دیتے} اس کے معنی میں دو قول ہیں: ایک یہ کہ: یہ دنیا میں ہے۔ اور دوسرا یہ کہ: کلام کا سیاق اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ یہ آخرت میں ہے، یعنی: اگر ہم چاہتے تو انہیں دنیا اور آزمائش کی طرف لوٹا دیتے جیسا کہ انہوں نے مانگا تھا {لیکن میری طرف سے یہ بات پختہ ہو چکی ہے کہ میں جہنم کو جنوں اور انسانوں، سب سے ضرور بھر دوں گا}۔ یعنی: میری طرف سے یہ بات ثابت ہو چکی ہے کہ میں جہنم کی آگ کے ذریعے اپنے نافرمانوں کو ضرور عذاب دوں گا۔ اور اللہ تبارک و تعالیٰ جانتا تھا [کہ] اگر وہ انہیں لوٹا دیتا تو وہ دوبارہ وہی کرتے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور اگر وہ واپس بھیجے جائیں تو پھر وہی کریں گے جس سے انہیں روکا گیا تھا} [الأنعام: ۲۸]۔ اور اس ہدایت کا معنی دل میں معرفت پیدا کرنا ہے۔ معتزلہ کی تاویل یہ ہے: اور اگر ہم چاہتے تو خوفناک نشانیاں

دکھا کر انہیں ہدایت پر مجبور کر دیتے، لیکن ایسا کرنا اللہ کی شان کے لائق نہیں؛ کیونکہ یہ اس مقصد کو ختم کر دیتا ہے جس کی طرف مکلف بنایا گیا ہے، اور وہ ایسا ثواب ہے جس کا مستحق کوئی تبھی ہوتا ہے جب وہ اپنے اختیار سے عمل کرے(۳)۔

---

(۱) ص ۴۱۷، اور مصنف نے اسے وہاں مکمل ذکر کیا ہے، اور اس کا کچھ حصہ ابن المبارک کی "الزہد" ص ۹۱ (زوائد نعیم) میں آیا ہے اور اس کا اکثر حصہ اصل سے ایک ورق گرنے کی وجہ سے ساقط ہو گیا جیسا کہ اس کے محقق نے ذکر کیا۔ اور طبری نے اسے ابن المبارک کے طریق سے ۱۱۹/۱۷ پر روایت کیا ہے۔ (۲) "اعراب القرآن" ۳/ ۲۹۴ میں، اور جو کچھ قوسین کے درمیان آئے گا وہ انہی کا ہے۔ (۳) زمخشری نے اسے "الکشاف" ۳/ ۲۴۲ میں کہا ہے۔

Surah As-Sajdah, Verse 13 24

The Imamiyyah said in its interpretation (1): It is possible that He intends to guide them to the path of Paradise in the Hereafter without punishing anyone, but the word from Him has come true that He will fill Hell, so it is not obligatory for God Almighty, according to us, to guide everyone to it. They said: Rather, what is obligatory is the guidance of the infallible ones. As for those who have a sin, it is permissible to guide them to the Fire as a recompense for their deeds. There is a prohibition in the permissibility of this; because of their certainty that the meaning is: guiding them to faith. The scholars have spoken against them in these two interpretations with what is sufficient in the principles of religion. The closest answer to them is to say: It has been invalidated for us and for you that God, Glory be to Him, should guide them by way of compulsion, coercion, and forcing (2), for that would lead to the doctrine of the Jabriyyah (determinists), which is a despicable doctrine for us and for you. So nothing remains except that the guided ones among the believers were guided by God Almighty to faith and obedience by way of choice so that moral responsibility (Taklif) is valid. Thus, whoever wills, believes and obeys by choice, not by compulsion; God Almighty said: "For whoever among you wills to go straight" [At-Takwir: 28], and He said: "So whoever wills, let him take to his Lord a way" [Al-Insan: 29]. Then He followed these two verses with His words, the Almighty: "And you do not will except that Allah wills" [Al-Insan: 30, and At-Takwir: 29]. Thus, the faith of the believers occurred by their will, and He denied that they will unless God wills. For this reason, the Mujbirah (determinists) went to extremes (3) when they saw that their guidance to faith is tied (4) to the will of God Almighty, so they said: Creation is compelled in all their obedience, turning to His words: "And you do not will except that Allah wills." And the Qadariyyah (indeterminists) fell short when they saw that their guidance to faith is tied to the will of the servants, so they said: Creation are creators of their actions, turning to His words: "For whoever among you wills to go straight."

(1) The speech from this point until the end of the interpretation of the verse is from "Haz al-Ghalasim" by Shith ibn Ibrahim, pp. 86-88. (2) In "Haz al-Ghalasim": by way of compulsion; because compulsion is coercion. . . (3) In the copies: "faratat" (fell short), and what is established is from "Haz al-Ghalasim". (4) In (Zh): that their guidance is associated.

सूरा अस-सजदा, आयत १३ २४

इमामियाह ने इसकी व्याख्या में कहा (१): यह संभव है कि उनका इरादा आख़िरत में जन्नत की राह पर उनका मार्गदर्शन करना हो और किसी को दंडित न करना हो, लेकिन उनकी ओर से यह बात सच हो गई है कि वह नरक को भर देंगे, इसलिए हमारे अनुसार ईश्वर सर्वशक्तिमान के लिए सभी को इसकी ओर मार्गदर्शन करना अनिवार्य नहीं है। उन्होंने कहा: बल्कि, अनिवार्य मासूमों (निष्पाप) का मार्गदर्शन है। जहाँ तक उन लोगों का प्रश्न है जिनका कोई पाप है, तो उनके कर्मों के प्रतिफल के रूप में उन्हें नरक की ओर ले जाना जायज़ है। इसकी अनुमति में निषेध है; क्योंकि उनकी निश्चितता है कि इसका अर्थ है: उन्हें विश्वास (ईमान) की ओर निर्देशित करना। विद्वानों ने धर्म के सिद्धांतों में पर्याप्त रूप से इन दो व्याख्याओं के विरुद्ध बात की है। उनके लिए सबसे निकटतम उत्तर यह कहना है: हमारे और आपके लिए यह अमान्य हो गया है कि ईश्वर, उनकी महिमा हो, उन्हें विवशता, जबरदस्ती और दबाव (२) के माध्यम से निर्देशित करे, क्योंकि यह जबरिया (नियतिवादियों) के सिद्धांत की ओर ले जाएगा, जो हमारे और आपके लिए एक नीच सिद्धांत है। तो इसके अलावा कुछ नहीं बचता कि विश्वासियों में से जो मार्गदर्शित हैं, उन्हें ईश्वर सर्वशक्तिमान ने पसंद (चुनाव) के मार्ग से विश्वास और आज्ञाकारिता की ओर निर्देशित किया ताकि नैतिक उत्तरदायित्व (तक्लीफ़) मान्य हो। अतः, जो कोई चाहता है, वह चुनाव से विश्वास करता है और आज्ञा मानता है, जबरदस्ती से नहीं; ईश्वर सर्वशक्तिमान ने कहा: "उस व्यक्ति के लिए जो तुम में से सीधे मार्ग पर चलना चाहे" [अत-तक्वीर: २८], और उन्होंने कहा: "अतः जो कोई चाहे, वह अपने रब की ओर जाने वाला मार्ग अपना ले" [अल-इंसान: २९]। फिर उन्होंने इन दो आयतों के बाद अपने शब्द कहे, सर्वशक्तिमान: "और तुम नहीं चाह सकते मगर यह कि अल्लाह चाहे" [अल-इंसान: ३०, और अत-तक्वीर: २९]। इस प्रकार, विश्वासियों का विश्वास उनकी इच्छा से हुआ, और उन्होंने इस बात से इनकार किया कि वे तब तक चाहेंगे जब तक कि ईश्वर न चाहे। इसी कारण से, मुजबीरा (नियतिवादियों) ने अति (३) की जब उन्होंने देखा कि विश्वास के लिए उनका मार्गदर्शन ईश्वर सर्वशक्तिमान की इच्छा से जुड़ा (४) है, तो उन्होंने कहा: सृष्टि अपनी पूरी आज्ञाकारिता में मजबूर है, उनके इस वचन की ओर मुड़ते हुए: "और तुम नहीं चाह सकते मगर यह कि अल्लाह चाहे।" और कदरियाह (अनियतिवादी) पीछे रह गए जब उन्होंने देखा कि विश्वास के लिए उनका मार्गदर्शन बंदों की इच्छा से जुड़ा है, तो उन्होंने कहा: सृष्टि अपने कार्यों के निर्माता हैं, उनके इस वचन की ओर मुड़ते हुए: "उस व्यक्ति के लिए जो तुम में से सीधे मार्ग पर चलना चाहे।"

(१) इस बिंदु से आयत की व्याख्या के अंत तक का भाषण शीथ इब्न इब्राहिम की "हज़ अल-ग़लासिम" से है, पृष्ठ ८६-८८। (२) "हज़ अल-ग़लासिम" में: विवशता के माध्यम से; क्योंकि विवशता ही जबरदस्ती है। . . (३) प्रतियों में: "फरतत" (कमी की), और जो स्थापित है वह "हज़ अल-ग़लासिम" से है। (४) (ज़) में: कि उनका मार्गदर्शन जुड़ा हुआ है।

سورہ السجدہ، آیت ۱۳ ۲٤

اور امامیہ نے اس کی تاویل (۱) میں کہا: یہ ممکن ہے کہ اس (اللہ) کا ارادہ آخرت میں جنت کے راستے کی طرف ان کی ہدایت ہو اور وہ کسی کو عذاب نہ دے، لیکن اس کی طرف سے یہ قول حق ہو چکا ہے کہ وہ جہنم کو بھر دے گا، پس ہمارے نزدیک اللہ تعالیٰ پر سب کی اس (جنت) کی طرف ہدایت واجب نہیں ہے۔ انہوں نے کہا: بلکہ واجب معصومین کی ہدایت ہے، رہے وہ جن کا کوئی گناہ ہے تو ان کے افعال کے بدلے ان کی آگ کی طرف ہدایت جائز ہے۔ اور اس کے جواز میں ممانعت ہے؛ کیونکہ ان کا اس بات پر پختہ یقین ہے کہ مراد: ایمان کی طرف ہدایت ہے۔ اور علماء نے ان دونوں تاویلوں پر ان کے خلاف اتنی گفتگو کی ہے جو اصول دین میں کافی ہے۔ اور ان کے جواب میں سب سے قریبی بات یہ کہی جائے گی کہ: ہمارے اور تمہارے نزدیک یہ بات باطل ہو چکی ہے کہ اللہ سبحانہ انہیں جبر، زبردستی اور اکراہ (۲) کے راستے پر ہدایت دے، کیونکہ یہ جبریہ کے مذہب کی طرف لے جائے گا، جو ہمارے اور تمہارے نزدیک ایک رذیل (گھٹیا) مذہب ہے۔ پس سوائے اس کے کچھ باقی نہیں رہتا کہ مومنین میں سے ہدایت یافتہ لوگوں کو اللہ تعالیٰ نے ایمان اور اطاعت کی طرف اختیار کے راستے پر ہدایت دی ہے تاکہ تکلیف (شرعی ذمہ داری) صحیح ثابت ہو، پس جو چاہے وہ اپنی مرضی سے ایمان لائے اور اطاعت کرے نہ کہ جبر سے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿لِمَنْ شَاءَ مِنْكُمْ أَنْ يَسْتَقِيمَ﴾ [التكوير: ۲۸]، اور فرمایا: ﴿فَمَنْ شَاءَ اتَّخَذَ إِلَى رَبِّهِ سَبِيلاً﴾ [الإنسان: ۲۹]۔ پھر ان دونوں آیتوں کے بعد اللہ تعالیٰ نے اپنے اس قول سے تعقیب فرمائی: ﴿وَمَا تَشَاءُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللهُ﴾ [الإنسان: ۳۰، اور التكوير: ۲۹]۔ پس مومنین کا ایمان ان کی مشیت سے واقع ہوا، اور اس بات کی نفی کی کہ وہ چاہیں گے مگر یہ کہ اللہ چاہے۔ اور اسی وجہ سے مجبرہ نے افراط (۳) سے کام لیا جب انہوں نے دیکھا کہ ایمان کی طرف ان کی ہدایت اللہ

تعالیٰ کی مشیت کے ساتھ وابستہ (۴) ہے، تو انہوں نے کہا: مخلوق اپنی تمام تر اطاعت میں مجبور ہے، اس کے قول کی طرف متوجہ ہوتے ہوئے: ﴿وَمَا تَشَاءُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللهُ﴾۔ اور قدریہ نے تفریط کی جب انہوں نے دیکھا کہ ایمان کی طرف ان کی ہدایت بندوں کی مشیت کے ساتھ وابستہ ہے، تو انہوں نے کہا: مخلوق اپنے افعال کی خود خالق ہے، اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرف متوجہ ہوتے ہوئے: ﴿لِمَنْ شَاءَ مِنْكُمْ أَنْ يَسْتَقِيمَ﴾۔

(۱) اس جگہ سے آیت کی تفسیر کے آخر تک کی گفتگو شیت بن ابراہیم کی "حز الغلاصم" سے ہے، ص ۸۶ - ۸۸۔ (۲) حز الغلاصم میں: جبر کے راستے پر؛ کیونکہ الجاء ہی اجبار (زبردستی) ہے۔ . . (۳) نسخوں میں: "فرطت" (تفریط کی/کمی کی)، اور جو متن میں ہے وہ حز الغلاصم سے ہے۔ (۴) (ظ) میں: کہ ان کی ہدایت مقرون (جڑی ہوئی) ہے۔

Surah As-Sajdah: Verses 13 - 14 25

Our school of thought is moderation in belief, which is a position between the schools of the Mujbirah (determinists) and the Qadariyyah (proponents of absolute free will), and the best of matters are the moderate ones. This is because the people of truth said: We differentiate between that which we are forced into and that which we have chosen. This means we perceive a difference between the movement of trembling occurring in a person's hand without their attempt or will and not associated with their power, and the movement of choice if they move their hand in a movement similar to the movement of trembling. Whoever does not differentiate between the two movements: the movement of trembling and the movement of choice—while both exist in themselves, and are felt in their hand by their observation and sensory perception—is mentally deficient, impaired in their senses, and outside the circle of the wise. This is the manifest truth, and it is a path between the two ways of excess and negligence, and: Both extremes of a purposeful matter are blameworthy. (1) With this consideration, the people of insight among the scholars chose to call this status between the two statuses "acquisition" (Kasb) (2), and they took this naming from the book of Allah the Almighty, which is His saying, Glory be to Him: "For it (the soul) is what it has earned, and against it is what it has acquired." [Al-Baqarah: 286]. Nafse Islam The words of the Almighty: "So taste [the punishment] because you forgot the meeting of this, your Day. Indeed, We have forgotten you. And taste the punishment of eternity for what you used to do." [14] WWW.NAFSEISLAM.COM The words of the Almighty: "So taste [the punishment] because you forgot the meeting of this, your Day" has two opinions: one of them: that it is from the forgetfulness with which there is no remembrance, i.e.: they did not work for this day, so they were in the status of the forgetful. The other: that "you forgot" means (3) you left, and similarly "Indeed, We have forgotten you"; and Muhammad bin Yazid argued with the words of the Almighty: "And We had already taken a promise from Adam before, but he forgot" [Taha: 115] he said: and the evidence for...

(1) Previously mentioned 7/229 from Imam Hamd bin Muhammad Al-Khattabi, and its beginning is: "And do not go to extremes in anything of the matter and be moderate." Al-Khattabi included it in his poetry, as mentioned by Al-Baghdadi in Al-Khizana 2/122-123, where he mentioned its beginning with a second narration and paired it with another verse and said: and the author of Al-'Ubab completed it with the three hemistichs in the explanation of the verses of Al-Adab (who is Hasan bin

Salih Al-Adawi Al-Yamani) and Al-Baghdadi said: I do not know the speaker of these two verses, nor have I seen them except in the book Al-'Ubab. (2) The school of the Ash'arites on the issue of Kasb (acquisition) leads to stripping the servant of will and falling into the school of the Mujbirah. (3) In the manuscripts: "bima" (by what), and what is established is from "I'rab al-Qur'an" by al-Nahhas 3/294, and the speech is from him.

सूरह अस-सजदा: आयतें 13 - 14 25

हमारा पंथ विश्वास में संयम है, जो मुजबीरा (नियतत्ववादी) और कदरिया (पूर्ण स्वतंत्र इच्छा के समर्थक) के पंथों के बीच का एक स्थान है, और सर्वोत्तम मामले वे हैं जो मध्यम हैं। ऐसा इसलिए है क्योंकि सत्य के लोगों ने कहा: हम उस चीज़ के बीच अंतर करते हैं जिसके लिए हम मजबूर हैं और जिसे हमने चुना है। इसका अर्थ यह है कि हम मनुष्य के हाथ में बिना उसके प्रयास या इच्छा के और उसकी शक्ति से जुड़े बिना होने वाले कांपने की गति और विकल्प की गति के बीच अंतर महसूस करते हैं यदि वह अपने हाथ को कांपने की गति के समान गति में हिलाता है। और जो कोई भी दोनों गतियों के बीच अंतर नहीं करता है: कांपने की गति और विकल्प की गति - जबकि दोनों स्वयं में मौजूद हैं, और उनके अवलोकन और संवेदी धारणा द्वारा उनके हाथ में महसूस की जाती हैं - वह अपनी बुद्धि में मंद है, अपनी इंद्रियों में विक्षिप्त है, और बुद्धिमानों के समूह से बाहर है। और यही स्पष्ट सत्य है, और यह अति और उपेक्षा के दो रास्तों के बीच का एक मार्ग है, और: किसी भी उद्देश्यपूर्ण मामले के दोनों अति निंदनीय हैं। (1) इसी विचार के साथ, विद्वानों के बीच अंतर्दृष्टि रखने वाले लोगों ने दो स्थितियों के बीच की इस स्थिति को "अर्जन" (कस्ब) (2) कहना चुना, और उन्होंने यह नाम अल्लाह सर्वशक्तिमान की पुस्तक से लिया, जो उनका कहना है, वह पवित्र है: "उसके (आत्मा) लिए वह है जो उसने कमाया है, और उसके खिलाफ वह है जो उसने अर्जित किया है।" [अल-बकरा: 286]। नफ़्से इस्लाम सर्वशक्तिमान के शब्द: "तो [सजा] चखो क्योंकि तुम अपने इस दिन की मुलाकात को भूल गए थे। वास्तव में, हमने तुम्हें भुला दिया है। और जो तुम करते थे उसके लिए अनंत काल की सजा चखो।" [14] WWW.NAFSEISLAM.COM सर्वशक्तिमान के शब्द: "तो [सजा] चखो क्योंकि तुम अपने इस दिन की मुलाकात को भूल गए थे" इसमें दो मत हैं: उनमें से एक: कि यह उस विस्मृति से है जिसके साथ कोई याद नहीं है, यानी: उन्होंने इस दिन के लिए काम नहीं किया, इसलिए वे भूलने वालों की स्थिति में थे। दूसरा: कि "तुम भूल गए" का अर्थ (3) तुमने छोड़ दिया है, और इसी तरह "वास्तव में, हमने तुम्हें भुला दिया है"; और मुहम्मद बिन यजीद ने सर्वशक्तिमान के शब्दों के साथ तर्क दिया: "और हमने पहले ही आदम से एक वादा लिया था, लेकिन वह भूल गया" [ताहा: 115] उन्होंने कहा: और इसका प्रमाण...

(1) इमाम हमद बिन मुहम्मद अल-खत्ताबी से पहले 7/229 का उल्लेख किया गया है, और इसकी शुरुआत है: "और मामले की किसी भी चीज़ में अति न करें और संयमित रहें।" अल-खत्ताबी ने इसे अपनी कविता में शामिल किया, जैसा कि अल-बगदादी ने अल-खिजाना 2/122-123 में उल्लेख

किया है, जहाँ उन्होंने इसकी शुरुआत दूसरी रिवायत के साथ की और इसे एक अन्य आयत के साथ जोड़ा और कहा: और अल-'उबाब के लेखक ने अल-अदब की आयतों की व्याख्या में तीन मिसरों के साथ इसे पूरा किया (जो हसन बिन सालेह अल-अदवी अल-यमनी हैं) और अल-बगदादी ने कहा: मैं इन दो आयतों के बोलने वाले को नहीं जानता, न ही मैंने उन्हें अल-'उबाब पुस्तक के अलावा कहीं देखा है। (2) कस्ब (अर्जन) के मुद्दे पर अशआरियों का मत बंदे से इच्छा छीनने और मुजबीरा के पंथ में गिरने की ओर ले जाता है। (3) प्रतियों में: "बिमा" (किसके द्वारा), और जो स्थापित है वह अल-नहस 3/294 द्वारा "इराब अल-कुरान" से है, और भाषण उन्हीं का है।

سورہ السجدہ: آیات ۱۳ - ۱۴ ۲۵

اور ہمارا مسلک عقیدے میں اعتدال ہے، اور یہ مجبرہ اور قدریہ کے مسلکوں کے درمیان ایک مسلک ہے، اور بہترین امور ان کے درمیانے درجے کے ہیں۔ اور وہ اس لیے کہ اہل حق نے کہا: ہم اس میں فرق کرتے ہیں جس پر ہم مجبور کیے گئے اور جس کا ہم نے انتخاب کیا، اور وہ یہ کہ ہم انسان کے ہاتھ میں اس کی کوشش اور ارادے کے بغیر اور اس کی قدرت کے ساتھ جڑے ہوئے بغیر واقع ہونے والی تھرتھراہٹ کی حرکت، اور اختیار کی حرکت جب وہ اپنے ہاتھ کو تھرتھراہٹ کی حرکت جیسی حرکت دیتا ہے، کے درمیان فرق محسوس کرتے ہیں۔ اور جو ان دو حرکتوں کے درمیان فرق نہیں کرتا: تھرتھراہٹ کی حرکت اور اختیار کی حرکت ۔ جبکہ وہ دونوں اس کی ذات میں موجود ہیں، اور اس کے مشاہدے اور حسی ادراک سے اس کے ہاتھ میں محسوس کی جاتی ہیں ۔ تو وہ اپنی عقل میں مخبوط ہے، اپنے حواس میں مختل ہے، اور عقل مندوں کے گروہ سے خارج ہے۔ اور یہی حق مبین ہے، اور یہ افراط و تفریط کے دو راستوں کے درمیان ایک راستہ ہے، اور: کسی بھی مقصد والے کام کے دونوں کنارے قابل مذمت ہیں۔ (۱) اور اسی اعتبار سے اہل نظر علماء نے اس منزلت کو جو دو منزلتوں کے درمیان ہے "کسب" (۲) کا نام دینے کا انتخاب کیا، اور انہوں نے یہ تسمیہ اللہ عزیز کی کتاب سے لیا، اور وہ اس سبحانہ کا قول ہے: ﴿لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ﴾ [البقرة : ۲۸۶]۔ نفس اسلام قولہ تعالیٰ : ﴿فَذُوقُوا بِمَا نَسِيتُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَذَا إِنَّا نَسِينَاكُمْ وَذُوقُوا عَذَابَ الْخُلْدِ بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ ١٤﴾ WWW.NAFSEISLAM.COM قولہ تعالیٰ : ﴿فَذُوقُوا بِمَا نَسِيتُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَذَا ﴾ اس میں دو قول ہیں: ایک یہ کہ: یہ اس نسیان (بھول) سے ہے جس کے ساتھ کوئی یاد نہ ہو، یعنی: انہوں نے اس دن کے لیے عمل نہیں کیا، پس وہ بھولنے والوں کے درجے میں ہو گئے۔ اور دوسرا یہ کہ: ﴿نَسِيتُمْ﴾ بمعنی (۳) تم نے چھوڑ دیا، اور اسی طرح ﴿إِنَّا

نَسِينَاكُمْ﴾؛ اور محمد بن یزید نے اللہ تعالیٰ کے اس قول سے دلیل پکڑی: ﴿وَلَقَدْ عَهِدْنَا إِلَى آدَمَ مِن قَبْلُ فَنَسِيَ﴾ [طه: ١١٥] انہوں نے کہا: اور اس پر دلیل...

(١) سابقہ ٢٢٩/٧ از امام حمد بن محمد الخطابی، اور اس کا مصرعہ اول ہے: ولا تَغْلُ في شيءٍ من الأمرِ واقْتَصِدْ۔ اور خطابی نے اسے اپنے شعر میں تضمین کیا، جیسا کہ بغدادی نے الخزانہ ١٢٢/٢ - ١٢٣ میں ذکر کیا ہے، جہاں انہوں نے اس کا صدر دوسری روایت سے ذکر کیا اور اس کے ساتھ ایک دوسرا بیت ملایا اور کہا: اور اسے تین مصرعوں کے ساتھ صاحب العباب نے شرح ابیات الآداب میں مکمل کیا (اور وہ حسن بن صالح العدوی الیمنی ہیں) اور بغدادی نے کہا: میں ان دو بیتوں کے کہنے والے کو نہیں جانتا، اور نہ ہی میں نے انہیں کتاب العباب کے علاوہ کہیں دیکھا ہے۔ (٢) مسئلہ کسب میں اشاعرہ کا مسلک بندے سے ارادے کی سلب اور مجبرہ کے مسلک میں واقع ہونے کی طرف جاتا ہے۔ (٣) نسخوں میں: بما، اور جو ثابت ہے وہ اعراب القرآن از نحاس ٣ / ٢٩٤ سے ہے، اور کلام انہی کا ہے۔

That it means "abandoned," as Allah, the Almighty and Majestic, reported regarding Iblis that he said: {Your Lord did not forbid you from this tree except that you might become angels} [Al-A'raf: 20]. If Adam had been "forgetful" (in the literal sense), he (Iblis) would have reminded him. A poem says: As if emerging from the side of its surface, is a spit of meat they forgot at the roasting place. (1) Meaning: they left it. Had it been from "forgetfulness" (literal memory loss), they would have acted upon it once. Ad-Dahhak said: "You forgot" means: you abandoned my command. Yahya bin Salam said: meaning: you abandoned faith in the Resurrection on this day. {We have forgotten you}: We have left you out of goodness; this was said by As-Suddi. Mujahid said: We have left you in punishment (3). In the restart of His saying: {Indeed, We have forgotten you}, and constructing the verb with "Indeed" (Inna) and its noun is an intensification of revenge upon them. The meaning is: So taste this, i.e., what you are in, of bowing heads, disgrace, and grief because of forgetting Allah. Or: Taste the eternal punishment, which is everlasting and never-ending in Hell. {Because of what you used to do} meaning in the world of sins. "Tasting" may express what happens to the soul even if it is not edible; because of its sensation of it like its sensation of the taste of food. Umar ibn Abi Rabi'ah said (4): So taste her abandonment if you claim that it is guidance (5). Lo, how often has the claim lied!

(1) The verse is by Al-Nabigha al-Dhubyani, in his Diwan p. 32, and Al-Khizana 3/185. It contains: the "h" in "ka'annahu" (as if it) refers to a bull's horn mentioned earlier, "kharijan" (emerging) is a circumstantial case for the "h", and the pronoun in "safhatihi" refers to a dog mentioned earlier. The "saffud" is the predicate of "ka'anna," and it is the iron rod on which kebabs are grilled. He likened the bull's horn piercing the dog when it hit him to a spit with roast meat on it. The "mufta'ad" is the grilled food and the kitchen, the place of "fa'd," which is cooking and ripening. (2) In the copies: "lakaana" (it would have been), and the established one is from I'rab al-Qur'an. (3) Al-Mawardi mentioned these sayings in An-Nukat wa al-'Uyun 4/360. (4) Thus the author quoted from Al-Mawardi in An-Nukat wa al-'Uyun 4/360, and the speech is from him. What is in the sources is that it is Ubaydullah bin Abdullah bin Utbah bin Mas'ud, as in Majalis Tha'lab p. 236, Amali al-Qali 2/20, Al-Aghani 9/150, Masari' al-'Ushshaq 1/321, Al-Lisan (za'ama), and Al-Khizana 9/133. (5) In the copies: "it is corruption," and the established one is from An-Nukat wa al-'Uyun, which matches the sources.

सूरह अस-सजदा, आयत 14 | 26

इसका अर्थ है "छोड़ दिया", जैसा कि अल्लाह, सर्वशक्तिमान और प्रतापी ने इबलीस के बारे में बताया है कि उसने कहा था: {तुम्हारे रब ने तुम्हें इस वृक्ष से नहीं रोका है मगर इस कारण कि तुम दोनों फ़रिश्ते बन जाओ} [अल-अराफ़: 20]। यदि आदम "भूलक्कड़" होते (शाब्दिक अर्थ में), तो उसने (इबलीस ने) उन्हें याद दिला दिया होता। एक कविता कहती है: मानो उसकी सतह के किनारे से निकल रहा हो, मांस का एक सींक जिसे वे भूनने के स्थान पर भूल गए थे। (1) अर्थात: उन्होंने इसे छोड़ दिया। यदि यह "विस्मृति" (वास्तविक याददाश्त खोने) से होता, तो वे एक बार इस पर अमल करते। अद-दहाक ने कहा: "तुम भूल गए" का अर्थ है: तुमने मेरी आज्ञा छोड़ दी। याह्या बिन सलाम ने कहा: अर्थात: तुमने इस दिन पुनरुत्थान में विश्वास छोड़ दिया। {हमने तुम्हें भुला दिया}: हमने तुम्हें भलाई से महरूम छोड़ दिया; यह अस-सुद्दी ने कहा था। मुजाहिद ने कहा: हमने तुम्हें दंड में छोड़ दिया (3)। उनके इस कथन के फिर से शुरू होने में: {वास्तव में, हमने तुम्हें भुला दिया}, और "बेशक" (इन्ना) और इसके संज्ञा के साथ क्रिया का निर्माण उन पर प्रतिशोध की तीव्रता है। इसका अर्थ है: तो इसका स्वाद चखो, अर्थात तुम जिसमें हो, सिर झुकाने, अपमान और शोक के कारण अल्लाह को भूल जाने के कारण। या: शाश्वत दंड का स्वाद चखो, जो नरक में स्थायी और कभी न खत्म होने वाला है। {उस कारण से जो तुम करते थे} यानी दुनिया में किए गए पापों के कारण। "स्वाद चखने" का प्रयोग उस चीज़ को व्यक्त करने के लिए किया जा सकता है जो आत्मा पर बीतती है भले ही वह खाने योग्य न हो; क्योंकि इसका अहसास वैसा ही होता है जैसा भोजन के स्वाद का अहसास होता है। उमर इब्न अबी रबीअह ने कहा (4): तो उसके त्याग का स्वाद चखो यदि तुम दावा करते हो कि वह मार्गदर्शन (5) है। देखो, कितनी बार दावे ने झूठ बोला है!

(1) यह छंद अल-नाभिगा अल-धुब्यानी का है, उनके दीवान पृ. 32 और अल-खिजाना 3/185 में। इसमें है: "का अन्नहु" में "हु" पहले वर्णित बैल के सींग को संदर्भित करता है, "खारीजन" "हु" के लिए एक स्थिति है, और "सफ़हातिही" में सर्वनाम पहले वर्णित कुत्ते को संदर्भित करता है। "सफ़्फ़ूद" "का अन्ना" का विधेय है, और यह वह लोहे की छड़ है जिस पर कबाब ग्रिल किए जाते हैं। उन्होंने कुत्ते को मारने पर उसमें छेद करने वाले बैल के सींग की तुलना भुने हुए मांस वाले सींक से की। "मुफ़्ताद" भुना हुआ भोजन और रसोई है, "फ़अद" का स्थान, जो खाना पकाना और पकना है। (2) प्रतियों में: "लकाना" (होता), और स्थापित वाला इराब अल-कुरान से है। (3) अल-मावर्दी ने इन कथनों का उल्लेख अन-नुकात व अल-उयून 4/360 में किया है। (4) इस प्रकार लेखक ने अल-मावर्दी से अन-

नुकात व अल-उयून 4/360 में उद्धृत किया है, और भाषण उन्हीं का है। स्रोतों में जो है वह यह है कि यह उबैदुल्लाह बिन अब्दुल्लाह बिन उत्बाह बिन मसूद है, जैसा कि मजालिस थालाब पृ. 236, अमाली अल-क़ाली 2/20, अल-अघानी 9/150, मसारी अल-उशशाक 1/321, अल-लिसान (ज़अम), और अल-खिजाना 9/133 में है। (5) प्रतियों में: "यह भ्रष्टाचार है," और स्थापित वाला अन-नुकात व अल-उयून से है, जो स्रोतों से मेल खाता है।

سورہ السجدہ، آیت ۱۴ ۲۶

اس کا مطلب ہے "چھوڑ دیا"، جیسا کہ اللہ عزوجل نے ابلیس کے بارے میں خبر دی کہ اس نے کہا: ﴿تمہارے رب نے تمہیں اس درخت سے نہیں روکا مگر اس لیے کہ تم دونوں فرشتے بن جاؤ﴾ [الاعراف: ۲۰]۔ اگر آدم بھولنے والے (حقیقی معنوں میں) ہوتے تو وہ (ابلیس) انہیں یاد دلا دیتا۔ ایک شعر ہے: گویا اس کے پہلو کی سطح سے نکل رہی ہو، کباب کی وہ سیخ جسے وہ بھوننے کی جگہ پر بھول گئے تھے۔ (۱) یعنی: اسے چھوڑ دیا۔ اور اگر یہ بھولنے (یادداشت کھونے) کی وجہ سے ہوتا تو وہ ایک بار اس پر عمل کرتے۔ ضحاک نے کہا: "تم بھول گئے" یعنی: تم نے میرا حکم چھوڑ دیا۔ یحییٰ بن سلام: یعنی: تم نے آج کے دن دوبارہ جی اٹھنے پر ایمان چھوڑ دیا۔ ﴿ہم نے تمہیں بھلا دیا﴾: ہم نے تمہیں خیر سے محروم چھوڑ دیا؛ یہ سدی کا قول ہے۔ مجاہد: ہم نے تمہیں عذاب میں چھوڑ دیا (۳)۔ اور ان کے اس قول کے دوبارہ آغاز میں: ﴿بیشک ہم نے تمہیں بھلا دیا﴾ اور فعل کو "ان" اور اس کے اسم پر بنانا ان سے انتقام میں شدت ہے۔ اور معنی یہ ہے کہ: اب اس کا مزہ چکھو، یعنی جس حال میں تم ہو، سروں کا جھکنا، رسوائی اور غم اللہ کو بھول جانے کی وجہ سے۔ یا: ابدی عذاب کا مزہ چکھو، اور وہ دائمی ہے جس کا جہنم میں کوئی انقطاع نہیں ہے۔ ﴿بوجہ ان کاموں کے جو تم کرتے تھے﴾ یعنی دنیا میں گناہوں کی وجہ سے۔ اور "چکھنے" کا لفظ ان چیزوں کے لیے بھی استعمال ہوتا ہے جو نفس پر طاری ہوتی ہیں چاہے وہ کھانے والی نہ ہوں؛ کیونکہ اس کا احساس ایسا ہی ہوتا ہے جیسا کھانے کے ذائقے کا احساس؛ عمر بن ابی ربیعہ نے کہا (۴): پس اس کے ہجر (جدائی) کا مزہ چکھو اگر تم یہ گمان کرتے ہو کہ وہ ہدایت (۵) ہے، خبردار! اکثر گمان جھوٹا ثابت ہوا ہے۔

(۱) یہ شعر نابغہ ذبیانی کا ہے، اور یہ ان کے دیوان ص ۳۲، اور الخزانہ ۳/۱۸۵ میں ہے۔ اس میں ہے: "کانہ" میں "ہ" پہلے مذکور بیل کے سینگ کی طرف لوٹ رہی ہے، "خارجاً" "ہ" سے حال ہے، اور "صفحتہ" میں ضمیر پہلے مذکور کتے کی طرف لوٹ رہی ہے۔ "سفود" "کان" کی خبر ہے، اور یہ وہ لوہا ہے جس پر کباب بھونے جاتے ہیں، اس نے کتے کو مارنے پر اس میں پیوست ہونے والے بیل کے سینگ کو اس سیخ سے تشبیہ دی جس میں کباب ہوں۔ "مفتاد" بھنا ہوا کھانا اور کچن ہے، جو "فأد" کی جگہ ہے، اور وہ پکانا اور گلنا ہے۔ (۲) نسخوں میں: "لکان" ہے، اور جو ثابت ہے وہ اعراب القرآن سے ہے۔ (۳) ان اقوال کا ذکر ماوردی نے النکت والعیون ۴/۳۶۰ میں کیا ہے۔ (۴) اسی طرح مصنف نے ماوردی سے النکت والعیون ۴/۳۶۰ میں نقل کیا ہے، اور یہ کلام انہی کا ہے۔ جو مصادر میں ہے وہ یہ ہے کہ یہ عبید اللہ بن عبد اللہ بن عتبہ بن مسعود ہے، جیسا کہ مجالس ثعلب ص ۲۳۶، امالی القالی ۲/۲۰، الاغانی ۹/۱۵۰، مصارع العشاق ۱/۳۲۱، اللسان (زعم)، اور الخزانہ ۹/۱۳۳ میں ہے۔ (۵) نسخوں میں: "أنہا فساد" ہے، اور جو ثابت ہے وہ النکت والعیون سے ہے، جو مصادر کے موافق ہے۔

Surah As-Sajdah: Verses 14 - 15 27 Al-Jawhari (1) said: "I tasted (dhuqtu) what so-and-so had," meaning: I experienced it. "I tasted the bow": when you pull its string to see its strength. "Allah made him taste the evil consequence of his affair"; Tufayl said: "So taste as we tasted on the morning of Muhajjar, from the rage in our livers and the sin (2)." "And I tasted it repeatedly (tadhowwaqtuhu)," meaning: I tasted it bit by bit. "An experienced matter (amrun mustadhaq)," meaning: tried and known; the poet said: "And the covenant of the beautiful women is like the covenant of a blacksmith, from whom the wages have fallen short, [he is] experienced (3)." "The taster (al-dhawwaq)": the one who gets bored quickly. Allah Almighty's saying: {Only those believe in Our verses who, when they are reminded by them, fall down in prostration and exalt [Allah] with praise of their Lord, and they are not arrogant (15)}. This is a consolation for the Prophet (PBUH), meaning: they, due to their familiarity with disbelief, do not believe in you; only those who contemplate and take heed from the Quran believe in you and the Quran. They are the ones who, when the Quran is recited to them, {fall down in prostration}. Ibn Abbas said: [Meaning] bowing (ruku'). Al-Mahdawi said: This is according to the school of those who see bowing at the recitation of prostration (sajdah) verses. He sought evidence from Allah Blessed and Exalted's saying: {and he fell down bowing and turned [in repentance]} [Sad: 24] (4). It was [also] said: What is meant is prostration (sujud), and most scholars are of this opinion, meaning: they fall down prostrating to Allah Almighty on their faces in glorification of His verses and in fear of His might and punishment. {And they exalt [Allah] with praise of their Lord} meaning: they combine glorification (tasbih) with praise (hamd). They say in their prostration: "Subhan Allah wa bihamdihi" (Glory be to Allah and with His praise), "Subhan Rabbi al-A'la wa bihamdihi" (Glory be to my Lord the Most High and with His praise), meaning: glorification...

---

(1) In Al-Sihah (dhawqa). (2) Mentioned previously in 6/23, and Tufayl is Ibn Awf Al-Ghanawi. (3) Its sayer is Nahshal bin Harri, as in Al-Hayawan 5/30, Amali al-Murtadha 2/227, Tahdhib al-Lugha 9/263, Asas al-Balagha (dhawqa), and Muntaha al-Talab 8/17, and al-Lisan (dhawqa). Al-Murtadha said: Al-qayn: the blacksmith, and al-ja'ail is the plural of ja'alah, which is his wage. He meant that if the blacksmith lacks wages, he departs and does not settle in a place. (4) Ibn Atiyyah mentioned Ibn Abbas's report in Al-Muharrar al-Wajiz 4/361.

सूरा अस-सजदा: आयतें 14 - 15 27 अल-जौहरी (1) ने कहा: "मैंने चखा (दुक्तु) जो अमुक के पास था," अर्थात: मैंने उसका अनुभव किया। "मैंने धनुष को चखा": जब आप उसकी डोरी खींचते हैं ताकि उसकी मजबूती देख सकें। "अल्लाह ने उसे उसके मामले के बुरे परिणाम का स्वाद चखाया"; तुफैल ने कहा: "तो चखो जैसे हमने मुहाज्जर की सुबह चखा था, हमारे कलेजे में क्रोध और पाप से (2)।" "और मैंने इसे बार-बार चखा (तदव्वाक़्तुहू)," अर्थात: मैंने इसे थोड़ा-थोड़ा करके चखा। "एक चखा हुआ मामला (अम्रुन मुस्तज़ाक़)," अर्थात: आजमाया हुआ और जाना हुआ; कवि ने कहा: "और सुंदर स्त्रियों का वचन एक लोहार के वचन के समान है, जिससे उसकी मजदूरी कम हो गई हो, [वह] अनुभवी है (3)।" "चखने वाला (अज़्-ज़व्वाक़)": वह जो जल्दी ऊब जाता है। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {हमारी आयतों पर तो वही लोग ईमान लाते हैं कि जब उन्हें उन (आयतों) के द्वारा नसीहत की जाती है, तो वे सजदे में गिर जाते हैं और अपने रब की प्रशंसा के साथ उसकी तस्बीह (पवित्रता का गान) करते हैं और वे अहंकार नहीं करते (15)}। यह पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के लिए एक सांत्वना है, अर्थात: वे, कुफ़्र (अविश्वास) से अपनी जान-पहचान के कारण, आप पर विश्वास नहीं करते हैं; केवल वे ही आप पर और कुरान पर विश्वास करते हैं जो कुरान पर विचार करते हैं और उससे शिक्षा ग्रहण करते हैं। वे वे लोग हैं जिन्हें जब कुरान पढ़कर सुनाया जाता है, तो वे {सजदे में गिर जाते हैं}। इब्न अब्बास ने कहा: [अर्थात] रुकू(नमन) करते हुए। अल-महदवी ने कहा: यह उन लोगों के मत के अनुसार है जो सजदे वाली आयतों के पाठ पर रुकू करने को सही मानते हैं। उन्होंने अल्लाह बरकत और बुलंदी वाले के इस कथन से प्रमाण लिया: {और वह रुकू में गिर गया और (अल्लाह की ओर) मुड़ गया} [साद: 24] (4)। और यह [भी] कहा गया है: इससे तात्पर्य सजदा (सुजूद) ही है, और अधिकांश विद्वान इसी मत के हैं, अर्थात: वे अल्लाह सर्वशक्तिमान की आयतों के सम्मान में और उसके प्रकोप और दंड के डर से अपने चेहरों के बल सजदे में गिर जाते हैं। {और अपने रब की प्रशंसा के साथ उसकी तस्बीह करते हैं} अर्थात: उन्होंने तस्बीह (महिमा गान) को प्रशंसा के साथ मिला दिया। वे अपने सजदे में कहते हैं: "सुब्हान अल्लाह व बिहम्दिही" (अल्लाह पवित्र है अपनी प्रशंसा के साथ), "सुब्हान रब्बी अल-अला व बिहम्दिही" (मेरा सबसे उच्च रब पवित्र है अपनी प्रशंसा के साथ), अर्थात: महिमा गान...

---

(1) अस-सिहाह (ज़ौक़) में। (2) पहले 6/23 में उल्लेख किया गया है, और तुफैल, इब्न औफ़ अल-ग़नवी हैं। (3) इसके कहने वाले नहशल बिन हर्री हैं, जैसा कि अल-हयवान 5/30, अमाली अल-मुर्तज़ा 2/227, तहज़ीब अल-लुग़ा 9/263, असास अल-बलाग़ा (ज़ौक़), मुंतहा अत-तलब 8/17 और

अल-लिसान (ज़ौक़) में है। अल-मुर्तज़ा ने कहा: अल-क़ैन: लोहार, और अल-जआल, जआला का बहुवचन है, जो उसकी मजदूरी है। उनका मतलब था कि यदि लोहार को मजदूरी नहीं मिलती, तो वह चला जाता है और एक स्थान पर नहीं टिकता। (4) इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/361 में इब्न अब्बास की रिपोर्ट का उल्लेख किया है।

سورة السجدہ: آیات 14 - 15 27 الجوہری (1) نے کہا: "میں نے اس چیز کو چکھا جو فلاں کے پاس تھی،" یعنی: میں نے اس کا تجربہ کیا۔ "میں نے کمان کو چکھا": جب آپ اس کی تانت کھینچتے ہیں تاکہ اس کی مضبوطی دیکھ سکیں۔ "اور اللہ نے اسے اس کے معاملے کے برے انجام کا مزہ چکھایا"؛ طفیل نے کہا: "پس چکھو جیسا کہ ہم نے محجر کی صبح چکھا تھا، اپنے کلیجوں میں غصے اور گناہ سے (2)۔" "اور میں نے اسے بار بار چکھا (تذوقتہ)"، یعنی: میں نے اسے تھوڑا تھوڑا کر کے چکھا۔ "اور ایک چکھا ہوا معاملہ (امر مستذاق)"، یعنی: آزمایا ہوا اور معلوم؛ شاعر نے کہا: "اور حسین عورتوں کا عہد ایک لوہار کے عہد کی طرح ہے، جس سے اس کی مزدوری کم ہو گئی ہو، [وہ] تجربہ کار ہے (3)۔" "اور ذواق (چکھنے والا)": وہ جو جلدی اکتا جائے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: { ہماری آیتوں پر تو وہی لوگ ایمان لاتے ہیں کہ جب انہیں ان (آیتوں) کے ذریعے نصیحت کی جاتی ہے تو وہ سجدے میں گر پڑتے ہیں اور اپنے رب کی حمد کے ساتھ اس کی تسبیح کرتے ہیں اور وہ تکبر نہیں کرتے (15)}۔ یہ نبی کریم ﷺ کے لیے ایک تسلی ہے، یعنی: وہ، کفر سے اپنی مانوسیت کی وجہ سے، آپ پر ایمان نہیں لاتے؛ صرف وہی لوگ آپ پر اور قرآن پر ایمان لاتے ہیں جو قرآن پر غور و فکر کرتے ہیں اور اس سے نصیحت حاصل کرتے ہیں۔ وہ وہ لوگ ہیں کہ جب ان پر قرآن پڑھا جاتا ہے تو وہ {سجدے میں گر جاتے ہیں}۔ ابن عباس نے کہا: [یعنی] رکوع کرتے ہوئے المہدوی نے کہا: یہ ان لوگوں کے مذہب کے مطابق ہے جو سجدہ والی آیات کی تلاوت پر رکوع کرنے کے قائل ہیں۔ انہوں نے اللہ تبارک و تعالیٰ کے اس قول سے دلیل لی: {اور وہ رکوع میں گر گیا اور (اللہ کی طرف) رجوع کیا} [ص: 24] (4)۔ اور یہ [بھی] کہا گیا ہے: اس سے مراد سجدہ ہی ہے، اور اکثر علماء اسی رائے پر ہیں، یعنی: وہ اللہ تعالیٰ کی آیات کی تعظیم میں اور اس کی پکڑ اور عذاب کے خوف سے اپنے چہروں کے بل سجدے میں گر جاتے ہیں۔ {اور اپنے رب کی حمد کے ساتھ اس کی تسبیح کرتے ہیں} یعنی: انہوں

نے تسبیح کو حمد کے ساتھ ملا دیا۔ وہ اپنے سجدوں میں کہتے ہیں: "سبحان اللہ وبحمدہ" (اللہ پاک ہے اپنی حمد کے ساتھ)، "سبحان ربی الاعلیٰ وبحمدہ" (میرا سب سے بلند رب پاک ہے اپنی حمد کے ساتھ)، یعنی: تسبیح...

---

(1) الصحاح (ذوق) میں۔ (2) پہلے 6/23 میں گزر چکا ہے، اور طفیل، ابن عوف الغنوی ہیں۔ (3) اس کے کہنے والے نہشل بن حری ہیں، جیسا کہ الحیوان 5/30، امالی المرتضیٰ 2/227، تہذیب اللغہ 9/263، اساس البلاغہ (ذوق)، منتہی الطلب 17/8 اور اللسان (ذوق) میں ہے۔ مرتضیٰ نے کہا: القین: لوہار، اور الجعائل جعالہ کی جمع ہے، جو اس کی اجرت ہے۔ ان کا مطلب تھا کہ اگر لوہار کو اجرت نہ ملے تو وہ کوچ کر جاتا ہے اور کسی جگہ مستقل نہیں رہتا۔ (4) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 4/361 میں ابن عباس کی روایت کا ذکر کیا ہے۔

[Allah is exalted] from the saying of the polytheists. Sufyan said: {And they exalt [Him] with praise of their Lord} i.e., they prayed with praise for their Lord. {And they are not arrogant} in worshipping Him; as said by Yahya bin Salam. Al-Naqqash said: they are not arrogant as the people of Mecca were arrogant towards prostration (1).

Allah Almighty's saying: {Their sides forsake their beds, calling upon their Lord in fear and hope, and they spend from what We have provided them.}

His saying: {Their sides forsake their beds} i.e.: they rise and keep away from the places of lying down. It is in the accusative case as a state (Hal), meaning: their sides are forsaking. 'Al-Madaji' (beds) is the plural of 'Madja', which are the places of sleep. It might possibly mean: from the time of lying down, but that is metaphorical, and the literal meaning is better. Among it is the saying of Abdullah bin Rawahah:

And among us is the Messenger of Allah reciting His Book, when the well-known radiant dawn breaks. He spends the night keeping his side away from his bed, when the beds become heavy for the polytheists (2).

Al-Zajjaj and Al-Rummani said: 'Al-Tajafi' (forsaking/shunning) is to move away towards the upward direction. It is also used in forgiving (safh) an offender in verbal abuse and the like. 'Al-Junub' (sides) is the plural of 'Janb' (side) (3).

Regarding why their sides forsake the beds, there are two opinions: First: for the remembrance of Allah Almighty, whether in prayer or outside of prayer; this was said by Ibn Abbas and Al-Dahhak. Second: for prayer (4).

And regarding the prayer for which their sides forsake [the beds], there are four opinions:

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/361. (2) These two verses were previously mentioned on 6/346 with a slight difference in the first verse, and they are in this version in Sahih Al-Bukhari (1155) where it is narrated from the path of Al-Haytham bin Abi Sinan: that he heard Abu Huraira - may Allah be pleased with him - while he was narrating - mentioning the Messenger of Allah (PBUH): "A brother of yours does not say obscenity." Meaning by that Abdullah bin Rawahah, then he mentioned three verses among which are these two verses. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/362, and Al-Zajjaj's similar saying in Ma'ani al-Qur'an 4/207. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/361 - 362, and the saying of Ibn Abbas and Al-Dahhak recorded by Al-Tabari 18/612 - 613.

सूरह अस-सजदह: आयत 15 - 16 | 28

अल्लाह के लिए मुशरिकों (बहुदेववादियों) की बातों से ऊपर। सुफियान ने कहा: {और वे अपने रब की प्रशंसा के साथ उसकी तसबीह करते हैं} यानी: वे अपने रब की प्रशंसा के साथ प्रार्थना (नमाज़) करते हैं। {और वे घमंड नहीं करते} उसकी इबादत (पूजा) से; यह याह्या बिन सलाम ने कहा। अल-नक्काश: वे घमंड नहीं करते जैसे मक्का के लोगों ने सजदे (प्रणाम) से घमंड किया था (1)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {उनके पहलू बिस्तरों से अलग रहते हैं, वे अपने रब को डर और उम्मीद के साथ पुकारते हैं और जो कुछ हमने उन्हें दिया है उसमें से खर्च करते हैं।}

उसका फ़रमान: {उनके पहलू बिस्तरों से अलग रहते हैं} यानी: वे सोने के स्थानों से ऊपर उठ जाते हैं और दूर रहते हैं। यह व्याकरण की दृष्टि से 'हाल' (अवस्था) के स्थान पर है, यानी: उनके पहलू अलग होने वाले हैं। 'अल-मदाजे' (बिस्तर), 'मदजा' का बहुवचन है, जो सोने का स्थान है। इसका अर्थ सोने के समय से भी हो सकता है, लेकिन यह लाक्षणिक है और शाब्दिक अर्थ अधिक उपयुक्त है। इसी के बारे में अब्दुल्लाह बिन रवाहा का कथन है:

हमारे बीच अल्लाह के रसूल उनकी किताब की तिलावत करते हैं, जब सुबह की रौशनी फूट पड़ती है। वे रात अपने पहलू को बिस्तर से दूर रखकर गुज़ारते हैं, जबकि मुशरिकों के लिए उनके बिस्तर भारी हो जाते हैं (2)।

अल-ज़ज्जाज और अल-रुम्मानी ने कहा: 'अल-तजाफ़ी' (अलग होना) ऊपर की दिशा में हट जाना है। इसी तरह यह गाली-गलौज आदि में अपराधी को क्षमा करने (सफ़ह) के लिए भी उपयोग होता है। 'अल-जुनूब' (पहलू), 'जम्ब' का बहुवचन है (3)।

उनके पहलू किन कारणों से बिस्तरों से अलग रहते हैं, इस बारे में दो विचार हैं: पहला: अल्लाह तआला के ज़िक्र (स्मरण) के लिए, चाहे नमाज़ में हो या नमाज़ के बाहर; यह इब्ने अब्बास और अल-दह्हाक ने कहा। दूसरा: नमाज़ के लिए (4)।

और उस नमाज़ के बारे में जिसके लिए उनके पहलू अलग होते हैं, चार विचार हैं:

---

(1) अल-नुकत वल-उयून 4/361. (2) ये दोनों शेर 6/346 पर मामूली अंतर के साथ पहले आ चुके हैं, और वे इस रिवायत के साथ सहीह अल-बुखारी (1155) में हैं... [अब्दुल्लाह बिन रवाहा के संदर्भ में]। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/362, और अल-ज़ज्जाज का इसी तरह का कथन मानी अल-

क़ुरआन 4/207 में है। (4) अल-नुकत वल-उयून 4/361 - 362, और इब्ने अब्बास और अल-दह्हाक का कथन अल-तबरी 18/612 - 613 द्वारा उद्धृत है।

اللہ تعالیٰ کے لیے مشرکین کے قول سے بلند برتر۔ سفیان نے کہا: ﴿وَسَبَّحُوا بِحَمْدِ رَبِّهِمْ﴾ یعنی: اپنے رب کی حمد کے ساتھ نماز پڑھی۔ ﴿وَهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ﴾ اس کی عبادت سے؛ یہ یحییٰ بن سلام نے کہا۔ النقاش: وہ تکبر نہیں کرتے جیسا کہ اہل مکہ نے سجدے سے تکبر کیا تھا (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿تَتَجَافَى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَطَمَعًا وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ ۝﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿تَتَجَافَى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ﴾ یعنی: وہ لیٹنے کی جگہوں سے بلند ہو جاتے اور الگ رہتے ہیں۔ یہ حالت (حال) کے مقام پر منصوب ہے، یعنی: ان کے پہلو الگ ہونے والے ہیں۔ 'المضاجع' مَضْجَع کی جمع ہے، اور یہ سونے کی جگہیں ہیں۔ اس کا یہ احتمال بھی ہے کہ لیٹنے کے وقت (مراد ہو)، لیکن یہ مجازی ہے، اور حقیقت (لغوی معنی) زیادہ اولیٰ ہے۔ اس بارے میں عبداللہ بن رواحہ کا قول ہے:

اور ہمارے درمیان اللہ کے رسول اس کی کتاب کی تلاوت کرتے ہیں، جب صبح کی روشن پو پھٹتی ہے۔ وہ اپنے پہلو کو بستر سے الگ رکھ کر رات گزارتے ہیں، جب مشرکین کے لیے ان کے بستر بوجھل ہو جاتے ہیں (۲)

زجاج اور رمانی نے کہا: 'التجافی' اوپر کی جانب ہٹ جانے کو کہتے ہیں۔ اسی طرح کسی گالی گلوچ وغیرہ کرنے والے کو معاف کر دینے (صفح) میں بھی یہی معنی مراد ہیں۔ 'الجنوب'، 'جنب' کی جمع ہے (۳)۔

اس بارے میں کہ ان کے پہلو کس وجہ سے بستروں سے الگ رہتے ہیں، دو اقوال ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کے ذکر کے لیے، خواہ نماز میں ہو یا نماز کے علاوہ؛ یہ ابن عباس اور ضحاک نے کہا۔ دوسرا: نماز کے لیے (۴)۔

اور اس نماز کے بارے میں جس کے لیے ان کے پہلو الگ ہوتے ہیں، چار اقوال ہیں:

---

(۱) النکت والعیون ۳۶۱/۴۔ (۲) یہ دونوں اشعار ۶/۳۴۶ پر معمولی فرق کے ساتھ گزر چکے ہیں، اور یہ اسی روایت کے ساتھ صحیح بخاری (۱۱۵۵) میں ہیں جہاں ہیثم بن ابی سنان کے طریق سے مروی ہے: کہ انہوں نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کو - اپنے قصوں میں - اللہ کے رسول ﷺ کا تذکرہ کرتے ہوئے سنا: "تمہارا ایک بھائی فحش کلامی نہیں کرتا۔" اس سے ان کی مراد عبداللہ بن رواحہ تھی، پھر انہوں نے تین اشعار کا ذکر کیا جن میں سے یہ دو اشعار بھی ہیں۔ (۳) المحرر الوجیز ۴ / ۳۶۲، اور زجاج کا قول اسی طرح معانی القرآن ۴ / ۲۰۷ میں ہے۔ (۴) النکت والعیون ۳۶۱/۴ - ۳۶۲، اور ابن عباس اور ضحاک کا قول طبری ۱۸/۶۱۲ - ۶۱۳ نے نکالا ہے۔

Surah Al-Sajdah: Verse 16

Page 29

First: Voluntary prayer (Nafilah) at night; this is the view of the majority of commentators and most people, and it is the one for which praise is given (1). It is the view of Mujahid, Al-Awza'i, Malik ibn Anas, Al-Hasan ibn Abi Al-Hasan, Abu Al-Aliyah, and others (2). This is supported by the words of the Almighty: {No soul knows what has been hidden for them of comfort for eyes} because they were rewarded for what they concealed with something hidden, and Allah knows best. Its explanation will follow.

Regarding the night prayer (Qiyam al-Layl), there are many Hadiths; among them is the Hadith of Mu'adh ibn Jabal that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said to him: "Shall I not point you to the gates of goodness: Fasting is a shield, charity extinguishes sin as water extinguishes fire, and the prayer of a man in the middle of the night." He said: Then he recited: {Their sides forsake their beds} until he reached {they used to do}. It was recorded by Abu Dawood al-Tayalisi in his "Musnad", Al-Qadi Isma'il ibn Ishaq, and Abu 'Isa al-Tirmidhi who said of it: A good, authentic Hadith (3).

Second: The Isha prayer, which is called Al-Atamah; this was said by Al-Hasan and Ata' (4). In At-Tirmidhi, from Anas ibn Malik: This verse {Their sides forsake their beds} was revealed regarding waiting for the prayer called Al-Atamah. He said: This is a good [authentic] strange Hadith (5).

Third: Voluntary prayer (Nafilah) between Maghrib and Isha; this was said by Qatadah and Ikrimah (6). Abu Dawood (7) narrated from Anas ibn Malik that this verse: {Their sides forsake their beds, calling upon their Lord in fear and hope, and they spend from what We have provided them} - he said: They used to perform voluntary prayers between Maghrib and Isha.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/362. (2) Al-Nukat wa'l-'Uyun 4/363, and it was narrated from Al-Hasan by Abu Dawood (1321), Abd al-Razzaq in Al-Tafsir 2/110, and Al-Tabari 18/612 from him and from Mujahid. (3) Sunan al-Tirmidhi (2616), Musnad al-Tayalisi (560), and it is with Ahmad (22016), and Ibn Majah (3973). (4) Al-Nukat wa'l-'Uyun 4/363. (5) Sunan al-Tirmidhi (3196), and what is between brackets is from it, and it matches what is in Tuhfat al-Ashraf 1/429, and Tuhfat al-Ahwadhi 9/55. (6) Al-Nukat wa'l-'Uyun 4/363. (7) In his Sunan (1321), and narrated by al-Tabari 18/609-611.

सूरह अस-सजदा: आयत 16

पृष्ठ 29

पहला: रात में नफ़िल (स्वैच्छिक) प्रार्थना; यह व्याख्याकारों के बहुमत (जमहूर) का कहना है, और अधिकांश लोग इसी पर हैं, और यही वह है जिसमें प्रशंसा की गई है (1), और यह मुजाहिद, औज़ाई, मालिक इब्न अनस, अल-हसन इब्न अबी अल-हसन, अबू अल-आलिया और अन्य का कहना है (2)। और अल्लाह तआला का यह कथन इसका प्रमाण है: {तो कोई नहीं जानता कि उनके लिए आँखों की ठंडक में से क्या छिपा रखा गया है} क्योंकि उन्हें उनके गुप्त कार्यों के बदले गुप्त पुरस्कार दिया गया, और अल्लाह बेहतर जानता है। इसका विवरण आगे आएगा।

और रात की नमाज़ (क़ियाम अल-लैल) के बारे में बहुत सारी हदीसें हैं; उनमें से मुआज़ इब्न जबल की हदीस है कि नबी ﷺ ने उनसे कहा: "क्या मैं तुम्हें भलाई के दरवाजों के बारे में न बताऊं रोज़ा एक ढाल है, और सदक़ा (दान) गुनाहों को वैसे ही बुझा देता है जैसे पानी आग को बुझाता है, और रात के बीच में आदमी की नमाज़।" उन्होंने कहा: फिर उन्होंने तिलावत की: {उनके पहलू बिस्तरों से अलग रहते हैं} यहाँ तक कि {वे किया करते थे} तक पहुँचे। इसे अबू दाऊद अल-तयालिसी ने अपने "मुसनद" में, काज़ी इस्माइल इब्न इसहाक ने, और अबू ईसा अल-तिर्मिज़ी ने उद्धृत किया है और इसके बारे में कहा है: यह एक हसन सहीह हदीस है (3)।

दूसरा: ईशा की नमाज़ जिसे अतमा (अंधेरे की नमाज़) कहा जाता है; यह हसन और अता का कहना है (4)। और तिर्मिज़ी में अनस इब्न मालिक से रिवायत है कि: यह आयत {उनके पहलू बिस्तरों से अलग रहते हैं} उस नमाज़ के इंतज़ार में नाज़िल हुई जिसे अतमा कहा जाता है। उन्होंने कहा: यह एक हसन [सहीह] ग़रीब हदीस है (5)।

तीसरा: मग़रिब और ईशा के बीच नफ़िल प्रार्थना; यह क़तादा और इकरीमा का कहना है (6)। और अबू दाऊद (7) ने अनस इब्न मालिक से रिवायत की है कि: यह आयत: {उनके पहलू बिस्तरों से अलग रहते हैं, वे अपने रब को डर और उम्मीद के साथ पुकारते हैं और हमने उन्हें जो दिया है उसमें से ख़र्च करते हैं} - उन्होंने कहा: वे मग़रिब और ईशा के बीच नफ़िल नमाज़ पढ़ा करते थे।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/362। (2) अल-नुकात वल-उयून 4/363, और इसे अल-हसन से अबू दाऊद (1321), अल-तफ़्सीर में अब्द अल-रज्ज़ाक़ 2/110, और अल-तबरी 18/612 ने उनसे और

मुजाहिद से रिवायत किया है। (3) सुनन अल-तिर्मिज़ी (2616), मुसनद अल-तयालिसी (560), और यह अहमद (22016) और इब्न माजाह (3973) के पास भी है। (4) अल-नुकात वल-उयून 4/363। (5) सुनन अल-तिर्मिज़ी (3196), और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है, और यह तुहफ़त अल-अशरफ़ 1/429 और तुहफ़त अल-अहवज़ी 9/55 में जो है उसके अनुरूप है। (6) अल-नुकात वल-उयून 4/363। (7) अपनी सुनन (1321) में, और अल-तबरी 18/609 - 611 ने इसे रिवायत किया है।

سورة السجدہ: آیت 16

صفحہ 29

پہلا: رات کے وقت نفل نماز؛ مفسرین کی اکثریت (جمہور) کا یہی قول ہے، اور زیادہ تر لوگ اسی پر ہیں، اور یہی وہ ہے جس میں تعریف کی گئی ہے(1)، اور یہ مجاہد، اوزاعی، مالک بن انس، الحسن بن ابی الحسن، ابو العالیہ اور دیگر کا قول ہے(2)۔ اور اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد اس پر دلالت کرتا ہے: ﴿فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُم مِّن قُرَّةِ أَعْيُنٍ﴾ (تو کوئی جان نہیں سکتا جو ان کے لیے آنکھوں کی ٹھنڈک چھپا کر رکھی گئی ہے) کیونکہ انہیں ان کے پوشیدہ عمل کے بدلے پوشیدہ جزا دی گئی، واللہ اعلم۔ اور اس کا بیان آگے آئے گا۔

اور قیامِ لیل (رات کی نماز) کے بارے میں بہت سی احادیث ہیں؛ منجملہ ان کے معاذ بن جبل کی حدیث ہے کہ نبی ﷺ نے ان سے فرمایا: "کیا میں تمہیں خیر کے دروازوں کی نشاندہی نہ کروں: روزہ ڈھال ہے، اور صدقہ گناہوں کو ایسے مٹا دیتا ہے جیسے پانی آگ کو بجھاتا ہے، اور آدھی رات کے وقت آدمی کی نماز"۔ انہوں نے کہا: پھر آپ ﷺ نے تلاوت فرمائی: ﴿تَتَجَافَى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ﴾ یہاں تک کہ ﴿يَعْمَلُونَ﴾ تک پہنچے۔ اسے ابو داؤد الطیالسی نے اپنی "مسند" میں، قاضی اسماعیل بن اسحاق، اور ابو عیسیٰ الترمذی نے روایت کیا ہے اور اس کے بارے میں فرمایا: یہ حدیث حسن صحیح ہے(3)۔

دوسرا: عشاء کی نماز جسے "عتمہ" (تاریکی کی نماز) کہا جاتا ہے؛ یہ حسن اور عطاء کا قول ہے(4)۔ اور ترمذی میں انس بن مالک سے روایت ہے کہ: یہ آیت ﴿تَتَجَافَى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ﴾ اس نماز کے انتظار میں نازل ہوئی جسے "عتمہ" کہا جاتا ہے۔ انہوں نے کہا: یہ حدیث حسن [صحیح] غریب ہے(5)۔

تیسرا: مغرب اور عشاء کے درمیان نفل نماز؛ یہ قتادہ اور عکرمہ کا قول ہے(6)۔ اور ابو داؤد(7) نے انس بن مالک سے روایت کی ہے کہ: یہ آیت: ﴿تَتَجَافَى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَطَمَعًا وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ﴾ - انہوں نے کہا: وہ لوگ مغرب اور عشاء کے درمیان نفل پڑھا کرتے تھے۔

---

(1) المحرر الوجيز 4 / 362۔ (2) النكت والعيون 4 / 363، اور اسے حسن سے ابو داؤد (1321)، عبد الرزاق نے التفسير 2 / 110 میں، اور طبری نے 18 / 612 میں ان سے اور مجاہد سے روایت کیا ہے۔ (3) سنن الترمذی (2616)، مسند الطيالسی (560)، اور یہ احمد (22016) اور ابن ماجہ (3973) کے پاس بھی ہے۔ (4) النكت والعيون 4 / 363۔ (5) سنن الترمذی (3196)، اور قوسین کے درمیان والا حصہ اسی سے ہے، اور یہ تحفة الاشراف 1/ 429 اور تحفة الاحوذی 9/ 55 میں جو ہے اس کے موافق ہے۔ (6) النكت والعيون 4/ 363۔ (7) اپنی سنن (1321) میں، اور اسے طبری نے 18 / 609 - 611 میں روایت کیا ہے۔

The fourth: Al-Dahhak said: "The forsaking of the side (from the bed)" is when a man prays Isha and Subh (Fajr) in congregation. Abu al-Darda and Ubadah also said this (1).

I say: This is a good saying, and it reconciles the various opinions in meaning. This is because the one waiting for Isha - until he prays it - is in prayer and remembrance of Allah, the Exalted and Sublime, as the Prophet (peace and blessings be upon him) said: "A man continues to be in prayer as long as he is waiting for the prayer" (2). Anas said: What is meant by the verse is waiting for the late Isha prayer; because the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) used to delay it until about a third of the night. Ibn Atiyyah said (3): In the days of ignorance, people used to sleep from the beginning of sunset and at any time a person wished, so waiting for the time of Isha was strange and difficult.

And the one who prays Subh (Fajr) in congregation, especially at the beginning of its time as he (peace and blessings be upon him) used to pray it. It is customary that whoever maintains this prayer at the beginning of its time, gets up at dawn (Sahar), performs ablution, prays, and remembers Allah, the Exalted and Sublime, until dawn breaks. Thus, the forsaking of the bed has occurred at the beginning and the end of the night. This is further supported by what Muslim narrated from the Hadith of Uthman bin Affan who said: I heard the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) say: "Whoever prays Isha in congregation, it is as if he stood for half of the night, and whoever prays Subh in congregation, it is as if he stood for the entire night" (4). The wording of al-Tirmidhi and Abu Dawood in this Hadith is: "Whoever attends Isha in congregation, he will have the reward of standing for half a night, and whoever prays Isha and Fajr in congregation, he will have the reward of standing for a whole night" (5). It has already been mentioned in Surah an-Nur from Ka'b regarding the one who prays after the late Isha...

---

(1) Ibn Atiyyah mentioned it from Al-Dahhak in Al-Muharrar al-Wajiz 4/362, and from Abu al-Darda and Ubadah by al-Mawardi in An-Nukat wa al-'Uyun 4/363, and Al-Baghawi 3/500. Ibn Atiyyah said: This is a good saying supported by the wording of the verse. (2) Part of a Hadith from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), narrated by Al-Bukhari (647). (3) In Al-Muharrar al-Wajiz 4/362, and what precedes it is from him, and the report of Anas (may Allah be pleased with him) was previously mentioned in a similar way. Hadiths about the Prophet (peace and blessings be upon

him) delaying Isha prayer were previously mentioned 2/452. (4) Sahih Muslim (656), and mentioned previously 4/180-181, and 15/337. (5) Sunan al-Tirmidhi (221), Sunan Abi Dawood (555), and mentioned previously 4/181.

चौथा: अल-दह्हाक ने कहा: "बिस्तर से करवट का अलग होना" वह है जब एक आदमी ईशा और सुब्ह (फ़ज्र) की नमाज़ जमात (सामूहिक रूप से) में पढ़ता है। अबू अल-दरदा और उबादा ने भी यही कहा है (1)।

मैं कहता हूँ: यह एक अच्छा कथन है, और यह अर्थ के संदर्भ में विभिन्न मतों को जोड़ता है। ऐसा इसलिए है क्योंकि जो ईशा की प्रतीक्षा कर रहा है - जब तक कि वह इसे न पढ़ ले - वह नमाज़ में और अल्लाह के ज़िक्र में होता है, जैसा कि पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) ने कहा: "एक आदमी तब तक नमाज़ में रहता है जब तक वह नमाज़ की प्रतीक्षा करता है" (2)। अनस ने कहा: आयत से अभिप्राय ईशा की अंतिम नमाज़ की प्रतीक्षा करना है; क्योंकि अल्लाह के रसूल (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) इसे रात के लगभग एक तिहाई हिस्से तक टाल दिया करते थे। इब्न अतिय्याह ने कहा (3): अज्ञानता के दिनों में, लोग सूर्यास्त की शुरुआत से और जब भी कोई व्यक्ति चाहता, सो जाया करते थे, इसलिए ईशा के समय का इंतज़ार करना अजीब और कठिन था।

और जो सुब्ह की नमाज़ जमात में पढ़ता है, विशेष रूप से उसके समय की शुरुआत में जैसा कि वह (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) पढ़ा करते थे। यह प्रथा है कि जो कोई भी इस नमाज़ को उसके समय की शुरुआत में पाबंद रहता है, वह सहरी के समय उठता है, वज़ू करता है, नमाज़ पढ़ता है और अल्लाह का ज़िक्र करता है जब तक कि भोर न हो जाए। इस प्रकार, रात की शुरुआत और अंत में बिस्तर से करवट अलग होना (तजाफी) प्राप्त हो गया। उस्मान बिन अफ़्फ़ान की हदीस से मुस्लिम ने जो वर्णन किया है, वह इसकी पुष्टि करता है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) को कहते सुना: "जिसने ईशा की नमाज़ जमात में पढ़ी, वह ऐसा है जैसे वह आधी रात तक खड़ा रहा, और जिसने सुब्ह की नमाज़ जमात में पढ़ी, वह ऐसा है जैसे वह पूरी रात खड़ा रहा" (4)। इस हदीस में अल-तिर्मिज़ी और अबू दाऊद के शब्द हैं: "जो जमात में ईशा में शामिल हुआ, उसे आधी रात तक खड़े रहने का इनाम मिलेगा, और जिसने ईशा और फ़ज्र की नमाज़ जमात में पढ़ी, उसे पूरी रात खड़े रहने का इनाम मिलेगा" (5)। सूरह अन-नूर में काब से उन लोगों के बारे में उल्लेख किया जा चुका है जो ईशा के बाद नमाज़ पढ़ते हैं...

---

(1) अल-दह्हाक से इब्न अतिय्याह ने अल-मुहर्रार अल-वजीज़ 4/362 में इसका उल्लेख किया है, और अबू अल-दरदा और उबादा से अल-मावर्दी ने अन-नुकात वा अल-उयून 4/363 में, और अल-

बग़वी ने 3/500 में। इब्न अतिय्याह ने कहा: यह एक अच्छा कथन है जिसे आयत के शब्दों का समर्थन प्राप्त है। (2) अबू हुरैरा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की एक हदीस का अंश, अल-बुखारी (647) द्वारा संकलित। (3) अल-मुहर्रार अल-वजीज़ 4/362 में, और इससे पहले जो कुछ भी है वह उन्हीं का है, और अनस (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की रिपोर्ट पहले भी इसी तरह उल्लेखित की गई है। ईशा की नमाज़ में पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) की देरी के बारे में हदीसें पहले 2/452 में आ चुकी हैं। (4) सहीह मुस्लिम (656), और पहले 4/180-181, और 15/337 में। (5) सुनन अल-तिर्मिज़ी (221), सुनन अबू दाऊद (555), और पहले 4/181 में।

چوتھا: ضحاک نے کہا: "پہلوؤں کا بستروں سے جدا ہونا" یہ ہے کہ آدمی عشاء اور صبح (فجر) کی نماز باجماعت پڑھے۔ ابو الدرداء اور عبادہ رضی اللہ عنہم نے بھی یہی کہا ہے (١)۔

میں کہتا ہوں: یہ ایک قولِ حسن ہے، جو تمام اقوال کو معنی کے اعتبار سے جمع کر دیتا ہے، اور وہ اس طرح کہ عشاء کا انتظار کرنے والا - جب تک کہ وہ اسے پڑھ نہ لے - گویا نماز اور اللہ عزوجل کے ذکر میں ہوتا ہے، جیسا کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "آدمی جب تک نماز کے انتظار میں رہتا ہے، وہ گویا نماز ہی میں ہوتا ہے" (٢)۔ انس رضی اللہ عنہ نے کہا: آیت سے مراد عشاء کی آخری نماز کا انتظار کرنا ہے؛ کیونکہ رسول اللہ ﷺ اسے رات کے تہائی حصے تک مؤخر فرمایا کرتے تھے۔ ابن عطیہ نے کہا (٣): زمانہ جاہلیت میں لوگ غروبِ آفتاب کے شروع سے ہی اور جس وقت چاہتے سو جاتے تھے، چنانچہ عشاء کے وقت کا انتظار کرنا ایک اجنبی اور مشکل کام تھا۔

اور صبح کی نماز باجماعت پڑھنا، خاص طور پر وقت کے شروع میں جیسا کہ آپ ﷺ پڑھا کرتے تھے۔ اور عادت یہ ہے کہ جو شخص اس نماز کو وقت کے شروع میں پڑھنے کی پابندی کرتا ہے، وہ سحر کے وقت اٹھتا ہے، وضو کرتا ہے، نماز پڑھتا ہے اور اللہ عزوجل کا ذکر کرتا ہے یہاں تک کہ فجر طلوع ہو جائے۔ تو رات کے شروع اور آخر میں بستر سے پہلو کا جدا ہونا (تجافی) حاصل ہو گیا۔ اس کی تائید وہ روایت کرتی ہے جسے مسلم نے حضرت عثمان بن عفان رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نقل کیا، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "جس نے عشاء کی نماز باجماعت پڑھی، گویا اس نے آدھی رات قیام کیا، اور جس نے صبح کی نماز باجماعت پڑھی، گویا اس نے پوری رات قیام کیا" (٤)۔ ترمذی اور ابوداؤد کے الفاظ اس حدیث میں

یوں ہیں: "جو عشاء کی باجماعت نماز میں حاضر ہوا، اس کے لیے آدھی رات کا قیام ہے، اور جس نے عشاء اور فجر کی نماز باجماعت پڑھی، اس کے لیے پوری رات کے قیام کا ثواب ہے" (۵)۔ اور سورہ نور میں کعب سے ان لوگوں کے بارے میں گزر چکا ہے جو عشاء کے بعد نماز پڑھتے ہیں...

---

(۱) اسے ضحاک سے ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳۶۲/۴ میں ذکر کیا، اور ابو الدرداء اور عبادہ سے الماوردی نے النکت والعیون ۳۶۳/۴ میں، اور البغوی نے ۵۰۰/۳ میں۔ ابن عطیہ نے کہا: یہ ایک قولِ حسن ہے جس کی تائید آیت کے الفاظ سے ہوتی ہے۔ (۲) حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی ایک حدیث کا ٹکڑا ہے جسے بخاری نے روایت کیا (۶۴۷)۔ (۳) المحرر الوجیز ۳۶۲/۴ میں، اور اس سے پہلے والا حصہ انہی کا ہے، اور حضرت انس رضی اللہ عنہ کی روایت پہلے اسی طرح گزر چکی ہے۔ اور نبی کریم ﷺ کے عشاء کی نماز میں تاخیر کرنے کی احادیث ۲/ ۴۵۲ میں گزر چکی ہیں۔ (۴) صحیح مسلم (۶۵۶)، اور پہلے گزر چکا ۴/ ۱۸۰ - ۱۸۱، اور ۱۵ / ۳۳۷۔ (۵) سنن ترمذی (۲۲۱)، سنن ابی داؤد (۵۵۵)، اور پہلے گزر چکا ۴/ ۱۸۱۔

Surat as-Sajdah: Verse 16 31 Four rak'ahs are for him like Laylat al-Qadr (1). And good reports have come regarding the virtue of prayer between Maghrib and Isha and standing in prayer at night. Ibn al-Mubarak mentioned, saying: Yahya bin Ayyub informed us, saying: Muhammad bin al-Hajjaj - or Ibn Abi al-Hajjaj - narrated to me that he heard Abd al-Karim narration: that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Whoever prays ten rak'ahs between Maghrib and Isha, a palace will be built for him in Paradise." Umar ibn al-Khattab said to him: "Then our palaces and houses will be many, O Messenger of Allah?" The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Allah is More (2) and Better," or he said: "More Pleasant" (3). And from Abdullah bin Amr bin al-As, he said: "The prayer of al-Awwabin (the often-returning) is the solitude between Maghrib and Isha until the people return for the [Isha] prayer" (4). And Abdullah bin Mas'ud used to pray at that hour and say: "[How excellent] is the prayer of the heedless [period] between Maghrib and Isha"; mentioned by Ibn al-Mubarak (5). And al-Tha'labi narrated it marfu' (traced back to the Prophet) from Ibn Umar, who said: The Prophet (peace be upon him) said: "Whoever keeps his sides away from the beds between Maghrib and Isha; two palaces in Paradise will be built for him, the distance of a year's journey, and in them there are..."

(1) See 15/337 - 338. (2) In (D) and (M): greater. (3) Az-Zuhd by Ibn al-Mubarak (1264) without his saying: "or Ibn Abi al-Hajjaj," and Abd al-Karim is Ibn al-Harith, and this is a disconnected chain. Also, Muhammad bin al-Hajjaj al-Lakhmi, al-Bukhari said of him: "Munkar al-Hadith" (denied in hadith). Ibn Adi said: He fabricated the hadith of al-Harisa. Al-Daraqutni said: A liar. Al-Mizan 3/509. (4) Az-Zuhd by Ibn al-Mubarak (1260), and in its chain is Musa bin Ubaida bin Nashit, the Hafiz said of him in al-Taqrib: weak. (5) In al-Zuhd (1261), and what preceded in brackets is from it. And Abd al-Razzaq also narrated it (4725), and al-Tabarani in al-Kabir (9450). Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 2/230: In it is Jabir al-Ju'fi, and regarding him there is much talk. He concluded. The Hafiz said of him in al-Taqrib: weak. And al-Tabarani narrated it (9449) with another chain from Ibn Mas'ud. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 2/230: In it is Layth bin Abi Sulaym, and regarding him there is talk. He concluded. The Hafiz said of him in al-Taqrib: Truthful, became very confused, and his hadith was not distinguished, so it was abandoned.

सूरा अस-सजदा: आयत 16 31 चार रकात उसके लिए लैलतुल कद्र के बराबर हैं (1)। और मग़रिब और ईशा के बीच की नमाज़ और रात के क़याम (तहज्जुद) की फ़ज़ीलत के बारे में अच्छी रिवायतें आई हैं। इब्न अल-मुबारक ने ज़िक्र किया, कहा: हमें यहया बिन अय्यूब ने ख़बर दी, कहा: मुझसे मुहम्मद बिन अल-हज्जाज - या इब्न अबी अल-हज्जाज - ने बयान किया कि उन्होंने अब्दुल करीम को बयान करते सुना: कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "जिसने मग़रिब और ईशा के बीच दस रकातें पढ़ीं, उसके लिए जन्नत में एक महल बनाया जाएगा।" उमर इब्न अल-ख़त्ताब ने उनसे कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, फिर तो हमारे महल और घर बहुत ज़्यादा हो जाएँगे?" तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "अल्लाह और भी ज़्यादा (2) और बेहतर [देने वाला] है" या फ़रमाया: "बेहतरीन" (3)। और अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस से रिवायत है, उन्होंने कहा: "अव्वाबीन (अल्लाह की तरफ़ रुजू करने वालों) की नमाज़ वह तन्हाई है जो मग़रिब और ईशा के बीच होती है जब तक कि लोग [ईशा की] नमाज़ के लिए वापस न आ जाएँ' (4)। और अब्दुल्ला बिन मसऊद उस घड़ी में नमाज़ पढ़ते थे और कहते थे: "[कितनी अच्छी] है ग़फ़लत की नमाज़ मग़रिब और ईशा के बीच"; इब्न अल-मुबारक ने इसका ज़िक्र किया है (5)। और अल-सा'लबी ने इब्न उमर से मरफ़ूअ (नबी तक पहुँचा हुआ) रिवायत किया, उन्होंने कहा: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "जिसके पहलू मग़रिब और ईशा के बीच बिस्तरों से दूर रहे; उसके लिए जन्नत में एक साल की मुसाफ़त (दूरी) के बराबर दो महल बनाए जाएँगे, और उनमें..."

(1) देखें 15/337 - 338. (2) (द) और (म) में: बड़ा (अकबर)। (3) इब्न अल-मुबारक की 'अज़-जुहद' (1264) उनके इस कथन के बिना: "या इब्न अबी अल-हज्जाज," और अब्दुल करीम इब्न अल-हारिस हैं, और यह सनद टूटी हुई (मुनक़ति) है। साथ ही मुहम्मद बिन अल-हज्जाज अल-लखमी के बारे में अल-बुखारी ने कहा: मुनकर अल-हदीस। इब्न अदी ने कहा: उन्होंने हरीसा की हदीस गढ़ी है। अल-दाराकुतनी ने कहा: झूठा। अल-मीज़ान 3/509। (4) इब्न अल-मुबारक की 'अज़-जुहद' (1260), और इसकी सनद में मूसा बिन उबैदा बिन नशीत हैं, हाफ़िज़ ने 'तकरीब' में उनके बारे में कहा: कमज़ोर (ज़ईफ़)। (5) 'अज़-जुहद' (1261) में, और कोष्ठक में जो ऊपर दिया गया है वह इसी से है। और इसे अब्द अल-रज़्ज़ाक (4725) ने भी निकाला है, और अल-तबरानी ने 'अल-कबीर' (9450) में। अल-हैथमी ने 'मजमा' अल-ज़वाइद' 2/230 में कहा: इसमें जाबिर अल-जुफ़ी हैं, और उनके बारे में बहुत चर्चा है। समाप्त। हाफ़िज़ ने 'तकरीब' में उनके बारे में कहा: कमज़ोर। और अल-तबरानी (9449) ने इब्न मसऊद से एक दूसरी सनद के साथ इसे रिवायत किया है। अल-हैथमी ने 'मजमा' अल-ज़वाइद'

2/230 में कहा: इसमें लैथ बिन अबी सुलैयम हैं, और उनके बारे में चर्चा है। समाप्त। हाफ़िज़ ने 'तकरीब' में उनके बारे में कहा: सच्चे थे लेकिन बहुत ज़्यादा गड़बड़ (मिश्रण) करने लगे और उनकी हदीसों में अंतर नहीं किया जा सका, इसलिए उन्हें छोड़ दिया गया।

سورة السجدہ: آیت ۱۶ ۳۱ چار رکعتیں اس کے لیے شب قدر کی مانند ہوں گی (۱)۔ اور مغرب اور عشاء کے درمیان نماز اور قیام اللیل کی فضیلت میں اچھی روایات آئی ہیں۔ ابن المبارک نے ذکر کیا، کہا: ہمیں یحییٰ بن ایوب نے بتایا، کہا: مجھ سے محمد بن الحجاج - یا ابن ابی الحجاج - نے بیان کیا کہ انہوں نے عبد الکریم کو یہ بیان کرتے سنا: کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے مغرب اور عشاء کے درمیان دس رکعتیں پڑھیں، اس کے لیے جنت میں ایک محل بنایا جائے گا۔" تو حضرت عمر بن الخطاب نے آپ سے عرض کیا: "یا رسول اللہ، تب تو ہمارے محلات اور گھر بہت زیادہ ہوں گے؟" تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اللہ اس سے ؕ زیادہ (۲) اور بہتر [دینے والا] ہے" یا فرمایا: "زیادہ پسندیدہ" (۳)۔ اور عبد اللہ بن عمرو بن العاص سے روایت ہے، انہوں نے کہا: "اوّابین کی نماز وہ تنہائی ہے جو مغرب اور عشاء کے درمیان ہوتی ہے یہاں تک کہ لوگ [عشاء کی] نماز کے لیے لوٹ آئیں" (۴)۔ اور عبد اللہ بن مسعود اس وقت نماز پڑھتے تھے اور کہتے تھے: "[کتنی عمدہ] ہے غفلت کی نماز مغرب اور عشاء کے درمیان"؛ اسے ابن المبارک نے ذکر کیا ہے (۵)۔ اور ثعلبی نے ابن عمر سے مرفوعاً روایت کیا، انہوں نے کہا: نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "جس کے پہلو مغرب اور عشاء کے درمیان بستروں سے الگ رہے؛ اس کے لیے جنت میں سال بھر کی مسافت کے برابر دو محل بنائے جائیں گے، اور ان میں..."

(۱) ملاحظہ فرمائیں ۳۳۷/۱۵ - ۳۳۸۔ (۲) (د) اور (م) میں: اکبر (زیادہ بڑا)۔ (۳) ابن المبارک کی 'الزہد' (۱۲۶۴) ان کے اس قول کے بغیر کہ: "یا ابن ابی الحجاج،" اور عبد الکریم ابن الحارث ہیں، اور یہ سند منقطع ہے۔ نیز محمد بن الحجاج اللخمی کے بارے میں امام بخاری نے فرمایا: منکر الحدیث۔ ابن عدی نے کہا: اس نے ہریسہ کی حدیث وضع کی ہے۔ دارقطنی نے کہا: کذاب (جھوٹا)۔ المیزان ۵۰۹/۳۔ (۴) ابن المبارک کی 'الزہد' (۱۲۶۰)، اور اس کی سند ؕ موسیٰ بن عبیدہ بن نشیط

ہے، حافظ نے 'التقریب' میں اس کے بارے میں کہا: ضعیف۔ (۵) 'الزہد' (۱۲۶۱) میں، اور جو کچھ بریکٹ میں گزرا وہ اسی سے ہے۔ اور اسے عبد الرزاق (۴۷۲۵) نے بھی روایت کیا ہے، اور طبرانی نے 'الکبیر' (۹۴۵۰) میں۔ ہیثمی نے 'مجمع الزوائد' ۲/۲۳۰ میں کہا: اس میں جابر الجعفی ہے، اور اس کے بارے میں بہت کلام ہے۔ انتہیٰ۔ حافظ نے 'التقریب' میں اس کے بارے میں کہا: ضعیف۔ اور طبرانی (۹۴۴۹) نے ابن مسعود سے ایک دوسری سند کے ساتھ اسے روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے 'مجمع الزوائد' ۲/۲۳۰ میں کہا: اس میں لیث بن ابی سلیم ہے، اور اس کے بارے میں کلام ہے۔ انتہیٰ۔ حافظ نے 'التقریب' میں اس کے بارے میں کہا: صدوق تھا لیکن بہت زیادہ اختلاط (گڈ مڈ) کرنے لگا اور اس کی حدیث ممتاز نہ ہو سکی، لہٰذا اسے ترک کر دیا گیا۔

32 Surah As-Sajdah: Verse 16

...trees which, if the people of the East and the West were to descend upon them, their fruit would suffice them(1). It is the prayer of the penitent (Awwabin) and the heedlessness of the negligent. Indeed, among the answered supplications that are not rejected is the supplication between Maghrib and Isha.

Section on the virtue of Tajafi (shunning beds): Ibn al-Mubarak mentioned from Ibn Abbas who said: When it is the Day of Resurrection, a caller will call out: "Today you will know who are the people of honor; let the praisers of Allah in every state stand up." So they stand up and are released into Paradise. Then he calls a second time: "Today you will know who are the people of honor; let those whose sides used to shun their beds stand up: 'They call upon their Lord in fear and hope, and spend out of what We have provided them.'" He said: So they stand up and are released into Paradise. He said: Then he calls a third time: "Today you will know who are the people of honor; let those stand up whom 'neither trade nor sale distracts from the remembrance of Allah and performance of prayer and giving of zakah. They fear a Day in which hearts and eyes will be overturned' [An-Nur: 37]". So they stand up and are released into Paradise(2).

Al-Tha'labi mentioned it as a marfu' report from Asma' bint Yazid: The Prophet ﷺ said: "When Allah gathers the first and the last on the Day of Resurrection, a caller will come and call out in a voice heard by all creatures: 'Today the people of the gathering will know who is most worthy of honor; let those whose sides were away from beds stand up.' So they stand up, and they are few. Then he calls the second time: 'Today you will know who is most worthy of honor; let those whom neither trade nor sale distracts from the remembrance of Allah stand up.' So they stand up. Then he calls the third time: 'Today you will know who is most worthy of honor; let the praisers of Allah in every state, in prosperity and adversity, stand up.' So they stand up, and they are few. Then they are all released into Paradise, then the rest of the people are held accountable."(3)

---

(1) We did not find it. (2) Al-Zuhd (353 - Zawa'id Nu'aym), and it was also narrated by al-Harith ibn Abi Usama as in Bughyat al-Bahith (1122), and its chain was graded Hasan by al-Hafiz in al-Matalib al-Aliyah 4/375, and by al-Suyuti in al-Durr al-Manthur 4/280. (3) Narrated by Hannad in al-Zuhd (176), and Abu al-Layth in al-Tafsir 3/30 through Abd al-Rahman ibn Ishaq, from Shahr ibn Hawshab from Asma' bint Yazid. And Abd al-Rahman ibn Ishaq al-Wasiti is weak as mentioned by al-Hafiz in al-Taqrib.

And narrated by Abd ibn Humayd (1581) through Aban ibn Abi Ayyash from Shahr ibn Hawshab. And Aban is abandoned (matruk), as mentioned by al-Hafiz in al-Taqrib. And narrated similarly by al-Hakim 2/398-399 through Abdullah ibn...

32 सूरह अस-सजदा: आयत 16

...पेड़ ऐसे हैं कि यदि पूरब और पश्चिम के लोग उन पर उतर आएँ तो उनके फल उनके लिए पर्याप्त होंगे(1)। यह प्रायश्चित्त करने वालों (अव्वबीन) की प्रार्थना और लापरवाहों की गाफ़िलियत है। वास्तव में, उन स्वीकृत दुआओं में से जो खारिज नहीं की जाती हैं, वह मग़रिब और ईशा के बीच की दुआ है।

तजाफ़ी (बिस्तरों से दूरी) के गुण पर अनुभाग: इब्न अल-मुबारक ने इब्न अब्बास से उल्लेख किया जिन्होंने कहा: जब कयामत का दिन होगा, तो एक पुकारने वाला पुकारेगा: "आज आप जान जाएँगे कि सम्मान के लोग कौन हैं; वे लोग खड़े हों जो हर हाल में अल्लाह की प्रशंसा करते हैं।" तो वे खड़े होते हैं और उन्हें स्वर्ग (जन्नत) में भेज दिया जाता है। फिर वह दूसरी बार पुकारता है: "आज आप जान जाएँगे कि सम्मान के लोग कौन हैं; वे लोग खड़े हों जिनके पहलू बिस्तरों से अलग रहते थे: 'वे अपने रब को डर और उम्मीद के साथ पुकारते हैं, और हमने उन्हें जो कुछ दिया है उसमें से खर्च करते हैं।" उन्होंने कहा: तो वे खड़े होते हैं और उन्हें स्वर्ग में भेज दिया जाता है। उन्होंने कहा: फिर वह तीसरी बार पुकारता है: "आज आप जान जाएँगे कि सम्मान के लोग कौन हैं; वे लोग खड़े हों जिन्हें 'न व्यापार और न ही ख़रीद-फ़रोख़्त अल्लाह की याद, नमाज़ क़ायम करने और ज़कात देने से ग़ाफ़िल करती है। वे उस दिन से डरते हैं जिसमें दिल और आँखें उलट जाएँगी' [अन-नूर: 37]"। तो वे खड़े होते हैं और उन्हें स्वर्ग में भेज दिया जाता है(2)।

अस-सल्बी ने इसे असमा बिन्त यजीद से मरफू रिवायत के रूप में उल्लेख किया है: पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "जब अल्लाह कयामत के दिन पहले और बाद के लोगों को इकट्ठा करेगा, तो एक पुकारने वाला आएगा और ऐसी आवाज में पुकारेगा जिसे सभी जीव सुनेंगे: 'आज महशर के लोगों को पता चल जाएगा कि सम्मान का सबसे ज्यादा हकदार कौन है; वे लोग खड़े हों जिनके पहलू बिस्तरों से दूर थे।' तो वे खड़े होंगे और वे कम होंगे। फिर वह दूसरी बार पुकारता है: 'आज आपको पता चल जाएगा कि सम्मान का सबसे ज्यादा हकदार कौन है; वे लोग खड़े हों जिन्हें न व्यापार और न ही ख़रीद-फ़रोख़्त अल्लाह के ज़िक्र से ग़ाफ़िल करती है।' तो वे खड़े होंगे। फिर वह तीसरी बार पुकारता है: 'आज आपको पता चल जाएगा कि सम्मान का सबसे ज्यादा हकदार कौन है; वे लोग खड़े हों जो खुशहाली और तंगी हर हाल में अल्लाह की प्रशंसा करते हैं।' तो वे खड़े होंगे और वे कम होंगे। फिर उन सभी को स्वर्ग में भेज दिया जाएगा, फिर बाकी लोगों का हिसाब लिया जाएगा।"(3)

(1) हमें यह नहीं मिला। (2) अल-ज़ुहद (353 - ज़वाइत नुअैम), और इसे अल-हारिस इब्न अबी उसामा ने भी रिवायत किया है जैसा कि बुग़यात अल-बहिथ (1122) में है, और अल-हाफ़िज़ ने अल-मताल़िब अल-आलिया 4/375 में और अल-सुयुती ने अल-दुर्र अल-मन्सूर 4/280 में इसकी सनद को हसन बताया है। (3) इसे हन्नाद ने अल-ज़ुहद (176) में, और अबू अल-लैथ ने अल-तफ़सीर 3/30 में अब्द अल-रहमान इब्न इशाक के माध्यम से, शहर इब्न हौशब से असमा बिन्त यज़ीद के हवाले से निकाला है। और अब्द अल-रहमान इब्न इशाक अल-वासिती कमज़ोर (ज़ईफ़) हैं जैसा कि अल-हाफ़िज़ ने अल-तक़रीब में उल्लेख किया है। और इसे अब्द इब्न हुमैद (1581) ने अबान इब्न अबी अय्याश के माध्यम से शहर इब्न हौशब से निकाला है। और अबान त्याज्य (मतरूक) हैं, जैसा कि अल-हाफ़िज़ ने अल-तक़रीब में उल्लेख किया है। और इसे अल-हाकिम ने 2/398-399 में अब्दुल्ला इब्न... के माध्यम से इसी तरह निकाला है।

32 سورہ السجدہ: آیت 16

ایسے درخت جن پر اگر مشرق و مغرب والے اتر آئیں تو ان کے پھل ان کے لیے کافی ہو جائیں(1)۔ اور یہ توبہ کرنے والوں (اوابین) کی نماز اور غافل لوگوں کی غفلت ہے، اور بے شک ان قبول ہونے والی دعاؤں میں سے جو رد نہیں کی جاتیں، مغرب اور عشاء کے درمیان کی دعا ہے۔

تَجَافِی (بستروں سے علیحدگی) کی فضیلت پر باب: ابن المبارک نے ابن عباس سے ذکر کیا، انہوں نے کہا: جب قیامت کا دن ہوگا تو ایک منادی آواز دے گا: "آج تمہیں معلوم ہو جائے گا کہ عزت والے کون ہیں؛ وہ لوگ کھڑے ہو جائیں جو ہر حال میں اللہ کی حمد بیان کرنے والے ہیں۔" پس وہ کھڑے ہوں گے اور انہیں جنت کی طرف روانہ کر دیا جائے گا۔ پھر وہ دوسری مرتبہ پکارے گا: "آج تمہیں معلوم ہو جائے گا کہ عزت والے کون ہیں؛ وہ لوگ کھڑے ہو جائیں جن کے پہلو بستروں سے الگ رہتے تھے: ﴿وہ اپنے رب کو خوف اور امید کے ساتھ پکارتے ہیں اور جو کچھ ہم نے انہیں دیا ہے اس میں سے خرچ کرتے ہیں﴾"۔ انہوں نے کہا: پس وہ کھڑے ہوں گے اور انہیں جنت کی طرف روانہ کر دیا جائے گا۔ انہوں نے کہا: پھر وہ تیسری مرتبہ پکارے گا: "آج تمہیں معلوم ہو جائے گا کہ عزت والے کون ہیں؛ وہ لوگ کھڑے ہو جائیں جنہیں ﴿نہ تجارت اور نہ ہی خرید و فروخت اللہ کے ذکر، نماز قائم کرنے اور زکوٰۃ دینے سے غافل کرتی ہے، وہ اس دن سے ڈرتے ہیں جس میں دل اور آنکھیں الٹ جائیں گی﴾ [النور: 37]"۔ پس وہ کھڑے ہوں گے اور انہیں جنت کی طرف روانہ کر دیا جائے گا(2)۔

ثعلبی نے اسے حضرت اسماء بنت یزید سے مرفوعاً ذکر کیا ہے: نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "جب اللہ قیامت کے دن اگلوں اور پچھلوں کو جمع فرمائے گا تو ایک منادی آئے گا اور ایسی آواز میں

پکارے گا جسے تمام مخلوق سنے گی: 'آج میدانِ حشر والوں کو معلوم ہو جائے گا کہ عزت کا سب سے زیادہ مستحق کون ہے، وہ لوگ کھڑے ہو جائیں جن کے پہلو بستروں سے دور رہتے تھے۔' پس وہ کھڑے ہوں گے اور وہ تھوڑے ہوں گے۔ پھر وہ دوسری مرتبہ پکارے گا: 'آج تمہیں معلوم ہو جائے گا کہ عزت کا سب سے زیادہ مستحق کون ہے، وہ لوگ کھڑے ہو جائیں جنہیں نہ تجارت اور نہ ہی خرید و فروخت اللہ کے ذکر سے غافل کرتی تھی۔' پس وہ کھڑے ہوں گے۔ پھر وہ تیسری مرتبہ پکارے گا: 'آج تمہیں معلوم ہو جائے گا کہ عزت کا سب سے زیادہ مستحق کون ہے، وہ لوگ کھڑے ہو جائیں جو ہر حال میں خوشی اور غمی میں اللہ کی حمد کرنے والے تھے۔' پس وہ کھڑے ہوں گے اور وہ تھوڑے ہوں گے۔ پھر ان سب کو جنت کی طرف روانہ کر دیا جائے گا، پھر باقی لوگوں کا حساب لیا جائے گا"(3)۔

---

(1) ہمیں یہ نہیں ملی۔ (2) الزہد (353 - زوائد نعیم)، اور اسے حارث بن ابی اسامہ نے بھی روایت کیا ہے جیسا کہ بغية الباحث (1122) میں ہے، اور حافظ نے المطالب العالیہ 4/375 میں اور سیوطی نے الدر المنثور 4/280 میں اس کی سند کو حسن قرار دیا ہے۔ (3) اسے ہناد نے الزہد (176) میں اور ابواللیث نے التفسیر 3/30 میں عبدالرحمن بن اسحاق کے واسطے سے شہر بن حوشب سے، انہوں نے اسماء بنت یزید سے روایت کیا ہے۔ اور عبدالرحمن بن اسحاق واسطی ضعیف ہے جیسا کہ حافظ نے التقریب میں ذکر کیا ہے۔ اور اسے عبد بن حمید (1581) نے ابان بن ابی عیاش کے واسطے سے شہر بن حوشب سے روایت کیا ہے۔ اور ابان متروک ہے، جیسا کہ حافظ نے التقریب میں ذکر کیا ہے۔ اور اسے حاکم نے 2/398-399 میں عبداللہ بن... کے واسطے سے اسی طرح روایت کیا ہے۔

33 Surah Al-Sajdah: Verse 16

Ibn al-Mubarak mentioned, saying: Ma'mar informed us, from a man, from Abu al-Ala' bin al-Shikhkhir, from Abu Dharr, who said: Three [types of people] Allah laughs at and rejoices over: A man who gets up at night, leaving his bed and warmth, performs a perfect ablution, then stands in prayer. Allah says to His angels: "What prompted My servant to do what he did?" They say: "Our Lord, You know better than we do." He says: "I know better, but tell Me." They say: "You gave him hope for something, so he hoped for it, and You made him fear something, so he feared it." He says: "I call you to witness that I have granted him safety from what he feared, and I have made certain for him what he hoped for." He said: "And a man who was in a raiding party and met the enemy. His companions were defeated, but he remained firm until he was killed or Allah gave them victory. Allah says to His angels a story like this. And a man who traveled by night, until at the end of the night he and his companions stopped to rest. His companions slept, but he stood to pray. Allah says to His angels..." and he mentioned the story (1).

His saying, the Most High: {they call upon their Lord} is in the accusative case as a 'haal' (circumstantial adverb), meaning: "as callers." It could also be a newly initiated description, meaning: "their sides part [from their beds] while they are also in every state calling upon their Lord day and night" (2). {out of fear} is an object of purpose (maf'ul min ajlih), and it could also be an infinitive (masdar). {and hope} is the same, meaning: out of fear of punishment and hope for reward. {and out of what We have provided them, they spend} "ma" can mean "that which" (relative pronoun) or it can be an infinitive. In both cases, it must be separate from "min" (3).

= 'Ata' from 'Uqbah bin 'Amir from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) and he authenticated it. However, Abdullah bin 'Ata' did not meet 'Uqbah bin 'Amir, as mentioned by Al-Mizzi in Tahdhib al-Kamal 15/312. (1) Al-Zuhd by Ibn al-Mubarak (1212). And Abd al-Razzaq reported it (20282) from Ma'mar, from Sa'id al-Jariri, from Abu al-Ala' with it. Al-Tabarani reported something similar attributed to the Prophet from the hadith of Abu al-Darda', as in Majma' al-Zawa'id 2/255. Al-Haythami said: Al-Tabarani reported it in Al-Kabir, and its men are trustworthy. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/362. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/295. "Ma" in this position is joined with "min" in the Mushaf script. Abu 'Amr al-Dani mentioned in al-Muqni' p. 69: that "min ma" is separated in three places: Verse (25) of Surah al-Nisa', Verse (28) of Surah al-Rum, and Verse (10) of Surah al-Munafiqun.

३३ सूरा अस-सजदा: आयत १६

इब्न अल-मुबारक ने उल्लेख किया, उन्होंने कहा: हमें मअमर ने बताया, एक व्यक्ति से, उन्होंने अबू अल-अला बिन अल-शिखखीर से, उन्होंने अबू ज़र्र से, जिन्होंने कहा: तीन ऐसे लोग हैं जिन पर अल्लाह मुस्कुराता है और जिनसे प्रसन्न होता है: एक वह व्यक्ति जो रात में उठता है, अपना बिस्तर और गर्माहट छोड़ता है, फिर अच्छी तरह वज़ू करता है, फिर नमाज़ के लिए खड़ा होता है। अल्लाह अपने फ़रिश्तों से कहता है: "मेरे बंदे को यह सब करने पर किस चीज़ ने उकसाया?" वे कहते हैं: "हमारे रब, आप हम से बेहतर जानते हैं।" वह कहता है: "मैं बेहतर जानता हूँ, लेकिन मुझे बताओ।" वे कहते हैं: "आपने उसे किसी चीज़ की उम्मीद दी, तो उसने उसकी उम्मीद की, और आपने उसे किसी चीज़ से डराया, तो वह उससे डर गया।" वह कहता है: "मैं तुम्हें गवाह बनाता हूँ कि मैंने उसे उस चीज़ से सुरक्षा दे दी जिससे वह डरता था, और उसके लिए वह अनिवार्य कर दिया जिसकी उसने उम्मीद की थी।" उन्होंने कहा: "और एक वह व्यक्ति जो एक सैन्य दस्ते में था और दुश्मन से उसका सामना हुआ। उसके साथी भाग गए, लेकिन वह जमा रहा यहाँ तक कि वह शहीद हो गया या अल्लाह ने उन्हें फ़तह दे दी। अल्लाह अपने फ़रिश्तों से इसी तरह की बात कहता है। और एक वह व्यक्ति जिसने रात में यात्रा की, यहाँ तक कि जब रात का आखिरी हिस्सा आया तो वह और उसके साथी रुक गए। उसके साथी सो गए, लेकिन वह नमाज़ पढ़ने खड़ा हो गया। अल्लाह अपने फ़रिश्तों से कहता है..." और उन्होंने कहानी का उल्लेख किया (१)।

अल्लाह तआला का कथन: {वे अपने रब को पुकारते हैं} यह 'हाल' (स्थिति) के रूप में नसब की स्थिति में है, यानी: "पुकारते हुए"। यह भी संभव है कि यह एक नया विशेषण हो, अर्थात: "उनके पहलू (बिस्तरों से) अलग रहते हैं जबकि वे हर हाल में रात-दिन अपने रब को पुकारते रहते हैं" (२)। {डर के मारे} 'मफ़ऊल मिन अजलिह' (कारण दर्शाने वाला कर्म) है। और यह 'मस्दर' (क्रियात्मक संज्ञा) भी हो सकता है। और {उम्मीद से} भी इसी तरह है, यानी: अज़ाब के डर से और सवाब की उम्मीद में। और {हमने उन्हें जो रिज़्क़ दिया है उसमें से वे खर्च करते हैं} इसमें «मा» 'जो कि' (अल्लज़ी) के अर्थ में हो सकता है, और यह 'मस्दर' भी हो सकता है। दोनों ही स्थितियों में इसे «मिन» से अलग होना चाहिए (३)।

= अता ने उक़्बा बिन आमिर से, उन्होंने नबी ﷺ से रिवायत की और इसे सहीह कहा। हालाँकि, अब्दुल्ला बिन अता ने उक़्बा बिन आमिर को नहीं पाया (उनसे मुलाक़ात नहीं हुई), जैसा कि अल-

मिज़्ज़ी ने तहज़ीब अल-कमाल ३१२/१५ में उल्लेख किया है। (१) अज़-ज़ुहद इब्न अल-मुबारक द्वारा (१२१२)। और अब्द अल-रज़्ज़ाक़ ने इसे (२०२८२) मअमर से, उन्होंने सईद अल-जरीरी से, उन्होंने अबू अल-अला से रिवायत किया। अल-तबरानी ने अबू अद-दरदा की हदीस से इसी तरह की मरफ़ूअ रिवायत की है जैसा कि मजमा अल-ज़वाइद २/२५५ में है। अल-हैथमी ने कहा: इसे अल-तबरानी ने अल-कबीर में रिवायत किया है, और इसके रावी विश्वसनीय हैं। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३६२/४। (३) इराब अल-कुरान अन-नहहास द्वारा ३/२९५। और इस स्थान पर «मा» मुसहफ़ के लेखन में «मिन» के साथ मिला हुआ है। अबू अम्र अद-दानी ने अल-मुक़्नी पृ. ६९ में उल्लेख किया है: कि «मिन मा» तीन जगहों पर अलग लिखा गया है: सूरा अन-निसा की आयत (२५), सूरा अर-रूम की आयत (२८), और सूरा अल-मुनाफ़िक़ून की आयत (१०)।

۳۳ سورة السجدہ: آیت ۱۶

ابن المبارک نے ذکر کیا کہ: ہمیں معمر نے بتایا، ایک شخص سے، انہوں نے ابو العلاء بن الشخیر سے، انہوں نے ابو ذر سے روایت کی، انہوں نے کہا: تین شخص ایسے ہیں جن کی طرف اللہ مسکراتا ہے اور ان سے خوش ہوتا ہے: ایک وہ شخص جو رات کو اٹھا، اپنا بستر اور گرمائش چھوڑی، پھر اچھی طرح وضو کیا، پھر نماز کے لیے کھڑا ہو گیا، تو اللہ اپنے فرشتوں سے فرماتا ہے: "میرے بندے کو اس کام پر کس چیز نے آمادہ کیا؟" وہ عرض کرتے ہیں: "اے ہمارے رب، آپ ہم سے بہتر جانتے ہیں۔" اللہ فرماتا ہے: "میں بہتر جانتا ہوں لیکن تم مجھے بتاؤ۔" وہ کہتے ہیں: "آپ نے اسے کسی چیز کی امید دلائی تو اس نے امید کی، اور آپ نے اسے کسی چیز سے ڈرایا تو وہ ڈر گیا۔" اللہ فرماتا ہے: "میں تمہیں گواہ بناتا ہوں کہ میں نے اسے اس چیز سے امن دے دیا جس سے وہ ڈرتا تھا، اور جس کی اس نے امید کی تھی وہ اسے عطا کر دیا۔" فرمایا: "اور ایک وہ شخص جو کسی لشکر میں تھا اور دشمن سے آمنا سامنا ہوا، اس کے ساتھی بھاگ کھڑے ہوئے لیکن وہ ثابت قدم رہا یہاں تک کہ شہید ہو گیا یا اللہ نے انہیں فتح عطا کر دی۔ اللہ اپنے فرشتوں سے اسی طرح کا ذکر فرماتا ہے۔ اور ایک وہ شخص جس نے رات کو سفر کیا، یہاں تک کہ جب رات کا آخری حصہ ہوا تو وہ اور اس کے ساتھی اترے، اس کے ساتھی سو گئے اور وہ نماز پڑھنے کھڑا ہو گیا، تو اللہ اپنے فرشتوں سے فرماتا ہے..." اور قصہ ذکر کیا (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {وہ اپنے رب کو پکارتے ہیں} یہ حال کی جگہ پر ہونے کی وجہ سے منصوب ہے، یعنی: "پکارتے ہوئے"۔ یہ بھی ممکن ہے کہ یہ صفتِ مستأنفہ ہو، یعنی: "ان کے پہلو (بستروں سے) الگ رہتے ہیں اور وہ ہر حال میں رات دن اپنے رب کو پکارتے ہیں" (۲)۔ اور {ڈرتے ہوئے} مفعول لہ ہے، اور یہ بھی جائز ہے کہ مصدر ہو۔ اور {امید رکھتے ہوئے} بھی اسی

کی طرح ہے، یعنی: عذاب کے ڈر سے اور ثواب کی امید میں۔ اور {جو کچھ ہم نے انہیں دیا ہے اس میں سے خرچ کرتے ہیں} اس میں «ما» بمعنی 'الذی' (جو کہ) ہے، اور مصدر بھی ہو سکتا ہے، اور دونوں صورتوں میں اسے «مِن» سے جدا ہونا چاہیے (۳)۔

= عطاء نے عقبہ بن عامر سے، انہوں نے نبی ﷺ سے روایت کی اور اسے صحیح قرار دیا۔ لیکن عبد اللہ بن عطاء نے عقبہ بن عامر کو نہیں پایا، جیسا کہ مزی نے تہذیب الکمال ۳۱۲/۱۵ میں ذکر کیا ہے۔ (۱) الزہد لابن المبارک (۱۲۱۲)۔ اور اسے عبد الرزاق نے (۲۰۲۸۲) معمر سے، انہوں نے سعید الجریری سے، انہوں نے ابو العلاء سے روایت کیا۔ اور اسی طرح طبرانی نے حضرت ابو الدرداء سے مرفوعاً روایت کیا جیسا کہ مجمع الزوائد ۲/ ۲۵۵ میں ہے۔ ہیثمی نے کہا: اسے طبرانی نے الکبیر میں روایت کیا ہے، اور اس کے راوی ثقہ ہیں۔ (۲) المحرر الوجیز ۳۶۲/۴۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۲۹۵۔ اور اس جگہ «ما» رسمِ مصحف میں «من» کے ساتھ ملی ہوئی ہے، اور ابو عمرو الدانی نے المقنع ص ۶۹ میں ذکر کیا ہے کہ: «من ما» تین مقامات پر الگ لکھا گیا ہے: سورہ نساء کی آیت (۲۵)، سورہ روم کی آیت (۲۸)، اور سورہ منافقون کی آیت (۱۰)۔

Surah As-Sajdah: Verses 16-17 34

And "they spend": It was said it means the obligatory Zakat. And it was said: voluntary charity (Nawafil), and this opinion is more laudable (1).

His saying (Exalted be He): {And no soul knows what has been hidden for them of comfort for eyes as reward for what they used to do (17)}

Hamza read: "ma ukhfi lahum" (what I hide for them) with a sukun on the 'ya', and the rest read it with a fatha (2). In the recitation of Abdullah: "ma nukhfi" (what we hide) with a damma on the 'nun' (3). Al-Mufaddal narrated from Al-A'mash: "ma yukhfa lahum" (what is hidden for them) with a damma on the 'ya' and a fatha on the 'fa' (4). Ibn Mas'ud and Abu Hurairah read: "min qurrati a'yunin" (plural form of comfort for eyes) (5).

So, whoever made the 'ya' silent in "ma ukhfi" (what I hide), then it is future tense, its 'alif' is the first-person singular 'alif', and "ma" is in the objective case (nasb) by "ukhfi" and it is interrogative, and the sentence is in the objective case because it takes the place of two objects (6), and the pronoun referring back to "ma" is omitted (7).

And whoever opened the 'ya' (ma ukhfiya), it is a past passive verb, and "ma" is in the nominative case (raf') as a subject (mubtada), and the predicate (khabar) is "ukhfiya" and what follows it, and the pronoun in "ukhfiya" refers back to "ma" (8).

Az-Zajjaj said: It is read "ma ukhfiya lahum", meaning: what Allah has hidden for them (9). And it is the recitation of...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/362. (2) Al-Sab'a p. 516, and Al-Taysir p. 177. (3) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 118. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/362. (5) Al-Muhtasib 2/174. (6) Similar talk is in Mushkil I'rab al-Qur'an 2/568, and Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 2/193-194. (7) This is if we consider "ma" as a relative pronoun meaning "that which," so "ma" can be interrogative as mentioned before, or it can be relative and the referring pronoun is omitted, estimated as: "ukhfiyahu," and "ma" would be in the objective case (nasb) by "ta'lamu." Mushkil I'rab al-Qur'an 2/568-569, Al-Muharrar al-Wajiz 4/362, and Al-Durr al-Masun 9/87-88. (8) Both options are possible for "ma" in this recitation too; if it's interrogative, it's in the nominative case (raf') as a subject, and if it's relative, it's in the objective case (nasb) by "ta'lamu," and the referring pronoun is

the nominative pronoun in "ukhfiya." See Mushkil I'rab al-Qur'an 2/568-569, Al-Muharrar al-Wajiz 4/362. (9) Ma'ani al-Qur'an by Az-Zajjaj 4/208.

सूरा अस-सजदा: आयतें 16 - 17 34

और "वे खर्च करते हैं": कहा गया है कि इसका अर्थ अनिवार्य ज़कात है। और कहा गया है: नफिल (स्वैच्छिक दान), और यह मत अधिक प्रशंसनीय है (1)।

अल्लाह तआला का कथन है: {फिर किसी जीव को नहीं पता कि उसके लिए आँखों की ठंडक के रूप में क्या छिपा रखा गया है, उन कर्मों के बदले में जो वे करते थे (17)}

हमज़ा ने पढ़ा: "मा उख़्फ़ी लहुम" (मैं उनके लिए क्या छिपाता हूँ) 'या' पर सुकून के साथ, और बाकियों ने इसे फ़तह के साथ पढ़ा (2)। अब्दुल्ला की क़िरात में है: "मा नुख़्फ़ी" (हम क्या छिपाते हैं) दम्मा वाले 'नून' के साथ (3)। अल-मुफ़द्दल ने अल-अ'मश से रिवायत की: "मा युख़्फ़ा लहुम" (उनके लिए क्या छिपाया जाता है) दम्मा वाले 'या' और फ़तह वाले 'फ़ा' के साथ (4)। इब्न मसूद और अबू हुरैरा ने पढ़ा: "मिन क़ुर्राति अ'युनिन" (बहुवचन रूप) (5)।

तो जिसने "मा उख़्फ़ी" में 'या' को साकिन (मूक) किया, तो वह भविष्य काल है, उसका 'अलिफ़' उत्तम पुरुष (फर्स्ट पर्सन) का 'अलिफ़' है, और "मा" "उख़्फ़ी" के कारण नसब (कर्म कारक) की स्थिति में है और यह प्रश्नवाचक है, और वाक्य नसब की स्थिति में है; क्योंकि यह दो कर्मों (मफ़ऊल) का स्थान ले रहा है (6), और "मा" की ओर लौटने वाला सर्वनाम लुप्त है (7)।

और जिसने 'या' को फ़तह दिया (मा उख़िफ़या), वह भूतकाल का कर्मवाच्य (पैसिव) क्रिया है, और "मा" रफ़अ (कर्ता कारक) की स्थिति में इब्तिदा (विषय) के रूप में है, और ख़बर (विधेय) "उख़िफ़या" और उसके बाद वाला हिस्सा है, और "उख़िफ़या" में सर्वनाम "मा" की ओर लौटता है (8)।

अज़-ज़ज्जाज ने कहा: इसे पढ़ा जाता है: "मा उख़िफ़या लहुम", जिसका अर्थ है: अल्लाह ने उनके लिए जो छिपाया है (9)। और यह क़िरात है...

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/362। (2) अस-सबअ पृ. 516, और अत-तयसीर पृ. 177। (3) अल-क़िरात अश-शाज़ह पृ. 118। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/362। (5) अल-मुह्तसिब 2/174। (6) इसी तरह की बात मुश्किल इराब अल-कुरआन 2/568, और अल-कश्फ अन वुजूह अल-क़िरात 2/193-194 में है। (7) और यह तब है जब हम "मा" को 'अल्लाज़ी' (जो कि) के अर्थ में मौसूला (संबंधवाचक) मानें, तो "मा" प्रश्नवाचक हो सकता है जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है, और यह मौसूला भी हो सकता है और लौटने वाला सर्वनाम लुप्त होगा, जिसका अनुमान है: "उख़िफ़यहु", और

"मा" "तअलमु" के कारण नसब की स्थिति में होगा। मुश्किल इराब अल-कुरआन 2/568-569, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/362, और अद-दुर्र अल-मसून 9/87-88। (8) इस क़िरात पर भी "मा" में दोनों विकल्प संभव हैं, यदि यह प्रश्नवाचक है तो यह इब्तिदा के रूप में रफ़अ की स्थिति में है, और यदि यह मौसूला है तो यह "तअलमु" के कारण नसब की स्थिति में है, और लौटने वाला सर्वनाम "उख़िफ़या" में मौजूद रफ़अ वाला सर्वनाम है। देखिए मुश्किल इराब अल-कुरआन 2/568-569, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/362। (9) अज़-ज़ज्जाज द्वारा मआनी अल-कुरआन 4/208।

سورة السجدہ: آیات ۱۶ - ۱۷ ۳٤

اور «يُنْفِقُونَ» کہا گیا: اس کا معنی فرض زکوۃ ہے۔ اور کہا گیا: نوافل، اور یہ قول زیادہ قابل تعریف ہے (۱)۔

اللہ تعالی کا فرمان ہے: ﴿فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ أَعْيُنٍ جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ١٧﴾

حمزہ نے پڑھا: «ما أُخْفِيَ لهم» 'یا' کے سکون کے ساتھ، اور باقیوں نے اسے فتحہ کے ساتھ پڑھا (۲)۔ عبداللہ کی قرأت میں ہے: «ما نُخْفي» پیش والی 'نون' کے ساتھ (۳)۔ مفضل نے اعمش سے روایت کی: «ما يُخْفَى لهم» پیش والی 'یا' اور زبر والی 'فا' کے ساتھ (٤)۔ ابن مسعود اور ابو ہریرہ نے پڑھا: «مِن قُرَّاتِ أَعْيُنٍ» (٥)۔

پس جس نے «ما أُخْفِيَ» کے قول میں 'یا' کو ساکن کیا، تو وہ مستقبل ہے، اور اس کا الف متکلم کا الف ہے، اور «ما» «أُخْفِيَ» کی وجہ سے محلِ نصب میں ہے اور وہ استفہامیہ ہے، اور جملہ محلِ نصب میں ہے؛ کیونکہ یہ دو مفعولوں کے قائم مقام ہے (٦)، اور «ما» کی طرف لوٹنے والی ضمیر محذوف ہے (۷)۔

اور جس نے 'یا' کو فتحہ دیا (أُخْفِيَ) تو وہ فعل ماضی مجہول ہے، اور «ما» ابتدا کی وجہ سے محلِ رفع میں ہے، اور خبر «أُخْفِيَ» اور اس کے بعد والا حصہ ہے، اور «أُخْفِيَ» میں ضمیر «ما» کی طرف لوٹتی ہے (۸)۔

زجاج نے کہا: اور پڑھا جاتا ہے: «ما أُخْفِيَ لهم»، بمعنی: جو اللہ نے ان کے لیے چھپایا (۹)۔ اور یہ قرأت ہے...

(١) المحرر الوجيز ٣٦٢/٤. (٢) السبعة ص ٥١٦، اور التيسير ص ١٧٧. (٣) القراءات الشاذة ص ١١٨. (٤) المحرر الوجيز ٣٦٢/٤. (٥) المحتسب ١٧٤/٢. (٦) اسی طرح کی گفتگو مشکل إعراب القرآن ٥٦٨/٢، اور الكشف عن وجوه القراءات ١٩٣/٢ - ١٩٤ میں ہے۔ (٧) اور یہ تب ہے جب ہم «ما» کو 'الذی' کے معنی میں موصولہ قرار دیں، پس «ما» استفہامیہ ہو سکتا ہے جیسا کہ پہلے گزرا، اور موصولہ ہونا بھی جائز ہے اور لوٹنے والی ضمیر محذوف ہوگی، اور تقدیر (اصل عبارت) یہ ہوگی: "أخفيه"، اور «ما» «تعلم» کی وجہ سے محلِ نصب میں ہوگی۔ مشکل إعراب القرآن ٥٦٨/٢ - ٥٦٩، اور المحرر الوجيز ٣٦٢/٤، اور الدر المصون ٨٧/٩ - ٨٨. (٨) اور اس قرأت پر بھی «ما» میں دونوں صورتیں جائز ہیں، پس اگر وہ استفہامیہ ہو تو وہ ابتدا کی وجہ سے محلِ رفع میں ہے، اور اگر وہ موصولہ ہو تو وہ «تعلم» کی وجہ سے محلِ نصب میں ہے، اور لوٹنے والی ضمیر وہ ہے جو «أُخفي» میں ضمیرِ مرفوع ہے۔ دیکھئے مشکل إعراب القرآن ٥٦٨/٢ - ٥٦٩، اور المحرر الوجيز ٣٦٢/٤. (٩) معاني القرآن للزجاج ٢٠٨/٤.

Surah As-Sajda: Verse 17 | 35 Muhammad bin Ka'b (1), and "ma" (what) is in the accusative position. Al-Mahdawi: Whoever recited: "qurrati a'yunin" (coolness of eyes in plural), it is the plural of "qurrah". The plural is appropriate here because it is added to a plural noun. Using the singular is because it's an infinitive noun, which acts as a generic noun. Abu Bakr al-Anbari said: This does not contradict the Mushaf (the written Quran); because the 'ta' of "qurrah" is written as a 'ta' in the dialect of those who continue pronunciation into a pause, just as they wrote: "rahmat Allah" with a 'ta'. The omission of the 'alif' from "qurrat" in script is not objectionable, even though it exists in pronunciation, just as the omission of the 'alif' from "as-samawat" (the heavens) is not objectionable, as it is firm in speech and pronunciation. The intended meaning: He, the Almighty, informed of the bliss they have which no soul, human, or angel knows. Regarding the meaning of this verse, the Prophet (peace and blessings be upon him) said: "Allah, the Mighty and Sublime, said: 'I have prepared for My righteous servants what no eye has seen, no ear has heard, and has never occurred to the heart of man.'" Then he recited this verse: "Their sides forsake their beds" until "for what they used to do." This is recorded in the Sahih from the Hadith of Sahl bin Sa'd al-Sa'idi (2). Ibn Mas'ud said: It is written in the Torah: "Upon Allah, for those whose sides forsake their beds, is what no eye has seen, no ear has heard, and has never occurred to the heart of man." (3). Ibn Abbas said: The matter in this is more majestic and greater than for its interpretation to be known (4). I say: This honor is only for those of the highest status in Paradise, as clearly stated in "Sahih Muslim" (5) from al-Mughirah bin Shu'bah, who traced it back to the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him), saying: "Moses asked... (1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/362. (2) Sahih Muslim (2825), and it is with Ahmad (22826). (3) Narrated by Ibn Abi Shaybah 13/112, and al-Tabari 18/617. (4) Mentioned by al-Wahidi in al-Wasit 3/453. (5) Number (189): (312).

सूरह अस-सजदा: आयत 17 | 35 मुहम्मद बिन काब (1), और "मा" (जो) कर्मकारक (नसब) की स्थिति में है। अल-महदवी: जिसने "कुर्राती आयुनिन" (आँखों की ठंडक, बहुवचन में) पढ़ा, वह "कुर्रह" का बहुवचन है। यहाँ बहुवचन उपयुक्त है क्योंकि इसे एक बहुवचन संज्ञा के साथ जोड़ा गया है। एकवचन का प्रयोग इसलिए है क्योंकि यह एक भाववाचक संज्ञा (मस्दर) है, जो जातिवाचक संज्ञा के रूप में कार्य करती है। अबू बक्र अल-अंबारी ने कहा: यह मुसहफ (लिखित कुरान) के विरुद्ध नहीं है; क्योंकि "कुर्रह" की 'ता' उन लोगों की बोली में 'ता' के रूप में लिखी जाती है जो रुकने पर भी उच्चारण जारी रखते हैं, ठीक वैसे ही जैसे उन्होंने "रहमते अल्लाह" को 'ता' के साथ लिखा है। लिखावट में "कुर्रात" से 'अलिफ़' का लोप आपत्तिजनक नहीं है, भले ही वह उच्चारण में मौजूद हो, ठीक वैसे ही जैसे "अस-समावत" (आकाशों) से 'अलिफ़' का लोप आपत्तिजनक नहीं है, क्योंकि यह वाणी और उच्चारण में स्थिर है। अभीष्ट अर्थ: उन्होंने, सर्वशक्तिमान ने, उन्हें मिलने वाले उस आनंद की सूचना दी है जिसे न कोई जीव, न कोई मनुष्य और न कोई फरिश्ता जानता है। इस आयत के अर्थ के बारे में पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "अल्लाह, सर्वशक्तिमान और प्रतापी ने कहा: 'मैंने अपने नेक बंदों के लिए वह तैयार किया है जो न किसी आँख ने देखा है, न किसी कान ने सुना है, और न ही कभी मनुष्य के दिल में उसका विचार आया है।'" फिर उन्होंने यह आयत पढ़ी: "उनके पहलू बिस्तरों से अलग रहते हैं" से लेकर "उसके बदले में जो वे करते थे" तक। इसे सहल बिन साद अल-सादी (2) की हदीस से सहीह में दर्ज किया गया है। इब्न मसूद ने कहा: तौरात में लिखा है: "अल्लाह पर, उन लोगों के लिए जिनके पहलू बिस्तरों से अलग रहते हैं, वह है जो न किसी आँख ने देखा है, न किसी कान ने सुना है, और न ही कभी मनुष्य के दिल में उसका विचार आया है।" (3)। इब्न अब्बास ने कहा: इस मामले में बात इसकी व्याख्या जानने से कहीं अधिक भव्य और महान है (4)। मैं कहता हूँ: यह सम्मान केवल स्वर्ग में उच्चतम स्थान प्राप्त करने वालों के लिए है, जैसा कि "सहीह मुस्लिम" (5) में मुगीरा बिन शुबा से स्पष्ट रूप से वर्णित है, जिन्होंने इसे अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) तक पहुँचाया, कहते हुए: "मूसा ने पूछा... (1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/362। (2) सहीह मुस्लिम (2825), और यह अहमद (22826) के पास है। (3) इब्न अबी शयबा 13/112, और अल-तब़री 18/617 द्वारा वर्णित। (4) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 3/453 में उल्लेखित। (5) संख्या (189): (312)।

سورہ السجدہ: آیت ۱۷ ۳۵ محمد بن کعب (۱)، اور لفظ «ما» حالتِ نصب میں ہے۔ المهدوی: جس نے «قُرَّات أعين» (آنکھوں کی ٹھنڈک، جمع کے طور پر) پڑھا، تو یہ «قُرَّة» کی جمع ہے۔ یہاں جمع لانا اس لیے درست ہے کہ اس کی اضافت جمع کی طرف ہے، اور اسے واحد پڑھنا اس لیے ہے کہ یہ مصدر ہے، اور وہ اسمِ جنس ہوتا ہے۔ ابو بکر الانباری نے کہا: یہ قرآن کے متن (مصحف) کے خلاف نہیں ہے؛ اس لیے کہ «قُرَّة» کی تاء ان لوگوں کی لغت کے مطابق تاء لکھی جاتی ہے جو وقف کی جگہ پر بھی وصل (ملا کر پڑھنا) جاری رکھتے ہیں، جیسا کہ انہوں نے «رحمت الله» کو تاء کے ساتھ لکھا ہے۔ اور تحریر میں «قُرَّات» سے الف کا گر جانا ناپسندیدہ نہیں ہے، جبکہ وہ لفظ (تلفظ) میں موجود ہے، جس طرح «السماوات» سے الف کا گرنا ناپسندیدہ نہیں ہے، جبکہ وہ زبان اور نطق میں ثابت ہے۔ مرادی معنی: اللہ تعالیٰ نے انہیں اس نعمت کی خبر دی ہے جسے نہ کوئی جان، نہ کوئی بشر اور نہ کوئی فرشتہ جانتا ہے۔ اس آیت کے معنی کے بارے میں نبی کریم ﷺ نے فرمایا: «اللہ عزوجل نے فرمایا: میں نے اپنے نیک بندوں کے لیے وہ کچھ تیار کر رکھا ہے جو نہ کسی آنکھ نے دیکھا، نہ کسی کان نے سنا اور نہ کسی انسان کے دل پر اس کا خیال گزرا» پھر آپ ﷺ نے یہ آیت تلاوت فرمائی: ﴿تَتَجَافَى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ﴾ سے لے کر ﴿بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾ تک۔ اسے صحیح (بخاری یا مسلم) نے سہل بن سعد الساعدی (۲) کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ابن مسعود نے کہا: تورات میں لکھا ہے: اللہ کے ذمے ان لوگوں کے لیے جن کے پہلو بستروں سے الگ رہتے ہیں، وہ کچھ ہے جو نہ کسی آنکھ نے دیکھا، نہ کسی کان نے سنا اور نہ کسی انسان کے دل پر اس کا خیال گزرا (۳)۔ اور ابن عباس نے کہا: اس معاملے کی حقیقت اس سے کہیں بلند و برتر ہے کہ اس کی تفسیر معلوم ہو سکے (۴)۔ میں کہتا ہوں: اور یہ عزت و کرامت صرف بلند درجے والے اہل جنت کے لیے ہے، جیسا کہ «صحیح مسلم» (۵) میں مغیرہ بن شعبہ سے واضح طور پر آیا ہے، وہ اسے رسول اللہ ﷺ کی طرف منسوب کرتے ہوئے فرماتے ہیں:

«موسیٰ (علیہ السلام) نے سوال کیا...» (۱) المحرر الوجیز ٤ / ٣٦٢۔ (۲) صحیح مسلم (۲۸۲۵)، اور یہ احمد (۲۲۸۲۶) کے ہاں بھی ہے۔ (۳) اسے ابن ابی شیبہ ۱۳ / ۱۱۲، اور طبری ۱۸ / ۶۱۷ نے روایت کیا ہے۔ (۴) اسے واحدی نے الوسیط ۳ / ۴۵۳ میں ذکر کیا ہے۔ (۵) نمبر (۱۸۹) : (۳۱۲)۔

36 Surah As-Sajdah, Verse 17

[He, peace be upon him, asked] his Lord: "O Lord, who is the lowest of the people of Paradise in rank?" He said: "It is a man who comes after the people of Paradise have entered Paradise, and it is said to him: 'Enter Paradise.' He says: 'O Lord, how, when the people have taken their places and received their portions?' It is said to him: 'Would it please you if you were to have the like of the kingdom of a king among the kings of the world?' He says: 'I am pleased, O Lord!' He says: 'You shall have that, and the like of it, and the like of it, and the like of it, and the like of it,' and at the fifth time, he says: 'I am pleased, O Lord!' He says: 'This is for you and ten times like it, and you shall have whatever your soul desires and your eye delights in.' He says: 'I am pleased, O Lord!'" He asked: "O Lord, then who are the highest of them in rank?" He said: "Those are the ones I intended [to honor]; I planted their honor with My own hand and set a seal over it, so no eye has seen, no ear has heard, and no human heart has ever conceived." He said: "And the confirmation of it from the Book of Allah is the Exalted's saying: 'No soul knows what has been hidden for them of delight for eyes as a reward for what they used to do' (32:17)." And this saying has been narrated from Al-Mughirah as a mawquf report (2).

Muslim also recorded from Abu Hurairah that he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Allah, Blessed and Exalted be He, says: 'I have prepared for My righteous servants what no eye has seen, no ear has heard, and no human heart has ever conceived,' a treasure, aside from what [Allah] has informed you of." Then he recited: "No soul knows what has been hidden for them of delight for eyes" (3).

Ibn Sirin said: "What is meant by it is looking at Allah, the Exalted."

Al-Hasan said: "The people hid [their good] deeds, so Allah, the Exalted, hid for them what no eye has seen and no ear has heard" (4).

---

(1) In [manuscript] (Zha): "and its like with him" in the four places. (2) Sahih Muslim (189): (313). (3) Sahih Muslim (2824): (4) And what is between brackets is from him. It is found in Ahmad (10017) and Al-Bukhari (4780). His saying: "balah" is one of the verbal nouns meaning: leave or let be. The meaning is: set aside what Allah has informed you of, for what He has not informed you of is greater. See Al-Nihayah (balah), and Sharh Al-Nawawi on Sahih Muslim 17/166. (4) Al-Mawardi mentioned something similar in "Al-Nukat wa Al-Uyun" 4/364.

36 सूरह अस-सजदा, आयत 17

[उन्होंने, उन पर शांति हो] अपने रब से पूछा: "ऐ मेरे रब, जन्नत के लोगों में सबसे निचला स्थान किसका है?" उन्होंने कहा: "वह एक ऐसा व्यक्ति है जो जन्नत वालों के जन्नत में दाखिल होने के बाद आएगा, और उससे कहा जाएगा: 'जन्नत में दाखिल हो जाओ।' वह कहेगा: 'ऐ रब, कैसे, जबकि लोग अपने स्थानों पर बस चुके हैं और अपना हिस्सा ले चुके हैं?' उससे कहा जाएगा: 'क्या तुम इससे खुश होगे कि तुम्हारे पास दुनिया के राजाओं में से किसी राजा के राज्य जैसा राज्य हो?' वह कहेगा: 'मैं खुश हूँ, ऐ रब!' वह कहेगा: 'तुम्हारे लिए वह है, और उसके जैसा, और उसके जैसा, और उसके जैसा, और उसके जैसा,' और पांचवीं बार वह कहेगा: 'मैं खुश हूँ, ऐ रब!' वह कहेगा: 'यह तुम्हारे लिए है और इसके दस गुना और, और तुम्हारे लिए वह सब है जो तुम्हारा मन चाहे और तुम्हारी आँखें आनंद लें।' वह कहेगा: 'मैं खुश हूँ, ऐ रब!'" उन्होंने पूछा: "ऐ रब, फिर उनमें सबसे ऊँचे दर्जे वाले कौन हैं?" उन्होंने कहा: "वे वही हैं जिन्हें मैंने (सम्मानित करने का) इरादा किया है; मैंने अपने हाथों से उनके सम्मान का पौधा लगाया और उस पर मुहर लगा दी, इसलिए किसी आँख ने नहीं देखा, किसी कान ने नहीं सुना, और किसी मानव हृदय ने कभी कल्पना भी नहीं की।" उन्होंने कहा: "और अल्लाह की किताब से इसकी पुष्टि अल्लाह के इस कथन में है: 'कोई नहीं जानता कि उनकी आँखों की ठंडक के लिए क्या छिपा कर रखा गया है, उनके उन कार्यों के बदले में जो वे करते थे' (32:17)।" और यह बात अल-मुग़ीरा से मौक़ूफ़ रिपोर्ट के रूप में वर्णित है (2)।

मुस्लिम ने अबू हुरैरा से भी वर्णित किया है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "अल्लाह, जो धन्य और सर्वोच्च है, कहता है: 'मैंने अपने नेक बंदों के लिए वह तैयार किया है जो न किसी आँख ने देखा, न किसी कान ने सुना, और न ही किसी इंसान के दिल में उसका विचार आया,' एक खज़ाना, उसके अलावा जो [अल्लाह] ने तुम्हें बताया है।" फिर उन्होंने पढ़ा: "कोई नहीं जानता कि उनकी आँखों की ठंडक के लिए क्या छिपा कर रखा गया है" (3)।

इब्न सीरीन ने कहा: "इसका अर्थ है: अल्लाह, सर्वोच्च को देखना।"

अल-हसन ने कहा: "लोगों ने अपने (नेक) कर्मों को छिपाया, इसलिए अल्लाह, सर्वोच्च ने उनके लिए वह छिपा दिया जो न किसी आँख ने देखा और न किसी कान ने सुना" (4)।

---

(1) [पांडुलिपि] (ज़) में: चारों स्थानों पर "और उसके साथ उसके जैसा"। (2) सहीह मुस्लिम (189): (313)। (3) सहीह मुस्लिम (2824): (4) और कोष्ठक के बीच जो है वह उनसे है। यह अहमद

(10017) और अल-बुखारी (4780) के पास है। उनका कहना: "बलह", क्रिया-संज्ञाओं में से एक है, जिसका अर्थ है: छोड़ दो या रहने दो। इसका अर्थ है: जो अल्लाह ने तुम्हें बताया है उसे एक तरफ रख दो, क्योंकि जो उसने तुम्हें नहीं बताया है वह और भी महान है। अल-निहाया (बलह) और सहीह मुस्लिम 17/166 पर शर्ह अल-नववी देखें। (4) अल-मावर्दी ने "अल-नुक़त वल-उयून" 4/364 में इसी तरह की बात का उल्लेख किया है।

36 سورہ السجدہ، آیت 17

[انہوں نے، علیہ السلام نے] اپنے رب سے پوچھا: "اے میرے رب، اہل جنت میں سب سے کم درجے والا کون ہے؟" فرمایا: "وہ ایک ایسا شخص ہے جو اہل جنت کے جنت میں داخل ہونے کے بعد آئے گا، اور اس سے کہا جائے گا: 'جنت میں داخل ہو جاؤ۔' وہ کہے گا: 'اے رب، کیسے، جب کہ لوگ اپنے ٹھکانوں پر قابض ہو چکے ہیں اور اپنے حصے لے چکے ہیں؟' اس سے کہا جائے گا: 'کیا تم اس پر راضی ہو گے کہ تمہارے پاس دنیا کے بادشاہوں میں سے کسی بادشاہ کی سلطنت جتنا ہو؟' وہ کہے گا: 'اے رب، میں راضی ہوں!' وہ فرمائے گا: 'تمہارے لیے وہ ہے، اور اس جیسا، اور اس جیسا، اور اس جیسا، اور اس جیسا،' اور پانچویں مرتبہ وہ کہے گا: 'اے رب، میں راضی ہوں!' وہ فرمائے گا: 'یہ تمہارے لیے ہے اور اس کا دس گنا (اور)، اور تمہارے لیے وہ سب کچھ ہے جو تمہارا جی چاہے اور تمہاری آنکھیں لذت پائیں۔' وہ کہے گا: 'اے رب، میں راضی ہوں!'" انہوں نے پوچھا: "اے رب، پھر ان میں سب سے اعلیٰ درجے والے کون ہیں؟" فرمایا: "یہ وہ لوگ ہیں جن کا میں نے (اکرام کا) ارادہ کیا ہے؛ میں نے اپنے ہاتھ سے ان کی عزت کا پودا لگایا اور اس پر مہر لگا دی، چنانچہ نہ کسی آنکھ نے دیکھا، نہ کسی کان نے سنا، اور نہ کسی انسان کے دل میں اس کا خیال گزرا۔" فرمایا: "اور اللہ کی کتاب سے اس کی تصدیق اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: 'پس کوئی نہیں جانتا کہ ان کے لیے ان کی آنکھوں کی ٹھنڈک کے لیے کیا چھپا کر رکھا گیا ہے، ان کے ان کاموں کے بدلے میں جو وہ کرتے تھے' (17:32)۔" اور یہ قول مغیرہ سے موقوفاً مروی ہے (2)۔

مسلم نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے بھی روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اللہ تبارک و تعالیٰ فرماتا ہے: 'میں نے اپنے نیک بندوں کے لیے وہ کچھ تیار کر رکھا ہے جو نہ

کسی آنکھ نے دیکھا، نہ کسی کان نے سنا، اور نہ کسی انسان کے دل میں اس کا خیال گزرا،' ایک ذخیرہ، اس کے علاوہ جو [اللہ] نے تمہیں بتایا ہے۔" پھر آپ ﷺ نے تلاوت فرمائی: "پس کوئی نہیں جانتا کہ ان کے لیے ان کی آنکھوں کی ٹھنڈک کے لیے کیا چھپا کر رکھا گیا ہے" (3)۔

ابن سیرین رحمہ اللہ نے فرمایا: "اس سے مراد اللہ تعالیٰ کا دیدار ہے۔"

حسن بصری رحمہ اللہ نے فرمایا: "لوگوں نے اپنے (نیک) اعمال کو چھپایا، تو اللہ تعالیٰ نے ان کے لیے وہ کچھ چھپا دیا جو نہ کسی آنکھ نے دیکھا اور نہ کسی کان نے سنا" (4)۔

---

(1) (ظ) کے نسخہ میں: چاروں مقامات پر "اور اس کے ساتھ اس جتنا" ہے۔ (2) صحیح مسلم (189) : (313)۔ (3) صحیح مسلم (2824) : (4) اور جو بریکٹ کے درمیان ہے وہ ان سے ہے۔ یہ احمد (10017) اور بخاری (4780) کے ہاں ہے۔ ان کا قول "بلہ" اسمائے افعال میں سے ہے، جس کے معنی ہیں: چھوڑ دو اور رہنے دو۔ مطلب یہ ہے کہ: جو اللہ نے تمہیں بتایا ہے اسے چھوڑو، کیونکہ جو اس نے تمہیں نہیں بتایا وہ اس سے بھی بڑا ہے۔ دیکھیے "النہایہ" (بلہ)، اور "شرح النووی بر صحیح مسلم" 166/17۔ (4) الماوردی نے اس کی مثل "النکت والعیون" 4/ 364 میں ذکر کیا ہے۔

Surah As-Sajdah: Verse 18 [Page] 37

His (Exalted) saying: {Is then he who is a believer like him who is defiantly disobedient? They are not equal. (18)} There are three issues regarding it: First: His (Exalted) saying: {Is then he who is a believer like him who is defiantly disobedient? They are not equal.} Meaning: The believer is not like the disobedient person; therefore, We have given these believers the great reward. Ibn Abbas and Ata bin Yasar said: This verse was revealed concerning Ali bin Abi Talib and Al-Walid bin Uqbah bin Abi Mu'ayt. This was because they had a dispute, and Al-Walid said to him: "I have a more eloquent tongue than you, a sharper spearhead, and am more repelling to the battalion." And it was narrated: "and a fuller body in the battalion." Ali said to him: "Shut up! For you are a defiant sinner." Then this verse was revealed (1). Al-Zajjaj and Al-Nahhas mentioned that it was revealed concerning Ali and Uqbah bin Abi Mu'ayt. Ibn Atiyyah said (2): "Based on this, the verse must be Meccan, because Uqbah was not in Medina, but was killed on the way to Mecca when the Messenger of Allah (peace be upon him) was returning from Badr." The statement is countered by the application of the name 'Fisq' (defiant disobedience) to Al-Walid. This could potentially be at the beginning of Al-Walid's Islam due to something that was in his heart, or because of what was narrated regarding his report about Banu al-Mustaliq which was not true, until there was revealed concerning him: {If there comes to you a disobedient person with information, investigate...} [Al-Hujurat: 6] as will be explained in "Al-Hujurat". It is also possible that the Sharia applied that to him because he was on the verge of what should be guarded against (3), and he is the one who drank wine during the time of Uthman (may Allah be pleased with him), and prayed the morning prayer with the people then turned and said: "Do you want me to give you more?" (4), and similar things that would take long to mention.

(1) Narrated from Ibn Abbas by Ahmad in Fada'il al-Sahaba (1043), and Al-Wahidi in Asbab al-Nuzul pp. 367-368. Al-Nahhas narrated it in Al-Nasikh wal-Mansukh 2/579-580 without naming Ali (RA) and Al-Walid. It was narrated from Ata by al-Tabari 18/625. (2) In Al-Muharrar al-Wajiz 4/363, and what precedes it is from him. Al-Zajjaj's statement is in Ma'ani al-Qur'an 4/208. As for Al-Nahhas, what he mentioned in I'rab al-Qur'an 3/296, and in Ma'ani al-Qur'an 5/307 is: Al-Walid bin Uqbah bin Abi Mu'ayt, not Uqbah bin Abi Mu'ayt. (3) In (D): 'nabghi' (we seek), and in (M) and the printed version of Al-Muharrar al-Wajiz: 'yabghi' (he seeks), and it was not found in (Kh), and this part was omitted from (Z), and what is established is from (Zha). (4) Narrated by Muslim (1707), and Ahmad (624) and (1230).

सूरह अस-सजदा: आयत 18 [पृष्ठ] 37

अल्लाह तआला का फरमान: {तो क्या वह जो ईमान वाला है, उस जैसा हो सकता है जो अवज्ञाकारी है? वे बराबर नहीं हैं। (18)} इसमें तीन मसले (मुद्दे) हैं: पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {तो क्या वह जो ईमान वाला है, उस जैसा हो सकता है जो अवज्ञाकारी है? वे बराबर नहीं हैं।} यानी: मोमिन (ईमान वाला), फासिक (अवज्ञाकारी) के समान नहीं है; इसलिए हमने इन मोमिनों को महान प्रतिफल प्रदान किया। इब्न अब्बास और अता बिन यसार ने कहा: यह आयत अली बिन अबी तालिब और अल-वलीद बिन उकबा बिन अबी मुअैत के बारे में नाजिल (अवतरित) हुई थी। हुआ यह था कि उन दोनों के बीच बहस हुई, तो अल-वलीद ने उनसे कहा: "मेरी ज़बान आपसे ज़्यादा रफ़्तार वाली है, मेरा भाला आपसे ज़्यादा तेज़ है, और मैं सैन्य दल को रोकने में आपसे बेहतर हूँ।" और यह भी रिवायत है: "और मेरा शरीर सैन्य दल में अधिक पुष्ट है।" अली ने उससे कहा: "चुप रहो! तुम एक फासिक (अवज्ञाकारी) हो।" तब यह आयत नाजिल हुई (1)। अल-ज़ज्जाज और अल-नहस ने उल्लेख किया है कि यह अली और उकबा बिन अबी मुअैत के बारे में नाजिल हुई थी। इब्न अतिया ने कहा (2): "इसके आधार पर, आयत को मक्की होना चाहिए; क्योंकि उकबा मदीना में नहीं था, बल्कि बद्र से रसूलुल्लाह ﷺ की वापसी के समय मक्का के रास्ते में मारा गया था।" अल-वलीद पर 'फिस्क' (अवज्ञा) शब्द के प्रयोग पर आपत्ति जताई जाती है। यह संभव है कि यह अल-वलीद के इस्लाम लाने की शुरुआत में उनके मन में किसी चीज़ के कारण रहा हो, या उस रिवायत के कारण जो बनू अल-मुस्तलिक के बारे में उनकी उस रिपोर्ट के बारे में है जो सच नहीं थी, यहाँ तक कि उनके बारे में यह आयत नाजिल हुई: {यदि तुम्हारे पास कोई अवज्ञाकारी व्यक्ति कोई सूचना लेकर आए, तो उसकी जाँच कर लिया करो...} [अल-हुजुरात: 6] जैसा कि "अल-हुजुरात" के स्पष्टीकरण में आएगा। यह भी संभव है कि शरीयत ने उन पर यह शब्द इसलिए लागू किया क्योंकि वे परहेज की जाने वाली चीज़ों की सीमा पर थे (3), और वे वही हैं जिन्होंने उस्मान ؓ के समय में शराब पी थी, और लोगों को सुबह की नमाज़ पढ़ाई और फिर मुड़कर कहा: "क्या आप चाहते हैं कि मैं और बढ़ा दूँ?" (4), और ऐसी ही अन्य बातें जिनका ज़िक्र लंबा होगा।

(1) इसे इब्न अब्बास से अहमद ने 'फदाइल अल-सहाबा' (1043) में, और अल-वाहिदी ने 'अस्बाब अल-नुज़ूल' पृ. 367-368 में उद्धृत किया है। अल-नहस ने इसे 'अल-नासिख वल-मनसूख' 2/579-580 में अली ؓ और अल-वलीद का नाम लिए बिना उद्धृत किया है। इसे अता से अल-तबरी 18/625 ने उद्धृत किया है। (2) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 4/363 में, और उससे पहले का हिस्सा

उन्हीं का है। अल-ज़ज्जाज का कथन 'मानी अल-कुरान' 4/208 में है। जहाँ तक अल-नहस का सवाल है, उन्होंने 'इराब अल-कुरान' 3/296 और 'मानी अल-कुरान' 5/307 में जो ज़िक्र किया है वह यह है: अल-वलीद बिन उकबा बिन अबी मुअैत, न कि उकबा बिन अबी मुअैत। (3) (द) में: 'नबगी', और (म) तथा 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' के मुद्रित संस्करण में: 'यबगी', और यह (ख) में नहीं मिला, और यह हिस्सा (ज़) से हटा दिया गया है, और जो स्थापित है वह (ज़) से है। (4) इसे मुस्लिम (1707), और अहमद (624) और (1230) ने उद्धृत किया है।

سورہ السجدہ: آیت ۱۸ ۳۷

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿أَفَمَن كَانَ مُؤْمِنًا كَمَن كَانَ فَاسِقًا لَّا يَسْتَوُونَ ۝﴾ اس میں تین مسائل ہیں: پہلا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَفَمَن كَانَ مُؤْمِنًا كَمَن كَانَ فَاسِقًا لَّا يَسْتَوُونَ﴾ یعنی: مومن فاسق کی طرح نہیں ہے؛ اسی لیے ہم نے ان مومنین کو بڑا ثواب عطا کیا۔ ابن عباس اور عطا بن یسار نے کہا: یہ آیت علی بن ابی طالب اور ولید بن عقبہ بن ابی معیط کے بارے میں نازل ہوئی، اور وہ اس لیے کہ ان دونوں کے درمیان تکرار ہوئی، تو ولید نے ان سے کہا: میری زبان تم سے زیادہ رواں ہے، میرا نیزہ تم سے زیادہ تیز ہے، اور میں لشکر کا زیادہ بہتر دفاع کرنے والا ہوں، اور ایک روایت میں ہے: اور لشکر میں میرا جسم زیادہ بھرا ہوا ہے۔ تو علی نے اسے کہا: خاموش ہو جا! تو فاسق ہے، چنانچہ یہ آیت نازل ہوئی (۱)۔ زجاج اور نحاس نے ذکر کیا ہے کہ یہ علی اور عقبہ بن ابی معیط کے بارے میں نازل ہوئی؛ ابن عطیہ نے کہا (۲): "اس بنا پر، آیت کا مکی ہونا لازم آتا ہے؛ کیونکہ عقبہ مدینہ میں نہیں تھا، بلکہ وہ بدر سے رسول اللہ ﷺ کی واپسی کے وقت مکہ کے راستے میں قتل کر دیا گیا تھا۔" ولید پر فسق کے اطلاق پر اعتراض کیا جاتا ہے۔ اس کا احتمال یہ ہے کہ یہ ولید کے اسلام کے ابتدائی دور میں ان کے دل میں کسی چیز کی وجہ سے ہو، یا اس روایت کی وجہ سے جو بنو المصطلق کے بارے میں ان کی خبر کے متعلق ہے جو سچ نہیں تھی، یہاں تک کہ ان کے بارے میں نازل ہوا: ﴿إِن جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَإٍ فَتَبَيَّنُوا﴾ [الحجرات: ٦] جیسا کہ "الحجرات" کی تفسیر میں آئے گا، اور یہ بھی احتمال ہے کہ شریعت نے ان پر اس کا اطلاق اس لیے کیا ہو کہ وہ پرہیز کی جانے والی چیزوں کی حد پر تھے (۳)، اور یہ وہی ہیں جنہوں نے عثمان ؓ کے زمانے میں شراب پی تھی، اور لوگوں کو صبح کی نماز پڑھائی پھر مڑ کر کہا: "کیا تم چاہتے ہو کہ میں اور زیادہ پڑھا دوں" (٤)، اور اس طرح کی دیگر باتیں جن کا ذکر طویل ہوگا۔

(١) اسے ابن عباس سے احمد نے فضائل الصحابہ (١٠٤٣) میں، اور واحدی نے اسباب النزول ص ٣٦٧-٣٦٨ میں روایت کیا ہے۔ اور نحاس نے الناسخ والمنسوخ ٢ / ٥٧٩-٥٨٠ میں علیؓ اور ولید کا نام لیے بغیر روایت کیا ہے۔ اور اسے عطا سے طبری نے ١٨ / ٦٢٥ میں روایت کیا ہے۔ (٢) المحرر الوجیز ٤ / ٣٦٣ میں، اور اس سے پہلے کا کلام بھی انہی کا ہے۔ اور زجاج کا قول معانی القرآن ٤ / ٢٠٨ میں ہے، جبکہ نحاس نے جو اعراب القرآن ٣ / ٢٩٦ اور معانی القرآن ٥ / ٣٠٧ میں ذکر کیا ہے وہ یہ ہے: ولید بن عقبہ بن ابی معیط، نہ کہ عقبہ بن ابی معیط (٣) (د) میں: نبغی، اور (م) اور المحرر الوجیز کے مطبوعہ نسخے میں: یبغي، اور یہ (خ) میں نہیں ملا، اور (ز) سے یہ مقام ساقط ہے، اور ثابت شدہ (ظ) سے ہے۔ (٤) اسے مسلم (١٧٠٧)، اور احمد (١٢٣٠) و (٦٢٤) نے روایت کیا ہے۔

38 Surah As-Sajda: Verses 18 - 20

Second [Point]: When Allah Almighty divided [people into] the believers and the defiant (fasiqun) whom He labeled as defiants due to their disbelief—because the denial mentioned at the end of the verse necessitates that (1)—this necessitated the denial of equality between the believer and the disbeliever. Therefore, qisas (retaliation) is prohibited between them; since a condition for the obligation of qisas is equality between the killer and the victim. By this, our scholars argued against Abu Hanifa regarding his view on killing a Muslim for a dhimmi (protected non-Muslim). He [Abu Hanifa] said: He [Allah] intended to negate equality here in the Hereafter regarding reward, and in this world regarding legal integrity ('adalah). We take it in its general sense, which is more correct, as there is no evidence to specify it; this was stated by Ibn al-Arabi (3). Third [Point]: His words, the Almighty: {They are not equal}. Az-Zajjaj and others said: "Who" (man) is suitable for both singular and plural (4). Al-Nahhas (5) said: The word "who" (man) represents a group, which is why He said: "they [plural] are not equal"; this is the opinion of many grammarians. Some said: "they are not equal" refers to two, because (6) two is a plural, as it is one combined with another. Az-Zajjaj also said this. The narration supports this view; because it was narrated from Ibn Abbas and others that he said: {Is he who is a believer} was revealed concerning Ali bin Abi Talib (RA), and {like him who is a defiant} concerning Al-Walid bin Uqbah bin Abi Muayt (7). The poet said: Is not death between them equal / When they die and become in the graves (8)?

His words, the Almighty: {As for those who believed and did righteous deeds, for them are the Gardens of Refuge as a hospitality for what they used to do. (19) But as for those who defiantly disobeyed, their refuge is the Fire. Every time they wish to emerge from it, they will be returned to it while it is said to them, "Taste the punishment of the Fire which you used to deny." (20)} His words, the Almighty: {As for those who believed and did righteous deeds, for them are the Gardens of Refuge}. He informed about the dwelling...

---

(1) Meaning at the end of Verse (20). (2) In (D) and (Z): "by negating". (3) In Ahkam al-Quran 3/1490. (4) Ma'ani al-Quran by Az-Zajjaj 4/208. (5) In I'rab al-Quran 3/296. (6) In I'rab al-Quran: "except that" instead of "because". (7) Previously mentioned in the first issue. (8) Previously mentioned 6/121.

पृष्ठ ३८ सूरा अस-सजदा: आयत १८ - २०

दूसरा [बिंदु]: जब अल्लाह तआला ने विश्वासियों और उन फासिकों (अवज्ञाकारियों) के बीच विभाजन किया जिन्हें उन्होंने कुफ़्र (अविश्वास) के कारण फासिक कहा - क्योंकि आयत के अंत में झुठलाने का उल्लेख यही मांग करता है(१) - तो इसके परिणामस्वरूप मोमिन (आस्तिक) और काफिर (नास्तिक) के बीच समानता का खंडन हुआ। इसी कारण उनके बीच क़िसास (बदले की सजा) को वर्जित किया गया है; क्योंकि क़िसास की अनिवार्यता की शर्त हत्यारे और मृतक के बीच समानता है। इसी के द्वारा हमारे विद्वानों ने अबू हनीफा के खिलाफ दलील दी, जो एक मुस्लिम को ज़िम्मी (संरक्षित गैर-मुस्लिम) के बदले में मृत्युदंड देने के पक्ष में थे। उन्होंने [अबू हनीफा ने] कहा: यहाँ समानता का खंडन परलोक में प्रतिफल के संबंध में और दुनिया में अदल (न्यायप्रियता) के संबंध में है। हमने इसे इसके सामान्य अर्थों में लिया है, जो अधिक सही है; क्योंकि इसे विशेष करने का कोई प्रमाण नहीं है; यह इब्न अल-अरबी (३) ने कहा है। तीसरा [बिंदु]: अल्लाह तआला का कथन: {वे बराबर नहीं हैं}। अज़-ज़ज्जाज और अन्य लोगों ने कहा: "जो" (मन्) एकवचन और बहुवचन दोनों के लिए उपयुक्त है(४)। अल-नहस(५) ने कहा: शब्द "मन्" एक समूह का प्रतिनिधित्व करता है, इसीलिए उन्होंने कहा: "वे बराबर नहीं हैं"; यह कई व्याकरणविदों का मत है। कुछ ने कहा: "वे बराबर नहीं हैं" दो के लिए है; क्योंकि(६) दो एक बहुवचन है, क्योंकि यह एक है जिसे दूसरे के साथ जोड़ा गया है। अज़-ज़ज्जाज ने भी यही कहा। हदीस इस मत का समर्थन करती है; क्योंकि इब्न अब्बास और अन्य से वर्णित है कि उन्होंने कहा: {क्या वह व्यक्ति जो मोमिन है} अली बिन अबी तालिब (रज़ियल्लाहु अन्हु) के बारे में उतरी, और {उस व्यक्ति के समान है जो फासिक है} अल-वलीद बिन उकबा बिन अबी मुअैत (७) के बारे में उतरी। कवि ने कहा: क्या मौत उनके बीच समान नहीं है / जब वे मर जाते हैं और कब्रों में चले जाते हैं(८)?

अल्लाह तआला का कथन: {जो लोग ईमान लाए और उन्होंने अच्छे कर्म किए, उनके लिए उन कर्मों के बदले में, जो वे करते थे, मेहमाननवाज़ी के तौर पर रहने के बाग़ (जन्नतुल मावा) हैं। (१९) और जिन लोगों ने अवज्ञा की, उनका ठिकाना आग है। जब कभी वे उसमें से निकलना चाहेंगे, तो उसी में वापस कर दिए जाएँगे और उनसे कहा जाएगा, "उस आग के अज़ाब का मज़ा चखो जिसे तुम झुठलाया करते थे।" (२०)} अल्लाह तआला का कथन: {जो लोग ईमान लाए और उन्होंने अच्छे कर्म किए, उनके लिए रहने के बाग़ हैं}। उन्होंने ठिकाने के बारे में सूचित किया...

(१) यानी आयत (२०) के अंत में। (२) (द) और (ज़) में: "नकारने के साथ"। (३) अहकाम अल-क़ुरान ३/१४९० में। (४) म'आनी अल-क़ुरान अज़-ज़ज्जाज ४/२०८ के लिए। (५) एराब अल-क़ुरान ३/२९६ में। (६) एराब अल-क़ुरान में: "बशर्ते कि" इसके स्थान पर "क्योंकि"। (७) पहले मसले में गुजर चुका है। (८) पहले १२१/६ में गुजर चुका है।

صفحہ ۳۸ سورۃ السجدہ: آیات ۱۸ - ۲۰

دوسرا (نکتہ): جب اللہ تعالیٰ نے مومنین اور ان فاسقوں کے درمیان تقسیم فرمائی جنہیں ان کے کفر کی بنا پر فاسق قرار دیا گیا - کیونکہ آیت کے آخر میں جھٹلانے کا تذکرہ اسی کا تقاضا کرتا ہے (۱) - تو اس کا تقاضا یہ ہوا کہ مومن اور کافر کے درمیان برابری کی نفی کی جائے۔ اسی وجہ سے ان کے درمیان قصاص کو روک دیا گیا؛ کیونکہ وجوبِ قصاص کی شرائط میں سے ایک شرط قاتل اور مقتول کے درمیان برابری ہے۔ اسی کے ذریعے ہمارے علماء نے امام ابو حنیفہ کے خلاف اس مسئلے میں استدلال کیا کہ وہ ایک مسلمان کو ذمی کے بدلے قتل کرنے کے قائل تھے۔ انہوں (ابو حنیفہ) نے کہا: یہاں برابری کی نفی سے مراد آخرت میں ثواب اور دنیا میں عدالت (مساوات) کی نفی ہے۔ جبکہ ہم نے اسے اس کے عمومی معنی پر محمول کیا ہے، اور یہی زیادہ صحیح ہے؛ کیونکہ اس کی تخصیص پر کوئی دلیل نہیں ہے؛ یہ ابن العربی (۳) نے کہا ہے۔ تیسرا (نکتہ): اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لَا يَسْتَوُۥنَ﴾ (وہ برابر نہیں ہیں)۔ زجاج اور دیگر نے کہا: لفظ "مَنْ" (جو) واحد اور جمع دونوں کے لیے درست ہے (۴)۔ نحاس (۵) کہتے ہیں: لفظ "مَنْ" جماعت کی طرف سے ترجمانی کرتا ہے، اسی لیے فرمایا: "لا یستوون"؛ یہ بہت سے نحویوں کا قول ہے۔ بعض نے کہا: "لا یستوون" دو کے لیے ہے؛ کیونکہ (۶) دو بھی جمع ہے، کیونکہ یہ ایک ہے جسے دوسرے کے ساتھ جمع کیا گیا ہے۔ یہ بات زجاج نے بھی کہی ہے۔ حدیث اس قول کی تائید کرتی ہے؛ کیونکہ ابن عباس اور دیگر سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: ﴿أَفَمَن كَانَ مُؤْمِنًا﴾ (کیا وہ جو مومن ہے) حضرت علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ کے بارے میں نازل ہوئی، اور ﴿كَمَن كَانَ فَاسِقًا﴾ (اس کی طرح ہے جو فاسق ہے) ولید بن عقبہ بن ابی معیط (۷) کے بارے میں نازل ہوئی۔

اور شاعر نے کہا: کیا موت ان دونوں کے درمیان برابر نہیں ہے / جب وہ مر جاتے ہیں اور قبروں میں چلے جاتے ہیں (۸)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَمَّا الَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّلِحَتِ فَلَهُمْ جَنَّتُ الْمَأْوَى نُزُلًا بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (١٩) وَأَمَّا الَّذِينَ فَسَقُوا فَمَأْوَاهُمُ النَّارُ كُلَّمَا أَرَادُوا أَن يَخْرُجُوا مِنْهَا أُعِيدُوا فِيهَا وَقِيلَ لَهُمْ ذُوقُوا عَذَابَ النَّارِ الَّذِي كُنتُم بِهِ تُكَذِّبُونَ (٢٠)﴾ ترجمہ: "بہر حال جو لوگ ایمان لائے اور انہوں نے نیک اعمال کیے تو ان کے لیے ان کے اعمال کے بدلے مہمانی کے طور پر رہنے کے باغات ہیں۔ (١٩) اور جنہوں نے نافرمانی کی ان کا ٹھکانا آگ ہے، جب کبھی وہ اس سے نکلنا چاہیں گے تو اسی میں لوٹا دیے جائیں گے اور ان سے کہا جائے گا کہ آگ کے اس عذاب کا مزہ چکھو جسے تم جھٹلایا کرتے تھے۔ (٢٠)" اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَمَّا الَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّلِحَتِ فَلَهُمْ جَنَّتُ الْمَأْوَى﴾ (بہر حال جو لوگ ایمان لائے اور انہوں نے نیک اعمال کیے ان کے لیے رہنے کے باغات ہیں)۔ یہاں ان کے ٹھکانے کے بارے میں خبر دی گئی ہے...

---

(١) یعنی آیت (٢٠) کے آخر میں۔ (٢) نسخہ (د) اور (ظ) میں: "بنفی" (نفی کے ساتھ)۔ (٣) احکام القرآن ٣/ ١٤٩٠ میں۔ (٤) معانی القرآن للزجاج ٤/ ٢٠٨۔ (٥) اعراب القرآن ٣/ ٢٩٦ میں۔ (٦) اعراب القرآن میں: "الا ان" (مگر یہ کہ)، بجائے: "لان" (کیونکہ)۔ (٧) پہلے مسئلے میں گزر چکا ہے۔ (٨) پہلے ١٢١/٦ میں گزر چکا ہے۔

Surah As-Sajdah: Verses 19 - 21 39

...the two parties tomorrow; for the believers there are Gardens of Refuge, meaning: they take refuge in the Gardens. He added the Gardens to the refuge because that place contains gardens. ﴿نُزُلًا﴾ (As a hospitality) meaning: hospitality. And "nuzul" is what is prepared for the guest and the traveler. This has been discussed at the end of "Aal-Imran"(1) and it is in the accusative case as a 'haal' (circumstance) from the Gardens, meaning: the Gardens are prepared for them, and it is also permissible for it to be an object of purpose (maf'ul lahu).

﴿وَأَمَّا الَّذِينَ فَسَقُوا﴾ (But as for those who defiantly disobeyed) meaning: they departed from faith into disbelief. ﴿فَمَأْوَاهُمُ النَّارُ﴾ (their refuge is the Fire) meaning: their dwelling place is in it. ﴿كُلَّمَا أَرَادُوا أَن يَخْرُجُوا مِنْهَا أُعِيدُوا فِيهَا﴾ (Every time they wish to emerge from it, they are returned to it) meaning: when the flame of the fire pushes them to its top, they are returned to their place in it; because they covet getting out of it. This has been discussed in "Al-Hajj"(2).

﴿وَقِيلَ لَهُمْ﴾ (And it is said to them) meaning: the keepers of Hell say to them, or Allah says to them: ﴿ذُوقُوا عَذَابَ النَّارِ الَّذِي كُنتُم بِهِ تُكَذِّبُونَ﴾ (Taste the punishment of the Fire which you used to deny). Tasting is used both physically and metaphorically. Its explanation has been discussed previously in this Surah(3).

His Almighty's saying: ﴿And We will surely let them taste the nearer punishment short of the greater punishment that perhaps they will return [to Us]. (21)﴾

His Almighty's saying: ﴿وَلَنُذِيقَنَّهُم مِّنَ الْعَذَابِ الْأَدْنَىٰ﴾ (And We will surely let them taste the nearer punishment). Al-Hasan, Abu al-Aliyah, al-Dahhak, Ubayy ibn Ka'b, and Ibrahim al-Nakha'i said: The nearer punishment refers to the calamities and illnesses of this world with which servants are afflicted so that they may repent. Ibn Abbas also said this(4). And from him as well: it is the legal punishments (Hudud)(5).

---

(1) 5 / 482 - 483. (2) 14 / 345. (3) Pages 26 and 27 of this volume. (4) Al-Tabari narrated their saying in 18/627-629, and narrated something similar from Ubayy as well in Muslim (2799), and Abdullah bin Ahmad in his additions to Al-Musnad (21173). (5) Al-Tabari narrated it in 18/629. Ibn Atiyya said in Al-Muharrar al-Wajiz 4/363: according to this interpretation, it refers to the sinful believers.

सूरह अस-सजदा: आयतें १९ - २१ ३९

...कल दो समूहों के लिए; मोमिनों के लिए शरण के बाग़ (जन्नत) हैं, अर्थात: वे बाग़ों में शरण लेंगे। उन्होंने शरण के साथ बाग़ों को जोड़ा क्योंकि उस स्थान में बाग़ शामिल हैं। ﴿نُزُلًا﴾ (आतिथ्य के रूप में) अर्थात: आतिथ्य। और 'नुज़ुल' वह है जो नवागंतुक और अतिथि के लिए तैयार किया जाता है। यह 'आल-इमरान'(१) के अंत में बीत चुका है और यह बाग़ों से 'हाल' (स्थिति) के रूप में मंसूब (अक्यूज़ेटिव) है, अर्थात: बाग़ उनके लिए तैयार किए गए हैं, और यह 'मफ़ऊल लहू' (उद्देश्य का कर्म) होना भी संभव है।

﴿وَأَمَّا الَّذِينَ فَسَقُوا﴾ (और जिन लोगों ने अवज्ञा की) अर्थात: वे ईमान से निकलकर कुफ़्र (अविश्वास) में चले गए। ﴿فَمَأْوَاهُمُ النَّارُ﴾ (उनका ठिकाना आग है) अर्थात: उसमें उनका निवास। ﴿كُلَّمَا أَرَادُوا أَن يَخْرُجُوا مِنْهَا أُعِيدُوا فِيهَا﴾ (जब कभी वे उससे निकलना चाहेंगे, तो उसी में लौटा दिए जाएंगे) अर्थात: जब आग की लपटें उन्हें उसके ऊपरी हिस्से तक धकेल देंगी, तो उन्हें वापस उनके स्थान पर लौटा दिया जाएगा; क्योंकि वे उससे बाहर निकलने की लालसा रखते हैं। यह 'अल-हज्ज'(२) में बीत चुका है।

﴿وَقِيلَ لَهُمْ﴾ (और उनसे कहा जाएगा) अर्थात: जहन्नुम के दरोग़ा उनसे कहेंगे, या अल्लाह उनसे कहेगा: ﴿ذُوقُوا عَذَابَ النَّارِ الَّذِي كُنتُم بِهِ تُكَذِّبُونَ﴾ (आग के उस अज़ाब (दंड) का मज़ा चखो जिसे तुम झुठलाया करते थे)। चखने (ज़ौक़) का प्रयोग भौतिक और आध्यात्मिक दोनों अर्थों में होता है। इस सूरह में इसका विवरण पहले बीत चुका है(३)।

अल्लाह तआला का कथन: ﴿और हम उन्हें बड़े अज़ाब (दंड) से पहले छोटे अज़ाब का मज़ा ज़रूर चखाएंगे ताकि वे (हमारी ओर) पलट आएं। (२१)﴾

अल्लाह तआला का कथन: ﴿وَلَنُذِيقَنَّهُم مِّنَ الْعَذَابِ الْأَدْنَىٰ﴾ (और हम उन्हें ज़रूर छोटे अज़ाब का मज़ा चखाएंगे)। हसन, अबू अल-आलिया, अद-दहाक, उबै इब्न काब और इब्राहीम अन-नखई ने कहा: छोटा अज़ाब दुनिया की मुसीबतें और बीमारियाँ हैं जिनसे बंदों को आज़माया जाता है ताकि वे तौबा (तौबा) करें। इब्न अब्बास ने भी यही कहा है(४)। और उनसे यह भी वर्णित है: कि यह 'हुदूद' (कानूनी दंड) है(५)।

(१) ५ / ४८२ - ४८३। (२) १४ / ३४५। (३) इस भाग का पृष्ठ २६ और २७। (४) तबरी ने उनके कथन को १८/६२७ - ६२९ में उद्धृत किया है, और उबै से भी मुस्लिम (२७९९) में इसी तरह उद्धृत किया है, और अब्दुल्ला बिन अहमद ने अल-मुसनद (२११७३) के अपने अतिरिक्त हिस्से में। (५) तबरी ने इसे १८/६२९ में उद्धृत किया है। इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/३६३ में कहा: इस व्याख्या के अनुसार, यह गुनहगार मोमिनों के बारे में होगा।

سورہ السجدہ: آیات ۱۹ - ۲۱ ۳۹

...کل دونوں گروہوں کے لیے؛ تو مومنوں کے لیے ٹھکانے کے باغات ہیں، یعنی: وہ باغات میں پناہ لیں گے، چنانچہ باغات کو ٹھکانے (ماویٰ) کی طرف منسوب کیا کیونکہ وہ جگہ باغات پر مشتمل ہے۔ ﴿نُزُلًا﴾ یعنی: مہمانی۔ اور 'نزل' وہ ہے جو آنے والے اور مہمان کے لیے تیار کیا جاتا ہے۔ یہ 'آل عمران'(۱) کے آخر میں گزر چکا ہے اور یہ باغات سے 'حال' ہونے کی بنا پر منصوب ہے، یعنی: ان کے لیے باغات تیار کیے گئے ہیں، اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ 'مفعول لہ' ہو۔

﴿وَأَمَّا الَّذِينَ فَسَقُوا﴾ یعنی: جو ایمان سے نکل کر کفر کی طرف چلے گئے ﴿فَمَأْوَاهُمُ النَّارُ﴾ یعنی: اس میں ان کا قیام گاہ۔ ﴿كُلَّمَا أَرَادُوا أَن يَخْرُجُوا مِنْهَا أُعِيدُوا فِيهَا﴾ یعنی: جب آگ کا شعلہ انہیں اس کے اوپری حصے کی طرف دھکیلے گا تو وہ اس میں اپنی جگہ واپس کر دیے جائیں گے؛ کیونکہ وہ اس سے نکلنے کی طمع کرتے ہیں۔ یہ 'الحج'(۲) میں گزر چکا ہے۔

﴿وَقِيلَ لَهُمْ﴾ یعنی: جہنم کے داروغہ ان سے کہیں گے، یا اللہ ان سے فرمائے گا: ﴿ذُوقُوا عَذَابَ النَّارِ الَّذِي كُنتُم بِهِ تُكَذِّبُونَ﴾ (چکھو آگ کا عذاب جسے تم جھٹلایا کرتے تھے)۔ اور ذائقہ (چکھنا) حسی اور معنوی دونوں طرح استعمال ہوتا ہے۔ اس سورہ میں پہلے اس کا بیان گزر چکا ہے(۳)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور یقیناً ہم انہیں بڑے عذاب سے پہلے قریب کا عذاب چکھائیں گے تاکہ وہ رجوع کریں (۲۱)﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَنُذِيقَنَّهُم مِّنَ الْعَذَابِ الْأَدْنَىٰ﴾۔ حسن، ابو العالیہ، ضحاک، ابی بن کعب اور ابراہیم نخعی نے کہا: عذابِ ادنیٰ (قریب کا عذاب) دنیا کی مصیبتیں اور بیماریاں ہیں جن میں بندوں کو

مبتلا کیا جاتا ہے تاکہ وہ توبہ کریں۔ ابن عباس نے بھی یہی کہا ہے(۴)۔ اور ان سے یہ بھی مروی ہے کہ: اس سے مراد 'حدود' ہیں(۵)۔

---

(۱) ۵ / 482 - ۴۸۳۔ (۲) ۱۴ / ۳۴۵۔ (۳) اس پارے کے صفحہ ۲۶ اور ۲۷۔ (۴) طبری نے ان کا قول ۱۸/۶۲۷ - ۶۲۹ میں نقل کیا ہے، اور ابی سے اس کی مانند مسلم (۲۷۹۹) نے بھی نقل کیا ہے، اور عبداللہ بن احمد نے مسند کی زوائد (۲۱۱۷۳) میں۔ (۵) اسے طبری نے ۱۸/۶۲۹ میں نقل کیا ہے۔ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۴/۳۶۳ میں کہا: اس تاویل کے مطابق یہ گناہ گار مومنوں کے بارے میں ہوگا۔

Surah As-Sajdah: Verses 21 - 22 40

Ibn Mas'ud, al-Husayn ibn 'Ali, and 'Abd Allah ibn al-Harith said: It is being killed by the sword on the day of Badr (1). Muqatil said: Hunger for seven years in Makkah until they ate carcasses (2); and Mujahid said the same (3). From him (Mujahid) also: The lesser punishment: the punishment of the grave. Al-Bara' ibn 'Azib said this as well (4). They said: And the greater (punishment): the punishment of the Day of Resurrection. Al-Qushayri said: It was said: the punishment of the grave, and there is some reflection on this; because of His saying: "so that they may return." He said: Whoever considers the punishment to be being killed said: "so that they may return" means: so those who remain of them may return. There is no disagreement that the greater punishment is the punishment of Hell, except for what was narrated from Ja'far ibn Muhammad: that it is the emergence of the Mahdi with the sword, and the lesser is high prices (5). It has been said: The meaning of His saying: "so that they may return" according to the opinion of Mujahid and al-Bara' is: perhaps they will want to return and seek it; like His saying: "Then send us back [to the world]; we will do righteous deeds" [As-Sajdah: 12]. The desire to return was called "returning" just as the desire to stand was called "standing" in His saying, the Almighty: "When you stand up for prayer". This is supported by the recitation of those who read it as "yurja'un" (are returned) in the passive voice; as mentioned by al-Zamakhshari (6).

The Almighty's saying: {And who is more unjust than one who is reminded of the verses of his Lord then turns away from them? Indeed, We will take retribution from the criminals.} [22] The Almighty's saying: {And who is more unjust} means: no one is more unjust to himself {than one who is reminded of the verses of his Lord}.

---

(1) At-Tabari narrated their saying 18/629-630, and in it: Al-Hasan bin Ali instead of Al-Hussein, and it also occurred in Al-Muharrar al-Wajiz 4/363. (2) Mentioned by Al-Baghawi 3/502. (3) Narrated by At-Tabari 18/630 with the wording: Killing and hunger for Quraysh in this world. (4) Al-Nukat wal-Uyun 4/365, and it was narrated from Mujahid by At-Tabari 18/631. (5) Mentioned from Ja'far al-Sadiq by Al-Mawardi in Al-Nukat wal-Uyun 4/365. (6) In Al-Kashshaf 3/245.

सूरह अस-सजदा: आयतें 21 - 22 40

इब्न मसूद, अल-हुसैन इब्न अली और अब्दुल्लाह इब्न अल-हारिस ने कहा: यह बद्र के दिन तलवार से कत्ल किया जाना है (1)। मुक़ातिल ने कहा: मक्का में सात साल की भूख यहाँ तक कि उन्होंने मुर्दार खाया (2); और मुजाहिद ने भी यही कहा (3)। उनसे (मुजाहिद) यह भी है: निचला अज़ाब: कब्र का अज़ाब, और अल-बरा इब्न 'अज़िब ने भी यही कहा (4), उन्होंने कहा: और बड़ा अज़ाब: कयामत के दिन का अज़ाब; अल-क़ुशैरी ने कहा: कहा गया: कब्र का अज़ाब, और इसमें विचार की गुंजाइश है; क्योंकि अल्लाह का इरशाद है: "ताकि वे लौट आएं"। उन्होंने कहा: और जिसने अज़ाब को कत्ल पर महमूल किया, उसने कहा: "ताकि वे लौट आएं' यानी: ताकि उनमें से जो बाकी रह गए हैं वे लौट आएं। इसमें कोई मतभेद नहीं है कि बड़ा अज़ाब जहन्नुम का अज़ाब है, सिवाय उसके जो जाफ़र इब्न मुहम्मद से रिवायत है: कि वह तलवार के साथ महदी का निकलना है, और निचला अज़ाब महंगाई है (5)। कहा गया है: मुजाहिद और अल-बरा के कथन के अनुसार उनके कहने "ताकि वे लौट आएं' का अर्थ है: शायद वे लौटना चाहेंगे और उसकी मांग करेंगे; जैसा कि अल्लाह का इरशाद है: "हमें वापस भेज दे, हम नेक काम करेंगे" [अस-सजदा: 12]। लौटने की इच्छा को "लौटना" कहा गया जैसे कि अल्लाह तआला के इस कथन में खड़े होने की इच्छा को "खड़े होना" कहा गया: "जब तुम नमाज़ के लिए खड़े हो"। इसका समर्थन उनकी क़िराअत से होता है जिन्होंने इसे "युरजअून" (लौटाए जाते हैं) पढ़ा; इसे अल-ज़मख्शरी ने ज़िक्र किया है (6)।

अल्लाह तआला का इरशाद: {और उससे बढ़कर ज़ालिम कौन है जिसे उसके रब की आयतों के ज़रिए याद दिलाया गया फिर उसने उनसे मुँह मोड़ लिया? बेशक हम मुजरिमों से बदला लेने वाले हैं।} [22] अल्लाह तआला का इरशाद: {और कौन ज़्यादा ज़ालिम है} यानी: अपनी जान पर उससे ज़्यादा ज़ालिम कोई नहीं है {जिसे उसके रब की आयतों के ज़रिए याद दिलाया गया}।

---

(1) अत-तबरी ने 18/629-630 में उनके कथन को उद्धृत किया है, और इसमें: अल-हुसैन के बजाय अल-हसन बिन अली है, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/363 में भी ऐसा ही है। (2) अल-बग़वी 3/502 द्वारा उल्लेखित। (3) अत-तबरी 18/630 ने इन शब्दों के साथ उद्धृत किया: दुनिया में कुरैश के लिए कत्ल और भूख। (4) अन-नुकात वल-उयून 4/365, और इसे मुजाहिद से अत-तबरी 18/631 द्वारा उद्धृत किया गया है। (5) अल-मावर्दी ने अन-नुकात वल-उयून 4/365 में जाफ़र अल-सादिक से इसका उल्लेख किया है। (6) अल-कशशाफ 3/245 में।

سورہ السجدہ: آیات ۲۱ - ۲۲ ۴۰

ابن مسعود، حسین بن علی اور عبداللہ بن الحارث نے کہا: یہ غزوہ بدر کے دن تلوار سے قتل ہونا ہے(۱)۔ مقاتل نے کہا: مکہ میں سات سال کی بھوک یہاں تک کہ انہوں نے مردار کھایا(۲)؛ اور یہی مجاہد نے کہا(۳)۔ انہی (مجاہد) سے یہ بھی ہے: ادنیٰ عذاب: قبر کا عذاب، اور یہی براء بن عازب نے کہا(۴)، انہوں نے کہا: اور بڑا (عذاب): قیامت کے دن کا عذاب؛ القشیری نے کہا: کہا گیا ہے: قبر کا عذاب، اور اس میں تامل ہے؛ کیونکہ اللہ کا ارشاد ہے: ﴿لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ﴾ (تاکہ وہ رجوع کریں)۔ انہوں نے کہا: اور جس نے عذاب کو قتل پر محمول کیا اس نے کہا: ﴿لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ﴾ یعنی: تاکہ ان میں سے جو باقی بچ گئے ہیں وہ رجوع کریں۔ اور اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ عذابِ اکبر جہنم کا عذاب ہے، سوائے اس کے جو جعفر بن محمد سے مروی ہے: کہ وہ مہدی کا تلوار کے ساتھ نکلنا ہے، اور ادنیٰ عذاب مہنگائی ہے(۵)۔ اور کہا گیا ہے: مجاہد اور براء کے قول کے مطابق اللہ کے ارشاد ﴿لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ﴾ کا معنی یہ ہے: یعنی شاید وہ رجوع کا ارادہ کریں اور اسے طلب کریں؛ جیسے اللہ کا ارشاد ہے: ﴿فَأَرْجِعْنَا نَعْمَلْ صَٰلِحًا﴾ (پس ہمیں واپس بھیج دے کہ ہم نیک عمل کریں) [السجدہ: ۱۲]، اور رجوع کے ارادے کو رجوع کا نام دیا گیا جیسا کہ اللہ تعالیٰ کے ارشاد ﴿إِذَا قُمْتُمْ إِلَى ٱلصَّلَوٰةِ﴾ (जब तुम नमाज़ के लिए खड़े हो) میں قیام کے ارادے کو قیام کا نام دیا گیا ہے۔ اور اس پر ان لوگوں کی قرأت دلالت کرتی ہے جنہوں نے اسے صیغہ مجہول کے ساتھ «يُرْجَعُونَ» (وہ لوٹائے جائیں گے) پڑھا؛ اسے زمخشری نے ذکر کیا ہے(۶)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّن ذُكِّرَ بِـَٔايَٰتِ رَبِّهِۦ ثُمَّ أَعْرَضَ عَنْهَآ ۚ إِنَّا مِنَ ٱلْمُجْرِمِينَ مُنتَقِمُونَ﴾ [۲۲]

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَنْ أَظْلَمُ﴾ یعنی: اپنی جان پر اس سے زیادہ ظالم کوئی نہیں ﴿مِمَّن ذُكِّرَ بِـَٔايَٰتِ رَبِّهِۦ﴾۔

(۱) الطبری نے ان کا قول ۶۲۹/۱۸ - ۶۳۰ میں نقل کیا ہے، اور اس میں: حسین کی جگہ حسن بن علی ہے، اور اسی طرح المحرر الوجیز ۳۶۳/۴ میں بھی ہے۔ (۲) اسے البغوی نے ۵۰۲/۳ میں ذکر کیا ہے۔ (۳) الطبری نے ۶۳۰/۱۸ میں ان الفاظ کے ساتھ نقل کیا ہے: دنیا میں قریش کے لیے قتل اور بھوک۔ (۴) النکت والعیون ۳۶۵/۴، اور اسے مجاہد سے الطبری نے ۶۳۱/۱۸ میں نقل کیا ہے۔ (۵) اسے جعفر الصادق سے الماوردی نے النکت والعیون ۳۶۵/۴ میں ذکر کیا ہے۔ (۶) الکشاف ۲۴۵/۳ میں۔

Surah Al-Sajdah: Verses 22 - 25 41

That is: with His proofs and signs, {then turns away from them} by refusing to accept. {Indeed, We will take retribution from the criminals} for their denial and turning away.

His (the Almighty's) saying: {And We certainly gave Moses the Scripture, so do not be in doubt of his meeting. And we made it a guidance for the Children of Israel (23). And We made from among them leaders guiding by Our command when they were patient and [when] they were certain of Our signs (24). Indeed, your Lord will judge between them on the Day of Resurrection concerning that over which they used to differ (25)}.

His (the Almighty's) saying: {And We certainly gave Moses the Scripture, so do not be in doubt of his meeting} meaning: Do not be, O Muhammad, in doubt about meeting Moses; this was said by Ibn Abbas, as he met him on the Night of the Journey (Al-Isra) (1). Qatadah: The meaning is: Do not be in doubt that you met him on the Night of the Journey (2). And the meaning is the same.

It was said: Do not be in doubt about meeting Moses on the Day of Resurrection, for you will meet him then (3).

It was said: Do not be in doubt that Moses received the Scripture with acceptance; this was said by Mujahid and Az-Zajjaj (4).

And from Al-Hasan, he said regarding its meaning: {And We certainly gave Moses the Scripture} and he was harmed and belied, so do not be in doubt that you will face what he faced of denial and harm. The pronoun (in 'meeting him') refers to an omitted part, and the meaning is: from meeting what he met. Al-Nahhas (5): And this is a strange saying, except that it is from the narration of Amr ibn Ubayd.

And it was said: There is a transposition in the words, and the meaning is: Say, the Angel of Death who has been entrusted with you will take your souls.

---

(1) Al-Baghawi mentioned it from Ibn Abbas in a similar way 3/503, and the hadith of Ibn Abbas regarding the Prophet ﷺ meeting Moses (peace be upon him) during the Night Journey was narrated by Al-Bukhari (3239), Muslim (165), and Al-Tabari 18/636. (2) Tafsir al-Tabari 18/636, and Muslim narrated it similarly after hadith (165). (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/366. (4) In 'Ma'ani al-Qur'an' 4/209. (5) In 'I'rab al-Qur'an' 3/297, and what precedes it is from there.

सूरह अल-सजदा: आयतें 22 - 25 41

यानी: उसके प्रमाणों और संकेतों के साथ, {फिर उसने उससे मुँह मोड़ लिया} स्वीकार न करके। {बेशक, हम अपराधियों से बदला लेने वाले हैं} उनके झुठलाने और मुँह मोड़ने के कारण।

अल्लाह तआला का कथन: {और हमने मूसा को किताब दी, तो तुम उसके मिलने में किसी संदेह में न रहो। और हमने इसे बनी इसराइल के लिए मार्गदर्शन बनाया (23)। और हमने उनमें से ऐसे नेता बनाए जो हमारे आदेश से मार्ग दिखाते थे जब उन्होंने धैर्य रखा, और वे हमारी आयतों पर विश्वास रखते थे (24)। बेशक तुम्हारा रब ही क़ियामत के दिन उनके बीच उन चीज़ों का फ़ैसला करेगा जिनमें वे मतभेद करते थे (25)}।

अल्लाह तआला का कथन: {और हमने मूसा को किताब दी, तो तुम उसके मिलने में किसी संदेह में न रहो} यानी: हे मुहम्मद, मूसा से मिलने के बारे में किसी संदेह में न रहें; यह इब्न अब्बास ने कहा है, और उन्होंने उनसे मेराज की रात (इसरा) में मुलाकात की थी (1)। क़तादा: इसका अर्थ है: इस बात में संदेह न करें कि आपने उनसे मेराज की रात में मुलाकात की (2)। और अर्थ एक ही है।

कहा गया है: क़ियामत के दिन मूसा से मिलने के बारे में संदेह न करें, क्योंकि आप उनसे वहाँ मिलेंगे (3)।

कहा गया है: इस बात में संदेह न करें कि मूसा ने स्वीकार्यता के साथ किताब प्राप्त की; यह मुजाहिद और अज़-ज़ज्जाज ने कहा है (4)।

और अल-हसन से रिवायत है, उन्होंने इसके अर्थ के बारे में कहा: {और हमने मूसा को किताब दी} और उन्हें सताया गया और झुठलाया गया, तो इस बात में संदेह न करें कि आपको भी वही झेलना पड़ेगा जो उन्होंने झुठलाए जाने और सताए जाने के रूप में झेला। यहाँ सर्वनाम एक लुप्त शब्द की ओर जाता है, और अर्थ है: उन चीज़ों का सामना करना जो उन्होंने झेलीं। अल-नहहास (5): और यह एक दुर्लभ कथन है, सिवाय इसके कि यह अम्र इब्न उबैद की रिवायत से है।

और कहा गया है: शब्दों में आगे-पीछे का क्रम है, और अर्थ है: कहो, मौत का फरिश्ता जो तुम पर नियुक्त किया गया है, वह तुम्हें पूरा-पूरा ले लेगा।

---

(1) अल-बग़वी ने इसे इब्न अब्बास से इसी तरह 3/503 में उल्लेख किया है, और मेराज में पैगंबर ﷺ की मूसा (अलैहिस्सलाम) से मुलाकात के बारे में इब्न अब्बास की हदीस अल-बुखारी (3239), मुस्लिम

(165) और अल-तबरी 18/636 द्वारा वर्णित है। (2) तफ़सीर अल-तबरी 18/636, और मुस्लिम ने इसे हदीस (165) के बाद इसी तरह वर्णित किया है। (3) अल-नुकत वल-उयून 4/366। (4) 'मानी अल-क़ुरआन' 4/209 में। (5) 'इराब अल-क़ुरआन' 3/297 में, और इससे पहले का भी वहीं से है।

سورہ السجدہ: آیات ۲۲ - ۲۵ ۴۱

یعنی: اس کے دلائل اور نشانیوں کے ساتھ، {پھر اس نے ان سے روگردانی کی} قبولیت کو چھوڑ کر۔ {بے شک ہم مجرموں سے بدلہ لینے والے ہیں} ان کے جھٹلانے اور اعراض کی وجہ سے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ہم نے موسیٰ کو کتاب دی تو تم اس کی ملاقات کے بارے میں کسی شک میں نہ رہو، اور ہم نے اس (کتاب) کو بنی اسرائیل کے لیے ہدایت بنایا (۲۳) اور ہم نے ان میں سے ایسے پیشوا بنائے جو ہمارے حکم سے رہنمائی کرتے تھے جب کہ انہوں نے صبر کیا، اور وہ ہماری آیتوں پر یقین رکھتے تھے (۲۴) بے شک تمہارا رب ہی قیامت کے دن ان کے درمیان ان باتوں کا فیصلہ کرے گا جن میں وہ اختلاف کرتے تھے (۲۵)}۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ہم نے موسیٰ کو کتاب دی تو تم اس کی ملاقات کے بارے میں کسی شک میں نہ رہو} یعنی: اے محمد! موسیٰ سے ملاقات کے بارے میں کسی شک میں نہ رہو؛ یہ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے کہا ہے، اور وہ شبِ معراج (اسراء) میں ان سے ملے تھے (۱)۔ قتادہ: اس کا مطلب ہے: اس بات میں شک نہ کرو کہ تم نے شبِ معراج میں ان سے ملاقات کی (۲)۔ اور مطلب ایک ہی ہے۔

اور کہا گیا: قیامت کے دن موسیٰ سے ملاقات کے بارے میں شک نہ کرو، تم ان سے وہاں ملو گے (۳)۔

اور کہا گیا: اس بات میں شک نہ کرو کہ موسیٰ نے قبولیت کے ساتھ کتاب حاصل کی؛ یہ مجاہد اور زجاج نے کہا ہے (۴)۔

اور حسن بصری سے مروی ہے، انہوں نے اس کے معنی کے بارے میں کہا: {اور ہم نے موسیٰ کو کتاب دی} تو انہیں اذیت دی گئی اور جھٹلایا گیا، لہٰذا اس بات میں شک نہ کرو کہ تمہیں بھی ان تکالیف اور جھٹلائے جانے کا سامنا کرنا پڑے گا جو انہیں پیش آئیں۔ یہاں ضمیر ایک محذوف (پوشیدہ بات) کی طرف لوٹ رہی ہے، اور معنی ہے: ان حالات سے ملنا جو حالات انہیں پیش آئے۔

النحاس (۵): اور یہ ایک قولِ غریب ہے، سوائے اس کے کہ یہ عمرو بن عبید کی روایت سے ہے۔

اور کہا گیا: کلام میں تقدیم و تاخیر ہے، اور معنی ہے: کہو کہ موت کا فرشتہ جو تم پر مقرر کیا گیا ہے تمہیں وفات دے دے گا۔

---

(۱) اسے ابن عباس سے اسی طرح البغوی ۵۰۳/۳ نے ذکر کیا ہے، اور معراج میں نبی ﷺ کی موسیٰ علیہ السلام سے ملاقات کی حدیث البخاری (۳۲۳۹)، مسلم (۱۶۵) اور الطبری ۶۳۶/۱۸ نے نقل کی ہے۔ (۲) تفسیر الطبری ۶۳۶/۱۸، اور مسلم نے اسے حدیث (۱۶۵) کے بعد اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۳) النکت والعیون ۳۶۶/۴۔ (۴) فی معانی القرآن ۲۰۹/۴۔ (۵) فی اعراب القرآن ۲۹۷/۳، اور اس سے پہلے کا بھی وہیں سے ہے۔

Surah Al-Sajdah: Verses 23 - 25 | 42

...[with] you, so be not in doubt about meeting Him. This came as an interjection between {And We certainly gave Moses the Scripture} and {and We made it a guidance for the Children of Israel}(1).

The pronoun in "We made it" has two possibilities: First, "We made Moses"; said by Qatadah. Second, "We made the Book"; said by Al-Hasan(2).

{And We made from among them leaders} meaning: leaders and role models followed in their religion. The Kufans read it as: {A'immah}(3); An-Nahhas(4) said: This is a linguistic error according to all grammarians; because it combines two hamzas in one word, which is a subtle point of grammar. Its explanation is: the original word was "A'mimah", then the vowel of the [first] meem was transferred to the hamza, the meem was merged [into the other meem], and the second hamza was eased so that two hamzas wouldn't meet. Combining two hamzas in two different letters is far-fetched, but in a single letter(5) it is not permissible except by easing the second one, such as saying: Adam and Akhar. It is also said: this is 'awwam' than this and 'ayyam', with wao and yaa. This was previously mentioned in "Bara'ah"(6), and Allah Almighty knows best.

{guiding by Our command} meaning: they call the creation to our obedience. {by Our command} meaning: We commanded them to do that. It is also said: "by Our command" means "for Our command", i.e., they guide people to our religion. Then it was said: the reference is to the Prophets, peace be upon them; said by Qatadah(7). And it was said: it refers to the jurists (fuqaha) and scholars.

{when they were patient} The general recitation is: "Lamma" with a fatha on the lam and a shadda and fatha on the meem, meaning: when...

---

(1) This opinion was mentioned by Ibn Atiyyah in "Al-Muharrar al-Wajiz" 4/364. (2) "Al-Nukat wal-'Uyun" 4/366, and Qatadah's statement was recorded by Al-Tabari 18/637. (3) This is the recitation of Ibn 'Amir, 'Asim, Hamzah, and Al-Kisa'i; Nafi', Abu 'Amr, and Ibn Kathir eased the second hamza. See "Al-Taysir", p. 32. (4) In "I'rab al-Qur'an" 3/297, what precedes this and what follows in brackets are from it. (5) Meaning in one word. See "Ma'ani al-Qur'an" by Al-Zajjaj 4/209. (6) 10/127. (7) Mentioned by Al-Mawardi in "Al-Nukat wal-'Uyun" 4/366, and Ibn al-Jawzi in "Zad al-Masir" 6/344 without attribution. Al-Tabari recorded from Qatadah that he said regarding the meaning of "leaders": heads in goodness.

सूरह अस-सजदा: आयतें 23 - 25 | 42

...तुम्हें, तो उसके मिलन में संदेह न करो। यह {और निश्चित ही हमने मूसा को किताब दी} और {और हमने उसे बनी इसराइल के लिए मार्गदर्शन बनाया}(1) के बीच एक अंतर्विक्षेप के रूप में आया है।

"हमने इसे बनाया" में सर्वनाम के दो पहलू हैं: पहला: हमने मूसा को बनाया; यह कतादाह ने कहा है। दूसरा: हमने किताब को बनाया; यह अल-हसन ने कहा है(2)।

{और हमने उनमें से इमाम (नेता) बनाए} अर्थात: नेता और आदर्श जिनका उनके धर्म में पालन किया जाता है। कूफ़ा निवासी इसे {अइम्माह}(3) पढ़ते हैं; अन-नहहास(4) ने कहा: यह सभी व्याकरणविदों के अनुसार एक भाषाई त्रुटि है; क्योंकि यह एक ही शब्द में दो हमज़ा को जोड़ता है, जो व्याकरण का एक सूक्ष्म बिंदु है। इसकी व्याख्या यह है: मूल शब्द "अमिमह" था, फिर [पहले] मीम की स्वर-ध्वनि को हमज़ा पर स्थानांतरित कर दिया गया, मीम को [दूसरे मीम में] मिला दिया गया, और दूसरे हमज़ा को हल्का कर दिया गया ताकि दो हमज़ा एक साथ न आएं। दो अलग-अलग अक्षरों में दो हमज़ा को जोड़ना दुर्लभ है, लेकिन एक ही अक्षर में(5) यह दूसरे को हल्का किए बिना जायज़ नहीं है, जैसे कहना: आदम और आख़र। यह भी कहा जाता है: यह इससे 'अव्वम' है और 'अय्यम', वाव और या के साथ। इसका उल्लेख पहले "बाराअह"(6) में हो चुका है, और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है।

{हमारे आदेश से मार्गदर्शन करते हैं} अर्थात: वे सृष्टि को हमारी आज्ञाकारिता की ओर बुलाते हैं। {हमारे आदेश से} अर्थात: हमने उन्हें ऐसा करने का आदेश दिया। यह भी कहा गया है: "हमारे आदेश से" का अर्थ है "हमारे आदेश के लिए", यानी वे लोगों को हमारे धर्म की ओर मार्गदर्शन करते हैं। फिर कहा गया: इससे तात्पर्य नबियों (पैगंबरों) से है, उन पर शांति हो; यह कतादाह ने कहा है(7)। और यह भी कहा गया: इससे तात्पर्य न्यायविदों (फ़ुकहा) और विद्वानों से है।

{जब उन्होंने धैर्य रखा} आम पाठ है: "लम्मा" लाम पर फ़तहा और मीम पर शद्दा और फ़तहा के साथ, जिसका अर्थ है: जब...

---

(1) इस मत का उल्लेख इब्न अतिय्याह ने "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 4/364 में किया है। (2) "अल-नुकत वल-उयून" 4/366, और कतादाह का कथन अल-तबरी 18/637 द्वारा उद्धृत किया गया है। (3) यह इब्न आमिर, आसिम, हमज़ाह और अल-किसाई का पाठ है; नाफी, अबू अम्र और इब्न कसीर

ने दूसरे हमज़ा को हल्का (सहल) किया। देखिए "अत-तयसीर", पृष्ठ 32। (4) "इराब अल-क़ुरान" 3/297 में, इससे पहले और इसके बाद कोष्ठक में जो कुछ है वह उसी से है। (5) यानी एक ही शब्द में। देखिए अल-ज़ज्जाज की "माआनी अल-क़ुरान" 4/209। (6) 10/127। (7) अल-मावर्दी ने "अल-नुकत वल-उयून" 4/366 में और इब्न अल-जौज़ी ने "ज़ाद अल-मसीर" 6/344 में बिना श्रेय के इसका उल्लेख किया है। अल-तबरी ने कतादाह से उल्लेख किया है कि उन्होंने "इमाम" के अर्थ में कहा: भलाई में अग्रणी।

...تمہیں، پس اس کی ملاقات میں کسی شک میں نہ رہو، پس یہ {اور یقیناً ہم نے موسیٰ کو کتاب دی} اور {اور ہم نے اسے بنی اسرائیل کے لیے ہدایت بنایا}(۱) کے درمیان ایک جملہ معترضہ کے طور پر آیا ہے۔

اور "ہم نے اسے بنایا" میں ضمیر کے دو پہلو ہیں: پہلا: ہم نے موسیٰ کو بنایا؛ یہ قتادہ نے کہا۔ دوسرا: ہم نے کتاب کو بنایا؛ یہ حسن نے کہا(۲)۔

{اور ہم نے ان میں سے امام (پیشوا) بنائے} یعنی: قائدین اور نمونے جن کی ان کے دین میں پیروی کی جاتی ہے۔ اور کوفی حضرات {أَئِمَّةً}(۳) پڑھتے ہیں؛ النحاس(۴) نے کہا: یہ تمام نحویوں کے نزدیک غلطی ہے؛ کیونکہ اس میں ایک ہی کلمہ میں دو ہمزہ جمع ہو گئے ہیں، اور یہ نحو کے باریک نکات میں سے ہے؛ اور اس کی شرح یہ ہے: اصل "أَئِمَة" تھا، پھر [پہلے] میم کی حرکت ہمزہ پر ڈال دی گئی اور میم کو [دوسرے میم میں] مدغم کر دیا گیا اور دوسرے ہمزہ میں تخفیف کی گئی تاکہ دو ہمزہ جمع نہ ہوں، اور دو حروف میں دو ہمزہ کا جمع ہونا دور کی بات ہے، لیکن ایک ہی حرف (کلمہ)(۵) میں یہ جائز نہیں ہے مگر دوسرے کی تخفیف کے ساتھ، جیسے آپ کا قول: آدم اور آخر۔ اور کہا جاتا ہے: یہ اس سے 'أوَم' ہے اور 'أيَّم'، واؤ اور یاء کے ساتھ اور یہ "برائت"(۶) میں گزر چکا ہے، واللہ تعالیٰ اعلم۔

{ہمارے حکم سے ہدایت دیتے ہیں} یعنی: وہ مخلوق کو ہماری اطاعت کی طرف بلاتے ہیں۔ {ہمارے حکم سے} یعنی: ہم نے انہیں اس کا حکم دیا۔ اور کہا گیا: "ہمارے حکم سے" کا مطلب ہے "ہمارے حکم کے لیے"، یعنی: وہ لوگوں کو ہمارے دین کی ہدایت دیتے ہیں۔ پھر کہا گیا: مراد انبیاء علیہم السلام ہیں؛ یہ قتادہ نے کہا(۷)۔ اور کہا گیا: مراد فقہاء اور علماء ہیں۔

{جب انہوں نے صبر کیا} عام قراءت ہے: "لَمَّا" لام کے فتحہ اور میم کی تشدید اور فتحہ کے ساتھ، یعنی: جب...

---

(۱) ابن عطیہ نے "المحرر الوجیز" ۴/۳۶۴ میں یہ قول ذکر کیا ہے۔ (۲) "النکت والعیون" ۴/۳۶۶، اور قتادہ کا قول طبری نے ۱۸/۶۳۷ میں نقل کیا ہے۔ (۳) یہ ابن عامر، عاصم، حمزہ اور کسائی کی قراءت ہے، اور نافع، ابو عمرو اور ابن کثیر نے دوسرے ہمزہ میں تسہیل کی ہے۔ دیکھئے "التیسیر" ص ۳۲۔ (۴) "إعراب القرآن" ۳/۲۹۷ میں، اور اس سے پہلے اور جو آگے قوسین میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (۵) یعنی ایک کلمہ میں۔ دیکھئے زجاج کی "معانی القرآن" ۴/۲۰۹۔ (۶) ۱۰/۱۲۷۔ (۷) ماوردی نے "النکت والعیون" ۴/۳۶۶ میں، اور ابن جوزی نے "زاد المسیر" ۶/۳۴۴ میں بغیر کسی نسبت کے اسے ذکر کیا ہے۔ اور طبری نے قتادہ سے روایت کیا کہ انہوں نے "أئمة" کے معنی میں کہا: خیر کے سربراہ۔

43

Surah As-Sajdah: Verses 23-26

They were patient. Yahya, Hamza, al-Kisa'i, Khalaf, and Ruways from Ya'qub read: ﴿Lama sabaru﴾ (1). That is: due to their patience, we made them leaders. Abu 'Ubayd chose this, considering the reading of Ibn Mas'ud: «Bima sabaru» with the letter 'ba' (2).

This patience is patience for the religion and through trials. It is also said: they were patient from the world.

﴿Indeed, your Lord will judge between them on the Day of Resurrection﴾ meaning: He will judge and rule between the believers and the disbelievers, rewarding each as they deserve. It is also said: He judges between the prophets and their people; this was recounted by an-Naqqash (3).

The Almighty said: ﴿Has it not become clear to them how many generations We destroyed before them, [while] they walk among their dwellings? Indeed in that are signs; then do they not hear? (26)﴾

His saying: ﴿Has it not become clear to them﴾ Abu Abdur-Rahman al-Sulami, Qatadah, and Abu Zayd from Ya'qub read it as: «Nahdi lahum» with the 'nun', and this is a clear reading (4). Al-Nahhas said: with the 'ya' there is a problem; because it is said: a verb is not without a subject, so where is the subject for «yahdi»? Grammarians spoke about this; Al-Farra' said: «Kam» is in the position of nominative (raf') for «yahdi». This contradicts the principles of grammarians in their saying that an interrogative is not operated upon by what precedes it, nor is «kam» in any way, meaning what precedes it. The view of Abu al-Abbas is: that «yahdi» indicates guidance (al-huda); meaning: Has guidance not become clear to them. It was said: the meaning is: Has Allah not made it clear to them, so the meaning of 'ya' and 'nun' is the same, i.e., have We not clarified to them Our destruction of the disbelieving generations before them. Al-Zajjaj said: «Kam» is in the accusative (nasb) position for «ahlakna» (5).

---

(1) Al-Sab'a p. 516, Al-Taysir p. 177, and Al-Nashr 2/347 from Hamza, Al-Kisa'i, and Ruways. (2) Ma'ani al-Quran by Al-Farra' 2/332, and Tafsir al-Tabari 18/638. (3) Mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wa al-'Uyun 4/367. (4) I'rab al-Quran by Al-Nahhas 3/298 from Al-Sulami and Qatadah, and mentioned by Ibn Khalawayh in Al-Qira'at al-Shadhdha p. 118 from Ali, Ibn Abbas, and Al-Sulami. (5) I'rab al-Quran by Al-

Nahhas 3/298, the saying of Al-Farra' in Ma'ani al-Quran 2/333, and the saying of Al-Zajjaj in Ma'ani al-Quran 4/211.

43

सूरह अस-सजदा: आयतें 23-26

उन्होंने धैर्य रखा। याह्या, हमज़ा, अल-किसाई, खलफ़ और याकूब से रुवैस ने पढ़ा: ﴿لما صبروا﴾ (1)। यानी: उनके धैर्य के कारण हमने उन्हें नेता बनाया। अबू उबैद ने इब्न मसूद के पाठ को ध्यान में रखते हुए इसे चुना: «बिमा साबरू» अक्षर 'बा' के साथ (2)।

यह धैर्य धर्म पर और परीक्षणों के दौरान धैर्य है। यह भी कहा जाता है: उन्होंने दुनिया से परहेज़ करते हुए धैर्य रखा।

﴿बेशक आपका रब कयामत के दिन उनके बीच फैसला कर देगा﴾ यानी: वह मोमिनों और काफिरों के बीच न्याय और फैसला करेगा, और हर एक को उसके हक के मुताबिक बदला देगा। यह भी कहा जाता है: वह नबियों और उनकी कौमों के बीच फैसला करता है; इसे अल-नक्कास ने बयान किया है (3)।

अल्लाह तआला का फरमान है: ﴿क्या उन्हें यह बात समझ में नहीं आई कि हमने उनसे पहले कितनी नस्लों को हलाक कर दिया जिनके रहने की जगहों में वे चलते फिरते हैं? बेशक इसमें निशानियां हैं, फिर क्या वे सुनते नहीं? (26)﴾

अल्लाह का इरशाद: ﴿क्या उन्हें यह स्पष्ट नहीं हुआ﴾ अबू अब्दुर-रहमान अल-सुलमी, कतादा और याकूब से अबू जैद ने इसे पढ़ा: «नहदी लहुम» 'नुन' के साथ, और यह एक स्पष्ट पाठ है (4)। अन-नहहास कहते हैं: 'या' के साथ इसमें एक समस्या है; क्योंकि कहा जाता है कि कोई भी क्रिया कर्ता (फ़ाइल) के बिना नहीं होती, तो «याहदी» का कर्ता कहाँ है? व्याकरणविदों ने इस पर चर्चा की है; अल-फर्रा ने कहा: «कम» यहाँ «याहदी» के लिए प्रथमा (रफ़अ) की स्थिति में है। यह व्याकरणविदों के सिद्धांतों का खंडन करता है कि एक प्रश्नवाचक शब्द पर उससे पहले आने वाला शब्द असर नहीं डालता, न ही «कम» पर किसी तरह से, यानी जो उससे पहले है। अबू अल-अब्बास का मत है कि: «याहदी» शब्द 'हिदायत' (मार्गदर्शन) की ओर इशारा करता है; यानी: क्या हिदायत उनके लिए स्पष्ट नहीं हुई। यह भी कहा गया है कि इसका अर्थ है: क्या अल्लाह ने उन्हें स्पष्ट नहीं किया, इसलिए 'या' और 'नुन' का अर्थ एक ही है, यानी क्या हमने उनके लिए उनसे पहले की काफिर नस्लों की बर्बादी को स्पष्ट नहीं किया। अल-ज़ज्जाज ने कहा: «कम» यहाँ «अहलकना» के लिए द्वितीया (नस्ब) की स्थिति में है (5)।

(1) अल-सबआ पृष्ठ 516, अल-तयसीर पृष्ठ 177, और अल-नश्र 2/347 हमज़ा, अल-किसाई और रुवैस के हवाले से। (2) अल-फर्रा की मा'नी अल-कुरान 2/332, और तफ़सीर अल-तबरी 18/638। (3) अल-मावर्दी ने अल-नुक़त वल-उयून 4/367 में इसका उल्लेख किया है। (4) अल-सुलमी और कतादा से अन-नहहास की इराब अल-कुरान 3/298, और इब्न खालवैय ने अल-किरात अल-शाज़्ज़ा पृष्ठ 118 में अली, इब्न अब्बास और अल-सुलमी से इसका उल्लेख किया है। (5) अन-नहहास की इराब अल-कुरान 3/298, अल-फर्रा की मा'नी अल-कुरान 2/333, और अल-ज़ज्जाज की मा'नी अल-कुरान 4/211।

43

سورہ السجدہ: آیات 23 - 26

صبر کیا۔ اور یحییٰ، حمزہ، الکسائی، خلف اور یعقوب سے رویس نے پڑھا: ﴿لِمَا صَبَرُوا﴾ (1)۔ یعنی: ان کے صبر کی وجہ سے ہم نے انہیں امام بنایا۔ اور اسے ابو عبید نے ابن مسعود کی قرات کے پیش نظر اختیار کیا: «بِمَا صَبَرُوا» باء کے ساتھ (2)۔

اور یہ صبر دین پر اور آزمائش پر صبر ہے۔ اور کہا گیا: انہوں نے دنیا سے صبر کیا (کنارہ کشی اختیار کی)۔

﴿بے شک تمہارا رب قیامت کے دن ان کے درمیان فیصلہ کر دے گا﴾ یعنی: مومنوں اور کافروں کے درمیان فیصلہ اور حکم فرمائے گا، اور ہر ایک کو اس کے استحقاق کے مطابق بدلہ دے گا۔ اور کہا گیا: وہ انبیاء اور ان کی قوموں کے درمیان فیصلہ فرمائے گا؛ اسے النقاش نے نقل کیا ہے (3)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿کیا انہیں اس بات نے ہدایت نہ دی کہ ہم نے ان سے پہلے کتنی ہی نسلیں ہلاک کر دیں جن کے ٹھکانوں میں یہ چلتے پھرتے ہیں؟ بے شک اس میں نشانیاں ہیں، تو کیا یہ سنتے نہیں؟ (26)﴾

ارشاد باری تعالیٰ: ﴿أَوَلَمْ يَهْدِ لَهُمْ﴾ اور اسے ابو عبد الرحمن السلمی، قتادہ اور یعقوب سے ابو زید نے پڑھا: «نَهْدِ لَهُمْ» نون کے ساتھ، تو یہ ایک واضح قرات ہے (4)۔ النحاس کہتے ہیں: اور 'یاء' کے ساتھ اس میں اشکال ہے؛ کیونکہ کہا جاتا ہے کہ فعل فاعل سے خالی نہیں ہوتا، تو «يَهْدِ» کا فاعل کہاں ہے؟ پس نحویوں نے اس بارے میں کلام کیا؛ الفراء نے کہا: «کم» «يَهْدِ» کی وجہ سے حالتِ

رفع میں ہے۔ اور یہ نحویوں کے اس قاعدے کے خلاف ہے کہ استفہام پر ماقبل کا عمل نہیں ہوتا، اور نہ ہی «کم» پر کسی طرح سے، میرا مطلب اس کے ماقبل سے ہے۔ اور ابو العباس کا مسلک یہ ہے کہ: «يَهْدِ» ہدایت پر دلالت کرتا ہے؛ اور معنی یہ ہے: کیا انہیں ہدایت نہیں ملی۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: کیا اللہ نے ان کے لیے واضح نہیں کیا، تو 'یاء' اور 'نون' کا معنی ایک ہی ہوگا، یعنی: کیا ہم نے ان کے لیے ان سے پہلے کی کافر نسلوں کی ہلاکت کو واضح نہیں کیا۔ اور الزجاج نے کہا: «کم» «أَهْلَكْنَا» کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے (5)۔

---

(1) السبعة ص 516، اور التیسیر ص 177، اور النشر 2/ 347 حمزہ، الکسائی اور رویس سے۔

(2) معانی القرآن للفراء 2/ 332، اور تفسیر الطبری 18/ 638۔ (3) اسے الماوردی نے النکت والعیون 4/ 367 میں ذکر کیا ہے۔ (4) إعراب القرآن للنحاس 3/ 298 السلمی اور قتادہ سے، اور اسے ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص 118 میں علی، ابن عباس اور السلمی سے ذکر کیا ہے۔

(5) إعراب القرآن للنحاس 3/ 298، اور الفراء کا قول معانی القرآن میں 2/ 333، اور الزجاج کا قول معانی القرآن میں 4/ 211۔

Surah Al-Sajdah: Verses 26 - 27 | 44

﴿يَمْشُونَ فِي مَسَاكِنِهِمْ﴾ (They walk among their dwellings): The pronoun in "yamshuna" (they walk) could refer to those walking in the dwellings of the destroyed, meaning: these people walk and do not take heed. It could also refer to the destroyed ones themselves, serving as a description of their state (hal), meaning: We destroyed them while they were walking in their dwellings. ﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ أَفَلَا يَسْمَعُونَ﴾ (Indeed in that are signs. Do they not then hear?): The signs of Allah and His warnings so that they may take heed?!

Allah Almighty says: ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا نَسُوقُ الْمَاءَ إِلَى الْأَرْضِ الْجُرُزِ فَنُخْرِجُ بِهِ زَرْعًا تَأْكُلُ مِنْهُ ٢٧ أَنْعَامُهُمْ وَأَنفُسُهُمْ أَفَلَا يُبْصِرُونَ﴾ (Have they not seen that We drive water to a barren land and bring forth thereby crops from which their livestock and they themselves eat? Do they not then see?)

Allah's saying: ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا نَسُوقُ الْمَاءَ إِلَى الْأَرْضِ الْجُرُزِ﴾ means: Do they not know the perfection of Our power by Our driving water to dry land that has no plants, in order to revive it. Al-Zamakhshari (1) says: Al-Juruz is land whose plants have been "shorn" (juriza), i.e., cut off; either due to lack of water, or because it was grazed and removed. A land that does not sprout at all, like salt marshes (sibakh), is not called "juruz". This is indicated by Allah's saying: ﴿فَنُخْرِجُ بِهِ زَرْعًا﴾ (and bring forth thereby crops).

Ibn Abbas said: It is a land in Yemen. Mujahid said: It is Abyan (2). Ikrimah said: It is the thirsty land. Al-Dahhak said: It is the dead, thirsty land. Al-Farra' (3) said: It is the land with no vegetation. Al-Asma'i said: It is the land that produces nothing. Muhammad ibn Yazid said: It is unlikely to be anything but a specific piece of land because of the definite article (al-), except that it is permissible according to what Ibn Abbas and Al-Dahhak said (4). [Abu Ja'far said:] The chain of narration from Ibn Abbas is authentic and beyond reproach. This is merely a description, and a description of a definite noun takes the definite article. It is derived from their saying: "A gluttonous man (rajulun jaruz)" meaning one who leaves nothing uneaten. A poet (rajiz) said:

---

(1) Al-Kashshaf 3/247. (2) Al-Tabari recorded both opinions 18/641-642, and Al-Nahhas mentioned them in I'rab al-Qur'an 3/298. Abyan is a place in Yemen. See Mu'jam al-Buldan 1/86. (3) In Ma'ani al-Qur'an 2/333, cited by the author via Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/298-299, and what precedes it and what follows in brackets is from it. (4) In the manuscripts: "It is unlikely to be for a specific land because of the definite

article except that it is permissible according to the saying of the one who said Al-Abbas and Al-Dahhak." The established text is from I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas.

सूरा अस-सजदा: आयतें 26 - 27 | 44

﴿يَمْشُونَ فِي مَسَاكِنِهِمْ﴾ (वे उनके घरों में चलते-फिरते हैं): "यमशूना" (वे चलते हैं) में सर्वनाम उन लोगों के लिए हो सकता है जो नष्ट हो गए लोगों के घरों में चलते हैं, यानी: ये लोग चलते हैं लेकिन सबक नहीं लेते। यह नष्ट हुए लोगों के लिए भी हो सकता है, उनकी स्थिति का वर्णन करते हुए, जिसका अर्थ है: हमने उन्हें उनके घरों में चलते-फिरते हुए ही नष्ट कर दिया। ﴿إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ﴾ ﴿أَفَلَا يَسْمَعُونَ﴾ (बेशक इसमें निशानियाँ हैं। तो क्या वे सुनते नहीं?): अल्लाह की निशानियाँ और उसकी नसीहतें ताकि वे उपदेश ग्रहण करें?!

अल्लाह तआला का फ़रमान है: ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا نَسُوقُ الْمَاءَ إِلَى الْأَرْضِ الْجُرُزِ فَنُخْرِجُ بِهِ زَرْعًا تَأْكُلُ مِنْهُ أَنْعَامُهُمْ وَأَنفُسُهُمْ أَفَلَا يُبْصِرُونَ ٢٧﴾ (क्या उन्होंने नहीं देखा कि हम पानी को बंजर भूमि की ओर ले जाते हैं, फिर उससे ऐसी फ़सलें निकालते हैं जिससे उनके मवेशी और वे स्वयं खाते हैं? तो क्या वे देखते नहीं?)

अल्लाह तआला का कथन: ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا نَسُوقُ الْمَاءَ إِلَى الْأَرْضِ الْجُرُزِ﴾ का अर्थ है: क्या वे हमारे पानी को सूखी भूमि, जिसमें कोई पौधा नहीं है, की ओर ले जाने के द्वारा हमारी शक्ति की पूर्णता को नहीं जानते ताकि हम उसे पुनर्जीवित कर सकें। अल-ज़मखशरी (1) कहते हैं: अल-जुरुज़ वह भूमि है जिसके पौधे "जुरिज़" (काट दिए गए) हैं, यानी काट दिए गए; या तो पानी की कमी के कारण, या इसलिए क्योंकि उन्हें चराया गया और हटा दिया गया। जो भूमि बिल्कुल भी नहीं उपजती, जैसे खारी भूमि (सिबाख), उसे "जुरुज़" नहीं कहा जाता। यह अल्लाह के इस कथन से सिद्ध होता है: ﴿فَنُخْرِجُ بِهِ زَرْعًا﴾ (फिर हम उससे फ़सल निकालते हैं)।

इब्न अब्बास ने कहा: यह यमन की एक भूमि है। मुजाहिद ने कहा: यह अब्यान (2) है। इकरामा ने कहा: यह प्यासी भूमि है। अल-दहक ने कहा: यह मृत, प्यासी भूमि है। अल-फ़र्रा (3) ने कहा: यह वह भूमि है जिसमें कोई वनस्पति नहीं है। अल-असमतई ने कहा: यह वह भूमि है जो कुछ भी नहीं उगाती। मुहम्मद बिन यज़ीद ने कहा: यह संभावना नहीं है कि यह किसी विशेष भूमि के अलावा कुछ हो क्योंकि इसमें 'अल' (निश्चित उपपद) लगा है, सिवाय इसके कि इब्न अब्बास और अल-दहक के कहे अनुसार यह जायज़ है (4)। [अबू जाफ़र ने कहा:] इब्न अब्बास से मिली यह रिवायत सही है और इसमें कोई दोष नहीं है। यह केवल एक विशेषण है, और निश्चित संज्ञा के लिए विशेषण में 'अल' का

प्रयोग होता है। यह उनके इस मुहावरे से निकला है: "रजुलुन जारूज़" (एक पेटू आदमी): जब वह कुछ भी खाए बिना नहीं छोड़ता; एक कवि (राजिज़) ने कहा है:

---

(1) अल-कशाफ़ 3/247. (2) तबरी ने दोनों कथनों को 18/641-642 में उद्धृत किया है, और अल-नहस ने उन्हें 'एराब अल-कुरान' 3/298 में उल्लेख किया है। अब्यान यमन में एक स्थान है। मोजम अल-बुलदान 1/86 देखें। (3) 'मा'नी अल-कुरान' 2/333 में, और लेखक ने इसे अल-नहस के माध्यम से 'एराब अल-कुरान' 3/298-299 में उद्धृत किया है, और ब्रैकेट के बीच का अंश इसी से है। (4) पाण्डुलिपियों में: "यह संभव नहीं है कि यह किसी विशेष भूमि के लिए हो क्योंकि इसमें 'अल' लगा है, सिवाय इसके कि यह उस व्यक्ति के कहने के अनुसार जायज़ है जिसने अब्बास और दहक का नाम लिया।" स्थापित पाठ अल-नहस की 'एराब अल-कुरान' से है।

سورة السجدہ: آیات 26 - 27 | 44

﴿يَمْشُونَ فِي مَسَاكِنِهِمْ﴾ (وہ ان کے گھروں میں چلتے پھرتے ہیں): "یمشون" (وہ چلتے ہیں) میں ضمیر ان لوگوں کی طرف لوٹ سکتی ہے جو ہلاک شدگان کے گھروں میں چلتے پھرتے ہیں، یعنی: یہ لوگ چلتے پھرتے ہیں مگر عبرت حاصل نہیں کرتے۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ یہ ضمیر ہلاک شدگان کی طرف لوٹے، تو یہ ان کی حالت بیان کرے گی، اور معنی یہ ہوگا: ہم نے انہیں ان کے گھروں میں چلتے پھرتے ہی ہلاک کر دیا۔ ﴿إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ أَفَلَا يَسْمَعُونَ﴾ (بیشک اس میں نشانیاں ہیں۔ کیا پھر بھی وہ نہیں سنتے؟): یعنی اللہ کی نشانیاں اور اس کی نصیحتیں تاکہ وہ نصیحت حاصل کریں؟!

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا نَسُوقُ الْمَاءَ إِلَى الْأَرْضِ الْجُرُزِ فَنُخْرِجُ بِهِ زَرْعًا تَأْكُلُ مِنْهُ أَنْعَامُهُمْ وَأَنفُسُهُمْ أَفَلَا يُبْصِرُونَ ٢٧﴾ (کیا انہوں نے نہیں دیکھا کہ ہم پانی کو بنجر زمین کی طرف لے جاتے ہیں، پھر اس کے ذریعے ایسی کھیتی نکالتے ہیں جس سے ان کے مویشی اور وہ خود کھاتے ہیں؟ کیا پھر بھی وہ نہیں دیکھتے؟)

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا نَسُوقُ الْمَاءَ إِلَى الْأَرْضِ الْجُرُزِ﴾ یعنی: کیا وہ ہماری قدرت کے کمال کو نہیں جانتے کہ ہم پانی کو بنجر زمین کی طرف لے جاتے ہیں جس میں کوئی سبزہ نہیں ہوتا تاکہ ہم اسے زندہ کریں۔ زمخشری (1) کہتے ہیں: "الجرز" وہ زمین ہے جس کا سبزہ "جرز" (کاٹ دیا) گیا ہو، یعنی ختم کر دیا گیا ہو؛ یا تو پانی کی کمی کی وجہ سے، یا اس وجہ سے کہ اسے چر لیا گیا اور ہٹا دیا گیا۔ اور ایسی زمین کو "جرز" نہیں کہا جاتا جو بالکل کچھ نہ اگائے جیسے تھر والی زمین (سباخ)، اس پر اللہ تعالیٰ کا یہ قول دلالت کرتا ہے: ﴿فَنُخْرِجُ بِهِ زَرْعًا﴾ (پھر ہم اس کے ذریعے کھیتی نکالتے ہیں)۔

ابن عباس نے فرمایا: یہ یمن میں ایک زمین ہے۔ مجاہد نے فرمایا: یہ ابین (2) ہے۔ عکرمہ نے فرمایا: یہ پیاسی زمین ہے۔ ضحاک نے فرمایا: یہ مردہ، پیاسی زمین ہے۔ فراء (3) نے فرمایا: یہ وہ زمین ہے جس میں کوئی نباتات نہ ہوں۔ اصمعی نے فرمایا: یہ وہ زمین ہے جو کچھ بھی نہیں اگاتی۔ محمد بن یزید نے فرمایا: یہ بعید ہے کہ یہ کوئی خاص زمین نہ ہو کیونکہ اس پر الف لام داخل ہے، سوائے اس کے کہ یہ ابن عباس اور ضحاک کے قول کے مطابق جائز ہے (4)۔ [ابو جعفر نے کہا:] اور ابن عباس سے یہ سند صحیح ہے اس میں کوئی کلام نہیں۔ اور یہ محض ایک صفت ہے، اور معرفہ کے لیے صفت الف لام کے ساتھ ہوتی ہے، اور یہ ان کے اس قول سے مشتق ہے: "رجل جروز" (پیٹو آدمی): جب وہ کھانے میں کچھ نہ چھوڑے؛ راجز نے کہا:

---

(1) الکشاف 3/ 247. (2) طبری نے دونوں اقوال 18 / 641 - 642 میں نقل کیے ہیں، اور نحاس نے انہیں اعراب القرآن 3/ 298 میں ذکر کیا ہے۔ ابین: یمن میں ایک جگہ ہے۔ دیکھیے معجم البلدان 86/1۔ (3) معانی القرآن 333/2 میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 3/ 298 - 299 میں نقل کیا ہے، اور اس سے پہلے اور جو کچھ بریکٹ میں آئے گا اسی سے ہے۔ (4) نسخوں میں ہے: "یہ بعید ہے کہ یہ کسی خاص زمین کے لیے ہو کیونکہ اس پر الف لام داخل ہے سوائے اس کے کہ یہ اس کے قول کے مطابق جائز ہے جس نے عباس اور ضحاک کا نام لیا"، اور درست متن نحاس کی اعراب القرآن سے ہے۔

"A deceitful glutton who, when hungry, cries, and eats dates without discarding the stones" (1). Similarly, a "jaruz" camel is one that eats everything it finds. A "juraz" sword means a sharp, penetrating cutter. "The locusts jara'zat the crops" means they uprooted them by eating. Al-Farra' (2) and others reported that it is said: land that is "juruz", "juruz", "jarz", and "jaraz". Likewise are the words "bukhl" (stinginess), "rughb" (desire), and "ruhb" (fear); there are four linguistic variants for each of these four. It has been narrated that this land has no rivers and is far from the sea; rather, two valleys reach it every year, and they harvest three times annually. It is also narrated from Mujahid that it is the land of the Nile. {We bring forth thereby} meaning: by water {crops from which their livestock eat} of forage and grass {and themselves} of grain, vegetables, and fruit {do they not then see} this and realize that We are capable of resurrecting them?! And "fanukhriju" (We bring forth) is coordinated with "nasuqu" (We drive), or it is independent from what precedes it. "From which their livestock eat" is in the accusative position as an adjective. The Almighty says: {And they say, "When is this victory, if you should be truthful?" (28) Say, "On the Day of Victory the faith of those who disbelieved will not benefit them, nor will they be reprieved." (29)} The Almighty's saying: {And they say, "When is this victory, if you should be truthful?"} "Mata" (When) is in the nominative position, and it may also be in the accusative as an adverb of time (3). Qatadah said: "The victory" means the judgment (4). Al-Farra' and al-Qutaybi said: It refers to the conquest of Mecca (5). More appropriate than this is Mujahid's statement that it refers to the Day of Resurrection.

(1) The rajaz verse is by al-Shammakh, found in his Diwan pp. 380-381. The first version is narrated as: "A cowardly deceiver." It is narrated by the author in "Al-Maqsur wal-Mamdid" by al-Farra' p. 67, "Maqayis al-Lugha" 2/79, "Al-Sahah" (h-t-b), "Al-Nukat wal-'Uyun" 4/367, and "Al-Lisan" (h-th-a) and (h-t-b). In it, "al-khabb" means the ignoble. (2) In "Ma'ani al-Qur'an" 2/333, and the author cited it via al-Nahhas in "I'rab al-Qur'an" 3/299. (3) "I'rab al-Qur'an" by al-Nahhas 3/299. (4) Mentioned by al-Nahhas in "Ma'ani al-Qur'an" 5/314, and Abu al-Layth 3/33. (5) "Ma'ani al-Qur'an" by al-Farra' 2/333, and "Tafsir al-Gharib" by Ibn Qutayba p. 347.

"एक धूर्त पेटू जो भूखा होने पर रोता है, और खजूर खाता है पर उनकी गुठलियां नहीं फेंकता" (1)। इसी प्रकार, "जरूज़" ऊंटनी वह है जो उसे मिलने वाली हर चीज खा जाती है। "जुराज़" तलवार का अर्थ है एक पैनी, काटने वाली तलवार। "टिड्डियों ने फसल को जरज़ कर दिया" का अर्थ है कि उन्होंने खाकर उसे जड़ से खत्म कर दिया। अल-फर्रा (2) और अन्य लोगों ने बताया कि कहा जाता है: "जुरुज़", "जुरुज़", "जर्ज़" और "जरज़" भूमि। इसी प्रकार "बुख्ल" (कंजूसी), "रुग़ब" (इच्छा) और "रुह्ब" (डर); इन चारों में चार भाषाई रूप हैं। यह बताया गया है कि इस भूमि में कोई नदियाँ नहीं हैं और यह समुद्र से दूर है; बल्कि हर साल यहाँ दो वादियाँ आती हैं, इसलिए वे हर साल तीन बार फसल उगाते हैं। मुजाहिद से यह भी वर्णित है कि यह नील की भूमि है। {तो हम उसके द्वारा निकालते हैं} अर्थात: पानी के द्वारा {ऐसी खेती जिससे उनके मवेशी खाते हैं} चारे और घास से {और वे स्वयं भी} अनाज, सब्जियों और फलों से {क्या फिर वे देखते नहीं} यह और नहीं जानते कि हम उन्हें पुनर्जीवित करने में सक्षम हैं?! और "फ़नुख्रिजू" (हम निकालते हैं) "नसूक़ू" (हम हाँकते हैं) के साथ जुड़ा हुआ है, या यह अपने पहले वाले वाक्य से स्वतंत्र है। "जिससे उनके मवेशी खाते हैं" विशेषण के रूप में कर्म कारक (नसब) के स्थान पर है। ईश्वर का कथन: {और वे कहते हैं, "यह फैसला कब होगा, यदि तुम सच्चे हो?" (28) कह दो, "फैसले के दिन उन लोगों का ईमान उन्हें लाभ न देगा जिन्होंने कुफ़्र किया, और न उन्हें मोहलत दी जाएगी।" (29)} ईश्वर का कथन: {और वे कहते हैं, "यह फैसला कब होगा, यदि तुम सच्चे हो?"} "मता" (कब) कर्ता कारक (रफ़अ) के स्थान पर है, और कालवाचक क्रियाविशेषण (ज़र्फ़) (3) के रूप में कर्म कारक (नसब) के स्थान पर होना भी जायज़ है। क़तादाह ने कहा: "फ़तह" (फैसला) का अर्थ न्याय (क़ज़ा) है (4)। अल-फर्रा और अल-कुतैबी ने कहा: इसका अर्थ मक्का की विजय है (5)। इससे बेहतर वह है जो मुजाहिद ने कहा, उन्होंने कहा: इसका अर्थ कयामत का दिन है।

(1) यह रज़ज़ छंद अल-शम्माख का है, जो उनके दीवान पृ. 380-381 में है। पहला संस्करण इस प्रकार वर्णित है: "एक कायर धूर्त।" लेखक ने इसे अल-फर्रा की "अल-मक़सूर वल-ममदूद" पृ. 67, "मक़ायिस अल-लुग़ा" 2/79, "अल-सह़ाह़" (ह-त-ब), "अल-नुकात वल-'उयून" 4/367, और "अल-लिसान" (ह़-थ-आ) और (ह-त-ब) में उद्धृत किया है। इसमें "अल-खब्ब" का अर्थ नीच है। (2) "मआनी अल-क़ुरआन" 2/333 में, और लेखक ने अल-नह़्ह़ास के माध्यम से "एराब अल-क़ुरआन" 3/299 में इसे उद्धृत किया है। (3) अल-नह़्ह़ास कृत "एराब अल-क़ुरआन" 3/299। (4) अल-

नह़्हास ने "मआनी अल-क़ुरआन" 5/314 और अबू अल-लैथ ने 3/33 में इसका उल्लेख किया है।
(5) अल-फर्रा कृत "मआनी अल-क़ुरआन" 2/333, और इब्न क़ुतैबा कृत "तफ़सीर अल-ग़रीब" पृ. 347।

"ایک دھوکے باز پیٹو جو بھوکا ہو تو روئے، اور کھجوریں کھائے اور گٹھلیاں نہ پھینکے" (۱)۔ اسی طرح "ناقۃ جروز": ایسی اونٹنی جو ہر وہ چیز کھا جائے جو اسے ملے۔ اور "سیف جراز": یعنی کاٹنے والی تیز تلوار۔ "جرزت الجراد الزرع": یعنی ٹڈیوں نے فصل کو کھا کر جڑ سے اکھاڑ دیا۔ الفراء (۲) اور دیگر نے بیان کیا کہ کہا جاتا ہے: "ارض جُرُز"، "جُرُز"، "جَرْز" اور "جَرَز"۔ اسی طرح لفظ بخل، رغب اور رہب؛ ان چاروں میں چار لغات (لہجے) ہیں۔ روایت ہے کہ اس زمین میں نہریں نہیں ہیں اور یہ سمندر سے دور ہے، بلکہ ہر سال وہاں دو وادیاں آتی ہیں، تو وہ سال میں تین بار کاشت کرتے ہیں۔ مجاہد سے یہ بھی مروی ہے کہ: یہ نیل کی زمین ہے۔ {فَنُخْرِجُ بِهِ} یعنی: پانی کے ذریعے {زَرْعًا تَأْكُلُ مِنْهُ أَنْعَامُهُمْ} چارے اور گھاس سے {وَأَنْفُسُهُمْ} اناج، سبزیوں اور پھلوں سے {أَفَلَا يُبْصِرُونَ} کیا وہ یہ نہیں دیکھتے تاکہ جان لیں کہ ہم انہیں دوبارہ پیدا کرنے پر قادر ہیں؟! لفظ "فَنُخْرِجُ" کا عطف "نَسُوقُ" پر ہے، یا یہ اپنے ما قبل سے منقطع ہے۔ "تَأْكُلُ مِنْهُ أَنْعَامُهُمْ" صفت ہونے کی بنا پر محلِ نصب میں ہے۔ ارشادِ باری تعالیٰ: {وَيَقُولُونَ مَتَىٰ هَٰذَا الْفَتْحُ إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ (۲۸) قُلْ يَوْمَ الْفَتْحِ لَا يَنفَعُ الَّذِينَ كَفَرُوا إِيمَانُهُمْ وَلَا هُمْ يُنظَرُونَ (۲۹)} ارشادِ باری تعالیٰ: {وَيَقُولُونَ مَتَىٰ هَٰذَا الْفَتْحُ إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ} میں "مَتَىٰ" محلِ رفع میں ہے، اور یہ بھی جائز ہے کہ ظرفیت (۳) کی بنا پر محلِ نصب میں ہو۔ قتادہ نے کہا: "الفتح" سے مراد فیصلہ (القضاء) ہے (۴)۔ الفراء اور القتیبی نے کہا: اس سے مراد فتحِ مکہ ہے (۵)۔ اس سے بہتر وہ بات ہے جو مجاہد نے کہی، انہوں نے کہا: اس سے مراد قیامت کا دن ہے۔

(۱) یہ رجز الشماخ کا ہے، ان کے دیوان ص ۳۸۰ - ۳۸۱ میں۔ پہلا مصرع اس روایت سے ہے: "خبٌ جبان"۔ اسے مصنف نے الفراء کی "المقصور والممدود" ص ۶۷، "مقاییس اللغة" ۲/۷۹،

"الصحاح" (حطب)، "النكت والعيون" ۴/۳۶۷، اور "اللسان" (حثا) اور (حطب) میں روایت کیا ہے۔ اس میں "الخب" کے معنی لئیم (کمینہ) کے ہیں۔ (۲) "معانی القرآن" ۲/۳۳۳ میں، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے "إعراب القرآن" ۳/۲۹۹ میں نقل کیا ہے۔ (۳) النحاس کی "إعراب القرآن" ۳/۲۹۹۔ (۴) اسے النحاس نے "معانی القرآن" ۵/۳۱۴ اور ابو اللیث نے ۳/۳۳ میں ذکر کیا ہے۔ (۵) الفراء کی "معانی القرآن" ۲/۳۳۳ اور ابن قتیبہ کی "تفسیر الغریب" ص ۳۴۷۔

Surah As-Sajdah: Verses 28 - 30 46 It is narrated that the believers said: Allah Almighty will judge between us on the Day of Resurrection, so He will reward the doer of good and punish the evildoer. Then the disbelievers said in mockery: When is this Day of Decision (al-Fath)? Meaning: this judgment. The judge is called 'fatih' or 'fattah' because things are opened (settled) through him and separated. In the Quran: {Our Lord, judge between us and our people in truth} [Al-A'raf: 89] (1). This has already been mentioned in "Al-Baqarah" (2) and elsewhere. {Say, "On the Day of Decision"} as an adverbial phrase. Al-Farra' allowed the nominative case (3). {the belief of those who disbelieved will not benefit them, nor will they be reprieved.} i.e., they will not be delayed and given respite for repentance, if the Day of Decision was the day of Badr or the conquest of Mecca. For at Badr they were killed, and on the day of the conquest they fled, but Khalid bin Al-Walid caught up with them and killed them. His words, the Almighty: {So turn away from them and wait. Indeed, they are waiting. ۝} His words, the Almighty: {So turn away from them} it is said: its meaning is: turn away from their foolishness and do not answer them except with what you have been commanded {and wait. Indeed, they are waiting} i.e., wait for the day of victory, the day Allah judges for you against them (4). Ibn Abbas: {So turn away from them} meaning: from the polytheists of Quraish in Mecca, and that this is abrogated by the sword in "Bara'ah" (Surah At-Tawbah) in His saying: {kill the polytheists wherever you find them} [At-Tawbah: 5] (5). {and wait} i.e., My promise to you. It is said: it means the day of Badr. {Indeed, they are waiting} i.e., they are waiting for the mishaps of time to befall you. And it is said: the verse is not abrogated; as turning away can occur along with the command to fight, such as a truce and so on. And it is said: turn away from them after you have delivered the proof, and wait, for they are waiting.

(1) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/299-300. (2) 2/214-215. (3) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/300, and the saying of al-Farra' in his Ma'ani al-Quran 2/333. (4) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/300. (5) Narrated by al-Nahhas in Al-Nasikh wal-Mansukh 2/581 via Juwaybir, from al-Dahhak, from Ibn Abbas.

सूरा अस-सजदा: आयतें 28 - 30 46 यह वर्णन किया गया है कि विश्वासियों ने कहा: अल्लाह सर्वशक्तिमान पुनरुत्थान के दिन हमारे बीच न्याय करेगा, इसलिए वह अच्छा करने वाले को पुरस्कृत करेगा और बुरा करने वाले को दंडित करेगा। तब अविश्वासियों ने उपहास करते हुए कहा: यह फैसले का दिन (अल-फ़तह) कब है? यानी: यह फैसला। न्यायाधीश को 'फ़ातिह' या 'फ़त्ताह' कहा जाता है क्योंकि उसके माध्यम से चीजें खुलती (सुलझती) हैं और अलग होती हैं। कुरान में है: {हे हमारे रब, हमारे और हमारी कौम के बीच हक के साथ फैसला कर दे} [अल-अराफ़: 89] (1)। इसका उल्लेख "अल-बकरा" (2) और अन्य जगहों पर पहले ही किया जा चुका है। {कह दो, "फैसले के दिन"} क्रिया-विशेषण के रूप में। अल-फ़र्रा ने कर्ता कारक की अनुमति दी है (3)। {उन लोगों का ईमान लाना जिन्होंने कुफ़्र किया, उन्हें कोई लाभ नहीं पहुँचाएगा और न ही उन्हें मोहलत दी जाएगी।} यानी, उन्हें पश्चाताप के लिए देरी नहीं दी जाएगी और न ही मोहलत दी जाएगी, यदि फैसले का दिन बद्र का दिन था या मक्का की विजय का दिन था। क्योंकि बद्र में वे मारे गए थे, और विजय के दिन वे भाग गए थे, लेकिन खालिद बिन अल-वलीद ने उन्हें पकड़ लिया और उन्हें मार डाला। अल्लाह तआला का कथन: {तो आप उनसे मुंह फेर लें और प्रतीक्षा करें। वास्तव में वे भी प्रतीक्षा कर रहे हैं। ◌} अल्लाह तआला का कथन: {तो आप उनसे मुंह फेर लें} कहा जाता है: इसका अर्थ है: उनकी मूर्खता से मुंह फेर लें और उन्हें वही उत्तर दें जिसका आपको आदेश दिया गया है {और प्रतीक्षा करें। वास्तव में वे भी प्रतीक्षा कर रहे हैं} यानी, विजय के दिन की प्रतीक्षा करें, जिस दिन अल्लाह उनके खिलाफ आपके पक्ष में फैसला करेगा (4)। इब्न अब्बास: {तो आप उनसे मुंह फेर लें} यानी: मक्का के कुरैश मुशरिकों से, और यह कि यह "बरात" (सूरा अत-तौबा) में तलवार की आयत द्वारा निरस्त (मंसूख) कर दिया गया है, उनके इस कथन में: {मुशरिकों को मारो जहाँ भी तुम उन्हें पाओ} [अत-तौबा: 5] (5)। {और प्रतीक्षा करें} यानी, मेरा आपसे वादा। कहा जाता है: इसका अर्थ बद्र का दिन है। {वास्तव में वे भी प्रतीक्षा कर रहे हैं} यानी, वे आपके लिए समय के हादसों का इंतज़ार कर रहे हैं। और यह भी कहा जाता है: आयत निरस्त नहीं है; क्योंकि लड़ाई के आदेश के साथ-साथ मुंह फेरना भी हो सकता है; जैसे युद्धविराम आदि। और यह भी कहा गया है: जब आप प्रमाण प्रस्तुत कर चुकें तो उनसे मुंह फेर लें, और प्रतीक्षा करें, क्योंकि वे प्रतीक्षा कर रहे हैं।

(1) इ'राब अल-कुरान अल-नहहास द्वारा 3/299-300। (2) 2/214-215। (3) इ'राब अल-कुरान अल-नहहास द्वारा 3/300, और अल-फ़र्रा का कथन उनके मा'नी अल-कुरान 2/333 में। (4) इ'राब

अल-कुरान अल-नहहास द्वारा 3/300। (5) इसे अल-नहहास ने अन-नासीख वल-मंसूख 2/581 में जुवेबिर के माध्यम से, अद-दह्हाक से, इब्न अब्बास से उद्धृत किया है।

سورہ السجدہ: آیات ۲۸ - ۳۰ ۴۶ روایت ہے کہ مومنین نے کہا: اللہ عزوجل قیامت کے دن ہمارے درمیان فیصلہ کرے گا، پس وہ نیکی کرنے والے کو جزا دے گا اور برائی کرنے والے کو سزا دے گا۔ تو کفار نے تمسخر اڑاتے ہوئے کہا: فتح کا دن کب ہے؟ یعنی: یہ فیصلہ۔ اور حاکم کو 'فاتح' اور 'فتاح' کہا جاتا ہے؛ کیونکہ چیزیں اس کے ہاتھوں کھلتی (طے پاتی) ہیں اور جدا ہوتی ہیں۔ اور قرآن میں ہے: ﴿رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ قَوْمِنَا بِالْحَقِّ﴾ [الاعراف: ۸۹] (۱) اور یہ "البقرہ" (۲) وغیرہ میں گزر چکا ہے۔ ﴿قُلْ يَوْمَ الْفَتْحِ﴾ ظرف کی بنا پر۔ اور الفراء نے اسے رفع کے ساتھ پڑھنا جائز قرار دیا ہے (۳)۔ ﴿لَا يَنفَعُ الَّذِينَ كَفَرُوا إِيمَانُهُمْ وَلَا هُمْ يُنظَرُونَ﴾ یعنی: انہیں توبہ کے لیے مہلت اور تاخیر نہیں دی جائے گی، اگر فتح کے دن سے مراد جنگِ بدر کا دن ہے یا فتحِ مکہ کا دن۔ کیونکہ بدر میں وہ قتل کر دیے گئے، اور فتح کے دن وہ بھاگ گئے، تو خالد بن ولید نے ان کا پیچھا کیا اور انہیں قتل کر دیا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ وَانْتَظِرْ إِنَّهُم مُّنتَظِرُونَ ۝﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ﴾ کہا گیا: اس کا معنی ہے: ان کی حماقتوں سے اعراض کرو اور انہیں صرف وہی جواب دو جس کا تمہیں حکم دیا گیا ہے ﴿وَانْتَظِرْ إِنَّهُم مُّنتَظِرُونَ﴾ یعنی: فتح کے دن کا انتظار کرو، جس دن اللہ تمہارے حق میں ان پر فیصلہ فرمائے گا (۴)۔ ابن عباس: ﴿فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ﴾ یعنی: مکہ کے مشرکینِ قریش سے، اور یہ کہ یہ حکم "براءت" (سورہ توبہ) میں تلوار کی آیت سے منسوخ ہے، اللہ تعالیٰ کے اس قول میں: ﴿فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدتُّمُوهُمْ﴾ [التوبہ: ۵] (۵)۔ ﴿وَانْتَظِرْ﴾ یعنی: میرا تم سے وعدہ۔ کہا گیا: اس سے مراد یومِ بدر ہے۔ ﴿إِنَّهُم مُّنتَظِرُونَ﴾ یعنی: وہ تمہارے حق میں زمانے کے حوادث کا انتظار کر رہے ہیں۔ اور کہا گیا ہے: یہ آیت منسوخ نہیں ہے؛ کیونکہ قتال کے حکم کے ساتھ اعراض بھی پایا جا سکتا ہے؛ جیسے صلح وغیرہ۔ اور کہا گیا:

حجت تمام کر دینے کے بعد ان سے اعراض کر لو، اور انتظار کرو، بے شک وہ بھی انتظار کرنے والے ہیں۔

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۲۹۹ - ۳۰۰۔ (۲) ۲/ ۲۱۴ - ۲۱۵۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۳۰۰، اور الفراء کا قول ان کی کتاب معانی القرآن میں ۲/ ۳۳۳۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۳۰۰۔ (۵) اسے النحاس نے الناسخ والمنسوخ ۲/ ۵۸۱ میں جویبر کے واسطے سے، ضحاک سے، ابن عباس سے روایت کیا ہے۔

Surah As-Sajdah: Verse 30 47

If it is asked: How can they be waiting for the Day of Resurrection while they do not believe in it? There are two answers to this: One of them: That the meaning is: they are waiting for death, which is one of the causes of the Resurrection, so this would be a metaphor. The other: That among them are those who doubt, and among them are those who believe in the Resurrection, so this would be an answer for these two groups. And Allah knows best(1). And Ibn al-Samayfa' read: "innahum muntazarun" (they are awaited) with a fatha on the letter 'za' (ظ)(2). It was also narrated from Mujahid and Ibn Muhaysin. Al-Farra' said: This is not correct except with an implicit meaning; its figurative sense is: they are being waited for by them. Abu Hatim said: The correct form is with a kasra (3), meaning: wait for their punishment, as they are waiting for your destruction. It has also been said: The reading of Ibn al-Samayfa' - with a fatha on the 'za' - means: wait for their destruction, for they are worthy of their destruction being awaited, meaning they are inevitably doomed, [or] wait for that, for the angels in heaven are waiting for it; mentioned by al-Zamakhshari(4). This is the meaning of al-Farra's statement. And Allah knows best.

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/300. (2) Al-Muhtasab 2/175, and al-Kashshaf 3/47. (3) The statement of Abu Hatim was mentioned by Ibn Jinni in al-Muhtasab 2/175, and we did not find al-Farra's statement in Ma'ani al-Qur'an for him. (4) In al-Kashshaf 2/247, and what preceded between brackets is from it.

सूरा अस-सजदा: आयत ३० ४७

यदि यह पूछा जाए: वे क़ियामत का इंतज़ार कैसे कर सकते हैं जबकि वे उस पर विश्वास नहीं करते? तो इसके दो उत्तर हैं: पहला: इसका अर्थ यह है कि वे मृत्यु का इंतज़ार कर रहे हैं, जो कि क़ियामत के कारणों में से एक है, तो यह एक रूपक होगा। दूसरा: उनमें से कुछ ऐसे हैं जो संदेह करते हैं, और उनमें से कुछ ऐसे हैं जो क़ियामत पर विश्वास करते हैं, तो यह इन दो समूहों के लिए एक उत्तर होगा। और अल्लाह बेहतर जानता है (१)। और इब्न अल-समयफ़ा' ने पढ़ा: "इन्नाहुम मुंतज़रून" (उनका इंतज़ार किया जा रहा है) 'ज़ा' (ظ) अक्षर पर ज़बर (फथह) के साथ (२)। यह मुजाहिद और इब्न मुहयसिन से भी वर्णित है। अल-फ़र्रा' ने कहा: यह केवल एक निहित अर्थ के साथ ही सही है, इसका रूपक अर्थ है: उनके द्वारा उनका इंतज़ार किया जा रहा है। अबू हातिम ने कहा: सही रूप ज़ेर (कसरा) के साथ है (३), अर्थात: उनके दंड का इंतज़ार करें, क्योंकि वे आपके विनाश का इंतज़ार कर रहे हैं। यह भी कहा गया है: इब्न अल-समयफ़ा' का पाठ - 'ज़ा' पर ज़बर के साथ - का अर्थ है: उनके विनाश का इंतज़ार करें, क्योंकि वे इस योग्य हैं कि उनके विनाश का इंतज़ार किया जाए, अर्थात वे अनिवार्य रूप से नष्ट होने वाले हैं, [या] उसका इंतज़ार करें, क्योंकि आकाश में फरिश्ते उसका इंतज़ार कर रहे हैं; अल-ज़मखशरी (४) द्वारा उल्लेखित। यही अल-फ़र्रा' के कथन का अर्थ है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

(१) इराब अल-क़ुरान, अन-नहहास द्वारा ३/३००। (२) अल-मुहतासब २/१७५, और अल-कश्शाफ़ ३/४७। (३) अबू हातिम के कथन का उल्लेख इब्न जिन्नी ने अल-मुहतासब २/१७५ में किया है, और हमें उनके लिए मानी अल-क़ुरान में अल-फ़र्रा' का कथन नहीं मिला। (४) अल-कश्शाफ़ २/२४७ में, और कोष्ठक के बीच जो पहले आया है वह उसी से है।

سورہ السجدہ: آیت ۳۰ ۴۷

اگر یہ پوچھا جائے کہ: وہ قیامت کا انتظار کیسے کر سکتے ہیں جب کہ وہ اس پر ایمان نہیں رکھتے؟ تو اس کے دو جواب ہیں: پہلا: یہ کہ معنی یہ ہوں: وہ موت کا انتظار کر رہے ہیں، جو کہ قیامت کے اسباب میں سے ہے، تو یہ مجاز ہوگا۔ دوسرا: یہ کہ ان میں کچھ وہ ہیں جو شک کرتے ہیں، اور ان میں وہ بھی ہیں جو قیامت پر ایمان رکھتے ہیں، تو یہ ان دو گروہوں کے لیے جواب ہوگا۔ واللہ اعلم (۱)۔ اور ابن السمیفع نے پڑھا: «إِنَّهم مُنْتَظَرون» ظاء کے فتحہ کے ساتھ (۲)۔ اور یہ مجاہد اور ابن محیصن سے مروی ہے۔ الفراء نے کہا: یہ درست نہیں ہے مگر پوشیدہ معنی کے ساتھ، اس کا مجاز یہ ہے کہ: ان کا انتظار ان کے ذریعے کیا جا رہا ہے۔ ابو حاتم نے کہا: صحیح کسرہ کے ساتھ ہے (۳)، یعنی: ان کے عذاب کا انتظار کریں، کیونکہ وہ آپ کی ہلاکت کا انتظار کر رہے ہیں۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ: ابن السمیفع کی قرأت - ظاء کے فتحہ کے ساتھ - کا معنی ہے: ان کی ہلاکت کا انتظار کریں، کیونکہ وہ اس بات کے مستحق ہیں کہ ان کی ہلاکت کا انتظار کیا جائے، یعنی وہ لامحالہ ہلاک ہونے والے ہیں، [یا] اس کا انتظار کریں، کیونکہ آسمان میں فرشتے اس کا انتظار کر رہے ہیں؛ اسے زمخشری (۴) نے ذکر کیا ہے۔ اور یہی الفراء کے قول کا معنی ہے۔ واللہ اعلم۔

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۳/ ۳۰۰۔ (۲) المحتسب ۲/ ۱۷۵، اور الکشاف ۳/ ۴۷۔ (۳) ابو حاتم کا قول ابن جنی نے المحتسب ۲/ ۱۷۵ میں ذکر کیا ہے، اور ہمیں ان کے لیے معانی القرآن میں الفراء کا قول نہیں ملا۔ (۴) الکشاف ۲/ ۲۴۷ میں، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان پہلے گزرا وہ اسی سے ہے۔

Surah Al-Ahzab

It is Medinan according to all of them, revealed concerning the hypocrites and their harm to the Messenger of Allah ﷺ, and their criticism of him and his marriages and other matters, and it consists of seventy-three verses. And this Surah used to equal Surah Al-Baqarah. And it contained the verse of stoning (Rajm): "The old man and the old woman, if they commit adultery, then stone them definitively as an exemplary punishment from Allah, and Allah is Almighty, Wise"; Abu Bakr Al-Anbari mentioned it from Ubayy ibn Ka'b (1). People of knowledge interpret this as Allah the Almighty taking up from Al-Ahzab to Himself what is more than what is in our hands, and that the wording of the verse of stoning was taken up. Ahmad ibn al-Haytham ibn Khalid narrated to us, he said: Abu Ubayd al-Qasim ibn Sallam narrated to us, he said: Ibn Abi Maryam narrated to us, from Ibn Lahi'ah, from Abu al-Aswad, from 'Urwah, from 'Aishah who said: Surah Al-Ahzab used to equal two hundred verses during the time of the Messenger of Allah ﷺ, but when the Mushaf was written, they were unable to find of it except what it is now (2). Abu Bakr said: The meaning of this from the saying of the Mother of the Believers 'Aishah is: that Allah the Almighty took up to Himself from Surah Al-Ahzab what is more than what we have. I say: This is one of the aspects of abrogation (naskh), and the discourse on it has already been fully presented in [the commentary on] "Al-Baqarah" (3), and praise be to Allah. And Zirr narrated, saying: Ubayy ibn Ka'b said to me: How many [verses] do you count Surah Al-Ahzab? I said: Three...

---

(1) It is according to Ibn al-Anbari in "Al-Masahif" as mentioned by al-Suyuti in "Al-Durr al-Manthur" 5/179, and Abu Ubayd also narrated it in "Fada'il al-Qur'an" pp. 190-191, and Abdullah ibn Ahmad in his additions to "Al-Musnad" (21207), and al-Nasa'i in "Al-Kubra" (7112), and its full wording will follow. (2) It is according to Ibn al-Anbari in what al-Suyuti mentioned in "Al-Durr al-Manthur" 5/180, and Abu Ubayd also narrated it in "Fada'il al-Qur'an" p. 190, and in both: "When Uthman wrote the Mushafs, they were unable to find of it... etc." And the speaker: "Ahmad ibn al-Haytham narrated to us..." is Ibn al-Anbari. Al-Baqillani rejected these narrations in "Al-Intisar" 1/394, and we quoted his words in 2/202. (3) 2/300.

सूरा अल-अहज़ाब

सभी के अनुसार यह मदनी है, जो मुनाफ़िक़ों (कपटाचारियों) और अल्लाह के रसूल ﷺ को उनके द्वारा दी गई पीड़ा, और उन पर और उनके विवाहों और अन्य मामलों में उनके द्वारा की गई आलोचना के बारे में अवतरित हुई थी, और इसमें तिहत्तर आयतें हैं। और यह सूरा, सूरा अल-बक़रह के बराबर हुआ करती थी। और इसमें रज़्म (पथराव) की आयत थी: "वृद्ध पुरुष और वृद्ध स्त्री, यदि वे व्यभिचार करें, तो उन्हें अल्लाह की ओर से शिक्षाप्रद दंड के रूप में निश्चित रूप से पत्थर मार-मार कर मार डालो, और अल्लाह सर्वशक्तिमान, तत्वदर्शी है"; अबू बक्र अल-अंबारी ने उबय बिन का'ब (1) से इसका उल्लेख किया है। ज्ञानवान लोग इसे इस प्रकार समझते हैं कि अल्लाह तआला ने अल-अहज़ाब में से वह हिस्सा अपने पास उठा लिया जो हमारे पास मौजूद हिस्से से अधिक है, और यह कि रज़्म की आयत के शब्द उठा लिए गए। अहमद बिन अल-हैथम बिन खालिद ने हमें बताया, उन्होंने कहा: अबू उबैद अल-क़ासिम बिन सल्लम ने हमें बताया, उन्होंने कहा: इब्न अबी मरियम ने इब्न लहिया से, उन्होंने अबू अल-असवद से, उन्होंने उरवाह से, उन्होंने आयशा से रिवायत की कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ के समय में सूरा अल-अहज़ाब दो सौ आयतों के बराबर थी, लेकिन जब मुसहफ़ (कुरान) लिखा गया, तो वे इसमें से उतना ही पा सके जितना वह अब है (2)। अबू बक्र ने कहा: मोमिनों की माँ आयशा के इस कथन का अर्थ यह है: कि अल्लाह तआला ने सूरा अल-अहज़ाब में से वह हिस्सा अपने पास उठा लिया जो हमारे पास है उससे अधिक है। मैंने कहा: यह नसख़ (निरसन) के रूपों में से एक है, और इसके बारे में बात "अल-बक़रह" में पूरी तरह से पेश की जा चुकी है (3), और अल्लाह का शुक्र है। और ज़िर ने रिवायत की कि उबय बिन का'ब ने मुझसे कहा: तुम सूरा अल-अहज़ाब की कितनी आयतें गिनते हो? मैंने कहा: तीन...

---

(1) यह इब्न अल-अंबारी के पास "अल-मसाहिफ़" में है जैसा कि अल-सुयूती ने "अल-दुर अल-मंसूर" 5/179 में उल्लेख किया है, और अबू उबैद ने "फ़ज़ाइल अल-क़ुरान" पृ. 190-191 में भी इसे उद्धृत किया है, और अब्दुल्लाह बिन अहमद ने "अल-मुसनद" (21207) के अपने परिवर्धन में, और अल-नसाई ने "अल-कुबरा" (7112) में, और इसके शब्द पूरे विस्तार से आगे आएंगे। (2) यह इब्न अल-अंबारी के पास है जैसा कि अल-सुयूती ने "अल-दुर अल-मंसूर" 5/180 में उल्लेख किया है, और अबू उबैद ने भी "फ़ज़ाइल अल-क़ुरान" पृ. 190 में इसे उद्धृत किया है, और दोनों में है: "जब उस्मान ने मुसहफ़ लिखे, तो वे उसमें से नहीं पा सके.. आदि।" और कहने वाले: "अहमद बिन अल-हैथम ने

हमें बताया..." इब्न अल-अंबारी हैं। अल-बाक़िल्लानी ने "अल-इन्तिसार" 1/394 में इन रिवायतों को खारिज कर दिया है, और हमने 2/202 में उनकी बात उद्धृत की है। (3) 2/300।

سورہ الاحزاب

سب کے نزدیک یہ مدنی ہے، یہ منافقین اور ان کی جانب سے رسول اللہ ﷺ کو دی جانے والی اذیتوں، اور آپ ﷺ پر اور آپ کے نکاحوں وغیرہ پر ان کے طعن و تشنیع کے بارے میں نازل ہوئی، اور یہ تہتر آیات پر مشتمل ہے۔ اور یہ سورہ (طوالت میں) سورہ بقرہ کے برابر ہوا کرتی تھی۔ اور اس میں رجم کی آیت تھی: "بوڑھا مرد اور بوڑھی عورت جب زنا کریں تو انہیں اللہ کی طرف سے عبرتناک سزا کے طور پر لازماً سنگسار کر دو، اور اللہ غالب اور حکمت والا ہے"؛ اسے ابوبکر الانباری نے ابی بن کعب (1) سے روایت کیا ہے۔ اہل علم اسے اس پر محمول کرتے ہیں کہ اللہ تعالیٰ نے سورہ الاحزاب کا وہ حصہ اپنے پاس اٹھا لیا جو ہمارے ہاتھوں میں موجود حصے سے زائد ہے، اور یہ کہ رجم کی آیت کے الفاظ اٹھا لیے گئے۔ اور ہمیں احمد بن الہیثم بن خالد نے حدیث بیان کی، انہوں نے کہا: ہمیں ابو عبید القاسم بن سلام نے حدیث بیان کی، انہوں نے کہا: ہمیں ابن ابی مریم نے ابن لہیعہ سے، انہوں نے ابو الاسود سے، انہوں نے عروہ سے، انہوں نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کی کہ انہوں نے فرمایا: رسول اللہ ﷺ کے عہد مبارک میں سورہ الاحزاب دو سو آیات کے برابر پڑھی جاتی تھی، لیکن جب مصحف لکھا گیا تو اس میں سے صرف اتنی ہی مل سکیں جتنی اب موجود ہیں (2)۔ ابوبکر نے کہا: ام المومنین حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کے اس قول کا مطلب یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ نے سورہ الاحزاب میں سے وہ حصہ اپنے پاس اٹھا لیا جو ہمارے پاس موجود ہے اس سے زیادہ تھا۔ میں نے کہا: یہ منسوخ ہونے (نسخ) کی ایک صورت ہے، اور "البقرہ" میں اس پر مفصل گفتگو گزر چکی ہے (3)، والحمد للہ۔ اور زر نے روایت کی کہ ابی بن کعب نے مجھ سے کہا: تم سورہ الاحزاب کی کتنی آیات شمار کرتے ہو؟ میں نے کہا: تین...

(1) یہ ابن الانباری کی کتاب "المصاحف" میں ہے جیسا کہ سیوطی نے "الدر المنثور" 179/5 میں ذکر کیا ہے، اور اسے ابو عبید نے "فضائل القرآن" ص 190-191 میں، اور عبداللہ بن احمد نے "المسند" پر اپنے زوائد (21207) میں، اور نسائی نے "الکبری" (7112) میں بھی روایت کیا ہے، اور اس کے مکمل الفاظ آگے آئیں گے۔ (2) یہ ابن الانباری کے پاس ہے جیسا کہ سیوطی نے "الدر المنثور" 180/5 میں ذکر کیا ہے، اور اسے ابو عبید نے بھی "فضائل القرآن" ص 190 میں روایت کیا ہے، اور ان دونوں میں ہے: "پس جب عثمان نے مصاحف لکھوائے تو وہ اس میں سے نہ پا سکے... الخ"۔ اور کہنے والے: "ہمیں احمد بن الہیثم نے حدیث بیان کی..." ابن الانباری ہیں۔ الباقلانی نے ان روایات کو "الانتصار" 394/1 میں رد کر دیا ہے، اور ہم نے ان کا کلام 202/2 میں نقل کیا ہے۔ (3) 300/2۔

Page 49 Surah Al-Ahzab: Verse 1

...and seventy verses. He said: By Him whom Ubayy bin Ka'b swears by, it used to be equal to Surah Al-Baqarah or even longer, and we used to read the verse of stoning in it: "The old man and the old woman, if they commit adultery, stone them both as an exemplary punishment from Allah, and Allah is Almighty, All-Wise"(1). Ubayy meant that this was among what was abrogated from the Quran. As for what is narrated that this addition was in a leaf in the house of Aisha and a domestic animal ate it; that is a fabrication of the heretics and the Rawafid(2).

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful Allah Almighty's saying: {O Prophet, fear Allah and do not obey the disbelievers and the hypocrites. Indeed, Allah is ever Knowing and Wise (1)}

Allah Almighty's saying: {O Prophet, fear Allah}: 'Ayyu' (in Ya-ayyuha) is given a dammah because it is a singular vocative, and the 'ha' of warning is necessary for it. 'An-Nabiyyu' (The Prophet) is an attribute (na't) for 'ayyu' according to the grammarians, except for Al-Akhfash, who says: it is a relative clause (silah) for 'ayyu'(3). Makki said: A singular noun is not known in Arabic speech to be a relative clause for anything(4). An-Nahhas said: This is an error according to most grammarians because the relative clause must be a sentence. The justification for what he said is that since it was a necessary attribute, it was called a relative clause. Likewise, the Kufans call the attribute of an indefinite noun a relative clause for it(5).

Its being in the accusative case (nasb) based on the position is not permissible according to most grammarians. Al-Mazini allowed it, making it like saying: "O Zayd the elegant" (Ya Zaydu az-zarifa), with 'az-zarifa' in the accusative based on the position of Zayd. Makki(6) said: This is an attribute...

Footnotes: (1) The citation for the hadith of Ubayy preceded earlier, and see Fath al-Bari 12/143. (2) Al-Kashshaf by al-Zamakhshari 3/248. Ibn Hajar said in Takhrīj Ahādīth al-Kashshāf, p. 132: Rather, its narrator is trustworthy and not accused... the author (meaning al-Zamakhshari) understood that the confirmation of this addition entails what the Rawafid claim: that things have been lost from the Quran. This is not necessarily true; rather, this is among what its recitation was abrogated while its ruling remained, and the domestic animal eating it happened after the abrogation. End quote. See Ta’wil Mukhtalif al-Hadith, p. 210. The report is recorded by Ibn Majah (1944). (3) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/301. (4) Mushkil I'rab al-Quran 2/572, and the

editor changed the word: "to something" to "to 'ayyu'". (5) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/301. (6) In Mushkil I'rab al-Quran 2/572, and what precedes it is from it.

पृष्ठ ४९ सूरा अल-अहज़ाब: आयत १

...और सत्तर आयतें। उन्होंने कहा: उसकी कसम जिसकी उबय बिन काब कसम खाते हैं, वह सूरा अल-बक़रह के बराबर या उससे भी लंबी होती थी, और हमने उसमें रज्म (पत्थर मार-मार कर मार डालना) की आयत पढ़ी थी: "बूढ़ा पुरुष और बूढ़ी स्त्री, यदि वे व्यभिचार करें, तो उन दोनों को अल्लाह की ओर से शिक्षाप्रद दंड के रूप में पत्थर मार-मार कर मार डालो, और अल्लाह सर्वशक्तिमान, अत्यंत ज्ञानी है"(१)। उबय का मतलब था कि यह उन बातों में से था जो कुरान से निरस्त (मन्सूख) कर दी गई थीं। जहाँ तक उस बात का सवाल है कि वह अंश आयशा के घर में एक कागज़ पर था जिसे एक पालतू जानवर खा गया; तो यह नास्तिकों और रवाफिदों की गढ़ी हुई बात है(२)।

अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और कृपाशील है अल्लाह तआला का कथन: {हे नबी, अल्लाह से डरो और काफिरों और मुनाफिकीन (पाखंडियों) की बात न मानो। वास्तव में, अल्लाह सर्वज्ञ, तत्वदर्शी है। (१)}

अल्लाह तआला का कथन: {हे नबी, अल्लाह से डरो}: 'अय्यु' (या-अय्युहा में) पर दम्मा (पेश) है क्योंकि यह एकवचन संबोधन है, और इसके साथ 'हा' (चेतावनी का) अनिवार्य है। वैयाकरणों के अनुसार 'नबी' शब्द 'अय्यु' का विशेषण (नत) है, सिवाय अल-अख़फश के, जो कहते हैं कि यह 'अय्यु' के लिए सिला (जोड़) है(३)। मक्की ने कहा: अरबी भाषा में कोई एकवचन संज्ञा किसी चीज़ के लिए सिला नहीं जानी जाती(४)। अल-नहहास ने कहा: अधिकांश वैयाकरणों के अनुसार यह एक त्रुटि है; क्योंकि सिला केवल एक वाक्य हो सकता है। उनके कथन का औचित्य यह है कि चूँकि यह एक अनिवार्य विशेषण था, इसलिए इसे सिला कहा गया। इसी तरह, कूफा के वैयाकरण अनिश्चित संज्ञा के विशेषण को उसका सिला कहते हैं(५)।

अधिकांश वैयाकरणों के अनुसार स्थान के आधार पर इसे नसब (अव्यय रूप) में रखना अनुमेय नहीं है। अल-माज़िनी ने इसे अनुमति दी है, इसे आपके इस कथन के समान बनाया है: "हे ज़ैद सुंदर" (या ज़ैदु अज़-ज़रीफ़ा), ज़ैद के स्थान के आधार पर 'अज़-ज़रीफ़ा' को नसब में रखकर; मक्की(६): और यह विशेषण है...

पादलेख (फुटनोट्स): (१) उबय की हदीस का स्रोत पहले दिया जा चुका है, देखें फतह अल-बारी १२/१४३। (२) अल-ज़मखशरी की अल-कश्शाफ ३/२४८। इब्न हजर ने 'तख़रीज अहादीस अल-

कश्शाफ' पृष्ठ १३२ में कहा है: बल्कि इसका वर्णनकर्ता भरोसेमंद है और उस पर कोई आरोप नहीं है... लेखक (अर्थात अल-ज़मखशरी) ने समझा कि इस वृद्धि की पुष्टि से वह बात साबित होती है जिसका रवाफिद दावा करते हैं: कि कुरान से कुछ चीज़ें कम हो गई हैं, जबकि यह आवश्यक नहीं है, बल्कि यह उनमें से है जिसकी तिलावत (पाठ) निरस्त कर दी गई थी जबकि उसका हुक्म (आदेश) बाकी रहा, और पालतू जानवर का उसे खाना निरस्तीकरण के बाद हुआ था। समाप्त। देखें ताविल मुख्तलिफ अल-हदीस पृष्ठ २१०। यह हदीस इब्न माजा (१९४४) द्वारा वर्णित है। (३) अल-नहहास की इराब अल-कुरान ३/३०१। (४) मुश्किल इराब अल-कुरान २/५७२, और संपादक ने "किसी चीज़ के लिए" शब्द को बदलकर "अय्यु के लिए" कर दिया है। (५) अल-नहहास की इराब अल-कुरान ३/३०१। (६) मुश्किल इराब अल-कुरान २/५७२ में, और इससे पहले का हिस्सा उसी से है।

صفحہ ٤٩ سورۃ الاحزاب: آیت ١

اور ستر آیات۔ انہوں نے کہا: پس اس کی قسم جس کی ابی بن کعب قسم کھاتے ہیں، وہ سورۃ البقرہ کے برابر یا اس سے طویل ہوتی تھی، اور ہم نے اس میں رجم (سنگسار کرنے) کی آیت پڑھی تھی: «بوڑھا مرد اور بوڑھی عورت جب وہ زنا کریں تو ان دونوں کو اللہ کی طرف سے عبرتناک سزا کے طور پر سنگسار کر دو، اور اللہ غالب اور حکمت والا ہے»(١)۔ ابی کی مراد یہ تھی کہ یہ قرآن سے منسوخ ہونے والی باتوں میں سے تھا۔ رہی یہ بات جو حکایت کی جاتی ہے کہ وہ اضافہ حضرت عائشہ کے گھر میں ایک صحیفے (کاغذ) میں تھا جسے گھریلو جانور نے کھا لیا؛ تو یہ ملحدوں اور رافضیوں کی گھڑی ہوئی باتیں ہیں(٢)۔

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يَأَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ وَلَا تُطِعِ الْكَفِرِينَ وَالْمُنَفِقِينَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا ١﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يَأَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ﴾: «أيّ» پر ضمہ دیا گیا کیونکہ یہ نداء مفرد ہے، اور 'ہا' تنبیہ اس کے لیے لازم ہے۔ اور نحویوں کے نزدیک «النبيّ»، «أيّ» کی صفت (نعت) ہے، سوائے اخفش کے، وہ کہتے ہیں کہ یہ «أيّ» کا صلہ ہے(٣)۔ مکی: عربوں کے کلام میں کوئی اسم مفرد کسی چیز کا صلہ ہونا نہیں جانا جاتا(٤)۔ النحاس: اور یہ اکثر نحویوں کے نزدیک غلط ہے؛ کیونکہ صلہ صرف جملہ ہوتا ہے۔ ان کے قول کی تاویل یہ ہے کہ چونکہ یہ نعتِ لازم تھی اس لیے اسے صلہ کہہ دیا گیا، اور اسی طرح کوفی حضرات نکرہ کی نعت کو اس کا صلہ کہتے ہیں(٥)۔

اور اکثر نحویوں کے نزدیک اسے مقام (محل) پر نصب دینا جائز نہیں ہے۔ اور مازنی نے اسے جائز قرار دیا ہے، اسے آپ کے اس قول کی طرح قرار دیا: یا زید الظریف، «الظریف» کو زید کے محل پر نصب دے کر؛ مکی(٦): اور یہ نعت...

حواشی: (۱) ابی کی حدیث کی تخریج پہلے گزر چکی ہے، ملاحظہ ہو فتح الباری ۱۴۳/۱۲۔ (۲) الکشاف از زمخشری ۲۴۸/۳۔ اور ابن حجر نے تخریج احادیث الکشاف ص ۱۳۲ میں کہا: بلکہ اس کا راوی ثقہ ہے، غیر متہم ہے... اور مصنف (یعنی زمخشری) نے یہ سمجھا کہ اس اضافے کا ثبوت اس بات کا متقاضی ہے جس کا رافضی دعویٰ کرتے ہیں: کہ قرآن سے کچھ چیزیں چلی گئی ہیں، حالانکہ یہ لازم نہیں ہے، بلکہ یہ ان میں سے ہے جس کی تلاوت منسوخ ہوگئی اور اس کا حکم باقی رہا، اور گھریلو جانور کا اسے کھانا نسخ کے بعد واقع ہوا تھا۔ انتہیٰ۔ اور ملاحظہ ہو تاویل مختلف الحدیث ص ۲۱۰۔ اور یہ روایت ابن ماجہ (۱۹۴۴) نے تخریج کی ہے۔ (۳) اعراب القرآن از نحاس ۳۰۱/۳۔ (٤) مشکل اعراب القرآن ۲/ ۵۷۲، اور اس کے محقق نے لفظ: "لشیء" کو بدل کر "لأيّ" کر دیا ہے۔ (٥) اعراب القرآن از نحاس ۳۰۱/۳۔ (٦) مشکل اعراب القرآن ۲/ ۵۷۲ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ اسی سے ہے۔

50

Surah Al-Ahzab: Verse 1

...can be dispensed with, while the attribute of "ayyu" cannot be dispensed with, so it is not appropriate to put it in the accusative case (nasb) according to the position. Also, the attribute of "ayyu" is the one being addressed in meaning, so its accusative case is not appropriate.

It was narrated that when the Messenger of Allah (peace be upon him) migrated to Medina, he loved for the Jews to embrace Islam: Qurayzah, An-Nadir, and Banu Qaynuqa'. Some of them followed him out of hypocrisy, and he was gentle with them and honored their young and old. If any of them did something ugly, he would overlook it, and he used to listen to them. So [the verse] was revealed (1).

It was said: It was revealed – as mentioned by Al-Wahidi, Al-Qushayri, Al-Thalabi, Al-Mawardi, and others – concerning Abu Sufyan bin Harb, Ikrimah bin Abu Jahl, and Abu al-A'war 'Amr (2) bin Sufyan. They stayed in Medina with Abdullah bin Ubayy ibn Salul – the leader of the hypocrites – after Uhud. The Prophet (peace be upon him) had given them safety so they could talk to him. Abdullah bin Sa'd bin Abi Sarh and Tu'mah bin Ubayriq stood with them, and they said to the Prophet (peace be upon him) while Umar ibn al-Khattab was with him: "Stop mentioning our goddesses Al-Lat, Al-'Uzza, and Manat, and say that they have intercession and protection for those who worship them, and we will leave you and your Lord." What they said distressed the Prophet (peace be upon him). Umar said: "O Messenger of Allah, give me permission to kill them." The Prophet (peace be upon him) said: "I have given them safety." Umar said: "Get out under Allah's curse and wrath." So the Prophet (peace be upon him) ordered them to be taken out of Medina, then the verse (3) was revealed: {O Prophet, fear Allah} meaning: fear Allah {and do not obey the disbelievers} from the people of Mecca, meaning Abu Sufyan, Abu al-A'war, and Ikrimah {and the hypocrites} from the people of Medina, meaning Abdullah bin Ubayy, Tu'mah, and Abdullah bin Sa'd bin Abi Sarh regarding what you were forbidden from, and do not incline towards them {Indeed, Allah is Knowing} of their disbelief {and Wise} in what He does with them.

Al-Zamakhshari (4): And it was narrated that Abu Sufyan bin Harb, Ikrimah bin Abu Jahl, and Abu al-A'war...

(1) Al-Kashshaf 3/248. Al-Hafiz said in Takhrij Ahadith al-Kashshaf p. 132: I did not find it. (2) In the copies: 'Umar, and what is established is the correct one. See Al-Isaba 7/114. (3) Asbab al-Nuzul by Al-Wahidi p. 368, Tafsir al-Baghawi 3/505, and similarly in Ma'ani al-Quran by Al-Farra 2/334, Al-Nukat wa al-'Uyun 4/366, and Al-Kashshaf 3/248. Al-Hafiz said in Takhrij Ahadith al-Kashshaf p. 132: This is how Al-Thalabi and Al-Wahidi mentioned it without a chain of narration. End. And the author will mention it from Al-Zamakhshari. (4) In Al-Kashshaf 3/248.

50

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 1

...छोड़ा जा सकता है, जबकि "अय्यु" (أَيٌّ) का विशेषण छोड़ा नहीं जा सकता, इसलिए स्थिति के अनुसार इसे कर्म कारक (नस्ब) में रखना उचित नहीं है। इसके अलावा, "अय्यु" का विशेषण अर्थ में संबोधित है, इसलिए उसका कर्म कारक उचित नहीं है।

यह रिवायत है कि जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) मदीना हिजरत कर गए, तो वे चाहते थे कि यहूदी इस्लाम स्वीकार कर लें: कुरैज़ा, अन-नदीर और बनू कैनुक़ा। उनमें से कुछ लोगों ने पाखंड (मुनाफ़िक़त) के कारण उनका अनुसरण किया, और वे उनके प्रति नरम थे और उनके छोटों और बड़ों का सम्मान करते थे। यदि उनमें से कोई कोई बुरा काम करता, तो वे उसे नज़रअंदाज़ कर देते थे, और वे उनकी बातें सुना करते थे। तब यह (आयत) नाज़िल हुई (1)।

कहा गया है कि: यह आयत – जैसा कि अल-वाहिदी, अल-कुशायरी, अल-थलाबी, अल-मावर्दी और अन्य लोगों ने उल्लेख किया है – अबू सुफ़यान बिन हर्ब, इकरामा बिन अबी जहल और अबू अल-अव़र अम्र (2) बिन सुफ़यान के बारे में नाज़िल हुई। वे उहुद के बाद मदीना में मुनाफ़िक़ों के सरदार अब्दुल्ला बिन उबई इब्न सलूल के पास आए थे। पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने उन्हें अमान (सुरक्षा) दी थी ताकि वे उनसे बात कर सकें। अब्दुल्ला बिन साद बिन अबी सरह और तुअ़मा बिन उबैरिक़ उनके साथ खड़े हुए, और उन्होंने पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से कहा, जबकि उमर इब्न अल-खत्ताब उनके साथ थे: "हमारी देवियों अल-लात, अल-उज़्ज़ा और मनात का ज़िक्र छोड़ दें, और कहें कि जो उनकी पूजा करते हैं उनके लिए उनकी शिफ़ाअत (सिफारिश) और सुरक्षा है, और हम आपको और आपके रब को छोड़ देंगे।" उनकी बातों से पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को बहुत दुख हुआ। उमर ने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, मुझे उन्हें मारने की अनुमति दें।" पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "मैंने उन्हें अमान दी है।" उमर ने कहा: "अल्लाह की लानत और गुस्से के साथ बाहर निकल जाओ।" फिर पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने उन्हें मदीना से बाहर निकालने का आदेश दिया, तब यह आयत (3) नाज़िल हुई: {हे नबी, अल्लाह से डरें} यानी: अल्लाह का डर रखें {और काफ़िरों की बात न मानें} जो मक्का के लोग हैं, यानी अबू सुफ़यान, अबू अल-अव़र और इकरामा {और मुनाफ़िक़ों की} जो मदीना के लोग हैं, यानी अब्दुल्ला बिन उबई, तुअ़मा और अब्दुल्ला बिन साद बिन अबी सरह उस बारे में जिससे आपको मना किया गया है, और

उनकी ओर न झुकें{निश्चित रूप से अल्लाह जानने वाला है} उनके कुफ़्र को {और हिकमत वाला है} जो वह उनके साथ करता है।

अल-ज़मख्शरी (4): और यह रिवायत है कि अबू सुफ़यान बिन हर्ब, इकरामा बिन अबी जहल और अबू अल-अव़र...

---

(1) अल-कशाफ़ 3/248। अल-हाफ़िज़ ने तख़रीज अहादीस अल-कशाफ़ पृ. 132 में कहा: मुझे यह नहीं मिला। (2) प्रतियों में: उमर, और जो स्थापित है वह सही है। अल-इसाबा 7/114 देखें। (3) अल-वाहिदी द्वारा असबाब अल-नुज़ूल पृ. 368, तफ़सीर अल-बग़वी 3/505, और अल-फ़र्रा द्वारा मा'आनी अल-कुरान 2/334, अल-नुक़त वा अल-उयून 4/366, और अल-कशाफ़ 3/248 में इसी तरह। अल-हाफ़िज़ ने तख़रीज अहादीस अल-कशाफ़ पृ. 132 में कहा: इस तरह अल-थलाबी और अल-वाहिदी ने इसे बिना किसी सनद (श्रृंखला) के उल्लेख किया है। समाप्त। और लेखक अल-ज़मख्शरी के हवाले से इसका उल्लेख करेंगे। (4) अल-कशाफ़ 3/248 में।

50

سورہ الاحزاب: آیت 1

...اس سے مستغنی ہوا جا سکتا ہے، جبکہ "ایُّ" کی صفت سے مستغنی نہیں ہوا جا سکتا، اس لیے محل (پوزیشن) کے اعتبار سے اسے نصب دینا درست نہیں ہے۔ نیز، "ایُّ" کی صفت ہی معنی کے لحاظ سے منادیٰ (جسے پکارا جائے) ہے، اس لیے اس کا نصب درست نہیں ہے۔

مروی ہے کہ جب رسول اللہ ﷺ نے مدینہ ہجرت کی اور آپ ﷺ یہودیوں: قریظہ، نضیر اور بنو قینقاع کے اسلام لانے کو پسند فرماتے تھے، اور ان میں سے کچھ لوگ نفاق کے ساتھ آپ کے پیچھے ہو لیے تھے، تو آپ ﷺ ان کے ساتھ نرمی کا معاملہ فرماتے تھے، اور ان کے چھوٹے اور بڑے کی عزت کرتے تھے، اور اگر ان میں سے کوئی برا کام ہوتا تو اس سے درگزر فرماتے تھے، اور ان کی باتیں سنتے تھے، تو یہ آیت (1) نازل ہوئی۔

اور کہا گیا ہے کہ: یہ آیت - جیسا کہ واحدی، قشیری، ثعلبی، ماوردی اور دیگر نے ذکر کیا ہے - ابو سفیان بن حرب، عکرمہ بن ابی جہل، اور ابو الاعور عمرو (2) بن سفیان کے بارے میں نازل ہوئی۔ یہ لوگ احد کے بعد مدینہ میں منافقوں کے سردار عبد اللہ بن ابی بن سلول کے پاس ٹھہرے تھے۔ نبی ﷺ نے انہیں امان دے دی تھی تاکہ وہ آپ سے بات کر سکیں، تو ان کے ساتھ عبد اللہ بن سعد بن ابی سرح اور طعمہ بن ابیرق کھڑے ہو گئے، اور انہوں نے نبی ﷺ سے کہا جبکہ عمر بن خطاب آپ کے پاس تھے: "ہمارے معبودوں لات، عزیٰ اور منات کا ذکر ترک کر دیں، اور کہیں کہ جو ان کی عبادت کرتا ہے اس کے لیے ان کی شفاعت اور تحفظ ہے، اور ہم آپ کو اور آپ کے رب کو چھوڑ دیں گے۔" ان کی باتوں سے نبی ﷺ کو بہت رنج ہوا۔ عمرؓ نے کہا: "یا رسول اللہ،

مجھے ان کے قتل کی اجازت دیں۔" نبی ﷺ نے فرمایا: "میں نے انہیں امان دے دی ہے۔" عمرؓ نے کہا: "اللہ کی لعنت اور غضب کے ساتھ نکل جاؤ۔" پھر نبی ﷺ نے انہیں مدینہ سے باہر نکالنے کا حکم دیا، تو یہ آیت (3) نازل ہوئی: ﴿يَأَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ﴾ یعنی: اللہ کا خوف رکھیں ﴿وَلَا تُطِعِ الْكَفِرِينَ﴾ جو مکہ کے لوگ ہیں، یعنی ابو سفیان، ابو الاعور اور عکرمہ ﴿وَالْمُنَفِقِينَ﴾ جو مدینہ کے لوگ ہیں، یعنی عبد اللہ بن ابی، طعمہ اور عبد اللہ بن سعد بن ابی سرح اس بارے میں جس سے آپ کو منع کیا گیا ہے، اور ان کی طرف مائل نہ ہوں ﴿إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا﴾ ان کے کفر کو ﴿حَكِيمًا﴾ اس میں جو ان کے ساتھ کرتا ہے۔

زمخشری (4): اور مروی ہے کہ ابو سفیان بن حرب اور عکرمہ بن ابی جہل اور ابو الاعور...

---

(1) الکشاف 248/3۔ حافظ نے تخریج احادیث الکشاف ص 132 میں کہا: مجھے یہ نہیں ملا۔ (2) نسخوں میں: عمر، اور جو ثابت ہے وہی درست ہے۔ دیکھیے الاصابہ 114/7۔ (3) اسباب النزول للواحدی ص 368، اور تفسیر البغوی 505/3، اور اسی طرح معانی القرآن للفراء 334/2، اور النکت والعیون 366/4، اور الکشاف 248/3۔ حافظ نے تخریج احادیث الکشاف ص 132 میں کہا: اس طرح ثعلبی اور واحدی نے اسے بغیر سند کے ذکر کیا ہے۔ اھ اور مصنف اسے زمخشری کے حوالے سے ذکر کریں گے۔ (4) الکشاف 248/3 میں۔

Surah Al-Ahzab: Verses 1 - 3 51

The Sulami tribe came to the Prophet ﷺ regarding the peace treaty that existed between him and them. Accompanied by Abdullah bin Ubayy, Mu’attib bin Qushayr, and Al-Jadd bin Qays, they said to the Messenger of Allah ﷺ: "Refrain from mentioning our gods." He mentioned the report in the sense of what preceded. And that the verse was revealed concerning the breaking of the covenant and the discarding of the truce. ﴿And do not obey the disbelievers﴾ from the people of Makkah ﴿and the hypocrites﴾ from the people of Madinah in what they requested of you. It is narrated that the people of Makkah invited the Messenger of Allah ﷺ to return from his religion and they would give him half of their wealth, and Shaybah bin Rabi'ah would marry his daughter to him. The hypocrites of Madinah frightened him that they would kill him if he did not return, so it was revealed (1). An-Nahhas (2): His saying ﴿Indeed, Allah is All-Knowing, All-Wise﴾ indicated that he was inclined towards them to call them to Islam, meaning: Had Allah, the Mighty and Sublime, known that your inclination towards them had a benefit, He would not have forbidden you from it; because He is Wise. Then it was said: The address is for him and his nation. Allah Almighty's saying: ﴿And follow that which is revealed to you from your Lord. Indeed, Allah is ever, of what you do, Aware. (2) And rely upon Allah; and sufficient is Allah as Disposer of affairs. (3)﴾. His saying: ﴿And follow that which is revealed to you from your Lord﴾ means the Qur'an. In it is a deterrent against following the customs of Jahiliyyah (Ignorance), and a command to strive against them and renounce them. In it is also a proof for abandoning the following of opinions when a text (from revelation) exists. The address is for him and his nation. ﴿Indeed, Allah is ever, of what you do, Aware﴾ The general reading is with the 'ta' of direct address (ta'maluna), which is the choice of Abu 'Ubayd and Abu Hatim. As-Sulami, Abu 'Amr, and Ibn Abi Ishaq read it as: "ya'maluna" with 'ya' for reporting (about third person), and similarly in His saying: ﴿of what you do, Seeing﴾ Al-Ahzab: 9.

(1) Al-Kashaf 3/248. Al-Suyuti mentioned it similarly in Al-Durr Al-Manthur 5/180 from the path of Juwaybir from Al-Dahhak from Ibn Abbas, and attributed it to Ibn Jarir, but we did not find it in his Tafsir. (2) In I'rab al-Qur'an 3/301. (3) Al-Sab'ah p. 518 and 519, and Al-Taysir p. 177 from Abu 'Amr.

सूरह अल-अहज़ाब: आयतें 1 - 3 51

सुलमी कबीला पैगंबर ﷺ के पास उस शांति संधि के सिलसिले में आया जो उनके और उनके बीच थी। उनके साथ अब्दुल्ला बिन उबैय, मुअत्तिब बिन क़ुशैर और अल-जद्द बिन क़ैस मौजूद थे। उन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ से कहा: "हमारे देवताओं का ज़िक्र करना छोड़ दें।" उन्होंने पूर्ववर्ती अर्थ में वृत्तांत का उल्लेख किया। और यह कि यह आयत संधि तोड़ने और सुलह को त्यागने के बारे में अवतरित हुई। ﴿और काफ़िरों की बात न मानें﴾ मक्का वालों में से ﴿और मुनाफ़िक़ों की﴾ मदीना वालों में से, उस चीज़ में जो उन्होंने आपसे माँगी। यह वर्णित है कि मक्का के लोगों ने अल्लाह के रसूल ﷺ को अपने धर्म से वापस लौटने के लिए आमंत्रित किया और वे उन्हें अपनी आधी संपत्ति देने को तैयार थे, और शयबा बिन रबीआ अपनी बेटी का विवाह उनसे कर देता। मदीना के मुनाफ़िक़ों ने उन्हें डराया कि यदि वे वापस नहीं लौटे तो वे उन्हें मार देंगे, इसलिए यह आयत उतरी (1)। अन-नह्हास (2): उनके इस कथन ने कि ﴿निस्संदेह अल्लाह सर्वज्ञ, तत्वदर्शी है﴾ संकेत दिया कि वे उन्हें इस्लाम की ओर बुलाने के लिए उनकी ओर झुक रहे थे, अर्थात: यदि अल्लाह अज़्ज़ व जल जानते कि उनकी ओर आपका झुकाव लाभदायक होता, तो वह आपको इससे न रोकता; क्योंकि वह हकीम (तत्वदर्शी) है। फिर कहा गया: संबोधन उनके और उनके समुदाय के लिए है। अल्लाह तआला का कथन: ﴿और उसका अनुसरण करें जो आपके रब की ओर से आपकी ओर वह्य (प्रकाशना) की गई है। निस्संदेह अल्लाह उससे, जो तुम करते हो, पूरी तरह ख़बरदार है। (2) और अल्लाह पर भरोसा रखें; और कार्यसाधक के रूप में अल्लाह पर्याप्त है। (3)﴾। उनका कथन: ﴿और उसका अनुसरण करें जो आपके रब की ओर से आपकी ओर वह्य की गई है﴾ का अर्थ है कुरान। इसमें जाहिलियत (अज्ञानता) की रस्मों का पालन करने से रोकना है, और उनके विरुद्ध संघर्ष करने और उन्हें त्यागने का आदेश है। इसमें पाठ (वही) की उपस्थिति में अपनी राय का पालन छोड़ने का प्रमाण भी है। संबोधन उनके और उनके समुदाय के लिए है। ﴿निस्संदेह अल्लाह उससे, जो तुम करते हो (तामलून), पूरी तरह ख़बरदार है﴾ सामान्य पाठ 'ता' (संबोधन) के साथ है, जो अबू उबैद और अबू हातिम की पसंद है। अस-सुलमी, अबू अम्र और इब्न अबी इशाक ने इसे 'या' (परोक्ष) के साथ "यामलून" (वे जो करते हैं) पढ़ा है, और इसी तरह उनके इस कथन में भी: ﴿उससे, जो तुम करते हो, देखने वाला है﴾ [अल-अहज़ाब: 9] (3)।

(1) अल-कशाफ 3/248। अल-सुयुती ने इसे अल-दुर्र अल-मंसूर 5/180 में जुवैबिर के माध्यम से अल-दह्हाक से इब्न अब्बास के हवाले से इसी तरह उल्लेख किया है, और इसे इब्न जरीर को

जिम्मेदार ठहराया है, लेकिन हमें उनके तफ़सीर में यह नहीं मिला। (2) इराब अल-कुरान 3/301 में। (3) अल-सबआ पृ. 518 और 519, और अल-तयसीर पृ. 177 अबू अम्र से।

سورہ الاحزاب: آیات ۱ - ۳ ۵۱

سلمی قبیلہ نبی اکرم ﷺ کے پاس اس صلح کے معاہدے کے سلسلے میں آیا جو ان کے اور آپ کے درمیان تھا۔ ان کے ساتھ عبداللہ بن ابی، معتب بن قشیر اور الجد بن قیس کھڑے ہوئے، تو انہوں نے رسول اللہ ﷺ سے کہا: ہمارے معبودوں کا ذکر کرنا چھوڑ دیں۔ اور انہوں نے ما قبل کے معنی میں خبر کا ذکر کیا۔ اور یہ کہ آیت عہد شکنی اور مصالحت کو ترک کرنے کے بارے میں نازل ہوئی۔ ﴿اور کافروں کی بات نہ مانیں﴾ مکہ والوں میں سے ﴿اور منافقوں کی﴾ مدینہ والوں میں سے، اس بارے میں جو انہوں نے آپ سے مطالبہ کیا۔ اور روایت ہے کہ اہل مکہ نے رسول اللہ ﷺ کو دعوت دی کہ وہ اپنے دین سے پھر جائیں اور وہ انہیں اپنے آدھے مال دے دیں گے، اور شیبہ بن ربیعہ اپنی بیٹی کا نکاح ان سے کر دے گا، اور مدینہ کے منافقوں نے انہیں ڈرایا کہ اگر وہ واپس نہ آئے تو وہ انہیں قتل کر دیں گے، تو یہ نازل ہوئی (۱)۔ النحاس (۲): اور اللہ کے اس قول نے ﴿بیشک اللہ سب کچھ جاننے والا، حکمت والا ہے﴾ اس بات پر دلالت کی کہ وہ ان کو اسلام کی طرف بلانے کے لیے ان کی طرف مائل ہو رہے تھے، یعنی: اگر اللہ عزوجل جانتا کہ ان کی طرف آپ کا میلان نفع بخش ہے تو وہ آپ کو اس سے نہ روکتا؛ کیونکہ وہ حکمت والا ہے۔ پھر کہا گیا: خطاب ان کے لیے اور ان کی امت کے لیے ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور اس کی پیروی کریں جو آپ کے رب کی طرف سے آپ کی طرف وحی کی جاتی ہے، بیشک اللہ اس سے جو تم کرتے ہو باخبر ہے۔ (۲) اور اللہ پر توکل کریں، اور اللہ کارساز کے طور پر کافی ہے۔ (۳)﴾۔ ارشاد باری تعالیٰ: ﴿اور اس کی پیروی کریں جو آپ کے رب کی طرف سے آپ کی طرف وحی کی جاتی ہے﴾ یعنی قرآن۔ اس میں جاہلیت کی رسومات کی پیروی سے ممانعت ہے، اور ان سے جہاد اور ان کو چھوڑ دینے کا حکم ہے، اور اس میں نص (وحی) کی موجودگی میں آراء کی پیروی ترک کرنے کی دلیل ہے۔ خطاب

ان کے لیے اور ان کی امت کے لیے ہے۔ ﴿بیشک اللہ اس سے جو تم کرتے ہو باخبر ہے﴾ عام قرأت تاء خطاب کے ساتھ ہے (تعملون)، اور یہی ابو عبید اور ابو حاتم کا انتخاب ہے۔ اور السلمی، ابو عمرو اور ابن ابی اسحاق نے خبر کے طور پر یاء کے ساتھ "یعملون" (وہ جو کرتے ہیں) پڑھا ہے، اور اسی طرح اللہ کے اس قول میں بھی: ﴿جو تم کرتے ہو اسے دیکھنے والا ہے﴾ الاحزاب: ۹۔

(۱) الکشاف ۳/ ۲۴۸۔ اور اسے سیوطی نے الدر المنثور ۵/ ۱۸۰ میں جویبر کے واسطے سے ضحاک سے ابن عباس سے اسی طرح ذکر کیا ہے، اور اسے ابن جریر کی طرف منسوب کیا ہے، لیکن ہمیں ان کی تفسیر میں یہ نہیں ملا۔ (۲) اعراب القرآن ۳/ ۳۰۱ میں۔ (۳) السبعہ ص ۵۱۸ اور ۵۱۹، اور التیسیر ص ۱۷۷ ابو عمرو سے۔

Surah Al-Ahzab: Verses 3 - 4 52 "And rely upon Allah" means: depend on Him in all your affairs, for He is the One who protects you(1), and whoever forsakes you will not harm you. "And sufficient is Allah as a Disposer of affairs": a Protector. A scholar from the people of Sham said: A delegation from Thaqif came to the Prophet ﷺ and requested that he allow them to enjoy Al-Lat for a year—which was the tyrant idol that Thaqif used to worship—and they said: "So that Quraysh may know our status with you." The Prophet ﷺ intended to do so, then it was revealed: "And rely upon Allah and sufficient is Allah as a Disposer of affairs," meaning: sufficient for you against what you fear from them(2). And "bi-Allah" (by Allah) is in the nominative position because it is the subject (fa'il). And "wakila" (Disposer of affairs) is in the accusative case as an explanatory term (bayan) or state (hal)(3). His words, the Almighty: "Allah has not made for any man two hearts in his interior. And He has not made your wives whom you declare unlawful your mothers. And He has not made your adopted sons your [true] sons. That is [merely] your saying by your mouths, but Allah says the truth, and He guides to the [right] way." (4) In this there are five issues: The first: Mujahid said: It was revealed regarding a man from Quraysh who was called "Dhu al-Qalbayn" (the one with two hearts) because of his shrewdness, and he used to say: "Indeed, I have two hearts in my interior; I reason with each of them better than Muhammad reasons." He said: And he was from Fihr(4). Al-Wahidi, Al-Qushayri, and others said: It was revealed regarding Jamil ibn Ma'mar al-Fihri, who was a man who memorized everything he heard. Quraysh said: "He didn't memorize(5) these things unless he has two hearts." And he used to say: "I have two hearts with which I reason better than Muhammad reasons." When the polytheists were defeated on the day of Badr, and Jamil ibn Ma'mar was with them, Abu Sufyan saw him in the caravan while he was carrying one of his sandals in his hand and the other on his foot,

(1) In (Za): benefits you. (2) We did not find it (the source). (3) Mushkil I'rab al-Qur'an 2/572. (4) Narrated by al-Tabari 19/8, and al-Tahawi in Sharh Mushkil al-Athar (3372). (5) In (Meem): he memorizes.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत ३ - ४ ५२ "और अल्लाह पर भरोसा रखो" का अर्थ है: अपने सभी मामलों में उसी पर निर्भर रहो, क्योंकि वही है जो तुम्हारी रक्षा करता है(१), और जो कोई तुम्हारा साथ छोड़ दे वह तुम्हें नुकसान नहीं पहुँचाएगा। "और कार्यसाधक के रूप में अल्लाह ही पर्याप्त है": एक रक्षक। शाम के लोगों में से एक विद्वान ने कहा: थक़ीफ़ का एक प्रतिनिधिमंडल नबी ﷺ के पास आया और उन्होंने अनुरोध किया कि वह उन्हें एक वर्ष तक अल-लात का आनंद लेने दें - जो वह मूर्ति थी जिसे थक़ीफ़ पूजा करते थे - और उन्होंने कहा: "ताकि कुरैश को तुम्हारे पास हमारी स्थिति का पता चले।" नबी ﷺ ने ऐसा करने का इरादा किया, तब यह आयत उतरी: "और अल्लाह पर भरोसा रखो और कार्यसाधक के रूप में अल्लाह ही पर्याप्त है," यानी: उनसे जो तुम्हें डर है, उसके लिए वह तुम्हारे लिए काफी है(२)। और "बि-अल्लाह" (अल्लाह के साथ) रफ़ा (nominative) के स्थान पर है क्योंकि यह फ़ाएल (कर्ता) है। और "वकीला" (कार्यसाधक) बयान (स्पष्टीकरण) या हाल (अवस्था) के रूप में नसब (accusative) में है(३)। अल्लाह तआला का फरमान है: "अल्लाह ने किसी भी आदमी के सीने में दो दिल नहीं रखे। और उसने तुम्हारी उन पत्नियों को जिन्हें तुम अपनी माताएँ कह देते हो (ज़िहार करते हो), तुम्हारी वास्तविक माताएँ नहीं बनाया। और न ही उसने तुम्हारे मुँह बोले बेटों को तुम्हारी वास्तविक बेटे बनाया है। यह तो तुम्हारे अपने मुँह की बातें हैं, लेकिन अल्लाह सत्य कहता है और वही सीधा रास्ता दिखाता है।" (४) इसमें पाँच मसले (मुद्दे) हैं: पहला: मुजाहिद ने कहा: यह कुरैश के एक व्यक्ति के बारे में उतरा जिसे उसकी चतुराई के कारण "ज़ुल-क़लबैन" (दो दिलों वाला) कहा जाता था, और वह कहा करता था: "मेरे सीने में दो दिल हैं; मैं उनमें से प्रत्येक के साथ मुहम्मद की बुद्धि से बेहतर सोचता हूँ।" उन्होंने कहा: और वह फ़िह्र कबीले से था(४)। अल-वाहिदी, अल-क़ुशैरी और अन्य ने कहा: यह जमील इब्न मा'मर अल-फ़िह्री के बारे में उतरा, जो सुनी हुई हर बात को याद रखने वाला व्यक्ति था। कुरैश ने कहा: "उसने ये बातें याद नहीं की हैं(५) जब तक कि उसके पास दो दिल न हों।" और वह कहा करता था: "मेरे पास दो दिल हैं जिनसे मैं मुहम्मद की बुद्धि से बेहतर सोचता हूँ।" जब बद्र के दिन मुशरिक हार गए और जमील इब्न मा'मर उनके साथ था, तो अबू सुफ़यान ने उसे कारवां में देखा जबकि उसने अपना एक जूता हाथ में और दूसरा पैर में पहन रखा था,

(१) (ज़ा) में: तुम्हें लाभ पहुँचाता है। (२) हमें यह (स्रोत) नहीं मिला। (३) मुशकिल ए'राब अल-क़ुरआन २/५७२। (४) अल-तबरी १९/८ द्वारा वर्णित, और अल-तहावी ने शरह मुशकिल अल-आसार (३३७२) में। (५) (मीम) में: वह याद करता है।

سورہ الاحزاب: آیات ۳ - ٤ ۵۲ ﴿وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ﴾ یعنی: اپنے تمام معاملات میں اسی پر بھروسہ کریں کیونکہ وہی ہے جو آپ کو بچاتا ہے(۱)، اور جو آپ کو چھوڑ دے وہ آپ کو نقصان نہیں پہنچا سکتا۔ ﴿وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلاً﴾: محافظ کے طور پر۔ اہل شام کے ایک بزرگ نے کہا: قبیلہ ثقیف کا ایک وفد نبی کریم ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوا، اور انہوں نے درخواست کی کہ آپ ﷺ انہیں ایک سال تک لات (بت) سے فائدہ اٹھانے دیں - اور یہ وہ بت تھا جس کی ثقیف عبادت کیا کرتے تھے - اور انہوں نے کہا: تاکہ قریش کو آپ کے نزدیک ہمارا مقام معلوم ہو جائے۔ پس نبی کریم ﷺ نے اس کا ارادہ فرمایا، تو یہ آیت نازل ہوئی: ﴿وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلاً﴾ یعنی: ان سے آپ کو جو خوف ہے اس کے لیے اللہ کافی ہے(۲)۔ اور «باللہ» رفع کے مقام پر ہے کیونکہ یہ فاعل ہے۔ اور «وکیلاً» بیان یا حال کی وجہ سے نصب میں ہے(۳)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿مَّا جَعَلَ اللَّهُ لِرَجُلٍ مِّن قَلْبَيْنِ فِي جَوْفِهِۦ ۚ وَمَا جَعَلَ أَزْوَٰجَكُمُ ٱلَّٰٓـِٔى تُظَٰهِرُونَ مِنْهُنَّ أُمَّهَٰتِكُمْ ۚ وَمَا جَعَلَ أَدْعِيَآءَكُمْ أَبْنَآءَكُمْ ۚ ذَٰلِكُمْ قَوْلُكُم بِأَفْوَٰهِكُمْ ۖ وَٱللَّهُ يَقُولُ ٱلْحَقَّ وَهُوَ يَهْدِى ٱلسَّبِيلَ ٤﴾ اس میں پانچ مسائل ہیں: پہلا مسئلہ: مجاہد نے کہا: یہ قریش کے ایک شخص کے بارے میں نازل ہوئی جسے اس کی ذہانت کی وجہ سے "ذوالقلبین" (دو دلوں والا) کہا جاتا تھا، اور وہ کہا کرتا تھا: میرے سینے میں دو دل ہیں، میں ان میں سے ہر ایک سے محمد (ﷺ) کی عقل سے بہتر سوچتا ہوں۔ انہوں نے کہا: اور وہ قبیلہ فہر سے تھا(۴)۔ واحدی، قشیری اور دیگر نے کہا: یہ جمیل بن معمر الفہری کے بارے میں نازل ہوئی، وہ سنی ہوئی بات کو بہت یاد رکھنے والا شخص تھا۔ قریش نے کہا: اس نے یہ چیزیں اس وقت تک یاد نہیں کیں(۵) جب تک کہ اس کے دو دل نہ ہوں۔ اور وہ کہتا تھا: میرے دو دل ہیں جن سے میں محمد (ﷺ) کی عقل سے بہتر عقل رکھتا ہوں۔ پس جب غزوہ بدر کے دن مشرکین کو شکست ہوئی اور جمیل بن معمر

ان کے ساتھ تھا، تو ابو سفیان نے اسے قافلے میں دیکھا کہ اس نے اپنا ایک جوتا ہاتھ میں پکڑا ہوا تھا اور دوسرا پاؤں میں پہنا ہوا تھا،

(١) (ظ) میں ہے: آپ کو فائدہ پہنچاتا ہے۔ (٢) ہمیں اس کا علم نہیں ہو سکا۔ (٣) مشکل إعراب القرآن ٢/ ٥٧٢۔ (٤) اسے طبری نے ٨/١٩ میں روایت کیا ہے، اور طحاوی نے شرح مشکل الآثار (٣٣٧٢) میں۔ (٥) (م) میں ہے: وہ یاد رکھتا ہے۔

Abu Sufyan said: "What is the condition of the people?" He replied: "They have been defeated." He asked: "Then why is one of your sandals in your hand and the other on your foot?" He said: "I did not realize except that they were both on my feet." On that day, they knew that if he had two hearts, he would not have forgotten his sandal in his hand (1).

Al-Suhayli said: Jamil ibn Mu'ammar al-Jumahi, who is the son of Mu'ammar ibn Habib ibn Wahb ibn Hudhafah ibn Jumah, and the name of Jumah is Taym, was called 'the one with two hearts.' So the verse was revealed concerning him. Regarding him, the poet said:

How can I stay in Medina after Jamil ibn Mu'ammar has fulfilled his desire there? (2)

I say: Thus they said: Jamil ibn Mu'ammar. Al-Zamakhshari said: Jamil ibn Asad al-Fihri (3).

Ibn Abbas said: The reason for it was that some of the hypocrites said: Indeed, Muhammad has two hearts; because sometimes he would be involved in something, then a thought about another thing would occur to him, then he would return to his original matter. So they said that about him, and Allah, the Mighty and Sublime, declared them liars (4).

It was also said: It was revealed concerning Abdullah ibn Khatal (5).

Al-Zuhri and Ibn Hayyan said: This was revealed as an analogy for Zaid ibn Harithah when the Prophet (PBUH) adopted him. The meaning is: just as a man cannot have two hearts, so too one child cannot belong to two men (6). He said...

---

(1) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 369-370, and Tafsir al-Baghawi 3/505-506. Mentioned by al-Mawardi in al-Nukat wa al-'Uyun 4/370-371 similarly and attributed it to al-Suddi. (2) Al-Ta'rif wa al-I'lam p. 135, and the verse is also mentioned by al-Mubarrad in al-Kamil 2/564, and Ibn Abd al-Barr in al-Tamhid 22/197, and al-Hafiz in al-Isabah 2/98. (3) Al-Kashshaf 3/249, and al-Hafiz gave a biography of him in al-Isabah 2/96, naming him: Jamil ibn Asid, and mentioned several opinions about his name then said: It is said that the one with two hearts is Jamil ibn Mu'ammar; as said by al-Suhayli, and the famous opinion is that he is someone else. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/367-368. Extracted similarly by Ahmad (2410), al-Tirmidhi (3199), al-Tabari 7/19, and al-Hakim 2/415. Al-Tirmidhi graded it Hasan, and al-Hakim graded it Sahih,

then al-Dhahabi followed him saying: Qabus is weak. End. And Qabus is the son of Abi Dhibyan, one of the narrators of the chain. (5) Mentioned by al-Zajjaj in Ma'ani al-Qur'an 4/213-214, and al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 5/319. (6) Extracted from al-Zuhri similarly by al-Tabari 9/19, and mentioned from Muqatil ibn Hayyan by al-Mawardi in al-Nukat wa al-'Uyun 4/371.

अबू सुफ़ियान ने पूछा: "लोगों का क्या हाल है?" उसने कहा: "वे हार गए हैं।" उसने पूछा: "फिर तुम्हारी एक जूती तुम्हारे हाथ में और दूसरी तुम्हारे पैर में क्यों है?" उसने कहा: "मुझे पता ही नहीं चला, सिवाय इसके कि वे दोनों मेरे पैरों में थे।" उस दिन उन्होंने जान लिया कि अगर उसके पास दो दिल होते, तो वह अपने हाथ में अपनी जूती नहीं भूलता (1)।

अल-सुहयली ने कहा: जमील बिन मुअम्मर अल-जुमही, जो मुअम्मर बिन हबीब बिन वहब बिन हुज़ाफ़ा बिन जुमह के बेटे हैं, और जुमह का नाम तैम है, उन्हें 'दो दिलों वाला' कहा जाता था। तो उनके बारे में यह आयत उतरी। उनके बारे में कवि कहता है:

जमील बिन मुअम्मर के वहां अपनी इच्छा पूरी करने के बाद मदीना में मेरा रुकना कैसा? (2)

मैंने कहा: उन्होंने ऐसा ही कहा: जमील बिन मुअम्मर। अल-ज़मखशरी ने कहा: जमील बिन असद अल-फिहरी (3)।

इब्न अब्बास ने कहा: इसका कारण यह था कि कुछ पाखंडियों ने कहा: मुहम्मद के दो दिल हैं; क्योंकि कभी-कभी वह किसी काम में होते, फिर उनके मन में किसी और चीज़ का विचार आता, फिर वह अपने मूल काम पर वापस लौट आते। तो उन्होंने उनके बारे में ऐसा कहा, और अल्लाह, जो बहुत शक्तिशाली और महान है, ने उन्हें झूठा ठहराया (4)।

कहा गया है कि यह अब्दुल्ला बिन खतल के बारे में उतरी थी (5)।

अल-ज़ुहरी और इब्न हयान ने कहा: यह ज़ैद बिन हारिसा के लिए एक मिसाल के रूप में उतरा जब पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने उन्हें गोद लिया था। मतलब यह है कि: जैसे एक आदमी के दो दिल नहीं हो सकते, वैसे ही एक बच्चा दो आदमियों का नहीं हो सकता (6)। उन्होंने कहा...

---

(1) असबाब अल-नुज़ुल अल-वाहिदी द्वारा पृ. 369-370, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/505-506। अल-मावर्दी द्वारा अल-नुकत व अल-उयून 4/370-371 में इसी तरह उल्लेख किया गया है और इसे अल-सुद्दी के नाम किया गया है। (2) अल-तारीफ़ व अल-इलाम पृ. 135, और इस शेर का उल्लेख अल-मुबर्रद द्वारा अल-कामिल 2/564 में, इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा अल-तमहीद 22/197 में, और अल-हाफ़िज़ द्वारा अल-इसाबा 2/98 में भी किया गया है। (3) अल-कशशाफ़ 3/249, और अल-हाफ़िज़ ने अल-इसाबा 2/96 में उनकी जीवनी दी है, जिसमें उनका नाम जमील बिन असीद बताया

है, और उनके नाम के बारे में कई विचार व्यक्त किए हैं, फिर कहा: यह कहा जाता है कि दो दिलों वाला जमील बिन मुअम्मर है; जैसा कि अल-सुहयली ने कहा, और प्रसिद्ध राय यह है कि वह कोई और है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/367-368। अहमद (2410), अल-तिर्मिज़ी (3199), अल-तबरी 7/19, और अल-हाकिम 2/415 द्वारा भी इसी तरह उल्लेख किया गया है। अल-तिर्मिज़ी ने इसे 'हसन' और अल-हाकिम ने 'सहीह' कहा है, फिर अल-ज़हबी ने उनकी बात का खंडन करते हुए कहा: क़ाबूस कमज़ोर है। अंत। और क़ाबूस इब्न अबी ज़िबयान का पुत्र है, जो शृंखला के वर्णनकर्ताओं में से एक है। (5) अल-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरान 4/213-214 में, और अल-नहहास द्वारा मानी अल-कुरान 5/319 में उल्लेख किया गया है। (6) अल-ज़ुहरी से इसी तरह अल-तबरी 9/19 द्वारा उद्धृत किया गया है, और मुक़ातिल बिन हयान से अल-मावर्दी द्वारा अल-नुकत व अल-उयून 4/371 में उल्लेख किया गया है।

ابو سفیان نے پوچھا: لوگوں کا کیا حال ہے؟ اس نے کہا: وہ شکست کھا گئے۔ اس نے کہا: پھر تمہاری ایک جوتی تمہارے ہاتھ میں اور دوسری تمہارے پاؤں میں کیوں ہے؟ اس نے کہا: مجھے پتہ ہی نہیں چلا سوائے اس کے کہ وہ دونوں میرے پاؤں میں تھیں؛ تب انہوں نے جان لیا کہ اگر اس کے دو دل ہوتے تو وہ اپنے ہاتھ میں اپنی جوتی نہ بھولتا (1)۔

السہیلی نے کہا: جمیل بن معمر الجُمحی، جو معمر بن حبیب بن وہب ابن حذافہ بن جمح کے بیٹے تھے، اور جمح کا نام تیم ہے، انہیں 'دو دلوں والا' کہا جاتا تھا، چنانچہ ان کے بارے میں یہ آیت نازل ہوئی۔ ان کے بارے میں شاعر کہتا ہے:

مدینہ میں میرا ٹھہرنا کیسا جب جمیل بن معمر نے وہاں سے اپنی حاجت پوری کر لی ہو؟ (2)

میں نے کہا: انہوں نے اسی طرح کہا: جمیل بن معمر۔ الزمخشری نے کہا: جمیل بن اسد الفہری (3)۔

ابن عباس نے کہا: اس کا سبب یہ تھا کہ بعض منافقین نے کہا: محمد کے دو دل ہیں؛ کیونکہ بسا اوقات وہ کسی چیز میں ہوتے، پھر کسی دوسری چیز کا خیال آتا، پھر وہ اپنے پہلے کام کی طرف لوٹ آتے۔ تو انہوں نے ان کے بارے میں یہ کہا، اور اللہ عزوجل نے انہیں جھٹلا دیا (4)۔

اور کہا گیا: یہ عبد اللہ بن خطل کے بارے میں نازل ہوئی (5)۔

الزہری اور ابن حیان نے کہا: یہ زید بن حارثہ کی مثال کے طور پر نازل ہوئی جب نبی صلی اللہ علیہ وسلم نے انہیں بیٹا بنایا تھا۔ تو معنی یہ ہے: جس طرح ایک آدمی کے دو دل نہیں ہو سکتے، اسی طرح ایک بچہ دو آدمیوں کا نہیں ہو سکتا (6)۔ انہوں نے کہا...

(1) اسباب النزول للواحدی ص 369 - 370، اور تفسیر البغوی 3/ 505 - 506۔ اور اسے الماوردی نے النکت والعیون 4/ 370 - 371 میں اسی طرح ذکر کیا اور اسے السُّدی کی طرف منسوب کیا۔ (2) التعریف والإعلام ص 135، اور اس شعر کا ذکر المبرد نے الکامل 2/ 564 میں، اور ابن عبد البر نے التمہید 22/ 197 میں، اور الحافظ نے الإصابہ 2/ 98 میں بھی کیا ہے۔ (3) الکشاف 3/ 249، اور الحافظ نے الإصابہ 2/ 96 میں ان کا ترجمہ کیا، تو ان کا نام جمیل بن اسید بتایا، اور ان کے نام کے بارے میں کئی اقوال ذکر کیے پھر کہا: اور کہا گیا ہے کہ ذو القلبین جمیل بن معمر ہے؛ یہ السہیلی کا قول ہے، اور مشہور یہ ہے کہ وہ کوئی اور ہے۔ (4) المحرر الوجیز 4/ 367-368۔ اور اسے احمد (2410)، ترمذی (3199)، طبری 7/ 19، اور حاکم 2/ 415 نے اسی طرح روایت کیا ہے۔ ترمذی نے اسے حسن اور حاکم نے صحیح کہا ہے، پھر ذہبی نے ان کا تعاقب کرتے ہوئے کہا: قابوس ضعیف ہے۔ انتہیٰ۔ اور قابوس ابن ابی ذبیان ہے جو اسناد کے راویوں میں سے ایک ہے۔ (5) زجاج نے معانی القرآن 4/ 213 - 214 میں، اور نحاس نے معانی القرآن 5/ 319 میں ذکر کیا۔ (6) زہری سے اسی طرح طبری 9/ 19 نے روایت کیا، اور مقاتل بن حیان سے الماوردی نے النکت والعیون 4/ 371 میں ذکر کیا۔

Surah Al-Ahzab: Verse 4 54

Al-Nahhas (1): This is a weak statement that is not linguistically correct, and it is one of the disconnected reports (munqati'at) of Al-Zuhri, narrated by Ma'mar from him. It was said: It is a parable struck for the one who performs Zihar (a pre-Islamic form of divorce), meaning: just as a man cannot have two hearts, likewise the wife of the one who performs Zihar cannot be his mother such that he would have two mothers (2). It was said: One of the hypocrites used to say: I have a heart that commands me to do this, and a heart that commands me to do that; so the hypocrite has two hearts. Thus, the purpose is to refute hypocrisy. It was said: Disbelief and faith in Allah Almighty do not coexist in one heart, just as two hearts do not coexist in one body. So the meaning is: two contradictory beliefs do not coexist in one heart. It appears from the verse as a whole that it negates things the Arabs used to believe at that time, and informs about the reality of the matter, and Allah knows best. The second point: The heart is a small piece of flesh (3) in the shape of a pinecone. Allah Almighty created it in the human being and made it a place for knowledge. Through it, the servant encompasses sciences that could not be contained in volumes. Allah Almighty writes in it with divine script and secures it with Lordly preservation, so that he encompasses it and forgets nothing of it. It is between two inspirations (lammatayn): an inspiration from the angel and an inspiration from the devil (4). As the Prophet ﷺ said; recorded by Al-Tirmidhi, and it has already been mentioned in "Al-Baqarah" (5). It is the place of passing thoughts and whispers, the place of disbelief and faith, the place of persistence and repentance, and the course of agitation and tranquility. The meaning in the verse is: they do not coexist in the heart...

(1) In Ma'ani al-Qur'an 5/319. (2) Mentioned by Al-Baghawi 3/503 on the authority of Al-Zuhri and Muqatil. (3) Al-Bid'ah (or Al-Bad'ah) is a piece of meat. Al-Qamus (b-d-'). (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1492. Al-Lammah: The passing thought that occurs in the heart. Al-Nihayah (l-m-m). (5) 4/355, and it is in Al-Tirmidhi (2988).

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 4 54

अल-नहह़ास (1): यह एक कमज़ोर कथन है जो भाषाई रूप से सही नहीं है, और यह अल-ज़ुहरी की विच्छिन्न (मुन्क़तिआत) रिवायतों में से है, जिसे मा'मर ने उनसे रिवायत किया है। और कहा गया: यह उस व्यक्ति के लिए एक मिसाल है जो ज़िहार (तलाक का एक पूर्व-इस्लामी रूप) करता है, अर्थात: जिस प्रकार एक आदमी के दो दिल नहीं हो सकते, उसी प्रकार ज़िहार करने वाले की पत्नी उसकी माँ नहीं हो सकती कि उसके पास दो माएँ हों (2)। और कहा गया: मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) में से एक कहता था: मेरे पास एक दिल है जो मुझे यह करने को कहता है, और एक दिल है जो मुझे वह करने को कहता है; तो मुनाफ़िक़ दो दिलों वाला होता है। अतः उद्देश्य पाखंड का खंडन करना है। और कहा गया: अल्लाह तआला पर कुफ़्र (अविश्वास) और ईमान (विश्वास) एक दिल में एक साथ नहीं रह सकते, जैसे एक शरीर में दो दिल एक साथ नहीं रह सकते। तो अर्थ यह है: दो विरोधाभासी मान्यताएँ एक दिल में जमा नहीं हो सकतीं। पूरी आयत से यह स्पष्ट होता है कि यह उन चीज़ों का खंडन करती है जिन्हें उस समय के अरब माना करते थे, और वास्तविकता के बारे में सूचित करती है, और अल्लाह बेहतर जानता है। दूसरा बिंदु: दिल मांस का एक छोटा टुकड़ा (3) है जो चीड़ के फल (pinecone) के आकार का होता है। अल्लाह तआला ने इसे मनुष्य में बनाया और इसे ज्ञान का स्थान बनाया। इसके माध्यम से, बंदा उन ज्ञानों को आत्मसात कर लेता है जो बड़ी किताबों में भी नहीं समा सकते। अल्लाह तआला इसमें ईश्वरीय लिपि के साथ लिखता है और रब्बानी संरक्षण के साथ इसे सुरक्षित करता है, ताकि वह उसे याद रखे और उसमें से कुछ भी न भूले। यह दो प्रेरणाओं (लम्मतैन) के बीच है: एक फरिश्ते की प्रेरणा और एक शैतान की प्रेरणा (4)। जैसा कि नबी ﷺ ने फरमाया; इसे तिर्मिज़ी ने उद्धृत किया है, और इसका उल्लेख "अल-बक़रह" (5) में पहले हो चुका है। यह विचारों और वसवसों (फुसफुसाहटों) का स्थान है, कुफ़्र और ईमान का स्थान है, हठ और पश्चाताप का स्थान है, और व्याकुलता एवं शांति का मार्ग है। आयत में अर्थ यह है: वे दिल में जमा नहीं होते...

(1) मा'आनी अल-क़ुरआन 5/319 में। (2) अल-बग़वी ने अल-ज़ुहरी और मुक़ातिल के हवाले से 3/503 में इसका उल्लेख किया है। (3) अल-बिज़'आह (या अल-बज़'आह) - मांस का एक टुकड़ा। अल-क़ामूस (ब-ज़-अ)। (4) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरआन 3/1492। अल-लम्मह: वह विचार जो दिल में आता है। अल-निहाया (ल-म-म)। (5) 4/355, और यह तिर्मिज़ी (2988) के पास है।

سورہ الاحزاب: آیت ٤ ٥٤

النحاس (١): یہ ایک کمزور قول ہے جو لغت کے لحاظ سے درست نہیں ہے، اور یہ الزہری کی منقطعات میں سے ہے، جسے معمر نے ان سے روایت کیا ہے۔ اور کہا گیا: یہ اس شخص کے لیے ایک مثال ہے جو ظہار کرتا ہے، یعنی: جس طرح ایک آدمی کے دو دل نہیں ہو سکتے، اسی طرح ظہار کرنے والے کی بیوی اس کی ماں نہیں ہو سکتی کہ اس کی دو مائیں ہوں (٢)۔ اور کہا گیا: منافقین میں سے کوئی ایک کہتا تھا: میرا ایک دل ہے جو مجھے یہ حکم دیتا ہے، اور ایک دل ہے جو مجھے وہ حکم دیتا ہے؛ تو منافق دو دلوں والا ہوتا ہے۔ پس مقصد نفاق کی تردید کرنا ہے۔ اور کہا گیا: اللہ تعالیٰ پر کفر اور ایمان ایک دل میں جمع نہیں ہو سکتے، جس طرح ایک جوف (جسم) میں دو دل جمع نہیں ہو سکتے۔ پس معنی یہ ہے: ایک دل میں دو متضاد عقیدے جمع نہیں ہو سکتے۔ پوری آیت سے یہ ظاہر ہوتا ہے کہ یہ ان چیزوں کی نفی کرتی ہے جن کا اس وقت کے عرب اعتقاد رکھتے تھے، اور حقیقتِ حال کی آگاہی دیتی ہے، اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔ دوسری بات: دل گوشت کا ایک چھوٹا سا ٹکڑا (٣) ہے جو صنوبری (مخروطی) شکل کا ہوتا ہے، اللہ تعالیٰ نے اسے انسان میں پیدا کیا اور اسے علم کا محل بنایا۔ اس کے ذریعے بندہ ان علوم کا احاطہ کر لیتا ہے جو کتابوں میں نہیں سما سکتے۔ اللہ تعالیٰ اس میں خطِ الٰہی سے لکھتا ہے اور اسے حفظِ ربانی سے محفوظ کرتا ہے، تاکہ وہ اس کا احاطہ کر لے اور اس میں سے کچھ بھی نہ بھولے۔ یہ دو الہامات (لمتین) کے درمیان ہے: ایک فرشتے کی طرف سے الہام اور ایک شیطان کی طرف سے وسوسہ (٤)۔ جیسا کہ نبی ﷺ نے فرمایا؛ اسے ترمذی نے روایت کیا ہے، اور اس کا تذکرہ "البقرہ" (٥) میں گزر چکا ہے۔ یہ خطرات اور وساوس کا محل ہے، اور کفر و ایمان کا مقام ہے، اور

اصرار و انابت کی جگہ ہے، اور بے چینی و اطمینان کی گزرگاہ ہے۔ آیت میں معنی یہ ہے کہ: دل میں جمع نہیں ہوتے...

(١) معانی القرآن ٣١٩/٥ میں۔ (٢) اسے البغوی نے ٣/٥٠٣ میں زہری اور مقاتل سے روایت کیا ہے۔ (٣) البضعۃ - گوشت کا ٹکڑا۔ القاموس (بضع)۔ (٤) احکام القرآن لابن العربی ٣/١٤٩٢۔ اور اللمۃ: وہ خیال جو دل میں آئے۔ النہایۃ (لمم)۔ (٥) ٤/٣٥٥، اور یہ ترمذی (٢٩٨٨) کے ہاں ہے۔

Surah Al-Ahzab: Verse 4 55 ...disbelief and faith, guidance and misguidance, repentance and persistence; and this is a negation of everything anyone imagined in that regard, whether literal or metaphorical (1), and Allah knows best.

Third: Allah, Almighty and Majestic, informed in this verse that no one has two hearts. This is a criticism of the hypocrites mentioned earlier, meaning: there is only one heart; either it contains faith, or it contains disbelief. This is because the state of hypocrisy is as if it were midway, so Allah Almighty negated it and clarified that it is one heart. In this manner, a person cites this verse whenever they forget something or are mistaken, saying as an excuse: "Allah has not made for any man two hearts in his chest" (2).

Fourth: His saying, the Almighty: {And He has not made your wives whom you declare [to be] like your mothers' backs your [real] mothers.} It refers to a man saying to his wife: "You are to me like the back of my mother." This is mentioned in Surat Al-Mujadila, as will be explained later, if Allah wills.

Fifth: His saying, the Almighty: {And He has not made your adopted sons your [real] sons.} All the commentators are in agreement that this was revealed concerning Zayd ibn Harithah. The Imams narrated that Ibn Umar said: "We used to call Zayd ibn Harithah only Zayd ibn Muhammad until it was revealed: {Call them by [the names of] their fathers; it is more just in the sight of Allah}" (3).

Zayd was, according to what was narrated by Anas ibn Malik and others, a captive from ash-Sham (Greater Syria). He was captured by horsemen from Tihamah, then Hakim ibn Hizam ibn Khuwaylid bought him and gifted him to his paternal aunt Khadijah. Then Khadijah gifted him to the Prophet ﷺ, who emancipated him and adopted him. He stayed with him for a period, then his uncle and father came wishing to ransom him. The Prophet ﷺ said to them, and this was before the Prophetic mission: "Give him the choice; if he chooses you, he is yours without ransom." He chose servitude with the Messenger of Allah ﷺ over his freedom and his people. Thereupon, Muhammad ﷺ said: "O people of Quraysh, bear witness that he is my son; he shall inherit from me and I shall inherit from him." And he used to go around the circles of Quraysh, making them witness to that.

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi, 3/1492. (2) Al-Muharrar al-Wajiz, 4/368. (3) Narrated by Ahmad (5479), Al-Bukhari (4782), and Muslim (2425).

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 4 55 ...कुफ़्र और ईमान, हिदायत और गुमराही, तौबा और हठधर्मिता; और यह उस सब का खंडन है जो किसी ने इस बारे में हकीकत या मजाज़ (रूपक) में कल्पना की थी (1), और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

तीसरा: अल्लाह अज़्ज़ व जल ने इस आयत में बताया कि किसी के दो दिल नहीं होते। यह उन मुनाफ़िक़ों पर कटाक्ष है जिनका ज़िक्र पहले आ चुका है, यानी: दिल तो एक ही है, या तो उसमें ईमान है, या फिर उसमें कुफ़्र है; क्योंकि निफ़ाक़ (पाखंड) की स्थिति ऐसी है जैसे कि वह बीच में हो, इसलिए अल्लाह तआला ने उसे नकार दिया और स्पष्ट किया कि दिल एक ही है। इसी तरह, इंसान इस आयत का हवाला तब देता है जब वह कुछ भूल जाता है या उसे कोई भ्रम होता है, वह माफ़ी मांगते हुए कहता है: "अल्लाह ने किसी आदमी के सीने में दो दिल नहीं बनाए" (2)।

चौथा: अल्लाह तआला का फरमान: {और उसने तुम्हारी उन बीवियों को तुम्हारी माँ नहीं बनाया जिनसे तुम ज़िहार करते हो।} इसका अर्थ है एक आदमी का अपनी पत्नी से यह कहना: "तू मेरे लिए मेरी माँ की पीठ की तरह है।" इसका उल्लेख सूरह अल-मुजादिला में है, जैसा कि इंशा अल्लाह आगे बताया जाएगा।

पांचवां: अल्लाह तआला का फरमान: {और उसने तुम्हारे मुंह बोले बेटों को तुम्हारा (असली) बेटा नहीं बनाया।} सभी मुफ़स्सिर (व्याख्याकार) इस बात पर सहमत हैं कि यह ज़ैद बिन हारिसा के बारे में नाज़िल हुई थी। इमामों ने रिवायत की है कि इब्न उमर ने कहा: "हम ज़ैद बिन हारिसा को ज़ैद बिन मुहम्मद ही कहते थे जब तक कि यह आयत नाज़िल नहीं हुई: {उन्हें उनके पिताओं के नाम से पुकारो; यह अल्लाह के नज़दीक ज़्यादा इंसाफ की बात है}" (3)।

अनस बिन मालिक और अन्य लोगों की रिवायत के अनुसार, ज़ैद शाम के एक कैदी थे। उन्हें तिहामा के घुड़सवारों ने पकड़ लिया था, फिर हकीम बिन हिज़ाम बिन खुवैलिद ने उन्हें खरीदा और अपनी फुआ खदीजा को उपहार में दे दिया। फिर खदीजा ने उन्हें नबी ﷺ को उपहार में दे दिया, जिन्होंने उन्हें आज़ाद कर दिया और गोद ले लिया। वह कुछ समय तक उनके पास रहे, फिर उनके चाचा और पिता उन्हें छुड़ाने की इच्छा लेकर आए। नबी ﷺ ने उनसे कहा, और यह नबुवत मिलने से पहले की बात है: "उसे विकल्प दो; अगर वह तुम्हें चुनता है, तो वह बिना किसी फिदये (फिरौती) के तुम्हारा है।" उन्होंने अपनी आज़ादी और अपनी कौम के ऊपर रसूलुल्लाह ﷺ के साथ गुलामी को चुना। तब

मुहम्मद ﷺ ने कहा: "ऐ कुरैश के गिरोह, गवाह रहो कि यह मेरा बेटा है; वह मेरा वारिस होगा और मैं उसका वारिस होऊँगा।" और वह कुरैश की सभाओं में घूम-घूम कर उन्हें इसका गवाह बनाते थे।

(1) अहकाम अल-कुरआन इब्न अल-अरबी द्वारा, 3/1492। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़, 4/368। (3) इसे अहमद (5479), बुखारी (4782) और मुस्लिम (2425) ने रिवायत किया है।

سورہ الاحزاب: آیت 4 55 ...کفر اور ایمان، ہدایت اور گمراہی، رجوع اور ہٹ دھرمی؛ اور یہ اس ہر چیز کی نفی ہے جس کا کسی نے اس بارے میں حقیقت یا مجاز (1) کے طور پر وہم کیا ہو، اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔

تیسرا: اللہ عزوجل نے اس آیت میں بتایا کہ کسی کے دو دل نہیں ہوتے۔ یہ ان منافقین پر طنز ہے جن کا ذکر پہلے گزر چکا ہے، یعنی: دل تو ایک ہی ہے، یا تو اس میں ایمان ہے، یا پھر اس میں کفر ہے؛ کیونکہ نفاق کا درجہ ایسا ہے جیسے وہ بیچ میں ہو، اس لیے اللہ تعالیٰ نے اس کی نفی کر دی اور واضح کیا کہ دل ایک ہی ہے۔ اسی طرح، انسان اس آیت سے تب استدلال کرتا ہے جب وہ کوئی چیز بھول جائے یا اسے وہم ہو جائے، وہ معذرت کے طور پر کہتا ہے: "اللہ نے کسی آدمی کے سینے میں دو دل نہیں بنائے" (2)۔

چوتھا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور تمہاری ان بیویوں کو جن سے تم ظہار کرتے ہو تمہاری مائیں نہیں بنایا۔} اس سے مراد آدمی کا اپنی بیوی سے یہ کہنا ہے: "تو میرے لیے میری ماں کی پیٹھ کی طرح ہے۔" اس کا ذکر سورہ المجادلہ میں ہے، جیسا کہ ان شاء اللہ آگے بیان آئے گا۔

پانچواں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور تمہارے منہ بولے بیٹوں کو تمہارے (حقیقی) بیٹے نہیں بنایا۔} تمام مفسرین کا اس پر اتفاق ہے کہ یہ زید بن حارثہ کے بارے میں نازل ہوئی۔ ائمہ نے روایت کیا ہے کہ ابن عمر نے کہا: "ہم زید بن حارثہ کو زید بن محمد ہی کہتے تھے یہاں تک کہ یہ آیت نازل ہوئی: {انہیں ان کے باپوں کے نام سے پکارو؛ یہ اللہ کے نزدیک زیادہ انصاف کی بات ہے}" (3)۔

انس بن مالک اور دیگر سے مروی ہے کہ زید ملکِ شام کے ایک قیدی تھے، انہیں تہامہ کے سواروں نے قیدی بنایا تھا، پھر انہیں حکیم بن حزام بن خویلد نے خریدا اور اپنی پھوپھی خدیجہ کو

تحفے میں دے دیا۔ پھر خدیجہ نے انہیں نبی ﷺ کو تحفے میں دے دیا، چنانچہ آپ ﷺ نے انہیں آزاد کر دیا اور اپنا بیٹا بنا لیا۔ وہ ایک مدت تک آپ کے پاس رہے، پھر ان کے چچا اور باپ ان کا فدیہ دے کر چھڑانے کی خواہش لے کر آئے۔ نبی ﷺ نے ان سے فرمایا، اور یہ بعثت سے پہلے کا واقعہ ہے: "اسے اختیار دے دو؛ اگر وہ تمہیں چن لے تو وہ بغیر کسی فدیے کے تمہارا ہے۔" انہوں نے اپنی آزادی اور اپنی قوم پر رسول اللہ ﷺ کے ساتھ غلامی کو ترجیح دی۔ اس پر محمد ﷺ نے فرمایا: "اے گروہِ قریش، گواہ رہو کہ یہ میرا بیٹا ہے، یہ میرا وارث ہوگا اور میں اس کا وارث ہوں گا۔" اور آپ قریش کے حلقوں میں چکر لگاتے ہوئے انہیں اس پر گواہ بناتے تھے۔

(1) احکام القرآن لابن العربی 3/1492۔ (2) المحرر الوجیز 4/368۔ (3) اسے احمد (5479)، بخاری (4782) اور مسلم (2425) نے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Ahzab: Verse 4 | 56

That was it, so his uncle and father were satisfied with that and left(1). His father, when he was captured, used to travel around Ash-Sham (Greater Syria) and say:

I wept for Zaid and did not know what he did... Is he alive to be hoped for or has death come to him? By Allah, I do not know, and I am asking... Did the plain overwhelm you after me or did the mountain overwhelm you? Oh, I wish I knew if time has a return for you... It would be enough for me from this world for your return to be a sufficiency for me. The sun reminds me of him at its rising... and his memory is presented when its setting disappears. And if the winds blow(2), they stir up his memory... Oh, how long is my grief for him and how much is my fear. I will work the pace of the camels across the land striving... and I will not tire of wandering until the camels tire. During my life or until my death comes to me... for every man is mortal even if hope deceives him(3).

So he was informed that he was in Makkah, and he came to him and perished with him. It was narrated that he came to him, and the Prophet ﷺ gave him a choice - as we mentioned - and he left(4). Mention of him, his virtue, and his honor will come as a healing at His saying: {So when Zaid had accomplished his desire from her, We joined her in marriage to you} [Verse: 37], if Allah wills.

Zaid was killed at Mu'tah in the land of Ash-Sham in the eighth year of the Hijra, and the Prophet ﷺ had appointed him commander in that battle, saying: 'If Zaid is killed, then Ja'far; if Ja'far is killed, then Abdullah bin Rawahah.' So he was killed...

(1) Ibn Sa'd mentioned this report at length in 'Al-Tabaqat' 3/40-42, then said: All of this was narrated to us by Hisham bin Muhammad bin Al-Sa'ib Al-Kalbi on the authority of his father, and from Jamil bin Marthad Al-Ta'i and others. Some of this hadith was mentioned on the authority of his father, from Abu Salih, from Ibn Abbas. (Ends). And Ibn Abd al-Barr also mentioned it from Ibn Abbas in 'Al-Isti'ab' 4/49, and Al-Suyuti in 'Al-Durr al-Manthur' 5/181, attributing it to Ibn Marduwayh. We did not find it from Anas (may Allah be pleased with him). (2) In the sources: 'al-arwah'. 'Al-arwah' is the plural of 'rih' (wind), collected according to the root because the root in it is 'waw'. 'Al-Imla' al-Mukhtasar fi Sharh Gharib al-Siyar' 1/163. (3) 'Sirat Ibn Hisham' 1/248, 'Tabaqat Ibn Sa'd' 3/41, 'Al-Isti'ab' 4/49, 'Ahkam al-Qur'an' by Ibn al-Arabi 3/1493, and 'Sifat al-Safwa' 1/378. His saying: 'bajal', it is a word meaning 'hasb' (sufficiency), and both mean being content with something. His saying: 'idha gharbuha afal', 'al-aful' means the setting of the sun, and the setting is attributed to

'al-aful' figuratively and metaphorically. 'Al-nass': the fastest pace. 'Al-Imla' al-Mukhtasar' 1/162-163. (4) 'Ahkam al-Qur'an' by Ibn al-Arabi 3/1495.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 4 | पृष्ठ 56

वही हुआ, तो उनके चाचा और पिता उससे संतुष्ट हुए और चले गए(1)। उनके पिता, जब उन्हें बंदी बनाया गया था, शाम (सीरिया) में घूमते थे और कहते थे:

मैंने जैद के लिए आंसू बहाए और मुझे नहीं पता था कि उन्होंने क्या किया... क्या वे जीवित हैं जिनकी आशा की जाए या मृत्यु उन तक पहुँच गई है? अल्लाह की कसम, मैं नहीं जानता, और मैं पूछ रहा हूँ... क्या मेरे बाद मैदान ने तुम्हें घेर लिया या पहाड़ ने तुम्हें घेर लिया? काश मुझे पता होता कि क्या समय तुम्हारे लिए कोई वापसी रखता है... दुनिया से मेरे लिए बस इतना ही काफी होगा कि तुम्हारी वापसी मेरे लिए पर्याप्त हो। सूरज उगते समय मुझे उनकी याद दिलाता है... और जब सूरज डूबता है तो उनकी याद ताज़ा हो जाती है। और अगर हवाएँ चलती हैं(2), तो वे उसकी याद को जगा देती हैं... ओह, उनके लिए मेरा दुख कितना लंबा है और मेरा डर कितना अधिक है। मैं ज़मीन पर ऊंटों को पूरी मेहनत से चलाऊंगा... और मैं घूमने से नहीं थकूँगा जब तक कि ऊंट न थक जाएँ। मेरे जीवन के दौरान या जब तक मेरी मृत्यु नहीं आ जाती... क्योंकि हर आदमी नश्वर है चाहे आशा उसे धोखा दे(3)।

तो उन्हें सूचित किया गया कि वह मक्का में थे, तो वह उनके पास आए और उनके पास ही उनका निधन हुआ, और यह बताया गया है कि वह उनके पास आए, और नबी ﷺ ने उन्हें विकल्प दिया - जैसा कि हमने उल्लेख किया है - और वह चले गए(4)। उनके उल्लेख, उनके गुण और उनके सम्मान के बारे में विवरण अल्लाह के इस कथन पर आएंगे: {फिर जब जैद ने उससे अपनी हाजत पूरी कर ली, तो हमने उसका विवाह तुमसे कर दिया} [आयत: 37], यदि अल्लाह ने चाहा।

जैद हिजरी के आठवें वर्ष में शाम की धरती पर मुताह में मारे गए थे, और नबी ﷺ ने उन्हें उस युद्ध में सेनापति नियुक्त किया था, और कहा था: 'यदि जैद मारे जाएं तो जाफर; यदि जाफर मारे जाएं तो अब्दुल्ला बिन रवाहा।' तो वे मारे गए...

(1) इब्न साद ने इस रिपोर्ट का विस्तार से 'अल-तबात' 3/40-42 में उल्लेख किया है, फिर कहा: यह सब हमें हिशाम बिन मुहम्मद बिन अल-साइब अल-कल्बी ने अपने पिता के अधिकार से सुनाया, और जमील बिन मरथद अल-ताई और अन्य से। इस हदीस में से कुछ का उल्लेख उनके पिता के अधिकार से, अबू सालेह से, इब्न अब्बास से किया गया था। (समाप्त)। और इब्न अब्द अल-बर्र ने भी इब्न अब्बास से 'अल-इस्तिआब' 4/49 में इसका उल्लेख किया है, और अल-सुयुती ने 'अल-दुर्र अल-

मंसूर' 5/181 में, इसे इब्न मरदुवैह के हवाले से बताया है। हमें यह अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) से प्राप्त नहीं हुआ। (2) स्रोतों में: 'अल-अरवाह'। 'अल-अरवाह', 'रीह' (हवा) का बहुवचन है, इसे मूल के अनुसार इकट्ठा किया गया है क्योंकि इसमें मूल 'वाव' है। 'अल-इमला अल-मुख्तसर फी शरह गरीब अल-सियार' 1/163। (3) 'सीरत इब्न हिशाम' 1/248, 'तबात इब्न साद' 3/41, 'अल-इस्तिआब' 4/49, इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरआन' 3/1493, और 'सिफ़त अल-सफ़वा' 1/378। उनका कहना: 'बजल', यह 'हस्ब' (पर्याप्तता) के अर्थ वाला शब्द है, और दोनों का अर्थ किसी चीज़ से संतुष्ट होना है। उनका कहना: 'इज़ा घरबुहा अफ़ल', 'अल-अफ़ुल' का अर्थ है सूरज का डूबना, और डूबने को 'अल-अफ़ुल' के लिए व्यापक और रूपक रूप से जिम्मेदार ठहराया गया है। 'अल-नस': सबसे तेज़ गति। 'अल-इमला अल-मुख्तसर' 1/162-163। (4) इब्न अल-अरबी द्वारा 'अहकाम अल-कुरआन' 3/1495।

سورہ الاحزاب: آیت 4 | صفحہ 56

یہی ہوا، تو ان کے چچا اور والد اس پر راضی ہو گئے اور چلے گئے(1)۔ ان کے والد، جب وہ قیدی بنائے گئے تھے، شام میں گھومتے تھے اور کہتے تھے:

میں زید کے لیے رویا اور مجھے معلوم نہ تھا کہ ان کا کیا ہوا... کیا وہ زندہ ہیں کہ امید کی جائے یا موت ان تک آن پہنچی ہے؟ خدا کی قسم، میں نہیں جانتا، اور میں پوچھ رہا ہوں... کیا میرے بعد میدان نے تمہیں ہلاک کر دیا یا پہاڑ نے تمہیں ہلاک کر دیا؟ کاش مجھے معلوم ہوتا کہ کیا وقت تمہارے لیے واپسی لائے گا... دنیا سے میرا بس یہی مطالبہ ہے کہ تمہاری واپسی میرے لیے کافی ہو۔ سورج طلوع ہوتے وقت مجھے ان کی یاد دلاتا ہے... اور جب وہ غروب ہوتا ہے تو ان کی یاد سامنے آ جاتی ہے۔ اور اگر ہوائیں چلتی ہیں(2)، تو وہ اس کی یاد کو تازہ کر دیتی ہیں... آہ، ان پر میرا غم کتنا طویل ہے اور میرا ڈر کتنا زیادہ۔ میں زمین پر اونٹوں کو پوری کوشش سے چلاؤں گا... اور میں گھومنے سے نہیں تھکوں گا یہاں تک کہ اونٹ تھک جائیں۔ میری زندگی بھر یا جب تک میری موت نہ آ جائے... کیونکہ ہر انسان فانی ہے خواہ امید اسے دھوکہ دے(3)۔

چنانچہ انہیں اطلاع ملی کہ وہ مکہ میں تھے، تو وہ ان کے پاس آئے اور وہیں فوت ہوئے، اور روایت ہے کہ وہ ان کے پاس آئے، اور نبی ﷺ نے انہیں اختیار دیا - جیسا کہ ہم نے ذکر کیا ہے - اور وہ چلے گئے(4)۔ ان کے تذکرے، ان کی فضیلت اور ان کے شرف کے بارے میں تفصیل اللہ کے اس قول پر آئے گی: {پھر جب زید نے اس سے اپنی حاجت پوری کر لی، تو ہم نے اس کا نکاح تم سے کر دیا} [آیت: 37]، ان شاء اللہ تعالیٰ۔

زید ہجری کے آٹھویں سال شام کی سرزمین میں موتہ میں شہید ہوئے، اور نبی ﷺ نے انہیں اس غزوے میں امیر مقرر کیا تھا، اور فرمایا تھا: 'اگر زید شہید ہو جائیں تو جعفر؛ اگر جعفر شہید ہو جائیں تو عبداللہ بن رواحہ'۔ چنانچہ وہ شہید ہو گئے...

(1) ابن سعد نے اس روایت کو 'الطبقات' 3/40-42 میں تفصیل سے ذکر کیا ہے، پھر کہا: یہ سب ہمیں ہشام بن محمد بن السائب الکلبی نے اپنے والد کے حوالے سے سنایا، اور جمیل بن مرثد الطائی وغیرہ سے۔ اس حدیث کا کچھ حصہ ان کے والد سے، ابوصالح سے، ابن عباس سے ذکر کیا گیا ہے۔ (ختم)۔ اور ابن عبد البر نے بھی ابن عباس سے 'الاستیعاب' 4/49 میں اس کا ذکر کیا ہے، اور السیوطی نے 'الدر المنثور' 5/181 میں، اور اسے ابن مردویہ کی طرف منسوب کیا ہے۔ ہمیں یہ انس (رضی اللہ عنہ) سے نہیں ملا۔ (2) ذرائع میں: 'الارواح'۔ 'الارواح' ریح (ہوا) کی جمع ہے، اسے اصل کے مطابق جمع کیا گیا ہے کیونکہ اس میں اصل 'واؤ' ہے۔ 'الاملاء المختصر فی شرح غریب السیر' 1/163۔ (3) 'سیرت ابن ہشام' 1/248، 'طبقات ابن سعد' 3/41، 'الاستیعاب' 4/49، ابن العربی کی 'احکام القرآن' 3/1493، اور 'صفت الصفوۃ' 1/378۔ ان کا قول: 'بجل'، یہ 'حسب' (کافی ہونا) کے معنی میں ایک لفظ ہے، اور دونوں کا مطلب کسی چیز پر اکتفا کرنا ہے۔ ان کا قول: 'اذا غربھا اَفَل'، 'الافول' کا مطلب ہے سورج کا غائب ہونا، اور غروب کی نسبت 'الافول' کی طرف وسعت اور مجاز کے طور پر دی گئی ہے۔ 'النص': تیز ترین رفتار۔ 'الاملاء المختصر' 1/162-163۔ (4) ابن العربی کی 'احکام القرآن' 3/1495۔

...the three in that campaign, may Allah the Almighty be pleased with them all. When the news of the death of Zaid and Ja'far reached the Messenger of Allah ﷺ, he wept and said: "My two brothers, my two companions, and my two confidants"(1).

The Almighty's saying: {Call them by [the names of] their fathers; it is more just in the sight of Allah. But if you do not know their fathers - then they are [still] your brothers in religion and those entrusted to you. And there is no blame upon you for that in which you have erred but [only for] what your hearts intended. And ever is Allah Forgiving and Merciful. (5)}

There are six issues in it: First: The Almighty's saying: {Call them by [the names of] their fathers} was revealed regarding Zaid ibn Harithah, as previously explained. The statement of Ibn Umar: "We used to call Zaid ibn Harithah only Zaid ibn Muhammad," is evidence that adoption was practiced in the pre-Islamic period (Jahiliyyah) and early Islam, involving inheritance and mutual support, until Allah abrogated that with His saying: {Call them by [the names of] their fathers; it is more just in the sight of Allah}, meaning: more fair. So Allah abolished the rule of adoption, forbade the use of its terms, and guided with His word that the primary and most just thing is for a man to be attributed to his biological father(2).

It is said: A man in Jahiliyyah, if he liked the strength and elegance of a man, would adopt him, give him the share of a male among his children in inheritance, and he would be attributed to him, saying: So-and-so son of So-and-so(3).

And Al-Nahhas said(4): This verse abrogates the practice of adoption they were following, and it is an example of the Quran abrogating the Sunnah. He commanded that people be called by their known fathers; if someone does not have a known father, they should be attributed to their [spiritual/religious] family.

---

(1) Al-Isti'ab 4/53 and Al-Mufhim 6/306. And his saying: "If Zaid is killed, then Ja'far..." was recorded by Al-Bukhari (4261) from the hadith of Ibn Umar, may Allah be pleased with them. It was also recorded by Ahmad (1750) from the hadith of Abdullah bin Ja'far, may Allah be pleased with them, and (22551) from the hadith of Abu Qatada, may Allah be pleased with him. (2) Al-Mufhim 6/306 - 307. (3) Al-Kashshaf 3/250. (4) In An-Nasikh wal-Mansukh 2/583.

उस अभियान में तीनों, अल्लाह तआला उन सभी से प्रसन्न हो। जब अल्लाह के रसूल ﷺ को ज़ैद और जाफ़र की मृत्यु की सूचना मिली, तो आप रो पड़े और कहा: "मेरे दो भाई, मेरे दो साथी और मेरे दो राज़दार"(1)।

अल्लाह तआला का कथन: {उन्हें उनके पिताओं के नाम से पुकारो; यह अल्लाह की दृष्टि में अधिक न्यायपूर्ण है। यदि तुम उनके पिताओं को नहीं जानते, तो वे धर्म में तुम्हारे भाई और तुम्हारे साथी हैं। और जो कुछ तुम से अनजाने में हो गया उसमें तुम पर कोई पाप नहीं, परन्तु पाप वह है जो तुम्हारे दिलों ने जान-बूझकर किया हो। और अल्लाह बड़ा क्षमाशील, अत्यंत दयावान है (5)}।

इसमें छह मुद्दे हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {उन्हें उनके पिताओं के नाम से पुकारो} ज़ैद बिन हारिसा के बारे में अवतरित हुआ, जैसा कि पहले स्पष्ट किया जा चुका है। इब्न उमर के इस कथन में: "हम ज़ैद बिन हारिसा को ज़ैद बिन मुहम्मद ही कहते थे," इस बात का प्रमाण है कि जाहिलियत के दौर और इस्लाम के शुरुआती दौर में गोद लेने (तबानी) की प्रथा प्रचलित थी, जिसमें विरासत और आपसी सहायता शामिल थी, यहाँ तक कि अल्लाह ने इसे अपने इस कथन से निरस्त कर दिया: {उन्हें उनके पिताओं के नाम से पुकारो; यह अल्लाह की दृष्टि में अधिक न्यायपूर्ण है}, अर्थात: अधिक उचित। तो अल्लाह ने गोद लेने के नियम को समाप्त कर दिया, इसके शब्दों के उपयोग को प्रतिबंधित कर दिया, और अपने वचन से निर्देशित किया कि सबसे उचित और न्यायपूर्ण यही है कि किसी व्यक्ति को उसके पिता के वंश से जोड़ा जाए(2)।

कहा जाता है: जाहिलियत के दौर में जब किसी व्यक्ति को किसी दूसरे व्यक्ति की मज़बूती और शालीनता पसंद आती थी, तो वह उसे अपना लेता था, उसे अपनी संतान में पुत्र के समान विरासत में हिस्सा देता था, और उसे उसी के नाम से पुकारा जाता था, जैसे: फलां बिन फलां(3)।

अन-नहूहास ने कहा(4): यह आयत गोद लेने की उस प्रथा को निरस्त करती है जिसका वे पालन कर रहे थे, और यह कुरान द्वारा सुन्नत को निरस्त करने का एक उदाहरण है। उन्होंने आदेश दिया कि लोगों को उनके ज्ञात पिताओं के नाम से पुकारा जाए; यदि किसी का ज्ञात पिता न हो, तो उसे उसके [धार्मिक] परिवार से जोड़ा जाए।

(1) अल-इस्तियाब 4/53 और अल-मुफ़हिम 6/306। उनका कथन: "यदि ज़ैद मारा जाए, तो जाफ़र..." अल-बुखारी (4261) द्वारा इब्न उमर की हदीस से उद्धृत है। और अहमद (1750) द्वारा अब्दुल्ला बिन जाफ़र की हदीस से, और (22551) अबू क़तादा की हदीस से उद्धृत है। (2) अल-मुफ़हिम 6/306 - 307। (3) अल-कश्शाफ 3/250। (4) अन-नासिख़ वल-मंसूख़ 2/583 में।

ان تینوں کے بارے میں اس غزوہ میں اللہ تعالیٰ ان سب سے راضی ہو۔ جب رسول اللہ ﷺ کے پاس زید اور جعفر کی شہادت کی خبر آئی تو آپ رو پڑے اور فرمایا: "میرے دو بھائی، میرے دو ساتھی اور میرے دو ہمراز"(1)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ انہیں ان کے باپوں کے نام سے پکارو، یہ اللہ کے نزدیک زیادہ انصاف کی بات ہے، پھر اگر تمہیں ان کے باپوں کا علم نہ ہو تو وہ تمہارے دینی بھائی اور دوست ہیں، اور جو تم سے بھولے سے ہو جائے اس پر تم پر کوئی گناہ نہیں لیکن (گناہ اس پر ہے) جس کا تمہارے دلوں نے ارادہ کیا ہو، اور اللہ بخشنے والا مہربان ہے (5)﴾۔

اس میں چھ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ انہیں ان کے باپوں کے نام سے پکارو ﴾ زید بن حارثہ کے بارے میں نازل ہوا، جیسا کہ پہلے بیان ہو چکا ہے۔ ابن عمر کے اس قول میں: "ہم زید بن حارثہ کو صرف زید بن محمد پکارتے تھے،" اس بات کی دلیل ہے کہ جاہلیت اور اسلام میں لے پالک بنانا (تبنی) رائج تھا، اس کی بنیاد پر وراثت اور نصرت ہوتی تھی، یہاں تک کہ اللہ نے اپنے اس قول سے اسے منسوخ کر دیا: ﴿ انہیں ان کے باپوں کے نام سے پکارو، یہ اللہ کے نزدیک زیادہ انصاف کی بات ہے ﴾ یعنی: زیادہ عدل والا۔ پس اللہ نے تبنی کا حکم ختم کر دیا، اس کے لفظ کے استعمال سے منع فرما دیا، اور اپنے قول سے رہنمائی فرمائی کہ اصل اور زیادہ مبنی بر عدل بات یہی ہے کہ آدمی کو اس کے باپ کی طرف منسوب کیا جائے(2)۔

چنانچہ کہا جاتا ہے: جاہلیت میں جب کسی آدمی کو کسی شخص کی طاقت اور خوبصورتی پسند آتی تو وہ اسے اپنا لیتا، اسے اپنی اولاد میں بیٹے جتنا وراثت میں حصہ دیتا، اور وہ اسی کی طرف منسوب ہوتا، کہا جاتا: فلاں بن فلاں(3)۔

اور النحاس نے کہا(4): یہ آیت اس تبنی کے طریقے کو منسوخ کرنے والی ہے جس پر وہ تھے، اور یہ قرآن کے ذریعے سنت کو منسوخ کرنے کی ایک مثال ہے، چنانچہ حکم دیا کہ انہیں ان کے معروف باپ کی طرف پکارا جائے، پس اگر اس کا کوئی معروف باپ نہ ہو تو اسے ان کے [دینی] گھرانے کی طرف منسوب کیا جائے۔

---

(1) الاستیعاب 4 / 53 اور المفہم 306/6۔ اور آپ ﷺ کا قول: "اگر زید شہید ہو جائے تو جعفر..." اسے بخاری (4261) نے ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور احمد (1750) نے عبد اللہ بن جعفر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے، اور (22551) ابو قتادہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (2) المفہم 306/6 - 307۔ (3) الکشاف 3 / 250۔ (4) الناسخ والمنسوخ 2 / 583 میں۔

Surah Al-Ahzab: Verse 5 58 to his guardianship. If he has no known guardianship, one should say (1): "O my brother," meaning in religion. Allah Almighty said: {The believers are but brothers} [Al-Hujurat: 10]. Second: If a person attributes someone to his adoptive father by mistake—that is, if his tongue slips unintentionally—then there is no sin or blame, because Allah Almighty says: {And there is no blame upon you for that in which you have erred but [only for] what your hearts intended} (2). Likewise, if you call a man by a name other than his father's, thinking he is his father, there is no harm on you; this was said by Qatadah (3). This does not apply to cases where the adoptive name has become dominant, as in the case of Al-Miqdad bin 'Amr. Adoption-related lineage had become so dominant for him that he was hardly known except as Al-Miqdad bin Al-Aswad. This was because Al-Aswad ibn 'Abd Yaghuth had adopted him during the pre-Islamic period (Jahiliyyah) and he became known by him. When the verse was revealed, Al-Miqdad said: "I am the son of 'Amr" (4). Nevertheless, the usage of the previous name persisted. None of the predecessors were considered disobedient for using it, even if intentional. Similarly, Salim, the freed slave of Abu Hudhayfah, used to be attributed to Abu Hudhayfah. There were others besides them who were adopted, attributed to someone other than their father, and became well-known by that name. This is unlike the case of Zaid bin Harithah; it is not permissible to say "Zaid bin Muhammad" about him. If anyone says it intentionally, he has disobeyed, because Allah Almighty says: {but [only for] what your hearts intended}, meaning the sin is upon you. And Allah knows best. Therefore, He said afterwards: {And Allah is ever Forgiving and Merciful}, meaning "Forgiving" for the intentional act, and "Merciful" by removing the sin of the mistake (5). Third: It has been said that the statement of Allah, Blessed and Exalted is He: {And there is no blame upon you for that in which...

(1) In (m): said to him. (2) Al-Mufhim 6/307. (3) Narrated by 'Abd al-Razzaq 2/111, and al-Tabari 19/13. (4) Mentioned with this wording by Abu al-'Abbas in Al-Mufhim 6/307, and the speech is from him, and mentioned by al-Hafiz in Al-Isabah 9/273 similarly from Ibn al-Kalbi. (5) Al-Mufhim 6/307.

सूरा अल-अहज़ाब: आयत ५ ५८ उसके वला (संरक्षण) के लिए। यदि उसका कोई ज्ञात वला न हो, तो उसे कहना चाहिए (१): "हे मेरे भाई," यानी धर्म में; अल्लाह तआला ने फरमाया: {निश्चय ही ईमान वाले भाई-भाई हैं} [अल-हुजुरात: १०]। दूसरा: यदि कोई व्यक्ति किसी को उसके दत्तक (गोद लिए हुए) पिता से जोड़ता है, तो यदि वह गलती से है—यानी यदि बिना किसी इरादे के उसकी जुबान फिसल गई—तो कोई पाप या पकड़ नहीं है; क्योंकि अल्लाह तआला का फरमान है: {और तुम पर इसमें कोई गुनाह नहीं जो तुम से गलती से हो जाए, लेकिन (गुनाह उस पर है) जो तुम्हारे दिल जान-बूझकर करें} (२)। इसी तरह, अगर आप किसी आदमी को उसके पिता के अलावा किसी और की तरफ पुकारते हैं और आप समझते हैं कि वह उसका पिता है, तो आप पर कोई दोष नहीं है; यह कतादा (३) ने कहा है। यह नियम उन मामलों पर लागू नहीं होता जहाँ दत्तक नाम हावी हो गया हो, जैसा कि अल-मिकदाद बिन अम्र के मामले में हुआ; क्योंकि उन पर दत्तक वंश इतना हावी हो गया था कि उन्हें अल-मिकदाद बिन अल-असवद के अलावा शायद ही जाना जाता था; क्योंकि अल-असवद इब्न अब्द यगूस ने उन्हें जाहिलियत (इस्लाम पूर्व काल) में गोद लिया था और वे उन्हीं के नाम से जाने जाते थे। जब आयत नाजिल हुई, तो मिकदाद ने कहा: "मैं अम्र का बेटा हूँ" (४), फिर भी वह नाम उनके लिए इस्तेमाल होता रहा। और पिछले लोगों में से किसी को भी ऐसा कहने पर गुनहगार नहीं माना गया, चाहे वह जान-बूझकर ही क्यों न हो। इसी तरह अबू हुजैफा के आजाद किए हुए गुलाम सालिम को अबू हुजैफा की तरफ मंसूब किया जाता था। इनके अलावा और भी लोग थे जिन्हें गोद लिया गया था और उनके पिता के अलावा दूसरों की तरफ मंसूब किया गया था और वे उसी नाम से मशहूर हो गए थे। यह ज़ैद बिन हारिसा के मामले के विपरीत है; उनके बारे में "ज़ैद बिन मुहम्मद" कहना जायज़ नहीं है। अगर कोई जान-बूझकर ऐसा कहता है, तो उसने नाफरमानी की; क्योंकि अल्लाह तआला का फरमान है: {लेकिन (गुनाह उस पर है) जो तुम्हारे दिल जान-बूझकर करें} यानी तुम पर गुनाह होगा। और अल्लाह बेहतर जानता है। इसीलिए अल्लाह ने उसके बाद फरमाया: {और अल्लाह बहुत क्षमाशील और अत्यंत दयावान है} यानी जान-बूझकर किए गए कार्य के लिए "क्षमाशील" और गलती के पाप को हटाने के कारण "दयावान" (५)। तीसरा: और कहा गया है कि अल्लाह तबारक व तआला का कथन: {और तुम पर इसमें कोई गुनाह नहीं जो...

(१) (म) में: उसने उससे कहा। (२) अल-मुफहिम ६/३०७। (३) इसे अब्द अल-रज्जाक २/१११ और तबरी १३/१९ ने उल्लेख किया है। (४) इसे अबू अल-अब्बास ने अल-मुफहिम ६/३०७ में इन शब्दों के

साथ उल्लेख किया है, और यह उन्हीं का कथन है, और हाफ़िज़ ने अल-इसाबा ९/२७३ में इब्न अल-कल्बी के हवाले से इसी तरह उल्लेख किया है। (५) अल-मुफहिम ६/३०७।

سورہ الاحزاب: آیت ۵ ۵۸ اس کے ولاء (سرپرستی) کی طرف۔ پس اگر اس کی کوئی معروف ولاء نہ ہو تو وہ کہے(۱): اے میرے بھائی، یعنی دین میں؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ﴾ [الحجرات: ۱۰] (بے شک مومن بھائی بھائی ہیں)۔ دوسرا: اگر کوئی انسان کسی کو اس کے متبنیٰ (لے پالک) باپ کی طرف منسوب کرے، پس اگر وہ غلطی کی بنا پر ہو، اور وہ یہ کہ بلا قصد اس کی زبان پھسل جائے، تو کوئی گناہ اور پکڑ نہیں ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: ﴿وَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ فِيمَا أَخْطَأْتُم بِهِ وَلَكِن مَّا تَعَمَّدَتْ قُلُوبُكُمْ﴾(۲) (اور تم پر اس میں کوئی گناہ نہیں جو تم سے غلطی ہو جائے، لیکن (گناہ اس پر ہے) جو تمہارے دل جان بوجھ کر کریں)۔ اسی طرح اگر تم کسی آدمی کو اس کے باپ کے علاوہ کسی اور کی طرف پکارو اور تمہارا خیال ہو کہ وہ اس کا باپ ہے، تو تم پر کوئی حرج نہیں؛ یہ قتادہ(۳) نے کہا ہے۔ اور یہ حکم اس صورت پر لاگو نہیں ہوتا جہاں متبنیٰ نام غالب آ گیا ہو، جیسا کہ مقداد بن عمرو کے معاملے میں ہوا؛ کیونکہ ان پر متبنیٰ نسب اس قدر غالب آ گیا تھا کہ انہیں مقداد بن اسود کے سوا شاید ہی پہچانا جاتا تھا؛ کیونکہ اسود بن عبد یغوث نے انہیں جاہلیت میں گود لیا تھا اور وہ انہی کے نام سے پہچانے جاتے تھے، پھر جب آیت نازل ہوئی تو مقداد نے کہا: میں عمرو کا بیٹا ہوں(۴)، اس کے باوجود ان پر پچھلے نام کا اطلاق باقی رہا۔ اور گزشتہ لوگوں میں سے کسی کے بارے میں یہ نہیں سنا گیا کہ کسی نے جان بوجھ کر ایسا کہنے والے کو نافرمان کہا ہو۔ اسی طرح ابوحذیفہ کے آزاد کردہ غلام سالم، انہیں ابوحذیفہ کی طرف منسوب کیا جاتا تھا۔ اور ان کے علاوہ دیگر لوگ بھی تھے جنہیں گود لیا گیا اور وہ اپنے باپ کے علاوہ دوسروں کی طرف منسوب ہوئے اور اسی سے مشہور و غالب ہوئے، اور یہ معاملہ زید بن حارثہ کے معاملے کے برعکس ہے؛ کیونکہ ان کے بارے میں "زید بن محمد" کہنا جائز نہیں ہے، اگر کوئی جان بوجھ کر ایسا کہے تو اس نے نافرمانی کی؛ اللہ تعالیٰ کے اس

قول کی وجہ سے: ﴿وَلَكِن مَّا تَعَمَّدَتْ قُلُوبُكُمْ﴾ یعنی تم پر گناہ ہوگا۔ واللہ اعلم۔ اور اسی لیے اللہ نے اس کے بعد فرمایا: ﴿وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَّحِيمًا﴾ یعنی جان بوجھ کر کیے گئے عمل کے لیے "غفور" اور غلطی کا گناہ ختم کرنے کی بنا پر "رحیم"(۵)۔ تیسرا: اور کہا گیا ہے کہ اللہ تبارک و تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ فِيمَا...

(۱) (م) میں ہے: اس نے اس سے کہا۔ (۲) المفہم ۳۰۷/۶۔ (۳) اسے عبدالرزاق ۲/۱۱۱، اور طبری ۱۹/۱۳ نے روایت کیا ہے۔ (۴) اسے ابو العباس نے المفہم ۳۰۷/۶ میں ان الفاظ کے ساتھ ذکر کیا ہے، اور یہ کلام انہی کا ہے، اور حافظ نے الاصابہ ۹/۲۷۳ میں ابن الکلبی سے اسی طرح ذکر کیا ہے۔ (۵) المفہم ۳۰۷/۶۔

Surah Al-Ahzab: Verse 5 59

"WAKEELA" is summarized, meaning: and there is no sin upon you in anything you did by mistake. This was the fatwa of Ata and many scholars: if a man swears not to leave his debtor until he receives his full right from him, and he takes from him what he thinks are good dinars, then finds them to be counterfeit(1), there is nothing against him. Likewise, in his view, if he swears not to greet someone, and then greets him without recognizing him, he does not break his oath; because he did not intend it. And ﴿BUT [WHAT] YOUR HEARTS INTENDED﴾ [Surah Al-Ahzab: 5], the word "ma" (what) is in a genitive position in reference to the "ma" used with "you made a mistake". It can also be in a nominative position based on an implied subject, meaning: but that for which you are held accountable is what your hearts intended. Qatada and others said: He who attributes a man to someone other than his father—thinking he is his father—by mistake, that is part of what God has lifted the sin for(2).

It was said: it is to say to him in addressing: "O my son," without intending adoption(3).

Fourth: The Almighty's saying: ﴿THAT IS YOUR SAYING WITH YOUR MOUTHS﴾ [Surah Al-Ahzab: 4] is an emphasis on the invalidity of the statement, meaning: it is a saying that has no reality in existence, it is only a verbal expression. This is like you saying: "I am walking to you on a foot," meaning you intend thereby kindness, and this is common(4). This meaning has been mentioned previously in other places(5). ﴿AND ALLAH SAYS THE TRUTH﴾ [Surah Al-Ahzab: 4], "the Truth" is an adjective for a deleted noun, i.e., He says the true saying. And ﴿HE GUIDES﴾ means: He makes clear; it is transitive without a preposition.

Fifth: "Al-Ad'iya" (Adopted sons) is the plural of "Al-Da'iy", who is the one called a son to someone other than his father, or who claims someone other than his father. The noun is "Al-Da'wa" (with a kasra). So the Almighty commanded calling adopted sons by their biological fathers' names. For whoever that is unknown for and their lineage is not known, they were clients and brothers in religion. Al-Tabari mentioned that Abu Bakrah read this verse and said: I am among those whose father is not known, so I am your brother in religion and your client. He said

---

(1) In the manuscripts and Al-Nahhas's "I'rab al-Qur'an" 3/303, the word is: glass/ bottles, but what is confirmed is from (M). (2) Previously mentioned in the second issue. (3) Al-Nahhas's "Ma'ani al-Qur'an" 5/323. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/369. And

the Almighty's saying: ﴾That is your saying with your mouths﴿ from the previous verse. (5) See 5/405 and 10/174.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत ५ ५९

"वकीला" संक्षेप में है, अर्थात: और जो कुछ भी तुमने गलती से किया है, उसमें तुम पर कोई पाप नहीं है। अता और कई विद्वानों का यही फतवा था: यदि कोई व्यक्ति कसम खाता है कि वह अपने कर्जदार को तब तक नहीं छोड़ेगा जब तक कि वह उससे अपना पूरा हक प्राप्त न कर ले, और वह उससे वह लेता है जिसे वह अच्छे दीनार समझता है, फिर उन्हें नकली(१) पाता है, तो उस पर कोई दोष नहीं है। इसी तरह, उनके अनुसार, यदि वह कसम खाता है कि वह किसी को सलाम नहीं करेगा, और फिर उसे पहचाने बिना उसे सलाम करता है, तो वह अपनी कसम नहीं तोड़ता; क्योंकि उसने ऐसा जानबूझकर नहीं किया था। और ﴿लेकिन वह जो तुम्हारे दिलों ने जानबूझकर किया﴾ [सूरह अल-अहज़ाब: ५], शब्द "मा" (जो) "तुमने गलती की" के साथ प्रयुक्त "मा" के संदर्भ में आनुवांशिक (genitive) स्थिति में है। यह एक अंतर्निहित कर्ता के आधार पर नामांकित (nominative) स्थिति में भी हो सकता है, जिसका अर्थ है: लेकिन जिसके लिए तुम जवाबदेह हो, वह है जो तुम्हारे दिलों ने जानबूझकर किया। कतदाह और अन्य लोगों ने कहा: वह व्यक्ति जो किसी व्यक्ति को उसके पिता के अलावा किसी और से जोड़ता है - यह सोचते हुए कि वह उसका पिता है - गलती से, यह उस चीज़ का हिस्सा है जिसके लिए ईश्वर ने पाप हटा दिया है(२)।

कहा गया है: यह उसे संबोधित करते समय "हे मेरे बेटे" कहना है, बिना गोद लेने के इरादे के(३)।

चौथा: सर्वशक्तिमान का कथन: ﴿यह तुम्हारे मुंह की बात है﴾ [सूरह अल-अहज़ाब: ४] कथन की अमान्यता पर जोर देना है, अर्थात: यह एक ऐसी बात है जिसका अस्तित्व में कोई वास्तविकता नहीं है, यह केवल एक मौखिक अभिव्यक्ति है। यह वैसा ही है जैसे आप कहते हैं: "मैं तुम्हारी ओर एक पैर पर चल रहा हूँ," जिसका अर्थ है कि आप इससे दया का इरादा रखते हैं, और यह सामान्य है(४)। यह अर्थ पहले अन्य स्थानों पर भी आ चुका है(५)। ﴿और अल्लाह सत्य कहता है﴾ [सूरह अल-अहज़ाब: ४], "सत्य" एक लुप्त संज्ञा के लिए एक विशेषण है, अर्थात, वह सच्ची बात कहता है। और ﴿वह मार्गदर्शन करता है﴾ का अर्थ है: वह स्पष्ट करता है; यह बिना किसी पूर्वसर्ग के सकर्मक है।

पांचवां: "अल-अदिया" (गोद लिए हुए बेटे) "अल-दई" का बहुवचन है, जो वह है जिसे उसके पिता के अलावा किसी और का बेटा कहा जाता है, या जो अपने पिता के अलावा किसी और का दावा करता है। संज्ञा "अल-दावा" (कसरा के साथ) है। इसलिए सर्वशक्तिमान ने गोद लिए हुए बेटों को उनके जैविक पिताओं के नाम से पुकारने का आदेश दिया। जिसके बारे में यह अज्ञात है और जिनका वंश

ज्ञात नहीं है, वे धर्म में आश्रित और भाई थे। अल-तबरी ने उल्लेख किया कि अबू बकरह ने इस आयत को पढ़ा और कहा: मैं उन लोगों में से हूँ जिनके पिता ज्ञात नहीं हैं, इसलिए मैं धर्म में तुम्हारा भाई और तुम्हारा आश्रित हूँ। उन्होंने कहा

---

(१) पांडुलिपियों और अल-नहस के"इ'राब अल-कुरान" ३/३०३ में शब्द है: कांच/बोतलें, लेकिन जो (एम) से पुष्ट है। (२) दूसरे मुद्दे में पहले उल्लेख किया गया है। (३) अल-नहस के"मआनी अल-कुरान" ५/३२३। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/३६९। और सर्वशक्तिमान का कथन: ﴿यह तुम्हारे मुंह की बात है﴾ पिछली आयत से है। (५) देखें ५/४०५ और १०/१७४।

سورہ الاحزاب: آیت ۵ ۵۹

"وکیلاً" مجمل ہے، یعنی: اور تم پر اس چیز میں کوئی گناہ نہیں جو تم نے غلطی سے کی، اور عطا اور بہت سے علماء کا فتویٰ اسی پر تھا: اگر کوئی آدمی قسم کھائے کہ وہ اپنے مقروض کو نہیں چھوڑے گا جب تک کہ اس سے اپنا پورا حق وصول نہ کر لے، پھر اس سے وہ دینار لے لے جنہیں وہ اچھا سمجھتا ہے، پھر انہیں کھوٹا(۱) پائے، تو اس پر کچھ نہیں۔ اسی طرح ان کے نزدیک اگر وہ قسم کھائے کہ فلاں کو سلام نہیں کرے گا، پھر اسے پہچانے بغیر سلام کر دے، تو وہ گنہگار نہیں ہوتا (قسم نہیں ٹوٹتی)؛ کیونکہ اس نے جان بوجھ کر ایسا نہیں کیا۔ اور ﴿وَلَٰكِن مَّا تَعَمَّدَتْ قُلُوبُكُمْ﴾ "ما" یہاں محلِ جر میں ہے "أخطأتم" کے ساتھ والی "ما" پر رد کرتے ہوئے، اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ ایک پوشیدہ مبتدا کی خبر ہونے کی بنا پر محلِ رفع میں ہو، اور تقدیر یہ ہوگی: لیکن جس پر تمہارا مواخذہ ہوگا وہ وہ ہے جس کا تمہارے دلوں نے قصد کیا۔ قتادہ اور دیگر نے کہا: جس نے کسی شخص کو اس کے باپ کے علاوہ کسی اور کی طرف منسوب کیا - جبکہ وہ اسے اپنا باپ سمجھتا ہو - غلطی سے، تو یہ ان چیزوں میں سے ہے جس سے اللہ نے گناہ اٹھا لیا ہے(۲)۔

اور کہا گیا: وہ یہ ہے کہ مخاطب کرتے ہوئے اسے کہے: اے میرے بیٹے؛ بغیر تبنیت (لے پالک بنانے) کے قصد کے(۳)۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ذَٰلِكُمْ قَوْلُكُم بِأَفْوَاهِكُمْ﴾ قول کے باطل ہونے کی تاکید ہے، یعنی: یہ ایسا قول ہے جس کی حقیقت میں کوئی موجودگی نہیں، یہ صرف زبانی بات ہے۔ یہ ایسا ہی ہے جیسے تم کہو: میں تمہاری طرف ایک قدم پر چل رہا ہوں، تو اس سے تمہاری مراد احسان جتانا ہوتا ہے، اور یہ کثیر ہے(۴)۔ اور یہ معنی پہلے بھی کئی جگہ گزر چکا ہے(۵)۔ ﴿وَاللَّهُ يَقُولُ الْحَقَّ﴾

"الحق" ایک محذوف مصدر کی صفت ہے، یعنی: وہ حق بات کہتا ہے۔ اور ﴿وَيَهْدِي﴾ کا مطلب ہے: واضح کرتا ہے، پس یہ بغیر حرفِ جر کے متعدی ہوتا ہے۔

پانچویں بات: "الأدعياء" دعی کی جمع ہے، اور وہ وہ ہے جسے اس کے باپ کے علاوہ کسی اور کا بیٹا پکارا جائے، یا وہ خود اپنے باپ کے علاوہ کسی اور کا دعویٰ کرے۔ اور مصدر: "الدَّعْوة" (دال کے نیچے زیر کے ساتھ) ہے۔ پس اللہ تعالیٰ نے لے پالکوں کو ان کے اصل آباء کی طرف منسوب کر کے پکارنے کا حکم دیا، تو جس کے بارے میں یہ معلوم نہ ہو اور ان کا نسب مشہور نہ ہو تو وہ دین میں بھائی اور مولیٰ (دوست/آزاد کردہ غلام) ہے۔ طبری نے ذکر کیا ہے کہ ابوبکرہ نے یہ آیت پڑھی اور کہا: میں ان میں سے ہوں جن کا باپ معلوم نہیں، پس میں دین میں تمہارا بھائی اور تمہارا مولیٰ ہوں۔ انہوں نے کہا

---

(١) خطی نسخوں اور نحاس کی "إعراب القرآن" ٣٠٣/٣ میں ہے، اور کلام انہی کا ہے: "زجاجاً" (شیشے)، اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ثابت ہے۔ (٢) مسئلہ دوم میں پہلے گزر چکا ہے۔ (٣) نحاس کی "معانی القرآن" ٣٢٣/٥۔ (٤) المحرر الوجیز ٣٦٩/٤۔ اور اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ذَٰلِكُمْ قَوْلُكُم بِأَفْوَاهِكُمْ﴾ پچھلی آیت سے ہے۔ (٥) دیکھئے ٤٠٥/٥ اور ١٧٤/١٠۔

Surah Al-Ahzab: Verses 5 - 6

60

The narrator said: By Allah, if he knew his father was a donkey, he would have attributed himself to him. Hadith narrators say regarding Abu Bakrah: Nufay' ibn al-Harith (1).

Sixth: As-Sahih recorded from Sa'd ibn Abi Waqqas and Abu Bakrah, both of whom said: My ears heard it and my heart grasped it from Muhammad ﷺ saying: "Whoever claims to belong to someone other than his father while knowing he is not his father, Paradise is forbidden for him" (2). In the hadith of Abu Dharr, he heard the Prophet ﷺ saying: "There is no man who claims to belong to someone other than his father knowing it, except that he has disbelieved" (3).

The words of Allah Almighty: {The Prophet is more worthy of the believers than themselves, and his wives are [as] their mothers. And those of [blood] relationship are more entitled [to inheritance] in the decree of Allah than the [other] believers and the Emigrants, except that you may do a kindness to your [non-inheriting] friends. That has been in the Book inscribed.} [Al-Ahzab: 6]

There are nine issues in it:

First: The words of Allah Almighty: {The Prophet is more worthy of the believers than themselves}. Through this verse, Allah Almighty abolished rulings that existed in the beginning of Islam, including: that he ﷺ used not to offer the funeral prayer for a deceased person who had a debt. When Allah granted him conquests, he said: "I am more worthy of the believers than themselves; so whoever dies leaving a debt, I am responsible for its repayment, and whoever leaves wealth, it is for his heirs." Recorded by the two Sahihs (4). In them also: "So whichever of you...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/369, and the report of Abu Bakrah is in Tafsir al-Tabari 19/13. Al-Hafiz said in al-Tahdhib 4/238: Nufay' ibn al-Harith ibn Kaladah, Abu Bakrah al-Thaqafi, and it was said: his name was Masruh, and it was said: his father was a slave to al-Harith ibn Kaladah named Masruh, so al-Harith affiliated Abu Bakrah. (2) Sahih al-Bukhari (6766) and (6767), and Sahih Muslim (63): (115) and the wording is his, and it is in Ahmad (1454). And the accusative "Muhammad" is as an apposition (badal) to the pronoun in "my ears heard him". Nawawi's commentary on Sahih Muslim 2/53. (3) Sahih al-Bukhari (3508), and Sahih Muslim (61), and it is in Ahmad (21465). Abu al-Abbas said in al-Mufhim 1/254: Whoever does that deeming it

permissible is truly a disbeliever, so the hadith remains on its literal meaning. However, if he does not deem it permissible, then the disbelief mentioned in the hadith is interpreted as ingratitude for blessings and rights. (4) Sahih al-Bukhari (2298), and Sahih Muslim (1619): (14), and it is in Ahmad (7899) and it is from the hadith of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him).

सूरह अल-अहज़ाब: आयतें 5 - 6

60

कथावाचक ने कहा: अल्लाह की कसम, अगर वह जानता कि उसका पिता गधा है, तो भी वह उसी से अपना वंश जोड़ता। हदीस के विद्वान अबू बकरा के बारे में कहते हैं: नुफ़ै बिन अल-हारिस (1)।

छठा: सहीह में साद बिन अबी वक्कास और अबू बकरा से रिवायत है, उन दोनों ने कहा: मेरे कानों ने इसे सुना और मेरे दिल ने इसे मुहम्मद ﷺ से ग्रहण किया, उन्हें यह कहते हुए सुना: "जिसने जानते हुए कि वह उसका पिता नहीं है, किसी और को अपना पिता होने का दावा किया, उसके लिए जन्नत हराम है" (2)। अबू ज़र की हदीस में है कि उन्होंने नबी ﷺ को यह कहते हुए सुना: "ऐसा कोई आदमी नहीं है जिसने जानते हुए अपने पिता के अलावा किसी और को अपना पिता होने का दावा किया, सिवाय इसके कि उसने कुफ्र (अविश्वास) किया" (3)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {नबी मोमिनों के लिए स्वयं उनके अपने प्राणों से भी अधिक प्रिय हैं और उनकी पत्नियाँ उनकी माताएँ हैं। और जो रक्त-संबंधी हैं, वे अल्लाह के विधान के अनुसार एक-दूसरे के(विरासत के) अधिक हकदार हैं उन मोमिनों और मुहाजिरों की तुलना में, सिवाय इसके कि तुम अपने मित्रों के साथ कोई भलाई करना चाहो। यह बात किताब में लिखी हुई है।} [अल-अहज़ाब: 6]

इसमें नौ मसले हैं:

पहला: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {नबी मोमिनों के लिए स्वयं उनके अपने प्राणों से भी अधिक प्रिय हैं}। इस आयत के माध्यम से अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उन आदेशों को हटा दिया जो इस्लाम के शुरुआती दौर में थे, जिनमें से एक यह था: कि आप ﷺ उस मृत व्यक्ति की जनाज़ा की नमाज़ नहीं पढ़ते थे जिस पर कर्ज होता था। फिर जब अल्लाह ने उन्हें विजय प्रदान की, तो उन्होंने कहा: "मैं मोमिनों के लिए स्वयं उनके अपने प्राणों से भी अधिक हकदार हूँ; इसलिए जो कोई कर्ज छोड़ कर मर जाए, उसका भुगतान करना मेरी जिम्मेदारी है, और जो कोई धन छोड़ जाए, वह उसके वारिसों के लिए है।" इसे दोनों सहीह ने उल्लेख किया है (4)। उनमें यह भी है: "तो तुम में से जो कोई...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/369, और अबू बकरा की रिपोर्ट तफ़सीर अल-तबरी 13/19 में है। अल-हाफ़िज़ ने अल-तहज़ीब 4/238 में कहा: नुफ़ै बिन अल-हारिस बिन कलदह, अबू बकरा अल-

थकफ़ी, और कहा गया: उनका नाम मसरूह था, और कहा गया: उनके पिता अल-हारिस बिन कलदह के गुलाम थे जिनका नाम मसरूह था, तो अल-हारिस ने अबू बकरा को अपना बेटा बना लिया। (2) सहीह अल-बुखारी (6766) और (6767), और सहीह मुस्लिम (63): (115) और शब्द उनके हैं, और यह अहमद (1454) में है। और "मुहम्मद" का कर्म कारक में होना "समिअतहु अज़नाया" में ज़मीर (सर्वनाम) के बदल (apposition) के रूप में है। सहीह मुस्लिम पर नववी की व्याख्या 2/53। (3) सहीह अल-बुखारी (3508), और सहीह मुस्लिम (61), और यह अहमद (21465) में है। अबू अल-अब्बास ने अल-मुफ़हिम 1/254 में कहा: जिसने ऐसा इसे जायज़ समझते हुए किया वह वास्तव में काफिर है, इसलिए हदीस अपने प्रत्यक्ष अर्थ पर रहती है। लेकिन अगर वह इसे जायज़ नहीं समझता, तो हदीस में कुफ्र का मतलब एहसान-फ़रामोशी (नेमतों और अधिकारों का इनकार) माना जाएगा। (4) सहीह अल-बुखारी (2298), और सहीह मुस्लिम (1619): (14), और यह अहमद (7899) में है और यह अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से है।

سورة الاحزاب: آیات ۵ - ۶

۶۰

راوی ان کے بارے میں کہتے ہیں: بخدا، اگر وہ جانتا کہ اس کا باپ گدھا ہے تو وہ اسی کی طرف منسوب ہوتا۔ اور حدیث کے ماہرین ابوبکرہ کے بارے میں کہتے ہیں: نفیع بن الحارث (۱)۔

چھٹی بات: صحیحین میں سعد بن ابی وقاص اور ابوبکرہ دونوں سے روایت ہے، ان دونوں نے کہا: میرے کانوں نے سنا اور میرے دل نے اسے محمد ﷺ سے محفوظ کیا، آپ فرما رہے تھے: "جس نے جانتے بوجھتے اپنے باپ کے علاوہ کسی اور کی طرف منسوب ہونے کا دعویٰ کیا، اس پر جنت حرام ہے" (۲)۔ اور ابوذر کی حدیث میں ہے کہ انہوں نے نبی ﷺ کو فرماتے سنا: "جس کسی نے جانتے ہوئے اپنے باپ کے علاوہ کسی اور کی طرف منسوب ہونے کا دعویٰ کیا، اس نے کفر کیا" (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ ۖ وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ ۗ وَأُولُو الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ إِلَّا أَن تَفْعَلُوا إِلَىٰ أَوْلِيَائِكُم مَّعْرُوفًا ۚ كَانَ ذَٰلِكَ فِي الْكِتَابِ مَسْطُورًا ۝٦﴾

اس میں نو مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ﴾۔ اس آیت کے ذریعے اللہ تعالیٰ نے ان احکامات کو ختم کر دیا جو اسلام کے ابتدائی دور میں تھے، ان میں سے ایک یہ تھا کہ آپ ﷺ اس میت پر نماز جنازہ نہیں پڑھتے تھے جس پر قرض ہوتا تھا۔ پھر جب اللہ نے آپ کو فتوحات عطا کیں تو آپ نے فرمایا: "میں مومنوں کے لیے ان کی جانوں سے بھی زیادہ حقدار ہوں؛ لہذا جو

شخص فوت ہو جائے اور اس پر قرض ہو، تو اس کی ادائیگی میرے ذمے ہے، اور جو مال چھوڑ جائے، وہ اس کے وارثوں کے لیے ہے" اسے صحیحین نے روایت کیا ہے (۴)۔ ان دونوں میں یہ بھی ہے: "پس تم میں سے جو کوئی...

(۱) المحرر الوجیز ۴/۳۶۹، اور ابوبکرہ کی خبر تفسیر طبری ۱۳/۱۹ میں ہے۔ حافظ نے تہذیب ۴/۲۳۸ میں کہا: نفیع بن الحارث بن کلدہ، ابوبکرہ الثقفی، اور کہا گیا: ان کا نام مسروح تھا، اور کہا گیا: ان کے والد حارث بن کلدہ کے غلام تھے جنہیں مسروح کہا جاتا تھا، چنانچہ حارث نے ابوبکرہ کو اپنا بیٹا بنا لیا۔ (۲) صحیح بخاری (۶۷۶۶) اور (۶۷۶۷)، اور صحیح مسلم (۶۳): (۱۱۵) اور الفاظ مسلم کے ہیں، اور یہ احمد (۱۴۵۴) میں ہے۔ اور "محمداً" کا مفعول ہونا "سمعتہ اذنای" میں ضمیر سے بدل کے طور पर ہے۔ صحیح مسلم پر نووی کی شرح ۲/۵۳۔ (۳) صحیح بخاری (۳۵۰۸)، اور صحیح مسلم (۶۱)، اور یہ احمد (۲۱۴۶۵) میں ہے۔ ابو العباس نے المفہم ۱/۲۵۴ میں کہا: جس نے اسے حلال سمجھتے ہوئے کیا وہ حقیقت میں کافر ہے، چنانچہ حدیث اپنے ظاہر پر رہے گی۔ لیکن اگر وہ اسے حلال نہیں سمجھتا تو حدیث میں موجود کفر کو نعمتوں اور حقوق کی ناشکری پر محمول کیا جائے گا۔ (۴) صحیح بخاری (۲۲۹۸)، اور صحیح مسلم (۱۶۱۹): (۱۴)، اور یہ احمد (۷۸۹۹) میں ہے اور یہ ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ہے۔

Surah Al-Ahzab: Ayah 6 Page 61

"...left a debt or children in poverty, for I am their guardian (Mawla)" (1). Ibn al-Arabi said: Now the situation has changed due to sins; if they leave wealth, the male relatives (Asabah) are tightened by it, and if they leave poverty (lost children), they are surrendered to him. This is the interpretation of the 'Wilayah' (guardianship) mentioned in this verse, according to the Prophet's ﷺ explanation and clarification (2). "There is no perfume after the bride" (3).

Ibn Atiyyah (4) said: Some Gnostic scholars said: He is closer to them than their own selves because their selves call them to destruction, while he calls them to salvation. Ibn Atiyyah said: This is supported by his (peace and blessings be upon him) saying: "I am holding you by your waist-bands away from the Fire, while you are plunging into it like moths."

I say: This is a good statement regarding the meaning of the verse and its interpretation. The mentioned Hadith was recorded by Muslim in his Sahih from Abu Hurairah, who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "The example of me and my Ummah is like that of a man who lit a fire, and the insects and moths started falling into it, and I am holding you by your waist-bands, while you are plunging into it" (5). And from Jabir a similar narration; and he said: "And you are slipping from my hands" (6). The scholars said: "Al-Hujzah" is for trousers, the tying place of the lower garment (izar). If a man wants to hold someone he fears might fall, he grabs that part of them. This is a metaphor for the exertion of our Prophet (peace and blessings be upon him) in our salvation, and his eagerness to save us from the destructions before us; so he is closer to us than our own selves. Due to our ignorance of the value of that, the dominance of our desires over us, and the victory of our cursed enemy over us, we have become more despicable than...

(1) Sahih al-Bukhari (2399), Sahih Muslim (1619): (15), and in Ahmad (8418), from the Hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). (2) In (M): and his alerting. (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1496. His saying: "No perfume after the bride" was mentioned by Ibn Qutaybah without attribution in ash-Shi'r wa ash-Shu'ara 2/626 as the second half of a verse, its first half being: "Now, before my death." It was mentioned by al-Maydani in Majma' al-Amthal 2/211, and az-Zamakhshari in al-Mustaqsa 2/264. Al-Maydani said: It is a proverb used for someone from whom nothing precious is withheld. (4) In al-Muharrar al-Wajiz 4/370. (5) Sahih Muslim

(2284), and it is in Ahmad (7321) and (8117), and al-Bukhari (6483). (6) Sahih Muslim (2285).

सूरह अल-अहज़ाब: आयत ६ पृष्ठ ६१

"...ऋण या गरीबी में बच्चे छोड़ गया, तो मैं उनका संरक्षक (मौला) हूँ" (१)। इब्न अल-अरबी ने कहा: अब पापों के कारण स्थिति बदल गई है; यदि वे धन छोड़ते हैं, तो पुरुष रिश्तेदारों (असबाह) पर इसके लिए दबाव डाला जाता है, और यदि वे गरीबी (खोए हुए बच्चे) छोड़ते हैं, तो उन्हें उनके हवाले कर दिया जाता है। यह इस आयत में वर्णित 'विलायत' (संरक्षण) की व्याख्या है, जो नबी ﷺ के स्पष्टीकरण के अनुसार है (२)। "दुल्हन के बाद कोई इत्र नहीं" (३)।

इब्न अतिय्याह (४) ने कहा: कुछ ज्ञानी विद्वानों ने कहा: वह उनके लिए उनके स्वयं के प्राणों से भी अधिक प्रिय और निकट हैं; क्योंकि उनके प्राण उन्हें विनाश की ओर बुलाते हैं, जबकि वह उन्हें मोक्ष की ओर बुलाते हैं। इब्न अतिय्याह ने कहा: यह उनके(उन पर शांति और आशीर्वाद हो) इस कथन से पुष्ट होता है: "मैं तुम्हें तुम्हारी कमरबंद से पकड़कर आग से दूर रख रहा हूँ, जबकि तुम उसमें पतंगों की तरह कूद रहे हो।"

मैं कहता हूँ: आयत के अर्थ और उसकी व्याख्या के संबंध में यह एक अच्छा कथन है। उल्लेखित हदीस मुस्लिम ने अपनी सहीह में अबू हुरैराह से उद्धृत की है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "मेरा और मेरी उम्मत का उदाहरण उस व्यक्ति जैसा है जिसने आग जलाई, और कीड़े-मकौड़े और पतंगे उसमें गिरने लगे, और मैं तुम्हें तुम्हारी कमरबंद से पकड़े हुए हूँ, जबकि तुम उसमें कूदे जा रहे हो" (५)। और जाबिर से भी इसी तरह का वर्णन है; और उन्होंने कहा: "और तुम मेरे हाथों से छूट रहे हो" (६)। विद्वानों ने कहा: "अल-हुज्ज़ाह" पतलून के लिए है, निचले वस्त्र (इज़ार) के बांधने का स्थान। यदि कोई व्यक्ति किसी ऐसे व्यक्ति को पकड़ना चाहता है जिसके गिरने का उसे डर हो, तो वह उसे उसी जगह से पकड़ता है। यह हमारे नबी (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) द्वारा हमारे मोक्ष के लिए किए गए प्रयास और हमारे सामने आने वाले विनाशों से हमें बचाने की उनकी उत्सुकता का एक रूपक है; इसलिए वह हमारे लिए हमारे स्वयं के प्राणों से भी अधिक निकट हैं। उस मूल्य के प्रति हमारी अज्ञानता, हम पर हमारी इच्छाओं के प्रभुत्व और हमारे शापित शत्रु की हम पर विजय के कारण, हम... से भी अधिक तुच्छ हो गए हैं।

(१) सहीह अल-बुखारी (२३९९), सहीह मुस्लिम (१६१९): (१५), और अहमद (८४१८) में, अबू हुरैराह (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से। (२) (म) में: और उनकी चेतावनी। (३) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान ३/१४९६। उनका कहना: "दुल्हन के बाद कोई इत्र नहीं" इब्न कुतैबा ने बिना श्रेय

दिए अल-शिअर वल-शुअरा २/६२६ में एक पद्य के दूसरे भाग के रूप में उल्लेख किया है, जिसका पहला भाग है: "अब, मेरी मृत्यु से पहले।" अल-मैदानी ने मजमा अल-अमशाल २/२११ में और अज़-ज़मखशरी ने अल-मुस्तक़सा २/२६४ में इसका उल्लेख किया है। अल-मैदानी ने कहा: यह उन लोगों के लिए इस्तेमाल किया जाने वाला मुहावरा है जिनसे कोई कीमती चीज़ नहीं छिपाई जाती। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/३७० में। (५) सहीह मुस्लिम (२२८४), और यह अहमद (७३२१) और (८११७) और बुखारी (६४८३) में है। (६) सहीह मुस्लिम (२२८५)।

سورہ الاحزاب: آیت 6 صفحہ 61

"...کسی نے قرض یا (بے سہارا) عیال چھوڑا تو میں اس کا سرپرست (مولا) ہوں" (1)۔ ابن العربی نے کہا: اب گناہوں کی وجہ سے حال بدل گیا ہے، اگر وہ مال چھوڑیں تو عصبہ (رشتہ داروں) پر اس میں تنگی کی جاتی ہے، اور اگر وہ ضیاع (بے سہارا اولاد) چھوڑیں تو وہ ان کے حوالے کر دیے جاتے ہیں۔ یہ اس آیت میں مذکور 'ولایت' کی تفسیر ہے جو نبی ﷺ کی تفسیر اور وضاحت کے مطابق ہے (2)، اور "دلہن کے بعد کوئی خوشبو نہیں ہوتی" (3)۔

ابن عطیہ (4) نے کہا: بعض اہل معرفت علماء نے کہا ہے: آپ ﷺ ان کے لیے ان کی اپنی جانوں سے زیادہ اولیٰ (قریب) ہیں؛ اس لیے کہ ان کے اپنے جی انہیں ہلاکت کی طرف بلاتے ہیں، جبکہ آپ ﷺ انہیں نجات کی طرف بلاتے ہیں۔ ابن عطیہ کہتے ہیں: آپ علیہ الصلاۃ والسلام کا یہ قول اس کی تائید کرتا ہے: "میں آگ سے بچانے کے لیے تمہارے کمر بندوں سے تمہیں پکڑ رہا ہوں اور تم اس میں پروانوں کی طرح گرے جا رہے ہو"۔

میں کہتا ہوں: آیت کے معنی اور اس کی تفسیر میں یہ ایک عمدہ قول ہے، اور جس حدیث کا ذکر کیا گیا اسے مسلم نے اپنی صحیح میں ابوہریرہ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "میری اور میری امت کی مثال اس شخص کی طرح ہے جس نے آگ جلائی، تو جانور اور پروانے اس میں گرنے لگے، اور میں تمہارے کمر بندوں سے تمہیں پکڑ رہا ہوں جبکہ تم اس میں گرے جا رہے ہو" (5)۔ اور جابر رضی اللہ عنہ سے بھی اسی طرح مروی ہے؛ اور فرمایا: "اور تم میرے ہاتھوں سے چھوٹ رہے ہو" (6)۔ علماء نے کہا: "حجزہ" پاجامے یا تہبند باندھنے کی جگہ کو کہتے ہیں، جب آدمی کسی ایسے شخص کو تھامنا چاہے جس کے گرنے کا ڈر ہو تو وہ اسے وہیں سے پکڑتا ہے۔ یہ ہماری نجات کے لیے ہمارے نبی علیہ الصلاۃ والسلام کی جدوجہد کی ایک

مثال ہے، اور ان ہلاکتوں سے ہمیں بچانے کی ان کی تڑپ کی جو ہمارے سامنے ہیں، پس وہ ہم پر ہماری اپنی جانوں سے زیادہ حق رکھتے ہیں۔ اس کی قدر و قیمت سے ہماری ناواقفیت، ہم پر ہماری خواہشات کے غلبے اور ہمارے لعین دشمن کی ہم پر کامیابی کی وجہ سے ہم ... سے بھی زیادہ حقیر ہو گئے۔

(1) صحیح بخاری (2399)، اور صحیح مسلم (1619): (15)، اور یہ احمد (8418) کے ہاں ہے اور یہ حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ہے۔ (2) (م) میں: اور آپ کی تنبیہ۔ (3) احکام القرآن لابن العربی 3/1496۔ اور ان کا قول: "دلہن کے بعد کوئی عطر نہیں"، اسے ابن قتیبہ نے کسی نسبت کے بغیر الشعر والشعراء 2/626 میں ایک شعر کے دوسرے مصرعے کے طور پر ذکر کیا ہے، جس کا پہلا مصرعہ ہے: "پس اب میری موت سے پہلے"۔ اور اسے میدانی نے مجمع الامثال 2/211 میں اور زمخشری نے المستقصیٰ 2/264 میں ذکر کیا ہے۔ میدانی نے کہا: یہ اس شخص کے لیے بطور مثال بولا جاتا ہے جس سے کوئی قیمتی چیز بچا کر نہ رکھی جائے۔ (4) المحرر الوجیز 4 / 370 میں۔ (5) صحیح مسلم (2284)، اور یہ احمد (7321) اور (8117) اور بخاری (6483) کے ہاں ہے۔ (6) صحیح مسلم (2285)۔

Surah Al-Ahzab: Verse 6 | 62

...the carpet and more humiliated than the carpet (1), and there is no power nor strength except with Allah, the Most High, the Great! It was said: [The Prophet is] closer/more worthy to them, meaning that if he commands something and the soul calls for something else, the Prophet's ﷺ command is more worthy (2). And it was said: [The Prophet is] closer to them, meaning: he has more right to judge over the believers so that his judgment is executed upon them, i.e., in what they judge for themselves that differs from his judgment. Second: Some scholars said: It is obligatory for the Imam (leader) to pay the debts of the poor from the public treasury, following the example of the Prophet ﷺ; for he explicitly stated that this was obligatory upon him when he said: "It is upon me to pay it." And Al-Daya' - with a fatha on the Daad - is the verbal noun of daa'a (to be lost/wasted), then it was made a name for everything that is on the verge of being lost, such as dependents and children with no one to care for them, and wealth with no one to manage it. Land was called day'ah because it is subject to loss, and its plural is diyaa' with a kasra on the Daad (3). Third: The Almighty's saying: {and his wives are their mothers}. Allah Almighty honored the wives of His Prophet ﷺ by making them the Mothers of the Believers, i.e., in the obligation of respect, kindness, and glorification, the prohibition of marriage to men, and their veiling (may Allah be pleased with them) unlike [actual] mothers (4). It was said: Since their compassion for them was like the compassion of mothers, they were placed in the position of mothers. Furthermore, this motherhood does not entail inheritance like the motherhood of adoption. It is permissible to marry their daughters; they are not considered sisters to the people. The number of the Prophet's ﷺ wives will be mentioned in the verse of choice (5), Allah willing. And people differed; are they mothers of [both] men and women, or mothers of men specifically?

(1) Al-Mafham 6/86-87, and the last phrase appeared in it: until we became more insignificant than carpets and grasshoppers and more humiliated than sticky clay. (2) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 3/303. (3) Al-Mafham 4/575-576. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/370. (5) See p. 119 of this part.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 6 | 62

...बिस्तर और बिस्तर से भी अधिक अपमानित (1), और अल्लाह के सिवा कोई शक्ति या ताकत नहीं है, जो सबसे ऊंचा और महान है! कहा गया है: [पैगंबर] उनके लिए अधिक निकट/योग्य हैं, जिसका अर्थ है कि यदि वे किसी चीज़ का आदेश देते हैं और आत्मा किसी और चीज़ की ओर बुलाती है, तो पैगंबर ﷺ का आदेश अधिक योग्य है (2)। और यह कहा गया है: [पैगंबर] उनके लिए अधिक निकट हैं, अर्थात: उन्हें विश्वासियों पर शासन करने का अधिक अधिकार है ताकि उनका निर्णय उन पर लागू हो, अर्थात, वे अपने लिए जो निर्णय लेते हैं जो उनके निर्णय से भिन्न होता है। दूसरा: कुछ विद्वानों ने कहा: इमाम (नेता) के लिए पैगंबर ﷺ के उदाहरण का अनुसरण करते हुए सार्वजनिक खजाने से गरीबों का कर्ज चुकाना अनिवार्य है; क्योंकि उन्होंने स्पष्ट रूप से कहा था कि यह उन पर अनिवार्य था जब उन्होंने कहा: "इसे चुकाना मुझ पर है।" और 'अल-दाया' - दाद पर फथा के साथ - 'दा'आ' (खो जाना/बर्बाद होना) का संज्ञा रूप है, फिर इसे हर उस चीज़ का नाम बना दिया गया जो खो जाने की कगार पर है, जैसे आश्रित और बच्चे जिनकी देखभाल करने वाला कोई नहीं है, और धन जिसका प्रबंधन करने वाला कोई नहीं है। भूमि को 'दया' कहा जाता था क्योंकि यह नुकसान के अधीन है, और इसका बहुवचन 'दिया' है जिसमें दाद पर कसरा है (3)। तीसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: {और उनकी पत्नियाँ उनकी माताएँ हैं}। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अपने पैगंबर ﷺ की पत्नियों को विश्वासियों की माताएँ बनाकर सम्मानित किया, अर्थात, सम्मान, दया और गौरव के दायित्व में, पुरुषों से विवाह की मनाही, और उनके परदे (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) में [वास्तविक] माताओं के विपरीत (4)। कहा गया है: चूंकि उनके लिए उनकी करुणा माताओं की करुणा की तरह थी, इसलिए उन्हें माताओं के स्थान पर रखा गया था। इसके अलावा, यह मातृत्व गोद लेने के मातृत्व की तरह विरासत का अधिकार नहीं देता है। उनकी बेटियों से शादी करना जायज है; वे लोगों की बहनें नहीं मानी जातीं। पैगंबर ﷺ की पत्नियों की संख्या पसंद की आयत (5) में उल्लिखित की जाएगी, इंशा अल्लाह। और लोगों में मतभेद था; क्या वे पुरुषों और महिलाओं [दोनों] की माताएँ हैं, या विशेष रूप से पुरुषों की माताएँ हैं?

(1) अल-मफ़हम 6/86-87, और इसमें अंतिम वाक्यांश दिखाई दिया: यहाँ तक कि हम कालीनों और टिड्डियों से भी अधिक तुच्छ और चिपचिपी मिट्टी से भी अधिक अपमानित हो गए। (2) अन-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 3/303। (3) अल-मफ़हम 4/575-576। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/370। (5) इस भाग का पृष्ठ 119 देखें।

...فرش اور فرش سے بھی زیادہ ذلیل (١)، اور اللہ کے سوا کوئی طاقت اور قوت نہیں جو بلند و برتر اور عظیم ہے! اور کہا گیا: [نبی] ان کے لیے زیادہ حقدار ہیں، یعنی اگر وہ کسی چیز کا حکم دیں اور نفس کسی اور چیز کی طرف بلائے، تو نبی ﷺ کا حکم زیادہ مقدم ہے (٢)۔ اور کہا گیا: [نبی] ان کے لیے زیادہ حقدار ہیں، یعنی: وہ مومنوں پر فیصلہ کرنے کے زیادہ حقدار ہیں تاکہ ان کا فیصلہ ان کی اپنی جانوں پر نافذ ہو، یعنی ان معاملات میں جہاں وہ اپنے لیے ایسا فیصلہ کریں جو آپ ﷺ کے فیصلے کے خلاف ہو۔ دوسرا مسئلہ: بعض اہل علم نے کہا: امام (حاکم) پر واجب ہے کہ وہ نبی ﷺ کی پیروی میں بیت المال سے فقراء کا قرض ادا کرے؛ کیونکہ آپ ﷺ نے اس کے اپنے اوپر وجوب کی تصریح فرمائی جب آپ ﷺ نے فرمایا: "پس اس کی ادائیگی مجھ پر ہے"۔ اور 'الضَّیاع' - ضاد کے فتحہ کے ساتھ - 'ضاع' کا مصدر ہے، پھر اسے ہر اس چیز کا نام قرار دیا گیا جو ضائع ہونے کے دہانے پر ہو، جیسے اہل و عیال اور بچے جن کا کوئی کفیل نہ ہو، اور مال جس کا کوئی نگران نہ ہو۔ اور زمین کو 'ضیعة' کہا گیا کیونکہ وہ ضائع ہونے کے خطرے میں رہتی ہے، اور اس کی جمع 'ضیاع' ضاد کے کسرہ کے ساتھ آتی ہے (٣)۔ تیسرا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اس کی بیویاں ان کی مائیں ہیں}۔ اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی ﷺ کی بیویوں کو مومنوں کی مائیں بنا کر شرف بخشا، یعنی: تعظیم، نیکی اور بزرگی کے وجوب میں، اور مردوں پر ان سے نکاح کی حرمت میں، اور ان کے حجاب (پردے) میں، اللہ تعالیٰ ان سے راضی ہو، بخلاف [حقیقی] ماؤں کے (٤)۔ اور کہا گیا: چونکہ ان کی شفقت ان پر ماؤں کی شفقت کی طرح تھی، اس لیے انہیں ماؤں کے درجے میں رکھا گیا۔ پھر یہ مامتا وراثت کو واجب نہیں کرتی جیسے لے پالک کی مامتا۔ اور ان کی بیٹیوں سے نکاح جائز ہے؛ اور انہیں لوگوں کی بہنیں قرار نہیں دیا جاتا۔ اور نبی ﷺ کی

ازواج مطہرات کی تعداد آیتِ تخییر (٥) میں آئے گی، ان شاء اللہ تعالیٰ۔ اور لوگوں نے اختلاف کیا کہ کیا وہ مردوں اور عورتوں دونوں کی مائیں ہیں، یا صرف مردوں کی مائیں ہیں؟

(١) المفہم ٦ / ٨٦ - ٨٧، اور اس میں آخری عبارت یوں واقع ہوئی ہے: یہاں تک کہ ہم قالینوں اور ٹڈیوں سے بھی زیادہ حقیر اور گندی مٹی سے بھی زیادہ ذلیل ہو گئے۔ (٢) اعراب القرآن للنحاس ٣ / ٣٠٣ ۔ (٣) المفہم ٤ / ٥٧٥ - ٥٧٦ ۔ (٤) المحرر الوجیز ٤ / ٣٧٠ ۔ (٥) اسی جلد کا صفحہ ١١٩ دیکھیں۔

Surah Al-Ahzab: Verse 6 63

...based on two opinions: Ash-Sha'bi narrated from Masruq, from Aisha (may Allah be pleased with her), that a woman said to her: "O mother," and she replied: "I am not your mother; I am only the mother of your men." Ibn al-Arabi said (1): This is the correct view.

I say: There is no benefit in restricting the prohibition [of marriage] to men and not women. What appears to me is that they are the mothers of both men and women, to honor their rights over both. This is indicated by the beginning of the verse: ﴿The Prophet is closer to the believers than their own selves﴾, and this necessarily includes men and women. This is also supported by the Hadith of Abu Hurairah and Jabir, so His saying: ﴿and his wives are their mothers﴾ refers back to everyone. Furthermore, in the Mushaf (copy of Quran) of Ubayy bin Ka'b, it says: "and his wives are their mothers, and he is a father to them" (2). Ibn Abbas read it as: "from their own selves, and he is a father [to them], and his wives are [their mothers]" (3). All of this weakens what Masruq narrated—if it is authentic—from the perspective of preference. If it is not authentic, then using it as evidence for specification fails, and we remain on the original rule, which is the general meaning that first comes to mind. And Allah knows best.

Fourth: The Almighty's saying: ﴿And blood relations are closer to one another in Allah's Book than [other] believers and emigrants.﴾ It is said that by "believers" He meant the Ansar, and by "emigrants" He meant the Quraysh. There are two opinions regarding this:

One of them: That it abrogates inheritance based on migration (Hijrah). Sa'id narrated from Qatada who said: It was revealed in Surah Al-Anfal: ﴿And those who believed but did not emigrate, you have no duty of guardianship toward them until they emigrate﴾ [Verse: 72]. So, Muslims used to inherit based on migration; thus, a Muslim desert Arab would not inherit from his Muslim relative...

(1) In Ahkam al-Quran 3/1496 - 1497 and what precedes it, and the report was recorded by Ibn Sa'd in al-Tabaqat 8/65 and 67, and al-Bayhaqi in al-Sunan al-Kubra 7/70. (2) Mentioned by al-Farra in Ma'ani al-Quran 2/335, and al-Nahhas in Ma'ani al-Quran 3/368, and Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 4/370, and mentioned by Ibn Khalawayh in al-Qira'at al-Shadhdhah p. 119 from Ibn Mas'ud, and it has been previously mentioned in 7/86 and 11/177. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/370, and what is between brackets is from it. It will be discussed in the sixth issue.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 6 63

...दो मतों पर आधारित: अश्-शाबी ने मसरूक के माध्यम से आयशा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से रिवायत की है कि एक महिला ने उनसे कहा: "हे माँ," तो उन्होंने उत्तर दिया: "मैं तुम्हारी माँ नहीं हूँ; मैं केवल तुम्हारे पुरुषों की माँ हूँ।" इब्न अल-अरबी ने कहा (1): और यही सही है।

मैंने कहा: पुरुषों के लिए अनुमति को प्रतिबंधित करने और महिलाओं को इससे बाहर रखने का कोई लाभ नहीं है। मुझे जो प्रतीत होता है वह यह है कि वे पुरुषों और महिलाओं दोनों की माताएँ हैं; पुरुषों और महिलाओं दोनों पर उनके अधिकार के सम्मान के रूप में। यह आयत के आरम्भ से संकेतित होता है: ﴾नबी ईमान वालों के लिए स्वयं उनके अपने आप से भी अधिक निकट हैं﴿, और इसमें अनिवार्य रूप से पुरुष और महिलाएँ दोनों शामिल हैं। अबू हुरैरा और जाबिर की हदीस भी इसका समर्थन करती है, इसलिए उनका कथन: ﴾और उनकी पत्नियाँ उनकी माताएँ हैं﴿ सभी की ओर लौटता है। इसके अलावा, उबई बिन काब के मुसहफ़ (कुरान की प्रति) में है: "और उनकी पत्नियाँ उनकी माताएँ हैं और वह उनके पिता हैं" (2)। इब्न अब्बास ने इसे इस प्रकार पढ़ा: "उनके अपने आप से, और वह [उनके] पिता हैं और उनकी पत्नियाँ [उनकी माताएँ] हैं" (3)। यह सब मसरूक द्वारा रिवायत की गई बात को कमज़ोर करता है—यदि वह सही है तो—तरजीह (वरीयता) के दृष्टिकोण से। और यदि वह सही नहीं है, तो विशिष्टता (तख़सीस) के लिए प्रमाण के रूप में इसका उपयोग समाप्त हो जाता है, और हम मूल नियम पर बने रहते हैं, जो कि सामान्य अर्थ है जो सबसे पहले समझ में आता है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

चौथा: अल्लाह तआला का कथन: ﴾और अल्लाह की किताब में खून के रिश्तेदार [अन्य] ईमान वालों और मुहाजिरीन की तुलना में एक-दूसरे के अधिक निकट हैं।﴿ कहा गया है कि "ईमान वालों" से उनका तात्पर्य अंसार से था, और "मुहाजिरीन" से कुरैश से। इस बारे में दो मत हैं:

उनमें से एक: कि यह हिजरत (प्रवास) के आधार पर विरासत के नियम को मंसूख (निरस्त) करने वाला है; सईद ने कतादा से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: सूरह अल-अनफाल में अवतरित हुआ था ﴾और जो लोग ईमान लाए लेकिन उन्होंने हिजरत नहीं की, तुम्हें उनसे विरासत का कोई सरोकार नहीं जब तक कि वे हिजरत न कर लें﴿ [आयत: 72]। अतः, मुसलमान हिजरत के आधार पर विरासत पाते थे; इस प्रकार एक मुसलमान ग्रामीण अपने मुसलमान रिश्तेदार से विरासत नहीं पाता था...

(1) अहकाम अल-कुरान 3/1496 - 1497 और उससे पहले के अंश में, और इस रिपोर्ट को इब्न साद ने अल-तबाकात 8/65 और 67 में, और अल-बैहकी ने अल-सुनन अल-कुबरा 7/70 में उद्धृत किया है। (2) इसे अल-फर्रा ने मानी अल-कुरान 2/335 में, और अल-नहहास ने मानी अल-कुरान 3/368 में, और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/370 में उल्लेख किया है, और इब्न खालवाय ने अल-किराअत अल-शाज़ाह पृ. 119 में इब्न मसूद से इसका उल्लेख किया है, और यह पहले 7/86 और 11/177 में बीत चुका है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/370, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। और इसका उल्लेख छठे मसले में आएगा।

سورة الاحزاب: آیت 6 63

دو اقوال پر مبنی: شعبی نے مسروق سے اور انہوں نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کی کہ ایک عورت نے ان سے کہا: اے ماں، تو آپ نے جواب دیا: میں تمہاری ماں نہیں ہوں، میں تو صرف تمہارے مردوں کی ماں ہوں۔ ابن العربی (1) نے کہا: اور یہی صحیح ہے۔

میں نے کہا: مردوں کے لیے اس تخصیص اور عورتوں کو اس سے نکالنے کا کوئی فائدہ نہیں، اور جو مجھے ظاہر ہوتا ہے وہ یہ ہے کہ وہ مردوں اور عورتوں دونوں کی مائیں ہیں؛ مردوں اور عورتوں پر ان کے حق کی تعظیم کے طور پر۔ آیت کا آغاز اس پر دلالت کرتا ہے: ﴿النَّبِيُّ أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ﴾ (نبی مؤمنوں کے لیے خود ان کی جانوں سے بھی زیادہ مقدم ہے)، اور یہ لازمی طور پر مردوں اور عورتوں دونوں کو شامل ہے۔ اس پر ابو ہریرہ اور جابر کی حدیث بھی دلالت کرتی ہے، چنانچہ اللہ کا قول: ﴿وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ﴾ (اور اس کی بیویاں ان کی مائیں ہیں) سب کی طرف لوٹتا ہے۔ مزید یہ کہ ابی بن کعب کے مصحف میں ہے: "اور اس کی بیویاں ان کی مائیں ہیں اور وہ ان کے باپ ہیں" (2)۔ اور ابن عباس نے پڑھا: "ان کی اپنی جانوں سے اور وہ [ان کے] باپ ہیں اور ان کی بیویاں [ان کی مائیں] ہیں" (3)۔ اور یہ سب مسروق کی روایت کو کمزور کرتا ہے - اگر وہ صحیح ہو تو - ترجیح کے اعتبار سے، اور اگر وہ صحیح نہیں ہے تو تخصیص میں اس سے استدلال ساقط ہو جاتا ہے، اور ہم اصل پر باقی رہتے ہیں جو کہ وہ عموم ہے جو فہم کی طرف سبقت کرتا ہے۔ واللہ اعلم۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَأُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ﴾ (اور رشتہ دار اللہ کی کتاب میں ایک دوسرے کے زیادہ حق دار ہیں بہ نسبت دوسرے

مؤمنین اور مہاجرین کے) کہا گیا ہے کہ مؤمنین سے مراد انصار اور مہاجرین سے مراد قریش ہیں۔ اس میں دو قول ہیں:

ان میں سے ایک: یہ کہ یہ ہجرت کے ذریعے وراثت کے حکم کو منسوخ کرنے والی ہے؛ سعید نے قتادہ سے نقل کیا کہ انہوں نے کہا: سورہ انفال میں نازل ہوا تھا ﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يُهَاجِرُوا مَا لَكُم مِّن وَلَايَتِهِم مِّن شَيْءٍ حَتَّىٰ يُهَاجِرُوا﴾ [آیت: 72] (اور جو لوگ ایمان لائے اور انہوں نے ہجرت نہیں کی، تمہارا ان کی وراثت سے کوئی تعلق نہیں جب تک وہ ہجرت نہ کریں) چنانچہ مسلمان ہجرت کی بنیاد پر وارث ہوتے تھے؛ تو ایک بدوی مسلمان اپنے قریبی رشتہ دار مسلمان کا وارث نہیں ہوتا تھا...

(1) احکام القرآن 3/1496 - 1497 اور اس سے پہلے، اور اس روایت کو ابن سعد نے الطبقات 8/65 اور 67 میں، اور بیہقی نے السنن الکبریٰ 7/70 میں نکالا ہے۔ (2) اسے الفراء نے معانی القرآن 2/335 میں، النحاس نے معانی القرآن 3/368 میں اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 4/370 میں ذکر کیا ہے، اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص 119 میں ابن مسعود سے ذکر کیا ہے، اور یہ 7/86 اور 11/177 میں گزر چکا ہے۔ (3) المحرر الوجیز 4/370، اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ اسی سے ہے۔ اور یہ چھٹے مسئلے میں آئے گا۔

Surah Al-Ahzab: Verse 6 64

...the emigrant (Muhajir) anything until he migrates. Then that was abrogated in this Surah by His saying: "And blood relatives are closer to one another [in inheritance]" (1).

Second: That this abrogates inheritance by alliance (hilf) and brotherhood in religion. Hisham bin 'Urwa narrated from his father, from Al-Zubayr: "And blood relatives are closer to one another in the Decree of Allah." This was because when we, the group of Quraysh, arrived in Medina, we arrived without wealth. We found the Ansar to be the best of brothers, so we became brothers with them, and they inherited from us and we inherited from them. Abu Bakr became a brother with Kharijah bin Zayd, and I became a brother with Ka'b bin Malik. I came and found that his weapons had weighed him down. By Allah, if he had died (2) leaving the world, no one would have inherited from him but me, until Allah Almighty revealed this verse, then we returned to our [blood] inheritances.

It was confirmed from 'Urwa that the Messenger of Allah (peace be upon him) made a bond of brotherhood between Al-Zubayr and Ka'b bin Malik. Ka'b was wounded (arthuth-tha) on the day of Uhud, and Al-Zubayr came leading him by the reins of his camel. If Ka'b had died that day leaving behind "the sun and the wind," Al-Zubayr would have inherited from him. Then Allah Almighty revealed: "And blood relatives are closer to one another in the Decree of Allah." Thus, Allah Almighty clarified that kinship is more deserving than alliance, so inheritance by alliance was abandoned, and they inherited by kinship (3). The discussion on the inheritance of distant relatives (dhawi al-arham) has already been mentioned in "Al-Anfal" (4).

And His saying: "In the Decree of Allah" could mean the Quran, and it could mean the Preserved Tablet (Al-Lawh Al-Mahfuz).

---

(1) Reported by Al-Tabari 11/292, and Al-Nahhas in 'Al-Nasikh wa al-Mansukh' 2/294. Mentioned by Al-Mawardi in 'Al-Nukat wa al-'Uyun' 4/375, from whom the author quoted. (2) In the manuscripts: "he died," and similarly in 'Al-Nukat wa al-'Uyun' 4/375, and the speech is from him, which is a mistake. Reported by Ibn Abi Hatim 5/1742 (9206), and Al-Hakim 4/344-345, and mentioned by Ibn Kathir in the commentary of this verse. Al-Zubayr was killed in the year 36 upon his return from the Battle of the Camel, and Ka'b bin Malik died in the year 40, or it was said in the year 50. See 'Al-Siyar' 1/64 and 2/526. (3) 'Ahkam al-Quran' by Ibn al-Arabi 3/1497. The

report of 'Urwa was recorded by Al-Qazwini in 'Al-Tadwin fi Akhbar Qazwin' 4/194, and Ibn 'Asakir in 'Tarikh Dimashq' 50/187. His saying: "arthuth-tha" (wounded), "al-irtithath" means carrying the wounded person when he is weak and overcome by wounds. His saying: "the sun and the wind" meant that if he died leaving what the sun rises upon and the wind blows over, using them as metaphors for abundance of wealth. 'Al-Nihayah' (r-th-th) and (d-h-h). (4) 10/90.

सूरा अल-अहज़ाब: आयत 6 64

...मुहाजिर को कुछ भी नहीं जब तक कि वह हिजरत न कर ले। फिर इस सूरा में अल्लाह के इस कथन द्वारा इसे निरस्त (मन्सूख़) कर दिया गया: "और रक्त संबंधी अल्लाह की किताब में एक-दूसरे के अधिक हक़दार हैं" (1)।

दूसरा: यह कि यह संधि (हिल्फ़) और धर्म में भाईचारे के माध्यम से विरासत (उत्तराधिकार) को निरस्त करने वाला है। हिशाम बिन उर्वा ने अपने पिता से, उन्होंने जुबैर से रिवायत की है: "और रक्त संबंधी अल्लाह की किताब में एक-दूसरे के अधिक हक़दार हैं।" ऐसा इसलिए था क्योंकि जब हम कुरैश के लोग मदीना पहुंचे, तो हमारे पास कोई धन नहीं था। हमने अंसार को बेहतरीन भाई पाया, इसलिए हमने उनके साथ भाईचारा कायम किया, वे हमारे वारिस बने और हम उनके। अबू बक्र ने खारिजा बिन ज़ैद के साथ भाईचारा किया, और मैंने का'ब बिन मालिक के साथ। मैं आया और देखा कि हथियारों ने उन्हें भारी कर दिया था। खुदा की कसम, अगर वह दुनिया छोड़ जाते (2), तो मेरे अलावा कोई उनका वारिस न होता, जब तक कि अल्लाह तआला ने यह आयत नाज़िल नहीं की, फिर हम अपनी [रक्त संबंध वाली] विरासतों की ओर लौट आए।

उर्वा से यह प्रमाणित है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने जुबैर और का'ब बिन मालिक के बीच भाईचारा कराया था। उहुद के दिन का'ब घायल (अरतथ्थ) हो गए थे, तो जुबैर उन्हें अपने ऊंट की लगाम पकड़कर ला रहे थे। अगर का'ब उस दिन "धूप और हवा" (अर्थात अपार संपत्ति) छोड़कर मर जाते, तो जुबैर उनके वारिस होते। तब अल्लाह तआला ने नाज़िल फ़रमाया: "और रक्त संबंधी अल्लाह की किताब में एक-दूसरे के अधिक हक़दार हैं।" अतः अल्लाह तआला ने स्पष्ट कर दिया कि संधि की तुलना में रिश्तेदारी अधिक हक़दार है, इसलिए संधि द्वारा विरासत छोड़ दी गई और उन्होंने रिश्तेदारी (3) के आधार पर विरासत पाई। रिश्तेदारों (दवी अल-अरहाम) की विरासत के बारे में चर्चा "अल-अनफाल" (4) में पहले ही हो चुकी है।

और उनका कथन: "अल्लाह की किताब में" का अर्थ कुरान हो सकता है, और इसका अर्थ लौह-ए-महफूज़ (सुरक्षित पट्टिका) भी हो सकता है।

---

(1) इसे अल-तब़री 11/292 और अल-नह़्हास ने 'अल-नासिख़ वल-मन्सूख़' 2/294 में उल्लेख किया है। अल-मावरदी ने 'अल-नुकात वल-'उयून' 4/375 में इसका उल्लेख किया है, और लेखक ने वहीं से उद्धृत किया है। (2) प्रतियों में है: "वह मर गए," और इसी तरह 'अल-नुकात वल-'उयून' 4/375 में

भी है, और यह बात उन्हीं की है, जो कि गलत है। इसे इब्न अबी हातिम 5/1742 (9206) और अल-हाकिम 4/344-345 ने रिवायत किया है, और इब्न कसीर ने इस आयत की व्याख्या में इसका उल्लेख किया है। जुबैर जमल की लड़ाई से लौटते समय सन 36 हिजरी में शहीद हुए, और का'ब बिन मालिक की मृत्यु सन 40 में हुई, और कुछ के अनुसार सन 50 में। देखें 'अल-सियार' 1/64 और 2/526। (3) इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरान' 3/1497। उर्वा की रिवायत अल-क़ज़वीनी ने 'अल-तदवीन फ़ी अख़बार क़ज़वीन' 4/194 में और इब्न असाकिर ने 'तारीख़ दमिश्क़' 50/187 में दर्ज की है। शब्द "अरतथ्थ" का अर्थ है: घायल व्यक्ति को तब उठाना जब वह कमज़ोर हो और घावों से चूर हो। उनके शब्द "धूप और हवा" का अर्थ था कि यदि वह ऐसी चीज़ें छोड़कर मर जाते जिस पर सूरज निकलता है और हवा चलती है, यानी धन की प्रचुरता के लिए एक उपमा। 'अल-निहाया' (र-थ-थ) और (द-ह-ह)। (4) 10/90।

سورة الأحزاب: آیت ٦ ٦٤

...مہاجر کو کچھ بھی نہیں یہاں تک کہ وہ ہجرت کر لے، پھر اسے اس سورت میں اللہ تعالیٰ کے اس قول سے منسوخ کر دیا گیا: ﴿وَأُوْلُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَى بِبَعْضٍ﴾ (اور رشتے دار اللہ کی کتاب میں ایک دوسرے کے زیادہ حقدار ہیں) (۱)۔

دوسرا یہ کہ: یہ (آیت) حلف (معاہدے) اور دینی بھائی چارے کے ذریعے وراثت پانے کو منسوخ کرنے والی ہے۔ ہشام بن عروہ نے اپنے والد سے، انہوں نے زبیر سے روایت کی ہے: ﴿وَأُوْلُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَى بِبَعْضٍ فِي كِتَبِ اللَّهِ﴾ اور یہ اس لیے تھا کہ جب ہم گروہِ قریش مدینہ پہنچے تو ہمارے پاس کوئی مال نہ تھا۔ ہم نے انصار کو بہترین بھائی پایا، چنانچہ ہم نے ان کے ساتھ بھائی چارہ کر لیا، وہ ہمارے وارث بنے اور ہم ان کے۔ ابوبکرؓ نے خارجہ بن زید کے ساتھ بھائی چارہ کیا اور میں نے کعب بن مالک کے ساتھ۔ میں آیا تو دیکھا کہ ہتھیاروں نے انہیں بوجھل کر رکھا ہے۔ اللہ کی قسم اگر وہ دنیا سے رخصت ہو جاتے (۲) تو میرے سوا کوئی ان کا وارث نہ ہوتا، یہاں تک کہ اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی، پھر ہم اپنی (خونی) وراثتوں کی طرف لوٹ آئے۔

اور عروہ سے ثابت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے زبیر اور کعب بن مالک کے درمیان بھائی چارہ کرایا تھا۔ کعب احد کے دن زخمی (ارتُثَّ) ہوئے، تو زبیر اپنی اونٹنی کی لگام پکڑ کر انہیں لا رہے تھے۔ اگر کعب اس دن "دھوپ اور ہوا" (یعنی کثیر مال) چھوڑ کر مر جاتے تو زبیر ان کے وارث ہوتے۔ تب اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿وَأُوْلُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَى بِبَعْضٍ فِي كِتَبِ اللَّهِ﴾۔ پس اللہ تعالیٰ نے واضح فرما دیا کہ قرابت (رشتہ داری) حلف کے مقابلے میں زیادہ حقدار ہے، چنانچہ حلف کے ذریعے وراثت ترک کر دی گئی اور رشتہ داری کی بنیاد پر وارث بنے (۳)۔ ذوی الارحام (قریبی رشتہ داروں) کی وراثت کے بارے میں گفتگو "الأنفال" (۴) میں گزر چکی ہے۔

اور اللہ کا قول: ﴿فِي كِتَبِ اللَّهِ﴾ سے مراد قرآن بھی ہو سکتا ہے اور لوحِ محفوظ بھی۔

---

(۱) اسے طبری نے ۲۹۲/۱۱ اور نحاس نے 'الناسخ والمنسوخ' ۲۹٤/۲ میں روایت کیا ہے۔ ماوردی نے 'النکت والعیون' ۳۷۵/٤ میں اس کا تذکرہ کیا ہے اور مصنف نے وہیں سے نقل کیا ہے۔ (۲) نسخوں میں ہے: "لقد مات" (وہ فوت ہو گئے) اور اسی طرح 'النکت والعیون' ۳۷۵/٤ میں بھی ہے، اور یہ بات انہی کی طرف سے ہے جو کہ غلط ہے۔ اسے ابن ابی حاتم نے ۱۷٤۲/۵ (۹۲۰٦) اور حاکم نے ۳٤٤/٤-۳٤۵ میں روایت کیا ہے اور ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں اسے ذکر کیا ہے۔ زبیرؓ جنگِ جمل سے واپسی پر سن ۳۶ ہجری میں شہید ہوئے اور کعب بن مالکؓ کی وفات سن ۴۰ ہجری میں ہوئی، اور کہا گیا کہ سن ۵۰ ہجری میں۔ دیکھئے السیر ٦٤/۱ اور ۵۲٦/۲۔ (۳) ابن العربی کی 'احکام القرآن' ۱٤۹۷/۳۔ عروہ کی روایت قزوینی نے 'التدوین فی اخبار قزوین' ۱۹٤/٤ میں اور ابن عساکر نے 'تاریخ دمشق' ۱۸۷/۵۰ میں تخریج کی ہے۔ ان کا قول: "فارتث"، ارتثاث کا مطلب ہے: زخمی کو اس حال میں اٹھانا کہ وہ زخموں سے نڈھال اور کمزور ہو۔ ان کا قول "الضح والریح" (دھوپ اور ہوا) سے ان کی مراد یہ تھی کہ اگر وہ ایسی چیزیں چھوڑ کر مر جاتے جن پر سورج طلوع ہوتا ہے اور ہوا چلتی ہے، کنایہ ہے مال کی کثرت سے۔ 'النہایہ' (رثث) اور (ضحح)۔ (۴) ۹۰/۱۰۔

Surah Al-Ahzab: Verse 6

65

...which He decreed regarding the states of His creation^{(1)}. And "from among the believers" is linked to "by him," not to His saying: "And blood relatives" by consensus; because that would necessitate specifying only some believers, and there is no dispute about its generality. This resolves its problematic nature; as stated by Ibn al-Arabi^{(2)}.

Al-Nahhas^{(3)}: "And blood relatives are more entitled to each other in the Decree of Allah than the [other] believers and the Emigrants." It is possible that "from among the believers" is linked to "blood relatives," so the estimation would be: And blood relatives from among the believers and the emigrants. And it is possible the meaning is: More entitled than the believers.

Al-Mahdawi said: It was said: Its meaning is: And blood relatives are more entitled to each other in the Decree of Allah, except what is permissible for the wives of the Prophet ﷺ to be called Mothers of the Believers. And Allah knows best.

Fifth: There was disagreement regarding whether they are like mothers in being mahrams (prohibited for marriage) and the permissibility of looking at them, based on two views:

First: They are mahrams, and looking at them is not prohibited [due to the prohibition of marrying them].

Second: Looking at them is prohibited; because the prohibition of marrying them was only to safeguard the right of the Messenger of Allah ﷺ concerning them. Safeguarding his right included the prohibition of looking at them. Also, because Aisha (may Allah be pleased with her), when she wanted a man to enter upon her, would command her sister Asma to nurse him so that he would become her sister's son through breastfeeding, thus becoming a mahram who is allowed to look^{(4)}.

As for those whom the Messenger of Allah ﷺ divorced during his lifetime, there was a difference of opinion regarding the establishment of this prohibition for them on three grounds:

First: This prohibition was established for them as a predominance out of respect for the sanctity of the Messenger of Allah ﷺ.

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/375. (2) In Ahkam al-Quran 3/1497. (3) In I'rab al-Quran 3/303-304. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/374, and what was previously between brackets is from it. Malik reported in Al-Muwatta 2/603 from Salim ibn Abdullah ibn Umar: that Aisha, Mother of the Believers, sent him while he was being breastfed to her sister Umm Kulthum bint Abi Bakr al-Siddiq and said: Breastfeed him ten times so he may enter upon me...

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 6

65

...जिसका उसने अपनी सृष्टि की स्थितियों के बारे में निर्णय लिया है^{(1)}। और "मोमिनों में से" (मिन अल-मुमिनीन) का संबंध "बिही" (उससे) से है, सर्वसम्मति से "व उलुल-अर्हाम" (और रक्त संबंधी) से नहीं; क्योंकि इससे केवल कुछ मोमिनों के लिए विशिष्टता आवश्यक हो जाती, जबकि इसकी व्यापकता में कोई विवाद नहीं है। यह इसकी समस्या का समाधान है; जैसा कि इब्न अल-अरबी ने कहा है^{(2)}।

अल-नह्हास^{(3)}: "और अल्लाह की किताब (विधान) में रक्त संबंधी एक-दूसरे के अधिक हकदार हैं, मोमिनों और मुहाजिरों की तुलना में।" यह संभव है कि "मोमिनों में से" का संबंध "रक्त संबंधी" से हो, तो अनुमान यह होगा: और मोमिनों और मुहाजिरों में से रक्त संबंधी। और यह भी संभव है कि अर्थ हो: मोमिनों से अधिक हकदार।

अल-महदवी ने कहा: यह कहा गया है: इसका अर्थ है: और अल्लाह की किताब में रक्त संबंधी एक-दूसरे के अधिक हकदार हैं, सिवाय इसके कि नबी ﷺ की पत्नियों के लिए यह जायज़ है कि उन्हें मोमिनों की माएँ कहा जाए। और अल्लाह बेहतर जानता है।

पाँचवाँ: इस बारे में मतभेद था कि क्या वे महरम (जिनसे विवाह वर्जित हो) के रूप में और उन्हें देखने की अनुमति के संबंध में माताओं की तरह हैं, इसके दो पहलू हैं:

पहला: वे महरम हैं, उन्हें देखना हराम नहीं है [उनके निकाह के हराम होने के कारण]।

दूसरा: उन्हें देखना हराम है; क्योंकि उनके निकाह की मनाही केवल उनके बारे में अल्लाह के रसूल ﷺ के अधिकार की रक्षा के लिए थी। उनके अधिकार की रक्षा में उन्हें देखने की मनाही भी शामिल थी। साथ ही, क्योंकि आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा), जब चाहती थीं कि कोई पुरुष उनके पास आए, तो वे अपनी बहन अस्मा को उसे स्तनपान कराने का आदेश देती थीं ताकि वह स्तनपान के माध्यम से उनकी बहन का बेटा बन जाए, और इस तरह एक महरम बन जाए जिसे देखने की अनुमति हो^{(4)}।

जहाँ तक उन स्त्रियों का प्रश्न है जिन्हें अल्लाह के रसूल ﷺ ने अपने जीवनकाल में तलाक दे दिया था, उनके लिए इस निषेध की स्थापना के संबंध में तीन मत हैं:

पहला: अल्लाह के रसूल ﷺ की पवित्रता के सम्मान में प्रबलता के आधार पर उनके लिए यह निषेध स्थापित हुआ।

---

(1) अल-नुकत वल-उयून 4/375। (2) अहकामुल क़ुरआन 3/1497 में। (3) इ'राबुल क़ुरआन 3/303-304 में। (4) अल-नुकत वल-उयून 4/374, और जो कोष्ठकों के बीच है वह उसी से है। मालिक ने अल-मुवत्ता 2/603 में सालिम बिन अब्दुल्लाह बिन उमर से रिवायत की है: कि मोमिनों की माँ आयशा ने उसे, जबकि वह स्तनपान कर रहा था, अपनी बहन उम्मे कुलसूम बिन्ते अबी बक्र अल-सिद्दीक के पास भेजा और कहा: उसे दस बार दूध पिलाओ ताकि वह मेरे पास आ सके..

سورہ الاحزاب: آیت 6

65

جس کا فیصلہ اس نے اپنی مخلوق کے حالات کے بارے میں کیا۸{(1)}۔ اور ﴿مِنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾ (مومنوں میں سے) کا تعلق ﴿به﴾ (اس کے ساتھ) سے ہے، بالاتفاق ﴿وَأُولُوا الْأَرْحَامِ﴾ (اور رشتہ دار) کے قول سے نہیں؛ کیونکہ اس سے بعض مومنوں کی تخصیص لازم آتی، جبکہ اس کی عمومیت میں کوئی اختلاف نہیں ہے۔ یہ اس کے اشکال کا حل ہے؛ جیسا کہ ابن العربی نے کہا۸{(2)}۔

النحاس۸{(3)}: ﴿وَأُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَى بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ﴾ (اور اللہ کی کتاب میں رشتہ دار ایک دوسرے کے زیادہ حقدار ہیں بہ نسبت مومنوں اور مہاجروں کے)۔ ممکن ہے کہ "مِنَ الْمُؤْمِنِينَ" کا تعلق "أُولُو" سے ہو، تو تقدیر (عبارت) یوں ہوگی: اور مومنوں اور مہاجرین میں سے رشتہ دار۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ معنی یہ ہوں: مومنوں سے زیادہ حقدار۔

المہدوی نے کہا: کہا گیا ہے: اس کا معنی یہ ہے: اور اللہ کی کتاب میں رشتہ دار ایک دوسرے کے زیادہ حقدار ہیں، سوائے اس کے کہ نبی ﷺ کی ازواج مطہرات کے لیے یہ جائز ہے کہ انہیں امہات المؤمنین پکارا جائے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

پانچواں مسئلہ: ان کے (امہات المؤمنین) ماؤں کی طرح محرم ہونے اور انہیں دیکھنے کی اباحت کے بارے میں دو صورتوں میں اختلاف ہوا ہے:

پہلی صورت: وہ محرم ہیں، ان کی طرف دیکھنا حرام نہیں [ان سے نکاح کی تحریم کی وجہ سے]۔

دوسری صورت: ان کی طرف دیکھنا حرام ہے؛ کیونکہ ان سے نکاح کی تحریم محض ان کے بارے میں رسول اللہ ﷺ کے حق کی حفاظت کے لیے تھی، اور آپ کے حق کی حفاظت میں ان کی

طرف دیکھنا حرام ہونا بھی شامل تھا۔ نیز اس لیے کہ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا جب چاہتیں کہ کوئی مرد ان کے پاس آئے، تو وہ اپنی بہن اسماء کو حکم دیتیں کہ وہ اسے دودھ پلائیں تاکہ وہ رضاعت کی وجہ سے ان کی بہن کا بیٹا بن جائے، اور محرم ہو کر اسے دیکھنے کی اجازت ہو جائے^{(4)}۔

رہیں وہ خواتین جنہیں رسول اللہ ﷺ نے اپنی زندگی میں طلاق دے دی تھی، تو ان کے لیے اس حرمت کے ثبوت کے بارے میں تین اقوال ہیں:

پہلا قول: رسول اللہ ﷺ کی حرمت و عظمت کی غرض سے ان کے لیے یہ حرمت ثابت ہوئی۔

---

(1) النکت والعیون 4/ 375. (2) أحکام القرآن 3/ 1497 میں۔ (3) إعراب القرآن 3/ 303 - 304 میں۔ (4) النکت والعیون 4/ 374، اور جو کچھ قوسین کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے، اور امام مالک نے مؤطا 2/ 603 میں سالم بن عبد اللہ بن عمر سے روایت کی ہے: کہ ام المؤمنین عائشہ نے اسے شیر خوارگی کی حالت میں اپنی بہن ام کلثوم بنت ابی بکر صدیق کے پاس بھیجا اور کہا: اسے دس مرتبہ دودھ پلاؤ یہاں تک کہ وہ میرے پاس آ سکے۔۔۔

Surah Al-Ahzab: Verse 6 66

Second: That is not established for them; rather, they are like other women; because the Prophet ﷺ established their protection (sanctity), saying: "My wives in this world are my wives in the Hereafter"(1). Third: Regarding those whom the Messenger of Allah ﷺ consummated marriage with, her sanctity is established and marrying her is forbidden even if he divorced her; out of respect for his sanctity and protection of his privacy. And for those he did not consummate marriage with, this sanctity is not established for them. Umar ibn al-Khattab may Allah be pleased with him, intended to stone a woman whom the Messenger of Allah ﷺ separated from and then she married, so she said(2): Why this! The Messenger of Allah ﷺ did not place a hijab upon me, nor was I named the Mother of the Believers, so Umar may Allah be pleased with him desisted from her(3).

Sixth: A group said: It is not permissible to call the Prophet ﷺ a father due to the words of Allah Almighty: {Muhammad is not the father of [any] one of your men} [Al-Ahzab: 40]. But it is said: Like a father to the believers, as he said: "I am only to you like a father, teaching you..." the Hadith. Reported by Abu Dawood(4). And the correct view is that it is permissible to say: He is a father to the believers, meaning: in terms of sanctity, and the words of the Almighty: {Muhammad is not the father of [any] one of your men} mean: in terms of lineage. And it will come later. Ibn Abbas read: {among themselves, and he is a father to them, and his wives are their mothers}(5). Umar heard this reading and disapproved of it, saying: "Erase it, boy." He replied: "It is in Ubayy's Mushaf." So he went to him and asked him, and Ubayy said to him: "The Quran used to keep me busy while the deals in the markets used to keep you busy." And he spoke harshly.

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/374. The hadith was mentioned by Ibn Hajar in al-Talkhis al-Habir 3/132 with the wording: "My wives in this world...", and he said: I did not find it with this wording. In al-Bukhari, on the authority of Ammar, that he mentioned Aisha and said: "I know that she is the wife of your Prophet in this world and the Hereafter." Abu al-Shaykh reported it in Kitab al-Sunnah from his hadith as marfu'. End. The report of Ammar is in Sahih al-Bukhari (3772). (2) In (Z): The Messenger of Allah ﷺ separated from her before consummating marriage, she wanted to marry so she said. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/374. Umar's report was also mentioned by Ibn al-Arabi in Ahkam al-Qur'an 3/1496, and reported by Ibn Sa'd 8/146 through al-Kalbi, on the authority of Abu Salih, on the authority of Ibn Abbas, may Allah be pleased with

them both. (4) In his Sunan (8). (5) His saying: "their mothers", from (Z), and this reading has already been mentioned in the third issue.

सूरा अल-अहज़ाब: आयत 6 66

दूसरा: उनके लिए यह साबित नहीं है, बल्कि वे अन्य महिलाओं की तरह हैं; क्योंकि नबी ﷺ ने उनकी सुरक्षा (पवित्रता) साबित की है, और कहा: "दुनिया में मेरी पत्नियाँ आखिरत में भी मेरी पत्नियाँ हैं"(1)। तीसरा: रसूलुल्लाह ﷺ ने जिनके साथ विवाह संपन्न किया था, उनकी पवित्रता स्थापित हो गई और उनसे विवाह करना वर्जित हो गया, भले ही उन्होंने उन्हें तलाक दे दिया हो; उनकी गरिमा की रक्षा और उनके एकांत की सुरक्षा के लिए। और जिनके साथ उन्होंने विवाह संपन्न नहीं किया था, उनके लिए यह पवित्रता स्थापित नहीं हुई। उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने एक ऐसी महिला को पत्थर मारने का इरादा किया, जिसे रसूलुल्लाह ﷺ ने अलग कर दिया था और फिर उसने शादी कर ली थी, तो उसने कहा(2): यह क्यों! रसूलुल्लाह ﷺ ने मुझ पर हिजाब नहीं डाला था, और न ही मुझे मोमिनों की माँ कहा गया था, इसलिए उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) रुक गए(3)।

छठा: एक समूह ने कहा: नबी ﷺ को पिता कहना जायज़ नहीं है क्योंकि अल्लाह तआला का फरमान है: {मुहम्मद तुम्हारे पुरुषों में से किसी के पिता नहीं हैं} [अल-अहज़ाब: 40]। लेकिन कहा जाता है: मोमिनों के लिए पिता की तरह, जैसा कि उन्होंने कहा: "मैं तुम्हारे लिए केवल एक पिता के समान हूँ, तुम्हें सिखा रहा हूँ..." हदीस। इसे अबू दाऊद(4) ने निकाला है। और सही बात यह है कि यह कहना जायज़ है कि वह मोमिनों के पिता हैं, यानी: पवित्रता के मामले में, और अल्लाह तआला का फरमान: {मुहम्मद तुम्हारे पुरुषों में से किसी के पिता नहीं हैं} का अर्थ है: वंश के मामले में। और यह आगे आएगा। इब्न अब्बास ने पढ़ा: {उनके अपने बीच से, और वह उनके लिए पिता हैं और उनकी पत्नियाँ उनकी माँएँ हैं}(5)। उमर ने यह पाठ सुना और इसे अस्वीकार कर दिया और कहा: "ऐ लड़के, इसे मिटा दो।" उसने कहा: "यह उबै के मुसहफ़ में है।" तो वह उनके पास गए और उनसे पूछा, तो उबै ने उनसे कहा: "कुरान मुझे व्यस्त रखता था जबकि बाज़ारों के सौदे तुम्हें व्यस्त रखते थे।" और उन्होंने कठोरता से बात की।

(1) अल-नुकत वल-उयून 4/374। हदीस का उल्लेख इब्न हजर ने अल-तलखीस अल-हबीर 3/132 में इन शब्दों के साथ किया है: "दुनिया में मेरी पत्नियाँ...", और उन्होंने कहा: मुझे यह इन शब्दों के साथ नहीं मिली। बुखारी में अम्मार से रिवायत है कि उन्होंने आयशा का ज़िक्र किया और कहा: "मुझे पता है कि वह दुनिया और आख़िरत में तुम्हारे नबी की पत्नी हैं।" अबू अल-शेख ने इसे किताब अल-सुन्ना में अपनी हदीस से मरफ़ू के तौर पर रिवायत किया है। समाप्त। अम्मार की रिपोर्ट सहीह बुखारी (3772) में है। (2) (ज़) में: रसूलुल्लाह ﷺ ने विवाह संपन्न करने से पहले ही उनसे अलग हो

गए थे, वह शादी करना चाहती थी इसलिए उसने कहा। (3) अल-नुकत वल-उयून 4/374। उमर की रिपोर्ट का उल्लेख इब्न अल-अरबी ने अहकाम अल-कुरआन 3/1496 में भी किया है, और इब्न साद ने 8/146 में अल-कलबी के माध्यम से, अबू सालेह के अधिकार पर, इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के अधिकार पर रिवायत किया है। (4) अपनी सुनन (8) में। (5) उनका कहना: "उनकी माँएँ', (ज़) से है, और यह पाठ तीसरे मसले में पहले ही आ चुका है।

سورة الاحزاب: آیت 6 66

دوسرا: ان کے لیے یہ ثابت نہیں ہے، بلکہ وہ دیگر خواتین کی طرح ہیں؛ کیونکہ نبی ﷺ نے ان کی عصمت ثابت کی ہے، اور فرمایا: "دنیا میں میری بیویاں آخرت میں بھی میری بیویاں ہیں"(1)۔

تیسرا: رسول اللہ ﷺ نے جن سے ہمبستری کی تھی، ان کی حرمت ثابت ہوگئی اور ان سے نکاح حرام ہوگیا خواہ آپ نے انہیں طلاق دے دی ہو؛ آپ کی حرمت کی حفاظت اور آپ کی خلوت کی پاسداری کے لیے۔ اور جن سے آپ نے ہمبستری نہیں کی تھی، ان کے لیے یہ حرمت ثابت نہیں ہوئی۔ حضرت عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ نے ایک ایسی خاتون کو رجم کرنے کا ارادہ کیا جسے رسول اللہ ﷺ نے جدا کر دیا تھا اور پھر اس نے شادی کر لی تھی، تو اس نے کہا(2): یہ کیوں! رسول اللہ ﷺ نے مجھ پر حجاب نہیں ڈالا تھا، اور نہ ہی میرا نام ام المؤمنین رکھا گیا تھا، چنانچہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ ان سے باز رہے(3)۔

چھٹی: ایک گروہ نے کہا: نبی ﷺ کو باپ کہنا جائز نہیں ہے کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿مَّا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِّن رِّجَالِكُمْ﴾ [الاحزاب: 40]۔ لیکن کہا جاتا ہے: مومنوں کے لیے باپ کی طرح، جیسا کہ آپ نے فرمایا: "میں تمہارے لیے صرف ایک والد کے درجے میں ہوں، تمہیں سکھا رہا ہوں..." حدیث۔ اسے ابو داؤد(4) نے روایت کیا ہے۔ اور صحیح بات یہ ہے کہ یہ کہنا جائز ہے کہ وہ مومنوں کے باپ ہیں، یعنی: حرمت کے معاملے میں، اور اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مَّا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِّن رِّجَالِكُمْ﴾ یعنی: نسب کے معاملے میں۔ اور یہ آگے آئے گا۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے پڑھا: ﴿مِنْ أَنْفُسِهِمْ وهو أبٌ لهم وأزواجُه أمهاتهم﴾(5)۔ حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے یہ قرأت سنی تو اس کا انکار کیا اور فرمایا: "اے لڑکے، اسے مٹا دو۔" اس نے کہا: "یہ ابی بن کعب کے مصحف میں ہے۔" تو وہ ان کے پاس گئے اور ان سے پوچھا، تو حضرت ابی رضی اللہ عنہ نے ان سے کہا:

"مجھے قرآن مشغول رکھتا تھا اور تمہیں بازاروں میں سودا سلف مشغول رکھتا تھا۔" اور انہوں نے سخت لہجہ اختیار کیا۔

(1) النکت والعیون 374/4۔ حدیث کا ذکر ابن حجر نے التلخیص الحبیر 132/3 میں ان الفاظ کے ساتھ کیا ہے: "دنیا میں میری بیویاں..."، اور انہوں نے کہا: مجھے ان الفاظ کے ساتھ یہ نہیں ملی۔ بخاری میں عمار رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کا ذکر کیا اور کہا: "مجھے معلوم ہے کہ وہ دنیا اور آخرت میں تمہارے نبی کی زوجہ ہیں۔" ابو الشیخ نے اسے کتاب السنہ میں اپنی حدیث سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ انتہیٰ۔ اور عمار کی خبر صحیح بخاری (3772) میں ہے۔ (2) (ظ) میں ہے: رسول اللہ ﷺ نے رخصتی سے پہلے ہی ان سے علیحدگی اختیار کر لی تھی، انہوں نے شادی کرنی چاہی تو کہا۔ (3) النکت والعیون 374/4۔ حضرت عمر کی خبر کا ذکر ابن العربی نے احکام القرآن 1496/3 میں بھی کیا ہے، اور ابن سعد نے 146/8 میں کلبی کے طریق سے، ابو صالح سے، ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔ (4) اپنی سنن (8) میں۔ (5) ان کا قول: "ان کی مائیں"، (ظ) سے ہے، اور یہ قرأت تیسرے مسئلے میں گزر چکی ہے۔

Page 67 Surah Al-Ahzab: Verse 6

...for life (1). And it has been said regarding the saying of Lut (peace be upon him): "These are my daughters" [Hud: 78]: he only meant the believing women, meaning: marry them. This has been discussed previously (2).

Seventhly: A group said: It is not said: his daughters are sisters of the believers, nor are their maternal uncles the uncles of the believers, nor their maternal aunts. Al-Shafi'i said: Al-Zubayr married Asma bint Abi Bakr al-Siddiq, and she was Aisha's sister, and he did not say: she is the maternal aunt of the believers (3). Another group used this term and said: Mu'awiya is the maternal uncle of the believers (4); meaning in terms of sanctity, not in lineage.

Eighthly: The saying of the Almighty: "Except that you do good to your friends" [Al-Ahzab: 6] means kindness in life, and a bequest at death, i.e., that is permissible; this was said by Qatadah, Al-Hasan, and Ata (5). Muhammad ibn al-Hanafiyyah said: It was revealed regarding the permissibility of a bequest to a Jew or a Christian (6). Meaning: this is done with the guardian and relative even if he is a disbeliever, for the polytheist is a guardian in lineage not in religion, so a bequest is made for him.

And the scholars differed; can a disbeliever be made an executor? Some permitted it and some forbade it. Some referred the matter to the ruler; among them is Malik, may Allah Almighty have mercy on him. Mujahid, Ibn Zayd, and Al-Rummani went to the opinion that the meaning is: to your allies among the believers. The wording of the verse supports this view, and generalizing the [term] "guardian" is also good. Lineage guardianship is not denied [in] the disbeliever, rather what is denied is that...

---

(1) Narrated by Abd al-Razzaq in Al-Tafsir 2/112, and al-Bayhaqi in al-Sunan al-Kubra 7/69. (2) 11/177. (3) Al-Waseet 3/459, and Tafsir al-Baghawi 3/507. (4) Al-Bayhaqi mentioned in Al-Dala'il 3/459 in the "Chapter on the saying of Allah the Almighty: 'Perhaps Allah will put, between you and those to whom you have been enemies among them, affection' and the marriage to Umm Habiba bint Abi Sufyan", on the authority of Ibn Abbas, who said: The affection that Allah put between them was the Prophet's ﷺ marriage to Umm Habiba bint Abi Sufyan, so she became the Mother of the Believers, and Mu'awiyah became the maternal uncle of the believers. End. It is through Al-Kalbi, on the authority of Abu Salih, from him. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/370. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/304, and narrated similarly by al-Tabari 19/19.

पृष्ठ ६७ सूरह अल-अहज़ाब: आयत ६

...उम्र भर के लिए (१)। और लूत (अलैहिस्सलाम) के इस कथन के बारे में कहा गया है: "ये मेरी बेटियाँ हैं" [हूद: ७८]: उनका आशय केवल ईमान वाली महिलाओं से था, यानी: उनसे निकाह कर लो। यह पहले बताया जा चुका है (२)।

सातवीं बात: एक समूह ने कहा: यह नहीं कहा जाता कि उनकी बेटियाँ मोमिनों की बहनें हैं, और न ही उनके मामा मोमिनों के मामा हैं, और न ही उनकी मौलियाँ। अल-शाफ़ई ने कहा: अल-ज़ुबैर ने असमा बिन्त अबी बक्र अल-सिद्दीक से निकाह किया और वह आयशा की बहन थीं, और उन्होंने यह नहीं कहा कि वह मोमिनों की मौसी हैं (३)। एक अन्य समूह ने इस शब्द का उपयोग किया और कहा: मुआविया मोमिनों के मामा हैं (४); यानी सम्मान और पवित्रता के मामले में, वंश में नहीं।

आठवीं बात: सर्वशक्तिमान अल्लाह का कथन: "सिवाय इसके कि तुम अपने मित्रों के साथ कोई भलाई करो" [अल-अहज़ाब: ६] का अर्थ है जीवन में दयालुता और मृत्यु के समय वसीयत, यानी: वह जायज़ है; यह क़तादा, अल-हसन और अता (५) ने कहा है। मुहम्मद इब्न अल-हनफ़िया ने कहा: यह एक यहूदी या ईसाई के लिए वसीयत की अनुमति के बारे में अवतरित हुआ (६)। अर्थात्: यह अभिभावक और रिश्तेदार के साथ किया जाता है भले ही वह काफ़िर (अविश्वासी) हो, क्योंकि मुशरिक वंश में अभिभावक है न कि धर्म में, इसलिए उसके लिए वसीयत की जाती है।

और विद्वानों में मतभेद है; क्या एक काफ़िर को वसीयत का निष्पादक (वसी) बनाया जा सकता है? कुछ ने इसे अनुमति दी और कुछ ने मना किया। कुछ ने इस पर विचार करने का काम शासक (सुल्तान) पर छोड़ दिया; उनमें मालिक (रहमतुल्लाह अलैहि) भी शामिल हैं। मुजाहिद, इब्न ज़ैद और अल-रुम्मानी का विचार था कि इसका अर्थ है: मोमिनों में से तुम्हारे सहयोगियों के साथ। आयत के शब्द इस मत का समर्थन करते हैं, और 'वली' (अभिभावक) शब्द का सामान्यीकरण भी अच्छा है। वंश की विलायत (अभिभावकत्व) को काफ़िर [में] अस्वीकार नहीं किया जाता है, बल्कि जिसे अस्वीकार किया जाता है वह यह है कि...

---

(१) अब्द अल-रज्ज़ाक द्वारा अल-तफ़्सीर २/११२ में, और अल-बैहक़ी द्वारा अल-सुनन अल-कुबरा ७/६९ में उद्धृत। (२) ११/१७७। (३) अल-वसीत ३/४५९, और तफ़्सीर अल-बग़वी ३/५०७। (४) अल-बैहक़ी ने अल-दलाईल ३/४५९ में "अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन के अध्याय: 'शायद अल्लाह तुम्हारे और उनके बीच प्रेम पैदा कर दे जिनसे तुम्हारी शत्रुता थी' और उम्म हबीबा बिन्त अबी

सुफ़यान से निकाह" के तहत इब्न अब्बास के हवाले से उल्लेख किया है, जिन्होंने कहा: वह प्रेम जो अल्लाह ने उनके बीच पैदा किया, वह नबी ﷺ का उम्म हबीबा बिन्त अबी सुफ़यान से निकाह था, जिससे वह मोमिनों की माँ बन गईं, और मुआविया मोमिनों के मामा बन गए। समाप्त। यह अल-कलबी के माध्यम से, अबू सालेह से, उनसे है। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/३७०। (६) नह्हास द्वारा इराब अल-क़ुरान ३/३०४, और इसी तरह तबरी १९/१९ द्वारा उद्धृत।

صفحہ ۶۷ سورۃ الاحزاب: آیت ۶

...عمر بھر کے لیے (۱)۔ اور لوط علیہ السلام کے اس قول کے بارے میں کہا گیا ہے: ﴿ہؤلاء بناتي﴾ [ہود: ۷۸]: ان کی مراد صرف مومن عورتیں تھیں، یعنی: ان سے نکاہ کر لو۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۲)۔

ساتویں بات: ایک گروہ نے کہا: یہ نہیں کہا جاتا کہ ان کی بیٹیاں مومنوں کی بہنیں ہیں، اور نہ ان کے ماموں مومنوں کے ماموں ہیں اور نہ ان کی خالائیں مومنوں کی خالائیں ہیں۔ امام شافعی نے فرمایا: زبیر نے اسماء بنت ابی بکر صدیق سے نکاح کیا اور وہ عائشہ کی بہن تھیں، اور انہوں نے یہ نہیں کہا کہ وہ مومنوں کی خالہ ہیں (۳)۔ اور ایک گروہ نے اس کا اطلاق کیا اور کہا: معاویہ مومنوں کے ماموں ہیں (۴)؛ یعنی حرمت کے معاملے میں، نسب میں نہیں۔

آٹھویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِلَّا أَنْ تَفْعَلُوا إِلَى أَوْلِيَائِكُمْ مَعْرُوفًا﴾ سے مراد زندگی میں احسان اور موت کے وقت وصیت ہے، یعنی: وہ جائز ہے؛ یہ قتادہ، حسن اور عطاء (۵) نے کہا ہے۔ محمد ابن الحنفیہ نے کہا: یہ یہودی اور نصرانی کے لیے وصیت کی اجازت میں نازل ہوئی (۶)۔ یعنی: یہ ولی اور رشتہ دار کے ساتھ کیا جاتا ہے چاہے وہ کافر ہی کیوں نہ ہو، پس مشرک نسب میں ولی ہے دین میں نہیں، لہذا اس کے لیے وصیت کی جاتی ہے۔

اور علماء میں اختلاف ہوا کہ؛ کیا کافر کو وصی بنایا جا سکتا ہے؟ تو بعض نے اسے جائز قرار دیا اور بعض نے منع کیا۔ اور بعض نے اس پر غور کا معاملہ سلطان (حکمران) کی طرف لوٹا دیا؛ ان میں امام مالک رحمہ اللہ تعالیٰ بھی شامل ہیں۔ مجاہد، ابن زید اور الرمانی اس طرف گئے کہ اس کا معنی ہے: مومنوں میں سے تمہارے اولیاء (دوستوں) کی طرف۔ اور آیت کے الفاظ اس مذہب کی

تائید کرتے ہیں، اور 'ولی' کے لفظ کو عام کرنا بھی اچھا ہے۔ اور نسب کی ولایت کافر [میں] ختم نہیں کی جاتی، بلکہ جو چیز ختم کی جاتی ہے وہ یہ ہے کہ...

---

(۱) اسے عبدالرزاق نے التفسیر ۲/ ۱۱۲، اور بیہقی نے السنن الکبری ۷/ ۶۹ میں روایت کیا ہے۔ (۲) ۱۱/ ۱۷۷۔ (۳) الوسیط ۳/ ۴۵۹، اور تفسیر البغوی ۳/ ۵۰۷۔ (۴) بیہقی نے الدلائل ۳/ ۴۵۹ میں "اللہ عزوجل کے اس قول کے باب: ﴿عَسَى اللَّهُ أَنْ يَجْعَلَ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَ الَّذِينَ عَادَيْتُمْ مِنْهُمْ مَوَدَّةً﴾ اور ام حبیبہ بنت ابی سفیان کے نکاح" میں ابن عباس سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: وہ محبت جو اللہ نے ان کے درمیان پیدا کی وہ نبی ﷺ کا ام حبیبہ بنت ابی سفیان سے نکاح تھا، جس سے وہ ام المومنین بن گئیں، اور معاویہ مومنوں کے ماموں بن گئے۔ اھ اور یہ کلبی کے واسطے سے ابو صالح سے، ان سے مروی ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۴/ ۳۷۰۔ (۶) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۳۰۴، اور اسے اسی طرح طبری نے ۱۹/ ۱۹ میں روایت کیا ہے۔

68 Surah Al-Ahzab: Verses 6 - 7

...is given to him with affection like a guardian of Islam (1).

Ninth: His words (Exalted be He): {That has been inscribed in the Book}. "The Book" could mean the two aforementioned aspects in the "Book of Allah" (2). And "inscribed" (mastooran) is from your saying: "I inscribed the book," meaning if I recorded it in lines (3). Qatada said: i.e., written with Allah (Mighty and Majestic is He) that a disbeliever shall not inherit from a Muslim. Qatada said: In some recitations: "That was written with Allah" (4). Al-Qurtubi said: That was in the Torah (5).

His words (Exalted be He): {And [remember, O Muhammad], when We took from the prophets their covenant and from you and from Noah and Abraham and Moses and Jesus, the son of Mary; and We took from them a solemn covenant (7)}

His words (Exalted be He): {And when We took from the prophets their covenant} i.e., their pledge to fulfill what they were entrusted with, and that they would give glad tidings of one another and confirm one another. i.e., it was inscribed when Allah wrote what is to be, and when Allah (the Exalted) took the covenants from the Prophets. {and from you} O Muhammad {and from Noah and Abraham and Moses and Jesus, the son of Mary}. These five were specifically mentioned - even though they are included among the assembly of the Prophets - to honor them. It was said: because they are the owners of laws and books, the Messengers of Strong Will (Ulu Al-Azm), and the leaders of nations.

It is possible that this is a glorification in severing the alliance between Muslims and disbelievers, i.e., this is something in which the laws did not differ, i.e., the laws of the Prophets (peace and blessings be upon them). i.e., at the beginning of Islam there was inheritance through migration, and migration is a confirmed cause in religion, then they inherited...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/370, and what preceded in brackets is from it. The saying of Mujahid and Ibn Zayd was recorded similarly by al-Tabari 19/20. (2) In the fourth issue. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/370. (4) Recorded by al-Tabari 19/22. (5) Mentioned by al-Baghawi 3/508.

६८ सूरह अल-अहज़ाब: आयतें ६ - ७

...उसे इस्लाम के संरक्षक की तरह स्नेह के साथ दिया जाता है (१)।

नौवां: अल्लाह तआला का फ़रमान: {वह किताब में लिखा हुआ था}। "किताब" के दो संभावित अर्थ हो सकते हैं जो पहले "अल्लाह की किताब" (२) के संदर्भ में बताए गए हैं। और "लिखा हुआ" (मस्तूरन) आपके कहने से है: "मैंने किताब लिखी," जिसका अर्थ है यदि मैंने इसे पंक्तियों में दर्ज किया (३)। क़तादा ने कहा: यानी, अल्लाह (अज़ीज़ ओ जलील) के पास लिखा हुआ है कि एक काफ़िर एक मुसलमान का वारिस नहीं होगा। क़तादा ने कहा: कुछ पाठों में है: "वह अल्लाह के पास लिखा हुआ था" (४)। अल-क़ुरतुबी ने कहा: वह तौरात में था (५)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और [ऐ मुहम्मद], जब हमने नबियों से उनका वचन लिया और आपसे और नूह और इब्राहीम और मूसा और मरयम के बेटे ईसा से; और हमने उनसे एक पक्का वचन लिया (७)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जब हमने नबियों से उनका वचन लिया} यानी: उन्हें जो ज़िम्मेदारी दी गई थी उसे निभाने का उनका वादा, और यह कि वे एक-दूसरे की खुशखबरी देंगे और एक-दूसरे की पुष्टि करेंगे। यानी, यह तब लिखा गया था जब अल्लाह ने वह सब लिखा जो होने वाला है, और जब अल्लाह तआला ने नबियों से वचन लिए। {और आपसे} ऐ मुहम्मद {और नूह और इब्राहीम और मूसा और मरयम के बेटे ईसा से}। इन पाँचों का विशेष रूप से उल्लेख किया गया है - भले ही वे नबियों के समूह में शामिल हैं - उनके सम्मान के लिए। कहा गया है: क्योंकि वे शरीयत और किताबों के मालिक हैं, और रसूलो में 'उलुल अज़्म' (दृढ़ संकल्प वाले) हैं, और उम्मतों के इमाम हैं।

यह भी संभव है कि यह मुसलमानों और काफ़िरों के बीच वलायत (मैत्री/संरक्षण) को खत्म करने में एक महिमामंडन हो, यानी, यह उन चीज़ों में से है जिनमें शरीयतें अलग नहीं थीं, यानी नबियों (उन पर सलात और सलाम हो) की शरीयतें। यानी, इस्लाम की शुरुआत में हिजरत (प्रवास) के आधार पर विरासत थी, और हिजरत धर्म में एक पुख्ता कारण है, फिर उन्होंने विरासत पाई...

---

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/३७०, और जो कोष्ठक के बीच में है वह उसी से है, और मुजाहिद और इब्न ज़ैद के कथन को अल-तबरी १९/२० ने इसी तरह उद्धृत किया है। (२) चौथे मसले में। (३) अल-

मुहर्रर अल-वजीज़ ४/३७०। (४) इसे अल-तबरी १९/२२ ने उद्धृत किया है। (५) इसे अल-बग़वी ३/५०८ ने उल्लेख किया है।

۶۸ سورة الاحزاب: آیات ۶ - ۷

...اسلام کے ولی کی طرح اس کی طرف مودت کے ساتھ ڈالا جاتا ہے (۱)۔

نویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {یہ کتاب میں لکھا ہوا تھا}۔ «کتاب» کے وہ دو پہلو مراد ہو سکتے ہیں جو پہلے «کتاب اللہ» (۲) کے تحت گزرے ہیں۔ اور «مسطوراً» آپ کے قول سے ہے: «سطرتُ الکتاب»: جب میں نے اسے سطروں میں لکھا (۳)۔ قتادہ نے کہا: یعنی، اللہ عزوجل کے پاس لکھا ہوا ہے کہ کافر مسلمان کا وارث نہیں ہوگا۔ قتادہ نے کہا: بعض قرأتوں میں ہے: «یہ اللہ کے پاس لکھا ہوا تھا» (۴)۔ قرطبی نے کہا: یہ تورات میں تھا (۵)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور جب ہم نے نبیوں سے ان کا عہد لیا اور آپ سے اور نوح اور ابراہیم اور موسیٰ اور عیسیٰ بن مریم سے، اور ہم نے ان سے پکا عہد لیا (۷)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور جب ہم نے نبیوں سے ان کا عہد لیا} یعنی: ان کی ذمہ داریوں کو پورا کرنے پر ان کا عہد، اور یہ کہ وہ ایک دوسرے کی خوشخبری دیں اور ایک دوسرے کی تصدیق کریں، یعنی: یہ اس وقت لکھا گیا تھا جب اللہ نے ہونے والی چیزوں کو لکھا، اور جب اللہ تعالیٰ نے انبیاء سے عہد و پیمان لیے۔ {اور آپ سے} اے محمد ﷺ {اور نوح اور ابراہیم اور موسیٰ اور عیسیٰ بن مریم سے}۔ ان پانچوں کو خاص طور پر ذکر کیا گیا - اگرچہ وہ انبیاء کے گروہ میں شامل ہیں - ان کی فضیلت کے اظہار کے لیے۔ اور کہا گیا: اس لیے کہ وہ شریعتوں اور کتابوں والے ہیں، اور رسولوں میں «اولوا العزم» ہیں، اور امتوں کے پیشوا ہیں۔

اور یہ احتمال ہے کہ یہ مسلمانوں اور کافروں کے درمیان ولایت کو ختم کرنے کی تعظیم میں ہو، یعنی: یہ ان چیزوں میں سے ہے جن میں شریعتوں کا اختلاف نہیں ہوا، یعنی انبیاء علیہم الصلاۃ

والسلام کی شریعتیں۔ یعنی: اسلام کی ابتدا میں ہجرت کی وجہ سے وراثت ہوتی تھی، اور ہجرت دین میں ایک موکد سبب ہے، پھر وہ وراثت پاتے رہے...

---

(۱) المحرر الوجیز ۴/۳۷۰، اور جو کچھ قوسین میں ہے وہ اسی سے ہے، اور مجاہد اور ابن زید کے قول کو طبری نے اسی طرح روایت کیا ہے ۱۹/۲۰۔ (۲) چوتھے مسئلے میں۔ (۳) المحرر الوجیز ۴/۳۷۰۔ (۴) اسے طبری نے روایت کیا ہے ۱۹/۲۲۔ (۵) اسے بغوی نے ذکر کیا ہے ۳/۵۰۸۔

Surah Al-Ahzab: Verse 7 | 69

...by kinship along with faith, and it is a strong reason. As for inheritance between a believer and a disbeliever, it was not in the religion of any of the prophets upon whom covenants were taken. So do not be conciliatory in religion, and do not support the disbelievers. Its parallel is: {He has ordained for you of religion what He enjoined upon Noah} to His saying: {And do not become divided therein} [Ash-Shura: 13]. And whoever abandons division in religion abandons the alliance with disbelievers.

And it was said: Meaning: The Prophet is more worthy of the believers than themselves; that was recorded in the Book and taken as covenants from the prophets.

{And We took from them a solemn covenant} meaning: a strong and great oath to fulfill what they committed to in terms of conveying the message, and that they should believe in each other. The covenant is the oath by Allah Almighty; so the second covenant is a confirmation of the first covenant by an oath.

And it was said: The first is the acknowledgment of Allah Almighty, and the second is in the matter of prophethood. The parallel to this is His saying: {And [recall, O People of the Scripture], when Allah took the covenant of the prophets, [saying], "Whatever I give you of the Book and wisdom and then there comes to you a messenger confirming what is with you, you [must] believe in him and support him." [Allah] said, "Have you acknowledged and taken upon that My commitment?"} the verse [Al-Imran: 81]. Meaning: He took upon them to declare that Muhammad is the Messenger of Allah ﷺ, and Muhammad ﷺ declares that there is no prophet after him.

And he put Muhammad first in the mention because of what Qatadah narrated from Al-Hasan from Abu Hurayrah: that the Messenger of Allah ﷺ was asked about His saying: {And [recall] when We took from the prophets their covenant and from you and from Noah}, he said: "I was the first of them in creation, and the last of them in being sent."(1) Mujahid said: This was in the loins of Adam, peace be upon him.

(1) Narrated by Ibn Adi in Al-Kamil 3/919 and 1209, and Tammam in his Fawa'id (1399), and Abu Nu'aym in Dala'il al-Nubuwwa (3), and Al-Wahidi in Al-Wasit 3/459-460. And Ibn Sa'd narrated it 1/149, and Al-Tabari 19/23 through Qatadah from the Prophet ﷺ as a Mursal. Ibn Kathir said in the commentary of this verse: And it is

more likely. Al-Sakhawi said in Al-Maqasid al-Hasana p. 327: It has a corroborating witness with the wording: "I was a prophet while Adam was between the spirit and the body." Finished. And Ahmad narrated the witness (20596) from the hadith of Maysara al-Fajr (may Allah be pleased with him). And Al-Tirmidhi (3609) from the hadith of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him), and said: Hasan Sahih Gharib.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 7 | 69

...ईमान के साथ रिश्तेदारी द्वारा, और यह एक मजबूत कारण है। जहाँ तक एक आस्तिक (मोमिन) और एक नास्तिक (काफिर) के बीच उत्तराधिकार की बात है, तो यह उन नबियों में से किसी के धर्म में नहीं था जिनसे अनुबंध लिए गए थे। अतः धर्म के मामले में ढिलाई न बरतें, और नास्तिकों का साथ न दें। इसका उदाहरण है: {उसने तुम्हारे लिए वही धर्म निर्धारित किया है जिसका उसने नूह को आदेश दिया था} उनके इस कथन तक: {और उसमें फूट न डालो} [अश-शूरा: 13]। और जो धर्म में फूट डालना छोड़ देता है, वह काफिरों के साथ मित्रता भी छोड़ देता है।

और कहा गया है: अर्थात: नबी मोमिनों के लिए स्वयं उनके अपने आप से अधिक प्रिय और हकदार हैं, यह किताब में लिखा हुआ था और नबियों से इसके अनुबंध लिए गए थे।

{और हमने उनसे एक दृढ़ अनुबंध (मीसाक़न ग़लीज़ा) लिया} अर्थात: संदेश पहुँचाने की अपनी प्रतिबद्धता को पूरा करने के लिए एक मजबूत और महान प्रतिज्ञा, और यह कि वे एक-दूसरे की पुष्टि करें। 'मीसाक़' अल्लाह तआला की शपथ है; अतः दूसरा अनुबंध शपथ के साथ पहले अनुबंध की पुष्टि है।

और कहा गया है: पहला अल्लाह तआला की स्वीकृति है, और दूसरा नबुवत (पैग़म्बरी) के मामले में है। इसका उदाहरण उनका यह कथन है: {और जब अल्लाह ने नबियों से अनुबंध लिया कि जो कुछ मैं तुम्हें किताब और हिकमत (बुद्धिमत्ता) में से दूँ, फिर तुम्हारे पास एक रसूल आए जो उसकी पुष्टि करे जो तुम्हारे पास है, तो तुम उस पर अवश्य ईमान लाओगे और उसकी अवश्य सहायता करोगे। अल्लाह ने कहा: 'क्या तुमने स्वीकार किया और इस पर मेरी जिम्मेदारी ली?'...} आयत [आल-इमरान: 81]। अर्थात: उनसे यह घोषित करने का वचन लिया गया कि मुहम्मद अल्लाह के रसूल ﷺ हैं, और मुहम्मद ﷺ यह घोषित करते हैं कि उनके बाद कोई नबी नहीं है।

और उन्होंने उल्लेख में मुहम्मद को पहले रखा क्योंकि क़तादा ने अल-हसन के माध्यम से अबू हुरैरा से रिवायत किया है: कि रसूलुल्लाह ﷺ से उनके इस कथन के बारे में पूछा गया: {और जब हमने नबियों से उनका अनुबंध लिया और आपसे और नूह से}, तो उन्होंने कहा: "मैं सृष्टि में उनमें सबसे पहला था, और भेजे जाने में सबसे अंतिम।"(1) मुजाहिद ने कहा: यह आदम (अलैहिस्सलाम) की पीठ (वंश) में था।

(1) इसे इब्न अदी ने 'अल-कामिल' 3/919 और 1209 में, तमाम ने अपने 'फवाइद' (1399) में, अबू नुएम ने 'दलाएल अल-नुबुव्वह' (3) में, और अल-वाहिदी ने 'अल-वसीत' 3/459-460 में उद्धृत किया है। और इब्न साद ने 1/149 में, और अल-तबरी ने 19/23 में क़तादा के माध्यम से नबी ﷺ से 'मुर्सल' के रूप में उद्धृत किया है। इब्न कथीर ने इस आयत की व्याख्या में कहा है: और यह अधिक संभावित है। अल-सखावी ने 'अल-मक़ासिद अल-हसना' पृष्ठ 327 में कहा है: इसके लिए इन शब्दों के साथ एक गवाह है: "मैं नबी था जबकि आदम रूह और शरीर के बीच में थे।" समाप्त। और अहमद (20596) ने मैसरा अल-फ़ज्र (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से इस गवाह को उद्धृत किया है। और अल-तिर्मिज़ी (3609) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से इसे उद्धृत किया है, और कहा: हसन सहीह गरीब।

سورہ الاحزاب: آیت 7 | 69

...ایمان کے ساتھ قرابت کے ذریعے، اور یہ ایک مضبوط سبب ہے۔ جہاں تک ایک مومن اور کافر کے درمیان وراثت کا تعلق ہے، تو یہ ان انبیاء میں سے کسی کے دین میں نہیں تھا جن سے میثاق (عہد) لیے گئے تھے۔ پس دین میں سستی نہ برتو، اور نہ ہی کافروں کی مدد کرو۔ اس کی مثال اللہ کا یہ قول ہے: {اس نے تمہارے لیے دین کا وہی راستہ مقرر کیا جس کی اس نے نوح کو وصیت کی تھی} اللہ کے اس قول تک: {اور اس میں تفرقہ نہ ڈالو} [الشوریٰ: 13]۔ اور جس نے دین میں تفرقہ چھوڑ دیا، اس نے کافروں سے دوستی بھی چھوڑ دی۔

اور کہا گیا: یعنی: نبی مومنوں کے لیے ان کی اپنی جانوں سے زیادہ حقدار ہیں، یہ کتاب میں لکھا ہوا تھا اور انبیاء سے اس پر عہد و پیمان لیے گئے تھے۔

{اور ہم نے ان سے پختہ عہد (میثاقاً غلیظاً) لیا} یعنی: رسالت کی تبلیغ کے حوالے سے جو انہوں نے التزام کیا تھا اس کی وفاء پر ایک مضبوط اور عظیم عہد، اور یہ کہ وہ ایک دوسرے کی تصدیق کریں۔ اور میثاق اللہ تعالیٰ کی قسم ہے؛ پس دوسرا میثاق قسم کے ذریعے پہلے میثاق کی تاکید ہے۔

اور کہا گیا: پہلا اللہ تعالیٰ کا اقرار ہے، اور دوسرا نبوت کے معاملے میں ہے، اور اس کی مثال اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: {اور جب اللہ نے نبیوں سے عہد لیا کہ جب میں تمہیں کتاب اور حکمت دوں، پھر تمہارے پاس ایک رسول آئے جو اس کی تصدیق کرے جو تمہارے پاس ہے، تو تم اس پر ضرور ایمان لاؤ گے اور ضرور اس کی مدد کرو گے۔ فرمایا: کیا تم نے اقرار کیا اور اس پر میرا

ذمہ لیا؟} [آل عمران: 81]۔ یعنی: ان سے یہ عہد لیا گیا کہ وہ اعلان کریں کہ محمد اللہ کے رسول ﷺ ہیں، اور محمد ﷺ اعلان کریں کہ ان کے بعد کوئی نبی نہیں۔

اور ذکر میں محمد (ﷺ) کو مقدم رکھا کیونکہ قتادہ نے حسن سے اور انہوں نے ابوہریرہ سے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ سے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں سوال کیا گیا: {اور جب ہم نے نبیوں سے ان کا عہد لیا اور آپ سے اور نوح سے} تو آپ ﷺ نے فرمایا: "میں تخلیق میں ان سب سے پہلا تھا، اور بعثت میں ان سب سے آخری۔"(1) مجاہد نے کہا: یہ آدم علیہ السلام کی پشت میں تھا۔

(1) اسے ابن عدی نے الکامل 919/3 اور 1209 میں، تمام نے اپنے فوائد (1399) میں، ابونعیم نے دلائل النبوۃ (3) میں، اور واحدی نے الوسیط 459/3 - 460 میں روایت کیا ہے۔ اور ابن سعد 149/1 اور طبری 23/19 نے اسے قتادہ کے واسطے سے نبی ﷺ سے مرسلاً روایت کیا ہے۔ ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں کہا ہے: اور یہی زیادہ قرینِ قیاس ہے۔ سخاوی نے المقاصد الحسنہ ص 327 میں کہا: اور اس کی ایک شاہد روایت ان الفاظ کے ساتھ ہے: "میں اس وقت بھی نبی تھا جب آدم روح اور جسم کے درمیان تھے۔" انتہیٰ۔ اور احمد (20596) نے میسرہ الفجر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے اس شاہد کو روایت کیا ہے۔ اور ترمذی (3609) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے اسے روایت کیا اور کہا: حسن صحیح غریب۔

70 Surah Al-Ahzab, Verses 8 - 9

... peace and blessings. His (Exalted) saying: {That He may ask the truthful about their truthfulness, and He has prepared for the disbelievers a painful punishment. (8)} His (Exalted) saying: {That He may ask the truthful about their truthfulness} contains four views: First: To ask the Prophets about conveying the Message to their people; as narrated by Al-Naqqash. This contains a reminder, meaning: If the Prophets are to be questioned, then how about others? Second: To ask the Prophets about how their people responded to them; as narrated by Ali ibn Isa. Third: To ask the Prophets (peace be upon them) about fulfilling the covenant He took from them; as narrated by Ibn Shajarah. Fourth: To ask the truthful mouths about the sincere hearts (1). And in the Revelation: {We shall certainly question those to whom messengers were sent, and We shall certainly question the messengers themselves} [Al-A'raf: 6], and this has been mentioned before. It was said: The purpose of questioning them is to rebuke the disbelievers, as He (Exalted) said: {Did you say to the people...} [Al-Ma'idah: 116]. {And He has prepared for the disbelievers a painful punishment}, which is the punishment of Hellfire. His (Exalted) saying: {O you who have believed, remember the favor of Allah upon you when armies came to [attack] you and We sent upon them a wind and armies [of angels] you did not see. And ever is Allah, of what you do, Seeing. (9)} This refers to the Battle of the Trench (Al-Khandaq), the Confederates (Al-Ahzab), and Banu Qurayzah. It was a severe situation followed by blessing, ease, and delight. It encompassed many rulings and great, magnificent signs. We will mention enough of that, with the help of Allah (Exalted), in ten issues: First: There is a disagreement regarding which year it took place; Ibn Ishaq said: It was in Shawwal of the fifth year (2). Ibn Wahb and Ibn al-Qasim narrated from Malik (may Allah have mercy on him): The Battle of the Trench took place...

---

(1) Al-Mawardi mentioned these views in Al-Nukat wa al-'Uyun 4/378. (2) Sirat Ibn Hisham 2/214.

70 सूरह अल-अहज़ाब, आयत 8 - 9

... शांति और आशीर्वाद। अल्लाह तआला का फ़रमान: {ताकि वह सच बोलने वालों से उनकी सच्चाई के बारे में पूछे, और उसने काफ़िरों के लिए एक दर्दनाक अज़ाब तैयार कर रखा है। (8)} अल्लाह तआला का फ़रमान: {ताकि वह सच बोलने वालों से उनकी सच्चाई के बारे में पूछे} इसमें चार दृष्टिकोण हैं: पहला: नबियों से उनकी कौम तक पैगाम पहुँचाने के बारे में पूछना; जैसा कि अल-नक़्क़ाश ने उल्लेख किया है। इसमें एक चेतावनी है, यानी: यदि नबियों से पूछा जाएगा, तो दूसरों का क्या हाल होगा? दूसरा: नबियों से यह पूछना कि उनकी कौम ने उन्हें क्या जवाब दिया; जैसा कि अली बिन ईसा ने उल्लेख किया है। तीसरा: नबियों (अलैहिस्सलाम) से उस वादे को पूरा करने के बारे में पूछना जो उन्होंने अल्लाह से किया था; जैसा कि इब्न शजराह ने उल्लेख किया है। चौथा: सच्चे मुँह वालों से उनके सच्चे दिलों के बारे में पूछना (1)। और क़ुरआन में है: {हम ज़रूर उनसे पूछेंगे जिनके पास रसूल भेजे गए थे, और हम ज़रूर रसूलों से भी पूछेंगे} [अल-अराफ़: 6], और यह पहले आ चुका है। और कहा गया है: उनसे पूछने का उद्देश्य काफ़िरों को शर्मिंदा करना है, जैसा कि अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {क्या तुमने लोगों से कहा था...} [अल-माएदा: 116]। {और उसने काफ़िरों के लिए एक दर्दनाक अज़ाब तैयार कर रखा है} और वह जहन्नम का अज़ाब है। अल्लाह तआला का फ़रमान: {ऐ ईमान वालो, अल्लाह की उस नेमत को याद करो जो उसने तुम पर की, जब फौजें तुम पर (चढ़) आईं तो हमने उन पर एक आंधी और ऐसी फौजें भेजीं जो तुम्हें दिखाई नहीं देती थीं। और जो कुछ तुम करते हो अल्लाह उसे देख रहा है। (9)} इसका अर्थ है खंदक का युद्ध, अल-अहज़ाब और बनू क़ुरैज़ा का मामला। यह एक कठिन स्थिति थी जिसके बाद नेमत, राहत और खुशी आई। इसमें कई नियम और महान निशानियाँ शामिल हैं। हम अल्लाह तआला की मदद से दस मसलों में इसका पर्याप्त ज़िक्र करेंगे: पहला: इस बारे में मतभेद है कि यह किस वर्ष हुआ था; इब्न इसहाक ने कहा: यह पाँचवें वर्ष के शव्वाल में हुआ था (2)। इब्न वहब और इब्न अल-क़ासिम ने मालिक (रहमतुल्लाह अलैह) से रिवायत की है: खंदक की लड़ाई...

---

(1) अल-मावर्दी ने इन विचारों का उल्लेख 'अल-नुकत व अल-उयून' 4/378 में किया है। (2) सीरत इब्न हिशाम 2/214।

70 سورة الاحزاب، آیات 8 - 9

... درود و سلام۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {تاکہ وہ سچوں سے ان کی سچائی کے بارے میں پوچھے، اور اس نے کافروں کے لیے دردناک عذاب تیار کر رکھا ہے۔ (8)} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {تاکہ وہ سچوں سے ان کی سچائی کے بارے میں پوچھے} اس میں چار اقوال ہیں: پہلا: انبیاء سے ان کی قوم تک پیغام پہنچانے کے بارے میں پوچھنا؛ یہ نقاش نے بیان کیا ہے۔ اس میں ایک تنبیہ ہے، یعنی: جب انبیاء سے پوچھا جائے گا، تو دوسروں کا کیا حال ہوگا؟ دوسرا: انبیاء سے یہ پوچھنا کہ ان کی قوم نے انہیں کیا جواب دیا؛ یہ علی بن عیسیٰ نے بیان کیا ہے۔ تیسرا: انبیاء (علیہم السلام) سے اس عہد کی وفاء کے بارے میں پوچھنا جو اللہ نے ان سے لیا تھا؛ یہ ابن شجرہ نے بیان کیا ہے۔ چوتھا: صادق زبانوں سے مخلص دلوں کے بارے میں پوچھنا (1)۔ اور قرآن میں ہے: {ہم ضرور ان سے پوچھیں گے جن کے پاس رسول بھیجے گئے تھے، اور ہم ضرور رسولوں سے بھی پوچھیں گے} [الاعراف: 6] اور یہ پہلے گزر چکا ہے۔ اور کہا گیا ہے: ان سے پوچھنے کا فائدہ کافروں کو توبیخ (شرمندہ) کرنا ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {کیا تم نے لوگوں سے کہا تھا...} [المائدہ: 116]۔ {اور اس نے کافروں کے لیے دردناک عذاب تیار کر رکھا ہے} اور وہ جہنم کا عذاب ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اے ایمان والو، اللہ کی اس نعمت کو یاد کرو جو اس نے تم پر کی، جب لشکر تم پر (چڑھ) آئے تو ہم نے ان پر ایک آندھی اور ایسے لشکر بھیجے جو تمہیں دکھائی نہ دیتے تھے۔ اور جو کچھ تم کرتے ہو اللہ اسے دیکھ رہا ہے۔ (9)} اس سے مراد غزوہ خندق، احزاب اور بنو قریظہ ہے، یہ ایک شدید حالت تھی جس کے بعد نعمت، آسانی اور خوشی آئی۔ یہ بہت سے احکام اور عظیم الشان نشانیوں پر مشتمل تھا، اور ہم اللہ تعالیٰ کی مدد سے دس مسائل میں اس کا کافی ذکر کریں گے: پہلا: اس میں اختلاف ہے کہ یہ کس سال ہوا تھا؛ ابن اسحاق نے کہا: یہ پانچویں

سال کے شوال میں ہوا تھا (2)۔ ابن وہب اور ابن القاسم نے امام مالک (رحمہ اللہ) سے روایت کی ہے: جنگ خندق...

---

(1) الماوردی نے ان اقوال کا ذکر النکت والعیون 4/378 میں کیا ہے۔ (2) سیرت ابن ہشام 2/214۔

Surah Al-Ahzab: Verse 9 71

...the year four, and it and Banu Qurayza were on the same day, and between Banu Qurayza and Al-Nadir were four years (1). Ibn Wahb said: I heard Malik say: The Messenger of Allah ﷺ ordered the fighting from Medina, and that is His Almighty's saying: {When they came upon you from above you and from below you, and when eyes shifted [in fear], and hearts reached the throats} [Al-Ahzab: 10]. He said: That was the Day of the Trench; Quraysh came from here, the Jews from here, and the people of Najd from here. Malik means that those who came from above them were Banu Qurayza, and from below them were Quraysh and Ghatafan (2). The cause of it was: that a group of Jews; among them were Kinana ibn al-Rabi' ibn Abi al-Huqayq, Sallam ibn Abi al-Huqayq, and Sallam ibn Mishkam; Huyayy ibn Akhtab; the Nadirites, and Hawdha ibn Qays, and Abu 'Ammar from Banu Wa'il - and they were all Jews, and they were the ones who formed the parties, incited, and gathered - went out in a group from Banu al-Nadir and a group from Banu Wa'il. They came to Mecca and called [Quraysh] to war against the Messenger of Allah ﷺ, and promised them help from those who volunteered for that. The people of Mecca answered them. Then the aforementioned Jews went out to Ghatafan and called them to the same, and they answered them. So Quraysh went out led by Abu Sufyan ibn Harb, and Ghatafan went out and their leader was 'Uyaynah ibn Hisn ibn Hudhayfah ibn Badr al-Fazari over Fazara, Al-Harith ibn 'Awf al-Murri over Banu Murra, and Mas'ud ibn Rukhaylah over Ashja'. When the Messenger of Allah ﷺ heard of their gathering and departure, he consulted his companions, and Salman suggested digging the trench, so he approved of his opinion. The Muhajirun said on that day: Salman is of us. And the Ansar said: Salman is of us. Then the Messenger of Allah ﷺ said: "Salman is of us, the People of the House" (3).

---

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1498/3, and narrated by al-Bayhaqi in ad-Dala'il 397/3 through Ahmad ibn Hanbal from Musa ibn Dawud from Malik. Al-Bayhaqi said: There is no difference between them in reality... whoever said: the year four, meant after four years and before reaching five, and whoever said: the year five, meant after entering the fifth year and before its end. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1498/3. (3) Ad-Durar fi Ikhtisar al-Maghazi wa al-Siyar p. 190, and what preceded in brackets is from it. And his saying: "Salman is of us.." =

सूरह अल-अहज़ाब: आयत ९ ७१

...चौथा वर्ष, और यह और बनू कुरैज़ा एक ही दिन थे, और बनू कुरैज़ा और अल-नदीर के बीच चार वर्ष का अंतर था (१)। इब्न वहाब ने कहा: मैंने मलिक को कहते सुना: अल्लाह के रसूल ﷺ ने मदीना से युद्ध का आदेश दिया, और वह सर्वशक्तिमान का यह कहना है: {जब वे तुम्हारे ऊपर से और तुम्हारे नीचे से तुम पर आ गए, और जब आँखें [डर से] पथरा गईं, और कलेजे हलक को आ गए} [अल-अहज़ाब: १०]। उन्होंने कहा: वह खंदक (खाई) का दिन था; कुरैश यहाँ से आए, यहूदी यहाँ से आए, और नज्द के लोग यहाँ से आए। मलिक का अर्थ है कि जो लोग उनके ऊपर से आए थे वे बनू कुरैज़ा थे, और उनके नीचे से कुरैश और गतफ़ान थे (२)। इसका कारण यह था: यहूदियों का एक समूह; उनमें किनाना इब्न अल-रबी' इब्न अबी अल-हुक़ैक़, सलाम इब्न अबी अल-हुक़ैक़, और सलाम इब्न मिश्कम; हुयय इब्न अख़तब; अल-नदीरी, और हौज़ा इब्न.क़ैस, और बनू वाइल से अबू अम्मार - और वे सभी यहूदी थे, और वे ही थे जिन्होंने गुट बनाए, उकसाया और इकट्ठा किया - बनू अल-नदीर के एक समूह और बनू वाइल के एक समूह में बाहर निकले। वे मक्का आए और अल्लाह के रसूल ﷺ के खिलाफ युद्ध के लिए [कुरैश] को बुलाया, और उनसे वादा किया कि जो लोग इसके लिए स्वेच्छा से आगे आएंगे वे उनकी मदद करेंगे। मक्का के लोगों ने उन्हें उत्तर दिया। फिर उल्लिखित यहूदी गतफ़ान के पास गए और उन्हें भी इसी के लिए बुलाया, और उन्होंने उन्हें उत्तर दिया। तो कुरैश अबू सुफ़यान इब्न हर्ब के नेतृत्व में निकले, और गतफ़ान निकले और उनके नेता फजारा पर उयैना इब्न हिस्न इब्न हुज़ैफ़ा इब्न बद्र अल-फ़ज़ारी, बनू मुर्रा पर अल-हारिस इब्न औफ़ अल-मुर्री, और अशजअ पर मसूद इब्न रुख़ैला थे। जब अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनके एकत्र होने और निकलने के बारे में सुना, तो उन्होंने अपने साथियों से परामर्श किया, और सलमान ने खंदक खोदने का सुझाव दिया, तो उन्होंने उनकी राय को स्वीकार कर लिया। मुहाजिरों ने उस दिन कहा: सलमान हममें से हैं। और अंसार ने कहा: सलमान हममें से हैं। तब अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "सलमान हममें से हैं, घर के लोग (अहल अल-बैत)" (३)।

---

(१) अहकाम अल-क़ुरान इब्न अल-अरबी द्वारा १४९८/३, और अल-बयहाक़ी ने अद-दलाईल ३९७/३ में अहमद इब्न हंबल के माध्यम से मूसा इब्न दाऊद से मलिक से इसे वर्णित किया है। अल-बयहाक़ी ने कहा: वास्तव में उनके बीच कोई अंतर नहीं है... जिसने कहा: वर्ष चार, उसका अर्थ चार वर्ष पूरे होने के बाद और पांचवें वर्ष तक पहुँचने से पहले था, और जिसने कहा: वर्ष पांच, उसका अर्थ पांचवें वर्ष में प्रवेश करने के बाद और उसके समाप्त होने से पहले था। (२) अहकाम अल-क़ुरान इब्न अल-

अरबी द्वारा १४९८/३। (३) अद-दुरर फ़ी इख़्तिसार अल-मगाज़ी व अस-सियर पृष्ठ १९०, और कोष्ठक में जो पहले आया है वह उसी से है। और उनका कहना: "सलमान हममें से हैं.." =

سورہ الاحزاب: آیت ۹ ۷۱

... سنہ چار، اور یہ اور بنو قریظہ ایک ہی دن میں تھے، اور بنو قریظہ اور النضیر کے درمیان چار سال کا فاصلہ تھا (۱)۔ ابن وہب نے کہا: میں نے مالک کو کہتے ہوئے سنا: رسول اللہ ﷺ نے مدینہ سے قتال کا حکم دیا، اور یہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿إِذْ جَاءُوكُمْ مِنْ فَوْقِكُمْ وَمِنْ أَسْفَلَ مِنْكُمْ وَإِذْ زَاغَتِ الْأَبْصَارُ وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ﴾ [الاحزاب: ۱۰] (ترجمہ: جب وہ تمہارے اوپر کی طرف سے اور تمہارے نیچے کی طرف سے تم پر چڑھ آئے اور جب آنکھیں پتھرا گئیں اور دل حلق تک پہنچ گئے)۔ انہوں نے کہا: وہ خندق کا دن تھا؛ قریش ادھر سے آئے، یہودی ادھر سے آئے، اور نجدی ادھر سے آئے۔ مالک کی مراد یہ ہے کہ جو لوگ ان کے اوپر سے آئے وہ بنو قریظہ تھے، اور جو ان کے نیچے سے آئے وہ قریش اور غطفان تھے (۲)۔ اس کا سبب یہ تھا کہ: یہودیوں کی ایک جماعت؛ جن میں کنانہ بن الربیع بن ابی الحقیق، سلام بن ابی الحقیق، اور سلام بن مشکم؛ حیی بن اخطب؛ نضیری، اور ہوذہ بن قیس، اور بنو وائل کے ابو عمار شامل تھے - اور وہ سب کے سب یہودی تھے، اور وہی تھے جنہوں نے گروہ بندی کی، اکسایا اور جمع کیا - بنو النضیر کی ایک جماعت اور بنو وائل کی ایک جماعت کے ساتھ نکلے۔ وہ مکہ آئے اور [قریش] کو رسول اللہ ﷺ کے خلاف جنگ کی دعوت دی، اور انہیں اپنی طرف سے ان لوگوں کی مدد کا وعدہ دیا جو اس کے لیے تیار ہوں۔ اہل مکہ نے ان کی بات مان لی۔ پھر مذکورہ یہودی غطفان کی طرف نکلے اور انہیں بھی اسی طرح کی دعوت دی، تو انہوں نے بھی مان لیا۔ چنانچہ قریش ابو سفیان بن حرب کی قیادت میں نکلے، اور غطفان نکلے اور ان کے قائد فزارہ پر عیینہ بن حصن بن حذیفہ بن بدر الفزاری، بنو مرہ پر الحارث بن عوف المری، اور اشجع پر مسعود بن رخیلہ تھے۔ جب رسول اللہ ﷺ نے ان کے جمع ہونے اور نکلنے کی خبر سنی تو اپنے صحابہ سے مشورہ کیا، تو سلمان (فارسی)

نے خندق کھودنے کا مشورہ دیا، آپ ﷺ نے ان کی رائے کو پسند فرمایا۔ مہاجرین نے اس دن کہا: سلمان ہم میں سے ہیں۔ اور انصار نے کہا: سلمان ہم میں سے ہیں۔ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "سلمان ہم میں سے ہیں، یعنی اہل بیت میں سے ہیں" (۳)۔

---

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۳ / ۱۴۹۸، اور اسے بیہقی نے الدلائل ۳ / ۳۹۷ میں احمد بن حنبل کے واسطے سے موسیٰ بن داود سے، انہوں نے مالک سے روایت کیا ہے۔ بیہقی نے کہا: حقیقت میں ان کے درمیان کوئی اختلاف نہیں ہے... جس نے کہا: سنہ چار، اس کی مراد چار سال مکمل ہونے کے بعد اور پانچ سال پورے ہونے سے پہلے کی تھی، اور جس نے کہا: سنہ پانچ، اس کی مراد پانچویں سال میں داخل ہونے کے بعد اور اس کے ختم ہونے سے پہلے کی تھی۔ (۲) احکام القرآن لابن العربی ۳ / ۱۴۹۸۔ (۳) الدرر فی اختصار المغازی والسیر ص ۱۹۰، اور بریکٹ میں جو کچھ گزرا وہ اسی سے ہے۔ اور آپ کا قول: "سلمان منا.." =

Surah Al-Ahzab: Verse 9. Page 72.

The Trench (Al-Khandaq) was the first battle witnessed by Salman with the Messenger of Allah (peace be upon him), and he was a free man then. He said: "O Messenger of Allah, in Persia, if we were besieged, we would dig a trench."(1)

The Muslims worked diligently on the trench, while the hypocrites shrank back and began to sneak away stealthily. Verses of the Quran were revealed concerning them, mentioned by Ibn Ishaq and others. Whoever among the Muslims finished his portion would return to help another, until the trench was completed. In it were clear signs and proofs of Prophethood.(2)

I say: In what we have mentioned of this report, there are points of jurisprudence, namely:

Second: The leader's consultation with his companions and close associates regarding matters of war. This was previously discussed in "Al Imran" and "An-Naml."(3)

Third: Fortifying oneself against the enemy by all possible means and using them. This has been discussed in more than one place.(4)

Fourth: That digging the trench is divided among the people. Whoever finishes among them assists those who have not finished, for Muslims are one hand against others. In Sahih al-Bukhari and Sahih Muslim, it is narrated on the authority of Al-Bara' bin 'Azib, who said: "On the day of Al-Ahzab when the Messenger of Allah (peace be upon him) was digging the trench, I saw him carrying the earth of the trench until the dust covered the skin of his abdomen—and he was hairy. I heard him chanting the words of Ibn Rawahah, saying:"

Footnotes: = Narrated at length and in brief by Ibn Sa'd 4/82-83 and 7/318, At-Tabari 19/39-42, At-Tabarani in Al-Kabir (6040), Al-Hakim 3/598, and Al-Bayhaqi in Ad-Dala'il 3/418 from the hadith of Amr bin Auf al-Muzani (may Allah be pleased with him). (1) Tarikh At-Tabari 2/566. (2) Ad-Durar p. 191; see what Ibn Hisham mentioned in As-Sirah 2/217 from Ibn Ishaq regarding miracles. His saying 'liwadhan': Ibn Hisham said: Al-liwadh means hiding behind something while fleeing. (3) 5/380 and in the commentary of verse (32) of Surah An-Naml. (4) See 5/300 and 7/108.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 9। पृष्ठ 72।

खंदक (खाई) पहला युद्ध था जिसमें सलमान ने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथ भाग लिया, और उस समय वे एक स्वतंत्र व्यक्ति थे। उन्होंने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, फारस में, यदि हमें घेर लिया जाता, तो हम एक खाई खोदते थे।"(1)

मुसलमानों ने खंदक पर लगन से काम किया, जबकि पाखंडी (मुनाफिक) पीछे हट गए और चुपके से खिसकने लगे। उनके बारे में कुरान की आयतें उतरीं, जिनका उल्लेख इब्न इशाक और अन्य लोगों ने किया है। मुसलमानों में से जो कोई भी अपना हिस्सा पूरा कर लेता, वह दूसरे की मदद करने के लिए लौट आता, जब तक कि खाई पूरी नहीं हो गई। इसमें नबी होने के स्पष्ट लक्षण और प्रमाण थे।(2)

मैं कहता हूँ: इस रिपोर्ट में जो हमने उल्लेख किया है, उसमें न्यायशास्त्र (फिक्ह) के कुछ बिंदु हैं:

दूसरा: युद्ध के मामलों में सुल्तान (नेता) का अपने साथियों और करीबी लोगों से परामर्श करना। इसके बारे में पहले ही 'आल-इमरान' और 'अन-नमल' में चर्चा की जा चुकी है।(3)

तीसरा: दुश्मन के खिलाफ यथासंभव साधनों से खुद को सुरक्षित करना और उनका उपयोग करना। इसके बारे में कई स्थानों पर चर्चा की गई है।(4)

चौथा: यह कि खाई खोदना लोगों के बीच विभाजित है। उनमें से जो कोई भी काम पूरा कर लेता है, वह उनकी सहायता करता है जिन्होंने अभी काम पूरा नहीं किया है, क्योंकि मुसलमान दूसरों के खिलाफ एक हाथ की तरह हैं। बुखारी और मुस्लिम में अल-बरा बिन आज़िब से वर्णित है, उन्होंने कहा: "जब अल-अहज़ाब का दिन था और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) खाई खोद रहे थे, मैंने उन्हें खाई की मिट्टी उठाते हुए देखा यहाँ तक कि धूल ने उनके पेट की त्वचा को ढँक दिया - और उनके शरीर पर बहुत बाल थे। मैंने उन्हें इब्न रवाहा के शब्दों को गुनगुनाते हुए सुना, वे कह रहे थे:"

पाद-टिप्पणियाँ (फुटनोट्स): = इसे इब्न साद 4/82-83 और 7/318, अत-तबरी 19/39-42, अत-तबरानी अल-कबीर (6040) में, अल-हाकिम 3/598, और अल-बैहक़ी अद-दलाइल 3/418 में अम्र बिन औफ अल-मुज़नी (रज़ि.) की हदीस से विस्तार से और संक्षेप में उद्धृत किया गया है। (1) तारीख़ अत-तबरी 2/566। (2) अद-दुरर पृष्ठ 191, और इब्न हिशाम ने अस-सीरा 2/217 में इब्न इशाक से चमत्कारों के बारे में जो उल्लेख किया है उसे देखें। उनका कहना: 'लिवाज़ा' (lawaadha), इब्न

हिशाम ने कहा: लिवाज़ का अर्थ भागते समय किसी चीज़ के पीछे छिपना है। (3) 5/380 और सूरह अन-नमल की आयत (32) की व्याख्या में। (4) देखें 5/300 और 7/108।

سورہ الاحزاب: آیت 9۔ صفحہ 72۔

خندق پہلا غزوہ تھا جس میں سلمان فارسی رضی اللہ عنہ رسول اللہ ﷺ کے ساتھ شریک ہوئے اور وہ اس وقت آزاد تھے۔ انہوں نے کہا: اے اللہ کے رسول، ہم فارس میں جب محصور ہو جاتے تھے تو خندق کھود لیا کرتے تھے۔(1)

مسلمانوں نے خندق کی کھدائی میں بھرپور محنت کی، جب کہ منافقین پیچھے ہٹ گئے اور چھپ چھپا کر کھسکنے لگے۔ ان کے بارے میں قرآن کی وہ آیات نازل ہوئیں جن کا ذکر ابن اسحاق وغیرہ نے کیا ہے۔ مسلمانوں میں سے جو شخص اپنے حصے سے فارغ ہو جاتا وہ دوسرے کی مدد کے لیے لوٹ آتا، یہاں تک کہ خندق مکمل ہو گئی۔ اس میں نبوت کی واضح نشانیاں اور علامات تھیں۔(2)

میں کہتا ہوں: اس خبر میں جو ہم نے ذکر کی ہے، درج ذیل فقہی مسائل ہیں:

دوسرا: حکمران کا جنگی معاملات میں اپنے صحابہ اور خاص لوگوں سے مشورہ کرنا۔ اس کا ذکر پہلے 'آل عمران' اور 'النمل' میں گزر چکا ہے۔(3)

تیسرا: دشمن سے بچاؤ کے لیے ممکنہ ذرائع اختیار کرنا اور انہیں استعمال کرنا، اور یہ بات پہلے کئی مقامات پر گزر چکی ہے۔(4)

چوتھا: خندق کی کھدائی لوگوں میں تقسیم ہوتی ہے۔ ان میں سے جو فارغ ہو جائے وہ ان کی مدد کرے جو ابھی فارغ نہیں ہوئے، کیونکہ تمام مسلمان دوسروں کے مقابلے میں ایک ہاتھ کی مانند ہیں۔ بخاری اور مسلم میں حضرت براء بن عازب رضی اللہ عنہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: جب احزاب کا دن تھا اور رسول اللہ ﷺ خندق کی مٹی اٹھا رہے تھے، میں نے آپ ﷺ کو دیکھا کہ

مٹی اٹھانے کی وجہ سے آپ ﷺ کے پیٹ کی جلد گرد آلود ہو گئی تھی - اور آپ ﷺ کے جسم مبارک پر بال زیادہ تھے - میں نے آپ ﷺ کو ابن رواحہ کے اشعار پڑھتے ہوئے سنا، آپ ﷺ فرما رہے تھے:

حواشی: = اسے ابن سعد 4/82-83 اور 7/318، طبری 19/39-42، طبرانی نے الکبیر (6040) میں، حاکم نے 3/598، اور بیہقی نے الدلائل 3/418 میں عمرو بن عوف المزنی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے مفصل اور مختصر تخریج کی ہے۔ (1) تاریخ طبری 2/566۔ (2) الدرر صفحہ 191، اور دیکھئے جو ابن ہشام نے السیرہ 2/217 میں ابن اسحاق سے معجزات کے بارے میں ذکر کیا ہے۔ ان کا قول: لواذاً، ابن ہشام نے کہا: اللواذ بھاگتے وقت کسی چیز کی آڑ میں چھپنا ہے۔ (3) 5/380 اور سورہ نمل کی آیت (32) کی تفسیر میں۔ (4) دیکھئے 5/300 اور 7/108۔

Surah Al-Ahzab: Verse 9 73 O Allah, were it not for You, we would not have been guided, nor would we have given charity, nor prayed. So send down tranquility upon us, and make our feet firm if we encounter [the enemy]. (1)

As for the signs that were in it, they are:

Thirdly: An-Nasa'i (2) narrated from Abu Sukaynah - a man from the freed slaves - from a man from the companions of the Messenger of Allah (ﷺ) who said: When the Messenger of Allah (ﷺ) ordered the digging of the trench, a large rock appeared before them, preventing them from digging. So the Messenger of Allah (ﷺ) stood up, took the pickaxe, placed his cloak on the side of the trench, and said: "And the word of your Lord has been fulfilled in truth" [Al-An'am: 115]. Then a third of the stone chipped off, and Salman al-Farisi was standing and watching, and a flash of light appeared with the strike of the Messenger of Allah (ﷺ). Then he struck a second time and said: "And [the word of your Lord] has been fulfilled..." the rest of the verse. Then another third chipped off, and a flash appeared, which Salman saw. Then he struck for the third time and said: "And the word of your Lord has been fulfilled in truth..." the rest of the verse, and the remaining third chipped off. The Messenger of Allah (ﷺ) came out, took his cloak, and sat down. Salman said: "O Messenger of Allah, I saw you while you were striking; with every strike, there was a flash?" The Messenger of Allah (ﷺ) said to him: "Did you see that, O Salman?" He replied: "Yes, by the One Who sent you with the truth, O Messenger of Allah!" He said: "Indeed, when I struck the first strike, the cities of Kisra (Persia) and what is around them were shown to me, and many cities, until I saw them with my own eyes." Those of his companions present said: "O Messenger of Allah, supplicate to Allah to open them for us, grant us their offspring as spoils of war, and let their lands be destroyed at our hands." So the Messenger of Allah (ﷺ) supplicated. "Then I struck the second strike, and the cities of Caesar (Rome) and what is around them were shown to me until I saw them with my own eyes." They said: "O Messenger of Allah, supplicate to Allah Almighty to open them for us, grant us their offspring as spoils, and let their lands be destroyed at our hands." So the Messenger of Allah (ﷺ) supplicated. "Then I struck the third strike, and the cities of Abyssinia (Ethiopia) and the villages around them were shown to me until I saw them with my own eyes." He said...

---

(1) Sahih al-Bukhari (3034), Sahih Muslim (1803), and it is in Ahmad (18513) and (18570). The author quoted it from Al-Ahkam al-Sughra by Abd al-Haqq 2/510. (2) In Al-Mujtaba 6/43. (3) In Sunan an-Nasa'i: "their homes," in both places.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 9 73 ऐ अल्लाह! अगर तू न होता तो हम मार्गदर्शन न पाते, न हम दान देते और न ही नमाज़ पढ़ते। तो हम पर सुकून (शांति) उतार और अगर हमारा सामना [दुश्मन से] हो तो हमारे कदम जमाए रख। (1)

रही बात उन निशानियों (चमत्कारों) की जो इसमें थीं, वे हैं:

तीसरा: अन-नसाई (2) ने अबू सुकैना - आज़ाद किए गए लोगों में से एक व्यक्ति - के माध्यम से अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के एक साथी से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने खंदक (खाई) खोदने का आदेश दिया, तो उनके सामने एक बड़ी चट्टान आ गई जिसने खुदाई में बाधा डाली। तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) खड़े हुए, कुदाल ली, अपनी चादर खंदक के एक किनारे रखी और कहा: "और आपके रब की बात सच्चाई के साथ पूरी हुई" [अल-अनाम: 115]। फिर पत्थर का एक तिहाई हिस्सा टूट गया, और सलमान अल-फ़ारसी खड़े देख रहे थे, और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के प्रहार के साथ एक बिजली की चमक उठी। फिर आपने दूसरी बार प्रहार किया और कहा: "और [आपके रब की बात] पूरी हुई..." आयत का शेष भाग। फिर दूसरा तिहाई हिस्सा टूट गया, और एक चमक उठी, जिसे सलमान ने देखा। फिर आपने तीसरी बार प्रहार किया और कहा: "और आपके रब की बात सच्चाई के साथ पूरी हुई..." आयत का शेष भाग, और शेष तिहाई हिस्सा भी टूट गया। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) बाहर आए, अपनी चादर ली और बैठ गए। सलमान ने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, मैंने आपको प्रहार करते हुए देखा; हर प्रहार के साथ एक चमक थी?" अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उनसे कहा: "क्या तुमने वह देखा, हे सलमान?" उन्होंने उत्तर दिया: "हाँ, उस सत्ता की कसम जिसने आपको सच्चाई के साथ भेजा है, हे अल्लाह के रसूल!" आपने कहा: "वास्तव में, जब मैंने पहला प्रहार किया, तो किसरा (फारसी साम्राज्य) के शहर और उनके आसपास के इलाके मुझे दिखाई गए, और कई शहर, यहाँ तक कि मैंने उन्हें अपनी आँखों से देखा।" उनके साथियों में से जो वहाँ मौजूद थे, उन्होंने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, अल्लाह से दुआ करें कि वह उन्हें हमारे लिए खोल दे, उनकी संतानों को हमें गनीमत (युद्ध का माल) के रूप में प्रदान करे, और उनके देशों को हमारे हाथों तबाह कर दे।" तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने दुआ की। "फिर मैंने दूसरा प्रहार किया, और कैसर (रोमन साम्राज्य) के शहर और उनके आसपास के इलाके मुझे दिखाए गए यहाँ तक कि मैंने उन्हें अपनी आँखों से देखा।" उन्होंने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, अल्लाह तआला से दुआ करें कि वह उन्हें हमारे लिए खोल दे,

उनकी संतानों को हमें गनीमत के रूप में प्रदान करे, और उनके देशों को हमारे हाथों तबाह कर दे।" तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने दुआ की। "फिर मैंने तीसरा प्रहार किया, और हबशा (इथियोपिया) के शहर और उनके आसपास के गाँव मुझे दिखाए गए यहाँ तक कि मैंने उन्हें अपनी आँखों से देखा।" उन्होंने कहा...

---

(1) सहीह अल-बुखारी (3034), सहीह मुस्लिम (1803), और यह अहमद (18513) और (18570) में है। लेखक ने इसे अब्दुल हक की अल-अहकाम अल-सुघरा 2/510 से उद्धृत किया है। (2) अल-मुज्तबा 6/43 में। (3) सुनन अन-नसाई में: दोनों स्थानों पर "उनके घर"।

سورہ الاحزاب: آیت 9 73 اے اللہ! اگر تو نہ ہوتا تو ہمیں ہدایت نہ ملتی، نہ ہم صدقہ کرتے اور نہ ہی نماز پڑھتے۔ پس ہم پر سکینت نازل فرما اور اگر ہمارا مقابلہ [دشمن سے] ہو تو ہمارے قدم جما دے۔ (1)

رہی بات ان علامات (معجزات) کی جو اس میں تھیں، وہ یہ ہیں:

تیسرا: امام نسائی (2) نے ابو سکینہ سے - جو آزاد کردہ غلاموں میں سے ایک شخص تھے - انہوں نے رسول اللہ ﷺ کے ایک صحابی سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: جب رسول اللہ ﷺ نے خندق کھودنے کا حکم دیا، تو ان کے سامنے ایک بڑی چٹان آ گئی جس نے کھدائی میں رکاوٹ ڈالی۔ تو رسول اللہ ﷺ کھڑے ہوئے، کدال لی، اپنی چادر خندق کی ایک جانب رکھی اور فرمایا: ﴿وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ صِدْقاً﴾ [الأنعام: 115]، یعنی "اور آپ کے رب کی بات سچائی کے ساتھ پوری ہوئی"۔ پس پتھر کا ایک تہائی حصہ ٹوٹ گیا، اور سلمان فارسی کھڑے دیکھ رہے تھے، تو رسول اللہ ﷺ کے مارنے کے ساتھ ایک بجلی چمکی۔ پھر آپ نے دوسری بار ضرب لگائی اور فرمایا: ﴿وَتَمَّتْ﴾ الخ، تو دوسرا تہائی حصہ بھی ٹوٹ گیا، اور ایک بجلی چمکی جسے سلمان نے دیکھا۔ پھر آپ نے تیسری بار ضرب لگائی اور فرمایا: ﴿وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ صِدْقاً﴾ الخ، تو باقی بچا ہوا تہائی حصہ بھی ٹوٹ گیا۔ رسول اللہ ﷺ باہر آئے، اپنی چادر لی اور بیٹھ گئے۔ سلمان نے عرض کیا: یا رسول اللہ! میں نے آپ کو دیکھا جب آپ ضرب لگا رہے تھے، آپ کی ہر ضرب کے ساتھ ایک بجلی چمکتی تھی؟ رسول اللہ ﷺ نے ان سے فرمایا: "اے سلمان! کیا تم نے وہ دیکھا؟" انہوں نے عرض کیا: جی ہاں، اس ذات کی قسم جس نے آپ کو حق کے ساتھ بھیجا ہے یا رسول اللہ! آپ ﷺ نے فرمایا: "بیشک جب میں نے پہلی ضرب لگائی تو میرے سامنے کسریٰ (ایران) کے شہر اور ان کے ارد گرد کے علاقے پیش کیے گئے، اور بہت سے شہر یہاں تک کہ میں نے انہیں اپنی

آنکھوں سے دیکھ لیا۔" آپ کے حاضر صحابہ نے عرض کیا: یا رسول اللہ! اللہ سے دعا کریں کہ وہ انہیں ہمارے لیے فتح کر دے، ان کی اولادوں کو ہمیں بطور غنیمت عطا فرمائے اور ان کے ملکوں کو ہمارے ہاتھوں تباہ کر دے۔ تو رسول اللہ ﷺ نے دعا فرمائی۔ "پھر میں نے دوسری ضرب لگائی تو میرے سامنے قیصر (روم) کے شہر اور ان کے ارد گرد کے علاقے پیش کیے گئے یہاں تک کہ میں نے انہیں اپنی آنکھوں سے دیکھ لیا۔" انہوں نے عرض کیا: یا رسول اللہ! اللہ تعالیٰ سے دعا کریں کہ وہ انہیں ہمارے لیے فتح کر دے، ان کی اولادوں کو ہمیں بطور غنیمت عطا فرمائے اور ان کے ملکوں کو ہمارے ہاتھوں تباہ کر دے۔ تو رسول اللہ ﷺ نے دعا فرمائی۔ "پھر میں نے تیسری ضرب لگائی تو میرے سامنے حبشہ کے شہر اور ان کے ارد گرد کی بستیاں پیش کی گئیں یہاں تک کہ میں نے انہیں اپنی آنکھوں سے دیکھ لیا۔" آپ نے فرمایا...

---

(1) صحیح بخاری (3034)، اور صحیح مسلم (1803)، اور یہ احمد (18513) اور (18570) میں ہے۔ اور مصنف نے اسے عبد الحق کی الاحکام الصغریٰ 2/510 سے نقل کیا ہے۔ (2) المجتبیٰ 6/43 میں۔ (3) سنن نسائی میں: دونوں جگہوں پر "ان کے گھر"۔

The Messenger of Allah ﷺ said at that point: "Leave the Abyssinians alone as long as they leave you alone, and leave the Turks alone as long as they leave you alone."

It was also narrated on the authority of Al-Bara, who said: When the Messenger of Allah ﷺ commanded us to dig the trench, a rock appeared to us that picks could not affect. We complained about that to the Messenger of Allah ﷺ. So the Messenger of Allah ﷺ came, threw off his garment, took the pick and said: "In the name of Allah," and struck a blow that broke a third of the rock. Then he said: "Allah is the greatest, I have been given the keys of Ash-Sham (Greater Syria), and by Allah, I can see its red palaces right now from this place of mine." Then he struck another blow and said: "In the name of Allah" and broke another third. Then he said: "Allah is the greatest, I have been given the keys of Persia, and by Allah, I can see the white palace of Al-Mada'in." Then he struck for the third time and said: "In the name of Allah" and cut through the stone and said: "Allah is the greatest, I have been given the keys of Yemen, and by Allah, I can see the gate of Sana'a." Authenticated by Abu Muhammad Abdul-Haq (1).

Fourth: When the Messenger of Allah ﷺ finished digging the trench, Quraysh arrived with about ten thousand men along with those from Kinanah and the people of Tihamah. Ghatafan also arrived with those from Najd, until they camped next to Uhud. The Messenger of Allah ﷺ and the Muslims went out until they camped at the back of Sal' with three thousand men, and they set up their camp with the trench between them and the polytheists. He appointed Ibn Umm Maktum over Medina, according to the words of Ibn Shihab.

The enemy of Allah, Huyay bin Akhtab al-Nadari, went out until he came to Ka'b bin Asad al-Qurazi, who was the master of the covenant of Banu Qurayza and their chief, and he had made peace and a covenant with the Messenger of Allah ﷺ. When Ka'b bin Asad heard of Huyay bin Akhtab, he locked the gate of his fortress against him and refused to open it. So he said to him: "Open for me, O my brother (2)." He replied: "I will not open for you, for you are an ill-omened man. You invite me to oppose Muhammad, while I have made a covenant and treaty with him, and I have seen nothing from him but faithfulness and truthfulness, so I will not break what is between me and him." Huyay said: "Open for me so that I may speak with you and then leave you." He said: "I will not." Then he said:

(1) In Al-Ahkam al-Sughra 2/510, and it is in Sunan al-Nasa'i al-Kubra (8807). Recorded by Ahmad (18694). (2) In Al-Durar p. 193 (and the speech is from him): "Open for me, O Ka'b bin Asad." Something similar occurred in Sirat Ibn Hisham 2/220, Tafsir al-Tabari 19/32, and Tarikh al-Tabari 2/571.

अल्लाह के रसूल ﷺ ने उस समय कहा: "हबशियों को रहने दो जब तक वे तुम्हें रहने दें, और तुर्कों को छोड़ दो जब तक वे तुम्हें छोड़ दें।"

यह अल-बरा से भी वर्णित है, उन्होंने कहा: जब अल्लाह के रसूल ﷺ ने हमें खाई (खंदक) खोदने का आदेश दिया, तो हमारे सामने एक ऐसी चट्टान आई जिसे कुदाल नहीं काट पा रही थी। हमने इसकी शिकायत अल्लाह के रसूल ﷺ से की। तो अल्लाह के रसूल ﷺ आए, अपना कपड़ा उतारा, कुदाल ली और कहा: "बिस्मिल्लाह" (अल्लाह के नाम से), और एक प्रहार किया जिससे चट्टान का एक तिहाई हिस्सा टूट गया। फिर उन्होंने कहा: "अल्लाहु अकबर, मुझे शाम (सीरिया) की कुंजियाँ दी गई हैं, और अल्लाह की कसम, मैं अभी अपने इसी स्थान से उसके लाल महलों को देख रहा हूँ।" फिर उन्होंने दूसरा प्रहार किया और कहा: "बिस्मिल्लाह" और दूसरा तिहाई हिस्सा तोड़ दिया। फिर उन्होंने कहा: "अल्लाहु अकबर, मुझे फारस की कुंजियाँ दी गई हैं, और अल्लाह की कसम, मैं अल-मदाइन के सफेद महल को देख रहा हूँ।" फिर उन्होंने तीसरी बार प्रहार किया और कहा: "बिस्मिल्लाह" और पत्थर को काट दिया और कहा: "अल्लाहु अकबर, मुझे यमन की कुंजियाँ दी गई हैं, और अल्लाह की कसम, मैं सना के द्वार को देख रहा हूँ।" इसे अबू मुहम्मद अब्दुल हक (1) ने प्रमाणित किया है।

चौथा: जब अल्लाह के रसूल ﷺ खाई खोदने से फारिग हुए, तो कुरैश लगभग दस हजार लोगों के साथ आए, जिनमें किनाना और तिहामा के लोग शामिल थे। गतफ़ान भी नजद के लोगों के साथ आए, यहाँ तक कि वे उहुद के पास ठहरे। अल्लाह के रसूल ﷺ और मुसलमान बाहर आए और तीन हजार लोगों के साथ सल' की पीठ (पीछे) पर ठहरे, और उन्होंने अपना खेमा लगाया और खाई उनके और मुशरिकों के बीच थी। इब्न शिहाब के अनुसार उन्होंने इब्न उम्म मक्तूम को मदीना का शासक नियुक्त किया।

अल्लाह का दुश्मन हुयय बिन अख़तब अल-नदरी निकला यहाँ तक कि वह काब बिन असद अल-कुरज़ी के पास आया, जो बनू कुरैज़ा का सरदार था, और उसने अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ सुलह और संधि की थी। जब काब बिन असद ने हुयय बिन अख़तब के बारे में सुना, तो उसने अपने किले का दरवाज़ा बंद कर लिया और उसे खोलने से इनकार कर दिया। हुयय ने उससे कहा: "मेरे लिए दरवाज़ा खोलो, ऐ मेरे भाई (2)।" उसने जवाब दिया: "मैं तुम्हारे लिए नहीं खोलूँगा, क्योंकि तुम एक अशुभ आदमी हो। तुम मुझे मुहम्मद का विरोध करने के लिए बुला रहे हो, जबकि मैंने उनके साथ

संधि की है, और मैंने उनसे वफादारी और सच्चाई के अलावा कुछ नहीं देखा है। मैं उनके और मेरे बीच के वादे को नहीं तोड़ूंगा।" हुयय ने कहा: "मेरे लिए खोलो ताकि मैं तुमसे बात कर सकूँ और फिर चला जाऊँ।" उसने कहा: "मैं नहीं करूँगा।" फिर उसने कहा:

(1) अल-अहकाम अल-सुगरा 2/510 में, और यह सुनन अल-नसाई अल-कुबरा (8807) में है। इसे अहमद (18694) ने भी दर्ज किया है। (2) अल-दुरार पृष्ठ 193 में (और यह कथन उन्हीं का है): "मेरे लिए खोलो, ऐ काब बिन असद।" इसी प्रकार की घटना सीरत इब्न हिशाम 2/220, तफ़सीर अल-तबरी 19/32, और तारीख अल-तबरी 2/571 में भी आई है।

رسول اللہ ﷺ نے اس وقت فرمایا: "حبشہ والوں کو چھوڑ دو جب تک وہ تمہیں چھوڑے رکھیں، اور ترکوں کو چھوڑ دو جب تک وہ تمہیں چھوڑے رکھیں۔"

اور اسے براء سے بھی روایت کیا گیا ہے، انہوں نے کہا: جب رسول اللہ ﷺ نے ہمیں خندق کھودنے کا حکم دیا، تو ہمارے سامنے ایک ایسی چٹان آگئی جس پر کدالیں اثر نہیں کر رہی تھیں۔ ہم نے اس کی شکایت رسول اللہ ﷺ سے کی، تو رسول اللہ ﷺ تشریف لائے، اپنا کپڑا اتارا، کدال لی اور فرمایا: "بسم اللہ"۔ پھر ایک ضرب لگائی جس سے چٹان کا ایک تہائی حصہ ٹوٹ گیا، پھر فرمایا: "اللہ اکبر، مجھے شام کی کنجیاں عطا کی گئی ہیں، اللہ کی قسم! میں اس وقت اپنی اس جگہ سے اس کے سرخ محلات دیکھ رہا ہوں۔" پھر دوسری ضرب لگائی اور فرمایا: "بسم اللہ" تو دوسرا تہائی حصہ ٹوٹ گیا۔ پھر فرمایا: "اللہ اکبر، مجھے فارس کی کنجیاں عطا کی گئی ہیں، اللہ کی قسم! میں مدائن کا سفید محل دیکھ رہا ہوں۔" پھر تیسری بار ضرب لگائی اور فرمایا: "بسم اللہ" اور پتھر کاٹ دیا اور فرمایا: "اللہ اکبر، مجھے یمن کی کنجیاں عطا کی گئی ہیں، اللہ کی قسم! میں صنعاء کا دروازہ دیکھ رہا ہوں۔" اسے ابو محمد عبدالحق (1) نے صحیح قرار دیا ہے۔

چوتھی بات: پس جب رسول اللہ ﷺ خندق کی کھدائی سے فارغ ہوئے، تو قریش کنانہ اور اہل تہامہ کے تقریباً دس ہزار افراد کے ساتھ آئے، اور غطفان اہل نجد کے ساتھ آئے، یہاں تک کہ انہوں نے احد کے پہلو میں قیام کیا۔ رسول اللہ ﷺ اور مسلمان باہر نکلے اور تین ہزار افراد کے ساتھ سلع کی پشت پر قیام کیا، اور اپنا لشکر لگایا جبکہ خندق ان کے اور مشرکین کے درمیان تھی۔ ابن شہاب کے قول کے مطابق آپ نے ابن ام مکتوم کو مدینہ پر اپنا نائب مقرر فرمایا۔

اور اللہ کا دشمن حیی بن اخطب النضری نکلا یہاں تک کہ وہ کعب بن اسد القرظی کے پاس آیا، جو بنو قریظہ کے عہد کے مالک اور ان کے سردار تھے، اور انہوں نے رسول اللہ ﷺ کے ساتھ صلح اور عہد کر رکھا تھا۔ جب کعب بن اسد نے حیی بن اخطب کے بارے میں سنا تو انہوں نے اپنے قلعے کا دروازہ بند کر لیا اور اسے کھولنے سے انکار کر دیا۔ حیی نے ان سے کہا: "اے میرے بھائی! میرے لیے دروازہ کھولو (2)"۔ انہوں نے جواب دیا: "میں تمہارے لیے نہیں کھولوں گا، تم ایک منحوس آدمی ہو، تم مجھے محمد کی مخالفت کی دعوت دے رہے ہو حالانکہ میں ان سے عہد و پیمان کر چکا ہوں، اور میں نے ان میں وفاداری اور سچائی کے سوا کچھ نہیں دیکھا، لہذا میں ان کے ساتھ کیا ہوا عہد نہیں توڑ سکتا۔" حیی نے کہا: "میرے لیے کھولو تاکہ میں تم سے بات کر سکوں اور پھر چلا جاؤں۔" انہوں نے کہا: "میں ایسا نہیں کروں گا۔" تو اس نے کہا:

(1) الاحکام الصغریٰ 2/510 میں، اور یہ سنن نسائی الکبریٰ (8807) میں ہے۔ اور احمد (18694) نے اسے روایت کیا ہے۔ (2) الدرر صفحہ 193 میں (اور یہ کلام اسی کی طرف سے ہے): "اے کعب بن اسد میرے لیے کھولو۔" اور اسی طرح سیرت ابن ہشام 2/220، تفسیر طبری 19/32، اور تاریخ طبری 2/571 میں بھی مروی ہے۔

Surah Al-Ahzab: Verse 9 75

"You only fear that I will eat your jashishah (1) with you," so Ka'b got angry and opened for him. He said: "O Ka'b! I have come to you with the pride of time, I have come to you with Quraysh and its leaders, and Ghatafan and its commanders; they have pledged to uproot Muhammad and those with him." Ka'b said to him: "By God, you have come to me with the humiliation of time, and with waterless clouds (2). Woe to you, O Huyayy! Leave me, for I will not do what you invite me to." Huyayy kept promising and tempting Ka'b until he returned to him and made a pact with him to abandon Muhammad ﷺ and his companions, and to march with them. Huyayy ibn Akhtab said to him: "If Quraysh and Ghatafan depart, I will enter with you along with the Jews I have."

When news of Ka'b and Huyayy reached the Prophet ﷺ, he sent Sa'd bin Ubadah, the leader of the Khazraj, and the leader of the Aws, Sa'd bin Mu'adh, and he sent with them Abdullah bin Rawahah and Khawwat bin Jubayr. The Messenger of Allah ﷺ said to them: "Go to Banu Qurayzah; if what has been said to us is true, then hint it to us in a way [we recognize] (3) and do not break the people's spirit, but if it is a lie, then announce it to the people." So they went until they reached them, and found them in the worst state that had been reported about them, and they insulted the Messenger of Allah ﷺ and said: "There is no covenant for him with us." Sa'd bin Mu'adh insulted them and they insulted him, and he had a sharp temper. Sa'd bin Ubadah said to him: "Leave off insulting them, for what is between us and them is more than that (4)." Then Sa'd and Sa'd returned until they came to the Messenger of Allah ﷺ among the group of Muslims, and they said: "Adal and Al-Qarah," referring to the treachery of Adal and Al-Qarah towards the companions of Ar-Raji', Khubayb and his companions. The Prophet ﷺ said: "Rejoice, O ..."

(1) Al-Jashishah is wheat ground coarsely, then placed in pots with meat or dates added and cooked. It is also called dashishah. An-Nihayah (j-sh-sh). (2) Al-Jaham: Clouds that have emptied their water, i.e., what you offer me of religion has no good in it, like waterless clouds. An-Nihayah (j-h-m). (3) An addition from Al-Durar p. 193 (the wording is from there), which agrees with Al-Tabari's Tafsir 19/33 and his History 2/572. In Ibn Hisham's Sirah 2/222 it says: "I know it." The meaning is: hint to me and do not speak explicitly, and use allusion for what you saw. An-Nihayah (l-h-n). (4) In Al-Durar: "greater than insulting," and in the Sirah and Tafsir Al-Tabari: "more than insulting."

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 9 75

"तुम्हें केवल इस बात का डर है कि मैं तुम्हारे साथ तुम्हारी जशीशाह (1) खा लूँगा," इस पर काब नाराज़ हो गया और उसने उसके लिए दरवाज़ा खोल दिया। उसने कहा: "ऐ काब! मैं तुम्हारे पास ज़माने की इज़्ज़त लेकर आया हूँ, मैं तुम्हारे पास क़ुरैश और उनके सरदारों को, और ग़तफ़ान और उनके सेनापतियों को लेकर आया हूँ; उन्होंने मुहम्मद और उनके साथियों को जड़ से मिटा देने का संकल्प लिया है।" काब ने उससे कहा: "अल्लाह की क़सम, तुम मेरे पास ज़माने की ज़िल्लत लेकर आए हो, और ऐसे बादलों के साथ जिनमें पानी नहीं है (2)। हाय तुझ पर ऐ हुयै! मुझे छोड़ दो, क्योंकि मैं वह नहीं करूँगा जिसकी तुम मुझे दावत दे रहे हो।" हुयै काब को वादे देता रहा और उसे ललचाता रहा यहाँ तक कि वह उसकी तरफ लौट आया और मुहम्मद ﷺ और उनके साथियों का साथ छोड़ने और उनके साथ चलने का समझौता कर लिया। हुयै इब्न अख़तब ने उससे कहा: "अगर क़ुरैश और ग़तफ़ान वापस चले गए, तो मैं अपने साथ के यहूदियों के साथ तुम्हारे पास आ जाऊँगा।"

जब काब और हुयै की खबर नबी ﷺ तक पहुँची, तो उन्होंने खज़रज के सरदार साद बिन उबादा और औस के सरदार साद बिन मुआज़ को भेजा, और उनके साथ अब्दुल्ला बिन रवाहा और खवात बिन जुबैर को भी भेजा। अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनसे कहा: "बनू कुरैज़ा के पास जाओ; अगर हमसे जो कहा गया है वह सच है, तो हमें इशारे में [जिसे हम समझ सकें] (3) बता देना और लोगों के हौसले न तोड़ना, और अगर वह झूठ है, तो लोगों के सामने उसका ऐलान कर देना।" तो वे चल दिए यहाँ तक कि उनके पास पहुँचे, और उन्हें उसी बुरी हालत में पाया जैसा उनके बारे में बताया गया था, और उन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ की शान में गुस्ताखी की और कहा: "हमारे पास उनके लिए कोई संधि नहीं है।" साद बिन मुआज़ ने उन्हें बुरा-भला कहा और उन्होंने उन्हें, और उनमें तेज़ी (गुस्सा) थी। साद बिन उबादा ने उनसे कहा: "उन्हें बुरा-भला कहना छोड़ दो, क्योंकि हमारे और उनके बीच जो है वह इससे कहीं ज़्यादा है (4)।" फिर साद और साद लौटे यहाँ तक कि वे मुसलमानों की जमात में अल्लाह के रसूल ﷺ के पास आए, और कहा: "अज़ल और अल-क़ारा;" उनका इशारा अर-राजी के साथियों, खुबैब और उनके साथियों के साथ अज़ल और अल-क़ारा की गद्दारी की तरफ था। नबी ﷺ ने कहा: "खुशखबरी हो ऐ ..."

(1) जशीशाह वह है जब गेहूँ को मोटा पीसा जाए, फिर उसे हाँडियों में डालकर उसमें मांस या खजूर डालकर पकाया जाए। इसे दशीशाह भी कहा जाता है। अन-निहाया (ज-श-श)। (2) अल-जहाम: वे बादल जिनका पानी खत्म हो चुका हो, यानी: तुम मेरे सामने जो दीन पेश कर रहे हो उसमें कोई

भलाई नहीं है, उन बादलों की तरह जिनमें पानी नहीं होता। अन-निहाया (ज-ह-म)। (3) अल-दुरर पृ. 193 से वृद्धि (और शब्द वहीं से हैं), और यह तबरी की तफ़सीर 19/33 और उनके इतिहास 2/572 के अनुकूल है। इब्न हिशाम की सीरत 2/222 में आया है: "मैं इसे जानता हूँ।" अर्थ यह है: मुझे इशारा करना और साफ़-साफ़ मत कहना, और जो तुमने देखा उसे संकेत में बताना। अन-निहाया (ल-ह-न)। (4) अल-दुरर में: "गाली-गलौज से बड़ा," और सीरत और तफ़सीर तबरी में: "गाली-गलौज से अधिक।"

سورة الاحزاب: آیت 9 75

"تمہیں صرف اس بات کا ڈر ہے کہ میں تمہارے ساتھ تمہارا جشیشہ (1) کھا لوں گا،" تو کعب ناراض ہو گیا اور اس کے لیے (دروازہ) کھول دیا۔ اس نے کہا: اے کعب! میں تمہارے پاس زمانے کی عزت لے کر آیا ہوں، میں تمہارے پاس قریش اور ان کے سرداروں، اور غطفان اور ان کے لیڈروں کو لے کر آیا ہوں؛ انہوں نے اس بات پر عہد کیا ہے کہ وہ محمد اور ان کے ساتھیوں کو بیخ و بن سے اکھاڑ پھینکیں گے۔ تو کعب نے اس سے کہا: اللہ کی قسم، تو میرے پاس زمانے کی ذلت لے کر آیا ہے، اور ایسے بادل لے کر آیا ہے جن میں بارش نہیں ہے (2)، افسوس تجھ پر اے حیی! مجھے چھوڑ دے، میں وہ کام کرنے والا نہیں ہوں جس کی تو مجھے دعوت دے رہا ہے۔ حیی کعب کو وعدے دیتا رہا اور اسے ورغلاتا رہا، یہاں تک کہ وہ اس کی طرف لوٹ آیا اور اس سے محمد ﷺ اور ان کے ساتھیوں کو چھوڑنے اور ان کے ساتھ چلنے پر معاہدہ کر لیا۔ اور حیی بن اخطب نے اس سے کہا: اگر قریش اور غطفان واپس چلے گئے تو میں اپنے ساتھ موجود یہودیوں کے ساتھ تمہارے پاس آ جاؤں گا۔

چنانچہ جب کعب اور حیی کی خبر نبی ﷺ تک پہنچی تو آپ نے خزرج کے سردار سعد بن عبادہ اور اوس کے سردار سعد بن معاذ کو بھیجا، اور ان کے ساتھ عبداللہ بن رواحہ اور خوات بن جبیر کو بھیجا، اور رسول اللہ ﷺ نے ان سے فرمایا: "بنو قریظہ کی طرف جاؤ، پس اگر وہ بات سچ ہے جو ہمیں بتائی گئی ہے تو ہمیں اشارے میں [جسے ہم پہچان لیں] (3) بتا دینا اور لوگوں کے حوصلے پست نہ کرنا، اور اگر وہ جھوٹ ہے تو لوگوں کے سامنے اس کا اعلان کر دینا۔" چنانچہ وہ چل پڑے یہاں تک کہ ان کے پاس پہنچے، تو انہیں ویسا ہی برا پایا جیسا ان کے بارے میں کہا گیا تھا، اور انہوں نے رسول اللہ ﷺ کے بارے میں نازیبا کلمات کہے اور کہا: ہمارے پاس ان کے

لیے کوئی عہد نہیں ہے۔ تو سعد بن معاذ نے انہیں برا بھلا کہا اور انہوں نے انہیں، اور ان میں تیزی (غصہ) تھی، تو سعد بن عبادہ نے ان سے کہا: انہیں برا بھلا کہنا چھوڑ دو، کیونکہ ہمارے اور ان کے درمیان جو معاملہ ہے وہ اس سے کہیں بڑھ کر ہے (4)۔ پھر سعد اور سعد واپس آئے یہاں تک کہ مسلمانوں کی جماعت میں رسول اللہ ﷺ کے پاس پہنچے، تو انہوں نے کہا: "عضل اور القارہ"؛ وہ عضل اور القارہ کی غداری کی طرف اشارہ کر رہے تھے جو انہوں نے رجیع کے ساتھیوں خبیب اور ان کے ساتھیوں کے ساتھ کی تھی۔ تو نبی ﷺ نے فرمایا: "خوشخبری ہو اے ..."

(1) الجشیشہ یہ ہے کہ گندم کو موٹا پیسا جائے، پھر اسے ہانڈیوں میں ڈالا جائے اور اس پر گوشت یا کھجوریں ڈال کر پکایا جائے، اور اسے دشیشہ بھی کہا جاتا ہے۔ النہایہ (جشش)۔ (2) الجہام: وہ بادل جن کا پانی ختم ہو چکا ہو، یعنی: جو دین تم میرے سامنے پیش کر رہے ہو اس میں کوئی خیر نہیں، ان بادلوں کی طرح جن میں پانی نہیں ہوتا۔ النہایہ (جہم)۔ (3) الدرر ص 193 سے اضافہ (اور کلام وہیں سے ہے)، اور یہ طبری کی تفسیر 33/19 اور ان کی تاریخ 572/2 کے موافق ہے۔ اور سیرت ابن ہشام 222/2 میں واقع ہوا ہے: اسے پہچان لوں۔ اور معنی یہ ہے: میری طرف اشارہ کرنا اور واضح نہ کرنا، اور جو تم نے دیکھا اسے پہیلی یا اشارے میں بتانا۔ النہایہ (لحن)۔ (4) الدرر میں ہے: "گالی گلوچ سے بڑا"، اور سیرت اور تفسیر طبری میں ہے: "گالی گلوچ سے زیادہ"۔

Surah Al-Ahzab: Verse 9 | 76

...community of Muslims." At that time, the trial became great and fear intensified. Their enemies came upon the Muslims from above them, meaning from above the valley from the direction of the East, and from below them, from the bottom of the valley from the direction of the West, until they harbored various thoughts about Allah. The hypocrites revealed much of what they used to conceal. Among them were those who said: "Our houses are exposed, so let us return to them, for we fear for them." Among those who said this was Aws bin Qayzi. And among them were those who said: "Muhammad promises us that we will conquer the treasures of Chosroes and Caesar, yet today one of us does not feel safe even going to relieve himself!" Among those who said this was Mu'attib bin Qushayr, one of the Banu Amr bin Awf. The Messenger of Allah ﷺ remained, and the polytheists remained for twenty-some nights, nearly a month; there was no war between them except for the shooting of arrows and stones. When the Messenger of Allah ﷺ saw that the trial had become severe for the Muslims, he sent for Uyaynah bin Hisn al-Fazari and al-Harith bin Awf al-Murri, the two leaders of Ghatafan. He offered them one-third of Medina's fruits if they would depart with their people from Ghatafan, desert the Quraysh, and return with their people from them. This proposal was a negotiation and not a formal contract. When the Messenger of Allah ﷺ saw that they were inclined and satisfied, he went to Sa'd bin Mu'adh and Sa'd bin Ubadah, mentioned it to them, and consulted them. They said: "O Messenger of Allah, is this something you love so we should do it for you, or is it something Allah has commanded you so we hear and obey, or is it something you are doing for our sake?" He said: "Rather, it is something I am doing for your sake. By Allah, I only do it because I have seen that the Arabs have targeted you from a single bow (united against you)." Sa'd bin Mu'adh said to him: "O Messenger of Allah, by Allah, we and these people were in polytheism towards Allah and idol worship, not worshipping Allah nor knowing Him, and they never aspired to take a single fruit from us except by purchase or as guests. Now that Allah has honored us with Islam, guided us to it, and strengthened us through you, should we give them our wealth! By Allah, we will give them nothing but the sword until Allah judges between us and them!" The Messenger of Allah ﷺ was pleased with that and said: "It is up to you." And he said to Uyaynah and al-Harith: "Depart, for you have nothing from us but the sword." Sa'd took the document—which had no signatures yet—and erased it.

(1) Addition from Ad-Durar p. 195, and the wording is from it.

सूरा अल-अहज़ाब: आयत 9 | 76

...मुसलमानों की सभा।" उस समय परीक्षा बढ़ गई और डर गहरा गया। मुसलमानों के दुश्मन उन पर उनके ऊपर से आए, यानी पूर्व की ओर से घाटी के ऊपर से, और उनके नीचे से, यानी पश्चिम की ओर से घाटी के निचले हिस्से से, यहाँ तक कि उन्होंने अल्लाह के बारे में तरह-तरह के विचार किए। पाखंडियों (मुनाफ़िक़ों) ने अपनी छिपी हुई बहुत सी बातें ज़ाहिर कर दीं। उनमें से कुछ ने कहा: "हमारे घर असुरक्षित हैं, इसलिए हमें उनके पास वापस जाने दें, क्योंकि हमें उनका डर है।" यह कहने वालों में औस बिन क़ैज़ी भी था। और उनमें से कुछ ने कहा: "मुहम्मद हमसे वादा करते हैं कि हम किसरा और कैसर के खजाने जीतेंगे, जबकि आज हममें से कोई भी शौच के लिए जाने में भी सुरक्षित महसूस नहीं करता!" यह कहने वालों में बनू अम्र बिन औफ़ का मुअत्तिब बिन क़ुशैर भी था। अल्लाह के रसूल ﷺ ठहरे रहे और मुशरिक भी बीस से अधिक रातों तक, लगभग एक महीने तक ठहरे रहे; उनके बीच तीरों और पत्थरों की बौछार के अलावा कोई युद्ध नहीं हुआ। जब अल्लाह के रसूल ﷺ ने देखा कि मुसलमानों के लिए परीक्षा कठिन हो गई है, तो उन्होंने गताफ़ान के दो नेताओं उयैना बिन हिसन अल-फ़ज़ारी और अल-हारिस बिन औफ़ अल-मुर्री को बुलवाया। उन्होंने उन्हें मदीना के फलों का एक तिहाई हिस्सा देने की पेशकश की, बशर्ते कि वे गताफ़ान के अपने लोगों के साथ वापस चले जाएं, कुरैश का साथ छोड़ दें और अपने कबीले के पास लौट जाएं। यह प्रस्ताव एक बातचीत (नेगोशिएशन) थी, कोई औपचारिक अनुबंध नहीं था। जब अल्लाह के रसूल ﷺ ने देखा कि वे सहमत और संतुष्ट हैं, तो वह साद बिन मुआज़ और साद बिन उबादा के पास गए, उनके सामने इसका ज़िक्र किया और उनसे मशविरा किया। उन्होंने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, क्या यह कोई ऐसी चीज़ है जिसे आप पसंद करते हैं इसलिए हम इसे आपके लिए करें, या यह कुछ ऐसा है जिसका अल्लाह ने आपको हुक्म दिया है तो हम सुनें और मानें, या यह कुछ ऐसा है जो आप हमारे लिए कर रहे हैं?" उन्होंने कहा: "बल्कि, यह कुछ ऐसा है जो मैं तुम्हारे लिए कर रहा हूँ। अल्लाह की कसम, मैं यह केवल इसलिए कर रहा हूँ क्योंकि मैंने देखा है कि अरबों ने तुम पर एक ही कमान से निशाना साधा है (एकजुट हो गए हैं)।" साद बिन मुआज़ ने उनसे कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, अल्लाह की कसम, हम और ये लोग अल्लाह के साथ शिर्क और मूर्ति पूजा में थे, न अल्लाह की इबादत करते थे और न उसे जानते थे, और उन्होंने कभी भी हमसे एक भी फल पाने की उम्मीद नहीं की थी, सिवाय खरीदने या मेहमाननवाज़ी के। अब जबकि अल्लाह ने हमें इस्लाम से सम्मानित किया है, हमें इसकी ओर मार्गदर्शन किया है और आपके माध्यम से हमें शक्ति दी है, तो क्या हम उन्हें अपना धन दें!

अल्लाह की कसम, हम उन्हें तलवार के अलावा कुछ नहीं देंगे जब तक कि अल्लाह हमारे और उनके बीच फैसला न कर दे!" अल्लाह के रसूल ﷺ इससे खुश हुए और कहा: "यह तुम्हारे ऊपर है।" और उन्होंने उयैना और अल-हारिस से कहा: "वापस चले जाओ, क्योंकि तुम्हारे लिए हमारे पास तलवार के अलावा कुछ नहीं है।" साद ने वह दस्तावेज़ लिया—जिस पर अभी गवाही (हस्ताक्षर) नहीं हुई थी—और उसे मिटा दिया।

(1) अद-दुरर पृ. 195 से अतिरिक्त, और शब्द वहीं से हैं।

سورة الاحزاب: آیت 9 | 76

...مسلمانوں کی جماعت۔" اس وقت آزمائش بڑی ہوگئی اور خوف شدید ہوگیا، اور مسلمانوں کے دشمن ان کے اوپر سے آئے، یعنی مشرق کی سمت سے وادی کے اوپر سے، اور ان کے نیچے سے، یعنی مغرب کی سمت سے وادی کے نچلے حصے سے، یہاں تک کہ انہوں نے اللہ کے بارے میں طرح طرح کے گمان کیے۔ اور منافقوں نے اپنی بہت سی چھپی ہوئی باتیں ظاہر کر دیں، چنانچہ ان میں سے بعض نے کہا: "ہمارے گھر غیر محفوظ ہیں، لہذا ہمیں ان کی طرف واپس جانے دیں، کیونکہ ہمیں ان کا ڈر ہے۔" یہ کہنے والوں میں اوس بن قیظی بھی تھا۔ اور ان میں سے بعض نے کہا: "محمدؐ ہم سے وعدہ کرتے ہیں کہ ہم کسریٰ اور قیصر کے خزانے فتح کریں گے، جبکہ آج ہم میں سے کوئی اپنی جان کے بارے میں اتنا بے خوف نہیں کہ قضائے حاجت کے لیے جا سکے!" یہ کہنے والوں میں بنو عمرو بن عوف کا معتب بن قشیر بھی تھا۔ پس رسول اللہ ﷺ مقیم رہے اور مشرکین بھی بیس سے کچھ اوپر راتیں، تقریباً ایک مہینہ ٹھہرے رہے؛ ان کے درمیان تیر اندازی اور پتھروں کے سوا کوئی جنگ نہ ہوئی۔ جب رسول اللہ ﷺ نے دیکھا کہ مسلمانوں پر آزمائش سخت ہوگئی ہے، تو آپ نے غطفان کے دو سرداروں عیینہ بن حصن الفزاری اور حارث بن عوف المری کو بلا بھیجا۔ آپؐ نے انہیں مدینہ کے پھلوں کا ایک تہائی حصہ اس شرط پر دینے کی پیشکش کی کہ وہ غطفان کے اپنے ساتھیوں کو لے کر واپس چلے جائیں، قریش کا ساتھ چھوڑ دیں اور اپنی قوم کے پاس لوٹ جائیں۔ یہ گفتگو محض ایک مصالحت کی کوشش تھی، کوئی باقاعدہ معاہدہ نہیں تھا۔ جب رسول اللہ ﷺ نے دیکھا کہ وہ مائل اور راضی ہو گئے ہیں، تو آپؐ سعد بن معاذ اور سعد بن عبادہ کے پاس آئے، ان سے اس کا ذکر کیا اور مشورہ کیا۔ انہوں نے عرض کیا: "یا رسول اللہ، کیا یہ ایسی بات ہے جسے آپ پسند فرماتے ہیں تو ہم آپ کی خاطر اسے کریں، یا اللہ نے

آپ کو اس کا حکم دیا ہے تو ہم سنیں اور اطاعت کریں، یا آپ یہ ہمارے لیے کر رہے ہیں؟" آپؐ نے فرمایا: "بلکہ یہ میں تمہاری خاطر کر رہا ہوں، اللہ کی قسم، میں یہ صرف اس لیے کر رہا ہوں کہ میں نے دیکھا ہے کہ تمام عربوں نے تم پر ایک ہی کمان سے نشانہ باندھ لیا ہے (متحد ہو گئے ہیں)۔" تو سعد بن معاذ نے آپؐ سے عرض کیا: "یا رسول اللہ، اللہ کی قسم، ہم اور یہ لوگ اللہ کے ساتھ شرک اور بت پرستی میں مبتلا تھے، نہ اللہ کی عبادت کرتے تھے اور نہ اسے جانتے تھے، اور انہوں نے کبھی ہم سے ایک پھل کے حصول کی بھی طمع نہیں کی تھی سوائے خریدنے یا مہمانی کے۔ تو اب جب اللہ نے ہمیں اسلام سے نوازا، اس کی ہدایت دی اور آپ کے ذریعے ہمیں عزت بخشی، تو کیا ہم انہیں اپنا مال دیں! اللہ کی قسم، ہم انہیں کچھ نہیں دیں گے سوائے تلوار کے، یہاں تک کہ اللہ ہمارے اور ان کے درمیان فیصلہ فرما دے!" رسول اللہ ﷺ اس سے خوش ہوئے اور فرمایا: "تم جانو اور تمہارا کام۔" اور آپؐ نے عیینہ اور حارث سے فرمایا: "واپس چلے جاؤ، تمہارے لیے ہمارے پاس تلوار کے سوا کچھ نہیں ہے۔" پھر سعد نے وہ تحریر لی جس پر ابھی گواہی درج نہیں ہوئی تھی اور اسے مٹا دیا۔

(1) الدرر ص 195 سے اضافہ، اور عبارت وہیں سے ہے۔

Fifth: The Messenger of Allah (peace be upon him) and the Muslims remained in their state, while the polytheists besieged them, and there was no fighting between them. However, some knights from the Quraysh—including Amr ibn Abd Wud al-Amiri from the Banu Amir ibn Lu'ayy, Ikrimah ibn Abi Jahl, Hubayrah ibn Abi Wahb, and Dirar ibn al-Khattab al-Fihri, who were the knights and brave men of the Quraysh—came forward until they stood at the trench. When they saw it, they said: "This is a plot that the Arabs were not known to devise!" Then they aimed for a narrow part of the trench, spurred their horses, and they broke through it, crossing the trench and positioning themselves between the trench and Sal'. Ali ibn Abi Talib went out with a group of Muslims until they occupied the breach through which they had entered. The knights advanced towards them. Amr ibn Abd Wud had been wounded on the day of Badr and did not witness Uhud, and on the day of the Trench, he wanted his position to be seen. When he and his cavalry stopped, he called out: "Who will challenge me to a duel?" Ali ibn Abi Talib came forward and said to him: "O Amr, you have made a covenant with Allah, as we have been informed, that you would not be invited to one of two choices except that you would take one of them?" He said: "Yes." Ali said: "Then I invite you to Allah and Islam." He said: "I have no need for that." Ali said: "Then I invite you to a duel." He said: "O nephew, by Allah, I do not like to kill you because of what was between me and your father." Ali said to him: "By Allah, I would love to kill you." Amr ibn Abd Wud became enraged, dismounted from his horse, hamstrung it, and moved towards Ali (1). They wrestled and circled each other, and the dust rose between them until they were hidden. The dust did not clear until Ali was seen on Amr's chest, cutting off his head. When his companions saw that Ali had killed him, they fled back through the breach with their horses in defeat. Ali (may Allah be pleased with him) said regarding that:

He supported the stones [idols] out of the foolishness of his opinion... and I supported the religion of Muhammad with striking. I dueled him and left him sprawled (2)... like a trunk among mounds (3) and hills. And I abstained from his clothes, even though if I... were the one fallen, he would have stripped me of my clothes (4).

Footnotes: (1) In 'Al-Durar': and he went. (2) In the Biography of Ibn Hisham 2/225: So I turned away when I left him. (3) Plural of 'Dakdak', which is soft sand. 'Al-Imla' al-Mukhtasar fi Sharh Gharib al-Siyar' 3/6. (4) This verse is not found in 'Al-Durar', but it

is in the Biography of Ibn Hisham 2/225. 'Al-Muqattar': the one who is thrown down on one side =

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 9 | पृष्ठ 77

पांचवां: अल्लाह के रसूल ﷺ और मुसलमान अपनी स्थिति में बने रहे, और मुशरिकों ने उन्हें घेर रखा था, और उनके बीच कोई लड़ाई नहीं हो रही थी; सिवाय इसके कि कुरैश के कुछ घुड़सवार—जिनमें बनू आमिर बिन लुई से अम्र बिन अब्द वुद अल-आमिरी, इक्रिमा बिन अबी जहल, हुबैरा बिन अबी वहब और ज़िरार बिन अल-खत्ताब अल-फिहरी शामिल थे, जो कुरैश के घुड़सवार और बहादुर थे—आगे आए और खंदक पर आकर खड़े हो गए। जब उन्होंने इसे देखा, तो कहा: "यह ऐसी चाल है जिसे अरब नहीं जानते थे!" फिर उन्होंने खंदक की एक संकरी जगह को चुना, अपने घोड़ों को दौड़ाया और खंदक पार कर ली, और वे खंदक और सल' पर्वत के बीच पहुंच गए। अली बिन अबी तालिब मुसलमानों के एक समूह के साथ निकले और उस जगह को घेर लिया जहाँ से वे घुसे थे। घुड़सवार उनकी ओर बढ़े। अम्र बिन अब्द वुद बद्र के दिन घायल होने के कारण उहुद में शामिल नहीं हो सका था, और खंदक के दिन वह अपनी वीरता दिखाना चाहता था। जब वह और उसके घुड़सवार रुके तो उसने पुकारा: "मुकाबला करने के लिए कौन आएगा?" अली बिन अबी तालिब उसके सामने आए और उससे कहा: "ऐ अम्र, जैसा कि हमें पता चला है, तुमने अल्लाह से वादा किया था कि तुम्हें दो विकल्पों में से किसी एक के लिए बुलाया जाएगा तो तुम उनमें से एक को जरूर चुनोगे?" उसने कहा: "हाँ।" अली ने कहा: "तो मैं तुम्हें अल्लाह और इस्लाम की ओर बुलाता हूँ।" उसने कहा: "मुझे इसकी ज़रूरत नहीं है।" अली ने कहा: "तो फिर मैं तुम्हें द्वंद्व (मुकाबले) के लिए बुलाता हूँ।" उसने कहा: "ऐ भतीजे, खुदा की कसम, मैं तुम्हें मारना नहीं चाहता क्योंकि तुम्हारे पिता और मेरे बीच संबंध थे।" अली ने उससे कहा: "खुदा की कसम, मैं तुम्हें मारना पसंद करता हूँ।" तब अम्र बिन अब्द वुद गुस्से में आ गया और अपने घोड़े से उतरकर उसे घायल कर दिया और अली की ओर बढ़ा (1)। वे दोनों भिड़ गए, एक-दूसरे पर वार किए और उनके बीच धूल उड़ने लगी यहाँ तक कि वे ओझल हो गए। धूल तब हटी जब अली को अम्र के सीने पर बैठकर उसका सिर काटते हुए देखा गया। जब उसके साथियों ने देखा कि अली ने उसे मार दिया है, तो वे अपने घोड़ों के साथ उसी रास्ते से हारकर भाग गए। अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने इस बारे में कहा:

उसने अपनी राय की मूर्खता के कारण पत्थरों (मूर्तियों) की सहायता की... और मैंने वारों से मुहम्मद ﷺ के धर्म की सहायता की। मैंने उससे मुकाबला किया और उसे जमीन पर पड़ा हुआ छोड़ दिया (2)... जैसे रेत के टीलों (3) और पहाड़ियों के बीच कोई तना हो। और मैंने उसके कपड़ों को हाथ नहीं लगाया, जबकि अगर मैं... गिरने वाला होता, तो वह मेरे कपड़े छीन लेता (4)।

पाद-टिप्पणी: (1) 'अल-दुरर' में है: और वह चला। (2) सीरत इब्न हिशाम 2/225 में: तो मैं मुड़ गया जब मैंने उसे छोड़ा। (3) 'दकदक' का बहुवचन, जो नरम रेत है। 'अल-इमला अल-मुख्तसर फी शरह गरीब अल-सियार' 3/6। (4) यह शेर 'अल-दुरर' में नहीं है, यह सीरत इब्न हिशाम 2/225 में है। 'अल-मुकत्तर': जिसे एक तरफ पटक दिया गया हो =

سورة الاحزاب: آیت 9 | صفحہ 77

پانچویں بات: رسول اللہ ﷺ اور مسلمان اپنی حالت پر رہے، اور مشرکین ان کا محاصرہ کیے ہوئے تھے اور ان کے درمیان کوئی لڑائی نہیں ہو رہی تھی؛ سوائے اس کے کہ قریش کے کچھ شہسواروں نے—جن میں بنو عامر بن لؤی سے عمرو بن عبد ود العامری، عکرمہ بن ابی جہل، ہبیرہ بن ابی وہب، اور ضرار بن الخطاب الفہری شامل تھے، جو قریش کے شہسوار اور بہادر تھے —آگے بڑھ کر خندق پر آ کھڑے ہوئے۔ جب انہوں نے اسے دیکھا تو کہا: "یہ ایسی چال ہے جو عرب نہیں چلتے تھے!" پھر انہوں نے خندق کے ایک تنگ مقام کا رخ کیا، اپنے گھوڑوں کو ایڑ لگائی تو وہ انہیں لے کر خندق پار کر گئے، اور وہ خندق اور جبل سلع کے درمیان پہنچ گئے۔ علی بن ابی طالب مسلمانوں کے ایک گروہ کے ساتھ نکلے یہاں تک کہ انہوں نے اس شگاف پر قبضہ کر لیا جہاں سے وہ داخل ہوئے تھے۔ شہسوار ان کی طرف بڑھے، اور عمرو بن عبد ود بدر کے دن زخمی ہونے کی وجہ سے احد میں شریک نہیں ہو سکا تھا، اور وہ خندق کے دن اپنی بہادری دکھانا چاہتا تھا۔ جب وہ اور اس کے سوار رکے تو اس نے پکارا: "کون ہے جو مقابلہ کرے گا؟" علی بن ابی طالب اس کے مقابلے کے لیے نکلے اور اس سے کہا: "اے عمرو، تم نے اللہ سے عہد کیا تھا جیسا کہ ہمیں معلوم ہوا ہے کہ تمہیں دو باتوں میں سے کسی ایک کی دعوت دی جائے تو تم ان میں سے ایک کو ضرور قبول کرو گے؟" اس نے کہا: "ہاں۔" علی نے کہا: "تو میں تمہیں اللہ اور اسلام کی طرف دعوت دیتا ہوں۔" اس نے کہا: "مجھے اس کی کوئی ضرورت نہیں ہے۔" علی نے کہا: "تو پھر میں تمہیں مقابلے (مبارزت) کی دعوت دیتا ہوں۔" اس نے کہا: "اے بھتیجے، خدا کی قسم، تمہارے والد اور میرے درمیان جو تعلق تھا اس کی وجہ سے میں تمہیں قتل کرنا پسند نہیں کرتا۔" علی نے اس سے کہا: "خدا کی قسم، میں تمہیں قتل کرنا پسند کرتا ہوں۔" پس عمرو بن عبد

ود غصے میں آ گیا اور اپنے گھوڑے سے اتر کر اسے زخمی کر دیا اور علی کی طرف بڑھا (١). دونوں گتھم گتھا ہوئے، ایک دوسرے پر وار کیے اور ان کے درمیان دھول اڑی یہاں تک کہ وہ دونوں اوجھل ہو گئے۔ دھول اس وقت چھٹی جب علی کو عمرو کے سینے پر بیٹھے اس کا سر قلم کرتے ہوئے دیکھا گیا۔ جب اس کے ساتھیوں نے دیکھا کہ علی نے اسے قتل کر دیا ہے، تو وہ اپنے گھوڑوں سمیت اس شگاف سے شکست خوردہ ہو کر بھاگ گئے۔ اس بارے میں علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا:

اس نے اپنی رائے کی نادانی سے پتھروں کی مدد کی... اور میں نے ضربوں سے محمد ﷺ کے دین کی مدد کی۔ میں نے اس سے مقابلہ کیا اور اسے زمین پر پڑا ہوا چھوڑ دیا (٢)... جیسے ریت کے ٹیلوں (٣) اور پہاڑیوں کے درمیان کوئی تنا ہو۔ اور میں نے اس کے کپڑوں سے پرہیز کیا، حالانکہ اگر میں... گرنے والا ہوتا تو وہ میرے کپڑے چھین لیتا (٤)۔

حاشیہ: (١) الدرر میں ہے: اور وہ چلا۔ (٢) سیرت ابن ہشام ٢٢٥/٢ میں ہے: تو میں پلٹ گیا جب میں نے اسے چھوڑا۔ (٣) دکدک کی جمع، جو کہ نرم ریت ہے۔ الاملاء المختصر فی شرح غریب السیر ٣/٦۔ (٤) یہ شعر الدرر میں نہیں ہے، اور یہ سیرت ابن ہشام ٢٢٥/٢ میں ہے۔ المقطر: وہ جسے کسی ایک پہلو پر گرا دیا گیا ہو =

78 Surah Al-Ahzab: Verse 9

Do not think that Allah will forsake His religion and His Prophet, O assembly of the confederates. Ibn Hisham said: Most of the scholars of biography (Sira) (1) doubt that it belongs to Ali. Ibn Hisham said (2): Ikrimah ibn Abi Jahl threw away his spear on that day while fleeing from Amr, Hassan ibn Thabit said regarding that: He fled and threw his spear to us; perhaps, O Ikrimah, you did not do [anything useful]. You turned and ran like the pace of a male ostrich (3), not turning away from the path. And you did not present your back in a composed manner, as if your nape was the nape of a hyena cub. Ibn Hisham said: "Fur'ul" is a young hyena. Aisha (may Allah be pleased with her) was in the fortress of Banu Harithah, and the mother of Sa'd ibn Mu'adh was with her. Sa'd was wearing a shrunken coat of mail from which his arm protruded, and in his hand was his spear, as he was saying: Wait a little while, and Hamal (4) will join the fray; there is no harm in death when the destined time (5) has come. On that day, Sa'd ibn Mu'adh was hit by an arrow that severed his medial arm vein (Al-Akhal) (6). There was disagreement about who shot him; it was said: Hibban ibn Qays ibn Al-Ariqa, one of the Banu Amir ibn [Lu'ayy]...

= His two sides (qutrayh), meaning his sides. It is said: "He stabbed him and threw him on his side." And "Bazzani" means: he robbed me and stripped me. Al-Imla' al-Mukhtasar 3/6. (1) In Al-Sira 2/225: by poetry. (2) In Al-Sira 2/226. (3) Al-Zalim: the male ostrich, Al-Imla' al-Mukhtasar 3/6. (4) In the copies and the printed version of Al-Imla' al-Mukhtasar: "Jamal" with a 'J', which is an error. Abu Dharr, the author of Al-Imla', said: Hamal here is a man's name. Al-Suhayli said in Al-Rawd al-Unuf 3/280: he meant Hamal ibn Sa'dana ibn Haritha ibn Ma'qil... Similarly, Al-Hafiz reported in Al-Isaba 2/288 from Abu Muhammad al-Aswad al-Ghandajani. Al-Zamakhshari said in Al-Mustaqsa fi Amthal al-Arab 2/278: it is not unlikely that Hamal ibn Badr, the owner of Al-Ghabra', was intended. (5) Thus in the manuscripts, and in the sources: "han" (approached). (6) Sira Ibn Hisham 2/226-227. It was narrated at length by Ahmad (25097), and Al-Tabari in Al-Tarikh 2/575-576 from the hadith of Aisha (may Allah be pleased with her). His words: "shrunken coat of mail" (dir' muqalassa): meaning short, it rose and contracted. Al-Imla' al-Mukhtasar 3/6. Ibn al-Athir said in Al-Nihaya (qalasa): it is said: "the coat of mail shrank (qalasat and taqalassat)."

७८ सूरा अल-अहज़ाब: आयत ९

ऐ गुटों के लोगों, यह मत समझो कि अल्लाह अपने धर्म और अपने नबी को बेसहारा छोड़ देगा। इब्न हिशाम ने कहा: जीवनी (सीरत) के अधिकांश विद्वान (१) इसे अली की ओर इंगित करने में संदेह करते हैं। इब्न हिशाम ने कहा (२): उस दिन इकरीमा बिन अबी जहल ने अम्र से भागते हुए अपना भाला फेंक दिया था। हसन बिन साबित ने इस बारे में कहा: वह भाग गया और हमारे लिए अपना भाला फेंक दिया; शायद ऐ इकरीमा, तुमने कुछ नहीं किया। तुम मुड़े और नर शुतुरमुर्ग (३) की गति से दौड़े, रास्ते से नहीं भटके। और तुमने अपनी पीठ इत्मीनान से नहीं दिखाई, जैसे तुम्हारी गर्दन लकड़बग्घे के बच्चे की गर्दन हो। इब्न हिशाम ने कहा: "फ़ुर'उल" लकड़बग्घे का बच्चा है। आयशा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) बनू हारिसा के किले में थीं, और साद बिन मुआज़ की माँ उनके साथ थीं। साद ने एक छोटा कवच पहना हुआ था जिससे उनकी बाँह बाहर निकली हुई थी, और उनके हाथ में भाला था, वे कह रहे थे: थोड़ा रुक जाओ, और हमल (४) लड़ाई में शामिल हो जाएगा; मौत में कोई बुराई नहीं है जब नियत समय (५) आ जाए। उस दिन, साद बिन मुआज़ को एक तीर लगा जिसने उनकी हाथ की नस (अल-अखल) (६) काट दी। उन्हें किसने तीर मारा था, इस पर मतभेद है; कहा जाता है: हब्बान बिन क़ैस बिन अल-अरिका, बनू आमिर बिन [लुअय] में से एक...

= उसके दो पहलू (कुत्रय), यानी उसके किनारे। कहा जाता है: "उसने उसे चाकू मारा और उसे उसके किनारे पटक दिया।" और "बज़्ज़ानी" का अर्थ है: उसने मुझे लूट लिया और नग्न कर दिया। अल-इमला अल-मुख़्तसर ६/३। (१) सीरत २/२२५ में: कविता के द्वारा। (२) सीरत २/२२६ में। (३) अल-ज़ालिम: नर शुतुरमुर्ग, अल-इमला अल-मुख़्तसर ६/३। (४) अल-इमला अल-मुख़्तसर की प्रतियों और मुद्रित संस्करण में: 'जीम' के साथ "जमल", जो एक त्रुटि है। अल-इमला के लेखक अबू ज़र ने कहा: हमल यहाँ एक आदमी का नाम है। अल-सुहैली ने अल-रौद अल-उनुफ़ ३/२८० में कहा: उनका मतलब हमल बिन सादना बिन हारिसा बिन माक़िल से था... इसी तरह, अल-हाफिज़ ने अल-इसाबा २/२८८ में अबू मुहम्मद अल-अस्वद अल-गंदजानी से रिपोर्ट किया। अल-ज़मखशारी ने अल-मुस्तक़सा फ़ी अमसाल अल-अरब २/२७८ में कहा: यह असंभव नहीं है कि अल-ग़बरा के मालिक हमल बिन बद्र का इरादा था। (५) प्रतियों में ऐसा ही है, और स्रोतों में: "हान" (आ गया)। (६) सीरत इब्न हिशाम २/२२६-२२७। अहमद (२५०९७) द्वारा विस्तार से वर्णित, और इतिहास में अल-तबरी २/५७५-५७६ आयशा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से। उनके शब्द: "छोटा कवच" (दिर मुक़लस्सा): यानी छोटा, वह ऊपर उठ गया और सिकुड़ गया। अल-इमला अल-मुख़्तसर ६/३। इब्न

अल-असीर ने अल-निहाया (क़लसा) में कहा: कहा जाता है: "कवच सिकुड़ गया (क़लसत और तक़लस्सत)।"

۷۸ سورة الاحزاب: آیت ۹

اے گروہِ احزاب (لشکرِ کفار)، یہ مت سمجھو کہ اللہ اپنے دین اور اپنے نبی کو تنہا چھوڑ دے گا۔ ابن ہشام نے کہا: سیرت (۱) کے اکثر علماء اس کے علی کی طرف منسوب ہونے میں شک کرتے ہیں۔ ابن ہشام نے کہا (۲): عکرمہ بن ابی جہل نے اس دن عمرو سے بھاگتے ہوئے اپنا نیزہ پھینک دیا تھا۔ حسان بن ثابت نے اس بارے میں کہا: وہ بھاگ نکلا اور ہمارے لیے اپنا نیزہ پھینک دیا؛ شاید اے عکرمہ، تم نے کچھ نہیں کیا۔ تم پیٹھ پھیر کر نر شتر مرغ (۳) کی طرح بھاگے، جو راستے سے ادھر ادھر نہیں مڑتا۔ اور تم نے اپنی پشت پرسکون انداز میں نہیں دکھائی، گویا تمہاری گدی لگڑ بگڑ کے بچے کی گدی ہو۔ ابن ہشام نے کہا: "فُرْعُل" لگڑ بگڑ کا بچہ ہے۔ عائشہ (رضی اللہ عنہا) بنو حارثہ کے قلعے میں تھیں، اور سعد بن معاذ کی والدہ ان کے ساتھ تھیں۔ سعد نے ایک چھوٹا سا زرہ پہنا ہوا تھا جس سے ان کا بازو باہر نکلا ہوا تھا، اور ان کے ہاتھ میں ان کا نیزہ تھا، وہ کہہ رہے تھے: ذرا ٹھہرو، حمل (۴) میدانِ جنگ میں پہنچ جائے گا؛ موت میں کوئی حرج نہیں جب مقررہ وقت (۵) آ جائے۔ اس دن سعد بن معاذ کو ایک تیر لگا جس نے ان کی بازو کی رگِ اکحل (۶) کاٹ دی۔ اس بارے میں اختلاف ہے کہ انہیں تیر کس نے مارا؛ کہا گیا: حبان بن قیس بن العرقہ نے مارا، جو بنو عامر بن [لؤی] میں سے ایک تھا...

= قُطريه، یعنی اس کے دونوں پہلو۔ کہا جاتا ہے: "اس نے اسے نیزہ مارا اور پہلو کے بل گرا دیا" اور "بزَّني" کا مطلب ہے: اس نے مجھ سے چھین لیا اور برہنہ کر دیا۔ الاملاء المختصر ۶/۳۔ (۱) سیرت میں ۲۲۵/۲: شعر کے ساتھ۔ (۲) سیرت میں ۲۲۶/۲۔ (۳) الظلیم: نر شتر مرغ، الاملاء المختصر ۶/۳۔ (۴) نسخوں اور الاملاء المختصر کے مطبوعہ ورژن میں "جمل" (جیم کے ساتھ) ہے، جو کہ غلطی ہے؛ صاحبِ املاء ابو ذر نے کہا: حمل یہاں ایک آدمی کا نام ہے، اور سہیلی نے

الروض الانف ۲۸۰/۳ میں کہا: ان سے مراد حمل بن سعدانہ بن حارثہ بن معقل ہے... اور اسی طرح حافظ نے الاصابہ ۲۸۸/۲ میں ابو محمد الاسود الغندجانی سے نقل کیا، اور زمخشری نے المستقصیٰ فی امثال العرب ۲۷۸/۲ میں کہا: بعید نہیں کہ اس سے مراد حمل بن بدر ہو، جو غبراء کا مالک تھا۔ (۵) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور مصادر میں: "حان" (وقت آگیا) ہے۔ (۶) سیرت ابن ہشام ۲۲۶/۲ - ۲۲۷ اور اسے احمد (۲۵۰۹۷) نے تفصیل سے روایت کیا ہے، اور طبری نے اپنی تاریخ ۲/۵۷۵-۵۷۶ میں حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے نقل کیا ہے۔ ان کا قول: "درع مقلصة": یعنی چھوٹی زرہ جو اوپر اٹھ گئی ہو اور سکڑ گئی ہو۔ الاملاء المختصر ۶/۳۔ ابن الاثیر نے النہایہ (قلص) میں کہا: کہا جاتا ہے: "زرہ سکڑ گئی (قَلَصَتْ اور تَقَلَّصَتْ)۔"

Surah Al-Ahzab: Verse 9 79

...Lu'ayy, when it hit him, he said to him: "Take it, for I am the son of Al-'Araqa." Sa'd said to him: "May Allah make your face sweat in the Fire." (1) And it was said: the one who threw it at him was Khafajah bin 'Asim bin Habban (2). And it was said: rather, the one who threw it at him was Abu Usama Al-Jushami, an ally of Banu Makhzum.

Hassan had an interesting report with Safiyyah bint Abd al-Muttalib on that day; mentioned by Ibn Ishaq and others:

Safiyyah bint Abd al-Muttalib, may Allah be pleased with her, said: We were on the Day of Al-Ahzab (the Trench) in the fortress of Hassan bin Thabit, and Hassan was with us among the women and children, while the Prophet ﷺ and his companions were facing the enemy and could not return to us. Then a Jew came circling around, so I said to Hassan: "Go down to him and kill him." He said: "I am not the one for this, O daughter of Abd al-Muttalib!" So I took a pole and went down from the fortress and killed him. Then I said: "O Hassan, go down and take his spoils," for nothing prevented me from taking his spoils except that he was a man. He said: "I have no need for his spoils, O daughter of Abd al-Muttalib!" She said (3): "So I went down and took his spoils" (4). Abu Umar ibn Abd al-Barr said (5): "A group of biographers have denied this about Hassan and said: 'If Hassan had the cowardice you described, those he used to lampoon in the Jahiliyyah and Islam would have lampooned him for it, and his son Abd al-Rahman would have been lampooned for it, for he often lampooned people from the Arab poets, such as Al-Najashi and others.'"

The sixth: Nu'aym bin Mas'ud bin 'Amir Al-Ashja'i came to the Messenger of Allah ﷺ and said: "O Messenger of Allah, I have embraced Islam and my people do not know of my Islam, so command me as you wish." So he said to him...

---

(1) Sirat Ibn Hisham 2/227, and Al-Durar p. 197. Recorded by Ahmad (24294) briefly, and Al-Bukhari (4122), and Muslim (1769) at length from the Hadith of Aisha, may Allah be pleased with her. (2) In the manuscripts: Jabara, and what is established from Sirat Hisham 2/228, and Al-Bidayah wa Al-Nihayah 2/49. (3) What is established from (Z), and in others: He said. (4) Sirat Ibn Hisham 2/228, and through Ibn Ishaq it was recorded by Al-Tabari in Al-Tarikh 2/577, and her saying: "So I went down and took his spoils" is not in them. Its chain of narration is disconnected as mentioned by Al-Suhayli in Al-Rawd Al-Unuf 3/281. He denied that about Hassan and said: "Even if it

were true, perhaps Hassan was ill that day with an ailment that prevented him from witnessing the battle." (5) In Al-Durar p. 198.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 9 79

...लुअय्य, जब उसे चोट लगी, तो उसने उससे कहा: "इसे ले लो, क्योंकि मैं अल-अराका का पुत्र हूँ।" साद ने उससे कहा: "अल्लाह तुम्हारे चेहरे को आग में पसीना बहाए।" (1) और यह कहा गया: जिसने उस पर फेंका था वह खफाजह बिन आसिम बिन हब्बान था (2)। और यह कहा गया: बल्कि जिसने उस पर फेंका था वह अबू उसामा अल-जुशमी था, जो बनू मखज़ूम का सहयोगी था।

उस दिन सफिया बिंत अब्द अल-मुत्तलिब के साथ हस्सान का एक दिलचस्प वाकया हुआ; जिसे इब्न इशाक और अन्य लोगों ने उल्लेख किया है:

सफिया बिंत अब्द अल-मुत्तलिब (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) ने कहा: हम अल-अहज़ाब (खंदक) के दिन हस्सान बिन साबित के किले में थे, और हस्सान हमारे साथ महिलाओं और बच्चों के बीच थे, जबकि पैगंबर ﷺ और उनके साथी दुश्मन का सामना कर रहे थे और हमारे पास वापस नहीं आ सकते थे। फिर एक यहूदी चक्कर लगाने लगा, तो मैंने हस्सान से कहा: "उसके पास नीचे जाओ और उसे मार डालो।" उसने कहा: "मैं इस काम के लिए नहीं हूँ, ऐ अब्द अल-मुत्तलिब की बेटी!" इसलिए मैंने एक खंभा लिया और किले से नीचे उतरकर उसे मार डाला। फिर मैंने कहा: "ऐ हस्सान, नीचे जाओ और उसका माल ले लो," क्योंकि मुझे उसका माल लेने से कोई चीज़ नहीं रोक रही थी सिवाय इसके कि वह एक पुरुष था। उसने कहा: "मुझे उसके माल की कोई ज़रूरत नहीं है, ऐ अब्द अल-मुत्तलिब की बेटी!" उसने कहा (3): "तो मैं नीचे उतरी और उसका माल ले लिया" (4)। अबू उमर इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा (5): "जीवनीकारों के एक समूह ने हस्सान के बारे में इस बात का खंडन किया है और कहा है: 'यदि हस्सान में वैसी कायरता होती जैसा कि आपने वर्णन किया है, तो जाहिलियत और इस्लाम में जिनका वे उपहास करते थे, वे इसके लिए उनका उपहास करते, और उनके पुत्र अब्द अल-रहमान का भी उपहास किया जाता; क्योंकि वे अक्सर अरब कवियों, जैसे अल-नजाशी और अन्य लोगों का उपहास करते थे।'"

छठी बात: नुअैम बिन मसूद बिन आमिर अल-अशजई अल्लाह के रसूल ﷺ के पास आए और कहा: "हे अल्लाह के रसूल, मैंने इस्लाम स्वीकार कर लिया है और मेरी जाति को मेरे इस्लाम के बारे में पता नहीं है, इसलिए मुझे जैसा आप चाहें वैसा आदेश दें।" तो उन्होंने उससे कहा...

---

(1) सीरत इब्न हिशाम 2/227, और अल-दुरर पृ. 197। अहमद (24294) द्वारा संक्षेप में, और अल-बुखारी (4122), और मुस्लिम (1769) द्वारा आयशा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस से विस्तार

से उद्धृत। (2) पांडुलिपियों में: जबारा, और जो सीरत हिशाम 2/228, और अल-बिदाया वा अल-निहाया 2/49 से प्रमाणित है। (3) जो (ज़) से प्रमाणित है, और दूसरों में: उसने कहा। (4) सीरत इब्न हिशाम 2/228, और इब्न इशाक के माध्यम से इसे अल-तबरी ने अल-तारीख 2/577 में उद्धृत किया है, और उनका यह कहना: "तो मैं नीचे उतरी और उसका माल ले लिया" उनमें नहीं है। इसकी वर्णन श्रृंखला कटी हुई है जैसा कि अल-सुहैली ने अल-रौद अल-उनुफ़ 3/281 में उल्लेख किया है। उन्होंने हस्सान के बारे में इसका खंडन किया और कहा: "भले ही यह सच हो, शायद हस्सान उस दिन किसी ऐसी बीमारी से बीमार थे जिसने उन्हें युद्ध में शामिल होने से रोक दिया था।" (5) अल-दुरर पृ. 198 में।

سورہ الاحزاب: آیت 9 79

...لؤی، جب اسے چوٹ لگی تو اس نے اس سے کہا: "اسے لے لو، میں ابن العرقہ ہوں۔" سعد نے اس سے کہا: "اللہ تمہارے چہرے کو آگ میں پسینہ پسینہ کرے۔" (1) اور کہا گیا: جس نے اسے پتھر مارا وہ خفاجہ بن عاصم بن حبان تھا (2)۔ اور کہا گیا: بلکہ جس نے اسے مارا وہ بنو مخزوم کا حلیف ابو اسامہ الجشمی تھا۔

اور اس دن صفیہ بنت عبدالمطلب کے ساتھ حسان کا ایک دلچسپ واقعہ ہے؛ جسے ابن اسحاق اور دوسروں نے ذکر کیا ہے:

صفیہ بنت عبدالمطلب رضی اللہ عنہا فرماتی ہیں: ہم یوم الاحزاب (خندق) کے موقع پر حسان بن ثابت کے قلعے میں تھے، اور حسان ہمارے پاس عورتوں اور بچوں میں تھے، جبکہ نبی ﷺ اور آپ کے صحابہ دشمن کے سامنے تھے اور ہماری طرف واپس نہیں آ سکتے تھے۔ پھر ایک یہودی چکر لگانے لگا، تو میں نے حسان سے کہا: "اس کے پاس نیچے جاؤ اور اسے قتل کر دو۔" اس نے کہا: "اے عبدالمطلب کی بیٹی! میں اس کام کا آدمی نہیں ہوں۔" چنانچہ میں نے ایک ستون لیا اور قلعے سے نیچے اتری اور اسے قتل کر دیا۔ پھر میں نے کہا: "اے حسان، نیچے جاؤ اور اس کا سامان لے لو،" کیونکہ مجھے اس کا سامان لینے سے صرف اس بات نے روکا تھا کہ وہ ایک مرد تھا۔ اس نے کہا: "اے عبدالمطلب کی بیٹی! مجھے اس کے سامان کی کوئی ضرورت نہیں ہے۔" وہ کہتی ہیں (3): "چنانچہ میں نیچے اتری اور اس کا سامان لے لیا" (4)۔ ابو عمر ابن عبدالبر فرماتے ہیں (5): "سیرت نگاروں کی ایک جماعت نے حسان کے بارے میں اس بات کا انکار کیا ہے اور کہا ہے: 'اگر حسان میں وہ بزدلی ہوتی جو تم نے بیان کی ہے تو جاہلیت اور اسلام میں جن کی وہ ہجو کرتے تھے وہ اس پر ان کی ہجو کرتے، اور ان کے بیٹے عبدالرحمن کی

بھی اس پر ہجو کی جاتی؛ کیونکہ وہ عرب شعراء جیسے نجاشی اور دوسروں کی اکثر ہجو کیا کرتے تھے۔'"

چھٹی بات: نعیم بن مسعود بن عامر الاشجعی رسول اللہ ﷺ کے پاس آئے اور عرض کیا: "یا رسول اللہ، میں اسلام لے آیا ہوں اور میری قوم کو میرے اسلام لانے کا علم نہیں ہے، پس مجھے جو چاہیں حکم دیں۔" تو آپ نے ان سے فرمایا...

---

(1) سیرت ابن ہشام 2/227، اور الدرر ص 197۔ اور اسے احمد (24294) نے مختصراً، اور بخاری (4122)، اور مسلم (1769) نے طویلًا عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (2) نسخوں میں: جبارہ، اور جو سیرت ہشام 2/228، اور البدایہ والنہایہ 2/49 سے ثابت ہے۔ (3) جو (ظ) سے ثابت ہے، اور دوسروں میں ہے: اس نے کہا۔ (4) سیرت ابن ہشام 2/228، اور ابن اسحاق کے واسطے سے اسے طبری نے التاریخ 2/577 میں روایت کیا ہے، اور ان دونوں میں ان کا یہ قول: "پس میں نیچے اتری اور اس کا سامان لے لیا" نہیں ہے۔ اور اس کی سند منقطع ہے جیسا کہ سہیلی نے الروض الانف 3/281 میں ذکر کیا ہے۔ اور انہوں نے حسان سے اس بات کا انکار کیا اور کہا: "اور اگر یہ صحیح بھی ہو، تو شاید حسان اس دن کسی ایسی بیماری میں مبتلا تھے جس نے انہیں لڑائی میں شریک ہونے سے روک دیا تھا۔" (5) الدرر ص 198 میں۔

Surah Al-Ahzab: Verse 9 80

The Messenger of Allah ﷺ said: "You are but one man from Ghatafan, so if you go out and discourage [the enemy] from us if you can, it would be more beloved to us than your staying with us(1). Go out, for war is deceit."(2)

So Nu'aym bin Mas'ud went out until he came to Banu Qurayza—and he used to be their drinking companion in the pre-Islamic era—and said: "O Banu Qurayza, you know my affection for you, and especially what is between me and you." They said: "Speak, for you are not suspected by us." He said to them: "Indeed, Quraysh and Ghatafan are not like you. The land is your land; your wealth, children, and women are in it. Quraysh and Ghatafan have come to fight Muhammad and his companions, and you have supported them against him. If they see an opportunity(3), they will seize it, and if it is otherwise, they will return to their lands and leave you alone with the man, and you have no power against him. So do not fight along with the people until you take hostages from them." Then he left until he came to Quraysh and said to them: "O people of Quraysh, you know my affection for you and my separation from Muhammad. I have learned something that I see as right to convey to you as advice, so keep it a secret." They said: "We will." He said: "You know(4) that the Jewish people have regretted their abandonment of Muhammad and have sent word to him: 'We have regretted what we did. Would it please you if we take prominent men from Quraysh and Ghatafan as hostages and hand them over to you to strike their necks? Then we will be with you against the rest of them until we eradicate them.'" Then he went to Ghatafan and said the same.

When it was Saturday night—and that was from the work of Allah, Almighty and Majestic, for His Messenger and the believers—Abu Sufyan sent Ikrimah bin Abi Jahl with a group of Quraysh and Ghatafan to Banu Qurayza saying to them: "We are not in a place of permanent stay; the hoofs and shoes have perished. So go out tomorrow morning to fight until..."

---

(1) In (Th): than you fighting with us. (2) Al-Durar p. 198, and the report is in Sirat Ibn Hisham 2/229. And his saying: "War is deceit," was narrated by Ahmad (14308), al-Bukhari (3030), and Muslim (1739) from the hadith of Jabir (may Allah be pleased with him). And narrated by Ahmad (8112), al-Bukhari (3027), and Muslim (1740) from the hadith of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him). (3) Al-Nuhzah: opportunity, and seize it: take advantage of it. Al-Qamus (Nahaza). (4) In al-Durar: Do you know. In the Sirah: Learn, and in History of al-Tabari 2/578: Know.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 9 80

अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "तुम गताफ़ान के केवल एक व्यक्ति हो, इसलिए यदि तुम बाहर जाकर हमारे लिए [दुश्मन को] हतोत्साहित कर सको, तो यह हमारे लिए तुम्हारे साथ रहने से अधिक प्रिय होगा(1)। बाहर जाओ, क्योंकि युद्ध एक चाल (धोखा) है।"(2)

अतः नुऐम बिन मसूद बाहर निकले और बनू कुरैज़ा के पास आए—और वह इस्लाम पूर्व काल में उनके साथ मेल-जोल रखने वाले थे—और कहा: "ऐ बनू कुरैज़ा, तुम मेरे प्रति अपने प्रेम को जानते हो, और विशेष रूप से जो मेरे और तुम्हारे बीच है।" उन्होंने कहा: "कहो, क्योंकि हम तुम पर संदेह नहीं करते।" उन्होंने उनसे कहा: "वास्तव में, कुरैश और गताफ़ान तुम्हारे जैसे नहीं हैं। यह तुम्हारी भूमि है; तुम्हारा धन, बच्चे और स्त्रियां यहीं हैं। कुरैश और गताफ़ान मुहम्मद और उनके साथियों से लड़ने आए हैं, और तुमने उनके विरुद्ध उनका साथ दिया है। यदि वे कोई अवसर(3) देखेंगे, तो वे उसका लाभ उठाएंगे, और यदि स्थिति इसके विपरीत हुई, तो वे अपने देशों को लौट जाएंगे और तुम्हें उस व्यक्ति के साथ अकेला छोड़ देंगे, और तुम्हारे पास उसके विरुद्ध कोई शक्ति नहीं है। इसलिए लोगों के साथ तब तक न लड़ें जब तक कि आप उनसे बंधक न ले लें।" फिर वह वहां से निकले और कुरैश के पास आए और उनसे कहा: "ऐ कुरैश के लोगो, तुम मेरे प्रति अपने प्रेम और मुहम्मद से मेरे अलगाव को जानते हो। मुझे एक ऐसी बात पता चली है जिसे मैं तुम्हें सलाह के रूप में बताना उचित समझता हूँ, इसलिए इसे गुप्त रखना।" उन्होंने कहा: "हम ऐसा ही करेंगे।" उन्होंने कहा: "तुम जानते हो(4) कि यहूदियों के समूह को मुहम्मद का साथ छोड़ने पर पछतावा हुआ है और उन्होंने उन्हें संदेश भेजा है: 'हमें अपने किए पर पछतावा है। क्या आपको यह पसंद आएगा यदि हम कुरैश और गताफ़ान से कुछ प्रमुख पुरुषों को बंधक के रूप में ले लें और उन्हें आपको सौंप दें ताकि आप उनकी गर्दन काट सकें? फिर हम आपके साथ उनके बाकी बचे लोगों के खिलाफ तब तक रहेंगे जब तक हम उन्हें खत्म न कर दें।'" फिर वह गताफ़ान गए और वही बात कही।

जब शनिवार की रात आई—और यह अल्लाह, सर्वशक्तिमान और प्रतापी का अपने रसूल और मोमिनों के लिए एक कार्य था—तो अबू सुफ़ियान ने इकरिमा बिन अबी जहल को कुरैश और गताफ़ान के एक समूह के साथ बनू कुरैज़ा के पास यह कहते हुए भेजा: "हम स्थायी निवास के स्थान पर नहीं हैं; खुर और जूते नष्ट हो गए हैं। इसलिए कल सुबह लड़ाई के लिए बाहर निकलें जब तक कि..."

(1) (Th) में: हमारे साथ लड़ने से। (2) अल-दुरर पृष्ठ 198, और रिपोर्ट सीरत इब्न हिशाम 2/229 में है। और उनका यह कथन: "युद्ध एक चाल है," अहमद (14308), अल-बुखारी (3030), और मुस्लिम (1739) द्वारा जाबिर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से वर्णित है। और अहमद (8112), अल-बुखारी (3027), और मुस्लिम (1740) द्वारा अबू हुरैरा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से वर्णित है। (3) अल-नुहज़ाह: अवसर, और उसे पकड़ना: इसका लाभ उठाना। अल-क़ामूस (नहज़ा)। (4) अल-दुरर में: क्या तुम जानते हो। सीराह में: सीखो, और अल-तबरी के इतिहास 2/578 में: जान लो।

سورة الاحزاب: آیت ۹ ۸۰

رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «بے شک تم غطفان کے ایک ہی آدمی ہو، پس اگر تم باہر نکلو اور ہو سکے تو ہماری خاطر [دشمن کی] ہمت توڑ دو، تو یہ ہمارے نزدیک تمہارے ہمارے ساتھ رہنے سے زیادہ پسندیدہ ہوگا(۱)، پس نکلو کیونکہ جنگ دھوکہ ہے»(۲)۔

چنانچہ نعیم بن مسعود نکلے یہاں تک کہ بنو قریظہ کے پاس آئے - اور وہ جاہلیت کے دور میں ان کے ہم پیالہ و ہم نوالہ تھے - تو انہوں نے کہا: اے بنو قریظہ، تم میرے تم سے لگاؤ کو جانتے ہو، اور خاص طور پر جو میرے اور تمہارے درمیان ہے۔ انہوں نے کہا: کہو، تم ہمارے نزدیک مشکوک نہیں ہو۔ پس انہوں نے ان سے کہا: بے شک قریش اور غطفان تمہاری طرح نہیں ہیں، یہ تمہارا شہر ہے، اس میں تمہارے مال، تمہارے بچے اور تمہاری عورتیں ہیں، اور قریش اور غطفان محمد اور ان کے ساتھیوں سے لڑنے آئے ہیں، اور تم نے ان کے خلاف ان کا ساتھ دیا ہے، پس اگر وہ کوئی موقع(۳) پائیں گے تو اس سے فائدہ اٹھائیں گے، اور اگر معاملہ اس کے برعکس ہوا تو وہ اپنے علاقوں کو لوٹ جائیں گے اور تمہیں اس شخص کے ساتھ اکیلا چھوڑ دیں گے، اور تم میں اس کا مقابلہ کرنے کی طاقت نہیں ہے، لہٰذا ان لوگوں کے ساتھ مل کر اس وقت تک نہ لڑو جب تک کہ تم ان سے کچھ لوگ بطور ضمانت (یرغمال) نہ لے لو۔ پھر وہ نکلے یہاں تک کہ قریش کے پاس آئے اور ان سے کہا: اے گروہِ قریش، تم مجھ سے اپنی محبت اور محمد سے میری علیحدگی کو جانتے ہو، اور مجھے ایک ایسی بات پہنچی ہے جسے میں تمہیں بطور نصیحت پہنچانا درست سمجھتا ہوں، پس اسے مجھ تک ہی چھپا کر رکھنا۔ انہوں نے کہا: ہم ایسا ہی کریں گے۔ انہوں نے کہا: تم جانتے ہو(۴) کہ یہودیوں کی جماعت محمد کا ساتھ چھوڑنے پر نادم ہوئی ہے، اور انہوں نے ان کی طرف پیغام بھیجا ہے کہ: ہم نے جو کچھ کیا اس پر نادم ہیں، تو کیا آپ

کو یہ پسند ہے کہ ہم قریش اور غطفان سے کچھ معزز آدمیوں کو بطور ضمانت لے لیں اور انہیں آپ کے حوالے کر دیں تاکہ آپ ان کی گردنیں مار دیں؟ پھر ہم باقی ماندہ لوگوں کے خلاف آپ کے ساتھ ہوں گے یہاں تک کہ ہم ان کا خاتمہ کر دیں۔ پھر وہ غطفان کے پاس آئے اور اسی طرح کی بات کہی۔

پھر جب ہفتے کی رات آئی - اور یہ اللہ عزوجل کی طرف سے اپنے رسول اور مومنین کے لیے ایک تدبیر تھی - تو ابو سفیان نے عکرمہ بن ابی جہل کو قریش اور غطفان کے چند آدمیوں کے ساتھ بنو قریظہ کی طرف یہ کہتے ہوئے بھیجا: ہم قیام گاہ میں نہیں ہیں، جانوروں کے کھر اور سم ہلاک ہو گئے ہیں، پس کل صبح لڑائی کے لیے تیار ہو جاؤ یہاں تک کہ...

---

(۱) (ظ) میں ہے: اس سے کہ تم ہمارے ساتھ لڑو۔ (۲) الدرر ص ۱۹۸، اور یہ خبر سیرت ابن ہشام ۲۲۹/۲ میں ہے۔ اور ان کا قول: "جنگ دھوکہ ہے"، اسے احمد (۱۴۳۰۸)، بخاری (۳۰۳۰) اور مسلم (۱۷۳۹) نے جابر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور احمد (۸۱۱۲)، بخاری (۳۰۲۷) اور مسلم (۱۷۴۰) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۳) النُهزة: موقع، اور انتهزها: اسے غنیمت جانا۔ القاموس (نہز)۔ (۴) الدرر میں ہے: کیا تم جانتے ہو۔ سیرت میں ہے: جان لو، اور تاریخ طبری ۵۷۸/۲ میں ہے: پس جان لو۔

Surah Al-Ahzab: Verse 9 81

...to finish with Muhammad. So they sent word to them: "Today is Saturday, and you know what befell those among us who transgressed on Saturday. Nevertheless, we will not fight with you until you give us hostages." When the messenger returned with this, they said: "By Allah, Nu'aym bin Mas'ud spoke the truth to us!" So they sent the messengers back to them and said: "By Allah, we will never give you hostages. So come out with us if you wish, otherwise there is no covenant between us and you." Banu Qurayza said: "By Allah, Nu'aym bin Mas'ud spoke the truth!" Thus Allah sowed discord among them and their unity broke. Allah sent a violent wind upon them on intensely cold nights; the wind began to overturn their vessels and topple their cooking pots (1).

Seventh: When the news of their discord reached the Messenger of Allah (peace be upon him), he sent Hudhayfa bin al-Yaman to bring him news of them. So he went to them and concealed himself among their ranks, and heard Abu Sufyan saying: "O people of Quraysh, let every man identify his companion." Hudhayfa said: "I took the hand of my companion and said: 'Who are you?' He said: 'I am so-and-so.' Then Abu Sufyan said: 'O (2) people of Quraysh! By Allah, you are not in a lasting abode. The horses and camels have perished, Banu Qurayza has failed us, and we have encountered from this wind what you see: no structure of ours remains standing, no pot of ours stays stable, and no fire of ours stays lit. So depart, for I am departing.' He then sprang upon his camel, and did not untie its leg-rope until it was standing (3)."

Hudhayfa said: "If it were not for the instruction of the Messenger of Allah (peace be upon him) to me when he sent me, saying: 'Go to the people and find out their state, but do not initiate anything,' I would have killed him with an arrow. Then I came to the Messenger of Allah (peace be upon him) as they were departing, and found him standing in prayer, wrapped in a mantle (mirt) belonging to one of his wives, made of 'marajil' fabric - Ibn Hisham said: Marajil is a type of Yemeni embroidery - so I informed him, and he praised Allah (4)."

I say: This report about Hudhayfa is mentioned in Sahih Muslim, and it contains great signs. It was narrated by Jarir.

(1) Al-Durar 198-200, and similarly in Sirat Ibn Hisham 2/229-231, and Tarikh al-Tabari 2/578-579. (2) Before it in (M): "Woe to you." (3) Meaning: he did not untie the camel's leg-rope until it had stood up with him. The 'iqal' is the rope used to hobble a camel.

(4) Narrated by Ibn Ishaq, as in Sirat Ibn Hisham 2/232-233, and through Ibn Ishaq narrated by Ahmad (23334), and al-Tabari in Al-Tarikh 2/580-581, and the author quoted it from Al-Durar pp. 200-201.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 9 81

...मुहम्मद से मुकाबला करने के लिए। इसलिए उन्होंने उन्हें संदेश भेजा: "आज शनिवार है, और आप जानते हैं कि हमारे बीच उन लोगों का क्या हश्र हुआ जिन्होंने शनिवार का उल्लंघन किया था। इसके बावजूद, हम तब तक आपके साथ नहीं लड़ेंगे जब तक आप हमें बंधक (ज़मानत) नहीं दे देते।" जब संदेशवाहक यह संदेश लेकर लौटा, तो उन्होंने कहा: "अल्लाह की कसम, नुएम बिन मसूद ने हमसे सच कहा था!" फिर उन्होंने संदेशवाहकों को उनके पास वापस भेजा और कहा: "अल्लाह की कसम, हम तुम्हें कभी बंधक नहीं देंगे। इसलिए यदि तुम चाहो तो हमारे साथ बाहर निकलो, अन्यथा हमारे और तुम्हारे बीच कोई समझौता नहीं है।" बनू कुरैज़ा ने कहा: "अल्लाह की कसम, नुएम बिन मसूद ने सच कहा था!" इस तरह अल्लाह ने उनके बीच फूट डाल दी और उनकी एकता टूट गई। अल्लाह ने बहुत ठंडी रातों में उन पर एक प्रचंड हवा भेजी; हवा उनके बर्तनों को पलटने लगी और उनकी हांडियों को गिराने लगी (1)।

सातवाँ: जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) तक उनके मतभेद की खबर पहुंची, तो उन्होंने हुज़ैफ़ा बिन अल-यमान को उनकी खबर लाने के लिए भेजा। तो वह उनके पास गए और उनके बीच छिप गए, और अबू सुफ़ियान को यह कहते हुए सुना: "ऐ कुरैश के लोगो, हर आदमी अपने साथी की पहचान कर ले।" हुज़ैफ़ा ने कहा: "मैंने अपने साथी का हाथ पकड़ लिया और कहा: 'तुम कौन हो?' उसने कहा: 'मैं फलां हूँ।' फिर अबू सुफ़ियान ने कहा: 'ऐ (2) कुरैश के लोगो! अल्लाह की कसम, तुम किसी स्थायी निवास स्थान पर नहीं हो। घोड़े और ऊँट मर गए हैं, बनू कुरैज़ा ने हमें धोखा दिया है, और हमने इस हवा से वह सब झेला है जो तुम देख रहे हो: न तो हमारी कोई इमारत टिक पा रही है, न हमारी कोई हांडी स्थिर रह रही है, और न ही हमारी कोई आग जल पा रही है। इसलिए कूच करो, क्योंकि मैं कूच कर रहा हूँ।' फिर वह अपने ऊँट पर उछल कर सवार हो गया, और उसने उसके पैर की रस्सी तब तक नहीं खोली जब तक कि वह उसे लेकर खड़ा नहीं हो गया (3)।"

हुज़ैफ़ा ने कहा: "अगर अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने मुझे भेजते समय यह हिदायत न दी होती कि: 'उन लोगों के पास जाओ और उनकी स्थिति का पता लगाओ, लेकिन अपनी तरफ से कुछ नया मत करना,' तो मैं उसे तीर से मार डालता। फिर मैं अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास उनके प्रस्थान के समय आया, और उन्हें अपनी पत्नियों में से एक की चादर

(मिर्त) में लिपटे हुए नमाज़ पढ़ते हुए पाया; जो 'मराजिल' कपड़े की थी - इब्न हिशाम ने कहा: मराजिल यमनी कढ़ाई का एक प्रकार है - तो मैंने उन्हें सूचित किया, और उन्होंने अल्लाह की प्रशंसा की (4)।"

मैं कहता हूँ: हुज़ैफ़ा की यह रिपोर्ट सहीह मुस्लिम में वर्णित है, और इसमें महान निशानियाँ हैं। इसे जरीर ने रिवायत किया है।

(1) अल-दुरर 198-200, और इसी तरह सीरत इब्न हिशाम 2/229-231 में, और तारीख अल-तबरी 2/578-579 में। (2) (म) में इससे पहले: "तुम पर अफ़सोस"। (3) अर्थात: उसने ऊँट के पैर की रस्सी तब तक नहीं खोली जब तक कि वह खड़ा नहीं हो गया। 'इक़ाल' वह रस्सी है जिससे ऊँट को बांधा जाता है। (4) इसे इब्न इशाक ने रिवायत किया है, जैसा कि सीरत इब्न हिशाम 2/232-233 में है, और इब्न इशाक के माध्यम से इसे अहमद (23334) और अल-तबरी ने अल-तारीख 2/580-581 में रिवायत किया है, और लेखक ने इसे अल-दुरर पृष्ठ 200-201 से उद्धृत किया है।

سورة الاحزاب: آیت 9 81

... محمد (ﷺ) سے مقابلہ کریں۔ چنانچہ انہوں نے ان کی طرف پیغام بھیجا: "آج ہفتے کا دن ہے، اور تمہیں معلوم ہے کہ ہفتے کے دن حد سے تجاوز کرنے والوں کا ہمارے ہاں کیا حال ہوا۔ اس کے باوجود ہم تمہارے ساتھ مل کر اس وقت تک نہیں لڑیں گے جب تک تم ہمیں ضمانت کے طور پر کچھ آدمی (رُہُن) نہ دے دو۔" جب قاصد یہ پیغام لے کر واپس آیا تو انہوں نے کہا: "اللہ کی قسم، نعیم بن مسعود نے ہم سے سچ کہا تھا!" چنانچہ انہوں نے قاصدوں کو واپس ان کے پاس بھیجا اور کہا: "اللہ کی قسم، ہم تمہیں کبھی بھی یرغمالی نہیں دیں گے۔ لہذا اگر تم چاہو تو ہمارے ساتھ نکلو، ورنہ ہمارے اور تمہارے درمیان کوئی معاہدہ نہیں ہے۔" بنو قریظہ نے کہا: "اللہ کی قسم، نعیم بن مسعود نے سچ کہا تھا!" اور اللہ نے ان کے درمیان پھوٹ ڈال دی اور ان کی بات مختلف ہوگئی، اور اللہ نے ان پر سخت ٹھنڈی راتوں میں ایک طوفانی ہوا بھیج دی؛ چنانچہ ہوا ان کے برتن الٹنے لگی اور ان کی ہانڈیاں اوندھی کرنے لگی (1)۔

ساتویں بات: جب رسول اللہ ﷺ تک ان کے اختلافِ رائے کی خبر پہنچی تو آپ نے حذیفہ بن یمان کو ان کی خبر لانے کے لیے بھیجا۔ وہ ان کے پاس آئے اور ان کے ہجوم میں چھپ گئے، اور ابوسفیان کو یہ کہتے ہوئے سنا: "اے قریش کے لوگو، ہر شخص اپنے پاس بیٹھے ہوئے شخص کو پہچان لے۔" حذیفہ نے کہا: "چنانچہ میں نے اپنے پاس بیٹھے شخص کا ہاتھ پکڑا اور پوچھا: 'تم کون ہو؟' اس نے کہا: 'میں فلاں ہوں'۔ پھر ابوسفیان نے کہا: 'اے (2) گروہِ قریش! اللہ کی قسم، تم کسی ٹھہرنے والی جگہ پر نہیں ہو۔ گھوڑے اور اونٹ ہلاک ہو گئے ہیں، بنو قریظہ نے ہماری مخالفت کی ہے، اور ہمیں اس ہوا سے وہ کچھ دیکھنا پڑا ہے جو تم دیکھ رہے ہو: نہ ہماری کوئی عمارت ٹک رہی ہے، نہ ہماری کوئی ہانڈی ٹھہر رہی ہے، اور نہ ہی ہماری کوئی آگ جل پا رہی

ہے۔ اس لیے کوچ کرو، میں تو کوچ کرنے والا ہوں'۔ پھر وہ اپنے اونٹ پر اچھل کر سوار ہو گیا، اور اس نے اس کے پاؤں کا بندھن (عقال) اسی وقت کھولا جب وہ کھڑا ہو گیا (3)۔"

حضرت حذیفہ نے کہا: "اگر رسول اللہ ﷺ کا مجھ سے یہ عہد نہ ہوتا جب آپ نے مجھے بھیجا تھا اور فرمایا تھا کہ: 'ان لوگوں کے پاس جاؤ اور ان کے حالات معلوم کرو، لیکن کوئی نئی بات (اشتعال انگیزی) نہ کرنا'، تو میں اسے تیر سے مار ڈالتا۔ پھر میں رسول اللہ ﷺ کے پاس ان کی روانگی کے وقت آیا، تو آپ کو اپنی کسی اہلیہ کی چادر (مرط) میں لپٹے ہوئے نماز پڑھتے پایا؛ جو 'مراجل' کی تھی - ابن ہشام نے کہا: مراجل یمنی نقش و نگار کی ایک قسم ہے - چنانچہ میں نے آپ کو خبر دی تو آپ نے اللہ کی حمد بیان کی (4)۔"

میں کہتا ہوں: حذیفہ کی یہ روایت صحیح مسلم میں مذکور ہے، اور اس میں عظیم نشانیاں ہیں، اسے جریر نے روایت کیا ہے۔

(1) الدرر 198 - 200، اور اسی طرح سیرت ابن ہشام 229/2 - 231، اور تاریخ طبری 578/2 - 579۔ (2) (م) میں اس سے پہلے ہے: "تم پر افسوس"۔ (3) یعنی: اس نے اپنے اونٹ کا پاؤں اس وقت تک نہیں کھولا جب تک وہ اسے لے کر کھڑا نہ ہو گیا۔ عقال: وہ رسی جس سے اونٹ کو باندھا جاتا ہے۔ (4) اسے ابن اسحاق نے نکالا ہے، جیسا کہ سیرت ابن ہشام 232/2 - 233 میں ہے، اور ابن اسحاق کے طریق سے اسے احمد (23334)، اور طبری نے تاریخ 580/2 - 581 میں نکالا ہے اور مصنف نے اسے الدرر ص 200 - 201 سے نقل کیا ہے۔

سورة الأحزاب: الآية 9 ٨٢ عن الأعمش، عن إبراهيم التَّيمي، عن أبيه قال: كنَّا عند حذيفة، فقال رجل: لو أدركتُ رسول الله ﷺ قاتلتُ معه وأبليتُ. فقال حذيفة: أنت كنت تفعل ذلك؟! لقد رأيتنا مع رسول الله ﷺ ليلة الأحزاب وأخذتنا ريح شديدة وقُرٌّ. فقال رسول الله ﷺ: «ألا رجل يأتيني بخبر القوم جعله الله معي يوم القيامة؟» فسكتنا فلم يُجِبْه منَّا أحد، ثم قال: «ألا رجل يأتيني بخبر القوم جعله الله معي يوم القيامة؟» فسكتنا فلم يُجِبْه أحد. فقال: «قم يا حذيفة فأتنا بخبر القوم» فلم أجد بُدًا إذ دعاني باسمي أن أقوم. قال: «اذهب فأتني بخبر القوم ولا تَذْعَرهم عليَّ» : قال: فلما ولَّيتُ من عنده جعلت كأنما أمشي في حمَّام حتى أتيتهم، فرأيت أبا سفيان يصلي ظهره بالنار، فوضعت سهماً في كبد القوس فأردت أن أرميه، فذكرت قول رسول الله ﷺ: «ولا تذعرهم عليَّ»، ولو رميته لأصبته. فرجعت وأنا أمشي في مثل الحمام، فلما أتيته فأخبرته بخبر القوم وفرغتُ قُررتُ، فألبسني رسول الله ﷺ من فضل عباءة كانت عليه يصلي فيها، فلم أزل نائماً حتى أصبحتُ، فلما أصبحت قال: «قم يا نَوْمان»(١). ولمَّا أصبح رسول الله ﷺ وقد ذهب الأحزاب، رجع إلى المدينة ووضع المسلمون سلاحهم، فأتاه جبريل عليه السلام في صورة دِحية بن خليفة الكلبي على بغلة عليها قطيفة ديباج فقال له: يا محمد، إن كنتم قد وضعتم سلاحكم فما وضعتِ الملائكة سلاحها، إنَّ الله يأمرك أن تخرج إلى بني قريظة، وإنِّي متقدم إليهم فمزلزل بهم حصونهم(٢). فأمر رسول الله ﷺ - وهي:

---

(١) صحيح مسلم (١٧٨٨). قوله: ولا تذعرهم علي، أي: لا تُفزعهم فتهيجهم عليّ، وقوله: يَصلي ظهره، أي: يسخنه بالنار، وقوله: كأنما أمشي في حمَّام: أي لم يصبه شيء من ذلك البرد بفضل طاعة رسول الله ﷺ، وهي من كراماته، ألا ترى أنه لما فرغ من ذلك العمل أخذه البرد كما كان أول مرة؟ وقوله: قُررتُ، أي: أصابني القُر، وهو البرد. المفهم ٣/ ٦٤٧ - ٦٤٨. (٢) الدرر ص ٢٠١ ، ورواه ابن إسحاق عن الزهري كما في سيرة ابن هشام ٢/ ٢٣٣. وأخرج نحوه أحمد (٢٤٢٩٥) و (٢٥٠٩٧)، والبخاري (٤١٢٢)، ومسلم (١٧٦٩): (٦٥) من حديث عائشة رضي الله عنها.

Surah Al-Ahzab: Verse 9 82

On the authority of Al-A'mash, from Ibrahim At-Taymi, from his father, who said: We were with Hudhayfah, and a man said: "If I had met the Messenger of Allah (peace be upon him), I would have fought with him and done great deeds." Hudhayfah said: "You would have done that?! I saw us with the Messenger of Allah (peace be upon him) on the night of Al-Ahzab (the Confederates), and we were struck by a severe wind and intense cold. Then the Messenger of Allah (peace be upon him) said: 'Is there not a man who will bring me news of the people, whom Allah will place with me on the Day of Resurrection?' We remained silent, and none of us answered him. Then he said: 'Is there not a man who will bring me news of the people, whom Allah will place with me on the Day of Resurrection?' We remained silent, and no one answered. He then said: 'Rise, O Hudhayfah, and bring us news of the people.' I

found no choice but to stand up as he called me by name. He said: 'Go and bring me news of the people and do not alarm them against me.' He (Hudhayfah) said: 'When I turned away from him, I felt as if I were walking in a hot bath until I reached them. I saw Abu Sufyan warming his back by the fire, so I placed an arrow in the notch of the bow and intended to shoot him. Then I remembered the words of the Messenger of Allah (peace be upon him): "And do not alarm them against me." If I had shot him, I would have hit him. I returned while walking as if in a hot bath, and when I came to him and informed him of the news of the people and finished, I felt the cold. So the Messenger of Allah (peace be upon him) covered me with part of a cloak he was wearing while praying. I remained asleep until morning. When it was morning, he said: "Rise, O sleepy one"(1).'

And when it was morning for the Messenger of Allah (peace be upon him) and the Confederates had left, he returned to Medina and the Muslims laid down their weapons. Then Gabriel (peace be upon him) came to him in the form of Dihyah bin Khalifah al-Kalbi on a mule with a velvet silk saddle cloth and said to him: 'O Muhammad, if you have laid down your weapons, the angels have not laid down theirs. Allah commands you to go out to Banu Qurayzah, and I am going ahead of them to shake their fortresses'(2). So the Messenger of Allah (peace be upon him) ordered—and it was:

---

(1) Sahih Muslim (1788). His saying: 'and do not alarm them against me,' meaning: do not frighten them so that they are provoked against me. His saying: 'warming his back,' meaning: heating it by the fire. His saying: 'as if I were walking in a hot bath,' meaning: he was not affected by any of that cold due to the blessing of obeying the Messenger of Allah (peace be upon him), which is one of his miracles. Do you not see that when he finished that task, the cold struck him as it was at first? And his saying: 'I felt the cold (qurrartu),' meaning: I was struck by 'qurr', which is the cold. Al-Mufhim 3/647-648. (2) Ad-Durar p. 201, and it was narrated by Ibn Ishaq from Az-Zuhri as in Sirat Ibn Hisham 2/233. Similar narrations were extracted by Ahmad (24295) and (25097), Al-Bukhari (4122), and Muslim (1769): (65) from the hadith of Aisha (may Allah be pleased with her).

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 9 82

अल-अमश से, इब्राहिम अल-तयमी से, उनके पिता से रिवायत है कि उन्होंने कहा: हम हुज़ैफ़ा के पास थे, तो एक आदमी ने कहा: "अगर मैं अल्लाह के रसूल ﷺ के समय में होता, तो मैं उनके साथ मिलकर लड़ता और बहुत अच्छा प्रदर्शन करता।" हुज़ैफ़ा ने कहा: "तुम ऐसा करते?! मैंने हमें अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ अल-अहज़ाब (खंदक के युद्ध) की रात देखा था, जब हमें तेज़ हवा और कड़ाके की ठंड ने घेर लिया था। तब अल्लाह के रसूल ﷺ ने फ़रमाया: 'क्या कोई ऐसा आदमी है जो मुझे उन लोगों (दुश्मन) की खबर ला कर दे, अल्लाह उसे कयामत के दिन मेरे साथ रखेगा?' हम खामोश रहे और हममें से किसी ने उन्हें जवाब नहीं दिया। फिर उन्होंने फ़रमाया: 'क्या कोई ऐसा आदमी है जो मुझे उन लोगों की खबर ला कर दे, अल्लाह उसे कयामत के दिन मेरे साथ रखेगा?' हम खामोश रहे और किसी ने जवाब नहीं दिया। फिर उन्होंने फ़रमाया: 'ऐ हुज़ैफ़ा, खड़े हो जाओ और हमें उन लोगों की खबर ला कर दो।' जब उन्होंने मेरा नाम लेकर पुकारा, तो मेरे पास खड़े होने के अलावा कोई चारा नहीं था। उन्होंने फ़रमाया: 'जाओ और मुझे उन लोगों की खबर ला कर दो, और उन्हें मेरे खिलाफ भड़काना (चौकन्ना करना) नहीं।' उन्होंने (हुज़ैफ़ा ने) कहा: 'जब मैं उनके पास से चला, तो मुझे ऐसा महसूस हुआ जैसे मैं किसी हम्माम (गर्म जगह) में चल रहा हूँ, यहाँ तक कि मैं उनके पास पहुँच गया। मैंने अबू सुफियान को आग से अपनी पीठ सेंकते हुए देखा, तो मैंने धनुष के बीच में तीर रखा और उसे मारने का इरादा किया। फिर मुझे अल्लाह के रसूल ﷺ की बात याद आई: "और उन्हें मेरे खिलाफ भड़काना नहीं।" अगर मैं उसे मार देता, तो वह उसे लग जाता। मैं वापस आया और मैं वैसे ही महसूस कर रहा था जैसे किसी हम्माम में हूँ। जब मैं उनके पास आया और उन्हें उन लोगों की खबर दी और काम पूरा कर लिया, तो मुझे फिर से ठंड लगने लगी। तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने मुझे अपनी उस चादर का एक हिस्सा उढ़ा दिया जिसमें वह नमाज़ पढ़ रहे थे। मैं सुबह होने तक सोता रहा। जब सुबह हुई, तो उन्होंने फ़रमाया: "उठो, ऐ बहुत सोने वाले" (1)।'

और जब सुबह हुई और अहज़ाब (दुश्मन के गुट) चले गए, तो अल्लाह के रसूल ﷺ मदीना लौट आए और मुसलमानों ने अपने हथियार रख दिए। फिर जिब्रील (अलैहिस्सलाम) दिहया बिन खलीफा अल-कलबी के रूप में एक खच्चर पर सवार होकर उनके पास आए, जिस पर रेशमी मखमली जीनपोश था, और उनसे कहा: "ऐ मुहम्मद, अगर आपने अपने हथियार रख दिए हैं, तो फरिश्तों ने अपने हथियार नहीं रखे हैं। अल्लाह आपको बनू कुरैज़ा की ओर निकलने का आदेश देता है, और मैं उनके

पास पहले जा रहा हूँ ताकि उनके किलों को हिला दूँ" (2)। तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने आदेश दिया - और वह था:

---

(1) सहीह मुस्लिम (1788)। उनका कहना: "उन्हें मेरे खिलाफ भड़काना नहीं", यानी: उन्हें डराना मत कि वे तुम्हारे खिलाफ भड़क जाएँ। और उनका कहना: "अपनी पीठ सेंकना", यानी: आग से उसे गर्म करना। और उनका कहना: "जैसे मैं हम्माम में चल रहा हूँ": यानी अल्लाह के रसूल ﷺ की आज्ञा मानने की बरकत से उन्हें उस ठंड का बिल्कुल भी अहसास नहीं हुआ, और यह उनके चमत्कारों में से एक है। क्या आप नहीं देखते कि जब वह उस काम से फारिग हुए, तो उन्हें वैसे ही ठंड लगी जैसे पहली बार लगी थी? और उनका कहना: "मुझे ठंड लगी" (क़ुर्रारतु), यानी: मुझे 'क़ुर्र' ने पकड़ लिया, जो कि ठंड है। अल-मुफहिम 3/647-648। (2) अद-दुरर पृ. 201, और इसे इब्न इशाक ने अल-ज़ुहरी से रिवायत किया है जैसा कि सीरत इब्न हिशाम 2/233 में है। और अहमद (24295) और (25097), बुखारी (4122), और मुस्लिम (1769): (65) ने आइशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से इसी तरह की रिवायत निकाली है।

سورة الاحزاب: آیت 9 ۸۲

الاعمش سے مروی ہے، وہ ابراہیم التیمی سے، وہ اپنے والد سے روایت کرتے ہیں کہ انہوں نے کہا: ہم حضرت حذیفہ رضی اللہ عنہ کے پاس تھے، تو ایک شخص نے کہا: "اگر میں رسول اللہ ﷺ کے زمانے میں ہوتا تو ان کے ساتھ مل کر لڑتا اور خوب دادِ شجاعت دیتا۔" حذیفہ رضی اللہ عنہ نے کہا: "کیا تم ایسا کرتے؟! میں نے ہمیں رسول اللہ ﷺ کے ساتھ احزاب (خندق) کی رات دیکھا جب ہمیں شدید ہوا اور سردی نے آ گھیرا تھا۔ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: 'کیا کوئی ایسا شخص ہے جو مجھے ان لوگوں (دشمن) کی خبر لا کر دے، اللہ اسے قیامت کے دن میرے ساتھ رکھے گا؟' ہم خاموش رہے اور ہم میں سے کسی نے جواب نہ دیا۔ پھر آپ ﷺ نے فرمایا: 'کیا کوئی ایسا شخص ہے جو مجھے ان لوگوں کی خبر لا کر دے، اللہ اسے قیامت کے دن میرے ساتھ رکھے گا؟' ہم خاموش رہے اور کسی نے جواب نہ دیا۔ پھر آپ ﷺ نے فرمایا: 'اے حذیفہ، کھڑے ہو جاؤ اور ہمیں ان لوگوں کی خبر لا کر دو۔' جب آپ ﷺ نے میرا نام لے کر پکارا تو میرے پاس کھڑے ہونے کے سوا کوئی چارہ نہ تھا۔ آپ ﷺ نے فرمایا: 'جاؤ اور میرے پاس ان لوگوں کی خبر لاؤ اور انہیں میرے خلاف مت بھڑکانا (چوکنا نہ کرنا)۔' حذیفہ رضی اللہ عنہ نے کہا: پس جب میں آپ ﷺ کے پاس سے چلا تو مجھے ایسا محسوس ہوا جیسے میں کسی حمام (گرم جگہ) میں چل رہا ہوں یہاں تک کہ میں ان کے پاس پہنچ گیا۔ میں نے ابوسفیان کو آگ سے اپنی پیٹھ سینکتے ہوئے دیکھا، تو میں نے کمان کے چلے میں تیر رکھا اور اسے مارنے کا ارادہ کیا۔ پھر مجھے رسول اللہ ﷺ کا یہ قول یاد آ گیا: "اور انہیں میرے خلاف مت بھڑکانا"۔ اگر میں اسے مار دیتا تو میرا نشانہ بالکل ٹھیک لگتا۔ میں واپس آیا اور میں (راستے میں) ویسے ہی محسوس کر رہا تھا جیسے حمام میں ہوں۔ جب میں آپ ﷺ کے پاس آیا اور ان لوگوں کی خبر دی اور فارغ ہوا تو مجھے دوبارہ سردی

لگنے لگی۔ تو رسول اللہ ﷺ نے مجھے اپنی اس چادر کا ایک حصہ اڑھا دیا جس میں آپ ﷺ نماز پڑھ رہے تھے۔ میں صبح تک سوتا رہا۔ جب صبح ہوئی تو آپ ﷺ نے فرمایا: "اے بہت سونے والے، اٹھ جاؤ" (1)۔'

اور جب صبح ہوئی اور لشکرِ احزاب جا چکے تھے، تو رسول اللہ ﷺ مدینہ واپس تشریف لائے اور مسلمانوں نے اپنے ہتھیار اتار دیے۔ پھر جبرئیل علیہ السلام حضرت دحیہ بن خلیفہ کلبی رضی اللہ عنہ کی صورت میں ایک خچر پر سوار ہو کر آئے جس پر ریشمی مخملی زین پوش تھا، اور آپ ﷺ سے کہا: 'اے محمد! اگر آپ نے اپنے ہتھیار اتار دیے ہیں، تو فرشتوں نے اپنے ہتھیار نہیں اتارے۔ اللہ تعالیٰ آپ کو بنو قریظہ کی طرف نکلنے کا حکم دیتا ہے، اور میں ان کی طرف پہلے جا رہا ہوں تاکہ ان کے قلعوں کو ہلا دوں'(2)۔ تو رسول اللہ ﷺ نے حکم دیا - اور وہ یہ ہے:

---

(1) صحیح مسلم (1788)۔ آپ ﷺ کا فرمان: "انہیں میرے خلاف مت بھڑکانا"، یعنی: انہیں ڈرانا مت کہ وہ تمہارے خلاف مشتعل ہو جائیں۔ اور آپ ﷺ کا فرمان: "اپنی پیٹھ سینک رہا ہے"، یعنی: آگ سے اسے گرم کر رہا ہے۔ اور ان کا کہنا: "جیسے میں حمام میں چل رہا ہوں": یعنی رسول اللہ ﷺ کی اطاعت کی برکت سے انہیں اس سردی کا کچھ احساس نہ ہوا، اور یہ آپ ﷺ کے معجزات میں سے ہے۔ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ جب وہ اس کام سے فارغ ہوئے تو انہیں دوبارہ سردی لگی جیسے پہلی بار لگی تھی؟ اور ان کا قول: "قُررتُ"، یعنی: مجھے 'قُر' لاحق ہو گئی، جو کہ سردی ہے۔ المفہم 3/ 647 - 648۔ (2) الدرر ص 201، اور اسے ابن اسحاق نے زہری سے روایت کیا ہے جیسا کہ سیرت ابن ہشام 2/ 233 میں ہے۔ اور اسی طرح کی روایت احمد (24295) اور (25097)، بخاری (4122)، اور مسلم (1769): (65) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے نقل کی ہے۔

Surah Al-Ahzab: Verse 9 83

Eighth - A caller called out: "None of you should pray 'Asr except at Banu Qurayzah." Some people feared missing the time and prayed before [reaching] Banu Qurayzah. Others said: "We will not pray 'Asr except where the Messenger of Allah (peace be upon him) commanded us, even if the time passes." He said: He did not rebuke either of the two groups (1). From this jurisprudence, the correctness of independent reasoners (mujtahids) is derived, and its explanation has already been given in "Al-Anbiya" (2).

When Sa'd ibn Mu'adh was hit by an arrow, he supplicated his Lord, saying: "O Allah, if You have left anything of the war against Quraysh, then keep me for it; for there is no people I would love [to me] more to fight than a people who belied Your Messenger and expelled him. O Allah, and if You have put an end to the war between us and them, then make it a martyrdom for me, and do not let me die until my eyes are comforted concerning Banu Qurayzah" (3).

Ibn Wahb narrated from Malik, who said: It reached me that Sa'd ibn Mu'adh passed by Aisha (may Allah be pleased with her) and women with her in the fortress (4) which [is called:] Fari', wearing a short coat of mail with rolled-up sleeves, with traces of yellow on it, and he was chanting: Wait a little, the battle will reach Hamal (5) / There is no harm in death when the appointed time arrives.

Aisha (may Allah be pleased with her) said: "I do not fear that Sa'd will be hit today except in his extremities," but he was hit in his medial arm vein (akhal). Ibn Wahb and Ibn al-Qasim narrated from Malik: Aisha (may Allah be pleased with her) said: "I have never seen a man handsomer than Sa'd ibn Mu'adh—except for the Messenger of Allah (peace be upon him)—then he was hit in his medial arm vein, and then he said: O Allah, if anything remains of the war of Qurayzah, then take me to You, but if..."

(1) Narrated by al-Bukhari (4119) and Muslim (1770) from the hadith of Ibn 'Umar (may Allah be pleased with both of them), and the wording is Muslim's. (2) 14/ 239 - 240. (3) Al-Durar p. 201, and what is between brackets is from it. The report is similar in al-Bukhari (4122) and Muslim (1769): (67) from the hadith of Aisha (may Allah be pleased with her). (4) Al-Utum: A fortress built of stones. Al-Qamus (atam). (5) In the copies, and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1502, and the word from it is: Jamal (camel), and previous discussion on it was on p. 76 of this volume.

सूरा अल-अहज़ाब: आयत 9 83

आठवीं - एक पुकारने वाले ने पुकारा: "तुममें से कोई भी असर की नमाज़ न पढ़े सिवाय बनू क़ुरैज़ा के।" कुछ लोगों को समय बीत जाने का डर सताया तो उन्होंने बनू क़ुरैज़ा पहुँचने से पहले ही नमाज़ पढ़ ली। अन्यों ने कहा: "हम असर की नमाज़ वहीं पढ़ेंगे जहाँ अल्लाह के रसूल ﷺ ने हमें आदेश दिया है, चाहे समय ही क्यों न बीत जाए।" उन्होंने कहा: तो उन्होंने दोनों समूहों में से किसी को भी डाँटा-फटकारा नहीं (1)। इस फ़िक़्ह (न्यायशास्त्र) से मुजतहिदों (स्वतंत्र विचारकों) की शुद्धता का प्रमाण मिलता है, और इसका विवरण "अल-अंबिया" (2) में दिया जा चुका है।

जब साद बिन मुआज़ को तीर लगा, तो उन्होंने अपने रब से दुआ की और कहा: "ऐ अल्लाह, अगर तूने कुरैश की जंग में से कुछ बाकी रखा है, तो मुझे उसके लिए जीवित रख; क्योंकि मुझे उन लोगों से लड़ने से ज्यादा प्रिय कोई और लोग नहीं हैं जिन्होंने तेरे रसूल को झुठलाया और उन्हें निकाल दिया। ऐ अल्लाह, और अगर तूने हमारे और उनके बीच की जंग को खत्म कर दिया है, तो इसे मेरे लिए शहादत बना दे, और मुझे तब तक मत मारना जब तक कि मेरी आँखें बनू क़ुरैज़ा के मामले में ठंडी न हो जाएँ' (3)।

इब्न वाहब ने मलिक से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: मुझे खबर मिली कि साद बिन मुआज़ आयशा (रज़िअल्लाहु अन्हा) और उनके साथ की महिलाओं के पास से किले (अतुम) (4) में गुजरे जिसे [कहा जाता है:] फारि', उन्होंने एक छोटी जिरह पहनी हुई थी जिसकी आस्तीनें मुड़ी हुई थीं, उस पर पीलापन का निशान था, और वह यह शेर पढ़ रहे थे: थोड़ा रुको, जंग हमल (5) तक पहुँच जाएगी / मौत में कोई बुराई नहीं है जब नियत समय आ जाए।

आयशा (रज़िअल्लाहु अन्हा) ने कहा: "मुझे आज साद के बारे में कोई डर नहीं है सिवाय इसके कि वह अपने अंगों (हाथ-पैर) में घायल हो जाएँ" लेकिन वह उनकी बाह की नस (अखल) में घायल हो गए। इब्न वाहब और इब्न अल-कासिम ने मलिक से रिवायत की: आयशा (रज़िअल्लाहु अन्हा) ने कहा: "मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को छोड़कर साद बिन मुआज़ से ज़्यादा सुंदर कोई आदमी नहीं देखा - फिर वह अपनी बाह की नस में घायल हो गए, फिर उन्होंने कहा: ऐ अल्लाह, अगर कुरैज़ा की जंग का कुछ हिस्सा बाकी है, तो मुझे अपने पास बुला ले, लेकिन अगर..."

(1) अल-बुखारी (4119) और मुस्लिम (1770) द्वारा इब्न उमर (रज़िअल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत, और शब्द मुस्लिम के हैं। (2) 14/ 239 - 240। (3) अद-दुरार पृष्ठ 201, और कोष्ठकों के

बीच का हिस्सा उसी से है। अल-बुखारी (4122) और मुस्लिम (1769): (67) में आयशा (रज़िअल्लाहु अन्हा) की हदीस से इसी तरह की रिवायत है। (4) अल-अतुम: पत्थरों से बना किला। अल-कामूस (अतुम)। (5) प्रतियों में, और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरआन 3/1502 में, और इससे शब्द है: जमल (ऊँट), और इस पर पिछली चर्चा इस खंड के पृष्ठ 76 पर थी।

سورة الاحزاب: آیت ۹ ۸۳

آٹھویں - ایک پکارنے والے نے پکارا: "تم میں سے کوئی بھی عصر کی نماز نہ پڑھے سوائے بنو قریظہ کے۔" پس کچھ لوگوں کو وقت نکل جانے کا اندیشہ ہوا تو انہوں نے بنو قریظہ پہنچنے سے پہلے ہی نماز پڑھ لی۔ دوسروں نے کہا: "ہم عصر کی نماز وہیں پڑھیں گے جہاں اللہ کے رسول ﷺ نے ہمیں حکم دیا ہے، چاہے وقت ہی کیوں نہ نکل جائے۔" انہوں نے کہا: تو آپ ﷺ نے دونوں گروہوں میں سے کسی کو بھی ملامت نہیں کی (۱)۔ اس فقہ سے مجتہدین کی تصویب (درست قرار دینا) ثابت ہوتی ہے، اور اس کا بیان "الانبیاء" (۲) میں گزر چکا ہے۔

جب سعد بن معاذ کو تیر لگا تو انہوں نے اپنے رب سے دعا کی اور کہا: "اے اللہ، اگر تو نے قریش کی جنگ میں سے کچھ باقی رکھا ہے تو مجھے اس کے لیے باقی رکھ؛ کیونکہ میرے نزدیک ان لوگوں سے جہاد کرنے سے زیادہ محبوب کوئی قوم نہیں ہے جنہوں نے تیرے رسول کو جھٹلایا اور انہیں نکال دیا۔ اے اللہ، اور اگر تو نے ہمارے اور ان کے درمیان جنگ ختم کر دی ہے تو اسے میرے لیے شہادت بنا دے، اور مجھے اس وقت تک موت نہ دینا جب تک کہ میری آنکھیں بنو قریظہ کے بارے میں ٹھنڈی نہ ہو جائیں" (۳)۔

ابن وہب نے مالک سے روایت کی، انہوں نے کہا: مجھے یہ بات پہنچی کہ سعد بن معاذ حضرت عائشہ (رضی اللہ عنہا) اور ان کے ساتھ موجود خواتین کے پاس سے قلعے (۴) میں گزرے جسے [کہا جاتا ہے:] فارع، انہوں نے ایک چھوٹی زرہ پہنی ہوئی تھی جس کی آستینیں چڑھی ہوئی تھیں، اس پر زردی کا نشان تھا، اور وہ یہ اشعار پڑھ رہے تھے: تھوڑا ٹھہرو، جنگ حمل (۵) تک پہنچ جائے گی / موت میں کوئی حرج نہیں جب مقررہ وقت آ جائے۔

عائشہ (رضی اللہ عنہا) نے کہا: "مجھے آج سعد کے بارے میں کوئی خوف نہیں ہے سوائے اس کے کہ وہ اپنے اعضاء (ہاتھ پاؤں) میں زخمی ہو جائیں،" لیکن وہ ان کی بازو کی رگ (اکحل) میں زخمی ہو گئے۔ ابن وہب اور ابن القاسم نے مالک سے روایت کی: حضرت عائشہ (رضی اللہ عنہا) نے فرمایا: "میں نے اللہ کے رسول ﷺ کے سوا سعد بن معاذ سے زیادہ خوبصورت کوئی مرد نہیں دیکھا - پھر وہ اپنی بازو کی رگ میں زخمی ہو گئے، پھر انہوں نے کہا: اے اللہ، اگر قریظہ کی جنگ کا کچھ حصہ باقی ہے تو مجھے اپنے پاس بلا لے، اور اگر..."

(۱) اسے بخاری (۴۱۱۹) اور مسلم (۱۷۷۰) نے ابن عمر (رضی اللہ عنہما) کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور الفاظ مسلم کے ہیں۔ (۲) ۱۴/ ۲۳۹ - ۲۴۰۔ (۳) الدرر ص ۲۰۱، اور قوسین کے درمیان کی عبارت اسی سے ہے۔ بخاری (۴۱۲۲) اور مسلم (۱۷۶۹): (۶۷) میں عائشہ (رضی اللہ عنہا) کی حدیث سے اسی طرح کی روایت موجود ہے۔ (۴) الاطم: پتھروں سے بنا قلعہ۔ القاموس (اطم)۔ (۵) نسخوں میں، اور ابن العربی کی احکام القرآن ۳/۱۵۰۲ میں، اور اس سے مراد لفظ 'جمل' (اونٹ) ہے، اور اس پر سابقہ کلام اس جلد کے صفحہ ۷۶ پر گزر چکا ہے۔

Surah Al-Ahzab: Verse 9 84

... some remains of it, so keep me alive until I fight with your Messenger against his enemies. When judgment was passed on Banu Qurayza, he died. People were happy and said: We hope his prayer was answered (1).

Ninth: When the Muslims went out to Banu Qurayza, the Messenger of Allah ﷺ gave the banner to Ali bin Abi Talib and left Ibn Umm Maktum in charge of Medina. Ali and a group with him set out until they reached Banu Qurayza and confronted them. They heard insults against the Prophet ﷺ, so Ali went to the Messenger of Allah ﷺ and said: O Messenger of Allah, do not reach them, and he hinted at it. He said to him: 'I think you heard them insulting me. If they saw me, they would have stopped doing that.' He set out toward them, and when they saw him, they stopped. He said to them: 'O brothers of monkeys, you have broken the covenant. May Allah disgrace you and bring His wrath upon you.' They said: 'You were not ignorant, O Muhammad, so do not act ignorantly towards us.' The Messenger of Allah ﷺ arrived and besieged them for twenty-some nights. Their leader, Ka'b, offered them three options to choose from: Either they embrace Islam and follow Muhammad in what he brought, thereby being safe. He said: 'And you would safeguard your wealth, women, and children. By Allah, you know that he is the one mentioned in your Scripture.' Or they kill their children and women, then go forward and fight until the last of them dies (2). Or they attack the Muslims at night on Saturday when they are feeling safe and kill them. They said to him: 'As for Islam, we will not submit and we will not go against the law of the Torah. As for killing our children and women, what is the fault of the poor among us that we should kill them, and we do not violate the Sabbath.'

Then they sent for Abu Lubaba, and they were allies of Banu Amr bin Awf and the rest of Al-Aws. He came to them, and they gathered their children, women, and men before him and said: 'O Abu Lubaba, do you think we should submit to Muhammad's judgment?' He said: 'Yes,' and pointed with his hand to his throat, meaning it would be slaughter if they did. Then Abu Lubaba immediately regretted it and knew that he had betrayed Allah and His Messenger, and that it was a matter that Allah would not hide from His Prophet (3) ﷺ. So he set off...

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1502 and what was previously between brackets from it. (2) In the manuscripts: "to the last of them", and what is confirmed is from Al-Durar p. 203. (3) In (Zha): Allah will not hide it from His Prophet, and in Al-Durar p. 203 (and the speech is from him): Allah will not hide it from His Prophet.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 9 84

...उसका कुछ हिस्सा बाकी रह गया था, इसलिए मुझे तब तक जीवित रखें जब तक मैं आपके रसूल के साथ उनके दुश्मनों के खिलाफ जिहाद न कर लूँ। जब बनू कुरैज़ा के बारे में फैसला सुनाया गया, तो उनका निधन हो गया। लोग खुश हुए और कहा: हमें उम्मीद है कि उनकी दुआ कबूल हो गई होगी (1)।

नौवीं बात: जब मुसलमान बनू कुरैज़ा की ओर निकले, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने अली बिन अबी तालिब को झंडा दिया और मदीना में इब्न उम्म मक्तूम को अपना प्रतिनिधि नियुक्त किया। अली और उनके साथ एक समूह आगे बढ़ा यहाँ तक कि वे बनू कुरैज़ा पहुँचे और उनसे मुकाबला किया। उन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ के बारे में अपशब्द सुने, तो अली अल्लाह के रसूल ﷺ के पास लौटे और उनसे कहा: हे अल्लाह के रसूल, उनके पास न जाएँ और उन्होंने इस ओर इशारा किया। रसूल ﷺ ने उनसे कहा: 'मुझे लगता है कि तुमने उन्हें मुझे गाली देते सुना है, अगर वे मुझे देखते तो वे ऐसा करने से रुक जाते।' वे उनकी ओर बढ़े, और जब उन्होंने उन्हें देखा तो वे रुक गए। रसूल ﷺ ने उनसे कहा: 'ओ बंदरों के भाइयों, तुमने वादा तोड़ दिया है, अल्लाह तुम्हें अपमानित करे और तुम पर अपना कहर बरपाए।' उन्होंने कहा: 'हे मुहम्मद, तुम अज्ञानी नहीं थे, इसलिए हमारे साथ अज्ञानता से पेश न आओ।' अल्लाह के रसूल ﷺ वहाँ पहुँचे और बीस से अधिक रातों तक उनका घेराव किया। उनके सरदार काब ने उन्हें चुनने के लिए तीन विकल्प दिए: या तो वे इस्लाम स्वीकार कर लें और मुहम्मद का अनुसरण करें जो वे लेकर आए हैं, जिससे वे सुरक्षित रहेंगे। उसने कहा: 'और तुम अपनी संपत्ति, पत्नियों और बच्चों की रक्षा करोगे। खुदा की कसम, तुम जानते हो कि वह वही है जिसे तुम अपनी किताब में लिखा हुआ पाते हो।' या फिर वे अपने बच्चों और औरतों को मार डालें, फिर आगे बढ़कर तब तक लड़ें जब तक कि उनमें से आखिरी व्यक्ति भी न मर जाए (2)। या फिर वे शनिवार की रात मुसलमानों पर हमला करें जब वे बेफिक्र हों और उन्हें मार डालें। उन्होंने उनसे कहा: 'रही बात इस्लाम की, तो हम आत्मसमर्पण नहीं करेंगे और न ही तौरात के कानून के खिलाफ जाएंगे। और जहाँ तक हमारे बच्चों और औरतों को मारने की बात है, तो हमारे गरीबों का क्या कसूर है कि हम उन्हें मारें, और हम सब्त का उल्लंघन नहीं करते।'

फिर उन्होंने अबू लुबाबा को बुलाया, जो बनू अमर बिन औफ़ और बाकी औस कबीले के सहयोगी थे। वह उनके पास आए, और उन्होंने अपने बच्चों, औरतों और मर्दों को उनके सामने इकट्ठा किया और उनसे कहा: 'हे अबू लुबाबा, क्या आपको लगता है कि हमें मुहम्मद के फैसले को मान लेना

चाहिए?' उन्होंने कहा: 'हाँ,' और अपने हाथ से अपने गले की ओर इशारा किया, जिसका मतलब था कि अगर उन्होंने ऐसा किया तो उनका कत्ल (ज़बह) होगा। फिर अबू लुबाबा को तुरंत पछतावा हुआ, और उन्हें एहसास हुआ कि उन्होंने अल्लाह और उसके रसूल के साथ विश्वासघात किया है, और यह एक ऐसा मामला था जिसे अल्लाह अपने पैगंबर ﷺ से नहीं छिपाएगा (3)। फिर वह चल दिए...

(1) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1502 और जो उससे पहले कोष्ठक के बीच था। (2) प्रतियों में: "उनके अंत तक", और अल-दुरर पृष्ठ 203 से जो पुष्टि की गई है। (3) (ज़): में अल्लाह इसे अपने पैगंबर से नहीं छिपाएगा, और अल-दुरर पृष्ठ 203 में (और बात उन्हीं की है): अल्लाह इसे अपने पैगंबर से नहीं छिपाएगा।

سورہ الاحزاب: آیت 9 84

... اس کا کچھ حصہ باقی رہ گیا تھا، پس مجھے زندہ رکھ جب تک کہ میں تیرے رسول کے ساتھ ان کے دشمنوں کے خلاف جہاد نہ کر لوں، پس جب بنو قریظہ کا فیصلہ ہوا تو ان کا انتقال ہو گیا، لوگ خوش ہوئے اور کہا: ہمیں امید ہے کہ ان کی دعا قبول ہو گئی ہوگی (1)۔

نویں بات: جب مسلمان بنو قریظہ کی طرف نکلے تو رسول اللہ ﷺ نے علی بن ابی طالب کو جھنڈا دیا اور مدینہ میں ابن ام مکتوم کو اپنا جانشین بنایا، علی اور ان کے ساتھ ایک جماعت روانہ ہوئی یہاں تک کہ وہ بنو قریظہ پہنچے اور ان کا مقابلہ کیا، انہوں نے رسول اللہ ﷺ کے بارے میں نازیبا الفاظ سنے، تو علی رسول اللہ ﷺ کی طرف لوٹے اور ان سے کہا: اے اللہ کے رسول، ان کے پاس نہ جائیں، اور انہوں نے اس کی طرف اشارہ کیا۔ آپ ﷺ نے ان سے فرمایا: 'میرا خیال ہے کہ تم نے انہیں مجھے گالیاں دیتے سنا ہے، اگر وہ مجھے دیکھتے تو اس سے رک جاتے۔' وہ ان کی طرف بڑھے، جب انہوں نے آپ کو دیکھا تو رک گئے، آپ نے ان سے فرمایا: 'اے بندروں کے بھائیو، تم نے عہد توڑ دیا، اللہ تمہیں ذلیل کرے اور تم پر اپنا عذاب نازل کرے' انہوں نے کہا: 'اے محمد، تم جاہل نہیں تھے، لہٰذا ہم پر جہالت نہ دکھاؤ۔' رسول اللہ ﷺ وہاں پہنچے اور بیس سے زیادہ راتوں تک ان کا محاصرہ کیا۔ ان کے سردار کعب نے انہیں تین آپشنز پیش کیے کہ وہ ان میں سے جسے چاہیں منتخب کریں: یا تو وہ اسلام قبول کر لیں اور محمد کی اتباع کریں جو وہ لائے ہیں تو وہ محفوظ ہو جائیں گے۔ اس نے کہا: 'اور تم اپنے مال، عورتوں اور بچوں کو محفوظ کر لو گے، اللہ کی قسم تم جانتے ہو کہ وہ وہی ہے جسے تم اپنی کتاب میں لکھا ہوا پاتے ہو۔' یا پھر وہ اپنے بچوں اور عورتوں کو قتل کر دیں، پھر آگے بڑھیں اور لڑیں یہاں تک کہ ان کا آخری فرد بھی مر جائے (2)۔ یا پھر وہ ہفتے کی رات مسلمانوں پر حملہ کریں جب وہ مطمئن ہوں اور انہیں قتل کر دیں۔

انہوں نے اس سے کہا: 'جہاں تک اسلام کا تعلق ہے، ہم سر تسلیم خم نہیں کریں گے اور نہ ہی تورات کے حکم کے خلاف جائیں گے، اور جہاں تک ہمارے بچوں اور عورتوں کے قتل کا تعلق ہے، تو ہمارے مسکینوں کا کیا قصور ہے کہ ہم انہیں قتل کریں، اور ہم ہفتے (سبت) کے دن زیادتی نہیں کرتے۔'

پھر انہوں نے ابو لبابہ کو بلا بھیجا، اور وہ بنو عمرو بن عوف اور باقی اوس کے حلیف تھے، وہ ان کے پاس آئے تو انہوں نے اپنے بچوں، عورتوں اور مردوں کو ان کے پاس جمع کیا اور ان سے کہا: 'اے ابو لبابہ، کیا آپ کا خیال ہے کہ ہمیں محمد کے فیصلے پر اترنا چاہیے؟' انہوں نے کہا: 'ہاں' اور اپنے ہاتھ سے اپنے گلے کی طرف اشارہ کیا کہ اگر تم نے ایسا کیا تو ذبح (قتل) ہو گے۔ پھر ابو لبابہ اسی وقت نادم ہوئے، اور جان لیا کہ انہوں نے اللہ اور اس کے رسول کے ساتھ خیانت کی ہے، اور یہ کہ یہ ایسا معاملہ ہے جسے اللہ اپنے نبی ﷺ سے نہیں چھپائے گا (3)۔ پھر وہ چل پڑے---

(1) احکام القرآن لابن العربی 3/1502 اور جو اس سے پہلے بریکٹ میں تھا۔ (2) نسخوں میں: "من آخرهم"، اور جو الدرر ص 203 سے ثابت ہے۔ (3) (ظ) میں: اللہ اسے اپنے نبی سے نہیں چھپائے گا، اور الدرر ص 203 میں (اور بات ان کی طرف سے ہے): اللہ اسے اپنے نبی سے نہیں چھپائے گا۔

...to Medina and did not return to the Prophet ﷺ. Instead, he tied himself to a pillar and swore that he would not leave his place until Allah accepted his repentance. His wife used to untie him at the time of every prayer.

Ibn 'Uyaynah and others said: Concerning him was revealed: {O you who have believed, do not betray Allah and the Messenger or betray your trusts} [Al-Anfal: 27]. He swore never to enter the land of Banu Qurayza again, the place where he had committed the sin. When news of Abu Lubaba's action reached the Prophet ﷺ, he said: "Verily, had he come to me, I would have sought forgiveness for him; but since he has done what he did, I will not release him until Allah Almighty releases him." Then Allah Almighty revealed regarding Abu Lubaba: {And [there are] others who have acknowledged their sins} [At-Tawbah: 102]. When the Quranic verse was revealed concerning him, the Messenger of Allah ﷺ ordered his release(1).

When morning came, the Banu Qurayza surrendered to the judgment of the Messenger of Allah ﷺ. The tribe of Al-Aws rushed to the Messenger of Allah ﷺ and said: "O Messenger of Allah, you know they are our allies, and you have favored(2) Abd-Allah ibn Ubayy ibn Salul regarding the Banu al-Nadir, the allies of Al-Khazraj. Do not let our lot be lesser or more deficient in your eyes than the lot of others, for they are our clients." The Messenger of Allah ﷺ said to them: "O people of Al-Aws, would you not be satisfied if a man from among you judges them?" They replied: "Yes." He said: "Then that [task] is for Sa'd ibn Mu'adh." The Messenger of Allah ﷺ had set up a tent for him in the mosque so he could visit him from nearby during his illness from the wound he sustained at the Trench (Al-Khandaq). He (Sa'd) ruled that the fighting men be killed, the children and women be taken as captives, and their property be divided. The Messenger of Allah ﷺ said to him: "You have judged them with the judgment of Allah Almighty from above seven firmaments(3)."

(1) Al-Durar, pp. 202-204, and similarly in Sirat Ibn Hisham 2/234-237. Narrated by Al-Bayhaqi in Ad-Dala'il 4/12 and 15 within two reports, the first from Musa ibn 'Uqba and the second from Ma'bad ibn Ka'b ibn Malik, some of which was mentioned previously in 9/491. (2) In Al-Durar, p. 205 (words from him): Interceded. (3) Al-Durar, pp. 205-206, and similarly in Sirat Ibn Hisham 2/239-240. The judgment of Sa'd ibn Mu'adh concerning Banu Qurayza was narrated by Ahmad (24295), Al-Bukhari (4122), and Muslim (1769) from the hadith of Aisha, may Allah be pleased with her. And

narrated by Ahmad (11168), Al-Bukhari (3043), and Muslim (1768) from the hadith of Abu Sa'id al-Khudri. His saying "Arqi'a" means: Heavens. Al-Mufhim 3/595.

सूरा अल-अहज़ाब: आयत 9 | 85

...मदीना की ओर और पैगंबर ﷺ के पास वापस नहीं लौटे। इसके बजाय, उन्होंने खुद को एक खंभे से बांध लिया और शपथ ली कि वे तब तक अपनी जगह नहीं छोड़ेंगे जब तक कि अल्लाह उनकी तौबा स्वीकार न कर ले। उनकी पत्नी उन्हें हर नमाज़ के समय खोल दिया करती थीं।

इब्न उययना और अन्य ने कहा: उनके बारे में यह आयत उतरी: {ऐ ईमान वालों! अल्लाह और रसूल के साथ विश्वासघात न करो और न अपनी अमानतों में जानबूझकर खयानत करो} [अल-अनफाल: 27]। उन्होंने शपथ ली कि वे कभी भी बनू कुरैज़ा की धरती पर कदम नहीं रखेंगे, जहाँ उन्होंने वह गुनाह किया था। जब पैगंबर ﷺ को अबू लुबाबा के इस कृत्य की सूचना मिली, तो उन्होंने कहा: "यदि वे मेरे पास आते, तो मैं उनके लिए क्षमा मांगता; लेकिन जब उन्होंने वह कर दिया जो उन्होंने किया, तो मैं उन्हें तब तक मुक्त नहीं करूँगा जब तक कि अल्लाह सर्वशक्तिमान उन्हें मुक्त न कर दे।" फिर अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अबू लुबाबा के बारे में यह आयत उतारी: {और कुछ अन्य लोग हैं जिन्होंने अपने गुनाहों को स्वीकार कर लिया है} [अत-तौबा: 102]। जब उनके बारे में कुरान की आयत उतरी, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें मुक्त करने का आदेश दिया(1)।

जब सुबह हुई, तो बनू कुरैज़ा ने अल्लाह के रसूल ﷺ के फैसले को स्वीकार करते हुए आत्मसमर्पण कर दिया। औस जनजाति के लोग अल्लाह के रसूल ﷺ के पास पहुंचे और कहा: "हे अल्लाह के रसूल, आप जानते हैं कि वे हमारे सहयोगी हैं, और आपने खज़रज के सहयोगियों बनू अन-नदीर के मामले में अब्दुल्लाह इब्न उबै इब्न सलूल का पक्ष(2) लिया था। तो हमारा हिस्सा आपकी नज़र में दूसरों के हिस्से से कम या कमतर नहीं होना चाहिए, क्योंकि वे हमारे समर्थक हैं।" अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनसे कहा: "हे औस के लोगों, क्या तुम इस बात से संतुष्ट नहीं होगे कि तुम्हारे बीच का ही एक आदमी उनके बारे में फैसला करे?" उन्होंने कहा: "हाँ।" उन्होंने कहा: "तो यह कार्य साद इब्न मुआज़ का है।" अल्लाह के रसूल ﷺ ने मस्जिद में उनके लिए एक तंबू लगवाया था ताकि वे खंदक की लड़ाई में लगे घाव की बीमारी के दौरान पास से ही उनसे मिल सकें। उन्होंने (साद ने) फैसला सुनाया कि लड़ने वाले पुरुषों को मार दिया जाए, बच्चों और महिलाओं को बंदी बना लिया जाए और उनकी संपत्ति बाँट दी जाए। अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनसे कहा: "तुमने उनके बारे में सात आसमानों के ऊपर से अल्लाह सर्वशक्तिमान के फैसले के अनुसार फैसला किया है(3)।"

(1) अल-दुरर, पृ. 202-204, और इसी तरह सीरत इब्न हिशाम 2/234-237 में। अल-बयहाकी ने अद-दलाईल 4/12 और 15 में दो रिपोर्टों के भीतर इसे उद्धृत किया है, पहली मूसा इब्न उकबा से और दूसरी माबाद इब्न काब इब्न मालिक से, जिनमें से कुछ का उल्लेख पहले 9/491 में किया गया है। (2) अल-दुरर में, पृ. 205 (उनके शब्द): शिफ़ाअत (सिफारिश) की। (3) अल-दुरर, पृ. 205-206, और इसी तरह सीरत इब्न हिशाम 2/239-240 में। बनू कुरैज़ा के बारे में साद इब्न मुआज़ के फैसले को अहमद (24295), अल-बुखारी (4122) और मुस्लिम (1769) ने आयशा (रज़िअल्लाहु अन्हा) की हदीस से उद्धृत किया है। और इसे अहमद (11168), अल-बुखारी (3043) और मुस्लिम (1768) ने अबू सईद अल-खुदरी की हदीस से उद्धृत किया है। उनका कहना "अरकिआ" का अर्थ है: आसमान। अल-मुफ्हिम 3/595।

... مدینہ کی طرف اور نبی ﷺ کے پاس واپس نہ آئے، بلکہ خود کو ایک ستون سے باندھ لیا، اور قسم کھائی کہ جب تک اللہ ان کی توبہ قبول نہ فرمائے وہ اپنی جگہ سے نہیں ہٹیں گے۔ ان کی بیوی ہر نماز کے وقت انہیں کھول دیا کرتی تھیں۔

ابن عیینہ اور دیگر نے کہا: ان کے بارے میں یہ آیت نازل ہوئی: ﴿یٰٓاَیُّہَا الَّذِیۡنَ اٰمَنُوۡا لَا تَخُوۡنُوا اللّٰہَ وَ الرَّسُوۡلَ وَ تَخُوۡنُوۡۤا اَمٰنٰتِکُمۡ﴾ [الأنفال: 27]۔ اور انہوں نے قسم کھائی کہ وہ بنو قریظہ کی سرزمین میں کبھی داخل نہیں ہوں گے، وہ جگہ جہاں ان سے گناہ سرزد ہوا تھا۔ جب نبی ﷺ کو ابو لبابہ کے اس فعل کی اطلاع ملی تو آپ ﷺ نے فرمایا: "اگر وہ میرے پاس آتے تو میں ان کے لیے مغفرت طلب کرتا، لیکن جب انہوں نے وہ کر دیا جو کیا، تو میں انہیں تب تک نہیں چھوڑوں گا جب تک اللہ تعالیٰ انہیں نہ چھوڑ دے۔" چنانچہ اللہ تعالیٰ نے ابو لبابہ کے معاملے میں یہ آیت نازل فرمائی: ﴿وَ اٰخَرُوۡنَ اعۡتَرَفُوۡا بِذُنُوۡبِہِمۡ﴾ [التوبة: 102]۔ پس جب ان کے بارے میں قرآن نازل ہوا تو رسول اللہ ﷺ نے انہیں رہا کرنے کا حکم دیا (1)۔

جب صبح ہوئی تو بنو قریظہ رسول اللہ ﷺ کے حکم پر (قلعے سے) نیچے اتر آئے، تو قبیلہ اوس کے لوگ رسول اللہ ﷺ کے پاس دوڑے آئے اور کہا: اے اللہ کے رسول، آپ جانتے ہیں کہ وہ ہمارے حلیف ہیں، اور آپ نے خزرج کے حلیفوں بنو النضیر کے بارے میں عبداللہ بن ابی ابن سلول کی سفارش (2) قبول فرمائی تھی، تو ہمارا حصہ آپ کے ہاں دوسروں کے حصے سے کم یا گھٹ کر نہ ہو، کیونکہ وہ ہمارے موالی (حمایتی) ہیں۔ رسول اللہ ﷺ نے ان سے فرمایا: "اے گروہ اوس، کیا تم اس پر راضی نہیں ہو کہ تمہارا ہی ایک آدمی ان کے بارے میں فیصلہ کرے؟" انہوں نے کہا: کیوں نہیں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "تو یہ (کام) سعد بن معاذ کے سپرد ہے۔" رسول اللہ ﷺ نے مسجد میں

ان کے لیے ایک خیمہ لگا دیا تھا تاکہ خندق کے زخم کی وجہ سے ان کی بیماری میں قریب سے ان کی عیادت کر سکیں۔ پس انہوں نے فیصلہ کیا کہ لڑنے والوں کو قتل کر دیا جائے، بچوں اور عورتوں کو قیدی بنا لیا جائے، اور ان کے اموال تقسیم کر دیے جائیں۔ رسول اللہ ﷺ نے ان سے فرمایا: "تم نے ان کے بارے میں سات آسمانوں کے اوپر سے اللہ تعالیٰ کے فیصلے کے مطابق فیصلہ کیا ہے" (3)۔

(1) الدرر ص 202 - 204، اور اسی طرح سیرت ابن ہشام 2/ 234 - 237 میں۔ اور بیہقی نے الدلائل 4/ 12 اور 15 میں دو خبروں کے ضمن میں اسے روایت کیا ہے، پہلی موسیٰ بن عقبہ سے، اور دوسری معبد بن کعب بن مالک سے، اور اس کا کچھ حصہ 9/ 491 میں گزر چکا ہے۔ (2) الدرر ص 205 میں (اور کلام انہی کا ہے): شفاعت کی۔ (3) الدرر ص 205 - 206، اور اسی طرح سیرت ابن ہشام 2/ 239 - 240 میں۔ اور بنو قریظہ کے بارے میں سعد بن معاذ کا فیصلہ احمد (24295)، بخاری (4122) اور مسلم (1769) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور احمد (11168)، بخاری (3043)، اور مسلم (1768) نے حضرت ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور ان کا قول "أرقعة" یعنی: آسمان۔ المفہم 3/ 595۔

Surah Al-Ahzab: Verse 9 86

And the Messenger of Allah ﷺ ordered that they be taken out to a place in the market of Madinah today - in the time of Ibn Ishaq - and he dug trenches there. Then he, peace and blessings be upon him, ordered, and their necks were struck in those trenches. On that day, Huyayy ibn Akhtab and Ka'b ibn Asad were killed, and they were the leaders of the people, and they numbered between six hundred and seven hundred. Huyayy was wearing a 'fuqqahiyah' (rose-colored) robe(1) that he had torn from every side to the size of a fingertip(2), fingertip by fingertip, so that it would not be taken from him as spoil. When he looked at the Messenger of Allah ﷺ when he was brought with his hands tied to his neck with a rope, he said: "By Allah, I do not blame myself for opposing you, but whoever forsakes Allah will be forsaken." Then he said: "O people, there is no harm in Allah's command, a decree, a destiny, and a massacre written for the Children of Israel." Then he sat down and his neck was struck(3).

And he killed one woman among them, Bananah, the wife of Al-Hakam Al-Qurazi, who had thrown a millstone on Khallad ibn Suwayd and killed him(4).

And the Messenger of Allah ﷺ ordered the killing of everyone among them who had reached puberty (grown pubic hair) and to spare those who had not. Atiyah Al-Qurazi was among those who had not reached puberty, so the Messenger of Allah ﷺ spared his life, and he is mentioned among the Companions. And the Messenger of Allah ﷺ gave the children of Al-Zubayr(5) ibn Bata to Thabit ibn Qays ibn Shammas, and he spared them; among them was Abd al-Rahman ibn al-Zubayr who embraced Islam and has companionship. He, peace and blessings be upon him, also gave Rifa'ah ibn Samaw'al al-Qurazi to Umm al-Mundhir Salma bint Qays, sister of Salit ibn Qays from Banu al-Najjar, who had prayed towards the two Qiblas. So Rifa'ah embraced Islam and has companionship and narration(6).

(1) Meaning: the color of a rose when it is about to bloom. 'Al-Fuqqahah' is the singular of 'Al-Fuqqah', which is the flower of a plant when it opens, whatever its color. Lisan al-Arab (fqh). (2) 'Al-Anmula' with a fatha: singular of 'anamul' (fingertips), which are the tips of the fingers. Al-Sihah (nml). (3) Sirah Ibn Hisham 2/241. (4) Al-Durar p. 206, and Ibn Ishaq narrated it as in Sirah Ibn Hisham 2/242, and Ahmad (26364), and Abu Dawud (2671) from the hadith of Aisha, may Allah be pleased with her, at length without mentioning the woman's name. (5) With a fatha on the 'Za' and

a kasra on the 'Ba'. Al-Rawd al-Unuf 3/284. (6) Al-Durar pp. 206-207, and Ibn Ishaq mentioned in Sirah Ibn Hisham 2/244 that Rifa'ah was a man who had =

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 9 86

और अल्लाह के रसूल ﷺ ने आदेश दिया कि उन्हें आज मदीना के बाज़ार के एक स्थान पर ले जाया जाए - इब्न इशाक के समय में - और वहां खाइयाँ खोदी गईं। फिर उन्होंने, शांति और आशीर्वाद उन पर हो, आदेश दिया और उन खाइयों में उनकी गर्दनें काट दी गईं। उस दिन हुयै इब्न अख़तब और काब इब्न असद मारे गए, और वे लोगों के नेता थे, और उनकी संख्या छह सौ से सात सौ के बीच थी। हुयै ने एक 'फुक्काहिया' (गुलाबी रंग की) पोशाक(1) पहनी हुई थी जिसे उसने हर तरफ से उंगलियों के पोरों के आकार(2) में फाड़ दिया था, ताकि उसे लूट के माल के रूप में न लिया जा सके। जब उसने अल्लाह के रसूल ﷺ की ओर देखा, जब उसे रस्सी से गर्दन तक बंधे हाथों के साथ लाया गया, तो उसने कहा: "अल्लाह की कसम, मैं खुद को आपकी दुश्मनी के लिए दोषी नहीं ठहराता, लेकिन जो अल्लाह का साथ छोड़ देता है, उसे छोड़ दिया जाता है।" फिर उसने कहा: "ऐ लोगों, अल्लाह के हुक्म में कोई बुराई नहीं है, यह एक किताब, एक तकदीर और एक नरसंहार है जो बनी इसराइल के लिए लिखा गया था।" फिर वह बैठ गया और उसकी गर्दन काट दी गई(3)।

और उन्होंने उनकी महिलाओं में से एक महिला को मार डाला, वह बनाना थी, अल-हकाम अल-क़ुरज़ी की पत्नी, जिसने खल्लाद इब्न सुवैद पर चक्की का पत्थर फेंका था और उसे मार डाला था(4)।

और अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनमें से हर उस व्यक्ति को मारने का आदेश दिया जो बालिग हो चुका था (जिसके गुप्तांगों के बाल उग आए थे) और उन्हें छोड़ देने का आदेश दिया जो बालिग नहीं हुए थे। अतिया अल-क़ुरज़ी उन लोगों में से थे जो बालिग नहीं हुए थे, इसलिए अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें जीवित रहने दिया, और उनका उल्लेख सहाबाओं में मिलता है। और अल्लाह के रसूल ﷺ ने अज़-ज़ुबैर(5) इब्न बाता की संतान साबित इब्न क़ैस इब्न शम्मास को दे दी, और उन्होंने उन्हें जीवित रहने दिया; उनमें अब्दुर रहमान इब्न अल-ज़ुबैर थे जिन्होंने इस्लाम स्वीकार किया और उन्हें सहाबियत प्राप्त है। उन्होंने, शांति और आशीर्वाद उन पर हो, रिफाअ इब्न समावल अल-क़ुरज़ी को उम्म अल-मुन्दज़िर सलमा बिन्त क़ैस को भी दे दिया, जो बनू अल-नज्जार के सलीत इब्न क़ैस की बहन थीं, और उन्होंने दोनों क़िब्लों की ओर नमाज़ पढ़ी थी। तो रिफाअ ने इस्लाम स्वीकार कर लिया और उन्हें सहाबियत और हदीस वर्णन (रिवायत) का सम्मान प्राप्त है(6)।

(1) यानी: गुलाब का रंग जब वह खिलने वाला हो। 'अल-फुक्काहा': 'अल-फुक्काह' का एकवचन है, और यह पौधे का फूल है जब वह खुलता है, चाहे उसका रंग कोई भी हो। लिसान अल-अरब

(फक़ह)। (2) 'अल-अनमुला' फतह के साथ: 'अनामुल' का एकवचन, और वे उंगलियों के पोर हैं। अल-सिहाह (नमल)। (3) सीरत इब्न हिशाम 2/241। (4) अल-दुरार पृष्ठ 206, और इब्न इशाक ने इसे सीरत इब्न हिशाम 2/242 की तरह वर्णित किया है, और अहमद (26364), और अबू दाऊद (2671) आयशा रज़ियल्लाहु अन्हा की हदीस से, विस्तार से महिला के नाम का उल्लेख किए बिना। (5) 'ज़ा' पर फतह और 'बा' पर कसरा के साथ। अल-रौद अल-उनुफ़ 3/284। (6) अल-दुरार पृष्ठ 206 - 207, और इब्न इशाक ने सीरत इब्न हिशाम 2/244 में उल्लेख किया है कि रिफाअ एक ऐसे व्यक्ति थे जो =

سورۃ الاحزاب: آیت 9 86

اور رسول اللہ ﷺ نے حکم دیا، چنانچہ انہیں آج مدینہ کے بازار میں ایک جگہ لے جایا گیا - ابن اسحاق کے زمانے میں - وہاں خندقیں کھودی گئیں، پھر آپ ﷺ نے حکم دیا اور ان خندقوں میں ان کی گردنیں اڑا دی گئیں۔ اس دن حی بن اخطب اور کعب بن اسد قتل کیے گئے، اور وہ قوم کے سردار تھے، اور ان کی تعداد چھ سو سے سات سو کے درمیان تھی۔ حی نے ایک گلابی رنگ کا جبہ(1) پہنا ہوا تھا جسے اس نے ہر طرف سے انگلیوں کے پوروں کی جگہ کی طرح(2) پھاڑ دیا تھا تاکہ اسے لوٹا نہ جا سکے۔ جب اسے رسول اللہ ﷺ کے پاس لایا گیا اور اس کے دونوں ہاتھ گردن کے ساتھ رسی سے بندھے ہوئے تھے، تو اس نے آپ کو دیکھ کر کہا: "خدا کی قسم، میں نے تمہاری دشمنی میں اپنے آپ کو ملامت نہیں کی، لیکن جو اللہ کو چھوڑ دیتا ہے وہ چھوڑ دیا جاتا ہے۔" پھر اس نے کہا: "اے لوگو، اللہ کے حکم میں کوئی حرج نہیں، یہ ایک نوشتہ، تقدیر اور ایک معرکہ کارزار ہے جو بنی اسرائیل پر لکھ دیا گیا تھا۔" پھر وہ بیٹھ گیا اور اس کی گردن مار دی گئی(3)۔

اور ان کی عورتوں میں سے ایک عورت کو قتل کیا، وہ بنانہ تھی جو حکم القرضی کی بیوی تھی، جس نے خلاد بن سوید پر چکی کا پاٹ پھینکا تھا اور انہیں قتل کر دیا تھا(4)۔

اور رسول اللہ ﷺ نے ان میں سے ہر اس شخص کو قتل کرنے کا حکم دیا جو بالغ ہو چکا ہو اور اسے چھوڑ دینے کا جس کے ابھی بال نہ نکلے ہوں۔ عطیہ القرضی ان لوگوں میں سے تھے جو ابھی بالغ نہیں ہوئے تھے، چنانچہ رسول اللہ ﷺ نے انہیں زندہ چھوڑ دیا، اور ان کا ذکر صحابہ میں ہوتا ہے۔ اور رسول اللہ ﷺ نے ثابت بن قیس بن شماس کو زبیر(5) بن باطا کی اولاد عطا فرمائی، چنانچہ انہوں نے انہیں زندہ چھوڑ دیا، ان میں عبدالرحمن بن الزبیر تھے جنہوں نے اسلام قبول کیا

اور انہیں صحابیت کا شرف حاصل ہے۔ اور آپ ﷺ نے رفاعہ بن سموءل القرضی کو ام المنذر سلمیٰ بنت قیس کو عطا فرمایا، جو بنو نجار کے سلیط بن قیس کی بہن تھیں، اور انہوں نے دونوں قبلوں کی طرف نماز پڑھی تھی، چنانچہ رفاعہ مسلمان ہو گئے اور انہیں صحابیت اور روایت کا شرف حاصل ہے(6)۔

(1) یعنی: گلاب کے رنگ پر جب وہ کھلنے کے قریب ہو، اور 'الفُقَّاحَة': 'الفُقَّاح' کا واحد ہے، اور یہ پودے کا پھول ہے جب وہ کھلتا ہے، چاہے اس کا رنگ جو بھی ہو۔ اللسان (فقح)۔ (2) 'الأَنْمُلَة' زبر کے ساتھ: 'انامل' کا واحد، اور یہ انگلیوں کے پورے ہیں۔ الصحاح (نمل)۔ (3) سیرت ابن ہشام 2/241۔ (4) الدرر ص 206، اور ابن اسحاق نے اس کی تخریج کی ہے جیسا کہ سیرت ابن ہشام 2/242 میں ہے، اور احمد (26364)، اور ابوداؤد (2671) حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے، طویل قصہ عورت کا نام ذکر کیے بغیر۔ (5) زال کے فتحہ اور با کے کسرہ کے ساتھ۔ الروض الانف 3/284۔ (6) الدرر ص 206 - 207، اور ابن اسحاق نے سیرت ابن ہشام 2/244 میں ذکر کیا ہے کہ رفاعہ ایک ایسے شخص تھے جو =

Surah Al-Ahzab: Verse 9 87

Ibn Wahb and Ibn al-Qasim narrated from Malik that he said: Thabit bin Qais bin Shamas came to Ibn Bata - who had done him a favor - and said: "I have asked the Messenger of Allah ﷺ to grant you to me in return for the favor you did for me." He said: "That is what the noble do for the noble." Then he said: "But how can a man live with no children and no family?" So Thabit went to the Messenger of Allah ﷺ and mentioned that to him, and he gave him his family and children. He went back and informed him, and he said: "How can a man live with no money?" So Thabit went to the Prophet ﷺ and asked him, and he gave him his money. He returned to him and informed him. He (Ibn Bata) asked: "What happened to Ibn Abi al-Huqayq, whose face was like a Chinese mirror?" He said: "He was killed." He asked: "What happened to the two assemblies? Meaning Banu Ka'b bin Qurayzah and Banu 'Amr bin Qurayzah." He said: "They were killed." He asked: "What happened to the two groups (1)?" He said: "They were killed." He said: "Then your obligation to me is fulfilled, and I will never pour a bucket of water on them - meaning the palm trees - so let me join them." He (Thabit) refused to kill him, so someone else killed him. The favor that Ibn Bata had done for Thabit was that he captured him on the day of Bu'ath, cut off his forelock, and released him.

Tenth: The Prophet ﷺ divided the wealth of Banu Qurayzah, giving three shares to the horseman and one share to the foot soldier. It has also been said: two shares for the horseman and one share for the foot soldier. The Muslims' horses that day numbered thirty-six. Among their captives, Rayhanah bint 'Amr bin Khunafah (2), one of the Banu 'Amr ibn Qurayzah, came to the Prophet ﷺ, and she remained with him until he died (3) ﷺ. It was said that the spoils of Qurayzah were the first spoils in which shares were divided for horsemen and foot soldiers, and the first spoils in which the fifth (Khums) was applied. It was previously mentioned that the first occurrence of this was in the mission of Abdullah bin Jahsh (4), and Allah knows best.

Footnotes: = reached, so he took refuge with Salma - and he knew them from before - so she requested him from the Messenger of Allah ﷺ, and he granted him to her. (1) In (d): Al-Qaynan, and in Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1499 (the words are his): the two Qaynas. This phrase does not appear in the Biography of Ibn Hisham 2/242-243, where the report is mentioned similarly from Ibn Ishaq. (2) With the letter 'Kha', and it was said: Qunafah with the letter 'Qaf'. The Messenger of Allah ﷺ offered Islam to her, but she refused, then she later converted. It was said: The Messenger of Allah ﷺ set her free and married her, and it was said: he gave her a

choice and she chose to remain in his possession. See Al-Isabah 12/267. The author will mention her on page 123 of this volume. (3) It will be mentioned on page 123 that she died during his lifetime ﷺ, which is the view favored by Al-Waqidi. See Tabaqat Ibn Sa'd 8/130-131. (4) Al-Durar p. 207, and the discussion on the fifth has preceded in the expedition of Abdullah bin Jahsh 3/421 and 10/18.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 9 87

इब्न वहब और इब्न अल-कासिम ने मालिक से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: साबित बिन क़ैस बिन शमास इब्न बाता के पास आए - जिनका उन पर एक उपकार था - और कहा: "मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ से आपको आपके उस उपकार के बदले में माँग लिया है जो आपने मुझ पर किया था।" उन्होंने कहा: "नेक लोग नेकों के साथ ऐसा ही करते हैं।" फिर उन्होंने कहा: "लेकिन एक आदमी बिना संतान और बिना परिवार के कैसे रह सकता है?" तो साबित अल्लाह के रसूल ﷺ के पास गए और उन्हें इस बारे में बताया, तो उन्होंने उन्हें उनका परिवार और बच्चे दे दिए। उन्होंने वापस आकर उन्हें बताया, तो उन्होंने कहा: "बिना धन के एक आदमी कैसे रह सकता है?" तो साबित नबी ﷺ के पास गए और उनसे माँग की, तो उन्होंने उन्हें उनका धन दे दिया। वह उनके पास वापस आए और उन्हें सूचित किया। उन्होंने (इब्न बाता) पूछा: "इब्न अबी अल-हुक़ैक का क्या हुआ, जिनका चेहरा चीनी दर्पण जैसा था?" उन्होंने कहा: "वह मारे गए।" उन्होंने पूछा: "दो सभाओं का क्या हुआ? यानी बनू काब बिन क़ुरैज़ा और बनू अम्र बिन क़ुरैज़ा।" उन्होंने कहा: "वे मारे गए।" उन्होंने पूछा: "दो समूहों (1) का क्या हुआ?" उन्होंने कहा: "वे मारे गए।" उन्होंने कहा: "तो अब मेरा आप पर कोई ऋण नहीं रहा, और मैं कभी उनमें - यानी खजूर के पेड़ों में - एक डोल पानी नहीं डालूँगा, इसलिए मुझे उनसे मिला दो (यानी मुझे भी मार दो)।" उन्होंने (साबित) उन्हें मारने से मना कर दिया, तो किसी और ने उन्हें मार दिया। इब्न बाता का साबित पर जो उपकार था वह यह था कि उन्होंने उन्हें बुआस के दिन बंदी बनाया था, उनकी पेशानी के बाल काटे थे और उन्हें छोड़ दिया था।

दसवीं बात: नबी ﷺ ने बनू क़ुरैज़ा की संपत्ति को विभाजित किया, और घुड़सवार के लिए तीन हिस्से और पैदल सैनिक के लिए एक हिस्सा तय किया। यह भी कहा गया है: घुड़सवार के लिए दो हिस्से और पैदल सैनिक के लिए एक हिस्सा। उस दिन मुसलमानों के पास छत्तीस घोड़े थे। उनके कैदियों में से रायहाना बिंत अम्र बिन खुनाफा (2), जो बनू अम्र इब्न क़ुरैज़ा में से एक थीं, नबी ﷺ के पास आईं, और वे उनके पास तब तक रहीं जब तक उनका देहांत नहीं हो गया (3) ﷺ। कहा गया है कि क़ुरैज़ा की गनीमत (युद्ध की लूट) पहली गनीमत थी जिसमें घुड़सवार और पैदल सैनिक के बीच हिस्से बांटे गए थे, और पहली गनीमत थी जिसमें 'खुम्स' (पाँचवाँ हिस्सा) लगाया गया था। पहले बताया जा चुका है कि इसकी शुरुआत अब्दुल्ला बिन जहश (4) के अभियान में हुई थी, और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

पाद-टिप्पणियाँ: = पहुँचा, तो उसने सलमा की शरण ली - और वह उन्हें पहले से जानता था - तो उसने अल्लाह के रसूल ﷺ से उसकी माँग की, और उन्होंने उसे उसे दे दिया। (1) (द) में: अल-क़ैनन, और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरआन 3/1499 में (शब्द उनके हैं): दो क़ैना। यह वाक्यांश इब्न हिशाम की सीरत 2/242-243 में नहीं आया है, जहाँ इब्न इस्हाक से इसी तरह की खबर का उल्लेख है। (2) अक्षर 'खा' के साथ, और कहा गया: 'क़ाफ़' के साथ क़ुनाफ़ा। अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनके सामने इस्लाम पेश किया लेकिन उन्होंने मना कर दिया, फिर बाद में वे मुसलमान हो गईं। कहा गया है: अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें आज़ाद कर दिया और उनसे शादी कर ली, और कहा गया: उन्होंने उन्हें विकल्प दिया और उन्होंने उनके स्वामित्व में रहना पसंद किया। अल-इसाबा 12/267 देखें। लेखक इस खंड के पृष्ठ 123 पर उनका उल्लेख करेंगे। (3) पृष्ठ 123 पर आएगा कि उनकी मृत्यु उनके जीवनकाल ﷺ में हुई थी, जिसे अल-वाक़िदी ने प्राथमिकता दी है। तबाक़त इब्न साद 8/130-131 देखें। (4) अद-दुरर पृ. 207, और अब्दुल्ला बिन जहश 3/421 और 10/18 के अभियान में खुम्स के बारे में चर्चा पहले हो चुकी है।

سورہ الاحزاب: آیت 9 87

ابن وہب اور ابن القاسم نے مالک سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: ثابت بن قیس بن شماس ابن باطا کے پاس آئے - جن کا ان پر ایک احسان تھا - اور کہا: "میں نے رسول اللہ ﷺ سے آپ کو آپ کے اس احسان کے بدلے مانگ لیا ہے جو آپ کا مجھ پر تھا۔" انہوں نے کہا: "شریف لوگ شریفوں کے ساتھ ایسا ہی کرتے ہیں۔" پھر انہوں نے کہا: "لیکن ایک آدمی جس کی نہ اولاد ہو اور نہ گھر والے، وہ کیسے جی سکتا ہے؟" تو ثابت رسول اللہ ﷺ کے پاس آئے اور ان سے اس کا ذکر کیا، تو آپ ﷺ نے انہیں ان کے اہل و عیال عطا کر دیے۔ انہوں نے آ کر انہیں بتایا، تو انہوں نے کہا: "جس آدمی کے پاس مال نہ ہو وہ کیسے جی سکتا ہے؟" تو ثابت نبی ﷺ کے پاس آئے اور ان سے مانگا، تو آپ ﷺ نے انہیں ان کا مال عطا کر دیا۔ وہ ان کے پاس واپس آئے اور انہیں بتایا۔ انہوں نے (ابن باطا نے) پوچھا: "ابن ابی الحقیق کا کیا ہوا جس کا چہرہ چینی آئینے کی طرح چمکتا تھا؟" انہوں نے کہا: "وہ قتل ہو گیا۔" انہوں نے پوچھا: "دونوں مجلسوں (گروہوں) کا کیا ہوا؟ یعنی بنو کعب بن قریظہ اور بنو عمرو بن قریظہ۔" انہوں نے کہا: "وہ قتل ہو گئے۔" انہوں نے پوچھا: "دونوں گروہوں (1) کا کیا ہوا؟" انہوں نے کہا: "وہ قتل ہو گئے۔" انہوں نے کہا: "تو اب میرا آپ پر کوئی حق باقی نہیں رہا، اور میں ان میں - یعنی کھجور کے درختوں میں - کبھی ایک ڈول پانی بھی نہیں ڈالوں گا، لہذا مجھے ان کے ساتھ ملا دو (یعنی مجھے بھی قتل کر دو)۔" انہوں نے (ثابت نے) انہیں قتل کرنے سے انکار کر دیا، تو کسی اور نے انہیں قتل کر دیا۔ ابن باطا کا ثابت پر جو احسان تھا وہ یہ تھا کہ انہوں نے انہیں یومِ بعاث میں قیدی بنایا تھا، ان کی پیشانی کے بال کاٹے تھے اور انہیں رہا کر دیا تھا۔

دسویں بات: نبی ﷺ نے بنو قریظہ کے اموال تقسیم کیے، سو گھڑ سوار کے لیے تین حصے اور پیادہ کے لیے ایک حصہ مقرر کیا۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: گھڑ سوار کے لیے دو حصے اور پیادہ کے لیے ایک حصہ۔ اس دن مسلمانوں کے پاس چھتیس گھوڑے تھے۔ اور نبی ﷺ کے حصے میں ان کے قیدیوں میں سے ریحانہ بنت عمرو بن خنافہ (2) آئیں، جو بنو عمرو ابن قریظہ میں سے تھیں، سو وہ آپ ﷺ کے پاس رہیں یہاں تک کہ آپ ﷺ کی وفات ہو گئی (3)۔ اور کہا گیا ہے: قریظہ کی غنیمت پہلی غنیمت ہے جس میں گھڑ سوار اور پیادہ کے لیے حصے تقسیم کیے گئے، اور پہلی غنیمت ہے جس میں خمس (پانچواں حصہ) نکالا گیا۔ اور پہلے گزر چکا ہے کہ اس کی ابتدا عبد اللہ بن جحش (4) کے سریہ میں ہوئی تھی، واللہ اعلم۔

حواشی: = پہنچا، تو اس نے سلمیٰ کی پناہ لی - اور وہ انہیں پہلے سے جانتا تھا - تو اس نے رسول اللہ ﷺ سے اس کی درخواست کی، اور آپ ﷺ نے وہ اسے دے دیا۔ (1) (د) میں: القینان، اور ابن العربی کی احکام القرآن 3/ 1499 میں (کلام ان کا ہے): القینتان۔ یہ عبارت سیرت ابن ہشام 2/ 242 - 243 میں نہیں آئی ہے، جہاں ابن اسحاق سے اسی طرح کی خبر کا ذکر ہے۔ (2) 'خ' معجمہ کے ساتھ، اور کہا گیا: 'ق' کے ساتھ قنافہ۔ رسول اللہ ﷺ نے ان پر اسلام پیش کیا تو انہوں نے انکار کر دیا، پھر بعد میں اسلام لے آئیں۔ اور کہا گیا: رسول اللہ ﷺ نے انہیں آزاد کر کے ان سے نکاح کر لیا تھا، اور کہا گیا: انہیں اختیار دیا تو انہوں نے آپ کی ملکیت میں رہنے کو پسند کیا۔ دیکھیے الاصابہ 12/ 267۔ مصنف اس جلد کے ص 123 پر ان کا ذکر کریں گے۔ (3) ص 123 پر آئے گا کہ ان کی وفات آپ ﷺ کی زندگی میں ہوئی تھی، اور یہی وہ قول ہے جسے واقدی نے ترجیح دی ہے۔ دیکھیے طبقات ابن سعد 8/ 130 - 131۔ (4) الدرر ص 207، اور عبد اللہ بن جحش 3/ 421 اور 10/ 18 کے سریہ میں خمس کے بارے میں کلام گزر چکا ہے۔

Surah Al-Ahzab: Verse 9 88 He said: Abu 'Umar (1): And the refinement of that is that the spoils of Qurayza were the first spoils in which the fifth (khumus) was applied after the revelation of His saying: {And know that whatever of war-booty you may gain, verily one-fifth of it is for Allah and for the Messenger} Verse [Al-Anfal: 41]. 'Abdullah bin Jahsh had already set aside the fifth before that in his expedition, then the Quran was revealed according to what he had done; and that was among his virtues, may Allah have mercy on him. The conquest of Qurayza took place at the end of Dhu al-Qi'dah and the beginning of Dhu al-Hijjah in the fifth year of the Hijra. When the affair of Bani Qurayza was concluded, the prayer of the virtuous and righteous man Sa'd bin Mu'adh was answered. His wound burst open, his vein ruptured, his blood flowed, and he died, may Allah be pleased with him. He is the one about whom the Hadith says: "The Throne of the Most Merciful shook at his death," meaning the inhabitants of the Throne among the angels rejoiced at the arrival of his soul and were moved by it (2). Ibn al-Qasim said on the authority of Malik: Yahya bin Sa'id told me: Seventy thousand angels descended for the death of Sa'd bin Mu'adh, who had never descended to earth before then (3). Malik said: No more than four or five Muslims were martyred on the Day of Al-Khandaq (The Trench) (4). I say: Those who were martyred on the Day of Al-Khandaq among the Muslims were six individuals, according to what the scholars of Siyar (biography) mentioned: Sa'd bin Mu'adh Abu 'Amr from Bani 'Abd al-Ashhal, Anas bin Aws bin 'Atik, and 'Abdullah bin Sahl, both also from Bani 'Abd al-Ashhal, Al-Tufayl bin Al-Nu'man, and Tha'labah bin Ghanmah (5), both from Bani Salimah, and Ka'b bin Zayd from Bani Dinar bin Al-Najjar; he was struck by a stray arrow which killed him, may Allah be pleased with him (6).

(1) In Ad-Durar p. 182 (Dar al-Ma'arif edition). (2) Ad-Durar p. 207. The Hadith was reported by Ahmad (14153), Al-Bukhari (3803), and Muslim (2466) on the authority of Jabir (may Allah be pleased with him). (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1503, and reported by Ibn Sa'd 3/430, and An-Nasa'i in Al-Mujtaba 4/100-101 from the Hadith of Ibn 'Umar (may Allah be pleased with him). (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1500. (5) With a 'fatha' on the unpointed 'ayn' and 'nun', as noted by Al-Hafiz in Al-Isabah 2/24. (6) Ad-Durar p. 208, and similarly in As-Sirah 2/252. Ibn Hisham said: a stray arrow (sahm gharb), and a stray arrow (sahm ghurub), with addition =

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 9 88 उन्होंने कहा: अबू उमर (1): और इसका शोधन यह है कि कुरैज़ा की ग़नीमत (युद्ध की लूट) पहली ग़नीमत थी जिसमें उनके इस कथन के अवतरण के बाद पाँचवाँ हिस्सा (खम्स) निकाला गया: {और जान लो कि तुम्हें जो कुछ भी युद्ध-सामग्री प्राप्त हो, उसका पाँचवाँ भाग अल्लाह और रसूल के लिए है} आयत [अल-अनफ़ाल: 41]। अब्दुल्लाह बिन जहश ने उससे पहले अपने अभियान में पाँचवाँ हिस्सा निकाल दिया था, फिर कुरान उनके द्वारा किए गए कार्य के अनुसार ही उतरा; और यह उनकी खूबियों में से था, अल्लाह उन पर दया करे। कुरैज़ा की विजय हिजरी के पाँचवें वर्ष में ज़ुल-क़ादा के अंत और ज़ुल-हिज्जा की शुरुआत में हुई थी। जब बनी कुरैज़ा का मामला पूरा हो गया, तो नेक और नेक इंसान साद बिन मुआज़ की दुआ कबूल हो गई। उनका घाव फट गया, उनकी नस खुल गई, उनका खून बह गया और उनकी मृत्यु हो गई, अल्लाह उनसे प्रसन्न हो। वह वही हैं जिनके बारे में हदीस में कहा गया है: "उनकी मृत्यु पर रहमान का अर्श (सिंहासन) हिल गया", जिसका अर्थ है कि फरिश्तों में से अर्श के निवासी उनकी आत्मा के आगमन पर खुश हुए और उससे हिल गए (2)। इब्न अल-कासिम ने मलिक के हवाले से कहा: याह्या बिन सईद ने मुझे बताया: साद बिन मुआज़ की मृत्यु के लिए सत्तर हजार फरिश्ते उतरे, जो उससे पहले कभी जमीन पर नहीं उतरे थे (3)। मलिक ने कहा: खंदक (खाई) के दिन मुसलमानों में से केवल चार या पाँच ही शहीद हुए थे (4)। मैंने कहा: खंदक के दिन मुसलमानों में से छह लोग शहीद हुए थे जैसा कि सीरत (जीवनी) के विद्वानों ने उल्लेख किया है: बनी अब्द अल-अशहल के साद बिन मुआज़ अबू अम्र, अनस बिन औस बिन अतीक, और अब्दुल्लाह बिन सहल, दोनों बनी अब्द अल-अशहल से ही थे, अल-तुफ़ैल बिन अल-नुमान, और सालबा इब्न गनमा (5), दोनों बनी सलीमा से थे, और बनी दीनार बिन अल-नज्ज़ार के काब बिन ज़ैद; उन्हें एक भटकते हुए तीर ने मारा जिससे उनकी मृत्यु हो गई, अल्लाह उनसे प्रसन्न हो (6)।

(1) अद-दुरर पृष्ठ 182 (दार अल-मारिफ संस्करण) में। (2) अद-दुरर पृष्ठ 207। हदीस अहमद (14153), अल-बुखारी (3803), और मुस्लिम (2466) द्वारा जाबिर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के अधिकार पर रिपोर्ट की गई है। (3) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1503, और इब्न साद 3/430 द्वारा रिपोर्ट किया गया, और इब्न उमर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से अल-मुजतबा 4/100-101 में अन-नसाई द्वारा। (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1500। (5) बिना बिंदी वाले 'ऐन' और 'नून' पर 'फत्हा' के साथ, जैसा कि अल-हाफ़िज़ ने अल-इसाबा 2/24

में उल्लेख किया है। (6) अद-दुरर पृष्ठ 208, और इसी तरह अस-सीराह 2/252 में। इब्न हिशाम ने कहा: एक भटकता हुआ तीर (सहम ग़र्ब), और एक भटकता हुआ तीर (सहम ग़ुरुब), जोड़ के साथ =

سورہ الاحزاب: آیت 9 88 فرمایا: ابو عمر (1): اور اس کی وضاحت یہ ہے کہ بنو قریظہ کا مالِ غنیمت پہلا غنیمت تھا جس میں اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے نزول کے بعد خمس (پانچواں حصہ) نکالا گیا: {وَاعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُم مِّن شَيْءٍ فَأَنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ وَلِلرَّسُولِ} [الأنفال: 41] (اور جان لو کہ جو کچھ تمہیں غنیمت میں ملے، اس کا پانچواں حصہ اللہ اور رسول کے لیے ہے)۔ عبداللہ بن جحش رضی اللہ عنہ نے اس سے پہلے اپنی مہم میں خمس نکال لیا تھا، پھر قرآن ان کے اس عمل کی تائید میں نازل ہوا؛ اور یہ ان کے فضائل میں سے تھا، اللہ ان پر رحم فرمائے۔ فتحِ قریظہ ہجرت کے پانچویں سال ذی القعدہ کے آخر اور ذی الحجہ کے شروع میں ہوئی۔ جب بنو قریظہ کا معاملہ مکمل ہو گیا تو نیک اور صالح شخص سعد بن معاذ رضی اللہ عنہ کی دعا قبول ہوئی، ان کا زخم پھٹ گیا، ان کی رگ کھل گئی، خون بہہ گیا اور وہ انتقال کر گئے، اللہ ان سے راضی ہو۔ وہ وہی ہیں جن کے بارے میں حدیث میں آیا ہے: "ان کی موت پر رحمان کا عرش لرز اٹھا" یعنی عرش کے رہنے والے فرشتے ان کی روح کی آمد پر خوش ہوئے اور اس سے لرز اٹھے (2)۔ ابن القاسم نے مالک سے روایت کی: یحییٰ بن سعید نے مجھ سے بیان کیا: سعد بن معاذ کی موت پر ستر ہزار فرشتے اترے، جو اس سے پہلے کبھی زمین پر نہیں اترے تھے (3)۔ امام مالک نے فرمایا: یومِ خندق میں مسلمانوں میں سے صرف چار یا پانچ ہی شہید ہوئے تھے (4)۔ میں کہتا ہوں: سیرت نگاروں کے ذکر کے مطابق یومِ خندق میں جو مسلمان شہید ہوئے ان کی تعداد چھ تھی: بنو عبد الاشہل کے سعد بن معاذ ابو عمرو، انس بن اوس بن عتیک، اور عبداللہ بن سہل، یہ دونوں بھی بنو عبد الاشہل سے تھے، الطفیل بن النعمان، اور ثعلبہ ابن غنمہ (5)، یہ دونوں بنو سلمہ سے تھے، اور بنو دینار بن النجار کے کعب بن زید؛ انہیں ایک غیبی (نامعلوم سمت سے آنے والے) تیر نے نشانہ بنایا جس سے وہ شہید ہو گئے، اللہ ان سے راضی ہو (6)۔

(1) الدرر ص 182 (طبع دار المعارف)۔ (2) الدرر ص 207۔ اور یہ حدیث احمد (14153)، بخاری (3803) اور مسلم (2466) نے جابر رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے۔ (3) احکام القرآن لابن العربی 1503/3، اور اسے ابن سعد 430/3 نے، اور نسائی نے المجتبیٰ 101-4/100 میں ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (4) احکام القرآن لابن العربی 1500/3۔ (5) عین اور نون کے زبر کے ساتھ، اسی طرح حافظ نے الاصابہ 2/24 میں اس کی وضاحت کی ہے۔ (6) الدرر ص 208، اور اسی طرح السیرۃ 252/2 میں۔ ابن ہشام نے کہا سہم غرب، اور سہم غُرُب، اضافت کے ساتھ =

Page 89 Surah Al-Ahzab: Verse 9

Three of the disbelievers were killed: Munabbih bin Uthman bin Ubaid bin Al-Sabbaq bin Abd Al-Dar, who was hit by an arrow and died from it in Mecca. It was also said: It was rather Uthman bin Umayyah bin Munabbih bin Ubaid bin Al-Sabbaq. And Nawfal bin Abdullah bin Al-Mughirah Al-Makhzumi, who charged into the trench, got stuck in it and was killed. The Muslims gained possession of his body. It is narrated from Al-Zuhri that they offered the Messenger of Allah (peace be upon him) ten thousand dirhams for his body, but he said: "We have no need for his body nor for its price," so he let them have it. And Amr bin [Abd] Wudd, whom Ali killed in a duel, as previously mentioned(1). On the day of Qurayza, among the Muslims, Khallad bin Suwaid bin Tha'labah bin Amr from Banu al-Harith bin al-Khazraj was martyred. A woman from Banu Qurayza threw a millstone on him and killed him. Abu Sinan bin Mihsan bin Hurthan al-Asadi, the brother of Ukasha bin Mihsan, died during the siege, and the Messenger of Allah (peace be upon him) buried him in the cemetery of Banu Qurayza where the local Muslims are buried today. No one else was hit besides these two, and the disbelievers of Quraysh did not raid the believers after the Battle of the Trench(2). Al-Darimi Abu Muhammad narrated in his "Musnad": Yazid bin Harun informed us, on the authority of Ibn Abi Dhi'b, on the authority of Al-Maqburi, on the authority of Abd al-Rahman bin Abi Said al-Khudri, on the authority of his father, who said: We were held up on the day of the Trench until a portion of the night had passed until we were spared, and that is the saying of Allah Almighty: {And Allah spared the believers fighting, and Allah is ever Powerful and Exalted in Might} [Al-Ahzab: 25]. Then the Prophet (peace be upon him) ordered Bilal to call the Iqamah and he prayed Dhuhr, performing it as well as he used to pray it in its time. Then he ordered him and he called Iqamah for Asr and he prayed it, then he ordered him and he called Iqamah for Maghrib and he prayed it, then he ordered him and he called Iqamah for Isha and he prayed it. This was before the revelation of:

= Without addition: He is the one whose origin is unknown, and it is not known who threw it at him. (1) Sirat Ibn Hisham 2/253, and Al-Durar p. 208, and what is between brackets is from them, and the discussion on the fifth issue preceded. (2) Al-Durar p. 208, and similarly in Sirat 2/254. And the news of the woman who killed Khallad bin Suwayd preceded on page 86 of this volume. Ahmad (18308) and Al-Bukhari (4110) narrated from Sulayman bin Surad that he said: I heard the Prophet (peace be upon him) saying when he drove out the Confederates from him: "Now we will raid them and they will not raid us; we will go to them."

पृष्ठ 89 सूरा अल-अहज़ाब: आयत 9

काफ़िरों में से तीन मारे गए: मुनब्बिह बिन उस्मान बिन उबैद बिन अल-सब्बाक़ बिन अब्द अल-दार, जिसे एक तीर लगा और वह मक्का में उससे मर गया। यह भी कहा गया है कि वह उस्मान बिन उमय्या बिन मुनब्बिह बिन उबैद बिन अल-सब्बाक़ था। और नौफ़ल बिन अब्दुल्ला बिन अल-मुग़ीरा अल-मख़ज़ूमी, जो खाई (ख़ंदक़) में कूद गया और उसमें फंस गया और मारा गया। मुसलमानों ने उसके शरीर पर कब्ज़ा कर लिया। अल-जुहरी से रिवायत है कि उन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ को उसके शरीर के बदले दस हज़ार दिरहम देने की पेशकश की, तो उन्होंने कहा: "हमें न तो उसके शरीर की ज़रूरत है और न ही इसकी कीमत की," तो उन्होंने उसे उनके लिए छोड़ दिया। और अम्र बिन [अब्द] वुद्द, जिसे अली ने द्वंद्वयुद्ध (मुबारज़ह) में मार डाला, जैसा कि पहले बताया जा चुका है(1)। बनी कुरैज़ा के दिन, मुसलमानों में से खल्लाद बिन सुवैद बिन सा'लबा बिन अम्र, जो बनी अल-हारिस बिन अल-खज़रज से थे, शहीद हुए। बनी कुरैज़ा की एक महिला ने उन पर चक्की का पत्थर फेंका जिससे उनकी मौत हो गई। घेराबंदी के दौरान उकाशा बिन मिहसन के भाई अबू सिनान बिन मिहसन बिन हुरसान अल-असदी की मृत्यु हो गई, और अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें बनी कुरैज़ा के कब्रिस्तान में दफनाया जहाँ आज स्थानीय मुसलमान दफन किए जाते हैं। इन दोनों के अलावा कोई और हताहत नहीं हुआ, और कुरैश के काफ़िरों ने खंदक़ के युद्ध के बाद ईमान वालों पर कोई हमला नहीं किया(2)। अल-दारीमी अबू मुहम्मद ने अपनी "मुसनद" में उल्लेख किया है: हमें यज़ीद बिन हारून ने इब्न अबी ज़ीब के माध्यम से, अल-मक़बुरी के माध्यम से, अब्द अल-रहमान बिन अबी सईद अल-ख़ुदरी के माध्यम से, उनके पिता से बताया, उन्होंने कहा: हमें खंदक़ के दिन रात का एक हिस्सा बीत जाने तक रोके रखा गया यहाँ तक कि हमारी रक्षा हो गई, और यही अल्लाह का कहना है: {और अल्लाह ने मोमिनों को लड़ाई से बचा लिया, और अल्लाह बड़ा शक्तिशाली और प्रभुत्वशाली है} [अल-अहज़ाब: 25]। फिर नबी ﷺ ने बिलाल को हुक्म दिया तो उन्होंने इकामत कही और ज़ोहर की नमाज़ पढ़ी, और उसे वैसे ही अच्छी तरह से पढ़ा जैसे वे उसके वक़्त पर पढ़ते थे। फिर उन्हें हुक्म दिया तो उन्होंने अस्र की इकामत कही और उन्होंने नमाज़ पढ़ी, फिर उन्हें हुक्म दिया तो उन्होंने मग़रिब की इकामत कही और उन्होंने नमाज़ पढ़ी, फिर उन्हें हुक्म दिया तो उन्होंने ईशा की इकामत कही और उन्होंने नमाज़ पढ़ी। यह इसके उतरने से पहले की बात है:

= बिना किसी अतिरिक्त विवरण के वह जिसका पता नहीं है कि वह कहाँ से आया, और न ही यह पता है कि उसे किसने फेंका। (1) सीरत इब्न हिशाम 2/253, और अल-दुरर पृष्ठ 208, और कोष्ठक

के बीच का हिस्सा उन्हीं से है, और पांचवें मुद्दे पर चर्चा पहले हो चुकी है। (2) अल-दुरर पृष्ठ 208, और इसी तरह सीरत 2/254 में। और खल्लाद बिन सुवैद को मारने वाली महिला की ख़बर इसी जिल्द के पृष्ठ 86 पर पहले आ चुकी है। अहमद (18308) और बुखारी (4110) ने सुलेमान बिन सुरद से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: मैंने नबी ﷺ को कहते सुना जब उन्होंने अहज़ाब (लश्करों) को अपने से दूर किया: "अब हम उन पर हमला करेंगे और वे हम पर हमला नहीं करेंगे; हम उनकी ओर जाएंगे।"

صفحہ ۸۹ سورۃ الاحزاب: آیت ۹

کفار میں سے تین قتل ہوئے: منبہ بن عثمان بن عبید بن السباق بن عبد الدار، اسے ایک تیر لگا جس سے وہ مکہ میں انتقال کر گیا۔ یہ بھی کہا گیا ہے کہ وہ دراصل عثمان بن امیہ بن منبہ بن عبید بن السباق تھا۔ اور نوفل بن عبد اللہ بن المغیرہ المخزومی، جس نے خندق میں چھلانگ لگائی تو اس میں پھنس گیا اور مارا گیا، مسلمانوں نے اس کے جسم پر قبضہ کر لیا۔ زہری سے روایت ہے کہ انہوں نے رسول اللہ ﷺ کو اس کے جسم کے بدلے دس ہزار درہم کی پیشکش کی تو آپ ﷺ نے فرمایا: "ہمیں نہ اس کے جسم کی ضرورت ہے اور نہ اس کی قیمت کی،" پس آپ نے ان کے اور اس کے درمیان سے راستہ چھوڑ دیا۔ اور عمرو بن [عبد] ود جسے علی رضی اللہ عنہ نے مبارزہ میں قتل کیا، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے(۱)۔ اور بنو قریظہ کے دن مسلمانوں میں سے خلاد بن سوید بن ثعلبہ بن عمرو جو بنو الحارث بن الخزرج سے تھے، شہید ہوئے۔ بنو قریظہ کی ایک عورت نے ان پر چکی کا پاٹ پھینکا جس سے وہ شہید ہو گئے۔ اور محاصرے کے دوران ابو سنان بن محصن بن حرثان الاسدی، جو عکاشہ بن محصن کے بھائی تھے، انتقال کر گئے، تو رسول اللہ ﷺ نے انہیں بنو قریظہ کے اس قبرستان میں دفن کیا جس میں آج وہاں رہنے والے مسلمان دفن ہوتے ہیں۔ ان دونوں کے علاوہ کوئی اور زخمی یا شہید نہیں ہوا، اور کفار قریش نے خندق کے بعد مومنین پر حملہ نہیں کیا(۲)۔ اور الدارمی ابو محمد نے اپنی "مسند" میں روایت کی ہے: ہمیں یزید بن ہارون نے خبر دی، انہوں نے ابن ابی ذئب سے، انہوں نے المقبری سے، انہوں نے عبد الرحمن بن ابی سعید الخدری سے، انہوں نے اپنے والد سے روایت کی، انہوں نے کہا: ہمیں خندق کے دن یہاں تک روکے رکھا گیا کہ رات کا ایک حصہ بیت گیا یہاں تک کہ ہماری کفایت کی گئی، اور یہی اللہ عزوجل کا قول ہے: ﴿وَكَفَى اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ ۚ وَكَانَ اللَّهُ قَوِيًّا عَزِيزًا﴾ [الاحزاب: ۲۵]۔ پھر نبی ﷺ نے

بلال کو حکم دیا تو انہوں نے اقامت کہی اور ظہر کی نماز پڑھی، اور اسے ویسے ہی احسن طریقے سے ادا کیا جیسے اس کے وقت میں پڑھتے تھے، پھر آپ نے انہیں حکم دیا تو انہوں نے عصر کی اقامت کہی اور نماز پڑھی، پھر انہیں حکم دیا تو انہوں نے مغرب کی اقامت کہی اور نماز پڑھی، پھر انہیں حکم دیا تو انہوں نے عشاء کی اقامت کہی اور نماز پڑھی۔ اور یہ اس سے پہلے کی بات ہے کہ نازل ہو:

= بغیر اضافے کے: وہ جس کا پتہ نہیں کہ وہ کہاں سے آیا، اور نہ ہی یہ معلوم ہے کہ اسے کس نے مارا۔ (۱) سیرت ابن ہشام ۲/ ۲۵۳، اور الدرر ص ۲۰۸، اور جو کچھ قوسین میں ہے وہ انہی سے ہے، اور پانچویں مسئلے میں کلام پہلے گزر چکا ہے۔ (۲) الدرر ص ۲۰۸، اور اسی طرح سیرت ۲/ ۲۵۴ میں۔ اور خلاد بن سوید کو قتل کرنے والی عورت کی خبر اس حصے کے صفحہ ۸۶ پر گزر چکی ہے۔ اور احمد (۱۸۳۰۸) اور بخاری (۴۱۱۰) نے سلیمان بن صرد سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے نبی ﷺ کو اس وقت فرماتے سنا جب انہوں نے احزاب کو وہاں سے ہٹا دیا: "اب ہم ان پر حملہ کریں گے اور وہ ہم پر حملہ نہیں کریں گے، ہم ان کی طرف چلیں گے۔"

Page: 90 Surat al-Ahzab: Verse 9

"And if you fear [an enemy, then pray] on foot or riding." Al-Baqarah: 239. Al-Nasa'i also narrated it (2). This issue has been discussed previously in [Surah] "Taha" (3). We have mentioned many rulings regarding this expedition for those who reflect upon them in ten issues. Then we return to the beginning of the verses, which are nineteen verses that contain what we mentioned (4). His Almighty saying: {When there came against you hosts} meaning the Confederates {and We sent upon them a wind} Mujahid said: It was the Saba (east wind), sent against the Confederates on the Day of the Trench until it overturned their pots and uprooted their tents. He said: And the hosts are the angels, and they did not fight on that day (5). Ikrimah said: The south wind said to the north wind on the night of the Confederates: "Go forth to help the Prophet ﷺ." The north wind replied: "Indeed, Mahwah (6) does not travel by night." So the wind that was sent upon them was the Saba. Sa'id ibn Jubayr narrated from Ibn Abbas who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "I have been supported by the Saba (east wind), and the [people of] 'Ad were destroyed by the Dabur (west wind)" (7). This wind was a miracle for the Prophet ﷺ because the Prophet ﷺ and the Muslims were near it, with nothing between them and it but the width of the trench, yet they were in safety from it and had no report of it [affecting them].
WWW.NAFSEISLAM.COM

Footnotes: (1) Sunan al-Darimi (1524), and it is with Ahmad (11198). Al-Huwi: A long period of time, and it was said: it is specific to the night. Al-Nihaya (h-w-a). (2) In al-Mujtaba 2/17. (3) 14/30. (4) From verse (9) to the end of verse (27). (5) Narrated by al-Tabari 19/28. (6) Mahwah: The north wind, named so because it wipes away (tamhu) the clouds and removes them. It is a proper noun that is indeclinable (ma'rifah la tansarif) and does not take the definite article (al). Lisan [al-Arab] (m-h-a). In (Z), it appeared as: al-Harrah, which matches what is in Tafsir al-Tabari 19/25, where the report is cited. (7) Narrated by Ahmad (1955) and (2013), al-Bukhari (1035), and Muslim (900). It is in al-Bukhari through Mujahid from Ibn Abbas, and in Ahmad and Muslim through both routes. Al-Saba: the east wind, and al-Dabur: the west wind.

पृष्ठ: 90 सूरह अल-अहज़ाब: आयत 9

"और यदि तुम्हें डर हो [शत्रु का, तो नमाज़ पढ़ो] पैदल या सवार होकर।" अल-बक़रह: 239। इसे अन-नसाई ने भी रिवायत किया है (2)। यह मसला पहले "ताहा" (3) में आ चुका है। और हमने इस युद्ध (ग़ज़वा) के बारे में बहुत से अहकाम (नियम) उन लोगों के लिए बयान किए हैं जो दस मसलों में उन पर विचार करते हैं। फिर हम आयतों की शुरुआत की ओर लौटते हैं, और वे उन्नीस आयतें हैं जिनमें वह सब शामिल है जिसका हमने ज़िक्र किया (4)। अल्लाह तआला का फ़रमान: {जब तुम्हारे पास लश्कर आए} यानी अहज़ाब (गुट) {तो हमने उन पर एक हवा भेज दी} मुजाहिद ने कहा: वह 'सबा' (पूर्वी हवा) थी, जो खंदक (खाई) के दिन अहज़ाब पर भेजी गई थी, यहाँ तक कि उसने उनकी देगें उलट दीं और उनके खेमे उखाड़ दिए। उन्होंने कहा: और लश्कर फ़रिश्ते हैं, और उन्होंने उस दिन युद्ध नहीं किया (5)। इकरिमा ने कहा: अहज़ाब की रात को दक्षिणी हवा ने उत्तरी हवा से कहा: "नबी ﷺ की मदद के लिए चल।" उत्तरी हवा ने कहा: "बेशक 'महवा' (6) रात को नहीं चलती।" तो वह हवा जो उन पर भेजी गई थी, 'सबा' थी। सईद बिन जुबैर ने इब्न अब्बास से रिवायत की, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फ़रमाया: "मेरी मदद 'सबा' (पूर्वी हवा) से की गई है, और 'आद' की क़ौम 'दबूर' (पश्चिमी हवा) से तबाह की गई थी" (7)। यह हवा नबी ﷺ के लिए एक मोजज़ा (चमत्कार) थी; क्योंकि नबी ﷺ और मुसलमान उसके बहुत क़रीब थे, उनके और उसके बीच खंदक की चौड़ाई के अलावा कुछ नहीं था, फिर भी वे उससे सुरक्षित थे, और उन्हें उसकी कोई ख़बर नहीं थी [कि वह उन्हें प्रभावित कर रही हो]। WWW.NAFSEISLAM.COM

पादलेख (फुटनोट्स): (1) सुनन अद-दारीमी (1524), और यह अहमद (11198) के पास है। अल-हुवी: समय की एक लंबी अवधि, और कहा गया: यह रात के लिए विशिष्ट है। अन-निहाया (ह-व-अ)। (2) अल-मुज्तबा 17/2 में। (3) 14/30। (4) आयत (9) से आयत (27) के अंत तक। (5) इसे अत-तबरी 28/19 ने रिवायत किया है। (6) महवा: उत्तरी हवा, इसका नाम इसलिए रखा गया क्योंकि यह बादलों को मिटा देती है (तमहू) और उन्हें हटा देती है, और यह एक संज्ञा है जो विभक्त नहीं होती (ग़ैर-मुनसरिफ़), और इसमें 'अलिफ़-लाम' नहीं लगता। लिसान (म-ह-अ)। और (ज़) में आया है: अल-हर्रा, जो कि तफ़्सीर अत-तबरी 25/19 में मौजूद बात के अनुरूप है, और इसमें हदीस का स्रोत भी है। (7) इसे अहमद (1955) और (2013), बुखारी (1035), और मुस्लिम (900) ने रिवायत किया है। यह बुखारी में मुजाहिद के माध्यम से इब्न अब्बास से है, और अहमद और मुस्लिम में दोनों रास्तों से है। और सबा: पूर्वी हवा है, और दबूर: पश्चिमी हवा है।

صفحہ: 90 سورۃ الاحزاب: آیت 9

"پس اگر تمہیں خوف ہو تو پیدل یا سوار (نماز پڑھ لو)۔" البقرہ: 239۔ اسے نسائی نے بھی روایت کیا ہے (2)۔ یہ مسئلہ پہلے "طہٰ" (3) میں گزر چکا ہے۔ اور ہم نے اس غزوے کے بارے میں بہت سے احکام ان لوگوں کے لیے ذکر کیے ہیں جو دس مسائل میں ان پر غور و فکر کریں۔ پھر ہم آیات کی ابتدا کی طرف لوٹتے ہیں، اور وہ انیس آیات ہیں جو ان باتوں پر مشتمل ہیں جن کا ہم نے ذکر کیا (4)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {جب تمہارے پاس لشکر آئے} یعنی احزاب {تو ہم نے ان پر ہوا بھیج دی} مجاہد نے کہا: وہ 'صبا' (مشرقی ہوا) تھی، جو خندق کے دن احزاب پر بھیجی گئی یہاں تک کہ اس نے ان کی دیگیں الٹ دیں اور ان کے خیمے اکھاڑ دیے۔ انہوں نے کہا: اور لشکر فرشتے ہیں، اور انہوں نے اس دن لڑائی نہیں کی (5)۔ عکرمہ نے کہا: احزاب کی رات جنوبی ہوا نے شمالی ہوا سے کہا: "نبی ﷺ کی نصرت کے لیے چل۔" شمالی ہوا نے کہا: "بے شک 'محوہ' (6) رات کو نہیں چلتی۔" تو وہ ہوا جو ان پر بھیجی گئی وہ 'صبا' تھی۔ سعید بن جبیر نے ابن عباس سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "میری مدد 'صبا' (مشرقی ہوا) کے ذریعے کی گئی، اور قومِ عاد کو 'دبور' (مغربی ہوا) کے ذریعے ہلاک کیا گیا" (7)۔ اور یہ ہوا نبی ﷺ کے لیے ایک معجزہ تھی؛ کیونکہ نبی ﷺ اور مسلمان اس کے قریب ہی تھے، ان کے اور اس ہوا کے درمیان صرف خندق کی چوڑائی کا فاصلہ تھا، پھر بھی وہ اس سے عافیت میں تھے، اور انہیں اس کا کوئی اثر محسوس نہ ہوا۔ WWW.NAFSEISLAM.COM

حواشی: (1) سنن الدارمی (1524)، اور یہ احمد (11198) کے پاس ہے۔ الھوی: زمانے کا طویل وقت، اور کہا گیا: یہ رات کے ساتھ مخصوص ہے۔ النہایہ (ہوا)۔ (2) المجتبیٰ 17/2 میں۔ (3) 14/30۔ (4) آیت (9) سے آیت (27) کے آخر تک۔ (5) اسے طبری نے 28/19 میں روایت کیا

ہے۔ (6) محوہ: شمالی ہوا، اس کا نام اس لیے رکھا گیا کیونکہ یہ بادلوں کو مٹاتی ہے اور انہیں لے جاتی ہے، اور یہ ایسی معرفہ ہے جو غیر منصرف ہے، اور اس پر الف لام داخل نہیں ہوتا۔ اللسان (محا)۔ اور (ظ) میں یہ لفظ 'الحرہ' واقع ہوا ہے، جو کہ تفسیر طبری 25/19 میں موجود بات کے موافق ہے، اور اس میں روایت کی تخریج بھی ہے۔ (7) اسے احمد (1955) اور (2013)، بخاری (1035) اور مسلم (900) نے روایت کیا ہے۔ بخاری میں یہ مجاہد عن ابن عباس کی سند سے ہے اور احمد و مسلم میں دونوں طرق سے ہے۔ اور صبا: مشرقی ہوا ہے، اور دبور: مغربی ہوا ہے۔

Surah Al-Ahzab: Verses 9-10 91 {and hosts you did not see} and it was read with a 'ya' (1), meaning: the polytheists did not see them. The commentators said: Allah Almighty sent angels upon them, who uprooted the pegs, cut the ropes of the tents, extinguished the fires, overturned the pots, and caused the horses to run into each other. Allah sent terror upon them, and the angels' Takbir (shouting Allahu Akbar) increased around the camp, until the leader of every tent would say: "O sons of so-and-so, come to me," and when they gathered, he would say to them: "Escape! Escape!", because of the terror Allah Almighty had sent upon them (2). {And Allah is Seeing of what you do} and it was read: "they do" with a 'ya' as a report, which is the recitation of Abu Amr. The rest recited it with a 'ta' (3), meaning those who dug the trench and guarded against the enemy. His saying, Exalted is He: {When they came at you from above you and from below you, and when eyes shifted [in fear], and hearts reached the throats and you assumed about Allah [various] assumptions. (10)} His saying, Exalted is He: {When they came at you from above you and from below you} "When" (id) is in the position of the accusative (nasb) meaning: and remember. Likewise: {And when a party of them said} [Verse: 13]. "From above you" means from above the valley, which is its highest part towards the east. From there came Auf ibn Malik (4) with the Banu Nadir, Uyaynah ibn Hisn with the people of Najd, and Tulayhah ibn Khuwaylid al-Asadi with the Banu Asad. "And from below you" means from the bottom of the valley towards the west. From there came Abu Sufyan ibn Harb leading the people of Mecca, Yazid ibn Jahsh leading the Quraysh, and Abu al-A'war al-Sulami arrived with Huyay ibn Akhtab the Jew among the Jews of Banu Qurayza, along with Amir ibn al-Tufayl from the side of the trench (5). {and when eyes shifted [in fear]} meaning: they stared. It was said: they turned away; not looking at anything except their enemy.

---

(1) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 118. (2) Tafsir al-Baghawi 3/509. Al-Tabari 19/28 extracted something similar from Qatada. (3) Al-Sab'ah p. 519, and al-Taysir p. 177. (4) Thus in text. Perhaps Malik ibn Auf. See al-Isabah 7/179 and 9/64. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/379.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 9-10 91 {और वे सेनाएं जिन्हें तुमने नहीं देखा} और इसे 'या' के साथ भी पढ़ा गया है(1), यानी: मुशरिकों (बहुदेववादियों) ने उन्हें नहीं देखा। व्याख्याकारों (मुफ़स्सिरों) ने कहा: अल्लाह तआला ने उन पर फ़रिश्ते भेजे, जिन्होंने खूंटे उखाड़ दिए, खेमों की रस्सियाँ काट दीं, आग बुझा दी, देगें उलट दीं, और घोड़े एक-दूसरे से टकराने लगे। अल्लाह ने उन पर खौफ भेज दिया, और लश्कर के चारों तरफ फ़रिश्तों की तकबीरें (अल्लाहू अकबर का नारा) बढ़ गईं, यहाँ तक कि हर खेमे का सरदार कहता: "ऐ फुलां के बेटों, मेरी तरफ आओ," और जब वे इकट्ठे होते, तो वह उनसे कहता: "भागो! भागो!", उस खौफ की वजह से जो अल्लाह तआला ने उन पर भेजा था (2)। {और अल्लाह उसे देख रहा है जो तुम करते हो} और इसे पढ़ा गया: "वे करते हैं" (या' के साथ) एक खबर के रूप में, जो अबू अम्र की किराअत (पढ़ने का तरीका) है। बाकियों ने इसे 'ता' (तुम करते हो) के साथ पढ़ा (3), यानी खंदक खोदने और दुश्मन से बचाव करने वालों के बारे में। अल्लाह तआला का फरमान: {जब वे तुम्हारे ऊपर से और तुम्हारे नीचे से तुम्हारे पास आए, और जब आँखें पथरा गईं और दिल गले तक पहुँच गए और तुम अल्लाह के बारे में तरह-तरह के गुमान करने लगे। (10)} अल्लाह तआला का फरमान: {जब वे तुम्हारे ऊपर से और तुम्हारे नीचे से तुम्हारे पास आए} "जब" (इज़) यहाँ याद करने के अर्थ में है। इसी तरह: {और जब उनमें से एक गिरोह ने कहा} [आयत: 13]। "तुम्हारे ऊपर से" का अर्थ है घाटी के ऊपर से, जो पूर्व की ओर उसका ऊपरी हिस्सा है। वहाँ से औफ़ बिन मालिक (4) बनू नज़्र के साथ आए, उयैना बिन हिस्न नजद के लोगों के साथ, और तुलैहा बिन खुवैलिद अल-असदी बनू असद के साथ आए। "और तुम्हारे नीचे से" का अर्थ है घाटी के नीचे से पश्चिम की ओर। वहाँ से अबू सुफ़यान बिन हर्ब मक्का वालों के साथ आए, और यज़ीद बिन जहश कुरैश के साथ आए, और अबू अल-अवर अल-सुलमी आए और उनके साथ यहूदी हुयै बिन अख़्तब बनू कुरैज़ा के यहूदियों में आमिर बिन अल-तुफ़ैल के साथ खंदक की तरफ से आए (5)। {और जब आँखें पथरा गईं} यानी: वे टकटकी लगाए रह गए। कहा गया है: वे मुड़ गईं; और वे अपने दुश्मन के सिवा कहीं नहीं देख रहे थे।

---

(1) अल-किराआत अल-शाज़्ज़ह पृ. 118। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 3/509। और अल-तब़री 19/28 ने क़तादा से इसी तरह का वर्णन किया है। (3) अल-सबआ पृ. 519, और अल-तयसीर पृ. 177। (4) इसी तरह मूल पाठ में। शायद मालिक बिन औफ़। देखें अल-इसाबा 7/179 और 9/64। (5) अल-नुकात वल-उयून 4/379।

سورہ الاحزاب: آیات 9-10 91 {اور وہ لشکر جنہیں تم نے نہیں دیکھا} اور اسے 'یا' کے ساتھ (یَرَوْھا) بھی پڑھا گیا ہے(1)، یعنی: مشرکین نے انہیں نہیں دیکھا۔ مفسرین نے کہا: اللہ تعالیٰ نے ان پر فرشتے بھیجے جنہوں نے میخیں اکھاڑ دیں، خیموں کی طنابیں کاٹ دیں، آگ بجھا دی، دیگیں الٹ دیں، اور گھوڑے ایک دوسرے سے ٹکرانے لگے، اور اللہ نے ان پر رعب ڈال دیا، اور لشکر کے اطراف میں فرشتوں کی تکبیریں بڑھ گئیں، یہاں تک کہ ہر خیمے کا سردار کہتا: اے فلاں کے بیٹو، میری طرف آؤ، اور جب وہ جمع ہو جاتے تو ان سے کہتا: نجات! نجات! (بھاگو! بھاگو!)، اس رعب کی وجہ سے جو اللہ تعالیٰ نے ان پر بھیجا تھا(2)۔ {اور اللہ اس کو جو تم کرتے ہو دیکھنے والا ہے} اور اسے پڑھا گیا: "وہ کرتے ہیں" (یا کے ساتھ) بطور خبر، جو ابو عمرو کی قرات ہے۔ باقیوں نے 'تا' (تم کرتے ہو) کے ساتھ پڑھا (3)، یعنی خندق کھودنے اور دشمن سے بچاؤ کرنے والوں کے بارے میں۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {جب وہ تمہارے اوپر سے اور تمہارے نیچے سے تم پر چڑھ آئے اور جب آنکھیں پتھرا گئیں اور دل حلق تک پہنچ گئے اور تم اللہ کے بارے میں طرح طرح کے گمان کرنے لگے۔ (10)} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {جب وہ تمہارے اوپر سے اور تمہارے نیچے سے تم پر چڑھ آئے} "إِذْ" (جب) یہاں یاد کرنے کے معنی میں منصوب ہے۔ اسی طرح: {اور جب ان میں سے ایک جماعت نے کہا} [آیت: 13]۔ "تمہارے اوپر سے" کا مطلب ہے وادی کے اوپر سے، جو مشرق کی طرف اس کا بالائی حصہ ہے، وہاں سے عوف بن مالک(4) بنو نضر میں آئے، عیینہ بن حصن اہل نجد میں، اور طلیحہ بن خویلد الاسدی بنو اسد میں آئے۔ "اور تمہارے نیچے سے" کا مطلب ہے وادی کے نیچے سے مغرب کی جانب، وہاں سے ابو سفیان بن حرب اہل مکہ کے ساتھ آئے، اور یزید بن جحش قریش پر، اور ابو الاعور السلمی آئے اور ان کے ساتھ حی بن اخطب یہودی بنو قریظہ کے یہودیوں میں عامر بن الطفیل کے ساتھ خندق کی سمت سے

آئے(5)۔ {اور جب آنکھیں پتھرا گئیں} یعنی: وہ ٹکٹکی باندھے رہ گئیں۔ اور کہا گیا: مڑ گئیں؛ پس وہ اپنے دشمن کے سوا کسی طرف متوجہ نہیں ہو رہی تھیں۔

---

(1) القراءات الشاذة ص 118۔ (2) تفسير البغوي 509/3۔ اور طبری نے 28/19 میں قتادہ سے اسی طرح روایت کی ہے۔ (3) السبعة ص 519، اور التيسير ص 177۔ (4) اسی طرح متن میں ہے۔ شاید مالک بن عوف۔ دیکھیے الإصابة 179/7 اور 64/9۔ (5) النكت والعيون 379/4۔

Surah Al-Ahzab: Verse 10 92 Dazed from excessive terror. "And the hearts reached the throats" (Quran 33:10) - meaning: they shifted from their places in the chests until they reached the throats, which are the windpipes, singular: hanjarah (throat/larynx) (1). If the throats had not been too narrow for them, they would have come out; this was said by Qatadah(2). It is also said: this is in the sense of exaggeration according to the convention of the Arabs, implying the elided word 'almost'; as said: "When we are moved by a Mudarite rage, we tear the veil of the sun or it drips blood"(3) Meaning: it almost drips. It is also said: the lungs inflate(4) during fear, so the heart rises until it almost reaches the throat, for example; and for this reason, it is said of a coward: "his sahr (lung/liver) is inflated"(5). And it is said: it is a proverb struck for the intensity of fear with hearts reaching the throats even if they do not move from their places while life remains(6). Ikrimah said this was its meaning; Hammad bin Zayd narrated from Ayyub from Ikrimah who said: its panic reached the throat. The more apparent meaning is that he intended the agitation and beating of the heart, i.e., it is as if, due to the intensity of its agitation, it reached the throat. The terms hanjarah and hunjur - with the addition of the letter nun(8) - refer to the edge of the throat.

(1) Previous source. (2) Recorded by Abd al-Razzaq 2/113. (3) The verse is by Bashar bin Burd, found in his Diwan 2/497 with the narration: "or it rains blood". It was mentioned with the author's narration by Ibn Qutaybah in Al-Shi'r wa al-Shu'ara' 2/760, and al-Basri in Al-Hamasah 1/17. Ibn Qutaybah mentioned this view in Ta'wil Mushkil al-Qur'an p. 130. (4) In (d), (z), and (m): "opens". (5) Al-Wahidi mentioned this view in Al-Wasit 3/461, al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 3/253, and al-Baghawi 3/516. The sahr is the lung. Al-Qamus (s-h-r). (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/379-380. (7) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/329, and recorded by Ibn Abi Shaybah 13/571, and al-Tabari 19/35. (8) Meaning by adding the 'nun' to 'hajr', see al-Sihah (h-j-r).

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 10 92 अत्यधिक भय के कारण स्तब्ध। "और दिल हलक तक पहुँच गए" (कुरान 33:10) - अर्थात: वे सीने में अपने स्थानों से हट गए यहाँ तक कि वे हलक (गले) तक पहुँच गए, और ये श्वासनलियाँ हैं, जिसका एकवचन 'हनजरह' (कंठ) है(1)। यदि हलक उनके लिए संकरे न होते, तो वे बाहर निकल जाते; यह कतादह ने कहा है(2)। और यह भी कहा गया है: यह अरबों की शैली के अनुसार अतिशयोक्ति के अर्थ में है, जहाँ 'काद' (लगभग) शब्द छुपा हुआ है; जैसा कि कहा गया है: "जब हम मुदर जैसी उग्रता में क्रोधित होते हैं, तो हम सूर्य के पर्दे को फाड़ देते हैं या वह रक्त टपकाने लगता है"(3) अर्थात: वह लगभग टपकने लगता है। और कहा जाता है: डर के समय फेफड़े फूल जाते हैं(4), जिससे हृदय ऊपर उठ जाता है यहाँ तक कि वह उदाहरण के तौर पर हलक तक पहुँच जाता है; और इसी कारण कायर के बारे में कहा जाता है: "उसका फेफड़ा फूल गया है"(5)। और यह भी कहा गया है: यह जीवन के बने रहने के साथ-साथ भय की तीव्रता के लिए एक मुहावरा है कि दिल हलक तक पहुँच गए, भले ही वे अपने स्थानों से न हटें(6)। इक्रिमाह ने इसका यही अर्थ बताया है; हम्माद बिन ज़ैद ने अय्यूब से, उन्होंने इक्रिमाह से रिवायत की है, उन्होंने कहा: उनकी घबराहट [हलक तक] पहुँच गई(7)। और अधिक स्पष्ट अर्थ यह है कि उनका तात्पर्य हृदय की व्याकुलता और उसकी धड़कन से था, अर्थात: मानो अपनी व्याकुलता की तीव्रता के कारण वह हलक तक पहुँच गया। 'हनजरह' और 'हुनजूर' - 'नून' अक्षर की वृद्धि के साथ(8) - गले का किनारा है।

(1) पिछला स्रोत। (2) इसे अब्द अल-रज्ज़ाक 2/113 द्वारा उद्धृत किया गया है। (3) यह शेर बशार बिन बुर्द का है, जो उनके दीवान 2/497 में इस पाठ के साथ है: "या रक्त बरसने लगे"। इसे लेखक के वर्णन के साथ इब्न कुतैबा ने 'अल-शिअर वा अल-शुआरा' 2/760 में और अल-बसरी ने 'अल-हमासा' 1/17 में उल्लेख किया है। इब्न कुतैबा ने इस विचार का उल्लेख 'तावील मुशकिल अल-कुरान' पृष्ठ 130 में किया है। (4) (द), (ज़) और (म) प्रतियों में: "खुल जाते हैं"। (5) अल-वाहिदी ने 'अल-वसीत' 3/461 में, अल-ज़मखशरी ने 'अल-कश्शाफ़' 3/253 में और अल-बग़वी ने 3/516 में इस विचार का उल्लेख किया है। 'सहर' का अर्थ फेफड़ा है। 'अल-कामूस' (स-ह-र)। (6) 'अल-नुकत वा अल-उयून' 4/379-380। (7) 'मानी अल-कुरान' अल-नहहास 5/329 द्वारा, और इसे इब्न अबी शैबा 13/571 और अल-तबरी 19/35 द्वारा उद्धृत किया गया है। (8) यानी 'हजर' पर 'नून' जोड़कर, देखें 'अल-सिहह' (ह-ज-र)।

سورة الاحزاب: آیت ۱۰ ۹۲ شدید خوف کی وجہ سے حیران و پریشان۔ ﴿وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ﴾ یعنی: (خوف کے مارے) دل اپنے سینوں کے ٹھکانوں سے ہٹ گئے یہاں تک کہ حلق تک پہنچ گئے، اور یہ حلاقیم (گلے) ہیں، اس کا واحد حَنْجَرَةٌ ہے(۱)۔ پس اگر حلق ان کے لیے تنگ نہ ہوتے تو وہ (دل) باہر نکل جاتے؛ یہ قتادہ نے کہا ہے(۲)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: یہ عربوں کے اسلوب کے مطابق مبالغہ کے معنی میں ہے، جہاں "کاد" (قریب تھا) محذوف ہے؛ جیسے کہ شاعر نے کہا: "جب ہم قبیلہ مضر جیسی غضبناکی میں غصہ ہوتے ہیں، تو ہم سورج کا پردہ چاک کر دیتے ہیں یا وہ خون ٹپکانے لگتا ہے"(۳) یعنی: قریب ہوتا ہے کہ وہ خون ٹپکائے۔ اور کہا جاتا ہے: خوف کے وقت پھیپھڑے پھول جاتے ہیں(۴)، تو دل اوپر اٹھتا ہے یہاں تک کہ مثال کے طور پر حلق تک پہنچ جاتا ہے؛ اسی لیے بزدل کے بارے میں کہا جاتا ہے: "اس کا پھیپھڑا پھول گیا"(۵)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: یہ زندگی کے باقی رہنے کے ساتھ ساتھ خوف کی شدت کے لیے ایک ضرب المثل ہے کہ دل حلق تک پہنچ گئے، اگرچہ وہ اپنی جگہوں سے نہیں ہٹتے(۶)۔ عکرمہ نے اس کا یہی معنی بیان کیا ہے؛ حماد بن زید نے ایوب سے، انہوں نے عکرمہ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: ان کی گھبراہٹ (حلق تک) پہنچ گئی(۷)۔ اور زیادہ ظاہر بات یہ ہے کہ اس سے مراد دل کا اضطراب اور اس کا دھڑکنا ہے، یعنی: گویا کہ اپنے اضطراب کی شدت کی وجہ سے وہ حلق تک پہنچ گیا۔ الحَنْجَرَة اور الحُنْجُور - نون کی زیادتی کے ساتھ(۸) -: حلق کا کنارہ ہے۔

(۱) گذشتہ ماخذ۔ (۲) اسے عبد الرزاق نے ۱۱۳/۲ میں روایت کیا ہے۔ (۳) یہ شعر بشار بن برد کا ہے، اور یہ ان کے دیوان ۴۹۷/۲ میں اس روایت کے ساتھ ہے: "أو تمطر الدما" (یا خون برسانے لگے)۔ اور اسے مصنف کی روایت کے ساتھ ابن قتیبہ نے 'الشعر والشعراء' ۷۶۰/۲ میں، اور بصری نے 'الحماسہ' ۱۷/۱ میں ذکر کیا ہے۔ اور ابن قتیبہ نے اس قول کو 'تاویل مشکل القرآن' ص

۱۳۰ میں ذکر کیا ہے۔ (۴) (د)، (ظ) اور (م) کے نسخوں میں: "کھل جاتے ہیں" ہے۔ (۵) الواحدی نے 'الوسیط' ۴۶۱/۳ میں، زمخشری نے 'الکشاف' ۲۵۳/۳ میں اور بغوی نے ۵۱۶/۳ میں اس قول کو ذکر کیا ہے۔ "السَّحْر" پھیپھڑے کو کہتے ہیں۔ 'القاموس' (مادہ: سحر)۔ (۶) 'النکت والعیون' ۳۷۹/۴ - ۳۸۰۔ (۷) 'معانی القرآن' للنحاس ۳۲۹/۵، اور اسے ابن ابی شیبہ ۵۷۱/۱۳ اور طبری ۳۵/۱۹ نے روایت کیا ہے۔ (۸) یعنی "حجر" پر نون کی زیادتی کے ساتھ، دیکھیے 'الصحاح' (مادہ: حجر)۔

93 Surah Al-Ahzab: Verse 10

{And you thought of Allah [various] thoughts.} Al-Hasan said: The hypocrites thought that the Muslims would be uprooted, while the believers thought that they would be victorious (1). It was also said: It is an address to the hypocrites, meaning: You said: Muhammad and his companions have perished.

The reciters differed concerning the Almighty's saying: {al-dhununa} (the thoughts), {al-rasula} (the Messenger), and {al-sabila} (the way) [Verses: 66 and 67] at the end of the Surah; Nafi' and Ibn 'Amir established their 'alifs' in both pause (waqf) and continuation (wasl) (2). This was also narrated from Abu 'Amr and Al-Kisa'i (3); adhering to the script of the Mushaf, the Mushaf of 'Uthman, and all the Mushafs in all regions (4). Abu 'Ubayd chose this, except that he said: It is not appropriate for the reciter to merge the recitation after them, but rather should stop on them. They said: Because the Arabs do that in the rhymes of their poems and their hemistichs; he said:

We brought the lean, aged horses, The last ones inciting the first. (6)

Abu 'Amr, Al-Jahdari, Ya'qub, and Hamza recited it by deleting it [the alif] in both continuation and pause together (7). They said: It is extra in the script just as the 'alif' was added in the Almighty's saying: {and they would have been active among you} [At-Tawbah: 47] (8), so they wrote it likewise. As for poetry, it is a place of necessity, unlike the Qur'an, for it is the most eloquent of languages and there is no necessity in it. Ibn al-Anbari said: He who does not oppose the Mushaf...

(1) Reported by al-Tabari 19 / 35 - 36. (2) 'Asim also established it in the narration of Abu Bakr. Al-Sab'ah p. 519, and Al-Taysir p. 178. (3) What is well-known from them is something else as follows. It was mentioned from Abu 'Amr by Ibn Mujahid in Al-Sab'ah p. 520. (4) Mentioned by Abu 'Amr al-Dani in Al-Muqni' regarding the knowledge of the script of the Mushafs of the people of the regions, p. 39. (5) Confirmed from (Kh), and in others: 'tastanfiru'. (6) The Rajaz meter is by Imru' al-Qays, and it is in his Diwan p. 135. His commentator said: 'Al-quraha al-qawafila' refers to old, lean horses; it is said: the horse 'qafala' when it became lean. His saying: 'The last ones inciting the first,' meaning: the rear of the horses follows the front. It is also narrated as: 'tastashrifu' and 'tastaframu'. (7) Al-Sab'ah p. 519, Al-Taysir p. 178, and Al-Nashr 2 / 347 - 348. (8) Meaning that the script of the Mushaf is 'wa la-awda'u' and similarly in An-Naml: 'aw la-adhbahannahu' [Verse: 21] with an extra 'alif'. See Al-Muqni' p. 45.

93 सूरह अल-अहज़ाब: आयत 10

{और तुम अल्लाह के बारे में तरह-तरह के गुमान (विचार) करने लगे थे।} अल-हसन ने कहा: पाखंडियों (मुनाफ़िक़ों) ने सोचा कि मुसलमानों का जड़ से सफाया कर दिया जाएगा, जबकि ईमान वालों ने सोचा कि उनकी मदद की जाएगी (1)। यह भी कहा गया है: यह पाखंडियों को संबोधित है, यानी: तुमने कहा था: मुहम्मद और उनके साथी नष्ट हो गए।

पाठकों (क़ारी) के बीच अल्लाह तआला के कथन {अल-ज़ुनूना}, {अर-रसूला} और {अस-सबीला} [आयत: 66 और 67] जो सूरह के अंत में हैं, के उच्चारण में मतभेद है; नाफ़ि' और इब्न आमिर ने वक़्फ़ (रुकने) और वस्ल (जारी रखने) दोनों में उनके'अलिफ़' को स्थापित रखा है (2)। यह अबू अम्र और अल-किसाई से भी वर्णित है (3); मुसहफ़ (क़ुरआन की प्रति) के लेखन, उस्मानी मुसहफ़ और सभी क्षेत्रों के सभी मुसहफ़ों के लेखन का पालन करते हुए (4)। अबू उबैद ने इसे चुना, सिवाय इसके कि उन्होंने कहा: पाठक के लिए यह उचित नहीं है कि वह उनके बाद पाठ को जल्दी से जारी रखे, बल्कि उन पर रुकना चाहिए। उन्होंने कहा: क्योंकि अरब अपनी कविताओं के अंत और छंदों में ऐसा करते हैं; उन्होंने कहा:

हम दुबले और बूढ़े घोड़े लेकर आए, पिछले वाले पहले वालों को उकसाते हुए। (6)

अबू अम्र, अल-जहदरी, याक़ूब और हमज़ा ने वस्ल और वक़्फ़ दोनों में इसे [अलिफ़ को] हटाकर पढ़ा है (7)। उन्होंने कहा: यह लेखन में अतिरिक्त है जैसे अल्लाह तआला के कथन {और वे तुम्हारे बीच सक्रिय रहते} [अत-तौबा: 47] (8) में 'अलिफ़' अतिरिक्त है, इसलिए उन्होंने इसे वैसे ही लिखा। जहाँ तक कविता की बात है, वह 'ज़रूरत-ए-शेअरी' (छंद की आवश्यकता) का स्थान है, कुरान के विपरीत, क्योंकि यह भाषाओं में सबसे स्पष्ट है और इसमें कोई आवश्यकता (विवशता) नहीं है। इब्न अल-अंबारी ने कहा: जो मुसहफ़ का विरोध नहीं करता...

(1) अल-तबरी 19 / 35 - 36 द्वारा उद्धृत। (2) आसिम ने भी अबू बक्र के वर्णन में इसे स्थापित किया है। अल-सबआ पृ. 519, और अल-तयसीर पृ. 178। (3) उनके बारे में जो प्रसिद्ध है वह इसके अलावा है जैसा कि आगे आएगा। इब्न मुजाहिद ने अल-सबआ पृ. 520 में अबू अम्र से इसका उल्लेख किया है। (4) अबू अम्र अल-दानी ने 'अल-मुक़्नी' में विभिन्न क्षेत्रों के लोगों के मुसहफ़ों के लेखन के ज्ञान के संबंध में इसका उल्लेख किया है, पृ. 39। (5) (ख़) से पुष्ट, और दूसरों में: 'तस्तनफ़िरु'। (6) यह रज़ज़ (छंद) इम्रुल क़ैस का है, और यह उनके दीवान पृ. 135 में है। उनके व्याख्याकार ने कहा:

'अल-क़ुराहा अल-क़वाफ़िला' का अर्थ है बूढ़े, दुबले घोड़े; कहा जाता है: घोड़ा 'क़फ़ला' हुआ जब वह दुबला हो गया। उनका कहना: 'पिछले वाले पहले वालों को उकसाते हुए', यानी: घोड़ों का पिछला हिस्सा अगले हिस्से का अनुसरण करता है। इसे 'तस्तशरिफ़ु' और 'तस्तफ़रमु' के रूप में भी वर्णित किया गया है। (7) अल-सबआ पृ. 519, अल-तयसीर पृ. 178, और अल-नश्र 2 / 347 - 348। (8) यानी मुसहफ़ का लेखन 'वला औदऊ' है और इसी तरह अन-नमल में: 'अौ ला-अज़बहन्नहू' [आयत: 21] अतिरिक्त अलिफ़ के साथ। देखें अल-मुक़्नी पृ. 45।

۹۳ سورہ الاحزاب: الآیہ ۱۰

﴿وَتَظُنُّونَ بِاللَّهِ الظُّنُونَا﴾ حسن بصری نے کہا: منافقین کا یہ خیال تھا کہ مسلمانوں کو جڑ سے اکھاڑ پھینکا جائے گا، جبکہ مومنین کا گمان تھا کہ ان کی مدد کی جائے گی (۱)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ: یہ منافقین سے خطاب ہے، یعنی: تم نے کہا: محمد اور ان کے ساتھی ہلاک ہو گئے۔

اور اللہ تعالیٰ کے ارشادات: ﴿الظُّنُونَا﴾، ﴿الرَّسُولَا﴾ اور ﴿السَّبِيلَا﴾ [آیات: ۶۶ اور ۶۷] جو کہ سورت کے آخر میں ہیں، ان کے بارے میں قراء کے درمیان اختلاف پایا جاتا ہے۔ نافع اور ابن عامر نے وقف (ٹھہرنے) اور وصل (ملا کر پڑھنے) دونوں حالتوں میں ان کے 'الف' کو ثابت رکھا ہے (۲)۔ اور یہی ابو عمرو اور کسائی سے بھی مروی ہے (۳)؛ مصحف کے رسم الخط یعنی مصحفِ عثمانی اور تمام شہروں کے تمام مصاحف کی پیروی کرتے ہوئے (۴)۔ ابو عبید نے اسی کو اختیار کیا، سوائے اس کے کہ انہوں نے کہا: قاری کے لیے یہ مناسب نہیں کہ وہ ان الفاظ کے فوراً بعد تلاوت جاری رکھے بلکہ اسے ان پر ٹھہرنا چاہیے۔ انہوں نے کہا: کیونکہ عرب اپنے اشعار کے قوافی اور مصرعوں کے آخر میں ایسا ہی کرتے ہیں۔ شاعر نے کہا:

ہم نے ان دبلے پتلے بوڑھے گھوڑوں کو ہانکا، جن کے پچھلے اگلے والوں کو ابھار رہے تھے۔ (۶)

اور ابو عمرو، جحدری، یعقوب اور حمزہ نے وصل اور وقف دونوں حالتوں میں 'الف' کو حذف کر کے پڑھا ہے (۷)۔ انہوں نے کہا: یہ رسم الخط میں زائد ہے جیسا کہ اللہ تعالیٰ کے قول ﴿وَلَأَوْضَعُوا خِلَالَكُمْ﴾ [التوبہ: ۴۷] (۸) میں 'الف' زائد لکھی گئی ہے، لہذا انہوں نے اسے اسی طرح لکھا۔ رہی بات شاعری کی تو وہاں ضرورتِ شعری ہوتی ہے، جبکہ قرآن کا معاملہ اس کے برعکس ہے

کیونکہ یہ فصیح ترین لغت ہے اور اس میں کوئی ضرورت (مجبوری) نہیں ہے۔ ابن الانباری نے کہا: جس نے مصحف کی مخالفت نہیں کی...

(۱) اسے طبری نے ۱۹ / ۳۵ - ۳۶ میں روایت کیا ہے۔ (۲) اسے عاصم نے بھی ابو بکر کی روایت میں ثابت کیا ہے۔ السبعہ ص ۵۱۹، اور التیسیر ص ۱۷۸۔ (۳) ان دونوں سے مشہور روایت اس کے علاوہ ہے جیسا کہ آگے آئے گا۔ ابن مجاہد نے اسے ابو عمرو سے السبعہ ص ۵۲۰ میں ذکر کیا ہے۔ (۴) اسے ابو عمرو الدانی نے 'المقنع فی معرفۃ مرسوم مصاحف اہل الامصار' ص ۳۹ میں ذکر کیا ہے۔ (۵) (خ) نسخہ میں 'تستنفر' ثابت ہے، اور دوسروں میں 'تستنفر' ہی ہے۔ (۶) یہ رجز امرء القیس کا ہے، اور یہ ان کے دیوان ص ۱۳۵ میں ہے۔ اس کے شارح نے کہا: 'القرح القوافلا' سے مراد بوڑھے، دبلے گھوڑے ہیں؛ کہا جاتا ہے کہ گھوڑا 'قفل' ہوا جب وہ دبلا ہو گیا۔ ان کا قول: 'پچھلے اگلے والوں کو ابھارتے ہوئے'، یعنی گھوڑوں کے پچھلے حصے اگلے حصوں کے پیچھے آ رہے ہیں۔ اسے 'تستشرف' اور 'تستفرم' بھی پڑھا گیا ہے۔ (۷) السبعہ ص ۵۱۹، التیسیر ص ۱۷۸، اور النشر ۲ / ۳۴۷ - ۳۴۸۔ (۸) یعنی مصحف کا رسم الخط 'ولا اوضعوا' ہے اور اسی طرح سورہ النمل کی آیت ۲۱ میں: 'او لا اذبحنہ' ایک زائد الف کے ساتھ ہے۔ دیکھیے المقنع ص ۴۵۔

Surat Al-Ahzab: Verse 10 94

He read: "al-dhununa," "al-sabila," and "al-rasula" without the 'alif' in the three words, though they are written in the Mushaf (Quranic text) with an 'alif'. This is because the 'alif' in "ata'na," or the entering one (1) at the beginning of "al-rasul," "al-dhunun," and "al-sabil," is sufficient for the trailing final 'alif', just as the 'alif' of 'Abu Jad' sufficed for the 'alif' of 'Hawwaz' (2).

There is another argument for this: that the 'alif' was treated like a 'fatha' (vowel marker) and what is attached as a support for the preceding movement. The intention is for it to drop. So, based on this, the 'alif' with the 'fatha' became like one thing, where pausing causes it to drop (3). It is based on the idea that the form of the 'alif' in script does not necessitate a place in pronunciation, and that it is like the 'alif' in "sahiran" (two magicians), "Fatir as-samawati wal-ard" (Creator of the heavens and the earth), and "wa'adna Musa" (We promised Moses), and similar cases where it is deleted from (4) the script while existing in pronunciation, or exists in pronunciation while being dropped from the script.

There is a third argument: that it was written according to the dialect of those who say: "Laqaytu al-rajula" (I met the man [with an extra 'a' sound]), and read according to the dialect of those who say: "Laqaytu al-rajul," without an 'alif'. Ahmad ibn Yahya informed us from a group of linguists that they narrated from the Arabs: "Qama al-rajulu" with a 'waw', and "Marartu bi-al-rajuli" with a 'ya', in both connection and pause. And "Laqaytu al-rajula" with an 'alif' in both cases. The poet said: Is 'Umayrah asking about her father? Through the army, she recognizes the riders (al-rikaba). (5)

---

(1) In (M): "And the entering one." (2) This refers to the letters: Abjad, Hawwaz, Hutti, Kalman, Sa'fas, Qarasat, which are the origin of the alphabet. The origin of 'Abjad' is 'Abu Jad', and the origin of 'Hawwaz' is 'Hawwaz'. The 'alif' of 'Abjad' sufficed for the 'alif' of 'Hawwaz'; whenever a letter is represented once, there is no need to repeat it. See "Al-Muhkam fi Naqt al-Masahif" by Al-Dani, p. 29 onwards, and "Al-Fihrist" by Ibn al-Nadim, p. 7. (3) In (Kh), (Za), and (M): "their dropping." (4) In (D) and (Za): "in." (5) The verse is by Bishr ibn Abi Khazim, and it is in his Diwan p. 73, Al-Sihah (root 'arf'), and Asas al-Balagha (root 'arf'). In Al-Sihah, "al-rakb" (the riders) appears instead of "al-jaish" (the army). Regarding his words "ta'tarif," Al-Jawhari said: "I recognized the people" means when you ask them for news to know it.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 10 94

उसने पढ़ा: "अद-धुनुना", "अस-सबीला", और "अर-रसूला" तीनों शब्दों में अलिफ़ के बिना, जबकि मुसहफ़ (कुरान की प्रति) में उन्हें अलिफ़ के साथ लिखा गया है; क्योंकि "अताअना" में अलिफ़, या "अर-रसूल, अद-धुनून, और अस-सबील" की शुरुआत में प्रवेश करने वाला अलिफ़ (1), अंतिम अलिफ़ के लिए पर्याप्त है, जैसे कि 'अबू जाद' का अलिफ़ 'हव्वाज़' के अलिफ़ के लिए पर्याप्त था (2)।

इसमें एक और दलील है: कि अलिफ़ को फतह (ज़बर) का दर्जा दिया गया था और जो पिछली हरकत के सहारे के रूप में जोड़ा जाता है। इरादा इसे गिराने का है। इसलिए, जब इस पर काम किया गया, तो फतह के साथ अलिफ़ एक चीज़ की तरह हो गया, जहाँ रुकना इसे गिराने (3) का कारण बनता है। यह इस विचार पर आधारित है कि लिपि में अलिफ़ का रूप उच्चारण में स्थान की आवश्यकता नहीं करता है, और यह कि यह "साहिरान" (दो जादूगर), "फातिरिस्-समावाती वल-अर्द" (आकाशों और पृथ्वी का बनाने वाला), और "वाअदना मूसा" (हमने मूसा से वादा किया) में अलिफ़ की तरह है, और उनके समान मामले जहाँ इसे लिपि से हटा दिया जाता है (4) जबकि यह उच्चारण में मौजूद होता है, या उच्चारण में मौजूद होता है जबकि लिपि से गिरा दिया जाता है।

इसमें तीसरी दलील है: कि इसे उन लोगों की भाषा के अनुसार लिखा गया था जो कहते हैं: "लकय्तु अर-रजुला" (मैं आदमी से मिला [अतिरिक्त 'अ' ध्वनि के साथ]), और उन लोगों की भाषा के अनुसार पढ़ा गया जो कहते हैं: "लकय्तु अर-रजुल", बिना अलिफ़ के। अहमद बिन यह्या ने हमें भाषाविदों के एक समूह से सूचित किया कि उन्होंने अरबों से वर्णन किया है: "क़ामा अर-रजुलू" वाव के साथ, और "मरर्तु बिर-रजुली" या के साथ, मिलने और रुकने दोनों स्थितियों में। और "लकय्तु अर-रजुला" दोनों स्थितियों में अलिफ़ के साथ। कवि ने कहा: क्या उमैरा अपने पिता के बारे में पूछ रही है? सेना के बीच से, वह सवारों (अर-रिकाबा) को पहचानती है। (5)

---

(1) (M) में: और प्रवेश करने वाला। (2) इसका तात्पर्य अक्षरों से है: अबजद, हव्वाज़, हुत्ती, कलमन, साफ़स, क़रसत, जो वर्णमाला का मूल हैं। 'अबजद' का मूल 'अबू जाद' है, और 'हव्वाज़' का मूल 'हव्वाज़' है। 'अबजद' का अलिफ़ 'हव्वाज़' के अलिफ़ के लिए पर्याप्त था; जब भी किसी अक्षर का एक बार प्रतिनिधित्व किया जाता है, तो उसे दोहराने की आवश्यकता नहीं होती। अल-दानी द्वारा "अल-मुहकम फ़ी नक़्त अल-मसाहिफ", पृष्ठ 29 के बाद देखें, और इब्न अल-नदीम द्वारा "अल-

फ़िहरिस्त", पृष्ठ 7 देखें। (3) (Kh), (Za), और (M) में: उनका गिरना। (4) (D) और (Za) में: में। (5) यह छंद बिश्र बिन अबी खाजिम का है, और यह उनके दीवान पृष्ठ 73, अस-सिहाह (मूल 'अरफ़'), और असास अल-बलाग़ा (मूल 'अरफ़') में है। अस-सिहाह में "अल-जैश" (सेना) के स्थान पर "अल-रकब" (सवार) शब्द आया है। उनके शब्द "तअतरिफ" के बारे में, अल-जौहरी ने कहा: "मैंने लोगों को पहचाना" का अर्थ है जब आप उनसे समाचार जानने के लिए पूछते हैं।

سورہ الاحزاب: آیت 10 94

اس نے پڑھا: "الظنونا"، "السبیل"، اور "الرسول" ان تینوں الفاظ میں الف کے بغیر، جبکہ مصحف میں ان کی کتابت الف کے ساتھ ہے؛ کیونکہ "أطعنا" کا الف، یا "الرسول، الظنون، اور السبیل" کے شروع میں داخل ہونے والا الف (1) آخری الف کے بدلے کافی ہو گیا، جیسا کہ 'أبو جاد' کا الف 'ہواز' کے الف سے کفایت کر گیا (2)۔

اس میں ایک اور دلیل یہ ہے: کہ الف کو فتحہ (زبر) کے درجے میں رکھا گیا اور اسے پچھلی حرکت کے سہارے کے طور پر جوڑا جاتا ہے۔ نیت اسے گرانے کی ہے۔ لہذا، جب اس پر عمل کیا گیا تو فتحہ کے ساتھ الف ایک چیز کی طرح ہو گیا جہاں وقف اسے گرانے (3) کا سبب بنتا ہے۔ یہ اس بات پر مبنی ہے کہ خط میں الف کی صورت لفظ میں کسی جگہ کا تقاضا نہیں کرتی، اور یہ کہ یہ "ساحران"، "فاطر السماوات والأرض"، اور "واعدنا موسی" میں الف کی طرح ہے، اور ان جیسی دیگر مثالیں جنہیں خط سے حذف کر دیا جاتا ہے (4) جبکہ وہ لفظ میں موجود ہوتے ہیں، یا لفظ میں ثابت ہوتے ہیں جبکہ خط سے ساقط ہوتے ہیں۔

اس میں تیسری دلیل یہ ہے: کہ اسے ان لوگوں کی لغت پر لکھا گیا ہے جو کہتے ہیں: "لقیتُ الرجُلا"، اور ان کی لغت پر پڑھا گیا ہے جو کہتے ہیں: "لقیتُ الرجل"، بغیر الف کے۔ احمد بن یحییٰ نے ہمیں ماہرینِ لغت کی ایک جماعت کے حوالے سے بتایا کہ انہوں نے عربوں سے روایت کی ہے: "قام الرَّجُلُو" واؤ کے ساتھ، اور "مررتُ بالرَّجُلي" یاء کے ساتھ، وصل اور وقف دونوں صورتوں میں۔ اور "لقیتُ الرجُلا" دونوں حالتوں میں الف کے ساتھ شاعر نے کہا: کیا عمیرہ اپنے باپ کے بارے میں پوچھ رہی ہے؟ لشکر کے درمیان سے وہ سواروں (الرِّکابا) کو پہچانتی ہے۔ (5)

(1) (م) میں: والداخلة۔ (2) اس سے مراد حروفِ ابجد، ہوَّز، حطِّي، كلمن، صعفص، قرسات ہیں، جو حروفِ تہجی کی اصل ہیں۔ ابجد کی اصل 'أبو جاد' ہے، اور ہوَّز کی اصل 'ہوَّاز' ہے، اور ابجد کے الف نے ہوَّاز کے الف سے کفایت کر لی؛ جب بھی کسی حرف کی ایک بار نمائندگی ہو جائے تو اسے دہرانے کی ضرورت نہیں رہتی۔ ملاحظہ فرمائیں الدانی کی "المحكم فی نقط المصاحف" ص 29 اور اس کے بعد، اور ابن الندیم کی "الفہرست" ص 7۔ (3) (خ)، (ظ) اور (م) میں: سقوطهما (ان دونوں کا گرنا)۔ (4) (د) اور (ظ) میں: فی۔ (5) یہ شعر بشر بن ابی خازم کا ہے، اور یہ ان کے دیوان ص 73، الصحاح (مادہ عرف)، اور اساس البلاغۃ (مادہ عرف) میں ہے۔ الصحاح میں "الجيش" کی جگہ "الركب" واقع ہوا ہے۔ ان کے قول "تعترف" کے بارے میں جوہری نے کہا: "اعترفتُ القوم" یعنی جب آپ ان سے خبر جاننے کے لیے پوچھیں۔

So the 'alif' was established in «al-Rikab» based on this language (dialect). Another said: When Gemini follows Pleiades ... I suspected the family of Fatima with suspicions (1) And on this language, Nafi' and others built [their recitation]. Ibn Kathir, Ibn Muhaysin, and al-Kisa'i recited it by establishing it in the pause (waqf) and omitting it in the connection (wasl) (2). Ibn al-Anbari said: Whoever connects without an alif and pauses with an alif, it is permissible for him to argue that the alif was needed during the silence (pause) to preserve the 'fatha' (a-vowel), and that the alif supports and strengthens it.

Allah Almighty's saying: {There the believers were tested and shaken with a severe shaking (11)} «Huna» (here) is for proximity in place. «Hunalika» (there) is for distance. And «hunaka» is for the middle. It also refers to time, meaning: at that time, the believers were tested so that the sincere might be distinguished from the hypocrite. This trial was through fear, fighting, hunger, siege, and combat. {And shaken with a severe shaking} meaning: they were moved greatly. Al-Zajjaj said: Every verbal noun (masdar) from a doubled root on the pattern of 'fi'lal' allows for both kasra and fatha, such as: 'qalqaltuhu qilqalan' and 'qalqalan', and 'zulzilu zilzalan' and 'zalzalan'. The kasra is better because non-doubled roots take the kasra, such as: 'dahrajtuhu dihrajan' (3). The general recitation is with a kasra on the letter 'zay', while 'Asim and al-Jahdari (4) recited it: «zalzalan» with a fatha on the 'zay'.

Ibn Salam said: Meaning, they were moved by fear with a severe shaking. Al-Dahhak said: It is...

---

(1) The verse is by Khuzaymah bin Nahd, as in Al-Aghani 13/78, Jamharat al-Amthal 1/123, and Majma' al-Amthal 1/75. In the book of Proverbs by Abu Ubayd p. 345: Huzaymah, with the letter 'Ha', and al-Maydani pointed to it where he said: It is narrated: Huzaymah, as narrated by Abu al-Nada in his proverbs. Fatima is the daughter of Yudhkur bin 'Anazah, and Khuzaymah used to love her. (2) This is also the recitation of 'Asim from the narration of Hafs. Al-Sab'ah p. 519, and Al-Taysir p. 178. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 4/218 - 219. (4) Thus in the copies, and perhaps the correct expression is: Asim al-Jahdari without the 'waw' (and he is Ibn al-Ajjaj), as for Asim bin Abi al-Nujud - who is one of the seven reciters - his recitation is like the public recitation. Ibn Khalawayh attributed it to Asim al-Jahdari in 'The Anomalous Recitations' p. 118, and Ibn Atiyyah in 'Al-Muharrar al-Wajiz' 4/373, and Abu Hayyan in 'Al-Bahr' 7/217, and added its attribution to Isa.

अतः इस भाषा (बोली) के आधार पर «अल-रिकाब» में 'अलिफ़' को स्थापित किया गया। एक अन्य कवि ने कहा: जब मिथुन राशि कृत्तिका का अनुसरण करती है... तो मैंने फातिमा के परिवार के बारे में संदेह (अज़-ज़ुनूना) किया (1) और इसी भाषाई आधार पर नाफ़े और अन्य ने अपनी पद्धति बनाई। इब्न कसीर, इब्न मुहयसिन और अल-किसाई ने इसे रुकने (वक़्फ़) की स्थिति में स्थापित रखने और जोड़ने (वस्ल) की स्थिति में हटाने के साथ पढ़ा है (2)। इब्न अल-अंबारी ने कहा: जो अलिफ़ के बिना जोड़ता है और अलिफ़ के साथ रुकता है, उसके लिए यह तर्क देना जायज है कि रुकते समय 'फ़तहा' (अ-स्वर) को बनाए रखने के लिए अलिफ़ की आवश्यकता थी, और अलिफ़ उसे सहारा देता और मज़बूत करता है।

अल्लाह तआला का कथन: {वहीं ईमान वाले आज़माए गए और वे एक ज़ोर के झटके से झकझोर दिए गए (11)} «हुना» (यहाँ) स्थान की निकटता के लिए है। «हुनालिका» (वहाँ) दूरी के लिए है। और «हुनाका» मध्य के लिए है। इसका संकेत समय की ओर भी होता है, अर्थात्: उस समय ईमान वालों की परीक्षा ली गई ताकि सच्चे और पाखंडी के बीच अंतर स्पष्ट हो सके। यह आज़माइश डर, युद्ध, भूख, घेराबंदी और लड़ाई के माध्यम से थी। {और वे एक ज़ोर के झटके से झकझोर दिए गए} अर्थात्: उन्हें बहुत हिलाया गया। अल-ज़ज्जाज ने कहा: 'फ़िअलाल' के पैटर्न पर द्विगुणित मूल धातु (मुज़ाअफ़) से बना प्रत्येक भाववाचक संज्ञा (मस्दर) कसरा (इ-स्वर) और फ़तहा (अ-स्वर) दोनों की अनुमति देता है, जैसे: 'क़लक़लतुह क़िलक़ालन' और 'क़लक़ालन', और 'ज़ुलज़िलू ज़िलज़ालन' और 'ज़लज़ालन'। कसरा बेहतर है क्योंकि गैर-द्विगुणित धातुएँ कसरा लेती हैं, जैसे: 'दहराजतुह दिहराजान' (3)। सामान्य पाठ 'ज़ाय' अक्षर पर कसरा के साथ है, जबकि आसिम और अल-जहद़री (4) ने इसे 'ज़ाय' पर फ़तहा के साथ «ज़लज़ालन» पढ़ा है।

इब्न सलाम ने कहा: अर्थात्, वे डर के कारण बहुत ज़ोर से हिलाए गए। अल-दह़्हाक ने कहा: यह है...

---

(1) यह काव्य खुज़ैमा बिन नहद का है, जैसा कि अल-अग़ानी 13/78, जम्हरात अल-अमसाल 1/123 और मजमा अल-अमसाल 1/75 में है। अबू उबैद की किताब अल-अमसाल पृष्ठ 345 में: हुज़ैमा (ह़ा के साथ), और अल-मैदानी ने इसकी ओर संकेत करते हुए कहा: यह रिवायत है: हुज़ैमा, जैसा कि अबू अल-नदा ने अपनी कहावतों में उल्लेख किया है। फातिमा युज़कुर बिन अनज़ा की बेटी है, और खुज़ैमा उससे प्रेम करता था। (2) यह हफ़्स की रिवायत से आसिम का पाठ भी है। अस-

सबअह पृ. 519, और अत-तयसीर पृ. 178। (3) मआनी अल-क़ुरआन, अल-ज़ज्जाज द्वारा, 4/218 - 219। (4) प्रतियों में ऐसा ही है, और शायद सही वाक्य है: आसिम अल-जहद़री बिना 'वाव' के(और वह इब्न अल-अज्जाज है), जहाँ तक आसिम बिन अबी अल-नुजूद का सवाल है - जो सात पाठकों में से एक हैं - उनका पाठ आम जनता के पाठ जैसा ही है। इब्न खालवैह ने इसे 'शाल पाठों' पृ. 118 में आसिम अल-जहद़री से जोड़ा है, और इब्न अतिय्या ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 4/373 में, और अबू हय्यान ने 'अल-बहर' 7/217 में, और ईसा से इसके संबंध को भी जोड़ा है।

پس اس لغت (بولی) کی بنیاد پر «الرکاب» میں 'الف' کو ثابت رکھا گیا۔ دوسرے نے کہا: جب جوزا ثریا کے پیچھے آئی ... تو میں نے آلِ فاطمہ کے بارے میں گمان (الظنونا) کیے (۱) اور اسی لغت پر نافع اور دیگر نے اپنی بنیاد رکھی۔ ابن کثیر، ابن محیصن، اور کسائی نے اسے وقف میں ثابت رکھنے اور وصل میں حذف کرنے کے ساتھ پڑھا ہے (۲)۔ ابن الانباری نے کہا: جو الف کے بغیر وصل کرے اور الف کے ساتھ وقف کرے، تو اس کے لیے یہ دلیل دینا جائز ہے کہ سکت (وقف) کے وقت فتحہ کو باقی رکھنے کی حرص میں الف کی ضرورت پڑی، اور یہ کہ الف اسے سہارا دیتا اور قوت بخشتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {وہیں مومن آزمائے گئے اور وہ سخت طور پر جھنجھوڑ دیے گئے (۱۱)} «ہنا» مکان کے قریب کے لیے ہے۔ «ہنالک» بعید کے لیے۔ اور «ہناک» متوسط کے لیے۔ اس سے وقت کی طرف بھی اشارہ کیا جاتا ہے، یعنی: اس وقت مومنوں کا امتحان لیا گیا تاکہ مخلص اور منافق کے درمیان فرق واضح ہو جائے۔ یہ آزمائش خوف، قتال، بھوک، محاصرے اور لڑائی کے ذریعے تھی۔ {اور وہ سخت طور پر جھنجھوڑ دیے گئے} یعنی: انہیں خوب ہلایا گیا۔ زجاج نے کہا: ہر وہ مصدر جو مضاعف سے 'فعلال' کے وزن پر ہو اس میں کسرہ اور فتحہ دونوں جائز ہیں، جیسے: 'قلقلتہ قلقالاً' اور 'قِلقالاً'، اور 'زلزلوا زلزالاً' اور 'زِلزالاً'۔ کسرہ زیادہ بہتر ہے؛ کیونکہ غیر مضاعف کسرہ پر آتا ہے، جیسے: 'دحرجتہ دحراجاً' (۳)۔ عام قراءت 'زائی' کے کسرہ کے ساتھ ہے، جبکہ عاصم اور جحدری (۴) نے «زَلزالاً» زائی کے فتحہ کے ساتھ پڑھا ہے۔

ابن سلام نے کہا: یعنی، وہ خوف کی وجہ سے سخت ہلائے گئے۔ ضحاک نے کہا: وہ ہے...

(۱) یہ شعر خزیمہ بن نہد کا ہے، جیسا کہ الاغانی ۱۳/ ۷۸، جمہرۃ الامثال ۱۲۳/۱، اور مجمع الامثال ۷۵/۱ میں ہے۔ ابو عبید کی کتاب الامثال ص ۳۴۵ میں: حزیمہ، 'حا' کے ساتھ ہے، اور میدانی نے اس کی طرف اشارہ کرتے ہوئے کہا: روایت ہے: حزیمہ، جیسا کہ ابو الندی نے اپنی امثال میں روایت کیا ہے۔ فاطمہ بنت یذکر بن عنزہ ہیں، اور خزیمہ ان سے محبت کرتا تھا۔ (۲) یہ حفص کی روایت سے عاصم کی قراءت بھی ہے۔ السبعہ ص ۵۱۹، اور التیسر ص ۱۷۸۔ (۳) معانی القرآن للزجاج ۴ / ۲۱۸ - ۲۱۹۔ (۴) نسخوں میں ایسا ہی ہے، اور شاید عبارت کی درستی یہ ہو: عاصم الجحدری بغیر 'واؤ' کے (اور وہ ابن العجاج ہیں)، جہاں تک عاصم بن ابی النجود کا تعلق ہے - جو سات قراء میں سے ایک ہیں - تو ان کی قراءت جمہور کی قراءت کی طرح ہے۔ ابن خالویہ نے اسے القراءات الشاذہ ص ۱۱۸ میں عاصم الجحدری کی طرف منسوب کیا ہے، ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳۷۳/۴ میں، اور ابو حیان نے البحر ۲۱۷/۷ میں، اور عیسیٰ کی طرف بھی اس کی نسبت کا اضافہ کیا ہے۔

Surah Al-Ahzab: Verses 11 - 13 96

...displacing them from their positions until they had nowhere else but the position of the trench. It was also said: It refers to their disturbance from what they were upon; some of them were disturbed within themselves, and some were disturbed in their religion (1).

And "There (Hunalika)" - it is permissible that the governing agent for it is "were tried (ubtulīa)", so one does not pause at "Hunalika". And it is permissible that it refers to "and you thought thoughts about Allah", so one pauses at "Hunalika" (2).

His, the Almighty, saying: {And when the hypocrites and those in whose hearts is disease said, "Allah and His Messenger did not promise us except delusion"} (12).

His, the Almighty, saying: {And when the hypocrites and those in whose hearts is disease} meaning: doubt and hypocrisy: {did not promise us except delusion} meaning: falsehood of speech. That was because Tu'mah ibn Ubayriq and Mu'attib ibn Qushayr and a group of about seventy men said on the day of the Trench: "How can he promise us the treasures of Khosrow and Caesar when none of us can even go out to relieve himself?!" They only said that when what the Prophet (PBUH) said when striking the rock became widespread among his companions, as previously mentioned in the Hadith of An-Nasa'i (3). So Allah the Almighty revealed this verse.

His, the Almighty, saying: {And when a faction of them said, "O people of Yathrib, there is no place for you [here], so return." And a party of them asked permission of the Prophet, saying, "Indeed, our houses are exposed," while they were not exposed. They did not intend except to flee} (13).

His, the Almighty, saying: {And when a faction of them said, "O people of Yathrib, there is no place for you [here], so return."} "Faction (Tā'ifah)" can refer to one person or more. What is meant here is Aws ibn Qayzi, the father of 'Araba ibn Aws, about whom Ash-Shammakh says:

"Whenever a banner was raised for glory, 'Araba would receive it with his right hand." (4)

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 4 / 380-381, and Ibn Salam is Yahya. (2) Ibn Atiyyah said in Al-Muharrar al-Wajiz 4 / 373: Whoever says that the governing agent for it is "wa tazunnoon (and you thought)" is not strong; because the beginning is not

established. (3) Page 73 of this volume. (4) Al-Durar p. 194, Al-Ta'rif wal-I'lam by Al-Suhayli p. 137, and the previous verse 6 / 38.

सूरा अल-अहज़ाब: आयत 11 - 13 96

...उन्हें उनके स्थानों से हटा दिया गया यहाँ तक कि उनके पास खंदक (खाई) के स्थान के अलावा कुछ नहीं बचा। और कहा गया: इसका अर्थ है उनका अपने विश्वास से विचलित होना; उनमें से कुछ अपने मन में विचलित हुए, और कुछ अपने धर्म में विचलित हुए (1)।

और "वहाँ (हुनालिका)" के लिए - यह संभव है कि इसका कारक "आज़माए गए (उबतुलीया)" हो, इसलिए "हुनालिका" पर नहीं रुकना चाहिए। और यह भी संभव है कि यह "और तुम अल्लाह के बारे में तरह-तरह के विचार करने लगे" के लिए हो; तो "हुनालिका" पर रुका जा सकता है (2)।

अल्लाह तआला का कथन है: {और जब मुनाफ़िक़ (पाखंडी) और वे लोग जिनके दिलों में रोग था, कहने लगे, "अल्लाह और उसके रसूल ने हमसे जो वादा किया था, वह केवल धोखा ही था।"}

अल्लाह तआला का कथन है: {और जब मुनाफ़िक़ और वे लोग जिनके दिलों में रोग था} अर्थात: संदेह और पाखंड: {हमसे जो वादा किया था, वह केवल धोखा ही था} अर्थात: असत्य कथन। ऐसा इसलिए था क्योंकि तुमा बिन उबैरिक और मुअत्तिब बिन कुशैयर और लगभग सत्तर पुरुषों के एक समूह ने खंदक के दिन कहा था: "वह हमसे किसरा (ईरान के राजा) और कैसर (रोम के सम्राट) के खज़ानों का वादा कैसे कर सकता है जबकि हम में से कोई शौच के लिए भी बाहर नहीं जा सकता?!" उन्होंने ऐसा केवल तब कहा जब पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने पत्थर पर प्रहार करते समय जो कहा था, वह उनके साथियों के बीच फैल गया, जैसा कि अन-नसाई की हदीस (3) में पहले बताया गया है। अतः अल्लाह तआला ने यह आयत अवतरित की।

अल्लाह तआला का कथन है: {और जब उनमें से एक गुट ने कहा, "हे यसरिब (मदीना) के लोगो! तुम्हारे लिए यहाँ ठहरने की कोई जगह नहीं, अतः वापस लौट जाओ।" और उनमें से एक समूह पैगंबर से अनुमति माँगने लगा, वे कहते थे, "हमारे घर असुरक्षित हैं," जबकि वे असुरक्षित नहीं थे। उनका इरादा तो केवल भाग खड़े होने का था।} (13)।

अल्लाह तआला का कथन है: {और जब उनमें से एक गुट (ताइफ़ा) ने कहा, "हे यसरिब के लोगो! तुम्हारे लिए यहाँ ठहरने की कोई जगह नहीं, अतः वापस लौट जाओ।"} "गुट (ताइफ़ा)" शब्द एक व्यक्ति या उससे अधिक के लिए उपयोग किया जा सकता है। यहाँ इससे तात्पर्य औस बिन कैज़ी है, जो अराबा बिन औस के पिता हैं, जिनके बारे में अल-शम्माख कहता है:

"जब भी महिमा के लिए कोई ध्वज उठाया गया, अराबा ने उसे अपने दाहिने हाथ से थाम लिया।" (4)

(1) अल-नुकात वल-'उयून 4 / 380 - 381, और इब्न सलाम याह्या हैं। (2) इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4 / 373 में कहा: जिसने कहा कि इसका कारक "व तजुन्नून" (और तुम विचार करते हो) है, वह विचार प्रबल नहीं है; क्योंकि शुरुआत स्थापित नहीं है। (3) इस खंड का पृष्ठ 73। (4) अल-दुरर पृष्ठ 194, सुहैली द्वारा अल-तारीफ वल-इलाम पृष्ठ 137, और पिछले शेर 6 / 38।

سورة الاحزاب: آیات 11 - 13 96

ان کو ان کے مقامات سے ہٹا دیا گیا یہاں تک کہ ان کے پاس خندق کی جگہ کے علاوہ کچھ نہ بچا۔ اور کہا گیا: اس سے مراد ان کا اس حالت سے اضطراب ہے جس پر وہ تھے، تو ان میں سے کوئی اپنے نفس میں مضطرب ہوا، اور کوئی اپنے دین میں (1)۔

اور «ہنالک» (وہاں) میں جائز ہے کہ اس کا عامل «ابتلی» (آزمائے گئے) ہو، تو «ہنالک» پر وقف نہیں کیا جائے گا۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ وہ «وتظنون باللہ الظنونا» (اور تم اللہ کے بارے میں طرح طرح کے گمان کرنے لگے) کا عامل ہو؛ تو «ہنالک» پر وقف کیا جائے گا (2)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ وَإِذْ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِم مَّرَضٌ مَّا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ إِلَّا غُرُورًا ﴾ (12)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ وَإِذْ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِم مَّرَضٌ ﴾ یعنی: شک اور نفاق: ﴿ مَّا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ إِلَّا غُرُورًا ﴾ یعنی: جھوٹی بات۔ یہ اس لیے کہ طعمہ بن ابیرق اور معتب بن قشیر اور ستر کے قریب آدمیوں کی ایک جماعت نے خندق کے دن کہا: "وہ ہمیں کسریٰ اور قیصر کے خزانوں کا وعدہ کیسے دیتا ہے جبکہ ہم میں سے کوئی رفع حاجت کے لیے بھی باہر نہیں جا سکتا؟!" انہوں نے یہ بات صرف اس وقت کہی جب نبی صلی اللہ علیہ وسلم کا وہ قول صحابہ میں پھیل گیا جو آپ نے چٹان پر ضرب لگاتے وقت فرمایا تھا، جیسا کہ حدیثِ نسائی (3) میں پہلے گزر چکا ہے، تو اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ وَإِذْ قَالَت طَّائِفَةٌ مِّنْهُمْ يَتأَهْلَ يَثْرِبَ لَا مُقَامَ لَكُمْ فَارْجِعُوا وَيَسْتَأْذِنُ فَرِيقٌ مِّنْهُمُ النَّبِيَّ يَقُولُونَ إِنَّ بُيُوتَنَا عَوْرَةٌ وَمَا هِيَ بِعَوْرَةٍ إِن يُرِيدُونَ إِلَّا فِرَارًا ﴾ (13)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ وَإِذْ قَالَت طَّائِفَةٌ مِّنْهُمْ يَتأَهْلَ يَثْرِبَ لَا مُقَامَ لَكُمْ فَارْجِعُوا ﴾ لفظ "طائفہ" ایک اور ایک سے زیادہ پر بولا جاتا ہے۔ اور یہاں اس سے مراد اوس بن قیظی ہے جو عرابہ بن اوس کے والد ہیں، جن کے بارے میں شماخ کہتا ہے:

إذا ما رایـة رفـعـت لمـجـدٍ تلقـاهـا عـرابـةُ بالیمـیـنِ (4) (جب بھی عظمت کے لیے کوئی جھنڈا بلند کیا گیا، تو عرابہ نے اسے اپنے دائیں ہاتھ سے تھام لیا۔)

(1) النکت والعیون 4 / 380 - 381، اور ابن سلام یحییٰ ہیں۔ (2) اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 4 / 373 میں کہا: جس نے کہا کہ اس میں عامل «وتظنون» ہے، وہ قوی نہیں ہے؛ کیونکہ ابتدا پختہ نہیں ہے۔ (3) اسی جلد کا صفحہ 73۔ (4) الدرر ص 194، اور التعریف والاعلام از سہیلی ص 137، اور شعر کا پہلا حصہ 6 / 38۔

Surah Al-Ahzab: Verse 13 97

And "Yathrib" is Medina, and the Messenger of Allah (peace be upon him) named it Taybah and Tabah (1). Abu Ubaidah said (2): Yathrib is the name of a land, and Medina is a region within it. Al-Suhayli (3) said: It was named Yathrib because the person from the Amalekites who settled there was named Yathrib bin Amil (4) bin Mahlayil bin 'Aws bin 'Imlaq bin Lawadh bin Iram. There is disagreement regarding some of these names. The tribe of Amil are those who inhabited Al-Juhfa, and the floods swept them away in it, hence it was named Al-Juhfa.

{NO PLACE FOR YOU (LA MUQAMA LAKUM)}: With a 'fatha' on the letter 'Mim' is the reading of the general public. Hafs, Al-Sulami, Al-Jahdari, and Abu Haywah read it with a 'damma' on the 'Mim' (5), making it an infinitive (masdar) from 'aqama yuqimu' (to stay), meaning: no staying, or a place where they stay. Whoever recites it with a 'fatha', it is a noun of place (6), meaning: there is no place for you to stay in.

{SO RETURN}: Meaning: to your homes; they ordered them to flee from the army of the Prophet (peace be upon him). Ibn Abbas said: The Jews said to Abdullah bin Ubayy bin Salul and his companions from the hypocrites: "What drives you to kill yourselves at the hands of Abu Sufyan and his companions?! So return to Medina, for we are with the people, and you will be safe."

The Almighty's saying: {AND A PARTY OF THEM ASKS PERMISSION OF THE PROPHET}: to return to their homes in Medina; they were Banu Harithah bin Al-Harith, according to the statement of Ibn Abbas. Yazid bin Ruman said: Aws bin Qaydhi said that on behalf of a group of his people (7). {SAYING, "INDEED, OUR HOUSES ARE EXPOSED"}: Meaning: neglected and lost, not fortified.

(1) Its naming as Taybah is found in Ahmad (21599), Al-Bukhari (4050), and Muslim (1384) from the hadith of Zaid bin Thabit (may Allah be pleased with him). Its naming as Tabah is found in Ahmad (23604), Al-Bukhari (1481), and Muslim (1392) from the hadith of Abu Humaid al-Sa'idi (may Allah be pleased with him). (2) In Majaz al-Qur'an 2/134. Cited by Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/306. (3) In Al-Ta'rif wal-I'lam p. 137. (4) In the printed edition of Al-Ta'rif wal-I'lam, it appears as 'Abayl' in both places. (5) Al-Sab'ah p. 520, and Al-Taysir p. 178 from Hafs. (6) Similarly in I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/306. (7) Al-Tabari reported both opinions 19/44.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 13 97

और "यसरिब" मदीना है, और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने इसका नाम तयबा और ताबा रखा था (1)। अबू उबैदा ने कहा (2): यसरिब एक भूमि का नाम है, और मदीना उसका एक हिस्सा है। अल-सुहैली (3) ने कहा: इसका नाम यसरिब इसलिए रखा गया क्योंकि अमालेकाइट्स में से जो व्यक्ति वहाँ बसा था उसका नाम यसरिब बिन अमील (4) बिन महलायिल बिन औस बिन इमलाक बिन लाज़ बिन इरम था। इनमें से कुछ नामों के बारे में मतभेद है। अमील की संतान वे हैं जो अल-जुहफ़ा में रहते थे, और बाढ़ ने उन्हें वहाँ से बहा दिया था, इसलिए इसका नाम अल-जुहफ़ा पड़ा।

{तुम्हारे लिए कोई जगह नहीं (ला मुक़ामा लकुम)}: 'मीम' पर 'फ़त्हा' के साथ आम लोगों का पाठ है। हफ़्स, अल-सुलमी, अल-जहदरी और अबू हयवा ने इसे 'मीम' पर 'दम्मा' (5) के साथ पढ़ा है, जो 'अक़ामा युक़ीमु' (ठहरना) से एक संज्ञा (मस्दर) है, जिसका अर्थ है: कोई ठहराव नहीं, या वह स्थान जहाँ वे ठहरते हैं। जिसने इसे 'फ़त्हा' के साथ पढ़ा, वह स्थान की संज्ञा (इस्म-ए-मकान) है (6), जिसका अर्थ है: तुम्हारे ठहरने के लिए कोई जगह नहीं है।

{अतः लौट जाओ}: यानी: अपने घरों को; उन्होंने उन्हें नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की सेना से भागने का आदेश दिया। इब्न अब्बास ने कहा: यहूदियों ने अब्दुल्लाह बिन उबैय बिन सलूल और उनके साथियों से, जो मुनफ़िक़ (पाखंडी) थे, कहा: "किस बात ने तुम्हें अबू सुफ़यान और उसके साथियों के हाथों खुद को मारने पर मजबूर किया है?! तो मदीना वापस लौट जाओ, क्योंकि हम उन लोगों के साथ हैं, और तुम सुरक्षित रहोगे।"

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और उनमें से एक गिरोह नबी से अनुमति मांगता है}: मदीना में अपने घरों को लौटने के लिए; इब्न अब्बास के कथन के अनुसार वे बनू हारिसा बिन अल-हारिस थे। यज़ीद बिन रूमान ने कहा: यह बात औस बिन क़ैज़ी ने अपनी कौम के एक समूह की ओर से कही थी (7)। {कहते हैं, "निश्चित रूप से हमारे घर असुरक्षित हैं"}: यानी: बेसहारा और बर्बाद, सुरक्षित नहीं हैं।

(1) इसका नाम तयबा अहमद (21599), बुखारी (4050) और मुस्लिम (1384) में ज़ैद बिन साबित (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से वर्णित है। इसका नाम ताबा अहमद (23604), बुखारी (1481) और मुस्लिम (1392) में अबू हुमैद अल-सादी (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से वर्णित है। (2) मजाज़ अल-क़ुरआन 2/134 में। अल-नहहास ने इराब अल-क़ुरआन 3/306 में इसे उद्धृत किया है। (3) अल-

तारीफ़ वल-इलाम पृ. 137 में। (4) अल-तारीफ़ वल-इलाम के मुद्रित संस्करण में दोनों स्थानों पर 'अबील' आया है। (5) अल-सबआ पृ. 520, और अल-तयसीर पृ. 178 हफ़्स से। (6) इसी तरह अल-नहहास द्वारा इराब अल-क़ुरआन 3/306 में। (7) अल-तबरी ने दोनों कथनों को उद्धृत किया है 19/44।

سورة الاحزاب: آیت 13 97

اور «یثرب» مدینہ ہے، اور رسول اللہ ﷺ نے اس کا نام طیبہ اور طابہ رکھا (1)۔ اور ابو عبیدہ نے کہا (2): یثرب ایک زمین کا نام ہے، اور مدینہ اس کا ایک گوشہ ہے۔ السہیلی (3) نے کہا: اس کا نام یثرب اس لیے رکھا گیا کیونکہ عمالقہ میں سے جو شخص وہاں آ کر بسا اس کا نام یثرب بن عمیل (4) بن مہلائیل بن عوص بن عملاق بن لاوذ بن ارم تھا۔ ان میں سے بعض ناموں میں اختلاف ہے۔ اور بنو عمیل وہ لوگ ہیں جو الجحفہ میں رہتے تھے، تو سیلاب انہیں وہاں سے بہا لے گئے، اسی وجہ سے اس کا نام الجحفہ رکھا گیا۔

﴿لَا مُقَامَ لَكُمْ﴾ میم کے فتحہ (زبر) کے ساتھ عام قرات ہے۔ اور حفص، سلمی، ججدری اور ابو حیوہ نے میم کے ضمہ (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے (5)، یہ اقام یقیم سے مصدر ہوگا، یعنی: کوئی ٹھہرنا نہیں، یا وہ جگہ جہاں وہ ٹھہرتے ہیں۔ اور جس نے فتحہ کے ساتھ پڑھا تو وہ اسم مکان ہے (6)، یعنی: تمہارے لیے کوئی ایسی جگہ نہیں جہاں تم ٹھہر سکو۔

﴿فَارْجِعُوا﴾ یعنی: اپنے گھروں کی طرف؛ انہوں نے انہیں نبی ﷺ کے لشکر سے بھاگنے کا حکم دیا۔ ابن عباس نے کہا: یہودیوں نے عبداللہ بن ابی ابن سلول اور اس کے ساتھی منافقین سے کہا: "تمہیں کس چیز نے اس بات پر مجبور کیا کہ تم اپنے آپ کو ابو سفیان اور اس کے ساتھیوں کے ہاتھوں قتل کرواؤ؟! پس تم مدینہ واپس چلے جاؤ کیونکہ ہم ان لوگوں کے ساتھ ہیں، تو تم امن میں رہو گے۔"

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَيَسْتَئْذِنُ فَرِيقٌ مِّنْهُمُ النَّبِيَّ﴾ مدینہ میں اپنے گھروں کو واپس جانے کے لیے؛ ابن عباس کے قول کے مطابق وہ بنو حارثہ بن الحارث تھے۔ یزید بن رومان نے کہا: یہ بات اوس بن

قیظی نے اپنی قوم کے ایک گروہ کی طرف سے کہی تھی (7)۔ ﴿يَقُولُونَ إِنَّ بُيُوتَنَا عَوْرَةٌ﴾ یعنی: لاوارث اور ضائع ہونے والی، وہ محفوظ نہیں ہیں۔

(1) احمد (21599)، بخاری (4050)، اور مسلم (1384) میں زید بن ثابت رضی اللہ عنہ کی حدیث سے اس کا نام طیبہ ہونا مذکور ہے۔ اور احمد (23604)، بخاری (1481)، اور مسلم (1392) میں ابو حمید الساعدی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے اس کا نام طابہ ہونا مذکور ہے۔ (2) مجاز القرآن 134/2 میں۔ اور اسے نحاس نے اعراب القرآن 306/3 میں نقل کیا ہے۔ (3) التعریف والاعلام ص 137 میں۔ (4) التعریف والاعلام کے مطبوعہ نسخے میں دونوں جگہ "عبیل" آیا ہے۔ (5) السبعۃ ص 520، اور التیسیر ص 178 حفص سے۔ (6) اسی طرح نحاس کی اعراب القرآن 306/3 میں ہے۔ (7) طبری نے دونوں قول ذکر کیے ہیں 44/19۔

Surah Al-Ahzab: Verse 13 98

And it is facing the enemy. It was said: accessible to thieves because it is empty of men. It is said: a house is 'mu'wara' and 'dhatu 'awra' if it is easy to enter. It is said: the place 'awira' (became vulnerable), so it is ''awira'. And houses are ''awra' and 'a'wara', so it is 'mu'war'. It was said: ''awra' means having a vulnerability. Every place that is not protected or covered is ''awra'; as said by Al-Harawi. Ibn Abbas, Ikrima, Mujahid, and Abu Raja' al-Utaridi read it as ''iwara' with a kasra under the 'waw' (1), meaning short walls with gaps; the Arabs say: so-and-so's house is ''awra' if it is not fortified. And the knight 'a'wara' if a vulnerability for striking or stabbing appears in him; the poet said: 'Whenever you meet them, you do not find a vulnerability in the house, nor is the guest aggrieved, nor is the neighbor destitute' (2). Al-Jawhari (3) said: ''Awra' is every gap feared in a border post or war. An-Nahhas (4) said: It is said: the place 'a'wara' if a vulnerability became apparent in it, and the knight 'a'wara' if a place of weakness became apparent in him. Al-Mahdawi said: And whoever pronounces the 'waw' with a kasra in ''iwara' is irregular (shadh), and like it is their saying: a man ''awir', meaning: he has nothing, and the linguistic rule was to undergo vocalic change to be said: ''ar', like a windy day ('yawm rah'), and a wealthy man ('rajul mal') (5); their origins are: 'rawh' and 'muwal'. Then the Almighty said: (AND THEY WERE NOT EXPOSED) as a denial of them and a refutation of what they mentioned. (THEY ONLY WISH TO FLEE) meaning: they only want to run away. It was said: from being killed. And it was said: from the religion. Al-Naqqash narrated that this verse was revealed concerning two tribes of the Ansar: Bani Harithah and Bani Salamah, and they intended to...

---

(1) Al-Muhtasab 2/176. (2) The verse is by Al-Nabigha Al-Dhubyani, and it is in his Diwan p. 129, and Sirat Ibn Hisham 1/524 with the narration: 'Whenever you meet them, you do not find a vulnerability in the house, nor the neighbor deprived, nor the matter lost' And Al-Husari Al-Qayrawani mentioned it in Zahr Al-Adab 2/906 similarly with two other verses in praise of the clan of Jafnah. (3) In Al-Sihah (awira). (4) In I'rab Al-Qur'an 3/306. (5) Similarly in Al-Muhtasab 2/176.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत १३ ९८

और वह दुश्मन के सामने है। कहा गया: पुरुषों की अनुपस्थिति के कारण चोरों के लिए सुलभ। कहा जाता है: एक घर 'मु'वराह' और 'ज़ातु 'अवराह' है: यदि उसमें प्रवेश करना आसान हो। कहा जाता है: स्थान 'अविरा' (असुरक्षित हो गया), तो वह 'अविर' है। और घर 'अवरह' और 'अ'वर' हैं, तो वह 'मु'वर' है। कहा गया: 'अवरह': असुरक्षित। और हर वह स्थान जो सुरक्षित या ढका हुआ नहीं है, वह 'अवरह' है; यह अल-हरवी ने कहा है। इब्न अब्बास, इकरीमा, मुजाहिद और अबू रजा अल-उतारीदी ने इसे 'इवरह' पढ़ा है, वाव के नीचे कसरा के साथ (१), जिसका अर्थ है छोटी दीवारें जिनमें दरारें हों; अरब कहते हैं: फलां का घर 'अवरह' है: यदि वह किलेबंद न हो। और घुड़सवार 'अ'वर' हो जाता है: यदि उसमें मारने या चुभाने के लिए कोई कमज़ोर स्थान दिखाई दे; कवि ने कहा है: 'जब भी तुम उनसे मिलोगे, तुम घर में कोई कमज़ोरी नहीं पाओगे, न ही अतिथि दुखी होगा, और न ही पड़ोसी बेसहारा' (२)। अल-जौहरी (३): 'अवराह': सीमा चौकी या युद्ध में वह हर दरार जिससे डर हो। अन-नहस (४): कहा जाता है: स्थान 'अ'वर' हो गया: यदि उसमें कोई कमज़ोरी स्पष्ट हो गई, और घुड़सवार 'अ'वर' हो गया: यदि उसमें कमजोरी का कोई स्थान स्पष्ट हो गया। अल-महदवी: और जिसने 'इवरह' में वाव के नीचे कसरा लगाया, वह असामान्य (शाज़) है, और उन्हीं के कहने जैसा है: एक आदमी 'अविर', यानी: उसके पास कुछ नहीं है, और नियम यह था कि इसमें परिवर्तन होता और कहा जाता: 'आर', जैसे हवादार दिन ('यौम राह'), और धनवान व्यक्ति ('रजुल माल') (५); उनकी जड़ें थीं: 'रौह' और 'मुवल'। फिर अल्लाह ने फ़रमाया: (और वे असुरक्षित नहीं थे) उनके झूठ को झुठलाने और उनके द्वारा कही गई बातों का खंडन करने के लिए। (वे केवल भागना चाहते हैं) यानी: वे केवल भागना चाहते हैं। कहा गया: मारे जाने से। और कहा गया: धर्म से। अल-नक्काश ने उल्लेख किया है कि यह आयत अंसार के दो कबीलों के बारे में उतरी: बनी हारिसा और बनी सलमा, और उन्होंने इरादा किया कि...

---

(१) अल-मुहतासब २/१७६। (२) यह कविता अल-नाबिगा अल-धुब्यानी की है, और यह उनके दीवान पृष्ठ १२९ में है, और सीरत इब्न हिशाम १/५२४ में इस पाठ के साथ है: 'जब भी तुम उनसे मिलोगे, तुम घर में कोई कमज़ोरी नहीं पाओगे, न पड़ोसी वंचित होगा और न ही मामला खराब होगा' और अल-हुसरी अल-क़ैरवानी ने ज़हर अल-आदाब २/९०६ में अल-जफना के वंश की प्रशंसा में दो अन्य पदों के साथ इसी तरह इसका उल्लेख किया है। (३) अल-सिहाह (अविरा) में। (४) इराब अल-क़ुरआन ३/३०६ में। (५) अल-मुहतासब २/१७६ में भी इसी तरह।

سورہ الاحزاب: آیت ۱۳ ۹۸

اور وہ دشمن کے رخ پر ہے۔ اور کہا گیا: مردوں سے خالی ہونے کی وجہ سے چوروں کے لیے (داخل ہونا) ممکن ہے۔ کہا جاتا ہے: 'دار معورة' اور 'ذات عورة': جب اس میں داخل ہونا آسان ہو۔ کہا جاتا ہے: 'عور المكان عوراً' تو وہ 'عور' ہے۔ اور 'بيوت عورة' اور 'أعور' تو وہ 'معور' ہے۔ اور کہا گیا: 'عورة': عیب والی۔ اور ہر وہ جگہ جو محفوظ نہ ہو اور نہ ہی ڈھکی ہوئی ہو وہ 'عورة' ہے؛ یہ الہروی نے کہا ہے۔ اور ابن عباس، عکرمہ، مجاہد اور ابو رجاء العطاردی نے اسے 'عِورة' پڑھا ہے واؤ کے کسرہ (زیر) کے ساتھ (۱)، یعنی چھوٹی دیواریں جن میں خلا (دراریں) ہوں؛ عرب کہتے ہیں: فلاں کا گھر 'عورة' ہے: جب وہ قلعہ بند (محفوظ) نہ ہو۔ اور شہسوار 'أعور' ہو گیا: جب اس میں ضرب لگانے یا نیزہ مارنے کے لیے کوئی جگہ ظاہر ہو جائے؛ شاعر نے کہا ہے: 'جب بھی تم ان سے ملو گے تم گھر میں کوئی کمزوری نہیں پاؤ گے، اور نہ ہی مہمان رنجیدہ ہوگا اور نہ ہی پڑوسی محتاج ہوگا' (۲)۔ الجوہری (۳): اور 'العورة': ہر وہ خلا جس سے سرحد یا جنگ میں خطرہ ہو۔ النحاس (٤): کہا جاتا ہے: 'أعور المكان': جب اس میں کوئی عیب (کمزوری) ظاہر ہو جائے، اور 'أعور الفارس': جب اس میں کمزوری کی جگہ ظاہر ہو جائے۔ المہدوی: اور جس نے 'عورة' میں واؤ کے نیچے کسرہ پڑھا تو وہ شاذ ہے، اور اس کی مثال ان کا یہ قول ہے: 'رجل عور'، یعنی: اس کے پاس کچھ نہیں ہے، اور قیاس (قاعدہ) یہ تھا کہ اسے 'عار' کہا جاتا، جیسے 'يوم راح' اور 'رجل مال' (٥)؛ ان کی اصل 'روح' اور 'مول' ہے۔ پھر اللہ تعالیٰ نے فرمایا: (وَمَا هِيَ بِعَوْرَةٍ) ان کی تکذیب کے طور پر اور ان کی باتوں کے رد میں۔ (إِن يُرِيدُونَ إِلَّا فِرَارًا) یعنی: وہ صرف بھاگنا چاہتے ہیں۔ کہا گیا: قتل ہونے سے۔ اور کہا گیا: دین سے۔ اور النقاش نے ذکر

کیا ہے کہ یہ آیت انصار کے دو قبیلوں: بنی حارثہ اور بنی سلمہ کے بارے میں نازل ہوئی، اور انہوں نے ارادہ کیا کہ...

---

(١) المحتسب ٢/ ١٧٦۔ (٢) یہ شعر النابغہ الذبیانی کا ہے، اور یہ ان کے دیوان ص ١٢٩، اور سیرت ابن ہشام ١/ ٥٢٤ میں اس روایت کے ساتھ ہے: 'جب بھی تم ان سے ملو گے تم گھر میں کوئی کمزوری نہیں پاؤ گے، نہ پڑوسی محروم ہوگا اور نہ معاملہ ضائع ہوگا' اور الحصری القیروانی نے اسے زہر الآداب ٢/ ٩٠٦ میں آل جفنہ کی مدح میں دو دیگر اشعار کے ساتھ اسی طرح ذکر کیا ہے۔ (٣) الصحاح (عور) میں۔ (٤) إعراب القرآن ٣/ ٣٠٦ میں۔ (٥) المحتسب ٢/ ١٧٦ میں اسی طرح۔

99

Surah Al-Ahzab: Verses 13 - 14

They leave their positions on the day of the Trench (Al-Khandaq). Concerning them, Allah Almighty revealed: {When two parties among you were about to lose heart} [Al-Imran: 122]. When this verse was revealed, they said: "By Allah, what we intended did not grieve us, since Allah is our Protector." (1)

As-Suddi said: The ones who asked him for permission were two men from the Ansar from Bani Haritha; one of them was Abu 'Araba bin Aws, and the other was Aws bin Qayzi. Al-Dahhak said: Eighty men returned without his permission (2).

His (Allah's) words: {And if it [the city] had been entered from its sides, then they had been asked for fitna [treachery/shirk], they would have committed it and would not have hesitated about it except for a little. (14)}

His (Allah's) words: {And if it had been entered from its sides} meaning the houses or the city, i.e., from its regions and sides. The singular is 'Qutr', which means side and region. Similarly, 'Quthr' is a linguistic variant of 'Qutr' (3). {then they had been asked for fitna [treachery/shirk], they would have committed it [la-atawha]} meaning: they would have come to it; this is based on the recitation of Nafi' and Ibn Kathir with 'al-qasr' (short vowel). Others recited it with 'al-madd' (long vowel) [la-atawha] (4), meaning: they would have given it of themselves, which is the choice of Abu Ubaid and Abu Hatim. It has been mentioned in the Hadith: that the companions of the Prophet ﷺ used to be tortured for the sake of Allah and asked to commit shirk (polytheism). Everyone gave what they asked except Bilal (5). In this, there is evidence for the recitation of 'al-madd', meaning 'to give'.

---

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 4/383, and in it: "If Allah were our Protector." (2) Al-Nukat wal-'Uyun 4/382, and As-Suddi's statement was narrated by Ibn Abi Hatim as in Al-Durr Al-Manthur 5/188. Perhaps there is an error in As-Suddi's narration, for it was mentioned previously on p. 96 that Aws bin Qayzi is Abu 'Araba bin Aws. (3) Al-Sihah (qatar) and (qutr). (4) Al-Sab'a p. 520, and Al-Taysir p. 178. Ibn Mujahid added its attribution to Ibn 'Amir, and it is a narration from Ibn Dhakwan, as mentioned by Ibn Al-Jazari in Al-Nashr 2/348. (5) Narrated by Ahmad (3832), and Ibn Majah (150) from the hadith of Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him) at length, and in it: "and he gave them what they wanted," instead of: "he gave what they asked," and similar has passed in 12/433 - 434.

पृष्ठ 99

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 13 - 14

वे खंदक (खाई) के दिन अपने ठिकानों को छोड़ देते हैं, और उनके बारे में अल्लाह तआला ने नाज़िल फ़रमाया: {जब तुममें से दो गिरोहों ने हिम्मत हारने का इरादा किया} [आल-इमरान: 122], तो जब यह आयत नाज़िल हुई तो उन्होंने कहा: "अल्लाह की कसम, हमने जो इरादा किया था उससे हमें कोई दुख नहीं हुआ; क्योंकि अल्लाह हमारा संरक्षक है।" (1)

अल-सुद्दी ने कहा: जिन्होंने उनसे अनुमति मांगी थी वे बनू हारिसा के अंसार के दो आदमी थे; उनमें से एक: अबू अराबा बिन औस, और दूसरा: औस बिन कैज़ी। अल-दह्हाक ने कहा: अस्सी आदमी उनकी अनुमति के बिना वापस चले गए (2)।

अल्लाह का फरमान: {और अगर उन पर (शहर के) चारों ओर से प्रवेश किया जाता, फिर उनसे फ़ितने (गद्दारी/शिर्क) के लिए कहा जाता, तो वे उसे कर बैठते और वे इसमें बहुत कम ही झिझकते। (14)}

अल्लाह का फरमान: {और अगर उन पर (शहर के) चारों ओर से प्रवेश किया जाता} यानी घर या शहर, यानी उसके क्षेत्रों और किनारों से। एकवचन 'कुत्र' (Qutr) है, जिसका अर्थ है पक्ष और क्षेत्र। इसी तरह, 'कुथ्र' (Quthr) भाषाई रूप से 'कुत्र' का एक रूप है (3)। {फिर उनसे फ़ितने के लिए कहा जाता, तो वे उसे कर बैठते [la-atawha]} यानी: वे उसके पास आ जाते; यह नाफे और इब्न कसीर के'क़स्र' (लघु स्वर) के साथ पढ़ने पर आधारित है। बाकियों ने इसे 'मद' (दीर्घ स्वर) [la-atawha] (4) के साथ पढ़ा है, जिसका अर्थ है: वे उसे स्वयं से दे देते, और यह अबू उबैद और अबू हातिम की पसंद है। हदीस में आया है: कि नबी ﷺ के साथी अल्लाह के रास्ते में सताए जाते थे और उनसे शिर्क करने को कहा जाता था, तो बिलाल (5) को छोड़कर हर किसी ने वह दे दिया जो उन्होंने मांगा था। इसमें 'मद' वाली किराअत (पढ़ने के तरीके) का प्रमाण है, जिसका अर्थ 'देने' से है।

---

(1) अल-नुकात वल-उयून 383/4, और इसमें है: "अगर अल्लाह हमारा संरक्षक होता।" (2) अल-नुकात वल-उयून 382/4, और अल-सुद्दी का कथन इब्न अबी हातिम ने उद्धृत किया है जैसा कि अल-दुर्र अल-मंसूर 188/5 में है। शायद अल-सुद्दी के वर्णन में कोई भ्रम है, क्योंकि पृष्ठ 96 पर पहले उल्लेख किया गया है कि औस बिन कैज़ी ही अबू अराबा बिन औस हैं। (3) अल-सिहाह (क़तर) और

(कुत्र)। (4) अल-सबा पृष्ठ 520, और अल-तयसीर पृष्ठ 178। इब्न मुजाहिद ने इसका श्रेय इब्न आमिर को भी दिया, और यह इब्न ज़कवान से एक रिवायत है, जैसा कि इब्न अल-जज़री ने अल-नश्र 348/2 में उल्लेख किया है। (5) इसे अहमद (3832) और इब्न माजाह (150) ने इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से विस्तार से उद्धृत किया है, और इसमें है: "और उसने उन्हें वह दे दिया जो वे चाहते थे," इसके बजाय: "उसने वह दिया जो उन्होंने मांगा," और इसी तरह का उल्लेख 433/12 - 434 में पहले आ चुका है।

صفحہ ۹۹

سورۃ الاحزاب: آیات ۱۳ - ۱۴

وہ خندق کے دن اپنے ٹھکانوں کو چھوڑ دیتے ہیں، اور ان کے بارے میں اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿إِذْ هَمَّت طَّائِفَتَانِ مِنكُمْ أَن تَفْشَلَا﴾ [آل عمران: ۱۲۲]، پس جب یہ آیت نازل ہوئی تو انہوں نے کہا: اللہ کی قسم، ہم نے جو ارادہ کیا تھا اس سے ہمیں کوئی رنج نہیں ہوا؛ کیونکہ اللہ ہمارا ولی (سرپرست) ہے (۱)۔

اور سدی نے کہا: جنہوں نے ان سے اجازت طلب کی تھی وہ بنو حارثہ کے انصار میں سے دو آدمی تھے؛ ایک: ابو عرابہ بن اوس، اور دوسرا: اوس بن قیظی۔ ضحاک نے کہا: اسی (۸۰) آدمی ان کی اجازت کے بغیر واپس لوٹ گئے (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَوْ دُخِلَتْ عَلَيْهِم مِّنْ أَقْطَارِهَا ثُمَّ سُئِلُوا الْفِتْنَةَ لَآتَوْهَا وَمَا تَلَبَّثُوا بِهَا إِلَّا يَسِيرًا ١٤﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَوْ دُخِلَتْ عَلَيْهِم مِّنْ أَقْطَارِهَا﴾ اور وہ گھر یا شہر ہے، یعنی: اس کے اطراف اور جوانب سے، واحد: قُطر ہے، اور وہ جانب اور ناحیہ (علاقہ) ہے۔ اسی طرح لغت میں 'القُتْر' بھی 'القُطر' کے معنی میں ہے (۳)۔ ﴿ثُمَّ سُئِلُوا الْفِتْنَةَ لَآتَوْهَا﴾ یعنی: وہ اس کے پاس آ جاتے؛ یہ نافع اور ابن کثیر کی قراءت پر مبنی ہے 'قصر' (مختصر آواز) کے ساتھ اور باقیوں نے اسے 'مد' (لمبی آواز) کے ساتھ پڑھا ہے (۴)، یعنی: وہ اسے اپنی طرف سے دے دیتے، اور یہ ابو عبید اور ابو حاتم کا انتخاب ہے۔ اور حدیث میں آیا ہے کہ: نبی ﷺ کے صحابہ کو اللہ کی راہ میں عذاب دیا جاتا تھا اور ان سے شرک کا مطالبہ کیا جاتا تھا، تو سوائے بلال (۵) کے ہر ایک نے وہ دے دیا جو انہوں نے مانگا تھا۔ اور اس میں 'مد' کی قراءت کی دلیل ہے، جو 'دینے' کے معنی میں ہے۔

(١) النكت والعيون ٣٨٣/٤ ، اور اس میں ہے: "اگر اللہ ہمارا ولی ہوتا"۔ (٢) النكت والعيون ٣٨٢/٤ ، اور سدی کے قول کو ابن ابی حاتم نے نقل کیا ہے جیسا کہ الدر المنثور ١٨٨/٥ میں ہے۔ اور شاید سدی کی روایت میں وہم ہے، کیونکہ ص ٩٦ پر گزر چکا ہے کہ اوس بن قیظی ہی ابو عرابہ بن اوس ہیں۔ (٣) الصحاح (قتر) اور (قطر)۔ (٤) السبعة ص ٥٢٠ ، والتيسير ص ١٧٨۔ اور ابن مجاہد نے اس کی نسبت ابن عامر کی طرف بڑھا دی، اور یہ ابن ذکوان کی روایت ہے، جیسا کہ ابن الجزری نے النشر ٣٤٨/٢ میں ذکر کیا ہے۔ (٥) اسے احمد (٣٨٣٢)، اور ابن ماجہ (١٥٠) نے ابن مسعود رضی اللہ عنہ کی طویل حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس میں ہے: "اور اس نے انہیں وہ دیا جو وہ چاہتے تھے"، بجائے اس کے: "اس نے وہ دیا جو انہوں نے مانگا"، اور اسی کی طرح ص ٤٣٣/١٢ - ٤٣٤ پر گزر چکا ہے۔

Surah Al-Ahzab, Verses 14 - 15. Page 100.

The shortened reading (qasr) is indicated by His saying: "And they had already covenanted with Allah before that they would not turn their backs." This indicates "la-atuha" with a shortened vowel (1).

In the term "fitnah" (trial) here, there are two aspects: First: If they were asked to fight for tribalism, they would have rushed to it; said by Al-Dahhak. Second: Then if they were asked for shirk (polytheism), they would have responded to it quickly; said by Al-Hasan (2).

"And they would not have remained in it" meaning: in Madinah after giving in to disbelief except for a little while until they perish; said by Al-Suddi, Al-Qutabi, Al-Hasan, and Al-Farra (3). Most commentators said: meaning: and they would not have withheld from the trial of shirk except for a little while, and they would have responded with shirk quickly (4), and that is due to the weakness of their intentions and their excessive hypocrisy; so if the confederates (al-ahzab) had mixed with them, they would have manifested disbelief.

His, the Almighty's, saying: "And they had already covenanted with Allah before that they would not turn their backs. And the covenant of Allah is ever to be questioned (15)."

His, the Almighty's, saying: "And they had already covenanted with Allah before" meaning: before the Battle of the Trench and after Badr. Qatadah said: That is because they were absent from Badr and saw what Allah gave the people of Badr of honor and victory, so they said: "If Allah makes us witness a battle, we will surely fight."

Yazid ibn Ruman said: They are Banu Harithah; they intended on the day of Uhud to lose heart along with Banu Salama, and when what was revealed about them was revealed, they covenanted with Allah that they would not return to the likes of it, so Allah reminded them of what they had given of themselves (5). "And the covenant of Allah is ever to be questioned" meaning: questioned about.

(1) Al-Nahhas said in I'rab al-Qur'an 3/307: That is, if the disbelievers entered upon them, they would have come to them. This is contrary to what they covenanted with Allah. He also said: The hadith regarding Bilal's matter does not resemble the verse; because Allah, the Mighty and Sublime, reported about these people with this report, while Bilal and his companions were only coerced. (2) Narrated by Abd al-Razzaq

2/114, and mentioned by Al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 5/333. (3) Zad al-Masir 6/362 from Al-Suddi, Tafsir al-Baghawi 3/517 from Al-Hasan, Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra 2/337, and Tafsir Gharib al-Qur'an by Ibn Qutayba p. 349. (4) Tafsir al-Baghawi 3/517. (5) Al-Tabari narrated the saying of Qatadah and the saying of Yazid ibn Ruman 19/47.

सूरह अल-अहज़ाब, आयतें 14 - 15। पृष्ठ 100।

छोटा पाठ (क़स्र) उनके इस कथन से संकेतित होता है: "और उन्होंने पहले ही अल्लाह से वादा किया था कि वे अपनी पीठ नहीं फेरेंगे।" यह "ला-आतूहा" के संक्षिप्त होने पर संकेत करता है (1)।

यहाँ "फ़ितना" के दो पहलू हैं: पहला: यदि उनसे संप्रदायवाद के लिए लड़ने को कहा जाता, तो वे उसकी ओर दौड़ पड़ते; यह अल-दह्हाक ने कहा है। दूसरा: फिर यदि उनसे शिर्क(अल्लाह के साथ शरीक ठहराने) के लिए कहा जाता, तो वे जल्दी से उसका उत्तर देते; यह अल-हसन ने कहा है (2)।

"और वे उसमें नहीं रहते" अर्थात: मदीना में कुफ़्र देने के बाद, सिवाय थोड़े समय के जब तक वे नष्ट न हो जाएं यह अल-सुद्दी, अल-क़ुतबी, अल-हसन और अल-फर्रा ने कहा है (3)। अधिकांश व्याख्याकारों ने कहा: अर्थात, वे शिर्क के फ़ितने से नहीं रुकते सिवाय थोड़े समय के और वे जल्दी से शिर्क का उत्तर देते (4), और यह उनकी नियत की कमजोरी और उनके अत्यधिक पाखंड (मुनाफ़िक़त) के कारण है; यदि अहज़ाब (गठबंधन) उनके साथ मिल जाते, तो वे कुफ़्र प्रकट कर देते।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: "और उन्होंने पहले ही अल्लाह से वादा किया था कि वे अपनी पीठ नहीं फेरेंगे। और अल्लाह के वादे के बारे में पूछा जाना है (15)।"

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: "और उन्होंने पहले ही अल्लाह से वादा किया था" अर्थात: खंदक के युद्ध से पहले और बद्र के बाद। क़तादा ने कहा: ऐसा इसलिए था क्योंकि वे बद्र में अनुपस्थित थे और उन्होंने देखा कि अल्लाह ने बद्र वालों को क्या सम्मान और जीत दी थी, तो उन्होंने कहा: "यदि अल्लाह हमें किसी युद्ध का साक्षी बनाता है, तो हम अवश्य लड़ेंगे।"

यजीद बिन रूमान ने कहा: वे बनू हारिसा हैं; उन्होंने उहुद के दिन बनू सलमा के साथ हिम्मत हारने का इरादा किया था। जब उनके बारे में जो उतरा वह उतरा, तो उन्होंने अल्लाह से वादा किया कि वे फिर कभी ऐसा नहीं करेंगे। तो अल्लाह ने उन्हें उस वादे की याद दिलाई जो उन्होंने स्वयं किया था (5)। "और अल्लाह के वादे के बारे में पूछा जाना है" अर्थात: उसके बारे में पूछताछ की जाएगी।

(1) अल-नह्सास ने 'इराब अल-कुरान 3/307' में कहा है: यानी, अगर काफ़िर उन पर हमला करते, तो वे उनके पास आ जाते। यह अल्लाह से किए गए उनके वादे के खिलाफ है। उन्होंने यह भी कहा: बिलाल के मामले में हदीस इस आयत के समान नहीं है; क्योंकि अल्लाह अज़-व-जल ने इन लोगों के

बारे में यह खबर दी है, जबकि बिलाल और उनके साथियों को केवल मजबूर किया गया था। (2) इसे अब्द अल-रज्जाक 2/114 ने उद्धृत किया है, और अल-नह्सास ने 'मानी अल-कुरान 5/333' में इसका उल्लेख किया है। (3) ज़ाद अल-मसीर 6/362 अल-सुद्दी से, तफ़सीर अल-बग़वी 3/517 अल-हसन से, अल-फर्रा की मानी अल-कुरान 2/337, और इब्न क़ुतैबा की तफ़सीर ग़रीब अल-कुरान पृ. 349। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 3/517। (5) अल-तबरी 19/47 ने क़तादा और यजीद बिन रूमान का कथन उद्धृत किया है।

سورہ الاحزاب، آیات 14 - 15۔ صفحہ 100۔

قصر کی قرأت پر اللہ تعالیٰ کا یہ قول دلالت کرتا ہے: ﴿وَلَقَدْ كَانُوا عَاهَدُوا اللَّهَ مِن قَبْلُ لَا يُوَلُّونَ الْأَدْبَرَ﴾ (اور انہوں نے اس سے پہلے اللہ سے عہد کیا تھا کہ وہ پیٹھ نہیں پھیریں گے)۔ پس یہ "لآتوھا" کے مقصور ہونے پر دلالت کرتا ہے (1)۔

اور یہاں "فتنہ" کے دو پہلو ہیں: پہلا: اگر ان سے عصبیت کی بنیاد پر لڑنے کا مطالبہ کیا جاتا تو وہ اس کی طرف تیزی سے لپکتے؛ یہ ضحاک نے کہا ہے۔ دوسرا: پھر اگر ان سے شرک کا مطالبہ کیا جاتا تو وہ تیزی سے اسے قبول کر لیتے؛ یہ حسن نے کہا ہے (2)۔

﴿وَمَا تَلَبَّثُوا بِهَا﴾ یعنی: کفر اختیار کرنے کے بعد مدینہ میں نہیں ٹھہرتے مگر تھوڑی دیر یہاں تک کہ ہلاک ہو جاتے؛ یہ سدی، قتبي، حسن اور فراء کا قول ہے (3)۔ اور اکثر مفسرین نے کہا: یعنی وہ شرک کے فتنے سے باز نہ رہتے مگر تھوڑی دیر، اور وہ تیزی سے شرک کو قبول کر لیتے (4)، اور یہ ان کی نیتوں کی کمزوری اور ان کے شدید نفاق کی وجہ سے ہے؛ پس اگر احزاب ان کے ساتھ مل جاتے تو وہ کفر کو ظاہر کر دیتے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَقَدْ كَانُوا عَاهَدُوا اللَّهَ مِن قَبْلُ لَا يُوَلُّونَ الْأَدْبَرَ وَكَانَ عَهْدُ اللَّهِ مَسْئُولًا (١٥)﴾ (اور انہوں نے اس سے پہلے اللہ سے عہد کیا تھا کہ وہ پیٹھ نہیں پھیریں گے۔ اور اللہ کا عہد ایسا ہے جس کے بارے میں پوچھا جائے گا)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَقَدْ كَانُوا عَاهَدُوا اللَّهَ مِن قَبْلُ﴾ یعنی: غزوہ خندق سے پہلے اور بدر کے بعد۔ قتادہ نے کہا: یہ اس لیے کہ وہ بدر میں موجود نہیں تھے اور انہوں نے وہ عزت اور نصرت دیکھی

جو اللہ نے اہل بدر کو عطا فرمائی تھی، تو انہوں نے کہا: "اگر اللہ نے ہمیں کسی لڑائی میں حاضر کیا تو ہم ضرور لڑیں گے"۔

اور یزید بن رومان نے کہا: وہ بنو حارثہ ہیں؛ انہوں نے احد کے دن بنو سلمہ کے ساتھ بزدلی دکھانے کا ارادہ کیا تھا، پھر جب ان کے بارے میں جو نازل ہونا تھا ہوا تو انہوں نے اللہ سے عہد کیا کہ وہ دوبارہ ایسی بات نہیں کریں گے، تو اللہ نے انہیں وہ عہد یاد دلایا جو انہوں نے اپنی طرف سے کیا تھا (5)۔ ﴿وَكَانَ عَهْدُ اللَّهِ مَسْئُولًا﴾ یعنی: اس کے بارے میں پوچھا جائے گا۔

(1) نحاس نے اعراب القرآن 307/3 میں کہا ہے: یعنی اگر کافر ان پر داخل ہوتے تو وہ ان کے پاس آ جاتے۔ اور یہ اس کے خلاف ہے جو انہوں نے اللہ سے عہد کیا تھا۔ انہوں نے یہ بھی کہا: بلال کے معاملے میں حدیث اس آیت سے مشابہت نہیں رکھتی؛ کیونکہ اللہ عزوجل نے ان لوگوں کے بارے میں یہ خبر دی ہے، جبکہ بلال اور ان کے ساتھیوں کو صرف مجبور کیا گیا تھا۔ (2) اسے عبد الرزاق نے 114/2 میں روایت کیا ہے، اور نحاس نے معانی القرآن 333/5 میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (3) زاد المسیر 362/6 سدی سے، اور تفسیر بغوی 517/3 حسن سے، اور معانی القرآن للفراء 337/2، اور تفسیر غریب القرآن لابن قتیبہ ص 349۔ (4) تفسیر بغوی 517/3۔ (5) طبری نے 47/19 میں قتادہ اور یزید بن رومان کا قول نقل کیا ہے۔

Page 101 Surah Al-Ahzab: Verses 15 - 17

Muqatil and Al-Kalbi said: They were seventy men who pledged allegiance to the Prophet ﷺ on the night of Al-Aqabah and said: "Make conditions for yourself and for your Lord as you wish." He said: "I make a condition for my Lord that you worship Him and do not associate anything with Him, and I make a condition for myself that you protect me from what you protect your women, your wealth, and your children from." They said: "What is for us if we do that, O Prophet of Allah?" He said: "Victory for you in this world, and Paradise in the Hereafter." That is His words: {And the covenant of Allah is ever to be questioned} meaning: Allah will surely ask them about it on the Day of Resurrection (1).

The Almighty's words: {Say, "Never will fleeing benefit you if you should flee from death or killing; and then you would not be given enjoyment [of life] except for a little."} (16)

The Almighty's words: {Say, "Never will fleeing benefit you if you should flee from death or killing"} meaning: whoever's term has come will die or be killed, so fleeing will not benefit. {and then you would not be given enjoyment [of life] except for a little} meaning: in this world after fleeing until your terms expire, and everything that is coming is near.

As-Saji narrated from Ya'qub al-Hadrami: "and then they would not be given enjoyment" with a 'ya' (2). In some narrations: "and then do not enjoy" in the accusative case (nasb) due to "idhan" (then). The nominative case (raf') means: and you will not be given enjoyment, and "idhan" is cancelled, but its operation is permissible. This is its rule if it is preceded by 'waw' (and) or 'fa' (so). If it starts a sentence, it puts the following verb in the accusative case, so you would say: "Idhan akrimaka" (Then I shall honor you) (3).

The Almighty's words: {Say, "Who is it that can protect you from Allah if He intends for you an ill or intends for you a mercy?" And they will not find for themselves besides Allah any protector or any helper.} (17)

The Almighty's words: {Say, "Who is it that can protect you from Allah"} meaning: prevents you from Him {if He intends for you...

---

(1) Tafsir al-Baghawi 3/517. Al-Baghawi said: This opinion is not satisfactory; because those who pledged allegiance to the Prophet ﷺ on the night of Al-Aqabah were

seventy people, there was no doubter among them nor anyone who would say this. Rather, the verse is about people who covenanted with Allah to fight and not flee, then they broke the covenant. (2) Mentioned by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 4/374 without attribution. (3) I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 3/307.

पृष्ठ १०१ सूरा अल-अहज़ाब: आयतें १५ - १७

मुक़ातिल और अल-कल्बी ने कहा: वे सत्तर लोग थे जिन्होंने अल-अक़बा की रात नबी ﷺ के प्रति निष्ठा की शपथ ली थी और कहा था: "आप अपने लिए और अपने रब के लिए जो चाहें शर्तें रखें।" उन्होंने कहा: "मैं अपने रब के लिए यह शर्त रखता हूँ कि तुम उसी की इबादत करो और उसके साथ किसी को शरीक न ठहराओ, और मैं अपने लिए यह शर्त रखता हूँ कि तुम मेरी वैसे ही रक्षा करो जैसे तुम अपनी औरतों, अपने धन और अपनी औलाद की रक्षा करते हो।" उन्होंने कहा: "ऐ अल्लाह के नबी! अगर हम ऐसा करेंगे तो हमें क्या मिलेगा?" उन्होंने कहा: "तुम्हारे लिए दुनिया में जीत और आख़िरत में जन्नत है।" यही अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और अल्लाह का अहद (वचन) ऐसा है जिसके बारे में पूछा जाना ही है} यानी: अल्लाह क़ियामत के दिन उनके बारे में ज़रूर पूछेगा (१)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {कह दो, "यदि तुम मौत या मारे जाने से भागो तो भागना तुम्हें कुछ भी लाभ न पहुँचाएगा; और उस दशा में तुम बहुत ही कम सुख भोग सकोगे।"} (१६)

अल्लाह तआला का फ़रमान: {कह दो, "यदि तुम मौत या मारे जाने से भागो तो भागना तुम्हें कुछ भी लाभ न पहुँचाएगा"} यानी: जिसकी मौत का समय आ गया है, वह मर जाएगा या मारा जाएगा, इसलिए भागना कोई काम नहीं आएगा। {और उस दशा में तुम बहुत ही कम सुख भोग सकोगे} यानी: भागने के बाद दुनिया में जब तक तुम्हारी ज़िंदगी के दिन पूरे न हो जाएँ और जो कुछ आने वाला है वह नज़दीक ही है।

अस-साजी ने याक़ूब अल-हदरमी से रिवायत किया है: "तब उन्हें सुख नहीं दिया जाएगा" 'या' के साथ (२)। कुछ रिवायतों में है: "तब सुख न पाओ" 'इज़न' (तब) की वजह से नसब (ज़बर) के साथ। रफ़अ (पेश) का अर्थ है: और तुम्हें सुख नहीं दिया जाएगा, और यहाँ 'इज़न' का अमल रद्द है, लेकिन उसका अमल जायज़ है। यह उसका नियम है अगर उससे पहले 'वाव' या 'फ़ा' हो। अगर यह जुमले की शुरुआत में हो तो नसब देगा, जैसे: "इज़न अकरिमका" (तब मैं तुम्हारा सम्मान करूँगा) (३)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {कह दो, "कौन है जो तुम्हें अल्लाह से बचा सकता है, यदि वह तुम्हें कोई बुराई पहुँचाना चाहे या तुम पर कोई दया करना चाहे?" और वे अपने लिए अल्लाह के सिवा न कोई संरक्षक पाएंगे और न ही कोई सहायक।} (१७)

अल्लाह तआला का फ़रमान: {कह दो, "कौन है जो तुम्हें अल्लाह से बचा सकता है"} यानी: तुम्हें उससे रोक सकता है {यदि वह तुम्हारे साथ...

(१) तफ़सीर अल-बग़वी ३/५१७। अल-बग़वी ने कहा: यह राय संतोषजनक नहीं है; क्योंकि जिन लोगों ने अल-अक़बा की रात नबी ﷺ के प्रति निष्ठा की शपथ ली थी, वे सत्तर लोग थे, उनमें न तो कोई शक करने वाला था और न ही कोई ऐसी बात कहने वाला। बल्कि यह आयत उन लोगों के बारे में है जिन्होंने अल्लाह से वादा किया था कि वे लड़ेंगे और भागेंगे नहीं, फिर उन्होंने वादा तोड़ दिया। (२) इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/३७४ में बिना किसी संदर्भ के इसका उल्लेख किया है। (३) इराब अल-क़ुरआन अन-नह़्ह़ास ३/३०७।

صفحہ ۱۰۱ سورۃ الاحزاب: آیات ۱۵ - ۱۷

مقاتل اور کلبی نے کہا: وہ ستر آدمی تھے جنہوں نے لیلۃ العقبہ میں نبی ﷺ کے ہاتھ پر بیعت کی تھی اور کہا تھا: آپ اپنے لیے اور اپنے رب کے لیے جو چاہیں شرط رکھیں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: «میں اپنے رب کے لیے یہ شرط رکھتا ہوں کہ تم اسی کی عبادت کرو اور اس کے ساتھ کسی کو شریک نہ ٹھہراؤ، اور اپنے لیے یہ شرط رکھتا ہوں کہ تم میرا ویسے ہی دفاع کرو جیسے تم اپنی عورتوں، اپنے مالوں اور اپنی اولاد کا دفاع کرتے ہو» انہوں نے کہا: اے اللہ کے نبی! اگر ہم ایسا کریں تو ہمیں کیا ملے گا؟ آپ ﷺ نے فرمایا: «تمہارے لیے دنیا میں مدد و نصرت اور آخرت میں جنت ہے»، پس یہی اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَكَانَ عَهْدُ اللَّهِ مَسْئُولًا﴾ یعنی: اللہ تعالیٰ قیامت کے دن ان سے اس بارے میں ضرور پوچھے گا (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قُل لَّن يَنفَعَكُمُ الْفِرَارُ إِن فَرَرْتُم مِّنَ الْمَوْتِ أَوِ الْقَتْلِ وَإِذًا لَّا تُمَتَّعُونَ إِلَّا قَلِيلًا ﴾ (۱۶)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قُل لَّن يَنفَعَكُمُ الْفِرَارُ إِن فَرَرْتُم مِّنَ الْمَوْتِ أَوِ الْقَتْلِ ﴾ یعنی: جس کی موت کا وقت آگیا وہ مر گیا یا قتل کر دیا گیا، پس بھاگنا فائدہ نہیں دے گا۔ ﴿وَإِذًا لَّا تُمَتَّعُونَ إِلَّا قَلِيلًا ﴾ یعنی: بھاگنے کے بعد دنیا میں یہاں تک کہ تمہاری مدتِ حیات ختم ہو جائے، اور ہر آنے والی چیز قریب ہے۔

اور الساجی نے یعقوب الحضرمی سے روایت کیا: «وإذاً لا يمتّعون» (تب انہیں فائدہ نہیں دیا جائے گا) "یا" کے ساتھ (۲)۔ اور بعض روایتوں میں ہے: «وإذاً لا تمتَّعوا» (تب تم فائدہ نہ اٹھاؤ) "إذاً" کی وجہ سے حالتِ نصب میں۔ اور حالتِ رفع کا معنی ہے: اور تم فائدہ نہیں دیئے جاؤ گے، اور "إذاً" بے اثر ہے، اور اس کا اثر دینا (عمل کروانا) جائز ہے۔ یہ اس کا حکم ہے جب اس سے پہلے "واؤ" یا "فاء" ہو۔ پس اگر وہ جملے کے شروع میں ہو تو نصب دے گی جیسے آپ کہیں: "إذاً أكرمَك" (تب میں تمہاری عزت کروں گا) (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قُلْ مَن ذَا الَّذِي يَعْصِمُكُم مِّنَ اللَّهِ إِنْ أَرَادَ بِكُمْ سُوءًا أَوْ أَرَادَ بِكُمْ رَحْمَةً وَلَا يَجِدُونَ لَهُم مِّن دُونِ اللَّهِ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا ﴾ (۱۷)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قُلْ مَن ذَا الَّذِي يَعْصِمُكُم مِّنَ اللَّهِ ﴾ یعنی: تمہیں اس سے کون روک سکتا ہے ﴿إِنْ أَرَادَ بِكُمْ

---

(۱) تفسیر بغوی ۳/ ۵۱۷۔ بغوی نے کہا: اور یہ قول پسندیدہ نہیں ہے؛ کیونکہ جنہوں نے لیلۃ العقبہ میں نبی ﷺ سے بیعت کی تھی وہ ستر افراد تھے، ان میں نہ تو کوئی شک کرنے والا تھا اور نہ ہی کوئی ایسا کہنے والا، بلکہ یہ آیت ان لوگوں کے بارے میں ہے جنہوں نے اللہ سے عہد کیا تھا کہ وہ لڑیں گے اور نہیں بھاگیں گے، پھر انہوں نے عہد توڑ دیا۔ (۲) اسے ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۴/ ۳۷۴ میں بغیر نسبت کے ذکر کیا ہے۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۳۰۷۔

Surah Al-Ahzab: Verses 17 - 18 102

{Evil} i.e., destruction. {Or if He intended mercy for you} i.e., good, victory, and well-being. {And they will not find for themselves besides Allah any protector or any helper} i.e., no relative to benefit them and no supporter to aid them. Allah Almighty says: {Allah already knows those among you who hinder [others] and those who say to their brothers, "Come to us," and they do not come to the battle except a little. 18} His Almighty words: {Allah already knows those among you who hinder [others]} i.e., the objectors(1) among you in order to divert people away from the Prophet ﷺ, and it is derived from: "He hindered me from such-and-such," meaning: he diverted me from it. And "Awwaqa" (hindered) is for emphasis. {And those who say to their brothers, "Come to us"} according to the dialect of the people of Hijaz. Others say: "Halummu" for a group, and "Halummi" for a woman; because the origin is: "Ha," which is for alerting; "Lumma" was joined to it, then the Alif was dropped for lightness and it was built on the Fatha. Neither Kasra nor Dhamma was allowed in it because it is indeclinable. And the meaning of "Halum" is: approach(2). And these are two groups, i.e., among you are those who discourage and hinder. And "Al-Awq" means: prevention and diversion; it is said: "Aaqahu Ya'ouquhu Awqan," and "Awwaqahu" and "I'taaqahu" have the same meaning(3). Muqatil said: They are Abdullah bin Ubayy and his companions, the hypocrites. {And those who say to their brothers, "Come to us"} there are three opinions regarding them: First: they are the hypocrites; they said to the Muslims: Muhammad and his companions are but a few (literally: a single head's meal), and he and those with him are doomed, so come to us(4). Second: they are the Jews of Banu Qurayza; they said to their brothers among the hypocrites: "Come to us," meaning: come to us and leave Muhammad, for he is doomed, and if Abu Sufyan prevails, he will not leave any of you alive.

(1) In 'I'rab al-Qur'an' by Al-Nahhas: the obstructors. (2) 'I'rab al-Qur'an' by Al-Nahhas 3/308, and see the detailed discussion on "Halum" in 'Mushkil I'rab al-Qur'an' 2/575. (3) 'Al-Sihah' (entry: awq). (4) Narrated by Abd al-Razzaq in 'Al-Tafsir' 2/114, and al-Tabari 19/50 on the authority of Qatada. His saying: "aklata ra's" (a head's meal), means: a few people who would be satiated by a single head. 'Lisan al-Arab' (entry: akl).

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 17 - 18 102

{बुराई} यानी: विनाश। {या यदि उसने तुम्हारे लिए दया का इरादा किया} यानी: भलाई, विजय और कल्याण। {और वे अल्लाह के सिवा अपने लिए कोई संरक्षक या कोई सहायक नहीं पाएंगे} यानी: न कोई रिश्तेदार जो उन्हें लाभ पहुँचाए और न ही कोई समर्थक जो उनकी मदद करे। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {अल्लाह उन लोगों को अच्छी तरह जानता है जो तुममें से (दोनों को) रोकते हैं और जो अपने भाइयों से कहते हैं, "हमारे पास आओ," और वे युद्ध में बहुत कम आते हैं। 18} उनका सर्वशक्तिमान कथन: {अल्लाह उन लोगों को अच्छी तरह जानता है जो तुममें से रोकते हैं} यानी: तुममें से वे जो विरोध करते हैं(1) ताकि लोगों को नबी ﷺ से विमुख कर सकें और यह इस शब्द से बना है: "उसने मुझे फलां चीज़ से रोका," जिसका अर्थ है: उसने मुझे उससे फेर दिया। और "अव्वाक़ा" (रुकावट डालना), अतिशयोक्ति के लिए है। {और जो अपने भाइयों से कहते हैं, "हमारे पास आओ"} हिजाज़ के लोगों की भाषा के अनुसार। अन्य लोग कहते हैं: समूह के लिए "हलुम्मू" और महिला के लिए "हलुम्मी"; क्योंकि मूल शब्द है: "हा", जो सचेत करने के लिए है; इसमें "लुम्म" जोड़ा गया, फिर आसानी के लिए अलिफ़ को हटा दिया गया और इसे फ़तह पर बनाया गया। इसमें कसरा या धम्मा की अनुमति नहीं थी क्योंकि यह अपरिवर्तनीय है। और "हलुम" का अर्थ है: आगे आओ(2)। और ये दो समूह हैं, यानी: तुममें से वे जो हतोत्साहित करते हैं और बाधा डालते हैं। और "अल-अवक" का अर्थ है: रोकना और मोड़ना; कहा जाता है: "आक़हु यऊक़ुहु अवक़न," और "अव्वाक़हु" और "इअताक़हु" का एक ही अर्थ है(3)। मुक़ातिल ने कहा: वे अब्दुल्ला बिन उबय्य और उनके साथी मुन्नाफ़िक़ (पाखंडी) हैं। {और जो अपने भाइयों से कहते हैं, "हमारे पास आओ"} उनके बारे में तीन मत हैं: पहला: वे मुन्नाफ़िक़ हैं; उन्होंने मुसलमानों से कहा: मुहम्मद और उनके साथी बस कुछ ही लोग हैं (शाब्दिक रूप से: एक सिर का भोजन), और वे और उनके साथ वाले नष्ट होने वाले हैं, इसलिए हमारे पास आओ(4)। दूसरा: वे बनू क़ुरैज़ा के यहूदी हैं; उन्होंने पाखंडियों में से अपने भाइयों से कहा: "हमारे पास आओ," यानी: हमारे पास आओ और मुहम्मद को छोड़ दो क्योंकि वह नष्ट होने वाला है, और यदि अबू सुफ़ियान जीत गया, तो वह तुममें से किसी को जीवित नहीं छोड़ेगा।

(1) अल-नहस द्वारा 'इराब अल-कुरान' में: बाधा डालने वाले। (2) अल-नहस द्वारा 'इराब अल-कुरान' 3/308, और 'मुशकिल इराब अल-कुरान' 2/575 में "हलुम" पर विस्तृत चर्चा देखें। (3) अल-सिहाह (अवक)। (4) अब्द अल-रज्ज़ाक़ ने 'अल-तफ़सीर' 2/114 में और अल-तबरी ने 19/50 में क़तादा से

उद्धृत किया। उनका कहना: "अकलत रास" (एक सिर का भोजन), यानी: थोड़े लोग जिन्हें एक ही सिर तृप्त कर दे। लिसान अल-अरब (अकल)।

سورہ الاحزاب: آیات ۱۷ - ۱۸ ۱۰۲

{برا} یعنی: ہلاکت۔ {یا اگر وہ تمہارے ساتھ رحم کا ارادہ کرے} یعنی: خیر، نصرت اور عافیت۔ {اور وہ اپنے لیے اللہ کے سوا نہ کوئی ولی پائیں گے اور نہ کوئی مددگار} یعنی: نہ کوئی قریبی جو انہیں فائدہ پہنچائے اور نہ کوئی ناصر جو ان کی مدد کرے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اللہ تم میں سے ان لوگوں کو خوب جانتا ہے جو (دوسروں کو) روکنے والے ہیں اور جو اپنے بھائیوں سے کہتے ہیں کہ "ہماری طرف آ جاؤ،" اور وہ لڑائی میں بہت کم آتے ہیں۔ ۱۸} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اللہ تم میں سے ان لوگوں کو خوب جانتا ہے جو روکنے والے ہیں} یعنی: تم میں سے وہ معترضین(۱) جو لوگوں کو نبی ﷺ سے دور کرنے کے لیے ایسا کرتے ہیں، اور یہ "عاقنی عن کذا" سے مشتق ہے، یعنی: اس نے مجھے اس سے پھیر دیا۔ اور "عوّق" مبالغے کے لیے ہے۔ {اور جو اپنے بھائیوں سے کہتے ہیں کہ "ہماری طرف آ جاؤ"} اہل حجاز کی لغت کے مطابق۔ دوسرے لوگ کہتے ہیں: جماعت کے لیے "ہلموا" اور عورت کے لیے "ہلمی"؛ کیونکہ اصل "ہا" ہے جو تنبیہ کے لیے ہے؛ اس کے ساتھ "لم" ملایا گیا، پھر تخفیف کے لیے الف حذف کر دیا گیا اور اسے فتح پر مبنی کیا گیا۔ اس میں کسرہ اور ضمہ کی اجازت نہیں دی گئی کیونکہ یہ غیر منصرف (مبنی) ہے۔ اور "ہلم" کا معنی ہے: آ جاؤ(۲)۔ اور یہ دو گروہ ہیں، یعنی: تم میں سے وہ جو ہمت پست کرتے اور روکتے ہیں۔ اور "العوق" کا معنی ہے: روکنا اور پھیرنا؛ کہا جاتا ہے: "عاقہ یعوقہ عوقاً"، اور "عوّقہ" اور "اعتاقہ" ایک ہی معنی میں ہیں(۳)۔ مقاتل نے کہا: یہ عبداللہ بن ابی اور اس کے ساتھی منافقین ہیں۔ {اور جو اپنے بھائیوں سے کہتے ہیں کہ "ہماری طرف آ جاؤ"} ان کے بارے میں تین اقوال ہیں: پہلا: یہ کہ وہ منافقین ہیں؛ انہوں نے مسلمانوں سے کہا: محمد اور ان کے ساتھی تو بس مٹھی بھر لوگ (کھانے کا ایک لقمہ) ہیں، وہ اور ان کے ساتھی ہلاک ہونے

والے ہیں، سو ہماری طرف آ جاؤ(۴)۔ دوسرا: یہ کہ وہ بنو قریظہ کے یہودی ہیں؛ انہوں نے منافقین میں سے اپنے بھائیوں سے کہا: ہماری طرف آ جاؤ، یعنی: ہمارے پاس آ جاؤ اور محمد کو چھوڑ دو کیونکہ وہ ہلاک ہونے والا ہے، اور اگر ابوسفیان غالب آ گیا تو وہ تم میں سے کسی کو نہیں چھوڑے گا۔

(۱) نحاس کی اعراب القرآن میں: المتعرضین (رکاوٹ ڈالنے والے)۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۳۰۸، اور "ہلم" پر تفصیلی کلام کے لیے دیکھیں مشکل اعراب القرآن ۲/ ۵۷۵۔ (۳) الصحاح (عوق)۔ (۴) اسے عبدالرزاق نے التفسیر ۲/ ۱۱۴ میں اور طبری نے ۱۹/ ۵۰ میں قتادہ سے روایت کیا ہے۔ ان کا قول: "أكلة رأس" یعنی: تھوڑے لوگ جنہیں ایک ہی سر سیر کر دے۔ اللسان (اکل)۔

Third: What was narrated by Ibn Zayd: that a man from the companions of the Prophet ﷺ [returned from being with him on the day of Al-Ahzab, and found his brother with roast meat and a loaf of bread in front of him. He said: "Are you like this while the Messenger of Allah ﷺ is among [1] spears and swords!" His brother - who was from his mother and father - said: "Come to me, you and your companion are being pursued," meaning: you and your companion have been surrounded. He said to him: "You lied, by Allah, I will surely inform him of your affair." He went to the Messenger of Allah ﷺ to inform him, and found that Gabriel, peace be upon him, had descended to him with the words of the Almighty: "Allah already knows those among you who hinder [others] and those who say to their brothers, 'Come to us.'" Mentioned by Al-Mawardi [2], and Al-Tha'labi - also, and his wording is: Ibn Zayd said: This is the day of Al-Ahzab; a man set out from the Prophet ﷺ and found his brother with a loaf of bread, roast meat, and juice in front of him. He said to him: "Are you in this [state] while we are among spears and swords?!" He said: "Come to this, for you and your companions have been followed, and by the one you swear by, Muhammad will never prevail with it." He said: "You lied." So he went to the Prophet ﷺ to inform him, and found that Gabriel had descended to him with this verse.

"And they do not come to the battle except a little" out of fear of death. And it was said: they do not attend the fight except for show and reputation.

The Almighty's saying: {Allah already knows those among you who hinder [others] and those who say to their brothers, "Come to us," and they do not come to the battle except a little (18) Grudging towards you. But when fear comes, you see them looking at you, their eyes rolling like one who is fainting from death. But when the fear has departed, they lash you with sharp tongues, grudging towards [any] good. Those have not believed, so Allah has rendered their deeds worthless, and that is easy for Allah. (19)}

The Almighty's saying: {Grudging towards you} meaning: stingy with you, meaning: in digging the trench and spending in the cause of Allah; this was said by Mujahid and Qatadah. And it was said: in fighting with you. And it was said: in spending on your poor and needy. And it was said: grudging with the spoils if they obtain them; this was said by Al-Suddi [3].

(1) In (Za): was between. (2) In Al-Nukat wa al-Uyun 4/384 - 385, and what was previously between brackets is from it. Al-Tabari narrated it similarly 19/51, and Ibn Abi Hatim as in Al-Durr al-Manthur 5/188. (3) Al-Nukat wa al-Uyun 4/385, and Ibn Abi Hatim narrated it, as in Al-Durr al-Manthur 5/189. Ibn Atiyyah said =

सूरा अल-अहज़ाब: आयत १८ - १९ १०३

तीसरा: जो इब्न ज़ैद द्वारा वर्णित है: कि नबी ﷺ के सहाबा में से एक व्यक्ति [अहज़ाब के दिन उनके पास से लौटा, और अपने भाई को अपने सामने भुना हुआ मांस और रोटी का एक टुकड़ा लिए हुए पाया। उसने कहा: "आप ऐसे हैं जबकि अल्लाह के रसूल ﷺ (१) भालों और तलवारों के बीच हैं!" उसके भाई ने - जो उसकी माँ और पिता की ओर से था - कहा: "मेरे पास आओ, तुम्हारा और तुम्हारे साथी का पीछा किया जा रहा है," अर्थात: तुम्हें और तुम्हारे साथी को घेर लिया गया है। उसने उससे कहा: "तुमने झूठ बोला, अल्लाह की कसम, मैं उन्हें तुम्हारे मामले के बारे में ज़रूर बताऊँगा।" वह अल्लाह के रसूल ﷺ को सूचित करने के लिए गया, और पाया कि जिब्रईल अलैहिस्सलाम उनके पास सर्वशक्तिमान के शब्दों के साथ उतरे थे: {अल्लाह वास्तव में उन लोगों को जानता है जो तुममें से दूसरों को रोकते हैं और जो अपने भाइयों से कहते हैं, 'हमारे पास आओ'}। अल-मावर्दी (२) और अल-थलाबी ने इसका उल्लेख किया है - और उनके शब्द हैं: इब्न ज़ैद ने कहा: यह अहज़ाब का दिन है; एक आदमी नबी ﷺ के पास से निकला और अपने भाई को अपने सामने एक रोटी, भुना हुआ मांस और पेय के साथ पाया। उसने उससे कहा: "क्या आप इस [अवस्था] में हैं जबकि हम भालों और तलवारों के बीच हैं?!" उसने कहा: "इसकी ओर आओ, क्योंकि तुम्हारा और तुम्हारे साथियों का पीछा किया गया है, और जिसकी तुम कसम खाते हो, मुहम्मद कभी भी इसके साथ सफल नहीं होंगे।" उसने कहा: "तुमने झूठ बोला।" तो वह नबी ﷺ को सूचित करने के लिए गया, और पाया कि जिब्रईल इस आयत के साथ उनके पास उतरे थे।

"और वे युद्ध में नहीं आते मगर बहुत कम" मौत के डर से। और कहा गया: वे केवल दिखावे और प्रसिद्धि के लिए लड़ाई में शामिल नहीं होते हैं।

सर्वशक्तिमान का कथन: {अल्लाह वास्तव में उन लोगों को जानता है जो तुममें से दूसरों को रोकते हैं और जो अपने भाइयों से कहते हैं, "हमारे पास आओ," और वे युद्ध में नहीं आते मगर बहुत कम (१८) तुम्हारे प्रति कंजूस हैं। फिर जब भय आता है, तो तुम उन्हें अपनी ओर देखते हुए देखोगे, उनकी आँखें उसी तरह घूमती हैं जैसे कोई मौत से बेहोश हो रहा हो। लेकिन जब भय दूर हो जाता है, तो वे तुम्हें पैनी ज़ुबान से प्रहार करते हैं, भलाई के प्रति कंजूस होते हैं। वे लोग ईमान नहीं लाए, इसलिए अल्लाह ने उनके कर्मों को व्यर्थ कर दिया, और यह अल्लाह के लिए आसान है। (१९)}

सर्वशक्तिमान का कथन: {तुम्हारे प्रति कंजूस हैं} अर्थात: तुम्हारे साथ कंजूसी करने वाले, अर्थात: खंदक खोदने और अल्लाह की राह में खर्च करने में; यह मुजाहिद और क़तादा ने कहा है। और कहा गया: तुम्हारे साथ लड़ने में। और कहा गया: तुम्हारे गरीबों और जरूरतमंदों पर खर्च करने में। और कहा गया: गनीमत (युद्ध के माल) के प्रति कंजूस जब वे उसे प्राप्त करते हैं; यह अल-सुद्दी [३] ने कहा है।

---

(१) (ज़) में: के बीच था। (२) अल-नुकात वल-उयून ४/३८४ - ३८५ में, और जो पहले कोष्ठक में था वह उसी से है। अल-तबरी ने इसे इसी तरह १९/५१ में निकाला है, और इब्न अबी हातिम ने जैसा कि अल-दुर्र अल-मन्शूर ५/१८८ में है। (३) अल-नुकात वल-उयून ४/३८५, और इब्न अबी हातिम ने इसे निकाला है, जैसा कि अल-दुर्र अल-मन्शूर ५/१८९ में है। इब्न अतिया ने कहा =

سورہ الاحزاب: آیات ۱۸ - ۱۹ ۱۰۳

تیسرا: جو ابن زید نے بیان کیا ہے: کہ نبی ﷺ کے صحابہ میں سے ایک شخص [احزاب کے دن آپ ﷺ کے پاس سے واپس لوٹا، تو اس نے اپنے بھائی کو دیکھا کہ اس کے سامنے بھنا ہوا گوشت اور روٹی رکھی ہوئی ہے۔ اس نے کہا: "تم یہاں اس حال میں ہو جبکہ رسول اللہ ﷺ (۱) نیزوں اور تلواروں کے درمیان ہیں!" اس کے بھائی نے - جو اس کا سگا بھائی تھا - کہا: "میری طرف آؤ، تمہارا اور تمہارے ساتھی کا پیچھا کیا گیا ہے،" یعنی: تمہیں اور تمہارے ساتھی کو گھیر لیا گیا ہے۔ اس نے اس سے کہا: "تم نے جھوٹ بولا، اللہ کی قسم، میں آپ ﷺ کو تمہارے معاملے کی ضرور خبر دوں گا۔" وہ رسول اللہ ﷺ کو خبر دینے گیا، تو پایا کہ جبرائیل علیہ السلام آپ ﷺ پر اللہ تعالیٰ کا یہ قول لے کر نازل ہو چکے تھے: {بلاشبہ اللہ تم میں سے ان لوگوں کو جانتا ہے جو (دوسروں کو) روکتے ہیں اور جو اپنے بھائیوں سے کہتے ہیں کہ 'ہماری طرف آ جاؤ'}۔ اسے الماوردی (۲) اور الثعلبی نے بھی ذکر کیا ہے اور ان کے الفاظ یہ ہیں: ابن زید نے کہا: یہ احزاب کا دن ہے؛ ایک شخص نبی ﷺ کے پاس سے نکلا، تو اس نے اپنے بھائی کو دیکھا کہ اس کے سامنے روٹی، بھنا ہوا گوشت اور مشروب رکھا ہوا ہے۔ اس نے اس سے کہا: "تم اس حال میں ہو جبکہ ہم نیزوں اور تلواروں کے درمیان ہیں؟!" اس نے کہا: "اس کی طرف آ جاؤ، تمہارا اور تمہارے ساتھیوں کا پیچھا کیا گیا ہے، اور جس کی تم قسم کھاتے ہو، محمد کبھی بھی اس سے عہدہ برآ نہیں ہو سکیں گے۔" اس نے کہا: "تم نے جھوٹ بولا"۔ پس وہ نبی ﷺ کو خبر دینے گیا، تو پایا کہ جبرائیل علیہ السلام یہ آیت لے کر نازل ہو چکے تھے۔

"اور وہ لڑائی میں نہیں آتے مگر بہت کم" موت کے خوف سے۔ اور کہا گیا: وہ صرف دکھاوے اور شہرت کے لیے لڑائی میں حاضر نہیں ہوتے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بلاشبہ اللہ تم میں سے ان لوگوں کو جانتا ہے جو (دوسروں کو) روکتے ہیں اور جو اپنے بھائیوں سے کہتے ہیں کہ "ہماری طرف آ جاؤ،" اور وہ لڑائی میں نہیں آتے مگر بہت کم (۱۸) تمہارے معاملے میں بخیل ہیں، پھر جب خوف آ پڑتا ہے تو تم انہیں دیکھتے ہو کہ وہ تمہاری طرف دیکھ رہے ہیں، ان کی آنکھیں اس طرح گھوم رہی ہیں جیسے کسی پر موت کی غشی طاری ہو۔ پھر جب خوف دور ہو جاتا ہے تو وہ تمہیں تیز زبانوں سے طعنے دیتے ہیں، وہ مال کے معاملے میں بڑے بخیل ہیں۔ یہ لوگ ایمان نہیں لائے، پس اللہ نے ان کے اعمال ضائع کر دیے، اور یہ اللہ پر بہت آسان ہے۔ (۱۹)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {تمہارے معاملے میں بخیل ہیں} یعنی: تم پر بخل کرنے والے، یعنی: خندق کھودنے اور اللہ کی راہ میں خرچ کرنے میں؛ یہ مجاہد اور قتادہ نے کہا ہے۔ اور کہا گیا: تمہارے ساتھ مل کر لڑنے میں۔ اور کہا گیا: تمہارے فقراء اور مساکین پر خرچ کرنے میں۔ اور کہا گیا: مالِ غنیمت کے معاملے میں بخیل جب وہ اسے حاصل کر لیں؛ یہ السدی (۳) نے کہا ہے۔

---

(۱) (ظ) میں: درمیان تھا۔ (۲) النکت والعیون ۳۸۴/۴ - ۳۸۵ میں، اور جو پہلے بریکٹ میں تھا وہ اسی سے ہے۔ اور اسے طبری نے اسی طرح ۵۱/۱۹ اور ابن ابی حاتم نے جیسا کہ الدر المنثور ۱۸۸/۵ میں ہے، روایت کیا ہے۔ (۳) النکت والعیون ۳۸۵/۴، اور اسے ابن ابی حاتم نے روایت کیا ہے جیسا کہ الدر المنثور ۱۸۹/۵ میں ہے۔ ابن عطیہ نے کہا =

Surah Al-Ahzab: Verse 19 [Right] 104 [Left]

And it is in the accusative case (mansub) as a circumstantial qualifier (haal); Az-Zajjaj said (1). According to Al-Farra', its accusative case is from four perspectives: First: that it is for dispraise; and according to him, it can be an accusative meaning: "they hinder [being] stingy". And it is possible that the implicit meaning is: "and the sayers [being] stingy". And according to him, it is possible: "and they do not come to the battle except a little" meaning they come to it [being] stingy, i.e., stingy towards the poor regarding the booty, being cowards. Al-Nahhas (2) [said]: and it is not permissible for the governor (عامل) to be "the hinderers" (المعوِّقين) nor "the sayers" (القائلين); so as not to separate between the relative clause (silah) and the relative pronoun (mawsul) (3). Ibn al-Anbari (4): [The pause at] "except a little" is not complete; because "stingy" (ashihhat-an) is related to the first part, so it is in the accusative from four aspects: one of them is that you put it in the accusative as an elliptical construction (qat') from "the hinderers", as if he said: God indeed knows those who hinder from fighting and are stingy in spending on the poor Muslims. And it is permissible for it to be in the accusative as an elliptical construction from "the sayers", meaning: and they are stingy. And it is permissible to put it in the accusative as an elliptical construction from what is in "they come", as if he said: and they do not come to the battle except as cowardly misers. And it is permissible to put "ashihhat-an" in the accusative for dispraise. From this fourth perspective, it is good to stop at His saying: "except a little". {Stingy towards you} is a good stop. And similar to it: {stingy over good} is a circumstantial qualifier from the hidden pronoun in "they smite you" (salaqukum) and it is the governor (عامل) for it. {So when fear comes, you see them looking at you, their eyes rolling like one who is overcome by death} He described them as cowards, and such is the way of a coward, looking right and left with fixed eyes, and perhaps he faints. And in...

= In Al-Muharrar al-Wajiz 4/375: The correct view is to generalize stinginess to be in everything that is of benefit to the believers. (1) Thus in the copies. And in the printed version of I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/308 (and the speech is from him): Abu Ishaq said. (and he is al-Zajjaj). Perhaps the correct version is: "he said it"; instead of: "he said". His saying: "it is in the accusative as a haal" is in Az-Zajjaj's "Ma'ani" 4/220, and the speech after it is not in it, it is only with Al-Nahhas in "Al-I'rab". (2) In I'rab al-Qur'an 3/308. And what precedes it is from it, see "Ma'ani al-Qur'an" by Al-Farra' 2/38. (3) Meaning: because it would be included in the relative clause of the "alif and lam", and he has separated between them with His saying: "and they do not come to the

battle except a little" which is not included in the relative clause. "Mushkil I'rab al-Qur'an" 2/574. Al-Alusi said in "Ruh al-Ma'ani" 21/165: And it was countered: that the separator is related to the relative clause, and the refutation of its being a haal from "the hinderers" only appears because it was conjoined to the relative pronoun before its relative clause was complete. (4) In "Idah al-Waqf wa al-Ibtida'" 2/841 - 842.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत १९ [दाएं] १०४ [बाएं]

और यह 'हाल' (अवस्थावाचक) के रूप में मंसूब (accusative) है; अज़-ज़ज्जाज (१) ने कहा। अल-फ़र्रा के अनुसार, इसका नसब (accusative case) चार दृष्टिकोणों से है: पहला: कि यह निंदा (ज़म) के लिए हो; और उनके अनुसार मंसूब होना इस अर्थ में जायज़ है: वे कंजूसी करते हुए बाधा डालते हैं। और यह भी संभव है कि निहित अर्थ हो: "और कंजूसी करने वालों का उल्लेख करते हुए"। और उनके अनुसार यह भी संभव है: "और वे युद्ध में नहीं आते मगर थोड़े समय के लिए" अर्थात् वे कंजूसी करते हुए आते हैं, यानी: गनीमत (युद्ध के माल) के मामले में गरीबों पर कंजूसी करने वाले डरपोक। अन-नहहास (२) [ने कहा]: और यह जायज़ नहीं है कि इसमें काम करने वाला (आमिल) "अल-मुअव्विकीन" या "अल-क़ाइलीन" हो; ताकि सिला (relative clause) और मौसूल (relative pronoun) के बीच अलगाव न हो (३)। इब्न अल-अंबारी (४): "इल्ला क़लीला" पर रुकना अधूरा है; क्योंकि "अशिह्हतन" पहले भाग से संबंधित है, इसलिए यह चार पहलुओं से मंसूब होता है: एक यह कि आप इसे "अल-मुअव्विकीन" से 'क़त' (विच्छेद) के रूप में मंसूब करें, जैसे कि उसने कहा: वास्तव में अल्लाह जानता है उन लोगों को जो युद्ध से रोकते हैं और गरीब मुसलमानों पर खर्च करने में कंजूसी करते हैं। और यह जायज़ है कि यह "अल-क़ाइलीन" से 'क़त' के रूप में मंसूब हो, यानी: और वे कंजूस हैं। और यह जायज़ है कि इसे "यअतून" में मौजूद ज़मीर (pronoun) से 'क़त' के रूप में मंसूब किया जाए, जैसे कि उसने कहा: और वे युद्ध में नहीं आते मगर डरपोक कंजूस बनकर। और यह जायज़ है कि "अशिह्हतन" को निंदा के आधार पर मंसूब किया जाए। इस चौथे दृष्टिकोण से, उसके कथन: "इल्ला क़लीला" पर रुकना अच्छा है। {अशिह्हतन अलैकुम} एक अच्छा ठहराव है। और इसी तरह: {अशिह्हतन अलल-खैर}, "सलक़ुकुम" में छिपे हुए ज़मीर से 'हाल' है और वही इसका 'आमिल' (governor) है। {फिर जब डर आता है, तो तुम उन्हें अपनी ओर देखते हुए देखोगे, उनकी आँखें उस व्यक्ति की तरह घूम रही होती हैं जिस पर मौत छा गई हो} उसने उनका वर्णन डरपोक के रूप में किया, और डरपोक का तरीका यही है कि वह अपनी आँखें गड़ाकर दाएं-बाएं देखता है, और शायद वह बेहोश हो जाए। और...

= अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/३७५ में: सही विचार यह है कि कंजूसी को सामान्य रखा जाए कि वह हर उस चीज़ में हो जिसमें मोमिनों का लाभ हो। (१) प्रतियों में ऐसा ही है। और अन-नहहास की मुद्रित "इ'राब अल-क़ुरान" ३/३०८ में (और यह उन्हीं का कथन है): अबू इसहाक ने कहा। (और वह अज़-ज़ज्जाज हैं)। और शायद सही शब्द "क़ालहु" (उसने यह कहा) है; बजाय "क़ाल" के। उनका

कथन: "अज़-ज़ज्जाज के अनुसार 'मा'आनी' में हाल के रूप में मंसूब हुआ" ४/२२०, और उसके बाद वाला कथन उसमें नहीं है, बल्कि वह अन-नहहास के यहाँ 'अल-इ'राब' में है। (२) इ'राब अल-क़ुरान ३/३०८ में। और इससे पहले वाला हिस्सा उसी से है, और अल-फ़र्रा की "मा'आनी अल-क़ुरान" २/३८ देखें। (३) यानी: क्योंकि यह 'अलिफ़ और लाम' के सिला में शामिल हो जाएगा, जबकि उसने उनके बीच अपने इस कथन से अलगाव कर दिया है: "और वे युद्ध में नहीं आते मगर थोड़े समय के लिए" जो सिला में शामिल नहीं है। मुश्किल इ'राब अल-क़ुरान २/५७४। अल-आलूसी ने रूह अल-मा'आनी २१/१६५ में कहा: और इस पर यह आपत्ति की गई है: कि विभाजक सिला के संबंधितों में से है, और "अल-मुअव्विकीन" से हाल होने पर खंडन केवल तभी प्रकट होता है; क्योंकि इसका 'अत्फ़' (conjunction) मौसूल पर उसके सिला के पूरा होने से पहले किया गया है। (४) ईज़ाह अल-वक़्फ़ व अल-इब्तिदा २/८४१ - ८४२ में।

سورة الأحزاب: الآية ١٩ [دائیں] ١٠٤ [بائیں]

اور یہ 'حال' ہونے کی بنا پر منسوب ہے؛ زجاج (١) نے یہ کہا ہے۔ اور فرّاء کے نزدیک اس کا نصب چار جہتوں سے ہے: پہلی: یہ کہ وہ ذم (مذمت) کی بنا پر ہو؛ اور ان کے نزدیک یہ جائز ہے کہ نصب اس معنی میں ہو: وہ بخل کرتے ہوئے رکاوٹ ڈالتے ہیں۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ تقدیر (پوشیدہ عبارت) یوں ہو: اور بخل کرنے والوں کا تذکرہ کرتے ہوئے؛ اور ان کے نزدیک یہ بھی جائز ہے: "اور وہ لڑائی میں نہیں آتے مگر تھوڑی دیر" یعنی وہ بخل کرتے ہوئے آتے ہیں، یعنی: غنیمت کے معاملے میں فقراء پر بخل کرنے والے بزدل۔ النحاس (٢) نے کہا: اور یہ جائز نہیں کہ اس میں عمل کرنے والا (عامل) "المعوِّقین" یا "القائلین" ہو؛ تاکہ صلہ اور موصول کے درمیان جدائی نہ ہو (٣)۔ ابن الأنباري (٤) کہتے ہیں: "إِلَّا قليلاً" پر وقف تام نہیں ہے؛ کیونکہ "أَشِحَّةً" کا تعلق پہلے حصے سے ہے، چنانچہ یہ چار وجوہ سے منسوب ہوتا ہے: ایک یہ کہ اسے "المعوِّقین" سے 'قطع' (استثنائی صورت) کی بنا پر منسوب مانا جائے، گویا اس نے کہا: یقیناً اللہ جانتا ہے ان لوگوں کو جو لڑائی سے روکتے ہیں اور مسلمان فقراء پر خرچ کرنے میں بخل کرتے ہیں۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ "القائلین" سے 'قطع' کی بنا پر منسوب ہو، یعنی: اور وہ بخل کرنے والے ہیں۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ اسے "يأتون" میں موجود ضمیر سے 'قطع' کی بنا پر منسوب کیا جائے، گویا اس نے کہا: اور وہ لڑائی میں نہیں آتے مگر بزدل بخیل بن کر۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ "أشحةً" کو مذمت کی بنا پر منسوب کیا جائے۔ پس اسی چوتھی وجہ کی بنا پر اللہ تعالیٰ کے قول "إِلَّا قليلاً" پر ٹھہرنا بہتر ہے۔ ﴿أَشِحَّةً عَلَيْكُمْ﴾ پر وقف حَسَنٌ ہے۔ اور اسی طرح: ﴿أَشِحَّةً عَلَى الْخَيْرِ﴾، "سَلَقُوكُمْ" میں پوشیدہ ضمیر سے حال ہے اور یہی اس کا عامل ہے۔ ﴿فَإِذَا جَاءَ الْخَوْفُ رَأَيْتَهُمْ يَنظُرُونَ إِلَيْكَ تَدُورُ أَعْيُنُهُمْ كَالَّذِي يُغْشَىٰ عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ﴾ اس میں اللہ نے ان کو بزدلی کے ساتھ

متصف کیا، اور بزدل کا طریقہ یہی ہے کہ وہ اپنی نظریں جما کر دائیں بائیں دیکھتا ہے، اور بسا اوقات اس پر غشی طاری ہو جاتی ہے۔ اور...

= المحرر الوجيز ٤ / ٣٧٥ میں ہے: صحیح بات یہ ہے کہ بخل کو عام رکھا جائے کہ وہ ہر اس چیز میں ہو جس میں مومنین کا فائدہ ہو۔ (١) نسخوں میں اسی طرح ہے۔ اور النحاس کی مطبوعہ "إعراب القرآن" ٣ / ٣٠٨ میں (اور یہ کلام ان کا ہے): ابو اسحاق نے کہا۔ (اور وہ زجاج ہیں)۔ اور شاید صحیح لفظ "قالَهُ" (اس نے یہ کہا) ہے؛ بجائے "قالَ" کے۔ پس ان کا قول: "زجاج کے نزدیک 'معانی' میں حال کی بنا پر منسوب ہوا" ٤ / ٢٢٠، اور اس کے بعد والا کلام اس میں نہیں ہے، بلکہ وہ النحاس کے ہاں 'الإعراب' میں ہے۔ (٢) إعراب القرآن ٣ / ٣٠٨ میں۔ اور اس سے پہلے والا حصہ اسی سے ہے، اور فرّاء کی "معانی القرآن" ٢ / ٣٨ دیکھیں۔ (٣) یعنی: کیونکہ یہ 'الف اور لام' کے صلہ میں داخل ہو جائے گا، حالانکہ اس نے ان کے درمیان اپنے اس قول سے جدائی ڈال دی ہے: "ولا يأتون البأس إلا قليلاً" اور یہ صلہ میں داخل نہیں ہے۔ مشکل إعراب القرآن ٢ / ٥٧٤۔ الآلوسي نے روح المعاني ٢١ / ١٦٥ میں کہا: اور اس پر یہ گرفت کی گئی ہے: کہ فاصلہ صلہ کے متعلقات میں سے ہے، اور "المعوِّقين" سے حال ہونے پر رد صرف اس صورت میں ظاہر ہوتا ہے؛ کیونکہ اس کا عطف موصول پر اس کے صلہ کے مکمل ہونے سے پہلے کیا گیا ہے۔ (٤) في إيضاح الوقف والابتداء ٢ / ٨٤١ - ٨٤٢ میں۔

Surah Al-Ahzab, Verse 19 105

"Fear" has two aspects: First: Fear of fighting the enemy when they approach; this was said by Al-Suddi. Second: Fear of the Prophet (peace be upon him) if he triumphs; this was said by Ibn Shajara. {You see them looking at you} out of fear of fighting, according to the first opinion. And out of fear of the Prophet (peace be upon him) according to the second. {Their eyes rolling} due to the loss of their minds so that they cannot correctly look in any direction. And it was said: Due to the intensity of their fear, cautioning that death might come to them from every direction (1). {Then when fear departs, they lash you with sharp tongues}. Al-Farra narrated: "saliqukum" with the letter 'sad' (ص). And an eloquent speaker is called 'mislaq' or 'mislaq' (2). The root of 'salq' is sound, and from it is the saying of the Prophet (peace be upon him): "Allah has cursed the woman who wails loudly (al-saliqah), the woman who shaves her hair in grief (al-haliqah), and the woman who tears her clothes in grief (al-shaqqah)" (3). Al-A’sha said: In them are glory, generosity, and courage, and among them is the eloquent orator (4). Qatadah said: Its meaning is: they spread their tongues against you at the time of distributing the spoils of war, saying: "Give us, give us, for we have witnessed with you." So at the time of spoils, they are the stingiest of people and most outspoken, but at the time of hardship, they are the most cowardly and fearful (5). Al-Nahhas said: This is a good saying; because after it comes {being stingy towards the good} (6). And it was said: The meaning is: they exaggerated in their disputes and arguments against you. Al-Qutaybi (7) said: The meaning is: they hurt you with harsh words, and 'salq' is harm, and from it is the saying of the poet:

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/385. (2) Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra 2/339, and the author quoted it from him via I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/309, and Al-Farra said: "Saliqukum" (with 'sad') is not permissible in the recitation. (3) Narrated by Al-Tarsusi in the Musnad of Abdullah (may Allah be pleased with them both) (20) without the words: "and the one who tears her clothes". In its chain of narration is 'Afir bin Ma'dan, who is weak as mentioned by Al-Hafiz in Al-Taqrib. It has a supporting evidence in Al-Bukhari (1296) and Muslim (104) from Abu Musa Al-Ash'ari (may Allah be pleased with him) who said: "I am free from what the Messenger of Allah (peace be upon him) is free from; for the Messenger of Allah (peace be upon him) is free from the woman who wails loudly, the woman who shaves her hair, and the woman who tears her clothes." Al-Saliqah: is she who raises her voice in lamentation and wailing. Al-Haliqah: is she who shaves her head at a calamity. Al-Shaqqah: is she who

tears her garment. At-Targhib wat-Tarhib 4/254. (4) Al-Sihah (salq), and it is in Majaz al-Qur'an 2/135 with the version: al-mislaq, and in the Diwan p. 265: al-mislaq. (5) Narrated by Al-Tabari 19/54. (6) In the manuscripts: "stingy towards you", and what is established is from Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 5/336, which is correct. (7) In Tafsir Gharib al-Qur'an p. 349, and the author quoted it from him via Al-Mawardi in Al-Nukat wa al-'Uyun 4/386.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 19 105

"भय" (खौफ़) के दो पहलू हैं: पहला: दुश्मन से लड़ने का डर जब वे सामने आएं यह अल-सुद्दी ने कहा। दूसरा: नबी ﷺ का डर यदि वे जीत जाएं यह इब्न शजराह ने कहा। {तुम उन्हें तुम्हारी ओर देखते हुए देखते हो} लड़ाई के डर से, पहले मत के अनुसार। और दूसरे मत के अनुसार नबी ﷺ के डर से। {उनकी आँखें घूम रही हैं} उनकी बुद्धि चले जाने के कारण, जिससे वे किसी भी दिशा में ठीक से नहीं देख पाते। और कहा गया: उनके अत्यधिक भय के कारण, इस डर से कि कहीं हर तरफ से उन पर मौत न आ जाए (1)। {फिर जब भय चला जाता है, तो वे तुम्हें पैनी ज़ुबानों से मारते हैं}। अल-फर्रा ने 'सा' (ص) के साथ "सलीकुहुम" (صَلَقوكم) का उल्लेख किया है। और एक प्रखर वक्ता को 'मिसलाक' (مِسلاق) या 'मिसलाक' (مِصلاق) कहा जाता है (2)। 'सलक' का मूल 'ध्वनि' है, और इसी से नबी ﷺ का कथन है: "अल्लाह ने उस स्त्री पर लानत की है जो ज़ोर-ज़ोर से विलाप करती है (अस-सालिक़ा), जो शोक में बाल मुंडवाती है (अल-हालिक़ा) और जो कपड़े फाड़ती है (अश-शाक़्क़ा)" (3)। अल-आशा ने कहा: उनमें महिमा, उदारता और साहस है, और उनमें प्रखर वक्ता हैं (4)। क़तादा ने कहा: इसका अर्थ है: वे युद्ध की लूट बाँटते समय तुम्हारे विरुद्ध अपनी ज़ुबानें खोल देते हैं, कहते हैं: "हमें दो, हमें दो, क्योंकि हमने तुम्हारे साथ गवाही दी है।" तो लूट के समय वे सबसे कंजूस और सबसे ज़्यादा बोलने वाले लोग होते हैं, और संकट के समय सबसे कायर और डरपोक (5)। अल-नहहास ने कहा: यह एक अच्छा कथन है; क्योंकि इसके बाद आता है {भलाई पर कंजूसी करते हुए} (6)। और कहा गया: इसका अर्थ है: उन्होंने तुम्हारे खिलाफ झगड़े और बहस में अतिशयोक्ति की। अल-कुतैबी (7) ने कहा: अर्थ है: उन्होंने तुम्हें कड़वे शब्दों से चोट पहुँचाई, और 'सलक' का अर्थ 'कष्ट' है, और इसी से कवि का कथन है:

(1) अल-नुकत वल-उयून 4/385। (2) अल-फर्रा की 'मआनी अल-क़ुरआन' 2/339, और लेखक ने इसे नहहास की 'इराब अल-क़ुरआन' 3/309 के माध्यम से उद्धृत किया है, और अल-फर्रा ने कहा: क़िरात में "सलीकुहुम" (ص) के साथ जायज़ नहीं है। (3) इसे अत-तरसुसी ने मुसनद अब्दुल्लाह (रज़िअल्लाहु अन्हुमा) (20) में बिना "और कपड़े फाड़ने वाली" शब्दों के उल्लेख किया है। इसकी रिवायत की कड़ी में 'अफ़ीर बिन मदान' है, जो 'तक़रीब' में हाफ़िज़ के अनुसार कमज़ोर है। बुखारी (1296) और मुस्लिम (104) में अबू मूसा अल-अशअरी (रज़िअल्लाहु अन्हु) से इसका प्रमाण है, उन्होंने कहा: "मैं उससे बरी हूँ जिससे अल्लाह के रसूल ﷺ बरी थे; क्योंकि अल्लाह के रसूल ﷺ विलाप करने वाली, बाल मुंडवाने वाली और कपड़े फाड़ने वाली से बरी थे।" सालिक़ा: वह जो विलाप

और रोने-पीटने में अपनी आवाज़ ऊँची करती है। हालिक़ा: वह जो विपत्ति के समय अपना सिर मुंडवाती है। शाक़्क़ा: वह जो अपने कपड़े फाड़ती है। अत-तरग़ीब वत-तरहीब 4/254। (4) अस-सिहाह (सलक), और यह 'मजाज़ अल-क़ुरआन' 2/135 में 'अल-मिसलाक' के रूप में है, और दीवान पृष्ठ 265 में: 'अल-मिसलाक'। (5) इसे अत-तब़री ने 19/54 में उल्लेख किया है। (6) प्रतियों में: "तुम पर कंजूसी करते हुए", और जो सही है वह नहहास की 'मआनी अल-क़ुरआन' 5/336 से है। (7) 'तफ़सीर ग़रीब अल-क़ुरआन' पृष्ठ 349 में, और लेखक ने इसे अल-मावर्दी के माध्यम से 'अल-नुकत वल-उयून' 4/386 में उद्धृत किया है।

سورہ الأحزاب: آیت ۱۹ ۱۰۵

«الخوف» (ڈر) کے دو پہلو ہیں: پہلا: دشمن کے مقابلے کا ڈر جب وہ سامنے آ جائیں؛ یہ سدی نے کہا۔ دوسرا: نبی ﷺ کا ڈر اگر وہ غالب آ جائیں؛ یہ ابن شجرہ نے کہا۔ ﴿ رَأَيْتَهُمْ يَنظُرُونَ إِلَيْكَ ﴾ پہلے قول کے مطابق لڑائی کے ڈر سے۔ اور دوسرے کے مطابق نبی ﷺ کے ڈر سے۔ ﴿ تَدُورُ أَعْيُنُهُمْ ﴾ ان کی عقلیں زائل ہونے کی وجہ سے، یہاں تک کہ وہ کسی ایک سمت میں صحیح طرح دیکھ نہیں پاتے۔ اور کہا گیا: ان کے شدید خوف کی وجہ سے، اس ڈر سے کہ کہیں ہر طرف سے ان پر موت نہ آ جائے (۱)۔ ﴿ فَإِذَا ذَهَبَ الْخَوْفُ سَلَقُوكُم بِأَلْسِنَةٍ حِدَادٍ ﴾ اور الفراء نے «صَلَقوكم» صاد کے ساتھ نقل کیا ہے۔ اور فصیح مقرر کو «مِسلاق» اور «مِصلاق» کہا جاتا ہے جب وہ بہت زیادہ بلیغ ہو (۲)۔ اور «صَلْق» کی اصل آواز ہے، اور اسی سے نبی ﷺ کا فرمان ہے: «اللہ نے بین کرنے والی (الصالقة)، سر منڈوانے والی (الحالقة) اور کپڑے پھاڑنے والی (الشاقة) پر لعنت فرمائی ہے» (۳)۔ اعشی نے کہا: ان میں بزرگی، سخاوت اور بہادری ہے، اور ان میں بہت فصیح و بلیغ خطیب ہیں (۴)۔ قتادہ نے کہا: اس کا معنی ہے: انہوں نے غنیمت کی تقسیم کے وقت تمہارے خلاف اپنی زبانیں کھول دیں، وہ کہتے ہیں: ہمیں دو، ہمیں دو، کیونکہ ہم تمہارے ساتھ حاضر تھے۔ پس غنیمت کے وقت وہ بخیل ترین اور زبان دراز ترین قوم ہوتے ہیں، اور جنگ کے وقت بزدل ترین اور سب سے زیادہ ڈرنے والے (۵)۔ النحاس نے کہا: یہ ایک عمدہ قول ہے؛ کیونکہ اس کے بعد ﴿ أَشِحَّةً عَلَى الْخَيْرِ ﴾ ہے (۶)۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ: انہوں نے تمہارے ساتھ جھگڑے اور بحث و تکرار میں حد سے تجاوز کیا۔ القتبی (۷) نے کہا: معنی یہ ہے کہ: انہوں نے تمہیں سخت کلام سے تکلیف دی، اور «سلق» سے مراد اذیت ہے، اور اسی سے شاعر کا قول ہے:

(١) النكت والعيون ٤/ ٣٨٥۔ (٢) معانی القرآن للفراء ٢/ ٣٣٩، اور مصنف نے اسے النحاس کی إعراب القرآن ٣/ ٣٠٩ کے واسطے سے نقل کیا ہے، اور الفراء نے کہا: قراءت میں «صلقوكم» جائز نہیں۔ (٣) اسے الطرسوسی نے مسند عبد الله (رضی الله عنہما) (٢٠) میں بغیر ان الفاظ کے روایت کیا: «اور الشاقہ»، اور اس کی سند میں عفیر بن معدان ہے، جو کہ ضعیف ہے جیسا کہ حافظ نے التقریب میں ذکر کیا ہے، اور اس کا شاہد بخاری (١٢٩٦) اور مسلم (١٠٤) میں ابو موسیٰ اشعری رضی الله عنہ سے ہے، انہوں نے کہا: میں اس سے بری ہوں جس سے رسول الله ﷺ بری ہوئے؛ کیونکہ رسول الله ﷺ بین کرنے والی، سر منڈوانے والی اور کپڑے پھاڑنے والی عورت سے بری تھے۔ الصالقة: وہ عورت جو بین اور نوحہ کرتے ہوئے آواز بلند کرے۔ الحالقة: وہ جو مصیبت کے وقت سر منڈوا لے۔ الشاقة: وہ جو اپنا لباس پھاڑ ڈالے۔ الترغیب والترهیب ٤/ ٢٥٤۔ (٤) الصحاح (سلق)، اور یہ مجاز القرآن ٢/ ١٣٥ میں المِسْلَاق کی روایت کے ساتھ ہے، اور دیوان ص ٢٦٥ میں: المِصْلَاقُ ہے۔ (٥) اسے طبری نے ١٩/ ٥٤ میں روایت کیا ہے۔ (٦) نسخوں میں ہے: «أشحة عليكم»، اور جو درست ہے وہ النحاس کی معانی القرآن ٥/ ٣٣٦ سے ہے، اور وہی صحیح ہے۔ (٧) تفسیر غریب القرآن ص ٣٤٩ میں، اور مصنف نے اسے الماوردی کے واسطے سے النکت والعیون ٤/ ٣٨٦ میں نقل کیا ہے۔

Surah Al-Ahzab: Verses 19 - 20 | 106

“And we have preceded Hawazin with drinking until we bowed down.” (1)

“Miserly toward [the] good” - meaning: regarding the spoils of war; this was said by Yahya ibn Salam. It was also said: regarding spending money in the cause of Allah; this was said by Al-Suddi (2).

“Those have not believed” - meaning in their hearts, even if their outward appearance was faith; for the hypocrite is truly a disbeliever; Allah, the Mighty and Majestic, described them (3) with disbelief.

“So Allah has rendered their deeds worthless” - meaning: He did not reward them for them, since they did not intend them for the sake of Allah Almighty.

“And that for Allah is ever easy” - this can mean two things: First: their hypocrisy was insignificant to Allah. Second: rendering their deeds worthless was easy for Allah (4).

Allah Almighty's words: “They think the companies have not [yet] withdrawn. And if the companies should come [again], they would wish they were in the desert among the bedouins, inquiring [from afar] about your news. And if they should be among you, they would not fight except for a little. [20]”

Allah Almighty's words: “They think the companies have not [yet] withdrawn” - meaning: out of their cowardice, they thought the confederates (Al-Ahzab) had not left when they actually had, but they had not traveled far in their departure. “And if the companies should come” - meaning if the confederates return to them for fighting, “they would wish they were in the desert among the bedouins” - they wished they were with the desert-dwellers, fearing death and waiting for disasters [to befall the Muslims].

Talha ibn Musarrif read: “If only they were 'buddy' in the desert”; it is said: “badin” and “buddy”, like “ghazin” and “ghuzzy”. And it is elongated like: “sa'im” and “suwwam” (5). “So-and-so 'bada yabdu'”: when he goes out to the desert. And it is...

---

(1) Its author is Ubaid ibn al-Abras, and it is in his Diwan p. 142, Muntaha al-Talab fi Ash'ar al-Arab 2/167, and Mukhtarat Ibn al-Shajari 2/39, and it is with them narrated as: “salafna... until we were quenched,” while it is narrated by the author in Al-Nukat wa al-Uyun 4/386. (2) Al-Nukat wa al-Uyun 4/386. (3) In the manuscripts: “for describing them”, and what is established is from I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/309 and the speech is from him. (4) Al-Nukat wa al-Uyun 4/387. (5) I'rab al-Quran by al-

Nahhas 3/309, and the reading from Talha bin Musarrif is in Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 119, and Ibn Jinni mentioned it in Al-Muhtasib 2/177 from Ibn Abbas, may Allah be pleased with both of them.

सूरा अल-अहज़ाब: आयतें 19 - 20 | 106

“और हमने हवाज़िन को पीने के पानी के साथ पीछे छोड़ दिया यहाँ तक कि हम झुक गए।” (1)

“भलाई के मामले में कंजूस” - यानी: गनीमत (युद्ध के माल) पर; यह यहया बिन सलाम ने कहा है। और कहा गया है: अल्लाह की राह में पैसा खर्च करने पर; यह अल-सुद्दी ने कहा है। (2)

“वे लोग ईमान नहीं लाए” - यानी अपने दिलों से, भले ही उनका बाहरी स्वरूप ईमान वाला था; क्योंकि पाखंडी वास्तव में काफिर है; अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उन्हें कुफ्र (अविश्वास) के साथ वर्णित किया है। (3)

“तो अल्लाह ने उनके कर्मों को निष्फल कर दिया” - यानी: उसने उन्हें उन पर प्रतिफल नहीं दिया; क्योंकि उन्होंने उनके माध्यम से अल्लाह तआला की प्रसन्नता का इरादा नहीं किया था।

“और यह अल्लाह के लिए बहुत आसान है” - इसके दो अर्थ संभव हैं: पहला: उनका पाखंड अल्लाह के लिए तुच्छ (आसान) था। दूसरा: उनके कर्मों को निष्फल करना अल्लाह के लिए आसान था। (4)

अल्लाह तआला का फरमान: “वे समझते हैं कि गिरोह अभी गए नहीं हैं, और यदि वे गिरोह फिर आ जाएँ तो वे चाहेंगे कि काश! वे रेगिस्तान में बदुओं के बीच होते और तुम्हारी खबरें पूछते रहते। और यदि वे तुम्हारे बीच होते तो भी वे बहुत कम ही लड़ते। [20]”

अल्लाह तआला का कथन: “वे समझते हैं कि गिरोह अभी गए नहीं हैं” - यानी: अपनी कायरता के कारण वे समझते थे कि लश्कर वापस नहीं गए हैं, जबकि वे चले गए थे, लेकिन वे यात्रा में अभी दूर नहीं हुए थे। “और यदि गिरोह आ जाएँ” - यानी यदि लश्कर फिर से उनके पास लड़ने के लिए लौट आएं “वे चाहेंगे कि काश! वे रेगिस्तान में बदुओं के बीच होते” - उन्होंने चाहा कि वे बदुओं (रेगिस्तानवासियों) के साथ होते, कत्ल होने के डर से और मुसीबतों के इंतज़ार में।

और तलहा बिन मुसर्रिफ ने पढ़ा: “काश! वे रेगिस्तान में 'बुद्दी' होते”; कहा जाता है: 'बादिन' और 'बुद्दी', जैसे 'ग़ाज़िन' और 'ग़ुज़्ज़ी'। और इसे 'सा'इम' और 'सुव्वम' की तरह खींचा (elongated) भी जाता है। (5) 'फलां 'बदा यबदू हुआ' का अर्थ है: जब वह रेगिस्तान की ओर निकल गया। और यह...

---

(1) इसके लेखक उबैद बिन अल-अब्रस हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 142, मुंतहा अल-तलब फी अशआर अल-अरब 2/167, और मुख्तारत इब्न अल-शजरी 2/39 में है, और उनके यहाँ यह इस

तरह रिवायत है: “सलफ़ना... यहाँ तक कि हम तृप्त हो गए”, जबकि लेखक की रिवायत अल-नुकत वल-उयून 4/386 में है। (2) अल-नुकत वल-उयून 4/386। (3) प्रतियों में: 'उनके वर्णन के लिए', और जो स्थापित है वह अल-नहहास द्वारा एराब अल-कुरान 3/309 से है और बात उन्हीं की है। (4) अल-नुकत वल-उयून 4/387। (5) अल-नहहास द्वारा एराब अल-कुरान 3/309, और तलहा बिन मुसर्रिफ से पाठ अल-किरात अल-शाज़ा पृष्ठ 119 में है, और इब्न जिन्नी ने इसे अल-मुहतासिब 2/177 में इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से उद्धृत किया है।

"اور ہم نے ہوازن کو سیراب کرنے کے ساتھ پیچھے چھوڑ دیا یہاں تک کہ ہم جھک گئے۔" (۱)

﴿أَشِحَّةً عَلَى الْخَيْرِ﴾ یعنی: غنیمت پر؛ یہ یحییٰ بن سلام نے کہا ہے۔ اور کہا گیا: اللہ کی راہ میں مال خرچ کرنے پر؛ یہ سدی نے کہا ہے۔ (۲)

﴿أُولَئِكَ لَمْ يُؤْمِنُوا﴾ یعنی اپنے دلوں سے، اگرچہ ان کا ظاہر ایمان والا تھا؛ اور منافق حقیقت میں کافر ہے؛ اللہ عزوجل نے انہیں کفر کے ساتھ موصوف کیا (۳)۔

﴿فَأَحْبَطَ اللَّهُ أَعْمَالَهُمْ﴾ یعنی: انہیں ان پر ثواب نہیں دیا؛ کیونکہ انہوں نے ان کے ذریعے اللہ تعالیٰ کی رضا کا قصد نہیں کیا تھا۔

﴿وَكَانَ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيراً﴾ اس کے دو پہلو ہو سکتے ہیں: پہلا: ان کا نفاق اللہ پر آسان (معمولی) تھا۔ دوسرا: ان کے عمل کو ضائع کرنا اللہ پر آسان تھا۔ (۴)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿يَحْسَبُونَ الْأَحْزَابَ لَمْ يَذْهَبُوا وَإِن يَأْتِ الْأَحْزَابُ يَوَدُّوا لَوْ أَنَّهُم بَادُونَ فِي الْأَعْرَابِ يَسْأَلُونَ عَنْ أَنبَائِكُمْ وَلَوْ كَانُوا فِيكُم مَّا قَاتَلُوا إِلَّا قَلِيلاً ۲۰﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿يَحْسَبُونَ الْأَحْزَابَ لَمْ يَذْهَبُوا﴾ یعنی: اپنی بزدلی کی وجہ سے وہ سمجھتے ہیں کہ لشکر واپس نہیں گئے جبکہ وہ چلے گئے تھے، لیکن وہ سفر میں ابھی دور نہیں ہوئے تھے۔ ﴿وَإِن يَأْتِ الْأَحْزَابُ﴾ یعنی اگر لشکر دوبارہ ان کے پاس لڑنے کے لیے لوٹ آئیں ﴿يَوَدُّوا لَوْ أَنَّهُم بَادُونَ فِي الْأَعْرَابِ﴾ انہوں نے تمنا کی کہ وہ بدوؤں (صحرا نشینوں) کے ساتھ ہوتے، قتل ہونے کے ڈر سے اور گردشِ ایام (مصیبتوں) کے انتظار میں۔

اور طلحہ بن مصرف نے پڑھا: "لو أنہم بدّی فی الأعراب"؛ کہا جاتا ہے: "بادٍ" اور "بدّی"، جیسے "غازٍ" اور "غزّی"۔ اور اسے مد (لمبا) بھی کیا جاتا ہے جیسے: "صائم" اور "صوّام" (۵)۔ "بدا فلاں یبدو" کا مطلب ہے: جب وہ بادیہ (صحرا) کی طرف نکل جائے۔ اور وہ...

---

(۱) اس کے کہنے والے عبید بن الابرص ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص۱۴۲، منتہی الطلب فی اشعار العرب ۲/۱۶۷، اور مختارات ابن الشجری ۲/۳۹ میں ہے، اور ان کے ہاں یہ اس روایت سے ہے: "صَلَفْنَ... یہاں تک کہ ہم سیراب ہو گئے"، اور مصنف کی روایت میں النکت والعیون ۴/۳۸۶ میں ہے۔ (۲) النکت والعیون ۴/۳۸۶۔ (۳) نسخوں میں: "لوصفہم"، اور جو ثابت ہے وہ النحاس کی اعراب القرآن ۳/۳۰۹ سے ہے اور کلام انہی کا ہے۔ (۴) النکت والعیون ۴/۳۸۷۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۳/۳۰۹، اور طلحہ بن مصرف سے قرأت القراءات الشاذہ ص۱۱۹ میں ہے، اور ابن جنی نے المحتسب ۲/۱۷۷ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے اس کا ذکر کیا ہے۔

Surah Al-Ahzab: Verses 20-21

107

'Al-Bidawah' and 'Al-Badawah', with kasra and fatha. The root of the word is from 'Al-Badu', which means appearing. {They ask}: Ya'qub recited, in the narration of Ruways: {They ask one another}(1) about your news, meaning: about the news of the Prophet ﷺ; they talk: Has Muhammad and his companions perished! Has Abu Sufyan and his allies triumphed! Meaning: they wish they were in the desert, asking about your news without witnessing the fighting due to their extreme cowardice. It is said: meaning: they are always, due to their cowardice, asking about the news of the believers, and if they were afflicted. And it was said: some of them were on the outskirts of Madinah and did not attend the [Battle of the] Trench; they started asking about your news and wishing for the defeat of the Muslims. {And if they had been among you, they would not have fought but a little} meaning: shooting with arrows and stones for the sake of showing off and reputation; and if that were for God's sake, a little of it would have been much.

The Almighty's saying: {There has certainly been for you in the Messenger of Allah an excellent pattern for anyone whose hope is in Allah and the Last Day and [who] remembers Allah often.}

There are two issues in it: First: The Almighty's saying: {There has certainly been for you in the Messenger of Allah an excellent pattern}. This is a reproach to those who stayed back from fighting, meaning: you had an example in the Prophet ﷺ where he sacrificed himself for the victory of God's religion in his going out to the Trench. 'Al-Uswah' means: the pattern. 'Asim recited: 'Uswah' with a damma on the hamza. The rest recited with a kasra(2), and they are two linguistic variants. The plural is the same according to Al-Farra'; the reason for the damma in his view, for those who use kasra in the singular, is to distinguish between words with 'waw' and words with 'ya'; they say: 'kiswah' and 'kusan', and 'lihyah' and 'luhan'(3).

Al-Jawhari(4): 'Al-uswah' and 'al-iswah'; with damma and kasra are two variants. The plural is 'usan' and 'isan'.

(1) In the manuscripts: 'yatasa'alun', and what is established is from Al-Nashr 2/348. Ibn al-Jazari said: with a shadda on the sin and fatha on it, and an alif after it. (2) Al-Sab'ah p. 520 - 521, and Al-Taysir p. 178. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/309. (4) In Al-Sihah (asa).

सूरा अल-अहज़ाब: आयत 20-21

107

'अल-बिदावा' और 'अल-बदावा', कसरा और फ़तहा के साथ। शब्द का मूल 'अल-बदु' से है, जिसका अर्थ है प्रकट होना। {वे पूछते हैं}: याकूब ने रुवैस के वर्णन में पढ़ा: {वे एक-दूसरे से पूछते हैं}(1) आपके समाचार के बारे में, यानी: पैगंबर ﷺ के समाचार के बारे में; वे बात करते हैं: क्या मुहम्मद और उनके साथी नष्ट हो गए! क्या अबू सुफ़ियान और उनके सहयोगी जीत गए! अर्थात: वे चाहते हैं कि वे रेगिस्तान में हों, आपकी खबर के बारे में बिना लड़ाई देखे पूछें, उनकी अत्यधिक कायरता के कारण। कहा जाता है: अर्थात: वे हमेशा, अपनी कायरता के कारण, विश्वासियों की खबर के बारे में पूछते हैं, और क्या वे पीड़ित हुए। और यह कहा गया: उनमें से कुछ मदीना के बाहरी इलाकों में थे जिन्होंने खंदक [के युद्ध] में भाग नहीं लिया था; उन्होंने आपकी खबर के बारे में पूछना शुरू किया और मुसलमानों की हार की कामना की। {और यदि वे तुम्हारे बीच होते, तो वे थोड़े ही लड़ते} अर्थात: दिखावे और प्रतिष्ठा के लिए तीर और पत्थर चलाना; और यदि वह ईश्वर के लिए होता, तो उसका थोड़ा भी बहुत होता।

सर्वशक्तिमान का कथन: {निश्चित रूप से तुम्हारे लिए अल्लाह के रसूल में एक उत्तम आदर्श रहा है, उसके लिए जो अल्लाह और अंतिम दिन की आशा रखता है और अल्लाह को बहुत याद करता है।}

इसमें दो मुद्दे हैं: पहला: सर्वशक्तिमान का कथन: {निश्चित रूप से तुम्हारे लिए अल्लाह के रसूल में एक उत्तम आदर्श रहा है}। यह उन लोगों के लिए एक उलाहना है जो लड़ाई से पीछे रह गए, अर्थात: पैगंबर ﷺ में तुम्हारे लिए एक मिसाल थी जहाँ उन्होंने खंदक में जाने में ईश्वर के धर्म की जीत के लिए खुद को समर्पित कर दिया। 'अल-उसवा' का अर्थ है: मिसाल। आसिम ने पढ़ा: हमजा पर धम्मा के साथ 'उसवा'। बाकी ने कसरा(2) के साथ पढ़ा, और वे दो भाषाई विविधताएँ हैं। अल-फर्रा के अनुसार बहुवचन एक ही है; उनके अनुसार धम्मा का कारण, उनके लिए जो एकवचन में कसरा का उपयोग करते हैं, 'वाव' वाले शब्दों और 'या' वाले शब्दों के बीच अंतर करना है; वे कहते हैं: 'किस्वा' और 'कुसन', और 'लिह्या' और 'लुहन'(3)।

अल-जौहरी(4): 'अल-उसवा' और 'अल-इसवा'; धम्मा और कसरा के साथ दो संस्करण हैं। बहुवचन 'उसन' और 'इसन' है।

(1) पांडुलिपियों में: 'यतसालून', और जो स्थापित है वह अल-नश्र 2/348 से है। इब्न अल-जज़री ने कहा: सीन पर शद्दा और उस पर फ़तहा और उसके बाद एक अलिफ़ के साथ। (2) अल-सबआ पृष्ठ 520 - 521, और अल-तयसीर पृष्ठ 178। (3) अल-नहस द्वारा इ'राब अल-कुरान 3/309। (4) अल-सिहाह (असा) में।

سورة الاحزاب: آیات 20-21

107

البداوۃ اور البداوۃ، کسرہ اور فتحہ کے ساتھ اور لفظ کی اصل بدو سے ہے، جس کے معنی ظہور کے ہیں۔ {وہ پوچھتے ہیں}: یعقوب نے رویس کی روایت میں پڑھا: {وہ ایک دوسرے سے پوچھتے ہیں}(1) تمہاری خبروں کے بارے میں، یعنی: نبی ﷺ کی خبروں کے بارے میں؛ وہ باتیں کرتے ہیں: کیا محمد اور ان کے ساتھی ہلاک ہو گئے! کیا ابو سفیان اور اس کے لشکر غالب آ گئے! یعنی: وہ چاہتے ہیں کہ وہ دیہات میں ہوتے، تمہاری خبریں پوچھتے بغیر جنگ میں شریک ہوئے، اپنی شدید بزدلی کی وجہ سے۔ کہا گیا: یعنی: وہ اپنی بزدلی کی وجہ سے ہمیشہ اہل ایمان کی خبریں پوچھتے رہتے ہیں، کہ کیا انہیں کوئی تکلیف پہنچی۔ اور کہا گیا: ان میں سے کچھ مدینہ کے اطراف میں تھے جو غزوہ خندق میں حاضر نہیں ہوئے تھے، وہ تمہاری خبریں پوچھنے لگے اور مسلمانوں کی شکست کی تمنا کرنے لگے۔ {اور اگر وہ تمہارے درمیان ہوتے تو نہ لڑتے مگر بہت تھوڑا} یعنی: دکھاوے اور شہرت کے لیے تیر اور پتھر چلانا؛ اور اگر وہ اللہ کے لیے ہوتا تو اس کا تھوڑا بھی بہت ہوتا۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {تمہارے لیے اللہ کے رسول (کی زندگی) میں بہترین نمونہ ہے، ہر اس شخص کے لیے جو اللہ اور یومِ آخرت کی امید رکھتا ہے اور اللہ کو کثرت سے یاد کرتا ہے۔}

اس میں دو مسئلے ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: {تمہارے لیے اللہ کے رسول (کی زندگی) میں بہترین نمونہ ہے}۔ یہ جنگ سے پیچھے رہ جانے والوں پر عتاب ہے، یعنی: تمہارے لیے نبی ﷺ میں ایک نمونہ تھا جب انہوں نے خندق کی طرف نکلنے میں اللہ کے دین کی نصرت کے لیے اپنی جان پیش کر دی۔ اور الأسوۃ: قدوہ (نمونہ)۔ عاصم نے ہمزہ کے ضمہ کے ساتھ 'أُسوہ' پڑھا۔ باقی

قرأ نے کسرہ(2) کے ساتھ پڑھا، اور یہ دو لغتیں ہیں۔ فراء کے نزدیک دونوں کا جمع ایک ہی ہے؛ ان کے نزدیک واحد میں کسرہ پڑھنے والوں کے ہاں ضمہ کی وجہ واؤ والے اور یاء والے الفاظ میں فرق کرنا ہے؛ وہ کہتے ہیں: کِسوۃ اور کُساً، اور لِحیہ اور لُحًی(3)۔

جوہری(4): اور الأسوۃ اور الإسوۃ؛ ضمہ اور کسرہ کے ساتھ دو لغتیں ہیں۔ اور جمع أُسًی اور إسًی ہے۔

(1) نسخوں میں: یتساءلون ہے، اور جو ثابت ہے وہ النشر 2/348 سے ہے۔ ابن الجزری نے کہا: سین کی تشدید اور فتحہ اور اس کے بعد الف کے ساتھ۔ (2) السبعۃ ص 520 - 521، اور التیسیر ص 178۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 3/309۔ (4) الصحاح (أسا) میں۔

108

Surah al-Ahzab: Verse 21

'Uqbah bin Hassan al-Hajri narrated from Malik bin Anas, from Nafi', from Ibn 'Umar: {Indeed, in the Messenger of Allah you have an excellent example} he said: [regarding] the hunger of the Prophet ﷺ. Mentioned by al-Khatib Abu Bakr Ahmad, who said: 'Uqbah bin Hassan was unique in narrating it from Malik, and I have not written it except with this chain of narration (1).

Second: His saying, the Almighty: {An example (uswah)} - al-uswah: the model. The uswah is that which is emulated, meaning: consoled by it. So he is followed in all his actions, and one takes comfort in him in all his conditions. For indeed his face was wounded, his incisor tooth was broken, his uncle Hamzah was killed, and his stomach was hungry, yet he was found to be nothing but patient, seeking reward from Allah, thankful, and content. On the authority of Anas ibn Malik, from Abu Talha, he said: We complained to the Messenger of Allah ﷺ about hunger, and we lifted [from our bellies] one stone each, so the Messenger of Allah ﷺ lifted [his garment to reveal] two stones. It was narrated by Abu 'Isa al-Tirmidhi, who said about it: a strange (gharib) Hadith (2). And he ﷺ said when he was wounded: "O Allah, forgive my people, for they do not know," as previously mentioned (3).

{For him who hopes in Allah and the Last Day} Sa'id bin Jubayr said: The meaning is: for him who hopes to meet Allah with his faith, and believes in the Resurrection in which there is recompense for deeds. It was also said: that is, for him who hopes for Allah's reward on the Last Day (4).

According to the skilled grammarians, "yarju" (hopes) should not be written except without an 'alif' when it refers to a singular person; because the reason for the 'alif' in the plural does not exist in the singular (5).

{And remembers Allah much} out of fear of His punishment and hope for His reward. And it was said: "li-man" (for him who) is a substitute for the words:

---

(1) Mention of the Hadith with the saying of al-Khatib by Ibn Hajar in al-Lisan 5/181, where he said: narrated by al-Khatib in 'al-Ruwat 'an Malik', and it was also mentioned from al-Daraqutni in 'Ghara'ib Malik', who said after its extraction: This is a void Hadith and its chain of narration is unknown. Also narrated by Ibn 'Asakir in 'Tarikh Madinat Dimashq' 4/128. (2) Sunan al-Tirmidhi (2371), and what was between

brackets is from it. (3) 10/399. (4) al-Nukat wa al-'Uyun 4/388. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/309, and the above words mean in language, but as for the Mushaf (the Quranic script), "yarju" is written with an 'alif' after the 'waw'. See 'al-Muqni'' by Abu 'Amr al-Dani pp. 26-27.

108

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 21

उक़्बा बिन हसन अल-हजरी ने मालिक बिन अनस से, नाफ़े से, इब्न उमर से रिवायत की है: {निसंदेह अल्लाह के रसूल में तुम्हारे लिए एक बेहतरीन आदर्श है} उन्होंने कहा: नबी ﷺ की भूख के बारे में। इसे अल-खतीब अबू बक्र अहमद ने उल्लेख किया है और कहा: उक़्बा बिन हसन इसे मालिक से रिवायत करने में अकेले थे, और मैंने इसे केवल इसी सनद (रिवायत की कड़ी) के साथ लिखा है (1)।

दूसरा: अल्लाह तआला का कहना: {उस्वा (आदर्श)} - अल-उस्वा: नमूना। और उस्वा वह है जिसका अनुसरण किया जाए, यानी जिससे सांत्वना मिले। इसलिए उनके सभी कार्यों में उनका अनुसरण किया जाता है, और उनकी सभी स्थितियों में उनसे सांत्वना ली जाती है। क्योंकि उनके चेहरे पर घाव हुआ, उनका सामने का दांत टूट गया, उनके चाचा हमज़ा शहीद कर दिए गए, और उनका पेट भूखा रहा, फिर भी वे केवल धैर्यवान, प्रतिफल की आशा रखने वाले, शुक्रगुज़ार और संतुष्ट पाए गए। अनस बिन मालिक से, अबू तल्हा से रिवायत है कि उन्होंने कहा: हमने अल्लाह के रसूल ﷺ से भूख की शिकायत की, और हमने [अपने पेट से] एक-एक पत्थर हटाया, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने [अपने पेट से] दो पत्थर हटाए। इसे अबू ईसा अल-तिर्मिज़ी ने निकाला है और इसके बारे में कहा: यह हदीस गरीब (अपरिचित) है (2)। और आप ﷺ ने घाव लगने पर कहा था: "ऐ अल्लाह, मेरी कौम को माफ कर दे क्योंकि वे नहीं जानते," जैसा कि पहले बताया जा चुका है (3)।

{उसके लिए जो अल्लाह और अंतिम दिन की आशा रखता है} सईद बिन जुबैर ने कहा: इसका अर्थ है: उसके लिए जो अपने ईमान के साथ अल्लाह से मिलने की उम्मीद रखता है, और प्रलय (पुनरुत्थान) पर विश्वास करता है जिसमें कर्मों का बदला है। और कहा गया है: यानी उसके लिए जो अंतिम दिन में अल्लाह के इनाम की आशा रखता है (4)।

कुशल व्याकरणविदों के अनुसार, "यरजू" (आशा रखना) को केवल अलिफ़ के बिना लिखा जाना चाहिए जब वह एक व्यक्ति के लिए हो; क्योंकि बहुवचन में अलिफ़ होने का कारण एकवचन में नहीं होता (5)।

{और अल्लाह को बहुत याद करता है} उसके अज़ाब (दंड) के डर से और उसके सवाब (इनाम) की उम्मीद में। और कहा गया है कि: "लि-मन" (उसके लिए जो) इन शब्दों का विकल्प है:

(1) अल-खतीब के कथन के साथ हदीस का उल्लेख इब्न हजर ने 'अल-लिसान' 5/181 में किया है और कहा है: इसे अल-खतीब ने 'अल-रुवात अन मालिक' में निकाला है, और इसका उल्लेख अल-दारकुतनी ने भी 'ग़राब मालिक' में किया है और इसे निकालने के बाद कहा: यह हदीस बातिल (झूठी) है और इसकी सनद अज्ञात है। इसे इब्न असाकिर ने 'तारीख मदीना दमिश्क' 4/128 में भी निकाला है। (2) सुनन अल-तिर्मिज़ी (2371), और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। (3) 10/399। (4) अल-नुकत वल-उयून 4/388। (5) अन-नहहास द्वारा 'इराब अल-कुरान' 3/309, और उपरोक्त बात भाषा (व्याकरण) के बारे में है, लेकिन मुसहफ (कुरान की लिखाई) में, "यरजू" को वाव के बाद अलिफ़ के साथ लिखा गया है। देखिए अबू अम्र अद-दानी की 'अल-मुकनी' पृ. 26-27।

١٠٨

سورة الاحزاب: آیت ٢١

اور عقبہ بن حسان الہجری نے مالک بن انس سے، انہوں نے نافع سے، انہوں نے ابن عمر سے روایت کیا: {بے شک تمہارے لیے اللہ کے رسول میں ایک بہترین نمونہ ہے} انہوں نے کہا: نبی ﷺ کی بھوک کے بارے میں۔ اسے الخطیب ابوبکر احمد نے ذکر کیا اور کہا: عقبہ بن حسان اسے مالک سے روایت کرنے میں منفرد ہیں، اور میں نے اسے صرف اسی اسناد کے ساتھ لکھا ہے (١)۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {أُسْوَةٌ} اسوہ کا معنی: قدوہ (نمونہ) ہے۔ اور اسوہ وہ چیز ہے جس کی پیروی کی جائے، یعنی جس سے تسلی حاصل کی جائے۔ چنانچہ ان کے تمام افعال میں ان کی پیروی کی جاتی ہے، اور ان کے تمام احوال میں ان سے تسلی لی جاتی ہے۔ چنانچہ ان کا چہرہ زخمی ہوا، ان کا سامنے کا دانت ٹوٹ گیا، ان کے چچا حمزہ شہید کیے گئے، اور ان کا پیٹ بھوکا رہا، لیکن وہ صبر کرنے والے، اجر کی امید رکھنے والے، شکر گزار اور راضی ہی پائے گئے۔ اور انس بن مالک سے، ابو طلحہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: ہم نے رسول اللہ ﷺ سے بھوک کی شکایت کی، اور ہم نے [اپنے پیٹوں سے] ایک ایک پتھر اٹھایا، تو رسول اللہ ﷺ نے [اپنے پیٹ سے] دو پتھر اٹھائے۔ اسے ابو عیسیٰ الترمذی نے روایت کیا اور اس کے بارے میں کہا: یہ حدیث غریب ہے (٢)۔ اور آپ ﷺ نے زخمی ہونے پر فرمایا تھا: "اے اللہ، میری قوم کو معاف کر دے کیونکہ وہ نہیں جانتے،" جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (٣)۔

{اس شخص کے لیے جو اللہ اور یومِ آخرت کی امید رکھتا ہے} سعید بن جبیر نے کہا: معنی یہ ہے: اس شخص کے لیے جو اپنے ایمان کے ساتھ اللہ سے ملاقات کی امید رکھتا ہے، اور اس بعث (دوبارہ جی اٹھنے) کی تصدیق کرتا ہے جس میں اعمال کی جزا ہے۔ اور کہا گیا ہے: یعنی جو شخص آخرت کے دن اللہ کے ثواب کی امید رکھتا ہو (۴)۔

اور ماہر نحو دانوں کے نزدیک یہ جائز نہیں ہے کہ "یرجو" کو الف کے بغیر لکھا جائے جب وہ ایک کے لیے ہو؛ کیونکہ وہ علت جو جمع میں (الف لانے کی) ہے وہ واحد میں نہیں ہے (۵)۔

{اور اللہ کو بہت یاد کرتا ہے} اس کے عذاب کے خوف سے اور اس کے ثواب کی امید میں۔ اور کہا گیا ہے کہ: "لِمَن" بدل ہے ان کے قول سے:

---

(۱) حدیث کا ذکر الخطیب کے قول کے ساتھ ابن حجر نے اللسان ۵/۱۸۱ میں کیا ہے اور کہا: اسے الخطیب نے 'الرواة عن مالك' میں روایت کیا ہے، اور اسے الدارقطنی نے بھی 'غرائب مالك' میں ذکر کیا اور اسے بیان کرنے کے بعد کہا: یہ حدیث باطل ہے اور اس کی اسناد مجہول ہے۔ ابن عساکر نے بھی اسے 'تاریخ مدینہ دمشق' ۱۲۸/۴ میں روایت کیا ہے۔ (۲) سنن الترمذی (۲۳۷۱)، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (۳) ۳۹۹/۱۰۔ (۴) النکت والعیون ۳۸۸/۴۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۳۰۹/۳، اور مذکورہ بالا کلام لغت (گرامر) کے بارے میں ہے، لیکن مصحف میں "یرجو" واؤ کے بعد الف کے ساتھ لکھا گیا ہے۔ دیکھئے المقنع لابی عمرو الدانی ص ۲۶-۲۷۔

Surah Al-Ahzab: Verses 21 - 22 109

“for you” (lakum), and the Basrans do not allow it; because the absent [third person] is not substituted for the addressee [second person], and the 'lam' in “for whom” (liman) is related to “good” (hasanah), and “example” (uswah) is the noun of “kana” [to be] and “for you” is the predicate (khabar) (1).

Opinions differed regarding who was intended by this address: first, the hypocrites, as a conjunction to their previous address. Second, the believers, because of His saying: {for him who hopes for Allah and the Last Day} (2).

Opinions differed concerning this example (uswah) of the Prophet (peace and blessings be upon him); is it obligatory or recommended? On two opinions: first, it is obligatory until evidence of recommendation is established. Second, it is recommended until evidence of obligation is established. It is also possible to interpret it as obligatory in matters of religion and recommended in worldly matters (3).

His saying, the Almighty: {And when the believers saw the companies, they said, "This is what Allah and His Messenger had promised us, and Allah and His Messenger spoke the truth." And it increased them not except in faith and acceptance.}

His saying, the Almighty: {And when the believers saw the companies} and among the Arabs are those who say: “ra'a” [saw] with metathesis (4). {They said, "This is what Allah promised us"} He refers to the Almighty's saying in Surah Al-Baqarah: {Or do you think that you will enter Paradise while such [trial] has not yet come to you as came to those who passed on before you?} the verse [Al-Baqarah: 214]. So when they saw the companies on the day of the Trench, they said: {This is what Allah and His Messenger promised us}; said by Qatadah (5).

A second opinion narrated by Kathir bin Abdullah bin 'Amr al-Muzani, from his father, from his grandfather, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) gave a sermon the year the companies were mentioned and said: “Gabriel (peace be upon him) informed me that my nation will prevail over them—meaning the palaces of Al-Hirah and the cities of Khosrow—so rejoice in victory.” So they rejoiced...

(1) Similarly in Al-Imla' by Al-Ukbari 4/192. (2) An-Nukat wal-Uyun 4/388. (3) The previous source. (4) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/310. (5) Narrated at length by Al-Tabari 19/60-61, and quoted by the author from An-Nukat wal-Uyun 4/388.

सूरह अल-अहज़ाब: आयतें 21 - 22 109

"तुम्हारे लिए" (लकुम), और बसरी लोग इसे अनुमति नहीं देते हैं; क्योंकि अनुपस्थित [तीसरा पुरुष] को संबोधित [दूसरा पुरुष] के लिए प्रतिस्थापित नहीं किया जाता है, और "जिसके लिए" (लिमन) में 'लाम' "अच्छे" (हसनह) से संबंधित है, और "उदाहरण" (उस्वह) "काना" [होना] का संज्ञा है और "तुम्हारे लिए" समाचार (खबर) है (1)।

इस संबोधन से किसका इरादा था, इस बारे में मतभेद था: पहला, पाखंडी (मुनाफिक), उनके पिछले संबोधन के संयोजन के रूप में। दूसरा, विश्वासी (मोमिन), उनके इस कथन के कारण: {उसके लिए जो अल्लाह और अंतिम दिन की आशा रखता है} (2)।

पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) के इस उदाहरण (उस्वह) के बारे में मतभेद था; क्या यह अनिवार्य है या अनुशंसित है? दो मतों पर: पहला, यह अनिवार्य है जब तक कि सिफारिश का प्रमाण स्थापित न हो जाए। दूसरा, यह अनुशंसित है जब तक कि दायित्व का प्रमाण स्थापित न हो जाए। यह भी संभव है कि इसे धर्म के मामलों में अनिवार्य और सांसारिक मामलों में अनुशंसित के रूप में व्याख्या किया जाए (3)।

उनका कहना, सर्वशक्तिमान: {और जब विश्वासियों ने गुटों को देखा, तो उन्होंने कहा, "यह वही है जिसका अल्लाह और उसके रसूल ने हमसे वादा किया था, और अल्लाह और उसके रसूल ने सच कहा था।" और इसने उनके विश्वास और स्वीकृति के अलावा और कुछ नहीं बढ़ाया।}

उनका कहना, सर्वशक्तिमान: {और जब विश्वासियों ने गुटों को देखा} और अरबों में ऐसे लोग भी हैं जो कहते हैं: "रा-अ" [देखा] मेटाथेसिस (अक्षरों के क्रम परिवर्तन) के साथ (4)। {उन्होंने कहा, "यह वही है जिसका अल्लाह ने हमसे वादा किया था"} वह सूरह अल-बकराह में सर्वशक्तिमान के इस कथन का उल्लेख करते हैं: {या क्या तुमने सोचा था कि तुम जन्नत में प्रवेश करोगे जबकि अभी तक तुम्हारे पास वैसी [परीक्षा] नहीं आई जैसी उन लोगों पर आई थी जो तुमसे पहले गुजर चुके थे?} आयत [अल-बकराह: 214]। तो जब उन्होंने खंदक के दिन गुटों को देखा, तो उन्होंने कहा: {यह वही है जिसका अल्लाह और उसके रसूल ने हमसे वादा किया था}; यह कतादा ने कहा है (5)।

एक दूसरा मत कथीर बिन अब्दुल्ला बिन अम्र अल-मुजानी द्वारा उनके पिता से, उनके दादा से वर्णित है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने उस वर्ष एक उपदेश दिया जब गुटों का उल्लेख किया गया था और कहा: "जिब्रिल (उन पर शांति हो) ने मुझे सूचित किया कि मेरा राष्ट्र उन

पर विजयी होगा - यानी अल-हीराह के महलों और खुसरो के शहरों पर - इसलिए जीत की खुशी मनाओ।" तो वे खुश हुए...

(1) अल-उकबरी द्वारा अल-इमला में इसी तरह 4/192। (2) अन-नुकात वल-उयून 4/388। (3) पिछला स्रोत। (4) अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरान 3/310। (5) अल-तबरी 19/60-61 द्वारा विस्तार से वर्णित, और लेखक द्वारा अन-नुकात वल-उयून 4/388 से उद्धृत।

سورة الاحزاب: آیات ۲۱ - ۲۲ ۱۰۹

«لَكُمْ»، اور بصری اس کی اجازت نہیں دیتے؛ کیونکہ غائب کو مخاطب سے بدلا نہیں جاتا، اور «لِمَن» میں لام «حسنة» سے متعلق ہے، اور «أُسْوة» لفظ «كان» کا اسم ہے اور «لكم» خبر ہے (۱)۔

اس خطاب سے کون مراد ہے، اس میں دو اقوال پر اختلاف ہوا ہے: پہلا: منافقین؛ ان کے گزشتہ خطاب پر عطف کرتے ہوئے۔ دوسرا: مومنین؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: ﴿لِّمَن كَانَ يَرْجُو اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ﴾ (۲)۔

رسول اللہ ﷺ کی اس اسوہ (مثال) کے بارے میں اختلاف ہوا ہے؛ کیا یہ وجوب (لازمی) پر ہے یا استحباب (پسندیدہ) پر؟ دو اقوال پر: پہلا: وجوب پر یہاں تک کہ استحباب کی دلیل قائم ہو جائے۔ دوسرا: استحباب پر یہاں تک کہ وجوب کی دلیل قائم ہو جائے۔ اور یہ بھی احتمال ہے کہ اسے دین کے معاملات میں وجوب پر اور دنیاوی معاملات میں استحباب پر محمول کیا جائے (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَمَّا رَءَا الْمُؤْمِنُونَ الْأَحْزَابَ قَالُوا هَذَا مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَصَدَقَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَمَا زَادَهُمْ إِلَّا إِيمَٰنًا وَتَسْلِيمًا﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَمَّا رَءَا الْمُؤْمِنُونَ الْأَحْزَابَ﴾ اور عربوں میں سے کوئی «راءَ» (قلب کے ساتھ) کہتا ہے (۴)۔ ﴿قَالُوا هَذَا مَا وَعَدَنَا اللَّهُ﴾ اس سے مراد سورہ بقرہ میں اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿أَمْ حَسِبْتُمْ أَن تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَأْتِكُم مَّثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا مِن قَبْلِكُم﴾ آیت [البقرة: ۲۱۴]، پس جب انہوں نے خندق کے دن لشکروں (احزاب) کو دیکھا تو کہا: ﴿هَذَا مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ﴾؛ یہ قتادہ کا قول ہے (۵)۔

ایک دوسرا قول کثیر بن عبداللہ بن عمرو المزنی نے اپنے والد سے، انہوں نے اپنے دادا سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے اس سال خطبہ دیا جس میں احزاب (لشکروں) کا ذکر ہوا تو فرمایا: «مجھے جبرائیل علیہ السلام نے خبر دی ہے کہ میری امت ان پر غالب آئے گی - یعنی حیرہ کے محلوں اور کسریٰ کے شہروں پر - پس فتح کی خوشخبری حاصل کرو»۔ تو انہوں نے خوشخبری محسوس کی...

(۱) اسی طرح العکبری کی الاملاء ۴/۱۹۲ میں ہے۔ (۲) النکت والعیون ۴/۳۸۸۔ (۳) سابقہ مصدر۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۳/۳۱۰۔ (۵) اسے طبری نے ۶۰/۱۹ - ۶۱ میں تفصیل سے بیان کیا ہے، اور مصنف نے اسے النکت والعیون ۴/۳۸۸ سے نقل کیا ہے۔

110 Surah Al-Ahzab: Verse 22

The Muslims said: Praise be to Allah, a true promise; for we were promised victory after being besieged. When the confederates (Al-Ahzab) appeared, the believers said: ﴿This is what Allah and His Messenger had promised us.﴾ Al-Mawardi mentioned it (1). And "what He promised us"; if you take "what" (ma) as "that which", then the pronoun (ha) is omitted. If you take it as a gerund, it does not need a pronoun. ﴿And it only increased them in faith and submission.﴾ Al-Farra said (2): And the sight of the confederates did not increase them [in anything except...]. Ali bin Suleiman said: "ra'a" (saw) indicates vision, and the feminization of "vision" is not real. The meaning is: the vision only increased them in faith in the Lord and submission to destiny; this was said by Al-Hasan (3). If he had said: "they did not increase them," it would have been permissible. When matters became difficult for the Muslims, and the stay in the trench became long, he (peace and blessings be upon him) stood on the hill where Masjid al-Fath is located on some nights, expecting the victory Allah had promised him, and said: "Who will go and bring us news of them and he shall have Paradise?" No one answered him. He said it a second and a third time, but no one answered him. He looked to his side and said: "Who is this?" He (the person) said: Hudhayfah. He (the Prophet) said: "Have you not heard my words tonight?" Hudhayfah said: So I said: O Messenger of Allah, distress and cold prevented me from answering you. He said: "Go until you enter among the people, listen to their speech, and bring me news of them. O Allah, protect him from in front of him, from behind him, from his right, and from his left, until You return him to me. Go and do not do anything until you come back to me." Hudhayfah set off with his weapon, and the Messenger of Allah (peace be upon him) raised his hand, saying: "O Reliever of the distressed, O Answerer of the constrained, remove my worry, my grief, and my anguish, for You see my state and the state of my companions." Then Gabriel descended and said: "Indeed, Allah has heard your prayer and has sufficed you against the terror of your enemy." The Messenger of Allah (peace be upon him) fell to his knees, spread his hands, and closed his eyes while saying: "Thank You, thank You, just as You have had mercy on me and my companions." Gabriel informed him that Allah Almighty was sending a wind against them, so he gave his companions the good news.

---

(1) In 'Al-Nukat wal-Uyun' 4/389. Many said it, including Al-Hafiz Ibn Hajar in 'Al-Taqrib': Weak. (2) In 'Ma'ani al-Quran' 2/340, and the author quoted it from him via Al-Nahhas in 'I'rab al-Quran' 3/310, and what precedes it is from him. (3) Mentioned by Al-Mawardi in 'Al-Nukat wal-Uyun' 4/389.

११० सूरह अल-अहज़ाब: आयत २२

मुसलमानों ने कहा: अल्लाह का शुक्र है, सच्चा वादा है; क्योंकि हमें घेराबंदी के बाद जीत का वादा किया गया था। जब लश्कर (अहज़ाब) प्रकट हुए, तो ईमान वालों ने कहा: ﴾यह वही है जिसका अल्लाह और उसके रसूल ने हमसे वादा किया था।﴿ अल-मावर्दी ने इसका उल्लेख किया है (१)। और "जो उसने हमसे वादा किया था"; यदि आप "जो" (मा) को "वह जो" के अर्थ में लेते हैं, तो सर्वनाम (हा) लुप्त है। यदि आप इसे एक कृदंत के रूप में लेते हैं, तो इसे सर्वनाम की आवश्यकता नहीं है। ﴾और इसने केवल उनके ईमान और आज्ञाकारिता को बढ़ाया।﴿ अल-फर्रा ने कहा (२): और लश्कर को देखने ने उनमें कुछ नहीं बढ़ाया [सिवाय...]। अली बिन सुलेमान ने कहा: "रा'आ" (देखा) दृष्टि को दर्शाता है, और "दृष्टि" का स्त्रीलिंग होना वास्तविक नहीं है। इसका अर्थ है: दृष्टि ने उनमें केवल रब पर विश्वास और नियति के प्रति समर्पण को बढ़ाया; यह अल-हसन ने कहा है (३)। यदि वे कहते: "उन्होंने उन्हें नहीं बढ़ाया," तो भी जायज होता। जब मुसलमानों के लिए स्थिति कठिन हो गई, और खंदक में प्रवास लंबा हो गया, तो आप (शांति और आशीर्वाद उन पर हो) कुछ रातों में उस पहाड़ी पर खड़े हुए जहाँ मस्जिद अल-फत्ह स्थित है, अल्लाह द्वारा वादा की गई जीत की प्रतीक्षा करते हुए, और कहा: "कौन जाएगा और हमें उनकी खबर लाएगा और उसके लिए जन्नत होगी?" किसी ने उन्हें जवाब नहीं दिया। उन्होंने दूसरी और तीसरी बार कहा, लेकिन किसी ने जवाब नहीं दिया। उन्होंने अपनी बगल में देखा और कहा: "यह कौन है?" उसने कहा: हुज़ैफ़ा। उन्होंने (पैगंबर ने) कहा: "क्या तुमने आज रात मेरी बात नहीं सुनी?" हुज़ैफ़ा ने कहा: तो मैंने कहा: हे अल्लाह के रसूल, दुख और ठंड ने मुझे आपको जवाब देने से रोक दिया। उन्होंने कहा: "जाओ जब तक तुम उन लोगों के बीच न पहुँच जाओ, उनकी बातें सुनो, और उनकी खबर मेरे पास लाओ। ऐ अल्लाह, उसकी रक्षा कर उसके सामने से, उसके पीछे से, उसके दाहिने से और उसके बाएं से, जब तक कि तू उसे मेरे पास वापस न ले आए। जाओ और जब तक मेरे पास वापस न आ जाओ, कुछ न करना।" हुज़ैफ़ा अपने हथियार के साथ चल दिए, और अल्लाह के रसूल (शांति उन पर हो) ने अपना हाथ उठाया, और कहा: "ऐ संकटग्रस्तों के सहायक, ऐ विवशों की पुकार सुनने वाले, मेरी चिंता, मेरा शोक और मेरी पीड़ा को दूर कर, क्योंकि तू मेरी और मेरे साथियों की स्थिति देख रहा है।" तब जिब्रील उतरे और कहा: "निश्चित रूप से, अल्लाह ने आपकी प्रार्थना सुन ली है और आपके शत्रु के आतंक के विरुद्ध आपके लिए पर्याप्त है।" अल्लाह के रसूल (शांति उन पर हो) अपने घुटनों के बल गिर गए, अपने हाथ फैलाए, और अपनी आँखें बंद कर लीं और कह रहे थे: "शुक्रिया, शुक्रिया, जैसे तूने मुझ पर और मेरे साथियों

पर दया की है।" जिब्रील ने उन्हें सूचित किया कि अल्लाह सर्वशक्तिमान उन पर हवा भेज रहा है, इसलिए उन्होंने अपने साथियों को इसकी खुशखबरी दी।

---

(१) 'अल-नुकात वल-उयून' ४/३८९ में। अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने 'अल-तक़रीब' में इसके बारे में कहा है: कमज़ोर। (२) 'मा'नी अल-कुरान' २/३४० में, और लेखक ने इसे अल-नहस के माध्यम से 'इराब अल-कुरान' ३/३१० में उनसे उद्धृत किया है, और इससे पहले का हिस्सा उन्हीं से है। (३) अल-मावर्दी द्वारा 'अल-नुकात वल-उयून' ४/३८९ में उल्लेख किया गया है।

۱۱۰ سورہ الاحزاب: آیت ۲۲

مسلمانوں نے کہا: اللہ کا شکر ہے، سچا وعدہ ہے؛ کیونکہ ہم سے محاصرے کے بعد فتح کا وعدہ کیا گیا تھا۔ جب لشکر (احزاب) سامنے آئے تو مومنوں نے کہا: ﴿یہ وہی ہے جس کا اللہ اور اس کے رسول نے ہم سے وعدہ کیا تھا﴾۔ الماوردی نے اس کا ذکر کیا ہے (۱)۔ اور "جو اس نے ہم سے وعدہ کیا تھا"؛ اگر آپ "ما" (جو) کو "الذی" (وہ جو) کے معنی میں لیں تو ضمیر (ہا) محذوف ہے۔ اور اگر اسے مصدر کے طور پر لیں تو اسے لوٹنے والی ضمیر کی ضرورت نہیں ہے۔ ﴿اور اس نے ان کے ایمان اور اطاعت میں ہی اضافہ کیا﴾۔ الفراء نے کہا (۲): اور لشکروں کو دیکھنے نے ان میں اضافہ نہیں کیا [سوائے...]۔ علی بن سلیمان نے کہا: "رأی" (دیکھا) رویت پر دلالت کرتا ہے، اور رویت کی تانیث حقیقی نہیں ہے، اور معنی یہ ہے کہ: رویت (دیکھنے) نے ان میں رب پر ایمان اور فیصلے کے آگے سر تسلیم خم کرنے کے علاوہ کسی چیز میں اضافہ نہیں کیا؛ یہ بات حسن (۳) نے کہی ہے۔ اگر وہ کہتا: "ان لوگوں نے ان میں اضافہ نہیں کیا" تو بھی جائز ہوتا۔ اور جب مسلمانوں پر معاملہ سخت ہو گیا، اور خندق میں قیام طویل ہو گیا، تو آپ ﷺ بعض راتوں میں اس ٹیلے پر کھڑے ہوئے جس پر مسجد الفتح واقع ہے، اور اللہ کی طرف سے فتح کے وعدے کا انتظار کرنے لگے اور فرمایا: "کون ہے جو جا کر ان کی خبر لائے اور اس کے لیے جنت ہے؟" کسی نے جواب نہیں دیا۔ آپ نے دوسری اور تیسری بار فرمایا، لیکن کسی نے جواب نہیں دیا۔ آپ نے اپنی پہلو میں دیکھا اور فرمایا: "یہ کون ہے؟" اس نے کہا: حذیفہ۔ آپ نے فرمایا: "کیا تم نے آج رات میری بات نہیں سنی؟" حذیفہ کہتے ہیں: میں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، مجھے تکلیف اور سردی نے آپ کو جواب دینے سے روک دیا۔ آپ نے فرمایا: "جاؤ یہاں تک کہ تم ان لوگوں میں داخل ہو جاؤ، ان کی باتیں سنو اور ان کی خبر میرے پاس لاؤ۔ اے اللہ، اس کی

حفاظت فرما اس کے آگے سے، اس کے پیچھے سے، اس کے دائیں سے اور اس کے بائیں سے، یہاں تک کہ تو اسے میری طرف واپس لے آئے۔ جاؤ اور جب تک میرے پاس نہ آ جاؤ کوئی نیا کام نہ کرنا"۔ پس حذیفہ اپنے اسلحہ کے ساتھ روانہ ہوئے، اور رسول اللہ ﷺ نے اپنا ہاتھ اٹھایا اور فرمایا: "اے مصیبت زدوں کی فریاد سننے والے، اے مجبوروں کی پکار کا جواب دینے والے، میری پریشانی، میرا غم اور میری تکلیف دور فرما، کیونکہ تو میرا اور میرے ساتھیوں کا حال دیکھ رہا ہے"۔ پس جبرئیل نازل ہوئے اور کہا: "بے شک اللہ نے آپ کی دعا سن لی ہے اور آپ کے دشمن کے خوف کے مقابلے میں آپ کے لیے کافی ہو گیا ہے"۔ پس رسول اللہ ﷺ اپنے گھٹنوں کے بل گر گئے، اپنے ہاتھ پھیلائے اور اپنی آنکھیں جھکا لیں اور فرما رہے تھے: "تیرا شکر ہے، تیرا شکر ہے، جیسے تو نے مجھ پر اور میرے ساتھیوں پر رحم فرمایا"۔ اور جبرئیل نے آپ کو خبر دی کہ اللہ تعالیٰ ان پر ایک ہوا بھیج رہا ہے، پس آپ نے اپنے صحابہ کو اس کی بشارت دی۔

---

(۱) النکت والعیون ۴/ ۳۸۹ میں۔ اور بہت سے لوگوں نے ان کے حوالے سے کہا ہے، حافظ ابن حجر نے التقریب میں کہا: ضعیف ہے۔ (۲) معانی القرآن ۲/ ۳۴۰ میں، اور مصنف نے النحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۳/ ۳۱۰ میں ان سے نقل کیا ہے، اور اس سے پہلے کی بات ان سے ہے۔ (۳) الماوردی نے النکت والعیون ۴/ ۳۸۹ میں ذکر کیا ہے۔

Surah Al-Ahzab: Verses 23 - 24

111

Hudhayfa said: I reached them while their fires were blazing. Then a fierce wind carrying pebbles came, and it didn't leave any of their fires unextinguished, nor any building unturned. They began to shield themselves from the pebbles. Abu Sufyan stood up to his mount and shouted to Quraysh: "Escape! Escape!" Uyaynah ibn Hisn, Al-Harith ibn 'Awf, and Al-Aqra' ibn Habis did the same.

The Confederates dispersed, and the Messenger of Allah (peace be upon him) awoke and returned to Medina, disheveled as Allah willed. Fatimah came to him with water for washing, and she began to wash his head. Gabriel came to him and said: "You have laid down your weapons, but the inhabitants of heaven have not. I have been following them until I passed Ar-Rawha." Then he said: "Rise up against Banu Qurayza." Abu Sufyan said: "I kept hearing the clashing of weapons until I passed Ar-Rawha."(1)

Allah Almighty says: {Among the believers are men who have been true to their covenant with Allah. Some of them have fulfilled their vow [by death], and some of them are waiting [to do so], and they have not altered [their commitment] in the least. That Allah may reward the truthful for their truth and punish the hypocrites if He wills or accept their repentance. Indeed, Allah is ever Forgiving and Merciful.}

His Almighty's saying: {Among the believers are men} "Men" (rijal) is in the nominative case (raf') as it is the subject (mubtada'). Starting with an indefinite noun is permissible here because {who have been true} (sadaqu) is in the position of an adjective (na't). {Some of them have fulfilled their vow}. "Some" (man) is in the nominative case as a subject (mubtada').(2) Similarly, {and some of them are waiting}. The predicate (khabar) is in the prepositional phrase. "An-Nahb" means a vow or a covenant. From it, you say: "Nahabtu Anhubu" (I vowed) with a damma. The poet said:

And when Kalb made a vow to the people, which of them (3) is more deserving of the crown of the noble and generous one? (4)

(1) We have not found it in this specific context; see what preceded on pp. 81-82 of this volume. (2) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 3/310. (3) In some copies: "inna-hum" (indeed they), but what is established from the sources is what follows. (4) The verse is by al-Farazdaq, and it is in Majaz al-Qur'an 2/136, Tafsir al-Tabari 19/62, and al-

Aghani 21/282. Ibn Hisham mentioned it in the Sirah 2/248 with the narration: "... which of us is most generous and superior in fulfilling the vow," and said in its commentary: "an-nahb" means "al-khitar," which is a wager.

सूरह अल-अहज़ाब: आयतें 23 - 24

111

हुजैफा ने कहा: मैं उनके पास पहुँचा और उनकी आग जल रही थी। फिर कंकड़ों वाली तेज़ हवा आई, जिसने उनकी किसी भी आग को जलते हुए नहीं छोड़ा और न ही किसी इमारत को बिना गिराए छोड़ा। वे कंकड़ों से खुद को बचाने लगे। अबू सुफियान अपनी सवारी की ओर खड़ा हुआ और कुरैश में चिल्लाया: "बचो! बचो!" उयैना बिन हिसन, अल-हारिस बिन औफ़ और अल-अक़रा बिन हाबिस ने भी ऐसा ही किया।

गुट बिखर गए, और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) सुबह हुए और मदीना लौट आए, जैसे अल्लाह ने चाहा, वे धूल-धूसरित थे। फातिमा उनके पास धोने के लिए पानी लेकर आईं और उनका सिर धोने लगीं। जिब्रील उनके पास आए और कहा: "आपने हथियार रख दिए हैं, लेकिन आसमान वालों ने नहीं रखे हैं। मैं उनका पीछा तब तक करता रहा जब तक कि मैं अर-रौहा से आगे नहीं निकल गया।" फिर उन्होंने कहा: "बनू कुरैज़ा की ओर बढ़ो।" अबू सुफियान ने कहा: "मैं अर-रौहा से आगे निकलने तक हथियारों की खड़खड़ाहट सुनता रहा।" (1)

अल्लाह तआला का फरमान है: {मोमिनों में ऐसे मर्द हैं जिन्होंने अल्लाह से किए गए अपने वादे को सच कर दिखाया। उनमें से कुछ ने अपनी प्रतिज्ञा पूरी कर ली (शहीद हो गए), और उनमें से कुछ इंतज़ार कर रहे हैं, और उन्होंने ज़रा भी बदलाव नहीं किया। ताकि अल्लाह सच्चों को उनकी सच्चाई का बदला दे और मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) को सज़ा दे अगर वह चाहे या उनकी तौबा क़बूल करे। बेशक अल्लाह बहुत बख्शने वाला, रहम करने वाला है।}

अल्लाह तआला का फरमान: {मोमिनों में ऐसे मर्द हैं} इसमें 'मर्द' (रिजालुन) मुब्तदा (सब्जेक्ट) होने के कारण 'रफ़' की स्थिति में है। 'नकिरा' (अनिश्चित संज्ञा) से शुरुआत करना यहाँ जायज़ है क्योंकि {जिन्होंने सच कर दिखाया} (सदक़ू) 'नअत' (विशेषण) की स्थिति में है। {उनमें से कुछ ने अपनी प्रतिज्ञा पूरी कर ली}। 'मन' यहाँ मुब्तदा के रूप में रफ़ की स्थिति में है। (2) इसी तरह {और उनमें से कुछ इंतज़ार कर रहे हैं} और खबर (विधेय) मजरूर (पूर्वसर्ग वाक्यांश) में है। 'नहब' का अर्थ 'नज़्र' (मन्नत) और 'अहद' (वादा) है। इससे कहा जाता है: 'नहबतु अन्हुबु' दम्मा के साथ। कवि ने कहा है:

और जब कलब ने लोगों के सामने मन्नत मानी कि उनमें से कौन (3) महान और उदार व्यक्ति के ताज का अधिक हकदार है। (4)

(1) हमें इस संदर्भ में यह नहीं मिला है; इस खंड के पृष्ठ 81-82 पर जो पहले आ चुका है उसे देखें। (2) अन-नह़्हास द्वारा इ'राब अल-कुरान 3/310। (3) प्रतियों में: 'इन्नहुम' (बेशक वे), लेकिन स्रोतों से जो प्रमाणित है वह आगे दिया गया है। (4) यह शेर अल-फ़रज़दक़ का है, और यह मजाज़ अल-कुरान 2/136, तफ़सीर अल-तबरी 19/62, और अल-अघानी 21/282 में है। इब्न हिशाम ने इसे सीरत 2/248 में इस वर्णन के साथ उल्लेख किया है: "... हम में से कौन मन्नत पूरा करने में सबसे अधिक उदार और श्रेष्ठ है," और इसकी व्याख्या में कहा: 'नहब' का अर्थ 'खितार' है, जो कि दांव (शर्त) है।

سورہ الاحزاب: آیات 23 - 24

111

حضرت حذیفہؓ نے فرمایا: میں ان تک پہنچا تو ان کی آگ بھڑک رہی تھی، پھر ایک سخت آندھی آئی جس میں کنکریاں تھیں، اس نے ان کی کوئی آگ نہ چھوڑی مگر اسے بجھا دیا، اور نہ کوئی عمارت چھوڑی مگر اسے گرا دیا، اور وہ کنکریوں سے بچاؤ کرنے لگے۔ ابوسفیان اپنی سواری کی طرف کھڑے ہوئے اور قریش میں پکارا: نجات! نجات! (بھاگو! بھاگو!)۔ عیینہ بن حصن، حارث بن عوف اور اقرع بن حابس نے بھی ایسا ہی کیا۔

لشکر تتر بتر ہو گئے، اور رسول اللہ ﷺ نے صبح کی اور مدینہ واپس تشریف لائے، آپ پر پراگندگی کے آثار تھے جیسے اللہ نے چاہا۔ حضرت فاطمہؓ آپ کے پاس غسل کا پانی لائیں اور آپ کا سر مبارک دھونے لگیں۔ جبرائیل علیہ السلام تشریف لائے اور کہا: آپ نے تو ہتھیار رکھ دیے لیکن آسمان والوں نے نہیں رکھے، میں ان کا پیچھا کرتا رہا یہاں تک کہ میں ان کے ساتھ الروحاء سے گزر گیا۔ پھر فرمایا: بنو قریظہ کی طرف اٹھ کھڑے ہوں۔ ابوسفیان نے کہا: میں ہتھیاروں کی کھڑکھڑاہٹ سنتا رہا یہاں تک کہ الروحاء سے گزر گیا۔(1)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللَّهَ عَلَيْهِ فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَى نَحْبَهُ وَمِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ وَمَا بَدَّلُوا تَبْدِيلًا ۝ لِيَجْزِيَ اللَّهُ الصَّادِقِينَ بِصِدْقِهِمْ وَيُعَذِّبَ الْمُنَافِقِينَ إِنْ شَاءَ أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا ۝﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ﴾ لفظ 'رجال' ابتدا کی وجہ سے مرفوع ہے، اور نکرہ سے ابتدا یہاں درست ہے کیونکہ ﴿صَدَقُوا﴾ صفت کے مقام پر ہے۔ ﴿فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَى نَحْبَهُ﴾ میں لفظ 'من'

ابتدا کے مقام پر مرفوع ہے۔(2) اسی طرح ﴿وَمِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ﴾ ہے اور خبر جار مجرور میں ہے۔ 'النحب' کے معنی نذر اور عہد کے ہیں، اس سے کہا جاتا ہے: نَحَبْتُ أَنْحُبُ (بصیغہ ضمہ)۔ شاعر نے کہا:

اور جب قبیلہ کلب نے لوگوں سے شرط لگائی کہ ان میں سے کون (3) بزرگی اور کرم والے کے تاج کا زیادہ حقدار ہے۔ (4)

(1) ہمیں یہ اس سیاق و سباق میں نہیں ملا، اور اس جلد کے صفحات 81-82 پر جو گزرا ہے اسے دیکھیں۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 3/310۔ (3) نسخوں میں ہے: 'انہم'، اور جو مصادر سے ثابت ہے وہ آگے آتا ہے۔ (4) یہ شعر فرزدق کا ہے، اور یہ مجاز القرآن 2/136، تفسیر طبری 19/62، اور الاغانی 21/282 میں ہے۔ ابن ہشام نے سیرت 2/248 میں اس روایت کے ساتھ ذکر کیا ہے: "... ہم میں سے کون عہد پورا کرنے میں سب سے بڑھ کر اور افضل ہے"، اور اس کی شرح میں کہا: النحب: الخطار، اور وہ شرط (داؤ) ہے۔

Surah Al-Ahzab: Verses 23 - 24 | 112

And another said: Glory has pledged a vow upon us (1)

And another said: Is it a vow to be fulfilled, or is it error and falsehood? (2)

Bukhari, Muslim, and Tirmidhi (3) narrated from Anas who said: My uncle Anas ibn al-Nadr—after whom I was named—had not witnessed the battle of Badr with the Messenger of Allah ﷺ. This distressed him, so he said: "The first encounter that the Messenger of Allah ﷺ witnessed, I was absent from it. By Allah, if Allah allows me to witness an encounter with the Messenger of Allah ﷺ hereafter, Allah will surely see what I will do." Anas said: He feared saying anything more than that. So he witnessed the day of Uhud with the Messenger of Allah ﷺ the following year. Sa'd ibn Mu'adh (4) met him and said: "O Abu Amr, where are you going?" He replied: "How wonderful (5) is the fragrance of Paradise! I find it before Uhud." He fought until he was killed, and more than eighty wounds—sword strikes, spear stabs, and arrow shots—were found on his body. My aunt al-Rubayyi' bint al-Nadr said: "I could only recognize my brother by his fingertips." Then this verse was revealed: "Among the believers are men who have been true to their covenant with Allah; of them some have completed their vow, and some still wait, and they have not changed in the least." This is the wording of Tirmidhi, who said: This is a Hasan Sahih Hadith.

Aisha (may Allah be pleased with her) said regarding Allah's words: "Among the believers are men who have been true to their covenant with Allah"—the verse—among them is Talha ibn Ubaydullah; he remained steadfast with the Messenger of Allah ﷺ until his hand was injured.

(1) Al-Lisan (N-H-B) mentions: "upon you" instead of "upon us," and before it: "O Amr, O son of the most noble ones in lineage." Ibn Manzur said: He meant lineage (nasab), but shortened it for the rhyme with "Nahb," meaning: it does not leave you, so he never fulfills that vow, and "Nahb" means "Vow." (2) The verse is by Labid, in his Diwan p. 131, and its beginning is: "Will you two not ask the man what he attempts?" (3) Sahih Bukhari (2805), Sahih Muslim (1903), Sunan Tirmidhi (3200), and it is in Ahmad (13015). (4) In the manuscripts: Sa'd ibn Malik, and the corrected form is from the sources. (5) A word of longing and yearning. Sharh al-Nawawi for Sahih Muslim 13/48. The one saying "O Abu Amr" is Anas ibn al-Nadr, and Abu Amr is the kunya of Sa'd ibn Mu'adh. Then Anas said: "How wonderful..." Al-Mubarakfuri said in Tuhfat al-Ahwadhi 9/61: He did not wait for his answer due to the overwhelming longing to fulfill his covenant and vow to his Lord.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 23-24 | 112

और एक अन्य ने कहा: गौरव ने हम पर एक प्रतिज्ञा ली है। (1)

और एक अन्य ने कहा: क्या यह पूरी होने वाली प्रतिज्ञा है या भ्रम और झूठ है? (2)

बुखारी, मुस्लिम और तिर्मिज़ी (3) ने अनस से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मेरे चाचा अनस बिन अल-नद्र - जिनके नाम पर मेरा नाम रखा गया - अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ बद्र की लड़ाई में मौजूद नहीं थे। उन्हें यह बहुत भारी लगा, तो उन्होंने कहा: "अल्लाह के रसूल ﷺ ने जो पहली लड़ाई लड़ी, मैं उससे अनुपस्थित रहा। अल्लाह की कसम, अगर अल्लाह ने मुझे इसके बाद अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ किसी लड़ाई में शामिल किया, तो अल्लाह ज़रूर देखेगा कि मैं क्या करता हूँ।" अनस ने कहा: वह इससे ज़्यादा कहने से डरते थे। फिर वह अगले वर्ष अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ उहुद के दिन मौजूद थे। साद बिन मुआज़ (4) उनसे मिले और कहा: "ऐ अबू अम्र, कहाँ?" उन्होंने कहा: "वाह! (5) जन्नत की खुशबू! मैं इसे उहुद से पहले महसूस कर रहा हूँ।" वह तब तक लड़े जब तक कि शहीद नहीं हो गए, और उनके शरीर पर अस्सी से अधिक तलवार के घाव, नेज़े के ज़ख्म और तीर के निशान पाए गए। मेरी चाची रूबैय्य बिन्त अल-नद्र ने कहा: "मैं अपने भाई को केवल उसकी उंगलियों के पोरों से ही पहचान सकी।" और यह आयत नाज़िल हुई: "ईमान वालों में ऐसे मर्द हैं जिन्होंने अल्लाह से जो वादा किया था उसे सच कर दिखाया; तो उनमें से कोई अपनी प्रतिज्ञा पूरी कर चुका है, और कोई इंतज़ार कर रहा है, और उन्होंने ज़रा भी तब्दीली नहीं की।" यह तिर्मिज़ी के शब्द हैं, और उन्होंने कहा: यह हदीस हसन सहीह है।

आइशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) ने अल्लाह के इस फरमान के बारे में कहा: "ईमान वालों में ऐसे मर्द हैं जिन्होंने अल्लाह से जो वादा किया था उसे सच कर दिखाया" - आयत - उनमें से तल्हा बिन उबैदुल्लाह हैं; वह अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ डटे रहे यहाँ तक कि उनका हाथ घायल हो गया।

(1) अल-लिसान (नहब) में है: 'तुम पर', 'हम पर' के स्थान पर, और उससे पहले: 'ऐ अम्र ऐ कुलीनों के बेटे वंशावली में', इब्न मंजूर ने कहा: उनका अर्थ वंश (नसब) था, तो 'नहब' के स्थान के कारण इसे छोटा कर दिया गया, यानी: वह आपसे अलग नहीं होता, इसलिए वह उस मन्नत को कभी पूरा नहीं करता, और 'नहब' का अर्थ है: मन्नत (नज़र)। (2) यह शेर लबीद का है, और यह उनके दीवान के पृ. 131 पर है, और इसका आरंभ है: 'क्या तुम दोनों आदमी से नहीं पूछते कि वह क्या कोशिश कर रहा है'। (3) सहीह बुखारी (2805), सहीह मुस्लिम (1903), सुनन तिर्मिज़ी (3200), और यह अहमद

(13015) के पास है। (4) प्रतियों में: साद बिन मलिक, और प्रमाणित स्रोतों से है। (5) स्नेह और तड़प का शब्द। सहीह मुस्लिम के लिए शरह अल-नववी 13/48। और कहने वाले: ऐ अबू अम्र, अनस बिन अल-नद्र हैं, और अबू अम्र: साद बिन मुआज़ की कुनियत है, फिर अनस ने कहा: वाह... अल-मुबारकफूरी ने तोहफत अल-अहवज़ी 9/61 में कहा: उन्होंने अपने रब के साथ अपनी संधि और वादे को पूरा करने के अत्यधिक शौक के कारण उनके जवाब का इंतज़ार नहीं किया।

سورة الاحزاب: آیات 23 - 24 | 112

اور ایک دوسرے نے کہا: عظمت نے ہم پر ایک نذر مانی ہے (1)

اور ایک دوسرے نے کہا: کیا یہ کوئی منت ہے جو پوری کی جائے گی یا گمراہی اور باطل ہے؟ (2)

اور بخاری، مسلم اور ترمذی (3) نے انس سے روایت کی، انہوں نے کہا: میرے چچا انس بن نضر - جن کے نام پر میرا نام رکھا گیا - رسول اللہ ﷺ کے ساتھ بدر میں حاضر نہ تھے، تو یہ بات ان پر گراں گزری اور انہوں نے کہا: "پہلا معرکہ جس میں رسول اللہ ﷺ حاضر ہوئے میں اس سے غائب رہا، اللہ کی قسم اگر اللہ نے مجھے اس کے بعد رسول اللہ ﷺ کے ساتھ کسی معرکے میں دکھایا تو اللہ ضرور دیکھ لے گا کہ میں کیا کرتا ہوں۔" انہوں نے کہا: وہ اس کے علاوہ کچھ کہنے سے ڈرتے تھے۔ پھر وہ اگلے سال رسول اللہ ﷺ کے ساتھ احد کے دن حاضر ہوئے، تو سعد بن معاذ (4) ان سے ملے اور کہا: "اے ابو عمرو، کہاں؟" انہوں نے کہا: "واہ! (5) جنت کی خوشبو! میں اسے احد سے قریب پا رہا ہوں۔" پھر وہ لڑے یہاں تک کہ شہید ہو گئے، تو ان کے جسم پر اسی سے زائد زخم پائے گئے جو تلوار، نیزے اور تیر کے تھے۔ میری پھوپھی ربیع بنت نضر نے کہا: "میں نے اپنے بھائی کو صرف ان کے پوروں (انگلیوں کے سروں) سے پہچانا۔" اور یہ آیت نازل ہوئی: {مومنوں میں ایسے مرد ہیں جنہوں نے اللہ سے جو عہد کیا تھا اسے سچ کر دکھایا، پھر ان میں سے کوئی اپنی نذر پوری کر چکا ہے اور ان میں سے کوئی انتظار کر رہا ہے اور انہوں نے ذرا بھی تبدیلی نہیں کی۔} یہ ترمذی کے الفاظ ہیں، اور انہوں نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔

اور حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں فرمایا: {مومنوں میں ایسے مرد ہیں جنہوں نے اللہ سے جو عہد کیا تھا اسے سچ کر دکھایا} آیت: ان میں طلحہ بن عبید اللہ ہیں؛ وہ رسول اللہ ﷺ کے ساتھ ثابت قدم رہے یہاں تک کہ ان کا ہاتھ زخمی ہو گیا۔

(1) اللسان (نحب) اور اس میں ہے: 'علیک' (تجھ پر)، 'علینا' (ہم پر) کے بدلے، اور اس سے پہلے ہے: اے عمرو اے شرافت والے بیٹے نسب میں، ابن منظور نے کہا: ان کی مراد نسب تھی، تو نحب کی جگہ کی وجہ سے تخفیف کی، یعنی: وہ تم سے جدا نہیں ہوتا، پس وہ اس نذر کو کبھی پورا نہیں کرتا، اور 'نحب': نذر ہے۔ (2) یہ شعر لبید کا ہے، اور یہ ان کے دیوان ص 131 میں ہے، اور اس کا مصرع اول ہے: 'کیا تم دونوں آدمی سے نہیں پوچھتے کہ وہ کیا کوشش کر رہا ہے'۔ (3) صحیح بخاری (2805)، صحیح مسلم (1903)، سنن ترمذی (3200)، اور یہ احمد (13015) کے پاس ہے۔ (4) نسخوں میں ہے: سعد بن مالک، اور جو ثابت ہے وہ مصادر سے ہے۔ (5) تڑپ اور اشتیاق کا لفظ شرح نووی برائے صحیح مسلم 13/48۔ اور کہنے والے: اے ابو عمرو، وہ انس بن نضر ہیں، اور ابو عمرو: سعد بن معاذ کی کنیت ہے، پھر انس نے کہا: واہ...

مبارکپوری نے تحفۃ الاحوذی 9/61 میں کہا: انہوں نے اپنے رب کے ساتھ اپنے عہد اور میثاق کو پورا کرنے کے شوق کے غلبہ کی وجہ سے ان کے جواب کا انتظار نہیں کیا۔

113 / Surah Al-Ahzab: Verses 23 - 24

The Prophet ﷺ said: "Talhah has earned Paradise." (1)

In Al-Tirmidhi, it is narrated that the companions of the Messenger of Allah ﷺ said to an unlearned Bedouin: "Ask him about who has fulfilled his vow—who is he?" They did not dare to ask him themselves, out of respect and awe. The Bedouin asked him, but he turned away. He asked again, and he turned away. Then I appeared at the mosque door wearing green clothes. When the Prophet ﷺ saw me, he said: "Where is the one who asked about who has fulfilled his vow?" The Bedouin said: "It is I, O Messenger of Allah." He said: "This is one of those who fulfilled his vow." He (Al-Tirmidhi) said: This is a good (Hasan) and rare (Gharib) hadith, we only know it through the narration of Yunus bin Bukayr. (2)

Al-Bayhaqi narrated from Abu Hurairah that when the Messenger of Allah ﷺ was leaving Uhud, he passed by Mus'ab bin 'Umayr, who was killed on his path. He stood over him and prayed for him, then recited this verse: {Among the believers are men who have been true to their covenant with Allah. Some of them have fulfilled their vow, and some are still waiting, and they have not changed in the least.} Then the Messenger of Allah ﷺ said: "I bear witness that these are martyrs in the sight of Allah on the Day of Resurrection. So visit them and greet them; by Him in Whose Hand is my soul, no one will greet them until the Day of Resurrection but they will return the greeting." (3)

It was said: 'An-nahb' means death, i.e., he died while remaining faithful to what he had covenanted; narrated from Ibn Abbas. (4)

---

(1) Two hadiths with this meaning were narrated from Aisha (may Allah be pleased with her). The first was recorded by Al-Hakim (2/415) and authenticated by him, but Al-Dhahabi countered that it contains Ishaq bin Yahya bin Talhah, who is abandoned (matruk). The second was recorded by Abu Ya'la (4898), and mentioned by Al-Haythami in Majma' al-Zawa'id (9/148), saying: It contains Salih bin Musa, who is abandoned. This is replaced by what was recorded by Ahmad (1417) and Ibn Abi Shaybah (12/91) from Al-Zubayr, who said: I heard the Messenger of Allah ﷺ saying on that day—meaning the day of Uhud: "Talhah has made it mandatory (for himself)." Al-Tirmidhi also recorded it (1692) and (3738) in a longer version. Ibn al-Athir said in Al-Nihayah (concerning the word 'wajaba'): i.e., he did a deed that made Paradise mandatory for him. (2) Sunan al-Tirmidhi (3203) and (3742). It was

mentioned by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz (4/378), then he said: "This is the strongest evidence that 'an-nahb' (fulfilling a vow) does not necessarily require death." (3) Dala'il al-Nubuwwah (3/284), and Al-Bayhaqi said: "This is how I found it in my book from Abu Hurairah." Al-Hakim recorded it (2/248) and authenticated it, but Al-Dhahabi followed up by saying: "I think it is fabricated (mawdu')." Al-Bayhaqi recorded it in Al-Dala'il (3/284), and Al-Hakim (3/200) authenticated it from the hadith of Abu Dharr without the phrase: "I bear witness that these... until the end of the hadith." (4) Recorded by Al-Tabari (19/64).

पैगंबर ﷺ ने कहा: "तलहा ने जन्नत वाजिब कर ली।" (1)

तिर्मिज़ी में उनके माध्यम से वर्णित है: कि अल्लाह के रसूल ﷺ के साथियों ने एक अनपढ़ ग्रामीण (बदुआ) से कहा: "उनसे पूछो कि वह कौन है जिसने अपनी प्रतिज्ञा पूरी की है?" वे खुद उनसे पूछने की हिम्मत नहीं कर रहे थे, उनके सम्मान और भय के कारण। ग्रामीण ने उनसे पूछा, तो उन्होंने मुँह फेर लिया। फिर उसने पूछा, तो उन्होंने फिर मुँह फेर लिया। फिर मैं मस्जिद के दरवाजे पर हरे कपड़े पहने हुए प्रकट हुआ। जब पैगंबर ﷺ ने मुझे देखा, तो उन्होंने कहा: "वह कहाँ है जिसने अपनी प्रतिज्ञा पूरी करने वाले के बारे में पूछा था?" ग्रामीण ने कहा: "मैं हूँ, ऐ अल्लाह के रसूल।" उन्होंने कहा: "यह उन लोगों में से है जिन्होंने अपनी प्रतिज्ञा पूरी की है।" उन्होंने (तिर्मिज़ी) कहा: यह एक हदीस हसन गरीब है, जिसे हम केवल यूनुस बिन बुकेयर की हदीस से जानते हैं। (2)

अल-बैहक़ी ने अबू हुरैरा से रिवायत की है कि जब अल्लाह के रसूल ﷺ उहुद से वापस आ रहे थे, तो वे मुसाब बिन उमैर के पास से गुजरे, जो उनके रास्ते में शहीद हो गए थे। वे उनके पास रुक गए और उनके लिए दुआ की, फिर यह आयत पढ़ी: {ईमान वालों में ऐसे लोग भी हैं जिन्होंने अल्लाह से जो वादा किया था उसे सच कर दिखाया। उनमें से कुछ अपनी मन्नत पूरी कर चुके(शहीद हो चुके) हैं और उनमें से कुछ इंतज़ार कर रहे हैं, और उन्होंने अपने वादे में ज़रा भी बदलाव नहीं किया।} फिर अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "मैं गवाही देता हूँ कि ये क़यामत के दिन अल्लाह के नज़दीक शहीद हैं। इसलिए उनके पास जाओ और उनसे मिलो; उस ज़ात की कसम जिसके हाथ में मेरी जान है, क़यामत के दिन तक जो भी उन्हें सलाम करेगा, वे उसका जवाब देंगे।" (3)

और कहा गया: 'नहब' का अर्थ है मौत, यानी: वह उसी पर मर गया जिसका उसने वादा किया था; इब्न अब्बास से वर्णित। (4)

---

(1) आयशा (रज़िअल्लाहु अन्हा) से इस अर्थ की दो हदीसें वर्णित हैं। पहली अल-हाकिम (2/415) द्वारा निकाली गई और उसे सही बताया गया, और अल-ज़हबी ने इसका खंडन करते हुए कहा कि इसमें इशाक बिन याह्या बिन तलहा है, जो छोड़ दिया गया (मतरुक) है। दूसरी अबू याला (4898) द्वारा निकाली गई, और अल-हथमी ने मजमा अल-ज़वाइद (9/148) में इसका उल्लेख किया और कहा: इसमें सालेह बिन मूसा है जो मतरुक है। इसकी जगह वह हदीस काफी है जिसे अहमद (1417) और इब्न अबी शैबा (12/91) ने जुबैर से रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: मैंने उस दिन—

यानी उहुद के दिन—अल्लाह के रसूल ﷺ को यह कहते सुना: "तलहा ने वाजिब कर लिया।" और अल-तिर्मिज़ी ने इसे (1692) और (3738) में अधिक विस्तार से निकाला है। इब्न अल-अथिर ने अन-निहाया में 'वजबा' शब्द के बारे में कहा: यानी उसने ऐसा काम किया जिससे उसके लिए जन्नत वाजिब हो गई। (2) सुनन अल-तिर्मिज़ी (3203) और (3742)। इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ (4/378) में इसका उल्लेख किया और फिर कहा: यह इस बात का सबसे बड़ा प्रमाण है कि 'नहब' (मन्नत पूरी करना) के लिए मौत अनिवार्य शर्त नहीं है। (3) दलाइल अल-नुबुव्वह (3/284), और अल-बैहक़ी ने कहा: "मैंने अपनी किताब में अबू हुरैरा से इसे इसी तरह पाया।" अल-हाकिम ने इसे (2/248) में निकाला और सही बताया, और अल-ज़हबी ने यह कहते हुए उसका पीछा किया: "मुझे लगता है कि यह मौज़ू (गढ़ी हुई) है।" अल-बैहक़ी ने इसे दलाइल (3/284) में निकाला, और अल-हाकिम (3/200) ने अबू ज़र की हदीस से इसे सही बताया, बिना इस वाक्यांश के "मैं गवाही देता हूँ कि ये... हदीस के अंत तक।" (4) अल-तबरी (19/64) द्वारा निकाला गया।

۱۱۳ / سورة الاحزاب: آیات ۲۳ - ۲۴

پس نبی ﷺ نے فرمایا: "طلحہ نے جنت واجب کر لی" (۱)۔

اور ترمذی میں ان سے روایت ہے: کہ رسول اللہ ﷺ کے صحابہ نے ایک دیہاتی (اعرابی) سے کہا: "ان سے پوچھو کہ وہ کون ہے جس نے اپنی نذر پوری کی؟" اور وہ آپ سے پوچھنے کی جرات نہیں کرتے تھے، آپ کی توقیر اور ہیبت کی وجہ سے۔ تو اعرابی نے آپ سے پوچھا، آپ نے اس سے اعراض فرمایا (منہ پھیر لیا)۔ پھر اس نے پوچھا، آپ نے پھر اعراض فرمایا| پھر میں مسجد کے دروازے سے نمودار ہوا اور مجھ پر سبز کپڑے تھے۔ جب نبی ﷺ نے مجھے دیکھا تو فرمایا: "وہ پوچھنے والا کہاں ہے جس نے اپنی نذر پوری کرنے والے کے بارے میں پوچھا تھا؟" اعرابی نے کہا: میں ہوں اے اللہ کے رسول! آپ نے فرمایا: "یہ ان میں سے ہے جس نے اپنی نذر پوری کر لی"۔ (امام ترمذی) نے کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے، ہم اسے صرف یونس بن بکیر کی حدیث سے جانتے ہیں (۲)۔

اور بیہقی نے ابو ہریرہ سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ جب احد سے واپس ہوئے تو آپ کا گزر مصعب بن عمیر پر ہوا جو آپ کے راستے میں شہید پڑے تھے۔ آپ ان کے پاس کھڑے ہوئے اور ان کے لیے دعا کی، پھر یہ آیت تلاوت فرمائی: {مومنوں میں سے ایسے مرد ہیں جنہوں نے اللہ سے جو عہد کیا تھا اسے سچ کر دکھایا، پس ان میں سے کوئی تو اپنی نذر پوری کر چکا اور کوئی انتظار کر رہا ہے، اور انہوں نے ذرا بھی تبدیلی نہیں کی}۔ پھر رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "میں گواہی دیتا ہوں کہ یہ لوگ قیامت کے دن اللہ کے نزدیک شہید ہیں، پس تم ان کے پاس آؤ اور ان کی زیارت کرو، اس ذات کی قسم جس کے ہاتھ میں میری جان ہے، قیامت تک جو بھی ان پر سلام بھیجے گا، یہ اس کا جواب دیں گے" (۳)۔

اور کہا گیا: 'النحب' کا معنی موت ہے، یعنی: وہ اس عہد پر فوت ہوا جو اس نے کیا تھا؛ ابن عباس سے مروی ہے (٤)۔

---

(١) حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے اس معنی کی دو حدیثیں مروی ہیں، پہلی کو حاکم (٤١٥/٢) نے روایت کیا اور اسے صحیح قرار دیا، اور ذہبی نے ان کا تعاقب کرتے ہوئے کہا کہ اس میں اسحاق بن یحییٰ بن طلحہ ہے اور وہ متروک ہے۔ دوسری کو ابو یعلیٰ (٤٨٩٨) نے روایت کیا، اور ہیثمی نے مجمع الزوائد (١٤٨/٩) میں اس کا تذکرہ کیا اور کہا: اس میں صالح بن موسیٰ ہے اور وہ متروک ہے۔ ان سے بے نیاز کرتی ہے وہ حدیث جسے احمد (١٤١٧) اور ابن ابی شیبہ (٩١/١٢) نے زبیر سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو اس دن سنا، یعنی احد کے دن، فرماتے تھے: "طلحہ نے (جنت) واجب کر لی"۔ اور اسے ترمذی نے (١٦٩٢) اور (٣٧٣٧) میں اس سے زیادہ طویل روایت کیا ہے۔ ابن اثیر نے النہایہ (لفظ 'وجب' کے تحت) میں کہا ہے: یعنی اس نے ایسا عمل کیا جس نے اس کے لیے جنت کو واجب کر دیا۔ (٢) سنن ترمذی (٣٢٠٣) اور (٣٧٤٢)۔ اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز (٣٧٨/٤) میں اس کا ذکر کیا اور پھر کہا: پس یہ اس بات پر سب سے واضح دلیل ہے کہ 'النحب' (نذر پوری کرنے) کی شرائط میں سے موت نہیں ہے۔ (٣) دلائل النبوة (٢٨٤/٣)، اور بیہقی نے کہا: میں نے اپنی کتاب میں ابو ہریرہ سے اسے اسی طرح پایا۔ اور حاکم نے (٢٤٨/٢) में इसे روایت کیا اور صحیح قرار دیا، اور ذہبی نے ان کا تعاقب کرتے ہوئے کہا: میں اسے موضوع (من گھڑت) گمان کرتا ہوں۔ اور بیہقی نے دلائل (٢٨٤/٣) میں اسے روایت کیا، اور حاکم (٢٠٠/٣) نے ابو ذر کی حدیث سے اسے صحیح قرار دیا، سوائے آپ کے اس قول کے: "میں گواہی دیتا ہوں کہ یہ لوگ... حدیث کے آخر تک"۔ (٤) اسے طبری (١٩/٦٤) نے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Ahzab: Verses 23 - 25 114

And "Al-Nahb" (النحب) also means: time and duration. It is said: "So-and-so finished his nahb" meaning: when he died. Dhu al-Rumma said: "On the evening the Harithis fled after Hawbar finished his nahb where the horses met."(1) And "Al-Nahb" also means: need and concern; a speaker might say: I have no 'nahb' with them, but this is not what is intended in the verse. What is meant in this context by "Al-Nahb" is: the vow (al-nadhr) as we mentioned first, i.e.: among them are those who exerted their effort to fulfill their covenant until they were killed, such as Hamza, Sa'd bin Mu'adh, Anas bin Al-Nadr, and others, and among them are those who wait for martyrdom, and they did not change their covenant and their vow. It was narrated from Ibn Abbas that he read: "So among them is he who has fulfilled his vow, and among them is he who awaits, and among them are those who have changed [the covenant] significantly."(2) Abu Bakr Al-Anbari said: This hadith is rejected by scholars; because it contradicts consensus, and because it contains a defamation of the believers and the men whom Allah praised and honored for their truthfulness and loyalty. No changer is known among them, and no replacer was found in their community. {That Allah may reward the truthful for their truthfulness} meaning: Allah commanded Jihad to reward the truthful in the Hereafter for their truthfulness. {And punish the hypocrites} in the Hereafter {if He wills} i.e.: if He wills to punish them, He does not grant them success in repentance, and if He does not will to punish them, He accepts their repentance before death. {Indeed, Allah is ever Forgiving and Merciful}. Allah Almighty says: {And Allah repelled those who disbelieved, in their rage, not having obtained any good. And sufficient was Allah for the believers in battle, and ever is Allah Powerful and Exalted in Might.} (25). Allah Almighty says: {And Allah repelled those who disbelieved, in their rage, not having obtained any good.} Muhammad bin Amr said...

---

(1) Diwan 2/647, its commentator said: he means Yazid bin Hawbar Al-Harithi, so he said: Hawbar, for the rhyme. (2) Al-Muharrar Al-Wajiz 4/378.

सूरा अल-अहज़ाब: आयतें 23 - 25 114

और "अल-नहब" (النحب) का एक और अर्थ भी है: समय और अवधि। कहा जाता है: "अमुक व्यक्ति ने अपना नहब पूरा कर लिया" यानी: जब वह मर गया। ज़ुल-रुम्मा ने कहा: "उस शाम जब हारिथी लोग भाग गए, जब हॉबर ने अपना नहब वहां पूरा किया जहाँ घोड़े मिले थे।" (1) "अल-नहब" का अर्थ ज़रूरत और चिंता भी है; कोई कहने वाला कह सकता है: मेरा उनके साथ कोई 'नहब' नहीं है, लेकिन आयत में यह अर्थ अभिप्रेत नहीं है। इस संदर्भ में "अल-नहब" से तात्पर्य है: मन्नत (अल-नज़्र) जैसा कि हमने पहले उल्लेख किया है, यानी: उनमें से वे हैं जिन्होंने अपनी प्रतिज्ञा को पूरा करने के लिए अपना प्रयास तब तक जारी रखा जब तक कि वे शहीद नहीं हो गए, जैसे हमज़ा, साद बिन मुआज़, अनस बिन अल-नद्र और अन्य, और उनमें से वे हैं जो शहादत की प्रतीक्षा कर रहे हैं, और उन्होंने अपनी प्रतिज्ञा और मन्नत को नहीं बदला। इब्न अब्बास से रिवायत है कि उन्होंने पढ़ा: "तो उनमें से वह है जिसने अपनी मन्नत पूरी कर ली, और उनमें से वह है जो प्रतीक्षा कर रहा है, और उनमें से वे हैं जिन्होंने बड़े पैमाने पर बदलाव कर दिया।" (2) अबू बक्र अल-अंबारी ने कहा: विद्वानों के अनुसार यह हदीस खारिज है; क्योंकि यह आम सहमति (इज्मा) के विरुद्ध है, और क्योंकि इसमें उन मोमिनों और पुरुषों पर आक्षेप है जिनकी अल्लाह ने प्रशंसा की और उन्हें सच्चाई और वफादारी से सम्मानित किया। उनके बीच कोई बदलने वाला ज्ञात नहीं है, और उनके समुदाय में कोई बदलाव करने वाला नहीं पाया गया। {ताकि अल्लाह सच्चों को उनकी सच्चाई का बदला दे} यानी: अल्लाह ने जिहाद का हुक्म इसलिए दिया ताकि परलोक में सच्चों को उनकी सच्चाई का बदला दिया जाए। {और मुनाफ़िक़ों को सज़ा दे} परलोक में {अगर वह चाहे} यानी: अगर वह उन्हें सज़ा देना चाहे, तो वह उन्हें तौबा की तौफीक नहीं देता, और अगर वह उन्हें सज़ा देना न चाहे, तो मौत से पहले उनकी तौबा कबूल कर लेता है। {बेशक अल्लाह बहुत माफ़ करने वाला और रहम करने वाला है}। अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {और अल्लाह ने उन लोगों को पीछे धकेल दिया जिन्होंने कुफ्र किया, वे अपने गुस्से में भरे हुए थे, उन्हें कोई भलाई हासिल नहीं हुई। और अल्लाह मोमिनों के लिए जंग में काफी हो गया, और अल्लाह बड़ा शक्तिशाली और प्रभुत्वशाली है।} (25). अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {और अल्लाह ने उन लोगों को पीछे धकेल दिया जिन्होंने कुफ्र किया, वे अपने गुस्से में भरे हुए थे, उन्हें कोई भलाई हासिल नहीं हुई।} मुहम्मद बिन अम्र ने कहा...

---

(1) दीवान 2/647, इसके टीकाकार ने कहा: उनका मतलब यज़ीद बिन हॉबर अल-हारिथी से है, इसलिए उन्होंने तुकबंदी के लिए हॉबर कहा। (2) अल-मुहर्रर अल-वज़ीज़ 4/378।

سورة الاحزاب: آیات 23 - 25 114

اور "النحب" کے معنی وقت اور مدت کے بھی ہیں۔ کہا جاتا ہے: "فلاں نے اپنا نحب پورا کیا" یعنی: جب وہ مر گیا۔ ذو الرمہ کہتا ہے: "اس شام جب حارثی لوگ بھاگ گئے، جب ہوبار نے گھوڑوں کے ملنے کی جگہ پر اپنا نحب پورا کیا (جان دے دی)۔" (1) اور "النحب" کا مطلب ضرورت اور فکر بھی ہے؛ ان میں سے کوئی کہنے والا کہتا ہے: میرا ان کے پاس کوئی 'نحب' نہیں ہے، لیکن آیت میں یہ مراد نہیں ہے۔ اس مقام پر "النحب" سے مراد نذر (منت) ہے جیسا کہ ہم نے پہلے ذکر کیا، یعنی: ان میں وہ لوگ ہیں جنہوں نے اپنے عہد کی وفاداری پر اپنی پوری کوشش صرف کی یہاں تک کہ وہ شہید ہو گئے، جیسے حضرت حمزہ، سعد بن معاذ، انس بن النضر وغیرہ، اور ان میں سے وہ ہیں جو شہادت کا انتظار کر رہے ہیں، اور انہوں نے اپنے عہد اور اپنی نذر کو نہیں بدلا۔ ابن عباس رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے پڑھا: "پس ان میں سے وہ ہے جس نے اپنی نذر پوری کی اور ان میں سے وہ ہے جو انتظار کر رہا ہے اور ان میں سے وہ ہے جس نے بہت بڑی تبدیلی کر دی۔" (2) ابو بکر الانباری کہتے ہیں: اہل علم کے نزدیک یہ حدیث مردود ہے؛ کیونکہ یہ اجماع کے خلاف ہے، اور اس لیے کہ اس میں ان مومنین اور مردوں پر طعن ہے جن کی اللہ نے تعریف کی اور انہیں سچائی اور وفاداری کے ساتھ شرف بخشا، پس ان میں کوئی تبدیل کرنے والا معلوم نہیں ہے، اور ان کی جماعت میں کوئی بدلنے والا نہیں پایا گیا۔ {تاکہ اللہ سچوں کو ان کی سچائی کا بدلہ دے} یعنی: اللہ نے جہاد کا حکم دیا تاکہ سچوں کو آخرت میں ان کی سچائی کا بدلہ عطا فرمائے۔ {اور منافقوں کو عذاب دے} آخرت میں {اگر وہ چاہے} یعنی: اگر وہ انہیں عذاب دینا چاہے تو انہیں توبہ کی توفیق نہیں دیتا، اور اگر وہ انہیں عذاب دینا نہ چاہے تو موت سے پہلے ان کی توبہ قبول فرما لیتا ہے۔ {بے شک اللہ بڑا بخشنے والا نہایت رحم

والا ہے}۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور اللہ نے کافروں کو ان کے غصے کے ساتھ لوٹا دیا، وہ کوئی بھلائی حاصل نہ کر سکے اور اللہ مومنوں کے لیے لڑائی میں کافی ہو گیا، اور اللہ بڑی قوت والا نہایت غالب ہے۔} (25)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور اللہ نے کافروں کو ان کے غصے کے ساتھ لوٹا دیا، وہ کوئی بھلائی حاصل نہ کر سکے} محمد بن عمرو نے کہا...

---

(1) دیوان 2/647، اس کے شارح نے کہا: اس کی مراد یزید بن ہوبر الحارثی ہے، تو اس نے قافیہ کی وجہ سے ہوبر کہا۔ (2) المحرر الوجیز 4/378۔

115 Surah Al-Ahzab: Verses 25 - 27

Attributed to Aisha: she said: {those who disbelieved} here refers to Abu Sufyan and 'Uyaynah bin Badr. Abu Sufyan returned to Tihamah, and 'Uyaynah returned to Najd. {And Allah averted from the believers the fighting} by sending upon them a wind and armies until they returned, and Banu Qurayza returned to their fortresses (sayasihim). So the matter of Qurayza was settled through terror. {And ever is Allah Powerful} [meaning: His command is not turned back] {Exalted in Might} cannot be overcome (1).

Allah Almighty says: {And He brought down those who supported them among the People of the Scripture from their fortresses and cast terror into their hearts [so that] a party you killed, and a party you took captive. (26) And He caused you to inherit their land and their homes and their properties and a land which you have not [yet] trodden. And ever is Allah, over all things, competent. (27)}.

Allah Almighty says: {And He brought down those who supported them among the People of the Scripture from their fortresses} meaning those who assisted the Confederates (Al-Ahzab) of Quraysh and Ghatafan, and they were Banu Qurayza. Their story has been mentioned previously (2). {from their fortresses (sayasihim)} means their strongholds, the singular being: 'sisiyah' (3); a poet said: "So the bulls became fallen, and the women of Tamim began to pick up the horns (sayasi)" (4).

From it, it is also called the weaver's needle with which he aligns the warp and the woof: 'sisiyah'; Durayd ibn al-Summa said: "So I came to him while the spears were striking him... like the strike of the weavers' needles in the extended fabric" (5).

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/310-311, and what was previously between brackets is from it. (2) Page 84 onwards of this part. (3) In (D) and (M): 'sisah'. What is established is from the rest of the copies and it is the correct one. See Al-Nihayah (says), and Al-Taj (says). (4) Ibn Hisham attributed it in Al-Sirah 2/249 to Suhaym, a servant of Bani al-Hashas. The author of Lisan al-Arab (saya) and Al-Taj (says) mentioned it as evidence that 'sayasi' are bull horns, with the narration: "So the bulls became drowned and they became... picking up the horns," i.e., they pick up the horns to weave with them, meaning due to much rain, the wild animals drowned. Ibn Sidah attributed it with this narration to al-Nabigha al-Ja'di, as in Lisan al-Arab (jadhm). (5) Diwan of Durayd ibn al-Summa p. 48, and al-Sihah (says) and the text is from it.

115 सूरह अल-अहज़ाब: आयतें 25 - 27

आयशा से संबंधित: उन्होंने कहा: {वे लोग जिन्होंने कुफ़्र (अविश्वास) किया} यहाँ अबू सुफ़ियान और उयैना बिन बद्र हैं। अबू सुफ़ियान तिहामा लौट आए, और उयैना नज्द लौट गए। {और अल्लाह ने मोमिनों (ईमान वालों) के लिए लड़ाई टाल दी} उन पर हवा और सेना भेजकर जब तक कि वे वापस नहीं चले गए, और बनू कुरैज़ा अपने किलों (सयासी) में वापस चले गए। तो कुरैज़ा का मामला आतंक के ज़रिए निपट गया। {और अल्लाह बड़ा शक्तिशाली} [यानी: जिसका आदेश टाला नहीं जा सकता] {और प्रभुत्वशाली है} जिसे हराया नहीं जा सकता (1)।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और अहले-किताब (किताब वालों) में से जिन्होंने उनकी (अहज़ाब की) मदद की थी, उन्हें अल्लाह ने उनके किलों (सयासी) से नीचे उतार दिया और उनके दिलों में रोब (डर) डाल दिया। तुम एक गिरोह को कत्ल कर रहे थे और एक गिरोह को बंदी बना रहे थे। (26) और उसने तुम्हें उनकी ज़मीन, उनके घरों और उनके मालों का वारिस बना दिया और उस ज़मीन का भी जिस पर तुमने अभी कदम नहीं रखा था। और अल्लाह हर चीज़ पर शक्ति रखने वाला है। (27)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और अहले-किताब में से जिन्होंने उनकी मदद की थी, उन्हें उनके किलों (सयासी) से नीचे उतार दिया} यानी वे जिन्होंने कुरैश और ग़तफ़ान के गिरोहों (अहज़ाब) की सहायता की थी, और वे बनू कुरैज़ा थे। उनका विवरण पहले आ चुका है (2)। {उनके किलों (सयासी) से} यानी उनके दुर्गों से, इसका एकवचन है: 'सीसीय्याह' (3); कवि ने कहा: "तो बैल गिरकर मर गए और तमीम की औरतें सींगों (सयासी) को इकट्ठा करने लगीं" (4)

और इसी से उस बुनकर की सुई को भी कहा जाता है जिससे वह ताने और बाने को बराबर करता है: 'सीसीय्याह'; दुरैद इब्न अल-सुम्मा ने कहा: "तो मैं उसके पास आया जबकि नेज़े उसे भेद रहे थे... जैसे फैले हुए कपड़े में बुनकर की सुइयों की चोट होती है" (5)

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहस द्वारा 3/310-311, और जो पहले कोष्ठक में था वह उसी से है। (2) इस भाग का पृष्ठ 84 और उसके बाद। (3) (द) और (म) में: 'सीसा'। बाकी प्रतियों से जो प्रमाणित है वही सही है। देखें अल-निहाया (सैस), और अल-ताज (सैस)। (4) इब्न हिशाम ने अल-सीरा 2/249 में इसे सुहैम अब्द बनी अल-हसहास से संबंधित बताया है। लिसान अल-अरब (साया) और अल-ताज (सैस) के लेखक ने इसे इस प्रमाण के रूप में उल्लेख किया है कि 'सयासी' बैलों के सींग हैं, इस रिवायत के साथ: "तो बैल डूब गए और वे... सींगों को चुनने लगीं," यानी वे बुनने के लिए सींग चुनती

हैं, जिसका अर्थ है अधिक वर्षा के कारण जंगली जानवर डूब गए। इब्न सिदाह ने इस रिवायत को अल-नाबिगा अल-ज'दी से संबंधित बताया है, जैसा कि लिसान अल-अरब (जध्म) में है। (5) दीवान दुरैद इब्न अल-सुम्मा पृष्ठ 48, और अल-सिहाह (सैस) और पाठ उसी से है।

115 سورة الاحزاب: آیات 25 - 27

حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت ہے، آپ فرماتی ہیں: (الَّذِينَ كَفَرُوا) یہاں ابو سفیان اور عیینہ بن بدر مراد ہیں، ابو سفیان تہامہ واپس چلا گیا، اور عیینہ نجد واپس چلا گیا۔ (وَكَفَى اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ) اس طرح کہ اللہ نے ان پر آندھی اور لشکر بھیجے یہاں تک کہ وہ واپس چلے گئے، اور بنو قریظہ اپنے قلعوں (صیاصی) میں واپس چلے گئے۔ پس رعب و دہشت کے ذریعے بنو قریظہ کا معاملہ نمٹا دیا گیا۔ (وَكَانَ اللَّهُ قَوِيًّا) [یعنی: جس کا] حکم ٹالا نہیں جا سکتا (عَزِيزًا) جو مغلوب نہیں ہوتا (1)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: (اور اہلِ کتاب میں سے جنہوں نے ان (کفار) की مدد کی تھی، اللہ نے انہیں ان کے قلعوں (صیاصی) سے اتار دیا اور ان کے دلوں में رعب ڈال دیا، تم ان کے ایک گروہ کو قتل کر رہے تھے اور ایک گروہ کو قیدی بنا رہے تھے۔ (26) اور اس نے تمہیں ان کی زمین، ان کے گھروں اور انके مالوں کا وارث بنا دیا اور اس زمین کا بھی جس پر تم نے (پہلے) قدم نہیں رکھا تھا۔ اور اللہ ہر چیز پر قادر ہے (27))۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: (اور اہلِ کتاب میں سے جنہوں نے ان کی مدد کی تھی، انہیں انके قلعوں سے اتار دیا) یعنی وہ جنہوں نے قریش اور غطفان کے لشکروں کی مدد کی تھی، اور وہ بنو قریظہ تھے۔ ان کا ذکر پہلے گزر چکا ہے (2)۔ (مِن صَيَاصِيهِمْ) یعنی ان کے قلعے، اس کا واحد 'صیصیۃ' ہے (3)؛ شاعر نے کہا: "پس بیل گرے ہوئے پائے گئے اور بنو تمیم کی عورتیں سینگوں (صیاصی) کو چننے لگیں" (4)

اور اسی سے جولاہے کی اس سوئی کو بھی صیصیۃ کہا جاتا ہے جس سے وہ تانے بانے درست کرتا ہے؛ درید بن الصمہ نے کہا: "تو میں اس کے پاس آیا جبکہ نیزے اسے چھو رہے تھے... جیسے پھیلے ہوئے بنے ہوئے کپڑے میں بنکر کی سوئیوں کا کچوکا ہوتا ہے" (5)

(1) اعراب القرآن للنحاس 3/ 310 - 311، اور جو کچھ قوسین میں ہے وہ اسی سے ماخوذ ہے۔ (2) اس حصے کا صفحہ 84 اور اس کے بعد۔ (3) (د) اور (م) نسخوں میں: صیصۃ ہے۔ دیگر نسخوں میں جو ثابت ہے وہی درست ہے، یعنی صیصیۃ۔ دیکھیے النہایۃ (صیص)، اور التاج (صیص)۔ (4) ابن ہشام نے السیرۃ 2/249 میں اسے سحیم عبد بنی الحسحاس کی طرف منسوب کیا ہے۔ اور صاحب اللسان (صیا) اور التاج (صیص) نے اسے اس دلیل کے طور پر ذکر کیا ہے کہ 'صیاصی' سے مراد بیلوں کے سینگ ہیں، اس روایت کے ساتھ: "پس بیل ڈوب گئے اور وہ... سینگ چننے لگیں"، یعنی وہ بننے کے لیے سینگ چنتی ہیں، مراد یہ ہے کہ کثرت بارش کی وجہ سے وحشی جانور ڈوب گئے۔ ابن سیدہ نے اس روایت کے ساتھ اسے النابغہ الجعدی کی طرف منسوب کیا ہے، جیسا کہ اللسان (جذم) میں ہے۔ (5) دیوان درید بن الصمہ ص 48، اور الصحاح (صیص) اور کلام وہیں سے ہے۔

Surah Al-Ahzab: Verses 26 - 27

116

From it: "Siyasiyat al-deek" (the spur of a rooster) which is on its leg. And "Siyasi al-baqar" (the horns of cattle): because they defend themselves with them, and sometimes they were mounted on spears in place of spearheads. It is said: "May Allah cut off his siyisiyah" (1), meaning: his origin.

"And He cast terror into their hearts. Some you killed" - and they are the men - "and some you took captive" - and they are the women and children, according to what was mentioned before.

"And He caused you to inherit their land, their homes, and their wealth, and a land you have not yet trodden" after; Yazid bin Ruman, Ibn Zaid, and Muqatil said: meaning Khaybar (2), and they had not reached it yet, so Allah promised it to them. Qatadah said: We used to say it was Mecca. Al-Hasan said: It is Persia and Rome. 'Ikrimah said: Every land that will be conquered until the Day of Resurrection (3).

"And Allah is over all things competent." There are two interpretations for it: First: He is competent over what He intends for His servants of punishment or forgiveness; said by Muhammad bin Ishaq. Second: He is competent over what He intends to open of fortresses and villages; said by Al-Naqqash (4).

It was said: "And Allah is over all things competent" regarding what He promised you. "Competent," His power cannot be repelled, and incapacity is not possible for Him, Exalted is He. It is said: "T'asiroon" (you take captive) and "T'ashuroon," with a kasra (short 'i' sound) or a damma (short 'u' sound) on the 'Seen'; narrated by Al-Farra' (5).

---

(1) In (Th): "Siyasi'ihi", and in Ma'ani al-Nuhas 5/341: "Siyasiyatu". And al-Siyisiy: the origin, like al-Diddia, see al-Lisan (S'a-s'a) and (D'a-d'a). (2) Thus in the copies, and in the sources: Khaybar, according to what follows. (3) These opinions are in al-Nukat wa al-'Uyun 4/393, al-Kashshaf 3/258, al-Muharrar al-Wajeez 4/380, and Tafsir al-Baghawi 3/525, and Zad al-Masir 6/375. Al-Tabari 19/82-83 narrated the saying of Al-Hasan and the saying of Yazid bin Ruman and Ibn Zaid. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/393. And the saying of Ibn Ishaq in al-Sirah al-Nabawiyyah by Ibn Hisham 3/118. (5) In Ma'ani al-Qur'an 2/341. The damma on the 'Seen' was narrated as in the anomalous recitations p. 119 from Abi Haywa.

सूरा अल-अहज़ाब: आयत 26 - 27

116

इससे: "सियासियात अद-दीक" (मुर्गे का कांटा) जो उसके पैर में होता है। और "सियासी अल-बक़र" (मवेशियों के सींग): क्योंकि वे उनसे अपना बचाव करते हैं, और कभी-कभी उन्हें भाले के सिरों के स्थान पर भालों पर लगाया जाता था। कहा जाता है: "अल्लाह उसकी सियिसियाह को काट दे" (1), यानी: उसकी जड़।

"और उसने उनके दिलों में आतंक डाल दिया। कुछ को तुमने मार डाला" - और वे पुरुष हैं - "और कुछ को तुमने बंदी बना लिया" - और वे महिलाएं और बच्चे हैं, जैसा कि पहले बताया गया है।

"और उसने तुम्हें उनकी ज़मीन, उनके घरों और उनके धन का उत्तराधिकारी बना दिया, और उस ज़मीन का जिसे तुमने अभी तक नहीं रौंदा है" बाद में; यज़ीद बिन रूमान, इब्न ज़ैद और मुक़ातिल ने कहा: इसका अर्थ खैबर (2) है, और वे अभी तक वहां नहीं पहुंचे थे, इसलिए अल्लाह ने उनसे इसका वादा किया था। क़तादा ने कहा: हम कहा करते थे कि वह मक्का था। अल-हसन ने कहा: यह फारस और रोम है। 'इक्रमा ने कहा: हर वह ज़मीन जो कयामत के दिन तक जीती जाएगी (3)।

"और अल्लाह हर चीज़ पर सक्षम है।" इसके दो पहलू हैं: पहला: वह अपने बंदों के लिए सजा या माफी के जो इरादे रखता है, उस पर सक्षम है; मुहम्मद बिन इशाक ने कहा। दूसरा: वह उन किलों और गांवों को खोलने पर सक्षम है जिन्हें वह खोलना चाहता है; अल-नक़्क़ाश (4) ने कहा।

कहा गया: "और अल्लाह हर चीज़ पर सक्षम है" उस संबंध में जिसका उसने तुमसे वादा किया था। "सक्षम," उसकी शक्ति को टाला नहीं जा सकता, और उसके लिए अक्षमता संभव नहीं है, वह महान है। कहा जाता है: "तअसीरून" और "तअशुरून", 'सीन' पर कसरा या दम्मा के साथ; अल-फर्रा (5) द्वारा वर्णित।

---

(1) (थ) में: "सियासीइहि", और मा'नी अल-नुहास 5/341 में: "सियासियातु"। और अल-सियिसिय: मूल, अल-दिद्दिया की तरह, अल-लिसान (स-अ-स-अ) और (द-अ-द-अ) देखें। (2) प्रतियों में ऐसा ही है, और स्रोतों में: खैबर, जैसा कि आगे आता है। (3) ये राय अल-नुकात वल-'उयुन 4/393, अल-कश्शाफ 3/258, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/380, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/525, और ज़ाद अल-मसीर 6/375 में हैं। अल-तबरी 19/82-83 ने अल-हसन का कहना और यज़ीद बिन रूमान और इब्न

ज़ैद का कहना उद्धृत किया है। (4) अल-नुकात वल-'उयुन 4/393। और इब्न हिशाम द्वारा अल-सीरा अल-नबवियाह में इब्न इशाक का कहना 3/118। (5) मा'नी अल-कुरान 2/341 में। सीन पर दम्मा का वर्णन विसंगत पाठों (शद्दाह) पृष्ठ 119 में अबी हयवा से मिलता है।

سورة الاحزاب: آیات 26 - 27

116

اسی سے ہے: "صِيصِيَّةُ الدِّيكِ" یعنی مرغ کے پیر کا کانٹا۔ اور "صیاصی البقر" یعنی گائے بیل کے سینگ؛ کیونکہ وہ ان سے اپنا دفاع کرتے ہیں، اور بسا اوقات انہیں نیزوں کے سروں کی جگہ لگایا جاتا تھا۔ اور کہا جاتا ہے: "جَدَّ اللَّهُ صِيصِيَّتَهُ" (1)، یعنی: اس کی جڑ۔

"اور اس نے ان کے دلوں میں رعب ڈال دیا۔ ایک گروہ کو تم قتل کرتے ہو" - اور وہ مرد ہیں - "اور ایک گروہ کو قید کرتے ہو" - اور وہ عورتیں اور بچے ہیں، جیسا کہ پہلے گزر چکا۔

"اور اس نے تمہیں ان کی زمین، ان کے گھروں اور ان کے مالوں کا وارث بنا دیا، اور ایسی زمین کا بھی جسے تم نے تاحال نہیں روندا تھا" بعد میں؛ یزید بن رومان، ابن زید اور مقاتل نے کہا: اس سے مراد خیبر (2) ہے، اور وہ ابھی وہاں تک نہیں پہنچے تھے، تو اللہ نے ان سے اس کا وعدہ فرمایا| قتادہ نے کہا: ہم تذکرہ کرتے تھے کہ وہ مکہ ہے۔ حسن نے کہا: وہ فارس اور روم ہے۔ عکرمہ نے کہا: ہر وہ زمین جو قیامت کے دن تک فتح ہو گی (3)۔

"اور اللہ ہر چیز پر قادر ہے۔" اس میں دو پہلو ہیں: پہلا: وہ اپنے بندوں کے لیے جس سزا یا معافی کا ارادہ کرے اس پر قادر ہے؛ یہ محمد بن اسحاق نے کہا۔ دوسرا: وہ جن قلعوں اور بستیوں کو فتح کرنے کا ارادہ کرے ان پر قادر ہے؛ یہ النقاش (4) نے کہا۔

اور کہا گیا: "اور اللہ ہر چیز پر قادر ہے" اس کے بارے میں جس کا اس نے تم سے وعدہ کیا۔ "قادر،" اس کی قدرت کو رد نہیں کیا جا سکتا، اور اس کے لیے عاجزی ممکن نہیں، وہ بلند و برتر

ہے۔ اور کہا جاتا ہے: "تَأْسِرُون" اور "تَأْشُرُون"، سین کے کسرہ اور ضمہ کے ساتھ؛ اسے الفراء (5) نے حکایت کیا ہے۔

---

(1) (ظ) میں: "صیصیئه"، اور معانی النحاس 341/5 میں: "صیصته"۔ اور الصِیصِیُّ: اصل (جڑ)، جیسے الضئضئ، لسان العرب (صأصأ) اور (ضأضأ) دیکھیں۔ (2) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور مآخذ میں: خیبر، جیسا کہ آگے آئے گا۔ (3) یہ اقوال النکت والعیون 393/4، الکشاف 258/3، المحرر الوجیز 380/4، اور تفسیر البغوی 525/3، اور زاد المسیر 375/6 میں ہیں۔ اور طبری 82/19-83 نے حسن کا قول اور یزید بن رومان اور ابن زید کا قول نقل کیا ہے۔ (4) النکت والعیون 393/4۔ اور سیرت نبویہ ابن ہشام 118/3 میں ابن اسحاق کا قول۔ (5) معانی القرآن 341/2 میں۔ اور سین کے ضمہ کے ساتھ بھی روایت کیا گیا ہے جیسا کہ شاذ قرأتوں ص 119 میں ابی حیوہ سے مروی ہے۔

Surah Al-Ahzab: Verses 28 - 29 Page: 117

Allah the Almighty says: {O Prophet, say to your wives, "If you should desire the worldly life and its adornment, then come, I will provide for you and give you a gracious release. (28) But if you should desire Allah and His Messenger and the home of the Hereafter - then indeed, Allah has prepared for the doers of good among you a great reward." (29)}

There are eight points concerning this:

The first: Allah the Almighty's saying: {O Prophet, say to your wives...} Our scholars said: This verse is connected to what preceded regarding the prohibition of harming the Prophet (PBUH), as he had been harmed by some of his wives. It was said: they asked him for some of the fleeting goods of this world. It was also said: an increase in maintenance (spending). And it was said: they harmed him with their jealousy towards each other. It was also said: He (PBUH) was commanded to recite this verse to them and give them a choice between this world and the Hereafter. Ash-Shafi'i, may Allah have mercy on him, said: Whoever possesses a wife is not obligated to give her a choice. But he (PBUH) was commanded to give his wives a choice, and they chose him.

In summary (1): Allah, Glorified be He, gave the Prophet (PBUH) a choice between being a Prophet-King—offering him the keys to the world's treasures—and being a Prophet-Servant (poor). He consulted Gabriel, who advised him towards the state of poverty/humility, so he chose it (2). When he chose it—which is the higher of the two stations—Allah, Mighty and Majestic, commanded him to give his wives a choice, as there might have been among them those who disliked staying with him in hardship, out of respect for him.

It was also said: The reason that necessitated giving them a choice was that one of his wives asked him to fashion a gold ring for her. He fashioned a silver ring and coated it with gold—it was also said: with saffron—but she refused anything but gold. So the verse of choice was revealed, and he gave them the choice, and they said: We choose Allah and His Messenger (3).

And it was said: One of them chose separation (4). And Allah knows best.

(1) In (Kh): "and the reason," and in (Z): "and wisdom." (2) Related by Ahmad (7160) from a Hadith of Abu Hurairah (RA); see its supporting narrations in the margin of Al-Musnad. (3) We did not find it. (4) Al-Mudawwanah 2/382 from Ibn Shihab.

सूरह अल-अहज़ाब: आयतें 28 - 29 पृष्ठ: 117

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {ऐ नबी! अपनी पत्नियों से कह दो, "यदि तुम दुनिया का जीवन और उसकी शोभा चाहती हो, तो आओ, मैं तुम्हें कुछ सामान दे दूँ और तुम्हें भली प्रकार विदा कर दूँ। (28) और यदि तुम अल्लाह और उसके रसूल और आख़िरत (परलोक) के घर को चाहती हो, तो निश्चय ही अल्लाह ने तुममें से नेकियाँ करने वालियों के लिए बड़ा प्रतिफल तैयार कर रखा है।" (29)}

इसमें आठ मसले हैं:

पहला: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {ऐ नबी! अपनी पत्नियों से कह दो...} हमारे विद्वानों ने कहा है: यह आयत नबी (स.अ.व.) को सताने की मनाही के पिछले उल्लेख से संबंधित है, क्योंकि वह अपनी कुछ पत्नियों द्वारा सताए गए थे। कहा गया है: उन्होंने उनसे दुनिया के साजो-सामान की कुछ मांग की थी। यह भी कहा गया है: खर्च में वृद्धि। और यह भी कहा गया है: उन्होंने एक-दूसरे के प्रति अपनी ईर्ष्या से उन्हें कष्ट पहुँचाया। यह भी कहा गया है: उन्हें (स.अ.व.) आदेश दिया गया था कि उन्हें यह आयत सुनाएं और उन्हें दुनिया और आख़िरत के बीच चुनाव करने का अधिकार दें। इमाम शाफ़ई (रह.) ने कहा: जिसके पास पत्नी है, उस पर उसे चुनाव का अधिकार देना अनिवार्य नहीं है। लेकिन उन्हें (स.अ.व.) अपनी पत्नियों को विकल्प देने का आदेश दिया गया था, और उन्होंने उन्हें (नबी को) ही चुना।

सारांश यह है (1): कि अल्लाह सुब्हानहू व तआला ने नबी (स.अ.व.) को एक बादशाह नबी होने - और उन्हें दुनिया के खजानों की चाबियां पेश कीं - और एक विनम्र नबी होने के बीच विकल्प दिया। उन्होंने जिब्रील (अ.) से मशवरा किया, तो उन्होंने विनम्रता की ओर इशारा किया और उन्होंने उसे ही चुना (2)। जब उन्होंने इसे चुना - जो दो मकामों में से उच्च है - तो अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने उन्हें अपनी पत्नियों को विकल्प देने का आदेश दिया, ताकि उनमें से कोई ऐसा न हो जो उनके साथ कठिनाई में रहने को नापसंद करे, उनके सम्मान के कारण।

यह भी कहा गया है: जिस कारण से चुनाव का अधिकार देना आवश्यक हुआ, वह यह था कि उनकी एक पत्नी ने उनसे सोने की अंगूठी बनाने के लिए कहा। उन्होंने उसके लिए चांदी की अंगूठी बनाई और उसे सोने का पानी चढ़ाया - और कहा गया है: ज़ाफ़रान से - लेकिन उसने सोने के अलावा कुछ भी स्वीकार करने से मना कर दिया। तब चुनाव की आयत उतरी और उन्होंने उन्हें विकल्प दिया, तो उन्होंने कहा: हमने अल्लाह और उसके रसूल को चुना (3)।

और कहा गया है: उनमें से एक ने जुदाई (तलाक) को चुना (4)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

---

(1) (ख़) में: "और कारण", और (ज़) में: "और हिकमत"। (2) इसे अहमद (7160) ने अबू हुरैरा (रजि.) की हदीस से निकाला है, और इसके प्रमाण मुसनद के हाशिये में देखे जा सकते हैं। (3) हमें यह नहीं मिला। (4) अल-मुदव्वना 2/382 इब्न शिहाब से।

سورہ الاحزاب: آیات 28 - 29 صفحہ: 117

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿اے نبی! اپنی بیویوں سے کہو: "اگر تم دنیا کی زندگی اور اس کی زینت چاہتی ہو تو آؤ میں تمہیں کچھ مال و متاع دے کر اچھے طریقے سے رخصت کر دوں۔ (28) اور اگر تم اللہ، اس کے رسول اور آخرت کے گھر کی طالب ہو تو یقیناً اللہ نے تم میں سے نیکوکار عورتوں کے لیے بڑا اجر تیار کر رکھا ہے"۔ (29)﴾

اس میں آٹھ مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اے نبی! اپنی بیویوں سے کہو...﴾ ہمارے علماء نے کہا: یہ آیت نبی ﷺ کو اذیت دینے کی ممانعت کے حوالے سے گزشتہ آیات سے جڑی ہوئی ہے، اور آپ ﷺ کو بعض ازواجِ مطہرات سے اذیت پہنچی تھی۔ کہا گیا: انہوں نے آپ سے دنیاوی مال و متاع کا مطالبہ کیا تھا۔ یہ بھی کہا گیا: نفقہ (خرچے) میں زیادتی مانگی تھی۔ اور یہ بھی کہا گیا: انہوں نے ایک دوسری پر غیرت (رشک) کے ذریعے آپ ﷺ کو اذیت دی تھی۔ اور یہ بھی کہا گیا: آپ ﷺ کو حکم دیا گیا کہ انہیں یہ آیت پڑھ کر سنائیں اور انہیں دنیا اور آخرت کے درمیان اختیار دیں۔ امام شافعی رحمہ اللہ فرماتے ہیں: جس کی کوئی بیوی ہو، اس پر اسے اختیار دینا واجب نہیں ہے۔ لیکن آپ ﷺ کو حکم دیا گیا کہ اپنی بیویوں کو اختیار دیں، تو انہوں نے آپ ﷺ ہی کو اختیار کیا۔

خلاصہ (1) یہ ہے: کہ اللہ سبحانہ نے نبی ﷺ کو اس بات کے درمیان اختیار دیا کہ وہ بادشاہ نبی بنیں، اور آپ ﷺ پر دنیا کے خزانوں کی کنجیاں پیش کیں، یا ایک مسکین (عاجز) نبی بنیں۔ آپ ﷺ نے جبرائیل علیہ السلام سے مشورہ کیا، تو انہوں نے مسکینی کی طرف اشارہ کیا، چنانچہ آپ ﷺ نے اسی کو اختیار کیا (2)۔ جب آپ ﷺ نے اسے اختیار کر لیا - جو کہ دونوں مرتبوں میں سے بلند

تر ہے - تو اللہ عزوجل نے آپ کو حکم دیا کہ اپنی بیویوں کو اختیار دیں، تاکہ شاید ان میں سے کوئی ایسی ہو جو آپ ﷺ کی تنزیہ (احترام) کی خاطر تنگی کی زندگی میں آپ کے ساتھ رہنے کو ناپسند کرے۔

اور کہا گیا: جس وجہ سے تخییر (اختیار دینا) واجب ہوئی وہ یہ تھی کہ آپ ﷺ کی ایک زوجہ نے آپ سے سونے کا ایک چھلا (انگوٹھی) بنانے کی فرمائش کی۔ آپ ﷺ نے ان کے لیے چاندی کا ایک چھلا بنایا اور اس پر سونے کا ملمع کر دیا - اور کہا گیا: زعفران سے - لیکن انہوں نے سونے کے علاوہ کسی چیز پر راضی ہونے سے انکار کر دیا۔ چنانچہ تخییر کی آیت نازل ہوئی اور آپ ﷺ نے انہیں اختیار دیا، تو انہوں نے کہا: ہم نے اللہ اور اس کے رسول کو اختیار کیا (3)۔

اور کہا گیا: ان میں سے ایک خاتون نے جدائی کو اختیار کیا (4)۔ واللہ اعلم (اللہ بہتر جانتا ہے)۔

---

(1) نسخہ (خ) میں: "وعلة" (اور وجہ)، اور نسخہ (ظ) میں: "وحكمة" (اور حکمت)۔ (2) اسے احمد (7160) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کے شواہد مسند کے حاشیہ میں دیکھے جا سکتے ہیں۔ (3) ہمیں اس کی اصل نہیں ملی۔ (4) المدونہ 2/382 بحوالہ ابن شہاب۔

Surah Al-Ahzab: Verses 28 - 29 118

Al-Bukhari and Muslim reported — and the wording is by Muslim — on the authority of Jabir bin Abdullah, who said: Abu Bakr came to seek permission from the Messenger of Allah (PBUH) and found the people sitting at his door, none of whom had been granted permission. He said: Permission was granted to Abu Bakr, so he entered. Then Umar came and sought permission, and it was granted to him. He found the Prophet (PBUH) sitting with his wives around him, silent and looking downcast. He (Umar) said: "By Allah, I will say something to make the Prophet (PBUH) laugh." So he said: "O Messenger of Allah, if you could have seen the daughter of Kharija; she asked me for maintenance, so I got up and poked her in the neck." The Messenger of Allah (PBUH) laughed and said: "They are around me, as you see, asking me for maintenance." Then Abu Bakr got up to Aisha to poke her in the neck, and Umar got up to Hafsa to poke her in the neck, both of them saying: "Do you ask the Messenger of Allah (PBUH) for what he does not have?!" They replied: "By Allah, we will never ask the Messenger of Allah (PBUH) for anything he does not have." Then he withdrew from them for a month, or twenty-nine days. Then this verse was revealed to him: {O Prophet! Say to your wives...} until it reached {for the doers of good among you a great reward}. He said: So he started with Aisha and said: "O Aisha, I want to present a matter to you, and I would like you not to hurry until you consult your parents." She asked: "What is it, O Messenger of Allah?" So he recited the verse to her. She said: "Should I consult my parents regarding you, O Messenger of Allah? Rather, I choose Allah, His Messenger, and the Abode of the Hereafter, and I ask you not to tell any of your wives what I have said." He said: "No woman among them will ask me but I will tell her. Indeed, Allah did not send me to be harsh or to cause hardship, but He sent me as a teacher and a bringer of ease." (1)

And Al-Tirmidhi narrated from Aisha (may Allah be pleased with her) who said: When the Messenger of Allah (PBUH) was commanded to give his wives the choice, he started with me and said: "O Aisha, I am mentioning a matter to you, so there is no harm if you do not hurry until you consult your parents." She said: He knew that my parents would not command me to part from him. She said: Then he said: "Indeed, Allah says: {O Prophet! Say to your wives: If you desire the life of this world and its adornment, then come, I will provide for you and give you a graceful release. But if you desire Allah and His Messenger and the Home of the Hereafter, then indeed, Allah has prepared for the doers of good among you a great reward.}}" I said:

"Should I consult my parents regarding this?! Indeed, I want Allah, His Messenger, and the Abode of the Hereafter," and the wives of the Prophet (PBUH) did the same...

(1) Sahih Muslim (1478), and it is in Ahmad (14515), and Al-Bukhari did not record it; rather, it is from the hadith of Aisha (may Allah be pleased with her) as will follow.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत २८ - २९ ११८

बुखारी और मुस्लिम ने रिवायत किया है - और शब्द मुस्लिम के हैं - जाबिर बिन अब्दुल्लाह से, उन्होंने कहा: अबू बक्र अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से अनुमति मांगने आए, तो उन्होंने देखा कि लोग उनके दरवाजे पर बैठे थे और उनमें से किसी को भी अनुमति नहीं मिली थी। उन्होंने कहा: अबू बक्र को अनुमति दी गई और वे अंदर चले गए। फिर उमर आए और अनुमति मांगी, और उन्हें भी अनुमति दे दी गई। उन्होंने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को अपने आसपास बैठी अपनी पत्नियों के बीच चुपचाप और उदास बैठा पाया। उमर ने कहा: "अल्लाह की कसम, मैं कुछ ऐसा कहूँगा जिससे नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) हंस दें।" उन्होंने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, काश आप खारिजा की बेटी को देखते; उसने मुझसे खर्चे की मांग की, तो मैं उठा और उसकी गर्दन पर प्रहार किया।" अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) हंसे और कहा: "ये मेरे इर्द-गिर्द हैं जैसा कि आप देख रहे हैं, मुझसे खर्चे की मांग कर रही हैं।" फिर अबू बक्र आयशा की ओर बढ़े और उनकी गर्दन पर प्रहार किया, और उमर हफ्सा की ओर बढ़े और उनकी गर्दन पर प्रहार किया, दोनों कह रहे थे: "क्या तुम अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से वह मांगती हो जो उनके पास नहीं है?!" उन्होंने कहा: "अल्लाह की कसम, हम अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से कभी भी ऐसी चीज़ नहीं मांगेंगे जो उनके पास न हो।" फिर उन्होंने उनसे एक महीने या उन्तीस दिनों के लिए दूरी बना ली। फिर उन पर यह आयत नाजिल हुई: {ऐ नबी! अपनी पत्नियों से कह दो...} जहाँ तक {तुममें से नेक काम करने वाली महिलाओं के लिए बड़ा प्रतिफल है}। उन्होंने कहा: फिर उन्होंने आयशा से शुरुआत की और कहा: "ऐ आयशा, मैं तुम्हारे सामने एक बात रखना चाहता हूँ, और मैं चाहूँगा कि तुम अपने माता-पिता से सलाह लिए बिना जल्दबाजी न करो।" उन्होंने पूछा: "ऐ अल्लाह के रसूल, वह क्या है?" तो उन्होंने उनके सामने आयत पढ़ी। उन्होंने कहा: "क्या आपके बारे में, ऐ अल्लाह के रसूल, मैं अपने माता-पिता से सलाह लूँगी?! बल्कि मैं अल्लाह, उसके रसूल और आख़िरत के घर को चुनती हूँ, और मैं आपसे प्रार्थना करती हूँ कि आप अपनी किसी भी पत्नी को वह न बताएं जो मैंने कहा है।" उन्होंने कहा: "उनमें से जो भी महिला मुझसे पूछेगी, मैं उसे बता दूँगा। बेशक, अल्लाह ने मुझे कठोरता करने वाला या तंग करने वाला बनाकर नहीं भेजा, बल्कि उसने मुझे एक शिक्षक और आसान बनाने वाला बनाकर भेजा है।" (१)

और तिरमिज़ी ने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से रिवायत की है, उन्होंने कहा: जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को अपनी पत्नियों को विकल्प देने का आदेश दिया गया, तो उन्होंने

मुझसे शुरुआत की और कहा: "ऐ आयशा, मैं तुमसे एक बात कह रहा हूँ, तो इसमें कोई हर्ज नहीं अगर तुम अपने माता-पिता से सलाह लिए बिना जल्दबाजी न करो।" उन्होंने कहा: वह जानते थे कि मेरे माता-पिता मुझे उनसे अलग होने का आदेश नहीं देंगे। उन्होंने कहा: फिर उन्होंने कहा: "बेशक अल्लाह फरमाता है: {ऐ नबी! अपनी पत्नियों से कह दो: यदि तुम दुनिया की ज़िंदगी और उसकी ज़ीनत चाहती हो, तो आओ, मैं तुम्हें कुछ दे-दिलाकर भली रीति से विदा कर दूँ। और यदि तुम अल्लाह और उसके रसूल और आख़िरत के घर की इच्छुक हो, तो अल्लाह ने तुममें से नेकियाँ करने वालियों के लिए बड़ा बदला तैयार कर रखा है।}" मैंने कहा: "क्या इस बारे में मैं अपने माता-पिता से सलाह लूँगी?! बेशक मैं अल्लाह, उसके रसूल और आख़िरत के घर को चाहती हूँ," और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की अन्य पत्नियों ने भी वैसा ही किया...

(१) सहीह मुस्लिम (१४७८), और यह अहमद (१४५१५) के पास है, और बुखारी ने इसे यहाँ उद्धृत नहीं किया है, बल्कि इसे आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से निकाला है जैसा कि आगे आएगा।

سورہ الاحزاب: آیات ۲۸ - ۲۹ ۱۱۸

بخاری اور مسلم نے روایت کیا ہے - اور الفاظ مسلم کے ہیں - جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہ سے، انہوں نے کہا: ابوبکر رضی اللہ عنہ رسول اللہ ﷺ سے اجازت مانگنے آئے، تو لوگوں کو ان کے دروازے پر بیٹھے پایا، ان میں سے کسی کو اجازت نہیں ملی تھی۔ انہوں نے کہا: ابوبکر کو اجازت مل گئی تو وہ اندر داخل ہو گئے۔ پھر عمر رضی اللہ عنہ آئے اور اجازت مانگی تو انہیں بھی اجازت مل گئی۔ انہوں نے نبی ﷺ کو اس حال میں پایا کہ آپ کے گرد آپ کی بیویاں بیٹھی تھیں اور آپ ﷺ خاموش اور غمگین تھے۔ عمر رضی اللہ عنہ نے کہا: "اللہ کی قسم، میں ضرور کوئی ایسی بات کہوں گا جس سے نبی ﷺ ہنس دیں۔" انہوں نے کہا: "اے اللہ کے رسول، کاش آپ خارجہ کی بیٹی کو دیکھتے؛ اس نے مجھ سے نفقہ (خرچہ) مانگا تو میں اٹھا اور اس کی گردن پر چوٹ لگائی۔" رسول اللہ ﷺ ہنس پڑے اور فرمایا: "یہ میرے گرد ہیں جیسا کہ تم دیکھ رہے ہو، مجھ سے نفقہ مانگ رہی ہیں۔" پس ابوبکر عائشہ رضی اللہ عنہا کی طرف بڑھے اور ان کی گردن پر چوٹ لگائی، اور عمر حفصہ رضی اللہ عنہا کی طرف بڑھے اور ان کی گردن پر چوٹ لگائی، دونوں کہہ رہے تھے: "کیا تم رسول اللہ ﷺ سے وہ چیز مانگتی ہو جو ان کے پاس نہیں ہے؟!" ان سب نے کہا: "اللہ کی قسم، ہم رسول اللہ ﷺ سے کبھی ایسی چیز نہیں مانگیں گے جو ان کے پاس نہ ہو۔" پھر آپ ﷺ ان سے ایک ماہ یا انتیس دن کے لیے الگ ہو گئے۔ پھر آپ پر یہ آیت نازل ہوئی: ﴿يَأَيُّهَا النَّبِيُّ قُل لِّأَزْوَاجِكَ﴾ یہاں تک کہ ﴿لِلْمُحْسِنَتِ مِنكُنَّ أَجْرًا عَظِيمًا﴾ پر پہنچی۔ انہوں نے کہا: آپ ﷺ نے عائشہ رضی اللہ عنہا سے آغاز کیا اور فرمایا: "اے عائشہ، میں تمہارے سامنے ایک معاملہ پیش کرنا چاہتا ہوں، اور میں چاہتا ہوں کہ تم اپنے والدین سے مشورہ کرنے سے پہلے اس میں جلدی نہ کرو۔" انہوں نے پوچھا: "اے اللہ کے رسول، وہ کیا ہے؟" تو آپ ﷺ نے ان کے سامنے آیت تلاوت

فرمائی۔ انہوں نے کہا: "اے اللہ کے رسول، کیا میں آپ کے بارے میں اپنے والدین سے مشورہ کروں گی؟! بلکہ میں اللہ، اس کے رسول اور آخرت کے گھر کو پسند کرتی ہوں، اور میں آپ سے درخواست کرتی ہوں کہ آپ اپنی بیویوں میں سے کسی کو بھی میری بات نہ بتائیں۔" آپ ﷺ نے فرمایا: "ان میں سے جو بھی عورت مجھ سے پوچھے گی میں اسے بتا دوں گا، اللہ نے مجھے سختی کرنے والا یا تنگی میں ڈالنے والا بنا کر نہیں بھیجا، بلکہ اس نے مجھے معلم اور آسانی پیدا کرنے والا بنا کر بھیجا ہے۔" (۱)

اور ترمذی نے عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: جب رسول اللہ ﷺ کو اپنی بیویوں کو اختیار دینے کا حکم دیا گیا تو آپ ﷺ نے مجھ سے آغاز کیا، اور فرمایا: "اے عائشہ، میں تمہارے سامنے ایک بات رکھ رہا ہوں، تو اس میں کوئی حرج نہیں کہ تم اپنے والدین سے مشورہ کرنے تک جلدی نہ کرو۔" انہوں نے کہا: آپ ﷺ جانتے تھے کہ میرے والدین مجھے آپ سے جدا ہونے کا حکم نہیں دیں گے۔ انہوں نے کہا: پھر آپ ﷺ نے فرمایا: "بے شک اللہ فرماتا ہے: ﴿اے نبی! اپنی بیویوں سے کہہ دو: اگر تم دنیا کی زندگی اور اس کی زینت چاہتی ہو تو آؤ میں تمہیں کچھ مال و متاع دے کر اچھے طریقے سے رخصت کر دوں۔ اور اگر تم اللہ، اس کے رسول اور آخرت کے گھر کی طالب ہو، تو اللہ نے تم میں سے نیکی کرنے والیوں کے لیے بڑا اجر تیار کر رکھا ہے﴾" میں نے کہا: "کیا اس معاملے میں میں اپنے والدین سے مشورہ کروں گی؟! میں تو اللہ، اس کے رسول اور آخرت کے گھر کو چاہتی ہوں،" اور نبی ﷺ کی دیگر بیویوں نے بھی اسی طرح کیا...

(۱) صحیح مسلم (۱۴۷۸)، اور یہ احمد (۱۴۵۱۵) کے ہاں ہے، اور اسے بخاری نے روایت نہیں کیا، بلکہ اسے عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے جیسا کہ آگے آئے گا۔

Surah Al-Ahzab: Verses 28 - 29 - 119

...what I did. He said: This is a Good Authentic (Hasan Sahih) Hadith (1). The scholars said: As for the Prophet's ﷺ command to Aisha to consult her parents; it was because he loved her and feared that the exuberance of youth might lead her to choose separation from him, knowing that her parents would not advise her to separate from him.

The second (point): Allah's saying: {Say to your wives} [Al-Ahzab: 28]. The Prophet ﷺ had wives, some of whom he consummated marriage with, some with whom he made a marriage contract but did not consummate, and some whom he proposed to but the marriage was not completed.

The first of them: Khadijah bint Khuwaylid bin Asad bin Abd al-Uzza bin Qusay bin Kilab. Before him, she was with Abu Hala, whose name was Zurara bin al-Nabbash al-Asadi, and before him she was with Atiq bin Abid, to whom she bore a son named Abd Manaf. She bore to Abu Hala Hind bin Abi Hala, who lived until the time of the plague and died in it. It is said that the one who lived until the time of the plague was Hind bin Hind, and his mourner was heard saying when he died: "O Hind bin Hindah! O stepson of the Messenger of Allah!" The Messenger of Allah ﷺ did not marry anyone else while Khadijah was alive until she died (2). On the day the Messenger of Allah ﷺ married her, she was forty years old, and she died seven years after the Prophethood began, or it was said: ten years. She was sixty-five years old when she died. She was the first woman to believe in him. All of his children were from her except Ibrahim. Hakim bin Hizam said: Khadijah died, so we took her out of her house until we buried her in Al-Hajun. The Messenger of Allah ﷺ descended into her grave. At that time, the practice of the funeral prayer over the deceased had not yet been established (3).

Among them: Sawda bint Zam'ah bin Qays bin Abd Shams al-Amiriyyah. She accepted Islam early and gave her pledge of allegiance. She was with a cousin of hers called al-Sakran bin Amr, who also accepted Islam. They both emigrated to the land of Abyssinia in the second migration. When they arrived in Mecca, her husband died. It was also said: he died.

---

(1) Sunan al-Tirmidhi (3204), and it is with Ahmad (26108), al-Bukhari (4785), and Muslim (1475). (2) Al-Ta'rif wal-I'lam p. 138. (3) Talqih Fuhum Ahl al-Athar fi Uyun al-

Tarikh wal-Siyar by Ibn al-Jawzi p. 19, and the report of Hakim bin Hizam was recorded by Ibn Sa'd 8/18, and its chain of narration includes al-Waqidi.

सूरा अल-अहज़ाब: आयतें 28 - 29 - 119

...जो मैंने किया। उन्होंने कहा: यह एक हसन सहीह हदीस है (1)। विद्वानों ने कहा: जहाँ तक नबी ﷺ के आयशा को अपने माता-पिता से सलाह लेने के आदेश का सवाल है; यह इसलिए था क्योंकि वे उनसे प्यार करते थे और उन्हें डर था कि कहीं युवावस्था का जोश उन्हें जुदाई चुनने के लिए प्रेरित न कर दे, जबकि वे जानते थे कि उनके माता-पिता उन्हें जुदा होने की सलाह नहीं देंगे।

दूसरा (बिंदु): अल्लाह का फरमान: {अपनी पत्नियों से कह दो} [अल-अहज़ाब: 28]। नबी ﷺ की कई पत्नियाँ थीं, जिनमें से कुछ के साथ विवाह संपन्न हुआ था, कुछ के साथ निकाह का अनुबंध हुआ था लेकिन विदाई नहीं हुई थी, और कुछ को उन्होंने निकाह का प्रस्ताव दिया था लेकिन निकाह पूरा नहीं हुआ था।

उनमें से पहली: ख़दीजा बिन्त खुवैलिद बिन असद बिन अब्द अल-उज़्ज़ा बिन कुसई बिन किलायब। उनसे पहले वे अबू हाला के साथ थीं, जिनका नाम ज़ुरारा बिन अल-नबाश अल-असदी था, और उनसे भी पहले वे अतीक बिन आबिद के साथ थीं, जिनसे उन्होंने एक बेटे अब्द मनाफ़ को जन्म दिया। उन्होंने अबू हाला से हिंद बिन अबी हाला को जन्म दिया, जो प्लेग के समय तक जीवित रहे और उसी में उनकी मृत्यु हो गई। कहा जाता है कि जो प्लेग के समय तक जीवित रहे वे हिंद बिन हिंद थे, और उनकी मृत्यु पर उनकी विलाप करने वाली को यह कहते सुना गया: "हे हिंद बिन हिंदा! हे अल्लाह के रसूल के सौतेले बेटे!" अल्लाह के रसूल ﷺ ने ख़दीजा के रहते हुए किसी और से निकाह नहीं किया जब तक कि उनकी मृत्यु नहीं हो गई (2)। जिस दिन अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनसे निकाह किया, वे चालीस वर्ष की थीं, और उनकी मृत्यु नबूवत (पैग़म्बरी) के सात साल बाद हुई, और कहा गया: दस साल बाद। मृत्यु के समय उनकी आयु पैंसठ वर्ष थी। वे उन पर ईमान लाने वाली पहली महिला थीं। इब्राहिम के अलावा उनकी सभी संतानें उन्हीं से थीं। हकीम बिन हिज़ाम ने कहा: ख़दीजा का निधन हो गया, तो हम उन्हें उनके घर से निकाल कर ले गए और उन्हें अल-हजून में दफना दिया। अल्लाह के रसूल ﷺ उनकी कब्र में उतरे। उस समय तक जनाज़े की नमाज़ का तरीका (सुन्नत) अभी शुरू नहीं हुआ था (3)।

उनमें से (एक): सौदा बिन्त ज़मअ बिन कैस बिन अब्द शम्स अल-आमिरिया। उन्होंने शुरुआती दौर में इस्लाम स्वीकार किया और बैअत (वफादारी की शपथ) की। वे अपने एक चचेरे भाई के निकाह में थीं जिन्हें सकरान बिन अम्र कहा जाता था, उन्होंने भी इस्लाम स्वीकार किया था। वे दोनों दूसरी

हिजरत में हबशा (एबिसिनिया) चले गए। जब वे मक्का वापस आए, तो उनके पति की मृत्यु हो गई। और कहा गया: वे मर गए...

---

(1) सुनन अल-तिर्मिज़ी (3204), और यह अहमद (26108), अल-बुखारी (4785), और मुस्लिम (1475) के पास है। (2) अल-तारीफ वल-इलाम पृष्ठ 138। (3) इब्न अल-जौज़ी द्वारा रचित 'तल्क़ीह फुहूम अहल अल-असर फ़ी उयून अल-तारीख वल-सियर' पृष्ठ 19, और हकीम बिन हिज़ाम की रिपोर्ट इब्न साद 8/18 द्वारा निकाली गई है, और इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला (इसनाद) में अल-वाकिदी शामिल हैं।

سورة الاحزاب: آیات 28 - 29 - 119

...جو میں نے کیا۔ فرمایا: یہ حدیث حسن صحیح ہے (1)۔ علماء فرماتے ہیں: جہاں تک نبی ﷺ کا عائشہ رضی اللہ عنہا کو اپنے والدین سے مشورہ کرنے کا حکم دینا تھا؛ تو وہ اس لیے کہ آپ ﷺ ان سے محبت کرتے تھے، اور آپ ﷺ کو اندیشہ تھا کہ کہیں جوانی کا جوش انہیں جدائی اختیار کرنے پر آمادہ نہ کر دے، اور آپ ﷺ اپنے والدین کے بارے میں جانتے تھے کہ وہ انہیں آپ سے جدائی کا مشورہ نہیں دیں گے۔

دوسرا (نکتہ): اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اپنی بیویوں سے کہہ دو} [الاحزاب: 28]۔ نبی ﷺ کی ازواج مطہرات تھیں، جن میں سے کچھ وہ تھیں جن کے ساتھ آپ ﷺ کی خلوت صحیحہ ہوئی، اور کچھ وہ جن کے ساتھ نکاح کا عقد ہوا لیکن خلوت نہیں ہوئی، اور کچھ وہ جنہیں آپ ﷺ نے پیغام نکاح دیا لیکن نکاح مکمل نہ ہوا۔

پس ان میں پہلی: خدیجہ بنت خویلد بن اسد بن عبد العزی بن قصی بن کلاب ہیں۔ آپ ﷺ سے پہلے وہ ابو ہالہ کے نکاح میں تھیں، جن کا نام زرارہ بن نباش اسدی تھا، اور ان سے پہلے وہ عتیق بن عابد کے پاس تھیں، جن سے ان کا ایک بیٹا پیدا ہوا جس کا نام عبد مناف تھا۔ انہوں نے ابو ہالہ سے ہند بن ابی ہالہ کو جنم دیا، جو طاعون کے زمانے تک زندہ رہے اور اسی میں فوت ہوئے۔ کہا جاتا ہے کہ جو طاعون کے زمانے تک زندہ رہے وہ ہند بن ہند تھے، اور ان کی وفات پر ان کا بین کرنے والا سنا گیا کہ رہا تھا: ہائے ہند بن ہنداہ! اے رسول اللہ ﷺ کے پروردہ! رسول اللہ ﷺ نے حضرت خدیجہ کی موجودگی میں ان کی وفات تک کسی دوسری خاتون سے نکاح نہیں کیا (2)۔ جس دن رسول اللہ ﷺ نے ان سے نکاح کیا وہ چالیس سال کی تھیں، اور ان کی وفات اعلان نبوت کے سات سال بعد ہوئی، اور کہا گیا: دس سال بعد۔ وفات کے وقت ان کی عمر پینسٹھ سال تھی۔ وہ پہلی خاتون

تھیں جو آپ ﷺ پر ایمان لائیں۔ ابراہیم کے سوا آپ ﷺ کی تمام اولاد انہی سے تھی۔ حکیم بن حزام فرماتے ہیں: خدیجہ رضی اللہ عنہا فوت ہوئیں، تو ہم انہیں ان کے گھر سے لے کر نکلے یہاں تک کہ ہم نے انہیں حجون میں دفن کر دیا۔ رسول اللہ ﷺ ان کی قبر میں اترے، اور اس وقت تک نماز جنازہ کی سنت رائج نہیں ہوئی تھی (3)۔

اور ان میں سے: سودہ بنت زمعہ بن قیس بن عبد شمس العامریہ ہیں، انہوں نے قدیم زمانے میں اسلام قبول کیا اور بیعت کی، وہ اپنے ایک چچا زاد بھائی کے نکاح میں تھیں جنہیں سکران بن عمرو کہا جاتا تھا، انہوں نے بھی اسلام قبول کیا، اور وہ دونوں ہجرتِ ثانیہ میں ارضِ حبشہ کی طرف ہجرت کر گئے۔ جب وہ مکہ واپس آئے تو ان کے شوہر فوت ہو گئے۔ اور کہا گیا: وہ مر گئے...

---

(1) سنن ترمذی (3204)، اور یہ احمد (26108)، بخاری (4785)، اور مسلم (1475) کے پاس ہے۔ (2) التعريف والإعلام ص 138۔ (3) ابن الجوزی کی تلقیح فهوم أهل الأثر في عيون التاريخ والسير ص 19، اور حکیم بن حزام کی روایت ابن سعد نے 18/8 میں تخریج کی ہے، اور اس کی اسناد میں واقدی ہے۔

...in Abyssinia. When her waiting period ended, the Messenger of Allah (peace be upon him) proposed to her, married her, and consummated the marriage in Makkah, then migrated with her to Madinah. When she grew old, he intended to divorce her, so she asked him not to do so and to keep her among his wives, and she gave her night to Aisha - as mentioned in Sahih (1) - so he kept her, and she died in Madinah in Shawwal of the year fifty-four (2). Among them is: Aisha, the daughter of Abu Bakr as-Siddiq. She had been named for Jubayr ibn Mut'im, so when the Messenger of Allah (peace be upon him) proposed to her, Abu Bakr said: "O Messenger of Allah, let me gently withdraw her from Jubayr" (3). The Messenger of Allah (peace be upon him) married her in Makkah two years before the Hijrah, and it is said: three years; [she was six years old] and he consummated the marriage in Madinah when she was nine. She stayed with him for nine years, and the Messenger of Allah (peace be upon him) died when she was eighteen. He did not marry any virgin other than her, and she died in the year fifty-seven (4), or it is said: fifty-eight. Among them is: Hafsa, the daughter of Umar ibn al-Khattab, the Qurayshi, the Adawi. The Messenger of Allah (peace be upon him) married her, then divorced her. Then Gabriel came to him and said: "Indeed, Allah commands you to take Hafsa back, for she is one who fasts much and prays much at night" (5).

---

(1) Sahih al-Bukhari (2593), and Sahih Muslim (1463), and it is with Ahmad (24395). (2) Talqih al-Fuhum p. 20, see also Tabaqat Ibn Sa'd 8/52-57. (3) Talqih al-Fuhum p. 20, and Ibn Sa'd related it 8/59 from Abdullah bin Abi Mulaykah, and it is Mursal. And related 8/58 similar to it via al-Kalbi, from Abu Salih, from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them). (4) In (Z): fifty-three, and in the rest of the copies: fifty-nine, and what is established from Talqih al-Fuhum p. 20, and the speech and what preceded between brackets is from it. (5) The correct view is that the Messenger of Allah (peace be upon him) divorced Hafsa then took her back; narrated by Abu Dawud (2283), an-Nasa'i 6/213, and Ibn Majah (2016) from the hadith of Umar. As for the full report above, it was narrated by al-Bazzar (2668) (Zawa'id), and at-Tabarani in al-Kabir 23/(306) from the hadith of Ammar bin Yasir; al-Haythami said in al-Majma' 9/244: in its chain is al-Hasan bin Abi Ja'far, who is weak. And at-Tabarani also narrated it in al-Awsat (151) from the hadith of Anas; al-Haythami said: in it are a group I do not know. And at-Tabarani also narrated it in al-Kabir 17/(804) similarly from the hadith of Uqbah bin Amir; al-Haythami said in al-Majma': in it is Amr bin Salih al-Hadrami,

whom I do not know. However, adh-Dhahabi said in as-Siyar 2/229: its chain is good! And at-Tabarani also narrated it in al-Kabir 18/(934) from =

...अबीसीनिया (हबशा) में। जब उनकी इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) पूरी हुई, तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उन्हें निकाह का प्रस्ताव दिया, उनसे निकाह किया और मक्का में निकाह संपन्न हुआ, फिर उनके साथ मदीना प्रवास (हिजरत) किया। जब वह बूढ़ी हो गईं, तो आपने उन्हें तलाक देने का इरादा किया, तो उन्होंने आपसे प्रार्थना की कि ऐसा न करें और उन्हें अपनी पत्नियों में रहने दें, और उन्होंने अपनी बारी का दिन आयशा के लिए दे दिया - जैसा कि सहीह हदीस में उल्लेखित है (१) - अतः आपने उन्हें अपने पास ही रखा, और उनकी मृत्यु मदीना में शव्वाल सन ५४ हिजरी में हुई (२)। उनमें से हैं: आयशा बिन्त अबू बक्र अस-सिद्दीक। उनका नाम जुबैर बिन मुतइम के लिए तय था, तो जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उन्हें निकाह का प्रस्ताव दिया, तो अबू बक्र ने कहा: "हे अल्लाह के रसूल, मुझे उन्हें जुबैर से शालीनता से अलग करने दें" (३); फिर अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उनसे मक्का में हिजरत से दो साल पहले निकाह किया, और कहा गया है: तीन साल पहले; [वह छह साल की थीं] और मदीना में निकाह संपन्न हुआ जब वह नौ साल की थीं, और वह आपके पास नौ साल रहीं, और जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की मृत्यु हुई तो वह अठारह वर्ष की थीं। आपने उनके अलावा किसी और कुंवारी से निकाह नहीं किया था, और उनकी मृत्यु सन ५७ हिजरी में हुई (४), या कहा गया है: अठावन। उनमें से हैं: हफसा बिन्त उमर बिन अल-खत्ताब अल-कुरैशी अल-अदवी। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उनसे निकाह किया फिर उन्हें तलाक दे दिया। तब जिब्रईल (अलैहिस्सलाम) आपके पास आए और कहा: "निश्चित रूप से अल्लाह आपको आदेश देता है कि हफसा को वापस ले लें, क्योंकि वह बहुत रोज़ा रखने वाली और बहुत इबादत करने वाली (रात में नमाज़ पढ़ने वाली) हैं" (५)।

---

(१) सहीह अल-बुखारी (२५९३), और सहीह मुस्लिम (१४६३), और यह अहमद (२४३९५) के पास भी है। (२) तलकीह अल-फुहूम पृ. २०, और देखें तबकात इब्न साद ८/५२ - ५७। (३) तलकीह अल-फुहूम पृ. २०, और इसे इब्न साद ने ८/५९ में अब्दुल्ला बिन अबी मुलैका से निकाला है, और यह मुरसल है। और इसे ८/५८ में अल-कल्बी के माध्यम से, अबू सालेह से, इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से उसी तरह निकाला गया है। (४) (ज़) में: तिरेपन, और बाकी प्रतियों में: उनसठ, और जो तलकीह अल-फुहूम पृ. २० में प्रमाणित है, और कोष्ठक के बीच की बात उसी से है। (५) सही बात यह है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने हफसा को तलाक दिया फिर उनसे रुजू कर लिया

(वापस ले लिया); इसे अबू दाऊद (२२८३), अन-नसाई ६/२१३, और इब्न माजा (२०१६) ने उमर की हदीस से वर्णित किया है। जहाँ तक ऊपर दी गई पूरी रिपोर्ट का सवाल है, इसे अल-बज्ज़ार (२६६८) (ज़वाइद), और अत-तबरानी ने अल-कबीर २३/(३०६) में अम्मार बिन यासिर की हदीस से वर्णित किया है; अल-हैथमी ने अल-मजमा ९/२४४ में कहा: इसके सूत्र (सनद) में अल-हसन बिन अबी जाफ़र है, जो कमज़ोर है। और अत-तबरानी ने इसे अल-औसत (१५१) में अनस की हदीस से भी वर्णित किया है; हैथमी ने कहा: इसमें ऐसे लोग हैं जिन्हें मैं नहीं जानता। और अत-तबरानी ने इसे अल-कबीर १७/(८०४) में भी इसी तरह उकबा बिन आमिर की हदीस से वर्णित किया है; हैथमी ने अल-मजमा में कहा: इसमें अम्र बिन सालेह अल-हदरमी है, जिसे मैं नहीं जानता। हालाँकि अज़-ज़हबी ने अस-सियार २/२२९ में कहा: इसका सूत्र (सनद) ठीक है! और अत-तबरानी ने इसे अल-कबीर १८/(९३४) में भी वर्णित किया है =

... حبشہ میں۔ جب ان کی عدت پوری ہوئی تو رسول اللہ ﷺ نے انہیں نکاح کا پیغام دیا، پھر ان سے شادی کی اور مکہ میں ان سے رخصتی ہوئی، اور ان کے ساتھ مدینہ ہجرت فرمائی۔ جب وہ بوڑھی ہو گئیں تو آپ ﷺ نے انہیں طلاق دینے کا ارادہ کیا، تو انہوں نے آپ سے درخواست کی کہ ایسا نہ کریں اور انہیں اپنی ازواج میں رہنے دیں، اور انہوں نے اپنی باری کا دن حضرت عائشہؓ کے لیے وقف کر دیا - جیسا کہ صحیح میں مذکور ہے (۱) - تو آپ ﷺ نے انہیں اپنے پاس ہی رکھا، اور ان کی وفات مدینہ میں شوال سن ٥٤ ہجری میں ہوئی (۲)۔ اور ان میں سے: عائشہ بنت ابوبکر صدیقؓ ہیں، ان کی بات جبیر بن مطعم سے طے ہو چکی تھی، تو جب رسول اللہ ﷺ نے انہیں نکاح کا پیغام دیا، تو ابوبکرؓ نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، مجھے اجازت دیں کہ میں نرمی کے ساتھ ان سے یہ رشتہ ختم کر دوں (۳)؛ چنانچہ رسول اللہ ﷺ نے مکہ میں ہجرت سے دو سال قبل ان سے نکاح کیا، اور کہا گیا ہے: تین سال قبل؛ [اس وقت وہ چھ سال کی تھیں] اور مدینہ میں ان کی رخصتی ہوئی جب وہ نو سال کی تھیں، اور وہ آپ ﷺ کے پاس نو سال رہیں، اور جب رسول اللہ ﷺ کی وفات ہوئی تو ان کی عمر اٹھارہ سال تھی۔ آپ ﷺ نے ان کے سوا کسی کنواری سے شادی نہیں کی تھی، اور ان کی وفات سن ٥٧ ہجری میں ہوئی (٤)، اور کہا گیا ہے: اٹھاون۔ اور ان میں سے: حفصہ بنت عمر بن خطاب القرشی العدوی ہیں، رسول اللہ ﷺ نے ان سے نکاح کیا پھر انہیں طلاق دے دی، تو جبرئیل علیہ السلام آپ کے پاس آئے اور کہا: "بے شک اللہ آپ کو حکم دیتا ہے کہ حفصہ سے رجوع کر لیں (واپس لے لیں)، کیونکہ وہ بہت زیادہ روزے رکھنے والی اور بہت عبادت گزار (تہجد گزار) ہیں" (٥)۔

(١) صحیح بخاری (٢٥٩٣)، اور صحیح مسلم (١٤٦٣)، اور یہ احمد (٢٤٣٩٥) کے ہاں بھی ہے۔ (٢) تلقیح الفہوم ص ٢٠، اور دیکھئے طبقات ابن سعد ٥٢/٨ - ٥٧۔ (٣) تلقیح الفہوم ص ٢٠، اور اسے ابن سعد نے ٥٩/٨ میں عبداللہ بن ابی ملیکہ سے روایت کیا ہے، اور یہ مرسل ہے۔ اور اسے ٥٨/٨ میں الکلبی کے واسطے سے، ابو صالح سے، ابن عباس رضی اللہ عنہما سے اسی طرح روایت کیا گیا ہے۔ (٤) نسخہ (ظ) میں: تریپن، اور باقی نسخوں میں: انسٹھ، اور جو تلقیح الفہوم ص ٢٠ میں ثابت ہے، اور کلام اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (٥) صحیح یہ ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے حفصہ کو طلاق دی پھر ان سے رجوع کر لیا؛ اسے ابوداؤد (٢٢٨٣)، نسائی ٢١٣/٦، اور ابن ماجہ (٢٠١٦) نے حضرت عمرؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ جہاں تک اوپر دی گئی مکمل خبر کا تعلق ہے، تو اسے بزار (٢٦٦٨) (زوائد)، اور طبرانی نے الکبیر ٣٠٦/ (٢٣) میں عمار بن یاسرؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے؛ ہیثمی نے المجمع ٢٤٤/٩ میں کہا: اس کی سند میں حسن بن ابی جعفر ہے، جو کہ ضعیف ہے۔ اور اسے طبرانی نے الاوسط (١٥١) میں حضرت انسؓ کی حدیث سے بھی روایت کیا ہے؛ ہیثمی نے کہا: اس میں ایسے لوگ ہیں جنہیں میں نہیں جانتا۔ اور اسے طبرانی نے الکبیر ٨٠٤/(١٧) میں عقبہ بن عامرؓ کی حدیث سے بھی روایت کیا ہے؛ ہیثمی نے المجمع میں کہا: اس میں عمرو بن صالح الحضرمی ہے، میں اسے نہیں جانتا بذات خود۔ البتہ ذہبی نے السیر ٢٢٩/٢ میں کہا ہے: اس کی سند ٹھیک ہے! اور اسے طبرانی نے الکبیر ٩٣٤/(١٨) میں بھی روایت کیا ہے =

Surah Al-Ahzab: Verses 28 - 29 121

...so he took her back. Al-Waqidi said: She passed away in Shaban of the year forty-five during the caliphate of Mu'awiya, and she was sixty years old. It is also said: she died during the caliphate of Uthman in Medina(1). And among them: Umm Salama, her name was Hind bint Abi Umayya al-Makhzumiyya, and her father's name was Suhayl. The Messenger of Allah ﷺ married her in the remaining nights of Shawwal in the year four. Her son Salama performed the marriage contract for him according to the correct opinion(2), while her son Umar was young. She passed away in the year fifty-nine. It is said: the year sixty-two, and the first opinion is more correct. Sa'id bin Zaid led the funeral prayer for her. It is said: Abu Hurairah. She was buried in Al-Baqi', and she was eighty-four years old(3). And among them: Umm Habiba, her name was Ramla bint Abi Sufyan. The Messenger of Allah ﷺ sent 'Amr bin Umayya al-Damri to the Negus (Najashi) to propose to Umm Habiba on his behalf. So he (the Negus) married her to him, and that was in the year seven AH. The Negus gave her four hundred dinars as a dower on behalf of the Messenger of Allah ﷺ, and sent her with Shurahbil bin Hasana. She died in the year forty-four(4). Al-Daraqutni said: Umm Habiba was under Ubayd Allah bin Jahsh, and he died in the land of Abyssinia as a Christian. So the Negus married her to the Prophet ﷺ, and gave her a dower of four thousand(5) on his behalf, and sent her to him with Shurahbil bin Hasana(6). And among them: Zaynab bint Jahsh bin Ri'ab al-Asadiyya; her name was Barra, so he named her...

= Hadith of Qays bin Zaid; Abu Nu'aym said in what the Hafiz quoted from him in Lisan al-Mizan 4/478: He is unknown; neither companionship nor vision is established for him. The Hafiz said in Al-Isaba 12/198: It is Mursal (disconnected chain). (1) Talqih al-Fuhum p. 21, and Al-Waqidi's statement was also mentioned by Ibn Sa'd 8/86. (2) Al-Maghazi by Ibn Ishaq p. 261. Mentioned by the Hafiz in Al-Isaba 4/231, and he said: Al-Baladhuri said: It is said that the one who married her to him was her son Umar, but the first is more established. (3) Talqih al-Fuhum p. 21. (4) Talqih al-Fuhum pp. 21-22. (5) Following it in (Z): Dirhams. (6) Sunan al-Daraqutni (3609), and it is with Ahmad (27408), Abu Dawood (2107), and al-Nasa'i in al-Mujtaba 6/119.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 28 - 29 121

...इसलिए उसने उसे वापस ले लिया। अल-वक़िदी ने कहा: उनकी मृत्यु मुआविया के खिलाफत के दौरान पैंतालीसवें साल के शाबान में हुई थी, और वह साठ साल की थीं। यह भी कहा जाता है: उनकी मृत्यु मदीना में उस्मान की खिलाफत के दौरान हुई थी(1)। और उनमें से: उम्म सलमा, उनका नाम हिन्द बिन्त अबी उमय्या अल-मख़ज़ूमिया था, और उनके पिता का नाम सुहैल था। अल्लाह के रसूल ﷺ ने शव्वाल के चौथे साल की आखिरी रातों में उनसे शादी की। सही राय के अनुसार उनके बेटे सलमा ने उनका निकाह पढ़ाया था(2), जबकि उनका बेटा उमर छोटा था। उनकी मृत्यु उनसठ (59) के साल में हुई थी। कहा जाता है: साल बासठ (62), और पहली राय अधिक सही है। सईद बिन ज़ैद ने उनके जनाज़े की नमाज़ पढ़ाई। कहा जाता है: अबू हुरैरा। उन्हें अल-बक़ी में दफनाया गया, और वह चौरासी साल की थीं(3)। और उनमें से: उम्म हबीबा, उनका नाम रम्ला बिन्त अबी सुफियान था। अल्लाह के रसूल ﷺ ने अम्र बिन उमय्या अल-दमरी को नजाशी के पास उम्म हबीबा के निकाह का पैगाम देकर भेजा। तो उसने (नजाशी ने) उनका निकाह उनसे कर दिया, और यह हिजरत के सातवें साल में हुआ था। नजाशी ने अल्लाह के रसूल ﷺ की तरफ से उन्हें चार सौ दीनार महर दिया, और उन्हें शुरहबील बिन हसना के साथ भेजा। उनकी मृत्यु साल चौवालीस (44) में हुई(4)। अल-दारकुतनी ने कहा: उम्म हबीबा उबैदुल्लाह बिन जहश के निकाह में थीं, और उनकी मृत्यु हबशा (एबिसिनिया) की धरती पर ईसाइयत की हालत में हुई। तो नजाशी ने उनका निकाह नबी ﷺ से कर दिया, और उनकी तरफ से चार हज़ार(5) महर दिया, और उन्हें शुरहबील बिन हसना के साथ उनके पास भेजा(6)। और उनमें से: ज़ैनब बिन्त जहश बिन रिआब अल-असदिया; उनका नाम बर्रा था, तो उन्होंने उनका नाम रखा...

= कैस बिन ज़ैद की हदीस; अबू नुऐम ने हाफ़िज़ द्वारा 'लिसान अल-मीज़ान' 4/478 में उद्धृत किया: वह अज्ञात हैं; उनके लिए न तो सोहबत (साथ) और न ही दीदार (देखना) सिद्ध है। हाफ़िज़ ने 'अल-इसाबा' 12/198 में कहा: यह मुरसल है। (1) तलक़ीह अल-फ़ुहूम पृ. 21, और अल-वक़िदी का कथन इब्न साद 8/86 द्वारा भी उल्लेखित है। (2) इब्न इशाक द्वारा 'अल-मग़ाज़ी' पृ. 261। हाफ़िज़ द्वारा 'अल-इसाबा' 4/231 में उल्लेखित, और उन्होंने कहा: अल-बलाधुरी ने कहा: यह कहा जाता है कि उनके बेटे उमर ने उनका निकाह कराया था, लेकिन पहला अधिक प्रमाणिक है। (3) तलक़ीह अल-फ़ुहूम पृ. 21। (4) तलक़ीह अल-फ़ुहूम पृ. 21-22। (5) इसके बाद (ज़) में: दिरहम। (6) सुनन

अल-दारकुतनी (3609), और यह अहमद (27408), अबू दाऊद (2107), और अल-मुजतबा में अल-नसाई 6/119 के पास है।

سورة الاحزاب: آیات 28 - 29 121

...پس اس نے ان سے رجوع کر لیا۔ واقدی کہتے ہیں: ان کی وفات معاویہ کی خلافت کے دوران سن پینتالیس ہجری کے ماہ شعبان میں ہوئی، اور وہ ساٹھ سال کی تھیں۔ اور ایک قول ہے کہ: ان کا انتقال مدینہ میں عثمان کی خلافت میں ہوا(1)۔ اور ان میں سے: ام سلمہ، ان کا نام ہند بنت ابی امیہ المخزومیہ تھا، اور ان کے والد کا نام سہیل تھا۔ رسول اللہ ﷺ نے ان سے سن چار ہجری کے ماہ شوال کی آخری راتوں میں نکاح فرمایا۔ صحیح قول کے مطابق ان کے بیٹے سلمہ نے ان کا نکاح پڑھایا(2)، جبکہ ان کا بیٹا عمر چھوٹا تھا۔ ان کی وفات سن انسٹھ ہجری میں ہوئی، کہا جاتا ہے کہ سن باسٹھ ہجری میں ہوئی، لیکن پہلا قول زیادہ صحیح ہے۔ سعید بن زید نے ان کی نماز جنازہ پڑھائی، ایک قول ہے کہ ابو ہریرہ نے پڑھائی۔ وہ بقیع میں مدفون ہوئیں، اور وہ چوراسی سال کی تھیں(3)۔ اور ان میں سے: ام حبیبہ، ان کا نام رملہ بنت ابی سفیان تھا۔ رسول اللہ ﷺ نے عمرو بن امیہ الضمری کو نجاشی کے پاس بھیجا تاکہ وہ ان کی طرف سے ام حبیبہ کو نکاح کا پیغام دیں۔ چنانچہ نجاشی نے ان کا نکاح آپ ﷺ سے کر دیا، اور یہ سن سات ہجری کا واقعہ ہے۔ نجاشی نے رسول اللہ ﷺ کی طرف سے ان کا مہر چار سو دینار ادا کیا، اور انہیں شرحبیل بن حسنہ کے ساتھ روانہ کیا۔ ان کی وفات سن چوالیس ہجری میں ہوئی(4)۔ دارقطنی کہتے ہیں: ام حبیبہ پہلے عبید اللہ بن جحش کے نکاح میں تھیں، وہ سرزمین حبشہ میں نصرانیت کی حالت میں مر گیا، چنانچہ نجاشی نے ان کا نکاح نبی ﷺ سے کر دیا، اور آپ ﷺ کی طرف سے چار ہزار(5) مہر ادا کیا، اور انہیں شرحبیل بن حسنہ کے ہمراہ آپ ﷺ کے پاس بھیجا(6)۔ اور ان میں سے: زینب بنت جحش بن رئاب الاسدیہ؛ ان کا نام برہ تھا، تو آپ ﷺ نے ان کا نام رکھا...

= قیس بن زید کی حدیث؛ ابو نعیم نے لسان المیزان 4/478 میں حافظ کے حوالے سے کہا: وہ مجہول ہیں؛ نہ ان کی صحابیت ثابت ہے اور نہ ہی رویت۔ اور حافظ نے الاصابہ 12/198 میں کہا: یہ مرسل ہے۔ (1) تلقیح الفہوم ص 21، اور واقدی کا قول ابن سعد 8/86 نے بھی ذکر کیا ہے۔ (2) المغازی لابن اسحاق ص 261۔ حافظ نے اسے الاصابہ 4/231 میں ذکر کیا اور کہا: بلاذری نے کہا: کہا جاتا ہے کہ جس نے ان کا نکاح پڑھایا وہ ان کا بیٹا عمر تھا، لیکن پہلا قول زیادہ ثابت ہے۔ (3) تلقیح الفہوم ص 21۔ (4) تلقیح الفہوم ص 21 - 22۔ (5) اس کے بعد (ظ) میں ہے: درہم۔ (6) سنن دارقطنی (3609)، اور یہ احمد (27408)، ابو داؤد (2107) اور نسائی کی المجتبی 6/119 میں موجود ہے۔

Page 122 Surah Al-Ahzab: Verses 28-29

...the Messenger of Allah ﷺ, Zaynab. Her father's name was Barra, and she said: 'O Messenger of Allah, change my father's name, for "Barra" (pious) is humble.' The Prophet ﷺ said to her: 'If your father had been a believer, we would have named him after a man from our household, but I have named him Jahsh, and a Jahsh (young donkey) is bigger than a Barra (a small grain/speck).' This hadith was mentioned by Al-Daraqutni (1). The Messenger of Allah ﷺ married her in Medina in the fifth year of the Hijra, and she died in the year twenty, at the age of fifty-three (2).

Among them: Zaynab bint Khuzayma bin al-Harith [bin Abdullah] bin Amr bin Abd Manaf bin Hilal bin Amir bin Sa'sa'a al-Hilaliyya. She was called 'Umm al-Masakin' (Mother of the Poor) in the pre-Islamic period for her feeding of them. The Messenger of Allah ﷺ married her in Ramadan at the end of thirty-one months from the Hijra. She stayed with him for eight months and died during his lifetime at the end of Rabi' al-Awwal, thirty-nine months after the Hijra, and was buried in Al-Baqi' (3).

Among them: Juwayriyya bint al-Harith bin Abi Dirar al-Khuza'iyya al-Mustaliqiyya. She was captured in the raid of Banu al-Mustaliq and fell to the lot of Thabit bin Qays bin Shammas. She made a contract of manumission with him, so the Messenger of Allah ﷺ paid her contract and married her, and that was in Sha'ban of the year six. Her name was Barra, so the Messenger of Allah ﷺ named her Juwayriyya. She died in Rabi' al-Awwal in the year fifty-six. It was also said: the year fifty, and she was sixty-five years old (4).

Among them: Safiyya bint Huyayy bin Akhtab al-Haruniyya, whom the Prophet ﷺ took as a captive on the day of Khaybar...

---

(1) In 'Al-Mu'talif wa Al-Mukhtalif' as mentioned by Al-Suhayli in 'Al-Rawd al-Unuf' 2/216, and Al-Hafiz in 'Al-Fath' 10/576, who weakened it. We did not find it in the printed edition. The statement is from 'Al-Ta'rif wa Al-I'lam' p. 139. The beginning of the hadith is in Sahih Muslim (2142) on the authority of Zaynab bint Umm Salama who said: 'Zaynab bint Jahsh came to him, and her name was Barra, so he named her Zaynab,' and (2141) from the hadith of Abu Hurairah. (2) Talqih al-Fuhum p. 22. (3) Talqih al-Fuhum p. 22, and what was previously between brackets is from it and from Tabaqat Ibn Sa'd 8/115. (4) Talqih al-Fuhum p. 22, and similarly in Tabaqat Ibn Sa'd 8/116-120, and the hadith of changing her name was narrated by Muslim (2140).

पृष्ठ १२२ सूरह अल-अहज़ाब: आयत २८ - २९

...अल्लाह के रसूल ﷺ, ज़ैनब। उनके पिता का नाम बर्रह था, तो उन्होंने कहा: 'हे अल्लाह के रसूल, मेरे पिता का नाम बदल दें; क्योंकि "बर्रह" (पवित्र) विनम्र/तुच्छ है।' पैगंबर ﷺ ने उनसे कहा: 'यदि तुम्हारे पिता आस्तिक होते, तो हम उनका नाम अपने घर के किसी व्यक्ति के नाम पर रखते, लेकिन मैंने उनका नाम जहश रखा है, और जहश (गधे का बच्चा) बर्रह (एक छोटा दाना) से बड़ा होता है।' इस हदीस का उल्लेख अल-दारकुतनी (1) ने किया है। अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनसे मदीना में हिजरत के पांचवें वर्ष में विवाह किया, और उनकी मृत्यु बीसवें वर्ष में हुई, जब वह तिरपन वर्ष की थीं (2)।

उनमें से: ज़ैनब बिंत खुज़ैमा बिन अल-हारिस [बिन अब्दुल्ला] बिन अम्र बिन अब्द मनाफ बिन हिलाल बिन आमिर बिन सा'सा' अल-हिलालिया। उन्हें जाहिलिया (इस्लाम से पूर्व काल) में गरीबों को खिलाने के कारण 'उम्म अल-मसाकीन' (गरीबों की माँ) कहा जाता था। अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनसे रमज़ान में हिजरत के इकतीस महीने पूरे होने पर विवाह किया। वह उनके साथ आठ महीने रहीं और उनके जीवनकाल में ही रबी अल-अव्वल के अंत में, हिजरत के उनतालीस महीने बाद उनकी मृत्यु हो गई, और उन्हें अल-बकी (3) में दफनाया गया।

उनमें से: जुवैरिया बिंत अल-हारिस बिन अबी दिरार अल-खुज़ाइया अल-मुस्तलिकिया। वह बनू अल-मुस्तलिक के छापे में पकड़ी गई थीं और साबित बिन क़ैस बिन शम्मास के हिस्से में आईं। उन्होंने उनके साथ अपनी मुक्ति का अनुबंध किया, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनका अनुबंध मूल्य चुकाया और उनसे विवाह कर लिया, और वह वर्ष छह के शाबान में था। उनका नाम बर्रह था, इसलिए अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनका नाम जुवैरिया रखा। उनकी मृत्यु रबी अल-अव्वल में छप्पनवें वर्ष में हुई। कहा गया है: पचासवें वर्ष में, और वह पैंसठ वर्ष की थीं (4)।

उनमें से: सफिया बिंत हुयय बिन अख़तब अल-हारुनिया, जिन्हें पैगंबर ﷺ ने खैबर के दिन बंदी बनाया था...

---

(1) 'अल-मुतलिफ व अल-मुख्तलिफ' में जैसा कि अल-सुहैली ने 'अल-रौद अल-उनुफ़' २/२१६ में उल्लेख किया है, और अल-हाफ़िज़ ने 'अल-फ़तह' १०/५७६ में और इसे कमज़ोर बताया है। हमें यह मुद्रित संस्करण में नहीं मिला। यह कथन 'अल-तारीफ़ व अल-इलाम' पृष्ठ १३९ से है। हदीस की शुरुआत सहीह मुस्लिम (२१४२) में ज़ैनब बिंत उम्म सलमा से है, जिन्होंने कहा: 'ज़ैनब बिंत जहश

उनके पास आईं, और उनका नाम बर्रह था, तो उन्होंने उनका नाम ज़ैनब रखा,' और (२१४१) अबू हुरैरा की हदीस से है। (2) तल्कीह अल-फुहूम पृष्ठ २२। (3) तल्कीह अल-फुहूम पृष्ठ २२, और जो पहले कोष्ठकों के बीच था वह उससे और तबाक़त इब्न साद ८/११५ से है। (4) तल्कीह अल-फुहूम पृष्ठ २२, और इसी तरह तबाक़त इब्न साद ८/११६-१२० में, और उनका नाम बदलने की हदीस मुस्लिम (२१४०) द्वारा उद्धृत की गई है।

صفحہ ۱۲۲ سورۃ الاحزاب: آیات ۲۸ - ۲۹

رسول اللہ ﷺ کی زوجہ زینب۔ ان کے والد کا نام برّہ تھا، تو انہوں نے کہا: 'یا رسول اللہ، میرے والد کا نام بدل دیں؛ کیونکہ "برّہ" (نیکی) حقیر ہے (یعنی عاجزی کا کلمہ ہے)۔' تو نبی ﷺ نے ان سے فرمایا: 'اگر تمہارے والد مومن ہوتے تو ہم ان کا نام اپنے اہل بیت کے کسی مرد کے نام پر رکھتے، لیکن میں نے ان کا نام جحش رکھ دیا ہے، اور جحش (گدھے کا بچہ) برّہ (چھوٹے ذرے) سے بڑا ہوتا ہے۔' اس حدیث کا ذکر دارقطنی (1) نے کیا ہے۔ رسول اللہ ﷺ نے ان سے مدینہ میں ہجرت کے پانچویں سال نکاح کیا، اور ان کی وفات سن بیس ہجری میں ہوئی، جب وہ ترپن برس کی تھیں (2)۔

اور ان میں سے: زینب بنت خزیمہ بن الحارث [بن عبد اللہ] بن عمرو بن عبد مناف بن ہلال بن عامر بن صعصعہ الہلالیہ ہیں۔ وہ جاہلیت میں مسکینوں کو کھانا کھلانے کی وجہ سے 'ام المساکین' (مسکینوں کی ماں) کہلاتی تھیں۔ رسول اللہ ﷺ نے ان سے رمضان میں ہجرت کے اکتیس ماہ پورے ہونے پر نکاح کیا۔ وہ ان کے پاس آٹھ ماہ رہیں اور ان کی زندگی ہی میں ربیع الاول کے آخر میں ہجرت کے انتالیس ماہ مکمل ہونے پر وفات پا گئیں، اور بقیع (3) میں دفن ہوئیں۔

اور ان میں سے: جویریہ بنت الحارث بن ابی ضرار الخزاعیہ المصطلقیہ ہیں۔ وہ غزوہ بنی المصطلق میں قید ہوئیں، اور ثابت بن قیس بن شماس کے حصے میں آئیں۔ انہوں نے ان سے مکاتبت کر لی (یعنی آزادی کا معاہدہ)، تو رسول اللہ ﷺ نے ان کی کتابت ادا کی اور ان سے نکاح کر لیا، اور یہ شعبان سن چھ ہجری میں تھا۔ ان کا نام برّہ تھا، چنانچہ رسول اللہ ﷺ نے ان کا نام جویریہ رکھا۔ ان کی وفات سن چھپن ہجری کے ربیع الاول میں ہوئی۔ کہا گیا: سن پچاس ہجری میں، اور وہ پینسٹھ برس کی تھیں (4)۔

اور ان میں سے: صفیہ بنت حیی بن اخطب ہارونیہ ہیں، جنہیں نبی ﷺ نے خیبر کے دن قید کیا تھا...

(1) 'المؤتلف والمختلف' میں جیسا کہ سہیلی نے 'الروض الأنف' ۲/۲۱۶ میں ذکر کیا ہے، اور حافظ نے 'الفتح' ۱۰/۵۷۶ میں اور اسے ضعیف قرار دیا۔ ہمیں یہ مطبوعہ نسخے میں نہیں ملا۔ یہ عبارت 'التعریف والإعلام' ص ۱۳۹ سے ہے۔ حدیث کی ابتدا صحیح مسلم (۲۱۴۲) میں زینب بنت ام سلمہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: 'زینب بنت جحش ان کے پاس آئیں اور ان کا نام برّہ تھا، تو انہوں نے ان کا نام زینب رکھا،' اور (۲۱۴۱) ابوہریرہ کی حدیث سے ہے۔ (2) تلقیح الفہوم ص ۲۲۔ (3) تلقیح الفہوم ص ۲۲، اور جو کچھ اس سے قبل بریکٹ میں تھا وہ وہیں سے اور طبقات ابن سعد ۸/۱۱۵ سے ہے۔ (4) تلقیح الفہوم ص ۲۲، اور اسی طرح طبقات ابن سعد ۸/۱۱۶-۱۲۰ میں ہے، اور ان کا نام تبدیل کرنے کی حدیث مسلم (۲۱۴۰) نے نکالی ہے۔

Surah Al-Ahzab, Verses 28 - 29 | Page 123

...and he chose her for himself, so she embraced Islam and he manumitted her, making her manumission her dowry. In the Sahih: she fell into the share of Dihyah al-Kalbi, so the Messenger of Allah (peace be upon him) bought her for seven heads (1), and she died in the year fifty. It was said: the year fifty-two, and she was buried in Al-Baqi' (2).

And among them: Rayhanah bint Zayd ibn 'Amr ibn Khunafah from the Banu al-Nadir. The Messenger of Allah (peace be upon him) took her captive, manumitted her, and married her in the year six. She died upon his return from the Farewell Pilgrimage and was buried in Al-Baqi'. Al-Waqidi said: She died in the year sixteen, and 'Umar prayed over her (3). Abu al-Faraj al-Jawzi (4) said: I have heard someone saying: he used to cohabit with her as a slave-girl (by right of possession) and did not manumit her.

I say: For this reason - and Allah knows best - Abu al-Qasim 'Abd al-Rahman al-Suhayli did not mention her among the wives of the Prophet (peace be upon him) (5).

And among them: Maymunah bint al-Harith al-Hilaliyyah; the Messenger of Allah (peace be upon him) married her at Sarif, ten miles from Makkah, and that was in the year seven of the Hijrah during the 'Umrah of Completion. She was the last woman the Messenger of Allah (peace be upon him) married, and Allah the Almighty decreed that she died in the place where the Messenger of Allah (peace be upon him) consummated the marriage with her, and she was buried there, and that was in the year sixty-one. It was said: sixty-three. And it was said: thirty-eight (6).

(1) Sahih Muslim p. 1045, Hadith (1365): (87), and it is with Ahmad (13575), and Al-Bukhari (371) recorded something similar from the hadith of Anas (may Allah be pleased with him). (2) Talqih al-Fuhum p. 23. (3) Thus the author quoted Al-Waqidi's words from Ibn al-Jawzi in Talqih al-Fuhum p. 23. What Ibn Sa'd recorded from Al-Waqidi in Al-Tabaqat 8/129-131 is that she died while with the Messenger of Allah (peace be upon him). As for the aforementioned statement, it is concerning Mariyah the Copt, as Ibn Sa'd also mentioned from Al-Waqidi 8/216. See Al-Isabah 12/267-268 and 13/125-126. (4) Thus the author mentioned, but the correct view is that the speaker is Al-Waqidi. See Talqih al-Fuhum p. 23, and Tabaqat Ibn Sa'd 8/131. (5) See Al-Ta'rif wa al-I'lam pp. 138 - 139. (6) In (m): sixty-eight, and the established version is from the manuscripts, and Talqih al-Fuhum p. 24, and the words are from it. Al-

Dhahabi mentioned in Al-Siyar 2/245 that she died before 'Aishah (may Allah be pleased with her).

सूरा अल-अहज़ाब, आयतें 28 - 29 | पृष्ठ 123

...और उन्होंने उसे अपने लिए चुना, तो वह इस्लाम ले आई और उन्होंने उसे आज़ाद कर दिया, और उसकी आज़ादी को ही उसका महर बना दिया। सहीह (हदीस) में है: वह दिह्या अल-कल्बी के हिस्से में आई थी, तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उसे सात सरों (दासों) के बदले खरीदा (1), और उनकी मृत्यु वर्ष पचास में हुई। कहा गया है: वर्ष बावन, और उन्हें अल-बक़ी में दफनाया गया (2)।

और उनमें से: रैयाना बिंत ज़ैद बिन अम्र बिन खुनाफ़ा हैं जो बनू अन-नदीर से थीं। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उन्हें युद्ध बंदी बनाया, फिर उन्हें आज़ाद किया और वर्ष छह में उनसे विवाह किया। उनकी मृत्यु विदाई हज (हज्जतुल विदा) से वापसी पर हुई और उन्हें अल-बक़ी में दफनाया गया। अल-वक़िदी ने कहा: उनकी मृत्यु वर्ष सोलह में हुई और उमर ने उन पर जनाज़े की नमाज़ पढ़ी (3)। अबू अल-फ़रज अल-जौज़ी (4) ने कहा: मैंने किसी को यह कहते हुए सुना है कि वे उनके साथ दासी (मिल्क अल-यमीन) के रूप में सहवास करते थे और उन्हें आज़ाद नहीं किया था।

मैं कहता हूँ: इसी कारण - और अल्लाह ही बेहतर जानता है - अबू अल-क़ासिम अब्द अल-रहमान अल-सुहैली ने उन्हें नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की पत्नियों की सूची में शामिल नहीं किया (5)।

और उनमें से: मैमूना बिंत अल-हारिस अल-हिलालिया हैं; अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उनसे मक्का से दस मील दूर 'सरिफ' नामक स्थान पर विवाह किया था, और यह हिजरत के सातवें वर्ष में 'उमरा अल-क़ज़ा' के दौरान हुआ था। वह अंतिम महिला थीं जिनसे अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने विवाह किया था, और अल्लाह तआला ने यह तय किया था कि उनकी मृत्यु उसी स्थान पर हुई जहाँ अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उनके साथ विवाह संपन्न किया था, और उन्हें वहीं दफनाया गया, और यह वर्ष इकसठ में हुआ था। कहा गया है: तिरसठ। और कहा गया है: अड़तीस (6)।

(1) सहीह मुस्लिम पृ. 1045 हदीस (1365): (87), और यह अहमद (13575) के यहाँ है, और अल-बुखारी (371) ने अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से इसे इसी तरह उद्धृत किया है। (2) तल्क़ीह अल-फ़ुहूम पृ. 23। (3) इसी प्रकार लेखक ने तल्क़ीह अल-फ़ुहूम पृ. 23 में इब्न अल-जौज़ी से अल-वक़िदी की बात उद्धृत की है। और जिसे इब्न साद ने अल-तबक़ात 129/8 - 131 में अल-वक़िदी से उद्धृत किया है कि उनकी मृत्यु अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास हुई थी। जहाँ

तक ऊपर वर्णित बात का संबंध है, वह मारिया अल-क़िब्तिया के बारे में है, जैसा कि इब्न साद ने अल-वक़िदी 216/8 से भी उल्लेख किया है। और देखें अल-इसाबा 267/12 - 268 और 125/13 - 126। (4) इसी प्रकार लेखक ने उल्लेख किया है, और सही बात यह है कि कहने वाले अल-वक़िदी हैं। देखें तल्क़ीह अल-फ़ुहूम पृ. 23, और तबक़ात इब्न साद 131/8। (5) देखें अल-तारीफ़ व अल-इलाम पृ. 138 - 139। (6) (म) में: अड़सठ, और जो पांडुलिपियों से प्रमाणित है, और तल्क़ीह अल-फ़ुहूम पृ. 24, और यह बात वहीं से है। और अल-ज़हबी ने अल-सियर 2/245 में उल्लेख किया है कि उनकी मृत्यु आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से पहले हुई थी।

...اور انہیں اپنے لیے منتخب کر لیا، پس وہ اسلام لائیں اور آپ نے انہیں آزاد کر دیا، اور ان کی آزادی کو ہی ان کا مہر قرار دیا۔ اور صحیح (حدیث) میں ہے: وہ دحیہ کلبی کے حصے میں آئی تھیں، تو رسول اللہ ﷺ نے انہیں سات سروں (غلاموں) کے بدلے خرید لیا (۱)، اور ان کی وفات سنہ پچاس میں ہوئی۔ اور کہا گیا: سنہ باون، اور انہیں بقیع میں دفن کیا گیا (۲)۔

اور ان میں سے: ریحانہ بنت زید بن عمرو بن خنافہ بنو نضیر سے ہیں، رسول اللہ ﷺ نے انہیں قید کیا اور پھر آزاد کر دیا، اور سنہ چھ میں ان سے نکاح کیا، اور ان کی وفات حجۃ الوداع سے واپسی پر ہوئی، پس انہیں بقیع میں دفن کیا گیا۔ واقدی نے کہا: ان کی وفات سنہ سولہ میں ہوئی، اور عمر نے ان کی نماز جنازہ پڑھائی (۳)۔ ابو الفرج الجوزی (۴) نے کہا: اور میں نے کسی کو یہ کہتے ہوئے سنا ہے کہ: آپ ان کے ساتھ ملک یمین (لونڈی) کے طور پر صحبت فرماتے تھے اور انہیں آزاد نہیں کیا تھا۔

میں کہتا ہوں: اور اسی وجہ سے - واللہ اعلم - ابو القاسم عبد الرحمن السہیلی نے انہیں نبی ﷺ کی ازواج کی فہرست میں ذکر نہیں کیا (۵)۔

اور ان میں سے: میمونہ بنت الحارث الہلالیہ ہیں؛ رسول اللہ ﷺ نے ان سے مکہ سے دس میل کے فاصلے پر 'سرف' نامی مقام پر نکاح کیا، اور یہ ہجرت کے ساتویں سال عمرۃ القضاء میں ہوا، اور یہ آخری خاتون تھیں جن سے رسول اللہ ﷺ نے نکاح کیا، اور اللہ تعالیٰ نے یہ مقدر فرمایا کہ ان کی وفات اسی جگہ ہوئی جہاں رسول اللہ ﷺ نے ان کے ساتھ خلوت فرمائی تھی، اور وہیں دفن ہوئیں، اور یہ سنہ اکسٹھ میں ہوا۔ اور کہا گیا: تریسٹھ۔ اور کہا گیا: اڑتیس (۶)۔

(۱) صحیح مسلم ص ۱۰۴۵ حدیث (۱۳۶۵): (۸۷)، اور یہ احمد (۱۳۵۷۵) کے ہاں ہے، اور اسے اسی طرح بخاری (۳۷۱) نے روایت کیا ہے، جو حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ہے۔ (۲) تلقیح الفہوم ص ۲۳۔ (۳) مصنف نے واقدی کا کلام ابن الجوزی سے تلقیح الفہوم ص ۲۳ میں اسی طرح نقل کیا ہے، اور جسے ابن سعد نے طبقات ۱۲۹/۸ - ۱۳۱ میں واقدی سے روایت کیا ہے کہ ان کی وفات رسول اللہ ﷺ کے پاس ہوئی، رہا مندرجہ بالا کلام تو وہ ماریہ قبطیہ کے حق میں ہے، جیسا کہ ابن سعد نے واقدی سے ۸/ ۲۱۶ میں بھی ذکر کیا ہے۔ اور ملاحظہ ہو الاصابہ ۱۲/ ۲۶۷ - ۲۶۸ اور ۱۳/ ۱۲۵ - ۱۲۶۔ (۴) مصنف نے اسی طرح ذکر کیا ہے، اور صحیح یہ ہے کہ کہنے والے واقدی ہیں۔ ملاحظہ ہو تلقیح الفہوم ص ۲۳، اور طبقات ابن سعد ۸/ ۱۳۱۔ (۵) ملاحظہ ہو التعریف والاعلام ص ۱۳۸ - ۱۳۹۔ (۶) (م) میں: اڑسٹھ، اور قلمی نسخوں سے ثابت یہی ہے، اور تلقیح الفہوم ص ۲۴، اور کلام اسی سے ہے۔ اور ذہبی نے السیر ۲/ ۲۴۵ میں ذکر کیا ہے کہ ان کی وفات حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے پہلے ہوئی۔

١٢٤ Surah Al-Ahzab: Verses 28 - 29

These are the famous wives of the Prophet (PBUH), and they are the ones with whom he consummated marriage, may Allah be pleased with them (1).

As for those whom he married but did not consummate marriage with; among them: Al-Kilabiyyah. They differed regarding her name; it was said: Fatimah. And it was said: ‘Amrah. And it was said: Al-‘Aliyah. Al-Zuhri said: He married Fatimah bint al-Dahhak al-Kilabiyyah, then she sought refuge from him, so he divorced her, and she used to say: "I am the wretched one." He married her in Dhu al-Qi'dah in the year eight of the Hijrah, and she died in the year sixty (2).

Among them: Asma bint al-Nu'man ibn Abi al-Jawn ibn al-Harith al-Kindiyyah, and she is al-Jawnityyah. Qatadah said: When he entered upon her, he called her, and she said: "Come you," so he divorced her. Others said: She is the one who sought refuge from him (3). In Al-Bukhari, he said: The Messenger of Allah (PBUH) married Umaymah bint Sharahil, and when she was brought to him, he extended his hand to her, but it seemed she disliked that. So he ordered Abu Usayd to prepare her and clothe her in two garments (4). In another version: Abu Usayd said: The Messenger of Allah (PBUH) was brought the Jawni woman, and when he entered upon her, he said: "Give yourself to me," but she replied: "Does a queen give herself to a commoner!" So he reached out his hand to place it on her to calm her down; she said: "I seek refuge in Allah from you!" He said: "You have sought refuge in a Refuge." Then he came out to us and said: "O Abu Usayd, clothe her in two Raziqi garments and return her to her people" (5).

Among them: Qutaylah bint Qays, sister of Al-Ash'ath ibn Qays. Al-Ash'ath married her to him, then...

---

(1) Ibn Abd al-Barr mentioned them in 'Al-Isti'ab' (1/88-90), except for Rayhanah bint Zayd, and he said: These are his wives about whom there is no disagreement, and they are eleven women. As for those about whom there is disagreement, among those with whom he consummated marriage and then separated, or contracted marriage with but did not enter upon her, or proposed to her but the contract was not completed, there is much disagreement regarding them and the reasons for their separation, which necessitates stopping from making a definitive judgment on the authenticity of any of them. (2) Talqih al-Fuhum, p. 24. (3) Talqih al-Fuhum, p. 25. (4) Sahih al-Bukhari (5256, 5257) from the hadith of Sahl ibn Sa'd and Abu Usayd, may

Allah be pleased with them both. (5) Sahih al-Bukhari (5255), and it is also in Ahmad (16061). His saying: "Razigiyyayn," and in one narration "Razigiyyatayn," Al-Razigiyyah: white linen clothes. An-Nihayah (Razaq).

१२४ सूरह अल-अहज़ाब: आयतें २८ - २९

ये पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की प्रसिद्ध पत्नियाँ हैं, और ये वे हैं जिनके साथ उन्होंने निकाह मुकम्मल किया था, अल्लाह उन पर प्रसन्न हो (१)।

जहाँ तक उनकी बात है जिनसे उन्होंने निकाह तो किया लेकिन उनके साथ नहीं रहे, उनमें शामिल हैं: अल-किलाबियाह। उनके नाम के बारे में मतभेद है; कहा गया: फातिमा। और कहा गया: उमराह। और कहा गया: अल-आलियाह। अल-ज़ुहरी ने कहा: उन्होंने फातिमा बिंत अल-दह्हाक अल-किलाबियाह से निकाह किया, फिर उन्होंने उनसे पनाह माँगी तो उन्होंने उन्हें तलाक दे दिया, और वह कहती थीं: "मैं अभागा हूँ।" उन्होंने हिजरत के आठवें वर्ष में ज़ुल-क़ादह में उनसे निकाह किया था, और साठवें वर्ष में उनकी मृत्यु हो गई (२)।

उनमें शामिल हैं: असमा बिंत अल-नुअमान इब्न अबी अल-जौन इब्न अल-हारिस अल-किन्दियाह, और वह अल-जौनियाह हैं। कतादा ने कहा: जब वह उनके पास आए तो उन्होंने उन्हें बुलाया, तो उन्होंने कहा: "तुम यहाँ आओ", तो उन्होंने उन्हें तलाक दे दिया। अन्य लोगों ने कहा: वह वही हैं जिन्होंने उनसे पनाह माँगी थी (३)। बुखारी में कहा गया है: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उमैमा बिंत शराहील से निकाह किया, और जब उन्हें उनके पास लाया गया, तो उन्होंने उनकी ओर अपना हाथ बढ़ाया, लेकिन ऐसा लगा जैसे उन्हें वह पसंद नहीं आया। तो उन्होंने अबू असैद को आदेश दिया कि उन्हें तैयार करें और उन्हें दो कपड़े पहनाएँ(४)। एक अन्य रिवायत में है: अबू असैद ने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास जौनी महिला को लाया गया, और जब वह उनके पास दाखिल हुए, तो उन्होंने कहा: "अपने आप को मुझे दे दो," लेकिन उन्होंने जवाब दिया: "क्या कोई रानी किसी आम आदमी को खुद को सौंपती है!" फिर उन्होंने अपना हाथ उन पर रखने के लिए बढ़ाया ताकि उन्हें शांत कर सकें, उन्होंने कहा: "मैं आपसे अल्लाह की पनाह मांगती हूँ!" उन्होंने कहा: "तुमने पनाह देने वाले की पनाह ली है।" फिर वह हमारे पास आए और कहा: "ऐ अबू असैद, उन्हें दो राज़िकी कपड़े पहनाओ और उन्हें उनके परिवार के पास पहुँचा दो" (५)।

उनमें शामिल हैं: कुतैला बिंत क़ैस, अल-अशअथ इब्न क़ैस की बहन। अल-अशअथ ने उनका निकाह उनसे कराया, फिर...

---

(१) इब्न अब्द अल-बर ने 'अल-इस्तिआब' (१/८८-९०) में उनका उल्लेख किया है, सिवाय रिहाना बिंत ज़ैद के, और उन्होंने कहा: ये उनकी वे पत्नियाँ हैं जिनके बारे में कोई मतभेद नहीं है, और वे ग्यारह

महिलाएँ हैं। जहाँ तक उन महिलाओं की बात है जिनके बारे में मतभेद है, जिनमें वे भी शामिल हैं जिनके साथ उन्होंने निकाह मुकम्मल किया और फिर अलग हो गए, या जिनसे निकाह का अनुबंध किया लेकिन उनके पास दाखिल नहीं हुए, या जिन्हें प्रस्ताव दिया लेकिन अनुबंध पूरा नहीं हुआ, उनके बारे में और उनके अलग होने के कारणों के बारे में बहुत मतभेद है, जिसके कारण उनमें से किसी की भी प्रमाणिकता पर निश्चित निर्णय लेने से रुकना आवश्यक है। (२) तलक़ीह अल-फ़ुहूम, पृष्ठ २४। (३) तलक़ीह अल-फ़ुहूम, पृष्ठ २५। (४) सहीह अल-बुखारी (५२५६, ५२५७) सहल इब्न साद और अबू असैद की हदीस से, अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो। (५) सहीह अल-बुखारी (५२५५), और यह अहमद (१६०६१) में भी है। उनका कथन: "राज़िकीयैन", और एक वर्णन में "राज़िकीयतैन", अल-राज़िकियाह: सफेद लिनन के कपड़े। अन-निहाया (रज़क)।

۱۲۴ سورة الاحزاب: آیات ۲۸ - ۲۹

یہ نبی ﷺ کی مشہور بیویاں ہیں، اور یہی وہ ہیں جن کے ساتھ آپ ﷺ نے نکاح کے بعد ازدواجی تعلق قائم کیا، اللہ ان سب سے راضی ہو (۱)۔

جہاں تک ان خواتین کا تعلق ہے جن سے آپ ﷺ نے نکاح تو کیا لیکن ان کے پاس نہیں گئے، ان میں شامل ہیں: الکلابیۃ۔ ان کے نام کے بارے میں اختلاف ہے؛ کہا گیا ہے کہ ان کا نام فاطمہ تھا، اور کہا گیا کہ عمرہ، اور ایک قول العالیہ کا بھی ہے۔ زہری کہتے ہیں: آپ ﷺ نے فاطمہ بنت الضحاک الکلابیۃ سے نکاح کیا، تو انہوں نے آپ ﷺ سے پناہ مانگی جس پر آپ ﷺ نے انہیں طلاق دے دی، اور وہ کہا کرتی تھیں: "میں بد نصیب ہوں۔" آپ ﷺ نے ان سے ۸ ہجری کے ذی القعدہ میں نکاح کیا تھا اور ان کا انتقال سن ۶۰ ہجری میں ہوا (۲)۔

ان میں شامل ہیں: اسماء بنت النعمان بن ابی الجون بن الحارث الکندیۃ، اور وہی الجونیہ ہیں۔ قتادہ کہتے ہیں: جب آپ ﷺ ان کے پاس تشریف لے گئے اور انہیں بلایا تو انہوں نے کہا: "تم (خود یہاں) آؤ"، تو آپ ﷺ نے انہیں طلاق دے دی۔ دوسروں کا کہنا ہے کہ یہ وہی ہیں جنہوں نے آپ ﷺ سے اللہ کی پناہ مانگی تھی (۳)۔ بخاری میں ہے: رسول اللہ ﷺ نے امیمہ بنت شراحیل سے نکاح کیا، جب وہ آپ ﷺ کے پاس لائی گئیں تو آپ ﷺ نے ان کی طرف اپنا ہاتھ بڑھایا، گویا انہیں یہ بات ناگوار گزری۔ تب آپ ﷺ نے ابواسید کو حکم دیا کہ انہیں تیار کریں اور دو کپڑے پہنائیں (۴)۔ ایک دوسری روایت کے الفاظ ہیں: ابواسید نے کہا کہ رسول اللہ ﷺ کے پاس الجونیہ کو لایا گیا، جب آپ ﷺ ان کے پاس گئے تو فرمایا: "اپنے آپ کو میرے سپرد کر دو،" تو انہوں نے جواب دیا: "کیا کوئی ملکہ (اپنے آپ کو) کسی عام آدمی کے سپرد کرتی ہے!" آپ ﷺ نے اپنا ہاتھ ان کی طرف بڑھایا تاکہ انہیں سکون ملے؛ تو انہوں نے کہا: "میں آپ سے اللہ کی پناہ مانگتی ہوں!" آپ ﷺ نے

فرمایا: "تم نے بڑی جائے پناہ میں پناہ لی ہے۔" پھر آپ ﷺ ہمارے پاس تشریف لائے اور فرمایا: "اے ابواسید، انہیں دو 'رازقی' کپڑے پہناؤ اور انہیں ان کے گھر والوں کے پاس پہنچا دو" (۵)۔

ان میں شامل ہیں: قتیلہ بنت قیس جو اشعث بن قیس کی بہن تھیں۔ اشعث نے ان کا نکاح آپ ﷺ سے کرایا، پھر---

---

(۱) ابن عبدالبر نے 'الاستیعاب' (۱/۸۸-۹۰) میں ریحانہ بنت زید کے علاوہ ان کا ذکر کیا ہے اور کہا ہے: یہ آپ ﷺ کی وہ بیویاں ہیں جن کے بارے میں کوئی اختلاف نہیں ہے، اور وہ گیارہ خواتین ہیں۔ جہاں تک ان خواتین کا تعلق ہے جن کے بارے میں اختلاف ہے، خواہ وہ ہوں جن سے نکاح کے بعد جدائی ہو گئی، یا وہ جن سے نکاح تو ہوا لیکن رخصتی نہ ہوئی، یا جن کو پیغام نکاح دیا گیا لیکن نکاح مکمل نہ ہو سکا، تو ان کے بارے میں اور ان کی علیحدگی کے اسباب کے بارے میں بہت اختلاف ہے جس کی وجہ سے ان میں سے کسی ایک کی صحت کے بارے میں حتمی رائے قائم کرنا مشکل ہے۔ (۲) تلقیح الفہوم، ص ۲۴۔ (۳) تلقیح الفہوم، ص ۲۵۔ (۴) صحیح بخاری (۵۲۵۶، ۵۲۵۷) سہل بن سعد اور ابواسید رضی اللہ عنہما کی حدیث سے۔ (۵) صحیح بخاری (۵۲۵۵)، اور یہ احمد (۱۶۰۶۱) میں بھی ہے۔ ان کا قول: 'رازقیین'، اور ایک روایت میں 'رازقیتین'، رازقیہ سے مراد سفید کتان کے کپڑے ہیں۔ النہایہ (رزق)۔

Surah Al-Ahzab: Verses 28 - 29 125

He departed to Hadramaut, carrying her with him. Then news of the death of the Prophet ﷺ reached him, so he returned her to her homeland. He apostatized, and she apostatized with him. Then Ikrimah bin Abi Jahl married her, and Abu Bakr felt great distress because of that. Umar said to him: "By Allah, she was not one of his wives; he did not offer her a choice, nor did he veil her. And Allah has absolved him from her by her apostasy." Urwah used to deny that he had married her(1).

And among them: Umm Sharik Al-Azdiyyah, and her name was Ghuzayyah bint Jabir bin Hakim. Before him, she was with Abu Bakr bin Abi Salma(2). The Prophet ﷺ divorced her and did not consummate the marriage with her. She is the one who offered herself (in marriage). It was also said: the one who offered herself to the Prophet ﷺ was Khawla bint Hakim(3).

And among them: Khawla bint al-Hudhail bin Hubayrah. The Messenger of Allah ﷺ married her, but she passed away before reaching him.

And among them: Sharaf bint Khalifah, the sister of Dihyah. He married her but did not consummate the marriage. And among them: Layla bint al-Khatim, the sister of Qays. He married her, and she was very jealous, so she asked for a divorce, and he granted it.

And among them: 'Amrah bint Mu'awiyah al-Kindiyyah. The Prophet ﷺ married her. Al-Sha'bi said: He married a woman from Kinda, and she was brought after he had passed away.

And among them: the daughter of Jundub bin Damrah al-Jundu'iyyah. Some said: The Messenger of Allah ﷺ married her. Others denied that this took place.

And among them: Al-Ghifariyyah. Some said: He married a woman from Ghifar, and he commanded her, so she took off her clothes,

---

(1) Talqih al-Fuhum, p. 25, and similarly in Tabaqat Ibn Sa'd 8/147-148. Ibn Abd al-Barr said in Al-Isti'ab 13/136: "There is a great deal of disagreement regarding her." (2) Thus in the manuscripts. In Talqih al-Fuhum, p. 26: Abu Bakr bin Salma. In Tabaqat Ibn Khayyat, p. 116: Abu al-'Akar bin Abi Shumay. In Al-Isti'ab 13/243 and Al-Isabah 4/218: Abu al-'Akar bin Sumay. Al-Hafiz said: "Abu al-'Akar with a fatha on the 'ayn and the kaf." (3) Talqih al-Fuhum, p. 26, and see Tabaqat Ibn Sa'd 8/154-158.

सूरह अल-अहज़ाब: आयतें 28 - 29 125

वह हज़रमौत की ओर रवाना हुआ और उसे अपने साथ ले गया। फिर उसे नबी ﷺ की मृत्यु का समाचार मिला, तो उसने उसे उसके देश वापस भेज दिया। वह धर्मत्यागी (मुरतद) हो गया और वह भी उसके साथ धर्मत्यागी हो गई। फिर इकरिमा बिन अबी जहल ने उससे विवाह कर लिया, जिससे अबू बक्र को बहुत दुख हुआ। उमर ने उनसे कहा: "अल्लाह की कसम, वह उनकी पत्नियों में से नहीं है; उन्होंने न तो उन्हें विकल्प दिया और न ही उन्हें पर्दे में रखा। और अल्लाह ने उनके धर्मत्याग के माध्यम से उन्हें उनसे मुक्त कर दिया है।" उर्वा इस बात से इनकार करते थे कि उन्होंने उनसे विवाह किया था(1)।

और उनमें से: उम्म शरीक अल-अज़दिय्याह, जिनका नाम ग़ुज़ैया बिन्त जाबिर बिन हाकिम था। उनसे पहले वह अबू बक्र बिन अबी सल्मा(2) के साथ थीं। नबी ﷺ ने उन्हें तलाक दे दिया और उनके साथ वैवाहिक संबंध स्थापित नहीं किए। वह वही महिला हैं जिन्होंने स्वयं को (विवाह के लिए) भेंट किया था। और यह भी कहा गया है कि: जिस महिला ने नबी ﷺ को स्वयं को भेंट किया था, वह खौला बिन्त हाकिम(3) थीं।

और उनमें से: खौला बिन्त अल-हुज़ैल बिन हुबयराह। अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनसे विवाह किया, लेकिन उनके पास पहुँचने से पहले ही उनका निधन हो गया।

और उनमें से: शराफ़ बिन्त खलीफा, दिह्या की बहन। उन्होंने उनसे विवाह किया लेकिन वैवाहिक संबंध स्थापित नहीं किए। और उनमें से: लैला बिन्त अल-खातिम, क़ैस की बहन। उन्होंने उनसे विवाह किया और वह बहुत ईर्ष्यालु स्वभाव की थीं, इसलिए उन्होंने तलाक माँगा और उन्होंने दे दिया।

और उनमें से: 'अमरा बिन्त मुआविया अल-किन्दिय्याह। नबी ﷺ ने उनसे विवाह किया। अल-शाबी ने कहा: उन्होंने किन्दा की एक महिला से विवाह किया, और उन्हें उनकी मृत्यु के बाद लाया गया।

और उनमें से: जुंदुब बिन दमरा अल-जुंदुइय्याह की बेटी। कुछ लोगों ने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनसे विवाह किया। दूसरों ने इसके होने से इनकार किया।

और उनमें से: अल-ग़िफ़ारिय्याह। कुछ लोगों ने कहा: उन्होंने ग़िफ़ार की एक महिला से विवाह किया, और उन्होंने उसे आदेश दिया, तो उसने अपने कपड़े उतार दिए,

(1) तलक़ीह अल-फ़ुहूम, पृष्ठ 25, और इसी तरह इब्न साद के तबक़ात 8/147-148 में। इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-इस्तियाब 13/136 में कहा: "उनके बारे में बहुत अधिक मतभेद है।" (2) प्रतियों में ऐसा ही है। तलक़ीह अल-फ़ुहूम, पृष्ठ 26 में: अबू बक्र बिन सल्मा। इब्न ख़य्यात के तबक़ात पृष्ठ 116 में: अबू अल-अकर बिन अबी शुमई। अल-इस्तियाब 13/243 और अल-इसाबा 4/218 में: अबू अल-अकर बिन सुमई। अल-हाफ़िज़ ने कहा: "अबू अल-अकर, 'ऐन और काफ पर फ़त्हा के साथ।" (3) तलक़ीह अल-फ़ुहूम, पृष्ठ 26, और इब्न साद के तबक़ात 8/154-158 देखें।

سورة الاحزاب: آیات 28 - 29 125

وہ حضرموت کی طرف روانہ ہوا، اور اسے اپنے ساتھ لے گیا۔ پھر اسے نبی ﷺ کی وفات کی خبر ملی، تو اس نے اسے اس کے ملک واپس بھیج دیا۔ وہ مرتد ہو گیا اور وہ بھی اس کے ساتھ مرتد ہو گئی۔ پھر عکرمہ بن ابی جہل نے اس سے نکاح کر لیا، جس سے ابوبکرؓ کو شدید صدمہ پہنچا۔ تو عمرؓ نے ان سے کہا: "اللہ کی قسم، وہ ان کی ازواج میں سے نہیں ہے؛ انہوں نے نہ اسے اختیار دیا اور نہ ہی اسے حجاب میں رکھا۔ اور اللہ نے ارتداد کے ذریعے اسے ان سے بری کر دیا۔" اور عروہ اس بات کا انکار کرتے تھے کہ آپ ﷺ نے اس سے نکاح کیا تھا(1)۔

اور ان میں سے: ام شریک الازدیہ، اور ان کا نام غزیہ بنت جابر بن حکیم تھا۔ ان سے پہلے وہ ابوبکر بن ابی سلمیٰ(2) کے پاس تھیں۔ نبی ﷺ نے انہیں طلاق دے دی اور ان کے ساتھ خلوت نہیں فرمائی۔ یہ وہی خاتون ہیں جنہوں نے خود کو (نبی ﷺ کے لیے) ہبہ کیا تھا۔ اور کہا گیا ہے کہ: جس خاتون نے خود کو نبی ﷺ کو ہبہ کیا تھا وہ خولہ بنت حکیم(3) تھیں۔

اور ان میں سے: خولہ بنت الہذیل بن ہبیرہ۔ رسول اللہ ﷺ نے ان سے نکاح کیا، لیکن وہ آپ تک پہنچنے سے پہلے ہی انتقال کر گئیں۔

اور ان میں سے: شراف بنت خلیفہ، دحیہؓ کی بہن۔ آپ نے ان سے نکاح کیا لیکن ان سے خلوت نہیں فرمائی۔ اور ان میں سے: لیلیٰ بنت الخطیم، قیس کی بہن۔ آپ ﷺ نے ان سے نکاح کیا اور وہ بہت غیرت مند تھیں، تو انہوں نے علیحدگی کی درخواست کی اور آپ نے انہیں علیحدہ کر دیا۔

اور ان میں سے: عمرہ بنت معاویہ الکندیۃ۔ نبی ﷺ نے ان سے نکاح فرمایا۔ الشعبی نے کہا: آپ نے کندہ کی ایک خاتون سے نکاح کیا، اور انہیں آپ ﷺ کی وفات کے بعد لایا گیا۔

اور ان میں سے: جندب بن ضمرہ الجندعیہ کی بیٹی۔ بعض نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے ان سے نکاح کیا۔ اور بعض نے اس کے وجود کا انکار کیا۔

اور ان میں سے: الغفاریہ۔ بعض نے کہا: آپ نے غفار کی ایک عورت سے نکاح کیا، پس آپ نے اسے حکم دیا، تو اس نے اپنے کپڑے اتارے،

---

(1) تلقیح الفہوم ص 25، اور اسی طرح طبقات ابن سعد 147/8 - 148 میں۔ ابن عبد البر نے الاستیعاب 136/13 میں کہا: "اس میں اختلاف بہت زیادہ ہے۔" (2) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور تلقیح الفہوم ص 26 میں: ابوبکر بن سلمیٰ، اور جو طبقات ابن خیاط ص 116 میں ہے: ابو العکر بن ابی شمی، اور الاستیعاب 243/13 میں، اور الاصابہ 218/4 میں: ابو العکر بن سمی؛ حافظ نے کہا: ابو العکر عین اور کاف کے فتحہ کے ساتھ (3) تلقیح الفہوم ص 26، اور دیکھئے طبقات ابن سعد 154/8 - 158۔

126 Surah Al-Ahzab: Verses 28 - 29

So he saw whiteness and said: "Join your family." And it is said: he only saw the whiteness on the Kilabiyah woman (1). These are the ones with whom he performed a marriage contract but did not consummate it, peace be upon him. As for those he proposed to but the marriage was not completed with them, and those who offered themselves to him: Among them: Umm Hani bint Abi Talib, and her name was Fakhitah; the Prophet ﷺ proposed to her and she said: I am a woman with children, and she excused herself to him, so he excused her (2). Among them: Dubaa'ah bint 'Amir. Among them: Safiyyah bint Bashamah ibn Nadlah; the Prophet ﷺ proposed to her, and she had been taken as a captive, so the Prophet ﷺ gave her a choice, saying: "If you wish, me, and if you wish, your husband?" She said: My husband. So he sent her away, and Banu Tamim cursed her; as stated by Ibn Abbas (3). Among them: Umm Sharik, and she was mentioned previously. Among them: Layla bint al-Khatim, and she was mentioned previously. Among them: Khawla bint Hakim ibn Umayyah, she offered herself to the Prophet ﷺ, so he postponed her, and then Uthman ibn Maz'un married her. Among them: Jamrah bint al-Harith ibn 'Awf al-Muzani; the Prophet ﷺ proposed to her and her father said: She has an ailment. And she had no ailment, but when her father returned to her, she had developed leprosy, and she is the mother of Shabib ibn al-Barsa' the poet (4).

(1) Talqih al-Fuhum p. 26. The Hadith of the Ghafari woman was narrated by Ibn Ishaq in al-Maghazi p. 268 from Sa'd ibn Zayd al-Ansari. Al-Hakim narrated it 4/34 from Zayd ibn Ka'b 'Ujrah from his father. Sa'id ibn Mansur narrated it in his Sunan (829) from Zayd ibn Ka'b ibn 'Ujrah, and did not say from his father. Its pivot is on Jamil ibn Zayd al-Ta'i, and Ibn Ma'in said about him: Not trustworthy, and al-Bukhari said: His Hadith is not authentic. Al-Mizan 1/423. (2) Talqih al-Fuhum p. 26, and a similar narration by Ahmad (7650), and Muslim (2527): (201) from the Hadith of Abu Hurayrah, may Allah be pleased with him. "Musbiyah" means: having children. Al-Nihayah (Saba). (3) Narrated by Ibn Sa'd 8/54 with a chain containing al-Kalbi. The text is from Talqih al-Fuhum p. 27. (4) Talqih al-Fuhum p. 27, and Shabib was an eloquent Islamic poet from the poets of the Umayyad state. Al-Aghani 12/271.

तो उसने सफेदी देखी और कहा: "अपने परिवार में शामिल हो जाओ।" और कहा जाता है: उसने केवल किलाबी महिला (1) पर सफेदी देखी थी। ये वे महिलाएँ हैं जिनसे उन्होंने निकाह का अनुबंध किया था लेकिन उनके साथ संभोग नहीं किया था, सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम। जहाँ तक उन महिलाओं का सवाल है जिन्हें उन्होंने विवाह का प्रस्ताव दिया था लेकिन उनके साथ विवाह पूरा नहीं हुआ था; और वे जिन्होंने स्वयं को उन्हें समर्पित कर दिया था: उनमें से हैं: उम्म हानी बिंत अबी तालिब, और उनका नाम फाखिता था; पैगंबर ﷺ ने उन्हें प्रस्ताव दिया तो उन्होंने कहा: मैं बच्चों वाली एक महिला हूँ, और उन्होंने उनसे माफी माँगी, तो उन्होंने उन्हें माफ कर दिया (2)। उनमें से हैं: दुबाआ बिंत आमिर। उनमें से हैं: सफ़िया बिंत बशामा बिन नदला; पैगंबर ﷺ ने उन्हें प्रस्ताव दिया था और उन्हें युद्धबंदी के रूप में लिया गया था, इसलिए पैगंबर ﷺ ने उन्हें विकल्प दिया, कहा: "यदि तुम चाहो तो मुझे, और यदि तुम चाहो तो अपने पति को?" उसने कहा: मेरा पति। तो उन्होंने उसे भेज दिया, और बनू तमीम ने उसे कोसा; यह इब्न अब्बास ने कहा है (3)। उनमें से हैं: उम्म शरीक, और उनका उल्लेख पहले किया जा चुका है। उनमें से हैं: लैला बिंत अल-खातिम, और उनका उल्लेख पहले किया जा चुका है। उनमें से हैं: खौला बिंत हकीम बिन उमैया, उन्होंने स्वयं को पैगंबर ﷺ को समर्पित कर दिया था, तो उन्होंने उसे टाल दिया, फिर उस्मान बिन मजून ने उनसे विवाह कर लिया। उनमें से हैं: जमरा बिंत अल-हारिस बिन औफ अल-मुजानी; पैगंबर ﷺ ने उन्हें प्रस्ताव दिया और उनके पिता ने कहा: उसमें कोई दोष (बीमारी) है। जबकि उसमें कोई दोष नहीं था, फिर जब उसके पिता उसके पास लौटे तो उसे कोढ़ हो गया था, और वह कवि शबीब बिन अल-बरसा की माँ है (4)।

(1) तलकीह अल-फूहूम पृ. 26। गफ़री महिला की हदीस इब्न इशाक ने अल-मग़ाज़ी पृ. 268 में साद बिन ज़ैद अल-अंसारी से उद्धृत की है। अल-हाकिम ने इसे 4/34 में ज़ैद बिन काब उजरा से उनके पिता के माध्यम से उद्धृत किया है। सईद बिन मंसूर ने इसे अपनी सुनन (829) में ज़ैद बिन काब बिन उजरा से उद्धृत किया है, और 'अपने पिता से' नहीं कहा। इसका केंद्र जमील बिन ज़ैद अल-ताई पर है, और इब्न माइन ने उनके बारे में कहा: विश्वसनीय नहीं है, और अल-बुखारी ने कहा: उनकी हदीस सही नहीं है। अल-मीज़ान 1/423। (2) तलकीह अल-फूहूम पृ. 26, और अहमद (7650), और मुस्लिम (2527): (201) द्वारा अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से इसी तरह का वर्णन किया गया है। "मुस्बिया" का अर्थ है: बच्चों वाली। अल-निहाया (सबा)। (3) इब्न साद 8/54 द्वारा एक श्रृंखला के साथ उद्धृत किया गया है जिसमें अल-कलबी शामिल है। पाठ तलकीह अल-फूहूम पृ. 27

से है। (4) तलकीह अल-फूहूम पृ. 27, और शबीब उमय्यद राज्य के कवियों में से एक वाक्पटु इस्लामी कवि थे। अल-अघानी 12/271।

۱۲۶ سورة الاحزاب: آیات ۲۸ - ۲۹

پس انہوں نے سفیدی دیکھی تو فرمایا: "اپنے گھر والوں سے جا ملو"۔ اور کہا جاتا ہے کہ: انہوں نے صرف کلابیہ (۱) پر سفیدی دیکھی تھی۔ پس یہ وہ خواتین ہیں جن سے انہوں نے نکاح کا عقد تو کیا تھا لیکن ان کے ساتھ رخصتی نہیں ہوئی تھی، ﷺ۔ رہی وہ خواتین جنہیں انہوں نے نکاح کا پیغام دیا لیکن ان سے نکاح مکمل نہ ہو سکا؛ اور وہ جنہوں نے اپنے آپ کو ان کے لیے ہبہ کر دیا تھا: پس ان میں سے ہیں: ام ہانی بنت ابی طالب، اور ان کا نام فاختہ تھا؛ نبی ﷺ نے انہیں نکاح کا پیغام دیا تو انہوں نے کہا: میں بچوں والی عورت ہوں، اور ان سے معذرت چاہی تو آپ ﷺ نے ان کی معذرت قبول فرمائی (۲)۔ اور ان میں سے ہیں: ضباعہ بنت عامر۔ اور ان میں سے ہیں: صفیہ بنت بشامہ بن نضلہ، نبی ﷺ نے انہیں نکاح کا پیغام دیا اور وہ قید ہو کر آئی تھیں، تو نبی ﷺ نے انہیں اختیار دیا، فرمایا: "اگر تم چاہو تو میں اور اگر تم چاہو تو تمہارا شوہر"؟ انہوں نے کہا: میرا شوہر۔ پس آپ ﷺ نے انہیں روانہ کر دیا، تو بنو تمیم نے ان پر لعنت کی؛ یہ بات ابن عباس رضی اللہ عنہما نے کہی ہے (۳)۔ اور ان میں سے ہیں: ام شریک، اور ان کا ذکر پہلے گزر چکا ہے۔ اور ان میں سے ہیں: لیلیٰ بنت الخطیم، اور ان کا ذکر پہلے گزر چکا ہے۔ اور ان میں سے ہیں: خولہ بنت حکیم بن امیہ، انہوں نے اپنے آپ کو نبی ﷺ کے لیے ہبہ کر دیا تھا، تو آپ ﷺ نے انہیں مؤخر کر دیا، پھر عثمان بن مظعون نے ان سے نکاح کر لیا۔ اور ان میں سے ہیں: جمرہ بنت الحارث بن عوف المزنی؛ نبی ﷺ نے انہیں نکاح کا پیغام دیا تو ان کے والد نے کہا: اس میں ایک عیب (بیماری) ہے۔ حالانکہ اس میں کوئی عیب نہ تھا، پھر جب ان کے والد ان کے پاس واپس پہنچے تو وہ برص (سفید داغ) میں مبتلا ہو چکی تھیں، اور وہ شاعر شبیب بن البرصاء کی والدہ ہیں (۴)۔

(۱) تلقیح الفہوم ص ۲۶۔ اور غفاریہ کی حدیث ابن اسحاق نے المغازی ص ۲۶۸ میں سعد بن زید الانصاری سے روایت کی ہے۔ اور حاکم نے ۴/ ۳۴ میں زید بن کعب عجرہ سے ان کے والد کے واسطے سے روایت کی ہے۔ اور سعید بن منصور نے اپنی سنن (۸۲۹) میں زید بن کعب بن عجرہ سے روایت کی ہے، اور 'عن ابیہ' (اپنے والد سے) نہیں کہا۔ اور اس کا مدار جمیل بن زید الطائی پر ہے، اور ان کے بارے میں ابن معین نے کہا: یہ ثقہ نہیں ہے، اور بخاری نے کہا: ان کی حدیث صحیح نہیں ہے۔ المیزان ۴۲۳/۱۔ (۲) تلقیح الفہوم ص ۲۶، اور اسی کی مثل احمد (۷۶۵۰) اور مسلم (۲۵۲۷): (۲۰۱) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کی ہے۔ اور 'مصبیۃ' کا مطلب ہے: بچوں والی۔ النہایہ (صبا)۔ (۳) ابن سعد نے ۸/ ۵۴ میں ایسی سند کے ساتھ روایت کی ہے جس میں کلبی شامل ہے۔ اور یہ کلام تلقیح الفہوم ص ۲۷ سے ہے۔ (۴) تلقیح الفہوم ص ۲۷، اور شبیب دورِ اموی کے شعراء میں سے ایک فصیح اسلامی شاعر تھے۔ الاغانی ۲۷۱/۱۲۔

127 Surat al-Ahzab: Verses 28 - 29 And among them was: Sawdah al-Qurashiyah; the Messenger of Allah (peace be upon him) proposed to her while she had young children. She said: I fear that my children might cry at your head. He praised her and prayed for her(1). And among them was: a woman whose name was not mentioned. Mujahid said: The Messenger of Allah (peace be upon him) proposed to a woman, and she said: I will consult my father. She met her father and he gave her permission, so she met the Messenger of Allah (peace be upon him), and he said: "We have already taken a covering other than you"(2). These were all the wives of the Prophet (peace be upon him). And he had two concubines from the female captives: Maria the Copt and Rayhana; according to the saying of Qatada. Others said: He had four: Maria, Rayhana, and another beautiful one he obtained in captivity, and a slave girl gifted to him by Zaynab bint Jahsh(3). Third: His Almighty's saying: {If you desire the life of this world and its adornment} "In" (if) is a condition, and its answer is: {then come} (fata'alaina); so he made the choice dependent on a condition. This indicates that a choice or divorce made dependent on a condition are valid; they are implemented and carried out, contrary to the ignorant innovators who claim that if a man says to his wife: "You are divorced if you enter the house," divorce does not occur if she enters the house; because legitimate divorce is only what is accomplished immediately and nothing else(4). Fourth: His Almighty's saying: {then come} is the answer to the condition, and it is an action of a group of women, from your saying: "Come"(5), and it is a call to come towards him; it is said: "Come," meaning: "Approach," used for one who has majesty and high status, then it became used for every caller(6) to approach, as for in this...

(1) Talqih al-Fuhum p. 27, and Ahmad recorded it in detail (2923). "Yadghu" means: they cry out and make a noise. An-Nihayah (d-gh-w). (2) Ibn Sa'd recorded it in 8/161 with a chain of narration containing al-Waqidi, and the speech is from Talqih al-Fuhum p. 27. (3) Talqih al-Fuhum p. 28. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1513. (5) In (m) and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1514 (and the speech is from it): "Ta'ala" (come), and what is established from the manuscripts. (6) In (z): invited.

१२७ सूरह अल-अहज़ाब: आयत २८ - २९ और उनमें से: सौदा अल-कुरशिया थीं; अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें निकाह का प्रस्ताव दिया जबकि वह बच्चों वाली थीं। उन्होंने कहा: मुझे डर है कि मेरे बच्चे आपके सिरहाने शोर करेंगे। आपने उनकी प्रशंसा की और उनके लिए दुआ की(१)। और उनमें से: एक महिला जिसका नाम नहीं बताया गया है। मुजाहिद ने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने एक महिला को निकाह का प्रस्ताव दिया, तो उसने कहा: मैं अपने पिता से सलाह ले लूँ। वह अपने पिता से मिली और उन्होंने उसे अनुमति दे दी, फिर वह अल्लाह के रसूल ﷺ से मिली तो आपने फरमाया: "हमने तुम्हारे सिवा किसी और को अपना लिया है" (२)। ये सभी नबी ﷺ की पत्नियाँ थीं। और दासियों में से आपकी दो थीं: मारिया किब्तिया और रयहाना; कतादा के कथन के अनुसार। और दूसरों ने कहा: आपकी चार थीं: मारिया, रयहाना, और एक अन्य सुंदर जो युद्ध के बंदियों में मिली थी, और एक दासी जो ज़ैनब बिंत जहश ने आपको उपहार में दी थी(३)। तीसरा: अल्लाह तआला का फरमान: {यदि तुम सांसारिक जीवन और उसकी सुंदरता चाहती हो} "इन" (यदि) एक शर्त है, और उसका उत्तर है: {तो आओ} (फ़तआलैना); अतः आपने विकल्प को एक शर्त पर निर्भर कर दिया। और यह इस बात का प्रमाण है कि शर्त पर निर्भर विकल्प और तलाक दोनों वैध हैं; वे लागू और प्रभावी होते हैं, उन अज्ञानी नवप्रवर्तकों (बिदअतियों) के विपरीत जो दावा करते हैं कि यदि कोई व्यक्ति अपनी पत्नी से कहे: "यदि तुम घर में दाखिल हुई तो तुम्हें तलाक है", तो घर में प्रवेश करने पर तलाक नहीं होता; क्योंकि उनके अनुसार शरीयत सम्मत तलाक वही है जो तुरंत प्रभावी हो और कुछ नहीं(४)। चौथा: अल्लाह तआला का फरमान: {तो आओ} यह शर्त का उत्तर है, और यह महिलाओं के समूह के लिए एक क्रिया है, आपके इस कहने से: "आओ"(५), और यह अपनी ओर आने का आह्वान है; कहा जाता है: "तआल", जिसका अर्थ है: "आओ", यह (मूल रूप से) उस व्यक्ति के लिए निर्धारित किया गया था जिसकी प्रतिष्ठा और ऊँचा पद हो, फिर यह हर बुलाने वाले(६) के लिए आने के आह्वान के रूप में उपयोग होने लगा, जहाँ तक इस संदर्भ में...

(१) तलकीह अल-फूहूम पृ. २७, और इसे अहमद ने विस्तार से उद्धृत किया है (२९२३)। "यज़ग़ू" का अर्थ है: वे चिल्लाएं और शोर मचाएं। अन-निहाया (ज़-ग़-व)। (२) इसे इब्न साद ने ८/१६१ में ऐसी सनद के साथ उद्धृत किया है जिसमें वाकिदी है, और यह लेख तलकीह अल-फूहूम पृ. २७ से है। (३) तलकीह अल-फूहूम पृ. २८। (४) अहकाम अल-कुरआन इब्न अल-अरबी ३/१५१३। (५) (म) और अहकाम अल-कुरआन इब्न अल-अरबी ३/१५१४ में (और लेख उसी से है): "तआला" (आओ), और पांडुलिपियों से यही प्रमाणित है। (६) (ज़) में: "मदऊ" (आमंत्रित)।

۱۲۷ سورۃ الاحزاب: آیات ۲۸ - ۲۹ اور ان میں سے: سودہ القرشیہ تھیں؛ رسول اللہ ﷺ نے انہیں نکاح کا پیغام دیا جبکہ وہ بچوں والی تھیں۔ انہوں نے کہا: مجھے ڈر ہے کہ میرے بچے آپ کے سرہانے شور مچائیں گے۔ آپ ﷺ نے ان کی تعریف کی اور ان کے لیے دعا فرمائی(۱)۔ اور ان میں سے: ایک عورت جس کا نام ذکر نہیں کیا گیا۔ مجاہد نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے ایک عورت کو نکاح کا پیغام دیا تو اس نے کہا: میں اپنے والد سے مشورہ کر لوں۔ وہ اپنے والد سے ملی تو انہوں نے اسے اجازت دے دی، پھر وہ رسول اللہ ﷺ سے ملی تو آپ ﷺ نے فرمایا: "ہم نے تمہارے سوا کوئی اور لحاف اوڑھ لیا ہے" (یعنی کسی اور سے نکاح کر لیا ہے)(۲)۔ یہ سب نبی ﷺ کی ازواج تھیں۔ اور لونڈیوں میں سے آپ کی دو تھیں: ماریہ قبطیہ اور ریحانہ؛ قتادہ کے قول کے مطابق۔ اور دوسروں نے کہا: آپ کی چار تھیں: ماریہ، ریحانہ، اور ایک دوسری خوبصورت جو قیدیوں میں ملی تھی، اور ایک لونڈی جو زینب بنت جحش نے آپ کو ہبہ کی تھی(۳)۔ تیسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اگر تم دنیا کی زندگی اور اس کی زینت چاہتی ہو} "ان" (اگر) شرط ہے، اور اس کا جواب ہے: {تو آؤ} (فتعالین)؛ چنانچہ آپ نے اختیار کو ایک شرط پر معلق کر دیا۔ اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ شرط پر معلق اختیار اور طلاق دونوں صحیح ہیں، پس وہ نافذ اور واقع ہو جاتے ہیں، ان جاہل بدعتیوں کے برعکس جو یہ دعویٰ کرتے ہیں کہ اگر کوئی شخص اپنی بیوی سے کہے: "اگر تو گھر میں داخل ہوئی تو تجھے طلاق ہے"، تو گھر میں داخل ہونے پر طلاق واقع نہیں ہوتی؛ کیونکہ ان کے نزدیک شرعی طلاق وہی ہے جو فوراً واقع ہو جائے اور بس(۴)۔ چوتھا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {تو آؤ} یہ شرط کا جواب ہے، اور یہ عورتوں کی جماعت کے لیے فعل ہے، تمہارے اس قول سے: "آؤ"(۵)، اور یہ اپنی طرف آنے کی دعوت ہے؛ کہا جاتا ہے: "تعال" بمعنی: "آؤ"، یہ (اصل میں) اس شخص کے لیے وضع کیا گیا تھا جس کی شان و رفعت ہو، پھر یہ ہر بلانے والے(۶) کے لیے آنے کی دعوت کے طور پر استعمال ہونے لگا، رہا اس مقام پر...

(۱) تلقیح الفہوم ص ۲۷، اور اسے احمد نے تفصیل سے روایت کیا ہے (۲۹۲۳)۔ "یضغو" یعنی: وہ چلائیں اور شور مچائیں۔ النہایۃ (ضغا)۔ (۲) اسے ابن سعد نے ۸/ ۱۶۱ میں ایسی سند کے ساتھ روایت کیا ہے جس میں واقدی ہے، اور یہ کلام تلقیح الفہوم ص ۲۷ سے ہے۔ (۳) تلقیح الفہوم ص ۲۸۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۳/ ۱۵۱۳۔ (۵) نسخہ (م) اور احکام القرآن لابن العربی ۳/ ۱۵۱۴ میں (اور کلام اسی سے ہے): "تعالیٰ" (آؤ)، اور یہ خطی نسخوں سے ثابت ہے۔ (۶) نسخہ (ظ) میں: "مدعو" (بلایا گیا)۔

The position remains according to its original form; for the caller is the Messenger of Allah (peace be upon him). The term "I will provide for you" [umatti'kunna] has already been discussed concerning the 'mut'ah' (consolatory gift) in Surah Al-Baqarah (1). It has also been recited as "umatti'kunna" with a dammah on the 'ayn, and similarly: "wa usarrihkunna" with a dammah on the haa, as a start of a new sentence (2). And "beautiful release" [al-sarah al-jamil] means that it should be a divorce according to the Sunnah, without causing harm or withholding any of her mandatory rights.

Fifthly: Scholars differed regarding how the Prophet (peace be upon him) gave his wives the choice, based on two opinions:

First: That he gave them the choice - by the permission of Allah Almighty - between remaining in the marriage or divorce, and they chose to stay. This was stated by Aisha, Mujahid, Ikrimah, Al-Sha'bi, Ibn Shihab, and Rabi'ah.

And among them are those who said: He only gave them the choice between the worldly life, in which case he would part from them, and the Hereafter, in which case he would keep them, so that they might have the highest status as was for their husband; he did not give them a choice in divorce. This was mentioned by Al-Hasan and Qatadah. Among the companions, Ali stated it as reported from him by Ahmad bin Hanbal, saying: The Messenger of Allah (peace be upon him) did not give his wives a choice except between this world and the Hereafter (3).

I say: The first opinion is more correct; due to the statement of Aisha (may Allah be pleased with her) when she was asked about a man who gives his wife a choice. She said: "The Messenger of Allah (peace be upon him) gave us the choice, so was it a divorce?" In another narration: "We chose him, so he did not count it as a divorce" (4). Nothing has been established from the Messenger of Allah (peace be upon him) except the commanded choice between staying and divorce. Therefore, he said: "O Aisha, I am mentioning something to you, so do not be in a hurry until you consult your parents." It is well-known that he did not intend for her to invest in choosing the worldly life and its adornment over the Hereafter. Thus, it is established that...

(1) 4/162. (2) Al-Qira'at al-Shadhdhah (Irregular Recitations), p. 119. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1514 and 1515. The hadith of Ali was narrated by Abdullah bin Ahmad in his additions to al-Musnad (588) and (589) via Muhammad bin

Ubaydullah bin Abi Rafi, from Umar bin Ali bin al-Husayn, from his father, from Ali. Muhammad bin Ubaydullah bin Abi Rafi was described by al-Hafiz in al-Taqrib as: weak. End quote. Ali bin al-Husayn, Abu Umar bin Ali bin al-Husayn, did not meet his grandfather. (4) Narrated by Ahmad (24653) and (25376), al-Bukhari (5263) and (5264), and Muslim (1477): (25) and (27).

स्थान अपने मूल पर है; क्योंकि पुकारने वाला अल्लाह का रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) है। "मैं तुम्हें साजो-सामान दूँगा" [शब्द 'उमत्तिअकुन्ना'] के बारे में 'मुतअ' (तलाक के बाद दिया जाने वाला उपहार) के संबंध में सूरह अल-बकरा (1) में पहले ही चर्चा हो चुकी है। और इसे पढ़ा गया है: "उमत्तिअकुन्ना" ऐन पर दम्मा (पेश) के साथ, और इसी तरह: "वा उसर्रिहकुन्ना" हा पर दम्मा के साथ, एक नए वाक्य की शुरुआत के रूप में (2)। और "सुंदर विदाई" [अस-सराह अल-जमील] का अर्थ है कि यह सुन्नत के अनुसार तलाक हो, बिना किसी नुकसान के या उसके अनिवार्य हक को रोके बिना।

पाँचवाँ: विद्वानों में इस बात पर मतभेद था कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने अपनी पत्नियों को किस प्रकार विकल्प दिया था, इसके दो विचार हैं:

पहला: यह कि उन्होंने उन्हें - अल्लाह तआला की अनुमति से - वैवाहिक जीवन में बने रहने या तलाक के बीच विकल्प दिया, और उन्होंने बने रहने को चुना। यह आयशा, मुजाहिद, इकरीमा, अल-शाबी, इब्न शिहाब और रबीआ ने कहा है।

और उनमें से कुछ ने कहा: उन्होंने केवल उन्हें इस दुनिया के बीच विकल्प दिया था, जिस स्थिति में वह उनसे अलग हो जाते, और आखिरत (परलोक) के बीच, जिस स्थिति में वह उन्हें अपने पास रखते; ताकि उन्हें वह उच्च पद प्राप्त हो जैसा कि उनके पति के लिए था। उन्होंने उन्हें तलाक के बारे में विकल्प नहीं दिया था। इसका उल्लेख अल-हसन और कतादा ने किया है। सहाबा में से, अली से जैसा कि अहमद बिन हंबल ने उनके हवाले से रिवायत किया है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने अपनी पत्नियों को केवल दुनिया और आखिरत के बीच ही विकल्प दिया था (3)।

मैं कहता हूँ: पहला विचार अधिक सही है; आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) के उस कथन के कारण जब उनसे उस व्यक्ति के बारे में पूछा गया जो अपनी पत्नी को विकल्प देता है। उन्होंने कहा: "अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने हमें विकल्प दिया था, तो क्या वह तलाक था?" एक अन्य रिवायत में: "हमने उन्हें चुन लिया, तो उन्होंने इसे तलाक नहीं माना" (4)। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से केवल वही विकल्प साबित है जिसका आदेश रहने या तलाक के बीच दिया गया था। इसीलिए उन्होंने कहा: "हे आयशा, मैं तुम्हारे सामने एक बात रखने जा रहा हूँ, इसलिए तुम जल्दबाजी न करना जब तक कि तुम अपने माता-पिता से सलाह न ले लो।" यह ज्ञात है

कि उनका इरादा यह नहीं था कि वह आखिरत के मुकाबले दुनिया के जीवन और उसकी सजावट को चुनने में निवेश करें। तो यह साबित हो गया कि...

(1) 4/162. (2) अल-क़िरात अल-शाज़ाह (अनियमित पाठ), पृष्ठ 119. (3) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान 3/1514 और 1515। अली की हदीस को अब्दुल्ला बिन अहमद ने मसनद (588) और (589) के अपने परिवर्धन में मुहम्मद बिन उबैदुल्लाह बिन अबी राफ़े के माध्यम से, उमर बिन अली बिन अल-हुसैन से, उनके पिता से, अली से रिवायत किया है। मुहम्मद बिन उबैदुल्लाह बिन अबी राफ़े को अल-हाफ़िज़ ने अल-तक़रीब में "कमज़ोर" (ज़ईफ़) कहा है। उद्धरण समाप्त। अली बिन अल-हुसैन अबू उमर बिन अली बिन अल-हुसैन ने अपने दादा को नहीं पाया था। (4) अहमद (24653) और (25376), अल-बुखारी (5263) और (5264), और मुस्लिम (1477): (25) और (27) द्वारा रिवायत किया गया।

مقام اپنی اصل پر ہے؛ کیونکہ پکارنے والا اللہ کا رسول ﷺ ہے۔ ﴿أُمَتِّعْكُنَّ﴾ (میں تمہیں کچھ مال و متاع دے دوں) سورہ بقرہ (۱) میں 'متعہ' کے بارے میں کلام گزر چکا ہے۔ اور اسے 'أُمَتِّعْكُنَّ' عین کے پیش کے ساتھ بھی پڑھا گیا ہے، اور اسی طرح: 'وَأُسَرِّحْكُنَّ' حاء کے پیش کے ساتھ، بطور استئناف (۲)۔ اور 'سراح جمیل' (خوبصورت رخصتی) سے مراد یہ ہے کہ وہ سنت کے مطابق طلاق ہو، بغیر کسی نقصان کے یا اس کے واجب حق کو روکے بغیر۔

پانچویں بات: علماء کا اس بارے میں اختلاف ہے کہ نبی ﷺ نے اپنی ازواج کو کس طرح اختیار دیا تھا، اس میں دو قول ہیں:

پہلا قول: یہ کہ آپ نے انہیں - اللہ تعالیٰ کے حکم سے - نکاح میں باقی رہنے یا طلاق کے درمیان اختیار دیا تھا، تو انہوں نے باقی رہنے کو اختیار کیا۔ یہ بات حضرت عائشہ، مجاہد، عکرمہ، شعبی، ابن شہاب اور ربیعہ نے کہی ہے۔

اور ان میں سے بعض نے کہا: آپ نے انہیں صرف دنیا کے درمیان اختیار دیا تھا کہ ایسی صورت میں وہ ان سے جدا ہو جاتے، اور آخرت کے درمیان کہ ایسی صورت میں وہ انہیں اپنے پاس رکھتے؛ تاکہ ان کا مقام بھی ویسا ہی بلند ہو جیسا ان کے شوہر کا تھا۔ آپ نے انہیں طلاق میں اختیار نہیں دیا تھا۔ اسے حسن اور قتادہ نے ذکر کیا ہے۔ صحابہ میں سے حضرت علیؓ سے جیسا کہ احمد بن حنبل نے ان سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے اپنی ازواج کو صرف دنیا اور آخرت کے درمیان ہی اختیار دیا تھا (۳)۔

میں کہتا ہوں: پہلا قول زیادہ صحیح ہے؛ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کے اس قول کی وجہ سے جب ان سے اس شخص کے بارے میں پوچھا گیا جو اپنی بیوی کو اختیار دیتا ہے۔ انہوں نے فرمایا: "رسول اللہ ﷺ نے ہمیں اختیار دیا تھا، تو کیا وہ طلاق تھی؟" ایک روایت میں ہے: "ہم نے آپ کو چن لیا، تو آپ نے اسے طلاق شمار نہیں کیا" (۴)۔ اور رسول اللہ ﷺ سے صرف وہی اختیار ثابت ہے جس کا حکم رہنے یا طلاق کے درمیان دیا گیا تھا، اسی لیے آپ ﷺ نے فرمایا: "اے عائشہ، میں تم سے ایک بات کرنے والا ہوں، تو تم جلد بازی نہ کرنا یہاں تک کہ اپنے والدین سے مشورہ کر لو"۔ اور یہ معلوم ہے کہ آپ ﷺ کا مقصد یہ نہیں تھا کہ وہ آخرت کے مقابلے میں دنیا کی زندگی اور اس کی زینت کو منتخب کرنے میں سرمایہ کاری کریں۔ تو یہ ثابت ہوا کہ...

(۱) ۱۶۲/۴۔ (۲) القراءات الشاذہ ص ۱۱۹۔ (۳) احکام القرآن لابن العربی ۳/ ۱۵۱۴ اور ۱۵۱۵۔ اور علی کی حدیث کو عبداللہ بن احمد نے مسند (۵۸۸) اور (۵۸۹) کے اپنے اضافے میں محمد بن عبید اللہ بن ابی رافع کے واسطے سے، عمر بن علی بن حسین سے، انہوں نے اپنے والد سے، انہوں نے علی سے روایت کیا ہے۔ اور محمد بن عبید اللہ بن ابی رافع کے بارے میں حافظ نے 'التقریب' میں کہا ہے کہ وہ ضعیف ہے۔ ا ھ اور علی بن حسین ابو عمر بن علی بن حسین نے اپنے دادا کو نہیں پایا تھا۔ (۴) اسے احمد (۲۴۶۵۳) اور (۲۵۳۷۶)، بخاری (۵۲۶۳) اور (۵۲۶۴) اور مسلم (۱۴۷۷): (۲۵) اور (۲۷) نے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Ahzab: Verses 28-29, Page 129

The result (al-istithmar) only occurs in separation or marriage(1). And Allah knows best.

Sixth: Scholars differed regarding a woman given choice (al-mukhayyara) if she chooses her husband; the majority of scholars from the predecessors (al-Salaf) and others, and the imams of fatwa, said: It does not entail divorce, not one nor more; this is the saying of Umar ibn al-Khattab, Ali, Ibn Mas'ud, Zaid ibn Thabit, Ibn Abbas, and Aisha. From the followers (Tabi'un) are Ata', Masruq, Sulaiman ibn Yasar, Rabi'ah, and Ibn Shihab(2).

It was also narrated from Ali and Zaid: If she chooses her husband, it is one irrevocable divorce (ba'ina). This is the saying of al-Hasan al-Basri and al-Layth, and al-Khattabi and al-Naqqash narrated it from Malik(3). They argued that his saying: "Choose," is an allusion (kinaya) for(4) effecting divorce, so if he attributes it to her, one divorce occurs, like his saying: "You are irrevocable."

The first view is the correct one; because of Aisha's saying: "The Messenger of Allah ﷺ gave us a choice and we chose him, and he did not count it as divorce against us." Reported by the two Sahihs (Bukhari and Muslim)(5).

Ibn al-Mundhir said: Aisha's hadith indicates that if the woman given choice chooses her husband, it is not a divorce. It also indicates that choosing herself entails divorce. And it indicates a third meaning, which is that if the woman given choice chooses herself, it is one divorce for which her husband has the right of return (raj'atiyya); as it is not permissible for the Messenger of Allah ﷺ to divorce contrary to what Allah commanded him. This was narrated from Umar, Ibn Mas'ud, and Ibn Abbas. Ibn Abi Layla, al-Thawri, and al-Shafi'i held this view.

It was narrated from Ali: If she chooses herself, it is one irrevocable divorce (ba'ina). This is the saying of Abu Hanifa.

---

(1) Ahkam al-Qur'an by al-Kiya al-Tabari 3/345, and similarly in Ahkam al-Qur'an by al-Jassas 3/357. The hadith was previously mentioned on p. 118 of this volume. (2) Similarly in al-Ishraf 4/178, al-Istidhkar 17/164-166, and al-Mufhim 4/257. (3) Al-Mufhim 4/257-258, and the words of al-Khattabi in Ma'alim al-Sunan 3/247, and mentioned from Ali, Zaid, and al-Hasan by Ibn al-Mundhir in al-Ishraf 4/178. (4) In (m): "from", and what is established is from the manuscripts and Ahkam al-Qur'an by

Ibn al-Arabi 3/1518, and the speech is from him. (5) Previously mentioned in the preceding issue.

सूरा अल-अहज़ाब: आयत २८-२९, पृष्ठ १२९

परिणाम (अल-इस्तिथमार) केवल अलगाव या निकाह में ही होता है(१)। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

छठा: विद्वानों में उस महिला के संबंध में मतभेद है जिसे विकल्प (अल-मुखय्यरा) दिया गया और उसने अपने पति को चुना; पूर्वजों (सलफ) और अन्य विद्वानों तथा फतवे के इमामों के बहुमत ने कहा: इसमें तलाक की आवश्यकता नहीं है, न तो एक और न ही अधिक; यह उमर बिन अल-खत्ताब, अली, इब्न मसूद, जैद बिन साबित, इब्न अब्बास और आयशा का कथन है। अनुयायियों (ताबि'ईन) में से अता, मसरूक, सुलेमान बिन यसार, रबीआ और इब्न शिहाब (२) हैं।

अली और जैद से यह भी रिवायत है: यदि वह अपने पति को चुनती है, तो यह एक अपरिवर्तनीय तलाक (बाइना) है। यह अल-हसन अल-बसरी और अल-लैथ का कथन है, और अल-खत्ताबी और अल-नक्काशा ने इसे मलिक (३) से वर्णित किया है। उन्होंने तर्क दिया कि उनका कहना: "चुन लो," तलाक देने का एक संकेत (किनाया) है (४), इसलिए यदि वह इसे उसे सौंपता है, तो एक तलाक हो जाता है, जैसे कि उसका कहना: "तुम बाइन (अपरिवर्तनीय) हो।"

पहला विचार सही है; आयशा के कथन के कारण: "अल्लाह के रसूल ﷺ ने हमें विकल्प दिया और हमने उन्हें चुना, और उन्होंने इसे हमारे खिलाफ तलाक नहीं गिना।" इसे दो सहीहों (५) द्वारा वर्णित किया गया है।

इब्न अल-मुंदिर ने कहा: आयशा की हदीस इंगित करती है कि यदि विकल्प दी गई महिला अपने पति को चुनती है, तो वह तलाक नहीं है। यह यह भी इंगित करता है कि उसका खुद को चुनना तलाक को अनिवार्य बनाता है। और यह तीसरे अर्थ की ओर इशारा करता है, जो यह है कि यदि विकल्प दी गई महिला खुद को चुनती है, तो यह एक ऐसा तलाक है जिसके लिए उसका पति वापसी का अधिकार (रजी) रखता है; क्योंकि अल्लाह के रसूल ﷺ के लिए अल्लाह के आदेश के विपरीत तलाक देना जायज नहीं है। यह उमर, इब्न मसूद और इब्न अब्बास से रिवायत है। इब्न अबी लैला, अल-थौरी और अल-शाफी ने भी यही कहा।

अली से रिवायत है: कि यदि वह स्वयं को चुनती है, तो वह एक बाइन (अपरिवर्तनीय) तलाक है। यह अबू हनीफा का कथन है।

(१) अहकाम अल-कुरआन अल-किया अल-तबरी ३४५/३, और इसी तरह अहकाम अल-कुरआन अल-जस्सास ३५७/३ में। हदीस इस खंड के पृष्ठ ११८ पर पहले आ चुकी है। (२) इसी तरह अल-इशराफ १७८/४, अल-इस्तिधकार १६४/१७ - १६६, और अल-मुफ्हिम २५७/४ में। (३) अल-मुफ्हिम २५७/४ - २५८, और मआलिम अल-सुनन २४७/३ में अल-खत्ताबी के शब्द, और इब्न अल-मुंदिर द्वारा अल-इशराफ १७८/४ में अली, जैद और हसन से इसका उल्लेख। (४) (म) में: "से", और जो स्थापित है वह पांडुलिपियों और इब्न अल-अरबी के अहकाम अल-कुरआन १५१८/३ से है, और भाषण उन्हीं का है। (५) पिछले मसले में आ चुका है।

سورة الاحزاب: آیات ۲۸ - ۲۹، صفحہ ۱۲۹

نتیجہ (استثمار) صرف جدائی یا نکاح میں واقع ہوتا ہے(۱)۔ اور اللہ بہتر جاننے والا ہے۔

چھٹا مسئلہ: علماء کا اس عورت کے بارے میں اختلاف ہے جسے اختیار دیا گیا (المخیرہ) اور اس نے اپنے شوہر کو چن لیا؛ سلف وغیرہ اور ائمہ فتویٰ کے جمہور علماء نے کہا: اس پر طلاق لازم نہیں آتی، نہ ایک اور نہ زیادہ؛ یہ عمر بن الخطاب، علی، ابن مسعود، زید بن ثابت، ابن عباس اور عائشہ کا قول ہے۔ اور تابعین میں سے عطاء، مسروق، سلیمان بن یسار، ربیعہ اور ابن شہاب (۲) ہیں۔

علی اور زید سے یہ بھی مروی ہے: اگر اس نے اپنے شوہر کو چنا تو وہ ایک طلاق بائنہ ہے۔ یہی حسن بصری اور لیث کا قول ہے، اور خطابی اور نقاش نے اسے مالک (۳) سے روایت کیا ہے۔ انہوں نے دلیل دی کہ ان کا قول: "اختیار کر لے،" طلاق واقع کرنے میں کنایہ (۴) ہے، لہٰذا جب اس نے اسے عورت کی طرف منسوب کیا تو ایک طلاق واقع ہو گئی، جیسے ان کا قول: "تو بائنہ ہے۔"

پہلا قول صحیح ہے؛ کیونکہ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کا فرمان ہے: "رسول اللہ ﷺ نے ہمیں اختیار دیا تو ہم نے آپ کو چن لیا، پس آپ نے اسے ہم پر طلاق شمار نہیں کیا۔" اسے صحیحین (۵) نے روایت کیا ہے۔

ابن المنذر نے کہا: حضرت عائشہ کی حدیث اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ جس عورت کو اختیار دیا جائے اگر وہ اپنے شوہر کو منتخب کر لے تو طلاق نہیں ہوتی۔ اور یہ اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ اس کا اپنے نفس کو چننا طلاق کو واجب کرتا ہے۔ اور یہ تیسرے معنی پر دلالت کرتی ہے،

وہ یہ کہ اگر اختیار دی جانے والی عورت اپنے نفس کو چن لے تو یہ ایسی طلاق ہے جس میں اس کا شوہر رجوع کا حق رکھتا ہے (رجعیہ)؛ کیونکہ رسول اللہ ﷺ کے لیے اللہ کے حکم کے خلاف طلاق دینا جائز نہیں۔ یہ عمر، ابن مسعود اور ابن عباس سے مروی ہے۔ یہی ابن ابی لیلیٰ، ثوری اور شافعی نے کہا۔

اور علی سے مروی ہے کہ: اگر اس نے اپنے آپ کو چنا تو وہ ایک طلاق بائنہ ہے۔ یہی ابوحنیفہ کا قول ہے۔

---

(۱) احکام القرآن للکیا الطبری ۳/۳۴۵، اور اسی طرح احکام القرآن للجصاص ۳/۳۵۷۔ یہ حدیث اسی جلد کے صفحہ ۱۱۸ پر گزر چکی ہے۔ (۲) اسی طرح الاشراف ۴/۱۷۸، اور الاستذکار ۱۷/۱۶۴-۱۶۶، اور المفہم ۴/۲۵۷ میں۔ (۳) المفہم ۴/۲۵۷-۲۵۸، اور معالم السنن ۳/۲۴۷ میں خطابی کا کلام، اور ابن المنذر نے الاشراف ۴/۱۷۸ میں اسے علی، زید اور حسن سے ذکر کیا ہے۔ (۴) (م) میں: "عن" ہے، اور جو نسخہ میں ثبت ہے وہ خطی نسخوں اور احکام القرآن لابن العربی ۳/۱۵۱۸ سے ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (۵) پچھلے مسئلہ میں گزر چکا ہے۔

And his companions. And it was narrated by Ibn Khuwayz Mindad from Malik.

It was narrated from Zaid bin Thabit: that if she chooses herself, it is three (divorces). This is the saying of al-Hasan al-Basri, and Malik and al-Layth(1) said it; because the removal of ownership is only through that(2).

It was narrated from Ali (may Allah be pleased with him): that if she chooses her husband(3), it is nothing. And it was narrated from him: that if she chooses her husband, it is one revocable (divorce)(4).

Seventh: A group of the people of Medina and others held that empowerment (tamlik) and giving choice (takhyir) are the same, and the judgment is whatever she decided in both of them; this is the saying of Abdul Aziz bin Abi Salamah. Ibn Sha'ban said: Many of our companions chose it, and it is the saying of a group of the people of Medina. Abu Umar said(5): And upon this saying are most of the jurists. The famous opinion from the school of Malik is the difference between them, and that is because empowerment (tamlik) according to Malik is the man's saying to his wife: "I have empowered you," meaning: I have given you ownership of what Allah has given me of divorce, one, two, or three. So since it was permissible for him to give her ownership of some of that without others and he claimed that, then the saying is his saying with his oath if he disputes with her. A group of the people of Medina said: He has the right to dispute in empowerment and in giving choice; whether for a woman with whom the marriage was consummated [or not consummated]. The first is Malik's saying in the famous opinion.

Ibn Khuwayz Mindad narrated from Malik: that the husband has the right to dispute with the woman given choice regarding the three (divorces), and it becomes one irrevocable divorce as Abu Hanifa said. Ibn al-Jahm said it too. Sahnun said: And upon this are most of our companions(6).

---

(1) Similarly in Al-Ashraf 178/4, 179. (2) In the manuscripts except (Za): because ownership is only through that, and what is established is from (Za). Al-Baji mentioned in Al-Muntaqa 58/4 that her saying: "I chose myself," only necessitates her ownership of herself, and the removal of the husband's ownership from her. (3) In the manuscripts: "herself", and what is established is from Al-Kashaf 258/3, and this saying from Ali (may Allah be pleased with him) preceded at the beginning of the issue. (4) Narrated by Abd al-Razzaq (11974) and (11977), and Ibn Abi Shaybah 59/5,

and al-Bayhaqi 345/7 - 346. (5) In Al-Kafi 588/2 - 590, and what is before it and what will come between brackets is from it. (6) Aqd al-Jawahir al-Thamina 171/2.

और उनके साथी। और इसे इब्न खुवायज़ मिंदाद ने मलिक से रिवायत किया है।

जैद बिन साबित से रिवायत है: कि अगर वह खुद को चुनती है, तो यह तीन (तलाक) है। यह अल-हसन अल-बसरी का कहना है, और मलिक और अल-लैथ(1) ने यही कहा है; क्योंकि स्वामित्व को हटाना केवल उसी के द्वारा होता है(2)।

अली (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से रिवायत है: कि अगर वह अपने पति को चुनती है(3), तो यह कुछ भी नहीं है। और उनसे यह भी रिवायत है: कि अगर वह अपने पति को चुनती है, तो यह एक रजई (वापसी योग्य) तलाक है(4)।

सातवाँ: मदीना के लोगों और अन्य लोगों के एक समूह का मानना था कि स्वामित्व देना (तम्लीक) और विकल्प देना (तख़यीर) एक समान हैं, और फैसला वही है जो उसने उन दोनों में तय किया है; यह अब्दुल अजीज बिन अबी सलामा का कहना है। इब्न शबान ने कहा: हमारे कई साथियों ने इसे चुना है, और यह मदीना के लोगों के एक समूह का कहना है। अबू उमर ने कहा(5): और इसी कथन पर अधिकांश न्यायविद हैं। मलिक के पंथ से प्रसिद्ध राय उनके बीच का अंतर है, और वह इसलिए है क्योंकि मलिक के अनुसार स्वामित्व देना (तम्लीक) पति का अपनी पत्नी से यह कहना है: "मैंने तुम्हें मालिक बना दिया," यानी: मैंने तुम्हें उसका मालिक बना दिया है जो अल्लाह ने मुझे तलाक में से दिया है, एक, दो, या तीन। तो चूंकि उसके लिए उसे उसके कुछ हिस्से का मालिक बनाना जायज़ था न कि दूसरे का और उसने इसका दावा किया, तो उसकी बात उसकी शपथ के साथ मानी जाएगी अगर वह उससे विवाद करता है। मदीना के लोगों के एक समूह ने कहा: उसे स्वामित्व देने और विकल्प देने में विवाद करने का अधिकार है; चाहे वह सुहागरात वाली महिला हो [या बिना सुहागरात वाली]। पहला प्रसिद्ध राय में मलिक का कहना है।

इब्न खुवायज़ मिंदाद ने मलिक से रिवायत किया: कि पति को तीन (तलाक) के संबंध में विकल्प दी गई महिला के साथ विवाद करने का अधिकार है, और यह एक बाइन (अटल) तलाक हो जाता है जैसा कि अबू हनीफा ने कहा था। इब्न अल-जहम ने भी यही कहा। सहनून ने कहा: और हमारे अधिकांश साथी इसी पर हैं(6)।

---

(1) अल-अशरफ़ 178/4, 179 में इसी तरह। (2) (ज़) के अलावा अन्य प्रतियों में: क्योंकि स्वामित्व केवल उसी के द्वारा होता है, और जो स्थापित है वह (ज़) से है। अल-बाजी ने अल-मुंतका 58/4 में उल्लेख किया है कि उसका कहना: "मैंने खुद को चुना," केवल खुद पर उसके स्वामित्व की मांग करता है, और उससे पति के स्वामित्व को हटा देता है। (3) प्रतियों में: "खुद को", और जो स्थापित है वह अल-कशाफ 258/3 से है, और अली (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) का यह कथन मुद्दे की शुरुआत में पहले ही आ चुका है। (4) इसे अब्द अल-रज्जाक (11974) और (11977), और इब्न अबी शयबा 59/5, और अल-बैहकी 345/7 - 346 ने निकाला है। (5) अल-काफी 588/2 - 590 में, और जो इससे पहले है और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह इसी से है। (6) अक़द अल-जवाहर अल-थमीना 171/2।

سورة الاحزاب: آیات ۲۸ - ۲۹ ۱۳۰

اور ان کے ساتھی۔ اور اسے ابن خوَیْزِمَنْدَاد نے مالک سے روایت کیا ہے۔

زید بن ثابت سے روایت ہے: کہ اگر وہ خود کو منتخب کر لے تو یہ تین (طلاقیں) ہیں۔ یہ حسن بصری کا قول ہے، اور یہی مالک اور لیث(۱) نے کہا ہے؛ کیونکہ ملکیت کا خاتمہ اسی صورت میں ہوتا ہے(۲)۔

حضرت علی رضی اللہ عنہ سے روایت ہے: کہ اگر وہ اپنے شوہر کو منتخب کر لے(۳) تو یہ کچھ بھی نہیں ہے۔ اور ان سے یہ بھی مروی ہے: کہ اگر وہ اپنے شوہر کو منتخب کر لے تو یہ ایک طلاقِ رجعی ہے(۴)۔

ساتویں بات: اہل مدینہ کی ایک جماعت اور دیگر حضرات اس طرف گئے ہیں کہ تملیک (مالک بنانا) اور تخییر (اختیار دینا) برابر ہیں، اور فیصلہ وہی ہوگا جو اس نے دونوں میں کیا ہے؛ یہ عبدالعزیز بن ابی سلمہ کا قول ہے۔ ابن شعبان نے کہا: ہمارے بہت سے ساتھیوں نے اسے اختیار کیا ہے، اور یہ اہل مدینہ کی ایک جماعت کا قول ہے۔ ابو عمر نے کہا(۵): اور اسی قول پر اکثر فقہاء ہیں۔ مالک کے مذہب میں مشہور قول ان دونوں کے درمیان فرق کرنا ہے، اور وہ اس طرح کہ مالک کے نزدیک تملیک مرد کا اپنی بیوی سے یہ کہنا ہے: "قد ملَّكْتُكِ" (یعنی میں نے تجھے مالک بنا دیا)، یعنی: میں نے تجھے اس طلاق کا مالک بنا دیا جو اللہ نے میرے لیے رکھی ہے، ایک، دو یا تین۔ تو جب اس کے لیے یہ جائز ہوا کہ وہ اسے اس میں سے بعض کا مالک بنائے نہ کہ سب کا اور اس نے اس کا دعویٰ کیا، تو اس کی بات اس کے حلف کے ساتھ مانی جائے گی اگر وہ اس کا انکار کرے۔ اہل مدینہ کی ایک جماعت نے کہا: اسے تملیک اور تخییر دونوں میں انکار (مناکرہ)

کا حق ہے؛ خواہ وہ مدخول بہا (جس کے ساتھ ازدواجی تعلق قائم ہو چکا ہو) ہو [یا غیر مدخول بہا]۔ اور پہلا قول مشہور میں امام مالک کا ہے۔

ابن خوَيْزِمَنْدَاد نے مالک سے روایت کی ہے: کہ شوہر کو یہ حق حاصل ہے کہ وہ تین (طلاقوں) کے بارے میں اختیار دی گئی عورت سے مناکرہ (جھگڑا یا انکار) کرے، اور یہ ایک طلاقِ بائنہ ہوگی جیسا کہ ابو حنیفہ نے کہا ہے۔ ابن الجہم نے بھی یہی کہا ہے۔ سحنون نے کہا: اور ہمارے اکثر اصحاب اسی پر ہیں(۶)۔

---

(۱) اسی طرح الاشراف ۱۷۸/۴ ، ۱۷۹ میں۔ (۲) نسخوں میں سوائے (ظ) کے: کیونکہ ملکیت اسی سے ہوتی ہے، اور ثابت شدہ (ظ) سے ہے۔ باجی نے المنتقی ۵۸/۴ میں ذکر کیا ہے کہ اس کا قول: "میں نے خود کو چنا"، صرف اپنی ذات پر اس کی ملکیت کا تقاضا کرتا ہے، اور اس سے شوہر کی ملکیت ختم ہو جاتی ہے۔ (۳) نسخوں میں: "خود کو"، اور ثابت شدہ الکشاف ۲۵۸/۳ سے ہے، اور حضرت علی رضی اللہ عنہ سے یہ قول مسئلے کے شروع میں گزر چکا ہے۔ (۴) اسے عبدالرزاق (۱۱۹۷۴) اور (۱۱۹۷۷)، ابن ابی شیبہ ۵۹/۵، اور بیہقی ۳۴۵/۷ - ۳۴۶ نے روایت کیا ہے۔ (۵) الکافی ۵۸۸/۲ - ۵۹۰ میں، اور جو اس سے پہلے ہے اور جو قوسین کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (۶) عقد الجواهر الثمينة ۱۷۱/۲ .

Surah Al-Ahzab: Verses 28 - 29 131 The conclusion of Malik's school of thought is: if a woman given the choice (al-mukhayyara) chooses herself and the marriage has been consummated, it constitutes all parts of the divorce. If her husband denies this, he has no right to deny. If she chooses one [divorce], it is of no effect; because the choice is final (al-batat): either I took it or I left it (1). This is because the meaning of giving a choice (takhyir) is releasing (tasrih). Allah Almighty said in the verse of choice: {Come, I will make provision for you and release you in a handsome release} [33:28]. The meaning of 'release' is finality (al-batat). Allah Almighty said: {Divorce is twice. Then, either keep [her] in an acceptable manner or release [her] with good treatment} [Al-Baqarah: 229]. Releasing with good treatment is the third divorce; this was narrated from the Prophet ﷺ as mentioned before (2). From the perspective of meaning: his saying: 'choose me,' or 'choose yourself,' implies that he should have no authority over her if she chooses herself, and he possesses nothing of her; since he has granted her the power to remove what he possesses of her, or to stay with him if she chose him. Therefore, if she chose a portion of the divorce, the requirements of the wording were not acted upon, and she would be in the position of someone given a choice between two things who chose something else. As for the woman with whom the marriage has not been consummated, he has the right to dispute her choice and the delegation of authority (tamlik) if it exceeds one [divorce]; because she becomes separated immediately. Eighth: Narrations from Malik differed as to when she has the right of choice. He once said: She has the choice as long as she remains in the session [al-majlis] before standing up or engaging in something that indicates turning away. If she does not choose or decide anything until they depart from their session, her right becomes void. This is the view of most jurists. On another occasion he said: She has the choice indefinitely as long as it is not known that she has abandoned it, which is known by her allowing him access to herself through intercourse or physical contact. Accordingly, if she refuses access and does not choose anything, he may bring her before the judge so she may either effect the divorce or forfeit it. If she refuses, the judge voids her delegated authority. According to the first view: if she starts something else, such as conversation, work, walking, or anything not related to the choice (3) as we mentioned, her right of choice is forfeited. Some of our companions argued for this... (1) Al-Istidhkar 13/167. (2) 4/57. (3) In the manuscripts except (ظ): 'bishi'in' instead of 'fi shi'in', and the established one is from (ظ). In Al-Kafi 2/589 (and the text is from it): 'or what is not related to delegation (tamlik) at all.'

सूरह अल-अहज़ाब: आयतें 28 - 29 131 मलिक के पंथ (मज़हब) का निष्कर्ष यह है: यदि एक महिला जिसे विकल्प दिया गया है (अल-मुखय्यारा), वह विवाह संपन्न होने के बाद स्वयं को चुनती है, तो वह पूर्ण तलाक (तलाक-ए-मुकम्मल) है। यदि उसका पति इसका खंडन करता है, तो उसे खंडन करने का कोई अधिकार नहीं है। और यदि वह एक (तलाक) चुनती है, तो वह कुछ भी नहीं है; क्योंकि विकल्प केवल पूर्णता (अल-बतत) है: या तो मैंने इसे लिया या मैंने इसे छोड़ दिया (1)। ऐसा इसलिए है क्योंकि विकल्प (तख़य्यीर) का अर्थ है 'मुक्त करना' (तसरीह)। अल्लाह तआला ने विकल्प की आयत में कहा है: "आओ, मैं तुम्हें कुछ सुख-सामग्री दे दूँ और भली रीति से विदा (तसरीह) कर दूँ।" [33:28]। विदा करने (तसरीह) का अर्थ है अंतिम विच्छेद (अल-बतत)। अल्लाह तआला ने कहा है: "तलाक दो बार है। फिर या तो भली रीति से साथ रखना है या भले तरीके से विदा (तसरीह) कर देना है।" [अल-बक़रह: 229]। भले तरीके से विदा करना तीसरा तलाक है; यह नबी ﷺ से वर्णित है जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है (2)। अर्थ के दृष्टिकोण से: उसका यह कहना कि "मुझे चुन लो" या "स्वयं को चुन लो", यह संकेत देता है कि यदि वह स्वयं को चुनती है तो उस पर उसका कोई अधिकार नहीं रहेगा, और उसके पास उसका कुछ भी नहीं बचेगा; क्योंकि उसने उसे वह अधिकार सौंप दिया है कि वह उससे वह चीज़ छीन ले जिसका वह मालिक है, या उसके साथ रहे यदि उसने उसे चुना है। इसलिए, यदि उसने तलाक का एक हिस्सा चुना, तो शब्द की आवश्यकता पर अमल नहीं हुआ, और वह उस व्यक्ति की तरह होगी जिसे दो चीजों के बीच विकल्प दिया गया और उसने उनके अलावा कुछ और चुन लिया। जहाँ तक उस महिला का प्रश्न है जिसके साथ विवाह संपन्न नहीं हुआ है, तो उसे विकल्प और अधिकार सौंपने (तमलीक) के मामले में उसके साथ विवाद करने का अधिकार है यदि वह एक से अधिक हो; क्योंकि वह तुरंत अलग हो जाती है। आठवां: मलिक से इस बारे में अलग-अलग विवरण मिलते हैं कि उसे विकल्प कब तक प्राप्त है? एक बार उन्होंने कहा: उसे तब तक विकल्प है जब तक वह बैठक (अल-मजलिस) में है, उठने या ऐसे किसी कार्य में व्यस्त होने से पहले जो विमुखता (अरज़) को दर्शाता हो। यदि उसने कुछ नहीं चुना और कुछ तय नहीं किया जब तक कि वे अपनी बैठक से अलग न हो गए, तो उसे दिया गया अधिकार शून्य हो जाता है। और अधिकांश फकीहों का यही मत है। और एक बार उन्होंने कहा: उसे हमेशा विकल्प है जब तक यह ज्ञात न हो जाए कि उसने इसे छोड़ दिया है, और यह तब ज्ञात होता है जब वह उसे संभोग या शारीरिक संपर्क के माध्यम से स्वयं तक पहुँच प्रदान करती है। इस आधार पर, यदि वह स्वयं को रोकती है और कुछ नहीं चुनती है, तो पति को अधिकार है कि वह उसे न्यायाधीश (हाकिम) के पास ले जाए ताकि वह या तो तलाक प्रभावी करे या उसे समाप्त करे। यदि वह मना कर दे, तो न्यायाधीश

उसका अधिकार समाप्त कर देता है। और पहले मत के अनुसार: यदि वह इसके अलावा किसी अन्य चीज़ जैसे बातचीत, काम, चलना, या वह जो विकल्प से संबंधित नहीं है (3) में लग जाती है जैसा कि हमने उल्लेख किया है, तो उसका विकल्प समाप्त हो जाता है। हमारे कुछ साथियों ने इसके लिए तर्क दिया है... (1) अल-इस्तिधकार 13/167. (2) 4/57. (3) (ज़) के अलावा अन्य प्रतियों में: "बिशैइन" के स्थान पर "फी शैइन" है, और (ज़) से जो प्रमाणित है वही है। और अल-काफी 2/589 में (और शब्द वहीं से हैं): "या जो तमलीक से संबंधित नहीं है"।

سورہ الاحزاب: آیات 28 - 29 131 امام مالک کے مذہب کا خلاصہ یہ ہے کہ: جس عورت کو (طالق کا) اختیار دیا گیا ہو (المخیرہ) اگر وہ اپنی ذات کو منتخب کر لے جبکہ اس کے ساتھ خلوت صحیحہ (ہمبستری) ہو چکی ہو، تو یہ مکمل طلاق ہوگی۔ اگر اس کا شوہر اس کا انکار کرے تو اسے انکار کا حق نہیں ہے۔ اور اگر وہ ایک (طلاق) کو منتخب کرے تو وہ کچھ بھی نہیں ہے؛ کیونکہ اختیار تو مکمل (البتات) ہے: یا تو میں نے اسے لے لیا یا میں نے اسے چھوڑ دیا (1)؛ اس لیے کہ اختیار (تخییر) کے معنی 'چھوڑ دینا' (تسریح) کے ہیں۔ اللہ تعالیٰ نے اختیار والی آیت میں فرمایا: "تو آؤ میں تمہیں کچھ مال و متاع دے دوں اور تمہیں اچھی طرح رخصت (تسریح) کر دوں" [33:28]۔ پس تسریح کے معنی قطعی علیحدگی (البتات) کے ہیں۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "طلاق دو بار ہے، پھر یا تو اچھے طریقے سے روک لینا ہے یا بھلے طریقے سے رخصت (تسریح) کر دینا ہے" [البقرہ: 229]۔ اور بھلے طریقے سے رخصت کرنا تیسری طلاق ہے؛ یہ نبی ﷺ سے مروی ہے جیسا کہ پہلے ذکر گزر چکا (2)۔ معنوی اعتبار سے: اس کا یہ قول کہ: "مجھے اختیار کر لو" یا "اپنی ذات کو اختیار کر لو" اس بات کا تقاضا کرتا ہے کہ اگر وہ اپنی ذات کو منتخب کر لے تو اس پر شوہر کا کوئی بس نہ رہے، اور وہ اس میں سے کسی چیز کا مالک نہ رہے؛ کیونکہ اس نے اسے یہ حق دے دیا ہے کہ وہ اس چیز کو (اپنے نفس کو) نکال لے جس کا وہ مالک ہے، یا اس کے ساتھ رہے اگر وہ اسے منتخب کر لے۔ پس جب اس نے طلاق کے کچھ حصے کو منتخب کیا تو لفظ کے تقاضے پر عمل نہیں ہوا، اور وہ اس شخص کی مانند ہوگئی جسے دو چیزوں کے درمیان اختیار دیا گیا اور اس نے ان دونوں کے سوا کسی اور کو منتخب کر لیا۔ رہی وہ عورت جس سے ہمبستری نہیں ہوئی، تو شوہر کو اختیار (تخییر) اور سپردگی (تملیک) میں اس سے جھگڑا کرنے کا حق ہے اگر وہ ایک سے زیادہ ہو؛ کیونکہ وہ فوراً جدا ہو جاتی ہے۔ آٹھویں

بات: امام مالک سے اس بارے میں روایات مختلف ہیں کہ اسے کب تک اختیار حاصل ہے؟ ایک بار انہوں نے کہا: اسے تب تک اختیار ہے جب تک وہ اسی مجلس میں ہے، اٹھنے یا کسی ایسے کام میں مشغول ہونے سے پہلے جو اعراض (بے رغبتی) پر دلالت کرے۔ اگر اس نے کوئی انتخاب نہیں کیا اور کوئی فیصلہ نہیں کیا یہاں تک کہ وہ اپنی مجلس سے جدا ہو گئے، تو اسے حاصل اختیار باطل ہو گیا۔ اور اکثر فقہاء اسی پر ہیں۔ اور ایک بار انہوں نے کہا: اسے ہمیشہ اختیار حاصل ہے جب تک یہ معلوم نہ ہو جائے کہ اس نے اسے چھوڑ دیا ہے، اور یہ اس طرح معلوم ہوتا ہے کہ وہ اسے جماع یا مباشرت کے ذریعے اپنے نفس پر قدرت دے دے۔ اس قول کی بنیاد پر، اگر وہ خود کو روک لے اور کسی چیز کا انتخاب نہ کرے؛ تو شوہر کو حق حاصل ہے کہ وہ اسے حاکم کے پاس لے جائے تاکہ وہ (طلاق) واقع کرے یا اسے ساقط کر دے، اگر وہ انکار کرے تو حاکم اس کی تملیک کو ساقط کر دے گا۔ اور پہلے قول کے مطابق: اگر وہ کسی اور بات چیت، کام، چلنے پھرنے یا ایسی چیز میں لگ جائے جو اختیار سے متعلق نہیں ہے (3) جیسا کہ ہم نے ذکر کیا، تو اس کا اختیار ساقط ہو جائے گا۔ اور ہمارے بعض اصحاب نے اس کے لیے دلیل پیش کی ہے... (1) الاستذکار 13/167- (2) 4/57- (3) (ظ) کے علاوہ دیگر نسخوں میں: "بشیء" کی جگہ "فی شیء" ہے، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے۔ اور الکافی 2/589 میں ہے: "یا وہ جو تملیک سے متعلق نہیں ہے"۔

The statement is based on His, the Almighty's, saying: {So do not sit with them until they enter into another conversation} [An-Nisa: 140]. Also, the husband allowed her the speech to know the choice from her (1), so it became like a contract between them. If she accepted it; otherwise, it lapsed, like one who says: 'I have gifted to you' or 'I have sold to you'. If they accepted; otherwise, the ownership remained as it was. This is the saying of Al-Thawri, the Kufans, Al-Awza'i, Al-Layth, Al-Shafi'i, and Abu Thawr, and it is the selection of Ibn al-Qasim (2). The reasoning for the second narration is that this has come into her hand and he made her the owner over her husband by his making her an owner. So, when she was made an owner of that, it became necessary for it to remain in her hand just as it remains in the hand of her husband. I said: And this is what is correct; because of his (peace and blessings be upon him) saying to Aisha: 'I am mentioning an affair to you, so do not hurry until you consult your parents.' It was narrated by As-Sahih, and Al-Bukhari recorded it, and Al-Tirmidhi authenticated it. And it has preceded at the beginning of the chapter (3). And it is a proof for whoever said: that if a man gives his wife a choice or grants her ownership, she has the right to decide in that even if they separate from their assembly. This was narrated from Al-Hasan and Az-Zuhri (4), and Malik said it in one of his two narrations. Abu Ubayd said: And what we have in this chapter is following the Sunnah regarding Aisha in this Hadith, when he gave her the delay (5) until she consults her parents, and he did not make her standing from her assembly an exit from the matter. Al-Marwazi said: This is the most correct of the sayings according to me, and Ibn al-Mundhir and Al-Tahawi (6).

---

(1) In (ظ): for her. (2) And all of them say: the choice is hers as long as they do not stand up from the assembly. See Al-Ishraf 4/178, and Al-Istidhkar 17/74 and 168. (3) Page 118 of this volume. (4) Narrated from them by Abd al-Razzaq (11943) and (11944), and mentioned by Ibn Abd al-Barr in Al-Istidhkar 17/78. (5) In (م): the granting of choice. (6) See Ikhtilaf al-Ulama by Al-Marwazi p. 200, Al-Ishraf 4/178, Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama by Al-Jassas 2/423, and Al-Istidhkar 17/168.

कथन अल्लाह तआला के इस फरमान पर आधारित है: {तो उनके साथ न बैठो जब तक कि वे किसी और बात में न लग जाएँ} [अन-निसा: 140]। इसके अलावा, पति ने उसे बोलने की छूट दी ताकि उससे उसकी पसंद जानी जा सके(1), तो यह उनके बीच एक अनुबंध (कॉन्ट्रैक्ट) की तरह हो गया। यदि उसने उसे स्वीकार कर लिया तो ठीक, अन्यथा वह समाप्त हो गया, जैसे कोई कहता है: 'मैंने तुम्हें उपहार दिया है' या 'मैंने तुम्हें बेच दिया है'। यदि उसने स्वीकार किया तो ठीक, अन्यथा स्वामित्व अपनी स्थिति पर बना रहेगा। यह अल-थौरी, कूफ़ियों, अल-औज़ाई, अल-लैथ, अल-शाफ़ई और अबू थौर का मत है, और यह इब्न अल-कासिम (2) का चयन है। दूसरे वर्णन का पहलू यह है कि यह मामला उसके हाथ में आ गया है और पति ने उसे स्वामित्व सौंपकर अपने ऊपर उसे अधिकार दे दिया है। तो जब वह उसकी स्वामी बन गई, तो यह आवश्यक है कि वह उसके हाथ में वैसे ही बना रहे जैसे उसके पति के हाथ में रहता। मैंने कहा: और यही सही है; क्योंकि पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) ने आयशा से कहा था: 'मैं तुमसे एक बात का उल्लेख करने वाला हूँ, तो तुम अपने माता-पिता से परामर्श करने तक जल्दबाजी न करना।' इसे अस-सहीह ने वर्णित किया है, और अल-बुखारी ने इसे उद्धृत किया है, और अल-तिर्मिज़ी ने इसे प्रमाणित किया है। और इसका उल्लेख अध्याय की शुरुआत में पहले ही आ चुका है (3)। और यह उन लोगों के लिए एक प्रमाण है जो कहते हैं कि यदि कोई व्यक्ति अपनी पत्नी को विकल्प देता है या उसे अधिकार देता है, तो उसे उस बारे में निर्णय लेने का हक है भले ही वे अपनी सभा से अलग हो जाएँ। यह अल-हसन और अज़-ज़ुहरी (4) से वर्णित है, और मलिक ने अपने दो वर्णनों में से एक में ऐसा कहा है। अबू उबैद ने कहा: इस अध्याय में हमारा मत इस हदीस में आयशा के संबंध में सुन्नत का पालन करना है, जब उन्होंने उसे अपने माता-पिता से परामर्श करने तक की देरी (5) दी, और सभा से उसके उठने को इस मामले से बाहर निकलना नहीं माना। अल-मरवाज़ी ने कहा: मेरे अनुसार कथनों में यह सबसे सही है, और इब्न अल-मुन्ज़िर और अल-तहावी (6) ने भी यही कहा है।

---

(1) (ظ) में: उसके लिए। (2) और वे सभी कहते हैं: विकल्प उसका है जब तक कि वे सभा से उठ न जाएँ। देखिए अल-इशराफ़ 4/178, और अल-इस्तिज़कार 17/74 और 168। (3) इस भाग का पृष्ठ 118। (4) इसे उन दोनों से अब्द अल-रज्जाक (11943) और (11944) ने वर्णित किया है, और इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-इस्तिज़कार 17/78 में इसका उल्लेख किया है। (5) (م) में: विकल्प देना

(تخییر)। (6) देखिए अल-मरवाज़ी की इख्तिलाफ़ अल-उलमा पृ. 200, अल-इशराफ़ 4/178, अल-जस्सास की मुख्तसर इख्तिलाफ़ अल-उलमा 2/423, और अल-इस्तिज़कार 17/168।

١٣٢ سورة الاحزاب: الآيتان ٢٨ - ٢٩

قول اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کے مطابق ہے: {پس ان کے ساتھ نہ بیٹھو یہاں تک کہ وہ اس کے علاوہ کسی اور بات میں مشغول ہو جائیں} [النساء: ١٤٠]۔ مزید یہ کہ شوہر نے اسے کلام کی اجازت دی تاکہ اس کی طرف سے انتخاب (خیار) معلوم ہو سکے (١)، پس یہ ان کے درمیان ایک عقد (معاہدے) کی طرح ہو گیا۔ اگر اس نے اسے قبول کر لیا (تو ٹھیک)؛ ورنہ وہ ساقط ہو گیا، جیسے کوئی کہے: 'میں نے تمہیں ہبہ کر دیا' یا 'میں نے تمہیں بیچ دیا'، اگر اس نے قبول کیا (تو ٹھیک)؛ ورنہ ملکیت اپنی حالت پر برقرار رہے گی۔ یہ ثوری، کوفیوں، اوزاعی، لیث، شافعی اور ابو ثور کا قول ہے، اور یہی ابن القاسم (٢) کا پسندیدہ قول ہے۔ دوسری روایت کی وجہ یہ ہے کہ یہ معاملہ اب اس کے ہاتھ میں آ چکا ہے اور شوہر نے اسے مالک بنا کر اپنے اوپر اسے اختیار دے دیا ہے۔ پس جب وہ اس کی مالک بن گئی تو واجب ہے کہ وہ اس کے ہاتھ میں اسی طرح باقی رہے جیسے وہ اس کے شوہر کے ہاتھ میں باقی رہتا۔ میں نے کہا: اور یہی صحیح ہے؛ کیونکہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے فرمایا تھا: 'میں تم سے ایک بات کرنے والا ہوں، پس تم جلدی نہ کرنا یہاں تک کہ تم اپنے والدین سے مشورہ کر لو'۔ اسے صحیح نے روایت کیا، اور بخاری نے اس کی تخریج کی، اور ترمذی نے اسے صحیح قرار دیا۔ اور یہ باب کی ابتدا میں گزر چکا ہے (٣)۔ اور یہ ان لوگوں کے لیے حجت (دلیل) ہے جو کہتے ہیں کہ اگر آدمی اپنی بیوی کو اختیار دے دے یا اسے مالک بنا دے، تو اسے حق ہے کہ وہ اس بارے میں فیصلہ کرے خواہ وہ اپنی مجلس سے جدا ہو جائیں؛ یہ حسن اور زہری (٤) سے مروی ہے، اور امام مالک نے اپنی دو روایتوں میں سے ایک میں یہی فرمایا ہے۔ ابو عبید نے کہا: ہمارے نزدیک اس باب میں حضرت عائشہ والی اس حدیث میں سنت کی اتباع ہے، جب آپ ﷺ نے ان کے لیے والدین سے

مشورہ کرنے تک تاخیر (۵) کی گنجائش رکھی، اور مجلس سے ان کے اٹھ جانے کو اس معاملے سے نکل جانا قرار نہیں دیا۔ مروزی نے کہا: میرے نزدیک یہ اقوال میں سب سے زیادہ صحیح ہے، اور ابن المنذر اور طحاوی (۶) نے بھی یہی کہا ہے۔

---

(۱) (ظ) میں ہے: لہا (اس کے لیے)۔ (۲) اور وہ سب کہتے ہیں: اسے اختیار حاصل ہے جب تک کہ وہ مجلس سے کھڑے نہ ہو جائیں۔ دیکھیے الاشراف ۴/ ۱۷۸، اور الاستذکار ۱۷/ ۷۴ و ۱۶۸۔ (۳) اس پارے کا صفحہ ۱۱۸۔ (۴) اسے ان دونوں سے عبد الرزاق نے (۱۱۹۴۳) اور (۱۱۹۴۴) پر روایت کیا ہے، اور ابن عبد البر نے الاستذکار ۱۷/ ۷۸ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۵) (م) میں ہے: التخییر (اختیار دینا)۔ (۶) دیکھیے مروزی کی اختلاف العلماء ص ۲۰۰، اور الاشراف ۴/ ۱۷۸، اور جصاص کی مختصر اختلاف العلماء ۲/ ۴۲۳، اور الاستذکار ۱۷/ ۱۶۸۔

Surah Al-Ahzab: Verses 30 - 31 133 The Almighty's saying: {O wives of the Prophet, whoever of you should commit a clear immorality - for her the punishment will be doubled two fold, and ever is that, for Allah, easy. (30) And whoever of you devoutly obeys Allah and His Messenger and does righteousness - We will give her her reward twice; and We have prepared for her a noble provision. (31)}. Regarding the Almighty's saying: {O wives of the Prophet, whoever of you should commit a clear immorality}, there are three issues in it: First: The scholars said: When the wives of the Prophet ﷺ chose the Messenger of Allah ﷺ, Allah thanked them for that, and said as an honor to them: {Not lawful for you, [O Muhammad], are [any additional] women after [this], nor [is it] for you to exchange them for [other] wives...} [Al-Ahzab: 52]. And He clarified their status compared to others, saying: {And it is not [conceivable or lawful] for you to harm the Messenger of Allah or to marry his wives after him, ever.} [Al-Ahzab: 53]. He made the reward for their obedience and the punishment for their disobedience more than for others, saying: {O wives of the Prophet, whoever of you should commit a clear immorality - for her the punishment will be doubled two fold}. Thus, Allah informed that whoever of the Prophet's ﷺ wives commits an immorality - and Allah protects His Messenger ﷺ from that, as mentioned in the Hadith of Ifk(1) - her punishment is doubled twofold; due to the honor of their station, the excellence of their degree, and their precedence over all other women. Similarly, the Shari'ah(2) has clarified in various places - as previously explained more than once(3) - that whenever sanctities are multiplied and then violated, the punishments are doubled; therefore, the punishment for a free person is doubled over a slave, and for a married person over a virgin. It is said: Since the wives of the Prophet ﷺ were at the place where revelation descended and in the home of Allah's commands and prohibitions, the matter became weightier for them, and more was required of them due to their status than is required of others, so their reward and punishment were doubled(4).

(1) See 15/161 and following. (2) In (Zh): the Shari'ah is established, and in Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1522 (and the text is from him): it is established in the Shari'ah. (3) 10/198-199, and 13/135, and 14/356. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/382.

सूरा अल-अहज़ाब: आयतें 30 - 31 133 अल्लाह तआला का फरमान: {हे नबी की पत्नियों, तुममें से जो कोई प्रत्यक्ष निर्लज्जता का काम करेगी, उसके लिए यातना दुगुनी कर दी जाएगी, और यह अल्लाह के लिए बहुत आसान है। (30) और तुममें से जो अल्लाह और उसके रसूल की आज्ञाकारी रहेगी और नेक काम करेगी, हम उसे उसका बदला दो बार देंगे; और हमने उसके लिए सम्मानजनक आजीविका तैयार की है। (31)}। अल्लाह तआला के फरमान: {हे नबी की पत्नियों, तुममें से जो कोई प्रत्यक्ष निर्लज्जता का काम करेगी} के संबंध में तीन मसले हैं: पहला: विद्वानों ने कहा: जब नबी ﷺ की पत्नियों ने अल्लाह के रसूल ﷺ को चुना, तो अल्लाह ने उनके इस कार्य के लिए उनका आभार व्यक्त किया, और उनके सम्मान में कहा: {इसके बाद आपके लिए (अन्य) स्त्रियाँ वैध नहीं हैं और न यह कि आप उन्हें अन्य पत्नियों से बदलें...} [अहज़ाब: 52]। और उनके हुक्म को दूसरों से अलग स्पष्ट करते हुए फरमाया: {और तुम्हारे लिए यह जायज़ नहीं कि तुम अल्लाह के रसूल को दुख पहुँचाओ और न यह कि उनके बाद उनकी पत्नियों से कभी निकाह करो।} [अहज़ाब: 53]। और उनकी आज्ञाकारिता का सवाब और उनकी नाफरमानी की सज़ा दूसरों की तुलना में अधिक रखी, और फरमाया: {हे नबी की पत्नियों, तुममें से जो कोई प्रत्यक्ष निर्लज्जता का काम करेगी, उसके लिए यातना दुगुनी कर दी जाएगी}। तो अल्लाह तआला ने खबर दी कि नबी ﷺ की पत्नियों में से जो कोई निर्लज्जता का काम करेगी - और अल्लाह ने अपने रसूल ﷺ को इससे सुरक्षित रखा है जैसा कि हदीस-ए-इफ्क (1) में गुज़रा है - उसके लिए अज़ाब (यातना) दोगुना कर दिया जाएगा; उनके पद की श्रेष्ठता, उनके दर्जे की फज़ीलत और अन्य तमाम महिलाओं पर उनकी प्रधानता के कारण। इसी तरह शरीअत (2) ने विभिन्न स्थानों पर स्पष्ट किया है - जैसा कि पहले कई बार स्पष्ट किया जा चुका है (3) - कि जब भी मर्यादाएं बढ़ती हैं और उनका उल्लंघन होता है, तो दंड भी दोगुना हो जाता है; इसीलिए एक स्वतंत्र व्यक्ति की सज़ा गुलाम की तुलना में और शादीशुदा की सज़ा कुंवारे की तुलना में अधिक (दोगुनी) रखी गई है। और कहा गया है: चूँकि नबी ﷺ की पत्नियाँ वही (प्रकाशना) के उतरने के स्थान और अल्लाह के आदेशों और निषेधों के घर में थीं, इसलिए उनके लिए मामला अधिक सख्त हो गया, और उनके ऊँचे पद के कारण उन पर दूसरों की तुलना में अधिक ज़िम्मेदारियाँ अनिवार्य हुईं, इसलिए उनका सवाब और अज़ाब दोगुना कर दिया गया (4)।

(1) देखें 15/161 और उसके बाद। (2) (ज़) में: शरीअत स्थापित है, और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान 3/1522 में (और यह उन्हीं का शब्द है): शरीअत में स्थापित है। (3) 10/198-199, और 13/135, और 14/356। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/382।

سورة الاحزاب: آیات ۳۰ - ۳۱ ۱۳۳ قولہ تعالیٰ: ﴿یٰنِسَآءَ النَّبِیِّ مَن یَّاْتِ مِنكُنَّ بِفَاحِشَةٍ مُّبَیِّنَةٍ یُّضٰعَفْ لَهَا الْعَذَابُ ضِعْفَیْنِ وَكَانَ ذٰلِكَ عَلَى اللّٰهِ یَسِیْرًا ﴿۳۰﴾ وَمَن یَّقْنُتْ مِنكُنَّ لِلّٰهِ وَرَسُوْلِهٖ وَتَعْمَلْ صَالِحًا نُّؤْتِهَا اَجْرَهَا مَرَّتَیْنِ وَاَعْتَدْنَا لَهَا رِزْقًا كَرِیْمًا ﴿۳۱﴾﴾۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿یٰنِسَآءَ النَّبِیِّ مَن یَّاْتِ مِنكُنَّ بِفَاحِشَةٍ مُّبَیِّنَةٍ﴾ اس میں تین مسائل ہیں: پہلا مسئلہ: علماء نے کہا: جب نبی ﷺ کی ازواج مطہرات نے اللہ کے رسول ﷺ کو منتخب کر لیا تو اللہ تعالیٰ نے اس پر ان کا شکر ادا کیا اور ان کے اکرام و اعزاز میں فرمایا: ﴿لَا یَحِلُّ لَكَ النِّسَآءُ مِنْ بَعْدُ وَلَا اَنْ تَبَدَّلَ بِهِنَّ مِنْ اَزْوَاجٍ﴾ الآیۃ [الاحزاب: ۵۲]۔ اور دیگر خواتین کے مقابلے میں ان کا حکم بیان کرتے ہوئے فرمایا: ﴿وَمَا كَانَ لَكُمْ اَنْ تُؤْذُوْا رَسُوْلَ اللّٰهِ وَلَا اَنْ تَنْكِحُوْٓا اَزْوَاجَهٗ مِنْ بَعْدِهٖٓ اَبَدًا﴾ [الاحزاب: ۵۳]۔ اور ان کی اطاعت کا ثواب اور نافرمانی کی سزا دوسروں کے مقابلے میں زیادہ رکھی، چنانچہ فرمایا: ﴿یٰنِسَآءَ النَّبِیِّ مَن یَّاْتِ مِنكُنَّ بِفَاحِشَةٍ مُّبَیِّنَةٍ یُّضٰعَفْ لَهَا الْعَذَابُ ضِعْفَیْنِ﴾۔ پس اللہ تعالیٰ نے خبر دی کہ نبی ﷺ کی ازواج میں سے جو کوئی کھلی بے حیائی کا ارتکاب کرے گی - اور اللہ تعالیٰ نے اپنے رسول ﷺ کو اس سے محفوظ رکھا ہے جیسا کہ حدیثِ افک (۱) کے بیان میں گزر چکا ہے - تو اسے دوگنا عذاب دیا جائے گا؛ ان کے مرتبے کی بلندی، درجے کی فضیلت اور تمام عورتوں پر ان کی فوقیت کی بنا پر۔ اسی طرح شریعت (۲) نے مختلف مقامات پر واضح کیا ہے - جیسا کہ پہلے بھی کئی بار بیان ہو چکا ہے (۳) - کہ جب بھی حرمتیں بڑھتی ہیں اور ان کی پامالی کی جاتی ہے، تو سزائیں بھی دوگنی ہو جاتی ہیں؛ اسی لیے آزاد کی حد غلام کے مقابلے میں اور شادی شدہ کی کنوارے کے مقابلے میں دوگنی رکھی گئی ہے۔ اور کہا گیا ہے: چونکہ نبی ﷺ کی ازواج مطہرات وحی کے نزول کی جگہ اور اللہ کے احکام و نواہی کے گھر میں تھیں، اس لیے ان پر معاملہ سخت ہو گیا، اور ان کے بلند مقام کی وجہ سے ان پر دوسروں کی نسبت زیادہ ذمہ داریاں لازم ہوئیں، اس لیے ان کا اجر اور عذاب دوگنا کر دیا گیا (۴)۔

(۱) ملاحظہ فرمائیں ۱۶۱/۱۵ اور اس کے بعد۔ (۲) (ظ) میں ہے: شریعت ثابت ہے، اور ابن العربی کی احکام القرآن ۳/۱۵۲۲ میں ہے (اور کلام ان ہی کا ہے): شریعت میں ثابت ہے۔ (۳) ۱۹۸/۱۰ - ۱۹۹، اور ۱۳۵/۱۳، اور ۳۵۶/۱۴۔ (۴) المحرر الوجیز ۳۸۲/۴۔

Surah Al-Ahzab: Verses 30 - 31 134

It was said: This is due to the greatness of the harm in their audacity (1) in harming the Messenger of Allah ﷺ. Thus, the punishment was proportional to the magnitude of the crime in harming the Messenger of Allah ﷺ. Allah Almighty said: {Indeed, those who abuse Allah and His Messenger - Allah has cursed them in this world and the Hereafter} [Al-Ahzab: 57]. Al-Kiya al-Tabari (2) chose this opinion.

Second: Some people said: If adultery were to be committed by one of them—and Allah has protected them from that—she would be given two legal punishments (hadd) due to her high status, just as the punishment for a free woman is more than that for a slave girl. Punishment here means 'hadd' (legal penalty). Allah Almighty said: {And let a group of the believers witness their punishment} [An-Nur: 2]. According to this, the meaning of 'twofold' (di'fayn) is twice or two times. Abu Ubayda (3) said: The 'double' (di'f) of a thing is two things until it becomes three. Abu Amr said the same, as narrated from him by Al-Tabari (4); so two similar punishments are added to it, making it three punishments. Al-Tabari weakened this opinion. Likewise, it is incorrect even if the wording allows for such a possibility. The fact that the reward is twice is what invalidates this saying; because punishment for immorality is in proportion to reward for obedience; as stated by Ibn Atiyyah (5).

An-Nahhas (6) said: Abu Amr distinguished between "yuda'af" (doubled/multiplied) and "yuda'af" (doubled); he said: "yuda'af" is for many times, and "yuda'af" is twice. He read "yuda'af" for this reason (7). Abu Ubayda said: {The punishment will be doubled for her} makes it three punishments.

An-Nahhas (8) said: The distinction brought by Abu Amr and Abu Ubayda is not known by anyone from the people...

---

(1) In the manuscripts: "their crimes", and what is established is from 'Ahkam al-Quran' by Al-Kiya al-Tabari 3/346, and the speech is from him. (2) In 'Ahkam al-Quran' 3/346. (3) In 'Majaz al-Quran' 2/136-137. (4) In 'At-Tafsir' 19/91. Abu Amr: He is Ibn al-Ala' al-Basri, one of the seven reciters. (5) In 'Al-Muharrar al-Wajiz' 4/382. (6) In 'Ma'ani al-Quran' 5/343. (7) 'As-Sab'ah' p. 521, and 'At-Taysir' p. 179, and what was mentioned in it of readings on the next issue will follow. (8) In 'Ma'ani al-Quran' 5/344.

सूरह अल-अहज़ाब: आयतें ३० - ३१ १३४

यह कहा गया है: यह अल्लाह के रसूल ﷺ को चोट पहुँचाने में उनके दुस्साहस (१) के कारण होने वाले भारी नुकसान के कारण था। इस प्रकार, सज़ा अल्लाह के रसूल ﷺ को चोट पहुँचाने के अपराध की गंभीरता के अनुपात में थी। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {निस्संदेह, जो लोग अल्लाह और उसके रसूल को कष्ट देते हैं - अल्लाह ने उन पर इस दुनिया और आख़िरत में लानत भेजी है} [अल-अहज़ाब: ५७]। अल-किया अल-तबारी (२) ने इस राय को चुना।

दूसरा: कुछ लोगों ने कहा: यदि उनमें से किसी एक द्वारा व्यभिचार किया जाता—और अल्लाह ने उन्हें इससे सुरक्षित रखा है—तो उनके उच्च पद के कारण उन्हें दो बार कानूनी सजा (हद) दी जाती, जैसे कि एक स्वतंत्र महिला के लिए सजा एक दासी की तुलना में अधिक होती है। यहाँ 'अज़ाब' का अर्थ 'हद' (कानूनी सजा) है। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और ईमान वालों का एक समूह उनकी सजा का गवाह बने} [अन-नूर: २]। इसके अनुसार, 'दो गुना' (ज़िफ़ैन) का अर्थ दो बार या दो गुना है। अबू उबैदा (३) ने कहा: किसी चीज़ का 'दुगना' (ज़िफ़) दो चीज़ें हैं जब तक कि वह तीन न हो जाए। अबू अम्र ने भी यही कहा, जैसा कि अल-तबारी (४) ने उनसे उद्धृत किया है; इसलिए इसमें दो समान सजाएँ जोड़ी जाती हैं, जिससे यह तीन सजाएँ बन जाती हैं। अल-तबारी ने इस राय को कमजोर बताया। इसी तरह, यह गलत है भले ही शब्दावली में ऐसी संभावना हो। इनाम का दो बार होना ही इस बात को अमान्य करता है; क्योंकि अनैतिकता की सजा आज्ञाकारिता के इनाम के अनुपात में होती है; जैसा कि इब्न अतिय्याह (५) ने कहा है।

अन-नहस (६) ने कहा: अबू अम्र ने "युदा'फ़" (yuda'af) और "युदा'फ़" (yuda'af - ताशदीद के साथ) के बीच अंतर किया; उन्होंने कहा: "युदा'फ़" कई बार के लिए है, और "युदा'फ़" दो बार के लिए है। उन्होंने इसी कारण से इसे "युदा'फ़" पढ़ा (७)। अबू उबैदा ने कहा: {सजा उसके लिए दोगुनी कर दी जाएगी} इसे तीन सजाएँ बनाता है।

अन-नहस (८) ने कहा: अबू अम्र और अबू उबैदा द्वारा लाया गया भेद उन लोगों में से किसी को भी ज्ञात नहीं है जो...

---

(१) पांडुलिपियों में: "उनके अपराध", और जो स्थापित है वह अल-किया अल-तबारी द्वारा 'अहकाम अल-कुरान' ३/३४६ से है, और बात उन्हीं की है। (२) 'अहकाम अल-कुरान' ३/३४६ में। (३) 'मजाज़ अल-कुरान' २/१३६-१३७ में। (४) 'अत-तफ़सीर' १९/९१ में। अबू अम्र: वह इब्न अल-अला अल-बसरी

हैं, सात क़ारियों में से एक। (५) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' ४/३८२ में। (६) 'मानी अल-कुरान' ५/३४३ में। (७) 'अस-सब'ह' पृ. ५२१, और 'अत-तयसीर' पृ. १७९, और अगले मुद्दे में इसमें आए किरतों का उल्लेख किया जाएगा। (८) 'मानी अल-कुरान' ५/३४४ में।

سورة الاحزاب: آیات ۳۰ - ۳۱ ۱۳۴

اور کہا گیا: یہ صرف رسول اللہ ﷺ کو اذیت دینے کی ان کی جرات (۱) میں ہونے والے بڑے نقصان کی وجہ سے تھا، تو سزا رسول اللہ ﷺ کو اذیت پہنچانے کے جرم کی عظمت کے بقدر تھی۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿بے شک جو لوگ اللہ اور اس کے رسول کو ایذا دیتے ہیں اللہ نے ان پر دنیا اور آخرت میں لعنت کی ہے﴾ [الاحزاب: ۵۷]۔ الکیا الطبری (۲) نے اسی قول کو اختیار کیا۔

دوسری بات: ایک گروہ نے کہا: اگر ان میں سے کسی ایک سے زنا کا صدور فرض کر لیا جائے - حالانکہ اللہ نے انہیں اس سے محفوظ رکھا ہے - تو ان کی قدر و منزلت کی وجہ سے انہیں دوہری حد لگائی جاتی، جیسا کہ آزاد عورت کی حد لونڈی پر بڑھائی جاتی ہے۔ اور عذاب یہاں حد کے معنی میں ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿اور چاہیے کہ ان کی سزا کے وقت مسلمانوں کی ایک جماعت حاضر رہے﴾ [النور: ۲]۔ اس بنا پر 'ضعفین' کا معنی 'مثلین' (دو گنا) یا 'مرتین' (دو مرتبہ) ہے۔ اور ابو عبیدہ (۳) نے کہا: کسی چیز کا 'ضعف' دو چیزیں ہیں یہاں تک کہ وہ تین ہو جائیں۔ اور ابو عمرو نے بھی وہی کہا جو طبری نے ان سے نقل کیا (۴)، چنانچہ اس میں اسی کے مثل دو عذابوں کا اضافہ کیا جائے گا، تو وہ تین عذاب ہوں گے۔ اور طبری نے اسے ضعیف قرار دیا۔ اسی طرح یہ غیر صحیح ہے اگرچہ لفظی طور پر اس کا احتمال موجود ہے۔ اور اجر کا دو مرتبہ ہونا اس قول کو فاسد کر دیتا ہے؛ کیونکہ فاحشہ پر عذاب، اطاعت پر اجر کے مقابلے میں ہے؛ یہ ابن عطیہ (۵) نے کہا ہے۔

اور النحاس (۶) نے کہا: ابو عمرو نے «يُضاعَف» اور «يُضعَّف» کے درمیان فرق کیا؛ انہوں نے کہا: «يُضاعَف» کثیر مرتبہ کے لیے ہے، اور «يُضعَّف» دو مرتبہ کے لیے۔ اور انہوں نے اسی

وجہ سے «يُضعَّف» پڑھا (۷)۔ اور ابو عبیدہ نے کہا: «يُضاعَف لَهَا الْعَذَابُ» (عذاب اس کے لیے دوگنا کر دیا جائے گا) اسے تین عذاب بنا دیتا ہے۔

النحاس (۸) نے کہا: وہ فرق جو ابو عمرو اور ابو عبیدہ لائے ہیں اسے اہل میں سے کوئی نہیں جانتا...

---

(۱) نسخوں میں: "جرائمہن" (ان کے جرائم)، اور جو ثابت ہے وہ الکیا الطبری کی 'احکام القرآن' ۳/۳۴۶ سے ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (۲) 'احکام القرآن' ۳/۳۴۶ میں۔ (۳) 'مجاز القرآن' ۲/۱۳۶-۱۳۷ میں۔ (۴) 'التفسیر' ۱۹/۹۱ میں۔ اور ابو عمرو: وہ ابن العلاء البصری ہیں، جو سات قراء میں سے ایک ہیں۔ (۵) 'المحرر الوجیز' ۴/۳۸۲ میں۔ (۶) 'معانی القرآن' ۵/۳۴۳ میں۔ (۷) 'السبعہ' ص ۵۲۱، اور 'التیسیر' ص ۱۷۹، اور اس معاملے میں جو قراءات آئی ہیں وہ اگلے مسئلے میں آئیں گی۔ (۸) 'معانی القرآن' ۵/۳۴۴ میں۔

135 Surah Al-Ahzab, Verses 30 - 31

The language you know, and the meaning of "yuda'af" (doubled) and "yuda'af" (intensified/multiplied) is one, meaning: it is made two-folds, as you say: if you gave me a dirham, I gave you its double (di'fayhi), meaning twice as much, which is two dirhams. This is indicated by: {We shall give her her reward twice} [Quran 33:31], and the punishment is not more than the reward. He said in another place: {Give them double the punishment} [Quran 33:68], meaning: two-fold. Ma'mar narrated from Qatadah regarding: {the punishment will be doubled for her twice}: He said: the punishment of this world and the punishment of the hereafter.

Abu Nasr al-Qushayri said: It appears that by "two doubles" he meant two-folds; because He said: {We shall give her her reward twice}. As for wills (testaments), if someone bequeaths to a person "double his son's share," it is a bequest that he be given three times his son's share; for wills follow the custom ('urf) among people. But the Word of Allah should have its interpretation referred back to the language of the Arabs. "Di'f" (double/multiple) in the language of the Arabs is the like of something or more, and it is not restricted to just two-fold. It is said: this is the "di'f" (like) of this, meaning: it is equal to it. And this is "di'fah" (two doubles/folds), meaning: its two likes. Thus, "di'f" originally is an unspecified increase; Allah Almighty said: {For such there will be a double reward} [Quran 34:37], where He did not mean one like or two likes. All of this is the saying of Al-Azhari(1). The difference regarding the punishment for someone who slanders one of them has already been mentioned in "Al-Nur"(2), and praise be to Allah.

Thirdly: Abu Rafi' said: Umar (may Allah be pleased with him) used to frequently recite Surah Yusuf and Surah Al-Ahzab in the morning prayer, and when he reached: {O wives of the Prophet}, he would raise his voice. When asked about that, he said: "I am reminding them of the covenant"(3).

The majority read: {man ya'ti} (whoever comes) with the letter 'ya', and likewise: {wa man yaqnut} (and whoever is obedient) following the literal phrasing of "man" (whoever - which is grammatically masculine). Qunut is obedience, as mentioned previously(4). Ya'qub read: "man ta'ti" and "taqnut" with the letter 'ta' above, following the intended meaning (referring to the wives - feminine)(5).

(1) In Tahdhib al-Lugha 1/480-481. (2) 15/129. (3) Mentioned by Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 4/381. (4) 4/183. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/381, and mentioned the reading "ta'ti" from Ya'qub by Ibn Jinni in al-Muhtasib 2/179, and mentioned =

135 सूरह अल-अहज़ाब, आयत 30 - 31

भाषा जिसे आप जानते हैं, और "युदाआफ़" (दोगुना) और "युदअ़फ़" (गुणित) का अर्थ एक ही है, अर्थात्: इसे दो गुना कर दिया जाता है, जैसा कि आप कहते हैं: यदि आपने मुझे एक दिरहम दिया, तो मैंने आपको उसका "दि'फ़ैहि" दिया, यानी उसके बराबर दो बार, मतलब दो दिरहम। यह इससे सिद्ध होता है: {हम उसे उसका बदला दो बार देंगे} [क़ुरआन 33:31], और सज़ा इनाम से ज़्यादा नहीं होती। उन्होंने दूसरी जगह कहा: {उन्हें सज़ा का दोगुना दो} [क़ुरआन 33:68] यानी: दो गुना। मा'मर ने क़तादा से रिवायत की: {उसके लिए सज़ा दोगुनी कर दी जाएगी}: उन्होंने कहा: दुनिया की सज़ा और आख़िरत की सज़ा।

अबू नस्र अल-कुशैरी ने कहा: स्पष्ट है कि "दोगुना" से उनका तात्पर्य दो गुना (मिस़लैन) था; क्योंकि उन्होंने कहा: {हम उसे उसका इनाम दो बार देंगे}। जहाँ तक वसीयत का सवाल है; यदि कोई किसी व्यक्ति के लिए "अपने बेटे के हिस्से का दोगुना" वसीयत करता है, तो यह एक वसीयत है कि उसे उसके हिस्से का तीन गुना दिया जाए; क्योंकि वसीयत लोगों के बीच प्रचलित रिवाज़ ('उर्फ़) के अनुसार चलती है। लेकिन अल्लाह के कलाम (वाणी) की व्याख्या अरबों की भाषा के आधार पर होनी चाहिए। अरबों की भाषा में "दि'फ़" का अर्थ है किसी चीज़ के बराबर या उससे अधिक, और यह केवल दो गुना तक सीमित नहीं है। कहा जाता है: यह इसका "दि'फ़" है, अर्थात्: इसके समान है। और ये इसके"दि'फ़ाह" हैं, अर्थात्: इसके दो गुना। अतः"दि'फ़" मूल रूप से एक अनिश्चित वृद्धि है; अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {तो उन्हीं के लिए दोगुना बदला है} [क़ुरआन 34:37], इसमें न तो एक गुना और न ही दो गुना मुराद है। यह सब अल-अज़हरी(1) का कथन है। उनमें से किसी पर तोहमत लगाने वाले की सज़ा की सीमा के बारे में मतभेद "अल-नूर"(2) में पहले ही गुज़र चुका है, और अल्लाह की प्रशंसा है।

तीसरा: अबू राफ़े ने कहा: उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) अक्सर सुबह की नमाज़ में सूरह यूसुफ़ और सूरह अल-अहज़ाब पढ़ा करते थे, और जब वे पहुँचते: {ऐ नबी की पत्नियों}, तो अपनी आवाज़ ऊँची कर लेते। उनसे इस बारे में पूछा गया तो उन्होंने कहा: "मैं उन्हें अहद (वचन) याद दिलाता हूँ"(3)।

आम जनता (बहुसंख्यक क़ारी) ने पढ़ा: {मन या'ति} 'या' के साथ, और इसी तरह: {व मन यक़्नुत} शब्द "मन" (जो कोई) के आधार पर। क़ुनूत का अर्थ आज्ञाकारिता है, और यह पहले ही उल्लेख

किया जा चुका है(4)। याक़ूब ने पढ़ा: "मन ता'ति", और "तक़्नुत" ऊपर 'ता' के साथ, अर्थ (स्त्रियों के संदर्भ में) के आधार पर(5)।

---

(1) तहज़ीब अल-लुग़ा 1/ 480 - 481 में। (2) 15/ 129। (3) इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/ 381 में इसका उल्लेख किया है। (4) 4/ 183। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/ 381, और इब्न जिन्नी ने अल-मुहतासिब 2/ 179 में याक़ूब से "ता'ति" क़िरात का उल्लेख किया है, और उल्लेख किया =

135 سورہ الاحزاب، آیات 30 - 31

لغت جسے آپ جانتے ہیں، اور "یضاعَف" اور "یُضعَّف" کا معنی ایک ہی ہے، یعنی: دو گنا کر دیا جانا، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: اگر آپ نے مجھے ایک درہم دیا، تو میں نے آپ کو اس کے "ضِعفَیہ" دیے، یعنی اس کے برابر دو بار، مطلب دو درہم۔ یہ اس بات سے ثابت ہوتا ہے: ﴿نُؤْتِهَا أَجْرَهَا مَرَّتَيْنِ﴾ (ہم اسے اس کا اجر دو بار دیں گے) [قرآن 33:31]، اور عذاب اجر سے زیادہ نہیں ہوتا۔ اللہ نے دوسری جگہ فرمایا: ﴿ءَاتِهِمْ ضِعْفَيْنِ مِنَ الْعَذَابِ﴾ (انہیں عذاب کا دو گنا دے) [الاحزاب: 68] یعنی: دو مثل۔ معمر نے قتادہ سے روایت کیا: ﴿يُضَعَّفْ لَهَا الْعَذَابُ ضِعْفَيْنِ﴾ (اس کے لیے عذاب دو گنا کر دیا جائے گا): انہوں نے کہا: دنیا کا عذاب اور آخرت کا عذاب۔

ابو نصر القشیری نے کہا: ظاہر یہ ہے کہ "ضعفین" سے ان کی مراد دو مثل (دو گنا) تھی؛ کیونکہ اللہ نے فرمایا: ﴿نُؤْتِهَا أَجْرَهَا مَرَّتَيْنِ﴾۔ رہا وصیتوں کا معاملہ؛ اگر کوئی شخص کسی کے لیے "اپنے بیٹے کے حصے سے دو گنا" کی وصیت کرتا ہے، تو یہ اس بات کی وصیت ہے کہ اسے اس کے حصے کا تین گنا دیا جائے؛ کیونکہ وصیتیں لوگوں کے درمیان مروج عرف (رواج) پر مبنی ہوتی ہیں۔ لیکن اللہ کے کلام کی تفسیر عربوں کے کلام کی طرف لوٹائی جانی چاہیے، اور عربوں کے کلام میں "ضِعف" کا مطلب ہے کسی چیز کے برابر یا اس سے زیادہ، اور یہ صرف دو گنا تک محدود نہیں ہے۔ کہا جاتا ہے: یہ اس کا "ضِعف" ہے، یعنی: اس کے برابر ہے۔ اور یہ اس کے "ضعفاہ" ہیں، یعنی: اس کے دو مثل۔ پس "ضِعف" اصل میں ایک غیر محدود اضافہ ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فَأُوْلَئِكَ لَهُمْ جَزَاءُ الضِّعْفِ﴾ (تو انہی کے لیے دو گنا بدلہ ہے) [قرآن 34:37]، یہاں نہ ایک مثل مراد ہے اور نہ دو مثل۔ یہ سب الازہری(1) کا قول ہے۔ ان میں سے کسی ایک پر تہمت لگانے والے کی حد کے بارے میں اختلاف "النور"(2) میں گزر چکا ہے، والحمد للہ۔

تیسرا: ابو رافع نے کہا: عمر رضی اللہ عنہ اکثر فجر کی نماز میں سورہ یوسف اور سورہ الاحزاب پڑھا کرتے تھے، اور جب وہ: ﴿يَنِسَاءَ النَّبِيِّ﴾ (اے نبی کی بیویو) پر پہنچتے تو اپنی آواز بلند کر لیتے، ان سے اس بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: "میں انہیں عہد یاد دلاتا ہوں"(3)۔

جمہور (اکثر قراء) نے پڑھا: ﴿مَن يَأْتِ﴾ 'یا' کے ساتھ، اور اسی طرح: ﴿وَمَن يَقْنُتْ﴾ لفظ "من" کی رعایت کرتے ہوئے (جو کہ تذکیر کے لیے ہے)۔ اور قنوت اطاعت ہے، جو پہلے گزر چکا ہے(4)۔ اور یعقوب نے "مَن تأتِ" اور "تَقْنُتْ" اوپر 'تا' کے ساتھ پڑھا، معنی کی رعایت کرتے ہوئے (یعنی مؤنث کے لیے)(5)۔

---

(1) تہذیب اللغۃ 1/ 480 - 481 میں۔ (2) 129/15۔ (3) اسے ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 4/ 381 میں ذکر کیا ہے۔ (4) 183/4۔ (5) المحرر الوجیز 4/ 381، اور ابن جنی نے المحتسب 2/ 179 میں یعقوب سے "تأتِ" کی قرأت ذکر کی ہے، اور ذکر کیا =

Surah Al-Ahzab: Verses 30 - 31 136

Some people said: "Al-Fahishah" (indecency/lewdness), when it appears in the definite form [with the article "al-"], refers to adultery and sodomy. When it appears in the indefinite form, it refers to all other sins. And when it appears qualified [with a description], it refers to the wife's disobedience and the corruption of her relationship with her husband (1).

Another group said: Rather, His saying: "an open indecency" encompasses all sins. Likewise "the indecency" however it appears (2). Ibn Kathir recited: ﴿مُبَيَّنَةٍ﴾ (mubayyanatin) with a fatha on the "ya". Nafi' and Abu 'Amr recited it with a kasra (3).

Another group recited: "yuda'ifu" with a kasra on the 'ayn, attributing the action to Allah Almighty (4).

Abu 'Amr, according to what Kharijah narrated, recited: "nuda'ifu" with a damma on the nun and the accusative case for "al-'adhab" (the punishment). This is the recitation of Ibn Muhaysin. This is a reciprocal form (mufa'alah) from a single agent, such as "I trimmed the sandal" and "I punished the thief" (5).

Nafi', Hamzah, and al-Kisa'i recited: ﴿يُضَاعَفْ﴾ (yuda'af) with the "ya" and a fatha on the 'ayn, and ﴿العذابُ﴾ (al-'adhabu) in the nominative case (6).

Abu 'Amr recited: ﴿يُضَعَّفْ﴾ (yuda''af) based on the intensive form with a "ya", and ﴿العذابُ﴾ (al-'adhabu) in the nominative case; this is also the recitation of al-Hasan, Ibn Kathir, and 'Isa (7).

Ibn Kathir and Ibn 'Amir recited: ﴿نُضَعِّفُ﴾ (nudha''ifu) with a "nun" and a kasra on the doubled 'ayn, and ﴿العذابَ﴾ (al-'adhaba) in the accusative case (8).

= Recitation: "taqnut" - Ibn Khalawayh in 'Al-Qira'at al-Shadhdhah', p. 119; what is famous from Ya'qub is similar to the majority recitation. (1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/381, including what is in brackets. Ibn 'Atiyyah said: That is why it is described as "manifest" (clear), since it cannot be hidden; whereas adultery and its like are among things that are concealed and thus not manifest. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/382. (3) The recitation with fatha on the "ya" is that of Ibn Kathir and 'Asim through the narration of Abu Bakr; the rest recited it with a kasra. Al-Taysir, p. 95, see also Al-Sab'ah, p. 230. (4) An anomalous (shadhdh) recitation; mentioned by al-Zamakhshari in 'Al-Kashshaf' 3/259, and Abu Hayyan in 'Al-Bahr' 7/228. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/382; the famous recitation from Abu 'Amr is: "yuda''af", as previously mentioned

and as will follow. (6) This is also the recitation of 'Asim. Al-Sab'ah, p. 521, Al-Taysir, p. 179. The text is from Al-Muharrar al-Wajiz 4/328. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 4/328, including what is in brackets. Abu 'Amr's recitation on the previous issue was mentioned. We did not find anyone who attributed this recitation to Ibn Kathir; the mutawatir recitation from him is the one mentioned next. (8) Al-Sab'ah, p. 521, Al-Taysir, p. 179. Abu Hayyan said in 'Al-Bahr' 7/228: Whoever reads with fatha on the 'ayn puts "al-'adhab" in the nominative, and whoever reads with kasra puts it in the accusative.

सूरा अल-अहज़ाब: आयतें 30 - 31 136

कुछ लोगों ने कहा: "अल-फाहीशाह" (निर्लज्जता), जब निश्चित रूप में आती है [अनुच्छेद "अल-" के साथ], तो यह व्यभिचार और सोडोमी (अप्राकृतिक मैथुन) को संदर्भित करती है। जब यह अनिश्चित रूप में आती है, तो यह अन्य सभी पापों को संदर्भित करती है। और जब यह विशेषण [स्पष्ट] के साथ आती है, तो इसका अर्थ पत्नी की अवज्ञा और पति के साथ उसके संबंधों का बिगड़ना है (1)।

एक अन्य समूह ने कहा: बल्कि, उनका कथन: "एक स्पष्ट निर्लज्जता" सभी पापों को समाहित करता है। इसी तरह "निर्लज्जता" चाहे वह कैसे भी आए (2)। इब्न कसीर ने इसे इस प्रकार पढ़ा: ﴿مُبَيَّنَةٍ﴾ (मुबय्यनातिन) 'या' पर फतह (ज़बर) के साथ। नाफी और अबू अम्र ने इसे कसरा (ज़ेर) के साथ पढ़ा (3)।

एक अन्य समूह ने पढ़ा: "युदाइफ़ू 'ऐन' पर कसरा के साथ, क्रिया का श्रेय अल्लाह सर्वशक्तिमान को देते हुए (4)।

अबू अम्र ने, खारीजा द्वारा वर्णित रिवायत के अनुसार, पढ़ा: "नुदाइफ़ू नुन पर दम्मा (पेश) और "अल-अज़ाब" (दंड) के लिए नसब (कर्म कारक) के साथ। यह इब्न मुहयसिन का पाठ है। यह एक ही कर्ता द्वारा किया गया 'मफ़ाअला' (पारस्परिक रूप) है, जैसे "मैंने सैंडल की मरम्मत की" और "मैंने चोर को सज़ा दी" (5)।

नाफी, हमज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा: ﴿يُضَاعَفْ﴾ (युदाअफ़) 'या' और 'ऐन' पर फतह के साथ, और ﴿العذابُ﴾ (अल-अज़ाबु) रफ़अ (कर्ता कारक) में (6)।

अबू अम्र ने पढ़ा: ﴿يُضَعَّفْ﴾ (युदफ्फ़) 'या' के साथ मबालगा (अतिशयोक्ति) के रूप में, और ﴿العذابُ﴾ (अल-अज़ाबु) रफ़अ में; यह अल-हसन, इब्न कसीर और ईसा का भी पाठ है (7)।

इब्न कसीर और इब्न आमिर ने पढ़ा: ﴿نُضَعِّفُ﴾ (नुज़फ्फिऊ) नुन और मुशद्दद 'ऐन' पर कसरा के साथ, और ﴿العذابَ﴾ (अल-अज़ाबा) नसब में (8)।

= पाठ: "तक़नुत" - इब्न खालवैह द्वारा 'अल-किरात अल-शाज़्ज़ाह', पृ. 119 में; याकूब से जो प्रसिद्ध है वह बहुसंख्यक पाठ के समान है। (1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/381, कोष्ठक में दी गई सामग्री सहित। इब्न अतिया ने कहा: इसीलिए इसे स्पष्ट कहा गया है, क्योंकि इसे छुपाया नहीं जा सकता, जबकि व्यभिचार और इसी तरह के कार्य वे हैं जिन्हें छुपाया जाता है और वे स्पष्ट नहीं होते। (2) अल-

मुहर्रर अल-वजीज़ 4/382। (3) 'या' पर फतह के साथ पाठ इब्न कसीर और अबू बक्र की रिवायत से आसिम का है; बाकियों ने इसे कसरा के साथ पढ़ा। अल-तयसीर, पृ. 95, देखें अल-सबआ, पृ. 230। (4) एक शाज़ (दुर्लभ/असंगत) पाठ; अल-ज़मखशरी ने 'अल-कशशाफ' 3/259 में और अबू हयान ने 'अल-बहर' 7/228 में इसका उल्लेख किया है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/382; अबू अम्र से प्रसिद्ध पाठ है: "युदफ्फ़", जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है और आगे आएगा। (6) यह आसिम का भी पाठ है। अल-सबआ, पृ. 521, अल-तयसीर, पृ. 179। यह कथन अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/328 से है। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/328, कोष्ठक में दी गई सामग्री सहित। अबू अम्र का पिछला पाठ उल्लेख किया गया था। हमें ऐसा कोई नहीं मिला जिसने इस पाठ का श्रेय इब्न कसीर को दिया हो; उनसे मुतवातिर पाठ वह है जिसका आगे उल्लेख किया गया है। (8) अल-सबआ, पृ. 521, अल-तयसीर, पृ. 179। अबू हयान ने 'अल-बहर' 7/228 में कहा: जिसने 'ऐन' पर फतह पढ़ा उसने "अल-अज़ाब" को रफ़अ में रखा, और जिसने कसरा पढ़ा उसने इसे नसब में रखा।

سورہ الاحزاب: آیات 30 - 31 136

ایک جماعت نے کہا: "الفاحشة" جب معرفہ (الف لام کے ساتھ) آئے تو اس سے مراد زنا اور لواطت ہے۔ اور جب نکرہ آئے تو اس سے مراد دیگر تمام گناہ ہیں۔ اور جب وہ [بالبیان] صفت کے ساتھ آئے تو اس سے مراد شوہر کی نافرمانی اور اس کے ساتھ زندگی (گزارنے) کی خرابی ہے (1)۔

ایک اور گروہ نے کہا: بلکہ اللہ کا قول: "فاحشة مبينة" تمام گناہوں کو شامل ہے۔ اسی طرح "الفاحشة" خواہ کسی بھی صورت میں آئے (2)۔ ابن کثیر نے اسے: ﴿مُبَيِّنَةٍ﴾ 'یا' کے فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے۔ نافع اور ابو عمرو نے اسے کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا ہے (3)۔

ایک جماعت نے پڑھا: "يُضاعِفُ" عین کے کسرہ کے ساتھ، فعل کی نسبت اللہ تعالیٰ کی طرف کرتے ہوئے (4)۔

ابو عمرو نے، جیسا کہ خارجہ نے روایت کیا، پڑھا: "نضاعف" نون کے ضمہ (پیش) اور "العذاب" کے نصب (زبر) کے ساتھ، اور یہ ابن محیصن کی قرات ہے۔ یہ ایک (فرد) کی طرف سے مفاعلہ ہے، جیسے "طارفتُ النعل" (میں نے جوتے کا کنارہ درست کیا) اور "عاقبتُ اللص" (میں نے چور کو سزا دی) (5)۔

نافع، حمزہ اور کسائی نے پڑھا: ﴿يُضَاعَفْ﴾ 'یا' اور عین کے فتحہ کے ساتھ، اور ﴿العذابُ﴾ کو رفع (پیش) کے ساتھ (6)۔

ابو عمرو نے پڑھا: ﴿يُضَعَّفْ﴾ مبالغہ کی بنیاد پر 'یا' کے ساتھ، اور ﴿العذابُ﴾ کو رفع کے ساتھ؛ اور یہی حسن، ابن کثیر اور عیسیٰ کی قرات ہے (7)۔

ابن کثیر اور ابن عامر نے پڑھا: ﴿نُضَعِّفُ﴾ نون اور مشدد عین کے کسرہ کے ساتھ، اور ﴿العذابَ﴾ کو نصب کے ساتھ (8)۔

= قرات: "تقنت" - ابن خالویہ نے 'القراءات الشاذة' ص 119 میں؛ اور یعقوب سے جو مشہور ہے وہ جمہور کی قرات کی طرح ہے۔ (1) المحرر الوجیز 4 / 381، اور جو کچھ اس میں قوسین کے درمیان ہے۔ ابن عطیہ نے کہا: اسی لیے وہ اس کی صفت 'بیان' (ظاہر) کے ساتھ بیان کرتے ہیں کیونکہ اسے چھپانا ممکن نہیں، جبکہ زنا وغیرہ ایسی چیزیں ہیں جنہیں چھپایا جاتا ہے اور وہ مبین (ظاہر) نہیں ہوتیں۔ (2) المحرر الوجیز 4 / 382۔ (3) 'یا' کے فتحہ کے ساتھ قرات ابن کثیر اور ابوبکر کی روایت سے عاصم کی ہے، اور باقیوں نے اسے کسرہ کے ساتھ پڑھا ہے۔ التیسیر ص 95، نیز دیکھیے السبعة ص 230۔ (4) قرات شاذہ ہے؛ زمخشری نے اسے الکشاف 3 / 259 میں اور ابو حیان نے البحر 7 / 228 میں ذکر کیا ہے۔ (5) المحرر الوجیز 4 / 382، اور ابو عمرو سے مشہور یہ ہے: "یضعف"، جیسا کہ پہلے گزرا اور آئندہ آئے گا۔ (6) یہ عاصم کی بھی قرات ہے۔ السبعة ص 521، التیسیر ص 179۔ یہ عبارت المحرر الوجیز 4 / 328 سے لی گئی ہے۔ (7) المحرر الوجیز 4 / 328، اور جو قوسین میں ہے۔ ابو عمرو کی قرات گزشتہ مسئلہ میں گزر چکی ہے۔ ہمیں کوئی ایسا نہیں ملا جس نے اس قرات کی نسبت ابن کثیر کی طرف کی ہو، ان سے متواتر قرات وہی ہے جو آگے آ رہی ہے۔ (8) السبعة ص 521، التیسیر ص 179۔ ابو حیان نے البحر 7 / 228 میں کہا: جس نے عین کو فتحہ دیا اس نے "العذاب" کو رفع دیا، اور جس نے اسے کسرہ دیا اس نے اسے نصب دیا۔

Surah Al-Ahzab: Verses 30 - 32 [Page 137]

Muqatil said: This doubling of punishment is only in the Hereafter; because the giving of the reward twice is also in the Hereafter. This is good; because the wives of the Prophet (peace be upon him) do not commit an indecency that necessitates a legal punishment (Hadd). Ibn Abbas said: No wife of a prophet ever committed adultery; she only betrayed in faith and obedience (1).

Some commentators said: The punishment promised as double is the punishment of this world and the punishment of the Hereafter, and likewise the reward. Ibn Atiyyah (2) said: This is weak, unless the Prophet's wives (peace be upon him) are not exempt from the worldly legal punishments instead of the punishment of the Hereafter, as is the case for people according to the hadith of Ubadah bin Al-Samit (3), and this is something that has not been reported regarding the Prophet's wives, nor has its establishment been preserved. Interpreters agree that the "noble provision" is Paradise; mentioned by Al-Nahhas (4).

The Almighty's saying: {O wives of the Prophet, you are not like anyone among women. If you fear Allah, then do not be soft in speech [to men], lest he in whose heart is disease should covet, but speak with appropriate speech}.

The Almighty's saying: {O wives of the Prophet, you are not like anyone among women. If you fear Allah} meaning in merit and honor. He said: "as anyone (ka-ahadin)" and did not say: "as one woman (ka-wahidatin)"; because "ahad" is a negation for both masculine and feminine (5), singular and plural. It may also be used for things that are not human; it is said: there is no "ahad" (anyone/anything) in it, neither a sheep nor a camel.

He specifically mentioned women because among those who preceded were Asiya and Maryam. He has pointed this out.

---

(1) Reported by Abd al-Razzaq in Al-Tafsir 1/310, and Salaf 11/135. (2) In Al-Muharrar al-Wajiz 4/382. (3) Reported by Ahmad (22678), Al-Bukhari (18), and Muslim (1709). The wording in Al-Bukhari is: "Pledge allegiance to me that you will not associate anything with Allah, nor steal, nor commit adultery, nor kill your children... whoever among you fulfills [this], his reward is with Allah, and whoever commits any of that and is punished in this world, it is an expiation for him...". (4) In I'rab al-Quran 3/312. (5) In (D) and (Kh): because "ahad" means both masculine and feminine, and in

Ma'ani al-Quran by Al-Zajjaj 4/324 (and the text is from him): because "ahad" is a general negation for masculine and feminine...

सूरा अल-अहज़ाब: आयतें 30 - 32 [पृष्ठ 137]

मुक़ातिल ने कहा: दंड में यह दोगुना होना केवल आख़िरत (परलोक) में है; क्योंकि पुरस्कार का दो बार दिया जाना भी आख़िरत में ही है। और यह बात अच्छी है; क्योंकि नबी ﷺ की पत्नियाँ ऐसी निर्लज्जता का काम नहीं करतीं जिससे कानूनी सज़ा (हद) अनिवार्य हो जाए। इब्न अब्बास ने कहा: किसी नबी की पत्नी ने कभी व्यभिचार नहीं किया; उसने केवल विश्वास और आज्ञाकारिता में विश्वासघात किया (1)।

कुछ टीकाकारों ने कहा: जिस दंड का दोगुना वादा किया गया है वह दुनिया का दंड और आख़िरत का दंड है, और वैसे ही पुरस्कार भी। इब्न अतिय्या (2) ने कहा: यह कमज़ोर विचार है, सिवाय इसके कि नबी ﷺ की पत्नियों से दुनिया की कानूनी सीमाएँ(सज़ाएँ) आख़िरत के दंड के बदले समाप्त न हों, जैसा कि उबादा बिन अल-सामित की हदीस (3) के अनुसार लोगों का हाल है, और यह ऐसी बात है जो नबी ﷺ की पत्नियों के बारे में वर्णित नहीं है, और न ही इसकी पुष्टि सुरक्षित है। व्याख्याकार इस बात पर सहमत हैं कि "सम्मानजनक प्रावधान" स्वर्ग (जन्नत) है; अल-नहहास ने इसका उल्लेख किया है (4)।

ईश्वर का कथन: {हे नबी की पत्नियों, तुम स्त्रियों में से किसी के समान नहीं हो। यदि तुम अल्लाह से डरती हो, तो बातचीत में कोमलता न बरतो कि जिसके हृदय में रोग हो वह लालच करने लगे, बल्कि उचित बात कहो}।

ईश्वर का कथन: {हे नबी की पत्नियों, तुम स्त्रियों में से किसी के समान नहीं हो यदि तुम अल्लाह से डरती हो} यानी श्रेष्ठता और सम्मान में। और उन्होंने कहा: "का-अहद" (किसी के समान) और "का-वाहिदा" (एक स्त्री के समान) नहीं कहा; क्योंकि "अहद" पुल्लिंग और स्त्रीलिंग (5), एकवचन और बहुवचन दोनों के लिए निषेध है। यह गैर-मानवीय चीज़ों के बारे में भी कहा जा सकता है; कहा जाता है: इसमें कोई "अहद" (कोई भी) नहीं है, न भेड़ और न ऊंट।

और उन्होंने विशेष रूप से महिलाओं का उल्लेख इसलिए किया क्योंकि पूर्ववर्तियों में आसिया और मरियम शामिल थीं। और उन्होंने इसकी ओर संकेत किया है।

---

(1) अब्दुल रज़्ज़ाक द्वारा अत-तफ़सीर 1/310 में, और सलफ़ 11/135 में उद्धृत। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/382 में। (3) अहमद (22678), अल-बुखारी (18), और मुस्लिम (1709) द्वारा उद्धृत,

और अल-बुखारी के शब्द हैं: "मुझसे इस बात पर प्रतिज्ञा करो कि तुम अल्लाह के साथ किसी को शरीक नहीं करोगे, न चोरी करोगे, न व्यभिचार करोगे, न अपनी संतानों की हत्या करोगे... तो तुममें से जो कोई इसे पूरा करेगा, उसका पुरस्कार अल्लाह के पास है, और जिसने इनमें से किसी का काम किया और उसे दुनिया में सज़ा मिली, तो वह उसके लिए प्रायश्चित है..."। (4) इराब अल-कुरान 3/312 में। (5) (द) और (ख) में: क्योंकि "अहद" का अर्थ पुल्लिंग और स्त्रीलिंग दोनों है, और अल-ज़ज्जाज की मानी अल-कुरान 4/324 में (और पाठ उन्हीं का है): क्योंकि "अहद" पुल्लिंग और स्त्रीलिंग के लिए एक सामान्य निषेध है...

سورة الاحزاب: آیات 30 - 32 [صفحہ 137]

مقاتل نے کہا: عذاب میں یہ دوگنا ہونا صرف آخرت میں ہے؛ کیونکہ اجر کا دو بار ملنا بھی آخرت میں ہی ہے۔ اور یہ بات اچھی ہے؛ کیونکہ نبی ﷺ کی بیویاں ایسی بے حیائی کا ارتکاب نہیں کرتیں جو حد (شرعی سزا) کو واجب کر دے۔ اور ابن عباس نے فرمایا: کسی نبی کی بیوی نے کبھی بدکاری نہیں کی، اس نے صرف ایمان اور اطاعت میں خیانت کی (1)۔

کچھ مفسرین نے کہا: جس عذاب کا دوگنا وعدہ کیا گیا ہے وہ دنیا کا عذاب اور آخرت کا عذاب ہے، اور اسی طرح اجر بھی۔ ابن عطیہ (2) نے کہا: یہ کمزور قول ہے، الا یہ کہ نبی ﷺ کی بیویوں سے دنیا کی حدود (سزائیں) آخرت کے عذاب کے بدلے ساقط نہ ہوں، جیسا کہ عبادہ بن صامت کی حدیث (3) کے مطابق لوگوں کا حال ہے، اور یہ ایسی بات ہے جو نبی ﷺ کی بیویوں کے بارے میں روایت نہیں کی گئی، اور نہ ہی اس کا ثبوت محفوظ ہے۔ اہل تفسیر اس بات پر متفق ہیں کہ "رزق کریم" سے مراد جنت ہے؛ اسے النحاس نے ذکر کیا ہے (4)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اے نبی کی بیویو، تم عورتوں میں سے کسی کی طرح نہیں ہو۔ اگر تم پرہیزگاری اختیار کرو تو بات کرنے میں نرمی نہ برتو کہ جس کے دل میں بیماری ہے وہ طمع کرنے لگے، اور دستور کے مطابق بات کرو}۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اے نبی کی بیویو، تم عورتوں میں سے کسی کی طرح نہیں ہو اگر تم پرہیزگاری اختیار کرو} یعنی فضیلت اور شرف میں۔ اور فرمایا: "كأحد" (کسی کی طرح) اور یہ نہیں فرمایا: "كواحدة" (کسی ایک عورت کی طرح)؛ کیونکہ "أحد" کا لفظ مذکر اور مؤنث (5) دونوں کی نفی کے لیے آتا ہے، اور واحد اور جماعت دونوں کے لیے بھی۔ یہ غیر انسان کے لیے بھی استعمال ہو سکتا ہے؛ کہا جاتا ہے: اس میں کوئی "احد" نہیں ہے، نہ بکری اور نہ اونٹ۔

اور عورتوں کا خاص طور پر ذکر اس لیے کیا کیونکہ پہلے گزرنے والوں میں آسیہ اور مریم بھی شامل تھیں۔ اور انہوں نے اس طرف اشارہ کیا ہے۔

---

(1) اسے عبدالرزاق نے التفسیر 1 / 310 اور سلف 11 / 135 میں روایت کیا ہے۔ (2) المحرر الوجیز 4 / 382 میں۔ (3) اسے احمد (22678)، بخاری (18) اور مسلم (1709) نے روایت کیا ہے، اور بخاری کے الفاظ ہیں: "مجھ سے اس بات پر بیعت کرو کہ تم اللہ کے ساتھ کسی کو شریک نہیں ٹھہراؤ گے، نہ چوری کرو گے، نہ زنا کرو گے، نہ اپنی اولاد کو قتل کرو گے... تو تم میں سے جو کوئی پورا کرے گا اس کا اجر اللہ کے ذمہ ہے، اور جس نے ان میں سے کسی چیز کا ارتکاب کیا اور اسے دنیا میں سزا مل گئی تو وہ اس کے لیے کفارہ ہے..."۔ (4) إعراب القرآن 3 / 312 میں۔ (5) (د) اور (خ) میں: کیونکہ "احد" سے مراد مذکر اور مؤنث دونوں ہیں، اور زجاج کی معانی القرآن 4 / 324 میں (اور کلام انہی کا ہے): کیونکہ "احد" مذکر اور مؤنث کے لیے عام نفی ہے...

Surah Al-Ahzab, Verse 32 138

Qatadah (1), and the difference regarding their preference among them was mentioned earlier in "Al-Imran", so consider it there (2). Then He said: {if you fear Allah} i.e., fear Allah. So He clarified that virtue is only attained for them on the condition of piety; because of what Allah granted them of the Prophet's companionship, their great status with him, and the revelation of the Quran concerning them. His Almighty's saying: {do not be soft in speech} is in a state of jussive (jazm) due to prohibition, but it is indeclinable (mabni) just as the past tense is indeclinable. This is the school of Sibawayh (3), meaning: do not soften the speech. Allah commanded them that their speech should be firm and their words decisive, and not in a way that shows (4) in the heart an attachment through the softness that appears in it, as was the case among Arab women in speaking to men with a thin and soft voice, like the speech of suspicious women and harlots. So He forbade them from the like of this. His Almighty's saying: {lest he in whose heart is a disease should desire} with the subjunctive (nasb) as a response to the prohibition {he in whose heart is a disease} i.e., doubt and hypocrisy; narrated from Qatadah and Al-Suddi. And it was said: looking forward to immorality, which is wickedness and flirting; said by Ikrimah. And this is more correct, and hypocrisy has no place in this verse (5). Abu Hatim related that Al-A'raj read: "fayatma'u" with a fatha on the Ya and a kasra on the Mim. Al-Nahhas (6) said: I consider this a mistake, and that he should have read: "fayatma'a" with a fatha on the Mim and a kasra on the 'Ain (7) by coordinating it with "takhda'na," which is a good and proper way. And it is permissible: "fayutma'a" meaning: that the softness or the speech causes desire.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/382. And Abd al-Razzaq 2/116, and al-Tabari 19/94 narrated from Qatadah regarding the verse: {You are not like any other women} he said: Like any of the women of this nation. (2) 5/126 and what follows. (3) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/312, and see Al-Kitab 1/20. (4) In Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1523 (and the speech is from him): it creates. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/383, and the saying of Qatadah was narrated by Abd al-Razzaq 2/116, and al-Tabari 19/95. And they narrated from Ikrimah who said: the desire for adultery. (6) In I'rab al-Quran 3/313, and what precedes it is from him. (7) In the copies: with fatha on the Ya, and kasra on the 'Ain, and what is established is from I'rab al-Quran by al-Nahhas, and Ibn Jinni mentioned in Al-Muhtasib 2/181 from Al-A'raj that he read with it, meaning with kasra on the 'Ain.

सूरा अल-अहज़ाब, आयत ३२ १३८

क़तादाह (१), और उनके बीच श्रेष्ठता के मतभेद का उल्लेख पहले "आल-इमरान" में किया जा चुका है, तो वहां उस पर विचार करें (२)। फिर उन्होंने कहा: {यदि तुम अल्लाह से डरती हो} अर्थात्: अल्लाह से डरो। तो उन्होंने स्पष्ट किया कि श्रेष्ठता उनके लिए केवल तक़वा (पवित्रता) की शर्त पर ही पूरी होती है; क्योंकि अल्लाह ने उन्हें रसूल की संगति, उनके साथ महान स्थान और उनके बारे में कुरान के अवतरण का वरदान दिया है। अल्लाह तआला का कहना: {तो बात करने में नरमी न बरतो} मनाही के कारण 'जज़्म' (jussive) की स्थिति में है, सिवाय इसके कि यह 'मबनी' (indeclinable) है जैसे कि भूतकाल मबनी होता है। यह सिबावैह का मत है (३), अर्थात्: बात को नरम न करो। अल्लाह ने उन्हें आदेश दिया कि उनकी बात मज़बूत और उनके शब्द निर्णायक हों, और वह इस तरह न हों जो दिल में उस नरमी के माध्यम से लगाव दिखाए (४) जो उस पर दिखाई देती है, जैसा कि अरब महिलाओं के बीच पुरुषों से बात करते समय आवाज़ को पतला और नरम करने का चलन था, जैसे संदिग्ध महिलाओं और वेश्याओं की बात होती है। अतः उन्होंने उन्हें इसके समान व्यवहार से मना किया। अल्लाह तआला का कहना: {ताकि वह व्यक्ति जिसके दिल में रोग है, लालच न करे} मनाही के जवाब के रूप में 'नस्ब' (subjunctive) के साथ {जिसके दिल में रोग है} अर्थात्: संदेह और पाखंड; क़तादाह और अल-सुद्दी से वर्णित। और कहा गया: अनैतिकता की ओर झुकाव, जो दुराचार और छेड़खानी है; यह इकरीमा ने कहा। और यह अधिक सही है, और इस आयत में पाखंड का कोई स्थान नहीं है (५)। अबू हातिम ने उल्लेख किया कि अल-आरज ने "फ़यतमाऊ" पढ़ा, या पर फतह और मीम पर कसरा के साथ। अल-नहहास (६) ने कहा: मैं इसे एक गलती मानता हूँ, और यह कि उन्हें "फ़यतमाआ" पढ़ना चाहिए था, मीम पर फतह और ऐन पर कसरा (७) के साथ, इसे "तख़दअना" के साथ जोड़कर, जो एक अच्छा और सही तरीका है। और यह भी जायज़ है: "फ़युतमाआ" जिसका अर्थ है: कि अधीनता या बात लालच पैदा करे।

---

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/३८२। और अब्द अल-रज़्ज़ाक २/११६, और अल-तबरी १९/९४ ने क़तादाह से इस आयत के बारे में उल्लेख किया: {तुम महिलाओं में से किसी के समान नहीं हो} उन्होंने कहा: इस उम्मत की किसी भी महिला के समान। (२) ५/१२६ और उसके बाद। (३) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान ३/३१२, और अल-किताब १/२० देखें। (४) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान ३/१५२३ में (और बात उन्हीं की है): पैदा करती है। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/३८३, और क़तादाह का कथन अब्द अल-रज़्ज़ाक २/११६, और अल-तबरी १९/९५ द्वारा निकाला

गया है। और उन्होंने इकरीमा से उल्लेख किया, जिन्होंने कहा: व्यभिचार की इच्छा। (६) इराब अल-कुरान ३/३१३ में, और जो उससे पहले है वह उन्हीं का है। (७) प्रतियों में: या पर फतह और ऐन पर कसरा के साथ, और जो प्रमाणित है वह अल-नहहास के इराब अल-कुरान से है, और इब्न जिन्नी ने अल-मुहतासिब २/१८१ में अल-आरज से उल्लेख किया कि उन्होंने इसे इसी तरह पढ़ा, यानी ऐन पर कसरा के साथ।

سورة الاحزاب، آیت ۳۲ ۱۳۸

قتادہ(۱)، اور ان کے درمیان فضیلت میں اختلاف کا تذکرہ پہلے «آل عمران» میں آ چکا ہے، تو وہاں اس پر غور کریں(۲)۔ پھر فرمایا: ﴿إِنِ اتَّقَيْتُنَّ﴾ یعنی: اللہ سے ڈرو۔ پس واضح کیا کہ فضیلت ان کے لیے تقویٰ کی شرط پر ہی مکمل ہوتی ہے؛ اس وجہ سے جو اللہ نے انہیں رسول اللہ کی صحبت، ان کے ہاں عظیم مقام، اور ان کے حق میں قرآن کے نزول سے نوازا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَلَا تَخْضَعْنَ بِالْقَوْلِ﴾ ممانعت کی وجہ سے جزم کے مقام پر ہے، سوائے اس کے کہ یہ مبنی ہے جیسے فعل ماضی مبنی ہوتا ہے، یہ سیبویہ کا مذہب ہے(۳)، یعنی: بات میں نرمی نہ کرو۔ اللہ نے انہیں حکم دیا کہ ان کی بات پختہ اور ان کا کلام دو ٹوک ہو، اور وہ ایسے انداز میں نہ ہو جو دل میں اس نرمی کے ذریعے کوئی لگاؤ ظاہر کرے(۴) جو اس پر نظر آتی ہے، جیسا کہ عرب عورتوں کا حال تھا کہ وہ مردوں سے باریک اور نرم آواز میں بات کرتی تھیں، جیسے مشکوک عورتوں اور بدکار عورتوں کی گفتگو ہوتی ہے۔ پس اللہ نے انہیں اس جیسی چیز سے منع فرما دیا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَيَطْمَعَ﴾ ممانعت کے جواب میں نصب کے ساتھ ﴿الَّذِي فِي قَلْبِهِ مَرَضٌ﴾ یعنی: شک اور نفاق؛ قتادہ اور سدی سے مروی ہے۔ اور کہا گیا: بدکاری کی خواہش، جو فسق اور چھیڑ خانی ہے؛ یہ عکرمہ نے کہا۔ اور یہی زیادہ صحیح ہے، اور اس آیت میں نفاق کا کوئی دخل نہیں ہے(۵)۔ ابو حاتم نے ذکر کیا کہ الاعرج نے: «فیطمعُ» یا پر فتحہ اور میم کے کسرہ کے ساتھ پڑھا ہے۔ نحاس(۶) نے کہا: میں اسے غلطی سمجھتا ہوں، اور یہ کہ انہوں نے «فیطمعَ» میم کے فتحہ اور عین کے کسرہ(۷) کے ساتھ پڑھا ہوگا، اسے «تَخْضَعْنَ» پر عطف کرتے ہوئے، تو یہ ایک عمدہ اور اچھا رخ ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے: «فیُطمعَ» بمعنی: کہ عاجزی یا بات لالچ پیدا کرے۔

(۱) المحرر الوجیز ۴/ ۳۸۲۔ اور عبد الرزاق ۲/ ۱۱۶، اور طبری ۱۹/ ۹۴ نے قتادہ سے اللہ تعالیٰ کے ارشاد: ﴿لَسْتُنَّ كَأَحَدٍ مِّنَ النِّسَاءِ﴾ کے بارے میں نقل کیا، انہوں نے کہا: اس امت کی عورتوں میں سے کسی کی طرح۔ (۲) ۵/ ۱۲۶ اور اس کے بعد۔ (۳) إعراب القرآن للنحاس ۳/ ۳۱۲، اور دیکھئے الکتاب ۱/ ۲۰۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۳/ ۱۵۲۳ میں (اور کلام انہی کا ہے): پیدا کرتی ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۴/ ۳۸۳، اور قتادہ کا قول عبد الرزاق ۲/ ۱۱۶، اور طبری ۱۹/ ۹۵ نے نقل کیا ہے۔ اور ان دونوں نے عکرمہ سے نقل کیا، انہوں نے کہا: زنا کی شہوت۔ (۶) إعراب القرآن ۳/ ۳۱۳ میں، اور جو اس سے پہلے ہے وہ انہی کا ہے۔ (۷) نسخوں میں: یا کے فتحہ اور عین کے کسرہ کے ساتھ ہے، اور جو ثابت ہے وہ نحاس کی اعراب القرآن سے ہے، اور ابن جنی نے المحتسب ۲/ ۱۸۱ میں الاعرج سے ذکر کیا ہے کہ انہوں نے اسے اسی طرح پڑھا، یعنی عین کے کسرہ کے ساتھ

Surah Al-Ahzab: Verses 32 - 33 139

His Almighty's saying: {And speak with appropriate speech}. Ibn Abbas said: He commanded them to enjoin good and forbid evil(1). A woman is recommended, when addressing strangers—and likewise those forbidden to her by marriage—to be firm in speech without raising her voice; for a woman is commanded to lower her speech. In summary, appropriate speech is that which is correct and not rejected by Sharia or souls.

His Almighty's saying: {And stay in your houses and do not display yourselves like that of the times of ignorance, and establish prayer and give zakah and obey Allah and His Messenger. Allah intends only to remove from you the impurity [of sin], O people of the [Prophet's] household, and to purify you with [extensive] purification.}

His Almighty's saying: {And stay in your houses and do not display yourselves like that of the times of ignorance}; it contains four matters: First: His Almighty's saying: {wa qarna}; the majority recited it: {wa qirna} with a kasra on the Qaf. Asim and Nafi’ recited it with a fatha(2). As for the first recitation, it carries two possibilities: One: That it is from dignity (waqar); you say: waqara yaqiru waqaran, meaning: he became still/settled, and the command is: qir, and for women: qirna, like: 'idna (promise) and zinna (weigh). The second possibility—which is the opinion of Al-Mubarrid—is that it is from staying/settling (qarar); you say: qarartu bil-makan (I stayed in the place)—with a fatha on the Ra—aqirru, and the origin is: iqrirna, with a kasra on the Ra, so the first Ra was deleted for lightness, as they said for dhaliltu: dhiltu, and masistu: mistu(3), and they transferred its vowel to the Qaf, and the Alef Al-Wasl was dispensed with because the Qaf became vowelled.

Abu Ali said: Rather, on the basis that the Ra was replaced by a Ya due to the dislike of doubling (tadhi'f), as it was replaced in 'qirat'.

---

(1) We have not come across it. (2) Al-Sab'a p. 521-522, and Al-Taysir p. 179. (3) This is by deleting the first Seen and transferring its kasra to the Meem, and among them are those who do not transfer and leave the Meem as it is with a fatha, and likewise: dhalta, it is permissible to use a kasra or fatha on the Dha, and it is among the irregularities of lightening. See Al-Sihah (mss).

सूरा अल-अहज़ाब: आयतें 32 - 33 139

अल्लाह तआला का कथन: {और उचित बात कहो}। इब्न अब्बास ने कहा: उन्हें भलाई का आदेश देने और बुराई से रोकने का आदेश दिया गया है(1)। एक महिला को अजनबियों से बात करते समय—और इसी तरह वैवाहिक संबंधों के माध्यम से उसके लिए वर्जित लोगों से भी—आवाज़ उठाए बिना बातचीत में कठोरता बरतने की सलाह दी जाती है; क्योंकि महिला को अपनी वाणी को संयमित रखने का आदेश दिया गया है। संक्षेप में, उचित बात वह है जो सही है और शरिया या आत्माओं द्वारा अस्वीकार नहीं की गई है।

अल्लाह तआला का कथन: {और अपने घरों में टिकी रहो और पहले के जाहिलियत (अज्ञानता) के समय की तरह सज-धज कर बाहर न निकलो और नमाज़ क़ायम करो और ज़कात दो और अल्लाह और उसके रसूल का आज्ञापालन करो। अल्लाह तो बस यही चाहता है कि ऐ नबी के घर वालो! तुमसे गंदगी को दूर कर दे और तुम्हें पूरी तरह पवित्र कर दे।}

अल्लाह तआला का कथन: {और अपने घरों में टिकी रहो और पहले के जाहिलियत के समय की तरह सज-धज कर बाहर न निकलो}; इसमें चार मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {व-क़रना}; अधिकांश लोगों ने इसे पढ़ा है: {व-क़िरना} 'क़ाफ़' पर कसरा (इ-स्वर) के साथ। आसिम और नाफ़ी ने इसे फतहा (अ-स्वर) के साथ पढ़ा है(2)। जहाँ तक पहली क़िरअत (पठन) का सवाल है, इसकी दो संभावनाएँ हैं: पहली: यह कि यह 'वकार' (गरिमा/स्थिरता) से हो; आप कहते हैं: व-क़-र य-क़ि-रु व-क़ा-रन, यानी: वह शांत/स्थिर हो गया, और आज्ञा है: क़िर, और महिलाओं के लिए: क़िरना, जैसे: 'इदना और ज़िनना। दूसरी संभावना—जो अल-मुबर्रिद का मत है—कि यह 'क़रार' (ठहराव) से हो; आप कहते हैं: क़-रर-तु बिल-मकान (मैं स्थान पर ठहर गया)—'रा' पर फतहा के साथ—अ-क़िर-रु, और मूल है: इक़्रिर-ना, 'रा' पर कसरा के साथ, इसलिए सुगमता के लिए पहली 'रा' को हटा दिया गया, जैसा कि उन्होंने 'ज़-लिल-तु' के लिए 'ज़िल-तु' और 'म-सिस-तु' के लिए 'मिस-तु' कहा है(3), और उन्होंने इसके स्वर को 'क़ाफ़' पर स्थानांतरित कर दिया, और अलिफ़ अल-वस्ल की आवश्यकता नहीं रही क्योंकि 'क़ाफ़' सस्वर हो गया।

अबू अली ने कहा: बल्कि इस आधार पर कि 'रा' को 'या' से बदल दिया गया क्योंकि अक्षरों के दोहराव (तशदीद) को नापसंद किया गया था, जैसा कि 'क़ीरात' में बदला गया था।

(1) हमें यह नहीं मिला। (2) अस-सबा पृ. 521-522, और अत-तयसीर पृ. 179। (3) ऐसा पहली 'सीन' को हटाकर और उसके कसरा को 'मीम' पर स्थानांतरित करके किया जाता है, और उनमें से कुछ ऐसे भी हैं जो स्थानांतरित नहीं करते हैं और 'मीम' को उसकी मूल स्थिति में फतहा के साथ छोड़ देते हैं, और इसी तरह: 'ज़ल-ता', 'ज़ा' पर कसरा और फतहा दोनों जायज़ हैं, और यह सुगमता की अनियमितताओं में से है। अल-सिहाह (मसस) देखें।

سورة الاحزاب: آیات 32 - 33 139

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَقُلْنَ قَوْلًا مَعْرُوفًا﴾ ابن عباس نے فرمایا: انہیں نیکی کا حکم دینے اور برائی سے روکنے کا حکم دیا گیا ہے(1)۔ اور عورت کو اجنبیوں سے بات کرتے وقت - اور اسی طرح ان سے بھی جو سسرالی رشتے کی وجہ سے اس پر حرام ہیں - آواز بلند کیے بغیر لہجے میں سختی اختیار کرنے کی ترغیب دی گئی ہے؛ کیونکہ عورت کو کلام میں پست آواز رکھنے کا حکم ہے۔ خلاصہ یہ کہ قولِ معروف وہ درست بات ہے جسے شریعت اور نفوس ناپسند نہ کریں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَهِلِيَّةِ الْأُولَىٰ وَأَقِمْنَ الصَّلَوٰةَ وَءَاتِينَ الزَّكَوٰةَ وَأَطِعْنَ اللَّهَ وَرَسُولَهُۥٓ ۚ إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَهِلِيَّةِ الْأُولَىٰ﴾ اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَقَرْنَ﴾؛ جمہور نے اسے "قاف" کے کسرہ کے ساتھ ﴿وَقِرْنَ﴾ پڑھا ہے۔ اور عاصم اور نافع نے اسے فتحہ کے ساتھ پڑھا ہے(2)۔ جہاں تک پہلی قرأت کا تعلق ہے، اس میں دو احتمالات ہیں: ایک یہ کہ: یہ "وقار" سے ہو؛ آپ کہتے ہیں: وَقَرَ يَقِرُ وقاراً، یعنی: وہ سکون پذیر ہوا، اور امر ہے: قِرْ، اور عورتوں کے لیے: قِرْنَ، جیسے: عِدْنَ اور زِنَّ۔ دوسرا احتمال - اور یہ مبرد کا قول ہے - یہ کہ یہ "قرار" سے ہو؛ آپ کہتے ہیں: قَرَرْتُ بالمكان - را کے فتحہ کے ساتھ - أَقِرُّ، اور اصل ہے: اقْرِرْنَ، را کے کسرہ کے ساتھ، تو تخفیف (آسانی) کے لیے پہلی را حذف کر دی گئی، جیسا کہ انہوں نے ظَلِلْتُ میں ظِلْتُ، اور مَسِسْتُ میں مِسْتُ کہا ہے(3)، اور اس کی حرکت قاف کی طرف منتقل کر دی، اور قاف کے متحرک ہونے کی وجہ سے الفِ وصل کی ضرورت نہ رہی۔

ابو علی نے فرمایا: بلکہ اس بنیاد پر کہ تضعیف (دوہرے حرف) کی ناپسندیدگی کی وجہ سے را کو یا سے بدل دیا گیا، جیسا کہ "قیراط" میں بدلا گیا۔

---

(1) ہمیں یہ نہیں ملا۔ (2) السبعہ ص 521 - 522 ، اور التیسیر ص 179۔ (3) اور وہ اس طرح کہ پہلی سین کو حذف کر دیا جائے اور اس کے کسرہ کو میم کی طرف منتقل کر دیا جائے، اور ان میں سے وہ بھی ہیں جو منتقل نہیں کرتے اور میم کو اس کی حالت پر مفتوح چھوڑ دیتے ہیں، اور اسی طرح: ظلت، ظاء کے کسرہ اور فتحہ کے ساتھ جائز ہے، اور یہ تخفیف کے شاذ طریقوں میں سے ہے۔ دیکھئے الصحاح (مسس)۔

Surah Al-Ahzab: Verse 33 | 140

...and dinar, and the vowel of the letter being substituted becomes the vowel of the 'ya'. So the estimation is: 'iqyirna', then the vowel of the 'ya' is transferred to the 'qaf' to avoid the 'ya' moving with a kasra. Consequently, the 'ya' is dropped due to the meeting of two silent letters (sakins), and the hamzat al-wasl is dropped because the following letter is now vocalized, resulting in: "qirna".

As for the recitation of the people of Medina and 'Asim, it follows the language of the Arabs: "qarartu fi al-makan" (I stayed in the place) - with kasra on the 'ra' - "aqarru" with fatha on the 'qaf', following the pattern of "hamida yahmadu" (to praise). This is the dialect of the people of Hijaz, mentioned by Abu 'Ubaid in "Al-Gharib al-Musannaf" from Al-Kisa'i, who is one of his most prominent sheikhs. It was also mentioned by Al-Zajjaj and others. The original form was "iqrarna"; the first 'ra' was deleted due to the heaviness of doubling (tadh'if), and its vowel was transferred to the 'qaf', so you say: "qarna". Al-Farra' said: It is like saying: "Have you perceived your companion?" meaning: have you felt/noticed him?

Abu 'Uthman Al-Mazini said: "qarirtu bihi 'aynan" (my eye was cooled/delighted by it), only with kasra, from "qurrat al-'ayn" (delight of the eye). And it is not permissible to say "qarirtu fi al-makan" with kasra; it is only "qarartu" with fatha on the 'ra'(2).

What he rejected of this does not invalidate the recitation if it is established from the Prophet ﷺ. One can infer the correctness of the language from what is established from his recitation.

Abu Hatim also claimed(3) that "qarna" has no basis in the speech of the Arabs. Al-Nahhas said(4): As for Abu Hatim's saying that it has no basis, he has been contradicted regarding it, and there are two views: one is what Al-Kisa'i narrated, and the other is what I heard 'Ali bin Sulaiman say; he said: It is from "qarirtu bihi 'aynan aqarru" (I was delighted by it), and the meaning is: and be delighted/tranquil in your homes. This is a good view, except that...

(1) What is between brackets is from "Ma'ani al-Qur'an" by Al-Farra' 2/342. (2) See "Ma'ani al-Qur'an" by Al-Farra' 2/342, "Al-Gharib al-Musannaf" by Abu 'Ubaid 2/489, "Ma'ani al-Qur'an" by Al-Zajjaj 4/225, "Al-Hujjah" by Abu 'Ali al-Farisi 5/475, "I'rab al-Qur'an" by Al-Nahhas 3/313-314, "Tahdhib al-Lughah" 8/277 and 9/280, "Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at" 2/197, and "Al-Muharrar al-Wajiz" 4/383. (3) In (d) and (m): "and he

went", and what is established from the rest of the copies and "I'rab al-Qur'an" by Al-Nahhas 3/313, and the speech is from him. (4) In "I'rab al-Qur'an" 3/314/3.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 33 | 140

...और दीनार, और जिस अक्षर को बदला जा रहा है उसका स्वर 'या' का स्वर बन जाता है। तो अनुमान है: 'इक्यिरना' (iqyirna), फिर 'या' का स्वर 'क़ाफ़' (qaf) पर स्थानांतरित कर दिया जाता है ताकि 'या' पर कसरा (kasra) न आए। फलस्वरूप, दो शांत अक्षरों (साकिन) के मिलने के कारण 'या' गिर जाता है, और 'हम्ज़त अल-वस्ल' गिर जाता है क्योंकि उसके बाद वाला अक्षर अब स्वरयुक्त है, जिससे यह "क़िरना" (qirna) बन जाता है।

जहाँ तक मदीना के लोगों और आसिम के पाठ (क़िरात) का सवाल है, यह अरबों की भाषा के अनुसार है: "क़रर्तु फ़िल मकान" (qarartu fi al-makan - मैं स्थान में रुका) - 'रा' पर कसरा के साथ - "अक़र्रू(aqarru) 'क़ाफ़' पर फ़तह (fatha) के साथ, "हमिदा यहमदु" के पैटर्न पर। यह हिजाज़ के लोगों की भाषा है, जिसे अबू उबैद ने अल-किसई से "अल-ग़रीब अल-मुसन्निफ़" में उद्धृत किया है, जो उनके सबसे प्रमुख गुरुओं में से एक हैं। इसे अज़-ज़ज्जाज और अन्य लोगों ने भी उल्लेख किया है। मूल रूप "इक़ररना" (iqrarna) था; दोहराव के भारीपन के कारण पहला 'रा' हटा दिया गया था, और उसका स्वर 'क़ाफ़' पर स्थानांतरित कर दिया गया था, इसलिए आप कहते हैं: "क़रना" (qarna)। अल-फ़र्रा ने कहा: यह ऐसा है जैसे कहना: "क्या आपने अपने साथी को महसूस किया?" अर्थात: क्या आपने उसे महसूस किया।

अबू उस्मान अल-माज़िनी ने कहा: "क़रिरतु बिही आयनन" (मेरी आँखें इससे ठंडी हुईं/प्रसन्न हुईं), केवल कसरा के साथ, "क़ुर्रत अल-ऐन" (आँखों की ठंडक) से। और स्थान में ठहरने के अर्थ में कसरा के साथ "क़रिरतु" कहना जायज़ नहीं है; यह केवल 'रा' पर फ़तह के साथ "क़रर्तु" (2) है।

उन्होंने इसके बारे में जो अस्वीकार किया है, वह पाठ को अमान्य नहीं करता है यदि वह पैगंबर ﷺ से सिद्ध है। पैगंबर के पाठ से ही भाषा की शुद्धता का प्रमाण मिलता है।

अबू हातिम ने यह भी दावा किया(3) कि अरबों के भाषण में "क़रना" (qarna) का कोई आधार नहीं है। अन-नह्हास ने कहा(4): जहाँ तक अबू हातिम के इस कथन का प्रश्न है कि इसका कोई आधार नहीं है, तो इस विषय में उनका विरोध किया गया है, और इसमें दो मत हैं: एक वह जो अल-किसई ने वर्णित किया है, और दूसरा वह जो मैंने अली बिन सुलेमान को कहते सुना है; उन्होंने कहा: यह "क़रिरतु बिही आयनन अक़र्रू से है, और अर्थ है: और अपने घरों में प्रसन्न/शांत रहो। यह एक अच्छा दृष्टिकोण है, सिवाय इसके कि...

(1) कोष्ठकों के बीच की सामग्री अल-फ़र्रा की "मानी अल-क़ुरआन" 2/342 से है। (2) देखिए अल-फ़र्रा की "मानी अल-क़ुरआन" 2/342, अबू उबैद की "अल-ग़रीब अल-मुसन्निफ़" 2/489, अज़-ज़ज्जाज की "मानी अल-क़ुरआन" 4/225, अबू अली अल-फ़ारसी की "अल-हुज्जह" 5/475, अन-नह्हास की "इराब अल-क़ुरआन" 3/313-314, "तहज़ीब अल-लुग़ह" 8/277 और 9/280, "अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िरात" 2/197, और "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 4/383। (3) (द) और (म) में: "और वह गया", और बाकी प्रतियों और अन-नह्हास की "इराब अल-क़ुरआन" 3/313 से जो सिद्ध है, और भाषण उन्हीं का है। (4) "इराब अल-क़ुरआन" 3/314/3 में।

...اور دینار، اور 'یاء' کا اعراب اس حرف کا اعراب بن جاتا ہے جس سے اسے بدلا گیا ہے، تو تقدیر (اصل صورت) یہ ہے: 'اقْيِرْنَ'، پھر 'یاء' کی حرکت (زیر) کو 'قاف' پر منتقل کر دیا جاتا ہے کیونکہ 'یاء' کا زیر کے ساتھ متحرک ہونا ناپسندیدہ ہے، پس دو ساکنوں کے اکٹھے ہونے کی وجہ سے 'یاء' گر جاتا ہے، اور اس کے بعد والے حرف کے متحرک ہونے کی وجہ سے 'ہمزہ وصل' بھی گر جاتا ہے، تو یہ "قِرْنَ" بن جاتا ہے۔

رہا اہل مدینہ اور عاصم کی قرأت کا معاملہ، تو وہ اہل عرب کی لغت کے مطابق ہے: "قَرَرْتُ في المكان" (میں اس جگہ ٹھہرا) - 'راء' کے کسرہ (زیر) کے ساتھ - "أَقَرُّ" 'قاف' کے فتحہ (زبر) کے ساتھ، "حَمِدَ يَحْمَدُ" کے باب سے۔ یہ اہل حجاز کی لغت ہے، جسے ابو عبید نے کسائی کے واسطے سے "الغريب المصنف" میں ذکر کیا ہے، اور وہ ان کے عظیم شیوخ میں سے ہیں۔ اسے زجاج اور دیگر نے بھی ذکر کیا ہے۔ اصل "اقْرَرْنَ" تھا؛ تضعیف (دو حروف کے اکٹھا ہونے) کی ثقالت کی وجہ سے پہلی 'راء' حذف کر دی گئی، اور اس کی حرکت 'قاف' کو دے دی گئی، چنانچہ آپ کہتے ہیں: "قَرْنَ"۔ فراء نے کہا: یہ بالکل ویسا ہی ہے جیسے آپ کہیں: "کیا آپ نے اپنے ساتھی کو محسوس کیا؟" یعنی: کیا آپ کو اس کا احساس ہوا۔

ابو عثمان مازنی نے کہا: "قَرِرْتُ به عيناً" (اس سے میری آنکھیں ٹھنڈی ہوئیں)، صرف کسرہ کے ساتھ، "قرة العين" (آنکھوں کی ٹھنڈک) سے۔ اور جگہ میں ٹھہرنے کے معنی میں کسرہ کے ساتھ "قَرِرْتُ" کہنا جائز نہیں ہے؛ یہ صرف 'راء' کے فتحہ کے ساتھ "قَرَرْتُ"(۲) ہے۔

انہوں نے اس میں سے جس کا انکار کیا ہے وہ قرأت پر اثر انداز نہیں ہوتا اگر وہ نبی ﷺ سے ثابت ہو، چنانچہ نبی ﷺ سے ثابت شدہ قرأت سے لغت کی صحت پر استدلال کیا جاتا ہے۔

ابو حاتم نے یہ دعویٰ بھی کیا(٣) کہ عربوں کے کلام میں "قَرْنَ" کا کوئی طریقہ یا بنیاد نہیں ہے۔ نحاس نے کہا(٤): جہاں تک ابو حاتم کے اس قول کا تعلق ہے کہ اس کی کوئی بنیاد نہیں ہے، تو اس معاملے میں ان کی مخالفت کی گئی ہے، اور اس میں دو مذہب (نظریات) ہیں: ایک وہ جسے کسائی نے حکایت کیا ہے، اور دوسرا وہ جو میں نے علی بن سلیمان کو کہتے سنا؛ انہوں نے کہا: یہ "قَرِرْتُ به عيناً أَقَرُّ" سے ہے، اور معنی یہ ہیں: اور اپنے گھروں میں آنکھیں ٹھنڈی کر کے (پرسکون) رہو۔ یہ ایک اچھا پہلو ہے، سوائے اس کے کہ...

(١) خطوط وحدانی کے درمیان والی عبارت فراء کی "معانی القرآن" ٣٤٢/٢ سے ہے۔ (٢) ملاحظہ کریں فراء کی "معانی القرآن" ٣٤٢/٢، ابو عبید کی "الغریب المصنف" ٤٨٩/٢، زجاج کی "معانی القرآن" ٢٢٥/٤، ابو علی فارسی کی "الحجة" ٤٧٥/٥، نحاس کی "إعراب القرآن" ٣١٣/٣ - ٣١٤، "تهذيب اللغة" ٢٧٧/٨ اور ٩/ ٢٨٠، "الكشف عن وجوه القراءات" ١٩٧/٢، اور "المحرر الوجيز" ٣٨٣/٤۔ (٣) (د) اور (م) کے نسخوں میں: "اور وہ گئے"، اور باقی نسخوں اور نحاس کی "إعراب القرآن" ٣١٣/٣ میں جو ثابت ہے، اور کلام ان ہی کا ہے۔ (٤) "إعراب القرآن" ٣١٤/٣ میں۔

The Hadith indicates that it belongs to the former [meaning], as it was narrated: that Ammar said to Aisha (may Allah be pleased with her): "Indeed, Allah has commanded you to remain in your home." She said: "O Abu Al-Yaqzan, you have always spoken the truth!" He said: "Praise be to Allah who made me thus upon your tongue." (1)

Ibn Abi 'Ablah read: «waqrirna» (and remain) with an alif of connection and two ra's, the first of which has a kasrah (2).

Second: The meaning of this verse: the command to remain at home. Even if the address is to the wives of the Prophet ﷺ, others are included in its meaning. This is even if no specific evidence existed regarding all women, but how [could it be otherwise] when the Sharia is replete with the requirement for women to remain in their homes and refrain from leaving them except for necessity, as previously mentioned in several places (3).

So Allah the Almighty commanded the wives of the Prophet ﷺ to remain in their homes, addressing them as such to honor them, and forbade them from tabarruj (wanton display). He informed them that it was a practice of the former ignorance (Jahiliyyah), saying: {And do not display yourselves as [was] the display of the former times of ignorance}. The meaning of tabarruj was previously explained in [Surah] "Al-Nur" (4). Its reality is: revealing what is better left covered. It is derived from spaciousness (al-sa'ah); it is said: in his teeth is "baraj": when they are widely spaced; as said by Al-Mubarrad (5).

People differed regarding "the former ignorance" (Al-Jahiliyyah Al-Ula); it was said: it refers to the time in which Abraham (peace be upon him) was born, when a woman would wear a garment made of pearls and walk in the middle of the road exposing herself to men (6).

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/314, and narrated similarly by al-Tabari in Tarikh 4/545. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/383. (3) See 1/292, 6/148, and 15/293. (4) 15/340. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/314. (6) Tafsir al-Baghawi 3/528 from al-Kalbi; it was mentioned similarly by al-Farra in Ma'ani al-Qur'an 2/342, and al-Mawardi in al-Nukat wa al-'Uyun 4/400.

हदीस संकेत देती है कि यह पहले अर्थ से संबंधित है, जैसा कि रिवायत है: अम्मार ने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से कहा: "बेशक अल्लाह ने आपको अपने घर में ठहरने का आदेश दिया है।" उन्होंने कहा: "हे अबू अल-यक़ज़ान, तुम हमेशा सच बोलते रहे हो!" उन्होंने कहा: "अल्लाह का शुक्र है जिसने मुझे तुम्हारी ज़बान पर ऐसा ही बनाया।" (1)

इब्न अबी अबला ने पढ़ा: «वक़रिरना» (और ठहरी रहो) एक वस्ल वाले अलिफ़ और दो 'र' के साथ, जिनमें से पहला कसरा (ज़ेर) के साथ है (2)।

दूसरा: इस आयत का अर्थ: घर में रहने का आदेश। भले ही यह संबोधन नबी ﷺ की पत्नियों के लिए है, लेकिन अर्थ के अनुसार अन्य महिलाएँ भी इसमें शामिल हैं। यह तब होता जब सभी महिलाओं के लिए कोई विशेष प्रमाण न होता, फिर शरीयत तो इस बात से भरी पड़ी है कि महिलाएँ अपने घरों में रहें और ज़रूरत के अलावा बाहर निकलने से परहेज़ करें, जैसा कि पहले कई स्थानों पर बताया गया है (3)।

अतः अल्लाह तआला ने नबी ﷺ की पत्नियों को अपने घरों में रहने का आदेश दिया, और उन्हें उनके सम्मान के तौर पर ऐसा संबोधित किया, और उन्हें तबर्रुज (नुमाइश) से मना किया। उसने सूचित किया कि यह पहली जाहिलियत (अज्ञानता के काल) का कार्य था, इसलिए उसने कहा: {और वैसी नुमाइश न करो जैसी पहली जाहिलियत के समय की जाती थी}। "अन-नूर" (4) में तबर्रुज का अर्थ पहले ही बताया जा चुका है। इसकी वास्तविकता यह है: उस चीज़ को प्रकट करना जिसे ढंकना बेहतर है। यह शब्द 'विशालता' (अल-स'ह) से निकला है; कहा जाता है: उसके दांतों में "बरज" है: यदि वे अलग-अलग हों; जैसा कि अल-मुबर्रद (5) ने कहा है।

लोगों में "पहली जाहिलियत" के बारे में मतभेद था; यह कहा गया: यह वह समय है जिसमें इब्राहीम (अलैहिस्सलाम) का जन्म हुआ था, जब एक महिला मोतियों का कवच (वस्त्र) पहनती थी, फिर सड़क के बीच में चलकर पुरुषों के सामने स्वयं को प्रदर्शित करती थी (6)।

---

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहस 3/314, और अल-तबारी ने इसे तारीख 4/545 में इसी प्रकार उद्धृत किया है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/383। (3) देखें 1/292, 6/148, और 15/293। (4) 15/340। (5) इ'राब अल-कुरान, अल-नहस 3/314। (6) तफ़सीर अल-बगवी 3/528 अल-कल्बी से;

अल-फ़र्रा ने इसे मा'नी अल-कुरान 2/342 में इसी तरह उल्लेख किया है, और अल-मावर्दी ने अल-नुकत वल-'उयून 4/400 में।

حدیث اس بات کی طرف اشارہ کرتی ہے کہ یہ پہلے سے ہے، جیسا کہ روایت ہے: کہ عمار نے عائشہ رضی اللہ عنہا سے کہا: اللہ تعالیٰ نے آپ کو حکم دیا ہے کہ آپ اپنے گھر میں ٹھہریں، تو انہوں نے کہا: اے ابوالیقظان، تم ہمیشہ حق بات کہنے والے رہے ہو! انہوں نے کہا: اللہ کا شکر ہے جس نے مجھے تمہاری زبان پر ایسا بنا دیا (1)۔

اور ابن ابی عبلہ نے پڑھا: «واقْرِرْنَ» الفِ وصل اور دو 'را' کے ساتھ جن میں پہلی مکسور ہے (2)۔

دوسری بات: اس آیت کا معنی: گھر میں رہنے کا حکم، اور اگرچہ یہ خطاب نبی ﷺ کی ازواج مطہرات سے ہے، لیکن معنی کے لحاظ سے دوسری عورتیں بھی اس میں شامل ہیں۔ یہ تب ہوتا جب تمام عورتوں کے بارے میں کوئی خاص دلیل نہ ہوتی، پھر شریعت تو اس بات سے بھری پڑی ہے کہ عورتیں اپنے گھروں میں رہیں اور ضرورت کے علاوہ باہر نکلنے سے گریز کریں، جیسا کہ پہلے کئی مقامات پر گزر چکا ہے (3)۔

پس اللہ تعالیٰ نے نبی ﷺ کی ازواج مطہرات کو اپنے گھروں میں رہنے کا حکم دیا، اور ان کے اعزاز میں انہیں اس طرح مخاطب کیا، اور انہیں تبرج (نمائش) سے منع کیا، اور بتایا کہ یہ پہلی جاہلیت کا فعل تھا، چنانچہ فرمایا: {وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى} (اور اس طرح بن سنور کر نہ پھرو جیسے پہلی جاہلیت کے دور میں پھرا جاتا تھا)۔ اور سورہ "النور" (4) میں تبرج کا معنی پہلے گزر چکا ہے۔ اور اس کی حقیقت یہ ہے: جس چیز کو چھپانا بہتر ہو اسے ظاہر کرنا، اور یہ وسعت (کشادگی) سے لیا گیا ہے؛ کہا جاتا ہے: اس کے دانتوں میں "برج" ہے: یعنی جب وہ الگ الگ ہوں؛ یہ مبرد (5) نے کہا ہے۔

اور لوگوں نے "جاہلیتِ اولیٰ" کے بارے میں اختلاف کیا؛ چنانچہ کہا گیا: یہ وہ زمانہ ہے جس میں حضرت ابراہیم علیہ السلام پیدا ہوئے تھے، عورت موتیوں کا لباس پہنتی تھی، پھر وہ سڑک کے بیچ میں چلتی اور مردوں پر اپنے آپ کو پیش کرتی تھی (6)۔

---

(1) اعراب القرآن للنحاس 3/314، اور طبری نے تاریخ 4/545 میں اسی طرح اسے نقل کیا ہے۔ (2) المحرر الوجیز 4/383۔ (3) دیکھئے 1/292، 6/148، اور 15/293۔ (4) 15/340۔ (5) اعراب القرآن للنحاس 3/314۔ (6) تفسیر البغوی 3/528 عن الکلبی، اور الفراء نے "معانی القرآن" 2/342 میں اسی طرح ذکر کیا ہے، اور الماوردی نے "النکت والعیون" 4/400 میں۔

Surah Al-Ahzab: Verse 33 142 Al-Hakam bin Utaybah said: [It refers to] what was between Adam and Noah, which was eight hundred years, and despicable behaviors were reported about them. Ibn Abbas said: [It refers to] what was between Noah and Idris. Al-Kalbi said: [It refers to] what was between Noah and Abraham. It was said: The woman used to wear a dress of pearls that was not sewn at the sides, and she would wear thin clothes that did not hide her body. A group said: [It refers to] what was between Moses and Jesus. Al-Sha'bi said: [It refers to] what was between Jesus and Muhammad (peace and blessings be upon him). Abu al-Aliyah said: It was the time of David and Solomon; in it, a woman had a shirt of pearls not sewn at the sides (1). Abu al-Abbas al-Mubarrad said: "The first Jahiliyyah" (ignorance) is as you say: "the most extreme ignorance". He said: In the extreme ignorance, women used to show what was ugly to show, to the extent that a woman would sit with her husband and her male friend (2). Her friend would be alone with what is above the waist wrap (izār) to the top, and her husband would be alone with what is below the waist wrap to the bottom, and sometimes one of them would ask the other for an exchange. Mujahid said: Women used to walk among men, and that is "tabarruj" (displaying beauty) (3). Ibn Atiyyah (4) said: What appears to me is that he referred to the Jahiliyyah that they had lived through, so they were commanded to change their conduct in it, which is the conduct of the disbelievers before the Sharia; because they had no protective jealousy (ghayrah). So the affairs of women were without veiling (hijab), and he made it "first" in relation to what they used to be on (5).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/383, without the statement: "The woman used to wear... etc." Al-Tabari recorded the sayings of Al-Hakam, Ibn Abbas, and Al-Sha'bi 9/98-99. (2) In (D) and (M): "and her friend (male)", and in (Z): "and her companion (male)", and likewise in the second place. What is fixed is from the rest of the manuscripts, and it agrees with what is in Al-I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/314, and the speech is from him. Al-Mawardi also mentioned it in An-Nukat wa Al-'Uyun 4/400 and said: "Al-Khulm" means "the companion/friend". (3) An-Nukat wa Al-'Uyun 4/399. (4) In Al-Muharrar al-Wajiz 4/384. (5) In Al-Muharrar al-Wajiz: "And he made it 'first' in addition to the state of Islam."

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 33 142 अल-हकम बिन उतैबा ने कहा: [इसका अर्थ है] आदम और नूह के बीच का समय, जो आठ सौ साल था, और उनके बारे में निंदनीय व्यवहार की कहानियाँ सुनाई गईं। इब्न अब्बास ने कहा: [यह] नूह और इदरीस के बीच का समय है। अल-कल्बी ने कहा: नूह और इब्राहिम के बीच। कहा गया कि महिला मोतियों का एक ऐसा लिबास पहनती थी जो दोनों तरफ से सिला हुआ नहीं होता था, और वह झीने कपड़े पहनती थी जो उसके शरीर को नहीं ढकते थे। एक समूह ने कहा: [यह] मूसा और ईसा के बीच का समय है। अल-शाबी ने कहा: ईसा और मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के बीच। अबू अल-आलिया ने कहा: यह दाऊद और सुलेमान का समय था; इसमें महिला के लिए मोतियों की एक कमीज़ होती थी जो दोनों तरफ से सिली हुई नहीं होती थी (1)। अबू अल-अब्बास अल-मुबर्रद ने कहा: "पहली जाहिलियत" (अज्ञानता) वैसी ही है जैसे आप कहते हैं: "घोर अज्ञानता"। उन्होंने कहा: घोर अज्ञानता में महिलाएँ वह सब दिखाती थीं जिसे दिखाना बुरा है, यहाँ तक कि एक महिला अपने पति और अपने मित्र (2) के साथ बैठती थी। उसका मित्र कमरबंद (इज़ार) के ऊपर के हिस्से के साथ अकेला होता था, और उसका पति कमरबंद के नीचे के हिस्से के साथ अकेला होता था, और कभी-कभी उनमें से एक दूसरे से अदला-बदली के लिए पूछता था। मुजाहिद ने कहा: महिलाएँ पुरुषों के बीच चलती थीं, और यही "तबर्रोज" (सज-धज कर दिखाना) है (3)। इब्न अतिय्याह (4) ने कहा: जो मुझे प्रतीत होता है वह यह है कि उन्होंने उस जाहिलियत की ओर इशारा किया जो उन्हें मिली थी, इसलिए उन्हें उसमें उनके आचरण को बदलने का आदेश दिया गया, जो शरीयत से पहले काफिरों का आचरण था; क्योंकि उनमें कोई गैरत (रक्षात्मक ईर्ष्या) नहीं थी। इसलिए महिलाओं के मामले हिजाब के बिना थे, और उन्होंने इसे उन पर जो था उसके संबंध में "प्रथम" बना दिया (5)।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/383, बिना इस कथन के "महिला पहनती थी... आदि"। अल-तबारी ने अल-हकम, इब्न अब्बास और अल-शाबी के कथनों को 9/98-99 में उद्धृत किया है। (2) (द) और (म) में: "और उसका दोस्त (पुरूष)", और (ज़) में: "और उसका साथी", और इसी तरह दूसरे स्थान पर भी। शेष पांडुलिपियों से जो प्रमाणित है, वह अल-नहस की 'इराब अल-कुरान' 3/314 में जो है उसके अनुरूप है, और यह कथन उसी का है। अल-मावर्दी ने भी 'अन-नुकात वल-उयून' 4/400 में इसका उल्लेख किया है और कहा है: "अल-खुलम" का अर्थ है "दोस्त/साथी"। (3) अन-नुकात वल-उयून 4/399। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/384 में। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ में: "और उन्होंने इसे इस्लाम की स्थिति के अतिरिक्त 'प्रथम' बना दिया।"

سورۃ الاحزاب: آیت ۳۳ ۱۴۲ اور حکم بن عتیبہ نے کہا: [اس سے مراد] آدم اور نوح کے درمیان کا عرصہ ہے، اور وہ آٹھ سو سال ہے، اور ان کے بارے میں ناپسندیدہ اطوار نقل کیے گئے ہیں۔ اور ابن عباس نے کہا: [اس سے مراد] نوح اور ادریس کے درمیان کا عرصہ ہے۔ کلبی نے کہا: نوح اور ابراہیم کے درمیان کا عرصہ۔ کہا گیا: عورت موتیوں کی ایسی قمیض پہنتی تھی جو دونوں اطراف سے سلی ہوئی نہیں ہوتی تھی، اور وہ باریک کپڑے پہنتی تھی جو اس کے جسم کو نہیں چھپاتے تھے۔ اور ایک گروہ نے کہا: [اس سے مراد] موسیٰ اور عیسیٰ کے درمیان کا عرصہ ہے۔ شعبی نے کہا: عیسیٰ اور محمد ﷺ کے درمیان کا عرصہ۔ ابو العالیہ نے کہا: یہ داؤد اور سلیمان کا زمانہ تھا؛ اس میں عورت کے لیے موتیوں کی ایک قمیض تھی جو اطراف سے سلی ہوئی نہیں تھی (۱)۔ اور ابوالعباس المبرد نے کہا: "جاہلیت اولیٰ" (پہلی جاہلیت) ایسے ہی ہے جیسے آپ کہتے ہیں: "انتہائی سخت جاہلیت"۔ انہوں نے کہا: جاہلیتِ قبیحہ میں عورتیں ان چیزوں کا اظہار کرتی تھیں جن کا اظہار برا ہے، یہاں تک کہ عورت اپنے شوہر اور اپنے دوست (۲) کے ساتھ بیٹھتی تھی، پس اس کا دوست تہبند سے اوپر کے حصے کے ساتھ تنہا ہوتا تھا، اور اس کا شوہر تہبند سے نیچے کے حصے کے ساتھ، اور بسا اوقات ان میں سے ایک دوسرے سے بدلنے کا سوال کرتا۔ اور مجاہد نے کہا: عورتیں مردوں کے درمیان چلتی پھرتی تھیں، پس یہی تبرج (نمود و نمائش) ہے (۳)۔ ابن عطیہ (۴) نے کہا: میرے نزدیک جو ظاہر ہوتا ہے وہ یہ ہے کہ انہوں نے اس جاہلیت کی طرف اشارہ کیا ہے جو انہیں پہنچی تھی، چنانچہ انہیں اس میں ان کی روش کو تبدیل کرنے کا حکم دیا گیا، اور وہ شرع سے پہلے کفار کی روش تھی؛ کیونکہ ان میں غیرت نہیں تھی، چنانچہ عورتوں کا معاملہ حجاب کے بغیر تھا، اور انہوں نے اسے اس حال کے مقابلے میں جس پر وہ تھیں، "اول" قرار دیا (۵)۔

(١) المحرر الوجيز ٤/ ٣٨٣، سوائے اس قول کے: إن المرأة كانت تلبس ... الخ۔ اور طبری نے حکم، ابن عباس اور شعبی کے اقوال ٩/ ٩٨-٩٩ میں نقل کیے ہیں۔ (٢) (د) اور (م) میں: "وخلها"، اور (ظ) میں: "وخدنها"، اور اسی طرح دوسری جگہ پر بھی، اور باقی نسخوں سے جو ثابت ہے وہی ہے، اور یہ نحاس کی اعراب القرآن ٣/ ٣١٤ میں موجود کے موافق ہے، اور کلام انہی کا ہے، اور اسے ماوردی نے بھی النکت والعیون ٤/ ٤٠٠ میں ذکر کیا ہے اور کہا ہے: "الخُلْم" کے معنی "دوست" کے ہیں۔ (٣) النکت والعیون ٤/ ٣٩٩۔ (٤) المحرر الوجیز ٤/ ٣٨٤ میں۔ (٥) المحرر الوجیز میں ہے: اور اسے حالتِ اسلام کی اضافت کے ساتھ "اول" قرار دیا۔

١٤٣ Surat Al-Ahzab: Verse 33

And the meaning is not that there is another pre-Islamic period (Jahiliyyah). The name "Jahiliyyah" was applied to that period before Islam; they said: "A pre-Islamic poet." Ibn Abbas said in Al-Bukhari (1): "I heard my father in Jahiliyyah saying..." and so on.

I say: This is a good statement. But it is objected that the Arabs were mostly people of hardship and narrow circumstances, and that luxury and displaying adornment only occurred in previous times, which is what is meant by the "first Jahiliyyah." The intention of the verse is for women to differ from those before them in their walk—avoiding flirtatious and affected movements and showing beauty to men, and other things that are not permissible according to Sharia. This includes all speech and applies generally. So, they should remain in their homes, and if there is a need to go out, it should be without adornment (tabadul) (2) and with complete covering. And Allah is the Granter of success.

Third: Al-Thalabi and others mentioned that Aisha—may Allah be pleased with her—whenever she read this verse, she would cry until she soaked her headscarf. It was mentioned that Sawdah was asked: "Why do you not perform Hajj or Umrah like your sisters do?" She said: "I have performed Hajj and Umrah, and Allah has commanded me to remain in my house." The narrator said: "By Allah, she did not step out of her room's door until her funeral procession was carried out. May Allah's pleasure be upon her." (3)

Ibn al-Arabi (4) said: "I have entered more than a thousand villages, and I have not seen (5) family members more protected nor women more chaste than the women of Nablus, where the Friend of Allah (Ibrahim) ﷺ was thrown into the fire. I stayed there and never saw a woman on the street during the day, except on Friday; for they would go out for it until the mosque was full."

(1) No. (3840). (2) At-Tabadul: Abandoning adornment. Lisan al-Arab (badhala). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/383. The report about Aisha was narrated by Ibn Sa'd 8/81, and Ahmad in Az-Zuhd p. 205. The report about Sawdah was narrated by Abd bin Hamid and Ibn al-Mundhir as in Ad-Durr al-Manthur 5/196. (4) In Ahkam al-Quran 3/1523. (5) After it in the copies except for (z): "women", and what is established is from (z) and Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi.

१४३ सूरह अल-अहज़ाब: आयत ३३

और इसका अर्थ यह नहीं है कि कोई और जाहिलियत (इस्लाम पूर्व काल) है। जाहिलियत का नाम इस्लाम से पहले की उस अवधि पर रखा गया था, उन्होंने कहा: "जाहिली कवियों में।" और इब्न अब्बास ने बुखारी (१) में कहा: "मैंने अपने पिता को जाहिलियत में कहते सुना..." और इसी तरह।

मैंने कहा: यह एक अच्छा कथन है। लेकिन इस पर यह आपत्ति की जाती है कि अरब अधिकतर कठिनाई और तंगी वाले लोग थे, और ऐश्वर्य और ज़ीनत (सजावट) का प्रदर्शन केवल पिछले समय में हुआ था, और वही 'पहली जाहिलियत' से अभिप्रेत है। आयत का उद्देश्य महिलाओं को अपने से पहले की महिलाओं से उनके चलने के तरीके में भिन्न करना है—जैसे नखरे के साथ चलना, बनावटी चाल और पुरुषों के सामने अपनी सुंदरता का प्रदर्शन करना, और ऐसी अन्य चीज़ें जो शरीयत के अनुसार अनुमत नहीं हैं। इसमें सभी बातें शामिल हैं और यह व्यापक है। इसलिए, उन्हें अपने घरों में ही रहना चाहिए, और यदि बाहर निकलने की आवश्यकता हो, तो वह बिना किसी बनाव-श्रृंगार (२) और पूर्ण पर्दे के साथ होना चाहिए। और अल्लाह ही सफलता देने वाला है।

तीसरा: अल-थालाबी और अन्य लोगों ने उल्लेख किया है कि आयशा—रज़ियल्लाहु अन्हा—जब भी इस आयत को पढ़ती थीं, तो वे इतना रोती थीं कि उनका दुपट्टा भीग जाता था। यह भी उल्लेख किया गया है कि सौदा से पूछा गया: "आप अपनी बहनों की तरह हज या उमराह क्यों नहीं करतीं?" उन्होंने कहा: "मैंने हज और उमराह किया है, और अल्लाह ने मुझे अपने घर में रहने का आदेश दिया है।" वर्णनकर्ता ने कहा: "अल्लाह की कसम, वह अपने कमरे के दरवाज़े से तब तक बाहर नहीं निकलीं जब तक कि उनका जनाज़ा बाहर नहीं निकाला गया। अल्लाह की प्रसन्नता उन पर हो।" (३)

इब्न अल-अरबी (४) ने कहा: "मैं एक हज़ार से अधिक गाँवों में गया हूँ, और मैंने (५) नब्लस की महिलाओं से अधिक संरक्षित परिवार और अधिक पवित्र महिलाएं नहीं देखीं, जहाँ खलील (इब्राहिम) अलैहिस्सलाम को आग में डाला गया था। मैं वहाँ रहा और शुक्रवार के दिन को छोड़कर दिन में कभी किसी महिला को सड़क पर नहीं देखा; क्योंकि वे उसके लिए बाहर निकलती थीं जब तक कि मस्जिद भर न जाए।"

(१) संख्या (३८४०)। (२) अत-तबादुल: श्रृंगार छोड़ना। लिसान अल-अरब (बधला)। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/३८३। आयशा की रिपोर्ट इब्न साद ८/८१ और अहमद ने अज़-ज़ुहद पृष्ठ २०५ में उद्धृत की है। सौदा की रिपोर्ट अब्द बिन हमीद और इब्न अल-मुन्ज़िर ने उद्धृत की है जैसा कि अद-

दुर अल-मंसूर ५/१९६ में है। (४) अहकाम अल-कुरान ३/१५२३ में। (५) इसके बाद प्रतियों में (ज़) को छोड़कर: "महिलाएं', और जो स्थापित है वह (ज़) और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान से है।

۱۴۳ سورة الاحزاب: آیت ۳۳

اور اس کا مطلب یہ نہیں ہے کہ وہاں کوئی اور جاہلیت ہے۔ جاہلیت کا نام اسلام سے پہلے کے اس دور پر رکھا گیا تھا، چنانچہ انہوں نے کہا: شعراء میں جاہلی۔ اور ابن عباس نے بخاری (۱) میں کہا: "میں نے اپنے والد کو جاہلیت میں کہتے سنا..."، اس کے علاوہ بھی۔

میں نے کہا: یہ ایک اچھی بات ہے۔ اور اس پر یہ اعتراض کیا جاتا ہے کہ عرب زیادہ تر تنگی اور سختی والے لوگ تھے، اور تعیش اور زینت کا اظہار صرف پچھلے زمانوں میں ہوا تھا، اور وہی 'جاہلیتِ اولیٰ' سے مراد ہے، اور آیت کا مقصد خواتین کا اپنے سے پہلے والوں کے چلنے کے طریقے سے مختلف ہونا ہے—جیسے نخرے اور لچک کے ساتھ چلنا اور مردوں کے سامنے حسن و جمال کا اظہار کرنا، اور اس جیسی دیگر باتیں جو شرعاً جائز نہیں ہیں۔ یہ تمام باتوں کو شامل ہے اور ان پر محیط ہے، پس انہیں گھروں میں ہی رہنا چاہیے، اور اگر باہر نکلنے کی ضرورت پڑے تو وہ بے تکلفی (۲) اور مکمل پردے کے ساتھ ہونا چاہیے۔ اور اللہ ہی توفیق دینے والا ہے۔

تیسری بات: ثعلبی اور دیگر نے ذکر کیا ہے کہ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا جب اس آیت کی تلاوت فرماتی تھیں تو اتنا روتی تھیں کہ ان کا دوپٹہ بھیگ جاتا تھا۔ اور ذکر کیا گیا کہ حضرت سودہ رضی اللہ عنہا سے کہا گیا: "آپ اپنی بہنوں کی طرح حج اور عمرہ کیوں نہیں کرتیں؟" انہوں نے فرمایا: "میں حج اور عمرہ کر چکی ہوں، اور اللہ نے مجھے اپنے گھر میں رہنے کا حکم دیا ہے۔" راوی کہتا ہے: "اللہ کی قسم! وہ اپنے حجرے کے دروازے سے باہر نہیں نکلیں یہاں تک کہ ان کا جنازہ ہی نکالا گیا۔ اللہ ان سے راضی ہو۔" (۳)

ابن العربی (۴) نے کہا: "میں ایک ہزار سے زائد بستیوں میں داخل ہوا، تو میں نے (۵) نابلس کی عورتوں سے زیادہ باپردہ اہل و عیال اور پاکدامن عورتیں نہیں دیکھیں، وہ (نابلس) جہاں خلیل ﷺ کو آگ میں ڈالا گیا تھا؛ میں وہاں مقیم رہا تو میں نے دن کے وقت کسی عورت کو راستے میں نہیں دیکھا، سوائے جمعہ کے دن کے؛ کیونکہ وہ اس کے لیے نکلتی تھیں یہاں تک کہ مسجد بھر جاتی تھی۔"

(۱) نمبر (۳۸۴۰)۔ (۲) التبدل: بناؤ سنگھار چھوڑنا۔ لسان (بذل)۔ (۳) المحرر الوجیز ۴/۳۸۳، اور حضرت عائشہ والی روایت ابن سعد ۸/۸۱، اور احمد نے الزہد ص ۲۰۵ میں نکالی ہے۔ اور حضرت سودہ والی روایت عبد بن حمید اور ابن المنذر نے نکالی ہے جیسا کہ الدر المنثور ۵/۱۹۶ میں ہے۔ (۴) احکام القرآن ۳/۱۵۲۳ میں۔ (۵) نسخوں میں (ظ) کے علاوہ اس کے بعد 'نساء' ہے، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) اور ابن العربی کی احکام القرآن سے ہے۔

...from them. When the prayer ended and they returned to their homes, my eyes did not fall upon a single one of them until the next Friday. I have seen chaste women in Al-Aqsa Mosque who did not leave their place of retreat (i'tikaf) until they were martyred in it.

Fourthly: Ibn Atiyyah said: Aisha's (may Allah be pleased with her) crying was only because of her travel during the days of Al-Jamal (the Battle of the Camel), at which time Ammar said to her: "Indeed, Allah has commanded you to stay in your house" (1).

Ibn al-Arabi said (2): The Rafidites (Shiites) seized upon this verse against the Mother of the Believers, Aisha (may Allah be pleased with her); as they said: "She disobeyed the command of the Messenger of Allah (peace be upon him) when she went out leading armies, engaging in wars, and rushing into the thick of stabbing and striking, in matters that were not obligatory for her nor permissible for her." They said: "Uthman was besieged, and when she saw that, she ordered her mounts and they were brought for her to set out for Mecca. Marwan said to her: 'Stay here, O Mother of the Believers, and turn back these rabble; for bringing peace between people is better than your Hajj.'" Ibn al-Arabi said: Our scholars (may Allah's mercy be upon them) said: Aisha (may Allah be pleased with her) [had] vowed to perform Hajj before the fitna (discord), so she did not see fit to fail her vow, and had she gone out during that uprising, it would have been correct for her.

As for her going out to the Battle of the Camel, she did not go out for war, but rather people clung to her and complained to her about the great discord and the chaos of the people they were facing. They hoped for her blessing and desired that people would feel ashamed before her if she stood among the creation. She herself thought so, [so she went out] following Allah's saying: "No good is there in much of their private conversation, except for those who enjoin charity or that which is right or conciliation between people" [An-Nisa: 114], and His saying: "And if two factions among the believers should fight, then make settlement between the two" [Al-Hujurat: 9]. The command for conciliation is addressed to all people, whether male or female, free or slave. But Allah Almighty, by His prior decree and penetrating judgment, did not intend for conciliation to occur, yet things proceeded...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/383, and Ammar's statement was mentioned in the first issue. (2) In Ahkam al-Quran 3/1523, and what will come between brackets is from it. (3) In Ahkam al-Quran: from.

सूरह अल-अहज़ाब, आयत 33 | 144

...उनमें से। जब नमाज़ समाप्त होती और वे अपने घरों को लौटतीं, तो मेरी आँखें अगली जुमे तक उनमें से किसी एक पर भी नहीं पड़ती थीं। मैंने अल-अक्सा मस्जिद में ऐसी पवित्र स्त्रियाँ देखी हैं जो अपने ऐतिकाफ़ (एकांतवास) की जगह से तब तक नहीं निकलीं जब तक कि वे वहीं शहीद नहीं हो गईं।

चौथी बात: इब्न अतिय्या ने कहा: आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) का रोना केवल ऊँट की लड़ाई (अल-जमल) के दिनों में उनकी यात्रा के कारण था, उस समय अम्मार ने उनसे कहा था: "निश्चय ही अल्लाह ने तुम्हें अपने घर में रहने का आदेश दिया है" (1)।

इब्न अल-अरबी (2) ने कहा: राफ़िदिओं ने विश्वासियों की माता आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) के विरुद्ध इस आयत का सहारा लिया; क्योंकि उन्होंने कहा: "उन्होंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के आदेश का उल्लंघन किया जब वह सेनाओं का नेतृत्व करने, युद्धों में भाग लेने और छुरा घोंपने और प्रहार करने के संकटों में कूदने के लिए निकलीं, उन मामलों में जो उन पर न तो अनिवार्य थे और न ही उनके लिए अनुमत थे।" उन्होंने कहा: "उस्मान को घेर लिया गया था, और जब उन्होंने यह देखा, तो उन्होंने अपनी सवारियों का आदेश दिया और उन्हें मक्का जाने के लिए लाया गया। मरवान ने उनसे कहा: 'हे मोमिनों की माँ, यहीं रुकें और इन उपद्रवियों को वापस करें; क्योंकि लोगों के बीच मेल-मिलाप कराना आपके हज से बेहतर है'।" इब्न अल-अरबी ने कहा: हमारे विद्वानों (अल्लाह उन पर रहम करे) ने कहा: आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) ने फ़ितने (अशांति) से पहले हज की मन्नत [मानी थी], इसलिए उन्होंने अपनी मन्नत से पीछे हटना उचित नहीं समझा, और यदि वह उस विद्रोह के दौरान निकली होतीं, तो वह उनके लिए सही होता।

जहाँ तक ऊँट की लड़ाई (जमल) के लिए उनके बाहर निकलने की बात है, तो वह युद्ध के लिए नहीं निकली थीं, बल्कि लोग उनसे जुड़ गए थे और उनके सामने मौजूद महान फ़ितने और लोगों की अराजकता की शिकायत की थी। उन्होंने उनके बरकत की आशा की थी और चाहा था कि यदि वह सृष्टि के बीच खड़ी होंगी तो लोग उनके सामने लज्जित होंगे। उन्होंने स्वयं भी ऐसा ही सोचा, [इसलिए वह निकलीं] अल्लाह के इस कथन का अनुसरण करते हुए: "उनके अधिकांश गुप्त परामर्शों में कोई भलाई नहीं है, सिवाय उसके जो दान या नेक काम या लोगों के बीच मेल-मिलाप का आदेश दे" [अन-निसा: 114], और उसका कथन: "और यदि मोमिनों के दो गिरोह आपस में लड़ें, तो उनके बीच

सुलह करा दो" [अल-हुजुरात: 9]। मेल-मिलाप का आदेश सभी लोगों को दिया गया है, चाहे वे पुरुष हों या स्त्री, स्वतंत्र हों या दास। लेकिन अल्लाह तआला ने अपने पूर्व आदेश और प्रभावी फैसले से मेल-मिलाप होने का इरादा नहीं किया था, लेकिन चीजें चलती रहीं...

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/383, और अम्मार का कथन पहले मुद्दे में उल्लेखित है। (2) अहकाम अल-क़ुरान 3/1523 में, और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह उसी से है। (3) अहकाम अल-क़ुरान में: से।

...ان میں سے، پس جب نماز ختم ہو جاتی اور وہ اپنے گھروں کو لوٹتیں تو میری نظر اگلے جمعہ تک ان میں سے کسی ایک پر بھی نہ پڑتی۔ اور میں نے مسجد اقصیٰ میں ایسی پاکدامن عورتیں دیکھیں جو اپنے اعتکاف کی جگہ سے نہیں نکلیں یہاں تک کہ وہیں شہید ہو گئیں۔

چوتھی بات: ابن عطیہ نے کہا: عائشہ رضی اللہ عنہا کا رونا صرف جنگ جمل کے دنوں میں ان کے سفر کی وجہ سے تھا، اور اس وقت عمار نے ان سے کہا تھا: "بے شک اللہ نے تمہیں اپنے گھر میں رہنے کا حکم دیا ہے" (1)۔

ابن العربی (2) نے کہا: رافضیوں نے ام المؤمنین عائشہ رضی اللہ عنہا کے خلاف اس آیت کا سہارا لیا؛ کیونکہ انہوں نے کہا: "انہوں نے رسول اللہ ﷺ کے حکم کی مخالفت کی جب وہ لشکروں کی قیادت کرنے، جنگوں میں شریک ہونے اور نیزہ بازی اور ضرب و تقسیم کے معرکوں میں کودنے کے لیے نکلیں، ان معاملات میں جو نہ ان پر فرض تھے اور نہ ہی ان کے لیے جائز تھے۔" انہوں نے کہا: "عثمان کا محاصرہ کر لیا گیا تھا، پس جب انہوں نے یہ دیکھا تو اپنی سواریوں کا حکم دیا اور وہ مکہ روانہ ہونے کے لیے لائی گئیں۔ مروان نے ان سے کہا: 'اے ام المؤمنین یہیں قیام فرمائیں، اور ان اوباشوں کو واپس کریں؛ کیونکہ لوگوں کے درمیان اصلاح کرنا آپ کے حج سے بہتر ہے۔'" ابن العربی نے کہا: ہمارے علماء (اللہ ان پر رحم فرمائے) نے کہا: عائشہ رضی اللہ عنہا نے فتنہ سے پہلے حج کی نذر [مانی تھی]، پس انہوں نے اپنی نذر سے پیچھے رہنا مناسب نہ سمجھا، اور اگر وہ اس ہنگامے میں نکلتیں تو یہ ان کے لیے درست ہوتا۔

اور رہا ان کا جنگ جمل کے لیے نکلنا، تو وہ جنگ کے لیے نہیں نکلی تھیں، بلکہ لوگ ان سے چمٹ گئے تھے اور ان سے اس عظیم فتنے اور لوگوں کی افراتفری کی شکایت کی تھی جس میں وہ مبتلا تھے، اور انہوں نے ان کی برکت کی امید کی تھی، اور یہ چاہا تھا کہ اگر وہ لوگوں کے سامنے کھڑی ہوں گی تو وہ ان سے حیا کریں گے۔ اور انہوں نے خود بھی یہی سوچا، [چنانچہ وہ نکلیں] اللہ کے اس فرمان کی پیروی کرتے ہوئے: ﴿ان کی اکثر خفیہ مشوروں میں کوئی خیر نہیں سوائے اس کے جو صدقہ یا نیکی یا لوگوں کے درمیان اصلاح کا حکم دے﴾ [النساء: 114]، اور اس کا فرمان: ﴿اور اگر مومنوں کے دو گروہ آپس میں لڑ پڑیں تو ان کے درمیان صلح کرا دو﴾ [الحجرات: 9]۔ اور اصلاح کا حکم تمام لوگوں کو دیا گیا ہے خواہ مرد ہو یا عورت، آزاد ہو یا غلام۔ پس اللہ تعالیٰ نے اپنی سابقہ قضا اور نافذ فیصلے سے یہ ارادہ نہیں کیا تھا کہ اصلاح واقع ہو، لیکن معاملات چل پڑے...

---

(1) المحرر الوجیز 4 / 383، اور عمار کا قول پہلے مسئلے میں گزر چکا ہے۔ (2) احکام القرآن 3 / 1523 میں، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (3) احکام القرآن میں: سے۔

Stabbings and wounds occurred until both parties were almost annihilated. Then some of them went to the camel and hamstrung it. When the camel fell on its side, Muhammad ibn Abi Bakr reached Aisha, may Allah be pleased with her, and carried her to Basra. She departed with thirty women whom Ali had assigned to accompany her until they brought her to Medina, virtuous, pious, an ijtihad-maker who was correct, rewarded for her interpretation, and recompensed for what she did; for every mujtahid in rulings is correct. The name of this camel was previously mentioned in "Al-Nahl" (The Bees) (1), and it is known by that today.

Allah Almighty said: {And establish prayer and give zakah and obey Allah and His Messenger} i.e., in what He commanded and forbade. {Allah only intends to remove from you the impurity [of sin], O people of the [Prophet's] household}. Al-Zajjaj said (2): It was said: This refers to the wives of the Prophet (PBUH). And it was said: It refers to his wives and his family who are the people of his house; as will be explained later. "Ahl al-Bayt" is in the accusative case (nasb) for praise. He said: And if you wish, it is for calling (nida') (3). He said: Nominative (raf') and genitive (khafd) are also permissible. Al-Nahhas said (4): If it is genitive as a substitute for the 'ka' and 'ma' (suffixes), it is not permissible according to Abu al-Abbas Muhammad ibn Yazid; he said: A substitute is not made from the second person feminine (5) nor from the second person masculine; because they do not need clarification. {And purify you with [extensive] purification} is an infinitive (masdar) conveying the meaning of emphasis.

Allah Almighty said: {And remember what is recited in your houses of the verses of Allah and wisdom. Indeed, Allah is ever Subtle and Acquainted}.

This contains three issues: The first: Allah Almighty's saying: {And remember what is recited in your houses of the verses of Allah and wisdom}.

(1) We did not find it in the author's work, but Al-Suhayli mentioned it in "Al-Ta'rif wal-I'lam" p. 94 under Allah's saying: {And [He created] the horses, mules and donkeys for you to ride and [as] adornment} [Al-Nahl: 8], mentioning that its name was: 'Askar. (2) In "Ma'ani al-Quran" 4/226, and the author quoted it from him via Al-Nahhas in "I'rab al-Quran" 3/314. (3) In the manuscripts: "as a substitute", and what is confirmed is from Al-Zajjaj's "Ma'ani al-Quran" 4/226, and Al-Nahhas's "I'rab al-Quran" 3/315. (4) In "I'rab al-Quran" 3/315, and what precedes it is from him. (5) In "I'rab al-Quran": the second person masculine.

सूरा अल-अहज़ाब: आयत 33 - 34 / 145

भाला चलाने और घावों का सिलसिला चलता रहा यहाँ तक कि दोनों पक्ष लगभग समाप्त होने वाले थे। फिर उनमें से कुछ लोग ऊँट की ओर बढ़े और उसके पैर की नसें काट दीं। जब ऊँट अपने पहलू के बल गिर गया, तो मुहम्मद इब्न अबी बक्र आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) के पास पहुँचे और उन्हें बसरा ले गए। वह तीस महिलाओं के साथ निकलीं जिन्हें अली ने उनके साथ भेजा था ताकि वे उन्हें मदीना पहुँचा दें। वह नेक, धर्मपरायण, अपने इज्तिहाद में सही, अपनी व्याख्या के लिए पुरस्कृत और अपने किए के लिए प्रतिफल पाने वाली थीं; क्योंकि निर्णयों में प्रत्येक मुज्तहिद सही होता है। इस ऊँट का नाम पहले "अन-नहल" में उल्लेख किया जा चुका है (1), और आज वह इसी नाम से जाना जाता है।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और नमाज़ क़ायम करो और ज़कात दो और अल्लाह और उसके रसूल का कहना मानो} अर्थात: उन चीज़ों में जिनका आदेश दिया गया और जिनसे मना किया गया। {अल्लाह तो बस यही चाहता है कि तुम से गंदगी (पाप) को दूर कर दे, ऐ नबी के घर वालो!}। ज़ज्जाज ने कहा (2): कहा गया है कि: इससे तात्पर्य नबी (स.) की पत्नियाँ हैं। और कहा गया: इससे तात्पर्य उनकी पत्नियाँ और उनके घर के वे लोग हैं जो 'अहलुल-बैत' हैं; जैसा कि बाद में स्पष्ट किया जाएगा। "अहलुल-बैत" प्रशंसा के लिए 'नस्ब' (accusative case) में है। उन्होंने कहा: और यदि आप चाहें तो संबोधन (nida') के आधार पर (3)। उन्होंने कहा: रफ़ा (nominative) और ख़फ़्द (genitive) भी जायज़ है। नह़ास ने कहा (4): यदि इसे 'काफ़' और 'मीम' (प्रत्यय) के विकल्प (badal) के रूप में 'जर्' (genitive) माना जाए, तो अबू अल-अब्बास मुहम्मद बिन यज़ीद के अनुसार यह जायज़ नहीं है; उन्होंने कहा: स्त्री-वाचक संबोधन (5) या पुरुष-वाचक संबोधन से विकल्प नहीं बनाया जाता; क्योंकि उन्हें स्पष्टीकरण की आवश्यकता नहीं होती। {और तुम्हें पूरी तरह पवित्र कर दे} यह एक म़सदर (infinitive) है जिसमें ताकीद (ज़ोर) का अर्थ है।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और याद करो जो तुम्हारे घरों में अल्लाह की आयतों और ह़िकमत (तत्वदर्शिता) में से पढ़ा जाता है। निस्संदेह अल्लाह बड़ा सूक्ष्मदर्शी और ख़बर रखने वाला है}।

इसमें तीन मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का कहना: {और याद करो जो तुम्हारे घरों में अल्लाह की आयतों और ह़िकमत में से पढ़ा जाता है}।

(1) हमें लेखक के यहाँ यह नहीं मिला, लेकिन सुहैली ने "अत-तारीफ़ वल-इलाम" पृष्ठ 94 में अल्लाह के इस कथन के तहत इसका उल्लेख किया है: {और (पैदा किए) घोड़े, खच्चर और गधे ताकि तुम उन पर सवारी करो और वे शोभा बनें} [अन-नहल: 8], तो उन्होंने उल्लेख किया कि उसका नाम 'अस्कर' था। (2) मआनी अल-क़ुरआन 4/226 में, और लेखक ने इसे नह़ास के माध्यम से "इअराब अल-क़ुरआन" 3/314 में उद्धृत किया है। (3) प्रतियों में: "बदल के रूप में", और जो प्रमाणित है वह ज़ज्जाज की "मआनी अल-क़ुरआन" 4/226 और नह़ास की "इअराब अल-क़ुरआन" 3/315 से है। (4) इअराब अल-क़ुरआन 3/315 में, और इससे पहले का अंश भी उन्हीं का है। (5) इअराब अल-क़ुरआन में है: "मुख़ातिब" (संबोधित पुरुष)।

سورہ الاحزاب: آیات 33 - 34 / 145

نیزہ زنی اور زخموں کا سلسلہ جاری رہا یہاں تک کہ دونوں گروہ ہلاکت کے قریب پہنچ گئے، پھر ان میں سے کچھ لوگ اونٹ کی طرف بڑھے اور اس کی کونچیں کاٹ دیں۔ جب اونٹ پہلو کے بل گر پڑا تو محمد بن ابی بکر نے حضرت عائشہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا کو پایا، پس وہ انہیں بصرہ لے گئے، اور وہ تیس خواتین کے ساتھ نکلیں جنہیں علی نے ان کے ساتھ لگایا تھا یہاں تک کہ انہوں نے آپ کو مدینہ پہنچا دیا، جو کہ نیک، پرہیزگار، اپنے اجتہاد میں درست، اپنی تاویل میں ثواب یافتہ اور اپنے فعل پر اجر پانے والی تھیں؛ کیونکہ احکام میں ہر مجتہد درست ہوتا ہے۔ اس اونٹ کا نام پہلے "النحل" میں گزر چکا ہے (1)، اور اسی سے وہ آج جانا جاتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور نماز قائم کرو اور زکوٰۃ دو اور اللہ اور اس کے رسول کی اطاعت کرو} یعنی: ان امور میں جن کا حکم دیا گیا اور جن سے روکا گیا۔ {اللہ تو یہی چاہتا ہے کہ تم سے ناپاکی دور کر دے اے اہل بیت}۔ زجاج نے کہا (2): کہا گیا ہے کہ: اس سے مراد نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کی ازواج مطہرات ہیں۔ اور کہا گیا: اس سے مراد آپ کی ازواج اور آپ کے وہ گھر والے ہیں جو اہل بیت ہیں؛ جیسا کہ اس کا بیان آگے آئے گا۔ "أهل البيت" مدح (تعریف) کی بنا پر منصوب ہے۔ انہوں نے کہا: اور اگر تم چاہو تو ندا (پکارنے) کی بنا پر (3)۔ انہوں نے کہا: رفع اور جر بھی جائز ہے۔ نحاس نے کہا (4): اگر اسے "کاف" اور "میم" سے بدل (substitute) ہونے کی بنا پر مجرور مانا جائے تو ابو العباس محمد بن یزید کے نزدیک یہ جائز نہیں؛ انہوں نے کہا: مخاطبہ (مونث) سے بدل نہیں لایا جاتا (5) اور نہ ہی مخاطب (مذکر) سے؛ کیونکہ وہ وضاحت کے محتاج نہیں ہوتے۔ {اور تمہیں خوب پاک کر دے} یہ مصدر ہے جس میں تاکید کا معنی پایا جاتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور تمہارے گھروں میں اللہ کی جو آیات اور حکمت پڑھی جاتی ہے اسے یاد رکھو، بے شک اللہ بڑا باریک بین باخبر ہے}۔

اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور تمہارے گھروں میں اللہ کی جو آیات اور حکمت پڑھی جاتی ہے اسے یاد رکھو}۔

(1) ہمیں یہ مصنف کے ہاں نہیں ملا، اور اسے سہیلی نے "التعریف والاعلام" ص 94 میں اللہ تعالیٰ کے اس قول کے پاس ذکر کیا ہے: {اور گھوڑے، خچر اور گدھے (پیدا کیے) تاکہ تم ان پر سواری کرو اور وہ زینت بنیں} [النحل: 8]، تو انہوں نے ذکر کیا کہ اس کا نام "عسکر" تھا۔ (2) معانی القرآن 4/226 میں، اور اسے مصنف نے نحاس کے واسطے سے "اعراب القرآن" 3/314 میں نقل کیا ہے۔ (3) نسخوں میں ہے: "بدل کی بنا پر"، اور جو ثابت ہے وہ زجاج کی "معانی القرآن" 4/226 اور نحاس کی "اعراب القرآن" 3/315 سے ہے۔ (4) اعراب القرآن 3/315 میں، اور جو اس سے پہلے ہے وہ انہی سے ہے۔ (5) اعراب القرآن میں ہے: "مخاطب"۔

١٤٦ Surah Al-Ahzab, Verse 34

These words imply that the "People of the House" (Ahl al-Bayt) are his wives. Scholars have differed regarding the Ahl al-Bayt: who are they? Ata, Ikrimah, and Ibn Abbas said: They are his wives exclusively, with no man among them. They held that "the house" refers to the dwellings of the Prophet (1)ﷺ; because of Allah's saying: {And remember what is recited in your houses}.

A group including Al-Kalbi said: They are Ali, Fatimah, Hassan, and Husayn exclusively. There are hadiths regarding this from the Prophet, peace and blessings be upon him(2), and they used as evidence Allah's saying: {to remove from you the impurity, O Ahl al-Bayt, and to purify you} using the masculine plural suffix "-kum." Had it been for women exclusively, it would have been "-kunna" (from you [fem.]) and "yutahhirakunna" (purify you [fem.]). However, it is possible that it followed the wording of "Ahl" (family/people), just as a man says to his companion, "How are your 'ahl'?" meaning your wife and women, and he replies, "They (hum - masculine plural) are well." Allah Almighty said: {Are you amazed at the decree of Allah? May the mercy of Allah and His blessings be upon you, O Ahl al-Bayt} [Hud: 73].

What appears from the verse is that it is general, including all members of the household from wives and others. He only said: {and to purify you (kum)} because the Messenger of Allah ﷺ, Ali, Hassan, and Husayn were among them, and when masculine and feminine are combined, the masculine takes precedence. Thus, the verse necessitates that the wives are part of the Ahl al-Bayt, because the verse is about them, and the address is to them, as indicated by the context of the speech. And Allah knows best. As for Umm Salama, she said: This verse was revealed in my house, so the Messenger of Allah ﷺ called Ali, Fatimah, Hassan, and Husayn, and they entered...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/384, except that it mentions Muqatil instead of Ata. It was narrated from Ibn Abbas by Al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 374, and Ibn Asakir in his history 69/150, and Al-Suyuti attributed it in Al-Durr al-Manthur 5/198 to Ibn Abi Hatim and Ibn Mardawayh. It was narrated from Ikrimah by Al-Tabari 19/107-108. (2) Among them is the hadith of Aisha (may Allah be pleased with her) in Muslim (2424) and Al-Tabari 19/102. She said: The Prophet ﷺ went out one morning wearing a patterned cloak made of black hair. Then Al-Hassan bin Ali came and he let him in, then Al-Husayn came and entered with him, then Fatima came and he let her in, then Ali came and he let him in. Then he said: {Allah only intends to remove from you the

impurity, O Ahl al-Bayt, and to purify you with a thorough purification}. Among them is the hadith of Sa'd bin Abi Waqqas (may Allah be pleased with him) in Ahmad (1608), Muslim (2404), and Al-Tabari 19/106. And the hadith of Abu Sa'id al-Khudri (may Allah be pleased with him) in Al-Tabari 19/101-102. And the hadith of Anas (may Allah be pleased with him) in Ahmad (13728) and Al-Tabari 19/102. And the hadith of Wathila bin al-Asqa' (may Allah be pleased with him) in Ahmad (16988) and Al-Tabari 19/103-104. And the hadith of Umm Salama (may Allah be pleased with her), which will follow. Ibn Kathir mentioned all of them in the commentary of this verse.

१४६ सूरह अल-अहज़ाब, आयत ३४

ये शब्द संकेत देते हैं कि "अहले बैत" (घर के लोग) उनकी पत्नियाँ हैं। विद्वानों में अहले बैत के बारे में मतभेद रहा है कि वे कौन हैं? अता, इकरीमा और इब्न अब्बास ने कहा: वे विशेष रूप से उनकी पत्नियाँ हैं, उनके साथ कोई पुरुष नहीं है। वे इस मत पर गए कि "घर" से तात्पर्य नबी ﷺ के निवास स्थानों से है(१); क्योंकि अल्लाह का कथन है: {और याद करो जो तुम्हारे घरों में पढ़ा जाता है}।

उनके एक समूह, जिनमें अल-कल्बी शामिल हैं, ने कहा: वे विशेष रूप से अली, फातिमा, हसन और हुसैन हैं। इस बारे में नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से हदीसें मौजूद हैं(२), और उन्होंने अल्लाह के इस कथन को प्रमाण के रूप में पेश किया: {ताकि तुमसे अपवित्रता दूर कर दे, ऐ अहले बैत, और तुम्हें पूरी तरह पाक कर दे}। यहाँ पुल्लिंग बहुवचन प्रत्यय "-कुम" का प्रयोग हुआ है। यदि यह केवल स्त्रियों के लिए होता, तो "-कुन्ना" और "युतहरकुन्ना" होता। हालाँकि, यह संभव है कि यह "अहल" शब्द के अनुरूप आया हो, जैसा कि एक व्यक्ति अपने साथी से कहता है: "तुम्हारे 'अहल' (परिवार) कैसे हैं?" जिसका अर्थ उसकी पत्नी और स्त्रियाँ होता है, और वह उत्तर देता है: "वे (पुल्लिंग बहुवचन 'हुम') ठीक हैं।" अल्लाह तआला ने फरमाया: {क्या तुम अल्लाह के आदेश पर आश्चर्य करती हो? अल्लाह की दया और उसकी बरकतें तुम पर हों, ऐ अहले बैत} [हूद: ७३]।

आयत से जो स्पष्ट होता है वह यह है कि यह आयत आम (सामान्य) है, जिसमें पत्नियों और अन्य सभी घर वाले शामिल हैं। "-कुम" (तुम सबको) इसलिए कहा गया क्योंकि अल्लाह के रसूल ﷺ, अली, हसन और हुसैन उनमें शामिल थे, और जब पुल्लिंग और स्त्रीलिंग का मेल होता है, तो पुल्लिंग को प्रधानता दी जाती है। अतः आयत की आवश्यकता यह है कि पत्नियाँ अहले बैत में से हैं; क्योंकि आयत उन्हीं के बारे में है, और संबोधन उन्हीं के लिए है, जैसा कि संदर्भ से स्पष्ट होता है। और अल्लाह बेहतर जानता है। जहाँ तक उम्मे सलमा का संबंध है, उन्होंने कहा: यह आयत मेरे घर में उतरी थी, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने अली, फातिमा, हसन और हुसैन को बुलाया, फिर वे दाखिल हुए...

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/३८४, सिवाय इसके कि इसमें अता के स्थान पर मुकातिल का उल्लेख है। इसे इब्न अब्बास से अल-वाहिदी ने अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. ३७४ में, और इब्न असाकिर ने अपने इतिहास ६९/१५० में उद्धृत किया है, और अल-सुयुती ने अल-दुर्र अल-मंसूर ५/१९८ में इसे इब्न अबी हातिम और इब्न मरदौया की ओर संदर्भित किया है। इसे इकरीमा से अल-तबरी १९/१०७-१०८ ने

उद्धृत किया है। (२) उनमें से आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस मुस्लिम (२४२४) और अल-तबरी १९/१०२ में है। उन्होंने कहा: नबी ﷺ एक सुबह बाहर निकले और उन्होंने काले बालों से बनी एक धारीदार चादर ओढ़ी हुई थी। फिर हसन बिन अली आए तो उन्होंने उन्हें अंदर कर लिया, फिर हुसैन आए और उनके साथ दाखिल हुए, फिर फातिमा आईं तो उन्होंने उन्हें अंदर कर लिया, फिर अली आए तो उन्होंने उन्हें अंदर कर लिया। फिर फ़रमाया: {अल्लाह तो बस यही चाहता है कि ऐ अहले बैत, तुम से गन्दगी दूर कर दे और तुम्हें पूरी तरह पाक-साफ कर दे}। उनमें से अहमद (१६०८), मुस्लिम (२४०४), और अल-तबरी १९/१०६ में साद बिन अबी वक्कास (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस है। और अल-तबरी १९/१०१-१०२ में अबू सईद अल-खुद़री (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस है। और अहमद (१३७२८) और अल-तबरी १९/१०२ में अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस है। और अहमद (१६९८८) और अल-तबरी १९/१०३-१०४ में वाथिला बिन अल-असका (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस है। और उम्मे सलमा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस आगे आएगी। इब्न कसीर ने इस आयत की व्याख्या में इन सबका उल्लेख किया है।

١٤٦ سورہ الاحزاب، آیت ٣٤

یہ الفاظ یہ معنی دیتے ہیں کہ "اہل بیت" آپ کی ازواج مطہرات ہیں۔ اہلِ علم کا اہل بیت کے بارے میں اختلاف ہے کہ وہ کون ہیں؟ عطا، عکرمہ اور ابن عباس نے کہا: وہ خاص طور پر آپ کی بیویاں ہیں، ان کے ساتھ کوئی مرد شامل نہیں ہے۔ ان کا موقف ہے کہ "بیت" (گھر) سے مراد نبی ﷺ کے مکانات ہیں(١)؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: {اور تم ان باتوں کو یاد رکھو جو تمہارے گھروں میں پڑھی جاتی ہیں}۔

ان میں سے ایک گروہ جس میں الکلبی بھی شامل ہیں، نے کہا: وہ خاص طور پر علی، فاطمہ، حسن اور حسین ہیں۔ اس بارے میں نبی ﷺ سے احادیث موجود ہیں(٢)، اور انہوں نے اللہ تعالیٰ کے اس قول سے استدلال کیا: {اللہ تو یہی چاہتا ہے کہ اے اہل بیت، تم سے ناپاکی کو دور کر دے اور تمہیں پوری طرح پاک کر دے} یہاں مذکر کی ضمیر "-کم" استعمال ہوئی ہے، اگر یہ صرف عورتوں کے لیے ہوتا تو "-کنَّ" اور "یطھرکنَّ" ہوتا۔ تاہم، یہ بھی ممکن ہے کہ یہ "اہل" کے لفظ کے مطابق آیا ہو، جیسے ایک آدمی اپنے ساتھی سے کہتا ہے: "تمہارے 'اہل' (گھر والے) کیسے ہیں؟" یعنی تمہاری بیوی اور عورتیں، تو وہ جواب دیتا ہے: "وہ (ہم - مذکر کی ضمیر) خیریت سے ہیں۔" اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {کیا تم اللہ کے حکم پر تعجب کرتی ہو؟ اللہ کی رحمت اور اس کی برکتیں تم پر ہوں اے اہل بیت} [ہود: ٧٣]۔

اور آیت سے جو ظاہر ہوتا ہے وہ یہ ہے کہ یہ آیت عام ہے جس میں ازواج مطہرات اور دیگر تمام اہل خانہ شامل ہیں۔ "-کم" (تم سب کو) اس لیے فرمایا کیونکہ رسول اللہ ﷺ، علی، حسن اور حسین ان میں موجود تھے، اور جب مذکر اور مؤنث جمع ہوں تو مذکر کو غالب رکھا جاتا ہے۔ چنانچہ آیت کا تقاضا یہ ہے کہ ازواج مطہرات اہل بیت میں سے ہیں؛ کیونکہ آیت انہی کے بارے میں ہے،

اور خطاب انہی سے ہے، جیسا کہ کلام کا سیاق و سباق اس پر دلالت کرتا ہے۔ واللہ اعلم۔ رہا یہ کہ ام سلمہ رضی اللہ عنہا نے فرمایا: یہ آیت میرے گھر میں نازل ہوئی، تو رسول اللہ ﷺ نے علی، فاطمہ، حسن اور حسین کو بلایا، پھر وہ داخل ہوئے...

(۱) المحرر الوجیز ٤ / ٣٨٤، سوائے اس کے کہ اس میں عطا کی جگہ مقاتل کا ذکر ہے۔ اسے ابن عباس سے الواحدی نے اسباب النزول ص ٣٧٤ میں، اور ابن عساکر نے اپنی تاریخ ١٥٠/٦٩ میں روایت کیا ہے، اور السیوطی نے الدر المنثور ٥ / ١٩٨ میں اسے ابن ابی حاتم اور ابن مردویہ کی طرف منسوب کیا ہے۔ اور اسے عکرمہ سے الطبری ١٠٧/١٩ - ١٠٨ نے روایت کیا ہے۔ (۲) ان میں سے عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث مسلم (٢٤٢٤) اور الطبری ١٠٢/١٩ میں ہے، انہوں نے کہا: نبی ﷺ صبح کے وقت نکلے اور آپ نے سیاہ بالوں کی بنی ہوئی ایک منقش چادر اوڑھی ہوئی تھی۔ پھر حسن بن علی آئے تو آپ نے انہیں اندر داخل کر لیا، پھر حسین آئے اور ان کے ساتھ داخل ہو گئے، پھر فاطمہ آئیں تو آپ نے انہیں اندر داخل کر لیا، پھر علی آئے تو آپ نے انہیں اندر داخل کر لیا| پھر فرمایا: {اللہ تو یہی چاہتا ہے کہ اے اہل بیت، تم سے ناپاکی کو دور کر دے اور تمہیں پوری طرح پاک کر دے}۔ ان میں سے احمد (١٦٠٨)، مسلم (٢٤٠٤)، اور الطبری ١٠٦/١٩ میں سعد بن ابی وقاص رضی اللہ عنہ کی حدیث ہے۔ اور الطبری ١٠١/١٩ - ١٠٢ میں ابو سعید الخدری رضی اللہ عنہ کی حدیث ہے۔ اور احمد (١٣٧٢٨) اور الطبری ١٠٢/١٩ میں انس رضی اللہ عنہ کی حدیث ہے۔ اور احمد (١٦٩٨٨) اور الطبری ١٠٣/١٩ - ١٠٤ میں واثلہ بن الاسقع رضی اللہ عنہ کی حدیث ہے۔ اور ام سلمہ رضی اللہ عنہا کی حدیث آگے آئے گی۔ ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں ان تمام کا ذکر کیا ہے۔

Surah Al-Ahzab, Verse 34 147

...with them under a Khaybari cloak and said: "These are the people of my house (Ahl al-Bayt)." He recited the verse and said: "O Allah, remove from them the uncleanness and purify them with a [thorough] purification." Umm Salama asked: "And am I with them, O Messenger of Allah?" He said: "You stay in your place, and you are upon good." Reported by Al-Tirmidhi and others, who said: This is a strange (gharib) hadith (1).

Al-Qushayri said: Umm Salama said: I put my head into the cloak and said: "Am I among them, O Messenger of Allah?" He said: "Yes" (2).

Al-Tha'labi said: [It is said:] they are Banu Hashim. This indicates that "house" (al-bayt) refers to the house of lineage, so Al-Abbas, his uncles, and their sons are among them. A similar report is narrated from Zayd bin Arqam, may Allah be pleased with them all (3).

According to Al-Kalbi's view, the words: {And remember} [wa-dhkurna] are the beginning of an address (4) whereby Allah Almighty commanded the wives of the Prophet (peace be upon him), as a form of exhortation and a reminder of blessing, to mention what is recited in their houses of the verses of Allah and wisdom. The people of knowledge in interpretation said: "Verses of Allah" means the Quran, and "wisdom" means the Sunnah.

The correct view is that the words: {And remember} are connected to what preceded it. He used the masculine form "from you" [ankum]; because of the word "Ahl" (family/people), which is masculine. He addressed them - even though they are female - with the masculine plural form, thus it became "ankum" (from you). No weight is given to the opinion of Al-Kalbi and his likes, for there are things found in his exegesis which, had they existed (5) in the time of the righteous predecessors (Salaf), they would have forbidden him from it and restricted him. So all the verses are from...

---

(1) Sunan al-Tirmidhi (3205) similarly; narrated by the author from Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 4/384 except for its end, which is: "You are in your place..." which is from Sunan al-Tirmidhi. In al-Muharrar it says instead: "You are from the wives of the Prophet, and you are towards good." It was narrated similarly by Ahmad (26508), and it is in Tafsir al-Tabari 19/104-105. (2) A similar narration was recorded by Ahmad (26540) and (26550), and Al-Baghawi in al-Tafsir 3/529. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/384,

and what is between brackets is from it. The hadith of Zayd ibn Arqam was reported by Muslim (2408). (4) In (d) and (m): the beginning of the address of Allah the Almighty, meaning an address; and what is established is from the rest of the copies. (5) In (z): was (feminine).

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 34 147

...उनके साथ एक खैबरी चादर के नीचे और कहा: "ये मेरे घर के लोग (अहल अल-बैत) हैं।" उन्होंने आयत पढ़ी और कहा: "ऐ अल्लाह, उनसे गंदगी दूर कर दे और उन्हें पूरी तरह से पवित्र कर दे।" उम्मे सलमा ने पूछा: "और क्या मैं उनके साथ हूँ, ऐ अल्लाह के रसूल?" उन्होंने कहा: "तुम अपनी जगह पर रहो, और तुम भलाई पर हो।" इसे अल-तिर्मिज़ी और अन्य लोगों ने रिपोर्ट किया है और कहा है: यह एक अजीब (ग़रीब) हदीस है (1)।

अल-कुशैरी ने कहा: उम्मे सलमा ने कहा: मैंने अपना सिर चादर में डाला और कहा: "क्या मैं उनमें से हूँ, ऐ अल्लाह के रसूल?" उन्होंने कहा: "हाँ" (2)।

अल-थलाबी ने कहा: [कहा जाता है:] वे बनू हाशिम हैं। यह दर्शाता है कि "घर" (अल-बैत) का अर्थ वंश का घर है, इसलिए अल-अब्बास, उनके चाचा और उनके बेटे उनमें से हैं। इसी तरह की एक रिवायत ज़ैद बिन अर्क़म से रिवायत की गई है, अल्लाह उन सभी से प्रसन्न हो (3)।

अल-कल्बी के विचार के अनुसार, अल्लाह का कहना है: {और याद करो} [वा-धकुरना] संबोधन की शुरुआत है (4) जिसके द्वारा अल्लाह सर्वशक्तिमान ने पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की पत्नियों को उपदेश और आशीर्वाद की याद दिलाने के रूप में आदेश दिया कि वे अपने घरों में अल्लाह की आयतों और हिकमत (बुद्धिमत्ता) के पाठ का उल्लेख करें। व्याख्या के विद्वानों ने कहा: "अल्लाह की आयतें" का अर्थ कुरान है, और "हिकमत" का अर्थ सुन्नत है।

सही बात यह है कि शब्द: {और याद करो} उससे पहले वाले से जुड़े हुए हैं। उसने "तुमसे" [अंकुम] (पुल्लिंग रूप) कहा; क्योंकि "अहल" (परिवार) शब्द पुल्लिंग है। उसने उन्हें संबोधित किया - भले ही वे महिलाएँ थीं - पुल्लिंग बहुवचन रूप के साथ, इसलिए यह "अंकुम" (तुमसे) हो गया। अल-कल्बी और उनके जैसों की राय को कोई महत्व नहीं दिया जाता है, क्योंकि उनकी इस व्याख्या में ऐसी चीज़ें पाई जाती हैं जो यदि नेक पूर्वजों (सलफ) के समय में होती (5), तो वे उन्हें इससे मना करते और उन पर पाबंदी लगाते। तो सभी आयतें... हैं।

---

(1) सुनन अल-तिर्मिज़ी (3205) इसी तरह; लेखक ने इसे इब्न अतियाह से अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/384 में इसके अंत को छोड़कर उद्धृत किया है, जो है: "तुम अपनी जगह पर हो..." जो सुनन अल-तिर्मिज़ी से है। अल-मुहर्रर में इसके बजाय लिखा है: "तुम पैगंबर की पत्नियों में से हो, और तुम

भलाई की ओर हो।" इसे अहमद (26508) ने भी इसी तरह रिवायत किया है, और यह तफ़सीर अल-तबरी 19/104-105 में है। (2) अहमद (26540) और (26550) ने इसी तरह की रिवायत दर्ज की है, और अल-बगवी ने अल-तफ़सीर 3/529 में। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/384, और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है। ज़ैद इब्न अर्क़म की हदीस मुस्लिम (2408) द्वारा रिपोर्ट की गई थी। (4) (द) और (म) में: अल्लाह सर्वशक्तिमान के संबोधन की शुरुआत, जिसका अर्थ है संबोधन; और जो स्थापित है वह बाकी प्रतियों से है। (5) (ज़) में: थी (स्त्रीलिंग)।

سورة الاحزاب: آیت 34 147

...ان کے ساتھ ایک خیبری چادر کے نیچے اور فرمایا: "یہ میرے گھر والے (اہل بیت) ہیں۔" پھر آپ نے آیت تلاوت فرمائی اور کہا: "اے اللہ، ان سے ناپاکی دور کر دے اور انہیں خوب اچھی طرح پاک کر دے۔" ام سلمہ رضی اللہ عنہا نے پوچھا: "اور اے اللہ کے رسول، کیا میں بھی ان کے ساتھ ہوں؟" آپ نے فرمایا: "تم اپنی جگہ رہو، اور تم خیر پر ہو۔" اسے ترمذی وغیرہ نے روایت کیا ہے اور کہا ہے: یہ حدیث غریب ہے (1)۔

القشیری نے کہا: ام سلمہ رضی اللہ عنہا نے فرمایا: میں نے اپنا سر چادر میں داخل کیا اور عرض کیا: "اے اللہ کے رسول، کیا میں ان میں سے ہوں؟" آپ نے فرمایا: "ہاں" (2)۔

الثعلبی نے کہا: [کہا جاتا ہے:] وہ بنو ہاشم ہیں، تو یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ "بیت" (گھر) سے مراد نسب کا گھر ہے، چنانچہ عباس، ان کے چچا اور ان کے بیٹوں کی اولاد ان میں سے ہیں۔ اور اسی طرح کی روایت زید بن ارقم رضی اللہ عنہم اجمعین سے مروی ہے (3)۔

الکلبی کے قول کے مطابق اللہ تعالیٰ کا فرمان: {واذْكُرْن} (اور یاد کرو) کلام کی ابتدا ہے (4) جس میں اللہ عزوجل نے نبی صلی اللہ علیہ وسلم کی ازواج مطہرات کو نصیحت اور نعمتوں کی یاد دہانی کے طور پر حکم دیا کہ وہ ان باتوں کا ذکر کریں جو ان کے گھروں میں اللہ کی آیات اور حکمت میں سے تلاوت کی جاتی ہیں۔ اہل علمِ تفسیر نے کہا ہے: "اللہ کی آیات" سے مراد قرآن ہے اور "حکمت" سے مراد سنت ہے۔

اور صحیح یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {واذْكُرْن} اپنے ما قبل پر معطوف ہے، اور "عنکم" (تم سے) فرمایا؛ کیونکہ "اہل" کا لفظ مذکر ہے، چنانچہ انہیں - اگرچہ وہ خواتین تھیں - مذکر کے نام

سے پکارا، اسی لیے "عنکم" ہو گیا۔ اور کلبی اور ان جیسے لوگوں کے قول کا کوئی اعتبار نہیں، کیونکہ ان کی اس تفسیر میں ایسی چیزیں پائی جاتی ہیں کہ اگر وہ (5) سلف صالحین کے زمانے میں ہوتیں تو وہ انہیں اس سے روک دیتے اور ان پر پابندی لگا دیتے۔ پس تمام آیات... ہیں۔

---

(1) سنن ترمذی (3205) اسی کی مثل، اور اسے مصنف نے ابن عطیہ سے "المحرر الوجیز" 4/384 میں نقل کیا ہے سوائے اس کے آخری حصے کے، جو یہ ہے: "تم اپنی جگہ پر رہو..." تو یہ سنن ترمذی سے ہے۔ اور المحرر میں اس کی جگہ یہ ہے: "تم نبی کی ازواج میں سے ہو، اور تم خیر کی طرف ہو۔" اور احمد (26508) نے اس کی مثل روایت کی ہے، اور یہ تفسیر طبری 19/104-105 میں ہے۔ (2) احمد (26540) اور (26550) نے اسی طرح کی روایت نکالی ہے، اور البغوی نے اپنی تفسیر 3/529 میں۔ (3) المحرر الوجیز 4/384، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔ اور زید بن ارقم کی حدیث مسلم (2408) نے روایت کی ہے۔ (4) (د) اور (م) میں: اللہ تعالیٰ کے خطاب کی ابتدا یعنی خطاب؛ اور جو ثابت ہے وہ باقی نسخوں سے ہے۔ (5) (ظ) میں: "کانت" (تھی)۔

Page 148 Surat al-Ahzab: Verse 34

His saying: {O Prophet, say to your wives...} until His saying: {Indeed, Allah is ever Subtle and Acquainted} are coordinated one after another. So how did a separate discourse for others come in between! This (1) is something mentioned in reports that when this verse was revealed to the Prophet, peace and blessings be upon him, he called Ali, Fatimah, al-Hasan, and al-Hussein. The Prophet ﷺ then took a cloak and wrapped it around them, then raised his hand to the sky and said: "O Allah, these are my household. O Allah, remove from them impurity and purify them completely." This was a prayer from the Prophet ﷺ for them after the revelation of the verse; he wished to include them in the verse addressed to the wives. Al-Kalbi and those who agreed with him went so far as to make it exclusive to them, but it is a prayer for them outside of the revelation.

The second point: The word "remembrance" (dhikr) carries three meanings: One of them: meaning: Remember the place of blessing, as Allah placed you in houses where the signs of Allah and wisdom are recited. The second: Remember the signs of Allah, appreciate their value, and reflect on them so they remain in your minds, that you may be admonished by the exhortations of Allah Almighty. Whoever is in this state should have good deeds. The third: "Dhikr" in the sense of: Memorize, recite, and keep it on your tongues. It is as if He says: Guard the commands and prohibitions of Allah Almighty, and that is what is recited in your houses of the signs of Allah (2). Thus, Allah, Glory be to Him, commanded them to inform people of what is revealed of the Quran in their houses, and what they see of the actions of the Prophet, peace and blessings be upon him, and hear of his sayings, so they may convey that to the people, that they may act upon it and follow it. This indicates the permissibility of accepting the report of a single individual from among men and women in religion.

The third point: Ibn al-Arabi said (3): In this verse is a wonderful issue, which is that Allah Almighty commanded...

(1) In manuscript (Z): So how did a separate discourse come in the middle, and rather... (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/385. (3) In Ahkam al-Quran 3/1526, and what precedes it is from him.

पृष्ठ १४८ सूरह अल-अहज़ाब: आयत ३४

उनका कहना: {हे नबी, अपनी पत्नियों से कहो...} से लेकर उनके इस कथन तक: {बेशक अल्लाह सूक्ष्मदर्शी और बहुत ख़बर रखने वाला है} एक के बाद एक जुड़े हुए हैं। तो फिर दूसरों के लिए बीच में एक अलग बात कैसे आ गई! यह (१) कुछ ऐसा है जो खबरों में आया है कि जब यह आयत नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) पर नाजिल हुई, तो उन्होंने अली, फातिमा, हसन और हुसैन को बुलाया। फिर नबी ﷺ ने एक चादर ली और उन्हें उसमें लपेट लिया, फिर अपना हाथ आसमान की ओर उठाया और कहा: "ऐ अल्लाह, ये मेरे घरवाले हैं। ऐ अल्लाह, उनसे गंदगी दूर कर दे और उन्हें पूरी तरह पाक कर दे।" यह नबी ﷺ की उनके लिए आयत के नाजिल होने के बाद की दुआ थी; उन्होंने चाहा कि उन्हें भी उस आयत में शामिल किया जाए जो पत्नियों को संबोधित थी। अल-कल्बी और उनके समर्थकों ने इसे विशेष रूप से उनके लिए बना दिया, जबकि यह उनके लिए वह दुआ है जो वही (वही के बाहरी हिस्से) से बाहर है।

दूसरी बात: "ज़िक्र" शब्द के तीन अर्थ हो सकते हैं: पहला: यानी: उस नेमत के स्थान को याद करो; क्योंकि अल्लाह ने तुम्हें उन घरों में रखा है जहाँ अल्लाह की आयतें और हिकमत सुनाई जाती हैं। दूसरा: अल्लाह की आयतों को याद रखो, उनकी कद्र समझो, और उन पर विचार करो ताकि वे तुम्हारे ध्यान में रहें, जिससे तुम अल्लाह तआला के उपदेशों से शिक्षा प्राप्त कर सको। जिसकी ऐसी स्थिति हो, उसके कर्म अच्छे होने चाहिए। तीसरा: "ज़िक्र" का अर्थ है: याद करना, पढ़ना और ज़ुबान पर जारी रखना। गोया कि वह कहता है: अल्लाह तआला के आदेशों और निषेधों की रक्षा करो, और यही वह है जो तुम्हारे घरों में अल्लाह की आयतों (२) में से पढ़ा जाता है। तो अल्लाह सुब्हानहू व तआला ने उन्हें हुक्म दिया कि वे कुरान में से जो उनके घरों में नाजिल होता है, और जो वे नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के कार्यों को देखती हैं और उनकी बातों को सुनती हैं, उसे लोगों तक पहुँचाएं ताकि वे उस पर अमल करें और उनका अनुसरण करें। यह धर्म में पुरुषों और महिलाओं में से किसी एक व्यक्ति की गवाही (खबरे वाहिद) स्वीकार करने की वैधता को दर्शाता है।

तीसरी बात: इब्न अल-अरबी ने कहा (३): इस आयत में एक अद्भुत मसला है, वह यह कि अल्लाह तआला ने हुक्म दिया...

(१) पाण्डुलिपि (ज़) में: तो बीच में एक अलग बात कैसे आ गई, बल्कि... (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३८५/४। (३) अहकाम अल-कुरान ३/१५२६ में, और इससे पहले का हिस्सा उन्हीं से है।

صفحہ ۱۴۸ سورۃ الاحزاب: آیت ۳۴

ارشاد باری تعالیٰ: ﴿اے نبی! اپنی بیویوں سے کہو...﴾ سے لے کر ﴿بے شک اللہ نہایت باریک بین اور باخبر ہے﴾ تک کے ارشادات ایک دوسرے سے جڑے ہوئے ہیں، تو پھر ان کے علاوہ دوسروں کے لیے درمیان میں ایک الگ بات کیسے آ گئی! یہ (۱) وہ بات ہے جو روایات میں آئی ہے کہ جب نبی اکرم ﷺ پر یہ آیت نازل ہوئی تو آپ نے حضرت علی، حضرت فاطمہ، حضرت حسن اور حضرت حسین رضی اللہ عنہم کو بلایا! پھر نبی کریم ﷺ نے ایک چادر لی اور انہیں اس میں لپیٹ لیا، پھر اپنا ہاتھ آسمان کی طرف اٹھایا اور فرمایا: "اے اللہ! یہ میرے اہل بیت ہیں۔ اے اللہ! ان سے ناپاکی کو دور کر دے اور انہیں خوب اچھی طرح پاک کر دے۔" پس یہ آیت کے نزول کے بعد ان کے لیے نبی کریم ﷺ کی دعا تھی؛ آپ ﷺ نے پسند فرمایا کہ انہیں بھی اس آیت میں داخل کر دیں جس میں ازواج مطہرات کو مخاطب کیا گیا تھا۔ چنانچہ کلبی اور ان کے موافقین نے اسے خاص طور پر انہی کے لیے قرار دے دیا، حالانکہ یہ ان کے لیے وحی سے باہر ایک دعا ہے۔

دوسری بات: لفظ "ذکر" تین معنوں کا احتمال رکھتا ہے: پہلا: یعنی: نعمت کے مقام کو یاد کرو؛ کیونکہ اللہ نے تمہیں ان گھروں میں رکھا ہے جہاں اللہ کی آیات اور حکمت کی تلاوت کی جاتی ہے۔ دوسرا: اللہ کی آیات کو یاد رکھو، ان کی قدر پہچانو، اور ان میں غور و فکر کرو یہاں تک کہ وہ تمہارے ذہن نشین رہیں تاکہ تم اللہ تعالیٰ کی نصیحتوں سے عبرت حاصل کر سکو۔ اور جس کا یہ حال ہو، اسے چاہیے کہ اس کے اعمال اچھے ہوں۔ تیسرا: "اذکرن" بمعنی: یاد رکھو، پڑھو اور اسے زبانوں پر لازم کر لو۔ گویا اللہ فرما رہا ہے: اللہ تعالیٰ کے اوامر اور نواہی کی حفاظت کرو، اور یہی وہ ہے جو تمہارے گھروں میں اللہ کی آیات (۲) میں سے پڑھا جاتا ہے۔ پس اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے حکم دیا کہ وہ قرآن میں سے جو ان کے گھروں میں نازل ہوتا ہے، اور نبی کریم ﷺ کے

جو افعال وہ دیکھتی ہیں اور جو اقوال سنتی ہیں، ان کی خبر دیں، تاکہ وہ اسے لوگوں تک پہنچائیں، اور لوگ اس پر عمل کریں اور اس کی پیروی کریں۔ یہ بات دین میں مردوں اور عورتوں میں سے خبر واحد کی قبولیت کے جواز پر دلالت کرتی ہے۔

تیسری بات: ابن العربی (۳) نے کہا: اس آیت میں ایک اچھوتا مسئلہ ہے، وہ یہ کہ اللہ تعالیٰ نے حکم دیا...

(۱) نسخہ (ظ) میں: "تو درمیان میں الگ کلام کیسے آ گیا، بلکہ..." (۲) المحرر الوجیز ۴/۳۸۵۔

(۳) احکام القرآن ۳/۱۵۲۶ میں، اور اس سے پہلے والا حصہ انہی کا ہے۔

Surah Al-Ahzab: Verses 34 - 35 149

His Prophet, peace and blessings be upon him, was commanded to convey what was revealed to him of the Qur'an and to teach what he was taught of religion. So if he recited to one person – or whatever happened to be the case – the obligation was fulfilled from him. And it was upon whoever heard it to convey it to others. It was not mandatory for him to mention it to all the Sahaba (Companions), nor was it necessary for him, when he taught it to his wives, to go out to the people and say to them: "Such and such was revealed," or "It was like this." For this reason, we said: It is permissible to act upon the narration of Busrah regarding the obligation of wudu (ablution) after touching the private parts(1); because she narrated what she heard and conveyed what she understood. It is not necessary for men to convey that, as Abu Hanifa said, although it has been narrated from Sa'd bin Abi Waqqas and Ibn Umar(2).

Allah Almighty's saying: {Indeed, the Muslim men and Muslim women, the believing men and believing women, the obedient men and obedient women, the truthful men and truthful women, the patient men and patient women, the humble men and humble women, the charitable men and charitable women, the fasting men and fasting women, the men who guard their private parts and the women who do so, and the men who remember Allah often and the women who do so - for them Allah has prepared forgiveness and a great reward (35)}.

There are two issues in it: First: At-Tirmidhi narrated(3) from Umm 'Umara al-Ansariyya that she came to the Prophet ﷺ and said: "I see that everything is for men, and I do not see women being mentioned for anything!" Then this verse was revealed: {Indeed, the Muslim men and Muslim women, the believing men and believing women...} until the end of the verse. This is a Hasan Gharib (good but unusual) hadith. And "Al-Muslimin" (the Muslim men) is the noun of "Inna" (Indeed). And "Al-Muslimat" (the Muslim women) is conjoined to it. Their nominative case (raf') is permissible according to the Basrans, but as for Al-Farra', it is not permissible according to him except in cases where the inflection is not clear(4).

(1) Narrated by Ahmad (27293), Abu Dawood (181), At-Tirmidhi (82), An-Nasa'i in Al-Mujtaba 1/100, and Ibn Majah (479). At-Tirmidhi said: This is a Hasan Sahih (good and authentic) hadith. And Busrah is the daughter of Safwan bin Nawfal al-Qurashiyya al-Asadiyya, the niece of Waraqa bin Nawfal. She has an early precedence and migration. Al-Isabah 12/158. (2) Narrated from them by Malik in Al-Muwatta 1/42, and

Ibn al-Mundhir in Al-Awsat 1/194. (3) In his Sunan (3211). (4) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/315.

सूरा अल-अहज़ाब: आयतें 34 - 35 149

अल्लाह के नबी, उन पर शांति और आशीर्वाद हो, को कुरान से उन पर जो कुछ उतारा गया उसे पहुँचाने और धर्म की जो शिक्षा उन्हें दी गई उसे सिखाने का आदेश दिया गया था। इसलिए यदि उन्होंने किसी एक व्यक्ति को - या जो भी स्थिति रही हो - सुना दिया, तो उनका दायित्व पूरा हो गया। और जिसे भी वह सुनने को मिला, उसका कर्तव्य था कि वह उसे दूसरों तक पहुँचाए। उनके लिए यह अनिवार्य नहीं था कि वे इसे सभी सहाबा (साथियों) को बताएं, और न ही उनके लिए यह आवश्यक था कि जब उन्होंने अपनी पत्नियों को सिखाया, तो वे लोगों के पास बाहर जाएं और उनसे कहें: "ऐसा और ऐसा अवतरित हुआ," या "यह इस तरह था।" इसी कारण से, हमने कहा है: निजी अंगों को छूने के बाद वज़ू (शुद्धि) की अनिवार्यता के संबंध में बुसरा के कथन पर अमल करना जायज़ है(1); क्योंकि उन्होंने जो सुना वही बताया और जो समझा वही पहुँचाया। यह आवश्यक नहीं है कि पुरुष इसे पहुँचाएं, जैसा कि अबू हनीफा ने कहा है, हालाँकि यह साद बिन अबी वक्कास और इब्न उमर से भी वर्णित है(2)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {निश्चय ही मुस्लिम पुरुष और मुस्लिम स्त्रियाँ, ईमानवाले पुरुष और ईमानवाली स्त्रियाँ, आज्ञाकारी पुरुष और आज्ञाकारी स्त्रियाँ, सत्यवादी पुरुष और सत्यवादी स्त्रियाँ, धैर्यवान पुरुष और धैर्यवान स्त्रियाँ, विनीत पुरुष और विनीत स्त्रियाँ, दानशील पुरुष और दानशील स्त्रियाँ, रोज़ा रखनेवाले पुरुष और रोज़ा रखनेवाली स्त्रियाँ, अपने गुप्त अंगों की रक्षा करनेवाले पुरुष और रक्षा करनेवाली स्त्रियाँ, और अल्लाह को अधिक याद करनेवाले पुरुष और याद करनेवाली स्त्रियाँ - अल्लाह ने उनके लिए क्षमा और बड़ा प्रतिफल तैयार कर रखा है (35)}।

इसमें दो मसले (मुद्दे) हैं: पहला: तिर्मिज़ी ने(3) उम्म उम्मारा अल-अंसारीया से वर्णन किया है कि वे नबी ﷺ के पास आईं और कहा: "मैं देखती हूँ कि सब कुछ पुरुषों के लिए ही है, और मैं नहीं देखती कि स्त्रियों का किसी भी चीज़ में उल्लेख किया गया है!" तब यह आयत अवतरित हुई: {निश्चय ही मुस्लिम पुरुष और मुस्लिम स्त्रियाँ, ईमानवाले पुरुष और ईमानवाली स्त्रियाँ...} आयत के अंत तक। यह एक हसन ग़रीब हदीस है। और "अल-मुस्लिमीन" (मुस्लिम पुरुष) "इन्ना" का संज्ञा (इसम) है। और "अल-मुस्लिमात" (मुस्लिम स्त्रियाँ) उस पर आश्रित (अत्फ़) है। बसरा के व्याकरणविदों के अनुसार उनका 'रफ़' (पेश के साथ पढ़ना) जायज़ है, लेकिन अल-फर्रा के अनुसार यह केवल उन्हीं मामलों में जायज़ है जहाँ इराब (विभक्ति) स्पष्ट न हो(4)।

(1) इसे अहमद (27293), अबू दाऊद (181), तिर्मिज़ी (82), अल-मुज्तबा में अल-नसाई 1/100, और इब्न माजाह (479) ने उद्धृत किया है। तिर्मिज़ी ने कहा: यह एक हसन सहीह हदीस है। और बुसरा, सफवान बिन नवफल अल-कुरैशिय्या अल-असदिया की बेटी हैं, वरका बिन नवफल की भतीजी हैं। इस्लाम में उनका पुराना स्थान और हिजरत है। अल-इसाबा 12/158। (2) इसे मलिक ने अल-मुवत्ता 1/42 में, और इब्न अल-मुन्ज़िर ने अल-औसत 1/194 में उन दोनों से उद्धृत किया है। (3) उनकी सुनन (3211) में। (4) अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरान 3/315।

سورہ الاحزاب: آیات 34 - 35 149

نبی علیہ الصلوۃ والسلام کو قرآن میں سے جو ان پر نازل کیا گیا اسے پہنچانے اور دین کی جو تعلیم انہیں دی گئی اسے سکھانے کا حکم دیا گیا۔ چنانچہ اگر انہوں نے کسی ایک شخص کو - یا جو بھی اتفاق ہوا - سنا دیا تو ان کا فرض ساقط ہو گیا۔ اور جس نے اسے سنا اس پر لازم تھا کہ وہ اسے دوسروں تک پہنچائے۔ ان کے لیے یہ ضروری نہیں تھا کہ وہ تمام صحابہ کو اس کا ذکر کریں، اور نہ ہی ان پر یہ لازم تھا کہ جب اپنی ازواج کو یہ سکھایا تو لوگوں کے پاس باہر جا کر ان سے کہیں: "ایسا نازل ہوا ہے" یا "ایسا ہوا ہے"۔ اسی لیے ہم نے کہا: شرمگاہ کو چھونے سے وضو کے واجب ہونے کے بارے میں بسرۃ کی روایت پر عمل کرنا جائز ہے(1)؛ کیونکہ انہوں نے جو سنا وہ روایت کیا اور جو سمجھا وہ پہنچا دیا۔ مردوں کا اسے پہنچانا لازم نہیں ہے، جیسا کہ ابو حنیفہ نے کہا، حالانکہ یہ سعد بن ابی وقاص اور ابن عمر سے بھی منقول ہے(2)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بلاشبہ مسلمان مرد اور مسلمان عورتیں، مومن مرد اور مومن عورتیں، فرماں بردار مرد اور فرماں بردار عورتیں، سچے مرد اور سچی عورتیں، صبر کرنے والے مرد اور صبر کرنے والی عورتیں، عاجزی کرنے والے مرد اور عاجزی کرنے والی عورتیں، صدقہ دینے والے مرد اور صدقہ دینے والی عورتیں، روزہ رکھنے والے مرد اور روزہ رکھنے والی عورتیں، اپنی شرمگاہوں کی حفاظت کرنے والے مرد اور حفاظت کرنے والی عورتیں، اور اللہ کو کثرت سے یاد کرنے والے مرد اور یاد کرنے والی عورتیں - اللہ نے ان کے لیے مغفرت اور بڑا اجر تیار کر رکھا ہے (35)}۔

اس میں دو مسائل ہیں: پہلا: ترمذی نے(3) ام عمارہ الانصاریہ سے روایت کی ہے کہ وہ نبی ﷺ کے پاس آئیں اور عرض کیا: "میں دیکھتی ہوں کہ ہر چیز صرف مردوں کے لیے ہی ہے، اور میں

نہیں دیکھتی کہ عورتوں کا کسی بھی چیز میں تذکرہ کیا گیا ہو!" تو یہ آیت نازل ہوئی: {بلاشبہ مسلمان مرد اور مسلمان عورتیں، مومن مرد اور مومن عورتیں...} آیت کے آخر تک۔ یہ ایک حسن غریب حدیث ہے۔ اور "المسلمین" لفظ "انّ" کا اسم ہے۔ اور "المسلمات" اس پر عطف ہے۔ بصریوں کے نزدیک ان کا رفع (پیش) کے ساتھ پڑھنا جائز ہے، جہاں تک الفراء کا تعلق ہے تو ان کے نزدیک یہ صرف اسی صورت میں جائز ہے جہاں اعراب واضح نہ ہو(4)۔

(1) اسے احمد (27293), ابوداؤد (181), ترمذی (82), نسائی نے المجتبیٰ 100/1، اور ابن ماجہ (479) نے روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔ اور بسرۃ، صفوان بن نوفل القرشیہ الاسدیہ کی بیٹی ہیں، ورقہ بن نوفل کی بھتیجی ہیں، ان کا اسلام میں قدیم درجہ اور ہجرت ہے۔ الاصابہ 158/12۔ (2) اسے مالک نے موطا 42/1 میں اور ابن المنذر نے الاوسط 194/1 میں ان دونوں سے روایت کیا ہے۔ (3) اپنی سنن (3211) میں۔ (4) اعراب القرآن للنحاس 315/3۔

Surah Al-Ahzab, Verse 35 150

Second: The Almighty began this verse by mentioning Islam, which encompasses faith (Iman) and the actions of the limbs. Then He mentioned faith specifically, to highlight its importance as the core and pillar of Islam. "Al-Qanit" means the obedient worshiper. "Al-Sadiq" (The Truthful) means one who fulfills what he has been covenanted with. "Al-Sabir" (The Patient) refers to patience against desires and in performing acts of obedience, whether in hardship or ease. "Al-Khashi'" means one who fears Allah. "Al-Mutasaddiq" (The Charitable) refers to both obligatory (Zakat) and voluntary charity. It is said it means obligatory charity specifically, but the former is more praiseworthy. The same applies to "Al-Sa'im" (The Fasting) (1). {And the men who guard their private parts and the women who do so} means: from what is unlawful, such as adultery and other things. In the phrase "and the women who do so" (wa al-hafidhat), there is an omission indicated by what precedes it, implying "and the women who guard them," so what preceded is sufficient. A similar case exists in "those who remember" (wa al-dhakirat) (2). An example of this is the poet's saying: "And dark bay (horses) tinged with red, as if their backs had gold flowing over them and were clad in its color" (3). Sibaweih narrated: "lawna mudhhabin" in the accusative case. Nominative case is only permissible by omitting the pronoun 'ha', as if he said: "and it (the color) clad it," according to those who use the nominative for "lawn" (4). And "the one who remembers" (al-dhakir) is said to be after prayers, in the morning and evening, in bed, and upon waking from sleep. All of this has been previously detailed in its respective places, along with the benefits derived from it.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/385. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/385, and similarly in Ma’ani al-Quran by al-Zajjaj 4/227. (3) The author is Tufayl al-Ghanawi as in al-Kitab 1/76, al-Insaf by Abu al-Barakat al-Anbari 1/88, and al-Hulal by al-Batalyawsi p. 146. It is in Ma’ani al-Quran by al-Zajjaj 4/227 without attribution. Al-Zamakhshari mentioned it in Asas al-Balagha (poetry) with the narration: "waradan mudammatan wa kumtan ka-annama..." The word "kumt" is the plural of "kumayt," which is a color between red and black. "Al-Mudhhab" here is a name for gold. He described dark bay horses tinged with red, which is "al-mudammah," and likened the redness mixed with their dark bay color to gold. See Sharh al-Shawahid by al-Shantamari p. 100. Al-Batalyawsi said: the meaning of "istash'arat" is she wore it as an undergarment (shi'ar). The 'shi'ar' is what touches the body, and the 'dithar' is above it. "Al-mutun" means the backs. Al-Zajjaj said: the meaning is a golden color flowed over them and clad them. (4) Meaning if the second verb "istash'arat" acts upon it, it is in the accusative, which

is what Sibaweih cited. If the first verb "jara" acts upon it, it is in the nominative. See Sharh al-Shawahid by al-Shantamari p. 100. The text is from Ma’ani al-Quran by al-Nahhas 5/350.

सूरह अल-अहज़ाब, आयत 35 150

दूसरा: सर्वशक्तिमान ने इस आयत की शुरुआत इस्लाम के उल्लेख से की है, जिसमें ईमान (आस्था) और अंगों के कार्य शामिल हैं। फिर उन्होंने विशेष रूप से ईमान का उल्लेख किया, यह उजागर करने के लिए कि यह इस्लाम का मूल और स्तंभ है। "अल-कानित" का अर्थ है आज्ञाकारी उपासक। "अस-सादिक" (सच्चा) का अर्थ है वह जो उस वादे को पूरा करता है जो उसने किया है। "अस-साबिर" (धैर्यवान) का अर्थ है इच्छाओं के विरुद्ध और कठिन और आसान दोनों परिस्थितियों में आज्ञाकारिता के कार्यों को करने में धैर्य। "अल-खाशि'" का अर्थ है अल्लाह से डरने वाला। "अल-मुतसद्दीक" (दान देने वाला) अनिवार्य (ज़कात) और स्वैच्छिक दान दोनों को संदर्भित करता है। कहा जाता है कि इसका अर्थ विशेष रूप से अनिवार्य दान है, लेकिन पहला अधिक प्रशंसनीय है। यही बात "अस-सा'इम" (रोज़ेदार) पर भी लागू होती है (1)। {और अपनी गुप्त अंगों की रक्षा करने वाले पुरुष और रक्षा करने वाली महिलाएँ} का अर्थ है: व्यभिचार और अन्य चीजों जैसे अवैध कार्यों से। वाक्यांश "और रक्षा करने वाली महिलाएँ' (व अल-हाफिज़ात) में, इसके पहले आने वाले शब्द द्वारा संकेतित एक लोप है, जिसका अर्थ है "और उनकी रक्षा करने वाली महिलाएँ" इसलिए जो पहले आया है वह पर्याप्त है। इसी तरह का मामला "याद करने वाली महिलाओं" (व अल-ज़ाहिरात) में भी मौजूद है (2)। इसका एक उदाहरण कवि का कथन है: "और लाल रंग की झलक वाले गहरे भूरे (घोड़े), जैसे कि उनकी पीठ पर सोना बह रहा हो और वे उसके रंग में रंगे हों" (3)। सिबावैह ने "लौना मुज़हबिन" को कर्म कारक (accusative) में वर्णित किया है। कर्ता कारक (nominative) केवल सर्वनाम 'हा' को हटाने पर ही अनुमेय है, जैसे कि उसने कहा हो: "और उसने (रंग ने) इसे ढक लिया," उन लोगों के अनुसार जो "लौन" के लिए कर्ता कारक का उपयोग करते हैं (4)। और "याद करने वाला" (अद-ज़ाकिर) के बारे में कहा जाता है कि यह नमाज़ के बाद, सुबह और शाम, बिस्तर पर और नींद से जागने पर होता है। यह सब पहले इसके संबंधित स्थानों पर विस्तार से बताया जा चुका है, साथ ही इससे मिलने वाले लाभों के बारे में भी।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/385। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/385, और अज़-ज़ज्जाज द्वारा मा'आनी अल-कुरान में इसी तरह 4/227। (3) इसके रचयिता तुफैल अल-ग़नवी हैं जैसा कि अल-किताब 1/76 में है, अबू अल-बरकात अल-अंबारी द्वारा अल-इंसाफ 1/88, और अल-बतल्यावसी द्वारा अल-हुलल पृष्ठ 146 में है। यह अज़-ज़ज्जाज द्वारा मा'आनी अल-कुरान 4/227 में बिना श्रेय के है। अल-ज़मखशरी ने इसे असस अल-बलाग़ा (कविता) में इस वर्णन के साथ उल्लेख किया है:

"वरदन मुदम्मतन व कुमतन क-अन्नमा..." "कुमत" शब्द "कुमैत" का बहुवचन है, जो लाल और काले रंग के बीच का रंग है। यहाँ "अल-मुज़हब" सोने का एक नाम है। उन्होंने लाल रंग की झलक वाले गहरे भूरे घोड़ों का वर्णन किया, जो "अल-मुदम्मह" है, और उनके गहरे भूरे रंग के साथ मिश्रित लाली की तुलना सोने से की। अल-शंतमरी द्वारा शरह अल-शवाहिद पृष्ठ 100 देखें। अल-बतल्यावसी ने कहा: "इस्तश'अरात" का अर्थ है कि उसने इसे एक अंतःवस्त्र (शिआर) के रूप में पहना था। 'शिआर' वह है जो शरीर को छूता है, और 'दिसार' इसके ऊपर होता है। "अल-मुतून" का अर्थ है पीठ। अज़-ज़ज्जाज ने कहा: इसका अर्थ है कि उनके ऊपर एक सुनहरा रंग बह रहा था और उन्हें ढक लिया था। (4) यानी अगर दूसरी क्रिया "इस्तश'अरात" उस पर कार्य करती है, तो वह कर्म कारक में होती है, जिसे सिबावैह ने उद्धृत किया था। यदि पहली क्रिया "जरा" उस पर कार्य करती है, तो वह कर्ता कारक में होती है। अल-शंतमरी द्वारा शरह अल-शवाहिद पृष्ठ 100 देखें। यह पाठ अल-नहहास द्वारा मा'आनी अल-कुरान 5/350 से है।

سورة الاحزاب، آیت 35 150

دوسری بات: اللہ تعالیٰ نے اس آیت کا آغاز اسلام کے ذکر سے کیا ہے جو ایمان اور اعضاء کے اعمال کو محیط ہے۔ پھر اس نے خاص طور پر ایمان کا ذکر کیا تاکہ اس بات پر متنبہ کیا جا سکے کہ یہ اسلام کا بڑا حصہ اور اس کا ستون ہے۔ "القانت" کا مطلب ہے عبادت گزار اور فرمانبردار۔ "الصادق" کا مطلب ہے: جس بات کا اس سے عہد لیا گیا اس کو پورا کرنے والا۔ "الصابر" کا مطلب ہے: خواہشات سے بچنے والا اور تنگی و خوشی میں اطاعت کے کاموں پر صبر کرنے والا۔ "الخاشع" کا مطلب ہے: اللہ سے ڈرنے والا۔ "المتصدق" کا مطلب ہے: فرض اور نفل صدقہ دینے والا۔ کہا گیا ہے: خاص طور پر فرض صدقہ، اور پہلا قول زیادہ تعریفی ہے۔ "الصائم" (روزہ دار) کا بھی یہی حال ہے (1)۔ ﴿وَالْحَفِظِينَ فُرُوجَهُمْ وَالْحَفِظَتِ﴾ یعنی: جو زنا اور اس کے علاوہ دیگر حرام کاموں سے اپنی شرمگاہوں کی حفاظت کرتے ہیں۔ "والحافظات" کے قول میں ایک حذف ہے جس پر ماقبل دلالت کرتا ہے، اس کی تقدیر "والحافظاتہا" ہے، پس ماقبل پر اکتفا کیا گیا۔

"الذاکرات" میں بھی اسی طرح ہے (2)، اور اس کی مثال شاعر کا قول ہے: "اور وہ گہرے سرخ و سیاہ گھوڑے جن کی پیٹھیں ایسی لگتی تھیں گویا ان پر سونا بہہ رہا ہو اور وہ سنہری رنگ اوڑھ چکے ہوں" (3)۔ سیبویہ نے "لَوْنَ مذهبٍ" کو نصب (زبر) کے ساتھ روایت کیا ہے۔ اور رفع (پیش) صرف 'ہا' کے حذف پر جائز ہے، گویا اس نے کہا: "واستشعرته" (اور اس رنگ نے اسے ڈھانپ لیا)، ان لوگوں کے نزدیک جو "لون" کو رفع دیتے ہیں (4)۔ "الذاکر" کے بارے میں کہا گیا ہے کہ اس سے مراد نمازوں کے بعد، صبح و شام، بستروں پر اور نیند سے بیدار ہوتے وقت ذکر کرنا ہے۔ یہ سب اپنے مقامات پر تفصیل سے گزر چکا ہے اور اس پر مرتب ہونے والے فوائد کا بھی ذکر ہو چکا ہے۔

(1) المحرر الوجيز 4/385۔ (2) المحرر الوجيز 4/385، اور اسی طرح زجاج کی معانی القرآن 4/227 میں۔ (3) اس کا کہنے والا طفیل الغنوی ہے جیسا کہ "الکتاب" 1/76 میں ہے، اور ابو البرکات الانباری کی "الانصاف" 1/88 میں، اور بطلیوسی کی "الحلل" ص 146 میں، اور یہ زجاج کی "معانی القرآن" 4/227 میں بغیر نسبت کے ہے، اور زمخشری نے اسے "اساس البلاغہ" (شعر) میں اس روایت کے ساتھ ذکر کیا ہے: "ورادا مُدَمَّاةً وكمتاً كأنما..." اور "كُمْت" 'كُميت' کی جمع ہے، اور یہ سرخی اور سیاہی کے درمیان کا رنگ ہے۔ "المذہب" یہاں سونے کا نام ہے۔ اس نے ان گھوڑوں کا وصف بیان کیا جو گہرے سرخ مائل بہ سیاہ تھے، اور سرخی کی جو آمیزش ان کے رنگ میں تھی اسے سونے سے تشبیہ دی۔ دیکھئے شنتمری کی "شرح الشواہد" ص 100۔ بطلیوسی نے کہا: "استشعرتی" کا معنی ہے کہ اسے 'شعار' کے طور پر پہنا، اور 'شعار' وہ لباس ہے جو جسم سے متصل ہو، اور 'دثار' اس کے اوپر ہوتا ہے۔ "المتون" کا مطلب ہے پیٹھیں۔ زجاج نے کہا: معنی یہ ہے کہ ان کے اوپر سنہرا رنگ بہہ رہا تھا اور اسے اوڑھ لیا تھا۔ (4) یعنی اگر اس میں دوسرا فعل "استشعرت" عمل کرے تو یہ منسوب ہوگا اور یہی سیبویہ نے استشہاد کیا ہے۔ اور اگر اس میں پہلا فعل "جری" عمل کرے تو یہ مرفوع ہوگا، دیکھئے شنتمری کی "شرح الشواہد" ص 100۔ اور یہ کلام نحاس کی "معانی القرآن" 5/350 سے ہے۔

...and rulings, so it was unnecessary to repeat. And praise be to Allah, Lord of the worlds. Mujahid said: One is not considered as remembering Allah Almighty much until he remembers Him standing, sitting, and lying on his side(1). Abu Sa'id al-Khudri (may Allah be pleased with him) said: Whoever wakes up his wife at night and they pray four rak'ahs, they will be recorded among the men and women who remember Allah much(2). Allah Almighty says: {It is not for a believing man or a believing woman, when Allah and His Messenger have decided a matter, that they should [thereafter] have any choice about their affair. And whoever disobeys Allah and His Messenger has certainly strayed into clear error} [36]. There are four issues regarding it: The first: Qatadah, Ibn Abbas, and Mujahid narrated regarding the reason for the revelation of this verse: that the Messenger of Allah (peace be upon him) proposed to Zainab bint Jahsh, who was his paternal aunt's daughter. She thought the proposal was for himself. When it became clear that he wanted her for Zayd, she disliked it, refused, and abstained. Then the verse was revealed. Thereupon, Zainab submitted and married him(3). In another narration: She refused, and her brother Abdullah refused because of her lineage in Quraysh and because Zayd had been a slave until yesterday, until this verse was revealed. Then her brother said to him: Command me as you wish, so he married her to Zayd(4). And it was said: It was revealed concerning Umm Kulthum bint 'Uqbah ibn Abi Mu'ayt, who had offered herself...

---

(1) Narrated by Abd al-Razzaq in Al-Tafsir 2/117. (2) Narrated by Abu Dawud (1309). It was also narrated by Abu Dawud (1309) and (1451), An-Nasa'i in Al-Kubra (1312) and (11342), and Ibn Majah (1335) from the hadith of Abu Sa'id and Abu Hurayrah (may Allah be pleased with them) as a marfu' narration. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/368; At-Tabari narrated their opinion 19/112-113, and it was also narrated by Abd al-Razzaq 2/117 on the authority of Qatadah. (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1527-1528; Al-Mawardi also mentioned this narration in An-Nukat wa al-'Uyun 4/404, Al-Wahidi in Al-Wasit 3/471, and Al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 3/261.

१५१ सूरह अल-अहज़ाब, आयतें ३५ - ३६

...और आदेश, इसलिए इसे दोहराने की आवश्यकता नहीं रही। और प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो संसारों का पालनहार है। मुजाहिद ने कहा: कोई तब तक अल्लाह तआला को कसरत (अधिकता) से याद करने वाला नहीं कहलाता जब तक कि वह उसे खड़े, बैठे और लेटे हुए याद न करे(१)। अबू सईद अल-खुद़री (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: जिसने अपनी पत्नी को रात में जगाया और उन दोनों ने चार रकअत नमाज़ पढ़ी, तो वे अल्लाह को कसरत से याद करने वाले मर्दों और औरतों में लिखे जाएँगे (२)। अल्लाह तआला का फ़रमान है: {किसी मोमिन मर्द और किसी मोमिन औरत को यह हक नहीं है कि जब अल्लाह और उसका रसूल किसी मामले का फ़ैसला कर दें, तो फिर उन्हें अपने उस मामले में कोई इख़्तियार (चुनाव) बाकी रहे। और जो कोई अल्लाह और उसके रसूल की नाफ़रमानी करेगा, वह खुली गुमराही में जा पड़ा} [३६]। इसमें चार मसले (विषय) हैं: पहला: क़तादा, इब्न अब्बास और मुजाहिद ने इस आयत के उतरने के कारण के बारे में रिवायत की है: कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने ज़ैनब बिन्त जहश के लिए निकाह का संदेश भेजा, और वह आपकी फूफी की बेटी थीं। उन्होंने सोचा कि यह संदेश उनके स्वयं के लिए है। जब यह स्पष्ट हो गया कि आप उसे ज़ैद के लिए चाहते हैं, तो उन्होंने इसे नापसंद किया, इनकार किया और मना कर दिया। तब यह आयत उतरी। तब ज़ैनब ने आज्ञा मान ली और उनसे निकाह कर लिया (३)। एक रिवायत में है: उन्होंने मना कर दिया और उनके भाई अब्दुल्ला ने भी मना कर दिया क्योंकि उनका वंश कुरैश से था और ज़ैद कल तक एक गुलाम थे, यहाँ तक कि यह आयत उतरी। फिर उनके भाई ने आपसे कहा: आप मुझे जैसा चाहें हुक्म दें, फिर उन्होंने उनका निकाह ज़ैद से कर दिया (४)। और कहा गया है: यह उम्म कुलसूम बिन्त उकबा बिन अबी मुअैत के बारे में उतरी थी, जिन्होंने स्वयं को समर्पित कर दिया था...

---

(१) इसे अब्द अल-रज्ज़ाक ने अत्तफ़सीर २/११७ में उद्धृत किया है। (२) इसे अबू दाऊद (१३०९) ने उद्धृत किया है। इसे अबू दाऊद (१३०९) और (१४५१), अन-नसाई ने अल-कुबरा (१३१२) और (११३४२) में, और इब्न माजह (१३३५) ने अबू सईद और अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से मरफ़ूअ़ रिवायत के रूप में उद्धृत किया है। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/३६८, और अत्तबरी ने उनकी बात १९/११२-११३ में उद्धृत की है, और इसे क़तादा से अब्द अल-रज्ज़ाक २/११७ ने भी उद्धृत किया है। (४) अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी ३/१५२७-१५२८ द्वारा, और अल-मावर्दी

ने भी इस रिवायत का ज़िक्र अन-नुकात वल-उयून ४/४०४ में किया है, अल-वाहिदी ने अल-वसीत ३/४७१ में, और अज़-ज़मख़्शारी ने अल-कश्शाफ़ ३/२६१ में।

۱۵۱ سورة الاحزاب، آیات ۳۵ - ۳۶

...اور احکام، پس اعادہ (دوہرانے) کی ضرورت نہ رہی۔ اور تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں جو تمام جہانوں کا رب ہے۔ مجاہد نے کہا: کوئی شخص اللہ تعالیٰ کو کثرت سے یاد کرنے والا نہیں کہلاتا جب تک کہ وہ اسے کھڑے، بیٹھے اور لیٹے ہوئے یاد نہ کرے (۱)۔ ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ نے فرمایا: جس نے رات کو اپنی اہلیہ کو بیدار کیا اور ان دونوں نے چار رکعت نماز پڑھی، تو وہ اللہ کو کثرت سے یاد کرنے والے مردوں اور عورتوں میں لکھے جائیں گے (۲)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور کسی مومن مرد اور کسی مومن عورت کو یہ حق نہیں پہنچتا کہ جب اللہ اور اس کا رسول کسی کام کا فیصلہ کر دیں تو پھر انہیں اپنے اس کام میں کوئی اختیار باقی رہے اور جو شخص اللہ اور اس کے رسول کی نافرمانی کرے گا وہ صریح گمراہی میں جا پڑا} [۳۶]۔ اس میں چار مسائل ہیں: پہلا مسئلہ: قتادہ، ابن عباس اور مجاہد نے اس آیت کے سببِ نزول کے بارے میں روایت کیا ہے: کہ رسول اللہ ﷺ نے زینب بنت جحش کو نکاح کا پیغام دیا، اور وہ آپ کی پھوپھی زاد بہن تھیں۔ انہوں نے سمجھا کہ یہ پیغام آپ نے اپنے لیے دیا ہے۔ جب یہ واضح ہوا کہ آپ انہیں زید کے لیے چاہتے ہیں، تو انہوں نے اسے ناپسند کیا، انکار کیا اور رک گئیں۔ تب یہ آیت نازل ہوئی۔ زینب نے اس وقت سرِ تسلیم خم کر دیا اور ان سے نکاح کر لیا (۳)۔ ایک روایت میں ہے: پس انہوں نے اور ان کے بھائی عبداللہ نے ان کے قریشی نسب کی وجہ سے اور اس وجہ سے انکار کیا کہ زید کل تک غلام تھے، یہاں تک کہ یہ آیت نازل ہوئی۔ تب ان کے بھائی نے آپ سے کہا: مجھے جو چاہیں حکم دیں، پھر انہوں نے ان کا نکاح زید سے کر دیا (۴)۔ اور کہا گیا ہے: یہ ام کلثوم بنت عقبہ بن ابی معیط کے بارے میں نازل ہوئی، جنہوں نے خود کو ہبہ کر دیا تھا...

(۱) اسے عبد الرزاق نے التفسیر ۲/۱۱۷ میں روایت کیا ہے۔ (۲) اسے ابو داؤد (۱۳۰۹) نے روایت کیا ہے۔ اور اسے ابو داؤد (۱۳۰۹) اور (۱۴۵۱)، نسائی نے الکبریٰ (۱۳۱۲) اور (۱۱۳۴۲) میں، اور ابن ماجہ (۱۳۳۵) نے ابو سعید اور ابو ہریرہ رضی اللہ عنہما کی حدیث سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۴/۳۶۸، اور طبری نے ان کا قول ۱۹/۱۱۲ - ۱۱۳ میں نقل کیا ہے، اور اسے قتادہ سے عبد الرزاق ۲/۱۱۷ نے بھی روایت کیا ہے۔ (۴) احکام القرآن از ابن العربی ۳/۱۵۲۷ - ۱۵۲۸، اور اس روایت کا ذکر ماوردی نے النکت والعیون ۴/۴۰۴ میں، واحدی نے الوسیط ۳/۴۷۱ میں، اور زمخشری نے الکشاف ۳/۲۶۱ میں کیا ہے۔

Surah Al-Ahzab: Verse 36 152

...to the Prophet ﷺ, so he married her to Zayd bin Harithah. She and her brother disliked that and said: "We only wanted the Messenger of Allah ﷺ, but he married us to someone else (1)"; so the verse was revealed because of that, and they consented to the marriage with Zayd; this was stated by Ibn Zayd (2).

Al-Hasan said: It is not for a believing man or a believing woman, when Allah and His Messenger ﷺ have decreed a matter, that they should disobey them (3).

Second: The expression: "It was not" and "It is not appropriate" and the like, means: prohibition and prevention. It comes to prohibit something and rule that it should not be, as in this verse. Sometimes the prevention of that thing is rational, as in His Almighty's saying: {it was not for you to cause its trees to grow} [An-Naml: 60]. And sometimes the knowledge of its prevention is legal (Sharia), as in His Almighty's saying: {It is not for a human [prophet] that Allah should give him the Scripture and authority and prophethood} [Al-Imran: 79], and His Almighty's saying: {And it is not for any human being that Allah should speak to him except by revelation or from behind a partition} [Ash-Shura: 51]. And sometimes it is regarding recommended acts (mandubat), as you say: "It was not for you, O so-and-so, to leave the voluntary prayers," and the like (4).

Third: In this verse, there is evidence, rather a textual proof, that compatibility (kifā'ah) is not considered in lineages (ahsab), but it is considered in religions (adyan), contrary to Malik, Al-Shafi'i, Al-Mughira, and Sahnun. This is because freed slaves (mawali) married into (5) Quraysh; Zayd bin Harithah married Zainab bint Jahsh. Al-Miqdad bin Al-Aswad married Duba'ah bint Al-Zubayr. Abu Hudhayfah married Salim to Hind bint Al-Walid bin Utbah (6). Bilal married the sister...

(1) In (D): "so he married her," and what is fixed is from the rest of the copies, which matches what is in "Al-Muharrir al-Wajiz" and the speech is from it. In the Tafsir of al-Tabari: "so he married us to his slave." (2) Al-Muharrir al-Wajiz 4/386. Al-Tabari recorded something similar 19/114. Umm Kulthum, may Allah be pleased with her, was among those who embraced Islam early, gave allegiance, and migrated to Medina. She was married to Zayd bin Harithah, then Al-Zubayr, then Abd al-Rahman bin Awf, then Amr bin al-Aas, and she died while with him. Al-Isabah 13/278. (3) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/316. (4) Al-Muharrir al-Wajiz 4/385. (5) In (D): "from." (6) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1528, and the report of Abu Hudhayfah marrying Salim his freed slave to Hind bint al-Walid bin Utbah, who is the daughter of Abu

Hudhayfah's brother, was recorded by al-Bukhari (4000) from the hadith of Aisha, may Allah be pleased with her.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 36 152

...पैगंबर ﷺ के पास, तो उन्होंने उसका विवाह ज़ैद बिन हारिसा से कर दिया। उसने और उसके भाई ने इसे नापसंद किया और कहा: "हम तो केवल अल्लाह के रसूल ﷺ को चाहते थे, लेकिन उन्होंने हमारा विवाह किसी और से कर दिया (1)"; तब इसी कारण यह आयत उतरी, और वे ज़ैद से विवाह के लिए सहमत हो गए; यह इब्न ज़ैद ने कहा है (2)।

अल-हसन ने कहा: किसी मोमिन पुरुष या मोमिन स्त्री के लिए यह उचित नहीं है कि जब अल्लाह और उसके रसूल ﷺ किसी मामले का फैसला कर दें, तो वे उनकी अवज्ञा करें (3)।

दूसरा: शब्द: "नहीं था" (मा कान) और "उचित नहीं है" (मा यनबग़ी) और इसके समान शब्दों का अर्थ है: निषेध और रोक। यह किसी चीज़ को प्रतिबंधित करने और यह निर्णय देने के लिए आता है कि ऐसा नहीं होना चाहिए, जैसा कि इस आयत में है। कभी-कभी उस चीज़ का निषेध बौद्धिक (अक्ल) होता है, जैसे अल्लाह तआला का कथन है: {तुम्हारे लिए यह संभव न था कि तुम उसके पेड़ों को उगाते} [अन-नमल: 60]। और कभी-कभी उसका निषेध शरीयत के ज्ञान पर आधारित होता है, जैसे अल्लाह तआला का कथन है: {किसी मनुष्य के लिए यह संभव नहीं कि अल्लाह उसे किताब, हिकमत और नुबुव्वत दे} [आल-इमरान: 79], और अल्लाह तआला का कथन है: {और किसी मनुष्य की यह हैसियत नहीं कि अल्लाह उससे बात करे, सिवाय वह्य (प्रकाशना) के माध्यम से या परदे के पीछे से} [अश-शूरा: 51]। और कभी-कभी यह ऐच्छिक कार्यों (मंदूबात) के बारे में होता है, जैसे आप कहते हैं: "ऐ फलां, तुम्हारे लिए नफ़्ल नमाज़ें छोड़ना उचित न था," और इसी तरह (4)।

तीसरा: इस आयत में प्रमाण है, बल्कि स्पष्ट पाठ है कि कुफ़ू (बराबरी) खानदान और वंश (अहसाब) में नहीं देखी जाती, बल्कि केवल धर्म (अदयान) में देखी जाती है, जो कि मालिक, शाफ़ई, मुग़ीरा और सहनून के विपरीत है। ऐसा इसलिए है क्योंकि मवाली (स्वतंत्र किए गए दास) ने क़ुरैश में विवाह किया था (5); ज़ैद बिन हारिसा ने ज़ैनब बिंत जहश से विवाह किया। अल-मिक़दाद बिन अल-असवद ने दुबा'आ बिंत अल-ज़ुबैर से विवाह किया। अबू हुज़ैफ़ा ने अपने मौला (स्वतंत्र दास) सालिम का विवाह हिंद बिंत अल-वलीद बिन उ़तबा से कराया (6)। और बिलाल ने ... की बहन से विवाह किया।

(1) (द) में: "तो उसने उसका विवाह किया," और बाकी प्रतियों में जो तय है वह 'अल-मुहर्रिर अल-वजीज़' में जो है उसके अनुरूप है और बात वहीं से है। और तबरी की तफ़सीर में है: "तो उन्होंने हमारा विवाह अपने दास से कर दिया।" (2) अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ 4/386। और तबरी ने इसे

19/114 में इसी तरह उद्धृत किया है। और उम्मे कुलसुम (रज़ि.) उन लोगों में से थीं जिन्होंने शुरुआत में इस्लाम स्वीकार किया, बैअत की और मदीना हिजरत की। उनका विवाह ज़ैद बिन हारिसा से हुआ, फिर ज़ुबैर से, फिर अब्दुर्रहमान बिन औफ़ से, फिर अम्र बिन अल-आस से और उन्हीं के पास उनकी मृत्यु हुई। अल-इसबाह 13/278। (3) नह़स द्वारा 'ए'राब अल-क़ुरान' 3/316। (4) अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ 4/385। (5) (द) में: "से"। (6) इब्न अल-अरबी द्वारा 'अहकाम अल-क़ुरान' 3/1528, और अबू हुज़ैफ़ा द्वारा अपने मौला सालिम का विवाह हिंद बिंत अल-वलीद बिन उ़तबा से कराने की खबर, जो अबू हुज़ैफ़ा के भाई की बेटी थी, बुखारी (4000) ने आयशा (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत की है।

سورہ الاحزاب: آیت ٣٦ ١٥٢

...نبی ﷺ کے پاس، تو آپ ﷺ نے ان کا نکاح زید بن حارثہ سے کر دیا، تو انہوں نے اور ان کے بھائی نے اسے ناپسند کیا اور کہا: "ہم تو صرف اللہ کے رسول ﷺ (کا رشتہ) چاہتے تھے، لیکن آپ ﷺ نے ہمارا نکاح کسی اور سے کر دیا (١)"؛ تو اس وجہ سے یہ آیت نازل ہوئی، چنانچہ وہ دونوں زید سے نکاح پر راضی ہو گئے؛ یہ ابن زید نے کہا ہے (٢)۔

اور حسن نے کہا: کسی مومن مرد اور مومن عورت کے لیے یہ جائز نہیں کہ جب اللہ اور اس کا رسول ﷺ کسی معاملے کا فیصلہ فرما دیں تو وہ ان کی نافرمانی کریں (٣)۔

دوسری بات: لفظ "ما كان" (نہیں تھا) اور "ما ينبغي" (مناسب نہیں) اور ان جیسے الفاظ کے معنی ہیں: پابندی اور روک تھام۔ پس یہ کسی چیز کی ممانعت اور اس بات کا حکم دینے کے لیے آتا ہے کہ ایسا نہیں ہونا چاہیے، جیسا کہ اس آیت میں ہے، اور کبھی اس چیز کا ممانعت عقلی طور پر ہوتا ہے جیسے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿تمہارے لیے یہ ممکن نہ تھا کہ تم اس کے درخت اگاتے﴾ [النمل: ٦٠]۔ اور کبھی اس کے ممانعت کا علم شرعی طور پر ہوتا ہے جیسے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿کسی انسان کے لیے یہ ممکن نہیں کہ اللہ اسے کتاب، حکمت اور نبوت عطا فرمائے﴾ [آل عمران: ٧٩]، اور اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور کسی انسان کی یہ شان نہیں کہ اللہ اس سے کلام کرے مگر وحی کے ذریعے یا پردے کے پیچھے سے﴾ [الشوری: ٥١]۔ اور کبھی یہ مستحب کاموں (مندوبات) کے بارے میں ہوتا ہے، جیسا کہ تم کہو: اے فلاں، تمہارے لیے نفل نمازیں چھوڑنا مناسب نہ تھا، اور اس طرح کی دیگر مثالیں (٤)۔

تیسری بات: اس آیت میں اس بات کی دلیل بلکہ نص (واضح حکم) ہے کہ کفایت (برابری) کا اعتبار حسب و نسب (خاندانی وجاہت) میں نہیں کیا جاتا، بلکہ صرف دینداری میں کیا جاتا ہے، جو کہ امام

مالک، شافعی، مغیرہ اور سحنون کے موقف کے خلاف ہے۔ اور اس کی وجہ یہ ہے کہ موالی (آزاد کردہ غلاموں) نے قریش میں نکاح کیے تھے (٥)؛ زید بن حارثہ نے زینب بنت جحش سے نکاح کیا۔ اور مقداد بن اسود نے ضباعہ بنت زبیر سے نکاح کیا۔ اور ابو حذیفہ نے (اپنے آزاد کردہ غلام) سالم کا نکاح ہند بنت ولید بن عتبہ سے کرایا (٦)۔ اور بلال نے ... کی بہن سے نکاح کیا۔

(١) نسخہ (د) میں ہے: "پس ان کا نکاح کر دیا"، اور باقی نسخوں میں جو ثابت ہے وہ "المحرر الوجیز" کے موافق ہے اور یہ عبارت وہیں سے ہے۔ اور تفسیر طبری میں ہے: "پس ہمارا نکاح اپنے غلام سے کر دیا"۔ (٢) المحرر الوجیز ٤/ ٣٨٦۔ اور طبری نے اسے اسی طرح ١٩ / ١١٤ میں روایت کیا ہے۔ اور ام کلثوم رضی اللہ عنہا ان لوگوں میں سے تھیں جنہوں نے قدیم زمانے میں اسلام قبول کیا، بیعت کی اور مدینہ ہجرت کی، ان کا نکاح زید بن حارثہ سے ہوا، پھر زبیر سے، پھر عبد الرحمن بن عوف سے، پھر عمرو بن العاص سے اور ان ہی کے پاس ان کی وفات ہوئی۔ الإصابة ١٣/ ٢٧٨۔ (٣) إعراب القرآن للنحاس ٣/ ٣١٦۔ (٤) المحرر الوجیز ٤/ ٣٨٥۔ (٥) نسخہ (د) میں ہے: "سے۔" (٦) أحكام القرآن لابن العربی ٣/ ١٥٢٨ ، اور ابو حذیفہ کے اپنے مولیٰ سالم کا نکاح ہند بنت ولید بن عتبہ سے کرانے کی خبر، جو ابو حذیفہ کے بھائی کی بیٹی تھی، اسے بخاری (٤٠٠٠) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

...Abd al-Rahman bin Awf (1). This meaning has been mentioned before in more than one place (2). Fourth: The saying of the Almighty: {that they should have the choice in their affair} [Al-Ahzab: 36]. The Kufans read: {an yakuna} with a 'ya'. This is the choice of Abu Ubaid, because a distinction was made between the feminine noun and its verb. The rest read with a 'ta' [an takuna] because the word is feminine, and making its verb feminine is good. The masculine form is based on the idea that 'al-khiyara' means 'al-takhyir' (3) (choosing); so 'al-khiyara' is a verbal noun meaning choice. Ibn al-Samayfa' read: 'al-khayra' with a sukun on the 'ya' (4). This verse is within the context of the Almighty's saying: {The Prophet is closer to the believers than their own selves} [Al-Ahzab: 6]. Then the Almighty threatened and informed that whoever disobeys Allah and His Messenger has indeed gone astray. This is the strongest evidence for what the majority of our jurists, the Shafi'i jurists, and some legal theorists have held: that the imperative form 'if'al' (do) denotes obligation in its original linguistic setting. This is because Allah, Blessed and Exalted be He, negated the choice of the subject upon hearing His command and the command of His Messenger (peace be upon him), then applied the name 'disobedience' to whoever still feels they have a choice when a command is issued, then linked that disobedience to misguidance. Therefore, it is necessary to interpret the command as an obligation. And Allah knows best. The saying of the Almighty: {And [remember, O Muhammad], when you said to the one on whom Allah bestowed favor and you bestowed favor, "Keep your wife and fear Allah," while you concealed within yourself that which Allah is to disclose. And you feared the people, while Allah has more right that you should fear Him. So when Zayd had no longer any need for her, We married her to you in order that there not be upon the believers any discomfort concerning the wives of their adopted sons when they no longer have need of them. And ever is the command of Allah accomplished.} [Al-Ahzab: 37] There are nine issues concerning it:

---

(1) Reported by Al-Daraqutni (3797) from the path of Hanzala bin Abi Sufyan from his mother. It was mentioned to Yahya bin Ma'in, who rejected it and said: This is false; the sister of Abd al-Rahman bin Awf was never married to Bilal. History of Yahya bin Ma'in according to the narration of Al-Duri 1/93. (2) See 3/458 and at the nineteenth issue from the interpretation of verses (22-28) of Surah Al-Qasas. (3) In (d) and (m): 'Al-Takhyir'. What is established is from the rest of the manuscripts, and it agrees with what is in 'I'rab al-Qur'an' by Al-Nahhas 3/316, and the speech is from him. Nafi', Ibn

Kathir, Abu Amr, and Ibn Amir in the narration of Ibn Dhakwan read: 'takuna' with a 'ta'. The rest of the seven read with a 'ya'. Al-Sab'ah p. 522, and Al-Taysir p. 179. (4) Mentioned by Ibn Khalawayh in 'Al-Qira'at al-Shadhah' p. 119 on the authority of Isa bin Sulayman.

...अब्द अल-रहमान बिन औफ़ (1)। यह अर्थ पहले भी एक से अधिक स्थानों पर आ चुका है (2)। चौथा: अल्लाह तआला का कथन: {कि उनके लिए उनके मामले में कोई अधिकार हो} [अल-अहज़ाब: 36]। कुफ़ा के लोगों ने 'य' के साथ {अन यकूना} पढ़ा है। यह अबू उबैद का चुनाव है; क्योंकि उन्होंने स्त्रीवाचक संज्ञा और उसकी क्रिया के बीच अंतर किया है। बाकियों ने 't' के साथ [अन तकूना] पढ़ा है; क्योंकि शब्द स्त्रीवाचक है, और उसकी क्रिया को स्त्रीवाचक बनाना अच्छा है। पुल्लिंग रूप इस आधार पर है कि 'अल-ख़ियरा' का अर्थ 'अल-तख़यीर' (3) (चुनना) है; अतः 'अल-ख़ियरा' चुनाव के अर्थ में एक भाववाचक संज्ञा है। इब्न अल-समयफ़ा ने 'य' पर सुकून के साथ 'अल-ख़ैरा' पढ़ा (4)। यह आयत अल्लाह तआला के इस कथन के संदर्भ में है: {नबी मोमिनों के लिए स्वयं उनके अपने आप से भी अधिक निकट हैं} [अल-अहज़ाब: 6]। फिर अल्लाह तआला ने चेतावनी दी और सूचित किया कि जो कोई अल्लाह और उसके रसूल की अवज्ञा करता है, वह वास्तव में पथभ्रष्ट हो गया है। यह हमारे अधिकांश न्यायविदों, शाफ़ई न्यायविदों और कुछ कानूनी सिद्धांतकारों द्वारा अपनाए गए मत का सबसे मजबूत प्रमाण है; कि 'इफ़अल' (करो) का आज्ञासूचक रूप अपने मूल भाषाई विन्यास में अनिवार्यता को दर्शाता है। ऐसा इसलिए है क्योंकि अल्लाह, धन्य और महान है, उसने अपने आदेश और अपने रसूल (उन पर शांति हो) के आदेश को सुनने पर व्यक्ति के चुनाव के अधिकार को नकार दिया, फिर उस व्यक्ति पर 'अवज्ञा' का नाम लागू किया जिसे आदेश जारी होने पर भी लगता है कि उसके पास चुनाव है, फिर उस अवज्ञा को पथभ्रष्टता से जोड़ा। इसलिए, आदेश को अनिवार्यता के रूप में व्याख्या करना आवश्यक है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है। अल्लाह तआला का कथन: {और (याद करो), जब तुम उस व्यक्ति से कह रहे थे जिस पर अल्लाह ने अनुग्रह किया और तुमने भी अनुग्रह किया, "अपनी पत्नी को अपने पास रखो और अल्लाह से डरो," जबकि तुम अपने मन में वह बात छुपा रहे थे जिसे अल्लाह प्रकट करने वाला था। और तुम लोगों से डर रहे थे, जबकि अल्लाह इसका अधिक हकदार है कि तुम उससे डरो। फिर जब ज़ैद ने उससे अपनी ज़रूरत पूरी कर ली (तलाक दे दिया), तो हमने उसका विवाह तुमसे कर दिया ताकि मोमिनों पर उनके मुँहबोले बेटों की पत्नियों के मामले में कोई कठिनाई न रहे, जब वे उनसे अपनी ज़रूरत पूरी कर लें। और अल्लाह का आदेश तो पूरा होकर ही रहता है।} [अल-अहज़ाब: 37] इसमें नौ विषय हैं:

---

(1) इसे अल-दाराकुत्नी (3797) ने हनज़ला बिन अबी सुफ़यान के माध्यम से उनकी माँ से उद्धृत किया है। इसका उल्लेख यह्या बिन मुईन से किया गया था, तो उन्होंने इसे नकार दिया और कहा: यह

निराधार है, अब्द अल-रहमान बिन औफ़ की बहन कभी बिलाल के विवाह में नहीं रहीं। अल-दूरी के वर्णन के अनुसार यह्या बिन मुईन का इतिहास 1/93। (2) देखें 3/458 और सूरह अल-क़सस की आयतों (22-28) की व्याख्या से उन्नीसवें विषय पर। (3) (द) और (म) में: 'अल-तख़यीर'। जो स्थापित है वह बाकी पांडुलिपियों से है, और यह अल-नहहास 3/316 द्वारा 'इराब अल-कुरान' में जो है उसके अनुरूप है, और भाषण उन्हीं का है। नाफ़े इब्न कसीर, अबू अम्र और इब्न अमीर ने इब्न ज़कवान के वर्णन में 'त' के साथ 'तकूना' पढ़ा। सात में से बाकी ने 'य' के साथ पढ़ा। अल-सबअह पृष्ठ 522, और अल-तयसीर पृष्ठ 179। (4) इब्न खालवैह ने 'अल-किरात अल-शाज़ह' पृष्ठ 119 में ईसा बिन सुलेमान के हवाले से इसका उल्लेख किया है।

...عبدالرحمن بن عوف (۱)۔ اور یہ معنی پہلے بھی ایک سے زیادہ مقامات پر گزر چکا ہے (۲)۔

چوتھا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَن يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ﴾ اہل کوفہ نے ﴿أَن يَكُونَ﴾ یاء کے ساتھ پڑھا ہے۔ اور یہی ابو عبید کا اختیار ہے؛ اس لیے کہ انہوں نے مونث اور اس کے فعل کے درمیان فرق کیا ہے۔ باقیوں نے تاء کے ساتھ ﴿أَن تَكُونَ﴾ پڑھا ہے؛ اس لیے کہ لفظ مونث ہے، تو اس کے فعل کو مونث لانا اچھا ہے۔ اور تذکیر اس بنا پر ہے کہ 'الخِيَرة' 'تخيير' (۳) (انتخاب کرنا) کے معنی میں ہے، چنانچہ 'الخِيَرة' مصدر ہے جو اختیار کے معنی میں ہے۔ اور ابن السمیفع نے 'الخِيَرة' یاء کے سکون کے ساتھ پڑھا ہے (۴)۔ اور یہ آیت اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے ضمن میں ہے: ﴿النَّبِيُّ أَوْلَى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ﴾۔ پھر اللہ تعالیٰ نے وعید سنائی اور خبر دی کہ جس نے اللہ اور اس کے رسول کی نافرمانی کی وہ یقیناً گمراہ ہو گیا۔ اور یہ ہمارے فقہاء، امام شافعی کے اصحاب فقہاء اور بعض اصولیین کے اس موقف پر سب سے بڑی دلیل ہے کہ صیغہ 'افعل' (کرو) اپنی اصل وضع میں وجوب کے لیے ہے؛ اس لیے کہ اللہ تبارک و تعالیٰ نے اپنا اور اپنے رسول ﷺ کا حکم سننے کے بعد مکلف کے اختیار کی نفی فرمائی ہے، پھر جس کے پاس حکم صادر ہونے کے بعد بھی کوئی اختیار باقی رہے اسے 'نافرمانی' کے نام سے موسوم کیا، پھر اس نافرمانی پر گمراہی کو مرتب کیا، تو امر (حکم) کو وجوب پر محمول کرنا لازم ہو گیا۔ واللہ اعلم۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَإِذْ تَقُولُ لِلَّذِي أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَأَنْعَمْتَ عَلَيْهِ أَمْسِكْ عَلَيْكَ زَوْجَكَ وَاتَّقِ اللَّهَ وَتُخْفِي فِي نَفْسِكَ مَا اللَّهُ مُبْدِيهِ وَتَخْشَى النَّاسَ وَاللَّهُ أَحَقُّ أَن تَخْشَاهُ فَلَمَّا قَضَى زَيْدٌ مِّنْهَا وَطَرًا زَوْجَنَاكَهَا لِكَيْ لَا يَكُونَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ حَرَجٌ فِي أَزْوَاجِ أَدْعِيَائِهِمْ إِذَا قَضَوْا مِنْهُنَّ وَطَرًا وَكَانَ أَمْرُ اللَّهِ مَفْعُولًا (۳۷)﴾ اس میں نو مسائل ہیں:

(۱) اسے دارقطنی (۳۷۹۷) نے حنظلہ بن ابی سفیان کے واسطے سے ان کی والدہ سے روایت کیا ہے۔ اور یحییٰ بن معین کے سامنے اس کا ذکر کیا گیا تو انہوں نے اس کا انکار کیا اور فرمایا: یہ باطل ہے، عبدالرحمن بن عوف کی بہن کبھی بلال کے نکاح میں نہیں رہیں۔ تاریخ یحییٰ بن معین بروایت دوری ۹۳/۱۔ (۲) ملاحظہ ہو ۳/۴۵۸ اور سورہ قصص کی آیات (۲۲-۲۸) کی تفسیر کے انیسویں مسئلے کے پاس۔ (۳) (د) اور (م) میں: 'التخيير' ہے، اور جو ثابت ہے وہ باقی نسخوں سے ہے، اور یہ نحاس کی 'اعراب القرآن' ۳۱۶/۳ کے موافق ہے، اور یہ کلام انہی کا ہے۔ اور نافع، ابن کثیر، ابو عمرو اور ابن عامر نے ابن ذکوان کی روایت میں 'تکون' تاء کے ساتھ پڑھا، اور سات میں سے باقیوں نے یاء کے ساتھ السبعۃ ص ۵۲۲، اور التیسیر ص ۱۷۹۔ (۴) اسے ابن خالویہ نے 'القراءات الشاذة' ص ۱۱۹ میں عیسیٰ بن سلیمان سے نقل کیا ہے۔

The first: Al-Tirmidhi (1) narrated, saying: Ali bin Hujr told us, saying: Dawood bin Al-Zabarqan told us, from Dawood bin Abi Hind, from Al-Sha'bi, from Aisha, may Allah be pleased with her, who said: "If the Messenger of Allah ﷺ were to hide anything from the revelation, he would have hidden this verse: {And [remember, O Muhammad], when you said to the one on whom Allah bestowed favor} meaning: through Islam {and you bestowed favor upon him} through manumission, so you freed him: {Keep your wife and fear Allah, while you concealed within yourself what Allah was to disclose. And you feared the people, while Allah has more right that you should fear Him} until His saying: {And the command of Allah is ever implemented}. And when the Messenger of Allah ﷺ married her, they said: 'He married his son's wife,' so Allah Almighty revealed: {Muhammad is not the father of [any] one of your men, but [he is] the Messenger of Allah and seal of the prophets} [Al-Ahzab: 40]. And the Messenger of Allah ﷺ had adopted him when he was young, and he remained until he became a man called: Zaid bin Muhammad. Then Allah, Blessed and Exalted be He, revealed: {Call them by [the names of] their fathers; it is more just in the sight of Allah. But if you do not know their fathers - then they are [still] your brothers in religion and those entrusted to you} [Al-Ahzab: 5]. So-and-so is the protege of so-and-so, and so-and-so is the brother of so-and-so; it is more just in the sight of Allah [meaning more fair]. Abu Isa (Al-Tirmidhi) said: This is a [Ghareeb/Strange] Hadith that has been narrated from Dawood bin Abi Hind, from Al-Sha'bi, from Masruq, from Aisha, may Allah be pleased with her, who said: 'If the Prophet ﷺ were to hide anything from the revelation, he would have hidden this verse: {And [remember] when you said to the one on whom Allah bestowed favor and you bestowed favor upon him}.' This part was not narrated in its full length."

I say: This amount is what Muslim recorded in his "Sahih" (2) and it is what Al-Tirmidhi authenticated in his "Jami'" (3). In Al-Bukhari, from Anas bin Malik, it is stated that this verse: {while you concealed within yourself what Allah was to disclose} was revealed concerning Zaynab bint Jahsh and Zaid bin Harithah (4).

And Umar, Ibn Mas'ud, Aisha, and Al-Hasan said: "Allah did not reveal to His Messenger a verse more severe upon him than..."

---

(1) In his Sunan (3207), and what appears between brackets is from it. (2) Number (177): (288), and it is with Ahmad (26041). Al-Bukhari (7420) also recorded it from the

hadith of Anas, may Allah be pleased with him. (3) Number (3208). (4) Sahih Al-Bukhari (4787).

पहला: अल-तिर्मिज़ी (1) ने रिवायत की, कहा: हमसे अली बिन हुज्र ने बयान किया, कहा: हमसे दाऊद बिन अल-ज़बरक़ान ने बयान किया, दाऊद बिन अबी हिंद से, अल-शअबी से, आइशा रज़ियल्लाहु अन्हा से, उन्होंने कहा: "अगर अल्लाह के रसूल ﷺ वह्य (प्रकाशना) में से कुछ भी छिपाने वाले होते, तो वे इस आयत को छिपा लेते: {और जब तुम उस व्यक्ति से कह रहे थे जिस पर अल्लाह ने उपकार किया} यानी: इस्लाम के ज़रिए {और तुमने उस पर उपकार किया} आज़ाद करके {अपनी पत्नी को अपने पास रखो और अल्लाह से डरो, और तुम अपने दिल में वह बात छिपा रहे थे जिसे अल्लाह ज़ाहिर करने वाला था। और तुम लोगों से डर रहे थे, जबकि अल्लाह इसका अधिक हक़दार है कि तुम उससे डरो} उसके इस कथन तक: {और अल्लाह का हुक्म पूरा होकर रहा}। और जब अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनसे निकाह किया, तो लोगों ने कहा: 'उन्होंने अपने बेटे की पत्नी से निकाह किया है,' तब अल्लाह तआला ने नाज़िल किया: {मुहम्मद तुम्हारे पुरुषों में से किसी के पिता नहीं हैं, बल्कि वे अल्लाह के रसूल और नबियों की मुहर (अंतिम नबी) हैं} [अल-अहज़ाब: 40]। और अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें बचपन में गोद लिया था, और वे बड़े होने तक रहे और उन्हें 'ज़ैद बिन मुहम्मद' कहा जाता था। फिर अल्लाह तबारक व तआला ने नाज़िल किया: {उन्हें उनके पिताओं के नाम से पुकारो, यह अल्लाह के नज़दीक अधिक न्यायपूर्ण है। फिर यदि तुम उनके पिताओं को न जानते हो, तो वे दीन में तुम्हारे भाई और तुम्हारे साथी हैं} [अल-अहज़ाब: 5]। फलाँ व्यक्ति फलाँ का मौला (आज़ाद किया हुआ दास) है, और फलाँ व्यक्ति फलाँ का भाई है, यह अल्लाह के नज़दीक अधिक न्यायपूर्ण है [यानी अधिक निष्पक्ष]। अबू ईसा (अल-तिर्मिज़ी) ने कहा: यह एक [ग़रीब] हदीस है जो दाऊद बिन अबी हिंद से, अल-शअबी से, मसरूक़ से, आइशा रज़ियल्लाहु अन्हा के माध्यम से रिवायत की गई है, उन्होंने कहा: 'अगर नबी ﷺ वह्य में से कुछ छिपाने वाले होते, तो वे इस आयत को छिपा लेते: {और जब तुम उस व्यक्ति से कह रहे थे जिस पर अल्लाह ने उपकार किया और तुमने उस पर उपकार किया}।' यह हिस्सा अपनी पूरी लंबाई में रिवायत नहीं किया गया है।"

मैं कहता हूँ: यह मात्रा वही है जिसे मुस्लिम ने अपनी 'सहीह' (2) में निकाला है और जिसे तिर्मिज़ी ने अपनी 'जामी' (3) में सहीह कहा है। और बुख़ारी में अनस बिन मलिक से रिवायत है कि यह आयत: {और तुम अपने दिल में वह बात छिपा रहे थे जिसे अल्लाह ज़ाहिर करने वाला था} ज़ैनब बिंत जहश और ज़ैद बिन हारिसा के बारे में नाज़िल हुई (4)।

और उमर, इब्न मसूद, आइशा और अल-हसन ने कहा: "अल्लाह ने अपने रसूल पर कोई ऐसी आयत नाज़िल नहीं की जो उन पर इससे अधिक भारी हो..."

---

(1) अपनी सुनन (3207) में, और कोष्ठक में जो कुछ भी है वह उसी से है। (2) संख्या (177): (288), और यह अहमद (26041) के पास है। और इसे बुख़ारी (7420) ने अनस रज़ियल्लाहु अन्हा की हदीस से निकाला है। (3) संख्या (3208)। (4) सहीह बुख़ारी (4787)।

پہلی بات: امام ترمذی (۱) نے روایت کی ہے، کہا: ہمیں علی بن حُجر نے حدیث سنائی، انہوں نے کہا: ہمیں داود بن الزبرقان نے داود بن ابی ہند سے، انہوں نے شعبی سے اور انہوں نے حضرت عائشہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا سے روایت کی کہ انہوں نے فرمایا: "اگر رسول اللہ ﷺ وحی میں سے کوئی چیز چھپانے والے ہوتے تو وہ اس آیت کو ضرور چھپاتے: ﴿وَإِذْ تَقُولُ لِلَّذِي أَنْعَمَ اللهُ عَلَيْهِ﴾ یعنی: اسلام کے ذریعے ﴿وَأَنْعَمْتَ عَلَيْهِ﴾ یعنی آزادی دے کر: ﴿أَمْسِكْ عَلَيْكَ زَوْجَكَ وَاتَّقِ اللَّهَ وَتُخْفِي فِي نَفْسِكَ مَا اللَّهُ مُبْدِيهِ وَتَخْشَى النَّاسَ وَاللَّهُ أَحَقُّ أَن تَخْشَاهُ﴾ اللہ کے اس قول تک: ﴿وَكَانَ أَمْرُ اللَّهِ مَفْعُولاً﴾۔ اور جب رسول اللہ ﷺ نے ان (حضرت زینب) سے نکاح کیا تو لوگوں نے کہا: انہوں نے اپنے بیٹے کی بیوی سے نکاح کر لیا، تب اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی: ﴿مَّا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِّن رِّجَالِكُمْ وَلَكِن رَّسُولَ اللَّهِ وَخَاتَمَ النَّبِيِّينَ﴾ [الاحزاب: ٤٠]۔ اور رسول اللہ ﷺ نے انہیں (حضرت زید کو) بچپن میں ہی گود لیا تھا، وہ وہیں رہے یہاں تک کہ جوان ہو گئے اور انہیں 'زید بن محمد' کہا جانے لگا۔ پھر اللہ تبارک و تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿ادْعُوهُمْ لِآبَائِهِمْ هُوَ أَقْسَطُ عِندَ اللَّهِ فَإِن لَّمْ تَعْلَمُوا آبَاءَهُمْ فَإِخْوَانُكُمْ فِي الدِّينِ وَمَوَالِيكُمْ﴾ [الاحزاب: ٥]۔ فلاں فلاں کا مولیٰ ہے، اور فلاں فلاں کا بھائی ہے، یہ اللہ کے نزدیک زیادہ انصاف پر مبنی ہے [یعنی زیادہ عدل والا]۔ ابو عیسیٰ (امام ترمذی) نے کہا: یہ ایک [غریب] حدیث ہے جو داود بن ابی ہند سے، انہوں نے شعبی سے، انہوں نے مسروق سے اور انہوں نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کی ہے کہ انہوں نے فرمایا: 'اگر نبی ﷺ وحی میں سے کچھ چھپانے والے ہوتے تو اس آیت کو ضرور چھپاتے: ﴿وَإِذْ تَقُولُ لِلَّذِي أَنْعَمَ اللهُ عَلَيْهِ وَأَنْعَمْتَ عَلَيْهِ﴾ ۔ یہ ٹکڑا اپنی پوری طوالت کے ساتھ روایت نہیں کیا گیا۔"

میں کہتا ہوں: یہ مقدار وہی ہے جسے مسلم نے اپنی "صحیح" (٢) میں روایت کیا ہے اور جسے ترمذی نے اپنی "جامع" (٣) میں صحیح قرار دیا ہے۔ اور بخاری میں حضرت انس بن مالک سے مروی ہے کہ یہ آیت: ﴿وَتُخْفِي فِي نَفْسِكَ مَا اللَّهُ مُبْدِيهِ﴾ حضرت زینب بنت جحش اور حضرت زید بن حارثہ (٤) کے بارے میں نازل ہوئی۔

اور حضرت عمر، ابن مسعود، عائشہ اور حسن رحمہم اللہ نے فرمایا: "اللہ نے اپنے رسول پر کوئی ایسی آیت نازل نہیں فرمائی جو آپ پر اس سے زیادہ گراں ہو..."

---

(١) اپنی سنن (٣٢٠٧) میں، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (٢) نمبر (١٧٧) : (٢٨٨)، اور یہ احمد (٢٦٠٤١) کے ہاں بھی ہے۔ اور امام بخاری (٧٤٢٠) نے اسے حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٣) نمبر (٣٢٠٨)۔ (٤) صحیح بخاری (٤٧٨٧)۔

Surah Al-Ahzab: Verse 37 155

from this verse(1). Al-Hasan and Aisha said: "If the Messenger of Allah ﷺ were to conceal anything from the revelation, he would have concealed this verse because of its severity upon him"(2).

It was narrated in the report: When evening came, Zayd retired to his bed. Zaynab said: "Zayd was unable to approach me, and I did not prevent him except for what Allah prevented him from me, so he was unable to have power over me"(3). This is the narration of Abu Ismah Nuh ibn Abi Maryam, who attributed the hadith to Zaynab saying that(4).

In some narrations: Zayd suffered swelling when he wanted to approach her(5), and this is close to that.

Zayd came to the Messenger of Allah ﷺ and said: "Zaynab harms me with her tongue and does such and such! I want to divorce her." He ﷺ said to him: {Keep your wife to yourself and fear Allah} the verse(6). So Zayd divorced her, and then it was revealed: {And [remember] when you said to the one on whom Allah had bestowed favor and you had bestowed favor...} the verse.

People differed in the interpretation of this verse; Qatada, Ibn Zayd, and a group of commentators - including al-Tabari and others - went to the view that the Prophet ﷺ felt an admiration for Zaynab bint Jahsh while she was in Zayd's protection (marriage), and he was keen for Zayd to divorce her so he could marry her. Then, when Zayd informed him that he wanted to separate from her, complaining of her harshness in speech, disobedience to orders, and harm with the tongue,

(1) Mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wa al-'Uyun 4/406 from Umar (RA), and mentioned by Al-Baghawi 3/532 from Ibn Umar, Ibn Mas'ud, and Aisha. It was narrated from Al-Hasan by Abd al-Razzaq 2/117, and Al-Tabari 19/115. (2) Narrated from Al-Hasan by Abd al-Razzaq 2/117, Al-Tabari 19/115, and previously mentioned from Aisha (RA). (3) Nawadir al-Usul p. 189. Al-Alusi mentioned it in Ruh al-Ma'ani 22/5, summarized as: "I did not prevent him, except that Allah, Mighty and Majestic, prevented me from him." (4) Nuh ibn Abi Maryam; Al-Hafiz Ibn Hajar said about him in al-Taqrib: "They accused him of lying in hadith," and Ibn al-Mubarak said: "He used to fabricate." (5) Nawadir al-Usul p. 189. (6) Al-Bukhari (7420) narrated something similar from Anas (RA) who said: Zayd ibn Harithah came complaining, so the Prophet ﷺ began saying: "Fear Allah and keep your wife to yourself."

सूरा अल-अहज़ाब: आयत 37 155

इस आयत से (1)। अल-हसन और आयशा ने कहा: "अगर अल्लाह के रसूल ﷺ रहस्योद्घाटन (वही) से कुछ छिपाते, तो वह इस आयत को छिपाते क्योंकि यह उन पर बहुत भारी थी" (2)।

रिपोर्ट में बताया गया है: जब शाम हुई, ज़ैद अपने बिस्तर पर गया। ज़ैनब ने कहा: "ज़ैद मेरे करीब आने में असमर्थ था, और मैंने उसे नहीं रोका सिवाय इसके कि अल्लाह ने उसे मुझसे रोका, इसलिए वह मुझ पर अधिकार नहीं पा सका" (3)। यह अबू इस्मा नुह इब्न अबी मरयम का वर्णन है, जिसने हदीस को ज़ैनब से जोड़ा है कि उसने यह कहा था (4)।

कुछ वर्णनों में: ज़ैद को सूजन हो गई थी जब उसने उसके करीब आने की कोशिश की (5), और यह उसके करीब है।

ज़ैद अल्लाह के रसूल ﷺ के पास आया और कहा: "ज़ैनब मुझे अपनी जुबान से दुख पहुँचाती है और ऐसा और वैसा करती है! मैं उसे तलाक देना चाहता हूँ।" उन्होंने ﷺ उससे कहा: {अपनी पत्नी को अपने पास रखो और अल्लाह से डरो} आयत (6)। फिर ज़ैद ने उसे तलाक दे दिया, और फिर यह नाजिल हुआ: {और [याद करो] जब तुमने उससे कहा जिस पर अल्लाह ने उपकार किया था और तुमने उपकार किया था...} आयत।

इस आयत की व्याख्या में लोगों के बीच मतभेद था; क़तादा, इब्न ज़ैद और मुफ़स्सरीन के एक समूह - जिसमें अल-तबरी और अन्य शामिल हैं - का यह मत था कि नबी ﷺ के मन में ज़ैनब बिंत जहश के प्रति प्रशंसा का भाव आया था जब वह ज़ैद के निकाह में थीं, और वह चाहते थे कि ज़ैद उसे तलाक दे दे ताकि वह उससे निकाह कर सकें। फिर, जब ज़ैद ने उन्हें बताया कि वह उससे अलग होना चाहता है, उसकी बातों की कड़वाहट, आदेशों की अवज्ञा और जुबान से होने वाली तकलीफ की शिकायत करते हुए,

(1) अल-मावर्दी ने अल-नुक़त वल-'उयून 4/406 में उमर (रजि.) से इसका उल्लेख किया है, और अल-बग़वी ने 3/532 में इब्न उमर, इब्न मसूद और आयशा से इसका उल्लेख किया है। इसे अल-हसन से अब्द अल-रज्जाक 2/117 और अल-तबरी 19/115 ने उद्धृत किया है। (2) इसे अल-हसन से अब्द अल-रज्जाक 2/117, अल-तबरी 19/115 द्वारा उद्धृत किया गया है, और आयशा (रजि.) से पहले भी आ चुका है। (3) नवादिर अल-उसूल पृ. 189। अल-आलुसी ने रूह अल-मानी 22/5 में इसका उल्लेख संक्षेप में किया है: "मैंने उसे नहीं रोका, सिवाय इसके कि अल्लाह अज़ व जल्ल ने

मुझे उससे रोक दिया।" (4) नुह इब्न अबी मरयम; अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-तक़रीब में उनके बारे में कहा: "उन्होंने उन्हें हदीस में झूठा कहा," और इब्न अल-मुबारक ने कहा: "वह हदीसें गढ़ता था।" (5) नवादिर अल-उसूल पृ. 189। (6) अल-बुखारी (7420) ने अनस (रजि.) से इसी तरह का वर्णन किया है जिन्होंने कहा: ज़ैद इब्न हारिसा शिकायत लेकर आए, तो नबी ﷺ कहने लगे: "अल्लाह से डरो और अपनी पत्नी को अपने पास रखो।"

سورة الاحزاب: آیت ۳۷ ۱۵۵

اس آیت سے(۱)۔ اور حسن اور عائشہ نے کہا: اگر رسول اللہ ﷺ وحی میں سے کچھ چھپانے والے ہوتے تو اس آیت کو اس کی شدت کی وجہ سے آپ ﷺ پر چھپاتے(۲)۔

اور روایت میں ہے: کہ شام ہوئی تو زید اپنے بستر پر آگئے، زینب نے کہا: اور زید مجھ تک پہنچنے کی طاقت نہ رکھتے تھے، اور میں نے انہیں نہیں روکا سوائے اس کے جس سے اللہ نے انہیں مجھ سے روک دیا، پس وہ مجھ پر قدرت نہ پا سکے(۳)۔ یہ ابو عصمہ نوح ابن ابی مریم کی روایت ہے، انہوں نے حدیث کو زینب تک پہنچایا کہ انہوں نے یہ کہا تھا(٤)۔

اور بعض روایات میں ہے: کہ زید کو اس سے سوجن ہوگئی تھی جب انہوں نے ان کے قریب آنا چاہا(٥)، تو یہ اس کے قریب ہے۔

اور زید رسول اللہ ﷺ کے پاس آئے اور کہا: زینب مجھے اپنی زبان سے تکلیف دیتی ہیں اور ایسا ایسا کرتی ہیں! اور میں چاہتا ہوں کہ انہیں طلاق دے دوں، تو آپ ﷺ نے ان سے فرمایا: ﴿اپنی بیوی کو اپنے پاس رکھو اور اللہ سے ڈرو﴾ آیت(٦)۔ پھر زید نے انہیں طلاق دے دی، تو نازل ہوا: ﴿اور جب آپ اس سے کہہ رہے تھے جس پر اللہ نے فضل کیا اور آپ نے اس پر فضل کیا﴾ آیت۔

اور اس آیت کی تاویل میں لوگوں کا اختلاف ہے؛ چنانچہ قتادہ، ابن زید اور مفسرین کی ایک جماعت - جن میں طبری اور دیگر شامل ہیں - اس طرف گئے کہ نبی ﷺ کے دل میں زینب بنت جحش کے لیے پسندیدگی پیدا ہوئی تھی جبکہ وہ زید کے نکاح میں تھیں، اور آپ ﷺ چاہتے تھے کہ زید انہیں طلاق دے دیں تاکہ آپ ﷺ ان سے نکاح کر لیں، پھر جب زید نے آپ ﷺ کو خبر دی کہ وہ

ان سے علیحدگی چاہتے ہیں، اور ان کی زبان کی درازی، حکم عدولی اور زبان سے تکلیف کی شکایت کی،

(۱) اسے ماوردی نے النکت والعیون ٤٠٦/٤ میں عمرؓ سے ذکر کیا ہے، اور بغوی نے ٥٣٢/٣ میں ابن عمر، ابن مسعود اور عائشہ سے ذکر کیا ہے، اور اسے حسن سے عبد الرزاق ١١٧/٢ اور طبری ١١٥/١٩ نے روایت کیا ہے۔ (٢) اسے حسن سے عبد الرزاق ١١٧/٢، طبری ١١٥/١٩ نے روایت کیا ہے، اور عائشہ رضی اللہ عنہا سے پہلے گزر چکا ہے۔ (٣) نوادر الاصول ص ١٨٩۔ اور آلوسی نے روح المعانی ٥/٢٢ میں اسے مختصراً ان الفاظ میں ذکر کیا ہے: میں انہیں نہیں روکتی تھی سوائے اس کے کہ اللہ عزوجل نے مجھے ان سے روک دیا۔ (٤) اور نوح ابن ابی مریم کے بارے میں حافظ ابن حجر نے التقریب میں کہا: انہوں نے اسے حدیث میں جھٹلایا ہے، اور ابن مبارک نے کہا: وہ گھڑتا تھا۔ (٥) نوادر الاصول ص ١٨٩۔ (٦) بخاری (٧٤٢٠) نے انسؓ سے اسی طرح روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: زید بن حارثہ شکایت کرتے ہوئے آئے، تو نبی ﷺ فرمانے لگے: «اللہ سے ڈرو اور اپنی بیوی کو اپنے پاس رکھو»۔

Surah Al-Ahzab: Verse 37, Page 156

And as an expression of greatness and honor, he (the Prophet) said to him: "Fear Allah - i.e., in what you say about her - and keep your wife to yourself," while he was hiding the desire for Zaid's divorce from her. And this is what he was hiding within himself, but he adhered to what was required of commanding the good (1).

Muqatil said: The Prophet ﷺ married Zaynab bint Jahsh to Zaid, and she stayed with him for a while. Then he (the Prophet) peace be upon him came to Zaid one day seeking him, and he saw Zaynab standing. She was white-complexioned, beautiful, and of imposing stature, among the most perfect women of Quraish. He was struck by her and said: "Glory be to Allah, the Turner of hearts!" Zaynab heard the glorification and mentioned it to Zaid. Zaid realized and said: "O Messenger of Allah, grant me permission to divorce her, for there is pride in her; she looks down on me and hurts me with her tongue." He (the Prophet) peace be upon him said: "Keep your wife to yourself and fear Allah."

It was said: Allah sent a wind that lifted the curtain while Zaynab was informally dressed in her home. He saw Zaynab and she caught his eye, and it occurred to Zaynab that she had caught the Prophet's ﷺ eye when he came seeking Zaid. Zaid came and she told him that, so it occurred to Zaid to divorce her. Ibn Abbas said: {And you were hiding in your soul} your love for her (2).

{And you feared the people} i.e., you were shy of them. It was said: you feared and disliked the blame of Muslims if you said:

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/381, and the saying of Al-Tabari in his Tafsir 19/115, and Al-Tabari related the report of Qatadah and Ibn Zaid 19/115 - 116. (2) Al-Hakim al-Tirmidhi mentioned the report of Ibn Abbas in Nawadir al-Usul p. 189. Scholars have rejected these reports and cleared the Prophet ﷺ of what was attributed to him in them. Ibn al-Arabi said in Ahkam al-Qur'an 3/1531: "All these reports are weak in their chains of narration, and their saying: 'The Prophet ﷺ saw her and she fell in his heart' is false." Ibn Kathir said in the commentary of this verse: "Ibn Jarir and Ibn Abi Hatim mentioned here narrations from some of the early generations that we preferred to omit due to their lack of authenticity, so we do not mention them." Qadi Iyad also rejected them in Al-Shifa 2/425, mentioning Al-Qushayri's words: "This is a great audacity from its speaker and a lack of knowledge of the Prophet's ﷺ right and merit. How can it be said 'he saw her and she pleased him' when she was his aunt's

daughter, he had seen her since birth, and women did not use to veil themselves from him ﷺ, and he was the one who married her to Zaid?" Abu al-Abbas said in Al-Mufhim 1/406: "Some commentators have been bold in interpreting this verse and attributed to the Messenger of Allah ﷺ what is unbecoming and impossible for him, since Allah protected him from it and cleared him of the likes of it." See Fath al-Bari 8/523.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 37, पृष्ठ 156

और सम्मान स्वरूप उन्होंने (पैगंबर) उससे कहा: "अल्लाह से डरो - यानी, तुम उसके बारे में जो कहते हो उसमें - और अपनी पत्नी को अपने पास रखो," जबकि वह ज़ैद के उससे तलाक की इच्छा को छिपा रहे थे। और यही वह बात थी जिसे वह अपने मन में छिपा रहे थे, लेकिन उन्होंने भलाई का आदेश देने के आवश्यक कर्तव्य का पालन किया (1)।

मुक़ातिल ने कहा: नबी ﷺ ने ज़ैद से ज़ैनब बिन्त जहश का निकाह कराया, और वह कुछ समय तक उनके साथ रहीं। फिर एक दिन नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ज़ैद की तलाश में उनके पास आए, तो उन्होंने ज़ैनब को खड़ा देखा। वह गोरी, सुंदर और प्रभावशाली कद-काठी की थीं, और कुरैश की सबसे परिपूर्ण महिलाओं में से थीं। वह उन्हें भा गईं और उन्होंने कहा: "अल्लाह पाक है, दिलों को पलटने वाला!" ज़ैनब ने इस तस्बीह को सुना और ज़ैद से इसका ज़िक्र किया। ज़ैद समझ गए और कहा: "हे अल्लाह के रसूल, मुझे उन्हें तलाक देने की अनुमति दें, क्योंकि उनमें अहंकार है; वह खुद को मुझसे बड़ा समझती हैं और अपनी ज़बान से मुझे दुख पहुँचाती हैं।" नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "अपनी पत्नी को अपने पास रखो और अल्लाह से डरो।"

कहा गया है: अल्लाह ने एक हवा भेजी जिसने पर्दा उठा दिया जबकि ज़ैनब अपने घर में घरेलू कपड़ों में थीं। उन्होंने ज़ैनब को देखा और वह उन्हें भा गईं, और ज़ैनब के मन में यह बात आई कि वह नबी ﷺ को भा गई हैं, और यह तब हुआ जब वह ज़ैद को खोजने आए थे। ज़ैद आए और उन्होंने उन्हें यह बताया, तो ज़ैद के मन में उन्हें तलाक देने का विचार आया। इब्न अब्बास ने कहा: {और तुम अपने दिल में छिपा रहे थे} उसके लिए अपना प्रेम (2)।

{और तुम लोगों से डरते थे} यानी: उनसे शर्म महसूस करते थे। कहा गया है: आपको डर था और आप मुसलमानों की निंदा को नापसंद करते थे अगर आप कहते:

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/381, और अल-तबरी का उनके तफ़्सीर 19/115 में कथन, और अल-तबरी ने क़तादा और इब्न ज़ैद की रिपोर्ट 19/115 - 116 में उद्धृत की है। (2) अल-हकीम अल-तिर्मिज़ी ने इब्न अब्बास की रिपोर्ट का उल्लेख नवादिर अल-उसूल पृष्ठ 189 में किया है। विद्वानों ने इन रिपोर्टों को खारिज कर दिया है और नबी ﷺ को उन बातों से पाक करार दिया है जो उनमें उनके प्रति आरोपित की गई हैं। इब्न अल-अरबी ने अहकाम अल-क़ुरान 3/1531 में कहा है: "ये सभी कथाएं अपने वर्णनों में निराधार हैं, और उनका यह कहना: 'नबी ﷺ ने उन्हें देखा और वह उनके दिल

में उतर गईं' असत्य है।" इब्न कसीर ने इस आयत की व्याख्या में कहा: "इब्न जरीर और इब्न अबी हातिम ने यहाँ कुछ पूर्वजों से कथाओं का उल्लेख किया है जिन्हें हमने उनकी प्रमाणिकता की कमी के कारण छोड़ना बेहतर समझा, इसलिए हम उन्हें यहाँ नहीं दे रहे हैं।" क़ादी अयाज़ ने भी अल-शिफ़ा 2/425 में उन्हें खारिज किया और अल-कुशैरी के शब्दों का उल्लेख किया: "यह कहने वाले की बड़ी ढिठाई है और नबी ﷺ के अधिकार और गरिमा के प्रति ज्ञान की कमी है। यह कैसे कहा जा सकता है कि 'उन्होंने उन्हें देखा और वह उन्हें पसंद आ गईं' जबकि वह उनकी बुआ की बेटी थीं, उन्होंने उन्हें जन्म से देखा था, और नबी ﷺ से महिलाएँ पर्दा नहीं करती थीं, और उन्होंने ही उनका विवाह ज़ैद से कराया था?" अबू अल-अब्बास ने अल-मुफ्हिम 1/406 में कहा: "कुछ टिप्पणीकारों ने इस आयत की व्याख्या में दुस्साहस किया है और अल्लाह के रसूल ﷺ की ओर वह बातें आरोपित की हैं जो उनके लिए अशोभनीय और असंभव हैं, क्योंकि अल्लाह ने उन्हें इससे सुरक्षित रखा और उन्हें ऐसी बातों से पाक रखा।" फतह अल-बारी 8/523 देखें।

سورہ الاحزاب: آیت 37، صفحہ 156

اور شرف و بزرگی کے طور پر آپ نے ان سے فرمایا: "اللہ سے ڈرو - یعنی جو کچھ تم اس کے بارے میں کہتے ہو - اور اپنی بیوی کو اپنے پاس روکے رکھو" حالانکہ آپ دل میں زید کے اسے طلاق دینے کی خواہش چھپا رہے تھے۔ اور یہی وہ چیز تھی جسے آپ اپنے دل میں چھپا رہے تھے، لیکن آپ نے امر بالمعروف کے تقاضوں کو لازم پکڑا (1)۔

مقاتل نے کہا: نبی کریم ﷺ نے زینب بنت جحش کا نکاح زید سے کرایا، وہ ان کے پاس کچھ عرصہ رہیں، پھر ایک دن آپ ﷺ زید کو تلاش کرتے ہوئے آئے تو آپ نے زینب کو کھڑے دیکھا، وہ گوری چٹی، خوبصورت اور وجیہہ خاتون تھیں، اور قریش کی سب سے کامل خواتین میں سے تھیں، وہ آپ کو بھا گئیں تو آپ نے فرمایا: "پاک ہے وہ اللہ جو دلوں کو پھیرنے والا ہے!" زینب نے یہ تسبیح سنی تو زید سے اس کا ذکر کیا، زید سمجھ گئے اور عرض کیا: یا رسول اللہ، مجھے اسے طلاق دینے کی اجازت دیں، اس میں تکبر ہے، وہ مجھ پر بڑائی جتاتی ہے اور اپنی زبان سے مجھے اذیت دیتی ہے، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "اپنی بیوی کو اپنے پاس روکے رکھو اور اللہ سے ڈرو"۔

اور کہا گیا ہے کہ: اللہ تعالیٰ نے ہوا چلائی جس نے پردہ اٹھا دیا اور زینب گھر کے کپڑوں میں تھیں، تو آپ ﷺ نے زینب کو دیکھا اور وہ آپ کے دل کو بھا گئیں، اور زینب کے دل میں یہ بات آئی کہ وہ نبی کریم ﷺ کے دل کو بھا گئی ہیں، اور یہ تب ہوا جب آپ زید کو پوچھنے آئے تھے، تو زید آئے اور انہوں نے انہیں یہ بات بتائی، تو زید کے دل میں اسے طلاق دینے کا خیال آیا| ابن عباس نے فرمایا: {اور تم اپنے دل میں چھپاتے تھے} اس کی محبت (2)۔

{اور تم لوگوں سے ڈرتے تھے} یعنی: ان سے حیا کرتے تھے۔ اور کہا گیا: تم ڈرتے تھے اور مسلمانوں کی ملامت کو ناپسند کرتے تھے اگر تم کہتے:

---

(1) المحرر الوجیز 381/4، اور طبری کا قول اپنی تفسیر 115/19 میں، اور طبری نے قتادہ اور ابن زید کی روایت 115/19 - 116 میں نقل کی ہے۔ (2) حکیم ترمذی نے نوادر الاصول ص 189 میں ابن عباس کی روایت کا ذکر کیا ہے، اور علماء نے ان روایات کو مسترد کر دیا ہے اور نبی کریم ﷺ کو ان باتوں سے منزہ قرار دیا ہے جو ان میں آپ کی طرف منسوب کی گئی ہیں، چنانچہ ابن العربی نے احکام القرآن 1531/3 میں کہا ہے: "یہ تمام روایات سند کے لحاظ سے ساقط ہیں، اور ان کا یہ قول کہ 'نبی کریم ﷺ نے انہیں دیکھا تو وہ آپ کے دل میں سما گئیں' باطل ہے۔" ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں کہا ہے: "ابن جریر اور ابن ابی حاتم نے یہاں سلف سے کچھ ایسی روایات ذکر کی ہیں جن سے ہم نے صرف نظر کرنا ہی بہتر سمجھا کیونکہ وہ صحیح نہیں ہیں، اس لیے ہم انہیں نقل نہیں کر رہے۔" قاضی عیاض نے بھی الشفا 425/2 میں انہیں مسترد کیا ہے اور قشیری کا یہ قول نقل کیا ہے: "یہ کہنے والے کی بڑی جرات اور نبی کریم ﷺ کے حق اور فضیلت کی کم علمی ہے، یہ کیسے کہا جا سکتا ہے کہ 'آپ نے انہیں دیکھا تو وہ آپ کو پسند آ گئیں' حالانکہ وہ آپ کی پھوپھی زاد بہن تھیں، آپ انہیں بچپن سے دیکھتے آ رہے تھے، اور عورتیں آپ ﷺ سے پردہ نہیں کرتی تھیں، اور آپ ہی نے ان کا نکاح زید سے کرایا تھا"۔ ابوالعباس نے المفہم 406/1 میں کہا ہے: "کچھ مفسرین نے اس آیت کی تفسیر میں بڑی جرات کی ہے اور رسول اللہ ﷺ کی طرف ایسی باتیں منسوب کی ہیں جو آپ کے شایانِ شان نہیں اور آپ کے حق میں محال ہیں، کیونکہ اللہ نے آپ کو ان سے محفوظ رکھا ہے اور ایسی باتوں سے منزہ قرار دیا ہے"۔ دیکھئے فتح الباری 523/8۔

Surah Al-Ahzab: Verse 37 157

...divorced her, and they say: He ordered a man to divorce his wife and then married her when he divorced her. {And Allah was more worthy that you should fear Him} in all circumstances. It was said: And Allah is more worthy that you should be shy before Him, and not command Zaid to keep his wife after Allah had informed you that she would be your wife, so Allah reproached him for all of this.

It was narrated from Ali bin Al-Hussein: That Allah Almighty had revealed to the Prophet ﷺ that Zaid would divorce Zainab, and that he would marry her through Allah marrying her to [him]. So when Zaid complained to the Prophet ﷺ about Zainab's character, and that she did not obey him, and informed him that he wanted to divorce her, the Messenger of Allah ﷺ said to him out of politeness and advice: {Fear Allah} [i.e.:] in your saying: {Keep your wife for yourself}, while he knew that he would part from her and he would marry her. This is what he hid within himself, and he did not want to order him to divorce when he knew that he would marry her. The Messenger of Allah ﷺ feared that people would say things about him marrying Zainab after Zaid, who was his freed slave, and that he had ordered him to divorce her. So Allah Almighty reproached him to this extent of fearing people regarding something Allah had permitted for him, by saying: "Keep [her]", while knowing that he would divorce. And He informed him that Allah is more worthy of fear, i.e.: in every case(1).

Our scholars, may Allah have mercy on them, said: This statement is the best of what has been said in the interpretation of this verse, and it is what the people of verification among the commentators and deep-rooted scholars follow, such as Al-Zuhri, Judge Bakr bin Al-Ala Al-Qushayri(2), Judge Abu Bakr bin Al-Arabi(3) and others. The meaning of the Almighty's saying: {And you feared the people} is only: the agitation of the hypocrites that he forbade the marriage of sons' wives yet married his son's wife. As for what was narrated that the Prophet ﷺ desired Zainab, Zaid's wife — and perhaps some jokers used the term 'passion' — this only comes from someone ignorant of the Prophet's ﷺ infallibility from such things, or...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/386, and what was previously between brackets is from it. The report of Ali bin Al-Hussein was narrated by Al-Tabari 19/116-117, and Ibn Abi Hatim as in Tafsir Ibn Kathir in the commentary of this verse, and Al-Bayhaqi in Ad-Dala'il 3/466. A similar report was narrated by Ibn Abi Hatim from As-Suddi, as mentioned by Ibn Kathir, and also mentioned by Al-Hafiz in Al-Fath 5/523. (2) Al-

Mufhim 1/406, and Bakr bin Al-Ala Al-Qushayri is Bakr bin Muhammad bin Al-Ala, Abu Al-Fadl Al-Basri Al-Maliki, who authored books in the school of thought, lived in Egypt, and died there in the year (344 AH). As-Siyar 15/537. (3) In Ahkam al-Qur'an 3/1531.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 37 157

...उसे तलाक दे दिया, और वे कहते हैं: उन्होंने एक व्यक्ति को अपनी पत्नी को तलाक देने का आदेश दिया और फिर जब उसने उसे तलाक दे दिया तो उससे निकाह कर लिया। {और अल्लाह अधिक हक़दार था कि तुम उससे डरो} हर हाल में। और कहा गया: और अल्लाह अधिक हक़दार है कि तुम उससे शर्माओ, और ज़ैद को अपनी पत्नी को रखने का आदेश न दो जब अल्लाह ने तुम्हें बता दिया था कि वह तुम्हारी पत्नी होगी, तो अल्लाह ने इस सब के लिए उन्हें डांटा।

और अली बिन अल-हुसैन से रिवायत है: कि अल्लाह तआला ने नबी ﷺ पर वह्य (प्रकाशना) भेजी थी कि ज़ैद ज़ैनब को तलाक दे देगा, और वह अल्लाह द्वारा उससे उनका निकाह किए जाने के माध्यम से उनसे निकाह करेंगे। सो जब ज़ैद ने नबी ﷺ से ज़ैनब के स्वभाव के बारे में शिकायत की, और यह कि वह उनकी बात नहीं मानती थी, और उन्हें सूचित किया कि वह उसे तलाक देना चाहते हैं, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने शिष्टता और वसीयत (नसीहत) के तौर पर उनसे कहा: {अल्लाह से डरो} [यानी:] अपनी इस बात में: {अपनी पत्नी को अपने पास रखो}, जबकि वह जानते थे कि वह उससे अलग हो जाएगी और वह उससे निकाह करेंगे। यही वह बात थी जो उन्होंने अपने मन में छिपाई थी, और उन्होंने उसे तलाक देने का आदेश देना नहीं चाहा जब उन्हें पता चला कि वह उनसे निकाह करेंगे। और अल्लाह के रसूल ﷺ को डर था कि लोग उनके बारे में कुछ कहेंगे कि उन्होंने ज़ैद के बाद ज़ैनब से निकाह किया, जो उनके मौला (आज़ाद गुलाम) थे, और यह कि उन्होंने उसे तलाक देने का आदेश दिया था। तो अल्लाह तआला ने उन्हें इस हद तक डांटा कि उन्होंने उन चीज़ों में लोगों से डर महसूस किया जो अल्लाह ने उनके लिए जायज़ कर दी थीं, यह कहकर कि: 'रखो', जबकि वह जानते थे कि वह तलाक दे देंगे। और उन्हें सूचित किया कि अल्लाह डरने के अधिक योग्य है, यानी: हर हाल में(1)।

हमारे विद्वानों (रहि.) ने कहा: यह कथन इस आयत की व्याख्या में कही गई सबसे अच्छी बात है, और यही मुफ़स्सिरों (व्याख्याकारों) और प्रतिष्ठित विद्वानों के बीच शोध करने वाले लोगों का मत है, जैसे कि अज़-ज़ुहरी, काज़ी बक्र बिन अल-अला अल-कुशैरी(2), काज़ी अबू बक्र बिन अल-अरबी(3) और अन्य। अल्लाह तआला के इस कथन का अर्थ: {और तुम लोगों से डरते थे} केवल यह है: मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) की यह अफ़वाह कि उन्होंने बेटों की पत्नियों से निकाह करने से मना किया और स्वयं अपने बेटे की पत्नी से निकाह कर लिया। रही बात उस रिवायत की कि नबी ﷺ ज़ैद की पत्नी ज़ैनब को पसंद करते थे — और शायद कुछ मूर्खों ने 'इश्क़' शब्द का इस्तेमाल किया है — तो यह केवल

नबी ﷺ की ऐसी चीज़ों से मासूमियत (पापमुक्त होने) से अनभिज्ञ व्यक्ति द्वारा ही कहा जा सकता है, या...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/386, और जो कोष्ठक के बीच पहले दिया गया था वह उसी से है। अली बिन अल-हुसैन की खबर अल-तबरी 19/116-117, और इब्न अबी हातिम ने इब्न कसीर की तफ़सीर में इस आयत की व्याख्या में उद्धृत किया है, और अल-बैहक़ी ने अद-दलाईल 3/466 में। इब्न अबी हातिम ने अस-सुद्दी से भी इसी तरह की रिवायत की है, जैसा कि इब्न कसीर ने उल्लेख किया है, और अल-हाफिज़ ने अल-फतह 5/523 में भी इसका उल्लेख किया है। (2) अल-मुफ़हिम 1/406, और बक्र बिन अल-अला अल-कुशैरी बक्र बिन मुहम्मद बिन अल-अला हैं, अबू अल-फज़्ल अल-बसरी अल-मालिकी, उन्होंने मज़हब में किताबें लिखीं, मिस्र में रहे और वहां वर्ष (344 हिजरी) में उनकी मृत्यु हुई। अस-सियार 15/537। (3) अहकाम अल-क़ुरान 3/1531 में।

سورة الاحزاب: آیت 37 157

...اسے طلاق دے دی، اور وہ کہتے ہیں: انہوں نے ایک شخص کو اپنی بیوی کو طلاق دینے کا حکم دیا پھر جب اس نے اسے طلاق دے دی تو اس سے نکاح کر لیا۔ {اور اللہ زیادہ حقدار تھا کہ تم اس سے ڈرو} ہر حال میں۔ اور کہا گیا: اور اللہ زیادہ حقدار ہے کہ تم اس سے شرم کرو، اور زید کو اپنی بیوی کو روک رکھنے کا حکم نہ دو جب اللہ نے تمہیں بتا دیا تھا کہ وہ تمہاری بیوی ہوگی، تو اللہ نے ان سب باتوں پر انہیں تنبیہ کی۔

اور علی بن الحسین سے مروی ہے کہ: اللہ تعالیٰ نے نبی ﷺ پر وحی بھیجی تھی کہ زید زینب کو طلاق دے دے گا، اور وہ (نبی ﷺ) اللہ کی طرف سے ان کا نکاح کیے جانے کے ذریعے ان سے نکاح کریں گے۔ چنانچہ جب زید نے نبی ﷺ سے زینب کے اخلاق کی شکایت کی، اور یہ کہ وہ ان کی بات نہیں مانتی تھی، اور انہیں بتایا کہ وہ اسے طلاق دینا چاہتے ہیں، تو رسول اللہ ﷺ نے ادب اور نصیحت کے طور پر ان سے فرمایا: {اللہ سے ڈرو} [یعنی:] اپنے اس قول میں: {اپنی بیوی کو اپنے پاس رکھو}، جبکہ وہ جانتے تھے کہ وہ ان سے جدا ہو جائے گی اور وہ ان سے نکاح کریں گے۔ یہی وہ بات تھی جو انہوں نے اپنے دل میں چھپائی تھی، اور انہوں نے اسے طلاق کا حکم دینا نہیں چاہا جب انہیں معلوم ہوا کہ وہ ان سے نکاح کریں گے۔ اور رسول اللہ ﷺ کو ڈر تھا کہ لوگ ان کے بارے میں باتیں کریں گے کہ انہوں نے زید کے بعد زینب سے نکاح کر لیا جو ان کے مولیٰ (آزاد کردہ غلام) تھے، اور یہ کہ انہوں نے ہی اسے طلاق کا حکم دیا تھا۔ تو اللہ تعالیٰ نے انہیں اس حد تک تنبیہ کی کہ انہوں نے لوگوں کے خوف کو ایسی چیز میں جگہ دی جو اللہ نے ان کے لیے جائز کی تھی، یہ کہہ کر کہ: 'رکھو'، جبکہ وہ جانتے تھے کہ وہ طلاق دے دے گا۔ اور انہیں بتایا کہ اللہ ڈرنے کا زیادہ حقدار ہے، یعنی: ہر حال میں(1)۔

ہمارے علماء (رحمہم اللہ) نے کہا: یہ قول اس آیت کی تفسیر میں کہی گئی بہترین بات ہے، اور یہی مفسرین اور راسخ علم رکھنے والے علماء میں سے اہل تحقیق کا موقف ہے، جیسے الزہری، قاضی بکر بن العلاء القشیری(2)، قاضی ابو بکر بن العربی(3) اور دیگر۔ اور اللہ تعالیٰ کے ارشاد: {اور تم لوگوں سے ڈرتے تھے} سے مراد صرف یہ ہے کہ: منافقین کا یہ پروپیگنڈا کہ انہوں نے بیٹوں کی بیویوں سے نکاح کرنے سے منع کیا اور خود اپنے بیٹے کی بیوی سے نکاح کر لیا۔ رہی بات اس روایت کی کہ نبی ﷺ زید کی بیوی زینب کی طرف مائل ہوئے — اور شاید بعض نادانوں نے لفظ 'عشق' استعمال کیا ہے — تو یہ صرف نبی ﷺ کی عصمت سے جاہل شخص کی طرف سے ہی صادر ہو سکتا ہے، یا...

(1) المحرر الوجیز 4/386، اور جو پہلے بریکٹ میں گزرا وہ اسی سے ہے۔ اور علی بن الحسین کی روایت طبری 19/116-117، اور ابن ابی حاتم نے جیسا کہ تفسیر ابن کثیر میں اس آیت کی تفسیر کے تحت ہے، اور بیہقی نے الدلائل 3/466 میں نکالی ہے۔ اور ابن ابی حاتم نے سدی سے بھی اسی طرح کی روایت نکالی ہے، جیسا کہ ابن کثیر نے ذکر کیا ہے، اور حافظ نے فتح الباری 5/523 میں بھی اس کا ذکر کیا ہے۔ (2) المفہم 1/406، اور بکر بن العلاء القشیری سے مراد بکر بن محمد بن العلاء، ابو الفضل البصری المالکی ہیں، انہوں نے مذہب میں تصانیف لکھیں، مصر میں سکونت اختیار کی اور وہاں سنہ (344ھ) میں وفات پائی۔ السیر 15/537۔ (3) احکام القرآن 3/1531 میں۔

Surah Al-Ahzab: Verse 37 158

...belittling its sanctity (1).

Al-Tirmidhi Al-Hakim said in "Nawadir al-Usul" (2) - and he attributed to Ali ibn al-Husayn his saying - : So Ali ibn al-Husayn brought this from the treasury of knowledge, a jewel among jewels, and a pearl among pearls, that God only censured him because He had informed him that this [woman] would be one of your wives, so how did he say after that to Zaid: "Keep your wife to yourself," and he was overcome (3) by fear of people saying: he married his son's wife, while God is more worthy of being feared.

An-Nahhas (4) said: Some scholars said: This is not a sin from the Prophet (peace be upon him); do you not see that he was not commanded to repent or seek forgiveness for it? A thing may not be a sin, but something else is better than it, and he hid that in himself for fear that people might be put to trial.

Second: Ibn al-Arabi (5) said: If it is asked: For what meaning did he say to him: {Keep your wife to yourself} while God had informed him that she was his wife? We say: He wanted to test what God had not informed him about; regarding his desire for her or his aversion to her, so Zaid showed such repulsion and dislike for her that he [the Prophet] had not known about her situation. If it is asked: How can he command him to hold onto her when he knew that separation was inevitable? This is a contradiction.

We say: Rather, it is correct; for valid purposes, such as establishing (6) the proof and knowing the outcome, do you not see that God Almighty commands a servant to believe while He knows that he will not believe? So there is nothing in the contradiction of the object of command to the object of (7) knowledge that prevents commanding it rationally and legally. This is from the precious gems of knowledge, so be certain of it and accept it.

---

(1) Al-Mufhim 1/406. (2) P. 189. (3) In the manuscripts except (Za'): "wa-akhadhatka" (and she took you), and the established version is from (Za'). (4) In I'rab al-Qur'an 3/316. (5) In Ahkam al-Qur'an 3/1532. (6) In (M) and Ahkam al-Qur'an: "li-iqamati" (for establishing). (7) In the manuscripts: "bi-muta'alliq", and the established version is from (M) and Ahkam al-Qur'an.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 37 158

...इसकी पवित्रता को कम आंकना (1)।

तिर्मिज़ी अल-हकीम ने "नवादिद अल-उसूल" (2) में कहा - और उन्होंने अली इब्न अल-हुसैन के इस कथन का उल्लेख किया - : अली इब्न अल-हुसैन ज्ञान के खजाने से इसे एक अनमोल रत्न और मोतियों में से एक मोती के रूप में लाए हैं, कि अल्लाह ने उन्हें केवल इसलिए फटकार लगाई क्योंकि उसने उन्हें सूचित कर दिया था कि यह [स्त्री] तुम्हारी पत्नियों में से एक होगी, तो उन्होंने इसके बाद ज़ैद से कैसे कहा: "अपनी पत्नी को अपने पास रखो", और वे (3) लोगों के इस डर से घिर गए कि वे कहेंगे: उसने अपने बेटे की पत्नी से शादी कर ली, जबकि अल्लाह इस बात का अधिक हकदार है कि उससे डरा जाए।

अल-नह्हास (4) ने कहा: कुछ विद्वानों ने कहा: यह पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) का कोई पाप नहीं है; क्या आप नहीं देखते कि उन्हें इसके लिए तौबा करने या क्षमा माँगने का आदेश नहीं दिया गया था? कभी-कभी कोई चीज़ पाप नहीं होती, लेकिन कुछ और उससे बेहतर होता है, और उन्होंने इसे अपने मन में इस डर से छुपाया कि कहीं लोग परीक्षा में न पड़ जाएँ।

दूसरा: इब्न अल-अरबी (5) ने कहा: यदि यह पूछा जाए: उन्होंने किस अर्थ में उनसे कहा: {अपनी पत्नी को अपने पास रखो} जबकि अल्लाह ने उन्हें बता दिया था कि वह उनकी पत्नी है? हम कहते हैं: वे उस चीज़ का परीक्षण करना चाहते थे जिसके बारे में अल्लाह ने उन्हें सूचित नहीं किया था; जैसे कि उसके प्रति उनकी इच्छा या अरुचि, तो ज़ैद ने उनके प्रति वह घृणा और नापसंदगी व्यक्त की जो वे उनके बारे में नहीं जानते थे। यदि यह पूछा जाए: वे उन्हें उसे अपने पास रखने का आदेश कैसे दे सकते हैं जबकि वे जानते थे कि अलगाव अनिवार्य है? यह एक विरोधाभास है।

हम कहते हैं: बल्कि, यह सही है; वैध उद्देश्यों के लिए, जैसे कि प्रमाण स्थापित करना (6) और परिणाम जानना, क्या आप नहीं देखते कि अल्लाह तआला एक बंदे को विश्वास करने का आदेश देता है जबकि वह जानता है कि वह विश्वास नहीं करेगा? इसलिए आदेश की विषय-वस्तु और ज्ञान की (7) विषय-वस्तु के बीच विरोधाभास में ऐसा कुछ भी नहीं है जो तर्कसंगत और कानूनी तौर पर इसका आदेश देने से रोकता हो। यह ज्ञान के अनमोल रत्नों में से है, इसलिए इसे निश्चित रूप से जान लें और स्वीकार करें।

---

(1) अल-मुफ़हिम 406/1। (2) पृष्ठ 189। (3) प्रतियों में (ज़) के अलावा: "व-अख़ज़तका", और स्थापित पाठ (ज़) से है। (4) इ'राब अल-क़ुरआन 316/3 में। (5) अहकाम अल-क़ुरआन 1532/3 में। (6) (म) और अहकाम अल-क़ुरआन में: "ली-इकामती" (स्थापित करने के लिए)। (7) हस्तलिखित प्रतियों में: "बि-मुतअल्लिक़", और स्थापित पाठ (म) और अहकाम अल-क़ुरआन से है।

سورہ الاحزاب: آیت 37 158

...اس کی حرمت کو ہلکا جانتے ہوئے (1)۔

ترمذی الحکیم نے "نوادر الاصول" (2) میں کہا ہے - اور انہوں نے علی بن الحسین کے قول کی سند دی ہے - : کہ علی بن الحسین علم کے خزانے سے یہ موتیوں میں سے ایک موتی اور جواہرات میں سے ایک جوہر لائے ہیں، کہ اللہ نے ان پر صرف اس بات پر عتاب فرمایا کہ اس نے انہیں آگاہ کر دیا تھا کہ یہ تمہاری بیویوں میں سے ہوگی، تو اس کے بعد انہوں نے زید سے کیوں کہا: "اپنی بیوی کو اپنے پاس رکھو" اور انہیں (3) لوگوں کا یہ خوف لاحق ہوا کہ وہ کہیں گے: اس نے اپنے بیٹے کی بیوی سے نکاح کر لیا، حالانکہ اللہ زیادہ حقدار ہے کہ اس سے ڈرا جائے۔

اور نحاس (4) نے کہا: بعض علماء نے کہا: یہ نبی ﷺ کی طرف سے کوئی گناہ نہیں ہے؛ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ انہیں اس پر توبہ یا استغفار کا حکم نہیں دیا گیا؟ اور کبھی کوئی چیز گناہ نہیں ہوتی لیکن اس کے علاوہ کوئی دوسری چیز اس سے بہتر ہوتی ہے، اور انہوں نے اسے اپنے دل میں اس خوف سے چھپایا کہ کہیں لوگ فتنے میں نہ پڑ جائیں۔

دوسری بات: ابن العربی (5) نے کہا: اگر یہ پوچھا جائے کہ: انہوں نے کس معنی میں ان سے کہا: ﴿اپنی بیوی کو اپنے پاس رکھو﴾ جبکہ اللہ انہیں بتا چکا تھا کہ وہ ان کی بیوی ہے؟ ہم کہتے ہیں: وہ ان سے اس چیز کا امتحان لینا چاہتے تھے جس کی اللہ نے انہیں خبر نہیں دی تھی؛ یعنی اس میں ان کی رغبت یا ان سے بیزاری کے بارے میں، تو زید نے ان کے بارے میں وہ نفرت اور کراہت ظاہر کی جو وہ ان کے معاملے میں نہیں جانتے تھے۔ اگر یہ پوچھا جائے کہ: وہ انہیں اسے پاس رکھنے کا حکم کیسے دے سکتے ہیں جبکہ وہ جانتے تھے کہ جدائی ناگزیر ہے؟ اور یہ تضاد ہے۔

ہم کہتے ہیں: بلکہ یہ درست ہے؛ صحیح مقاصد کے لیے، جیسے حجت قائم کرنا (6) اور انجام کی پہچان، کیا آپ نہیں دیکھتے کہ اللہ تعالیٰ بندے کو ایمان لانے کا حکم دیتا ہے جبکہ وہ جانتا ہے کہ وہ ایمان نہیں لائے گا، پس حکم کے متعلق اور علم کے (7) متعلق میں اختلاف میں کوئی ایسی چیز نہیں ہے جو عقلی اور حکمی طور پر اس کے حکم دینے سے مانع ہو۔ اور یہ علم کے نفیس ترین حصوں میں سے ہے، پس اسے یقین کے ساتھ جان لیں اور قبول کر لیں۔

---

(1) المفہم 406/1۔ (2) ص 189۔ (3) نسخوں میں (ظ) کے علاوہ ہے: وأخذتك، اور ثابت شدہ (ظ) سے ہے۔ (4) اعراب القرآن 316/3 میں۔ (5) احکام القرآن 1532/3 میں۔ (6) (م) اور احکام القرآن میں ہے: لإقامة۔ (7) خطی نسخوں میں ہے: بمتعلق، اور ثابت شدہ (م) اور احکام القرآن سے ہے۔

Surat Al-Ahzab: Verse 37 159

And His saying: "And fear Allah" means: regarding her divorce, so do not divorce her. He intended a prohibition of discouragement, not a prohibition of unlawfulness; because it is better not to divorce. It was also said: "Fear Allah" means do not dispraise her in relation to old age or causing harm to the husband. "And you conceal within yourself": it was said to be the attachment of his heart. It was also said: Zaid's separation from her. And it was said: his knowledge that Zaid would divorce her, because Allah had informed him of that. Third: It was narrated from the Prophet ﷺ that he said to Zaid: "I find no one in myself more trustworthy than you, so propose to Zainab on my behalf." He said: So I went and turned my back to her out of reverence for the Prophet ﷺ, and proposed to her. She was happy and said: "I will not do anything until I consult my Lord." So she stood in her place of prayer, and the Quran was revealed, then the Prophet ﷺ married her and consummated the marriage (1). I say: The meaning of this Hadith is established in the Sahih. An-Nasa'i titled it: "A woman's prayer when she is proposed to and her seeking guidance from her Lord" (2). The Imams narrated – and the wording is Muslim's – from Anas who said: When Zainab's waiting period (Iddah) ended, the Messenger of Allah ﷺ said to Zaid: "Mention me to her." He said: So Zaid set out until he reached her while she was kneading her dough. He said: "When I saw her, she became great in my heart so much that I could not look at her because the Messenger of Allah ﷺ had mentioned her. So I turned my back to her and retreated on my heels, and said: 'O Zainab, the Messenger of Allah ﷺ has sent me to mention you.' She said: 'I will not do anything until I consult my Lord.' So she stood in her place of prayer, and the Quran was revealed. And the Messenger of Allah ﷺ came and entered upon her without permission. He said: And I saw that the Messenger of Allah ﷺ fed us bread and meat when the day had advanced, the Hadith (3). In a narration: 'until they left it' (4). And in another narration from Anas also, he said: 'I have never seen the Messenger of Allah ﷺ host a wedding feast for...'

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/387, and Ibn Sa'd related it at length 8/104 from Anas, and it is in the Sahih - as follows - without his saying: "I find no one in myself... etc." (2) Al-Mujtaba 6/79. (3) Sahih Muslim (1428): (89), and it is with Ahmad (13025). His saying: "When I saw her, she became great...", Al-Nawawi said in the Commentary on Sahih Muslim 9/328: It means he was in awe of her and revered her because of the Prophet's ﷺ desire to marry her, so he treated her as the one who would marry the Prophet ﷺ in greatness, glorification, and awe. (4) Sahih Muslim (1428): (91) with the

wording: "He fed them bread and meat until they left it." Al-Nawawi said: It means until they were satiated and left it because of their satiation.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 37 159

और उनका कहना: "और अल्लाह से डरो" का अर्थ है: उसके तलाक के संबंध में, इसलिए उसे तलाक न दें। उनका इरादा एक ऐसा निषेध था जो हतोत्साहित करने के लिए था, न कि अवैधता के लिए; क्योंकि बेहतर यही है कि तलाक न दिया जाए। यह भी कहा गया है: "अल्लाह से डरो" का अर्थ है कि बुढ़ापे या पति को कष्ट देने के संबंध में उसकी निंदा न करें। "और आप अपने भीतर छिपाते हैं": कहा गया है कि यह उनके दिल का लगाव था। यह भी कहा गया है: ज़ैद का उनसे अलग होना। और यह भी कहा गया है: उनका यह ज्ञान कि ज़ैद उन्हें तलाक दे देंगे, क्योंकि अल्लाह ने उन्हें इसकी सूचना दे दी थी। तीसरी बात: पैगंबर ﷺ से रिवायत है कि उन्होंने ज़ैद से कहा: "मुझे अपने दिल में तुम्हारे जैसा कोई भरोसेमंद नहीं मिलता, इसलिए मेरी तरफ से ज़ैनब को निकाह का पैगाम दो।" उन्होंने कहा: तो मैं गया और पैगंबर ﷺ के सम्मान में अपनी पीठ उनकी ओर कर दी, और उन्हें पैगाम दिया। वह खुश हुईं और कहा: "मैं तब तक कुछ नहीं करूँगी जब तक मैं अपने रब से मशविरा न कर लूँ।" फिर वह अपने नमाज़ की जगह खड़ी हो गईं, और कुरान उतरा, फिर पैगंबर ﷺ ने उनसे निकाह किया और निकाह मुकम्मल हुआ (1)। मैं कहता हूँ: इस हदीस का अर्थ सहीह (बुखारी व मुस्लिम) में प्रमाणित है। अन-नसाई ने इसका शीर्षक दिया है: "जब किसी महिला को निकाह का पैगाम मिले तो उसकी नमाज़ और अपने रब से इस्तेखारा करना" (2)। इमामों ने रिवायत किया है - और शब्द मुस्लिम के हैं - अनस से जिन्होंने कहा: जब ज़ैनब की इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) समाप्त हो गई, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने ज़ैद से कहा: "उनके पास मेरा ज़िक्र करो।" उन्होंने कहा: तो ज़ैद चले और उनके पास पहुँचे जब वह अपना आटा गूँथ रही थीं। उन्होंने कहा: "जब मैंने उन्हें देखा, तो वे मेरे दिल में इतनी बड़ी हो गईं कि मैं उनकी ओर देख भी नहीं सका क्योंकि अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनका ज़िक्र किया था। इसलिए मैंने अपनी पीठ उनकी ओर कर दी और पीछे हट गया, और कहा: 'हे ज़ैनब, अल्लाह के रसूल ﷺ ने मुझे आपका ज़िक्र करने के लिए भेजा है।' उन्होंने कहा: 'मैं तब तक कुछ नहीं करूँगी जब तक मैं अपने रब से मशविरा न कर लूँ।' फिर वह अपने नमाज़ की जगह खड़ी हो गईं, और कुरान उतरा। और अल्लाह के रसूल ﷺ आए और बिना अनुमति के उनके पास दाखिल हुए। उन्होंने कहा: और मैंने देखा कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने हमें रोटी और मांस खिलाया जब दिन चढ़ आया था, हदीस (3)। एक रिवायत में: 'यहाँ तक कि उन्होंने इसे छोड़ दिया' (4)। और अनस से एक और रिवायत में उन्होंने कहा: 'मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को कभी किसी के लिए ऐसा वलीमा (शादी की दावत) करते नहीं देखा जैसा...'

(1) अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ 4/387, और इब्न साद ने इसे 8/104 पर अनस से विस्तार से उद्धृत किया है, और यह सहीह में है - जैसा कि आगे आएगा - बिना उनके इस कहे: "मुझे अपने दिल में नहीं मिलता... आदि।" (2) अल-मुजतबा 6/79. (3) सहीह मुस्लिम (1428): (89), और यह अहमद (13025) के पास है। उनका कहना: "जब मैंने उन्हें देखा, तो वे बड़ी हो गईं...", अल-नववी ने सहीह मुस्लिम की व्याख्या 9/328 में कहा: इसका अर्थ है कि वे उनसे डरे और पैगंबर ﷺ की उनसे शादी करने की इच्छा के कारण उनका सम्मान किया, इसलिए उनके साथ वैसा ही व्यवहार किया जैसा कि पैगंबर ﷺ से शादी करने वाली महिला के साथ महानता, महिमा और विस्मय में किया जाता है। (4) सहीह मुस्लिम (1428): (91) इन शब्दों के साथ: "उन्होंने उन्हें रोटी और मांस खिलाया यहाँ तक कि उन्होंने इसे छोड़ दिया।" अल-नववी ने कहा: यानी यहाँ तक कि वे तृप्त हो गए और अपनी तृप्ति के कारण इसे छोड़ दिया।

سورہ الاحزاب: آیت ۳۷ ۱۵۹

اور اللہ کا قول: «واتقِ اللہ» یعنی: اس کی طلاق کے بارے میں، پس اسے طلاق نہ دو۔ اور آپ کا مقصد نہی تنزیہ تھا نہ کہ نہی تحریم؛ کیونکہ بہتر یہی ہے کہ طلاق نہ دی جائے۔ اور کہا گیا: «اتقِ اللہ» یعنی اسے بڑھاپے اور شوہر کو اذیت دینے کی نسبت سے برا بھلا نہ کہو۔ «وتُخفي في نفسك» کہا گیا ہے: آپ کے دل کا تعلق۔ اور کہا گیا: زید کا ان سے جدا ہونا۔ اور کہا گیا: آپ کا یہ علم کہ زید انہیں طلاق دے دیں گے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے آپ کو اس سے آگاہ کر دیا تھا۔ تیسری بات: نبی کریم ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے زید سے فرمایا: "میں اپنے نفس میں تمہارے جیسا کوئی معتبر نہیں پاتا، لہذا میری طرف سے زینب کو پیغامِ نکاح دو۔" انہوں نے کہا: چنانچہ میں گیا اور نبی ﷺ کی توقیر میں اپنی پیٹھ ان کی طرف کر دی، اور انہیں پیغام دیا، تو وہ خوش ہوئیں اور کہا: "میں اس وقت تک کچھ نہیں کروں گی جب تک میں اپنے رب سے مشورہ نہ کر لوں،" چنانچہ وہ اپنی جائے نماز کی طرف کھڑی ہو گئیں، اور قرآن نازل ہوا، پھر نبی ﷺ نے ان سے نکاح کیا اور رخصتی ہوئی (۱)۔ میں کہتا ہوں: اس حدیث کا معنی صحیح (بخاری و مسلم) میں ثابت ہے۔ اور امام نسائی نے اس کا عنوان رکھا ہے: "عورت کی نماز جب اسے نکاح کا پیغام ملے اور اس کا اپنے رب سے استخارہ کرنا" (۲)۔ ائمہ نے روایت کیا ہے - اور الفاظ مسلم کے ہیں - حضرت انس رضی اللہ عنہ سے، انہوں نے کہا: جب زینب کی عدت ختم ہوگئی تو رسول اللہ ﷺ نے زید سے فرمایا: "میرے لیے ان سے ذکر کرو۔" انہوں نے کہا: چنانچہ زید چلے یہاں تک کہ ان کے پاس پہنچے جبکہ وہ اپنا آٹا گوندھ رہی تھیں۔ انہوں نے کہا: "جب میں نے انہیں دیکھا تو وہ میرے دل میں اتنی بڑی ہو گئیں کہ میں ان کی طرف دیکھنے کی استطاعت نہ رکھتا تھا اس وجہ سے کہ رسول اللہ ﷺ نے ان کا ذکر فرمایا تھا، چنانچہ میں نے اپنی پیٹھ ان کی طرف کر لی اور ایڑیوں کے

بل پیچھے ہٹا، اور کہا: اے زینب، رسول اللہ ﷺ نے مجھے تمہارا ذکر کرنے کے لیے بھیجا ہے۔ انہوں نے کہا: میں اس وقت تک کچھ نہیں کروں گی جب تک میں اپنے رب سے مشورہ نہ کر لوں، چنانچہ وہ اپنی جائے نماز کی طرف کھڑی ہو گئیں، اور قرآن نازل ہوا۔ اور رسول اللہ ﷺ تشریف لائے اور بغیر اجازت ان کے پاس داخل ہوئے۔ انس کہتے ہیں: اور میں نے دیکھا کہ رسول اللہ ﷺ نے ہمیں روٹی اور گوشت کھلایا جب دن چڑھ آیا تھا، حدیث (۳)۔ ایک روایت میں ہے: «یہاں تک کہ انہوں نے اسے چھوڑ دیا» (۴)۔ اور حضرت انس رضی اللہ عنہ سے ہی ایک اور روایت میں ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو نہیں دیکھا کہ آپ نے کسی کا ولیمہ کیا ہو...

(۱) المحرر الوجیز ۴ / ۳۸۷، اور اسے ابن سعد نے ۸ / ۱۰۴ پر حضرت انس سے تفصیل سے روایت کیا ہے، اور یہ صحیح میں ہے - جیسا کہ آگے آئے گا - سوائے اس قول کے: "میں اپنے نفس میں نہیں پاتا... الخ۔" (۲) المجتبیٰ ۶ / ۷۹۔ (۳) صحیح مسلم (۱۴۲۸): (۸۹)، اور یہ امام احمد کے ہاں بھی ہے (۱۳۰۲۵)۔ ان کا قول: "فلما رأیتها عظمت..."، علامہ نووی نے شرح صحیح مسلم ۹ / ۳۲۸ میں کہا ہے: اس کا مطلب یہ ہے کہ وہ ان سے ہیبت زدہ ہوئے اور نبی ﷺ کے ان سے نکاح کے ارادے کی وجہ سے ان کی عظمت ان کے دل میں آئی، چنانچہ انہوں نے ان کے ساتھ ویسا ہی برتاؤ کیا جیسا کہ نبی ﷺ سے نکاح کرنے والی خاتون کے ساتھ تعظیم، جلال اور ہیبت میں کیا جاتا ہے۔ (۴) صحیح مسلم (۱۴۲۸): (۹۱) ان الفاظ کے ساتھ: "انہیں روٹی اور گوشت کھلایا یہاں تک کہ انہوں نے اسے چھوڑ دیا"۔ نووی نے کہا: یعنی یہاں تک کہ وہ سیر ہو گئے اور اپنی سیری کی وجہ سے اسے چھوڑ دیا۔

...woman [from among his wives] more than he did for Zainab, for he slaughtered a sheep (1).

Our scholars said: His words (peace and blessings be upon him) to Zayd: “Mention her to me” means: Propose to her on my behalf, as explained in the first Hadith. This was a test and a trial for Zayd, to see his patience, submission, and obedience (2).

I say: It may be deduced from this that a person can say to his companion: “Propose to so-and-so for me,” referring to his divorced wife, and there is no harm in that. Allah knows best.

Fourthly: When she entrusted her matter to Allah and her delegation to Him was sound, Allah took charge of her marriage; therefore He said: {So when Zayd had fulfilled his desire from her, We joined her in marriage to you}. Imam Ja'far bin Muhammad narrated from his fathers from the Prophet ﷺ: “I have married you to her after his fulfillment of desire” (3). When Allah informed him of that, he entered upon her without permission, without a new contract, without a determination of a dower, or anything else that is a condition in our rights and prescribed for us. This is one of his special privileges ﷺ in which no one else shares, by the consensus of Muslims (4).

For this reason, Zainab used to boast to the wives of the Prophet ﷺ and say: “Your families married you off, but Allah the Almighty married me off.” It was narrated by Al-Nasa'i from Anas bin Malik who said: Zainab used to boast to the wives of the Prophet ﷺ saying: “Indeed, Allah, the Mighty and Sublime, married me from heaven.” In her case, the verse of the Hijab was revealed (5). And it will come later (6).

Fifthly: The one favored in this verse is Zayd bin Harithah, as we have explained; and his account was previously mentioned at the beginning of the Surah (7). It is narrated that his uncle met him one day when he had come to Mecca on some business, and said: What

(1) Sahih Muslim (1428): (90), and what is between brackets is from it, and it is in Ahmad (13378), and Al-Bukhari (5168). (2) Al-Mufhim 4/146. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/287, and Al-Kashshaf 3/263, and the reading is anomalous. (4) Al-Mufhim 4/147. (5) Sunan al-Nasa'i (al-Mujtaba) 6/80, and it is in Ahmad (13361), and Al-Bukhari (7421). (6) P. 202 of this volume. (7) P. 55 of this volume.

१६० | सूरह अल-अहज़ाब, आयत ३७

...अपनी पत्नियों में से किसी पर उतना वलीमा नहीं किया जितना ज़ैनब पर किया, क्योंकि उन्होंने एक भेड़ ज़िबह की थी (१)।

हमारे विद्वानों ने कहा: ज़ैद से उनके(शांति और आशीर्वाद उन पर हो) शब्द: "मेरे लिए उसका उल्लेख करें" का अर्थ है: मेरी ओर से उसे निकाह का प्रस्ताव दें, जैसा कि पहली हदीस में स्पष्ट किया गया है। यह ज़ैद के लिए एक परीक्षा और आज़माइश थी, ताकि उनका धैर्य, आज्ञाकारिता और अनुपालन स्पष्ट हो सके(२)।

मैंने कहा: इससे यह निष्कर्ष निकाला जा सकता है कि एक व्यक्ति अपने साथी से कह सकता है: "मेरे लिए अमुक स्त्री से निकाह का प्रस्ताव करो," उसकी तलाकशुदा पत्नी के बारे में, और इसमें कोई हर्ज नहीं है। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

चौथा: जब उसने अपना मामला अल्लाह को सौंप दिया और उसका अल्लाह पर भरोसा सच्चा था, तो अल्लाह ने उसके विवाह का कार्यभार संभाला; इसीलिए उसने कहा: {फिर जब ज़ैद ने उससे अपनी हाजत पूरी कर ली, तो हमने उसका तुमसे विवाह कर दिया}। इमाम जाफ़र बिन मुहम्मद ने अपने पूर्वजों के माध्यम से नबी ﷺ से वर्णन किया: "हाजत पूरी होने पर मैंने तुम्हारा उससे निकाह कर दिया" (३)। जब अल्लाह ने उन्हें इसकी सूचना दी, तो वह बिना अनुमति के, बिना नए अनुबंध के, बिना महर के निर्धारण के, या किसी भी ऐसी चीज़ के बिना जो हमारे अधिकारों में शर्त है और हमारे लिए निर्धारित है, उसके पास दाखिल हुए। यह उनकी ﷺ उन विशेषताओं में से है जिसमें मुसलमानों की आम सहमति से कोई और शरीक नहीं है (४)।

इसी कारण ज़ैनब नबी ﷺ की पत्नियों पर गर्व करती थीं और कहती थीं: "तुम्हारे परिवारों ने तुम्हारा विवाह किया और अल्लाह तआला ने मेरा विवाह किया।" इसे अल-नसाई ने अनस बिन मलिक से उद्धृत किया है जिन्होंने कहा: ज़ैनब नबी ﷺ की पत्नियों पर गर्व करती थीं और कहती थीं: "बेशक अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल ने आसमान से मेरा निकाह कराया।" और उन्हीं के बारे में हिजाब की आयत उतरी (५)। और यह आगे आएगा (६)।

पांचवां: इस आयत में जिसे उपकृत किया गया है वह ज़ैद बिन हारिसा हैं, जैसा कि हमने स्पष्ट किया है; और उनका विवरण सूरह की शुरुआत में आ चुका है (७)। यह रिवायत है कि उनके चाचा एक दिन उनसे मिले जब वह मक्का में किसी काम से आए थे, तो उन्होंने कहा: क्या

(१) सहीह मुस्लिम (१४२८): (९०), और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है, और यह अहमद (१३३७८) और अल-बुखारी (५१६८) के पास है। (२) अल-मुफहिम ४/१४६। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/२८७, और अल-कश्शाफ ३/२६३, और यह पठन शाज़ है। (४) अल-मुफहिम ४/१४७। (५) सुनन अल-नसाई (अल-मुज्तबा) ६/८०, और यह अहमद (१३३६१) और अल-बुखारी (७४२१) के पास है। (६) इस खंड का पृष्ठ २०२। (७) इस खंड का पृष्ठ ५५।

...اپنی بیویوں میں سے کسی پر اتنا ولیمہ نہیں کیا جتنا زینب پر کیا، کیونکہ انہوں نے ایک بکری ذبح کی تھی (۱)۔

ہمارے علماء نے کہا: زید سے آپ (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) کا یہ فرمان: «فاذکُرھا عَلَیَّ» یعنی: میری طرف سے اسے پیغام نکاح دو، جیسا کہ پہلی حدیث میں بیان ہوا ہے۔ اور یہ زید کے لیے ایک امتحان اور آزمائش تھی، تاکہ ان کا صبر، فرمانبرداری اور اطاعت ظاہر ہو جائے (۲)۔

میں نے کہا: اس سے یہ استنباط کیا جا سکتا ہے کہ ایک شخص اپنے ساتھی سے کہہ سکتا ہے: «مجھ سے فلاں کا نکاح کراؤ»، اپنی مطلقہ بیوی کے بارے میں، اور اس میں کوئی حرج نہیں ہے۔ واللہ اعلم۔

چوتھا: جب اس نے اپنا معاملہ اللہ کے سپرد کر دیا اور اس کا اللہ پر تفویض (بھروسہ) صحیح ثابت ہوا؛ تو اللہ نے اس کے نکاح کا ذمہ لیا؛ اسی لیے فرمایا: ﴿فَلَمَّا قَضَى زَيْدٌ مِّنْهَا وَطَرًا زَوَّجْنَاكَهَا﴾۔ امام جعفر بن محمد نے اپنے آباؤ اجداد کے واسطے سے نبی ﷺ سے روایت کیا: «وَطَراً زوَّجْتُكَها» (۳)۔ جب اللہ نے آپ کو اس کی اطلاع دی، تو آپ بغیر اجازت، بغیر نئے عقد کے، بغیر مہر کے تعین کے، या ان چیزوں میں سے کسی کے بغیر جو ہمارے حقوق میں شرط ہیں اور ہمارے لیے مشروع ہیں، ان کے پاس تشریف لے گئے۔ اور یہ آپ ﷺ کی ان خصوصیات میں سے ہے جس میں مسلمانوں کے اجماع کے مطابق کوئی دوسرا شریک نہیں ہے (۴)۔

اسی لیے زینب نبی ﷺ کی ازواج مطہرات پر فخر کیا کرتی تھیں اور کہتی تھیں: تمہارے گھر والوں نے تمہارے نکاح کیے اور اللہ تعالیٰ نے میرا نکاح کیا۔ اسے النسائی نے انس بن مالک سے

روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: زینب نبی ﷺ کی ازواج پر فخر کرتی تھیں اور کہتی تھیں: بے شک اللہ عزوجل نے آسمان سے میرا نکاح کیا۔ اور انہی کے بارے میں حجاب کی آیت نازل ہوئی (۵)۔ اور یہ آگے آئے گا (۶)۔

پانچواں: اس آیت میں جس پر انعام کیا گیا ہے وہ زید بن حارثہ ہیں، جیسا کہ ہم نے واضح کیا؛ اور ان کا حال سورہ کے شروع میں گزر چکا ہے (۷)۔ مروی ہے کہ ان کے چچا ایک دن انہیں ملے جب وہ کسی کام سے مکہ آئے ہوئے تھے، تو انہوں نے کہا: کیا

(۱) صحیح مسلم (۱۴۲۸): (۹۰)، اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے، اور یہ احمد (۱۳۳۷۸) اور البخاری (۵۱۶۸) کے پاس ہے۔ (۲) المفهم ۴/ ۱۴۶۔ (۳) المحرر الوجيز ۴/ ۲۸۷، اور الكشاف ۳/ ۲۶۳، اور یہ قرات شاذ ہے۔ (۴) المفهم ۴/ ۱۴۷۔ (۵) سنن النسائي (المجتبى) ۶/ ۸۰، اور یہ احمد (۱۳۳۶۱) اور البخاری (۷۴۲۱) के पास है۔ (۶) اس جلد کا صفحہ ۲۰۲۔ (۷) اس جلد کا صفحہ ۵۵۔

Surah Al-Ahzab: Verse 37 161

[He said:] "What is your name, boy?" He replied, "Zaid." He asked, "Son of whom?" He replied, "Son of Harithah." He asked, "Son of whom?" He replied, "Son of Sharahil al-Kalbi." He asked, "What is your mother's name?" He replied, "Su'da, and I was with my maternal uncles of Tayy." So he embraced him and sent for his brother and his people. They came and wanted him to stay with them, and they asked him, "To whom do you belong?" He replied, "To Muhammad ibn Abdullah." So they went to him and said, "This is our son, so return him to us." He said, "I will offer him the choice, and if he chooses you, then take him." So he sent for Zaid and asked, "Do you recognize these people?" He replied, "Yes! This is my father, this is my brother, and this is my uncle." Then the Prophet ﷺ asked him, "What kind of companion have I been to you?" Zaid wept and said, "Why do you ask me that?" He said, "I give you the choice: if you wish to join them, then do so; and if you wish to stay, then I am who you know." He replied, "I would not choose anyone over you." His uncle pulled him and said, "O Zaid, have you chosen slavery over your father and uncle?" He replied, "Yes, by God, slavery with Muhammad is dearer to me than being with you." Thereupon, the Messenger of Allah ﷺ said, "Bear witness that I am his heir and he is mine." Thus, he continued to be called Zaid ibn Muhammad until the revelation of the words of Allah Almighty: {Call them by [the names of] their fathers} and the revelation of: {Muhammad is not the father of any of your men}(1).

Sixth: Imam Abu al-Qasim Abd al-Rahman al-Suhayli said(2): He used to be called Zaid ibn Muhammad until {Call them by [the names of] their fathers} was revealed. Then he said, "I am Zaid ibn Harithah." It became prohibited for him to say, "I am Zaid ibn Muhammad." When this honor and pride were taken away from him(3), and Allah knew his loneliness because of that, He honored him with a distinction not granted to any of the companions of the Prophet ﷺ, which is that He named him in the Quran. Allah Almighty said: {So when Zaid had accomplished his desire from her} meaning: from Zainab. And whoever Allah Almighty mentions by name in the Wise Reminder (the Quran) until his name becomes Quran recited in the mihrabs (prayer niches), [He has truly] exalted him.

(1) Recorded in similar terms by Ibn Marduwayh from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both), as in Al-Durr al-Manthur 5/181. It was also recorded in a shortened form by al-Tirmidhi (3815) on the authority of Jabalah ibn Harithah, Zaid's brother, and he said: A good (hasan) rare (gharib) hadith. A similar account was previously mentioned in 14/118. (2) In "al-Ta'rif wa al-I'lam" pp. 139-140,

and what appears in brackets is from it. (3) Following this in the manuscripts: "minhu" (from him), while what is established is from "al-Ta'rif wa al-I'lam". (4) In the manuscripts: "lam yakun" (was not), while what is established is from "al-Ta'rif wa al-I'lam".

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 37 161

[उन्होंने कहा:] "लड़के, तुम्हारा नाम क्या है?" उसने उत्तर दिया, "ज़ैद।" उन्होंने पूछा, "किसके बेटे?" उसने कहा, "हारिसा के बेटे।" उन्होंने पूछा, "किसके बेटे?" उसने कहा, "शराहील अल-कल्बी के बेटे।" उन्होंने पूछा, "तुम्हारी माँ का नाम क्या है?" उसने कहा, "सुअदा, और मैं अपने तय्य कबीले के मामाओं के पास था।" फिर उन्होंने उसे गले लगा लिया और उसके भाई और उसके लोगों को बुलवाया। वे आए और चाहते थे कि वह उनके साथ रहे, और उन्होंने उससे पूछा, "तुम किसके हो?" उसने उत्तर दिया, "मुहम्मद इब्न अब्दुल्लाह के।" तो वे उनके पास गए और कहा, "यह हमारा बेटा है, इसे हमें वापस कर दें।" उन्होंने कहा, "मैं उसके सामने विकल्प रखूँगा, और यदि वह आपको चुनता है, तो उसे ले जाएँ।" फिर उन्होंने ज़ैद को बुलवाया और पूछा, "क्या तुम इन लोगों को पहचानते हो?" उसने उत्तर दिया, "हाँ! ये मेरे पिता हैं, ये मेरे भाई हैं, और ये मेरे चाचा हैं।" तब पैगंबर ﷺ ने उससे पूछा, "मैं तुम्हारे लिए कैसा साथी रहा हूँ?" ज़ैद रोने लगा और कहा, "आप मुझसे ऐसा क्यों पूछ रहे हैं?" उन्होंने कहा, "मैं तुम्हें विकल्प देता हूँ: यदि तुम उनके साथ जाना चाहते हो, तो चले जाओ; और यदि तुम रहना चाहते हो, तो मैं वही हूँ जिसे तुम जानते हो।" उसने उत्तर दिया, "मैं आपके ऊपर किसी को नहीं चुनूँगा।" उसके चाचा ने उसे खींचा और कहा, "ऐ ज़ैद, क्या तुमने अपने पिता और चाचा के ऊपर गुलामी को चुना है?" उसने उत्तर दिया, "हाँ, अल्लाह की कसम, मुहम्मद के पास गुलामी मुझे आप लोगों के साथ रहने से अधिक प्रिय है।" इस पर अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा, "गवाह रहो कि मैं उसका उत्तराधिकारी हूँ और वह मेरा।" इस प्रकार, उसे ज़ैद इब्न मुहम्मद कहा जाता रहा जब तक कि अल्लाह सर्वशक्तिमान की वाणी अवतरित नहीं हुई: {उन्हें उनके पिताओं के नाम से पुकारो} और यह अवतरित हुआ: {मुहम्मद तुम्हारे पुरुषों में से किसी के पिता नहीं हैं}(1)।

छठा: इमाम अबू अल-कासिम अब्द अल-रहमान अल-सुहैली ने कहा(2): उन्हें ज़ैद इब्न मुहम्मद कहा जाता था जब तक कि {उन्हें उनके पिताओं के नाम से पुकारो} अवतरित नहीं हुआ। फिर उन्होंने कहा, "मैं ज़ैद इब्न हारिसा हूँ।" और उनके लिए यह कहना हराम हो गया कि, "मैं ज़ैद इब्न मुहम्मद हूँ।" जब उनसे यह सम्मान और गौरव छीन लिया गया(3), और अल्लाह को इसके कारण उनके अकेलेपन का पता था, तो उसने उन्हें एक ऐसी विशेषता से सम्मानित किया जो पैगंबर ﷺ के किसी भी साथी को नहीं दी गई थी, और वह यह है कि उसने कुरान में उनका नाम लिया। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {फिर जब ज़ैद ने उससे अपनी हाजत पूरी कर ली} यानी: ज़ैनब से। और जिसे

अल्लाह सर्वशक्तिमान ने हकीम के जिक्र (कुरान) में नाम से याद किया, यहाँ तक कि उसका नाम मेहराबों में पढ़ा जाने वाला कुरान बन गया, [निश्चित रूप से उसने] उसे प्रसिद्ध कर दिया।

(1) इसे इब्न मरदुवैह ने इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की हदीस से इसी तरह उद्धृत किया है, जैसा कि अद-दुर्र अल-मनथूर 5/181 में है। और इसे तिरमिज़ी (3815) ने ज़ैद के भाई जबला बिन हारिसा के माध्यम से संक्षेप में उद्धृत किया है, और उन्होंने कहा: यह एक हसन गरीब हदीस है। और इसी तरह की खबर पहले 14/118 में गुज़री है। (2) अत-तारीफ़ वल-इलाम पृष्ठ 139 - 140 में, और कोष्ठक में जो कुछ भी आएगा वह उसी से है। (3) पांडुलिपियों में इसके बाद है: "मिन्हु" (उससे), जबकि जो स्थापित है वह "अत-तारीफ़ वल-इलाम" से है। (4) पांडुलिपियों में: "लम यकुन" (नहीं था), जबकि जो स्थापित है वह "अत-तारीफ़ वल-इलाम" से है।

سورہ الاحزاب: آیت ۳۷ ۱۶۱

[کہا:] تمہارا نام کیا ہے اے لڑکے؟ اس نے کہا: زید۔ انہوں نے پوچھا: کس کے بیٹے؟ اس نے کہا: حارثہ کے بیٹے۔ انہوں نے پوچھا: کس کے بیٹے؟ اس نے کہا: شراحیل الکلبی کے بیٹے۔ انہوں نے پوچھا: تمہاری ماں کا نام کیا ہے؟ اس نے کہا: سُعدیٰ، اور میں اپنے ننھیال قبیلہ طے میں تھا۔ پس انہوں نے اسے سینے سے لگا لیا، اور اس کے بھائی اور قوم کی طرف پیغام بھیجا، تو وہ آئے اور چاہتے تھے کہ وہ ان کے ساتھ رہے، انہوں نے پوچھا: تم کس کے پاس ہو؟ اس نے کہا: محمد بن عبداللہ کے پاس۔ تو وہ آپؐ کے پاس آئے اور کہا: یہ ہمارا بیٹا ہے، اسے ہمیں واپس کر دیں۔ آپؐ نے فرمایا: "میں اس کے سامنے اختیار رکھتا ہوں، اگر اس نے تمہیں چن لیا تو اسے لے جانا"۔ پھر آپؐ نے زید کو بلا کر پوچھا: "کیا تم ان لوگوں کو پہچانتے ہو؟" اس نے کہا: جی ہاں! یہ میرے والد ہیں، یہ میرے بھائی ہیں اور یہ میرے چچا ہیں۔ تو نبی ﷺ نے ان سے فرمایا: "میں تمہارے لیے کیسا ساتھی رہا ہوں؟" زید رو پڑے اور کہا: آپ نے مجھ سے یہ کیوں پوچھا؟ آپؐ نے فرمایا: "میں تمہیں اختیار دیتا ہوں، اگر تم ان کے ساتھ جانا چاہو تو چلے جاؤ، اور اگر رہنا چاہو تو میں وہی ہوں جسے تم جانتے ہو"۔ اس نے کہا: میں آپ پر کسی کو ترجیح نہیں دوں گا۔ اس کے چچا نے اسے کھینچا اور کہا: اے زید، تم نے اپنے باپ اور چچا پر غلامی کو ترجیح دی! اس نے کہا: جی ہاں اللہ کی قسم، محمدؐ کے پاس غلامی مجھے تم لوگوں کے پاس رہنے سے زیادہ عزیز ہے۔ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "گواہ رہو کہ میں اس کا وارث ہوں اور وہ میرا"۔ پس اسے زید بن محمد ہی کہا جاتا رہا یہاں تک کہ اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد نازل ہوا: ﴿ادْعُوهُمْ لآبائِهِمْ﴾ (انہیں ان کے باپوں کے نام سے پکارو) اور نازل ہوا: ﴿مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِنْ رِجَالِكُمْ﴾ (محمد تمہارے مردوں میں سے کسی کے باپ نہیں ہیں) (۱)۔

چھٹی بات: امام ابو القاسم عبد الرحمن السہیلی نے کہا(۲): زید بن محمد کہا جاتا تھا یہاں تک کہ ﴿ادْعُوهُمْ لآبائِهِمْ﴾ نازل ہوئی، تو انہوں نے کہا: میں زید بن حارثہ ہوں۔ اور ان پر یہ کہنا حرام قرار دیا گیا کہ میں زید بن محمد ہوں۔ پس جب ان سے یہ شرف اور فخر چھین لیا گیا(۳)، اور اللہ تعالیٰ کو اس سے ان کی وحشت (اکتہاہٹ) کا علم ہوا، تو اللہ نے انہیں ایک ایسی خصوصیت سے نوازا جس کے ساتھ نبی ﷺ کے صحابہ میں سے کسی کو خاص نہیں کیا گیا، اور وہ یہ ہے کہ اللہ نے قرآن میں ان کا نام لیا، چنانچہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فَلَمَّا قَضَى زَيْدٌ مِنْهَا وَطَرًا﴾ یعنی: زینب سے۔ اور جسے اللہ تعالیٰ نے اپنے ذکرِ حکیم میں نام کے ساتھ ذکر کیا یہاں تک کہ اس کا نام قرآن بن گیا جو محرابوں میں تلاوت کیا جاتا ہے، تو [یقیناً اللہ نے] اسے بلند مقام عطا کیا۔

(۱) اسے ابن مردویہ نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے اسی طرح روایت کیا ہے، جیسا کہ الدر المنثور ٥/ ۱۸۱ میں ہے۔ اور اسے امام ترمذی (۳۸۱٥) نے زید کے بھائی جبلہ بن حارثہ سے مختصراً روایت کیا ہے اور کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے۔ اور اس سے پہلے ایسی ہی خبر ١٤/ ۱۱۸ میں گزر چکی ہے۔ (۲) التعریف والاعلام ص ۱۳۹ - ۱٤۰ میں، اور جو کچھ قوسین میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (۳) نسخوں میں اس کے بعد لفظ "منہ" ہے، اور جو متن میں ہے وہ التعریف والاعلام سے لیا گیا ہے۔ (٤) نسخوں میں: "لم یکن" ہے، اور جو متن میں ہے وہ التعریف والاعلام سے لیا گیا ہے۔

Surah Al-Ahzab: Verse 37 162

The ultimate commendation, and in this was consolation for him, and a substitute for the pride of the paternity of Muhammad ﷺ for him. Do you not see the saying of Ubayy bin Ka'b when the Prophet ﷺ said to him: "Indeed, Allah commanded me to recite such-and-such Surah to you." So he wept and said: "Was I mentioned there?" (1) His weeping was out of joy when he was informed that Allah Almighty mentioned him. So how about the one whose name became part of the Quran that is recited, eternal and never-perishing (2), recited by the people of the world when they read the Quran, and the people of Paradise likewise forever; it remains on the tongues of the believers, just as it remains specifically mentioned by the Lord of the worlds? For the Quran is the eternal word of Allah, and it remains and does not perish. So this name of Zaid is in the honored, exalted, and purified pages, mentioned in recitation by the noble and righteous scribes (angels). This is not the case for any of the names of the believers except for a prophet among the prophets, and for Zaid bin Harithah as compensation from Allah Almighty for what was taken from him. And he added in the verse by saying: {And [remember, O Muhammad], when you said to the one on whom Allah bestowed favor} meaning: with faith; so it indicated that he is among the people of Paradise, known before he died, and this is another virtue.

Seventh: His Almighty's saying: {Watar (desire/need)}. Al-Watar: Every need of a person in which he has a purpose, and the plural is: Al-Awtar. Ibn Abbas said: meaning: he reached what he wanted from his need, meaning intercourse (3). And in it is an implicit meaning, i.e., when he had fulfilled his desire of her and divorced her, We married her to you. And the reading of the Ahl al-Bayt: "Zawwajtukaha" (4). And it was said: Al-Watar is an expression for divorce; said by Qatadah (5).

Eighth: Some people concluded from this verse, and from the saying of Shuaib: {I intend to wed you}, that the arrangement of this meaning in dowries should be: "I wed her to him", so he puts first...

---

(1) Narrated by Ahmad (12320), Al-Bukhari (4960), and Muslim (799) from the hadith of Anas (may Allah be pleased with him), and with them: "Allah named me for you", instead of: "Was I mentioned there?" (2) In (Z): does not wear out. (3) Mentioned by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 4/387 without attribution. (4) Al-Kashshaf 3/263, and this reading was mentioned in the fourth issue, and it is an irregular (shadhdh) reading. (5) Narrated by Abd al-Razzaq 2/117, and al-Tabari 19/118.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 37 162

अत्यधिक प्रशंसा, और इसमें उनके लिए सांत्वना थी, और मुहम्मद ﷺ के पितृत्व के गर्व के बदले एक विकल्प था। क्या आपने उबैय बिन काब की बात नहीं देखी जब नबी ﷺ ने उनसे कहा था: "वास्तव में, अल्लाह ने मुझे आपको ऐसी और ऐसी सूरह पढ़कर सुनाने का आदेश दिया है।" तो वह रोने लगे और कहा: "क्या मेरा वहां उल्लेख किया गया था?" (1) उनका रोना खुशी के कारण था जब उन्हें सूचित किया गया कि अल्लाह तआला ने उनका उल्लेख किया है। तो उस व्यक्ति के बारे में क्या जिसका नाम कुरान का हिस्सा बन गया जिसे पढ़ा जाता है, जो शाश्वत है और कभी नष्ट नहीं होने वाला (2), दुनिया के लोगों द्वारा पढ़ा जाता है जब वे कुरान पढ़ते हैं, और जन्नत के लोगों द्वारा भी हमेशा के लिए; यह विश्वासियों की ज़ुबान पर रहता है, ठीक वैसे ही जैसे यह विशेष रूप से दुनिया के रब द्वारा उल्लेखित रहता है? क्योंकि कुरान अल्लाह का शाश्वत वचन है, और यह रहता है और नष्ट नहीं होता है। तो ज़ैद का यह नाम सम्मानित, उच्च और शुद्ध पन्नों में है, जिसका पाठ नेक और धर्मी लेखकों (फरिश्तों) द्वारा किया जाता है। यह विश्वासियों के नामों में से किसी के लिए नहीं है सिवाय नबियों में से एक नबी के, और ज़ैद बिन हारिसा के लिए अल्लाह तआला की ओर से उस चीज़ के मुआवज़े के रूप में जो उनसे छीन ली गई थी। और उन्होंने आयत में यह कहकर जोड़ा: {और [याद करो, ऐ मुहम्मद], जब आपने उस व्यक्ति से कहा जिस पर अल्लाह ने अनुग्रह किया था} अर्थात: ईमान के साथ; तो इसने संकेत दिया कि वह जन्नत के लोगों में से हैं, जो उनके मरने से पहले ही जान लिया गया था, और यह एक और गुण है।

सातवीं: अल्लाह तआला का कथन: {वतर (इच्छा/ज़रूरत)}। अल-वतर: मनुष्य की हर वह ज़रूरत जिसमें उसका कोई उद्देश्य हो, और बहुवचन है: अल-अौतार। इब्न अब्बास ने कहा: अर्थात: उन्होंने अपनी ज़रूरत से जो चाहा वह पा लिया, यानी संभोग (3)। और इसमें एक अंतर्निहित अर्थ है, यानी जब उन्होंने उससे अपनी इच्छा पूरी कर ली और उसे तलाक दे दिया, तो हमने उसका विवाह आपसे कर दिया। और अहल अल-बैत का पाठ है: "ज़व्वाज्तुकहा" (4)। और कहा गया है: अल-वतर तलाक के लिए एक अभिव्यक्ति है; कतादा (5) ने यह कहा है।

आठवीं: कुछ लोग इस आयत से, और शुएब के इस कथन से: {मेरा इरादा आपसे निकाह करने का है}, इस निष्कर्ष पर पहुंचे कि मेहर (दहेज) में इस अर्थ की व्यवस्था होनी चाहिए: "मैं उसका निकाह उससे करता हूँ", तो वह पहले रखता है...

(1) अहमद (12320), अल-बुखारी (4960), और मुस्लिम (799) ने अनस (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत किया है, और उनके पास है: "अल्लाह ने आपके लिए मेरा नाम लिया", इसके बजाय: "क्या मेरा वहां उल्लेख किया गया था?" (2) (Z) में: पुराना नहीं पड़ता। (3) इब्न अतिया द्वारा अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/387 में बिना श्रेय के उल्लेख किया गया है। (4) अल-कशाफ 3/263, और यह पाठ चौथे मुद्दे में उल्लेखित था, और यह एक अनियमित (शाज़) पाठ है। (5) अब्द अल-रज्ज़ाक 2/117, और अल-तबरी 19/118 द्वारा उद्धृत।

سورہ الاحزاب: آیت ۳۷ ۱۶۲

نہایت تعریف، پس اس میں ان کے لیے تسلی تھی، اور محمد ﷺ کی ولدیت کے فخر کے بدلے ایک عوض تھا۔ کیا آپ نے ابی بن کعب کا قول نہیں دیکھا جب نبی ﷺ نے ان سے فرمایا: «بے شک اللہ نے مجھے حکم دیا ہے کہ میں تمہیں فلاں سورہ پڑھ کر سناؤں» تو وہ رو پڑے اور کہا: کیا وہاں میرا ذکر کیا گیا؟ (۱) ان کا رونا خوشی کی وجہ سے تھا جب انہیں بتایا گیا کہ اللہ تعالیٰ نے ان کا ذکر فرمایا ہے۔ تو اس کے بارے میں کیا خیال ہے جس کا نام قرآن بن گیا جو تلاوت کیا جاتا ہے، جو ہمیشہ رہنے والا ہے اور کبھی ختم نہیں ہونے والا (۲)، دنیا والے اسے تلاوت کرتے ہیں جب وہ قرآن پڑھتے ہیں، اور اہل جنت بھی اسی طرح ہمیشہ؛ یہ اہل ایمان کی زبانوں پر جاری رہتا ہے، جیسے کہ یہ خاص طور پر رب العالمین کے ہاں مذکور رہتا ہے؛ کیونکہ قرآن اللہ کا قدیم کلام ہے، اور وہ باقی رہنے والا ہے، فنا نہیں ہوتا۔ پس زید کا یہ نام ان معزز، بلند اور پاکیزہ صحیفوں میں ہے، جن کا ذکر تلاوت میں مکرم اور نیک لکھنے والے (فرشتے) کرتے ہیں۔ اور یہ مومنین کے ناموں میں سے کسی کے لیے نہیں ہے سوائے انبیاء میں سے کسی نبی کے، اور زید بن حارثہ کے لیے اللہ تعالیٰ کی طرف سے اس چیز کے عوض میں جو ان سے چھین لی گئی تھی۔ اور آیت میں یہ اضافہ فرمایا: ﴿وَإِذْ تَقُولُ لِلَّذِي أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِ﴾ یعنی: ایمان کے ساتھ؛ پس یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ وہ اہل جنت میں سے ہیں، یہ ان کے مرنے سے پہلے ہی معلوم ہو گیا تھا، اور یہ ایک اور فضیلت ہے۔

ساتویں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَطَرًا﴾ الوطر: انسان کی ہر وہ ضرورت جس میں اس کی کوئی غرض ہو، اور اس کی جمع: الاوطار ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: یعنی: اپنی ضرورت سے جو چاہا وہ پا لیا، یعنی جماع (۳)۔ اور اس میں ایک پوشیدہ معنی ہے، یعنی: جب اس نے اس سے اپنی حاجت پوری

کر لی اور اسے طلاق دے دی، تو ہم نے اس کا نکاح تم سے کر دیا۔ اور اہل بیت کی قرآت ہے: «زَوَّجْتُكَها» (٤)۔ اور کہا گیا ہے: الوطر طلاق کا کنایہ ہے؛ یہ قتادہ (٥) نے کہا ہے۔

آٹھویں: کچھ لوگ اس آیت سے، اور شعیب علیہ السلام کے قول: ﴿إِنِّي أُرِيدُ أَنْ أُنكِحَكَ﴾ سے اس طرف گئے ہیں کہ مہروں میں اس معنی کی ترتیب یوں ہونی چاہیے: «أُنكِحُه إياها» (میں اس کا نکاح اس سے کرتا ہوں) پس وہ مقدم کرتا ہے...

---

(١) اسے احمد (١٢٣٢٠)، بخاری (٤٩٦٠) اور مسلم (٧٩٩) نے حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور ان کے ہاں الفاظ ہیں: اللہ نے میرا نام تمہارے لیے لیا، بجائے: کیا میرا وہاں ذکر کیا گیا؟ (٢) (ظ) میں ہے: پرانا نہیں ہوتا۔ (٣) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ٤/ ٣٨٧ میں بلا نسبت ذکر کیا ہے۔ (٤) الکشاف ٣/ ٢٦٣، اور یہ قرآت چوتھے مسئلے میں گزر چکی ہے، اور یہ شاذ قرآت ہے۔ (٥) اسے عبد الرزاق ٢/ ١١٧ اور طبری ١٩/ ١١٨ نے روایت کیا ہے۔

Page 163 Surah Al-Ahzab: Verse 37

...the pronoun for the husband as in the two verses (1). Likewise is the statement of the Prophet, peace and blessings be upon him, to the man with the cloak: "Go, for I have given her to you in marriage for what you possess of the Quran" (2). Ibn Atiyyah said (3): This is [in my view] not obligatory; because the husband in the verse is being addressed; thus it was appropriate to mention him first. Regarding dowries, both spouses are equal, so present (4) whichever you wish, and no preference remains except for the degree of men and that they are the maintainers.

Ninth: The words of Allah the Almighty: {We married her to you} is evidence of the necessity of a guardian (wali) in marriage, and the disagreement regarding that has been mentioned previously (5). It is narrated that Aisha and Zainab boasted to each other. Aisha said: "I am the one whom the Angel brought to the Prophet ﷺ in a piece of silk, saying: 'This is your wife.'" Recorded in the Sahih. Zainab said: "I am the one whom Allah married to you from above seven heavens" (6).

Al-Sha'bi said: Zainab used to say to the Messenger of Allah ﷺ: "I indeed show pride over you through three things that none of your other wives can: that my grandfather and your grandfather are one, that Allah married me to you from the heavens, and that the envoy for that was Gabriel" (7).

It was narrated from Zainab that she said: "When I fell into the heart of the Messenger of Allah ﷺ, Zaid was no longer able to keep me."

Footnotes: (1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/387, and in it: "because of what is in the two verses." (2) A portion of the hadith of Sahl ibn Sa'd, narrated by Ahmad (22850), Al-Bukhari (5030), Muslim (1425), and previously mentioned similarly in 6/223. (3) In Al-Muharrar al-Wajiz 4/387, and what follows in brackets is from it. (4) His saying: "equal," from (Zha), and the wording according to Ibn Atiyyah: "and in dowries, both spouses are absent, so present..." (5) 3/462. (6) Thus mentioned by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 4/387, and narrated by Al-Tabari 17/194-195, and Al-Tabarani 24/ (122) from Muhammad ibn Abdullah ibn Jahsh, and in it Aisha's saying: "I am the one whose exoneration descended from heaven" instead of her saying above. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 9/240: "In it is Al-Mu'alla ibn Ziyad, and he is abandoned (matruk)." However, both Aisha's and Zainab's sayings above are in the Sahih but in two separate reports. Zainab's (RA) hadith was mentioned previously in the fourth issue, while Aisha's (RA) hadith is in Sahih al-Bukhari (5125), Sahih Muslim (2438), and narrated by Ahmad (24142). Her saying: "saraqah min harir," means: in a

piece of fine silk, and its plural is saraq. Al-Nihayah (Saraq). (7) Narrated by Al-Tabari 19/118.

पृष्ठ १६३ सूरा अल-अहज़ाब: आयत ३७

...पति के लिए सर्वनाम जैसा कि दो आयतों में है (१)। इसी तरह पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) का उस चादर वाले व्यक्ति से कथन है: "जाओ, मैंने तुम्हारा उससे निकाह कर दिया है उस कुरान के बदले जो तुम्हारे पास है" (२)। इब्न अतिय्या ने कहा (३): यह [मेरे विचार में] अनिवार्य नहीं है; क्योंकि आयत में पति को संबोधित किया गया है; इसलिए उसे पहले उल्लेख करना उचित था। मेहर (दहेज) के मामले में दोनों पति-पत्नी समान हैं, अतः जिसे चाहें (४) पहले रखें, और पुरुषों के दर्जे और उनके संरक्षक होने के अलावा कोई वरीयता शेष नहीं रहती।

नौवां: अल्लाह तआला का कथन: {हमने उसका तुमसे निकाह कर दिया} निकाह में वली (संरक्षक) की आवश्यकता का प्रमाण है, और इस बारे में मतभेद पहले उल्लेख किया जा चुका है (५)। यह वर्णित है कि आयशा और ज़ैनब ने एक-दूसरे पर गर्व किया। आयशा ने कहा: "मैं वह हूँ जिसे फरिश्ता पैगंबर ﷺ के पास रेशम के एक टुकड़े में लाया था और कहा था: 'यह आपकी पत्नी है'।" इसे सहीह में उद्धृत किया गया है। ज़ैनब ने कहा: "मैं वह हूँ जिसका निकाह अल्लाह ने सात आसमानों के ऊपर से आपसे किया" (६)।

अल-शाबी ने कहा: ज़ैनब अल्लाह के रसूल ﷺ से कहती थीं: "मैं वास्तव में तीन चीज़ों के माध्यम से आप पर गर्व करती हूँ जो आपकी किसी अन्य पत्नी के पास नहीं हैं: कि मेरे दादा और आपके दादा एक हैं, कि अल्लाह ने आसमान से मेरा निकाह आपसे किया, और यह कि इसके लिए दूत जिब्रील थे" (७)।

ज़ैनब से वर्णित है कि उन्होंने कहा: "जब मैं अल्लाह के रसूल ﷺ के दिल में बस गई, तो ज़ैद मुझे (अपनी पत्नी के रूप में) रखने में असमर्थ हो गया।"

पादलेख: (१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३८७/४, और उसमें: "उन दो आयतों में जो है उसके कारण।" (२) सहल बिन साद की हदीस का एक हिस्सा, जिसे अहमद (२२८५०), अल-बुखारी (५०३०), और मुस्लिम (१४२५) ने उद्धृत किया है, और इसी तरह पहले २२३/६ में आ चुका है। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३८७/४ में, और इसके बाद कोष्ठक में जो है वह उसी से है। (४) उनका कहना: "समान हैं", (ज़ा) से, और इब्न अतिय्या के अनुसार शब्द हैं: "और मेहर में दोनों पति-पत्नी अनुपस्थित हैं, तो पेश करें..." (५) ४६२/३ । (६) जैसा कि इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३८७/४ में उल्लेख किया है, और अल-तबरी १७/१९४-१९५, और अल-तबरानी २४/(१२२) ने मुहम्मद बिन अब्दुल्ला बिन

जहश से उद्धृत किया है, और इसमें आयशा का कथन है: "मैं वह हूँ जिसकी बेगुनाही आसमान से उतरी" उनके ऊपर के कथन के बजाय। अल-हयथमी ने मजमा अल-ज़वाइद २४०/९ में कहा: "इसमें अल-मुअल्ला बिन ज़ियाद है, और वह त्याज्य (मतरूक) है।" हालांकि, आयशा और ज़ैनब के ऊपर के दोनों कथन सहीह में हैं लेकिन दो अलग-अलग रिपोर्टों में। ज़ैनब (रज़ि.) की हदीस चौथे मसले में पहले आ चुकी है, जबकि आयशा (रज़ि.) की हदीस सहीह बुखारी (५१२५), सहीह मुस्लिम (२४३८) में है, और अहमद (२४१४२) ने उद्धृत किया है। उनका कथन: "सरक़ा मिन हरीर", यानी: बेहतरीन रेशम के एक टुकड़े में, और इसका बहुवचन सरक़ है। अल-निहाया (सरक़)। (७) अल-तबरी ११८/१९ द्वारा उद्धृत।

صفحہ ۱۶۳ سورۃ الاحزاب: آیت ۳۷

...شوہر کے لیے ضمیر جیسا کہ دو آیتوں میں ہے (۱)۔ اسی طرح نبی کریم ﷺ کا چادر والے شخص سے یہ فرمانا: "جاؤ، میں نے اس کا نکاح تم سے اس قرآن کے بدلے کر دیا ہے جو تمہارے پاس ہے" (۲)۔ ابن عطیہ نے کہا (۳): یہ [मेरे نزدیک] لازم نہیں ہے؛ کیونکہ آیت میں شوہر مخاطب ہے؛ لہذا اسے پہلے لانا بہتر ہوا، اور مہروں کے معاملے میں دونوں میاں بیوی برابر ہیں، چنانچہ جسے چاہو (٤) پہلے لاؤ، اور مردوں کے درجے اور ان کے قوام (سرپرست) ہونے کے علاوہ کوئی ترجیح باقی نہیں رہتی۔

نواں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {ہم نے اس کا تم سے نکاح کر دیا} نکاح میں ولی کے ثبوت کی دلیل ہے، اور اس بارے میں اختلاف پہلے گزر چکا ہے (٥)۔ مروی ہے کہ حضرت عائشہ اور حضرت زینب نے ایک دوسرے پر فخر کیا، تو حضرت عائشہ نے کہا: "میں وہ ہوں جسے فرشتہ ریشم کے ایک ٹکڑے میں نبی ﷺ کے پاس لایا اور کہا: 'یہ آپ کی بیوی ہے'۔" اسے صحیحین نے روایت کیا ہے۔ اور حضرت زینب نے کہا: "میں وہ ہوں جس کا نکاح اللہ نے سات آسمانوں کے اوپر سے آپ سے کیا" (٦)۔

امام شعبی کہتے ہیں: حضرت زینب رسول اللہ ﷺ سے کہا کرتی تھیں: "میں آپ پر تین باتوں کی وجہ سے فخر کرتی ہوں جو آپ کی کسی دوسری بیوی کے پاس نہیں ہیں: یہ کہ میرے اور آپ کے دادا ایک ہیں، یہ کہ اللہ نے آسمان سے میرا نکاح آپ سے کیا، اور یہ کہ اس میں سفیر جبرئیل علیہ السلام تھے" (۷)۔

حضرت زینب سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: "جب میں رسول اللہ ﷺ کے دل میں بس گئی، تو زید مجھے (اپنی زوجیت میں) برقرار نہ رکھ سکے۔"

حواشی: (١) المحرر الوجيز ٣٨٧/٤، اور اس میں ہے: "ان دو آیتوں میں جو ہے اس کی وجہ سے۔" (٢) سہل بن سعد رضی اللہ عنہ کی حدیث کا ایک ٹکڑا، جسے احمد (٢٢٨٥٠)، بخاری (٥٠٣٠)، اور مسلم (١٤٢٥) نے روایت کیا ہے، اور اس جیسی پہلے ٢٢٣/٦ میں گزر چکی ہے۔ (٣) المحرر الوجيز ٣٨٧/٤ میں، اور اس کے بعد جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (٤) ان کا قول: "برابر ہیں"، (ظ) سے، اور ابن عطیہ کے نزدیک الفاظ ہیں: "اور مہروں میں دونوں میاں بیوی غائب ہیں تو پیش کریں..." (٥) ٤٦٢/٣ ۔ (٦) اسی طرح ابن عطیہ نے المحرر الوجيز ٣٨٧/٤ میں ذکر کیا ہے، اور اسے طبری ١٩٤/١٧-١٩٥، اور طبرانی ١٢٢/(٢٤) نے محمد بن عبداللہ بن جحش سے روایت کیا ہے، اور اس میں حضرت عائشہ کا قول ہے: "میں وہ ہوں جس کی براءت آسمان سے اتری" بجائے ان کے اوپر والے قول کے۔ الہیثمی نے مجمع الزوائد ٢٤٠/٩ میں کہا: "اس میں معلی بن زیاد ہے، اور وہ متروک ہے۔" انتہیٰ۔ تاہم، حضرت عائشہ اور حضرت زینب کے مذکورہ بالا دونوں قول صحیح میں ہیں لیکن دو الگ الگ روایتوں میں، اور حضرت زینب رضی اللہ عنہا کی حدیث چوتھے مسئلے میں پہلے گزر چکی ہے، جہاں تک حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث کا تعلق ہے تو وہ صحیح بخاری (٥١٢٥)، اور صحیح مسلم (٢٤٣٨) میں ہے، اور اسے احمد (٢٤١٤٢) نے روایت کیا ہے۔ ان کا قول: "سرقة من حرير"، یعنی: عمدہ ریشم کے ایک ٹکڑے میں، اور اس کی جمع سَرَق ہے۔ النہایہ (سرق)۔ (٧) اسے طبری نے روایت کیا ہے ١١٨/١٩ ۔

...and nothing prevents me from it except what Allah Almighty prevents me from, so he cannot overpower me (1).

Allah's saying: {There is not upon the Prophet any discomfort concerning that which Allah has imposed upon him. [This is] the established way of Allah with those [prophets] who have passed before. And ever is the command of Allah a destiny decreed. [38] [Allah praises] those who convey the messages of Allah and fear Him and do not fear anyone but Allah. And sufficient is Allah as an Accountant. [39]}

Allah's saying: {the established way of Allah with those who have passed before} This is an address from Allah Almighty to the entire nation; informing them that this and the like are the oldest traditions among the Prophets, that they attain what He has permitted for them (2), i.e., He ordained for Muhammad ﷺ expansion for him in marriage, the tradition of the past Prophets like David and Solomon. David had a hundred wives and three hundred concubines, and Solomon had three hundred wives and seven hundred concubines (3). Al-Tha'labi mentioned from Muqatil and Ibn al-Kalbi that the reference is to David, peace be upon him, where Allah brought him together with the one he was tested with (4). And "Sunnah" (way/tradition) is in the accusative case as an infinitive, i.e., Allah ordained for him an extensive way. And "those who passed" are the Prophets, as evidenced by their subsequent description: {those who convey the messages of Allah}.

Allah's saying: {Muhammad is not the father of [any] one of your men, but [he is] the Messenger of Allah and the last of the prophets. And ever is Allah, of all things, Knowing. [40]}

In it are three issues:

---

(1) Previously mentioned in the first issue. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/387. (3) Al-Kashshaf 3/264, and previously 6/418. What was mentioned about the number of wives for David and Solomon, peace be upon them, does not have a sound text, and that goes back to the Isra'iliyyat (Judeo-Christian traditions). It is more appropriate in the interpretation of the verse what the author quoted from Ibn Atiyyah before this speech. Ibn Kathir said regarding the meaning of the verse: i.e., this is Allah's ruling regarding the Prophets before him; He would not command them with something and there be any discomfort for them in that. This is a refutation of those hypocrites who imagined a deficiency in his marriage to the wife of Zaid, his protégé whom he

had adopted. (4) Thus the author quoted from Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 4/387, and it is false talk, not befitting the status of Prophets. Al-Alusi said in Ruh al-Ma'ani 22/27: This is something that should not be paid attention to, and the story according to investigators has no basis. End quote. And the refutation of those who claimed that the Prophet ﷺ saw Zaynab and she fell into his heart has already passed, and the talk about the invalidity of the story of David, peace be upon him, being fascinated by the woman will come in the interpretation of verse (24) of Surah Sad.

...और मुझे इससे कोई नहीं रोकता सिवाय उसके जिसे अल्लाह तआला मुझसे रोक दे, तो वह मुझ पर हावी नहीं हो सकता (1)।

अल्लाह का फरमान: {नबी पर उस काम में कोई तंगी नहीं जो अल्लाह ने उनके लिए मुक़र्रर कर दिया है। अल्लाह का यही तरीक़ा उन (पैग़ंबरों) में भी रहा है जो पहले गुज़र चुके हैं। और अल्लाह का हुक्म एक तयशुदा तक़दीर है। [38] (अल्लाह उनकी प्रशंसा करता है) जो अल्लाह के संदेश पहुँचाते हैं और उसी से डरते हैं और अल्लाह के सिवा किसी से नहीं डरते। और हिसाब लेने के लिए अल्लाह ही काफ़ी है। [39]}

अल्लाह का फरमान: {अल्लाह का तरीक़ा उन लोगों में जो पहले गुज़र चुके हैं} यह अल्लाह तआला का पूरी उम्मत को संबोधन है; उन्हें सूचित करना कि यह और इसके समान नबियों में सबसे पुरानी परंपराएं हैं, कि वे वह प्राप्त करें जो उसने उनके लिए जायज़ किया है (2), यानी: उसने मुहम्मद ﷺ के लिए निकाह में विस्तार की सुन्नत तय की, जैसा कि पिछले नबियों दाऊद और सुलेमान के लिए थी। दाऊद की सौ पत्नियाँ और तीन सौ दासियाँ थीं, और सुलेमान की तीन सौ पत्नियाँ और सात सौ दासियाँ थीं (3)। अल-थालाबी ने मुक़ातिल और इब्न अल-कल्बी से उल्लेख किया है कि संकेत दाऊद अलैहिस्सलाम की ओर है, जहाँ अल्लाह ने उन्हें उनके साथ मिला दिया जिनसे उनकी आज़माइश हुई थी (4)। और 'सुन्नत' मफ़ऊल मुतलक़ (infinitive) के रूप में नसब (accusative) में है, यानी: अल्लाह ने उनके लिए एक विस्तृत सुन्नत तय की। और "जो गुज़र गए" वे नबी हैं, जिसका प्रमाण उनके बाद के विवरण से मिलता है: {जो अल्लाह के संदेश पहुँचाते हैं}।

अल्लाह का फरमान: {मुहम्मद तुम्हारे पुरुषों में से किसी के पिता नहीं हैं, बल्कि वे अल्लाह के रसूल और नबियों के खातिम (अंतिम) हैं। और अल्लाह हर चीज़ का जानने वाला है। [40]}

इसमें तीन मामले हैं:

---

(1) पहले मसले में गुज़र चुका है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/387। (3) अल-कश्शाफ 3/264, और पहले 6/418। दाऊद और सुलेमान अलैहिमुस्सलाम की पत्नियों की संख्या के बारे में जो उल्लेख किया गया है, उसका कोई सही पाठ (हदीस) नहीं है, और यह इसराइली रिवायतों (Isrā'īliyyāt) की ओर जाता है। आयत की व्याख्या में वह अधिक उपयुक्त है जो लेखक ने इस बात

से पहले इब्न अतिया से उद्धृत किया था। इब्न कसीर ने आयत के अर्थ में कहा: यानी: यह उनसे पहले नबियों में अल्लाह का हुक्म है, वह उन्हें किसी ऐसी चीज़ का हुक्म नहीं देता जिसमें उनके लिए कोई तंगी हो, और यह उन मुनाफ़िक़ों का खंडन है जिन्होंने ज़ैद की पत्नी से उनके निकाह में कोई कमी महसूस की थी, जो उनके आज़ाद किए हुए गुलाम थे जिन्हें उन्होंने गोद लिया था। (4) इसी तरह लेखक ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/387 में इब्न अतिया से उद्धृत किया है, और यह बातिल (झूठी) बात है, जो नबियों के मक़ाम के लायक नहीं है। अल-अलुसी ने रूह अल-मानी 22/27 में कहा: यह उन चीज़ों में से है जिसकी ओर ध्यान नहीं दिया जाना चाहिए, और शोधकर्ताओं के अनुसार इस कहानी का कोई आधार नहीं है। समाप्त। और उन लोगों का खंडन पहले हो चुका है जिन्होंने दावा किया था कि नबी ﷺ ने ज़ैनब को देखा और वह उनके दिल में उतर गईं, और दाऊद अलैहिस्सलाम के एक महिला पर मोहित होने की कहानी के बातिल होने पर चर्चा सूरह साद की आयत (24) की व्याख्या में आएगी।

...اور مجھے اس سے کوئی چیز نہیں روکتی سوائے اس کے جو اللہ تعالیٰ مجھ سے روک دے، پس وہ مجھ پر قدرت نہیں رکھتا (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿مَّا كَانَ عَلَى ٱلنَّبِيِّ مِنْ حَرَجٍ فِيمَا فَرَضَ ٱللَّهُ لَهُۥ ۖ سُنَّةَ ٱللَّهِ فِى ٱلَّذِينَ خَلَوْا۟ مِن قَبْلُ ۚ وَكَانَ أَمْرُ ٱللَّهِ قَدَرًا مَّقْدُورًا ﴿٣٨﴾ ٱلَّذِينَ يُبَلِّغُونَ رِسَٰلَٰتِ ٱللَّهِ وَيَخْشَوْنَهُۥ وَلَا يَخْشَوْنَ أَحَدًا إِلَّا ٱللَّهَ ۗ وَكَفَىٰ بِٱللَّهِ حَسِيبًا ﴿٣٩﴾﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿سُنَّةَ ٱللَّهِ فِى ٱلَّذِينَ خَلَوْا۟ مِن قَبْلُ﴾ یہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے تمام امت کے لیے خطاب ہے؛ انہیں آگاہ کیا کہ یہ اور اس جیسی باتیں انبیاء میں قدیم سنتیں ہیں، کہ وہ اسے حاصل کریں جو اللہ نے ان کے لیے حلال کیا ہے (۲)، یعنی: محمد ﷺ کے لیے نکاح میں وسعت کی وہ سنت مقرر کی جو گزشتہ انبیاء جیسے داؤد اور سلیمان علیہما السلام کی سنت تھی۔ چنانچہ داؤد علیہ السلام کی سو بیویاں اور تین سو لونڈیاں تھیں، اور سلیمان علیہ السلام کی تین سو بیویاں اور سات سو لونڈیاں تھیں (۳)۔ ثعلبی نے مقاتل اور ابن الکلبی سے ذکر کیا ہے کہ اشارہ داؤد علیہ السلام کی طرف ہے، جہاں اللہ نے ان کے اور ان کے درمیان جمع کر دیا جن کے ذریعے ان کی آزمائش ہوئی تھی (۴)۔ اور لفظ «سنة» مصدر ہونے کی بنا پر منصوب ہے، یعنی: اللہ نے ان کے لیے ایک وسیع طریقہ مقرر کیا۔ اور «الذین خلوا» سے مراد انبیاء ہیں، جس کی دلیل ان کے بعد والا وصف ہے: ﴿ٱلَّذِينَ يُبَلِّغُونَ رِسَٰلَٰتِ ٱللَّهِ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿مَّا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَآ أَحَدٍ مِّن رِّجَالِكُمْ وَلَٰكِن رَّسُولَ ٱللَّهِ وَخَاتَمَ ٱلنَّبِيِّـۧنَ ۗ وَكَانَ ٱللَّهُ بِكُلِّ شَىْءٍ عَلِيمًا ﴿٤٠﴾﴾

اس میں تین مسائل ہیں:

---

(۱) پہلے مسئلے میں گزر چکا ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۳۸۷/۴۔ (۳) الکشاف ۲۶۴/۳، اور پہلے ۴۱۸/۶۔ داؤد اور سلیمان علیہما السلام کی عورتوں کی تعداد کے بارے میں جو کچھ ذکر کیا گیا ہے اس میں کوئی صحیح نص نہیں ہے، اور اس کا تعلق اسرائیلیات سے ہے۔ آیت کی تفسیر میں وہ بات زیادہ مناسب ہے جو مصنف نے اس کلام سے پہلے ابن عطیہ سے نقل کی ہے۔ ابن کثیر نے آیت کے معنی میں کہا: یعنی: یہ ان سے پہلے انبیاء میں اللہ کا حکم ہے، وہ انہیں کسی ایسی چیز کا حکم نہیں دیتا جس میں ان پر کوئی تنگی ہو، اور یہ ان منافقین پر رد ہے جنہوں نے زید کی بیوی سے آپ کے نکاح میں کسی کمی کا وہم کیا تھا، جو آپ کے منہ بولے بیٹے تھے۔ (۴) اسی طرح مصنف نے المحرر الوجیز ۳۸۷/۴ میں ابن عطیہ سے نقل کیا ہے، اور یہ باطل کلام ہے، جو انبیاء کے مقام کے لائق نہیں۔ آلوسی نے روح المعانی ۲۷/۲۲ میں کہا: یہ ان چیزوں میں سے ہے جس کی طرف التفات نہیں کیا جانا چاہیے، اور محققین کے نزدیک اس قصے کی کوئی اصل نہیں ہے۔ انتہیٰ۔ اور ان لوگوں پر رد گزر چکا ہے جن کا یہ گمان تھا کہ نبی ﷺ نے زینب کو دیکھا تو وہ آپ کے دل میں سما گئیں، اور داؤد علیہ السلام کے عورت کے فتنے میں پڑنے کے قصے کے باطل ہونے پر گفتگو سورہ ص کی آیت (۲۴) کی تفسیر میں آئے گی۔

Surah Al-Ahzab: Verse 40 165

First: When he [the Prophet ﷺ] married Zainab, people said: "He married his son's wife." So this verse was revealed, meaning: he is not his [Zaid's] father such that his former wife would be forbidden to him. However, he is the father of his Ummah (nation) in terms of veneration and respect, and his wives are forbidden for them [to marry]. Through this verse, Allah removed what was in the hearts of the hypocrites and others, and made it known that Muhammad was not truly the biological father of any of the men contemporary to him. This verse did not mean that the Prophet ﷺ had no sons, for boys were born to him: Ibrahim, Al-Qasim, At-Tayyib, and Al-Mutahhar (1); but no son of his lived to become a man. As for Al-Hasan and Al-Husayn, they were children and were not men contemporary to him.

Second: The Almighty's saying: {But he is the Messenger of Allah}. Al-Akhfash and Al-Farra' said (2): meaning, but he was the Messenger of Allah. And it was permitted (3): "But [he is] the Messenger of Allah and the Seal" with the nominative case (dhamma). Likewise, Ibn Abi 'Ablah and some people read: "But [he is] the Messenger of Allah" in the nominative, on the meaning: He is the Messenger of Allah and the Seal of the Prophets (4). Another group read: "Wa lakinna" with a doubled 'noon' and "Messenger of Allah" in the accusative case (fatha) as the noun of "lakinna", while the predicate is omitted (5).

{And the Seal (Khatam)}: Asim alone read it with a fatha on the 'ta' (6), meaning: they were sealed by him, so he is like a ring and a stamp for them. The majority read it with a kasra on the 'ta' (Khatim), meaning that he sealed them, i.e., he came as the last of them (7).

---

(1) Narrated by Al-Tabari 122/19 from Qatadah, and discussion regarding his ﷺ children will follow in 241/14. (2) Ma'ani al-Qur'an by Al-Akhfash 660/2, and Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra' 344/2, and the author quoted from them via Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 317/3. (3) In (Kh), (Zha), and (M): "And they permitted", but the established version in the rest of the copies is as written, which matches what is in I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas, and the discussion is about Al-Farra', and it is in his Ma'ani al-Qur'an 344/3. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 388/4, and the reading is in Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra' 344/2, and Al-Qira'at al-Shadhah p. 120 without attribution. (5) Al-Qira'at al-Shadhah p. 120, and Al-Muhtasib 181/2, and Al-Muharrar al-Wajiz 388/4, and the text is from him. (6) Al-Sab'ah p. 522, and Al-Taysir p. 179. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 388/4.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 40 165

पहला: जब उन्होंने [पैगंबर ﷺ] ज़ैनब से निकाह किया, तो लोगों ने कहा: "उन्होंने अपने बेटे की पत्नी से निकाह किया।" तब यह आयत उतरी, जिसका अर्थ है: वह उसके[ज़ैद के] पिता नहीं हैं कि उसकी पूर्व पत्नी उन पर हराम हो, बल्कि वह अपनी उम्मत के पिता हैं सम्मान और आदर के मामले में, और उनकी पत्नियाँ उन पर हराम हैं। अल्लाह ने इस आयत के ज़रिए मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) और अन्य लोगों के मन में जो शंकाएँ थीं, उन्हें दूर कर दिया, और यह बता दिया कि मुहम्मद ﷺ हक़ीक़त में अपने समकालीन पुरुषों में से किसी के पिता नहीं थे। इस आयत का यह मतलब नहीं था कि नबी ﷺ के कोई पुत्र नहीं था, क्योंकि उनके यहाँ पुत्र पैदा हुए थे: इब्राहिम, अल-क़ासिम, अत-तय्यिब और अल-मुताह्हिर (1); लेकिन उनका कोई बेटा इतना जीवित नहीं रहा कि वह वयस्क पुरुष बन सके। जहाँ तक अल-हसन और अल-हुसैन की बात है, वे बच्चे थे और उनके समकालीन पुरुष नहीं थे।

दूसरा: अल्लाह का फ़रमान: {लेकिन वह अल्लाह के रसूल हैं}। अल-अख़फ़श और अल-फ़र्रा ने कहा (2): यानी, लेकिन वह अल्लाह के रसूल थे। और उन्होंने इसे जायज़ बताया (3): "लेकिन [वे] अल्लाह के रसूल और मुहर हैं" रफ़अ (पेश) के साथ। इसी तरह इब्न अबी अबला और कुछ लोगों ने पढ़ा: "लेकिन [वे] अल्लाह के रसूल हैं" रफ़अ के साथ, इस अर्थ पर कि: वह अल्लाह के रसूल और नबियों की मुहर हैं (4)। एक अन्य समूह ने इसे "व-लाकिन्ना" (नून पर तशदीद के साथ) और "रसूल अल्लाह" को नसब (ज़बर) के साथ पढ़ा, इस आधार पर कि यह "लाकिन्ना" का इस्म (संज्ञा) है, और इसकी ख़बर (विधेय) हटा दी गई है (5)।

{और मुहर (खातम)}: आसिम ने अकेले इसे 'ता' पर फ़तहा (ज़बर) के साथ पढ़ा (6), जिसका अर्थ है: उनके ज़रिए उन्हें समाप्त (सील) किया गया, तो वह उनके लिए अंगूठी और मुहर की तरह हैं। बहुमत ने इसे 'ता' के नीचे कसरा (ज़ेर) के साथ (खातिम) पढ़ा, जिसका अर्थ है कि उन्होंने उन्हें समाप्त किया, यानी वह उनके अंत में आए (7)।

---

(1) इसे अल-तबरी ने कतादाह से 122/19 पर उद्धृत किया है, और उनके ﷺ बच्चों के बारे में चर्चा 241/14 में आएगी। (2) अल-अख़फ़श द्वारा मा'नी अल-क़ुरआन 660/2, और अल-फ़र्रा द्वारा मा'नी अल-क़ुरआन 344/2, और लेखक ने अल-नहहास के माध्यम से एराब अल-क़ुरआन 317/3 में उनसे उद्धृत किया है। (3) प्रतियों (ख़), (ज़ा), और (म) में: "और उन्होंने अनुमति दी", लेकिन बाकी प्रतियों में जो स्थापित है वह वैसा ही है जैसा लिखा गया है, जो अल-नहहास द्वारा एराब अल-क़ुरआन में दी

गई जानकारी के अनुरूप है, और चर्चा अल-फ़र्रा के बारे में है, और यह उनके मा'नी अल-क़ुरआन 344/3 में है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 388/4, और यह पाठ अल-फ़र्रा के मा'नी अल-क़ुरआन 344/2 में है, और अल-किरात अल-शादाह पृष्ठ 120 बिना किसी श्रेय के। (5) अल-किरात अल-शादाह पृष्ठ 120, और अल-मुहतसिब 181/2, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 388/4, और यह पाठ उन्हीं का है। (6) अल-सबआ पृष्ठ 522, और अल-तयसीर पृष्ठ 179। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 388/4।

سورہ الاحزاب: آیت ۴۰ ۱۶۵

اول: جب آپ ﷺ نے زینب رضی اللہ عنہا سے نکاح کیا تو لوگوں نے کہا: "انہوں نے اپنے بیٹے کی بیوی سے نکاح کر لیا۔" تب یہ آیت نازل ہوئی، یعنی: وہ ان کے [زید کے] باپ نہیں ہیں کہ ان پر ان کی سابقہ بیوی حرام ہو، بلکہ وہ اپنی امت کے باپ ہیں تعظیم و توقیر کے معاملے میں، اور آپ ﷺ کی ازواج مطہرات ان پر حرام ہیں۔ پس اللہ تعالیٰ نے اس آیت کے ذریعے منافقین اور دیگر لوگوں کے دلوں میں پیدا ہونے والے وسوسوں کو دور کر دیا، اور واضح فرما دیا کہ محمد ﷺ حقیقت میں اپنے دور کے کسی مرد کے باپ نہیں تھے۔ اس آیت سے یہ مراد نہیں تھی کہ نبی ﷺ کی کوئی اولاد نہیں تھی، کیونکہ آپ ﷺ کے ہاں بیٹے پیدا ہوئے تھے: ابراہیم، القاسم، الطیب اور المطہر (۱)؛ لیکن آپ ﷺ کا کوئی بیٹا اتنا زندہ نہیں رہا کہ وہ مرد بن سکے۔ رہے حسن اور حسین، تو وہ بچے تھے اور آپ ﷺ کے ہم عصر مرد نہیں تھے۔

دوم: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {لیکن اللہ کے رسول ہیں}۔ الاخفش اور الفراء نے کہا (۲): یعنی، لیکن وہ اللہ کے رسول تھے۔ اور انہوں نے جائز قرار دیا (۳): "لیکن اللہ کے رسول اور مہر ہیں" رفع (پیش) کے ساتھ۔ اسی طرح ابن ابی عبلہ اور بعض لوگوں نے پڑھا: "لیکن اللہ کے رسول ہیں" رفع کے ساتھ، اس معنی پر کہ: وہ اللہ کے رسول اور خاتم النبیین ہیں (۴)۔ ایک گروہ نے "ولکنَّ" نون کی تشدید اور "رسول اللہ" کے نصب (زبر) کے ساتھ پڑھا، اس بنا پر کہ یہ "لکنَّ" کا اسم ہے، اور اس کی خبر محذوف ہے (۵)۔

{اور خاتم}: عاصم نے تنہا اسے 'تا' کے فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھا (۶)، بمعنی: ان کے ذریعے انبیاء کا سلسلہ ختم کر دیا گیا، پس وہ ان کے لیے مہر اور ٹھپے کی طرح ہیں۔ جبکہ جمہور نے 'تا'

کے کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا (خاتِم)، جس کا مطلب ہے کہ انہوں نے انہیں ختم کیا، یعنی وہ ان سب کے آخر میں تشریف لائے (۷)۔

---

(۱) اسے الطبری نے ۱۲۲/۱۹ پر قتادہ سے روایت کیا ہے، اور آپ ﷺ کی اولاد کے بارے میں گفتگو ۲۴۱/۱۴ میں آئے گی۔ (۲) معانی القرآن لِلاخفش ۶۶۰/۲، اور معانی القرآن لِلفراء ۳۴۴/۲، اور مصنف نے ان سے النحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۳۱۷/۳ میں نقل کیا ہے۔ (۳) نسخوں (خ)، (ظ) اور (م) میں: "واجازا" (ان دونوں نے جائز قرار دیا)، لیکن باقی نسخوں میں جو ثابت ہے وہی لکھا گیا ہے، جو النحاس کی اعراب القرآن کے مطابق ہے، اور کلام الفراء کے بارے میں ہے، اور یہ ان کی معانی القرآن ۳۴۴/۳ میں ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۳۸۸/۴، اور یہ قرأت الفراء کی معانی القرآن ۳۴۴/۲ میں ہے، اور القراءات الشاذہ ص ۱۲۰ بغیر کسی نسبت کے۔ (۵) القراءات الشاذہ ص ۱۲۰، اور المحتسب ۱۸۱/۲، اور المحرر الوجیز ۳۸۸/۴، اور یہ عبارت ان کی ہے۔ (۶) السبعہ ص ۵۲۲، اور التیسیر ص ۱۷۹۔ (۷) المحرر الوجیز ۳۸۸/۴۔

Surah Al-Ahzab: Verse 40 166 It is said: "Al-Khatam" and "Al-Khatim" are two dialects, like "Tabic" and "Tabic", "Danaq" and "Daniq", and "Tabaq" of meat and "Tabiq"(1). Third: Ibn Atiyyah(2) said: These words, according to a group of the nation's scholars, both past and present, are accepted in their complete generality, necessitating a text that there is no prophet after him ﷺ. What Judge Ibn al-Tayyib mentioned in his book titled "Al-Hidayah"(3) regarding the possibility of interpretation in the words of this verse is weak. And what Al-Ghazali mentioned regarding this verse and this meaning in his book titled "Al-Iqtisad"(4) is heresy in my view, and a malicious attempt to disturb the creed of Muslims concerning Muhammad's ﷺ seal of prophethood. So beware, beware of it! And Allah is the Guide by His mercy. I say: It has been narrated from the Prophet ﷺ that he said: "There is no prophethood after me except what Allah wills"(5). Abu Umar said: He means dreams - and Allah knows best - which are a part of it, as he ﷺ said: "Nothing remains of prophethood after me except good dreams"(6). Ibn Mas'ud read: "[not] from among your men, but a Prophet who sealed the Prophets." Al-Rummani said: Through him ﷺ, reformation was sealed, so whoever is not reformed by him, there is no hope for their reformation(7).

---

(1) In Lisan al-Arab (t-b-q): "Al-Tabaq" and "Al-Tabiq" are a vessel for cooking, a Persianized word. (2) In Al-Muharrar al-Wajiz 4/388. (3) Its name is: Hidayat al-Mustarshidin fi al-Kalam, and Judge Ibn al-Tayyib is Abu Bakr al-Baqillani. See Kashf al-Zunun 2/2042. (4) Its name is: Al-Iqtisad fi al-I'tiqad, and he mentioned on page 226 that whoever denies his ﷺ saying: "There is no prophet after me" is denying the consensus of the nation that there is no prophet and no messenger after him ﷺ. There is more detail in the text; see there. (5) Related by Ibn al-Jawzi in Al-Mawdu'at (315) from Anas (may Allah be pleased with him), and mentioned by Ibn Abd al-Barr in Al-Tamhid 5/55 from al-Mughirah bin Shu'bah (may Allah be pleased with him), and it was mentioned previously in 1/123. Ibn al-Jawzi said: This exception is fabricated. It was mentioned previously without the exception in 1/398, 9/323, and 3/341. (6) Al-Tamhid 1/314 and 5/55. The hadith was related with this wording by Malik in Al-Muwatta 2/956, and similarly by Bukhari (6990) from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), and it was mentioned previously in 11/256. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 4/388, and the reading of Ibn Mas'ud is in the irregular readings, page 120.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 40 166 कहा गया है: "अल-खातम" और "अल-खातिम" दो बोलियां हैं, जैसे "ताबा'अ" और "ताबि'अ", "दानाक़" और "दानिक़", और मांस का "ताबाक़" और "ताबिक़"(1)। तीसरा: इब्न अतिय्याह(2) ने कहा: ये शब्द, उम्मत के विद्वानों के एक समूह के अनुसार, चाहे वे बाद के हों या पहले के, पूर्ण व्यापकता के साथ स्वीकार किए गए हैं, जो स्पष्ट रूप से यह आवश्यकता बताते हैं कि उनके ﷺ बाद कोई नबी नहीं है। और काजी इब्न अल-तैय्यब ने अपनी पुस्तक "अल-हिदाया"(3) में इस आयत के शब्दों में संभावना की जो अनुमति दी है, वह कमजोर है। और अल-ग़ज़ाली ने इस आयत और इस अर्थ के संबंध में अपनी पुस्तक "अल-इक्तसाद"(4) में जो उल्लेख किया है, वह मेरे विचार में धर्मत्याग है, और मुहम्मद ﷺ के नबूवत की मुहर के संबंध में मुसलमानों के अक़ीदे को बिगाड़ने का एक बुरा प्रयास है। अतः इससे सावधान रहें, सावधान रहें! और अल्लाह अपनी दया से मार्गदर्शक है। मैंने कहा: नबी ﷺ से वर्णित है कि उन्होंने कहा: "मेरे बाद कोई नबूवत नहीं है सिवाय उसके जो अल्लाह चाहे"(5)। अबू उमर ने कहा: उनका तात्पर्य स्वप्न से है - और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है - जो इसका एक हिस्सा हैं, जैसा कि उन्होंने ﷺ कहा: "मेरे बाद नबूवत में से कुछ शेष नहीं है सिवाय अच्छे स्वप्न के"(6)। इब्न मसूद ने पढ़ा: "तुम्हारे पुरुषों में से नहीं, लेकिन एक नबी जिसने नबियों की मुहर लगा दी।" अल-रुम्मानी ने कहा: उनके ﷺ माध्यम से सुधार पर मुहर लगा दी गई है, अतः जिसे उनके द्वारा सुधारा नहीं गया, उसके सुधार की कोई आशा नहीं है(7)।

---

(1) लिसान अल-अरब (त-ब-क़) में: "अत-ताबाक़" और "अत-ताबिक़" खाना पकाने का बर्तन है, जो अरबीकृत फारसी शब्द है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/388 में। (3) इसका नाम है: हिदायत अल-मुस्तरशिदीन फ़ी अल-कलाम, और काजी इब्न अल-तैय्यब अबू बक्र अल-बाक़िल्लानी हैं। देखिए कशफ़ अल-ज़ुनून 2/2042। (4) इसका नाम है: अल-इक्तसाद फ़ी अल-इतिक़ाद, और उन्होंने पृष्ठ 226 पर उल्लेख किया है कि उनके ﷺ इस कथन का खंडन करने वाला कि: "मेरे बाद कोई नबी नहीं है" वास्तव में उम्मत की सर्वसम्मति का खंडन कर रहा है कि उनके ﷺ बाद कोई नबी या रसूल नहीं है। विवरण के लिए वहां देखें। (5) इसे इब्न अल-जौज़ी ने अल-मौदुआत (315) में अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) से उद्धृत किया है, और इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद 5/55 में अल-मुग़ीरा बिन शुबा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से इसका उल्लेख किया है, और यह पहले 1/123 में आ चुका है। इब्न अल-जौज़ी ने कहा: यह अपवाद मनगढ़ंत है। और यह पहले अपवाद के बिना 1/398, 9/323 और 3/341 में आ चुका है। (6) अल-तमहीद 1/314 और 5/55। हदीस को इस शब्दों के साथ मलिक ने

अल-मुवत्ता 2/956 में उद्धृत किया है, और इसी तरह बुखारी (6990) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से, और यह पहले 11/256 में आ चुका है। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/388, और इब्न मसूद का पाठ शाज़ (अनियमित) पाठों में पृष्ठ 120 पर है।

سورۃ الاحزاب: آیت 40 166 کہا گیا ہے: "الخاتَم" اور "الخاتِم" دو لغات ہیں، جیسے "طابع" اور "طابِع"، "دانَق" اور "دانِق"، اور گوشت کا "طابَق" اور "طابِق"(1)۔ تیسری بات: ابن عطیہ(2) نے کہا: یہ الفاظ امت کے علماء کی ایک جماعت کے نزدیک، چاہے وہ بعد کے ہوں یا پہلے کے، مکمل عمومیت کے ساتھ قبول کیے گئے ہیں، جو نص کے طور پر اس بات کا تقاضا کرتے ہیں کہ ان ﷺ کے بعد کوئی نبی نہیں ہے۔ اور قاضی ابن الطیب نے اپنی کتاب مسمیٰ بہ "الہدایہ"(3) میں اس آیت کے الفاظ میں احتمال کے جواز کا جو ذکر کیا ہے، وہ ضعیف ہے۔ اور الغزالی نے اس آیت اور اس معنی کے بارے میں اپنی جس کتاب کا نام "الاقتصاد"(4) رکھا ہے اس میں جو ذکر کیا ہے، وہ میرے نزدیک الحاد ہے، اور ختمِ محمد ﷺ نبوت کے بارے میں مسلمانوں کے عقیدے کو پریشان کرنے کی ایک خبیث کوشش ہے، پس اس سے بچو، خوب بچو! اور اللہ اپنی رحمت سے ہدایت دینے والا ہے۔ میں کہتا ہوں: نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: "میرے بعد کوئی نبوت نہیں سوائے اس کے جو اللہ چاہے"(5)۔ ابو عمر نے کہا: ان کی مراد خواب ہے - اور اللہ بہتر جانتا ہے - جو اس کا ایک حصہ ہے، جیسا کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "میرے بعد نبوت میں سے کچھ باقی نہیں رہا سوائے اچھے خواب کے"(6)۔ اور ابن مسعود نے پڑھا: "تمہارے مردوں میں سے نہیں، بلکہ ایک نبی جس نے نبیوں کو ختم کر دیا"۔ رمانی نے کہا: ان ﷺ کے ذریعے اصلاح کو ختم (مکمل) کر دیا گیا، پس جو ان کے ذریعے درست نہ ہوا اس کی اصلاح سے مایوسی ہے(7)۔

---

(1) لسان العرب (طبق) میں ہے: الطابق اور الطابق: کھانا پکانے کا برتن، فارسی معرب۔ (2) المحرر الوجیز 4/388 میں۔ (3) اس کا نام ہے: ہدایت المسترشدین فی الکلام، اور قاضی ابن الطیب ابو بکر الباقلانی ہیں۔ دیکھئے کشف الظنون 2/2042۔ (4) اس کا نام ہے: الاقتصاد فی الاعتقاد،

اور انہوں نے ص 226 پر ذکر کیا کہ آپ ﷺ کے قول "میرے بعد کوئی نبی نہیں" کا منکر دراصل اس بات پر امت کے اجماع کا منکر ہے کہ ان ﷺ کے بعد نہ کوئی نبی ہے نہ رسول۔ وہاں کلام میں تفصیل ہے؛ دیکھئے۔ (5) اسے ابن الجوزی نے الموضوعات (315) میں انس رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے، اور ابن عبد البر نے التمہید 5/55 میں مغیرہ بن شعبہ رضی اللہ عنہ سے ذکر کیا ہے، اور یہ پہلے 1/123 میں گزر چکا ہے۔ ابن الجوزی نے کہا: یہ استثنا موضوع (من گھڑت) ہے۔ اھ اور یہ پہلے استثنا کے بغیر 1/398 اور 9/323 اور 3/341 میں گزر چکا ہے۔ (6) التمہید 1/314 اور 5/55۔ یہ حدیث ان الفاظ کے ساتھ مالک نے الموطا 2/956 میں نکالی ہے، اور اسی طرح بخاری (6990) نے ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے، اور یہ 11/256 میں گزر چکی ہے۔ (7) المحرر الوجیز 4/388، اور ابن مسعود کی قراءت شاذ قراءات میں ص 120 پر ہے۔

Surah Al-Ahzab: Verses 40 - 42 167

I say: From this meaning is his saying (peace and blessings be upon him): "I was sent to perfect noble character."(1) And in "Sahih" Muslim from Jabir who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "My example and the example of the prophets is like a man who built a house and finished it and completed it except for the place of a brick. People began to enter it and wonder at it and say: 'If only there was a brick here!'" The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "I am the place of that brick; I came and sealed the prophets."(2) And similar is narrated from Abu Hurairah, except that he said: "I am the brick and I am the seal of the prophets."(3).

Allah Almighty's saying: {O you who have believed, remember Allah with much remembrance} (41)

Allah Almighty commanded His servants to remember Him and thank Him, and to do so frequently for the blessings He has bestowed upon them. Allah made this without limit because of its ease for the servant and the greatness of its reward. Ibn Abbas said: No one is excused for leaving the remembrance of Allah except one whose intellect is overcome. Abu Sa'id narrated from the Prophet (peace be upon him): "Remember Allah so much that they say [you are] crazy."(4).

And it was said: Much remembrance is what flows from the sincerity of the heart, and little is what happens under the rule of hypocrisy, like remembrance with the tongue.

Allah Almighty's saying: {and exalt Him morning and afternoon.} (42)

Meaning: Occupy your tongues in most of your circumstances with Tasbeeh, Tahleel, Tahmeed, and Takbeer. Mujahid said: These are words spoken by the pure, the one in a state of minor impurity, and the one in a state of ritual impurity (Junub)(5).

---

(1) Previously mentioned 9/420. (2) Sahih Muslim (2287), and it is with Ahmad (14888), and Al-Bukhari (3534). (3) Sahih Muslim (2286): (22), and it is with Ahmad (9167), and Al-Bukhari (3535). (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/388, and the report of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) was narrated by al-Tabari 19/124. And the report of Abu Sa'id (may Allah be pleased with him) was narrated by Ahmad (11653), and Ibn 'Adi in Al-Kamil 3/980, and in its chain is Darraj Abu al-Samh; Ahmad, an-Nasa'i, and Abu Hatim weakened him, and Ibn 'Adi cited in 3/979-980 several hadiths, including this one, and said: most of them are not followed, and see Mizan al-I'tidal 2/24-25. (5) Al-Kashshaf 3/265.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 40 - 42 167

मैंने कहा: इसी अर्थ से उनका (शांति और आशीर्वाद उन पर हो) यह कथन है: "मैं उत्तम चरित्र को पूर्ण करने के लिए भेजा गया हूँ।"(1) और जाबिर से "सहीह" मुस्लिम में है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (शांति उन पर हो) ने कहा: "मेरा उदाहरण और नबियों का उदाहरण उस व्यक्ति की तरह है जिसने एक घर बनाया और उसे पूरा किया और उसे सिवाय एक ईंट की जगह के पूर्ण किया। लोग उसमें प्रवेश करने लगे और उस पर आश्चर्य करने लगे और कहने लगे: 'काश यहाँ ईंट होती!'" अल्लाह के रसूल (शांति उन पर हो) ने कहा: "मैं उस ईंट की जगह हूँ; मैं आया और मैंने नबियों की श्रृंखला को समाप्त किया (मुहर लगाई)।"(2) और इसी तरह अबू हुरैरा से भी वर्णित है, सिवाय इसके कि उन्होंने कहा: "मैं ईंट हूँ और मैं नबियों की मुहर (अंतिम नबी) हूँ।"(3).

अल्लाह तआला का कथन: {ऐ ईमान वालो! अल्लाह को बहुत अधिक याद करो} (41)

अल्लाह तआला ने अपने बंदों को आदेश दिया कि वे उसे याद करें और उसका शुक्रिया अदा करें, और उन पर जो उसने उपकार किए हैं उसके लिए ऐसा बहुत अधिक करें। अल्लाह ने इसे बिना किसी सीमा के बनाया क्योंकि यह बंदे के लिए आसान है और इसमें बहुत बड़ा इनाम है। इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह की याद छोड़ने के लिए किसी को भी क्षमा नहीं किया जाता सिवाय उसके जिसकी बुद्धि पर पर्दा पड़ गया हो। अबू सईद ने नबी (शांति उन पर हो) से वर्णन किया: "अल्लाह को इतना याद करो कि लोग कहें [कि तुम] पागल [हो]।"(4).

और कहा गया है: अधिक याद वह है जो हृदय की निष्ठा से निकले, और कम वह है जो पाखंड (मुनाफ़िक़त) के शासन में हो जैसे केवल जीभ से याद करना।

अल्लाह तआला का कथन: {और सुबह और शाम उसकी तस्बीह (महिमागान) करो।} (42)

अर्थ: अपनी अधिकांश परिस्थितियों में अपनी ज़ुबान को तस्बीह, तहलील, तहमीद और तकबीर में लगाए रखें। मुजाहिद ने कहा: ये वे शब्द हैं जिन्हें पवित्र व्यक्ति, वह व्यक्ति जिसे वज़ू की ज़रूरत है, और जिसे ग़ुस्ल की ज़रूरत है (जुनुब), सभी कह सकते हैं।(5)

---

(1) पूर्वोक्त 9/420। (2) सहीह मुस्लिम (2287), और यह अहमद (14888) और अल-बुखारी (3534) के पास है। (3) सहीह मुस्लिम (2286): (22), और यह अहमद (9167) और अल-बुखारी (3535) के पास है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/388, और इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से

प्रसन्न हो) की रिपोर्ट अल-तबरी 19/124 द्वारा निकाली गई थी। और अबू सईद (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की रिपोर्ट अहमद (11653) द्वारा निकाली गई थी, और इब्न अदी ने अल-कामिल 3/980 में, और इसके सूत्र (इसनाद) में दर्राज अबू अल-सम्ह है; अहमद, अन-नसाई और अबू हातिम ने उसे कमज़ोर बताया, और इब्न अदी ने 3/979-980 में इस हदीस सहित कई हदीसें पेश कीं और कहा: उनमें से अधिकांश का पालन नहीं किया जाता है, और मिज़ान अल-इतिदाल 2/24-25 देखें। (5) अल-कश्शाफ 3/265।

سورہ الاحزاب: آیات 40 - 42 167

میں نے کہا: اسی معنی میں آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا یہ قول ہے: «میں اخلاق کی بلندیوں کو مکمل کرنے کے لیے بھیجا گیا ہوں»(1)۔ اور «صحیح» مسلم میں جابر سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: «میری اور انبیاء کی مثال اس شخص کی سی ہے جس نے ایک گھر بنایا، اسے مکمل اور خوبصورت بنایا سوائے ایک اینٹ کی جگہ کے، لوگ اس میں داخل ہونے لگے اور حیران ہو کر کہنے لگے: کاش یہ اینٹ کی جگہ بھی پر ہوتی!» رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: «میں وہ اینٹ کی جگہ ہوں؛ میں آیا تو میں نے انبیاء کا سلسلہ ختم کر دیا»(2)۔ اور اسی طرح ابو ہریرہ سے مروی ہے، سوائے اس کے کہ انہوں نے کہا: «میں وہ اینٹ ہوں اور میں خاتم النبین ہوں»(3)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اے ایمان والو! اللہ کا کثرت سے ذکر کرو} (41)

اللہ تعالیٰ نے اپنے بندوں کو حکم دیا کہ وہ اسے یاد کریں اور اس کا شکر ادا کریں، اور ان نعمتوں پر جو اس نے ان پر کیں، بکثرت ایسا کریں۔ اللہ تعالیٰ نے اسے بندے کے لیے آسانی اور اجر کی عظمت کی وجہ سے بغیر کسی حد کے رکھا؛ ابن عباس نے کہا: اللہ کے ذکر کو چھوڑنے میں کسی کے لیے کوئی عذر نہیں ہے سوائے اس کے جس کی عقل مغلوب ہو گئی ہو۔ اور ابو سعید نے نبی صلی اللہ علیہ وسلم سے روایت کی: «اللہ کا ذکر اتنا کثرت سے کرو کہ لوگ (تمہیں) مجنون کہنے لگیں»(4)۔

اور کہا گیا: ذکرِ کثیر وہ ہے جو دل کے اخلاص کے ساتھ جاری ہو، اور قلیل وہ ہے جو نفاق کے حکم پر ہو جیسے صرف زبان سے ذکر کرنا۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور صبح و شام اس کی تسبیح کرو} (42)

یعنی: اپنی زبانوں کو اپنے اکثر احوال میں تسبیح، تہلیل، تحمید اور تکبیر میں مشغول رکھو۔ مجاہد نے کہا: یہ وہ کلمات ہیں جنہیں پاک شخص، بے وضو اور حالتِ جنابت والا بھی کہہ سکتا ہے(5)۔

---

(1) سلف 9 / 420۔ (2) صحیح مسلم (2287)، اور یہ احمد (14888) اور بخاری (3534) کے ہاں ہے۔ (3) صحیح مسلم (2286): (22)، اور یہ احمد (9167) اور بخاری (3535) کے ہاں ہے۔ (4) المحرر الوجیز 4 / 388، اور ابن عباس رضی اللہ عنہما کی روایت طبری نے 19 / 124 میں نکالی ہے۔ اور ابو سعید رضی اللہ عنہ کی روایت احمد (11653) نے نکالی ہے، اور ابن عدی نے الکامل 3 / 980 میں، اور اس کی سند میں درّاج ابو السمح ہے؛ احمد، نسائی اور ابو حاتم نے اسے ضعیف قرار دیا، اور ابن عدی نے 3 / 979-980 میں اس کے لیے کئی حدیثیں ذکر کیں جن میں یہ حدیث بھی ہے، اور کہا: ان میں سے عام طور پر متابعت نہیں کی جاتی، اور میزان الاعتدال 2 / 24-25 دیکھیے۔ (5) الکشاف 3 / 265۔

Surah Al-Ahzab: Verses 42 - 43 168

It was said: Supplicate to Him; Jarir said: “Do not forget the glorification of the forenoon (Duha), for indeed Joseph called upon his Lord and He chose him when he glorified Him.” (1)

It was said: The meaning is: Pray to Allah morning and evening, and prayer is called 'tasbih' (glorification). Fajr, Maghrib, and Isha were specifically mentioned because they are more deserving of encouragement due to being at the ends of the night. Qatada and al-Tabari said: The reference is to the morning prayer and the afternoon prayer (Asr) (2).

And 'Al-Asil' means the evening, and its plural is 'asail'. 'Al-Asul' also means 'Al-Asil', and its plural is 'asal'; as said by al-Mubarrad. Others said: 'Asul' is the plural of 'asil', like 'raghif' (loaf) and 'rughuf' (loaves). This has been mentioned before (3).

Issue: This verse is Medinan, so there is no connection for those who claimed that prayer was first prescribed as only two prayers at the ends of the day. The narration regarding that is weak (4), so no attention should be paid to it and it cannot be relied upon. The discussion on how prayer was prescribed and the scholars' views on that has already passed in [the commentary on] 'Subhan' (Surah Al-Isra) (5), and praise be to Allah.

His statement, the Almighty: «It is He who confers blessing upon you, and His angels [ask Him to do so] that He may bring you out from darknesses into the light. And ever is He, to the believers, Merciful. (43)»

His statement, the Almighty: «It is He who confers blessing upon you»: Ibn Abbas said: When it was revealed: «Indeed, Allah and His angels bless the Prophet», the Muhajirun and the Ansar said: This is for you specifically, O Messenger of Allah, and there is nothing in it for us. So Allah Almighty revealed this verse (6).

---

(1) Al-Nukat wa'l-'Uyun 4/410, and in it: ... that Jonah ... He rescued him when he glorified Him, and we did not find it in Jarir's diwan (collection of poems). His words: 'antashahu' means: He saved him. (2) Tafsir al-Tabari 19/123, and the saying of Qatada was narrated by Abd al-Razzaq 2/119, and al-Tabari 19/124. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/318, and it appeared earlier in 9/434. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/388. Al-Bayhaqi narrated in al-Sunan al-Kubra 1/359 from Qatada who said: The beginning of prayer was two rak'ahs in the morning and two rak'ahs in the evening. (5) 13/ 12 -

13. (6) Narrated similarly by Abd ibn Humayd and Ibn al-Mundhir from Mujahid, as in al-Durr al-Manthur 5/206, and Al-Baghawi mentioned it similarly 3/534 from Anas, and we did not find it narrated from Ibn Abbas.

सूरा अल-अहज़ाब: आयतें 42 - 43 168

और कहा गया: उसे पुकारो; जरीर ने कहा: "पूर्वाह्न (दुहा) की तस्बीह (महिमा गान) को न भूलें, क्योंकि यूसुफ ने अपने रब को पुकारा और उसने उन्हें तब चुन लिया जब उन्होंने उसकी महिमा की।" (1)

कहा गया: तात्पर्य यह है: सुबह और शाम अल्लाह की इबादत (नमाज़) करो, और नमाज़ को 'तस्बीह' कहा जाता है। फज्र, मग़रिब और ईशा का विशेष उल्लेख इसलिए किया गया क्योंकि वे रात के किनारों पर होने के कारण अधिक प्रोत्साहन के योग्य हैं। कतादा और अल-तबरी ने कहा: संकेत सुबह की नमाज़ और अस्र की नमाज़ की ओर है (2)।

और 'अल-असील' का अर्थ है शाम, और इसका बहुवचन 'असैल' है। 'अल-असुल' का अर्थ भी 'अल-असील' है, और इसका बहुवचन 'आसाल' है; यह अल-मुबर्रद ने कहा। दूसरों ने कहा: 'असुल', असील का बहुवचन है, जैसे 'रग़ीफ़' (रोटी) और 'रुग़ुफ़' (रोटियाँ)। यह पहले आ चुका है (3)।

मसला: यह आयत मदनी है, इसलिए उन लोगों के लिए कोई संबंध नहीं है जिन्होंने दावा किया कि नमाज़ पहले दिन के दो किनारों पर केवल दो नमाज़ों के रूप में अनिवार्य की गई थी। उस संबंध में रिवायत कमज़ोर है (4), इसलिए उस पर ध्यान नहीं दिया जाना चाहिए और न ही उस पर भरोसा किया जा सकता है। नमाज़ कैसे अनिवार्य की गई और इस पर विद्वानों के विचारों की चर्चा 'सुब्हान' (सूरा अल-इसरा) (5) में पहले ही हो चुकी है, और अल्लाह की प्रशंसा हो।

अल्लाह तआला का कथन: «वही है जो तुम पर अपनी कृपा भेजता है और उसके फ़रिश्ते भी (तुम्हारे लिए दुआ करते हैं), ताकि वह तुम्हें अंधेरों से निकाल कर रोशनी की ओर ले जाए। और वह मोमिनों पर बहुत मेहरबान है (43)।»

अल्लाह तआला का कथन: «वही है जो तुम पर अपनी कृपा भेजता है»: इब्न अब्बास ने कहा: जब यह आयत उतरी: «बेशक अल्लाह और उसके फ़रिश्ते नबी पर दुरूद (कृपा) भेजते हैं», तो मुहाजिरों और अंसार ने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, यह तो विशेष रूप से आपके लिए है, और इसमें हमारे लिए कुछ नहीं है। तब अल्लाह तआला ने यह आयत (6) उतारी।

---

(1) अन-नुक़त वल-उयून 4/410, और इसमें है: ... कि यूनुस ... उसने उन्हें बचा लिया जब उन्होंने महिमा की, और हमें यह जरीर के दीवान (काव्य संग्रह) में नहीं मिला। उनके शब्द: 'अन्ताशहू' का

अर्थ है: उसने उसे बचाया। (2) तफ़्सीर अल-तबरी 19/123, और कतादा का कथन अब्द अल-रज्ज़ाक 2/119 और अल-तबरी 19/124 द्वारा उद्धृत किया गया है। (3) इराब अल-कुरान अन-नहहास 3/318 द्वारा, और पहले 9/434 में आया है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/388। अल-बैहकी ने अस-सुनन अल-कुबरा 1/359 में कतादा से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: नमाज़ की शुरुआत सुबह की दो रकात और शाम की दो रकात थी। (5) 13/ 12 - 13. (6) अब्द इब्न हुमैद और इब्न अल-मुन्ज़िर ने मुजाहिद से इसी तरह रिवायत की है, जैसा कि अल-दुर्र अल-मन्शूर 5/206 में है, और अल-बगवी ने भी इसी तरह अनस से 3/534 में इसका उल्लेख किया है, और हमें इब्न अब्बास से यह रिवायत नहीं मिली।

سورہ الاحزاب: آیات 42 - 43 168

اور کہا گیا: اسے پکارو؛ جریر نے کہا: "چاشت (ضحیٰ) کی تسبیح کو نہ بھولو، کیونکہ یوسف نے اپنے رب کو پکارا تو اس نے انہیں منتخب کر لیا جب انہوں نے تسبیح کی۔" (1)

کہا گیا: مراد یہ ہے کہ صبح و شام اللہ کے لیے نماز پڑھو، اور نماز کو تسبیح کہا جاتا ہے۔ فجر، مغرب اور عشاء کو خاص طور پر ذکر کیا گیا کیونکہ وہ رات کے کناروں پر ہونے کی وجہ سے زیادہ ترغیب کی مستحق ہیں۔ قتادہ اور طبری نے کہا: اشارہ صبح کی نماز اور عصر کی نماز کی طرف ہے (2)۔

اور 'الاصیل' کا مطلب شام ہے، اور اس کی جمع 'اصائل' ہے۔ 'الاصُل' بھی اصیل کے معنی میں ہے، اور اس کی جمع 'آصال' ہے؛ یہ مبرد نے کہا۔ دوسروں نے کہا: 'اصُل' اصیل کی جمع ہے، جیسے 'رغیف' اور 'رغف'۔ یہ پہلے گزر چکا ہے (3)۔

مسئلہ: یہ آیت مدنی ہے، لہذا ان لوگوں کے لیے کوئی تعلق نہیں جنہوں نے یہ دعویٰ کیا کہ نماز شروع میں صرف دن کے دو حصوں میں دو نمازیں فرض کی گئی تھیں۔ اس بارے میں روایت ضعیف ہے (4)، لہذا اس کی طرف التفات نہیں کیا جائے گا اور نہ ہی اس پر بھروسہ کیا جا سکتا ہے۔ نماز کی فرضیت کی کیفیت اور اس بارے میں علماء کے کلام پر 'سبحان' (سورہ بنی اسرائیل) (5) میں گفتگو گزر چکی ہے، والحمد للہ۔

اللہ تعالیٰ کا قول: «وہی ہے جو تم پر اپنی رحمتیں بھیجتا ہے اور اس کے فرشتے بھی (تمہارے لیے دعائے مغفرت کرتے ہیں) تاکہ وہ تمہیں اندھیروں سے نکال کر روشنی کی طرف لے جائے، اور وہ مومنوں پر نہایت مہربان ہے (43)۔»

اللہ تعالیٰ کا قول: «وہی ہے جو تم پر اپنی رحمتیں بھیجتا ہے»: ابن عباس نے کہا: جب یہ آیت نازل ہوئی: «بے شک اللہ اور اس کے فرشتے نبی پر درود بھیجتے ہیں»، تو مہاجرین اور انصار نے کہا: اے اللہ کے رسول، یہ تو خاص طور پر آپ کے لیے ہے، اور اس میں ہمارے لیے کچھ نہیں ہے، تو اللہ تعالیٰ نے یہ آیت (6) نازل فرمائی۔

---

(1) النکت والعیون 4/410، اور اس میں ہے: ... کہ یونس ... پس اس نے انہیں بچا لیا جب انہوں نے تسبیح کی، اور ہمیں یہ جریر کے دیوان میں نہیں ملی۔ ان کا قول: 'انتاشہ' یعنی: اسے بچا لیا۔ (2) تفسیر طبری 19/123، اور قتادہ کا قول عبد الرزاق 2/119 اور طبری 19/124 نے نقل کیا ہے۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 3/318، اور پہلے 9/434 میں گزر چکا ہے۔ (4) المحرر الوجیز 4/388۔ اور بیہقی نے السنن الکبریٰ 1/359 میں قتادہ سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: نماز کی ابتداء صبح کی دو رکعتیں اور شام کی دو رکعتیں تھیں۔ (5) 13/ 12 - 13. (6) اسے عبد بن حمید اور ابن المنذر نے مجاہد سے اسی طرح روایت کیا ہے، جیسا کہ الدر المنثور 5/206 میں ہے، اور بغوی نے بھی اسے انس سے 3/534 میں اسی طرح ذکر کیا ہے، اور ہمیں ابن عباس سے یہ روایت نہیں ملی۔

Surah Al-Ahzab: Verses 43 - 44 169

I said: This is a blessing from Allah Almighty upon this Ummah, one of the greatest blessings, and evidence of its virtue over all other nations; as He said: {You are the best nation produced [as an example] for mankind} [Al-Imran: 110]. Prayer from Allah upon the servant is His mercy for him and His blessing upon him. The prayer of the angels is their supplication for the believers and their seeking forgiveness for them, as He said: {and ask forgiveness for those who have believed} [Ghafir: 7] and it will follow. In the Hadith: that the Children of Israel asked Moses, peace be upon him: Does your Lord, the Mighty and Sublime, pray? He found that grave, so Allah, the Mighty and Sublime, revealed to him: "Indeed, My prayer is that My mercy has preceded My anger." Mentioned by Al-Nahhas (1).

Ibn Atiyyah said: A group narrated that the Prophet ﷺ was asked: O Messenger of Allah, how is Allah's prayer upon His servants? He said: "Subbuhun Quddusun (Glorious, Holy), My mercy has preceded My anger." There was disagreement in the interpretation of this saying; it was said: All of it (2) is from the speech of Allah Almighty, and it is His prayer upon His servants. And it was said: "Subbuhun Quddusun" is from the speech of Muhammad ﷺ, and he put it before his utterance of the phrase which is Allah's prayer, which is: "My mercy preceded My anger," because he understood from the questioner that he imagined a way of Allah's prayer upon His servants that is not befitting for Allah, the Mighty and Sublime; so he put glorification and exaltation before his report (3).

His saying, Almighty: {that He may bring you out from darknesses into the light} [Al-Ahzab: 43] meaning: from misguidance to guidance. The meaning of this is: establishing on guidance; because they were on guidance at the time of the address. Then Allah, the Almighty, informed of His mercy towards the believers as a comfort to them, saying: {And He is ever, to the believers, Merciful}.

His saying, Almighty: {Their greeting the Day they meet Him will be, "Peace." And He has prepared for them a noble reward} [Al-Ahzab: 44].

There was disagreement regarding the pronoun in "they meet Him" as to whom it refers; it was said: to Allah Almighty.

---

(1) In 'I'rab al-Qur'an' 318/3, and narrated by Abd al-Razzaq in 'Al-Tafsir' 119/2 from Al-Hasan as his saying. (2) In (D): speech, and in (M): word. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 389/4. The Hadith was narrated by al-Tabarani in 'Al-Mu'jam al-Saghir' (43) from Abu

Hurayrah. And narrated by Abd al-Razzaq (2898) within a long report from 'Ata, and mentioned by al-Daraqutni in 'Al-'Ilal' 287/8 from Abu Hurayrah, and from Jabir, and from 'Ata from some of the companions of the Prophet ﷺ; al-Daraqutni said: And this is more correct. End. In all these narrations, the Prophet ﷺ is the questioner, and the one questioned is Gabriel, peace be upon him.

सूरह अल-अहज़ाब: आयतें 43 - 44 169

मैंने कहा: यह अल्लाह सर्वशक्तिमान का इस उम्मत पर एक बड़ा अनुग्रह है, और अन्य सभी उम्मतों पर इसकी श्रेष्ठता का प्रमाण है; जैसा कि उसने कहा: {तुम वह सबसे अच्छी उम्मत हो जिसे लोगों (के मार्गदर्शन) के लिए निकाला गया है} [आल इमरान: 110]। अल्लाह की ओर से बंदे पर दुआ (सलात) उसकी दया और उसके पास उसकी बरकत है। फ़रिश्तों की दुआ (सलात): ईमान वालों के लिए उनकी प्रार्थना और उनके लिए माफ़ी माँगना है, जैसा कि उसने कहा: {और जो ईमान लाए हैं उनके लिए क्षमा माँगते हैं} [ग़ाफ़िर: 7] और यह आगे आएगा। हदीस में है: बनी इसराइल ने मूसा (अ.) से पूछा: क्या आपका रब, जो बहुत महान और महिमामय है, नमाज़ (सलात) पढ़ता है? उन्हें यह बात बहुत भारी लगी, तो अल्लाह ने उनकी तरफ वही भेजी: "बेशक मेरी सलात यह है कि मेरी रहमत (दया) मेरे क्रोध पर हावी हो गई है।" अल-नहहास (1) ने इसका उल्लेख किया है।

इब्न अतिय्या ने कहा: एक समूह ने रिवायत किया कि नबी ﷺ से पूछा गया: ऐ अल्लाह के रसूल, अपने बंदों पर अल्लाह की सलात कैसी है? आपने फरमाया: "सुब्बुहुन कुद्दुसुन (अति पवित्र, अति पावन), मेरी रहमत मेरे गुस्से से पहले पहुंच गई।" इस कथन की व्याख्या में मतभेद था; यह कहा गया: यह सब (2) अल्लाह सर्वशक्तिमान का कलाम (वाणी) है, और यह बंदों पर उसकी सलात है। और कहा गया: "सुब्बुहुन कुद्दुसुन" मुहम्मद ﷺ का कलाम है, और उन्होंने इसे उस वाक्य को बोलने से पहले कहा जो अल्लाह की सलात है, जो है: "मेरी रहमत मेरे गुस्से पर हावी हो गई", क्योंकि उन्होंने सवाल करने वाले से यह समझा कि उसने अल्लाह की अपने बंदों पर सलात के बारे में ऐसा कुछ सोचा जो अल्लाह की शान के खिलाफ है; इसलिए उन्होंने अपनी खबर देने से पहले तस्बीह और ताज़ीम (पवित्रता और महिमा) का बयान किया (3)।

अल्लाह का फरमान: {ताकि वह तुम्हें अंधेरों से रोशनी की ओर निकाल ले} [अल-अहज़ाब: 43] यानी: गुमराह से हिदायत (मार्गदर्शन) की ओर। इसका अर्थ है: हिदायत पर जमाए रखना; क्योंकि संबोधन के समय वे हिदायत पर थे। फिर अल्लाह ने ईमान वालों को तसल्ली देने के लिए अपनी रहमत की खबर दी, तो फरमाया: {और वह ईमान वालों पर बहुत मेहरबान है}।

अल्लाह का फरमान: {जिस दिन वे उससे मिलेंगे, उनका अभिवादन "सलाम" होगा। और उसने उनके लिए एक सम्मानजनक प्रतिफल तैयार कर रखा है} [अल-अहज़ाब: 44]।

"यलकवनाहू" (उससे मिलेंगे) में ज़मीर (सर्वनाम) किसके बारे में है, इस पर मतभेद है; कहा गया: अल्लाह सर्वशक्तिमान के बारे में।

---

(1) इराब अल-कुरान 318/3 में, और अब्द अल-रज्जाक ने अल-तफ़सीर 119/2 में अल-हसन से उनके कथन के रूप में उद्धृत किया है। (2) (द) में: कलाम (भाषण), और (म) में: कलमा (शब्द)। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 389/4। हदीस को अल-तबरानी ने अल-मुअजम अल-सगीर (43) में अबू हुरैरा से रिवायत किया है। और अब्द अल-रज्जाक (2898) ने अता से एक लंबी रिपोर्ट के हिस्से के रूप में इसे रिवायत किया, और अल-दाराकुतनी ने अल-इलाहल 287/8 में अबू हुरैरा, जाबिर और अता से नबी के कुछ साथियों के माध्यम से इसका उल्लेख किया, अल-दाराकुतनी ने कहा: और यह अधिक सही है। समाप्त। इन सभी रिवायतों में नबी ﷺ सवाल करने वाले हैं, और जिनसे सवाल किया गया है वह जिब्रील अलैहिस्सलाम हैं।

سورہ الاحزاب: الآیتان ٤٣ - ٤٤ ١٦٩

میں نے کہا: یہ اللہ تعالیٰ کا اس امت پر ایک عظیم ترین نعمت ہے، اور تمام امتوں پر اس کی فضیلت کی دلیل ہے؛ جیسا کہ اس نے فرمایا: {كُنتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ} [آل عمران: ١١٠]۔ اور اللہ کی طرف سے بندے پر صلاۃ اس کی رحمت اور اس کے پاس اس کی برکت ہے۔ اور فرشتوں کی صلاۃ: مومنین کے لیے ان کی دعا اور ان کے لیے استغفار ہے، جیسا کہ اس نے فرمایا: {وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِينَ آمَنُوا} [غافر: ٧] اور یہ آگے آئے گا۔ حدیث میں ہے: بنی اسرائیل نے موسیٰ علیہ السلام سے پوچھا: کیا آپ کا رب جل وعز نماز پڑھتا (صلاۃ کرتا) ہے؟ انہوں نے اسے بہت بڑا سمجھا، تو اللہ جل وعز نے ان کی طرف وحی فرمائی: "میری صلاۃ یہ ہے کہ میری رحمت میرے غضب پر سبقت لے گئی ہے۔" اسے النحاس (١) نے ذکر کیا ہے۔

ابن عطیہ نے کہا: ایک گروہ نے روایت کیا کہ نبی ﷺ سے پوچھا گیا: اے اللہ کے رسول، اللہ کی اپنے بندوں پر صلاۃ کیسی ہے؟ آپ نے فرمایا: "سُبُّوحٌ قُدُّوسٌ، میری رحمت میرے غضب پر سبقت لے گئی۔" اس قول کی تاویل میں اختلاف ہوا؛ کہا گیا: یہ سب کا سب (٢) اللہ تعالیٰ کا کلام ہے، اور یہ بندوں پر اس کی صلاۃ ہے۔ اور کہا گیا: "سُبُّوحٌ قُدُّوسٌ" محمد ﷺ کا کلام ہے، اور آپ نے اسے اس جملے سے پہلے مقدم کیا جو اللہ کی صلاۃ ہے، اور وہ ہے: "میری رحمت میرے غضب پر سبقت لے گئی" کیونکہ آپ نے سائل سے یہ سمجھا کہ اس نے اللہ کی اپنے بندوں پر صلاۃ کے بارے میں ایسا تصور کیا جو اللہ عزوجل کے شایانِ شان نہیں؛ چنانچہ آپ نے اپنی خبر سے پہلے تنزیہ اور تعظیم کو مقدم فرمایا (٣)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {لِيُخْرِجَكُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ} یعنی: گمراہی سے ہدایت کی طرف۔ اس کا معنی ہے: ہدایت پر ثابت قدمی؛ کیونکہ وہ خطاب کے وقت ہدایت پر تھے۔ پھر اللہ تعالیٰ نے مومنوں کو مانوس کرنے کے لیے ان پر اپنی رحمت کی خبر دی، فرمایا: {وَكَانَ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا}۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {تَحِيَّتُهُمْ يَوْمَ يَلْقَوْنَهُ سَلَمٌ وَأَعَدَّ لَهُمْ أَجْرًا كَرِيمًا}

"يَلْقَوْنَهُ" (وہ اس سے ملیں گے) میں ضمیر کس کی طرف لوٹتی ہے، اس میں اختلاف ہوا؛ کہا گیا: اللہ تعالیٰ کی طرف۔

---

(١) اعراب القرآن ٣١٨/٣ میں، اور اسے عبد الرزاق نے التفسیر ١١٩/٢ میں حسن سے ان کے قول کے طور پر روایت کیا ہے۔ (٢) (د) میں: کلام، اور (م) میں: کلمہ۔ (٣) المحرر الوجیز ٤/٣٨٩۔ اور حدیث کو طبرانی نے المعجم الصغیر (٤٣) میں ابو ہریرہ سے روایت کیا ہے۔ اور عبد الرزاق (٢٨٩٨) نے عطا سے ایک طویل خبر کے ضمن میں روایت کیا، اور دارقطنی نے العلل ٢٨٧/٨ میں ابو ہریرہ، جابر، اور عطا سے نبی ﷺ کے بعض اصحاب کے واسطے سے ذکر کیا، دارقطنی نے کہا: اور یہ زیادہ صحیح ہے۔ اھ اور ان تمام روایتوں میں نبی ﷺ سائل ہیں، اور جن سے سوال کیا گیا وہ جبرائیل علیہ السلام ہیں۔

Surah Al-Ahzab: Verses 44 - 46 170

That is: He was merciful to the believers, so He secures them from the punishment of Allah on the Day of Resurrection, and on that day they meet Him. {Their greeting} means: the greeting of some of them to others. {Peace} means: safety for us and for you from the punishment of Allah. It was also said: This greeting is from Allah Almighty, meaning: He keeps them safe from calamities, or gives them glad tidings of safety from fears. {On the day they meet Him} means: on the Day of Resurrection after entering Paradise. Al-Zajjaj(1) said its meaning; and he cited the words of the Exalted and Mighty: {and their greeting therein is Peace} [Yunus: 10]. It was also said: "On the day they meet him" means: on the day they meet the Angel of Death; it has been reported that he does not take the soul of a believer without greeting him; narrated on the authority of Al-Bara bin Azib who said: {Their greeting on the day they meet Him is Peace}, so the Angel of Death greets the believer when taking his soul; he does not take his soul until he has greeted him(2). Allah Almighty says: {O Prophet, indeed We have sent you as a witness and a bringer of good tidings and a warner (45) And one who invites to Allah, by His permission, and an illuminating lamp (46)}. This verse contains comfort for the Prophet ﷺ and for the believers, and honor for all of them. This verse includes six of his ﷺ names, and our Prophet ﷺ has many names and great attributes mentioned in the Book, the Sunnah, and previous scriptures. Allah has named him Muhammad and Ahmad in His Book. And he ﷺ said, as narrated from him by reliable and just narrators: "I have five names: I am Muhammad, I am Ahmad, I am Al-Mahi (the Eraser) through whom Allah erases disbelief, I am Al-Hashir (the Gatherer) at whose feet people will be gathered, and I am Al-Aqib (the Final One)"(3). In Sahih Muslim from the hadith of Jubayr bin Mut'im: And Allah has named him Compassionate and Merciful(4).

(1) In Ma'ani al-Quran 4 / 231. (2) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3 / 319, and narrated by Ibn Abi Shaybah 13 / 367. (3) Narrated by Ahmad (16734), al-Bukhari (4896), and Muslim (2354) from the hadith of Jubayr bin Mut'im, and Salaf 10 / 451. His saying: "at my feet", it was said: upon my precedence, and it was said: upon my Sunnah, and it was said: after me, meaning they follow me until the Day of Resurrection. Al-Mufhim 6 / 146. (4) Sahih Muslim (2354): (125).

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 44 - 46 170

अर्थात्: वह मोमिनों पर दयालु था, इसलिए वह उन्हें कयामत के दिन अल्लाह के अज़ाब से सुरक्षित रखता है, और उसी दिन वे उससे मिलेंगे। {उनका अभिवादन} का अर्थ है: उनमें से कुछ का दूसरों को अभिवादन। {सलाम} का अर्थ है: अल्लाह के अज़ाब से हमारे और आपके लिए सुरक्षा। और कहा गया है: यह अभिवादन अल्लाह तआला की ओर से है, इसका अर्थ है: वह उन्हें आपदाओं से सुरक्षित रखता है, या उन्हें भय से सुरक्षा की खुशखबरी देता है। {जिस दिन वे उससे मिलेंगे} का अर्थ है: स्वर्ग में प्रवेश करने के बाद कयामत के दिन। अल-ज़ज्जाज(1) ने इसका अर्थ बताया है; और उन्होंने अल्लाह के शब्दों का प्रमाण दिया: {और उसमें उनका अभिवादन सलाम होगा} [यूनुस: 10]। और कहा गया है: "जिस दिन वे उससे मिलेंगे" का अर्थ है: जिस दिन वे मौत के फरिश्ते से मिलेंगे; यह रिवायत है कि वह किसी मोमिन की रूह तब तक नहीं कब्ज़ करता जब तक कि उसे सलाम न कर ले; अल-बरा बिन आज़िब से रिवायत है, उन्होंने कहा: {जिस दिन वे उससे मिलेंगे उनका अभिवादन सलाम है}, तो मौत का फरिश्ता मोमिन की रूह कब्ज़ करते समय उसे सलाम करता है; वह उसकी रूह तब तक कब्ज़ नहीं करता जब तक उसे सलाम न कर ले(2)। अल्लाह तआला का फरमान है: {ऐ नबी, वास्तव में हमने आपको गवाह और खुशखबरी देने वाला और डराने वाला बनाकर भेजा है (45) और अल्लाह की अनुमति से उसकी ओर बुलाने वाला और एक प्रकाशमान दीपक (46)}। यह आयत नबी ﷺ और मोमिनों के लिए तसल्ली है, और उन सभी के लिए सम्मान है। इस आयत में उनके ﷺ छह नाम शामिल हैं, और हमारे नबी ﷺ के कई नाम और महान गुण हैं जिनका उल्लेख किताब, सुन्नत और पिछली किताबों में किया गया है। अल्लाह ने अपनी किताब में उन्हें मुहम्मद और अहमद नाम दिया है। और आप ﷺ ने फरमाया, जैसा कि विश्वसनीय और न्यायप्रिय रावीयों ने रिवायत किया है: "मेरे पाँच नाम हैं: मैं मुहम्मद हूँ, मैं अहमद हूँ, मैं अल-माही (मिटाने वाला) हूँ जिसके द्वारा अल्लाह कुफ्र (अविश्वास) को मिटाता है, मैं अल-हाशिर (एकत्र करने वाला) हूँ जिसके कदमों पर लोगों को इकट्ठा किया जाएगा, और मैं अल-आक़िब (अंतिम) हूँ"(3)। और "सहीह" मुस्लिम में जुबैर बिन मुतिम की हदीस से: और अल्लाह ने उन्हें रऊफ़ (अत्यधिक दयालु) और रहीम (कृपालु) नाम दिया है(4)।

पाद-टिप्पणियाँ: (1) मआनी अल-कुरान 4 / 231 में। (2) इ'राब अल-कुरान अल-नहहास द्वारा 3 / 319, और इब्न अबी शयबा द्वारा रिवायत 13 / 367। (3) जुबैर बिन मुतिम की हदीस से अहमद (16734), बुखारी (4896) और मुस्लिम (2354) द्वारा रिवायत, और सलफ़ 10 / 451। उनका

कहना: "मेरे कदमों पर", कहा गया है: मेरी पूर्वता पर, और कहा गया है: मेरी सुन्नत पर, और कहा गया है: मेरे बाद, यानी वे कयामत के दिन तक मेरे पीछे चलेंगे। अल-मुफ़्हिम 6 / 146। (4) सहीह मुस्लिम (2354): (125)।

سورہ الاحزاب: آیات 44 - 46 170

یعنی: وہ مومنوں پر نہایت مہربان تھا، پس وہ انہیں قیامت کے دن اللہ کے عذاب سے مامون (محفوظ) رکھتا ہے، اور اسی دن وہ اس سے ملیں گے۔ ﴿تَحِيَّتُهُمْ﴾ یعنی: ان کا ایک دوسرے کو سلام کرنا۔ ﴿سَلَامٌ﴾ یعنی: ہمارے اور تمہارے لیے اللہ کے عذاب سے سلامتی۔ اور کہا گیا ہے: یہ سلام اللہ تعالیٰ کی طرف سے ہے، معنی یہ ہے کہ: وہ انہیں آفات سے سلامت رکھتا ہے، یا انہیں خوف سے امن کی خوشخبری دیتا ہے۔ ﴿يَوْمَ يَلْقَوْنَهُ﴾ یعنی: قیامت کے دن جنت میں داخل ہونے کے بعد۔ الزجاج(1) نے اس کا یہی معنی بیان کیا ہے؛ اور انہوں نے اللہ عزوجل کے اس قول سے استدلال کیا ہے: ﴿وَتَحِيَّتُهُمْ فِيهَا سَلَامٌ﴾ [یونس: 10]۔ اور کہا گیا ہے: "جس دن وہ اس سے ملیں گے" یعنی: جس دن وہ ملک الموت سے ملیں گے؛ اور یہ مروی ہے کہ وہ کسی مومن کی روح قبض نہیں کرتا مگر یہ کہ اس پر سلام بھیجتا ہے؛ البراء بن عازب سے مروی ہے انہوں نے کہا: ﴿تَحِيَّتُهُمْ يَوْمَ يَلْقَوْنَهُ سَلَامٌ﴾ پس ملک الموت مومن کی روح قبض کرتے وقت اسے سلام کرتا ہے، وہ اس کی روح تب تک قبض نہیں کرتا جب تک اسے سلام نہ کر لے(2)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا 45 وَدَاعِيًا إِلَى اللَّهِ بِإِذْنِهِ وَسِرَاجًا مُنِيرًا 46﴾۔ یہ آیت نبی ﷺ اور مومنوں کے لیے باعثِ تسلی ہے، اور ان سب کی تکریم ہے۔ اس آیت میں آپ ﷺ کے چھ نام شامل ہیں، اور ہمارے نبی ﷺ کے بہت سے نام اور عظیم صفات ہیں جن کا ذکر کتاب، سنت اور پہلی کتابوں میں آیا ہے۔ اللہ نے اپنی کتاب میں آپ کا نام محمد اور احمد رکھا ہے۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا جیسا کہ ثقہ اور عادل راویوں نے آپ سے روایت کیا ہے: "میرے پانچ نام ہیں: میں محمد ہوں، میں احمد ہوں، میں الماحی (مٹانے والا) ہوں جس کے ذریعے اللہ کفر کو مٹاتا ہے، میں الحاشر (جمع کرنے والا) ہوں جس کے قدموں پر لوگوں کو اکٹھا کیا جائے گا، اور میں العاقب (آخری) ہوں"(3)۔

اور "صحیح" مسلم میں جبیر بن مطعم کی حدیث سے ہے: اور اللہ نے آپ کا نام رؤوف اور رحیم رکھا ہے(4)۔

حواشی: (1) معانی القرآن 4 / 231 میں۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 3 / 319، اور اسے ابن ابی شیبہ 13 / 367 نے روایت کیا ہے۔ (3) اسے احمد (16734)، بخاری (4896)، اور مسلم (2354) نے جبیر بن مطعم کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور سلف 10 / 451۔ آپ کا قول: "میرے قدموں پر"، کہا گیا: میری سبقت پر، اور کہا گیا: میری سنت پر، اور کہا گیا: میرے بعد، یعنی وہ قیامت کے دن تک میری پیروی کریں گے۔ المفہم 6 / 146۔ (4) صحیح مسلم (2354): (125)۔

And it is also reported from Abu Musa al-Ash'ari that he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) used to name himself to us with several names, saying: "I am Muhammad, Ahmad, Al-Muqaffi (the Last Follower), Al-Hashir (the Gatherer), the Prophet of Repentance, and the Prophet of Mercy" (1).

Judge Abu al-Fadl 'Iyad tracked in his book titled "Al-Shifa" (2) what has come in the Book of Allah and in the Sunnah of the Messenger of Allah (peace be upon him), and what was transmitted in ancient books (3) and the nation's usage of many names and numerous attributes, whose applications to him (peace be upon him) are true, and their meanings are found in him.

Judge Abu Bakr ibn al-Arabi mentioned in his "Ahkam" (4) regarding this verse sixty-seven names of the Prophet (peace be upon him). And the author of "Wasilat al-Muta'abbidin ila Mutaba'at Sayyid al-Mursalin" (5) mentioned from Ibn Abbas: That Muhammad (peace be upon him) has one hundred and eighty names; whoever seeks them will find them there.

Ibn Abbas said: When this verse was revealed, the Messenger of Allah (peace be upon him) called Ali and Mu'adh and sent them to Yemen, saying: "Go, give glad tidings and do not repel people, make things easy and do not make them difficult, for it has been revealed to me..." and he recited the verse (6).

---

(1) Sahih Muslim (2355), and it is with Ahmad (19525). (2) 1/444 and onwards. (3) In (m): the preceding ones. (4) 3/1534. (5) Its author is Umar ibn Muhammad ibn Khidr al-Ardebili al-Sufi, a resident of Damascus, died in (570 AH). See Kashf al-Zunun 2/210, and Idah al-Maknun 2/708. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/389, and Ibn Abi Hatim recorded it as in Tafsir Ibn Kathir regarding the interpretation of this verse. Al-Nahhas also recorded it in Ma'ani al-Qur'an 5/358, and al-Tabarani in al-Kabir (11841). Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 7/92: Recorded by al-Tabarani, and it contains Abd al-Rahman ibn Muhammad ibn Ubayd Allah al-Arzami, who is weak. End. The author will mention it at greater length than here. What al-Bukhari (3038) and Muslim (1733) narrated from Abu Musa al-Ash'ari (may Allah be pleased with him) is that the Messenger of Allah (peace be upon him) sent him and Mu'adh to Yemen, saying: "Make things easy and do not make them difficult, give glad tidings and do not repel people, and cooperate with each other and do not disagree." It does not mention the

verse. The report of sending Ali (may Allah be pleased with him) to Yemen is also confirmed in the Sahih.

१७१ सूरा अल-अहज़ाब: आयत ४५ - ४६

और अबू मूसा अल-अशरी से यह भी वर्णित है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) हमें अपने कई नाम बताते थे, और कहते थे: "मैं मुहम्मद हूँ, अहमद हूँ, अल-मुक़फ्फ़ी (अंतिम अनुयायी), अल-हाशिर (एकत्र करने वाला), तौबा का नबी और रहमत का नबी हूँ" (१)।

क़ाज़ी अबू अल-फ़ज़्ल इयाज़ ने अपनी पुस्तक "अल-शिफ़ा" (२) में अल्लाह की किताब और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की सुन्नत में जो कुछ आया है, और जो प्राचीन पुस्तकों (३) में वर्णित है और उम्मत द्वारा उपयोग किए जाने वाले कई नामों और कई गुणों का उल्लेख किया है, जिनकी सत्यता उन (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) पर सिद्ध है और उनके अर्थ उनमें पाए जाते हैं।

क़ाज़ी अबू बक्र इब्न अल-अरबी ने अपने "अहकाम" (४) में इस आयत के संबंध में नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के सड़सठ नामों का उल्लेख किया है। और "वसीलात अल-मुताअब्बिदीन इला मुताबाअत सय्यिद अल-मुर्सलीन" (५) के लेखक ने इब्न अब्बास से उल्लेख किया है कि: मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के एक सौ अस्सी नाम हैं; जो कोई भी उन्हें चाहता है, वह उन्हें वहाँ पा सकता है।

इब्न अब्बास ने कहा: जब यह आयत नाज़िल हुई, तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अली और मुआज़ को बुलाया और उन्हें यमन भेजा, और कहा: "जाओ, खुशखबरी दो और नफ़रत न फैलाओ, आसानी पैदा करो और तंगी न करो, क्योंकि मुझ पर नाज़िल किया गया है..." और उन्होंने आयत पढ़ी (६)।

---

(१) सहीह मुस्लिम (२३५५), और यह अहमद (१९५२५) के पास भी है। (२) १/४४४ और उसके बाद। (३) (म) में: पूर्ववर्ती। (४) ३/१५३४। (५) इसके लेखक उमर बिन मुहम्मद बिन खिद्र अल-अरदेबिली अल-सूफी हैं, जो दमिश्क के निवासी थे, जिनकी मृत्यु (५७० हिजरी) में हुई थी। देखें कश्फ़ अल-ज़ुनून २/२१०, और ईदाह अल-मक्नून २/७०८। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/३८९, और इब्न अबी हातिम ने इसे उसी तरह उद्धृत किया है जैसे तफ़सीर इब्न कसीर में इस आयत की व्याख्या में है। इसे अल-नहस ने मानी अल-कुरान ५/३५८ में और अल-तबरानी ने अल-कबीर (११८४१) में भी उद्धृत किया है। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद ७/९२ में कहा: इसे अल-तबरानी ने वर्णित किया है, और इसमें अब्द अल-रहमान बिन मुहम्मद बिन उबैदुल्ला अल-अरज़मी है, जो कमज़ोर है। समाप्त। लेखक इसका उल्लेख यहाँ से अधिक विस्तार से करेंगे। और जो अल-बुखारी (३०३८) और

मुस्लिम (१७३३) ने अबू मूसा अल-अशरी (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित किया है, वह यह है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उन्हें और मुआज़ को यमन भेजा और कहा: "आसानी पैदा करो और तंगी न करो, खुशखबरी दो और नफ़रत न फैलाओ, और एक-दूसरे का सहयोग करो और मतभेद न करो।" इसमें आयत का ज़िक्र नहीं है। और अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) को यमन भेजने की ख़बर सहीह में भी पुख्ता है।

۱۷۱ سورہ الاحزاب: آیات ۴۵ - ۴۶

اور اس میں ابو موسیٰ اشعری رضی اللہ عنہ سے بھی روایت ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ ہمیں اپنے متعدد نام بتاتے تھے، چنانچہ آپ ﷺ نے فرمایا: "میں محمد ہوں، اور احمد، اور المقفی (سب کے بعد آنے والا)، اور الحاشر (جمع کرنے والا)، اور توبہ کے نبی، اور رحمت کے نبی" (۱)۔

قاضی ابو الفضل عیاض نے اپنی کتاب مسمیٰ بہ "الشفا" (۲) میں ان تمام اسماء کا تتبع کیا ہے جو کتاب اللہ اور رسول اللہ ﷺ کی سنت میں وارد ہوئے ہیں، اور جو قدیم کتابوں (۳) میں منقول ہیں اور امت کی طرف سے بہت سے ناموں اور صفات کا اطلاق ہے، جن کے مسمیات آپ ﷺ پر صادق آتے ہیں اور ان کے معانی آپ ﷺ میں پائے جاتے ہیں۔

قاضی ابوبکر بن العربی نے "احکام" (۴) میں اس آیت کے تحت نبی ﷺ کے سڑسٹھ اسماء ذکر کیے ہیں۔ اور "وسیلة المتعبدین الی متابعة سید المرسلین" (۵) کے مؤلف نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے ذکر کیا ہے کہ: محمد ﷺ کے ایک سو اسی نام ہیں، جس کا جی چاہے وہاں دیکھ لے۔

ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: جب یہ آیت نازل ہوئی تو رسول اللہ ﷺ نے علی اور معاذ رضی اللہ عنہما کو بلایا اور انہیں یمن روانہ کیا اور فرمایا: "جاؤ، خوشخبری سناؤ اور متنفر نہ کرو، اور آسانی پیدا کرو اور تنگی نہ کرو، کیونکہ مجھ پر نازل کیا گیا ہے..." اور آپ ﷺ نے آیت کی تلاوت فرمائی (۶)۔

---

(۱) صحیح مسلم (۲۳۵۵)، اور یہ احمد (۱۹۵۲۵) کے پاس بھی ہے۔ (۲) ۱/۴۴۴ اور اس کے بعد۔ (۳) نسخہ (م) میں: المتقدمہ۔ (۴) ۳/۱۵۳۴۔ (۵) اس کے مصنف عمر بن محمد بن خضر اردبیلی صوفی ہیں، دمشق کے باشندے، وفات (۵۷۰ھ)۔ دیکھئے کشف الظنون ۲/۲۱۰، اور ایضاح المکنون

۲/۷۰۸۔ (۶) المحرر الوجیز ۴/۳۸۹، اور اسے ابن ابی حاتم نے نکالا جیسا کہ تفسیر ابن کثیر میں اس آیت کی تفسیر کے تحت ہے۔ اسے نحاس نے معانی القرآن ۵/۳۵۸ میں اور طبرانی نے الکبیر (۱۱۸۴۱) میں بھی نکالا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد ۷/۹۲ میں کہا: اسے طبرانی نے روایت کیا ہے، اور اس میں عبد الرحمن بن محمد بن عبید اللہ العرزمی ہے، جو ضعیف ہے۔ انتہیٰ۔ اور مصنف اسے یہاں سے زیادہ تفصیل کے ساتھ ذکر کریں گے۔ اور جو بخاری (۳۰۳۸) اور مسلم (۱۷۳۳) نے ابو موسیٰ اشعری رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے انہیں اور معاذ کو یمن روانہ کیا تو فرمایا: "آسانی پیدا کرو اور تنگی نہ کرو، اور خوشخبری سناؤ اور متنفر نہ کرو، اور ایک دوسرے کا ساتھ دو اور اختلاف نہ کرو"۔ اس میں آیت کا ذکر نہیں ہے۔ اور حضرت علی رضی اللہ عنہ کو یمن بھیجنے کی خبر صحیح میں بھی ثابت ہے۔

Surah Al-Ahzab: Verses 45 - 46 172

The Almighty's saying: {as a witness}: Sa'id narrated from Qatada: "{as a witness}" over his nation regarding the propagation to them, and over all other nations regarding the propagation of their prophets, and the like. {and a giver of glad tidings} its meaning: to the believers of Allah's mercy and Paradise. {and a warner} its meaning: to the disobedient and the deniers of the Fire and eternal punishment. {and one who invites to Allah} inviting to Allah is the propagation of monotheism (Tawhid) and adhering to it, and struggling against the disbelievers. {by His permission} its meaning here: by His command to you and His predestination of that at its proper time and season. {and a lamp spreading light} a metaphor for the light contained in His law (Sharia) (1).

It was said: "{and a lamp}" meaning: a guide from the darkness of misguidance, and you are like a shining lamp. He described it as illuminating because some lamps do not shine if their oil (2) is low and their wick is thin. In the words of some: "Three things are exhausting: a slow messenger, a lamp that does not shine, and a table waiting for someone to come." Some were asked about the "two distressing things," and they said: "a covering darkness, and a dim lamp (3)."

Al-Nahhas (4) attributed, saying: Muhammad bin Ibrahim Al-Razi narrated to us, saying: Abdul Rahman bin Salih Al-Azdi narrated to us, saying: Abdul Rahman bin Muhammad Al-Muharibi (5) narrated to us, from Shaiban Al-Nahwi, saying: Qatada narrated to us, from Ikrimah, from Ibn Abbas who said: When it was revealed: {O Prophet! Truly We have sent thee as a witness, a bearer of glad tidings, and a warner, and as one who invites to Allah's (grace) by His leave, and as a lamp spreading light}, the Messenger of Allah ﷺ called Ali and Mu'adh and said: "Go forth, and make things easy and do not make things difficult, for indeed a verse has been revealed to me tonight: {O Prophet! Truly We have sent thee as a witness, a bearer of glad tidings, and a warner} from the Fire {and as one who invites to Allah} he said: the testimony that there is no god but Allah {by His leave} by His command {and as a lamp spreading light} he said: with the Quran." And he said...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/389, and Al-Tabari related a similar report from Qatada in 19/126. (2) Meaning: its oil. Al-Qamus (salt). (3) Al-Kashshaf 3/266. (4) In Ma'ani al-Quran 5/358. (5) The report was mentioned briefly previously, and its documentation was provided earlier. It came in Al-Tabarani and Ibn Abi Hatim: Abdul Rahman bin Muhammad bin Ubaidullah Al-Arzami, instead of: Abdul Rahman bin Muhammad Al-

Muharibi, and Abdul Rahman Al-Arzami is weak, as mentioned by Al-Dhahabi in Mizan al-I'tidal 2/585.

सूरा अल-अहज़ाब: आयतें 45 - 46 172

सर्वशक्तिमान का कथन: {गवाह के रूप में}: सईद ने कतादा से रिवायत की: "{गवाह के रूप में}" अपनी उम्मत पर उन तक संदेश पहुँचाने के बारे में, और अन्य सभी उम्मतों पर उनके नबियों के संदेश पहुँचाने के बारे में, और इसी तरह। {और शुभ समाचार देने वाला} इसका अर्थ है: विश्वासियों के लिए अल्लाह की दया और स्वर्ग का। {और चेतावनी देने वाला} इसका अर्थ है: अवज्ञाकारियों और झुठलाने वालों के लिए आग और शाश्वत दंड की। {और अल्लाह की ओर बुलाने वाला} अल्लाह की ओर बुलाना एकेश्वरवाद (तौहीद) का प्रचार करना और उसका पालन करना, और काफ़िरों का मुकाबला करना है। {उसकी अनुमति से} यहाँ इसका अर्थ है: आपको उसके आदेश द्वारा और उसके समय और अवसर पर उसके द्वारा निर्धारित। {और एक प्रकाशमान दीपक} उस प्रकाश के लिए एक रूपक जो उसकी शरीयत (1) में निहित है।

कहा गया: "{और एक दीपक}" अर्थात: पथभ्रष्टता के अंधेरे से एक मार्गदर्शक, और आप एक चमकते हुए दीपक के समान हैं। उन्होंने इसे प्रकाशमान के रूप में वर्णित किया क्योंकि कुछ दीपक नहीं चमकते हैं यदि उनका तेल (2) कम हो और उनकी बत्ती पतली हो। कुछ के शब्दों में: "तीन चीजें थका देने वाली होती हैं: एक धीमा दूत, एक दीपक जो चमकता नहीं है, और एक मेज जिसके लिए किसी के आने का इंतज़ार किया जाए।" कुछ से "दो दुखद चीजों" के बारे में पूछा गया, तो उन्होंने कहा: "एक ढँकने वाला अंधेरा, और एक मंद दीपक (3)।"

अल-नह़ास (4) ने उल्लेख किया, कहा: मुहम्मद बिन इब्राहिम अल-राज़ी ने हमसे कहा, उन्होंने कहा: अब्दुर्रहमान बिन सालेह अल-अज़दी ने हमसे कहा, उन्होंने कहा: अब्दुर्रहमान बिन मुहम्मद अल-मुहारिबी (5) ने हमसे कहा, शैबान अल-नहवी से, उन्होंने कहा: कतादा ने हमसे कहा, इकरीमा से, इब्न अब्बास से जिन्होंने कहा: जब यह आयत उतरी: {हे नबी! वास्तव में हमने आपको एक गवाह, शुभ समाचार देने वाला और चेतावनी देने वाला बनाकर भेजा है, और अल्लाह की अनुमति से उसकी ओर बुलाने वाला और एक प्रकाशमान दीपक बनाकर}, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने अली और मुआज को बुलाया और कहा: "जाओ, और चीज़ों को आसान बनाओ और मुश्किल न करो, क्योंकि आज रात मुझ पर एक आयत उतरी है: {हे नबी! वास्तव में हमने आपको एक गवाह, शुभ समाचार देने वाला और चेतावनी देने वाला बनाकर भेजा है} आग से {और अल्लाह की ओर बुलाने वाला} उन्होंने कहा: इस गवाही के साथ कि अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं है {उसकी अनुमति से} उसके आदेश से {और एक प्रकाशमान दीपक} उन्होंने कहा: कुरान के साथ।" और उन्होंने कहा...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/389, और अल-तबरी ने 19/126 में कतादा से इसी तरह की एक रिपोर्ट दी है। (2) अर्थात: उसका तेल। अल-कामूस (सल्त)। (3) अल-कश्शाफ 3/266। (4) मानी अल-कुरान 5/358 में। (5) यह रिपोर्ट संक्षेप में पहले आ चुकी है, और इसका उल्लेख पहले किया गया था। अल-तबरानी और इब्न अबी हातिम के यहाँ आया है: अब्दुर्रहमान बिन मुहम्मद बिन उबैदुल्लाह अल-अज़मी, अब्दुर्रहमान बिन मुहम्मद अल-मुहारिबी के बजाय, और अब्दुर्रहमान अल-अज़मी कमज़ोर है, जैसा कि अल-ज़हबी ने मिज़ान अल-इतिदाल 2/585 में उल्लेख किया है।

سورة الاحزاب: آيات ٤٥ - ٤٦ ١٧٢

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿شَاهِدًا﴾ سعید نے قتادہ سے نقل کیا: "{شاہدًا}" یعنی اپنی امت پر ان تک تبلیغ کرنے کی وجہ سے گواہ، اور باقی تمام امتوں پر ان کے انبیاء کی تبلیغ کے حوالے سے گواہ، اور اسی طرح۔ ﴿وَمُبَشِّرًا﴾ اس کا مطلب ہے: مومنوں کو اللہ کی رحمت اور جنت کی خوشخبری دینے والا۔ ﴿وَنَذِيرًا﴾ اس کا مطلب ہے: نافرمانوں اور جھٹلانے والوں کو آگ اور دائمی عذاب سے ڈرانے والا۔ ﴿وَدَاعِيًا إِلَى اللَّهِ﴾ اللہ کی طرف بلانا توحید کی تبلیغ کرنا، اس پر عمل کرنا اور کافروں کا مقابلہ کرنا ہے۔ ﴿بِإِذْنِهِ﴾ یہاں اس کا مطلب ہے: اس کے حکم سے اور اس کے وقت و ضرورت کے مطابق اس کی تقدیر سے۔ ﴿وَسِرَاجًا مُنِيرًا﴾ یہ اس نور کے لیے استعارہ ہے جو اس کی شریعت (١) میں شامل ہے۔

اور کہا گیا: "﴿وَسِرَاجًا﴾" یعنی: گمراہی کی تاریکیوں سے ہدایت دینے والا، اور آپ ایک روشن چراغ کی طرح ہیں۔ اسے منیر (روشن کرنے والا) کہا گیا کیونکہ کچھ چراغ ایسے ہوتے ہیں جو روشن نہیں ہوتے، جب ان کا تیل (٢) کم ہو اور ان کی بتی باریک ہو۔ بعض کے کلام میں ہے: "تین چیزیں تھکا دینے والی ہیں: سست قاصد، چراغ جو روشن نہ ہو، اور ایسا دسترخوان جس پر آنے والے کا انتظار کیا جائے۔" بعض سے "دو وحشت ناک چیزوں" کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: "چھپا لینے والی تاریکی، اور مدھم چراغ (٣)۔"

اور النحاس (٤) نے سند کے ساتھ بیان کیا: ہمیں محمد بن ابراہیم الرازی نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں عبدالرحمن بن صالح الازدی نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں عبدالرحمن بن محمد المحاربی (٥) نے بتایا، شیبان النحوی سے، انہوں نے کہا: ہمیں قتادہ نے بتایا، عکرمہ سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی کہ جب یہ آیت نازل ہوئی: ﴿يَأَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا . وَدَاعِيًا إِلَى

اللَّهِ بِإِذْنِهِ وَسِرَاجًا مُنِيرًا﴾ تو رسول اللہ ﷺ نے حضرت علی اور حضرت معاذ کو بلایا اور فرمایا: "جاؤ، اور آسانی پیدا کرنا اور تنگی نہ کرنا، کیونکہ آج رات مجھ پر ایک آیت نازل ہوئی ہے: ﴿يَأَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا﴾ آگ سے ﴿وَدَاعِيًا إِلَى اللَّهِ﴾ فرمایا: اس بات کی گواہی کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں ﴿بِإِذْنِهِ﴾ اس کے حکم سے ﴿وَسِرَاجًا مُنِيرًا﴾ فرمایا: قرآن کے ساتھ" اور فرمایا...

---

(١) المحرر الوجيز ٤ / ٣٨٩، اور طبری نے ١٩/١٢٦ میں قتادہ سے اس جیسی روایت نقل کی ہے۔

(٢) یعنی: اس کا تیل۔ القاموس (سلط)۔ (٣) الكشاف ٣ / ٢٦٦۔ (٤) فی معانی القرآن ٥ / ٣٥٨۔ (٥) یہ روایت پہلے مختصر طور پر گزر چکی ہے، اور اس کی تخریج پہلے ہو چکی ہے۔ طبرانی اور ابن ابی حاتم کے ہاں عبدالرحمن بن محمد المحاربی کی جگہ عبدالرحمن بن محمد بن عبید اللہ العرزمي آیا ہے، اور عبدالرحمن العرزمي ضعیف ہے، جیسا کہ ذہبی نے میزان الاعتدال ٢ / ٥٨٥ میں ذکر کیا ہے۔

Page 173 Surah Al-Ahzab: Verses 45 - 48

Al-Zajjaj (1): "And a lamp" means: and a possessor of a shining lamp, meaning: a luminous book (2). He also allowed it to mean: and a reciter of the Book of Allah.

The Almighty's saying: {And give good tidings to the believers that they will have from Allah a great bounty. (47) And do not obey the disbelievers and the hypocrites and disregard their annoyance and rely upon Allah. And sufficient is Allah as Disposer of affairs. (48)}

The Almighty's saying: {And give good tidings to the believers} The "waw" (and) connects a sentence to a sentence, and the meaning is disconnected from what precedes it. Allah Almighty commanded Him to give good tidings to the believers of great bounty from Allah Almighty. And according to Al-Zajjaj's saying: a possessor of a shining lamp, or: and a reciter of a shining lamp, it would be connected (grammatically) to the "K" (you) in "We have sent you" (3). Ibn Atiyyah (4) said: My father (may Allah be pleased with him) told us: This is among the most hopeful verses for me in the Book of Allah Almighty; because Allah, Mighty and Majestic is He, commanded His Prophet to give good tidings to the believers that they have a great bounty with Him; and the Almighty explained the great bounty in His saying: {And those who believe and do righteous deeds will be in the flowering meadows of the Gardens, having whatever they wish with their Lord. That is the great bounty.} [Ash-Shura: 22]. So the verse in this Surah is information, and the one in Ha-Meem 'Ain-Seen-Qaaf (Ash-Shura) is its explanation. {And do not obey the disbelievers and the hypocrites} meaning: do not obey them in what they suggest to you of compromising in religion and do not collude with them. The disbelievers: Abu Sufyan, Ikrimah, and Abu Al-A'war Al-Sulami; they said: O Muhammad, do not mention our gods with evil and we will follow you. The hypocrites: Abdullah bin Ubayy, Abdullah bin Sa'd, and Tu'mah bin Ubayriq, they urged the Prophet ﷺ to respond to them under the pretext of public interest (5).

Footnotes: (1) In Ma'ani al-Qur'an 4/231. (2) In Ma'ani al-Qur'an: clear (bayyin). (3) Al-Kashshaf 3/266. Al-Samin said in Al-Durr Al-Masun 9/130: There is a view regarding this; because the lamp is the Qur'an, and it is not described as being "sent", but rather "descended", unless it is said that it is taken on the meaning like the saying: "I fed her straw and cold water..." (4) In Al-Muharrar al-Wajiz 4/389. (5) Their news was mentioned on p. 50 of this part.

पृष्ठ १७३ सूरह अल-अहज़ाब: आयत ४५ - ४८

अल-ज़ज्जाज (१): "और एक चिराग" का अर्थ है: और एक चमकते चिराग वाला, यानी: एक प्रकाशमय किताब (२)। उन्होंने यह भी अनुमति दी कि इसका अर्थ हो सकता है: और अल्लाह की किताब का पाठ करने वाला।

अल्लाह तआला का फरमान: {और मोमिनों को खुशखबरी दे दो कि उनके लिए अल्लाह की तरफ से बहुत बड़ा फज़्ल (अनुग्रह) है। (४७) और काफिरों और मुनाफिकों (पाखंडियों) की बात न मानना और उनकी तकलीफ देने वाली बातों की परवाह न करना और अल्लाह पर भरोसा रखना, और अल्लाह ही कारसाज़ (कार्य साधक) काफी है। (४८)}

अल्लाह तआला का फरमान: {और मोमिनों को खुशखबरी दे दो} इसमें "वाव" (और) एक वाक्य को दूसरे वाक्य से जोड़ता है, और अर्थ पिछले वाक्य से अलग है। अल्लाह तआला ने उन्हें हुक्म दिया कि वे मोमिनों को अल्लाह तआला की ओर से बड़े फज़्ल की खुशखबरी दें। और अल-ज़ज्जाज के कथन के अनुसार: एक चमकते चिराग वाला, या: और एक चमकते चिराग का पाठ करने वाला, यह "अर्सलनाका" (हमने तुम्हें भेजा) के"का" (तुम्हें) से जुड़ा होगा (३)। इब्न अतिय्या (४) ने कहा: मेरे पिता (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने हमसे कहा: यह अल्लाह तआला की किताब में मेरे लिए सबसे अधिक आशाजनक आयतों में से एक है; क्योंकि अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल ने अपने नबी को हुक्म दिया है कि वे मोमिनों को खुशखबरी दें कि उनके लिए उसके पास बड़ा फज़्ल है; और तआला ने बड़े फज़्ल की व्याख्या अपने इस फरमान में की है: {और जो लोग ईमान लाए और उन्होंने नेक काम किए वे जन्नत के बागों में होंगे, उनके लिए उनके रब के पास वह सब कुछ होगा जो वे चाहेंगे। यही बहुत बड़ा फज़्ल है।} [अश-शूरा: २२]। तो इस सूरह की आयत एक खबर है, और हा-मीम ऐन-सीन-काफ (अश-शूरा) वाली आयत इसकी तफ़सीर (व्याख्या) है। {और काफिरों और मुनाफिकों की बात न मानना} यानी: धर्म में ढिलाई बरतने के बारे में वे तुम्हें जो मशवरा दें, उसमें उनकी बात न मानना और न ही उनके साथ सांठगांठ करना। काफिर: अबू सुफियान, इकरिमा और अबू अल-अव्वार अल-सुलामी; उन्होंने कहा: ऐ मुहम्मद, हमारे देवताओं का बुराई के साथ ज़िक्र न करो तो हम तुम्हारा अनुसरण करेंगे। मुनाफिक: अब्दुल्ला बिन उबई, अब्दुल्ला बिन साद, और तुअमा बिन उबैरिक, उन्होंने नबी ﷺ पर ज़ोर दिया कि वे जनहित के बहाने उनकी बात मान लें (५)।

पाद-टिप्पणियाँ: (१) मआनी अल-कुरान ४/२३१ में। (२) मआनी अल-कुरान में: 'बय्यिन' (स्पष्ट)। (३) अल-कश्शाफ ३/२६६। अल-समीन ने अद-दुर्र अल-मसून ९/१३० में कहा: इसमें विचार करने की बात है; क्योंकि चिराग कुरान है, और इसे "भेजने" (इरसाल) के रूप में वर्णित नहीं किया जाता है, बल्कि "उतारने" (इनज़ाल) के रूप में, जब तक कि यह न कहा जाए कि इसे अर्थ पर आधारित माना गया है जैसे कि कहना: "मैंने उसे भूसा खिलाया और ठंडा पानी [पिलाया]..." (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/३८९ में। (५) उनकी खबर इस खंड के पृष्ठ ५० पर बीत चुकी है।

صفحہ ۱۷۳ سورہ الاحزاب: آیات ۴۵ - ۴۸

الزجاج (۱): «وسراجاً» یعنی: اور روشن چراغ والا، یعنی: روشن کتاب (۲)۔ اور انہوں نے یہ بھی جائز قرار دیا ہے کہ اس کا معنی ہو: اور اللہ کی کتاب کی تلاوت کرنے والا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ بِأَنَّ لَهُمْ مِنَ اللَّهِ فَضْلًا كَبِيرًا (۴۷) وَلَا تُطِعِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ وَدَعْ أَذَاهُمْ وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا (۴۸)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ﴾ یہاں "واؤ" عاطفہ ہے جو ایک جملے کو دوسرے جملے پر عطف کر رہی ہے، اور معنی ماقبل سے منقطع ہے۔ اللہ تعالیٰ نے آپ کو حکم دیا کہ وہ مومنوں کو اللہ تعالیٰ کی طرف سے بڑے فضل کی خوشخبری سنائیں۔ اور الزجاج کے قول کے مطابق: روشن چراغ والا، یا: روشن چراغ کی تلاوت کرنے والا، تو یہ "أَرْسَلْنَاكَ" (ہم نے آپ کو بھیجا) میں "ک" (آپ) پر معطوف ہوگا (۳)۔ ابن عطیہ (۴) نے کہا: مجھ سے میرے والد (رضی اللہ عنہ) نے کہا: یہ میرے نزدیک اللہ تعالیٰ کی کتاب میں سب سے زیادہ امید افزا آیت ہے؛ کیونکہ اللہ عزوجل نے اپنے نبی کو حکم دیا ہے کہ وہ مومنوں کو خوشخبری سنائیں کہ ان کے لیے اس کے ہاں بڑا فضل ہے؛ اور اللہ تعالیٰ نے بڑے فضل کی وضاحت اپنے اس قول میں فرمائی ہے: ﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فِي رَوْضَاتِ الْجَنَّاتِ لَهُمْ مَا يَشَاءُونَ عِنْدَ رَبِّهِمْ ذَلِكَ هُوَ الْفَضْلُ الْكَبِيرُ﴾ [الشوریٰ: ۲۲]۔ پس اس سورت میں موجود آیت خبر ہے، اور جو سورہ حٰم عسق (الشوریٰ) میں ہے وہ اس کی تفسیر ہے۔ ﴿وَلَا تُطِعِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ﴾ یعنی: وہ آپ کو دین میں مداہنت (سمجھوتہ بازی) کا جو مشورہ دیتے ہیں اس میں ان کی بات نہ مانیں اور نہ ان کی طرفداری کریں۔ کافروں سے مراد: ابوسفیان، عکرمہ اور ابوالاعور السلمی ہیں؛ انہوں نے کہا: اے محمد، ہمارے معبودوں کا برائی سے ذکر نہ

کریں تو ہم آپ کی پیروی کریں گے۔ اور منافقوں سے مراد: عبداللہ بن ابی، عبداللہ بن سعد اور طعمہ بن ابیرق ہیں، جنہوں نے نبی ﷺ کو مصلحت کے بہانے ان کی بات ماننے پر ابھارا (۵)۔

حواشی: (۱) معانی القرآن ۲۳۱/۴ میں۔ (۲) معانی القرآن میں: بین (واضح)۔ (۳) الکشاف ۲۶۶/۳۔ السمین نے الدر المصون ۹/ ۱۳۰ میں کہا: اس میں تامل ہے؛ کیونکہ چراغ سے مراد قرآن ہے، اور اسے ارسال (بھیجنے) کے ساتھ موصوف نہیں کیا جاتا بلکہ انزال (نازل کرنے) کے ساتھ، الا یہ کہ یہ کہا جائے کہ اسے معنی پر محمول کیا گیا ہے جیسے قول ہے: "میں نے اسے بھوسہ کھلایا اور ٹھنڈا پانی [پلایا]..." (۴) المحرر الوجیز ۳۸۹/۴ میں۔ (۵) ان کی خبر اس حصے کے صفحہ ۵۰ پر گزر چکی ہے۔

١٧٤ Surah Al-Ahzab: Verses ٤٩ - ٤٧

"And disregard their annoyance" (33:48) means: refrain from hurting them in retaliation for their hurting you. Thus, He—Blessed and Exalted is He—commanded him to cease punishing them and to overlook their faults. According to this interpretation, the verbal noun (masdar) is annexed to the object. On this basis, the part of the verse pertaining to the disbelievers was abrogated, its abrogator being the verse of the sword (Ayat al-Sayf). It also contains a second meaning: i.e., turn away from their words and what they do to harm you, and do not occupy yourself with it. According to this interpretation, the verbal noun is annexed to the subject. This is the interpretation of Mujahid(1), and the verse is abrogated by the verse of the sword. "And rely upon Allah" (33:48): He commanded him to rely on Him and comforted him by saying: "and sufficient is Allah as a Disposer of affairs." Within the force of the speech lies a promise of victory. The Disposer (Al-Wakil) is the Protector who is in charge of the matter(2). Allah Almighty says: "O you who have believed, when you marry believing women and then divorce them before you have touched them, then for you there is no waiting period to count concerning them. So provide for them and give them a gracious release." (33:49) In it are seven issues: First: Allah Almighty's saying: "O you who have believed, when you marry believing women and then divorce them." After the story of Zayd and his divorcing of Zaynab occurred—she was a consummated wife (madkhula), and the Prophet (ﷺ) proposed to her after the completion of her waiting period ('iddah), as we have explained—Allah addressed the believers regarding the ruling of a wife divorced before consummation (al-bina'). He clarified that ruling for the nation (Ummah); thus, a divorced woman, if she has not been touched, has no waiting period according to the text (nass) of the Book and the consensus (ijma') of the nation on that. If he has consummated the marriage with her, then she must observe a waiting period by consensus(3). Second: Marriage (Al-Nikah): Intercourse(4), and naming the contract "nikah" is due to its association with it, in that it is a path to it.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/390, and Mujahid's report was extracted by al-Tabari 19/127 with the wording: "And disregard their annoyance," he said: Turn away from them. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/390. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1539 - 1540. (4) In (ظ) and (م): "Nikah" is literally intercourse, and what is established is from the rest of the manuscripts and al-Kashshaf 3/267, and the speech and what will appear between parentheses is from it. [What appears between parentheses will follow].

१७४ सूरह अल-अहज़ाब: आयतें ४७ - ४९

"और उनके कष्ट देने की परवाह न करें" (३३:४८) का अर्थ है: उनके द्वारा आपको पहुँचाए गए कष्ट के बदले में उन्हें कष्ट देना छोड़ दें। अतः अल्लाह - जो बरकत वाला और बुलंद है - ने उन्हें सज़ा देना छोड़ने और उनकी गलतियों को अनदेखा करने का आदेश दिया। इस व्याख्या के अनुसार, 'मस्दर' (क्रियावाचक संज्ञा) कर्म की ओर जुड़ा है। इस व्याख्या के आधार पर, आयत का वह हिस्सा जो काफ़िरों से संबंधित था, निरस्त (मनसूख़) हो गया, और इसका नासिख 'तलवार की आयत' (आयत-ए-सैफ़) है। इसमें एक दूसरा अर्थ भी है: यानी, उनकी बातों और जिस चीज़ से वे आपको दुःख पहुँचाते हैं उससे मुँह मोड़ लें, और उसमें न उलझें। इस व्याख्या के अनुसार, 'मस्दर' कर्ता की ओर जुड़ा है। यह मुजाहिद(१) की व्याख्या है, और आयत 'तलवार की आयत' द्वारा निरस्त है। "और अल्लाह पर भरोसा रखें" (३३:४८): अल्लाह ने उन्हें स्वयं पर भरोसा करने का आदेश दिया और अपने इन शब्दों से उन्हें तसल्ली दी: "और अल्लाह कार्य-साधक के रूप में पर्याप्त है।" इस कथन की शक्ति में जीत का वादा निहित है। 'वकील' (कार्य-साधक) वह संरक्षक है जो मामलों की देखरेख करता है(२)। अल्लाह तआला का इरशाद है: "ऐ ईमान वालो! जब तुम मोमिन स्त्रियों से निकाह करो फिर उन्हें हाथ लगाने (सहवास) से पहले तलाक़ दे दो, तो तुम्हारे लिए उन पर कोई इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) नहीं है जिसकी तुम गणना करो। अतः उन्हें कुछ लाभ पहुँचाओ और उन्हें भली-भांति विदा कर दो।" (३३:४९) इसमें सात मसले (विषय) हैं: पहला: अल्लाह तआला का इरशाद: "ऐ ईमान वालो! जब तुम मोमिन स्त्रियों से निकाह करो फिर उन्हें तलाक़ दे दो।" जब ज़ैद का क़िस्सा और उनका ज़ैनब को तलाक़ देना हुआ—और वे मदख़ूला (जिनके साथ सहवास हो चुका था) थीं, और नबी (ﷺ) ने उनकी इद्दत पूरी होने के बाद उन्हें निकाह का पैग़ाम भेजा, जैसा कि हमने स्पष्ट किया है—तो अल्लाह ने मोमिनों को उस पत्नी के हुक्म के बारे में संबोधित किया जिसे रुख़सती (बना) से पहले तलाक़ दे दी गई हो। उसने उम्मत (समुदाय) के लिए उस हुक्म को साफ़ किया; अतः तलाक़शुदा महिला, यदि उसे छुआ न गया हो, तो किताब (कुरान) के स्पष्ट हुक्म और इस पर उम्मत की सर्वसम्मति (इज्मा) के अनुसार उस पर कोई इद्दत नहीं है। लेकिन अगर उसने उसके साथ सहवास किया है, तो सर्वसम्मति से उस पर इद्दत अनिवार्य है(३)। दूसरा: निकाह: सहवास(४), और अनुबंध (निकाहनामे) को 'निकाह' कहना उससे इसके जुड़ाव के कारण है, क्योंकि यह उसका एक मार्ग है।

(१) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ ४/३९०, और मुजाहिद की रिवायत को अल-तबरी ने १९/१२७ में इन शब्दों के साथ दर्ज किया है: "और उनके कष्ट की परवाह न करें," उन्होंने कहा: उनसे मुँह मोड़ लें।

(२) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ ४/३९०। (३) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरआन ३/१५३९ - १५४०। (४) (ظ) और (م) प्रतियों में है: निकाह वास्तव में सहवास है, और जो अन्य प्रतियों और अल-कश्शाफ़ ३/२६७ से प्रमाणित है वह यह है कि, और वह कथन जो कोष्ठकों में आएगा वह उसी में से है। कोष्ठकों के बीच जो आएगा वह उसी से है।

۱۷۴ سورة الاحزاب: آیات ۴۷ - ۴۹

﴿وَدَعْ أَذَٰنَهُمْ﴾ یعنی: ان کی طرف سے آپ کو پہنچنے والی تکلیف کے بدلے میں انہیں تکلیف دینا چھوڑ دیں۔ چنانچہ اللہ تبارک و تعالیٰ نے انہیں سزا دینے سے رکنے اور ان کی لغزشوں سے درگزر کرنے کا حکم دیا۔ اس تفسیر کی بنا پر مصدر، مفعول کی طرف مضاف ہے۔ اس تاویل کی بنا پر آیت کا وہ حصہ جو کافروں سے متعلق تھا منسوخ کر دیا گیا، اور اس کا ناسخ "آیتِ سیف" (تلوار کی آیت) ہے۔ اس میں ایک دوسرا مفہوم بھی ہے: یعنی ان کی باتوں اور جو وہ آپ کو تکلیف پہنچاتے ہیں اس سے اعراض کریں، اور اس میں مشغول نہ ہوں۔ اس تفسیر کی بنا پر مصدر، فاعل کی طرف مضاف ہے۔ یہ مجاہد (۱) کی تاویل ہے، اور آیت، آیتِ سیف سے منسوخ ہے۔ ﴿وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ﴾ اللہ نے انہیں اپنے اوپر توکل کا حکم دیا اور اپنے اس قول سے انہیں تسلی دی: ﴿وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلاً﴾۔ کلام کی قوت میں فتح کا وعدہ ہے۔ "وکیل" سے مراد وہ محافظ ہے جو کام کا ذمہ دار ہو (۲)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿يَٰٓأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوٓا إِذَا نَكَحْتُمُ الْمُؤْمِنَٰتِ ثُمَّ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِن قَبْلِ أَن تَمَسُّوهُنَّ فَمَا لَكُمْ عَلَيْهِنَّ مِنْ عِدَّةٍ تَعْتَدُّونَهَا فَمَتِّعُوهُنَّ وَسَرِّحُوهُنَّ سَرَاحًا جَمِيلاً ٤٩﴾ اس میں سات مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يَٰٓأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوٓا إِذَا نَكَحْتُمُ الْمُؤْمِنَٰتِ ثُمَّ طَلَّقْتُمُوهُنَّ﴾ جب زید (رضی اللہ عنہ) کا قصہ اور ان کا زینب (رضی اللہ عنہا) کو طلاق دینا پیش آیا—اور وہ مدخولہ تھیں، اور نبی کریم ﷺ نے ان کی عدت ختم ہونے کے بعد ان سے نکاح کا پیغام بھیجا، جیسا کہ ہم نے واضح کیا—تو اللہ نے مومنوں کو اس بیوی کے حکم سے مخاطب کیا جسے رخصتی سے پہلے طلاق دے دی جائے۔ اللہ نے امت کے لیے اس حکم کی وضاحت کی: مطلقہ عورت، اگر اسے چھوا نہ گیا ہو، تو کتاب (قرآن) کی نص اور اس پر امت کے اجماع کے مطابق اس پر کوئی عدت نہیں ہے۔ اگر اس نے اس کے ساتھ ہم بستری کی ہو تو بالاجماع اس پر عدت لازم ہے (۳)۔ دوسرا: نکاح: وطء (ہم بستری)

(۴)، اور عقد (معاہدے) کو نکاح کا نام دینا اس کے ساتھ اس کے تعلق کی وجہ سے ہے، کیونکہ یہ اس کا راستہ ہے۔

(۱) المحرر الوجیز ۴/ ۳۹۰، اور مجاہد کی روایت طبری نے ۱۹/ ۱۲۷ میں ان الفاظ کے ساتھ نقل کی ہے: ﴿وَدَعْ أَذَنْهُمْ﴾، انہوں نے کہا: ان سے اعراض کرو۔ (۲) المحرر الوجیز ۴/ ۳۹۰۔ (۳) احکام القرآن لابن العربی ۳/ ۱۵۳۹ - ۱۵۴۰۔ (۴) (ظ) اور (م) میں ہے: نکاح حقیقت میں وطء (ہم بستری) ہے۔ باقی نسخوں اور الکشاف ۳/ ۲۶۷ سے جو ثابت ہے وہ یہ ہے، اور وہ کلام جو دو قوسین (بریکٹ) کے درمیان آئے گا وہ اسی میں سے ہے۔ سیرد بین حاضرتین منه۔

Surah Al-Ahzab: Verse 49 175

...to it. A similar example is their naming of wine as "sin" because it is a cause for committing sin. The word "nikah" (marriage) does not appear in the Book of Allah except in the sense of the contract; because in the sense of sexual intercourse [it is from the perspective of explicit mention], and from (1) the etiquettes of the Qur'an is to use allusive terms for it such as: touching (mulamasah), touching (mamasah), approaching (qurban), covering (taghashi), and coming (ityan).

Third: Some scholars have used Allah Almighty's saying: {Then you divorce them} and the delay indicated by "then" (thumma) as evidence that divorce only occurs after marriage, and that whoever divorces a woman before marrying her—even if he specifies her—then that is not binding upon him. More than thirty companions, successors, and imams said this; Al-Bukhari named twenty-two of them (2). It has been narrated from the Prophet ﷺ: "There is no divorce before marriage" (3), meaning: divorce does not take place until marriage occurs. Habib ibn Abi Thabit said: Ali ibn al-Husayn, may Allah be pleased with them both, was asked about a man who said to a woman: "If I marry you, you are divorced." He replied: "It is nothing; Allah Almighty mentioned marriage before divorce" (4).

A group of scholars said: The divorce of a specific person, tribe, or town is binding before marriage (5); among them are Malik and all his companions, and a great multitude of the scholars of the Ummah. The discussion on this and the evidence of both groups has already passed in "Bara'ah". Praise be to Allah (6). So if he says: "Every woman I marry..."

(1) In the copies: "and it is from", and what is established is from Al-Kashshaf. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/390, and those named by Al-Bukhari in the Book of Divorce, chapter: No divorce before marriage, are twenty-five. Al-Bukhari said: Ibn Abbas said: Allah made divorce after marriage, and it is narrated regarding this from Ali, Sa'id ibn al-Musayyib... etc., and he mentioned them. Al-Hafiz said in al-Fath 9/386: Al-Bukhari was lenient in attributing to all those he mentioned the opinion of absolute non-occurrence, even though some of them detail it, and some are differed upon, and perhaps that is the point in his starting the transmission from them with a passive/weak form. (3) Narrated by Ibn Majah (2048) from the hadith of Al-Miswar ibn Makhramah ؓ. Narrated by Ibn Abi Shaybah 5/15-16, Al-Bayhaqi 7/318, and Ibn Abd al-Barr in al-Istidhkar 18/124 from the hadith of Abdullah ibn Amr ؓ. Narrated by al-Tirmidhi (1181), Abu Dawood (2190), and Ibn Majah (2047) with the wording: "There

is no divorce in what one does not possess," and it has previously been mentioned with this wording in 10/311. (4) Narrated by Sa'id ibn Mansur (1033) similarly. The author quoted it from Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/359-360. (5) See al-Muntaqa by al-Baji 4/115. (6) 10/310-311, and see the opinion of Malik and other imams in al-Ishraf 4/185, and al-Istidhkar 18/114.

सूरा अल-अहज़ाब: आयत 49 175

...उसकी ओर। इसी के समान उनका शराब को "पाप" कहना है; क्योंकि यह पाप करने का कारण है। अल्लाह की किताब में "निकाह" (विवाह) शब्द केवल अनुबंध (कॉन्ट्रैक्ट) के अर्थ में आया है; क्योंकि सहवास के अर्थ में [यह स्पष्ट उल्लेख के अध्याय से है], और (1) कुरान के शिष्टाचार में से इसके लिए परोक्ष शब्दों का उपयोग करना है जैसे: स्पर्श करना (मुलामसह), स्पर्श करना (ममासह), निकट आना (क़ुरबान), ढकना (तग़शी) और आना (इत्यान)।

तीसरा: कुछ विद्वानों ने अल्लाह तआला के इस कथन से प्रमाण लिया है: {फिर तुम उन्हें तलाक दे दो} और "फिर" (थुम्मा) द्वारा संकेतित देरी से कि तलाक केवल निकाह के बाद होता है, और यह कि जो कोई निकाह से पहले किसी महिला को तलाक देता है - भले ही वह उसे निर्दिष्ट कर दे - तो वह उस पर अनिवार्य नहीं है। तीस से अधिक सहाबा, ताबईन और इमामों ने यह कहा है; अल-बुखारी ने उनमें से बाईस के नाम बताए हैं (2)। नबी ﷺ से वर्णित है: "निकाह से पहले कोई तलाक नहीं है" (3), जिसका अर्थ है: तलाक तब तक नहीं होता जब तक निकाह न हो जाए। हबीब इब्न अबी साबित ने कहा: अली इब्न अल-हुसैन, अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो, से एक ऐसे व्यक्ति के बारे में पूछा गया जिसने एक महिला से कहा: "यदि मैं तुमसे निकाह करूँ तो तुम्हें तलाक है।" उन्होंने उत्तर दिया: "यह कुछ भी नहीं है; अल्लाह ने तलाक से पहले निकाह का उल्लेख किया है" (4)।

विद्वानों के एक समूह ने कहा: निकाह से पहले किसी विशिष्ट व्यक्ति, कबीले या शहर का तलाक अनिवार्य है (5); उनमें मलिक और उनके सभी साथी, और उम्मत के विद्वानों का एक बड़ा समूह शामिल है। इस पर चर्चा और दोनों समूहों के प्रमाण "बरात" में बीत चुके हैं। अल्लाह का शुक्र है (6)। तो यदि वह कहता है: "हर वह महिला जिससे मैं निकाह करूँ."

(1) प्रतियों में: "और यह इससे है", और जो स्थापित है वह अल-कश्शाफ से है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/390, और अल-बुखारी द्वारा किताबुल तलाक, अध्याय: निकाह से पहले कोई तलाक नहीं, में नामित पच्चीस हैं। अल-बुखारी ने कहा: इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह ने निकाह के बाद तलाक रखा है, और इस बारे में अली, सईद इब्न अल-मुसय्यिब... आदि से वर्णित है, और उन्होंने उनका उल्लेख किया। अल-हाफ़िज़ ने अल-फतह 9/386 में कहा: अल-बुखारी ने उन सभी के बारे में जिन्हें उन्होंने उल्लेख किया है, पूर्ण गैर-होने के मत को जिम्मेदार ठहराने में ढील दी है, जबकि उनमें से कुछ विवरण देते हैं, और कुछ पर मतभेद है, और शायद यही कारण है कि उन्होंने उनसे उद्धरण को

संदिग्ध (मरीज़) रूप में शुरू किया है। (3) अल-मिसवर इब्न मखरमा ؓ की हदीस से इब्न माजाह (2048) द्वारा उद्धृत। इब्न अबी शायबा 5/15-16, अल-बैहकी 7/318, और इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-इस्तिधकार 18/124 में अब्दुल्ला इब्न अम्र ؓ की हदीस से उद्धृत किया। अल-तिर्मिज़ी (1181), अबू दाऊद (2190), और इब्न माजाह (2047) ने इन शब्दों के साथ उद्धृत किया: "उस चीज़ में कोई तलाक नहीं है जिसका कोई मालिक नहीं है" और यह इन शब्दों के साथ 10/311 में पहले आ चुका है। (4) सईद इब्न मंसूर (1033) द्वारा इसी तरह उद्धृत। लेखक ने इसे अल-नहहास की मानी अल-कुरान 5/359-360 से उद्धृत किया है। (5) अल-मुंतका अल-बाजी 4/115 देखें। (6) 10/310-311, और अल-इशराफ 4/185 और अल-इस्तिधकार 18/114 में मलिक और अन्य इमामों के मत देखें।

سورة الاحزاب: آیت 49 175

...اس کی طرف۔ اور اس کی مثال ان کا شراب کو "گناہ" نام دینا ہے؛ کیونکہ یہ گناہ کے ارتکاب کا سبب ہے۔ اور اللہ کی کتاب میں لفظ "نکاح" صرف عقد (معاہدہ) کے معنی میں آیا ہے؛ کیونکہ جماع کے معنی میں [یہ صراحت کے باب سے ہے]، اور (1) قرآن کے آداب میں سے اس کے لیے کنایہ کے الفاظ استعمال کرنا ہے جیسے: الملامسۃ (چھونا)، المماسۃ (مس کرنا)، القربان (قریب جانا)، التغشی (ڈھانپ لینا) اور الاتیان (آنا)۔

تیسری بات: بعض علماء نے اللہ تعالیٰ کے قول: {پھر تم انہیں طلاق دے دو} اور لفظ "ثم" (پھر) کی مہلت سے یہ استدلال کیا ہے کہ طلاق صرف نکاح کے بعد ہی ہوتی ہے، اور جو شخص نکاح سے پہلے عورت کو طلاق دے دے - اگرچہ وہ اسے متعین بھی کر دے - تو وہ اس پر لازم نہیں ہوتی۔ تیس سے زائد صحابہ، تابعین اور ائمہ نے یہی کہا ہے؛ البخاری نے ان میں سے بائیس کے نام بتائے ہیں (2)۔ اور نبی ﷺ سے مروی ہے: "نکاح سے پہلے کوئی طلاق نہیں ہے" (3) جس کا مطلب ہے: طلاق تب تک واقع نہیں ہوتی جب تک نکاح نہ ہو جائے۔ حبیب بن ابی ثابت نے کہا: علی بن الحسین رضی اللہ عنہما سے اس شخص کے بارے میں پوچھا گیا جس نے ایک عورت سے کہا: "اگر میں نے تجھ سے نکاح کیا تو تجھے طلاق ہے"؟ تو انہوں نے فرمایا: "یہ کچھ بھی نہیں ہے؛ اللہ عزوجل نے طلاق سے پہلے نکاح کا ذکر فرمایا ہے" (4)۔

اور اہل علم کی ایک جماعت نے کہا ہے: کسی متعین شخص، قبیلے یا شہر کی عورت کو نکاح سے پہلے دی گئی طلاق لازم ہو جاتی ہے (5)؛ ان میں امام مالک اور ان کے تمام اصحاب، اور امت کے علماء کی ایک بڑی جماعت شامل ہے۔ "براءۃ" میں اس پر کلام اور دونوں گروہوں کی دلیل گزر چکی ہے۔ والحمد للہ (6)۔ پس اگر وہ کہے: "ہر وہ عورت جس سے میں نکاح کروں..."

(1) نسخوں میں: "وہ اس میں سے ہے"، اور جو ثابت ہے وہ الکشاف سے ہے۔ (2) المحرر الوجیز 4 / 390، اور وہ جنہیں بخاری نے کتاب الطلاق، باب: لا طلاق قبل النکاح میں نامزد کیا ہے، پچیس ہیں۔ بخاری نے کہا: ابن عباس نے کہا: اللہ نے طلاق نکاح کے بعد رکھی ہے، اور اس بارے میں علی اور سعید بن المسیب... وغیرہ سے مروی ہے، اور انہوں نے ان کا ذکر کیا۔ حافظ نے الفتح 9 / 386 میں کہا: بخاری نے ان تمام کے بارے میں جن کا ذکر کیا، مطلق طور پر طلاق واقع نہ ہونے کے قول کی نسبت کرنے میں وسعت برتی ہے، باوجود اس کے کہ ان میں سے بعض تفصیل بیان کرتے ہیں، اور بعض کے بارے میں اختلاف ہے، اور شاید یہی نکتہ ہے کہ انہوں نے ان سے نقل کو صیغہ تمریض (مشکوک صیغے) کے ساتھ شروع کیا ہے۔ (3) اسے ابن ماجہ (2048) نے مسور بن مخرمہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نکالا ہے۔ اور ابن ابی شیبہ 5 / 15-16، بیہقی 7 / 318، اور ابن عبد البر نے الاستذکار 18 / 124 میں عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نکالا ہے۔ اور ترمذی (1181)، ابو داؤد (2190)، اور ابن ماجہ (2047) نے ان الفاظ کے ساتھ نکالا ہے: "اس چیز میں کوئی طلاق نہیں ہے جس کا کوئی مالک نہ ہو" اور ان الفاظ کے ساتھ یہ پہلے 10 / 311 میں گزر چکا ہے۔ (4) اسے سعید بن منصور (1033) نے اس کی مانند نکالا ہے۔ اور اسے مصنف نے نحاس کی معانی القرآن 5 / 359 - 360 سے نقل کیا ہے۔ (5) دیکھئے باجی کی المنتقی 4 / 115۔ (6) 10 / 310 - 311، اور مالک اور دیگر ائمہ کا قول الاشراف 4 / 185، اور الاستذکار 18 / 114 میں دیکھیں۔

is divorced, and every slave I buy is free, then nothing is binding upon him. If he says: Every woman I marry for twenty years, or: if I marry from such-and-such a city, or from the tribe of such-and-such, then she is divorced, then the divorce is binding upon him unless he fears for himself hardship (temptation) over the long years, or his life expectancy generally does not reach that, then he may marry. Divorce is not binding on him if he makes it general because he has restricted his options for marriage, so if we prevented him from marrying, he would fall into distress and hardship would be feared for him. Some of our companions said: If he finds a concubine, he does not marry, but that is nothing (not valid), because necessities and excuses waive rulings, so this becomes, from the perspective of necessity, like one who did not take an oath; this was said by Ibn Khuwayz Mandad.

Fourth: Dawud and those who followed his view argued that: if a man takes back his revocably divorced wife before her waiting period (iddah) ends, then separates from her before touching her (intercourse), she does not have to complete her current iddah nor start a new one, because she is considered divorced before consummation.

Ata bin Abi Rabah and a group said: She continues her iddah from her first divorce - and this is one of the two opinions of Al-Shafi'i - because his divorce of her if he did not touch her is like the ruling of one who divorced her during her iddah before taking her back. Whoever divorces his wife once in every period of purity builds upon (the previous period) and does not start anew.

Malik said regarding when he separates from her before touching her: She does not build upon what has passed of her iddah, but rather she starts a new iddah from the day he divorced her. Her husband has wronged himself and erred if he took her back without having any need for her. Most people of knowledge hold this view; because she is in the same ruling as wives whose marriages have been consummated regarding maintenance, housing, and other matters; therefore, she restarts the iddah from the day she was divorced. This is the view of the majority of the jurists of Basra, Kufa, Makkah, Medina, and ash-Sham. Al-Thawri said: The jurists among us are unanimous on that.

Fifth: If she was irrevocably divorced but not finally (three times), and he married her during the iddah, then divorced her before consummation; they differed on that as well. Malik, Al-Shafi'i, Zufar, and Uthman al-Batti said: She is entitled to half...

(1) What is between the brackets is an addition necessitated by the context, see 'Uqd al-Jawahir al-Thamina' 2/177.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 49 176

तलाकशुदा है, और हर गुलाम जिसे मैं खरीदता हूँ वह आजाद है, तो उस पर कुछ भी अनिवार्य नहीं है। यदि वह कहता है: हर वह महिला जिससे मैं बीस साल तक शादी करूँ्या: यदि मैं फलां शहर से, या फलां कबीले से शादी करूँ्तो वह तलाकशुदा है, तो तलाक उस पर तब तक अनिवार्य है जब तक कि वह लंबे वर्षों के दौरान अपने लिए कठिनाई (प्रलोभन) का डर न महसूस करे, या उसकी जीवन प्रत्याशा आमतौर पर उतनी न हो, तो वह शादी कर सकता है। तलाक उस पर अनिवार्य नहीं है यदि वह इसे सामान्य बनाता है क्योंकि उसने अपनी शादी के विकल्पों को सीमित कर लिया है, इसलिए यदि हमने उसे शादी करने से रोका, तो वह संकट में पड़ जाएगा और उसके लिए कठिनाई का डर होगा। हमारे कुछ साथियों ने कहा: यदि उसे कोई उपपत्नी मिल जाए, तो वह शादी नहीं करता है, लेकिन यह कुछ भी नहीं है (मान्य नहीं है), क्योंकि आवश्यकताएं और बहाने नियमों को हटा देते हैं, इसलिए आवश्यकता की दृष्टि से यह उस व्यक्ति की तरह हो जाता है जिसने शपथ नहीं ली थी; यह इब्न खुवैज़ मंदाद ने कहा था।

चौथा: दाऊद और उनके मत का पालन करने वालों ने यह तर्क दिया कि: यदि एक पुरुष अपनी प्रतिसंहरणीय तलाकशुदा पत्नी (मूतलका रजईया) को उसकी इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) समाप्त होने से पहले वापस ले लेता है, फिर उसे छूने (संभोग) से पहले अलग हो जाता है, तो उसे अपनी वर्तमान इद्दत पूरी करने या नई शुरू करने की आवश्यकता नहीं है; क्योंकि उसे संभोग से पहले तलाकशुदा माना जाता है।

अता बिन अबी रबाह और एक समूह ने कहा: वह अपने पहले तलाक से अपनी इद्दत जारी रखती है - और यह अल-शफीई के दो मतों में से एक है - क्योंकि यदि उसने उसे नहीं छुआ है, तो उसका उसे तलाक देना उसी नियम के तहत है जिसने उसे वापस लेने से पहले उसकी इद्दत के दौरान तलाक दिया था। जो कोई अपनी पत्नी को हर पवित्रता की अवधि में एक बार तलाक देता है, वह पिछली अवधि पर निर्माण करता है और फिर से शुरू नहीं करता है।

मलिक ने संभोग से पहले उससे अलग होने के बारे में कहा: वह अपनी इद्दत के बीते हुए समय पर निर्माण नहीं करती है, बल्कि वह उस दिन से एक नई इद्दत शुरू करती है जिस दिन उसने उसे तलाक दिया था। उसके पति ने अपने साथ अन्याय किया और गलती की यदि उसने उसे बिना किसी आवश्यकता के वापस ले लिया। ज्ञान के अधिकांश लोग इसी विचार को मानते हैं; क्योंकि वह भरण-

पोषण, आवास और अन्य मामलों में उन पत्नियों के समान नियम में है जिनके विवाह संपन्न हो चुके हैं; इसलिए, वह तलाक के दिन से इद्दत फिर से शुरू करती है। यह बसरा, कूफ़ा, मक्का, मदीना और शाम के अधिकांश न्यायविदों का विचार है। अल-थौरी ने कहा: हमारे बीच के न्यायविद् उस पर सहमत हैं।

पांचवां: यदि वह अपरिवर्तनीय रूप से तलाकशुदा थी लेकिन अंतिम नहीं (तीन बार), और उसने इद्दत के दौरान उससे शादी कर ली, फिर संभोग से पहले उसे तलाक दे दिया; तो वे उस पर भी असहमत थे। मलिक, अल-शफीई, ज़ुफर और उथमान अल-बत्ती ने कहा: वह आधे की हकदार है...

---

(1) कोष्ठक के बीच जो है वह संदर्भ द्वारा आवश्यक वृद्धि है, देखें 'अक़द अल-जवाहर अल-थमीना' 2/177।

سورہ الاحزاب: آیت 49 176

طالق، اور ہر غلام جسے میں خریدوں وہ آزاد ہے، تو اس پر کچھ لازم نہیں آتا۔ اور اگر اس نے کہا: ہر وہ عورت جس سے میں بیس سال تک نکاح کروں، یا: اگر میں فلاں شہر سے یا فلاں کے بیٹوں میں سے نکاح کروں، تو وہ طالق ہے، تو اس پر طلاق لازم ہوگی جب تک کہ اسے طویل سالوں کے دوران اپنے اوپر مشقت (فتنے) کا خوف نہ ہو، یا اس کی عمر غالباً وہاں تک نہ پہنچتی ہو، تو وہ نکاح کر سکتا ہے۔ اور طلاق اس پر تب لازم نہیں ہوتی جب وہ اسے عام کر دے کیونکہ اس نے اپنے اوپر نکاح کے راستے تنگ کر لیے، پس اگر ہم اسے نکاح سے روک دیں تو وہ تنگی میں پڑ جائے گا اور اس پر مشقت کا خوف ہوگا۔ اور ہمارے بعض اصحاب نے کہا: اگر اسے کوئی لونڈی مل جائے تو وہ نکاح نہیں کرے گا، اور یہ کوئی بات نہیں، اس لیے کہ ضرورتیں اور عذر احکام کو اٹھا دیتے ہیں، تو ضرورت کی بنا پر یہ اس شخص کی طرح ہو جائے گا جس نے قسم نہیں کھائی؛ یہ ابن خویز منداد نے کہا ہے۔

چوتھی بات: داؤد اور ان کے قول کے ماننے والوں نے اس بات سے استدلال کیا کہ: مطلقہ رجعیہ کو اگر اس کا شوہر عدت ختم ہونے سے پہلے واپس لے لے، پھر اسے چھونے (جماع) سے پہلے الگ کر دے، تو اس پر اپنی عدت مکمل کرنا لازم ہے اور نہ ہی نئی عدت؛ کیونکہ وہ دخول سے پہلے طلاق دی گئی عورت ہے۔

عطا بن ابی رباح اور ایک گروہ نے کہا: وہ اپنی پہلی طلاق کی عدت ہی گزارے گی - اور یہ شافعی کے دو اقوال میں سے ایک ہے - کیونکہ اگر اس نے اسے چھوا نہیں ہے تو اس کا اسے طلاق دینا اس شخص کے حکم میں ہے جس نے اسے رجوع کرنے سے پہلے اس کی عدت میں

طلاق دی ہو۔ اور جس نے اپنی بیوی کو ہر طہر (پاکی) میں ایک بار طلاق دی، اس نے (گزشتہ ایام پر) بنیاد رکھی اور نئے سرے سے شروع نہیں کیا۔

اور امام مالک نے فرمایا جب وہ اسے چھونے سے پہلے جدا کر دے: وہ اپنی عدت کے گزرے ہوئے حصے پر بنیاد نہیں رکھے گی، بلکہ وہ جس دن اسے طلاق دی گئی اس دن سے نئی عدت شروع کرے گی۔ اور اس کے شوہر نے اپنے نفس پر ظلم کیا اور غلطی کی اگر اس نے اسے رجوع کیا جبکہ اسے اس کی ضرورت نہ تھی۔ اور اسی پر اکثر اہل علم ہیں؛ کیونکہ وہ نفقہ، سکنیٰ اور دیگر امور میں ان بیویوں کے حکم میں ہے جن کے ساتھ دخول ہو چکا ہو؛ اس لیے جس دن طلاق دی گئی اس دن سے عدت نئے سرے سے شروع کرے گی، اور یہی بصرہ، کوفہ، مکہ، مدینہ اور شام کے جمہور فقہاء کا قول ہے۔ اور ثوری نے کہا: ہمارے نزدیک فقہاء کا اس پر اجماع ہے۔

پانچویں بات: اگر وہ بائنہ غیر مبتوتہ (تین طلاقوں کے بغیر جدا شدہ) ہو اور عدت میں اس سے نکاح کر لیا، پھر دخول سے پہلے اسے طلاق دے دی؛ تو اس میں بھی انہوں نے اختلاف کیا ہے، پس مالک، شافعی، زفر اور عثمان البتی نے کہا: اس کے لیے آدھا (حق مہر) ہے...

---

(1) قوسین کے درمیان جو کچھ ہے وہ سیاق و سباق کی ضرورت کے مطابق اضافہ ہے، دیکھئے عقد الجواہر الثمینہ 2/ 177۔

...of the dowry and completes the remainder of the first waiting period (iddah). This is the opinion of al-Hasan, 'Ata, 'Ikrimah, and Ibn Shihab. Abu Hanifa, Abu Yusuf, al-Thawri, and al-Awza'i said: She is entitled to a full dowry for the second marriage and a future waiting period. They treated her in the same ruling as one whose marriage was consummated because she observes iddah due to his fluid. Dawud said: She is entitled to half the dowry, and she does not have to complete the first iddah nor observe a future one(1). The preferred opinion is what Malik and al-Shafi'i said, and Allah knows best.

Sixth: This verse specifies (restricts) Allah's saying: {Divorced women shall wait, keeping themselves apart, for three menstrual periods} [Al-Baqarah: 228] and His saying: {And those of your women who have ceased menstruating, if you doubt, their waiting period shall be three months} [At-Talaq: 4]. This was already discussed in "Al-Baqarah", and the discussion on the gift of consolation (mut'ah) was also mentioned there(2), so there is no need for repetition here.

{And release them with a handsome release.} There are two interpretations of this: First: It is the payment of the mut'ah according to ease or hardship; said by Ibn Abbas. Second: It is divorcing her in a state of purity without sexual intercourse; said by Qatadah(3).

It was also said: "release them" after divorce to their families, so the man and the divorced woman do not remain in one place.

Seventh: His saying, the Most High: {then give them a gift of consolation.} Said Sa'id: It is abrogated by the verse in "Al-Baqarah", which is: {And if you divorce them before you have touched them and you have already settled for them an obligatory dowry, then [give] half of what you settled} [Verse: 237], meaning: He did not mention the mut'ah(4). The discussion on this in "Al-Baqarah" was exhaustive(5).

And His saying: {and release them}: means divorce them. "Release" (tasreeh) is an allusion (kinayah) for divorce according to Abu Hanifa; because...

(1) The author mentioned this issue and the one before it from Al-Istidhkar 18/105-106. (2) See 4/35 and 162 onwards. (3) An-Nukat wal-'Uyun 4/413, and Ibn Abbas's statement was recorded by al-Tabari 9/128. (4) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 5/360, and recorded by al-Tabari 4/296-297 and 19/129. (5) 4/167.

...मेहर की और पहली इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) की शेष अवधि पूरी करती है। यह अल-हसन, अता, इकरीमा और इब्न शिहाब की राय है। अबू हनीफा, अबू यूसुफ, अल-थौरी और अल-औज़ाई ने कहा: वह दूसरी शादी के लिए पूरे मेहर और एक भविष्य की इद्दत की हकदार है। उन्होंने उसे उस महिला के समान माना जिसके साथ वैवाहिक संबंध बन चुके हों क्योंकि वह उसके वीर्य के कारण इद्दत मनाती है। दाऊद ने कहा: वह आधे मेहर की हकदार है, और उसे पहली इद्दत पूरी करने की ज़रूरत नहीं है और न ही कोई नई इद्दत मनाने की(1)। पहली राय वही है जो मलिक और अल-शाफ़ई ने कही है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

छठा: यह आयत अल्लाह के इस कथन को विशेष (सीमित) करती है: {और तलाकशुदा औरतें तीन माहवारी (हैज़) तक खुद को रोके रखें} [अल-बक़रह: 228] और उसके इस कथन को: {और तुम्हारी औरतों में से जो माहवारी से निराश हो चुकी हैं, अगर तुम्हें शक हो, तो उनकी इद्दत तीन महीने है} [अत-तलाक: 4]। इसका वर्णन "अल-बक़रह" में आ चुका है, और 'मुतआ' (उपहार) पर चर्चा भी वहाँ हो चुकी है(2), इसलिए यहाँ दोहराने की आवश्यकता नहीं है।

{और उन्हें सम्मानपूर्वक विदा करो।} इसमें दो मत हैं: पहला: यह कि वह सामर्थ्य और तंगी के अनुसार 'मुतआ' देना है; इब्न अब्बास ने यह कहा। दूसरा: यह कि उसे पाकी की हालत में बिना सहवास के तलाक देना है; यह कतादा ने कहा(3)।

और कहा गया: तलाक के बाद उन्हें उनके परिवार के पास विदा कर दो, ताकि पुरुष और तलाकशुदा महिला एक ही स्थान पर न रहें।

सातवां: अल्लाह तआला का कथन: {तो उन्हें कुछ लाभ (मुतआ) पहुँचाओ।} सईद ने कहा: यह "अल-बक़रह" की आयत द्वारा निरस्त (मन्सूख़) है, जो कि है: {और यदि तुम उन्हें छूने से पहले तलाक दे दो और तुम उनके लिए मेहर तय कर चुके हो, तो तयशुदा मेहर का आधा देना होगा} [आयत: 237], यानी: उसने मुतआ का उल्लेख नहीं किया(4)। इस पर "अल-बक़रह" में पूरी चर्चा हो चुकी है(5)।

और उसका कथन: {और उन्हें विदा करो}: यानी उन्हें तलाक दे दो। अबू हनीफा के अनुसार 'तसरीह' (विदा करना) तलाक का एक संकेत (किनाया) है; क्योंकि...

(1) लेखक ने इस मुद्दे और इससे पहले वाले का उल्लेख अल-इस्तिधकार 18/105-106 से किया है। (2) देखें 4/35 और 162 के बाद। (3) अल-नुकत वल-उयून 4/413, और इब्न अब्बास का कथन अल-तबारी 9/128 द्वारा उद्धृत है। (4) मआनी अल-कुरान अल-नहस द्वारा 5/360, और अल-तबारी द्वारा 4/296-297 और 19/129 में उद्धृत। (5) 4/167।

...صداق (مہر) کا اور پہلی عدت کا بقیہ حصہ پورا کرتی ہے۔ یہ حسن، عطاء، عکرمہ اور ابن شہاب کا قول ہے۔ ابو حنیفہ، ابو یوسف، ثوری اور اوزاعی نے کہا: اس کے لیے دوسرے نکاح کا پورا مہر اور مستقبل کی ایک نئی عدت ہے۔ انہوں نے اسے مدخول بہا (جس سے صحبت کی گئی ہو) کے حکم میں رکھا ہے کیونکہ وہ اس کے پانی (منی) کی وجہ سے عدت گزار رہی ہے۔ داؤد نے کہا: اس کے لیے آدھا مہر ہے، اور اس پر نہ تو پہلی عدت کا بقیہ حصہ ہے اور نہ ہی نئی عدت (1)۔ پہلا قول وہی ہے جو مالک اور شافعی نے کہا ہے، واللہ اعلم۔

چھٹی بات: یہ آیت اللہ تعالیٰ کے اس قول کو مخصوص کرتی ہے: {اور طلاق یافتہ عورتیں تین حیض تک اپنے آپ کو انتظار میں رکھیں} [البقرہ: 228] اور اس قول کے لیے: {اور تمہاری عورتوں میں سے جو حیض سے ناامید ہو چکی ہوں، اگر تمہیں شک ہو تو ان کی عدت تین ماہ ہے} [الطلاق: 4]۔ اس کا ذکر "البقرہ" میں گزر چکا ہے، اور وہاں 'متعہ' (بطور تحفہ مال دینا) کے بارے میں بھی کلام گزر چکا ہے (2)، اس لیے یہاں اعادے کی ضرورت نہیں ہے۔

{اور انہیں خوبصورتی کے ساتھ رخصت کر دو} اس میں دو پہلو ہیں: پہلا: یہ کہ گنجائش اور تنگی کے مطابق متعہ دینا ہے؛ یہ ابن عباس نے کہا۔ دوسرا: یہ کہ اسے پاکی کی حالت میں بغیر جماع کے طلاق دینا ہے؛ یہ قتادہ نے کہا (3)۔

اور کہا گیا: طلاق کے بعد انہیں ان کے گھر والوں کی طرف رخصت کر دو، تاکہ مرد اور طلاق یافتہ عورت ایک جگہ جمع نہ ہوں۔

ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس انہیں کچھ فائدہ پہنچاؤ۔} سعید نے کہا: یہ "البقرہ" والی آیت سے منسوخ ہے، جو کہ یہ ہے: {اور اگر تم انہیں چھونے سے پہلے طلاق دے دو جبکہ تم ان کے لیے مہر مقرر کر چکے ہو، تو مقررہ مہر کا آدھا دینا ہوگا} [آیت: 237]، یعنی: اس میں متعہ کا ذکر نہیں کیا (4)۔ "البقرہ" میں اس پر مکمل بحث گزر چکی ہے (5)۔

اور اس کا قول: {اور انہیں رخصت کر دو}: یعنی انہیں طلاق دے دو۔ امام ابو حنیفہ کے نزدیک 'تسریح' (رخصت کرنا) طلاق کا کنایہ ہے؛ کیونکہ...

(1) مصنف نے یہ مسئلہ اور اس سے پہلے والا الاستذکار 18/105-106 سے ذکر کیا ہے۔ (2) دیکھئے 4/35 اور 162 اور اس کے بعد۔ (3) النکت والعیون 4/413، اور ابن عباس کا قول طبری نے 9/128 میں نکالا ہے۔ (4) معانی القرآن للنحاس 5/360، اور اسے طبری نے 4/296-297 اور 19/129 میں نکالا ہے۔ (5) 4/167۔

... used for something else, so it needs intention. According to Al-Shafi'i, it is explicit. The discussion on it has already passed in "Al-Baqarah" (1), so there is no point in repeating it. {a graceful [parting]} is a Sunnah, not a bid'ah (innovation).

The words of Allah Almighty: {O Prophet! We have made lawful for you your wives to whom you have given their dowries, those ˹slaves˺ owned by your right hand whom Allah has granted you, the daughters of your paternal uncles and paternal aunts, the daughters of your maternal uncles and maternal aunts who emigrated with you, and any believing woman who offers herself to the Prophet if the Prophet wishes to marry her—this is only for you, not the rest of the believers. We certainly know what We have made obligatory for them regarding their wives and those ˹slaves˺ owned by their right hands, so that there may be no blame on you. And Allah is All-Forgiving, Most Merciful.} (50)

There are nineteen issues in it: First: Al-Suddi narrated from Abu Salih, from Umm Hani' bint Abi Talib, who said: The Messenger of Allah ﷺ proposed to me, so I excused myself to him and he excused me. Then Allah Almighty revealed: {We have made lawful for you your wives to whom you have given their dowries, those ˹slaves˺ owned by your right hand whom Allah has granted you, the daughters of your paternal uncles and paternal aunts, the daughters of your maternal uncles and maternal aunts who emigrated with you}. She said: I was not lawful for him because I did not emigrate; I was among the Tulaqa' (the freed captives of Mecca). Abu 'Isa recorded it and said: This is a Hasan (good) hadith, we do not know it except from this way (2). Ibn al-Arabi said (3): It is very weak, and this hadith has not come from a sahih (authentic) path that can be used as evidence. Second: When the Messenger of Allah ﷺ gave his wives a choice and they chose him, it became forbidden for him to marry others or to exchange them for others, as a reward for their action. The evidence for this is the words of Allah Almighty: {No ˹other˺ women are lawful for you after this...} the verse [Al-Ahzab: 52]. And was it lawful for him to divorce one of them after...

(1) 4/ 67. (2) Sunan al-Tirmidhi (3214), and it occurred in the printed version: "Hasan Sahih...", and what the author mentioned is consistent with what is in Tuhfat al-Ashraf 12 / 450. (3) In Ahkam al-Qur'an 3/1541.

पृष्ठ १७८ सूरा अल-अहज़ाब: आयत ४९ - ५०

... किसी और चीज़ के लिए उपयोग किया जाता है, इसलिए इसे नियत (इरादे) की आवश्यकता होती है। अल-शाफ़ई के अनुसार, यह स्पष्ट है। इसके बारे में चर्चा "अल-बकराह" (१) में हो चुकी है, इसलिए इसे दोहराने का कोई मतलब नहीं है। {एक सुंदर विदाई} सुन्नत है, बिदअत (नवाचार) नहीं।

अल्लाह तआला का कथन: {हे नबी! हमने आपके लिए आपकी वे पत्नियाँ वैध कर दी हैं जिन्हें आपने उनके मेहर दे दिए हैं, और वे (दासियां) जो आपके दाहिने हाथ के स्वामित्व में हैं जिन्हें अल्लाह ने आपको प्रदान किया है, और आपके चाचाओं की बेटियाँ और आपकी बुआओं की बेटियाँ, और आपके मामाओं की बेटियाँ और आपकी मौसियों की बेटियाँ जिन्होंने आपके साथ हिजरत की है, और कोई भी ईमान वाली महिला जो खुद को नबी को दे दे यदि नबी उससे निकाह करना चाहें—यह विशेष रूप से आपके लिए है, अन्य ईमान वालों के लिए नहीं। हमें निश्चित रूप से पता है कि हमने उनके लिए उनकी पत्नियों और उनके दाहिने हाथ के स्वामित्व वाली (दासियों) के संबंध में क्या अनिवार्य किया है, ताकि आप पर कोई दोष न रहे। और अल्लाह बहुत क्षमाशील, अत्यंत दयावान है।} (५०)

इसमें उन्नीस मसले हैं: पहला: अल-सुद्दी ने अबू सालिह से, उन्होंने उम्म हानी बिन्त अबी तालिब से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने मुझे विवाह का प्रस्ताव दिया, तो मैंने उनसे माफ़ी माँगी और उन्होंने मुझे माफ़ कर दिया। फिर अल्लाह तआला ने नाज़िल किया: {हमने आपके लिए आपकी वे पत्नियाँ वैध कर दी हैं जिन्हें आपने उनके मेहर दे दिए हैं, और वे (दासियां) जो आपके दाहिने हाथ के स्वामित्व में हैं जिन्हें अल्लाह ने आपको प्रदान किया है, और आपके चाचाओं की बेटियाँ और आपकी बुआओं की बेटियाँ, और आपके मामाओं की बेटियाँ और आपकी मौसियों की बेटियाँ जिन्होंने आपके साथ हिजरत की है}। उन्होंने कहा: मैं उनके लिए वैध नहीं थी क्योंकि मैंने हिजरत नहीं की थी; मैं तुलका (मक्का विजय के बाद रिहा किए गए लोगों) में से थी। अबू ईसा ने इसे रिवायत किया और कहा: यह एक हसन (अच्छी) हदीस है, हम इसे केवल इसी तरीके से जानते हैं (२)। इब्न अल-अरबी ने कहा (३): यह बहुत कमज़ोर है, और यह हदीस किसी सही (प्रामाणिक) मार्ग से नहीं आई है जिसे दलील के रूप में इस्तेमाल किया जा सके। दूसरा: जब अल्लाह के रसूल ﷺ ने अपनी पत्नियों को विकल्प दिया और उन्होंने उन्हें चुन लिया, तो उनके लिए दूसरी महिलाओं से विवाह करना या उन्हें बदलना हराम (निषिद्ध) हो गया, उनके कार्य के बदले में इनाम के रूप में।

इसका प्रमाण अल्लाह तआला का कथन है: {इसके बाद आपके लिए (अन्य) स्त्रियाँ वैध नहीं हैं...} आयत [अल-अहज़ाब: ५२]। और क्या उनके लिए उनमें से किसी को तलाक़ देना वैध था...

(१) ४/ ६७। (२) सुनन अल-तिर्मिज़ी (३२१४), और छपे हुए संस्करण में आया है: "हसन सहीह...", और लेखक ने जो उल्लेख किया है वह तोहफ़त अल-अशरफ़ १२ / ४५० में जो है उसके अनुरूप है। (३) अहकाम अल-क़ुरान ३/१५४१ में।

۱۷۸ سورة الاحزاب: آیات ۴۹ - ۵۰

... کسی اور چیز میں استعمال ہوتا ہے تو اسے نیت کی ضرورت ہوتی ہے۔ امام شافعی کے نزدیک یہ صریح ہے۔ اس کے بارے میں گفتگو "البقرہ" (۱) میں گزر چکی ہے، لہذا اسے دہرانے کا کوئی فائدہ نہیں۔ ﴿ جَمِيلاً ﴾ (خوبصورتی کے ساتھ رخصت کرنا) سنت ہے، بدعت نہیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ اے نبی! ہم نے آپ کے لیے آپ کی وہ بیویاں حلال کر دی ہیں جن کے مہر آپ نے ادا کر دیے ہیں، اور وہ (کنیزیں) جو آپ کی ملکیت میں ہیں جو اللہ نے آپ کو بطور غنیمت عطا فرمائیں، اور آپ کے چچا کی بیٹیاں، آپ کی پھوپھیوں کی بیٹیاں، آپ کے ماموں کی بیٹیاں اور آپ کی خالاؤں کی بیٹیاں جنہوں نے آپ کے ساتھ ہجرت کی، اور کوئی مومنہ عورت اگر وہ اپنے آپ کو نبی کے لیے ہبہ کر دے بشرطیکہ نبی اس سے نکاح کرنا چاہیں—یہ خاص طور پر آپ ہی کے لیے ہے، دوسرے مومنوں کے لیے نہیں۔ ہمیں خوب معلوم ہے کہ ہم نے عام مومنوں پر ان کی بیویوں اور ان کی لونڈیوں کے بارے میں کیا (احکام) فرض کیے ہیں، تاکہ آپ پر کوئی تنگی نہ رہے۔ اور اللہ بڑا بخشنے والا، نہایت مہربان ہے ﴾ (۵۰)

اس میں انیس مسائل ہیں: پہلا: سدی نے ابوصالح سے، انہوں نے ام ہانی بنت ابی طالب سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے مجھے نکاح کا پیغام دیا، تو میں نے معذرت کر لی اور آپ نے میری معذرت قبول کر لی۔ پھر اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی: ﴿ ہم نے آپ کے لیے آپ کی وہ بیویاں حلال کر دی ہیں جن کے مہر آپ نے ادا کر دیے ہیں، اور وہ (کنیزیں) جو آپ کی ملکیت میں ہیں جو اللہ نے آپ کو غنیمت میں دیں، اور آپ کے چچا کی بیٹیاں، پھوپھیوں کی بیٹیاں، ماموں کی بیٹیاں اور خالاؤں کی بیٹیاں جنہوں نے آپ کے ساتھ ہجرت کی ﴾۔ انہوں نے کہا: چنانچہ میں ان کے لیے حلال نہیں تھی؛ کیونکہ میں نے ہجرت نہیں کی تھی، میں "طلقاء" (فتح مکہ کے موقع پر

آزاد کیے گئے لوگوں) میں سے تھی۔ اسے ابو عیسیٰ (ترمذی) نے روایت کیا اور کہا: یہ حدیث حسن ہے، ہم اسے صرف اسی طریق سے جانتے ہیں (۲)۔ ابن العربی (۳) نے کہا: یہ بہت ضعیف ہے، اور یہ حدیث کسی ایسے صحیح طریق سے مروی نہیں جس سے دلیل لی جا سکے۔ دوسرا: جب رسول اللہ ﷺ نے اپنی ازواج مطہرات کو اختیار دیا اور انہوں نے آپ ہی کو پسند کر لیا، تو ان کے عمل کے بدلے ان کے علاوہ کسی اور سے نکاح کرنا اور ان کو بدلنا آپ پر حرام کر دیا گیا، اور اس پر دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿ اس کے بعد آپ کے لیے (اور) عورتیں حلال نہیں ﴾ [الاحزاب: ۵۲]۔ اور کیا آپ کے لیے ان میں سے کسی کو طلاق دینا حلال تھا...

(۱) ۴/ ۶۷۔ (۲) سنن ترمذی (۳۲۱۴)، مطبوعہ نسخہ میں "حسن صحیح" ہے، اور مصنف نے جو ذکر کیا ہے وہ تحفۃ الاشراف ۱۲ / ۴۵۰ کے مطابق ہے۔ (۳) احکام القرآن ۳/۱۵۴۱ میں۔

179 Surah Al-Ahzab: Verse 50

...that? It was said: That is not permissible for him as a reward for them choosing him. And it was said: It was permissible for him like other people, but he does not marry in exchange for them. Then this prohibition was abrogated, so He permitted(1) for him to marry whomever he wished from among the women besides them. The evidence for this is the Almighty's saying: {Indeed, We have made lawful for you your wives}. Lawfulness necessitates a prior prohibition, and his wives who were in his life were not prohibited to him. Rather, it was prohibited for him to marry foreign women, so the lawfulness was directed towards them. And because He said in the context of the verse: {and the daughters of your paternal uncle and the daughters of your paternal aunts} the verse, and it is known that none of the daughters of his paternal uncle or daughters of his paternal aunts, nor the daughters of his maternal uncle or daughters of his maternal aunts, were under him. Thus, it is proven that He made it lawful for him to marry these from the beginning. This verse, even if it comes earlier in recitation, was revealed later than the verse abrogated by it, like the two verses of death in "Al-Baqarah"(2). People have differed in the interpretation of the Almighty's saying: {Indeed, We have made lawful for you your wives}. It was said: What is meant by it is that God Almighty made it lawful for him to marry every woman to whom he gives her dowry; this was said by Ibn Zayd and Al-Dahhak(3). Based on this, the verse makes all women permissible except those who are forbidden (mahrams). And it was said: The meaning is: We have made lawful for you your wives who are present(4) with you; because they have chosen you over the world and the hereafter; this was said by the majority of scholars. This is apparent; because His saying: {you have given their due compensation} is in the past tense, and the past tense verb does not have the meaning of the future except under conditions. According to this interpretation, the matter becomes restrictive for the Prophet ﷺ. This interpretation is supported by what Ibn Abbas said: The Messenger of God ﷺ used to marry whoever he wished among the people, and that was difficult for his wives. So when this verse was revealed and women were prohibited to him except those named, his wives were pleased with that(5).

---

(1) In (Z): So it was permitted. (2) Meaning verse (234) and verse (240). (3) Al-Tabari narrated their saying in 19/130. (4) Before it in (Kh), (D), and (M): i.e., and what is established is from the rest of the copies, which is consistent with what is in Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 1541/3, and the speech is from him. (5) Narrated by Al-Tabari 14/19.

१७९ सूरह अल-अहज़ाब: आयत ५०

...वह? तो कहा गया: उनके लिए यह वैध नहीं है, उनके द्वारा उन्हें चुनने के प्रतिफल स्वरूप। और यह भी कहा गया: अन्य लोगों की तरह उनके लिए यह वैध था, लेकिन वह उनके बदले में विवाह नहीं करते। फिर इस निषेध को निरस्त कर दिया गया, तो उन्होंने उनके लिए उन महिलाओं के अलावा जिनसे वे चाहें विवाह करना अनुमत(१) कर दिया। इसका प्रमाण सर्वशक्तिमान का कथन है: {निस्संदेह, हमने तुम्हारे लिए तुम्हारी पत्नियों को वैध कर दिया है}। वैधता के लिए पहले के निषेध की आवश्यकता होती है, और जो पत्नियाँ उनके जीवन में थीं, वे उनके लिए वर्जित नहीं थीं। बल्कि, उनके लिए विदेशी महिलाओं से विवाह करना वर्जित था, इसलिए वैधता उनकी ओर निर्देशित थी। और क्योंकि उन्होंने आयत के संदर्भ में कहा: {और आपके चाचा की बेटियां और आपकी बुआ की बेटियां} आयत, और यह ज्ञात है कि न तो उनके चाचा की कोई बेटी और न ही उनकी बुआ की कोई बेटी, और न ही उनके मामा की बेटियां और न ही उनकी मौसी की बेटियां उनके अधीन थीं। इस प्रकार, यह सिद्ध होता है कि उन्होंने शुरू से ही उनके लिए इनसे विवाह करना वैध कर दिया था। यह आयत, भले ही पाठ में पहले आती हो, इसके द्वारा निरस्त की गई आयत के बाद अवतरित हुई थी, जैसे "अल-बकराह" (२) में मृत्यु की दो आयतें। सर्वशक्तिमान के कथन की व्याख्या में लोगों के बीच मतभेद रहा है: {निस्संदेह, हमने तुम्हारे लिए तुम्हारी पत्नियों को वैध कर दिया है}। कहा गया: इसका अर्थ यह है कि अल्लाह तआला ने उनके लिए हर उस महिला से विवाह करना वैध कर दिया है जिसे वह उसका महर देता है; यह इब्न ज़ैद और अल-दहक(३) द्वारा कहा गया था। इसके आधार पर, यह आयत महरम (निषिद्ध) महिलाओं को छोड़कर सभी महिलाओं को अनुमत बनाती है। और कहा गया: अर्थ यह है: हमने आपके लिए आपकी उन पत्नियों को वैध कर दिया है जो आपके पास मौजूद(४) हैं; क्योंकि उन्होंने दुनिया और आख़िरत के ऊपर आपको चुना है; यह अधिकांश विद्वानों द्वारा कहा गया था। और यही स्पष्ट है; क्योंकि उनका कथन: {आपने उनका देय मुआवज़ा दे दिया है} भूतकाल में है, और भूतकाल की क्रिया भविष्य के अर्थ में केवल शर्तों के तहत होती है। इस व्याख्या के अनुसार, यह मामला नबी ﷺ के लिए संकुचित हो जाता है। इस व्याख्या का समर्थन इब्न अब्बास ने जो कहा उससे होता है: अल्लाह के रसूल ﷺ लोगों में से जिससे चाहते विवाह करते थे, और यह उनकी पत्नियों के लिए कठिन था। फिर जब यह आयत उतरी और नामित महिलाओं के अलावा अन्य महिलाओं को उन पर हराम (वर्जित) कर दिया गया, तो उनकी पत्नियाँ इससे प्रसन्न हुईं(५)।

(१) (ज़) में: तो अनुमत किया गया। (२) अर्थात आयत (२३४) और आयत (२४०)। (३) अल-तबरी ने उनकी बात १९/१३० में उद्धृत की है। (४) इससे पहले (ख़), (द) और (म) में: यानी, और जो स्थापित है वह बाकी प्रतियों से है, जो इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान ३/१५४१ में है, और भाषण उन्हीं का है। (५) इसे अल-तबरी ने १४/१९ में उद्धृत किया है।

۱۷۹ سورہ الاحزاب: آیت ۵۰

...وہ؟ تو کہا گیا: یہ ان کے لیے جائز نہیں ہے، ان کے بدلے میں ان کے انتخاب کی جزا کے طور پر۔ اور کہا گیا: وہ دوسرے لوگوں کی طرح ان کے لیے جائز تھا، لیکن وہ ان کے بدلے میں نکاح نہیں کرتے۔ پھر اس ممانعت کو منسوخ کر دیا گیا تو ان کے لیے ان کے علاوہ جس عورت سے چاہیں نکاح کرنا مباح(۱) کر دیا گیا۔ اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: {ہم نے آپ کے لیے آپ کی بیویاں حلال کر دی ہیں}۔ حلال کرنا پہلے سے کسی ممانعت کا تقاضا کرتا ہے، اور آپ ﷺ کی جو بیویاں آپ کی زندگی میں تھیں وہ آپ پر حرام نہیں تھیں۔ بلکہ آپ پر غیر عورتوں سے نکاح حرام تھا، اس لیے حلال ہونے کا حکم ان کی طرف مڑ گیا۔ اور اس لیے کہ اللہ تعالیٰ نے آیت کے سیاق میں فرمایا: {اور آپ کے چچا کی بیٹیاں اور آپ کی پھوپھیوں کی بیٹیاں} آیت، اور یہ معلوم ہے کہ نہ تو ان کے چچا کی کوئی بیٹی ان کے نکاح میں تھی اور نہ ہی ان کی پھوپھیوں کی بیٹیوں میں سے کوئی، اور نہ ہی ان کے ماموں کی بیٹیاں اور نہ ہی ان کی خالاؤں کی بیٹیاں۔ پس ثابت ہوا کہ اللہ نے شروع ہی سے ان کے لیے ان سے نکاح کرنا حلال کر دیا تھا۔ یہ آیت اگرچہ تلاوت میں پہلے ہے لیکن اس آیت سے بعد میں نازل ہوئی ہے جسے اس نے منسوخ کیا ہے، جیسے "البقرہ"(۲) میں وفات کی دو آیتیں ہیں۔ اور اللہ تعالیٰ کے ارشاد: {ہم نے آپ کے لیے آپ کی بیویاں حلال کر دی ہیں} کی تاویل میں لوگوں کا اختلاف رہا ہے۔ پس کہا گیا: اس سے مراد یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ نے ان کے لیے ہر اس عورت سے نکاح کرنا حلال کر دیا ہے جسے وہ اس کا مہر ادا کریں؛ یہ ابن زید اور ضحاک(۳) نے کہا ہے۔ اس بنیاد پر یہ آیت محرمات کے سوا تمام عورتوں کو مباح کرنے والی ہے۔ اور کہا گیا: مراد یہ ہے کہ: ہم نے آپ کے لیے آپ کی وہ بیویاں حلال کر دی ہیں جو آپ کے پاس موجود(٤) ہیں؛ کیونکہ انہوں نے دنیا اور آخرت پر آپ کو منتخب کر لیا ہے؛ یہ

جمہور علماء کا قول ہے۔ اور یہی ظاہر ہے؛ کیونکہ اللہ کا فرمان: {آپ نے ان کے مہر ادا کر دیے ہیں} فعل ماضی ہے، اور فعل ماضی مستقبل کے معنی میں صرف شرائط کے ساتھ آتا ہے۔ اس تاویل کے مطابق یہ معاملہ نبی ﷺ پر تنگ ہو جاتا ہے۔ اس تاویل کی تائید ابن عباس کے قول سے ہوتی ہے کہ: رسول اللہ ﷺ لوگوں میں سے جس سے چاہتے نکاح کر لیتے تھے، اور یہ آپ کی ازواج پر گراں گزرتا تھا۔ پھر جب یہ آیت نازل ہوئی اور ان پر نامزد عورتوں کے علاوہ باقی عورتیں حرام کر دی گئیں تو آپ کی ازواج اس سے خوش ہوئیں(۵)۔

---

(۱) (ظ) میں ہے: پس مباح کر دیا گیا۔ (۲) یعنی آیت (۲۳۴) اور آیت (۲۴۰)۔ (۳) طبری نے ان دونوں کے قول کی ۱۹/۱۳۰ میں تخریج کی ہے۔ (٤) اس سے پہلے (خ)، (د) اور (م) میں ہے: یعنی، اور جو باقی نسخوں سے ثابت ہے وہ ابن العربی کی احکام القرآن ۳/۱۵۴۱ کے موافق ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (۵) اسے طبری نے ۱۴/۱۹ میں نکالا ہے۔

Surah Al-Ahzab: Verse 50 180

I said: The first opinion is more correct due to what we mentioned. Its correctness is also indicated by what Al-Tirmidhi narrated from 'Ata who said: 'Aishah (may Allah be pleased with her) said: The Messenger of Allah (peace be upon him) did not die until Allah Almighty had made women lawful for him. He [Al-Tirmidhi] said: This is a Good Authentic (Hasan Sahih) Hadith (1).

Third: His, the Almighty's, words: {And those whom your right hand possesses}. Allah Almighty made concubines lawful for His Prophet (peace be upon him) and for his Ummah unconditionally, and He made wives lawful for His Prophet (peace be upon him) unconditionally, and He made them lawful for the creation by number (2). And His words: {From what Allah has given you as spoils of war}, meaning: what He returned to you from the disbelievers. Spoils of war may be called "Fai'", meaning: from what Allah has given you of women taken through force and victory.

Fourth: His, the Almighty's, words: {And the daughters of your paternal uncles and the daughters of your paternal aunts}, meaning: We have made that lawful for you in addition [to what you already have] of wives to whom you have given their dowries and those whom your right hand possesses, according to the opinion of the majority; because if He had meant: We have made lawful for you every woman you married and gave her dowry, He would not have said after that: {And the daughters of your paternal uncles and the daughters of your paternal aunts}, because that is included in what preceded (3).

I said: This is not necessarily so; rather, these were specifically mentioned as an honor, just as He, the Almighty, said: {In both of them are fruit and palm trees and pomegranates} [Ar-Rahman: 68]. And Allah knows best.

Fifth: His, the Almighty's, words: {Who emigrated with you}. Regarding this, there are two opinions: First: None of your female relatives are lawful for you - such as the daughters of your paternal uncle Al-Abbas and other children of Abdul-Muttalib, the daughters of the children of Abdul-Muttalib's daughters, and the daughters of the maternal uncle from the offspring of the daughters of Abd Manaf bin Zuhrah - except for those who accepted Islam; because of his (peace be upon him) saying: "A Muslim is one from whose tongue and hand other Muslims are safe, and an emigrant (Muhajir) is one who abandons what Allah Almighty has forbidden" (4).

(1) Sunan al-Tirmidhi (3216), and it is with Ahmad (24137), and Ibn al-Arabi declared it weak in Ahkam al-Qur'an 3/1559. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1542. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1543, and what was previously between brackets is from it. (4) Narrated by Ahmad (6515), Al-Bukhari (10), and Muslim 6/506, and Ibn al-Arabi mentioned this opinion in Ahkam al-Qur'an 3/1543.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 50 180

मैंने कहा: पहली राय अधिक सही है जैसा कि हमने उल्लेख किया है। इसकी शुद्धता तिरमिज़ी द्वारा अता से वर्णित एक हदीस से भी सिद्ध होती है, जिन्होंने कहा: आयशा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने कहा: अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) की मृत्यु तब तक नहीं हुई जब तक कि अल्लाह तआला ने उनके लिए स्त्रियों को वैध नहीं कर दिया। उन्होंने [तिर्मिज़ी ने] कहा: यह एक हदीस हसन सहीह है (1)।

तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: {और वे जिन पर तुम्हारे दाहिने हाथ का अधिकार है}। अल्लाह तआला ने अपने नबी (उन पर शांति हो) और उनकी उम्मत के लिए दासियों (सरारी) को बिना किसी शर्त के वैध कर दिया, और अपने नबी (उन पर शांति हो) के लिए पत्नियों को बिना किसी शर्त के वैध कर दिया, और सृष्टि के लिए उन्हें संख्या द्वारा वैध कर दिया (2)। और उसका कथन: {उसमें से जो अल्लाह ने तुम्हें युद्ध के माल के रूप में दिया है}, यानी: जो उसने तुम्हें काफिरों से वापस दिलाया। युद्ध के माल को "फय" (Fai') भी कहा जा सकता है, जिसका अर्थ है: अल्लाह ने तुम्हें उन स्त्रियों में से जो दिया है जो बल और विजय के माध्यम से ली गई थीं।

चौथा: अल्लाह तआला का कथन: {और तुम्हारे चचाओं की बेटियाँ और तुम्हारी बुआओं की बेटियाँ}, यानी: हमने तुम्हारे लिए वह [तुम्हारे पास जो है उसके अतिरिक्त] उन पत्नियों में से वैध कर दिया है जिन्हें तुमने उनका महर दिया है और जिन्हें तुम्हारा दाहिना हाथ रखता है, बहुमत की राय के अनुसार; क्योंकि यदि उसका अर्थ होता: हमने तुम्हारे लिए हर उस स्त्री को वैध कर दिया है जिससे तुमने निकाह किया और उसका महर दिया, तो वह इसके बाद यह नहीं कहता: {और तुम्हारे चचाओं की बेटियाँ और तुम्हारी बुआओं की बेटियाँ}, क्योंकि यह तो पहले वाले में ही शामिल है (3)।

मैंने कहा: यह अनिवार्य नहीं है; बल्कि इनका विशेष रूप से उल्लेख सम्मान के रूप में किया गया है, जैसा कि अल्लाह तआला ने कहा है: {उन दोनों में फल और खजूर और अनार हैं} [अर-रहमान: 68]। और अल्लाह बेहतर जानता है।

पांचवां: अल्लाह तआला का कथन: {जिन्होंने तुम्हारे साथ हिजरत की}। इस बारे में दो राय हैं: पहली: तुम्हारे रिश्तेदारों में से कोई भी तुम्हारे लिए वैध नहीं है - जैसे तुम्हारे चाचा अल-अब्बास की बेटियाँ और अब्दुल-मुत्तलिब की अन्य संतानें, अब्दुल-मुत्तलिब की बेटियों की संतानें, और अब्द मनाफ़ बिन ज़ुहरा की बेटियों की संतान से मामा की बेटियाँ - सिवाय उनके जिन्होंने इस्लाम स्वीकार किया हो; क्योंकि नबी (उन पर शांति हो) का कथन है: "मुसलमान वह है जिसकी ज़ुबान और हाथ से दूसरे मुसलमान सुरक्षित रहें, और मुहाजिर (प्रवासी) वह है जो उन चीज़ों को छोड़ दे जिनसे अल्लाह तआला ने मना किया है" (4)।

(1) सुनन अल-तिर्मिज़ी (3216), और यह अहमद (24137) के पास है, और इब्न अल-अरबी ने अहकाम अल-क़ुरान 3/1559 में इसे कमज़ोर बताया है। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 3/1542। (3) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 3/1543, और कोष्ठक के बीच जो पहले था वह उसी से है। (4) इसे अहमद (6515), अल-बुखारी (10), और मुस्लिम 6/506 ने निकाला है, और इब्न अल-अरबी ने अहकाम अल-क़ुरान 3/1543 में इस राय का उल्लेख किया है।

سورة الاحزاب: آیت 50 180

میں نے کہا: قول اول ہی زیادہ صحیح ہے اس کی وجہ سے جو ہم نے ذکر کیا ہے۔ اس کی صحت پر وہ بھی دلالت کرتا ہے جسے ترمذی نے عطاء سے روایت کیا، وہ کہتے ہیں: حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نے فرمایا: رسول اللہ ﷺ کی وفات اس وقت تک نہیں ہوئی جب تک اللہ تعالیٰ نے آپ ﷺ کے لیے عورتوں کو حلال نہیں کر دیا۔ انہوں نے [ترمذی] کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے(1)۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَا مَلَكَتْ يَمِينُكَ﴾ (اور وہ جو تمہارے قبضے میں آئیں)۔ اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی ﷺ اور ان کی امت کے لیے لونڈیوں کو مطلقاً حلال کیا، اور اپنے نبی ﷺ کے لیے ازواج کو مطلقاً حلال کیا، اور مخلوق کے لیے انہیں تعداد کے ساتھ حلال کیا(2)۔ اور اس کا ارشاد: ﴿مِمَّا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَيْكَ﴾ یعنی: جو اللہ نے کفار سے آپ کو واپس دلایا۔ اور غنیمت کو کبھی "فئی" بھی کہا جاتا ہے، یعنی: ان عورتوں میں سے جو اللہ نے آپ کو بطور فئی دیں جو غلبہ اور زور و زبردستی کے طور پر حاصل کی گئی تھیں۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَبَنَاتِ عَمِّكَ وَبَنَاتِ عَمَّتِكَ﴾ یعنی: ہم نے آپ کے لیے ان ازواج کے علاوہ [جو آپ کے پاس ہیں] جن کے مہر آپ نے ادا کر دیے ہیں اور جو آپ کی لونڈیاں ہیں، یہ بھی حلال کر دیں، یہ جمہور کا قول ہے؛ کیونکہ اگر اللہ تعالیٰ کی مراد یہ ہوتی کہ: ہم نے آپ کے لیے ہر اس عورت کو حلال کر دیا ہے جس سے آپ نے نکاح کیا اور اس کا مہر ادا کیا، تو اس کے بعد یہ نہ فرماتا: ﴿وَبَنَاتِ عَمِّكَ وَبَنَاتِ عَمَّتِكَ﴾ کیونکہ یہ تو ما قبل میں داخل ہے(3)۔

میں نے کہا: یہ لازم نہیں آتا، بلکہ ان کا خاص طور پر ذکر تشریف و تکریم کے لیے ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فِيهِمَا فَكِهَةٌ وَنَخْلٌ وَرُمَّانٌ﴾ (ان دونوں میں میوے اور کھجوریں اور انار ہیں) [الرحمن: 68]۔ واللہ اعلم۔

پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿الَّتِي هَاجَرْنَ مَعَكَ﴾ (جنہوں نے تمہارے ساتھ ہجرت کی)۔ اس میں دو قول ہیں: پہلا: آپ کی قرابت داروں میں سے کوئی آپ کے لیے حلال نہیں ہے - جیسے آپ کے چچا عباس کی بیٹیاں اور عبد المطلب کی دیگر اولاد، اور عبد المطلب کی بیٹیوں کی اولاد کی بیٹیاں، اور عبد مناف بن زہرہ کی بیٹیوں کی اولاد میں سے ماموں کی بیٹیاں - سوائے ان کے جو اسلام لائیں؛ کیونکہ آپ ﷺ کا فرمان ہے: "مسلمان وہ ہے جس کی زبان اور ہاتھ سے مسلمان محفوظ رہیں، اور مہاجر وہ ہے جو ان کاموں کو چھوڑ دے جن سے اللہ تعالیٰ نے منع فرمایا ہے"(4)۔

(1) سنن ترمذی (3216)، اور یہ احمد (24137) کے پاس ہے، اور ابن العربی نے اسے احکام القرآن 3/1559 میں ضعیف قرار دیا ہے۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 3/1542۔ (3) احکام القرآن لابن العربی 3/1543، اور جو بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (4) اسے احمد (6515)، بخاری (10)، اور مسلم 6/506 نے روایت کیا ہے، اور ابن العربی نے احکام القرآن 3/1543 میں اس قول کا ذکر کیا ہے۔

Second: None of them are lawful for you except those who migrated to Medina; according to the Almighty's saying: {And those who believed but did not emigrate, you have no duty of protection towards them until they emigrate} [Al-Anfal: 72]. And whoever did not emigrate is not complete, and whoever is not complete is not suitable for the Prophet ﷺ, who was complete, honored, and great (1).

Sixth: The Almighty's saying: {with you}. "Being with" here means sharing in the migration, not companionship during it. So whoever migrated became lawful for him (2), whether they were in his company when they migrated or not. It is said: "So-and-so entered with me and left with me," meaning: his action was like mine, even if your actions were not paired. If you said: "We went out together," it would imply both meanings: participation in the action and pairing [in it].

Seventh: Allah, Blessed and Exalted, mentioned the paternal uncle in the singular and the paternal aunts in the plural. Likewise He said: "your maternal uncle" and "your maternal aunts." The wisdom in that is that "paternal uncle" and "maternal uncle," in general usage, are generic nouns like "poet" and "rhymester"; this is not the case for "paternal aunt" and "maternal aunt." This is a linguistic convention, so the speech came in the most eloquent manner to remove ambiguity, and this is subtle, so reflect on it; as said by Ibn al-Arabi (3).

Eighth: The Almighty's saying: {and a believing woman}. It is conjoined to "We have made lawful." The meaning is: And We have made lawful for you a woman who offers herself without a dower. There has been disagreement regarding this meaning; it is narrated from Ibn Abbas that he said: There was no woman with the Messenger of Allah ﷺ except by a marriage contract or through right-hand possession (bondwomen). As for gifting (hiba), he did not have any of them with him (4).

A group said: There was a gifted woman with him.

I say: What is in the Sahihayn (Bukhari and Muslim) strengthens and supports this view; Muslim narrated from Aisha...

---

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1544. (2) In (Z): "Whoever migrated (fem.) became lawful for him," but what is established is from the rest of the copies and Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1544, and the speech and what will come between brackets is from it. (3) In Ahkam al-Quran 3/1544 - 1545. (4) Al-Muharrar al-Wajiz

4/391 - 392, and abbreviated versions were narrated by al-Tabari 19/134, and al-Tahawi in Sharh Mushkil al-Athar (6066).

दूसरा: उनमें से कोई भी आपके लिए तब तक हलाल (वैध) नहीं है जब तक कि उन्होंने मदीना की ओर हिजरत (प्रवास) न की हो; अल्लाह तआला के इस कथन के अनुसार: {और जो लोग ईमान लाए और हिजरत नहीं की, उनके साथ तुम्हारी कोई संरक्षकता नहीं है जब तक कि वे हिजरत न करें} [अल-अनफाल: 72]। और जिसने हिजरत नहीं की वह पूर्ण नहीं हुआ, और जो पूर्ण नहीं हुआ वह पैगंबर ﷺ के लिए उपयुक्त नहीं था जो स्वयं पूर्ण, सम्मानित और महान थे (1)।

छठा: अल्लाह तआला का कथन: {आपके साथ}। यहाँ "साथ" होने का अर्थ हिजरत में साझीदार होना है, न कि उसके दौरान साथ होना। अतः जिस किसी ने हिजरत की, वह उनके लिए हलाल हो गया (2), चाहे वे हिजरत करते समय उनके साथ रहे हों या न रहे हों। कहा जाता है: "अमुक व्यक्ति मेरे साथ आया और मेरे साथ गया," अर्थात: उसका कार्य मेरे कार्य जैसा था, भले ही आप दोनों के कार्य एक साथ न हुए हों। यदि आप कहते हैं: "हम साथ निकले," तो इसके दोनों अर्थ होते: कार्य में भागीदारी और उसमें एक साथ होना।

सातवां: अल्लाह तबारक व तआला ने 'चाचा' का उल्लेख एकवचन में और 'बुआ' (चाची/पितृ-बहन) का बहुवचन में किया है। इसी तरह उन्होंने कहा: "आपका मामा" और "आपकी मौसियां"। इसमें हिकमत (बुद्धिमत्ता) यह है कि 'चाचा' और 'मामा' सामान्य प्रयोग में 'जातिवाचक संज्ञा' (generic nouns) हैं जैसे 'कवि' और 'तुकबंदी करने वाला'; बुआ और मौसी के मामले में ऐसा नहीं है। यह एक भाषाई परंपरा है, इसलिए बात को अत्यंत स्पष्टता के साथ कहा गया ताकि कोई भ्रम न रहे, और यह सूक्ष्म बिंदु है, इस पर विचार करें; यह इब्न अल-अरबी (3) ने कहा है।

आठवां: अल्लाह तआला का कथन: {और एक मोमिन (ईमान वाली) औरत}। यह "अहललना" (हमने हलाल किया) पर आधारित है। इसका अर्थ है: और हमने आपके लिए उस महिला को हलाल कर दिया जो बिना महर (दहेज) के स्वयं को भेंट कर दे। इस अर्थ के बारे में मतभेद है; इब्न अब्बास से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ के पास निकाह के अनुबंध या 'मिल्क-ए-यमीन' (दासियों) के अलावा कोई महिला नहीं थी। जहाँ तक भेंट (हिबा) की बात है, तो उनके पास ऐसी कोई नहीं थी (4)।

एक समूह ने कहा: उनके पास एक भेंट की हुई (मोहुबा) महिला थी।

मैंने कहा: 'सहीहैन' (बुखारी और मुस्लिम) में जो है वह इस बात को पुख्ता और समर्थित करता है; मुस्लिम ने आयशा से रिवायत की है...

---

(1) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1544। (2) (ज़) में: "जिस महिला ने हिजरत की वह उसके लिए हलाल थी," लेकिन बाकी प्रतियों और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 3/1544 से जो पुष्ट है, वही पाठ है, और कोष्ठक के बीच की बातें भी उसी से हैं। (3) अहकाम अल-कुरान 3/1544 - 1545 में। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/391 - 392, और अल-तबारी 19/134 और अल-तहावी ने शरह मुश्किल अल-अथर (6066) में इसे संक्षिप्त रूप में संकलित किया है।

دوسرا: ان میں سے کوئی آپ کے لیے حلال نہیں سوائے ان کے جنہوں نے مدینہ کی طرف ہجرت کی؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: ﴿وَالَّذِينَ ءَامَنُوا وَلَمْ يُهَاجِرُوا مَا لَكُم مِّن وَلَيَتِهِم مِّن شَيْءٍ حَتَّى يُهَاجِرُوا﴾ [الأنفال: ۷۲]۔ اور جس نے ہجرت نہیں کی وہ کامل نہیں ہوا، اور جو کامل نہیں ہوا وہ نبی ﷺ کے لیے موزوں نہیں ہوا جو کامل، معزز اور عظیم تھے (۱)۔

چھٹا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿مَعَكَ﴾۔ یہاں "معیت" (ساتھ ہونا) سے مراد ہجرت میں شرکت ہے، نہ کہ اس میں رفاقت۔ چنانچہ جس نے ہجرت کی وہ آپ کے لیے حلال ہو گئی (۲)، چاہے وہ ہجرت کے وقت آپ کی رفاقت میں تھی یا نہیں۔ کہا جاتا ہے: "فلاں میرے ساتھ داخل ہوا اور میرے ساتھ نکلا"، یعنی: اس کا عمل میرے عمل جیسا تھا، اگرچہ آپ دونوں کا عمل ایک ساتھ جڑا ہوا نہ ہو۔ اگر آپ کہیں: "ہم اکٹھے نکلے" تو اس سے دونوں معنی مراد ہوں گے: فعل میں شرکت، اور اس میں جڑا ہونا (اکٹھے ہونا)۔

ساتواں: اللہ تبارک و تعالیٰ نے 'چچا' کا ذکر واحد میں اور 'پھوپھیوں' کا جمع میں کیا ہے۔ اسی طرح فرمایا: «خالِكَ» (تمہارا ماموں) اور «خالاتِكَ» (تمہاری خالائیں)۔ اس میں حکمت یہ ہے کہ 'چچا' اور 'ماموں' کا لفظ عام اطلاق میں اسم جنس ہے جیسے 'شاعر' اور 'راجز' (رجز پڑھنے والا)؛ پھوپھی اور خالہ کا معاملہ ایسا نہیں ہے۔ یہ ایک لسانی عرف ہے، چنانچہ کلام انتہائی وضاحت کے ساتھ آیا تاکہ اشکال دور ہو جائے، اور یہ باریک بات ہے اس پر غور کریں؛ یہ ابن العربی (۳) نے کہا ہے۔

آٹھواں: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَٱمْرَأَةً مُّؤْمِنَةً﴾۔ یہ «أَحْلَلْنَا» پر عطف ہے۔ معنی یہ ہے: اور ہم نے آپ کے لیے حلال کی وہ عورت جو بغیر مہر کے اپنے آپ کو ہبہ کر دے۔ اس معنی میں اختلاف کیا گیا

ہے؛ ابن عباس سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ کے پاس نکاح کے عقد یا ملک یمین (لونڈیوں) کے علاوہ کوئی عورت نہیں تھی۔ جہاں تک ہبہ کا تعلق ہے، تو ان کے پاس ان میں سے کوئی نہیں تھی (۴)۔

ایک گروہ نے کہا: آپ کے پاس ہبہ کی ہوئی (موہوبہ) عورت تھی۔

میں نے کہا: جو کچھ صحیحین (بخاری و مسلم) میں ہے وہ اس قول کی تائید اور تقویت کرتا ہے؛ مسلم نے حضرت عائشہ سے روایت کیا ہے...

---

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۳/ ۱۵۴۴۔ (۲) (ظ) میں ہے: "جس نے ہجرت کی وہ اس کے لیے حلال ہو گئی"، اور دیگر نسخوں اور احکام القرآن لابن العربی ۳/ ۱۵۴۴ سے جو ثابت ہے وہی متن ہے، اور بریکٹ کے درمیان کی عبارت اسی سے ہے۔ (۳) احکام القرآن ۳/ ۱۵۴۴ - ۱۵۴۵ میں۔ (۴) المحرر الوجیز ۴/ ۳۹۱ - ۳۹۲، اور اسے مختصراً طبری ۱۹/ ۱۳۴، اور طحاوی نے شرح مشکل الآثار (۶۰۶۶) میں نقل کیا ہے۔

Surah Al-Ahzab: Verse 50 182

[May Allah be pleased with her] she said: "I used to be jealous of those who offered themselves to the Messenger of Allah (peace be upon him) and I would say, 'Doesn't a woman feel ashamed to offer herself to a man?' Until Allah the Almighty revealed: 'You may defer whom you will of them and take to yourself whom you will.' I then said, 'By Allah, I see that your Lord hastens to fulfill your desire'" (1). Al-Bukhari narrated from Aisha that she said: "Khawlah bint Hakim was among those who offered themselves to the Messenger of Allah (peace be upon him)" (2). This indicates that they were more than one. And Allah Almighty knows best.

Al-Zamakhshari (3) said: It was said: The women who offered themselves were four: Maymuna bint al-Harith, Zaynab bint Khuzayma Umm al-Masakin al-Ansariyya, Umm Sharik bint Jabir, and Khawlah bint Hakim.

I say: There is some disagreement in this. Qatada said: She is Maymuna bint al-Harith (4). Al-Sha'bi said: She is Zaynab bint Khuzayma Umm al-Masakin, a woman from the Ansar (5). Ali bin al-Hussein, al-Dahhak, and Muqatil said: She is Umm Sharik bint Jabir al-Asadiyya (6). Urwa bin al-Zubayr said: She is Umm Hakim bint al-Awqas al-Sulamiyya (7).

Ninth: There has been disagreement regarding the name of the woman who offered herself. It was said: She is Umm Sharik al-Ansariyya.

(1) Sahih Muslim (1464), narrated by Ahmad (25026), and Al-Bukhari (4788). (2) Narrated by Al-Bukhari following Hadith (5113) from Aisha as a comment, and narrated (with the previous number) from Urwa's saying. Then Urwa said: Aisha said: "Doesn't a woman feel ashamed... etc." similar to what preceded. The discussion is in 'Al-Ta'rif wa Al-I'lam' by Al-Suhayli, p. 141. (3) In Al-Kashshaf 3/268. (4) Mentioned from Qatada by Al-Baghawi 3/537. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/415. Ibn Kathir said in Al-Bidayah wa Al-Nihayah 8/223: As for Al-Mawardi's report from Al-Sha'bi that Zaynab bint Khuzayma Umm al-Masakin was an Ansari, it is not sound; for she was Hilali without disagreement. End quote. Al-Baghawi mentioned it in 3/537 from Al-Sha'bi, and he said: Al-Hilaliyya. See what preceded on p. 122 of this volume. (6) Tafsir al-Baghawi 3/537, and narrated from Ali bin al-Husayn by al-Tabari 19/135-136. It is said: al-Asadiyya and al-Azdiyya, and she was mentioned previously on p. 125 of this volume, and see what follows in the next issue. (7) Narrated by Abd al-Razzaq in Al-Musannaf (12268), and al-Tabari 19/136, and mentioned by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 4/392, and they named her: Khawlah bint Hakim bin al-Awqas. Al-

Hafiz Ibn Hajar mentioned in Al-Isaba 13/196 that this Umm Hakim is Khawlah bint Hakim.

सूरा अल-अहज़ाब: आयत 50 182

[अल्लाह उनसे प्रसन्न हो] उन्होंने कहा: "मुझे उन महिलाओं से जलन होती थी जिन्होंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को खुद को अर्पित किया था और मैं कहती थी, 'क्या किसी महिला को किसी पुरुष को खुद को अर्पित करने में शर्म नहीं आती?' जब तक कि अल्लाह तआला ने यह आयत नाजिल नहीं की: 'आप उनमें से जिसे चाहें टाल दें और जिसे चाहें अपने पास रख लें।' फिर मैंने कहा, 'अल्लाह की कसम, मैं देखती हूँ कि आपका रब आपकी इच्छा पूरी करने में जल्दी करता है'" (1)। अल-बुखारी ने आयशा से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "खौला बिन्त हकीम उन लोगों में से थीं जिन्होंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को खुद को अर्पित किया था" (2)। इससे पता चलता है कि वे एक से अधिक थीं। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

अल-ज़मख़्शारी (3) ने कहा: यह कहा गया है कि खुद को अर्पित करने वाली महिलाएं चार थीं: मैमुना बिन्त अल-हारिस, ज़ैनब बिन्त खुज़ैमा उम्म अल-मसाकीन अल-अंसारी, उम्म शरीक बिन्त जाबिर और खौला बिन्त हकीम।

मैंने कहा: इसमें कुछ मतभेद है। क़तादा ने कहा: वह मैमुना बिन्त अल-हारिस हैं (4)। अल-शाबी ने कहा: वह ज़ैनब बिन्त खुज़ैमा उम्म अल-मसाकीन हैं, जो अंसार की एक महिला थीं (5)। अली बिन अल-हुसैन, अल-दहाक और मुक़ातिल ने कहा: वह उम्म शरीक बिन्त जाबिर अल-असदिया हैं (6)। उरवा बिन अल-ज़ुबैर ने कहा: वह उम्म हकीम बिन्त अल-औक़स अल-सुलामिया हैं (7)।

नवां: खुद को अर्पित करने वाली महिला के नाम के बारे में मतभेद रहा है। कहा गया है: वह उम्म शरीक अल-अंसारिया हैं।

(1) सहीह मुस्लिम (1464), अहमद (25026) और अल-बुखारी (4788) द्वारा उद्धृत। (2) आयशा से हदीस (5113) के बाद अल-बुखारी द्वारा एक टिप्पणी के रूप में वर्णित, और उरवा के कथन से (पिछले नंबर के साथ) वर्णित। फिर उरवा ने कहा: आयशा ने कहा: "क्या महिला को शर्म नहीं आती... आदि" वैसा ही जैसा पहले बताया गया है। अल-सुहैली द्वारा 'अल-तरीफ़ व अल-इलाम' पेज 141 में चर्चा है। (3) अल-कशशाफ 3/268 में। (4) अल-बग़वी 3/537 द्वारा क़तादा से उल्लेखित। (5) अल-नुकात व अल-'उयुन 4/415। इब्न कथीर ने अल-बिदाया व अल-निहाया 8/223 में कहा: जहाँ तक अल-शाबी से अल-मावर्दी की इस रिवायत का सवाल है कि ज़ैनब बिन्त खुज़ैमा उम्म अल-मसाकीन अंसारिया थीं, तो यह सही नहीं है; क्योंकि वह बिना किसी मतभेद के हिलालिया थीं। अल-

बग़वी ने अल-शाबी से 3/537 में इसका उल्लेख किया और कहा: अल-हिलालिया। इस भाग के पेज 122 पर जो पहले आया है उसे देखें। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 3/537, और अल-तबारी 19/135-136 द्वारा अली बिन अल-हुसैन से रिवायत। कहा जाता है: अल-असदिया और अल-अज़दिया, और उनका उल्लेख पहले इसी भाग के पेज 125 पर किया गया है, और अगले मुद्दे में जो आएगा उसे देखें। (7) अल-मुसन्नफ़ (12268) में अब्द अल-रज्जाक द्वारा वर्णित, और अल-तबारी 19/136, और इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/392 में उल्लेख किया, और उन्होंने उनका नाम रखा: खौला बिन्त हकीम बिन अल-औक़स। अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-इसाबा 13/196 में उल्लेख किया है कि यह उम्म हकीम खौला बिन्त हकीम हैं।

سورہ الاحزاب: آیت 50 182

[اللہ ان سے راضی ہو] انہوں نے کہا: "میں ان عورتوں پر رشک (غیرت) کرتی تھی جنہوں نے اپنے آپ کو رسول اللہ ﷺ کے لیے وقف کر دیا تھا اور میں کہتی تھی، 'کیا ایک عورت کسی مرد کو اپنے آپ کو ہبہ کرنے (تحفہ دینے) میں شرم محسوس نہیں کرتی؟' یہاں تک کہ اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی: 'آپ ان میں سے جسے چاہیں پیچھے ہٹا دیں اور جسے چاہیں اپنے پاس جگہ دیں'۔ تو میں نے کہا، 'اللہ کی قسم، میں دیکھتی ہوں کہ آپ کا رب آپ کی خواہش پوری کرنے میں جلدی کرتا ہے'" (1)۔ اور بخاری نے عائشہ سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: "خولة بنت حکیم ان عورتوں میں سے تھیں جنہوں نے رسول اللہ ﷺ کو اپنے آپ کو ہبہ کیا تھا" (2)۔ تو یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ وہ ایک سے زیادہ تھیں۔ اور اللہ تعالیٰ بہتر جانتا ہے۔

الزمخشری (3) نے کہا: کہا گیا ہے کہ ہبہ کرنے والیاں چار تھیں: میمونہ بنت الحارث، زینب بنت خزیمہ ام المساکین الانصاریہ، ام شریک بنت جابر، اور خولہ بنت حکیم۔

میں کہتا ہوں: اس کے کچھ حصوں میں اختلاف ہے۔ قتادہ نے کہا: وہ میمونہ بنت الحارث ہیں (4)۔ اور شعبي نے کہا: وہ زینب بنت خزیمہ ام المساکین ہیں، جو انصار کی ایک عورت تھیں (5)۔ اور علی بن الحسین، ضحاک اور مقاتل نے کہا: وہ ام شریک بنت جابر الاسدیہ ہیں (6)۔ اور عروہ بن زبیر نے کہا: وہ ام حکیم بنت الاوقص السلمیہ ہیں (7)۔

نواں: اپنے آپ کو ہبہ کرنے والی کے نام میں اختلاف کیا گیا ہے، تو کہا گیا: وہ ام شریک الانصاریہ ہیں،

(1) صحیح مسلم (1464)، اسے احمد (25026) اور بخاری (4788) نے روایت کیا ہے۔ (2) اسے بخاری نے حدیث (5113) کے بعد عائشہ سے تعلیقاً روایت کیا ہے، اور (سابقہ نمبر کے ساتھ) عروہ کے قول سے روایت کیا ہے۔ پھر عروہ نے کہا: تو عائشہ نے کہا: کیا عورت شرم نہیں کرتی... الخ اس طرح جو پہلے گزر چکا ہے۔ اور اس پر کلام السہیلی کی 'التعریف والاعلام' ص 141 میں ہے۔ (3) الکشاف 3/268 میں۔ (4) البغوی نے قتادہ سے اس کا ذکر کیا ہے 3/537۔ (5) النکت والعیون 4/415۔ ابن کثیر نے 'البدایۃ والنہایۃ' 8/223 में कहा: जहां तक मावर्दी की ,खुज़ैमा उम्म अल-मसाकीन अनसारिया थीं तबिन ब्शअबी से यह हिकायत है कि ज़ैन اھ اور بغوی نے اسے तो यह दुरुस्त नहीं है; क्योंकि वो बिला इख़्तिलाफ़ हिलालिया थीं। شعبی سے 3/537 میں ذکر کیا اور کہا: ہلالیہ۔ اور اس جلد کے ص 122 پر جو گزر چکا ہے اسے دیکھیں۔ (6) تفسیر البغوی 3/537، اور اسے طبری نے علی بن الحسین سے روایت کیا ہے 19/135-136۔ اور کہا جاتا ہے: الاسدیہ اور الازدیہ، اور ان کا تذکرہ اسی جلد کے ص 125 پر گزر چکا ہے، اور جو آگے مسئلہ آئے گا اس میں دیکھیں۔ (7) اسے عبد الرزاق نے 'المصنف' (12268) میں، اور طبری نے 19/136 میں روایت کیا، اور ابن عطیہ نے 'المحرر الوجیز' 4/392 میں اس کا ذکر کیا، اور انہوں نے ان کا نام خولہ بنت حکیم بن الاوقص بتایا۔ اور حافظ ابن حجر نے 'الاصابۃ' 13/196 میں ذکر کیا ہے کہ یہ ام حکیم وہی خولہ بنت حکیم ہیں۔

Surah Al-Ahzab: Verse 50. Page 183.

Her name was Ghuzayya. It was also said: Ghuzaylah. And it was said: Layla bint Hakim. And it was said: She is Maymunah bint al-Harith when the Prophet (peace be upon him) proposed to her; the suitor came to her while she was on her camel, and she said: "The camel and what is on it belong to the Messenger of Allah (peace be upon him)." And it was said: She is Umm Sharik al-Amiriyya, and she was with Abu al-Akar al-Azdi, and it was said: with al-Tufail bin al-Harith, and she bore him Sharik. And it was said: that the Messenger of Allah (peace be upon him) married her; but that has not been proven. And Allah knows best; mentioned by Abu Umar bin Abd al-Barr (1). Al-Sha'bi and Urwah said: She is Zaynab bint Khuzaymah, the Mother of the Poor (2). And Allah knows best.

Tenth: The majority of people read: ﴿إِن وَهَبَتْ﴾ (If she offers) with a kasrah on the Alif, and this implies a conditional start to the matter, meaning: if it happens, then it is permissible for him. It has been narrated from Ibn Abbas and Mujahid that they said: There was no woman gifted to the Prophet (peace be upon him). We have demonstrated otherwise. The Imams narrated via Sahl and others in the Sahih collections: that a woman said to the Messenger of Allah (peace be upon him): "I have come to offer myself to you," so he remained silent until a man stood up and said: "Marry her to me if you have no need for her" (3). If this gift were not permissible, the Messenger of Allah (peace be upon him) would not have remained silent; because he does not acquiesce to falsehood if he hears it. However, it is possible that his silence was awaiting clarification, then the verse was revealed with permissibility and choice. So he chose to leave her and married her off to someone else. It is also possible that he remained silent considering the matter until the man stood up asking for her (4).

Al-Hasan al-Basri, Ubayy bin Ka'b, and al-Sha'bi read: "An" with a fathah on the Alif (5). Al-A'mash read: "And a believing woman who offers (herself)." Al-Nahhas (6) said: "The kasrah on 'In' is more comprehensive for the meanings; because it..."

---

(1) In al-Isti'ab 13/243, and the author quoted him via al-Suhayli in al-Ta'rif wa al-I'lam p. 141, and the speech is from the beginning of the issue from him. Al-Hafiz said in al-Isabah 13/238: What appears is that Umm Sharik is one, though there is disagreement regarding her lineage: Ansari, or Amiri from Quraysh, or Azdi from Daws. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/392. (3) Narrated by Ahmad (22798), al-Bukhari (2310), and Muslim (1425). (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1546. (5) Al-Qira'at

al-Shadhdhah p. 120, al-Muhtasib 2/182, al-Muharrar al-Wajiz 4/392, and the speech is from it. (6) In Ma'ani al-Qur'an 5/362, and what precedes it is from it, and Ibn Khalawayh mentioned the reading in al-Qira'at al-Shadhdhah p. 120 from Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him).

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 50। पृष्ठ 183।

उसका नाम ग़ुज़ैया था। कहा गया है: ग़ुज़ैला। और कहा गया है: लैला बिंत हकीम। और यह भी कहा गया है कि वह मैमूना बिंत अल-हारिस हैं जब पैगंबर ﷺ ने उन्हें प्रस्ताव दिया था; पैगंबर का दूत उनके पास आया जब वह अपने ऊंट पर थीं, तो उन्होंने कहा: "ऊंट और उस पर जो कुछ भी है वह अल्लाह के रसूल ﷺ का है।" और कहा गया है: वह उम्म शरीक अल-आमिरिया हैं, और वह अबू अल-अकर अल-अज़दी के पास थीं, और कहा गया है: अल-तुफ़ैल बिन अल-हारिस के पास, और उन्होंने उनके लिए शरीक को जन्म दिया। और कहा गया है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनसे शादी की थी; लेकिन यह साबित नहीं हुआ है। और अल्लाह बेहतर जानता है; इसका उल्लेख अबू उमर बिन अब्द अल-बर्र (1) ने किया है। अल-शा'बी और उर्वा ने कहा: वह ज़ैनब बिंत खुज़ैमा हैं, जो 'मसाकीन की माँ' (2) हैं। और अल्लाह बेहतर जानता है।

दसवां: अधिकांश लोगों ने पढ़ा: ﴿إِن وَهَبَتْ﴾ (इन वहबत - यदि वह उपहार देती है) अलिफ़ पर कसरा के साथ, और इसका अर्थ है मामले की नई शुरुआत, यानी: यदि ऐसा होता है, तो यह उनके लिए हलाल है। इब्न अब्बास और मुजाहिद से रिवायत है कि उन्होंने कहा: पैगंबर ﷺ के पास कोई ऐसी महिला नहीं थी जिसने खुद को उपहार में दिया हो। हमने इसके विपरीत प्रमाण दिए हैं। इमामों ने सहल और अन्य के माध्यम से सहीह (विश्वसनीय हदीस संग्रहों) में रिवायत की है: कि एक महिला ने अल्लाह के रसूल ﷺ से कहा: "मैं आपको खुद को उपहार में देने आई हूँ," तो आप ﷺ चुप रहे यहाँ तक कि एक आदमी खड़ा हुआ और कहा: "अगर आपको उनकी ज़रूरत नहीं है तो मेरा निकाह उनसे करा दें" (3)। अगर यह उपहार जायज़ नहीं होता, तो अल्लाह के रसूल ﷺ चुप नहीं रहते; क्योंकि वह असत्य को सुनकर उसे स्वीकार नहीं करते हैं। हालाँकि, यह संभव है कि उनकी चुप्पी स्पष्टीकरण की प्रतीक्षा में थी, फिर हलाल और विकल्प के साथ आयत उतरी। तो आपने उसे छोड़ने का विकल्प चुना, और उसकी शादी किसी और से करा दी। और यह भी संभव है कि आप चुप रहकर मामले पर विचार कर रहे थे यहाँ तक कि वह आदमी उसे माँगने के लिए खड़ा हुआ (4)।

अल-हसन अल-बसरी, उबय बिन का'ब और अल-शा'बी ने पढ़ा: "अन" अलिफ़ पर फ़तह के साथ (5)। अल-अ'मश ने पढ़ा: "और एक मोमिन औरत जो उपहार देती है।" अल-नहहास (6) ने कहा: "इन" का कसरा अर्थों के लिए अधिक व्यापक है; क्योंकि यह...

पादलेख (फुटनोट्स): (1) अल-इस्तिआब 13/243 में, और लेखक ने सुहैली के माध्यम से 'अल-तारीफ़ वल-इलाम' पृ. 141 में इसे उद्धृत किया है, और बात मामले की शुरुआत से उन्हीं की है। अल-हाफ़िज़ ने 'अल-इसाबा' 13/238 में कहा: जो स्पष्ट होता है वह यह है कि उम्म शरीक एक ही हैं, उनके वंश के बारे में मतभेद है: अन्सारी, या कुरैश से अमिरी, या दौस से अज़दी। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/392। (3) अहमद (22798), बुखारी (2310), और मुस्लिम (1425) द्वारा वर्णित। (4) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान 3/1546। (5) अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ह पृ. 120, अल-मुह्तसिब 2/182, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/392, और यह बात वहीं से है। (6) मआनी अल-क़ुरान 5/362 में, और जो उससे पहले है वह भी वहीं से है, और इब्न खालवैह ने इब्न मसऊद (रज़ियल्लाहु अन्हु) से 'अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ह' पृ. 120 में इस किरात का उल्लेख किया है।

سورہ الاحزاب: آیت 50۔ صفحہ 183۔

ان کا نام غُزَیَّہ تھا۔ اور کہا گیا: غُزَیْلَہ۔ اور کہا گیا: لیلیٰ بنت حکیم۔ اور کہا گیا: وہ میمونہ بنت حارث ہیں جب نبی ﷺ نے انہیں پیغام نکاح دیا، تو پیغام لانے والا ان کے پاس آیا جبکہ وہ اپنے اونٹ پر تھیں، تو انہوں نے کہا: اونٹ اور جو کچھ اس پر ہے وہ اللہ کے رسول ﷺ کا ہے۔ اور کہا گیا: وہ ام شریک العامریہ ہیں، اور وہ ابو العکر الازدی کے پاس تھیں، اور کہا گیا: طفیل بن حارث کے پاس، تو ان کے ہاں شریک پیدا ہوا۔ اور کہا گیا: کہ رسول اللہ ﷺ نے ان سے شادی کی تھی؛ لیکن یہ ثابت نہیں ہوا۔ اور اللہ تعالیٰ بہتر جانتا ہے؛ اسے ابو عمر بن عبد البر (1) نے ذکر کیا ہے۔ اور الشعبي اور عروہ نے کہا: وہ زینب بنت خزیمہ ام المساکین (2) ہیں۔ اور اللہ تعالیٰ بہتر جانتا ہے۔

دسویں بات: جمہور نے پڑھا ہے: ﴿إِن وَهَبَتْ﴾ الف کے کسرہ (زیر) کے ساتھ، اور یہ نئے سرے سے حکم کا تقاضا کرتا ہے، یعنی: اگر ایسا واقع ہو تو وہ ان کے لیے حلال ہے۔ اور ابن عباس اور مجاہد سے مروی ہے کہ ان دونوں نے کہا: نبی ﷺ کے پاس کوئی ایسی عورت نہیں تھی جس نے خود کو ہبہ (تحفہ) کیا ہو۔ اور ہم نے اس کے خلاف پر دلیل دی ہے۔ اور ائمہ نے سہل وغیرہ کے طریق سے صحاح میں روایت کیا ہے: کہ ایک عورت نے رسول اللہ ﷺ سے کہا: "میں آپ کو اپنی ذات ہبہ کرنے آئی ہوں،" تو آپ خاموش رہے یہاں تک کہ ایک شخص کھڑا ہوا اور کہا: "اگر آپ کو ان کی حاجت نہیں تو میرا ان سے نکاح کر دیں" (3)۔ تو اگر یہ ہبہ جائز نہ ہوتا تو رسول اللہ ﷺ خاموش نہ رہتے؛ کیونکہ آپ باطل بات سن کر اس پر خاموش نہیں رہتے، مگر یہ احتمال ہے کہ آپ کی خاموشی وحی کے انتظار میں ہو، پھر حلال اور اختیار کی آیت نازل ہوئی۔ تو آپ نے اسے چھوڑنا پسند فرمایا، اور اس کا نکاح کسی اور سے کر دیا۔ اور یہ بھی احتمال ہے کہ آپ اس

معاملے میں غور و فکر کرتے ہوئے خاموش رہے ہوں یہاں تک کہ وہ شخص ان کا طالب بن کر کھڑا ہوا (4)۔

اور حسن بصری، ابی بن کعب اور شعبي نے: «أنْ» الف کے فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھا (5)۔ اور اعمش نے پڑھا: «وامرأةٌ مؤمنةٌ وهبَتْ»۔ نحاس (6) نے کہا: «إنْ» کا کسرہ معانی کے لیے زیادہ جامع ہے؛ کیونکہ یہ...

حواشی: (1) الاستیعاب 13/243 میں، اور مصنف نے اسے سہیلی کے واسطے سے 'التعریف والاعلام' ص 141 میں نقل کیا ہے، اور کلام مسئلہ کی ابتدا سے انہی کا ہے۔ حافظ نے 'الاصابہ' 13/238 میں کہا: جو ظاہر ہوتا ہے وہ یہ ہے کہ ام شریک ایک ہی خاتون ہیں، ان کی نسبت میں اختلاف ہے: انصاریہ، یا قریش سے عامریہ، یا دوس سے ازدیہ۔ (2) المحرر الوجیز 4 / 392۔ (3) اسے احمد (22798)، بخاری (2310)، اور مسلم (1425) نے روایت کیا۔ (4) احکام القرآن لابن العربی 3 / 1546۔ (5) القراءات الشاذہ ص 120، المحتسب 2/ 182، المحرر الوجیز 4/ 392، اور کلام وہیں سے ہے۔ (6) معانی القرآن 5 / 362 میں، اور جو اس سے پہلے ہے وہ بھی وہیں سے ہے، اور ابن خالویہ نے ابن مسعودؓ سے 'القراءات الشاذہ' ص 120 میں اس قرأت کا ذکر کیا ہے۔

Surah Al-Ahzab: Verse 50 184

It was said: they are women. If it is [read with] fatha, the meaning would refer to a specific one; because the fatha is based on substitution for 'woman', or it means: 'because'.

Eleventhly: His Almighty's saying: ﴿مُؤْمِنَةً﴾ (a believing woman) indicates that a disbelieving woman is not lawful for him. Imam al-Haramayn said: There has been disagreement regarding the prohibition of a free disbelieving woman for him. Ibn al-Arabi said (1): The correct view in my opinion is her prohibition for him. By this, he is distinguished from us; for whatever pertains to virtues and honor, his share in it is greater, and whatever pertains to deficiencies, his side is purer from them (2). Thus, the marriage of free women of the People of the Book was permitted for us, while he ﷺ was restricted, due to his majesty, to believing women. If those who did not migrate are not lawful for him due to the deficiency in the merit of migration, then it is more fitting that a disbelieving woman from the People of the Book should not be lawful for him (3) due to the deficiency of disbelief.

Twelfthly: His Almighty's saying: ﴿إِن وَهَبَتْ نَفْسَهَا﴾ (if she offers herself) is evidence that marriage is a contract of exchange based on specific qualities, which have been previously discussed in "An-Nisa" and elsewhere (4). Al-Zajjaj said: The meaning of "if she offers herself to the Prophet" is: she becomes lawful [for him]. Al-Hasan read: "أن وَهَبَتْ" (that she offered) with a fatha on the hamza. And "أن" is in the accusative position; Al-Zajjaj said: Meaning: because. Others said: "أن وهبت" is an apposition of inclusion (badal ishtimal) for "woman" (5).

Thirteenthly: His Almighty's saying: ﴿إِنْ أَرَادَ النَّبِيُّ أَن يَسْتَنكِحَهَا﴾ (if the Prophet wishes to marry her) meaning: if a woman offers herself and the Prophet ﷺ accepts her, she becomes lawful for him. If he does not accept her, it is not binding. Just as when a woman gives something to a man, he is not obliged to accept. However, it is from the noble character of our Prophet to accept what is given by the giver, and noble people consider rejecting it a disgrace in custom, a blemish on the giver, and hurtful to their heart. So Allah clarified this regarding His Messenger ﷺ and made it a recited Quran; to remove embarrassment from him and to invalidate the idle talk of people (6).

---

(1) In Ahkam al-Qur'an 3/1546, and what precedes it is from there. (2) In (Z): clearer from him. (3) In Ahkam al-Qur'an: the free woman. (4) See 4/394, and 6/214. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/320, and the words of al-Zajjaj in Ma'ani al-Qur'an

4/232-233, and this discussion preceded in the tenth issue. (6) In Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1541 (and the text is his): and to invalidate people's conjecture.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 50 184

कहा गया: वे महिलाएँ हैं। यदि इसे 'फत्हा' के साथ पढ़ा जाए, तो अर्थ एक विशेष महिला पर होगा; क्योंकि 'फत्हा' शब्द 'महिला' के बदले में है, या इसका अर्थ है: 'क्योंकि'।

ग्यारहवीं बात: अल्लाह तआला का कहना: ﴿مُؤْمِنَةً﴾ (एक मोमिन महिला) यह दर्शाता है कि एक काफिर महिला उसके लिए हलाल (वैध) नहीं है। इमाम अल-हरमैन ने कहा: उसके लिए एक स्वतंत्र काफिर महिला की मनाही के बारे में मतभेद रहा है। इब्न अल-अरबी (1) ने कहा: मेरी राय में सही यह है कि वह उसके लिए हराम (निषिद्ध) है। इसके द्वारा वह हमसे अलग पहचाने जाते हैं; क्योंकि जो कुछ भी गुणों और सम्मान के पक्ष में है, उसमें उनका हिस्सा अधिक है, और जो कुछ भी कमियों के पक्ष में है, उनका पक्ष उससे अधिक पवित्र है (2)। अतः, हमारे लिए अहल-ए-किताब (किताब वाले) की स्वतंत्र महिलाओं से निकाह की अनुमति दी गई, जबकि उन्हें ﷺ उनकी महानता के कारण केवल मोमिन महिलाओं तक सीमित रखा गया। यदि हिजरत की कमी के कारण हिजरत न करने वाली महिला उनके लिए हलाल नहीं है, तो कुफ्र (अविश्वास) की कमी के कारण अहल-ए-किताब की काफिर महिला उनके लिए हलाल न होना और भी उचित है (3)।

बारहवीं बात: अल्लाह तआला का कहना: ﴿إِن وَهَبَتْ نَفْسَهَا﴾ (यदि वह स्वयं को भेंट कर दे) इस बात का प्रमाण है कि निकाह विशिष्ट गुणों पर आधारित विनिमय का एक अनुबंध है, जिसकी चर्चा पहले 'अन-निसा' और अन्य जगहों पर की जा चुकी है (4)। अल-ज़ज्जाज ने कहा: "यदि वह स्वयं को नबी को भेंट कर दे" का अर्थ है: वह हलाल हो गई। अल-हसन ने 'हम्ज़ा' पर 'फत्हा' के साथ "أن وَهَبَتْ" पढ़ा। और "أن" 'नसब' (कर्मकारक) की स्थिति में है; अल-ज़ज्जाज ने कहा: अर्थात: क्योंकि। दूसरों ने कहा: "أن وهبت" 'इमरअह' (महिला) के लिए 'बदल-ए-इश्तिमाल' (समावेशी प्रतिस्थापन) है (5)।

तेरहवीं बात: अल्लाह तआला का कहना: ﴿إِنْ أَرَادَ النَّبِيُّ أَن يَسْتَنكِحَهَا﴾ (यदि नबी उससे निकाह करना चाहे) अर्थात: यदि कोई महिला स्वयं को भेंट करती है और नबी ﷺ उसे स्वीकार कर लेते हैं; तो वह उनके लिए हलाल है, और यदि वे उसे स्वीकार नहीं करते हैं तो यह अनिवार्य नहीं है। जैसे यदि कोई महिला किसी पुरुष को कोई वस्तु भेंट करती है, तो उसे स्वीकार करना उसके लिए अनिवार्य नहीं है। फिर भी, हमारे नबी के नेक अखलाक (चरित्र) में से है कि वे देने वाले की भेंट स्वीकार करते हैं, और शरीफ लोग भेंट को ठुकराना रिवाज में एक बुराई, देने वाले पर एक धब्बा

और उसके दिल को ठेस पहुँचाना मानते हैं; इसलिए अल्लाह ने अपने रसूल ﷺ के बारे में इसे स्पष्ट किया और इसे एक पढ़ी जाने वाली कुरान बनाया; ताकि उनसे संकोच दूर हो जाए और लोगों की व्यर्थ बातों को अमान्य कर दिया जाए (6)।

---

(1) अहकाम अल-कुरान 3/1546 में, और इससे पहले का हिस्सा वहीं से है। (2) (ज़) में: उनसे अधिक स्पष्ट। (3) अहकाम अल-कुरान में: स्वतंत्र महिला। (4) देखें 4/394, और 6/214। (5) अल-नहस द्वारा इ'राब अल-कुरान 3/320, और अल-ज़ज्जाज के शब्द म'आनी अल-कुरान 4/232-233 में, और यह बात दसवें मसले में पहले आ चुकी है। (6) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1541 में (और यह उन्हीं का कथन है): और ताकि लोगों के अनुमान को गलत साबित किया जा सके।

سورة الاحزاب: آیت 50 184

کہا گیا: وہ عورتیں ہیں۔ اور جب فتحہ (زبر) کے ساتھ ہو تو معنی ایک متعین عورت پر ہوگا؛ کیونکہ فتحہ 'عورت' سے بدل پر ہے، یا اس کا معنی ہے: 'اس لیے کہ'۔

گیارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مُؤْمِنَةً﴾ (مومن عورت) اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ کافرہ عورت آپ ﷺ کے لیے حلال نہیں ہے۔ امام الحرمین نے کہا: آپ ﷺ پر آزاد کافرہ عورت کی تحریم (حرام ہونے) میں اختلاف کیا گیا ہے۔ ابن العربی (1) نے کہا: میرے نزدیک صحیح بات اس کا آپ ﷺ پر حرام ہونا ہے۔ اسی کے ذریعے وہ ہم سے ممتاز ہوتے ہیں؛ کیونکہ جو چیز فضائل اور کرامت کے پہلو سے ہو اس میں ان کا حصہ زیادہ ہوتا ہے، اور جو نقائص کے پہلو سے ہو تو ان کی ذات اس سے زیادہ پاک ہوتی ہے (2)؛ چنانچہ ہمارے لیے اہل کتاب کی آزاد عورتوں سے نکاح جائز کیا گیا، جبکہ آپ ﷺ کو ان کی جلالتِ شان کی وجہ سے صرف مومن عورتوں تک محدود رکھا گیا۔ اور جب ہجرت کی فضیلت کی کمی کی وجہ سے ہجرت نہ کرنے والی عورت آپ ﷺ کے لیے حلال نہیں ہے، تو کفر کی کمی کی وجہ سے اہل کتاب کی کافرہ عورت تو بدرجہ اولیٰ حلال نہیں ہونی چاہیے (3)۔

بارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِن وَهَبَتْ نَفْسَهَا﴾ (اگر وہ خود کو ہبہ کر دے) اس بات کی دلیل ہے کہ نکاح مخصوص صفات پر مبنی ایک باہمی تبادلے کا معاہدہ ہے، جس کا ذکر پہلے سورۃ 'النساء' وغیرہ میں گزر چکا ہے (4)۔ زجاج نے کہا: "اگر اس نے خود کو نبی کے لیے ہبہ کر دیا" کا مطلب ہے: وہ حلال ہو گئی۔ حسن نے ہمزہ کے فتحہ کے ساتھ "أَنْ وَهَبَتْ" پڑھا ہے۔ اور "أن" یہاں حالتِ نصب میں ہے؛ زجاج نے کہا: یعنی: اس لیے کہ۔ دوسروں نے کہا: "أن وهبت" 'امرأة' (عورت) سے 'بدلِ اشتمال' ہے (5)۔

تیرہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنْ أَرَادَ النَّبِيُّ أَن يَسْتَنكِحَهَا﴾ (اگر نبی اس سے نکاح کرنا چاہے) یعنی: اگر کوئی عورت خود کو ہبہ کرے اور نبی ﷺ اسے قبول کر لیں، تو وہ ان کے لیے حلال ہے، اور اگر آپ ﷺ اسے قبول نہ کریں تو یہ لازم نہیں آتا۔ جیسا کہ اگر کوئی عورت کسی مرد کو کوئی چیز ہبہ کرے تو اس پر قبول کرنا واجب نہیں ہوتا۔ تاہم، ہمارے نبی کے اخلاقِ کریمانہ میں سے ہے کہ آپ ﷺ ہبہ کرنے والے کا ہبہ قبول فرما لیتے ہیں، اور معزز لوگ ہبہ کو مسترد کرنے کو عام طور پر معیوب، ہبہ کرنے والے کے لیے باعثِ ندامت اور اس کی دل آزاری کا سبب سمجھتے ہیں؛ چنانچہ اللہ تعالیٰ نے اپنے رسول ﷺ کے حق میں اس کی وضاحت فرمائی اور اسے تلاوت کیا جانے والا قرآن بنا دیا؛ تاکہ آپ ﷺ سے تنگی دور ہو جائے، اور لوگوں کی بے جا باتوں کو باطل قرار دے دیا جائے (6)۔

---

(1) احکام القرآن 3/1546 میں، اور اس سے پہلے کا کلام وہیں سے ہے۔ (2) (ظ) میں: آپ ﷺ سے زیادہ ظاہر۔ (3) احکام القرآن میں: آزاد عورت۔ (4) دیکھئے 4/394، اور 6/214۔ (5) اعراب القرآن للناس 3/320، اور زجاج کا قول معانی القرآن 4/232-233 میں، اور یہ کلام دسویں مسئلے میں گزر چکا ہے۔ (6) ابن العربی کی احکام القرآن 3/1541 میں (اور کلام انہی کا ہے): اور تاکہ لوگوں کا گمان باطل ہو جائے۔

185 Surah Al-Ahzab: Verse 50

In their custom and saying. Fourteenth: His Almighty's saying: {Exclusively for you} meaning: the women's gift of themselves is exclusive and a privilege (1), so it is not permissible for a woman to gift herself to a man. The aspect of exclusivity is: that if she requested the appointment of a dower (Mahr) before consummation, she would not have that right. As for what is between us, the woman to whom the mahr was not specified (Al-Mufawwidah) has the right to request the mahr before consummation, and the 'mahr al-mithl' (customary dower) after consummation. Fifteenth: The scholars have reached a consensus that a woman's gift of herself is not permissible, and that this wording of 'gift' does not complete a marriage, except what was narrated from Abu Hanifa and his two companions, for they said: if she gifted [herself] and he testified upon himself with a mahr, then that is permissible. Ibn Atiyyah (2) said: Their saying is nothing but permitting the expression and the word 'gift', otherwise the actions they stipulated are the very actions of marriage, and this issue has already been discussed fully in 'Al-Qasas'. Praise be to Allah (3). Sixteenth: Allah Almighty singled out His Messenger in the rulings of the Sharia with meanings in which no one shared with him - in the chapter of obligation, prohibition, and permissibility - as a privilege over the Ummah and respect (4) for him, and a rank he was exclusively given; so things were made obligatory for him that were not made obligatory for others, actions were prohibited for him that were not prohibited for them, and things were made permissible for him that were not made permissible for them, some of which are agreed upon, and [some] of which are differed upon. As for what was made obligatory for him, they are nine: First: Tahajjud (night prayer); it is said: that praying at night was obligatory for him until he died; due to His Almighty's saying: {O you who wraps himself [in clothing], arise [to pray] the night} the verse [Al-Muzzammil: 1-2]. And it is stated that it was obligatory for him then abrogated by His Almighty's saying: {And from [part of] the night, pray with it as additional [worship]}

(Footnotes) (1) After it in (Kh), (D), and (M): 'is not permissible', and what is established is from the rest of the copies, and it matches what is in Al-Muharrar Al-Wajiz 4/392, and the speech is from it. (2) In Al-Muharrar Al-Wajiz 4/392, and what precedes it is from it. (3) At the ninth issue from the interpretation of verses (22 - 28) from Surah Al-Qasas. (4) In (Za): 'and a gift', and in (Kh), (D), and (M): 'and it was given', and what is established is from 'Ahkam al-Quran' by Ibn al-Arabi 3/1549 (and the speech and what follows between brackets is from it).

185 सूरह अल-अहज़ाब: आयत 50

उनकी आदत और कथन में। चौदहवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {विशेष रूप से आपके लिए} अर्थात्: महिलाओं का स्वयं को उपहार में देना (हिबा) विशेष और एक विशेषाधिकार है (1), इसलिए किसी महिला के लिए स्वयं को किसी पुरुष को उपहार में देना जायज़ नहीं है। विशेषता का पहलू यह है: कि यदि वह संभोग से पहले महर (स्त्रीधन) निर्धारित करने की माँग करती, तो उसे उसका अधिकार नहीं होता। जहाँ तक हमारे बीच की बात है, तो जिस महिला का महर तय नहीं हुआ (अल-मुफ़व्विदा), उसे संभोग से पहले महर माँगने का अधिकार है, और संभोग के बाद 'महर-ए-मिस्ल' (प्रचलित महर) का। पंद्रहवाँ: विद्वानों की इस पर सहमति है कि महिला का स्वयं को उपहार में देना जायज़ नहीं है, और 'उपहार' (हिबा) के इन शब्दों से निकाह पूरा नहीं होता, सिवाय उसके जो अबू हनीफ़ा और उनके दो साथियों से वर्णित है, क्योंकि उन्होंने कहा: यदि उसने उपहार दिया और उसने महर के साथ अपने ऊपर गवाही दी, तो वह जायज़ है। इब्न अतिय्या (2) ने कहा: उनके कथन में केवल अभिव्यक्ति और 'उपहार' शब्द की अनुमति है, अन्यथा उन्होंने जो कार्य अनिवार्य किए हैं वे स्वयं निकाह के कार्य हैं, और यह मुद्दा 'अल-क़सस' में विस्तार से आ चुका है। अल्लाह का शुक्र है (3)। सोलहवाँ: अल्लाह तआला ने अपने रसूल को शरीयत के आदेशों में ऐसे अर्थों के साथ विशिष्ट किया जिनमें कोई उनके साथ साझा नहीं था - दायित्व, निषेध और अनुमति के अध्याय में - उम्मत पर एक विशेषाधिकार और उनके लिए एक सम्मान (4) के रूप में, और एक पद जिसके साथ उन्हें विशिष्ट किया गया; तो उन पर ऐसी चीज़ें अनिवार्य की गईं जो दूसरों पर अनिवार्य नहीं थीं, उनके लिए ऐसे कार्य निषिद्ध किए गए जो उनके लिए निषिद्ध नहीं थे, और उनके लिए ऐसी चीज़ें हलाल की गईं जो उनके लिए हलाल नहीं थीं, जिनमें से कुछ पर सहमति है और [कुछ] जिनमें मतभेद है। जहाँ तक उन चीज़ों का प्रश्न है जो उन पर अनिवार्य की गईं, वे नौ हैं: पहला: रात में तहज्जुद; कहा जाता है: कि रात की इबादत उन पर मरने तक अनिवार्य थी; अल्लाह तआला के इस कथन के कारण: {हे वस्त्र लपेटने वाले! रात को खड़े हो जाओ (इबादत के लिए)} आयत [अल-मुज़्ज़म्मिल: 1-2]। और यह स्पष्ट रूप से उल्लेखित है कि यह उन पर अनिवार्य था फिर अल्लाह तआला के इस कथन से निरस्त कर दिया गया: {और रात के कुछ हिस्से में, इसके साथ तहज्जुद पढ़ो (एक अतिरिक्त इबादत के रूप में)}

(पाद-टिप्पणियाँ) (1) इसके बाद (ख), (द) और (म) में है: 'जायज़ नहीं है', और जो स्थापित है वह बाकी प्रतियों से है, और यह 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 4/392 में जो है उसके अनुरूप है, और यह कथन उसी से है। (2) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 4/392 में, और इससे पहले जो है वह उसी से है। (3)

सूरह अल-क़सस की आयतों (22 - 28) की व्याख्या के नौवें मुद्दे पर। (4) (ज़) में: 'और एक उपहार', और (ख), (द) और (म) में: 'और दिया गया', और जो स्थापित है वह इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-क़ुरान' 3/1549 से है (और कथन और जो ब्रैकेट के बीच आएगा वह उसी से है)।

۱۸۵ سورہ الاحزاب: آیت ۵۰

ان کی عادت اور قول میں۔ چودھویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿خَالِصَةً لَّكَ﴾ یعنی: عورتوں کا اپنے آپ کو ہبہ کرنا صرف آپ کے لیے خاص اور ایک امتیاز ہے (۱) ، چنانچہ کسی عورت کے لیے جائز نہیں کہ وہ اپنے آپ کو کسی مرد کو ہبہ کرے۔ خصوصیت کی وجہ یہ ہے: کہ اگر وہ دخول سے پہلے مہر مقرر کرنے کا مطالبہ کرتی تو اسے اس کا حق نہ ہوتا۔ جہاں تک ہمارے درمیان کا معاملہ ہے تو جس عورت کا مہر مقرر نہ ہو (مفوضہ) اسے دخول سے پہلے مہر طلب کرنے کا حق ہے، اور دخول کے بعد مہرِ مثل کا۔ پندرہویں بات: علماء کا اس پر اتفاق ہے کہ عورت کا اپنے آپ کو ہبہ کرنا جائز نہیں ہے، اور ہبہ کے ان الفاظ سے نکاح مکمل نہیں ہوتا، سوائے اس کے جو ابوحنیفہ اور ان کے دو ساتھیوں سے مروی ہے کیونکہ انہوں نے کہا: اگر اس نے ہبہ کیا اور اس نے مہر کے ساتھ اپنے نفس پر گواہی دی؛ تو وہ جائز ہے۔ ابن عطیہ (۲) نے کہا: ان کے قول میں صرف عبارت اور لفظِ ہبہ کی اجازت ہے، ورنہ جو افعال انہوں نے شرط کیے ہیں وہ بذاتِ خود نکاح کے افعال ہیں، اور یہ مسئلہ «القصص» میں مکمل طور پر گزر چکا ہے۔ والحمد للہ (۳)۔ سولہویں بات: اللہ تعالیٰ نے اپنے رسول کو شریعت کے احکام میں ایسے معانی کے ساتھ خاص کیا جن میں کوئی ان کا شریک نہیں تھا - فرض، تحریم اور تحلیل کے باب میں - امت پر ایک فضیلت اور ان کی ہیبت (۴) کے طور پر، اور ایک مرتبہ جس کے ساتھ انہیں خاص کیا گیا؛ چنانچہ ان پر ایسی چیزیں فرض کی گئیں جو دوسروں پر فرض نہیں تھیں، ان پر ایسے افعال حرام کیے گئے جو ان پر حرام نہیں تھے، اور ان کے لیے ایسی چیزیں حلال کی گئیں جو ان کے لیے حلال نہیں تھیں، ان میں سے بعض متفق علیہ ہیں اور [بعض] جن میں اختلاف ہے۔ رہا وہ جو ان پر فرض کیا گیا تو وہ نو چیزیں ہیں: پہلی: رات کا تہجد؛ کہا جاتا ہے: کہ قیامِ لیل ان پر وفات تک واجب تھا؛ اللہ تعالیٰ

کے اس ارشاد کی وجہ سے: ﴿يَأَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ . قُمِ الَّيْلَ﴾ آیت [المزمل: ۱-۲]۔ اور منصوص یہ ہے کہ وہ ان پر واجب تھا پھر اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد سے منسوخ ہو گیا: ﴿وَمِنَ الَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً

(حواشی) (۱) اس کے بعد (خ)، (د) اور (م) میں ہے: 'جائز نہیں'، اور جو ثابت ہے وہ باقی نسخوں سے ہے، اور یہ 'المحرر الوجیز' ۳۹۲/۴ میں موجود عبارت کے موافق ہے، اور یہ کلام اسی سے ہے۔ (۲) 'المحرر الوجیز' ۳۹۲/۴ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ اسی سے ہے۔ (۳) سورہ القصص کی آیات (۲۲ - ۲۸) کی تفسیر کے نویں مسئلے کے پاس۔ (۴) (ظ) میں: 'وہبة'، اور (خ)، (د) اور (م) میں: 'وُھبت'، اور جو ثابت ہے وہ ابن العربی کی 'احکام القرآن' ۱۵۴۹/۳ سے ہے (اور کلام اور جو قوسین کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے)۔

Surah Al-Ahzab: Verse 50 186

...for you [Al-Isra: 79] and it will come. Second: Ad-Duha (mid-morning prayer). Third: Al-Adha (sacrifice)(1). Fourth: Al-Witr, and it falls under the section of Tahajjud. Fifth: Siwak (using a tooth-stick). Sixth: Paying off the debt of one who died in hardship. Seventh: Consulting people of intellect and discernment in matters other than Sharia. Eighth: Giving his wives a choice. Ninth: If he performed an act, he would establish it(2). Others added: It was obligatory for him, if he saw an evil, to denounce and manifest it; because his silent approval for others regarding it would indicate its permissibility; mentioned by the author of "Al-Bayan"(3).

As for what was forbidden for him, they are ten in total: First: Prohibition of Zakat for him and his family. Second: Voluntary charity for him, and regarding his family, there is detail with differences of opinion. Third: The treachery of the eyes, which is to show something different from what one conceals, or to deceive concerning what is obligatory. He had criticized some of the disbelievers before their permission, then spoke gently to them upon their entry(4). Fourth: It was forbidden for him, once he put on his armor, to take it off until he fought, or until Allah judged between him and his enemies. Fifth: Eating while reclining. Sixth: Eating foods with unpleasant odors. Seventh: Exchanging his wives for others, and it will come(5). Eighth: Marrying a woman who dislikes his companionship. Ninth: Marrying a free woman from the People of the Book. Tenth: Marrying a slave girl(6).

And Allah forbade him things that He did not forbid to others as a way of exalting and purifying him. So He forbade him writing, saying poetry, and teaching it; to confirm his proof and clarify his miracle; Allah Almighty said: {And you did not recite before it any scripture, nor did you inscribe it with your right hand} [Al-Ankabut: 48]. Al-Naqqash mentioned that the Prophet ﷺ never...

(1) Meaning the sacrifice (Udhiyah), and Ahmad recorded (2081) from the Hadith of Ibn Abbas, may Allah be pleased with both: "I was commanded with Ad-Adha and Al-Witr, and they were not prescribed (for you)." In another narration by Ahmad (2050): "Three are obligatory for me, and they are voluntary for you: Al-Witr, Al-Nahr (sacrifice), and the Duha prayer." Al-Hafiz Ibn Hajar mentioned in "Al-Talkhis al-Habir" (3/118) that this Hadith is weak through all its chains. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi, 3/1549 - 1550. (3) 9/142, and its author is Abu al-Hussein Yahya bin Abi al-Khair al-Umrani al-Yamani. (4) Narrated by Al-Bukhari (6032) and Muslim (2591) from the

Hadith of Aisha, may Allah be pleased with her. (5) Page 197 of this volume. (6) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi, 3/1550.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 50 186

...आपके लिए [अल-इसरा: 79] और यह आगे आएगा। दूसरा: अध-दुहा (दोपहर पूर्व की नमाज़)। तीसरा: अल-अज़हा (कुर्बानी)(1)। चौथा: अल-वित्र, और यह तहज्जुद के विभाग में आता है। पांचवां: सिवाक (दातुन करना)। छठा: तंगहाली में मरने वाले का ऋण चुकाना। सातवां: शरीयत के अलावा अन्य मामलों में बुद्धिमानों से परामर्श करना। आठवां: अपनी पत्नियों को विकल्प देना। नौवां: यदि उन्होंने कोई कार्य किया, तो उसे स्थापित किया(2)। अन्यों ने जोड़ा: उनके लिए अनिवार्य था कि यदि वे कोई बुराई देखें तो उसका खंडन करें और उसे प्रकट करें; क्योंकि दूसरों के लिए उनकी मौन स्वीकृति उसकी अनुमति का संकेत देगी; "अल-बयान"(3) के लेखक द्वारा उल्लेखित।

जहाँ तक उन चीज़ों का सवाल है जो उन पर हराम (निषिद्ध) थीं, वे कुल दस हैं: पहला: उन पर और उनके परिवार पर ज़कात का निषेध। दूसरा: उन पर स्वैच्छिक दान (सदका), और उनके परिवार के संबंध में मतभेदों के साथ विवरण है। तीसरा: आँखों की खयानत, जो कि वह दिखाना है जो दिल में न हो, या जो अनिवार्य है उसके बारे में धोखा देना। उन्होंने कुछ काफिरों को अनुमति देने से पहले उनकी आलोचना की थी, फिर उनके प्रवेश करने पर उनसे नम्रता से बात की(4)। चौथा: उनके लिए वर्जित था कि यदि उन्होंने अपनी जिरह (युद्ध की पोशाक) पहन ली, तो उसे तब तक उतारें जब तक कि वे लड़ न लें, या अल्लाह उनके और उनके दुश्मनों के बीच फैसला न कर दे। पांचवां: सहारा लेकर खाना। छठा: दुर्गंधयुक्त भोजन करना। सातवां: अपनी पत्नियों को दूसरों से बदलना, और यह आगे आएगा(5)। आठवां: ऐसी महिला से विवाह करना जो उनका साथ नापसंद करती हो। नौवां: अहले किताब (किताब वाले लोगों) की स्वतंत्र महिला से विवाह करना। दसवां: दासी से विवाह करना(6)।

अल्लाह ने उन पर ऐसी चीज़ें हराम कीं जो दूसरों पर हराम नहीं थीं, उनके सम्मान और पवित्रता के लिए। अतः उसने उन पर लिखना, कविता कहना और उसे सिखाना हराम कर दिया; उनके प्रमाण की पुष्टि और उनके चमत्कार को स्पष्ट करने के लिए; अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और आप इससे पहले कोई किताब नहीं पढ़ते थे, और न ही अपने दाहिने हाथ से इसे लिखते थे} [अल-अंकबूत: 48]। अल-नक़्क़ाश ने उल्लेख किया है कि नबी ﷺ ने कभी नहीं...

(1) यानी कुर्बानी, और अहमद (2081) ने इब्ने अब्बास (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत किया: "मुझे अज़हा और वित्र का आदेश दिया गया था, और वे (तुम्हारे लिए) अनिवार्य नहीं किए गए।" अहमद

(2050) की एक अन्य रिवायत में है: "तीन मुझ पर फ़र्ज़ हैं, और वे तुम्हारे लिए स्वैच्छिक (नफ्ल) हैं: वित्र, नह्र (कुर्बानी), और दुहा की नमाज़।" अल-हाफ़िज़ इब्ने हजर ने "अल-तल्खीस अल-हबीर" (3/118) में उल्लेख किया है कि यह हदीस अपने सभी सूत्रों से ज़ईफ़ (कमजोर) है। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान, 3/1549 - 1550। (3) 9/142, और इसके लेखक अबू अल-हुसैन याह्या बिन अबी अल-खैर अल-उमरानी अल-यमानी हैं। (4) इसे बुखारी (6032) और मुस्लिम (2591) ने आयशा (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत किया है। (5) इस खंड का पृष्ठ 197। (6) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान, 3/1550।

سورة الاحزاب: آیت ۵۰ ۱۸٦

...تیرے لئے [الاسراء: ۷۹] اور یہ آگے آئے گا۔ دوسرا: چاشت (نماز الضحیٰ)۔ تیسرا: قربانی (الاضحیٰ)(۱)۔ چوتھا: وتر، اور یہ تہجد کی قسم میں داخل ہے۔ پانچواں: مسواک۔ چھٹا: تنگدستی میں مرنے والے کا قرض ادا کرنا۔ ساتواں: شریعت کے علاوہ دیگر امور میں عقل مندوں سے مشورہ کرنا۔ آٹھواں: ازواج مطہرات کو اختیار دینا۔ نواں: جب کوئی کام کرتے تو اسے مستقل کرتے(۲)۔ دوسروں نے اضافہ کیا: اور آپ پر واجب تھا کہ جب کوئی برائی دیکھیں تو اس کا انکار کریں اور اسے ظاہر کریں؛ کیونکہ دوسروں کے لئے آپ کی خاموشی اس کے جواز کی دلیل ہوتی؛ اسے صاحب "البیان"(۳) نے ذکر کیا ہے۔

رہی وہ چیزیں جو آپ پر حرام تھیں، تو وہ کل دس ہیں: پہلا: آپ پر اور آپ کی آل پر زکوٰۃ کی حرمت۔ دوسرا: آپ پر نفلی صدقہ، اور آپ کی آل کے بارے میں اختلاف کے ساتھ تفصیل ہے۔ تیسرا: آنکھوں کی خیانت، اور وہ یہ ہے کہ آدمی وہ ظاہر کرے جو اس کے دل میں نہ ہو، یا جو واجب ہے اس کے بارے میں دھوکہ دے۔ اور آپ نے بعض کافروں کی ان کے آنے سے پہلے مذمت کی تھی، پھر ان کے داخل ہونے پر ان سے نرم گفتگو کی(٤)۔ چوتھا: آپ پر حرام تھا کہ جب (جنگ کا) لباس پہن لیں تو اسے اتاریں یہاں تک کہ لڑائی کر لیں، یا اللہ آپ کے اور آپ کے دشمنوں کے درمیان فیصلہ فرما دے۔ پانچواں: ٹیک لگا کر کھانا۔ چھٹا: ناگوار بو والی اشیاء کھانا۔ ساتواں: اپنی بیویوں کو دوسروں سے بدلنا، اور یہ آگے آئے گا(٥)۔ آٹھواں: ایسی عورت سے نکاح کرنا جو آپ کی رفاقت کو ناپسند کرے۔ نواں: اہل کتاب کی آزاد عورت سے نکاح کرنا۔ دسواں: لونڈی سے نکاح کرنا(٦)۔

اور اللہ نے آپ پر ایسی چیزیں حرام کیں جو دوسروں پر حرام نہیں کی تھیں، آپ کی تنزیہ اور طہارت کے لئے۔ چنانچہ آپ پر لکھنا، شعر کہنا اور اسے سکھانا حرام کیا؛ تاکہ آپ کی حجت کی تاکید ہو اور آپ کے معجزے کا بیان ہو؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور آپ اس سے پہلے کوئی کتاب نہیں پڑھتے تھے اور نہ ہی اپنے دائیں ہاتھ سے اسے لکھتے تھے} [العنکبوت: ٤٨]۔ اور نقاش نے ذکر کیا ہے کہ نبی ﷺ نے کبھی نہیں...

(١) یعنی قربانی، اور احمد (٢٠٨١) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا: "مجھے قربانی اور وتر کا حکم دیا گیا، اور وہ (تم پر) فرض نہیں کئے گئے۔" اور احمد کی ایک روایت (٢٠٥٠) میں ہے: "تین چیزیں مجھ پر فرض ہیں، اور وہ تمہارے لئے نفل ہیں: وتر، قربانی، اور چاشت کی نماز۔" اور حافظ ابن حجر نے التلخیص الحبیر ١١٨/٣ میں ذکر کیا ہے کہ یہ حدیث اپنے تمام طرق سے ضعیف ہے۔ (٢) احکام القرآن لابن العربی ٣/ ١٥٤٩ - ١٥٥٠۔ (٣) ٩/ ١٤٢، اور اس کے مصنف ابو الحسین یحییٰ بن ابی الخیر العمرانی الیمنی ہیں۔ (٤) اسے بخاری (٦٠٣٢) اور مسلم (٢٥٩١) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٥) اسی جلد کا صفحہ ١٩٧۔ (٦) احکام القرآن لابن العربی ٣/ ١٥٥٠۔

Surat Al-Ahzab, Verse 50 Page 187

...died until he wrote, and the first is the famous one (1). And it was forbidden for him to extend his eyes toward what people were given to enjoy; Allah the Almighty said: {And do not extend your eyes toward that by which We have given enjoyment to [some] categories of them} the verse [Taha: 131]. As for what was made lawful for him ﷺ, it totals sixteen things: First: Safi al-Maghnam (choice of the spoils). Second: Exclusivity with a fifth of the fifth or the fifth. Third: Al-Wisal (continuous fasting). Fourth: Having more than four wives. Fifth: Marriage with the word of gift (Hiba). Sixth: Marriage without a guardian (Wali). Seventh: Marriage without a dowry (Sadaq). Eighth: His marriage in the state of Ihram. Ninth: The dropping of the division (of nights) among wives for him, and it will come (2). Tenth: If his gaze fell upon a woman, it was obligatory for her husband to divorce her; and it became lawful for him to marry her; Ibn al-Arabi said (3): "This is what Imam al-Haramayn said, and what the scholars said regarding the story of Zaid in this sense has passed." Eleventh: That he freed Safiyyah and made her manumission her dowry. Twelfth: His entry into Mecca without Ihram, and in our case there is disagreement. Thirteenth: Fighting in Mecca. Fourteenth: That he is not inherited from. This was only mentioned in the section of lawfulness because when a man approaches death due to illness, most of his ownership leaves him, and only a pure third remains for him, while the ownership of the Messenger of Allah ﷺ [after his death] remained as established in the verse of inheritance, and in Surah Maryam its explanation also (4). Fifteenth: The continuation of his marriage after death. Sixteenth: If he divorces a woman, her prohibition remains for her so she cannot be married. These three categories, most of which have already been presented in detail in their places. And it will come, if Allah Almighty wills. And it was permitted for him, peace and blessings be upon him, to take food and drink from the hungry and thirsty, even if the one with him feared destruction for himself; due to the Almighty's saying: {The Prophet is more worthy of the believers than...}

(1) Al-Hafiz Ibn Hajar mentioned in 'Al-Talkhis al-Habir' 3/126-128 a number of scholars who said this statement and the narrations they cited as evidence. (2) Page 190 of this volume. (3) In 'Ahkam al-Qur'an' 3/1551, and what precedes it and what will come between brackets from it. (4) See 6/100 and 13/415.

सूरा अल-अहज़ाब, आयत 50 पृष्ठ 187

...मरने तक लिखा, और पहला प्रसिद्ध है (1)। और उनके लिए यह वर्जित था कि वे अपनी आँखें उन चीज़ों की ओर फैलाएँ जिनसे लोगों को आनंद लेने दिया गया है; अल्लाह तआला ने फरमाया: {और अपनी आँखें उस चीज़ की ओर न फैलाओ जिससे हमने उनमें से कुछ श्रेणियों को आनंद दिया है} आयत [ताहा: 131]। जहाँ तक उस चीज़ का सवाल है जो उनके लिए ﷺ हलाल की गई थी, तो वे कुल सोलह हैं: पहला: सफी अल-मगनम (गनीमत का चुनाव)। दूसरा: पांचवें के पांचवें या पांचवें हिस्से पर स्वतंत्र अधिकार। तीसरा: अल-विसाल (लगातार रोज़ा रखना)। चौथा: चार से अधिक पत्नियाँ रखना। पाँचवाँ: हिबा (उपहार) के शब्द के साथ निकाह। छठा: बिना किसी वली (अभिभावक) के निकाह। सातवाँ: बिना महर (दहेज) के निकाह। आठवाँ: इहराम की स्थिति में उनका निकाह। नौवाँ: उनके लिए पत्नियों के बीच बारी का विभाजन समाप्त होना, और यह आगे आएगा (2)। दसवां: यदि उनकी दृष्टि किसी महिला पर पड़ती, तो उसके पति के लिए उसे तलाक देना अनिवार्य हो जाता; और उनके लिए उससे निकाह करना हलाल हो जाता; इब्न अल-अरबी ने कहा (3): "इमाम अल-हरमैन ने ऐसा ही कहा है, और ज़ैद की कहानी के संबंध में विद्वानों ने जो कहा है वह बीत चुका है।" ग्यारहवाँ: कि उन्होंने सफ़िया को आज़ाद किया और उनकी आज़ादी को ही उनका महर बना दिया। बारहवाँ: बिना इहराम के मक्का में उनका प्रवेश, और हमारे मामले में इसमें मतभेद है। तेरहवाँ: मक्का में युद्ध करना। चौदहवाँ: कि उनके पास से विरासत नहीं ली जाती। इसका उल्लेख केवल हलाल करने के भाग में किया गया है क्योंकि जब कोई व्यक्ति बीमारी के कारण मृत्यु के करीब होता है, तो उसका अधिकांश स्वामित्व उससे चला जाता है, और उसके लिए केवल एक शुद्ध तिहाई हिस्सा ही बचता है, जबकि अल्लाह के रसूल ﷺ का स्वामित्व [उनकी मृत्यु के बाद] वैसा ही रहा जैसा कि विरासत की आयत में स्थापित किया गया है, और सूरा मरयम में भी इसका स्पष्टीकरण है (4)। पन्द्रहवाँ: मृत्यु के बाद भी उनका वैवाहिक संबंध बना रहना। सोलहवाँ: यदि वे किसी महिला को तलाक देते हैं, तो उसकी पवित्रता (हुरमत) बनी रहती है ताकि उससे विवाह न किया जा सके। ये तीन श्रेणियाँ, जिनमें से अधिकांश को उनके स्थानों पर विस्तार से प्रस्तुत किया जा चुका है। और यह आगे आएगा, यदि अल्लाह तआला ने चाहा। और उनके लिए, शांति और आशीर्वाद उन पर हो, भूखे और प्यासे व्यक्ति से भोजन और पेय लेना वैध था, भले ही उनके साथ वाले को अपने विनाश का डर हो; सर्वशक्तिमान के इस कथन के कारण: {नबी मोमिनों के लिए अधिक हकदार हैं...}

(1) अल-हाफिज़ इब्न हजर ने 'अल-तल्खीस अल-हबीर' 3/126-128 में उन विद्वानों की संख्या का उल्लेख किया है जिन्होंने यह बात कही है और वे आसार (रिवायतें) जिनका उन्होंने प्रमाण के रूप में उपयोग किया है। (2) इस खंड का पृष्ठ 190। (3) 'अहकाम अल-क़ुरआन' 3/1551 में, और जो इससे पहले है और जो इसके ब्रैकेट के बीच आएगा। (4) देखें 6/100 और 13/415।

سورہ الاحزاب، آیت 50 صفحہ 187

...موت تک لکھا، اور پہلا مشہور ہے (1)۔ اور ان پر یہ حرام تھا کہ وہ اپنی آنکھیں اس چیز کی طرف پھیلائیں جس سے لوگوں کو فائدہ پہنچایا گیا؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور آپ اپنی آنکھیں اس چیز کی طرف نہ پھیلائیں جس سے ہم نے ان میں سے مختلف گروہوں کو فائدہ پہنچایا ہے} آیت [طہٰ: 131]۔ جہاں تک ان چیزوں کا تعلق ہے جو ان کے لیے ﷺ حلال کی گئی تھیں، تو وہ کل سولہ ہیں: اول: صفی المغنم (مال غنیمت کا بہترین حصہ منتخب کرنا)۔ دوم: پانچویں کے پانچویں یا پانچویں حصے پر خود مختاری۔ سوم: وصال (مسلسل روزہ رکھنا)۔ چہارم: چار سے زائد بیویاں رکھنا۔ پنجم: لفظِ ہبہ کے ساتھ نکاح کرنا۔ ششم: بغیر ولی کے نکاح۔ ہفتم: بغیر مہر کے نکاح۔ ہشتم: حالتِ احرام میں ان کا نکاح۔ نہم: ان کے لیے بیویوں کے درمیان باری (تقسیم) کا ختم ہونا، اور یہ آگے آئے گا (2)۔ دہم: اگر ان کی نظر کسی عورت پر پڑتی تو اس کے شوہر پر اسے طلاق دینا واجب ہو جاتا؛ اور ان کے لیے اس سے نکاح حلال ہو جاتا؛ ابن العربی نے کہا (3): "امام الحرمین نے ایسا ہی کہا ہے، اور زید کے قصے میں علماء کا جو موقف ہے وہ گزر چکا ہے۔" گیارہواں: یہ کہ انہوں نے صفیہ کو آزاد کیا اور ان کی آزادی کو ہی ان کا مہر قرار دیا۔ بارہواں: بغیر احرام کے مکہ میں ان کا داخلہ، اور ہمارے حق میں اس میں اختلاف ہے۔ تیرہواں: مکہ میں قتال کرنا۔

چودہواں: یہ کہ ان کی وراثت نہیں ہوتی۔ اس کا ذکر صرف حلال کرنے کے باب میں کیا گیا ہے کیونکہ جب آدمی بیماری کی وجہ سے موت کے قریب ہوتا ہے تو اس کی ملکیت کا اکثر حصہ اس سے نکل جاتا ہے، اور اس کے پاس صرف خالص تہائی حصہ باقی رہ جاتا ہے، جبکہ رسول اللہ ﷺ کی ملکیت [آپ کی وفات کے بعد] اسی طرح رہی جیسا کہ آیاتِ مواریث میں طے شدہ بیان ہے، اور سورہ مریم میں بھی اس کا بیان ہے (4)۔ پندرہواں: موت کے بعد بھی ان کی زوجیت کا برقرار

رہنا۔ سولہواں: اگر وہ کسی عورت کو طلاق دیں تو ان کی حرمت اس پر باقی رہتی ہے پس اس سے نکاح نہیں کیا جا سکتا۔ یہ تین اقسام، جن میں سے اکثر کی تفصیل اپنے اپنے مقامات پر گزر چکی ہے۔ اور یہ عنقریب آئے گا، انشاء اللہ تعالیٰ۔ اور ان (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) کے لیے بھوکے اور پیاسے سے کھانا اور پینا لینا جائز تھا، اگرچہ وہ شخص جو آپ کے ساتھ ہو اسے اپنی ہلاکت کا ڈر ہو؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: {نبی مومنوں پر ان کی اپنی جانوں سے بھی زیادہ حق رکھتے ہیں...}

(1) حافظ ابن حجر نے 'التلخیص الحبیر' 126/3 - 128 میں ان علماء کی تعداد کا ذکر کیا ہے جنہوں نے یہ قول کہا اور وہ آثار جن سے انہوں نے استدلال کیا۔ (2) اس جلد کا صفحہ 190۔ (3) 'احکام القرآن' 1551/3 میں، اور جو اس سے پہلے ہے اور جو اس کے بریکٹ کے درمیان آئے گا۔ (4) دیکھئے 100/6 اور 13/ 415۔

188 - Surah Al-Ahzab: Verse 50

[...their own selves] [Al-Ahzab: 6] and it is mandatory for every Muslim to protect the Prophet (peace be upon him) with his own life. And it was permitted for him to protect for himself (1).

And Allah honored him by making war booty lawful. The earth was made a mosque and pure for him and his nation. Among (2) the prophets, their prayers were not valid except in mosques. He was aided by terror, so the enemy would fear him from a month's journey away. He was sent to all creation, while those before him of the prophets were sent individually to some people and not others (3).

His miracles were made like the miracles of the prophets before him and more. The miracle of Moses (peace be upon him) was the staff and the gushing of water from the rock, and the moon was split for the Prophet (peace be upon him), and water came out from between his fingers (peace be upon him). The miracle of Jesus (peace be upon him) was raising the dead and healing the blind and the leper, and the pebbles glorified [Allah] in the hand of the Prophet (peace be upon him), and the tree trunk longed for him, and this is more profound. Allah preferred him by making the Quran a miracle for him, and making his miracle in it lasting until the Day of Resurrection, and for this reason his prophethood was made eternal, not to be abrogated until the Day of Resurrection (4).

Seventeenth: Allah's saying: {that he should desire to marry her} meaning: marry her. It is said: 'nakaha' and 'astankaha', like 'ajiba' and 'asta'jaba', and 'ajila' and 'asta'jala'. It is possible that 'astinkah' is intended as seeking marriage, or seeking intercourse. And 'Khalisatan' is in the accusative case as a state (hal); so said Al-Zajjaj (5).

---

(1) For his saying (peace be upon him): "There is no sanctuary except for Allah and His Messenger" narrated by Ahmad (16422), and Al-Bukhari (2370) from the hadith of Al-Sa'b ibn Jathama (may Allah be pleased with him). The meaning of 'hima' (sanctuary/ protected land) is: to protect a land of dead earth, preventing people from grazing their cattle in its pasture; to keep it exclusively for them. But he (peace be upon him) did not protect anything for himself, but only protected for the Muslims. See Al-Mughni by Ibn Qudamah 8 / 165 - 166. (2) Thus in the manuscripts, and the correct speech should be without the word "min" (from/among). (3) Referring to the hadith of the Prophet (peace be upon him): "I have been given five things which were not given to anyone before me..." and it was previously mentioned in 4/258, and will

come in the interpretation of verse (31) of Surah Al-Ahqaf. (4) From his saying: And it was permitted for him (peace and blessings be upon him) to take food and drink, up to this point is not in (Z), and perhaps it is not from the original book, but occurred in its margins then was inserted into it. (5) In Ma'ani al-Quran 4/233.

188 - सूरह अल-अहज़ाब: आयत 50

[...स्वयं से] [अहज़ाब: 6] और हर मुसलमान पर अनिवार्य है कि वह अपनी जान देकर पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की रक्षा करे। और उनके लिए यह अनुमति दी गई कि वे अपने लिए रक्षा (हिमा) करें(1)।

और अल्लाह ने उन्हें गनीमत (युद्ध में प्राप्त माल) को हलाल (वैध) बनाकर सम्मानित किया। उनके और उनकी उम्मत के लिए पूरी पृथ्वी को मस्जिद और पवित्र बना दिया गया। (2) नबियों में से, उनकी नमाज़ मस्जिदों के अलावा कहीं और मान्य नहीं होती थी। उनकी सहायता 'रुअब' (भय) से की गई, जिससे शत्रु एक महीने की यात्रा की दूरी से भी उनसे डरता था। उन्हें पूरी सृष्टि के लिए भेजा गया, जबकि उनसे पहले के नबी कुछ लोगों के लिए भेजे जाते थे और दूसरों के लिए नहीं (3)।

उनके मोजिज़े (चमत्कार) उनसे पहले के नबियों के मोजिज़ों के समान और उनसे अधिक बनाए गए। मूसा (अलैहिस्सलाम) का मोजिज़ा लाठी और पत्थर से पानी का निकलना था, और पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के लिए चंद्रमा फट गया था, और उनकी उंगलियों के बीच से पानी निकला। ईसा (अलैहिस्सलाम) का मोजिज़ा मृतकों को जीवित करना और जन्मजात अंधों और कोढ़ियों को ठीक करना था, और पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के हाथ में कंकड़ियों ने तस्बीह की, और खजूर का तना उनके लिए तड़पा, और यह अधिक प्रभावशाली है। अल्लाह ने उन्हें कुरान को उनका मोजिज़ा बनाकर श्रेष्ठता दी, और उनके मोजिज़े को कयामत के दिन तक स्थायी बना दिया, और इसी कारण उनकी नबूवत को शाश्वत बना दिया गया जो कयामत के दिन तक रद्द नहीं होगी (4)।

सत्रहवाँ: अल्लाह का फरमान: {कि वह उससे निकाह करना चाहे} यानी: उससे निकाह करे। कहा जाता है: 'नकहा' और 'अस्तनकहा', जैसे 'अजीबा' और 'अस्तअजबा', और 'अजिला' और 'अस्तअजला'। यह संभव है कि 'अस्तिनकाह' का अर्थ निकाह की चाहत या समागम की चाहत हो। और 'खालिसतन' हाल (स्थिति) के रूप में नसब (accusative) में है; यह अल-ज़ज्जाज ने कहा है (5)।

---

(1) उनके कथन (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के कारण: "अल्लाह और उसके रसूल के अलावा कोई हिमा (सुरक्षित क्षेत्र) नहीं है" अहमद (16422) और बुखारी (2370) द्वारा साब इब्न जथामा (रज़िअल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत। हिमा का अर्थ है: बंजर भूमि के किसी क्षेत्र को सुरक्षित करना, लोगों को वहां पशु चराने से रोकना; ताकि उसे केवल उनके लिए विशिष्ट बनाया जा सके।

लेकिन उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) अपने लिए कुछ भी सुरक्षित नहीं किया, बल्कि केवल मुसलमानों के लिए सुरक्षित किया। देखें इब्न कुदामा की अल-मुगनी 8 / 165 - 166। (2) प्रतियों में ऐसा ही है, और सही बात यह है कि शब्द "मिन" (से) नहीं होना चाहिए। (3) पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की हदीस की ओर इशारा करते हुए: "मुझे पाँच चीजें दी गई हैं जो मुझसे पहले किसी को नहीं दी गई थीं..." और यह पहले 4/258 में आ चुका है, और सूरह अल-अहकाफ की आयत (31) की व्याख्या में आएगा। (4) उनके इस कथन से कि: और उनके लिए (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) भोजन और पेय लेना वैध किया गया, इस स्थान तक प्रति (Z) में नहीं है, और शायद यह मूल पुस्तक का हिस्सा नहीं है, बल्कि इसके हाशिये में था और फिर इसमें शामिल कर लिया गया। (5) मानी अल-कुरान 4/233 में।

188 - سورہ الاحزاب: آیت 50

[...ان کی اپنی جانوں سے] [الاحزاب: 6] اور ہر مسلمان پر لازم ہے کہ وہ اپنی جان سے نبی ﷺ کی حفاظت کرے۔ اور آپ کے لیے جائز قرار دیا گیا کہ آپ اپنے لیے تحفظ (حمیٰ) کریں (1)۔

اور اللہ نے آپ کو مال غنیمت حلال کر کے عزت بخشی۔ آپ کے لیے اور آپ کی امت کے لیے زمین کو مسجد اور پاکیزگی کا ذریعہ بنا دیا گیا۔ اور (2) انبیاء میں سے، ان کی نماز مساجد کے علاوہ درست نہ ہوتی تھی۔ آپ کی مدد رعب کے ساتھ کی گئی، دشمن آپ سے ایک ماہ کی مسافت سے ڈرتا تھا۔ آپ کو تمام مخلوق کی طرف بھیجا گیا، جبکہ آپ سے پہلے کے انبیاء بعض لوگوں کی طرف بھیجے جاتے تھے دوسروں کی طرف نہیں (3)۔

اور آپ کے معجزات آپ سے پہلے کے انبیاء کے معجزات کی طرح اور ان سے زائد بنائے گئے۔ حضرت موسیٰ علیہ السلام کا معجزہ لاٹھی اور پتھر سے پانی کا پھوٹنا تھا، اور نبی ﷺ کے لیے چاند دو ٹکڑے ہوا، اور آپ ﷺ کی انگلیوں کے درمیان سے پانی نکلا۔ حضرت عیسیٰ علیہ السلام کا معجزہ مردوں کو زندہ کرنا اور پیدائشی اندھے اور کوڑھی کو شفا دینا تھا، جبکہ نبی ﷺ کے ہاتھ میں کنکریوں نے تسبیح پڑھی، اور کھجور کا تنا آپ کے فراق میں رویا، اور یہ زیادہ بلیغ ہے۔ اللہ نے آپ کو قرآن کو معجزہ بنا کر فضیلت دی، اور آپ کا یہ معجزہ قیامت تک باقی رہنے والا ہے، اسی لیے آپ کی نبوت دائمی بنائی گئی جو قیامت تک منسوخ نہیں ہوگی (4)۔

سترہویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کہ وہ اس سے نکاح کرنا چاہے} یعنی: اس سے نکاح کرے۔ کہا جاتا ہے: 'نکح' اور 'استنکح'، جیسے 'عجب' اور 'استعجب' اور 'عجل' और 'استعجل'۔ یہ بھی جائز

ہے کہ استنکاح کا مطلب نکاح کی طلب یا ہمبستری کی طلب ہو۔ اور 'خالصۃ' حال ہونے کی بنا پر منصوب ہے؛ یہ زجاج نے کہا ہے (5)۔

---

(1) آپ ﷺ کے اس ارشاد کی وجہ سے: "اللہ اور اس کے رسول کے علاوہ کوئی حمیٰ (محفوظ چراگاہ) نہیں ہے" اسے احمد (16422) اور بخاری (2370) نے صعب بن جثامہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ حمیٰ کا مطلب ہے: بنجر زمین کے کسی حصے کو محفوظ کر لینا، لوگوں کو وہاں چرانے سے روکنا؛ تاکہ اسے ان کے لیے مخصوص کیا جا سکے۔ لیکن آپ ﷺ نے اپنے لیے کچھ محفوظ نہیں کیا بلکہ مسلمانوں کے لیے کیا۔ دیکھئے ابن قدامہ کی المغنی 8/165-166۔ (2) نسخوں میں اسی طرح ہے، جبکہ کلام کا تقاضا یہ ہے کہ لفظ "من" کے بغیر ہو۔ (3) نبی ﷺ کی اس حدیث کی طرف اشارہ ہے: "مجھے پانچ چیزیں دی گئی ہیں جو مجھ سے پہلے کسی کو نہیں دی گئی تھیں..." اور یہ پہلے 4/258 میں گزر چکا ہے، اور سورہ الاحقاف کی آیت (31) کی تفسیر میں آئے گا۔ (4) آپ کے اس قول سے کہ: اور آپ ﷺ کے لیے کھانا پینا لینا مباح کیا گیا، یہاں تک کہ یہ حصہ (ظ) نسخے میں نہیں ہے، اور شاید یہ کتاب کی اصل میں نہیں تھا بلکہ اس کے حاشیے میں تھا پھر اس میں شامل کر لیا گیا۔ (5) معانی القرآن 4/233 میں۔

Surah Al-Ahzab: Verses 50 - 51. Page 189.

It was said: [The word "khālisatan" (specifically/exclusively)] is a circumstantial clause (hāl) referring to a connected pronoun of an implied verb indicated by the context. Its estimation is: "We have made lawful for you your wives, and We have made lawful for you a believing woman, making her exclusively yours through the wording of gifting (hibah) and without a dower (sadāq) and without a guardian (walī)."

Eighteenth: The Almighty's saying: {to the exclusion of the [other] believers}. Its benefit is that although the disbelievers are addressed by the branches of the Shari'ah according to us, they have no part in this; because the application of rulings only applies to them on the assumption of Islam (1).

The Almighty's saying: {We certainly know what We have made obligatory upon them concerning their wives} i.e., what We have made mandatory for the believers, which is that they should not marry more than four women, with a dower, witnesses, and a guardian. This meaning was stated by Ubayy ibn Ka'b, Qatadah, and others (2).

Nineteenth: The Almighty's saying: {so that there may be no discomfort (haraj) for you} i.e., no constriction in a matter where you need latitude. Meaning: We have clarified this explanation and elaborated this detail "so that there may be no discomfort for you." The phrase "so that there may be no..." is connected to His saying: {Indeed, We have made lawful for you your wives} i.e., so let not your heart be constricted to the point that it appears you have sinned before your Lord in anything. Then the Almighty consoled all the believers with His forgiveness and mercy, saying: {And Allah is ever Forgiving and Merciful}.

The Almighty's saying: {You [O Muhammad] may put aside whom you will of them or take to yourself whom you will. And any that you desire of those [wives] from whom you had [temporarily] separated—there is no blame upon you [in that]. That is more suitable that they should be content and not grieve and that they should be satisfied with what you have given them—all of them. And Allah knows what is in your hearts. And Allah is ever Knowing and Forbearing (51)}.

In it are eleven matters: First: The Almighty's saying: {You may put aside whom you will}. It was read both with a hamzah (turji'u) and without a hamzah (turjī) (3), and they are...

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1553. (2) Reported from Qatadah by Abd al-Razzaq 2/119-120, and al-Tabari 19/137. And reported from Ubayy by al-Tabari 19/134, without mentioning the dower, witnesses, and guardian. (3) Ibn Kathir, Abu 'Amr, Ibn 'Amir, and 'Asim in the narration of Abu Bakr read it as "turji'u" with a hamzah; the rest of the seven canonical reciters read it without a hamzah. Al-Sab'ah p. 523, and al-Taysir p. 119.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत ५० - ५१। पृष्ठ १८९।

कहा गया है: [शब्द 'ख़ालिसतन' (विशेष रूप से)] एक सन्निहित क्रिया के सर्वनाम से संबंधित एक 'हाल' (अवस्था) है, जिसका अनुमान है: "हमने आपके लिए आपकी पत्नियों को हलाल किया है, और हमने आपके लिए एक मोमिन महिला को हलाल किया है, उसे हिबा (उपहार) के शब्दों के माध्यम से और बिना महर और बिना वली (संरक्षक) के आपके लिए विशेष बना दिया है।"

अठारहवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {मोमिनों के अलावा}। इसका लाभ यह है कि हालांकि काफिर हमारे अनुसार शरीयत की शाखाओं से संबोधित हैं, लेकिन इसमें उनका कोई हिस्सा नहीं है; क्योंकि हुक्मों का लागू होना उनमें केवल इस्लाम स्वीकार करने की स्थिति में होता है (१)।

अल्लाह तआला का कथन: {हमें निश्चित रूप से पता है कि हमने उनके लिए उनकी पत्नियों के संबंध में क्या अनिवार्य किया है} अर्थात: हमने मोमिनों पर क्या अनिवार्य किया है, वह यह है कि वे महर, गवाहों और वली के साथ चार से अधिक महिलाओं से विवाह न करें। उबै बिन काब, कतादा और अन्यों ने इसका यही अर्थ बताया है (२)।

उन्नीसवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {ताकि आप पर कोई तंगी (हरज) न रहे} अर्थात: उस मामले में कोई संकीर्णता न हो जहाँ आपको विस्तार की आवश्यकता है। अर्थात: हमने यह स्पष्टीकरण दिया और यह व्याख्या की "ताकि आप पर कोई तंगी न रहे।" वाक्यांश "ताकि..." उनके कथन से जुड़ा है: {निश्चित रूप से हमने आपके लिए आपकी पत्नियों को हलाल किया है} अर्थात: आपका दिल इतना तंग न हो कि यह प्रकट हो कि आपने अपने रब के सामने किसी चीज़ में पाप किया है। फिर अल्लाह तआला ने अपनी क्षमा और दया से सभी मोमिनों को सांत्वना दी और फरमाया: {और अल्लाह बहुत क्षमाशील और अत्यंत दयावान है}।

अल्लाह तआला का कथन: {आप (ऐ मुहम्मद) उनमें से जिसे चाहें अलग रख सकते हैं या जिसे चाहें अपने पास रख सकते हैं। और जिन्हें आपने (अस्थायी रूप से) अलग कर दिया था, उनमें से जिसे आप चाहें (पुनः पास बुला लें), तो आप पर कोई दोष नहीं है। यह इस बात के अधिक अनुकूल है कि उनकी आँखें ठंडी रहें और वे दुखी न हों और जो कुछ आपने उन सबको दिया है, उससे वे प्रसन्न रहें। और अल्लाह जानता है जो तुम्हारे दिलों में है। और अल्लाह सर्वज्ञ और अत्यंत सहनशील है (५१)}।

इसमें ग्यारह मसले (विषय) हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {आप जिसे चाहें अलग रख सकते हैं}। इसे हमज़ा के साथ (तुर्जीउ) और बिना हमज़ा के(तुर्जी) पढ़ा गया है (३), और वे दोनों...

---

(१) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी ३/१५५३। (२) इसे कतादा से अब्द अल-रज्जाक २/११९-१२० और अल-तबरी १९/१३७ ने उद्धृत किया है। और उबै से अल-तबरी १९/१३४ ने उद्धृत किया है, बिना महर, गवाह और वली के उल्लेख के। (३) इब्न कसीर, अबू अम्र, इब्न आमिर और आसिम ने अबू बक्र की रिवायत में इसे 'तुर्जीउ' हमज़ा के साथ पढ़ा है; सात क़ारियों में से बाकी ने बिना हमज़ा के पढ़ा है। अल-सबअह पृ. ५२३, और अल-तयसीर पृ. ११९।

سورہ الاحزاب: آیات ۵۰ - ۵۱۔ صفحہ ۱۸۹۔

اور کہا گیا ہے: [لفظ 'خالصۃً'] ایک پوشیدہ فعل کے ساتھ متصل ضمیر سے 'حال' ہے جس پر سیاق و سباق دلالت کرتا ہے، اس کی تقدیر (اصل عبارت) یہ ہے: "ہم نے تیرے لیے تیری بیویاں حلال کر دیں، اور تیرے لیے ایک مومن عورت حلال کر دی، ہم نے اسے ہبہ کے لفظ کے ساتھ اور بغیر مہر اور بغیر ولی کے خالص تیرے لیے حلال کر دیا۔"

اٹھارویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {مومنوں کے سوا}۔ اس کا فائدہ یہ ہے کہ اگرچہ کافر ہمارے نزدیک فروعِ شریعت کے مخاطب ہیں، لیکن اس میں ان کا کوئی حصہ نہیں ہے؛ کیونکہ احکام کا نفاذ ان میں اسلام لانے کی شرط پر ہوتا ہے (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {ہمیں یقیناً معلوم ہے کہ ہم نے ان پر ان کی بیویوں کے بارے میں کیا فرض کیا ہے} یعنی: ہم نے مومنوں پر کیا واجب کیا ہے، اور وہ یہ ہے کہ وہ چار سے زیادہ عورتوں سے نکاح نہ کریں اور وہ بھی مہر، گواہوں اور ولی کے ساتھ ہو۔ ابی بن کعب، قتادہ اور دیگر نے یہی معنی بیان کیا ہے (۲)۔

انیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {تاکہ آپ پر کوئی تنگی (حرج) نہ رہے} یعنی: اس معاملے میں کوئی تنگی نہ ہو جس میں آپ کو وسعت کی ضرورت ہے، یعنی: ہم نے یہ بیان واضح کیا اور یہ تشریح بیان کی "تاکہ آپ پر کوئی تنگی نہ ہو"۔ پس "لکیلا" کا تعلق اس قول سے ہے: {بے شک ہم نے آپ کے لیے آپ کی بیویاں حلال کر دی ہیں} یعنی: آپ کا دل تنگ نہ ہو یہاں تک کہ آپ کو یہ محسوس ہو کہ آپ نے اپنے رب کے نزدیک کسی چیز میں گناہ کیا ہے۔ پھر اللہ تعالیٰ نے تمام مومنوں کو اپنی بخشش اور رحمت سے تسلی دی اور فرمایا: {اور اللہ بہت بخشنے والا، نہایت رحم کرنے والا ہے}۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {آپ ان میں سے جسے چاہیں الگ رکھیں اور جسے چاہیں اپنے پاس جگہ دیں، اور جنہیں آپ نے الگ کر دیا ہو ان میں سے جسے آپ چاہیں (دوبارہ طلب کر لیں) تو آپ پر کوئی گناہ نہیں۔ یہ اس بات کے زیادہ قریب ہے کہ ان کی آنکھیں ٹھنڈی رہیں اور وہ غمگین نہ ہوں اور جو کچھ آپ ان سب کو دیں اس پر وہ خوش رہیں۔ اور اللہ جانتا ہے جو تمہارے دلوں میں ہے، اور اللہ سب کچھ جاننے والا، نہایت حلم والا ہے (۵۱)}۔

اس میں گیارہ مسائل ہیں: پہلا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {آپ جسے چاہیں الگ رکھیں}۔ اسے ہمزہ کے ساتھ (ترجئ) اور بغیر ہمزہ کے (ترجی) پڑھا گیا ہے (۳)، اور وہ...

---

(۱) احکام القرآن از ابن العربی ۳/۱۵۵۳۔ (۲) اسے قتادہ سے عبدالرزاق ۲/۱۱۹-۱۲۰ اور طبری ۱۹/۱۳۷ نے روایت کیا ہے۔ اور ابی سے طبری ۱۹/۱۳۴ نے روایت کیا ہے، مہر، گواہوں اور ولی کے ذکر کے بغیر۔ (۳) ابن کثیر، ابو عمرو، ابن عامر اور عاصم نے ابوبکر کی روایت میں 'ترجئ' ہمزہ کے ساتھ پڑھا ہے؛ باقی سات قراء نے بغیر ہمزہ کے پڑھا ہے۔ السبعۃ ص ۵۲۳، اور التیسیر ص ۱۱۹۔

Surah Al-Ahzab: Verse 51

190

Two dialects: It is said: 'Arjaytu the matter' or 'Arja'tuhu' (I postponed it): if you delayed it. "And you harbor" means you bring close. It is said: "Aawa (with extended Alif) to him": he brought him close. And "Awa (with shortened Alif)": he joined him.

Second: The scholars differed in the interpretation of this verse, and the most correct of what was said regarding it is: latitude for the Prophet (PBUH) in leaving the turn (allotment of time between wives), so the turn among his wives was not obligatory for him. This opinion is what suits what preceded, and it is what its meaning was established in the Sahih on the authority of Aisha (may Allah be pleased with her). She said: "I used to feel jealous of those who offered themselves to the Messenger of Allah (PBUH) and say: 'Does a woman offer herself to a man?' Then when Allah (Almighty and Sublime) revealed: {You may defer whom you will of them and take to yourself whom you will. And if you should desire any of those you have set aside...}, she said: 'I said: By Allah, I see that your Lord only hastens to satisfy your desire' (1)." Ibn al-Arabi (2) said: "This which was established in the Sahih is what should be relied upon. The intended meaning is: the Prophet (PBUH) was given a choice regarding his wives; if he wished to allot a turn, he allotted it, and if he wished to leave the turn, he left it. So the Prophet (PBUH) was distinguished by having the matter left to him in it, but he used to allot turns from his own accord without that being an obligation upon him; as a comfort to their souls, and to protect them from the talk of jealousy that rises (3) to what is not appropriate."

It was said: Allotting turns was obligatory upon the Prophet (PBUH), then the obligation was abrogated from him by this verse. Abu Razin said: "The Messenger of Allah (PBUH) had intended to divorce some of his wives, so they said to him: 'Allot to us what you will.' Among those he harbored (kept close) were Aisha, Hafsa, Umm Salama, and Zaynab; so their share (4) of himself and his wealth was equal among them. And among those he deferred were Sawda, Juwayriya, Umm Habiba, Maymuna, and Safiya; so he would allot to them what he wished (5)."

---

(1) Preceded on p. 182 of this part. (2) In "Ahkam al-Qur'an", 3/1556. (3) In (m): "that leads", and in "Ahkam al-Qur'an": "that might rise". (4) In (z): "so was his allotment to them". (5) Narrated in similar fashion by Abd al-Razzaq 2/120, and al-Tabari 19/139, 140, and 141.

सूरा अल-अहज़ाब: आयत 51

190

दो बोलियाँ: कहा जाता है: 'अर्जाएतु' या 'अर्जाअतुहु': यदि आपने उसे टाल दिया हो। "और आप पनाह देते हैं" का अर्थ है आप करीब लाते हैं। कहा जाता है: "आवा" (दीर्घ अलिफ़ के साथ): वह उसे अपने पास ले आया। और "अवा" (लघु अलिफ़ के साथ): वह उससे जुड़ गया।

दूसरा: विद्वानों ने इस आयत की व्याख्या में मतभेद किया है, और इसके बारे में जो सबसे सही बात कही गई है वह यह है: पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को अपनी पत्नियों के बीच बारी (समय का आवंटन) छोड़ने की छूट दी गई थी, इसलिए उनके लिए अपनी पत्नियों के बीच बारी अनिवार्य नहीं थी। यह राय पहले की बातों के अनुकूल है, और यही वह है जिसका अर्थ आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से 'सहीह' (हदीस संग्रह) में सिद्ध है। उन्होंने कहा: "मुझे उन महिलाओं से ईर्ष्या होती थी जो स्वयं को अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को समर्पित कर देती थीं और मैं कहती थी: 'क्या कोई महिला स्वयं को किसी पुरुष को समर्पित करती है?' फिर जब अल्लाह (अज़्वजल) ने यह आयत नाज़िल की: {उनमें से आप जिसे चाहें अलग रख सकते हैं और जिसे चाहें अपने पास रख सकते हैं। और जिन्हें आपने अलग कर दिया था उनमें से यदि किसी की चाह करें...}, तो उन्होंने कहा: 'मैंने कहा: अल्लाह की कसम, मैं देखती हूँ कि आपका रब केवल आपकी इच्छा को पूरा करने में जल्दी करता है' (1)।" इब्न अल-अरबी (2) ने कहा: "जो सहीह में सिद्ध है वही है जिस पर भरोसा किया जाना चाहिए। अभीष्ट अर्थ यह है: पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को अपनी पत्नियों के बारे में विकल्प दिया गया था; यदि वे बारी देना चाहते तो देते, और यदि वे बारी छोड़ना चाहते तो छोड़ देते। पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को इस बात में विशिष्टता दी गई थी कि मामला उन्हीं पर छोड़ दिया गया था, लेकिन वे बिना किसी अनिवार्यता के अपनी मर्जी से बारी का पालन करते थे; यह उनके (पत्नियों के) मन की शांति के लिए और उन्हें ईर्ष्या की उन बातों से बचाने के लिए था जो अनुचित स्तर (3) तक पहुँच जाती हैं।"

कहा गया है: पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) पर बारी अनिवार्य थी, फिर इस आयत द्वारा यह अनिवार्यता निरस्त कर दी गई। अबू रज़ीन ने कहा: "अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने अपनी कुछ पत्नियों को तलाक देने का इरादा किया था, तो उन्होंने उनसे कहा: 'आप हमारे लिए जो चाहें आवंटित करें।' जिन्हें उन्होंने अपने पास रखा उनमें आयशा, हफ़्सा, उम्मे सलमा और ज़ैनब थीं;

इसलिए स्वयं और अपने धन का उनका हिस्सा (4) उनके बीच बराबर था। और जिन्हें उन्होंने टाल दिया था उनमें सौदा, जुवेरिया, उम्मे हबीबा, मैमुना और सफ़िया थीं; तो वे उनके लिए जो चाहते आवंटित करते थे (5)।"

---

(1) इस भाग के पृष्ठ 182 पर पहले आ चुका है। (2) 'अहकाम अल-क़ुरआन', 3/1556 में। (3) (म) में: "जो ले जाती है", और 'अहकाम अल-क़ुरआन' में: "जो शायद पहुँच जाती"। (4) (ज़) में: "तो उनके लिए उनका आवंटन था"। (5) इसे इसी तरह अब्द अल-रज्जाक 2/120, और अल-तबरी 19/139, 140 और 141 द्वारा उद्धृत किया गया है।

سورة الاحزاب: آیت 51

190

دو لغتیں ہیں: کہا جاتا ہے: 'أَرْجَيْتُ الأمر' یا 'أَرْجأْتُه': یعنی جب آپ نے اسے مؤخر کر دیا۔ اور ﴿وَتُؤْوِی﴾ کے معنی ہیں تو ملاتا ہے، کہا جاتا ہے: 'آوی إلیه' (الف کے مد کے ساتھ): یعنی اسے اپنے ساتھ ملا لیا۔ اور 'أوی' (الف مقصورہ کے ساتھ): یعنی وہ اس کے ساتھ مل گیا۔

دوسری بات: علماء نے اس آیت کی تاویل میں اختلاف کیا ہے، اور اس بارے میں سب سے صحیح بات جو کہی گئی ہے وہ یہ ہے: نبی ﷺ کے لیے باری (بیویوں کے درمیان تقسیم) چھوڑنے میں وسعت دی گئی تھی، چنانچہ آپ پر اپنی بیویوں کے درمیان باری کی تقسیم واجب نہیں تھی۔ اور یہی قول ما قبل کے مناسب ہے، اور یہی وہ ہے جس کا مفہوم صحیح (حدیث) میں حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے ثابت ہے؛ انہوں نے کہا: "میں ان عورتوں پر غیرت کھاتی تھی جنہوں نے اپنے آپ کو رسول اللہ ﷺ کے لیے ہبہ کر دیا تھا اور کہتی تھی: کیا عورت اپنے آپ کو کسی مرد کے لیے ہبہ کر دیتی ہے؟ پھر جب اللہ عزوجل نے یہ آیت نازل فرمائی: ﴿تُرْجِي مَن تَشَاءُ مِنْهُنَّ وَتُؤْوِي إِلَيْكَ مَن تَشَاءُ وَمَنِ ابْتَغَيْتَ مِمَّنْ عَزَلْتَ﴾ (آپ ان میں سے جسے چاہیں دور رکھیں اور جسے چاہیں اپنے پاس جگہ دیں، اور جنہیں آپ نے الگ کر دیا تھا ان میں سے جس کی چاہت کریں...) تو انہوں نے کہا: میں نے کہا: اللہ کی قسم! میں دیکھتی ہوں کہ آپ کا رب آپ کی خواہش پوری کرنے میں جلدی کرتا ہے (1)۔" ابن العربی (2) نے کہا: "جو بات صحیح میں ثابت ہے وہی ہے جس پر اعتماد کرنا چاہیے۔ اور مرادی معنی یہ ہے: نبی ﷺ کو اپنی بیویوں کے بارے میں اختیار دیا گیا تھا، اگر چاہتے تو باری مقرر کرتے اور اگر چاہتے تو باری چھوڑ دیتے۔ پس نبی ﷺ کی یہ خصوصیت تھی کہ یہ معاملہ آپ کے سپرد کر دیا گیا تھا، لیکن آپ ﷺ بوجہ فرضیت کے نہیں بلکہ

اپنی طرف سے باری مقرر فرماتے تھے؛ ان کی دلجوئی کے لیے اور انہیں غیرت کی ان باتوں سے بچانے کے لیے جو غیر مناسب حد (3) تک پہنچ جاتی ہیں۔"

اور کہا گیا ہے کہ: نبی ﷺ پر باری واجب تھی، پھر اس آیت سے وجوب منسوخ ہو گیا۔ ابو رزین نے کہا: "رسول اللہ ﷺ نے اپنی بعض بیویوں کو طلاق دینے کا ارادہ فرمایا تو انہوں نے آپ سے کہا: آپ ہمارے لیے جو چاہیں تقسیم فرما دیں۔ چنانچہ جنہیں آپ نے اپنے پاس جگہ دی وہ عائشہ، حفصہ، ام سلمہ اور زینب تھیں، پس ان کی تقسیم (4) آپ کی ذات اور آپ کے مال میں ان کے درمیان برابر تھی۔ اور جنہیں آپ نے مؤخر کیا وہ سودہ، جویریہ، ام حبیبہ، میمونہ اور صفیہ تھیں؛ تو آپ ان کے لیے جو چاہتے تقسیم فرماتے تھے (5)۔"

---

(1) اسی جزء کے صفحہ 182 پر گزر چکا ہے۔ (2) احکام القرآن، 3 / 1556 میں۔ (3) نسخہ (م) میں ہے: "جو لے جاتی ہے"، اور احکام القرآن میں ہے: "جو شاید پہنچ جاتی ہے"۔ (4) نسخہ (ظ) میں ہے: "پس آپ کی ان کے لیے تقسیم تھی"۔ (5) اسے اسی طرح عبد الرزاق 2 / 120، اور الطبری 19 / 139، 140 اور 141 نے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Ahzab: Verse 51 / 191

And it was said: What is meant are those who offer themselves (al-wahibat); Hisham ibn Urwah narrated from his father, from Aisha regarding His saying: {You may defer whom you will of them}: She said: This is about those who offer themselves (in marriage) (1). Al-Sha'bi said: They are those who offer themselves; the Messenger of Allah (peace be upon him) married some of them and left some of them (2). And Al-Zuhri said: We do not know that the Messenger of Allah (peace be upon him) deferred any of his wives; rather, he gave shelter to all of them (3). And Ibn Abbas and others said: The meaning is regarding the divorce of whoever he willed from those who were in his protection, and keeping whoever he willed (4). And other than this was said. According to every meaning, the verse signifies expansion for the Messenger of Allah (peace be upon him) and permission. What we have chosen is more correct, and Allah knows best. Third: Hibat Allah, in "Al-Nasikh wal-Mansukh" (The Abrogator and the Abrogated), held that His saying: {You may defer whom you will} verse, abrogates His saying: {No (other) women are lawful for you after (this)} verse. He said: There is no abrogating verse in the Book of Allah that precedes the abrogated one except this. His statement is weakened by several aspects (5). In "Al-Baqarah", the waiting period for a widow is four months and ten days, and it abrogates the year-long period, yet it precedes it (in text). Fourth: His saying, Exalted is He: {And whomsoever you desire of those you have set aside}. "Desire" (ibtaghayta) means you sought, and "desiring" (ibtagha') is seeking. "Set aside" (azalta) means you removed, and "isolation" (uzlah) is removal. Meaning: if you wish to bring back to yourself a woman from those you had set aside from the division of turns and join her to you, there is no blame on you for that. Likewise is the ruling for deferment; one side indicates the other. Fifth: His saying, Exalted is He: {there is no blame on you}. Meaning: no inclination (to wrongdoing). It is said: the ship leaned (janahat), meaning it tilted towards the ground. Meaning: there is no blame on you through censure and reproach.

(1) We did not find it with this wording, but a similar lengthy version preceded on p. 182 of this part, and at the beginning of this issue. (2) Narrated by Ibn Sa'd 8/154-155, and Ahmad in Al-Ilal wa Ma'rifat al-Rijal 1/143. (3) Narrated by Ibn Abi Hatim, as in Al-Durr al-Manthur 5/211. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/393, and Al-Tabari narrated something similar 19/140. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/393. Hibat Allah is Ibn Salama al-Baghdadi Abu al-Qasim al-Darir the commentator.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 51 / 191

और यह कहा गया: मुराद वे स्त्रियाँ हैं जो स्वयं को दान (अल-वाहिबात) कर देती हैं; हिशाम इब्न उरवा ने अपने पिता से, आइशा के हवाले से उनके इस कथन के बारे में रिवायत की: {उनमें से जिसे चाहो टाल दो}: उन्होंने कहा: यह उन स्त्रियों के बारे में है जो स्वयं को (विवाह के लिए) दान कर देती हैं (1)। अल-शअबी ने कहा: वे वे स्त्रियाँ हैं जो स्वयं को दान कर देती हैं; अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनमें से कुछ से विवाह किया और उनमें से कुछ को छोड़ दिया (2)। और अल-ज़ुहरी ने कहा: हमें यह ज्ञात नहीं है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने अपनी पत्नियों में से किसी को भी टाला हो; बल्कि, उन्होंने उन सभी को आश्रय दिया (3)। इब्न अब्बास और अन्य लोगों ने कहा: इसका अर्थ उनके तलाक से है जिन्हें वे चाहते थे और उनके पास थे, और उन्हें अपने पास रखने से है जिन्हें वे चाहते थे (4)। और इसके अलावा भी कहा गया है। हर अर्थ के अनुसार; आयत का अर्थ अल्लाह के रसूल ﷺ के लिए विस्तार और अनुमति है। और जिसे हमने चुना है वह अधिक सही है, और अल्लाह बेहतर जानता है। तीसरा: हेबतुल्लाह ने "अल-नासिख वल-मंसूख" में यह मत व्यक्त किया कि अल्लाह का कथन: {जिसे चाहो टाल दो} आयत, उसके कथन: {इसके बाद तुम्हारे लिए औरतें हलाल नहीं हैं} आयत को निरस्त (मनसूख) करने वाली है। उन्होंने कहा: अल्लाह की किताब में इस एक के अलावा कोई भी निरस्त करने वाली आयत नहीं है जो निरस्त होने वाली से पहले आई हो। उनकी इस बात को कई पहलुओं से कमज़ोर माना जाता है (5)। "अल-बक़रह" में विधवा की इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) चार महीने दस दिन है, और यह एक साल की अवधि को निरस्त करती है जबकि यह उससे पहले आती है। चौथा: अल्लाह का कथन: {और उनमें से जिन्हें तुमने अलग कर दिया था, जिसे चाहो (वापस बुला लो)}। "चाहा" (इब्तग़ता) का अर्थ है तलाश किया, और "इब्तिग़ा" का अर्थ तलाश करना है। और "अलग कर दिया" (अज़ल्ता) का अर्थ है हटा दिया, और "उज़ला" का अर्थ हटाना है। यानी: यदि आप उन महिलाओं में से किसी को वापस बुलाना चाहते हैं जिन्हें आपने बारी के बंटवारे से अलग कर दिया था और उन्हें अपने साथ मिलाना चाहते हैं; तो इसमें आप पर कोई हर्ज नहीं है। इसी तरह टालने का नियम है, अतः एक पक्ष दूसरे की ओर संकेत करता है। पाँचवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {तो तुम पर कोई गुनाह नहीं}। यानी: कोई झुकाव (बुराई की ओर) नहीं। कहा जाता है: जहाज़ झुक गया (जनहत), यानी वह ज़मीन की ओर झुक गया। यानी: आप पर निंदा और डांट-फटकार का कोई झुकाव नहीं है।

(1) हमें इस शब्द के साथ यह नहीं मिला, और इसी तरह का विस्तृत वर्णन इस भाग के पृष्ठ 182 पर और इस मसले की शुरुआत में आ चुका है। (2) इसे इब्न साद 8/154 - 155 ने, और अहमद ने "अल-इल्लल व मआरिफत अल-रिजाल" 1/143 में उद्धृत किया है। (3) इसे इब्न अबी हातिम ने उद्धृत किया है, जैसा कि "अद-दुर्र अल-मन्सूर" 5/211 में है। (4) अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ 4/393, और इसी तरह तबरी 19/140 ने इसे उद्धृत किया है। (5) अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ 4/393। हेबतुल्लाह, इब्न सलामा अल-बग़दादी अबू अल-क़ासिम अल-दरीर मुफ़स्सिर हैं।

سورہ الاحزاب: آیت 51 / 191

اور کہا گیا: مراد وہ عورتیں ہیں جو خود کو ہبہ کر دیتی ہیں (الواہبات)؛ ہشام بن عروہ نے اپنے والد سے، حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے ان کے قول کے بارے میں روایت کیا: {ان میں سے جسے چاہو دور رکھو}: انہوں نے کہا: یہ ان عورتوں کے بارے میں ہے جو خود کو (نکاح کے لیے) ہبہ کر دیتی ہیں (1)۔ شعبی نے کہا: یہ وہ عورتیں ہیں جو خود کو ہبہ کر دیتی ہیں؛ رسول اللہ ﷺ نے ان میں سے بعض سے نکاح کیا اور بعض کو چھوڑ دیا (2)۔ اور زہری نے کہا: ہمیں معلوم نہیں کہ رسول اللہ ﷺ نے اپنی ازواج مطہرات میں سے کسی کو مؤخر کیا (دور رکھا) ہو، بلکہ آپ ﷺ نے ان سب کو جگہ دی (اپنے پاس رکھا) (3)۔ اور ابن عباس اور دیگر نے کہا: معنی ان عورتوں کی طلاق کے بارے میں ہے جنہیں چاہا جو آپ کی عصمت میں تھیں، اور جنہیں چاہا روک رکھا (4)۔ اور اس کے علاوہ بھی کہا گیا ہے۔ اور ہر معنی پر؛ آیت کا مقصد رسول اللہ ﷺ کے لیے وسعت اور اباحت (اجازت) ہے۔ اور ہم نے جو منتخب کیا ہے وہ زیادہ صحیح ہے، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ تیسرا: ہبۃ اللہ نے "الناسخ والمنسوخ" میں یہ موقف اختیار کیا کہ اللہ کا قول: {جسے چاہو دور رکھو} آیت، اللہ کے قول: {اس کے بعد تمہارے لیے عورتیں حلال نہیں} آیت کے لیے ناسخ ہے۔ انہوں نے کہا: اللہ کی کتاب میں اس کے علاوہ کوئی ایسی ناسخ آیت نہیں ہے جو منسوخ سے پہلے آئی ہو۔ اور ان کی بات کئی پہلوؤں سے کمزور ہے (5)۔ سورہ بقرہ میں متوفیٰ عنہا (جس کا شوہر فوت ہو جائے) کی عدت چار ماہ دس دن ہے، اور یہ سال بھر کی عدت کے لیے ناسخ ہے حالانکہ یہ اس سے پہلے آئی ہے۔ چوتھا: اللہ تعالیٰ کا قول: {اور جنہیں آپ نے الگ کر دیا تھا ان میں سے جسے چاہیں (واپس بلا لیں)}۔ "ابتغیت" یعنی آپ نے طلب کیا، اور "ابتغاء" کے معنی طلب کرنا ہیں۔ اور "عزلت" یعنی آپ نے ہٹا دیا، اور "عزلہ" کے معنی ہٹانا ہیں۔ یعنی: اگر

آپ ان عورتوں میں سے کسی کو اپنے پاس واپس لانا چاہیں جنہیں آپ نے باری کی تقسیم سے الگ کر دیا تھا اور انہیں اپنے ساتھ ملانا چاہیں؛ تو اس میں آپ پر کوئی حرج نہیں۔ اسی طرح مؤخر کرنے کا حکم ہے، پس ایک پہلو دوسرے پر دلالت کرتا ہے۔ پانچواں: اللہ تعالیٰ کا قول: {تو آپ پر کوئی گناہ نہیں}۔ یعنی: کوئی میلان (برائی کی طرف) نہیں، کہا جاتا ہے: کشتی جھک گئی (جنحت)، یعنی وہ زمین کی طرف مائل ہوگئی۔ یعنی: آپ پر ملامت اور توبیخ کا کوئی میلان نہیں۔

(1) ہمیں ان الفاظ کے ساتھ یہ نہیں ملا، اور اسی طرح کی طویل روایت اس حصے کے صفحہ 182 پر اور اس مسئلے کے آغاز میں گزر چکی ہے۔ (2) اسے ابن سعد 154/8 - 155 نے، اور احمد نے "العلل ومعرفة الرجال" 143/1 میں روایت کیا ہے۔ (3) اسے ابن ابی حاتم نے روایت کیا ہے، جیسا کہ "الدر المنثور" 211/5 میں ہے۔ (4) المحرر الوجیز 393/4، اور طبری نے اس طرح کی روایت 140/19 میں کی ہے۔ (5) المحرر الوجیز 393/4۔ ہبۃ اللہ، ابن سلامہ البغدادی ابو القاسم الضریر مفسر ہیں۔

Surah Al-Ahzab: Ayah 51 (Page 192)

Sixth: The saying of Allah the Almighty: {That is more likely that their eyes will be comforted.} Qatadah and others said: Meaning, this choice that We gave you in their companionship is closer to their satisfaction since it was from Us; because when they know that the action (1) is from Allah, their eyes will be comforted by that and they will be satisfied (2); for a man, when he knows he has no right to something, is satisfied with what he is given from it even if it is little. But if he knows he has a right, what he is given from it will not convince him, and his jealousy over it will intensify and his greed for it will grow. Thus, what Allah did for His Messenger by delegating the matter to him regarding the affairs of his wives was closer to their satisfaction with him, and to the stability of their eyes with what he allows for them, without their hearts being attached to more than that (3).

It was read: "tuqarra a'yunuhunna" with the damma on the 'ta' and the 'ayun' in the accusative case. And "tuqarra a'yunuhunna" in the passive voice (4).

Despite this, he (peace and blessings be upon him) was strict with himself in observing equality between them, to comfort their hearts (5) - as we have previously mentioned - and he would say: "O Allah, this is my division in what I control, so do not blame me for what You control and I do not control" (6), meaning his heart; because of his preference for Aisha (may Allah be pleased with her) without that appearing in any of his actions. During his illness in which he passed away, he was carried around to the houses of his wives, until he asked their permission to stay in Aisha's house; Aisha said: The first time the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) felt ill was in Maymuna's house, so he asked his wives' permission to be nursed in her house - meaning Aisha's house - and they gave him permission... the Hadith, narrated by Al-Sahih (7). And in Al-Sahih also from Aisha (may Allah be pleased with her).

---

(1) In (d), (z), and (zha): Justice. (2) Narrated by Al-Tabari 19/145 in a similar sense. (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1557. (4) Two anomalous readings, and Al-Zamakhshari mentioned them in Al-Kashshaf 3/269, and Ibn Khalawayh mentioned the first in Al-Qira'at al-Shadhah p. 120 from Ibn Muhaysin. (5) In (kha): To reassure their souls, and in (zha): To comfort their souls. (6) Narrated by Ahmad (25111), Al-Tirmidhi (1140), Abu Dawood (2134), Al-Nasa'i in Al-Mujtaba 7/63-64, and Ibn Majah (1971), from the Hadith of Aisha (may Allah be pleased with her). And it was

previously mentioned in 7/167-168. (7) Sahih Al-Bukhari (198), and Sahih Muslim (418) and the wording is his, and it is with Ahmad (25914).

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 51 (पृष्ठ 192)

छठा: अल्लाह तआला का कथन: {यह इस बात के अधिक निकट है कि उनकी आँखें ठंडी रहें।} कतादा और अन्य लोगों ने कहा: अर्थात, उनकी संगत के बारे में हमने आपको जो विकल्प दिया है, वह उनकी संतुष्टि के सबसे करीब है क्योंकि यह हमारी ओर से है; क्योंकि जब वे जानती हैं कि यह कार्य (1) अल्लाह की ओर से है, तो उनकी आँखें इससे ठंडी हो जाएंगी और वे संतुष्ट होंगी (2); क्योंकि एक व्यक्ति, जब वह जानता है कि किसी चीज़ पर उसका कोई अधिकार नहीं है, तो उसे जो कुछ भी मिलता है वह उसी से संतुष्ट हो जाता है चाहे वह कितना ही कम क्यों न हो। लेकिन अगर उसे पता हो कि उसका अधिकार है, तो जो उसे दिया गया है वह उसे संतुष्ट नहीं करेगा, और उसके प्रति उसकी ईर्ष्या और लालसा बढ़ जाएगी। इस प्रकार, अल्लाह ने अपने रसूल के लिए उनकी पत्नियों के मामलों में मामला उन्हें सौंपकर जो किया, वह उनके साथ उनकी संतुष्टि के अधिक निकट था, और उनकी आँखों की स्थिरता के लिए जो वह उन्हें प्रदान करते थे, बिना इसके कि उनके दिल उससे अधिक की इच्छा रखें (3)।

इसे पढ़ा गया: "तुक़र्रा अयुनुहुन्ना" 'ता' पर पेश और 'अयुन' को ज़बर के साथ। और "तुक़र्रा अयुनुहुन्ना" कर्मवाच्य (पैसिव वॉइस) के रूप में (4)।

इसके बावजूद, आप (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) उनके दिलों को सुकून देने के लिए उनके बीच समानता बनाए रखने में खुद पर बहुत सख्ती बरतते थे (5) - जैसा कि हमने पहले उल्लेख किया है - और कहते थे: "ऐ अल्लाह, यह मेरा बँटवारा है उस चीज़ में जिस पर मेरा वश है, इसलिए मुझे उस चीज़ के लिए दोष न देना जिस पर तेरा वश है और मेरा नहीं" (6), अर्थात उनका दिल; आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) के प्रति उनकी प्राथमिकता के कारण, बिना इसके कि उनके किसी भी कार्य में यह प्रकट हो। अपनी उस बीमारी के दौरान जिसमें उनकी मृत्यु हुई, उन्हें उनकी पत्नियों के घरों में ले जाया जाता था, यहाँ तक कि उन्होंने उनसे आयशा के घर में रहने की अनुमति माँगी; आयशा ने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) सबसे पहले मैमूना के घर में बीमार हुए, तो उन्होंने अपनी पत्नियों से उनके घर में - यानी आयशा के घर में - परिचर्या (नर्सिंग) कराने की अनुमति माँगी, तो उन्होंने उन्हें अनुमति दे दी... हदीस, इसे अल-सहीह (7) ने उद्धृत किया है। और अल-सहीह में आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से भी वर्णित है।

(1) (द), (ज़), और (ज़) में: न्याय। (2) अल-तबरी 19/145 द्वारा इसी तरह उद्धृत। (3) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 3/1557। (4) दो असामान्य पाठ, और अल-ज़मखशरी ने अल-कश्शाफ 3/269 में उनका उल्लेख किया है, और इब्न खालवेह ने इब्न मुहैसिन से 'अल-क़िराअत अल-शाद्दा' पृष्ठ 120 में पहले का उल्लेख किया है। (5) (ख़ा) में: उनकी आत्माओं को आश्वस्त करने के लिए, और (ज़) में: उनकी आत्माओं को सुकून देने के लिए। (6) अहमद (25111), अल-तिर्मिज़ी (1140), अबू दाऊद (2134), अल-मुज्तबा 7/63-64 में अल-नसाई, और इब्न माजाह (1971) द्वारा आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से उद्धृत। और यह पहले 7/167-168 में बीत चुका है। (7) सहीह अल-बुखारी (198), और सहीह मुस्लिम (418) और शब्द उन्हीं के हैं, और यह अहमद (25914) के पास है।

سورہ الاحزاب: آیت 51 (صفحہ 192)

چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {تاکہ ان کی آنکھیں ٹھنڈی رہیں}۔ قتادہ اور دیگر نے کہا: یعنی، ان کی رفاقت کے بارے میں جو اختیار ہم نے آپ کو دیا ہے، وہ ان کی خوشنودی کے زیادہ قریب ہے کیونکہ یہ ہماری طرف سے ہے؛ اس لیے کہ جب وہ جان لیں گی کہ یہ عمل (1) اللہ کی طرف سے ہے تو ان کی آنکھیں اس سے ٹھنڈی ہوں گی اور وہ راضی ہوں گی (2)؛ کیونکہ انسان جب یہ جان لیتا ہے کہ کسی چیز پر اس کا کوئی حق نہیں ہے، تو وہ اس میں سے جو کچھ اسے دیا جائے اس پر راضی ہو جاتا ہے خواہ وہ تھوڑا ہی کیوں نہ ہو۔ لیکن اگر اسے معلوم ہو کہ اس کا حق ہے، تو اسے جو دیا جائے گا وہ اسے مطمئن نہیں کرے گا، اور اس پر اس کی غیرت شدید اور حرص بڑھ جائے گی۔ پس اللہ نے اپنے رسول کے لیے ان کی ازواج کے معاملات میں جو اختیار انہیں سونپا، وہ ان کے ساتھ ان کی خوشنودی کے زیادہ قریب تھا، اور ان کی آنکھوں کے سکون کے لیے جو وہ انہیں عطا فرماتے تھے، بغیر اس کے کہ ان کے دل اس سے زیادہ کی تمنا کریں (3)۔

اور اسے پڑھا گیا: "تُقَرَّ أعينُهن" 'ت' کے ضمہ (پیش) اور 'اعین' کے نصب (زبر) کے ساتھ اور "تُقَرَّ أعينُهن" فعل مجہول کی بنا پر (4)۔

آپ (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) اس کے باوجود ان کے درمیان برابری برقرار رکھنے میں اپنے آپ پر سختی فرماتے تھے تاکہ ان کے دل خوش رہیں (5) - جیسا کہ ہم نے پہلے ذکر کیا ہے - اور فرماتے تھے: "اے اللہ، یہ میری تقسیم ہے اس چیز میں جس کا میں مالک ہوں، پس مجھے اس چیز میں ملامت نہ کرنا جس کا تو مالک ہے اور میں مالک نہیں ہوں" (6)، یعنی ان کا دل؛ حضرت عائشہ (رضی اللہ عنہا) کی ترجیح کی وجہ سے بغیر اس کے کہ ان کے کسی عمل میں اس کا اظہار ہو۔ اپنی اس بیماری کے دوران جس میں آپ کی وفات ہوئی، آپ کو آپ کی ازواج کے

گھروں میں لے جایا جاتا تھا، یہاں تک کہ آپ نے ان سے عائشہ کے گھر میں رہنے کی اجازت مانگی؛ عائشہ نے کہا: اللہ کے رسول (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) نے سب سے پہلے میمونہ کے گھر میں بیماری محسوس کی، تو آپ نے اپنی ازواج سے اجازت مانگی کہ آپ کی تیمارداری ان کے گھر میں کی جائے - یعنی عائشہ کے گھر میں - تو انہوں نے آپ کو اجازت دے دی... حدیث، اسے صحیح (7) نے روایت کیا ہے۔ اور صحیح میں عائشہ (رضی اللہ عنہا) سے بھی مروی ہے۔

---

(1) (د)، (ز) اور (ظ) میں ہے: عدل۔ (2) طبری نے 145/19 میں اسی طرح کی روایت کی ہے۔ (3) احکام القرآن لابن العربی 3/1557۔ (4) دو شاذ قراتیں ہیں، اور زمخشری نے انہیں الکشاف 3/269 میں ذکر کیا ہے، اور ابن خالویہ نے پہلی قرات کا ذکر القراءات الشاذہ صفحہ 120 میں ابن محیصن سے کیا ہے۔ (5) (خ) میں ہے: ان کے نفوس کے اطمینان کے لیے، اور (ظ) میں ہے: ان کے نفوس کی خوشنودی کے لیے۔ (6) اسے احمد (25111)، ترمذی (1140)، ابو داؤد (2134)، نسائی نے المجتبیٰ 7/63-64 میں، اور ابن ماجہ (1971) نے عائشہ (رضی اللہ عنہا) کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور یہ پہلے 7/167-168 پر گزر چکا ہے۔ (7) صحیح بخاری (198)، اور صحیح مسلم (418) اور الفاظ اسی کے ہیں، اور یہ احمد (25914) کے ہاں ہے۔

Surah Al-Ahzab: Verse 51 193

...from her [Aisha], she said: The Messenger of Allah (peace be upon him) used to check, saying, "Where am I today? Where am I tomorrow?" being impatient for the day of Aisha (may Allah be pleased with her). She said: "Then, when it was my day, Allah Almighty took his soul [he died] between my chest and my neck (peace be upon him) (1)."

Seventh: A man must be just between his wives, for each one of them a day (2) and a night; this is the opinion of the generality of scholars. Some of them went to the obligation of that in the night rather than the day. Neither the wife's illness nor her menstruation drops her right, and he is obligated to stay with her during her day and night. He must be just among them during his illness as he does in his health, unless he is unable to move, in which case he stays where the illness overcomes him, and once he recovers, he resumes the division. Bondwomen, free women, People of the Book, and Muslims are equal in that. Abdul Malik said: For a free woman two nights and for a slave woman one night. As for concubines, there is no division between them and free women, and they have no share in it.

Eighth: He should not gather them in one house except with their consent, nor should he enter the house of one of them on the day and night of another except for a need. There was disagreement about entering for a need and necessity; the majority are for its permissibility, including Malik and others. In the book of Ibn Habib, it is forbidden (3). Ibn Bukayr narrated from Malik from Yahya bin Said: That Mu'adh bin Jabal had two wives; when it was the day of this one, he would not drink water from the house of the other (4). Ibn Bukayr said: Malik narrated to us from Yahya bin Said: That Mu'adh bin Jabal had two wives who died in the plague. He cast lots between them as to which one would be lowered [into the grave] first (5).

Ninth: Malik said: He should be just among them in maintenance and clothing if they are of moderate circumstances,

(1) Sahih al-Bukhari (1389) and Sahih Muslim (2443) and the wording is his. Her saying: "my chest and my neck," Al-Sahr: the lungs, and Al-Nahr: the upper chest. Al-Mufhim 6/328. (2) In the copies: "a day" [yawman], and what is established is from Al-Kafi 2/561, and the speech is from it. (3) Al-Mufhim 4/205. (4) Narrated by Abdullah

bin Ahmad in his additions to Al-Zuhd by Imam Ahmad p. 228, and Abu Nu'aym in Al-Hilya 1/234. (5) Narrated by Abu Nu'aym in Al-Hilya 1/234 through Al-Layth bin Sa'd from Yahya bin Sa'id with it.

सूरा अल-अहज़ाब: आयत 51 193

...उनसे [आयशा] से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) पूछताछ करते रहते थे, कहते थे, "आज मैं कहाँ हूँ? कल मैं कहाँ रहूँगा?" आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) के दिन की बेसब्री के कारण। उन्होंने कहा: "फिर, जब मेरा दिन आया, तो अल्लाह तआला ने उनकी रूह कब्ज़ की [उनकी वफ़ात हुई] मेरे सीने और मेरी गर्दन के बीच (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) (1) ।"

सातवां: एक व्यक्ति के लिए अपनी पत्नियों के बीच न्याय करना अनिवार्य है, उनमें से प्रत्येक के लिए एक दिन (2) और एक रात; यह अधिकांश विद्वानों की राय है। उनमें से कुछ का मत है कि यह रात में अनिवार्य है, दिन में नहीं। न तो पत्नी की बीमारी और न ही उसका मासिक धर्म उसके अधिकार को समाप्त करता है, और वह उसके दिन और उसकी रात में उसके पास रुकने के लिए बाध्य है। उसे अपनी बीमारी के दौरान भी उनके बीच वैसे ही न्याय करना चाहिए जैसे वह अपने स्वास्थ्य में करता है, जब तक कि वह हिलने-डुलने में असमर्थ न हो जाए, ऐसी स्थिति में वह वहीं रहता है जहाँ बीमारी उस पर हावी हो जाती है, और जब वह स्वस्थ हो जाता है, तो वह विभाजन फिर से शुरू करता है। दासियाँ, स्वतंत्र महिलाएँ, अहले किताब और मुस्लिम महिलाएँ इसमें बराबर हैं। अब्दुल मलिक ने कहा: एक स्वतंत्र महिला के लिए दो रातें और एक दासी के लिए एक रात। जहाँ तक उपपत्नियों (कनीज़ों) का सवाल है, उनके और स्वतंत्र महिलाओं के बीच कोई विभाजन नहीं है, और उनका इसमें कोई हिस्सा नहीं है।

आठवां: वह उन्हें उनकी सहमति के बिना एक ही घर में इकट्ठा न करे, और न ही वह उनमें से किसी एक के पास दूसरी के दिन और रात में बिना किसी ज़रूरत के दाखिल हो। ज़रूरत और आवश्यकता के लिए दाखिल होने के बारे में मतभेद था; बहुमत इसकी अनुमति के पक्ष में है, जिसमें मालिक और अन्य शामिल हैं। इब्न हबीब की किताब में, इसे मना किया गया है (3)। इब्न बुक़ैर ने मालिक से, उन्होंने याह्या बिन सईद से रिवायत की: कि मुआज़ बिन जबल की दो पत्नियाँ थीं; जब इस वाली का दिन होता, तो वे दूसरी के घर से पानी तक नहीं पीते थे (4)। इब्न बुक़ैर ने कहा: मालिक ने हमें याह्या बिन सईद से रिवायत की: कि मुआज़ बिन जबल की दो पत्नियाँ थीं जिनकी प्लेग में मृत्यु हो गई थी। उन्होंने उन दोनों के बीच कुरआ (लॉटरी) डाला कि किसे पहले [कब्र में] उतारा जाए (5)।

नौवां: मालिक ने कहा: वह उनके बीच खर्च और कपड़ों में न्याय करे यदि वे मध्यम स्थिति की हों,

(1) सहीह अल-बुखारी (1389) और सहीह मुस्लिम (2443) और शब्द उन्हीं के हैं। उनका कहना: "सह्री और नह्री", सह्र: फेफड़े, और नह्र: सीने का ऊपरी हिस्सा। अल-मुफ़हिम 6/328। (2) प्रतियों में: "यौमन" (एक दिन), और जो प्रमाणित है वह अल-काफ़ी 2/561 से है, और कथन वहीं से है। (3) अल-मुफ़हिम 4/205। (4) इसे अब्दुल्ला बिन अहमद ने इमाम अहमद की 'अज़-जुहद' के अपने इज़ाफों में पृष्ठ 228 पर उद्धृत किया है, और अबू नुऐम ने 'अल-हिल्या' 1/234 में। (5) इसे अबू नुऐम ने 'अल-हिल्या' 1/234 में लैथ बिन साद के माध्यम से याह्या बिन सईद से उसी के साथ उद्धृत किया है।

سورة الاحزاب: آیت ۵۱ ۱۹۳

ان (عائشہ رضی اللہ عنہا) سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ دریافت فرماتے تھے، کہتے تھے: "میں آج کہاں ہوں، کل کہاں ہوں گا؟" حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی باری کے دن کی تاخیر کی وجہ سے۔ انہوں نے کہا: "پھر جب میرا دن آیا تو اللہ تعالیٰ نے ان کی روح قبض کی (ان کا انتقال ہوا) میرے سینے اور ہنسلی کے درمیان، ﷺ (۱)۔"

ساتویں بات: مرد پر لازم ہے کہ وہ اپنی بیویوں کے درمیان عدل کرے، ان میں سے ہر ایک کے لیے ایک دن (۲) اور ایک رات؛ یہ جمہور علماء کا قول ہے۔ اور ان میں سے بعض اس کے رات میں واجب ہونے کے قائل ہیں نہ کہ دن میں۔ اور بیوی کی بیماری اور اس کا حیض اس کا حق ساقط نہیں کرتے، اور مرد پر اس کے دن اور اس کی رات میں اس کے پاس ٹھہرنا لازم ہے۔ اور اس پر لازم ہے کہ وہ اپنی بیماری میں بھی ان کے درمیان ویسا ہی عدل کرے جیسا وہ اپنی صحت کی حالت میں کرتا ہے، سوائے اس کے کہ وہ حرکت کرنے سے عاجز ہو جائے، تو وہ وہیں قیام کرے جہاں اس پر بیماری غالب آ جائے، پھر جب وہ تندرست ہو جائے تو باری کی تقسیم ازسرنو شروع کرے۔ اور لونڈیاں، آزاد عورتیں، کتابیہ عورتیں اور مسلمان عورتیں اس معاملے میں برابر ہیں۔ عبدالملک نے کہا: آزاد عورت کے لیے دو راتیں اور لونڈی کے لیے ایک رات ہے۔ جہاں تک باندیوں (سراری) کا تعلق ہے، تو ان کے اور آزاد عورتوں کے درمیان باری کی کوئی تقسیم نہیں ہے، اور ان کا اس میں کوئی حصہ نہیں ہے۔

آٹھویں بات: اور وہ انہیں ایک ہی گھر میں اکٹھا نہ کرے سوائے ان کی رضامندی کے، اور نہ ہی ان میں سے کسی کے پاس دوسری کے دن اور رات میں بلا ضرورت داخل ہو۔ اور ضرورت و حاجت کے لیے داخل ہونے کے بارے میں اختلاف ہے، چنانچہ جمہور اس کے جواز کے قائل ہیں؛

امام مالک اور دیگر۔ اور ابن حبیب کی کتاب میں اس کی ممانعت ہے (۳)۔ اور ابن بکیر نے امام مالک سے، انہوں نے یحییٰ بن سعید سے روایت کی ہے: کہ معاذ بن جبل رضی اللہ عنہ کی دو بیویاں تھیں، پس جب ان میں سے کسی ایک کا دن ہوتا تو وہ دوسری کے گھر سے پانی تک نہ پیتے تھے (٤)۔ ابن بکیر نے کہا: اور ہمیں امام مالک نے یحییٰ بن سعید سے روایت کی: کہ معاذ بن جبل رضی اللہ عنہ کی دو بیویاں تھیں جو طاعون میں فوت ہو گئیں۔ تو انہوں نے ان کے درمیان قرعہ اندازی کی کہ ان میں سے کسے پہلے (قبر میں) اتارا جائے (٥)۔

نویں بات: امام مالک نے فرمایا: اور وہ ان کے درمیان نفقہ (خرچ) اور لباس میں عدل کرے جب کہ وہ متوسط حال کی ہوں،

(١) صحیح بخاری (١٣٨٩) اور صحیح مسلم (٢٤٤٣) اور الفاظ اسی کے ہیں۔ ان کا قول: سحری و نحری، السحر: پھیپھڑا، اور النحر: سینے کا اوپری حصہ۔ المفہم ٣٢٨/٦۔ (٢) نسخوں میں ہے: "یوماً" (ایک دن)، اور جو ثابت ہے وہ الکافی ٥٦١/٢ سے ہے، اور کلام اسی کا ہے۔ (٣) المفہم ٤ / ٢٠٥۔ (٤) اسے عبداللہ بن احمد نے امام احمد کی الزہد پر اپنے زوائد میں صفحہ ٢٢٨ پر نکالا ہے، اور ابو نعیم نے الحلیہ ١/ ٢٣٤ میں۔ (٥) اسے ابو نعیم نے الحلیہ ١/ ٢٣٤ میں لیث بن سعد کے واسطے سے یحییٰ بن سعید سے اسی سند کے ساتھ نکالا ہے۔

194 Surah Al-Ahzab: Verse 51

And that is not required in differing positions. Malik permitted favoring one of them in clothing, not out of personal inclination. As for love and hatred, they are outside of human earning/effort, so justice is not possible in them. This is the meaning of his ﷺ saying regarding his division: “O Allah, this is my division in what I own, so do not blame me for what You own and I do not own.” It was narrated by An-Nasa'i and Abu Dawood on the authority of Aisha (may Allah be pleased with her). In the book of Abu Dawood: meaning the heart. Reference is made to it by the Almighty's saying: {And you will never be able to be equal [in feeling] between wives, even if you should strive [to do so]} [An-Nisa: 129] (1), and His saying: {And Allah knows what is in your hearts}. This is the reason for mentioning it specifically here; as an alert from Him to us that He knows what is in our hearts regarding the inclination of some of us toward some of the women we have over others, and He is the Knower of everything, {Indeed, from Allah nothing is hidden in the earth or in the heaven} [Al-Imran: 5] {He knows the secret and what is [even] more hidden} [Taha: 7], but He was lenient in that; because a servant cannot turn his heart away from that inclination, and to this returns His saying: {And Allah is Ever-Forgiving, Merciful}.

It was said regarding His saying: {That is more suitable that their eyes will be refreshed} and it is:

Tenth: i.e., that is closer so that they do not grieve if one of them is not combined with the other and favoritism and inclination are observed (2). Abu Dawood narrated on the authority of Abu Hurairah, from the Prophet ﷺ who said: “Whoever has two wives and inclines towards one of them, will come on the Day of Resurrection with one side of his body drooping” (3).

{and be pleased with what You have given them - all of them} “all of them” (kulluhunna) is an emphasis for the pronoun, i.e., and all of them are pleased. Abu Hatim and Al-Zajjaj permitted: “{and be pleased with what You have given them - all of them}” as an emphasis for the pronoun in “You have given them”. Al-Farra does not allow it; because the meaning is not based on it; since the meaning was: that every single one of them is pleased, and the meaning is not: with what you gave them all. Al-Nuhhas: And what he said is good (4).

---

(1) Al-Mufhim 4/205-206, and the context of the hadith was mentioned in the sixth issue. (2) I'rab al-Quran by Al-Nuhhas 3/321. (3) Sunan Abi Dawud (2133), and its

context 7/168. (4) I'rab al-Quran by Al-Nuhhas 3/321-322, and the saying of Al-Zajjaj in his 'Ma'ani al-Quran' is 4/233, and the saying of Al-Farra =

१९४ सूरह अल-अहज़ाब: आयत ५१

और अलग-अलग पदों (स्थितियों) में यह अनिवार्य नहीं है। और मालिक ने उनमें से एक को कपड़ों में प्राथमिकता देने की अनुमति दी, जो कि पक्षपात के बिना हो। जहाँ तक प्रेम और घृणा का प्रश्न है, वे मानवीय अर्जन से बाहर हैं, इसलिए उनमें न्याय संभव नहीं है। यही उनके ﷺ के कथन का अर्थ है जो उन्होंने अपने बँटवारे में कहा: "ऐ अल्लाह, यह मेरा बँटवारा है उस चीज़ में जिसका मैं मालिक हूँ, इसलिए मुझे उस चीज़ के लिए दोष न देना जिसका तू मालिक है और मैं नहीं।" इसे अन-नसाई और अबू दाऊद ने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से उद्धृत किया है। अबू दाऊद की किताब में: इसका अर्थ दिल है। और इसकी ओर सर्वशक्तिमान के इस कथन से संकेत मिलता है: {और तुम कभी भी पत्नियों के बीच पूर्ण न्याय नहीं कर पाओगे, चाहे तुम कितनी ही इच्छा क्यों न रखो} [अन-निसा: १२९] (१), और उनका कथन: {और अल्लाह जानता है जो तुम्हारे दिलों में है}। यहाँ इसे विशेष रूप से उल्लेख करने का उद्देश्य हमें सचेत करना है कि वह जानता है कि हमारे दिलों में अपनी कुछ पत्नियों के प्रति दूसरों की तुलना में जो झुकाव है, और वह हर चीज़ को जानने वाला है, {निस्संदेह अल्लाह से धरती या आकाश में कुछ भी छिपा नहीं है} [आल-इमरान: ५] {वह रहस्य को भी जानता है और जो उससे भी अधिक छिपा हुआ है} [ताहा: ७], लेकिन उन्होंने इसमें उदारता बरती है; क्योंकि मनुष्य अपने दिल को उस झुकाव से नहीं मोड़ सकता। इसी ओर उनका यह कथन वापस आता है: {और अल्लाह बहुत क्षमाशील, दयावान है}।

और उनके इस कथन के बारे में कहा गया है: {यह इस बात के अधिक निकट है कि उनकी आँखें ठंडी हों} और वह है:

दसवाँ: यानी, यह इसके अधिक करीब है कि वे दुखी न हों यदि उनमें से एक को दूसरे के साथ नहीं रखा जाता है और पक्षपात तथा झुकाव देखा जाता है (२)। अबू दाऊद ने अबू हुरैरा से रिवायत की है कि पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "जिसकी दो पत्नियाँ हों और वह उनमें से एक की ओर झुक जाए, वह कयामत के दिन इस हाल में आएगा कि उसका आधा हिस्सा झुका हुआ होगा" (३)।

{और वे उस पर प्रसन्न रहें जो तूने उन सबको दिया है} "उन सबको" (كلّهنّ) सर्वनाम के लिए ताकीद (ज़ोर) है, यानी वे सभी प्रसन्न रहें। अबू हातिम और अल-ज़ज्जाज ने अनुमति दी: "{और वे उस पर प्रसन्न रहें जो तूने उन्हें दिया है - उन सबको}" यह "तूने उन्हें दिया" में मौजूद सर्वनाम पर ज़ोर है। अल-फर्रा इसकी अनुमति नहीं देते; क्योंकि अर्थ इस पर आधारित नहीं है; चूँकि अर्थ यह था: कि

उनमें से प्रत्येक प्रसन्न रहे, और अर्थ यह नहीं है: जो तूने उन सबको दिया है। अल-नुहास: और जो उन्होंने कहा वह अच्छा है (४)।

---

(१) अल-मुफ्हिम ४/२०५-२०६, और हदीस का संदर्भ छठे मुद्दे में बीत चुका है। (२) इराब अल-कुरान अल-नुहास द्वारा ३/३२१। (३) सुनन अबी दाऊद (२१३३), और पिछला ७/१६८। (४) इराब अल-कुरान अल-नुहास ३/३२१-३४४ द्वारा, और मा'नी अल-कुरान में अल-ज़ज्जाज का कथन ४/२३३ है, और अल-फर्रा का कथन =

۱۹۴ سورہ الاحزاب: آیت ۵۱

اور مختلف منصبوں میں یہ لازم نہیں ہے۔ اور امام مالک نے اس بات کی اجازت دی ہے کہ میلان (جانب داری) کے بغیر لباس وغیرہ میں ایک کو دوسری پر فضیلت دی جا سکتی ہے۔ جہاں تک محبت اور بغض کا تعلق ہے تو یہ انسانی بس سے باہر کی چیزیں ہیں، لہٰذا ان میں عدل و مساوات ممکن نہیں۔ یہی آپ ﷺ کے اس قول کا مفہوم ہے جو آپ نے اپنی تقسیم کے بارے میں فرمایا: "اے اللہ! یہ میری وہ تقسیم ہے جو میرے بس میں ہے، پس تو مجھے اس بات پر ملامت نہ کرنا جو تیرے اختیار میں ہے اور میرے اختیار میں نہیں"۔ اسے نسائی اور ابو داؤد نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کیا ہے۔ ابو داؤد کی کتاب میں ہے: یعنی دل۔ اور اسی کی طرف اللہ تعالیٰ کے اس قول میں اشارہ ہے: {اور تم ہرگز اس کی استطاعت نہیں رکھتے کہ بیویوں کے درمیان (محبت میں) برابر کا عدل کر سکو خواہ تم کتنا ہی چاہو} [النساء: ۱۲۹] (۱)، اور اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اللہ جانتا ہے جو تمہارے دلوں میں ہے}۔ اور اسے یہاں خاص طور پر ذکر کرنے کی وجہ یہ ہے کہ اللہ ہمیں اس بات پر متنبہ فرما رہا ہے کہ وہ ہمارے دلوں کے اس میلان سے واقف ہے جو ہمیں اپنی بعض بیویوں کی طرف دوسروں کے مقابلے میں ہوتا ہے، اور وہ ہر چیز کا جاننے والا ہے، {یقیناً اللہ پر زمین و آسمان کی کوئی چیز پوشیدہ نہیں ہے} [آل عمران: ۵] {وہ بھید کو بھی جانتا ہے اور اس سے زیادہ چھپی ہوئی بات کو بھی} [طٰہٰ: ۷]، لیکن اس نے اس معاملے میں رعایت دی ہے؛ کیونکہ بندہ اپنے دل کو اس میلان سے ہٹانے پر قدرت نہیں رکھتا، اور اسی طرف اللہ کا یہ قول لوٹتا ہے: {اور اللہ بہت بخشنے والا، نہایت رحم کرنے والا ہے}۔

اور اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے بارے میں کہا گیا ہے: {یہ اس بات کے زیادہ قریب ہے کہ ان کی آنکھیں ٹھنڈی رہیں} اور وہ یہ ہے:

دسویں بات: یعنی یہ اس بات کے قریب تر ہے کہ وہ غمگین نہ ہوں جب ان میں سے ایک دوسری کے ساتھ جمع نہ ہو اور وہ ترجیح و میلان کا مشاہدہ کرے (۲)۔ ابو داؤد نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "جس کی دو بیویاں ہوں اور وہ ان میں سے ایک کی طرف جھک گیا، تو وہ قیامت کے دن اس حال میں آئے گا کہ اس کا ایک پہلو گرا ہوا ہوگا" (۳)۔

{اور وہ اس پر راضی رہیں جو آپ ان سب کو دیں} یہاں "ان سب" (كلّهنّ) ضمیر کی تاکید ہے، یعنی وہ سب کی سب راضی رہیں۔ ابو حاتم اور زجاج نے جائز قرار دیا ہے کہ: "{اور وہ اس پر راضی رہیں جو آپ نے ان کو دیا ہے ان سب کو}" یہ "جو آپ نے ان کو دیا" میں ضمیر کی تاکید ہے۔ جبکہ فراء اسے جائز نہیں قرار دیتے؛ کیونکہ معنی اس پر صادق نہیں آتا؛ اس لیے کہ معنی یہ ہے: کہ ان میں سے ہر ایک راضی ہو جائے، نہ کہ یہ معنی ہے: کہ اس چیز پر جو آپ نے ان سب کو دی۔ علامہ نحاس فرماتے ہیں: جو بات فراء نے کہی وہ درست ہے (۴)۔

---

(۱) المفہم ۲۰۵/۴ - ۲۰۶، اور یہ حدیث چھٹے مسئلے میں گزر چکی ہے۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۳۲۱/۳۔ (۳) سنن ابی داؤد (۲۱۳۳)، اور سابقہ حوالہ ۱۶۸/۷۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۳۲۱/۳ - ۳۲۲، اور زجاج کا قول ان کی کتاب معانی القرآن ۴/۲۳۳ میں ہے، اور قول الفراء =

Surah Al-Ahzab, Verses 51 - 52 195

Eleventh: The words of the Almighty: {And Allah knows what is in your hearts} is a general statement. The reference is to the love in the heart of the Messenger of Allah (PBUH) for one person over another. Believers are also included in this meaning(1). In Sahih Bukhari, narrated by Amr ibn al-Aas: The Prophet (PBUH) sent him at the head of the army for the Battle of Dhat al-Salasil. I went to him and asked, "Who among the people is most beloved to you?" He replied, "Aisha." I asked, "And from the men?" He said, "Her father." I asked, "Then who?" He said, "Umar ibn al-Khattab..." and he mentioned several men(2). Discourse on the heart has already been sufficiently provided at the beginning of "Al-Baqarah"(3), and at the beginning of this Surah(4). It is narrated that Luqman the Wise was a slave carpenter. His master said to him: Slaughter a sheep and bring me its two best pieces. He brought him the tongue and the heart. Then he ordered him to slaughter another sheep and said to him: Throw away its two worst pieces. He threw away the tongue and the heart. The master said: I ordered you to bring me the two best pieces, and you brought the tongue and the heart; and I ordered you to throw away the two worst pieces, and you threw away the tongue and the heart! He replied: There is nothing better than them if they are good, and nothing worse than them if they are bad(5).

The words of the Almighty: {It is not lawful for you [O Muhammad] to marry more women after this, nor to change them for other wives, even if their beauty pleases you, except what your right hand possesses. And Allah is ever, over all things, an Observer. (52)}

There are seven issues regarding it: First: Scholars differed in the interpretation of His saying: {It is not lawful for you to marry more women after this} based on seven opinions:

= In "Ma'ani al-Qur'an" 2/346. Abu Iyas Juwayyah ibn A'idh read: "kullahunna" (all of them) in the accusative case, as in the anomalous readings p. 120, and al-Muhtasib 2/182. (1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/393. (2) Sahih Bukhari (3662), also in Ahmad (17811), and Muslim (2384). (3) 1/286. (4) Page 54 of this volume. (5) Reported by Ibn Abi Shaybah 13/214, Ahmad in "Al-Zuhd" p. 65, Al-Tabari 18/548, and Ibn Hibban in "Rawdat al-Uqala" p. 29 from Khalid al-Raba'i. In all sources, it appears as "mudhghatayn" (two morsels) instead of "bid'atayn" (two pieces).

सूरा अल-अहज़ाब, आयत 51 - 52 195

ग्यारहवां: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और अल्लाह जानता है जो तुम्हारे दिलों में है} एक सामान्य समाचार है। इशारा अल्लाह के रसूल ﷺ के दिल में एक व्यक्ति के प्रति दूसरे व्यक्ति की तुलना में प्रेम की ओर है। विश्वासियों को भी इस अर्थ में शामिल किया गया है(1)। बुखारी में अम्र बिन अल-आस से वर्णित है: कि नबी ﷺ ने उन्हें धात अल-सलासिल की सेना पर भेजा, तो मैं उनके पास आया और पूछा: लोगों में आपको सबसे प्रिय कौन है? उन्होंने कहा: "आयशा।" मैंने पूछा: पुरुषों में से? उन्होंने कहा: "उनके पिता।" मैंने पूछा: फिर कौन? उन्होंने कहा: "उमर बिन अल-खत्ताब..." और उन्होंने कई पुरुषों को गिना(2)। दिल के बारे में पहले ही "अल-बकरा" की शुरुआत में(3) और इस सूरा की शुरुआत में(4) पर्याप्त रूप से कहा जा चुका है। यह वर्णित है कि लुकमान हकीम एक गुलाम बढ़ई थे। उनके स्वामी ने उनसे कहा: एक भेड़ ज़िबह करो और उसके दो सबसे अच्छे टुकड़े मेरे पास लाओ, तो वह उनके पास जीभ और दिल ले आए। फिर उन्होंने उन्हें एक और भेड़ ज़िबह करने का आदेश दिया और उनसे कहा: इसके दो सबसे खराब टुकड़े फेंक दो, तो उन्होंने जीभ और दिल फेंक दिया। स्वामी ने कहा: मैंने तुम्हें आदेश दिया था कि मेरे पास दो सबसे अच्छे टुकड़े लाओ, तो तुम जीभ और दिल ले आए, और मैंने तुम्हें आदेश दिया कि इसके दो सबसे खराब टुकड़े फेंक दो, तो तुमने जीभ और दिल फेंक दिया! उन्होंने कहा: यदि वे दोनों अच्छे हों तो उनसे बेहतर कुछ नहीं है, और यदि वे दोनों बुरे हों तो उनसे बुरा कुछ नहीं है(5)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {इसके बाद आपके लिए स्त्रियाँ वैध नहीं हैं और न ही यह कि आप उनके बदले अन्य पत्नियाँ लाएँ भले ही उनका सौंदर्य आपको मुग्ध कर दे, सिवाय उनके जो आपके सीधे हाथ के अधिकार में हों। और अल्लाह हर चीज़ पर नज़र रखने वाला है। (52)}

इसमें सात मामले हैं: पहला: विद्वानों ने उनके कथन की व्याख्या में मतभेद किया है: {इसके बाद आपके लिए स्त्रियाँ वैध नहीं हैं} सात कथनों पर:

= मआनी अल-क़ुरान 2/346 में। और अबू इयास जुइय्याह बिन आइज़ ने "कुल्लाहुन्ना" को नसब (accusative) के साथ पढ़ा, जैसा कि शाज़ किरातों में पृष्ठ 120, और अल-मुहतासिब 2/182 में है। (1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/393। (2) सहीह बुखारी (3662), और यह अहमद (17811) और मुस्लिम (2384) के पास है। (3) 1/286। (4) इस भाग का पृष्ठ 54। (5) इसे इब्न अबी शयबा 13/214, ज़ुहद में अहमद पृष्ठ 65, अल-तबरी 18/548 और इब्न हिब्बान ने रौदत अल-उकाला पृष्ठ

29 में खालिद अल-रबई के कथन से उद्धृत किया है। और सभी स्रोतों में "मुदगतैन" (दो ग्रास) शब्द "बिदअतैन" (दो टुकड़े) के स्थान पर आया है।

سورة الاحزاب، آیات 51 - 52 195

گیارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا فِي قُلُوبِكُمْ﴾ (اور اللہ جانتا ہے جو تمہارے دلوں میں ہے) ایک عام خبر ہے۔ اس سے مراد رسول اللہ ﷺ کے دل میں کسی ایک شخص کی دوسرے پر زیادہ محبت کا ہونا ہے۔ اسی مفہوم میں مومنین بھی شامل ہیں(1)۔ بخاری میں عمرو بن العاص سے مروی ہے: کہ نبی کریم ﷺ نے انہیں ذات السلاسل کے لشکر پر بھیجا، میں آپ کے پاس حاضر ہوا اور پوچھا: لوگوں میں آپ کو سب سے زیادہ کون محبوب ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "عائشہ"۔ میں نے پوچھا: مردوں میں سے؟ فرمایا: "ان کے والد"۔ میں نے پوچھا: پھر کون؟ فرمایا: "عمر بن الخطاب..." اور آپ نے کئی مردوں کو شمار کیا(2)۔ دل کے بارے میں کلام "البقرہ" کے آغاز میں(3) اور اس سورت کے آغاز میں(4) کافی حد تک گزر چکا ہے۔ روایت ہے کہ لقمان حکیم ایک غلام بڑھئی تھے، ان کے آقا نے ان سے کہا: ایک بکری ذبح کرو اور اس کے دو بہترین ٹکڑے میرے پاس لاؤ، تو وہ زبان اور دل لے آئے۔ پھر انہوں نے دوسری بکری ذبح کرنے کا حکم دیا اور کہا: اس کے دو بدترین ٹکڑے پھینک دو، تو انہوں نے پھر زبان اور دل پھینک دیے۔ آقا نے کہا: میں نے تمہیں دو بہترین ٹکڑے لانے کا کہا تو تم زبان اور دل لے آئے، اور میں نے تمہیں دو بدترین ٹکڑے پھینکنے کا کہا تو تم نے زبان اور دل پھینک دیے! انہوں نے جواب دیا: اگر یہ دونوں اچھے ہوں تو ان سے بہتر کوئی چیز نہیں، اور اگر یہ دونوں برے ہوں تو ان سے بدتر کوئی چیز نہیں(5)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿لَّا يَحِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِن بَعْدُ وَلَا أَن تَبَدَّلَ بِهِنَّ مِنْ أَزْوَاجٍ وَلَوْ أَعْجَبَكَ حُسْنُهُنَّ إِلَّا مَا مَلَكَتْ يَمِينُكَ وَكَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ رَّقِيبًا ٥٢﴾ (اس کے بعد آپ کے لیے عورتیں حلال نہیں ہیں اور

نہ یہ کہ آپ ان کے بدلے دوسری بیویاں لائیں، خواہ ان کا حسن آپ کو کتنا ہی پسند آئے، سوائے ان کے جو آپ کی ملکیت میں ہوں۔ اور اللہ ہر چیز پر نگہبان ہے)۔

اس میں سات مسائل ہیں: پہلا مسئلہ: علماء نے اللہ کے اس قول کی تاویل میں اختلاف کیا ہے: ﴿لَّا يَحِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِن بَعْدُ﴾ اس پر سات اقوال ہیں:

= معانی القرآن 2/346 میں۔ اور ابو ایاس جؤیہ بن عائذ نے "کلھن" کو نصب کے ساتھ پڑھا، جیسا کہ شاذ قراتوں میں صفحہ 120 اور المحتسب 182/2 میں ہے۔ (1) المحرر الوجیز 4/393۔ (2) صحیح بخاری (3662)، اور یہ احمد (17811) اور مسلم (2384) کے پاس بھی ہے۔ (3) 1/286۔ (4) اس پارے کا صفحہ 54۔ (5) اسے ابن ابی شیبہ 13/214، احمد نے زہد ص 65، طبری 18/548 اور ابن حبان نے روضۃ العقلاء ص 29 میں خالد الربعی کے قول سے روایت کیا ہے۔ تمام ذرائع میں "بضعتین" کے بجائے "مضغتین" کا لفظ آیا ہے۔

Surah Al-Ahzab: Verse 52 196

The first: that it is abrogated by the Sunnah, and its abrogator is the hadith of Aisha; she said: The Messenger of Allah (ﷺ) did not die until women were made permissible for him. This has been mentioned previously (1).

The second: that it is abrogated by another verse; Al-Tahawi narrated from Umm Salama that she said: The Messenger of Allah (ﷺ) did not die until Allah made it permissible for him to marry whomever he wished among women (2), except for those who are mahram (forbidden to marry due to kinship). This is His, the Almighty and Majestic, saying: "You may defer whom you will of them and take to yourself whom you will" (3). Al-Nahhas said (4): And this – and Allah knows best – is the most appropriate of what has been said regarding the verse, and it is the same as Aisha's view on abrogation. It is possible that Aisha meant that this was made permissible for him through the Quran. This is also the view of Ali bin Abi Talib, Ibn Abbas, Ali bin al-Husayn, and al-Dahhak. Some Kufan jurists opposed this, saying: It is impossible for this verse – meaning: "You may defer whom you will of them" – to abrogate: "Not lawful to you, [O Muhammad], are [any additional] women after [this]," as it comes before it in the Mushaf (written Quran) upon which the Muslims have agreed, and he preferred the view of those who said: it was abrogated by the Sunnah.

Al-Nahhas said (5): And this opposition is not binding, and its proponent is mistaken; because the Quran is like a single Surah, as is authentic from Ibn Abbas: Allah sent down the Quran as a whole to the lowest heaven in the month of Ramadan (6). And what makes clear to you that this objection is not binding is His, the Almighty and Majestic, saying: "And those who are taken in death among you and leave wives for them is a bequest - maintenance for one year without being driven out"

(1) Page 180 of this volume. (2) In (Zh): whatever he wished. (3) Sharh Mushkil al-Athar (524), and it was also narrated by Al-Nahhas in Al-Nasikh wal-Mansukh 2/587, and Ibn Abi Hatim as in the Tafsir of Ibn Kathir for this verse. In its chain of narration is Umar bin Abi Bakr Al-Mawsili; Abu Hatim said about him as in Al-'Ilal for his son 6/100: "His hadith is gone, abandoned hadith." End quote. And it was narrated by Ibn Sa'd 8/194 with another chain of narration containing Al-Waqidi. (4) In Al-Nasikh wal-Mansukh 2/587-588. (5) In Al-Nasikh wal-Mansukh 2/588. (6) Narrated by Abu Ubaid in Fada'il al-Quran p. 222, and Ibn Abi Shaybah 10/533.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत ५२ १९६

पहला: कि यह सुन्नत द्वारा मंसूख (निरस्त) है, और इसे निरस्त करने वाला आयशा की हदीस है; उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (ﷺ) की मृत्यु तब तक नहीं हुई जब तक कि उनके लिए महिलाएँ हलाल (अनुमेय) नहीं कर दी गईं। यह पहले बताया जा चुका है (१)।

दूसरा: कि यह दूसरी आयत द्वारा मंसूख है; अल-तहावी ने उम्म सलमा से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (ﷺ) की मृत्यु तब तक नहीं हुई जब तक कि अल्लाह ने उनके लिए अपनी इच्छा अनुसार महिलाओं से विवाह करना हलाल नहीं कर दिया (२), सिवाय महरम (निकट संबंधी जिनसे विवाह वर्जित है) के। और यह अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल का यह कथन है: "आप उनमें से जिसे चाहें अलग रख सकते हैं और जिसे चाहें अपने पास रख सकते हैं" (३)। अल-नहस ने कहा (४): और यह - और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है - इस आयत के बारे में कही गई बातों में सबसे उचित है, और यह मंसूख होने के बारे में आयशा के कथन के समान ही है। यह संभव है कि आयशा का अर्थ यह हो कि उनके लिए कुरान द्वारा ऐसा करना हलाल किया गया था। इसके साथ ही यह अली बिन अबी तालिब, इब्न अब्बास, अली बिन अल-हुसैन और अल-दहहाक का भी कथन है। कुछ कूफी न्यायविदों ने इसका विरोध किया और कहा: यह असंभव है कि यह आयत - यानी "आप उनमें से जिसे चाहें अलग रख सकते हैं" - इस आयत को निरस्त करे: "इसके बाद आपके लिए और स्त्रियाँ वैध नहीं हैं", क्योंकि यह मुसहफ (लिखित कुरान) में उससे पहले है जिस पर मुसलमानों की सहमति है, और उन्होंने उन लोगों की राय को प्राथमिकता दी जिन्होंने कहा: यह सुन्नत द्वारा मंसूख की गई थी।

अल-नहस ने कहा (५): और यह विरोध बाध्यकारी नहीं है, और इसका प्रस्तावक गलत है; क्योंकि कुरान एक ही सूरह की तरह है, जैसा कि इब्न अब्बास से प्रमाणित है: अल्लाह ने रमजान के महीने में कुरान को एक बार में ही सबसे निचले आसमान पर उतारा (६)। और जो बात आपको स्पष्ट करती है कि यह आपत्ति बाध्यकारी नहीं है, वह अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल का यह कथन है: "और तुममें से जो लोग मर जाएँ और अपनी पत्नियाँ छोड़ जाएँ वे अपनी पत्नियों के लिए एक साल तक के गुजारे की वसीयत कर जाएँ बिना उन्हें घर से निकाले"

(१) इस भाग का पृष्ठ १८०। (२) (ज़): जो उसने चाहा। (३) शरह मुश्किल अल-अतहर (५२४), और इसे अल-नहस ने अल-नासिख वल-मंसूख ५८७/२ में भी उद्धृत किया है, और इब्न अबी हातिम ने भी

जैसा कि इस आयत की इब्न कसीर की तफ़सीर में है। इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला में उमर बिन अबी बक्र अल-मौसिली है; अबू हातिम ने उनके बारे में कहा जैसा कि उनके बेटे की किताब अल-इल्ल ६/१०० में है: "उनकी हदीस खत्म हो गई है, परित्यक्त हदीस।" समाप्त। और इब्न साद ८/१९४ ने इसे एक अन्य श्रृंखला के साथ उद्धृत किया है जिसमें अल-वाकिदी शामिल है। (४) अल-नासिख वल-मंसूख २/५८७ - ५८८ में। (५) अल-नासिख वल-मंसूख ५८८/२ में। (६) अबू उबैद ने फ़दाइल अल-कुरान पृष्ठ २२२ में और इब्न अबी शैबा १०/५३३ में इसे उद्धृत किया है।

سورہ الاحزاب: آیت ۵۲ ۱۹۶

پہلا: یہ کہ یہ سنت سے منسوخ ہے، اور اس کا ناسخ حضرت عائشہ کی حدیث ہے؛ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ کی وفات تب تک نہیں ہوئی جب تک کہ آپ ﷺ کے لیے عورتیں حلال نہ کر دی گئیں۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۱)۔

دوسرا: یہ کہ یہ دوسری آیت سے منسوخ ہے؛ طحاوی نے حضرت ام سلمہ سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ کی وفات تب تک نہیں ہوئی جب تک اللہ نے آپ ﷺ کے لیے اپنی مرضی کی عورتوں سے شادی کرنا حلال نہ کر دیا (۲)، سوائے محرم کے۔ اور یہ اللہ عزوجل کا قول ہے: "آپ ان میں سے جسے چاہیں دور رکھیں اور جسے چاہیں اپنے پاس جگہ دیں" (۳)۔ نحاس نے کہا (۴): اور یہ - واللہ اعلم - اس آیت کے بارے میں کہی گئی باتوں میں سب سے بہتر ہے، اور یہ نسخ کے بارے میں حضرت عائشہ کے قول جیسا ہی ہے۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ حضرت عائشہ کی مراد یہ ہو کہ قرآن کے ذریعے آپ ﷺ کے لیے یہ حلال کیا گیا تھا۔ اور اس کے ساتھ ہی یہ علی بن ابی طالب، ابن عباس، علی بن الحسین اور ضحاک کا قول بھی ہے۔ بعض کوفی فقہاء نے اس کی مخالفت کی اور کہا: یہ محال ہے کہ یہ آیت - یعنی "آپ ان میں سے جسے چاہیں دور رکھیں" - اس آیت کو منسوخ کرے: "اس کے بعد آپ کے لیے عورتیں حلال نہیں"، حالانکہ یہ اس سے پہلے ہے اس مصحف میں جس پر مسلمانوں کا اتفاق ہے، اور انہوں نے اس قول کو ترجیح دی جس میں کہا گیا کہ: یہ سنت سے منسوخ ہوئی ہے۔

نحاس نے کہا (۵): اور یہ اعتراض لازم نہیں آتا، اور اس کا کہنے والا غلطی پر ہے؛ کیونکہ قرآن ایک ہی سورت کے درجے میں ہے، جیسا کہ ابن عباس سے صحیح ثابت ہے: اللہ نے قرآن کو ماہِ رمضان میں ایک ہی بار آسمانِ دنیا پر نازل فرمایا (۶)۔ اور آپ پر یہ بات واضح کر دیتی ہے کہ یہ

اعتراض لازم نہیں آتا اللہ عزوجل کا یہ قول: "اور تم میں سے جو لوگ وفات پا جائیں اور بیویاں چھوڑ جائیں، وہ اپنی بیویوں کے لیے ایک سال تک کے نان و نفقہ کی وصیت کر جائیں بغیر نکالے جانے کے"

(۱) اسی جلد کا صفحہ ۱۸۰۔ (۲) (ظ) میں ہے: جو چاہا۔ (۳) شرح مشکل الآثار (۵۲۴)، اور اسے نحاس نے بھی الناسخ والمنسوخ ۵۸۷/۲ میں، اور ابن ابی حاتم نے بھی اسی طرح نقل کیا ہے جیسے اس آیت کی تفسیر ابن کثیر میں ہے۔ اور اس کی سند میں عمر بن ابی بکر الموصلی ہے؛ ابو حاتم نے اس کے بارے میں العلل میں اپنے بیٹے سے کہا ۶/۱۰۰: "اس کی حدیث چلی گئی، متروک الحدیث ہے۔" انتہی۔ اور ابن سعد نے ۸/۱۹۴ میں ایک اور سند کے ساتھ اسے روایت کیا ہے جس میں واقدی ہے۔ (۴) الناسخ والمنسوخ ۲/ ۵۸۷ - ۵۸۸ میں۔ (۵) الناسخ والمنسوخ ۵۸۸/۲ میں۔ (۶) ابو عبید نے فضائل القرآن ص ۲۲۲ میں، اور ابن ابی شیبہ نے ۱۰/ ۵۳۳ میں اسے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Ahzab, Verse 52 / 197

[Al-Baqarah: 240] is abrogated according to the people of interpretation (Ahl al-Ta'wil) - we know of no disagreement among them - by the verse before it: "And those of you who die and leave wives should wait for four months and ten [days]" [Al-Baqarah: 234].

Third: That he ﷺ was prohibited from marrying over his wives because they chose Allah, His Messenger, and the Home of the Hereafter; this is the opinion of Al-Hasan, Ibn Sirin, and Abu Bakr bin Abdul Rahman bin Al-Harith bin Hisham. Al-Nahhas (1) said: This opinion might have been so and then was abrogated.

Fourth: That when it was forbidden for them to marry after him, it was forbidden for him to marry others; this was stated by Abu Umamah bin Sahl bin Hunayf (2).

Fifth: "It is not lawful for you [to marry] women hereafter" means: after the categories that were named; this was stated by Ubayy bin Ka'b, 'Ikrimah, and Abu Razin, and it is the choice of Muhammad bin Jarir (3).

And whoever said: that permission for him was absolute, said here: "Women are not lawful for you" means: Jewish and Christian women are not lawful for you. This is an interpretation that is far-fetched (4), and it was reported from Mujahid, Sa'id bin Jubayr, and 'Ikrimah as well. It is the sixth opinion; Mujahid said: So that a disbeliever woman would not be a mother to the believers. This opinion is considered far-fetched because it estimates it as: after the Muslim women, and Muslim women were not mentioned (5). Likewise, it estimated: "nor to change them" meaning: nor to divorce a Muslim woman to replace her with a woman of the People of the Book (6).

---

(1) In An-Nasikh wal-Mansukh 2/590, and what preceded it from there. (2) An-Nasikh wal-Mansukh 2/590. (3) In At-Tafsir 19/150, and the speech is from An-Nasikh wal-Mansukh by Al-Nahhas 2/590 - 591. And it was narrated from Ubayy bin Ka'b (may Allah be pleased with him) by Ibn Sa'd 8/196, and Abdullah bin Ahmad in his additions to Al-Musnad (21208), and Al-Tabari 19/147 - 148. And it was narrated from Abu Razin by Ibn Sa'd 8/196. And from 'Ikrimah by Al-Tabari 19/149. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/394. (5) An-Nasikh wal-Mansukh by Al-Nahhas 2/591. (6) Narrated similarly from Mujahid by Ibn Sa'd 8/195 - 196, and Al-Tabari 19/151, and mentioned by Ibn al-Arabi in Ahkam al-Qur'an 3/1559.

सूरा अल-अहज़ाब, आयत 52 / 197

[अल-बक़रह: 240] व्याख्या के लोगों (अहल अल-तावील) के अनुसार निरस्त (मंसूख) है - हम उनके बीच कोई असहमति नहीं जानते - इससे पहले वाली आयत द्वारा: "और तुम में से जो लोग मर जाएं और पत्नियां छोड़ जाएं तो वे अपने आप को चार महीने और दस [दिन] तक रोके रखें" [अल-बक़रह: 234]।

तीसरा: कि उन्हें ﷺ अपनी पत्नियों के अलावा और निकाह करने से मना कर दिया गया था; क्योंकि उन्होंने अल्लाह, उसके रसूल और परलोक के घर को चुना था; यह अल-हसन, इब्न सिरीन और अबू बक्र बिन अब्दुल रहमान बिन अल-हारिस बिन हिशाम का कथन है। अल-नहहास (1) ने कहा: यह कथन इस तरह हो सकता है और फिर इसे निरस्त कर दिया गया हो।

चौथा: कि जब उनके लिए उनके बाद निकाह करना हराम कर दिया गया, तो उनके लिए उनके अलावा किसी और से निकाह करना हराम कर दिया गया; यह अबू उमामा बिन सहल बिन हुनैन (2) ने कहा था।

पांचवां: "इसके बाद तुम्हारे लिए और औरतें हलाल नहीं हैं" यानी: उन श्रेणियों के बाद जिनका नाम लिया गया है; यह उबय बिन काब, इकरामा और अबू रज़ीन ने कहा था, और यह मुहम्मद बिन जरीर (3) का चुनाव है।

और जिसने कहा: कि उनके लिए अनुमति निरपेक्ष (मुतलक़) थी, उसने यहाँ कहा: "तुम्हारे लिए औरतें हलाल नहीं हैं" का अर्थ है: तुम्हारे लिए यहूदी और ईसाई औरतें हलाल नहीं हैं। यह एक ऐसी व्याख्या है जो दूर की कौड़ी (बअीद) है (4), और यह मुजाहिद, सईद बिन जुबैर और इकरामा से भी वर्णित है। यह छठा मत है; मुजाहिद ने कहा: ताकि कोई काफ़िर औरत मोमिनों की माँ न बने। यह मत दूर की बात लगती है; क्योंकि यह इसे इस प्रकार मानता है: मुस्लिम औरतों के बाद, जबकि मुस्लिम औरतों का कोई ज़िक्र नहीं आया है (5)। इसी तरह, इसका अर्थ यह निकाला गया: "और न ही उन्हें बदलना" यानी: न ही किसी मुस्लिम औरत को तलाक देना ताकि उसकी जगह किसी किताबिया (अहल-ए-किताब महिला) को लाया जा सके(6)।

---

(1) अन-नासिह वल-मंसूख 2/590 में, और उससे पहले वाला भी वहीं से है। (2) अन-नासिह वल-मंसूख 2/590। (3) अल-तफ़सीर 19/150 में, और यह बात अल-नहहास की अन-नासिह वल-मंसूख

2/590 - 591 से है। और इसे इब्न साद 8/196 द्वारा उबय बिन काब (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से, और अब्दुल्ला बिन अहमद ने अल-मुसनद (21208) के अपने परिशिष्ट में, और अल-तबरी 19/147 - 148 ने उद्धृत किया है। और इसे इब्न साद 8/196 ने अबू रज़ीन से उद्धृत किया है। और इकरामा से अल-तबरी 19/149 ने। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/394। (5) अल-नहहास द्वारा अन-नासिह वल-मंसूख 2/591। (6) इसे इब्न साद 8/195 - 196 द्वारा मुजाहिद से, और अल-तबरी 19/151 द्वारा इसी तरह उद्धृत किया गया है, और इब्न अल-अरबी ने अहकाम अल-कुरआन 3/1559 में इसका उल्लेख किया है।

سورة الاحزاب، آیت 52 / 197

[البقرہ: 240] اہل تاویل کے قول کے مطابق منسوخ ہے - ہم ان کے درمیان اس پر کوئی اختلاف نہیں جانتے - اس سے پہلے والی آیت کے ذریعے: ﴿وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا﴾ [البقرة: 234]۔

تیسرا: یہ کہ آپ ﷺ پر اپنی بیویوں کے ہوتے ہوئے مزید نکاح کرنا ممنوع قرار دیا گیا تھا؛ کیونکہ انہوں نے اللہ، اس کے رسول اور دارِ آخرت کو اختیار کر لیا تھا؛ یہ حسن، ابن سیرین اور ابوبکر بن عبدالرحمن بن الحارث بن ہشام کا قول ہے۔ نحاس (1) نے کہا: یہ قول اس طرح ہونا جائز ہے پھر اسے منسوخ کر دیا گیا۔

چوتھا: یہ کہ جب ان (ازواج مطہرات) پر آپ کے بعد نکاح کرنا حرام کیا گیا تو آپ پر ان کے علاوہ کسی اور سے نکاح کرنا حرام کر دیا گیا؛ یہ ابو امامہ بن سہل بن حنیف (2) نے کہا۔

پانچواں: ﴿لَا يَحِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدُ﴾ یعنی: ان اصناف کے بعد جن کا نام لیا گیا؛ یہ ابی بن کعب، عکرمہ اور ابو رزین نے کہا، اور یہی محمد بن جریر (3) کا انتخاب ہے۔

اور جس نے کہا: کہ آپ کے لیے اباحت مطلق تھی، اس نے یہاں کہا: "تمہارے لیے عورتیں حلال نہیں" کا مطلب ہے: تمہارے لیے یہودی اور عیسائی عورتیں حلال نہیں۔ اور یہ ایسی تاویل ہے جس میں بعد (دوری) ہے (4)، اور یہ مجاہد، سعید بن جبیر اور عکرمہ سے بھی مروی ہے۔ اور یہ چھٹا قول ہے؛ مجاہد نے کہا: تاکہ کوئی کافرہ عورت مومنین کی ماں نہ بنے۔ اور یہ قول بعید ہے؛ کیونکہ وہ اسے مقدر مانتا ہے: مسلم عورتوں کے بعد، حالانکہ مسلم عورتوں کا کوئی ذکر نہیں ہوا

(5)۔ اور اسی طرح مقدر مانا: ﴿وَلَا أَن تَبَدَّلَ بِهِنَّ﴾ یعنی: اور نہ یہ کہ کسی مسلمان عورت کو طلاق دیں تاکہ اسے کسی کتابیہ سے بدل لیں (6)۔

---

(1) الناسخ والمنسوخ 590/2 میں، اور اس سے پہلے والا بھی وہیں سے ہے۔ (2) الناسخ والمنسوخ 590/2۔ (3) التفسیر 150/19 میں، اور یہ کلام نحاس کی کتاب الناسخ والمنسوخ 590/2 - 591 سے ہے۔ اور اسے ابن سعد نے 196/8 میں ابی بن کعب رضی اللہ عنہ سے روایت کیا، اور عبداللہ بن احمد نے مسند کے زوائد میں (21208)، اور طبری نے 147/19 - 148 میں۔ اور اسے ابن سعد نے 196/8 میں ابو رزین سے روایت کیا۔ اور عکرمہ سے طبری نے 149/19 میں۔ (4) المحرر الوجیز 394/4۔ (5) نحاس کی الناسخ والمنسوخ 591/2۔ (6) اسے مجاہد سے اسی کے ہم معنی ابن سعد نے 195/8 - 196، اور طبری نے 151/19 میں روایت کیا، اور ابن العربی نے احکام القرآن 1559/3 میں اس کا ذکر کیا ہے۔

Seventh: That it was permissible for the Prophet ﷺ to marry whomever he wished, then that was abrogated. He said: And likewise was the case for the prophets before him ﷺ; this was stated by Muhammad ibn Ka'b al-Qurazi (1).

Second: The Almighty's saying: {Nor to exchange them for other wives} [Al-Ahzab: 52]. Ibn Zaid said: This is something the Arabs used to do; one of them would say: "Take my wife and give me your wife" (2). Al-Daraqutni narrated from Abu Hurairah, who said: Exchanging in the pre-Islamic period of ignorance (Jahiliyyah) was for a man to say to another man: "Relinquish your wife for me, and I will relinquish my wife for you and give you more." Then Allah, the Almighty and Majestic, revealed: {Nor to exchange them for other wives, even though their beauty might please you}. He said: Then 'Uyaynah ibn Hisn al-Fazari entered upon the Messenger of Allah ﷺ while Aisha was with him. He entered without permission, so the Messenger of Allah ﷺ said to him: "O 'Uyaynah, where is the permission (to enter)?" He said: "O Messenger of Allah, I have never asked permission from any man of Mudar since I reached maturity." He said: "Who is this little reddish one (Al-Humayra') beside you?" The Messenger of Allah ﷺ said: "This is Aisha, Mother of the Believers." He said: "Shall I not relinquish for you the most beautiful of creation?" He said: "O 'Uyaynah, Allah has forbidden that." When he left, Aisha said: "O Messenger of Allah, who is this?" He said: "An obeyed fool, and despite what you see, he is the leader of his people" (3).

Al-Tabari, Al-Nahhas, and others denied what Ibn Zaid related about the Arabs, that they used to exchange their wives (4). Al-Tabari said (5): The Arabs never did this, and what was narrated from the hadith of 'Uyaynah ibn Hisn about entering upon the Messenger of Allah ﷺ while Aisha was present... the hadith, it was not an exchange, nor did he intend that. Rather, he disparaged Aisha because she was a young girl, so he said that statement.

(1) Al-Nasikh wa al-Mansukh by Al-Nahhas 2/592. (2) Narrated by Al-Tabari 19/152, and mentioned by Al-Nahhas in Al-Nasikh wa al-Mansukh 2/591-592. (3) Sunan al-Daraqutni (3513), and also narrated by al-Bazzar (2251 - Kashf). It is from the path of Ishaq ibn Abdullah ibn Abi Farwah, from Zaid ibn Aslam, from 'Ata', from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 7/92: It contains Ishaq ibn Abdullah ibn Abi Farwah, and he is abandoned (Matruk). End. And Hafiz Ibn Hajar said the same about him in Taqrib al-Tahdhib, and look at

the statements of the imams in accusing him of lying and abandoning him in Tahdhib al-Tahdhib 1/123. (4) Tafsir al-Tabari 19/153, and Al-Nasikh wa al-Mansukh by Al-Nahhas 2/592. (5) This is the saying of Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 4/394, not the saying of Al-Tabari.

सातवाँ: कि नबी ﷺ के लिए यह हलाल था कि वह जिससे चाहें शादी करें, फिर उसे निरस्त (मन्सूख) कर दिया गया। उन्होंने कहा: और इसी तरह उनसे पहले के नबी ﷺ भी थे; यह मुहम्मद बिन काब अल-कुरज़ी (1) ने कहा।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {और न उनके स्थान पर दूसरी पत्नियाँ लाओ} [अल-अहज़ाब: 52]। इब्न ज़ैद ने कहा: यह ऐसी चीज़ है जो अरब के लोग करते थे; उनमें से एक कहता: "मेरी पत्नी लो और मुझे अपनी पत्नी दो" (2)। अल-दारकुतनी ने अबू हुरैरा से रिवायत की है, उन्होंने कहा: जाहिलियत (अज्ञानता के काल) में 'बदल' (अदला-बदली) यह था कि एक आदमी दूसरे से कहता: "मेरे लिए अपनी पत्नी छोड़ दो, और मैं तुम्हारे लिए अपनी पत्नी छोड़ दूँगा और तुम्हें और भी दूँगा।" तो अल्लाह अज़ व जल ने नाज़िल किया: {और न उनके स्थान पर दूसरी पत्नियाँ लाओ, चाहे उनका सौंदर्य तुम्हें कितना ही भला लगे}। उन्होंने कहा: फिर उयैना बिन हिस्न अल-फज़ारी रसूलुल्लाह ﷺ के पास आए और उनके पास आयशा बैठी थीं। वह बिना इजाज़त के अंदर आ गए, तो रसूलुल्लाह ﷺ ने उनसे कहा: "ऐ उयैना, अनुमति (इजाज़त) माँगना कहाँ गया?" उसने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, जब से मैं होश में आया हूँ मैंने मुज़र के किसी आदमी से कभी अनुमति नहीं माँगी।" उसने कहा: "तुम्हारे पास यह 'हुमैरा' (लाल रंगत वाली छोटी लड़की) कौन है?" रसूलुल्लाह ﷺ ने फरमाया: "यह आयशा हैं, मोमिनों की माँ।" उसने कहा: "क्या मैं आपके लिए सबसे सुंदर रचना को न छोड़ दूँ?" आपने फरमाया: "ऐ उयैना, अल्लाह ने इसे हराम कर दिया है।" जब वह चले गए तो आयशा ने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, यह कौन है?" आपने फरमाया: "एक मूर्ख जिसकी आज्ञा मानी जाती है, और जो तुम देख रही हो उसके बावजूद वह अपनी कौम का सरदार है" (3)।

अल-तबरी, अल-नहहास और अन्य लोगों ने इब्न ज़ैद द्वारा अरबों के बारे में बताई गई बात का खंडन किया है कि वे अपनी पत्नियों की अदला-बदली करते थे (4)। तबरी ने कहा (5): अरबों ने कभी ऐसा नहीं किया, और उयैना बिन हिस्न की हदीस से जो रिवायत है कि वह रसूलुल्लाह ﷺ के पास आए और उनके पास आयशा थीं... हदीस, यह अदला-बदली नहीं थी, और न ही उसका वह इरादा था। बल्कि उसने आयशा को कमतर समझा क्योंकि वह एक छोटी बच्ची थीं, इसलिए उसने यह बात कही।

(1) अल-नांसिख वल-मन्सूख, अल-नहहास द्वारा 2/592। (2) इसे तबरी 19/152 ने निकाला है, और अल-नहहास ने अल-नांसिख वल-मन्सूख 2/591 - 592 में इसका उल्लेख किया है। (3) सुनन अल-दारकुतनी (3513), और इसे अल-बज़ार (2251 - कशफ़) ने भी निकाला है। यह इसहाक बिन अब्दुल्ला इब्न अबी फरवा, ज़ैद बिन असलम से, अता से, अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु अन्हु के माध्यम से है। हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 7/92 में कहा: इसमें इसहाक बिन अब्दुल्ला बिन अबी फरवा है, और वह परित्यक्त (मतरूक) है। समाप्त। और हाफ़िज़ इब्न हजर ने तकरीब अल-तहज़ीब में उसके बारे में यही कहा है, और तहज़ीब अल-तहज़ीब 1/123 में उसे झुठलाने और छोड़ने के बारे में इमामों के बयानों को देखें। (4) तफ़सीर अल-तबरी 19/153, और अल-नहहास द्वारा अल-नांसिख वल-मन्सूख 2/592। (5) यह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/394 में इब्न अतिया का कथन है, न कि तबरी का।

ساتویں بات: یہ کہ نبی ﷺ کے لیے حلال تھا کہ وہ جس سے چاہیں نکاح کریں، پھر اسے منسوخ کر دیا گیا۔ انہوں نے کہا: اور اسی طرح آپ ﷺ سے پہلے کے انبیاء بھی تھے؛ یہ محمد بن کعب القرظی (1) نے کہا ہے۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور نہ ان کے بدلے دوسری بیویاں لاؤ} [الاحزاب: 52]۔ ابن زید نے کہا: یہ وہ کام ہے جو اہل عرب کیا کرتے تھے؛ ان میں سے ایک کہتا: "میری بیوی لے لو اور اپنی بیوی مجھے دے دو" (2)۔ دارقطنی نے ابو ہریرہ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: جاہلیت میں 'بدل' (تبادلہ) یہ تھا کہ ایک آدمی دوسرے سے کہتا: "میرے لیے اپنی بیوی سے دستبردار ہو جاؤ، اور میں تمہارے لیے اپنی بیوی سے دستبردار ہو جاؤں گا اور تمہیں مزید دوں گا"۔ تو اللہ عزوجل نے یہ آیت نازل فرمائی: {اور نہ ان کے بدلے دوسری بیویاں لاؤ خواہ ان کا حسن تمہیں کتنا ہی پسند آئے}۔ انہوں نے کہا: تو عیینہ بن حصن الفزاری رسول اللہ ﷺ کے پاس داخل ہوئے جبکہ ان کے پاس عائشہ بیٹھی تھیں، وہ بغیر اجازت داخل ہو گئے، تو رسول اللہ ﷺ نے ان سے فرمایا: "اے عیینہ، اجازت لینا کہاں گیا؟" اس نے کہا: "اے اللہ کے رسول، جب سے میں ہوش سنبھالا ہے میں نے مضر کے کسی آدمی سے کبھی اجازت نہیں مانگی۔" اس نے کہا: "آپ کے پہلو میں یہ 'حمیراء' (سرخ رنگت والی چھوٹی لڑکی) کون ہے؟" رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "یہ عائشہ ہیں، ام المومنین۔" اس نے کہا: "کیا میں آپ کے لیے بہترین مخلوق سے دستبردار نہ ہو جاؤں؟" آپ نے فرمایا: "اے عیینہ، اللہ نے اسے حرام کر دیا ہے"۔ جب وہ باہر نکلے تو حضرت عائشہ نے پوچھا: "اے اللہ کے رسول، یہ کون ہے؟" آپ نے فرمایا: "ایک ایسا احمق جس کی بات مانی جاتی ہے، اور وہ جیسا تم دیکھ رہی ہو اس کے باوجود اپنی قوم کا سردار ہے" (3)۔

طبری، نحاس اور دیگر نے اہل عرب کے بارے میں ابن زید کی اس بات کا انکار کیا ہے کہ وہ اپنی بیویوں کا تبادلہ کرتے تھے (4)۔ طبری نے کہا (5): اہل عرب نے کبھی ایسا نہیں کیا، اور عیینہ بن حصن کی حدیث سے جو روایت ہے کہ وہ رسول اللہ ﷺ کے پاس داخل ہوئے جبکہ عائشہ ان کے پاس تھیں... الحدیث، تو یہ تبادلہ نہیں تھا، اور نہ ہی اس کا یہ ارادہ تھا۔ بلکہ اس نے عائشہ کو حقیر جانا کیونکہ وہ ایک کمسن بچی تھیں، تو اس نے یہ بات کہی۔

(1) الناسخ والمنسوخ للنحاس 2/ 592۔ (2) اسے طبری 19/ 152 نے روایت کیا ہے، اور نحاس نے الناسخ والمنسوخ 2/ 591 - 592 میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (3) سنن دارقطنی (3513)، اور اسے بزار (2251 - کشف) نے بھی روایت کیا ہے۔ یہ اسحاق بن عبداللہ ابن ابی فروہ کے واسطے سے ہے، وہ زید بن اسلم سے، وہ عطا سے، وہ ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کرتے ہیں۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد 7/ 92 میں کہا: اس میں اسحاق بن عبداللہ بن ابی فروہ ہے، اور وہ متروک ہے۔ انتہی۔ اور حافظ ابن حجر نے تقریب التہذیب میں ان کے بارے میں یہی کہا ہے، اور تہذیب التہذیب 1/ 123 میں اسے جھٹلانے اور ترک کرنے کے بارے میں ائمہ کے اقوال دیکھیں۔ (4) تفسیر طبری 19/ 153، اور الناسخ والمنسوخ للنحاس 2/ 592۔ (5) یہ المحرر الوجیز 4/ 394 میں ابن عطیہ کا قول ہے، طبری کا قول نہیں ہے۔

Surah Al-Ahzab: Verse 52 199

I said: What we mentioned from the hadith of Zaid bin Aslam from 'Ata' bin Yasar from Abu Hurairah, that 'Al-Badal' (swapping wives) existed in the pre-Islamic period (Jahiliyyah), indicates the opposite of what they denied regarding that, and Allah knows best(1).

Al-Mubarrad said: It was read: "لا يَحِلُّ" (is not lawful) with both 'ya' and 'ta'. Whoever reads it with 'ta', it refers to a group of women, and with 'ya' below, it refers to all women. Al-Farra' claimed, saying: The reciters agreed on reading it with 'ya'. This is a mistake; how can it be said the reciters agreed when Abu 'Amr read it with 'ta' without disagreement from him?!(2)

Third: His words, the Almighty: ﴿وَلَوْ أَعْجَبَكَ حُسْنُهُنَّ﴾ (even if their beauty pleases you). Ibn Abbas said: This was revealed because of Asma bint 'Umays; her beauty pleased the Messenger of Allah ﷺ - after Ja'far bin Abi Talib died - and he wanted to marry her, so the verse was revealed. This is a weak hadith; said by Ibn al-Arabi(3).

Fourth: In this verse there is evidence for the permissibility of a man looking at a woman he wishes to marry. Al-Mughirah bin Shu'bah wanted to marry a woman, and the Prophet ﷺ said to him: "Look at her, for it is more likely to bring harmony between you"(4). And he (peace and blessings be upon him) said to another: "Look at her, for there is something in the eyes of the Ansar," narrated in Sahih(5). Al-Humaidi and Abu al-Faraj al-Jawzi said: Meaning smallness or blueness. And it was said: "Ramass" (eye discharge)(6).

WWW.NAFSEISLAM.COM

Fifth: The command to look at the betrothed is only as a matter of guidance to what is in one's interest;

(1) There is no argument for the author in this statement of his, for the narrator of the hadith from Zaid is Ishaq bin Abdullah bin Abi Farwah, and he is abandoned (matruk) as previously mentioned. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/322, and al-Farra's words in Ma'ani al-Qur'an 2/346. The reading of Abu 'Amr is in al-Sab'ah p. 523, and al-Taysir p. 119. (3) In Ahkam al-Qur'an 3/1558, and Ibn al-Arabi mentioned the report without attribution, and al-Baghawi cited it from Ibn Abbas 3/539. (4) Narrated by Ahmad (18137), al-Tirmidhi (1087), al-Nasa'i in al-Mujtaba 6/69-70, and Ibn Majah (1866) from the hadith of Anas (may Allah be pleased with him). Al-Tirmidhi said: This is a fair (hasan) hadith. His saying: "an yu'dam baynakuma", i.e., to be

granted success and affection. Sharh Sunan Ibn Majah by al-Sindi 1/575. (5) Sahih Muslim (1424), and it is with Ahmad (7842), and it is from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). (6) Al-Mufhim 4/127, without mentioning Al-Humaidi, and Al-Humaidi's statement is in his Musnad after the hadith (1172). "Al-ramass": white dirt that collects in the inner corner of the eye. Al-Qamus (ramass).

सूरह अल-अहज़ाब: आयत ५२ १९९

मैंने कहा: हमने जैद बिन असलम के माध्यम से अता बिन यसार से अबू हुरैरा की जो हदीस उल्लेख की है, कि 'अल-बदल' (पत्नियों का विनिमय) जाहिलिया (इस्लाम से पूर्व काल) में होता था, वह उनके द्वारा किए गए खंडन के विपरीत संकेत देता है, और अल्लाह बेहतर जानता है(१)।

अल-मुबर्रद ने कहा: "لَا يَحِلُّ" (जायज़ नहीं है) को 'या' और 'ता' दोनों के साथ पढ़ा गया है। जो कोई 'ता' के साथ पढ़ता है, तो उसका अर्थ महिलाओं का समूह है, और नीचे 'या' के साथ, तो इसका अर्थ सभी महिलाएं हैं। अल-फर्रा ने दावा किया और कहा: पाठकों ने 'या' के साथ पढ़ने पर सहमति व्यक्त की है। यह एक गलती है; यह कैसे कहा जा सकता है कि पाठकों ने सहमति व्यक्त की, जबकि अबू अम्र ने बिना किसी मतभेद के'ता' के साथ पढ़ा है?!(२)

तीसरा: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: ﴿وَلَوْ أَعْجَبَكَ حُسْنُهُنَّ﴾ (भले ही उनका सौंदर्य आपको मुग्ध कर दे)। इब्न अब्बास ने कहा: यह असमा बिंत उमैस के कारण उतरा था; जब जाफर बिन अबी तालिब की मृत्यु हुई, तो उनके सौंदर्य ने अल्लाह के रसूल ﷺ को मुग्ध कर दिया, और वे उनसे विवाह करना चाहते थे, तब यह आयत उतरी। यह एक कमजोर हदीस है; इब्न अल-अरबी ने ऐसा कहा है(३)।

चौथा: इस आयत में इस बात का प्रमाण है कि एक पुरुष उस महिला को देख सकता है जिससे वह विवाह करना चाहता है। अल-मुग़ीरा बिन शुबा एक महिला से विवाह करना चाहते थे, तो पैगंबर ﷺ ने उनसे कहा: "उसे देख लो, क्योंकि यह तुम्हारे बीच तालमेल बिठाने के लिए अधिक उपयुक्त है"(४)। और उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) एक अन्य व्यक्ति से कहा: "उसे देख लो, क्योंकि अंसार की आँखों में कुछ होता है," इसे सहीह में उद्धृत किया गया है(५)। अल-हुमैदी और अबू अल-फरज अल-जौजी ने कहा: इसका अर्थ छोटापन या नीलापन है। और कहा गया है: "रमज़" (आँख का कीचड़)(६)।

WWW.NAFSEISLAM.COM

पांचवां: मंगेतर को देखने का आदेश केवल उस ओर मार्गदर्शन के रूप में है जो हित में है;

(१) लेखक के लिए उनके इस कथन में कोई दलील नहीं है, क्योंकि जैद से हदीस के रावी इसहाक बिन अब्दुल्लाह बिन अबी फरवाह हैं, और वे त्याज्य (मत़रूक) हैं जैसा कि पहले उल्लेख किया गया

है। (२) अन-नह़्हास द्वारा ए'राब अल-कुरान ३/३२२, और अल-फर्रा के शब्द मआनी अल-कुरान २/३४६ में। अबू अम्र का पाठ अस-सबअ पृ. ५२३ और अत-तयसीर पृ. ११९ में है। (३) अहकाम अल-कुरान ३/१५५८ में, और इब्न अल-अरबी ने बिना संदर्भ के रिपोर्ट का उल्लेख किया है, और अल-बगवी ने इसे इब्न अब्बास ३/५३९ से उद्धृत किया है। (४) इसे अहमद (१८१३७), तिरमिज़ी (१०८७), मुज्तबा में नसाई ६/६९-७०, और इब्न माजह (१८६६) ने अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। तिरमिज़ी ने कहा: यह एक हसन (अच्छी) हदीस है। उनका कथन: "अन युदम बैनकुमा", अर्थात: सफलता और स्नेह प्रदान करना। सिंधी द्वारा शरह सुनन इब्न माजह १/५७५। (५) सहीह मुस्लिम (१४२४), और यह अहमद (७८४२) के पास है, और यह अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से है। (६) अल-मुफ़हिम ४/१२७, अल-हुमैदी का उल्लेख किए बिना, और अल-हुमैदी का कथन उनकी मसनद में हदीस (११७२) के बाद है। "अर-रमज़": सफ़ेद गंदगी जो आँख के कोने में जमा हो जाती है। अल-कामूस (रमज़)।

سورة الأحزاب: الآية ٥٢ ١٩٩

میں نے کہا: اور جو کچھ ہم نے زید بن اسلم کی عطاء بن یسار سے، انہوں نے ابوہریرہ سے روایت کردہ حدیث سے ذکر کیا ہے کہ زمانہ جاہلیت میں 'بدل' (بیویوں کا تبادلہ) رائج تھا، وہ اس کے خلاف پر دلالت کرتا ہے جس کا انہوں نے انکار کیا ہے، واللہ اعلم (۱)۔

مبرد نے کہا: اور قرآت کی گئی ہے: "لا يَحِلُّ" یاء اور تاء کے ساتھ پس جس نے تاء کے ساتھ پڑھا؛ تو وہ عورتوں کی جماعت کے معنی میں ہے، اور نیچے یاء کے ساتھ عورتوں کے مجموعے کے معنی میں ہے۔ اور فراء نے دعویٰ کیا، کہا: قراء کا یاء کے ساتھ قرآت پر اتفاق ہے۔ اور یہ غلطی ہے، اور یہ کیسے کہا جا سکتا ہے کہ قراء کا اتفاق ہے، حالانکہ ابو عمرو نے ان سے کسی اختلاف کے بغیر تاء کے ساتھ پڑھا ہے؟! (۲)

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَوْ أَعْجَبَكَ حُسْنُهُنَّ﴾ (اگرچہ ان کا حسن تمہیں بھلا لگے) ابن عباس نے کہا: یہ اسماء بنت عمیس کے بارے میں نازل ہوا؛ جب جعفر بن ابی طالب فوت ہوئے تو ان کے حسن نے رسول اللہ ﷺ کو متاثر کیا، تو آپ ﷺ نے ان سے نکاح کا ارادہ کیا، تو یہ آیت نازل ہوئی۔ اور یہ حدیث ضعیف ہے؛ یہ ابن العربی نے کہا ہے (۳)۔

چوتھی بات: اس آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ مرد کے لیے اس عورت کو دیکھنا جائز ہے جس سے وہ نکاح کا ارادہ رکھتا ہو۔ اور مغیرہ بن شعبہ نے ایک عورت سے نکاح کا ارادہ کیا، تو نبی ﷺ نے ان سے فرمایا: "اسے دیکھ لو، کیونکہ یہ تمہارے درمیان موافقت پیدا کرنے کے لیے زیادہ موزوں ہے" (۴)۔ اور آپ ﷺ نے ایک دوسرے شخص سے فرمایا: "اسے دیکھ لو، کیونکہ انصار کی آنکھوں میں کچھ ہوتا ہے" اسے صحیح (مسلم) نے روایت کیا ہے (۵)۔ حمیدی اور ابو الفرج الجوزی نے کہا: یعنی چھوٹا پن یا نیلا پن۔ اور کہا گیا: "رمص" (آنکھ کی کیچڑ) (۶)۔

پانچویں بات: منگیتر کو دیکھنے کا حکم محض مصلحت کی طرف رہنمائی کی جہت سے ہے؛

(۱) مصنف کے لیے اپنے اس قول میں کوئی دلیل نہیں ہے، کیونکہ زید سے اس حدیث کے راوی اسحاق بن عبداللہ بن ابی فروہ ہیں، اور وہ متروک ہیں جیسا کہ پہلے ذکر گزر چکا ہے۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۳/۳۲۲، اور معانی القرآن للفراء ۲/۳۴۶۔ اور ابو عمرو کی قرآت السبعہ ص ۵۲۳، اور التیسیر ص ۱۱۹ میں ہے۔ (۳) احکام القرآن ۳/۱۵۵۸ میں، اور ابن العربی نے خبر بغیر نسبت کے ذکر کی ہے، اور اسے ابن عباس سے بغوی نے ۵۳۹/۳ میں نقل کیا ہے۔ (۴) اسے احمد (۱۸۱۳۷)، ترمذی (۱۰۸۷)، نسائی نے المجتبیٰ ۶/۶۹-۷۰ میں، اور ابن ماجہ (۱۸۶۶) نے حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن ہے۔ آپ کا قول: "أن يؤدم بينكما" یعنی: توفیق اور الفت پیدا ہو جائے۔ شرح سنن ابن ماجہ للسندی ۱/۵۷۵۔ (۵) صحیح مسلم (۱۴۲۴)، اور یہ احمد (۷۸۴۲) کے ہاں ہے، اور یہ حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ہے۔ (۶) المفہم ۴/۱۲۷، حمیدی کے ذکر کے بغیر، اور حمیدی کا قول ان کی مسند میں حدیث (۱۱۷۲) کے بعد ہے۔ اور الرمص: سفید گندگی جو آنکھ کے گوشے میں جمع ہو جاتی ہے۔ القاموس (رمص)۔

200 Surah Al-Ahzab: Verse 52

...for if he looks at her, perhaps he will see in her what attracts him to marrying her. Among the evidence that this command is for guidance [irshad] is what Abu Dawud narrated from the hadith of Jabir from the Prophet ﷺ that he said: "When one of you proposes to a woman, if he is able to look at what invites him to marry her, let him do so." (1). So, the saying "if he is able, let him do so" is not said concerning an obligation. This was the view of the majority of jurists: Malik, Al-Shafi'i, the Kufans, and others, as well as the Zahiris. A group disliked this, but their opinion is not given consideration due to the authentic hadiths (2).

And His saying, the Exalted: ﴿وَلَوْ أَعْجَبَكَ حُسْنُهُنَّ﴾ (even if their beauty pleases you). Sahl ibn Abi Hathmah said: I saw Muhammad ibn Maslamah chasing Nubaythah (3) bint al-Dahhak on an 'ijjar' [rooftop] of the rooftops of Medina. I said to him: Are you doing this? He said: Yes, the Prophet ﷺ said: "When Allah puts in the heart of one of you a proposal to a woman, there is no harm in him looking at her." (4). 'Al-Ijjar' means a rooftop in the language of the people of Sham and Hijaz. Abu Ubayd said (5): The plural of 'ijjar' is 'ajajir' and 'ajajirah'.

Sixth: They differed regarding what is permissible for him to look at. Malik said: He looks at her face and hands, and he should not look except with her permission. Al-Shafi'i and Ahmad said: With her permission or without her permission if she is covered (6). Al-Awza'i said: He looks at her and strives, looking at the fleshy parts of her body. Dawud said: He looks at her entire body, adhering to the literal wording. But the principles of Sharia refute him regarding the prohibition of looking at the 'awrah' (7). And Allah knows best.

(1) Sunan Abi Dawud (2082), and it is with Ahmad (14586), and the discussion is from Al-Mufhim 4/125. (2) Al-Mufhim 4/125 - 126. (3) In (d) Buthaynah, and in (z) Buthaynah. Al-Hafiz said in Al-Isabah 12/199: The famous version is with the 'th'. Abu Musa said this. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/394, and Al-Mizzi narrated it with this wording in Tahdhib al-Kamal 25/302 (in the biography of Muhammad ibn Sulayman ibn Abi Hathmah), and similarly Ahmad (16028) and Ibn Hibban (4042), and its chain is weak, but the marfu' (elevated) part is authentic through supporting narrations. (5) In Gharib al-Hadith 1/276. (6) In (z): Mutasattirah (covered). (7) Al-Mufhim 4/126.

200 सूरह अल-अहज़ाब: आयत 52

...क्योंकि यदि वह उसे देखता है, तो शायद वह उसमें वह देखेगा जो उसे उससे विवाह करने के लिए प्रेरित करेगा। इस बात का प्रमाण कि यह आदेश मार्गदर्शन (इरशाद) के लिए है, वह है जो अबू दाऊद ने जाबिर की हदीस से पैगंबर ﷺ से रिवायत किया है कि उन्होंने कहा: "जब तुम में से कोई किसी महिला को विवाह का प्रस्ताव दे, तो यदि वह उस चीज़ को देख सके जो उसे उससे विवाह करने के लिए प्रेरित करती है, तो उसे ऐसा करना चाहिए।" (1)। अतः, यह कथन "यदि वह समर्थ हो, तो उसे ऐसा करना चाहिए" किसी अनिवार्य कर्तव्य (वाजिब) के बारे में नहीं कहा जाता है। यही विचार अधिकांश न्यायविदों (फुकहा) का था: मलिक, शफीई, कूफी और अन्य, साथ ही ज़ाहिरी संप्रदाय का भी। एक समूह ने इसे नापसंद किया है, लेकिन सही हदीसों के कारण उनके विचार पर ध्यान नहीं दिया जाता (2)।

और अल्लाह तआला का कथन है: ﴿وَلَوْ أَعْجَبَكَ حُسْنُهُنَّ﴾ (भले ही उनकी सुंदरता तुम्हें प्रभावित करे)। सहल बिन अबी हसमा ने कहा: मैंने मुहम्मद बिन मसलमा को मदीना की छतों (इज्जार) में से एक छत पर नुबैसा (3) बिन्त अल-दह्हाक का पीछा करते हुए देखा। मैंने उनसे कहा: क्या आप ऐसा कर रहे हैं? उन्होंने कहा: हाँ, पैगंबर ﷺ ने कहा है: "जब अल्लाह तुम में से किसी के दिल में किसी महिला के लिए विवाह का प्रस्ताव डालता है, तो उसके लिए उसे देखने में कोई हर्ज नहीं है।" (4)। 'इज्जार' शाम और हिजाज़ के लोगों की भाषा में छत (सतह) को कहते हैं। अबू उबैद ने कहा (5): इज्जार का बहुवचन अजाजीर और अजाजीराह है।

छठा बिंदु: इस बारे में मतभेद है कि उसे क्या देखने की अनुमति है। मलिक ने कहा: वह उसके चेहरे और हथेलियों को देख सकता है, और उसे उसकी अनुमति के बिना नहीं देखना चाहिए। शफीई और अहमद ने कहा: उसकी अनुमति के साथ या उसके बिना, यदि वह ढकी हुई (पर्दे में) हो (6)। अल-औज़ाई ने कहा: वह उसे देख सकता है और कोशिश कर सकता है, उसके शरीर के मांसल हिस्सों को देख सकता है। दाऊद ने कहा: वह उसके पूरे शरीर को देख सकता है; शाब्दिक अर्थ को पकड़ते हुए। लेकिन शरीयत के सिद्धांत 'औराह' (निषिद्ध अंगों) को देखने की मनाही के संबंध में उनका खंडन करते हैं (7)। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

(1) सुनन अबी दाऊद (2082), और यह अहमद के पास है (14586), और चर्चा अल-मुफ़्हिम 4/125 से है। (2) अल-मुफ़्हिम 4/125 - 126। (3) (द) में 'बुलैना', और (ज़) में 'बुलैना'। अल-हाफ़िज़

ने अल-इसाबा 12/199 में कहा: प्रसिद्ध यह है कि यह 'स' (th) के साथ है। अबू मूसा ने यह कहा। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/394, और इसे इसी शब्दों के साथ अल-मिज़ी ने तहज़ीब अल-कमाल 25/302 में (मुहम्मद इब्न सुलेमान इब्न अबी हसमा की जीवनी में) उद्धृत किया है, और इसी तरह अहमद (16028) और इब्न हिब्बान (4042) ने, और इसकी श्रृंखला कमज़ور है, लेकिन इसका मरफ़ू हिस्सा अन्य साक्ष्यों से सही साबित होता है। (5) ग़रीब अल-हदीस 1/276 में। (6) (ज़) में: मुतसत्तिरा (ढकी हुई)। (7) अल-मुफ़्हिम 4/126।

200 سورہ الاحزاب: آیت 52

...کیونکہ اگر وہ اسے دیکھے گا تو شاید اس میں وہ چیز دیکھے گا جو اسے اس سے نکاح کرنے کی ترغیب دے۔ اس بات کی دلیل کہ یہ حکم رہنمائی (ارشاد) کے طور پر ہے، وہ حدیث ہے جسے ابو داؤد نے حضرت جابرؓ سے روایت کیا کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "جب تم میں سے کوئی کسی عورت کو نکاح کا پیغام دے، تو اگر وہ اس بات پر قادر ہو کہ اسے (عورت کو) دیکھ لے جو اسے اس سے نکاح کرنے پر آمادہ کرے، تو وہ ایسا کر لے۔" (1)۔ پس آپ ﷺ کا یہ فرمانا کہ "اگر وہ قادر ہو تو ایسا کر لے" واجب کے بارے میں نہیں کہا جاتا۔ یہی جمہور فقہاء بشمول امام مالک، امام شافعی، اہل کوفہ اور دیگر، اور اہل ظاہر کا قول ہے۔ ایک گروہ نے اسے ناپسند کیا ہے لیکن صحیح احادیث کی موجودگی میں ان کے قول کی پرواہ نہیں کی جائے گی (2)۔

اور اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَوْ أَعْجَبَكَ حُسْنُهُنَّ﴾ (اگرچہ ان کا حسن تمہیں بھلا لگے)۔ سہل بن ابی حثمہ کہتے ہیں: میں نے محمد بن مسلمہ کو دیکھا کہ وہ مدینہ کی چھتوں (اجار) میں سے ایک چھت پر نبیشہ (3) بنت ضحاک کا پیچھا کر رہے تھے۔ میں نے ان سے کہا: کیا آپ ایسا کر رہے ہیں؟ انہوں نے کہا: ہاں، نبی کریم ﷺ نے فرمایا ہے: "جب اللہ تم میں سے کسی کے دل میں کسی عورت سے نکاح کا پیغام ڈال دے تو اسے دیکھنے میں کوئی حرج نہیں۔" (4)۔ 'اجار' اہل شام اور حجاز کی لغت میں چھت کو کہتے ہیں۔ ابو عبید نے کہا (5): اجار کی جمع اجاجیر اور اجاجرہ آتی ہے۔

چھٹا مسئلہ: اس بارے میں اختلاف ہے کہ عورت کا کتنا حصہ دیکھنا جائز ہے۔ امام مالک نے فرمایا: وہ اس کے چہرے اور ہتھیلیوں کو دیکھے، اور اس کی اجازت کے بغیر نہ دیکھے۔ امام شافعی اور امام احمد نے فرمایا: اس کی اجازت سے یا بغیر اجازت کے، بشرطیکہ وہ پردے میں (مستترہ) ہو (6)۔ امام اوزاعی نے فرمایا: وہ اسے دیکھے اور کوشش کرے اور اس کے جسم کے

گوشت والے حصوں کو دیکھے۔ امام داؤد (ظاہری) نے فرمایا: وہ اس کے پورے جسم کو دیکھ سکتا ہے؛ لفظ کے ظاہر کو پکڑتے ہوئے۔ لیکن شریعت کے اصول ستر (عورت) کو دیکھنے کی حرمت میں ان کا رد کرتے ہیں (7)۔ واللہ اعلم۔

(1) سنن ابی داؤد (2082)، اور یہ امام احمد کے ہاں بھی ہے (14586)، اور گفتگو المفہم 4/125 سے لی گئی ہے۔ (2) المفہم 4/125 - 126۔ (3) نسخہ (د) میں 'بثینہ' ہے اور (ظ) میں بھی 'بثینہ' ہے۔ حافظ نے الاصابہ 12/199 میں کہا: مشہور یہ ہے کہ یہ 'ث' کے ساتھ ہے، یہ ابو موسیٰ نے کہا ہے۔ (4) المحرر الوجیز 4/394، اور اسے انہی الفاظ کے ساتھ مزی نے تہذیب الکمال 25/302 میں (محمد بن سلیمان بن ابی حثمہ کے تذکرے میں) روایت کیا ہے، اور اسی طرح امام احمد (16028) اور ابن حبان (4042) نے، اور اس کی سند ضعیف ہے مگر اس کا مرفوع حصہ شواہد کی بنا پر صحیح ہے۔ (5) غریب الحدیث 1/276 میں۔ (6) (ظ) میں 'متسترہ' ہے۔ (7) المفہم 4/126۔

Surah Al-Ahzab: Verses 52 - 53 Page 201

Seventh: His, the Exalted's, saying: {except those your right hand possesses}. Scholars differed regarding the lawfulness of a non-believing female slave for the Prophet ﷺ in two opinions: First: She is lawful; due to the generality of His saying: {except those your right hand possesses}. This was said by Mujahid, Sa'id ibn Jubayr, 'Ata, and Al-Hakam; they said: His, the Exalted's, saying: {The women are not lawful for you from now on} means: women other than Muslims are not lawful for you. As for Jewish, Christian, and polytheistic women, they are forbidden for you, meaning: it is not lawful for you to marry a non-believing woman so that she becomes a Mother of the Believers even if her beauty pleases you, except what your right hand possesses, for he may take her as a concubine(1). The Second Opinion: She is not lawful; as an exaltation of his status from having intercourse with a non-believing woman, and Allah the Exalted has said: {And do not hold to marriage ties with disbelieving women} [Al-Mumtahanah: 10], so how then for him ﷺ?!

And "mā" in His saying: {except what your right hand possesses} is in the position of nominative (raf') as a substitute for "the women". It is also permissible for it to be in the position of accusative (nasb) based on exception, and there is weakness in this. It is also permissible for it to be a gerund (masdariyyah), and the estimation is: except the possession of your right hand, and possession (milk) here means owned (mamluk), and it is in the position of accusative because it is a disconnected exception (from a different category than the first)(2).

His, the Exalted's, saying: {O you who have believed, do not enter the houses of the Prophet except when you are permitted for a meal, without awaiting its readiness. But when you are invited, then enter; and when you have eaten, disperse without seeking conversation. Indeed, that [behavior] was troubling the Prophet, and he is shy of [dismissing] you. But Allah is not shy of the truth. And when you ask [his wives] for something, ask them from behind a partition. That is purer for your hearts and their hearts. And it is not [conceivable or lawful] for you to harm the Messenger of Allah or to marry his wives after him, ever. Indeed, that would be in the sight of Allah an enormity.} (53).

In it are sixteen issues:

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/ 369 - 370. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/ 394. And it was followed up that if it means "mamluk" (owned), it becomes part of the category

of "women", so it would not be disconnected, and nominative (raf') would be more likely. See Al-Bahr 7/ 245, and Ad-Durr al-Masun 9/ 138.

सूरह अल-अहज़ाब: आयतें 52 - 53 पृष्ठ 201

सातवीं: अल्लाह तआला का कथन: {सिवाय उनके जो आपके दाहिने हाथ के अधिकार में हैं}। पैगंबर ﷺ के लिए काफ़िर दासी के हलाल होने के बारे में विद्वानों के दो मत हैं: पहला: वह हलाल है; अल्लाह के इस सामान्य कथन के कारण: {सिवाय उनके जो आपके दाहिने हाथ के अधिकार में हैं}। यह मुजाहिद, सईद इब्न जुबैर, अता और अल-हकम ने कहा है; उन्होंने कहा: अल्लाह तआला का कथन: {इसके बाद आपके लिए महिलाएं हलाल नहीं हैं} यानी: मुस्लिम महिलाओं के अलावा अन्य महिलाएं आपके लिए हलाल नहीं हैं। जहाँ तक यहूदी, ईसाई और मुशरिक महिलाओं का सवाल है, वे आप पर हराम हैं, यानी: आपके लिए किसी काफ़िर महिला से शादी करना हलाल नहीं है कि वह मोमिनों की माँ बने, चाहे उसका सौंदर्य आपको कितना ही भाए, सिवाय उनके जो आपके दाहिने हाथ के अधिकार में हैं, क्योंकि उन्हें दासी (तसर्री) के रूप में रखने की अनुमति है(1)। दूसरा मत: वह हलाल नहीं है; उनकी गरिमा को एक काफ़िर महिला के साथ संसर्ग से पवित्र रखने के लिए, और अल्लाह तआला ने फ़रमाया है: {और काफ़िर औरतों के निकाह के बंधन को न थामे रहो} [अल-मुमतहना: 10], तो फिर उनके ﷺ लिए यह कैसे संभव है?!

और "मा" अल्लाह के कथन: {सिवाय उसके जो आपके दाहिने हाथ के अधिकार में है} में "महिलाओं" के बदले में रफ़ा (nominative) की स्थिति में है। यह भी संभव है कि यह अपवाद (इस्तिसना) के आधार पर नसब (accusative) की स्थिति में हो, और इसमें कमजोरी है। यह भी संभव है कि यह मसरिया (مصدرية) हो, और अनुमान है: आपके दाहिने हाथ के स्वामित्व के सिवा, और स्वामित्व (मिल्क) का अर्थ यहाँ 'ममलुक' (गुलाम) है, और यह नसब की स्थिति में है क्योंकि यह पहली श्रेणी से अलग अपवाद (मुनक़ति) है(2)।

अल्लाह तआला का कथन: {हे ईमान वालो! पैगंबर के घरों में प्रवेश न करो जब तक कि तुम्हें भोजन के लिए अनुमति न दी जाए, उसकी तैयारी की प्रतीक्षा किए बिना। लेकिन जब तुम्हें आमंत्रित किया जाए, तो प्रवेश करो; और जब तुम भोजन कर लो, तो बातचीत में लगे बिना चले जाओ। वास्तव में, यह पैगंबर को कष्ट देता था, और वह तुमसे (कहने में) संकोच करते थे। लेकिन अल्लाह सत्य (कहने) से संकोच नहीं करता। और जब तुम उनसे (उनकी पत्नियों से) कोई चीज़ मांगो, तो पर्दे के पीछे से मांगो। यह तुम्हारे दिलों और उनके दिलों के लिए अधिक पवित्र है। और तुम्हारे लिए यह उचित नहीं है कि तुम अल्लाह के रसूल को कष्ट पहुँचाओ और न ही उनके बाद उनकी पत्नियों से कभी विवाह करो। वास्तव में, यह अल्लाह की दृष्टि में बहुत बड़ी बात है।} (53)।

इसमें सोलह मसले हैं:

(1) मआनी अल-कुरान, अन-नह्हास 5/ 369 - 370। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/ 394। और यह टिप्पणी की गई है कि यदि इसका अर्थ 'ममलुक' है, तो यह महिलाओं की श्रेणी में आ जाता है, अतः यह मुनक़ति नहीं होगा, और रफ़ा अधिक प्रबल होगा। देखें अल-बहर 7/ 245, और अद-दुर्र अल-मसून 9/ 138।

سورة الاحزاب: آیات 52 - 53 صفحہ 201

ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِلَّا مَا مَلَكَتْ يَمِينُكَ﴾ (مگر جو تمہارے قبضے میں آئیں)۔ نبی کریم ﷺ کے لیے کافر لونڈی کے حلال ہونے کے بارے میں علماء کے دو قول ہیں: پہلا قول: وہ حلال ہے؛ اس فرمان کے عموم کی وجہ سے: ﴿إِلَّا مَا مَلَكَتْ يَمِينُكَ﴾۔ یہ قول مجاہد، سعید بن جبیر، عطا اور حکم کا ہے؛ انہوں نے کہا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿لَا يَحِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدُ﴾ یعنی: مسلمان عورتوں کے سوا آپ کے لیے عورتیں حلال نہیں ہیں۔ جہاں تک یہودی، عیسائی اور مشرک عورتوں کا تعلق ہے، تو وہ آپ پر حرام ہیں، یعنی: آپ کے لیے جائز نہیں کہ کسی کافر عورت سے نکاح کریں کہ وہ ام المؤمنین بنے، اگرچہ آپ کو اس کا حسن کتنا ہی پسند آئے، سوائے ان کے جو آپ کے قبضے میں آئیں، کیونکہ ان سے فائدہ اٹھانا (بسر کرنا) جائز ہے(1)۔ دوسرا قول: وہ حلال نہیں ہے؛ آپ ﷺ کے مرتبے کو کافر عورت سے ہم بستری سے پاک رکھنے کے لیے، اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: ﴿وَلَا تُمْسِكُوا بِعِصَمِ الْكَوَافِرِ﴾ [الممتحنہ: 10]، تو پھر آپ ﷺ کے لیے یہ کیسے ہو سکتا ہے؟!

اور ﴿إِلَّا مَا مَلَكَتْ يَمِينُكَ﴾ میں لفظ "ما" لفظ "النساء" سے بدل ہونے کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہے۔ یہ بھی جائز ہے کہ یہ استثنا کی بنا پر حالتِ نصب میں ہو، اور اس میں کمزوری ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ "ما مصدریہ" ہو، اور تقدیر (مراد) یہ ہے: سوائے تمہارے ہاتھ کے ملک کے، اور ملک یہاں مملوک کے معنی میں ہے، اور یہ حالتِ نصب میں ہے کیونکہ یہ استثنائے منقطع ہے(2)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اے ایمان والو! نبی کے گھروں میں داخل نہ ہوا کرو مگر یہ کہ تمہیں کھانے کے لیے اجازت دی جائے، اس کی تیاری کا انتظار کیے بغیر۔ لیکن جب تمہیں بلایا جائے تو داخل

ہو جاؤ، پھر جب تم کھانا کھا چکو تو منتشر ہو جاؤ اور باتوں میں دل نہ لگاؤ۔ بے شک یہ بات نبی کو تکلیف دیتی تھی تو وہ تم سے شرماتے تھے، اور اللہ حق بات سے نہیں شرماتا۔ اور جب تم ان (ازواج مطہرات) سے کوئی سامان مانگو تو پردے کے پیچھے سے مانگو، یہ تمہارے دلوں اور ان کے دلوں کے لیے زیادہ پاکیزگی کی بات ہے۔ اور تمہارے لیے جائز نہیں کہ تم اللہ کے رسول کو تکلیف پہنچاؤ اور نہ یہ کہ ان کے بعد ان کی بیویوں سے کبھی نکاح کرو، بے شک یہ اللہ کے نزدیک بہت بڑی بات ہے﴾ (53)۔

اس میں سولہ مسائل ہیں:

(1) معانی القرآن للنحاس 5/ 369 - 370۔ (2) المحرر الوجیز 4/ 394۔ اور اس پر یہ تعاقب (تنقید) کیا گیا ہے کہ اگر یہ مملوک کے معنی میں ہے تو یہ عورتوں کی جنس میں شامل ہو جائے گا، پھر یہ منقطع نہیں رہے گا، اور رفع زیادہ راجح ہوگا۔ دیکھیے البحر 7/ 245، اور الدر المصون 9/ 138۔

Surah Al-Ahzab: Verse 53 (Page 202)

First: The Almighty's saying: {Do not enter the Prophet's houses unless permission is given to you} "An" (that) is in the accusative position, meaning: except by permission being given to you, and the exception is not from the first. {To a meal without waiting for its preparation} It is in the accusative as a circumstantial qualifier (Hal), meaning: do not enter in this state. It is not permissible for "Ghayra" (without) to be in the genitive case as an adjective for the food; because if it were an adjective, it would have been necessary to manifest the subjects, and He would have said: "without your waiting for its preparation." An example of this in grammar is: "This is a man with a man accompanying him," and if you wish, you say: "This is a man with a man who is accompanying him" (1).

This verse included two stories (2): One of them: Etiquette regarding food and sitting. The second: The command of Hijab. Hammad bin Zaid said: This verse was revealed regarding the burdensome people (3).

As for the first story, the majority of commentators are of the opinion that its cause was: When the Messenger of Allah (peace be upon him) married Zainab bint Jahsh, the wife of Zaid, he gave a wedding feast for her and invited the people. When they finished eating, groups of them sat talking in the house of the Messenger of Allah (peace be upon him) while his wife was turning her face towards the wall. They became a burden on the Messenger of Allah (peace be upon him). Anas said: I do not know if I informed the Prophet (peace be upon him) that the people had left, or he informed me. He said: He set off until he entered the house, and I went to enter with him, so he dropped the curtain between me and him and the Hijab was revealed. He said: And the people were admonished with what they were admonished with, and Allah Almighty revealed: {O you who have believed, do not enter the houses of the Prophet} until His saying: {Indeed, that was grave in the sight of Allah}. Recorded in Sahih (4).

Qatadah and Muqatil said in the book of Al-Thalabi: Indeed, this incident took place in the house of Umm Salama (5). The first is correct, as recorded in Sahih.

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/323. (2) In (Z): Two matters. (3) Recorded by Ibn Abi Hatim as in al-Durr al-Manthur 5/214 on the authority of Sulaiman bin Arqam. (4) Sahih al-Bukhari (4791), and Sahih Muslim (1428), and it is with Ahmad (12023). (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/395, and it was recorded from Qatadah by al-Tabari 19/166.

सूरा अल-अहज़ाब: आयत 53 (पेज 202)

पहला: अल्लाह ताला का फरमान: {नबी के घरों में प्रवेश न करो जब तक कि तुम्हें अनुमति न दी जाए} यहाँ "अन" (أن) "नसब" (नकारात्मक क्रिया/स्थिति) की स्थिति में है, जिसका अर्थ है: सिवाय इसके कि तुम्हें अनुमति दी जाए, और अपवाद पहले से नहीं है। {भोजन के लिए उसके तैयार होने की प्रतीक्षा किए बिना} यहाँ यह "हाल" (स्थिति) के रूप में "नसब" में है, यानी: इस स्थिति में प्रवेश न करें। "गैर" (غَيْرَ) का "जर" (विभक्ति) में भोजन के विशेषण के रूप में होना अनुमेय नहीं है; क्योंकि यदि यह विशेषण होता, तो कर्ताओं को प्रकट करना आवश्यक होता, और वह कहता: "बिना तुम्हारे उसके तैयार होने की प्रतीक्षा किए"। व्याकरण में इसका उदाहरण है: "यह एक आदमी है एक आदमी के साथ जो उसका साथी है", और यदि आप चाहें तो कहें: "यह एक आदमी है एक आदमी के साथ जो उसका साथी है वह" (1)।

इस आयत में दो कहानियाँ (2) शामिल हैं: पहली: भोजन और बैठने के मामले में शिष्टाचार। और दूसरी: हिजाब का आदेश। हम्माद बिन ज़ैद ने कहा: यह आयत बोझिल (थका देने वाले) लोगों के बारे में उतरी थी (3)।

जहाँ तक पहली कहानी का सवाल है, अधिकांश टीकाकारों का मत है कि इसका कारण यह था: जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने ज़ैद की पत्नी ज़ैनब बिन्त जहश से निकाह किया, तो उन्होंने वलीमा (भोज) दिया और लोगों को आमंत्रित किया। जब उन्होंने खाना खा लिया, तो उनमें से कुछ समूह अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के घर में बैठकर बातें करने लगे, जबकि उनकी पत्नी अपना चेहरा दीवार की ओर किए हुए थीं। वे अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) पर भारी पड़ने लगे। अनस ने कहा: मुझे नहीं पता कि मैंने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को बताया कि लोग चले गए हैं, या उन्होंने मुझे बताया। उन्होंने कहा: वह चल दिए यहाँ तक कि घर में प्रवेश किया, और मैं उनके साथ प्रवेश करने लगा, तो उन्होंने मेरे और अपने बीच पर्दा डाल दिया और हिजाब (का हुक्म) उतर गया। उन्होंने कहा: और लोगों को उस चीज़ की नसीहत दी गई जिससे उन्हें नसीहत दी जानी थी, और अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने उतारा: {ऐ ईमान वालों! नबी के घरों में प्रवेश न करो} उनके इस कथन तक: {निस्संदेह, यह अल्लाह की दृष्टि में बहुत बड़ी बात थी}। इसे सहीह (किताबों) में उद्धृत किया गया है (4)।

कतादा और मुक़ातिल ने अल-तअ़ल्बी की किताब में कहा: वास्तव में यह घटना उम्म सलमा के घर में हुई थी (5)। और पहली बात सही है, जैसा कि सहीह हदीस में वर्णित है।

(1) इअ़राब अल-क़ुरआन ली अल-नह़ास 323/3। (2) (ज़) में: दो मामले। (3) इसे इब्न अबी ह़ातिम ने अल-दुर्र अल-मन्शूर 214/5 में सुलैमान बिन अर्क़म के हवाले से निकाला है। (4) सहीह बुखारी (4791), और सहीह मुस्लिम (1428), और यह अहमद (12023) के पास है। (5) अल-मुह़र्रर अल-वजीज़ 4/395, और इसे कतादा से अल-त़बरी 166/19 ने निकाला है।

سورہ الاحزاب: آیت ۵۳ (صفحہ ۲۰۲)

پہلی بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ لَا تَدْخُلُوا بُيُوتَ النَّبِيِّ إِلَّا أَنْ يُؤْذَنَ لَكُمْ ﴾ (نبی کے گھروں میں داخل نہ ہو جب تک کہ تمہیں اجازت نہ دی جائے) یہاں «أَنْ» نصب کی جگہ پر ہے اس معنی میں: سوائے اس کے کہ تمہیں اجازت دی جائے، اور استثناء پہلے سے نہیں ہے۔ ﴿ إِلَى طَعَامٍ غَيْرَ نَاظِرِينَ إِنَاهُ ﴾ (کھانے کے لیے اس کی تیاری کا انتظار کیے بغیر) یہ حالت کی بنا پر نصب ہے، یعنی: اس حال میں داخل نہ ہوں۔ اور «غیر» کا جر (زیر) کے ساتھ کھانے کی صفت ہونا جائز نہیں ہے؛ کیونکہ اگر یہ صفت ہوتا تو فاعلوں کا ظاہر کرنا ضروری ہوتا، اور وہ کہتا: تم اس کے تیار ہونے کا انتظار نہ کرنے والے ہو۔ نحو میں اس کی مثال یہ ہے: "یہ ایک آدمی ہے ایک ایسے آدمی کے ساتھ جو اس کا لازم ہے"، اور اگر تم چاہو تو کہو: "یہ ایک آدمی ہے ایک ایسے آدمی کے ساتھ جو اس کا لازم ہے وہ" (۱)۔

یہ آیت دو قصوں (۲) پر مشتمل ہے: ایک: کھانے اور بیٹھنے کے معاملے میں ادب۔ اور دوسرا: حجاب کا حکم۔ حماد بن زید نے کہا: یہ آیت بھاری (تھکا دینے والے) لوگوں کے بارے میں نازل ہوئی (۳)۔

جہاں تک پہلے قصے کا تعلق ہے، تو اکثر مفسرین کا اس بات پر اتفاق ہے کہ اس کا سبب یہ تھا: جب رسول اللہ ﷺ نے زید کی (سابقہ) اہلیہ زینب بنت جحش سے نکاح کیا تو ان کا ولیمہ کیا اور لوگوں کو دعوت دی، جب وہ کھانا کھا چکے تو ان میں سے کچھ گروہ رسول اللہ ﷺ کے گھر میں بیٹھے باتیں کرنے لگے جبکہ آپ کی اہلیہ اپنا چہرہ دیوار کی طرف کیے ہوئے تھیں، تو وہ رسول اللہ ﷺ پر گراں (بھاری) گزرے، انس رضی اللہ عنہ کہتے ہیں: مجھے نہیں معلوم کہ میں نے نبی ﷺ کو بتایا کہ لوگ چلے گئے ہیں یا آپ نے مجھے بتایا، کہتے ہیں: پھر آپ چلے یہاں تک کہ گھر

میں داخل ہوئے، میں بھی آپ کے ساتھ داخل ہونے لگا تو آپ نے میرے اور اپنے درمیان پردہ ڈال دیا اور حجاب نازل ہوا۔ کہتے ہیں: اور لوگوں کو اس بات کی نصیحت کی گئی جس کی انہیں نصیحت کی جانی تھی، اور اللہ عزوجل نے نازل فرمایا: ﴿يَتأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتَ النَّبِيِّ﴾ اللہ کے اس قول تک: ﴿إِنَّ ذَلِكُمْ كَانَ عِندَ اللَّهِ عَظِيماً﴾ اسے صحیح (بخاری ومسلم) نے روایت کیا ہے (۴)۔

اور قتادہ اور مقاتل نے ثعلبی کی کتاب میں کہا ہے: یہ واقعہ ام سلمہ رضی اللہ عنہا کے گھر میں پیش آیا تھا (۵)۔ اور پہلی بات صحیح ہے، جیسا کہ صحیح روایت میں ہے۔

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۳/۳۲۳۔ (۲) (ظ) میں ہے: قضیتین (دو معاملے)۔ (۳) اسے ابن ابی حاتم نے نکالا جیسا کہ الدر المنثور ۵/۲۱۴ میں سلیمان بن ارقم سے مروی ہے۔ (۴) صحیح بخاری (۴۷۹۱)، اور صحیح مسلم (۱۴۲۸)، اور یہ احمد (۱۲۰۲۳) کے ہاں ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۴/ ۳۹۵، اور اسے قتادہ سے طبری نے نکالا ہے ۱۹/ ۱۶۶۔

Page 203

Surah Al-Ahzab: Verse 53

Ibn Abbas said: It was revealed regarding a group of believers who used to wait for the Prophet's ﷺ food. They would enter before the food was ready, sit until it was done, then eat and not leave (1).

Ismail bin Abi Hakim said (2): This is a etiquette that Allah taught to those who are burdensome (who overstay). Ibn Abi Aisha said in Al-Tha'labi's book: It is enough for the burdensome that the Sharia did not tolerate them (3).

As for the story of the Hijab, Anas bin Malik and a group said: Its cause was the matter of sitting in Zainab's house, the story mentioned earlier. Aisha (may Allah be pleased with her) and a group said: Its cause was that Umar said: I said, "O Messenger of Allah, both the righteous and the wicked enter upon your wives; if only you would command them to veil themselves." So the verse was revealed (4). The Sahih narrated from Ibn Umar that he said: Umar said: I agreed with my Lord in three things: regarding the Station of Ibrahim, regarding the Hijab, and regarding the prisoners of Badr (5).

This is the most authentic of what has been said regarding the matter of the Hijab. Other than these two opinions, the reports and narrations are weak and groundless. The weakest is what was narrated from Ibn Mas'ud: That Umar ordered the Prophet's ﷺ wives to veil, so Zainab bint Jahsh said: "O son of Al-Khattab, you are jealous for us while the revelation descends in our houses!" Then Allah Almighty revealed: {And when you ask them for something, ask them from behind a partition} (6). This is false because the Hijab was revealed on the day of the marriage to Zainab, as...

---

(1) Mentioned by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 4/395. (2) Al-Qurashi, their freedman, Al-Madani, he was an official for Umar bin Abdul Aziz, died in the year (130 AH). Al-Tahdhib 1/146. And his statement is in Al-Muharrar al-Wajiz 4/395. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/395, and Ibn Abi Aisha is Musa. (4) It is a part of the Hadith of Anas (may Allah be pleased with him) in Ahmad (157), and Al-Bukhari (402), and it will come in the eighth issue. And it was narrated from Aisha with its meaning by Ahmad (25866), Al-Bukhari (146), and Muslim (2170), and the Hadith of Aisha (may Allah be pleased with her) will come in the sixteenth issue. (5) Sahih Muslim (2399). (6) Narrated by Ahmad (4362) at length, and Al-Tabari 19/165 and 169. The speech is from Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1563.

पृष्ठ २०३

सूरा अल-अहज़ाब: आयत ५३

इब्न अब्बास ने कहा: यह आयत ईमान वालों के एक समूह के बारे में उतरी जो नबी ﷺ के भोजन के समय की प्रतीक्षा करते थे। वे भोजन तैयार होने से पहले ही प्रवेश कर जाते थे, भोजन तैयार होने तक बैठे रहते थे, फिर खाते थे और बाहर नहीं निकलते थे (१)।

इस्माइल बिन अबी हाकिम ने कहा (२): यह वह शिष्टाचार है जिसके माध्यम से अल्लाह ने उन लोगों को अदब सिखाया जो दूसरों पर भारी पड़ते हैं (अधिक देर रुकते हैं)। इब्न अबी आयशा ने सअ़लबी की पुस्तक में कहा: भारी पड़ने वालों के लिए यही पर्याप्त है कि शरीयत ने उन्हें सहन नहीं किया (३)।

जहाँ तक हिजाब (पर्दे) की कहानी का प्रश्न है, अनस बिन मालिक और एक समूह ने कहा: इसका कारण ज़ैनब के घर में बैठने का मामला था, जिसकी कहानी पहले बताई जा चुकी है। आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) और एक समूह ने कहा: इसका कारण यह था कि उमर ने कहा: मैंने कहा, "हे अल्लाह के रसूल, आपकी पत्नियों के पास नेक और बुरे दोनों तरह के लोग आते हैं; यदि आप उन्हें पर्दे का आदेश देते तो अच्छा होता।" तब यह आयत उतरी (४)। और सहीह में इब्न उमर से वर्णित है कि उन्होंने कहा: उमर ने कहा: मैंने तीन बातों में अपने रब की सहमति पाई: मकाम-ए-इब्राहिम के बारे में, हिजाब के बारे में, और बदर के कैदियों के बारे में (५)।

हिजाब के विषय में जो कुछ भी कहा गया है, उनमें से यह सबसे विश्वसनीय है। इन दो मतों के अतिरिक्त अन्य बातें और कहानियाँ निराधार हैं, उनका कोई प्रमाण नहीं है। सबसे दुर्बल वह है जो इब्न मसूद से वर्णित है: कि उमर ने नबी ﷺ की पत्नियों को पर्दे का आदेश दिया, तो ज़ैनब बिन्त जहश ने कहा: "हे इब्न अल-खत्ताब, तुम हमारे प्रति ईर्ष्या (सुरक्षा भाव) दिखाते हो जबकि हमारे घरों में ईश्वरीय संदेश (वह्य) उतरता है!" फिर अल्लाह तआला ने आयत उतारी: {और जब तुम उनसे कोई वस्तु माँगो, तो उनसे पर्दे के पीछे से माँगो} (६)। यह असत्य है क्योंकि हिजाब का आदेश ज़ैनब के साथ निकाह के दिन उतरा था, जैसा कि...

---

(१) इब्न अतिय्याह द्वारा अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/३९५ में वर्णित। (२) अल-कुरशी, उनके मुक्त दास, अल-मदनी, वे उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ के अधिकारी थे, उनकी मृत्यु वर्ष (१३० हिजरी) में हुई। अल-तहज़ीब १/१४६। और उनका कथन अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/३९५ में है। (३) अल-मुहर्रर अल-

वजीज़ ४/३९५, और इब्न अबी आयशा मूसा हैं। (४) यह अहमद (१५७) और अल-बुखारी (४०२) में अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस का एक हिस्सा है, और यह आठवें विषय में आएगा। और इसे अहमद (२५८६६), अल-बुखारी (१४६), और मुस्लिम (२१७०) द्वारा आयशा से इसके अर्थ के साथ वर्णित किया गया है, और आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस सोलहवें विषय में आएगी। (५) सहीह मुस्लिम (२३९९)। (६) अहमद (४३६२) द्वारा विस्तार से वर्णित, और अल-तब़री १९/१६५ और १६९। यह विवरण इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान ३/१५६३ से है।

صفحہ ۲۰۳

سورہ الاحزاب: آیت ۵۳

ابن عباس نے فرمایا: یہ آیت اہل ایمان کی ایک جماعت کے بارے میں نازل ہوئی جو نبی کریم ﷺ کے کھانے کے وقت کا انتظار کرتے تھے، وہ کھانا تیار ہونے سے پہلے ہی داخل ہو جاتے، کھانا تیار ہونے تک بیٹھے رہتے، پھر کھاتے اور باہر نہ نکلتے (۱)۔

اسماعیل بن ابی حکیم نے کہا (۲): یہ وہ ادب ہے جس کے ذریعے اللہ نے گراں خاطر (سست اور زیادہ دیر رکنے والے) لوگوں کو ادب سکھایا۔ اور ابن ابی عائشہ نے ثعلبی کی کتاب میں کہا: گراں خاطر لوگوں کے لیے یہی کافی ہے کہ شریعت نے انہیں برداشت نہیں کیا (۳)۔

رہی حجاب (پردے) کی کہانی، تو انس بن مالک اور ایک گروہ نے کہا: اس کا سبب حضرت زینب کے گھر میں بیٹھنے کا معاملہ تھا، جس قصے کا پہلے ذکر ہو چکا ہے۔ اور حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا اور ایک گروہ نے کہا: اس کا سبب یہ تھا کہ حضرت عمر نے عرض کیا: میں نے کہا: اے اللہ کے رسول، آپ کی ازواج مطہرات کے پاس نیک اور بد دونوں طرح کے لوگ آتے ہیں، کاش آپ انہیں پردہ کرنے کا حکم دیتے۔ تو یہ آیت نازل ہوئی (۴)۔ اور صحیح میں ابن عمر سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: حضرت عمر نے فرمایا: میں نے تین باتوں میں اپنے رب کی موافقت کی: مقام ابراہیم کے بارے میں، حجاب کے بارے میں، اور بدر کے قیدیوں کے بارے میں (۵)۔

حجاب کے معاملے میں کہی گئی باتوں میں سے یہ سب سے زیادہ مستند ہے، اور ان دو اقوال کے علاوہ دیگر روایات اور اقوال بے بنیاد ہیں، ان میں سے کوئی بھی پائے ثبات نہیں رکھتا۔ سب سے ضعیف وہ ہے جو ابن مسعود سے مروی ہے: کہ عمر نے نبی ﷺ کی ازواج کو پردے کا حکم دیا،

تو زینب بنت جحش نے کہا: اے ابن خطاب، تم ہمارے بارے میں غیرت دکھاتے ہو جبکہ وحی ہمارے گھروں میں نازل ہوتی ہے! تو اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی: {اور جب تم ان سے کوئی چیز مانگو تو ان سے پردے کے پیچھے سے مانگو} (۶) اور یہ باطل ہے؛ کیونکہ حجاب کا حکم حضرت زینب سے نکاح کے دن نازل ہوا، جیسا کہ...

---

(۱) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۴/ ۳۹۵ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۲) القرشی ان کے آزاد کردہ غلام، مدنی، وہ عمر بن عبدالعزیز کے عامل تھے، ۱۳۰ ہجری میں وفات پائی۔ التہذیب ۱/ ۱۴۶۔ اور ان کا قول المحرر الوجیز ۴/ ۳۹۵ میں ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۴/ ۳۹۵، اور ابن ابی عائشہ سے مراد موسیٰ ہیں۔ (۴) یہ احمد (۱۵۷) اور بخاری (۴۰۲) میں حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث کا ایک حصہ ہے، اور یہ آٹھویں مسئلے میں آئے گا۔ اور اسے حضرت عائشہ سے ان ہی معنوں میں احمد (۲۵۸۶۶)، بخاری (۱۴۶) اور مسلم (۲۱۷۰) نے روایت کیا ہے، اور حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سولہویں مسئلے میں آئے گی۔ (۵) صحیح مسلم (۲۳۹۹)۔ (۶) اسے احمد (۴۳۶۲) نے تفصیل سے اور طبری نے ۱۹/ ۱۶۵ اور ۱۶۹ میں روایت کیا ہے۔ یہ عبارت ابن العربی کی احکام القرآن ۳/ ۱۵۶۳ سے ماخوذ ہے۔

Surah Al-Ahzab: Verse 53 204

...we explained it. It was recorded by Al-Bukhari, Muslim, At-Tirmidhi and others (1).

It was said: The Messenger of Allah (peace be upon him) was eating with some of his companions, and the hand of one of them touched the hand of Aisha, so the Prophet (peace be upon him) disliked that, and then the verse of Hijab was revealed (2).

Ibn Atiyyah (3) said: It was the custom of the people that when they had food, a banquet, or something similar, whoever wished would come early to the invitation waiting for the food to be cooked and ready. Likewise, when they finished eating, they would remain seated. So, Allah forbade the believers from doing such things in the house of the Prophet (peace be upon him), and this prohibition included all believers. People adhered to the etiquette that Allah the Almighty set for them in this regard; He prevented them from entering except with permission at the time of eating, not before it to wait for the food to be cooked.

Second: The Almighty's saying: {The houses of the Prophet} is evidence that the house belongs to the man, and it is judged to be his, because Allah the Almighty attributed it to him. If it is said: But Allah the Almighty said: {And remember what is recited in your houses of the verses of Allah and wisdom. Indeed, Allah is ever Subtle and Acquainted} [Al-Ahzab: 34], we say: The attribution of the houses to the Prophet (peace be upon him) is an attribution of ownership, and the attribution of the houses to the wives is an attribution of location, as evidenced by the fact that He placed the permission in them with the Prophet (peace be upon him), and permission is only from the owner (4).

Third: The scholars differed regarding the houses of the Prophet (peace be upon him) as his family resided in them after his death; did they belong to them or not? There are two opinions: A group said: They belonged to them, evidenced by the fact that they lived in them after the death of the Prophet (peace be upon him) until their death, because the Prophet (peace be upon him) gifted that to them during his lifetime.

The second: That it was providing housing as a man houses his family, and it was not a gift, and it continued...

---

(1) Sahih al-Bukhari (4791), Sahih Muslim (1428), and Sunan al-Tirmidhi (3218), and it is from the hadith of Anas (may Allah be pleased with him), and was mentioned

previously soon. (2) Recorded by al-Tabari 167/19, and al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 379 from Mujahid. Al-Bukhari recorded something similar in Al-Adab Al-Mufrad (1053) through Mujahid from Aisha. (3) In Al-Muharrar al-Wajiz 4/395. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1563.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 53 204

...हमने इसे स्पष्ट किया। इसे अल-बुखारी, मुस्लिम, अत-तिर्मिज़ी और अन्य लोगों ने उद्धृत किया है (1)।

कहा गया है: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) अपने कुछ साथियों के साथ भोजन कर रहे थे, तो उनमें से एक व्यक्ति का हाथ आयशा के हाथ से छू गया, तो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने इसे नापसंद किया, और तब हिजाब की आयत उतरी (2)।

इब्न अतिया (3) ने कहा: लोगों की यह रीत थी कि जब उनके पास भोजन, दावत या ऐसा ही कुछ होता, तो जो कोई चाहता, निमंत्रण पर जल्दी आ जाता और भोजन पकने और तैयार होने की प्रतीक्षा करता। इसी तरह, जब वे भोजन समाप्त कर लेते, तो वे वहीं बैठे रहते। इसलिए, अल्लाह ने मोमिनों को नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के घर में ऐसी चीजों से मना कर दिया, और यह मनाही सभी मोमिनों पर लागू हुई। लोगों ने इस संबंध में अल्लाह द्वारा उनके लिए निर्धारित शिष्टाचार का पालन किया; उसने उन्हें भोजन के समय को छोड़कर प्रवेश करने से रोक दिया, न कि भोजन पकने की प्रतीक्षा करने के लिए उससे पहले।

दूसरा: अल्लाह का कहना: {नबी के घर} इस बात का प्रमाण है कि घर पुरुष का होता है, और उसी का माना जाता है, क्योंकि अल्लाह तआला ने इसे उसी से जोड़ा है। यदि यह कहा जाए: लेकिन अल्लाह तआला ने कहा है: {और तुम्हारे घरों में अल्लाह की जो आयतें और हिकमत पढ़ी जाती हैं, उन्हें याद रखो। बेशक अल्लाह बड़ा सूक्ष्मदर्शी और ख़बरदार है} [अल-अहज़ाब: 34], तो हम कहते हैं: घरों का नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से संबंध स्वामित्व का संबंध है, और घरों का पत्नियों से संबंध रहने के स्थान का संबंध है, जिसका प्रमाण यह है कि उसने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथ उनमें अनुमति दी, और अनुमति केवल मालिक से ही होती है (4)।

तीसरा: विद्वानों के बीच नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के घरों के बारे में मतभेद था क्योंकि उनकी मृत्यु के बाद उनके परिवार के लोग उनमें रहते थे; क्या वे उनके थे या नहीं? इसके दो मत हैं: एक समूह ने कहा: वे उनके थे, जिसका प्रमाण यह है कि वे नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की मृत्यु के बाद अपनी मृत्यु तक उनमें रहे, क्योंकि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अपने जीवनकाल में उन्हें वह उपहार में दिया था।

दूसरा: यह कि वह रहने के लिए घर प्रदान करना था जैसा कि एक आदमी अपने परिवार को घर देता है, और वह कोई उपहार नहीं था, और यह जारी रहा...

---

(1) सहीह अल-बुखारी (4791), सहीह मुस्लिम (1428), और सुनन अत-तिर्मिज़ी (3218), और यह अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से है, और पहले भी इसका उल्लेख हो चुका है। (2) इसे अल-तबरी 167/19 और अल-वाहिदी ने अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 379 में मुजाहिद से उद्धृत किया है। अल-बुखारी ने अल-अदब अल-मुफ़रद (1053) में मुजाहिद के माध्यम से आयशा से इसी तरह की बात उद्धृत की है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/395 में। (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरआन 3/1563।

سورة الاحزاب: آیت ۵۳ ۲۰٤

...ہم نے اسے واضح کیا۔ اسے بخاری، مسلم، ترمذی اور دیگر نے روایت کیا ہے (۱)۔

اور کہا گیا: اللہ کے رسول ﷺ اپنے کچھ صحابہ کے ساتھ کھانا کھا رہے تھے، تو ان میں سے ایک آدمی کا ہاتھ حضرت عائشہ کے ہاتھ سے لگ گیا، تو نبی ﷺ نے اسے ناپسند فرمایا، تو حجاب کی آیت نازل ہوئی (۲)۔

ابن عطیہ (۳) نے کہا: اور لوگوں کا طریقہ یہ تھا کہ جب ان کے پاس کھانا اور دعوت یا اس طرح کی کوئی چیز ہوتی تو جو چاہتا دعوت پر جلدی آ جاتا اور کھانا پکنے اور تیار ہونے کا انتظار کرتا۔ اسی طرح جب وہ کھانے سے فارغ ہوتے تو اسی طرح بیٹھے رہتے، پس اللہ نے مومنوں کو نبی ﷺ کے گھر میں اس جیسی باتوں سے منع فرما دیا، اور اس ممانعت میں تمام مومن داخل ہو گئے، اور لوگوں نے اس بارے میں اللہ تعالیٰ کے ان کے لیے مقرر کردہ ادب کو لازم پکڑا، چنانچہ اس نے انہیں کھانے کے وقت کے علاوہ داخل ہونے سے روک دیا، نہ کہ اس سے پہلے کھانا پکنے کے انتظار کے لیے۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿نبی کے گھر﴾ اس بات کی دلیل ہے کہ گھر مرد کا ہوتا ہے، اور اسی کے حق میں اس کا فیصلہ کیا جاتا ہے، کیونکہ اللہ تعالیٰ نے اسے اس کی طرف منسوب کیا ہے۔ پس اگر کہا جائے: اللہ تعالیٰ نے تو فرمایا ہے: ﴿اور تمہارے گھروں میں اللہ کی جو آیتیں اور حکمت پڑھی جاتی ہے اسے یاد رکھو، بے شک اللہ بڑا باریک بین اور باخبر ہے﴾ [الاحزاب: ۳٤] تو ہم کہتے ہیں: گھروں کی نبی ﷺ کی طرف نسبت ملکیت کی نسبت ہے، اور گھروں کی ازواج کی

طرف نسبت رہائش کی جگہ کی نسبت ہے، اس دلیل کے ساتھ کہ اس نے ان میں نبی ﷺ کے لیے اجازت رکھی، اور اجازت صرف مالک کی طرف سے ہوتی ہے (٤)۔

تیسری بات: اور علماء کا نبی ﷺ کے گھروں کے بارے میں اختلاف ہوا جب آپ کی وفات کے بعد آپ کے اہل خانہ ان میں رہتے تھے؛ کیا وہ ان کی ملکیت تھے یا نہیں؟ اس بارے میں دو اقوال ہیں: ایک گروہ نے کہا: وہ ان کی ملکیت تھے، اس دلیل کے ساتھ کہ وہ نبی ﷺ کی وفات کے بعد اپنی وفات تک ان میں رہیں، اور یہ اس لیے کہ نبی ﷺ نے اپنی زندگی میں وہ انہیں ہبہ (تحفہ) کر دیا تھا۔

دوسرا قول: یہ کہ وہ رہائش فراہم کرنا تھا جیسا کہ ایک آدمی اپنے اہل خانہ کو ٹھہراتا ہے، اور وہ ہبہ نہیں تھا، اور بات جاری رہی...

---

(١) صحیح بخاری (٤٧٩١)، صحیح مسلم (١٤٢٨)، اور سنن ترمذی (٣٢١٨)، اور یہ حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ہے، اور قریب ہی گزرا ہے۔ (٢) اسے طبری نے ١٩/١٦٧، اور واحدی نے اسباب النزول ص ٣٧٩ میں مجاہد سے روایت کیا ہے۔ اور بخاری نے الادب المفرد (١٠٥٣) میں مجاہد کے واسطے سے حضرت عائشہ سے اسی طرح کی روایت کی ہے۔ (٣) المحرر الوجیز ٤/٣٩٥ میں۔ (٤) ابن العربی کی احکام القرآن ٣/١٥٦٣۔

Surah Al-Ahzab, Verse 53 205

...their residence there until death (1). And this is the correct view, and it is the one preferred by Abu Umar bin Abdul-Barr, Ibn al-Arabi, and others (2), for that is part of their maintenance which the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) had exempted for them, just as he exempted their maintenance for them when he said: "My heirs shall not divide a dinar or a dirham; whatever I leave after the maintenance of my wives and the provision for my factor/agent is charity" (3). Thus said the people of knowledge. They said: This is evidenced by the fact that their residences were not inherited from them by their heirs. They said: Had it been their property, their heirs would undoubtedly have inherited it from them. They said: The fact that their heirs left it is evidence that it was not their property; rather, it was their residence during their lifetime. So when they passed away, it was made an addition to the Mosque, whose benefit encompasses all Muslims, just as that which was [for] their maintenance from the estate of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) was treated when they passed away; it was added to the original wealth and spent on the common interests of Muslims whose benefit encompasses all of them (4). And Allah is the Granter of success. The Almighty's saying: {without waiting for its time of cooking} (Ghayra nazirina inahu) means: without waiting for the time it is ready. And "inahu" is a shortened noun (maqsur), and it has several linguistic variations: "iny" with a kasra on the hamza; Ash-Shaybani said (5): And Chosroes, when his sons divided it ... with swords as butchers divide meat Fate churned for him a day ... that arrived, and for every pregnant one there is a full term (6)

(1) The previous source. (2) At-Tamhid 8/173, and Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1564. (3) Narrated by Ahmad (7303), Al-Bukhari (2776), and Muslim (1760) from the Hadith of Abu Huraira (may Allah be pleased with him), and in their versions: "my women" instead of "my wives," and see what follows on page 229 of this volume. Al-Hafiz said in al-Fath 5/406: What is meant by the 'factor' (amil) here is the overseer of the land, the hired laborer, and others, or the Caliph after him. (4) At-Tamhid 8/173-174, and what was previously between brackets is from it. (5) He is Khalid bin Hayy al-Shaybani, as in Sirat Ibn Hisham 1/69. (6) Sirat Ibn Hisham 1/69, and the two verses are also attributed to Amr bin Hassan, one of Banu al-Harith bin Hammam, as in al-Lisan (haml) and (makhad). The author of Jamharat Ash'ar al-Arab 1/199 mentioned the second verse within a poem by an-Nabigha al-Dhubyani. His saying:

'ana', meaning: it was time, and its verbal noun is: 'inna'. And 'al-luham' is the plural of 'lahm' (meat). Al-Sihah (lahm) and (ana).

सूरा अल-अहज़ाब, आयत 53 205

...मृत्यु तक वहां उनका निवास (1)। और यही सही राय है, और यही वह राय है जिसे अबू उमर बिन अब्दुल-बर, इब्न अल-अरबी और अन्य लोगों ने पसंद किया है (2), क्योंकि यह उनके निर्वाह (maintenance) का हिस्सा है जिसे अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने उनके लिए छूट दी थी, जैसा कि उन्होंने उनके लिए उनके निर्वाह को छूट दी थी जब उन्होंने कहा था: "मेरे उत्तराधिकारी एक दीनार या दिरहम नहीं बांटेंगे; मेरी पत्नियों के निर्वाह और मेरे कर्मचारी के प्रावधान के बाद जो कुछ भी मैं छोड़ता हूँ, वह दान (सदक़ा) है" (3)। ज्ञान के लोगों ने ऐसा ही कहा है। उन्होंने कहा: इसका प्रमाण यह है कि उनके निवास उनके उत्तराधिकारियों द्वारा उनसे विरासत में नहीं मिले थे। उन्होंने कहा: यदि वह उनकी संपत्ति होती, तो निस्संदेह उनके उत्तराधिकारियों को उनसे विरासत में मिली होती। उन्होंने कहा: उनके उत्तराधिकारियों द्वारा इसे छोड़ देना इस बात का प्रमाण है कि यह उनकी संपत्ति नहीं थी; बल्कि, यह उनके जीवनकाल के दौरान उनका निवास स्थान था। इसलिए जब उनका निधन हो गया, तो इसे मस्जिद में जोड़ दिया गया, जिसका लाभ सभी मुसलमानों को मिलता है, ठीक उसी तरह जैसे अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की संपत्ति से उनके निर्वाह के लिए जो कुछ था, उसे उनके निधन के बाद मूल धन में जोड़ दिया गया और मुसलमानों के सामान्य हितों पर खर्च किया गया जिससे उन सभी को लाभ होता है (4)। और अल्लाह ही सफलता देने वाला है। सर्वशक्तिमान का कथन: {पकाने के समय की प्रतीक्षा किए बिना} (गैर नाज़िरीन इनाहु) का अर्थ है: इसके तैयार होने के समय की प्रतीक्षा किए बिना। और "इनाहु" एक संक्षिप्त संज्ञा (मक़्सूर) है, और इसके कई भाषाई रूप हैं: हमज़ा पर कसरा के साथ "इनी"; अल-शयबानी ने कहा (5): और खुसरो, जब उसके बेटों ने इसे विभाजित किया ... तलवारों के साथ जैसे कसाई मांस विभाजित करते हैं भाग्य ने उसके लिए एक दिन मथ दिया ... जो आ गया, और हर गर्भवती के लिए एक पूर्ण अवधि होती है (6)

(1) पूर्ववर्ती स्रोत। (2) अत-तमहीद 8/173, और इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 3/1564। (3) इसे अहमद (7303), अल-बुखारी (2776), और मुस्लिम (1760) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से वर्णित किया है, और उनके संस्करणों में "मेरी पत्नियों" के बजाय "मेरी औरतें" है, और देखें कि इस खंड के पृष्ठ 229 पर क्या आता है। अल-हाफिज़ ने अल-फतह 5/406 में कहा: यहाँ 'कर्मचारी' (आमिल) से तात्पर्य भूमि का रक्षक, किराए का मजदूर और अन्य, या उनके बाद का खलीफा है। (4) अत-तमहीद 8/173-174, और जो पहले कोष्ठक में था वह उसी से

है। (5) वह खालिद बिन हय्य अल-शयबानी है, जैसा कि सीरत इब्न हिशाम 1/69 में है। (6) सीरत इब्न हिशाम 1/69, और दो छंदों का श्रेय बनू अल-हारिस बिन हम्माम के अम्र बिन हसन को भी दिया जाता है, जैसा कि अल-लिसान (हमल) और (मखद) में है। जमहरत अश'आर अल-अरब 1/199 के लेखक ने अन-नाबिघा अल-धुब्यानी की एक कविता के भीतर दूसरे छंद का उल्लेख किया है। उनका कहना: 'अना', जिसका अर्थ है: समय हो गया, और इसका क्रियार्थक संज्ञा है: 'इन्ना'। और 'अल-लुहम' मांस का बहुवचन है। अल-सिहाह (लहम) और (अना)।

سورة الاحزاب، آیت ۵۳ ۲۰۵

...ان کی وہاں موت تک سکونت (۱)۔ اور یہی صحیح قول ہے، اور یہی وہ ہے جسے ابو عمر بن عبد البر اور ابن العربی وغیرہ نے پسند کیا ہے (۲)، کیونکہ یہ ان کے اس نفقے میں سے ہے جسے رسول اللہ ﷺ نے ان کے لیے مستثنیٰ کیا تھا، جیسا کہ آپ ﷺ نے ان کے نفقات کو ان کے لیے مستثنیٰ کیا تھا جب آپ ﷺ نے فرمایا: "मेरे وارث ایک دینار یا درہم تقسیم نہ کریں، میں نے اپنی بیویوں کے نفقے اور اپنے عامل (ملازم) کی خوراک کے بعد جو کچھ چھوڑا ہے وہ صدقہ ہے" (۳)۔ اہل علم نے اسی طرح کہا ہے۔ انہوں نے کہا: اس پر یہ بات دلالت کرتی ہے کہ ان کے وارثوں نے ان کے بعد ان کے مکانوں کو وراثت میں نہیں پایا۔ انہوں نے کہا: اگر وہ ان کی ملکیت ہوتے تو بلاشبہ ان کے وارث ان سے وراثت پاتے۔ انہوں نے کہا: اور ان کے وارثوں کا اسے چھوڑ دینا اس بات کی دلیل ہے کہ وہ ان کی ملکیت نہیں تھے، بلکہ ان کی زندگی بھر کی سکونت تھی، پس جب ان کی وفات ہوئی تو اسے مسجد میں زیادتی (اضافہ) کے طور پر شامل کر دیا گیا جس کا فائدہ تمام مسلمانوں کو پہنچتا ہے، جیسا کہ وہ نفقات جو رسول اللہ ﷺ کے ترکے میں ان کے لیے تھے جب وہ وفات پا گئیں تو اسے اصل مال میں شامل کر دیا گیا، اور مسلمانوں کے ان مفادات میں خرچ کیا گیا جن کا فائدہ ان سب کو عام ہے (٤)۔ واللہ الموفق۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿غَيْرَ نَظِرِينَ إِنَىٰهُ﴾ یعنی: اس کے پکنے کے وقت کا انتظار کیے بغیر۔ اور «إناهُ» مقصور ہے، اور اس میں لغات ہیں: «إنى» ہمزہ کے کسرہ کے ساتھ؛ الشیبانی نے کہا (٥): اور خسرو جب اسے اس کے بیٹوں نے تقسیم کیا ... تلواروں کے ساتھ جیسے قصاب گوشت تقسیم کرتے ہیں موت نے اس کے لیے ایک دن مٹھا دیا (تیار کیا) ... جو آ گیا اور ہر حاملہ کے لیے ایک وقت مقرر ہے (٦)

(١) المصدر السابق۔ (٢) التمہید ٨/ ١٧٣، اور أحكام القرآن لابن العربی ٣/ ١٥٦٤۔ (٣) اسے احمد (٧٣٠٣)، بخاری (٢٧٧٦) اور مسلم (١٧٦٠) نے حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور ان کے ہاں "أهلي" (اہل خانہ) کی جگہ "نسائي" (بیویاں) واقع ہوا ہے، اور اس جلد کے صفحہ ٢٢٩ پر جو آئے گا اسے دیکھیں۔ حافظ نے الفتح ٥/ ٤٠٦ میں کہا: یہاں عامل سے مراد زمین کا منتظم، مزدور اور دیگر ہیں، یا آپ کے بعد خلیفہ۔ (٤) التمہید ٨/ ١٧٣-١٧٤، اور جو کچھ اس سے پہلے قوسین (بریکٹس) کے درمیان گزرا ہے وہ اسی میں سے ہے۔ (٥) وہ خالد بن حیّ الشیبانی ہے، جیسا کہ سیرت ابن ہشام ١/ ٦٩ میں ہے۔ (٦) سیرت ابن ہشام ١/ ٦٩، اور یہ دونوں شعر عمرو بن حسان کی طرف بھی منسوب ہیں جو بنو حارث بن ہمام میں سے ہیں، جیسا کہ لسان (حمل) اور (مخض) میں ہے۔ اور صاحبِ جمهرة أشعار العرب ١/ ١٩٩ نے دوسرا شعر نابغہ ذبیانی کے قصیدے میں ذکر کیا ہے۔ ان کا قول: أنی، یعنی: وقت آ گیا، اور اس کا مصدر: إنًی ہے۔ اور اللّحام گوشت کی جمع ہے۔ الصحاح (لحم) اور (أنا)۔

Surat Al-Ahzab: Verse 53 206

Ibn Abi 'Ablah recited: "ghayra nazirina inahu" (without waiting for its readiness) with the genitive case as an adjective for "ta'am" (food). Al-Zamakhshari said: This is not the preferred view; because it describes something other than what it belongs to. It is the right of the pronoun of what it belongs to, to be explicit in the wording, so it is said: "ghayra nazirina inahu antum" (not waiting for its readiness you), like saying: "Hind, Zaid, she hit him"(1).

And 'Anan - with a fatha - and 'Ana' with a fatha on the hamza and a madd; Al-Hutay'ah said: I delayed dinner until Canopus (Suhail) Or Sirius (Al-Shi'ra), so the time (Al-Ana') was long for me(2).

Meaning: until the rising of Canopus. And "inahu" is the verbal noun of "ana al-shay' ya'ni": when it is finished, reaches its time, or ripens. Fourth: The Almighty's saying: {But when you are invited, enter, and when you have eaten, disperse} [Surat Al-Ahzab: 53]. This emphasized the prohibition and restricted(3) the time of entry to be upon permission as a matter of etiquette, and to preserve the noble presence from disliked familiarity. Ibn al-Arabi said(4): The implied meaning is: but when you are invited and permitted to enter, then enter; otherwise, the mere invitation is not sufficient permission to enter. And the "Fa" in the response to "idha" (when/if) is necessary because of the conditional sense it carries. Fifth: The Almighty's saying: {and when you have eaten, disperse} [Surat Al-Ahzab: 53]. Allah commanded that after eating, their gathering should break up and they should disperse(5). What is meant is the obligation to leave the house when the purpose of eating is fulfilled. The proof for this is that entry is prohibited, and it was only permissible for the sake of eating. So when the eating is finished, the justifying reason ceases, and the prohibition returns to its original state(6). Sixth: In this verse, there is evidence that the guest eats from the property of the host, not...

---

(1) Al-Kashshaf 3/271, and similar speech preceded in the first issue. (2) Al-Sahah and Asas al-Balaghah (Ani), and it has: "wa anaytu" instead of "wa akhartu". It is in the Diwan p. 54 with the narration: "wa anaytu al-'asha... fa tala biya al-'asha". (3) In (D), (Z), and (M): "and specified". (4) In Ahkam al-Qur'an 3/1565, and what precedes it from it. (5) In (D) and (M): "that all of them should break up and disperse". (6) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1566.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 53 206

इब्न अबी अब्लह ने पढ़ा: "गैर नाज़िरीन इनाहु" (उसकी तैयारी की प्रतीक्षा किए बिना) "ताअम" (भोजन) के विशेषण के रूप में 'मजरूर' (षष्ठी विभक्ति) के साथ। अल-ज़मखशरी ने कहा: यह उपयुक्त नहीं है; क्योंकि यह उस चीज़ के लिए प्रयुक्त हुआ है जिससे इसका संबंध नहीं है, इसलिए जिसके लिए यह है उसके सर्वनाम का शब्दों में प्रकट होना उचित है, तो कहा जाएगा: "गैर नाज़िरीन इनाहु अंतुम", जैसे कि आप कहें: "हिंद, ज़ैद, उसने उसे मारा"(1)।

और 'अनी' - 'फथह' के साथ - और 'अनाअ' हमज़ा पर 'फथह' और 'मद्द' के साथ; अल-हुतैया ने कहा: मैंने रात के खाने में सुहैल के उदय होने तक देरी की या शिअरा तक, तो समय (अल-अनाअ) मुझे लंबा लगा(2)

अर्थात्: सुहैल के उदय होने तक। और "इनाहु", "अना अल-शय या'नी" का स्रोत (मस्दर) है: जब वह पूरा हो जाए, उसका समय आ जाए और वह पक जाए। चौथी: अल्लाह तआला का कथन: {परंतु जब तुम्हें आमंत्रित किया जाए तो प्रवेश करो, फिर जब तुम भोजन कर चुको तो बिखर जाओ} [सूरह अल-अहज़ाब: 53]। इसमें निषेध को पुख्ता किया गया, और प्रवेश के समय को शिष्टाचार के तौर पर अनुमति मिलने तक सीमित(3) कर दिया गया, ताकि सम्मानित उपस्थिति को नापसंद मेल-जोल से बचाया जा सके। इब्न अल-अरबी ने कहा(4): कथन का तात्पर्य यह है: लेकिन जब तुम्हें आमंत्रित किया जाए और प्रवेश की अनुमति दी जाए तो प्रवेश करो, अन्यथा केवल आमंत्रण प्रवेश के लिए पर्याप्त अनुमति नहीं है। और 'इज़ा' के जवाब में 'फा' आवश्यक है क्योंकि इसमें बदले (मुजाज़ात) का भाव निहित है। पाँचवीं: अल्लाह तआला का कथन: {फिर जब तुम भोजन कर चुको तो बिखर जाओ} [सूरह अल-अहज़ाब: 53]। अल्लाह ने भोजन के बाद उनकी सभा के तितर-बितर होने और बिखर जाने(5) का आदेश दिया। इसका उद्देश्य भोजन का उद्देश्य पूरा होने पर घर से निकलने की अनिवार्यता है। इसका प्रमाण यह है कि प्रवेश वर्जित है, और यह केवल भोजन के लिए जायज़ था, इसलिए जब भोजन समाप्त हो गया तो अनुमति देने वाला कारण समाप्त हो गया, और निषेध अपनी मूल स्थिति(6) पर लौट आया। छठी: इस आयत में इस बात का प्रमाण है कि मेहमान मेज़बान के स्वामित्व वाले भोजन को खाता है, न कि...

---

(1) अल-कश्शाफ़ 3/271, और इस प्रकार की बात पहले मसले में गुज़र चुकी है। (2) अल-सिहाह और असास अल-बलागाह (अनी), और इसमें है: "व आनैतु", "व अख़्ख़र्तु" के स्थान पर। यह दीवान

के पृष्ठ 54 पर इस रिवायत के साथ है: "व आनैतु अल-अशा... फ़ ताला बिय अल-अशा"। (3) (द), (ज़) और (म) में: "और विशिष्ट किया"। (4) अहकाम अल-क़ुरआन 3/1565 में, और इससे पहले वाला हिस्सा। (5) (द) और (म) में: "कि वे सभी तितर-बितर हो जाएं और बिखर जाएं'। (6) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरआन 3/1566।

سورہ الاحزاب: آیت 53 206

ابن ابی عبلہ نے پڑھا: «غير ناظرين إناه» "طعام" کی صفت کے طور پر مجرور۔ زمخشری نے کہا: یہ موزوں نہیں ہے؛ کیونکہ یہ اس چیز پر جاری ہوا جو اس کے لیے نہیں ہے، پس جس کا یہ ہے اس کی ضمیر کا لفظ میں ظاہر ہونا حق ہے، چنانچہ کہا جائے گا: "غير ناظرين إناه أنتم"، جیسے تمہارا قول ہے: "ہند زيد ضاربته هي"(1)۔

اور "أنى" - زبر (فتحہ) کے ساتھ - اور "أناء" ہمزہ پر زبر اور مد کے ساتھ؛ حطیئہ نے کہا: میں نے رات کا کھانا سہیل (ستارے) کے طلوع ہونے تک مؤخر کیا یا شعریٰ تک، تو مجھ پر وقت (الانا) طویل ہو گیا(2)

یعنی: سہیل کے طلوع ہونے تک۔ اور "إناه" "أنى الشيء يأني" کا مصدر ہے: جب وہ فارغ ہو جائے، وقت آ جائے اور پک جائے۔ چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {لیکن جب تمہیں بلایا جائے تو داخل ہو جاؤ، پھر جب تم کھانا کھا لو تو منتشر ہو جاؤ} [سورہ الاحزاب: 53]۔ پس ممانعت کی تاکید کی، اور داخلے کے وقت کو ادب کے طور پر اجازت ملنے تک منحصر(3) کر دیا، اور ناپسندیدہ بے تکلفی سے معزز مجلس کی حفاظت فرمائی۔ ابن العربی نے کہا(4): کلام کا مفہوم یہ ہے: لیکن جب تمہیں بلایا جائے اور داخلے کی اجازت دی جائے تو داخل ہو جاؤ، ورنہ محض دعوت داخلے کے لیے کافی اجازت نہیں ہے۔ اور "إذا" کے جواب میں "فا" لازم ہے کیونکہ اس میں بدلے (جزاء) کا معنی پایا جاتا ہے۔ پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر جب تم کھانا کھا لو تو منتشر ہو جاؤ} [سورہ الاحزاب: 53]۔ اللہ تعالیٰ نے کھانے کے بعد ان کے اجتماع کے چھٹنے اور منتشر ہونے(5) کا حکم دیا۔ اور اس سے مراد کھانے کا مقصد پورا ہونے پر گھر سے نکلنے کو لازم کرنا ہے۔ اور اس پر دلیل یہ ہے کہ داخلہ حرام ہے، اور یہ صرف کھانے کی خاطر جائز

ہوا تھا، چنانچہ جب کھانا ختم ہو گیا تو مباح کرنے والا سبب ختم ہو گیا، اور تحریم اپنی اصل(6) کی طرف لوٹ آئی۔ چھٹی بات: اس آیت میں اس بات پر دلیل ہے کہ مہمان میزبان کی ملکیت پر کھاتا ہے، نہ کہ...

---

(1) الکشاف 3/271، اور اس جیسی بات پہلے مسئلے میں گزر چکی ہے۔ (2) الصحاح اور اساس البلاغہ (أني) اور اس میں ہے: "وآنیت"، بجائے: "وأخرت"۔ اور یہ دیوان ص 54 میں اس روایت کے ساتھ ہے: "وآنیت العشاء... فطال بي العشاء"۔ (3) (د) اور (ز) اور (م) میں: "وخص" (اور خاص کیا)۔ (4) احکام القرآن 3/1565 میں، اور اس سے پہلے کا حصہ۔ (5) (د) اور (م) میں: "کہ وہ سب منتشر ہو جائیں اور بکھر جائیں"۔ (6) ابن العربی کی احکام القرآن 3/1566۔

...possession of himself; because He said: {But when you have eaten, disperse} [Quran 33:53], so He did not grant him more than eating, nor did He attribute to them(1) anything else, and the ownership remained in its original state.

Seventh: The words of the Almighty: {nor lingering for conversation} is conjoined to His saying: "not waiting [for its preparation]". And "Ghair" is in the accusative case as a hal (circumstantial) from the kaf and mim in "lakum" (for you), meaning: neither waiting nor lingering(2). The intended meaning is: do not stay lingering for conversation as did the companions of the Messenger of Allah ﷺ at the wedding feast of Zainab. {Indeed, that [behavior] was troubling the Prophet, and he is shy of [dismissing] you. But Allah is not shy of the truth}. Meaning: He does not refrain from clarifying and manifesting it. Since this occurs in humans due to the reason of shyness, Allah Almighty negated from Himself the cause that necessitates that in humans. In the Sahih, it is reported from Umm Salama that she said: Umm Sulaym came to the Prophet ﷺ and said: "O Messenger of Allah, indeed Allah is not shy of the truth, so does a woman have to perform ghusl (ritual bath) if she has a wet dream?" The Messenger of Allah ﷺ said: "Yes, if she sees the water [fluid]"(3).

Eighth: The words of the Almighty: {And when you ask [his wives] for something} the verse. Abu Dawud al-Tayalisi narrated from Anas bin Malik who said: Umar said: "I agreed with my Lord in four [matters]...", the hadith. And in it: I said, "O Messenger of Allah, if only you would impose the hijab (partition) upon your wives; for indeed, the righteous and the wicked enter upon them." So Allah, the Mighty and Sublime, revealed: {And when you ask [his wives] for something, ask them from behind a partition}(4).

And opinions differed regarding the "mata'" (item/provision); it was said: what is enjoyed of "awari" (borrowed items)(5). It was said: a legal ruling (fatwa). It was said: pages of the Quran. The correct view is that it is general to everything that can be requested, such as utensils and other...

---

(1) In (M): "to him", and what is established is from the manuscripts and Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1565, and the words are from him. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/396, and the discussion on "ghair" also preceded in the first and third issues. (3) Sahih al-Bukhari (130), and Sahih Muslim (313), and it is in Ahmad (26503). (4) Musnad al-Tayalisi pp. 9-10, and it was extracted by Ahmad (157), and al-Bukhari (402)

from Anas with the wording: "I agreed with my Lord in three", then he mentioned three from the hadith of al-Tayalisi, among them what the author mentioned regarding the reason for the revelation of the verses of hijab, and its like has preceded in the first issue from the hadith of Umar (may Allah be pleased with him). (5) Al-Awari: with shadda or lightened, the plural of al-ariyah (borrowed item), which is with shadda and may be lightened: what they circulate among themselves. Al-Qamus (A-W-R).

...स्वयं के स्वामित्व का; क्योंकि उन्होंने कहा: {परंतु जब तुम भोजन कर चुको, तो फैल जाओ (निकल जाओ)} [क़ुरआन 33:53], अतः उन्होंने उसे भोजन से अधिक कुछ नहीं दिया, और न ही उनके लिए[1] इसके अलावा कुछ जोड़ा, और स्वामित्व अपनी मूल स्थिति पर बना रहा।

सातवाँ: सर्वशक्तिमान का कथन: {और न बातचीत में मन लगाने वाले होकर} यह उनके इस कथन पर आधारित (عطف) है: "बिना प्रतीक्षा किए"। और "ग़ैर" शब्द 'लकुम' में 'काफ़' और 'मीम' से 'हाल' (स्थिति) के रूप में 'मंसूब' (accusative) है, अर्थात: न प्रतीक्षा करते हुए और न मन लगाते हुए[2]। और अभीष्ट अर्थ यह है: बातचीत में मन लगाकर न बैठे रहें जैसा कि अल्लाह के रसूल ﷺ के साथियों ने ज़ैनब के वलीमे में किया था। {वास्तव में, यह [व्यवहार] नबी को कष्ट पहुँचाता था, तो वह तुमसे [कहने में] लजाते थे। और अल्लाह सत्य से नहीं लजाता}। अर्थात: वह इसे स्पष्ट करने और प्रकट करने से नहीं रुकता। चूँकि मनुष्यों में यह लज्जा के कारण होता है, इसलिए अल्लाह तआला ने स्वयं से उस कारण को नकार दिया जो मनुष्यों में इसकी आवश्यकता पैदा करता है। सहीह में उम्मे सलमा से वर्णित है, उन्होंने कहा: उम्मे सुलैम नबी ﷺ के पास आईं और कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, वास्तव में अल्लाह सत्य से नहीं लजाता, तो क्या स्त्री पर ग़ुस्ल (स्नान) अनिवार्य है यदि उसे स्वप्नदोष हो जाए?" अल्लाह के रसूल ﷺ ने फ़रमाया: "हाँ, यदि वह पानी (वीर्य) देख ले"[3]।

आठवाँ: सर्वशक्तिमान का कथन: {और जब तुम उनसे (नबी की पत्नियों से) कोई सामान माँगो} आयत। अबू दाऊद अल-तयालिसी ने अनस बिन मालिक से रिवायत की है, उन्होंने कहा: उमर ने कहा: "मैं अपने रब से चार [बातों] में सहमत हुआ...", हदीस। और इसमें है: मैंने कहा, "ऐ अल्लाह के रसूल, यदि आप अपनी पत्नियों पर पर्दा (हिजाब) अनिवार्य कर देते; क्योंकि उनके पास नेक और बद (बुरे) दोनों तरह के लोग आते हैं।" तो अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल ने नाज़िल फ़रमाया: {और जब तुम उनसे कोई सामान माँगो, तो उनसे पर्दे के पीछे से माँगो}[4]।

और 'मआ' (सामान) के विषय में मतभेद है; कहा गया: 'अवारी' (उधार ली गई वस्तुओं) से जो लाभ उठाया जाता है[5]। कहा गया: फ़तवा। कहा गया: क़ुरआन के पृष्ठ। सही बात यह है कि यह उन सभी वस्तुओं के लिए सामान्य है जो माँगी जा सकती हैं, जैसे बर्तन और अन्य...

---

(1) (म) में: "उसकी ओर", और जो प्रमाणित है वह पांडुलिपियों और इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-क़ुरआन' 3/1565 से है, और शब्द उन्हीं के हैं। (2) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 4/396, और

"ग़ैर" पर चर्चा पहले और तीसरे मसले में भी हो चुकी है। (3) 'सहीह बुख़ारी' (130), और 'सहीह मुस्लिम' (313), और यह 'अहमद' (26503) के पास भी है। (4) 'मसनद अल-तयालिसी' पृष्ठ 9-10, और इसे अहमद (157), और बुख़ारी (402) ने अनस से इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है: "मैं अपने रब से तीन में सहमत हुआ", फिर उन्होंने अल-तयालिसी की हदीस में से तीन का उल्लेख किया, जिनमें वह भी है जिसका उल्लेख लेखक ने हिजाब की आयतों के उतरने के कारण के रूप में किया है, और उमर (रज़ि.) की हदीस से पहले मसले में इसके समान पहले भी आ चुका है। (5) अल-अवारी: शद्दा के साथ और उसके बिना, 'अल-आरिया' (उधार दी गई वस्तु) का बहुवचन है, जो शद्दा के साथ है और कभी-कभी हल्का भी हो सकता है: जो वे आपस में लेनदेन करते हैं। 'अल-क़ामूस' (अवर)।

سورہ الاحزاب: آیت ۵۳ | ۲۰۷

...اپنی ملکیت کا؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فَإِذَا طَعِمْتُمْ فَانْتَشِرُوا﴾ (پس جب تم کھانا کھا چکو تو منتشر ہو جاؤ) [القرآن 33:53]، تو اللہ نے ان کے لیے کھانے سے زیادہ کچھ نہیں رکھا، اور ان کی طرف[1] اس کے سوا کچھ منسوب نہیں کیا، اور ملکیت اپنی اصل پر باقی رہی۔

ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَا مُسْتَأْنِسِينَ لِحَدِيثٍ﴾ (اور نہ باتوں میں جی لگانے والے بن کر) یہ اس کے قول "غیر ناظرین" پر عطف ہے۔ اور "غَيْرَ" لفظ 'لکم' میں 'کاف' اور 'میم' سے حال ہونے کی بنا پر منصوب ہے، یعنی: نہ انتظار کرنے والے اور نہ جی لگانے والے[2]۔ اور مقصود معنی یہ ہے کہ: باتوں میں جی لگا کر نہ بیٹھے رہو جیسا کہ رسول اللہ ﷺ کے صحابہ نے زینب رضی اللہ عنہا کے ولیمہ میں کیا تھا۔ ﴿إِنَّ ذَلِكُمْ كَانَ يُؤْذِي النَّبِيَّ فَيَسْتَحْيِي مِنكُمْ وَاللَّهُ لَا يَسْتَحْيِي مِنَ الْحَقِّ﴾ (بے شک یہ بات نبی کو تکلیف دیتی تھی تو وہ تم سے شرماتے تھے، اور اللہ حق بات سے نہیں شرماتا)۔ یعنی: وہ اسے بیان کرنے اور ظاہر کرنے سے نہیں رکتا| اور چونکہ یہ انسانوں میں حیا کی وجہ سے واقع ہوتا ہے، اس لیے اللہ تعالیٰ نے اپنے آپ سے اس علت کی نفی کر دی جو انسانوں میں اس کا سبب بنتی ہے۔ صحیح بخاری و مسلم میں ام سلمہ رضی اللہ عنہا سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: ام سلیم نبی ﷺ کے پاس آئیں اور عرض کیا: "یا رسول اللہ، بے شک اللہ حق بات سے نہیں شرماتا، تو کیا عورت پر غسل واجب ہے جب اسے احتلام ہو جائے؟" رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "ہاں، جب وہ پانی (رطوبت) دیکھ لے"[3]۔

آٹھویں بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَإِذَا سَأَلْتُمُوهُنَّ مَتَاعًا﴾ (اور جب تم ان سے کوئی سامان مانگو) آیت۔ ابو داؤد الطیالسی نے انس بن مالک رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: عمر رضی اللہ عنہ نے فرمایا: "میں نے چار باتوں میں اپنے رب کی موافقت کی..."، حدیث۔ اور اس میں ہے: میں

نے عرض کیا، "یا رسول اللہ، کاش آپ اپنی ازواج کے لیے پردے (حجاب) کا حکم دیتے؛ کیونکہ ان کے پاس نیک اور بد دونوں طرح کے لوگ آتے ہیں"۔ تو اللہ عزوجل نے یہ آیت نازل فرمائی: ﴿وَإِذَا سَأَلْتُمُوهُنَّ مَتَاعًا فَسْئَلُوهُنَّ مِن وَرَاءِ حِجَابٍ﴾ (اور جب تم ان سے کوئی سامان مانگو تو ان سے پردے کے پیچھے سے مانگو)[4]۔

اور 'متاع' (سامان) کے بارے میں اختلاف ہے؛ کہا گیا: وہ چیز جس سے عاریت (ادھار لینے والی چیزوں) के तौर पर نفع اٹھایا جائے[5]۔ کہا گیا: فتویٰ۔ کہا گیا: قرآن کے اوراق۔ اور صحیح بات یہ ہے کہ یہ ان تمام چیزوں کے لیے عام ہے جو مانگی جا سکتی ہیں جیسے برتن وغیرہ...

---

(1) نسخہ (م) میں: "إليه" (اس کی طرف)، اور جو ثابت ہے وہ خطی نسخوں اور ابن العربی کی 'احکام القرآن' (3/1565) سے ہے، اور یہ کلام انہی کا ہے۔ (2) 'المحرر الوجيز' (4/396)، اور لفظ "غیر" پر گفتگو پہلے اور تیسرے مسئلے میں بھی گزر چکی ہے۔ (3) 'صحيح بخاری' (130)، 'صحيح مسلم' (313)، اور یہ 'مسند احمد' (26503) میں بھی ہے۔ (4) 'مسند الطيالسی' صفحہ 9-10، اور اسے احمد (157) اور بخاری (402) نے انس سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا: "میں نے تین باتوں میں اپنے رب کی موافقت کی"، پھر انہوں نے طیالسی کی حدیث میں سے تین کا ذکر کیا، ان میں وہ بھی ہے جسے مصنف نے آیات حجاب کے نزول کے سبب کے طور پر ذکر کیا ہے، اور اس جیسا پہلے مسئلہ اول میں عمر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے گزر چکا ہے۔

(5) "العواری": یا پر تشدید کے ساتھ اور اس کے بغیر، یہ "العاریہ" (ادھار دی گئی چیز) کی جمع ہے، تشدید کے ساتھ اور کبھی تخفیف کے ساتھ: وہ چیزیں جن کا لوگ آپس میں لین دین کرتے ہیں۔ 'القاموس' (عور)۔

Surah Al-Ahzab: Verse 53 208

Facilities for religion and worldly life. Ninth: In this verse, there is evidence that Allah Almighty permitted asking them [the Prophet's wives] from behind a curtain for a need that arises, or a question they are asked for a fatwa. This includes all women by meaning, and by what the principles of Sharia entail that the whole woman is 'awrah (to be covered), her body and her voice, as previously mentioned (1). So, it is not permissible to reveal that except for a necessity, such as testifying against her, or a disease in her body, or asking her about what arises and is specific to her (2). Tenth: Some scholars inferred from people taking [knowledge] from the wives of the Prophet (peace be upon him) from behind a curtain, the permissibility of the testimony of a blind person, and that a blind person has relations with his wife based on his knowledge of her speech. Most scholars permit his testimony, while Abu Hanifa, Ash-Shafi'i, and others did not permit it. Abu Hanifa said: It is permissible regarding lineages (3). Ash-Shafi'i said: It is not permissible except in what he saw before losing his sight. Eleventh: His saying, the Almighty: "That is purer for your hearts and their hearts" means: from the thoughts that occur to men regarding women, and to women regarding men (4). That is, it is more effective in removing doubt, further from suspicion, and stronger in protection. This indicates that no one should trust himself in seclusion with someone who is not lawful for him; for avoiding that is better for his state, more safeguarding for himself, and more complete for his protection (5). Twelfth: His saying, the Almighty: "And it is not for you to harm the Messenger of Allah" the verse, this is a repetition of the cause and a confirmation of its ruling, and confirming the causes is stronger in legal rulings.

(1) 7/183, and 12/237. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1567, and it has: "wa yu'ann" instead of "wa ta'een". (3) Ibn Hazm said in Al-Muhalla 9/433: His companions do not know this narration. He mentioned that this is the saying of Zufar, then he mentioned from Abu Hanifa that he said regarding the testimony of a blind person: It is not accepted in anything at all. This saying is what was mentioned by Al-Jassas in Ahkam al-Qur'an 1/498 from Abu Hanifa and Muhammad. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/396. (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1567.

सूरा अल-अहज़ाब: आयत 53 208

दीन और दुनिया के लिए सुविधाएँ। नौवां: इस आयत में इस बात का प्रमाण है कि अल्लाह तआला ने पर्दे के पीछे से उनसे (पैगंबर की पत्नियों से) किसी ज़रूरत के बारे में पूछने या किसी मसले में फतवा मांगने की अनुमति दी है। और अर्थ के आधार पर इसमें सभी महिलाएँ शामिल हैं, और शरीयत के उन सिद्धांतों के अनुसार भी कि पूरी महिला 'औरह' (पर्दा करने योग्य) है, उसका शरीर और उसकी आवाज़, जैसा कि पहले बताया जा चुका है (1)। इसलिए, इसे प्रकट करना जायज़ नहीं है सिवाय किसी ज़रूरत के, जैसे कि उसके खिलाफ गवाही देना, या उसके शरीर में कोई बीमारी हो, या उससे किसी ऐसे विषय में पूछना जो उत्पन्न हो और उससे संबंधित हो (2)। दसवां: कुछ विद्वानों ने लोगों द्वारा नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की पत्नियों से पर्दे के पीछे से इल्म लेने से अंधे व्यक्ति की गवाही की वैधता पर तर्क दिया है, और यह कि एक अंधा व्यक्ति अपनी पत्नी की आवाज़ की पहचान के आधार पर उसके साथ वैवाहिक संबंध रखता है। अधिकांश विद्वानों ने उसकी गवाही को जायज़ माना है, जबकि अबू हनीफा, शाफ़ई और अन्य ने इसे जायज़ नहीं माना। अबू हनीफा ने कहा: यह वंश (वंशानुक्रम) के मामलों में जायज़ है (3)। शाफ़ई ने कहा: यह केवल उन्हीं चीज़ों में जायज़ है जो उसने अपनी दृष्टि खोने से पहले देखी थीं। ग्यारहवां: अल्लाह तआला का यह कहना: "यह तुम्हारे दिलों और उनके दिलों के लिए अधिक पवित्र है" का अर्थ है: उन विचारों से जो पुरुषों के मन में महिलाओं के बारे में और महिलाओं के मन में पुरुषों के बारे में आते हैं (4)। यानी, यह संदेह को दूर करने के लिए अधिक प्रभावी, आरोप से अधिक दूर और सुरक्षा में अधिक मजबूत है। यह इस बात की ओर इशारा करता है कि किसी को भी उस व्यक्ति के साथ एकांत में अपने आप पर भरोसा नहीं करना चाहिए जो उसके लिए जायज़ नहीं है; क्योंकि उससे बचना उसकी स्थिति के लिए बेहतर, स्वयं के लिए अधिक सुरक्षित और उसकी पवित्रता के लिए अधिक पूर्ण है (5)। बारहवां: अल्लाह तआला का कहना: "और तुम्हारे लिए यह जायज़ नहीं कि तुम अल्लाह के रसूल को कष्ट पहुँचाओ" आयत, यह कारण का दोहराव है और इसके हुक्म की पुष्टि है, और कारणों की पुष्टि कानूनी फैसलों में अधिक मजबूत होती है।

(1) 7/183, और 12/237। (2) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान 3/1567, और इसमें "व तईन" के स्थान पर "व युअन" है। (3) इब्न हज़्म ने अल-मुहल्ला 9/433 में कहा: उनके साथियों को इस रिवायत का पता नहीं है। उन्होंने उल्लेख किया कि यह ज़फ़र का कथन है, फिर उन्होंने अबू हनीफा से उल्लेख किया कि उन्होंने अंधे की गवाही के बारे में कहा: यह किसी भी चीज़ में बिल्कुल

स्वीकार्य नहीं है। यही वह कथन है जिसे अल-जस्सास ने अहकाम अल-क़ुरान 1/498 में अबू हनीफा और मुहम्मद से उद्धृत किया है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/396। (5) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान 3/1567।

سورہ الاحزاب: آیت 53 208

دین اور دنیا کے لیے سہولیات۔ نویں بات: اس آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ اللہ تعالیٰ نے پردے کے پیچھے سے ان (ازواج مطہرات) سے کسی ضرورت کے بارے میں پوچھنے یا کسی مسئلے میں فتویٰ لینے کی اجازت دی ہے۔ اور مفہوم کے اعتبار سے اس میں تمام عورتیں شامل ہیں، اور شریعت کے ان اصولوں کی بنا پر بھی کہ پوری عورت پردہ (عورت) ہے، اس کا بدن اور اس کی آواز، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (1)۔ لہٰذا ضرورت کے بغیر اسے ظاہر کرنا جائز نہیں، جیسے اس کے خلاف گواہی دینا، یا اس کے بدن میں کوئی بیماری ہو، یا اس سے ایسی چیز کے بارے میں پوچھنا جو پیش آئے اور اس کے ساتھ خاص ہو (2)۔ دسویں بات: بعض علماء نے لوگوں کے ازواج مطہرات (صلی اللہ علیہ وسلم) سے پردے کے پیچھے سے علم حاصل کرنے سے نابینا کی گواہی کے جواز پر استدلال کیا ہے، اور یہ کہ نابینا اپنی بیوی کی گفتگو کی پہچان کی بنیاد پر اس کے پاس جاتا ہے۔ اکثر علماء نے اس کی گواہی کو جائز قرار دیا ہے، جب کہ امام ابوحنیفہ، امام شافعی اور دیگر نے اسے جائز قرار نہیں دیا۔ امام ابوحنیفہ نے فرمایا: یہ نسب کے معاملات میں جائز ہے (3)۔ امام شافعی نے فرمایا: یہ صرف ان چیزوں میں جائز ہے جو اس نے بصارت جانے سے پہلے دیکھی ہوں۔ گیارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "یہ تمہارے دلوں اور ان کے دلوں کے لیے زیادہ پاکیزگی کا باعث ہے" سے مراد ہے: ان خیالات سے جو عورتوں کے بارے میں مردوں کے دلوں میں اور مردوں کے بارے میں عورتوں کے دلوں میں پیدا ہوتے ہیں (4)، یعنی: یہ شک کو دور کرنے والا، تہمت سے دور رکھنے والا اور حفاظت میں زیادہ مضبوط ہے۔ یہ اس بات کی دلیل ہے کہ کسی کو بھی ایسی عورت کے ساتھ تنہائی میں اپنے نفس پر بھروسہ نہیں کرنا چاہیے جو اس کے لیے حلال نہیں ہے۔ کیونکہ اس سے بچنا اس کے حال کے لیے بہتر، اس کے نفس کے لیے

زیادہ باعث تحفظ اور اس کی عصمت کے لیے زیادہ مکمل ہے (5)۔ بارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور تمہارے لیے یہ جائز نہیں کہ تم اللہ کے رسول کو تکلیف پہنچاؤ" آیت، یہ علت کی تکرار اور اس کے حکم کی تاکید ہے، اور علتوں کی تاکید احکام میں زیادہ مضبوط ہوتی ہے۔

(1) 7/183، اور 12/237۔ (2) احکام القرآن لابن العربی 3/1567، اور اس میں "وتعین" کی جگہ "ویعن" ہے۔ (3) ابن حزم نے المحلی 9/433 میں کہا: ان کے ساتھی اس روایت کو نہیں جانتے۔ انہوں نے ذکر کیا کہ یہ زفر کا قول ہے، پھر امام ابوحنیفہ سے ذکر کیا کہ انہوں نے نابینا کی گواہی کے بارے میں کہا: یہ کسی بھی چیز میں ہرگز قبول نہیں کی جائے گی۔ یہ وہی قول ہے جسے جصاص نے احکام القرآن 1/498 میں امام ابوحنیفہ اور امام محمد سے ذکر کیا ہے۔ (4) المحرر الوجیز 4/396۔ (5) احکام القرآن لابن العربی 3/1567۔

The thirteenth point: His, the Almighty's, saying: {Nor that you should marry his wives after him, ever.} Isma'il ibn Ishaq narrated: Muhammad ibn Ubayd told us: Muhammad ibn Thawr told us, from Ma'mar, from Qatadah, that a man said: If the Messenger of Allah (ﷺ) were taken (passed away), I would marry Aisha. So Allah revealed: {And it is not for you to harm the Messenger of Allah nor that you should marry his wives after him, ever. Indeed, that would be in the sight of Allah an enormity.} [Al-Ahzab: 53] (1).

Al-Qushayri Abu Nasr Abd al-Rahim said: Ibn Abbas said: A man from the leaders of Quraysh—among the ten who were with the Messenger of Allah (ﷺ) on Hira—said to himself: If the Messenger of Allah (ﷺ) passed away, I would marry Aisha, and she is my cousin (2). Muqatil said: He is Talhah ibn Ubaydullah (3). Ibn Abbas said: This man regretted what he said within himself, so he walked to Makkah on his feet, and carried ten horses in the way of Allah, and freed a slave, so Allah forgave him (4).

Ibn Atiyyah said (5): It was narrated that it was revealed because some of the companions said: If the Messenger of Allah (ﷺ) passed away, we would marry Aisha. This reached the Messenger of Allah (ﷺ) and he was pained by it, and thus it was alluded to by Ibn Abbas and some of the companions. Makki narrated from Ma'mar that he said: He is Talhah ibn Ubaydullah.

I say: Similarly, Al-Nahhas (6) narrated from Ma'mar that he is Talhah. This is not correct; Ibn Atiyyah said (7): May Allah have mercy on Ibn Abbas! This, in my opinion, is not correctly attributed to Talhah ibn Ubaydullah.

Our Sheikh, Imam Abu al-Abbas (8) said: This saying has been narrated from some virtuous people.

(1) Narrated by Abd al-Razzaq 122/2 from Ma'mar, without his saying: {And his wives are their mothers}. (2) Mentioned by Al-Wahidi in 'Asbab al-Nuzul' p. 379 summarized, and similar was narrated by Ibn Abi Hatim, as in the Tafsir of Ibn Kathir for this verse. (3) Mentioned by Al-Wahidi in 'Al-Wasit' 3/480. (4) Mentioned by Al-Suyuti in 'Al-Durr al-Manthur' 5/214-215 at length, attributed to Al-Tabari, and we did not find it in Al-Tabari's Tafsir. (5) In 'Al-Muharrar al-Wajiz' 4/396. (6) In 'Ma'ani al-Qur'an' 5/373. (7) In 'Al-Muharrar al-Wajiz' 4/396. (8) In 'Al-Mufham' 4/149.

तेरहवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: {और न यह कि तुम उनके बाद उनकी पत्नियों से कभी विवाह करो।} इस्माइल इब्न इसहाक ने रिवायत की: मुहम्मद इब्न उबैद ने हमें बताया: मुहम्मद इब्न थौर ने हमें मअमर से, उन्होंने क़तादाह से बताया कि एक व्यक्ति ने कहा: यदि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) का देहांत हो जाए, तो मैं आयशा से निकाह कर लूँगा। तब अल्लाह ने यह आयत उतारी: {और तुम्हारे लिए यह उचित नहीं कि तुम अल्लाह के रसूल को कष्ट पहुँचाओ और न यह कि उनके बाद उनकी पत्नियों से कभी विवाह करो। वास्तव में अल्लाह की दृष्टि में यह बहुत बड़ी बात है।} [अल-अहज़ाब: 53] (1)।

अल-कुशैरी अबू नस्र अब्द अल-रहीम ने कहा: इब्न अब्बास ने कहा: कुरैश के सरदारों में से एक व्यक्ति ने - जो हिरा पर अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के साथ रहने वाले दस लोगों में से था - अपने मन में कहा: यदि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) का देहांत हो जाए, तो मैं आयशा से निकाह करूँगा, और वह मेरी चचेरी बहन है (2)। मुक़ातिल ने कहा: वह तल्हा इब्न उबैदुल्लाह हैं (3)। इब्न अब्बास ने कहा: उस व्यक्ति को अपने मन में कही बात पर पछतावा हुआ, इसलिए वह अपने पैरों पर चलकर मक्का गया, और अल्लाह की राह में दस घोड़े दिए, और एक गुलाम आज़ाद किया, तो अल्लाह ने उसे क्षमा कर दिया (4)।

इब्न अतिय्या ने कहा (5): यह रिवायत है कि यह इसलिए उतरी क्योंकि कुछ सहाबा ने कहा था: यदि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) का देहांत हो जाए, तो हम आयशा से निकाह कर लेंगे। यह बात अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) तक पहुँची और उन्हें इससे कष्ट हुआ, और इब्न अब्बास और कुछ सहाबा ने इसी ओर संकेत किया है। मक्की ने मअमर से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: वह तल्हा इब्न उबैदुल्लाह हैं।

मैं कहता हूँ: इसी प्रकार अल-नहहास (6) ने मअमर से रिवायत की है कि वह तल्हा हैं। यह सही नहीं है; इब्न अतिय्या ने कहा (7): अल्लाह इब्न अब्बास पर दया करे! मेरे विचार में यह तल्हा इब्न उबैदुल्लाह के बारे में सही साबित नहीं होता।

हमारे शेख, इमाम अबू अल-अब्बास (8) ने कहा: यह बात कुछ नेक लोगों से रिवायत की गई है।

(1) अब्द अल-रज्जाक 122/2 ने मअमर से रिवायत की, उनके इस कथन के बिना: {और उनकी पत्नियाँ उनकी माताएँ हैं}। (2) अल-वाहिदी ने 'अस्बाब अल-नुज़ूल' पृ. 379 में संक्षिप्त में उल्लेख

किया है, और इसी तरह इब्न अबी हातिम ने भी रिवायत की है, जैसा कि इस आयत की इब्न कसीर की तफ़सीर में है। (3) अल-वाहिदी ने 'अल-वसीत' 3/480 में इसका उल्लेख किया है। (4) अल-सुयुती ने 'अल-दुर्र अल-मन्सूर' 5/214-215 में विस्तार से उल्लेख किया है, इसे अल-तबरी की ओर संदर्भित किया है, लेकिन हमें अल-तबरी की तफ़सीर में यह नहीं मिला। (5) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 4/396 में। (6) 'मआनी अल-कुरआन' 5/373 में। (7) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 4/396 में। (8) 'अल-मुफ़हम' 4/149 में।

تیرہویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور نہ یہ کہ تم ان کے بعد ان کی بیویوں سے کبھی نکاح کرو۔} اسماعیل بن اسحاق نے روایت کیا: ہمیں محمد بن عبید نے بتایا: ہمیں محمد بن ثور نے معمر سے، انہوں نے قتادہ سے روایت کیا کہ ایک شخص نے کہا: اگر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وفات پا جائیں تو میں عائشہ سے نکاح کر لوں گا۔ تو اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی: {اور تمہارے لیے جائز نہیں کہ تم رسول اللہ کو ایذا دو اور نہ یہ کہ ان کے بعد ان کی بیویوں سے کبھی نکاح کرو۔ بیشک یہ اللہ کے نزدیک بہت بڑی بات ہے۔} [الاحزاب: 53] (1)۔

القشیری ابو نصر عبد الرحیم نے کہا: ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: قریش کے سرداروں میں سے ایک شخص نے - جو ان دس لوگوں میں سے تھا جو حرا پر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے ساتھ تھے - اپنے دل میں کہا: اگر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وفات پا جائیں تو میں عائشہ سے نکاح کروں گا، اور وہ میری چچازاد بہن ہیں (2)۔ مقاتل نے کہا: وہ طلحہ بن عبید اللہ ہیں (3)۔ ابن عباس نے فرمایا: اس شخص کو اپنی اس بات پر ندامت ہوئی جو اس نے اپنے دل میں کہی تھی، چنانچہ وہ اپنے پیروں پر چل کر مکہ گیا، اور اللہ کی راہ میں دس گھوڑے دیے، اور ایک غلام آزاد کیا، تو اللہ نے اسے معاف کر دیا (4)۔

ابن عطیہ نے کہا (5): روایت ہے کہ یہ اس لیے نازل ہوئی کہ بعض صحابہ نے کہا تھا: اگر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم وفات پا جائیں تو ہم عائشہ سے نکاح کر لیں گے۔ یہ بات رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم تک پہنچی اور آپ کو اس سے تکلیف ہوئی، چنانچہ ابن عباس اور بعض صحابہ سے اسی طرح مروی ہے۔ مکی نے معمر سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: وہ طلحہ بن عبید اللہ ہیں۔

میں کہتا ہوں: اسی طرح النحاس (6) نے معمر سے روایت کیا کہ وہ طلحہ ہیں۔ یہ صحیح نہیں ہے؛ ابن عطیہ نے کہا (7): اللہ ابن عباس پر رحم فرمائے! میرے نزدیک یہ طلحہ بن عبید اللہ کے بارے میں صحیح ثابت نہیں ہوتا۔

ہمارے شیخ، امام ابو العباس (8) نے فرمایا: یہ قول بعض فضلاء سے حکایت کیا گیا ہے۔

(1) اسے عبد الرزاق 122/2 نے معمر سے روایت کیا، ان کے اس قول کے بغیر: {اور ان کی بیویاں ان کی مائیں ہیں}۔ (2) اسے الواحدی نے 'اسباب النزول' ص 379 میں مختصراً ذکر کیا، اور اسی طرح ابن ابی حاتم نے بھی روایت کیا، جیسا کہ اس آیت کی ابن کثیر کی تفسیر میں ہے۔ (3) اسے الواحدی نے 'الوسیط' 3/480 میں ذکر کیا۔ (4) اسے السیوطی نے 'الدر المنثور' 5/214-215 میں تفصیل سے ذکر کیا اور اسے طبری کی طرف منسوب کیا، لیکن ہمیں طبری کی تفسیر میں یہ نہیں ملا۔ (5) 'المحرر الوجیز' 4/396 میں۔ (6) 'معانی القرآن' 5/373 میں۔ (7) 'المحرر الوجیز' 4/396 میں۔ (8) 'المفہم' 4/149 میں۔

210 Surah Al-Ahzab: Verse 53

...the Companions, and far be it from them to say such a thing! Rather, the lie (1) lies in its transmission, and such a statement only befits the ignorant hypocrites. It is narrated that one of the hypocrites said, when the Messenger of Allah ﷺ married Umm Salama after Abu Salama, and Hafsa after Khunays ibn Hudhafa: "What is with Muhammad, marrying our women! By Allah, if he were to die, we would cast lots (2) for his wives." So the verse was revealed regarding this, and Allah forbade marrying his wives after him, and granted them the status of mothers (3). This is among his unique honors, to distinguish his nobility and call attention to his rank ﷺ. Al-Shafi'i, may Allah have mercy on him, said: "His ﷺ wives whom he left as widows, it is not permissible for anyone to marry them, and whoever deems it permissible is a disbeliever; because of the Almighty's saying: 'And it is not [right] for you to harm the Messenger of Allah or to marry his wives after him, ever.'" It was also said: Marriage to his wives was prohibited because they are his wives in Paradise, and a woman in Paradise belongs to her last husband; Hudhayfa said to his wife: "If it would please you to be my wife in Paradise if Allah joins us there, then do not marry after me; for the woman belongs to her last husband (4)." We have mentioned what the scholars have regarding this in the "Book of Remembrance" (Kitab al-Tadhkira) in the chapters on Paradise (5). Fourteenth: The scholars differed regarding the wives of the Prophet ﷺ after his death; did they remain wives or did the marriage end by death? And if the marriage ended by death, is there a waiting period ('iddah) upon them or not? It was said: they have a waiting period because he passed away while they were his wives, and the waiting period is an act of worship. And it was said: there is no waiting period for them; because it is a duration of waiting that is not followed by permissibility [of remarriage]. This is the correct view; because of his ﷺ saying: "What I have left after maintenance...

(1) In (Z): "Rather, the illusion and the lie." (2) Al-Ijala: Management/spinning; it is said in gambling: "He cast the arrows," and he moved the arrows among the people to divide shares. Al-Lisan. (j-w-l). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/396. (4) Narrated by Al-Bayhaqi in Al-Sunan al-Kubra 7/69. (5) pp. 481-482.

...सहाबा, और वे ऐसी बात कहने से बहुत दूर हैं! वास्तव में झूठ (1) इसके वर्णन में है, और ऐसा कथन केवल अज्ञानी पाखंडियों के ही योग्य है। यह वर्णित है कि पाखंडियों में से एक ने कहा, जब अल्लाह के रसूल ﷺ ने अबू सलमा के बाद उम्म सलमा से और खुनैस बिन हुदाफ़ा के बाद हफ्सा से निकाह किया: "मुहम्मद को क्या हुआ है, वे हमारी महिलाओं से निकाह कर रहे हैं! अल्लाह की कसम, अगर उनकी मृत्यु हो गई, तो हम उनकी पत्नियों के लिए पासे (2) डालेंगे (अर्थात उनसे विवाह की होड़ करेंगे)।" तो इस बारे में आयत नाजिल हुई, और अल्लाह ने उनके बाद उनकी पत्नियों के निकाह को वर्जित कर दिया, और उन्हें माताओं का दर्जा (3) दिया। यह उनकी विशेषताओं में से है, उनके सम्मान को विशिष्ट बनाने और उनके ऊंचे पद ﷺ की ओर ध्यान आकर्षित करने के लिए। इमाम शाफई (अल्लाह उन पर रहम करे) ने कहा: "उनकी ﷺ वे पत्नियाँ जो उनके बाद विधवा रहीं, उनका निकाह किसी के लिए भी जायज़ नहीं है, और जो इसे जायज़ समझे वह काफ़िर है; क्योंकि अल्लाह का फरमान है: 'और तुम्हारे लिए यह जायज़ नहीं कि तुम अल्लाह के रसूल को दुख पहुँचाओ और न ही उनके बाद कभी उनकी पत्नियों से निकाह करो'।" यह भी कहा गया है: उनकी पत्नियों से विवाह करना इसलिए मना किया गया क्योंकि वे जन्नत में उनकी पत्नियाँ होंगी, और जन्नत में महिला अपने अंतिम पति की होती है; हुज़ैफा ने अपनी पत्नी से कहा: "यदि तुम्हें यह पसंद है कि जन्नत में तुम मेरी पत्नी बनो यदि अल्लाह हमें वहाँ इकट्ठा करे, तो मेरे बाद निकाह मत करना; क्योंकि महिला अपने अंतिम पति की होती है (4)।" हमने जन्नत के अध्यायों में "किताब अल-तज़किरा" में विद्वानों के इस संबंध में मतों का उल्लेख किया है (5)। चौदहवाँ: विद्वानों ने नबी ﷺ की मृत्यु के बाद उनकी पत्नियों के बारे में मतभेद किया है; क्या वे पत्नियाँ बनी रहीं या मृत्यु के साथ निकाह समाप्त हो गया? और यदि मृत्यु के साथ निकाह समाप्त हो गया, तो क्या उन पर इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) अनिवार्य है या नहीं? यह कहा गया: उन पर इद्दत है क्योंकि उनकी मृत्यु उनके साथ रहते हुए हुई, और इद्दत एक इबादत है। यह भी कहा गया: उन पर कोई इद्दत नहीं है; क्योंकि यह एक ऐसी प्रतीक्षा अवधि है जिसके बाद विवाह की अनुमति नहीं दी जानी। और यही सही विचार है; क्योंकि उनके ﷺ फरमान के अनुसार: "मैंने भरण-पोषण के बाद जो कुछ छोड़ा...

(1) (ज़) में: "वास्तव में भ्रम और झूठ।" (2) अल-इजाला: प्रबंधन/घुमाना। जुए में कहा जाता है: "उसने तीरों को घुमाया," यानी शेयरों को विभाजित करने के लिए तीरों को गति दी। लिसान अल-अरब। (ज-

व-ल)। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/396. (4) अल-बयहाक़ी द्वारा अल-सुनन अल-कुबरा 7/69 में वर्णित। (5) पृष्ठ 481 - 482.

210 سورة الاحزاب: آیت 53

...صحابہ، اور وہ ایسی بات کہنے سے کوسوں دور ہیں! جھوٹ (1) تو اس کی نقل کرنے میں ہے، اور اس طرح کا قول صرف جاہل منافقوں کے ہی لائق ہے۔ مروی ہے کہ منافقوں میں سے ایک شخص نے اس وقت کہا جب رسول اللہ ﷺ نے ابوسلمہ کے بعد ام سلمہ سے، اور خنیس بن حذافہ کے بعد حفصہ سے نکاح کیا: "محمد کو کیا ہوا کہ وہ ہماری عورتوں سے نکاح کر رہے ہیں! اللہ کی قسم، اگر وہ وفات پا گئے تو ہم ان کی بیویوں کے لیے قرعہ (2) ڈالیں گے۔" پس اس بارے میں یہ آیت نازل ہوئی، اور اللہ نے آپ کے بعد آپ کی ازواج سے نکاح کو حرام قرار دے دیا، اور انہیں ماؤں کا حکم (3) عطا کیا۔ یہ آپ ﷺ کی خصوصیات میں سے ہے تاکہ آپ کی عزت و شرف کو نمایاں کیا جائے اور آپ کے بلند مرتبے پر تنبیہ کی جائے۔ امام شافعی رحمہ اللہ نے فرمایا: "آپ ﷺ کی وہ ازواج جو آپ کے بعد بیوہ رہیں، ان سے نکاح کرنا کسی کے لیے حلال نہیں ہے، اور جو اسے حلال سمجھے وہ کافر ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: 'اور تمہارے لیے یہ جائز نہیں کہ تم رسول اللہ کو تکلیف پہنچاؤ اور نہ یہ کہ ان کے بعد کبھی ان کی بیویوں سے نکاح کرو'۔" اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ: آپ کی ازواج سے نکاح سے اس لیے منع کیا گیا کیونکہ وہ جنت میں بھی آپ کی بیویاں ہوں گی، اور عورت جنت میں اپنے آخری شوہر کی ہوتی ہے؛ حضرت حذیفہ نے اپنی بیوی سے کہا: "اگر تمہیں یہ بات خوش کرتی ہے کہ تم جنت میں میری بیوی بنو اگر اللہ ہمیں وہاں جمع کرے، تو میرے بعد نکاح نہ کرنا؛ کیونکہ عورت اپنے آخری شوہر کی ہوتی ہے (4)۔" ہم نے "کتاب التذکرہ" میں جنت کے ابواب میں اس بارے میں علماء کے اقوال ذکر کیے ہیں (5)۔

چودھویں بات: علماء نے رسول اللہ ﷺ کی وفات کے بعد آپ کی ازواج کے بارے میں اختلاف کیا ہے؛ کیا وہ بیویاں ہی رہیں یا موت سے نکاح ختم ہو گیا؟ اور اگر موت سے نکاح ختم ہو گیا تو کیا

ان پر عدت ہے یا نہیں؟ کہا گیا: ان پر عدت ہے کیونکہ آپ کی وفات ان کے پاس ہوئی، اور عدت ایک عبادت ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا: ان پر کوئی عدت نہیں ہے؛ کیونکہ یہ ایک ایسی انتظار کی مدت ہے جس کے بعد نکاح کی اجازت کا انتظار نہیں کیا جاتا۔ اور یہی صحیح قول ہے؛ کیونکہ آپ ﷺ کا ارشاد ہے: "میں نے نفقہ کے بعد جو کچھ چھوڑا...

(1) (ظ) میں ہے: "وہم اور جھوٹ"۔ (2) الاجالہ: گھمانا، مروجہ جوئے میں کہا جاتا ہے: "اس نے تیروں کو گھمایا"، یعنی تقسیم کے لیے تیروں کو حرکت دی۔ لسان العرب (جول)۔ (3) المحرر الوجیز 4 / 396۔ (4) اسے بیہقی نے السنن الکبریٰ 7 / 69 میں روایت کیا ہے۔ (5) ص 481 - 482۔

'my dependents' and it is narrated: 'my family' (1). This is a name specific to marriage, so he maintained for them maintenance and housing for the duration of their lives because they were his wives, and they were forbidden to others. This is the meaning of the permanence of the marriage. Death was made for him (peace and blessings be upon him) in their regard equivalent to absence (disappearance) for others, because they are definitively his wives in the Hereafter, unlike all other people. This is because a man does not know if he will be with his family in the Hereafter (2) in one abode; perhaps one of them will be in Paradise and the other in the Fire. Thus, the link is severed for all creation but remains for the Prophet ﷺ. He (peace and blessings be upon him) said: 'My wives in this world are my wives in the Hereafter' (3). And he (peace and blessings be upon him) said: 'Every means and lineage will be severed except for my means and lineage, for it remains until the Day of Resurrection' (4).

Branch (Far'): As for his wives (peace and blessings be upon him) whom he separated from during his lifetime, such as Al-Kilabiyyah and others; was it permissible for others to marry them? There is disagreement on this. The correct view is that it is permissible, because it was narrated that Al-Kilabiyyah, whom the Messenger of Allah ﷺ separated from, was married by Ikrimah bin Abi Jahl, as previously mentioned (5). It was also said: The one who married her was Al-Ash'ath bin Qais al-Kindi. Judge Abu al-Tayyib said: The one who married her was Muhajir bin Abi Umayyah (6), and no one denied that, which indicates it is a consensus (ijma').

Fifteenth point: His (the Almighty) saying: {Indeed, that has been ever, in the sight of Allah, grave} [33:53], meaning harming the Messenger of Allah ﷺ, or marrying his wives. He made that among the major sins, and no sin is greater than it.

Sixteenth point: We have already explained the reason for the revelation of the Hijab verse from the Hadith of Anas and the saying of Umar, and it was...

---

(1) Ibn Hibban narrated the first version (6609), and Al-Shafi'i in Al-Musnad 2/190 the second. Ahmad (7303), Al-Bukhari (2776), and Muslim (1760) narrated it with the wording: 'The maintenance of my women,' and it was previously on page 205 of this volume. The discussion is from Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1567. (2) His saying: 'in the Hereafter,' from (Z). (3) Previously on page 66 of this volume. (4) Previously 5/159. (5) Page 125 of this volume. (6) Al-Qurashi al-Makhzumi, brother of Umm Salamah, wife of the Prophet ﷺ. The Prophet ﷺ appointed him over the

charities of Sana'a, then Abu Bakr appointed him, and he fought the people of apostasy (Riddah). Al-Isaba 9/294.

211 सूरह अल-अहज़ाब: आयत 53

'मेरे आश्रित' और रिवायत है: 'मेरा परिवार' (1)। यह विवाह के लिए विशिष्ट नाम है, इसलिए उन्होंने उनके जीवन भर उनके लिए भरण-पोषण और आवास को बनाए रखा क्योंकि वे उनकी पत्नियाँ थीं, और वे दूसरों के लिए वर्जित थीं। यही निकाह के बने रहने का अर्थ है। उनकी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) मृत्यु को उनके लिए दूसरों की अनुपस्थिति (गायब होने) के बराबर माना गया, क्योंकि वे परलोक में निश्चित रूप से उनकी पत्नियाँ हैं, अन्य सभी लोगों के विपरीत। ऐसा इसलिए है क्योंकि एक व्यक्ति नहीं जानता कि वह परलोक (2) में एक ही घर में अपने परिवार के साथ होगा या नहीं; हो सकता है उनमें से एक जन्नत में हो और दूसरा नर्क में। इस प्रकार, पूरी सृष्टि के लिए संबंध टूट जाता है लेकिन नबी ﷺ के लिए बना रहता है। उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) कहा: 'दुनिया में मेरी पत्नियाँ परलोक में भी मेरी पत्नियाँ हैं' (3)। और उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) कहा: 'हर रिश्ता और वंश टूट जाएगा सिवाय मेरे रिश्ते और वंश के, क्योंकि यह कयामत के दिन तक बना रहेगा' (4)।

शाखा (Far'): जहाँ तक उनकी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) उन पत्नियों का सवाल है जिनसे वे अपने जीवनकाल में अलग हो गए थे, जैसे कि अल-किलाबिया और अन्य; क्या दूसरों के लिए उनसे निकाह करना जायज़ था? इस बारे में मतभेद है। सही राय यह है कि यह जायज़ है; क्योंकि यह रिवायत है कि अल-किलाबिया, जिससे अल्लाह के रसूल ﷺ अलग हो गए थे, का निकाह इकरीमा बिन अबी जहल से हुआ था जैसा कि पहले बताया गया है (5)। कहा गया: जिससे उनका निकाह हुआ वह अल-अशअथ बिन क़ैस अल-किंदी थे। काजी अबू अल-तैयब ने कहा: जिससे उनका निकाह हुआ वह मुहाजिर बिन अबी उमय्या (6) थे, और किसी ने इसका विरोध नहीं किया, जो दर्शाता है कि इस पर आम सहमति (इज्मा) है।

पंद्रहवीं बात: अल्लाह तआला का कहना: {बेशक यह अल्लाह के नज़दीक बड़ी बात है} [33:53] यानी अल्लाह के रसूल ﷺ को दुख पहुँचाना, या उनकी पत्नियों से निकाह करना। उन्होंने इसे बड़े गुनाहों में शामिल किया और इससे बड़ा कोई गुनाह नहीं है।

सोलहवीं बात: हमने अनस की हदीस और उमर के कथन से हिजाब के उतरने के कारण को स्पष्ट कर दिया है, और यह था...

---

(1) इब्न हिब्बान ने पहली रिवायत (6609) और अल-शाफ़ई ने अल-मुसनद 2/190 में दूसरी रिवायत को उद्धृत किया है। अहमद (7303), बुखारी (2776) और मुस्लिम (1760) ने इसे 'मेरी औरतों का

भरण-पोषण' शब्दों के साथ उद्धृत किया है, और यह इस खंड के पृष्ठ 205 पर पहले आ चुका है। यह चर्चा इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन 3/1567 से है। (2) उनका कहना: 'परलोक में,' (ज़) से। (3) इस खंड के पृष्ठ 66 पर पहले आ चुका है। (4) पहले 5/159। (5) इस खंड के पृष्ठ 125 पर। (6) अल-कुरैशी अल-मख़ज़ूमी, नबी ﷺ की पत्नी उम्म सलमा के भाई। नबी ﷺ ने उन्हें सना के सदक़ात का ज़िम्मेदार नियुक्त किया था, फिर अबू बक्र ने उन्हें नियुक्त किया और उन्होंने धर्मत्यागियों (रिद्दा) से युद्ध किया। अल-इसाबा 9/294।

211 سورہ الاحزاب: آیت 53

'میرے عیال' اور مروی ہے: 'میرا اہل' (1)، اور یہ ازدواجی زندگی سے مخصوص ایک نام ہے، چنانچہ آپ نے ان کے لیے تاحیات نفقہ اور رہائش کو برقرار رکھا کیونکہ وہ آپ کی بیویاں تھیں، اور دوسروں پر ان کا نکاح حرام ٹھہرا، اور یہی نکاح کے باقی رہنے کا معنی ہے۔ نبی کریم ﷺ کے حق میں موت کو ان بیویوں کے لیے دوسروں کے حق میں غیبت (غیر حاضری) کے درجے میں رکھا گیا ہے؛ کیونکہ وہ یقینی طور پر آخرت میں بھی آپ کی بیویاں ہیں، برعکس دوسرے تمام لوگوں کے؛ اس لیے کہ آدمی کو نہیں معلوم کہ وہ آخرت (2) میں ایک ہی گھر میں اپنے اہل کے ساتھ ہو گا یا نہیں؛ بسا اوقات ان میں سے ایک جنت میں ہو گا اور دوسرا دوزخ میں، تو اس طرح مخلوق کے حق میں تعلق منقطع ہو گیا اور نبی ﷺ کے حق میں باقی رہا۔ آپ ﷺ نے فرمایا: 'دنیا میں میری بیویاں آخرت میں بھی میری بیویاں ہیں' (3)۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا: 'ہر نسب اور رشتہ منقطع ہو جائے گا سوائے میرے نسب اور رشتے کے، کیونکہ وہ قیامت کے دن تک باقی رہنے والا ہے' (4)۔

فرع: رہے آپ ﷺ کی وہ بیویاں جنہیں آپ نے اپنی زندگی میں جدا کر دیا تھا جیسے الکلابیہ وغیرہ؛ تو کیا دوسروں کے لیے ان سے نکاح کرنا حلال تھا؟ اس میں اختلاف ہے۔ صحیح بات یہ ہے کہ ایسا کرنا جائز ہے؛ کیونکہ مروی ہے کہ الکلابیہ جنہیں رسول اللہ ﷺ نے جدا کر دیا تھا، ان سے عکرمہ بن ابی جہل نے نکاح کیا تھا جیسا کہ پہلے ذکر ہوا (5)۔ کہا گیا: جس نے ان سے نکاح کیا وہ اشعث بن قیس الکندی تھے۔ قاضی ابو الطیب نے کہا: جس نے ان سے نکاح کیا وہ مہاجر بن ابی امیہ (6) تھے، اور کسی نے بھی اس کا انکار نہیں کیا، جو اس بات کی دلیل ہے کہ اس پر اجماع ہے۔

پندرہویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {إِنَّ ذَٰلِكُمْ كَانَ عِنْدَ اللَّهِ عَظِيمًا} یعنی رسول اللہ ﷺ کو اذیت دینا، یا آپ کی بیویوں سے نکاح کرنا، چنانچہ اس کو کبیرہ گناہوں میں شمار کیا گیا اور اس سے بڑھ کر کوئی گناہ نہیں ہے۔

سولہویں بات: ہم حضرت انس کی حدیث اور حضرت عمر کے قول سے پردہ کے نزول کا سبب بیان کر چکے ہیں، اور وہ یہ تھا کہ...

---

(1) ابن حبان نے پہلی روایت (6609) کے ساتھ اور شافعی نے المسند 2/ 190 میں دوسری کے ساتھ اس کی تخریج کی ہے۔ اور احمد (7303)، بخاری (2776) اور مسلم (1760) نے ان الفاظ کے ساتھ تخریج کی: 'میری عورتوں کا نفقہ'، اور اس جلد کے ص 205 پر پہلے گزر چکا ہے۔ اور یہ کلام ابن العربی کی احکام القرآن 3/ 1567 سے ہے۔ (2) ان کا قول: 'آخرت میں'، (ظ) سے۔ (3) اس جلد کے ص 66 پر پہلے گزر چکا ہے۔ (4) پہلے 5/ 159۔ (5) اس جلد کا ص 125۔ (6) القرشی المخزومی، ام المومنین ام سلمہ رضی اللہ عنہا کے بھائی، نبی ﷺ نے انہیں صنعاء کے صدقات پر مقرر فرمایا تھا، پھر حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ نے انہیں مقرر کیا، اور انہوں نے اہل ردہ سے قتال کیا۔ الاصابہ 9/ 294۔

He used to say to Sawda when she went out—and she was a tall woman—: "We have seen you, O Sawda," out of his eagerness for the Hijab to be revealed, so Allah revealed the Verse of Hijab (1). There is no improbability in the verse being revealed due to all these reasons, and Allah knows best. However, when Zainab bint Jahsh died, it was said: "No one should attend her funeral except those who are her mahrams (close male relatives); in observance of the Hijab that was revealed because of her." So, Asma bint Umays suggested covering her in the bier within a dome-like structure, informing them that she had seen this in the land of Abyssinia. So Umar did that (2). It is narrated that this was done at the funeral of Fatimah, the daughter of the Prophet (3) ﷺ.

Allah Almighty's saying: {Whether you reveal a thing or conceal it, indeed Allah is ever, of all things, Knowing. 54}

The Creator, glorified and exalted be He, is All-Knowing of what is apparent and what is hidden, of what was and what was not. Nothing from the past that has gone by is hidden from Him, nor anything of the future to come. This is a general praise for Him, and He is worthy of all praise and thanks. What is meant here is a rebuke and a warning to those who were alluded to in the preceding verse, among those referred to in His saying: {That is purer for your hearts and their hearts}, and those referred to in His saying: {And it is not for you to harm the Messenger of Allah or to marry his wives after him, ever.} So it was said to them in this verse: Indeed, Allah Almighty knows what you hide of these beliefs and disliked thoughts, and He will recompense you for them (4). Thus, this verse relates back to what preceded it, clarifying it. And Allah knows best.

Allah Almighty's saying: {There is no blame upon them concerning their fathers or their sons or their brothers or their brothers' sons or their sisters' sons or their women or those their right hands possess. And fear Allah. Indeed Allah is ever, over all things, a Witness. 55}

There are three matters concerning this:

(1) Reported by Ahmad (25866), Al-Bukhari (146), and Muslim (2170) from the hadith of Aisha, may Allah be pleased with her. See what was mentioned earlier in the first matter regarding the reason for the revelation of the Hijab. (2) Similarly in Al-Sunan al-Kubra by al-Bayhaqi 7/72, and Tahdhib al-Asma by al-Nawawi 2/345-346. (3)

Reported by Ibn Sa'd 8/28, and al-Bayhaqi in al-Sunan al-Kubra 4/34. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/296-297.

वे सौदा से कहा करते थे जब वह बाहर निकलती थीं—और वह एक लंबी महिला थीं—: "ऐ सौदा, हमने तुम्हें देख लिया है," इस उत्सुकता में कि हिजाब की आयत नाज़िल हो जाए, तो अल्लाह ने हिजाब की आयत नाज़िल कर दी (१)। इन सभी कारणों से आयत के नाज़िल होने में कोई असंभव बात नहीं है, और अल्लाह बेहतर जानता है। फिर भी, जब ज़ैनब बिन्त जहश का इंतकाल हुआ, तो कहा गया: "उनके जनाजे में उनके महरम (निकट पुरुष रिश्तेदार) के अलावा कोई और शामिल न हो; उस हिजाब की मर्यादा के कारण जो उनके कारण नाज़िल हुआ था।" तो अस्मा बिन्त उमैस ने उन्हें एक गुंबद जैसी संरचना (डोली) के अंदर अर्थी पर ढंकने का सुझाव दिया, यह बताते हुए कि उन्होंने हबशा (इथियोपिया) की भूमि में ऐसा देखा था। तो उमर ने वैसा ही किया (२)। यह भी रिवायत है कि ऐसा पैगंबर ﷺ की बेटी फातिमा के जनाजे में किया गया था (३)।

अल्लाह तआला का फरमान: {चाहे तुम कोई बात जाहिर करो या उसे छुपाओ, बेशक अल्लाह हर चीज़ का खूब जानने वाला है। ५४}

बारी सुब्हानहु व तआला हर उस चीज़ का जानने वाला है जो ज़ाहिर है और जो छुपी है, और जो हुआ और जो नहीं हुआ। न तो बीता हुआ अतीत उससे छुपा है, और न ही आने वाला भविष्य। यह सामान्य रूप से उनकी प्रशंसा है, और वह प्रशंसा और शुक्र के योग्य हैं। यहाँ इसका उद्देश्य उन लोगों को डांटना और चेतावनी देना है जिनकी ओर पिछली आयत में संकेत किया गया था, उनमें से जिनकी ओर उनके इस कथन में संकेत है: {यह तुम्हारे दिलों और उनके दिलों के लिए अधिक पाकीज़ा है}, और जिनकी ओर उनके इस कथन में संकेत है: {और तुम्हारे लिए यह जायज़ नहीं कि तुम अल्लाह के रसूल को तकलीफ पहुँचाओ और न ही उनके बाद कभी उनकी पत्नियों से निकाह करो।} तो उनसे इस आयत में कहा गया: बेशक अल्लाह तआला जानता है कि तुम इन अकीदों (मान्यताओं) और नापसंद विचारों में से क्या छुपाते हो, और वह तुम्हें उनका बदला देगा (४)। अतः यह आयत अपने से पहले वाली आयत से जुड़ी हुई है और उसकी व्याख्या करती है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का फरमान: {उन (नबी की पत्नियों) पर उनके पिताओं, उनके बेटों, उनके भाइयों, उनके भतीजों, उनके भांजों, अपनी औरतों और अपनी लौंडियों के मामले में कोई गुनाह नहीं है। और अल्लाह से डरो। बेशक अल्लाह हर चीज़ पर गवाह है। ५५}

इसमें तीन मसले (विषय) हैं:

(१) इसे अहमद (२५८६६), बुखारी (१४६) और मुस्लिम (२१७०) ने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से निकाला है। हिजाब के नाज़िल होने के कारण के बारे में पहले मसले में जो कुछ बीत चुका है उसे देखें। (२) इसी तरह बैहक़ी की अस-सुनन अल-कुबरा ७/७२ और नववी की तहज़ीब अल-अस्मा २/३४५-३४६ में। (३) इसे इब्न साद ८/२८ और बैहक़ी ने अस-सुनन अल-कुबरा ४/३४ में निकाला है। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/२९६-२९७।

وہ سودہؓ سے کہا کرتے تھے جب وہ باہر نکلتیں - اور وہ ایک طویل القامت خاتون تھیں -: "اے سودہ! ہم نے تمہیں دیکھ لیا ہے"، اس خواہش میں کہ حجاب کا حکم نازل ہو جائے، چنانچہ اللہ تعالیٰ نے حجاب کی آیت نازل فرمائی(۱)۔ ان تمام اسباب کی موجودگی میں آیت کے نازل ہونے میں کوئی بعید بات نہیں، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ تاہم، جب زینب بنت جحشؓ کی وفات ہوئی تو کہا گیا: "ان کے جنازے میں ان کے محرم کے علاوہ کوئی اور حاضر نہ ہو؛ اس حجاب کی رعایت میں جو ان کی وجہ سے نازل ہوا تھا۔" تو اسماء بنت عمیسؓ نے انہیں ایک قبے نما تابوت میں ڈھانپنے کا مشورہ دیا، اور بتایا کہ انہوں نے ملک حبشہ میں ایسا دیکھا تھا، چنانچہ عمرؓ نے ایسا ہی کیا(۲)۔ اور مروی ہے کہ ایسا ہی نبی کریم ﷺ کی صاحبزادی فاطمہؓ کے جنازے میں کیا گیا تھا(۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {چاہے تم کسی بات کو ظاہر کرو یا اسے چھپاؤ، بے شک اللہ ہر چیز کا خوب جاننے والا ہے ٥٤}

باری سبحانہ و تعالیٰ ہر ظاہر و پوشیدہ، اور ہر ہونے والی اور نہ ہونے والی بات کو جاننے والا ہے۔ اس پر نہ کوئی گزرا ہوا ماضی پوشیدہ ہے اور نہ آنے والا مستقبل۔ اور یہ عمومی طور پر اس کی حمد و ثنا ہے، اور وہ تعریف و شکر کا حقدار ہے۔ اور یہاں اس سے مراد ان لوگوں کو تنبیہ اور وعید سنانا ہے جن کی طرف پچھلی آیت میں اشارہ کیا گیا تھا، ان میں سے جن کی طرف اس قول میں اشارہ ہے: {یہ تمہارے اور ان کے دلوں کے لیے زیادہ پاکیزگی کا باعث ہے}، اور جن کی طرف اس قول میں اشارہ ہے: {اور تمہارے لیے یہ جائز نہیں کہ تم اللہ کے رسول کو تکلیف پہنچاؤ اور نہ ہی ان کے بعد کبھی ان کی بیویوں سے نکاح کرو}۔ چنانچہ ان سے اس آیت میں کہا گیا: بے شک اللہ تعالیٰ جانتا ہے کہ تم ان عقائد اور ناپسندیدہ خیالات میں سے کیا چھپاتے ہو اور وہ

تمہیں ان پر جزا و سزا دے گا(۴)۔ پس یہ آیت اپنے سے ماقبل پر عطف ہے اور اس کی وضاحت کرتی ہے۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {ان (نبی کی بیویوں) پر کوئی گناہ نہیں ہے اپنے باپوں کے بارے میں، نہ اپنے بیٹوں کے، نہ اپنے بھائیوں کے، نہ اپنے بھتیجوں کے، نہ اپنے بھانجوں کے، نہ اپنی عورتوں کے اور نہ اپنے زیر ملکیت غلاموں کے بارے میں۔ اور اللہ سے ڈرو، بے شک اللہ ہر چیز پر گواہ ہے ۵۵}

اس میں تین مسائل ہیں:

(۱) اسے احمد (۲۵۸۶۶)، بخاری (۱۴۶) اور مسلم (۲۱۷۰) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ حجاب کے نزول کے سبب کے بارے میں پہلے مسئلے میں جو گزر چکا ہے اسے دیکھیں۔ (۲) اسی طرح بیہقی کی السنن الکبریٰ ۷/۷۲، اور نووی کی تہذیب الاسماء ۲/ ۳۴۵ - ۳۴۶ میں ہے۔ (۳) اسے ابن سعد ۸/۲۸، اور بیہقی نے السنن الکبریٰ ۴/۳۴ میں روایت کیا ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۴/ ۲۹۶ - ۲۹۷۔

213 Surah Al-Ahzab: Verses 55 - 56

First: When the verse of Hijab was revealed, the fathers, sons, and relatives said to the Messenger of Allah (PBUH): "Shall we also speak to them from behind a veil?" So this verse was revealed(1).

Second: Allah Almighty mentioned in this verse those to whom it is permissible for a woman to appear, and He did not mention the paternal uncle and the maternal uncle because they are treated as parents. The paternal uncle is sometimes called 'father'; Allah Almighty said: {We shall worship your God and the God of your fathers, Abraham, Ishmael...} [Al-Baqarah: 133], and Ishmael was the paternal uncle(2).

Az-Zajjaj said: The paternal uncle and the maternal uncle might describe the woman to their sons, for a woman is permissible (for marriage) to the son of a paternal uncle and the son of a maternal uncle, so seeing them was disliked(3); Ash-Sha'bi and Ikrimah disliked that a woman should take off her headscarf in the presence of her paternal uncle or maternal uncle(4). Some mahrams (unmarriageable kin) were mentioned in this verse, while all were mentioned in Surah An-Nur; so this verse is part of those, and the discussion there was exhaustive(5), and praise be to Allah.

Third: His Almighty's saying: {And fear Allah} When Allah Almighty mentioned the permission for these categories and the lawfulness was confirmed, He followed it by commanding them to be pious. This is in the utmost eloquence and brevity, as if He said: Limit yourselves to this and fear Allah regarding it, lest you exceed it to others. He specified women in mentioning and addressed them in this matter; due to their lack of caution and excessive relaxation. And Allah knows best. Then He threatened with His saying: {Indeed, Allah is ever, over all things, a Witness}.

His Almighty's saying: {Indeed, Allah and His angels bless the Prophet. O you who have believed, ask [Allah to confer] blessing upon him and ask [Allah to grant him] peace. 56}

With this verse, Allah honored His Messenger, peace and blessings be upon him, during his life and after his death, and mentioned his status with Him, and purified the evil deed of whoever harbored an ill thought towards him, or regarding the matter of his wives and the like.

---

(1) Al-Waseet 3/480, Al-Kashshaf 3/272, and Al-Farra mentioned similar in Ma'ani al-Qur'an 2/349. (2) Al-Kashshaf 3/272. (3) Ma'ani al-Qur'an by Az-Zajjaj 4/236. (4)

Narrated from them by At-Tabari 19/173, and his saying: "A woman puts down her khimar," meaning: she takes it off. (5) 15/208.

२१३ सूरह अल-अहज़ाब: आयतें ५५ - ५६

पहला: जब हिजाब की आयत उतरी, तो पिताओं, पुत्रों और रिश्तेदारों ने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से कहा: "क्या हम भी उनसे पर्दे के पीछे से बात करेंगे?" तो यह आयत नाजिल हुई(१)।

दूसरा: अल्लाह तआला ने इस आयत में उन लोगों का ज़िक्र किया है जिनके सामने औरत का आना जायज़ है, और चचा और मामू का ज़िक्र नहीं किया क्योंकि वे माता-पिता के समान ही माने जाते हैं। चचा को कभी-कभी 'बाप' भी कहा जाता है; अल्लाह तआला ने फरमाया: {हम आपके माबूद और आपके पिताओं इब्राहिम, इस्माइल... के माबूद की इबादत करेंगे} [अल-बकराह: १३३], और इस्माइल चचा थे(२)।

अज़-ज़ज्जाज ने कहा: चचा और मामू शायद अपने बेटों को औरत का विवरण दे दें, क्योंकि एक औरत चचेरे भाई और ममेरे भाई के लिए हलाल है, इसलिए उनका देखना नापसंद किया गया(३); अश-शाबी और इकरीमा ने इसे नापसंद किया कि एक औरत अपने चचा या मामू के सामने अपना दुपट्टा उतारे(४)। इस आयत में कुछ महरमों का ज़िक्र किया गया है, जबकि सूरह अन-नूर में सभी का ज़िक्र किया गया है; इसलिए यह आयत उन्हीं का हिस्सा है, और वहां विस्तार से चर्चा की जा चुकी है(५), और अल्लाह का शुक्र है।

तीसरा: अल्लाह तआला का फरमान: {और अल्लाह से डरो} जब अल्लाह तआला ने इन श्रेणियों के लिए अनुमति का ज़िक्र किया और अनुमति निश्चित हो गई, तो उसने उन्हें तक़वा (परहेजगारी) का हुक्म देकर इसके साथ जोड़ा। यह अत्यंत वाक्पटुता और संक्षिप्तता में है, जैसे कि उसने कहा हो: इसी तक सीमित रहो और इसमें अल्लाह से डरो कि कहीं तुम दूसरों तक न बढ़ जाओ। उसने विशेष रूप से महिलाओं का ज़िक्र किया और उन्हें इस मामले में संबोधित किया; उनकी कम सावधानी और अत्यधिक ढिलाई के कारण। और अल्लाह बेहतर जानता है। फिर उसने अपने इस कथन से डराया: {बेशक अल्लाह हर चीज़ पर गवाह है}।

अल्लाह तआला का फरमान: {बेशक अल्लाह और उसके फरिश्ते नबी पर दुरूद भेजते हैं। ऐ ईमान वालो! तुम भी उन पर दुरूद और खूब सलाम भेजो। ५६}

इस आयत के ज़रिये अल्लाह ने अपने रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को उनके जीवन और मृत्यु के बाद सम्मानित किया, और उनके पास उनके रुतबे का ज़िक्र किया, और उस व्यक्ति के बुरे

कृत्य को पाक किया जिसने उनके प्रति या उनकी पत्नियों आदि के मामले में कोई बुरा विचार रखा था।

---

(१) अल-वसीत ३/४८०, अल-कश्शाफ ३/२७२, और अल-फर्रा ने मानी अल-कुरआन २/३४९ में इसी तरह का ज़िक्र किया है। (२) अल-कश्शाफ ३/२७२। (३) अज़-ज़ज्जाज द्वारा मानी अल-कुरआन ४/२३६। (४) अल-तबरी १९/१७३ द्वारा उनसे उद्धृत, और उनका कथन: "औरत अपना खिमार रख देती है," यानी: उसे उतार देती है। (५) १५/२०८।

۲۱۳ سورة الاحزاب: آیات ۵۵ - ۵۶

پہلی بات: جب حجاب کی آیت نازل ہوئی تو باپوں، بیٹوں اور رشتہ داروں نے رسول اللہ ﷺ سے عرض کیا: "کیا ہم بھی ان سے پردے کے پیچھے سے بات کریں گے؟" تو یہ آیت نازل ہوئی(۱)۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ نے اس آیت میں ان لوگوں کا ذکر کیا ہے جن کے سامنے عورت کا ظاہر ہونا جائز ہے، اور چچا اور ماموں کا ذکر نہیں کیا کیونکہ وہ والدین کے حکم میں آتے ہیں۔ چچا کو کبھی 'باپ' بھی کہہ دیا جاتا ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ہم آپ کے معبود اور آپ کے آباء و اجداد ابراہیم، اسماعیل... کے معبود کی عبادت کریں گے﴾ [البقرہ: ۱۳۳]، اور اسماعیلؑ (حضرت یعقوبؑ کے) چچا تھے(۲)۔

زجاج نے کہا: چچا اور ماموں شاید اپنے بیٹوں کے سامنے عورت کا حلیہ بیان کر دیں، کیونکہ عورت چچا زاد اور ماموں زاد بھائی کے لیے حلال ہے، اس لیے ان کے لیے دیکھنا ناپسندیدہ قرار دیا گیا(۳)؛ امام شعبی اور عکرمہ نے اس بات کو ناپسند کیا کہ عورت اپنے چچا یا ماموں کے سامنے اپنی اوڑھنی اتارے(۴)۔ اس آیت میں بعض محرموں کا ذکر ہوا ہے جبکہ سورہ نور میں تمام کا ذکر آ چکا ہے؛ چنانچہ یہ آیت ان میں سے بعض پر مشتمل ہے، اور وہاں اس پر مفصل گفتگو ہو چکی ہے(۵)، والحمد للہ۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور اللہ سے ڈرو﴾ جب اللہ تعالیٰ نے ان اصناف کے لیے رخصت کا ذکر کیا اور اباحت (اجازت) طے پا گئی، تو ان کو تقویٰ کا حکم دے کر اس کا عطف کیا۔ یہ انتہائی بلاغت اور ایجاز (اختصار) پر مبنی ہے، گویا فرمایا: اسی پر اکتفا کرو اور اس بارے میں اللہ سے ڈرو کہ کہیں تم اس سے تجاوز کر کے دوسروں تک نہ پہنچ جاؤ۔ اور خاص طور پر

عورتوں کا ذکر کیا اور اس معاملے میں انہیں مخاطب کیا؛ کیونکہ ان میں احتیاط کی کمی اور بے باکی زیادہ ہوتی ہے۔ واللہ اعلم۔ پھر اللہ تعالیٰ نے اپنے اس قول سے ڈرایا: ﴿بے شک اللہ ہر چیز پر گواہ ہے﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿بے شک اللہ اور اس کے فرشتے نبی پر درود بھیجتے ہیں۔ اے ایمان والو! تم بھی ان پر درود اور خوب سلام بھیجو۔ ۵۶﴾

اس آیت کے ذریعے اللہ تعالیٰ نے اپنے رسول ﷺ کو ان کی زندگی میں اور وفات کے بعد شرف بخشا، اور اپنے ہاں ان کے مرتبے کا ذکر کیا، اور اس شخص کے برے فعل کو پاک کیا جس نے آپ کی ذات کے بارے میں یا آپ کی ازواج مطہرات وغیرہ کے معاملے میں کوئی برا خیال دل میں جگہ دی۔

---

(۱) الوسیط ۳ / ۴۸۰، الکشاف ۳ / ۲۷۲، اور الفراء نے معانی القرآن ۲ / ۳۴۹ میں اسی طرح ذکر کیا ہے۔ (۲) الکشاف ۳ / ۲۷۲۔ (۳) معانی القرآن للزجاج ۴ / ۲۳۶۔ (۴) اسے ان دونوں سے طبری نے ۱۹ / ۱۷۳ میں روایت کیا ہے، اور ان کا قول: "عورت اپنی اوڑھنی رکھ دے" یعنی: اسے اتار دے۔ (۵) ۱۵ / ۲۰۸۔

214 Surah Al-Ahzab: Ayah 56

...that (1). Prayer (Salat) from Allah is His mercy and pleasure; from the angels, it is supplication and seeking forgiveness; and from the nation (Ummah), it is supplication and glorification of His command.

Issue: The scholars differed regarding the pronoun in His saying: "send blessings (yusallun)." A group said: The pronoun refers to Allah and the angels, and this is a saying from Allah Almighty by which He honored His angels. Thus, the objection that came in the speech of the orator does not apply here: "Whoever obeys Allah and His Messenger has been guided, and whoever disobeys them (both) has strayed." The Messenger of Allah (peace be upon him) said to him: "What an evil orator you are! Say: 'and whoever disobeys Allah and His Messenger.'" This is recorded in the Sahih (2). They said: Because it is not for anyone to combine the mention of Allah Almighty with anyone else in a single pronoun, but it is for Allah to do as He wills in that regard.

Another group said: There is an omission (hadhf) in the speech, its estimation being: "Indeed Allah sends blessings and His angels send blessings," and there is no combination in a pronoun in the verse.

[Another group said: Rather, Allah Almighty combined the angels with Himself in a pronoun] and that is permissible for humans to do. The Messenger of Allah (peace be upon him) did not say: "What an evil orator you are" for this reason; rather, he said it because the orator stopped at: "and whoever disobeys them (both)," and remained silent for a while (3). They cited as evidence what Abu Dawood narrated from 'Adi bin Hatim: that an orator delivered a speech in the presence of the Prophet (peace be upon him) and said: "Whoever obeys Allah and His Messenger and whoever disobeys them (both)." He said: "Stand up - or go away - what an evil orator you are!" (4). However, it is possible that when he corrected his pause and said to him: "What an evil orator," he corrected the rest of his speech afterwards, saying: "Say: 'and whoever disobeys Allah and His Messenger,'" as in Muslim's book. This supports the first opinion that he did not...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/397. (2) Sahih Muslim (870), and it is with Ahmad (18247), from the hadith of 'Adi bin Hatim (may Allah be pleased with him). The text is from Al-Muharrar al-Wajiz 4/397. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/397 - 398, and what preceded between brackets is from it. (4) Sunan Abi Dawood (1099) and (4981), and it is with Ahmad (19383). Ibn Atiyyah mentioned in Al-Muharrar al-Wajiz 4/398, and Abu al-

Abbas in Al-Mufhim 2/510 another piece of evidence, which is the hadith of Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him) in Abu Dawood (1097) and (2119): that the Prophet (peace be upon him) gave a sermon and said: "Whoever obeys Allah and His Messenger has been guided, and whoever disobeys them (both) only harms himself..." Thus, he combined the mention of Allah Almighty with His Messenger in a single pronoun.

२१४ सूरह अल-अहजाब: आयत ५६

वह (१)। अल्लाह की ओर से प्रार्थना (सलात) उसकी दया और प्रसन्नता है; फरिश्तों की ओर से यह दुआ और क्षमा याचना है; और उम्मत की ओर से यह दुआ और उसके आदेश का सम्मान है।

मसला: विद्वानों ने अल्लाह के इस कथन "सलाम भेजते हैं (यूसल्लूना)" में प्रयुक्त सर्वनाम (ज़मीर) के बारे में मतभेद किया है। एक समूह ने कहा: इसमें सर्वनाम अल्लाह और फरिश्तों के लिए है, और यह अल्लाह तआला का एक कथन है जिसके माध्यम से उसने अपने फरिश्तों को सम्मानित किया है। इसलिए, वह आपत्ति यहाँ लागू नहीं होती जो एक वक्ता के इस कथन पर आई थी: "जो कोई अल्लाह और उसके रसूल की आज्ञा मानता है वह सही राह पा गया, और जो उन दोनों की अवज्ञा करता है वह भटक गया।" तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने उससे कहा: "तुम कितने बुरे वक्ता हो, कहो: 'और जो अल्लाह और उसके रसूल की अवज्ञा करे'।" इसे सहीह (२) में उद्धृत किया गया है। उन्होंने कहा: क्योंकि किसी के लिए यह उचित नहीं है कि वह अल्लाह तआला के ज़िक्र को किसी और के साथ एक ही सर्वनाम में मिलाए, जबकि अल्लाह के लिए यह अधिकार है कि वह इस संबंध में जो चाहे करे।

एक अन्य समूह ने कहा: कथन में कुछ शब्दों का विलोप (हज़्फ़) है, जिसका अर्थ है: "बेशक अल्लाह रहमत भेजता है और उसके फरिश्ते रहमत भेजते हैं," और आयत में एक ही सर्वनाम में मिलन नहीं है।

[एक और समूह ने कहा: बल्कि अल्लाह तआला ने फरिश्तों को अपने साथ एक सर्वनाम में शामिल किया है] और मनुष्यों के लिए ऐसा करना जायज़ है। अल्लाह के रसूल ﷺ ने "तुम कितने बुरे वक्ता हो" इस अर्थ के लिए नहीं कहा था; बल्कि उन्होंने ऐसा इसलिए कहा क्योंकि वक्ता "और जो उन दोनों की अवज्ञा करे" पर रुक गया था और थोड़ी देर चुप रहा था (३)। उन्होंने अबू दाऊद द्वारा अदी बिन हातिम से वर्णित हदीस को प्रमाण के रूप में पेश किया: कि एक वक्ता ने नबी ﷺ के पास भाषण दिया और कहा: "जो कोई अल्लाह और उसके रसूल की आज्ञा मानता है और जो उन दोनों की अवज्ञा करता है।" तो आपने कहा: "खड़े हो जाओ - या चले जाओ - तुम कितने बुरे वक्ता हो!" (४)। हालाँकि, यह संभव है कि जब आपने उसके रुकने की गलती पकड़ी और उससे कहा: "कितने बुरे वक्ता हो," तो उसके बाद आपने उसके पूरे कथन को सुधारा और कहा: "कहो: 'और जो अल्लाह

और उसके रसूल की अवज्ञा करे," जैसा कि मुस्लिम की पुस्तक में है। और यह पहले मत का समर्थन करता है कि उन्होंने नहीं...

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३९७/४। (२) सहीह मुस्लिम (८७०), और यह अहमद (१८२४७) के पास है, और यह अदी बिन हातिम (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से है। और यह कथन अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३९७/४ से है। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३९७/४ - ३९८, और कोष्ठक के बीच जो पहले आया वह उसी से है। (४) सुनन अबू दाऊद (१०९९) और (४९८१), और यह अहमद (१९३८३) के पास है। इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३९८/४ में, और अबू अल-अब्बास ने अल-मुफहिम २/५१० में एक और प्रमाण का उल्लेख किया है, और वह अबू दाऊद (१०९७) और (२११९) में इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस है: कि नबी ﷺ ने खुतबा दिया और कहा: "जो अल्लाह और उसके रसूल की आज्ञा मानता है वह सही राह पा गया, और जो उन दोनों की अवज्ञा करता है वह केवल अपना ही नुकसान करता है..." तो आपने अल्लाह तआला और अपने रसूल का ज़िक्र एक ही सर्वनाम में जमा किया।

۲۱۴ سورہ الاحزاب: آیت ۵۶

ذلك (۱)۔ اور اللہ کی طرف سے صلاۃ (درود) اس کی رحمت اور خوشنودی ہے، اور فرشتوں کی طرف سے دعا اور استغفار ہے، اور امت کی طرف سے دعا اور اس کے حکم کی تعظیم ہے۔

مسئلہ: علماء نے اللہ کے اس قول "يُصَلُّونَ" (وہ درود بھیجتے ہیں) میں ضمیر کے بارے میں اختلاف کیا ہے۔ ایک گروہ نے کہا: اس میں ضمیر اللہ اور فرشتوں کے لیے ہے, اور یہ اللہ تعالیٰ کا ایک ایسا قول ہے جس کے ذریعے اس نے اپنے فرشتوں کو شرف بخشا ہے، لہذا اس پر وہ اعتراض وارد نہیں ہوتا جو خطیب کے اس قول پر آیا تھا: "جس نے اللہ اور اس کے رسول کی اطاعت کی وہ ہدایت پا گیا، اور جس نے ان دونوں کی نافرمانی کی وہ گمراہ ہو گیا"۔ تو رسول اللہ ﷺ نے اس سے فرمایا: "تم کتنے برے خطیب ہو، کہو: 'اور جس نے اللہ اور اس کے رسول کی نافرمانی کی'"۔ اسے صحیح (۲) نے روایت کیا ہے۔ انہوں نے کہا: کیونکہ کسی کے لیے جائز نہیں کہ وہ اللہ تعالیٰ کے ذکر کو کسی اور کے ساتھ ایک ضمیر میں جمع کرے، اور اللہ کے لیے یہ حق ہے کہ وہ اس بارے میں جو چاہے۔

ایک گروہ نے کہا: کلام میں حذف (کمی) ہے، جس کی تقدیر یہ ہے: "بیشک اللہ صلاۃ بھیجتا ہے اور اس کے فرشتے صلاۃ بھیجتے ہیں"، اور آیت میں ایک ضمیر میں اجتماع نہیں ہے۔

[ایک گروہ نے کہا: بلکہ اللہ تعالیٰ نے فرشتوں کو اپنے ساتھ ایک ضمیر میں جمع کیا ہے] اور انسانوں کے لیے ایسا کرنا جائز ہے۔ رسول اللہ ﷺ نے "تم کتنے برے خطیب ہو" اس معنی کی وجہ سے نہیں فرمایا تھا، بلکہ آپ نے یہ اس لیے فرمایا تھا کہ خطیب "اور جس نے ان دونوں کی نافرمانی کی" پر ٹھہر گیا تھا، اور تھوڑی دیر خاموش رہا تھا (۳)۔ انہوں نے اس سے استدلال کیا جو ابوداؤد نے عدی بن حاتم سے روایت کیا ہے: کہ ایک خطیب نے نبی ﷺ کے پاس خطبہ دیا اور

کہا: "جو اللہ اور اس کے رسول کی اطاعت کرے اور جو ان دونوں کی نافرمانی کرے"۔ تو آپ نے فرمایا: "کھڑے ہو جاؤ - یا چلے جاؤ - تم کتنے برے خطیب ہو" (۴)۔ البتہ یہ احتمال ہے کہ جب آپ نے اس کے وقف پر اسے ٹوکا اور فرمایا: "تم برے خطیب ہو"، تو اس کے بعد آپ نے اس کے پورے کلام کی اصلاح فرمائی اور فرمایا: "کہو: 'اور جس نے اللہ اور اس کے رسول کی نافرمانی کی'" جیسا کہ کتابِ مسلم میں ہے۔ اور یہ پہلے قول کی تائید کرتا ہے کہ اس نے نہیں...

(۱) المحرر الوجیز ۳۹۷/۴۔ (۲) صحیح مسلم (۸۷۰)، اور یہ احمد (۱۸۲۴۷) کے پاس ہے، اور یہ عدی بن حاتم رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ہے۔ اور کلام المحرر الوجیز ۳۹۷/۴ سے ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۳۹۷/۴ - ۳۹۸، اور جو کچھ قوسین کے درمیان پہلے گزرا وہ اسی سے ہے۔ (۴) سنن أبي داود (۱۰۹۹) اور (۴۹۸۱)، اور یہ احمد (۱۹۳۸۳) کے پاس ہے۔ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳۹۸/۴ میں، اور ابو العباس نے المفهم ۲/ ۵۱۰ میں ایک اور دلیل ذکر کی ہے، اور وہ ابوداؤد (۱۰۹۷) اور (۲۱۱۹) میں ابن مسعود رضی اللہ عنہ کی حدیث ہے: کہ نبی ﷺ نے خطبہ دیا اور فرمایا: "جو اللہ اور اس کے رسول کی اطاعت کرے گا وہ ہدایت پا گیا، اور جو ان دونوں کی نافرمانی کرے گا وہ صرف اپنا ہی نقصان کرے گا..." تو آپ نے اللہ تعالیٰ اور اپنے رسول کا ذکر ایک ہی ضمیر میں جمع فرمایا۔

stops at "and whoever disobeys them". Ibn Abbas read: "and His angels" (wa-mala'ikatuhu) in the nominative case (marfu'), referring to the position of Allah's name before the entrance of "Inna". The majority read it in the accusative case (mansub) as a conjunction to the written word (1). Allah's saying: {O you who have believed, ask [Allah to confer] blessing upon him and ask [Allah to grant him] peace} [33:56] contains five points: First: Allah's saying: {O you who have believed, ask [Allah to confer] blessing upon him and ask [Allah to grant him] peace} is an order from Allah Almighty to His servants to send blessings upon His Prophet Muhammad ﷺ specifically among His prophets as an honor for him. There is no disagreement that sending blessings upon him is obligatory (fard) once in a lifetime, and at all times it is among the obligatory acts as a confirmed Sunnah (Sunnah Mu'akkadah) that cannot be abandoned or neglected except by one in whom there is no good. Al-Zamakhshari (2) said: If you ask: Is sending blessings upon the Messenger of Allah ﷺ obligatory or recommended? I say: Rather, it is obligatory. They disagreed on the conditions of its obligation; some made it obligatory whenever he is mentioned. In the Hadith: "Whoever I am mentioned before and does not send blessings upon me, enters the Fire; may Allah distance him" (3). It is narrated that he was asked: O Messenger of Allah, what do you say about Allah's saying: {Indeed, Allah and His angels confer blessing upon the Prophet}? The Prophet ﷺ said: "This is from the hidden knowledge, and if you had not asked me about it, I would not have informed you. Allah Almighty has entrusted two angels with me, so I am not mentioned before a Muslim who sends blessings upon me except that those two angels say: 'May Allah forgive you,' and Allah and His angels say to those two angels: 'Amen.' And I am not mentioned before a Muslim servant who does not send blessings upon me except that those two angels say: 'May Allah not forgive you,' and Allah and His angels say to those two angels: 'Amen'" (4). Some of them said: It is obligatory once in every gathering even if his mention is repeated, as was said (5) regarding the verse...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/398, and the nominative reading is in the irregular recitations p. 120. (2) In Al-Kashshaf 3/272-273. (3) A part of a Hadith from Abu Hurairah may Allah be pleased with him narrated by Ibn Hibban (907), which says: "And whoever you are mentioned before and does not send blessings upon you..." (4) Narrated by Al-Tabarani in Al-Mu'jam al-Kabir (2753) from the Hadith of Al-Hasan bin Ali may Allah be pleased with them both. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 7/93: In its chain is Al-Hakam bin Abdullah bin Khattaf, who is a liar. (5) In (Kh), (D), and (M):

"said" and it is not in the rest of the copies, and what is established is from Al-Kashshaf.

सूरा अल-अहज़ाब: आयत 56 215

... "और जो उन दोनों की अवज्ञा करता है" पर रुकता है। इब्न अब्बास ने पढ़ा: "और उसके फरिश्ते" (wa-mala'ikatuhu) 'इन्ना' के प्रवेश से पहले अल्लाह के नाम के स्थान के आधार पर रफ़अ (पेश) के साथ। और बहुमत ने इसे मकतूब के साथ अत्फ़ (संयोजन) के रूप में नसब (ज़बर) के साथ पढ़ा है (1)। अल्लाह का कहना: {ऐ ईमान वालो! तुम भी उनपर दुरूद भेजो और सलाम भेजो, जैसा कि सलाम भेजने का हक़ है} [33:56] इसमें पाँच विषय हैं: पहला: अल्लाह का कहना: {ऐ ईमान वालो! तुम भी उनपर दुरूद भेजो और सलाम भेजो, जैसा कि सलाम भेजने का हक़ है} अल्लाह तआला ने अपने बंदों को अपने नबी मुहम्मद ﷺ पर दुरूद भेजने का आदेश दिया है, उनके सम्मान में उनके नबियों के बीच विशेष रूप से। इसमें कोई मतभेद नहीं है कि उन पर दुरूद भेजना जीवन में एक बार फ़र्ज़ है, और हर समय यह सुन्नत-ए-मुअक्कदा के रूप में अनिवार्य कार्यों में से है, जिसे केवल वही छोड़ सकता है या उपेक्षा कर सकता है जिसमें कोई भलाई न हो। अल-ज़मख़्शरी (2) ने कहा: यदि तुम पूछो: क्या अल्लाह के रसूल ﷺ पर दुरूद भेजना वाजिब है या मुस्तहब? मैंने कहा: बल्कि वाजिब है। और इसके वाजिब होने की स्थिति में मतभेद है; उनमें से कुछ ने इसे हर बार अनिवार्य कर दिया जब भी उनका ज़िक्र किया जाए। हदीस में है: "जिसके पास मेरा ज़िक्र किया गया और उसने मुझ पर दुरूद नहीं भेजा, वह आग में दाखिल हुआ, तो अल्लाह उसे दूर करे" (3)। रिवायत है कि उनसे कहा गया: ऐ अल्लाह के रसूल, अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ला के इस कौल के बारे में क्या कहेंगे: {बेशक अल्लाह और उसके फ़रिश्ते नबी पर दुरूद भेजते हैं}? तो नबी ﷺ ने फरमाया: "यह छिपे हुए ज्ञान में से है, और यदि तुम मुझसे इसके बारे में न पूछते, तो मैं तुम्हें इसके बारे में न बताता। अल्लाह तआला ने मुझ पर दो फ़रिश्ते नियुक्त किए हैं, इसलिए जब भी किसी मुसलमान के सामने मेरा ज़िक्र किया जाए और वह मुझ पर दुरूद भेजे, तो वे दो फ़रिश्ते कहते हैं: 'अल्लाह तुझे माफ़ करे', और अल्लाह और उसके फ़रिश्ते उन दो फ़रिश्तों से कहते हैं: 'आमीन'। और जब भी किसी मुसलमान बंदे के सामने मेरा ज़िक्र किया जाए और वह मुझ पर दुरूद न भेजे, तो वे दो फ़रिश्ते कहते हैं: 'अल्लाह तुझे माफ़ न करे', और अल्लाह और उसके फ़रिश्ते उन दो फ़रिश्तों से कहते हैं: 'आमीन'" (4)। उनमें से कुछ ने कहा: हर मजलिस में एक बार वाजिब है चाहे उनका ज़िक्र दोहराया जाए, जैसा कि कहा गया (5) आयत में...

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/398, और रफ़अ की किरअत शाज़ किरअतों में है पृष्ठ 120। (2) अल-कशशाफ 3/272-273 में। (3) अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस का एक हिस्सा जिसे इब्न

हिब्बान (907) ने निकाला है, और इसमें है: "और जिसके पास तुम्हारा ज़िक्र किया गया और उसने तुम पर दुरूद नहीं भेजा..." (4) इसे अत्तबरानी ने अल-मुअजम अल-कबीर (2753) में हसन बिन अली रज़ियल्लाहु अन्हुमा की हदीस से निकाला है। अल-हयथमी ने मज्म'अ अज़-ज़वाइद 7/93 में कहा: इसमें अल-हकम बिन अब्दुल्ला बिन ख़त्ताफ़ है, और वह झूठा है। (5) (ख़), (द) और (म) में: "कहा" और यह बाकी प्रतियों में नहीं है, और जो स्थापित है वह कशशाफ से है।

سورہ الاحزاب: آیت 56 215

«اور جس نے ان دونوں کی نافرمانی کی» پر رکتا ہے۔ ابن عباس نے پڑھا: «وملائکتُہُ» اللہ کے نام کے محل پر 'اِنَّ' کے داخل ہونے سے پہلے، رفع (پیش) کے ساتھ۔ اور جمہور نے مکتوب پر عطف کرتے ہوئے نصب (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے (1)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اے ایمان والو! تم بھی ان پر درود بھیجو اور خوب سلام بھیجا کرو﴾ [33:56] اس میں پانچ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اے ایمان والو! تم بھی ان پر درود بھیجو اور خوب سلام بھیجا کرو﴾ اللہ تعالیٰ نے اپنے بندوں کو اپنے نبی محمد ﷺ پر درود بھیجنے کا حکم دیا، آپ کی تشریف و تکریم کی خاطر دیگر انبیاء کے مقابلے میں۔ اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ آپ پر درود بھیجنا عمر میں ایک بار فرض ہے، اور ہر وقت واجبات میں سے سنت مؤکدہ کے طور پر واجب ہے جسے چھوڑنا یا اس سے غفلت برتنا صرف وہی شخص کر سکتا ہے جس میں کوئی خیر نہ ہو۔ زمخشری (2) نے کہا: اگر تم پوچھو: کیا رسول اللہ ﷺ پر درود واجب ہے یا مستحب؟ میں نے کہا: بلکہ واجب ہے۔ اور اس کے وجوب کی حالت میں اختلاف ہے؛ چنانچہ بعض نے اسے ہر بار آپ کا ذکر آنے پر واجب قرار دیا۔ حدیث میں ہے: "جس کے پاس میرا ذکر ہوا اور اس نے مجھ پر درود نہ بھیجا، وہ آگ میں داخل ہوا، پس اللہ اسے دور کرے" (3)۔ مروی ہے کہ آپ ﷺ سے کہا گیا: اے اللہ کے رسول، اللہ عزوجل کے اس قول کے بارے میں آپ کا کیا خیال ہے: ﴿بے شک اللہ اور اس کے فرشتے نبی پر درود بھیجتے ہیں﴾؟ تو نبی ﷺ نے فرمایا: "یہ مخفی علم میں سے ہے، اور اگر تم مجھ سے اس کے بارے میں نہ پوچھتے تو میں تمہیں نہ بتاتا۔ اللہ تعالیٰ نے مجھ پر دو فرشتے مقرر کیے ہیں، پس جب بھی کسی مسلمان کے پاس میرا ذکر ہو اور وہ مجھ پر درود پڑھے تو وہ دو فرشتے کہتے ہیں: 'اللہ تیری مغفرت کرے'، اور اللہ تعالیٰ اور اس کے فرشتے ان دو فرشتوں کو کہتے ہیں: 'آمین'۔ اور

جب بھی کسی مسلمان بندے کے پاس میرا ذکر ہو اور وہ مجھ پر درود نہ پڑھے تو وہ دو فرشتے کہتے ہیں: 'اللہ تیری مغفرت نہ کرے'، اور اللہ تعالیٰ اور اس کے فرشتے ان دو فرشتوں کو کہتے ہیں: 'آمین'" (4)۔ بعض نے کہا: ہر مجلس میں ایک بار واجب ہے اگرچہ آپ کا ذکر بار بار ہو، جیسا کہ کہا گیا (5) آیت میں...

---

(1) المحرر الوجیز 398/4، اور رفع کی قرات شاذ قراتوں میں ہے ص 120۔ (2) الکشاف 272/3 - 273 میں۔ (3) ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث کا ایک ٹکڑا ہے جسے ابن حبان (907) نے نکالا ہے، اور اس میں ہے: "اور جس کے پاس تمہارا ذکر ہوا اور اس نے تم پر درود نہ بھیجا..." (4) اسے طبرانی نے المعجم الکبیر (2753) میں حسن بن علی رضی اللہ عنہما کی حدیث سے نکالا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد 93/7 میں کہا: اس میں الحکم بن عبداللہ بن خطاف ہے، اور وہ کذاب (جھوٹا) ہے۔ (5) (خ) اور (د) اور (م) میں: "کہا" اور یہ باقی نسخوں میں نہیں ہے، اور جو ثابت ہے وہ الکشاف سے ہے۔

prostration and responding to the one who sneezes. Likewise in every supplication at its beginning and end.

Among them are those who made it obligatory once in a lifetime. Likewise was said regarding the pronouncement of the two testimonies of faith. What caution requires is praying (blessings) at every mention, according to what has been reported in the news regarding that.

Second: Narrations differed regarding the manner of praying upon him ﷺ. Malik narrated from Abu Mas'ud al-Ansari who said: The Messenger of Allah ﷺ came to us while we were in the gathering of Sa'd bin 'Ubadah. Bashir bin Sa'd said to him, 'O Messenger of Allah, Allah has commanded us to pray upon you, so how should we pray upon you?' He said: The Messenger of Allah ﷺ remained silent until we wished he had not asked him. Then the Messenger of Allah ﷺ said: "Say: O Allah, bestow grace upon Muhammad and upon the family of Muhammad as You bestowed grace upon Ibrahim, and bless Muhammad and the family of Muhammad as You blessed Ibrahim and the family of Ibrahim among the worlds. Indeed, You are Praiseworthy and Majestic. And the 'Salam' (greeting) is as you have already known."(1). An-Nasa'i narrated it from Talhah like it, omitting his words: "among the worlds" and his words: "and the Salam is as you have already known."(2). In this chapter are narrations from Ka'b bin 'Ujrah, Abu Humayd as-Sa'idi, Abu Sa'id al-Khudri, 'Ali bin Abi Talib, Abu Hurayrah, Buraydah al-Khuza'i, Zayd bin Kharijah, and it is said: Ibn Jariyah(3). The imams of hadith recorded them in their books(4). At-Tirmidhi authenticated the hadith of Ka'b bin 'Ujrah. Muslim recorded it in his "Sahih" with...

(1) Al-Muwatta 1/165-166, and through Malik it was recorded by Ahmad (22352), and Muslim (405), and it occurred in all these sources: "...and bless Muhammad and the family of Muhammad as You blessed the family of Ibrahim among the worlds...". His words: "and the Salam is as you have already known" i.e.: as you learned in the Tashahhud, which is their saying: "Peace be upon you, O Prophet, and the mercy of Allah and His blessings." And it was narrated: "you were taught", and both are correct. Sharh an-Nawawi for Sahih Muslim 4/125. (2) Al-Mujtaba 3/48, and it is with Ahmad (1396). The speech is from Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 3/1571. (3) In the copies: Ibn Harithah, and what is confirmed from Sunan at-Tirmidhi following hadith (483). (4) The hadith of Ka'b bin 'Ujrah was recorded by Ahmad (18104), Al-Bukhari (6357), and Muslim (406). The hadith of Abu Humayd as-Sa'idi was recorded by

Ahmad (23600), Al-Bukhari (6360), and Muslim (407). The hadith of Abu Sa'id al-Khudri was recorded by Ahmad (11433), and Al-Bukhari (6358). The hadith of Abu Hurayrah was recorded by an-Nasa'i in al-Kubra (9792). The hadith of Zayd bin Kharijah was recorded by Ahmad (1714), and an-Nasa'i in al-Mujtaba 3/48-49. The hadith of Buraydah was recorded by Ahmad (22988), and in it is Abu Dawud al-A'ma Nufay' bin al-Harith, and he is abandoned as mentioned by Ibn Kathir in the commentary of this verse. The hadith of 'Ali was recorded by al-Bayhaqi in ash-Shu'ab (1588) and it will follow.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 56 216

सजदा और छींकने वाले को जवाब (दुआ) देना। इसी तरह हर दुआ के शुरू और आखिर में।

उनमें से कुछ ऐसे भी हैं जिन्होंने जीवन में एक बार इसे अनिवार्य किया है। इसी तरह की बात शहादत (ईमान की गवाही) जाहिर करने के बारे में भी कही गई है। सावधानी का तकाज़ा यह है कि हर उल्लेख पर उन पर दुरूद (प्रार्थना) भेजी जाए, जैसा कि इस बारे में हदीसों में आया है।

दूसरा: आप ﷺ पर दुरूद भेजने के तरीके के बारे में रिवायतें अलग-अलग हैं। मालिक ने अबू मसूद अल-अंसारी से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ हमारे पास आए जबकि हम साद बिन उबादा की मजलिस में थे। बशीर बिन साद ने उनसे कहा, 'ऐ अल्लाह के रसूल, अल्लाह ने हमें आप पर दुरूद भेजने का हुक्म दिया है, तो हम आप पर दुरूद कैसे भेजें?' उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ खामोश रहे यहाँ तक कि हमने तमन्ना की कि काश उन्होंने उनसे सवाल न किया होता। फिर अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "कहो: ऐ अल्लाह, मुहम्मद और मुहम्मद के परिवार पर रहमत नाजिल फरमा जैसे तूने इब्राहीम पर रहमत नाजिल फरमाई, और मुहम्मद और मुहम्मद के परिवार में बरकत दे जैसे तूने इब्राहीम और इब्राहीम के परिवार को बरकत दी पूरी दुनिया में। बेशक, तू प्रशंसनीय और महिमामय है। और 'सलाम' वैसा ही है जैसा तुम जान चुके हो।"(1)। अन-नसाई ने तल्हा से इसी तरह रिवायत की है, लेकिन उनके शब्दों: "पूरी दुनिया में" और "और सलाम वैसा ही है जैसा तुम जान चुके हो" को हटाकर।(2)। इस अध्याय में काब बिन उजराह, अबू हुमैद अस-सादी, अबू सईद अल-खुदरी, अली बिन अबी तालिब, अबू हुरैरा, बुरैदा अल-खुजाई, जैद बिन खारीजा की रिवायतें हैं, और कहा जाता है: इब्न जारिया(3)। हदीस के इमामों ने उन्हें अपनी किताबों में संकलित किया है(4)। अत-तिरमिज़ी ने काब बिन उजराह की हदीस को सही करार दिया है। मुस्लिम ने इसे अपनी "सहीह" में दर्ज किया है...

(1) अल-मुवत्ता 1/165-166, और मालिक के माध्यम से इसे अहमद (22352) और मुस्लिम (405) ने दर्ज किया है, और इन सभी स्रोतों में यह आया है: "...और मुहम्मद और मुहम्मद के परिवार को बरकत दे जैसे तूने इब्राहीम के परिवार को बरकत दी पूरी दुनिया में..."। उनके शब्द: "और सलाम वैसा ही है जैसा तुम जान चुके हो" यानी: जैसा तुमने तशह्हुद में सीखा, जो उनका कहना है: "अस्सलामू अलैका अय्युहन-नबीयू व रहमतुल्लाहि व बरकातुहू।" और यह रिवायत की गई है: "उल्लिमतुम" (तुम्हें सिखाया गया), और दोनों सही हैं। सहीह मुस्लिम के लिए शरह अन-नववी

4/125। (2) अल-मुज्तबा 3/48, और यह अहमद (1396) के पास है। यह कथन इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन 3/1571 से है। (3) प्रतियों में: इब्न हारिथाह, और जो हदीस (483) के बाद सुनन अत-तिरमिज़ी से पुष्ट है। (4) काब बिन उजराह की हदीस अहमद (18104), अल-बुखारी (6357) और मुस्लिम (406) ने दर्ज की है। अबू हुमैद अस-सादी की हदीस अहमद (23600), अल-बुखारी (6360) और मुस्लिम (407) ने दर्ज की है। अबू सईद अल-खुदरी की हदीस अहमद (11433) और अल-बुखारी (6358) ने दर्ज की है। अबू हुरैरा की हदीस अन-नसाई ने अल-कुबरा (9792) में दर्ज की है। ज़ैद बिन खारीजा की हदीस अहमद (1714) और अन-नसाई ने अल-मुज्तबा 3/48-49 में दर्ज की है। बुरैदा की हदीस अहमद (22988) ने दर्ज की है, और इसमें अबू दाऊद अल-अमा नफी' बिन अल-हारिस है, और वह त्याज्य है जैसा कि इब्न कथीर ने इस आयत की व्याख्या में उल्लेख किया है। अली की हदीस अल-बयहाकी ने अल-शुअब (1588) में दर्ज की है और यह आगे आएगी।

سورة الاحزاب: آیت ٥٦ ٢١٦

سجدہ اور چھینکنے والے کو دعا (یرحمک اللہ) دینا۔ اسی طرح ہر دعا کے اول اور آخر میں۔

اور ان میں سے بعض نے اسے عمر بھر میں ایک بار واجب قرار دیا ہے۔ اسی طرح شہادتین (کلمہ شہادت) کے اظہار کے بارے میں بھی کہا گیا ہے۔ اور جس چیز کا احتیاط تقاضا کرتی ہے وہ یہ ہے کہ ہر ذکر کے وقت آپ ﷺ پر درود پڑھا جائے، ان خبروں (احادیث) کی وجہ سے جو اس بارے میں وارد ہوئی ہیں۔

دوسرا: آپ ﷺ پر درود بھیجنے کی کیفیت کے بارے میں آثار (روایات) مختلف ہیں۔ چنانچہ امام مالک نے ابو مسعود الانصاری سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ ہمارے پاس تشریف لائے جبکہ ہم سعد بن عبادہ کی مجلس میں بیٹھے تھے۔ بشیر بن سعد نے آپ ﷺ سے عرض کیا: 'اے اللہ کے رسول، اللہ نے ہمیں آپ پر درود بھیجنے کا حکم دیا ہے، تو ہم آپ پر درود کیسے بھیجیں؟' انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ خاموش رہے یہاں تک کہ ہم نے آرزو کی کہ کاش انہوں نے آپ ﷺ سے یہ سوال نہ کیا ہوتا۔ پھر رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "کہو: اے اللہ! رحمت نازل فرما محمد ﷺ پر اور آلِ محمد ﷺ پر جیسا کہ تو نے رحمت نازل فرمائی ابراہیمؑ پر، اور برکت نازل فرما محمد ﷺ پر اور آلِ محمد ﷺ پر جیسا کہ تو نے برکت نازل فرمائی ابراہیمؑ پر اور آلِ ابراہیمؑ پر تمام جہانوں میں، بے شک تو قابلِ تعریف اور بڑی شان والا ہے، اور سلام ویسا ہی ہے جیسا تم جان چکے ہو۔"(١)۔ اور اسے نسائی نے طلحہ سے اس کی مانند روایت کیا ہے، مگر ان کے الفاظ "تمام جہانوں میں" اور ان کا قول "اور سلام ویسا ہی ہے جیسا تم جان چکے ہو" ساقط (حذف) کر کے۔ (٢)۔ اور اس باب میں کعب بن عجرہ، ابو حمید الساعدی، ابو سعید الخدری، علی بن ابی طالب، ابو ہریرہ، بریدہ الخزاعی، اور زید بن خارجہ سے مروی ہے، اور کہا جاتا ہے: ابن جاریہ (٣)۔ ائمہ

حدیث نے انہیں اپنی کتب میں روایت کیا ہے (٤)۔ اور ترمذی نے کعب بن عجرہ کی حدیث کو صحیح قرار دیا ہے۔ اسے مسلم نے اپنی "صحیح" میں اس کے ساتھ روایت کیا ہے...

(١) الموطأ ١/ ١٦٥ - ١٦٦، اور مالک کے طریق سے اسے احمد (٢٢٣٥٢) اور مسلم (٤٠٥) نے روایت کیا ہے، اور ان تمام مصادر میں یہ الفاظ آئے ہیں: "...اور برکت نازل فرما محمد ﷺ پر اور آلِ محمد ﷺ پر جیسا کہ تو نے برکت نازل فرمائی آلِ ابراہیمؑ پر تمام جہانوں میں..."۔ آپ ﷺ کا قول: "اور سلام ویسا ہی ہے جیسا تم جان چکے ہو" یعنی: جیسا کہ تم نے تشہد میں سیکھا، اور وہ ان کا قول ہے: "السلام علیک ایہا النبی ورحمۃ اللہ وبرکاتہ"۔ اور روایت کیا گیا ہے: "علمتم" (تمہیں سکھایا گیا)، اور دونوں صحیح ہیں۔ شرح النووی صحیح مسلم ٤/ ١٢٥۔ (٢) المجتبیٰ ٣/ ٤٨، اور یہ احمد (١٣٩٦) کے پاس ہے۔ اور یہ کلام ابن العربی کی "احکام القرآن" ٣/ ١٥٧١ سے ہے۔ (٣) نسخوں میں ہے: ابن حارثہ، اور جو ثابت ہے وہ سنن ترمذی سے ہے جو کہ حدیث (٤٨٣) کے بعد ہے۔ (٤) کعب بن عجرہ کی حدیث کو احمد (١٨١٠٤)، بخاری (٦٣٥٧) اور مسلم (٤٠٦) نے روایت کیا ہے۔ اور ابو حمید الساعدی کی حدیث کو احمد (٢٣٦٠٠)، بخاری (٦٣٦٠) اور مسلم (٤٠٧) نے روایت کیا ہے۔ اور ابو سعید الخدری کی حدیث کو احمد (١١٤٣٣) اور بخاری (٦٣٥٨) نے روایت کیا ہے۔ اور ابو ہریرہ کی حدیث کو نسائی نے الکبریٰ (٩٧٩٢) میں روایت کیا ہے۔ اور زید بن خارجہ کی حدیث کو احمد (١٧١٤) اور نسائی نے المجتبیٰ ٣/ ٤٨ - ٤٩ میں روایت کیا ہے۔ اور بریدہ کی حدیث کو احمد (٢٢٩٨٨) نے روایت کیا ہے، اور اس میں ابو داؤد الاعمی نفیع بن الحارث ہے، اور وہ متروک ہے جیسا کہ ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں ذکر کیا ہے۔ اور علی کی حدیث کو بیہقی نے الشعب (١٥٨٨) میں روایت کیا ہے اور وہ آگے آئے گی۔

Surah al-Ahzab: Verse 56 217

Hadith of Abu Humayd al-Sa'idi (1).

Abu 'Umar (2) said: Shu'bah and al-Thawri narrated from al-Hakam, from (3) 'Abd al-Rahman bin Abi Layla, from Ka'b bin 'Ujrah, who said: When the word of Allah Almighty was revealed: {O you who have believed, ask [Allah to confer] blessing upon him and ask [Allah to grant him] peace.} [al-Ahzab: 56], a man came to the Prophet ﷺ and said: "O Messenger of Allah, we know how to send peace upon you, but how do we send blessings?" He said: "Say: O Allah, send blessings upon Muhammad and the family of Muhammad, as You sent blessings upon Ibrahim, and bless Muhammad and the family of Muhammad as You blessed Ibrahim and the family of Ibrahim. Indeed, You are Praiseworthy and Glorious." This is the wording of al-Thawri's hadith, not Shu'bah's. It falls under the Musnad commentary (4) of the words of Allah Almighty: {Indeed, Allah and His angels confer blessing upon the Prophet. O you who have believed, ask [Allah to confer] blessing upon him and ask [Allah to grant him] peace.} [al-Ahzab: 56]. So he explained how to send blessings upon him, and he taught them in the Tashahhud (Tahiyyat) how to send peace upon him, which is: "Peace be upon you, O Prophet, and the mercy of Allah and His blessings."

Al-Mas'udi narrated from 'Awn bin 'Abd Allah, from Abu Fakhtah, from al-Aswad, from 'Abd Allah that he said: When you send blessings upon the Prophet ﷺ, then excel in sending blessings upon him; for you do not know, perhaps that will be presented to him. They said: Then teach us! He said: Say: "O Allah, bestow Your blessings, mercy, and favors upon the Master of the Messengers, the Imam of the Pious, and the Seal of the Prophets, Muhammad, Your servant, Your Prophet, and Your Messenger, the Imam of Goodness, the Leader of Goodness, and the Messenger of Mercy. O Allah, raise him to a praised station (Maqam al-Mahmud) for which the foremost and the latter generations will envy him. O Allah, send blessings upon Muhammad and upon the family of Muhammad as You sent blessings upon Ibrahim and upon the family of Ibrahim; indeed You are Praiseworthy and Glorious. O Allah, bless Muhammad and the family of Muhammad as You blessed Ibrahim and the family of Ibrahim; indeed You are Praiseworthy and Glorious (5)."

(1) Sahih Muslim (406), (407), and the hadith of Ka'b bin 'Ujrah is in al-Tirmidhi (483), and their documentation was previously mentioned in the previous comment. (2) In al-Tamhid 16/185. (3) In the manuscripts: "ibn", which is a scribal error. (4) After it in (D) and (M): "to him". (5) Narrated by Ibn Majah (906).

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 56 217

अबू हुमैद अल-सादी की हदीस (1)।

अबू उमर (2) ने कहा: शुबह और अल-थौरी ने अल-हकम से, (3) अब्दुर रहमान बिन अबी लैला से, काब बिन उजरा से रिवायत की है, उन्होंने कहा: जब अल्लाह तआला का यह फरमान उतरा: {हे ईमान वालो! तुम भी उन पर दुरूद और खूब सलाम भेजो।} [अल-अहज़ाब: 56], तो एक व्यक्ति नबी ﷺ के पास आया और कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, हम आपको सलाम करना तो जान गए, लेकिन दुरूद कैसे भेजें? आपने फरमाया: "कहो: ऐ अल्लाह! मुहम्मद और मुहम्मद की आल (परिवार) पर अपनी रहमतें भेज, जिस तरह तूने इब्राहीम पर रहमतें भेजी थीं, और मुहम्मद और मुहम्मद की आल पर अपनी बरकतें नाज़िल फरमा जिस तरह तूने इब्राहीम और इब्राहीम की आल पर बरकतें नाज़िल फरमाई थीं। निस्संदेह तू प्रशंसा के योग्य और महिमावान है।" यह अल-थौरी की हदीस के शब्द हैं, न कि शुबह के। और यह अल्लाह तआला के इस फरमान की मुसनद तफ़सीर (4) में शामिल है: {निस्संदेह अल्लाह और उसके फ़रिश्ते नबी पर दुरूद भेजते हैं। हे ईमान वालो! तुम भी उन पर दुरूद और खूब सलाम भेजो।} [अल-अहज़ाब: 56]। तो उन्होंने स्पष्ट किया कि उन पर दुरूद कैसे भेजा जाए, और उन्हें तहियात में सिखाया कि उन पर सलाम कैसे भेजा जाए, जो कि यह है: "अस्सलामू अलैका अय्युहन-नबीयू व रहमतुल्लाही व बरकातुहू" (ऐ नबी! आप पर अल्लाह की सलामती, रहमत और उसकी बरकतें हों)।

अल-मसूदी ने औन बिन अब्दुल्लाह से, अबू फाखताह से, अल-असवद से, अब्दुल्लाह से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: जब तुम नबी ﷺ पर दुरूद भेजो, तो अच्छी तरह दुरूद भेजो; क्योंकि तुम नहीं जानते, शायद वह उनके सामने पेश किया जाए। उन्होंने कहा: तो हमें सिखाएं; उन्होंने कहा: कहो: "ऐ अल्लाह! अपनी रहमतें, अपनी दया और अपनी बरकतें रसूलों के सरदार, मुत्तक़ियों (अल्लाह से डरने वालों) के इमाम और नबियों की मुहर, मुहम्मद पर रख, जो तेरे बंदे, तेरे नबी और तेरे रसूल हैं, जो भलाई के इमाम, भलाई के रहनुमा और रहमत के रसूल हैं। ऐ अल्लाह! उन्हें मकाम-ए-महमूद (प्रशंसित स्थान) पर पहुँचा जहाँ पहले और बाद के लोग उनके मकाम पर रश्क (ईर्ष्या) करें। ऐ अल्लाह! मुहम्मद और मुहम्मद की आल पर अपनी रहमतें भेज जैसा कि तूने इब्राहीम और इब्राहीम की आल पर रहमतें भेजी थीं; निस्संदेह तू प्रशंसा के योग्य और महिमावान है। ऐ अल्लाह! मुहम्मद और मुहम्मद की आल पर अपनी बरकतें नाज़िल फरमा जैसा कि तूने इब्राहीम और इब्राहीम की आल पर बरकतें नाज़िल फरमाई थीं; निस्संदेह तू प्रशंसा के योग्य और महिमावान है (5)।"

(1) सहीह मुस्लिम (406), (407), और काब बिन उजरा की हदीस तिरमिज़ी (483) में है, और उनका हवाला पिछले कमेंट में दिया जा चुका है। (2) अल-तमहीद 16/185 में। (3) प्रतियों में: "इब्न" (पुत्र), जो कि लिखने की गलती है। (4) (D) और (M) की प्रतियों में इसके बाद: "उसकी ओर" है। (5) इसे इब्न माजा (906) ने निकाला है।

سورة الاحزاب: آیت 56 217

حدیثِ ابی حمید الساعدی (1)۔

ابو عمر (2) نے کہا: شعبہ اور ثوری نے حکم سے، انہوں نے (3) عبد الرحمن بن ابی لیلیٰ سے، انہوں نے کعب بن عجرہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: جب اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان نازل ہوا: ﴿اے ایمان والو! تم بھی ان پر درود اور خوب سلام بھیجا کرو﴾ [الاحزاب: 56]، تو ایک شخص نبی ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوا اور عرض کی: یا رسول اللہ، یہ سلام تو ہم نے جان لیا کہ آپ پر کیسے بھیجنا ہے، لیکن درود کیسے بھیجیں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: ”کہو: اے اللہ! محمد اور محمد کی آل پر رحمتیں نازل فرما، جس طرح تو نے ابراہیم پر رحمتیں نازل فرمائیں، اور محمد اور محمد کی آل پر برکتیں نازل فرما جس طرح تو نے ابراہیم اور آلِ ابراہیم پر برکتیں نازل فرمائیں، بے شک تو تعریف والا اور بزرگی والا ہے“ اور یہ ثوری کی حدیث کے الفاظ ہیں نہ کہ شعبہ کے، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی تفسیرِ مسند (4) میں داخل ہے: ﴿بے شک اللہ اور اس کے فرشتے نبی پر درود بھیجتے ہیں۔ اے ایمان والو! تم بھی ان پر درود اور خوب سلام بھیجا کرو﴾ [الاحزاب: 56]۔ پس آپ ﷺ نے بیان فرمایا کہ آپ پر درود کیسے بھیجا جائے، اور انہیں تحیات میں سکھایا کہ سلام کیسے بھیجا جائے، اور وہ یہ قول ہے: ”السلام علیک ایہا النبی ورحمۃ اللہ وبرکاتہ“ (اے نبی! آپ پر اللہ کی سلامتی، اس کی رحمت اور اس کی برکتیں ہوں)۔

المسعودی نے عون بن عبد اللہ سے، انہوں نے ابوفاختہ سے، انہوں نے اسود سے، انہوں نے عبد اللہ سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: جب تم نبی ﷺ پر درود بھیجو تو بہترین طریقے سے درود بھیجا کرو؛ کیونکہ تم نہیں جانتے، شاید وہ آپ ﷺ کی خدمت میں پیش کیا جائے۔ لوگوں نے کہا: پس ہمیں سکھائیں! انہوں نے کہا: کہو: ”اے اللہ! اپنی رحمتیں، اپنی مہربانیاں اور اپنی برکتیں رسولوں

کے سردار، پرہیزگاروں کے امام اور نبیوں کے خاتم محمد پر نازل فرما جو تیرے بندے، تیرے نبی اور تیرے رسول ہیں، جو خیر کے امام، خیر کے قائد اور رحمت کے رسول ہیں۔ اے اللہ! انہیں مقامِ محمود پر فائز فرما جس پر اگلوں اور پچھلوں کو رشک آئے۔ اے اللہ! محمد اور محمد کی آل پر درود (رحمتیں) بھیج جس طرح تو نے ابراہیم اور آلِ ابراہیم پر درود بھیجا؛ بے شک تو تعریف والا اور بزرگی والا ہے۔ اے اللہ! محمد اور محمد کی آل پر برکتیں نازل فرما جس طرح تو نے ابراہیم اور آلِ ابراہیم پر برکتیں نازل فرمائیں؛ بے شک تو تعریف والا اور بزرگی والا ہے (5)"۔

(1) صحیح مسلم (406)، (407)، اور کعب بن عجرہ کی حدیث ترمذی (483) میں ہے اور ان کی تخریج سابقہ تعلیق میں گزر چکی ہے۔ (2) التمہید 16/185 میں۔ (3) نسخوں میں: "ابن" ہے، جو تصحیف (لکھنے کی غلطی) ہے۔ (4) (د) اور (م) کے نسخوں میں اس کے بعد ہے: "الیہ" (اس کی طرف)۔ (5) اسے ابن ماجہ (906) نے روایت کیا ہے۔

218 Surah al-Ahzab: Verse 56

We narrated with a continuous chain of narration in the book "Al-Shifa" by Al-Qadi 'Iyad, on the authority of Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him), who said: "The Messenger of Allah ﷺ counted them into my hands and said: 'Gabriel counted them into my hands and said: Thus it was revealed from the Lord of Might: O Allah, bless Muhammad and the family of Muhammad, as You blessed Abraham and the family of Abraham, indeed You are Praiseworthy and Majestic. O Allah, bestow barakah upon Muhammad and the family of Muhammad, as You bestowed barakah upon Abraham and the family of Abraham, indeed You are Praiseworthy and Majestic. O Allah, have mercy on Muhammad and the family of Muhammad, as You had mercy on Abraham and the family of Abraham, indeed You are Praiseworthy and Majestic. O Allah, be tender towards Muhammad and the family of Muhammad, as You were tender towards Abraham and the family of Abraham, indeed You are Praiseworthy and Majestic.'" (1).

Ibn al-Arabi said (2): "Among these narrations, some are sound (sahih) and some are ailing (saqim). The soundest is what Malik narrated, so rely on it. Narrations other than Malik's, which add 'mercy' along with 'prayer' (Salat) and other things, are not strong. People should examine their religion as they examine their money; they do not accept a defective dinar in trade, but rather choose the sound and good. Similarly, nothing should be taken from narrations about the Prophet ﷺ except what has a sound chain of narration, lest it fall into the realm of lying against the Messenger of Allah ﷺ. For while one seeks merit, they may end up with deficiency, or perhaps even clear loss."

Third: Concerning the merit of sending blessings (Salat) upon the Prophet ﷺ, it is established from him ﷺ that he said: "Whoever sends one blessing upon me, Allah will send ten blessings upon him." (3) Sahl bin Abdullah said: "Sending blessings upon Muhammad ﷺ is the best of worship, because Allah the Almighty and His angels undertook it themselves, and then He commanded the believers to do so, while other acts of worship are not like that."

Abu Sulayman al-Darani said: "Whoever wants to ask Allah for a need, let him start by sending blessings upon..."

---

(1) Al-Shifa 2/161-162. Al-Bayhaqi narrated it in Ash-Shu'ab (1588) and said: its chain of narration is weak. (2) In Ahkam al-Qur'an 3/1572. (3) Narrated by Ahmad (8854)

and Muslim (408) from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). Narrated by Ahmad (6568) and Muslim (384) from the hadith of Abdullah bin Amr (may Allah be pleased with both of them).

218 सूरह अल-अहज़ाब: आयत 56

हमने अल-क़ाज़ी इयाज़ की पुस्तक "अल-शिफ़ा" में अली बिन अबी तालिब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से एक निरंतर श्रृंखला के साथ वर्णन किया है, जिन्होंने कहा: "अल्लाह के रसूल ﷺ ने उन्हें मेरे हाथों में गिना और कहा: 'जिब्रईल ने उन्हें मेरे हाथों में गिना और कहा: इसी तरह इसे शक्ति के रब की ओर से अवतरित किया गया था: ऐ अल्लाह, मुहम्मद और मुहम्मद के परिवार पर अपनी कृपा भेज, जैसे तूने इब्राहीम और इब्राहीम के परिवार पर कृपा भेजी, निश्चय ही तू प्रशंसा के योग्य और महान है। ऐ अल्लाह, मुहम्मद और मुहम्मद के परिवार में बरकत दे, जैसे तूने इब्राहीम और इब्राहीम के परिवार में बरकत दी, निश्चय ही तू प्रशंसा के योग्य और महान है। ऐ अल्लाह, मुहम्मद और मुहम्मद के परिवार पर दया कर, जैसे तूने इब्राहीम और इब्राहीम के परिवार पर दया की, निश्चय ही तू प्रशंसा के योग्य और महान है। ऐ अल्लाह, मुहम्मद और मुहम्मद के परिवार के प्रति कोमल रह, जैसे तू इब्राहीम और इब्राहीम के परिवार के प्रति कोमल रहा, निश्चय ही तू प्रशंसा के योग्य और महान है।'" (1)।

इब्न अल-अरबी ने कहा (2): "इन वर्णनों में से कुछ सही (सहीह़) हैं और कुछ दोषपूर्ण (सक़ीम) हैं। सबसे सही वह है जिसे मलिक ने वर्णित किया है, इसलिए उस पर भरोसा करें। मलिक के अलावा अन्य वर्णन, जिनमें प्रार्थना (सलात) के साथ 'दया' और अन्य चीज़ें जोड़ी गई हैं, मज़बूत नहीं हैं। लोगों को अपने धर्म की वैसे ही जांच करनी चाहिए जैसे वे अपने धन की करते हैं; वे व्यापार में दोषपूर्ण दीनार स्वीकार नहीं करते, बल्कि सही और अच्छे को चुनते हैं। इसी तरह, पैगंबर ﷺ के बारे में वर्णनों में से केवल वही लिया जाना चाहिए जिसकी वर्णन-श्रृंखला सही हो, ताकि अल्लाह के रसूल ﷺ पर झूठ बोलने के दायरे में न आ जाए। क्योंकि जब कोई पुण्य की तलाश करता है, तो उसे कमी मिल सकती है, या शायद स्पष्ट हानि भी हो सकती है।"

तीसरा: पैगंबर ﷺ पर दुरूद (सलात) भेजने की फज़ीलत के बारे में, यह उनसे ﷺ प्रमाणित है कि उन्होंने कहा: "जो कोई मुझ पर एक बार दुरूद भेजता है, अल्लाह उस पर दस बार रहमत भेजता है।" (3) सहल बिन अब्दुल्ला ने कहा: "मुहम्मद ﷺ पर दुरूद भेजना इबादतों में सबसे उत्तम है; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान और उसके फरिश्तों ने इसे स्वयं अपनाया, और फिर उसने मोमिनों को ऐसा करने का आदेश दिया, जबकि अन्य इबादतें ऐसी नहीं हैं।"

अबू सुलेमान अल-दरानी ने कहा: "जो कोई अल्लाह से अपनी किसी ज़रूरत का सवाल करना चाहता है, उसे दुरूद भेजने से शुरुआत करनी चाहिए..."

(1) अल-शिफ़ा 2/161-162। अल-बैहक़ी ने अल-शुआब (1588) में इसे उद्धृत किया और कहा: इसकी इसनाद कमज़ोर है। (2) अहकाम अल-कुरआन 3/1572 में। (3) इसे अहमद (8854) और मुस्लिम (408) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। अहमद (6568) और मुस्लिम (384) ने अब्दुल्ला बिन अम्र (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत किया है।

٢١٨ سورة الاحزاب: آیت ۵۶

ہم نے قاضی عیاض کی کتاب «الشفا» میں علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ سے مسلسل سند کے ساتھ روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے انہیں میرے ہاتھوں میں گنا اور فرمایا: «جبریل نے انہیں میرے ہاتھوں میں گنا اور کہا: اسی طرح اسے رب العزت کے پاس سے نازل کیا گیا تھا: اے اللہ، محمد اور آلِ محمد پر اپنی رحمت نازل فرما جیسا کہ تو نے ابراہیم اور آلِ ابراہیم پر رحمت نازل فرمائی، یقیناً تو تعریف کے لائق اور بڑی شان والا ہے۔ اے اللہ، محمد اور آلِ محمد پر برکت نازل فرما جیسا کہ تو نے ابراہیم اور آلِ ابراہیم پر برکت نازل فرمائی، یقیناً تو تعریف کے لائق اور بڑی شان والا ہے۔ اے اللہ، محمد اور آلِ محمد پر رحم فرما جیسا کہ تو نے ابراہیم اور آلِ ابراہیم پر رحم فرمایا، یقیناً تو تعریف کے لائق اور بڑی شان والا ہے۔ اے اللہ، محمد اور آلِ محمد پر مہربانی فرما جیسا کہ تو نے ابراہیم اور آلِ ابراہیم پر مہربانی فرمائی، یقیناً تو تعریف کے لائق اور بڑی شان والا ہے» (۱)۔

ابن العربی (۲) نے کہا: ان روایات میں سے کچھ صحیح ہیں اور کچھ ضعیف، اور ان میں سب سے زیادہ صحیح وہ ہے جسے امام مالک نے روایت کیا ہے، پس اسی پر اعتماد کرو۔ امام مالک کے علاوہ دیگر کی روایت جس میں نماز (درود) کے ساتھ رحمت وغیرہ کا اضافہ ہے، وہ قوی نہیں ہے۔ لوگوں کو اپنے دین میں ویسے ہی غور کرنا چاہیے جیسے وہ اپنے مال و دولت میں کرتے ہیں، وہ خرید و فروخت میں عیب دار دینار نہیں لیتے بلکہ وہ صحیح اور اچھا انتخاب کرتے ہیں، اسی طرح نبی ﷺ سے مروی روایات میں سے صرف وہی لینا چاہیے جس کی سند صحیح ہو، تاکہ رسول اللہ ﷺ پر جھوٹ باندھنے کے زمرے میں نہ آ جائیں، کیونکہ جب ایک شخص فضیلت کی

تلاش میں ہوتا ہے تو بسا اوقات اسے کمی کا سامنا کرنا پڑتا ہے، بلکہ شاید وہ کھلے خسارے میں پڑ جائے۔

تیسری بات: نبی ﷺ پر درود بھیجنے کی فضیلت کے بارے میں، آپ ﷺ سے ثابت ہے کہ آپ نے فرمایا: «جس نے مجھ پر ایک بار درود بھیجا، اللہ اس پر دس رحمتیں نازل فرماتا ہے» (۳)۔ اور سہل بن عبداللہ نے کہا: محمد ﷺ پر درود بھیجنا تمام عبادات سے افضل ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ اور اس کے فرشتے خود اس کے متولی ہوئے، پھر اس نے اہل ایمان کو اس کا حکم دیا، جبکہ دیگر عبادات کی یہ صورت نہیں۔

ابو سلیمان الدارانی نے کہا: جو شخص اللہ سے کسی حاجت کا سوال کرنا چاہے، اسے چاہیے کہ درود سے ابتدا کرے...

---

(۱) الشفا ۲/ ۱۶۱ - ۱۶۲، اور اسے بیہقی نے الشعب (۱۵۸۸) میں روایت کیا اور کہا: یہ سند ضعیف ہے۔ (۲) احکام القرآن ۳/ ۱۵۷۲ میں۔ (۳) اسے احمد (۸۸۵۴) اور مسلم (۴۰۸) نے حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور احمد (۶۵۶۸) اور مسلم (۳۸۴) نے حضرت عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

...the Prophet (ﷺ), then asks Allah for his need, then concludes by sending blessings upon the Prophet (ﷺ); for Allah the Almighty accepts the two prayers [of blessing], and He is too Generous to reject what is between them.

Sa'id ibn al-Musayyib narrated from 'Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him) that he said: "Supplication is veiled below the sky until blessings are sent upon the Prophet (ﷺ). When blessings are sent upon the Prophet (ﷺ), the supplication is raised" (1).

And the Prophet (ﷺ) said: "Whoever sends blessings upon me in a book, the angels will not cease to send blessings upon him as long as my name remains in that book" (2).

Fourth: The scholars differed concerning sending blessings upon the Prophet (ﷺ) within the formal prayer (Salat). The view of the vast majority and the bulk of scholars is that it is among the Sunnahs and recommendations of the prayer. Ibn al-Mundhir said: "It is recommended that no one performs a prayer except that they send blessings upon the Messenger of Allah (ﷺ) in it. If a person omits that, their prayer is valid according to the school of Malik, the people of Madinah, Sufyan al-Thawri, the people of Kufa among the followers of legal opinion, and others. This is the view of the majority (3) of the people of knowledge. It was narrated from Malik and Sufyan that it is recommended in the final Tashahhud, and that the one who omits it in the Tashahhud has acted wrongly. Ash-Shafi'i was strict and made it obligatory for the one who omits it in prayer to repeat it. Ishaq made repeating it obligatory for intentional omission but not for forgetfulness" (4).

And Abu 'Umar (5) said: "Ash-Shafi'i said: If one does not send blessings upon the Prophet (ﷺ) in the final Tashahhud after the Tashahhud and before the greeting (Taslim), he must repeat the prayer. He said: If he sent blessings upon him before that, it does not suffice him. This is a view narrated from him by Harmalah ibn Yahya; it is hardly found narrated from Ash-Shafi'i except in the transmission of Harmalah."

(1) Transmitted similarly by al-Tirmidhi (486). Ibn al-Arabi said in 'Aridat al-Ahwadhi 2/273: "Such a statement made by 'Umar can only be based on direct transmission from the Prophet (Tawqifan); because it cannot be reached by intellectual reasoning." (2) Transmitted by al-Tabarani in al-Awsat (1856) from the Hadith of Abu Hurayrah. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 1/137: "It contains Bishr ibn Abdullah al-Darisi,

who was called a liar by al-Azdi and others." Al-Mundhiri said in al-Targhib wa al-Tarhib 1/144: "It is narrated from the speech of Ja'far ibn Muhammad as a Mawquf report, and that is more likely." (3) In (M): "Jull" (the bulk), and what is established from the manuscripts matches what is in Al-Shifa 2/143, and the commentary is from it. (4) Al-Shifa 2/142 - 143. (5) In Al-Tamhid 16/191.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 56 | 219

...नबी (ﷺ) पर, फिर अल्लाह से अपनी ज़रूरत मांगे, फिर नबी (ﷺ) पर दरूद (प्रशंसा) के साथ समाप्त करे; क्योंकि अल्लाह तआला दोनों दरूद स्वीकार करता है, और वह इतना उदार है कि उनके बीच की चीज़ को ठुकरा दे।

सईद इब्न अल-मुसय्यिब ने उमर इब्न अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "दुआ आसमान के नीचे रुकी रहती है जब तक कि नबी (ﷺ) पर दरूद न भेजा जाए। जब नबी (ﷺ) पर दरूद भेजा जाता है, तो दुआ ऊपर उठा ली जाती है" (1)।

और नबी (ﷺ) ने फरमाया: "जिसने किसी किताब में मुझ पर दरूद लिखा, फरिश्ते उस पर तब तक दरूद भेजते रहते हैं जब तक मेरा नाम उस किताब में रहता है" (2)।

चौथा: नमाज़ के अंदर नबी (ﷺ) पर दरूद पढ़ने के बारे में विद्वानों में मतभेद है। विद्वानों के विशाल बहुमत की राय यह है कि यह नमाज़ की सुन्नतों और मुस्तहबात (पसंदीदा कार्यों) में से है। इब्न अल-मुंदिर ने कहा: "यह मुस्तहब है कि कोई भी नमाज़ न पढ़े मगर उसमें अल्लाह के रसूल (ﷺ) पर दरूद भेजे। यदि कोई इसे छोड़ देता है, तो उसकी नमाज़ इमाम मालिक, मदीना के लोगों, सुफियान अल-थौरी, कूफ़ा के लोगों (असहब अल-राय) और अन्य के अनुसार मान्य है। यह अधिकांश (3) विद्वानों का मत है। मालिक और सुफियान से वर्णित है कि अंतिम तशहुद में यह मुस्तहब है, और तशहुद में इसे छोड़ने वाला बुरा करने वाला है। शाफ़ई ने सख्ती की और नमाज़ में इसे छोड़ने वाले पर नमाज़ दोहराना अनिवार्य कर दिया। इशाक ने जानबूझकर छोड़ने पर दोहराना अनिवार्य बताया, भूलने पर नहीं (4)"।

और अबू उमर (5) ने कहा: "शाफ़ई ने कहा: यदि किसी ने अंतिम तशहुद में तशहुद के बाद और सलाम से पहले नबी (ﷺ) पर दरूद नहीं पढ़ा, तो वह नमाज़ फिर से पढ़े। उन्होंने कहा: यदि उसने उससे पहले दरूद पढ़ लिया, तो वह पर्याप्त नहीं होगा। यह मत उनसे हरमलह इब्न यहया ने वर्णित किया है; शाफ़ई से ऐसी रिवायत हरमलह के अलावा शायद ही कहीं मिलती है।"

(1) तिर्मिज़ी (486) द्वारा इसी तरह वर्णित। इब्न अल-अरबी ने 'आरिदात अल-अहवज़ी 2/273 में कहा: "उमर द्वारा ऐसा कहा जाना केवल नबी से सीधे सुना हुआ (तौक़ीफ़न) ही हो सकता है; क्योंकि इसे बुद्धि से नहीं समझा जा सकता।" (2) तबरानी ने अल-औसत (1856) में अबू हुरैरा से रिवायत की। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 1/137 में कहा: "इसमें बिश्र बिन अब्दुल्ला अल-दारीसी है,

जिसे अल-अज़दी और अन्य ने झूठा कहा है।" अल-मुन्दिरी ने अल-तरग़ीब व अल-तरहीब 1/144 में कहा: "यह जाफ़र बिन मुहम्मद के शब्दों से मौक़ूफ़ रिवायत के रूप में वर्णित है, और यही अधिक संभावित है।" (3) संस्करण (M) में: 'जुल' (बहुमत), और पांडुलिपियों से जो सिद्ध है वह अल-शिफा 2/143 के अनुसार है, और यह टिप्पणी वहीं से है। (4) अल-शिफा 2/142 - 143। (5) अल-तमहीद 16/191 में।

نبی ﷺ پر، پھر اللہ سے اپنی حاجت مانگے، پھر نبی ﷺ پر درود کے ساتھ ختم کرے، کیونکہ اللہ تعالیٰ دونوں درودوں کو قبول فرماتا ہے، اور وہ اس سے زیادہ کریم ہے کہ ان کے درمیان والی چیز کو رد کر دے۔

سعید بن المسیب نے عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ سے روایت کی کہ انہوں نے فرمایا: "دعا آسمان کے نیچے رکی رہتی ہے جب تک کہ نبی ﷺ پر درود نہ بھیجا جائے، پس جب نبی ﷺ پر درود بھیجا جاتا ہے تو دعا اوپر اٹھا لی جاتی ہے" (۱)۔

اور نبی ﷺ نے فرمایا: "جس نے کسی کتاب میں مجھ پر درود لکھا، فرشتے اس پر اس وقت تک درود بھیجتے رہتے ہیں جب تک میرا نام اس کتاب میں رہتا ہے" (۲)۔

چوتھی بات: علماء نے نماز کے اندر نبی ﷺ پر درود پڑھنے کے بارے میں اختلاف کیا ہے۔ جمہور اور بڑی تعداد کی رائے یہ ہے کہ یہ نماز کی سنتوں اور مستحبات میں سے ہے۔ ابن منذر کہتے ہیں: "مستحب یہ ہے کہ کوئی بھی نماز نہ پڑھے مگر اس میں رسول اللہ ﷺ پر درود بھیجے، لیکن اگر کسی نے اسے چھوڑ دیا تو امام مالک، اہل مدینہ، سفیان ثوری، اہل کوفہ (اصحاب الرائے) وغیرہ کے مذہب کے مطابق اس کی نماز ہو جائے گی۔ یہی اہل علم کی اکثریت (۳) کا قول ہے۔ امام مالک اور سفیان سے مروی ہے کہ آخری تشہد میں یہ مستحب ہے، اور تشہد میں اسے چھوڑنے والا برا کرنے والا ہے۔ امام شافعی نے سختی کی اور نماز میں اسے چھوڑنے والے پر اعادہ (دوبارہ پڑھنا) واجب قرار دیا۔ اسحاق نے جان بوجھ کر چھوڑنے کی صورت میں اعادہ واجب قرار دیا، بھول کر نہیں (۴)"۔

اور ابو عمر (۵) نے کہا: امام شافعی نے فرمایا: اگر کسی نے آخری تشہد میں تشہد کے بعد اور سلام سے پہلے نبی ﷺ پر درود نہیں پڑھا تو وہ نماز کا اعادہ کرے۔ انہوں نے کہا: اگر اس سے پہلے درود پڑھ لیا تو وہ کافی نہیں ہوگا۔ یہ قول ان سے حرملہ بن یحییٰ نے روایت کیا ہے، امام شافعی سے ایسی روایت سوائے حرملہ کی روایت کے شاذ و نادر ہی ملتی ہے۔

(۱) اسے ترمذی (۴۸۶) نے اسی مفہوم کے ساتھ روایت کیا ہے۔ ابن العربی نے عارضۃ الاحوذی ۲۷۳/۲ میں کہا: حضرت عمر کا ایسا فرمانا صرف توقیفی (نبی ﷺ سے سنا ہوا) ہو سکتا ہے؛ کیونکہ یہ عقل سے معلوم نہیں ہو سکتا۔ (۲) اسے طبرانی نے الاوسط (۱۸۵۶) میں حضرت ابوہریرہ سے روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد ۱۳۷/۱ میں کہا: اس میں بشر بن عبد اللہ الدارسی ہے، جسے ازدی وغیرہ نے جھٹلایا ہے۔ اور منذری نے الترغیب والترہیب ۱۴۴/۱ میں کہا: یہ جعفر بن محمد کے کلام سے موقوفاً مروی ہے، اور یہی زیادہ قرین قیاس ہے۔ (۳) نسخہ (م) میں 'جل' (اکثریت) ہے، اور قلمی نسخوں سے جو ثابت ہے وہ الشفا ۱۴۳/۲ کے موافق ہے، اور یہ کلام اسی سے ماخوذ ہے۔ (۴) الشفاء ۲/ ۱۴۲-۱۴۳۔ (۵) التمہید ۱۶/ ۱۹۱ میں۔

Surah Al-Ahzab: Verse 56 220

...from him, and he is one of the seniors of his companions who wrote his books. The companions of Al-Shafi'i followed it, leaned towards it, and debated upon it, and for them, it is the attainment of his school of thought (madhhab).

Al-Tahawi(1) claimed that no one among the people of knowledge other than him said it. Al-Khattabi(2) - who is one of the companions of Al-Shafi'i - said: It is not obligatory in prayer, and this is the view of the majority of jurists except Al-Shafi'i, and I do not know of any predecessor for him in it.

The evidence that it is not among the obligatory acts of prayer is the practice of the righteous predecessors (Salaf al-Salih) before Al-Shafi'i and their consensus upon it, and he was severely criticized for this issue. This Tashahhud of Ibn Mas'ud, which Al-Shafi'i chose - and it is the one the Prophet ﷺ taught him - does not contain the blessing upon the Prophet ﷺ, and similarly for everyone who narrated the Tashahhud from him (3)ﷺ.

Ibn Umar said: Abu Bakr used to teach us the Tashahhud on the pulpit just as you teach boys in school. And Umar also taught it on the pulpit, and it does not contain the mention of sending blessings upon the Prophet (4)ﷺ.

I say: Muhammad ibn al-Mawwaz from our companions said it is obligatory to send blessings upon the Prophet ﷺ in prayer, as mentioned by Ibn al-Qassar and Abd al-Wahhab(5). Ibn al-Arabi chose this based on the authentic hadith: "Allah commanded us to send blessings upon you, so how should we send blessings upon you?" Thus, he taught the manner of prayer and its timing, so the manner and timing became determined(6).

---

(1) His words in Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama by al-Jassas 1/219. (2) In Ma'alim al-Sunan 1/227, and the author quoted it from him via Judge Iyad in al-Shifa 2/145. (3) Al-Shifa 2/145, and what preceded in brackets is from it. The Tashahhud of Ibn Mas'ud taught to him by the Prophet ﷺ: "Greetings are for Allah, prayers and good things... Peace be upon you, O Prophet, and the mercy of Allah and His blessings. Peace be upon us and upon the righteous servants of Allah - for when he says that, it reaches every righteous servant of Allah in the heavens and the earth - I bear witness that there is no god but Allah, and I bear witness that Muhammad is His servant and His Messenger..." narrated by Al-Bukhari (835) and Muslim (402). (4) Al-Shifa 2/146, and the reports of Umar and Ibn Umar (may Allah be pleased with them) were

narrated by Al-Tahawi in Sharh Ma'ani al-Athar 1/261 and 264. (5) Al-Shifa 2/144. (6) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1572, and the hadith was mentioned previously in the second issue from Abu Mas'ud al-Ansari (may Allah be pleased with him).

सूरा अल-अहज़ाब: आयत 56 220

...उनसे, और वह उनके उन बड़े साथियों में से हैं जिन्होंने उनकी पुस्तकें लिखीं। अल-शाफ़ई के साथियों ने इसे अपनाया, इसकी ओर झुके और इस पर बहस की, और उनके अनुसार यह उनके मज़हब (विचारधारा) की प्राप्ति है।

अल-तहावी(1) ने दावा किया कि ज्ञान के लोगों में उनके अलावा किसी ने ऐसा नहीं कहा। अल-खत्ताबी(2) ने - जो अल-शाफ़ई के साथियों में से हैं - कहा: यह नमाज़ में अनिवार्य नहीं है, और यह अल-शाफ़ई को छोड़कर न्यायविदों की जमात का कहना है, और मैं उनके लिए इसमें किसी पूर्ववर्ती को नहीं जानता।

प्रमाण यह है कि यह नमाज़ के फ़र्ज़ों (अनिवार्यताओं) में से नहीं है, अल-शाफ़ई से पहले के नेक पूर्वजों (सल्फ़ सालेह) का अमल और उस पर उनका इज्मा (सहमति) है, और इस मुद्दे पर उनकी कड़ी आलोचना की गई थी। इब्न मसूद का यह तशहुद जिसे अल-शाफ़ई ने चुना - और यही वह है जो नबी ﷺ ने उन्हें सिखाया था - इसमें नबी ﷺ पर दुरूद (प्रार्थना) शामिल नहीं है, और इसी तरह उन सभी के लिए जिन्होंने नबी (3)ﷺ से तशहुद रिवायत किया है।

इब्न उमर ने कहा: अबू बक्र हमें मिम्बर पर तशहुद सिखाते थे जैसे तुम बच्चों को स्कूल में सिखाते हो। और उमर ने भी इसे मिम्बर पर सिखाया, और इसमें नबी (4)ﷺ पर दुरूद का ज़िक्र नहीं है।

मैं कहता हूँ: हमारे साथियों में से मुहम्मद इब्न अल-मव्वाज़ ने नमाज़ में नबी ﷺ पर दुरूद भेजने की अनिवार्यता कही है, जैसा कि इब्न अल-क़स्सार और अब्द अल-वहाब(5) ने उल्लेख किया है। इब्न अल-अरबी ने इसे सही हदीस के आधार पर चुना है: "अल्लाह ने हमें आप पर दुरूद भेजने का हुक्म दिया है, तो हम आप पर दुरूद कैसे भेजें?" तो उन्होंने दुरूद का तरीक़ा और उसका समय सिखाया, इसलिए तरीक़ा और समय निश्चित हो गया(6)।

---

(1) अल-जस्सास द्वारा मुख्तसर इख्तिलाफ अल-उलेमा में उनकी बात 1/219। (2) मआलिम अल-सुनन 1/227 में, और लेखक ने इसे काजी अयाज़ के माध्यम से अल-शिफ़ा 2/145 में उनसे उद्धृत किया। (3) अल-शिफ़ा 2/145, और कोष्ठक में जो कुछ पहले आया वह उसी से है। इब्न मसूद का तशहुद जो नबी ﷺ ने उन्हें सिखाया था: "अत्तहियातू लिल्लाहि वस्सलवातु वत्तय्यिबातु, अस्सलामु अलैका अय्युहन नबिय्यु व रहमतुल्लाहि व बरकातुहू, अस्सलामु अलैना व अला इबादिल्लाहिस

सालेहीन... - जब वह यह कहता है, तो वह आसमान और ज़मीन में अल्लाह के हर नेक बंदे तक पहुँचता है - मैं गवाही देता हूँ कि अल्लाह के सिवा कोई माबूद नहीं, और मैं गवाही देता हूँ कि मुहम्मद उसके बंदे और रसूल हैं..." बुखारी (835) और मुस्लिम (402) द्वारा निकाला गया। (4) अल-शिफ़ा 2/146, और उमर और इब्न उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) की खबरें अल-तहावी ने शरह मआनी अल-आसार 1/261 और 264 में निकाली हैं। (5) अल-शिफ़ा 2/144। (6) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 3/1572, और हदीस अबू मसूद अल-अंसारी (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से दूसरे मसले में पहले बीत चुकी है।

سورة الاحزاب: آیت 56 220

...ان سے، اور وہ ان کے ان بڑے ساتھیوں میں سے ہیں جنہوں نے ان کی کتابیں لکھیں۔ شافعی کے ساتھیوں نے اسے اپنایا، اس کی طرف جھک گئے اور اس پر بحث کی، اور ان کے نزدیک یہ ان کے مذہب کا حاصل ہے۔

اور طحاوی(1) کا دعویٰ ہے کہ اہل علم میں سے ان کے علاوہ کسی نے یہ بات نہیں کہی۔ اور خطابی(2) نے - جو شافعی کے اصحاب میں سے ہیں - کہا: یہ نماز میں واجب نہیں ہے، اور شافعی کے علاوہ فقہاء کی جماعت کا یہی قول ہے، اور میں اس میں ان کے لیے کسی نمونے (پیروکار) کو نہیں جانتا۔

اور اس بات کی دلیل کہ یہ نماز کے فرائض میں سے نہیں ہے، شافعی سے پہلے سلف صالحین کا عمل اور اس پر ان کا اجماع ہے، اور اس مسئلے میں ان پر سخت تنقید کی گئی۔ اور ابن مسعود کا یہ تشہد جسے شافعی نے منتخب کیا - اور یہی وہ ہے جو نبی ﷺ نے انہیں سکھایا تھا - اس میں نبی ﷺ پر درود نہیں ہے، اور اسی طرح ہر اس شخص کا بھی جس نے آپ ﷺ(3) سے تشہد روایت کیا۔

اور ابن عمر نے کہا: ابوبکر ہمیں منبر پر تشہد سکھاتے تھے جیسے تم بچوں کو مکتب میں سکھاتے ہو۔ اور عمر نے بھی اسے منبر پر سکھایا، اور اس میں نبی ﷺ(4) پر درود کا ذکر نہیں ہے۔

میں کہتا ہوں: ہمارے اصحاب میں سے محمد بن المواز نے نماز میں نبی ﷺ پر درود کے وجوب کا قول کیا ہے جیسا کہ ابن القصار اور عبد الوہاب(5) نے ذکر کیا ہے، اور ابن العربی نے اسے حدیث صحیح کی بنا پر اختیار کیا ہے: "اللہ نے ہمیں حکم دیا کہ ہم آپ پر درود بھیجیں، تو ہم آپ پر

کیسے درود بھیجیں؟" تو آپ نے درود کی کیفیت اور اس کا وقت سکھایا، پس کیفیت اور وقت متعین ہو گئے(6)۔

---

(1) ان کا قول جصاص کی 'مختصر اختلاف العلماء' 219/1 میں۔ (2) 'معالم السنن' 227/1 میں، اور مصنف نے اسے قاضی عیاض کے واسطے سے 'الشفاء' 145/2 میں ان سے نقل کیا ہے۔ (3) 'الشفاء' 145/2، اور جو قوسین کے درمیان گزرا وہ اسی سے ہے۔ اور ابن مسعود کا تشہد جو نبی ﷺ نے انہیں سکھایا تھا: "التحيات لله، والصلوات، والطيبات، السلام عليك أيها النبي ورحمة الله وبركاته، السلام علينا وعلى عباد الله الصالحين - پس جب وہ اسے کہتا ہے تو وہ آسمان و زمین میں اللہ کے ہر نیک بندے کو پہنچ جاتا ہے - میں گواہی دیتا ہوں کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں، اور میں گواہی دیتا ہوں کہ محمد اس کے بندے اور رسول ہیں..." اسے بخاری (835) اور مسلم (402) نے روایت کیا ہے۔ (4) 'الشفاء' 146/2، اور عمر اور ابن عمر رضی اللہ عنہما کی خبروں کو طحاوی نے 'شرح معانی الآثار' 261/1 اور 264 میں روایت کیا ہے۔ (5) 'الشفاء' 144/2۔ (6) ابن العربی کی 'احکام القرآن' 1572/3، اور حدیث دوسرے مسئلے میں ابو مسعود انصاریؓ سے پہلے گزر چکی ہے۔

Surah Al-Ahzab: Verse 56 221 Al-Daraqutni mentioned from Abu Ja'far Muhammad bin Ali bin Al-Hussein that he said: If I prayed a prayer in which I did not send blessings upon the Prophet ﷺ nor upon the people of his household, I would see that it is not complete. And it was narrated as a marfu' (attributed to the Prophet) from him from Ibn Mas'ud from the Prophet ﷺ. And the correct view is that it is the saying of Abu Ja'far; Al-Daraqutni said it(1). Fifth: His Almighty's saying: {and greet him with greetings of peace}. Judge Abu Bakr bin Bukair said: This verse was revealed to the Prophet ﷺ, so Allah commanded his companions to greet him with peace. Likewise, those after them were commanded to greet him with peace when present at his grave and when he is mentioned(2). Al-Nasa'i narrated(3) from Abdullah bin Abi Talha, from his father: That the Messenger of Allah ﷺ came one day with glad tidings(4) on his face, so I said: Indeed, we see glad tidings on your face! He said: "The angel came to me and said: O Muhammad, indeed your Lord says: Does it not please you that no one sends blessings upon you except that I send blessings upon him tenfold, and no one greets you with peace except that I greet him with peace tenfold." And from Muhammad bin Abd al-Rahman: That the Messenger of Allah ﷺ said: "There is none among you who sends greetings of peace upon me when I have died except that his greeting reaches me with Gabriel; he says: O Muhammad, this is so-and-so son of so-and-so who offers greetings of peace to you, so I say: And upon him be peace and the mercy of Allah and His blessings"(5). And Al-Nasa'i narrated(6) from Abdullah that he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Indeed, Allah has traveling angels...

---

(1) Thus Judge Iyad mentioned in Al-Shifa 2/147 from Al-Daraqutni, and the author (may Allah have mercy on him) transmitted it from him. There are two errors in this statement: First: in his saying: Ibn Mas'ud, and the correct one is: Abu Mas'ud al-Ansari, as Al-Daraqutni extracted from him in Al-Sunan (1343) as marfu'. The second error: in his saying: The correct view is that it is the saying of Abu Ja'far, whereas Al-Daraqutni mentioned in Al-Ilal 6/198 that the correct view is that it is the saying of Abu Mas'ud, and likewise extracted it from him as mawquf (stopped at the companion) in Al-Sunan (1344) (1345). Both the mawquf and marfu' narrations revolve around Jabir al-Ju'fi, who is weak as Al-Daraqutni mentioned after the hadith (1343). (2) Al-Shifa 2/138. (3) In Al-Mujtaba 3/44 and 50, and it is with Ahmad (16361). (4) In (m): and tidings are seen, and it is a narration. (5) We did not find it, and the authentic hadith after it suffices. (6) In Al-Mujtaba 3/43, and it is with Ahmad (3666).

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 56 221 अल-दाराकुतनी ने अबू जाफ़र मुहम्मद बिन अली बिन अल-हुसैन से उल्लेख किया है कि उन्होंने कहा: यदि मैं ऐसी प्रार्थना करूँ जिसमें मैंने न तो पैगंबर ﷺ पर और न ही उनके परिवार के सदस्यों पर दुरूद (आशीर्वाद) भेजा हो, तो मैं उसे अधूरा समझूँगा। और इसे इब्न मसूद से पैगंबर ﷺ से मरफ़ू' (पैगंबर की ओर संकेतित) के रूप में वर्णित किया गया है। और सही बात यह है कि यह अबू जाफ़र का कथन है; अल-दाराकुतनी ने यह कहा है(1)। पाँचवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {और उन्हें सलाम भेजो}। क़ाज़ी अबू बक्र बिन बुकैर ने कहा: यह आयत पैगंबर ﷺ पर अवतरित हुई थी, इसलिए अल्लाह ने उनके साथियों को उन्हें सलाम करने का आदेश दिया। इसी तरह, उनके बाद वालों को भी उनकी कब्र पर उपस्थित होने और उनका उल्लेख होने पर उन्हें सलाम करने का आदेश दिया गया(2)। अल-नसाई ने अब्दुल्ला बिन अबी तल्हा से, उनके पिता से वर्णन किया है(3): कि अल्लाह के रसूल ﷺ एक दिन आए और उनके चेहरे पर खुशी(4) झलक रही थी, तो मैंने कहा: वास्तव में हम आपके चेहरे पर खुशी देख रहे हैं! उन्होंने कहा: "फरिश्ता मेरे पास आया और कहा: हे मुहम्मद, वास्तव में तुम्हारा रब कहता है: क्या यह तुम्हें प्रसन्न नहीं करता कि कोई भी तुम पर दुरूद नहीं भेजता मगर यह कि मैं उस पर दस बार दुरूद भेजता हूँ, और कोई तुम्हें सलाम नहीं करता मगर यह कि मैं उसे दस बार सलाम करता हूँ।" और मुहम्मद बिन अब्द अल-रहमान से: कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "तुममें से कोई भी ऐसा नहीं है जो मेरी मृत्यु के बाद मुझे सलाम भेजे मगर यह कि उसका सलाम जिब्रील के साथ मुझ तक पहुँचता है; वह कहता है: हे मुहम्मद, यह फलां का बेटा फलां है जो आपको सलाम भेज रहा है, तो मैं कहता हूँ: और उस पर भी शांति हो और अल्लाह की दया और उसकी बरकतें हों"(5)। और अल-नसाई ने अब्दुल्ला से वर्णन किया है(6) कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "निश्चित रूप से, अल्लाह के कुछ भ्रमणशील फरिश्ते हैं...

---

(1) क़ाज़ी अयाज़ ने अल-शिफ़ा 2/147 में अल-दाराकुतनी से ऐसा ही उल्लेख किया है, और लेखक (अल्लाह उन पर दया करे) ने उनसे इसे उद्धृत किया है। इस कथन में दो भ्रम हैं: पहला: उनके कथन में: इब्न मसूद, और सही है: अबू मसूद अल-अंसारी, जैसा कि अल-दाराकुतनी ने उनसे अल-सुनन (1343) में मरफ़ू' के रूप में निकाला है। दूसरा भ्रम: उनके कथन में: सही यह है कि यह अबू जाफ़र का कथन है, जबकि अल-दाराकुतनी ने अल-इल्लल 6/198 में उल्लेख किया है कि सही यह है कि यह अबू मसूद का कथन है, और इसी तरह उनसे अल-सुनन (1344) (1345) में मौक़ूफ़ के रूप में निकाला गया है। मौक़ूफ़ और मरफ़ू' दोनों जाबिर अल-जुफ़ी पर आधारित हैं, और वह

कमज़ोर है जैसा कि अल-दाराकुतनी ने हदीस (1343) के बाद उल्लेख किया है। (2) अल-शिफ़ा 2/138। (3) अल-मुजतबा 3/44 और 50 में, और यह अहमद (16361) के पास है। (4) (म) में: और खुशी देखी गई, और यह एक रिवायत है। (5) हमें यह नहीं मिला, और इसके बाद वाली सही हदीस इसके लिए पर्याप्त है। (6) अल-मुजतबा 3/43 में, और यह अहमद (3666) के पास है।

سورۃ الاحزاب: آیت 56 221 اور دارقطنی نے ابوجعفر محمد بن علی بن الحسین سے روایت کیا کہ انہوں نے فرمایا: اگر میں ایسی نماز پڑھوں جس میں نبی ﷺ پر اور آپ کے اہل بیت پر درود نہ بھیجوں تو میں اسے ناقص سمجھوں گا۔ اور یہ ان کے واسطے سے ابن مسعود سے نبی ﷺ سے مرفوعاً بھی مروی ہے۔ اور صحیح یہ ہے کہ یہ ابوجعفر کا قول ہے؛ یہ دارقطنی نے کہا ہے(1)۔ پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا﴾ قاضی ابوبکر بن بکیر نے کہا: یہ آیت نبی ﷺ پر نازل ہوئی، تو اللہ نے آپ کے صحابہ کو حکم دیا کہ آپ پر سلام بھیجیں۔ اور اسی طرح ان کے بعد والوں کو بھی حکم دیا گیا کہ جب آپ کی قبر مبارک پر حاضر ہوں اور جب آپ کا ذکر ہو تو آپ پر سلام بھیجیں(2)۔ اور نسائی نے(3) عبداللہ بن ابی طلحہ سے، انہوں نے اپنے والد سے روایت کیا: کہ رسول اللہ ﷺ ایک دن تشریف لائے اور آپ کے چہرے پر خوشخبری(4) کے آثار تھے، تو میں نے عرض کیا: ہم آپ کے چہرے پر خوشی دیکھ رہے ہیں! آپ ﷺ نے فرمایا: "میرے پاس فرشتہ آیا اور کہا: اے محمد، آپ کا رب فرماتا ہے: کیا آپ اس بات پر خوش نہیں کہ آپ پر جو بھی ایک بار درود بھیجے گا میں اس پر دس بار رحمتیں نازل کروں گا، اور جو آپ پر ایک بار سلام بھیجے گا میں اس پر دس بار سلامتی نازل کروں گا۔" اور محمد بن عبدالرحمن سے روایت ہے: کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تم میں سے کوئی بھی ایسا نہیں ہے جو میری وفات کے بعد مجھے سلام بھیجے مگر یہ کہ جبرئیل علیہ السلام اس کا سلام لے کر میرے پاس آتے ہیں؛ وہ کہتے ہیں: اے محمد، یہ فلاں کا بیٹا فلاں ہے جو آپ کو سلام پیش کر رہا ہے، تو میں کہتا ہوں: اور اس پر بھی سلامتی ہو اور اللہ کی رحمت اور اس کی برکتیں ہوں"(5)۔ اور نسائی نے(6) عبداللہ سے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بیشک اللہ کے کچھ فرشتے سیاحت کرنے والے ہیں...

(1) اسی طرح قاضی عیاض نے الشفا 2/147 میں دارقطنی سے ذکر کیا ہے، اور مصنف رحمہ اللہ نے اسے ان سے نقل کیا ہے، اور اس کلام میں دو وہم ہیں: پہلا: ان کے قول "ابن مسعود" میں، اور صحیح "ابو مسعود الانصاری" ہے، جیسا کہ دارقطنی نے ان سے السنن (1343) میں مرفوعاً روایت کیا ہے۔ دوسرا وہم: ان کے قول "صحیح یہ ہے کہ یہ ابوجعفر کا قول ہے" میں، جبکہ دارقطنی نے العلل 6/198 میں ذکر کیا ہے کہ صحیح یہ ہے کہ یہ ابو مسعود کا قول ہے، اور اسی طرح السنن (1344) (1345) میں ان سے موقوفاً روایت کیا گیا ہے۔ موقوف اور مرفوع دونوں کا مدار جابر الجعفی پر ہے، اور وہ ضعیف ہے جیسا کہ دارقطنی نے حدیث (1343) کے بعد ذکر کیا ہے۔ (2) الشفا 2/138۔ (3) المجتبیٰ 3/44 اور 50 میں، اور یہ احمد (16361) کے ہاں ہے۔ (4) (م) میں: اور خوشی دیکھی جاتی ہے، اور یہ ایک روایت ہے۔ (5) ہمیں یہ نہیں ملی، اور اس کے بعد والی صحیح حدیث اس سے بے نیاز کر دیتی ہے۔ (6) المجتبیٰ 3/43 میں، اور یہ احمد (3666) کے ہاں ہے۔

Surah Al-Ahzab: Verse 57 222

...on earth, they convey to me the greetings (Salam) from my Ummah." Al-Qushayri said: "And the greeting is your saying: 'Peace be upon you'." The Almighty's saying: {Indeed, those who abuse Allah and His Messenger - Allah has cursed them in this world and the Hereafter and prepared for them a humiliating punishment 57} In it are five issues: The first: The scholars differed on what constitutes abusing Allah. The majority of scholars said: It means through disbelief, attributing a female companion, a child, and a partner to Him, and describing Him with what is not befitting of Him(1), like the saying of the Jews (may Allah curse them): "Allah's hand is tied," and the Christians: "The Messiah is the son of Allah," and the polytheists: "The angels are the daughters of Allah and the idols are His partners." In "Sahih al-Bukhari", Allah Almighty said: "The son of Adam denied Me, and he had no right to do so. And he insulted Me, and he had no right to do so..." the Hadith. And it has already been mentioned in Surah Maryam(2). In "Sahih Muslim"(3) on the authority of Abu Hurairah, he said: Allah, the Blessed and Exalted, said: "The son of Adam abuses Me by saying: 'O disappointment of time (Al-Dahr)!', so let none of you say: 'O disappointment of time!', for I am Time; I alternate its night and day, and if I wish, I withhold them." This is how this Hadith was narrated as Mawquf (stopped at the companion) on Abu Hurairah in this narration(4). It has been narrated Marfu' (attributed to the Prophet) from him: "The son of Adam abuses Me by cursing Time, and I am Time; ..."

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/398. (2) Sahih al-Bukhari (4482), and it was previously mentioned in 13/525. (3) Number (2246): (3). (4) Al-Mufhim 5/547, and Al-Mizzi also mentioned in At-Tuhfah 10/55 that it is Mawquf from the narration of Abd al-Razzaq, on the authority of Ma'mar, on the authority of Az-Zuhri, on the authority of Sa'id bin al-Musayyib, on the authority of Abu Hurairah. It was mentioned in the copies at our disposal as Marfu' from the narration of Abd al-Razzaq and others. Al-Qadi 'Iyad in Ikmal al-Mu'lim, and Al-Nawawi in the Commentary on Sahih Muslim, did not point out the stopping of Abd al-Razzaq's narration, and perhaps this is due to differences in the copies. Abu al-Abbas said: However, it is something known to be from the words of the Messenger of Allah ﷺ definitively; because its content is a narration about Allah Almighty, and Abu Hurairah only knows it from the side of the Messenger of Allah ﷺ. Its meaning has been narrated as a Marfu' Musnad from another path. End quote. It was recorded by Ahmad (7518) and Al-Bukhari (6182) similarly on the authority of Abu Hurairah as Marfu'. His saying: "The son of Adam abuses Me"

means: he addresses Me with words that would offend someone for whom offense is possible. And His saying: "For I am Time" means: I am the One who does what they attribute to time. See Al-Mufhim 5/547 - 549.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 57 २२२

...ज़मीन पर, वे मेरी उम्मत की ओर से मुझे सलाम पहुँचाते हैं।" अल-कुशैरी ने कहा: "और तस्लीम (अभिवादन) तुम्हारा यह कहना है: 'तुम पर शांति हो'।" अल्लाह तआला का फ़रमान: {निस्संदेह, जो लोग अल्लाह और उसके रसूल को दुख पहुँचाते हैं, अल्लाह ने उन पर दुनिया और आख़िरत में लानत भेजी है और उनके लिए अपमानजनक दंड तैयार कर रखा है ५७} इसमें पाँच मसले हैं: पहला: विद्वानों के बीच इस बात पर मतभेद है कि अल्लाह को दुख पहुँचाना किस बात से होता है? विद्वानों के बहुमत (जमहूर) ने कहा: इसका अर्थ कुफ़्र, अल्लाह के लिए पत्नी, संतान और साझीदार ठहराना है, और उसे उन गुणों से वर्णित करना है जो उसके योग्य नहीं हैं(१), जैसे कि यहूदियों का कहना (अल्लाह उन पर लानत करे): "अल्लाह का हाथ बंधा हुआ है।" और ईसाइयों का कहना: "मसीह अल्लाह का बेटा है।" और मुशरिकों (बहुदेववादियों) का कहना: "फ़रिश्ते अल्लाह की बेटियाँ हैं और मूर्तियाँ उसके साझीदार हैं।" और "सहीह अल-बुखारी" में अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "आदम के बेटे ने मुझे झुठलाया जबकि उसे ऐसा करने का कोई अधिकार नहीं था, और उसने मुझे अपशब्द कहे जबकि उसे ऐसा करने का कोई अधिकार नहीं था..." हदीस। और यह सूरह मरयम(२) में पहले ही आ चुका है। और "सहीह मुस्लिम"(३) में अबू हुरैरा से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह तबारक व तआला ने फ़रमाया: "आदम का बेटा मुझे दुख पहुँचाता है यह कहकर: 'ऐ ज़माने (दहर) की नाकामी!', तो तुम में से कोई यह न कहे: 'ऐ ज़माने की नाकामी!', क्योंकि मैं ही ज़माना हूँ; मैं ही उसकी रात और दिन को उलटता-पलटता हूँ, और अगर मैं चाहूँ तो उन दोनों को रोक लूँ।" इस तरह यह हदीस इस रिवायत(४) में अबू हुरैरा पर 'मौकूफ़' (साथी तक सीमित) आई है। और उनसे 'मरफ़ू' (नबी तक पहुँचा हुआ) भी रिवायत की गई है: "आदम का बेटा मुझे दुख पहुँचाता है, वह ज़माने को बुरा-भला कहता है, और मैं ही ज़माना हूँ; ..."

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३९८/४। (२) सहीह अल-बुखारी (४४८२), और पहले ५२५/१३ में आ चुका है। (३) क्रमांक (२२४६): (३)। (४) अल-मुफ़हिम ५४७/५, और इसी तरह अल-मिज़्ज़ी ने अत-तुहफ़ा ५५/१० में ज़िक्र किया है कि यह अब्द अल-रज़्ज़ाक़ की रिवायत से मौकूफ़ है, मअमर से, ज़ुहरी से, सईद बिन अल-मुसय्यिब से, अबू हुरैरा से। और हमारे पास मौजूद प्रतियों में यह अब्द अल-रज़्ज़ाक़ और अन्य की रिवायत से मरफ़ू आया है। और काज़ी अयाज़ ने 'इकमल अल-मुअल्लिम' में, और नदवी ने 'सहीह मुस्लिम की शरह' में अब्द अल-रज़्ज़ाक़ की इस रिवायत के मौकूफ़ होने की ओर इशारा नहीं किया है, और शायद यह प्रतियों के अंतर के कारण है। अबू अल-अब्बास ने कहा: सिवाय

इसके कि यह उन चीज़ों में से है जिसके बारे में निश्चित रूप से ज्ञात है कि यह अल्लाह के रसूल ﷺ का कथन है; क्योंकि इसकी विषय-वस्तु अल्लाह तआला की ओर से एक कथन है, जिसे अबू हुरैरा अल्लाह के रसूल ﷺ के अलावा और कहीं से नहीं जान सकते। इसका अर्थ दूसरे मार्ग से मरफ़ू मुसनद के रूप में रिवायत किया गया है। समाप्त। और इसे अहमद (७५१८) और बुखारी (६१८२) ने अबू हुरैरा से इसी तरह मरफ़ू के रूप में निकाला है। उनका कहना: "आदम का बेटा मुझे दुख पहुँचाता है" यानी: वह मुझे ऐसी बात से संबोधित करता है जिससे वह व्यक्ति आहत होता है जिसके मामले में आहत होना संभव है। और उनका कहना: "क्योंकि मैं ही ज़माना हूँ" यानी: मैं ही वह हूँ जो वह सब करता हूँ जिसे वे ज़माने की ओर जोड़ते हैं। देखिए अल-मुफ़हिम ५/ ५४७ - ५४९।

سورة الاحزاب: آیت 57 ۲۲۲

...زمین میں، وہ میری امت کی طرف سے مجھے سلام پہنچاتے ہیں۔" القشیری نے کہا: "اور تسلیم (سلام کرنا) تمہارا یہ کہنا ہے: 'سلام ہو تم پر'۔" اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بے شک جو لوگ اللہ اور اس کے رسول کو ایذا پہنچاتے ہیں، اللہ نے ان پر دنیا اور آخرت میں لعنت کی ہے اور ان کے لیے رسوا کن عذاب تیار کر رکھا ہے ۵۷} اس میں پانچ مسائل ہیں: پہلا: علماء کا اس بات میں اختلاف ہے کہ اللہ کو ایذا دینا کس چیز سے ہوتا ہے؟ تو جمہور علماء نے کہا: اس کا مطلب کفر، اللہ کے لیے بیوی، اولاد اور شریک ٹھہرانا ہے، اور اسے ان صفات سے متصف کرنا ہے جو اس کے شایانِ شان نہیں ہیں(۱)، جیسے یہودیوں کا قول (اللہ ان پر لعنت کرے): "اللہ کا ہاتھ بندھا ہوا ہے۔" اور عیسائیوں کا قول: "مسیح اللہ کا بیٹا ہے۔" اور مشرکین کا قول: "فرشتے اللہ کی بیٹیاں ہیں اور بت اس کے شریک ہیں۔" اور "صحیح بخاری" میں اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "ابنِ آدم نے مجھے جھٹلایا حالانکہ اسے ایسا کرنے کا کوئی حق نہ تھا، اور اس نے مجھے گالی دی حالانکہ اسے ایسا کرنے کا کوئی حق نہ تھا..." حدیث۔ اور یہ سورہ مریم(۲) میں پہلے ہی گزر چکی ہے۔ اور "صحیح مسلم"(۳) میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: اللہ تبارک و تعالیٰ نے فرمایا: "ابنِ آدم مجھے ایذا دیتا ہے یہ کہہ کر: 'اے زمانے کی بربادی!'، پس تم میں سے کوئی یہ نہ کہے: 'اے زمانے کی بربادی!'، کیونکہ میں ہی زمانہ ہوں؛ میں ہی اس کی رات اور دن کو الٹتا پلٹتا ہوں، اور اگر میں چاہوں تو ان دونوں کو روک لوں۔" اسی طرح یہ حدیث اس روایت(۴) میں ابوہریرہ پر موقوف آئی ہے۔ اور ان سے مرفوعاً بھی مروی ہے: "ابنِ آدم مجھے ایذا دیتا ہے، وہ زمانے کو برا بھلا کہتا ہے، حالانکہ میں ہی زمانہ ہوں؛ ..."

(١) المحرر الوجيز ٣٩٨/٤۔ (٢) صحيح البخارى (٤٤٨٢)، اور پہلے ٥٢٥/١٣ میں گزر چکا ہے۔ (٣) نمبر (٢٢٤٦) : (٣)۔ (٤) المفہم ٥٤٧/٥ ، اور اسی طرح المزی نے التحفہ ٥٥/١٠ میں ذکر کیا ہے کہ یہ عبد الرزاق کی روایت سے موقوف ہے، معمر سے، زہری سے، سعید بن المسیب سے، ابوہریرہ سے۔ اور ہمارے پاس موجود نسخوں میں یہ عبد الرزاق وغیرہ کی روایت سے مرفوع آیا ہے۔ اور قاضی عیاض نے اکمال المعلم میں، اور نووی نے شرح صحیح مسلم میں عبد الرزاق کی اس روایت کے موقوف ہونے کی طرف اشارہ نہیں کیا، اور شاید یہ نسخوں کے اختلاف کی وجہ سے ہے۔ ابو العباس نے کہا: سوائے اس کے کہ یہ ان چیزوں میں سے ہے جو یقین کے ساتھ معلوم ہے کہ رسول اللہ ﷺ کا قول ہے؛ کیونکہ اس کا مضمون اللہ تعالیٰ کی طرف سے حکایت ہے، جسے ابوہریرہ رسول اللہ ﷺ کے علاوہ کہیں اور سے نہیں جان سکتے۔ اس کا معنی دوسرے راستے سے مرفوع مسند کے طور پر روایت کیا گیا ہے۔ اھ اور اسے احمد (٧٥١٨) اور بخاری (٦١٨٢) نے ابوہریرہ سے اسی طرح مرفوعاً نقل کیا ہے۔ ان کا قول: "ابنِ آدم مجھے ایذا دیتا ہے" یعنی: وہ مجھ سے ایسی بات کے ساتھ خطاب کرتا ہے جس سے وہ شخص ایذا پاتا ہے جس کے حق میں ایذا کا پایا جانا صحیح ہو۔ اور ان کا قول: "کیونکہ میں ہی زمانہ ہوں" یعنی: میں ہی وہ ہوں جو وہ کام کرتا ہوں جسے وہ زمانے کی طرف منسوب کرتے ہیں۔ دیکھیے المفہم ٥/ ٥٤٧ - ٥٤٩۔

223 Surah Al-Ahzab: Verse 57 ... I alternate the night and the day" also narrated by Muslim (1). Ikrima said: Its meaning refers to making images and attempting an action that only Allah does, like sculpting statues and others (2), and the Messenger of Allah ﷺ said: "Allah has cursed the makers of images" (3). I say: This strengthens the opinion of Mujahid regarding the prohibition of depicting trees and others; since all of that is a form of invention and imitation of Allah's action, in which He, glorified and exalted be He, is unique. This has been discussed before in Surah An-Naml (4), and praise be to Allah. A group said: This involves an omitted word (mudhaf), meaning: they annoy the allies of Allah. As for annoying His Messenger ﷺ, it includes all speech that hurts him in more than one way, and actions as well (5). As for their speech, it includes calling him a sorcerer, a poet, a priest, or a madman. As for their actions, it includes breaking his incisor tooth and wounding his face on the day of Uhud, and in Mecca, throwing camel offal on his back while he was prostrating (6), among other things. Ibn Abbas said: It was revealed regarding those who criticized him when he took Safiyya bint Huyayy [as a wife] (7). Allah and His Messenger's annoyance is absolute, while the annoyance of believing men and women is restricted; because annoying Allah and His Messenger is never without a valid reason. As for annoying believing men and women, some of it is like this, and some is like that (8). Second: Our scholars said: Criticism regarding the appointment of Usama bin Zaid as commander is an annoyance to him, peace and blessings be upon him (9). The Sahih [collection] narrated from Ibn Umar who said: The Messenger of Allah ﷺ sent an army and appointed as commander over them...

---

(1) In his Sahih (2246): (2), and it is found in Ahmad (7245) and al-Bukhari (4826). (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/398, and narrated similarly by Ibn Abi Shaybah 8/485, and al-Tabari 19/178. (3) Part of a hadith from Abu Juhayfah, narrated by al-Bukhari (5347). (4) In the commentary of verse (60) thereof. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/398. (6) The hadith of throwing the camel offal on his back ﷺ was narrated at length by Ahmad (3722), al-Bukhari (240), and Muslim (1794) on the authority of Ibn Mas'ud. (7) Narrated by al-Tabari 19/179. (8) Al-Kashshaf 3/273. (9) Al-Muharrar al-Wajiz 4/398.

223 सूरह अल-अहज़ाब: आयत 57 "...मैं रात और दिन को बदलता हूँ" इसे मुस्लिम ने भी रिवायत किया है (1)। इकरामा ने कहा: इसका अर्थ चित्रण करना और उस कार्य का प्रयास करना है जो केवल अल्लाह ही करता है, जैसे मूर्तियों को तराशना आदि (2), और अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "अल्लाह ने चित्र बनाने वालों पर लानत भेजी है" (3)। मैं कहता हूँ: यह पेड़ों और अन्य चीजों के चित्रण के निषेध में मुजाहिद की राय को पुष्ट करता है; क्योंकि वह सब आविष्कार का गुण है और अल्लाह के कार्य की नकल है, जिसमें वह अकेला है, वह महिमामय और सर्वोच्च है। सूरह अल-नमल (4) में इसका वर्णन पहले आ चुका है, और अल्लाह की प्रशंसा है। एक समूह ने कहा: यह एक छोड़े गए शब्द (मुदाफ) पर आधारित है, जिसका अर्थ है: वे अल्लाह के वलियों को कष्ट देते हैं। जहाँ तक उनके रसूल ﷺ को कष्ट देने की बात है, तो इसमें वह सब भाषण शामिल है जो उन्हें एक से अधिक मायनों में कष्ट देता है, और कार्य भी (5)। जहाँ तक उनकी बातों का सवाल है: तो वे उन्हें जादूगर, कवि, पुजारी, पागल कहते थे। जहाँ तक उनके कार्यों का सवाल है: तो उहुद के दिन उनके सामने वाले दांत को तोड़ना और उनके चेहरे को ज़ख्मी करना, और मक्का में जब वे सजदे में थे तो उनकी पीठ पर ऊँट की ओझड़ी डालना (6), इत्यादि। इब्न अब्बास ने कहा: यह उन लोगों के बारे में अवतरित हुआ जिन्होंने उन पर तब आलोचना की थी जब उन्होंने सफिया बिंत हुयय को (पत्नी के रूप में) अपनाया था (7)। अल्लाह और उसके रसूल के कष्ट का उल्लेख व्यापक रूप से किया गया है और मोमिन पुरुषों और मोमिन महिलाओं के कष्ट को प्रतिबंधित किया गया है; क्योंकि अल्लाह और उसके रसूल को कष्ट देना कभी भी बिना किसी अधिकार के नहीं होता है। जहाँ तक मोमिन पुरुषों और मोमिन महिलाओं को कष्ट देने की बात है, तो उसमें से कुछ यह है, और कुछ वह (8)। दूसरा: हमारे विद्वानों ने कहा: ओसामा बिन ज़ैद की कमान पर आलोचना करना उनके लिए कष्ट का कारण है, उन पर शांति और आशीर्वाद हो (9)। सहीह में इब्न उमर से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने एक सेना भेजी और उन पर कमान सौंपी...

---

(1) अपनी सहीह (2246) में: (2), और यह अहमद (7245) और बुखारी (4826) के पास है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/398, और इसे इब्न अबी शायबा 8/485 और तबरी 19/178 ने इसी तरह रिवायत किया है। (3) अबू जुहैफा की हदीस का एक हिस्सा, जिसे बुखारी (5347) ने रिवायत किया है। (4) उसकी आयत (60) की व्याख्या में। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/398। (6) उनकी पीठ पर ओझड़ी डालने की हदीस ﷺ को अहमद (3722), बुखारी (240) और मुस्लिम (1794) ने इब्न मसूद

के माध्यम से विस्तार से रिवायत किया है। (7) इसे तबरी 19/179 ने रिवायत किया है। (8) अल-कशाफ़ 3/273। (9) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/398।

223 سورہ الاحزاب: آیت 57 ... میں رات اور دن کو الٹ پلٹ کرتا ہوں" اسے مسلم نے بھی روایت کیا ہے (1)۔ عکرمہ نے کہا: اس کا معنی تصویر کشی اور اس کام کا اقدام کرنا ہے جو صرف اللہ ہی کرتا ہے، جیسے بتوں کو تراشنا وغیرہ (2)، اور رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اللہ نے تصویر بنانے والوں پر لعنت کی ہے" (3)۔ میں کہتا ہوں: یہ درختوں اور دیگر اشیاء کی تصویر کشی کی ممانعت میں مجاہد کے قول کو تقویت دیتا ہے؛ کیونکہ یہ سب ایجاد کی صفت اور اللہ کے فعل کی مشابہت ہے جس میں وہ تنہا ہے، وہ پاک اور بلند و برتر ہے۔ یہ بات سورہ النمل (4) میں پہلے گزر چکی ہے، اور تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں۔ ایک جماعت نے کہا: یہ مضاف کے حذف پر مبنی ہے، جس کی تقدیر یہ ہے: وہ اللہ کے ولیوں کو ایذا دیتے ہیں۔ جہاں تک ان کے رسول ﷺ کو ایذا دینے کا تعلق ہے، تو اس میں وہ تمام اقوال شامل ہیں جو انہیں ایک سے زائد معنی میں تکلیف دیتے ہیں، اور افعال بھی (5)؛ ان کے اقوال میں سے یہ ہے: جادوگر، شاعر، کاہن، مجنون۔ اور ان کے افعال میں سے: احد کے دن آپ کے سامنے کے دانت کو توڑنا اور چہرے کو زخمی کرنا، اور مکہ میں آپ کی پیٹھ پر اونٹ کی اوجھڑی ڈالنا جب کہ آپ سجدے میں تھے (6)، وغیرہ۔ ابن عباس نے فرمایا: یہ ان لوگوں کے بارے میں نازل ہوئی جنہوں نے آپ پر طعن کیا تھا جب آپ نے صفیہ بنت حیی کو (بطور زوجہ) اپنایا تھا (7)۔ اللہ اور اس کے رسول کو ایذا دینے کا ذکر مطلق رکھا گیا اور مومن مردوں اور عورتوں کو ایذا دینے کو مقید کیا گیا؛ کیونکہ اللہ اور اس کے رسول کو ایذا دینا کبھی بھی ناحق نہیں ہوتا۔ جہاں تک مومن مردوں اور عورتوں کو ایذا دینے کا تعلق ہے، تو اس میں سے کچھ یہ ہے، اور کچھ وہ (8)۔ دوسرا مسئلہ: ہمارے علماء نے کہا: اسامہ بن زید کی امارت پر طعن کرنا آپ ﷺ کے لیے باعث ایذا ہے (9)۔ صحیح میں ابن عمر سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے ایک لشکر بھیجا، اور ان پر امیر مقرر کیا...

(1) اپنی صحیح (2246) میں: (2)، اور یہ احمد (7245) اور بخاری (4826) کے ہاں ہے۔ (2) المحرر الوجیز 4/398، اور اسے ابن ابی شیبہ 8/485 اور طبری 19/178 نے بھی اسی طرح روایت کیا ہے۔ (3) ابو جحیفہ رضی اللہ عنہ کی حدیث کا ایک ٹکڑا جسے بخاری (5347) نے روایت کیا ہے۔ (4) اس کی آیت (60) کی تفسیر کے وقت۔ (5) المحرر الوجیز 4/398۔ (6) آپ کی پیٹھ پر اوجھڑی ڈالنے کی حدیث ﷺ کو احمد (3722)، بخاری (240) اور مسلم (1794) نے ابن مسعود رضی اللہ عنہ سے طوالت کے ساتھ روایت کیا ہے۔ (7) اسے طبری نے 19/179 میں روایت کیا ہے۔ (8) الکشاف 3/273۔ (9) المحرر الوجیز 4/398۔

224 Surat al-Ahzab: Ayah 57

Usama bin Zaid was appointed, but people criticized his command (1). So the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) stood up and said: "If you criticize his command, you have criticized the command of his father before. By Allah, he was indeed worthy of command, and he was among the most beloved of people to me, and this one (Usama) is among the most beloved of people to me after him." (2). This expedition - and Allah knows best - is the one that the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) prepared with Usama and appointed him over them, ordering him to raid "Ubna," which is the village near Mu'tah, the place where his father Zaid was killed along with Ja'far bin Abi Talib and Abdullah bin Rawaha. He ordered him to take revenge for his father. Those in whose hearts was doubt criticized his command, because he was from the freed slaves (Mawali) and because he was young in age; for he was then eighteen years old. The Prophet (peace and blessings be upon him) died while this expedition had set out from Medina but had not yet departed from its surroundings, so Abu Bakr dispatched it after the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) (3).

Third: In this hadith is the clearest evidence for the permissibility of the leadership of a freed slave and a less virtuous person over others, except for the Great Imamate (Caliphate). The Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) had appointed Salim, the freed slave of Abu Hudhayfa, to lead the prayer at Quba, and he used to lead them in prayer while among them were Abu Bakr, Umar, and others from the nobles of Quraysh (4). The Sahih narrates from 'Amir bin Wathila that Nafi' bin Abd al-Harith met Umar at 'Usfan, and Umar used to employ him over Mecca. He asked: "Whom have you appointed over this valley?" He said: "Ibn Abza." He asked: "And who is Ibn Abza?" He said: "A freed slave from among our freed slaves." He said: "So you have appointed a freed slave over them!" He said: "Indeed, he is a reciter of the Book of Allah, and he is knowledgeable in the laws of inheritance (fara'id)." He said: "Verily, your Prophet said: 'Allah raises some people by this Book and lowers others by it.'" (5).

Fourth: Usama was "the beloved, son of the beloved," and that is what he was called, and he was very dark-skinned...

(1) In (Th): his emirate. It matches Al-Bukhari's narration of the hadith as follows. (2) Sahih al-Bukhari (6627), Sahih Muslim (2426), and it is with Ahmad (5888). (3) Al-Mufhim 308/6. (4) Previously mentioned 41/2. (5) Sahih Muslim (817), and it is with

Ahmad (232). Ibn Abza is Abd al-Rahman bin Abza al-Khuza'i, their freed slave, and he was a companion. Al-Isabah 258/6.

२२४ सूरा अल-अहज़ाब: आयत ५७

उसामा बिन ज़ैद को नियुक्त किया गया, तो लोगों ने उनके नेतृत्व पर आपत्ति की (१)। तब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने खड़े होकर कहा: "यदि तुम उनके नेतृत्व पर आपत्ति करते हो, तो तुमने पहले उनके पिता के नेतृत्व पर भी आपत्ति की थी। अल्लाह की कसम, वह वास्तव में नेतृत्व के योग्य थे, और वे मेरे लिए लोगों में सबसे प्रिय थे, और यह (उसामा) उनके बाद मेरे लिए लोगों में सबसे प्रिय है।" (२)। यह अभियान - और अल्लाह बेहतर जानता है - वही है जिसे अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उसामा के साथ तैयार किया था और उन्हें उन पर नियुक्त किया था, और उन्हें "उब्ना" पर छापा मारने का आदेश दिया था, जो मुताह के पास का गाँव है, वह स्थान जहाँ उनके पिता ज़ैद, जाफ़र बिन अबी तालिब और अब्दुल्लाह बिन रवाहा के साथ शहीद हुए थे। उन्होंने उन्हें अपने पिता का बदला लेने का आदेश दिया। जिनके दिलों में संदेह था, उन्होंने उनके नेतृत्व पर आपत्ति की, क्योंकि वे आज़ाद किए गए दासों (मवाली) में से थे और क्योंकि वे कम उम्र के थे; क्योंकि उस समय वे अठारह वर्ष के थे। पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की मृत्यु हो गई जबकि यह अभियान मदीना से बाहर निकल चुका था लेकिन अभी तक वहां से पूरी तरह रवाना नहीं हुआ था, इसलिए अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के बाद अबू बक्र ने इसे रवाना किया (३)।

तीसरी बात: इस हदीस में 'मवाली' (आज़ाद किए गए गुलाम) और कम गुणी व्यक्ति के दूसरों पर नेतृत्व की अनुमति का सबसे स्पष्ट प्रमाण है, सिवाय 'इमामते कुबरा' (खिलाफत) के। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अबू हुज़ैफ़ा के आज़ाद गुलाम सालिम को कुबा में नमाज़ पढ़ाने के लिए आगे किया था, और वे उनकी इमामत करते थे जबकि उनमें अबू बक्र, उमर और कुरैश के अन्य बड़े लोग शामिल थे (४)। सहीह में आमिर बिन वाथिला से रिवायत है कि नाफ़े बिन अब्दुल हारिस उस्फ़ान में उमर से मिले, और उमर उन्हें मक्का का शासन सौंपते थे। उमर ने पूछा: "आपने इस वादी (मक्का) पर किसे नियुक्त किया है?" उन्होंने कहा: "इब्न अ़बज़ा को।" उन्होंने पूछा: "और इब्न अ़बज़ा कौन है?" उन्होंने कहा: "हमारे मवाली में से एक मौला (आज़ाद गुलाम) है।" उन्होंने कहा: "तो आपने उन पर एक मौला को नियुक्त कर दिया!" उन्होंने कहा: "निश्चित रूप से, वह अल्लाह की किताब के क़ारी हैं, और वह विरासत के कानूनों (फ़राइज़) के जानकार हैं।" उमर ने कहा: "बेशक तुम्हारे नबी ने फरमाया है: 'अल्लाह इस किताब के ज़रिए कुछ लोगों को बुलंद करता है और इसके ज़रिए दूसरों को गिरा देता है।'" (५)।

चौथी बात: उसामा "प्रिय के पुत्र प्रिय" थे, और उन्हें इसी नाम से पुकारा जाता था, और वे गहरे काले रंग के थे...

(१) (ظ) में: उनकी इमारत। यह आगे आने वाली बुखारी की हदीस की रिवायत के अनुरूप है। (२) सहीह बुखारी (६६२७), सहीह मुस्लिम (२४२६), और यह अहमद (५८८८) के पास है। (३) अल-मुफिम ६/३०८। (४) पिछला ४१/२। (५) सहीह मुस्लिम (८१७), और यह अहमद (२३२) के पास है। और इब्न अ़बज़ा अब्दुल रहमान बिन अ़बज़ा अल-खुज़ाई हैं, जो उनके मौला थे, और वे सहाबी थे। अल-इसाबा ६/२५८।

۲۲۴ سورة الاحزاب: آیت ۵۷

اسامہ بن زید (کو مقرر کیا گیا)، تو لوگوں نے ان کی امارت (قیادت) پر طعن کیا (اعتراض کیا) (۱)، تو رسول اللہ ﷺ کھڑے ہوئے اور فرمایا: "اگر تم ان کی امارت پر طعن کرتے ہو تو تم اس سے پہلے ان کے باپ کی امارت پر بھی طعن کر چکے ہو۔ اللہ کی قسم! وہ امارت کے یقیناً اہل تھے، اور وہ میرے نزدیک لوگوں میں سب سے زیادہ محبوب تھے، اور یہ (اسامہ) ان کے بعد میرے نزدیک لوگوں میں سب سے زیادہ محبوب ہے" (۲)۔ اور یہ لشکر - اللہ بہتر جانتا ہے - وہی ہے جسے رسول اللہ ﷺ نے اسامہ کے ساتھ تیار کیا تھا اور انہیں ان پر امیر مقرر کیا تھا، اور انہیں "اُبنیٰ" پر حملہ کرنے کا حکم دیا تھا، اور یہ وہ بستی ہے جو موتہ کے قریب ہے، وہ مقام جہاں ان کے والد زید، جعفر بن ابی طالب اور عبداللہ بن رواحہ کے ساتھ شہید ہوئے تھے۔ آپ ﷺ نے انہیں اپنے باپ کا بدلہ لینے کا حکم دیا تھا۔ تو جن کے دلوں میں شک تھا انہوں نے ان کی امارت پر طعن کیا، اس وجہ سے کہ وہ موالی (آزاد کردہ غلاموں) میں سے تھے، اور اس وجہ سے کہ وہ کم عمر تھے؛ کیونکہ اس وقت وہ اٹھارہ سال کے تھے۔ نبی ﷺ کی وفات ہو گئی جبکہ یہ لشکر مدینہ سے باہر نکل چکا تھا لیکن ابھی وہاں سے جدا نہیں ہوا تھا، تو رسول اللہ ﷺ کے بعد ابو بکر (رضی اللہ عنہ) نے اسے روانہ کیا (۳)۔

تیسری بات: اس حدیث میں مولیٰ اور مفضول (کم فضیلت والے) کی دوسروں پر امامت (قیادت) کے جائز ہونے کی واضح ترین دلیل ہے سوائے امامتِ کبریٰ (خلافت) کے۔ اور رسول اللہ ﷺ نے ابو حذیفہ کے مولیٰ سالم کو قبا میں نماز کی امامت کے لیے آگے کیا تھا، وہ ان کی امامت کرتے تھے حالانکہ ان میں ابوبکر، عمر اور قریش کے دیگر اکابرین موجود ہوتے تھے (۴)۔ اور صحیح میں عامر بن واثلہ سے روایت ہے کہ نافع بن عبد الحارث عسفان میں عمر (رضی اللہ عنہ) سے

ملے، اور عمر انہیں مکہ پر عامل مقرر کیا کرتے تھے، تو انہوں نے پوچھا: تم نے اس وادی (مکہ) پر کسے مقرر کیا ہے؟ انہوں نے کہا: ابن ابزیٰ کو۔ انہوں نے پوچھا: ابن ابزیٰ کون ہے؟ انہوں نے کہا: ہمارے موالی میں سے ایک مولیٰ (آزاد کردہ غلام) ہے۔ انہوں نے کہا: تو تم نے ان پر ایک مولیٰ کو خلیفہ (نائب) بنا دیا! انہوں نے کہا: وہ اللہ کی کتاب کا قاری ہے، اور وہ فرائض (وراثت کے علم) کا جاننے والا ہے۔ انہوں نے (عمر رضی اللہ عنہ نے) کہا: آگاہ رہو کہ تمہارے نبی ﷺ نے فرمایا تھا: "اللہ اس کتاب کے ذریعے کچھ قوموں کو بلند کرتا ہے اور اس کے ذریعے دوسروں کو پست کرتا ہے" (۵)۔

چوتھی بات: اسامہ "حب بن حب" (محبوب کے بیٹے محبوب) تھے، اور اسی نام سے پکارے جاتے تھے، اور وہ شدید سیاہ رنگ کے تھے...

(۱) (ظ) میں: امارتہ۔ اور یہ بخاری کی حدیث کی روایت کے موافق ہے جیسا کہ آگے آرہا ہے۔ (۲) صحیح بخاری (۶۶۲۷)، صحیح مسلم (۲۴۲۶)، اور یہ احمد (۵۸۸۸) کے ہاں ہے۔ (۳) المفہم ۳۰۸/۶۔ (۴) سابقہ ۴۱/۲۔ (۵) صحیح مسلم (۸۱۷)، اور یہ احمد (۲۳۲) کے ہاں ہے۔ اور ابن ابزیٰ عبد الرحمن بن ابزیٰ الخزاعی ان کے مولیٰ ہیں، اور وہ صحابی ہیں۔ الاصابہ ۲۵۸/۶۔

Surah Al-Ahzab: Verse 57. Page 225.

...blackness, while his father Zayd was whiter than cotton. This is how Abu Dawood mentioned it from Ahmad ibn Salih (1). Others besides Ahmad said: Zayd was of a fair complexion (azhar al-lawn) and Usama was very dark-skinned (shadid al-adama) (2). It is narrated that the Prophet (PBUH) used to beautify Usama when he was small, wipe his nose, clean his nose and say: "If Usama were a girl, we would have adorned him, prepared him, and made him beloved to husbands" (3).

It was mentioned that the reason for the apostasy of the Arabs after the Prophet (PBUH) was: when he (peace and blessings be upon him) was in the Farewell Pilgrimage at Mount Arafat on the evening of Arafat at the time of departure, the Prophet (PBUH) delayed a little because of Usama until he came to him. They said: "He only delayed because of this one!" in contempt of him. This statement of theirs was a reason for their apostasy. Al-Bukhari mentioned it in his history with this meaning (4). And Allah knows best.

Fifth: Umar (may Allah be pleased with him) used to allot five thousand to Usama in stipends, and two thousand to his son Abdullah. Abdullah said to him: "You favored Usama over me, and I witnessed what he did not witness!" He replied: "Indeed, Usama was more beloved to the Messenger of Allah (PBUH) than you, and his father was more beloved to the Messenger of Allah (PBUH) than your father. So he (Umar) favored the beloved of the Messenger of Allah (PBUH) over his own beloved. And thus one must love what the Messenger of Allah (PBUH) loved and hate what (5) he hated."

Marwan met this love with its opposite; he passed by Usama ibn Zayd while he was praying at the door of the Prophet's (PBUH) house and Marwan said to him: "You only wanted your place to be seen, well we have seen your place," so he did...

(1) Sunan Abi Dawood, after Hadith (2268). (2) Ikmal al-Mu'lim 4/656, and al-Mufhim 4/199. Ibn Abi Asim said similarly in al-Ahad wa al-Mathani: after Hadith (255). (3) Narrated similarly by Ibn Sa'd 4/62, Ahmad (25082) from the hadith of Aisha (may Allah be pleased with her). Al-Suhayli mentioned it in al-Rawd al-Unuf 4/248. (4) Al-Tarikh al-Kabir 2/20 from Urwa ibn al-Zubayr, and Ibn Sa'd also narrated it 4/63. (5) In copies other than (Z): "man" (who), and what is established from (Z) and al-Mufhim 6/309, and the speech is from it. And the report about Umar (RA) was mentioned by Ibn Abd al-Barr in al-Isti'ab 1/145, and narrated similarly by al-Tirmidhi (3813) from the hadith of Umar (RA), and he said: Hasan Gharib. Also narrated similarly by Abu

Ya'la (162), and Ibn Hibban (7043) from the hadith of Ibn Umar (may Allah be pleased with them both).

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 57. पृष्ठ 225.

...सांवलापन, जबकि उनके पिता ज़ैद कपास से भी सफ़ेद थे। अबू दाऊद ने अहमद बिन सालेह (1) के हवाले से इसका उल्लेख किया है। अहमद के अलावा अन्य लोगों ने कहा: ज़ैद गोरे रंग के थे और उसामा बहुत गहरे काले रंग के थे (2)। यह वर्णित है कि पैगंबर ﷺ उसामा को तब संवारते थे जब वे छोटे थे, उनकी नाक पोंछते थे, उनकी नाक साफ़ करते थे और कहते थे: "यदि उसामा एक लड़की होती, तो हम उसे सजाते, उसे तैयार करते और उसे पतियों के लिए प्रिय बनाते" (3)।

यह उल्लेख किया गया है कि पैगंबर ﷺ के बाद अरबों के धर्मत्याग (इरतिदाद) का कारण यह था: जब वह (शांति और आशीर्वाद उन पर हो) विदाई हज में अराफ़ात पर्वत पर अराफ़ात की शाम को प्रस्थान के समय थे, तो पैगंबर ﷺ उसामा के कारण थोड़ी देर रुक गए जब तक कि वे उनके पास नहीं आ गए। उन्होंने उनका तिरस्कार करते हुए कहा: "वह केवल इसी के कारण रुके हैं!" उनका यह कहना उनके धर्मत्याग का कारण बना। बुखारी ने अपनी तारीख (इतिहास) में इसका इसी अर्थ के साथ उल्लेख किया है (4)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

पाँचवाँ: उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) उसामा के लिए पांच हजार का वजीफा (भत्ता) निर्धारित करते थे, और अपने बेटे अब्दुल्ला के लिए दो हजार; अब्दुल्ला ने उनसे कहा: "आपने उसामा को मुझ पर वरीयता दी जबकि मैंने वह सब देखा है जो उसने नहीं देखा!" उन्होंने कहा: "वास्तव में उसामा अल्लाह के रसूल ﷺ को तुमसे अधिक प्रिय थे, और उनके पिता अल्लाह के रसूल ﷺ को तुम्हारे पिता से अधिक प्रिय थे। इसलिए उन्होंने (उमर ने) अल्लाह के रसूल ﷺ के प्रिय को अपने प्रिय पर वरीयता दी। और इसी तरह, जो अल्लाह के रसूल ﷺ को प्रिय था उससे प्रेम करना चाहिए और जिससे उन्हें घृणा (5) थी उससे घृणा करनी चाहिए।"

मरवान ने इस प्रेम का उसके विपरीत जवाब दिया, वह उसामा बिन ज़ैद के पास से गुजरे जब वे पैगंबर ﷺ के घर के दरवाजे पर नमाज़ पढ़ रहे थे, तो मरवान ने उनसे कहा: "तुम केवल यही चाहते थे कि तुम्हारा स्थान देखा जाए, हमने तुम्हारा स्थान देख लिया है," तो उन्होंने किया...

(1) सुनन अबू दाऊद, हदीस के बाद (2268)। (2) इकमल अल-मुअल्लिम 4/656, और अल-मुफ्हिम 4/199। इब्न अबी आसिम ने अल-आहाद वल-मथानी में इसी तरह कहा है: हदीस के बाद (255)। (3) इसे इब्न साद 4/62, अहमद (25082) द्वारा आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से उद्धृत किया गया है। और अल-सुहैली ने अल-रौद अल-उनुफ़ 4/248 में इसका उल्लेख किया है।

(4) अल-तारीख अल-कबीर 2/20 उरवा बिन अल-जुबैर से, और इसे इब्न साद 4/63 ने भी उद्धृत किया है। (5) प्रतियों में (ज़) के अलावा: "मन्" (जो), और जो (ज़) और अल-मुफ्हिम 6/309 से पुष्ट है, और बात उसी की है। और उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) की खबर का उल्लेख इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-इस्तियाब 1/145 में किया है, और इसे तिरमिज़ी (3813) ने उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है, और कहा: हसन ग़रीब। इसे अबू याला (162) और इब्न हिब्बान (7043) ने इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से भी उद्धृत किया है।

سورۃ الاحزاب: آیت 57- صفحہ 225-

... سیاہی، جبکہ ان کے والد زید روئی سے زیادہ سفید تھے۔ اسی طرح ابو داؤد نے احمد بن صالح (1) کے حوالے سے اس کا ذکر کیا ہے۔ احمد کے علاوہ دوسروں نے کہا: زید گورے رنگ کے تھے اور اسامہ شدید گندمی رنگ کے تھے (2)۔ روایت ہے کہ نبی ﷺ اسامہ کو چھوٹے پن میں سنوارتے تھے، ان کا ناک صاف کرتے تھے اور فرماتے تھے: "اگر اسامہ لڑکی ہوتی تو ہم اسے سجاتے، تیار کرتے اور اسے شوہروں کے لیے محبوب بناتے" (3)۔

یہ ذکر کیا گیا ہے کہ نبی ﷺ کے بعد عربوں کے ارتداد کا سبب یہ تھا: جب آپ ﷺ حجۃ الوداع میں عرفات کے دن کی شام روانگی کے وقت جبلِ عرفہ پر تھے، تو نبی ﷺ اسامہ کی وجہ سے تھوڑی دیر ٹھہر گئے یہاں تک کہ وہ آپ کے پاس آ گئے۔ انہوں نے ان کی تحقیر کرتے ہوئے کہا: "وہ صرف اس کی خاطر رکے ہیں!" ان کا یہ کہنا ان کے ارتداد کا سبب بنا۔ بخاری نے اپنی تاریخ میں اس کا ذکر کیا ہے (4)۔ واللہ اعلم۔

پانچویں بات: عمر ؓ اسامہ کے لیے پانچ ہزار اور اپنے بیٹے عبداللہ کے لیے دو ہزار کا وظیفہ مقرر کرتے تھے؛ عبداللہ نے ان سے کہا: "آپ نے اسامہ کو مجھ پر ترجیح دی حالانکہ میں نے وہ مناظر دیکھے ہیں جو اس نے نہیں دیکھے!" انہوں نے جواب دیا: "بے شک اسامہ رسول اللہ ﷺ کو تم سے زیادہ پیارے تھے، اور ان کے والد رسول اللہ ﷺ کو تمہارے باپ سے زیادہ پیارے تھے، چنانچہ انہوں نے (حضرت عمر ؓ نے) رسول اللہ ﷺ کے محبوب کو اپنے محبوب پر ترجیح دی۔ اور اسی طرح واجب ہے کہ اس سے محبت کی جائے جس سے رسول اللہ ﷺ نے محبت کی اور اس سے بغض رکھا جائے (5) جس سے آپ نے بغض رکھا۔"

مروان نے اس محبت کا سامنا اس کی ضد سے کیا، وہ اسامہ بن زید کے پاس سے گزرے جب وہ نبی ﷺ کے گھر کے دروازے کے پاس نماز پڑھ رہے تھے، تو مروان نے ان سے کہا: "تم صرف یہ چاہتے تھے کہ تمہارا مقام دیکھا جائے، سو ہم نے تمہارا مقام دیکھ لیا،" تو اس نے کیا...

(1) سنن ابی داؤد، حدیث کے بعد (2268)۔ (2) اکمال المعلم 4/656، اور المفہم 4/199۔ اور ابن ابی عاصم نے الآحاد والمثانی میں اسی طرح کہا ہے: حدیث کے بعد (255)۔ (3) اسے ابن سعد 4/62، احمد (25082) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور سہیلی نے الروض الانف 4/248 میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (4) التاریخ الکبیر 2/20 عروہ بن زبیر سے، اور اسے ابن سعد 4/63 نے بھی روایت کیا ہے۔ (5) (ظ) کے علاوہ نسخوں میں "من" ہے، اور جو (ظ) اور المفہم 6/309 سے ثابت ہے وہ "ما" ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ اور حضرت عمر ؓ کی خبر ابن عبد البر نے الاستیعاب 1/145 میں ذکر کی ہے، اور اسے ترمذی (3813) نے حضرت عمر ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے اور کہا: حسن غریب۔ اور اسے ابو یعلی (162) اور ابن حبان (7043) نے بھی حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

226 Surah Al-Ahzab: Verses 57 - 58

Allah [do] to you and did!—a foul word. Usama said to him: "Indeed, you have hurt me, and you are foul and indecent. I heard the Messenger of Allah ﷺ say: 'Indeed, Allah Almighty hates the foul and indecent person.'" Look at the difference between the two actions, and compare the two men. The Banu Umayya hurt the Prophet ﷺ through his loved ones and opposed him in what he loved (1).

His words, Exalted be He: {Allah has cursed them} means: they are distanced from every good. Cursing (L'an) linguistically means distancing, and from it comes 'Li'an' (oath of condemnation). {and prepared for them a humiliating punishment} its meaning has been previously mentioned in another place. And praise be to Allah, Lord of the worlds.

His words, Exalted be He: {And those who harm believing men and believing women for [something] other than what they have earned have certainly born upon themselves a slander and manifest sin} (58)

Harming believing men and believing women is also through foul deeds and words, such as slander and fabricated, obscene lies. This verse is similar to the verse in Surah An-Nisa: {And whoever earns a fault or a sin and then throws it onto an innocent person has taken upon himself a slander and a manifest sin} [Verse: 112] as said here. It has been said: part of harming is shaming someone for a blameworthy lineage, or a blameworthy profession, or something that weighs heavily on them when they hear it; because hurting them in general is forbidden. Allah Almighty has distinguished between hurting Him, hurting the Messenger, and hurting the believers, making the first [two] disbelief and the second a major sin. He said regarding harming believers: {have certainly born upon themselves a slander and manifest sin} and we have explained it.

It is narrated that Umar ibn al-Khattab said to Ubayy ibn Ka'b: "I read this verse last night and was terrified by it: {And those who harm believing men and believing women for [something] other than what they have earned...} the verse. By Allah, I indeed strike them and rebuke them." Ubayy said to him: "O Leader of the Faithful, you are not among them; you are only a teacher and a discipliner (2)."

(1) Al-Mufhim 6/309-310, and the report of Marwan (who is Ibn al-Hakam) with Usama was mentioned by Ibn Abd al-Barr in Al-Isti'ab 1/147, and narrated similarly by Ahmad (21764), Ibn Hibban (5694), al-Tabarani in Al-Mu'jam al-Kabir (405), and al-Diya

in Al-Mukhtarah (1316) and (1317). This matter is not absolute regarding Banu Umayya, for among them were great companions, trustworthy imams, and just caliphs. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/398, and see al-Durr al-Manthur 5/220.

२२६ सूरा अल-अहज़ाब: आयतें ५७ - ५८

अल्लाह तुम्हारे साथ वैसा ही करे और उसने किया!—एक भद्दा शब्द। उसामा ने उससे कहा: "निश्चित रूप से तुमने मुझे चोट पहुँचाई है, और तुम अश्लील और अभद्र हो। मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को कहते सुना है: 'निश्चित रूप से, अल्लाह सर्वशक्तिमान अश्लील और अभद्र व्यक्ति से घृणा करता है।'" दोनों कार्यों के बीच का अंतर देखें, और दोनों व्यक्तियों के बीच तुलना करें। बनू उमय्या ने नबी ﷺ को उनके प्रियजनों के माध्यम से कष्ट पहुँचाया और उन चीज़ों में उनका विरोध किया जिनसे वे प्रेम करते थे (१)।

अल्लाह का कथन: {अल्लाह ने उन पर लानत (धिक्कार) भेजी है} इसका अर्थ है: वे हर भलाई से दूर कर दिए गए हैं। भाषा विज्ञान में 'लानत' का अर्थ है दूर करना, और इसी से 'लिआन' (शपथ ग्रहण) शब्द निकला है। {और उनके लिए अपमानजनक दंड तैयार किया है} इसका अर्थ पहले ही दूसरे स्थान पर बताया जा चुका है। और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो संसारों का पालनहार है।

अल्लाह का कथन: {और जो लोग मोमिन (ईमान वाले) पुरुषों और मोमिन स्त्रियों को बिना इसके कि उन्होंने कुछ किया हो, कष्ट पहुँचाते हैं, तो उन्होंने एक बड़े लांछन और प्रत्यक्ष पाप का बोझ अपने ऊपर उठा लिया।} (५८)

मोमिन पुरुषों और स्त्रियों को कष्ट पहुँचाना भद्दे कार्यों और शब्दों के माध्यम से भी होता है, जैसे कि लांछन लगाना और गढ़े हुए, अश्लील झूठ। यह आयत सूरा अन-निसा की उस आयत के समान है: {और जो कोई किसी भूल या पाप का काम करे, फिर उसे किसी निर्दोष के मत्थे मढ़ दे, तो उसने एक बड़े लांछन और प्रत्यक्ष पाप का बोझ उठा लिया।} [आयत: ११२] जैसा कि यहाँ कहा गया है। यह कहा गया है कि: कष्ट पहुँचाने का एक हिस्सा किसी को दोषपूर्ण वंश, या दोषपूर्ण पेशे, या ऐसी किसी चीज़ के लिए शर्मिंदा करना है जो सुनने पर उन पर भारी पड़े; क्योंकि सामान्य तौर पर उन्हें कष्ट पहुँचाना हराम (वर्जित) है। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अपने आप को कष्ट पहुँचाने, रसूल को कष्ट पहुँचाने और मोमिनों को कष्ट पहुँचाने के बीच अंतर किया है, पहले [दो] को कुफ़्र (अविश्वास) और दूसरे को बड़ा पाप बनाया है। मोमिनों को कष्ट पहुँचाने के बारे में उन्होंने कहा: {तो उन्होंने एक बड़े लांछन और प्रत्यक्ष पाप का बोझ अपने ऊपर उठा लिया} और हमने इसे स्पष्ट कर दिया है।

यह वर्णित है कि उमर इब्न अल-खत्ताब ने उबै इब्न काब से कहा: "मैंने कल रात यह आयत पढ़ी और इससे भयभीत हो गया: {और जो लोग मोमिन पुरुषों और मोमिन स्त्रियों को बिना इसके कि उन्होंने

कुछ किया हो, कष्ट पहुँचाते हैं...} आयत। अल्लाह की कसम, मैं वास्तव में उन्हें मारता हूँ और उन्हें डांटता हूँ।" उबै ने उनसे कहा: "हे मोमिनों के सरदार, आप उनमें से नहीं हैं; आप केवल एक शिक्षक और सुधारक हैं (२)।"

(१) अल-मुफहिम ६/३०९-३१०, और मारवान (जो इब्न अल-हकम है) की उसामा के साथ रिपोर्ट का उल्लेख इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-इस्तिआब १/१४७ में किया है, और अहमद (२१७६४), इब्न हिब्बान (५६९४), अल-तबरानी ने अल-मुअजम अल-कबीर (४०५) में, और अल-ज़िया ने अल-मुख्तारह (१३१६) और (१३१७) में इसी तरह से उद्धृत किया है। यह मामला बनू उमय्या के संबंध में पूर्ण नहीं है, क्योंकि उनमें महान साथी, विश्वसनीय इमाम और न्यायप्रिय खलीफा थे। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/३९८, और अल-दुर अल-मंसूर ५/२२० देखें।

۲۲۶ سورة الاحزاب: آیات ۵۷ - ۵۸

اللہ تیرے ساتھ ایسا ہی کرے اور اس نے کیا!—ایک برا کلمہ۔ اسامہ نے اس سے کہا: "بے شک تم نے مجھے تکلیف دی ہے، اور تم فحش گو اور بے حیا ہو۔ میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا ہے: 'بے شک اللہ تعالیٰ فحش گو اور بے حیا انسان سے بغض رکھتا ہے۔'" دونوں فعلوں کے درمیان فرق دیکھو، اور دونوں آدمیوں کے درمیان موازنہ کرو۔ بنو امیہ نے نبی ﷺ کو ان کے محبوبوں کے ذریعے تکلیف دی، اور آپ کی پسندیدہ چیزوں میں آپ کی مخالفت کی (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لَعَنَهُمُ اللَّهُ﴾ اس کا معنی ہے: وہ ہر خیر سے دور کر دیے گئے۔ لغت میں 'لعنت' کا معنی دور کرنا ہے، اور اسی سے 'لعان' ہے۔ ﴿وَأَعَدَّ لَهُمْ عَذَابًا مُّهِينًا﴾ اس کا معنی دوسری جگہ گزر چکا ہے۔ اور تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں جو تمام جہانوں کا رب ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَالَّذِينَ يُؤْذُونَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ بِغَيْرِ مَا اكْتَسَبُوا فَقَدِ احْتَمَلُوا بُهْتَانًا وَإِثْمًا مُّبِينًا﴾ (۵۸)

مومن مردوں اور عورتوں کو ایذا دینا قبیح افعال اور اقوال کے ذریعے بھی ہوتا ہے، جیسے بہتان تراشی اور من گھڑت فحش جھوٹ۔ یہ آیت سورہ نساء کی اس آیت کی مانند ہے: ﴿وَمَن يَكْسِبْ خَطِيئَةً أَوْ إِثْمًا ثُمَّ يَرْمِ بِهِ بَرِيئًا فَقَدِ احْتَمَلَ بُهْتَانًا وَإِثْمًا مُّبِينًا﴾ [آیت: ۱۱۲] جیسا کہ یہاں فرمایا گیا ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ: ایذا رسانی میں کسی کو مذموم نسب، یا مذموم پیشے، یا ایسی چیز کے ذریعے عار دلانا بھی شامل ہے جو اسے سننے میں گراں گزرے؛ کیونکہ ان کی ایذا رسانی مجموعی طور پر حرام ہے۔ اللہ تعالیٰ نے اپنی ایذا، رسول کی ایذا اور مومنوں کی ایذا کے درمیان فرق کیا ہے، پس پہلے

[دو] کو کفر اور دوسرے کو کبیرہ گناہ قرار دیا ہے۔ مومنوں کو ایذا پہنچانے کے بارے میں فرمایا: ﴿فَقَدِ احْتَمَلُوا بُهْتَانًا وَإِثْمًا مُّبِينًا﴾ اور ہم نے اسے واضح کر دیا ہے۔

مروی ہے کہ عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ نے ابی بن کعب رضی اللہ عنہ سے کہا: "میں نے کل رات یہ آیت پڑھی تو اس سے ڈر گیا: ﴿وَالَّذِينَ يُؤْذُونَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ بِغَيْرِ مَا اكْتَسَبُوا...﴾ الآیہ، اللہ کی قسم میں تو انہیں مارتا ہوں اور جھڑکتا ہوں۔" ابی نے ان سے کہا: "اے امیر المومنین! آپ ان میں سے نہیں ہیں، آپ تو صرف معلم اور اصلاح کرنے والے ہیں (۲)۔"

(۱) المفہم ۳۰۹/۶ - ۳۱۰ ، اور مروان بن حکم کا اسامہ کے ساتھ قصہ ابن عبد البر نے الاستیعاب ۱۴۷/۱ میں ذکر کیا ہے، اور اسے احمد (۲۱۷۶۴)، ابن حبان (۵۶۹۴)، طبرانی نے المعجم الکبیر (۴۰۵) میں، اور ضیاء نے المختارہ (۱۳۱۶) اور (۱۳۱۷) میں روایت کیا ہے۔ بنو امیہ کے بارے میں یہ بات علی الاطلاق نہیں ہے، ان میں بڑے صحابہ، ثقہ ائمہ اور عادل خلفاء بھی تھے۔ (۲) المحرر الوجیز ۳۹۸/۴ ، اور الدر المنثور ۲۲۰/۵ دیکھیں۔

Page 227 Surah Al-Ahzab: Verses 58 - 59

It has been said: The reason for the revelation of this verse is that Umar saw a young girl from the Ansar and struck her because he disliked the adornment he saw on her. Her family came out and harmed Umar with their tongues, so Allah revealed this verse (1). And it was said: It was revealed concerning Ali, for the hypocrites used to harm him and lie against him (2). His (Allah's) saying: "O Prophet, tell your wives and your daughters and the women of the believers to bring down over themselves [part] of their outer garments. That is more suitable that they will be known and not be abused. And ever is Allah Forgiving and Merciful" [Al-Ahzab: 59]. It contains six issues: The first: His saying: "tell your wives and your daughters", the discussion on the details of his wives one by one has already passed (3). Qatadah said: The Messenger of Allah (peace be upon him) died leaving nine wives. Five from Quraysh: Aisha, Hafsa, Umm Habiba, Sawda, and Umm Salama. Three from the rest of the Arabs: Maymuna, Zaynab bint Jahsh, and Juwayriya. And one from the children of Aaron: Safiyyah (4). As for his children; the Prophet (peace be upon him) had male and female children. The males among his children: Al-Qasim, his mother was Khadija, and from him he (peace be upon him) took his kunya (patronymic). He was the first of his children to die, and he lived for two years. Urwa said: Khadija bore for the Prophet (peace be upon him) Al-Qasim, Al-Tahir, Abdullah, and Al-Tayyib (5). Abu Bakr Al-Barqi said: It is said that Al-Tahir is Al-Tayyib, and he is Abdullah (6).

(1) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi, p. 382, on the authority of Ibn Abbas. (2) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi, p. 382, on the authority of Muqatil. (3) Page 119 of this volume and onwards. (4) Talqih al-Fuhum by Ibn al-Jawzi, p. 30, and narrated similarly at length by al-Bayhaqi in Dala'il al-Nubuwwa, 7/289. (5) Talqih al-Fuhum, p. 31, and Sifat al-Safwa, 1/147-148, and in both of them: al-Mutayyib instead of al-Tayyib. Also in both: and it is said that al-Tayyib and al-Mutayyib were born in one womb. (6) And this is the correct view, as Ibn al-Qayyim said in Zad al-Ma'ad, 1/100, and it will also be mentioned at the end of this issue. See Jamharat al-Ansab by al-Kalbi, p. 30, and Imta' al-Asma', 5/334. The text is from Talqih al-Fuhum, p. 31.

पृष्ठ २२७ सूरह अल-अहज़ाब: आयतें ५८ - ५९

कहा गया है: इस आयत के उतरने का कारण यह है कि उमर (रज़ि.) ने अंसार की एक दासी को देखा और उसे मारा, क्योंकि उन्होंने उसके श्रृंगार को नापसंद किया जो उन्होंने देखा था। उसके घरवाले बाहर आए और अपनी जुबान से उमर को दुख पहुँचाया, तो अल्लाह ने यह आयत उतारी (१)। और यह भी कहा गया है: यह अली (रज़ि.) के बारे में उतरी, क्योंकि मुनाफ़िक़ (पाखंडी) उन्हें दुख पहुँचाते थे और उनके खिलाफ झूठ बोलते थे (२)। अल्लाह का फ़रमान: "ऐ नबी! अपनी पत्नियों और अपनी बेटियों और मोमिनों (ईमान वालों) की औरतों से कह दो कि वे अपनी चादरों का कुछ हिस्सा अपने ऊपर लटका लिया करें। यह अधिक उपयुक्त है कि वे पहचान ली जाएँ और उन्हें दुख न पहुँचाया जाए। और अल्लाह बहुत क्षमाशील, अत्यंत दयावान है" [अल-अहज़ाब: ५९]। इसमें छह मसले (मुद्दे) हैं: पहला: अल्लाह का फ़रमान: "अपनी पत्नियों और अपनी बेटियों से कह दो", उनकी पत्नियों के विवरण पर एक-एक करके चर्चा पहले हो चुकी है (३)। क़तादाह ने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्ल.) की मृत्यु के समय उनकी नौ पत्नियाँ थीं। पाँच क़ुरैश से: आयशा, हफ़्सा, उम्मे हबीबा, सौदा और उम्मे सलमा। तीन अन्य अरबों से: मैमूना, ज़ैनब बिन्त जहश और जुवैरिया। और एक हारून की संतानों से: सफ़िया (४)। जहाँ तक उनकी संतानों का प्रश्न है; नबी (सल्ल.) के बेटे और बेटियाँ दोनों थे। उनकी संतानों में बेटे: अल-क़ासिम, उनकी माँ ख़दीजा थीं, और उन्हीं के नाम पर नबी (सल्ल.) की कुनियत (उपनाम) थी। वह उनकी संतानों में मरने वाले पहले थे, और वह दो साल तक जीवित रहे। उर्वा ने कहा: ख़दीजा ने नबी (सल्ल.) के लिए अल-क़ासिम, अत-ताहिर, अब्दुल्ला और अत-तय्यब को जन्म दिया (५)। अबू बक्र अल-बक़्री ने कहा: कहा जाता है कि अत-ताहिर ही अत-तय्यब है, और वही अब्दुल्ला है (६)।

(१) अस्बाब अल-नुज़ूल, अल-वाहिदी, पृष्ठ ३८२, इब्न अब्बास के हवाले से। (२) अस्बाब अल-नुज़ूल, अल-वाहिदी, पृष्ठ ३८२, मुक़ातिल के हवाले से। (३) इस भाग का पृष्ठ ११९ और उसके बाद। (४) तलक़ीह अल-फ़ुहूम, इब्न अल-जौज़ी, पृष्ठ ३०, और अल-बैहक़ी द्वारा दलाईल अल-नुबुव्वा, ७/२८९ में विस्तार से इसी तरह उद्धृत। (५) तलक़ीह अल-फ़ुहूम, पृष्ठ ३१, और सिफ़त अल-सफ़वा, १/१४७-१४८, और उन दोनों में: अत-तय्यब के बजाय अल-मुतय्यब है। उन दोनों में यह भी है: कहा जाता है कि तय्यब और मुतय्यब एक ही गर्भ से पैदा हुए थे। (६) और यही सही है, जैसा कि इब्न अल-क़य्यिम ने ज़ाद अल-मआद १/१०० में कहा है, और इसी तरह इस मुद्दे के अंत में आएगा। देखिए

जम्हरत अल-अंसाब, अल-कल्बी, पृष्ठ ३०, और इम्ता अल-अस्मा, ५/३३४। यह बात तलक़ीह अल-फ़ुहूम, पृष्ठ ३१ से है।

صفحہ ۲۲۷ سورۃ الاحزاب: آیات ۵۸ - ۵۹

اور کہا گیا ہے: اس آیت کے نزول کا سبب یہ ہے کہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے انصار کی ایک لونڈی کو دیکھا اور اسے مارا، کیونکہ انہیں اس کی وہ زینت ناگوار گزری جو انہوں نے دیکھی۔ پس اس کے گھر والے نکل آئے اور انہوں نے زبان سے عمر کو ایذا دی، تو اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی (۱)۔ اور کہا گیا ہے: یہ حضرت علی رضی اللہ عنہ کے بارے میں نازل ہوئی، کیونکہ منافقین انہیں ایذا دیتے تھے اور ان پر جھوٹ باندھتے تھے (۲)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اے نبی! اپنی بیویوں اور اپنی بیٹیوں اور مومنوں کی عورتوں سے فرما دیں کہ وہ اپنے اوپر اپنی چادروں کا کچھ حصہ لٹکا لیا کریں، یہ اس بات کے زیادہ قریب ہے کہ وہ پہچان لی جائیں تو انہیں ایذا نہ دی جائے، اور اللہ بڑا بخشنے والا نہایت مہربان ہے ۵۹﴾۔ اس میں چھ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اپنی بیویوں اور اپنی بیٹیوں سے کہہ دیں﴾، آپ ﷺ کی ازواجِ مطہرات کی تفصیل ایک ایک کر کے پہلے گزر چکی ہے (۳)۔ قتادہ نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے نو بیویاں چھوڑ کر وفات پائی۔ پانچ قریش میں سے تھیں: حضرت عائشہ، حفصہ، ام حبیبہ، سودہ اور ام سلمہ۔ تین باقی عربوں میں سے تھیں: میمونہ، زینب بنت جحش اور جویریہ۔ اور ایک بنو ہارون میں سے تھیں: حضرت صفیہ (۴)۔ جہاں تک آپ ﷺ کی اولاد کا تعلق ہے؛ تو نبی ﷺ کے بیٹے بھی تھے اور بیٹیاں بھی۔ آپ ﷺ کی اولاد میں سے بیٹے: القاسم، ان کی والدہ حضرت خدیجہ رضی اللہ عنہا تھیں، اور انہی کے نام پر نبی ﷺ کی کنیت تھی، اور وہ آپ ﷺ کی اولاد میں سب سے پہلے وفات پانے والے تھے، اور وہ دو سال تک زندہ رہے۔ عروہ نے کہا: حضرت خدیجہ نے نبی ﷺ کے لیے القاسم، الطاہر، عبداللہ اور الطیب کو جنم دیا (۵)۔ اور ابوبکر البرقی نے کہا: کہا جاتا ہے کہ الطاہر ہی الطیب ہے، اور وہی عبداللہ ہے (۶)۔

(۱) اسباب النزول للواحدی ص ۳۸۲، بحوالہ ابن عباس۔ (۲) اسباب النزول للواحدی ص ۳۸۲، بحوالہ مقاتل۔ (۳) اس جلد کا صفحہ ۱۱۹ اور اس کے بعد۔ (۴) تلقیح الفہوم لابن الجوزی ص ۳۰، اور بیہقی نے دلائل النبوہ ۲۸۹/۷ میں اس طرح مفصل روایت کیا ہے۔ (۵) تلقیح الفہوم ص ۳۱، اور صفۃ الصفوہ ۱۴۷/۱ - ۱۴۸، اور ان دونوں میں الطیب کی جگہ المطیب ہے۔ اور ان دونوں میں یہ بھی ہے: کہا جاتا ہے کہ طیب اور مطیب ایک ہی بطن سے پیدا ہوئے تھے۔ (۶) اور یہی صحیح ہے، جیسا کہ ابن القیم نے زاد المعاد ۱۰۰/۱ میں کہا ہے، اور اسی طرح اس مسئلے کے آخر میں آئے گا۔ دیکھئے جمہرۃ الانساب للکلبی ص ۳۰، اور امتاع الاسماع ۳۳۴/۵۔ اور یہ کلام تلقیح الفہوم ص ۳۱ سے ہے۔

Surah Al-Ahzab: Verse 59 228 And Ibrahim, his mother was Maria the Copt. He was born in Dhu al-Hijjah in the eighth year of the Hijra, and died at the age of sixteen months, and it was said: eighteen; mentioned by Al-Daraqutni. He was buried in Al-Baqi'(1). The Prophet ﷺ said: "He has a wet nurse who will complete his breastfeeding in Paradise." All the children of the Prophet ﷺ were from Khadijah except Ibrahim. And all his children died during his lifetime except Fatima(2).

As for the females among his children; they include: Fatima al-Zahra, daughter of Khadijah. She was born while the Quraysh were rebuilding the House (Kaaba) five years before the Prophethood. She was the youngest of his daughters. Ali (may Allah be pleased with both of them) married her in the second year of the Hijra in Ramadan, and the marriage was consummated in Dhu al-Hijjah. It was also said: he married her in Rajab. She passed away shortly after the Messenger of Allah (3) ﷺ, and she was the first of his family to join him (may Allah be pleased with her).

Among them was: Zainab; her mother was Khadijah. She was married to her maternal cousin Abu al-Aasi ibn al-Rabi'. Abu [al-]Aasi's mother was Hala bint Khuwaylid, Khadijah's sister(4). Abu al-Aasi's name was Laqit. It was also said: Hashim. It was also said: Hushaym. It was also said: Mihsham(5). She was the eldest of the Messenger of Allah's ﷺ daughters. She died in the eighth year of the Hijra, and the Messenger of Allah ﷺ descended into her grave(6).

Among them was: Ruqayyah; her mother was Khadijah. She was married to Utbah ibn Abi Lahab before the Prophethood. When the Messenger of Allah ﷺ was sent as a prophet and "Perished be the hands of Abu Lahab" was revealed to him, Abu Lahab said to his son: "My head is forbidden from your head (i.e., we are estranged) if you do not divorce his daughter." So he separated from her and had not consummated the marriage. She accepted Islam when her mother accepted Islam.

---

(1) Talqih al-Fuhum p. 31, without his saying: mentioned by Al-Daraqutni, and we did not find it with Al-Daraqutni, and it was narrated by Ibn Saad 7/3 through Al-Kalbi from Abu Salih from Ibn Abbas. (2) Talqih al-Fuhum p. 31, and the hadith: "He has a wet nurse..." narrated by Ahmad (18500), and Al-Bukhari (1382). (3) Talqih al-Fuhum pp. 31 - 32. (4) Talqih al-Fuhum p. 32, and what precedes it in brackets is from it. (5) In copies except (Z): Miqsam, and the established text is from (Z), and Al-Isti'ab 12/24, and Al-Isabah 11/231, Ibn Abd al-Barr said: and most say Laqit. (6) Talqih al-Fuhum pp. 32 - 33.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 59 228 और इब्राहिम, उनकी माँ मारिया अल-क़िब्तिया थीं। उनका जन्म हिजरा के आठवें वर्ष के ज़ुल-हिज्जा में हुआ था, और सोलह महीने की उम्र में उनकी मृत्यु हो गई, और कहा गया: अठारह; अल-दराकुतनी ने इसका उल्लेख किया है। उन्हें अल-बकी(1) में दफनाया गया था। पैगंबर ﷺ ने कहा: "उनके लिए एक दूध पिलाने वाली दाई है जो जन्नत में उनका दूध पीना पूरा करेगी।" इब्राहिम के अलावा पैगंबर ﷺ की सभी संतानें खदीजा से थीं। और फातिमा(2) के अलावा उनकी सभी संतानें उनके जीवनकाल में ही मर गईं।

जहाँ तक उनकी महिला संतानों की बात है; उनमें शामिल हैं: फातिमा अल-ज़हरा, खदीजा की बेटी। उनका जन्म तब हुआ था जब कुरैश नुबुवत (पैग़म्बरी) से पांच साल पहले काबा का पुनर्निर्माण कर रहे थे। वह उनकी सबसे छोटी बेटी थीं। अली (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) ने हिजरा के दूसरे साल रमज़ान में उनसे शादी की, और ज़ुल-हिज्जा में निकाह संपन्न हुआ। यह भी कहा गया: उन्होंने रजब में उनसे शादी की। अल्लाह के रसूल (3) ﷺ के कुछ समय बाद उनका इंतकाल हो गया, और वह उनके परिवार में उनसे मिलने वाली पहली व्यक्ति थीं (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो)।

उनमें से एक थीं: ज़ैनब; उनकी माँ खदीजा थीं। उनकी शादी उनके मौसेरे भाई अबू अल-आसी इब्न अल-रबी से हुई थी। अबू [अल-]आसी की माँ हाला बिन्त खुवैलिद थीं, जो खदीजा की बहन थीं(4)। अबू अल-आसी का नाम लकीत था। यह भी कहा गया: हाशिम। यह भी कहा गया: हुशैम। यह भी कहा गया: मिहशम(5)। वह अल्लाह के रसूल ﷺ की सबसे बड़ी बेटी थीं। उनकी मृत्यु हिजरा के आठवें वर्ष में हुई, और अल्लाह के रसूल ﷺ उनकी कब्र में उतरे(6)।

उनमें से एक थीं: रुकय्या; उनकी माँ खदीजा थीं। नुबुवत से पहले उनकी शादी उतबा इब्न अबी लहब से हुई थी। जब अल्लाह के रसूल ﷺ को नबी बनाकर भेजा गया और उन पर "अबू लहब के हाथ तबाह हो जाएँ' नाज़िल हुआ, तो अबू लहब ने अपने बेटे से कहा: "मेरा सिर तुम्हारे सिर से हराम है (यानी हमारा रिश्ता खत्म है) अगर तुम उसकी बेटी को तलाक नहीं देते।" इसलिए उन्होंने विवाह मुकम्मल होने से पहले ही उन्हें अलग कर दिया। उन्होंने तब इस्लाम स्वीकार किया जब उनकी माँ ने इस्लाम स्वीकार किया।

---

(1) तलकीह अल-फूहूम पृ. 31, उनके इस कथन के बिना: अल-दराकुतनी ने इसका उल्लेख किया है, और हमें यह अल-दराकुतनी के पास नहीं मिला, और इसे इब्न साद 7/3 ने अबू सालेह के माध्यम से इब्न अब्बास से अल-कल्बी के माध्यम से रिपोर्ट किया है। (2) तलकीह अल-फूहूम पृ. 31, और

हदीस: "उनके लिए एक दाई है..." अहमद (18500) और अल-बुखारी (1382) द्वारा रिपोर्ट किया गया। (3) तलकीह अल-फूहूम पृ. 31 - 32। (4) तलकीह अल-फूहूम पृ. 32, और कोष्ठक में जो कुछ भी है वह उसी से है। (5) (ज़) को छोड़कर अन्य प्रतियों में: मिकसम, और स्थापित पाठ (ज़) से है, और अल-इस्तिआब 12/24, और अल-इसाबा 11/231, इब्न अब्द अल-बर्र ने कहा: और अधिकांश लकीत कहते हैं। (6) तलकीह अल-फूहूम पृ. 32 - 33।

سورہ الاحزاب: آیت 59 228 اور ابراہیم، ان کی والدہ ماریہ قبطیہ تھیں۔ وہ ہجرت کے آٹھویں سال ذوالحجہ میں پیدا ہوئے، اور سولہ ماہ کی عمر میں انتقال کر گئے، اور کہا گیا: اٹھارہ ماہ؛ دارقطنی نے اس کا ذکر کیا ہے۔ انہیں بقیع(1) میں دفن کیا گیا۔ نبی ﷺ نے فرمایا: "ان کے لیے جنت میں ایک دودھ پلانے والی انا ہے جو ان کی رضاعت مکمل کرے گی۔" ابراہیم کے علاوہ نبی ﷺ کی تمام اولاد خدیجہ سے تھی۔ اور فاطمہ(2) کے علاوہ ان کی تمام اولاد ان کی زندگی میں ہی وفات پا گئی۔

جہاں تک ان کی صاحبزادیوں کا تعلق ہے؛ ان میں شامل ہیں: فاطمہ الزہراء بنت خدیجہ۔ وہ اس وقت پیدا ہوئیں جب قریش نبوت سے پانچ سال پہلے بیت اللہ (کعبہ) کی تعمیر کر رہے تھے۔ وہ ان کی سب سے چھوٹی بیٹی تھیں۔ علی رضی اللہ عنہما نے ان سے ہجرت کے دوسرے سال رمضان میں نکاح کیا، اور ذوالحجہ میں رخصتی ہوئی۔ یہ بھی کہا گیا: رجب میں نکاح ہوا۔ وہ رسول اللہ ﷺ کے تھوڑا عرصہ بعد وفات پا گئیں(3)، اور وہ اپنے اہل خانہ میں سب سے پہلے آپ سے ملنے والی تھیں (رضی اللہ عنہا)۔

ان میں سے ایک تھیں: زینب؛ ان کی والدہ خدیجہ تھیں۔ ان کا نکاح ان کے خالہ زاد ابو العاصی بن الربیع سے ہوا تھا۔ ابو العاصی کی والدہ ہالہ بنت خویلد تھیں جو خدیجہ کی بہن تھیں(4)۔ ابو العاصی کا نام لقیط تھا۔ یہ بھی کہا گیا: ہاشم۔ یہ بھی کہا گیا: ہشیم۔ یہ بھی کہا گیا: مہشم(5)۔ وہ رسول اللہ ﷺ کی سب سے بڑی صاحبزادی تھیں، اور ان کی وفات ہجرت کے آٹھویں سال ہوئی، اور رسول اللہ ﷺ ان کی قبر میں اترے(6)۔

ان میں سے ایک تھیں: رقیہ؛ ان کی والدہ خدیجہ تھیں۔ نبوت سے پہلے ان کا نکاح عتبہ بن ابی لہب سے ہوا تھا۔ جب رسول اللہ ﷺ مبعوث ہوئے اور ان پر "تبت یدا ابی لہب" نازل ہوئی تو ابو لہب نے

اپنے بیٹے سے کہا: "میرا سر تمہارے سر پر حرام ہے (یعنی ہم میں کوئی تعلق نہیں) اگر تم اس کی بیٹی کو طلاق نہ دو۔" چنانچہ انہوں نے رخصتی سے پہلے ہی انہیں جدا کر دیا، اور انہوں نے اس وقت اسلام قبول کیا جب ان کی والدہ نے اسلام قبول کیا تھا۔

---

(1) تلقیح الفہوم ص 31، سوائے ان کے قول کے: 'دارقطنی نے اس کا ذکر کیا ہے'، اور ہمیں یہ دارقطنی کے ہاں نہیں ملا، اور اسے ابن سعد 7/3 نے کلبی کے واسطے سے ابو صالح سے انہوں نے ابن عباس سے روایت کیا ہے۔ (2) تلقیح الفہوم ص 31، اور حدیث: "ان کے لیے ایک دودھ پلانے والی ہے..." احمد (18500) اور بخاری (1382) نے روایت کیا۔ (3) تلقیح الفہوم ص 31 - 32۔ (4) تلقیح الفہوم ص 32، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (5) (ظ) کے علاوہ دیگر نسخوں میں: مقسم، اور ثابت شدہ متن (ظ) سے ہے، اور الاستیعاب 12/24، اور الاصابہ 11/231، ابن عبد البر نے کہا: اور اکثر لقیط کہتے ہیں۔ (6) تلقیح الفہوم ص 32 - 33۔

Surah Al-Ahzab: Ayah 59 229

Khadija, and she and her sisters pledged allegiance to the Messenger of Allah (PBUH) when the women pledged allegiance to him. She was married to Uthman bin Affan (1), and the women of Quraysh used to say when she married Uthman:

"The best two people a human has seen are Ruqayyah and her husband Uthman." (2)

She migrated with him to the land of Abyssinia twice. She had a miscarriage with Uthman, then she gave birth to Abdullah after that. Uthman used to be known by this kunya (patronymic) in Islam. He reached six years of age, then a rooster pecked him in the face and he died. She did not bear him anything after that. She migrated to Medina and fell ill while the Messenger of Allah (PBUH) was preparing for the Battle of Badr, so he left Uthman behind to look after her. She passed away while the Messenger of Allah (PBUH) was at Badr, seventeen months after the Hijra. Zaid bin Harithah arrived as a bearer of glad tidings from Badr and entered Medina just as the earth was being leveled over Ruqayyah's grave. The Messenger of Allah (PBUH) did not witness her burial.

Among them: Umm Kulthum; her mother was Khadija. Utaybah bin Abi Lahab - brother of Utbah - married her before the Prophethood. His father ordered him to separate from her for the reason mentioned regarding Ruqayyah, so he [separated from her] before the marriage was consummated. She remained in Mecca with the Messenger of Allah (PBUH), embraced Islam when her mother did, and pledged allegiance to the Messenger of Allah (PBUH) with her sisters when the women pledged allegiance to him. She migrated to Medina when the Messenger of Allah (PBUH) migrated. When Ruqayyah died, Uthman married her, and thus he was named 'Dhu al-Nurayn' (Possessor of Two Lights). She died during the life of the Prophet (PBUH) in Shaban of the ninth year of Hijra. The Messenger of Allah (PBUH) sat by her grave, and Ali, Al-Fadl, and Usama descended into her grave.

Az-Zubayr bin Bakkar mentioned that the eldest of the Prophet's (PBUH) children was Al-Qasim, then Zaynab, then Abdullah, who was called At-Tayyib and At-Tahir, and was born after the Prophethood and died young. Then Umm Kulthum, then Fatima, then Ruqayyah. Al-Qasim died in Mecca, then Abdullah died (3).

Second: Since it was the custom of Arab women to go out without a veil, and they used to reveal their faces as...

(1) Tabaqat Ibn Sa'd 36/8. Talqih al-Fuhum p. 33, and the text is from him. (2) Mentioned by al-Suhayli in al-Rawd al-Unuf 79/2. (3) Talqih al-Fuhum pp. 33-34, and what is between brackets is from it. See Tabaqat Ibn Sa'd 7/3 and 37/8.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत ५९ २२९

खदीजा, उन्होंने और उनकी बहनों ने अल्लाह के रसूल (स.) की बैअत (निष्ठा की शपथ) की जब महिलाओं ने उनकी बैअत की थी। उनका विवाह उस्मान बिन अफ़ान (१) से हुआ था। जब उनका निकाह उस्मान से हुआ, तो कुरैश की महिलाएं कहती थीं:

"किसी इंसान ने जिन दो बेहतरीन शख्सों को देखा है, वे रुकैया और उनके पति उस्मान हैं।" (२)

उन्होंने उनके साथ दो बार हबशा की भूमि की ओर हिजरत की। उस्मान से उनका एक गर्भपात हुआ था, फिर उसके बाद उन्होंने अब्दुल्लाह को जन्म दिया। इस्लाम में उस्मान को इसी कुनियत (उपनाम) से पुकारा जाता था। वह छह साल का हुआ, फिर एक मुर्गे ने उसके चेहरे पर चोंच मारी और उसकी मृत्यु हो गई। उसके बाद उन्होंने किसी और संतान को जन्म नहीं दिया। उन्होंने मदीना की ओर हिजरत की और बीमार पड़ गईं जब अल्लाह के रसूल (स.) बद्र की तैयारी कर रहे थे। इसलिए उन्होंने उस्मान को उनकी देखभाल के लिए पीछे छोड़ दिया। जब अल्लाह के रसूल (स.) बद्र में थे, तब हिजरत के सत्रह महीने बाद उनका निधन हो गया। ज़ैद बिन हारिसा बद्र से खुशखबरी लेकर आए और मदीना में तब दाखिल हुए जब रुकैया की कब्र पर मिट्टी बराबर की जा रही थी। अल्लाह के रसूल (स.) उनके दफन में शामिल नहीं हो सके।

उनमें से: उम्म कुलसूम; उनकी माँ खदीजा थीं। नुबुव्वत (पैग़म्बरी) से पहले उनका विवाह उत्बा के भाई उतैबा बिन अबी लहब से हुआ था। उसके पिता ने उसे रुकैया के मामले में बताए गए कारण से उसे छोड़ने का आदेश दिया, तो उसने उसे [तलाक दे दिया] और निकाह की रस्म पूरी नहीं हुई थी। वह अल्लाह के रसूल (स.) के साथ मक्का में ही रहीं, उन्होंने इस्लाम स्वीकार किया जब उनकी माँ ने किया था, और अपनी बहनों के साथ अल्लाह के रसूल (स.) की बैअत की जब महिलाओं ने बैअत की थी। जब अल्लाह के रसूल (स.) ने हिजरत की, तो उन्होंने भी मदीना की ओर हिजरत की। जब रुकैया का निधन हो गया, तो उस्मान ने उनसे विवाह किया, और इसी कारण उन्हें 'ज़ुन्नुरैन' (दो नूरों वाला) कहा जाने लगा। नबी (स.) के जीवन काल में हिजरत के नौवें साल के शाबान महीने में उनका निधन हो गया। अल्लाह के रसूल (स.) उनकी कब्र पर बैठे, और अली, अल-फ़ज़ल और ओसामा उनकी कब्र में उतरे।

अज़-ज़ुबैर बिन बक्कर ने उल्लेख किया है कि नबी (स.) की सबसे बड़ी संतान अल-कासिम थे, फिर ज़ैनब, फिर अब्दुल्लाह, जिन्हें अत-तैयब और अत-ताहिर कहा जाता था, और वह नुबुव्वत के बाद

पैदा हुए और बचपन में ही मर गए। फिर उम्म कुलसूम, फिर फातिमा, फिर रुकैया। अल-कासिम की मृत्यु मक्का में हुई, फिर अब्दुल्लाह की मृत्यु हुई (३)।

दूसरा: चूँकि अरब महिलाओं की प्रथा बेपर्दा रहने की थी, और वे अपने चेहरे खुले रखती थीं जैसे...

(१) तबकात इब्न साद ८/३६। तलकीह अल-फुहूम पृ. ३३, और पाठ उसी से है। (२) सुहैली ने अल-रौद अल-उनुफ़ २/७९ में इसका उल्लेख किया है। (३) तलकीह अल-फुहूम पृ. ३३-३४, और जो कोष्ठकों के बीच है वह उसी से है। देखें तबकात इब्न साद ३/७ और ८/३७।

سورہ الاحزاب: آیت ۵۹ ۲۲۹

خدیجہ، انہوں نے اور ان کی بہنوں نے رسول اللہ ﷺ کی بیعت کی جب عورتوں نے آپ ﷺ کی بیعت کی تھی۔ ان کا نکاح عثمان بن عفان (۱) سے ہوا تھا، اور جب ان کا نکاح عثمان سے ہوا تو قریش کی عورتیں کہتی تھیں:

"کسی انسان نے جن دو بہترین ہستیوں کو دیکھا ہے وہ رقیہ اور ان کے شوہر عثمان ہیں۔" (۲)

انہوں نے ان کے ساتھ حبشہ کی سرزمین کی طرف دو ہجرتیں کیں۔ ان کا عثمان سے ایک حمل ضائع ہوا تھا، پھر اس کے بعد انہوں نے عبداللہ کو جنم دیا۔ اسلام میں عثمان کی کنیت اسی کے نام سے تھی، وہ چھ سال کے ہوئے تو ایک مرغے نے ان کے چہرے پر ٹھونگ ماری اور وہ انتقال کر گئے۔ اس کے بعد ان کی کوئی اولاد نہیں ہوئی۔ انہوں نے مدینہ کی طرف ہجرت کی اور اس وقت بیمار ہوئیں جب رسول اللہ ﷺ بدر کی تیاری کر رہے تھے، چنانچہ آپ ﷺ نے عثمان کو ان کی تیمارداری کے لیے پیچھے چھوڑ دیا۔ ان کی وفات اس وقت ہوئی جب رسول اللہ ﷺ بدر میں تھے، ہجرت کے سترہ ماہ بعد۔ زید بن حارثہ بدر سے خوشخبری لے کر آئے اور مدینہ میں اس وقت داخل ہوئے جب رقیہ کی قبر پر مٹی برابر کی جا رہی تھی۔ رسول اللہ ﷺ ان کے دفن میں شریک نہ ہو سکے۔

ان میں سے: ام کلثوم؛ ان کی والدہ خدیجہ تھیں۔ عتبہ کے بھائی عتیبہ بن ابی لہب نے نبوت سے پہلے ان سے نکاح کیا تھا۔ اس کے باپ نے اسے رقیہ کے بارے میں مذکورہ وجہ سے علیحدگی کا حکم دیا، چنانچہ اس نے انہیں [چھوڑ دیا] اور رخصتی نہیں ہوئی تھی۔ وہ رسول اللہ ﷺ کے ساتھ مکہ میں ہی رہیں، جب ان کی والدہ اسلام لائیں تو وہ بھی اسلام لائیں، اور اپنی بہنوں کے ساتھ

رسول اللہ ﷺ کی بیعت کی جب عورتوں نے بیعت کی تھی۔ جب رسول اللہ ﷺ نے ہجرت کی تو انہوں نے بھی مدینہ کی طرف ہجرت کی۔ جب رقیہ کا انتقال ہوا تو عثمان نے ان سے نکاح کیا، اور اسی وجہ سے ان کا نام 'ذوالنورین' (دو نوروں والا) پڑا۔ ان کا انتقال نبی ﷺ کی زندگی میں ہجرت کے نویں سال شعبان کے مہینے میں ہوا۔ رسول اللہ ﷺ ان کی قبر پر بیٹھے، اور علی، فضل اور اسامہ ان کی قبر میں اترے۔

زبیر بن بکار نے ذکر کیا ہے کہ نبی ﷺ کی سب سے بڑی اولاد القاسم تھے، پھر زینب، پھر عبداللہ جنہیں الطیب اور الطاہر کہا جاتا تھا، وہ نبوت کے بعد پیدا ہوئے اور بچپن میں ہی وفات پا گئے۔ پھر ام کلثوم، پھر فاطمہ، پھر رقیہ۔ القاسم مکہ میں فوت ہوئے، پھر عبداللہ فوت ہوئے (۳)۔

دوسرا: چونکہ عرب عورتوں کا رواج بے پردہ رہنے کا تھا، اور وہ اپنے چہرے اسی طرح کھولتی تھیں جیسے...

(۱) طبقات ابن سعد ۸/۳۶۔ تلقیح الفہوم ص ۳۳، اور کلام اسی سے ہے۔ (۲) سہیلی نے الروض الانف ۲/۷۹ میں اسے ذکر کیا ہے۔ (۳) تلقیح الفہوم ص ۳۳ - ۳۴، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے، نیز دیکھیں طبقات ابن سعد ۳/۷ اور ۸/۳۷۔

The female slaves, and that was an incentive for men to look at them and for thoughts about them to branch out. Allah commanded His Messenger ﷺ to order them (the free women) to lower their outer garments (jilbabs) over themselves when they wanted to go out for their needs—and they used to relieve themselves in the open desert before toilets were constructed—so that a distinction would be made between them and the female slaves. Thus, free women would be known by their covering, and those who were single or young men would refrain from accosting them (1). Before this verse was revealed, a woman from among the believers' women would go out to relieve herself, and some wicked people would accost her, thinking she was a slave. She would scream at them and they would flee. They complained about this to the Prophet ﷺ. And the verse was revealed because of that. This meaning was stated by Al-Hasan and others (2).

Third: His saying, Exalted is He: {of their outer garments (jilbabs)}. "Al-Jalabeeb" is the plural of "Jilbab," and it is a garment larger than a headscarf (khimar). It was narrated from Ibn Abbas and Ibn Mas'ud that it is the "Rida" (cloak) (3). It has been said: it is the mask (qina'). The correct view is that it is the garment that covers the entire body. In Sahih Muslim, on the authority of Umm 'Atiyyah: I said, "O Messenger of Allah, what if one of us does not have a jilbab?" He said, "Let her sister dress her in one of her jilbabs" (4).

Fourth: People differed on the manner of lowering it; Ibn Abbas and Abida al-Salmani said: that the woman twists it so that nothing appears of her except one eye to see with. Ibn Abbas also and Qatada said: that she twists it over the forehead and ties it, then folds it over the nose, and even if her eyes appear, it covers the chest and most of the face (5). Al-Hasan said: She covers half of her face (6).

Fifth: Allah, Glorified be He, commanded all women to cover, and that this can only be achieved by what does not...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/399, and in its printed version it appeared as: 'ghazalan' instead of 'azaban'. (2) Tabaqat Ibn Sa'd 8/176, Tafsir Abd al-Razzaq 2/123, Tafsir al-Tabari 19/182-183, and Asbab al-Nuzul by al-Wahidi pp. 382-383. (3) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/325, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/399. (4) Sahih Muslim (890), and Ahmad narrated it at length (20789), and Al-Bukhari (1652). (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/399,

and the mentioned reports were narrated in a similar way by al-Tabari 19/182. (6) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 5/378.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 59 | 230

दासी महिलाएँ और यह पुरुषों के लिए उनकी ओर देखने और उनके बारे में विचार विकसित करने का एक कारण था। अल्लाह ने अपने रसूल ﷺ को आदेश दिया कि वह उन्हें (स्वतंत्र महिलाओं को) अपनी चादरें (जिल्बाब) अपने ऊपर झुका लेने का आदेश दें जब वे अपनी ज़रूरतों के लिए बाहर निकलना चाहें - और वे शौचालयों के निर्माण से पहले खुले रेगिस्तान में शौच के लिए जाती थीं - ताकि उनके और दासियों के बीच अंतर हो सके। इस प्रकार, स्वतंत्र महिलाएँ अपने पर्दे से पहचानी जाएँगी, और जो अविवाहित या युवा पुरुष थे, वे उन्हें परेशान करने से रुक जाएँगे (1)। इस आयत के उतरने से पहले, मोमिनों की महिलाओं में से एक महिला ज़रूरत के लिए बाहर निकलती थी, तो कुछ दुष्ट लोग उसे दासी समझकर उसके पास आ जाते थे। वह उन पर चिल्लाती थी और वे भाग जाते थे। उन्होंने इसकी शिकायत नबी ﷺ से की। और इसी वजह से यह आयत उतरी। यह अर्थ अल-हसन और अन्य लोगों ने बताया है (2)।

तीसरी बात: अल्लाह तआला का कथन: {अपनी चादरों (जिल्बाब) का एक हिस्सा}। 'जलाबीब' 'जिल्बाब' का बहुवचन है, और यह खिमार् (सिर का दुपट्टा) से बड़ा कपड़ा है। इब्न अब्बास और इब्न मसूद से रिवायत है कि यह 'रिदा' (लबादा) है (3)। यह भी कहा गया है कि यह नकाब (क़िना') है। सही बात यह है कि यह वह वस्त्र है जो पूरे शरीर को ढकता है। 'सही' मुस्लिम में उम्म अतिय्याह से रिवायत है: मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, हम में से किसी के पास जिल्बाब न हो तो? आपने फ़रमाया: "उसकी बहन उसे अपने जिल्बाब में से पहना दे" (4)।

चौथी बात: इसे ओढ़ने के तरीके के बारे में लोगों में मतभेद है; इब्न अब्बास और अबीदा अल-सलमानी ने कहा: वह यह है कि महिला इसे इस तरह लपेटे कि उसकी केवल एक आँख दिखाई दे जिससे वह देख सके। इब्न अब्बास और क़तादा ने यह भी कहा: वह यह है कि वह इसे माथे के ऊपर लपेटे और बाँध ले, फिर उसे नाक पर मोड़ ले, और भले ही उसकी आँखें दिखाई दें, लेकिन यह सीने और चेहरे के अधिकांश हिस्से को ढकता है (5)। अल-हसन ने कहा: वह अपना आधा चेहरा ढँक ले (6)।

पाँचवीं बात: अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने सभी महिलाओं को पर्दे का आदेश दिया है, और यह केवल उसी चीज़ से हो सकता है जो न...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/399, और इसके मुद्रित संस्करण में यह 'गज़लन' के बजाय 'अज़बन' आया है। (2) तबाक़ात इब्न साद 8/176, तफ़सीर अब्द अल-रज़्ज़ाक 2/123, तफ़सीर अल-तबरी 19/182-183, और असबाब अल-नुज़ूल अल-वाहिदी पृ. 382-383। (3) इराब अल-कुरान लिन-नह़्ह़ास 3/325, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/399। (4) सही मुस्लिम (890), और अहमद ने इसे विस्तार से (20789) और बुखारी ने (1652) उल्लेख किया है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/399, और उल्लिखित विवरण अल-तबरी 19/182 द्वारा समान रूप से दिए गए हैं। (6) मानी अल-कुरान लिन-नह़्ह़ास 5/378।

لونڈیاں، اور یہ مردوں کی ان کی طرف دیکھنے اور ان کے بارے میں خیالات کے بکھرنے کا باعث تھا، اللہ نے اپنے رسول ﷺ کو حکم دیا کہ وہ انہیں (آزاد عورتوں کو) اپنی چادریں (جلباب) اپنے اوپر لٹکانے کا حکم دیں جب وہ اپنی ضرورتوں کے لیے باہر نکلنا چاہیں - اور وہ بیت الخلا بننے سے پہلے کھلے صحرا میں جایا کرتی تھیں - تاکہ ان کے اور لونڈیوں کے درمیان فرق ہو جائے، چنانچہ آزاد عورتیں اپنے پردے سے پہچانی جائیں گی، اور جو کنوارے یا نوجوان تھے وہ ان سے چھیڑ چھاڑ کرنے سے باز رہیں گے(۱)۔ اس آیت کے نزول سے پہلے مومنوں کی عورتوں میں سے ایک عورت ضرورت کے لیے باہر نکلتی تھی تو کچھ بدکار لوگ اسے لونڈی سمجھ کر چھیڑتے تھے، وہ ان پر چلاتی تو وہ بھاگ جاتے، انہوں نے نبی کریم ﷺ سے اس کی شکایت کی۔ اور اس وجہ سے یہ آیت نازل ہوئی۔ یہ مفہوم حسن بصری وغیرہ نے بیان کیا ہے(۲)۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مِن جَلَٰبِيبِهِنَّ﴾ "جلابیب" جلباب کی جمع ہے، اور یہ خمار (اوڑھنی) سے بڑا کپڑا ہے۔ ابن عباس اور ابن مسعود سے مروی ہے کہ یہ "رداء" (چادر) ہے(۳)۔ یہ بھی کہا گیا ہے کہ یہ نقاب (قناع) ہے۔ صحیح بات یہ ہے کہ یہ وہ کپڑا ہے جو پورے بدن کو ڈھانپ لے۔ "صحیح" مسلم میں ام عطیہ سے مروی ہے: میں نے عرض کیا: یا رسول اللہ، ہم میں سے کسی کے پاس جلباب نہ ہو؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "اس کی بہن اسے اپنا جلباب پہنا دے"(۴)۔

چوتھی بات: اسے لٹکانے کی صورت میں لوگوں کا اختلاف ہے؛ ابن عباس اور عبیدہ السلمانی نے کہا: وہ یہ ہے کہ عورت اسے اس طرح لپیٹے کہ اس کی صرف ایک آنکھ نظر آئے جس سے وہ دیکھ سکے۔ ابن عباس اور قتادہ نے یہ بھی کہا ہے: وہ یہ ہے کہ اسے پیشانی کے اوپر لپیٹے اور باندھ لے، پھر اسے ناک پر موڑ لے، اور اگر اس کی آنکھیں ظاہر ہوں بھی، لیکن وہ سینے اور

چہرے کے اکثر حصے کو ڈھانپ لیتا ہے(۵)۔ حسن بصری نے کہا: وہ اپنا آدھا چہرہ ڈھانپ لے(۶)۔

پانچویں بات: اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے تمام عورتوں کو پردے کا حکم دیا ہے، اور یہ صرف اسی چیز سے ہو سکتا ہے جو نہ...

---

(۱) المحرر الوجيز ٣٩٩/٤، اور اس کے مطبوعہ نسخے میں 'غزلاً' کی جگہ 'عزباً' آیا ہے۔ (۲) طبقات ابن سعد ١٧٦/٨، وتفسير عبد الرزاق ١٢٣/٢، وتفسير الطبري ١٨٢/١٩ - ١٨٣، واسباب النزول للواحدي ص ٣٨٢ - ٣٨٣۔ (۳) إعراب القرآن للنحاس ٣٢٥/٣، والمحرر الوجيز ٣٩٩/٤۔ (٤) صحيح مسلم (٨٩٠)، اور اسے احمد (٢٠٧٨٩) اور بخاری (١٦٥٢) نے تفصیل سے روایت کیا ہے۔ (٥) المحرر الوجيز ٣٩٩/٤، اور مذکورہ روایات کو طبری نے ١٨٢/١٩ پر اسی طرح روایت کیا ہے۔ (٦) معاني القرآن للنحاس ٣٧٨/٥۔

...it describes her skin, except when she is with her husband; then she may wear whatever she wishes; because he has the right to enjoy her as he pleases. It is established that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) woke up one night and said: "Glory be to Allah, what trials have been sent down tonight, and what treasures have been opened! Who will wake up the residents of the rooms? Many a woman is clothed in this world but naked in the Hereafter"(1). It was narrated that when Dihyah al-Kalbi returned from Heraclius, the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) gave him a Qibti (Coptic) garment and said: "Cut one piece for yourself as a shirt, and give your companion(2) another piece to use as a head covering" - 'Sadi' means half - Then he said to him: "Tell her to wear something underneath it so that it does not describe (the shape of her body)"(3). Abu Hurairah mentioned the thinness of women's clothing and said: "Clothed yet naked, comfortable yet miserable"(4). Women from the tribe of Banu Tamim entered upon Aisha (may Allah be pleased with her) wearing thin clothes. Aisha said: "If you are believers, then this is not the clothing of believing women, and if you are not believers, then enjoy it"(5). A bride was brought to Aisha (may Allah be pleased with her) wearing a yellow-dyed Coptic veil. When she saw her, she said: "A woman who wears this has not believed in Surah An-Nur"(6).

---

(1) Reported by Al-Bukhari (115) and (1126) from the hadith of Umm Salama (may Allah be pleased with her). His words: 'Al-Hujar' (the rooms), with a damma on the Ha and fatha on the Jeem, the plural of 'hujrah', which are the dwellings of the Prophet's (peace and blessings of Allah be upon him) wives. He specified them because they were present then. Regarding "clothed" and "naked", there are views: Clothed in this world with clothes due to wealth, naked in the Hereafter from reward due to lack of good deeds in this world. Another: Clothed with clothes but they do not cover her 'awrah (nakedness), so she is punished in the Hereafter with nakedness as a recompense. Others said different things. See Al-Fath 1/210 and 13/23. (2) In (Z): your wife. (3) Reported by Abu Dawood (4116) from the hadith of Dihyah (may Allah be pleased with him). On this subject, there is also a narration from Usama bin Zaid (may Allah be pleased with him) in Ahmad (21786). His words: 'Qibtiyah', a thin white Egyptian cloth. Al-Nihayah (Q-B-T). (4) In (D): those living in luxury. The report is recorded as a saying of Abu Hurairah by Malik in Al-Muwatta 2/913, and it will be mentioned later as an elevated (marfu') report. (5) In (D) and (M): then you enjoy it. (6) We did not find these two reports attributed to Aisha (may Allah be pleased with her).

...वह उसकी त्वचा का वर्णन करती है, सिवाय इसके कि जब वह अपने पति के साथ हो; तो वह जो चाहे पहन सकती है; क्योंकि उसे उससे वैसे ही आनंद लेने का अधिकार है जैसा वह चाहे। यह सिद्ध है कि पैगंबर ﷺ एक रात जागे और कहा: "सुभान अल्लाह, आज रात कितने फितने (परीक्षण) उतारे गए हैं, और कितने खज़ाने खोले गए हैं! कमरों की रहने वाली महिलाओं को कौन जगाएगा? दुनिया में बहुत सी कपड़े पहने हुए महिलाएँ परलोक (आखिरत) में नग्न होंगी"(1)। वर्णित है कि जब दिह्या अल-कलबी हेराक्लियस के पास से लौटे, तो पैगंबर ﷺ ने उन्हें एक 'क़िब्तिया' (मिस्र का कपड़ा) दिया और कहा: "इसका एक आधा हिस्सा अपने लिए कमीज़ बना लो, और अपनी साथिन(2) को दूसरा आधा हिस्सा दे दो ताकि वह उससे सिर ढक ले" - 'सदी' का अर्थ आधा है - फिर उन्होंने उनसे कहा: "उससे कहो कि उसके नीचे कुछ और पहन ले ताकि वह (शरीर का आकार) स्पष्ट न करे"(3)। अबू हुरैरा ने महिलाओं के कपड़ों के बारीक होने का ज़िक्र किया और कहा: "कपड़े पहने हुए भी नंगी, सुख-सुविधा में रहने वाली पर बदकिस्मत"(4)। बनू तमीम की कुछ महिलाएँ आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) के पास आईं, उन्होंने बारीक कपड़े पहने हुए थे। आयशा ने कहा: "अगर तुम मोमिन (ईमान वाली) हो, तो यह मोमिन महिलाओं का पहनावा नहीं है, और अगर तुम मोमिन नहीं हो, तो फिर इनका आनंद लो"(5)। आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) के पास एक दुल्हन लाई गई जिसने पीले रंग का क़िब्ती दुपट्टा ओढ़ा हुआ था। जब उन्होंने उसे देखा, तो कहा: "जो महिला यह पहनती है, उसने सूरह अन-नूर पर ईमान नहीं लाया है"(6)।

---

(1) इसे अल-बुखारी (115) और (1126) ने उम्मे सलमा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से उद्धृत किया है। उनका शब्द: 'अल-हुजर' (कमरे), हा पर पेश और जीम पर ज़बर के साथ, 'हुजराह' का बहुवचन है, जो पैगंबर ﷺ की पत्नियों के निवास स्थान हैं। उन्होंने उन्हें इसलिए विशिष्ट किया क्योंकि वे उस समय मौजूद थीं। "कपड़े पहने हुए" और "नग्न" के बारे में कई विचार हैं: दुनिया में धन के कारण कपड़ों से ढकी हुई, परलोक में कर्मों की कमी के कारण सवाब (पुण्य) से खाली। एक अन्य: कपड़े तो पहने हैं लेकिन वे उसके'अवराह' (परदे वाले हिस्से) को नहीं ढकते, इसलिए उसे सज़ा के तौर पर परलोक में नग्न रखा जाएगा। और भी बातें कही गई हैं। देखें अल-फ़तह 1/210 और 13/23। (2) (ज़) में: तुम्हारी पत्नी। (3) इसे अबू दाऊद (4116) ने दिह्या (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। इस विषय में अहमद (21786) में ओसामा बिन ज़ैद (रज़ियल्लाहु अन्हु) से भी हदीस है। उनका शब्द: 'क़िब्तिया', मिस्र का एक बारीक सफेद कपड़ा है। अन-निहाया (क़-ब-त)।

(4) (द) में: सुख भोगने वाली महिलाएँ। यह खबर इमाम मालिक ने अल-मुवत्ता 2/913 में अबू हुरैरा के कथन के रूप में इसी तरह उद्धृत की है, और आगे इसे 'मरफ़ू (पैगंबर से संबंधित) के रूप में भी उल्लेख किया जाएगा। (5) (द) और (म) में: तो तुम उसका आनंद लो। (6) हमें आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से संबंधित इन दो खबरों का स्रोत नहीं मिला।

...وہ اس کی جلد کی رنگت یا ساخت بیان کرتا ہے، سوائے اس کے کہ جب وہ اپنے شوہر کے ساتھ ہو؛ تو اسے اختیار ہے کہ جو چاہے پہنے؛ کیونکہ اسے حق ہے کہ اس سے جس طرح چاہے لطف اندوز ہو۔ ثابت ہے کہ نبی کریم ﷺ ایک رات بیدار ہوئے اور فرمایا: "سبحان اللہ، آج رات کتنے فتنے نازل ہوئے ہیں، اور کتنے خزانے کھولے گئے ہیں، حجروں والیوں (ازواج مطہرات) کو کون جگائے گا؟ دنیا میں بہت سی لباس پہننے والیاں آخرت میں برہنہ ہوں گی"(1)۔ روایت ہے کہ جب دحیہ کلبیؓ ہرقل کے پاس سے واپس آئے تو نبی کریم ﷺ نے انہیں ایک 'قبطیہ' (مصری باریک کپڑا) عطا فرمایا اور کہا: "اس کا ایک ٹکڑا اپنے لیے قمیص بنا لو، اور دوسرا اپنی ساتھی (اہلیہ) (2) کو دے دو تاکہ وہ اس کا دوپٹہ بنا لے" - 'صدیع' کا مطلب نصف (آدھا) ہے - پھر آپ ﷺ نے ان سے فرمایا: "اسے کہو کہ اس کے نیچے کچھ (اور کپڑا) لگا لے تاکہ وہ (بدن کی ہیئت) بیان نہ کرے"(3)۔ ابو ہریرہؓ نے عورتوں کے باریک لباس کا تذکرہ کرتے ہوئے فرمایا: "لباس پہن کر بھی ننگی رہنے والیاں، آسائش میں رہنے والی بدبخت عورتیں"(4)۔ بنو تمیم کی کچھ عورتیں حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کے پاس آئیں جنہوں نے باریک کپڑے پہن رکھے تھے، تو حضرت عائشہؓ نے فرمایا: "اگر تم ایمان والی ہو تو یہ ایمان والیوں کا لباس نہیں ہے، اور اگر تم ایمان والی نہیں ہو تو پھر اس سے فائدہ اٹھاؤ"(5)۔ حضرت عائشہؓ کے پاس ایک دلہن لائی گئی جس نے زعفرانی رنگ کا قبطی دوپٹہ اوڑھ رکھا تھا، جب آپؓ نے اسے دیکھا تو فرمایا: "جس عورت نے یہ پہن رکھا ہے وہ سورہ نور پر ایمان نہیں لائی"(6)۔

---

(1) اسے بخاری (115) اور (1126) نے حضرت ام سلمہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ 'الحجر' ح کے پیش اور ج کے زبر کے ساتھ، حجرہ کی جمع ہے، اور یہ نبی کریم ﷺ کی

ازواج مطہرات کے گھر ہیں۔ آپ ﷺ نے ان کا ذکر خاص طور پر اس لیے کیا کیونکہ وہ اس وقت وہاں موجود تھیں۔ "کاسیہ" (لباس پہننے والی) اور "عاریہ" (برہنہ) کے بارے میں کئی اقوال ہیں: دنیا میں مالداری کی وجہ سے لباس پہننے والی، آخرت میں نیک اعمال نہ ہونے کی وجہ سے ثواب سے محروم۔ ایک قول یہ ہے کہ: لباس تو پہن رکھا ہے مگر وہ ستر پوشی نہیں کرتا، لہذا اسے اس کی سزا میں آخرت میں برہنہ رکھا جائے گا۔ اس کے علاوہ بھی اقوال ہیں۔ دیکھئے فتح الباری 1/ 210 اور 13/ 23۔ (2) نسخہ (ظ) میں: "زوجتک" (تمہاری بیوی) ہے۔ (3) اسے ابو داؤد (4116) نے حضرت دحیہؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اس باب میں احمد (21786) میں حضرت اسامہ بن زیدؓ سے بھی روایت ہے۔ 'قبطیہ' مصر کا باریک سفید کپڑا ہے۔ النہایہ (قبط)۔ (4) نسخہ (د) میں: "المتنعمات"۔ یہ روایت امام مالک نے موطا 2/ 913 میں حضرت ابو ہریرہؓ کے قول کے طور پر اسی طرح نقل کی ہے، اور آگے یہ مرفوعاً بھی آئے گی۔ (5) نسخہ (د) اور (م) میں: "فتمتعینہ"۔ (6) ہمیں حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے منسوب یہ دو روایتیں (ان الفاظ کے ساتھ) نہیں ملیں۔

It was established from the Prophet ﷺ that he said: "Women who are clothed yet naked, swaying and making others sway, their heads are like the humps of Bukht camels; they will not enter Paradise nor find its fragrance" (1).

Umar (may Allah be pleased with him) said: "What prevents a Muslim woman, if she has a need, from going out in her rags (2) or the rags of her neighbor, hidden, so that no one knows of her until she returns to her house."

Sixth: His Almighty's saying: {That is more suitable that they will be known} meaning: free women, so that they are not confused with slave women. If they were known, they would not be met with harm (3) or harassment out of respect for the status of freedom, so greed towards them would cease. The meaning is not that a woman should be known so that people know who she is. Umar (may Allah be pleased with him) used to, if he saw a slave girl veiled, beat her with a stick to preserve the dress of free women (4).

It has been said: It is now obligatory to cover and veil for everyone, both free women and slave women. This is just as the companions of the Messenger of Allah ﷺ prevented women from the mosques after the death of the Messenger of Allah ﷺ despite his saying: "Do not prevent the female servants of Allah from the mosques of Allah" (5), until Aisha (may Allah be pleased with her) said: "Had the Messenger of Allah ﷺ lived to our time, he would have prevented them from going out to the mosques as the women of the Children of Israel were prevented" (6).

{And Allah was ever Forgiving and Merciful} - A consolation for women for leaving the jilbabs before this ordained matter.

Footnotes: (1) Narrated by Ahmad (8665) and Muslim (2128) from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). Already mentioned in 15/341 his saying: 'clothed yet naked', meaning: clothed in garments that do not cover the size of their private parts, or reveal their beauties which are not permissible to show. 'Asnimah' is the plural of 'sanam' (hump), and 'bukht' is the plural of 'bukhtiyyah', which is a type of camel with large humps; he likened their heads to them because of the braids of their hair they raised on the middle of their heads. See Al-Mufhim 5/450-451. (2) Plural of 'timr', which is a worn-out garment, or old clothing not made of wool. Al-Qamus (Timr). (3) In (Kh), (D), and (M): 'with less' (bi-adna), and what is established in the rest of the manuscripts is 'with harm' (bi-adhan), which matches what is in Al-

Muharrar al-Wajiz 4/399, and the speech is from it. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/399, and the report of Umar was narrated by Ibn Abi Shaybah 2/230-231, and similarly by Abdul-Razzaq (5064). (5) Narrated by Ahmad (4655), Al-Bukhari (900), and Muslim (442) : (36) from the hadith of Ibn Umar (may Allah be pleased with them both). Already mentioned in 2/322. (6) Narrated by Ahmad (24602), Al-Bukhari (869), and Muslim (445) from Aisha (may Allah be pleased with her) similarly.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 59 | पृष्ठ 232

नबी ﷺ से यह साबित है कि उन्होंने फ़रमाया: "ऐसी औरतें जो कपड़े पहने हुए भी नंगी होंगी, दूसरों को लुभाने वाली और खुद भी लुभाने वाली होंगी, उनके सिर बुख्त ऊँटों के कूबड़ की तरह होंगे, वे जन्नत में नहीं जाएँगी और न ही उसकी खुशबू पाएँगी" (1)।

उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने फ़रमाया: "एक मुसलमान औरत को, अगर उसे ज़रूरत हो, अपने पुराने कपड़ों (2) में या अपनी पड़ोसन के पुराने कपड़ों में छिपकर बाहर निकलने से क्या चीज़ रोकती है, ताकि उसके घर वापस आने तक कोई उसे न जान सके।"

छठा: अल्लाह तआला का फ़रमान: {यह अधिक उपयुक्त है कि वे पहचानी जाएँ} यानी: स्वतंत्र महिलाएँ, ताकि वे दासियों के साथ घुल-मिल न जाएँ। यदि उन्हें पहचान लिया जाता, तो स्वतंत्रता की स्थिति के सम्मान के कारण उन्हें किसी नुकसान (3) या छेड़छाड़ का सामना नहीं करना पड़ता, जिससे उनके प्रति लालच खत्म हो जाता। इसका मतलब यह नहीं है कि एक औरत को इसलिए पहचाना जाए कि लोग जानें कि वह कौन है। उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) जब किसी दासी को नकाब पहने देखते, तो वे स्वतंत्र महिलाओं की वेशभूषा की रक्षा के लिए उसे छड़ी से मारते थे (4)।

कहा गया है: अब स्वतंत्र महिलाओं और दासियों, दोनों के लिए पर्दा करना और नकाब पहनना अनिवार्य है। यह वैसा ही है जैसे अल्लाह के रसूल ﷺ के साथियों ने अल्लाह के रसूल ﷺ की मृत्यु के बाद महिलाओं को मस्जिदों में जाने से मना कर दिया था, बावजूद इसके कि उन्होंने फ़रमाया था: "अल्लाह की दासियों को अल्लाह की मस्जिदों से न रोको" (5), यहाँ तक कि आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) ने कहा: "अगर अल्लाह के रसूल ﷺ हमारे इस समय तक जीवित होते, तो वे उन्हें मस्जिदों में जाने से वैसे ही रोक देते जैसे बनी इसराइल की महिलाओं को रोका गया था" (6)।

{और अल्लाह क्षमाशील और अत्यंत दयालु है} - इस शरीयत के हुक्म से पहले जिलबाब (चादर) न ओढ़ने वाली महिलाओं के लिए एक दिलासा है।

पादलेख (Footnotes): (1) इसे अहमद (8665) और मुस्लिम (2128) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। 15/341 में उनके इस कथन का उल्लेख हो चुका है: 'कपड़े पहने हुए भी नंगी', यानी: ऐसे कपड़े पहने हुए जो उनके सतर के आकार को नहीं ढकते, या उनकी सुंदरता को प्रकट करते हैं जिसे दिखाना हलाल नहीं है। 'अस्निमह' सनम (कूबड़) का बहुवचन है, और 'बुख्त' बुख्तिया का बहुवचन है, जो बड़े कूबड़ वाले ऊँटों का एक प्रकार है; उन्होंने उनके सिरों

की तुलना उनसे की क्योंकि उन्होंने अपने बालों की चोटियों को अपने सिर के बीच में ऊपर उठाया हुआ था। देखें अल-मुफ़हिम 5/450-451। (2) 'तिम्र' का बहुवचन, जो पुराने कपड़े या ऊन के अलावा अन्य पुराने वस्त्र हैं। अल-कामूस (तिम्र)। (3) (ख), (द) और (म) प्रतियों में: 'कम के साथ' (बि-अदना), और बाकी प्रतियों में 'नुकसान के साथ' (बि-अज़न) स्थापित है, जो अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/399 के अनुरूप है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/399, और उमर की यह खबर इब्न अबी शैबा 2/230-231 द्वारा और इसी तरह अब्दुल रज्जाक (5064) द्वारा उद्धृत की गई है। (5) इसे अहमद (4655), अल-बुखारी (900), और मुस्लिम (442) : (36) ने इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत किया है। 2/322 में पहले उल्लेख हो चुका है। (6) इसे अहमद (24602), अल-बुखारी (869), और मुस्लिम (445) ने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से इसी तरह उद्धृत किया है।

نبی ﷺ سے ثابت ہے کہ آپ نے فرمایا: "ایسی عورتیں جو لباس پہننے کے باوجود ننگی ہوں گی، مائل ہونے والی اور دوسروں کو مائل کرنے والی، ان کے سر بختی اونٹوں کے کوہان کی طرح ہوں گے، وہ جنت میں داخل نہیں ہوں گی اور نہ ہی اس کی خوشبو پائیں گی" (۱)۔

اور حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے فرمایا: "ایک مسلمان عورت کو، اگر اسے ضرورت ہو، اپنے پرانے کپڑوں (۲) میں یا اپنی پڑوسن کے پرانے کپڑوں میں چھپ کر باہر نکلنے سے کیا چیز روکتی ہے، تاکہ گھر واپس آنے تک کوئی اسے نہ جان سکے۔"

چھٹا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ذٰلِکَ اَدْنٰی اَنْ یُّعْرَفْنَ﴾ یعنی: آزاد عورتیں، تاکہ وہ لونڈیوں کے ساتھ خلط ملط نہ ہو جائیں۔ پس جب وہ پہچان لی جائیں گی تو انہیں آزادی کے مرتبے کے احترام میں کسی تکلیف (۳) یا چھیڑ چھاڑ کا سامنا نہیں کرنا پڑے گا، چنانچہ ان کے بارے میں لالچ ختم ہو جائے گا۔ اس کا مطلب یہ نہیں ہے کہ عورت کو اس طرح پہچانا جائے کہ لوگوں کو معلوم ہو کہ وہ کون ہے۔ حضرت عمر رضی اللہ عنہ جب کسی لونڈی کو نقاب پہنے دیکھتے تو آزاد عورتوں کے لباس کی حفاظت کے لیے اسے درے سے مارتے تھے (۴)۔

کہا گیا ہے: اب تمام خواتین، خواہ وہ آزاد ہوں یا لونڈیاں، سب پر پردہ کرنا اور نقاب پہننا واجب ہے۔ یہ بالکل ویسا ہی ہے جیسے صحابہ کرام رضی اللہ عنہم نے رسول اللہ ﷺ کی وفات کے بعد خواتین کو مسجدوں سے روک دیا تھا، باوجود اس کے کہ آپ ﷺ نے فرمایا تھا: "اللہ کی بندیوں کو اللہ کی مسجدوں سے نہ روکو" (۵)، یہاں تک کہ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نے فرمایا: "اگر

رسول اللہ ﷺ ہمارے اس زمانے تک زندہ رہتے تو آپ ﷺ انہیں مسجدوں میں جانے سے اسی طرح روک دیتے جیسے بنی اسرائیل کی عورتوں کو روکا گیا تھا" (۶)۔

﴿وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَّحِيمًا﴾ - یہ ان خواتین کے لیے تسلی ہے جنہوں نے اس مشروع حکم سے پہلے جلباب (چادر) ترک کی تھی۔

حواشی: (۱) اسے احمد (۸۶۶۵) اور مسلم (۲۱۲۸) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ۱۵/۳۴۱ پر آپ کا یہ قول گزر چکا ہے: 'کاسیات عاریات'، یعنی: ایسے لباس پہنے ہوئے جو ان کے ستر کے حجم کو نہیں چھپاتے، یا اپنی ان خوبصورتیوں کو ظاہر کرتے ہیں جن کا ظاہر کرنا ان کے لیے حلال نہیں ہے۔ 'اسنمہ' سنام (کوہان) کی جمع ہے، اور 'بخت' بختیہ کی جمع ہے، جو بڑے کوہان والے اونٹوں کی ایک قسم ہے؛ آپ ﷺ نے ان کے سروں کو ان سے تشبیہ دی کیونکہ انہوں نے اپنے بالوں کی مینڈھیاں اپنے سروں کے درمیان بلند کی ہوئی تھیں۔ دیکھیے المفہم ۵/۴۵۰-۴۵۱۔ (۲) 'طمر' کی جمع ہے، جو پرانا کپڑا، یا اون کے علاوہ کوئی بوسیدہ کپڑا ہے۔ القاموس (طمر)۔ (۳) (خ)، (د) اور (م) میں: 'بأدنی' ہے، جبکہ دیگر نسخوں میں 'بأذی' ہے، جو المحرر الوجیز ۳۹۹/۴ کے موافق ہے، اور یہ کلام اسی کا ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۳۹۹/۴، اور حضرت عمر کی خبر ابن ابی شیبہ ۲/۲۳۰-۲۳۱ نے، اور اسی طرح عبد الرزاق نے (۵۰۶۴) روایت کی ہے۔ (۵) اسے احمد (۴۶۵۵)، بخاری (۹۰۰)، اور مسلم (۴۴۲) : (۳۶) نے حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ ۳۲۲/۲ پر پہلے گزر چکا ہے۔ (۶) اسے احمد (۲۴۶۰۲)، بخاری (۸۶۹)، اور مسلم (۴۴۵) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے اسی طرح روایت کیا ہے۔

His Word, the Almighty: {If the hypocrites and those in whose hearts is disease and those who spread rumors in al-Madinah do not cease, We will surely incite you against them; then they will not remain your neighbors therein except for a little. (60) Accursed wherever they are found, they shall be seized and massacred. (61) [This is] the established way of Allah with those who passed on before; and you will not find in the way of Allah any change. (62)}

In it are five issues:

The first: His Word, the Almighty: {If the hypocrites... do not cease} the verse. The people of exegesis (Tafsir) are of the opinion that the three descriptions are for one group, as Sufyan bin Said narrated from Mansur, from Abi Razin who said regarding: {The hypocrites and those in whose hearts is disease and those who spread rumors in al-Madinah}: He said: They are one thing, meaning they have gathered these [attributes] (1). The "and" (waw) is intrusive (redundant), as it was said:

To the great king, and the son of the noble leader, and the lion of the battalion in the crowd.

He meant: To the great king, the son of the noble leader, the lion of the battalion. This was mentioned in [the commentary of] "Al-Baqarah" (2).

It was also said: Among them were people who spread false rumors, people who followed women for suspicious purposes, and people who caused the Muslims to doubt.

Ikrima and Shahr ibn Hawshab said: "Those in whose hearts is disease" means those whose hearts are prone to adultery. Tawus said: This verse was revealed concerning the matter of women. Salama ibn Kuhayl said: It was revealed concerning the people of indecencies (3), and the meaning is similar.

It was said: The hypocrites and those in whose hearts is disease are one thing, expressed with two terms; the proof is the verse about hypocrites at the beginning of "Al-Baqarah". And the "Murjifun" (rumor-mongers) in Al-Madinah were people who used to inform the believers with what...

---

(1) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/326. (2) 2/85. (3) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 5/379. The saying of Ikrima was narrated by Abd al-Razzaq 2/124, and al-Tabari 19/184. The saying of Tawus was narrated by Abd al-Razzaq 2/123.

सूरा अल-अहज़ाब: आयतें 60 - 62 | 233

अल्लाह तआला का फरमान: {यदि मुन्नाफ़िक़ (कपटाचारी) और वे जिनके दिलों में रोग है और मदीना में अफ़वाह फैलाने वाले बाज़ न आए, तो हम तुम्हें उनके विरुद्ध उभार देंगे; फिर वे वहाँ तुम्हारे पड़ोस में थोड़े ही दिन रह सकेंगे। (60) फिटकारे हुए, जहाँ कहीं पाए गए पकड़े गए और बुरी तरह कत्ल किए गए। (61) उन लोगों के बारे में अल्लाह की यही रीति रही है जो पहले गुज़र चुके हैं; और तुम अल्लाह की रीति में कभी कोई परिवर्तन न पाओगे। (62)}

इसमें पाँच मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {यदि मुन्नाफ़िक़... बाज़ न आए} आयत। तफ़्सीर के उलेमा इस पर एकमत हैं कि ये तीनों गुण एक ही समूह के लिए हैं, जैसा कि सुफ़ियान बिन सईद ने मंसूर से, उन्होंने अबी रज़ीन से रिवायत किया है कि आयत: {मुन्नाफ़िक़ और वे जिनके दिलों में रोग है और मदीना में अफ़वाह फैलाने वाले} के बारे में उन्होंने कहा: वे एक ही चीज़ हैं, यानी उनमें ये सभी बातें जमा थीं (1)। और "वाव" (और) अतिरिक्त है, जैसा कि कहा गया है:

महान राजा की ओर, और महान नेता के पुत्र की ओर, और भीड़ में बटालियन के शेर की ओर।

उनका अर्थ था: महान राजा, महान नेता के पुत्र, बटालियन के शेर की ओर। यह "अल-बक़रह" (2) में पहले आ चुका है।

और यह भी कहा गया है: उनमें से कुछ लोग अफ़वाह फैलाते थे, कुछ लोग संदेह के लिए महिलाओं का पीछा करते थे, और कुछ लोग मुसलमानों को संशय में डालते थे।

इकरिमा और शहर बिन हौशब ने कहा: "जिनके दिलों में रोग है" से तात्पर्य उन लोगों से है जिनके दिलों में ज़िना (व्यभिचार) का विचार है। ताऊस ने कहा: यह आयत महिलाओं के मामले में उतरी। सलमा बिन कुहैल ने कहा: यह अश्लीलता करने वालों के बारे में उतरी (3), और अर्थ लगभग समान है।

और कहा गया है: मुन्नाफ़िक़ और वे जिनके दिलों में रोग है, एक ही चीज़ हैं, उन्हें दो शब्दों में व्यक्त किया गया है; इसका प्रमाण "अल-बक़रह" के आरम्भ में मुन्नाफ़िक़ों वाली आयत है। और मदीना में "मुर्जिफ़ून" (अफ़वाह फैलाने वाले) वे लोग थे जो मोमिनों को उन बातों की सूचना देते थे...

(1) इ'राब अल-क़ुरान, अन्नह़ास 3/326। (2) 2/85। (3) मआनी अल-क़ुरान, अन्नह़ास 5/379। इकरिमा का कथन अब्द अल-रज़्ज़ाक़ 2/124 और अल-तब़री 19/184 द्वारा उद्धृत है। ताऊस का कथन अब्द अल-रज़्ज़ाक़ 2/123 द्वारा उद्धृत है।

سورة الاحزاب: آیات 60 - 62 | 233

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اگر منافقین اور وہ لوگ جن کے دلوں میں روگ ہے اور مدینہ میں افواہیں پھیلانے والے (اپنی حرکتوں سے) باز نہ آئے تو ہم تمہیں ان پر مسلط کر دیں گے، پھر وہ وہاں تمہارے پڑوس میں تھوڑی ہی مدت رہ سکیں گے۔ (60) وہ پھٹکارے ہوئے ہوں گے، جہاں کہیں پائے گئے پکڑے جائیں گے اور بری طرح قتل کیے جائیں گے۔ (61) اللہ کا یہی دستور ان لوگوں میں (بھی جاری) رہا ہے جو پہلے گزر چکے ہیں، اور تم اللہ کے دستور میں کوئی تبدیلی نہیں پاؤ گے۔ (62)}

اس میں پانچ مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اگر منافقین... باز نہ آئے} آیت۔ اہل تفسیر اس بات پر متفق ہیں کہ یہ تینوں اوصاف ایک ہی گروہ کے لیے ہیں، جیسا کہ سفیان بن سعید نے منصور سے، انہوں نے ابی رزین سے روایت کیا کہ آیت: {منافقین اور وہ لوگ جن کے دلوں میں بیماری ہے اور مدینہ میں افواہیں پھیلانے والے} کے بارے میں انہوں نے کہا: وہ ایک ہی چیز ہیں، یعنی ان میں یہ تمام باتیں جمع تھیں (1)۔ اور "واؤ" (اور) زائد ہے، جیسا کہ کہا گیا ہے:

عظیم بادشاہ کی طرف، اور عظیم سردار کے بیٹے کی طرف، اور ہجوم میں لشکر کے شیر کی طرف۔

ان کی مراد تھی: عظیم بادشاہ، عظیم سردار کے بیٹے، لشکر کے شیر کی طرف۔ یہ "البقرہ" (2) میں گزر چکا ہے۔

اور کہا گیا ہے: ان میں سے کچھ لوگ افواہیں پھیلاتے تھے، کچھ شک و شبہ کی غرض سے عورتوں کے پیچھے لگتے تھے، اور کچھ مسلمانوں کو شک میں ڈالتے تھے۔

عکرمہ اور شہر بن حوشب نے کہا: "جن کے دلوں میں روگ ہے" سے مراد وہ ہیں جن کے دلوں میں زنا (کا میلان) ہے۔ طاؤس نے کہا: یہ آیت عورتوں کے معاملے میں نازل ہوئی۔ سلمہ بن کہیل نے کہا: یہ بے حیائی کرنے والوں کے بارے میں نازل ہوئی (3)، اور معنی قریب قریب ہیں۔

اور کہا گیا ہے: منافقین اور وہ جن کے دلوں میں بیماری ہے، ایک ہی چیز ہیں، انہیں دو لفظوں سے تعبیر کیا گیا ہے؛ اس کی دلیل "البقرہ" کے شروع میں منافقین والی آیت ہے۔ اور مدینہ میں "مرجفون" (افواہیں پھیلانے والے) وہ لوگ تھے جو مومنوں کو ان باتوں کی خبریں دیتے تھے...

---

(1) اعراب القرآن للنحاس 3/326۔ (2) 2/85۔ (3) معانی القرآن للنحاس 5/379۔ عکرمہ کا قول عبد الرزاق 2/124 اور طبری 19/184 نے نقل کیا ہے۔ طاؤس کا قول عبد الرزاق 2/123 نے نقل کیا ہے۔

234 Surah Al-Ahzab: Verses 60 - 62

It saddens them because of their enemy, so they say when the raiding parties of the Messenger of Allah (peace be upon him) go out: "They have been killed or defeated, and the enemy has come to you," as stated by Qatadah and others(1). It was also said: They used to say: The people of al-Suffah are bachelors, so they are the ones who molest women.

It was said: They are a group of Muslims who speak false news out of love for strife (fitnah). Among the people of the Slander (Ifk), there were some Muslims, but they engaged in it out of love for strife.

Ibn Abbas said: "Al-Irjaf" is seeking strife(2). "Al-Irjaf" is the spreading of lies and falsehood to cause grief. It was also said: the agitation of hearts. It is said: "the earth shook (rajafat)" - meaning: it moved and trembled - it shakes with a shaking. "Al-Rajafan" is intense agitation. "Al-Rajjaf" is the sea, named so because of its agitation; a poet said:

Those who feed meat every evening Until the sun sets in the shaking sea

And "al-Irjaf" is singular for "arajif" (rumors) of news. They "arjafu" in something, meaning they delved into it.

A poet said:

For indeed, even if you reproach us for his killing, And a transgressor and envier has agitated regarding Islam(4)

Another said:

Is it with rumors (arajif), O son of meanness, that you threaten me, While in rumors I see meanness and cowardice(5)

---

(1) Tafsir al-Tabari 19/185. (2) Al-Nukat wa al-Uyun 4/424. (3) Tahdhib al-Lughah 11/43, al-Sihah (rajaf) and the speech is from it, and Asas al-Balaghah (rajaf). In these sources, it appears as: fat (al-shahm) instead of meat (al-lahm). It was mentioned by Ibn Ishaq as in Sirat Ibn Hisham 1/178 on the authority of Matrud ibn Ka'b al-Khuza'i in mourning for Abd al-Muttalib, and its beginning is: "And the feeders when the winds blew...", see al-Lisan (rajaf). (4) Its speaker is Abdullah bin Jahsh (may Allah be pleased with him), and previously mentioned 3/427. (5) Attributed to al-Ayn al-Minqari as in al-Kitab 1/119 - 120, al-Hayawan 4/267, and al-Khizanah 1/257. The

author of al-Lisan (khayal) attributed it to Jarir. In all these sources, it appears as: "aba-al-arajiz" instead of "aba-al-arajif". And mentioned =

234 सूरह अल-अहज़ाब: आयत 60 - 62

उन्हें अपने शत्रु के कारण दुःख होता है, इसलिए जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की सैन्य टुकड़ियाँ निकलती हैं, तो वे कहते हैं: "वे मार दिए गए हैं या पराजित हो गए हैं, और शत्रु तुम्हारे पास आ गया है," जैसा कि कतादा और अन्यों ने कहा है(1)। और यह भी कहा गया है: वे कहते थे: अहले सुफ़्फ़ा अविवाहित लोग हैं, इसलिए वे ही महिलाओं को परेशान करते हैं।

कहा गया है: वे मुसलमानों का एक समूह हैं जो फितना (अशांति) के प्रेम में झूठी बातें बोलते हैं। इफ़्क (झूठे आरोप) वालों में कुछ मुसलमान भी थे, लेकिन वे फितना के प्रेम में इसमें शामिल हो गए।

इब्न अब्बास ने कहा: "अल-इरजाफ" का अर्थ फितना की तलाश है(2)। "अल-इरजाफ" दुःख पहुँचाने के लिए झूठ और असत्य फैलाना है। यह भी कहा गया: दिलों का हिलना। कहा जाता है: "पृथ्वी हिल गई (रजफत)" - अर्थात्: वह हिल गई और कांप गई। "अल-रजफ़ान" तीव्र हलचल है। "अल-रज्जाफ" समुद्र है, जिसका नाम उसकी हलचल के कारण रखा गया है; कवि ने कहा:

वे जो हर शाम मांस खिलाते हैं जब तक कि सूरज हिलते हुए [समुद्र] में न छिप जाए(3)

और "अल-इरजाफ" समाचारों की "अराजीफ" (अफवाहों) का एकवचन है। उन्होंने किसी बात में "अरजाफ" किया, अर्थात्: वे उसमें गहराई से शामिल हुए।

कवि ने कहा:

निश्चित रूप से, भले ही आप उसकी हत्या के लिए हमें दोषी ठहराएं और एक अत्याचारी और ईर्ष्यालु व्यक्ति ने इस्लाम के बारे में अफवाहें फैलाई हैं(4)

एक अन्य ने कहा:

क्या अफवाहों (अराजीफ) के साथ, ऐ नीचता के पुत्र, तू मुझे धमकाता है, जबकि अफवाहों में मैंने नीचता और कमजोरी देखी है(5)

---

(1) तफ़सीर अल-तबरी 19/185। (2) अल-नुक़त वल-उयून 4/424। (3) तहजीब अल-लुगा 11/43, और अल-सिहाह (रजफ़) और उसी से यह बात ली गई है, और असास अल-बलाग़ा (रजफ़)। इन स्रोतों में 'मांस' (अल-लहम) के स्थान पर 'चर्बी' (अल-शहम) आया है। इब्न इशाक ने इसका उल्लेख सीरत इब्न हिशाम 1/178 में मतरूद बिन काब अल-खुज़ाई से अब्दुल मुत्तलिब के शोकगीत में किया

है, जिसका प्रारंभ है: "और खिलाने वाले जब हवाएं चलीं...", और अल-लिसान (रजफ़) देखें। (4) इसके कहने वाले अब्दुल्ला बिन जहश (रज़ियल्लाहु अन्हु) हैं, और पहले पृष्ठ 3/427 पर उल्लेख किया जा चुका है। (5) यह अल-ऐन अल-मिनकारी से संबद्ध है जैसा कि अल-किताब 1/119 - 120, अल-हैवान 4/267, और अल-खज़ाना 1/257 में है। अल-लिसान (खयाल) के लेखक ने इसे जरीर से संबद्ध किया है। इन सभी स्रोतों में "अबा-अल-अराजीफ" के स्थान पर "अबा-अल-अराजीज़" आया है। और उल्लेख किया =

234 سورة الاحزاب: آیات 60 - 62

انہیں اپنے دشمن کی وجہ سے برا لگتا ہے، چنانچہ وہ کہتے ہیں جب رسول اللہ ﷺ کے سرایا (چھوٹے لشکر) نکلتے ہیں: "وہ قتل کر دیے گئے یا انہیں شکست ہو گئی، اور دشمن تمہارے پاس آگیا ہے،" یہ قتادہ وغیرہ نے کہا ہے(1)۔ اور کہا گیا: وہ کہتے تھے: اصحابِ صفہ کنوارے لوگ ہیں، پس وہی عورتوں کو چھیڑتے ہیں۔

اور کہا گیا: وہ مسلمانوں کا ایک گروہ ہے جو فتنے کی محبت میں جھوٹی خبریں بولتے ہیں۔ اصحابِ افک میں کچھ مسلمان بھی تھے، لیکن وہ فتنے کی محبت میں اس میں شامل ہو گئے۔

ابن عباس نے کہا: "الارجاف" فتنے کی تلاش ہے(2)۔ اور "الارجاف" غم زدہ کرنے کے لیے جھوٹ اور باطل کی تشہیر کرنا ہے۔ اور کہا گیا: دلوں کی حرکت۔ کہا جاتا ہے: "زمین کانپ اٹھی (رجفت)" - یعنی: حرکت کی اور لرز اٹھی - وہ شدت سے کانپتی ہے۔ "الرجفان" شدید اضطراب ہے۔ "الرجاف" سمندر ہے، اسے اس کے اضطراب کی وجہ سے یہ نام دیا گیا؛ شاعر نے کہا:

وہ جو ہر شام گوشت کھلانے والے ہیں یہاں تک کہ سورج لرزتے ہوئے [سمندر] میں غروب ہو جائے(3)

اور "الارجاف" خبروں کی "اراجیف" (افواہوں) کا واحد ہے۔ اور انہوں نے کسی چیز میں "ارجاف" کیا، یعنی: وہ اس میں گہرائی سے اتر گئے۔

شاعر نے کہا:

پس یقیناً ہم، اگرچہ تم ہمیں اس کے قتل کا طعنہ دو، اور اسلام کے بارے میں کسی باغی اور حاسد نے افواہیں اڑائیں(4)

دوسرے نے کہا:

کیا افواہوں (اراجیف) کے ذریعے، اے کمینگی کے بیٹے، تو مجھے دھمکاتا ہے، جبکہ افواہوں میں میں نے کمینگی اور بزدلی ہی دیکھی ہے(5)

---

(1) تفسیر الطبری 19/185۔ (2) النکت والعیون 4/424۔ (3) تہذیب اللغہ 11/43، اور الصحاح (رجف) اور کلام اسی سے ہے، اور اساس البلاغہ (رجف)۔ اور ان مصادر میں 'گوشت' (اللحم) کے بدلے 'چربی' (الشحم) واقع ہوا ہے۔ اور اسے ابن اسحاق نے ذکر کیا ہے جیسا کہ سیرت ابن ہشام 1/178 میں مٹرود بن کعب الخزاعی سے عبد المطلب کے مرثیہ میں مروی ہے، اور اس کا آغاز ہے: "اور کھلانے والے جب ہوائیں چلیں..."، اور اللسان (رجف) دیکھیں۔ (4) اس کے قائل عبداللہ بن جحش رضی اللہ عنہ ہیں، اور یہ 3/427 پر گزر چکا ہے۔ (5) یہ العین المنقری کی طرف منسوب ہے جیسا کہ الکتاب 1/119 - 120، الحیوان 4/267، اور الخزانہ 1/257 میں ہے۔ اور صاحبِ اللسان (خیل) نے اسے جریر کی طرف منسوب کیا ہے۔ اور ان تمام مصادر میں "ابالاراجیف" کے بدلے "ابالاراجیز" واقع ہوا ہے۔ اور ذکر کیا =

Surah Al-Ahzab, Verses 60 - 62 235

Spreading rumors (al-irjaf) is forbidden because it involves harm. Thus, the verse indicates the prohibition of harming through rumor-mongering.

Second: The Almighty's saying: {We shall surely stir you up against them} means: We will surely give you power over them (1) so you may eradicate them by killing. Ibn Abbas said: They did not stop harming women, and Allah, Mighty and Majestic, stirred him up against them. Then He (2) said, Mighty and Majestic: {And never pray [funeral prayer] over any of them who has died, nor stand at his grave} [At-Tawbah: 84]. And He commanded him to curse them, and this is the "stirring up" (al-ighra'). Muhammad bin Yazid said: He stirred him up against them in the verse following this one, with the continuity of speech, which is His saying, Mighty and Majestic: {Wherever they are found, they shall be seized and massacred} - this contains the meaning of an order to kill and seize them. Meaning: This is their ruling if they persist in hypocrisy and spreading rumors. And in the Hadith from the Prophet ﷺ: "Five [types of animals] are to be killed in both the profane and sacred territories (al-Hill and al-Haram)" (3). This contains the meaning of a command just like the verse. Al-Nahhas (4) said: This is among the best that has been said regarding the verse.

It is also said: They stopped spreading rumors, so he was not stirred up against them. The 'lam' in "Lanughriyannaka" is the 'lam' of oath, and the oath is applied to it, and the 'lam' was inserted in "in" as a preparatory element for it.

Third: The Almighty's saying: {Then they will not remain your neighbors therein} meaning: in Medina {except for a little while}. It is in the accusative case (nasb) as a 'hal' (circumstantial adverb) from the pronoun in "yujawirunaka." So the matter was as the Blessed and Exalted said; for they were but a few. This is one of the two answers of al-Farra (5), and it is the preferred one for him, meaning: they will not neighbor you except in their state of being few. The other answer is that the meaning is: except for a short time, meaning: they will stay with you only for a short period, i.e., they will not neighbor you except for a short proximity until...

-- = Al-Baghdadi [states] that the poem is 'Lamiya', and that the correct word is 'al-fashal' (failure) instead of 'al-khawr' (weakness). In 'Al-Hayawan' it appeared as: 'bringing about meanness and laziness'. (1) This is the saying of Ibn Abbas in the interpretation of this verse, as recorded by al-Tabari 19/185, and al-Bukhari mentioned it in a hanging form before Hadith (4797). (2) In 'I'rab al-Qur'an' 3/326 (the wording from him is: 'because he', instead of: 'then he'). Al-Nahhas mentioned this

speech without attribution. (3) Previously mentioned 1/368. (4) In 'I'rab al-Qur'an' 3/326, and what precedes it is from him. (5) In 'Ma'ani al-Qur'an' 2/350, and the author quoted it from him through al-Nahhas in 'I'rab al-Qur'an' 3/326.

सूरह अल-अहज़ाब, आयतें 60 - 62 235

इसलिए, अफ़वाह फैलाना (अल-इरजाफ) हराम है क्योंकि इसमें नुकसान पहुँचाना शामिल है। अत; यह आयत अफ़वाहों के माध्यम से नुकसान पहुँचाने की मनाही का संकेत देती है।

दूसरा: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {हम आपको उनके विरुद्ध अवश्य उत्तेजित करेंगे} का अर्थ है: हम आपको उनके ऊपर अवश्य अधिकार देंगे (1) ताकि आप हत्या के माध्यम से उनका समूल विनाश कर सकें। इब्न अब्बास ने कहा: वे महिलाओं को परेशान करने से नहीं रुके और अल्लाह ने उनके विरुद्ध उन्हें (पैगंबर को) उत्तेजित किया। फिर उसने (2) कहा, पराक्रमी और प्रतापी: {और उनमें से जो मर गया हो उस पर कभी नमाज़ (जनाज़ा) न पढ़ना और न उसकी क़ब्र पर खड़ा होना} [अत-तौबा: 84]। और उसने उन्हें शाप देने का आदेश दिया, और यही "उत्तेजित करना" (अल-इगरा) है। मुहम्मद बिन यजीद ने कहा: उसने उन्हें इसके बाद वाली आयत में उनके विरुद्ध उत्तेजित किया है, जिसमें बात का निरंतरता है, जो उसका कथन है: {वे जहाँ भी पाए जाएँ, उन्हें पकड़ लिया जाए और बुरी तरह कत्ल कर दिया जाए} - इसमें उन्हें मारने और पकड़ने के आदेश का अर्थ है। अर्थात: यह उनका हुक्म है यदि वे पाखंड और अफ़वाह फैलाने पर कायम रहते हैं। और पैगंबर ﷺ से हदीस में है: "पाँच (जानवर) हैं जिन्हें हराम (पवित्र सीमा) और हिल्ल (सामान्य क्षेत्र) दोनों में मार दिया जाता है" (3)। इसमें आयत की तरह ही आदेश का अर्थ है। अल-नहस (4) ने कहा: यह इस आयत के बारे में कही गई सबसे अच्छी बातों में से एक है।

यह भी कहा गया है: वे अफ़वाह फैलाने से रुक गए, इसलिए उनके विरुद्ध उन्हें उत्तेजित नहीं किया गया। "लनुग्रियन्नका" में 'लाम' कसम (शपथ) का 'लाम' है, और शपथ उसी पर लागू होती है।

तीसरा: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {फिर वे वहाँ आपके पड़ोसी नहीं रहेंगे} अर्थात: मदीना में {मगर थोड़े समय के लिए}। यह 'युजाविरूनका' में सर्वनाम से 'हाल' (स्थिति) के रूप में 'नस्ब' (कर्म कारक) में है। अतः मामला वैसा ही हुआ जैसा कि धन्य और सर्वोच्च अल्लाह ने कहा; क्योंकि वे थोड़े ही थे। यह अल-फर्रा (5) के दो उत्तरों में से एक है, और उनके लिए यही बेहतर है, अर्थात: वे आपके पड़ोसी नहीं रहेंगे सिवाय उनकी कम संख्या की स्थिति के। दूसरा उत्तर यह है कि अर्थ है: थोड़े समय के लिए, अर्थात: वे आपके साथ केवल कुछ समय के लिए रहेंगे, यानी वे आपके पड़ोसी केवल थोड़े समय के लिए रहेंगे जब तक कि...

-- = अल-बगदादी [कहते हैं] कि कविता 'लामिया' है, और सही शब्द 'अल-फशल' (विफलता) है, 'अल-खौर' (कमजोरी) के बजाय। 'अल-हैवान' में यह आया है: 'नीचता और आलस्य लाना'। (1) यह इस आयत की व्याख्या में इब्न अब्बास का कथन है, जैसा कि अल-तबरी 19/185 द्वारा निकाला गया है, और अल-बुखारी ने इसे हदीस (4797) से पहले उल्लेख किया है। (2) 'इराब अल-कुरान' 3/326 में (शब्द उनके हैं: 'क्योंकि वह', इसके बजाय: 'फिर वह')। अल-नहस ने इस बात का उल्लेख बिना किसी श्रेय के किया है। (3) पहले उल्लेख किया गया 1/368। (4) 'इराब अल-कुरान' 3/326 में, और जो इससे पहले है वह उन्हीं का है। (5) 'मानी अल-कुरान' 2/350 में, और लेखक ने इसे अल-नहस के माध्यम से 'इराब अल-कुरान' 3/326 में उनसे उद्धृत किया है।

سورہ الاحزاب، آیات 60 - 62 235

پس افواہیں پھیلانا (ارجاف) حرام ہے کیونکہ اس میں اذیت ہے، چنانچہ آیت ارجاف کے ذریعے اذیت دینے کی تحریم پر دلالت کرتی ہے۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ لَنُغْرِيَنَّكَ بِهِمْ ﴾ یعنی: ہم ضرور آپ کو ان پر مسلط کر دیں گے (1) تو آپ قتل کے ذریعے ان کی بیخ کنی کر دیں۔ ابن عباس نے فرمایا: وہ عورتوں کو ایذا پہنچانے سے باز نہ آئے، اور بے شک اللہ عزوجل نے آپ کو ان کے خلاف ابھارا، پھر اس نے (2) فرمایا، عزوجل: ﴿ وَلَا تُصَلِّ عَلَىٰ أَحَدٍ مِّنْهُم مَّاتَ أَبَدًا وَلَا تَقُمْ عَلَىٰ قَبْرِهِ ﴾ [التوبہ: 84]، اور اس نے انہیں لعنت کرنے کا حکم دیا، اور یہی "ابھارنا" (اغراء) ہے۔ محمد بن یزید نے کہا: اس نے انہیں اس آیت میں ان کے خلاف ابھارا ہے جو اس کے متصل بعد ہے، جو کہ اللہ عزوجل کا فرمان ہے: ﴿ أَيْنَمَا ثُقِفُوا أُخِذُوا وَقُتِّلُوا تَقْتِيلًا ﴾ تو اس میں ان کو قتل کرنے اور پکڑنے کے حکم کا معنیٰ ہے۔ یعنی: یہ ان کا حکم ہے اگر وہ نفاق اور افواہیں پھیلانے پر قائم رہیں۔ اور نبی کریم ﷺ سے حدیث میں ہے: "پانچ (جانور) ہیں جنہیں حل اور حرم دونوں میں قتل کیا جاتا ہے" (3)۔ پس اس میں آیت ہی کی طرح حکم کا معنیٰ ہے۔ النحاس (4) نے کہا: یہ اس آیت کے بارے میں کہی گئی بہترین باتوں میں سے ہے۔

اور کہا گیا ہے: وہ افواہیں پھیلانے سے باز آگئے تھے اس لیے انہیں ان کے خلاف نہیں ابھارا گیا۔ اور "لنغرینک" میں 'لام' قسم کا ہے، اور قسم اسی پر واقع ہے، اور 'لام' کو "ان" میں اس کی تمہید کے طور پر داخل کیا گیا ہے۔

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ ثُمَّ لَا يُجَاوِرُونَكَ فِيهَا ﴾ یعنی: مدینہ میں ﴿ إِلَّا قَلِيلًا ﴾ یہ "یجاورونک" میں ضمیر سے 'حال' ہونے کی وجہ سے منصوب ہے۔ پس معاملہ ویسا ہی ہوا جیسا کہ اللہ تبارک وتعالیٰ نے فرمایا؛ کیونکہ وہ تھوڑے ہی تھے۔ پس یہ الفراء (5) کے دو جوابوں میں سے ایک ہے، اور یہی ان کے نزدیک اولیٰ ہے، یعنی: وہ آپ کی ہمسائیگی میں نہیں رہیں گے مگر اپنی قلت کی حالت میں۔ دوسرا جواب یہ ہے کہ معنی ہو: مگر تھوڑی دیر، یعنی: وہ آپ کے ساتھ نہیں رہیں گے مگر ایک مختصر مدت کے لیے، یعنی وہ آپ کی ہمسائیگی میں نہیں رہیں گے مگر تھوڑی دیر تک یہاں تک کہ...

-- = البغدادی کہ قصیدہ لامیہ ہے، اور درست لفظ 'والفشل' ہے، بجائے 'والخور' کے۔ اور 'الحیوان' میں واقع ہوا ہے: 'کمینگی اور سستی لانا'۔ (1) یہ اس آیت کی تفسیر میں ابن عباس کا قول ہے، جیسا کہ طبری نے 19/185 میں نکالا ہے، اور بخاری نے اسے حدیث (4797) سے پہلے معلق ذکر کیا ہے۔ (2) 'اعراب القرآن' 3/326 میں (اور کلام ان کا ہے: 'لانہ'، بجائے: 'ثم انہ')۔ النحاس نے اس کلام کو بغیر کسی نسبت کے ذکر کیا ہے۔ (3) پہلے گزر چکا ہے 1/368۔ (4) 'اعراب القرآن' 3/326 میں، اور جو اس سے پہلے ہے وہ انہی کا ہے۔ (5) 'معانی القرآن' 2/350 میں، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے 'اعراب القرآن' 3/326 میں ان سے نقل کیا ہے۔

Surah Al-Ahzab: Verses 60 - 62 236

... they perish, so it is an adjective for a source (masdar) or a deleted adverbial clause. It indicates that whoever was living with you in Medina is a neighbor, and this has already been mentioned in [Surah] "An-Nisa" (1). Fourth: His Almighty's saying: {Accursed} [61]. This is the end of the sentence according to Muhammad bin Yazid, and it is in the accusative case as a 'hal' (state) (2). Ibn al-Anbari said (3): "{for a little while; accursed}" is a good pause. Al-Nahhas (4) said: It is permissible for the end of the sentence to be "{except for a little while}", and "Accursed" is put in the accusative case for condemnation (shatm), as Issa bin Omar recited: {And his wife [as well], the carrier of firewood} [Al-Masad: 4] (5). It has been narrated from some grammarians that he said: The meaning is: wherever they are found, they are taken accursed. And this is a mistake; what is within the conditional sentence does not affect what precedes it. It was said: The meaning of the verse is: if they persist in hypocrisy, they will have no place in Medina except being expelled and cursed. This was done to them; for when Surah "Bara'ah" [At-Tawbah] was revealed, they were gathered, and the Prophet ﷺ said: "O so-and-so, stand up and go out, for you are a hypocrite, and O so-and-so stand up," so their Muslim brothers stood up and took charge of expelling them from the mosque (6). Fifth: His Almighty's saying: {[This is] the established way of Allah} [62]. Accusative as a source (masdar), meaning: Allah, the Mighty and Sublime, established for those who spread false rumors against prophets and show their hypocrisy that they be seized and killed. {And you will never find in the way of Allah any change} meaning: transformation or alteration; as narrated by Al-Naqqash. Al-Suddi said: It means that whoever is killed justly, there is no blood money (diya) upon his killer (7).

---

(1) 6/306. (2) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/327. (3) In "Idah al-Waqf wal-Ibtida" 2/843. (4) In "I'rab al-Qur'an" 3/327, and what will follow between brackets is from it. (5) It is the recitation of 'Asim, while the rest recited with the elevation (raf') of the 'ta'. As-Sab'ah p. 700, and Al-Taysir p. 225. (6) Reported by Al-Tabarani in Al-Awsat (796) in length from the hadith of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both, without his saying: "their brothers stood up...", and Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 7/34: It contains Al-Husayn bin 'Amr bin Muhammad Al-'Anqazi, and he is weak. (7) Al-Nukat wal-'Uyun 4/425.

सूरा अल-अहज़ाब: आयत ६० - ६२ २३६

... वे नष्ट हो जाते हैं, तो यह एक हटाए गए स्रोत (मस्दर) या क्रिया-विशेषण (ज़र्फ़) के लिए एक विशेषण है। यह संकेत देता है कि जो कोई मदीना में आपके साथ रह रहा था वह पड़ोसी है, और यह पहले "अन-निसा" (१) में बीत चुका है। चौथा: अल्लाह तआला का कथन: {फिटकारे हुए (मल्ऊनीन)} [६१]। मुहम्मद बिन यज़ीद के अनुसार यह कलाम (वाक्य) की पूर्णता है, और यह 'हाल' (अवस्था) के रूप में नसब (कर्म कारक) में है (२)। इब्न अल-अंबारी ने कहा (३): "{थोड़ी देर; फिटकारे हुए}" एक अच्छा विराम (वक़्फ़) है। अन-नह़्हास (४): और यह जायज़ है कि कलाम की पूर्णता "{सिवाय थोड़ी देर के}" पर हो, और "फिटकारे हुए" को अपशब्द (शत्म) के तौर पर नसब दिया जाए, जैसा कि ईसा बिन उमर ने पढ़ा: {और उसकी पत्नी भी, जो लकड़ियाँ ढोने वाली है} [अल-मसद: ४] (५)। कुछ वैयाकरणों से उद्धृत किया गया है कि उन्होंने कहा: अर्थ यह है: जहाँ कहीं भी वे पाए जाएँ, उन्हें फिटकारते हुए पकड़ा जाए। और यह गलत है, क्योंकि जो शर्त (मुजाज़ा) के साथ है वह उससे पहले वाले पर कार्य नहीं करता है। कहा गया है: आयत का अर्थ है: यदि वे मुनाफ़िक़त (कपट) पर अड़े रहे, तो मदीना में उनके रहने का कोई स्थान नहीं होगा सिवाय इसके कि वे निकाल दिए जाएँ और फिटकारे जाएँ। और उनके साथ ऐसा किया भी गया; क्योंकि जब सूरा "बराअत" (तौबा) उतरी, तो उन्हें इकट्ठा किया गया, और नबी ﷺ ने फरमाया: "ऐ फलां, उठो और बाहर निकल जाओ क्योंकि तुम मुनाफ़िक़ हो, और ऐ फलां उठो," तो उनके मुसलमान भाई खड़े हुए और उन्हें मस्जिद से निकालने का ज़िम्मा लिया (६)। पाँचवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह की यही रीति (सुन्नत) रही है} [६२]। स्रोत (मस्दर) के रूप में नसब, यानी: अल्लाह अज़-व-जल्ल ने उन लोगों के बारे में यह रीति बनाई है जो नबियों के खिलाफ अफवाहें फैलाते हैं और अपनी मुनाफ़िक़त ज़ाहिर करते हैं कि उन्हें पकड़ा जाए और मार दिया जाए। {और तुम अल्लाह की रीति में कभी कोई परिवर्तन न पाओगे} यानी: तब्दीली या बदलाव; इसे अल-नक़्क़ाश ने रिवायत किया है। अल-सुद्दी ने कहा: इसका अर्थ है कि जिसे हक (न्याय) के साथ कत्ल किया गया, उसके कातिल पर कोई दियत (रक्त-धन) नहीं है (७)।

---

(१) ६/३०६। (२) इ'राब अल-कुरान, अन-नह़्हास ३/३२७। (३) ईदाह़ अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा २/८४३ में। (४) इ'राब अल-कुरान ३/३२७ में, और जो कोष्ठकों के बीच आएगा वह उसी से है। (५) यह आसिम की क़िरात है, और बाकियों ने 'ता' के रफ़अ (पेश) के साथ पढ़ा है। अस-सबअह पृ. ७००, और अल-तयसीर पृ. २२५। (६) इसे अल-तबरानी ने अल-अवसत (७९६) में इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा की हदीस से विस्तार से निकाला है, बिना उनके इस कथन के "उनके भाई खड़े हुए...", और

अल-हैथमी ने मजमअ अल-ज़वाइद ७/३४ में कहा: इसमें अल-हुसैन बिन अम्र बिन मुहम्मद अल-अन्क़ज़ी है, और वह कमज़ोर (ज़ईफ़) है। (७) अल-नुक़त वल-उयून ४/४२५।

سورة الاحزاب: آیات ۶۰ - ۶۲ ۲۳۶

... ہلاک ہو جائیں، پس یہ کسی محذوف مصدر یا ظرف کی صفت ہوگی۔ اور اس نے دلالت کی کہ جو شخص مدینہ میں تمہارے ساتھ رہائش پذیر تھا وہ پڑوسی ہے، اور یہ بات سورہ "النساء" (۱) میں گزر چکی ہے۔ چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿مَّلْعُونِينَ﴾ [۶۱]۔ محمد بن یزید کے نزدیک یہ کلام کا اختتام ہے، اور یہ 'حال' کی بنا پر منصوب ہے (۲)۔ ابن الانباری نے کہا (۳): "﴿قَلِيلًا مَّلْعُونِينَ﴾" ایک اچھا وقف ہے۔ النحاس (۴): اور یہ جائز ہے کہ کلام کا اختتام "﴿إِلاَّ قَلِيلاً﴾" پر ہو، اور "﴿مَّلْعُونِينَ﴾" کو بطورِ مذمت (شتم) نصب دیا جائے، جیسا کہ عیسیٰ بن عمر نے پڑھا ہے: ﴿وَأَمْرَأَتُهُ حَمَّالَةُ الْحَطَبِ﴾ [المسد: ۴] (۵)۔ بعض نحویوں سے حکایت کی گئی ہے کہ انہوں نے کہا: معنی یہ ہوگا: جہاں کہیں بھی وہ پائے جائیں، انہیں ملعون ہو کر پکڑا جائے۔ اور یہ غلط ہے، کیونکہ جو شرط (مجازاۃ) کے ساتھ ہو وہ اپنے سے پہلے والے میں عمل نہیں کرتا۔ اور کہا گیا: آیت کا معنی یہ ہے: اگر وہ نفاق پر اڑے رہے تو مدینہ میں ان کے رہنے کا کوئی ٹھکانہ نہیں ہوگا سوائے اس کے کہ وہ نکالے جائیں اور ملعون قرار دیے جائیں۔ اور ان کے ساتھ ایسا کیا بھی گیا؛ کیونکہ جب سورہ "براءت" نازل ہوئی تو انہیں جمع کیا گیا، پس نبی ﷺ نے فرمایا: "اے فلاں، اٹھ اور نکل جا کیونکہ تو منافق ہے، اور اے فلاں اٹھ" پس ان کے مسلمان بھائی اٹھے اور انہیں مسجد سے نکالنے کا ذمہ لیا (۶)۔ پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿سُنَّةَ اللَّهِ﴾ [۶۲]۔ مصدر ہونے کی بنا پر نصب ہے، یعنی: اللہ جل وعز نے ان لوگوں کے بارے میں یہی طریقہ مقرر کیا ہے جو انبیاء کے خلاف افواہیں پھیلاتے ہیں اور اپنے نفاق کو ظاہر کرتے ہیں کہ انہیں پکڑا جائے اور قتل کیا جائے۔ ﴿وَلَن تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلاً﴾ یعنی: کوئی تبدیلی یا رد و بدل؛ اسے النقاش نے روایت کیا ہے۔

السُّدِّيُّ نے کہا: اس کا مطلب یہ ہے کہ جو حق کے ساتھ قتل کیا گیا، اس کے قاتل پر کوئی دیت نہیں ہے (۷)۔

---

(۱) ۳۰۶/۶۔ (۲) إعراب القرآن للنحاس ۳۲۷/۳۔ (۳) في إيضاح الوقف والابتداء ۸۴۳/۲۔ (۴) في إعراب القرآن ۳۲۷/۳، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (۵) یہ عاصم کی قرات ہے، اور باقیوں نے 'ت' کے رفع (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے۔ السبعة ص ۷۰۰، والتیسیر ص ۲۲۵۔ (۶) اسے الطبرانی نے الاوسط (۷۹۶) میں ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے طویل بیان کیا ہے، بغیر اس قول کے: "ان کے بھائی کھڑے ہوئے..."، اور الہیثمی نے مجمع الزوائد ۳۴/۷ میں کہا: اس میں الحسین بن عمرو بن محمد العنقزی ہے، اور وہ ضعیف ہے۔ (۷) النکت والعیون ۴۲۵/۴۔

Al-Mahdawi said: In the verse, there is evidence for the permissibility of not carrying out a threat. The evidence for this is that the hypocrites remained with him until he died. It is well-known among people of virtue to fulfill their promises and delay their threats. This has already been mentioned in "Al-Imran"(1) and elsewhere.

His saying, the Almighty: {People ask you about the Hour. Say, "Knowledge of it is only with Allah." And what may make you perceive? Perhaps the Hour is near (63)}

His saying, the Almighty: {People ask you about the Hour}. These individuals who were harming the Messenger of Allah (peace be upon him), when they were threatened with punishment, they asked about the Hour out of skepticism and denial, implying that it would not occur. {Say, "Knowledge of it is only with Allah."} Meaning: Answer their question and say: knowledge of it is with Allah, and Allah's concealment of its time from me does not invalidate my prophethood. It is not a condition for a prophet to know the unseen without instruction from Allah, the Mighty and Majestic. {And what may make you perceive?} Meaning: what will inform you? {Perhaps the Hour is near} Meaning: in a near time. And he (peace be upon him) said: "I and the Hour have been sent like these two," and he pointed to his index and middle fingers, as recorded by the authors of the Sahih collections(2).

It was also said: Meaning: the Hour will not be near soon. The feminine 'ha' was omitted, referring to the Hour as a 'day' (masculine), as in the saying of the Almighty: {Indeed, the mercy of Allah is near to the doers of good} [Al-A'raf: 56]. He did not say 'qaribah' (feminine), referring to mercy as 'pardon' (masculine); since its femininity is not original. This has already been discussed in full(3). It was also said: He only concealed the time of the Hour so that the servant would be prepared for it at all times.

His saying, the Almighty: {Indeed, Allah has cursed the disbelievers and prepared for them a Blaze. (64) They will abide therein forever; they will not find any protector or helper. (65)}

His saying, the Almighty: {Indeed, Allah has cursed the disbelievers} Meaning: He expelled them and distanced them. And 'cursing' (al-la'n) means: expulsion...

(1) 5 / 478. (2) Sahih Bukhari (6503), and Sahih Muslim (2950) from the hadith of Sahl bin Sa'd, and previously 12 / 268. (3) 9 / 250.

अल-महदवी ने कहा: इस आयत में धमकी को पूरा न करने की अनुमति का प्रमाण है। इसका प्रमाण यह है कि पाखंडी उनके साथ रहे जब तक कि उनकी मृत्यु नहीं हो गई। गुणी लोगों में यह प्रसिद्ध है कि वे अपने वादों को पूरा करते हैं और अपनी धमकियों में देरी करते हैं। इसका उल्लेख "आल इमरान" (1) और अन्य जगहों पर पहले ही आ चुका है।

अल्लाह तआला का फरमान: {लोग आपसे कयामत की घड़ी के बारे में पूछते हैं। कह दीजिए, "इसका ज्ञान तो केवल अल्लाह के पास है।" और आपको क्या पता? शायद वह घड़ी पास ही हो। (63)}

अल्लाह तआला का फरमान: {लोग आपसे कयामत की घड़ी के बारे में पूछते हैं}। ये वे लोग थे जो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को सताते थे। जब उन्हें अज़ाब की धमकी दी गई, तो उन्होंने संदेह और झुठलाने के कारण कयामत की घड़ी के बारे में पूछा, यह जताते हुए कि वह नहीं आएगी। {कह दीजिए, "इसका ज्ञान तो केवल अल्लाह के पास है"} यानी: उनके सवाल का जवाब दें और कहें: इसका ज्ञान अल्लाह के पास है, और अल्लाह का इसके समय को मुझसे छुपाना मेरी नबुवत (पैग़म्बरी) को अमान्य नहीं करता। नबी के लिए यह शर्त नहीं है कि वह अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल की शिक्षा के बिना ग़ैब (परोक्ष) को जाने। {और आपको क्या पता?} यानी: आपको क्या चीज़ बताएगी? {शायद वह घड़ी पास ही हो} यानी: निकट समय में। और आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "मुझे और कयामत की घड़ी को इन दोनों की तरह भेजा गया है," और आपने अपनी तर्जनी (इशारे की उंगली) और मध्यमा (बीच की उंगली) की ओर इशारा किया, जिसे सहीह हदीस की किताबों वालों ने दर्ज किया है (2)।

कहा गया है: यानी घड़ी करीब ही है। स्त्रीलिंग 'हा' को हटा दिया गया है, 'घड़ी' को 'दिन' के रूप में मानते हुए, जैसा कि अल्लाह तआला का फरमान है: {बेशक अल्लाह की रहमत नेककारों के करीब है} [अल-अराफ: 56] और उन्होंने 'करीबतुन' (स्त्रीलिंग) नहीं कहा, 'रहमत' को 'माफी' के अर्थ में लेते हुए; क्योंकि इसका स्त्रीलिंग होना मौलिक नहीं है। इस पर विस्तार से चर्चा हो चुकी है (3)। यह भी कहा गया है: अल्लाह ने कयामत का समय इसलिए छुपाया ताकि बंदा हर समय उसके लिए तैयार रहे।

अल्लाह तआला का फरमान: {बेशक अल्लाह ने काफिरों पर लानत की है और उनके लिए भड़कती हुई आग तैयार कर रखी है। (64) वे उसमें हमेशा रहेंगे; वे न कोई वली (संरक्षक) पाएंगे और न कोई मददगार। (65)}

अल्लाह तआला का फरमान: {बेशक अल्लाह ने काफिरों पर लानत की है} यानी: उन्हें निकाल दिया और दूर कर दिया। और 'लानत' का अर्थ है: निकाला जाना...

(1) 5 / 478. (2) सहीह बुखारी (6503), और सहीह मुस्लिम (2950) सहल बिन साद की हदीस से, और पहले 12 / 268. (3) 9 / 250.

مہدوی کہتے ہیں: اس آیت میں دھمکی پر عمل نہ کرنے کے جواز کی دلیل ہے۔ اس پر دلیل یہ ہے کہ منافقین آپؐ کے ساتھ رہے یہاں تک کہ آپؐ کی وفات ہو گئی۔ اہل فضل کی پہچان وعدہ پورا کرنا اور وعید (دھمکی) میں تاخیر کرنا ہے، اور یہ بات "آل عمران" (1) وغیرہ میں گزر چکی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {لوگ آپ سے قیامت کی گھڑی کے بارے میں پوچھتے ہیں۔ کہہ دیجئے، "اس کا علم تو صرف اللہ کے پاس ہے۔" اور آپ کو کیا معلوم؟ شاید وہ گھڑی قریب ہی ہو۔ (63)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {لوگ آپ سے قیامت کی گھڑی کے بارے میں پوچھتے ہیں}۔ یہ وہ لوگ تھے جو رسول اللہ ﷺ کو اذیت دیتے تھے۔ جب انہیں عذاب کی وعید سنائی گئی تو انہوں نے استبعاد اور تکذیب کے طور پر قیامت کے بارے میں پوچھا، یہ جتاتے ہوئے کہ وہ نہیں ہوگی۔ {کہہ دیجئے، "اس کا علم تو صرف اللہ کے پاس ہے"} یعنی: ان کے سوال کا جواب دیں اور کہیں: اس کا علم اللہ ہی کے پاس ہے، اور اللہ کا اس کے وقت کو مجھ سے چھپانا میری نبوت کو باطل نہیں کرتا۔ نبی کے لیے یہ شرط نہیں ہے کہ وہ اللہ عزوجل کی تعلیم کے بغیر غیب جانے۔ {اور آپ کو کیا معلوم؟} یعنی: آپ کو کیا چیز بتائے گی؟ {شاید وہ گھڑی قریب ہی ہو} یعنی: قریبی زمانے میں۔ اور آپ ﷺ نے فرمایا: "میں اور قیامت ان دو کی طرح بھیجے گئے ہیں،" اور آپ نے کلمے کی انگلی اور درمیانی انگلی کی طرف اشارہ کیا، اسے اہل صحیح (2) نے روایت کیا ہے۔

اور کہا گیا ہے: یعنی قیامت قریب ہونے والی ہے۔ یہاں تانیث کی 'ہا' کو حذف کر دیا گیا کیونکہ 'ساعۃ' سے مراد 'دن' (یوم) لیا گیا ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {بیشک اللہ کی رحمت نیکوکاروں کے قریب ہے} [الاعراف: 56] اور 'قریبۃ' (مونث) نہیں فرمایا، کیونکہ رحمت سے مراد عفو (معافی) لیا گیا ہے؛ اس لیے کہ اس کی تانیث اصلی نہیں ہے۔ یہ بحث تفصیل سے گزر

چکی ہے (3)۔ اور کہا گیا ہے: قیامت کا وقت اس لیے چھپایا گیا تاکہ بندہ ہر وقت اس کے لیے تیار رہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بیشک اللہ نے کافروں پر لعنت کی ہے اور ان کے لیے دہکتی ہوئی آگ تیار کر رکھی ہے۔ (64) وہ اس میں ہمیشہ رہیں گے؛ وہ نہ کوئی ولی پائیں گے اور نہ کوئی مددگار۔ (65)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بیشک اللہ نے کافروں پر لعنت کی ہے} یعنی: انہیں دھتکار دیا اور دور کر دیا۔ اور لعنت کا مطلب ہے: دھتکارنا...

(1) 5 / 478۔ (2) صحیح بخاری (6503)، اور صحیح مسلم (2950) سہل بن سعد کی حدیث سے، اور پہلے 12 / 268۔ (3) 9 / 250۔

...and being distanced from mercy. Its explanation has already been given in [Surah] Al-Baqarah (1). {Abiding therein forever} The word "Saeer" (blaze) is made feminine because it carries the meaning of "Nar" (fire). {They will find no protector nor helper} to save them from Allah's punishment and eternal dwelling therein.

His words, Most High: {The Day their faces will be turned about in the Fire, they will say, "How we wish we had obeyed Allah and obeyed the Messenger." (66) And they will say, "Our Lord, indeed we obeyed our masters and our dignitaries, and they led us astray from the [right] way." (67)}

His words, Most High: {The Day their faces will be turned about in the Fire}: The general reading (Qira'ah) is with a dammah on the 'ta' and a fathah on the 'lam', as a passive verb. Isa al-Hamdani and Ibn Abi Ishaq (2) read it as: "Nuqallibu" with a 'nun' and a kasrah on the 'lam' (3), with "wujuhahum" (their faces) in the accusative case (nasb). Isa also read: "Tuqallibu" with a dammah on the 'ta' and a kasrah on the 'lam' (4), meaning: the Blaze turns their faces about. Abu Haywah read it differently, and Abu Ja'far and Shaybah read: "Taqallabu" with a fathah on both 'ta' and 'lam', meaning "Tataqallabu" (it turns/changes) (5).

This turning is the changing of their colors by the scorching heat of the fire, so they turn black once and green another time. When their skins are replaced with other skins, then they wish they had not disbelieved and say: "Oh, if only we..." It is also possible that the meaning is: They say on the day their faces are turned about in the fire: {How we wish we had obeyed Allah and obeyed the Messenger}, meaning: we did not disbelieve so we would be saved from this punishment as the believers were saved. This 'Alif' (at the end of Rasūlā) occurs at the ends of verses (fawasil), so one stops at it and does not continue. Likewise for "al-Sabīlā", and this was mentioned at the beginning of the Surah (6).

---

(1) 2/247. (2) In versions other than (Zha'): "and Ibn Ishaq", and what is established is from (Zha') and Fath al-Qadir 4/306. (3) Mentioned by Ibn Khalawayh in "The Irregular Readings" (Al-Qira'at al-Shadhah) p. 120 from Abu Haywah. (4) Al-Muhtasab 2/184, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/400, and the speech is from it. Abu Hayyan mentioned in Al-Bahr 7/252 that the one who read "Nuqallibu" with 'nun' is Isa al-Basri (who is Ibn 'Umar al-Thaqafi the grammarian), while the one who read "Tuqallibu" with 'ta' is Isa al-Kufi (who is Ibn 'Umar al-Hamdani). See "Ma'rifat al-Qurra al-Kibar" 1/269-270. (5)

From his words: "And Abu Haywah read..." to this point, is not in (M). Ibn Atiyah mentioned it in Al-Muharrar al-Wajiz 4/400 from Abu Haywah, and Abu Hayyan mentioned it in Al-Bahr 7/252 from Abu Ja'far, but the famous reading from Abu Ja'far - who is among the Ten - is like the reading of the group (Jamā'ah). (6) P. 93 of this volume.

...और रहमत से दूरी। इसका स्पष्टीकरण 'अल-बक़रह' में पहले ही आ चुका है (1)। {वे उसमें सदैव रहेंगे} यहाँ 'सईर' (भड़कती आग) को स्त्रीलिंग के रूप में प्रयुक्त किया गया है क्योंकि इसका अर्थ 'नार' (आग) है। {वे न कोई संरक्षक पाएँगे और न कोई सहायक} जो उन्हें अल्लाह के अज़ाब और उसमें सदैव रहने से बचा सके।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {जिस दिन उनके चेहरे आग में उलट-पुलट किए जाएँगे, वे कहेंगे, "काश! हमने अल्लाह का कहना माना होता और रसूल का कहना माना होता।" (66) और वे कहेंगे, "ऐ हमारे रब! हमने अपने सरदारों और अपने बड़ों का कहना माना, तो उन्होंने हमें सीधे मार्ग से भटका दिया।" (67)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {जिस दिन उनके चेहरे आग में उलट-पुलट किए जाएँगे}: आम क़िरात (पठन शैली) में 'ता' पर पेश (ज़म्मा) और 'लाम' पर ज़बर (फ़त्हा) है, एक कर्मवाच्य क्रिया (मजहूल) के रूप में। ईसा अल-हमदानी और इब्न अबी इसहाक़ (2) ने इसे 'नुक़ल्लिबु' (हम पलटेंगे) पढ़ा है, 'नून' के साथ और 'लाम' के नीचे ज़ेर (कसरा) के साथ (3), और 'वुजूहहुम' (उनके चेहरों) को मफ़ऊल (कर्म) के रूप में। ईसा ने एक और पाठ 'तुक़ल्लिबु' भी पढ़ा है, 'ता' पर पेश और 'लाम' के नीचे ज़ेर के साथ (4), इस अर्थ में कि: भड़कती आग उनके चेहरों को उलटती-पलटती है। अबू हयवा ने इसे अलग तरह से पढ़ा, और अबू जाफ़र और शैबा ने 'तक़ल्लबु' पढ़ा; 'ता' और 'लाम' दोनों पर ज़बर के साथ; 'ततक़ल्लबु' (वे पलटते हैं) के अर्थ में (5)।

यह पलटना आग की तपिश से उनके रंगों का बदलना है, तो कभी वे काले पड़ जाते हैं और कभी हरे। जब उनकी खालें दूसरी खालों से बदल दी जाएँगी, तब वे तमन्ना करेंगे कि काश वे काफ़िर न होते, और कहेंगे: काश हम...। यह भी संभव है कि अर्थ यह हो: जिस दिन उनके चेहरे आग में पलटे जाएँगे, वे कहेंगे: {काश! हमने अल्लाह का कहना माना होता और रसूल का कहना माना होता} यानी: हम कुफ़्र न करते तो इस अज़ाब से बच जाते जैसे ईमान वाले बच गए। और यह 'अलिफ़' (रसूल के अंत में) छंद के अंत (फ़वासिल) में आता है, इसलिए इस पर रुका जाता है और आगे नहीं जोड़ा जाता। इसी तरह 'अस-सबीला' में भी है, और यह सूरा की शुरुआत में गुज़र चुका है (6)।

---

(1) 2/247। (2) (ज़ौ) के अलावा अन्य प्रतियों में: "और इब्न इसहाक़", और जो प्रमाणित है वह (ज़ौ) और फ़त्ह अल-क़दीर 4/306 से है। (3) इब्न खालवैय ने इसे 'अल-क़िरात अल-शाज़ाह' (असाधारण

पठन शैलियाँ) पृष्ठ 120 में अबू हयवा से उद्धृत किया है। (4) अल-मुह्तसब 2/184, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/400, और यह बात वहीं से है। अबू हय्यान ने अल-बहर 7/252 में उल्लेख किया है कि जिसने 'नून' के साथ 'नुक़ल्लिबु' पढ़ा है वह ईसा अल-बसरी (जो कि व्याकरणशास्त्री इब्न उमर अल-सक़फ़ी हैं) हैं, जबकि जिसने 'ता' के साथ 'तुक़ल्लिबु' पढ़ा है वह ईसा अल-कूफ़ी (जो कि इब्न उमर अल-हमदानी हैं) हैं। देखिए 'मअरिफ़त अल-क़ुर्रा अल-किबार' 1/269 - 270। (5) उनके शब्दों "और अबू हयवा ने पढ़ा..." से यहाँ तक, प्रति (म) में नहीं है। इब्न अतिया ने इसे अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/400 में अबू हयवा से उद्धृत किया है, और अबू हय्यान ने अल-बहर 7/252 में अबू जाफ़र से इसका उल्लेख किया है, लेकिन अबू जाफ़र से प्रसिद्ध पाठ - जो कि दसों प्रमुख क़ारियों में से हैं - जमाअत (सामान्य पाठ) की तरह ही है। (6) इस खंड का पृष्ठ 93।

...اور رحمت سے دوری۔ اور اس کا بیان (سورہ) بقرہ میں گزر چکا ہے (1)۔ {وہ اس میں ہمیشہ رہیں گے} یہاں 'سعیر' (بھڑکتی آگ) کو مؤنث لایا گیا ہے کیونکہ یہ 'نار' (آگ) کے معنی میں ہے {وہ نہ کوئی ولی پائیں گے اور نہ کوئی مددگار} جو انہیں اللہ کے عذاب اور اس میں ہمیشہ رہنے سے بچا سکے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {جس دن ان کے چہرے آگ میں الٹ پلٹ کیے جائیں گے، وہ کہیں گے، "اے کاش! ہم نے اللہ کی اطاعت کی ہوتی اور رسول کی اطاعت کی ہوتی۔" (66) اور کہیں گے، "اے ہمارے رب! ہم نے اپنے سرداروں اور اپنے بڑوں کی مانی، تو انہوں نے ہمیں (سیدھی) راہ سے بھٹکا دیا۔" (67)}

ارشاد باری تعالیٰ ہے: {جس دن ان کے چہرے آگ میں الٹ پلٹ کیے جائیں گے}: عام قراءت 'تا' کے پیش اور 'لام' کے زبر کے ساتھ ہے، فعل مجہول کے طور پر۔ اور عیسیٰ ہمدانی اور ابن ابی اسحاق (2) نے 'نُقَلِّبُ' نون کے ساتھ اور 'لام' کے زیر کے ساتھ پڑھا ہے (3) 'وجوہہم' کو حالتِ نصب میں۔ اور عیسیٰ نے یہ بھی پڑھا: 'تُقَلِّبُ' تا کے پیش اور لام کے زیر کے ساتھ (4)، اس معنی پر کہ: بھڑکتی آگ ان کے چہروں کو الٹتی پلٹتی ہے۔ اور ابو حیوہ نے ایک اور اختلاف کے ساتھ پڑھا، اور ابو جعفر اور شیبہ نے: 'تَقَلَّبُ'؛ تا اور لام کے زبر کے ساتھ؛ 'تَتَقَلَّبُ' کے معنی میں (5)۔

اور یہ الٹ پلٹ آگ کے جھلسانے سے ان کے رنگوں کی تبدیلی ہے، پس وہ ایک بار سیاہ ہوں گے اور دوسری بار سبز۔ اور جب ان کی کھالیں دوسری کھالوں سے بدل دی جائیں گی، تو اس وقت وہ تمنا کریں گے کہ کاش انہوں نے کفر نہ کیا ہوتا، اور کہیں گے: اے کاش ہم...۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ معنی یہ ہو: وہ جس دن ان کے چہرے آگ میں الٹے پلٹے جائیں گے کہیں گے: {اے کاش!

ہم نے اللہ کی اطاعت کی ہوتی اور رسول کی اطاعت کی ہوتی} یعنی: ہم کفر نہ کرتے تو اس عذاب سے نجات پا جاتے جیسے مومنوں نے نجات پائی۔ اور یہ الف (رسولا کے آخر میں) فواصل (آیات کے اختتام) پر آتا ہے، پس اس پر وقف کیا جاتا ہے اور اسے جوڑا نہیں جاتا۔ اور اسی طرح 'السبیلا' ہے، اور یہ سورت کے شروع میں گزر چکا ہے (6)۔

---

(1) 2/247۔ (2) (ظ) کے علاوہ نسخوں میں ہے: "اور ابن اسحاق"، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) اور فتح القدیر 4/306 سے ہے۔ (3) اسے ابن خالویہ نے 'القراءات الشاذہ' ص 120 میں ابو حیوہ سے ذکر کیا ہے۔ (4) المحتسب 2/184، اور المحرر الوجیز 4/400، اور کلام اسی سے ہے۔ ابو حیان نے البحر 7/252 میں ذکر کیا ہے کہ جس نے نون کے ساتھ 'نُقَلِّب' پڑھا ہے وہ عیسیٰ بصری (جو کہ ابن عمر ثقفی نحوی ہیں) ہیں، جبکہ جس نے 'تُقَلِّب' تا کے ساتھ پڑھا ہے وہ عیسیٰ کوفی (جو کہ ابن عمر ہمدانی ہیں) ہیں۔ دیکھیے معرفت القراء الکبار 1/ 269 - 270۔ (5) ان کے قول: "اور ابو حیوہ نے پڑھا..." سے یہاں تک، نسخہ (م) میں نہیں ہے۔ ابن عطیہ نے اسے المحرر الوجیز 4/400 میں ابو حیوہ سے ذکر کیا ہے، اور ابو حیان نے البحر 7/252 میں اسے ابو جعفر سے ذکر کیا ہے، لیکن ابو جعفر سے مشہور قراءت - جو کہ دس قراء میں سے ہیں - عام قراءت کی طرح ہی ہے۔ (6) اس جزو کا ص 93۔

Al-Hasan recited: "Indeed, we obeyed our masters (sadatina)" with a kasra on the 'ta'(1), which is the plural of 'sada' (masters). This was a deterrent against blind following. 'As-sada' is the plural of 'as-sayyid' (master), following the pattern of 'fa'ala' like 'kataba' (scribes) and 'fajara' (wicked ones). 'Sadatuna' is a plural of a plural. 'As-sada' (masters) and 'al-kubara' (great ones) have the same meaning. Muqatil(2) said: They are those who fed people during the Battle of Badr. However, the most apparent view is that it includes all leaders and heads in polytheism and misguidance. That is, we obeyed them in disobeying You and in what they called us towards. "So they led us astray from the path," meaning: from the path which is Monotheism (Tawhid). When the preposition was omitted, the verb became transitive and the object took the accusative case (nasb). Leading astray (idlal) does not take two objects without an intervening preposition, as in His words: "He indeed led me astray from the Reminder" [Al-Furqan: 29].

The Almighty's saying: "Our Lord, give them double punishment and curse them with a great curse" (68).

The Almighty's saying: "Our Lord, give them double punishment," Qatada said: Punishment in this world and punishment in the hereafter(3).

It was also said: The punishment of disbelief and the punishment of leading others astray. Meaning: Punish them twice as much as You punish us, for they went astray and led others astray. "And curse them with a great (kabiran) curse," Ibn Mas'ud and his companions, Yahya, and Asim recited it with a 'ba' (meaning 'kabiran' - great). The rest recited it with a 'tha' (meaning 'kathiran' - many)(4). This was preferred by Abu Hatim, Abu Ubayd, and An-Nahhas(5), due to His saying: "Those, Allah curses them and the cursers curse them" [Al-Baqarah: 159], and this meaning is frequent. Muhammad bin Abi al-Sari said: I saw in a dream as if I were in the mosque of Ashkelon, and as if a man was debating with me about those who hate the companions of Muhammad ﷺ. He said: "And curse them with many (kathiran) curses," then he repeated it until he disappeared from me, only saying it with the letter 'tha'(6). And the reading...

---

(1) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 3/328, and it is the reading of Ibn 'Amir as in as-Sab'ah p. 523, and at-Taysir p. 179. (2) In (d) and (m): Qatada, and Al-Wahidi mentioned it from Muqatil in Al-Wasit 3/483. (3) Mentioned by An-Nahhas in Ma'ani

al-Qur'an 5/344 in the interpretation of His saying: "The punishment will be doubled for her two-fold" [Al-Ahzab: 30]. (4) As-Sab'ah p. 523, and at-Taysir p. 179. (5) In I'rab al-Qur'an 3/328. (6) Narrated by Ibn 'Asakir in his history 55/232 in a similar and detailed manner, then he narrated from Ibn 'Adi his saying: Ibn Abi al-Sari al-Asqalani makes many mistakes.

सूरह अल-अहज़ाब: आयतें 66 - 68 239

अल-हसन ने पढ़ा: "इन्ना अत'ना सादातिना" (बेशक हमने अपने सरदारों की बात मानी) 'ता' पर कसरा के साथ(1), जो 'सादा' (सरदार) का बहुवचन है, और इसमें अंधानुकरण से रोकने की बात थी। 'अस्-सादा', 'अस्-सैय्यद' का बहुवचन है, और यह 'फ़अला' के वज़न पर है, जैसे 'कताबह' और 'फ़जराह'। 'सादातिना' बहुवचन का बहुवचन है। 'अस्-सादा' और 'अल-कुबरा' एक ही अर्थ में हैं। मुक़ातिल(2) ने कहा: वे बद्र के युद्ध में खिलाने वाले (भोजन प्रदान करने वाले) थे। और अधिक स्पष्ट यह है कि इसका अर्थ शिर्क और गुमराह करने वाले सभी नेता और प्रमुख हैं, यानी: हमने आपकी नाफरमानी और जिस ओर उन्होंने हमें बुलाया, उसमें उनकी बात मानी। "तो उन्होंने हमें रास्ते से गुमराह कर दिया" यानी: उस रास्ते से जो तौहीद (एकेश्वरवाद) है। जब पूर्वसर्ग (हरफ़-ए-जर) हटा दिया गया, तो क्रिया सीधे कर्म से जुड़ गई और वह 'नस्ब' (accusative case) में आ गया। गुमराह करना (इजलाल) बिना पूर्वसर्ग के दो कर्म नहीं लेता, जैसा कि अल्लाह तआला का फ़रमान है: "उसने मुझे याद (क़ुरआन) से गुमराह कर दिया" [अल-फ़ुरक़ान: 29]।

अल्लाह तआला का फ़रमान: "ऐ हमारे रब, उन्हें दोगुना अज़ाब दे और उन पर बहुत बड़ी लानत (श्राप) भेज" (68)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: "ऐ हमारे रब, उन्हें दोगुना अज़ाब दे," क़तादा ने कहा: दुनिया का अज़ाब और आख़िरत (परलोक) का अज़ाब(3)।

और कहा गया: कुफ़्र (अविश्वास) का अज़ाब और दूसरों को गुमराह करने का अज़ाब, यानी: उन्हें हमसे दोगुना अज़ाब दे, क्योंकि वे खुद गुमराह हुए और दूसरों को भी गुमराह किया। "और उन पर बहुत बड़ी (कबीरन) लानत भेज," इब्न मसूद, उनके साथियों, यह्या और आसिम ने इसे 'बा' के साथ (कबीरन) पढ़ा है। बाकियों ने 'सा' के साथ (कसीरन - बहुत अधिक)(4) पढ़ा है, और अबू हातिम, अबू उबैद और अन-नह़्हास(5) ने इसी को चुना है; अल्लाह तआला के इस फ़रमान के कारण: "वे लोग हैं जिन पर अल्लाह लानत करता है और लानत करने वाले भी उन पर लानत करते हैं" [अल-बक़रह: 159] और यह अर्थ बहुत मिलता है। मुहम्मद बिन अबी अल-सरी ने कहा: मैंने सपने में देखा जैसे कि मैं असक़लान की मस्जिद में हूँ, और जैसे कि एक आदमी मुझसे उन लोगों के बारे में बहस कर रहा है जो मुहम्मद ﷺ के साथियों से नफरत करते हैं, तो उसने कहा: "और उन पर बहुत अधिक

(कसीरन) लानत भेज", फिर उसने इसे दोहराया यहाँ तक कि वह मेरी नज़रों से ओझल हो गया, वह इसे केवल 'सा' के साथ ही कह रहा था(6)। और क़िरात...

---

(1) इ'राबुल क़ुरआन अन-नह़्हास 3/328, और यह इब्न आमिर की क़िरात है जैसा कि अस्-सबआ पृ. 523 और अत-तयसीर पृ. 179 में है। (2) (द) और (म) में: क़तादा, और अल-वाहिदी ने अल-वसीत 3/483 में मुक़ातिल से इसका उल्लेख किया है। (3) अन-नह़्हास ने मआनी अल-क़ुरआन 5/344 में अल्लाह के इस फ़रमान की व्याख्या में इसका उल्लेख किया है: "उसके लिए अज़ाब दोगुना कर दिया जाएगा" [अल-अहज़ाब: 30]। (4) अस्-सबआ पृ. 523, और अत-तयसीर पृ. 179। (5) इ'राबुल क़ुरआन 3/328 में। (6) इब्न असाकिर ने अपने इतिहास 55/232 में विस्तार से इसी तरह इसका उल्लेख किया है, फिर इब्न अदी से उनका यह कथन उद्धृत किया: इब्न अबी अल-सरी अल-असक़लानी बहुत गलतियाँ करते हैं।

سورہ الاحزاب: آیات 66 - 68 239

اور حسن نے پڑھا: «إِنَّا أَطَعْنَا ساداتنا» تاء کے کسرہ کے ساتھ(1)، یہ سادۃ کی جمع ہے، اور اس میں تقلید (اندھی پیروی) سے روکنا مقصود تھا۔ اور السادۃ، السید کی جمع ہے، اور یہ فَعَلَة کے وزن پر ہے، جیسے كَتَبَة، اور فَجَرَة، اور ساداتنا جمع الجمع ہے۔ اور السادۃ اور الکبراء ایک ہی معنی میں ہیں۔ اور مقاتل(2) نے کہا: وہ غزوہ بدر میں کھلانے والے (کھانا کھلانے کا انتظام کرنے والے) تھے۔ اور زیادہ واضح یہ ہے کہ اس سے مراد شرک اور گمراہی کے تمام لیڈر اور سردار ہیں، یعنی: ہم نے آپ کی نافرمانی میں اور جس کی طرف انہوں نے ہمیں بلایا اس میں ان کی پیروی کی۔ «فَأَضَلُّونَا السَّبِيلَا» یعنی: راستے سے بھٹکا دیا اور وہ راستہ توحید ہے۔ پس جب حرف جر حذف کر دیا گیا تو فعل کا تعلق براہ راست مفعول سے ہو گیا اور وہ منسوب ہو گیا۔ اور اِضلال (گمراہ کرنا) حرف جر کے بغیر دو مفعولوں کی طرف متعدی نہیں ہوتا، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: «لَقَدْ أَضَلَّنِي عَنِ الذِّكْرِ» [الفرقان: 29]۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: «رَبَّنَا ءَاتِهِمْ ضِعْفَيْنِ مِنَ الْعَذَابِ وَالْعَنْهُمْ لَعْنًا كَبِيرًا (68)»

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: «رَبَّنَا ءَاتِهِمْ ضِعْفَيْنِ مِنَ الْعَذَابِ» قتادہ نے کہا: دنیا کا عذاب اور آخرت کا عذاب(3)۔

اور کہا گیا ہے: کفر کا عذاب اور گمراہ کرنے کا عذاب، یعنی: انہیں اس سے دوگنا عذاب دے جتنا تو ہمیں عذاب دیتا ہے، کیونکہ وہ خود بھی گمراہ ہوئے اور دوسروں کو بھی گمراہ کیا۔ «وَالْعَنْهُمْ لَعْنًا كَبِيرًا» ابن مسعود اور ان کے ساتھیوں، یحییٰ اور عاصم نے اسے 'باء' کے ساتھ (كَبِيرًا - بہت بڑا) پڑھا ہے۔ باقیوں نے 'ثاء' کے ساتھ (كَثِيرًا - بہت زیادہ)(4) پڑھا ہے، اور اسے ابو حاتم، ابو عبید اور النحاس(5) نے پسند کیا ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: «أُولَئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللَّهُ وَيَلْعَنُهُمُ

اللَّاعِنُونَ» [البقرة: 159] اور یہ معنی کثرت سے پایا جاتا ہے۔ اور محمد بن ابی السری نے کہا: میں نے خواب میں دیکھا گویا میں مسجد عسقلان میں ہوں، اور گویا ایک شخص مجھ سے ان لوگوں کے بارے میں مناظرہ کر رہا ہے جو صحابہ محمد ﷺ سے بغض رکھتے ہیں، تو اس نے کہا: «وَالْعَنْهُمْ لعناً كثيراً»، پھر اس نے اسے دہرایا یہاں تک کہ وہ مجھ سے غائب ہو گیا، وہ اسے صرف 'ثاء' کے ساتھ ہی کہہ رہا تھا(6)۔ اور قراءت...

---

(1) إعراب القرآن للنحاس 3/328، اور یہ ابن عامر کی قراءت ہے جیسا کہ السبعة ص 523، اور التيسير ص 179 میں ہے۔ (2) (د) اور (م) میں: قتادہ، اور اسے مقاتل سے الواحدی نے الوسيط 3/483 میں ذکر کیا ہے۔ (3) اسے النحاس نے معاني القرآن 5/344 میں اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر میں ذکر کیا ہے: «يُضَعَفْ لَهَا الْعَذَابُ ضِعْفَيْنِ» [الأحزاب: 30]۔ (4) السبعة ص 523، اور التيسير ص 179۔ (5) في إعراب القرآن 3/328۔ (6) اسے ابن عساکر نے اپنی تاریخ 55/232 میں اسی طرح تفصیل سے روایت کیا ہے، پھر ابن عدی سے ان کا یہ قول نقل کیا: ابن ابی السری العسقلانی بہت زیادہ غلطیاں کرتے ہیں۔

240 Surah Al-Ahzab: Verse 69 The letter "Baa" returns in meaning to the "Thaa"; because what has grown large is much and great in value. His Exalted Saying: "O you who have believed, be not like those who abused Moses; then Allah cleared him of what they said. And he, in the sight of Allah, was distinguished." [69] When Allah Almighty mentioned the hypocrites and disbelievers who harmed the Messenger of Allah ﷺ and the believers, He warned the believers against being subject to harm, and forbade them from imitating the Children of Israel in their harm (1) of their prophet Moses. People differed regarding what Muhammad ﷺ and Moses were harmed with. Al-Naqqash related that their harming of Muhammad, peace and blessings be upon him, was their saying: "Zaid ibn Muhammad." Abu Wa'il said: His harm was that he ﷺ distributed a portion, and a man from the Ansar said: "Indeed, this distribution was not intended for the face of Allah." This was mentioned to the Prophet ﷺ, so he became angry and said: "May Allah have mercy on Moses, he was harmed with more than this and he was patient" (2). As for the harm of Moses ﷺ, Ibn Abbas and a group said: It is what is contained in the hadith of Abu Hurairah ؓ from the Prophet ﷺ, that he said: "The Children of Israel used to bathe naked, and Moses, peace be upon him, used to cover himself much and hide his body. So some people said: He has a hernia (3) or leprosy, or some defect. One day he went out to bathe in a spring in the land of Sham and placed his clothes on a rock. Then the rock ran away with his clothes and Moses followed it naked saying: 'My garment, O rock! My garment, O rock!' until he reached a group of the Children of Israel. They looked at him and found him to be of the best of them in creation and most balanced in form, and he did not have what they had said. This is His Saying, Blessed and Exalted: {then Allah cleared him of what they said} (4). Narrated by Al-Bukhari and Muslim.

(1) Thus in the handwritten copies in this place, and in the following places. And likewise it appeared in the context of the words of Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 4/401, and it occurred in (M) as "their harm". (2) Narrated by Ahmad (3608), Al-Bukhari (3150), and Muslim (1062) through Abu Wa'il (who is Shaqiq ibn Salama) from Ibn Mas'ud ؓ, and the speech is from Al-Nukat wa'l-Uyun 4/426. (3) Al-Aadar is the one with 'udra: which is the enlargement and swelling of the testicles. Al-Mufhim 6/190. (4) Tafsir al-Tabari 19/190-194. And the explanation of his saying: "My garment, O rock" will follow.

240 सूरा अल-अहज़ाब: आयत 69 "बा" (ب) का अर्थ "सा" (ث) की ओर लौटता है; क्योंकि जो बड़ा हो गया वह मात्रा में बहुत और महान था। अल्लाह तआला का कथन: "ऐ ईमान वालों, तुम उन लोगों जैसे न हो जाना जिन्होंने मूसा को सताया था, फिर अल्लाह ने उन्हें उस बात से बरी कर दिया जो उन्होंने कही थी। और वह अल्लाह के पास प्रतिष्ठित थे।" [69] जब अल्लाह तआला ने उन मुनाफ़िक़ों (पाखंडियों) और काफ़िरों का ज़िक्र किया जिन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ और ईमान वालों को तकलीफ़ दी, तो उसने ईमान वालों को तकलीफ़ पहुँचाने से सावधान किया, और उन्हें बनी इसराइल की तरह अपने पैगंबर मूसा को सताने (1) से मना किया। लोग इस बारे में असहमत थे कि मुहम्मद ﷺ और मूसा को किस बात से सताया गया था। अन-नक़्क़ाश ने उल्लेख किया कि मुहम्मद ﷺ को उनका सताना यह कहना था: "ज़ैद बिन मुहम्मद।" अबू वाइल ने कहा: उनकी तकलीफ़ यह थी कि नबी ﷺ ने कुछ बाँटा, तो अंसार के एक व्यक्ति ने कहा: "बेशक, इस बँटवारे से अल्लाह की रज़ा मक़सूद नहीं थी।" यह बात नबी ﷺ को बताई गई, तो वह नाराज़ हुए और कहा: "अल्लाह मूसा पर रहम करे, उन्हें इससे ज़्यादा सताया गया था और उन्होंने सब्र किया" (2)। जहाँ तक मूसा ﷺ को सताने की बात है, इब्न अब्बास और एक जमात ने कहा: यह वह है जो अबू हुरैरा ؓ की हदीस में नबी ﷺ से वर्णित है, कि उन्होंने कहा: "बनी इसराइल नग्न होकर नहाते थे, और मूसा अलैहिस्सलाम बहुत पर्दा करते थे और अपने बदन को छुपाते थे। तो कुछ लोगों ने कहा: उन्हें अण्डकोष की वृद्धि (हर्निया) (3) या कोढ़ है, या कोई दोष है। एक दिन वह शाम की ज़मीन में एक चश्मे में नहाने गए और अपने कपड़े एक पत्थर पर रख दिए। फिर पत्थर उनके कपड़े लेकर भाग गया और मूसा नग्न अवस्था में उसके पीछे यह कहते हुए भागे: 'मेरे कपड़े, ऐ पत्थर! मेरे कपड़े, ऐ पत्थर!' यहाँ तक कि वह बनी इसराइल की एक जमात के पास पहुँच गए। उन्होंने उन्हें देखा तो पाया कि वह रचना में सबसे सुंदर और रूप में सबसे संतुलित थे, और उन्हें वह बीमारी नहीं थी जो उन्होंने कही थी। यही अल्लाह तबारक व तआला का कथन है: {फिर अल्लाह ने उन्हें उस बात से बरी कर दिया जो उन्होंने कही थी} (4)। इसे बुखारी और मुस्लिम ने उद्धृत किया है।

(1) इस स्थान पर और बाद के स्थानों पर हस्तलिखित प्रतियों में ऐसा ही है। और इसी तरह इब्न अतिय्या के शब्दों के संदर्भ में 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 4/401 में आया है, और (म) में यह "उनकी तकलीफ़" के रूप में आया है। (2) इसे अहमद (3608), बुखारी (3150), और मुस्लिम (1062) ने अबू वाइल (जो शक़ीक बिन सलमा हैं) के माध्यम से इब्न मसूद ؓ से उद्धृत किया है, और यह बात 'अल-नुकत वल-उयून' 4/426 से है। (3) 'आदर' वह है जिसे 'उदरा' हो: यानी अंडकोष का बड़ा

होना और सूजना। 'अल-मुफहिम' 6/190। (4) 'तफ़सीर अल-तबरी' 19/190 - 194। और उनके कथन: "मेरे कपड़े, ऐ पत्थर" की व्याख्या आगे आएगी।

240 سورۃ الاحزاب: آیت 69 لفظ "با" معنی کے اعتبار سے "ثا" کی طرف لوٹتا ہے؛ کیونکہ جو چیز بڑی ہو جائے وہ مقدار میں کثیر اور عظیم ہوتی ہے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اے ایمان والو! تم ان لوگوں کی طرح نہ ہو جانا جنہوں نے موسیٰ (علیہ السلام) کو اذیت دی، پھر اللہ نے انہیں ان باتوں سے بری کر دیا جو انہوں نے کہی تھیں۔ اور وہ اللہ کے نزدیک باوقار تھے" [69] جب اللہ تعالیٰ نے ان منافقین اور کافروں کا ذکر کیا جنہوں نے اللہ کے رسول ﷺ اور مومنین کو اذیت دی، تو مومنین کو اذیت دینے سے ڈرایا، اور انہیں بنی اسرائیل کی مشابہت اختیار کرنے سے منع کیا کہ وہ اپنے نبی موسیٰ کو اذیت (1) نہ دیں۔ لوگوں کا اس بارے میں اختلاف ہے کہ محمد ﷺ اور موسیٰ علیہ السلام کو کس چیز سے اذیت دی گئی۔ نقاش نے ذکر کیا ہے کہ محمد ﷺ کو ان کی اذیت یہ کہنا تھا: "زید بن محمد"۔ اور ابو وائل نے کہا: آپ ﷺ کو اذیت یہ دی گئی کہ آپ ﷺ نے کچھ مال تقسیم کیا، تو انصار کے ایک شخص نے کہا: "بے شک اس تقسیم سے اللہ کی رضا مقصود نہیں تھی"۔ نبی ﷺ کو اس بات کا ذکر کیا گیا تو آپ ﷺ ناراض ہوئے اور فرمایا: "اللہ موسیٰ پر رحم فرمائے، انہیں اس سے زیادہ اذیت دی گئی تو انہوں نے صبر کیا" (2)۔ جہاں تک موسیٰ ﷺ کو اذیت دینے کا تعلق ہے، تو ابن عباس اور ایک جماعت نے کہا: یہ وہ بات ہے جو ابوہریرہ ؓ کی حدیث میں نبی ﷺ سے مروی ہے، آپ ﷺ نے فرمایا: "بنی اسرائیل برہنہ ہو کر نہاتے تھے، اور موسیٰ علیہ السلام بہت پردہ کرتے تھے اور اپنے بدن کو چھپاتے تھے، تو کچھ لوگوں نے کہا: انہیں ہرنیا (3) ہے یا کوڑھ ہے، یا کوئی عیب ہے، تو ایک دن وہ ملک شام کی ایک چشمے پر غسل کرنے گئے اور اپنے کپڑے ایک پتھر پر رکھ دیے، پتھر ان کے کپڑے لے کر بھاگ گیا اور موسیٰ علیہ السلام برہنہ حالت میں اس کے پیچھے یہ کہتے ہوئے بھاگے: 'मेरे कपड़े, ऐ पत्थर! मेरे कपड़े, ऐ पत्थर!' یہاں تک کہ وہ بنی اسرائیل کی ایک جماعت کے پاس پہنچے، انہوں نے

انہیں دیکھا تو وہ تخلیق میں سب سے بہترین اور صورت میں سب سے متناسب تھے، اور انہیں وہ عیب نہ تھا جو انہوں نے کہا تھا، یہی اللہ تبارک و تعالیٰ کا فرمان ہے: {پھر اللہ نے انہیں ان باتوں سے بری کر دیا جو انہوں نے کہی تھیں} (4)۔ اسے بخاری اور مسلم نے روایت کیا ہے۔

(1) خطی نسخوں میں اسی طرح اسی مقام پر ہے، اور آنے والے مقامات پر بھی۔ اور اسی طرح ابن عطیہ کے کلام کے سیاق میں 'المحرر الوجیز' 401/4 میں وارد ہوا ہے، اور (م) میں یہ "اذیتھم" (ان کی اذیت) کے طور پر آیا ہے۔ (2) اسے احمد (3608)، بخاری (3150)، اور مسلم (1062) نے ابو وائل (جو شقیق بن سلمہ ہیں) کے واسطے سے ابن مسعودؓ سے روایت کیا ہے، اور کلام 'النکت والعیون' 426/4 سے ہے۔ (3) 'آدر' وہ ہے جسے 'ادرہ' ہو: یعنی خصیوں کا بڑھ جانا اور سوج جانا۔ 'المفہم' 190/6۔ (4) تفسیر طبری 190/19 - 194۔ اور ان کے قول 'میرے کپڑے اے پتھر' کی شرح آگے آئے گی۔

Surah Al-Ahzab: Verse 69 / 241

with its meaning (1). And the wording of Muslim is: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The Children of Israel used to bathe naked, looking at each other's private parts, while Moses (peace be upon him) used to bathe alone. So they said: 'By Allah, nothing prevents Moses from bathing with us except that he is scrotal hernia (has an ailment in his testicles)!' He said: 'So he went one day (2) to bathe, and placed his garment on a stone. Then the stone ran away with his garment. Moses (peace be upon him) rushed after it, saying: My garment, O stone! My garment, O stone! until the Children of Israel looked at the private parts of Moses and said: 'By Allah, there is nothing wrong with Moses.' Then the stone stopped until he was looked at. He said: So he took his garment and began beating the stone." Abu Hurairah said: "By Allah, there are six or seven marks on the stone from Moses' beating of the stone." This is one opinion.

And it was narrated from Ibn Abbas from Ali bin Abi Talib (may Allah Almighty be pleased with him) that he said: They harmed Moses by saying: He killed Aaron; and that was because Moses and Aaron went out from the plain of Al-Tih (the Wilderness) (3) to a mountain, and Aaron died there. So Moses came back, and the Children of Israel said to Moses: 'You killed him, and he was gentler with us than you and showed more love.' So they harmed him with that, so Allah Almighty commanded the angels, and they carried him until they circumambulated with him among the Children of Israel, and they saw a great sign that showed them the truthfulness of Moses, and there was no trace of killing on him. It was also said: The angels spoke of his death, and the location of his grave was not known except by the Egyptian vulture (Al-Rakham), and that Almighty Allah made it deaf and dumb (4).

Aaron died before Moses in Al-Tih, and Moses died two months before the end of the period of Al-Tih (5). And Al-Qushayri narrated from Ali bin Abi Talib (may Allah Almighty be pleased with him): That Allah Almighty resurrected...

(1) Sahih al-Bukhari (278) and (3404), and Sahih Muslim (339), and it is with Ahmad (10678). (2) In Sahih Muslim: once. (3) Al-Fahs: the flat ground, and Al-Tih: the wilderness in which one gets lost, and here it is the place where the Children of Israel got lost. Lisan al-Arab (fahs) (tyh). (4) Tafsir al-Tabari 19/194, Al-Nukat wal-Uyun 4/427, Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 3/1575, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/401. Al-Rakham: a heavily feathered bird, white in color with black spots. Al-Mu'jam al-Wasit (rakham). (5) Al-Nukat wal-Uyun 4/427.

सूरा अल-अहज़ाब: आयत 69 / 241

उसी अर्थ में (1)। और मुस्लिम के शब्द हैं: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "बनी इसराईल नग्न होकर स्नान करते थे और एक-दूसरे के गुप्त अंगों को देखते थे, जबकि मूसा (अलैहिस्सलाम) अकेले स्नान करते थे। तो उन्होंने कहा: अल्लाह की कसम, मूसा को हमारे साथ स्नान करने से कोई चीज़ नहीं रोकती सिवाय इसके कि वे आदर (अंडकोष की बीमारी से पीड़ित) हैं! आप (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: तो वे एक दिन (2) स्नान करने गए और अपना वस्त्र एक पत्थर पर रख दिया। फिर वह पत्थर उनका वस्त्र लेकर भाग गया। मूसा (अलैहिस्सलाम) उसके पीछे यह कहते हुए दौड़े: मेरा वस्त्र ओ पत्थर! मेरा वस्त्र ओ पत्थर! यहाँ तक कि बनी इसराईल ने मूसा (अलैहिस्सलाम) के गुप्त अंग को देख लिया और कहा: अल्लाह की कसम, मूसा में कोई दोष नहीं है। फिर पत्थर रुक गया यहाँ तक कि उन्हें देख लिया गया। आप (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: तो उन्होंने अपना वस्त्र लिया और पत्थर को मारना शुरू किया।" अबू हुरैरा ने कहा: "अल्लाह की कसम, मूसा के पत्थर को मारने के कारण पत्थर पर छह या सात निशान पड़ गए।" तो यह एक कथन है।

और इब्न अब्बास से, उन्होंने अली बिन अबी तालिब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: उन्होंने मूसा को यह कहकर प्रताड़ित किया कि: उन्होंने हारून की हत्या कर दी; और ऐसा इसलिए था क्योंकि मूसा और हारून तीह के मैदान (3) से एक पहाड़ की ओर निकले, और हारून का वहाँ निधन हो गया। तो मूसा वापस आए, तो बनी इसराईल ने मूसा से कहा: तुमने उन्हें मार डाला, जबकि वे हम पर तुमसे अधिक दयालु और अत्यधिक प्रेम करने वाले थे। तो उन्होंने इस बात से उन्हें प्रताड़ित किया, फिर अल्लाह तआला ने फरिश्तों को आदेश दिया, तो उन्होंने उन्हें उठाया यहाँ तक कि उन्होंने बनी इसराईल के बीच उनका चक्कर लगाया, और उन्होंने एक बड़ा चमत्कार देखा जिसने उन्हें मूसा की सच्चाई का मार्गदर्शन किया, और उन पर हत्या का कोई निशान नहीं था। और यह भी कहा गया है कि फरिश्तों ने उनकी मृत्यु के बारे में बात की और उनकी कब्र का स्थान सिवाय गिद्ध (अल-रखम) के किसी को ज्ञात नहीं हो सका, और अल्लाह तआला ने उसे बहरा और गूंगा बना दिया (4)।

और हारून की मृत्यु मूसा से पहले तीह में हुई, और मूसा की मृत्यु तीह की अवधि समाप्त होने से दो महीने पहले हुई (5)। और अल-कुशैरी ने अली बिन अबी तालिब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णन किया है कि: अल्लाह तआला ने जीवित किया...

(1) सहीह अल-बुखारी (278) और (3404), और सहीह मुस्लिम (339), और यह अहमद के पास है (10678)। (2) सहीह मुस्लिम में है: एक बार। (3) अल-फह्स: समतल भूमि, और अत-तीह: वह जंगल जिसमें कोई भटक जाए, और यहाँ इससे तात्पर्य उस स्थान से है जहाँ बनी इसराईल भटक गए थे। लिसान अल-अरब (फह्स) (तीह)। (4) तफ़्सीर अल-तबरी 19/194, वल-नुकात वल-उयून 4/427, व अहकाम अल-क़ुरान लि-इब्न अल-अरबी 3/1575, वल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/401। और अर-रखम: अत्यधिक पंखों वाला पक्षी, सफेद रंग का जिस पर काले धब्बे होते हैं। अल-मुअजम अल-वसीत (रखम)। (5) अन-नुकात वल-उयून 4/427।

سورہ الاحزاب: آیت 69 / 241

اسی معنی میں (1)۔ اور مسلم کے الفاظ ہیں: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بنی اسرائیل ننگے ہو کر غسل کرتے تھے اور ایک دوسرے کی شرمگاہوں کو دیکھتے تھے، جبکہ موسیٰ علیہ السلام اکیلے غسل کرتے تھے۔ تو انہوں نے کہا: اللہ کی قسم، موسیٰ کو ہمارے ساتھ غسل کرنے سے کوئی چیز نہیں روکتی سوائے اس کے کہ وہ آدر (خصیوں کی بیماری میں مبتلا) ہیں! آپ ﷺ نے فرمایا: پس وہ ایک دن (2) غسل کرنے گئے اور اپنا کپڑا ایک پتھر بر رکھ دیا۔ پس وہ پتھر ان کا کپڑا لے کر بھاگ گیا۔ موسیٰ علیہ السلام اس کے پیچھے یہ کہتے ہوئے دوڑے: میرا کپڑا اے پتھر! میرا کپڑا اے پتھر! یہاں تک کہ بنی اسرائیل نے موسیٰ علیہ السلام کی شرمگاہ کو دیکھ لیا اور کہا: اللہ کی قسم، موسیٰ میں کوئی عیب نہیں ہے۔ پھر پتھر رک گیا یہاں تک کہ انہیں دیکھ لیا گیا۔ آپ ﷺ نے فرمایا: تو انہوں نے اپنا کپڑا لیا اور پتھر کو مارنا شروع کیا۔" ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ نے فرمایا: "اللہ کی قسم، موسیٰ کے پتھر کو مارنے کی وجہ سے پتھر پر چھ یا سات نشانات پڑ گئے۔" تو یہ ایک قول ہے۔

اور ابن عباس سے، انہوں نے علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے فرمایا: انہوں نے موسیٰ کو یہ کہہ کر اذیت دی کہ: انہوں نے ہارون کو قتل کر دیا؛ اور یہ اس وجہ سے تھا کہ موسیٰ اور ہارون میدانِ تیہ (3) سے ایک پہاڑ کی طرف نکلے، پس ہارون کا وہاں انتقال ہو گیا۔ تو موسیٰ واپس آئے، تو بنی اسرائیل نے موسیٰ سے کہا: تم نے انہیں قتل کیا ہے، حالانکہ وہ ہم پر تم سے زیادہ نرم اور شدید محبت کرنے والے تھے۔ تو انہوں نے اس بات سے انہیں اذیت دی، پس اللہ تعالیٰ نے فرشتوں کو حکم دیا، تو انہوں نے انہیں اٹھایا یہاں تک کہ انہوں نے بنی اسرائیل میں ان کا چکر لگایا، اور انہوں نے ایک بڑی نشانی دیکھی جس نے انہیں موسیٰ

کی سچائی پر رہنمائی کی، اور ان پر قتل کا کوئی نشان نہ تھا۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ فرشتوں نے ان کی موت کا تذکرہ کیا اور ان کی قبر کا مقام سوائے گدھ (الرخم) کے کسی کو معلوم نہ ہو سکا، اور اللہ تعالیٰ نے اسے بہرا اور گونگا کر دیا (4)۔

اور ہارون علیہ السلام موسیٰ علیہ السلام سے پہلے تیہ میں فوت ہوئے، اور موسیٰ علیہ السلام تیہ کی مدت ختم ہونے سے دو ماہ پہلے فوت ہوئے (5)۔ اور قشیری نے علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ سے حکایت کی ہے کہ: اللہ تعالیٰ نے زندہ کیا...

(1) صحیح البخاری (278) اور (3404)، اور صحیح مسلم (339)، اور یہ احمد کے ہاں ہے (10678)۔ (2) صحیح مسلم میں ہے: ایک مرتبہ۔ (3) الفحص: زمین کا ہموار حصہ، اور التیہ: وہ بیابان جس میں انسان راستہ بھول جائے، اور یہاں اس سے مراد وہ جگہ ہے جہاں بنی اسرائیل بھٹک گئے تھے۔ لسان العرب (فحص) (تیہ)۔ (4) تفسير الطبري 19/194، والنكت والعيون 4/427، وأحكام القرآن لابن العربي 3/1575، والمحرر الوجيز 4/401۔ والرخم: کثرت سے پروں والا پرندہ، سفید رنگ کا جس پر سیاہ دھبے ہوتے ہیں۔ المعجم الوسیط (رخم)۔ (5) النكت والعيون 4/427۔

Surah Al-Ahzab: Verse 69 242

Aaron, so he informed them that he did not kill him, then he died. And it has been said: The harm caused to Moses, peace be upon him, was their accusing him of magic and madness. But the first view is correct. It is possible that they did all of that, and Allah cleared him of all of it. Issue: Moses, peace be upon him, putting his clothes on a stone and entering the water naked is evidence for the permissibility of that, which is the opinion of the majority. Ibn Abi Layla prohibited it, arguing with a hadith that is not authentic, which is his saying ﷺ: "Do not enter water except with a waistcloth, for the water has an inhabitant." Al-Qadi 'Iyad said: "It is weak according to the people of knowledge"(1). I say: However, covering oneself is recommended because of what Isra'il narrated from Abd al-A'la: That Al-Hasan bin Ali entered a pond wearing a cloak wrapped around him. When he came out, he was asked about it, so he said: "I only covered myself from One Who sees me while I do not see Him." He meant: from my Lord and the angels(2). If it is asked: How did Moses, peace be upon him, call upon the stone like one who understands? It is said: Because the stone performed the action of one who understands. And "Stone" is a singular vocative with the particle of calling omitted, as Allah the Almighty said: {O Joseph, turn away from this} [Yusuf: 29]. And "my garment" is in the accusative case due to a hidden verb, the estimation being: Give me my garment, or leave my garment. The verb was omitted because the situation indicates it(3). His words, the Almighty: {And he was near Allah honorable} means: great. And "Al-Wajih" among the Arabs means: great in status and high in position. It is narrated that whenever he asked Allah for something, He would give it to him. Ibn Mas'ud read:

---

(1) Al-Mufhim 6/190-191 and the words of Al-Qadi 'Iyad in Ikmal al-Mu'allim 7/350. The hadith was narrated by Ibn Adi in Al-Kamil 7/2652 from Jabir (may Allah be pleased with him). In its chain of narration is Yahya bin Sa'id al-Tamimi al-Madani; Al-Bukhari and Abu Hatim said of him: "Munkar al-hadith" (narrator of rejected hadiths), and Ibn Adi and others said: "He narrates falsehoods from reliable narrators." Al-Mizan 4/378. (2) We did not find it with this wording. Abd al-Razzaq (1114) narrated it through Jabir al-Ju'fi from al-Sha'bi, or from Abu Ja'far Muhammad bin Ali, that Al-Hasan and Al-Hussein entered the Euphrates with each of them wearing his waistcloth, then they said: "In the water - or for the water - there is an inhabitant." Jabir al-Ju'fi is weak, as mentioned by Al-Hafiz in Al-Taqrib. (3) Al-Mufhim 6/190.

सूरा अल-अहज़ाब: आयत 69 242

हारून, इसलिए उन्होंने उन्हें सूचित किया कि उन्होंने उसे नहीं मारा, फिर वह मर गया। और यह कहा गया है: मूसा अलैहिस्सलाम को जो नुकसान पहुँचाया गया था, वह उन पर जादू और पागलपन का आरोप लगाना था। लेकिन पहला मत सही है। संभव है कि उन्होंने वह सब किया हो, और अल्लाह ने उन्हें उन सब से बरी कर दिया। मसला (विषय): मूसा अलैहिस्सलाम का पत्थर पर अपने कपड़े रखना और नग्न अवस्था में पानी में प्रवेश करना इसके जायज़ होने का प्रमाण है, जो कि बहुमत का मत है। इब्न अबी लैला ने इसे मना किया, एक ऐसी हदीस का तर्क देते हुए जो सही नहीं है, जो कि उनका ﷺ कहना है: "पानी में केवल तहबंद (लुंगी) के साथ प्रवेश करो, क्योंकि पानी में एक निवासी (बसने वाला) होता है।" अल-काज़ी इयाद ने कहा: "यह ज्ञानियों के अनुसार कमज़ोर (हदीस) है"(1)। मैं कहता हूँ: हालाँकि, स्वयं को ढंकना अनुशंसित (मुस्तहब) है क्योंकि इसराइल ने अब्द अल-आला से जो वर्णन किया है: अल-हसन बिन अली एक तालाब में प्रवेश किया और उन पर उनकी एक चादर लिपटी हुई थी। जब वह बाहर आए, तो उनसे इसके बारे में पूछा गया, तो उन्होंने कहा: "मैंने केवल उससे खुद को ढँका जो मुझे देखता है जबकि मैं उसे नहीं देखता।" उनका मतलब था: मेरे रब और फरिश्तों से(2)। यदि पूछा जाए: मूसा अलैहिस्सलाम ने पत्थर को समझदार व्यक्ति की तरह कैसे पुकारा? कहा जाता है: क्योंकि पत्थर से समझदार व्यक्ति जैसा कार्य हुआ। और "पत्थर" (हजर) एक वचन वाला संबोधन है जिसका पुकारने वाला अक्षर हटा दिया गया है, जैसा कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {हे यूसुफ, इससे मुँह फेर लो} [यूसुफ: 29]। और "मेरा कपड़ा" (सौबी) एक छिपी हुई क्रिया के कारण कर्म कारक (मन्सूब) में है, अनुमान यह है: मुझे मेरा कपड़ा दो, या मेरा कपड़ा छोड़ दो। क्रिया को हटा दिया गया क्योंकि परिस्थिति इसकी ओर संकेत करती है(3)। अल्लाह का कथन: {और वह अल्लाह के पास सम्मानित थे} का अर्थ है: महान। और अरबों के बीच "अल-वजीह" का अर्थ है: महान पद और उच्च स्थिति वाला। यह वर्णित है कि जब भी वह अल्लाह से कुछ माँगते थे, वह उन्हें दे देता था। इब्न मसूद ने पढ़ा:

---

(1) अल-मुफहिम 6/190-191 और इकमल अल-मुअल्लिम 7/350 में अल-काज़ी इयाद के शब्द। हदीस को इब्न अदी ने अल-कामिल 7/2652 में जाबिर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से उद्धृत किया है। इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला में यह्या बिन सईद अल-तमीमी अल-मदनी है; अल-बुखारी और अबू हातिम ने उनके बारे में कहा: "मुनकर अल-हदीस" (अस्वीकार्य हदीसों का वर्णन करने वाला), और इब्न अदी और अन्य ने कहा: "वह विश्वसनीय वर्णनकर्ताओं से असत्य बातें बयान करता है।" अल-

मीज़ान 4/378। (2) हमें इस शब्द के साथ यह नहीं मिला। अब्द अल-रज्जाक (1114) ने इसे जाबिर अल-जुफ़ी के माध्यम से अल-शाबी से, या अबू जाफ़र मुहम्मद बिन अली से उद्धृत किया है कि अल-हसन और अल-हुसैन फुरात नदी में उतरे और उनमें से प्रत्येक ने अपना तहबंद पहना हुआ था, फिर उन्होंने कहा: "पानी में - या पानी के लिए - एक निवासी है।" जाबिर अल-जुफ़ी कमज़ोर है, जैसा कि अल-हाफिज़ ने अल-तक़रीब में उल्लेख किया है। (3) अल-मुफहिम 6/190।

سورة الاحزاب: آیت 69 242

ہارون، پس انہوں نے انہیں بتایا کہ انہوں نے اسے قتل نہیں کیا، پھر وہ فوت ہو گئے۔ اور یہ کہا گیا ہے: موسیٰ علیہ السلام کو جو تکلیف پہنچائی گئی تھی وہ ان پر جادو اور جنون کی تہمت لگانا تھا۔ اور صحیح پہلا قول ہے۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ انہوں نے یہ سب کچھ کیا ہو، تو اللہ نے انہیں ان تمام چیزوں سے بری کر دیا۔ مسئلہ: موسیٰ علیہ السلام کا اپنا لباس پتھر پر رکھنا اور برہنہ حالت میں پانی میں داخل ہونا اس کے جائز ہونے کی دلیل ہے، اور یہی جمہور کا مسلک ہے۔ ابن ابی لیلیٰ نے اس سے منع کیا ہے، اور ایک ایسی حدیث سے استدلال کیا ہے جو صحیح نہیں ہے، اور وہ آپ ﷺ کا یہ فرمان ہے: "پانی میں صرف تہبند کے ساتھ داخل ہو، کیونکہ پانی کا ایک رہنے والا (آباد کرنے والا) ہوتا ہے"۔ قاضی عیاض نے کہا: "یہ اہل علم کے نزدیک ضعیف ہے"(1)۔ میں کہتا ہوں: جہاں تک پردہ پوشی کا تعلق ہے تو وہ مستحب ہے اس روایت کی وجہ سے جو اسرائیل نے عبد الاعلیٰ سے بیان کی ہے: کہ حسن بن علی ایک تالاب میں داخل ہوئے اور ان پر ان کی ایک چادر لپٹی ہوئی تھی، جب وہ باہر نکلے تو ان سے پوچھا گیا، تو انہوں نے کہا: "میں نے صرف اس سے پردہ کیا ہے جو مجھے دیکھتا ہے اور میں اسے نہیں دیکھتا"۔ یعنی: میرا رب اور فرشتے(2)۔ اگر یہ کہا جائے کہ: موسیٰ علیہ السلام نے پتھر کو عقل رکھنے والے کی طرح آواز کیسے دی؟ تو کہا گیا: اس لیے کہ پتھر سے عقل والے کا کام صادر ہوا۔ اور "حجر" منادیٰ مفرد ہے جس کا حرف ندا حذف ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿يُوسُفُ أَعْرِضْ عَنْ هَذَا﴾ [یوسف: 29]۔ اور "ثوبی" ایک پوشیدہ فعل کی وجہ سے منسوب ہے، تقدیر یہ ہے: مجھے میرا لباس دے دو، یا میرا لباس چھوڑ دو، تو حال کے اس پر دلالت کرنے کی وجہ سے فعل کو حذف کر دیا گیا(3)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَكَانَ عِندَ اللَّهِ وَجِيهًا﴾ یعنی: عظیم۔ اور عربوں کے ہاں "وجیہ" سے

مراد بڑے مرتبے اور بلند مقام والا ہوتا ہے۔ اور مروی ہے کہ وہ جب بھی اللہ سے کوئی چیز مانگتے تو اللہ انہیں عطا فرما دیتا۔ اور ابن مسعود نے پڑھا:

---

(1) المفہم 6/190 - 191 اور قاضی عیاض کی گفتگو اکمال المعلم 7/350 میں، اور حدیث کو ابن عدی نے الکامل 7/2652 میں جابر رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔ اور اس کی سند میں یحییٰ بن سعید التمیمی المدنی ہے، اس کے بارے میں بخاری اور ابو حاتم نے کہا: "منکر الحدیث"، اور ابن عدی وغیرہ نے کہا: "وہ ثقہ لوگوں سے باطل روایتیں بیان کرتا ہے"۔ المیزان 4/378۔ (2) ہمیں ان الفاظ کے ساتھ یہ نہیں ملا، اور عبد الرزاق نے (1114) جابر الجعفی کے واسطے سے شعبی سے، یا ابو جعفر محمد بن علی سے روایت کیا ہے کہ حسن اور حسین فرات میں داخل ہوئے اور ان میں سے ہر ایک نے اپنا تہبند باندھا ہوا تھا، پھر ان دونوں نے کہا: "پانی میں - یا پانی کے لیے - ایک رہنے والا ہے"۔ اور جابر الجعفی ضعیف ہے جیسا کہ حافظ نے التقریب میں ذکر کیا ہے۔ (3) المفہم 6/190۔

243 Surah Al-Ahzab: Verses 69 - 71

"And he was a servant of Allah"(1). It was said: the meaning of "Wajeeha" (honorable/eminent) is: He (Allah) spoke to him directly(2). Abu Bakr al-Anbari said in "Kitab al-Radd" (The Book of Refutation): Someone who criticized the Quran claimed that Muslims altered the text: ﴿And he was honorable in the sight of Allah﴾ [33:69] and that the correct version according to him is: "And he was a servant of Allah, honorable." This indicates the weakness of his intent, the lack of his understanding, and the paucity of his knowledge. That is because if the verse were interpreted according to his saying and read as: "And he was a servant," it would diminish the praise of Moses, peace be upon him. This is because being "honorable" (wajeeh) can be among the people of the world, among the people of his time, or among the people of the Hereafter; thus, the place of praise would not be clearly defined. If he were honorable among the people of the world, that would be a blessing from Allah upon him that does not clearly show praise from Allah Himself. So when Allah Almighty clarified the place of praise by saying: ﴿And he was honorable in the sight of Allah﴾, he deserved the honor and the greatest elevation by virtue of the honor being with Allah. Therefore, whoever changed the wording diverted from the Prophet of Allah the most magnificent praise and the greatest commendation(3). The Almighty's saying: ﴿O you who have believed, fear Allah and speak words of appropriate justice. ﴿70﴾ He will [then] amend for you your deeds and forgive you your sins. And whoever obeys Allah and His Messenger has certainly attained a great attainment. ﴿71﴾﴾ The Almighty's saying: ﴿O you who have believed, fear Allah and speak words of appropriate justice﴾ i.e., purposeful and truthful. Ibn Abbas said: i.e., correct/right(4). Qatada and Muqatil said: meaning say a correct word regarding the matter of Zaynab and Zayd, and do not attribute to the Prophet ﷺ what is not permissible. Ikrimah and Ibn Abbas also said: "Al-Qawl al-Sadeed" (the correct word) is: There is no god but Allah(5). It was also said: It is that which the outward appearance matches the inward reality. And it was said: It is what is intended for the sake of Allah and no other.

(1) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 120, Al-Muhtasib 2/185, and Al-Bahr 7/253. (2) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 5/382. (3) This was previously discussed in detail similarly in 1/128. (4) Mentioned by al-Wahidi in Al-Wasit 3/484, and al-Baghawi 3/546. (5) Narrated on the authority of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) by al-Bayhaqi in "Al-Asma' wa al-Sifat" (205), and from Ikrimah by al-Tabari 19/196.

२४३ सूरह अल-अहज़ाब: आयत ६९ - ७१

"और वह अल्लाह का एक बंदा था"(१)। यह भी कहा गया है: "वजीहन" (सम्मानित) का अर्थ है: उसने (अल्लाह ने) उससे बात की(२)। अबू बक्र अल-अंबारी ने "किताब अल-रद्द" में कहा: कुरान पर आपत्ति करने वाले ने दावा किया कि मुसलमानों ने बदल दिया: ﴿और वह अल्लाह की दृष्टि में सम्मानित था﴾ और उसके अनुसार सही पाठ है: "और वह अल्लाह का एक बंदा था, सम्मानित।" यह उसके उद्देश्य की कमजोरी, उसकी समझ की कमी और उसके ज्ञान की अल्पता को दर्शाता है। ऐसा इसलिए है क्योंकि यदि आयत को उसकी बात के अनुसार माना जाए और पढ़ा जाए: "और वह एक बंदा था," तो मूसा अलैहिस्सलाम की प्रशंसा कम हो जाएगी। ऐसा इसलिए है क्योंकि "वजीह" (सम्मानित) होना दुनिया के लोगों के बीच, उसके समय के लोगों के बीच, या परलोक के लोगों के बीच हो सकता है; इस प्रकार प्रशंसा का स्थान स्पष्ट नहीं होगा। यदि वह दुनिया के लोगों के बीच सम्मानित होते, तो वह उन पर अल्लाह की एक कृपा होती जिसके साथ अल्लाह की ओर से प्रशंसा स्पष्ट नहीं होती। तो जब अल्लाह तआला ने प्रशंसा के स्थान को यह कहकर स्पष्ट किया: ﴿और वह अल्लाह की दृष्टि में सम्मानित था﴾, तो वह सम्मान और महान ऊँचाई के हकदार हो गए क्योंकि सम्मान अल्लाह के पास है। अत; जिसने शब्द को बदला, उसने अल्लाह के नबी से सबसे शानदार प्रशंसा और सबसे बड़ी सराहना को मोड़ दिया(३)। अल्लाह तआला का फरमान: ﴿हे ईमान वालो! अल्लाह से डरो और सीधी (सच्ची) बात कहो। ﴿७०﴾ वह तुम्हारे कर्मों को संवार देगा और तुम्हारे पापों को क्षमा कर देगा। और जो कोई अल्लाह और उसके रसूल की आज्ञा का पालन करता है, उसने बड़ी सफलता प्राप्त कर ली है। ﴿७१﴾﴾ अल्लाह तआला का फरमान: ﴿हे ईमान वालो! अल्लाह से डरो और सीधी बात कहो﴾ यानी: उद्देश्यपूर्ण और सत्य। इब्न अब्बास ने कहा: यानी: सही(४)। कतादा और मुकातिल ने कहा: यानी ज़ैनब और ज़ैद के मामले में सीधी बात कहो, और नबी ﷺ की ओर वह बात न लगाओ जो जायज़ नहीं है। अकरमा और इब्न अब्बास ने यह भी कहा: सीधी बात (कौल सदीद) है: अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं है(५)। यह भी कहा गया है: यह वह है जिसका बाहरी भाग उसके आंतरिक भाग के अनुरूप हो। और यह भी कहा गया है: यह वह है जिसका उद्देश्य केवल अल्लाह की प्रसन्नता हो, अन्य कोई नहीं।

(१) अल-किरात अल-शाज्जह पृष्ठ १२०, अल-मुहतसिब २/१८५, और अल-बहर ७/२५३। (२) नहस द्वारा मानी अल-कुरान ५/३८२। (३) पूर्व में विस्तार से इसी तरह चर्चा की गई है १/१२८। (४) अल-वाहिदी ने अल-वसीत ३/४८४ में और अल-बग़वी ने ३/५४६ में इसका उल्लेख किया है। (५) अल-

बैहकी ने "अल-अस्मा वा अल-सिफात" (२०५) में इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से और अकरमा से अल-तबरी १९/१९६ में इसे उद्धृत किया है।

۲۴۳ سورة الاحزاب: آیات ۶۹ - ۷۱

«اور وہ اللہ کا ایک بندہ تھا»(۱)۔ اور کہا گیا: «وجیہاً» (باعزت/معزز) کا معنی ہے: اللہ نے ان سے کلام فرمایا(۲)۔ ابو بکر الانباری نے «کتاب الرد» میں فرمایا: جس نے قرآن پر طعن کیا اس نے یہ گمان کیا کہ مسلمانوں نے تحریف کر دی: ﴿اور وہ اللہ کے نزدیک معزز تھے﴾ اور ان کے نزدیک صحیح بات یہ ہے: «اور وہ اللہ کے ایک بندے تھے، معزز»۔ اور یہ بات ان کے مقصد کی کمزوری، فہم کی کمی اور علم کی قلت پر دلالت کرتی ہے۔ وہ اس لیے کہ اگر آیت کو ان کے قول پر محمول کیا جائے اور «وکان عبداً» (وہ بندہ تھے) پڑھا جائے، تو موسیٰ علیہ السلام کی تعریف میں کمی واقع ہو جائے گی، کیونکہ «وجیہ» (معزز) ہونا دنیا والوں کے نزدیک، اپنے زمانے والوں کے نزدیک اور اہل آخرت کے نزدیک بھی ہوتا ہے، تو مدح (تعریف) کا مقام متعین نہیں رہتا؛ کیونکہ اگر وہ دنیا والوں کے نزدیک معزز ہوتے تو یہ ان پر اللہ کا ایک انعام ہوتا جس کے ساتھ اللہ کی طرف سے ثناء (تعریف) واضح نہ ہوتی۔ پس جب اللہ تعالیٰ نے اپنی اس بات سے مدح کے مقام کو واضح فرما دیا: ﴿اور وہ اللہ کے نزدیک معزز تھے﴾ تو وہ شرف اور بلند ترین مرتبے کے مستحق ٹھہرے کہ ان کی وجاہت اللہ کے نزدیک ہے۔ چنانچہ جس نے لفظ کو بدلا، اس نے اللہ کے نبی سے سب سے زیادہ قابلِ فخر ثناء اور سب سے بڑی مدح کو پھیر دیا(۳)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اے ایمان والو! اللہ سے ڈرو اور سیدھی (درست) بات کہو۔ ﴾۷۰﴿ وہ تمہارے لیے تمہارے اعمال سنوار دے گا اور تمہارے گناہ معاف کر دے گا۔ اور جو اللہ اور اس کے رسول کی اطاعت کرے گا، تو یقیناً اس نے بڑی کامیابی حاصل کر لی۔ ﴾۷۱﴿ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اے ایمان والو! اللہ سے ڈرو اور سیدھی بات کہو﴾ یعنی: با مقصد اور حق بات۔ ابن عباس نے فرمایا: یعنی: درست بات(۴)۔ قتادہ اور مقاتل نے فرمایا: یعنی زینب اور زید کے بارے میں سیدھی بات کہو، اور نبی ﷺ

کی طرف ایسی بات منسوب نہ کرو جو حلال نہیں ہے۔ عکرمہ اور ابن عباس نے یہ بھی فرمایا: قولِ سدید (سیدھی بات) سے مراد ہے: لا إله إلا الله (اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں)(۵)۔ اور کہا گیا: یہ وہ ہے جس کا ظاہر اس کے باطن کے مطابق ہو۔ اور کہا گیا: یہ وہ ہے جس سے صرف اللہ کی رضا مقصود ہو، اس کے علاوہ کچھ نہیں۔

(۱) القراءات الشاذة ص ۱۲۰، والمحتسب ۲ / ۱۸۵، والبحر ۷ / ۲۵۳۔ (۲) معانی القرآن للنحاس ۵ / ۳۸۲۔ (۳) سابقہ کلام میں اسی طرح تفصیل سے گزر چکا ہے ۱ / ۱۲۸۔ (۴) اسے الواحدی نے الوسیط ۳ / ۴۸۴ میں اور البغوی نے ۳ / ۵۴۶ میں ذکر کیا ہے۔ (۵) اسے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے بیہقی نے الاسماء والصفات (۲۰۵) میں، اور عکرمہ سے طبری ۱۹ / ۱۹۶ نے روایت کیا ہے۔

244 Surat Al-Ahzab: Verses 70 - 73

It was said: It is reconciling between those who are quarreling. It is taken from aiming an arrow so that the target is hit (1). "Right speech" (Al-Qawl Al-Sadid) encompasses all good things; it is general in all that has been mentioned and otherwise. The apparent meaning of the verse suggests that it only pointed to what is contrary to the harm that was mentioned concerning the Messenger and the believers. Then He, Exalted and Majestic, promised that He would reward "right speech" by rectifying deeds and forgiving sins (2). This alone is a high rank and an elevated status. {And whoever obeys Allah and His Messenger} - meaning, in what He commanded and what He forbade - {has indeed achieved a great success}.

The Almighty says: {Indeed, We offered the Trust to the heavens and the earth and the mountains, and they declined to bear it and feared it; but man [undertook to] bear it. Indeed, he was unjust and ignorant. * [It was] so that Allah may punish the hypocrite men and hypocrite women and the polytheist men and polytheist women and that Allah may accept repentance from the believer men and believer women. And ever is Allah Forgiving and Merciful.}

After the Almighty clarified the rulings He did in this Surah, He commanded commitment to His orders. "The Trust" (Al-Amanah) encompasses all the duties of religion according to the correct opinion, which is the view of the majority. Al-Tirmidhi al-Hakim Abu Abdullah narrated: Ismail bin Nasr told us, from Salih bin Abdullah, from Muhammad bin Yazid (3) bin Jawhar, from Al-Dahhak, from Ibn Abbas who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Allah the Almighty said to Adam: 'O Adam, I offered the Trust to the heavens and the earth and they could not bear it, so will you bear it with what it entails?' He said: 'And what is in it, O Lord?' He said: 'If you bear it, you will be rewarded, and if you waste it, you will be punished.' So he took it upon himself with what it entails, and he did not remain in Paradise except for the time between the first prayer [Dhuhr] and Asr until Satan drove him out of it" (4).

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/428. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/401. (3) In (Z): Zaid. (4) We did not find it in al-Hakim al-Tirmidhi, but it was narrated by al-Tabari 19/197, and Abu Bakr al-Anbari in Al-Adhdad pp. 388-389. It was also narrated by al-Tabari 19/198 as a statement of al-Dahhak.

२४४ सूरह अल-अहज़ाब: आयतें ७० - ७३

और कहा गया है: यह झगड़ा करने वालों के बीच मेल-मिलाप करना है। यह तीर को सीधा करने से लिया गया है ताकि वह लक्ष्य (१) पर लगे। और "सदीद बात" (अल-क़ौल अल-सदीद) सभी अच्छाइयों को शामिल करती है, इसलिए यह बताई गई सभी बातों और अन्य बातों में सामान्य है। आयत का स्पष्ट अर्थ यह है कि इसने केवल उसी की ओर इशारा किया जो उस नुकसान के विपरीत है जो रसूल और मोमिनों की दिशा में कहा गया था। फिर अल्लाह, जो बड़ा और महान है, ने वादा किया कि वह 'सदीद बात' के बदले में कार्यों को सुधारने और पापों को क्षमा करने (२) का प्रतिफल देगा। आपके लिए उच्च दर्जा और ऊँचा पद होने के लिए यही पर्याप्त है। ﴿और जो कोई अल्लाह और उसके रसूल की आज्ञा का पालन करता है﴾ यानी: उन चीज़ों में जिनका उसने आदेश दिया और जिनसे उसने मना किया ﴿वह वास्तव में बड़ी सफलता प्राप्त कर चुका है﴾।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: ﴿बेशक, हमने अमानत को आसमानों और ज़मीन और पहाड़ों के सामने पेश किया, तो उन्होंने उसे उठाने से इनकार कर दिया और उससे डर गए, लेकिन इंसान ने उसे उठा लिया। बेशक, वह बड़ा ज़ालिम और नासमझ था ۝ ताकि अल्लाह मुनाफ़िक़ (पाखंडी) पुरुषों और मुनाफ़िक़ महिलाओं और मुशरिक (बहुदेववादी) पुरुषों और मुशरिक महिलाओं को दंड दे और अल्लाह मोमिन (आस्थावान) पुरुषों और मोमिन महिलाओं की तौबा क़बूल करे। और अल्लाह बड़ा क्षमाशील और अत्यंत दयावान है ۝﴾

जब अल्लाह तआला ने इस सूरह में उन आदेशों को स्पष्ट किया जो उसने किए, तो उसने अपने आदेशों के पालन का हुक्म दिया। "अमानत" कथनों में से सही राय के अनुसार धर्म के सभी कर्तव्यों को शामिल करती है, और यही बहुमत की राय है। अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम अबू अब्दुल्ला ने वर्णन किया: इस्माइल बिन नस्र ने हमें सालेह बिन अब्दुल्ला से, उन्होंने मुहम्मद बिन यज़ीद (३) बिन जौहर से, उन्होंने अल-दह्हाक से, उन्होंने इब्न अब्बास से रिवायत की कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "अल्लाह तआला ने आदम से कहा: 'ऐ आदम, मैंने आसमानों और ज़मीन पर अमानत पेश की और वे इसे सहन नहीं कर सके, तो क्या तुम इसे उन शर्तों के साथ उठाओगे जो इसमें हैं?' उन्होंने कहा: 'और इसमें क्या है, ऐ रब?' अल्लाह ने कहा: 'यदि तुम इसे पूरा करोगे तो तुम्हें प्रतिफल दिया जाएगा, और यदि तुम इसे बर्बाद करोगे तो तुम्हें दंड दिया जाएगा।' तो उन्होंने इसे उन शर्तों के साथ स्वीकार कर लिया जो इसमें थीं, और वे जन्नत में केवल पहली नमाज़ (ज़ुहर) और अस्र के बीच के समय तक ही रहे जब तक कि शैतान ने उन्हें वहाँ से बाहर नहीं निकाल दिया" (४)।

(१) अल-नुकत वल-उयून ४/४२८। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/४०१। (३) (ज़) प्रति में: ज़ैद। (४) हमें यह अल-हकीम अल-तिर्मिज़ी के यहाँ नहीं मिला, और इसे अल-तबरी १९/१९७, और अबू बक्र अल-अनबारी ने अल-अदाद पृष्ठ ३८८-३८९ में उद्धृत किया है। और अल-तबरी ने १९/१९८ में इसे अल-दह्हाक के कथन के रूप में उद्धृत किया है।

۲۴۴ سورة الاحزاب: آیات ۷۰ - ۷۳

اور کہا گیا: یہ جھگڑا کرنے والوں کے درمیان صلح کرانا ہے۔ اور یہ تیر کو سیدھا کرنے سے ماخوذ ہے تاکہ وہ ہدف (۱) کو لگے۔ اور "قولِ سدید" تمام بھلائیوں کو شامل ہے، پس یہ ذکر کردہ تمام باتوں اور ان کے علاوہ دیگر میں عام ہے۔ آیت کا ظاہر یہ بتاتا ہے کہ اس نے صرف اسی چیز کی طرف اشارہ کیا ہے جو اس ایذا رسانی کے خلاف ہو جو رسول اور مومنین کی جانب کہی گئی تھی۔ پھر اللہ جل وعز نے وعدہ فرمایا کہ وہ قولِ سدید پر اعمال کی اصلاح اور گناہوں کی مغفرت (۲) کے ذریعے جزا دے گا، اور آپ کے لیے یہ درجے اور بلندیِ مرتبت کے طور پر کافی ہے۔ ﴿وَمَن يُطِعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ﴾ یعنی: اس میں جس کا اس نے حکم دیا اور جس سے منع کیا ﴿فَقَدْ فَازَ فَوْزًا عَظِيمًا﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿بیشک ہم نے امانت کو آسمانوں اور زمین اور پہاڑوں پر پیش کیا تو انہوں نے اسے اٹھانے سے انکار کیا اور اس سے ڈر گئے اور انسان نے اسے اٹھا لیا، بیشک وہ بڑا ظالم بڑا نادان تھا ۝ تاکہ اللہ منافق مردوں اور منافق عورتوں اور مشرک مردوں اور مشرک عورتوں کو عذاب دے اور اللہ مومن مردوں اور مومنہ عورتوں کی توبہ قبول فرمائے، اور اللہ بڑا بخشنے والا نہایت مہربان ہے ۝﴾

جب اللہ تعالیٰ نے اس سورت میں ان احکام کو بیان کر دیا جو بیان کیے، تو اس نے اپنے اوامر (احکام) کی پابندی کا حکم دیا۔ اور "امانت" اقوال میں سے صحیح قول کے مطابق دین کے تمام فرائض کو شامل ہے، اور یہی جمہور کا قول ہے۔ ترمذی حکیم ابو عبد اللہ نے روایت کیا: ہم سے اسماعیل بن نصر نے بیان کیا، انہوں نے صالح بن عبد اللہ سے، انہوں نے محمد بن یزید (۳) بن جوہر سے، انہوں نے ضحاک سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: رسول

اللہ ﷺ نے فرمایا: "اللہ تعالیٰ نے آدم سے فرمایا: اے آدم، میں نے آسمانوں اور زمین پر امانت پیش کی تو وہ اس کی طاقت نہ رکھ سکے، تو کیا تو اسے اس میں موجود شرائط کے ساتھ اٹھائے گا؟ انہوں نے کہا: اے رب، اس میں کیا ہے؟ اللہ نے فرمایا: اگر تو نے اسے اٹھایا (حق ادا کیا) تو تجھے اجر دیا جائے گا، اور اگر تو نے اسے ضائع کیا تو تجھے عذاب دیا جائے گا۔ پس انہوں نے اسے اس میں موجود شرائط کے ساتھ اٹھا لیا، پھر وہ جنت میں اتنی دیر ہی رہے جتنا پہلی نماز (ظہر) اور عصر کے درمیان کا وقت ہوتا ہے یہاں تک کہ شیطان نے انہیں وہاں سے نکال دیا" (۴)۔

(۱) النکت والعیون ۴۲۸/۴۔ (۲) المحرر الوجیز ۴۰۱/۴۔ (۳) (ظ) کے نسخے میں: زید۔ (۴) ہمیں یہ حکیم ترمذی کے ہاں نہیں ملا، اور اسے طبری نے ۱۹۷/۱۹ میں نکالا ہے، اور ابو بکر الانباری نے "الاضداد" ص ۳۸۸-۳۸۹ میں۔ اور طبری نے ۱۹۸/۱۹ میں ضحاک سے ان کا قول نقل کیا ہے۔

Surah Al-Ahzab: Verses 72 - 73 245

So, the trust (al-amanah) refers to the obligations that Allah has entrusted to His servants. There are differing opinions regarding the details of some of them. Ibn Mas'ud said: It refers to financial trusts like deposits and others. It is also narrated from him that it encompasses all religious obligations, and the most intense of them is the trust of wealth(1).

Ubayy ibn Ka'b said: Part of the trust is that a woman is entrusted with her private parts(2).

Abu al-Darda said: The ritual bath (ghusl) after major impurity (janaba) is a trust, and indeed, Allah Almighty did not entrust the son of Adam with anything of his religion other than it(3). In a marfu' (elevated to the Prophet) hadith: "Trust is prayer; if you wish, you say: I have prayed, and if you wish, you say: I have not prayed. Likewise are fasting and the ritual bath after major impurity(4)."

Abdullah ibn Amr ibn al-Aas said: The first thing Allah Almighty created in a human is his private parts. He said: "This is a trust I have deposited with you, so do not use it except rightfully. If you protect it, I will protect you." Thus, the private part is a trust, the ear is a trust, the eye is a trust, the tongue is a trust, the stomach is a trust, the hand is a trust, the foot is a trust, and there is no faith for one who has no trust(5).

Al-Suddi said: It is Adam entrusting his son Cain (Qabil) with his children and family, and Cain's betrayal of him by killing his brother. That is because Allah Almighty said to him: "O Adam, do you know that I have a house on earth?" He said: "O Allah, no!" He said: "Verily, I have a house in Mecca, so go to it." So Adam said to the sky: "Protect my children with the trust," but it refused. He said to the earth: "Protect my children with the trust," but it refused. And he said the same to the mountains, and they refused. Then he said...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/402, and Salaf 6/424. (2) Narrated by Abd al-Razzaq 2/125, and al-Tabari 19/200. (3) Narrated by Abu Dawood after hadith (429), and al-Tabari 19/200 and the wording is his. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/329, and narrated by Abd al-Razzaq 2/125 through Zayd ibn Aslam from the Prophet (PBUH) as a mursal report with the wording: "The trust is three: prayer, fasting, and the ritual bath after major impurity." (5) Narrated by Ibn Abi al-Dunya in Makarim al-Akhlaq (275), and mentioned by al-Hakim al-Tirmidhi in Nawadir al-Usul p. 296. And al-Mawardi mentioned it in al-Nukat wa al-'Uyun 4/428-429 summarized without attribution. His

saying: "do not wear/clothe it (la talbis-ha)", meaning: do not mix it. See al-Lisan (L-B-S). In Makarim al-Akhlaq it appeared as: "do not place it except in its right." The author's wording matches what is in al-Nukat wa al-'Uyun.

सूरह अल-अहज़ाब: आयतें 72 - 73 245

अतः, अमानत (धरोहर) वे दायित्व हैं जो अल्लाह ने अपने बंदों को सौंपे हैं। इनमें से कुछ के विवरणों के बारे में अलग-अलग मत हैं। इब्न मसूद ने कहा: यह धन की अमानतों जैसे जमा (डिपॉजिट) और अन्य के बारे में है। उनसे यह भी रिवायत है कि यह सभी धार्मिक दायित्वों में है, और उनमें सबसे कठिन धन की अमानत है (1)।

उबैय इब्न काब ने कहा: अमानत का एक हिस्सा यह है कि महिला को उसके गुप्त अंगों के बारे में विश्वसनीय माना गया है (2)।

अबू अल-दरदा ने कहा: जनाबत (बड़ी अशुद्धि) के बाद गुस्ल (स्नान) एक अमानत है, और वास्तव में, अल्लाह सर्वशक्तिमान ने आदम की संतान को इसके अलावा उनके धर्म की किसी चीज़ के लिए अमानतदार नहीं बनाया (3)। एक मरफू हदीस में है: "अमानत नमाज़ है; यदि आप चाहें, तो कहें: मैंने नमाज़ पढ़ ली है, और यदि आप चाहें, तो कहें: मैंने नमाज़ नहीं पढ़ी है। इसी तरह रोज़ा और जनाबत का गुस्ल भी है (4)।"

अब्दुल्ला इब्न अम्र इब्न अल-आस ने कहा: अल्लाह सर्वशक्तिमान ने इंसान में सबसे पहले उसके गुप्त अंगों को बनाया, और कहा: "यह एक अमानत है जिसे मैंने तुम्हारे पास जमा किया है, इसलिए इसे केवल इसके हक के साथ ही इस्तेमाल करना। यदि तुम इसकी रक्षा करोगे, तो मैं तुम्हारी रक्षा करूँगा।" अतः, गुप्त अंग एक अमानत है, कान एक अमानत है, आँख एक अमानत है, ज़ुबान एक अमानत है, पेट एक अमानत है, हाथ एक अमानत है, पैर एक अमानत है, और उस व्यक्ति का कोई ईमान नहीं जिसकी कोई अमानत नहीं (5)।

अस-सुद्दी ने कहा: यह आदम का अपने बेटे काबिल (Cain) को अपनी संतान और परिवार सौंपना है, और अपने भाई की हत्या करके उसके द्वारा दिया गया विश्वासघात है। ऐसा इसलिए क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उनसे कहा: "हे आदम, क्या तुम जानते हो कि पृथ्वी पर मेरा एक घर है?" उन्होंने कहा: "हे अल्लाह, नहीं!" उन्होंने कहा: "निश्चित रूप से, मक्का में मेरा एक घर है, इसलिए वहां जाओ।" तो आदम ने आकाश से कहा: "मेरी संतान की अमानत के साथ रक्षा करो," लेकिन उसने मना कर दिया। उन्होंने पृथ्वी से कहा: "मेरी संतान की अमानत के साथ रक्षा करो," लेकिन उसने भी मना कर दिया। और उन्होंने पहाड़ों से भी यही कहा, और उन्होंने भी मना कर दिया। फिर उन्होंने कहा...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/402, और सलफ 6/424। (2) इसे अब्द अल-रज्जाक 2/125 और अल-तबरी 19/200 द्वारा उद्धृत किया गया है। (3) इसे अबू दाऊद ने हदीस (429) के बाद उद्धृत किया है, और अल-तबरी 19/200 में और शब्द उन्हीं के हैं। (4) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 3/329, और अब्द अल-रज्जाक 2/125 द्वारा जैद इब्न असलम के माध्यम से पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से मुरसल के रूप में इन शब्दों के साथ उद्धृत किया गया है: "अमानत तीन हैं: नमाज, रोजा और जनाबत का गुस्ल।" (5) इब्न अबी अल-दुन्या ने मकारिम अल-अखलाक (275) में इसे उद्धृत किया है, और अल-हकीम अल-तिर्मिज़ी ने नवादिर अल-उसूल पेज 296 में इसका उल्लेख किया है। और अल-मावर्दी ने अल-नुकत वल-उयून 4/428-429 में बिना किसी संदर्भ के संक्षेप में इसका उल्लेख किया है। उनका कहना है: 'ला तल्बिस-हा', यानी: इसे मिलाओ मत। अल-लिसान (ल-ब-स) देखें। मकारिम अल-अखलाक में यह इस प्रकार आया है: "इसे इसके हक के अलावा कहीं न रखें।" लेखक के शब्द अल-नुकत वल-उयून में जो है, उसके अनुरूप हैं।

سورہ الاحزاب: آیات ۷۲ - ۷۳ ۲۴۵

پس امانت سے مراد وہ فرائض ہیں جن کا اللہ نے اپنے بندوں کو امین بنایا ہے۔ ان میں سے بعض کی تفصیلات کے بارے میں مختلف اقوال ہیں؛ چنانچہ ابن مسعود نے کہا: یہ مالی امانتوں جیسے کہ ودیعت وغیرہ کے بارے میں ہے۔ اور ان سے یہ بھی مروی ہے کہ یہ تمام فرائض میں ہے، اور ان میں سب سے سخت مال کی امانت ہے(۱)۔

اور ابی بن کعب نے کہا: امانت میں سے یہ بھی ہے کہ عورت کو اس کی شرمگاہ کا امین بنایا گیا ہے(۲)۔

اور ابو الدرداء نے کہا: غسلِ جنابت امانت ہے، اور اللہ تعالیٰ نے ابن آدم کو اس کے علاوہ اس کے دین کی کسی چیز پر امین نہیں بنایا(۳)۔ اور ایک حدیثِ مرفوع میں ہے: «امانت نماز ہے، اگر تم چاہو تو کہو: میں نے نماز پڑھ لی، اور اگر چاہو تو کہو: میں نے نماز نہیں پڑھی۔ اسی طرح روزہ اور غسلِ جنابت بھی ہے(۴)»۔

اور عبداللہ بن عمرو بن العاص نے کہا: اللہ تعالیٰ نے انسان میں سب سے پہلے جو چیز پیدا کی وہ اس کی شرمگاہ ہے، اور فرمایا: «یہ ایک امانت ہے جو میں نے تیرے پاس ودیعت کی ہے، پس اسے صرف حق کے ساتھ ہی استعمال کرنا۔ اگر تو نے اس کی حفاظت کی تو میں تیری حفاظت کروں گا»۔ پس شرمگاہ امانت ہے، کان امانت ہے، آنکھ امانت ہے، زبان امانت ہے، پیٹ امانت ہے، ہاتھ امانت ہے، اور پاؤں امانت ہے، اور اس شخص کا کوئی ایمان نہیں جس کی کوئی امانت نہیں(۵)۔

اور السدی نے کہا: یہ آدم کا اپنے بیٹے قابیل کو اپنی اولاد اور اہل و عیال پر امین بنانا ہے، اور اس کا اپنے بھائی کے قتل کے ذریعے ان سے خیانت کرنا ہے۔ اور یہ اس لیے کہ اللہ تعالیٰ نے ان سے فرمایا: اے آدم، کیا تم جانتے ہو کہ زمین میں میرا ایک گھر ہے؟ انہوں نے کہا: اے اللہ، نہیں! اللہ نے فرمایا: میرا ایک گھر مکہ میں ہے، پس وہاں آؤ۔ تو انہوں نے آسمان سے کہا: میری اولاد کی امانت کے ساتھ حفاظت کرو، تو اس نے انکار کر دیا۔ انہوں نے زمین سے کہا: میری اولاد کی امانت کے ساتھ حفاظت کرو، تو اس نے بھی انکار کر دیا۔ اور انہوں نے پہاڑوں سے بھی یہی کہا، تو انہوں نے بھی انکار کر دیا۔ پھر انہوں نے کہا...

---

(۱) المحرر الوجیز ۴ / ۴۰۲ ، اور سلف ۶ / ۴۲۴ ۔ (۲) اسے عبد الرزاق ۲ / ۱۲۵ ، اور الطبری ۱۹ / ۲۰۰ نے روایت کیا ہے۔ (۳) اسے ابو داؤد نے حدیث (۴۲۹) کے بعد روایت کیا ہے، اور الطبری ۱۹ / ۲۰۰ اور الفاظ انہی کے ہیں۔ (۴) إعراب القرآن للنحاس ۳ / ۳۲۹ ، اور اسے عبد الرزاق ۲ / ۱۲۵ نے زید بن اسلم کے طریق سے نبی ﷺ سے مرسلاً ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے : «امانتیں تین ہیں : نماز، روزہ اور غسلِ جنابت»۔ (۵) اسے ابن ابی الدنیا نے مکارم الأخلاق (۲۷۵) میں روایت کیا ہے، اور الحکیم الترمذی نے نوادر الأصول ص ۲۹۶ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ اور الماوردی نے النکت والعیون ۴ / ۴۲۸ - ۴۲۹ میں بغیر کسی نسبت کے مختصراً اس کا ذکر کیا ہے۔ ان کا قول : «فلا تلبسها»، یعنی : اسے خلط ملط نہ کرو۔ دیکھیے اللسان (لبس)۔ اور مکارم الأخلاق میں یہ اس طرح واقع ہوا ہے : «فلا تضعها إلا في حقها»۔ اور مصنف کا لفظ النکت والعیون میں موجود لفظ کے موافق ہے۔

Page: 246 Surah Al-Ahzab: Verses 72 - 73

...to Qabil: "Guard my son with trust (amanah)." He said: "Yes, you will go and return to find your son as it pleases you." He returned and found that he had killed his brother. That is the word of the Blessed and Exalted: {Indeed, We offered the Trust to the heavens and the earth and the mountains, and they declined to bear it...} the verse (1). Ma'mar narrated from Al-Hasan: That the Trust was offered to the heavens, the earth, and the mountains. They said (2): "What is in it?" It was said to them: "If you do well, you will be rewarded, and if you do evil, you will be punished." They said: "No" (3). Mujahid said: So when (4) Allah Almighty created Adam, He offered it to him. He (Adam) asked: "What is it?" He (Allah) said: "If you do well, I will reward you, and if you do evil, I will punish you." He said: "I have accepted it, my Lord." Mujahid said: The time between his accepting it and being expelled from Paradise was only like the time between Dhuhr (noon prayer) and Asr (afternoon prayer) (5). Ali bin Abi Talha narrated from Ibn Abbas regarding the Almighty's saying: {Indeed, We offered the Trust to the heavens and the earth and the mountains}. He said: The Trust means the religious obligations (fara'id). Allah, the Mighty and Majestic, offered them to the heavens, the earth, and the mountains; if they fulfilled them, He would reward them, and if they neglected them, He would punish them. They disliked that and were afraid, not out of disobedience, but out of reverence for the religion of Allah, the Mighty and Majestic, fearing they could not fulfill it. Then He offered it to Adam, and he accepted it with all that it entails. Al-Nahhas said (6): And this saying is what the people of Tafsir (exegesis) adhere to. It was said: When death approached Adam (Peace be upon him), he was commanded to offer the Trust to creation. He offered it, but no...

Footnotes: (1) Reported by Al-Tabari 19/203 - 204 within a long report through Al-Suddi from Abu Malik, and from Abu Salih from Ibn Abbas, and from Murrah from Ibn Mas'ud, and from people among the companions of the Prophet (Peace be upon him). (2) In (Z): "regarding what was in it, they said." (3) Al-Nukat wa Al-'Uyun 4/430. Ibn Abi Hatim reported it at length as in the Tafsir of Ibn Kathir for this verse, through Abu Ma'mar 'Awn bin Ma'mar from Al-Hasan Al-Basri. (4) In (Z): "when." (5) Al-Nukat wa Al-'Uyun 4/430, and Ibn Abi Hatim reported it in Al-Durr Al-Manthur 5/225, and Al-Wahidi in Al-Wasit 3/485, and similar was narrated from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) at the beginning of the commentary on this verse. (6) In Ma'ani Al-Qur'an 5/383, and what precedes it is from him, and Al-Tabari also reported the narration of Ibn Abbas in 19/198, and Ibn Al-Anbari in Al-Adhdad pp. 389 - 390.

पृष्ठ: 246 सूरह अल-अहज़ाब: आयतें 72 - 73

...काबील से कहा: "अमानत (विश्वास) के साथ मेरे बेटे की रक्षा करना।" उसने कहा: "हाँ, तुम जाओगे और लौटोगे तो अपने बेटे को वैसा ही पाओगे जैसा तुम्हें पसंद है।" वह लौटा और पाया कि उसने अपने भाई की हत्या कर दी थी। यही धन्य और सर्वोच्च अल्लाह का कहना है: {निस्संदेह, हमने आकाशों, पृथ्वी और पर्वतों के सामने अमानत पेश की, परन्तु उन्होंने इसे उठाने से इनकार कर दिया...} आयत (1)। मा'मर ने अल-हसन से रिवायत की है: कि अमानत आकाशों, पृथ्वी और पर्वतों के सामने पेश की गई। उन्होंने कहा (2): "इसमें क्या है?" उनसे कहा गया: "यदि तुम अच्छा करोगे तो तुम्हें बदला (पुरस्कार) दिया जाएगा, और यदि तुम बुरा करोगे तो तुम्हें दंड दिया जाएगा।" उन्होंने कहा: "नहीं" (3)। मुजाहिद ने कहा: तो जब (4) अल्लाह तआला ने आदम को पैदा किया, तो उसने उनके सामने इसे पेश किया। उन्होंने (आदम ने) पूछा: "यह क्या है?" उसने (अल्लाह ने) कहा: "यदि तुम अच्छा करोगे तो मैं तुम्हें इनाम दूँगा, और यदि तुम बुरा करोगे तो मैं तुम्हें दंड दूँगा।" उन्होंने कहा: "मैंने इसे स्वीकार कर लिया, ऐ मेरे रब।" मुजाहिद ने कहा: उनके इसे स्वीकार करने और जन्नत से निकाले जाने के बीच का समय केवल ज़ुहर (दोपहर की नमाज़) और अस्र (तीसरे पहर की नमाज़) के बीच के समय के बराबर था (5)। अली बिन अबी तल्हा ने इब्न अब्बास से अल्लाह के इस फरमान के बारे में रिवायत की है: {निस्संदेह, हमने आकाशों, पृथ्वी और पर्वतों के सामने अमानत पेश की}। उन्होंने कहा: अमानत का अर्थ धार्मिक कर्तव्य (फ़राइज़) है। अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने उन्हें आकाशों, पृथ्वी और पर्वतों के सामने पेश किया; यदि वे उन्हें पूरा करते, तो वह उन्हें प्रतिफल देता, और यदि वे उन्हें त्याग देते, तो वह उन्हें दंड देता। उन्होंने इसे नापसंद किया और डर गए, अवज्ञा के कारण नहीं, बल्कि अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल के धर्म के सम्मान में कि वे इसे पूरा नहीं कर पाएँगे। फिर उसने इसे आदम के सामने पेश किया, और उन्होंने इसमें निहित सब कुछ के साथ इसे स्वीकार कर लिया। अल-नहस ने कहा (6): और यही वह बात है जिस पर तफ़सीर (व्याख्या) करने वाले लोग सहमत हैं। कहा गया है: जब आदम (उन पर शांति हो) की मृत्यु का समय आया, तो उन्हें आज्ञा दी गई कि वे सृष्टि के सामने अमानत पेश करें। उन्होंने इसे पेश किया, लेकिन किसी ने...

पाद-टिप्पणियाँ: (1) इसे अल-तबरी 19/203 - 204 ने अल-सुद्दी के माध्यम से अबू मलिक से, और अबू सालेह के माध्यम से इब्न अब्बास से, और मुराह के माध्यम से इब्न मसूद से, और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथियों में से कुछ लोगों से एक लंबी रिपोर्ट के हिस्से के रूप में उद्धृत किया है। (2) (ज़) में: "इसमें जो कुछ है उसके बारे में उन्होंने कहा।" (3) अल-नुकत व अल-'उयून 4/430।

इब्न अबी हातिम ने इसे विस्तार से उद्धृत किया है जैसा कि इब्न कसीर की तफ़सीर में इस आयत के लिए अबू मा'मर 'औन बिन मा'मर के माध्यम से अल-हसन अल-बसरी से है। (4) (ज़) में: "जब।" (5) अल-नुकत व अल-'उयून 4/430, और इब्न अबी हातिम ने इसे अल-दुर्र अल-मंसूर 5/225 में उद्धृत किया है, और अल-वाहिदी ने अल-वसीत 3/485 में, और इसी तरह की बात इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से इस आयत की व्याख्या की शुरुआत में वर्णित है। (6) मआनी अल-कुरान 5/383 में, और इससे पहले जो कुछ है वह उनसे है, और अल-तबरी ने 19/198 में इब्न अब्बास की रिपोर्ट को भी उद्धृत किया है, और इब्न अल-अंबारी ने अल-अददाद पृष्ठ 389 - 390 में।

صفحہ: ۲۴۶ سورة الاحزاب: الآيتان ۷۲ - ۷۳

...قابیل سے کہا: "میرے بیٹے کی امانت کے ساتھ حفاظت کرنا،" تو اس نے کہا: "جی ہاں، آپ جائیں اور واپس آئیں گے تو اپنے بیٹے کو ویسا ہی پائیں گے جیسا آپ کو خوش کرے۔" وہ واپس آیا تو دیکھا کہ اس نے اپنے بھائی کو قتل کر دیا تھا۔ وہی اللہ تبارک و تعالیٰ کا قول ہے: ﴿إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَن يَحْمِلْنَهَا﴾ الآیہ (۱) (بیشک ہم نے آسمانوں، زمین اور پہاڑوں پر امانت پیش کی تو انہوں نے اسے اٹھانے سے انکار کر دیا)۔ اور معمر نے حسن سے روایت کیا: کہ امانت آسمانوں، زمین اور پہاڑوں پر پیش کی گئی، تو انہوں نے کہا (۲): "اس میں کیا ہے؟" ان سے کہا گیا: "اگر تم نے اچھا کیا تو تمہیں جزا دی جائے گی، اور اگر تم نے برا کیا تو تمہیں سزا دی جائے گی۔" تو انہوں نے کہا: "نہیں" (۳)۔ مجاہد نے کہا: پھر جب (۴) اللہ تعالیٰ نے آدم کو پیدا کیا تو ان پر اسے پیش کیا، انہوں نے پوچھا: "یہ کیا ہے؟" اللہ نے فرمایا: "اگر تم نے اچھا کیا تو میں تمہیں اجر دوں گا، اور اگر تم نے برا کیا تو میں تمہیں عذاب دوں گا۔" انہوں نے कहा: "اے میرے رب، میں نے اسے اٹھا لیا۔" مجاہد نے کہا: ان کے اسے اٹھانے سے لے کر جنت سے نکالے جانے تک کا وقت صرف ظہر اور عصر کے درمیان کی مقدار کے برابر تھا (۵)۔ اور علی بن ابی طلحہ نے ابن عباس سے اللہ تعالیٰ کے قول ﴿إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ﴾ کے بارے میں روایت کیا: انہوں نے کہا: امانت فرائض (مذہبی فرائض) ہیں، اللہ عزوجل نے انہیں آسمانوں، زمین اور پہاڑوں पर پیش کیا؛ اگر وہ انہیں ادا کریں گے تو انہیں ثواب دے گا، اور اگر وہ انہیں ضائع کریں گے تو انہیں عذاب دے گا۔ تو انہوں نے اسے ناپسند کیا اور ڈر گئے، نافرمانی کی وجہ سے نہیں بلکہ اللہ عزوجل کے دین کی عظمت کی وجہ سے کہ وہ اسے قائم نہ رکھ سکیں گے۔ پھر اسے آدم پر پیش کیا، تو انہوں نے اسے اس کی تمام شرائط کے ساتھ

قبول کر لیا۔ النحاس نے کہا (۶): اور یہی وہ قول ہے جس پر اہل تفسیر متفق ہیں۔ اور کہا گیا: جب آدم علیہ السلام کی وفات کا وقت قریب آیا تو انہیں حکم دیا گیا کہ وہ امانت کو مخلوق پر پیش کریں، تو انہوں نے اسے پیش کیا لیکن کسی نے...

حواشی: (۱) اسے طبری نے ۱۹/ ۲۰۳ - ۲۰۴ میں سدی کے واسطے سے ابو مالک سے، اور ابو صالح کے واسطے سے ابن عباس سے، اور مرہ کے واسطے سے ابن مسعود سے، اور نبی ﷺ کے صحابہ میں سے کچھ لوگوں سے ایک طویل خبر کے ضمن میں روایت کیا ہے۔ (۲) (ظ) میں ہے: "اس میں جو کچھ ہے اس کے بارے میں انہوں نے کہا۔" (۳) النکت والعیون ۴/ ۴۳۰۔ اور اسے ابن ابی حاتم نے طوالت کے ساتھ روایت کیا جیسا کہ ابن کثیر کی تفسیر میں اس آیت کے تحت ابو معمر عون بن معمر کے واسطے سے حسن بصری سے مروی ہے۔ (۴) (ظ) میں ہے: "لما" (جب)۔ (۵) النکت والعیون ۴/ ۴۳۰، اور اسے ابن ابی حاتم نے الدر المنثور ۵/ ۲۲۵ میں، اور الواحدی نے الوسیط ۳/ ۴۸۵ میں روایت کیا ہے، اور اس آیت کی تفسیر کے آغاز میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے اسی طرح کا قول منقول ہے۔ (۶) معانی القرآن ۵/ ۳۸۳ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ بھی وہیں سے ہے، اور ابن عباس کی خبر کو طبری نے بھی ۱۹/ ۱۹۸ میں، اور ابن الانباری نے الاضداد ص ۳۸۹ - ۳۹۰ میں روایت کیا ہے۔

247 Surah Al-Ahzab: Verses 72 - 73 ...none accept it except his sons (1). And it was said: This "Trust" (Amanah) is what God Almighty has deposited in the heavens, the earth, the mountains, and creation of the proofs of His Lordship, that they should manifest them, and they did manifest them, except for man, for he concealed and denied it; this was stated by some theologians (2). The meaning of "We offered" (Aradna) is: We made manifest, just as you say: "I offered the girl for sale." The meaning is: We offered the Trust and its loss to the inhabitants of the heavens and the earth among the angels, humans, and jinn. {but they refused to bear it}, meaning: to bear its burden, as the Almighty said: {And they will certainly bear their own burdens, and other burdens along with their own burdens} [Al-Ankabut: 13]. {But man bore it}. Al-Hasan said: What is meant is: the disbeliever and the hypocrite. {He was indeed unjust} to himself, {ignorant} of his Lord. Thus, the answer would be metaphorical, like: {Ask the village} [Yusuf: 82] (3). There is another answer regarding it being literal: He offered the Trust and its neglect to the heavens, the earth, and the mountains, which is reward and punishment, i.e., He made that manifest to them. So they did not bear its burden (4), and they were afraid and said: We do not seek (5) reward or punishment, and each one said: This is a matter we cannot endure, and we are hearing and obeying You in what You have commanded us and made subservient to us (6); this was stated by Al-Hasan and others (7). The scholars said: It is known that inanimate objects do not understand or respond, so life must be assumed according to the last opinion. This offering was an offering of choice, not obligation, whereas the offering to man was an obligation.

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/383. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/429. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/329. (4) Previous source. (5) In manuscripts other than (Za): "And she was afraid and said, 'I do not seek...'" and what is established is from (Za). (6) In manuscripts other than (Za): "In what they were commanded and made subservient to them" and what is established is from (Za). (7) Similar has been passed down from Al-Hasan, and it was also extracted by Abdul Razzaq 2/125 from Al-Hasan and Qatadah.

247 सूरा अल-अहज़ाब: आयतें 72 - 73 ...उसके बेटों के अलावा कोई इसे स्वीकार नहीं करता (1)। और कहा गया है: यह "अमानत" (धरोहर) वह है जिसे अल्लाह तआला ने आसमानों, ज़मीन, पहाड़ों और सृष्टि में अपनी प्रभुता (रुबूबियत) के प्रमाणों के रूप में रखा है कि वे उन्हें प्रकट करें, और उन्होंने उन्हें प्रकट किया, सिवाय इंसान के, क्योंकि उसने इसे छिपाया और इससे इनकार किया; यह बात कुछ धर्मशास्त्रियों (मुतकल्लिमीन) ने कही है (2)। "हमने पेश किया" (अरदना) का अर्थ है: हमने प्रकट किया, जैसे आप कहते हैं: "मैंने दासी को बिक्री के लिए पेश किया।" इसका अर्थ यह है कि: हमने अमानत और उसे गँवाने (के परिणाम) को आसमानों और ज़मीन के निवासियों - फरिश्तों, इंसानों और जिन्नों के सामने पेश किया। {तो उन्होंने इसे उठाने से इनकार कर दिया}, अर्थात: उसका बोझ उठाने से, जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया: {और वे निश्चित रूप से अपने बोझ उठाएंगे और अपने बोझों के साथ दूसरे बोझ भी} [अल-अंकबूत: 13]। {और इंसान ने उसे उठा लिया}। अल-हसन ने कहा: इससे तात्पर्य है: काफिर और मुनाफिक (पाखंडी)। {निस्संदेह वह (अपने आप पर) बड़ा ज़ालिम} था, {अज्ञानी} था अपने रब के बारे में। इस आधार पर, उत्तर लाक्षणिक (मज़ाज़ी) होगा, जैसे: {उस बस्ती से पूछो} [यूसुफ: 82] (3)। इसके वास्तविक (हकीकी) होने के बारे में एक और उत्तर यह है: उसने आसमानों, ज़मीन और पहाड़ों के सामने अमानत और उसकी उपेक्षा को पेश किया, जो कि पुरस्कार और दंड है, यानी उसने उन्हें यह स्पष्ट कर दिया। तो उन्होंने उसका बोझ नहीं उठाया (4), और वे डर गए और कहा: हम न तो (5) इनाम चाहते हैं और न ही सज़ा, और हर एक ने कहा: यह ऐसा मामला है जिसे हम सहन नहीं कर सकते, और हम आपकी बात सुनने वाले और आज्ञा मानने वाले हैं उस चीज़ में जिसका आपने हमें आदेश दिया और जिसके लिए हमें वश में किया (6); यह अल-हसन और अन्य लोगों ने कहा है (7)। विद्वानों ने कहा है: यह ज्ञात है कि निर्जीव वस्तुएं न तो समझती हैं और न ही उत्तर देती हैं, इसलिए अंतिम राय के अनुसार उनमें जीवन की कल्पना करना आवश्यक है। और यह पेशकश चुनने की पेशकश थी, न कि अनिवार्य, जबकि इंसान के लिए यह पेशकश अनिवार्य थी।

---

(1) मआनी अल-कुरान, अल-नहहास 5/383। (2) अल-नुकात वल-'उयून 4/429। (3) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 3/329। (4) पिछला स्रोत। (5) प्रतियों में (ज़) के अलावा: "और वह डर गई और कहा, मैं नहीं चाहती..." और जो स्थापित है वह (ज़) से है। (6) प्रतियों में (ज़) के अलावा: "जिसमें उन्हें आदेश दिया गया और उनके लिए वश में किया गया" और जो स्थापित है वह (ज़) से है। (7) अल-

हसन से इसी तरह की बात पहले भी आई है, और इसे अब्दुल रज्जाक 2/125 ने अल-हसन और कतादा से भी निकाला है।

247 سورہ الاحزاب: آیات 72 - 73 ...اس کے بیٹوں کے سوا کوئی اسے قبول نہیں کرتا (1)۔ اور کہا گیا: یہ "امانت" وہ ہے جو اللہ تعالیٰ نے آسمانوں، زمین، پہاڑوں اور مخلوقات میں اپنی ربوبیت کے دلائل کے طور پر ودیعت کی ہے کہ وہ انہیں ظاہر کریں، تو انہوں نے ظاہر کر دیا، سوائے انسان کے، کیونکہ اس نے اسے چھپایا اور اس کا انکار کیا؛ یہ بات بعض متکلمین نے کہی ہے (2)۔ "عرضنا" (ہم نے پیش کیا) کا معنی ہے: ہم نے ظاہر کیا، جیسے تم کہتے ہو: "میں نے لونڈی کو فروخت کے لیے پیش کیا۔" اور مطلب یہ ہے کہ: ہم نے امانت اور اس کے ضیاع کو آسمانوں اور زمین والوں پر فرشتوں، انسانوں اور جنوں میں سے پیش کیا {پس انہوں نے اسے اٹھانے سے انکار کر دیا} یعنی: اس کا بوجھ اٹھانے سے، جیسا کہ اللہ عزوجل نے فرمایا: {اور وہ ضرور اپنے بوجھ اٹھائیں گے، اور اپنے بوجھوں کے ساتھ دوسرے بوجھ بھی} [العنکبوت: 13]۔ {اور اسے انسان نے اٹھا لیا}۔ حسن بصریؒ نے فرمایا: مراد کافر اور منافق ہے۔ {بے شک وہ (اپنے نفس پر) بڑا ظالم} تھا، {نادان} تھا اپنے رب سے۔ اس بنیاد پر جواب مجازی ہوگا، جیسے: {اور بستی (والوں) سے پوچھ لیں} [یوسف: 82] (3)۔ اس کے حقیقی ہونے کے بارے میں ایک اور جواب یہ ہے کہ: اللہ نے آسمانوں، زمین اور پہاڑوں پر امانت اور اس کے ضیاع کو پیش کیا، جو کہ ثواب اور عذاب ہے، یعنی: ان پر اسے ظاہر کیا، پس انہوں نے اس کا بوجھ نہیں اٹھایا (4)، اور وہ ڈر گئے اور کہا: ہم (5) نہ ثواب چاہتے ہیں اور نہ عذاب، اور ہر ایک نے کہا: یہ وہ معاملہ ہے جس کی ہم طاقت نہیں رکھتے، اور ہم تیرے لیے سننے والے اور فرمانبردار ہیں اس میں جس کا تو نے ہمیں حکم دیا اور جس کے لیے ہمیں مسخر کیا (6)؛ یہ بات حسن بصریؒ اور دیگر نے کہی ہے (7)۔ علماء نے کہا: یہ معلوم ہے کہ جمادات نہ سمجھتے ہیں اور نہ جواب دیتے ہیں، لہٰذا آخری قول کے مطابق زندگی کی تقدیر (فرض کرنا) ضروری ہے۔ اور یہ پیش کرنا اختیار کا پیش کرنا تھا نہ کہ لزوم کا، اور انسان پر پیش کرنا لزوم (لازمی) تھا۔

(1) معانی القرآن للنحاس 5 / 383۔ (2) النکت والعیون 4 / 429۔ (3) إعراب القرآن للنحاس 3 / 329۔ (4) گزشتہ حوالہ۔ (5) نسخوں میں (ظ) کے علاوہ: "اور وہ ڈر گئی اور کہا میں نہیں چاہتی۔۔" اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے۔ (6) نسخوں میں (ظ) के अलावा: "جس کا انہیں حکم دیا گیا اور جن کے لیے انہیں مسخر کیا گیا" اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے۔ (7) اسی طرح حسن بصریؒ سے مروی ہے، اور اسے عبد الرزاق نے 2 / 125 میں حسن بصری اور قتادہ سے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Ahzab, Verses 72 - 73. Page 248.

Al-Qaffal and others said: The presentation in this verse is a metaphorical expression, meaning that the heavens and the earth—despite the greatness of their masses—if they were such that they could be given obligations, the taking on of religious laws would be heavy for them due to the rewards and punishments involved. This means that obligation is a matter that the heavens, the earth, and the mountains would naturally be unable to bear, yet man took it upon himself, while being unjust and ignorant, had he understood. This is like His saying: {If We had sent down this Quran upon a mountain...} then He said: {And these examples We present to the people} [Al-Hashr: 21]. Al-Qaffal said: If it is established(1) that He, the Exalted, strikes parables, and a report comes to us that can only be interpreted as a parable, then it must be taken as such.

Another group said: The verse is figurative, meaning: if we compared the weight of the Trust with the strength of the heavens, the earth, and the mountains, we would see that they could not endure it, and that if they could speak, they would refuse and be afraid. Thus, He expressed this meaning by His saying: {Indeed, We offered the Trust...} the verse. This is like when you say: I offered the load to the camel and it refused, meaning: I measured its strength against the weight of the load, and I saw that it fell short of it(2).

It was also said: "We offered" (aradhna) means: we compared the Trust against the heavens, the earth, and the mountains, and these things were too weak for the Trust, and the Trust outweighed them with its heaviness.

It was said: The offering of the Trust to the heavens, the earth, and the mountains was actually from Adam, peace be upon him. This is because when God Almighty made him a successor over his offspring, and gave him authority over all that is on earth—livestock, birds, and wild beasts—and made a covenant with him, in which He commanded and forbade him, prohibited and permitted, he accepted it and continued to act upon it. When death approached him, he asked God to inform him whom he should appoint as a successor after him, and pass on the Trust he had taken. So He commanded him to offer that to the heavens upon the condition He had taken from him: reward if he obeyed, and punishment if he disobeyed. But they refused to accept it out of fear of God's punishment. Then He commanded him to offer it to all the earth and mountains, but they refused it(3). Then He commanded him to offer...

(1) After it in the manuscripts except (Za): "in". (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/402 - 403. (3) The confirmed version is from (Za), in others: "they both refused it".

सूरा अल-अहज़ाब, आयत ७२ - ७३, पृष्ठ २४८।

अल-क़फ़्फ़ाल और अन्य लोगों ने कहा: इस आयत में 'प्रस्तुति' (अरज़) एक उदाहरण देना है, जिसका अर्थ है कि आकाश और पृथ्वी - अपने विशाल आकार के बावजूद - यदि वे ऐसे होते कि उन्हें दायित्व दिया जा सकता, तो शरीयत के कानूनों को स्वीकार करना उनके लिए भारी होता; क्योंकि इसमें पुरस्कार और दंड शामिल हैं। अर्थात, दायित्व एक ऐसा मामला है जिसे वहन करने में आकाश, पृथ्वी और पहाड़ स्वाभाविक रूप से असमर्थ होते, फिर भी मनुष्य ने इसे स्वीकार कर लिया, जबकि वह अत्याचारी और अज्ञानी था, यदि वह समझता। यह उनके इस कथन के समान है: {यदि हम इस कुरान को किसी पहाड़ पर उतारते...} फिर उन्होंने कहा: {और ये उदाहरण हम लोगों के लिए देते हैं} [अल-हश्र: २१]। अल-क़फ़्फ़ाल ने कहा: यदि यह सिद्ध हो गया है(१) कि वह, जो सर्वोच्च है, उदाहरण देता है, और हमारे पास ऐसी खबर आती है जिसे केवल उदाहरण के रूप में ही समझा जा सकता है, तो उसे वैसा ही मानना अनिवार्य है।

एक समूह ने कहा: आयत रूपक है, जिसका अर्थ है: यदि हम अमानत के बोझ की तुलना आकाश, पृथ्वी और पहाड़ों की शक्ति से करें, तो हम देखेंगे कि वे इसे सहन नहीं कर सकते, और यदि वे बोल सकते, तो वे इनकार कर देते और डर जाते। इसलिए, उन्होंने इस अर्थ को अपने इस कथन द्वारा व्यक्त किया: {निश्चित रूप से, हमने अमानत को पेश किया...} आयत। यह वैसा ही है जैसे आप कहते हैं: मैंने ऊँट पर बोझ रखा और उसने मना कर दिया, आपका मतलब है: मैंने बोझ के वजन के मुकाबले उसकी शक्ति का अनुमान लगाया, और मैंने देखा कि वह उससे कम थी(२)।

यह भी कहा गया है: "हमने पेश किया" (अरज़ना) का अर्थ है: हमने आकाश, पृथ्वी और पहाड़ों के सामने अमानत की तुलना की, और ये चीजें अमानत के मुकाबले कमजोर पड़ गईं, और अमानत अपने भारीपन के कारण उन पर भारी रही।

यह कहा गया है: आकाश, पृथ्वी और पहाड़ों के सामने अमानत की पेशकश वास्तव में आदम (उन पर शांति हो) की ओर से थी। ऐसा इसलिए क्योंकि जब अल्लाह तआला ने उन्हें उनकी संतानों पर उत्तराधिकारी बनाया, और उन्हें पृथ्वी पर मौजूद सभी पशुओं, पक्षियों और जंगली जानवरों पर अधिकार दिया, और उनके साथ एक अनुबंध किया जिसमें उन्हें आदेश दिया, मना किया, वर्जित किया और अनुमति दी, तो उन्होंने इसे स्वीकार किया और उस पर अमल करते रहे। जब उनकी मृत्यु का समय आया, तो उन्होंने अल्लाह से प्रार्थना की कि वह उन्हें बताए कि उनके बाद किसे

उत्तराधिकारी बनाया जाए, और जो अमानत उन्होंने संभाली थी उसे किसे सौंपा जाए। तो अल्लाह ने उन्हें आदेश दिया कि वह उसी शर्त पर आकाश के सामने इसे पेश करें जो उनसे ली गई थी: आज्ञा मानने पर इनाम, और अवज्ञा करने पर सजा। लेकिन उन्होंने अल्लाह के अज़ाब (दंड) के डर से इसे स्वीकार करने से इनकार कर दिया। फिर उन्हें पूरी पृथ्वी और पहाड़ों के सामने इसे पेश करने का आदेश दिया गया, लेकिन उन्होंने भी इनकार कर दिया(३)। फिर उन्हें पेश करने का आदेश दिया गया...

(१) प्रतियों में इसके बाद (ज़) के अलावा: "में"। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/४०२ - ४०३। (३) (ज़) से पुष्ट संस्करण, अन्यों में: "उन दोनों ने इनकार कर दिया"।

سورة الاحزاب، آیات ۷۲ - ۷۳۔ ۲۴۸

القفال اور دیگر نے کہا: اس آیت میں 'پیش کرنا' (عرض) ایک مثال دینا ہے، یعنی آسمان اور زمین - اپنے اجسام کی بڑائی کے باوجود - اگر وہ ایسی ہوتیں کہ ان پر ذمہ داری ڈالی جا سکتی، تو ان پر شریعتوں کا بوجھ گراں گزرتا؛ کیونکہ ان میں ثواب اور عذاب کا ذکر ہے۔ یعنی: ذمہ داری ایک ایسی بات ہے جس سے آسمان، زمین اور پہاڑ عاجز رہ جاتے، جبکہ انسان نے اسے اٹھا لیا اور وہ ظالم و جاہل تھا اگر وہ سمجھتا۔ یہ اللہ کے اس قول کی طرح ہے: ﴿لَوْ أَنْزَلْنَا هَذَا الْقُرْآنَ عَلَى جَبَلٍ﴾ پھر فرمایا: ﴿وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ﴾ [الحشر: ۲۱]۔ القفال نے کہا: جب یہ طے پا گیا(۱) کہ اللہ تعالیٰ مثالیں بیان فرماتا ہے، اور ہمارے پاس ایسی خبر آتی ہے جو صرف مثال کے طور پر ہی سمجھ میں آ سکتی ہو، تو اسے اسی پر محمول کرنا واجب ہے۔

ایک گروہ نے کہا: یہ آیت مجاز ہے، یعنی: اگر ہم امانت کے بوجھ کا آسمانوں، زمین اور پہاڑوں کی قوت سے موازنہ کریں تو ہم دیکھیں گے کہ وہ اس کی تاب نہیں لا سکتے، اور اگر وہ بول سکتے تو وہ انکار کرتے اور ڈر جاتے۔ پس اس معنی کو اللہ نے اپنے اس قول سے تعبیر کیا: ﴿إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ﴾ الآیۃ۔ یہ ایسا ہی ہے جیسے تم کہو: میں نے اونٹ پر بوجھ پیش کیا تو اس نے انکار کر دیا، اور تمہاری مراد یہ ہو: میں نے بوجھ کے وزن کے مقابلے میں اس کی قوت کا اندازہ لگایا، تو میں نے دیکھا کہ وہ اس سے قاصر ہے(۲)۔

اور کہا گیا ہے کہ: «عَرَضْنَا» کے معنی ہیں: ہم نے آسمانوں، زمین اور پہاڑوں کے سامنے امانت کا موازنہ کیا، تو یہ چیزیں امانت کے مقابلے میں کمزور ثابت ہوئیں، اور امانت اپنے بوجھ کے سبب ان پر غالب آگئی۔

اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ: آسمانوں، زمین اور پہاڑوں پر امانت کا پیش کیا جانا دراصل آدم علیہ السلام کی جانب سے تھا۔ وہ اس طرح کہ جب اللہ تعالیٰ نے انہیں ان کی اولاد پر خلیفہ بنایا، اور انہیں زمین کے تمام چوپایوں، پرندوں اور درندوں پر اختیار دیا، اور ان سے ایک عہد لیا جس میں انہیں کچھ حکم دیا، کچھ سے منع کیا، کچھ حرام کیا اور کچھ حلال، تو انہوں نے اسے قبول کیا اور مسلسل اس پر عمل پیرا رہے۔ جب ان کی وفات کا وقت قریب آیا تو انہوں نے اللہ سے سوال کیا کہ وہ انہیں بتائے کہ ان کے بعد کسے خلیفہ بنایا جائے، اور جو امانت انہوں نے اٹھائی ہے وہ اسے کس کے سپرد کریں۔ تو اللہ نے انہیں حکم دیا کہ وہ آسمانوں کے سامنے اسی شرط پر پیش کریں جو ان سے لی گئی تھی: یعنی فرمانبرداری پر ثواب، اور نافرمانی پر عذاب۔ تو انہوں نے اللہ کے عذاب سے ڈرتے ہوئے اسے قبول کرنے سے انکار کر دیا۔ پھر اللہ نے انہیں حکم دیا کہ وہ اسے تمام زمین اور پہاڑوں پر پیش کریں، تو انہوں نے بھی انکار کر دیا(۳)۔ پھر انہیں حکم دیا کہ وہ پیش کریں...

(۱) نسخوں میں (ظ) کے علاوہ اس کے بعد «فی» ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۴۰۲/۴ - ۴۰۳۔ (۳) (ظ) میں جو ثابت ہے، اور دوسروں میں ہے: «فأبیاہ»۔

Surah Al-Ahzab, Verses 72 - 73 249

...that to his son, so he presented it to him, and he accepted it with a condition, and he did not fear what the heavens, the earth, and the mountains feared. "Indeed, he was unjust" to himself "ignorant" of the consequence of what he undertook for his Lord (1). Al-Tirmidhi al-Hakim, Abu Abd Allah Muhammad ibn Ali, said: I was surprised by this (2) speaker, from where did he come with this story! For if we look at the traditions (athar), we find them contrary to what he said, and if we look at its outward meaning, we find it contrary to what he said, and if we look at its inward meaning, we find it far from what he said! That is because he repeated the mention of the Trust (al-Amanah) but did not mention what the Trust is, except that he gestures in his speech that He gave him authority (3) over all that is on earth, and Allah made a covenant with him regarding His command, prohibition, lawful, and unlawful. And he claimed that He commanded him to present that to the heavens, the earth, and the mountains! So what would the heavens, the earth, and the mountains do with the lawful and the unlawful?! And what about the authority over cattle, birds, and wild beasts! And how, if he presented it to his son and he accepted it, would it be (4) upon the necks of his progeny after him! At the beginning of the report in the Revelation (the Quran), it is that He offered the Trust to the heavens, the earth, and the mountains until their refusal became apparent, then He mentioned that man bore it, i.e., of his own accord, not that he was forced to bear it, so He called him "unjust" i.e., to himself, "ignorant" of what it contains. As for the traditions that are contrary to what he mentioned, my father, may Allah have mercy on him, told me, saying: Al-Fayd ibn al-Fadl al-Kufi narrated to us, al-Sari ibn Isma'il narrated to us, from Amir al-Sha'bi, from Masruq, from Abd Allah ibn Mas'ud, who said: When Allah created the Trust, He personified it as a rock, then He placed it where He willed, then He called the heavens, the earth, and the mountains to bear it, and He said to them: This is the "Trust", it has a reward and a punishment. They said: O Lord, we have no capacity for it. Then man came forward before being called, and said to the heavens, the earth, and the mountains: Why are you standing? They said: Our Lord called us to bear...

(1) Mentioned by Abu Bakr al-Anbari in "Al-Adhdad", pp. 390-391, from some commentators. (2) In (Z): I was surprised at this. (3) In (Z): Empowered. (4) His saying: "would it be", from (Z), and it is not in the other copies.

सूरह अल-अहज़ाब, आयत 72 - 73 249

...वह अपने बेटे पर, तो उसने उसे उसके सामने पेश किया, और उसने शर्त के साथ इसे स्वीकार कर लिया, और वह उस चीज़ से नहीं डरा जिससे आसमान, धरती और पहाड़ डर गए थे। "निस्संदेह, वह (मनुष्य) अन्यायी था" अपने आप पर "अज्ञानी" उस चीज़ के परिणाम से जो उसने अपने रब के लिए अपने ज़िम्मे ली (1)। अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम अबू अब्द अल्लाह मुहम्मद इब्न अली ने कहा: मुझे इस (2) कहने वाले पर आश्चर्य हुआ कि वह यह कहानी कहाँ से लाया! यदि हम परंपराओं (असार) को देखें, तो हम उन्हें उसके कहे के विपरीत पाते हैं, और यदि हम इसके बाहरी अर्थ को देखें, तो हम इसे उसके कहे के विपरीत पाते हैं, और यदि हम इसके आंतरिक अर्थ को देखें, तो हम इसे उसके कहे से बहुत दूर पाते हैं! ऐसा इसलिए है क्योंकि उसने अमानत (न्यास) का ज़िक्र बार-बार किया लेकिन यह नहीं बताया कि अमानत क्या है, सिवाय इसके कि वह अपने भाषण में संकेत करता है कि उसने उसे (3) पृथ्वी पर मौजूद सभी चीज़ों पर अधिकार दिया, और अल्लाह ने उसके साथ अपनी आज्ञा, निषेध, हलाल और हराम के बारे में एक प्रतिज्ञा की। और उसने दावा किया कि उसने उसे आदेश दिया कि वह इसे आसमानों, धरती और पहाड़ों के सामने पेश करे! तो आसमान, धरती और पहाड़ हलाल और हराम का क्या करेंगे?! और चौपायों, पक्षियों और जंगली जानवरों पर अधिकार का क्या मतलब! और कैसे, यदि उसने इसे अपने बेटे के सामने पेश किया और उसने इसे स्वीकार कर लिया, तो यह उसके बाद उसकी संतान की गर्दन पर होगा (4)! और वह्य (प्रकाशना) में खबर की शुरुआत में यह है कि उसने अमानत को आसमानों, धरती और पहाड़ों के सामने पेश किया यहाँ तक कि उनका इनकार ज़ाहिर हो गया, फिर उसने ज़िक्र किया कि इंसान ने उसे उठा लिया, यानी खुद से, न कि उसे इसे उठाने के लिए मजबूर किया गया, इसलिए उसने उसे "अन्यायी" कहा यानी अपने आप पर, "अज्ञानी" उसमें जो कुछ है उससे। रही बात उन परंपराओं की जो उसके द्वारा बताए गए के विपरीत हैं, तो मेरे पिता (अल्लाह उन पर रहम करे) ने मुझे बताया: अल-फैद इब्न अल-फदल अल-कूफी ने हमसे बयान किया, अल-सरी इब्न इस्माइल ने हमसे बयान किया, आमिर अल-शाबी से, उन्होंने मसरूक़ से, उन्होंने अब्दुल्ला इब्न मसूद से, उन्होंने कहा: जब अल्लाह ने अमानत पैदा की, तो उसे एक चट्टान के रूप में चित्रित किया, फिर उसे जहाँ चाहा रख दिया, फिर उसने आसमानों, धरती और पहाड़ों को इसे उठाने के लिए बुलाया, और उनसे कहा: यह "अमानत" है, इसके लिए इनाम है और इस पर सज़ा है। उन्होंने कहा: ऐ रब, हमारे पास इसकी ताकत नहीं है।

और इंसान बुलाए जाने से पहले ही आगे आ गया, और उसने आसमानों, धरती और पहाड़ों से कहा: तुम क्यों खड़े हो? उन्होंने कहा: हमारे रब ने हमें उठाने के लिए बुलाया...

(1) अबू बक्र अल-अंबारी द्वारा "अल-अज़दाद" पृष्ठ 390 - 391 में कुछ मुफ़स्सिरों (व्याख्याकारों) के हवाले से ज़िक्र किया गया। (2) संस्करण (ज़) में: "मुझे इस पर आश्चर्य हुआ"। (3) संस्करण (ज़) में: "अधिकार दिया"। (4) उसका कहना: "होगा", संस्करण (ज़) से है, और यह बाकी प्रतियों में नहीं है।

سورة الاحزاب، آیات ۷۲ - ۷۳ ۲۴۹

...وہ اپنے بیٹے پر، پس اس نے اسے اس کے سامنے پیش کیا، تو اس نے شرط کے ساتھ اسے قبول کر لیا، اور وہ اس چیز سے نہ ڈرا جس سے آسمان، زمین اور پہاڑ ڈر گئے تھے۔ "بے شک وہ (انسان) ظالم تھا" اپنے آپ پر "جاہل" اس کے انجام سے جو اس نے اپنے رب کے لیے اپنے ذمے لیا (۱)۔ الترمذی الحکیم ابو عبد اللہ محمد بن علی نے کہا: مجھے اس (۲) کہنے والے پر تعجب ہوا کہ وہ یہ قصہ کہاں سے لایا! پس اگر ہم آثار (روایات) کو دیکھیں تو ہم انہیں اس کے قول کے خلاف پاتے ہیں، اور اگر ہم اس کے ظاہر کو دیکھیں تو اسے اس کے قول کے خلاف پاتے ہیں، اور اگر ہم اس کے باطن کو دیکھیں تو اسے اس کے قول سے بہت دور پاتے ہیں! اور وہ اس لیے کہ اس نے امانت کا ذکر بار بار کیا اور یہ ذکر نہیں کیا کہ امانت کیا ہے، سوائے اس کے کہ وہ اپنی گفتگو میں اس طرف اشارہ کرتا ہے کہ اس نے اسے (۳) زمین کی تمام چیزوں پر مسلط (اختیار دیا) کر دیا، اور اللہ نے اس سے ایک عہد لیا جس میں اس کے امر و نہی اور حلال و حرام کا ذکر تھا۔ اور اس نے گمان کیا کہ اللہ نے اسے حکم دیا کہ وہ اسے آسمانوں، زمین اور پہاڑوں پر پیش کرے! تو آسمان، زمین اور پہاڑ حلال و حرام کا کیا کریں گے؟! اور چوپایوں، پرندوں اور درندوں پر تسلط کا کیا مطلب! اور یہ کیسے ہو سکتا ہے کہ اگر اس نے اپنے بیٹے پر اسے پیش کیا اور اس نے قبول کر لیا تو وہ (۴) اس کے بعد اس کی ذریت کی گردنوں میں ہو! اور وحی میں خبر کی ابتدا میں یہ ہے کہ اس نے امانت کو آسمانوں، زمین اور پہاڑوں پر پیش کیا یہاں تک کہ ان کا انکار ظاہر ہو گیا، پھر ذکر کیا کہ انسان نے اسے اٹھا لیا، یعنی اپنی طرف سے، نہ یہ کہ اسے اس کا مکلف بنایا گیا، پس اسے "ظالم" کہا یعنی اپنے نفس پر، "جاہل" اس سے جو اس میں ہے۔ اور رہے وہ آثار جو اس کے ذکر کردہ کے خلاف ہیں، تو میرے والد رحمہ اللہ نے مجھ سے بیان

کیا، کہا: ہم سے الفیض بن الفضل الکوفی نے بیان کیا، ہم سے السری بن اسماعیل نے، انہوں نے عامر الشعبي سے، انہوں نے مسروق سے، انہوں نے عبد اللہ بن مسعود سے روایت کی، انہوں نے کہا: جب اللہ نے امانت کو پیدا کیا تو اسے ایک چٹان کی صورت میں ظاہر کیا، پھر اسے جہاں چاہا رکھ دیا، پھر آسمانوں، زمین اور پہاڑوں کو اسے اٹھانے کے لیے بلایا، اور ان سے فرمایا: یہ "امانت" ہے، اس کے لیے ثواب ہے اور اس پر عذاب ہے۔ انہوں نے کہا: اے رب، ہم میں اس کی طاقت نہیں۔ اور انسان بلائے جانے سے پہلے ہی آگے بڑھ آیا، اور اس نے آسمانوں، زمین اور پہاڑوں سے کہا: تمہارے کھڑے ہونے کی کیا وجہ ہے؟ انہوں نے کہا: ہمارے رب نے ہمیں اٹھانے کے لیے بلایا...

(۱) اسے ابو بکر الانباری نے "الاضداد" ص ۳۹۰ - ۳۹۱ میں بعض مفسرین سے ذکر کیا ہے۔ (۲) نسخہ (ظ) میں: "عجبت لهذا" (مجھے اس پر تعجب ہوا)۔ (۳) نسخہ (ظ) میں: "سلط" (مسلط کیا)۔ (۴) اس کا قول: "یکون" (ہو گا)، نسخہ (ظ) سے ہے، اور یہ باقی نسخوں میں نہیں ہے۔

these, so we feared them and could not bear them. He said: He moved them with his hand and said: By God, if I wanted to carry them, I would have carried them. So he carried them until they reached his knees, then he put them down and said: By God, if I wanted to increase, I would have increased. They said: Go on! So he carried them until they reached his waist (1), then he put them down and said: By God, if I wanted to increase, I would have increased. They said: Go on, so he carried them until he placed them on his shoulders. When he inclined to put them down (2), they said: Stay! This is the Trust (Al-Amanah), it has a reward and a punishment. Our Lord commanded us to carry it, but we feared it, and you carried it without being called to do so. Therefore, it is upon your neck and the necks of your descendants until the Day of Resurrection; you were indeed unjust and ignorant (3). He mentioned reports from the Companions and the Successors, most of which have been mentioned previously.

"And man carried it" means: he committed to fulfilling its right, and in doing so, he is unjust to himself—Qatada said: to the Trust—ignorant of the extent of what he entered into. This is the interpretation of Ibn Abbas and Ibn Jubayr (4). Al-Hasan said: ignorant of his Lord. He said: the meaning of "carried it" is: he betrayed it, as said by Al-Zajjaj (5). The verse refers to the disbeliever and the hypocrite. Disobedient people are included according to their degree in this interpretation (6).

Ibn Abbas, his companions, Al-Dahhak, and others said: "Man" refers to Adam; he took on the Trust, and not even a day passed before he committed the disobedience that expelled him from Paradise (7).

It is narrated from Ibn Abbas that God Almighty said to him: Will you carry this Trust with what is in it? He said: What is in it? He said: If you do good, you will be rewarded, and if you do evil, you will be punished. He said: I will carry it with what is in it between...

(1) Al-Haqw: the waist. (2) In version (Z): "When he wanted to put it down." (3) We did not find the words of Al-Hakim al-Tirmidhi, and the report of Ibn Masoud was mentioned similarly by Al-Baghawi 547/3. Regarding Al-Sari ibn Isma'il, the Hafiz said in 'Al-Taqreeb': his hadith is rejected. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 402/4, without Qatada's statement; Tabari recorded Qatada's statement in 205/19. (5) In copies other than (Z): "And he said," what is fixed is from (Z). (6) Al-Muharrar al-Wajiz 402/4, without his saying: Al-Zajjaj said so, and Al-Zajjaj's statement is in 'Ma'ani al-Quran' 238/4. (7) Al-

Muharrar al-Wajiz 402/4, and a similar report from Ibn Abbas preceded on p. 244 of this part.

सूरह अल-अहज़ाब: आयतें 72 - 73 250

ये, तो हम उनसे डरे और उन्हें सहन नहीं कर सके। उसने कहा: उसने उन्हें अपने हाथ से हिलाया और कहा: अल्लाह की कसम, अगर मैं उन्हें उठाना चाहता तो मैं उन्हें उठा लेता। सो उसने उन्हें तब तक उठाया जब तक कि वे उसके घुटनों तक नहीं पहुँच गए, फिर उसने उन्हें नीचे रखा और कहा: अल्लाह की कसम, अगर मैं और बढ़ाना चाहता तो बढ़ा देता। उन्होंने कहा: जारी रखें! सो उसने उन्हें तब तक उठाया जब तक कि वे उसकी कमर (1) तक नहीं पहुँच गए, फिर उसने उन्हें नीचे रखा और कहा: अल्लाह की कसम, अगर मैं और बढ़ाना चाहता तो बढ़ा देता। उन्होंने कहा: जारी रखें, सो उसने उन्हें तब तक उठाया जब तक कि उन्हें अपने कंधों पर नहीं रख लिया। जब वह उन्हें नीचे रखने के लिए झुका (2), तो उन्होंने कहा: रुको! यह 'अमानत' है, इसके लिए पुरस्कार है और इस पर दंड है। हमारे रब ने हमें इसे उठाने का आदेश दिया था, लेकिन हम इससे डरे, और आपने इसे बिना बुलाए ही उठा लिया। इसलिए, यह कयामत के दिन तक आपकी गर्दन और आपके वंशजों की गर्दनों पर है; वास्तव में आप बड़े ज़ालिम और बड़े नादान (3) थे। उन्होंने सहाबा और ताबिईन से संबंधित वृत्तांतों का उल्लेख किया जिनमें से अधिकांश पहले आ चुके हैं।

"और मनुष्य ने इसे उठा लिया" का अर्थ है: उसने इसके अधिकार को पूरा करने की प्रतिबद्धता जताई, और ऐसा करने में वह अपने प्रति ज़ालिम है - कतादा ने कहा: अमानत के प्रति - वह जो कुछ करने जा रहा है उसकी सीमा से अनजान है। यह इब्न अब्बास और इब्न जुबैर की व्याख्या है (4)। अल-हसन ने कहा: अपने रब से अनजान। उन्होंने कहा: "उठा लिया" का अर्थ है: उसने इसमें खयानत (विश्वासघात) की, और अल-ज़ज्जाज ने भी यही कहा (5)। आयत काफिर और मुनाफिक के बारे में है। इस व्याख्या के अनुसार अवज्ञाकारी लोग अपनी श्रेणी के अनुसार इसमें शामिल हैं (6)।

इब्न अब्बास, उनके साथियों, अल-दह्हाक और अन्य ने कहा: "मनुष्य" से तात्पर्य आदम से है; उन्होंने अमानत को स्वीकार किया, और एक दिन भी पूरा नहीं हुआ था कि उन्होंने वह अवज्ञा की जिसने उन्हें जन्नत से बाहर निकाल दिया (7)।

इब्न अब्बास से वर्णित है कि अल्लाह तआला ने उनसे कहा: क्या आप इस अमानत को उसमें जो कुछ भी है उसके साथ उठाएंगे? उन्होंने कहा: इसमें क्या है? उसने कहा: यदि आप अच्छा करेंगे, तो आपको पुरस्कृत किया जाएगा, और यदि आप बुरा करेंगे, तो आपको दंडित किया जाएगा। उन्होंने कहा: मैं इसे उसमें जो कुछ है उसके साथ उठाऊंगा...

(1) अल-हक़्व: कमर। (2) प्रति (ज़) में: "जब उन्होंने इसे नीचे रखने का इरादा किया।" (3) हमें अल-हकीम अल-तिर्मिज़ी के शब्द नहीं मिले, और इब्न मसूद की रिवायत का उल्लेख अल-बग़वी 547/3 द्वारा इसी तरह किया गया है। अल-सरी इब्न इस्माइल के बारे में हाफ़िज़ ने 'अल-तकरीब' में कहा है: उनकी हदीस परित्यक्त (मतरूक) है। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 402/4, कतादा के कथन के बिना; तबरी ने 205/19 में कतादा के कथन को उद्धृत किया है। (5) (ज़) के अलावा अन्य प्रतियों में: "और उन्होंने कहा," जबकि जो स्थापित है वह (ज़) से है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 402/4, उनके यह कहे बिना: अल-ज़ज्जाज ने ऐसा कहा, और अल-ज़ज्जाज का कथन उनकी पुस्तक 'मआनी अल-कुरान' 238/4 में है। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 402/4, और इब्न अब्बास से इसी तरह का उल्लेख इस भाग के पृष्ठ 244 पर पहले हो चुका है।

سورة الاحزاب: آیات 72 - 73 250

یہ، تو ہم ان سے ڈر گئے اور ان کی طاقت نہ رکھ سکے، اس نے کہا: اس نے انہیں اپنے ہاتھ سے ہلایا اور کہا: اللہ کی قسم اگر میں چاہتا کہ انہیں اٹھاؤں تو میں انہیں اٹھا لیتا، پس اس نے انہیں اٹھایا یہاں تک کہ وہ اس کے گھٹنوں تک پہنچ گئے، پھر انہیں رکھ دیا اور کہا: اللہ کی قسم اگر میں چاہتا کہ اس میں اضافہ کروں تو کر دیتا، انہوں نے کہا: جاری رکھو! پس اس نے انہیں اٹھایا یہاں تک کہ وہ اس کی کمر (1) تک پہنچ گئے، پھر انہیں رکھ دیا اور کہا: اللہ کی قسم اگر میں چاہتا کہ اس میں اضافہ کروں تو کر دیتا، انہوں نے کہا: جاری رکھو، پس اس نے انہیں اٹھایا یہاں تک کہ انہیں اپنے کندھے پر رکھ لیا، جب وہ انہیں رکھنے کے لیے جھکا (2) تو انہوں نے کہا: اپنی جگہ پر رہو! بے شک یہ امانت ہے، اور اس کے لیے ثواب ہے اور اس پر عذاب ہے، اور ہمارے رب نے ہمیں اسے اٹھانے کا حکم دیا تو ہم اس سے ڈر گئے، اور تم نے اسے بغیر بلائے اٹھا لیا، پس یہ تمہاری گردن میں اور تمہاری اولاد کی گردنوں میں قیامت کے دن تک ہے، بے شک تم بڑے ظالم اور جاہل تھے (3)۔ اور انہوں نے صحابہ اور تابعین سے متعلق خبریں ذکر کیں جن میں سے اکثر پہلے گزر چکی ہیں۔

"اور اسے انسان نے اٹھا لیا" یعنی: اس کے حق کو قائم کرنے کا التزام کیا، اور وہ اس معاملے میں اپنی جان پر ظالم ہے - اور قتادہ نے کہا: امانت کے بارے میں - جاہل ہے اس کی قدر سے جس میں وہ داخل ہوا۔ اور یہ ابن عباس اور ابن جبیر کی تاویل ہے (4)۔ اور حسن نے کہا: اپنے رب سے جاہل۔ انہوں نے کہا: اور "حملہا" (اسے اٹھا لیا) کا معنی ہے: اس میں خیانت کی، اور یہی بات (5) زجاج نے کہی۔ اور آیت کافر اور منافق کے بارے میں ہے۔ اور نافرمان اپنی قدر کے مطابق اس تاویل پر (شامل) ہیں (6)۔

اور ابن عباس، ان کے اصحاب، ضحاک اور دیگر نے کہا: "انسان" سے مراد آدم ہیں، انہوں نے امانت کا بوجھ اٹھایا تو ایک دن بھی پورا نہ ہوا تھا کہ انہوں نے وہ نافرمانی کی جس نے انہیں جنت سے نکال دیا (7)۔

اور ابن عباس سے روایت ہے کہ اللہ تعالیٰ نے ان سے فرمایا: کیا تم اس امانت کو اس کے لوازمات سمیت اٹھاؤ گے؟ انہوں نے کہا: اس میں کیا ہے؟ فرمایا: اگر تم نے نیکی کی تو جزا پاؤ گے، اور اگر تم نے برائی کی تو سزا دیئے جاؤ گے۔ انہوں نے کہا: میں اسے اس کے لوازمات سمیت اٹھاؤں گا...

(1) الحقو: کمر۔ (2) نسخہ (ظ) میں: "جب اس نے اسے رکھنے کا ارادہ کیا۔" (3) ہمیں حکیم ترمذی کا کلام نہیں ملا، اور ابن مسعود کی خبر بغوی 547/3 نے اسی طرح ذکر کی ہے۔ اور سری ابن اسماعیل کے بارے میں حافظ نے 'التقریب' میں کہا ہے: متروک الحدیث ہے۔ (4) المحرر الوجیز 402/4، قتادہ کے قول کے بغیر، اور طبری 205/19 نے قتادہ کا قول نقل کیا ہے۔ (5) (ظ) کے علاوہ دیگر نسخوں میں: "اور کہا،" اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے۔ (6) المحرر الوجیز 402/4، ان کے اس قول کے بغیر: اور زجاج نے اسے کہا، اور زجاج کا قول ان کی کتاب 'معانی القرآن' 238/4 میں ہے۔ (7) المحرر الوجیز 402/4، اور ابن عباس سے اسی طرح کا قول اس جلد کے صفحہ 244 پر گزر چکا ہے۔

Surah Al-Ahzab: Verses 72 - 73 251

...my ears and my neck. Then Allah Almighty said to him: "I will help you; I have made a veil for your sight, so close it from what is not permissible for you, and a garment for your private parts, so do not uncover them except for what I have made lawful for you."(1) And a group said: "Man" refers to the entire species. This is good with the generality of the trust(2), as we mentioned first. Al-Suddi said: The "man" is Cain(3). And Allah knows best. {That Allah may punish the hypocrite men and hypocrite women} The letter 'lam' (ل) in "li-yu'adhiba" (that He may punish) is related to "hamala" (he bore it), meaning: he bore it so that He might punish the disobedient and reward the obedient, so it is the 'lam' of causation; because punishment is a result of bearing the trust(4). And it was said it's related to "'aradna" (We offered), meaning: We offered the trust to all, then we entrusted it to man so that the polytheism of the polytheist and the hypocrisy of the hypocrite might appear so that Allah may punish them, and the faith of the believer [appears] so that Allah may reward him. {And that Allah may turn in mercy} Al-Hasan's reading is in the nominative case (yarfa'uhu), separating it from the first; meaning: Allah turns in mercy to them in every state. {And Allah was Ever-Forgiving, Most Merciful} is a predicate after a predicate for "kana" (was). It is permissible for it to be an adjective for "Ghafuran" (Forgiving), and it is permissible for it to be a circumstantial case (hal) from the hidden pronoun(5). And Allah knows best what is correct.

(1) Mentioned by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 4/402, and Al-Baghawi 3/546 without attribution. Produced by al-Tabari 19/201 from Ibn Zaid. Produced by Ibn Abi Hatim - as in the Tafsir of Ibn Kathir for this verse - from Zaid ibn Aslam and from Abu Hazim. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/402. (3) Produced by al-Tabari 19/201, and it was previously mentioned at length on page 245 of this part. (4) Ibn Atiyyah said in Al-Muharrar al-Wajiz 4/403: The 'lam' is the 'lam' of consequence (lam al-aqibah); because man did not bear it so that punishment would fall, but he bore it, and the matter turned out and ended up that those who were hypocrites and polytheists were punished, and those who believed were forgiven. See Al-Durr al-Masun 9/146. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/329, and the reading of Al-Hasan is also mentioned in Al-Muharrar al-Wajiz, and Ibn Khalawayh mentioned it in Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 121 from Al-A'mash.

सूरह अल-अहज़ाब: आयत 72 - 73 251

...मेरे कान और मेरी गर्दन। तब अल्लाह तआला ने उससे कहा: "मैं तुम्हारी मदद करूँगा; मैंने तुम्हारी दृष्टि के लिए एक पर्दा बना दिया है, इसलिए इसे उन चीज़ों से बंद कर लो जो तुम्हारे लिए जायज़ नहीं हैं, और तुम्हारे निजी अंगों के लिए एक वस्त्र बना दिया है, इसलिए उन्हें केवल उसी के लिए खोलो जिसे मैंने तुम्हारे लिए जायज़ किया है।"(1) और एक समूह ने कहा: "इंसान" से मुराद पूरी मानव जाति है। अमानत की व्यापकता के साथ यह बात अच्छी है(2), जैसा कि हमने पहले उल्लेख किया है। अल-सुद्दी ने कहा: वह इंसान काबिल (Cain) है(3)। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। {ताकि अल्लाह मुनाफ़िक़ पुरुषों और मुनाफ़िक़ महिलाओं को दंड दे} "लि-युअज़्ज़िबा" (ताकि वह दंड दे) में 'लाम' (J) "हमला" (उसने उठाया) से संबंधित है, जिसका अर्थ है: उसने इसे उठाया ताकि वह अवज्ञाकारी को दंड दे सके और आज्ञाकारी को पुरस्कृत कर सके इसलिए यह 'लाम-ए-तालील' (कारण बताने वाला लाम) है; क्योंकि दंड अमानत उठाने का परिणाम है(4)। और यह भी कहा गया है कि यह "अज़ना" (हमने पेश किया) से संबंधित है, जिसका अर्थ है: हमने अमानत को सभी के सामने पेश किया, फिर हमने इसे इंसान को सौंप दिया ताकि मुशरिक का शिर्क और मुनाफ़िक़ का निफ़ाक़ प्रकट हो जाए ताकि अल्लाह उन्हें दंड दे, और मोमिन का ईमान प्रकट हो जाए ताकि अल्लाह उसे पुरस्कृत करे। {और ताकि अल्लाह तौबा क़बूल करे} अल-हसन की क़िरात (पठन) रफ़' (पेश) के साथ है, जो इसे पहले से अलग करती है; अर्थात: अल्लाह हर हाल में उनकी तौबा क़बूल करता है। {और अल्लाह बहुत क्षमाशील, अत्यंत दयावान है} "काना" (था) के लिए एक ख़बर के बाद दूसरी ख़बर है। यह "गफ़ूरन" (क्षमाशील) के लिए विशेषण (नअत) होना भी जायज़ है, और छिपे हुए ज़मीर (सर्वनाम) से हाल (स्थिति) होना भी जायज़ है(5)। और अल्लाह ही बेहतर जानता है कि क्या सही है।

(1) इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/402 में इसका उल्लेख किया है, और अल-बगवी ने 3/546 में बिना किसी संदर्भ के। अल-तबरी ने 19/201 में इब्न ज़ैद से इसे उद्धृत किया है। इब्न अबी हातिम ने - जैसा कि इस आयत के लिए इब्न कथीर की तफ़सीर में है - ज़ैद बिन असलम और अबू हाज़िम से इसे उद्धृत किया है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/402। (3) अल-तबरी 19/201 द्वारा उद्धृत, और इसका विस्तार से उल्लेख इस खंड के पृष्ठ 245 पर पहले हो चुका है। (4) इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/403 में कहा: यह लाम 'लाम-ए-आक़िबा' (परिणाम का लाम) है; क्योंकि इंसान ने इसे इसलिए नहीं उठाया था कि दंड मिले, बल्कि उसने इसे उठाया, और बात यहाँ तक

पहुँच गई कि जो मुनाफ़िक़ और मुशरिक थे उन्हें दंड मिला, और जो ईमान लाए उनकी तौबा क़बूल हुई। देखें अद-दुर्र अल-मसून 9/146। (5) अल-नहहास द्वारा इ'राब अल-क़ुरआन 3/329, और अल-हसन की क़िरात का उल्लेख अल-मुहर्रर अल-वजीज़ में भी है, और इब्न खालवैह ने अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ाह पृष्ठ 121 में अल-अ'मश के हवाले से इसका उल्लेख किया है।

سورہ الاحزاب: آیات 72 - 73 251

...میرے کان اور میرے کندھے۔ پس اللہ تعالیٰ نے اس سے فرمایا: "میں تمہاری مدد کروں گا؛ میں نے تمہاری بینائی کے لیے ایک پردہ بنا دیا ہے، لہذا اسے ان چیزوں سے بند کر لو جو تمہارے لیے حلال نہیں ہیں، اور تمہاری شرمگاہ کے لیے ایک لباس بنا دیا ہے، لہذا اسے صرف اس کے سامنے کھولو جسے میں نے تمہارے لیے حلال کیا ہے۔"(1) اور ایک گروہ نے کہا: "انسان" سے مراد پوری نوعِ انسانی ہے۔ امانت کی عمومیت کے ساتھ یہ بات اچھی ہے(2)، جیسا کہ ہم نے پہلے ذکر کیا۔ السُّدی نے کہا: وہ انسان قابیل ہے(3)۔ اور اللہ بہتر جاننے والا ہے۔ {تاکہ اللہ منافق مردوں اور منافق عورتوں کو سزا دے} "لیعذّب" (تاکہ وہ عذاب دے) میں 'لام' (ل) کا تعلق "حمل" (اس نے اٹھایا) سے ہے، یعنی: اس نے اسے اس لیے اٹھایا تاکہ وہ نافرمان کو سزا دے اور فرمانبردار کو جزا دے، پس یہ 'لامِ تعلیل' (وجہ بتانے والا لام) ہے؛ کیونکہ سزا امانت اٹھانے کا نتیجہ ہے(4)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ اس کا تعلق "عرضنا" (ہم نے پیش کیا) سے ہے، یعنی: ہم نے امانت سب پر پیش کی، پھر ہم نے اسے انسان کے سپرد کر دیا تاکہ مشرک کا شرک اور منافق کا نفاق ظاہر ہو جائے تاکہ اللہ انہیں سزا دے، اور مومن کا ایمان ظاہر ہو جائے تاکہ اللہ اسے جزا دے۔ {اور تاکہ اللہ توبہ قبول کرے} حسن کی قرات رَفَع (پیش) کے ساتھ ہے، جو اسے پہلے سے الگ کرتی ہے؛ یعنی: اللہ ہر حال میں ان کی توبہ قبول فرماتا ہے۔ {اور اللہ بہت بخشنے والا، نہایت رحم والا ہے} "کان" کے لیے ایک خبر کے بعد دوسری خبر ہے۔ یہ "غفوراً" (بخشنے والا) کے لیے صفت (نعت) ہونا بھی جائز ہے، اور ضمیرِ مستتر (پوشیدہ ضمیر) سے حال ہونا بھی جائز ہے(5)۔ اور اللہ ہی درست بات کو بہتر جاننے والا ہے۔

(1) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 4/402 میں اس کا ذکر کیا ہے، اور البغوی نے 3/546 میں بغیر نسبت کے۔ طبری نے 19/201 میں ابن زید سے اسے روایت کیا ہے۔ ابن ابی حاتم نے - جیسا کہ اس آیت کی تفسیر ابن کثیر میں ہے - زید بن اسلم اور ابو حازم سے اسے روایت کیا ہے۔ (2) المحرر الوجیز 4/402۔ (3) طبری نے 19/201 میں روایت کیا ہے، اور اس کا تفصیلی ذکر اس پارے کے صفحہ 245 پر گزر چکا ہے۔ (4) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 4/403 میں کہا: یہ لام 'لامِ عاقبت' (نتیجہ کا لام) ہے؛ کیونکہ انسان نے اسے اس لیے نہیں اٹھایا تھا کہ عذاب واقع ہو، بلکہ اس نے اٹھایا، اور معاملہ یہاں تک پہنچا کہ جو منافق اور مشرک ہوئے انہیں سزا ملی، اور جو ایمان لائے ان کی توبہ قبول ہوئی۔ دیکھیے الدر المصون 9/146۔ (5) نحاس کی اعراب القرآن 3/329، اور حسن کی قرات کا ذکر المحرر الوجیز میں بھی ہے، اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ صفحہ 121 میں اعمش کے حوالے سے اس کا ذکر کیا ہے۔

Surah Saba

It is Meccan according to the consensus of all, except for one verse about which there is disagreement, and that is the Almighty's saying: {And those who have been given knowledge see...} Verse [6]. A group said: It is Meccan, and it refers to the believers among the companions of the Prophet ﷺ; this was said by Ibn Abbas. Another group said: It is Medinan, and it refers to the believers who embraced Islam in Medina [from the People of the Book], such as Abdullah bin Salam and others (1); this was said by Muqatil. Qatadah said: They are the nation of Muhammad ﷺ, those who believe in him, whoever they may be (2). It consists of fifty-four verses.

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful

The Almighty's saying: {Praise be to Allah, to Whom belongs whatever is in the heavens and whatever is on the earth, and to Him belongs praise in the Hereafter; and He is the Wise, the Acquainted. (1)}

The Almighty's saying: {Praise be to Allah, to Whom belongs whatever is in the heavens and whatever is on the earth}. "Who" (Al-ladhi) is in the position of genitive (khafd) as an attribute or a substitute. It is also permissible for it to be in the nominative (raf') position based on a suppressed subject, or in the accusative (nasb) position meaning: I mean. Sibawayh reported: "Praise be to Allah, the worthy of praise" in nominative, accusative, and genitive (3). Complete praise and comprehensive laudation all belong to Allah; for all blessings are from Him. Discussion on this has already passed at the beginning of "Al-Fatihah" (4).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/404 without his saying: Ibn Abbas said it, and what preceded in brackets. Ibn Abbas's statement that Surah Saba is Meccan was recorded by Al-Nahhas in 'An-Nasikh wal-Mansukh' 2/594. (2) Thus the author quoted from Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 4/406. It is in Tafsir al-Tabari 19/214, An-Nukat wal-'Uyun 4/433, Al-Wasit 3/487, and Tafsir al-Baghawi 3/549 with the wording: "They are the companions of Muhammad ﷺ", and likewise Al-Suyuti mentioned it in Ad-Durr al-Manthur 5/226 and attributed it to Abd bin Humayd, Ibn al-Mundhir, and Ibn Abi Hatim. The author will mention it when interpreting the verse from Ibn Abbas. (3) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/331. And Sibawayh's statement in 'Al-Kitab' 2/62 - 63. (4) 1/202.

सूरा सबा

यह सभी की राय में मक्की है, सिवाय एक आयत के जिसमें मतभेद है, और वह अल्लाह ताला का फरमान है: {और वे लोग जिन्हें ज्ञान दिया गया है, देखते हैं...} आयत [6]। एक समूह ने कहा: यह मक्की है, और इसका अर्थ पैगंबर ﷺ के साथी मोमिन हैं; यह इब्न अब्बास ने कहा था। एक अन्य समूह ने कहा: यह मदनी है, और इसका अर्थ उन मोमिनों से है जिन्होंने मदीना में इस्लाम स्वीकार किया [अहले किताब में से], जैसे अब्दुल्ला बिन सलाम और अन्य (1); यह मुक़ातिल ने कहा था। क़तादा ने कहा: वे मुहम्मद ﷺ की उम्मत हैं, जो उन पर ईमान लाए; चाहे वे कोई भी हों (2)। इसमें चौवन आयतें हैं।

अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और बहुत कृपालु है

अल्लाह ताला का फरमान: {सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जिसका वह सब कुछ है जो आकाशों में है और जो कुछ धरती में है, और आख़िरत (परलोक) में भी प्रशंसा उसी के लिए है; और वही तत्वदर्शी, सब कुछ जानने वाला है। (1)}

अल्लाह ताला का फरमान: {सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जिसका वह सब कुछ है जो आकाशों में है और जो कुछ धरती में है}। "अल्-लज़ी" (जो) विशेषण (सिफ़त) या बदल के रूप में जर (khafd) की स्थिति में है। यह एक छिपे हुए विषय (मुब्तदा) के आधार पर रफ़ा (nominative) की स्थिति में, या "मेरा मतलब है" के अर्थ में नसब (accusative) की स्थिति में भी हो सकता है। सिबावेह ने उल्लेख किया है: "अल्हम्दु लिल्लाहि अहलुल-हम्द" रफ़ा, नसब और जर तीनों स्थितियों में (3)। पूर्ण प्रशंसा और व्यापक स्तुति सब अल्लाह के लिए है; क्योंकि सभी वरदान (नेमतें) उसी की ओर से हैं। इस पर चर्चा "अल-फातिहा" (4) के शुरू में हो चुकी है।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/404, बिना उनके कहे: इब्न अब्बास ने यह कहा, और जो ब्रैकेट में है। इब्न अब्बास का यह कहना कि सूरा सबा मक्की है, अल-नहहास ने 'अन-नासिफ़ वल-मंसूख' 2/594 में निकाला है। (2) लेखक ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/406 में इब्न अतिय्याह से इसी तरह उद्धृत किया है। यह तफ़सीर अल-तबरी 19/214, अन-नुकत वल-'उयून 4/433, अल-वसीत 3/487, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/549 में इन शब्दों के साथ है: "वे मुहम्मद ﷺ के साथी हैं", और इसी तरह अल-सुयूती ने अद-दुर्र अल-मन्सूर 5/226 में इसका उल्लेख किया है और इसे अब्द बिन हुमैद, इब्न अल-मुन्ज़िर और इब्न अबी हातिम को श्रेय दिया है। लेखक इब्न अब्बास से आयत की व्याख्या करते

समय इसका उल्लेख करेंगे। (3) अल-नहहास द्वारा इ'राब अल-कुरान 3/331। और अल-किताब 2/62-63 में सिबावेह का कथन। (4) 1/202.

سورة سبا

یہ سب کے نزدیک مکی ہے، سوائے ایک آیت کے جس میں اختلاف ہے، اور وہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَيَرَى الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ﴾ آیت [٦]، تو ایک گروہ نے کہا: یہ مکی ہے، اور اس سے مراد نبی کریم ﷺ کے صحابہ مومنین ہیں؛ یہ ابن عباس نے کہا۔ اور ایک گروہ نے کہا: یہ مدنی ہے، اور اس سے مراد وہ مومنین ہیں جنہوں نے مدینہ میں اسلام قبول کیا [اہل کتاب میں سے] جیسے عبداللہ بن سلام اور دیگر (١)؛ یہ مقاتل نے کہا۔ اور قتادہ نے کہا: وہ محمد ﷺ کی امت ہیں جو ان پر ایمان لائے؛ خواہ وہ کوئی بھی ہوں (٢)۔ اور یہ چوون آیات پر مشتمل ہے۔

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَلَهُ الْحَمْدُ فِي الْآخِرَةِ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ (١)﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ﴾۔ «الذي» صفت یا بدل ہونے کی وجہ سے جر کی حالت میں ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ ایک پوشیدہ مبتدا کی وجہ سے رفع کی حالت میں ہو، یا «میں مراد لیتا ہوں» کے معنی میں نصب کی حالت میں ہو۔ اور سیبویہ نے حکایت کی ہے: «الحمدُ للهِ أهلُ الحمد» رفع، نصب اور جر کے ساتھ (٣)۔ اور کامل تعریف اور جامع ثنا سب اللہ ہی کے لیے ہے؛ کیونکہ تمام نعمتیں اسی کی طرف سے ہیں۔ اور اس پر بحث «الفاتحہ» (٤) کے شروع میں گزر چکی ہے۔

---

(١) المحرر الوجيز ٤/ ٤٠٤، بغیر ان کے قول کے: اسے ابن عباس نے کہا، اور جو ان کے درمیان بریکٹ میں ہے۔ اور ابن عباس کا یہ کہنا کہ سورہ سبا مکی ہے، اسے النحاس نے الناسخ والمنسوخ

۲/ ۵۹٤ میں روایت کیا ہے۔ (۲) مصنف نے ابن عطیہ سے المحرر الوجیز ٤٠٦/٤ میں اسی طرح نقل کیا ہے۔ اور یہ تفسیر طبری ۱۹/ ۲۱٤، النکت والعیون ٤/ ٤۳۳، الوسیط ۳/ ٤۸۷، اور تفسیر بغوی ۳/ ۵٤۹ میں ان الفاظ کے ساتھ ہے: "وہ محمد ﷺ کے اصحاب ہیں"، اور اسی طرح سیوطی نے الدر المنثور ۵/ ۲۲٦ میں ذکر کیا اور اسے عبد بن حمید، ابن المنذر اور ابن ابی حاتم کی طرف منسوب کیا۔ اور مصنف ابن عباس سے آیت کی تفسیر کے وقت اس کا ذکر کریں گے۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۳۳۱/۳۔ اور الکتاب ۲/ ٦۲ - ٦۳ میں سیبویہ کا قول۔ (٤) ۱/ ۲۰۲۔

Page 253 Surah Saba: Verses 1 - 4

"And His is [all] praise in the Hereafter." It is said: It is His words: "And they will say, 'Praise be to Allah, who has fulfilled His promise to us'" [Az-Zumar: 74], and it is said: It is His words: "And the last of their call will be, 'Praise be to Allah, Lord of the worlds'" [Yunus: 10]. Thus, He is praised in the Hereafter just as He is praised in this world, and He is the Master of the Hereafter as He is the Master of the first [world] (1). "And He is the Wise" in His actions, "the Acquainted" with the affairs of His creation.

His words: "He knows what penetrates into the earth and what emerges from it and what descends from the heaven and what ascends therein. And He is the Merciful, the Forgiving." (2)

His words: "He knows what penetrates into the earth" i.e.: what enters into it of rain and other things, as He said: "and makes it flow as springs in the earth" [Az-Zumar: 21], and of treasures, buried things, and the dead, for which it is a container (2). "and what emerges from it" of plants and other things. "and what descends from the heaven" of rain, snow, hail, thunderbolts, provisions, decrees, and blessings. Ali bin Abi Talib recited: "and what descends (tanazzalu)" with 'nun' and 'tashdid' (3). "and what ascends therein" of the angels and the deeds of the servants; said by Al-Hasan and others (4). "And He is the Merciful, the Forgiving."

His words: "But those who disbelieve say, 'The Hour will not come to us.' Say, 'Yes, by my Lord, it will surely come to you. [He is] the Knower of the unseen.' Not absent from Him is an atom's weight within the heavens or within the earth or [anything] smaller than that or greater, except that it is in a clear register (3) That He may reward those who believe and do righteous deeds. Those will have forgiveness and noble provision (4)"

His words: "But those who disbelieve say, 'The Hour will not come to us.'" It is said: The reference is to the people of Mecca. Muqatil said: Abu Sufyan said to the disbelievers of Mecca: "By Al-Lat and Al-Uzza, the Hour will never come to us, nor will we be resurrected." So Allah said: "Say," O Muhammad: "Yes, by my Lord, it will surely come to you." And Harun narrated from Talq Al-Mu'allim...

---

(1) In (Z): for this world. (2) The infinitive of 'kafat', and the meaning of 'kafatta' something is: to gather it to oneself and seize it. Al-Qamus (Kaft). (3) Al-Qira'at al-

Shadhah p. 121, and Al-Kashshaf 3/279. (4) Mentioned by Al-Baghawi 3/548, and Al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 3/279 without attribution.

पृष्ठ २५३ सूरा सबा: आयत १ - ४

"और परलोक में भी उसी की प्रशंसा है।" कहा गया है: यह अल्लाह का कहना है: "और वे कहेंगे, 'सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जिसने हमसे अपना वादा सच कर दिखाया'" [अज़-ज़ुमर: ७४], और कहा गया है: यह उनका कहना है: "और उनकी अंतिम पुकार होगी, 'सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो सारे संसार का रब है'" [यूनुस: १०]। अतः, वह परलोक में उसी प्रकार प्रशंसित है जैसे वह दुनिया में प्रशंसित है, और वह परलोक का स्वामी है जैसे वह पहले (दुनिया) का स्वामी है (१)। "और वह तत्वदर्शी (हकीम) है" अपने कार्यों में, "ख़बर रखने वाला (ख़बीर) है" अपनी रचना के मामलों से।

अल्लाह का कहना: "वह जानता है जो कुछ धरती में जाता है और जो कुछ उससे निकलता है और जो कुछ आकाश से उतरता है और जो कुछ उसमें चढ़ता है। और वह अत्यंत दयावान, क्षमाशील है।" (२)

अल्लाह का कहना: "वह जानता है जो कुछ धरती में जाता है" यानी: इसमें वर्षा और अन्य चीजों का प्रवेश, जैसा कि उसने कहा: "फिर उसे धरती में स्रोतों के रूप में प्रवाहित किया" [अज़-ज़ुमर: २१], और खजाने, गड़ी हुई वस्तुएं और मुर्दे, जिनके लिए यह एक समाहित करने वाली (किफ़ात) है (२)। "और जो कुछ उससे निकलता है" पौधों और अन्य चीजों में से। "और जो कुछ आकाश से उतरता है" बारिश, बर्फ़ ओले, बिजली, आजीविका, नियति और बरकतें। अली बिन अबी तालिब ने पढ़ा: "व मा तनाज़ल" नून और तशदीद के साथ (३)। "और जो कुछ उसमें चढ़ता है" फरिश्तों और बंदों के कर्मों में से; हसन और अन्यों ने यह कहा है (४)। "और वह अत्यंत दयावान, क्षमाशील है।"

अल्लाह का कहना: "और काफिरों ने कहा, 'हम पर वह घड़ी (क़यामत) नहीं आएगी।' कहो, 'क्यों नहीं, मेरे रब की कसम, वह तुम पर अवश्य आएगी। वह परोक्ष का ज्ञाता है।' उससे कण भर भी कोई चीज़ छिपी नहीं है, न आकाशों में और न धरती में, और न इससे छोटी कोई चीज़ है और न बड़ी, मगर वह एक स्पष्ट किताब में दर्ज है (३) ताकि वह उन लोगों को बदला दे जो ईमान लाए और उन्होंने अच्छे कर्म किए। वही हैं जिनके लिए क्षमा और सम्मानजनक आजीविका है (४)"

अल्लाह का कहना: "और काफिरों ने कहा, 'हम पर वह घड़ी नहीं आएगी।'" कहा गया है: इससे मुराद मक्का के लोग हैं। मुक़ातिल ने कहा: अबू सुफ़यान ने मक्का के काफ़िरों से कहा: "लात और उज़्ज़ा की कसम, हम पर कभी वह घड़ी नहीं आएगी और न ही हमें दोबारा जीवित किया जाएगा।"

तो अल्लाह ने कहा: "कहो," ऐ मुहम्मद: "क्यों नहीं, मेरे रब की कसम, वह तुम पर अवश्य आएगी।" और हारून ने तलक़ अल-मुअल्लिम से रिवायत की...

---

(१) (ज़) में: दुनिया के लिए। (२) 'कफ़त' का स्रोत, और किसी चीज़ को 'कफ़त्ता' करने का अर्थ है: उसे अपने पास समेटना और पकड़ना। अल-क़ामूस (कफ़त)। (३) अल-क़िराआत अल-शाज़ाह पृ. १२१, और अल-कशशाफ़ ३/२७९। (४) अल-बग़वी ३/५४८ द्वारा उल्लेखित, और अल-ज़मख़्शरी ने अल-कशशाफ़ ३/२७९ में बिना किसी हवाले के उल्लेख किया है।

صفحہ ۲۵۳ سورۃ سبا: آیات ۱ - ۴

﴿وَلَهُ الْحَمْدُ فِي الْآخِرَةِ﴾ (اور آخرت میں بھی اسی کی تعریف ہے)۔ کہا گیا: یہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي صَدَقَنَا وَعْدَهُ﴾ [الزمر: ۷۴]، اور کہا گیا: یہ ان کا قول ہے: ﴿وَآخِرُ دَعْوَاهُمْ أَنِ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ [یونس: ۱۰]۔ پس وہ آخرت میں محمود ہے جیسا کہ وہ دنیا میں محمود ہے، اور وہ آخرت کا مالک ہے جیسا کہ وہ پہلی (دنیا) کا مالک ہے (۱)۔ ﴿وَهُوَ الْحَكِيمُ﴾ (اور وہ حکمت والا ہے) اپنے فعل میں، ﴿الْخَبِيرُ﴾ (باخبر ہے) اپنی مخلوق کے معاملات سے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يَعْلَمُ مَا يَلِجُ فِي الْأَرْضِ وَمَا يَخْرُجُ مِنْهَا وَمَا يَنزِلُ مِنَ السَّمَاءِ وَمَا يَعْرُجُ فِيهَا وَهُوَ الرَّحِيمُ الْغَفُورُ (۲)﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿يَعْلَمُ مَا يَلِجُ فِي الْأَرْضِ﴾ یعنی: اس میں جو بارش اور اس کے علاوہ داخل ہوتا ہے، جیسا کہ فرمایا: ﴿فَسَلَكَهُ يَنَابِيعَ فِي الْأَرْضِ﴾ [الزمر: ۲۱]، اور خزانوں، دفینوں اور مردوں میں سے، جس کے لیے وہ سمیٹنے والی (کفات) ہے (۲)۔ ﴿وَمَا يَخْرُجُ مِنْهَا﴾ نباتات اور دیگر چیزوں میں سے۔ ﴿وَمَا يَنزِلُ مِنَ السَّمَاءِ﴾ بارشوں، برف، اولوں، بجلیوں، رزقوں، مقدرات اور برکات میں سے۔ اور علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ نے پڑھا: «وما تَنَزَّلُ» نون اور تشدید کے ساتھ (۳)۔ ﴿وَمَا يَعْرُجُ فِيهَا﴾ فرشتوں اور بندوں کے اعمال میں سے؛ یہ حسن اور دوسروں نے کہا ہے (۴)۔ ﴿وَهُوَ الرَّحِيمُ الْغَفُورُ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَأْتِينَا السَّاعَةُ قُلْ بَلَى وَرَبِّي لَتَأْتِيَنَّكُمْ عَالِمِ الْغَيْبِ لَا يَعْزُبُ عَنْهُ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ فِي السَّمَوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ وَلَا أَصْغَرُ مِن ذَلِكَ وَلَا أَكْبَرُ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُّبِينٍ (۳) لِّيَجْزِيَ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُوْلَئِكَ لَهُم مَّغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ (۴)﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَأْتِينَا السَّاعَةُ﴾ کہا گیا: اس سے مراد اہل مکہ ہیں؛ مقاتل نے کہا: ابو سفیان نے مکہ کے کفار سے کہا: لات اور عزیٰ کی قسم، ہم پر کبھی قیامت نہیں آئے گی اور نہ ہی ہم دوبارہ اٹھائے جائیں گے۔ تو اللہ نے فرمایا: ﴿قُلْ﴾ اے محمد: ﴿بَلَى وَرَبِّي لَتَأْتِيَنَّكُمْ﴾ (کیوں نہیں، میرے رب کی قسم، وہ تم پر ضرور آئے گی)۔ اور ہارون نے طلق المعلم سے روایت کیا...

---

(١) (ظ) میں: دنیا کے لیے۔ (٢) 'كفت' کا مصدر، اور کسی چیز کو 'كَفَتَّ' کرنے کا معنی ہے: اسے اپنی طرف سمیٹنا اور پکڑنا۔ القاموس (كفت)۔ (٣) القراءات الشاذة ص ١٢١، اور الكشاف ٣/٢٧٩۔ (٤) اسے بغوی نے ٣/٥٤٨ میں ذکر کیا ہے، اور زمخشری نے الكشاف ٣/٢٧٩ میں بغیر کسی نسبت کے۔

Page 254 Surah Saba: Verses 3-4

He said: I heard our sheikhs reciting: "Say, yes, by my Lord, it will surely come to you" with a 'ya' [prefix] (1), they based it on the meaning, as if he said: the Resurrection will come to you, or His command, as He said: {Do they wait for anything except that the angels should come to them or that the command of your Lord should come?} [An-Nahl: 33].

These disbelievers acknowledge the beginning [of creation] but deny the return [resurrection], which is a contradiction of what they admitted regarding the power (2) of resurrection. They said: "Even if He is able, He will not do it." This is an arbitrary claim after it was announced through the messengers that He will resurrect the creation. When news comes of something that is (3) possible in action and within power, then calling the one whose truthfulness is mandatory a liar is impossible.

{Knower of the Unseen}: With the nominative case (ar-raf') is the reading of Nafi' and Ibn 'Amir (4) based on being the subject (mubtada'), and its predicate (khabar) is: "nothing escapes Him." 'Asim and Abu 'Amr read: {Knower} with the genitive case (al-khafd) (5), meaning: "Praise be to Allah, Knower of..." Thus, in this reading, it is not good to stop at his words: "it will surely come to you." Hamza and al-Kisa’i read: "All-Knower of the Unseen" for exaggeration and as an attribute (6).

{Nothing escapes Him}: Meaning: it is not absent from Him, also "ya'zibu". Al-Farra said (7): "The i-sound (kasra) is more beloved to me." Al-Nahhas said: It is the reading of Yahya ibn Waththab, and it is a known linguistic variant. It is said: 'azaba ya'zubu and ya'zibu, when it goes far and disappears (8).

---

(1) Al-Qira'at al-Shadhah p. 121, Al-Muhtasib 2/186, Al-Bahr 7/257. In Al-Muhtasib it occurred as: "Taliq" instead of "Talaq". (2) In the copies except for (Zha'): "It is a violation of what they acknowledged of power," and what is fixed is from (Zha'). (3) In (Dal) and (Meem): "And it is". (4) In the copies: "Ibn Kathir", which is an error. (5) This is also the reading of Ibn Kathir. (6) Al-Sab'ah p. 526, Al-Taysir pp. 179-180. (7) In Ma'ani al-Qur'an 2/351. (8) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 5/393. Al-Kisa'i read: "ya'zibu" with a kasra on the letter 'Zay', and the rest with a damma. Al-Sab'ah p. 526, Al-Taysir p. 122.

पृष्ठ २५४ सूरह सबा: आयत ३ - ४

उन्होंने कहा: मैंने अपने गुरुओं को पढ़ते सुना है: "कहो, हाँ, मेरे रब की कसम, वह तुम्हारे पास ज़रूर आएगी" 'या' के साथ (१), उन्होंने इसे अर्थ के आधार पर लिया, जैसे कि उन्होंने कहा हो: पुनरुत्थान तुम्हारे पास आएगा, या उनका आदेश, जैसा कि उन्होंने कहा: {क्या वे केवल इस बात की प्रतीक्षा कर रहे हैं कि उनके पास फ़रिश्ते आएँ या तुम्हारे रब का आदेश आ जाए?} [अन-नहल: ३३]।

ये काफ़िर आदि (सृष्टि की शुरुआत) को स्वीकार करते हैं लेकिन वापसी (पुनरुत्थान) को नकारते हैं, जो उस शक्ति (२) का विरोधाभास है जिसे उन्होंने पुनरुत्थान के संबंध में स्वीकार किया था। उन्होंने कहा: "यदि वह सक्षम है भी, तो वह ऐसा नहीं करेगा।" यह एक मनमाना दावा है जबकि रसूलो की ज़ुबान से यह सूचित किया जा चुका है कि वह सृष्टि को दोबारा जीवित करेगा। जब किसी ऐसी चीज़ की खबर आती है जो क्रिया में संभव (३) और शक्ति के भीतर हो, तो उसकी सच्चाई को झुठलाना जिसकी सच्चाई अनिवार्य है, असंभव है।

{अदृश्य का जानने वाला}: रफ़ (पेश) के साथ नाफ़े और इब्न आमिर की क़िरात (४) है इब्तिदा (विषय) के आधार पर, और इसकी खबर है: "उससे कुछ भी ओझल नहीं होता"। असीम और अबू अम्र ने पढ़ा: {जानने वाला} खफ्ज़ (ज़ेर) के साथ (५), यानी: "अल्लाह के लिए प्रशंसा है, जो जानने वाला है..." इस क़िरात पर, "वह तुम्हारे पास ज़रूर आएगी" पर रुकना उचित नहीं है। हमज़ा और अल-किसई ने पढ़ा: "अदृश्य का बहुत बड़ा ज्ञाता" अतिशयोक्ति और गुण के रूप में (६)।

{उससे कुछ भी ओझल नहीं होता}: यानी: उससे कुछ भी गायब नहीं होता, "यज़िबु" भी। अल-फ़र्रा ने कहा (७): "कसरह (ज़ेर) मुझे अधिक प्रिय है।" अल-नहस ने कहा: यह याह्या इब्न वथ्थाब की क़िरात है, और यह एक प्रसिद्ध भाषा है। कहा जाता है: 'अज़बा यज़ुबु' और 'यज़िबु', जब वह दूर हो जाए और गायब हो जाए (८)।

---

(१) अल-क़िरात अल-शाज़ा पृ. १२१, अल-मुहतासिब २/१८६, अल-बहर ७/२५७। अल-मुहतासिब में आया है: "तलीक" के बजाय "तलक"। (२) (ज़ा) को छोड़कर प्रतियों में: "यह उस शक्ति का खंडन है जिसे उन्होंने स्वीकार किया था," और (ज़ा) से जो सिद्ध है वही है। (३) (दाल) और (मीम) में: "और वह"। (४) प्रतियों में: "इब्न कसीर", जो एक त्रुटि है। (५) यह इब्न कसीर की भी क़िरात है। (६) अल-सबआ पृ. ५२६, अल-तयसीर पृ. १७९ - १८०। (७) मआनी अल-कुरान २/३५१ में। (८) अल-नहस द्वारा

मआनी अल-कुरान ५/३९३। अल-किसई ने 'ज़ाय' पर कसरह के साथ "यज़िबु" पढ़ा, और बाकी ने ज़म्मा के साथ। अल-सबआ पृ. ५२६, अल-तयसीर पृ. १२२।

صفحہ ۲۵۴ سورۃ سبا: آیات ۳ - ۴

کہا: میں نے اپنے شیوخ کو پڑھتے سنا: «قل بلى وربّي ليأتينّكم» 'یاء' کے ساتھ (۱)، انہوں نے اسے معنی پر محمول کیا، گویا کہ انہوں نے کہا: تمہارے پاس قیامت آئے گی، یا اس کا حکم، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿هَلْ يَنظُرُونَ إِلَّا أَن تَأْتِيَهُمُ الْمَلَائِكَةُ أَوْ يَأْتِيَ أَمْرُ رَبِّكَ﴾ [النحل: ۳۳]۔

چنانچہ یہ کفار ابتدا (پہلی بار پیدا کرنے) کے قائل ہیں لیکن اعادہ (دوبارہ زندہ کرنے) کے منکر ہیں، اور یہ اس قدرت (۲) کی نفی ہے جس کا انہوں نے بعث (دوبارہ اٹھائے جانے) کے بارے میں اعتراف کیا تھا۔ اور انہوں نے کہا: اگر وہ قادر ہو بھی تو ایسا نہیں کرے گا۔ یہ رسولوں کی زبانوں پر اس خبر کے بعد کہ وہ مخلوق کو دوبارہ اٹھائے گا، محض ایک من گھڑت بات ہے۔ اور جب کسی ایسی چیز کی خبر آئے جو فعل میں ممکن (۳) اور مقدور ہو، تو اس شخص کو جھٹلانا جس کی سچائی واجب ہے، محال ہے۔

﴿عَٰلِمِ الْغَيْبِ﴾ رفع کے ساتھ نافع اور ابن عامر کی قرأت (۴) ہے ابتدا کی بنا پر، اور اس کی خبر ہے: «لا يَعْزُبُ عنه»۔ عاصم اور ابو عمرو نے پڑھا: ﴿عَٰلِمِ﴾ خفض (جر) کے ساتھ (۵) ، یعنی: تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں جو جاننے والا ہے، تو اس قرأت کی بنا پر «لَتَأْتِيَنَّكُمْ» پر وقف کرنا اچھا نہیں ہے۔ حمزہ اور کسائی نے پڑھا: «علَّامِ الغيب» مبالغہ اور صفت کی بنا پر (۶)۔

﴿لَا يَعْزُبُ عَنْهُ﴾ یعنی: اس سے غائب نہیں ہوتا، اور «يَعْزِبُ» بھی (پڑھا گیا ہے)۔ فراء نے کہا (۷): اور کسرہ مجھے زیادہ پسند ہے۔ نحاس نے کہا: یہ یحییٰ بن وثاب کی قرأت ہے، اور یہ ایک معروف لغت ہے۔ کہا جاتا ہے: عَزَبَ يَعْزُبُ اور يَعْزِبُ، جب وہ دور ہو جائے اور غائب ہو جائے (۸)۔

(١) القراءات الشاذة ص ١٢١، والمحتسب ٢/١٨٦، والبحر ٧/٢٥٧، اور المحتسب میں 'طلق' کی جگہ 'طلیق' واقع ہوا ہے۔ (٢) (ظ) کے علاوہ نسخوں میں: "وہ قدرت کے بارے میں ان کے اعتراف کی نفی ہے،" اور جو (ظ) میں ثابت ہے وہی درست ہے۔ (٣) (د) اور (م) میں: "اور وہ"۔ (٤) نسخوں میں: "ابن کثیر"، اور وہ غلطی ہے۔ (٥) اور یہ ابن کثیر کی بھی قرأت ہے۔ (٦) السبعة ص ٥٢٦، والتیسیر ص ١٧٩ - ١٨٠۔ (٧) معانی القرآن ٢/٣٥١ میں۔ (٨) معانی القرآن از نحاس ٥/٣٩٣، اور کسائی نے 'زا' کے کسرہ کے ساتھ «یَعزِبُ» پڑھا، اور باقیوں نے اس کے ضمہ کے ساتھ السبعة ص ٥٢٦، والتیسیر ص ١٢٢۔

Surah Saba: Verses 3 - 5

Page 255

"The weight of an atom" means: the size of a small ant. "In the heavens or on the earth, nor is there anything smaller than that or greater" - In the reading of al-A'mash: "wa la asghara min dhalika wa la akbara" with fatha on both (1), as a conjunction to "dharratin". The general reading is with raf' (damma) as a conjunction to "mithqalu".

"but it is in a clear register" - He is the All-Knower of what He created, and nothing is hidden from Him. "That He may reward" - subjunctive with the lam of purpose, the implied meaning is: they will certainly come to you so that He may reward (2) "those who believed and did righteous deeds" with reward, and the disbelievers with punishment. "Those" meaning the believers "for them is forgiveness" for their sins "and a noble provision" which is Paradise.

His Almighty's saying: "But those who strive against Our signs, seeking to cause failure, for them will be a painful punishment of foul nature. (5)"

His Almighty's saying: "But those who strive against Our signs" means: in nullifying Our proofs and denying Our signs. "seeking to cause failure": competing, thinking they will outrun Us, and that God is not capable of resurrecting them in the Hereafter, and they thought We would neglect them; so these "for them will be a painful punishment of foul nature". It is said: 'ajazahu and a'jazahu: when he overcomes him and outruns him.

And "aleem" is Nafi's reading with kasra (3), as an adjective for "rijz" (foul nature/ punishment); for indeed "rijz" is punishment. God Almighty said: "so We sent down upon those who did wrong a punishment from the sky" [Al-Baqarah: 59]. Ibn Kathir and Hafs on the authority of 'Asim read: "adhabun min rijzin aleemun" with raf' (damma) of the "Meem" here and in "Al-Jathiyah" (4), as an adjective for "adhab" (punishment). Ibn Kathir, Ibn Muhaysin, Humayd bin Qays, Mujahid, and Abu 'Amr read: "mu'ajjizeen" (5), meaning: hinderers, i.e., they hindered people from believing in the miracles and the verses of the Qur'an.

---

(1) Anomalous Readings p. 121. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/332. (3) It was also read by Abu 'Amr, Ibn 'Amir, Hamza, al-Kisa'i, and Abu Bakr on the authority of 'Asim from the seven readers. Al-Sab'a p. 526, and al-Taysir p. 180. (4) In verse (11) thereof.

Al-Sab'a p. 526, and al-Taysir p. 180. (5) Al-Sab'a p. 439, and al-Taysir p. 158 on the authority of Ibn Kathir and Abu 'Amr.

सूरह सबा: आयतें 3 - 5

पृष्ठ 255

"एक परमाणु के बराबर" का अर्थ है: एक छोटी चींटी का भार। "आकाशों में और न ही पृथ्वी में, और न ही इससे छोटा और न ही इससे बड़ा" - अल-अमश के पाठ में: "वा ला अस्घरा मिन ज़ालिका वा ला अक़्बरा" दोनों पर फतह (ज़बर) के साथ (1), "ज़र्रतिन" पर अत्फ़ (संयोजन) के रूप में। आम पाठ "मिथकालु" पर अत्फ़ के रूप में रफ़अ (पेश) के साथ है।

"बल्कि वह एक स्पष्ट किताब में है" - तो वह अपने द्वारा बनाई गई चीज़ों का ज्ञाता है, और उससे कुछ भी छिपा नहीं है। "ताकि वह प्रतिफल दे" - 'लाम-ए-कै (उद्देश्य के लाम) के कारण मंसूब है, और भाव यह है: वे निश्चित रूप से तुम्हारे पास आएंगे ताकि वह प्रतिफल दे (2) "उन लोगों को जिन्होंने ईमान लाया और नेक काम किए", इनाम के साथ, और काफ़िरों को सज़ा के साथ। "वही लोग" यानी मोमिनों के लिए "उनके लिए क्षमा है" उनके गुनाहों के लिए "और सम्मानित प्रावधान है" और वह जन्नत है।

अल्लाह तआला का कथन: "लेकिन जिन्होंने हमारी आयतों को नीचा दिखाने के लिए प्रयास किया, उनके लिए पीड़ादायक गंदी सज़ा है। (5)"

अल्लाह तआला का कथन: "लेकिन जिन्होंने हमारी आयतों में प्रयास किया" यानी: हमारे प्रमाणों को अमान्य करने और हमारी आयतों को झुठलाने में। "नीचा दिखाने वाले": वे जो होड़ करते हैं, यह समझते हुए कि वे हमसे आगे निकल जाएंगे, और यह कि अल्लाह उन्हें आख़िरत में दोबारा जीवित करने में सक्षम नहीं है, और उन्होंने सोचा कि हम उन्हें अनदेखा कर देंगे; तो इन्हीं लोगों के लिए "पीड़ादायक गंदी सज़ा है"। कहा जाता है: 'आजज़हु' और 'अआजज़हु': जब कोई किसी पर हावी हो जाए और उससे आगे निकल जाए।

और "अलीम" (पीड़ादायक) नाफ़े का पाठ कसरा (ज़ेर) के साथ है (3), जो "रिज्ज़" (गंदी सज़ा) का विशेषण है; क्योंकि रिज्ज़ स्वयं सज़ा है। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "तो हमने ज़ुल्म करने वालों पर आसमान से सज़ा उतारी" [अल-बक़रह: 59]। इब्न कसीर और आसिम से हफ़्स ने पढ़ा: "अज़ाबुन मिन रिज्ज़िन अलीमुन" यहाँ और "अल-जासिया" में (4) "मीम" पर रफ़अ (पेश) के साथ, सज़ा (अज़ाब) के विशेषण के रूप में। इब्न कसीर, इब्न मुहयसिन, हुमैद बिन क़ैस, मुजाहिद और अबू अम्र

ने पढ़ा: "मुअज्जिजीन" (5) यानी: रोकने वाले, अर्थात: उन्होंने लोगों को मोजिजों (चमत्कारों) और कुरान की आयतों पर विश्वास करने से रोका।

---

(1) अल-क़िरात अल-शाज़ा पृ. 121. (2) इराब अल-कुरान लिन-नहस 3/332. (3) इसे सात पाठकों में से अबू अम्र, इब्न आमिर, हमज़ा, अल-किसाई और आसिम से अबू बक्र ने भी पढ़ा है। अल-सबा पृ. 526, और अल-तयसीर पृ. 180. (4) इसकी आयत (11) में। अल-सबा पृ. 526, और अल-तयसीर पृ. 180. (5) अल-सबा पृ. 439, और अल-तयसीर पृ. 158 इब्न कसीर और अबू अम्र के हवाले से।

سورہ سبا: آیات ۳ - ۵

صفحہ ۲۵۵

﴿ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ ﴾ یعنی: ایک چھوٹی چیونٹی کے برابر۔ ﴿ فِي السَّمَوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ وَلَا أَصْغَرُ مِن ذَٰلِكَ وَلَا أَكْبَرُ ﴾ اور اعمش کی قرات میں: «ولا أصغرَ من ذلك ولا أكبرَ» دونوں کے فتحہ کے ساتھ ہے (۱) «ذَرَّةٍ» پر عطف کی بنا پر۔ اور عام قرات رفع کے ساتھ ہے «مِثْقَالُ» پر عطف کی بنا پر۔

﴿ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُّبِينٍ ﴾ پس وہ اپنی مخلوق کا علم رکھنے والا ہے، اور اس پر کوئی چیز مخفی نہیں۔ ﴿ لِيَجْزِيَ ﴾ لامِ کی کی وجہ سے منصوب ہے، اور تقدیر یہ ہے: وہ (قیامت) تم پر ضرور آئے گی تاکہ وہ جزا دے (۲) ﴿ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ ﴾ ایمان والوں اور نیک عمل کرنے والوں کو ثواب کے ساتھ، اور کافروں کو عذاب کے ساتھ۔ ﴿ أُولَٰئِكَ ﴾ یعنی مومنین ﴿ لَهُم مَّغْفِرَةٌ ﴾ ان کے گناہوں کے لیے ﴿ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ ﴾ اور وہ جنت ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ وَالَّذِينَ سَعَوْا فِي ءَايَتِنَا مُعَجِزِينَ أُولَٰئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مِّن رِّجْزٍ أَلِيمٌ (٥) ﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ وَالَّذِينَ سَعَوْا فِي ءَايَتِنَا ﴾ یعنی: ہماری دلیلوں کو باطل کرنے اور ہماری آیات کی تکذیب کرنے میں۔ ﴿ مُعَجِزِينَ ﴾ : مقابلہ کرنے والے، وہ سمجھتے ہیں کہ وہ ہم سے آگے نکل جائیں گے، اور یہ کہ اللہ انہیں آخرت میں دوبارہ اٹھانے پر قادر نہیں ہے، اور انہوں نے گمان کیا کہ ہم انہیں نظر انداز کر دیں گے، تو یہ وہ لوگ ہیں جن کے لیے ﴿ لَهُمْ عَذَابٌ مِّن رِّجْزٍ أَلِيمٌ ﴾ کہا جاتا ہے: 'عاجزه' اور 'أعجزه': جب وہ اس پر غالب آ جائے اور اس سے سبقت لے جائے۔

اور «أليم» نافع کی قرات میں کسرہ کے ساتھ ہے (۳) «رِجز» کی صفت کے طور پر؛ کیونکہ رجز ہی عذاب ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ فَأَنزَلْنَا عَلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا رِجْزًا مِّنَ السَّمَاءِ ﴾ [البقرة:۵۹]۔

اور ابن کثیر اور حفص عن عاصم نے پڑھا: ﴿ عَذَابٌ مِّن رِّجْزٍ أَلِيمٌ ﴾ یہاں اور «الجاثية» میں (۴) «میم» کے رفع کے ساتھ عذاب کی صفت کے طور پر۔ اور ابن کثیر، ابن محیصن، حمید بن قیس، مجاہد اور ابو عمرو نے پڑھا: «مُعَجِّزِينَ» (۵) یعنی: روکنے والے، یعنی: انہوں نے لوگوں کو معجزات اور قرآن کی آیات پر ایمان لانے سے روکا۔

---

(۱) القراءات الشاذة ص ۱۲۱ ۔ (۲) إعراب القرآن للنحاس ۳/ ۳۳۲ ۔ (۳) اسے سبعہ میں سے ابو عمرو، ابن عامر، حمزہ، کسائی اور ابوبکر عن عاصم نے بھی پڑھا ہے۔ السبعة ص ٥٢٦، والتيسير ص ۱۸۰۔ (۴) اس کی آیت (۱۱) میں۔ السبعة ص ٥٢٦، والتيسير ص ۱۸۰۔ (۵) السبعة ص ٤٣٩، والتيسير ص ۱۵۸ ابن کثیر اور ابو عمرو سے۔

256 Surah Saba: Verse 6

Allah's saying: {And those who have been given knowledge see that what is revealed to you from your Lord is the truth, and it guides to the path of the Almighty, the Praiseworthy (6)}

After mentioning those who strove to invalidate the Prophethood, He clarified that those given knowledge see that the Quran is truth. Muqatil said: "Those who were given knowledge" are the believers from the People of the Book. Ibn Abbas said: They are the companions of Muhammad (1) ﷺ. It was said: All Muslims, and this is more correct due to its generality.

"Seeing" (Ar-Ru'yah) here is in the sense of knowledge, and it is in the accusative case (Nasb) as a conjunction with "liyajziya" (that He may reward), meaning: that He may reward and that they may see; this was said by Al-Zajjaj and Al-Farra' (2). However, there is some reservation about this, because His saying "liyajziya" is connected to His saying "The Hour will surely come to you." It is not said: "The Hour will come to you so that those given knowledge may see that the Quran is truth," for they see the Quran as truth even if the Hour does not come to them. The correct view is that it is in the nominative case (Raf') as a fresh start (Istinaf); mentioned by Al-Qushayri.

I say: If "liyajziya" is connected to the meaning: He established that in a clear Book, then it is appropriate to join "wayara" to it, meaning: and He also established it so that those given knowledge may see (3) that the Quran is truth. It is also permissible for it to be a fresh start.

{Al-ladhi} (That which) is in the position of Nasb (accusative) as the first object of "yara" (see), and {huwa al-haqq} (it is the truth) is the second object. And "huwa" (it) is a separating pronoun (fasila), and the Kufans call it "imad" (support). It is permissible for it to be in the nominative case as a subject (mubtada'), with "al-haqq" as its predicate (khabar), and the entire clause would then be in the position of Nasb as the second object. Accusative (Nasb) is more common when it contains "Alif" and "Lam" (the definite article) according to all grammarians, as well as for indefinite nouns that do not take "Alif" and "Lam" but resemble definite nouns. If the predicate is a known name, such as your saying: "Your brother was Zayd," Al-Farra' claimed that the preferred case for it is nominative (Raf'), and likewise: "Abu Muhammad was Amr." His reasoning for preferring nominative is that...

(1) We have not found this attributed to Ibn Abbas, and Al-Tabari reported it (14/219) from Qatada. See what preceded on p. 258 of this part. (2) Ma'ani al-Quran by Al-Farra' 2/352, and Ma'ani al-Quran by Al-Zajjaj 4/241. (3) In the manuscripts: "ru'yatan" (vision), and the confirmed text is from (m).

२५६ सूरा सबा: आयत ६

अल्लाह का कथन: {और जिन्हें ज्ञान दिया गया है वे देखते हैं कि जो कुछ तुम्हारे रब की ओर से तुम्हारी ओर उतारा गया है वही सत्य है, और वह सर्वशक्तिमान, अत्यंत प्रशंसित के मार्ग की ओर मार्गदर्शन करता है (६)}

उन लोगों का उल्लेख करने के बाद जिन्होंने पैग़म्बरी को अमान्य करने का प्रयास किया था; अल्लाह ने स्पष्ट किया कि जिन्हें ज्ञान दिया गया है वे देखते हैं कि क़ुरआन सत्य है। मुक़ातिल ने कहा: "जिन्हें ज्ञान दिया गया है" वे किताब वालों (अहले किताब) के विश्वासी हैं। इब्न अब्बास ने कहा: वे मुहम्मद ﷺ के साथी हैं (१)। यह भी कहा गया है कि: सभी मुसलमान, और इसकी व्यापकता के कारण यही अधिक सही है।

यहाँ "देखना" (रुपया) ज्ञान के अर्थ में है, और यह "लि-यजज़िया" (ताकि वह बदला दे) पर संयोजन (अत्फ़) के रूप में नसब (कर्म कारक) की स्थिति में है, यानी: ताकि वह बदला दे और ताकि वे देखें; यह अल-ज़ज्जाज और अल-फर्रा ने कहा है (२)। इसमें कुछ विचारणीय है, क्योंकि उनका कहना "लि-यजज़िया" उनके इस कथन से संबंधित है: "तुम्हारे पास प्रलय की घड़ी अवश्य आएगी।" यह नहीं कहा जाता कि: "तुम्हारे पास प्रलय की घड़ी आएगी ताकि जिन्हें ज्ञान दिया गया है वे देखें कि क़ुरआन सत्य है," क्योंकि वे क़ुरआन को सत्य देखते हैं भले ही प्रलय की घड़ी उनके पास न आए। सही बात यह है कि यह इस्तिनाफ़ (नया वाक्य शुरू करना) के रूप में रफ़अ (कर्ता कारक) की स्थिति में है; अल-कुशैरी ने इसका उल्लेख किया है।

मैंने कहा: यदि "लि-यजज़िया" इस अर्थ से संबंधित है: उसने उसे एक स्पष्ट किताब में दर्ज किया है, तो "व-यरा" को जोड़ना उचित है, जिसका अर्थ है: और उसने इसे इसलिए भी दर्ज किया ताकि जिन्हें ज्ञान दिया गया है वे देखें (३) कि क़ुरआन सत्य है। और इसका इस्तिनाफ़ (नया वाक्य) होना भी संभव है।

{अल्लज़ी} (जो) "यरा" (देखता है) के पहले कर्म (मफ़ऊल अव्वल) के रूप में नसब की स्थिति में है, और {हु-वल हक्कु} (वही सत्य है) दूसरा कर्म है। और "हुवा" (वह) एक पृथक्कारी (फ़ासिला) है, और कूफ़ा वाले इसे "इमाद" कहते हैं। यह रफ़अ (कर्ता कारक) के रूप में मुब्तदा (विषय) हो सकता है, और "अल-हक्कु" उसकी ख़बर (विधेय) हो सकती है, और पूरा वाक्य दूसरे कर्म के रूप में नसब की स्थिति में होगा। सभी वैयाकरणों के अनुसार नसब (कर्म कारक) उन मामलों में अधिक आम है जहाँ

"अलिफ़" और "लाम" (निश्चित उपपद) होता है, और वैसे ही उन अनिश्चित संज्ञाओं के लिए भी जो "अलिफ़" और "लाम" नहीं लेती हैं लेकिन निश्चित संज्ञा के समान होती हैं। यदि विधेय एक ज्ञात नाम हो जैसे आपका कहना: "तुम्हारा भाई ज़ैद था," तो अल-फर्रा ने दावा किया कि इसमें रफ़अ (कर्ता कारक) ही पसंदीदा है, और इसी तरह: "[अबू] मुहम्मद अम्र था।" रफ़अ को पसंद करने का उनका कारण यह है कि...

(१) हमें इब्न अब्बास से इसकी पुष्टि नहीं मिली, और अल-तबरी (१४/२१९) ने इसे क़तादा से उद्धृत किया है। इस भाग के पृष्ठ २५८ पर जो पहले आ चुका है उसे देखें। (२) अल-फर्रा की "मानी अल-क़ुरआन" २/३५२, और अल-ज़ज्जाज की "मानी अल-क़ुरआन" ४/२४१। (३) हस्तलिखित प्रतियों में: "रुयाह" (दृष्टि), और प्रमाणित पाठ (म) से है।

۲۵۶ سورہ سبأ: آیت ۶

قولہ تعالیٰ: {وَيَرَى الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ الَّذِي أُنزِلَ إِلَيْكَ مِن رَّبِّكَ هُوَ الْحَقَّ وَيَهْدِي إِلَى صِرَاطِ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ ٦} ترجمہ: "اور جن لوگوں کو علم دیا گیا ہے وہ دیکھتے ہیں کہ جو کچھ آپ کے رب کی طرف سے آپ پر نازل کیا گیا ہے وہی حق ہے، اور وہ زبردست، سب تعریفوں والے (اللہ) کی راہ کی طرف رہنمائی کرتا ہے۔"

جب اللہ تعالیٰ نے ان لوگوں کا ذکر کیا جنہوں نے نبوت کو باطل کرنے کی کوشش کی تھی؛ تو واضح فرمایا کہ جنہیں علم دیا گیا ہے وہ دیکھتے ہیں کہ قرآن حق ہے۔ مقاتل نے کہا: "جنہیں علم دیا گیا ہے" سے مراد اہل کتاب کے مومنین ہیں۔ ابن عباس نے کہا: وہ محمد ﷺ کے صحابہ ہیں (۱)۔ اور کہا گیا کہ: تمام مسلمان، اور اپنی عمومیت کی وجہ سے یہی زیادہ صحیح ہے۔

اور یہاں "رؤیت" (دیکھنا) علم کے معنی میں ہے، اور یہ "لیجزِیَ" (تاکہ وہ بدلہ دے) پر عطف کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے، یعنی: تاکہ وہ بدلہ دے اور تاکہ وہ دیکھ لیں؛ یہ بات زجاج اور فراء نے کہی ہے (۲)۔ اس میں کلام کی گنجائش ہے، کیونکہ "لیجزی" کا تعلق اللہ کے قول "تمہارے پاس قیامت ضرور آئے گی" سے ہے، اور یہ نہیں کہا جاتا کہ: "قیامت تمہارے پاس آئے گی تاکہ جنہیں علم دیا گیا ہے وہ دیکھیں کہ قرآن حق ہے،" کیونکہ وہ قرآن کو حق دیکھتے ہیں خواہ ان کے پاس قیامت نہ آئے۔ صحیح بات یہ ہے کہ یہ استیناف (نئی بات کا آغاز) کے طور پر حالتِ رفع میں ہے؛ قشیری نے اس کا ذکر کیا ہے۔

میں نے کہا: اگر "لیجزی" اس معنی سے متعلق ہو کہ: اللہ نے اسے ایک واضح کتاب میں ثبت کر دیا ہے، تو پھر "و یری" کا اس پر عطف کرنا درست ہوگا، یعنی: اور اس نے اس لیے بھی ثبت کیا

تاکہ جنہیں علم دیا گیا ہے وہ دیکھیں (٣) کہ قرآن حق ہے۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ یہ مستأنف (نیا جملہ) ہو۔

لفظ {الَّذِي} "یری" کا پہلا مفعول ہونے کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے، اور {هُوَ الْحَقَّ} دوسرا مفعول ہے۔ اور "ھو" فاصلہ ہے، جبکہ کوفی نحوی اسے "عماد" کہتے ہیں، اور اسے مبتدا ہونے کی بنا پر مرفوع پڑھنا بھی جائز ہے، اور "الحق" اس کی خبر ہوگی، اور یہ پورا جملہ مفعولِ ثانی ہونے کی بنا پر محلِ نصب میں ہوگا۔ تمام نحویوں کے نزدیک نصب (زبر) اس صورت میں زیادہ ہے جہاں الف اور لام داخل ہوں، اور اسی طرح اس نکرہ میں بھی جو الف لامके بغیر ہو مگر معرفہ کے مشابہ ہو۔ پس اگر خبر کوئی معروف نام ہو جیسے آپ کا قول: "تمہارا بھائی زید تھا،" تو فراء کا گمان ہے کہ اس میں پسندیدہ صورت رفع (پیش) ہی ہے، اور اسی طرح: "کان [ابو] محمد ہو عمرو"۔ ان کے نزدیک رفع کو ترجیح دینے کی وجہ یہ ہے کہ...

(١) ابن عباس سے ہمیں اس کی روایت نہیں ملی، اور طبری نے ١٤/٢١٩ پر اسے قتادہ سے روایت کیا ہے، اور اس جلد کے گزشتہ صفحہ ٢٥٨ کو دیکھیں۔ (٢) معانی القرآن للفراء ٢/٣٥٢، اور معانی القرآن للزجاج ٤/٢٤١۔ (٣) قلمی نسخوں میں "رؤیہ" ہے، اور جو متن میں ہے وہ (م) نسخے سے ثابت شدہ ہے۔

257 Surah Saba: Verses 6 - 7 Since it did not have the definite article (alif and lam), it resembled an indefinite noun in your saying: "Zayd was, he is sitting (jalisun)"; because in this case, only the nominative case (raf') is permissible (1). "And guides to the path of the Almighty, the Praiseworthy" means: the Quran guides to the path of Islam, which is the religion of God. His saying "the Almighty" indicates that He is never overcome. And His saying "the Praiseworthy" indicates that the attribute of weakness is not becoming of Him. The Almighty's saying: "And those who disbelieve say: 'Shall we direct you to a man who will inform you that when you are torn into total disintegration, you will indeed be [re-created] in a new creation?'" The Almighty's saying: "And those who disbelieve say: 'Shall we direct you to a man...'" And if you wish, you may assimilate the 'lam' into the 'nun' due to their proximity (2). "...who will inform you that when you are torn into total disintegration..." This is a report from those who said: "The Hour will not come to us," meaning: Shall we guide you to a man who informs you, i.e., tells you: that you will be resurrected after decaying in the graves. And this stems from their excessive denial. Al-Zamakhshari (3): If you say: the Messenger of God (peace be upon him) was a famous figure among the Quraysh, and his informing about the resurrection was common among them, so what is the meaning of their saying: "Shall we direct you to a man who will inform you", thus making him indefinite to them, and offering to show him as if pointing to someone unknown in an unknown matter? I say: they intended by that sarcasm (4), mockery, and ridicule. So they phrased it in the manner of joking (5) with some riddles used for laughter and amusement, pretending to be ignorant of him and his mission.

---

(1) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/332-333, and the saying of al-Farra in Ma'ani al-Quran 2/352. And what preceded in brackets is from them. (2) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/333, and al-Kisa'i assimilated it. (3) In al-Kashshaf 3/281. (4) i.e., ridicule. Al-Qamus (t-n-z). (5) In (Z): "al-tahaki" (mimicking), and in al-Kashshaf: "al-tahalli" (adorning).

257 सूरा सबा: आयत 6 - 7 चूंकि इसमें 'अलिफ़' और 'लाम' (निश्चित लेख) नहीं था, इसलिए यह आपकी बात में अनिश्चित संज्ञा के समान हो गया: "ज़ैद था, वह बैठा है (जालिसुन)"; क्योंकि इस स्थिति में केवल 'रफ़' (कर्ता कारक) ही जायज़ है (1)। "और वह सर्वशक्तिमान, प्रशंसनीय के मार्ग की ओर मार्गदर्शन करता है" का अर्थ है: कुरान इस्लाम के मार्ग की ओर मार्गदर्शन करता है, जो अल्लाह का धर्म है। "सर्वशक्तिमान" शब्द से उन्होंने संकेत दिया कि उसे पराजित नहीं किया जा सकता। और "प्रशंसनीय" शब्द से यह संकेत दिया कि कमजोरी का गुण उसके लिए अशोभनीय है। अल्लाह का कथन: "और जिन्होंने इनकार किया वे कहते हैं: 'क्या हम तुम्हें ऐसे व्यक्ति का पता बताएं जो तुम्हें सूचित करे कि जब तुम पूरी तरह से क्षत-विक्षत हो जाओगे, तो तुम निश्चित रूप से एक नई रचना में होगे?'" अल्लाह का कथन: "और जिन्होंने इनकार किया वे कहते हैं: 'क्या हम तुम्हें ऐसे व्यक्ति का पता बताएं..'" और यदि आप चाहें, तो 'लाम' को 'नून' में मिला सकते हैं क्योंकि वे एक-दूसरे के निकट हैं (2)। "...जो तुम्हें सूचित करे कि जब तुम पूरी तरह से क्षत-विक्षत हो जाओगे..." यह उन लोगों की सूचना है जिन्होंने कहा था: "प्रलय हम पर नहीं आएगी," यानी: क्या हम तुम्हें एक ऐसे व्यक्ति की ओर निर्देशित करें जो तुम्हें सूचित करे, अर्थात तुमसे कहे: कि कब्रों में गल-सड़ जाने के बाद तुम्हें दोबारा जीवित किया जाएगा। और यह उनके अत्यधिक इनकार के कारण है। अल-ज़मख़्शरी (3): यदि आप कहें: अल्लाह के रसूल ﷺ कुरैश के बीच एक प्रसिद्ध हस्ती थे, और पुनरुत्थान के बारे में उनका संदेश उनके बीच आम था, तो उनके इस कथन का क्या अर्थ है: "क्या हम तुम्हें एक ऐसे व्यक्ति का पता बताएं जो तुम्हें सूचित करे", इस प्रकार उन्हें उनके लिए अनिश्चित बना दिया, और उन्हें दिखाने का प्रस्ताव ऐसे दिया जैसे किसी अज्ञात मामले में किसी अज्ञात व्यक्ति की ओर इशारा किया जा रहा हो। मैंने कहा: उनका इरादा उपहास (4), मज़ाक और हंसी उड़ाना था, इसलिए उन्होंने इसे कुछ पहेलियों के माध्यम से परिहास (5) के रूप में प्रस्तुत किया, जिनका उपयोग हँसी और मनोरंजन के लिए किया जाता है, उनके और उनके कार्य के प्रति अनभिज्ञता का ढोंग करते हुए।

---

(1) इराब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा 3/332-333, और अल-फ़र्रा का कथन मानी अल-कुरान में 2/352। और कोष्ठक में जो पहले आया है वह उन्हीं से है। (2) इराब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा 3/333, और अल-किसाई ने इसे आत्मसात किया। (3) अल-कश्शाफ में 3/281। (4) यानी: उपहास। अल-कामूस (त-न-ज़)। (5) (ज़) में: "अल-तहाकी" (नकल करना), और अल-कश्शाफ में: "अल-तहल्ली" (सजना)।

257 سورة سبا: آیات 6 - 7 جب اس میں 'الف' اور 'لام' (حرفِ تعریف) نہیں تھا، تو یہ آپ کے قول میں نکرہ (غیر معینہ اسم) کے مشابہ ہو گیا: "کان زید ہو جالسٌ"؛ کیونکہ اس میں صرف رفع (پیش) ہی جائز ہے (1)۔ ﴿وَيَهْدِي إِلَى صِرَاطِ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ﴾ یعنی: قرآن اسلام کے اس راستے کی طرف رہنمائی کرتا ہے جو اللہ کا دین ہے۔ اور اپنے قول "العزیز" سے اس نے یہ دلالت کی کہ وہ غالب نہیں آتا (مغلوب نہیں ہوتا)۔ اور "الحمید" سے یہ کہ اس کے لیے عاجزی کی صفت لائق نہیں ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا هَلْ نَدُلُّكُمْ عَلَى رَجُلٍ يُنَبِّئُكُمْ إِذَا مُزِّقْتُمْ كُلَّ مُمَزَّقٍ إِنَّكُمْ لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ ﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا هَلْ نَدُلُّكُمْ عَلَى رَجُلٍ﴾ اور اگر آپ چاہیں تو ان کے قریب ہونے کی وجہ سے 'لام' کو 'نون' میں مدغم کر سکتے ہیں (2)۔ ﴿يُنَبِّئُكُمْ إِذَا مُزِّقْتُمْ كُلَّ مُمَزَّقٍ﴾ یہ ان لوگوں کی خبر ہے جنہوں نے کہا: "قیامت ہم پر نہیں آئے گی" یعنی: کیا ہم تمہیں ایک ایسے شخص کی طرف رہنمائی کریں جو تمہیں خبر دے، یعنی تم سے کہے: کہ قبروں میں بوسیدہ ہونے کے بعد تم دوبارہ زندہ کیے جاؤ گے۔ اور یہ ان کے شدید انکار کی وجہ سے ہے۔ زمخشری (3): اگر تم کہو: رسول اللہ ﷺ قریش میں ایک مشہور شخصیت تھے، اور ان کا قیامت کے بارے میں بتانا ان کے درمیان عام تھا، تو ان کے اس قول کا کیا معنی ہے: ﴿هَلْ نَدُلُّكُمْ عَلَى رَجُلٍ يُنَبِّئُكُمْ﴾ پس انہوں نے ان کے لیے نکرہ استعمال کیا، اور ان پر دلالت کو ایسے پیش کیا جیسے کسی مجہول معاملے میں کسی مجہول کی طرف رہنمائی کی جاتی ہے۔ میں نے کہا: وہ اس سے طنز (4)، ٹھٹھا اور تمسخر کا ارادہ رکھتے تھے، پس انہوں نے اسے کچھ ایسی پہیلیوں کے انداز (5) میں نکالا جن سے ہنسی مذاق اور کھیل کود کا کام لیا جاتا ہے، ان سے اور ان کے معاملے سے ناواقفیت کا اظہار کرتے ہوئے۔

(1) إعراب القرآن للنحاس 3/ 332 - 333، اور الفراء کا قول معانی القرآن 2/ 352 میں۔ اور بریکٹ کے درمیان جو گزرا وہ ان سے ہے۔ (2) إعراب القرآن للنحاس 3/ 333، اور الکسائی نے اسے ادغام کیا۔ (3) الکشاف 3/ 281 میں۔ (4) یعنی: تمسخر۔ القاموس (طنز)۔ (5) (ظ) میں: التحاکی (نقل اتارنا)، اور الکشاف میں: التحلی (آراستہ ہونا)۔

Surah Saba: Verses 7 - 8 258

And "idha" (when) is in the position of nasb (accusative case), and its governing agent (amil) is "muzzigtum" (you have been torn into pieces)(1); as stated by Al-Nahhas(1). It is not permissible for the governing agent to be "yunabbi'ukum" (he informs you), because he is not informing them at that time. Nor is it permissible for the governing agent to be what follows "inna," because it does not act on what precedes it, and "inna" cannot be preceded by what follows it or its object. Al-Zajjaj(2) allowed the governing agent to be omitted (estimated), the estimation being: When you have been torn into every piece, you will be resurrected, or he informs you that you will be resurrected when you have been torn into pieces.

Al-Mahdawi said: "muzzigtum" does not act on it because it is mudaf ilayh (possessive), and the mudaf ilayh does not act on the mudaf. Some allowed it on the basis that "idha" is made for recompense (conditional), so what follows it acts on it then because it is not possessive to it. Most often "idha" occurs for recompense in poetry. The meaning of {you have been torn into every piece} is: you have been separated into every separation. "Al-mazq" is the tearing of things; it is said: a torn garment (thawbun maziq, mamzuq, mutamazziq, and mumazzaq).

Allah Almighty's saying: {Has he invented a lie against Allah, or is there madness in him? Nay, but those who do not believe in the Hereafter are in torment and far error (8)}

Allah Almighty's saying: {Has he invented a lie against Allah} When the hamza of questioning (alif al-istifham) was introduced, it made the hamza of connection (alif al-wasl) unnecessary, so it was deleted. The opening (fath) of the interrogative hamza was a distinction between it and the hamza of connection(3). This has already been fully discussed in Surah Maryam regarding Allah Almighty's saying: {Has he looked into the Unseen?} [Verse: 78]. {Or is there madness in him} This is a rebuttal of what preceded from the sayings of the polytheists, and the meaning is: He said

---

(1) In I'rab al-Qur'an 3/333, and Al-Zajjaj also said it in Ma'ani al-Qur'an 4/241. Ibn Atiyyah said in al-Muharrar al-Wajiz 4/406: It is a mistake and a corruption of the meaning. Abu Hayyan followed him in al-Bahr 7/259 saying that it is not a mistake or a corruption of meaning, and that the correct view is that the conditional "idha" is acted upon by the verb of the condition like all other conditional particles. Al-Samin said in al-Durr al-Masun 9/154: But the majority are against him. (2) In Ma'ani al-

Qur'an 4/242, and the author quoted it from him via Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/333, and what precedes it is from him. (3) I'rab al-Qur'an for Al-Nahhas 3/333.

सूरा सबा: आयत 7 - 8 258

और "इज़ा" (जब) नसब (कर्मकारक) की स्थिति में है, और इसमें कार्य करने वाला (आमुल) "मुज्ज़िक़्तुम" (तुम टुकड़े-टुकड़े कर दिए गए हो)(1) है; यह अन-नह़्ह़ास(1) ने कहा है। यह संभव नहीं है कि इसमें कार्य करने वाला "युनब्बिउकुम" (वह तुम्हें खबर देता है) हो; क्योंकि वह उन्हें उस समय खबर नहीं दे रहा है। और न ही यह संभव है कि इसमें कार्य करने वाला "इन्ना" के बाद वाला शब्द हो, क्योंकि वह अपने से पहले वाले पर कार्य नहीं करता है, और "इन्ना" से पहले उसके बाद वाला शब्द या उसका मअमूल नहीं आ सकता। अज़-ज़ज्जाज(2) ने अनुमति दी है कि इसमें कार्य करने वाला लुप्त (अघोषित) हो सकता है, जिसका अनुमान है: जब तुम पूरी तरह टुकड़े-टुकड़े कर दिए जाओगे तो तुम जीवित किए जाओगे, या वह तुम्हें खबर देता है कि तुम जीवित किए जाओगे जब तुम टुकड़े-टुकड़े कर दिए जाओगे।

अल-महदवी: "मुज्ज़िक़्तुम" इसमें कार्य नहीं करता है; क्योंकि यह मुज़ाफ़ इलैह (सम्बन्धवाचक) है, और मुज़ाफ़ इलैह मुज़ाफ़ पर कार्य नहीं करता है। कुछ लोगों ने इसे इस आधार पर अनुमति दी है कि "इज़ा" को प्रतिफल (शर्त) के लिए मान लिया जाए, तब उसके बाद वाला शब्द उसमें कार्य करेगा क्योंकि वह उसके प्रति मुज़ाफ़ नहीं है। और कविता में "इज़ा" अक्सर प्रतिफल के लिए आता है। {मुज्ज़िक़्तुम कुल्ला मुमज्ज़क़िन} का अर्थ है: तुम पूरी तरह अलग-अलग कर दिए गए। "अल-मज़्क़ु" का अर्थ है चीज़ों को फाड़ना; कहा जाता है: फटा हुआ कपड़ा (सौबुन मज़ीक़ुन, ममज़ूक़ुन, मुतमज्ज़िक़ुन और मुमज़्ज़क़ुन)।

अल्लाह तआला का कथन: {क्या उसने अल्लाह पर झूठ गढ़ा है, या उसे पागलपन है? बल्कि जो लोग आख़िरत पर ईमान नहीं रखते, वे अज़ाब और दूर की गुमराही में हैं (8)}

अल्लाह तआला का कथन: {क्या उसने अल्लाह पर झूठ गढ़ा है} जब प्रश्नवाचक अलिफ़ (अलिफ़ुल इस्तिफ़हाम) आया तो वस्ल (जोड़ने वाले) अलिफ़ की ज़रूरत नहीं रही, इसलिए मैंने उसे हटा दिया, और प्रश्नवाचक अलिफ़ का फ़त्ह (ज़बर) उसके और वस्ल के अलिफ़(3) के बीच अंतर करने के लिए था। यह सूरा मरियम में अल्लाह तआला के कथन: {क्या उसने परोक्ष को जान लिया है?} [आयत: 78] के पास विस्तार से गुज़र चुका है। {या उसे पागलपन है} यह मुशरिकों की पिछली बातों का खंडन है, और अर्थ है: उसने कहा

(1) इ'राबुल क़ुरआन 3/333 में, और अज़-ज़ज्जाज ने भी इसे मआ'निल क़ुरआन 4/241 में कहा है। इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/406 में कहा: यह एक गलती है और अर्थ बिगाड़ना है। अबू ह़य्यान ने अल-बह़र 7/259 में उनका खंडन करते हुए कहा कि यह गलती या अर्थ बिगाड़ना नहीं है, और सही यह है कि शर्त वाला "इज़ा" अन्य शर्त वाले शब्दों की तरह शर्त की क्रिया द्वारा प्रभावित होता है। अस-समीन ने अद-दुर्रुल मसून 9/154 में कहा: लेकिन बहुमत इसके खिलाफ है। (2) उनकी पुस्तक मआ'निल क़ुरआन 4/242 में, और लेखक ने इसे अन-नह़्ह़ास के माध्यम से इ'राबुल क़ुरआन 3/333 में उद्धृत किया है, और इससे पहले की बात उन्हीं की है। (3) अन-नह़्ह़ास द्वारा इ'राबुल क़ुरआन 3/333।

سورہ سبأ: آیات ۷ - ۸ ۲۵۸

اور «إذا» حالتِ نصب میں ہے، اور اس میں عمل کرنے والا (عامل): «مُزِّقْتُمْ»(۱) ہے؛ یہ نحاس(۱) نے کہا ہے، اور یہ جائز نہیں ہے کہ اس کا عامل «يُنَبِّئُكُمْ» ہو؛ کیونکہ وہ اس وقت انہیں خبر نہیں دے رہا ہے۔ اور نہ ہی یہ جائز ہے کہ اس کا عامل وہ ہو جو «إنَّ» کے بعد ہے، کیونکہ وہ اپنے سے پہلے والے میں عمل نہیں کرتا، اور «إنَّ» پر اس کے بعد والا یا اس کا معمول مقدم نہیں ہو سکتا۔ زجاج(۲) نے اس بات کی اجازت دی ہے کہ اس کا عامل محذوف ہو، تقدیرِ عبارت یہ ہے: جب تم پوری طرح ٹکڑے ٹکڑے کر دیے جاؤ گے تو تم اٹھائے جاؤ گے، یا وہ تمہیں خبر دیتا ہے کہ تمہیں اٹھایا جائے گا جب تم ٹکڑے ٹکڑے کر دیے جاؤ گے۔

مہدوی: «مُزِّقْتُمْ» اس میں عمل نہیں کرتا؛ کیونکہ یہ مضاف الیہ ہے، اور مضاف الیہ مضاف میں عمل نہیں کرتا۔ بعض نے اس بنیاد پر اس کی اجازت دی ہے کہ «إذا» کو جزا (شرط) کے لیے قرار دیا جائے، تو اس صورت میں اس کے بعد والا اس میں عمل کرے گا کیونکہ وہ اس کا مضاف الیہ نہیں ہے۔ اور شاعری میں «إذا» زیادہ تر جزا کے لیے واقع ہوتا ہے۔ اور ﴿مُزِّقْتُمْ كُلَّ مُمَزَّقٍ﴾ کا معنی ہے: تم پوری طرح الگ الگ کر دیے گئے۔ اور "المَزْقُ" کا معنی ہے چیزوں کا پھاڑنا؛ کہا جاتا ہے: پھٹا ہوا کپڑا (ثوبٌ مَزيقٌ، ممزوقٌ، متمزِّقٌ اور ممزَّقٌ)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَفْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أَم بِهِ جِنَّةٌ بَلِ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ فِي الْعَذَابِ وَالضَّلَالِ الْبَعِيدِ ﴿٨﴾﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَفْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا﴾ جب الفِ استفہام داخل ہوا تو الفِ وصل کی ضرورت نہ رہی پس میں نے اسے حذف کر دیا، اور الفِ استفہام کا فتحہ (زبر) اس کے اور الفِ وصل(۳) کے درمیان فرق کرنے کے لیے تھا۔ اور یہ سورہ مریم میں اللہ تعالیٰ کے اس قول: ﴿أَطَّلَعَ الْغَيْبَ﴾ [آیت:

۷۸] کے پاس مکمل طور پر گزر چکا ہے۔ ﴿أَم بِهِ جِنَّةٌۢ﴾ یہ مشرکین کی گزشتہ بات کی تردید ہے، اور معنی ہے: اس نے کہا

---

(۱) إعراب القرآن ۳۳۳/۳ میں، اور اسے زجاج نے بھی معانی القرآن ۲۴۱/۴ میں کہا ہے۔ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۴۰۶/۴ میں کہا: یہ غلطی اور معنی کا بگاڑ ہے۔ ابو حیان نے البحر ۲۵۹/۷ میں ان کا تعاقب کیا کہ یہ غلطی یا معنی کا بگاڑ نہیں ہے، اور صحیح یہ ہے کہ "إذا" شرطیہ میں فعلِ شرط عمل کرتا ہے جیسے تمام دیگر ادواتِ شرط میں۔ سمین نے الدر المصون ۱۵۴/۹ میں کہا: لیکن جمہور اس کے خلاف ہیں۔ (۲) ان کی کتاب معانی القرآن ۲۴۲/۴ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے إعراب القرآن ۳۳۳/۳ میں ان سے نقل کیا ہے، اور اس سے پہلے کی بات ان ہی کی ہے۔ (۳) إعراب القرآن للنحاس ۳/ ۳۳۳۔

Surah Saba: Verses 8 - 9 259

The polytheists said: "Has he invented a lie against Allah" - and invention is fabrication - "or is there madness in him?", meaning: insanity, so he speaks what he does not know. Then He (Allah) responded to them, saying: "But those who do not believe in the Hereafter are in punishment and far error" [Saba: 8], meaning: the matter is not as they said, but he (the Prophet) is the most truthful of the truthful, and whoever denies the Resurrection will be in punishment tomorrow, and today in deviation from the truth; since they have reached the point of challenging God and attributing fabrication to the one He supported with miracles.

Allah's words: "Do they not look at what is before them and what is behind them of the heaven and the earth? If We should will, We could cause the earth to swallow them or let fall upon them fragments from the sky. Indeed in that is a sign for every servant turning [to Allah]." [Saba: 9]

Allah Almighty made known that the One Who was able to create the heavens and the earth and what is in them is able to bring about the Resurrection, and to hasten their punishment. So He used His power over them as evidence, and that the heavens and the earth are His property, and that they surround them from every side. So how can they feel safe from being swallowed by the earth or hit by fragments from the sky, as was done to Qarun and the People of the Wood?!

Hamza and al-Kisa'i read: "If He wills, He will cause the earth to swallow them, or He will let fall..." with a "ya" in the three (verbs), meaning: if Allah wills, He commands the earth to swallow them, or the sky to let fall fragments upon them. The rest read with "nun" (We will...) for glorification (1).

Al-Sulami and Hafs read: "kisafan" with a fatha on the "sin". The rest read with sukun (kis-fan). This has already been explained in "Subhan" (Surah al-Isra) and others (2).

"Indeed in that is a sign" meaning: in what we have mentioned of our power, "a sign" meaning: a clear evidence. "for every servant turning [to Allah]" meaning: repentant, returning to Allah with his heart. He specifically mentioned the "munib" (one who turns to Him) because he is the one who benefits from thinking about Allah's proofs and signs.

(1) Al-Sab'a p. 527, and al-Taysir p. 180. (2) 13/175 and in the interpretation of verse (187) of Surah an-Naml. See Al-Sab'a p. 385 and al-Taysir p. 166.

सूरह सबा: आयतें 8 - 9 259

मुशरिकों (बहुदेववादियों) ने कहा: "क्या उसने अल्लाह पर झूठ गढ़ा है" - और 'गढ़ना' का अर्थ है बनावटी बात करना - "या उसे पागलपन है?", अर्थात्: वह पागल है, इसलिए वह जो बोलता है उसे खुद नहीं पता। फिर अल्लाह ने उन्हें जवाब देते हुए कहा: "बल्कि जो लोग आख़िरत (परलोक) पर ईमान नहीं रखते, वे यातना और घोर पथभ्रष्टता में हैं" [सबा: 8], यानी: मामला वैसा नहीं है जैसा उन्होंने कहा, बल्कि वह (पैग़म्बर) सच्चे लोगों में सबसे सच्चे हैं, और जो कोई पुनरुत्थान (क़यामत) का इंकार करता है, वह कल अज़ाब (यातना) में होगा और आज सच्चाई से भटका हुआ है; क्योंकि वे ईश्वर को असमर्थ ठहराने और उस व्यक्ति पर झूठ गढ़ने का आरोप लगाने तक पहुँच गए जिसे उसने चमत्कारों से समर्थन दिया था।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: "क्या उन्होंने अपने आगे और पीछे आकाश और धरती के भाग को नहीं देखा? यदि हम चाहें तो उन्हें धरती में धँसा दें या आकाश के कुछ टुकड़े उन पर गिरा दें। निश्चय ही इसमें हर उस बंदे के लिए एक निशानी है जो (अल्लाह की ओर) रुजू (प्रवृत्त) होने वाला है।" [सबा: 9]

अल्लाह तआला ने अवगत कराया कि जिसने आकाशों और धरती और उनमें जो कुछ भी है, उसकी रचना की है, वह पुनरुत्थान करने और उन्हें दंड देने में भी सक्षम है। अतः उसने उन पर अपनी शक्ति का प्रमाण दिया, और यह कि आकाश और धरती उसकी संपत्ति हैं, और वे उन्हें हर तरफ से घेरे हुए हैं। फिर वे धरती में धँसने या आकाश से टुकड़े गिरने से कैसे सुरक्षित महसूस कर सकते हैं, जैसा कि कारून और ऐका (जंगल) वालों के साथ किया गया था?!

हमज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा: "अगर वह चाहे तो उन्हें धरती में धँसा दे या उन पर गिरा दे..." तीनों (क्रियाओं) में 'या' के साथ, यानी: यदि अल्लाह चाहेगा तो धरती को उन्हें निगलने का आदेश देगा, या आकाश को उन पर टुकड़े गिराने का आदेश देगा। बाकी क़ारियों ने महिमा के लिए 'नून' (हम...) के साथ पढ़ा (1)।

अस-सुलमी और हफ़्स ने 'किसफ़न' को 'सीन' पर फ़तह (ज़बर) के साथ पढ़ा। बाकी ने सुकून (किस-फ़न) के साथ पढ़ा। इसका उल्लेख 'सुब्हान' (सूरह अल-इसरा) और अन्य जगहों पर पहले आ चुका है (2)।

"निश्चय ही इसमें एक निशानी है" अर्थात्: जो कुछ हमने अपनी शक्ति के बारे में बताया है उसमें "एक निशानी" अर्थात्: एक स्पष्ट प्रमाण है। "हर उस बंदे के लिए जो (अल्लाह की ओर) रुजू होने वाला है" अर्थात्: पश्चात्ताप करने वाला, अपने दिल से अल्लाह की ओर लौटने वाला। 'मुनीब' (रुजू करने वाले) का विशेष उल्लेख किया गया है क्योंकि वही अल्लाह के तर्कों और निशानीयों पर विचार करने से लाभ उठाता है।

(1) अस-सबा, पृ. 527, और अत-तयसीर, पृ. 180। (2) 13/175 और सूरह अन-नमल की आयत (187) की व्याख्या में। देखें अस-सबा, पृ. 385 और अत-तयसीर, पृ. 166।

سورہ سبا: آیات 8 - 9 259

مشرکین (نے کہا): "کیا اس نے اللہ پر جھوٹ گھڑا ہے" - اور 'افتراء' کا مطلب ہے خود سے بنا لینا - "یا اسے جنون لاحق ہے؟"، یعنی: وہ دیوانگی میں ایسی باتیں کرتا ہے جن کا اسے علم نہیں۔ پھر اللہ نے انہیں جواب دیتے ہوئے فرمایا: "بلکہ جو لوگ آخرت پر ایمان نہیں رکھتے وہ عذاب اور دور کی گمراہی میں ہیں" [سبا: 8]، یعنی: معاملہ ویسا نہیں جیسا انہوں نے کہا، بلکہ وہ (پیغمبر) سچوں میں سب سے سچے ہیں، اور جو کوئی دوبارہ زندہ کیے جانے کا انکار کرے گا وہ کل عذاب میں ہوگا اور آج حق سے بھٹکا ہوا ہے؛ کیونکہ وہ خدا کو عاجز کرنے اور اس شخص پر جھوٹ گھڑنے کی تہمت لگانے تک پہنچ گئے جسے اللہ نے معجزات سے سہارا دیا تھا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: "کیا انہوں نے اپنے آگے اور پیچھے آسمان اور زمین کے حصے کو نہیں دیکھا؟ اگر ہم چاہیں تو انہیں زمین میں دھنسا دیں یا آسمان کا کوئی ٹکڑا ان پر گرا دیں۔ بے شک اس میں ہر اس بندے کے لیے نشانی ہے جو (اللہ کی طرف) رجوع کرنے والا ہے" [سبا: 9]۔

اللہ تعالیٰ نے آگاہ فرمایا کہ جس نے آسمانوں اور زمین اور ان میں موجود اشیاء کو پیدا کیا ہے، وہ دوبارہ زندہ کرنے اور انہیں فوراً سزا دینے پر بھی قادر ہے۔ پس اللہ نے ان پر اپنی قدرت سے استدلال کیا، اور یہ کہ آسمان اور زمین اسی کی ملکیت ہیں اور وہ انہیں ہر طرف سے گھیرے ہوئے ہیں۔ پھر وہ زمین میں دھنسنے یا آسمان سے ٹکڑے گرنے سے کیسے بے خوف ہو سکتے ہیں جیسا کہ قارون اور اصحابِ ایکہ کے ساتھ کیا گیا تھا؟!

حمزہ اور کسائی نے پڑھا: "اگر وہ چاہے تو انہیں زمین میں دھنسا دے یا گرا دے..." تینوں فعلوں میں 'یاء' کے ساتھ، یعنی: اگر اللہ چاہے تو زمین کو حکم دے کہ انہیں دھنسا دے، یا آسمان کو (حکم دے کہ) ان پر ٹکڑے گرا دے۔ باقیوں نے تعظیم کے لیے 'نون' (ہم...) کے ساتھ پڑھا (1)۔

سلمی اور حفص نے 'كِسَفًا' کو 'سین' کے زبر (فتحہ) کے ساتھ پڑھا۔ باقیوں نے اسے ساکن (كِسْفاً) پڑھا۔ اس کی وضاحت 'سبحان' (سورہ اسراء) اور دیگر مقامات پر گزر چکی ہے (2)۔

"بے شک اس میں ایک نشانی ہے" یعنی: ہماری قدرت کی ان باتوں میں جو ہم نے بیان کیں "ایک نشانی" یعنی: ایک واضح دلیل ہے۔ "ہر اس بندے کے لیے جو رجوع کرنے والا ہے" یعنی: توبہ کرنے والا، اپنے دل سے اللہ کی طرف لوٹنے والا۔ 'منیبہ' (رجوع کرنے والے) کا ذکر خاص طور پر اس لیے کیا گیا کیونکہ وہی اللہ کی دلیلوں اور نشانیوں میں غور و فکر سے فائدہ اٹھانے والا ہے۔

(1) السبعہ ص 527، اور التیسیر ص 180۔ (2) 13/ 175 اور سورہ نمل کی آیت (187) کی تفسیر میں۔ دیکھیے السبعہ ص 385 اور التیسیر ص 166۔

Surah Saba: Verse 10 | 260

The word of the Almighty: {And We certainly gave David from Us bounty. [We said], "O mountains, repeat [Our] praises with him, and the birds [as well]." And We made pliable for him iron.} (10)

{And We certainly gave David from Us bounty}: It explained to those who denied the prophethood of Muhammad ﷺ that the sending of messengers is not an unprecedented matter; rather, We sent messengers and supported them with miracles, and We brought punishment upon those who opposed them. "Atayna" (We gave): We bestowed. {Bounty} (Fadlan) means: a matter by which We favored him over others.

There was disagreement regarding this bounty, resulting in nine sayings: First: Prophethood. Second: The Psalms (Zabur). Third: Knowledge; Allah Almighty said: {And We certainly gave David and Solomon knowledge} [An-Naml: 15]. Fourth: Strength; Allah Almighty said: {And remember Our servant, David, the possessor of strength} [Sad: 17]. Fifth: Subjugating mountains and people; Allah Almighty said: {O mountains, repeat [Our] praises with him}. Sixth: Repentance; Allah Almighty said: {So We forgave him that} [Sad: 25]. Seventh: Judging with justice; Allah Almighty said: {O David, indeed We have made you a successor upon the earth} [Sad: 26]. Eighth: Softening of iron; Allah Almighty said: {And We made pliable for him iron}. Ninth: Beauty of voice; and David, peace be upon him, had a beautiful voice and a handsome face. Beauty of voice is a gift from Allah Almighty and a favor from Him, and it is what is meant by the Almighty's saying: {He increases in creation what He wills} [Fatir: 1]. And the Prophet ﷺ said to Abu Musa: "You have been given a flute [musical voice] from the flutes of the family of David" (1). The scholars said: Al-Mizmar and Al-Mazmur mean a beautiful voice, and because of this, the instrument of playing was named mizmār (2). Many jurists have found this commendable...

(1) Reported by al-Bukhari (5048), and Muslim (793): (236) from the hadith of Abu Musa al-Ash'ari (may Allah be pleased with him). And reported by Ahmad (22969), and Muslim (793): (235) from the hadith of Buraydah al-Aslami (may Allah be pleased with him). (2) Al-Mufhim 2/423.

सूरा सबा: आयत 10 | 260

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और हमने दाऊद को अपनी ओर से फ़ज़्ल (बड़ाई/कृपा) प्रदान की। ऐ पहाड़ों! उनके साथ तस्बीह (महिमा गान) करो और परिंदों को भी [आदेश दिया]। और हमने उनके लिए लोहे को नर्म कर दिया।} (10)

{और हमने दाऊद को अपनी ओर से फ़ज़्ल प्रदान की}: मुहम्मद ﷺ की नबुव्वत का इनकार करने वालों को यह स्पष्ट किया गया है कि रसूलो को भेजना कोई अनोखी बात नहीं है, बल्कि हमने रसूल भेजे और चमत्कारों के ज़रिए उनका समर्थन किया, और उनका विरोध करने वालों पर अज़ाब नाज़िल किया। "आतैना": हमने दिया। {फ़ज़्लन} का अर्थ है: वह चीज़ जिसके द्वारा हमने उन्हें दूसरों पर वरीयता दी।

इस 'फ़ज़्ल' के बारे में नौ मतों में मतभेद है: पहला: नबुव्वत (पैगंबरी)। दूसरा: ज़बूर। तीसरा: इल्म (ज्ञान); अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और हमने दाऊद और सुलेमान को इल्म अता किया} [अन-नमल: 15]। चौथा: शक्ति; अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और हमारे बंदे दाऊद को याद करो जो शक्ति वाले थे} [साद: 17]। पाँचवाँ: पहाड़ों और परिंदों का अधीन होना; अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {ऐ पहाड़ों! उनके साथ (तस्बीह में) आवाज़ मिलाओ}। छठा: तौबा (क्षमा); अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {तो हमने उनके लिए उसे माफ़ कर दिया} [साद: 25]। सातवाँ: न्याय के साथ शासन; अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {ऐ दाऊद! बेशक हमने तुम्हें ज़मीन पर खलीफ़ा (उत्तराधिकारी) बनाया है} [साद: 26]। आठवाँ: लोहे का नर्म होना; अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और हमने उनके लिए लोहे को नर्म कर दिया}। नौवाँ: आवाज़ की सुंदरता; दाऊद अलैहिस्सलाम की आवाज़ और चेहरा बहुत सुंदर था। आवाज़ की सुंदरता अल्लाह तआला का एक उपहार और उसकी कृपा है, और यही अल्लाह तआला के इस कथन का अर्थ है: {वह रचना में जो चाहता है बढ़ाता है} [फ़ातिर: 1]। और नबी ﷺ ने अबू मूसा से कहा: "तुम्हें दाऊद के खानदान की बाँसुरियों (मधुर स्वर) में से एक बाँसुरी दी गई है" (1)। विद्वानों ने कहा है: 'मिज़मार' और 'मज़मूर' का अर्थ सुंदर आवाज़ है, और इसी के कारण बजाने वाले यंत्र का नाम मिज़मार पड़ा (2)। बहुत से न्यायविदों ने इसे सराहनीय माना है...

(1) इसे बुखारी (5048) और मुस्लिम (793): (236) ने अबू मूसा अल-अशअरी रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से उद्धृत किया है। और अहमद (22969) और मुस्लिम (793): (235) ने बुरैदा अल-असलमी रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से उद्धृत किया है। (2) अल-मुफ़हिम 2/423।

سورہ سبا: آیت 10 | 260

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُودَ مِنَّا فَضْلًا يَا جِبَالُ أَوِّبِي مَعَهُ وَالطَّيْرَ وَأَلَنَّا لَهُ الْحَدِيدَ ١٠﴾

﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُودَ مِنَّا فَضْلًا﴾: محمد ﷺ کی نبوت کا انکار کرنے والوں کو یہ بتایا گیا ہے کہ رسولوں کو بھیجنا کوئی نئی بات نہیں ہے، بلکہ ہم نے رسولوں کو بھیجا اور معجزات کے ذریعے ان کی تائید کی، اور ان کی مخالفت کرنے والوں پر عذاب نازل کیا۔ «آتینا» کا مطلب ہے: ہم نے عطا کیا۔ ﴿فَضْلًا﴾ یعنی: ایسی چیز جس کے ذریعے ہم نے انہیں دوسروں پر فضیلت عطا کی۔

اس فضل (عطا) کے بارے میں نو (9) اقوال میں اختلاف پایا جاتا ہے: پہلا: نبوت۔ دوسرا: زبور۔ تیسرا: علم؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُودَ وَسُلَيْمَانَ عِلْمًا﴾ [النمل: 15]۔ چوتھا: قوت؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَاذْكُرْ عَبْدَنَا دَاوُودَ ذَا الْأَيْدِ﴾ [ص: 17]۔ پانچواں: پہاڑوں اور پرندوں کا تابع ہونا؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿يَا جِبَالُ أَوِّبِي مَعَهُ﴾۔ چھٹا: توبہ؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فَغَفَرْنَا لَهُ ذَلِكَ﴾ [ص: 25]۔ ساتواں: عدل کے ساتھ حکمرانی؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿يَا دَاوُودُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ﴾ الآیۃ [ص: 26]۔ آٹھواں: لوہے کا نرم ہونا؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَأَلَنَّا لَهُ الْحَدِيدَ﴾۔ نواں: آواز کی خوبصورتی؛ حضرت داؤد علیہ السلام خوش آواز اور خوبصورت چہرے والے تھے۔ آواز کی خوبصورتی اللہ تعالیٰ کی طرف سے ایک ہبہ اور اس کا فضل ہے، اور یہی اللہ تعالیٰ کے اس قول سے مراد ہے: ﴿يَزِيدُ فِي الْخَلْقِ مَا يَشَاءُ﴾ [فاطر: 1]۔ اور نبی کریم ﷺ نے حضرت ابوموسیٰ سے فرمایا: "تمہیں آلِ داؤد کے بانسریوں (خوش آوازی) میں سے ایک بانسری دی گئی ہے" (1)۔ علماء کا کہنا ہے کہ: المزمار اور المزمور کا مطلب خوش آوازی ہے، اور اسی سے آلہ موسیقی کو مزمار کہا گیا ہے (2)۔ اور بہت سے فقہاء نے اسے مستحسن قرار دیا ہے...

(1) اسے بخاری (5048) اور مسلم (793): (236) نے ابوموسیٰ اشعری رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور احمد (22969) اور مسلم (793): (235) نے بریدہ اسلمی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (2) المفہم 2/423۔

The cities [have a] reading with beautification and modulation (1), and this has already been mentioned in the introduction of the book (2), and praise be to Allah.

The Almighty's saying: {O mountains, repeat [Our praises] with him} meaning: And We said: O mountains, repeat [praises] with him, meaning: glorify with him; because He, Blessed and Exalted is He, said: {Indeed, We subjected the mountains with him, glorifying [Allah] in the evening and at sunrise} [Saad: 18]. Abu Maisarah said: It is glorification in the language of Abyssinia (3). The meaning of the mountains' glorification is that Allah Almighty created glorification in them just as He created speech in the tree, so what is heard from them is what is heard from the one glorifying, as a miracle for David, peace and blessings be upon him (4).

It was said: The meaning is: travel with him wherever he wishes, from 'ta'wib' which is traveling all day and alighting at night. Ibn Muqbil said: We caught up with a tribe who traveled by day after we had repelled the sun's rays, and the vessel was leaning [setting] (5).

Al-Hasan, Qatadah, and others recited: "Aubi ma'ahu" [repeat with him], meaning: return with him (6), from 'aba ya'ubu': when he returned, 'awban', 'awbatan', and 'iyaban'.

It was said: The meaning is: act with him as David acts during the day. When he recited the Psalms, the mountains would resonate with him, and the birds would listen to him, as if they were doing what he was doing.

Wahb ibn Munabbih said: The meaning is: lament with him, and the birds assist him (7) in that. So when...

---

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1584, and in it: with melodies and modulation. (2) 1/21. (3) Narrated by al-Tabari 19/220, and Abu Maisarah is Amr ibn Shurahbil al-Hamdani. (4) Al-Kashshaf 3/281. (5) Tafsir Gharib al-Quran p. 353, and al-Muharrar al-Wajiz 4/407. The verse is in the supplement to the Diwan of Tamim ibn Muqbil no. (14). The author of Muntaha al-Talab mentioned it among the poems of the Arabs 6/46 from al-Ra'i al-Numayri, and it is in his Diwan p. 39. In (M) it appeared as: "yajnahu" [inclines], which agrees with what is in Tafsir al-Gharib. (6) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 121, and al-Muharrar al-Wajiz 4/407. Ibn Atiyyah said: meaning: in

traveling, or in glorification. (7) In the manuscripts: "tus'iduhu", and what is confirmed is from (M).

शहरों के पास ज़ीनत और लय के साथ पाठ है (1), और यह पुस्तक की प्रस्तावना (2) में पहले ही आ चुका है, और अल्लाह की प्रशंसा हो।

ईश्वर का कथन: {हे पहाड़ों, उनके साथ [हमारी महिमा] दोहराओ} अर्थात: और हमने कहा: हे पहाड़ों, उनके साथ दोहराओ, यानी: उनके साथ तस्बीह (महिमा गान) करो; क्योंकि अल्लाह तबरक व ताला ने फरमाया: {हमने पहाड़ों को उनके साथ वश में कर दिया, जो शाम और सूर्योदय के समय तस्बीह करते थे} [साद: 18]। अबू मैसरा ने कहा: यह हबशा (एबिसिनिया) की भाषा में तस्बीह है (3)। पहाड़ों की तस्बीह का अर्थ यह है कि अल्लाह तआला ने उनमें तस्बीह पैदा की जैसे उसने पेड़ में वाणी पैदा की थी, तो उनसे वही सुना जाता है जो तस्बीह करने वाले से सुना जाता है, दाऊद अलैहिस्सलाम के लिए एक चमत्कार के रूप में (4)।

कहा गया है: इसका अर्थ है: वे जहाँ चाहें उनके साथ चलें, 'तौवीब' से जिसका अर्थ है पूरे दिन चलना और रात को उतरना। इब्न मुकबिल ने कहा: हम एक ऐसे कबीले से मिले जिन्होंने दिन भर यात्रा की, सूरज की किरणों को दूर करने के बाद, जब समय ढल रहा था (5)।

अल-हसन, कतादा और अन्य लोगों ने पढ़ा: "अौबी महू" अर्थात: उनके साथ लौटें (6), 'आबा यऊबू' से: जब वह लौटा, 'अौबन', 'अौबतन' और 'इयाबन'।

कहा गया है: इसका अर्थ है: उनके साथ वैसे ही व्यवहार करें जैसे दाऊद दिन के दौरान करते थे। जब वे ज़बूर पढ़ते थे, तो पहाड़ उनके साथ गूँजते थे, और पक्षी उनकी ओर कान लगाते थे, जैसे कि वे वही कर रहे हों जो वे कर रहे थे।

वहाब बिन मुनब्बिह ने कहा: इसका अर्थ है: उनके साथ विलाप करें, और पक्षी उस पर उनकी सहायता (7) करते थे। तो जब...

---

(1) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 4/1584, और इसमें है: धुनों और लय के साथ। (2) 1/21. (3) अल-तबरी 19/220 द्वारा वर्णित, और अबू मैसरा अम्र बिन शुरहबील अल-हमदानी हैं। (4) अल-कशाफ 3/281. (5) तफ़सीर गरीब अल-कुरान पृष्ठ 353, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/407। यह कविता तमीम बिन मुकबिल के दीवान के परिशिष्ट संख्या (14) में है। मुंतहा अल-तलब के लेखक ने इसे अल-रा'ई अल-नुमैरी के हवाले से अरबों की कविताओं 6/46 में उल्लेख किया है,

और यह उनके दीवान पृष्ठ 39 में है। (एम) में यह इस रूप में आया है: "यजनहु", जो तफ़सीर अल-गरीब में दिए गए के अनुरूप है। (6) अल-किरात अल-शाज़्ह पृष्ठ 121, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/407। इब्न अतिया ने कहा: यानी: यात्रा में, या तस्बीह में। (7) पांडुलिपियों में: "तुस'इदुहु", और जो पुष्ट है वह (एम) से है।

شہروں میں قرأت زینت اور ترجیع (خوش الحانی) کے ساتھ ہے (1)، اور یہ کتاب کے مقدمے (2) میں گزر چکا ہے، اور اللہ کے لیے حمد ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اے پہاڑو، اس کے ساتھ [ہماری تسبیح] دہراؤ} یعنی: اور ہم نے کہا: اے پہاڑو، اس کے ساتھ دہراؤ، یعنی: اس کے ساتھ تسبیح کرو؛ کیونکہ اللہ تبارک و تعالیٰ نے فرمایا: {بے شک ہم نے پہاڑوں کو اس کے ساتھ مسخر کر دیا، وہ شام اور سورج نکلنے کے وقت تسبیح کرتے تھے} [ص: 18]۔ ابو میسرہ نے کہا: یہ حبشہ کی زبان میں تسبیح ہے (3)۔ پہاڑوں کی تسبیح کا مطلب یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ نے ان میں تسبیح پیدا کی جیسے اس نے درخت میں کلام پیدا کیا تھا، چنانچہ ان سے وہی سنا جاتا ہے جو تسبیح کرنے والے سے سنا جاتا ہے، داؤد علیہ السلام کے لیے ایک معجزہ کے طور پر (4)۔

اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ: وہ جہاں چاہیں ان کے ساتھ چلیں، 'تأويب' سے جس کا مطلب ہے سارا دن چلنا اور رات کو پڑاؤ ڈالنا۔ ابن مقبل نے کہا: ہم ایک ایسے قبیلے سے جا ملے جنہوں نے دن بھر سفر کیا، سورج کی شعاعوں کو دور کرنے کے بعد، جب وقت ڈھل رہا تھا (5)۔

حسن، قتادہ اور دیگر نے پڑھا: "أُوبِی مَعَه" یعنی: اس کے ساتھ لوٹ آؤ (6)، 'آبَ يَؤُوبُ' سے: جب وہ لوٹا، 'أوباً'، 'أوبةً' اور 'إياباً'۔

اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ: اس کے ساتھ ویسا ہی برتاؤ کریں جیسا داؤد دن کے وقت کرتے تھے۔ جب وہ زبور پڑھتے تو پہاڑ ان کے ساتھ آواز ملاتے، اور پرندے ان کی طرف کان لگاتے، گویا وہ وہی کر رہے تھے جو وہ کر رہے تھے۔

وہب بن منبہ نے کہا: معنی یہ ہے کہ: اس کے ساتھ نوحہ (آہ و زاری) کرو، اور پرندے اس پر اس کی مدد (7) کرتے تھے، تو جب...

---

(1) احکام القرآن لابن العربی 4/1584، اور اس میں ہے: الحان اور ترجیع کے ساتھ۔ (2) 1/21.

(3) اسے طبری نے 19/220 میں روایت کیا ہے، اور ابو میسرہ عمرو بن شرحبیل ہمدانی ہیں۔

(4) الکشاف 3/281. (5) تفسیر غریب القرآن صفحہ 353، اور المحرر الوجیز 4/407۔ یہ شعر تمیم بن مقبل کے دیوان کے ضمیمہ نمبر (14) میں ہے۔ صاحبِ منتہی الطلب نے اسے الراعی النمیری کے حوالے سے اشعار العرب 6/46 میں ذکر کیا ہے، اور یہ ان کے دیوان صفحہ 39 میں ہے۔ (م) میں یہ "یجنح" کے طور پر آیا ہے، جو تفسیر الغریب کے موافق ہے۔ (6) القراءات الشاذہ صفحہ 121، اور المحرر الوجیز 4/407۔ ابن عطیہ نے کہا: یعنی: سفر میں، یا تسبیح میں۔ (7) خطی نسخوں میں ہے: "تسعدہ" (اسے خوش کرتے تھے)، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے [تساعدہ: اس کی مدد کرتے تھے]۔

Surah Saba: Verse 10 Page: 262

...called out in glorification, the mountains answered him with their echoes, and the birds gathered over him. The echoes of the mountains that people hear originated from that day until this hour (1). He was supported by the assistance of the mountains and birds so that he would not experience a lapse [in devotion]; whenever a lapse occurred, he would be stirred, meaning he would rise and move, and regain strength through the assistance of the mountains and birds. He had been given such a voice that wild animals from the mountains would crowd together due to the beauty of his voice, and running water would cease its flow, standing still for his voice.

"And the birds" (Al-Tayru) with the nominative case (dhamma) is the recitation of Ibn Abi Ishaq, Nasr from Asim, Ibn Hurmuz, and Maslama bin Abd al-Malik (2), as a conjunction with the word "mountains," or with the pronoun hidden in "Awwibi" (O mountains, repeat [Our praises] with him), and it was deemed appropriate by the separation with "ma'a" (with). Others read it with the accusative case (fatha) as a conjunction with the position of "O mountains," meaning: We called the mountains and the birds; as stated by Sibawayh. According to Abu Amr bin al-Ala, it is by implying a verb, in the sense: We subjected the birds to him. Al-Kisa'i said: It is a conjunction, meaning: We gave him the birds, based on "And We certainly gave David from Us bounty." Al-Nahhas (3) said: It is permissible for it to be an object of accompaniment (maful ma'ah), as you say: "The water and the wood became level." I heard Al-Zajjaj permitting: "I stood and Zaid," so the meaning is: Glorify with him and with the birds (4).

"And We softened the iron for him" Ibn Abbas said: It became like wax in his hands (5). Al-Hasan said: Like dough (6), so he used to work it without fire. Al-Suddi said: The iron in his hand was like wet clay, dough, and wax; he would direct it however he wished, without placing it in fire or striking it with a hammer (7). Muqatil also said this. He would finish a suit of armor in part of a day or part of a night.

(1) This statement contradicts the Sunnah of Allah in His creation, and the report is from the Isra'iliyyat. (2) Al-Qira'at al-Shadhah p. 120, I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/333-334, and al-Muharrar al-Wajiz 4/407, and the mutawatir recitation of Asim from him is like the recitation of the group. (3) In I'rab al-Qur'an 3/334, and what precedes it is from it. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 4/243. (5) Al-Wasit 3/488. (6) Narrated by Ibn Abi Hatim as in al-Durr al-Manthur 5/227. (7) In (Z): a mallet.

सूरह सबा: आयत 10 पृष्ठ: 262

...महिमा में पुकारा, पहाड़ों ने उनकी प्रतिध्वनि के साथ उत्तर दिया, और पक्षी उनके ऊपर मंडराने लगे। पहाड़ों की वह गूँज जो लोग सुनते हैं, वह उसी दिन से लेकर इस समय तक है (1)। पहाड़ों और पक्षियों की सहायता से उन्हें सहारा दिया गया ताकि वे भक्ति में कोई कमी महसूस न करें; जब भी कोई सुस्ती आती, वे उत्तेजित हो जाते, यानी वे उठ खड़े होते और सक्रिय हो जाते, और पहाड़ों और पक्षियों की सहायता से शक्ति प्राप्त करते। उन्हें ऐसी आवाज़ दी गई थी कि पहाड़ों से जंगली जानवर उनकी आवाज़ की सुंदरता के कारण जमा हो जाते थे, और बहता हुआ पानी उनकी आवाज़ सुनने के लिए रुक जाता था।

"और पक्षी" (अल-तय्र) को रफ़ा (पेश) के साथ पढ़ना इब्न अबी इसहाक, आसिम से नस्र, इब्न हुरमुज़ और मकलमा बिन अब्दुल मलिक की क़िरात है (2), पहाड़ों शब्द के साथ संयोजन के रूप में, या "अविबी" (ए पहाड़ों, मेरे साथ तस्बीह दोहराओ) में छिपे सर्वनाम के साथ, और "मअ" (साथ) के अलगाव द्वारा इसे बेहतर माना गया। शेष अन्य ने इसे नसब (ज़बर) के साथ पढ़ा है, "हे पहाड़ों" के स्थान के साथ जोड़ते हुए, यानी: हमने पहाड़ों और पक्षियों को पुकारा; जैसा कि सिबवैह ने कहा है। अबू अम्र बिन अल-अला के अनुसार यह एक क्रिया को छिपाकर है, जिसका अर्थ है: हमने पक्षियों को उनके अधीन कर दिया। अल-किसाई ने कहा: यह एक संयोजन है, यानी: हमने उन्हें पक्षी दिए, "और निश्चित रूप से हमने दाऊद को अपनी ओर से श्रेष्ठता प्रदान की" के आधार पर। अल-नहहास (3) ने कहा: यह 'मफ़ूल मअ' (साथ होने वाला कर्म) हो सकता है, जैसे आप कहते हैं: "पानी और लकड़ी बराबर हो गए।" मैंने अल-ज़ज्जाज को अनुमति देते हुए सुना: "मैं और ज़ैद खड़े हुए," तो अर्थ है: उसके साथ और पक्षियों के साथ तस्बीह करो (4)।

"और हमने उसके लिए लोहे को नरम कर दिया" इब्न अब्बास ने कहा: यह उनके पास मोम की तरह हो गया था (5)। अल-हसन ने कहा: गुंधे हुए आटे की तरह (6), इसलिए वे इसे बिना आग के बनाते थे। सुद्दी ने कहा: लोहा उनके हाथ में गीली मिट्टी, आटे और मोम की तरह था; वे इसे अपनी इच्छा अनुसार ढाल लेते थे, बिना आग में डाले या हथौड़े से मारे (7)। मुक़ातिल ने भी यही कहा है। वे दिन के कुछ हिस्से या रात के कुछ हिस्से में कवच का काम पूरा कर लेते थे।

(1) यह बात सृष्टि में अल्लाह की सुन्नत के विपरीत है, और यह विवरण इस्राइली रिवायतों से है। (2) अल-किरात अल-शाज़ह पृ. 120, अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 3/333-334, और अल-

मुहर्रर अल-वजीज़ 4/407, और आसिम की मुतवातिर क़िरात उनसे जमात की क़िरात की तरह है। (3) इराब अल-कुरान 3/334 में, और इससे पहले का हिस्सा वहीं से है। (4) अल-ज़ज्जाज द्वारा माआनी अल-कुरान 4/243। (5) अल-वसीत 3/488। (6) इब्न अबी हातिम ने इसे अल-दुर्र अल-मन्सूर 5/227 की तरह निकाला है। (7) (ज़) में: हथौड़ा।

سورہ سبأ: آیت ۱۰ صفحہ: ۲۶۲

...تسبیح و پکار کی تو پہاڑوں نے اپنی گونج سے جواب دیا، اور پرندے ان کے اوپر جمع ہو گئے۔ پہاڑوں کی وہ گونج جو لوگ سنتے ہیں وہ اسی دن سے لے کر اس وقت تک ہے (۱)۔ پہاڑوں اور پرندوں کی مدد سے تائید کی گئی تاکہ وہ سستی محسوس نہ کریں؛ جب بھی سستی آتی وہ جوش میں آ جاتے، یعنی اٹھ کھڑے ہوتے اور متحرک ہو جاتے، اور پہاڑوں اور پرندوں کی مدد سے قوت پاتے۔ انہیں ایسی آواز دی گئی تھی کہ پہاڑوں سے جنگلی جانور ان کی آواز کی خوبصورتی کی وجہ سے اکٹھے ہو جاتے تھے، اور بہتا ہوا پانی ان کی آواز سننے کے لیے رک جاتا تھا۔

"والطَّيْرُ" کو رفع (پیش) کے ساتھ پڑھنا ابن ابی اسحاق، نصر عن عاصم، ابن ہرمز اور مسلمہ بن عبدالملک کی قرأت ہے (۲)، پہاڑوں کے لفظ پر عطف کرتے ہوئے، یا "اوِّبی" (اے پہاڑو، میرے ساتھ تسبیح دہراؤ) میں چھپی ہوئی ضمیر پر، اور لفظ "مع" کے فاصلے نے اسے بہتر بنایا۔ باقیوں نے اسے نصب (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے، "یا جبال" کے محل پر عطف کرتے ہوئے، یعنی: ہم نے پہاڑوں اور پرندوں کو پکارا؛ جیسا کہ سیبویہ نے کہا۔ ابو عمرو بن العلاء کے نزدیک یہ ایک فعل مقدر مان کر ہے، یعنی: ہم نے پرندوں کو ان کے لیے مسخر کر دیا۔ کسائی نے کہا: یہ عطف ہے، یعنی: ہم نے انہیں پرندے دیے، "ولقد آتینا داود منا فضلاً" پر محمول کرتے ہوئے۔ النحاس (۳) نے کہا: یہ مفعول معہ بھی ہو سکتا ہے، جیسے آپ کہیں: "پانی اور لکڑی برابر ہو گئے۔" میں نے زجاج کو اجازت دیتے ہوئے سنا: "میں اور زید کھڑے ہوئے،" تو معنی ہے: اس کے ساتھ اور پرندوں کے ساتھ تسبیح کرو (۴)۔

"اور ہم نے اس کے لیے لوہا نرم کر دیا" ابن عباس نے کہا: وہ ان کے پاس موم کی طرح ہو گیا تھا (۵)۔ حسن نے کہا: گندھے ہوئے آٹے کی طرح (۶)، چنانچہ وہ اسے بغیر آگ کے بناتے تھے۔

سدی نے کہا: لوہا ان کے ہاتھ میں گیلی مٹی، گندھے ہوئے آٹے اور موم کی طرح تھا؛ وہ اسے جس طرح چاہتے ڈھال لیتے، بغیر آگ میں ڈالے اور بغیر ہتھوڑے کی چوٹ کے (۷)۔ مقاتل نے بھی یہی کہا ہے۔ وہ دن کے کچھ حصے یا رات کے کچھ حصے میں زرہ مکمل کر لیتے تھے۔

(۱) یہ کلام کائنات میں اللہ کی سنت کے خلاف ہے، اور یہ خبر اسرائیلیات میں سے ہے۔ (۲) القراءات الشاذہ ص ۱۲۰، اور اعراب القرآن للنحاس ۳/۳۳۳ - ۳۳۴، اور المحرر الوجیز ۴/۴۰۷ اور عاصم کی متواتر قرأت ان سے جماعت کی قرأت کی طرح ہے۔ (۳) اعراب القرآن ۳/۳۳۴ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ اسی سے ہے۔ (۴) معانی القرآن للزجاج ۴/۲۴۳۔ (۵) الوسیط ۳/۴۸۸۔ (۶) اسے ابن ابی حاتم نے نکالا جیسا کہ الدر المنثور ۵/۲۲۷ میں ہے۔ (۷) (ظ) میں: ہتھوڑا۔

Surah Saba: Verse 10 Page 263

...its price was a thousand dirhams.

It was said: He was given strength with which he could bend iron. The reason for this was that when David (peace be upon him) became king of the Children of Israel, he met an angel while David thought he was a human. David was in disguise; he went out secretly to ask about himself and his conduct among the Children of Israel. David said to that person who appeared to him: "What is your opinion of this king, David?" The angel said to him: "What an excellent servant he is, if not for one trait in him." David said: "What is it?" He said: "He takes his provision from the public treasury (Bayt al-Mal), and if he ate from the work of his own hands, his virtues would be complete." So he returned and prayed to Allah to teach him a craft and make it easy for him. So He taught him the craft of making garments of mail, as He, the Almighty and Majestic, said in Surah al-Anbiya. He softened the iron for him, so he made armor. He used to make a coat of mail during a day and a night worth a thousand dirhams, until he had saved a great deal from it, and his living conditions and home became spacious. He gave charity to the poor and needy, and spent one-third of the money on the public interests of the Muslims (1). He was the first to adopt armor and make it, whereas before that it was just plates of metal. It is said: He used to sell each suit of armor for four thousand (2). And 'al-dir'' (armor) is feminine when it is for war, and a woman's garment (dir') is masculine (3).

An Issue: This verse is evidence for people of merit learning crafts, and that working in them does not diminish their status. Rather, it is an increase in their merit and virtues; because through it, they achieve humility within themselves, independence from others, and earning a lawful living free from being beholden to anyone. In the Sahih, from the Prophet ﷺ, he said: "The best that a person eats is from the work of his own hands, and the Prophet of Allah, David, used to eat from the work of his hands" (4). This has already been discussed in [the commentary on] "al-Anbiya" (5) in a refined manner, and praise be to Allah.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/407-408, and similarly in 'Ara'is al-Majalis p. 281, and Tafsir al-Baghawi 3/550. (2) 'Ara'is al-Majalis p. 281, and Tafsir al-Baghawi 3/550. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/334. (4) Sahih al-Bukhari (2072) from the hadith of al-Miqdam (may Allah be pleased with him), and (2073) from the hadith of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him), 10/161. (5) 14/254.

सूरह सबा: आयत 10 पृष्ठ 263

...उसकी कीमत एक हजार दिरहम थी।

और कहा गया है: उन्हें ऐसी शक्ति दी गई थी जिससे वह लोहे को मोड़ सकते थे। इसका कारण यह था कि जब दाऊद (अलैहिस्सलाम) बनी इस्राइल के राजा बने, तो वे एक फरिश्ते से मिले जबकि दाऊद ने उसे मनुष्य समझा था। दाऊद भेस बदलकर गुप्त रूप से अपने और बनी इस्राइल के बीच अपने आचरण के बारे में पूछने निकले थे। दाऊद ने उस व्यक्ति से, जो उनके सामने प्रकट हुआ था, पूछा: "इस राजा दाऊद के बारे में आपकी क्या राय है?" फरिश्ते ने उनसे कहा: "वह कितना उत्तम दास होता, यदि उसमें एक गुण (कमी) न होता।" दाऊद ने कहा: "वह क्या है?" उसने कहा: "वह सरकारी खजाने (बैत अल-माल) से अपनी जीविका प्राप्त करता है, और यदि वह अपने हाथों की कमाई से खाता तो उसके गुण पूर्ण हो जाते।" तो वे वापस लौटे और अल्लाह से प्रार्थना की कि वह उन्हें कोई शिल्प सिखाए और उसे उनके लिए आसान बना दे। तो उसने उन्हें कवच (जिरह) बनाने का शिल्प सिखाया जैसा कि उसने, जो महान और प्रतापी है, सूरह अल-अंबिया में कहा है। उसने उनके लिए लोहे को नरम कर दिया, इसलिए उन्होंने कवच बनाए। वह एक दिन और रात के बीच एक जिरह बनाते थे जिसकी कीमत एक हजार दिरहम होती थी, यहाँ तक कि उन्होंने उससे बहुत कुछ बचा लिया, और उनका रहन-सहन और घर समृद्ध हो गया। उन्होंने गरीबों और जरूरतमंदों को दान दिया, और धन का एक तिहाई हिस्सा मुसलमानों के सार्वजनिक हितों में खर्च करते थे (1)। वह कवच अपनाने और उसे बनाने वाले पहले व्यक्ति थे, जबकि उससे पहले वे केवल लोहे की चादरें होती थीं। कहा जाता है: वे उनमें से प्रत्येक कवच को चार हजार में बेचते थे (2)। और 'अल-दिर' (कवच) स्त्रीलिंग है जब वह युद्ध के लिए हो, और स्त्री का वस्त्र (दिर) पुल्लिंग है (3)।

एक मसला (विषय): इस आयत में गुणी लोगों के शिल्प सीखने का प्रमाण है, और यह कि शिल्प में काम करना उनके पदों को कम नहीं करता है, बल्कि यह उनके गुणों और श्रेष्ठताओं में वृद्धि है; क्योंकि इससे उन्हें अपने भीतर विनम्रता प्राप्त होती है, दूसरों से स्वतंत्रता मिलती है, और उपकार के बोझ से मुक्त हलाल कमाई प्राप्त होती है। सहीह (बुखारी) में नबी ﷺ से वर्णित है, उन्होंने कहा: "सबसे उत्तम भोजन जो मनुष्य खाता है वह उसके अपने हाथों की कमाई से होता है, और अल्लाह के नबी दाऊद अपने हाथों की कमाई से खाते थे" (4)। यह "अल-अंबिया" (5) के अंतर्गत विस्तार से गुजर चुका है, और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/407-408, और इसी तरह अराइस अल-मजालिस पृ. 281, और तफ़्सीर अल-बग़वी 3/550 में। (2) अराइस अल-मजालिस पृ. 281, और तफ़्सीर अल-बग़वी 3/550। (3) इराब अल-कुरान लिन-नहस 3/334। (4) सहीह बुखारी (2072) मिकदाम (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से, और (2073) अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से, 10/161। (5) 14/254।

سورہ سبا: آیت 10 صفحہ 263

...اس کی قیمت ایک ہزار درہم تھی۔

اور کہا گیا ہے: انہیں ایسی طاقت دی گئی تھی جس سے وہ لوہے کو موڑ دیتے تھے، اور اس کی وجہ یہ تھی کہ: جب داؤد علیہ السلام بنی اسرائیل کے بادشاہ بنے؛ تو وہ ایک فرشتے سے ملے جبکہ داؤد اسے انسان سمجھ رہے تھے، اور داؤد بھیس بدلے ہوئے تھے؛ وہ خفیہ طور پر اپنے بارے میں اور بنی اسرائیل میں اپنی سیرت کے بارے میں پوچھنے نکلے تھے، تو داؤد نے اس شخص سے جو ان کے سامنے ظاہر ہوا تھا کہا: اس بادشاہ داؤد کے بارے میں تمہارا کیا خیال ہے؟ تو فرشتے نے ان سے کہا: وہ کتنا اچھا بندہ ہے اگر اس میں ایک بات نہ ہوتی۔ داؤد نے پوچھا: وہ کیا ہے؟ اس نے کہا: وہ بیت المال سے رزق حاصل کرتا ہے، اور اگر وہ اپنے ہاتھ کی کمائی سے کھاتا تو اس کے فضائل مکمل ہو جاتے۔ چنانچہ وہ واپس لوٹے، اور اللہ سے دعا کی کہ وہ انہیں کوئی ہنر سکھا دے اور اسے ان پر آسان کر دے، تو اس نے انہیں زرہ بنانے کا ہنر سکھایا جیسا کہ اس نے جل وعز نے سورہ انبیاء میں فرمایا ہے، پس اس نے ان کے لیے لوہے کو نرم کر دیا، چنانچہ انہوں نے زرہیں بنائیں، وہ ایک دن اور رات کے دوران ایک زرہ بناتے تھے جس کی قیمت ایک ہزار درہم ہوتی تھی، یہاں تک کہ انہوں نے اس سے بہت زیادہ بچت کر لی، اور ان کی گزر بسر اور گھر میں وسعت آگئی، اور وہ فقراء اور مساکین پر صدقہ کرتے تھے، اور مال کا ایک تہائی حصہ مسلمانوں کے مفادات میں خرچ کرتے تھے (1)۔ اور وہ پہلے شخص ہیں جنہوں نے زرہوں کا استعمال کیا اور انہیں بنایا، جبکہ اس سے پہلے وہ صرف پترے (تختیاں) ہوا کرتے تھے۔ اور کہا جاتا ہے کہ: وہ ان میں سے ہر زرہ چار ہزار میں بیچتے تھے (2)۔ اور 'دِرْع' (زرہ) مؤنث ہے جب وہ جنگ کے لیے ہو، اور عورت کی قمیض (دِرْع) مذکر ہے (3)۔

مسئلہ: اس آیت میں اہل فضیلت کے ہنر سیکھنے پر دلیل ہے، اور یہ کہ ان میں کام کرنا ان کے مرتبے کو کم نہیں کرتا، بلکہ یہ ان کے فضل اور فضائل میں اضافہ ہے؛ کیونکہ اس سے ان کے نفوس میں عاجزی، دوسروں سے بے نیازی، اور احسان جتانے سے پاک حلال کمائی حاصل ہوتی ہے۔ اور صحیح میں نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: "بہترین کھانا جو آدمی کھاتا ہے وہ اس کے اپنے ہاتھ کی کمائی سے ہوتا ہے، اور اللہ کے نبی داؤد اپنے ہاتھ کی کمائی سے کھاتے تھے" (4)۔ اور یہ پہلے "الانبیاء" (5) میں عمدہ طریقے سے گزر چکا ہے، والحمد للہ۔

---

(1) المحرر الوجيز 4/407 - 408، اور اسی طرح عرائس المجالس ص 281، اور تفسير البغوي 3/550 میں۔ (2) عرائس المجالس ص 281، اور تفسير البغوي 3/550۔ (3) إعراب القرآن للنحاس 3/334۔ (4) صحیح البخاری (2072) حدیث مقدام رضی اللہ عنہ سے، اور (2073) حدیث ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے، 10/161۔ (5) 14/254۔

Surah Saba: Verse 11 264 Allah Almighty says: "(Saying), 'Make full coats of mail and measure (precisely) the links, and work righteousness. Indeed, I am All-Seeing of what you do.'" (11) Allah's saying: "(Make full coats of mail)" means wide, complete armor. It is said: the armor or garment 'sabagha' (was full/long) when it covered everything and there was extra left over. "(And measure the links)" Qatada said: Armors before him were plates, so they were heavy. Therefore, he was commanded to measure in a way that combines lightness and protection. Meaning: Take from these two qualities in due proportion; do not aim for protection such that it becomes heavy, nor for lightness such that it removes the fortification. Ibn Zayd said: The measuring he was commanded is regarding the size of the ring (link). Meaning: do not make it small so it becomes weak and the armor cannot defend, and do not make it large so the wearer can be struck through the gaps. Ibn Abbas said: The measuring he was commanded is regarding the nail (rivet). Meaning: do not make the armor's nail thin so it rattles, nor thick so it breaks the rings. It is narrated "yaqsimu" with 'Qaf', and with 'Fa' is also a narration. "(In the links)" As-Sard: the weaving of armor rings. From it, the maker of armor is called 'As-Sarrad' or 'Az-Zarrad', where the 'Seen' is changed to 'Zai', just as it's said 'Sirat' and 'Zirat'. And 'As-Sard' means piercing/stitching; it is said 'sarada yasrudu' when he stitches. And 'Al-Misrad' is the awl, also called 'Sirad'. Ash-Shammakh said:

---

(1) In manuscripts other than (Z): "min". What is fixed is from (Z) and 'Al-Muharrar al-Wajiz' 4/408, and the speech is from it. (2) 'Al-Muharrar al-Wajiz' 4/408, and what is between brackets is from it. Ibn Zayd's and Qatada's sayings were recorded by At-Tabari 19/223-224. (3) Narrated by Abd al-Razzaq 2/127 in a similar sense. His saying "fayaqlaq" means: it doesn't settle or stay firm. Al-Lisan (qalq). Al-Bukhari mentioned it in 'Al-Fath' 6/453 from Mujahid who said: Do not thin the nails so they become loose, nor enlarge them so they break. Al-Hafiz said: its meaning: it comes out of the hole gently, or becomes movable and soft when coming out. (4) 'Al-Muharrar al-Wajiz' 4/408. (5) It is the cobbler's awl, plural 'al-ashafi'. Mu'jam Matn al-Lughah (Ashaf).

सूरह सबा: आयत 11 264 अल्लाह तआला का फरमान है: "(यह कहते हुए), 'लंबी ज़िरहें बनाओ और कड़ियों को (सटीक रूप से) मापें, और नेक काम करो। बेशक, मैं तुम्हारे कामों को देख रहा हूँ।'" (11) अल्लाह का कथन: "(लंबी ज़िरहें बनाओ)" यानी पूर्ण और विस्तृत कवच। कहा जाता है: कवच या कपड़ा 'सबागा' (लंबा/पूर्ण था) जब उसने सब कुछ ढक लिया और उससे फालतू बच गया। "(और कड़ियों को मापें)" क़तादा ने कहा: उससे पहले कवच प्लेटों के रूप में होते थे, इसलिए वे भारी थे। इसलिए, उसे मापने का आदेश दिया गया था जो हल्केपन और सुरक्षा को मिलाता हो। यानी: इन दो गुणों से आनुपातिक रूप से लें; केवल सुरक्षा का लक्ष्य न रखें कि यह भारी हो जाए, और न ही हल्केपन का कि सुरक्षा ही खत्म हो जाए। इब्न ज़ैद ने कहा: जिस माप का उन्हें आदेश दिया गया था, वह कड़ी के आकार के बारे में था। यानी: इसे इतना छोटा न बनाएं कि यह कमजोर हो जाए और कवच रक्षा न कर सके, और न ही इसे इतना बड़ा बनाएं कि पहनने वाले को खाली जगहों से चोट लग सके। इब्न अब्बास ने कहा: जिस माप का उन्हें आदेश दिया गया था, वह कील (रिवेट) के बारे में था। यानी: कवच की कील को इतना पतला न बनाएं कि वह हिलने लगे, और न ही इतना मोटा कि वह कड़ियों को तोड़ दे। "यक़सिमु" (क़ाफ़ के साथ) और "यफ़सिमु" (फ़ा के साथ) दोनों रिवायतें हैं। "(कड़ियों में)" अस-सर्द: कवच की कड़ियों की बुनाई। इसी से कवच बनाने वाले को 'अस-सर्राद' या 'अज़-ज़र्राद' कहा जाता है, जहाँ 'सीन' को 'ज़ै' में बदल दिया जाता है, जैसे 'सिरात' और 'ज़िरात' कहा जाता है। और 'अस-सर्द' का अर्थ है छेदना या सिलना; जब वह सिलता है तो 'सरदा यसरुदु' कहा जाता है। और 'अल-मिसरद' आरी (सुआ) है, जिसे 'सिराद' भी कहा जाता है। अल-शम्माख ने कहा:

---

(1) पांडुलिपियों में (ज़) के अलावा: "मिन" (से)। जो निश्चित है वह (ज़) और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 4/408 से है, और कथन उसी से है। (2) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 4/408, और जो ब्रैकेट में है वह उसी से है। इब्न ज़ैद और क़तादा के कथनों को अत-तबरी 19/223-224 ने उद्धृत किया है। (3) अब्द अल-रज्ज़ाक 2/127 द्वारा इसी अर्थ में उद्धृत। उनके कथन "फ़यक्लक़" का अर्थ है: यह टिकता या स्थिर नहीं रहता। अल-लिसान (कलक)। अल-बुखारी ने इसे मुजाहिद से 'अल-फ़तह' 6/453 में उल्लेख किया है जिन्होंने कहा: कीलों को पतला न करें कि वे ढीली हो जाएं, और न ही उन्हें बड़ा करें कि वे टूट जाएं। अल-हाफ़िज़ ने कहा: इसका अर्थ है: यह छेद से धीरे से निकलता है, या निकलने पर हिलने वाला और नरम हो जाता है। (4) 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 4/408। (5) यह मोची का सुआ है, बहुवचन 'अल-अशाफ़ी'। मुअजम मतन अल-लुग़ह (अशफ़)।

سورہ سبأ: آیت ۱۱ ۲۶۴ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿کہ (اے داؤد!) کشادہ زرہیں بناؤ اور کڑیوں کو (صحیح اندازے سے) جوڑو، اور تم سب نیک عمل کرو۔ بے شک میں تمہارے کاموں کو دیکھنے والا ہوں۔﴾ (۱۱) اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿کہ کشادہ زرہیں بناؤ﴾ یعنی: ایسی زرہیں جو مکمل اور وسیع ہوں۔ کہا جاتا ہے: زرہ یا لباس 'سبغ' (لمبا/مکمل ہوا) جب اس نے سب کچھ ڈھانپ لیا اور اس سے بچ بھی گیا۔ ﴿اور کڑیوں کو (صحیح اندازے سے) جوڑو﴾ قتادہ نے کہا: ان سے پہلے زرہیں تختوں (پلیٹوں) کی ہوتی تھیں، اس لیے وہ وزنی تھیں؛ چنانچہ انہیں ایسے اندازے کا حکم دیا گیا جو ہلکے پن اور مضبوطی کو جمع کرے۔ یعنی: ان دو باتوں سے ان کے تناسب کے مطابق لیں؛ صرف مضبوطی کا ارادہ نہ کریں کہ زرہ وزنی ہو جائے، اور نہ ہی صرف ہلکے پن کا کہ حفاظت ختم ہو جائے۔ ابن زید نے کہا: جس اندازے کا انہیں حکم دیا گیا وہ کڑی کے سائز کے بارے میں ہے، یعنی: اسے اتنا چھوٹا نہ بنائیں کہ وہ کمزور ہو جائے اور زرہ مدافعت کی سکت نہ رکھے، اور نہ ہی اسے اتنا بڑا بنائیں کہ پہننے والے کو اس کے درمیان کے خالی حصوں سے (دشمن کے وار کا) نقصان پہنچے۔ ابن عباس نے کہا: جس اندازے کا انہیں حکم دیا گیا وہ کیل کے بارے میں ہے، یعنی: زرہ کے کیل کو اتنا باریک نہ بنائیں کہ وہ ہلے، اور نہ ہی اتنا موٹا کہ وہ کڑیوں کو توڑ دے۔ "یقْصِمُ" قاف کے ساتھ اور فا کے ساتھ (یَفْصِمُ) بھی ایک روایت ہے۔ ﴿کڑیوں کے جوڑنے میں﴾ السَّرْد: زرہ کی کڑیوں کو بننا۔ اسی سے زرہ بنانے والے کو 'السراد' اور 'الزراد' کہا جاتا ہے، سین کو زا سے بدل دیا جاتا ہے، جیسے 'صراط' اور 'زراط' کہا جاتا ہے۔ اور السرد کے معنی ہیں چھیدنا یا سینا، کہا جاتا ہے: 'سرد یسرد' یعنی جب وہ سیتا ہے۔ اور 'المسرد' وہ اوزار (سوا) ہے جس سے سوراخ کیا جاتا ہے، اسے 'سراد' بھی کہتے ہیں۔ الشماخ نے کہا:

(١) نسخوں میں (ظ) کے علاوہ: "من" ہے اور جو ثابت ہے وہ (ظ) اور 'المحرر الوجيز' ٤٠٨/٤ سے ہے، اور عبارت اسی سے ہے۔ (٢) 'المحرر الوجيز' ٤٠٨/٤، اور قوسین کے درمیان والی عبارت اسی سے ہے، اور ابن زید اور قتادہ کا قول طبری نے ٢٢٣/١٩ - ٢٢٤ میں نقل کیا ہے۔ (٣) اسے عبدالرزاق نے ١٢٧/٢ میں اسی معنی میں روایت کیا ہے۔ اور ان کا قول: "فيقلق" یعنی: وہ ٹکتا اور ثابت نہیں رہتا۔ اللسان (قلق)۔ اور بخاری نے اسے 'الفتح' ٤٥٣/٦ میں مجاہد سے معلق روایت کیا، انہوں نے کہا: کیلوں کو باریک نہ کرو کہ وہ ڈھیلی ہو جائیں، اور نہ ہی انہیں بڑا کرو کہ کڑیاں ٹوٹ جائیں۔ حافظ نے کہا: اس کا معنی ہے: وہ سوراخ سے نرمی سے نکل آئے، یا متحرک ہو کر نکلتے وقت نرم ہو جائے۔ (٤) 'المحرر الوجيز' ٤٠٨/٤۔ (٥) یہ موچی کا سوا (آر) ہے، اس کی جمع 'الاشافی' ہے۔ معجم متن اللغہ (اشف)۔

Page 265 Surah Saba: Verse 11

"Our horses remained in succession in your houses, as the piercing tools followed the stitching of the reins." (1) As-Sarad: The strip with which leather is stitched; Labid said: "He (the bull) pierces its (the dog's) flanks with his horn sideways, as the stitching strip comes out of the old leather." (2) It is said: "He narrated (sarada) the speech and the fast," and sarad in both means to perform them in a continuous sequence. From this comes "narrating speech." And in (3) the hadith of Aisha: "The Prophet ﷺ did not narrate speech as you do; he would speak in a way that if a counter wanted to count his words, he could have counted them." (4). Sibawayh said (5): From this is "a man saranda," meaning bold, because he goes forward continuously. The origin of this is in the making of chainmail armor (sard ad-dir'), which is to tighten it and make the arrangement of its rings continuous and uniform. Labid said: "He made the iron double-layered in its stitching, to gain a long life that is not easily attainable." (6) Abu Dhu'ayb said: "Upon them are two coats of mail finished by David, or the work of the makers of long mail, the Tubba'." (7) {And do good deeds} meaning: righteous deeds. This is an address to David and his family. As He said: {Work, O family of David, in gratitude} [Saba: 13]. {Indeed, I am All-Seeing of what you do.}

---

(1) Diwan al-Shammakh p. 194 with the narration: "They pierced through the waters of al-Dhunab upon guidance - as followed..." describing female wild asses that came to drink, sensed the hunter, and dispersed in a continuous and straight line. Al-Lisan (Arq). Ibn Qutayba mentioned its latter part in Gharib al-Qur'an p. 354, and the discussion there is similar. (2) In the manuscript copies: "shoes" (al-ni'al), and what is established is from (M) and Sharh Diwan Labid p. 79. The commentator said: "yashukku" means he stabs (i.e., the bull), "sifahahu" means its sides. "Al-rawq" is the horn. "Shazran" means from the side. "Al-niqal," singular is "naql," which is an old shoe that is patched and stitched. (3) In (Zah): "And from it." (4) Its beginning was recorded by Ahmad (24865) and Muslim (2493), and Al-Bukhari mentioned it as mu'allaq (3568). Recorded from the phrase: "He would speak..." by Al-Bukhari (3567) and Muslim in the Book of Asceticism (2493): (71). (5) In Al-Kitab 4/323, and the author quoted it from him via Al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 5/397. (6) Diwan Labid p. 109 with the narration: "He made iron to preserve its stitching...", the phrase: "ghayra marum," the commentator of the Diwan said: i.e., to reach a long life when it (death) is not sought. (7) Previous 2/336.

पृष्ठ २६५ सूरह सबा: आयत ११

"हमारे घोड़े तुम्हारे घरों में एक के बाद एक बने रहे, जैसे कि खवारिज़ (छेद करने वाले औज़ार) लगाम की सिलाई का अनुसरण करते हैं।" (१) अस-ज़राद (As-Sarad): वह चमड़े का पट्टा जिससे सिलाई की जाती है; लबीद ने कहा: "वह (बैल) अपने सींग से उनके(कुत्तों के) बगल में तिरछा वार करता है, जैसे सिलाई का पट्टा पुरानी जूतियों से बाहर निकलता है।" (२) और कहा जाता है: "उसने बातचीत और रोज़े को ज़रद किया," और दोनों में ज़रद का अर्थ है: उन्हें एक निरंतर क्रम में लाना। इसी से "बातचीत का ज़रद" (लगातार बोलना) आया है। और आयशा (३) की हदीस में है: "पैगंबर ﷺ आपकी तरह लगातार बातें नहीं करते थे, बल्कि वह इस तरह बात करते थे कि यदि कोई गिनने वाला उन्हें गिनना चाहे तो वह उन्हें गिन सकता था।" (४)। सीबवैह ने कहा (५): इसी से है: "एक व्यक्ति सरंदा (saranda)," यानी साहसी, क्योंकि वह लगातार आगे बढ़ता है। इसका मूल कवच (ज़रद अद-दिर) की सिलाई में है, जो उसे मज़बूत करने और उसके छल्लों की व्यवस्था को बिना किसी अंतर के निरंतर बनाने के बारे में है। लबीद ने कहा: "उसने लोहे को उसकी सिलाई में दोहरा बनाया, ताकि वह एक लंबा जीवन प्राप्त कर सके जो आसानी से साध्य नहीं है।" (६) और अबू ज़ुऐब ने कहा: "उन दोनों पर दाऊद द्वारा पूरी की गई दो सिलाई वाली जिरहें हैं, या लंबे कवच बनाने वाले तुब्बा' का काम है।" (७) {और अच्छे कर्म करो} यानी: नेक काम। यह दाऊद और उनके परिवार के लिए संबोधन है। जैसा कि उन्होंने कहा: {हे दाऊद के वंशज, शुक्रगुज़ारी के साथ कर्म करो} [सबा: १३]। {बेशक, मैं उसे देख रहा हूँ जो तुम करते हो।}

---

(१) दीवान अल-शम्माख पृ. १९४ इस वर्णन के साथ: "उन्होंने मार्गदर्शन पर अल-ज़ुनाब के जल को भेद दिया - जैसे कि निरंतरता में..." यह उन जंगली गधों का वर्णन है जो पानी पीने आए, शिकारी को महसूस किया और एक निरंतर और सीधी रेखा में बिखर गए। अल-लिसान (अरक)। इब्न कुतैबा ने इसका अंतिम भाग गरीब अल-कुरान पृ. ३५४ में उल्लेख किया है, और वहाँ चर्चा इसके समान है। (२) हस्तलिखित प्रतियों में: "जूते" (अल-निअल), और जो स्थापित है वह (एम) और शरह दीवान लबीद पृ. ७९ से है। व्याख्याकार ने कहा: "यशुक्कु का अर्थ है वह चुभाता है (यानी बैल), "सिफाहाहु" का अर्थ है उसके बगल। "अल-रौक" सींग है। "शज़रन" का अर्थ है किनारे से। "अल-निकाल," एकवचन "नकल" है, जो एक पुराना जूता है जिसे पैच किया गया और सिला गया है। (३) (ज़ाह) में: "और उससे।" (४) इसकी शुरुआत अहमद (२४८६५) और मुस्लिम (२४९३) द्वारा दर्ज की गई थी, और अल-बुखारी ने इसे मुअल्लाक (३५६८) के रूप में उल्लेख किया। "वह बात करते थे..."

वाक्यांश से अल-बुखारी (३५६७) और मुस्लिम ने किताब अल-जुहद (२४९३): (७१) में इसे दर्ज किया है। (५) अल-किताब ४/३२३ में, और लेखक ने अल-नहहास के माध्यम से मानी अल-कुरान ५/३९७ में उनसे इसे उद्धृत किया। (६) दीवान लबीद पृ. १०९ इस वर्णन के साथ: "उसने इसकी सिलाई को सुरक्षित रखने के लिए लोहा बनाया...", वाक्यांश: "ग़ैर मरूम," दीवान के व्याख्याकार ने कहा: यानी, लंबा जीवन प्राप्त करने के लिए जब इसे (मृत्यु को) नहीं चाहा जाता है। (७) पूर्व २/३३६।

صفحہ ۲۶۵ سورہ سبأ: آیت ۱۱

"ہمارے گھوڑے تمہارے گھروں میں پے در پے رہے، جیسے خوارز (سوراخ کرنے والے اوزار) لگام کی سلائی کے پیچھے پیچھے چلتے ہیں۔" (۱) اور السَّراد: وہ تسمہ جس سے سلائی کی جاتی ہے؛ لبید نے کہا: "وہ (بیل) اپنے سینگ سے ان (کتوں) کے پہلوؤں میں ترچھا وار کرتا ہے، جیسے پرانی جوتیوں سے تسمہ نکلتا ہے۔" (۲) اور کہا جاتا ہے: "اس نے گفتگو اور روزے کو سرد کیا،" تو ان دونوں میں سرد کا مطلب ہے: انہیں ایک مسلسل ترتیب میں لانا، اور اسی سے کلام کو سرد کرنا (لگاتار بولنا) ہے۔ اور (۳) حضرت عائشہ کی حدیث میں ہے: "نبی کریم ﷺ تمہاری طرح کلام کو سرد (مسلسل) نہیں کرتے تھے، بلکہ وہ اس طرح گفتگو فرماتے تھے کہ اگر کوئی گننے والا گننا چاہتا تو انہیں گن لیتا۔" (۴)۔ سیبویہ نے کہا (۵): اور اسی سے ہے: "رجلٌ سَرَنْدَی" (ایک سرندی شخص)، یعنی بہادر، کیونکہ وہ مسلسل آگے بڑھتا ہے۔ اس کی اصل زرہ کی سلائی (سرد الدرع) میں ہے، اور وہ یہ کہ اسے مضبوط کیا جائے اور اس کے حلقوں کی ترتیب کو بغیر کسی فرق کے مسلسل رکھا جائے۔ لبید نے کہا: "اس نے لوہے کو اس کی سلائی میں دہرا بنایا، تاکہ وہ طویل زندگی حاصل کرے جو آسانی سے حاصل ہونے والی نہیں۔" (۶) اور ابو ذؤیب نے کہا: "اور ان دونوں پر دو سلی ہوئی زرہیں ہیں جنہیں داؤد نے پورا کیا، یا لمبی زرہیں بنانے والے تبع کی صنعت ہے۔" (۷) ﴿وَاعْمَلُوا صَالِحًا﴾ یعنی: نیک عمل کرو۔ اور یہ خطاب داؤد اور ان کے گھر والوں کے لیے ہے۔ جیسا کہ فرمایا: ﴿اعْمَلُوا آلَ دَاوُدَ شُكْرًا﴾ [سبأ: ۱۳]۔ ﴿إِنِّي بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾۔ (بیشک میں تمہارے اعمال کو خوب دیکھنے والا ہوں)۔

---

(۱) دیوان الشماخ ص ۱۹۴ اس روایت کے ساتھ: "انہوں نے ہدایت پر الذناب کے چشموں کو چھیدا - جیسا کہ مسلسل رہا..." وہ ان جنگلی گدھیوں کی صفت بیان کر رہا ہے جو پانی پر آئیں اور

شکاری کو محسوس کر کے ایک مسلسل اور سیدھی ترتیب میں منتشر ہو گئیں۔ اللسان (عرق)۔ اور ابن قتیبہ نے اس کا آخری حصہ غریب القرآن ص ۳۵۴ میں ذکر کیا ہے، اور اس میں کلام اسی طرح ہے۔ (۲) قلمی نسخوں میں: النعال (جوتے)، اور جو ثابت ہے وہ (م) اور شرح دیوان لبید ص ۷۹ سے ہے۔ اور شارح نے کہا: یشک: وہ وار کرتا ہے (یعنی بیل)، صفاحہا: اس کے پہلو۔ اور الروق: سینگ۔ شزرا: پہلو سے۔ اور النقال جس کا واحد نقل ہے: وہ پرانی جوتی ہے جس پر پیوند لگا کر اسے سیا جاتا ہے۔ (۳) (ظ) میں: "اور اسی سے"۔ (۴) اس کے پہلے حصے کو احمد (۲۴۸۶۵)، اور مسلم (۲۴۹۳) نے روایت کیا ہے، اور بخاری نے اسے معلق (۳۵۶۸) ذکر کیا ہے۔ اور اس قول سے: "اور وہ کلام فرماتے تھے..." اسے بخاری (۳۵۶۷) اور مسلم نے کتاب الزہد (۲۴۹۳): (۷۱) میں روایت کیا ہے۔ (۵) الکتاب ۴/ ۳۲۳ میں، اور مصنف نے اسے ان سے نحاس کے واسطے سے معانی القرآن ۵/ ۳۹۷ میں نقل کیا ہے۔ (۶) دیوان لبید ص ۱۰۹ اس روایت کے ساتھ: "لوہے کو اس کی سلائیوں کی حفاظت کے لیے بنایا..."، اس کا قول: غیر مروم، دیوان کے شارح نے کہا: یعنی: تاکہ وہ طویل زندگی پائے جبکہ اس کا ارادہ نہ کیا گیا ہو۔ (۷) سابقہ ۲/ ۳۳۶۔

Surah Saba: Verse 12 | 266

His Almighty says: {And to Solomon [We subjected] the wind - its morning journey was a month, and its afternoon journey was a month, and We made flow for him a spring of [molten] copper. And among the jinn were those who worked for him by the permission of his Lord. And whoever of them deviated from Our command - We will make him taste of the punishment of the Blaze.} (12)

His Almighty says: {And to Solomon the wind} Al-Zajjaj said (1): The estimation is: And We subjected the wind to Solomon. Asim, in the narration of Abu Bakr from him, read: "The wind" (al-rihu) in the nominative case (2) as a subject, and the meaning is: To him was the subjection of the wind, or by stability, meaning: and for Solomon, the wind was established, and in it is that first meaning. If someone were to say: If you said: I gave Zaid a dirham and for Amr a dinar, and you put it in the nominative case, it would not have the first meaning, and it is possible that you did not give him the dinar. It was said: The matter is as such; however, the verse is contrary to this from the perspective of meaning; because it is known that no one subjected it except Allah, the Mighty and Sublime (3). {its morning journey was a month and its afternoon journey was a month} i.e.: a journey of a month. Al-Hasan said: He used to set out from Damascus in the morning and take a siesta in Istakhr, and between them is a journey of a month for the swift traveler, then he would set out from Istakhr in the afternoon and spend the night in Kabul, and between them is a month for the swift traveler (4). Al-Suddi said: It used to travel with him in a day the distance of a two-month journey (5). Sa'id bin Jubayr narrated from Ibn Abbas who said: When Solomon sat, four hundred thousand chairs were set up around him, then the leaders of mankind sat next to him, then the common people of mankind sat next to them, then the leaders of the jinn sat next to the common people of mankind, and the common people of the jinn sat next to them. Every chair was assigned a bird for a task it knew, then the wind would carry them, and the birds would shade them from the sun. So he would set out from Jerusalem to Istakhr [and take a siesta there, then depart from Istakhr] and spend the night in Jerusalem. Then Ibn Abbas read: {its morning journey was a month and its afternoon journey was a month} (6).

---

(1) In 'Ma'ani al-Qur'an' 4/245, and the author quoted it from him via al-Nahhas in 'I'rab al-Qur'an' 3/335. (2) Al-Sab'ah p. 527, and al-Taysir p. 180. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/335. (4) Produced by Abd al-Razzaq 2/127, and al-Tabari 19/228. Istakhr: a city in Persia. Mu'jam al-Buldan 1/211. (5) Produced by al-Tabari 19/227 from

Qatadah, and produced by Abd bin Hamid as in 'al-Durr al-Manthur' 5/227 from Mujahid. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/335, and what was previously between brackets is from it; and Ibn Abi Shaybah 11/536 produced something similar, as did al-Tabari 18/30.

सूरह सबा: आयत 12 | 266

अल्लाह तआला का फरमान है: {और हमने सुलेमान के लिए हवा को (वश में कर दिया); उसकी सुबह की यात्रा एक महीने की थी और उसकी शाम की यात्रा एक महीने की थी, और हमने उसके लिए पिघले हुए तांबे का चश्मा (स्रोत) बहा दिया। और जिन्नों में से कुछ ऐसे थे जो अपने रब के हुक्म से उसके सामने काम करते थे। और उनमें से जो कोई हमारे हुक्म से फिरता, हम उसे धधकती आग का मज़ा चखाते।} (12)

अल्लाह तआला का फरमान: {और सुलेमान के लिए हवा} अल-ज़ज्जाज ने कहा (1): अनुमान यह है: और हमने सुलेमान के लिए हवा को वश में कर दिया। आसिम ने अबू बक्र की रिवायत में पढ़ा है: "अल-रीहु" (हवा) रफ़ (nominative case) के साथ (2) मुब्तदा (subject) के तौर पर, और अर्थ है: उसके लिए हवा का वश में होना है, या स्थिरता के आधार पर, यानी: और सुलेमान के लिए हवा स्थिर थी, और इसमें वही पहला अर्थ है। यदि कोई कहे: यदि आपने कहा: मैंने ज़ैद को एक दिरहम दिया और अम्र के लिए एक दीनार, और आपने उसे रफ़ दिया, तो उसमें पहला अर्थ नहीं होगा, और यह संभव है कि आपने उसे दीनार न दिया हो। कहा गया: बात ऐसी ही है; लेकिन आयत अर्थ के नज़रिए से इसके विपरीत है; क्योंकि यह ज्ञात है कि अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल के अलावा किसी ने उसे वश में नहीं किया (3)। {उसकी सुबह की यात्रा एक महीने की और शाम की यात्रा एक महीने की} यानी: एक महीने का सफ़र। हसन ने कहा: वह सुबह दमिश्क से चलते थे और इस्तख़्र में दोपहर का आराम (क़ैलूला) करते थे, और उनके बीच तेज़ चलने वाले के लिए एक महीने की दूरी है, फिर इस्तख़्र से शाम को चलते और काबुल में रात बिताते, और उनके बीच तेज़ चलने वाले के लिए एक महीने की दूरी है (4)। सुद्दी ने कहा: वह एक दिन में उनके साथ दो महीने की यात्रा की दूरी तय करती थी (5)। सईद बिन जुबैर ने इब्न अब्बास से रिवायत की, उन्होंने कहा: सुलेमान जब बैठते थे, तो उनके चारों ओर चार लाख कुर्सियाँ लगाई जाती थीं, फिर उनके पास इंसानों के सरदार बैठते थे, फिर उनके पास आम इंसान बैठते थे, फिर आम इंसानों के पास जिन्नों के सरदार बैठते थे, और उनके पास आम जिन्न बैठते थे। हर कुर्सी पर एक पक्षी नियुक्त था जो अपना काम जानता था, फिर हवा उन्हें उठाती थी, और पक्षी उन्हें सूरज से छाया देते थे। तो वह यरूशलेम (बैतुल मुक़द्दस) से इस्तख़्र जाते [वहाँ दोपहर का आराम करते, फिर इस्तख़्र से चलते] और यरूशलेम में रात बिताते। फिर इब्न अब्बास ने पढ़ा: {उसकी सुबह की यात्रा एक महीने की और शाम की यात्रा एक महीने की} (6)।

(1) मआनी अल-क़ुरआन 4/245 में, और लेखक ने नहहास के माध्यम से एराब अल-क़ुरआन 3/335 में उनसे इसे उद्धृत किया है। (2) अस-सबा पृ. 527, और अत-तयसीर पृ. 180। (3) एराब अल-क़ुरआन नहहास 3/335 द्वारा। (4) इसे अब्द अल-रज्जाक 2/127 और तबरी 19/228 ने निकाला है। इस्तख़्र: फारस (ईरान) का एक शहर। मुअजम अल-बुल्दान 1/211। (5) इसे तबरी 19/227 ने कतादा से निकाला है, और अब्द बिन हामिद ने निकाला है जैसा कि अद-दुर अल-मंसूर 5/227 में मुजाहिद से है। (6) एराब अल-क़ुरआन नहहास 3/335 द्वारा, और जो कोष्ठक के बीच पहले दिया गया था वह उसी से है; और इब्न अबी शयबा 11/536 और तबरी 18/30 ने इसी तरह की रिवायत निकाली है।

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلِسُلَيْمَانَ الرِّيحَ غُدُوُّهَا شَهْرٌ وَرَوَاحُهَا شَهْرٌ وَأَسَلْنَا لَهُ عَيْنَ الْقِطْرِ وَمِنَ الْجِنِّ مَنْ يَعْمَلُ بَيْنَ يَدَيْهِ بِإِذْنِ رَبِّهِ وَمَنْ يَزِغْ مِنْهُمْ عَنْ أَمْرِنَا نُذِقْهُ مِنْ عَذَابِ السَّعِيرِ (12)﴾ (ترجمہ: اور سلیمان کے لیے ہم نے ہوا کو (مسخر کر دیا)؛ اس کا صبح کا چلنا ایک مہینے (کی مسافت) تھا اور اس کا شام کا چلنا ایک مہینے (کی مسافت)؛ اور ہم نے ان کے لیے تانبے کا چشمہ بہا دیا؛ اور جنوں میں سے وہ تھے جو ان کے رب کے حکم سے ان کے سامنے کام کرتے تھے، اور ان میں سے جو کوئی ہمارے حکم سے پھرتا، ہم اسے بھڑکتی آگ کا عذاب چکھاتے)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلِسُلَيْمَانَ الرِّيحَ﴾ الزجاج نے کہا (۱): تقدیرِ عبارت یہ ہے: "وسخَّرنا لسليمان الريح" (اور ہم نے سلیمان کے لیے ہوا کو مسخر کر دیا)۔ اور عاصم نے ابوبکر کی روایت میں "الريحُ" پیش (رفع) کے ساتھ پڑھا ہے (۲) مبتدا ہونے کی بنا پر، اور معنی یہ ہے: "ان کے لیے ہوا کی تسخیر ہے"، یا استقرار کے معنی میں، یعنی: "اور سلیمان کے لیے ہوا ثابت تھی"، اور اس میں وہی پہلا معنی پایا جاتا ہے۔ اگر کوئی کہنے والا کہے: اگر آپ کہیں: "أعطيتُ زيداً درهماً ولعمرو دينار" (میں نے زید کو ایک درہم دیا اور عمرو کے لیے دینار ہے)، اور آپ نے اسے رفع دیا تو اس میں پہلے جیسا (دینے کا) معنی نہیں ہوگا، اور یہ جائز ہے کہ آپ نے اسے دینار نہ دیا ہو۔ تو کہا گیا: معاملہ ایسا ہی ہے؛ لیکن یہ آیت معنی کے لحاظ سے اس کے برعکس ہے؛ کیونکہ یہ معلوم ہے کہ اللہ عزوجل کے علاوہ کسی نے اسے مسخر نہیں کیا (۳)۔ ﴿غُدُوُّهَا شَهْرٌ وَرَوَاحُهَا شَهْرٌ﴾ یعنی: ایک مہینے کی مسافت۔ حسن نے کہا: آپ صبح دمشق سے چلتے اور دوپہر کو اصطخر میں قیلولہ فرماتے، اور ان دونوں کے درمیان تیز رفتار مسافر کے لیے ایک مہینے کی مسافت ہے، پھر اصطخر سے روانہ ہوتے اور کابل میں رات گزارتے، اور ان دونوں کے درمیان

تیز رفتار کے لیے ایک مہینے کا راستہ ہے (۴)۔ سدی نے کہا: ہوا آپ کو ایک دن میں دو ماہ کی مسافت طے کرواتی تھی (۵)۔ سعید بن جبیر نے ابن عباس سے روایت کی، انہوں نے کہا: سلیمان علیہ السلام جب بیٹھتے تو ان کے گرد چار لاکھ کرسیاں بچھائی جاتیں، پھر انسانوں کے سردار آپ کے قریب بیٹھتے، پھر ان کے بعد عام انسان بیٹھتے، پھر عام انسانوں کے بعد جنوں کے سردار بیٹھتے، اور ان کے بعد عام جن بیٹھتے۔ اور ہر کرسی پر ایک پرندہ مقرر تھا کسی ایسے کام کے لیے جو اسے معلوم تھا، پھر ہوا انہیں اٹھاتی اور پرندے ان پر سورج سے سایہ کرتے۔ پس آپ بیت المقدس سے اصطخر جاتے [وہاں قیلولہ فرماتے، پھر اصطخر سے روانہ ہوتے] اور بیت المقدس میں رات گزارتے۔ پھر ابن عباس نے یہ آیت پڑھی: ﴿غُدُوُّهَا شَهْرٌ وَرَوَاحُهَا شَهْرٌ﴾ (۶)۔

---

(۱) معانی القرآن ۴/ ۲۴۵ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۳/ ۳۳۵ میں نقل کیا ہے۔ (۲) السبعۃ ص ۵۲۷، اور التیسیر ص ۱۸۰۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۳۳۵۔ (۴) اسے عبدالرزاق ۲/ ۱۲۷ اور طبری ۱۹/ ۲۲۸ نے روایت کیا ہے۔ اور اصطخر: فارس کا ایک شہر ہے۔ معجم البلدان ۱/ ۲۱۱۔ (۵) اسے طبری ۱۹/ ۲۲۷ نے قتادہ سے روایت کیا ہے، اور عبد بن حمید نے جیسا کہ الدر المنثور ۵/ ۲۲۷ میں مجاہد سے روایت کیا ہے۔ (۶) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۳۳۵، اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ اسی سے ہے، اور ابن ابی شیبہ ۱۱/ ۵۳۶ اور طبری ۱۸/ ۳۰ نے اس کی مانند روایت کیا ہے۔

Surah Saba: Verse 12 / 267

Wahb bin Munabbih said: It was mentioned to me that there is a residence in the Tigris region with an inscription in it – written by some of Solomon's companions, whether from the jinn or from humans –: "We stayed in it (1) but did not build it, and we found it already built. We set out from Istakhr in the morning and rested here, and we are departing from it, God Almighty willing, to spend the night in the Levant" (2).

Al-Hasan said: Horses occupied Solomon until he missed the Asr prayer, so he hamstrung the horses. God replaced them with something better and faster; He replaced them with the wind that ran by His command wherever he willed, its morning course was a month and its evening course was a month (3).

Ibn Zayd said: Solomon's residence was in the city of Palmyra, and he had commanded the demons before his departure from the Levant to Iraq, so they built it for him with slabs, pillars, and white and yellow marble (4), and about this Al-Nabigha says:

Except Solomon, when God (5) said to him: Stand among the creation and restrain them from error. And subdue the jinn, for I have permitted them to build Palmyra with slabs and pillars. So whoever obeys you, benefit him with his obedience as he obeyed you and guide him to the right path. And whoever disobeys you, punish him with a punishment that deters the oppressor, and do not remain silent on rancor (6).

And I found these verses carved in a rock in the land of Kaskar (7), composed by some...

(1) Confirmed from (Zah), and in others: "nazalna" (we descended/stayed). (2) Narrated by Al-Tabari 19/227, and Ibn Abi Hatim 9/2856. (3) Narrated by Ibn Asakir in his History 22/239-240, and mentioned by Al-Tha'labi in "Ara'is al-Majalis" p. 304, and Al-Baghawi 3/255, and Al-Suyuti attributed it in "Al-Durr al-Manthur" 5/314 to Abd al-Razzaq, Ibn Abi Shaybah, Abd ibn Humayd, Ibn al-Mundhir, and Ibn Abi Hatim. (4) "Ara'is al-Majalis" p. 304, and Al-Saffah: wide, thin stones. Al-Qamus (Saffah). (5) In (Zah): "Al-Malik" (The Sovereign). (6) Diwan al-Nabigha p. 33, and Al-Baghdadi mentioned in "Al-Khizanah" 3/405 the first verse and said: His saying: "fadhud-ha", i.e.: prevent the creation, and Al-Hadd: prevention. And "Al-Fanad": error in opinion and action, and Ibn al-A'rabi said: Al-Fanad: injustice. End quote. And his saying: "hayyis", i.e.: subdue. And "Al-Damad": hatred/rancor. Al-Qamus (hayis) and (damad).

(7) In (Dal) and (Meem): "Yashkur", and what is confirmed is from the rest of the copies, and "Ara'is al-Majalis" p. 304, and the text is from it, and Kaskar is a place in Iraq. See Mu'jam al-Buldan 4/461.

सूरह सबा: आयत 12 / 267

वहब बिन मुनब्बिक ने कहा: मुझे बताया गया कि दजला (टाइग्रिस) क्षेत्र में एक घर है जिसमें एक लेख है - जिसे सुलेमान के कुछ साथियों ने लिखा था, चाहे वे जिन्न हों या इंसान -: "हम इसमें ठहरे(1) पर इसे हमने नहीं बनाया, और हमने इसे बना हुआ पाया। हम सुबह इस्तख़्र से चले और यहाँ दोपहर का आराम किया, और हम यहाँ से जा रहे हैं, यदि अल्लाह ने चाहा, तो शाम (लेवेंट) में रात बिताएंगे" (2)।

अल-हसन ने कहा: घोड़ों ने सुलेमान को इतना व्यस्त कर दिया कि उनकी असर की नमाज़ छूट गई, इसलिए उन्होंने घोड़ों के पैर काट दिए। अल्लाह ने उन्हें उनसे बेहतर और तेज़ चीज़ दी; उसने उन्हें हवा दी जो उसके आदेश से जहाँ वह चाहता वहाँ चलती थी, उसकी सुबह की यात्रा एक महीने की थी और शाम की यात्रा एक महीने की थी (3)।

इब्न ज़ैद ने कहा: सुलेमान का निवास तदमुर (पालमीरा) शहर में था, और उन्होंने शाम से इराक जाने से पहले शैतानों को आदेश दिया था, तो उन्होंने उनके लिए इसे स्लैब, खंभों और सफेद और पीले संगमरमर से बनाया (4), और इसके बारे में अल-नाबिगा कहते हैं:

सिवाय सुलेमान के, जब ईश्वर (5) ने उससे कहा: सृष्टि के बीच खड़े हो जाओ और उन्हें भटकाव से रोको। और जिन्न को वश में करो, क्योंकि मैंने उन्हें स्लैब और खंभों के साथ तदमुर बनाने की अनुमति दी है। तो जो तुम्हारी आज्ञा माने, उसे उसकी आज्ञाकारिता का लाभ दो जैसा कि उसने तुम्हारी आज्ञा मानी और उसे सही रास्ते पर ले जाओ। और जो तुम्हारी अवज्ञा करे उसे ऐसी सज़ा दो जो अत्याचारी को रोक दे, और द्वेष पर चुप मत बैठो (6)।

और मुझे ये छंद कसकर (7) की भूमि में एक चट्टान में खुदे हुए मिले, जिन्हें कुछ... द्वारा रचित किया गया था।

(1) (ज़ाह) से पुष्ट, और दूसरों में: "नज़लना" (हम उतरे)। (2) अल-तबरी 19/227, और इब्न अबी हातिम 9/2856 द्वारा उद्धृत। (3) इब्न असाकिर ने अपने इतिहास 22/239-240 में उद्धृत किया है, और अल-थलाबी ने "अराइस अल-मजालिस" पृष्ठ 304 में, और अल-बगवी 3/255 में इसका उल्लेख किया है, और अल-सुयुति ने "अल-दुर अल-मंसूर" 5/314 में इसे अब्द अल-रज्जाक, इब्न अबी शायबा, अब्द इब्न हमैद, इब्न अल-मुन्ज़िर और इब्न अबी हातिम की ओर प्रेरित किया है। (4) "अराइस अल-मजालिस" पृष्ठ 304, और अल-सफ़ाह: चौड़े, पतले पत्थर। अल-कामूस (सफ़ह)। (5) (ज़ाह) में:

"अल-मलिक" (बादशाह)। (6) दीवान अल-नाबिगा पृष्ठ 33, और अल-बगदादी ने "अल-खिजाना" 3/405 में पहले शेर का उल्लेख किया और कहा: उसका कहना: "फ़हदुद-हा", यानी: सृष्टि को रोको, और अल-हद: रोकना। और "अल-फ़नद": राय और कार्य में त्रुटि, और इब्न अल-अरबी ने कहा: अल-फ़नद: अन्याय। समाप्त। और उसका कहना: "हय्यिस", यानी: वश में करना। और "अल-दमद": नफरत/द्वेष। अल-कामूस (हयिस) और (दमद)। (7) (दाल) और (मीम) में: "यश्कुर", और जो पुष्ट है वह बाकी प्रतियों से है, और "अराइस अल-मजालिस" पृष्ठ 304, और शब्द उसी से हैं, और कसकर इराक में एक जगह है। मुजम अल-बुल्दान 4/461 देखें।

سورہ سبا: آیت ۱۲ / ۲۶۷

وہب بن منبہ نے کہا: مجھ سے ذکر کیا گیا کہ دجلہ کے علاقے میں ایک گھر ہے جس میں لکھا ہوا ہے - جسے سلیمان کے بعض ساتھیوں نے لکھا؛ چاہے وہ جنوں میں سے ہوں یا انسانوں میں سے -: "ہم اس میں اترے(۱) اور ہم نے اسے نہیں بنایا، اور ہم نے اسے بنا ہوا پایا، ہم صبح اصطخر سے نکلے اور یہاں قیلولہ کیا، اور ہم یہاں سے رخصت ہو رہے ہیں ان شاء اللہ تعالیٰ اور رات شام میں بسر کریں گے"(۲)۔

الحسن نے کہا: گھوڑوں نے سلیمان کو اتنا مشغول کر دیا کہ ان کی نماز عصر فوت ہو گئی، چنانچہ انہوں نے گھوڑوں کی کونچیں کاٹ ڈالیں، تو اللہ نے انہیں ان سے بہتر اور تیز رفتار چیز بدل کر دی؛ ان کے لیے ہوا کو مسخر کر دیا جو ان کے حکم سے جہاں وہ چاہتے چلتی تھی، اس کا صبح کا سفر ایک مہینہ اور شام کا سفر ایک مہینہ تھا(۳)۔

ابن زید نے کہا: سلیمان کا ٹھکانہ تدمر شہر میں تھا، اور انہوں نے شام سے عراق روانگی سے قبل شیاطین کو حکم دیا تھا، تو انہوں نے ان کے لیے اسے سلیبوں، ستونوں اور سفید و زرد سنگ مرمر سے بنایا(٤)، اور اس کے بارے میں النابغہ کہتا ہے:

سوائے سلیمان کے، جب اللہ(٥) نے ان سے فرمایا: مخلوق میں کھڑے ہو جاؤ اور انہیں لغزش سے روکو۔ اور جنوں کو مسخر کر لو کیونکہ میں نے انہیں اجازت دے دی ہے کہ وہ تدمر کو سلیبوں اور ستونوں سے تعمیر کریں۔ پس جو تمہاری اطاعت کرے اسے اس کی اطاعت کا فائدہ پہنچاؤ جیسا کہ اس نے تمہاری اطاعت کی اور اسے ہدایت کی طرف راہنمائی کرو۔ اور جو تمہاری نافرمانی کرے اسے ایسی سزا دو جو ظالم کو روک دے، اور کینے پر خاموش نہ بیٹھو(٦)۔

اور میں نے یہ اشعار کسکر(۷) کی زمین میں ایک چٹان پر کندہ پائے، جنہیں بعض... نے موزوں کیا تھا۔

(۱) (ظ) میں یہی ہے، اور دیگر نسخوں میں: "نزلنا" (ہم اترے) ہے۔ (۲) اسے طبری ۲۲۷/۱۹ اور ابن ابی حاتم ۲۸۵٦/۹ نے روایت کیا ہے۔ (۳) اسے ابن عساکر نے اپنی تاریخ ۲۳۹/۲۲ - ۲٤۰ میں روایت کیا ہے، اور اسے ثعلبی نے "عرائس المجالس" ص ۳۰٤ میں، اور بغوی نے ۲۵۵/۳ میں ذکر کیا ہے، اور سیوطی نے "الدر المنثور" ۳۱٤/۵ میں اسے عبد الرزاق، ابن ابی شیبہ، عبد بن حمید، ابن المنذر اور ابن ابی حاتم کی طرف منسوب کیا ہے۔ (٤) "عرائس المجالس" ص ۳۰٤، اور الصِّفَّاح: چوڑے، پتلے پتھر۔ القاموس (صفح)۔ (۵) (ظ) میں: "المليك" (بادشاہ) ہے۔ (٦) دیوان النابغہ ص ۳۳، اور بغدادی نے الخزانہ ٤۰۵/۳ میں پہلے شعر کا ذکر کیا اور کہا: اس کا قول: "فاحْدُدْها"، یعنی: مخلوق کو روکو، اور الحد: روکنا۔ اور "الفَنَد": رائے اور عمل کی غلطی، اور ابن الاعرابی نے کہا: الفند: ظلم ہے۔ اھ اور اس کا قول: "حَيِّس"، یعنی: ذلیل/مطیع کر۔ اور "الضَّمَد": کینہ۔ القاموس (حیس) اور (ضمد)۔ (۷) (د) اور (م) میں: "یشکر" ہے، اور جو ثابت ہے وہ باقی نسخوں سے ہے، اور "عرائس المجالس" ص ۳۰٤، اور کلام اسی سے ہے، اور کسکر عراق میں ایک جگہ کا نام ہے۔ معجم البلدان ٤٦۱/٤ دیکھیں۔

Surah Saba: Ayah 12 Page 268

The companions of Solomon, peace and blessings be upon him: And we, with no power except that of our Lord, return to our homelands from the land of Tadmur. When we depart, our homeward journey (1) is a month's distance, and the morning journey is another. People who voluntarily sold their souls to God, aiding the son of David, the pure prophet. They possess excellence and compassion in the high matters of religion, and if they are attributed to any tribe one day, they are of the best kind. Whenever they ride the submissive wind, it speeds forth, not falling short of its month's journey. Birds in rows shade them; whenever they flutter above them, they are not startled away.

The Almighty's saying: {And We made a fountain of molten brass flow for him}. 'Al-Qitr': copper; as reported from Ibn Abbas and others (2). It was made to flow for him for a journey of three days just as water flows, and it was in the land of Yemen. Brass was not melted for anyone before him, as per what is narrated; it would not melt, but from his time it melted, and people today only benefit from what Allah the Almighty brought forth for Solomon. Qatada said: Allah made a spring flow for him to use for whatever he wished (3). It was said to Ikrima: To where did it flow? He replied: I do not know (4).

Ibn Abbas, Mujahid, and al-Suddi said: A spring of brass was made to flow for him for three days and nights (5); Al-Qushayri said: Specifying the flow to three days - its limit is not known, and perhaps it is an error from the narrator; for in a narration from Mujahid: it flowed from Sana'a for three nights' distance around it, and this points to explaining the location, not explaining the duration. And it appears that He made copper for Solomon in...

(1) In 'Ara'is al-Majalis: matter, and 'al-rayth': the amount. Al-Qamus (rayth). (2) Tafsir al-Tabari 19/228 - 229. (3) Mentioned by al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 5/398 with the wording: Allah made a spring of copper flow for him, i.e., it flowed and appeared, and he used it for whatever he wanted. (4) Reported by Ibn al-Mundhir as in al-Durr al-Manthur 5/228. (5) Reported from al-Suddi by Ibn Abi Hatim, as in al-Durr al-Manthur 5/228, and we did not find it from Ibn Abbas and Mujahid. 'Al-Sufr' is copper, or high-quality copper. Mu'jam Matn al-Lugha (sufr).

सूरा सबा: आयत 12 पृष्ठ 268

सुलेमान अलैहिस्सलाम के साथी: हम, और हमारे रब की शक्ति के बिना कोई शक्ति नहीं, तदमुर की भूमि से अपने वतन की ओर जाते हैं। जब हम चलते हैं, तो हमारी वापसी (1) एक महीने की यात्रा के बराबर होती है, और सुबह की यात्रा एक और महीने के बराबर। वे लोग जिन्होंने स्वेच्छा से अपनी जानें खुदा के लिए बेच दीं, दाऊद के पुत्र, पवित्र नबी की सहायता करते हुए। दीन (धर्म) के उच्च मामलों में उनके पास श्रेष्ठता और करुणा है, और यदि उन्हें किसी समूह से जोड़ा जाए, तो वे सर्वोत्तम समूह से हैं। जब भी वे आज्ञाकारी हवा पर सवार होते हैं, वह तेजी से आगे बढ़ती है, अपने महीने भर की यात्रा में कमी नहीं करती। पंक्तियों में पक्षी उन पर छाया करते हैं; जब भी वे उनके ऊपर पंख फड़फड़ाते हैं, तो वे डरकर भागते नहीं हैं।

अल्लाह तआला का फरमान: {और हमने उसके लिए पिघले हुए तांबे का चश्मा बहा दिया}। 'अल-क़ित्र': तांबा; इब्न अब्बास और अन्य से (2)। यह उनके लिए तीन दिन की यात्रा के बराबर बहाया गया जैसे पानी बहता है, और यह यमन की भूमि में था। जैसा कि वर्णित है, उनसे पहले किसी के लिए तांबा नहीं पिघलाया गया था; वह पिघलता नहीं था, लेकिन उनके समय से पिघलने लगा, और लोग आज केवल उसी से लाभान्वित होते हैं जो अल्लाह तआला ने सुलेमान के लिए निकाला था। कतादा ने कहा: अल्लाह ने उनके लिए एक चश्मा बहा दिया जिसका वे अपनी इच्छानुसार उपयोग करते थे (3)। इकरामा से पूछा गया: यह कहाँ बहा? उन्होंने कहा: मुझे नहीं पता (4)।

इब्न अब्बास, मुजाहिद और अस-सुद्दी ने कहा: उनके लिए पीतल का एक चश्मा तीन दिन और तीन रातों तक बहाया गया (5); अल-कुशायरी ने कहा: बहने को तीन दिनों तक सीमित करना - इसकी सीमा ज्ञात नहीं है, और शायद यह वर्णनकर्ता की भूल है; क्योंकि मुजाहिद की एक रिवायत में है: यह सना से तीन रातों की दूरी तक बहा, और यह स्थान के स्पष्टीकरण की ओर संकेत करता है, न कि अवधि के स्पष्टीकरण की ओर। और प्रत्यक्ष यह है कि उसने सुलेमान के लिए तांबा बनाया...

(1) 'अराइस अल-मजालिस' में: मामला, और 'अल-रायथ': मात्रा। अल-क़ामूस (रायथ)। (2) तफ़्सीर अल-तबरी 19/228 - 229. (3) अल-नहहास ने 'मानी अल-कुरआन' 5/398 में इन शब्दों के साथ इसका उल्लेख किया है: अल्लाह ने उनके लिए तांबे का एक चश्मा बहा दिया, यानी वह बहा और प्रकट हुआ, और वे उसका उपयोग अपनी इच्छानुसार करते थे। (4) इब्न अल-मुन्ज़िर द्वारा वर्णित जैसा कि 'अल-दुर्र अल-मन्शूर' 5/228 में है। (5) इब्न अबी हातिम ने अस-सुद्दी से इसका वर्णन किया

है, जैसा कि 'अल-दुर्र अल-मन्शूर' 5/228 में है, और हमें इब्न अब्बास और मुजाहिद से यह नहीं मिला। 'अस-सुफ़र' तांबा है, या उच्च गुणवत्ता वाला तांबा। 'मुजम मतन अल-लुग़ा' (सुफ़र)।

سورہ سبأ: آیت ۱۲ صفحہ ۲۶۸

حضرت سلیمان علیہ الصلوۃ والسلام کے اصحاب: اور ہم، اور ہمارے رب کی قوت کے سوا کوئی قوت نہیں، سرزمینِ تدمر سے اپنے وطنوں کی طرف جاتے ہیں۔ جب ہم روانہ ہوتے ہیں تو ہماری واپسی (۱) ایک ماہ کی مسافت کے برابر ہوتی ہے، اور صبح کی روانگی ایک اور ماہ کے برابر۔ وہ لوگ جنہوں نے اللہ کی خاطر خوشی سے اپنی جانیں بیچ دیں، داؤد علیہ السلام کے بیٹے، پاک نبی کی مدد کرتے ہوئے۔ دین کے بلند معاملات میں ان کے پاس فضیلت اور ہمدردی ہے، اور اگر کسی دن ان کی نسبت کی جائے تو وہ بہترین گروہ سے ہیں۔ جب بھی وہ تابع فرمان ہوا پر سوار ہوتے ہیں، وہ تیزی سے آگے بڑھتی ہے، اپنے ایک ماہ کی مسافت میں کوئی کوتاہی نہیں کرتی۔ پرندے قطار در قطار ان پر سایہ کرتے ہیں؛ جب بھی وہ ان کے اوپر پر پھڑپھڑاتے ہیں، تو انہیں بھگایا نہیں جاتا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَأَسَلْنَا لَهُ عَيْنَ الْقِطْرِ} "اور ہم نے اس کے لیے پگھلے ہوئے تانبے کا چشمہ بہا دیا"۔ القطر: تانبا؛ ابن عباس وغیرہ سے مروی ہے (۲)۔ یہ ان کے لیے تین دن کی مسافت کے بقدر بہایا گیا جیسے پانی بہتا ہے، اور یہ سرزمین یمن میں تھا۔ روایت کے مطابق ان سے پہلے تانبا کسی کے لیے پگھلایا نہیں گیا تھا، وہ پگھلتا نہیں تھا، مگر ان کے وقت سے پگھلنے لگا، اور آج لوگ صرف اسی سے فائدہ اٹھاتے ہیں جو اللہ تعالیٰ نے سلیمان علیہ السلام کے لیے نکالا۔ قتادہ نے کہا: اللہ نے ان کے لیے ایک چشمہ جاری کر دیا جسے وہ اپنی مرضی کے مطابق استعمال کرتے تھے (۳)۔ عکرمہ سے پوچھا گیا: یہ کہاں تک بہا؟ انہوں نے کہا: میں نہیں جانتا (۴)۔

ابن عباس، مجاہد اور سدی نے کہا: ان کے لیے پیتل کا چشمہ تین دن اور ان کی راتوں تک جاری رہا (۵)؛ قشیری کہتے ہیں: تین دن تک بہنے کی تخصیص اس کی حد معلوم نہیں، اور شاید یہ

راوی کا وہم ہو؛ کیونکہ مجاہد سے ایک روایت میں ہے: یہ صنعاء سے تین راتوں کی مسافت تک بہا، اور یہ جگہ کی وضاحت کی طرف اشارہ ہے، نہ کہ مدت کی۔ اور ظاہر یہ ہے کہ تانبا سلیمان علیہ السلام کے لیے بنایا گیا۔

(۱) عرائس المجالس میں ہے: امر (معاملہ)، اور 'الریث': مقدار۔ القاموس (ریث)۔ (۲) تفسیر الطبری ۲۲۸/۱۹ - ۲۲۹۔ (۳) النحاس نے معانی القرآن ۳۹۸/۵ میں ان الفاظ کے ساتھ ذکر کیا ہے: اللہ نے ان کے لیے تانبے کا ایک چشمہ بہایا، یعنی وہ بہا اور ظاہر ہوا، پس وہ اسے اپنی مرضی کے مطابق استعمال کرتے تھے۔ (۴) اسے ابن المنذر نے نکالا جیسا کہ الدر المنثور ۲۲۸/۵ میں ہے۔ (۵) اسے سدی سے ابن ابی حاتم نے روایت کیا، جیسا کہ الدر المنثور ۲۲۸/۵ میں ہے، اور ہمیں ابن عباس اور مجاہد سے یہ نہیں ملا۔ 'الصفر' پیتل (تانبا) ہے، یا عمدہ تانبا۔ معجم متن اللغۃ (صفر)۔

Surah Saba: Verses 12 - 13 269

...his metal as a spring flowing like water springs, as an indication of his prophethood. Al-Khalil said: Al-Qitr: molten copper(1). I said: Its evidence is the recitation of whoever read: "of molten brass [that has reached its maximum heat]"(2). {And of the jinn were those who worked before him by the permission of his Lord} meaning: by His command {And whoever among them deviated from Our command} which We commanded him of obedience to Solomon {We would make him taste of the punishment of the Blaze} meaning: in the Hereafter; most commentators said this(3). It was said: that is in this world, and that is because Allah the Almighty entrusted them - according to what was narrated from Al-Suddi - an angel with a whip of fire in his hand. Whoever deviated from Solomon's command, he would strike him with that whip a blow from where he could not see him, and it would burn him(4). And "man" (whoever/those who) is in the accusative case (mansub) meaning: And We subjected for him of the jinn those who work. And it is permissible for it to be in the nominative case (marfu'), as previously mentioned regarding the wind(5). Allah Almighty's saying: {They made for him what he willed of elevated chambers, statues, bowls like reservoirs, and fixed cooking pots. [We said], "Work, O family of David, in gratitude." And few of My servants are grateful.} In it are eight issues: The first: Allah Almighty's saying: {of elevated chambers and statues}. Al-mihrab (elevated chamber) in language: every elevated place. And it was said of the place where one prays: mihrab; because it must be elevated and honored(6). And he said...

---

(1) Al-Ayn 5/95. (2) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 70, Al-Muhtasib 1/366, and it was previously mentioned in 12/172 in the interpretation of verse (50) of Surah Ibrahim. (3) Al-Wasit 3/489, and mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wa al-Uyun 4/438 from Al-Dahhak, and Al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 3/282 from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them. (4) Al-Kashshaf 3/282, and Tafsir al-Baghawi 3/551. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/335. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/336.

सूरा सबा: आयत 12 - 13 269

...उसकी धातु पानी के झरनों की तरह बहने वाला एक झरना थी, जो उसकी नबूवत (पैग़म्बरी) का प्रमाण था। अल-खलील ने कहा: अल-क़ित्र: पिघला हुआ तांबा(1)। मैंने कहा: इसका प्रमाण उन लोगों की क़िरात (पठन) है जिन्होंने पढ़ा: "पिघले हुए तांबे में से [जो अपनी अधिकतम गर्मी तक पहुँच गया हो]"(2)। {और जिन्नों में से कुछ ऐसे थे जो अपने रब की अनुमति से उसके सामने काम करते थे} अर्थात: उसके आदेश से {और उनमें से जो हमारे आदेश से फिरा} जिसे हमने सुलेमान की आज्ञा मानने का आदेश दिया था {हम उसे धधकती आग का अज़ाब चखाएँगे} अर्थात: आख़िरत (परलोक) में; अधिकांश व्याख्याकारों ने यही कहा है(3)। और कहा गया: यह इस दुनिया में है, और वह इसलिए कि अल्लाह तआला ने उन्हें सौंपा था - जैसा कि अल-सुद्दी से वर्णित है - एक फ़रिश्ता जिसके हाथ में आग का कोड़ा था। जो कोई सुलेमान के आदेश से विचलित होता, वह उसे उस कोड़े से ऐसी जगह से मारता जहाँ से वह उसे देख नहीं पाता था, और वह उसे जला देता(4)। और "मन" (जो/जो लोग) यहाँ कर्म कारक (नसब) की स्थिति में है, जिसका अर्थ है: "और हमने उसके लिए जिन्नों में से उन लोगों को वश में कर दिया जो काम करते हैं"। और यह कर्ता कारक (रफ़ा) की स्थिति में भी हो सकता है, जैसा कि हवा के संदर्भ में पहले बताया गया है(5)। अल्लाह तआला का कथन: {वे उसके लिए जो वह चाहता था बनाते थे, जैसे ऊंचे स्थान, मूर्तियाँ, हौज़ जैसे बड़े प्याले और जमी हुई देगें। ऐ दाऊद के खानदान वालो, शुक्रगुज़ारी के साथ काम करो। और मेरे बंदों में शुक्रगुज़ार कम ही हैं।} इसमें आठ मसले (विषय) हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {ऊंचे स्थानों और मूर्तियों में से}। भाषा में 'मिहराब' का अर्थ है: हर ऊंचा स्थान। और जिस स्थान पर नमाज़ पढ़ी जाती है उसे 'मिहराब' कहा गया क्योंकि उसे ऊंचा और सम्मानित किया जाना चाहिए(6)। और उन्होंने कहा...

---

(1) अल-ऐन 5/95। (2) अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ह पृष्ठ 70, अल-मुहतासिब 1/366, और पहले सूरा इब्राहीम की आयत (50) की व्याख्या में 12/172 पर उल्लेख किया गया है। (3) अल-वसीत 3/489, और अल-मावर्दी ने अल-नुकात वल-उयून 4/438 में अल-दहक से और अल-ज़मखशरी ने अल-कशशाफ 3/282 में इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से इसका उल्लेख किया है। (4) अल-कशशाफ 3/282, और तफ़सीर अल-बग़वी 3/551। (5) इराब अल-क़ुरआन अल-नहस द्वारा 3/335। (6) इराब अल-क़ुरआन अल-नहस द्वारा 3/336।

سورة سبا: آیات ۱۲ - ۱۳ ۲۶۹

...اس کی دھات کا چشمہ پانی کے چشموں کی طرح بہتا تھا، جو اس کی نبوت کی علامت تھی۔ الخلیل نے کہا: القِطر: پگھلا ہوا تانبا (۱)۔ میں نے کہا: اس کی دلیل ان کی قراءت ہے جنہوں نے پڑھا: «من قِطْرٍ آنٍ» (۲)۔ ﴿وَمِنَ الْجِنِّ مَن يَعْمَلُ بَيْنَ يَدَيْهِ بِإِذْنِ رَبِّهِ﴾ یعنی: اس کے حکم سے ﴿وَمَن يَزِغْ مِنْهُمْ عَنْ أَمْرِنَا﴾ جس کا ہم نے اسے حکم دیا تھا کہ سلیمان کی اطاعت کرے ﴿نُذِقْهُ مِنْ عَذَابِ السَّعِيرِ﴾ یعنی: آخرت میں؛ اکثر مفسرین نے یہی کہا ہے (۳)۔ اور کہا گیا: یہ دنیا میں ہے، اور وہ اس لیے کہ اللہ تعالیٰ نے ان پر مقرر کیا تھا - جیسا کہ السُّدِّيّ سے مروی ہے - ایک فرشتہ جس کے ہاتھ میں آگ کا کوڑا تھا۔ جو کوئی سلیمان کے حکم سے پھرتا، وہ اسے اس کوڑے سے ایسی جگہ سے مارتا جہاں سے وہ اسے نہ دیکھ پاتا، اور وہ اسے جلا دیتا (۴)۔ اور لفظ «مَن» یہاں مفعول (حالتِ نصب) میں ہے، جس کا مطلب ہے: "اور ہم نے اس کے لیے جنوں میں سے ان کو مسخر کر دیا جو کام کرتے ہیں"۔ اور یہ فاعل (حالتِ رفع) میں بھی ہو سکتا ہے، جیسا کہ ہوا کے بارے میں پہلے گزر چکا ہے (۵)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِن مَّحَارِيبَ وَتَمَاثِيلَ وَجِفَانٍ كَالْجَوَابِ وَقُدُورٍ رَّاسِيَاتٍ اعْمَلُوا آلَ دَاوُدَ شُكْرًا وَقَلِيلٌ مِّنْ عِبَادِيَ الشَّكُورُ﴾۔ اس میں آٹھ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿مِن مَّحَارِيبَ وَتَمَاثِيلَ﴾۔ لغت میں محراب کا مطلب ہے: ہر بلند جگہ۔ اور جس جگہ نماز پڑھی جائے اسے محراب کہا گیا کیونکہ اسے بلند اور محترم ہونا چاہیے (۶)۔ اور کہا...

---

(۱) العین ۹۵/۵۔ (۲) القراءات الشاذة ص ۷۰، والمحتسب ۳۶۶/۱، اور سورہ ابراہیم کی آیت (۵۰) کی تفسیر میں ۱۷۲/۱۲ پر گزر چکا ہے۔ (۳) الوسیط ۴۸۹/۳، اور اسے الماوردی نے النکت والعیون ۴۳۸/۴ میں الضحاک سے ذکر کیا، اور الزمخشری نے الکشاف ۳/ ۲۸۲ میں ابن عباس

رضی اللہ عنہما سے نقل کیا۔ (۴) الکشاف ۳/ ۲۸۲، اور تفسیر البغوی ۳/ ۵۵۱۔ (۵) إعراب القرآن للنحاس ۳/ ۳۳۵۔ (۶) إعراب القرآن للنحاس ۳/ ۳۳۶۔

Al-Dahhak said: "Of maharib (sanctuaries)" means: from mosques. Qatada said the same. Mujahid said: Al-Maharib are below palaces(1). Abu Ubaida said: Al-Mihrab is the noblest room in the house(2). He said: "What is wrong with him if I mentioned friendly ladies like sand gazelles in the sanctuaries of kings(3)" And Adi bin Zaid said: "Like ivory statues in the sanctuaries, or like eggs in the meadow whose flower is shining(4)" It was also said: It is that which is ascended to by stairs, like a beautiful upper chamber; as He said: {when they climbed over the wall of the sanctuary} [Sad: 21] and His saying: {So he came out to his people from the sanctuary} [Maryam: 11] i.e., he overlooked them. It was reported that he ordered a thousand sanctuaries to be built around his throne, in which were a thousand men wearing sackcloth, entreating God continuously, while he was on the throne in his procession with the sanctuaries around him. He would say to his soldiers when he rode: "Glorify God (SubhanAllah) until that landmark," and when they reached it, he would say: "Declare His oneness (La ilaha illa Allah) until that landmark," and when they reached it, he would say: "Magnify Him (Allahu Akbar) until that other landmark." Then the soldiers would enter into glorification and declaration of oneness with a single loud voice. Second: His saying, Exalted is He: {and statues} [Tamathil] is the plural of 'timthal'. It refers to anything depicted in the likeness of something else, whether an animal or otherwise. It was said: they were statues of non-animal things made of glass, copper, and marble. It was mentioned that they were images of prophets and scholars, and they used to be depicted in mosques so that people would see them and increase in worship and striving; the Prophet ﷺ said: "Verily, those people, when a righteous man among them died(5)..."

---

(1) Their sayings were recorded by al-Tabari 19/230-231. (2) Similarly in 'al-Nukat wa al-Uyun' 4/438, and in 'Majaz al-Quran' 2/144 by Abu Ubaida: Al-Mihrab: the front of every mosque, prayer place, and house. (3) The verse is by Imru' al-Qays, in his Diwan p. 34. Its commentator said: 'Al-Aqyal' are kings, who used to take gazelles and raise them. The meaning of his words "if I mentioned friendly ladies" is: what is wrong with him that I likened them [the ladies] to them [the gazelles] and longed for them!. (4) 'Al-Kamil' by al-Mubarrad 2/949, 'al-Ma'ani al-Kabir' by Ibn Qutayba 1/360, 'al-Bayan wa al-Tabyin' 1/45, and 'al-Muharrar al-Wajiz' 4/294. (5) In (Zha): they were.

२७० सूरह सबा: आयत १३

अद-दहाक ने कहा: "महारिब (महरबों) से" का अर्थ है: मस्जिदों से। कतादा ने भी यही कहा। मुजाहिद ने कहा: अल-महारिब महलों से नीचे होते हैं(१)। अबू उबैदा ने कहा: अल-महिराब घर का सबसे शानदार कमरा होता है(२), उन्होंने कहा: "उसे क्या हुआ अगर मैंने राजाओं के महराबों में रेत के हिरणों जैसी मिलनसार महिलाओं का उल्लेख किया(३)" और अदी बिन ज़ैद ने कहा: "महरबों में हाथीदांत की मूर्तियों की तरह, या घास के मैदान में अंडों की तरह जिनका फूल चमक रहा है(४)" और यह भी कहा गया है: यह वह है जिस पर सीढ़ियों से चढ़ा जाता है, जैसे एक सुंदर ऊपरी कमरा; जैसा कि उसने कहा: {जब वे महराब की दीवार फाँदकर अंदर आए} [साद: २१] और उसका कथन: {तो वह महराब से अपनी कौम के पास आया} [मरियम: ११] अर्थात: वह उनके ऊपर से देख रहा था। एक रिवायत में है कि उसने अपने सिंहासन के चारों ओर एक हजार महराब बनाने का आदेश दिया, जिनमें एक हजार आदमी टाट पहने हुए थे, जो लगातार अल्लाह से दुआ कर रहे थे, जबकि वह अपने सिंहासन पर अपने जुलूस में था और महराब उसके चारों ओर थे। जब वह सवारी करता तो अपने सैनिकों से कहता: "उस निशान तक अल्लाह की महिमा (सुभानअल्लाह) करो," और जब वे वहां पहुँचते तो वह कहता: "उस निशान तक उसकी एकता (ला इलाहा इल्लल्लाह) का वर्णन करो," और जब वे वहां पहुँचते तो वह कहता: "उस दूसरे निशान तक उसकी बड़ाई (अल्लाहु अकबर) करो।" फिर सैनिक एक ही तेज़ आवाज़ में तस्बीह और तहलील में लीन हो जाते। दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {और मूर्तियाँ} [तमासील] 'तिमसाल' का बहुवचन है। यह हर उस चीज़ को संदर्भित करता है जिसे किसी और की समानता में चित्रित किया गया हो, चाहे वह जानवर हो या कुछ और। यह कहा गया था कि: वे कांच, तांबे और संगमरमर से बनी गैर-जानवर चीजों की मूर्तियाँ थीं। यह उल्लेख किया गया है कि वे नबियों और विद्वानों की तस्वीरें थीं, और उन्हें मस्जिदों में चित्रित किया जाता था ताकि लोग उन्हें देखें और इबादत और मेहनत में बढ़ें; नबी ﷺ ने फरमाया: "बेशक, वे लोग ऐसे थे कि जब उनमें कोई नेक आदमी मर जाता(५)..."

---

(१) अल-तबरी १९/२३०-२३१ ने उनके कथन उद्धृत किए हैं। (२) इसी तरह 'अल-नुकत वल उयून' ४/४३८ में, और अबू उबैदा की 'मजाज़ अल-कुरान' २/१४४ में: अल-महिराब: हर मस्जिद, नमाज़ की जगह और घर का अगला हिस्सा। (३) यह शेर इम्रुल कैस का है, उनके दीवान पृष्ठ ३४ में। इसके व्याख्याकार ने कहा: 'अल-अक़्याल' राजा हैं, जो हिरण पालते थे। उनके शब्दों "अगर मैंने मिलनसार महिलाओं का उल्लेख किया" का अर्थ है: उसे क्या आपत्ति है कि मैंने उनकी तुलना उनसे की और

उनकी ओर आकर्षित हुआ!। (४) अल-मुबर्रद की 'अल-कामिल' २/९४९, इब्न कुतैबा की 'अल-मानी अल-कबीर' १/३६०, 'अल-बयान वल तबयीन' १/४५, और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' ४/२९४। (५) (ज़): में 'वे थे' है।

۲۷۰ سورہ سبا: آیت ۱۳

الضحاک نے کہا: «مِنْ مَحَارِيبَ» یعنی: مساجد سے۔ قتادہ نے بھی یہی کہا۔ اور مجاہد نے کہا: المحاریب محلات سے کم درجے کی ہوتی ہیں(۱)۔ اور ابو عبیدہ نے کہا: محراب گھر کا سب سے معزز کمرہ ہوتا ہے(۲)، انہوں نے کہا: "اور اسے کیا پرواہ اگر میں نے سلاطین کے محرابوں میں ریت کے ہرنوں جیسی مانوس خواتین کا تذکرہ کیا(۳)" اور عدی بن زید نے کہا: "محرابوں میں ہاتھی دانت کی مورتوں کی طرح یا سبزہ زار میں انڈوں کی طرح جن کے پھول چمک رہے ہوں(۴)" اور کہا گیا ہے: یہ وہ ہے جس پر سیڑھیوں کے ذریعے چڑھا جاتا ہے جیسے خوبصورت بالا خانہ؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿إِذْ تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ﴾ [ص: ۲۱] اور اس کا فرمان: ﴿فَخَرَجَ عَلَى قَوْمِهِ مِنَ الْمِحْرَابِ﴾ [مریم: ۱۱] یعنی: ان پر اونچی جگہ سے ظاہر ہوا۔ اور روایت میں ہے کہ اس نے حکم دیا کہ اس کے تخت کے گرد ایک ہزار محرابیں بنائی جائیں جن میں ایک ہزار آدمی ٹاٹ پہنے ہوئے ہوں جو مسلسل اللہ کے حضور گڑگڑا رہے ہوں، اور وہ اپنے تخت پر اپنے جلوس میں ہو اور محرابیں اس کے گرد ہوں، اور وہ سوار ہوتے وقت اپنے لشکر سے کہتا: اس نشان تک اللہ کی تسبیح (سبحان اللہ) بیان کرو، جب وہ وہاں پہنچتے تو کہتا: اس نشان تک اس کی توحید (لا الہ الا اللہ) بیان کرو، اور جب وہ وہاں پہنچتے تو کہتا: اس دوسرے نشان تک اس کی بڑائی (اللہ اکبر) بیان کرو، تو لشکر ایک ہی آواز میں تسبیح و تہلیل میں مگن ہو جاتا۔ دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَتَمَاثِيلَ﴾ تمثال کی جمع ہے۔ اور یہ ہر وہ چیز ہے جو کسی دوسری چیز کی شکل پر بنائی جائے خواہ وہ جاندار ہو یا غیر جاندار۔ اور کہا گیا: وہ شیشے، تانبے اور سنگ مرمر کی غیر جاندار چیزوں کی مورتیں تھیں۔ اور ذکر کیا گیا کہ وہ انبیاء اور علماء کی تصاویر تھیں، اور وہ

مساجد میں بنائی جاتی تھیں تاکہ لوگ انہیں دیکھیں تو عبادت اور جدوجہد میں اضافہ ہو؛ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: «بیشک وہ لوگ(۵) ایسے تھے کہ جب ان میں کوئی نیک آدمی مر جاتا...»

---

(۱) طبری نے ان کے اقوال ۲۳۰/۱۹ - ۲۳۱ میں نقل کیے ہیں۔ (۲) اسی طرح النکت والعیون ٤/۴۳۸ میں، اور ابو عبیدہ کی مجاز القرآن ١٤٤/٢ میں: المحراب: ہر مسجد، مصلیٰ اور گھر کا اگلا حصہ۔ (۳) یہ شعر امرؤ القیس کا ہے، اس کے دیوان صفحہ ۳۴ میں ہے۔ اس کے شارح نے کہا: الأقیال: بادشاہ، اور وہ ہرن پالتے تھے، اور اس کے قول کا مطلب: "اگر میں نے مانوس عورتوں کا ذکر کیا" یعنی: اسے اس پر کیا اعتراض کہ میں نے انہیں ان سے تشبیہ دی اور ان کی طرف مائل ہوا!۔ (۴) الکامل للمبرد ۹٤۹/۲، والمعانی الکبیر لابن قتیبة ۳٦۰/۱، والبیان والتبیین ٤٥/۱، والمحرر الوجیز ٤/۲۹٤۔ (۵) (ظ) میں ہے: وہ تھے۔

271 Surah Saba: Verse 13

They built a mosque over his grave and placed those images in it (1). That is, so that they might remember their worship and strive in worship. This indicates that image-making was permissible at that time, and it was abrogated by the Sharia of Muhammad ﷺ. Further explanation of this will come in Surah Nuh, God willing (2). It was said: The statues were talismans (3) that he used to make, and he would forbid every image-maker (4) from exceeding them, so they would not exceed them. He would make a statue for flies, mosquitoes, or crocodiles in a place, and command them not to exceed it, so no one would ever exceed it (5) as long as that statue stood. The singular of "tamathil" (statues) is "timthal" with a kasra on the 'taa'; he said: "And many a day I have spent in pleasure, and many a night with a friendly companion as if she were the line of a statue." (6) It was said: These statues were men made of copper, and he asked his Lord to blow life into them so they could fight in the way of Allah, and weapons would not affect them. It is said that Isfandiyar was one of them (7), and Allah knows best. It was narrated that they made two lions for him at the base of his throne and two eagles above it, so when he wanted to ascend...

---

(1) Narrated by Ahmad (24252), Al-Bukhari (427), and Muslim (528) from the hadith of Aisha, may Allah be pleased with her, and its continuation is: "... those are the worst of creation before Allah on the Day of Resurrection." Previously mentioned 2/294. (2) In the commentary of verse (23) thereof. (3) They are inscriptions engraved on specific bodies at suitable times in manners appropriate to known needs; the singular is "talsam". Mu'jam Matn al-Lughah (Talsam). (4) In (Kh): "Masir" [Egypt - potentially a manuscript variant]. (5) In (Za): "And he commands them not to exceed it even once." (6) The verse is by Imru' al-Qais, in his Diwan p. 29. Its commentator said: His saying: "with a friendly companion", meaning: with a woman of company/ sociability. And his saying: "the line of a statue", meaning: an engraved image, and he only likened her to a statue because the craftsman takes great care in beautifying it. (7) Mentioned by Al-Hakim al-Tirmidhi in "Nawadir al-Usul" p. 112 on the authority of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both. His saying: "it does not affect", meaning: it has no impact. Al-Qamus (Haka). Al-Alusi said in "Ruh al-Ma'ani" 22/119: This is most astonishing, and no one should believe it to be true, for it is nothing but a fairy tale.

271 सूरह सबा: आयत 13

उन्होंने उसकी कब्र पर एक मस्जिद बनाई और उसमें वे चित्र बनाए (1)। अर्थात: ताकि वे उनकी इबादत को याद रखें और इबादत में मेहनत करें। यह इस बात का प्रमाण है कि उस समय चित्रकारी वैध थी, और इसे मुहम्मद ﷺ की शरीयत द्वारा निरस्त कर दिया गया था। इसके बारे में अधिक स्पष्टीकरण सूरह नूह में आएगा, इंशा अल्लाह (2)। और कहा गया है: मूर्तियाँ तिलिस्म (3) थीं जो वह बनाया करता था, और वह प्रत्येक चित्रकार (4) को उनसे आगे बढ़ने से मना करता था, तो वे उनसे आगे नहीं बढ़ते थे। वह किसी स्थान पर मक्खियों, मच्छरों या मगरमच्छों की मूर्ति बनाता, और उन्हें आदेश देता कि वे उससे आगे न बढ़ें, तो जब तक वह मूर्ति खड़ी रहती, कोई भी उससे कभी आगे नहीं बढ़ता था (5)। 'तमातील' (मूर्तियाँ) का एकवचन 'तिमताल' है, जिसके'ता' पर कसरा है; उन्होंने कहा: "और न जाने कितने दिन मैंने सुख में बिताए, और कितनी रातें एक मिलनसार संगिनी के साथ जैसे कि वह किसी मूर्ति की रेखा हो।" (6) कहा गया है: ये मूर्तियाँ तांबे के बने पुरुष थे, और उसने अपने रब से प्रार्थना की कि वह उनमें प्राण फूंक दे ताकि वे अल्लाह की राह में लड़ें और हथियार उन पर असर न करें। कहा जाता है कि इस्फ़ंदियार उनमें से एक था (7), और अल्लाह बेहतर जानता है। यह वर्णित है कि उन्होंने उसके सिंहासन के नीचे दो शेर और उसके ऊपर दो चील बनाए थे, ताकि जब वह ऊपर चढ़ना चाहे...

---

(1) इसे अहमद (24252), बुखारी (427), और मुस्लिम (528) ने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से उद्धृत किया है, और इसकी निरंतरता है: "... प्रलय के दिन अल्लाह के पास वे सृष्टि के सबसे बुरे लोग होंगे।" पहले उल्लेख किया गया है 2/294। (2) उसकी आयत (23) की व्याख्या में। (3) वे विशिष्ट शरीरों पर उपयुक्त समय में ज्ञात आवश्यकताओं के अनुरूप तरीकों से उकेरे गए शिलालेख हैं; एकवचन: 'तिलिस्म' है। मुअजम मत्न अल-लुगा (तिलिस्म)। (4) (ख़) में: 'मिस्र'। (5) (ज़) में: "और वह उन्हें आदेश देता है कि वे एक बार भी उससे आगे न बढ़ें।" (6) यह शेर इमरुल कैस का है, जो उनके दीवान के पृष्ठ 29 पर है। इसके व्याख्याकार ने कहा: उनका कहना: 'आनिसा' के साथ, यानी: एक मिलनसार महिला के साथ। और उनका कहना: 'खत्त तिमताल', यानी: उकेरा हुआ चित्र, और उन्होंने उसे मूर्ति के समान केवल इसलिए बताया क्योंकि शिल्पकार इसे सुंदर बनाने में बहुत सावधानी बरतता है। (7) अल-हकीम अल-तिर्मिज़ी ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के हवाले से 'नवादिर अल-उसूल' पृष्ठ 112 में इसका उल्लेख किया है। उनका कहना: 'ला यहीक', यानी: असर नहीं करता। अल-कामूस (हाका)। अल-आलूसी ने 'रूह अल-मानी' 22/119 में कहा है:

यह अत्यंत आश्चर्यजनक है, और किसी को भी इसकी सच्चाई पर विश्वास नहीं करना चाहिए, क्योंकि यह एक काल्पनिक कथा के अलावा और कुछ नहीं है।

۲۷۱ سورۃ سبا: آیت ۱۳

انہوں نے اس کی قبر پر مسجد بنائی اور اس میں وہ تصویریں بنائیں (۱)۔ یعنی: تاکہ وہ ان کی عبادت کو یاد رکھیں اور عبادت میں خوب محنت کریں۔ اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ اس زمانے میں تصویر سازی مباح تھی، اور اسے محمد ﷺ کی شریعت سے منسوخ کر دیا گیا۔ اس کی مزید وضاحت انشاء اللہ سورہ نوح میں آئے گی (۲)۔ اور کہا گیا: وہ مجمسے طلسمات (۳) تھے جو وہ بنایا کرتا تھا، اور وہ ہر مصور (۴) کو ان سے تجاوز کرنے سے روکتا تھا، تو وہ ان سے تجاوز نہیں کرتے تھے۔ وہ کسی جگہ مکھیوں، مچھروں یا مگرمچھوں کا مجسمہ بناتا، اور انہیں حکم دیتا کہ وہ اس سے آگے نہ بڑھیں، تو جب تک وہ مجسمہ کھڑا رہتا، کوئی بھی اس سے کبھی تجاوز نہ کرتا (۵)۔ 'تماثیل' کا واحد 'تمثال' ہے تاء کے کسرہ کے ساتھ؛ شاعر نے کہا: "اور بہت سے دن میں نے خوشی میں گزارے، اور بہت سی راتیں ایک ایسی مانوس ساتھی کے ساتھ گویا وہ کسی مجسمے کی لکیر ہو۔" (۶) اور کہا گیا: یہ مجسمے تانبے کے بنے ہوئے مرد تھے، اور اس نے اپنے رب سے دعا کی کہ وہ ان میں روح پھونک دے تاکہ وہ اللہ کی راہ میں لڑیں اور ان پر اسلحہ اثر نہ کرے، اور کہا جاتا ہے کہ اسفندیار ان میں سے ایک تھا (۷)، واللہ اعلم۔ اور مروی ہے کہ انہوں نے اس کے تخت کے نیچے دو شیر اور اس کے اوپر دو عقاب بنائے تھے، پس جب وہ اوپر چڑھنا چاہتا...

---

(۱) اسے احمد (۲۴۲۵۲)، بخاری (۴۲۷) اور مسلم (۵۲۸) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کا بقیہ حصہ یہ ہے: "... پس وہ لوگ قیامت کے دن اللہ کے نزدیک بدترین مخلوق ہوں گے"۔ اور یہ پہلے ۲/۲۹۴ پر گزر چکا ہے۔ (۲) اس کی آیت (۲۳) کی تفسیر میں۔ (۳) یہ وہ نقوش ہیں جو خاص اجسام پر مناسب اوقات میں معلوم ضرورتوں کے مطابق

خاص کیفیات کے ساتھ کندہ کیے جاتے ہیں، اس کا واحد طلسم ہے۔ معجم متن اللغۃ (طلسم)۔ (۴) (خ) میں: مصر۔ (۵) (ظ) میں: "اور وہ انہیں حکم دیتا ہے کہ وہ اسے ایک بار بھی تجاوز نہ کریں"۔ (۶) یہ شعر امرؤ القیس کا ہے، جو ان کے دیوان کے صفحہ ۲۹ پر ہے۔ اس کے شارح نے کہا: ان کا قول: 'بآنسۃ' یعنی: ایسی عورت جس سے انس و محبت ہو۔ اور ان کا قول: 'خط تمثال' یعنی: نقش شدہ تصویر، اور اس نے اسے مجسمے سے صرف اس لیے تشبیہ دی کیونکہ بنانے والا اسے سنوارنے میں بہت باریک بینی سے کام لیتا ہے۔ (۷) اسے الحکیم الترمذی نے 'نوادر الاصول' ص ۱۱۲ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے ذکر کیا ہے، اور ان کا قول: 'فلا يحيك' یعنی: وہ اثر نہیں کرتا۔ القاموس (حاک)۔ آلوسی نے 'روح المعانی' ۲۲/۱۱۹ میں کہا ہے: اور یہ تعجب خیز باتوں میں سے ہے، اور کسی کے لیے اس کی صحت کا اعتقاد رکھنا مناسب نہیں ہے، اور یہ محض ایک افسانوی بات ہے۔

Surah Saba, Verse 13 272

...the two lions spread their forelegs for him, and when he sat down, the two eagles unfolded their wings(1). Third: Makki narrated in his "Al-Hidayah": that a group permits image-making, arguing with this verse. Ibn Atiyyah said(2): "This is a mistake, and I do not know of any leading scholar who permits it." I say: What Makki narrated was mentioned by An-Nahhas before him; An-Nahhas said(3): "A group said: making images is permissible because of this verse, and because of what Allah, Mighty and Majestic, informed about the Messiah(4)." And a group said: "Prohibition from the Prophet ﷺ regarding them has been established, and the threat against those who make or take them, so Allah, Mighty and Majestic, abrogated by this(5) what was permissible before it. The wisdom in that was because he, peace and blessings be upon him, was sent while images were being worshipped, so the most beneficial course was their removal." Fourth: The statue is of two types: animal and inanimate. Inanimate is of two types: solid and growing; and the Jinn used to make all of them for Solomon; due to the generality of His saying: "and statues." In the Isra'iliyyat (Judeo-Christian traditions): the statues of birds were on Solomon's throne. If it is said: There is no generality in His saying: "and statues" because it is an affirmation in an indefinite noun (nakirah), and affirmation in the indefinite does not imply generality; generality only exists in negation in the indefinite. We say: It is indeed so, however, there is something coupled with this affirmation in the indefinite that requires it to be taken as general, and that is His saying: "whatever he willed," so the coupling of the will with it requires its generality. If it is said: How did he permit the forbidden images?(6)

---

(1) Al-Kashshaf 3 / 282. (2) In Al-Muharrar al-Wajiz 4 / 409, and what preceded it from him. Makki's book is titled: Al-Hidayah ila Bulugh al-Nihayah. Kashf al-Zunun 2 / 2041. (3) In I'rab al-Qur'an 3 / 336. (4) Meaning the words of the Almighty: "I design for you from clay, that which is like the form of a bird, then I breathe into it and it becomes a bird by Allah's permission" [Al-Imran: 49]. (5) In I'rab al-Qur'an: so he ﷺ abrogated. (6) In Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4 / 1588 (and the text from it is: How he willed the making of prohibited images).

सूरह सबा, आयत १३ २७२

...दो शेरों ने उसके लिए अपने हाथ फैला दिए, और जब वह बैठा, तो दो उकाबों ने अपने पंख फैला दिए (१)। तीसरी बात: मक्की ने अपनी पुस्तक "अल-हिदाया" में उल्लेख किया है: कि एक समूह चित्र बनाने की अनुमति देता है, और इस आयत से तर्क देता है। इब्न अतिय्या ने कहा (२): "यह एक गलती है, और मुझे किसी भी प्रमुख विद्वान के बारे में पता नहीं है जो इसकी अनुमति देता हो।" मैं कहता हूँ: मक्की ने जो उल्लेख किया है उसे उनसे पहले अन-नहस ने भी बताया था; अन-नहस ने कहा (३): "एक समूह ने कहा: चित्र बनाना इस आयत के कारण जायज़ है, और उस कारण से जो अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने मसीह (४) के बारे में बताया है।" और एक समूह ने कहा: "नबी ﷺ से उनके बारे में निषेध साबित हो चुका है, और उन्हें बनाने या रखने वालों के लिए चेतावनी दी गई है, इसलिए अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने इसके द्वारा (५) उस चीज़ को निरस्त (मनसूख) कर दिया जो उससे पहले जायज़ थी। इसमें हिकमत यह थी कि आप ﷺ ऐसे समय में भेजे गए थे जब मूर्तियों और चित्रों की पूजा की जाती थी, इसलिए उन्हें हटाना ही सबसे उपयुक्त था।" चौथी बात: प्रतिमा (स्टैच्यू) दो प्रकार की होती है: सजीव (जंतु) और निर्जीव। निर्जीव दो प्रकार की होती है: जड़ और बढ़ने वाली; और जिन्न सुलेमान के लिए ये सभी चीजें बनाते थे; क्योंकि उनके कथन की व्यापकता "और प्रतिमाएं' (व तमासील) के कारण है। इस्राइली कहानियों में आता है: कि सुलेमान के सिंहासन पर पक्षियों की प्रतिमाएं थीं। यदि यह कहा जाए: "और प्रतिमाएं' (व तमासील) कहने में कोई व्यापकता (जनरलिटी) नहीं है क्योंकि यह एक अनिश्चित संज्ञा (नकीरा) में सकारात्मक कथन है, और अनिश्चित संज्ञा में सकारात्मक कथन से व्यापकता सिद्ध नहीं होती, व्यापकता तो अनिश्चित संज्ञा में नकारात्मक कथन में होती है। हम कहते हैं: यह सच है, लेकिन इस अनिश्चित संज्ञा के सकारात्मक कथन के साथ कुछ ऐसा जुड़ा है जो इसे व्यापक मानने की आवश्यकता पैदा करता है, और वह है उनका कथन: "जो वह चाहता था", तो इच्छा (मशियत) का इसके साथ जुड़ना इसकी व्यापकता की आवश्यकता पैदा करता है। यदि यह कहा जाए: उन्होंने निषिद्ध चित्रों की अनुमति कैसे दी? (६)

---

(१) अल-कश्शाफ ३ / २८२। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४ / ४०९ में, और उनसे पहले की बातें। मक्की की किताब का नाम है: अल-हिदाया इला बुलूग अल-निहाया। कश्फ अल-जुनून २ / २०४१। (३) इ'राब अल-कुरान ३ / ३३६ में। (४) यानी अल्लाह तआला का कथन: "कि मैं तुम्हारे लिए मिट्टी से पक्षी की आकृति जैसा बनाता हूँ, फिर मैं उसमें फूँकता हूँ तो वह अल्लाह की आज्ञा से पक्षी बन जाता है" [आल-इमरान: ४९]। (५) इ'राब अल-कुरान में: तो ﷺ ने निरस्त (मनसूख) कर दिया। (६) इब्न

अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान ४ / १५८८ में (और उनकी इबारत यह है: उसने निषिद्ध चित्रों के निर्माण की इच्छा कैसे की)।

سورہ سبأ، آیت ۱۳ ۲۷۲

...دو شیروں نے اس کے لیے اپنے بازو پھیلا دیے، اور جب وہ بیٹھتا تو دو عقاب اپنے پر پھیلا دیتے(۱)۔ تیسری بات: مکی نے اپنی کتاب «الہدایہ» میں نقل کیا ہے: کہ ایک گروہ تصویر سازی کو جائز سمجھتا ہے، اور اس آیت سے استدلال کرتا ہے۔ ابن عطیہ نے کہا(۲): یہ غلط ہے، اور میں ائمہ علم میں سے کسی کو نہیں جانتا جو اسے جائز قرار دیتا ہو۔ میں کہتا ہوں: مکی نے جو نقل کیا اسے ان سے پہلے نحاس نے بھی ذکر کیا ہے؛ نحاس نے کہا(۳): ایک گروہ نے کہا: تصاویر بنانا اس آیت کی وجہ سے جائز ہے، اور اس وجہ سے جو اللہ عزوجل نے مسیح (علیہ السلام) کے بارے میں خبر دی ہے(۴)۔ اور ایک گروہ نے کہا: نبی ﷺ سے ان کے بارے میں ممانعت ثابت ہو چکی ہے، اور انہیں بنانے یا رکھنے والوں کے لیے وعید آئی ہے، چنانچہ اللہ عزوجل نے اس کے ذریعے(۵) اسے منسوخ کر دیا جو اس سے پہلے مباح تھا، اور اس میں حکمت یہ تھی کہ آپ ﷺ ایسے وقت میں مبعوث ہوئے جب تصویروں کی عبادت کی جاتی تھی، لہذا ان کا خاتمہ ہی سب سے بہتر تھا۔ چوتھی بات: تمثال (مجسمہ) دو طرح کا ہوتا ہے: جاندار اور بے جان۔ بے جان کی دو قسمیں ہیں: جامد اور بڑھنے والی؛ اور جنات حضرت سلیمان کے لیے یہ سب بناتے تھے؛ اللہ کے قول «وتمثیل» (اور مجسمے) کی عمومیت کی وجہ سے۔ اور اسرائیلیات میں ہے: کہ پرندوں کے مجسمے سلیمان کے تخت پر تھے۔ اگر یہ کہا جائے: «وتمثیل» کے قول میں کوئی عموم (عام ہونا) نہیں ہے کیونکہ یہ نکرہ میں اثبات ہے، اور نکرہ میں اثبات سے عموم ثابت نہیں ہوتا، عموم تو نکرہ میں نفی سے ہوتا ہے۔ ہم کہتے ہیں: ایسا ہی ہے، لیکن اس نکرہ میں اثبات کے ساتھ ایک ایسی چیز مل گئی ہے جو اسے عموم پر محمول کرنے کا تقاضا کرتی ہے، اور وہ

اللہ کا قول ہے: «ما یشاء» (جو وہ چاہتا تھا)، پس مشیت کا اس کے ساتھ ملنا اس کے عموم کا تقاضا کرتا ہے۔ اگر یہ کہا جائے: انہوں نے ممنوعہ تصویروں کی اجازت کیسے دی؟(۶)

---

(۱) الکشاف ۳ / ۲۸۲۔ (۲) المحرر الوجیز ۴ / ۴۰۹ میں، اور اس سے پہلے کی باتیں۔ اور مکی کی کتاب کا نام ہے: الہدایۃ الی بلوغ النہایۃ۔ کشف الظنون ۲ / ۲۰۴۱۔ (۳) اعراب القرآن ۳ / ۳۳۶ میں۔ (۴) یعنی اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿أَنِّي أَخْلُقُ لَكُم مِّنَ الطِّينِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ فَأَنفُخُ فِيهِ فَيَكُونُ طَيْرًا بِإِذْنِ اللَّهِ﴾ [آل عمران: ۴۹]۔ (۵) اعراب القرآن میں ہے: پس ﷺ نے منسوخ کر دیا۔ (۶) ابن العربی کی احکام القرآن ۴ / ۱۵۸۸ میں (اور ان کی عبارت یہ ہے: اس نے ممنوعہ تصاویر بنانے کی خواہش کیسے کی)۔

We said: That was permissible in his law, and it was abrogated by our law as we explained, and Allah knows best. From Abu al-Aliyah: Taking images/pictures was not prohibited then (1).

Fifth: The implication of the hadiths indicates that images are prohibited, then it came: "except what was a pattern on a garment" (2), so it was specifically excluded from the general rule of images. Then the dislike for it was established by his (peace and blessings be upon him) saying to Aisha regarding the [patterned/pictured] garment: "Remove it from me, for whenever I see it, I remember this world." Then by his tearing up the pictured garment on Aisha, he forbade it, then by her cutting it into two cushions until the image changed and lost its form, it became clear (3) the permissibility of that if the image in it is not in its complete form. If it were in its complete form, it would not be allowed; because of her saying regarding the pictured cushion (namraqah): "I bought it for you to sit on and recline upon," so he forbade it and warned against it. It became clear from the hadith of praying towards images that this is permissible in patterns on garments, then the prohibition abrogated it. So this is how the matter settled, and Allah knows best; so said Ibn al-Arabi (4).

Sixth: Muslim narrated from Aisha who said: We had a curtain which had a figure of a bird on it, and whoever entered would face it, so the Messenger of Allah (PBUH) said: "Turn this away, for whenever I enter and see it, I remember this world." She said: And we had a velvet cloth that we used to say its borders were silk, so we used to wear it (5).

---

(1) Al-Kashshaf 3/282. (2) Part of a hadith narrated by Ahmad (16345), Al-Bukhari (3226), and Muslim (2106) from Abu Talha Al-Ansari (may Allah be pleased with him), and narrated by Malik in Al-Muwatta 2/966, Ahmad (15979), Al-Tirmidhi (1750), and Al-Nasa'i in Al-Mujtaba 8/212 from Sahl ibn Hunayf (may Allah be pleased with him). Al-Tirmidhi said: A good authentic hadith. 'Ar-Raqm': engraving and embroidery. Al-Nihayah (Raqm). And the discussion is from Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1590. (3) In (D) and (M): "For indeed." (4) In Ahkam al-Quran 4/1590, and what is between brackets is from it. And Aisha's (may Allah be pleased with her) saying about the pictured cushion: "I bought it for you...", part of a hadith narrated by Ahmad (26090), Al-Bukhari (2105), and Muslim (2107): (96) from Aisha (may Allah be pleased with her). 'Al-Namraqah': the pillow, it is with 'damma' on the 'nun' and 'ra', and also with 'kasra' on both; its plural is 'namariq'. Al-Nihayah (Namraq). The citation of the mentioned

hadiths will follow in the next issue. (5) Sahih Muslim (2107): (88), and it is with Ahmad (24218).

हमने कहा: यह उनकी शरीयत में जायज़ था, और जैसा कि हमने बताया, इसे हमारी शरीयत द्वारा निरस्त कर दिया गया था, और अल्लाह बेहतर जानता है। अबू अल-आलिया से: उस समय चित्र बनाना मना नहीं था (1)।

पांचवां: हदीसों का अर्थ यह दर्शाता है कि चित्र निषिद्ध हैं, फिर आया: "सिवाय उसके जो कपड़े पर एक पैटर्न हो" (2), इसलिए इसे चित्रों के सामान्य नियम से विशेष रूप से बाहर रखा गया था। फिर इसमें नापसंदगी नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के आयशा (रज़िअल्लाहु अन्हा) से [चित्रित] कपड़े के बारे में कहने से साबित हुई: "इसे मुझसे दूर हटा दो, क्योंकि जब भी मैं इसे देखता हूँ, मुझे दुनिया याद आती है।" फिर आयशा के चित्रित कपड़े को फाड़ने से उन्होंने इसे मना किया, फिर उनके उसे दो तकियों में काटने से जब तक कि चित्र बदल नहीं गया और अपने मूल स्वरूप से बाहर नहीं आ गया, यह स्पष्ट हो गया (3) कि यदि उसमें चित्र अपने पूर्ण स्वरूप में न हो तो वह जायज़ है। यदि वह पूर्ण स्वरूप में होता तो वह जायज़ नहीं होता; क्योंकि चित्रित तकिये (निमरका) के बारे में उनके कहने पर: "मैंने इसे आपके बैठने और सहारा लेने के लिए खरीदा है," तो उन्होंने इसे मना किया और इसके विरुद्ध चेतावनी दी। चित्रों की ओर नमाज़ पढ़ने वाली हदीस से यह स्पष्ट हुआ कि कपड़े पर पैटर्न में यह जायज़ है, फिर इसके निषेध ने इसे निरस्त कर दिया। इस प्रकार, मामला इस पर स्थिर हो गया, और अल्लाह बेहतर जानता है; इब्न अल-अरबी (4) ने ऐसा कहा।

छठा: मुस्लिम ने आयशा से रिवायत की है, उन्होंने कहा: हमारे पास एक पर्दा था जिसमें एक पक्षी की आकृति थी, और जो भी अंदर आता था वह उसके सामने होता था। तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "इसे घुमा दो, क्योंकि जब भी मैं अंदर आता हूँ और इसे देखता हूँ, मुझे दुनिया याद आती है।" उन्होंने कहा: और हमारे पास एक मखमली कपड़ा था जिसे हम कहते थे: उसका किनारा रेशम का है, इसलिए हम उसे पहनते थे (5)।

---

(1) अल-कशाफ 3/282। (2) हदीस का एक हिस्सा जिसे अहमद (16345), बुखारी (3226), और मुस्लिम (2106) ने अबू तल्हा अल-अंसारी (रज़िअल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है, और मलिक ने अल-मुवत्ता 2/966, अहमद (15979), तिरमिज़ी (1750), और नसाई ने अल-मुजतबा 8/212 में सहल बिन हनीफ (रज़िअल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है। तिरमिज़ी ने कहा: हदीस हसन सही है। 'अर-रकम्म': नक्काशी और कशीदाकारी। अल-निहाया (रकम्म)। और यह चर्चा इब्न अल-अरबी की

अहकाम अल-कुरान 4/1590 से है। (3) (द) और (म) में: "फ़इन" (क्योंकि)। (4) अहकाम अल-कुरान 4/1590 में, और जो ब्रैकेट के बीच है वह उसी से है। और आयशा (रज़िअल्लाहु अन्हा) का चित्रित तकिये के बारे में कहना: "मैंने इसे आपके लिए खरीदा है...", हदीस का हिस्सा है जिसे अहमद (26090), बुखारी (2105), और मुस्लिम (2107): (96) ने आयशा (रज़िअल्लाहु अन्हा) से रिवायत किया है। 'अल-निमरकाह': तकिया, यह 'नुन' और 'र' पर 'दम्मा' (पेश) के साथ है, और 'कसरा' (ज़ेर) के साथ भी; इसका बहुवचन 'नमारिक' है। अल-निहाया (निमरक)। उल्लिखित हदीसों का स्रोत अगले मसले में आएगा। (5) सहीह मुस्लिम (2107): (88), और यह अहमद (24218) के पास है।

ہم نے کہا: یہ ان کی شریعت میں جائز تھا، اور ہماری شریعت نے اسے منسوخ کر دیا جیسا کہ ہم نے بیان کیا، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ ابوالعالیہ سے مروی ہے: اس وقت تصویریں بنانا حرام نہ تھا (1)۔

پانچواں: احادیث کا منشا یہ بتاتا ہے کہ تصویریں ممنوع ہیں، پھر یہ آیا: "سوائے اس کے جو کپڑے میں نقش ہو" (2)، تو اسے تصویروں کے عمومی حکم سے خاص کر دیا گیا۔ پھر اس میں کراہت آپ صلی اللہ علیہ وسلم کے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے [تصویر والے] کپڑے کے بارے میں اس قول سے ثابت ہوئی: "اسے مجھ سے ہٹا دو، کیونکہ میں جب بھی اسے دیکھتا ہوں تو مجھے دنیا یاد آتی ہے"۔ پھر حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کے تصویر والے کپڑے کو پھاڑ دینے سے آپ نے اس سے منع فرمایا، پھر ان کے اسے کاٹ کر دو تکیے بنا لینے سے یہاں تک کہ تصویر بدل گئی اور اپنی اصلی حالت سے نکل گئی، تو یہ واضح ہوا (3) کہ یہ اس صورت میں جائز ہے جب اس میں تصویر اپنی مکمل شکل و صورت میں نہ ہو، اور اگر وہ مکمل شکل و صورت میں ہوتی تو جائز نہ ہوتی؛ کیونکہ منقش تکیے (نمرقہ) کے بارے میں حضرت عائشہ کے اس قول پر کہ: "میں نے اسے آپ کے بیٹھنے اور ٹیک لگانے کے لیے خریدا ہے"، آپ نے اس سے منع فرمایا اور اس پر سخت تنبیہ فرمائی۔ اور تصویروں کی طرف نماز پڑھنے والی حدیث سے یہ واضح ہوا کہ کپڑے کے نقش و نگار میں یہ جائز تھا پھر اس کی ممانعت نے اسے منسوخ کر دیا۔ پس اس طرح معاملہ اس پر مستقر ہوا، اور اللہ بہتر جانتا ہے؛ یہ ابن العربی (4) نے کہا ہے۔

چھٹا: مسلم نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: ہمارا ایک پردہ تھا جس میں پرندے کی تصویر تھی، اور جو بھی داخل ہوتا اس کا سامنا اس سے ہوتا، تو رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "اسے ہٹا دو، کیونکہ میں جب بھی داخل ہوتا ہوں اور اسے دیکھتا ہوں تو مجھے دنیا یاد آتی ہے"۔ انہوں نے کہا: اور ہمارے پاس ایک مخملی چادر تھی جس کے بارے میں ہم کہتے تھے کہ اس کے حاشیے ریشم کے ہیں، پس ہم اسے پہنتے تھے (5)۔

---

(1) الکشاف 3/282۔ (2) اس حدیث کا ایک حصہ جسے احمد (16345)، بخاری (3226) اور مسلم (2106) نے ابوطالحہ انصاری رضی اللہ عنہ سے روایت کیا، اور امام مالک نے الموطا 2/966، احمد (15979)، ترمذی (1750) اور نسائی نے المجتبیٰ 8/212 میں سہل بن حنیف رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔ 'الرقم': نقش و نگار اور کڑھائی۔ النہایہ (رقم)۔ اور یہ بحث ابن العربی کی 'احکام القرآن' 4/1590 سے ہے۔ (3) (د) اور (م) کے نسخوں میں: "فإن" (کیونکہ) ہے۔ (4) احکام القرآن 4/1590 میں، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔ اور حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کا مصور تکیے کے بارے میں قول: "میں نے اسے آپ کے لیے خریدا ہے..."، اس حدیث کا حصہ ہے جسے احمد (26090)، بخاری (2105) اور مسلم (2107): (96) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کیا ہے۔ 'النمرقہ': تکیہ، اس میں نون اور را پر پیش بھی ہے اور زیر بھی، اس کی جمع 'نمارق' ہے۔ النہایہ (نمرق)۔ مذکورہ احادیث کی تخریج اگلے مسئلے میں آئے گی۔ (5) صحیح مسلم (2107): (88)، اور یہ احمد (24218) کے پاس ہے۔

Surah Saba: Verse 13 274

And from her (Aisha), she said: The Messenger of Allah (peace be upon him) entered upon me while I was covered with a thin curtain (qiram) containing an image. His face changed color, then he took the curtain and tore it down, then said: "Indeed, among the people who will be most severely punished on the Day of Resurrection are those who imitate the creation of Allah, Mighty and Majestic."(2)

And from her: That she had a garment with images on it stretched across a small room (sahwah), and the Prophet (peace be upon him) would pray towards it. He said: "Move it away from me." She said: "So I moved it and made it into two pillows."(3)

Some scholars said: It is possible that his (peace and blessings be upon him) tearing down of the garment and his command to move it was out of piety (wara'); because the station of prophethood and messengership is perfection. So reflect on it.

Seventh: Al-Muzani said from Ash-Shafi'i: If a man is invited to a wedding and sees an image of a living being, or images of living beings, he should not enter if they are displayed (hanging). If they are trodden upon (on the floor), then there is no harm, and if they are images of trees [then there is no harm]. They did not disagree that images on hanging curtains are disliked (makruh) but not forbidden (haram). Likewise, according to them, is whatever was carved or engraved in a building (4).

Some of them excepted what was a pattern (raqm) in a garment; due to the hadith of Sahl bin Hunaif (5).

I say: The Messenger of Allah (peace be upon him) cursed the image-makers and did not make an exception (6). And his saying: "Indeed, the owners of these images will be punished on the Day of Resurrection, and it will be said to them: Give life to what you have created"(7) and he did not make an exception; and in At-Tirmidhi...

(1) Al-Nawawi said in Sharaḥ Sahih Muslim 14/88: In most copies: mutasattirah (veiled), and in some: mustattirah (covered), meaning: taking a cover. (2) Sahih Muslim (2107): (91), and it is with Ahmad (25631), and Al-Bukhari (5954) and (6109). And Al-Qiram: a thin curtain. Al-Nihayah (qaram). (3) Sahih Muslim (2107): (93), and it is with Ahmad (25392) and in them: "I made it into pillows". And Al-Sahwah: a small room resembling a closet, and it was said: it is like a niche in which something is placed, and it was said: like a small cabinet. Al-Mufhim 5/426. (4) Al-Tamhid 1/302, and what preceded in brackets is from it. (5) Preceded at the beginning of the fifth issue. (6) Preceded on page 223 of this part. (7) Narrated by Ahmad (26090), Al-

Bukhari (2105), and Muslim (2107): (96) from the hadith of Aisha (may Allah be pleased with her), and a piece of it preceded in the fifth issue.

सूरा सबा: आयत 13 274

और उनसे (आयशा र.अ. से) रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ मेरे पास आए जबकि मैं एक बारीक ऊनी पर्दे (किराम) से ढकी हुई थी(1) जिसमें तस्वीर थी। उनके चेहरे का रंग बदल गया, फिर उन्होंने पर्दे को पकड़ा और उसे फाड़ दिया, फिर फ़रमाया: "बेशक क़यामत के दिन लोगों में सबसे सख्त अज़ाब उन लोगों को होगा जो अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल की मख्लूक (सृष्टि) की नकल उतारते हैं।"(2)

और उनसे: कि उनके पास एक कपड़ा था जिसमें तस्वीरें थीं जो एक छोटी कोठरी (सहवा) की तरफ लटका हुआ था, और नबी ﷺ उसकी तरफ रुख करके नमाज़ पढ़ते थे। उन्होंने फ़रमाया: "इसे मुझसे दूर कर दो।" उन्होंने कहा: "चुनांचे मैंने उसे हटा दिया और उसे दो तकिए बना दिया।"(3)

कुछ विद्वानों ने कहा: मुमकिन है कि उनका (ﷺ) कपड़े को फाड़ना और उसे हटाने का हुक्म देना तक़वे (वरअ) की वजह से हो; क्योंकि नबुव्वत और रिसालत का मकाम कामिल (पूर्ण) है। तो इस पर गौर करें।

सातवाँ: अल-मुज़नी ने इमाम शाफ़ई से नक़ल किया है: अगर किसी आदमी को शादी (वलीमे) में बुलाया जाए और वह जानदार की तस्वीर या जानदारों की तस्वीरें देखे, तो अगर वे (दीवार पर) टंगी हों तो वह दाखिल न हो। और अगर उन्हें रौंदा जाता हो (यानी ज़मीन पर बिछे हों) तो कोई हर्ज नहीं, और अगर पेड़ों की तस्वीरें हों [तो कोई हर्ज नहीं]। उनका इस बात में कोई मतभेद नहीं था कि लटके हुए पर्दों पर तस्वीरें मकरूह (नापसंद) हैं, हराम नहीं। और इसी तरह उनके नज़दीक वह भी जो इमारत में तराशा गया हो या नक्श किया गया हो (4)।

और उनमें से कुछ ने कपड़े में मौजूद बुनावट (रक़्म) को मुस्तस्ना (अपवाद) माना है; सहल बिन हुनैन की हदीस की वजह से(5)।

मैं कहता हूँ: अल्लाह के रसूल ﷺ ने तस्वीर बनाने वालों पर लानत भेजी और कोई अपवाद नहीं रखा(6)। और उनका यह फरमान: "बेशक इन तस्वीरों वाले क़यामत के दिन अज़ाब दिए जाएँगे, और उनसे कहा जाएगा: जो तुम ने बनाया है उसे ज़िंदा करो"(7) और उन्होंने कोई अपवाद नहीं रखा; और तिर्मिज़ी में...

(1) अन-नववी ने शरह सहीह मुस्लिम 14/88 में कहा है: ज़्यादातर प्रतियों में 'मुतसत्तिरह' है, और कुछ में 'मुस्तत्तिरह', यानी: पर्दा किया हुआ। (2) सहीह मुस्लिम (2107): (91), और यह अहमद (25631), और बुखारी (5954) और (6109) के पास है। 'किराम': बारीक पर्दा। अल-निहाया (क़रम)। (3) सहीह मुस्लिम (2107): (93), और यह अहमद (25392) के पास है और उनमें है: "तो मैंने उसे तकिए बना दिया"। 'सहवा': एक छोटी कोठरी जो कोठरी की तरह होती है, और कहा गया है: यह एक आला (ताक) की तरह है जिसमें कोई चीज़ रखी जाती है, और कहा गया है: छोटी अलमारी की तरह। अल-मुफ़हिम 5/426। (4) अल-तमहीद 1/302, और जो कोष्ठक में है वह इसी से है। (5) पाँचवें मसले की शुरुआत में गुज़र चुका है। (6) इस जुज़ के पेज 223 पर गुज़र चुका है। (7) इसे अहमद (26090), बुखारी (2105), और मुस्लिम (2107): (96) ने हज़रत आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से निकाला है, और इसका एक टुकड़ा पाँचवें मसले में गुज़र चुका है।

سورة سبأ: الآية 13 274

اور انہی سے (حضرت عائشہ سے) روایت ہے، انہوں نے کہا: اللہ کے رسول ﷺ میرے پاس تشریف لائے جبکہ میں ایک باریک پردے (قِرام) سے ڈھکی ہوئی تھی(1) جس میں تصویر تھی، تو آپ کے چہرے کا رنگ بدل گیا، پھر آپ نے پردہ پکڑ کر اسے پھاڑ دیا، پھر فرمایا: "قیامت کے دن لوگوں میں سب سے سخت عذاب ان لوگوں کو ہوگا جو اللہ عزوجل کی مخلوق کی مشابہت اختیار کرتے ہیں"(2)۔

اور انہی سے: کہ ان کے پاس ایک کپڑا تھا جس میں تصویریں تھیں جو ایک چھوٹی کوٹھڑی (سہوہ) کی طرف لٹکا ہوا تھا، اور نبی ﷺ اس کی طرف رخ کر کے نماز پڑھتے تھے۔ تو آپ نے فرمایا: "اسے مجھ سے ہٹا دو"۔ انہوں نے کہا: "چنانچہ میں نے اسے ہٹا دیا اور اسے دو تکیے بنا دیا"(3)۔

بعض علماء نے کہا: ممکن ہے کہ آپ ﷺ کا کپڑے کو پھاڑنا اور اسے ہٹانے کا حکم دینا تقویٰ (ورع) کی بنا پر ہو؛ کیونکہ نبوت اور رسالت کا مقام کمال ہے۔ پس اس پر غور کرو۔

ساتواں: المزنی نے امام شافعی سے نقل کیا ہے: اگر کسی آدمی کو ولیمہ (شادی) میں بلایا جائے اور وہ جاندار کی تصویر یا جانداروں کی تصویریں دیکھے، تو اگر وہ (دیوار پر) لگی ہوں تو وہ داخل نہ ہو۔ اور اگر انہیں پامال کیا جاتا ہو (یعنی زمین پر بچھے ہوں) تو کوئی حرج نہیں، اور اگر درختوں کی تصویریں ہوں [تو کوئی حرج نہیں]۔ اور ان کا اس بات میں کوئی اختلاف نہیں کہ لٹکے ہوئے پردوں پر تصویریں مکروہ ہیں حرام نہیں۔ اور اسی طرح ان کے نزدیک وہ بھی جو عمارت میں تراشا گیا ہو یا نقش کیا گیا ہو (4)۔

اور بعض نے کپڑے میں موجود نقش (رقم) کو مستثنیٰ قرار دیا ہے؛ سہل بن حنیف کی حدیث کی وجہ سے (5)۔

میں کہتا ہوں: اللہ کے رسول ﷺ نے تصویر بنانے والوں پر لعنت بھیجی اور کوئی استثناء نہیں فرمایا (6)۔ اور آپ کا قول: "بے شک ان تصویروں والے قیامت کے دن عذاب دیے جائیں گے، اور ان سے کہا جائے گا: اسے زندہ کرو جو تم نے پیدا کیا" (7) اور آپ نے استثناء نہیں فرمایا؛ اور ترمذی میں...

(1) نووی نے شرح صحیح مسلم 88/14 میں کہا: اکثر نسخوں میں: 'متسترة' ہے، اور بعض میں: 'مستترة'، یعنی: پردہ کیا ہوا۔ (2) صحیح مسلم (2107): (91)، اور یہ احمد (25631)، بخاری (5954) اور (6109) کے پاس ہے۔ 'القِرام': باریک پردہ۔ النہایۃ (قرم)۔ (3) صحیح مسلم (2107): (93)، اور یہ احمد (25392) کے پاس ہے اور ان میں ہے: "تو میں نے اسے تکیے بنا دیا"۔ 'السہوۃ': چھوٹا گھر جو کوٹھڑی جیسا ہو، اور کہا گیا: یہ طاق کی مانند ہے جس میں کوئی چیز رکھی جاتی ہے، اور کہا گیا: چھوٹی الماری کی طرح۔ المفہم 426/5۔ (4) التمہید 302/1، اور جو بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (5) پانچویں مسئلے کے شروع میں گزر چکا۔ (6) اس جز کے صفحہ 223 پر گزر چکا۔ (7) اسے احمد (26090)، بخاری (2105)، اور مسلم (2107): (96) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے نکالا ہے، اور اس کا ایک ٹکڑا پانچویں مسئلے میں گزر چکا ہے۔

Surah Saba: Verse 13 275

On the authority of Abu Hurayrah, he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: “A neck will emerge from the Fire on the Day of Resurrection. It will have two eyes that see, two ears that hear, and a tongue that speaks, saying: ‘I have been entrusted with three: every stubborn tyrant, everyone who called upon another deity along with Allah, and the image-makers (al-musawwirun).’” Abu ‘Isa (At-Tirmidhi) said: This is a Hasan Gharib Sahih hadith (1). In Bukhari and Muslim, on the authority of ‘Abdullah bin Mas‘ud, he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: “The most severely punished of people on the Day of Resurrection will be the image-makers” (2). This indicates the prohibition of depicting anything, whatever it may be. And Allah Almighty has said: {It is not for you to cause its trees to grow} [An-Naml: 60] based on what has been previously explained, so know it.

Eighthly: Exceptions have been made in this matter for girls' toys (dolls), because of what is established from ‘A’ishah (may Allah be pleased with her): that the Prophet (peace be upon him) married her when she was seven years old, and she was brought to him in marriage when she was nine, and her toys were with her, and he died when she was eighteen years old. Also from her, she said: I used to play with dolls in the presence of the Prophet (peace be upon him), and I had companions who would play with me. When the Messenger of Allah (peace be upon him) entered, they would hide from him, but he would send them back to me so they could play with me. Both were narrated by Muslim (3). The scholars said: This was due to necessity and the girls' need for training in raising their children. Furthermore, such things do not last, just like what is made of sweets or dough does not last, so a concession was granted in that, and Allah knows best.

His Almighty's saying: {and basins like reservoirs} (4). Ibn ‘Arafah said: Al-Jawab (5) is the plural of Jabiya, which is...

---

(1) Sunan At-Tirmidhi (2574), and it is with Ahmad (8430). His saying: 'neck', meaning: a group and a part of the Fire. At-Targhib wat-Tarhib 3/628. (2) Sahih Al-Bukhari (5950), and Sahih Muslim (2109), and it is with Ahmad (3558). (3) In his Sahih (1422): (71), and (2440). The second hadith is with Ahmad (24298), and Al-Bukhari (6130). Her saying: 'yanqami'na', meaning: they would withdraw and hide out of shyness and awe of the Prophet (peace be upon him). Her saying: 'yusarribuhunna', meaning: he would send them and comfort them until what had affected them went away. (4) In (Za): 'kaljawabi' (with a 'ya'), which is the recitation of Ibn Kathir from the seven, in

both joining and pausing. Warsh and Abu 'Amr established the 'ya' when joining. Al-Sab'ah p. 527, and At-Taisir p. 182. (5) In (Meem): Al-Jawabi.

सूरा सबा: आयत 13 275

अबू हुरैरा से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "कयामत के दिन आग से एक गर्दन निकलेगी। उसकी दो आँखें होंगी जो देखेंगी, दो कान होंगे जो सुनेंगे, और एक ज़ुबान होगी जो बोलेगी, वह कहेगी: 'मुझे तीन प्रकार के लोगों के लिए नियुक्त किया गया है: हर हठधर्मी अत्याचारी, हर वह व्यक्ति जिसने अल्लाह के साथ किसी अन्य देवता को पुकारा, और चित्र बनाने वालों (अल-मुसब्बिरून) के लिए'।" अबू ईसा (अत-तिर्मिज़ी) ने कहा: यह एक हसन गरीब सहीह हदीस है (1)। और बुखारी और मुस्लिम में अब्दुल्ला बिन मसूद से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "कयामत के दिन लोगों में सबसे कड़ी सजा चित्र बनाने वालों को दी जाएगी" (2): यह किसी भी चीज़ का चित्र बनाने की मनाही की ओर इशारा करता है, चाहे वह कुछ भी हो। और अल्लाह सर्वशक्तिमान ने फरमाया है: {तुम्हारे लिए यह संभव न था कि तुम उसके पेड़ उगाते} [अन-नमल: 60] जैसा कि पहले बताया जा चुका है, इसलिए इसे जान लो।

आठवां: इस नियम से लड़कियों के खिलौनों (गुड़ियों) को अलग रखा गया है, क्योंकि आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से यह साबित है कि: नबी ﷺ ने उनसे तब शादी की थी जब वह सात साल की थीं, और जब वह नौ साल की थीं तब उन्हें विदा किया गया और उनके खिलौने उनके साथ थे, और जब उनकी उम्र अठारह साल थी तब नबी ﷺ का देहांत हुआ। उन्हीं से यह भी रिवायत है, उन्होंने कहा: मैं नबी ﷺ की मौजूदगी में गुड़ियों से खेलती थी, और मेरी सहेलियाँ थीं जो मेरे साथ खेलती थीं। जब अल्लाह के रसूल ﷺ दाखिल होते थे, तो वे उनसे छिप जाती थीं, लेकिन वह उन्हें मेरे पास वापस भेज देते थे ताकि वे मेरे साथ खेल सकें। इन दोनों को मुस्लिम ने रिवायत किया है (3)। विद्वानों ने कहा: यह आवश्यकता के कारण और लड़कियों को अपने बच्चों के पालन-पोषण के लिए प्रशिक्षण की ज़रूरत की वजह से था। इसके अलावा, ऐसी चीज़ें टिकती नहीं हैं, जैसे कि मिठाई या आटे से बनी चीज़ें नहीं टिकतीं, इसलिए इसमें ढील दी गई है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह का फरमान: {और हौज़ जो जलाशयों के समान थे} (4)। इब्न अराफ़ा ने कहा: अल-जवाब (5) जाबिया का बहुवचन है, जो...

---

(1) सुनन अत-तिर्मिज़ी (2574), और यह अहमद (8430) के पास भी है। उनका कहना है: 'गर्दन', यानी: आग का एक समूह और हिस्सा। अत-तरगीब वत-तरहीब 3/628। (2) सहीह अल-बुखारी (5950), और सहीह मुस्लिम (2109), और यह अहमद (3558) के पास भी है। (3) उनकी सहीह

(1422): (71), और (2440) में। दूसरी हदीस अहमद (24298) और बुखारी (6130) के पास है। उनका कहना है: 'यनक़मईना', यानी: वे नबी ﷺ के प्रति शर्म और डर के कारण सिमट जाती थीं और छिप जाती थीं। उनका कहना है: 'युसर्रिबुहुन्ना', यानी: वह उन्हें भेज देते थे और उन्हें दिलासा देते थे जब तक कि उनका डर दूर न हो जाए। (4) (ज़ो) में: 'कज्ज़वाबी' (या के साथ), जो सात में से इब्न कसीर की किरात है, मिलाते हुए और रुकते हुए। वर्श और अबू अम्र ने मिलाते हुए 'या' को साबित किया है। अस-सब'आ पृ. 527, और अत-तयसीर पृ. 182। (5) (मीम) में: अल-जवाबी।

سورہ سبأ: آیت 13 275

ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ”قیامت کے دن آگ سے ایک گردن نکلے گی جس کی دو آنکھیں ہوں گی جو دیکھتی ہوں گی، دو کان ہوں گے جو سنتے ہوں گے اور ایک زبان ہوگی جو بولتی ہوگی، وہ کہے گی: مجھے تین قسم کے لوگوں پر مقرر کیا گیا ہے: ہر سرکش جبار پر، ہر اس شخص پر جس نے اللہ کے ساتھ کسی دوسرے معبود کو پکارا اور تصویریں بنانے والوں پر۔“ ابو عیسیٰ (ترمذی) نے کہا: یہ حدیث حسن غریب صحیح ہے (1)؛ اور بخاری و مسلم میں عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ”قیامت کے دن لوگوں میں سب سے سخت عذاب تصویریں بنانے والوں کو ہوگا۔“ (2): یہ کسی بھی چیز کی تصویر بنانے کی ممانعت پر دلالت کرتا ہے، وہ کچھ بھی ہو۔ اور اللہ عزوجل نے فرمایا ہے: ﴿تمہارے لیے یہ ممکن نہ تھا کہ تم اس کے درخت اگاتے﴾ [النمل: 60] جیسا کہ پہلے بیان ہو چکا ہے، پس اسے جان لو۔

آٹھویں بات: اس معاملے میں لڑکیوں کے کھلونوں (گڑیوں) کو مستثنیٰ قرار دیا گیا ہے، کیونکہ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے ثابت ہے کہ: نبی کریم ﷺ نے ان سے شادی کی جب وہ سات سال کی تھیں، اور جب وہ نو سال کی تھیں تو ان کی رخصتی ہوئی اور ان کے کھلونے ان کے ساتھ تھے، اور جب آپ ﷺ کی وفات ہوئی تو ان کی عمر اٹھارہ سال تھی۔ ان ہی سے یہ بھی مروی ہے، انہوں نے کہا: میں نبی کریم ﷺ کے پاس گڑیوں سے کھیلا کرتی تھی اور میری سہیلیاں بھی تھیں جو میرے ساتھ کھیلتی تھیں۔ جب رسول اللہ ﷺ داخل ہوتے تو وہ آپ ﷺ سے چھپ جاتیں، تو رسول اللہ ﷺ انہیں میری طرف بھیج دیتے تاکہ وہ میرے ساتھ کھیلیں۔ ان دونوں کو مسلم نے روایت کیا ہے (3)۔ علماء نے کہا: یہ ضرورت کی وجہ سے تھا اور اس لیے کہ لڑکیوں کو اپنی اولاد کی

پرورش کی تربیت مل سکے۔ مزید یہ کہ یہ چیزیں پائیدار نہیں ہوتیں، جیسے مٹھائی یا گوندھے ہوئے آٹے سے بنی چیزیں پائیدار نہیں ہوتیں، اس لیے اس کی رخصت دی گئی، واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿اور لگن (حوض) جو بڑے تالابوں کی طرح تھے﴾ (4) ابن عرفہ نے کہا: الجواب (5) جابیہ کی جمع ہے، اور وہ...

---

(1) سنن ترمذی (2574)، اور یہ احمد (8430) کے پاس ہے۔ ان کا قول: عُنُق (گردن)، یعنی: آگ کی ایک جماعت اور حصہ۔ الترغیب والترہیب 3/628۔ (2) صحیح بخاری (5950)، اور صحیح مسلم (2109)، اور یہ احمد (3558) کے پاس ہے۔ (3) اپنی صحیح (1422): (71)، اور (2440) میں۔ دوسری حدیث احمد (24298) اور بخاری (6130) کے پاس ہے۔ ان کا قول: ینقمعن، یعنی: وہ نبی ﷺ کی حیا اور ہیبت کی وجہ سے سمٹ جاتیں اور چھپ جاتیں۔ ان کا قول: يُسَرِّبُهُنَّ، یعنی: وہ انہیں بھیج دیتے اور ان کا دل بہلاتے یہاں تک کہ ان کی وہ کیفیت ختم ہو جاتی جو انہیں لاحق ہوئی تھی۔ (4) (ظ) میں: کالجوابی، اور یہ سبعہ قرآت میں سے ابن کثیر کی قرآت ہے وصل اور وقف دونوں حالتوں میں، اور ورش اور ابو عمرو نے وصل میں 'یاء' کو ثابت رکھا ہے۔ السبعة ص 527، اور التیسیر ص 182۔ (5) (م) میں: الجوابي۔

Surah Saba: Verse 13 276 ...a pit like a basin. Mujahid said: "Like the water basins of camels" (1). Ibn al-Qasim reported from Malik: "Like a depression (jawba) in the ground" (2). The meanings are close; a thousand men could sit around a single large bowl (jafnah). An-Nahhas (3) said: regarding "bowls like reservoirs" (wa jifanin kal-jawabi), it is preferable for it to be with the letter 'ya'. Those who omitted the 'ya' said: "The rule for the definite article 'alif-lam' is that it enters upon an indefinite noun and does not change its state. Since it was said 'jawabi' (without al-lam), when 'alif-lam' was added, it was kept in its state, so the 'ya' was deleted (4)." The singular of 'jawabi' is 'jabiyah', which is a massive cooking pot or a very large basin in which things are 'yujba' (collected). From this comes: "I collected (jabaytu) the land tax (kharaj)" and "I collected (jabaytu) locusts," meaning I placed them in a garment and gathered them (5). However, Layth narrated from Mujahid that he said: "Al-jawabi is the plural of 'jawba'. A 'jawba' is a large pit in a mountain where rainwater collects." Al-Kisa'i said: "I collected (jabawtu/jabaytu) the water in the basin," meaning I gathered it. A 'jabiyah' is a reservoir in which water is collected for camels. A poet said: "A large bowl (jafnah) goes to the family of Al-Muhallaq, overflowing like the reservoir of the Iraqi Sheikh" (6). It is also narrated: "A large bowl fended off blame from the family of Al-Muhallaq, like the reservoir of flowing water (sayh)..." Mentioned by An-Nahhas (7).

---

(1) Reported by At-Tabari 19/233. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1590. (3) In 'I'rab al-Qur'an' 3/336, and what follows between brackets is from it. (4) In 'I'rab al-Qur'an': by omitting. (5) In (Zha'): I spread out. (6) The verse is by Al-A'sha Maymun bin Qays; the first half of it was previously mentioned in 8/451. It was mentioned with this narration by At-Tabari 19/232 and Az-Zamakhshari in Al-Kashshaf 3/282. In the Diwan (p. 275), it is narrated as: "Fended off blame from the family of Al-Muhallaq...", which will come later. His word 'tafhaq' means: it fills up. (7) In 'Ma'ani al-Qur'an' 5/399. 'As-Sayh' is water flowing on the surface of the earth. As for the narration 'Ash-Shaykh', it is said: =

सूरा सबा: आयत 13 276 ...एक हौज (कुंड) की तरह गड्ढा। मुजाहिद ने कहा: "ऊंटों के पानी के कुंडों की तरह" (1)। इब्न अल-कासिम ने मालिक से रिवायत किया: "जमीन में एक गड्ढे (जौबा) की तरह" (2)। दोनों अर्थ करीब-करीब एक जैसे हैं; एक ही बड़े प्याले (जफ़ना) के चारों ओर एक हजार आदमी बैठ सकते थे। अन-नह्हास (3) ने कहा: "और जलाशय जैसे बड़े प्याले" (wa jifanin kal-jawabi) के बारे में, बेहतर है कि यह 'या' (ي) अक्षर के साथ हो। जिन्होंने 'या' को हटा दिया, उन्होंने कहा: "अलिफ-लाम (निश्चित लेख) का नियम यह है कि यह एक अनिश्चित संज्ञा पर आता है और उसकी स्थिति को नहीं बदलता है। चूंकि इसे 'जवाबी' (बिना अलिफ-लाम के) कहा जाता था, जब 'अलिफ-लाम' लगाया गया, तो इसे इसकी मूल स्थिति में ही रहने दिया गया, इसलिए 'या' को हटा दिया गया (4)।" 'जवाबी' का एकवचन 'जाबिया' है, जो एक बहुत बड़ा हांडा (बर्तन) या एक बहुत बड़ा कुंड होता है जिसमें चीजें 'युज्बा' (इकट्ठा) की जाती हैं। इसी से निकला है: "मैंने भूमि कर (खराज) इकट्ठा किया (जबौतु)" और "मैंने टिड्डियां इकट्ठी कीं," यानी उन्हें कपड़े में रखकर जमा कर लिया (5)। हालांकि, लैथ ने मुजाहिद से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "अल-जवाबी, 'जौबा' का बहुवचन है। 'जौबा' पहाड़ में एक बड़ा गड्ढा होता है जहाँ बारिश का पानी जमा होता है।" अल-किसाई ने कहा: "मैंने कुंड में पानी इकट्ठा किया (जबौतु/जबौतु)," यानी मैंने इसे जमा किया। 'जाबिया' वह जलाशय है जिसमें ऊंटों के लिए पानी इकट्ठा किया जाता है। एक कवि ने कहा है: "अल-मुहल्लाक के परिवार के पास एक बड़ा प्याला (जफ़ना) जाता है, जो इराकी शेख के जलाशय की तरह लबालब भरा होता है" (6)। यह भी रिवायत है: "एक बड़े प्याले ने अल-मुहल्लाक के परिवार से बदनामी दूर कर दी, जैसे बहते पानी (सैह) का जलाशय..." इसका उल्लेख अन-नह्हास ने किया है (7)।

---

(1) इसे अल-तबरी 19/233 द्वारा निकाला गया है। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 4/1590। (3) इ'राब अल-क़ुरान 3/336 में, और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह इसी से है। (4) इ'राब अल-क़ुरान में: हटाकर। (5) (ज़) में: मैंने फैलाया। (6) यह शेर अल-अशा मैमुन बिन क़ैस का है; इसका पहला हिस्सा पहले 8/451 में आ चुका है। अल-तबरी 19/232 और अल-कश्शाफ 3/282 में अज़-ज़मख्शरी ने इस रिवायत के साथ इसका उल्लेख किया है। दीवान (पृष्ठ 275) में यह इस प्रकार रिवायत है: "अल-मुहल्लाक के परिवार से बदनामी दूर कर दी...", जो आगे आएगा। उनके शब्द 'तफ़हक़' का अर्थ है: भर जाना। (7) मानी अल-क़ुरान 5/399 में। 'अस-सैह' जमीन की सतह पर बहता पानी है। जहाँ तक 'अश-शेख' रिवायत की बात है, तो कहा जाता है: =

سورہ سبأ: آیت ۱۳ ۲۷۶ ...حوض کی مانند گڑھا۔ مجاہد نے کہا: "اونٹوں کے حوضوں کی طرح" (۱)۔ ابن القاسم نے مالک سے نقل کیا: "زمین میں ایک گڑھے (جَوْبَہ) کی طرح" (۲)، اور معنی قریب قریب ہیں، اور ایک بڑے پیالے (جَفْنہ) پر ایک ہزار آدمی بیٹھ سکتے تھے۔ النحاس (۳) نے کہا: «وجِفَانٍ كَالجَوابي» (اور حوضوں جیسے لگن) کے بارے میں، بہتر یہ ہے کہ یہ 'یا' کے ساتھ ہو، اور جس نے 'یا' کو حذف کیا اس نے کہا: "الف اور لام کا قاعدہ یہ ہے کہ وہ نکرہ پر داخل ہوتے ہیں اور اس کی حالت کو نہیں بدلتے، پس جب اسے (بغیر الف لام کے) 'جوابِ' کہا جاتا تھا، اور الف لام داخل ہوا؛ تو اسے اس کی حالت پر برقرار رکھا گیا، چنانچہ 'یا' کو حذف کر دیا گیا (۴)۔" الجوابی کا واحد 'جابیہ' ہے، اور وہ ایک بڑی ہانڈی یا وہ بڑا حوض ہے جس میں کوئی چیز جمع (یُجْبٰی) کی جائے، یعنی: اکٹھی کی جائے۔ اسی سے ہے: "میں نے خراج (ٹیکس) جمع کیا" (جَبَیْتُ الخَراجَ)، اور "میں نے ٹڈیاں جمع کیں،" یعنی: انہیں کپڑے میں رکھ کر اکٹھا کر لیا (۵)۔ البتہ لیث نے مجاہد سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: "الجوابی، جوبہ کی جمع ہے۔ اور جوبہ: وہ بڑا گڑھا ہے جو پہاڑ میں ہوتا ہے جس میں بارش کا پانی [جمع ہوتا ہے]۔" الکسائی نے کہا: "میں نے حوض میں پانی جمع کیا" (جَبَوْتُ/جَبَیْتُ)، یعنی: اسے اکٹھا کیا، اور جابیہ: وہ حوض ہے جس میں اونٹوں کے لیے پانی جمع کیا جاتا ہے، شاعر نے کہا: تَرُوحُ على آلِ المُحَلِّقِ جَفْنَةٌ كجابِيَةِ الشيخ العراقي تَفْهَقُ (۶) (آلِ محلق کے پاس ایک بڑا پیالہ جاتا ہے، جو عراقی شیخ کے حوض کی طرح لبالب بھرا ہوتا ہے) اور یہ بھی روایت کیا گیا ہے: نَفَى الذمَّ عن آلِ المُحَلِّقِ جَفْنَةٌ كجابِيَةِ السَّيْحِ ... ... (ایک بڑے پیالے نے آلِ محلق سے ملامت کو دور کر دیا، جیسے بہتے پانی کا حوض...) اسے النحاس نے ذکر کیا ہے (۷)۔

(١) اسے الطبری نے ١٩/ ٢٣٣ میں روایت کیا ہے۔ (٢) احکام القرآن از ابن العربی ٤/ ١٥٩٠۔ (٣) اعراب القرآن ٣/ ٣٣٦ میں، اور جو کچھ آگے بریکٹ میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (٤) اعراب القرآن میں: حذف کے ساتھ۔ (٥) (ظ) میں: میں نے بچھایا۔ (٦) یہ شعر الاعشی میمون بن قیس کا ہے، اور اس کا پہلا حصہ ٨/ ٤٥١ میں گزر چکا ہے، اور اسے الطبری نے اسی روایت کے ساتھ ١٩/ ٢٣٢ میں ذکر کیا ہے، اور الزمخشری نے الکشاف ٣/ ٢٨٢ میں، اور یہ دیوان (ص ٢٧٥) میں اس روایت کے ساتھ ہے: "نفی الذم عن آل المحلق..."، اور یہ آگے آئے گا۔ اس کا قول 'تفق' کا مطلب ہے: بھر جانا۔ (٧) معانی القرآن ٥/ ٣٩٩ میں۔ اور السیح: زمین کی سطح پر بہتا ہوا پانی، رہا 'الشیخ' کی روایت کا معاملہ، تو کہا جاتا ہے: =

Surah Saba: Verse 13 277 The words of the Almighty: {And fixed cooking pots} Said Sa’id bin Jubayr: They are copper pots located in Persia. Ad-Dahhak said: They are pots made from the mountains (1). Others said: They were carved from solid mountains from among what the devils made for him, their hearth-stones (2) carved from the mountains in the same way. The meaning of "fixed" (rasiyat): stable, they are neither carried nor moved due to their great size. Ibn al-Arabi said (3): Likewise were the pots of Abdullah bin Jud'an; they were climbed up to in the pre-Islamic era (Jahiliyyah) by a ladder, and about them Tarafa bin al-Abd expressed in his saying: Like basins, they do not cease to be filled for the hospitality of guests or for those dwelling by water (4). Ibn al-Arabi said: I saw at the Ribat of Abu Sa'id the pots of the Sufis like that, for they all cook together, and they all eat together without any one of them being favored over another. The words of the Almighty: {Work, O family of David, in gratitude. And few of My servants are grateful} The meaning of gratitude has already been mentioned in "Al-Baqarah" (5) and elsewhere. It was narrated that the Prophet (peace be upon him) ascended the pulpit and recited this verse, then said: "Three things which, if given to someone, they have been given the like of what the family of David was given." He said: We said: What are they? He said: "Justice in contentment and anger, moderation in poverty and wealth, and fear of Allah in secret and in public." It was narrated by al-Tirmidhi al-Hakim Abu Abdullah from Ata bin Yasar, from Abu Hurairah (6). And it was narrated that David (peace be upon him) said: "O Lord, how can I manage to thank You for Your blessings,

= He meant Khosrow, and it is said: he meant an unnamed elder from the farmers of rural Iraq. Al-Muharrar al-Wajiz 4/410, and see what preceded 8/451. (1) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/336, and in it: ... made from the stones of the mountains. (2) Plural of uthfiyyah, which is the stone the pot is placed upon. Al-Qamus (th-f-y). (3) In Ahkam al-Quran 4/1590, and what precedes it. (4) Diwan Tarafa p. 56, and al-Khizana 9/379, and in it: "la tani", meaning: does not flag or cease, and "al-qira": hosting the guest, and "al-muhtadir": the one descending to water. (5) 2/104 and following. (6) Nawadir al-Usul p. 130.

सूरह सबा: आयत 13 277 सर्वशक्तिमान का कथन: {और स्थिर कड़ाही} सईद बिन जुबैर ने कहा: वे तांबे की कड़ाही हैं जो फारस (ईरान) में हैं। अद-दहाक ने कहा: वे पहाड़ से बनी कड़ाही हैं (1)। अन्यों ने कहा: वे ठोस पहाड़ों से तराश कर बनाई गई थीं जिन्हें शैतानों ने उनके लिए बनाया था, उनके चूल्हे के पत्थर (2) भी पहाड़ों से इसी तरह तराशे गए थे। "स्थिर" (रासियात) का अर्थ है: अचल, जो अपने विशाल आकार के कारण न तो उठाए जा सकते हैं और न ही हिलाए जा सकते हैं। इब्न अल-अरबी ने कहा (3): इसी तरह अब्दुल्लाह बिन जुदान की कड़ाही भी थीं; अज्ञानता के काल (जाहिलियाह) में सीढ़ी के द्वारा उन तक पहुँचा जाता था, और उनके बारे में तरफा बिन अल-अब्द ने अपने इस शेर में कहा है: हौज़ों के समान, वे मेहमानों के सत्कार के लिए या पानी के पास रहने वालों के लिए हमेशा भरी रहती हैं (4)। इब्न अल-अरबी ने कहा: मैंने अबू सईद के रिबात (आश्रम) में सूफियों की कड़ाही इसी तरह की देखीं, क्योंकि वे सभी मिलकर पकाते हैं, और वे सभी बिना किसी भेदभाव के एक साथ खाते हैं। सर्वशक्तिमान का कथन: {हे दाऊद के वंशजों, कृतज्ञता के साथ कर्म करो। और मेरे दासों में कृतज्ञ (शुक्रगुज़ार) कम ही हैं} "अल-बकरा" (5) और अन्य जगहों पर शुक्र (कृतज्ञता) का अर्थ बताया जा चुका है। यह वर्णित है कि पैगंबर (उन पर शांति हो) ने मिम्बर (मंच) पर चढ़कर यह आयत पढ़ी और फिर कहा: "तीन चीजें ऐसी हैं, जो यदि किसी को दी जाएं तो उसे वैसा ही दिया गया है जैसा दाऊद के परिवार को दिया गया था।" उन्होंने कहा: हमने पूछा: वे क्या हैं? उन्होंने कहा: "प्रसन्नता और क्रोध में न्याय, गरीबी और अमीरी में संयम, और एकांत तथा सार्वजनिक रूप से अल्लाह का डर।" इसे अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम अबू अब्दुल्लाह ने अता बिन यसार के माध्यम से अबू हुरैरा (6) से उद्धृत किया है। और यह वर्णित है कि दाऊद (उन पर शांति हो) ने कहा: "हे प्रभु, मैं आपकी नेमतों (वरदानों) के लिए आपका शुक्रिया अदा कैसे कर सकता हूँ,

= अर्थ खुसरो (किसरा), और कहा जाता है: उनका अर्थ इराक के ग्रामीण इलाकों के किसानों में से एक अज्ञात बुजुर्ग था। अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/410, और जो पहले गुजर चुका है 8/451 देखें। (1) अन-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 3/336, और उसमें: ... पहाड़ों के पत्थरों से बनी। (2) 'उतफ़िय्याह' का बहुवचन, जो वह पत्थर है जिस पर हांडी रखी जाती है। अल-कामूस (थ-फ़-य)। (3) अहकाम अल-कुरान 4/1590 में, और उससे पहले के अंश में। (4) दीवान तरफा पृ. 56, और अल-खिजाना 9/379, और उसमें: 'ला तनी' का अर्थ है: सुस्त न होना या न रुकना, 'अल-किरा': मेहमान की मेहमाननवाज़ी करना, और 'अल-मुहतादिर': पानी पर उतरने वाला। (5) 2/104 और उसके बाद। (6) नवादिद अल-उसूल पृ. 130।

سورہ سبأ: آیت ۱۳ ۲۷۷ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَقُدُورٍ رَّاسِيَاتٍ﴾ (اور جمی رہنے والی دیگیں) سعید بن جبیر نے کہا: یہ تانبے کی دیگیں ہیں جو فارس میں ہوتی ہیں۔ اور ضحاک نے کہا: یہ وہ دیگیں ہیں جو پہاڑوں سے بنائی جاتی ہیں(۱)۔ دوسروں نے کہا: وہ ٹھوس پہاڑوں سے تراشی گئی تھیں جنہیں شیاطین نے ان کے لیے بنایا تھا، ان کے چولہے کے پتھر(۲) بھی اسی طرح پہاڑوں سے تراشے ہوئے تھے۔ اور «رَاسِيَاتٍ» کا معنی ہے: ثابت قدم، جو اپنی بڑائی کی وجہ سے نہ اٹھائی جاسکتی ہیں اور نہ ہلائی جاسکتی ہیں۔ ابن العربی نے کہا(۳): اسی طرح عبد اللہ بن جدعان کی دیگیں تھیں، زمانہ جاہلیت میں ان تک سیڑھی کے ذریعے چڑھا جاتا تھا، اور ان کے بارے میں طرفہ بن العبد نے اپنے اس قول میں ذکر کیا ہے: حوضوں کی طرح، جو مہمانوں کی ضیافت کے لیے یا پانی کے کنارے بسنے والوں کے لیے ہمیشہ بھری رہتی ہیں(٤)۔ ابن العربی نے کہا: میں نے ابو سعید کے رباط (خانقاہ) میں صوفیا کی دیگیں اسی طرح کی دیکھیں، کیونکہ وہ سب مل کر پکاتے ہیں، اور وہ سب ایک ساتھ کھاتے ہیں بغیر اس کے کہ ان میں سے کوئی ایک دوسرے پر ترجیح پائے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اعْمَلُوا ءَالَ دَاوُدَ شُكْرًا وَقَلِيلٌ مِّنْ عِبَادِيَ الشَّكُورُ﴾ (اے آلِ داؤد شکر گزاری کے طور پر عمل کرو، اور میرے بندوں میں شکر گزار تھوڑے ہی ہیں) شکر کا معنی سورہ "البقرہ"(٥) اور دیگر مقامات پر گزر چکا ہے۔ اور مروی ہے کہ نبی کریم ﷺ منبر پر تشریف لائے تو یہ آیت تلاوت فرمائی پھر فرمایا: «تین چیزیں ایسی ہیں کہ جسے وہ دی گئیں اسے ویسا ہی دیا گیا جیسا آلِ داؤد کو دیا گیا تھا» راوی کہتے ہیں: ہم نے پوچھا: وہ کیا ہیں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: «رضا اور غصے میں عدل، فقر اور غنا میں میانہ روی، اور خلوت و جلوت میں اللہ کا خوف»۔ اسے ترمذی حکیم ابو عبد اللہ نے عطا بن یسار کے واسطے سے حضرت ابوہریرہ(٦) سے روایت کیا ہے۔ اور مروی ہے کہ حضرت داؤد علیہ السلام نے عرض کیا: «اے رب، میں تیری نعمتوں پر تیرا شکر ادا کرنے کی طاقت کیسے رکھ سکتا ہوں،

= مراد کسریٰ ہے، اور کہا جاتا ہے: مراد عراق کے دیہاتی علاقوں کے کسانوں میں سے کوئی غیر متعین بزرگ تھا۔ المحرر الوجیز ٤/٤١٠، اور ما سبق ٤٥١/٨ دیکھیں۔ (١) إعراب القرآن للنحاس ٣/٣٣٦، اور اس میں ہے: ... پہاڑوں کے پتھروں سے بنائی جاتی ہیں۔ (٢) أُثْفِيَّة کی جمع ہے، اور یہ وہ پتھر ہے جس پر ہنڈیا رکھی جاتی ہے۔ القاموس (ثفي)۔ (٣) أحكام القرآن ٤/١٥٩٠ میں، اور اس سے پہلے کے حصہ میں۔ (٤) دیوان طرفہ ص ٥٦، اور الخزانہ ٣٧٩/٩، اور اس میں ہے: لاتنی، یعنی: سست نہیں ہوتی اور ہمیشہ رہتی ہے، والقِری: مہمان کی ضیافت کرنا، والمحتضر: پانی پر اترنے والا۔ (٥) ٢/١٠٤ اور اس کے بعد۔ (٦) نوادر الأصول ص ١٣٠۔

Surah Saba: Verse 13 278

and my inspiring and enabling you to thank Me is a blessing for you." So he (Allah) said: "O David, now you have known Me." (1) This meaning has already been mentioned in Surah Ibrahim (2), and that gratitude (Shukr) in essence is: acknowledging the blessing to the Bestower, and using it in His obedience. And ingratitude (Kufran) is: using it in disobedience. And few are those who do that; because good is less than evil, and obedience is less than disobedience, according to prior destiny (3).

Mujahid said: When Allah Almighty said: {Work, O family of David, in gratitude}, David said to Solomon: Indeed, Allah Almighty has mentioned gratitude, so suffice me in the daytime prayer and I will suffice you in the nighttime prayer. He said: I cannot. He said: Then suffice me; Al-Faryabi said: I think he said: until the Zuhr prayer. He said: Yes, so he sufficed him (4).

Al-Zuhri said: {Work, O family of David, in gratitude} meaning: say: Praise be to Allah (Alhamdulillah) (5).

And "Shukran" (gratitude) is in the accusative case as an object, meaning: perform an act that is gratitude itself. It is as if prayer, fasting, and all acts of worship are themselves gratitude since they fulfill its role (6), and this is clarified by Allah's words: {Except those who believe and do righteous deeds, and how few they are}, and that is what is intended by His words: {And few of My servants are grateful}. Sufyan bin 'Uyaynah said regarding the interpretation of Allah's words: {Be grateful to Me} [Luqman: 14]: that what is meant by 'Ash-Shakur' (the grateful) is the five daily prayers (7).

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/410, and Ibn Abi al-Dunya mentioned it similarly in Kitab al-Shukr (11). (2) 12/109. (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1591. (4) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 5/401, and al-Suyuti mentioned it in al-Durr al-Manthur 5/228 and attributed it to al-Faryabi and Ibn Abi Hatim. (5) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 5/402. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/410, and Ibn Atiyyah said: It is possible that it is in the accusative case as a 'hal' (circumstantial adverb), i.e., perform acts of obedience while in a state of gratitude from you to Allah for these blessings. (7) It was mentioned previously in the commentary of verse (14) of Surah Luqman.

सूरा सबा: आयत 13 278

और मेरा तुम्हें अपनी कृतज्ञता व्यक्त करने के लिए प्रेरित और सक्षम करना भी तुम्हारे लिए एक वरदान है।" तब उसने (अल्लाह ने) कहा: "ऐ दाऊद, अब तुमने मुझे पहचान लिया है।" (1) यह अर्थ पहले ही सूरा इब्राहिम (2) में उल्लेखित किया जा चुका है, और वास्तव में कृतज्ञता (शुक्र) यह है: वरदान देने वाले के प्रति वरदान को स्वीकार करना, और उसे उसकी आज्ञाकारिता में उपयोग करना। और कृतघ्नता (कुफ़्रान) यह है: उसे अवज्ञा में उपयोग करना। और ऐसा करने वाले बहुत कम हैं; क्योंकि अच्छाई बुराई से कम है, और आज्ञाकारिता अवज्ञा से कम है, पूर्व नियति के अनुसार (3)।

मुजाहिद ने कहा: जब अल्लाह तआला ने कहा: {ऐ दाऊद के वंशजों, कृतज्ञता के साथ कर्म करो}, तो दाऊद ने सुलेमान से कहा: वास्तव में अल्लाह अज़्ज़-ओ-जल्ल ने कृतज्ञता का उल्लेख किया है, इसलिए दिन की नमाज़ के लिए मेरी जगह संभालो और मैं रात की नमाज़ के लिए तुम्हारी जगह संभालूँगा। उन्होंने कहा: मैं नहीं कर सकता। उन्होंने कहा: तो फिर मेरा साथ दो; अल-फरयाबी ने कहा: मेरा मानना है कि उन्होंने कहा: ज़ुहर की नमाज़ तक। उन्होंने कहा: हाँ, तो उन्होंने उनका साथ दिया (4)।

अज़-ज़ुहरी ने कहा: {ऐ दाऊद के वंशजों, कृतज्ञता के साथ कर्म करो} यानी: कहो: अल्हम्दुलिल्लाह (अल्लाह का शुक्र है) (5)।

और "शुक्रन" (कृतज्ञता) कर्म कारक (accusative case) में है, जिसका अर्थ है: ऐसा कार्य करो जो स्वयं कृतज्ञता हो। मानो नमाज़, रोज़ा और सभी इबादतें स्वयं कृतज्ञता हैं क्योंकि वे इसकी भूमिका निभाती हैं (6), और यह अल्लाह के इन शब्दों से स्पष्ट होता है: {सिवाय उन लोगों के जो ईमान लाए और जिन्होंने नेक काम किए, और वे कितने कम हैं}, और यही उनके शब्दों से अभिप्रेत है: {और मेरे बंदों में बहुत कम ही कृतज्ञ हैं}। सुफियान बिन उययना ने अल्लाह के इस कथन की व्याख्या में कहा: {मेरा शुक्र अदा कर} [लुक़्मान: 14]: कि 'अश-शुकूर' (कृतज्ञ) से तात्पर्य पाँच समय की नमाज़ें हैं (7)।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/410, और इब्न अबी अल-दुनिया ने इसे किताब अल-शुक्र (11) में इसी तरह उद्धृत किया है। (2) 12/109। (3) अहकाम अल-क़ुरान, इब्न अल-अरबी द्वारा 4/1591। (4) मा'नी अल-क़ुरान, अन-नह़्हास द्वारा 5/401, और अस-सुयुती ने इसे अद-दुर अल-मंसूर 5/228 में उल्लेख किया है और इसे अल-फरयाबी और इब्न अबी हातिम की ओर श्रेय दिया है। (5) मा'नी अल-क़ुरान, अन-नह़्हास द्वारा 5/402। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/410, और इब्न अतिया ने कहा: यह

संभव है कि यह 'हाल' (अवस्थावाचक क्रियाविशेषण) के रूप में हो, यानी: इन नियामतों के लिए अल्लाह के प्रति कृतज्ञता की स्थिति में रहते हुए आज्ञाकारिता के कार्य करो। (7) सूरा लुक़्मान की आयत (14) की व्याख्या में पहले उल्लेख किया जा चुका है।

سورہ سبأ: آیت ۱۳ ۲۷۸

اور میرا تمہیں اپنے شکر کی توفیق اور قدرت دینا تمہارے لیے ایک نعمت ہے۔" تو اللہ نے فرمایا: "اے داؤد، اب تم نے مجھے پہچان لیا۔" (۱)۔ اور یہ معنی سورہ ابراہیم (۲) میں گزر چکا ہے، اور شکر کی حقیقت یہ ہے: منعم (نعمت دینے والے) کی نعمت کا اعتراف کرنا، اور اسے اس کی اطاعت میں استعمال کرنا۔ اور کفران (ناشکری) یہ ہے: اسے معصیت (نافرمانی) میں استعمال کرنا۔ اور ایسا کرنے والے تھوڑے ہیں؛ کیونکہ خیر شر سے کم ہے، اور اطاعت معصیت سے کم ہے، سابقہ تقدیر کے مطابق (۳)۔

اور مجاہد نے کہا: جب اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿اعْمَلُوا آلَ دَاوُودَ شُكْرًا﴾ (اے آلِ داؤد شکر کے طور پر عمل کرو)، تو داؤد نے سلیمان سے کہا: بے شک اللہ عزوجل نے شکر کا ذکر کیا ہے، پس تم دن کی نماز میں میری کفایت کرو میں رات کی نماز میں تمہاری کفایت کروں گا، انہوں نے کہا: میں اس کی قدرت نہیں رکھتا، انہوں نے کہا: تو پھر میری کفایت کرو؛ فاریابی نے کہا: میرا خیال ہے کہ انہوں نے کہا: ظہر کی نماز تک۔ انہوں نے کہا: ہاں، پس انہوں نے ان کی کفایت کی (۴)۔

اور زہری نے کہا: ﴿اعْمَلُوا آلَ دَاوُودَ شُكْرًا﴾ یعنی: کہو: الحمد للہ (۵)۔

اور لفظ "شُكْرًا" مفعول کے طور پر منصوب ہے، یعنی: ایسا عمل کرو جو شکر ہو۔ اور گویا نماز، روزہ اور تمام عبادات بذاتِ خود شکر ہیں کیونکہ انہوں نے اس کا قائم مقام حق ادا کر دیا (۶)، اور اس کی وضاحت اللہ تعالیٰ کے اس قول سے ہوتی ہے: ﴿إِلَّا الَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَقَلِيلٌ مَا هُمْ﴾ (مگر وہ جو ایمان لائے اور نیک عمل کیے اور وہ بہت کم ہیں) اور یہی مراد ہے اس کے قول سے: ﴿وَقَلِيلٌ مِّنْ عِبَادِيَ الشَّكُورُ﴾ (اور میرے بندوں میں شکر گزار تھوڑے ہیں)۔ اور سفیان بن عیینہ

نے اللہ تعالیٰ کے قول ﴿أَنِ اشْكُرْ لِي﴾ [لقمان: ۱۴] کی تاویل میں کہا: کہ شکور سے مراد پانچ وقت کی نمازیں ہیں (۷)۔

(۱) المحرر الوجیز ۴ / ۴۱۰ ، اور ابن ابی الدنیا نے اسے کتاب الشکر (۱۱) میں اسی طرح نقل کیا ہے۔ (۲) ۱۰۹/۱۲ . (۳) احکام القرآن لابن العربی ۱۵۹۱/۴ . (۴) معانی القرآن للنحاس ۴۰۱/۵ ، اور سیوطی نے اسے الدر المنثور ۲۲۸/۵ میں ذکر کیا ہے اور اسے فاریابی اور ابن ابی حاتم کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۵) معانی القرآن للنحاس ۴۰۲/۵ . (۶) المحرر الوجیز ۴ / ۴۱۰ ، اور ابن عطیہ نے کہا: اور احتمال ہے کہ اس کا نصب 'حال' کی وجہ سے ہو، یعنی: ان نعمتوں پر اللہ کا شکر بجا لاتے ہوئے اطاعت کے کام کرو۔ (۷) سورہ لقمان کی آیت (۱۴) کی تفسیر میں پہلے گزر چکا ہے۔

Surah Saba: Verse 13 [Page] 279

In "Sahih" Muslim (1) from Aisha (may Allah be pleased with her): that the Messenger of Allah (ﷺ) used to stand in prayer during the night until his feet would swell. Aisha (may Allah be pleased with her) said to him: "Why do you do this when Allah has forgiven your past and future sins?" He replied: "Should I not then be a grateful servant?" Only Muslim recorded it (2).

The apparent meaning of the Quran and Sunnah is that gratitude is through the actions of the body and is not limited to the actions of the tongue. Gratitude through actions is the work of the limbs, and gratitude through words is the work of the tongue. And Allah knows best.

His Almighty's saying: {And few of My servants are grateful} - it is possible that it is addressing the family of David, and it is possible that it is addressing Muhammad (ﷺ) (3); Ibn Atiyyah said: In either case, it contains an alert and an encouragement. Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him) heard a man saying: "O Allah, make me among the few." Umar said: "What is this supplication?" The man replied: "I meant the saying of Allah Almighty: {And few of My servants are grateful}." Umar then said: "Everyone is more knowledgeable than you, O Umar!" (4).

It is narrated that Solomon (peace be upon him) used to eat barley, feed his family wholemeal bread (khushkar), and feed the poor fine white flour bread (darmak) (5). It was also said: that he used to eat ashes and sleep on them, but the first is more correct, as ashes are not food.

It is narrated that he was never full. When asked about that, he said: "I fear that if I am full, I will forget the hungry" (6). This is a form of gratitude and is from the "few," so reflect upon it. And Allah knows best.

---

(1) Number (2820). (2) As stated by the author, and it was also recorded by Al-Bukhari (4837) and by Ahmad (24844). (3) In "Al-Muharrir al-Wajiz" 4/410 (and the wording from it): for the family of Muhammad (ﷺ). (4) "Al-Muharrir al-Wajiz" 4/410, and recorded by Ibn Abi Shaybah 10/322. (5) A part of a long letter from Hasan al-Basri sent to Umar bin Abdul Aziz, recorded by Al-Fasawi in "Al-Ma'rifa wal-Tarikh" 3/338-344. "Khushkar": unrefined brown bread. "Darmak": fine white flour. Al-Mu'jam al-Wasit (kh-sh-k-r) and (d-r-m-k). (6) "Al-Muharrir al-Wajiz" 4/410.

सूरा सबा: आयत 13 [पृष्ठ] 279

"सहीह" मुस्लिम (1) में आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से वर्णित है: कि अल्लाह के रसूल (ﷺ) रात में इतनी देर तक खड़े रहते थे कि उनके पैर सूज जाते थे। आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) ने उनसे कहा: "आप ऐसा क्यों करते हैं जबकि अल्लाह ने आपके पिछले और अगले सभी गुनाह माफ कर दिए हैं?" उन्होंने उत्तर दिया: "तो क्या मुझे एक शुक्रगुज़ार (कृतज्ञ) बंदा नहीं होना चाहिए?" इसे केवल मुस्लिम ने ही दर्ज किया है (2)।

कुरान और सुन्नत का स्पष्ट अर्थ यह है कि शुक्रगुज़ारी शरीर के कार्यों के माध्यम से होती है, न कि केवल ज़ुबान के कार्यों तक सीमित है। कार्यों के माध्यम से शुक्रगुज़ारी अंगों का कार्य है, और शब्दों के माध्यम से शुक्रगुज़ारी ज़ुबान का कार्य है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का कथन: {और मेरे बंदों में से थोड़े ही शुक्रगुज़ार हैं} - यह संभव है कि यह दाऊद के परिवार को संबोधित हो, और यह भी संभव है कि यह मुहम्मद (ﷺ) को संबोधित हो (3); इब्न अतिय्या ने कहा: किसी भी सूरत में, इसमें एक चेतावनी और प्रोत्साहन है। उमर इब्न अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने एक आदमी को यह कहते सुना: "ऐ अल्लाह, मुझे थोड़े लोगों में से बना दे।" उमर ने पूछा: "यह कैसी दुआ है?" आदमी ने उत्तर दिया: "मेरा मतलब अल्लाह तआला के इस कथन से था: {और मेरे बंदों में से थोड़े ही शुक्रगुज़ार हैं}।" तब उमर ने कहा: "ऐ उमर, हर कोई तुझसे ज़्यादा जानकार है!" (4)।

वर्णित है कि सुलेमान (अलैहिस्सलाम) जौ खाते थे, अपने परिवार को खुरदरा आटा (खुशकार) खिलाते थे, और गरीबों को बढ़िया मैदा (दरमक) खिलाते थे (5)। यह भी कहा गया है: कि वह राख खाते थे और उसी पर सोते थे, लेकिन पहली बात अधिक सही है, क्योंकि राख भोजन नहीं है।

वर्णित है कि वह कभी पेट भर कर नहीं खाते थे। जब उनसे इस बारे में पूछा गया, तो उन्होंने कहा: "मुझे डर है कि अगर मेरा पेट भर गया, तो मैं भूखों को भूल जाऊँगा" (6)। यह शुक्रगुज़ारी का एक रूप है और उन "थोड़े" लोगों में से है, इसलिए इस पर विचार करें। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

---

(1) संख्या (2820)। (2) जैसा कि लेखक ने कहा है, और इसे बुखारी (4837) और अहमद (24844) ने भी दर्ज किया है। (3) "अल-मुहर्रिर अल-वजीज़" 4/410 में (और शब्द उन्हीं के हैं): मुहम्मद (ﷺ)

के परिवार के लिए। (4) "अल-मुहर्रिर अल-वजीज़" 4/410, और इब्न अबी शैबा 10/322 द्वारा दर्ज किया गया। (5) हसन अल-बसरी के उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ को भेजे गए एक लंबे पत्र का अंश, जिसे अल-फसावी ने "अल-मारिफा वल-तारीख" 3/338-344 में दर्ज किया है। "खुशकार": बिना छना हुआ भूरा आटा। "दरमक": बारीक सफेद मैदा। अल-मुअजम अल-वसीत (kh-sh-k-r) और (d-r-m-k)। (6) "अल-मुहर्रिर अल-वजीज़" 4/410.

سورہ سبا: آیت ۱۳ [صفحہ] ۲۷۹

"صحیح" مسلم (۱) میں حضرت عائشہ رضی اللہ تعالیٰ عنہا سے مروی ہے کہ: رسول اللہ ﷺ رات کو قیام فرماتے یہاں تک کہ آپ کے قدم مبارک سوج جاتے۔ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نے آپ سے عرض کیا: آپ ایسا کیوں کرتے ہیں حالانکہ اللہ تعالیٰ نے آپ کے اگلے پچھلے تمام گناہ معاف فرما دیے ہیں؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "تو کیا میں ایک شکر گزار بندہ نہ بنوں؟" اسے صرف مسلم نے روایت کیا ہے (۲)۔

قرآن و سنت کا ظاہر یہ ہے کہ شکر بدن کے اعمال کے ساتھ ہے نہ کہ صرف زبان کے عمل تک محدود۔ پس افعال کے ذریعے شکر اعضاء کا کام ہے، اور اقوال کے ذریعے شکر زبان کا کام ہے۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور میرے بندوں میں سے تھوڑے ہی شکر گزار ہیں} - ممکن ہے کہ یہ آلِ داؤد سے خطاب ہو، اور یہ بھی ممکن ہے کہ یہ محمد ﷺ سے خطاب ہو (۳)؛ ابن عطیہ نے کہا: بہرحال اس میں تنبیہ اور ترغیب ہے۔ حضرت عمر بن خطاب رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے ایک شخص کو یہ کہتے سنا: اے اللہ، مجھے تھوڑے لوگوں میں شامل فرما۔ عمر نے پوچھا: یہ کیسی دعا ہے؟ اس شخص نے جواب دیا: میری مراد اللہ تعالیٰ کا یہ قول تھا: {اور میرے بندوں میں سے تھوڑے ہی شکر گزار ہیں}۔ اس پر حضرت عمر نے فرمایا: اے عمر! ہر کوئی تجھ سے زیادہ علم رکھنے والا ہے (۴)!۔

روایت ہے کہ حضرت سلیمان علیہ السلام جو کھاتے تھے، اپنے گھر والوں کو موٹا آٹا (خشکار) کھلاتے تھے، اور مسکینوں کو میدہ (درمک) کھلاتے تھے (۵)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ: وہ

راکھ کھاتے تھے اور اسی کا تکیہ لگاتے تھے، لیکن پہلی بات زیادہ صحیح ہے، کیونکہ راکھ غذا نہیں ہے۔

روایت ہے کہ وہ کبھی سیر (پیٹ بھر کر) نہیں ہوئے، جب ان سے اس بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے فرمایا: مجھے ڈر ہے کہ اگر میں سیر ہو گیا تو بھوکوں کو بھول جاؤں گا (۶)۔ یہ شکر کی ایک صورت ہے اور ان "تھوڑے" لوگوں میں سے ہے، پس اس پر غور کرو۔ واللہ اعلم۔

---

(۱) نمبر (۲۸۲۰)۔ (۲) مصنف نے ایسا ہی کہا ہے، اور اسے بخاری (۴۸۳۷) نے بھی روایت کیا ہے، اور یہ احمد (۲۴۸۴۴) کے ہاں بھی ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۴/۴۱۰ میں (اور کلام اسی سے ہے): آلِ محمد ﷺ کے لیے۔ (۴) المحرر الوجیز ۴/۴۱۰، اور اسے ابن ابی شیبہ ۳۲۲/۱۰ نے روایت کیا ہے۔ (۵) حسن بصری کے ایک طویل خط کا ٹکڑا جو انہوں نے عمر بن عبدالعزیز کو بھیجا تھا، اور اسے الفسوی نے المعرفۃ والتاریخ ۳/۳۳۸ - ۳۴۴ میں روایت کیا ہے۔ "الخشکار": غیر خالص بھورا آٹا۔ "الدرمک": سفید باریک میدہ۔ المعجم الوسیط (خشکر) اور (درمك)۔ (۶) المحرر الوجیز ۴/۴۱۰۔

280 Surah Saba: Verse 14 Allah Almighty's saying: {When We decreed death for him, nothing showed them his death except a creature of the earth eating his staff. Then when he fell, the jinn realized that if they had known the unseen, they would not have remained in the humiliating punishment. 14} The Almighty's saying: {When We decreed death for him} means: When We passed judgment on Solomon's death until it became a foregone conclusion and death befell him. {nothing showed them his death except a creature of the earth eating his staff} And that was because he was leaning on the staff - which is 'al-minsa'ah' in the Abyssinian language according to the saying of Al-Suddi (1). It was said: it is in the dialect of Yemen; mentioned by Al-Qushayri - so he died like that and remained in a hidden state until he fell dead due to the staff breaking; because the woodworm ate it. So his death was known by that, and the woodworm was a sign of his death, i.e., a reason for the discovery of his death. He had asked Allah the Almighty that they (the jinn) would not know of his death until a year had passed for him. They differed regarding the reason for his request on two opinions: One of them: what Qatada and others said, he said: The jinn used to claim knowledge of the unseen, so when Solomon, peace be upon him, died and his death was hidden from them, "mankind realized that if the jinn had known the unseen, they would not have remained in the humiliating punishment." Ibn Mas'ud: He remained for a year while the jinn were working before him, until the woodworm ate his staff and he fell (3). It is narrated that when he fell, it was not known how long ago he had died, so a woodworm was placed on the staff, and it ate from it for a day and a night, then they calculated based on that, and they found that he had been dead for a year (4). (1) Reported by Al-Tabari 19/238. (2) In (Kh), (D), and (M): The jinn realized that if they had been. The report was issued by Al-Tabari 19/242-243, and Abd ibn Humayd as in Al-Durr Al-Manthur 5/230, and in both of them: ... So when he fell, the jinn realized, and in some readings: So when he fell, mankind realized that if the jinn had been ..., which is an irregular reading as will be mentioned. (3) Mentioned by Al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 5/403. (4) Tafsir al-Tabari 19/242, and Arais al-Majalis pp. 329-330, and what preceded between brackets is from them.

280 सूरा सबा: आयत 14 अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर जब हमने उस (सुलेमान) पर मौत का फ़ैसला कर दिया, तो उनकी मौत का पता उन्हें ज़मीन के एक कीड़े (दीमक) के सिवा किसी ने न दिया जो उनकी लाठी को खा रहा था। फिर जब वह गिर पड़े, तो जिन्नों पर यह बात खुल गई कि अगर वे ग़ैब (परोक्ष) का इल्म रखते, तो इस ज़िल्लत वाले अज़ाब में न पड़े रहते। 14} अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर जब हमने उस पर मौत का फ़ैसला कर दिया} यानी: जब हमने सुलेमान की मौत का फ़ैसला कर लिया यहाँ तक कि वह एक तयशुदा मामला बन गया और उन्हें मौत आ गई। {उनकी मौत का पता उन्हें ज़मीन के एक कीड़े के सिवा किसी ने न दिया जो उनकी लाठी को खा रहा था} और वह इसलिए कि वह लाठी (अल-मिंसाअत) पर टेक लगाए हुए थे - सुद्दी (1) के अनुसार हब्शी भाषा में इसका अर्थ लाठी है। कहा गया है: यह यमन की बोली है; अल-कुशायरी ने इसका ज़िक्र किया है - तो उनकी मौत उसी अवस्था में हुई और उनकी स्थिति तब तक गुप्त रही जब तक कि लाठी टूटने के कारण वह मृत होकर गिर नहीं पड़े; क्योंकि दीमक ने उसे खा लिया था। अतः उनकी मृत्यु का ज्ञान उसी से हुआ, और दीमक उनकी मृत्यु का सूचक बनी, यानी उनकी मृत्यु के प्रकट होने का कारण। उन्होंने अल्लाह तआला से प्रार्थना की थी कि एक वर्ष बीत जाने तक जिन्नों को उनकी मृत्यु का पता न चले। उनकी इस प्रार्थना के कारण के बारे में विद्वानों के दो मत हैं: पहला: जो क़तादा और अन्य लोगों ने कहा है, उन्होंने कहा: जिन्न ग़ैब (परोक्ष) जानने का दावा करते थे, फिर जब सुलेमान अलैहिस्सलाम की मृत्यु हुई और उनकी मृत्यु उनसे छिपी रही, तो "इंसानों पर यह बात स्पष्ट हो गई कि यदि जिन्न ग़ैब जानते होते, तो वे इस अपमानजनक कठिन श्रम (अज़ाब) में न पड़े रहते।" इब्न मसूद: वह एक साल तक उसी हाल में रहे और जिन्न उनके सामने काम करते रहे, यहाँ तक कि दीमक ने उनकी लाठी खा ली और वह गिर पड़े (3)। रिवायत है कि जब वह गिरे तो यह पता नहीं था कि उन्हें मरे हुए कितना समय हुआ है, तो एक दीमक को लाठी पर रखा गया, उसने एक दिन और एक रात उसे खाया, फिर उन्होंने उसी के आधार पर गणना की, तो पाया कि उन्हें मरे हुए एक साल बीत चुका था (4)। (1) इसे अल-तबरी 19/238 ने उद्धृत किया है। (2) (ख़), (द) और (म) प्रतियों में है: 'जिन्नों पर स्पष्ट हो गया कि यदि वे होते'। यह रिपोर्ट अल-तबरी 19/242-243 और अब्द बिन हुमैद ने अल-दुर्र अल-मनसूर 5/230 में उद्धृत की है और दोनों में है: ... तो जब वह गिर पड़े, जिन्नों पर स्पष्ट हो गया, और कुछ पाठ (क़िरात) में है: 'इंसानों पर स्पष्ट हो गया कि यदि जिन्न होते...', और यह एक शाज़ (दुर्लभ) पाठ है जैसा कि आगे आएगा। (3) अल-नहहास ने 'मआनी अल-क़ुरआन' 5/403 में इसका उल्लेख किया है। (4) तफ़सीर अल-तबरी 19/242, और अरायिस अल-मजालिस पृ. 329 - 330, और कोष्ठक के बीच का अंश उन्हीं से है।

۲۸۰ سورۃ سبا: آیت ۱۴ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ پھر جب ہم نے اس (سلیمان) پر موت کا فیصلہ کر دیا تو ان کی موت کا پتہ انہیں زمین کے ایک کیڑے (دیمک) کے سوا کسی نے نہ دیا جو ان کے عصا کو کھا رہا تھا۔ پھر جب وہ گر پڑے تو جنوں پر یہ بات کھل گئی کہ اگر وہ غیب جانتے ہوتے تو اس ذلت آمیز عذاب (مشقت) میں نہ پڑے رہتے۔ ۱۴ ﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ پھر جب ہم نے اس پر موت کا فیصلہ کر دیا ﴾ یعنی: جب ہم نے سلیمان کی موت کا فیصلہ فرما دیا یہاں تک کہ وہ ایک طے شدہ امر ہو گیا اور انہیں موت آ گئی۔ ﴿ ان کی موت کا پتہ انہیں زمین کے ایک کیڑے کے سوا کسی نے نہ دیا جو ان کے عصا کو کھا رہا تھا ﴾ اور وہ اس لیے کہ وہ عصا (المنساۃ) پر ٹیک لگائے ہوئے تھے - سدی (۱) کے قول کے مطابق حبشی زبان میں اس کا معنی عصا (لاٹھی) ہے۔ کہا گیا ہے: یہ یمن کی لغت ہے؛ القشیری نے اس کا ذکر کیا ہے - تو ان کی وفات اسی حالت میں ہوئی اور ان کا حال پوشیدہ رہا یہاں تک کہ عصا ٹوٹنے کی وجہ سے وہ مردہ حالت میں گر پڑے؛ کیونکہ دیمک نے اسے کھا لیا تھا۔ پس ان کی موت کا علم اسی سے ہوا، اور دیمک ان کی موت کی دلیل بنی، یعنی ان کی موت کے ظاہر ہونے کا سبب بنی۔ انہوں نے اللہ تعالیٰ سے دعا کی تھی کہ ایک سال گزرنے تک جنوں کو ان کی موت کا پتہ نہ چلے۔ ان کے اس سوال کی وجہ کے بارے میں دو اقوال ہیں: پہلا: وہ جو قتادہ وغیرہ نے کہا، انہوں نے کہا: جن غیب جاننے کا دعویٰ کرتے تھے، پھر جب سلیمان علیہ السلام کی وفات ہوئی اور ان کی موت ان پر پوشیدہ رہی تو "انسانوں پر یہ واضح ہو گیا کہ اگر جن غیب جانتے ہوتے تو وہ اس ذلت آمیز عذاب میں نہ رہتے"۔ ابن مسعود: وہ ایک سال تک ٹھہرے رہے اور جن ان کے سامنے کام کرتے رہے، یہاں تک کہ دیمک نے ان کا عصا کھا لیا اور وہ گر پڑے (۳)۔ مروی ہے کہ جب وہ گرے تو یہ معلوم نہ تھا کہ انہیں مرے ہوئے کتنا عرصہ ہوا ہے، تو ایک دیمک کو عصا پر رکھا گیا، اس نے ایک دن اور ایک رات اسے

کھایا، پھر انہوں نے اس پر حساب لگایا تو پایا کہ وہ ایک سال پہلے فوت ہو چکے تھے (۴)۔ (۱) اسے الطبری نے ۲۳۸/۱۹ میں روایت کیا ہے۔ (۲) (خ)، (د) اور (م) کے نسخوں میں ہے: 'جنوں پر واضح ہو گیا کہ اگر وہ ہوتے'۔ اور یہ خبر الطبری نے ۲۴۲/۱۹ - ۲۴۳ اور عبد بن حمید نے الدر المنثور ۵ / ۲۳۰ میں نقل کی ہے اور دونوں میں ہے: ... پس جب وہ گر پڑے، جنوں پر واضح ہوا، اور بعض قرأت میں ہے: 'پس جب وہ گر پڑے، انسانوں پر واضح ہوا کہ اگر جن ہوتے...'، اور یہ شاذ قرأت ہے جیسا کہ آگے آئے گا۔ (۳) النحاس نے معانی القرآن ۴۰۳/۵ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۴) تفسیر الطبری ۲۴۲/۱۹، اور عرائس المجالس ص ۳۲۹ - ۳۳۰، اور ان کے درمیان قوسین میں دی گئی عبارت انہی سے ہے۔

Surah Saba: Verse 14 281

It was said: The leaders of the jinn were seven, and they were obedient to Solomon, peace be upon him. David, peace be upon him, had founded Jerusalem (Bayt al-Maqdis), and when he died, he willed Solomon to complete the mosque of Jerusalem. So Solomon ordered the jinn to do it. When his death drew near, he said to his family: "Do not inform them of my death until they have completed the construction of the mosque." One year remained for its completion (1).

In the report: The Angel of Death was his friend, so he asked him for a sign of his death. He said: "That a tree called the carob (2) grows from the place of your prostration." Not a day dawned without a tree growing in Jerusalem, and he would ask it: "What is your name?" The tree would say: "My name is such and such." He would say: "What are you for?" It would say: "For such and such." Then he would order it to be cut down and plant it in his garden, and he would order its benefits, harms, name, and what it is suitable for in medicine to be recorded. One day, while he was praying, he saw a tree grow before him and asked: "What is your name?" It said: "The carob (3)." He asked: "What are you for?" It said: "For the destruction of this mosque." Solomon said: "God would not destroy it while I am alive. You are the one through whom my destruction and the destruction of Jerusalem shall occur!" So he pulled it out and planted it in his garden wall. Then he said: "O Allah, hide my death from the jinn so that mankind may know that the jinn do not know the unseen." The jinn used to tell mankind that they knew things of the unseen and what would happen tomorrow. Then he put on his shroud, embalmed himself, entered the prayer niche (mihrab), stood praying, and leaned on his staff on his chair. He died, and the jinn did not know until a year had passed and the mosque's construction was completed (4).

(1) Mentioned similarly by Al-Mawardi in 'An-Nukat wa al-'Uyun' 4/441, and Al-Zamakhshari in 'Al-Kashshaf' 3/284. (2) In (m): Al-Kharnuba. (3) In (m): Al-Kharnuba. (4) Narrated from his words: "Not a day dawned..." Al-Tabari 19/241 on the authority of Ibn Abbas and Ibn Mas'ud, may Allah be pleased with them. Ibn Kathir said in the interpretation of this verse: "This report—and Allah knows best—is only from what was received from the scholars of the People of the Book. It is held in suspense: only that which agrees with the truth is believed, only that which contradicts the truth is disbelieved, and the rest is neither believed nor disbelieved."

सूरा सबा: आयत 14 281

कहा गया है: जिन्नों के नेता सात थे, और वे सुलैमान अलैहिस्सलाम के आज्ञाकारी थे। दाऊद अलैहिस्सलाम ने बैतुल मुक़द्दस (यरूशलेम) की नींव रखी थी, और जब उनकी मृत्यु हुई, तो उन्होंने सुलैमान को बैतुल मुक़द्दस की मस्जिद को पूरा करने की वसीयत की। इसलिए सुलैमान ने जिन्नों को इसके लिए आदेश दिया। जब उनकी मृत्यु का समय निकट आया, तो उन्होंने अपने परिवार से कहा: "उन्हें मेरी मृत्यु के बारे में तब तक सूचित न करें जब तक कि वे मस्जिद का निर्माण पूरा न कर लें।" इसके पूरा होने में एक वर्ष शेष था (1)।

विवरण में: मौत का फ़रिश्ता उनका मित्र था, इसलिए उन्होंने उनसे अपनी मृत्यु के संकेत के बारे में पूछा। उन्होंने कहा: "यह कि आपके सिजदे के स्थान से एक पेड़ उगे जिसे खरूब (2) कहा जाता है।" ऐसा कोई दिन नहीं आता था जब बैतुल मुक़द्दस में कोई पेड़ न उगता हो, और वे उससे पूछते थे: "तुम्हारा नाम क्या है?" पेड़ कहता था: "मेरा नाम यह और वह है।" वे पूछते थे: "तुम किस काम के लिए हो?" वह कहता था: "इस और उस काम के लिए।" फिर वे उसे काटने का आदेश देते और उसे अपने बगीचे में लगा देते, और वे उसके लाभ, हानि, नाम और चिकित्सा में वह किस काम आता है, उसे लिखने का आदेश देते। एक दिन, जब वे प्रार्थना कर रहे थे, उन्होंने अपने सामने एक पेड़ उगते देखा और पूछा: "तुम्हारा नाम क्या है?" उसने कहा: "खरूब (3)।" उन्होंने पूछा: "तुम किस लिए हो?" उसने कहा: "इस मस्जिद के विनाश के लिए।" सुलैमान ने कहा: "जब तक मैं जीवित हूँ, ईश्वर इसे नष्ट नहीं करेगा। तुम वही हो जिसके द्वारा मेरा विनाश और बैतुल मुक़द्दस का विनाश होगा!" इसलिए उन्होंने उसे उखाड़ दिया और अपने बगीचे की दीवार में लगा दिया। फिर उन्होंने कहा: "हे अल्लाह, जिन्नों से मेरी मृत्यु को छुपा ले ताकि मनुष्यों को पता चल जाए कि जिन्न अदृश्य (ग़ैब) का ज्ञान नहीं रखते।" जिन्न मनुष्यों को बताते थे कि वे अदृश्य की बातें जानते हैं और जानते हैं कि कल क्या होगा। फिर उन्होंने अपना कफ़न पहना, इत्र लगाया, मिहराब में प्रवेश किया, प्रार्थना करने के लिए खड़े हुए, और अपनी कुर्सी पर अपनी लाठी के सहारे टिक गए। उनकी मृत्यु हो गई, और जिन्नों को तब तक पता नहीं चला जब तक कि एक वर्ष नहीं बीत गया और मस्जिद का निर्माण पूरा नहीं हो गया (4)।

(1) अल-मावर्दी द्वारा 'अन-नुकात वल-उयून' 4/441 में, और अल-ज़मखशरी द्वारा 'अल-कश्शाफ' 3/284 में इसी तरह उल्लेख किया गया है। (2) (म) में: अल-खरनूबा। (3) (म) में: अल-खरनूबा। (4) उनके शब्दों से उद्धृत: "ऐसा कोई दिन नहीं आता था..." अल-तबरी 19/241 इब्न अब्बास और इब्न मसूद रज़ियल्लाहु अन्हुमा के अधिकार पर। इब्न कसीर ने इस आयत की व्याख्या में कहा: "यह

विवरण - और अल्लाह सबसे अच्छा जानता है - केवल वही है जो अहले किताब के विद्वानों से प्राप्त हुआ है। इसे रोक कर रखा गया है: जो सत्य के अनुकूल है केवल उसी पर विश्वास किया जाता है, जो सत्य के विरुद्ध है केवल उसी को नकारा जाता है, और शेष को न तो माना जाता है और न ही नकारा जाता है।"

سورہ سبا: آیت ۱۴ ۲۸۱

اور کہا گیا: جنوں کے سردار سات تھے، اور وہ سلیمان علیہ السلام کے مطیع تھے، اور داؤد علیہ السلام نے بیت المقدس کی بنیاد رکھی تھی، جب ان کا انتقال ہوا تو انہوں نے سلیمان علیہ السلام کو مسجد بیت المقدس کی تکمیل کی وصیت کی، چنانچہ سلیمان علیہ السلام نے جنوں کو اس کا حکم دیا، جب ان کی وفات کا وقت قریب آیا تو انہوں نے اپنے گھر والوں سے کہا: انہیں میری موت کی خبر نہ دینا جب تک کہ وہ مسجد کی تعمیر مکمل نہ کر لیں، اور اس کی تکمیل میں ایک سال باقی تھا (۱)۔

اور روایت میں ہے کہ: ملک الموت ان کے دوست تھے، تو انہوں نے ان سے اپنی موت کی نشانی کے بارے میں پوچھا، تو انہوں نے کہا: کہ تمہارے سجدہ گاہ سے ایک درخت نکلے گا جسے خروب (۲) کہا جاتا ہے، تو کوئی دن ایسا نہ ہوتا جس میں وہ صبح کرتے مگر بیت المقدس میں ایک درخت اگتا تھا، وہ اس سے پوچھتے: تمہارا نام کیا ہے؟ تو درخت کہتا: میرا نام فلاں فلاں ہے، وہ پوچھتے: تم کس چیز کے لیے ہو؟ تو وہ کہتا: فلاں فلاں چیز کے لیے، چنانچہ وہ اسے کاٹنے کا حکم دیتے اور اسے اپنے باغ میں لگا دیتے، اور اس کے فوائد، نقصانات، نام اور طب میں جس چیز کے لیے وہ موزوں ہوتا اسے لکھنے کا حکم دیتے، ایک دن جب وہ نماز پڑھ رہے تھے، اچانک انہوں نے اپنے سامنے ایک درخت اگا ہوا دیکھا، تو اس سے پوچھا: تمہارا نام کیا ہے؟ اس نے کہا: الخروبہ (۳)، انہوں نے پوچھا: تم کس چیز کے لیے ہو؟ اس نے کہا: اس مسجد کی خرابی کے لیے، سلیمان علیہ السلام نے کہا: اللہ اسے ہرگز خراب نہیں کرے گا جب تک میں زندہ ہوں، تو ہی وہ ہے جس کے ذریعے میری ہلاکت اور بیت المقدس کی ہلاکت ہے! چنانچہ انہوں نے اسے نکالا اور اپنے باغ کی دیوار میں لگا دیا، پھر کہا: اے اللہ، جنوں سے میری موت کو چھپا دے تاکہ

انسانوں کو معلوم ہو جائے کہ جن غیب نہیں جانتے۔ اور جن انسانوں کو بتاتے تھے کہ وہ غیب کی چیزیں جانتے ہیں، اور وہ جانتے ہیں کہ کل کیا ہوگا۔ پھر انہوں نے اپنا کفن پہنا اور خوشبو لگائی، اور محراب میں داخل ہوئے اور نماز کے لیے کھڑے ہو گئے، اور اپنی کرسی پر اپنی لاٹھی کا سہارا لیا، چنانچہ ان کا انتقال ہو گیا اور جنوں کو پتہ نہ چلا یہاں تک کہ ایک سال گزر گیا، اور مسجد کی تعمیر مکمل ہو گئی (۴)۔

(۱) اسے ماوردی نے النکت والعیون ۴/۴۴۱ میں، اور زمخشری نے الکشاف ۳/۲۸۴ میں اسی طرح ذکر کیا ہے۔ (۲) (م) میں: الخرنوبہ۔ (۳) (م) میں: الخرنوبہ۔ (۴) ان کے اس قول سے مروی ہے: "فلم یکن یوم یصبح فیه..."، طبری ۱۹/۲۴۱ ابن عباس اور ابن مسعود رضی اللہ عنہما سے۔ ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں کہا: یہ اثر - واللہ اعلم - صرف ان چیزوں میں سے ہے جو اہل کتاب کے علماء سے لی گئی ہیں اور یہ ایسی بات ہے جس کی تصدیق نہیں کی جاتی مگر جو حق کے موافق ہو، اور نہ ہی تکذیب کی جاتی ہے مگر جو حق کے مخالف ہو، اور باقی کو نہ سچ مانا جاتا ہے اور نہ جھوٹ۔

282 Surah Saba: Verse 14

Abu Ja'far al-Nahhas said: This is the best of what has been said regarding the verse (1), and its correctness is indicated by the Marfu' (elevated) Hadith; Ibrahim ibn Tahman narrated from 'Ata' ibn al-Sa'ib, from Sa'id ibn Jubayr, from Ibn 'Abbas, that the Prophet (peace be upon him) said: "When the Prophet of Allah, Solomon son of David (peace be upon them), used to pray, he would see a tree growing in front of him. He would ask it: 'What is your name?' If it was for planting, it would be planted, and if it was for medicine, it would be recorded. While he was praying one day, a tree grew in front of him, and he said: 'What is your name?' It said: 'Al-Kharnub' (The Carob) (2). He said: 'For what purpose are you here?' It said: 'For the destruction of this house.' He said: 'O Allah, conceal my death from the jinn so that mankind may know that the jinn do not know the unseen (Al-Ghaib).' So he carved it into a staff and leaned on it for a year while they did not know. Then it fell, and mankind realized that the jinn do not know the unseen. They looked at the duration of that and found it to be a year (3)."

In the recitation of Ibn Mas'ud and Ibn 'Abbas: "It became clear to mankind that if the jinn had known the unseen..." (4).

Ya'qub, in the narration of Ruways, read: "Tubayyanat al-jinn" (it was made clear to the jinn) in the passive voice (5). And Nafi'...

---

(1) Al-Nahhas said this in Ma'ani al-Qur'an (5/403) following the statement of Qatadah: The jinn used to tell people that they knew the unseen. When Solomon died and the jinn did not know, it became clear to the people that the jinn do not know the unseen. This was mentioned recently. (2) In (Zha): Al-Kharrub, and in (Meem): Al-Kharnuba. (3) Narrated by al-Bazzar (2355 - Kashf), and al-Tabari (19/240) through Ibrahim ibn Tahman. Al-Bazzar also narrated it (2356) through Sufyan ibn 'Uyaynah, from Sa'id ibn Jubayr, from Ibn 'Abbas (may Allah be pleased with them) similarly, as a Mawquf (stopped) report. Al-Bazzar said: We do not know it being Marfu' except from Ibrahim. A group narrated it from 'Ata' ibn al-Sa'ib, from Sa'id ibn Jubayr, from Ibn 'Abbas as Mawquf. We say: It was also narrated by al-Husayn al-Marwazi in his additions to al-Zuhd by Ibn al-Mubarak (1072) through Salamah ibn Kuhayl, from Sa'id ibn Jubayr, from Ibn 'Abbas also as Mawquf. Ibn Kathir said regarding the interpretation of this verse: It is more likely to be Mawquf. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas (5/405), and I'rab al-Qur'an by him (3/338). Ibn Jinni mentioned it in al-

Muhtasib (2/188) with the wording: "It became clear to mankind that if the jinn had known the unseen." (5) Al-Nashr (2/350).

पृष्ठ २८२ सूरा सबा: आयत १४

अबू जाफ़र अल-नहहास ने कहा: यह इस आयत (१) के बारे में कही गई सबसे अच्छी बात है, और इसकी सत्यता मरफ़ू(महान) हदीस से प्रमाणित होती है; इब्राहिम इब्न तहमान ने अता इब्न अल-साइब से, उन्होंने सईद इब्न जुबैर से, उन्होंने इब्न अब्बास से रिवायत की है कि पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "अल्लाह के पैगंबर सुलैमान इब्न दाऊद (उन पर शांति हो), जब नमाज़ पढ़ते थे, तो अपने सामने एक उगता हुआ पेड़ देखते थे। वह उससे पूछते: 'तुम्हारा नाम क्या है?' अगर वह रोपण के लिए होता, तो उसे रोप दिया जाता, और अगर दवा के लिए होता, तो उसे लिख लिया जाता। एक दिन जब वह नमाज़ पढ़ रहे थे, तो उनके सामने एक पेड़ उगा, उन्होंने पूछा: 'तुम्हारा नाम क्या है?' उसने कहा: 'अल-खर्नूब' (कैरब) (२)। उन्होंने पूछा: 'तुम किसलिए हो?' उसने कहा: 'इस घर की बर्बादी के लिए।' उन्होंने कहा: 'ऐ अल्लाह, मेरी मौत को जिन्नों से छुपा दे ताकि इंसानों को पता चल जाए कि जिन्न परोक्ष (ग़ैब) का ज्ञान नहीं रखते।' फिर उन्होंने उसे तराश कर एक लाठी बना ली और एक साल तक उस पर टेक लगाए रहे जबकि उन्हें पता नहीं चला। फिर वह गिर गई, तो इंसानों को पता चल गया कि जिन्न परोक्ष का ज्ञान नहीं रखते। उन्होंने इसकी अवधि देखी तो उसे एक साल पाया (३)।"

इब्न मसूद और इब्न अब्बास की क़िरात (पठन) में है: "इंसानों पर यह स्पष्ट हो गया कि यदि जिन्न परोक्ष जानते होते..." (४)।

याकूब ने रुवैस की रिवायत में पढ़ा: "तुबय्यनत अल-जिन्न" (जिन्नों पर स्पष्ट कर दिया गया) कर्मवाच्य में (५)। और नाफ़ि...

---

(१) नहहास ने यह बात कतादाह के कथन के बाद 'मआनी अल-कुरान' ५/४०३ में कही है: जिन्न लोगों को बताते थे कि वे ग़ैब जानते हैं। जब सुलैमान की मृत्यु हुई और जिन्नों को पता नहीं चला, तो इंसानों पर स्पष्ट हो गया कि जिन्न ग़ैब नहीं जानते। यह हाल ही में बीत चुका है। (२) (ज़): अल-खरुब में, और (मीम): अल-खर्नुबा में। (३) इसे अल-बज़ार (२३५५ - कशफ़) और अल-तबरी १९/२४० ने इब्राहिम इब्न तहमान के माध्यम से निकाला है। अल-बज़ार (२३५६) ने सुफ़यान इब्न उययनाह के माध्यम से सईद इब्न जुबैर से इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से इसी तरह मौक़ूफ़ के रूप में निकाला है। अल-बज़ार ने कहा: हम इब्राहिम के अलावा इसे मरफ़ू नहीं जानते, और एक समूह ने इसे अता इब्न अल-साइब से, सईद इब्न जुबैर से, इब्न अब्बास से मौक़ूफ़ के रूप में रिवायत किया है। हमने कहा: और अल-हुसैन अल-मरवाज़ी ने इसे इब्न अल-मुबारक की 'अल-ज़ुहद' (१०७२) के अपने इज़ाफ़ों में

सलामा इब्न कुहैल के माध्यम से, सईद इब्न जुबैर से, इब्न अब्बास से मौक़ूफ़ के रूप में भी निकाला है। इब्न कसीर ने इस आयत की व्याख्या में कहा: और अधिक संभावना यही है कि यह मौक़ूफ़ है। (४) नहहास की 'मआनी अल-कुरान' ५/४०५, और उनकी 'इराब अल-कुरान' ३/३३८। इब्न जिन्नी ने इसे 'अल-मुह्तसिब' २/१८८ में इन शब्दों के साथ उल्लेख किया है: "इंसानों पर स्पष्ट हो गया कि यदि जिन्न ग़ैब जानते होते"। (५) अल-नश्र २/३५०।

۲۸۲ سورہ سبأ: آیت ۱۴

ابو جعفر النحاس نے کہا: یہ اس آیت (۱) کے بارے میں کہی گئی بہترین بات ہے، اور اس کی صحت پر حدیثِ مرفوع دلالت کرتی ہے؛ ابراہیم بن طہمان نے عطا بن السائب سے، انہوں نے سعید بن جبیر سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "اللہ کے نبی سلیمان بن داؤد (علیہما السلام) جب نماز پڑھتے تھے تو اپنے سامنے ایک اگتا ہوا درخت دیکھتے تھے۔ آپ اس سے پوچھتے: 'تیرا نام کیا ہے؟' اگر وہ لگانے کے لیے ہوتا تو اسے لگایا جاتا، اور اگر دوا کے لیے ہوتا تو اسے لکھ لیا جاتا۔ ایک دن جب وہ نماز پڑھ رہے تھے تو ان کے سامنے ایک درخت اگا، آپ نے پوچھا: 'تیرا نام کیا ہے؟' اس نے کہا: 'الخرنوب' (۲)۔ آپ نے پوچھا: 'تو کس لیے ہے؟' اس نے کہا: 'اس گھر کی بربادی کے لیے۔' آپ نے فرمایا: 'اے اللہ، میری موت کو جنوں سے چھپا دے تاکہ انسانوں کو معلوم ہو جائے کہ جن غیب نہیں جانتے۔' پھر آپ نے اسے تراش کر ایک لاٹھی بنا لی اور ایک سال تک اس پر ٹیک لگائے رہے جبکہ انہیں علم نہیں تھا۔ پھر وہ گر گئی، تو انسانوں کو معلوم ہو گیا کہ جن غیب نہیں جانتے۔ انہوں نے اس کی مدت دیکھی تو اسے ایک سال پایا (۳)۔"

اور ابن مسعود اور ابن عباس کی قرأت میں ہے: «تَبَيَّنَتِ الإِنْسُ أن لو كان الجنُّ يعلمون الغَيْبَ» (۴)۔

اور یعقوب نے رویس کی روایت میں پڑھا: ﴿تُبُيِّنَتِ الجِنُّ﴾ صیغہ مجہول کے ساتھ (۵)۔ اور نافع...

---

(۱) النحاس نے یہ کلام 'معانی القرآن' ۵/۴۰۳ میں قتادہ کے قول کے بعد کہا ہے: جن انسانوں کو بتاتے تھے کہ وہ غیب جانتے ہیں، پس جب سلیمان فوت ہوئے اور جنوں کو علم نہ ہوا، تو انسانوں پر واضح ہو گیا کہ جن غیب نہیں جانتے۔ اور یہ ابھی قریب ہی گزر چکا ہے۔ (۲) (ظ) میں:

الخروب، اور (م) میں: الخرنوبة۔ (۳) اسے البزار (۲۳۵۵ - کشف) اور الطبری ۱۹/ ۲۴۰ نے ابراہیم بن طہمان کے طریق سے نکالا ہے۔ اور البزار (۲۳۵۶) نے سفیان بن عیینہ کے طریق سے سعید بن جبیر سے ابن عباس (رضی اللہ عنہما) سے اسی طرح موقوفاً نکالا ہے۔ البزار نے کہا: ہم اسے سوائے ابراہیم کے مرفوع نہیں جانتے، اور ایک جماعت نے اسے عطا بن السائب سے، سعید بن جبیر سے، ابن عباس سے موقوفاً روایت کیا ہے۔ ہم کہتے ہیں: اور الحسین المروزی نے ابن المبارک کی 'الزہد' (۱۰۷۲) پر اپنے اضافات میں سلمہ بن کہیل کے طریق سے، سعید بن جبیر سے، ابن عباس سے موقوفاً بھی نکالا ہے۔ اور ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں کہا: اور زیادہ قریب یہ ہے کہ یہ موقوف ہو۔ (۴) النحاس کی 'معانی القرآن' ۵/ ۴۰۵، اور ان کی 'إعراب القرآن' ۳/ ۳۳۸۔ اور ابن جنی نے 'المحتسب' ۲/ ۱۸۸ میں ان الفاظ کے ساتھ ذکر کیا ہے: «تبيَّنتِ الإنسُ أنَّ الجنَّ لو كانوا يعلمون الغيب»۔ (۵) النشر ۲/ ۳۵۰۔

283 Surah Saba: Verse 14

Abu 'Amr: ﴿تأكلُ مَنْسَاتَهُ﴾ (ta'kulu minsaatahu) with an 'alif' between the 'sin' and 'ta' without hamza. The rest read it with a fat-ha hamza in place of the alif; these are two dialects, except that Ibn Dhakwan gave the hamza a sukun for ease (1).

A poet said regarding the omission of the hamza: "If you creep along on a staff (al-minsah) due to old age, then amusement and flirtation have surely distanced themselves from you." (2)

Another poet said, using the hamza and fat-ha: "We struck his face with a staff (biminsa'atin), so he became despised and humiliated because of that." (3)

And another said: "Is it because of a rope, may you have no father, that you struck him with a staff? Indeed your rope has dragged many ropes." (4)

And another said, giving the hamza a sukun: "And many a standing man has risen from his leaning, like the rising of an old man to his staff (minsa'tihi)." (5)

Its origin is from: "nasa'tu al-ghanam" (I drove the sheep), meaning: I chided and drove them. Thus the staff was named so because things are chided and driven by it. Tarafa said: "A sturdy camel (amun) like the planks of a bier, I drove her (nasa'tuha) on a clear path that looks like the back of a striped garment." (6)

---

(1) Al-Sab'a p. 527, and Al-Taysir p. 180. Ibn Mujahid did not mention Ibn Dhakwan. Al-Dani said: And Hamza, when stopping, makes it 'between-between' according to his rule. (2) Majaz al-Qur'an 2/145, Tafsir al-Tabari 19/239, Al-Muhtasib 2/187, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/411. (3) Mentioned by Al-Alusi in Ruh al-Ma'ani 22/121, and in it: 'darabtu' (I struck) instead of 'darabna' (we struck). (4) The verse is by Abu Talib as in Al-Munammaq by Ibn Habib p. 142, Al-Awa'il by Al-Askari 1/54, and Al-Bayan wa al-Tabyin 3/30. It is unattributed in Majaz al-Qur'an 2/145 and Al-Munsif by Ibn Jinni 2/59. The author's wording matches Majaz al-Qur'an, and in other sources there is a slight variation. (5) Abu 'Amr al-Dani mentioned it in Al-Taysir p. 180 with the narration: "A victim of wine rose from his leaning like the rising of the old man..." (6) Diwan Tarafa p. 22. His saying: 'Amun', meaning: her stumbling is not feared, referring to his she-camel. 'Al-Iran': a coffin for the dead; he compared her to the planks of a coffin due to her toughness. 'Nasa'tuha': I struck her with a staff (al-minsa'ah), which is a stick. It is also narrated as: 'nasa'tuha' (with sad), both are the same.

२८३ सूरह सबा: आयत १४

अबू अम्र: ﴿تأكلُ مَنْسَاتَهُ﴾ (तअकुलु मिन्सातहु) सिन और ता के बीच अलिफ़ के साथ बिना हमज़ा के। बाकी लोग अलिफ़ के स्थान पर फ़तहा वाले हमज़ा के साथ पढ़ते हैं; ये दो बोलियाँ हैं, सिवाय इसके कि इब्न ज़कवान ने आसानी के लिए हमज़ा को सुकूं दिया (१)।

एक कवि ने हमज़ा छोड़ने के बारे में कहा: "जब तुम बुढ़ापे के कारण लाठी (अल-मिन्साह) के सहारे रेंगते हो, तो खेल-कूद और इश्कबाज़ी निश्चित रूप से तुमसे दूर हो गई है।" (२)

एक अन्य ने हमज़ा और फ़तहा के साथ कहा: "हमने उसके चेहरे पर लाठी (बि-मिन्सातिन) से प्रहार किया, तो वह उस कारण तुच्छ और अपमानित हो गया।" (३)

और एक अन्य ने कहा: "क्या एक रस्सी के कारण, तुम्हारा पिता न रहे, तुमने उसे लाठी से मारा? वास्तव में तुम्हारी रस्सी कई रस्सियों को खींच लाई है।" (४)

और एक अन्य ने हमज़ा को सुकूं देते हुए कहा: "और कई खड़े होने वाले अपनी टेक से उठ खड़े हुए, जैसे बूढ़े का अपनी लाठी (मिन्सा'तिहि) की ओर उठना।" (५)

इसका मूल है: "नसातुल ग़नम" (मैंने भेड़ों को हाँका), यानी: मैंने उन्हें झिड़का और हाँका। इसलिए लाठी का नाम यह पड़ा क्योंकि इससे चीज़ों को झिड़का और हाँका जाता है। तरफा ने कहा: "एक मज़बूत ऊँटनी (अमून) अर्थी के तख्तों की तरह, मैंने उसे (नसातुहा) एक साफ़ रास्ते पर हाँका जो धारीदार कपड़े की पीठ जैसा दिखता है।" (६)

---

(१) अस-सबअ पृ. ५२७, और अत-तयसीर पृ. १८०। इब्न मुजाहिद ने इब्न ज़कवान का उल्लेख नहीं किया। अल-दानी ने कहा: और हमज़ा, रुकते समय, अपने नियम के अनुसार इसे 'बीच-बीच' में कर देते हैं। (२) मजाज़ अल-क़ुरआन २/१४५, तफ़सीर अल-तबरी १९/२३९, अल-मुहतासिब २/१८७, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/४११। (३) अल-अलुसी ने रूह अल-मानी २२/१२१ में इसका उल्लेख किया है, और इसमें: 'दरब्रा' (हमने मारा) के बजाय 'दरब्तु' (मैंने मारा) है। (४) यह शेर अबू तालिब का है जैसा कि इब्न हबीब की अल-मुनम्मक़ पृ. १४२, अल-अस्करी की अल-अवाइल १/५४, और अल-बयान वल-तबीन ३/३० में है। मजाज़ अल-क़ुरआन २/१४५ और इब्न जिन्नी की अल-मुन्सिफ़ २/५९ में यह बिना किसी श्रेय के है। लेखक के शब्द मजाज़ अल-क़ुरआन के समान हैं, और अन्य स्रोतों में मामूली अंतर है। (५) अबू अम्र अल-दानी ने अत-तयसीर पृ. १८० में इस रिवायत के साथ उल्लेख किया है:

"शराब का शिकार अपनी टेक से उठा जैसे बूढ़े का उठना..." (६) दीवान तरफा पृ. २२। उनका कहना: 'अमून', यानी: जिसकी ठोकर का डर न हो, अपनी ऊँटनी की ओर इशारा करते हुए। 'अल-ईरान': वह संदूक जिसमें मुर्दे को ले जाया जाता है; उसने अपनी मजबूती के कारण उसकी तुलना अर्थी के तख्तों से की। 'नसातुहा': मैंने उसे मिन्साह (लाठी) से मारा। इसे 'नसातुहा' (साद के साथ) भी वर्णित किया गया है, दोनों एक ही हैं।

۲۸۳ سورہ سبا: آیت ۱۴

اور ابو عمرو: ﴿تأكلُ مَنْسَاتَهُ﴾ سین اور تاء کے درمیان الف کے ساتھ بغیر ہمزہ کے۔ اور باقی قراء الف کی جگہ مفتوح ہمزہ کے ساتھ پڑھتے ہیں، یہ دو لغات ہیں، سوائے اس کے کہ ابن ذکوان نے تخفیف کے لیے ہمزہ کو ساکن پڑھا ہے (۱)۔

شاعر نے ہمزہ ترک کرنے کے بارے میں کہا: "جب تم بڑھاپے کی وجہ سے لاٹھی (المِنْسَاة) پر رینگنے لگو، تو سمجھو کہ کھیل کود اور عشق بازی تم سے دور ہو چکی ہے۔" (۲)

ایک اور نے ہمزہ اور فتحہ کے ساتھ کہا: "ہم نے اس کے چہرے پر لاٹھی (بِمِنْسَأَةٍ) ماری، تو وہ اس وجہ سے ذلیل و خوار ہو گیا۔" (۳)

اور دوسرے نے کہا: "کیا ایک رسی کی خاطر، تیرا باپ نہ رہے، تو نے اسے لاٹھی سے مارا؟ یقیناً تیری رسی کئی رسیاں کھینچ لائی ہے۔" (۴)

ایک اور نے ہمزہ کو ساکن کرتے ہوئے کہا: "اور کتنا ہی کوئی ٹیک لگا کر بیٹھنے والا اپنی ٹیک سے اٹھ کھڑا ہوا، جیسے کسی بوڑھے کا اپنی لاٹھی (مِنْسَأْتِهِ) کی طرف اٹھنا۔" (۵)

اور اس کی اصل ہے: "نَسَأْتُ الغنم"، یعنی: میں نے بکریوں کو ڈانٹا اور ہانکا، تو لاٹھی کا نام اسی مناسبت سے رکھا گیا کیونکہ اس سے چیز کو ڈانٹا اور ہانکا جاتا ہے۔ طرفہ نے کہا: "ایک مضبوط اونٹنی (أمون) جنازے کے تختوں کی طرح، میں نے اسے (نَسَأْتُها) ایک واضح راستے پر ہانکا جو گویا دھاری دار چادر کی پشت ہو۔" (۶)

---

(۱) السبعہ ص ۵۲۷، اور التیسیر ص ۱۸۰۔ اور ابن مجاہد نے ابن ذکوان کا ذکر نہیں کیا۔ دانی نے کہا: اور حمزہ جب وقف کرتے ہیں تو اسے اپنے قاعدے کے مطابق 'بین بین' کر دیتے ہیں۔ (۲)

مجاز القرآن ۲/ ۱۴۵، اور تفسیر طبری ۱۹/ ۲۳۹، اور المحتسب ۲/ ۱۸۷، اور المحرر الوجیز ۴/ ۴۱۱۔ (۳) اسے آلوسی نے روح المعانی ۲۲/ ۱۲۱ میں ذکر کیا ہے، اور اس میں 'ضربنا' کی جگہ 'ضربت' ہے۔ (۴) یہ شعر ابو طالب کا ہے جیسا کہ ابن حبیب کی المنمق ص ۱۴۲، عسکری کی الاوائل ۱/ ۵۴، اور البیان والتبیین ۳/ ۳۰ میں ہے۔ یہ مجاز القرآن ۲/ ۱۴۵ اور ابن جنی کی المنصف ۲/ ۵۹ میں بغیر نسبت کے ہے۔ مصنف کے الفاظ مجاز القرآن کے موافق ہیں، اور باقی مصادر میں معمولی اختلاف ہے۔ (۵) ابو عمرو الدانی نے التیسیر ص ۱۸۰ میں اس روایت کے ساتھ ذکر کیا ہے: "شراب کا مارا ہوا اپنی ٹیک سے اٹھا جیسے بوڑھے کا اٹھنا..." (۶) دیوان طرفہ ص ۲۲۔ اس کا قول: 'امون'، یعنی جس کے ٹھوکر کھانے کا خوف نہ ہو، اپنی اونٹنی کی مراد لے رہا ہے۔ اور 'الاراں': وہ تابوت جس میں میت کو لے جایا جاتا ہے، اسے اس کی سختی کی وجہ سے جنازے کے تختوں سے تشبیہ دی۔ 'نسأتہا': میں نے اسے منسأہ (لاٹھی) سے مارا، اور ایک روایت 'نصأتہا' (صاد کے ساتھ) بھی ہے، دونوں ایک ہی ہیں۔

284 Surah Saba: Ayah 14 ...so he made its hamza quiescent. Al-Nahhas said (1): Its derivation indicates that it has a hamza; because it is derived from "nas'atuhu", meaning: I delayed it and pushed it away, so it was called: "minsa'ah"; because it is used to push and delay things. Mujahid and 'Ikrimah said: It is the staff. So whoever (2) read it: "minsatahu" substituted the hamza with an alif. If it is said: Substituting the hamza is very ugly, and it is only permissible in poetry in rare and anomalous cases, and Abu 'Amr ibn al-'Ala' is not unaware of such a thing, especially since the people of Medina follow this reading. The answer to this is: the Arabs used substitution in this word and pronounced it this way, just as substitution occurs in other words and is not measured against, until Abu 'Amr said: I do not know who it is from (3), except that it is not hamzated; because what was hamzated might have its hamza dropped, and what was not hamzated cannot have a hamza added in any way. Al-Mahdawi: And whoever read it with a quiescent hamza, it is anomalous and far-fetched; because the 'ha' of feminization (ta marbuta) must only be preceded by a vowel or an alif, but it is possible that it was made quiescent from a fatha for ease of pronunciation, and it is possible that when the hamza was substituted for an alif irregularly, the alif was then turned into a hamza as they turned it in their saying: "al-A'lam" and "al-Khatam". And it was narrated from Sa'id ibn Jubayr: "min" separately from "sa'atuhu" with a hamza and a kasra on the 'ta' (4); so it was said: it is from the "siyah" (tip) of the bow in the dialect of those who hamzate it, and the hamzating of "siyah" of the bow was narrated from Ru'bah. He said = And "al-Lahib": the path that has been worn, meaning it is "malhub", and it may be on its original form, as if it wears down the camels' hooves, i.e., marks them. And "al-Barjad": a striped cloak. Sharh al-Mu'allaqat by Al-Nahhas 1/60, and for Al-Tabrizi p. 81. (1) In I'rab al-Qur'an 3/337. (2) In the manuscripts: "then", and what is established is from I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas. (3) In I'rab al-Qur'an: "from what it is". (4) Al-Muhtasab 2/186, and it is in the anomalous readings p. 121 without attribution. Both fatha and kasra are permissible for the 'sin', like: "al-Di'ah" and "al-Da'ah", and its meaning is: from the end of his staff. See Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra' 2/357. And Al-Muharrar al-Wajiz 4/412.

पृष्ठ २८४ सूरह सबा: आयत १४ ...तो उसने इसके हमज़ा को साकिन कर दिया। अल-नहस ने कहा (१): इसकी व्युत्पत्ति इंगित करती है कि यह हमज़ायुक्त (mamoza) है; क्योंकि यह "नसातूह" (nas'atuhu) से निकला है, जिसका अर्थ है: मैंने इसे विलंबित किया और पीछे धकेल दिया, इसलिए इसे कहा गया: "मिंसाअह" (minsa'ah); क्योंकि इसके द्वारा चीज़ों को धकेला और विलंबित किया जाता है। मुजाहिद और इकरीमा ने कहा: यह लाठी है। तो जिसने (२) इसे "मिंसातूह" (minsatahu) पढ़ा, उसने हमज़ा को अलिफ़ से बदल दिया। यदि यह कहा जाए: हमज़ा का प्रतिस्थापन बहुत ही भद्दा है, और यह केवल काव्य में दुर्लभ और असामान्य स्थितियों में अनुमेय है, और अबू अम्र इब्न अल-अला इस जैसी बात से अनभिज्ञ नहीं हैं, विशेष रूप से तब जब मदीना के लोग इसी पाठ (क़िरात) का पालन करते हैं। इसका उत्तर यह है: अरबों ने इस शब्द में प्रतिस्थापन का उपयोग किया और इसे इसी तरह उच्चारित किया, जैसे प्रतिस्थापन अन्य शब्दों में भी होता है और इसे सामान्य नियम नहीं माना जाता, यहाँ तक कि अबू अम्र ने कहा: मुझे नहीं पता कि यह किससे है (३), सिवाय इसके कि यह हमज़ायुक्त नहीं है; क्योंकि जो हमज़ायुक्त था उसका हमज़ा छोड़ा जा सकता है, और जो हमज़ायुक्त नहीं था उसमें किसी भी तरह से हमज़ा नहीं जोड़ा जा सकता। अल-महदवी: और जिसने इसे साकिन हमज़ा के साथ पढ़ा, वह असामान्य और दूर की बात है; क्योंकि नारीकरण की 'हा' (ता मरबूता) से पहले केवल स्वर या अलिफ़ हो सकता है, लेकिन यह संभव है कि सुगमता के लिए 'फ़तहा' वाले अक्षर को साकिन कर दिया गया हो, और यह भी संभव है कि जब हमज़ा को अनियमित रूप से अलिफ़ में बदला गया, तो अलिफ़ को फिर से हमज़ा में बदल दिया गया जैसे उन्होंने "अल-आलम" और "अल-ख़ातम" शब्दों में किया। और सईद बिन जुबैर से वर्णित है: "मिन" अलग और "सातूह" हमज़ा और 'ता' पर 'कसरा' के साथ (४); तो कहा गया: यह धनुष के"सियाह" (सिरे) से है उन लोगों की भाषा में जो इसे हमज़ायुक्त पढ़ते हैं, और धनुष के"सियाह" को हमज़ायुक्त पढ़ना रुअबा से वर्णित है। उन्होंने कहा... = और "अल-लाहिब": वह रास्ता जिस पर निशान पड़ गए हों, यानी वह "मल्हूब" के अर्थ में है, और यह भी संभव है कि यह अपने मूल रूप पर हो, जैसे कि वह ऊंटों के खुरों को घिस देता है, यानी उन पर निशान छोड़ देता है। और "अल-बरजद": एक धारीदार चादर। शरह अल-मुअल्लक़ात अल-नहस द्वारा १/६०, और अल-तबरेज़ी पृष्ठ ८१ के लिए। (१) इराब अल-कुरआन ३/३३७ में। (२) पांडुलिपियों में: "फिर", और जो पुष्ट है वह अल-नहस की इराब अल-कुरआन से है। (३) इराब अल-कुरआन में: "यह किससे है"। (४) अल-मुहतसब २/१८६, और यह असामान्य पाठों में पृष्ठ १२१ पर बिना किसी संदर्भ के है। 'सीन' पर फ़तहा और कसरा दोनों अनुमेय

हैं, जैसे: "अद-दियह" और "अद-दअह", और इसका अर्थ है: उसकी लाठी के सिरे से। देखें अल-फर्रा की मानी अल-कुरआन २/३५७। और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/४१२।

صفحہ ۲۸٤ سورہ سبأ: آیت ١٤ پس اس کے ہمزہ کو ساکن کر دیا۔ النحاس نے کہا (١): اس کا اشتقاق اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ یہ مہموز ہے؛ کیونکہ یہ "نَسَأْتُه" سے مشتق ہے، یعنی: میں نے اسے پیچھے کر دیا اور دھکیل دیا، چنانچہ اسے کہا گیا: "مِنْسأة"؛ کیونکہ اس کے ذریعے چیز کو دھکیلا اور پیچھے کیا جاتا ہے، اور مجاہد اور عکرمہ نے کہا: یہ عصا (لاٹھی) ہے۔ تو جس نے (٢) "مِنْسَاتَه" پڑھا، اس نے ہمزہ کو الف سے بدل دیا، اگر یہ کہا جائے کہ: ہمزہ کا بدل بہت ہی قبیح ہے، اور یہ صرف شاعری میں دور دراز اور شاذ طور پر جائز ہے، اور ابو عمرو ابن العلاء جیسے شخص سے یہ بات پوشیدہ نہیں رہ سکتی، خاص طور پر جبکہ اہل مدینہ اسی قرآت پر ہیں۔ تو اس کا جواب یہ ہے: کہ عربوں نے اس لفظ میں بدل کا استعمال کیا اور اسے اسی طرح بولا، جیسا کہ بدل اس کے علاوہ میں بھی واقع ہوتا ہے اور اسے قیاس نہیں کیا جاتا، یہاں تک کہ ابو عمرو نے کہا: میں نہیں جانتا کہ یہ کس سے ہے (٣)، سوائے اس کے کہ یہ مہموز نہیں ہے؛ کیونکہ جو مہموز تھا اس کا ہمزہ چھوڑا جا سکتا ہے، اور جو مہموز نہ ہو اس میں کسی صورت ہمزہ لانا جائز نہیں۔ المهدوی: اور جس نے اسے ساکن ہمزہ کے ساتھ پڑھا تو وہ شاذ اور بعید ہے؛ کیونکہ ہائے تانیث (تا مربوطہ) سے پہلے صرف متحرک یا الف ہی ہو سکتا ہے، لیکن یہ جائز ہے کہ وہ تخفیف کی وجہ سے مفتوح کو ساکن کر دیا گیا ہو، اور یہ بھی جائز ہے کہ جب ہمزہ کو خلافِ قیاس الف سے بدلا گیا، تو الف کو ہمزہ سے بدل دیا جیسا کہ انہوں نے اپنے قول: "العَالَم" اور "الخاتَم" میں بدلا۔ اور سعید بن جبیر سے مروی ہے: "من" الگ اور "سأته" مہموز اور تاء کے کسرہ کے ساتھ (٤)؛ تو کہا گیا: یہ ان لوگوں کی لغت میں کمان کے "سِيَّة" (کونے) سے ہے جو اس میں ہمزہ پڑھتے ہیں، اور کمان کے "سِيَة" میں ہمزہ پڑھنا رؤبہ سے مروی ہے۔ انہوں نے کہا... = اور "اللاحب": وہ راستہ جس پر نشان پڑ گئے ہوں، اور یہ "ملحوب" کے معنی میں ہے،

اور جائز ہے کہ یہ اپنے باب پر ہو، گویا وہ اونٹوں کے کھروں کو گھستا ہے، یعنی ان پر اثر ڈالتا ہے۔ اور "البرجد": دھاری دار چادر۔ شرح المعلقات للنحاس ٦٠/١ ، اور للتبريزي ص ٨١ ۔ (١) إعراب القرآن ٣٣٧/٣ میں۔ (٢) نسخوں میں ہے: "ثم" (پھر)، اور جو ثابت ہے وہ النحاس کی إعراب القرآن سے ہے۔ (٣) إعراب القرآن میں ہے: "مم هي"۔ (٤) المحتسب ١٨٦/٢ ، اور یہ القراءات الشاذة ص ١٢١ میں بغیر نسبت کے ہے۔ اس میں سین کے فتحہ اور کسرہ دونوں جائز ہیں، جیسے: "الضِعة" اور "الضَعة"، اور اس کا معنی ہے: اس کے عصا کی جانب سے۔ دیکھیے معانی القرآن للفراء ٣٥٧/٢ ۔ اور المحرر الوجيز ٤١٢/٤ ۔

285 Surah Saba: Verse 14

Al-Jawhari (1): The 'siya' of the bow is what is curved at its two ends, and the plural is 'siyat'. The 'ha' [in the singular] is a substitute for 'waw', and the relative adjective (nisba) to it is 'siyawi'. Abu Ubaida said: Ru'bah used to pronounce the hamza in 'siya' of the bow, while the rest of the Arabs do not.

Regarding "the beast of the earth" (daabbat al-ard), there are two opinions: First: it is the termite; this was stated by Ibn Abbas, Mujahid, and others. It has been recited as "daabbat al-arad" with a fatha on the 'ra', which is the singular of 'arad-ah' (termite); mentioned by Al-Mawardi (2). Second: it is a creature that eats sticks/wood.

Al-Jawhari (3) said: And 'al-aradhah' - with vowels - is a small creature that eats wood; it is said: the wood 'aridat' (was eaten by termites), 'tu'rad ardu' - with a sukun - so it is 'ma'rudhah': when it has eaten it.

Allah Almighty's saying: {When he fell down} i.e., dropped, {the jinn realized}. Al-Zajjaj (4) said: i.e., the jinn realized his death. Others said: The meaning is: the affair of the jinn became clear, like: {Ask the town} [Yusuf: 82]. In the Tafsir with authentic chains of narration from Ibn Abbas, he said: Solomon son of David, peace be upon them, remained for a year without his death being known while he was leaning on his staff, and the jinn were busy with what he had commanded them. Then he fell after a year [and Ibn Abbas recited:] "When he fell down, humans realized that if the jinn had known the unseen, they would not have remained in the humiliating punishment." This recitation by Ibn Abbas is by way of explanation (5).

In the report: the jinn were grateful to the termite for that, so wherever it was, they brought water to it, he said...

---

(1) In 'As-Sihah': (siya), and what follows between brackets is from it. (2) In 'An-Nukat wal-Uyun' 4/441, and the second opinion after it is also from it. And his saying: "it is the singular of al-arad-ah" is an error. The correct view is: it is the plural of al-arad-ah, as mentioned by Ibn Khalawayh in 'Al-Qira'at al-Shadh-dhah' p. 121, and Ibn Atiyyah in 'Al-Muharrar al-Wajiz' 4/411. And the statement of Ibn Abbas and Mujahid was recorded by al-Tabari 19/237-238. (3) In 'As-Sihah' (ard). (4) In 'Ma'ani al-Qur'an' 4/247. (5) 'I'rab al-Qur'an' by an-Nahhas 3/337-338, and what preceded between brackets is from it.

285 सूरा सबा: आयत 14

अल-जौहरी (1): धनुष की 'सिया' उसके दोनों सिरों का मुड़ा हुआ हिस्सा है, और बहुवचन 'सियात' है। [एकवचन में] 'हा' 'वाव' का विकल्प है, और इसका विशेषण 'सियावी' है। अबू उबैदा ने कहा: रु'बा धनुष की 'सिया' में हमज़ा का उच्चारण करते थे, जबकि बाकी अरब नहीं करते।

"पृथ्वी के जीव" (दाब्बतुल अर्ज़) के बारे में दो मत हैं: पहला: यह दीमक है; यह इब्न अब्बास, मुजाहिद और अन्य लोगों ने कहा है। इसे 'रा' पर फतह के साथ "दाब्बतुल अरद" भी पढ़ा गया है, जो 'अरदह' (दीमक) का एकवचन है; अल-मावर्दी (2) द्वारा उल्लेखित। दूसरा: यह एक ऐसा जीव है जो लकड़ियों को खाता है।

अल-जौहरी (3) ने कहा: और 'अल-अरदह' - हरकत के साथ - एक छोटा जीव है जो लकड़ी खाता है; कहा जाता है: लकड़ी 'अरिदत' (दीमक द्वारा खा ली गई), 'तुअराद अरदन' - सुकून के साथ - तो वह 'मआरुदह' है: जब उसने उसे खा लिया हो।

अल्लाह तआला का कथन: {जब वह गिर पड़ा} अर्थात गिर गया, {जिन्नों को पता चल गया}। अल-ज़ज्जाज (4) ने कहा: अर्थात जिन्नों को उसकी मृत्यु का पता चल गया। दूसरों ने कहा: इसका अर्थ है: जिन्नों का मामला स्पष्ट हो गया, जैसे: {उस बस्ती से पूछो} [यूसुफ: 82]। इब्न अब्बास से सहीह सनदों के साथ तफ़सीर में है, उन्होंने कहा: सुलेमान बिन दाऊद (अलैहिस्सलाम) एक वर्ष तक रहे बिना उनकी मृत्यु की जानकारी के, जबकि वह अपनी लाठी के सहारे टिके हुए थे, और जिन्न उन कामों में व्यस्त थे जिनका उन्होंने आदेश दिया था। फिर वह एक वर्ष बाद गिर पड़े [और इब्न अब्बास ने पढ़ा:] "जब वह गिर पड़ा, तो इंसानों को पता चल गया कि यदि जिन्न परोक्ष (ग़ैब) जानते होते, तो वे अपमानजनक यातना में न रहते।" इब्न अब्बास का यह पाठ तफ़सीर (व्याख्या) के तौर पर है (5)।

और खबर में है: कि जिन्नों ने इसके लिए दीमक का शुक्रिया अदा किया, इसलिए वे जहाँ कहीं भी होती, वे उसके पास पानी लाते थे, उन्होंने कहा...

---

(1) अल-सिहाह में: (सिया), और कोष्ठक के बीच की सामग्री उसी से है। (2) 'अन-नुकात वल-उयून' 4/441 में, और उसके बाद का दूसरा मत भी उसी से है। और उनका यह कहना: "यह अरदह का एकवचन है" गलत है। सही यह है: यह अरदह का बहुवचन है, जैसा कि इब्न खालवैह ने 'अल-किरात अल-शाज्जाह' पृ. 121 में और इब्न अतिया ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज' 4/411 में उल्लेख किया है।

और इब्न अब्बास और मुजाहिद का कथन अल-तबरी 19/237-238 द्वारा उद्धृत किया गया है। (3) अल-सिहाह में (अरद)। (4) 'मानी अल-क़ुरान' 4/247 में। (5) अन-नहहास द्वारा 'इराब अल-क़ुरान' 3/337-338, और कोष्ठक के बीच जो कुछ पहले आया वह उसी से है।

285 سورہ سبأ: آیت 14

الجوہری(1): کمان کی 'سیہ' اس کے دونوں کناروں کا مڑا ہوا حصہ ہے، اور اس کی جمع 'سیات' ہے۔ [واحد میں] 'ہا' 'واؤ' کا بدل ہے، اور اس کی طرف نسبت 'سیوی' ہے، ابو عبیدہ نے کہا: رؤبہ کمان کی 'سیہ' میں ہمزہ پڑھتے تھے، جبکہ باقی عرب ہمزہ نہیں پڑھتے تھے۔

اور زمین کے جانور (دابۃ الارض) کے بارے میں دو قول ہیں: پہلا: یہ دیمک ہے؛ یہ ابن عباس، مجاہد اور دیگر نے کہا ہے۔ اور اسے 'را' کے زبر کے ساتھ «دابّۃُ الأرَضِ» بھی پڑھا گیا ہے، اور وہ 'ارَضہ' (دیمک) کا واحد ہے؛ اسے الماوردی (2) نے ذکر کیا ہے۔ دوسرا: یہ ایک ایسا جانور ہے جو لکڑیاں کھاتا ہے۔

الجوہری(3) نے کہا: اور 'الارَضہ' - حرکت کے ساتھ - ایک چھوٹا سا جانور ہے جو لکڑی کھاتا ہے؛ کہا جاتا ہے: لکڑی کو دیمک لگ گئی (أرِضَت الخشبۃُ)، اسے دیمک کھا رہی ہے (تُؤْرَضُ أرْضاً) - سکون کے ساتھ - تو وہ 'مأروضہ' ہے: جب اسے کھا لیا جائے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَلَمَّا خَرَّ﴾ یعنی: جب وہ گر پڑے ﴿تَبَيَّنَتِ الْجِنُّ﴾ الزجاج(4) نے کہا: یعنی جنوں پر ان کی موت ظاہر ہو گئی۔ اور دوسروں نے کہا: مطلب یہ ہے کہ: جنوں کا معاملہ واضح ہو گیا، جیسے: ﴿وَاسْأَلِ الْقَرْيَةَ﴾ [یوسف: 82]۔ اور صحیح سندوں کے ساتھ تفسیر میں ابن عباس سے مروی ہے، انہوں نے کہا: سلیمان بن داؤد علیہما السلام ایک سال تک رہے اور ان کی موت کا پتہ نہ چلا جبکہ وہ اپنے عصا پر ٹیک لگائے ہوئے تھے، اور جن ان کاموں میں مصروف تھے جن کا انہوں نے حکم دیا تھا، پھر وہ ایک سال بعد گر پڑے [اور ابن عباس نے پڑھا:] «جب وہ گر پڑے تو انسانوں پر واضح ہو گیا کہ اگر جن غیب جانتے ہوتے تو وہ ذلت آمیز عذاب میں نہ رہتے» اور ابن عباس کی یہ قرأت تفسیر کے طور پر ہے(5)۔

اور خبر میں ہے: کہ جنوں نے دیمک کا اس پر شکریہ ادا کیا، چنانچہ وہ جہاں کہیں بھی ہوتی وہ اس کے پاس پانی لاتے تھے، انہوں نے کہا...

---

(1) الصحاح میں ہے: (سیا)، اور جو کچھ قوسین میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (2) النکت والعیون 4/441 میں اور اس کے بعد دوسرا قول بھی اسی سے ہے۔ اور ان کا یہ قول: "وہ ارضہ کا واحد ہے" غلط ہے۔ درست یہ ہے: کہ وہ ارضہ کی جمع ہے، جیسا کہ ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص 121 میں اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 4/411 میں ذکر کیا ہے۔ اور ابن عباس اور مجاہد کا قول طبری نے 19/237-238 میں نکالا ہے۔ (3) الصحاح (ارض) میں۔ (4) معانی القرآن 4/ 247 میں۔ (5) اعراب القرآن للنحاس 3/ 337 - 338، اور جو پہلے قوسین میں گزرا وہ اسی سے ہے۔

Al-Suddi said: [Regarding] "and the clay", did you not see the clay that is inside the wood? It is from what the devils bring to it in gratitude. And she said: "If you were eating food and drink, we would have brought them to you" (1).

And "an" [that] is in the position of nominative (raf') as a substitute (badal) for "the jinn". The implied meaning is: "the matter of the jinn became clear", so the mudhaf (possessed noun) was omitted. Meaning: it became clear and manifest to humans, and the matter of the jinn was revealed to them—that they do not know the unseen. This is a substitute of inclusion (badal al-ishtimal). It is also permissible for it to be in the accusative (nasb) position by assuming the omission of the preposition "lam" (2).

And "labithu" [they remained]: stayed. And "the humiliating torment": forced labor, carrying, building, and other such things.

Solomon lived for fifty-three years, and the duration of his reign was forty years. He became king when he was thirteen years old and began building the Bayt al-Maqdis (the Temple) when he was seventeen years old (3). Al-Suddi and others said: Solomon's life was sixty-seven years; he became king at seventeen and began building the Temple at twenty, and his reign lasted fifty years.

It is narrated that Solomon (peace be upon him) began the construction of the Temple in the fourth year of his reign. After its completion, he offered twelve thousand bulls and one hundred and twenty thousand sheep as sacrifices. He made the day he finished the building a festival (Eid). He stood upon the Rock, raising his hands to Allah Almighty in prayer, saying: "O Allah, You have granted me this sovereignty and strengthened me to build this mosque. O Allah, inspire me to be thankful for the favors You have bestowed upon me, and let me die following Your religion. Let not my heart deviate after You have guided me. O Allah, I ask You for five qualities for whoever enters this mosque: no sinner enters it seeking repentance except that You forgive him and accept his repentance; no fearful person enters except that You grant him security; no sick person except that You heal him; and no poor person except that You enrich him. And the fifth: that You do not turn Your gaze away from whoever enters it until they leave, except for one who intends heresy or injustice, O Lord of the Worlds." This was mentioned by Al-Mawardi (4).

---

(1) Tafsir al-Tabari 19/242, 'Ara'is al-Majalis p. 330, and al-Nukat wa al-'Uyun 4/441. The problematic nature of the report is evident. (2) Mushkil I'rab al-Qur'an 2/585. (3) 'Ara'is al-Majalis p. 330. (4) In al-Nukat wa al-'Uyun 4/442.

सूरह सबा: आयत 14 | 286

अस-सुद्दी ने कहा: [मिट्टी के बारे में], क्या आपने वह मिट्टी नहीं देखी जो लकड़ी के भीतर होती है? यह उन चीजों में से है जिसे शैतान कृतज्ञता में वहां लाते हैं। और उसने कहा: "यदि तुम भोजन और पेय ले रहे होते, तो हम उन्हें तुम्हारे पास ले आते" (1)।

और "अन" (कि) यहाँ "जिन्न" के बदले (बदल) के रूप में रफ़अ (nominative) की स्थिति में है। निहित अर्थ है: "जिन्नों का मामला स्पष्ट हो गया", इसलिए मुज़ाफ़ (सम्बन्धित संज्ञा) को हटा दिया गया। अर्थात: मनुष्यों के लिए यह स्पष्ट और प्रकट हो गया, और जिन्नों का मामला उनके सामने खुल गया—कि वे परोक्ष (ग़ैब) नहीं जानते। यह 'बदल अल-इश्तिमाल' (समावेश का स्थानापन्न) है। यह लाम (lam) के विलोप को मानकर नसब (accusative) की स्थिति में भी हो सकता है (2)।

और "लबिसू": वे ठहरे। और "अपमानजनक दंड": बेगार, बोझ उठाना, भवन निर्माण और इसी तरह की अन्य चीजें।

सुलेमान की उम्र तिरपन वर्ष थी, और उनके शासन की अवधि चालीस वर्ष थी। वह तेरह वर्ष की आयु में राजा बने और सत्रह वर्ष की आयु में बैतुल मक़दिस (मंदिर) का निर्माण शुरू किया (3)। अस-सुद्दी और अन्य लोगों ने कहा: सुलेमान की आयु सड़सठ वर्ष थी; वह सत्रह वर्ष की आयु में राजा बने और बीस वर्ष की आयु में मंदिर का निर्माण शुरू किया, और उनका शासन पचास वर्ष तक रहा।

वर्णन है कि सुलेमान (उन पर शांति हो) ने अपने शासन के चौथे वर्ष में बैतुल मक़दिस का निर्माण शुरू किया। इसके पूरा होने के बाद, उन्होंने बारह हजार बैल और एक लाख बीस हजार भेड़ें बलि के रूप में चढ़ाईं। उन्होंने जिस दिन निर्माण कार्य पूरा किया, उसे उत्सव (ईद) के रूप में मनाया। वह चट्टान पर खड़े हुए, अल्लाह तआला की ओर हाथ उठाकर प्रार्थना की और कहा: "हे अल्लाह, तूने मुझे यह सत्ता प्रदान की और मुझे इस मस्जिद के निर्माण की शक्ति दी। हे अल्लाह, मुझे उन नेमतों के लिए तेरा शुक्रगुज़ार होने की प्रेरणा दे जो तूने मुझ पर की हैं, और मुझे अपने धर्म पर मौत दे। मेरे मार्गदर्शन के बाद मेरे दिल को विचलित न होने दे। हे अल्लाह, मैं इस मस्जिद में प्रवेश करने वालों के लिए तुझसे पाँच खूबियों की प्रार्थना करता हूँ: कोई भी पापी तौबा के लिए इसमें प्रवेश न करे जिसे तू क्षमा न कर दे और उसकी तौबा स्वीकार न कर ले; कोई भी भयभीत व्यक्ति प्रवेश न करे जिसे तू सुरक्षा न दे; कोई भी बीमार व्यक्ति प्रवेश न करे जिसे तू चंगा न कर दे; और कोई भी निर्धन प्रवेश न करे जिसे तू समृद्ध न कर दे। और पाँचवाँ: कि तू अपनी नज़र उस व्यक्ति से तब तक न हटाए जब

तक वह वहां से निकल न जाए, सिवाय उसके जो अधर्म या अन्याय का इरादा रखता हो, हे दुनिया के पालनहार।" इसे अल-मावर्दी ने उल्लेख किया है (4)।

---

(1) तफ़सीर अल-तबरी 19/242, अराइस अल-मजालिस पृ. 330, और अल-नुक़त वल-उयून 4/441। रिवायत में अजनबीपन स्पष्ट है। (2) मुश्किल एराब अल-क़ुरान 2/585। (3) अराइस अल-मजालिस पृ. 330। (4) अल-नुक़त वल-उयून 4/442 में।

السدی نے کہا: [مٹی کے بارے میں]، کیا تم نے وہ مٹی نہیں دیکھی جو لکڑی کے اندر ہوتی ہے؟ یہ ان چیزوں میں سے ہے جو شیاطین شکریہ کے طور پر لاتے ہیں۔ اور اس (جن) نے کہا: "اگر تم کھانا کھاتے اور پانی پیتے تو ہم تمہارے پاس وہ دونوں چیزیں لے آتے" (۱)۔

اور لفظ «أن» یہاں "جنات" سے بدل کے طور پر رفع کی حالت میں ہے۔ تقدیر (پوشیدہ عبارت) یوں ہے: "جنات کا معاملہ واضح ہو گیا"، پس مضاف کو حذف کر دیا گیا، یعنی: انسانوں پر یہ بات واضح اور ظاہر ہو گئی اور جنات کا معاملہ ان پر کھل گیا کہ وہ غیب نہیں جانتے۔ یہ بدل الاشتمال ہے۔ اور یہ لّام کے حذف کی تقدیر پر نصب کی جگہ میں ہونا بھی جائز ہے (۲)۔

اور «لَبِثُوا»: وہ ٹھہرے۔ اور «الْعَذَابِ الْمُهِينِ»: بیگار، بوجھ اٹھانا، عمارت بنانا اور اس کے علاوہ دیگر کام۔

حضرت سلیمان علیہ السلام کی عمر ترپن سال تھی، اور ان کی مدتِ بادشاہت چالیس سال تھی، پس وہ تیرہ سال کی عمر میں بادشاہ بنے اور سترہ سال کی عمر میں بیت المقدس کی تعمیر شروع کی (۳)۔ السدی اور دیگر نے کہا: حضرت سلیمان کی عمر سڑسٹھ سال تھی، سترہ سال کی عمر میں بادشاہ بنے اور بیس سال کی عمر میں بیت المقدس کی تعمیر شروع کی، اور ان کی بادشاہت پچاس سال تھی۔

اور روایت ہے کہ حضرت سلیمان علیہ السلام نے اپنی بادشاہت کے چوتھے سال میں بیت المقدس کی تعمیر شروع کی۔ تعمیر سے فارغ ہونے کے بعد انہوں نے بارہ ہزار بیل اور ایک لاکھ بیس ہزار بھیڑیں قربان کیں۔ جس دن تعمیر مکمل ہوئی اس دن کو عید قرار دیا، اور صخرہ (چٹان) پر

کھڑے ہو کر اللہ تعالیٰ کے حضور ہاتھ اٹھا کر دعا کی اور کہا: اے اللہ، تو نے مجھے یہ بادشاہت عطا کی اور مجھے اس مسجد کی تعمیر پر قوت دی، اے اللہ، پس تو مجھے اپنی ان نعمتوں پر شکر گزاری کی توفیق دے جو تو نے مجھ پر کیں، اور مجھے اپنے دین پر وفات دے، اور ہدایت دینے کے بعد میرے دل کو ٹیڑھا نہ ہونے دے۔ اے اللہ، میں تجھ سے ان لوگوں کے لیے جو اس مسجد میں داخل ہوں پانچ خصلتوں کا سوال کرتا ہوں: کوئی گناہ گار توبہ کے لیے داخل نہ ہو مگر یہ کہ تو اسے بخش دے اور اس کی توبہ قبول فرما لے، کوئی خوفزدہ داخل نہ ہو مگر یہ کہ تو اسے امن دے دے، کوئی بیمار داخل نہ ہو مگر یہ کہ تو اسے شفا دے دے، اور کوئی فقیر داخل نہ ہو مگر یہ کہ تو اسے غنی کر دے۔ اور پانچویں یہ کہ: تو اپنی نظرِ عنایت اس مسجد میں داخل ہونے والے سے اس کے نکلنے تک نہ ہٹائے، سوائے اس کے جو بے دینی یا ظلم کا ارادہ رکھتا ہو، اے رب العالمین۔ اسے ماوردی نے ذکر کیا ہے (۴)۔

---

(۱) تفسیر الطبری ۱۹/۲۴۲، وعرائس المجالس ص ۳۳۰، والنکت والعیون ۴/۴۴۱۔ اس روایت میں نکارت (اجنبیت) ظاہر ہے۔ (۲) مشکل اعراب القرآن ۲/۵۸۵۔ (۳) عرائس المجالس ص ۳۳۰۔ (۴) النکت والعیون ۴/۴۴۲ میں۔

Page 287

Surat Saba: Verses 14 - 15

I said: This is more correct than what was previously mentioned, that its construction was not completed until a year after his death. The evidence for the correctness of this is what Al-Nasa'i and others narrated with a sound chain of narration from the hadith of Abdullah bin Amr on the authority of the Prophet ﷺ: "When Solomon bin David built the Temple, he asked God Almighty for three things: a judgment that coincides with His judgment, and he was given it; and he asked God Almighty for a kingdom that should not belong to anyone after him, and he was given it; and he asked God Almighty, when he finished building the mosque, that no one should come to it driven by nothing but prayer in it, except that he emerges from his sins like the day his mother gave birth to him." We have mentioned this hadith in "Al Imran"(1) and we mentioned its construction in "Subhan"(2).

The Almighty's saying: {There was for [the tribe of] Saba' in their dwelling place a sign: two [fields of] gardens on the right and on the left. [They were told], "Eat from the provision of your Lord and be grateful to Him. A good land [have you], and a forgiving Lord."} (15)

The Almighty's saying: {There was for Saba' in their dwelling place a sign}. Nafi' and others recited [the word Saba'] with declension and nunation on the basis that it is the name of a tribe, and it is originally the name of a man, as stated in the instruction from the Prophet (3)ﷺ. Al-Tirmidhi narrated, saying: Abu Kuraib and Abd bin Humaid told us, saying: Abu Usama told us, on the authority of Al-Hasan bin Al-Hakam Al-Nakha'i, saying: Abu Sabra Al-Nakha'i told us, on the authority of Farwa bin Musayk Al-Muradi, saying: I came to the Prophet ﷺ and said: O Messenger of God, shall I not fight those who turned back from my people with those who came forward? So he gave me permission to fight them and ordered me. When I left his presence, he asked about me: "What did the Ghutayfi do?" He was told that I had set out. He said: So he sent [someone] after me and brought me back. I came to him while he was in a group of his companions, and he said: "Call the people, and whoever among them embraces Islam, accept it from him, and whoever does not embrace Islam, do not hurry until I have news for you." He said: And what was revealed regarding "Saba'" was revealed, so a man said: O Messenger of God, and what...

(1) 5/207, and it is in Sunan al-Nasa'i (Al-Mujtaba) 2/34. His saying: "la yanhazuhu," i.e., it does not drive him. And his saying: "a judgment that coincides with His

judgment," i.e., agrees with the judgment of God Almighty, and what is meant is success in reaching the correct answer in independent reasoning (ijtihad). Said by al-Sindi. (2) 13/15. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/338. Nafi', 'Asim, Ibn 'Amir, Hamza, and al-Kisa'i recited it with declension and nunation. Al-Sab'a p. 480, and al-Taysir p. 167.

पृष्ठ २८७

सूरह सबा: आयत १४ - १५

मैंने कहा: यह उस बात से अधिक सही है जो पहले बताई गई थी कि उसकी इमारत उसकी मृत्यु के एक साल बाद तक पूरी नहीं हुई थी। इसकी सत्यता का प्रमाण वह है जिसे अल-नसाई और अन्य लोगों ने अब्दुल्ला बिन अम्र की हदीस से एक सही सनद के साथ नबी ﷺ के हवाले से निकाला है: "जब सुलेमान बिन दाऊद ने बैतुल मुक़द्दस बनाया, तो उन्होंने अल्लाह तआला से तीन चीज़ें मांगीं: एक ऐसा निर्णय जो उसके निर्णय के अनुकूल हो, तो उन्हें वह दिया गया; और उन्होंने अल्लाह तआला से एक ऐसा साम्राज्य माँगा जो उनके बाद किसी और के लिए उपयुक्त न हो, तो उन्हें वह दिया गया; और उन्होंने अल्लाह तआला से प्रार्थना की, जब उन्होंने मस्जिद का निर्माण पूरा कर लिया, कि जो कोई भी उसमें केवल नमाज़ पढ़ने के इरादे से आए, वह अपने गुनाहों से वैसे ही पाक होकर निकले जैसे उस दिन था जब उसकी माँ ने उसे जन्म दिया था।" हमने इस हदीस का उल्लेख "आल इमरान"(१) में किया है और "सुब्हान"(२) में इसके निर्माण का उल्लेख किया है।

अल्लाह तआला का फरमान: {निस्संदेह सबा के लिए उनके निवास स्थान में एक निशानी थी: दो बाग़, दाहिनी और बाईं ओर। (उनसे कहा गया) 'अपने पालनहार की दी हुई रोज़ी में से खाओ और उसका आभार व्यक्त करो। यह एक स्वच्छ शहर है और पालनहार अत्यंत क्षमाशील है।'} (१५)

अल्लाह तआला का फरमान: {निस्संदेह सबा के लिए उनके निवास स्थान में एक निशानी थी}। नाफे और अन्य लोगों ने इसे विसर्ग (तन्वीन) के साथ पढ़ा है, इस आधार पर कि यह एक कबीले का नाम है, और मूल रूप से यह एक व्यक्ति का नाम है, जैसा कि नबी ﷺ(३) से प्रमाणित है। अल-तिर्मिज़ी ने रिवायत की, कहा: हमें अबू कुरैब और अब्द बिन हुमैद ने बताया, उन दोनों ने कहा: हमें अबू ओसामा ने हसन बिन अल-हकम अल-नख़ई से बताया, उन्होंने कहा: हमें अबू सबरा अल-नख़ई ने बताया, उन्होंने फरवा बिन मुसैक अल-मुरादी से रिवायत की, उन्होंने कहा: मैं नबी ﷺ के पास आया और कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, क्या मैं अपनी जाति के उन लोगों से न लड़ूँ जो मुँह मोड़ गए हैं, उन लोगों की मदद से जो (इस्लाम की ओर) आ गए हैं? तो उन्होंने मुझे उनसे लड़ने की अनुमति दी और मुझे आदेश दिया। जब मैं उनके पास से निकला, तो उन्होंने मेरे बारे में पूछा: "गुतैफ़ी ने क्या किया?" उन्हें बताया गया कि मैं चल पड़ा हूँ। उन्होंने कहा: तो उन्होंने मेरे पीछे किसी को भेजा और मुझे वापस बुलवाया। मैं उनके पास आया जबकि वह अपने साथियों के एक समूह में थे, तो उन्होंने कहा:

"लोगों को बुलाओ, और उनमें से जो इस्लाम स्वीकार कर ले, उसे स्वीकार कर लो, और जो इस्लाम स्वीकार न करे, तो तब तक जल्दी न करो जब तक मैं तुम्हें आदेश न दे दूँ।" उन्होंने कहा: और "सबा" के बारे में जो उतारा जाना था वह उतारा गया, तो एक आदमी ने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, और वह क्या...

(१) ५/२०७, और यह सुनन अल-नसाई (अल-मुजतबा) २/३४ में है। उनका कहना: 'ला यनहज़ुहु', यानी: उसे धकेलता नहीं। और उनका कहना: 'एक निर्णय जो उसके निर्णय के अनुकूल हो', यानी: अल्लाह तआला के निर्णय के अनुरूप हो, और इसका अर्थ है इज्तिहाद में सही नतीजे तक पहुँचने की सफलता। अल-सिंदी ने यह कहा है। (२) १३/१५. (३) अल-नहस द्वारा इ'राब अल-कुरान ३/३३८, और नाफ़े, आसिम, इब्न आमिर, हमज़ा और अल-किसाई ने इसे विसर्ग के साथ पढ़ा है। अल-सबअ पृष्ठ ४८०, और अल-तयसीर पृष्ठ १६७।

صفحہ ۲۸۷

سورہ سبا: آیات ۱۴ - ۱۵

میں نے کہا: یہ اس بات سے زیادہ صحیح ہے جو پہلے گزری کہ اس کی عمارت اس کی وفات کے ایک سال بعد تک مکمل نہیں ہوئی تھی۔ اس کی صحت کی دلیل وہ ہے جسے النسائی اور دیگر نے صحیح سند کے ساتھ عبداللہ بن عمرو کی حدیث سے نبی ﷺ کے حوالے سے روایت کیا ہے:
«بیشک سلیمان بن داؤد نے جب بیت المقدس بنایا تو اللہ تعالیٰ سے تین باتیں مانگیں: ایسا فیصلہ جو اس کے فیصلے کے مطابق ہو، تو وہ انہیں دے دیا گیا؛ اور اللہ تعالیٰ سے ایسی بادشاہت مانگی جو ان کے بعد کسی کے لائق نہ ہو، تو وہ بھی انہیں دے دی گئی؛ اور اللہ تعالیٰ سے دعا کی جب وہ مسجد کی تعمیر سے فارغ ہوئے کہ جو بھی اس میں صرف نماز پڑھنے کی غرض سے آئے، وہ اپنے گناہوں سے ایسے ہی نکل جائے جیسے اس کی ماں نے اسے جنم دیا تھا۔» ہم نے اس حدیث کا ذکر «آل عمران» (۱) میں کیا ہے اور «سبحان» (۲) میں اس کی تعمیر کا ذکر کیا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ لَقَدْ كَانَ لِسَبَإٍ فِي مَسْكَنِهِمْ آيَةٌ ۖ جَنَّتَانِ عَن يَمِينٍ وَشِمَالٍ ۖ كُلُوا مِن رِّزْقِ رَبِّكُمْ وَاشْكُرُوا لَهُ ۚ بَلْدَةٌ طَيِّبَةٌ وَرَبٌّ غَفُورٌ (١٥) ﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿بیشک سبا کے لیے ان کے مسکن میں ایک نشانی تھی﴾ نافع اور دیگر نے اسے صرف (تنویر) کے ساتھ پڑھا ہے اس بنیاد پر کہ یہ ایک قبیلے کا نام ہے، اور اصل میں یہ ایک مرد کا نام ہے، جیسا کہ نبی ﷺ سے منقول ہے(۳)۔ امام ترمذی نے روایت کی ہے، کہا: ہمیں ابوکریب اور عبد بن حمید نے بیان کیا، ان دونوں نے کہا: ہمیں ابواسامہ نے حسن بن الحکم النخعی سے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں ابوسبرہ النخعی نے فروہ بن مسیک المرادی سے بیان کیا، انہوں

نے کہا: میں نبی ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوا اور عرض کی: اے اللہ کے رسول، کیا میں اپنی قوم کے پیٹھ پھیرنے والوں سے ان کے ذریعے نہ لڑوں جو (اسلام کی طرف) مائل ہوئے ہیں؟ تو آپ نے مجھے ان سے لڑنے کی اجازت دی اور مجھے حکم دیا۔ جب میں آپ کے پاس سے نکلا تو آپ نے میرے بارے میں پوچھا: "غُطیفی نے کیا کیا؟" آپ کو بتایا گیا کہ میں روانہ ہو چکا ہوں۔ آپ نے فرمایا: تو آپ نے میرے پیچھے کسی کو بھیجا اور مجھے واپس بلوایا۔ میں آپ کے پاس حاضر ہوا جبکہ آپ اپنے صحابہ کی ایک جماعت میں تھے، تو آپ نے فرمایا: "لوگوں کو دعوت دو، پس جو ان میں سے اسلام قبول کر لے اسے قبول کر لو، اور جو اسلام قبول نہ کرے اس کے بارے میں جلدی نہ کرو یہاں تک کہ میں تمہیں (نیا) حکم دوں"۔ انہوں نے کہا: اور "سبا" کے بارے میں جو نازل ہونا تھا وہ نازل ہوا، تو ایک آدمی نے عرض کی: اے اللہ کے رسول، اور وہ کیا...

(۱) ۵/۲۰۷، اور یہ سنن النسائی (المجتبیٰ) ۲/۳۴ میں ہے۔ آپ کا قول: «لا ینہزہ»، یعنی: اسے نہیں دھکیلتا۔ اور آپ کا قول: «حکماً یصادف حکمہ»، یعنی: اللہ تعالیٰ کے حکم کے موافق ہو، اور مراد اجتہاد میں صحیح بات تک پہنچنے کی توفیق ہے۔ یہ علامہ سندی نے کہا ہے۔ (۲) ۱۳/۱۵ .

(۳) اعراب القرآن للنحاس ۳/۳۳۸، اور نافع، عاصم، ابن عامر، حمزہ اور کسائی نے صرف اور تنوین کے ساتھ پڑھا ہے۔ السبعة ص ۴۸۰، اور التیسیر ص ۱۶۷۔

Surat Saba: Verse 15 288

Is Saba' a land or a woman? He said: "It is neither a land nor a woman, but it is a man who fathered ten Arabs. Six of them went to the right (Yemen) and four of them went to the left (Syria). As for those who went to the left, they are Lakhm, Judham, Ghassan, and 'Amilah. And as for those who went to the right, they are Al-Azd, Al-Ash'ariyūn, Himyar, Kindah, Madhhij, and Anmār." A man said: O Messenger of Allah, and what is Anmār? He said: "Those from whom come Khath'am and Bajilah." This was narrated by Ibn Abbas from the Prophet (peace be upon him). Abu Isa said: This is a Good Strange (Hasan Gharib) hadith (1).

Ibn Kathir (2) and Abu Amr read: "li-Saba-a" without declension (ghayr sarf), making it a name for the tribe, which is the choice of Abu Ubayd. He supported this by what follows: "in their dwellings"; Al-Nahhas (3): if it were as he said, it would have been: "in her dwellings." More explanation of this meaning has already passed in "An-Naml" (4).

A poet said regarding declension (sarf): The arrivals and Taym in the heights of Saba'in [with declension], the skin of buffaloes has bitten their necks (5).

Another said regarding non-declension: From the present Saba-a [without declension] of Ma'rib when they build the Arim dam against its flood (6).

Qunbul, Abu Haywah, and Al-Jahdari read: "li-Saba-ʾ" with a silent hamza (7).

---

(1) Sunan al-Tirmidhi (3222), and it is with Ahmad (89/24009), and Abu Dawud extracted it in shortened form (3988). His saying: "fa-tyāman", meaning: they took the direction of Yemen and lived there. And his saying: "tashā'am", meaning: they headed towards the direction of Sham (Syria/Levant). Tuhfat al-Ahwadhi 89/9. Al-Ghutaifi is attributed to Ghutaif, which is a belly (sub-tribe) from Murad. Al-Ansab by Al-Sam'ani 163/9. And the hadith of Ibn Abbas was extracted by Ahmad (2898). (2) In the narration of Al-Bazzi. Al-Sab'ah p. 480, and Al-Taysir p. 167. (3) In I'rab al-Qur'an 338/3, and what precedes it from it. (4) At the interpretation of verse (22) from it. (5) The verse is by Jarir, and it is in his Diwan explained by Muhammad bin Habib 1/130 with the narration: Taym and Taym call you in the villages of Saba, the skin of buffaloes has bitten their necks. The verse is in the narration of the author in Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra' 2/358. (6) The verse is by Al-Nabigha al-Ja'di or Umayyah bin Abi al-Salt, as in Sirat Ibn Hisham 1/14, and Tabaqat al-Fuhul 1/126. It is in the Diwan of Al-Nabigha

al-Ja'di p. 134 with the narration: or Saba' ... (7) Al-Sab'ah p. 480, and Al-Taysir p. 167 from Qunbul.

सूरह सबा: आयत 15 288

सबा क्या है? एक भूमि या एक महिला? उन्होंने कहा: "यह न तो भूमि है और न ही महिला, बल्कि यह एक आदमी है जिसने दस अरबों को जन्म दिया। उनमें से छह दाहिनी ओर (यमन) गए और उनमें से चार बाईं ओर (शाम) गए। जहाँ तक बाईं ओर जाने वालों की बात है, वे लखम, जुज़ाम, ग़स्सान और आमिला हैं। और जहाँ तक दाहिनी ओर जाने वालों की बात है, वे अल-अज़द, अल-अशअरीयुन, हिमय़र, किन्दा, मध्हिज और अनमार हैं।" एक आदमी ने कहा: हे अल्लाह के रसूल, और अनमार क्या है? उन्होंने कहा: "वे जिनसे खथअम और बजीला निकलते हैं।" यह इब्न अब्बास ने पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत किया है। अबू ईसा ने कहा: यह एक हसन गरीब हदीस है (1)।

इब्न कसीर (2) और अबू अम्र ने पढ़ा: "लिसबा-अ" बिना तन्वीन (ग़ैर सर्फ़) के इसे कबीले का नाम माना, और यह अबू उबैद का विकल्प है। उन्होंने इस बात से तर्क दिया कि इसके बाद "उनके घरों में" (फ़ी मसाकिनिहिम्) है; अल-नहहास (3) ने कहा: यदि ऐसा होता जैसा उन्होंने कहा, तो यह "उसके घरों में" (फ़ी मसाकिनिहा) होता। इस अर्थ का और अधिक स्पष्टीकरण "अन-नमल" में दिया जा चुका है (4)।

एक कवि ने सर्फ़(तन्वीन) के संबंध में कहा: सबा की ऊंचाइयों में आने वाले और तैम [सबा-इन के साथ], भैंसों की खाल ने उनकी गर्दन को काट लिया है (5)।

दूसरे ने बिना सर्फ़ के कहा: मारिब के उपस्थित सबा [सबा-अ के साथ] से जब वे उसकी बाढ़ के खिलाफ अरिम बांध बना रहे थे (6)।

कुनबुल, अबू हयवाह और अल-जहद़री ने पढ़ा: "लिसबा-अ"; हम्ज़ा को सुकूँ के साथ (7)।

---

(1) सुनन अल-तिर्मिज़ी (3222), और यह अहमद (89/24009) के पास है, और इसे अबू दाऊद (3988) ने संक्षेप में निकाला है। उनका कहना: 'फतयामन', यानी: उन्होंने यमन की दिशा ली और वहां बस गए। और उनका कहना: 'तशाम', यानी: वे शाम की दिशा की ओर बढ़े। तोहफत अल-अहवज़ी 89/9। अल-गुतैफ़ी का संबंध गुतैफ़ से है, जो मुराद का एक कबीला है। अल-अन्साब लिल-समानी 163/9। और इब्न अब्बास की हदीस अहमद (2898) ने निकाली है। (2) अल-बज़्ज़ी की रिवायत में। अल-सबअ पृष्ठ 480, और अल-तयसीर पृष्ठ 167। (3) इ'राब अल-कुरान 338/3 में, और

जो उससे पहले है। (4) इसकी आयत (22) की व्याख्या पर। (5) यह शेर जरीर का है, और यह मुहम्मद बिन हबीब की व्याख्या के साथ उनके दीवान 1/130 में इस रिवायत के साथ है: सबा की बस्तियों में तैम और तैम तुम्हें पुकारते हैं, भैंसों की खाल ने उनकी गर्दन को काट लिया है। यह शेर फर्रा की मआनी अल-कुरान 2/358 में लेखक की रिवायत में है। (6) यह शेर अल-नाबिगा अल-जअदी या उमय्या बिन अबी अल-सल्त का है, जैसा कि सीरत इब्न हिशाम 1/14 और तबाक़त अल-फहूल 1/126 में है। यह अल-नाबिगा अल-जअदी के दीवान पृष्ठ 134 में इस रिवायत के साथ है: या सबा ... (7) अल-सबअ पृष्ठ 480, और अल-तयसीर पृष्ठ 167 कुनबुल से।

سورہ سبأ: آیت 15 288

سبأ کیا ہے؟ زمین یا کوئی عورت؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "نہ تو یہ کوئی زمین ہے اور نہ کوئی عورت، بلکہ یہ ایک مرد ہے جس کے دس (عرب) بیٹے پیدا ہوئے۔ ان میں سے چھ دائیں جانب (یمن کی طرف) چلے گئے اور چار بائیں جانب (شام کی طرف) چلے گئے۔ رہے وہ جو بائیں جانب گئے تو وہ لخم، جذام، غسان اور عاملہ ہیں۔ اور جو دائیں جانب گئے وہ ازد، اشعریون، حمیر، کندہ، مذحج اور انمار ہیں۔" ایک شخص نے عرض کیا: یا رسول اللہ، انمار کون ہیں؟ فرمایا: "وہ جن میں سے خثعم اور بجیلہ ہیں۔" یہ حدیث ابن عباسؓ نے نبی ﷺ سے روایت کی ہے۔ ابوعیسیٰ (ترمذی) نے کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے (1)۔

ابن کثیر (2) اور ابو عمرو نے "لِسَبَأَ" بغیر صرف (غیر منصرف) کے پڑھا ہے، اسے قبیلے کا نام قرار دیتے ہوئے، اور یہی ابو عبید کا اختیار ہے، اور انہوں نے اس بات سے استدلال کیا ہے کہ اس کے بعد "فِي مَسَاكِنِهِمْ" (ان کے گھروں میں) ہے؛ النحاس (3) کا کہنا ہے: اگر ایسا ہوتا جیسا کہ انہوں نے کہا، تو "فِي مَسَاكِنِهَا" (اس کے گھروں میں) ہوتا۔ اس معنی کی مزید وضاحت سورہ "النمل" میں گزر چکی ہے (4)۔

شاعر نے صرف (منصرف ہونے) کے بارے میں کہا: سبأ کی بلندیوں پر آنے والے اور تیم [سبأ کے ساتھ]، بھینسوں کے چمڑے نے ان کی گردنوں کو جکڑ لیا ہے (5)۔

اور دوسرے نے بغیر صرف کے کہا: مأرب کے مقیم سبأ [سبأ کے ساتھ] میں سے، جب وہ اس کے سیلاب کے سامنے عرم (بند) بنا رہے تھے (6)۔

قنبل، ابو حیوہ اور الجحدری نے "لِسَبَأْ" ہمزہ کے سکون کے ساتھ پڑھا ہے (7)۔

(1) سنن ترمذی (3222)، اور یہ احمد (89/24009) کے ہاں بھی ہے، اور اسے ابوداؤد نے مختصراً روایت کیا ہے (3988)۔ ان کا قول: 'فتیامن'، یعنی: انہوں نے یمن کی سمت اختیار کی اور وہیں قیام کیا۔ اور ان کا قول: 'تشاءم'، یعنی: انہوں نے شام کی سمت کا قصد کیا۔ تحفۃ الاحوذی 89/9۔ الغطیفی کی نسبت غطیف کی طرف ہے، جو مراد کا ایک بطن (قبیلہ) ہے۔ الانساب للسمعانی 163/9۔ اور ابن عباس کی حدیث احمد نے نکالی ہے (2898)۔ (2) البزی کی روایت میں۔ السبعۃ ص 480، اور التیسر ص 167۔ (3) اعراب القرآن 338/3 میں، اور اس سے پہلے کا حصہ وہیں سے ہے۔ (4) اس کی آیت (22) کی تفسیر کے پاس۔ (5) یہ شعر جریر کا ہے، اور یہ ان کے دیوان میں محمد بن حبیب کی شرح کے ساتھ 130/1 میں اس روایت کے ساتھ ہے: سبأ کی بستیوں میں تیم اور تیم تمہیں پکارتے ہیں، بھینسوں کے چمڑے نے ان کی گردنوں کو جکڑ لیا ہے۔ اور یہ شعر مصنف کی روایت میں فراء کی معانی القرآن 358/2 میں ہے۔ (6) یہ شعر نابغہ جعدی یا امیہ بن ابی الصلت کا ہے، جیسا کہ سیرت ابن ہشام 14/1 اور طبقات الفحول 126/1 میں ہے۔ یہ نابغہ جعدی کے دیوان میں ص 134 پر اس روایت کے ساتھ ہے: یا سبأ ... (7) السبعۃ ص 480، اور التیسر ص 167 قنبل سے ۔

Surah Saba: Verse 15 289

﴿فِي مَسَاكِنِهِمْ﴾ (In their dwellings) is the general reading in the plural (1), and it is the choice of Abu Ubaid and Abu Hatim; because they had many dwellings and not just one dwelling. And Ibrahim, Hamza, and Hafs read: ﴿مَسْكَنِهِمْ﴾ (their dwelling) in the singular, except that they pronounced the Kaf with a fatha (2). And Yahya, Al-A'mash, and Al-Kisa'i also read it in the singular, except that they pronounced the Kaf with a kasra (3). Al-Nahhas said (4): And 'masakin' (dwellings) in this is clearer; because it combines the word and the meaning. If you say: 'maskanihim' (their dwelling), there were two interpretations: One: it is a singular that represents the plural. The other: it is a verbal noun (masdar) that is neither dualized nor pluralized, as God Almighty said: ﴿خَتَمَ اللهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَرِهِمْ﴾ [Al-Baqarah: 7]. So 'hearing' (sam'ihim) came in the singular. Likewise: ﴿مَقْعَدِ صِدْقٍ﴾ [Al-Qamar: 55]. And 'maskan' is like 'masjid', which is an exception to the rules of analogy, and its like is only found through oral transmission (sama'an). ﴿آيَةٌ﴾ (A sign) is the subject of 'kana', meaning: a sign indicating the power of God Almighty, that they have a Creator who created them, and that if all creatures gathered to produce a fruit from wood, they would not be able to, and they would not be guided to the diversity of kinds of fruits, their colors, tastes, smells, and flowers. In that is what indicates that they cannot be except from an All-Knowing, All-Powerful One. ﴿جَنَّتَانِ﴾ (Two gardens) can be a substitute for 'ayah' (sign), and it can be the predicate (khabar) of a deleted subject (mubtada'), so in this case, a pause is made on 'ayah' and it is not a complete pause (5). Al-Zajjaj said (6): That is, the sign is two gardens.

(1) It is the reading of Ibn Kathir, Nafi', Ibn 'Amir, Abu 'Amro, and 'Asim in the narration of Abu Bakr. Al-Sab'ah p. 528, and Al-Taysir p. 180. (2) Al-Sab'ah p. 528, and Al-Taysir p. 180 on the authority of Hamza and Hafs. And Ibrahim is Al-Nakha'i, and Al-Nahhas mentioned it from him in I'rab al-Qur'an 3/339. (3) Al-Sab'ah p. 528, and Al-Taysir p. 180 on the authority of Al-Kisa'i. And I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/339 on the authority of Yahya (who is Ibn Wathab) and Al-A'mash. (4) In I'rab al-Qur'an 3/339. (5) And it is a good pause as mentioned by Al-Ashmouni in Manar al-Huda regarding the clarification of stopping and starting p. 226. (6) In Ma'ani al-Qur'an 4/248.

सूरह सबा: आयत 15 289

﴿فِي مَسَاكِنِهِمْ﴾ (उनके आवासों में) सामान्य पाठ बहुवचन में है (1), और यह अबू उबैद और अबू हातिम की पसंद है; क्योंकि उनके पास कई आवास थे, न कि केवल एक आवास। और इब्राहिम, हमजा और हफ्स ने पढ़ा: ﴿مَسْكَنِهِمْ﴾ (उनका आवास) एकवचन में, सिवाय इसके कि उन्होंने 'काफ़' पर फतह (ज़बर) लगाया (2)। और यहिया, अल-अमाश और अल-किसाई ने भी इसे एकवचन में पढ़ा, सिवाय इसके कि उन्होंने 'काफ़' के नीचे कसरा (ज़ेर) लगाया (3)। अल-नह़्हास ने कहा (4): इसमें 'मसाकिन' (आवासों) अधिक स्पष्ट है; क्योंकि यह शब्द और अर्थ दोनों को जोड़ता है। यदि आप कहते हैं: 'मस्कनिहिम' (उनका आवास), तो इसमें दो व्याख्याएँ थीं: एक: यह एकवचन है जो बहुवचन का प्रतिनिधित्व करता है। दूसरा: यह एक 'मसदर' (मूल शब्द) है जिसका न तो द्विवचन होता है और न ही बहुवचन, जैसा कि अल्लाह तआला ने कहा है: ﴿خَتَمَ اللهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ﴾ [अल-बक़रह: 7]। अतः 'सुनने' (सम'इहिम) शब्द एकवचन में आया है। इसी प्रकार: ﴿مَقْعَدِ صِدْقٍ﴾ [अल-क़मर: 55]। और 'मस्कन' 'मस्जिद' की तरह है, जो सादृश्य के नियमों का अपवाद है, और ऐसा केवल सुनने (परम्परा) से ही पाया जाता है। ﴿آيَةٌ﴾ (एक निशानी) 'काना' का संज्ञा है, जिसका अर्थ है: अल्लाह तआला की शक्ति का संकेत देने वाली एक निशानी, कि उनका एक रचयिता है जिसने उन्हें बनाया है, और यह कि यदि सभी जीव लकड़ी से एक फल निकालने के लिए एकत्र हो जाएं तो वे ऐसा नहीं कर पाएंगे, और न ही वे फलों की विभिन्न प्रजातियों, उनके रंगों, स्वादों, सुगंधों और फूलों की विविधता को समझ पाएंगे। इसमें वह है जो दर्शाता है कि यह केवल एक सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान सत्ता से ही हो सकता है। ﴿جَنَّتَانِ﴾ (दो बाग़) 'आयत' का विकल्प हो सकता है, और यह एक लुप्त 'मुब्तदा' (विषय) का 'ख़बर' (विधेय) भी हो सकता है, इसलिए इस स्थिति में 'आयत' पर ठहराव किया जाता है और यह पूर्ण ठहराव नहीं है (5)। अल-ज़ज्जाज ने कहा (6): यानी, निशानी दो बाग़ हैं।

(1) यह इब्न कसीर, नाफ़े इब्न आमिर, अबू अम्र और असीम का अबू बक्र के वर्णन में पाठ है। अल-सबह पृष्ठ 528, और अल-तयसीर पृष्ठ 180। (2) अल-सबह पृष्ठ 528, और अल-तयसीर पृष्ठ 180 हमजा और हफ्स के अधिकार पर। और इब्राहिम अल-नखई हैं, और अल-नहह़ास ने इराब अल-कुरान 3/339 में उनके हवाले से इसका उल्लेख किया है। (3) अल-सबह पृष्ठ 528, और अल-तयसीर पृष्ठ 180 अल-किसाई के अधिकार पर। और अल-नहह़ास द्वारा इराब अल-कुरान 3/339 यहिया (जो इब्न वथाब हैं) और अल-अमाश के अधिकार पर। (4) इराब अल-कुरान 3/339 में। (5)

और यह एक अच्छा ठहराव है जैसा कि अल-अशमौनी ने मनार अल-हुदा में ठहरने और शुरू करने के स्पष्टीकरण के संबंध में पृष्ठ 226 पर उल्लेख किया है। (6) मानी अल-कुरान 4/248 में।

سورہ سبا: آیت 15 289

﴿فِي مَسَاكِنِهِمْ﴾ (ان کے گھروں میں) عام قراءت جمع کے صیغے میں ہے (1)، اور یہی ابو عبید اور ابو حاتم کا انتخاب ہے؛ کیونکہ ان کے بہت سے مسکن (گھر) تھے نہ کہ صرف ایک مسکن۔ اور ابراہیم، حمزہ اور حفص نے پڑھا ہے: ﴿ مَسْكَنِهِمْ﴾ (ان کا گھر) واحد کے صیغے میں، بجز اس کے کہ انہوں نے 'کاف' پر فتحہ (زبر) دیا ہے (2)۔ اور یحییٰ، اعمش اور کسائی نے بھی اسی طرح واحد پڑھا ہے، بجز اس کے کہ انہوں نے 'کاف' کے نیچے کسرہ (زیر) دیا ہے (3)۔ نحاس نے کہا (4): اس میں 'مساکن' زیادہ واضح ہے؛ کیونکہ یہ لفظ اور معنی دونوں کو جمع کرتا ہے۔ جب آپ کہیں: 'مسکنہم' (ان کا گھر)، تو اس میں دو احتمالات ہیں: ایک یہ کہ یہ واحد ہو جو جمع کی نمائندگی کر رہا ہو۔ دوسرا یہ کہ یہ مصدر ہو جس کا نہ تثنیہ ہوتا ہے اور نہ جمع، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ ﴾ [البقرہ: 7]۔ چنانچہ سماعت (سننے) کا لفظ واحد آیا ہے۔ اسی طرح: ﴿ مَقْعَدِ صِدْقٍ ﴾ [القمر: 55]۔ اور 'مسکن' مسجد کی طرح ہے، جو قیاس (قواعد) سے باہر ہے، اور اس جیسی مثالیں صرف سماعی (سنی سنائی) طور پر ملتی ہیں۔ ﴿آيَةٌ﴾ (نشانی) 'کان' کا اسم ہے، یعنی: اللہ تعالیٰ کی قدرت پر دلالت کرنے والی ایک نشانی، کہ ان کا ایک خالق ہے جس نے انہیں پیدا کیا ہے، اور یہ کہ اگر تمام مخلوقات ایک لکڑی سے پھل نکالنے کے لیے جمع ہو جائیں تو وہ ایسا نہ کر سکیں گے، اور نہ ہی وہ پھلوں کی مختلف اقسام، ان کے رنگوں، ذائقوں، خوشبوؤں اور پھولوں کے اختلاف تک رسائی حاصل کر سکیں گے۔ اس میں وہ چیز ہے جو اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ یہ صرف ایک علیم و قدیر ہستی کی طرف سے ہی ہو سکتا ہے۔ ﴿جَنَّتَانِ﴾ (دو باغ) کا 'آیہ' سے بدل ہونا جائز ہے، اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ

محذوف مبتدا کی خبر ہو، اس صورت میں 'آیہ' پر وقف کیا جائے گا اور یہ وقفِ تمام نہیں ہے (5)۔ زجاج نے کہا (6): یعنی، نشانی دو باغ ہیں۔

(1) یہ ابن کثیر، نافع، ابن عامر، ابو عمرو اور عاصم کی قراءت ہے ابوبکر کی روایت میں۔ السبعہ ص 528، اور التیسیر ص 180۔ (2) السبعہ ص 528، اور التیسیر ص 180 حمزہ اور حفص کے حوالے سے۔ اور ابراہیم سے مراد النخعی ہیں، اور نحاس نے اعراب القرآن 3/339 میں ان کے حوالے سے اس کا ذکر کیا ہے۔ (3) السبعہ ص 528، اور التیسیر ص 180 کسائی کے حوالے سے۔ اور نحاس کی اعراب القرآن 3/339 یحییٰ (جو ابن وثاب ہیں) اور اعمش کے حوالے سے۔ (4) اعراب القرآن 3/339 میں۔ (5) اور یہ وقفِ حسن ہے جیسا کہ اشمونی نے منار الہدیٰ میں وقف اور ابتدا کے بیان میں ص 226 پر ذکر کیا ہے۔ (6) معانی القرآن 4/248 میں۔

Surah Saba: Verse 15 | Page 290

"Two gardens" (jannatān) is in the nominative case because it is the predicate of an omitted subject. Al-Farra said: It is nominative as an explanation of the "sign" (ayah) (1). It is also permissible for "ayah" to be in the accusative as the predicate of "kana", and it is permissible to put "jannatayn" (the two gardens) in the accusative as a predicate as well in contexts other than the Qur'an (2).

Abd al-Rahman bin Zayd said: The sign that was for the people of Saba in their dwellings was that they never saw a mosquito in them, nor a fly, nor a flea, nor a louse, nor a scorpion, nor a snake, nor any other pests. If travelers came to them with lice and insects in their clothes, as soon as they looked at the houses, the insects died (3).

It was also said: The sign is the two gardens. A woman would walk through them with a basket (miktal) on her head, and it would fill with various fruits without her touching them with her hand; this was said by Qatada (4).

It is narrated that the two gardens were between two mountains in Yemen. Sufyan said: Two palaces were found in them. Written on one was: "We built Salheen (5) in seventy autumns of continuous labor," and on the other was written: "We built Sirwah, a place for resting in the afternoon and evening." One of the gardens was to the right of the valley and the other to its left.

Al-Qushayri said: He did not mean just two gardens, but rather from both directions, right and left, meaning:

---

(1) Meaning as a substitute for it, as mentioned from him by Al-Alusi in Ruh al-Ma'ani 22/125, and the saying of Al-Farra in Ma'ani al-Qur'an 2/358. (2) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/338. (3) Reported at length by Al-Tabari 19/247. (4) Reported by Abd al-Razzaq 2/130, and Al-Tabari 9/247. And "al-miktal" is a large basket; it is said that it holds fifteen sa' (measures), as if it contains clumps of dates. Al-Nihayah (K-T-L). (5) In (D): "Sayiheen", in (Kh) and (Zha): "Salihin", and this part is missing from (Z). It appeared in the printed edition of "Al-Nukat wal-'Uyun" 4/443 (and the speech is from it): "Salimeen". What is fixed is from (M), which agrees with what Yaqut mentioned in Mu'jam al-Buldan 3/235, where he said: Salheen with a fatha on the first letter, sukun on the second, then a broken ha... a great fortress in the land of Yemen.

सूरह सबा: आयत 15 | पृष्ठ 290

"दो बाग" (जन्नतैन) मरफ़ू (nominative) है क्योंकि यह एक लुप्त मुक्तदा की खबर है। अल-फ़र्रा ने कहा: इसे 'आयत' की व्याख्या के रूप में मरफ़ू रखा गया है (1)। यह भी संभव है कि 'आयत' को 'काना' की खबर के रूप में मंसूब (accusative) रखा जाए, और कुरान के अलावा अन्य स्थानों पर 'जन्नतैन' (दो बागों) को खबर के रूप में मंसूब रखना भी जायज़ है (2)।

अब्दुल रहमान बिन ज़ैद ने कहा: सबा के लोगों के लिए उनके घरों में जो निशानी थी, वह यह थी कि उन्होंने उनमें कभी मच्छर नहीं देखा, न मक्खी, न पिस्सू, न जूँ, न बिच्छू न साँप और न ही कोई अन्य कीड़ा-मकौड़ा। यदि यात्री अपने कपड़ों में जूँ और कीड़े लेकर उनके पास आते, तो जैसे ही वे घरों की ओर देखते, वे कीड़े मर जाते (3)।

कहा गया है: निशानी वे दो बाग हैं। एक महिला उनके बीच से अपने सिर पर टोकरी (मिकतल) रखकर चलती थी, और वह बिना हाथ लगाए विभिन्न प्रकार के फलों से भर जाती थी; यह कतादा ने कहा है (4)।

वर्णन है कि ये दो बाग यमन में दो पहाड़ों के बीच थे। सुफियान ने कहा: उनमें दो महल पाए गए। एक पर लिखा था: "हमने सलीन (5) को सत्तर वर्षों के निरंतर परिश्रम से बनाया," और दूसरे पर लिखा था: "हमने सिरवाह बनाया, दोपहर और शाम के विश्राम का स्थान।" एक बाग घाटी के दाईं ओर था और दूसरा बाईं ओर।

अल-कुशैरी ने कहा: उनका मतलब केवल दो बाग नहीं था, बल्कि दोनों दिशाओं, दाएं और बाएं से था, यानी:

---

(1) यानी उसके बदल (substitute) के रूप में, जैसा कि अल-आलुसी ने रूह अल-मानी 22/125 में उनके हवाले से उल्लेख किया है, और अल-फ़र्रा का कथन उनकी पुस्तक मानी अल-कुरान 2/358 में। (2) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 3/338। (3) अल-तबरी 19/247 द्वारा विस्तार से उद्धृत। (4) अब्दुल रज्जाक 2/130 और अल-तबरी 9/247 द्वारा उद्धृत। 'मिकतल' एक बड़ी टोकरी है; कहा जाता है कि इसमें पंद्रह साअ (माप) समा सकते हैं, जैसे कि इसमें खजूर के ढ़ेर हों। अल-निहाया (K-T-L)। (5) (D) में: "सायिहीन", (Kh) और (Zha) में: "सालिहीन", और यह हिस्सा (Z) से गायब है। "अल-नुकात वल-उयून" 4/443 (और पाठ वहीं से है) के मुद्रित संस्करण में यह

"सालिमीन" है। जो निश्चित है वह (M) से है, जो याकूत ने मुअजम अल-बुलदान 3/235 में जो उल्लेख किया है उसके अनुरूप है, जहाँ उन्होंने कहा: सलीन, पहले अक्षर पर फतह, दूसरे पर सुकून, फिर एक कसरा वाली हा... यमन की भूमि में एक विशाल किला।

"فجنتان" مرفوع ہے کیونکہ یہ ایک محذوف مبتدا کی خبر ہے۔ اور الفراء نے کہا: یہ آیت کی تفسیر کے طور پر مرفوع ہے (۱)، اور یہ جائز ہے کہ "آیہ" کو "کان" کی خبر ہونے کی بنا پر منسوب پڑھا جائے، اور قرآن کے علاوہ دیگر کلام میں "الجنتین" کو خبر کے طور پر منسوب پڑھنا بھی جائز ہے (۲)۔

عبدالرحمٰن بن زید نے کہا: اہل سبا کے لیے ان کے گھروں میں جو نشانی تھی وہ یہ تھی کہ انہوں نے کبھی وہاں مچھر نہیں دیکھا، نہ مکھی، نہ پسو، نہ جوں، نہ بچھو، نہ سانپ اور نہ ہی دیگر حشرات الارض۔ اگر مسافر اپنے کپڑوں میں جوئیں اور کیڑے مکوڑے لے کر ان کے پاس آتے، تو جیسے ہی وہ ان کے گھروں کی طرف دیکھتے، وہ کیڑے مر جاتے (۳)۔

اور کہا گیا ہے: نشانی وہ دو باغات ہیں، ایک عورت ان میں سے اپنے سر پر ٹوکری (مکتل) رکھ کر گزرتی تھی، تو وہ بغیر ہاتھ لگائے ہر قسم کے پھلوں سے بھر جاتی تھی؛ یہ قتادہ نے کہا ہے (۴)۔

اور روایت ہے کہ وہ دونوں باغات یمن میں دو پہاڑوں کے درمیان تھے۔ سفیان نے کہا: ان میں دو محل پائے گئے، جن میں سے ایک پر لکھا تھا: "ہم نے سلحین (۵) کو ستر سال کی مسلسل محنت سے بنایا،" اور دوسرے پر لکھا تھا: "ہم نے صرواح بنایا، دوپہر اور شام کے آرام کی جگہ۔" پس ایک باغ وادی کے دائیں جانب تھا اور دوسرا اس کے بائیں جانب۔

قشیری نے کہا: اس سے مراد صرف دو باغات نہیں، بلکہ دونوں جہتوں یعنی دائیں اور بائیں جانب سے مراد ہے، یعنی:

(١) یعنی اس کے بدل کے طور پر، جیسا کہ ان سے آلوسی نے روح المعانی ١٢٥/٢٢ میں ذکر کیا ہے، اور معانی القرآن میں فراء کا قول ٣٥٨/٢۔ (٢) نحاس کی اعراب القرآن ٣٣٨/٣۔ (٣) اسے طبری نے تفصیل سے روایت کیا ہے ٢٤٧/١٩۔ (٤) اسے عبدالرزاق ١٣٠/٢ اور طبری ٢٤٧/٩ نے روایت کیا ہے۔ اور "المکتل" ایک بڑی ٹوکری ہے، کہا جاتا ہے کہ اس میں پندرہ صاع کی گنجائش ہوتی ہے، گویا اس میں کھجوروں کے ڈھیر ہوں۔ النہایہ (کتل)۔ (٥) (د) میں: "سایحین"، (خ) اور (ظ) میں: "صالحین"، اور یہ جگہ (ز) سے ساقط ہے۔ اور مطبوعہ "النکت والعیون" ٤٤٣/٤ میں (اور عبارت وہیں سے ہے) واقع ہوا ہے: "سالمین"۔ اور ثابت شدہ متن (م) سے ہے جو یاقوت کے معجم البلدان ٢٣٥/٣ میں ذکر کردہ بات کے موافق ہے، جہاں انہوں نے کہا: سلحین، سین پر فتحہ، لام پر سکون اور پھر حاء مکسورہ کے ساتھ... یہ یمن کی سرزمین میں ایک عظیم قلعہ ہے۔

Surah Saba: Verses 15 - 16 [Page] 291

Their land was full of gardens, trees, and fruits, and people used to take cover under their shadows.

{Eat from the provision of your Lord}: That is, it was said to them: eat. There was no direct command then, but they were enabled to enjoy those blessings. And it was said: i.e., the Messengers said to them: Allah Almighty has permitted this for you, meaning He has permitted these blessings for you, so thank Him through obedience. {From the provision of your Lord} means: from the fruits of the two gardens. {And be grateful to Him} meaning for what He has provided for you.

{A good land}: This is a new sentence, meaning: This is a good land, i.e., rich in fruits. And it was said: not salty (non-saline). And it was said: good because there are no pests in it due to the goodness of its air. Mujahid said: It is Sana'a(1).

{And a Forgiving Lord}: That is, the One who bestows these blessings upon you is a Forgiving Lord who conceals your sins. So He combined for them the forgiveness of their sins and the goodness of their land, and He did not combine that for all His creation. It was also said: forgiveness was mentioned indicating that provision might contain something forbidden. This has already been discussed at the beginning of "Al-Baqarah"(2). It was also said: He only bestowed upon them His favor by pardoning them from the punishment of eradication for the denial of those who denied Him among the former prophets, until they persisted in their insistence and were eradicated.

Allah Almighty says: {But they turned away [refused], so We sent upon them the flood of the dam, and We replaced their two [fields of] gardens with two gardens of bitter fruit, tamarisks and something of few lote trees (16)}

Allah Almighty's saying: {But they turned away} means from His command and following His messengers after they were Muslims. Al-Suddi and Wahb said: Thirteen prophets were sent to the people of Saba, but they denied them. Al-Qushayri said: They had a leader nicknamed "Al-Himar" (the donkey), and they were in the period between Jesus and Muhammad, peace and blessings be upon them both. It was said: He had a son who died, so he raised his head to heaven, spat, and disbelieved. For this reason, it is said: "More disbelieving than a donkey." Al-Jawhari(3) said: And their saying: "More disbelieving than a donkey," refers to a man from the people of 'Ad;

(1) Mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wal-'Uyun 4/444. (2) 1/272. (3) In Al-Sahah (Hamara).

सूरह सबा: आयतें 15 - 16 [पृष्ठ] 291

उनका देश बगीचों, पेड़ों और फलों से भरा था, लोग उनकी छाया में शरण लेते थे।

{अपने रब के दिए हुए रिज़्क में से खाओ}: यानी उनसे कहा गया: खाओ। तब कोई सीधा आदेश नहीं था, लेकिन उन्हें उन नेमतों का आनंद लेने में सक्षम बनाया गया था। और यह भी कहा गया है: यानी रसूलों ने उनसे कहा: अल्लाह तआला ने तुम्हारे लिए इसे जायज़ कर दिया है, यानी उसने तुम्हारे लिए इन नेमतों को जायज़ कर दिया है, इसलिए आज्ञाकारिता के माध्यम से उसका शुक्रिया अदा करो। {अपने रब के रिज़्क में से} का अर्थ है: दो बगीचों के फलों में से। {और उसका शुक्र अदा करो} यानी उसने तुम्हें जो कुछ दिया है उसके लिए।

{एक पाक देश}: यह एक नया वाक्य है, यानी: यह एक अच्छा देश है, यानी फलों से भरपूर। और कहा गया: जो खारा न हो। और कहा गया: अच्छा क्योंकि इसकी हवा की अच्छाई के कारण इसमें कोई हानिकारक कीड़े नहीं हैं। मुजाहिद ने कहा: यह सना है(1)।

{और बख्शने वाला रब}: यानी वह जो तुम पर ये नेमतें बरसाने वाला है, वह एक बख्शने वाला रब है जो तुम्हारे गुनाहों को छुपाता है। तो उसने उनके लिए उनके गुनाहों की माफी और उनके देश की अच्छाई को एक साथ जोड़ दिया, और उसने अपनी पूरी सृष्टि के लिए ऐसा नहीं किया। यह भी कहा गया है: माफी का उल्लेख इस ओर इशारा करते हुए किया गया है कि रिज़्क में कुछ हराम हो सकता है। इस पर "अल-बक़रह" के शुरू में चर्चा हो चुकी है(2)। यह भी कहा गया है: उसने केवल उन पर अपनी कृपा की कि पिछले नबियों को झुठलाने वालों के लिए जड़ से खत्म कर देने वाली सजा से उन्हें माफ कर दिया, जब तक कि वे अपनी जिद पर अड़े रहे और फिर उन्हें जड़ से मिटा दिया गया।

अल्लाह तआला का फरमान है: {मगर उन्होंने मुंह फेर लिया, तो हमने उन पर ज़ोर का सैलाब भेज दिया और उनके दो बाग़ों के बदले उन्हें दो ऐसे बाग़ दिए जिनका फल कड़वा था और झाऊ के पेड़ थे और थोड़े से बेरी के पेड़ (16)}

अल्लाह तआला का कहना: {मगर उन्होंने मुंह फेर लिया} का अर्थ है कि उनके मुसलमान होने के बाद उनके हुक्म और उनके रसूलों के अनुसरण से। अल-सुद्दी और वहब ने कहा: सबा के लोगों के पास तेरह नबी भेजे गए थे, लेकिन उन्होंने उन्हें झुठला दिया। अल-कुशैरी ने कहा: उनका एक नेता था जिसका उपनाम "अल-हिमार" (गधा) था, और वे ईसा और मुहम्मद के बीच की अवधि में थे, उन दोनों पर शांति और आशीर्वाद हो। कहा गया: उसका एक बेटा था जिसकी मृत्यु हो गई, तो उसने

अपना सिर आसमान की ओर उठाया, थूका और कुफ्र किया। इसी कारण कहा जाता है: "गधे से भी बड़ा काफ़िर।" अल-जौहरी(3) ने कहा: और उनका कहना: "गधे से भी बड़ा काफ़िर", 'आद' के लोगों में से एक व्यक्ति के बारे में है।

(1) अल-मावर्दी ने अल-नुकत वल-'उयून 4/444 में इसका उल्लेख किया है। (2) 1/272। (3) अल-सिहाह (हमारा) में।

سورہ سبا: آیات ۱۵ - ۱۶ [صفحہ] ۲۹۱

ان کا ملک باغات، درختوں اور پھلوں والا تھا، لوگ ان کے سائے تلے پناہ لیتے تھے۔

{اپنے رب کے رزق میں سے کھاؤ}: یعنی ان سے کہا گیا: کھاؤ۔ تب کوئی (براہ راست) حکم نہیں تھا، لیکن انہیں ان نعمتوں سے فائدہ اٹھانے کا موقع دیا گیا۔ اور کہا گیا ہے: یعنی رسولوں نے ان سے کہا: اللہ تعالیٰ نے تمہارے لیے یہ حلال کر دیا ہے، یعنی تمہارے لیے ان نعمتوں کو جائز کر دیا ہے، پس فرمانبرداری کے ذریعے اس کا شکر ادا کرو۔ {اپنے رب کے رزق میں سے} یعنی: دو باغوں کے پھلوں میں سے۔ {اور اس کا شکر ادا کرو} یعنی اس پر جو اس نے تمہیں عطا فرمایا۔

{پاکیزہ شہر}: یہ کلام مستأنف ہے، یعنی: یہ ایک اچھا شہر ہے، یعنی پھلوں کی کثرت والا۔ اور کہا گیا: جو شوریدہ (بنجر) نہ ہو۔ اور کہا گیا: پاکیزہ اس لیے کہ اس کی ہوا کی لطافت کی وجہ سے اس میں زہریلے کیڑے مکوڑے نہیں ہیں۔ مجاہد نے کہا: یہ صنعاء ہے(۱)۔

{اور بخشنے والا رب}: یعنی تم پر یہ نعمتیں نازل کرنے والا تمہارا رب بڑا بخشنے والا ہے جو تمہارے گناہوں پر پردہ ڈالتا ہے، پس اس نے ان کے لیے ان کے گناہوں کی مغفرت اور ان کے ملک کی پاکیزگی کو جمع کر دیا، اور اپنی تمام مخلوق کے لیے ایسا نہیں کیا۔ اور کہا گیا ہے: مغفرت کا ذکر اس بات کی طرف اشارہ کرتے ہوئے کیا گیا ہے کہ رزق میں حرام بھی ہو سکتا ہے۔ اس پر "البقرہ" کے شروع میں بات ہو چکی ہے(۲)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: اس نے ان پر یہ احسان کیا کہ ان سے پہلے جن لوگوں نے انبیاء کو جھٹلایا تھا ان کی طرح استیصال (جڑ سے

اکھاڑ دینے والے) عذاب کو معاف کر دیا، یہاں تک کہ وہ اپنی ضد پر قائم رہے تو پھر ان کا استیصال کر دیا گیا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {تو انہوں نے روگردانی کی پس ہم نے ان پر بند کا سیلاب بھیج دیا اور ان کے دو باغوں کے بدلے انہیں دو ایسے باغ دیے جن کا پھل کڑوا تھا اور جھاؤ کے درخت تھے اور کچھ تھوڑی سی بیریاں (۱۶)}

اللہ تعالیٰ کا قول: {پس انہوں نے روگردانی کی} یعنی ان کے مسلمان ہونے کے بعد اللہ کے حکم اور اس کے رسولوں کی پیروی سے۔ سدی اور وہب نے کہا: اہل سبا کی طرف تیرہ نبی بھیجے گئے لیکن انہوں نے انہیں جھٹلا دیا۔ قشیری نے کہا: ان کا ایک سردار تھا جس کا لقب "الحمار" (گدھا) تھا، اور وہ عیسیٰ اور محمد صلی اللہ علیہما وسلم کے درمیانی وقفے کے زمانے میں تھے۔ اور کہا گیا: اس کا ایک بیٹا تھا جو مر گیا، تو اس نے اپنا سر آسمان کی طرف اٹھایا اور تھوکا اور کفر کیا، اسی لیے کہا جاتا ہے: "حمار سے زیادہ کافر"۔ اور جوہری(۳) نے کہا: اور ان کا قول: "حمار سے زیادہ کافر"، قوم عاد کا ایک شخص ہے؛

(۱) اسے الماوردی نے النکت والعیون ۴/۴۴۴ میں ذکر کیا ہے۔ (۲) ۱/۲۷۲۔ (۳) الصحاح (حمر) میں۔

Surah Saba: Verse 16 292

... his children died, so he committed a great act of disbelief (kufr). No one passed through his land except that he invited them to disbelief; if they complied, [he let them go], otherwise he killed them. Then, when the flood flowed through their two gardens, they dispersed throughout the lands, as will be explained later. For this reason, it is said in the proverb: "They dispersed like the hands of Saba" (1). It is said that the Aws and Khazraj were among them. {So We sent upon them the flood of the Arim} [Quran 34:16]. Regarding "Al-Arim," it is narrated from Ibn Abbas to mean: the dam (2); so the estimation is: the flood of the Arim dam. Ata' said: Al-Arim is the name of the valley (3). Qatadah: Al-Arim is the valley of Saba; it used to collect flows from various valleys—it was said from the sea and the valleys of Yemen. They built a dam between two mountains and placed three gates in that dam, one above the other. They would irrigate from the uppermost, then the second, then the third, according to their needs. Thus, they became prosperous and their wealth increased. But when they rejected the messengers, Allah set mice upon them, which breached the dam (4). Wahb said: They claimed that they found in their knowledge and soothsaying that a mouse would destroy their dam. So, they did not leave a gap between two rocks without tying a cat beside it. When Allah's will for them came to pass, a red mouse approached one of those cats and fought it until the cat retreated from the rock. Then it leaped and entered the gap that was beside it, and breached the dam until it weakened it against the flood, while they were unaware. When the flood came, it entered those breaches until it reached the main dam, and the water overflowed over their wealth, drowning it and burying their homes (5). Al-Zajjaj said (6): Al-Arim is the name of the large rat that breached the dam against them, and it is the one called:

---

(1) Meaning: they dispersed completely, never to gather again. Majma' al-Amthal by al-Maydani 2/275. It will be mentioned on page 302 of this part. (2) We have not found this attribution to Ibn Abbas; it was narrated by al-Tabari 19/251 from Mujahid. (3) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 5/406. (4) Narrated in a similar fashion by al-Tabari 19/251, and mentioned by al-Wahidi in al-Wasit 3/491 without attribution. (5) Narrated by al-Tabari 19/252-253. The report is from the Isra'iliyyat (Judeo-Christian traditions). (6) In Ma'ani al-Quran 4/248.

सूरा सबा: आयत १६ २९२

... उसके बच्चे मर गए, तो उसने बहुत बड़ा कुफ़्र (अविश्वास) किया। उसकी ज़मीन से कोई भी गुज़रता तो वह उसे कुफ़्र की दावत देता; अगर वह मान जाता तो ठीक, वर्ना वह उसे मार डालता। फिर जब उनके दोनों बागों में सैलाब आया, तो वे देशों में तितर-बितर हो गए, जैसा कि आगे बताया जाएगा। इसी कारण कहावत कही जाती है: "वे सबा के हाथों की तरह बिखर गए" (१)। कहा जाता है कि औस और खज़रज उन्हीं में से थे। {फिर हमने उन पर 'अरिमि' का सैलाब भेज दिया} [क़ुरआन ३४:१६]। इब्न अब्बास से रिवायत के अनुसार "अरिमि" का अर्थ 'बाँध' (सद्द) है (२), तो अनुमान यह है: अरिम बाँध का सैलाब। अता ने कहा: अरिम वादी (घाटी) का नाम है (३)। क़तादा: अरिम सबा की वादी है; इसमें विभिन्न घाटियों से पानी जमा होता था—कहा जाता है कि समुद्र और यमन की वादियों से। उन्होंने दो पहाड़ों के बीच एक बाँध बनाया, और उस बाँध में तीन दरवाज़े रखे; एक के ऊपर एक। वे अपनी ज़रूरत के अनुसार सबसे ऊपर वाले, फिर दूसरे और फिर तीसरे से सिंचाई करते थे; जिससे वे समृद्ध हो गए और उनका धन बढ़ गया। लेकिन जब उन्होंने रसूलों (पैग़ंबरों) को झुठलाया, तो अल्लाह ने उन पर चूहे छोड़ दिए जिन्होंने बाँध में छेद कर दिए (४)। वहब ने कहा: उनका मानना था कि उनके ज्ञान और भविष्यवाणियों में यह है कि एक चूहा उनके बाँध को नष्ट कर देगा। इसलिए उन्होंने दो चट्टानों के बीच ऐसी कोई जगह नहीं छोड़ी जहाँ उन्होंने बिल्ली न बाँधी हो। जब अल्लाह का उनके लिए फैसला आया, तो एक लाल चूहा उन बिल्लियों में से एक के पास आया और उससे तब तक लड़ता रहा जब तक कि बिल्ली चट्टान से पीछे नहीं हट गई। फिर वह कूदा और उस छेद में घुस गया जो उसके पास था, और बाँध में तब तक छेद करता रहा जब तक कि वह सैलाब के लिए कमज़ोर नहीं हो गया, और उन्हें पता भी नहीं चला। जब सैलाब आया, तो वह उन दरारों में घुस गया यहाँ तक कि वह मुख्य बाँध तक पहुँच गया, और पानी उनकी धन-दौलत पर उमड़ पड़ा, उसे डुबो दिया और उनके घरों को दफ़न कर दिया (५)। अल-ज़ज्जाज ने कहा (६): 'अरिमि' उस बड़े चूहे का नाम है जिसने उनके खिलाफ बाँध (अल-सुक्र) में छेद किया था, और उसे ही कहा जाता है:

---

(१) अर्थात: वे इस तरह तितर-बितर हुए कि फिर कभी इकट्ठा नहीं हुए। 'मजमा अल-अम्साल' अल-मैदानी २/२७५। इसका ज़िक्र इस भाग के पृष्ठ ३०२ पर आएगा। (२) हमें इब्न अब्बास से यह रिवायत नहीं मिली; इसे अल-तबरी ने मुजाहिद से १९/२५१ में उद्धृत किया है। (३) 'मा'नी अल-कुरान' अल-नहहास ५/४०६। (४) अल-तबरी ने इसे १९/२५१ में इसी तरह उद्धृत किया है, और अल-वाहिदी ने

'अल-वसीत' ३/४९१ में बिना किसी हवाले के इसका ज़िक्र किया है। (५) अल-तबरी १९/२५२-२५३ द्वारा उद्धृत। यह खबर 'इस्राइली' रिवायतों में से है। (६) 'मा'नी अल-कुरान' ४/२४८ में।

سورۃ سبأ: آیت ۱۶ ۲۹۲

... اس کی اولاد مر گئی، تو اس نے بہت بڑا کفر کیا، اس کی زمین سے جو بھی گزرتا وہ اسے کفر کی دعوت دیتا، اگر وہ مان جاتا تو ٹھیک ورنہ اسے قتل کر دیتا۔ پھر جب ان کے دونوں باغوں میں سیلاب آیا تو وہ ملکوں میں ادھر ادھر منتشر ہو گئے، جیسا کہ اس کا بیان آگے آئے گا، اسی لیے ضرب المثل کہی جاتی ہے: "وہ سبا کے ہاتھوں کی طرح بکھر گئے" (۱)۔ کہا گیا کہ اوس اور خزرج انہی میں سے تھے۔ {پھر ہم نے ان پر عرم (باندھ) کا سیلاب بھیج دیا} [قرآن ۳۴:۱۶]۔ حضرت ابن عباس سے مروی ہے کہ عرم سے مراد سد (باندھ) ہے (۲)، تو تقدیرِ عبارت یہ ہے: سدِ عرم کا سیلاب۔ عطا نے کہا: عرم وادی کا نام ہے (۳)۔ قتادہ: عرم سبا کی وادی ہے؛ اس میں مختلف وادیوں سے پانی جمع ہوتا تھا، کہا گیا: سمندر اور یمن کی وادیوں سے۔ انہوں نے دو پہاڑوں کے درمیان ایک دیوار (باندھ) بنائی اور اس دیوار میں تین دروازے رکھے، ایک دوسرے کے اوپر۔ وہ اپنی ضرورت کے مطابق سب سے اوپر والے، پھر دوسرے اور پھر تیسرے سے سیراب کرتے تھے؛ چنانچہ وہ خوشحال ہو گئے اور ان کے مال و دولت میں اضافہ ہو گیا، پھر جب انہوں نے رسولوں کو جھٹلایا تو اللہ تعالیٰ نے ان پر چوہے مسلط کر دیے جنہوں نے دیوار میں سوراخ کر دیا (۴)۔ وہب نے کہا: ان کا خیال تھا کہ وہ اپنے علم اور کہانت میں یہ پاتے ہیں کہ ان کے باندھ کو ایک چوہا تباہ کرے گا، چنانچہ انہوں نے دو چٹانوں کے درمیان کوئی ایسی جگہ نہیں چھوڑی تھی جہاں انہوں نے بلی نہ باندھی ہو۔ جب ان کے بارے میں اللہ تعالیٰ کا حکم آ پہنچا تو ان بلیوں میں سے ایک کے پاس ایک سرخ چوہا آیا اور اس سے لڑتا رہا یہاں تک کہ بلی چٹان سے پیچھے ہٹ گئی، پھر وہ اچھلا اور اس سوراخ میں داخل ہو گیا جو وہاں تھا، اور باندھ میں سوراخ کرتا رہا یہاں تک کہ اسے سیلاب کے لیے کمزور کر دیا اور انہیں خبر تک نہ ہوئی، پھر جب

سیلاب آیا تو ان دراڑوں میں داخل ہو گیا یہاں تک کہ باندھ تک پہنچ گیا، اور پانی ان کے اموال پر امنڈ آیا، انہیں غرق کر دیا اور ان کے گھروں کو دفن کر دیا (۵)۔ اور زجاج نے کہا (۶): العَرِم اس بڑے چوہے کا نام ہے جس نے ان پر باندھ میں سوراخ کیا تھا، اور وہی ہے جسے کہا جاتا ہے:

---

(۱) یعنی: وہ ایسے منتشر ہوئے کہ پھر کبھی اکٹھے نہ ہو سکے۔ مجمع الامثال للمیدانی ۲/ ۲۷۵۔ اور اس کا ذکر اسی حصہ کے ص ۳۰۲ پر آئے گا۔ (۲) ہمیں ابن عباس سے یہ روایت نہیں ملی، اور اسے طبری نے ۱۹/ ۲۵۱ میں مجاہد سے روایت کیا ہے۔ (۳) معانی القرآن للنحاس ۵/ ۴۰۶۔ (۴) اسے اسی طرح طبری نے ۱۹/ ۲۵۱ میں روایت کیا ہے، اور واحدی نے الوسیط ۳/ ۴۹۱ میں بغیر کسی نسبت کے اس کا ذکر کیا ہے۔ (۵) اسے طبری نے ۱۹/ ۲۵۲ - ۲۵۳ میں روایت کیا ہے۔ اور یہ خبر اسرائیلیات میں سے ہے۔ (۶) معانی القرآن ۴/ ۲۴۸ میں۔

Surah Saba: Verse 16 293

... the mole - and Qatadah also said this (1) - so the flood was attributed to it because it was the cause. Ibn al-A'rabi also said: "al-'Arim" is one of the names for a mouse (2).

Mujahid and Ibn Abi Najih said: "al-'Arim" is red water that Allah Almighty sent into the dam, which then split and destroyed it (3).

From Ibn Abbas as well: "al-'Arim" is heavy rain. It is also said: "al-'Arim" with a sukun on the 'ra'. Ad-Dahhak said they were in the period between Jesus and Muhammad, peace be upon them both (4).

'Amr ibn Shurahbil said: "al-'Arim" is the dam (al-musannah) (5). Al-Jawhari also said this (6); he said: it has no singular from its own word, and it is said the singular is "'arimah".

Muhammad ibn Yazid said: "al-'Arim" is everything that acts as a barrier between two things, and it is what is called: as-Sukkar, and it is the plural of 'arimah. An-Nahhas (7): Whatever rainwater gathers between two mountains and has a dam (musannah) in front of it is "al-'Arim". The "musannah" is what the people of Egypt call a bridge (8); they used to open it when...

(1) Recorded by al-Tabari 19/253. (2) Tahdhib al-Lughah 2/391. (3) Al-Bukhari mentioned it in Al-Fath 8/535 on the authority of Mujahid in a longer version. Al-Faryabi connected it in Taghliq al-Ta'liq 4/288 via Ibn Abi Najih from Mujahid, with its completion: "It dug through the valley, so they (the gardens) rose on both sides, the water disappeared from them, and they dried up. The red water was not from the dam, but was a punishment sent by Allah upon them from wherever He willed." End quote. Al-Hafiz Ibn Hajar mentioned from Qadi 'Iyad that in one narration it says: "fabathaqahu" instead of "fashaqqahu"; he said: this is the correct view. You say: "bathaqtu an-nahr" (I breached the river) when you break it to divert its course. (4) Al-Kashshaf 3/285; however, he mentioned Ibn Abbas's statement without attribution. An-Nahhas also mentioned it without attribution in Ma'ani al-Quran 5/407, and Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 4/414. Al-Tabari 19/252 narrated from Ibn Abbas: Sail al-Arim: The intense flood. (5) Al-Bukhari also mentioned it in Al-Fath 8/535. Al-Hafiz said: Ibn al-Tin said: What is meant by "al-musannah" is what is built across the valley so that the flood rises and overflows onto the land. (6) In Al-Sihah (word: 'aram). (7) In I'rab al-Quran 3/338, and what precedes it is from him. The saying of Muhammad ibn Yazid is similar in Al-Kamil 3/1214. (8) In (D) and (Z): al-Habs (the trap/barrier). Al-

habs: stones or wood built in a watercourse to trap water, so that the people may drink and water their livestock. Al-Lisan (word: habas).

सूरह सबा: आयत 16 293

...छछूंदर - और क़तादा ने भी यही कहा (1) - तो बाढ़ का श्रेय इसे दिया गया क्योंकि यह इसका कारण था। इब्न अल-अरबी ने यह भी कहा: "अल-अरिम" चूहे के नामों में से एक है (2)।

मुजाहिद और इब्न अबी नजीह ने कहा: "अल-अरिम" लाल पानी है जिसे अल्लाह तआला ने बांध में भेजा, जिसने उसे फाड़ दिया और नष्ट कर दिया (3)।

इब्न अब्बास से भी रिवायत है: "अल-अरिम" भारी बारिश है। यह भी कहा गया है: "अल-अरिम" 'रा' पर सुकून के साथ। अद-दहाक ने कहा कि वे ईसा और मुहम्मद (उन दोनों पर शांति हो) के बीच के कालखंड में थे (4)।

अम्र इब्न शुरहबील ने कहा: "अल-अरिम" बांध (अल-मुसन्नाह) है (5)। अल-जौहरी ने भी यही कहा (6); उन्होंने कहा: इसका अपने शब्द से कोई एकवचन नहीं है, और कहा जाता है कि इसका एकवचन "अरिमह" है।

मुहम्मद इब्न यज़ीद ने कहा: "अल-अरिम" वह सब कुछ है जो दो चीजों के बीच अवरोध के रूप में कार्य करता है, और इसे "अस-सुक्कर" कहा जाता है, और यह "अरिमह" का बहुवचन है। अन-नहहास (7): दो पहाड़ों के बीच जो भी बारिश का पानी जमा होता है और उसके सामने एक बांध (मुसन्नाह) होता है, वह "अल-अरिम" है। "मुसन्नाह" वह है जिसे मिस्र के लोग पुल (8) कहते हैं; वे इसे तब खोलते थे जब...

(1) अल-तबरी 19/253 द्वारा उद्धृत। (2) तहज़ीब अल-लुग़ा 2/391। (3) अल-बुखारी ने अल-फतह 8/535 में मुजाहिद के हवाले से इसे विस्तार से उल्लेख किया है। अल-फ़र्याबी ने इसे तग़लीक़ अल-ता'लीक़ 4/288 में इब्न अबी नजीह के माध्यम से मुजाहिद से जोड़ा, इसके पूर्ण विवरण के साथ: "उसने घाटी में खुदाई की, जिससे वे (बागीचे) दोनों ओर ऊंचे हो गए, पानी उनसे ओझल हो गया और वे सूख गए। लाल पानी बांध से नहीं था, बल्कि अल्लाह की तरफ से उनके लिए भेजा गया अज़ाब था जहां से उसने चाहा।" समाप्त। अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने क़ाज़ी इयाद के हवाले से उल्लेख किया है कि एक वर्णन में है: "फबथक़हु", "फ़शक़्क़हु" के बदले; उन्होंने कहा: यही सही दृष्टिकोण है। आप कहते हैं: "बथक्तुन-नहर" (मैंने नदी को तोड़ दिया) जब आप उसे उसके मार्ग से मोड़ने के लिए तोड़ते हैं। (4) अल-कश्शाफ़ 3/285; हालांकि, उन्होंने बिना श्रेय दिए इब्न अब्बास के कथन का उल्लेख किया। अन-नहहास ने मानी अल-कुरान 5/407 में और इब्न अतिय्याह ने अल-मुहर्रर अल-

वजीज 4/414 में भी इसे बिना श्रेय दिए उल्लेख किया। अल-तबरी 19/252 ने इब्न अब्बास से रिवायत की: सैल अल-अरिम: भीषण बाढ़। (5) अल-बुखारी ने अल-फतह 8/535 में भी इसका उल्लेख किया है। अल-हाफ़िज़ ने कहा: इब्न अल-तीन ने कहा: "मुसन्नाह" से तात्पर्य वह है जो घाटी की चौड़ाई में बनाया जाता है ताकि बाढ़ का पानी ऊपर उठे और जमीन पर फैल जाए। (6) अल-सिहाह में (शब्द: अराम)। (7) इ'राब अल-कुरान 3/338 में, और जो कुछ इससे पहले है वह उन्हीं से है। मुहम्मद इब्न यज़ीद का कथन अल-कामिल 3/1214 में इसी तरह है। (8) (द) और (ज़) में: अल-हब्स (रुकावट/बाधा)। अल-हब्स: पानी के बहाव में बनाए गए पत्थर या लकड़ी ताकि पानी को रोका जा सके जिससे लोग पी सकें और अपने जानवरों को पानी पिला सकें। अल-लिसान (शब्द: हबस)।

سورة سبا: الآية ١٦ ٢٩٣

چچھوندر - اور قتادہ نے بھی یہی کہا (١) - تو سیلاب کی نسبت اس کی طرف کی گئی کیونکہ وہ اس کا سبب تھا۔ ابن الاعرابی نے یہ بھی کہا: "العَرِم" چوہے کے ناموں میں سے ایک ہے (٢)۔

مجاہد اور ابن ابی نجیح نے کہا: "العَرِم" سرخ پانی ہے جسے اللہ تعالیٰ نے بند میں بھیجا، جس نے اسے پھاڑ دیا اور اسے منہدم کر دیا (٣)۔

ابن عباس سے بھی مروی ہے: "العَرِم" شدید بارش ہے۔ یہ بھی کہا گیا ہے: "العَرِم" 'را' کے سکون کے ساتھ ضحاک نے کہا کہ وہ عیسیٰ اور محمد علیہما السلام کے درمیانی دور میں تھے (٤)۔

عمرو بن شرحبیل نے کہا: "العَرِم" بند (المُسَنَّاة) ہے (٥)۔ الجوہری نے بھی یہی کہا (٦)؛ انہوں نے کہا: اس کے اپنے لفظ سے کوئی واحد نہیں ہے، اور کہا جاتا ہے: اس کا واحد "عَرِمَة" ہے۔

محمد بن یزید نے کہا: "العَرِم" ہر وہ چیز ہے جو دو چیزوں کے درمیان حائل ہو، اور اسے "السُّكَّر" کہا جاتا ہے، اور یہ "عَرِمَة" کی جمع ہے۔ النحاس (٧): دو پہاڑوں کے درمیان جو بارش کا پانی جمع ہو اور اس کے سامنے بند (مُسَنَّاة) ہو تو وہ "العَرِم" ہے، اور "مُسَنَّاة" وہ ہے جسے اہل مصر پل (٨) کہتے ہیں، وہ اسے اس وقت کھولتے تھے جب...

(١) اسے طبری نے ١٩ / ٢٥٣ میں نقل کیا ہے۔ (٢) تہذیب اللغہ ٢/ ٣٩١۔ (٣) بخاری نے اسے الفتح ٨/ ٥٣٥ میں مجاہد سے طویل روایت کے طور پر بیان کیا ہے، اور فریابی نے اسے تغلیق التعلیق ٤/ ٢٨٨ میں ابن ابی نجیح کے واسطے سے مجاہد سے جوڑا ہے، اس کی تکمیل کے ساتھ: "اور اس نے وادی کو کھود ڈالا، چنانچہ وہ (باغات) دونوں اطراف سے بلند ہو گئے، اور ان سے پانی غائب ہو گیا، پس وہ خشک ہو گئے۔ سرخ پانی بند سے نہیں تھا، بلکہ وہ اللہ کی طرف سے ان

پر بھیجا گیا عذاب تھا جہاں سے اس نے چاہا۔" انتہیٰ۔ اور حافظ ابن حجر نے قاضی عیاض سے نقل کیا ہے کہ ایک روایت میں ہے: "فَبَثَقَهُ"، بجائے: "فشقَّه" کے؛ انہوں نے کہا: یہی صحیح قول ہے، آپ کہتے ہیں: "بثقتُ النهر" (میں نے نہر توڑ دی) جب آپ اسے اس کے راستے سے موڑنے کے لیے توڑتے ہیں۔ (٤) الکشاف ۳/ ۲۸۵؛ مگر انہوں نے ابن عباس کا قول بغیر نسبت کے ذکر کیا ہے، اور النحاس نے معانی القرآن ۵/ ۴۰۷ میں اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۴/ ۴۱۴ میں بھی اسے بغیر نسبت کے ذکر کیا ہے۔ اور طبری نے ۱۹/ ۲۵۲ میں ابن عباس سے نقل کیا ہے: سیل العرم: شدید سیلاب۔ (٥) بخاری نے بھی اسے الفتح ۸/ ۵۳۵ میں نقل کیا ہے۔ حافظ نے کہا: ابن التین نے کہا: مسناۃ سے مراد وہ تعمیر ہے جو وادی کی چوڑائی میں بنائی جاتی ہے تاکہ سیلاب کا پانی بلند ہو کر زمین پر بہہ سکے۔ (٦) الصحاح میں (مادہ: عرم)۔ (٧) اعراب القرآن ۳/ ۳۳۸ میں، اور جو کچھ اس سے پہلے ہے وہ بھی انہی سے ہے۔ اور محمد بن یزید کا قول اسی طرح الکامل ۳/ ۱۲۱۴ میں ہے۔ (٨) (د) اور (ظ) میں: الحبس۔ الحبس: پتھر یا لکڑی جو پانی کی گزرگاہ میں اسے روکنے کے لیے بنائی جائے، تاکہ لوگ پانی پی سکیں اور اپنے مویشیوں کو پلا سکیں۔ اللسان (مادہ: حبس)۔

Surah Saba: Verse 16 294 [If they] willed, and when their gardens were watered, they blocked it. Al-Harawi said: Al-Musannat is a dam built for the torrent to repel it. It is called musannat because it contains water openings. It is narrated that Al-'Arim is a dam built by Bilqis, the companion of Solomon, peace and blessings be upon him, and it is the musannat in the Himyaritic language. She built it with rock and pitch and made three gates for it, one above the other. It is derived from aramah, which is intensity, and from it: a man is 'arim, meaning strong. I 'stripped' ('aramtu) the bone, stripping it (a'rimuhu/a'rumuhu 'arman): if you gnawed the meat off it(1). Similarly, camels 'stripped' ('aramat') the trees, meaning they took from them. Al-ghuram with a damma: what is stripped from bone and tree. And I stripped (ta'arramtu) the bone: I gnawed it. And a child is 'arim with clear 'uram (unruliness) - with a damma - meaning: fierce/vicious. And it was said 'aruma ya'rumu and ya'ramu 'aramah - with a fatha - and Al-'Arim: the fierce; according to Al-Jawhari(2). His Almighty's saying: {And We exchanged for them their two gardens [with] two gardens of [bitter] fruit [ukul khamt]} and Abu Amr read: {ukul khamt} without nunation (tanwin) as a possessive construction (mudaf)(3). The people of exegesis and Al-Khalil said: Al-Khamt is the Arak tree(4). Al-Jawhari(5): Al-Khamt is a type of Arak tree that has edible fruit. Abu Ubaidah(6) said: it is every thorny tree that has bitterness. Al-Zajjaj(7): Every plant with bitterness that cannot be eaten. Al-Mubarrad: Al-Khamt: everything that has changed into what is not desired, and milk is khamt if it has soured. The preferred reading according to him is: {dhawata ukulin khamtin} with nunation on the basis that it is an adjective for "ukul" (fruit), or a substitute for it; because "ukul" is the "khamt" itself according to him. As for the possessive construction, the way of its permissibility is that its estimation is: (1) Gnawing the bone: eating the meat off it. Al-Qamus (araq). (2) In Al-Sihah (aram). (3) Al-Sab'ah p. 528, and Al-Taysir p. 180. (4) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/339. (5) In Al-Sihah (khamt). (6) In Majaz al-Qur'an 2/147, and the author quoted him via Al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 5/408. (7) In Ma'ani al-Qur'an 4/249.

सूरा सबा: आयत १६ २९४ वे चाहते, और जब उनके बाग़ों की सिंचाई हो जाती, तो वे उसे बंद कर देते। अल-हरवी ने कहा: अल-मुसन्ना एक बांध है जो बाढ़ को रोकने के लिए बनाया जाता है, इसे मुसन्ना इसलिए कहा जाता है क्योंकि इसमें पानी के द्वार होते हैं। और यह उल्लेख है कि अल-अरीम एक बांध था जिसे सुलैमान (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) की साथी बिलक़ीस ने बनाया था, और यह हिम्यरी भाषा में मुसन्ना है। उसने इसे चट्टान और डामर (राल) से बनाया था, और इसके लिए तीन द्वार बनाए थे, एक के ऊपर एक। यह 'अरामाह' से बना है जिसका अर्थ है तीव्रता, और इसी से है: एक व्यक्ति 'आरिम' है, यानी शक्तिशाली। मैंने हड्डी को 'छीला' ('अरमतु'), इसे छीलते हुए ('अ'रिमुहु/'अ'रुमुहु 'अरमन'): यदि आपने उससे मांस नोच लिया हो(१)। इसी तरह ऊंटों ने पेड़ों को 'छीला' ('अरमत'), यानी उनसे कुछ प्राप्त किया। 'अल-गुराम' (दम्मा के साथ): हड्डी और पेड़ से छीला गया हिस्सा। और मैंने हड्डी को छीला (त'अर्रमतु): मैंने उसे चबाया। और एक बच्चा 'आरिम' है जिसमें स्पष्ट 'उराम' (शरारत) है - दम्मा के साथ - यानी: उग्र। और कहा गया 'अरुमा य'रुमु' और 'य'रमु अरामाह' - फ़तहा के साथ - और अल-अरीम: उग्र; अल-जौहरी के अनुसार(२)। अल्लाह तआला का कथन: {और हमने उनके दो बागों के बदले उन्हें दो कड़वे फल [उकुल खम्त] वाले बाग दिए} और अबू अम्र ने पढ़ा: {उकुल खम्त} बिना तनवीन के इज़ाफ़त (मुदाफ़) के रूप में(३)। व्याख्याकारों और अल-खलील ने कहा: अल-खम्त अराक का पेड़ है(४)। अल-जौहरी(५): अल-खम्त अराक का एक प्रकार है जिसका फल खाया जाता है। अबू उबैदा(६) ने कहा: यह हर वह काँटेदार पेड़ है जिसमें कड़वाहट हो। अल-ज़ज्जाज(७): हर वह पौधा जिसमें कड़वाहट हो जिसे खाया न जा सके। अल-मुबर्रद: अल-खम्त: वह सब कुछ जो किसी ऐसी चीज़ में बदल गया हो जिसे पसंद न किया जाए, और दूध 'खम्त' है यदि वह खट्टा हो गया हो। उनके अनुसार पढ़ने का बेहतर तरीका है: {ज़वाता उकुलिन खम्तिन} तनवीन के साथ इस आधार पर कि यह "उकुल" (फल) के लिए एक विशेषण है, या उसका विकल्प है; क्योंकि उनके अनुसार "उकुल" ही "खम्त" है। जहाँ तक इज़ाफ़त का सवाल है, इसकी अनुमति का आधार यह है कि इसका अनुमान यह है: (१) हड्डी नोचना: उस पर से मांस खाना। अल-क़ामूस (अराक़)। (२) अल-सिहाह (अराम) में। (३) अल-सब'आ पृ. ५२८, और अल-तयसीर पृ. १८०। (४) अल-नहस द्वारा इ'राब अल-कुरान ३/३३९। (५) अल-सिहाह (खम्त) में। (६) मजाज़ अल-क़ुरान २/१४७ में, और लेखक ने इसे मा'नी अल-क़ुरान ५/४०८ में अल-नहस के माध्यम से उद्धृत किया है। (७) मा'नी अल-क़ुरान ४/२४९ में।

سورہ سبا: آیت ۱۶ ۲۹۴ چاہا، اور جب ان کے باغات سیراب ہو جاتے تو وہ اسے بند کر دیتے۔ الہروی نے کہا: المسناۃ وہ بند ہے جو سیلاب کو روکنے کے لیے بنایا جائے، اسے مسناۃ اس لیے کہا جاتا ہے کیونکہ اس میں پانی کے دروازے ہوتے ہیں، اور روایت ہے کہ العَرِم ایک بند ہے جسے سلیمان علیہ الصلاۃ والسلام کی ساتھی بلقیس نے بنایا تھا، اور وہ حمیری زبان میں مسناۃ ہے، اس نے اسے پتھر اور رال سے بنایا تھا، اور اس کے لیے تین دروازے رکھے تھے جو ایک دوسرے کے اوپر تھے۔ یہ عرامت سے مشتق ہے جس کے معنی شدت کے ہیں، اور اسی سے ہے: رجلٌ عارم، یعنی سخت۔ اور عَرَمْتُ العظمَ (میں نے ہڈی چھیلی) أغرمُه وأعرمُه عَرْماً: جب تم نے اس سے گوشت اتار لیا ہو(۱)۔ اسی طرح اونٹوں نے درختوں کو 'عَرَمَتْ' کیا، یعنی ان سے کچھ حاصل کیا۔ اور الغُرام (پیش کے ساتھ): ہڈی اور درخت کا چھیلا ہوا حصہ۔ اور تعرَّمتُ العَظْمَ: میں نے ہڈی چبائی۔ اور بچہ عارم ہے جس میں واضح عُرام (شرارت) ہو - پیش کے ساتھ - یعنی: تند مزاج۔ اور عَرُمَ یَعْرُمُ اور یَعْرَم عَرَامة - زبر کے ساتھ - کہا گیا ہے، اور العَرِم: تند مزاج؛ جوہری کے مطابق(۲)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَبَدَّلْنَٰهُم بِجَنَّتَيْهِمْ جَنَّتَيْنِ ذَوَاتَىٓ أُكُلٍ خَمْطٍ} اور ابو عمرو نے {أُكُلٍ خَمْطٍ} بغیر تنوین کے مضاف پڑھا ہے(۳)۔ اہل تفسیر اور الخلیل نے کہا: الخمط: پیلو (اراک) کا درخت ہے(۴)۔ جوہری(۵): الخمط اراک کی ایک قسم ہے جس کا پھل کھایا جاتا ہے۔ اور ابو عبیدہ(۶) نے کہا: یہ ہر وہ کانٹے دار درخت ہے جس میں کڑواہٹ ہو۔ الزجاج(۷): ہر وہ پودا جس میں کڑواہٹ ہو جسے کھایا نہ جا سکے۔ المبرد: الخمط: ہر وہ چیز جو ایسی صورت میں بدل جائے جو پسندیدہ نہ ہو، اور دودھ خَمْط ہے جب وہ کھٹا ہو جائے۔ ان کے نزدیک قرات میں بہتر یہ ہے: {ذَوَاتَىٓ أُكُلٍ خَمْطٍ} تنوین کے ساتھ اس بنیاد پر کہ یہ "أُكُل" (پھل) کی صفت ہے، یا اس کا بدل ہے؛ کیونکہ ان کے نزدیک أُكُل ہی بعینہٖ خمط ہے۔ رہا اضافت کا معاملہ تو اس کے جواز کی صورت یہ ہے کہ اس کی تقدیر یوں ہو: (۱) عرق العظم: اس پر سے گوشت کھانا۔ القاموس (عرق)۔ (۲)

الصحاح (عرم) میں۔ (۳) السبعہ ص ۵۲۸، اور التیسیر ص ۱۸۰۔ (۴) إعراب القرآن للنحاس ۳۳۹/۳۔ (۵) الصحاح (خمط) میں۔ (۶) مجاز القرآن ۱۴۷/۲ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے معانی القرآن ۴۰۸/۵ میں نقل کیا ہے۔ (۷) معانی القرآن ۲۴۹/۴ میں۔

Surah Saba: Verse 16 295

[The phrase] "possessing fruit [ukul]" means sourness, or fruit [ukul] means bitterness (1). Al-Akhfash said: Addition (idhafa) is better in the speech of the Arabs, similar to their saying: "a silk garment" [thawbu khazzin] (2).

And "al-khamt" [applied to] milk: the sour one. Abu Ubaid mentioned: If the sweetness of fresh milk leaves it and its taste hasn't changed, it is "samit". If it catches something of the smell, it is "khamit" or "khamit". If it catches something of a taste, it is "mumahhal". If there's still a hint of sweetness, it is "fuhah" (3).

"Takhammata al-fahl" (the stallion brayed): it made a sound. "Takhammata fulan" (so-and-so was haughty), meaning: he became angry and arrogant. "Takhammata al-bahr" (the sea became rough), meaning: it crashed. "Khamattu al-shat" (I flayed the sheep): when its skin is removed and it's roasted, it is [khamit; and if its hair is removed and it's roasted, it is] samit. "Al-khamtah": wine that has taken on the smell of ripening, like the smell of apples, but hasn't ripened yet. It is also said: it is the sour one; Al-Jawhari said this (4). Al-Qutaybi said in "Adab al-Katib": It is said of sourness: khamtah. It is also said: al-khamtah is that which has taken on something of a smell, and he recited:

Pure wine like the juice of raw meat, neither sour [khamtah] nor vinegar [khallah], whose flame burns those who drink it (5).

"And tamarisks [athlin]": Al-Farra said: it is similar to the tamarisk [tarfa'], except that it is taller (6), and from it was made...

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/340. (2) Al-Hujjah by al-Farisi 6/15. (3) In the manuscripts except (z): fuhah, and the one established from (z) is in accordance with what is in 'al-Gharib al-Musannaf' by Abu Ubaid 1/95, and 'al-Sahhah' (kh-m-t), and the speech and what preceded it between brackets is from it. The author of 'al-Lisan' (q-w-h) said: And al-Layth narrated it: fuhah with 'fa', which is a miscopying. End. And 'al-quhah': milk when its taste changes slightly and there's the sweetness of milking in it. 'al-Sahhah' (q-w-h). (4) In 'al-Sahhah' (kh-m-t), and what preceded between brackets is from it. (5) 'Adab al-Katib' p. 167, and the verse is by Abu Dhu'ayb, and it is in 'Diwan al-Hudhaliyin' p. 72. He says: It is in the color of raw meat water, and it is not like 'al-khamtah' which hasn't ripened yet, nor like 'al-khallah' which has passed its limit until it almost became vinegar. 'al-Lisan' (kh-l-l). And the commentator of the

Diwan said: His saying: 'burns those who drink', he says: it has a severe sting like fire. And 'al-shuroob': the drinking companions. (6) 'Ma'ani al-Qur'an' by al-Farra 2/359.

सूरह सबा: आयत १६ २९५

[वाक्यांश] "फल [अुकुल] वाले" का अर्थ खट्टापन, या फल [अुकुल] का अर्थ कड़वाहट है (१)। अल-अखफ़श ने कहा: अरबों के भाषण में 'इज़ाफ़ा' (संबंध सूचक जोड़) बेहतर है, जैसे उनका कहना: "रेशम का कपड़ा" [थौबु ख़ज़िन] (२)।

और दूध के संदर्भ में "अल-ख़मत": खट्टा। अबू उबैद ने उल्लेख किया है: यदि ताजे दूध की मिठास चली जाए और उसका स्वाद न बदला हो, तो वह "सामित" है। यदि उसमें गंध आ जाए, तो वह "ख़ामित" या "ख़मीत" है। यदि उसमें कोई स्वाद आ जाए, तो वह "मुमह्हल" है। यदि उसमें मिठास का थोड़ा स्वाद हो, तो वह "फ़ुहह" है (३)।

"तख़म्मत अल-फ़हल" (सांड का डकारना): उसने आवाज की। "तख़म्मत फ़ुलान" (अमुक व्यक्ति अहंकारी हो गया), अर्थात: वह क्रोधित और घमंडी हो गया। "तख़म्मत अल-बहर" (समुद्र का अशांत होना), अर्थात: वह टकराया। "ख़मत्तू अश-शात" (मैंने भेड़ की खाल उतारी): जब उसकी खाल उतारकर उसे भूना जाए, तो वह [ख़मीत है; और यदि उसके बाल हटाकर उसे भूना जाए, तो वह] समीट है। "अल-ख़मतह": वह शराब जिसने पकने की गंध ले ली हो, जैसे सेब की गंध, लेकिन अभी पकी न हो। यह भी कहा जाता है: यह खट्टी है; अल-जौहरी ने यह कहा (४)। अल-कुतैबी ने "अदब अल-कातिब" में कहा: खट्टेपन के लिए 'ख़मतह' कहा जाता है। यह भी कहा जाता है: 'अल-ख़मतह' वह है जिसने कुछ गंध ग्रहण कर ली हो, और उन्होंने शेर पढ़ा:

कच्चे मांस के रस जैसी शुद्ध शराब, न खट्टी [ख़मतह] और न ही सिरका [ख़ल्लह], जिसकी लौ पीने वालों को जला देती है (५)।

"और झाऊ [अथ्लि]": अल-फ़र्रा ने कहा: यह 'तरफ़ा' (झाऊ) के समान है, सिवाय इसके कि यह उससे अधिक लंबा होता है (६), और इसी से बनाया गया...

(१) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान ३/३४०। (२) अल-फ़ारसी द्वारा अल-हुज्जाह ६/१५। (३) (ज़) के अलावा अन्य प्रतियों में: 'फ़ुहह', और (ज़) से स्थापित किया गया पाठ अबू उबैद के'अल-ग़रीब अल-मुसन्नफ़' १/९५, और 'अल-सिहह' (ख़-म-त) के अनुसार है, और कोष्ठक के बीच का पाठ इसी से है। 'अल-लिसान' (क़-व-ह) के लेखक ने कहा: और अल-लैथ ने इसे 'फ़' के साथ 'फ़ुहह' के रूप में वर्णित किया है, जो एक लेखन त्रुटि है। समाप्त। और 'अल-क़ुहह': वह दूध जिसका स्वाद थोड़ा बदल गया हो और उसमें दुहने की मिठास हो। 'अल-सिहह' (क़-व-ह)। (४) 'अल-सिहह' (ख़-म-त) में, और

कोष्ठक के बीच का पूर्ववर्ती पाठ इसी से है। (५) 'अदब अल-कातिब' पृष्ठ १६७, और यह शेर अबू ज़ुअैब का है, जो 'दीवान अल-हुज़ालियीन' पृष्ठ ७२ में है। वह कहते हैं: यह कच्चे मांस के पानी के रंग में है, और न तो उस 'ख़मतह' की तरह है जो अभी पकी नहीं है, और न ही उस 'ख़ल्लह' की तरह है जो अपनी सीमा पार कर चुकी है और लगभग सिरका बन गई है। 'अल-लिसान' (ख़-ल-ल)। दीवान के टीकाकार ने कहा: उनका कहना: 'पीने वालों को जला देती है', वह कहते हैं: इसमें आग जैसी तीव्र जलन होती है। और 'अल-शुरूब': पीने वाले साथी। (६) अल-फ़र्रा द्वारा 'मानी अल-कुरान' २/३५९।

سورہ سبا: آیت ۱۶ ۲۹۵

[لفظ] "اکل" (پھل) سے مراد کھٹا پن ہے، یا کڑوا پھل ہے (۱)۔ الاخفش کہتے ہیں: عربوں کے کلام میں اضافت زیادہ بہتر ہے، جیسے ان کا قول: "ریشمی کپڑا" [ثوبِ خز] (۲)۔

اور دودھ کے حوالے سے "الخمط": کھٹا۔ ابو عبید نے ذکر کیا ہے: اگر تازہ دودھ کی مٹھاس چلی جائے اور اس کا ذائقہ نہ بدلا ہو تو وہ "سامط" ہے، اور اگر اس میں تھوڑی سی بو آ جائے تو وہ "خامط" یا "خمیط" ہے، پھر اگر اس میں کچھ ذائقہ پیدا ہو جائے تو وہ "ممحّل" ہے، اور اگر اس میں مٹھاس کا تھوڑا اثر باقی ہو تو وہ "فُوہہ" ہے (۳)۔

"تخمط الفحل": سانڈ نے آواز نکالی۔ اور "تخمط فلان": یعنی وہ غصے اور تکبر میں آگیا۔ اور "تخمط البحر": یعنی سمندر کی لہریں ٹکرائیں۔ اور "خمطت الشاۃ": جب اس کی کھال اتار کر اسے بھنا جائے، تو وہ [خمیط ہے؛ اور اگر اس کے بال اتار کر اسے بھنا جائے تو وہ] سمیط ہے۔ اور "الخَمطة": وہ شراب جس میں پکنے کی بو آ گئی ہو جیسے سیب کی خوشبو لیکن ابھی پوری طرح پکی نہ ہو۔ اور یہ بھی کہا جاتا ہے: یہ کھٹی شراب ہے؛ یہ الجوہری نے کہا ہے (۴)۔ اور القتیبی نے "ادب الکاتب" میں کہا: کھٹی شراب کو 'خمطہ' کہا جاتا ہے، اور یہ بھی کہا جاتا ہے: 'الخمطہ' وہ ہے جس میں کچھ بو آ گئی ہو، اور انہوں نے شعر پڑھا:

کچے گوشت کے رس جیسی خالص شراب، جو نہ کھٹی [خمطہ] ہے اور نہ ہی سرکہ [خلہ] بنی ہے، جس کی تمازت پینے والوں کو جلا دے (۵)۔

"اور جھاؤ [اثل]": الفراء نے کہا: یہ 'طرفاء' کے مشابہ ہے، سوائے اس کے کہ یہ قد میں اس سے بڑا ہوتا ہے (۶)، اور اسی سے بنایا گیا...

(١) اعراب القرآن للنحاس ٣/ ٣٤٠۔ (٢) الحجة للفارسی ۶/ ١٥۔ (٣) نسخوں میں (ظ) کے علاوہ 'فوہہ' ہے، اور (ظ) سے جو ثابت ہے وہ ابو عبید کی 'الغریب المصنف' ١/٩٥ اور 'الصحاح' (خمط) کے موافق ہے، اور بریکٹ کے درمیان کی عبارت اسی سے ہے۔ صاحب اللسان (قوہ) نے کہا: اور اسے لیث نے 'فُوہہ' (ف کے ساتھ) روایت کیا ہے جو کہ تحریری غلطی ہے۔ انتہیٰ۔ اور 'القُوہہ': وہ دودھ جس کا ذائقہ تھوڑا بدل گیا ہو اور اس میں دوہنے کی مٹھاس باقی ہو۔ الصحاح (قوہ)۔ (۴) الصحاح (خمط) میں، اور بریکٹ کے درمیان کی سابقہ عبارت اسی سے ہے۔ (۵) ادب الکاتب ص ١۶٧، اور یہ شعر ابو ذویب کا ہے، اور یہ 'دیوان الہذلیین' ص ٧٢ میں ہے۔ وہ کہتا ہے: یہ کچے گوشت کے پانی کے رنگ جیسی ہے، اور نہ اس 'خمطہ' کی طرح ہے جو ابھی پکی نہیں، اور نہ ہی اس 'خلہ' کی طرح ہے جو اپنی حد سے گزر کر قریب ہے کہ سرکہ بن جائے۔ اللسان (خلل)۔ اور دیوان کے شارح نے کہا: ان کا قول 'یکوی الشروب'، وہ کہتا ہے: اس میں آگ جیسی شدید جلن ہے۔ اور 'الشروب': پینے والے ساتھی۔ (۶) معانی القرآن للفراء ٢/ ٣٥٩۔

296 Surah Saba: Verse 16 ...the pulpit of the Prophet [1] ﷺ. The athal (tamarisk) has thick trunks from which doors are made, and its leaves are like the leaves of the tarfa' (tamarisk species). The singular is athla, and the plural is athlat. Al-Hasan said: Athal is wood. Qatadah said: It is a type of wood that resembles tarfa'; I saw it in Fayd [2]. It was also said: It is the samur (acacia) [3]. Abu Ubaida said: It is the nudhar tree [4]. Al-nudhar means gold. And al-nudhar is wood from which bowls are made, and from it: a bowl made of nudhar [5]. {And something of a few lote trees} Al-Farra' said: It is the samur; mentioned by Al-Nahhas [6]. Al-Azhari said [7]: There are two types of sidr (lote) trees: a wild one that is of no use and its leaves are not suitable for washing, and it has an astringent fruit that cannot be eaten; this is called al-dhal. The second: a sidr that grows by the water, its fruit is nabq (jujube), and its leaves are a washing agent resembling the unnab (jujube) tree. Qatadah said: While the people's trees were among the best trees, Allah Almighty turned them into the worst trees because of their deeds [8]. So He destroyed their fruit-bearing trees and grew in their place arak (toothbrush tree), tarfa', and sidr. Al-Qushayri: Desert trees are not called a "garden" or "orchard," but when the second [set of trees] occurred in...

---

(1) Reported by Ahmad (22800) in brief, Al-Bukhari (377), and Muslim (344) at length from the Hadith of Sahl ibn Sa'd (RA). The wording of Ahmad from him: "It was from the tamarisk (athl) of the forest," meaning the pulpit of the Prophet ﷺ. In Muslim it occurred as: "...from the tamarisk (tarfa') of the forest." (2) Fayd: A small town halfway on the road to Makkah from Kufa. Mu'jam al-Buldan 4/282. (3) Plural of samurah with a damma on the mim: from the talh (acacia) trees. Lisan al-Arab (samur). (4) Al-nudhar: A yellowish tamarisk (athl) in the lowlands of Hijaz. Al-Mu'jam al-Waseet (nadar). (5) From his words: "Al-nudhar is gold," to this point is not in (d) and (z). And his saying: "a bowl of nudhar," Al-Jawhari said in Al-Sahah (nadar): it can be possessive or non-possessive. (6) In I'rab al-Qur'an 3/340, and it is in Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra' 2/359. (7) In Tahdhib al-Lugha 12/353. (8) Reported by Al-Tabari 19/258.

296 सूरा सबा: आयत 16 ...पैगंबर ﷺ का मिंबर [1]। 'अथल' (झाऊ) की जड़ें मोटी होती हैं जिससे दरवाजे बनाए जाते हैं, और इसके पत्ते 'तरफ़ा' (एक प्रकार का झाऊ) के पत्तों जैसे होते हैं। एकवचन 'अथला' है और बहुवचन 'अथलात' है। अल-हसन ने कहा: 'अथल' लकड़ी है। क़तादा ने कहा: यह लकड़ी की एक किस्म है जो 'तरफ़ा' जैसी दिखती है; मैंने इसे फ़ैद में देखा था [2]। यह भी कहा गया है कि यह 'समुर' (बबूल) है [3]। अबू उबैदा ने कहा: यह 'नुज़ार' का पेड़ है [4]। 'नुज़ार' का अर्थ सोना है। और 'नुज़ार' वह लकड़ी है जिससे प्याले बनाए जाते हैं, जैसे कि 'नुज़ार का प्याला' [5]। {और कुछ थोड़े से बेरी (सिद्र) के पेड़} अल-फ़र्रा ने कहा: यह 'समुर' है; इसका उल्लेख अल-नहहास ने किया है [6]। अल-अज़हरी ने कहा [7]: 'सिद्र' के पेड़ दो प्रकार के होते हैं: एक जंगली जिसका कोई उपयोग नहीं है और इसके पत्ते धोने के काम नहीं आते, इसका फल कसैला होता है जो खाया नहीं जा सकता; इसे 'ज़ाल' कहा जाता है। दूसरा: वह 'सिद्र' जो पानी के पास उगता है, इसका फल 'नबक़' (बेर) है, और इसके पत्ते धोने के काम आते हैं जो 'उन्नाब' के पेड़ के पत्तों जैसे होते हैं। क़तादा ने कहा: जबकि उन लोगों के पेड़ बेहतरीन पेड़ों में से थे, अल्लाह तआला ने उनके कर्मों के कारण उन्हें सबसे खराब पेड़ों में बदल दिया [8]। उसने उनके फलदार पेड़ों को नष्ट कर दिया और उनके स्थान पर अराक (पीलू), तरफ़ा और सिद्र उगा दिए। अल-कुशैरी: रेगिस्तानी पेड़ों को 'जन्नत' या 'बगीचा' नहीं कहा जाता है, लेकिन जब दूसरा समूह...

---

(1) इसे अहमद (22800) ने संक्षिप्त में, बुखारी (377) और मुस्लिम (344) ने विस्तार से सहल बिन साद (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से वर्णित किया है। अहमद के शब्द हैं: "यह जंगल के अथल से था," यानी पैगंबर ﷺ का मिंबर। मुस्लिम में यह इस तरह आया है: "...जंगल के तरफ़ा से।" (2) फ़ैद: कूफ़ा से मक्का के रास्ते के बीच में एक छोटा शहर। मुअजम अल-बुलदान 4/282। (3) 'समुरह' का बहुवचन 'मीम' पर पेश के साथ: यह 'तलह' (बबूल) के पेड़ों में से है। लिसान अल-अरब (समुर)। (4) 'नुज़ार': हिजाज़ के निचले इलाकों में पीले रंग का 'अथल'। अल-मुअजम अल-वसीत (नज़र)। (5) उनके कथन: "नुज़ार सोना है" से लेकर यहाँ तक (द) और (ज़) प्रतियों में नहीं है। "नुज़ार का प्याला" के बारे में अल-जौहरी ने अल-सिहाह (नज़र) में कहा है कि यह इज़ाफ़त (संबंध) के साथ और बिना इज़ाफ़त के भी इस्तेमाल होता है। (6) इ'राब अल-क़ुरआन 3/340 में, और यह अल-फ़र्रा की मा'आनी अल-क़ुरआन 2/359 में है। (7) तहज़ीब अल-लुग़ा 12/353 में। (8) इसे अल-तबरी 19/258 ने वर्णित किया है।

۲۹٦ سورة سبا: آیت ١٦ ...نبی ﷺ کا منبر (١)۔ 'اثل' (جھاؤ) کی جڑیں موٹی ہوتی ہیں جن سے دروازے بنائے جاتے ہیں، اور اس کے پتے 'طرفاء' (جھاؤ کی ایک قسم) کے پتوں کی طرح ہوتے ہیں۔ اس کا واحد 'اثلۃ' ہے اور جمع 'اثلات' ہے۔ الحسن نے کہا: 'اثل' لکڑی ہے۔ قتادہ نے کہا: یہ لکڑی کی ایک قسم ہے جو 'طرفاء' سے مشابہ ہے؛ میں نے اسے 'فید' میں دیکھا تھا (٢)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ یہ 'سمر' (ببول) ہے (٣)۔ ابو عبیدہ نے کہا: یہ 'نضار' کا درخت ہے (٤)۔ 'نضار' سونا ہے۔ اور 'نضار' ایسی لکڑی ہے جس سے پیالے بنائے جاتے ہیں، اسی سے ہے: 'قدح نضار' (نضار کا پیالہ) (٥)۔ ﴿اور کچھ تھوڑی سی بیری (سدر)﴾ الفراء نے کہا: یہ 'سمر' ہے؛ النحاس نے اس کا ذکر کیا ہے (٦)۔ الازہری نے کہا (٧): سدر کے درخت دو طرح کے ہوتے ہیں: ایک جنگلی جس سے کوئی فائدہ نہیں اٹھایا جاتا اور اس کے پتے دھونے کے کام نہیں آتے، اس کا پھل بدمزہ ہوتا ہے جو کھایا نہیں جاتا؛ اسے 'ضال' کہا جاتا ہے۔ دوسرا: وہ سدر جو پانی پر اگتا ہے، اس کا پھل 'نبق' (بیر) ہے، اور اس کے پتے دھونے کے لیے استعمال ہوتے ہیں جو 'عناب' کے درخت سے مشابہ ہوتے ہیں۔ قتادہ نے کہا: جب کہ ان لوگوں کے درخت بہترین درختوں میں سے تھے، اللہ تعالیٰ نے ان کے اعمال کی وجہ سے انہیں بدترین درختوں میں بدل دیا (٨)۔ چنانچہ ان کے پھل دار درختوں کو ہلاک کر دیا اور ان کی جگہ 'اراک' (پیلو)، 'طرفاء' اور 'سدر' اگا دیے۔ القشیری: دیہاتی علاقوں (صحرا) کے درختوں کو 'جنت' یا 'بوستان' (باغ) نہیں کہا جاتا، لیکن جب دوسرا...

---

(١) اسے احمد (٢٢٨٠٠) نے مختصراً، اور بخاری (٣٧٧) اور مسلم (٣٤٤) نے مفصل طور پر سہل بن سعدؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ احمد کے الفاظ ہیں: "وہ جنگل کے اثل سے تھا،" یعنی نبی ﷺ کا منبر۔ اور مسلم کے ہاں یہ الفاظ آئے ہیں: "...جنگل کے طرفاء سے"۔ (٢) فید: کوفہ سے مکہ کے راستے کے نصف میں ایک چھوٹی بستی ہے۔ معجم البلدان ٤/ ٢٨٢۔ (٣) سمرۃ کی جمع

'میم' کے ضمہ کے ساتھ: یہ طلح (ببول) کے درختوں میں سے ہے۔ اللسان (سمر)۔ (٤) النضار: حجاز کے نشیبی علاقوں میں زرد رنگ کا 'اثل'۔ المعجم الوسیط (نضر)۔ (٥) ان کے قول: "النضار سونا ہے" سے لے کر یہاں تک کا حصہ (د) اور (ظ) کے نسخوں میں نہیں ہے۔ اور ان کا قول: "قدح نضار" کے بارے میں الجوہری نے الصحاح (نضر) میں کہا ہے: یہ مضاف بھی ہوتا ہے اور غیر مضاف بھی۔ (٦) اعراب القرآن ٣ / ٣٤٠ میں، اور یہ الفراء کی معانی القرآن ٢ / ٣٥٩ میں ہے۔ (٧) تہذیب اللغۃ ١٢ / ٣٥٣ میں۔ (٨) اسے الطبری ١٩ / ٢٥٨ نے روایت کیا ہے۔

Surah Saba: Verses 16 - 17 297 In comparison to the first, the term "Paradise" was used, as in His Almighty's saying: "The recompense for an evil is an evil like it" [Ash-Shura: 40]. It is possible that the word "few" refers to the entire sentence mentioned about the bitter thorn, the tamarisk, and the lote trees. His Almighty's saying: "That [was Our] recompense for them because they disbelieved. And do We [thus] recompense except the ungrateful?" (17) His Almighty's saying: "That [was Our] recompense for them because they disbelieved" means: this replacement is the punishment for their disbelief. The grammatical position of "that" is accusative (nasb), meaning: We recompensed them with that because of their disbelief. "And do We [thus] recompense except the ungrateful?" The general reading (qira'ah) is: "yujaza" (is recompensed) with a dammah on the 'ya' and a fatha on the 'zay', with "al-kafoor" (the ungrateful) in the nominative case (raf') as the passive subject. Ya'qub, Hafs, Hamza, and Al-Kisa'i read it as: "nujazi" (We recompense) with 'nun' and a kasra on the 'zay', with "al-kafoor" in the accusative case (nasb) (1). Abu Ubaid and Abu Hatim chose this, saying: Because before it was "jazaynahum" (We recompensed them) and not "joozoo" (they were recompensed). An-Nahhas (2) said: The matter in this is broad, and the meaning is clear. If one were to say: "God Almighty created Adam, peace be upon him, from clay," and another said: "Adam was created from clay," the meaning would be the same. Issue: In this verse, there is a question more difficult than any other in this Surah, which is: Why did God Almighty specify recompense for the ungrateful and not mention the sinners? Scholars spoke on this; some said: None is recompensed with this specific punishment, which is total destruction and annihilation, except the one who disbelieved (3). Mujahid said: "Yujaza" here means "punished" (4), and that is because God Almighty expiates the bad deeds of the believer, while the disbeliever is recompensed for every evil deed he did. So the believer is rewarded (yujza) and not punished (yujaza) because he is rewarded. Tawus said: It refers to the scrutiny in the accounting (5), whereas the believer is not scrutinized in the accounting. Qutrub said the opposite of this, applying it to sinners other than disbelievers, and said: The meaning is: (1) Al-Sab'ah p. 528, Al-Taysir p. 181, Al-Nashr 2/350. (2) In I'rab al-Qur'an 3/340. (3) I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 3/340; his word 'al-istilam' means eradication. Al-Sihah (salama). (4) Narrated by Al-Tabari 19/259. (5) Narrated by Abd al-Razzaq 2/129.

सूरह सबा: आयत 16 - 17 297 पहली बात के विपरीत "जन्नत" शब्द का प्रयोग किया गया है, जैसा कि अल्लाह तआला का कथन है: "और बुराई का बदला उसी के समान बुराई है" [अश-शूरा: 40]। यह संभव है कि शब्द "थोड़ा" कड़वे काँटों, झाऊ और बेर के पेड़ों के पूरे समूह की ओर संकेत करता हो। अल्लाह तआला का कथन: "यह हमने उन्हें उनके कुफ़्र (अविश्वास) के कारण बदला दिया। और क्या हम एहसान-फरामोश के सिवा किसी और को बदला देते हैं?" (17) अल्लाह तआला का कथन: "यह हमने उन्हें उनके कुफ़्र के कारण बदला दिया" अर्थात्: यह परिवर्तन उनके कुफ़्र का बदला है। "वह" (जालिका) का व्याकरणिक स्थान कर्मकारक (नस्ब) में है, अर्थात्: हमने उन्हें उनके कुफ़्र के कारण वह बदला दिया। "और क्या हम एहसान-फरामोश के सिवा किसी और को बदला देते हैं?" आम पाठ (क़िरात) है: "युजाज़ा" (बदला दिया जाता है) जिसमें 'या' पर पेश और 'ज़ा' पर ज़बर है, और "अल-कफ़ूर" (एहसान-फरामोश) कर्ता के रूप में पेश (रफ़ा) के साथ है। याकूब, हफ्स, हमज़ा और अल-किसाई ने इसे पढ़ा है: "नुजाज़ी" (हम बदला देते हैं) 'नुन' के साथ और 'ज़ा' के नीचे ज़ेर, और "अल-कफ़ूर" ज़बर (नस्ब) के साथ (1)। अबू उबैद और अबू हातिम ने इसी को चुना और कहा: क्योंकि इससे पहले "जज़ैनाहुम" (हमने उन्हें बदला दिया) आया है, न कि "जूज़ू" (उन्हें बदला दिया गया)। अन-नहहास (2) ने कहा: इस मामले में गुंजाइश है और अर्थ स्पष्ट है। यदि कोई कहे: "अल्लाह तआला ने आदम (उन पर शांति हो) को मिट्टी से पैदा किया," और दूसरा कहे: "आदम मिट्टी से पैदा किए गए," तो अर्थ एक ही होगा। मसाला (प्रश्न): इस आयत में एक ऐसा सवाल है जो इस सूरह में सबसे कठिन है, वह यह कि अल्लाह तआला ने केवल काफिर (एहसान-फरामोश) के लिए ही बदले का ज़िक्र क्यों किया और गुनहगारों का ज़िक्र क्यों नहीं किया? विद्वानों ने इस पर चर्चा की है; कुछ ने कहा: इस विशेष सज़ा के साथ, जो कि जड़ से उखाड़ना और विनाश है, केवल उसी को बदला दिया जाता है जिसने कुफ़्र किया (3)। मुजाहिद ने कहा: "युजाज़ा" का अर्थ यहाँ "दंडित करना" (4) है, और वह इसलिए कि अल्लाह तआला मोमिन (विश्वासी) के पापों को मिटा देता है, जबकि काफिर को उसके द्वारा किए गए हर बुरे काम का बदला दिया जाता है। अतः मोमिन को प्रतिफल (युज्ज़ा) दिया जाता है, दंड (युजाज़ा) नहीं, क्योंकि उसे पुरस्कृत किया जाता है। ताऊस ने कहा: इसका अर्थ हिसाब में पूछताछ (5) है, जबकि मोमिन से हिसाब में पूछताछ नहीं की जाएगी। क़ुतरुब ने इसके विपरीत कहा और इसे काफिरों के अलावा अन्य गुनहगारों पर लागू किया, और कहा: अर्थ यह है: (1) अल-सबआ पृष्ठ 528, अल-तयसीर पृष्ठ 181, अल-नश्र 2/350। (2) इराब अल-कुरान 3/340 में। (3) अन-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 3/340; उनके शब्द 'अल-इस्तिलाम'

का अर्थ है जड़ से उखाड़ना। अल-सिहाह (सलमा)। (4) अल-तबरी 19/259 द्वारा उद्धृत। (5) अब्द अल-रज्ज़ाक 2/129 द्वारा उद्धृत।

سورہ سبأ: الآیتان ١٦ - ١٧ ٢٩٧ مقابلہ اولیٰ پر جنت کا لفظ بولا گیا ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَجَزَٰٓؤُاْ سَيِّئَةٖ سَيِّئَةٞ مِّثۡلُهَا﴾ [الشوری: ٤٠]۔ اور یہ احتمال ہے کہ «قلیل» کا قول ان تمام اشیاء کی طرف لوٹے جن کا ذکر ہوا یعنی جھاؤ، کیکر اور بیری۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ذَٰلِكَ جَزَيۡنَٰهُم بِمَا كَفَرُواْ وَهَلۡ نُجَٰزِيٓ إِلَّا ٱلۡكَفُورَ (١٧)﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ذَٰلِكَ جَزَيۡنَٰهُم بِمَا كَفَرُواْ﴾ یعنی: یہ تبدیلی ان کے کفر کا بدلہ ہے۔ «ذلك» کا محل نصب ہے، یعنی: ہم نے انہیں ان کے کفر کی وجہ سے یہ بدلہ دیا۔ ﴿وهل يُجَازَى إِلَّا الْكَفُورُ﴾ عام قراءت «يُجَازَى» ہے یاء کے ضمہ اور زاء کے فتحہ کے ساتھ، «الكفور» حالتِ رفع میں نائب فاعل ہونے کی بنا پر۔ اور یعقوب، حفص، حمزہ اور کسائی نے اسے «نُجَازِي» پڑھا ہے نون کے ساتھ اور زاء کے کسرہ کے ساتھ، اور «الكفور» حالتِ نصب میں ہے(١)۔ ابو عبید اور ابو حاتم نے اسی کو اختیار کیا، ان دونوں نے کہا: اس لیے کہ اس سے پہلے «جزيناهم» (ہم نے انہیں بدلہ دیا) ہے نہ کہ «جُوزُوا» (انہیں بدلہ دیا گیا)۔ نحاس(٢) کہتے ہیں: اس معاملے میں وسعت ہے اور معنی واضح ہے، اگر کوئی کہے: اللہ تعالیٰ نے آدم علیہ السلام کو مٹی سے پیدا کیا، اور دوسرا کہے: آدم مٹی سے پیدا کیے گئے، تو معنی ایک ہی ہوگا۔ مسئلہ: اس آیت میں ایک ایسا سوال ہے جو اس سورت میں سب سے زیادہ مشکل ہے، وہ یہ کہ اللہ تعالیٰ نے بدلے کو کافر (ناشکرا) کے ساتھ کیوں خاص کیا اور گناہگاروں کا ذکر کیوں نہیں کیا؟ علماء نے اس بارے میں کلام کیا ہے؛ ایک گروہ نے کہا: اس بدلے کے ساتھ جو کہ بیخ کنی اور ہلاکت ہے، صرف اسی کو بدلہ دیا جاتا ہے جس نے کفر کیا(٣)۔ اور مجاہد نے کہا: «يجازى» کے معنی ہیں: سزا دینا(٤)، اور وہ اس لیے کہ مومن کے گناہوں کو اللہ تعالیٰ مٹا دیتا ہے، جبکہ کافر کو اس کے ہر برے عمل کا بدلہ دیا جاتا ہے؛ پس مومن کو جزا (ثواب) ملتی ہے سزا (مجازات) نہیں کیونکہ اسے نوازا جاتا ہے۔ اور طاؤس نے کہا: اس سے مراد حساب میں جرح و بحث ہے(٥)، جبکہ مومن سے حساب میں جرح و بحث نہیں ہوگی۔ اور قطرب نے اس کے خلاف کہا ہے، پس انہوں

نے اسے کافروں کے علاوہ گناہگاروں کے حق میں قرار دیا، اور کہا: معنی یہ ہے: (١) السبعة ص ٥٢٨ ، والتیسیر ص ١٨١ ، والنشر ٢/ ٣٥٠ ۔ (٢) إعراب القرآن ٣/ ٣٤٠ میں۔ (٣) إعراب القرآن للناحس ٣/ ٣٤٠ ، اور ان کا قول: الاصطلام، یعنی: جڑ سے اکھاڑ دینا۔ الصحاح (صلم)۔ (٤) اسے طبری نے ٢٥٩/١٩ میں روایت کیا ہے۔ (٥) اسے عبد الرزاق نے ١٢٩/٢ میں روایت کیا ہے۔

...on whoever disbelieved in the blessings and committed major sins. Al-Nahas (1) said: "The most appropriate thing said about this verse and the most significant narration regarding it is that Al-Hasan said: 'Like for like.' It is narrated from Aisha (may Allah be pleased with her) that she said: I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) saying: 'Whoever is audited (called to account) will perish.' I said: O Prophet of Allah, then where is the saying of the Mighty and Majestic: {He will soon be called to an easy accounting} [Al-Inshiqaq: 8]? He said: 'That is only the presentation [of deeds], but whoever is cross-examined during the accounting will perish'(2). This is a sound chain of narration, and its explanation is: that the disbeliever is recompensed for his deeds and audited for them, and whatever good he did is nullified; this is illustrated by the Almighty's saying in the first part: {That is how We recompensed them for their disbelief} and in the second: {And do We ever recompense anyone but the ungrateful?}. The meaning of 'yujaza' (recompensed) is: to be repaid for every deed done. The meaning of 'jazaynahum' (We recompensed them) is: We paid them in full. This is the literal linguistic meaning, even if 'jazaa' is used figuratively to mean 'jazaa' (reward/punishment)(3)."

Almighty's Saying: {And We placed between them and the cities which We had blessed [many] visible cities. And We determined between them the [distances of] journey, [saying], "Travel between them by night or day in safety."} [Saba: 18]

Almighty's Saying: {And We placed between them and the cities which We had blessed [many] visible cities}. Al-Hasan said: meaning between Yemen and Greater Syria (Ash-Sham)(4). The cities which were blessed are: Syria, Jordan, and Palestine. It was said regarding the 'blessing': that there were four thousand seven hundred villages; blessed with trees, fruits, and water. It is also possible that it means: We blessed them with a great number of settlements.

{Visible cities}: Ibn Abbas said: He means between Medina and Syria(6). Qatada said: The meaning of 'visible' (dhahira) is: connected along the road; they set out in the morning and take a midday nap in one village, and set out in the evening and spend the night in another(7).

---

(1) In I'rab al-Qur'an 3/340, and what preceded it is from him. (2) Reported by Ahmad (24200), al-Bukhari (103), and Muslim (2876). (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahas 3/341. (4)

Mentioned by al-Nahas in Ma'ani al-Qur'an 5/410. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/444. (6) Reported by al-Tabari 19/262. (7) Reported by 'Abd al-Razzaq 2/130.

पृष्ठ 298। सूरह सबा: आयतें 17 - 18

...उन पर जिन्होंने नेमतों का कुफ़्र किया और बड़े गुनाह किए। अल-नहस (1) ने कहा: "इस आयत के बारे में कही गई सबसे उपयुक्त बात और इसके बारे में जो सबसे महत्वपूर्ण वर्णन है, वह यह है कि अल-हसन ने कहा: 'जैसा कार्य वैसा प्रतिफल'। हज़रत आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से वर्णित है कि उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को यह कहते सुना: 'जिसका हिसाब लिया गया, वह नष्ट हो गया।' मैंने कहा: ऐ अल्लाह के नबी, फिर अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल का यह फरमान कहाँ गया: {तो जल्द ही उससे आसान हिसाब लिया जाएगा} [अल-इन्शिकाक़: 8]? उन्होंने फरमाया: 'वह केवल (कर्मों की) पेशी है, लेकिन जिससे हिसाब में बहस की गई, वह नष्ट हो गया'(2)। यह एक सही सनद है, और इसकी व्याख्या यह है: कि काफ़िर को उसके कर्मों का बदला दिया जाता है और उसका हिसाब लिया जाता है, और उसने जो भी नेक काम किए होते हैं वे अकारथ हो जाते हैं; यह अल्लाह तआला के पहले कथन से स्पष्ट होता है: {यह हमने उन्हें उनके कुफ़्र का बदला दिया} और दूसरे में: {और क्या हम नाशुक्रों के अलावा किसी को ऐसा बदला देते हैं?}। 'युजाज़ा' का अर्थ है: किए गए प्रत्येक कार्य के लिए प्रतिफल दिया जाना। 'जज़ैनाहुम' का अर्थ है: हमने उन्हें पूर्ण प्रतिफल दिया। यह भाषाई वास्तविकता है, भले ही 'जाज़ा' का उपयोग आलंकारिक रूप से 'जज़ा' के अर्थ में किया गया हो (3)।"

अल्लाह तआला का फरमान: {और हमने उनके और उन बस्तियों के बीच जिन्हें हमने बरकत दी थी, ऐसी बस्तियां बनाईं जो स्पष्ट रूप से दिखाई देती थीं, और हमने उनके बीच सफर की दूरी तय कर दी थी (और कहा था), "इनमें रातों और दिनों को अमन के साथ सफर करो।"} [सबा: 18]

अल्लाह तआला का फरमान: {और हमने उनके और उन बस्तियों के बीच जिन्हें हमने बरकत दी थी, ऐसी बस्तियां बनाईं जो दिखाई देती थीं}। अल-हसन ने कहा: यानी यमन और शाम (सीरिया) के बीच (4)। और जिन बस्तियों में बरकत दी गई थी, वे हैं: शाम, जॉर्डन और फिलिस्तीन। बरकत के बारे में कहा गया: कि वे चार हजार सात सौ गाँव थे; पेड़ों, फलों और पानी के साथ उनमें बरकत दी गई थी। यह भी संभव है कि इसका अर्थ हो: हमने उन्हें संख्या की अधिकता से समृद्ध किया (5)।

{दिखने वाली बस्तियां}: इब्न अब्बास ने कहा: उनका तात्पर्य मदीना और शाम के बीच से है (6)। कतादा ने कहा: 'ज़ाहिरा' (दिखने वाली) का अर्थ है: जो रास्ते पर एक-दूसरे से जुड़ी हुई हों; वे सुबह

चलते थे और एक गाँव में दोपहर का आराम करते थे, फिर शाम को चलते थे और दूसरे गाँव में रात बिताते थे (7)।

---

(1) इ'राब अल-कुरान 3/340 में, और इससे पहले का हिस्सा उन्हीं से है। (2) इसे अहमद (24200), बुखारी (103) और मुस्लिम (2876) ने उद्धृत किया है। (3) अल-नहस द्वारा इ'राब अल-कुरान 3/341। (4) अल-नहस ने मा'नी अल-कुरान 5/410 में इसका उल्लेख किया है। (5) अल-नुकत वल-उयून 4/444। (6) अल-तबरी 19/262 द्वारा उद्धृत। (7) अब्द अल-रज्जाक 2/130 द्वारा उद्धृत।

صفحہ 298۔ سورہ سبأ: آیات 17 - 18

...ان پر جنہوں نے نعمتوں کی ناشکری کی اور بڑے گناہوں کا ارتکاب کیا۔ النحاس (1) نے کہا: "اس آیت کے بارے میں کہی گئی سب سے موزوں بات اور اس بارے میں جو سب سے اہم روایت ہے، وہ یہ ہے کہ الحسن نے کہا: 'جیسا عمل ویسا بدلہ'۔ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے سنا: 'جس کا حساب لیا گیا وہ ہلاک ہو گیا۔' میں نے عرض کیا: اے اللہ کے نبی، پھر اللہ عزوجل کا یہ فرمان کہاں گیا: {تو عنقریب اس سے آسان حساب لیا جائے گا} [الانشقاق: 8]؟ آپ ﷺ نے فرمایا: 'وہ تو صرف (اعمال کی) پیشی ہے، لیکن جس سے حساب میں جرح (بحث) کی گئی وہ ہلاک ہو گیا'(2)۔ یہ سند صحیح ہے، اور اس کی تشریح یہ ہے: کہ کافر کو اس کے اعمال کا بدلہ دیا جاتا ہے اور ان کا حساب لیا جاتا ہے، اور اس نے جو بھی نیک کام کیا ہوتا ہے وہ ضائع ہو جاتا ہے؛ یہ بات اللہ تعالیٰ کے پہلے قول سے واضح ہوتی ہے: {یہ ہم نے انہیں ان کے کفر کا بدلہ دیا} اور دوسرے میں: {اور کیا ہم ناشکروں کے سوا کسی کو ایسا بدلہ دیتے ہیں؟}۔ 'یُجَازَی' کا مطلب ہے: ہر اس کام کا بدلہ دیا جانا جو اس نے کیا ہو۔ اور 'جَزَیْنَاھُم' کا مطلب ہے: ہم نے انہیں پورا پورا بدلہ دیا۔ یہ لغوی حقیقت ہے، اگرچہ 'جازی' مجازی طور پر 'جزی' کے معنی میں آتا ہے (3)۔"

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ہم نے ان کے اور ان بستیوں کے درمیان جن میں ہم نے برکت دی تھی، ایسی بستیاں بنا دیں جو نظر آتی تھیں اور ہم نے ان کے درمیان سفر کی منزلیں مقرر کر دیں (اور کہا کہ) ان میں راتوں اور دنوں کو امن و امان کے ساتھ سفر کرو۔} [سبأ: 18]

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ہم نے ان کے اور ان بستیوں کے درمیان جن میں ہم نے برکت دی تھی، ایسی بستیاں بنا دیں جو نظر آتی تھیں}۔ الحسن نے کہا: یعنی یمن اور شام کے درمیان (4)۔ اور وہ

بستیاں جن میں برکت دی گئی تھی: شام، اردن اور فلسطین ہیں۔ اور برکت کے بارے میں کہا گیا: کہ وہ چار ہزار سات سو بستیاں تھیں؛ ان میں درختوں، پھلوں اور پانی کے ساتھ برکت دی گئی تھی۔ اور یہ بھی احتمال ہے کہ: ہم نے انہیں کثرتِ تعداد سے بابرکت بنایا (5)۔

{قُرًى ظَاهِرَةً} (نمایاں بستیاں): ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: ان کی مراد مدینہ اور شام کے درمیان ہے (6)۔ اور قتادہ نے کہا: 'ظاہرہ' کا مطلب ہے: راستے پر ایک دوسرے سے ملی ہوئی؛ وہ صبح نکلتے تھے اور ایک بستی میں دوپہر کا آرام کرتے تھے، پھر شام کو نکلتے تھے اور دوسری بستی میں رات گزارتے تھے (7)۔

---

(1) اِعراب القرآن 3/340 میں، اور اس سے پہلے کا حصہ انہی سے ہے۔ (2) اسے احمد (24200)، بخاری (103) اور مسلم (2876) نے روایت کیا ہے۔ (3) اِعراب القرآن للنحاس 3/341۔ (4) النحاس نے معانی القرآن 5/410 میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (5) النکت والعیون 4/444۔ (6) اسے طبری نے 19/262 میں روایت کیا ہے۔ (7) اسے عبد الرزاق نے 2/130 میں روایت کیا ہے۔

Page 299 Surah Saba: Verse 18

It was said: At every mile, there was a village with a market, which was the cause of the security of the road. Al-Hasan said: A woman would go out with her spindle, and on her head was her basket, then she would occupy herself with her spindle, and she would not return to her house until her basket was filled with all kinds of fruits; so it was like that between ash-Sham and Yemen (1).

It was said: "Zahirah" (visible) means: elevated; this was said by Al-Mubarrad (2). And it was said: It was only called "Zahirah" because of its visibility, meaning: if you leave this one, the other appears to you. So they were visible villages, meaning: well-known; it is said: This is a visible (apparent) matter, meaning: known.

{And We determined the journey therein} meaning: We made the journey between their villages and the villages We had blessed a measured journey from one station to another, and from one village to another. Al-Farra' (3) [said] meaning: We made between every two villages a half-day's journey, so that the midday rest would be in one village and the overnight stay in another village. A person only pushes themselves in travel due to lack of provisions and water and fear of the road, but if they find provisions and security, they do not burden themselves with hardship and alight wherever they wish.

{Travel through them} meaning: We said to them: Travel through them, meaning: through this distance. It is a command of enablement, meaning: they used to travel through them to their destinations whenever they wanted in safety. So it is a command in the sense of information, and it implies an omitted speech (i.e., 'We said...').

{by night and day} are two adverbs of time; {secure} is in the accusative case as a description of state. He said: "nights and days" in the indefinite form to draw attention to the shortness of their travels, meaning: they did not need a long journey because of the availability of what they needed. Qatadah said: They used to travel without fear, hunger, or thirst (4).

(1) Al-Suyuti mentioned it in Al-Durr Al-Manthur 5/333 and attributed it to Abd bin Humaid, Ibn Jarir, Ibn Al-Mundhir, and Ibn Abi Hatim, and it is in Tafsir Al-Tabari 19/62, without his saying: so it was like that between ash-Sham and Yemen. (2) I'rab Al-Qur'an by Al-Nahhas 3/341. (3) In Ma'ani Al-Qur'an 2/259. His saying: Al-Farra', is

not in (d) and (m). (4) Ma'ani Al-Qur'an by Al-Nahhas 5/411, and Abd Al-Razzaq narrated it at length 2/130.

पृष्ठ २९९ सूरह सबा: आयत १८

कहा गया है: हर मील पर एक बाज़ार वाला गाँव था, जो सड़क की सुरक्षा का कारण था। अल-हसन ने कहा: एक महिला अपने तकुए के साथ बाहर निकलती थी, और उसके सिर पर उसकी टोकरी होती थी, फिर वह अपने तकुए में व्यस्त हो जाती थी, और वह अपने घर तब तक नहीं लौटती थी जब तक कि उसकी टोकरी हर प्रकार के फलों से भर न जाए; तो शाम और यमन के बीच ऐसा ही था (१)।

कहा गया है: "ज़ाहिराह" (स्पष्ट) का अर्थ है: ऊँचा; यह अल-मुबर्रद द्वारा कहा गया था (२)। और यह कहा गया: इसे "ज़ाहिराह" केवल इसकी दृश्यता के कारण कहा गया था, अर्थात: यदि आप इससे बाहर निकलते हैं, तो दूसरा आपको दिखाई देता है। तो वे दिखाई देने वाले गाँव थे, यानी: प्रसिद्ध; कहा जाता है: यह एक ज़ाहिर (स्पष्ट) मामला है, यानी: ज्ञात।

{और हमने उनमें यात्रा निर्धारित की} अर्थात: हमने उनके गाँवों और उन गाँवों के बीच यात्रा को, जिन्हें हमने आशीर्वाद दिया था, एक पड़ाव से दूसरे पड़ाव तक, और एक गाँव से दूसरे गाँव तक एक निर्धारित यात्रा बना दिया। अल-फर्रा (३) [ने कहा] अर्थात: हमने हर दो गाँवों के बीच आधे दिन की यात्रा रखी, ताकि दोपहर का आराम एक गाँव में हो और रात का ठहराव दूसरे गाँव में हो। एक व्यक्ति केवल भोजन और पानी की कमी और सड़क के डर के कारण यात्रा में स्वयं को अधिक कष्ट देता है, लेकिन यदि उसे भोजन और सुरक्षा मिल जाए, तो वह स्वयं पर कठिनाई का भार नहीं डालता और जहाँ चाहे वहाँ उतर जाता है।

{उनमें यात्रा करो} अर्थात: हमने उनसे कहा: उनमें यात्रा करो, अर्थात: इस दूरी में। यह सामर्थ्य देने का आदेश है, अर्थात: वे उनमें अपने गंतव्यों तक जब भी चाहते थे सुरक्षा के साथ यात्रा करते थे। अतः यह सूचना के अर्थ में एक आदेश है, और इसमें कहने का भाव निहित है।

{रातों और दिनों में} समय के दो क्रियाविशेषण हैं; {सुरक्षित} हाल (अवस्था) के रूप में कर्म कारक (accusative) में है। उन्होंने कहा: "रातों और दिनों" को अनिश्चित रूप में उनकी यात्राओं की संक्षिप्तता की ओर ध्यान आकर्षित करने के लिए कहा गया है, अर्थात: उन्हें अपनी ज़रूरत की चीज़ों की उपलब्धता के कारण लंबी यात्रा की आवश्यकता नहीं थी। कतादाह ने कहा: वे बिना किसी डर, भूख या प्यास के यात्रा करते थे (४)।

(१) अल-सुयुति ने इसे अल-दुर्र अल-मंसूर ५/३३३ में उल्लेख किया है और इसे अब्द बिन हुमैद, इब्न जरीर, इब्न अल-मुन्ज़िर और इब्न अबी हातिम से जोड़ा है, और यह तफसीर अल-तबरी १९/६२ में है, बिना उनके इस कथन के तो शाम और यमन के बीच ऐसा ही था। (२) इराब अल-कुरान अल-नहहास ३/३४१ द्वारा। (३) मानी अल-कुरान २/२५९ में। उनका यह कहना: अल-फर्रा, (द) और (म) में नहीं है। (४) मानी अल-कुरान अल-नहहास ५/४११ द्वारा, और अब्द अल-रज्जाक ने इसे २/१३० पर विस्तार से वर्णित किया है।

صفحہ ۲۹۹ سورۃ سباء: آیت ۱۸

اور کہا گیا: ہر میل پر ایک بستی تھی جس میں بازار تھا، اور یہی راستے کے امن کا سبب تھا۔ حسن بصری رحمۃ اللہ علیہ نے فرمایا: عورت (گھر سے) نکلتی اور اس کے ساتھ اس کا تکلا (کاتنے کا آلہ) ہوتا اور اس کے سر پر اس کی ٹوکری ہوتی، پھر وہ اپنے تکلے میں مشغول ہو جاتی تو وہ اپنے گھر واپس نہ آتی یہاں تک کہ اس کی ٹوکری ہر طرح کے پھلوں سے بھر جاتی، پس شام اور یمن کے درمیان (کا علاقہ) ایسا ہی تھا (۱)۔

اور کہا گیا: «ظاهرة» یعنی: بلند؛ یہ بات المبرد (۲) نے کہی۔ اور کہا گیا: اسے «ظاهرة» صرف اس کے ظاہر ہونے کی وجہ سے کہا گیا، یعنی: جب آپ ایک بستی سے نکلتے تو دوسری بستی آپ کے سامنے ظاہر ہو جاتی، تو وہ ظاہر بستیاں تھیں، یعنی: معروف (جانی پہچانی)، کہا جاتا ہے: یہ ایک ظاہر (واضح) بات ہے، یعنی: معروف۔

﴿وَقَدَّرْنَا فِيهَا السَّيْرَ﴾ یعنی: ہم نے ان کی بستیوں اور ان بستیوں کے درمیان جن میں ہم نے برکت دی تھی، ایک منزل سے دوسری منزل تک اور ایک بستی سے دوسری بستی تک ایک معین سفر بنا دیا۔ الفراء (۳) نے کہا یعنی: ہم نے ہر دو بستیوں کے درمیان آدھے دن کا فاصلہ رکھا، تاکہ دوپہر کا آرام ایک بستی میں ہو اور رات کا قیام دوسری بستی میں۔ انسان سفر میں اسی وقت مشقت اٹھاتا ہے جب زادِ راہ اور پانی کی کمی ہو اور راستے کا خوف ہو، لیکن جب اسے زادِ راہ اور امن مل جائے تو وہ اپنے آپ پر مشقت نہیں ڈالتا اور جہاں چاہتا ہے اتر جاتا ہے۔

﴿سِيرُوا فِيهَا﴾ یعنی: اور ہم نے ان سے کہا: ان میں چلو، یعنی: اس مسافت میں، تو یہ (امر) قدرت اور آسانی فراہم کرنے کے لیے ہے، یعنی: وہ جب چاہتے ان میں اپنے مقاصد کی طرف امن کے ساتھ چلتے تھے، تو یہ امر خبر کے معنی میں ہے، اور اس میں قول (بات) پوشیدہ ہے۔

﴿لَيَالِيَ وَأَيَّامًا﴾ یہ دونوں ظرف (زمان) ہیں، ﴿آمِنِينَ﴾ حال ہونے کی بنا پر منصوب ہے۔ اور فرمایا: «لیالی وأیاماً» نکرہ کے لفظ کے ساتھ (لایا گیا) تاکہ ان کے سفروں کے مختصر ہونے پر تنبیہ ہو، یعنی: انہیں ضرورت کی اشیاء کی موجودگی کی وجہ سے لمبے سفر کی ضرورت نہیں ہوتی تھی۔ قتادہ نے فرمایا: وہ خوف، بھوک اور پیاس کے بغیر سفر کرتے تھے (۴)۔

(۱) سیوطی نے اسے الدر المنثور ۳۳۳/۵ میں ذکر کیا ہے اور اسے عبد بن حمید، ابن جریر، ابن المنذر اور ابن ابی حاتم کی طرف منسوب کیا ہے، اور یہ تفسیر طبری ۶۲/۱۹ میں ہے، سوائے ان کے اس قول کے: پس شام اور یمن کے درمیان ایسا ہی تھا۔ (۲) إعراب القرآن للنحاس ۳۴۱/۳۔ (۳) معانی القرآن ۲۵۹/۲ میں۔ اور ان کا قول: الفراء، (د) اور (م) کے نسخوں میں نہیں ہے۔ (۴) معانی القرآن للنحاس ۴۱۱/۵، اور اسے عبد الرزاق ۲/۱۳۰ نے تفصیل سے روایت کیا ہے۔

Surah Saba: Verses 18 - 19 | 300

...they travel a journey of four months in security, none disturbing the other; even if a man met the killer of his father, he would not disturb him (1).

His words, the Almighty: "But they said, 'Our Lord, lengthen the distance between our journeys,' and they wronged themselves, so We made them stories and dispersed them in total dispersion. Indeed in that are signs for everyone patient and grateful." [19]

His words, the Almighty: "But they said, 'Our Lord, lengthen the distance between our journeys,'" when they became arrogant, transgressed, and grew weary of comfort and did not remain patient with well-being, they wished for long travels and toil in livelihood, like the saying of the Children of Israel: "So call upon your Lord to bring forth for us from that which the earth grows of its herbs..." the verse [Al-Baqarah: 61]. And like An-Nadr ibn al-Harith when he said: "O Allah, if this should be the truth from You, then rain upon us stones from the sky" [Al-Anfal: 32], so Allah, Blessed and Exalted be He, answered him, and he was killed on the day of Badr by the sword as an execution.

Likewise, these people were scattered in the world and torn to pieces, and between them and Sham (Levant) were made deserts and wildernesses in which they ride mounts and carry provisions.

The common recitation is: "Rabbana" with the accusative case (nasb) as a possessive vocative, and it is in the accusative because it is an object; because its meaning is: I called and supplicated (2). "Ba'id" (Lengthen) - they asked for distance in their travels. And Ibn Kathir, Abu Amr, Ibn Muhaysin, and Hisham from Ibn Amir read: "Rabbana" likewise as a supplication, "Ba'id" (with shadda) meaning to make distant (3). Al-Nahhas (4) said: 'Ba'id' and 'Ba'id' (with shadda) are one in meaning, just as you say: 'qarib' (near) and 'qarrib' (bring near).

And Abu Salih, Muhammad ibn al-Hanafiyyah, Abu al-Aliyah, Nasr ibn Asim, and Yaqub read, and it is narrated from Ibn Abbas: "Rabbuna ba'ada" with the nominative (raf') [on Lord] and "ba'ada" as a past tense report (5).

---

(1) Al-Nukat wa al-Uyun 4/445. (2) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/342. (3) Al-Sab'ah p. 529, and Al-Taysir p. 181 from Ibn Kathir, Abu Amr, and Hisham. (4) In I'rab al-Quran 3/342. (5) Al-Nashr 2/350 from Yaqub, and it is from the ten; and Al-Muhtasib 2/189

from Ibn Abbas, Muhammad ibn al-Hanafiyyah, Abu Salih, Yaqub, Abu Raja, Salam, and al-Hasan - with variations - and Ibn Abi Layla and al-Kalbi.

सूरह सबा: आयतें 18 - 19 | 300

...वे चार महीने की यात्रा सुरक्षा में तय करते थे, कोई किसी को परेशान नहीं करता था, यहाँ तक कि अगर कोई व्यक्ति अपने पिता के हत्यारे से भी मिलता तो उसे परेशान नहीं करता था (1)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: "फिर उन्होंने कहा: ऐ हमारे रब! हमारी यात्राओं के बीच की दूरी बढ़ा दे, और उन्होंने अपने आप पर ज़ुल्म किया, तो हमने उन्हें किस्से-कहानियाँ बना दिया और उन्हें पूरी तरह तितर-बितर कर दिया। बेशक इसमें हर सब्र करने वाले और शुक्रगुज़ार के लिए निशानियाँ हैं।" [19]

अल्लाह तआला का फ़रमान: "फिर उन्होंने कहा: ऐ हमारे रब! हमारी यात्राओं के बीच की दूरी बढ़ा दे," जब वे अहंकारी हो गए, सरकशी की और आराम से ऊब गए और सलामती पर सब्र न किया, तो उन्होंने लंबी यात्राओं और जीविका में कठिन परिश्रम की कामना की, जैसे बनी इसराइल का कहना: "तो अपने रब से दुआ कर कि वह हमारे लिए ज़मीन की उपज में से साग-भाजी निकाले..." आयत [अल-बक़रह: 61]। और जैसे नज़्र बिन हारिस ने कहा था: "ऐ अल्लाह! अगर यह तेरी तरफ़ से सच है तो हम पर आसमान से पत्थर बरसा" [अल-अनफ़ाल: 32], तो अल्लाह तबारक व तआला ने उसे जवाब दिया और वह बद्र के दिन तलवार से कत्ल (सब्र) किया गया।

उसी तरह ये लोग दुनिया में बिखर गए और उनके टुकड़े-टुकड़े कर दिए गए, और उनके और शाम के बीच मरुस्थल और वीराने बना दिए गए जिनमें वे सवारियों का उपयोग करते और रसद साथ ले जाते।

आम क़िरात (पठन) है: "रब्बना" (ऐ हमारे रब) नसब (ज़बर) के साथ मुदाफ़ मुनादा होने के नाते, और यह मफ़ऊल होने के कारण मंसूब है; क्योंकि इसका अर्थ है: मैंने पुकारा और दुआ की (2)। "बा'इद" - उन्होंने अपनी यात्राओं में दूरी माँगी। और इब्न कसीर, अबू अम्र, इब्न मुहयसिन और हिशाम ने इब्न आमिर से पढ़ा है: "रब्बना" इसी तरह दुआ के रूप में, "ब'इद" (तशदीद के साथ) दूरी पैदा करने के अर्थ में (3)। अल-नहहास (4) ने कहा: 'बा'इद' और 'ब'इद' अर्थ में एक ही हैं, जैसे आप कहते हैं: 'क़ारिब' और 'क़र्रिब'।

और अबू सालेह, मुहम्मद इब्न अल-हनफ़िया, अबू अल-आलिया, नसर बिन आसिम और याकूब ने पढ़ा है, और इब्न अब्बास से रिवायत है: "रब्बुना बा'अदा" (हमारा रब) रफ़अ (पेश) के साथ और "बा'अदा" ख़बर के रूप में (5)।

(1) अल-नुकत वल-उयून 4/445। (2) इ'राब अल-कुरान लिन-नहहास 3/342। (3) अल-सब'ह पृ. 529, और अल-तयसीर पृ. 181 इब्न कसीर, अबू अम्र और हिशाम से। (4) इ'राब अल-कुरान 3/342 में। (5) अल-नश्र 2/350 याकूब से, और यह दसों में से है; और अल-मुहतासिब 2/189 इब्न अब्बास, मुहम्मद बिन हनफ़िया, अबू सालेह, याकूब, अबू रजा, सलाम और हसन से - मतभेदों के साथ - और इब्न अबी लैला और कल्बी से।

...وہ چار ماہ کی مسافت امن و امان میں طے کرتے تھے، کوئی کسی کو چھیڑتا نہیں تھا، یہاں تک کہ اگر کوئی شخص اپنے باپ کے قاتل سے بھی ملتا تو اسے نہیں چھیڑتا تھا (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "پھر انہوں نے کہا: اے ہمارے رب! ہمارے سفروں کے درمیان دوری پیدا کر دے، اور انہوں نے اپنی جانوں پر ظلم کیا، پس ہم نے انہیں کہانیاں بنا دیا اور انہیں بالکل تتر بتر کر دیا۔ بے شک اس میں ہر صبر کرنے والے اور شکر گزار کے لیے نشانیاں ہیں۔" [۱۹]

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "پھر انہوں نے کہا: اے ہمارے رب! ہمارے سفروں کے درمیان دوری پیدا کر دے" جب وہ اترانے لگے، سرکش ہو گئے اور آرام سے اکتا گئے اور عافیت پر صبر نہ کیا، تو انہوں نے طویل سفر اور معیشت میں مشقت کی تمنا کی، جیسے بنی اسرائیل کا قول: "پس اپنے رب سے دعا کر کہ وہ ہمارے لیے زمین کی پیداوار میں سے ساگ پات نکالے..." آیت [البقرة: ٦١]۔ اور جیسے نضر بن حارث نے کہا تھا: "اے اللہ! اگر یہ تیری طرف سے حق ہے تو ہم پر آسمان سے پتھر برسا" [الأنفال: ۳۲]، تو اللہ تبارک و تعالیٰ نے اسے جواب دیا اور وہ جنگ بدر کے دن تلوار سے قتل (صبراً) ہوا۔

اسی طرح یہ لوگ دنیا میں بکھر گئے اور ان کے ٹکڑے ٹکڑے کر دیے گئے، اور ان کے اور شام کے درمیان ریگستان اور چٹیل میدان بنا دیے گئے جن میں وہ سواریاں استعمال کرتے اور زادِ راہ ساتھ لے جاتے۔

عام قرأت ہے: "رَبَّنَا" نصب کے ساتھ بطور منادیٰ مضاف، اور یہ مفعول ہونے کی وجہ سے منصوب ہے؛ کیونکہ اس کا معنی ہے: میں نے پکارا اور دعا کی (۲)۔ "بَاعِدْ" انہوں نے اپنے اسفار

میں دوری مانگی۔ اور ابن کثیر، ابو عمرو، ابن محیصن اور ہشام نے ابن عامر سے روایت کی ہے: "رَبَّنَا" اسی طرح دعا کے طور پر، "بَعِّدْ" (شد کے ساتھ) دوری پیدا کرنے کے معنی میں (۳)۔ النحاس (۴) نے کہا: 'باعِد' اور 'بَعِّد' معنی میں ایک ہی ہیں، جیسے آپ کہتے ہیں: 'قارب' اور 'قَرِّب'۔

اور ابو صالح، محمد بن حنفیہ، ابو العالیہ، نصر بن عاصم اور یعقوب نے پڑھا ہے، اور ابن عباس سے مروی ہے: "رَبُّنَا بَاعَدَ" (ربنا) رفع کے ساتھ اور (باعد) عین اور دال پر فتحہ کے ساتھ بطور خبر (۵)۔

---

(۱) النکت والعیون ۴/۴۴۵۔ (۲) إعراب القرآن للنحاس ۳/۳۴۲۔ (۳) السبعہ ص ۵۲۹، اور التیسیر ص ۱۸۱ ابن کثیر، ابو عمرو اور ہشام سے۔ (۴) إعراب القرآن ۳/۳۴۲ میں۔ (۵) النشر ۲/۳۵۰ یعقوب سے، اور یہ دس قرأتوں میں سے ہے؛ اور المحتسب ۲/۱۸۹ ابن عباس، محمد بن حنفیہ، ابو صالح، یعقوب، ابو رجاء، سلام اور حسن سے - اختلاف کے ساتھ - اور ابن ابی لیلیٰ اور کلبی سے۔

Surah Saba: Verse 19 301 Its estimation is: "Our Lord has made the distance between our journeys far," as if Allah Almighty is saying: We brought their journeys close to them, so they said out of arrogance and insolence: Our journeys have been made far for us. Abu Hatim chose this reading and said: because they did not ask for distancing; rather, they sought something closer than that closeness out of insolence and vanity despite their disbelief.

Yahya ibn Ya'mur and Isa ibn Umar read it - and it is narrated from Ibn Abbas: "Our Lord, the distance between our journeys has become far" (rabbana ba'uda baina asfarina) with a shadda on the 'ain without an alif. Ibn Abbas explained it, saying: They complained that their Lord had made the distance between their journeys far (1).

The reading of Sa'id ibn Abi al-Hasan, the brother of al-Hasan al-Basri: "Our Lord, the distance of our journeys has become far" (rabbana ba'uda bainu asfarina). "Rabbana" is a vocative in a genitive construction, then they reported after that, saying: "The distance of our journeys has become far," and "bainu" (distance/between) is in the nominative case due to the verb, meaning: what connects to our journeys has become far (2).

Al-Farra' and Abu Ishaq narrated a sixth reading like the previous one with the damma on the 'ain, except that "baina" is in the accusative case as an adverb. Its linguistic estimation is: Our travel between our journeys has become far. An-Nahhas (3) said: If these readings differ in their meanings, it is not permissible to say one is better than the other, just as it is not said about solitary reports (ahad) when their meanings differ. However, it is a report about them that they prayed to their Lord to make the distance between their journeys far out of insolence and arrogance, and it is a report about them that when He did that to them, they reported it and complained, as Ibn Abbas said.

{And they wronged themselves} meaning: by their disbelief. {So We made them as stories} meaning: their stories are talked about. Its linguistic estimation is: possessors of stories. {And We tore them into complete pieces} meaning: when what befell them befell them, they dispersed and were torn apart. Al-Sha'bi said: The Ansar went to Yathrib, Ghassan to the Levant, and al-Azd...

---

(1) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 3/242, and the reading in al-Muhtasib 2/189. (2) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 3/242, and the reading in al-Muhtasib 2/189. (3) In I'rab al-

Qur'an 3/342-343, and what precedes it is from there. And the reading in Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/359-360, and for al-Zajjaj 4/250. (And he is Abu Ishaq).

सूरा सबा: आयत 19 301 इसका अनुमान है: "हमारे रब ने हमारे सफ़रों के बीच की दूरी बढ़ा दी," मानो अल्लाह तआला कह रहा है: हमने उनके सफ़रों को उनके लिए करीब कर दिया था, तो उन्होंने घमंड और सरकशी से कहा: हमारे सफ़र हमसे दूर कर दिए गए हैं। अबू हातिम ने इस क़िरअत (पठन) को चुना और कहा: क्योंकि उन्होंने दूरी नहीं मांगी थी; बल्कि उन्होंने अपनी कुफ़्र के साथ सरकशी और अहंकार के कारण उस निकटता से भी अधिक निकटता की माँग की थी।

यहया बिन यामुर और ईसा बिन उमर ने पढ़ा है; और यह इब्न अब्बास से भी वर्णित है: «रब्बना बउद बैना असफ़ारिना» (ऐ हमारे रब! हमारे सफ़रों के बीच की दूरी बढ़ गई है) 'ऐन' पर शद्दा के साथ बिना अलिफ़ के। इब्न अब्बास ने इसकी व्याख्या करते हुए कहा: उन्होंने शिकायत की कि उनके रब ने उनके सफ़रों के बीच की दूरी बढ़ा दी है (1)।

अल-हसन अल-बसरी के भाई सईद बिन अबी अल-हसन की क़िरअत है: «रब्बना बउद बैनु असफ़ारिना»। यहाँ «रब्बना» मुज़ाफ़ निदा है, फिर उन्होंने इसके बाद सूचना देते हुए कहा: «हमारे सफ़रों की दूरी बढ़ गई है», और «बैनु» को क्रिया के कारण रफ़अ (पेश) दिया गया है, यानी: जो हमारे सफ़रों से जुड़ा है वह दूर हो गया है (2)।

अल-फ़र्रा और अबू इसहाक ने छठी क़िरअत पिछली वाली की तरह ही 'ऐन' पर ज़म्मा (पेश) के साथ वर्णित की है, सिवाय इसके कि आप «बैन» को ज़रफ़ (अधिकरण) होने के कारण नसब (ज़बर) देते हैं। अरबी में इसका अनुमान है: हमारे सफ़रों के बीच हमारा चलना दूर हो गया है। अन-नह़्हास (3) ने कहा: यदि इन क़िरअतों के अर्थ अलग-अलग हों, तो यह कहना जायज़ नहीं है कि एक दूसरी से बेहतर है, जैसा कि अह़ाद (एकल) रिवायतों के बारे में नहीं कहा जाता जब उनके अर्थ भिन्न हों। लेकिन, यह उनके बारे में एक ख़बर है कि उन्होंने अपने रब से घमंड और सरकशी में अपने सफ़रों के बीच दूरी की दुआ की, और यह उनके बारे में एक ख़बर है कि जब उनके साथ ऐसा किया गया तो उन्होंने इसके बारे में बताया और शिकायत की, जैसा कि इब्न अब्बास ने कहा।

{और उन्होंने अपने आप पर ज़ुल्म किया} यानी: अपने कुफ़्र के कारण। {तो हमने उन्हें कहानियाँ बना दिया} यानी: उनकी कहानियाँ सुनाई जाने लगीं। अरबी में इसका अर्थ है: कहानियों वाले। {और हमने उन्हें पूरी तरह छिन्न-भिन्न कर दिया} यानी: जब उन पर वह बीता जो बीतने वाला था, तो वे बिखर गए और टुकड़े-टुकड़े हो गए। अल-शाबी ने कहा: तो अंसार यसरिब (मदीना) चले गए, ग़स्सानी शाम (सीरिया) चले गए, और अल-अज़द...

(1) अन-नह़्हास की एअराब अल-क़ुरआन 3/242, और अल-मुह़तसिब में क़िरअत 2/189। (2) अन-नह़्हास की एअराब अल-क़ुरआन 3/242, और अल-मुह़तसिब में क़िरअत 2/189। (3) एअराब अल-क़ुरआन 3/342-343 में, और जो इससे पहले है वह वहीं से है। और अल-फ़र्रा की मानी अल-क़ुरआन 2/359-360 में क़िरअत, और अज़-ज़ज्जाज 4/250 के लिए। (और वह अबू इसहाक है)।

سورہ سبا: آیت ۱۹ ۳۰۱ اس کا تخمینہ یہ ہے: "ہمارے رب نے ہمارے سفروں کے درمیان دوری پیدا کر دی"، گویا اللہ تعالیٰ فرما رہا ہے: ہم نے ان کے سفر ان کے لیے قریب کر دیے تھے تو انہوں نے تکبر اور سرکشی سے کہا: ہمارے سفر ہم پر دور کر دیے گئے۔ ابو حاتم نے اسی قرات کو پسند کیا اور کہا: کیونکہ انہوں نے دوری کا مطالبہ نہیں کیا تھا؛ بلکہ انہوں نے اپنے کفر کے ساتھ سرکشی اور خود پسندی کی وجہ سے اس قربت سے بھی زیادہ قربت طلب کی تھی۔

یحییٰ بن یعمر اور عیسیٰ بن عمر نے پڑھا ہے؛ اور یہ ابن عباس سے مروی ہے: «ربنا بَعُدَ بين أسفارنا» (اے ہمارے رب! ہمارے سفروں کے درمیان دوری بڑھ گئی) بغیر الف کے عین کی تشدید کے ساتھ۔ ابن عباس نے اس کی تفسیر کرتے ہوئے کہا: انہوں نے شکایت کی کہ ان کے رب نے ان کے سفروں کے درمیان دوری پیدا کر دی ہے (۱)۔

حسن بصری کے بھائی سعید بن ابی الحسن کی قرات ہے: «ربنا بَعُدَ بَيْنُ أسفارنا»۔ «ربنا» ندائے مضاف ہے، پھر انہوں نے اس کے بعد خبر دی اور کہا: «ہمارے سفروں کے درمیان کی مسافت دور ہو گئی»، اور «بَيْنُ» کو فعل کی وجہ سے رفع (پیش) دیا گیا ہے، یعنی: ہمارے سفروں سے جو کچھ جڑا ہوا ہے وہ دور ہو گیا (۲)۔

الفراء اور ابو اسحاق نے چھٹی قرات پچھلی قرات کی طرح عین پر ضمہ (پیش) کے ساتھ روایت کی ہے، سوائے اس کے کہ آپ «بينَ» کو ظرف ہونے کی وجہ سے نصب (زبر) دیتے ہیں۔ عربی میں اس کا تخمینہ ہے: ہمارے سفروں کے درمیان ہمارا چلنا دور ہو گیا۔ النحاس (۳) نے کہا: جب ان قراتوں کے معنی مختلف ہوں تو یہ کہنا جائز نہیں کہ ایک دوسرے سے بہتر ہے، جیسا کہ اخبارِ آحاد کے بارے میں نہیں کہا جاتا جب ان کے معنی مختلف ہوں۔ لیکن، یہ ان کے بارے میں ایک خبر ہے کہ انہوں نے اپنے رب سے تکبر اور سرکشی کی بنا پر اپنے سفروں کے درمیان دوری

کی دعا کی، اور یہ ان کے بارے میں خبر ہے کہ جب ان کے ساتھ ایسا کیا گیا تو انہوں نے اس کے بارے میں بتایا اور شکایت کی، جیسا کہ ابن عباس نے کہا۔

﴿وَظَلَمُوا أَنفُسَهُمْ﴾ یعنی: اپنے کفر کے سبب۔ ﴿فَجَعَلْنَهُمْ أَحَادِيثَ﴾ یعنی: ان کے واقعات قصے کہانیاں بن گئے۔ عربی میں اس کا مطلب ہے: قصے کہانیوں والے۔ ﴿وَمَزَّقْنَهُمْ كُلَّ مُمَزَّقٍ﴾ یعنی: جب ان پر وہ کچھ گزرا جو گزرنا تھا تو وہ منتشر ہو گئے اور ٹکڑے ٹکڑے ہو گئے۔ الشعبي نے کہا: تو انصار یثرب جا بسے، غسان ملکِ شام چلے گئے، اور ازد...

---

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۲۴۲، اور القراءة فی المحتسب ۲/ ۱۸۹۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۲۴۲، اور القراءة فی المحتسب ۲/ ۱۸۹۔ (۳) اعراب القرآن ۳/ ۳۴۲ - ۳۴۳ میں، اور جو اس سے پہلے ہے وہ اسی سے ہے۔ اور القراءة فی معانی القرآن للفراء ۲/ ۳۵۹ - ۳۶۰، اور للزجاج ۴/ ۲۵۰۔ (اور وہ ابو اسحاق ہیں)۔

in Oman, and Khuza'a in Tihama(1). The Arabs used to strike a proverb with them, saying: "They scattered like the hands of Saba," and "ayadi Saba" (hands of Saba), meaning: the paths and ways of Saba(2). {Indeed, in that are signs for everyone patient and grateful.} "As-Sabbār" (the patient one): he who is patient against sins, and it is a hyperbole of "Sabir" (patient), used for praise. If you meant that he was patient against a specific sin, "Sabbār 'an" (patient from) such-and-such is only used. {Shakūr} (grateful) for His blessings; and this meaning has already passed in [the commentary of Surah] "Al-Baqara"(3). Allah the Almighty's saying: {And Iblees (Satan) had indeed found his assumption true about them, so they followed him, except for a party of believers. 20} Allah the Almighty's saying: {And Iblees had indeed proved his assumption about them true}: There are four readings (Qira'at) for it: Abu Ja'far, Shaybah, Nafi', Abu 'Amr, Ibn Kathir, and Ibn 'Amir read it, and it is narrated from Mujahid: {And Iblees indeed spoke the truth about them} (sadaqa 'alayhim) with lightening [of the 'dal'], {Iblees} in the nominative case, and {his assumption} (zannahu) in the accusative case(4), meaning: in his assumption. Al-Zajjaj said: It is an infinitive (masdar), meaning: he thought a thought about them when he was truthful in his assumption(5). So it is put in the accusative as an infinitive or as an adverb. Abu 'Ali said: "zannahu" is in the accusative because it is an object (maf'ul bih), meaning: he made the assumption he had thought come true; as he said: {I will surely sit in wait for them on Your straight path} [Al-A'raf: 16] and he said: {I will surely mislead them all} Sad: 82. It is permissible for "sidq" (truthfulness/proving true) to take an object; and it is said: "sadaqa al-hadith" (he spoke the truth of the speech), meaning: in the speech.

---

(1) Reported by 'Abd al-Razzaq 2/130 and al-Tabari 19/267, and the speech is from I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/343. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/410, and it preceded on page 292 of this part. (3) 2/65 and 104. (4) Al-Sab'ah p. 529, al-Taysir p. 181, and al-Nashr 2/350. The speech is from I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/343. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 4/251-252, and in it: "wa sadaqa fi zannihi" instead of "idh sadaqa...", and the meaning according to this interpretation is: he thought about them that if he misled them they would follow him, so he found them as such. Hujjat al-Qira'at by Ibn Zanjalah p. 589. (6) Al-Hujjah by Abu 'Ali al-Farisi 6/20.

३०२ सूरह सबा: आयत १९ - २०

ओमान में, और तिहामा में खुज़ाआ(१), और अरब उनके साथ एक कहावत मारते थे और कहते थे: "वे सबा के हाथों की तरह बिखर गए", और "अयादी सबा", यानी: सबा के रास्ते और तरीके(२)। {निस्संदेह इसमें प्रत्येक धैर्यवान और कृतज्ञ के लिए निशानियाँ हैं।} "अस-सब्बार" (अत्यधिक धैर्यवान): वह जो पापों के विरुद्ध धैर्य रखता है, और यह "साबिर" (धैर्यवान) का अतिशयोक्ति रूप है, इस नाम से प्रशंसा की जाती है। यदि आपका मतलब यह था कि वह पाप से धैर्यवान रहा, तो "सब्बार अन" (अमुक से धैर्यवान) का ही उपयोग किया जाता है। {शकूर} (कृतज्ञ) उसकी नेमतों के लिए; और यह अर्थ "अल-बकराह" (३) में बीत चुका है। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और निश्चित रूप से इब्लीस ने उनके बारे में अपनी धारणा को सच पाया, तो उन्होंने उसका अनुसरण किया, सिवाय विश्वासियों के एक समूह के। २०} अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और निश्चित रूप से इब्लीस ने उनके बारे में अपनी धारणा सच साबित की}: इसमें चार पाठ (क़िरात) हैं: अबू जाफ़र, शैबा, नाफ़े अबू अम्र, इब्न कसीर और इब्न आमिर ने इसे पढ़ा है, और मुजाहिद से वर्णित है: {और इब्लीस ने उनके बारे में सच कहा} (सदाक़ा अलैहिम) 'दाल' के लघु उच्चारण के साथ, {इब्लीस} कर्ता कारक में, और {उसकी धारणा} (ज़न्नहु) कर्म कारक में (४), यानी: उसकी धारणा में। अल-ज़ज्जाज ने कहा: यह भाववाचक संज्ञा (मस्दर) पर आधारित है, यानी: उसने उनके बारे में एक धारणा सोची जब वह अपनी धारणा में सच्चा था (५)। तो इसे भाववाचक संज्ञा के रूप में या क्रिया विशेषण के रूप में कर्म कारक में रखा गया है। अबू अली ने कहा: "ज़न्नहु" कर्म कारक में है क्योंकि यह कर्म (मफ़ऊल बिह) है, यानी: उसने उस धारणा को सच कर दिखाया जो उसने सोची थी; जैसा कि उसने कहा: {मैं निश्चित रूप से उनके लिए आपके सीधे रास्ते पर बैठूँगा} [अल-अराफ़: १६] और उसने कहा: {मैं निश्चित रूप से उन सभी को गुमराह करूँगा} साद: ८२। "सिदक़" (सच्चाई/सच साबित करना) को कर्म तक ले जाना जायज़ है; और कहा जाता है: "सदाक़ा अल-हदीस" (उसने बातचीत को सच कहा), यानी: बातचीत में।

---

(१) अब्दुल रज़्ज़ाक़ २/ १३० और अल-तबरी १९/ २६७ द्वारा उद्धृत, और यह कथन अल-नहस ३/ ३४३ द्वारा 'एराब अल-कुरान' से है। (२) अल-नहस द्वारा 'मानी अल-कुरान' ५/ ४१०, और इस भाग के पृष्ठ २९२ पर पहले आ चुका है। (३) २/ ६५ और १०४। (४) अल-सबा पृष्ठ ५२९, अल-तयसीर पृष्ठ १८१, और अल-नश्र २/ ३५०। यह कथन अल-नहस ३/ ३४३ द्वारा 'एराब अल-कुरान' से है। (५) अल-ज़ज्जाज द्वारा 'मानी अल-कुरान' ४/ २५१ - २५२, और इसमें: "और अपनी धारणा में सच कहा", इसके

बजाय: "जब सच कहा...", और इस व्याख्या के अनुसार अर्थ है: उसने उनके बारे में सोचा कि यदि उसने उन्हें गुमराह किया तो वे उसका अनुसरण करेंगे, तो उसने उन्हें वैसा ही पाया। इब्न ज़ंजला द्वारा 'हुज्जत अल-क़िरात' पृष्ठ ५८९। (६) अबू अली अल-फ़ारसी द्वारा 'अल-हुज्जह' ६/ २०।

عمان میں، اور تِہامہ میں خزاعہ(۱)، اور عرب ان کی مثال دیا کرتے تھے اور کہتے تھے: "تفرَّقوا أيدي سبا" (وہ سبا کے ہاتھوں کی طرح بکھر گئے)، اور "أيادى سبا"، یعنی: سبا کے راستے اور طریقے(۲)۔ ﴿یقیناً اس میں ہر صابر اور شاکر کے لیے نشانیاں ہیں﴾ "الصبار" (بہت صبر کرنے والا): وہ جو گناہوں سے صبر کرتا ہے، اور یہ "صابر" کا مبالغہ ہے، اس نام سے تعریف کی جاتی ہے۔ پس اگر آپ کا مطلب یہ ہو کہ اس نے گناہ سے صبر کیا تو "صبار عن كذا" (فلاں سے صبر کرنے والا) ہی استعمال ہوتا ہے۔ ﴿شکور﴾ اس کی نعمتوں پر؛ اور یہ معنی "البقرہ"(۳) میں گزر چکا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور یقیناً ابلیس نے ان کے بارے میں اپنے گمان کو سچ پایا، سوائے اہل ایمان کے ایک گروہ کے ان سب نے اس کی پیروی کی ۲۰﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور یقیناً ابلیس نے ان کے بارے میں اپنا گمان سچ کر دکھایا﴾: اس میں چار قراتیں ہیں: ابوجعفر، شیبہ، نافع، ابوعمرو، ابن کثیر اور ابن عامر نے اسے پڑھا ہے، اور مجاہد سے روایت ہے: ﴿اور ابلیس نے ان پر سچ کہا﴾ (صدَق علیہم) تخفیف کے ساتھ، ﴿ابلیس﴾ رفع کے ساتھ، ﴿ظنَّہ﴾ نصب کے ساتھ(۴)، یعنی: اپنے گمان میں۔ الزجاج نے کہا: یہ مصدر کی بنیاد پر ہے، یعنی: اس نے ان کے بارے میں ایک گمان کیا جب وہ اپنے گمان میں سچا تھا(۵)۔ تو اسے مصدر پر یا ظرف پر نصب دیا گیا ہے۔ اور ابو علی نے کہا: "ظنَّہ" نصب ہے کیونکہ یہ مفعول بہ ہے، یعنی: اس نے اس گمان کو سچ کر دکھایا جو اس نے کیا تھا؛ جیسا کہ اس نے کہا: ﴿میں ضرور ان کے لیے تیرے سیدھے راستے پر بیٹھوں گا﴾ [الاعراف: ۱۶] اور اس نے کہا: ﴿میں ان سب کو ضرور گمراہ کروں گا﴾ ص: ۸۲۔ اور "صدق" (سچ ثابت کرنا) کا مفعول بہ کی طرف متعدی ہونا جائز ہے؛ اور کہا جاتا ہے: "صدَق الحديثَ"، یعنی: بات میں سچ کہا۔

(۱) اسے عبدالرزاق ۲/ ۱۳۰ اور طبری ۱۹/ ۲۶۷ نے روایت کیا ہے، اور کلام النحاس کی 'اعراب القرآن' ۳/ ۳۴۳ سے ہے۔ (۲) النحاس کی 'معانی القرآن' ۵/ ۴لو، اور اس حصے کے صفحہ ۲۹۲ پر گزر چکا ہے۔ (۳) ۲/ ۶۵ اور ۱۰۴۔ (۴) السبعہ ص ۵۲۹، اور التیسیر ص ۱۸۱، اور النشر ۲/ ۳۵۰۔ اور کلام النحاس کی 'اعراب القرآن' ۳/ ۳۴۳ سے ہے۔ (۵) الزجاج کی 'معانی القرآن' ۴/ ۲۵۱ - ۲۵۲، اور اس میں ہے: "وصدق فی ظنہ"، بجائے: "اذ صدق..."، اور اس تاویل کے مطابق معنی یہ ہے: اس نے ان کے بارے میں گمان کیا کہ اگر وہ انہیں گمراہ کرے گا تو وہ اس کی پیروی کریں گے، تو اس نے انہیں ویسا ہی پایا۔ ابن زنجلہ کی 'حجة القراءات' ص ۵۸۹۔ (۶) الحجہ از ابو علی الفارسی ۶/ ۲۰۔

Surah Saba: Verse 20 303

And Ibn Abbas, Yahya ibn Wathab, al-A'mash, Asim, Hamzah, and al-Kisa'i read: "ṣaddaqa" (he confirmed) with emphasis (tashdid) and "ẓannahu" (his suspicion) in the accusative case (1) by the verb acting upon it. Mujahid said: He suspected a suspicion, and it was as he suspected, so he confirmed his suspicion (2).

Ja'far ibn Muhammad and Abu al-Hajhaj read: "ṣadaqa 'alayhim" (he was true against them) with mitigation (takhfif), "Iblis" in the accusative case and "ẓannuhu" in the nominative case. Abu Hatim said: There is no basis for this reading in my view, and Allah knows best. Al-Farra' permitted this reading, and Al-Zajjaj mentioned it, making "al-Zann" (suspicion) the subject (fa'il) of "ṣadaqa" and "Iblis" the object (maf'ul bihi). The meaning is: that Iblis's suspicion regarding them suggested something to him, then his suspicion proved true, as if he said: And indeed Iblis's suspicion proved true against them (3).

And "ʻala" (against/on) is related to "ṣadaqa", as you say: I spoke the truth about you in what I suspected of you, and it is not related to "al-Zann" because it is impossible for any part of the relative clause (ṣilah) to precede the relative pronoun (mawṣūl) (4).

The fourth reading: "And Iblis confirmed his suspicion against them" with "Iblis" and "al-Zann" in the nominative case, with mitigation in "ṣadaqa", considering "ẓannuhu" as a substitute (badal) for "Iblis", which is a "badal al-ishtimal" (substitute of inclusion) (5).

Then it was said: This is about the people of Saba, meaning: they disbelieved, changed, and altered after they had been Muslims, except for a group of them who believed in their messengers. And it was said: This is general, meaning: Iblis's suspicion about all people proved true except those who obeyed Allah Almighty; Mujahid said this (6).

Al-Hasan said: When Adam (peace be upon him) was sent down from Paradise along with Eve, and Iblis was sent down, he said...

---

(1) Al-Sab'ah, p. 529, and Al-Taysir, p. 181. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/343, and al-Tabari (19/270) reported Mujahid's statement with the wording: He suspected a suspicion, then they followed his suspicion. (3) See Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/360, and for al-Zajjaj 4/252, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/343, and the reading in al-Muhtasab 2/191 on the authority of Abu al-Hajhaj and al-Zuhri. (4) Al-Muhtasab

2/191. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/417, and Ibn Khalawayh mentioned it in Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 129. (6) Narrated by Abd ibn Humayd and Ibn Abi Hatim as in Al-Durr al-Manthur 5/235.

सूरह सबा: आयत 20 303

और इब्न अब्बास, यह्या बिन वत्ताब, अल-आमश, आसिम, हमज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा: "सद्दका" (उसने पुष्ट किया) तशदीद (ज़ोर) के साथ और "ज़न्नहु" (उसके अनुमान) को नसब (कर्म कारक) में (1) क्रिया के उस पर पड़ने के कारण। मुजाहिद ने कहा: उसने एक अनुमान लगाया, और वह वैसा ही हुआ जैसा उसने अनुमान लगाया था, तो उसने अपने अनुमान को सच कर दिखाया (2)।

जाफ़र बिन मुहम्मद और अबू अल-हजहाज ने पढ़ा: "सदका अलैहिम" तख़फ़ीफ़ (बिना ज़ोर) के साथ, "इबलीस" नसब में और "ज़न्नुहु" रफ़अ (कर्ता कारक) में। अबू हातिम ने कहा: मेरे विचार में इस क़िरात (पठन) का कोई आधार नहीं है, और अल्लाह बेहतर जानता है। अल-फ़र्रा ने इस क़िरात को जायज़ माना है, और अल-ज़ज्जाज ने इसका ज़िक्र किया है, जिसमें "अज़-ज़न्न" (अनुमान) को "सदका" का फ़ा'इल (कर्ता) और "इबलीस" को मफ़'ऊल बिही (कर्म) बनाया गया है। अर्थ यह है: कि इबलीस के अनुमान ने उसके मन में उनके बारे में कुछ डाला, फिर उसका अनुमान सच निकला, जैसे कि उसने कहा हो: और वास्तव में इबलीस का अनुमान उनके बारे में सच साबित हुआ (3)।

और "अला" (पर/के विरुद्ध) "सदका" से संबंधित है, जैसे आप कहते हैं: मैंने तुम्हारे बारे में जो सोचा था उसमें मैं तुम्हारे लिए सच साबित हुआ, और यह "ज़न्न" से संबंधित नहीं है क्योंकि सिला (संबंधवाचक उपवाक्य) का कोई हिस्सा मौसूल (संबंधवाचक सर्वनाम) से पहले आना असंभव है (4)।

चौथी क़िरात: "व लक़द सदका अलैहिम इबलीस ज़न्नुहु" इबलीस और ज़न्न दोनों को रफ़अ के साथ, "सदका" में तख़फ़ीफ़ के साथ, इस आधार पर कि "ज़न्नुहु" "इबलीस" का बदल (विकल्प) हो, और यह "बदल अल-इश्तिमाल" (समावेशी विकल्प) है (5)।

फिर कहा गया: यह सबा के लोगों के बारे में है, यानी: वे मुसलमान होने के बाद काफ़िर हो गए और उन्होंने (धर्म) बदल दिया, सिवाय उनके एक समूह के जो अपने रसूलों पर ईमान लाए। और कहा गया: यह आम है, यानी: इबलीस का अनुमान सभी लोगों पर सच साबित हुआ सिवाय उनके जिन्होंने अल्लाह तआला की इबादत की; यह मुजाहिद ने कहा है (6)।

अल-हसन ने कहा: जब आदम (अलैहिस्सलाम) को हव्वा के साथ जन्नत से उतारा गया और इबलीस को उतारा गया, तो उसने कहा...

(1) अस-सबा, पृ. 529, और अत-तयसीर, पृ. 181। (2) इ'राब अल-क़ुरआन अन-नहहास 3/343 द्वारा, और अल-तबरी (19/270) ने मुजाहिद के कथन को इन शब्दों में उद्धृत किया: उसने एक अनुमान लगाया, फिर उन्होंने उसके अनुमान का अनुसरण किया। (3) देखें अल-फ़र्रा द्वारा मा'नी अल-क़ुरआन 2/360, और अल-ज़ज्जाज 4/252 के लिए, और इ'राब अल-क़ुरआन अन-नहहास 3/343 द्वारा, और अल-मुह्तसिब 2/191 में अबू अल-हजहाज और अज़-ज़ुहरी के हवाले से क़िरात। (4) अल-मुह्तसिब 2/191। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/417, और इब्न खालवैह ने इसे अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ह पृ. 129 में ज़िक्र किया है। (6) इसे अब्द बिन हुमैद और इब्न अबी हातिम ने निकाला है जैसा कि अद-दुर्र अल-मन्सूर 5/235 में है।

سورہ سبا: آیت ۲۰ ۳۰۳

اور ابن عباس، یحییٰ بن وثاب، اعمش، عاصم، حمزہ اور کسائی نے پڑھا: ﴿صَدَّقَ﴾ تشدید کے ساتھ اور ﴿ظَنَّهُ﴾ نصب کے ساتھ (۱) فعل کے اس پر واقع ہونے کی وجہ سے۔ مجاہد نے کہا: اس نے ایک گمان کیا، پس ویسا ہی ہوا جیسا اس نے گمان کیا تھا، چنانچہ اس نے اپنے گمان کو سچ کر دکھایا (۲)۔

اور جعفر بن محمد اور ابوالھجھاج نے پڑھا: «صَدَقَ علیھم» تخفیف کے ساتھ «إبلیس» نصب کے ساتھ اور «ظنہ» رفع کے ساتھ ابو حاتم نے کہا: میرے نزدیک اس قرات کی کوئی وجہ نہیں ہے، اور اللہ تعالیٰ بہتر جاننے والا ہے۔ اور الفراء نے اس قرات کو جائز قرار دیا ہے، اور الزجاج نے اسے ذکر کیا ہے، اور «الظن» کو «صَدَقَ» کا فاعل اور «إبلیس» کو مفعول بہ بنایا ہے، اور معنی یہ ہے کہ: ابلیس کے گمان نے ان کے بارے میں اس کے جی میں کچھ ڈالا، پھر اس کا گمان سچ ثابت ہوا، گویا اس نے کہا: اور یقیناً ان پر ابلیس کا گمان سچ ثابت ہوا (۳)۔

اور «علی» کا تعلق «صدق» سے ہے، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: میں نے تمہارے بارے میں جو گمان کیا تھا اس میں تم پر سچا ثابت ہوا، اور اس کا تعلق «الظن» سے نہیں ہے کیونکہ صلہ کی کسی چیز کا موصول پر مقدم ہونا محال ہے (۴)۔

اور چوتھی قرات: «ولقد صَدَقَ علیھم إبلیسُ ظنُّه» ابلیس اور الظن کے رفع کے ساتھ، اور «صَدَقَ» میں تخفیف کے ساتھ، اس بنیاد پر کہ «ظنہ» «إبلیس» سے بدل ہو، اور یہ بدلِ اشتمال ہے (۵)۔

پھر کہا گیا: یہ اہل سبا کے بارے میں ہے، یعنی: وہ مسلمان ہونے کے بعد کافر ہو گئے اور انہوں نے بدل دیا، سوائے ان کی ایک جماعت کے جو اپنے رسولوں پر ایمان لائے۔ اور کہا گیا: یہ عام

ہے، یعنی: ابلیس کا گمان تمام لوگوں پر سچ ثابت ہوا سوائے ان کے جنہوں نے اللہ تعالیٰ کی اطاعت کی؛ یہ مجاہد کا قول ہے (۶)۔

اور حسن نے کہا: جب آدم علیہ السلام کو حوا کے ساتھ جنت سے اتارا گیا اور ابلیس کو اتارا گیا، تو اس نے کہا...

---

(۱) السبعة ص ۵۲۹، اور التیسیر ص ۱۸۱۔ (۲) إعراب القرآن للنحاس ۳/۳۴۳، اور الطبری ۲۷۰/۱۹ نے مجاہد کا قول ان الفاظ میں نقل کیا ہے: اس نے ایک گمان کیا، پس انہوں نے اس کے گمان کی پیروی کی۔ (۳) دیکھئے معاني القرآن للفراء ۲/۳۶۰، اور للزجاج ۴/۲۵۲، اور إعراب القرآن للنحاس ۳/۳۴۳، اور المحتسب ۲/۱۹۱ میں ابوالهجهاج اور الزہری سے قرات۔ (۴) المحتسب ۲/۱۹۱۔ (۵) المحرر الوجیز ۴/۴۱۷، اور ابن خالویہ نے اسے القراءات الشاذة ص ۱۲۹ میں ذکر کیا ہے۔ (۶) اسے عبد بن حمید اور ابن ابی حاتم نے روایت کیا جیسا کہ الدر المنثور ۵/۲۳۵ میں ہے۔

Surah Saba: Verse 20 304

Iblis said: "Since I have achieved from the parents what I have achieved, the offspring are even weaker and weaker!" This was a conjecture from Iblis, so Allah the Almighty revealed: {And indeed, Iblis proved true his thought about them} (1).

Ibn Abbas said: Iblis said, "I was created from fire, and Adam was created from clay, and fire burns everything. {I will surely bring his offspring under my sway, all but a few} [Al-Isra: 62]," so his thought about them proved true (2).

Zaid bin Aslam said: Iblis said, "O Lord, have You seen these whom You have honored, ennobled, and favored over me? You will not find most of them grateful," as a conjecture from him, so Iblis proved his thought true about them (3).

Al-Kalbi said: He thought that if he seduced them, they would respond, and if he misled them, they would obey him, so his thought proved true (4).

{So they followed him} Al-Hasan said: He did not strike them with a whip or a stick, but he merely thought a thought, and it turned out as he conjectured through his whispering (5).

{Except a party of the believers} parsed in the accusative case as an exception, and there are two views regarding it: One: that it refers to some believers; because many believers are among those who sin and submit to Iblis in some acts of disobedience, meaning: none of the believers were safe either except a group, which is the meaning (6) of His saying, the Almighty: {Indeed, My servants - no authority have you over them} [Al-Isra: 65]. As for Ibn Abbas, it is narrated from him that he said: They are all the believers (7), so the word "min" (from) according to this is for clarification, not for partiality.

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/447, and Ibn Abi Hatim recorded it at length as mentioned by Ibn Kathir in the commentary of this verse. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/447, and it was recorded by 'Abd bin Humayd and Ibn Abi Hatim as in Al-Durr al-Manthur 5/234. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/447, and it was recorded similarly by al-Tabari 19/270. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/447. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/344, and it was recorded similarly by 'Abd al-Razzaq 2/130, and al-Tabari 19/271. (6) In manuscript (Zh): "and they are the ones meant." (7) Recorded by 'Abd bin Humayd and Ibn Abi Hatim as in Al-Durr al-Manthur 5/234.

सूरह सबा: आयत 20 304

इबलीस: "जहाँ तक माता-पिता से मैंने वह प्राप्त कर लिया जो करना था, तो उनकी संतान तो और भी अधिक कमज़ोर है!" तो यह इबलीस का एक अनुमान था, तब अल्लाह तआला ने नाज़िल फरमाया: {और निश्चित रूप से इबलीस ने उनके बारे में अपना अनुमान सच कर दिखाया} (1)।

इब्न अब्बास ने कहा: इबलीस ने कहा: मैं आग से बनाया गया हूँ, और आदम मिट्टी से, और आग हर चीज़ को जला देती है {मैं अवश्य ही उसकी संतान को अपने वश में कर लूँगा, सिवाय थोड़े लोगों के} [अल-इसरा: 62], तो उन पर उसका अनुमान सच साबित हुआ (2)।

ज़ैद बिन असलम ने कहा: इबलीस ने कहा: ऐ मेरे रब! क्या तूने देखा है उन्हें जिन्हें तूने मुझ पर सम्मान दिया, गौरव प्रदान किया और श्रेष्ठता दी? तू उनमें से अधिकांश को कृतज्ञ नहीं पाएगा। यह उसकी ओर से एक अनुमान था, तो इबलीस ने उन पर अपना अनुमान सच कर दिखाया (3)।

कल्बी ने कहा: उसने अनुमान लगाया कि यदि वह उन्हें बहकाएगा तो वे उसे उत्तर देंगे, और यदि वह उन्हें गुमराह करेगा तो वे उसकी आज्ञा का पालन करेंगे, इसलिए उसका अनुमान सच हुआ (4)।

{तो उन्होंने उसका अनुसरण किया} हसन ने कहा: उसने उन्हें न किसी कोड़े से मारा न लाठी से, बल्कि उसने केवल एक अनुमान लगाया था, तो वैसा ही हुआ जैसा उसने अपनी फुसफुसाहट (वसवसा) के माध्यम से अनुमान लगाया था (5)।

{सिवाय ईमान वालों (मोमिनों) के एक दल के} यह व्याकरण के अनुसार 'अपवाद' (इस्तिस्ना) पर आधारित है, और इसमें दो मत हैं: पहला: कि इससे तात्पर्य कुछ मोमिन हैं; क्योंकि बहुत से मोमिन पाप करते हैं और कुछ अवज्ञाओं में इबलीस के पीछे चलते हैं, यानी: मोमिनों में से भी कोई सुरक्षित नहीं रहा सिवाय एक समूह के और यही अर्थ (6) है अल्लाह तआला के इस वचन का: {बेशक मेरे दासों पर तेरा कोई अधिकार नहीं होगा} [अल-इसरा: 65]। जहाँ तक इब्न अब्बास का सवाल है, उनसे वर्णित है कि उन्होंने कहा: वे सभी मोमिन हैं (7), तो इस आधार पर शब्द "मिन" (से) स्पष्टीकरण के लिए है, न कि आंशिक विभाजन के लिए।

(1) अल-नुक़त वल-'उयून 4/447, और इब्न अबी हातिम ने इसे विस्तार से दर्ज किया है जैसा कि इब्न कथीर ने इस आयत की व्याख्या में उल्लेख किया है। (2) अल-नुक़त वल-'उयून 4/447, और इसे अब्द बिन हुमैद और इब्न अबी हातिम द्वारा 'अद-दुर्र अल-मनसूर' 5/234 में दर्ज किया गया है। (3)

अल-नुक़त वल-'उयून 4/447, और इसे इसी तरह अल-तबरी 19/270 द्वारा दर्ज किया गया है। (4) अल-नुक़त वल-'उयून 4/447। (5) 'इराब अल-कुरान' अल-नहहास 3/344 द्वारा, और इसे इसी तरह अब्द अल-रज्ज़ाक 2/130 और अल-तबरी 19/271 द्वारा दर्ज किया गया है। (6) प्रति (ज़) में: "और वे ही अभिप्रेत हैं"। (7) इसे अब्द बिन हुमैद और इब्न अबी हातिम ने 'अद-दुर्र अल-मनसूर' 5/234 में दर्ज किया है।

سورہ سبا: آیت ۲۰ ۳۰٤

ابلیس نے کہا: "جہاں تک والدین سے میں نے وہ حاصل کر لیا جو حاصل کرنا تھا، تو اولاد تو اور بھی زیادہ کمزور ہے!" تو یہ ابلیس کا ایک گمان تھا، پس اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿اور یقیناً ابلیس نے ان کے بارے میں اپنا گمان سچ کر دکھایا﴾ (۱)۔

ابن عباس نے کہا: ابلیس نے کہا: میں آگ سے پیدا کیا گیا ہوں اور آدم مٹی سے، اور آگ ہر چیز کو جلا دیتی ہے ﴿میں ضرور اس کی اولاد کو اپنے بس میں کر لوں گا سوائے تھوڑے لوگوں کے﴾ [الاسراء: ٦٢]، تو ان پر اس کا گمان سچ ثابت ہوا (۲)۔

زید بن اسلم نے کہا: ابلیس نے کہا: اے میرے رب! کیا تو نے دیکھا ہے ان کو جنہیں تو نے مجھ پر عزت دی، شرف بخشا اور فضیلت دی؟ تو ان میں سے اکثر کو شکر گزار نہیں پائے گا، یہ اس کی طرف سے ایک گمان تھا، تو ابلیس نے ان پر اپنا گمان سچ کر دکھایا (۳)۔

کلبی نے کہا: اس نے گمان کیا کہ اگر وہ انہیں بہکائے گا تو وہ اسے جواب دیں گے، اور اگر وہ انہیں گمراہ کرے گا تو وہ اس کی اطاعت کریں گے، چنانچہ اس کا گمان سچ ثابت ہوا (٤)۔

﴿پس انہوں نے اس کی پیروی کی﴾ حسن نے کہا: اس نے انہیں نہ کوڑے سے مارا نہ لاٹھی سے، بلکہ اس نے صرف ایک گمان کیا تھا، تو ویسا ہی ہوا جیسا اس نے اپنے وسوسے سے گمان کیا تھا (٥)۔

﴿سوائے مومنوں کے ایک گروہ کے﴾ یہ استثناء کی بنیاد پر منسوب ہے، اور اس میں دو اقوال ہیں: پہلا: کہ اس سے مراد بعض مومنین ہیں؛ کیونکہ بہت سے مومنین گناہ کرتے ہیں اور بعض نافرمانیوں میں ابلیس کے پیچھے چل پڑتے ہیں، یعنی: مومنین میں سے بھی سوائے ایک گروہ کے

کوئی محفوظ نہیں رہا، اور یہی مطلب (٦) ہے اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کا: ﴿بیشک میرے بندوں پر تیرا کوئی زور نہیں چلے گا﴾ [الاسراء: ٦٥]۔ رہا ابن عباس کا قول، تو ان سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: وہ تمام مومنین ہیں (٧)، تو اس لحاظ سے لفظ "من" وضاحت کے لیے ہے، کسی حصے کو الگ بتانے کے لیے نہیں۔

(١) النکت والعیون ٤٤٧/٤، اور اسے ابن ابی حاتم نے تفصیلی طور پر نقل کیا ہے جیسا کہ ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں ذکر کیا ہے۔ (٢) النکت والعیون ٤٤٧/٤، اور اسے عبد بن حمید اور ابن ابی حاتم نے الدر المنثور ٢٣٤/٥ میں نقل کیا ہے۔ (٣) النکت والعیون ٤٤٧/٤، اور اسی طرح طبری نے ٢٧٠/١٩ میں نقل کیا ہے۔ (٤) النکت والعیون ٤٤٧/٤۔ (٥) اعراب القرآن للنحاس ٣٤٤/٣، اور اسی طرح عبد الرزاق ١٣٠/٢ اور طبری ٢٧١/١٩ نے نقل کیا ہے۔ (٦) نسخہ (ظ) میں ہے: "اور وہی مراد ہیں"۔ (٧) اسے عبد بن حمید اور ابن ابی حاتم نے الدر المنثور ٢٣٤/٥ میں نقل کیا ہے۔

Surah Saba: Verses 20 - 21 305

If it is said: How did Iblis know that his assumption was true, given that he does not know the unseen? It was said to him: When his plan succeeded with Adam, it became his dominant thought that the like of it would succeed with his offspring, and indeed, what he assumed was realized.

Another answer: It is what (1) was answered through Allah's saying: "And incite whoever you can among them with your voice and assault them with your cavalry and infantry" [Al-Isra: 64]. So he was given power and capability, and he thought he would possess them all through that. But when he saw that [Allah] accepted Adam's repentance, and that he would have offspring following him to Paradise, and [Allah] said: "Indeed, My servants - no authority will you have over them, except those who follow you of the deviators" [Al-Hijr: 42], he knew (2) that he would have followers and Adam would have followers. He thought his followers would be more than Adam's because of the power of desires placed in his hands, and desires placed within humans. Thus, things turned out as he assumed, as he breathed into them, beautified those desires in their eyes, and enticed them with false hopes and deceptions. So his assumption about them proved true. Allah knows best.

Allah's saying: "And he had no authority over them except that We might make evident who believes in the Hereafter from who is in doubt thereof. And your Lord, over all things, is Guardian."

Allah's saying: "And he had no authority over them" means: Iblis did not compel them into disbelief; rather, it was through invitation and beautification. Authority (Sultan) here means power, or it is said: proof (hujjah), meaning: he had no proof by which he made them follow him. They followed him out of desire, imitation, and personal whims, not based on proof or evidence.

"Except that We might make evident who believes in the Hereafter" refers to the knowledge of witnessing through which reward and punishment occur. As for the unseen, Blessed and Exalted is He, He already knows it. Al-Farra's view (3) is that the meaning is: except so that We may know that among you, just as He said: "Where are My 'partners'?" [Fussilat: 47], meaning: according to your claim (4) and in your view.

---

(1) Before it in (D) and (Z): "that". (2) In the manuscripts: "so he knew", and what is established is from (M). (3) In Ma'ani al-Qur'an 2/360-361, and the author quoted it from him via al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/344. (4) In (Z): "your claim".

सूरह सबा: आयत 20 - 21 305

यदि यह कहा जाए: इब्लीस को यह कैसे पता चला कि उसका अनुमान सही था, जबकि वह परोक्ष (ग़ैब) का ज्ञान नहीं रखता? उनसे कहा गया: जब आदम के मामले में उसकी योजना सफल हो गई, तो उसके मन में यह विचार प्रबल हो गया कि उसकी संतान के साथ भी वैसा ही होगा। और वास्तव में, उसका अनुमान सच साबित हुआ।

एक और उत्तर: वह है जो (1) अल्लाह के इस कथन के माध्यम से दिया गया: "और उनमें से जिसे तू अपनी आवाज़ से बहका सके बहका ले, और उन पर अपने सवारों और प्यादों के साथ हमला कर दे" [अल-इसरा: 64]। अतः उसे शक्ति और सामर्थ्य दी गई, और उसने सोचा कि वह इसके माध्यम से उन सभी पर कब्ज़ा कर लेगा। लेकिन जब उसने देखा कि आदम ने तौबा (पश्चाताप) कर ली और उनकी ऐसी संतान होगी जो उनके पीछे जन्नत (स्वर्ग) तक जाएगी, और अल्लाह ने फ़रमाया: "बेशक मेरे (सच्चे) बंदों पर तेरा कोई ज़ोर नहीं चलेगा, सिवाय उन गुमराहों के जो तेरा अनुसरण करेंगे" [अल-हिज्र: 42], तो उसे ज्ञात हुआ (2) कि उसके भी अनुयायी होंगे और आदम के भी। उसने सोचा कि उसके अनुयायी आदम के अनुयायियों से अधिक होंगे; क्योंकि उसके हाथों में इच्छाओं (शहवात) की शक्ति दी गई थी, और मनुष्यों के भीतर इच्छाएँ रखी गई थीं। अतः वैसा ही हुआ जैसा उसने अनुमान लगाया था, जब उसने उनमें फूँका, उनकी आँखों में उन इच्छाओं को सुशोभित किया, और उन्हें झूठी आशाओं और धोखे से बहलाया। तो उनके बारे में उसका अनुमान सच निकला। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह का कथन: "और उसका उन पर कोई ज़ोर न था, सिवाय इसके कि हम जान लें कि कौन आख़िरत (परलोक) पर ईमान रखता है और कौन उसके बारे में संदेह में है। और आपका रब हर चीज़ का संरक्षक है।"

अल्लाह का कथन: "और उसका उन पर कोई ज़ोर न था" अर्थात: इब्लीस ने उन्हें कुफ्र (अविश्वास) के लिए मजबूर नहीं किया; बल्कि उसकी ओर से केवल बुलाना और सजा-संवारकर पेश करना था। 'सुल्तान' (ज़ोर/अधिकार) का अर्थ यहाँ शक्ति है, या कहा गया है: प्रमाण (हुज्जत), अर्थात: उसके पास ऐसा कोई प्रमाण नहीं था जिससे वह उन्हें अपना अनुयायी बनाता। उन्होंने तो केवल इच्छा, नकल और मनमानी की वजह से उसका अनुसरण किया, न कि किसी प्रमाण या साक्ष्य के आधार पर।

"सिवाय इसके कि हम जान लें कि कौन आख़िरत पर ईमान रखता है" से तात्पर्य उस प्रत्यक्ष ज्ञान से है जिसके आधार पर प्रतिफल और दंड दिया जाता है। जहाँ तक परोक्ष (ग़ैब) का संबंध है, अल्लाह, जो बरकत वाला और सर्वोच्च है, उसे पहले से ही जानता है। अल-फ़र्रा (3) का मत है कि इसका अर्थ है: सिवाय इसके कि हम उसे तुम्हारे पास जान लें, जैसा कि उसने कहा: "कहाँ हैं मेरे 'साझीदार'?" [फ़ुस्सिलत: 47], अर्थात: तुम्हारे दावे के अनुसार (4) और तुम्हारे निकट।

---

(1) (द) और (ज़) में इससे पहले: "कि"। (2) पांडुलिपियों में: "तो उसने जाना", और जो स्थापित है वह (म) से है। (3) 'माआनी अल-क़ुरआन' 2/360-361 में, और लेखक ने नह्हास के माध्यम से 'इराब अल-क़ुरआन' 3/344 में इसे उद्धृत किया है। (4) (ज़) में: "तुम्हारा दावा"।

سورہ سبا: آیات 20 - 21 305

اگر یہ کہا جائے: ابلیس کو اپنے گمان کی سچائی کا کیسے علم ہوا جبکہ وہ غیب نہیں جانتا؟ اس سے کہا گیا: جب آدم علیہ السلام کے معاملے میں اس کی تدبیر چل گئی، تو اس کے ظن پر یہ بات غالب آگئی کہ ان کی ذریت (اولاد) میں بھی ایسا ہی کچھ نافذ ہوگا۔ اور جو اس نے گمان کیا تھا وہ سچ ثابت ہوا۔

ایک اور جواب: اور وہ ہے جس کے ذریعے (1) اللہ تعالیٰ کے اس قول سے جواب دیا گیا: "اور ان میں سے جس پر تیرا قابو چلے اپنی آواز سے اسے بہکا لے اور ان پر اپنے سواروں اور پیادوں سے چڑھائی کر دے" [الاسراء: 64]۔ پس اسے قوت اور استطاعت دی گئی، اس نے گمان کیا کہ وہ اس کے ذریعے ان سب کا مالک بن جائے گا۔ پھر جب اس نے دیکھا کہ اللہ نے آدم کی توبہ قبول کر لی، اور ان کی ایسی نسل ہوگی جو ان کی پیروی کرتے ہوئے جنت تک جائے گی، اور اللہ نے فرمایا: "بیشک میرے (سچے) بندوں پر تیرا کوئی زور نہیں چلے گا سوائے ان گمراہوں کے جو تیری پیروی کریں" [الحجر: 42]، تو اسے معلوم ہوا (2) کہ اس کے بھی متبعین ہوں گے اور آدم کے بھی۔ اس نے گمان کیا کہ اس کے متبعین آدم کے متبعین سے زیادہ ہوں گے؛ اس لیے کہ اس کے ہاتھوں میں شہوات کا غلبہ دیا گیا تھا، اور شہوات انسانوں کے اندر رکھی گئی تھیں۔ چنانچہ ویسا ہی ہوا جیسا اس نے گمان کیا تھا جب اس نے ان میں پھونکا اور ان کی آنکھوں میں ان شہوات کو مزین کیا، اور انہیں جھوٹی امیدوں اور دھوکوں کے ذریعے اکسایا۔ پس ان پر اس کا وہ گمان سچ ثابت ہوا۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا قول: "اور اس کا ان پر کوئی زور نہ تھا مگر اس لیے کہ ہم جان لیں کہ کون آخرت پر ایمان رکھتا ہے اور کون اس کے بارے میں شک میں ہے۔ اور آپ کا رب ہر چیز کا نگہبان ہے۔"

اللہ تعالیٰ کا قول: "اور اس کا ان پر کوئی زور نہ تھا" یعنی: ابلیس نے انہیں کفر پر مجبور نہیں کیا تھا؛ بلکہ اس کی طرف سے صرف پکارنا اور آراستہ کرنا تھا۔ 'سلطان' سے مراد قوت ہے، یا کہا گیا: 'حجت' (دلیل)، یعنی: اس کے پاس ایسی کوئی دلیل نہ تھی جس سے وہ انہیں اپنا پیروکار بناتا۔ انہوں نے تو محض خواہش، تقلید اور نفسانی خواہش کی وجہ سے اس کی پیروی کی، نہ کہ کسی حجت اور دلیل کی بنا پر۔

"مگر اس لیے کہ ہم جان لیں کہ کون آخرت پر ایمان رکھتا ہے" اس سے مراد وہ علمِ شہادت ہے جس پر ثواب و عذاب مرتب ہوتا ہے۔ رہی بات غیب کی، تو اللہ تبارک و تعالیٰ اسے پہلے سے جانتا ہے۔ فراء (3) کا مذہب یہ ہے کہ اس کا معنی ہے: مگر تاکہ ہم اسے تمہارے نزدیک جان لیں، جیسا کہ اس نے فرمایا: "کہاں ہیں میرے شریک؟" [فصلت: 47] یعنی: تمہارے قول (4) اور تمہارے نزدیک۔

---

(1) (د) اور (ظ) میں اس سے پہلے: "ان"۔ (2) قلمی نسخوں میں: "فعلم"، اور متن میں جو ہے وہ (م) سے ہے۔ (3) معانی القرآن 2 / 360 - 361 میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 3 / 344 میں نقل کیا ہے۔ (4) (ظ) میں: "زعمکم" (تمہارا دعویٰ)۔

Surah Saba: Verse 21 | 306

And His saying: {except that We might know} is not the literal answer to {And he had no authority over them}, but rather it is based on the meaning, i.e.: And We did not give him authority over them except so that We might know. Thus, the exception is "disconnected" (munqati'), meaning: He has no authority over them, but We tested them with his whispering so that We might know. In this case, "except" (illa) has the meaning of "but" (lakin).

It is said: It is "connected" (muttasil), meaning: He had no authority over them, except that We gave him power over them for the trial to be completed.

It is said: "kana" (was) is redundant, meaning: He has no authority over them, like His saying: {You have been the best of nations}, meaning: You are the best of nations.

It is said: Since a part of it was connected to the story of Saba, He said: Iblis had no authority over those disbelievers.

It is said: And he had no authority over them in Our prior decree.

It is said: {except that We might know} means: except that We might make manifest (1). It is like when you say: Fire burns wood, and another says: No, but wood burns fire. The first says: Come, let us test the fire and the wood so that we may know which of them burns the other, i.e.: to make that manifest, even if it was already known to them.

It is said: Except so that you may know. And it is said (2): i.e.: so that Our allies and the angels may know, like His saying: {Indeed, the penalty for those who wage war against Allah and His Messenger} [Al-Ma'idah: 33], meaning: those who wage war against the allies of Allah and His Messenger.

It is said: i.e.: so that We may distinguish, like His saying: {That Allah may distinguish the wicked from the good} [Al-Anfal: 37]. This meaning has already been discussed in "Al-Baqarah" (3) and elsewhere.

Al-Zuhri recited: "illa liyu'lama" (except that it be known), in the passive voice (4).

---

(1) In (zh): to appear (in both places). (2) Before it in (d): And it is said, i.e., so that it may be known, in the passive voice. And it is a recitation as will follow. (3) 2/438. (4) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 122, Al-Muhtasib 2/121, Al-Kashshaf 3/287, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/417.

सूरा सबा: आयत 21 | 306

और उनका कहना: {सिवाय इसके कि हम जान लें} प्रत्यक्ष रूप से {और उसका उन पर कोई अधिकार नहीं था} का उत्तर नहीं है, बल्कि यह अर्थ पर आधारित है, यानी: हमने उसे उन पर अधिकार नहीं दिया सिवाय इसके कि हम जान लें। तो यह अपवाद "मुनक़ति" (कटा हुआ) है, अर्थात: उसका उन पर कोई अधिकार नहीं है, लेकिन हमने उसके बहकावे से उनकी परीक्षा ली ताकि हम जान लें। यहाँ "सिवाय" (इल्ला) का अर्थ "लेकिन" (लेकिन) है।

यह भी कहा गया है: यह "मुत्तसिल" (जुड़ा हुआ) है, अर्थात: उसका उन पर कोई अधिकार नहीं था, सिवाय इसके कि हमने उन्हें उन पर प्रभुत्व दिया ताकि परीक्षा पूरी हो सके।

यह भी कहा गया है: "काना" (था) अतिरिक्त है, यानी: उसका उन पर कोई अधिकार नहीं है, जैसा कि उनके कथन में है: {तुम सबसे अच्छी उम्मत रहे हो}, जिसका अर्थ है: तुम सबसे अच्छी उम्मत हो।

यह भी कहा गया है: जब इसका एक हिस्सा सबा की कहानी से जुड़ गया, तो उन्होंने कहा: इबलीस का उन काफिरों पर कोई अधिकार नहीं था।

यह भी कहा गया है: और हमारे पूर्व निर्णय में उसका उन पर कोई अधिकार नहीं था।

यह भी कहा गया है: {सिवाय इसके कि हम जान लें}: सिवाय इसके कि हम प्रकट कर दें (1), और यह वैसा ही है जैसे आप कहें: आग लकड़ी जलाती है, और दूसरा कहे: नहीं, बल्कि लकड़ी आग जलाती है। तो पहला कहता है: आओ, हम आग और लकड़ी का परीक्षण करें ताकि हम जान सकें कि उनमें से कौन दूसरे को जलाता है, यानी: उसे प्रकट करने के लिए, भले ही वह उन्हें ज्ञात हो।

यह भी कहा गया है: सिवाय इसके कि तुम जान लो। और कहा गया (2): यानी: ताकि हमारे मित्र और फ़रिश्ते जान लें, जैसा कि उनके कथन में है: {वास्तव में उन लोगों का दंड जो अल्लाह और उसके रसूल के खिलाफ युद्ध करते हैं} [अल-मइदाह: 33], अर्थात: वे जो अल्लाह के मित्रों और उसके रसूल के खिलाफ युद्ध करते हैं।

यह भी कहा गया है: यानी: ताकि हम अंतर कर सकें, जैसा कि उनके कथन में है: {ताकि अल्लाह अपवित्र को पवित्र से अलग कर दे} [अल-अनफाल: 37]। यह अर्थ "अल-बक़रह" (3) और अन्य जगहों पर पहले ही आ चुका है।

अज़-ज़ुहरी ने पढ़ा: "इल्ला लियुअलामा" (सिवाय इसके कि जान लिया जाए), कर्मवाच्य (passive voice) में (4)।

---

(1) (ज़) में: प्रकट होने के लिए (दोनों स्थानों पर)। (2) (द) में इससे पहले: और कहा गया है, यानी ताकि जान लिया जाए, कर्मवाच्य में। और यह एक क़िरात (पठन) है जैसा कि आगे आएगा। (3) 2/438। (4) अल-क़िराआत अल-शाज़्ज़ह पृ. 122, अल-मुहतासिब 2/121, अल-कश्शाफ़ 3/287, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/417।

اور اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِلَّا لِنَعْلَمَ﴾ بظاہر ﴿وَمَا كَانَ لَهُ عَلَيْهِم مِّن سُلْطَانٍ﴾ کا جواب نہیں ہے، بلکہ یہ معنی پر محمول ہے، یعنی: ہم نے اسے ان پر کوئی غلبہ نہیں دیا سوائے اس کے کہ ہم جان لیں۔ پس یہ استثناء منقطع ہے، یعنی: اسے ان پر کوئی غلبہ حاصل نہیں، لیکن ہم نے اس کے وسوسوں کے ذریعے انہیں آزمایا تاکہ ہم جان لیں۔ یہاں «إِلَّا» 'لیکن' کے معنی میں ہے۔

اور کہا گیا: یہ متصل ہے، یعنی: اسے ان پر کوئی غلبہ حاصل نہ تھا، سوائے اس کے کہ ہم نے اسے ان پر مسلط کیا تاکہ آزمائش مکمل ہو جائے۔

اور کہا گیا: «كان» زائد ہے، یعنی: اسے ان پر کوئی غلبہ حاصل نہیں، جیسے اللہ کا قول ہے: ﴿كُنتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ﴾ یعنی: تم بہترین امت ہو۔

اور کہا گیا: جب اس کا ایک حصہ قصہ سبا سے جڑا ہوا تھا، تو اس نے کہا: ابلیس کو ان کافروں پر کوئی غلبہ حاصل نہ تھا۔

اور کہا گیا: اور ہمارے سابقہ فیصلے میں اس کا ان پر کوئی غلبہ نہیں تھا۔

اور کہا گیا: ﴿إِلَّا لِنَعْلَمَ﴾ کا مطلب ہے: تاکہ ہم ظاہر کر دیں (۱)، اور یہ ایسا ہی ہے جیسے تم کہو: آگ لکڑی کو جلاتی ہے، تو دوسرا کہے: نہیں بلکہ لکڑی آگ کو جلاتی ہے۔ پہلا کہتا ہے: آؤ ہم آگ اور لکڑی کا تجربہ کریں تاکہ ہم جان لیں کہ ان میں سے کون کس کو جلاتا ہے، یعنی: تاکہ اسے ظاہر کر دیں، اگرچہ یہ بات انہیں پہلے سے معلوم تھی۔

اور کہا گیا: تاکہ تم جان لو۔ اور کہا گیا (۲): یعنی: تاکہ ہمارے دوست اور فرشتے جان لیں، جیسا کہ اللہ کا فرمان ہے: ﴿إِنَّمَا جَزَاؤُا الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ﴾ [المائدة: ۳۳] یعنی: جو اللہ کے دوستوں اور اس کے رسول سے لڑتے ہیں۔

اور کہا گیا: یعنی: تاکہ ہم فرق کر لیں، جیسا کہ اللہ کا فرمان ہے: ﴿لِيَمِيزَ اللَّهُ الْخَبِيثَ مِنَ الطَّيِّبِ﴾ [الأنفال: ۳۷]۔ اور یہ معنی «البقرہ» (۳) اور دیگر مقامات پر گزر چکا ہے۔

اور زہری نے ﴿إِلَّا لِيُعْلَمَ﴾ (فعل مجہول کے ساتھ) پڑھا ہے (۴)۔

---

(۱) (ظ) میں: تاکہ ظاہر ہو جائے (دونوں جگہوں پر)۔ (۲) اس سے پہلے (د) میں ہے: اور کہا گیا یعنی تاکہ جان لیا جائے فعل مجہول کے ساتھ اور یہ ایک قرأت ہے جیسا کہ آگے آئے گا۔ (۳) ۲/ ۴۳۸۔ (۴) القراءات الشاذة ص ۱۲۲، المحتسب ۲/ ۱۲۱، الكشاف ۳/ ۲۸۷، اور المحرر الوجيز ۴/ ۴۱۷۔

307 Surah Saba: Verses 21 - 23

{And your Lord is Guardian over all things} meaning: He is knowledgeable of everything. It was also said: He preserves everything regarding the servant until He recompenses him for it.

Allah Almighty says: {Say, "Invoke those you claim [as deities] besides Allah." They do not possess even an atom's weight within the heavens or on the earth, and they have therein no partnership [with Him], nor is there for Him from among them any assistant. 22}

Allah Almighty says: {Say, "Invoke those you claim [as deities] besides Allah."} meaning: what has passed of the mention of the matter of David and Solomon and the story of Saba are from the traces of My power, so say, O Muhammad, to these polytheists: Do your partners have power over any of that? This is a speech of rebuke, and it contains an implicit meaning, i.e., call those whom you claimed to be gods for you besides Allah so that they may benefit you, or to repel from you what Allah, Blessed and Exalted be He, has decreed upon you, for they do not possess that (1). And {they do not possess even an atom's weight within the heavens or on the earth, and they have therein no partnership [with Him], nor is there for Him from among them any assistant} meaning: Allah has no helper among these in creating anything; rather, Allah is the sole Initiator of existence, so He is the One to be worshipped, and worshipping others is impossible.

Allah Almighty says: {And intercession does not benefit with Him except for one whom He permits. [And those they pray to will continue in fear] until when terror is removed from their hearts, they will say [to one another], "What has your Lord said?" They will say, "The truth." And He is the Most High, the Grand. 23}

Allah Almighty says: {And intercession does not benefit} meaning: the intercession of angels and others {with Him} i.e., with Allah {except for one whom He permits}. The general reading is: "adhina" with a fatha on the hamza; because of mentioning Allah Almighty first. Abu 'Amr, Hamza, and al-Kisa'i read it as: "udhina" with a damma on the hamza in the passive voice (2). The one who permits is Allah Almighty. And "man" (the one) could refer to the intercessors, or it could refer to those for whom intercession is made.

{until when terror is removed from their hearts} Ibn Abbas said: terror was cleared (3) from their hearts. So, it was struck:

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/345. (2) Al-Sab'a p. 529, and al-Taysir p. 181. (3) In (D) and (M): cleared (khali), and the word: terror (to come) is not in (Z).

307 सूरह सबा: आयत 21 - 23

{और आपका रब हर चीज़ पर निगाहबान है} यानी: वह हर चीज़ का जानकार है। और कहा गया है: वह बंदे की हर चीज़ सुरक्षित रखता है जब तक कि उसे उसका बदला न दे दे।

अल्लाह तआला का फरमान: {कह दो, "पुकारो उन्हें जिन्हें तुमने अल्लाह के सिवा (ईश्वर) मान रखा है।" वे आसमानों में और न ही धरती में कण भर के भी मालिक नहीं हैं, और न ही उन दोनों में उनकी कोई साझेदारी है, और न ही उनमें से कोई अल्लाह का मददगार है। 22}

अल्लाह तआला का फरमान: {कह दो, "पुकारो उन्हें जिन्हें तुमने अल्लाह के सिवा (ईश्वर) मान रखा है।"} यानी: दाऊद और सुलेमान के मामले और सबा की कहानी का जो ज़िक्र ऊपर गुज़रा है, वह मेरी शक्ति के निशान हैं, तो ऐ मुहम्मद, इन मुशरिकों (बहुदेववादियों) से कहो: क्या तुम्हारे शरीकों के पास इनमें से किसी चीज़ पर कोई शक्ति है? यह डांट-फटकार का संबोधन है, और इसमें एक छिपा हुआ अर्थ है, यानी: उन लोगों को बुलाओ जिन्हें तुमने अल्लाह के अलावा अपना ईश्वर मान रखा है ताकि वे तुम्हें लाभ पहुँचाएँ या अल्लाह ने तुम्हारे लिए जो फैसला किया है उसे टाल सकें क्योंकि वे इसका अधिकार नहीं रखते (1)। और {वे आसमानों में और न ही धरती में कण भर के भी मालिक नहीं हैं, और न ही उन दोनों में उनकी कोई साझेदारी है, और न ही उनमें से कोई अल्लाह का मददगार है} यानी: अल्लाह का इनमें से कोई भी सृष्टि के निर्माण में सहायक नहीं है, बल्कि अल्लाह ही अस्तित्व देने वाला अकेला है, अतः वही पूज्य है, और उसके अलावा किसी और की पूजा करना असंभव है।

अल्लाह तआला का फरमान: {और उसके पास सिफारिश काम नहीं आती सिवाय उसके लिए जिसे वह अनुमति दे। यहाँ तक कि जब उनके दिलों से घबराहट दूर कर दी जाती है, तो वे पूछते हैं, "तुम्हारे रब ने क्या कहा?" वे कहते हैं, "सत्य कहा।" और वह बुलंद और बड़ा है। 23}

अल्लाह तआला का फरमान: {और सिफारिश काम नहीं आती} यानी: फरिश्तों और दूसरों की सिफारिश {उसके पास} यानी: अल्लाह के पास {सिवाय उसके लिए जिसे वह अनुमति दे}। आम पाठ (किरात) "अज़िना" है, हमज़ा पर फत्हा के साथ; क्योंकि पहले अल्लाह तआला का ज़िक्र आया है। और अबू अमर, हमज़ा और अल-किसाई ने इसे "उज़िना" पढ़ा है, हमज़ा पर दम्मा के साथ पैसिव वॉइस (मजहूल) में (2)। अनुमति देने वाला अल्लाह तआला है। और शब्द "मन" (जो) सिफारिश

करने वालों की ओर इशारा कर सकता है, और यह भी मुमकिन है कि यह उनकी ओर इशारा करे जिनके लिए सिफारिश की जा रही है।

{यहाँ तक कि जब उनके दिलों से घबराहट दूर कर दी जाती है} इब्न अब्बास ने कहा: उनके दिलों से खौफ हटा (3) दिया गया। तो मारा गया:

---

(1) एराब अल-कुरान, अल-नहस 3/345। (2) अल-सबा पृष्ठ 529, और अल-तयसीर पृष्ठ 181। (3) (द) और (म) में: "खली", और शब्द: "घबराहट" (आने वाला) (ज़) में नहीं है।

307 سورة سبأ: آيات 21 - 23

{اور آپ کا رب ہر چیز پر نگہبان ہے} یعنی: وہ ہر چیز کا جاننے والا ہے۔ اور کہا گیا ہے: وہ بندے پر ہر چیز کی حفاظت کرتا ہے یہاں تک کہ اسے اس کا بدلہ دے دے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کہہ دیجئے، "پکارو ان کو جن کا تم نے اللہ کے سوا (معبود ہونے کا) گمان کر رکھا ہے۔ وہ آسمانوں اور زمین میں ذرہ برابر کے بھی مالک نہیں ہیں، اور نہ ہی ان دونوں میں ان کی کوئی شرکت ہے، اور نہ ہی ان میں سے کوئی اللہ کا مددگار ہے۔ 22}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کہہ دیجئے، "پکارو ان کو جن کا تم نے اللہ کے سوا گمان کر رکھا ہے"} یعنی: داؤد اور سلیمان کے معاملے اور سبا کے قصے کا جو ذکر گزرا ہے وہ میری قدرت کے آثار ہیں، تو اے محمد، ان مشرکوں سے کہو: کیا تمہارے شریکوں کے پاس ان میں سے کسی چیز پر کوئی قدرت ہے؟ یہ توبیخ (ڈانٹ) کا خطاب ہے، اور اس میں ایک پوشیدہ بات ہے، یعنی: ان کو پکارو جنہیں تم نے اللہ کے سوا اپنا معبود سمجھ رکھا ہے تاکہ وہ تمہیں فائدہ پہنچائیں، یا اللہ نے تمہارے بارے میں جو فیصلہ کیا ہے اسے تم سے ٹال دیں، کیونکہ وہ اس کا اختیار نہیں رکھتے (1)۔ اور {وہ آسمانوں اور زمین میں ذرہ برابر کے بھی مالک نہیں ہیں، اور نہ ہی ان دونوں میں ان کی کوئی شرکت ہے، اور نہ ہی ان میں سے کوئی اللہ کا مددگار ہے} یعنی: اللہ کا ان میں سے کوئی بھی کسی چیز کی تخلیق میں مددگار نہیں ہے، بلکہ اللہ ہی اکیلا وجود بخشنے والا ہے، وہی عبادت کے لائق ہے، اور اس کے سوا کسی اور کی عبادت محال (ناممکن) ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اس کے پاس سفارش نفع نہیں دیتی مگر اس کے لیے جسے وہ اجازت دے۔ یہاں تک کہ جب ان کے دلوں سے گھبراہٹ دور کر دی جاتی ہے تو وہ کہتے ہیں، "تمہارے رب نے کیا فرمایا؟" وہ کہتے ہیں، "حق فرمایا۔" اور وہ بلند و برتر اور بہت بڑا ہے۔ 23}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور سفارش نفع نہیں دیتی} یعنی: فرشتوں اور دوسروں کی سفارش {اس کے پاس} یعنی: اللہ کے پاس {مگر اس کے لیے جسے وہ اجازت دے}۔ عام قرأت "أَذِنَ" ہے، ہمزہ پر زبر (فتحہ) کے ساتھ؛ کیونکہ پہلے اللہ تعالیٰ کا ذکر ہے۔ اور ابوعمرو، حمزہ اور الکسائی نے اسے "أُذِنَ" پڑھا ہے، ہمزہ پر پیش (دمہ) کے ساتھ صیغہ مجہول میں (2)۔ اجازت دینے والا اللہ تعالیٰ ہی ہے۔ اور "مَن" (جسے) کا اشارہ سفارش کرنے والوں کی طرف بھی ہو سکتا ہے، اور سفارش کیے جانے والوں کی طرف بھی۔

{یہاں تک کہ جب ان کے دلوں سے گھبراہٹ دور کر دی جاتی ہے} ابن عباس نے فرمایا: ان کے دلوں سے خوف ہٹا (3) دیا گیا۔ پس مارا گیا:

---

(1) إعراب القرآن للنحاس 3 / 345۔ (2) السبعة ص 529، اور التيسير ص 181۔ (3) (د) اور (م) میں: "جلي" کی جگہ "خلي" ہے، اور لفظ "الفزع" (آنے والا) نسخہ (ظ) میں نہیں ہے۔

Surah Saba: Verse 23 308 ...it removed the fear from them. Mujahid said: The veil was lifted from their hearts on the Day of Resurrection (1). This means: Intercession will not be from any of these worshipped besides Allah, including angels, prophets, and idols, except that Allah Almighty permits the prophets and angels to intercede while they are in a state of extreme fear of Allah, as He said: {And they are in awe of Him} [Al-Anbiya: 28].

The meaning is: when He permits them to intercede and Allah's word comes to them, they become terrified because of the momentous command associated with that situation and the fear that there might be a shortcoming in executing what He permitted them to do. When the fear is removed from them, they say to the angels above them—those who bring them the revelation with permission: {What has your Lord said?} meaning: what has Allah commanded? They say to them: {They say, "The Truth"} which is that He permitted you to intercede for the believers, {And He is the Most High, the Grand.} So, He has the right to judge His servants as He wills. Then, it is possible that this is a permission for them in this world to intercede for groups of people, and it is possible that it is in the Hereafter.

There is an implicit meaning in the speech, i.e., intercession does not benefit with Him except for the one whom He permits. So, he felt terrified because of the permission that came to him, out of reverence for the speech of Allah Almighty, until when the terror left their hearts, he responded with submission.

It was also said: This terror occurs today for the angels in every command that the Lord Almighty ordains, meaning: intercession is of no avail except from the angels who are today fearful and obedient to Allah Almighty, unlike inanimate objects and devils. In Sahih al-Tirmidhi, on the authority of Abu Hurairah, from the Prophet (peace be upon him), he said: "When Allah decrees a matter in heaven, the angels beat their wings in submission to His word, as if it were (2) a chain on a smooth rock. When the fear is removed from their hearts, they say: 'What has your Lord said?' They say: 'The Truth, and He is the Most High, the Grand.' He said: 'And the devils are one above another.'" He said: It is a good and authentic (Hasan Sahih) hadith (3).

---

(1) Al-Mawardi mentioned these sayings in Al-Nukat wa'l-'Uyun 4/448, and Al-Tabari 19/275 reported the sayings of Ibn Abbas and Mujahid. (2) In (Z): "as if it", which is consistent with the narration of Al-Bukhari as follows. (3) Sunan al-Tirmidhi (3223), and Al-Bukhari reported it (4800) in a long version. His saying: "khuda'anan" with two fatha's, and in a narration: =

सूरह सबा: आयत 23 308 ...उनसे डर निकाल दिया गया। मुजाहिद ने कहा: प्रलय के दिन उनके दिलों से पर्दा हटा दिया गया (1)। अर्थात: अल्लाह के सिवा पूजे जाने वाले इन फ़रिश्तों, नबियों और मूर्तियों में से किसी के पास शफ़ाअत (सिफ़ारिश) का अधिकार नहीं होगा, सिवाय इसके कि अल्लाह तआला नबियों और फ़रिश्तों को शफ़ाअत की अनुमति दे, जबकि वे अल्लाह के अत्यधिक भय में होंगे, जैसा कि उसने कहा: {और वे उसके डर से डरते रहते हैं} [अल-अंबिया: 28]।

अर्थ यह है कि: जब वह उन्हें शफ़ाअत की अनुमति देता है और अल्लाह का कलाम (वाणी) उनके पास आता है, तो वे डर जाते हैं; उस स्थिति से जुड़े भयानक आदेश और इस डर के कारण कि जो उन्हें अनुमति दी गई है उसे पूरा करने में कोई कमी न रह जाए। जब उनसे भय दूर हो जाता है, तो वे अपने ऊपर स्थित फ़रिश्तों से कहते हैं—जो अनुमति के साथ उन तक वह्य (प्रकाशना) लाते हैं: {तुम्हारे रब ने क्या कहा?} यानी: अल्लाह ने क्या हुक्म दिया है? वे उनसे कहते हैं: {वे कहते हैं, "सत्य"} और वह यह है कि उसने तुम्हें ईमान वालों के लिए शफ़ाअत की अनुमति दे दी है, {और वह सबसे ऊंचा, सबसे बड़ा है।} अतः उसे अपने बंदों के बारे में जो चाहे फ़ैसला करने का अधिकार है। फिर, यह संभव है कि यह उन्हें दुनिया में लोगों के समूहों के लिए शफ़ाअत की अनुमति हो, और यह भी संभव है कि यह परलोक में हो।

कलाम में एक निहित अर्थ है, अर्थात: उसके पास शफ़ाअत किसी को लाभ नहीं पहुँचाती सिवाय उसके जिसे वह अनुमति दे। इसलिए, अल्लाह तआला के कलाम के सम्मान में, उसे दी गई अनुमति के कारण वह भयभीत हो गया, यहाँ तक कि जब उनके दिलों से डर चला गया, तो उसने आज्ञाकारिता के साथ उत्तर दिया।

और कहा गया है: यह भय आज फ़रिश्तों के लिए हर उस हुक्म में होता है जिसका रब तआला आदेश देता है, अर्थात: शफ़ाअत का कोई लाभ नहीं होता सिवाय उन फ़रिश्तों के जो आज अल्लाह तआला के भयभीत और आज्ञाकारी हैं, न कि निर्जीव वस्तुओं और शैतानों के। सहीह अल-तिर्मिज़ी में अबू हुरैरा से रिवायत है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "जब अल्लाह आसमान में किसी बात का फैसला करता है, तो फ़रिश्ते उसकी बात के सामने विनम्रता से अपने पंख मारते हैं, जैसे कि (2) एक चिकनी चट्टान पर जंजीर हो। जब उनके दिलों से डर दूर हो जाता है, तो वे कहते हैं: 'तुम्हारे रब ने क्या कहा?' वे कहते हैं: 'सत्य, और वह सबसे ऊंचा, सबसे बड़ा है।' उन्होंने कहा: 'और शैतान एक के ऊपर एक होते हैं।'" उन्होंने कहा: यह एक हदीस हसन सहीह है (3)।

(1) अल-मावर्दी ने इन कथनों का उल्लेख अल-नुकत वल-उयून 4/448 में किया है, और अल-तबरी 19/275 ने इब्न अब्बास और मुजाहिद के कथन को उद्धृत किया है। (2) (ज़) में: "जैसे कि वह", जो अल-बुखारी की रिवायत के अनुरूप है जैसा कि आगे आता है। (3) सुनन अल-तिर्मिज़ी (3223), और अल-बुखारी ने इसे (4800) विस्तार से उद्धृत किया है। उनका कहना: "खुदाअनन" दो फतह के साथ, और एक रिवायत में: =

سورہ سبا: آیت ۲۳ ۳۰۸ ...ان سے خوف دور کر دیا گیا۔ مجاہد نے کہا: قیامت کے دن ان کے دلوں سے پردہ ہٹا دیا گیا (۱)۔ یعنی: اللہ کے سوا ان معبودوں میں سے کسی کو شفاعت کا اختیار نہیں ہوگا، خواہ وہ فرشتے ہوں، انبیاء ہوں یا بت، سوائے اس کے کہ اللہ تعالیٰ انبیاء اور فرشتوں کو شفاعت کی اجازت دے جبکہ وہ اللہ کے خوف کی انتہا پر ہوں گے، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿وَهُم مِّنْ خَشْيَتِهِ مُشْفِقُونَ﴾ [الانبیاء: ۲۸]۔

اور معنی یہ ہے کہ: جب وہ انہیں شفاعت کی اجازت دیتا ہے اور ان پر اللہ کا کلام وارد ہوتا ہے تو وہ گھبرا جاتے ہیں؛ اس صورتحال کے ساتھ جڑے ہوئے ہولناک حکم اور اس خوف کی وجہ سے کہ جس کام کی انہیں اجازت دی گئی ہے اس کی تعمیل میں کہیں کوتاہی نہ ہو جائے۔ پس جب ان سے گھبراہٹ دور ہو جاتی ہے تو وہ اپنے اوپر موجود فرشتوں سے کہتے ہیں—جو ان کے پاس اجازت کے ساتھ وحی لاتے ہیں: ﴿مَاذَا قَالَ رَبُّكُمْ﴾ یعنی: اللہ نے کیا حکم دیا ہے؟ تو وہ ان سے کہتے ہیں: ﴿قَالُوا الْحَقَّ﴾ اور وہ یہ ہے کہ اس نے تمہیں مومنوں کے لیے شفاعت کی اجازت دے دی ہے ﴿وَهُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ﴾ پس اسے اختیار ہے کہ وہ اپنے بندوں میں جو چاہے فیصلہ کرے۔ پھر، ممکن ہے کہ یہ انہیں دنیا میں گروہوں کی شفاعت کے لیے اجازت ہو، اور ممکن ہے کہ یہ آخرت میں ہو۔

کلام میں ایک پوشیدہ بات ہے، یعنی: اس کے ہاں شفاعت کسی کو فائدہ نہیں دیتی سوائے اس کے جسے وہ اجازت دے۔ پس وہ اللہ تعالیٰ کے کلام کے رعب کی وجہ سے، موصول ہونے والی اجازت پر گھبرا گیا، یہاں تک کہ جب ان کے دلوں سے گھبراہٹ دور ہو گئی تو اس نے اطاعت کے ساتھ جواب دیا۔

اور کہا گیا ہے: یہ گھبراہٹ آج فرشتوں کو ہر اس حکم پر ہوتی ہے جس کا رب تعالیٰ حکم دیتا ہے، یعنی: شفاعت کا کوئی فائدہ نہیں سوائے ان فرشتوں کے جو آج اللہ تعالیٰ کے خوف زدہ اور

فرمانبردار ہیں، نہ کہ جمادات اور شیاطین کے۔ اور صحیح ترمذی میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: ”جب اللہ آسمان میں کسی امر کا فیصلہ فرماتا ہے تو فرشتے اس کے قول کے سامنے عاجزی کے طور پر اپنے پر مارتے ہیں، گویا کہ (٢) وہ صاف چٹان پر کوئی زنجیر ہو۔ پس جب ان کے دلوں سے گھبراہٹ دور ہو جاتی ہے تو وہ کہتے ہیں: تمہارے رب نے کیا فرمایا؟ وہ کہتے ہیں: حق فرمایا، اور وہ بلند و برتر اور بڑا ہے۔ فرمایا: اور شیاطین ایک کے اوپر ایک ہوتے ہیں“۔ فرمایا: یہ حدیث حسن صحیح ہے (٣)۔

---

(١) الماوردی نے ان اقوال کا ذکر النکت والعیون ٤/ ٤٤٨ میں کیا ہے، اور ابن عباس اور مجاہد کا قول الطبری ١٩/ ٢٧٥ نے نکالا ہے۔ (٢) (ظ) میں: "كأنه" (گویا کہ وہ)، اور یہ بخاری کی روایت کے موافق ہے جیسا کہ آگے آئے گا۔ (٣) سنن ترمذی (٣٢٢٣)، اور اسے بخاری نے (٤٨٠٠) طویل روایت کیا ہے۔ ان کا قول: "خضعاناً" دو زبر کے ساتھ، اور ایک روایت میں: =

Surah Saba: Verse 23

309

Al-Nawwas bin Sam'an said: The Prophet ﷺ said: "When Allah intends to reveal a matter, He speaks the revelation. The heavens tremble—or he [said:] shudder—severely out of fear of Allah Almighty. When the inhabitants of the heavens hear that, they are struck unconscious and fall down in prostration to Allah Almighty. Gabriel is the first to raise his head, and Allah Almighty speaks to him and tells him what He wishes of His revelation. Then Gabriel passes by the angels; whenever he passes through a heaven, its angels ask him: 'What did our Lord say, O Gabriel?' Gabriel says: 'He said the truth, and He is the Most High, the Most Great.' He said: 'Then all of them say as Gabriel said. So Gabriel finishes with the revelation where Allah Almighty commanded him.'" (1).

Al-Bayhaqi mentioned from Ibn Abbas regarding the saying of Allah Almighty: "[So much so] that when terror is removed from their hearts" [34:23], he said: "Every tribe of the Jinn had a seat in heaven from which they listened to the revelation. When revelation descended, a sound was heard like the dragging of a chain over a smooth rock. It did not descend upon the inhabitants of any heaven but that they were struck unconscious. When the terror was removed from their hearts, they said: 'What did your Lord say?' They said: 'The truth, and He is the Most High, the Most Great.' Then He says: 'In such a year, such and such will happen.' The Jinn hear it and inform the soothsayers, and the soothsayers tell the people: 'In such a year, such and such will happen,' and they find it to be so. When Allah sent Muhammad ﷺ, they were driven away with flaming sparks. The Arabs said when the Jinn did not inform them of that: 'Those in heaven have perished.' So the owner of camels began to slaughter a camel every day, the owner of cows a cow every day, and the owner of sheep a sheep every day, until they were depleting their wealth. Thaqif, who were the wisest of the Arabs, said: 'O people, hold onto your wealth, for those in heaven have not died, and this is not a scattering [of the stars]. Do you not see..."

= With a damma on the first letter and a sukun on the second, it is a verbal noun meaning "submissive." His saying: "As if it were" (which is the narration of al-Bukhari), meaning: the sound heard is like dragging an iron chain over a "safwan," which is a smooth stone. See al-Fath 8/538, and Tuhfat al-Ahwadhi 9/90. (1) Recorded by Ibn Abi Asim in "al-Sunnah" (515), Ibn Khuzaymah in "al-Tawhid" p. 144, al-Tabari 19/278, al-Ajurri in "al-Shari'ah" p. 294, and al-Bayhaqi in "al-Asma' wa al-Sifat" (435). The

bracketed portion is from the sources. In its chain is Na'im ibn Hammad; Al-Hafiz said in "al-Taqrib": "Saduq (truthful) who makes many mistakes." Abu Zur'ah al-Dimashqi mentioned in his history 1/621 that he presented this hadith to Abd al-Rahman ibn Ibrahim (who is Duhaym) and he said: "It has no basis."

सूरा सबा: आयत २३

३०९

नव्वास बिन समआन ने कहा: पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "जब अल्लाह किसी मामले को प्रकट करना चाहता है, तो वह रहस्योद्घाटन बोलता है। अल्लाह सर्वशक्तिमान के डर से आसमान कांपने लगते हैं —या उन्होंने [कहा:] कांप उठते हैं—तेजी से। जब आसमान के रहने वाले इसे सुनते हैं, तो वे बेहोश हो जाते हैं और अल्लाह सर्वशक्तिमान के सामने सजदे में गिर जाते हैं। जिब्रील अपना सिर उठाने वाले पहले व्यक्ति होते हैं, और अल्लाह सर्वशक्तिमान उनसे बात करता है और उन्हें वह बताता है जो वह अपने रहस्योद्घाटन से चाहता है। फिर जिब्रील फरिश्तों के पास से गुजरते हैं; जब भी वह किसी आसमान से गुजरते हैं, उसके फरिश्ते उनसे पूछते हैं: 'हमारे रब ने क्या कहा, ऐ जिब्रील?' जिब्रील कहते हैं: 'उसने सत्य कहा, और वह सबसे ऊंचा, सबसे महान है।' उन्होंने कहा: 'फिर वे सभी वही कहते हैं जो जिब्रील ने कहा था। तो जिब्रील रहस्योद्घाटन के साथ वहां समाप्त करते हैं जहां अल्लाह सर्वशक्तिमान ने उन्हें आदेश दिया था।'" (१)।

अल-बैहक़ी ने इब्न अब्बास से अल्लाह सर्वशक्तिमान के इस कथन के बारे में उल्लेख किया है: "यहाँ तक कि जब उनके दिलों से घबराहट दूर कर दी जाती है" [३४:२३], उन्होंने कहा: "जिन्नों के हर कबीले के लिए आसमान में एक जगह थी जहाँ से वे रहस्योद्घाटन सुनते थे। जब रहस्योद्घाटन उतरता था, तो एक चिकनी चट्टान पर जंजीर खींचने जैसी आवाज सुनाई देती थी। यह किसी भी आसमान के निवासियों पर नहीं उतरता था, सिवाय इसके कि वे बेहोश हो जाते थे। जब उनके दिलों से घबराहट दूर हो जाती थी, तो वे कहते थे: 'तुम्हारे रब ने क्या कहा?' वे कहते थे: 'सत्य, और वह सबसे ऊंचा, सबसे महान है।' फिर वह कहता है: 'अमुक वर्ष में ऐसा और वैसा होगा।' जिन्न इसे सुनते हैं और भविष्यवक्ताओं को बताते हैं, और भविष्यवक्ता लोगों को बताते हैं: 'अमुक वर्ष में ऐसा और वैसा होगा,' और वे इसे वैसा ही पाते हैं। जब अल्लाह ने मुहम्मद ﷺ को भेजा, तो उन्हें जलते हुए अंगारों (शहाब) से भगा दिया गया। जब जिन्नों ने उन्हें यह नहीं बताया, तो अरबों ने कहा: 'आसमान में रहने वाले नष्ट हो गए हैं।' इसलिए ऊंटों के मालिक ने हर दिन एक ऊंट, गायों के मालिक ने हर दिन एक गाय और भेड़ों के मालिक ने हर दिन एक भेड़ को मारना शुरू कर दिया, यहाँ तक कि वे अपनी संपत्ति को तेजी से खत्म करने लगे। तक़ीफ़, जो अरबों में सबसे बुद्धिमान थे, उन्होंने कहा: 'ओ लोगों, अपनी संपत्ति को बचाकर रखो, क्योंकि आसमान में रहने वाले मरे नहीं हैं, और यह बिखराव नहीं है। क्या तुम नहीं देखते..."

= पहले अक्षर पर दम्मा और दूसरे पर सुकून के साथ, यह एक क्रियात्मक संज्ञा है जिसका अर्थ है "विनम्र"। उनका कहना: "जैसे कि यह था" (जो कि अल-बुखारी का वर्णन है), जिसका अर्थ है: सुनाई देने वाली आवाज एक "सफ़वान" पर लोहे की जंजीर खींचने की तरह है, जो एक चिकना पत्थर है। देखें अल-फतह ८/५३८, और तोहफ़त अल-अहवज़ी ९/९०। (१) इसे इब्न अबी आसिम ने "अल-सुन्नाह" (५१५), इब्न खुजैमा ने "अल-तौहीद" पृष्ठ १४४, अल-तबारी १९/२७८, अल-अजुर्री ने "अल-शरीया" पृष्ठ २९४, और अल-बैहक़ी ने "अल-अस्मा वा अल-सिफ़ात" (४३५) में संकलित किया है। कोष्ठक वाला हिस्सा स्रोतों से है। इसकी श्रृंखला में नईम इब्न हम्माद है; अल-हाफ़िज़ ने "अल-त़क़रीब" में कहा: "सदूक़ (सच्चा) जो बहुत गलतियाँ करता है।" अबू ज़रअ अल-दिमश्की ने अपने इतिहास १/६२१ में उल्लेख किया है कि उन्होंने यह हदीस अब्द अल-रहमान इब्न इब्राहिम (जो दुहयम हैं) को दिखाई और उन्होंने कहा: "इसका कोई आधार नहीं है।"

سورة سبا: آیت ۲۳

۳۰۹

نواس بن سمعان نے کہا: نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "جب اللہ کسی معاملے کی وحی کرنا چاہتا ہے تو وہ وحی کے ساتھ کلام فرماتا ہے، تو اللہ تعالیٰ کے خوف سے آسمانوں پر ایک شدید لرزہ—یا انہوں نے [کہا:] کپکپی—طاری ہو جاتی ہے۔ جب آسمان والے اسے سنتے ہیں تو وہ بیہوش ہو کر اللہ تعالیٰ کے لیے سجدے میں گر جاتے ہیں۔ سب سے پہلے جبرئیل اپنا سر اٹھاتے ہیں، تو اللہ تعالیٰ ان سے کلام فرماتا ہے اور اپنی وحی میں سے جو چاہتا ہے انہیں بتاتا ہے۔ پھر جبرئیل فرشتوں کے پاس سے گزرتے ہیں، جب بھی وہ کسی آسمان سے گزرتے ہیں تو اس کے فرشتے ان سے پوچھتے ہیں: اے جبرئیل! ہمارے رب نے کیا فرمایا؟ تو جبرئیل کہتے ہیں: اس نے حق فرمایا اور وہی بلند و برتر اور بڑا ہے۔ انہوں نے کہا: پھر وہ سب بھی وہی کہتے ہیں جو جبرئیل نے کہا تھا۔ پس جبرئیل وحی لے کر وہاں پہنچتے ہیں جہاں اللہ تعالیٰ نے انہیں حکم دیا ہوتا ہے۔" (۱)۔

اور بیہقی نے ابن عباس سے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں ذکر کیا ہے: ﴿حَتَّى إِذَا فُزِّعَ عَن قُلُوبِهِمْ﴾ [جب ان کے دلوں سے گھبراہٹ دور کر دی جاتی ہے]، انہوں نے کہا: "جنوں کے ہر قبیلے کا آسمان میں ایک ٹھکانا تھا جہاں سے وہ وحی سنتے تھے، اور جب وحی نازل ہوتی تھی تو ایسی آواز سنائی دیتی تھی جیسے کسی چکنی چٹان پر زنجیر گھسیٹی جا رہی ہو۔ وہ کسی بھی آسمان والوں پر نازل نہیں ہوتی تھی مگر یہ کہ وہ بیہوش ہو جاتے۔ پھر جب ان کے دلوں سے گھبراہٹ دور ہو جاتی تو وہ پوچھتے: تمہارے رب نے کیا فرمایا؟ وہ کہتے: حق فرمایا اور وہی بلند و برتر اور بڑا ہے۔ پھر وہ (اللہ) فرماتا ہے: فلاں سال ایسا ہوگا اور ویسا ہوگا۔ تو جن اسے سن لیتے ہیں اور کاہنوں کو بتا دیتے ہیں، پھر کاہن لوگوں سے کہتے ہیں: اس سال ایسا اور ویسا ہوگا،

تو وہ اسے ویسا ہی پاتے ہیں۔ پھر جب اللہ نے محمد ﷺ کو مبعوث فرمایا تو انہیں انگاروں (شہاب) کے ذریعے بھگا دیا گیا۔ تو جب جنوں نے عربوں کو اس کی خبر نہ دی تو عربوں نے کہا: جو آسمان میں ہیں وہ ہلاک ہو گئے۔ چنانچہ اونٹوں والا روزانہ ایک اونٹ ذبح کرنے لگا، گائے والا روزانہ ایک گائے اور بکریوں والا روزانہ ایک بکری ذبح کرنے لگا، یہاں تک کہ وہ اپنے مالوں کو تیزی سے ختم کرنے لگے۔ تو ثقیف نے، جو عربوں میں سب سے زیادہ عقل مند تھے، کہا: اے لوگو! اپنے مالوں کو بچا کر رکھو، کیونکہ جو آسمان میں ہیں وہ نہیں مرے، اور یہ ستاروں کا بکھرنا نہیں ہے۔ کیا تم نہیں دیکھتے..."

= پہلے حرف پر ضمہ اور دوسرے پر سکون کے ساتھ، یہ ایک مصدر ہے جس کے معنی "عاجزی کرنے والے" کے ہیں۔ ان کا قول: "گویا کہ وہ" (اور یہ بخاری کی روایت ہے)، یعنی: سنی جانے والی آواز لوہے کی زنجیر کو "صفوان" پر گھسیٹنے کی طرح ہے، جو کہ ایک چکنا پتھر ہے۔ دیکھیے الفتح ۸/ ۵۳۸، اور تحفۃ الاحوذی ۹/ ۹۰۔ (۱) اسے ابن ابی عاصم نے السنۃ (۵۱۵)، ابن خزیمہ نے التوحید ص ۱۴۴، طبری ۱۹/ ۲۷۸، آجری نے الشریعہ ص ۲۹۴، اور بیہقی نے الاسماء والصفات (۴۳۵) میں نکالا ہے، اور قوسین کے درمیان کا حصہ مصادر سے ہے۔ اس کی سند میں نعیم بن حماد ہے، حافظ نے التقریب میں کہا: صدوق ہے لیکن بہت غلطیاں کرتا ہے۔ اور ابو زرعہ دمشقی نے اپنی تاریخ ۱/ ۶۲۱ میں ذکر کیا ہے کہ انہوں نے یہ حدیث عبدالرحمن بن ابراہیم (جو کہ دحیم ہیں) کو دکھائی تو انہوں نے کہا: اس کی کوئی اصل نہیں ہے۔

Surah Saba: Verse 23 | 310

...your landmarks from the stars as they are, and the sun, the moon, the night, and the day?! He said: Then Iblis said: Something significant has happened today on earth, so bring me some soil from every land. They brought it to him, and he began to smell it. When he smelled the soil of Mecca, he said: From here the event originated. They listened, and behold, the Messenger of Allah (peace be upon him) had been commissioned (1). This meaning was previously mentioned in a concise prophetic tradition in Surah Al-Hijr (2), and the statement regarding their being pelted with meteors and being burnt by them was also mentioned. The explanation of that will come in Surah Al-Jinn (3), God willing.

And it was said: They are only terrified by the coming of the Hour.

Al-Kalbi and Ka'b said: There was an interval between Jesus and Muhammad (peace be upon them), five hundred and fifty years during which no messengers came. When God Almighty commissioned Muhammad (peace be upon him), God Almighty spoke to Gabriel with the message. When the angels heard the speech, they thought that the Hour had come, so they fell unconscious from what they heard. When Gabriel (peace be upon him) descended, he began to pass through every heaven, revealing it to them. They would lift their heads and say to each other: What did your Lord say? They did not know what He said, but they said: He said the Truth, and He is the Most High, the Most Great. That is because Muhammad (peace and blessings be upon him) is considered by the inhabitants of the heavens to be among the signs of the Hour (4).

Ad-Dahhak said: The guardian angels who descend to the people of the earth to record their deeds are sent by the Lord, Blessed and Exalted. When they descend, a loud sound is heard from them. Those angels who are below them think it is a matter concerning the Hour, so they fall prostrate and become unconscious.

---

(1) We did not find it in Al-Bayhaqi, but it is in the Tafsir of Mujahid 2/526-527, and As-Suyuti mentioned it in Ad-Durr al-Manthur 5/236, attributing it to Al-Bayhaqi, Ibn Abi Shaybah, Ibn Mardawayh, and Abu Nu'aym in Ad-Dala'il. It is through the path of Hammad ibn Salama from 'Ata ibn al-Sa'ib, from Sa'id ibn Jubayr, from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). 'Ata ibn al-Sa'ib became confused, and there is a disagreement over whether Hammad ibn Salama heard from him before or after

the confusion. (2) 12 / 190. (3) In the interpretation of verse (9) therein. (4) Tafsir al-Baghawi 3/557 on the authority of Muqatil, Al-Kalbi, and As-Suddi.

सूरा सबा: आयत 23 | 310

...सितारों से तुम्हारे निशान वैसे ही हैं, और सूरज, चाँद, रात और दिन?! उसने कहा: तब इब्लिस ने कहा: आज ज़मीन पर कोई बड़ी घटना घटी है, इसलिए मेरे पास हर ज़मीन की मिट्टी लाओ। वे उसके पास लाए, और वह उसे सूंघने लगा। जब उसने मक्का की मिट्टी सूंघी, तो उसने कहा: यहीं से वह घटना हुई है। उन्होंने ध्यान दिया, तो देखा कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) भेजे जा चुके थे (1)। यह अर्थ सूरा अल-हिज्र (2) में संक्षिप्त रूप से पहले आ चुका है, और उन्हें उल्कापिंडों से मारे जाने और उनसे जलाए जाने की बात भी आ चुकी है। इसका विवरण इंशाअल्लाह सूरा अल-जिन्न (3) में आएगा।

और कहा गया: वे केवल कयामत (प्रलय) के आने से डरते हैं।

अल-कल्बी और का'ब ने कहा: ईसा और मुहम्मद (उन पर शांति हो) के बीच एक अंतराल था, पाँच सौ पचास साल जिसमें कोई रसूल नहीं आया। जब अल्लाह तआला ने मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को भेजा, तो अल्लाह तआला ने जिब्रईल से संदेश के साथ बात की। जब फरिश्तों ने वह कलाम (वाणी) सुना, तो उन्होंने सोचा कि कयामत आ गई है, इसलिए जो उन्होंने सुना उससे वे बेहोश होकर गिर पड़े। फिर जब जिब्रईल (अलैहिस्सलाम) नीचे उतरे, तो वे हर आसमान से गुज़रने लगे और उनसे पर्दा हटाने लगे। वे अपना सिर उठाते और एक-दूसरे से कहते: तुम्हारे रब ने क्या कहा? उन्हें नहीं पता था कि उन्होंने क्या कहा, लेकिन उन्होंने कहा: उन्होंने सत्य कहा, और वह सबसे ऊँचा, सबसे बड़ा है। ऐसा इसलिए है क्योंकि मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को आसमान वालों के नज़दीक कयामत की निशानियों (4) में से माना जाता है।

अद-दहाक ने कहा: हिफ़ाज़त करने वाले फरिश्ते (अल-मुअक़्क़िबात) जो ज़मीन वालों के पास उनके कर्म लिखने के लिए आते-जाते रहते हैं, उन्हें रब (तबारक व तआला) भेजता है। जब वे नीचे उतरते हैं, तो उनसे एक तेज़ आवाज़ सुनाई देती है। जो फरिश्ते उनसे नीचे होते हैं, वे समझते हैं कि यह कयामत का मामला है, तो वे सज्दे में गिर जाते हैं और बेहोश हो जाते हैं।

---

(1) हमें यह अल-बैहकी के पास नहीं मिला, और यह मुजाहिद के तफ़सीर 2/526-527 में है, और अस-सुयूती ने अद-दुर्र अल-मंसूर 5/236 में इसका उल्लेख किया है और इसे अल-बैहकी, इब्न अबी शयबा, इब्न मरदौया और अबू नुएम को 'अद-दलायल' में श्रेय दिया है। यह हमाद बिन सलमा के माध्यम से अता बिन अस-साइब से, सईद बिन जुबैर से, इब्न अब्बास (रज़ि.) से है। अता बिन अस-

साइब की याददाश्त कमज़ोर हो गई थी (मिश्रण हो गया था), और हमाद बिन सलमा का उनसे सुनने के बारे में विवाद है कि यह मिश्रण से पहले था या बाद में। (2) 12 / 190। (3) इसकी आयत (9) की व्याख्या में। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 3/557 मुक़ातिल, अल-कल्बी और अस-सुद्दी के हवाले से।

...ستاروں سے تمہارے نشانات ویسے ہی ہیں، اور سورج، چاند، رات اور دن؟! اس نے کہا: ابلیس نے کہا: آج زمین پر کوئی بڑا واقعہ پیش آیا ہے، لہذا میرے پاس ہر زمین کی مٹی لاؤ۔ وہ اس کے پاس لائے، اور وہ اسے سونگھنے لگا۔ جب اس نے مکہ کی مٹی سونگھی تو کہا: یہیں سے وہ واقعہ ہوا ہے، پھر انہوں نے کان لگائے تو دیکھا کہ رسول اللہ ﷺ مبعوث ہو چکے ہیں(۱)۔ یہ مفہوم سورہ الحجر (۲) میں مختصراً مرفوعاً گزر چکا ہے، اور شہابوں کے ذریعے ان کے مارے جانے اور جلائے جانے کا قول بھی گزر چکا ہے، اور سورہ الجن (۳) میں اس کا بیان آئے گا، ان شاء اللہ تعالیٰ۔

اور کہا گیا: وہ صرف قیامت کے قائم ہونے سے ڈرتے ہیں۔

الکلبی اور کعب نے کہا: عیسیٰ اور محمد (علیہما السلام) کے درمیان ایک وقفہ تھا، پانچ سو پچاس سال جس میں کوئی رسول نہیں آیا۔ جب اللہ تعالیٰ نے محمد ﷺ کو مبعوث فرمایا تو اللہ تعالیٰ نے جبرئیل سے رسالت کے ساتھ کلام فرمایا۔ جب فرشتوں نے وہ کلام سنا تو انہوں نے گمان کیا کہ قیامت قائم ہو گئی ہے، چنانچہ جو کچھ انہوں نے سنا اس سے وہ بے ہوش ہو کر گر پڑے۔ پھر جب جبرئیل (علیہ السلام) نیچے اترے تو وہ ہر آسمان سے گزرتے ہوئے ان سے پردہ ہٹاتے گئے، وہ اپنے سر اٹھاتے اور ایک دوسرے سے کہتے: تمہارے رب نے کیا کہا؟ انہیں نہیں معلوم تھا کہ اس نے کیا کہا، لیکن انہوں نے کہا: اس نے حق کہا اور وہ بلند و برتر اور بہت بڑا ہے۔ اور وہ اس لیے کہ محمد ﷺ اہل آسمان کے نزدیک علامات قیامت (۴) میں سے ہیں۔

اور الضحاک نے کہا: حفاظت کرنے والے فرشتے (المعقبات) جو زمین والوں کی طرف ان کے اعمال لکھنے کے لیے آتے جاتے رہتے ہیں، انہیں رب تبارک و تعالیٰ بھیجتا ہے۔ جب وہ نیچے اترتے ہیں تو ان کی ایک زوردار آواز سنائی دیتی ہے، پس جو فرشتے ان سے نیچے ہوتے ہیں وہ سمجھتے ہیں کہ یہ قیامت کا معاملہ ہے، چنانچہ وہ سجدے میں گر پڑتے ہیں اور بے ہوش ہو جاتے ہیں۔

---

(۱) ہمیں یہ بیہقی کے ہاں نہیں ملا، اور یہ تفسیر مجاہد ۲/ ۵۲۶ - ۵۲۷ میں ہے، اور سیوطی نے اسے الدر المنثور ۵/ ۲۳۶ میں ذکر کیا ہے اور اسے بیہقی، ابن ابی شیبہ، ابن مردویہ اور ابو نعیم کی طرف 'الدلائل' میں منسوب کیا ہے۔ یہ حماد بن سلمہ کے طریق سے عطاء بن السائب سے، سعید بن جبیر سے، ابن عباس (رضی اللہ عنہما) سے مروی ہے۔ عطاء بن السائب کا حافظہ آخر میں اختلاط کا شکار ہو گیا تھا، اور حماد بن سلمہ کا ان سے سننا اختلاط سے پہلے ہے یا بعد میں، اس میں اختلاف ہے۔ (۲) ۱۲ / ۱۹۰۔ (۳) اس کی آیت (۹) کی تفسیر میں۔ (۴) تفسیر البغوی ۳/ ۵۵۷ مقاتل، کلبی اور سدی کے حوالے سے۔

Surah Saba: Ayah 23

311

...until they know that it is not of the matter of the Hour (1).

And this is a notification from Allah Almighty and an announcement that the angels, despite their chosen status and high rank, are not able (2) to intercede for anyone until they are permitted. So when they are permitted and they hear, they are stunned, and such was their state. Therefore, how can idols intercede, or how can you hope for intercession while you do not acknowledge the Resurrection?

Al-Hasan, Ibn Zayd, and Mujahid said: "Until when the dread is removed from the hearts of the polytheists at (3) the onset of death, as an establishment of proof against them, the angels say to them: 'What did your Lord say in the worldly life?' They said: 'The truth, and He is the Most High, the Grand.' So they confessed at a time when confession did not benefit them (4), i.e., they said: 'He said the truth.'"

The general reading is: {fuzzi'a 'an qulūbihim} (when dread is removed from their hearts). Ibn 'Abbas read it as: {fazzagha 'an qulūbihim} with the active voice (5), its subject being a pronoun referring to the name of Allah Almighty. For those who read it in the passive voice, the prepositional phrase is in the nominative position, and the action in meaning belongs to Allah, Blessed and Exalted is He. The meaning in both readings is: the fear was removed from their hearts, as previously explained (6). It is like: "ashkāhu," meaning he removed from him what he complained of.

Al-Hasan read: "faza'a" like the general reading, except that he lightened the 'zay', and the prepositional phrase is in the nominative position.

---

(1) Narrated by al-Tabari 19/281 in a similar sense through al-Dahhak from Ibn Mas'ud. (2) In (m): "la yumkin" (it is not possible). (3) Before it in (d), (z), and (m): "Al-Hasan, Mujahid, and Ibn Zayd said: in the Hereafter," and this part was omitted in (kh) and (z). The text included is from Tafsir al-Baghawi 3/557, and the speech is from it. (4) Tafsir al-Baghawi 3/557-558, though it did not mention Mujahid; it was narrated from Ibn Zayd by al-Tabari 19/281, and we have not found it attributed to Mujahid. (5) Ibn 'Amir, one of the seven readers, read "fazzagha" with fatha on the fa and zay, and the rest with damma on the fa and kasra on the zay. Al-Sab'ah p. 530, and al-Taysir p. 181. It was mentioned from Ibn 'Abbas by al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/345, who

added its attribution to Ibn Mas’ud, Sa’id bin Jubayr, and Mujahid. (6) Pp. 307-308 of this volume.

सूरा सबा: आयत 23

311

...ताकि उन्हें पता चल जाए कि यह कयामत के मामले में से नहीं है (1)।

और यह अल्लाह तआला की ओर से एक चेतावनी है और इस बात की खबर है कि फरिश्ते, अपने चुने हुए होने और उच्च पद के बावजूद, किसी के लिए सिफारिश नहीं कर सकते (2) जब तक कि उन्हें अनुमति न दी जाए। सो जब उन्हें अनुमति दी जाती है और वे सुनते हैं, तो वे अचेत हो जाते हैं, और यही उनकी स्थिति थी। फिर मूर्तियां कैसे सिफारिश कर सकती हैं, या आप सिफारिश की आशा कैसे कर सकते हैं जबकि आप पुनरुत्थान को स्वीकार ही नहीं करते?

अल-हसन, इब्न ज़ैद और मुजाहिद ने कहा: "जब तक कि मुशरिकों के दिलों से घबराहट दूर न हो गई (3) मृत्यु आने के समय, उन पर दलील पेश करने के लिए, फरिश्तों ने उनसे कहा: 'तुम्हारे रब ने दुनिया में क्या कहा था?' उन्होंने कहा: 'सत्य, और वह सबसे ऊँचा, महान है।' तो उन्होंने उस समय स्वीकार किया जब स्वीकार करना उनके काम नहीं आया (4), यानी उन्होंने कहा: 'उसने सच कहा।'"

आम पाठ (किरअत) है: {fuzzi'a 'an qulūbihim} (जब उनके दिलों से घबराहट दूर कर दी गई)। इब्न अब्बास ने इसे पढ़ा: {fazzagha 'an qulūbihim} कर्ता के नाम के साथ (5), और इसका कर्ता एक सर्वनाम (ज़मीर) है जो अल्लाह तआला के नाम की ओर लौटता है। और जिसने इसे कर्मवाच्य (मजहूल) पढ़ा है, तो जार-मजरूर (पूर्वसर्ग पदबंध) कर्ताकारक (रफ़ा) के स्थान पर है, और अर्थ में क्रिया (फ़ेल) अल्लाह तबारक व तआला के लिए है। दोनों पाठों में अर्थ है: उनके दिलों से डर दूर कर दिया गया, जैसा कि पहले बताया जा चुका है (6)। इसके समान है: 'अशकाहु', जिसका अर्थ है: जब उसने उससे वह चीज़ दूर कर दी जिसकी वह शिकायत कर रहा था।

अल-हसन ने 'फज़अ' पढ़ा, जो आम पाठ की तरह है, सिवाय इसके कि उन्होंने 'ज़ाय' को हल्का किया, और जार-मजरूर रफ़ा के स्थान पर है।

---

(1) अल-तबरी 19/281 द्वारा इब्न मसूद से अल-दह्हाक के माध्यम से इसी तरह से उद्धृत। (2) (म) में: "ला युमकिन" (संभव नहीं है)। (3) (द), (ज़) और (म) में इससे पहले है: "अल-हसन, मुजाहिद और इब्न ज़ैद ने कहा: परलोक में," और यह हिस्सा (ख) और (ज़) से हटा दिया गया है। शामिल किया गया अंश तफ़्सीर अल-बग़वी 3/557 से है, और बात वहीं से है। (4) तफ़्सीर अल-बग़वी 3/557-558,

हालांकि उन्होंने मुजाहिद का उल्लेख नहीं किया; इसे इब्न ज़ैद से अल-तबरी 19/281 द्वारा उद्धृत किया गया है, और हमें मुजाहिद से इसके बारे में पता नहीं चला। (5) सातों में से इब्न आमिर ने 'फ़ज़्ज़गा' को 'फ़ा' और 'ज़ाय' पर फ़त्हा के साथ पढ़ा, और बाकियों ने 'फ़ा' पर ज़म्मा और 'ज़ाय' पर कसरा के साथ पढ़ा। अस-सबा'ह पृ. 530, और अत-तयसीर पृ. 181। अल-नहहास ने इराब अल-कुरान 3/345 में इब्न अब्बास से इसका उल्लेख किया है और इसे इब्न मसूद, सईद बिन जुबैर और मुजाहिद से भी जोड़ा है। (6) इस भाग के पृष्ठ 307-308।

سورہ سبا: آیت 23

311

...تاکہ وہ جان لیں کہ یہ قیامت کے معاملے میں سے نہیں ہے (1)۔

اور یہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے تنبیہ ہے اور اس بات کی خبر ہے کہ فرشتے اپنی برگزیدگی اور بلندی کے باوجود کسی کی سفارش نہیں کر سکتے (2) جب تک کہ انہیں اجازت نہ دی جائے، پس جب انہیں اجازت دی جاتی ہے اور وہ سنتے ہیں تو وہ بے ہوش ہو جاتے ہیں اور یہی ان کی حالت تھی، تو پھر بت کیسے سفارش کر سکتے ہیں، یا تم شفاعت کی امید کیسے کر سکتے ہو جبکہ تم قیامت کو ہی نہیں مانتے۔

الحسن، ابن زید اور مجاہد نے کہا: "یہاں تک کہ جب موت کے وقت مشرکوں کے دلوں سے گھبراہٹ دور ہو گئی (3)، ان پر حجت قائم کرنے کے لیے، فرشتوں نے ان سے کہا: 'تمہارے رب نے دنیا میں کیا کہا تھا؟' انہوں نے کہا: 'سچ، اور وہ بلند اور بڑا ہے۔' تو انہوں نے اس وقت اقرار کیا جب اقرار انہیں فائدہ نہیں دیتا تھا (4)، یعنی انہوں نے کہا: 'اس نے سچ کہا'۔"

عام قرأت ہے: {فُزِّعَ عَن قُلُوبِهِمْ}۔ اور ابن عباس نے پڑھا: {فَزَّغَ عن قلوبهم} فاعل کے نام کے ساتھ (5)، اور اس کا فاعل ایک ضمیر ہے جو اللہ تعالیٰ کے نام کی طرف لوٹتی ہے۔ اور جس نے اسے مجہول پڑھا ہے تو جار و مجرور رفع کے مقام پر ہے، اور فعل معنی میں اللہ تبارک و تعالیٰ کے لیے ہے۔ دونوں قرأتوں میں معنی یہ ہے: ان کے دلوں سے خوف دور کر دیا گیا، جیسا کہ اس کا بیان پہلے گزر چکا ہے (6)۔ اس کی مثال: 'أشكاه' ہے: جب اس نے اس سے وہ تکلیف دور کر دی جس کی وہ شکایت کر رہا تھا۔

اور الحسن نے عام قرأت کی طرح "فَزَعَ" پڑھا، سوائے اس کے کہ انہوں نے 'زاء' کو ہلکا پڑھا، اور جار و مجرور رفع کے مقام پر ہے۔

---

(1) الطبری 19/281 نے اسے الضحاک کے واسطے سے ابن مسعود سے روایت کیا ہے۔ (2) (م) میں: "لا یمکن"۔ (3) (د) اور (ظ) اور (م) میں اس سے پہلے ہے: "حسن اور مجاہد اور ابن زید نے کہا: آخرت میں"، اور یہ مقام (خ) اور (ز) سے ساقط ہے، اور ثابت شدہ عبارت تفسیر البغوی 3/557 سے ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (4) تفسیر البغوی 3/557-558، سوائے اس کے کہ اس نے مجاہد کا ذکر نہیں کیا، اور اسے ابن زید سے الطبری 19/281 نے روایت کیا ہے، اور ہمیں مجاہد سے اس کا علم نہیں ہوا۔ (5) سات قراء میں سے ابن عامر نے 'فَزَّغ' فاء اور زاء کے فتحہ کے ساتھ پڑھا، اور باقیوں نے فاء کے ضمہ اور زاء کے کسرہ کے ساتھ پڑھا۔ السبعة ص 530، والتیسیر ص 181۔ اور النحاس نے اسے اعراب القرآن 3/345 میں ابن عباس سے ذکر کیا ہے اور اس کی نسبت ابن مسعود، سعید بن جبیر اور مجاہد کی طرف بھی کی ہے۔ (6) اسی جلد کے صفحات 307-308۔

... in the position of 'raf'' as well, and it is like saying: 'He was dismissed from such and such to such and such.' Likewise is the meaning of "furi'a" with 'ra' and 'ghayn' with a dot, in the passive voice without naming the subject (the doer). It was also narrated from Al-Hasan and Qatadah(1). Also from both of them is "farragha" with 'ra' and 'ghayn' with a dot, in the active voice naming the subject. The meaning is: Allah Almighty emptied (relieved) their hearts, i.e., He removed [the fear] from them, i.e., He emptied them from panic and fear. To that, the passive construction refers in this recitation. And from Al-Hasan also is "farra'a" with 'tashdid' (doubling of the middle letter)(2).

His (Allah's) saying: {Say, "Who provides for you from the heavens and the earth?" Say, "Allah. And indeed, we or you are either upon guidance or in clear error." (24)}

His saying: {Say, "Who provides for you from the heavens and the earth?"} Since He mentioned that their gods do not possess even an atom's weight of what the Lord is capable of, He established that by saying: Say, O Muhammad, to the polytheists: {Who provides for you from the heavens and the earth?} That is: who creates for you these provisions that come from the heavens, i.e., from rain, sun, moon, stars, and the benefits they contain. "And the earth", i.e., what comes out from the ground, from water and plants. That is: they cannot say: 'This is the work of our gods.' So they would say: 'We do not know.' Then say: 'Indeed, Allah does that, Who knows what is in your souls.' And if they say: 'Allah provides for us,' then the argument is established that He is the One Who should be worshipped.

{And indeed, we or you are either upon guidance or in clear error.} This is in a manner of fairness in argument, as a speaker says: 'One of us is a liar,' while he knows he is truthful and his companion is a liar. The meaning is: you and we are not on one path; rather, on two opposing paths. One of the two groups is guided, and that is us, and the other is astray, and that is you. Thus, he belied them in a manner more eloquent than direct accusation of lying. The meaning is: You are the astray ones when you associated partners with the One Who provides for you from the heavens and the earth.

(1) Al-Muhtasib 2/191-192. (2) Meaning with 'damma' on the 'fa' and 'fatha' on it. See I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/345-346, Al-Muhtasib 2/191-193, Al-Muharrar al-Wajiz 4/419, and Al-Durr al-Masun 9/182.

312 सूरह सबा: आयतें 23 - 24

... यह भी 'रफ़' की स्थिति में है, और यह आपके कहने के समान है: 'उसे अमुक चीज़ से अमुक चीज़ की ओर हटा दिया गया।' इसी प्रकार "फ़ुरिग़ा" का अर्थ है, जो 'रा' और नुक्ते वाली 'ग़ैन' के साथ है और यह कर्मवाच्य में है जिसमें कर्ता का उल्लेख नहीं है। यह अल-हसन और क़तादा(1) से भी रिवायत है। उन दोनों से "फ़र्रग़ा" भी रिवायत है, जो 'रा' और नुक्ते वाली 'ग़ैन' के साथ कर्तृवाच्य में है, जिसका अर्थ है: अल्लाह तआला ने उनके दिलों को खाली कर दिया, यानी: उनसे [डर] हटा दिया, यानी: उन्हें घबराहट और डर से खाली कर दिया। इस पठन में कर्मवाच्य इसी ओर संकेत करता है। अल-हसन से "फ़र्रा" भी तशदीद के साथ रिवायत है(2)।

अल्लाह तआला का कथन: {कह दो, "आकाशों और धरती से तुम्हें कौन रोज़ी देता है?" कह दो, "अल्लाह। और वास्तव में हम या तुम या तो मार्गदर्शन पर हैं या स्पष्ट पथभ्रष्टता में।" (24)}

उसका कथन: {कह दो, "आकाशों और धरती से तुम्हें कौन रोज़ी देता है?"} चूँकि उसने उल्लेख किया कि उनके देवता उस चीज़ के एक कण के बराबर भी मालिक नहीं हैं जिस पर रब (ईश्वर) सक्षम है, तो उसने इसे पुख्ता करते हुए कहा: ऐ मुहम्मद, मुशरिकों (बहुदेववादियों) से कहो: {आकाशों और धरती से तुम्हें कौन रोज़ी देता है?} अर्थात: तुम्हारे लिए ये जीविका कौन पैदा करता है जो आकाशों से आती है, यानी: बारिश, सूरज, चाँद, सितारों और उनमें निहित लाभों से। "और धरती", यानी: ज़मीन से निकलने वाली चीज़ें, पानी और वनस्पतियों से। अर्थात: वे यह नहीं कह सकते: 'यह हमारे देवताओं का काम है।' तो वे कहेंगे: 'हमें नहीं मालूम।' तो कहो: 'यकीनन अल्लाह ऐसा करता है, जो जानता है कि तुम्हारे मन में क्या है।' और यदि वे कहें: 'अल्लाह हमें रोज़ी देता है,' तो दलील स्थापित हो गई कि वही वह है जिसकी इबादत (पूजा) की जानी चाहिए।

{और वास्तव में हम या तुम या तो मार्गदर्शन पर हैं या स्पष्ट पथभ्रष्टता में।} यह तर्क में निष्पक्षता के तौर पर है, जैसे कोई कहने वाला कहे: 'हममें से एक झूठा है,' जबकि वह जानता है कि वह सच्चा है और उसका साथी झूठा है। इसका अर्थ है: हम और तुम एक ही बात पर नहीं हैं, बल्कि दो विरोधी बातों पर हैं। दोनों समूहों में से एक मार्गदर्शन पर है और वह हम हैं, और दूसरा पथभ्रष्ट है और वह तुम हो। अतः उसने उन्हें सीधे झूठ बोलने के आरोप से बेहतर तरीके से झुठलाया। इसका अर्थ है: तुम पथभ्रष्ट हो जब तुमने उसके साथ दूसरों को साझेदार ठहराया जो तुम्हें आकाशों और धरती से रोज़ी देता है।

(1) अल-मुहतासिब 191/2 - 192। (2) यानी 'फ़ा' पर 'ज़म्मा' और उस पर 'फ़त्हा' के साथ। देखिए इराब अल-क़ुरआन अल-नहहास द्वारा 3/345-346, अल-मुहतासिब 191/2-193, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 419/4, और अद-दुर अल-मसून 182/9।

... رفع کے محل میں بھی ہے، اور یہ آپ کے اس قول کی طرح ہے: 'اسے فلاں چیز سے فلاں کی طرف موڑ دیا گیا'۔ اسی طرح "فُرِغَ" کا معنی ہے جو 'راء' اور 'غین' معجمہ (نقطے والی) کے ساتھ ہے اور بغیر فاعل کے ذکر کے (مجہول) ہے، یہ حسن اور قتادہ(۱) سے بھی مروی ہے۔ ان دونوں سے "فَرَّغَ" بھی مروی ہے جو 'راء' اور 'غین' معجمہ کے ساتھ فاعل کے ذکر کے ساتھ (معروف) ہے، اور معنی یہ ہے: اللہ تعالیٰ نے ان کے دلوں کو فارغ کر دیا، یعنی: ان سے [خوف] کو کھول دیا، یعنی: انہیں گھبراہٹ اور خوف سے خالی کر دیا۔ اس قرأت پر صیغہ مجہول اسی طرف لوٹتا ہے۔ اور حسن سے تشدید کے ساتھ "فَرَّغ" بھی مروی ہے(۲)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کہہ دو: کون تمہیں آسمانوں اور زمین سے رزق دیتا ہے؟ کہہ دو: اللہ، اور یقیناً ہم یا تم ہدایت پر ہیں یا کھلی گمراہی میں۔ (۲۴)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کہہ دو: کون تمہیں آسمانوں اور زمین سے رزق دیتا ہے؟} جب اس نے ذکر کیا کہ ان کے معبود اس چیز کے ذرہ برابر بھی مالک نہیں ہیں جس پر رب قادر ہے، تو اس نے اس بات کو پختہ کرتے ہوئے فرمایا: اے محمد، مشرکین سے کہو: {تمہیں آسمانوں اور زمین سے کون رزق دیتا ہے؟} یعنی: تمہارے لیے یہ رزق کون پیدا کرتا ہے جو آسمانوں سے حاصل ہوتا ہے، یعنی: بارش، سورج، چاند، ستاروں اور ان میں موجود منافع سے۔ "اور زمین" یعنی: زمین سے نکلنے والے رزق سے، پانی اور نباتات سے۔ یعنی: وہ یہ نہیں کہہ سکتے: 'یہ ہمارے معبودوں کا فعل ہے۔' تو وہ کہیں گے: 'ہم نہیں جانتے۔' تو کہہ دو: 'یقیناً اللہ ایسا کرتا ہے، جو جانتا ہے کہ تمہارے جیوں میں کیا ہے۔' اور اگر وہ کہیں: 'اللہ ہمیں رزق دیتا ہے،' تو حجت قائم ہو گئی کہ وہی وہ ہے جس کی عبادت کی جانی چاہیے۔

{اور یقیناً ہم یا تم ہدایت پر ہیں یا کھلی گمراہی میں۔} یہ بحث میں انصاف کے طور پر ہے، جیسا کہ کوئی کہنے والا کہے: 'ہم میں سے ایک جھوٹا ہے،' حالانکہ وہ جانتا ہے کہ وہ سچا ہے اور اس کا ساتھی جھوٹا ہے۔ معنی یہ ہے: ہم اور تم ایک ہی بات پر نہیں ہیں، بلکہ دو متضاد باتوں پر ہیں، اور دونوں گروہوں میں سے ایک ہدایت یافتہ ہے اور وہ ہم ہیں، اور دوسرا گمراہ ہے اور وہ تم ہو۔ پس اس نے صریح جھٹلانے سے بہتر طریقے سے انہیں جھٹلایا، اور معنی یہ ہے: تم ہی گمراہ ہو جب تم نے اس کے ساتھ شریک ٹھہرایا جو تمہیں آسمانوں اور زمین سے رزق دیتا ہے۔

(۱) المحتسب ۲ / ۱۹۱ - ۱۹۲۔ (۲) یعنی 'فاء' کے ضمہ اور اس کے فتحہ کے ساتھ۔ دیکھیے اعراب القرآن للنحاس ۳ / ۳۴۵ - ۳۴۶، اور المحتسب ۲ / ۱۹۱ - ۱۹۳، اور المحرر الوجیز ۴ / ۴۱۹، اور الدر المصون ۹ / ۱۸۲۔

“Or you” (aw iyyakum) is conjoined to the noun of “inna” (indeed we). If it were conjoined to the place (mahall), it would have been: “or you [nominative]” (aw antum), and the phrase “are upon guidance” would belong only to the first subject. But when you say: “or you [accusative]” (aw iyyakum), it is more appropriate for the second, and you have omitted it from the first. It is also permissible for it to belong to the first, which is the choice of Al-Mubarrid. He said: Its meaning is like the statement of a clear-sighted person to his companion regarding the certainty of the threat and demonstrating with clear evidence: “One of us is a liar,” while the meaning is already known. Just as you say: “I do such and such and you do such and such, and one of us is mistaken,” while knowing he is the one who is mistaken. Likewise: {And indeed, we or you are either upon guidance or in clear error} (1). The particle “aw” (or) according to the Basran grammarians is used in its standard sense and not for doubt, but rather as the Arabs use it in such cases when the speaker does not wish to be explicit though he knows the meaning. Abu Ubaidah and Al-Farra said: It carries the meaning of “wa” (and), and its estimation is: “Indeed we are upon guidance and you are in clear error” (2). Jarir said: “Is it Tha'laba of the horsemen or Riyahan, whom Tahiyya and Al-Ribab equated them with?” (3) Meaning: Tha'laba and Riyahan. Another said: “When the matter of war intensified among us, we considered Riyahan or Rizaman” (4). The Almighty's saying: {Say, “You will not be asked about what we have sinned, nor will we be asked about what you do”} (25). His saying: {Say, “You will not be asked about what we have sinned”} i.e., what we have earned, {nor will we be asked} we as well.

(1) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas, 3/346 - 347. (2) Majaz al-Qur'an, 2/148, and Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra, 2/362. Al-Farra cited it from the exegetes and said: It is so in meaning, except that Arabic grammar dictates otherwise; “aw” (or) does not take the place of “wa” (and). Similarly, Al-Zajjaj said in Ma'ani al-Qur'an, 4/253: This is not permissible in language, but in exegesis, it leads to this meaning. Al-Farra said: The meaning in His saying: {And indeed, we or you}: “Indeed we are either astray or guided, and indeed you are either astray or guided,” while He knows that His Messenger is the guided one and the others are astray. This is as you say to a man: “One of us is a liar,” thus calling him a liar in an indirect way. (3) Diwan Jarir with commentary by Muhammad ibn Habib, 2/814, Al-Kitab, 1/102 and 3/183, Majaz al-Qur'an, 2/148, and Al-Khizana, 11/69. In all of them it appears as: “wal-khushaba”

instead of “wal-ribaba”. Al-Baghdadi said: i.e., you equated these two tribes with those two tribes! (4) We did not find it.

“या तुम” (इय्याकुम) ‘इन्ना’ के संज्ञा (ism) पर संयोजित है। यदि यह स्थान (mahall) पर संयोजित होता, तो यह होता: “या तुम” (अन्तुम), और “मार्गदर्शन पर हैं” वाक्यांश केवल पहले के लिए होता। और जब आप कहते हैं: “या तुम” (इय्याकुम), तो यह दूसरे के लिए अधिक उपयुक्त होता है, और आपने इसे पहले से हटा दिया है। यह पहले के लिए भी अनुमत है, जो अल-मुबर्रिद का चुनाव है। उन्होंने कहा: इसका अर्थ एक स्पष्टवादी व्यक्ति के अपने साथी से उस कथन के समान है जो धमकी की सत्यता और स्पष्ट प्रमाण के साथ प्रदर्शन के संबंध में है: “हममें से एक झूठा है,” जबकि अर्थ पहले से ही ज्ञात है। जैसे कि आप कहते हैं: “मैं ऐसा-ऐसा करता हूँ और आप ऐसा-ऐसा करते हैं, और हममें से एक गलत है,” जबकि वह जानता है कि वही गलत है। इसी प्रकार: {और वास्तव में, हम या तुम या तो मार्गदर्शन पर हैं या स्पष्ट त्रुटि में} (1)। बसरा के वैयाकरणों के अनुसार “अव” (या) अपने मूल अर्थ में है और संदेह के लिए नहीं है, बल्कि जैसा कि अरब ऐसे मामलों में इसका उपयोग करते हैं जब वक्ता अर्थ जानने के बावजूद स्पष्ट नहीं करना चाहता। अबू उबैदाह और अल-फर्रा ने कहा: यह “वा” (और) के अर्थ में है, और इसका अनुमान है: “वास्तव में हम मार्गदर्शन पर हैं और तुम स्पष्ट त्रुटि में हो” (2)। जरीर ने कहा: “क्या वह घुड़सवारों का थलबा है या रियाहान, जिनसे ताहिया और अल-रिबाब ने उनकी तुलना की?” (3) अर्थात: थलबा और रियाहान। एक अन्य ने कहा: “जब हमारे बीच युद्ध का मामला गंभीर हो गया, तो हमने रियाहान या रिज़ामान पर विचार किया” (4)। ईश्वर का कथन: {कह दो, “तुमसे हमारे द्वारा किए गए पापों के बारे में नहीं पूछा जाएगा, और न ही हमसे तुम्हारे कार्यों के बारे में पूछा जाएगा”} (25)। उनका कहना है: {कह दो, “तुमसे हमारे द्वारा किए गए पापों के बारे में नहीं पूछा जाएगा”} यानी: जो हमने कमाया है, {और न ही हमसे पूछा जाएगा} हम भी।

(1) अल-नहहास द्वारा इ'राब अल-कुरान, 3/346 - 347। (2) मजाज़ अल-कुरान, 2/148, और अल-फर्रा द्वारा मानी अल-कुरान, 2/362। अल-फर्रा ने इसे मुफस्सिरों से उद्धृत किया और कहा: यह अर्थ में ऐसा ही है, सिवाय इसके कि अरबी व्याकरण अन्यथा कहता है; “अव” (या) “वा” (और) का स्थान नहीं लेता। इसी तरह, अल-ज़ज्जाज ने मानी अल-कुरान, 4/253 में कहा: यह भाषा में अनुमत नहीं है, लेकिन तफ़्सीर में, यह इस अर्थ की ओर ले जाता है। अल-फर्रा ने कहा: उनके कथन {और वास्तव में, हम या तुम} का अर्थ है: “वास्तव में हम या तो पथभ्रष्ट हैं या निर्देशित, और वास्तव में तुम या तो पथभ्रष्ट हो या निर्देशित,” जबकि वह जानता है कि उसका रसूल निर्देशित है और दूसरा पथभ्रष्ट

है। यह वैसा ही है जैसे आप किसी व्यक्ति से कहते हैं: "हममें से एक झूठा है," इस प्रकार उसे अप्रत्यक्ष रूप से झूठा कहना। (3) मुहम्मद इब्न हबीब द्वारा टिप्पणी के साथ दीवान जरीर, 2/814, अल-किताब, 1/102 और 3/183, मजाज़ अल-कुरान, 2/148, और अल-खिजाना, 11/69। उन सभी में यह "वल-खुशाबा" के रूप में आता है, "वल-रिबाबा" के बजाय। अल-बगदादी ने कहा: यानी, आपने इन दो कबीलों की तुलना उन दो कबीलों से की है! (4) हमें यह नहीं मिला।

«أو إياكم» (یا تم) «إنَّ» کے اسم پر معطوف ہے۔ اگر اسے محل پر عطف کیا جاتا تو یہ ہوتا: «أو أنتم» (یا تم) اور «لَعَلَى هُدًى» (ہدایت پر ہیں) صرف پہلے کے لیے ہوتا۔ اور جب آپ کہتے ہیں: «أو إِيَّاكُمْ»، تو یہ دوسرے کے لیے زیادہ موزوں ہوتا ہے، اور آپ نے پہلے سے حذف کر دیا۔ اور یہ پہلے کے لیے بھی جائز ہے، جو المبرد کا انتخاب ہے۔ انہوں نے کہا: اس کا معنی ایک صاحب بصیرت شخص کا اپنے ساتھی سے تہدید کی درستی اور واضح دلیل کے ساتھ ثبوت پیش کرنے کے متعلق اس قول جیسا ہے: "ہم میں سے ایک جھوٹا ہے"، حالانکہ معنی معلوم ہوتا ہے۔ جیسے کہ تم کہو: "میں ایسا کرتا ہوں اور تم ایسا کرتے ہو اور ہم میں سے ایک خطا کار ہے"، حالانکہ اسے معلوم ہے کہ وہی خطا کار ہے۔ اسی طرح: ﴿وَإِنَّا أَوْ إِيَّاكُمْ لَعَلَى هُدًى أَوْ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ﴾ (اور بے شک ہم یا تم ہدایت پر ہیں یا کھلی گمراہی میں) (۱)۔ بصریوں کے نزدیک «أو» اپنے اصلی معنی پر ہے اور شک کے لیے نہیں ہے، بلکہ یہ اس طرح ہے جیسے اہل عرب ایسے موقع پر استعمال کرتے ہیں جب کلام کرنے والا وضاحت نہیں کرنا چاہتا حالانکہ وہ حقیقت سے واقف ہوتا ہے۔ ابو عبیدہ اور الفراء نے کہا: یہ «واؤ» (اور) کے معنی میں ہے، اور اس کی تقدیر یوں ہے: "بے شک ہم ہدایت پر ہیں اور تم کھلی گمراہی میں ہو" (۲)۔ جریر نے کہا: أثعلبة الفوارس أو رياحاً عدلت بهم طهية والربابا (۳) یعنی: ثعلبہ اور ریاح۔ ایک اور شاعر نے کہا: فلما اشتدَّ أمر الحرب فينا تأملنا رياحاً أو رزاماً (۴) اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قُلْ لَا تُسْأَلُونَ عَمَّا أَجْرَمْنَا وَلَا نُسْأَلُ عَمَّا تَعْمَلُونَ ۲۵﴾ (آپ کہہ دیجیے کہ تم سے ہمارے جرائم کے بارے میں نہیں پوچھا جائے گا اور نہ ہم سے تمہارے اعمال کے بارے میں پوچھا جائے گا)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قُلْ لَا تُسْأَلُونَ عَمَّا أَجْرَمْنَا﴾ یعنی: جو ہم نے کمایا، ﴿وَلَا نُسْأَلُ﴾ ہم سے بھی نہیں پوچھا جائے گا۔

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۳۴۶/۳ - ۳۴۷۔ (۲) مجاز القرآن ۱۴۸/۲، ومعاني القرآن للفراء ۳۶۲/۲، اور الفراء نے اسے مفسرین سے نقل کیا اور کہا: معنی میں تو یہ ایسا ہی ہے، لیکن عربی قواعد کے لحاظ سے ایسا نہیں ہے؛ «أو» واؤ کے قائم مقام نہیں ہوتا۔ اسی طرح الزجاج نے معانی القرآن ۲۵۳/۴ میں کہا: لغت میں یہ جائز نہیں ہے، لیکن تفسیر میں یہ اسی معنی کی طرف جاتا ہے۔ الفراء نے کہا: اللہ تعالیٰ کے قول ﴿وَإِنَّا أَوْ إِيَّاكُمْ﴾ کا معنی یہ ہے: ہم یا تو گمراہ ہیں یا ہدایت یافتہ، اور تم یا تو گمراہ ہو یا ہدایت یافتہ، حالانکہ وہ جانتا ہے کہ اس کا رسول ہدایت یافتہ ہے اور دوسرا گمراہ ہے۔ یہ ایسا ہی ہے جیسے تم کسی شخص سے کہو: ہم میں سے ایک جھوٹا ہے، پس تم نے بالواسطہ طور پر اسے جھٹلا دیا۔ (۳) دیوان جریر بشرح محمد بن حبیب ۸۱۴/۲، والکتاب ۱۰۲/۱ و۱۸۳/۳، ومجاز القرآن ۱۴۸/۲، والخزانة ۶۹/۱۱۔ ان سب میں «والخُشابا» آیا ہے، «والربابا» کی جگہ۔ البغدادی نے کہا: یعنی تم نے ان دو قبیلوں کو ان دو قبیلوں کے برابر قرار دیا!۔ (۴) ہمیں یہ نہیں ملا۔

﴿about what you do.﴾ meaning: I only intend good for you in what I call you to, not that I am harmed by your disbelief. This is as He said: ﴿To you be your religion, and to me my religion.﴾ [Al-Kafirun: 6], and Allah is the recompenser of all. This is a verse of truce and abandonment, and it is abrogated by the Verse of the Sword. It was said: This was revealed before the Verse of the Sword.

The Almighty's saying: ﴿Say, "Our Lord will bring us together; then He will judge between us in truth. And He is the Knowing Judge." (26)﴾

His saying: ﴿Say, "Our Lord will bring us together"﴾ refers to the Day of Resurrection, ﴿then He will judge between us in truth.﴾ meaning: He will decide, rewarding the guided and punishing the strayed. ﴿And He is the Judge﴾ meaning: the Decider in truth ﴿the Knowing﴾ of the creation's conditions. All of this is abrogated by the Verse of the Sword.

The Almighty's saying: ﴿Say, "Show me those whom you have attached to Him as partners. No! Rather, He is Allah, the Exalted in Might, the Wise." (27)﴾

His saying: ﴿Say, "Show me those whom you have attached to Him as partners."﴾ Here, 'show me' (aruni) comes from heart-vision (understanding), so 'partners' (shuraka') is the third object. Meaning: Identify for me these idols and statues that you have made partners to Allah, Mighty and Majestic. Did they participate in the creation of anything? So clarify what it is. Otherwise, why do you worship them? It could also be from visual sight, in which case 'partners' would be a circumstantial adverb (hal) (1).

﴿No!﴾ (Kalla) meaning: the matter is not as you claimed. It was said: 'No' is a rejection of their omitted answer, as if he said: Show me those whom you have attached to Him as partners. They said: They are the idols. Then he said: No!, meaning: He has no partners ﴿Rather, He is Allah, the Exalted in Might, the Wise.﴾

The Almighty's saying: ﴿And We have not sent you except comprehensively to mankind as a bringer of good tidings and a warner. But most of the people do not know. (28) And they say, "When is this promise, if you should be truthful?" (29) Say, "For you is the appointment of a Day [from which] you will not remain behind an hour, nor can you precede [it]." (30)﴾

His saying: ﴿And We have not sent you except comprehensively to mankind as a bringer of good tidings and a warner.﴾ meaning: And We have not sent you...

(1) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 3/347.

सूरह सबा: आयत 25 - 30 | 314

﴾जो तुम करते हो उसके बारे में।﴿ यानी: मैं तुम्हें जिस ओर बुलाता हूँ उससे मेरा उद्देश्य तुम्हारा भला करना है, ऐसा नहीं है कि तुम्हारे कुफ्र (अविश्वास) से मुझे कोई नुकसान पहुँच रहा है। यह वैसा ही है जैसे उन्होंने कहा: ﴾तुम्हारे लिए तुम्हारा दीन (धर्म) है और मेरे लिए मेरा दीन।﴿ [अल-काफिरून: 6], और अल्लाह सभी को बदला देने वाला है। यह संधि और छोड़ देने वाली आयत है, और इसे तलवार की आयत (आयत-ए-सैफ) द्वारा निरस्त (मंसूख) कर दिया गया है। कहा गया है: यह तलवार की आयत से पहले नाजिल हुई थी।

अल्लाह तआला का फरमान: ﴾कह दीजिए, 'हमारा रब हमें इकट्ठा करेगा, फिर हमारे बीच हक (सच्चाई) के साथ फैसला करेगा। और वह सबसे बड़ा फैसला करने वाला, सब कुछ जानने वाला है।' (26)﴿

उसका फरमान: ﴾कह दीजिए, 'हमारा रब हमें इकट्ठा करेगा'﴿ इससे मुराद कयामत का दिन है ﴾फिर हमारे बीच हक के साथ फैसला करेगा﴿ यानी: फैसला करेगा, तो हिदायत पाने वाले को इनाम देगा और गुमराह को सजा देगा ﴾और वह सबसे बड़ा फैसला करने वाला है﴿ यानी: हक के साथ फैसला करने वाला ﴾सब कुछ जानने वाला है﴿ मखलूक (सृष्टि) के हालात से। और यह सब तलवार की आयत से मंसूख है।

अल्लाह तआला का फरमान: ﴾कह दीजिए, 'मुझे वे दिखाओ जिन्हें तुमने उसके साथ शरीक (साझेदार) बनाकर जोड़ रखा है। हरगिज नहीं! बल्कि वही अल्लाह है, जो प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है।' (27)﴿

उसका फरमान: ﴾कह दीजिए, 'मुझे वे दिखाओ जिन्हें तुमने उसके साथ शरीक बनाकर जोड़ रखा है।'﴿ यहाँ 'दिखाओ' (अरूनी) से मुराद दिल की दृष्टि (समझ) है, तो 'शरीक' (शुरका) तीसरा मफूल (कर्म) होगा। यानी: मुझे इन बुतों और मूर्तियों से परिचित कराओ जिन्हें तुमने अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल का शरीक बना लिया है, क्या उन्होंने किसी चीज़ के पैदा करने में शिरकत की है? तो स्पष्ट करो कि वह क्या है? वरना तुम उनकी इबादत क्यों करते हो? और यह भी संभव है कि यह आँखों की दृष्टि से हो, उस स्थिति में 'शरीक' हाल (अवस्था सूचक) होगा (1)।

﴾हरगिज नहीं!﴿ (कल्ला) यानी: मामला वैसा नहीं है जैसा तुमने दावा किया है। कहा गया है: 'कल्ला' (हरगिज नहीं) उनके उस जवाब का खंडन है जिसे यहाँ लिखा नहीं गया है, जैसे उसने कहा हो: मुझे

वे दिखाओ जिन्हें तुमने उसके साथ शरीक बनाया है। उन्होंने कहा: वे बुत हैं। तो उसने कहा: हरगिज नहीं!, यानी: उसका कोई शरीक नहीं है ﴾बल्कि वही अल्लाह है, जो प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है।﴿

अल्लाह तआला का फरमान: ﴾और हमने आपको तमाम इंसानों के लिए खुशखबरी सुनाने वाला और डराने वाला बनाकर ही भेजा है, लेकिन अक्सर लोग नहीं जानते। (28) और वे कहते हैं, 'यह वादा कब पूरा होगा, अगर तुम सच्चे हो?' (29) कह दीजिए, 'तुम्हारे लिए एक दिन का वादा तय है जिससे न तुम एक घड़ी पीछे हट सकोगे और न आगे बढ़ सकोगे।' (30)﴿

उसका फरमान: ﴾और हमने आपको तमाम इंसानों के लिए खुशखबरी सुनाने वाला और डराने वाला बनाकर ही भेजा है﴿ यानी: और हमने आपको नहीं भेजा...

(1) इअराब अल-कुरान, अन-नहहास 3/347।

﴿تم جو کچھ کرتے ہو۔﴾ یعنی: میں تمہیں جس بات کی دعوت دیتا ہوں اس سے میرا مقصد صرف تمہاری بھلائی ہے، ایسا نہیں ہے کہ تمہارے کفر سے مجھے کوئی نقصان پہنچتا ہے، اور یہ ویسا ہی ہے جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿تمہارے لیے تمہارا دین ہے اور میرے لیے میرا دین۔﴾ [الکافرون: ۶] اور اللہ سب کو بدلہ دینے والا ہے۔ پس یہ صلح اور ترکِ جنگ کی آیت ہے، اور یہ آیتِ سیف (تلوار والی آیت) سے منسوخ ہے۔ اور کہا گیا: یہ آیتِ سیف سے پہلے نازل ہوئی تھی۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿کہہ دیجیے، ہمارا رب ہمیں جمع کرے گا پھر ہمارے درمیان حق کے ساتھ فیصلہ کر دے گا، اور وہ بڑا فیصلہ کرنے والا، سب کچھ جاننے والا ہے۔ (۲۶)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿کہہ دیجیے، ہمارا رب ہمیں جمع کرے گا﴾ اس سے مراد قیامت کا دن ہے ﴿پھر ہمارے درمیان حق کے ساتھ فیصلہ کر دے گا﴾ یعنی: فیصلہ فرمائے گا، پس ہدایت پانے والے کو ثواب دے گا اور گمراہ کو سزا دے گا ﴿اور وہی بڑا فیصلہ کرنے والا ہے﴾ یعنی: حق کے ساتھ فیصلہ کرنے والا ﴿سب کچھ جاننے والا ہے﴾ مخلوق کے احوال سے۔ اور یہ سب کچھ آیتِ سیف سے منسوخ ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿کہہ دیجیے، مجھے وہ دکھاؤ جنہیں تم نے اس کے ساتھ شریک بنا کر ملا رکھا ہے، ہرگز نہیں! بلکہ وہی اللہ ہے، زبردست حکمت والا۔ (۲۷)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿کہہ دیجیے، مجھے وہ دکھاؤ جنہیں تم نے اس کے ساتھ شریک بنا کر ملا رکھا ہے۔﴾ یہاں 'دکھاؤ' دل کی بصیرت (پہچان) کے معنی میں ہے، چنانچہ 'شریک' تیسرا مفعول ہو گا، یعنی: مجھے ان بتوں اور مورتیوں کی پہچان کراؤ جنہیں تم نے اللہ عزوجل کا شریک ٹھہرایا ہے،

کیا انہوں نے کسی چیز کی تخلیق میں شرکت کی ہے؟ پس بیان کرو کہ وہ کیا ہے؟ ورنہ تم ان کی عبادت کیوں کرتے ہو؟ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ آنکھوں سے دیکھنے کے معنی میں ہو، اس صورت میں 'شرکاء' حال ہو گا (۱)۔

﴿ہرگز نہیں!﴾ یعنی: معاملہ ویسا نہیں جیسا تم نے گمان کیا۔ اور کہا گیا کہ 'کلا' ان کے محذوف جواب کی تردید ہے، گویا اس نے کہا: مجھے وہ دکھاؤ جنہیں تم نے اس کے ساتھ شریک ٹھہرایا ہے۔ انہوں نے کہا: وہ بت ہیں۔ تو اس نے کہا: ہرگز نہیں! یعنی: اس کا کوئی شریک نہیں ہے ﴿بلکہ وہی اللہ ہے، زبردست حکمت والا۔﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور ہم نے آپ کو تمام انسانوں کے لیے خوشخبری سنانے والا اور ڈرانے والا بنا کر ہی بھیجا ہے لیکن اکثر لوگ نہیں جانتے۔ (۲۸) اور وہ کہتے ہیں کہ یہ وعدہ کب ہو گا اگر تم سچے ہو؟ (۲۹) کہہ دیجیے، تمہارے لیے ایک دن کا وعدہ طے ہے جس سے تم نہ ایک گھڑی پیچھے رہ سکو گے اور نہ آگے بڑھ سکو گے۔ (۳۰)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور ہم نے آپ کو تمام انسانوں کے لیے خوشخبری سنانے والا اور ڈرانے والا بنا کر ہی بھیجا ہے﴾ یعنی: اور ہم نے آپ کو نہیں بھیجا...

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۳/۳۴۷۔

315

Surah Saba: Verses 29 - 30

[...but as a messenger] to all mankind [kaffatan], meaning: generally; thus in the speech there is an inversion (taqdim wa ta'khir). Az-Zajjaj said: meaning: "And We have not sent you except as one who gathers [jami'an] people with warning and conveyance (1)." And "al-kaffah" carries the meaning of "al-jami'" (the gatherer). It is also said to mean: as a restrainer [kaffan] for people, restraining them from the disbelief they are in and calling them to Islam. The "ha" suffix is for emphasis (mubalaghah). It is also said to mean: "except as a possessor of kaffah," so the annexed word (mudhaf) is omitted, meaning: a possessor of restraint for people from straying away from your message, or a possessor of restraint for them from disbelief. From this [meaning of gathering/restraining] is "kaff ath-thawb" (hemming a garment), because it gathers its two edges. ﴿بَشِيرًا﴾ (Bashiran) meaning: with Paradise for whoever obeys. ﴿وَنَذِيرًا﴾ (Wa nadhiran) from the Hellfire for whoever disbelieves. ﴿وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾ (But most of the people do not know) what is with Allah, and they are the polytheists, and they were at that time greater in number than the believers.

﴿وَيَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْوَعْدُ﴾ (And they say, "When is this promise?") meaning your appointment for us regarding the establishment of the Hour ﴿إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ﴾ (if you should be truthful). So Allah the Almighty said: ﴿قُل﴾ (Say) to them O Muhammad: ﴿لَّكُم﴾ ﴿مِّيعَادُ يَوْمٍ لَّا تَسْتَأْخِرُونَ عَنْهُ سَاعَةً وَلَا تَسْتَقْدِمُونَ﴾ (For you is the appointment of a Day [from which] you will not remain behind an hour, nor can you precede [it]) so let not its delay deceive you. "Al-mi'ad" is the appointed time (al-miqat). And by this "mi'ad," He means the time of resurrection. It was also said: the time of the approach of death, meaning: for you before the Day of Resurrection, there is a specific time in which you will die, and then you will know the truth of my word. It was also said: He intended by this day the Day of Badr; because that day was the appointment for their punishment in this world according to the decree of Allah the Almighty. Grammarians permitted: "mi'adu yawmin" (as a construction) where "mi'ad" is the subject (ibtida') and "yawm" is its substitute (badal), and the predicate (khabar) is "lakum." They also permitted "mi'adun yawman" where it would be an adverb of time (zharf), and the pronoun in "anhu" (from it) would refer back to "yawm" (day). It is not correct to say: "mi'adu yawmin la tasta'khirun" without nunation (tanwin) and by annexing (idhafah) "yawm" to what follows it, if you consider the pronoun to be returning to "al-yawm"; because that would be like annexing a thing to itself due to the pronoun in the

sentence. This is permissible only if the pronoun refers to "al-mi'ad" and not to "al-yawm" (2).

(1) Ma'ani al-Qur'an by Az-Zajjaj 4/254. Abu Hayyan critiqued it in al-Bahr 7/281 stating that "kaffa" is not traditionally known to mean "to gather" (jam'). The traditionally preserved meaning is "to restrain" (man'), meaning: except as one who restrains them from disbelief. See also ad-Durr al-Masun 9/185. (2) Similar is in I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 3/348, and Mushkil I'rab al-Qur'an 2/588. Al-Samin said in ad-Durr =

315

सूरह सबा: आयत 29 - 30

[...बल्कि समस्त] मानव जाति के लिए [काफ़्फ़तन], यानी: सामान्य रूप से; इस प्रकार भाषण में शब्दों का क्रम आगे-पीछे(तक़दीम व ताख़ीर) है। अज़-ज़ज्जाज ने कहा: इसका अर्थ है: "और हमने आपको चेतावनी और संदेश पहुँचाने के साथ लोगों को इकट्ठा करने वाले (जामिअन) के रूप में ही भेजा है(1)।" और 'काफ़्फ़ह' का अर्थ 'जामि' (इकट्ठा करने वाला) है। और यह भी कहा गया है कि इसका अर्थ है: लोगों के लिए रोकने वाला (काफ़्फ़न), उन्हें उस कुफ्र (अविश्वास) से रोकना जिसमें वे हैं और उन्हें इस्लाम की ओर बुलाना। और 'हा' (अंतिम अक्षर) अतिशयोक्ति (मुबालग़ा) के लिए है। यह भी कहा गया है कि इसका अर्थ है: "सिवाय 'काफ़्फ़ह' के स्वामी के" इसलिए 'मुज़ाफ़' (संबद्ध शब्द) को हटा दिया गया है, यानी: लोगों को आपके संदेश से भटकने से रोकने वाला, या उन्हें कुफ्र से रोकने वाला। इसी से 'कफ्फ़-अत-थौब' (कपड़े की सिलाई/हेमिंग) शब्द आया है; क्योंकि यह इसके दोनों किनारों को एक साथ जोड़ता है। ﴿بَشِيرًا﴾ (बशीरन) यानी: आज्ञा मानने वालों के लिए जन्नत की खुशखबरी देने वाला। ﴿وَنَذِيرًا﴾ (व नज़ीरन) यानी: कुफ्र करने वालों के लिए नरक की आग से डराने वाला। ﴿وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾ (लेकिन अधिकांश लोग नहीं जानते) अल्लाह के पास क्या है, और वे मुशरिक (बहुदेववादी) हैं, और उस समय उनकी संख्या मोमिनों (आस्तिकों) से अधिक थी।

﴿وَيَقُولُونَ مَتَىٰ هَٰذَا الْوَعْدُ﴾ (और वे कहते हैं, "यह वादा कब है?") यानी प्रलय (क़यामत) के समय के बारे में हमारे लिए आपका वादा ﴿إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ﴾ (यदि तुम सच्चे हो)। तो अल्लाह तआला ने कहा: ﴿قُل﴾ (कह दो) उनसे कहो ऐ मुहम्मद: ﴿لَّكُم مِّيعَادُ يَوْمٍ لَّا تَسْتَأْخِرُونَ عَنْهُ سَاعَةً وَلَا تَسْتَقْدِمُونَ﴾ (तुम्हारे लिए एक दिन का नियत समय है जिससे तुम न एक घड़ी पीछे रहोगे और न आगे बढ़ोगे) तो इसकी देरी तुम्हें धोखे में न डाले। 'मीआद' का अर्थ है नियत समय (मीक़ात)। और इस 'मीआद' से उनका अर्थ पुनरुत्थान (क़यामत के दिन उठने) का समय है। और यह भी कहा गया है: मृत्यु के आने का समय, यानी: प्रलय के दिन से पहले तुम्हारे लिए एक निश्चित समय है जिसमें तुम मर जाओगे, तब तुम्हें मेरी बात की सच्चाई पता चल जाएगी। यह भी कहा गया है: इस दिन से उनका अभिप्राय बद्र का दिन था; क्योंकि वह दिन अल्लाह तआला के फैसले के अनुसार दुनिया में उनकी सजा का नियत समय था। वैयाकरणों (नह्वियों) ने अनुमति दी है: "मीआदु यौमिन" (इस रचना पर) कि "मीआद" मुक्तक (इब्तिदा) हो और "यौम" उसका स्थानापन्न (बदल) हो, और समाचार (ख़बर)

"लकुम" हो। और उन्होंने "मीआदुन यौमन" की भी अनुमति दी है कि वह समय का क्रिया विशेषण (ज़र्फ़) हो, और "अन्हु" में "हा" (सर्वनाम) "यौम" की ओर वापस जाए। और "मीआदु यौमिन ला तस्तअख़िरून" बिना तनवीन (नुनन) के और "यौम" को उसके बाद वाले शब्द से जोड़ना (इज़ाफ़त) सही नहीं है, यदि आप सर्वनाम को "अल-यौम" की ओर वापस जाने वाला मानते हैं; क्योंकि वाक्य में सर्वनाम के कारण यह किसी चीज़ को स्वयं से ही जोड़ने जैसा होगा। यह तभी जायज़ है जब सर्वनाम "अल-मीआद" के लिए हो न कि "अल-यौम" के लिए(2)।

(1) मआनी अल-क़ुरआन अज़-ज़ज्जाज 4 / 254 द्वारा, और अल-बहर 7 / 281 में अबू हय्यान ने इसका अनुसरण करते हुए कहा कि "कफ़्फ़" का अर्थ "इकट्ठा करना" (जमअ) के रूप में सुरक्षित नहीं है। इसके अर्थ में सुरक्षित अर्थ "रोकना" (मनअ) है, अर्थात: उन्हें कुफ़्र से रोकने वाले के रूप में। देखिए अद-दुर्र अल-मसून 9 / 185। (2) इसी तरह अन-नह़्हास द्वारा ए'राब अल-क़ुरआन 3 / 348 में, और मुश्किल ए'राब अल-क़ुरआन 2 / 588 में। अस्-समीन ने अद-दुर्र में कहा =

315

سورہ سبأ: الآیتان ۲۹ - ۳۰

[...بلکہ تمام] لوگوں کے لیے [کافۃً]، یعنی: عام طور پر؛ پس کلام میں تقدیم و تاخیر (الفاظ کی ترتیب آگے پیچھے) ہے۔ زجاج نے کہا: یعنی: "اور ہم نے آپ کو نہیں بھیجا مگر لوگوں کو ڈرانے اور پیغام پہنچانے کے ساتھ جمع کرنے والا (جامعاً) بنا کر (۱)۔" اور 'کافہ' جامع کے معنی میں ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ اس کا معنی ہے: لوگوں کو روکنے والا (کافاً)، انہیں اس کفر سے روکنا جس میں وہ مبتلا ہیں اور انہیں اسلام کی طرف بلانا۔ اور 'ہا' مبالغہ کے لیے ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ اس کا معنی ہے: "سوائے 'کافہ' والے کے،" تو مضاف حذف کر دیا گیا ہے، یعنی: لوگوں کو آپ کے پیغام کی تبلیغ سے ہٹنے سے روکنے والا، یا انہیں کفر سے روکنے والا۔ اسی سے 'کف الثوب' (کپڑے کا کنارہ موڑنا) ہے؛ کیونکہ یہ اس کے دونوں کناروں کو ملا دیتا ہے۔ ﴿بَشِيرًا﴾ یعنی: اطاعت کرنے والوں کے لیے جنت کی خوشخبری دینے والا۔ ﴿وَنَذِيرًا﴾ یعنی: کفر کرنے والوں کے لیے آگ سے ڈرانے والا۔ ﴿وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾ (لیکن اکثر لوگ نہیں جانتے) کہ اللہ کے پاس کیا ہے، اور وہ مشرکین ہیں، اور وہ اس وقت تعداد میں مومنوں سے زیادہ تھے۔

﴿وَيَقُولُونَ مَتَىٰ هَٰذَا الْوَعْدُ﴾ (اور وہ کہتے ہیں، "یہ وعدہ کب ہے؟") یعنی قیامت کے قائم ہونے کے بارے میں ہمارے لیے تمہارا وعدہ ﴿إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ﴾ (اگر تم سچے ہو)۔ تو اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿قُل﴾ (کہہ دو) اے محمد ان سے کہو: ﴿لَّكُم مِّيعَادُ يَوْمٍ لَّا تَسْتَأْخِرُونَ عَنْهُ سَاعَةً وَلَا تَسْتَقْدِمُونَ﴾ (تمہارے لیے ایک دن کا مقرر وقت ہے جس سے تم نہ ایک گھڑی پیچھے رہو گے اور نہ آگے بڑھو گے) پس اس کی تاخیر تمہیں دھوکے میں نہ ڈالے۔ 'میعاد' سے مراد وقت مقررہ (میقات) ہے۔ اور اس

'میعاد' سے مراد جی اٹھنے (بعث) کا وقت ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: موت کے حاضر ہونے کا وقت، یعنی: قیامت کے دن سے پہلے تمہارے لیے ایک خاص وقت ہے جس میں تم مرو گے، تب تم میری بات کی حقیقت جان لو گے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: اس دن سے مراد یومِ بدر ہے؛ کیونکہ وہ دن اللہ تعالیٰ کے فیصلے کے مطابق دنیا میں ان کے عذاب کا وقت مقرر تھا۔ ماہرینِ نحو (نحویوں) نے اجازت دی ہے: "میعادُ یومٍ" (اس ترکیب پر) کہ "میعاد" مبتدا ہو، اور "یوم" اس کا بدل ہو، اور خبر "لکم" ہو۔ اور انہوں نے "میعادٌ یوماً" کی بھی اجازت دی ہے کہ وہ ظرف ہو، اور "عنہ" میں 'ہا' (ضمیر) "یوم" کی طرف لوٹ رہی ہو۔ اور "میعادُ یومٍ لا تستأخرون" بغیر تنوین کے اور "یوم" کی اضافت اس کے بعد والے کی طرف درست نہیں ہے؛ جب آپ ضمیر کو "یوم" کی طرف لوٹنے والا قرار دیں؛ کیونکہ جملے میں موجود ضمیر کی وجہ سے یہ کسی چیز کی اپنی ہی ذات کی طرف اضافت ہو جائے گی۔ یہ اس صورت میں جائز ہے کہ ضمیر "میعاد" کے لیے ہو نہ کہ "یوم" کے لیے (۲)۔

(۱) معانی القرآن للزجاج ۴ / ۲۵۴، اور البحر ۷ / ۲۸۱ میں ابو حیان نے اس کا تعاقب کرتے ہوئے کہا کہ "کف" کے معنی "جمع کرنا" محفوظ نہیں ہیں۔ بلکہ اس کے معنی میں محفوظ "منع کرنا" (روکنا) ہے، یعنی: انہیں کفر سے روکنے والا۔ دیکھئے الدر المصون ۹ / ۱۸۵۔ (۲) اسی طرح اعراب القرآن للنحاس ۳ / ۳۴۸ میں، اور مشکل اعراب القرآن ۲ / ۵۸۸ میں۔ سمین نے الدر میں کہا =

Surah Saba: Verses 31 - 33

Allah Almighty says: {And those who disbelieve say, "We will never believe in this Qur'an nor in that which was before it." But if you could see when the wrongdoers are made to stand before their Lord, refuting each other's words... those who were oppressed will say to those who were arrogant, "If not for you, we would have been believers." (31) Those who were arrogant will say to those who were oppressed, "Did we avert you from guidance after it had come to you? Rather, you were criminals." (32) Those who were oppressed will say to those who were arrogant, "Rather, [it was your] conspiracy of night and day when you were ordering us to disbelieve in Allah and attribute to Him equals." But they will conceal [their] regret when they see the punishment; and We will put shackles on the necks of those who disbelieved. Will they be recompensed except for what they used to do? (33)}

His saying: {And those who disbelieve say} refers to the disbelievers of Quraysh. {We will never believe in this Qur'an nor in that which was before it}. Sa'id related from Qatadah: "nor in that which was before it" referring to the [previous] scriptures and prophets, peace and blessings be upon them (1). And it was said: from [the matter of] the Hereafter. Ibn Jurayj said: The one who said that was Abu Jahl bin Hisham (2).

It was also said: The People of the Book said to the polytheists: "Muhammad's description is in our book, so ask him." When they asked him and it matched what the People of the Book said, the polytheists said: "We will never believe in this Qur'an nor in what was before it of the Torah and the Gospel; rather, we disbelieve in all of it." Before that, they used to consult the People of the Book and use their words as an argument, so their contradiction and lack of knowledge became apparent.

Then Allah, Blessed and Exalted be He, informed about their state in their final destination (3), saying: {And if you could see} O Muhammad {when the wrongdoers are made to stand before their Lord} meaning: detained at the place of reckoning, exchanging words among themselves with blame and reproach after they had been close friends supporting each other in this world. The answer to "if" (law) is omitted, meaning: you would see a horrific and terrible matter.

= Al-Masun 9/189: They stipulated that if an adverb is annexed to a sentence, no pronoun from it returns to it except out of necessity. It has been read in all the aforementioned ways. See Al-Kashshaf 3/290, and Al-Bahr 7/282. (1) Reported by Al-

Tabari 19/289-290. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/451, and what was previously between brackets is from it. (3) In (d) and (m): "in what they have".

सूरा सबा: आयतें 31 - 33

अल्लाह तआला का फरमान है: {और वे लोग जिन्होंने कुफ्र किया, कहते हैं कि हम हरगिज़ न इस कुरआन पर ईमान लाएंगे और न उस पर जो इससे पहले था। और काश तुम देखते जब ज़ालिम अपने रब के पास खड़े किए जाएंगे, एक-दूसरे पर बात पलट रहे होंगे... जो लोग कमज़ोर समझे गए थे, वे उन लोगों से कहेंगे जो बड़े बनते थे: "अगर तुम न होते तो हम ईमान लाने वाले होते।" (31) बड़े बनने वाले उन लोगों से कहेंगे जो कमज़ोर समझे गए थे: "क्या हमने तुम्हें हिदायत से रोक दिया था जब वह तुम्हारे पास आ चुकी थी? बल्कि तुम खुद ही अपराधी थे।" (32) और कमज़ोर समझे जाने वाले लोग बड़े बनने वालों से कहेंगे: "बल्कि रात और दिन की चालबाज़ी थी जब तुम हमें हुक्म देते थे कि हम अल्लाह के साथ कुफ्र करें और उसके शरीक ठहराएं।" और वे अपनी शर्मिंदगी छुपाएंगे जब अज़ाब को देख लेंगे; और हम कुफ्र करने वालों की गर्दनों में तौक (बेड़ियाँ) डाल देंगे। क्या उन्हें बदला नहीं दिया जाएगा सिवाय उसके जो वे करते थे? (33)}

अल्लाह का कथन: {और वे लोग जिन्होंने कुफ्र किया} इससे मुराद कुरैश के काफ़िर हैं। {हम हरगिज़ न इस कुरआन पर ईमान लाएंगे और न उस पर जो इससे पहले था}। क़तादाह से सईद ने रिवायत किया: "और न उस पर जो इससे पहले था" यानी पिछली किताबों और नबियों से, उन पर सलाम हो(1)। और कहा गया: आखिरत के मामले से। इब्न जुरैज ने कहा: यह कहने वाला अबू जहल बिन हिशाम था(2)।

और यह भी कहा गया है कि अहले किताब ने मुशरिकों से कहा था: "मुहम्मद (स.अ.व.) का गुण हमारी किताब में मौजूद है, उनसे पूछो।" जब उन्होंने उनसे पूछा और वह अहले किताब की बात के मुताबिक निकला, तो मुशरिकों ने कहा: "हम न तो इस कुरआन पर ईमान लाएंगे और न ही इससे पहले तौरात और इंजिल पर, बल्कि हम सबका इनकार करते हैं।" इससे पहले वे अहले किताब से रुजू करते थे और उनकी बात से दलील पकड़ते थे, तो इससे उनका विरोधाभास और कम-इल्मी ज़ाहिर हो गई।

फिर अल्लाह तबारक व तआला ने उनके ठिकाने में उनके हाल के बारे में बताया(3), और फरमाया: {और काश तुम देखते} ऐ मुहम्मद {जब ज़ालिम अपने रब के पास खड़े किए जाएंगे} यानी: हिसाब की जगह रोक लिए जाएंगे, एक-दूसरे को बुरा-भला कहते हुए बातें करेंगे, जबकि दुनिया में वे एक-

दूसरे के गहरे दोस्त और मददगार थे। "लौ" (अगर) का जवाब हटा दिया गया है, यानी: तो तुम एक भयानक और डरावना नज़ारा देखते।

= अल-मसून 9/189: उन्होंने स्पष्ट किया है कि यदि कोई क्रियाविशेषण किसी वाक्य के साथ जोड़ा जाता है, तो उससे कोई सर्वनाम उसकी ओर नहीं लौटता सिवाय मजबूरी के। इसे पहले बताए गए सभी तरीकों से पढ़ा गया है। देखें अल-कशाफ 3/290, और अल-बहर 7/282। (1) अत-तबरी द्वारा रिवायत 19/289-290। (2) अन-नुकत वल-उयून 4/451, और कोष्ठक के बीच जो पहले आया है वह इसी से है। (3) (द) और (म) में: "जो उनके पास है"।

سورہ سبا: آیات 31 - 33

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَنْ نُؤْمِنَ بِهَذَا الْقُرْآنِ وَلَا بِالَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ وَلَوْ تَرَى إِذِ الظَّالِمُونَ مَوْقُوفُونَ عِنْدَ رَبِّهِمْ يَرْجِعُ بَعْضُهُمْ إِلَى بَعْضٍ الْقَوْلَ يَقُولُ الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا لَوْلَا أَنْتُمْ لَكُنَّا مُؤْمِنِينَ (31) قَالَ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا لِلَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا أَنَحْنُ صَدَدْنَاكُمْ عَنِ الْهُدَى بَعْدَ إِذْ جَاءَكُمْ بَلْ كُنْتُمْ مُجْرِمِينَ (32) وَقَالَ الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا بَلْ مَكْرُ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ إِذْ تَأْمُرُونَنَا أَنْ نَكْفُرَ بِاللَّهِ وَنَجْعَلَ لَهُ أَنْدَادًا وَأَسَرُّوا النَّدَامَةَ لَمَّا رَأَوُا الْعَذَابَ وَجَعَلْنَا الْأَغْلَالَ فِي أَعْنَاقِ الَّذِينَ كَفَرُوا هَلْ يُجْزَوْنَ إِلَّا مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (33) ﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ اس سے مراد کفارِ قریش ہیں۔ ﴿لَنْ نُؤْمِنَ بِهَذَا الْقُرْآنِ وَلَا بِالَّذِي بَيْنَ يَدَيْهِ﴾ سعید نے قتادہ سے روایت کیا: "نہ اس پر جو اس سے پہلے تھا" سے مراد (پچھلی) کتابیں اور انبیاء علیہم السلام ہیں (1)۔ اور کہا گیا: آخرت کے [معاملے] سے۔ ابن جریج نے کہا: یہ کہنے والا ابو جہل بن ہشام تھا (2)۔

اور کہا گیا ہے کہ اہلِ किताब نے مشرکوں سے کہا: "محمد (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) کی صفت ہماری کتاب میں ہے، سو ان سے پوچھو۔" جب انہوں نے آپؐ سے پوچھا اور وہ بات اہلِ کتاب کے کہنے کے مطابق نکلی، تو مشرکین نے کہا: "हम نہ اس قرآن پر ایمان لائیں گے اور نہ اس سے پہلے والی تورات اور انجیل پر، بلکہ ہم سب کا انکار کرتے ہیں۔" اس سے پہلے وہ اہلِ کتاب سے رجوع کرتے تھے اور ان کے قول سے احتجاج کرتے تھے، تو اس سے ان کا تضاد اور کم علمی ظاہر ہو گئی۔

پھر اللہ تبارک و تعالیٰ نے ان کے انجام کے وقت ان کے حال کی خبر دی (3)، اور فرمایا: ﴿وَلَوْ تَرَى﴾ اے محمد ﴿إِذِ الظَّالِمُونَ مَوْقُوفُونَ عِنْدَ رَبِّهِمْ﴾ یعنی: حساب کی جگہ روک لیے جائیں گے، ایک

دوسرے کو ملامت اور عتاب کرتے ہوئے باتیں لوٹائیں گے، حالانکہ وہ دنیا میں ایک دوسرے کے گہرے دوست اور مددگار تھے۔ "لو" (اگر) کا جواب محذوف ہے، یعنی: تو تم ایک ہولناک اور بھیانک معاملہ دیکھتے۔

= المصون 189/9: انہوں نے صراحت کی ہے کہ اگر ظرف کسی جملے کی طرف مضاف ہو تو اس سے ضمیر اس کی طرف نہیں لوٹتی سوائے ضرورت کے۔ اور اسے تمام سابقہ وجوہ سے پڑھا گیا ہے۔ دیکھیے الکشاف 3/290، اور البحر 7/282- (1) اسے طبری نے 19/289-290 میں روایت کیا ہے۔ (2) النکت والعیون 4/451، اور جو قوسین کے درمیان گزرا ہے وہ اسی سے ہے۔ (3) (د) اور (م) میں ہے: "فیما لہم"۔

Surah Saba: Verses 31 - 33 317

Then He mentioned what words would pass between them, saying: {Those who were deemed weak} in this world from among the disbelievers {will say to those who were arrogant}, who are the leaders and chiefs: {If not for you, we would have been believers}, meaning: You misled us and led us astray. The eloquent language is: "Lawla antum" (If not for you [plural subject pronoun]), though some Arabs say: "Lawlakum" (If not for you [plural object pronoun]), as reported by Sibawayh; where "lawla" would lower (make genitive/accusative) the implicit pronoun, while the explicit noun following it would be raised (nominative) as a subject with its predicate omitted. Muhammad bin Yazid says: "Lawlakum" is not permissible; because the implicit pronoun follows the explicit noun, and since the explicit noun is nominative by consensus, it is mandatory for the implicit pronoun to also be nominative (1).

{Those who were arrogant will say to those who were deemed weak: "Did we avert you from guidance} - this is a rhetorical question in the sense of denial, meaning: We did not turn you away from guidance, nor did we compel you {after it had come to you? Rather, you were criminals"} meaning: polytheists persistent in disbelief.

{And those who were deemed weak will say to those who were arrogant, "Rather, [it was your] plotting by night and day"} - "Makr" (plotting) in Arabic speech originally means: trickery and deception. One has plotted (makara) against someone, so he is a plotter (makir) or a master plotter (makkar). Al-Akhfash said (2): It is based on the estimation: This is the plotting of night and day. Al-Nahhas said (3): And the meaning - and Allah knows best - is: Rather, your plotting in the night and day, meaning: your secret communication with us and your calling us to disbelief carried us to this.

Sufyan al-Thawri said: Rather, your work in the night and day. Qatadah: Rather, your plotting by night and day diverted us (4). The plotting was attributed to the night and day because it occurred during them, which is like the words of the Almighty: {Indeed, the term of Allah, when it comes, will not be delayed} [Nuh: 4], attributing the term to Himself, then He said: {And when their term has come, they will not remain behind an hour} [Al-A'raf: 34] since the term was for them. This is like your saying: His night is standing (in prayer) and his day is fasting. Al-Mubarrad said: Meaning: Rather, your plotting [during] the night and day, as the Arabs say: His day [is fasting]...

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/348. And the saying of Sibawayh in al-Kitab 2/373. (2) In Ma'ani al-Qur'an 2/663. (3) In I'rab al-Qur'an 3/349. (4) Narrated by Abd al-Razzaq 2/132, without his saying: "diverted us".

सूरा सबा: आयतें 31 - 33 317

फिर उन्होंने उल्लेख किया कि उनके बीच क्या बातें होंगी, तो कहा: {जो लोग कमज़ोर समझे गए थे} दुनिया में काफ़िरों में से {उनसे कहेंगे जो घमंडी थे}, और वे नेता और सरदार हैं: {यदि तुम न होते तो हम अवश्य ईमान वाले होते}, अर्थात: तुमने हमें बहकाया और गुमराह किया। और शुद्ध भाषा है: "लौला अंतुम" (यदि तुम न होते), और अरबों में से कुछ लोग "लौलाकुम" कहते हैं, जैसा कि सिबवैह ने बताया है; इसमें "लौला" छिपे हुए सर्वनाम को नीचे (कर्म कारक) कर देता है, जबकि स्पष्ट संज्ञा इसके बाद कर्ता के रूप में ऊपर (कर्ता कारक) रहती है और उसकी सूचना (विधेय) हटा दी जाती है। मुहम्मद बिन यज़ीद कहते हैं: "लौलाकुम" की अनुमति नहीं है; क्योंकि छिपा हुआ सर्वनाम स्पष्ट संज्ञा के पीछे आता है, और चूँकि स्पष्ट संज्ञा सर्वसम्मति से कर्ता कारक में है, इसलिए छिपे हुए सर्वनाम का भी कर्ता कारक में होना अनिवार्य है (1)।

{जो घमंडी थे वे उन लोगों से कहेंगे जिन्हें कमज़ोर समझा गया था: "क्या हमने तुम्हें हिदायत (मार्गदर्शन) से रोका था} यह इनकार के अर्थ में एक प्रश्न है, अर्थात: हमने तुम्हें मार्गदर्शन से नहीं रोका, और न ही हमने तुम्हें मजबूर किया {उसके बाद कि वह तुम्हारे पास आ चुका था? बल्कि तुम स्वयं ही अपराधी थे"} अर्थात: कुफ़्र (अविश्वास) पर अड़े हुए मुशरिक (मूर्तिपूजक)।

{और जो कमज़ोर समझे गए थे वे उन लोगों से कहेंगे जो घमंडी थे, "बल्कि रात और दिन की मक्कारी (साज़िश) थी"} - अरबी भाषा में मक्कारी (मक्र) का मूल अर्थ है: चालबाज़ी और धोखा। उसने उसके साथ मक्कारी की, तो वह मक्कार है। अल-अख़्फ़श ने कहा (2): यह इस अनुमान पर आधारित है: यह रात और दिन की मक्कारी है। अल-नहहास ने कहा (3): और अर्थ है - और अल्लाह बेहतर जानता है -: बल्कि रात और दिन में तुम्हारी साज़िश, अर्थात: तुम्हारा हमसे गुप्त परामर्श और हमें कुफ़्र की ओर बुलाना हमें इस ओर ले गया।

सुफियान अल-थौरी ने कहा: बल्कि रात और दिन में तुम्हारा काम। कतादा: बल्कि रात और दिन की तुम्हारी साज़िश ने हमें रोक दिया (4)। मक्कारी को रात और दिन के साथ इसलिए जोड़ा गया क्योंकि यह उनमें घटित हुई थी, और यह अल्लाह तआला के इस कथन की तरह है: {निश्चय ही अल्लाह की निर्धारित अवधि जब आ जाती है, तो टाली नहीं जाती} [नूह: 4], यहाँ अवधि को अपनी ओर संबद्ध किया, फिर कहा: {तो जब उनकी अवधि आ जाती है, तो वे एक घड़ी भी पीछे नहीं रह सकते} [अल-अराफ़: 34] क्योंकि अवधि उनके लिए थी। और यह वैसी ही बात है जैसे आप कहें: उसकी रात

इबादत में गुज़रती है और उसका दिन रोज़े में। अल-मुबर्रद ने कहा: अर्थात: बल्कि रात और दिन तुम्हारी मक्कारी थी, जैसा कि अरब कहते हैं: उसका दिन...

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 3/348। और सिबवैह का कथन अल-किताब 2/373 में। (2) मआनी अल-कुरान 2/663 में। (3) इ'राब अल-कुरान 3/349 में। (4) अब्द अल-रज्ज़ाक द्वारा वर्णित 2/132, उनके इस कथन के बिना: "हमें रोक दिया"।

سورہ سبأ: آیات ۳۱ - ۳۳ ۳۱۷

پھر آپ نے ذکر کیا کہ ان کے درمیان قول کی کیا بات پلٹے گی، تو فرمایا: {وہ لوگ جو کمزور سمجھے گئے تھے} دنیا میں کافروں میں سے {ان لوگوں سے کہیں گے جو تکبر کرتے تھے} اور وہ قائدین اور سردار ہیں: {اگر تم نہ ہوتے تو ہم ضرور ایمان لانے والے ہوتے} یعنی: تم نے ہمیں بہکایا اور ہمیں گمراہ کیا۔ اور فصیح زبان یہ ہے: "لولا انتم"، اور عربوں میں سے کچھ "لولاکم" کہتے ہیں، جیسا کہ سیبویہ نے حکایت کیا ہے؛ (اس صورت میں) "لولا" ضمیر کو جر (یا نصب) دیتا ہے، اور ظاہر (اسم) اس کے بعد ابتدا کی بنا پر رفع میں ہوتا ہے اور اس کی خبر حذف کر دی جاتی ہے۔ محمد بن یزید کہتے ہیں: "لولاکم" جائز نہیں ہے؛ کیونکہ ضمیر مظہر (ظاہر اسم) کے تابع ہے، پس جب مظہر بالاجماع مرفوع ہے، تو واجب ہے کہ ضمیر بھی مرفوع ہو (۱)۔

{ان لوگوں نے کہا جو تکبر کرتے تھے ان لوگوں سے جو کمزور سمجھے گئے تھے: "کیا ہم نے تمہیں ہدایت سے روکا تھا} یہ استفہام انکار کے معنی میں ہے، یعنی: ہم نے تمہیں ہدایت سے نہیں پھیرا، اور نہ ہی تمہیں مجبور کیا {اس کے بعد کہ وہ تمہارے پاس آ چکی تھی؟ بلکہ تم خود ہی مجرم تھے"} یعنی: کفر پر اڑے ہوئے مشرکین۔

{اور ان لوگوں نے کہا جو کمزور سمجھے گئے تھے ان لوگوں سے جو تکبر کرتے تھے: "بلکہ رات اور دن کی مکاری تھی"} - عربوں کے کلام میں مکر کی اصل: چال بازی اور دھوکہ ہے۔ اس نے اس کے ساتھ مکر کیا، تو وہ مکر کرنے والا اور مکار ہے۔ اخفش نے کہا (۲): یہ اس تقدیر پر ہے: یہ رات اور دن کا مکر ہے۔ نحاس نے کہا (۳): اور معنی - واللہ اعلم - یہ ہے: بلکہ رات اور دن میں تمہارا مکر، یعنی: تمہارا ہم سے خفیہ باتیں کرنا اور تمہارا ہمیں کفر کی طرف بلانا ہمیں اس پر لے آیا۔

سفیان ثوری نے کہا: بلکہ رات اور دن میں تمہارا عمل۔ قتادہ: بلکہ رات اور دن میں تمہارے مکر نے ہمیں روک دیا (۴)۔ پس مکر کی نسبت ان دونوں (رات اور دن) کی طرف اس میں واقع ہونے کی وجہ سے کی گئی، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: {بے شک اللہ کی دی ہوئی مدت جب آ جاتی ہے تو ٹالی نہیں جاتی} [نوح: ۴]، تو اللہ نے اجل (مدت) کی نسبت اپنی طرف کی، پھر فرمایا: {پھر جب ان کی مدت آ جائے گی تو وہ ایک گھڑی بھی پیچھے نہیں رہ سکیں گے} [الاعراف: ۳۴] کیونکہ مدت ان کے لیے تھی۔ اور یہ تمہارے اس قول کی قبیل سے ہے: اس کی رات قیام کرنے والی (عبادت والی) ہے اور اس کا دن روزہ رکھنے والا ہے۔ مبرد نے کہا: یعنی: بلکہ تمہارا مکر رات اور دن ہے، جیسا کہ عرب کہتے ہیں: اس کا دن...

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۳۴۸۔ اور سیبویہ کا قول الکتاب میں ۲/ ۳۷۳۔ (۲) فی معانی القرآن ۲/ ۶۶۳۔ (۳) فی اعراب القرآن ۳/ ۳۴۹۔ (۴) اسے عبد الرزاق نے ۲/ ۱۳۲ میں روایت کیا ہے، سوائے اس قول کے: "صدنا" (ہمیں روک دیا)۔

“Fasting and his night is standing [in prayer],” and he recited from Jarir: You blamed us, O Umm Ghaylan, for traveling at night... while you slept and the night of the mounts did not sleep (1). And Sibawayh recited: My night slept and my anxiety was relieved (2). Meaning: I slept during it. And its parallel is: {and the day made visible} [Yunus: 67]. Qatada read: “Nay, but the plotting [of] the night and the day” with nunation on ‘makr’ (plotting) and the accusative case for ‘the night and the day,’ and the estimation is: “Nay, but plotting occurring in the night and the day,” so [the preposition ‘in’] was omitted (3). Sa'id bin Jubayr read: “Nay, but the recurrence (makarr)” with a fatha on the Kaf and a shadda on the Ra, meaning recurring/cycle, and its nominative case is as a subject (mubtada) while the predicate (khabar) is omitted. It is also permissible for it to be nominative by a hidden verb indicated by: {Was it we who turned you away}, as if when they said to them: “Did we turn you away from guidance?!”, they replied: “Rather, the recurrence of night and day turned us away” (4). It was narrated from Sa'id bin Jubayr regarding: {Nay, but the plotting of the night and the day}, he said: “Night and day passed over them and they became heedless” (5). It was said: “The length of safety within them deceived them (6), similar to His saying: {and the term was prolonged for them} [Al-Hadid: 16].

(1) Diwan Jarir with the commentary of Ibn Habib 2/993, and previously 11/20, and it is in ‘Al-Kitab’ 1/160, and ‘Al-Muqtadab’ 4/331, and in it is the saying of Al-Mubarrad similarly, and ‘I'rab al-Qur'an’ by Al-Nahhas 3/349, and from him the author quoted. (2) ‘I'rab al-Qur'an’ by Al-Nahhas 3/349, and we did not find it in ‘Al-Kitab,’ and the rajaz is by Ru'bah, and it is in his Diwan p. 142, and ‘Al-Muqtadab’ 4/331. (3) ‘Al-Muhtasab’ 2/193 - 194. Ibn Jinni said: And if you wish, you can link them to ‘makr’ itself, as in His saying: {Or feeding on a day of severe hunger. An orphan of near relationship} [Al-Balad: 14-15]. (4) ‘Al-Muhtasab’ 2/193 - 194. Ibn Jinni said: ‘Al-makarr’ and ‘al-kurur’ mean: the difference of times. Ibn Khalawayh also mentioned the reading in ‘The Anomalous Readings’ p. 122. (5) Excerpted by Al-Tabari 19/292, and mentioned by Al-Nahhas in ‘I'rab al-Qur'an’ 3/349. (6) His saying: ‘deceived them,’ from (Z).

सूरा सबा: आयतें 31 - 33 318

“उपवास करने वाला और उसकी रात खड़ी रहने वाली (प्रार्थना में),” और उन्होंने जहीर से उद्धृत किया: हे उम्म ग़ैलान, तूने रात की यात्रा के लिए हमें दोषी ठहराया... जबकि तू सो गई और सवारियों की रात नहीं सोई (1)। और सिबावेह ने उद्धृत किया: मेरी रात सो गई और मेरी चिंता दूर हो गई (2)। अर्थात्: मैं उसमें सो गया। और इसके समान है: {और दिन को दिखाने वाला बनाया} [यूनुस: 67]। क़तादा ने पढ़ा: “बल्कि रात और दिन की साजिश” 'मक्र' पर तनवीन और 'रात और दिन' को नसब (अव्यय) के साथ, और अनुमान यह है: “बल्कि रात और दिन में होने वाली साजिश,” तो (में) हटा दिया गया (3)। सईद बिन जुबैर ने पढ़ा: “अल-मकर” काफ़ पर फ़तह और रा पर शद्दा के साथ, जिसका अर्थ है बार-बार आना (चक्र), और इसका उत्थान शुरुआती कर्ता (मुब्तदा) के रूप में है और इसकी खबर (विधेय) हटा दी गई है। यह एक छिपे हुए क्रिया द्वारा भी उन्नत हो सकता है जो संकेतित है: {क्या हमने तुम्हें रोका}, मानो जब उन्होंने उनसे कहा: क्या हमने तुम्हें मार्गदर्शन से रोका?! तो उन्होंने कहा: बल्कि रात और दिन के चक्र ने हमें रोक दिया (4)। सईद बिन जुबैर से {बल्कि रात और दिन की साजिश} के बारे में वर्णित है: “रात और दिन उन पर से बीत गए और वे बेखबर हो गए” (5)। कहा गया है: “उनमें सुरक्षा की लंबी अवधि ने उन्हें धोखा दिया (6), जैसे उनका कहना है: {तो उन पर अवधि लंबी हो गई} [अल-हदीद: 16]।”

(1) इब्न हबीब की व्याख्या के साथ दीवान जहीर 2/993, और पूर्व में 11/20, और यह 'अल-किताब' 1/160 में है, और 'अल-मुक्तदब' 4/331 में है और इसमें अल-मुबर्रद का इसी तरह का कथन है, और अल-नहस द्वारा 'इराब अल-कुरान' 3/349, और उनसे लेखक ने उद्धृत किया है। (2) अल-नहस द्वारा 'इराब अल-कुरान' 3/349, और हमें यह 'अल-किताब' में नहीं मिला, और रजज़ रुबह का है, और यह उनके दीवान पृष्ठ 142 में है, और 'अल-मुक्तदब' 4/331 में है। (3) 'अल-मुहतसब' 2/193 - 194। इब्न जिन्नी ने कहा: और यदि आप चाहें, तो आप उन्हें 'मक्र' के साथ ही जोड़ सकते हैं, जैसे उनके कथन में: {या भीषण भूख के दिन भोजन कराना। किसी करीबी रिश्तेदार अनाथ को} [अल-बलद: 14-15]। (4) 'अल-मुहतसब' 2/193 - 194। इब्न जिन्नी ने कहा: 'अल-मकर' और 'अल-कुरूर' का अर्थ है: समय का अंतर। इब्न खलवैह ने भी 'असंगत पठन' पृष्ठ 122 में इस पठन का उल्लेख किया है। (5) अल-तबरी 19/292 द्वारा उद्धृत, और अल-नहस ने 'इराब अल-कुरान' 3/349 में इसका उल्लेख किया है। (6) उनका कहना: 'उन्हें धोखा दिया,' (ज़) से।

سورہ سبأ: آیات ۳۱ - ۳۳ ۳۱۸

"روزہ دار اور اس کی رات قیام کرنے والی (نماز میں)"، اور انہوں نے جریر سے نقل کیا: اے ام غیلان، تم نے رات کے سفر میں ہمیں ملامت کی... جبکہ تم سو گئیں اور سواریوں کی رات نہیں سوئی (۱)۔ اور سیبویہ نے نقل کیا: میری رات سو گئی اور میرا غم دور ہو گیا (۲) یعنی: میں اس میں سو گیا۔ اور اس کی نظیر ہے: ﴿وَالنَّهارَ مُبْصِرًا﴾ [یونس: ٦٧]۔ اور قتادہ نے پڑھا: «بل مَكْرُ اللیلِ والنهارِ» 'مکر' کی تنوین اور 'اللیل والنهار' کے نصب کے ساتھ، اور تقدیر یہ ہے: بلکہ رات اور دن میں ہونے والا مکر، تو [حرف جار] کو حذف کر دیا گیا (۳)۔ اور سعید بن جبیر نے پڑھا: «بل مَكَرٌّ» کاف کے فتحہ اور را کی تشدید کے ساتھ، جس کے معنی بار بار آنے (گردش) کے ہیں، اور اس کا رفع مبتدا ہونے کی وجہ سے ہے اور خبر محذوف ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ ایک پوشیدہ فعل کی وجہ سے رفع ہو جس پر ﴿أَنَحْنُ صَدَدْنَاكُمْ﴾ دلالت کرتا ہے، گویا جب انہوں نے ان سے کہا: کیا ہم نے تمہیں ہدایت سے روکا؟! تو انہوں نے کہا: بلکہ رات اور دن کے بار بار آنے (گردش) نے ہمیں روک دیا (٤)۔ اور سعید بن جبیر سے ﴿بَلْ مَكْرُ اللَّيْلِ وَالنَّهارِ﴾ کے بارے میں روایت ہے، انہوں نے کہا: ان پر رات اور دن گزر گئے تو وہ غافل ہو گئے (٥)۔ اور کہا گیا: ان میں سلامتی کی طوالت نے انہیں دھوکہ دیا (٦)، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَطَالَ عَلَيْهِمُ الْأَمَدُ﴾ [الحدید: ١٦]۔

(١) ديوان جرير بشرح ابن حبيب ٩٩٣/٢ ، وسلف ٢٠/١١ ، وهو في الكتاب ١٦٠/١ ، والمقتضب ٣٣١/٤ وفيه قول المبرد بنحوه، وإعراب القرآن للنحاس ٣٤٩/٣ وعنه نقل المصنف. (٢) إعراب القرآن للنحاس ٣٤٩/٣ ، ولم نقف عليه في الكتاب، والرجز لرؤبة، وهو في ديوانه ص ١٤٢ ، والمقتضب ٣٣١/٤. (٣) المحتسب ١٩٣/٢ - ١٩٤ . قال ابن جني: وإن شئت علقتهما بنفس «مكر»،

كقوله تعالى: ﴿أَوْ إِطْعَمٌ فِي يَوْمٍ ذِي مَسْغَبَةٍ . يَتِيمًا ذَا مَقْرَبَةٍ﴾ [البلد: ١٤-١٥]. (٤) المحتسب ١٩٣/٢ - ١٩٤ . قال ابن جني: المَكَرُّ والكرور: اختلاف الأوقات. وذكر القراءة أيضاً ابن خالويه في القراءات الشاذة ص ١٢٢. (٥) أخرجه الطبري ٢٩٢/١٩ ، وذكره النحاس في إعراب القرآن ٣٤٩/٣. (٦) قوله: غَرَّهم، من (ظ).

Rashid read: "Nay, it was the plotting by night and day" in the accusative (nasb), as you say: "I saw him at the arrival (maqdama) of the pilgrims." This is only permissible for what is known; if you were to say: "I saw him at the arrival of Zaid," it would not be permissible; mentioned by al-Nahhas(١). "{When you commanded us to disbelieve in Allah and attribute equals to Him}" i.e., likenesses, examples, and peers. Muhammad ibn Yazid said: Is so-and-so the peer (nidd) of so-and-so?(٢), meaning: his equal. And it is called: "nadeed", and he recited: "Do you make Taym an equal to me? While Taym is no peer for a man of lineage"(٣) And this has already been discussed in "Al-Baqarah"(٤). "{And they concealed regret}" i.e., they showed it, and it is among the "adhdad" (words with opposite meanings); it can mean concealment or manifestation; Imru' al-Qais said: "I bypassed guards and the terrors of a folk eagerly set upon me, if they could reveal my murder"(٥) And it is narrated: "yushirrun"(٦). It was said: "{And they concealed regret}" means: the regret became apparent in the secrets of their faces. And it was said: regret does not appear, rather it is in the heart, and only what results from it appears(٧), according to what was previously explained in Surah Yunus and Al-Imran(٨). WWW.NAFSEISLAM.COM NAFS ISLAM

(١) In I'rab al-Qur'an ٣٥٠ - ٣/٣٤٩, and Rashid's reading in al-Muhtasab ١٩٤ - ٢/١٩٣, and al-Bahr ٧/٢٨٣. Abu Hayyan said: This Rashid is from the Tabi'un, from those who corrected the Mushafs by the command of al-Hajjaj. He is Ibn Najih al-Jummani, Abu Muhammad al-Basri. Al-Tahdhib ١/٥٨٤. He was previously mentioned in ١/١٠٤ (footnote). (٢) In (m): so-and-so is the peer of so-and-so. (٣) The verse is by Jarir, found in his Diwan ١/٣٣١, and previously (٥) .١/٣٤٧ (٤) .١١/٣٣٦ Diwan Imru' al-Qais p. ١٣, it has: "yushirrun" instead of "yusirrun," which are two variants as will be shown. In (m) it appeared as "hirasan" (eagerly), which matches what is in the Commentary on the Mu'allaqat by al-Nahhas ١/١٧ and al-Tabrizi p. ٣٧, and in both of them the narration is: "I bypassed guards to her and a folk / eager, if they could reveal my murder." (٦) This is the narration of the Diwan as before. Al-Nahhas said in the Commentary on the Mu'allaqat ١/١٧: Whoever narrates "yusirrun," it can mean "they conceal" or "they reveal." As for "yushirrun," its meaning is "they reveal" and nothing else. (٧) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas (٨) .٣/٣٥٠ Previously in Surah al-A'raf ٩/٣٣٥, and Surah Yunus ٨/١١, and we did not find it in Surah Al-Imran.

३१९ सूरह सबा: आयत ३१ - ३३

और राशिद ने पढ़ा: «بل مَكَرُ الليل والنهار» नसब (विभक्ति) के साथ, जैसा कि आप कहते हैं: «رأيته مَقْدَمَ الحاجِّ» (मैंने उसे हजयात्रियों के आगमन पर देखा)। और यह केवल उसी में अनुमत है जो ज्ञात हो; और यदि आप कहें: «رأيته مَقْدَمَ زيد» (मैंने उसे ज़ैद के आगमन पर देखा), तो यह अनुमत नहीं होगा; अल-नहस ने इसका उल्लेख किया है (१)। ﴿إِذْ تَأْمُرُونَنَا أَن نَّكْفُرَ بِاللَّهِ وَنَجْعَلَ لَهُۥٓ أَندَادًا﴾ अर्थात: उसके समान, मिसालें और समकक्ष। मुहम्मद बिन यज़ीद ने कहा: "क्या फलां फलां का समकक्ष (निद्द) है?" (२), यानी: उसके जैसा। और कहा जाता है: "नदीद" (समकक्ष), और उन्होंने शेर पढ़ा: "क्या तुम तैम को मेरे लिए एक समकक्ष बनाते हो? जबकि तैम किसी कुलीन व्यक्ति के लिए समकक्ष नहीं है" (३) और यह पहले ही «अल-बकरह» (४) में आ चुका है। ﴿وَأَسَرُّوا۟ ٱلنَّدَامَةَ﴾ अर्थात: उन्होंने इसे प्रकट किया, और यह "अज़दाद" (विपरीतार्थक शब्द) में से है; इसका अर्थ छिपाना और प्रकट करना दोनों होता है; इमरुल क़ैस ने कहा: "मैंने पहरेदारों और एक ऐसी जाति की भयावहता को पार किया जो मुझ पर हताश थे कि यदि वे मेरी हत्या को प्रकट कर सकें(तो कर दें)" (५) और वर्णन किया गया है: «युशिररून» (६)। और कहा गया: «وَأَسَرُّوا النَّدَامَةَ» का अर्थ है: पछतावा उनके चेहरों के रहस्यों में स्पष्ट हो गया। और कहा गया: पछतावा प्रकट नहीं होता है, बल्कि वह हृदय में होता है, और केवल वही प्रकट होता है जो उससे उत्पन्न होता है (७), जैसा कि सूरह यूनुस और आले इमरान (८) में पहले स्पष्ट किया जा चुका है। WWW.NAFSEISLAM.COM नफ़्स इस्लाम

(१) इराब अल-कुरान ३/३४९ - ३५० में, और अल-मुहतासिब २/१९३ - १९४ में राशिद का पाठ, और अल-बहर ७/२८३ में। अबू हयान ने कहा: और यह राशिद ताबईन में से हैं, जिन्होंने हज्जाज के आदेश पर मुसहफों को सही किया था। वह इब्न नजीह अल-जुम्मानी, अबू मुहम्मद अल-बसरी हैं। अत-तहरीब १/५८४। और उनका उल्लेख पहले १/१०४ (फुटनोट) में हो चुका है। (२) (म) में: फलां फलां का समकक्ष है। (३) यह शेर जहीर का है, और यह उनके दीवान १/३३१ में है, और पहले ११/३३६ में। (४) १/३४७। (५) दीवान इमरुल क़ैस पृ. १३, और इसमें: «युशिररून», «युसिररून» के स्थान पर, और वे दो वर्णन हैं जैसा कि आएगा। और (म) में «हिरासन» आया है, जो अल-नहस द्वारा मुअल्लाक़ात की व्याख्या १/१७ और अल-तबरीज़ी पृ. ३७ में जो है उसके अनुरूप है, और उन दोनों में यह इस वर्णन के साथ है: "मैं उसकी ओर पहरेदारों और एक जाति को पार कर गया / जो मुझ पर उत्सुक थे कि यदि वे मेरी हत्या को प्रकट कर सकें।" (६) और यह दीवान का वर्णन है जैसा कि पहले

बताया गया है, अल-नहस ने मुअल्लाक़ात की व्याख्या १/१७ में कहा: जिसने «युसिररून» वर्णित किया, तो यह संभव है कि उसका अर्थ हो: वे छिपाते हैं, और इसका अर्थ यह भी हो सकता है: वे प्रकट करते हैं। जहाँ तक «युशिररून» का सवाल है, तो इसका अर्थ प्रकट करना ही है और कुछ नहीं। (७) अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरान ३/३५०। (८) सूरह अल-अराफ़ ९/३३५ और सूरह यूनुस ८/११ में पहले आ चुका है, और हमने इसे सूरह आले इमरान में नहीं पाया।

وقرأ راشد: «بل مَكَرُ الليل والنهار» بالنصب، جیسا کہ تم کہتے ہو: «رأيته مَقْدَمَ الحاجِّ» (میں نے اسے حاجیوں کی آمد پر دیکھا)۔ اور یہ صرف اسی میں جائز ہے جو معروف ہو؛ اور اگر تم کہو: «رأيته مَقْدَمَ زيد» (میں نے اسے زید کی آمد پر دیکھا)، تو یہ جائز نہیں ہوگا؛ اسے النحاس نے ذکر کیا ہے (۱)۔ ﴿إِذْ تَأْمُرُونَنَا أَن نَّكْفُرَ بِاللَّهِ وَنَجْعَلَ لَهُ أَندَادًا﴾ یعنی: اس کی طرح، مثالیں اور ہمسر۔ محمد بن یزید نے کہا: "کیا فلاں فلاں کا ہمسر (ند) ہے؟" (۲) یعنی: اس کی طرح۔ اور کہا جاتا ہے: "ندید" (ہمسر)، اور انہوں نے شعر پڑھا: "کیا تم تیم کو میرا ہمسر بناتے ہو؟ جبکہ تیم کسی حسب والے کے لیے ہمسر نہیں ہے" (۳) اور یہ «البقرہ» (٤) میں گزر چکا ہے۔ ﴿وَأَسَرُّوا النَّدَامَةَ﴾ یعنی: انہوں نے اسے ظاہر کیا، اور یہ "اضداد" (الٹ معنی والے الفاظ) میں سے ہے؛ اس کا معنی چھپانا بھی ہوتا ہے اور ظاہر کرنا بھی؛ امرؤ القیس نے کہا: "میں نے پہرے داروں اور ایک ایسی قوم کی ہولناکیوں کو پار کیا جو مجھ پر حریص تھے کہ اگر وہ میری ہلاکت کو ظاہر کر سکیں (تو کر دیں)" (٥) اور ایک روایت «يُشِرُّون» (٦) بھی ہے۔ اور کہا گیا: «وَأَسَرُّوا النَّدَامَةَ» یعنی: ان کے چہروں کے چھپے ہوئے حصوں میں ندامت ظاہر ہو گئی۔ اور کہا گیا: ندامت ظاہر نہیں ہوتی، بلکہ وہ دل میں ہوتی ہے، اور صرف وہ ظاہر ہوتا ہے جو اس سے پیدا ہوتا ہے (۷)، جیسا کہ سورہ یونس اور آل عمران (۸) میں اس کا بیان گزر چکا ہے۔ WWW.NAFSEISLAM.COM نفس اسلام

(۱) إعراب القرآن ۳/ ۳٤۹ - ۳٥۰ میں، اور راشد کی قرأت المحتسب ۲/ ۱۹۳ - ۱۹٤ میں، اور البحر ۷/ ۲۸۳ میں۔ ابو حیان نے کہا: یہ راشد تابعین میں سے ہیں، ان لوگوں میں سے جنہوں نے حجاج کے حکم پر مصاحف کی تصحیح کی تھی۔ وہ ابن نجیح الجممانی، ابو محمد البصری ہیں۔

التهذيب ١/ ٥٨٤۔ اور ان کا ذکر پہلے ١/ ١٠٤ (حاشیہ) میں گزر چکا ہے۔ (٢) (م) میں: "فلاں ند فلاں"۔ (٣) یہ بیت جریر کا ہے، اور یہ ان کے دیوان ١/ ٣٣١ میں ہے، اور پہلے ١١/ ٣٣٦ میں گزرا۔ (٤) ١/ ٣٤٧۔ (٥) دیوان امرؤ القیس ص ١٣، اور اس میں: "يُشِرُّون"، "يسرُّون" کے بجائے، اور وہ دو روایتیں ہیں جیسا کہ آئے گا۔ اور (م) میں "حراصاً" واقع ہوا ہے، اور یہ النحاس کی شرح المعلقات ١/ ١٧ اور التبریزی ص ٣٧ کے موافق ہے، اور ان دونوں میں اس روایت کے ساتھ ہے: "تجاوزت أحراساً إليها ومعشراً / عليَّ حراصاً لو يُشِرُّون مقتلي"۔ (٦) اور یہ دیوان کی روایت ہے جیسا کہ پہلے گزرا، النحاس نے شرح المعلقات ١/ ١٧ میں کہا: جس نے "يُسِرُّون" روایت کیا، تو جائز ہے کہ اس کا معنی ہو: وہ چھپاتے ہیں، اور اس کا معنی یہ بھی ہو سکتا ہے: وہ ظاہر کرتے ہیں۔ جہاں تک "يُشِرُّون" کا تعلق ہے تو اس کا معنی صرف ظاہر کرنا ہی ہے۔ (٧) إعراب القرآن للنحاس ٣/ ٣٥٠۔ (٨) سورہ الاعراف ٩/ ٣٣٥، اور سورہ یونس ٨/ ١١ میں گزر چکا ہے، اور ہم سورہ آل عمران میں اس پر مطلع نہیں ہو سکے۔

And it was said: Their display of regret is their saying: {If only we had another chance, so we could be among the believers} [Ash-Shu'ara: 102].

And it was said: They kept their regret secret among themselves and did not express it openly; as He said: {And they kept secret their private conversation} [Al-Anbiya: 3].

{And We will put shackles on the necks of those who disbelieved} "Al-Aghlal" is the plural of "Ghull" (shackle). It is said: On his neck is a "Ghull" of iron. From this, a woman with bad character is called: "Ghullu Qummal" (a shackle of lice). Its origin is that the shackle used to be made of untanned leather (1) with hair on it, which would get infested with lice. And "I shackled his hand to his neck," and "he was shackled," so he is "Maghlul" (shackled). It is said: "Ma lahu Allu wa Ghull" (2). "Al-Ghull" and "Al-Ghullah" also mean the heat of thirst, as does "Al-Ghaleel." It is said from it: "Ghulla al-rajul" (the man was overcome by thirst), using the passive voice; from Al-Jawhari (3).

That is: Shackles were placed on the necks of the followers and the followed. It was said: Of others besides these two groups. And it was said: "Those who disbelieved" refers to them.

And it was said: The speech ended at His words: {when they saw the punishment}. Then He began and said: {And We put shackles} after that on the necks of all the disbelievers. {Are they being recompensed except for what they used to do} in the world?

His words, the Most High: {And We never sent a warner to a township but its affluent ones said: "Indeed, we are disbelievers in that with which you were sent." (34) And they said: "We are more abundant in wealth and children, and we will not be punished." (35) Say: "Indeed, my Lord extends provision for whom He wills and restricts it, but most people do not know." (36) And it is not your wealth or your children that will bring you near to Us in position, but only those who believe and do righteous deeds - for those there will be the reward of manifold for what they did, and they will be secure in the high dwellings. (37) And those who strive against Our verses, seeking to cause failure - those will be brought into the punishment. (38)}

His words, the Most High: {And We never sent a warner to a township but its affluent ones said} Qatadah said: Meaning:

(1) Al-Qadd is a strap cut from untanned leather, Al-Qamus (qadd). (2) All: was pushed on his nape, and Ghull: shackles were placed on his hands and neck, and this is a supplication against him. Mu'jam Matn al-Lughah (all) and (ghall). (3) In Al-Sahah: (ghallal).

और कहा गया: उनके पछतावे का प्रदर्शन उनका यह कहना है: {काश! हमें एक और मौका मिलता, तो हम ईमान लाने वालों में से होते} [अश-शुआरा: 102]।

और कहा गया: उन्होंने आपस में पछतावा छिपाया और इसे खुलकर नहीं कहा; जैसा कि उसने कहा: {और उन्होंने अपनी गुप्त बातचीत को गुप्त रखा} [अल-अंबिया: 3]।

{और हम उन लोगों की गर्दन में बेड़ियाँ डाल देंगे जिन्होंने कुफ़्र किया} 'अल-अग़्लाल' 'गुल' (बेड़ी) का बहुवचन है। कहा जाता है: उसकी गर्दन में लोहे की बेड़ी है। इसी से बुरी आदतों वाली स्त्री के लिए कहा जाता है: 'गुलु कुम्मल' (जुओं वाली बेड़ी)। इसका मूल यह है कि बेड़ी बिना पकाए हुए चमड़े (1) से बनी होती थी और उस पर बाल होते थे, जिससे उसमें जुएँ पड़ जाती थीं। और "मैंने उसके हाथ को उसकी गर्दन से बेड़ी में बाँध दिया," और "उसे बेड़ी पहनाई गई," तो वह 'मगलूल' (बेड़ी में जकड़ा हुआ) है। कहा जाता है: "मा लहू अल्ला व गुल" (2)। 'अल-गुल' और 'अल-गुल्लाह' का अर्थ प्यास की तपन भी है, जैसा कि 'अल-गलील' का है। इससे कहा जाता है: "गुल्ला अल-रज्जुल" (आदमी प्यास से व्याकुल हो गया), कर्मवाच्य में; अल-जौहरी (3) से।

अर्थात: अनुयायियों और जिनके पीछे वे चलते थे, दोनों की गर्दन में बेड़ियाँ डाली गईं। कहा गया: इन दो समूहों के अलावा अन्य लोगों की। और कहा गया: "जिन्होंने कुफ़्र किया" उन्हीं की ओर लौटता है।

और कहा गया: बात उसके इस कथन पर समाप्त हुई: {जब उन्होंने अज़ाब देखा}। फिर उसने आरंभ किया और कहा: {और हमने बेड़ियाँ डाल दीं} उसके बाद सभी काफ़िरों की गर्दनों में। {क्या उन्हें केवल उसी का बदला दिया जा रहा है जो वे दुनिया में किया करते थे}?

अल्लाह का कहना: {और हमने किसी भी बस्ती में कोई डराने वाला नहीं भेजा, मगर वहाँ के खुशहाल लोगों ने कहा: "बेशक, जो कुछ देकर तुम्हें भेजा गया है, हम उसका इनकार करने वाले हैं।" (34) और उन्होंने कहा: "हम धन और संतान में अधिक हैं, और हमें दंड नहीं दिया जाएगा।" (35) कह दो: "बेशक, मेरा रब जिसके लिए चाहता है रोज़ी बढ़ा देता है और तंग कर देता है, लेकिन अधिकतर लोग नहीं जानते।" (36) और तुम्हारे धन और तुम्हारी संतान ऐसी चीज़ें नहीं हैं जो तुम्हें हमारे करीब कर दें, सिवाय उनके जो ईमान लाए और नेक काम किए - तो ऐसे लोगों के लिए उनके कार्यों का दोगुना बदला है, और वे ऊंचे कमरों में शांति से रहेंगे। (37) और जो लोग हमारी आयतों को नीचा दिखाने की कोशिश करते हैं - वे ही अज़ाब में पकड़े जाएँगे। (38)}

अल्लाह का कहना: {और हमने किसी भी बस्ती में कोई डराने वाला नहीं भेजा, मगर वहाँ के खुशहाल लोगों ने कहा} क़तादह ने कहा: अर्थात:

---

(1) अल-क़द्द एक चमड़े की पट्टी है जिसे बिना पकाए चमड़े से काटा जाता है, अल-क़ामूस (क़द्द)। (2) अल्ला: उसकी गर्दन के पीछे धक्का दिया गया, और गुल: उसके हाथों और गर्दन में बेड़ियाँ डाल दी गईं, और यह उसके विरुद्ध एक बद्दुआ है। मुअजम मतन अल-लुगाह (अल्ल) और (ग़ल)। (3) अस-सिहाह में: (गलल)।

اور کہا گیا: ان کا ندامت کا اظہار ان کا یہ قول ہے: {کاش کہ ہمیں دوبارہ جانا ہوتا تو ہم ایمان لانے والوں میں سے ہو جاتے} [الشعراء: ۱۰۲]۔

اور کہا گیا: انہوں نے آپس میں ندامت چھپائی اور اس کا برملا اظہار نہیں کیا؛ جیسا کہ اس نے فرمایا: {اور انہوں نے سرگوشی کو پوشیدہ رکھا} [الانبیاء: ۳]۔

{اور ہم ان لوگوں کی گردنوں میں طوق ڈال دیں گے جنہوں نے کفر کیا} 'الاغلال' 'غُل' کی جمع ہے، کہا جاتا ہے: اس کی گردن میں لوہے کا طوق ہے۔ اسی سے بری خصلت والی عورت کے لیے کہا گیا: 'غل قمل' (جوؤں والا طوق)، اس کی اصل یہ ہے کہ طوق کچی کھال (۱) سے ہوتا تھا اور اس پر بال ہوتے تھے تو اس میں جوئیں پڑ جاتی تھیں۔ اور "میں نے اس کا ہاتھ اس کی گردن کے ساتھ طوق میں جکڑ دیا،" اور "اسے طوق پہنایا گیا" تو وہ 'مغلول' ہے، کہا جاتا ہے: "مالہ أل وغُل" (۲)۔ 'الغُل' اور 'الغُلۃ' کا معنی پیاس کی تپش بھی ہے، اور اسی طرح 'الغلیل' ہے؛ اس سے کہا جاتا ہے: "غُل الرجل" (آدمی پیاس سے نڈھال ہو گیا)، مجہول کے صیغے میں؛ جوہری (۳) سے منقول ہے۔

یعنی: پیروکاروں اور جن کی پیروی کی جاتی تھی، ان سب کی گردنوں میں طوق ڈال دیے گئے۔ کہا گیا: ان دو گروہوں کے علاوہ دوسروں کی۔ اور کہا گیا: "جنہوں نے کفر کیا" کا اشارہ انہی کی طرف ہے۔

اور کہا گیا: بات اللہ کے اس قول پر ختم ہوئی: {جب انہوں نے عذاب دیکھا} پھر اس نے ابتدا کی اور فرمایا: {اور ہم نے طوق ڈال دیے} اس کے بعد تمام کافروں کی گردنوں میں۔ {کیا انہیں بدلہ دیا جا رہا ہے مگر اسی کا جو وہ دنیا میں کیا کرتے تھے}؟

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ہم نے کسی بستی میں کوئی ڈرانے والا نہیں بھیجا مگر اس کے آسودہ حال لوگوں نے کہا: "بے شک ہم اس کے منکر ہیں جس کے ساتھ تم بھیجے گئے ہو۔" (٣٤) اور انہوں نے کہا: "ہم مال اور اولاد میں زیادہ ہیں، اور ہمیں عذاب نہیں دیا جائے گا۔" (٣٥) کہہ دیجیے: "بے شک میرا رب جس کے لیے چاہتا ہے رزق کشادہ کر دیتا ہے اور تنگ کر دیتا ہے، لیکن اکثر لوگ نہیں جانتے۔" (٣٦) اور تمہارے مال اور تمہاری اولاد ایسی چیزیں نہیں ہیں جو تمہیں ہمارے ہاں قریب کر دیں، سوائے ان کے جو ایمان لائے اور نیک عمل کیے - تو یہی لوگ ہیں جن کے لیے ان کے اعمال کا دوہرا بدلہ ہے، اور وہ بلند مکانات میں امن سے ہوں گے۔ (٣٧) اور جو لوگ ہماری آیتوں کو نیچا دکھانے کی کوشش کرتے ہیں - یہی لوگ عذاب میں حاضر کیے جائیں گے۔ (٣٨)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ہم نے کسی بستی میں کوئی ڈرانے والا نہیں بھیجا مگر اس کے آسودہ حال لوگوں نے کہا} قتادہ نے کہا: یعنی:

---

(١) القد وہ تسمہ ہے جو کچی کھال سے کاٹا جائے، القاموس (قدد)۔ (٢) أل: اس کی گدی میں دھکا دیا گیا، اور غل: اس کے ہاتھوں اور گردن میں طوق ڈال دیا گیا، اور یہ اس کے خلاف بددعا ہے۔ معجم متن اللغۃ (أل) اور (غل)۔ (٣) الصحاح میں ہے: (غلل)۔

Their wealthy, their leaders, their tyrants, and the leaders of evil said to the Messengers: {Indeed, we are disbelievers in that with which you were sent.} (1). {And they said, "We are more abundant in wealth and children,"} meaning: We have been favored over you with wealth and children, and if your Lord were not pleased with our religion and status, He would not have granted us this. {And we are not going to be punished,} because whoever He treats well, He does not punish. So Allah refuted their statement and their argument using wealth, saying to His Prophet (peace be upon him): {Say, "Indeed, my Lord extends provision for whom He wills"} i.e., expands it, {and restricts [it]} i.e., narrows it, meaning: Indeed, Allah is the one who distinguishes between His servants in provision as a test for them. None of this indicates what the final outcomes will be. Abundance of provision in this world does not indicate happiness in the hereafter. So do not think that your wealth and your children will avail you anything tomorrow. {But most of the people do not know} this; because they do not reflect. Then He said as a confirmation: {And it is not your wealth or your children that bring you nearer to Us in position,} Mujahid said: i.e., closeness. And "al-zulfah" means closeness (2). Al-Akhfash said (3): i.e., "izlafan," which is a verbal noun, so the position of "qurba" is in the accusative case, as if he said: by that which brings you closer to us, a bringing closer. Al-Farra' claimed that "allati" refers to both wealth and children together. He has another opinion - which is the school of Abu Ishaq al-Zajjaj - where the meaning is: your wealth is not that which brings you near to Us, nor are your children that which bring you near to Us. Then the predicate of the first was omitted because the second points to it. Al-Farra' recited: We with what we have and you with what you have Are satisfied, and opinions differ. (4)

(1) Reported by al-Tabari 19/352, and mentioned by al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/351. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/297. And Mujahid's statement was reported by al-Tabari 19/296. (3) In Ma'ani al-Qur'an 2/663. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/363, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/351, from whom the author quoted the statements of al-Farra' and al-Zajjaj. Al-Zajjaj's statement is in his Ma'ani al-Qur'an 4/255. The verse was previously mentioned at 10/188.

३२१ सूरह सबा: आयतें ३४ - ३८

उनके धनवानों, उनके सरदारों, उनके अत्याचारियों और बुराई के नेताओं ने रसूलों से कहा: {निश्चित रूप से, हम उस चीज़ के इनकार करने वाले हैं जिसके साथ तुम्हें भेजा गया है।} (१) {और उन्होंने कहा, "हम धन और संतान में अधिक हैं,"} यानी: हमें धन और संतान के साथ तुम पर वरीयता दी गई है, और यदि तुम्हारा रब हमारे दीन और स्थिति से प्रसन्न न होता, तो वह हमें यह सब न देता। {और हमें दंडित नहीं किया जाएगा,} क्योंकि जिसके साथ उसने भलाई की है, उसे वह दंडित नहीं करता। अतः अल्लाह ने उनके कथन और धन के उनके तर्क का खंडन किया, और अपने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से कहा: {कह दो, "निश्चित रूप से, मेरा रब जिसके लिए चाहता है प्रावधान बढ़ा देता है"} यानी, इसे विस्तृत कर देता है, {और सीमित कर देता है} यानी, संकीर्ण कर देता है, अर्थात: वास्तव में, अल्लाह ही है जो अपने बंदों के बीच उनकी परीक्षा के रूप में प्रावधान में भेद करता है। इसमें से कुछ भी यह संकेत नहीं देता कि परिणाम क्या होंगे। इस दुनिया में प्रावधान की बहुतायत परलोक की खुशी का संकेत नहीं देती है। इसलिए यह मत सोचो कि तुम्हारा धन और तुम्हारी संतान कल तुम्हारे किसी काम आएगी। {लेकिन अधिकांश लोग नहीं जानते} इसे; क्योंकि वे चिंतन नहीं करते। फिर उसने पुष्टि के रूप में कहा: {और वह तुम्हारा धन या तुम्हारी संतान नहीं है जो तुम्हें हमारे करीब लाती है,} मुजाहिद ने कहा: यानी, निकटता। और "अल-ज़ुल्फ़ह" का अर्थ निकटता है (२)। अल-अखफश ने कहा (३): यानी, "इज़लाफ़न", जो एक क्रियात्मक संज्ञा है, इसलिए "क़ुर्बा" का स्थान कर्म कारक (नसब) में होगा, जैसे कि उसने कहा हो: उसके द्वारा जो तुम्हें हमारे करीब लाता है, करीब लाना। अल-फर्रा का दावा था कि "अल्लती" धन और संतान दोनों के लिए है। उनका एक और मत है - जो अबू इशाक अल-ज़ज्जाज का मत है - जहाँ अर्थ यह है: न तो तुम्हारा धन वह है जो तुम्हें हमारे निकट लाता है, और न ही तुम्हारी संतान वह है जो तुम्हें हमारे निकट लाती है। फिर दूसरे के संकेत के कारण पहले के विधेय को हटा दिया गया। अल-फर्रा ने कविता की पंक्तियाँ पढ़ीं: हम उसके साथ जो हमारे पास है और तुम उसके साथ जो तुम्हारे पास है संतुष्ट हैं, और विचार भिन्न हैं। (४)

(१) इसे अल-तबरी १९/३५२ द्वारा रिपोर्ट किया गया है, और अल-नहहास ने इराब अल-कुरआन ३/३५१ में इसका उल्लेख किया है। (२) अल-नुकत वल-उयून ४/२९७। और मुजाहिद का कथन अल-तबरी १९/२९६ द्वारा रिपोर्ट किया गया था। (३) मानी अल-कुरआन २/६६३ में। (४) अल-फर्रा की मानी अल-कुरआन २/३६३, और अल-नहहास की इराब अल-कुरआन ३/३५१, जिनसे लेखक ने अल-

फर्रा और अल-ज़ज्जाज के कथनों को उद्धृत किया। अल-ज़ज्जाज का कथन उनकी मानी अल-कुरआन ४/२५५ में है। कविता की यह पंक्ति पहले १०/१८८ पर आई है।

ان کے مالداروں، ان کے سرداروں، ان کے سرکشوں اور شر کے علمبرداروں نے رسولوں سے کہا: ﴿ إِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُم بِهِ كَفِرُونَ ﴾ (۱)۔ ﴿ وَقَالُوا نَحْنُ أَكْثَرُ أَمْوَالًا وَأَوْلَادًا ﴾ یعنی: ہمیں تم پر مال اور اولاد کے ذریعے فضیلت دی گئی ہے، اور اگر تمہارا رب ہمارے دین اور فضیلت سے راضی نہ ہوتا تو وہ ہمیں یہ عطا نہ کرتا۔ ﴿ وَما نَحْنُ بِمُعَذَّبِينَ ﴾ کیونکہ جس پر اس نے احسان کیا اسے وہ عذاب نہیں دیتا۔ چنانچہ اللہ نے ان کے قول اور مال کے ساتھ ان کے احتجاج کو رد کرتے ہوئے اپنے نبی ﷺ سے فرمایا: ﴿ قُلْ إِنَّ رَبِّي يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَن يَشَاءُ ﴾ یعنی، اسے وسعت دیتا ہے، ﴿ وَيَقْدِرُ ﴾ یعنی، اسے کم کر دیتا ہے، یعنی: اللہ ہی ہے جو اپنے بندوں کے درمیان رزق میں ان کی آزمائش کے لیے تفاوت رکھتا ہے، لہٰذا ان چیزوں میں سے کوئی بھی مستقبل کے انجام کی نشاندہی نہیں کرتی۔ دنیا میں رزق کی فراوانی آخرت کی سعادت کی دلیل نہیں ہے، پس تم یہ گمان نہ کرو کہ تمہارے مال اور تمہاری اولاد کل تمہارے کچھ کام آئے گی۔ ﴿ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ ﴾ اس بات کو؛ کیونکہ وہ غور و فکر نہیں کرتے۔ پھر تاکید کے طور پر فرمایا: ﴿ وَمَا أَمْوَالُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُم بِالَّتِي تُقَرِّبُكُمْ عِندَنَا زُلْفَىٰ ﴾ مجاہد نے کہا: یعنی، قربت۔ اور "الزلفة" کا مطلب قربت ہے (۲)۔ اور الاخفش نے کہا (۳): یعنی، "إزلافاً"، جو کہ اسم مصدر ہے، چنانچہ "قربى" کا مقام نصب ہوگا، گویا کہ اس نے کہا: اس کے ذریعے جو تمہیں ہمارے ہاں قریب کرے، ایک طرح کا قریب کرنا۔ اور الفراء کا خیال ہے کہ "التي" مال اور اولاد دونوں کے لیے ہے۔ ان کا ایک دوسرا قول بھی ہے - جو ابو اسحاق الزجاج کا مسلک ہے - اس کا معنی یہ ہوگا: تمہارے مال وہ نہیں جو تمہیں ہمارے ہاں قریب کریں، اور نہ ہی تمہاری اولاد وہ ہے جو تمہیں ہمارے ہاں قریب کرے، پھر دوسرے کے دلالت

کرنے کی وجہ سے پہلے کی خبر کو حذف کر دیا گیا۔ الفراء نے یہ شعر پڑھا: نحن بما عندنا وأنت بما عندك راضٍ والرأيُ مختلفُ (۴)

(۱) اسے الطبری ۱۹ / ۳۵۲ نے روایت کیا ہے، اور النحاس نے اعراب القرآن ۳ / ۳۵۱ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۲) النکت والعیون ۴ / ۲۹۷۔ اور مجاہد کا قول الطبری ۱۹ / ۲۹۶ نے روایت کیا ہے۔ (۳) معانی القرآن ۲ / ۶۶۳ میں۔ (۴) معانی القرآن للفراء ۲ / ۳۶۳، اور اعراب القرآن للنحاس ۳ / ۳۵۱ اور اسی سے مصنف نے الفراء اور الزجاج کا قول نقل کیا ہے، اور الزجاج کا قول ان کی کتاب معانی القرآن ۴ / ۲۵۵ میں ہے۔ اور اس شعر کا تذکرہ پہلے ۱۰ / ۱۸۸ پر آ چکا ہے۔

And it is permissible outside the Quran [to say]: *bi-llatayn* (with the two [f.]), *bi-llati* (with those [f. pl.]), *bi-llawati* (with those [f. pl.]), and *bi-lladhayn* (with the two [m.]), and *bi-lladhina* (with those [m. pl.]) specifically for children (1). That is: wealth does not increase your status or rank with Us, nor does it bring you closer [to Us]. "Except for those who believe and do good deeds" [Quran 34:37]. Sa'id ibn Jubayr said: The meaning is: except for those who believe and do good deeds, for their wealth and children will not harm them in this world (2). Layth narrated from Tawus that he used to say: O Allah, grant me faith and [good] deeds, and keep me away from wealth and children, for I heard in what was revealed: "And it is not your wealth or your children that will bring you near to Us in position, but [only] he who has believed and done righteousness" (3). I say: Tawus's statement is subject to consideration. The meaning —and Allah knows best—is: keep me away from the wealth and children that cause transgression, or those in which there is no good. As for righteous wealth and a righteous child for a righteous man, how excellent that is! This has already been discussed in [the commentaries of Surahs] Al Imran, Maryam, and al-Furqan (4). The word "man" (whoever/those who) is in the accusative case (*nasb*) as a severed exception (*istithna' munqati'*), meaning: but those who believe and do good deeds, their faith and deeds bring them closer to Me. Al-Zajjaj claimed it is in the accusative case as a substitution (*badal*) for the *Kaf* and *Mim* [the suffix 'kum' meaning 'you'] in "tuqarribukum" (brings you closer). Al-Nahhas said: This statement is an error; because the *Kaf* and *Mim* are for the person being addressed, so substitution is not permissible. If this were permissible, it would be permissible to say: "Ra'aytuka Zaydan" (I saw you, Zayd [using Zayd as a substitute for 'you']). This statement of Abu Ishaq [Al-Zajjaj] is the same as Al-Farra's, except that Al-Farra' does not use the term "substitution" (*badal*) because it is not a term used by the Kufans, but his statement amounts to that. He claimed that its like is: "Except for him who comes to Allah with a sound heart" [Ash-Shu'ara: 89], where it is in the accusative according to him because of "yanfa'" (benefits). Al-Farra' also allowed "man" to be in the nominative case (*raf'*), meaning: "What he is but he who believes." Thus he said, and I do not grasp its meaning (5).

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/352, and similarly in Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 4/255. (2) Narrated similarly by al-Tabari 19/297 from Ibn Zayd, but we did not find it from Sa'id ibn Jubayr. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/453, and narrated by Ibn Abi Hatim as in al-Durr al-Manthur 5/238. (4) 5/110, 13/414, and 15/488. (5) I'rab al-Qur'an by al-

Nahhas 3/352, al-Zajjaj's statement in Ma'ani al-Qur'an 4/255, and al-Farra's statement in Ma'ani al-Qur'an 2/363.

और कुरान के बाहर यह जायज़ है: 'बिल्लतैन' (दो स्त्रियों के साथ), 'बिल्लाती' (उन स्त्रियों के साथ), 'बिल्लवाती' (उन स्त्रियों के साथ), 'बिल्लज़ैन' (दो पुरुषों के साथ), और विशेष रूप से बच्चों के लिए 'बिल्लज़ीना' कहना (1)। अर्थात: धन हमारे यहाँ आपके पद या दर्जे को नहीं बढ़ाता है, और न ही यह आपको हमारे करीब लाता है। "सिवाय उनके जो ईमान लाए और जिन्होंने अच्छे काम किए" [कुरान 34:37]। सईद बिन जुबैर ने कहा: इसका अर्थ है: सिवाय उनके जो ईमान लाए और नेक काम किए, तो उनका धन और उनकी संतान उन्हें दुनिया में नुकसान नहीं पहुँचाएगी (2)। लैथ ने ताऊस से रिवायत की है कि वे कहा करते थे: ऐ अल्लाह, मुझे ईमान और नेक काम नसीब कर, और मुझे धन और संतान से दूर रख, क्योंकि मैंने उस चीज़ में सुना है जो वह्य (प्रकाशना) की गई: "और न तुम्हारा धन और न तुम्हारी संतान ऐसी चीज़ है जो तुम्हें हमारे करीब लाए, सिवाय उसके जो ईमान लाया और जिसने नेक काम किए" (3)। मैंने कहा: ताऊस की बात विचारणीय है। और अल्लाह बेहतर जानता है, इसका अर्थ यह है: मुझे उस धन और संतान से दूर रख जो सरकशी (विद्रोह) का कारण बनते हैं, या जिनमें कोई भलाई नहीं है। जहाँ तक एक नेक आदमी के लिए नेक धन और नेक संतान का सवाल है, तो यह कितनी अच्छी बात है! और यह बात 'आल इमरान, मरियम और अल-फ़ुरक़ान' के व्याख्यान में पहले आ चुकी है (4)। और "मन" (जो/वो) यहाँ 'इस्तिथना मुनक़ाति' (कटा हुआ अपवाद) के रूप में नसब (कर्मवाचक) की स्थिति में है, अर्थात: लेकिन जो लोग ईमान लाए और नेक काम किए, उनका ईमान और उनके काम उन्हें मेरे करीब लाते हैं। अल-ज़ज्जाज का दावा है कि यह "तुक़र्रिबुकुम" (तुम्हें करीब लाता है) में 'काफ' और 'मीम' (तुम) के बदले 'बदल' (प्रतिस्थापन) के रूप में नसब की स्थिति में है। अल-नहहास ने कहा: यह कथन गलत है; क्योंकि 'काफ' और 'मीम' संबोधित व्यक्ति के लिए हैं, इसलिए 'बदल' जायज़ नहीं है। अगर यह जायज़ होता, तो यह कहना भी जायज़ होता: "रायतुका ज़ैदन" (मैंने तुम्हें देखा, ज़ैद को [ज़ैद को 'तुम्हें' के बदले इस्तेमाल करते हुए])। अबू इसहाक (अल-ज़ज्जाज) का यह कथन अल-फर्रा के कथन जैसा ही है, सिवाय इसके कि अल-फर्रा इसे 'बदल' नहीं कहते, क्योंकि यह कूफ़ियों का शब्द नहीं है, लेकिन उनकी बात का अर्थ वही निकलता है। उन्होंने दावा किया कि इसका उदाहरण यह है: "सिवाय उसके जो अल्लाह के पास शुद्ध हृदय के साथ आया" [अश-शुआरा: 89], जहाँ उनके अनुसार यह "यन्फ़ा" (लाभ पहुँचाना) के कारण नसब में है। अल-फर्रा ने "मन" को रफ़ा (कर्तावाचक) की स्थिति में होना भी जायज़ माना है,

जिसका अर्थ है: "वह और कोई नहीं बल्कि वही है जो ईमान लाया।" उन्होंने ऐसा ही कहा, और मैं इसका अर्थ पूरी तरह नहीं समझ सका (5)।

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 3/352, और इसी तरह अल-ज़ज्जाज की मा'नी अल-कुरान 4/255 में। (2) अल-तबरी 19/297 ने इब्न ज़ैद से इसी तरह की रिवायत की है, और हमें सईद बिन जुबैर से ऐसी कोई रिवायत नहीं मिली। (3) अल-नुकात वल-उयून 4/453, और इब्न अबी हातिम ने इसे अल-दुर अल-मंसूर 5/238 की तरह रिवायत किया है। (4) 5/110, 13/414 और 15/488. (5) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 3/352, मा'नी अल-कुरान 4/255 में अल-ज़ज्जाज का कथन, और मा'नी अल-कुरान 2/363 में अल-फर्रा का कथन।

اور قرآن کے علاوہ یہ جائز ہے: باللتین، باللاتی، باللواتی اور باللذین، اور خاص طور پر بچوں کے لیے باللذین کہنا (١)۔ یعنی: مال ہمارے ہاں تمہارے مرتبے اور درجے میں اضافہ نہیں کرتا، اور نہ ہی یہ تمہیں ہمارے قریب لاتا ہے۔ ﴿إِلَّا مَنْ آمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا﴾ (مگر جو ایمان لائے اور نیک عمل کرے) [سورہ سبا: ٣٧]۔ سعید بن جبیر نے کہا: مطلب یہ ہے کہ: سوائے اس کے جو ایمان لایا اور نیک عمل کیے، تو اس کا مال اور اولاد اسے دنیا میں نقصان نہیں پہنچائیں گے (٢)۔ لیث نے طاوس سے روایت کی ہے کہ وہ کہا کرتے تھے: اے اللہ، مجھے ایمان اور عمل نصیب فرما، اور مجھے مال اور اولاد سے بچا، کیونکہ میں نے اس میں سنا ہے جو وحی کی گئی: ﴿وَمَا أَمْوَالُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ بِالَّتِي تُقَرِّبُكُمْ عِنْدَنَا زُلْفَىٰ إِلَّا مَنْ آمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا﴾ (اور تمہارے مال اور تمہاری اولادیں ایسی چیز نہیں ہیں جو تمہیں ہمارے قریب کر دیں، مگر وہ جو ایمان لائے اور نیک عمل کرے) (٣)۔ میں کہتا ہوں: طاوس کے قول میں تامل کی ضرورت ہے، اور معنی—واللہ اعلم—یہ ہے: مجھے اس مال اور اولاد سے بچا جو سرکشی کا باعث بنیں، یا جن میں کوئی بھلائی نہ ہو۔ رہی بات نیک آدمی کے لیے نیک مال اور نیک اولاد کی، تو یہ کتنی عمدہ چیز ہے! اور یہ بات 'آل عمران، مریم، اور الفرقان' کی تفسیر میں گزر چکی ہے (٤)۔ اور لفظ «مَنْ» یہاں 'استثناء منقطع' کے طور پر حالتِ نصب میں ہے، یعنی: لیکن جو لوگ ایمان لائے اور نیک عمل کیے، ان کا ایمان اور عمل انہیں میرے قریب لاتے ہیں۔ الزجاج کا خیال ہے کہ یہ «تُقَرِّبُكُمْ» میں 'کاف' اور 'میم' (تم) سے 'بدل' کی صورت میں حالتِ نصب میں ہے۔ النحاس نے کہا: یہ قول غلط ہے؛ کیونکہ 'کاف' اور 'میم' مخاطب کے لیے ہیں، لہذا 'بدل' جائز نہیں ہے۔ اگر یہ جائز ہوتا تو یہ کہنا بھی جائز ہوتا: "رأيتك زيداً" (میں نے تجھے دیکھا، زید کو)۔ ابو اسحاق (الزجاج) کا یہ قول وہی ہے جو الفراء کا

ہے، سوائے اس کے کہ الفراء اسے 'بدل' نہیں کہتے کیونکہ یہ کوفیوں کی اصطلاح نہیں ہے، لیکن ان کی بات کا نتیجہ یہی نکلتا ہے۔ انہوں نے دعویٰ کیا کہ اس کی مثال یہ ہے: ﴿إِلَّا مَنْ أَتَى اللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ﴾ (مگر وہ جو اللہ کے پاس سلامت دل لے کر آیا) [الشعراء: ۸۹]، ان کے نزدیک یہ «ينفع» کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے۔ الفراء نے «مَنْ» کا حالتِ رفع میں ہونا بھی جائز قرار دیا ہے جس کے معنی ہیں: "وہ کوئی نہیں مگر وہ جو ایمان لایا"۔ انہوں نے اسی طرح کہا، اور میں اس کا مطلب پوری طرح نہیں سمجھ سکا (٥)۔

(١) إعراب القرآن للنحاس ٣٥٢/٣ ، اور اسی طرح معانی القرآن للزجاج ٤ / ٢٥٥ میں۔ (٢) طبری ١٩ / ٢٩٧ نے ابن زید سے اسی طرح کی روایت کی ہے، اور ہمیں سعید بن جبیر سے ایسی کوئی روایت نہیں ملی۔ (٣) النكت والعيون ٤ / ٤٥٣ ، اور اسے ابن ابی حاتم نے روایت کیا جیسا کہ الدر المنثور ٥ / ٢٣٨ میں ہے۔ (٤) ٥ / ١١٠ اور ١٣ / ٤١٤ اور ١٥ / ٤٨٨ . (٥) إعراب القرآن للنحاس ٣٥٢/٣ ، اور معانی القرآن ٤ / ٢٥٥ میں الزجاج کا قول، اور معانی القرآن ٢ / ٣٦٣ میں الفراء کا قول۔

Page 323

Surah Saba: Verses 34 - 38

﴿For those, there will be a double reward for what they did﴾ [Saba: 37], meaning His saying: ﴿Whoever comes [on the Day of Judgement] with a good deed will have ten times the like thereof [to his credit]﴾ [Al-An'am: 160]. So 'Al-Di'f' (the double) means the increase, i.e., they have the reward of doubling. This is a case of adding the infinitive (masdar) to the object (maf'ul). It is also said: they have the reward of multiples, so 'Al-Di'f' carries the meaning of plurality. Adding 'double' to 'reward' is like adding a thing to itself, such as: 'the truth of certainty' (haqq al-yaqin), and 'the first prayer' (salat al-ula). Meaning: they have the doubled reward; for one [deed], ten, up to what Allah wills of increase.

Using this verse, those who preferred wealth over poverty argued. Muhammad bin Ka'b said: Indeed, if a believer is wealthy and pious, Allah gives him his reward twice according to this verse(1). ﴿and they will be secure in the high dwellings [of Paradise]﴾.

The general reading is: "jaza'u al-di'fi" with annexation (idafa). Al-Zuhri, Ya'qub, and Nasr bin 'Asim read: "jaza'an" with nunation and in the accusative case, and "al-di'fu" in the nominative case(2), i.e.: for those there is the double as a reward, by way of precedence and delay. And "wa jaza'u al-di'fi" meaning they will be rewarded the double. And "jaza'u al-di'fu" both in the nominative case, 'al-di'fu' being a substitute (badal) for 'jaza'(3).

The majority also read: ﴿in the high dwellings﴾ in the plural, which is the choice of Abu 'Ubayd; because of His saying: ﴿We will surely settle them in chambers of Paradise﴾ [Al-'Ankabut: 58]. Al-Zamakhshari: It was read "in the high dwellings" with damma, fatha, or sukun on the letter 'Ra'(4).

Al-A'mash, Yahya bin Waththab, Hamzah, and Khalaf read: ﴿in the high dwelling﴾ in the singular(5); because of the Almighty's saying: ﴿Those will be awarded the Chamber﴾ [Al-Furqan: 75]. 'Al-Ghurfa' (the chamber) can be intended as a generic noun.

---

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 4/453. (2) Al-Nashr 2/351. In this reading, "jaza'an" is in the accusative case as a 'hal' (circumstantial state), as mentioned by Abu Hayyan in Al-Bahr 7/286. (3) Al-Kashshaf 3/292. The reading: "jaza'u al-di'fu" - with both in the

nominative - was mentioned by Ibn Khalawayh in Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 122, and Ibn 'Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 4/422 from Qatadah. The reading: "jaza'un" in the nominative with nunation and "al-di'fa" in the accusative was mentioned by Al-Alusi in Ruh al-Ma'ani 22/149. (4) Al-Kashshaf 3/292, and the reading with fatha and sukun on the 'Ra' is in Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 122. (5) Al-Sab'ah p. 530, and Al-Taysir p. 181 from Hamzah. As for the famous reading of Khalaf, it is like the reading of the majority.

पृष्ठ ३२३

सूरह सबा: आयतें ३४ - ३८

﴿तो उन्हीं के लिए उनके कर्मों का दोहरा बदला है﴾ [सबा: ३७] यानी उनका कथन: ﴿जो कोई नेक काम लेकर आएगा, उसके लिए उसके जैसा दस गुना है﴾ [अल-अनाम: १६०]। तो 'अल-दिफ़' (दोगुना) का अर्थ है वृद्धि, यानी उनके लिए दोगुना करने का प्रतिफल है। यह स्रोत (मस्दर) को कर्म (मफूल) के साथ जोड़ने का मामला है। और यह भी कहा गया है: उनके लिए कई गुना का बदला है, तो 'अल-दिफ़' बहुवचन के अर्थ में है। प्रतिफल के साथ दोगुने का संबंध वैसे ही है जैसे किसी चीज़ को स्वयं के साथ जोड़ना, जैसे: 'निश्चित सत्य' (हक़ अल-यक़ीन), और 'पहली नमाज़' (सलात अल-ऊला)। यानी: उनके लिए दोगुना प्रतिफल है; एक के बदले दस, अल्लाह की इच्छा के अनुसार वृद्धि तक।

इस आयत से उन लोगों ने तर्क दिया जिन्होंने गरीबी पर अमीरी को प्राथमिकता दी। मुहम्मद बिन काब ने कहा: वास्तव में, यदि कोई आस्तिक अमीर और परहेज़गार है, तो अल्लाह उसे इस आयत के अनुसार दो बार उसका बदला देता है(१)। ﴿और वे ऊंचे कमरों में सुरक्षित होंगे﴾।

आम पाठ (क़िरात) है: "जज़ाउ अल-दिफ़ि" इज़ाफ़त (संबंध) के साथ। और अज़-ज़ुहरी, यकूब और नस्र बिन आसिम ने पढ़ा: "जज़ाअन" तन्वीन और नसब (accusative) के साथ और "अल-दिफ़ु" रफ़ा (nominative) के साथ(२), यानी: तो उन्हीं के लिए दोगुना बदला है, आगे-पीछे करने के आधार पर। और "व जज़ाउ अल-दिफ़ि" इस आधार पर कि उन्हें दोगुना बदला दिया जाएगा। और "जज़ाउ अल-दिफ़ु" दोनों रफ़ा के साथ, 'अल-दिफ़ु' 'जज़ा' का बदल है(३)।

बहुमत ने यह भी पढ़ा: ﴿ऊंचे कमरों में﴾ बहुवचन में, जो अबू उबैद की पसंद है; उनके इस कथन के कारण: ﴿हम निश्चित रूप से उन्हें स्वर्ग के कमरों में बसाएंगे﴾ [अल-अनकबूत: ५८]। अल-ज़मख्शरी: "ऊंचे कमरों में" को 'रा' अक्षर पर ज़म्मा, फ़त्हा और सुकून के साथ पढ़ा गया है(४)।

अल-अमश, यह्या बिन वत्ताहब, हमज़ा और ख़लफ़ ने पढ़ा: ﴿ऊंचे कमरे में﴾ एकवचन में(५); सर्वशक्तिमान के इस कथन के कारण: ﴿उन्हें कमरे का प्रतिफल दिया जाएगा﴾ [अल-फ़ुरक़ान: ७५]। और 'अल-ग़ुरफ़ा' का अर्थ जातिवाचक संज्ञा (generic noun) भी हो सकता है।

(१) अल-नुकात वल-उयून ४/४५३। (२) अल-नश्र २/३५१। और इस पाठ में "जज़ाअन" को 'हाल' (स्थिति) के रूप में नसब दिया गया है, जैसा कि अबू हयान ने अल-बहर ७/२८६ में उल्लेख किया है। (३) अल-कश्शाफ ३/२९२। पाठ: "जज़ाउ अल-दिफ़ु" - दोनों को रफ़ा के साथ - इब्न खलवैह ने अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ह पृष्ठ १२२ में, और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/४२२ में क़तादा से उल्लेख किया है। और पाठ: "जज़ाउन" रफ़ा और तन्वीन के साथ और "अल-दिफ़ा" नसब के साथ अल-आलूसी ने रूह अल-मानी २२/१४९ में उल्लेख किया है। (४) अल-कश्शाफ ३/२९२, और 'रा' पर फ़त्हा और सुकून के साथ पाठ अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ह पृष्ठ १२२ में है। (५) अल-सबआ पृष्ठ ५३०, और अल-तयसीर पृष्ठ १८१ हमज़ा से। जहाँ तक ख़लफ़ के प्रसिद्ध पाठ का सवाल है, वह बहुमत के पाठ की तरह है।

صفحہ ۳۲۳

سورہ سبا: آیات ۳۴ - ۳۸

﴿فَأُوْلَئِكَ لَهُمْ جَزَاءُ الضِّعْفِ بِمَا عَمِلُوا﴾ یعنی اللہ کا فرمان: ﴿ مَن جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا ﴾ [الأنعام: ۱۶۰]۔ پس 'الضِّعْفُ' سے مراد زیادتی ہے، یعنی: ان کے لیے دوگنا کرنے کا بدلہ ہے۔ اور یہ مصدر کی مفعول کی طرف اضافت کے باب سے ہے۔ اور کہا گیا ہے: ان کے لیے کئی گنا بدلہ ہے، پس 'الضِّعْفُ' جمع کے معنی میں ہے۔ اور 'ضعف' کی 'جزاء' کی طرف اضافت ایسی ہے جیسے کسی چیز کی اس کی اپنی طرف اضافت، جیسے: 'حق الیقین'، اور 'صلاۃ الاولیٰ'۔ یعنی: ان کے لیے دوگنا بدلہ ہے؛ ایک کے لیے دس، اس زیادتی تک جو اللہ چاہے۔

اس آیت سے ان لوگوں نے استدلال کیا ہے جنہوں نے غنیٰ (امیری) کو فقر (غریبی) پر فضیلت دی ہے۔ اور محمد بن کعب نے کہا: بے شک مومن جب غنی اور متقی ہو تو اللہ اسے اس آیت کی وجہ سے اس کا اجر دو مرتبہ دیتا ہے(۱)۔ ﴿وَهُمْ فِي الْغُرُفَاتِ آمِنُونَ﴾۔

عام قراءت: "جَزَاءُ الضِّعْفِ" اضافت کے ساتھ ہے۔ اور زہری، یعقوب اور نصر بن عاصم نے "جزاءً" منون اور منصوب، اور "الضعفُ" مرفوع پڑھا ہے(۲)، یعنی: پس ان کے لیے دوگنا بدلہ ہے، تقدیم و تاخیر کے طور پر۔ اور "وَجَزَاءُ الضِّعْفِ" اس بنیاد پر کہ انہیں دوگنا بدلہ دیا جائے۔ اور "جزاءُ الضِّعفُ" دونوں مرفوع، 'الضِّعفُ' 'جزاء' سے بدل ہے(۳)۔

جمہور نے ﴿فِي الْغُرُفَاتِ﴾ جمع کے ساتھ بھی پڑھا ہے، اور یہی ابو عبید کا اختیار ہے؛ اللہ کے اس قول کی وجہ سے: ﴿لَنُبَوِّئَنَّهُمْ مِنَ الْجَنَّةِ غُرَفًا﴾ [العنکبوت: ۵۸]۔ زمخشری: اور "فی الغرفات" را کے ضمہ، فتحہ اور سکون کے ساتھ پڑھا گیا ہے(۴)۔

اور اعمش، یحییٰ بن وثاب، حمزہ اور خلف نے: ﴿فی الغرفة﴾ توحید (واحد) کے ساتھ پڑھا ہے(۵)؛ اللہ تعالیٰ کے قول کی وجہ سے: ﴿أُوْلَئِكَ يُجْزَوْنَ الْغُرْفَةَ﴾ [الفرقان: ۷۵]۔ اور 'الغرفہ' سے اسم جنس بھی مراد لیا جا سکتا ہے۔

---

(۱) النکت والعیون ۴/ ۴۵۳۔ (۲) النشر ۲/ ۳۵۱۔ اور "جزاءً" اس قراءت میں حال ہونے کی بنا پر منصوب ہے، جیسا کہ ابو حیان نے البحر ۷/ ۲۸۶ میں ذکر کیا ہے۔ (۳) الکشاف ۳/ ۲۹۲۔ اور قراءت: "جزاء الضِّعفُ" - دونوں کے رفع کے ساتھ - ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص ۱۲۲ میں، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۴/ ۴۲۲ میں قتادہ سے ذکر کیا ہے۔ اور قراءت: "جزاءً" رفع اور تنوین کے ساتھ اور "الضعفُ" نصب کے ساتھ آلوسی نے روح المعانی ۲۲/ ۱۴۹ میں ذکر کیا ہے۔ (۴) الکشاف ۳/ ۲۹۲ ، اور را کے فتحہ اور سکون کے ساتھ قراءت القراءات الشاذہ ص ۱۲۲ میں ہے۔ (۵) السبعہ ص ۵۳۰ ، والتیسیر ص ۱۸۱ حمزہ سے۔ رہا خلف کی مشہور قراءت کا معاملہ تو وہ جمہور کی قراءت کی طرح ہے۔

The plural and the generic noun. Ibn Abbas said: They are rooms of ruby, peridot, and pearl. The explanation of that has already passed (1).

{Safe and secure} i.e., from punishment, death, diseases, and sorrows. {And those who strive against Our verses} in nullifying our proofs, arguments, and our Book. {to frustrate them}: being stubborn, thinking they can escape Us. {They will be brought to the punishment} i.e., in Hell; the Zabaniyah (angels of punishment) will bring them there.

The word of the Almighty: {Say, "Indeed, my Lord extends provision for whom He wills of His servants and restricts [it] for him. But whatever thing you spend [in His cause] - He will compensate it; and He is the best of providers." (39)}

The word of the Almighty: {Say, "Indeed, my Lord extends provision for whom He wills of His servants and restricts [it] for him."} repeated for emphasis. {But whatever thing you spend [in His cause] - He will compensate it} i.e., Say, O Muhammad, to those deluded by wealth and children: Indeed, Allah expands for whom He wills and restricts for whom He wills, so do not be deluded by wealth and children, but spend them in obedience to Allah, for whatever you spend in obedience to Allah, He will compensate it. There is an implicit meaning, i.e., He will compensate it for you; it is said: "akhalafa lahu" and "akhalafa 'alayhi", meaning: He gives you its successor and its replacement, and that replacement is either in this world or in the hereafter.

In "Sahih" Muslim from Abu Hurayrah, he said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "There is no day in which the servants wake up except that two angels descend, one of whom says: 'O Allah, give the spender a replacement,' and the other says: 'O Allah, give the withholder destruction.'" (2).

Also in it, from Abu Hurayrah, from the Messenger of Allah (PBUH) who said: "Indeed, Allah said to me: 'Spend, and I will spend on you...'" the Hadith (3). This is an indication of the compensation in this world with the equivalent of what was spent in it if it was...

---

(1) See 10/299 and 15/491. Ibn Abbas's report will come in the interpretation of verse (20) of Surah Az-Zumar. (2) Sahih Muslim (1010), and what is between the brackets is from it, and it is in Ahmad (8054), and Al-Bukhari (1442). (3) Sahih Muslim (993), and it is in Ahmad (7298), and Al-Bukhari (4684).

३२४ सूरह सबा: आयतें ३४ - ३९

बहुवचन और जातिवाचक संज्ञा। इब्न अब्बास ने कहा: वे याकूत, ज़बरजद और मोतियों के कमरे हैं। इसका विवरण पहले ही बीत चुका है (१)।

{सुरक्षित} यानी: दंड, मृत्यु, बीमारियों और दुखों से। {और जो लोग हमारी आयतों को झुठलाने में प्रयासरत रहते हैं} हमारे प्रमाणों, तर्कों और हमारी पुस्तक को विफल करने में। {हमें आज़माने वाले}: ज़िद करने वाले, यह समझते हुए कि वे हमसे बच निकलेंगे। {वे दंड में उपस्थित किए जाएंगे} यानी: नरक में; ज़बानिया (सज़ा के फ़रिश्ते) उन्हें वहां लाएंगे।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {कह दो, "बेशक मेरा रब जिसके लिए चाहता है रोज़ी कुशादा कर देता है अपने बंदों में से और जिसके लिए चाहता है तंग कर देता है। और तुम जो चीज़ भी (अल्लाह की राह में) ख़र्च करोगे, वह उसका बदला दे देगा; और वह सबसे बेहतर रिज़्क़ देने वाला है।" (३९)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {कह दो, "बेशक मेरा रब जिसके लिए चाहता है रोज़ी कुशादा कर देता है अपने बंदों में से और जिसके लिए चाहता है तंग कर देता है।"} इसे ताकीद (ज़ोर देने) के लिए दोहराया गया है। {और तुम जो चीज़ भी ख़र्च करोगे, वह उसका बदला दे देगा} यानी: ऐ मुहम्मद, धन और बच्चों के धोखे में आए हुए इन लोगों से कह दो: बेशक अल्लाह जिसके लिए चाहता है कुशादगी करता है और जिसके लिए चाहता है तंगी करता है, तो धन और बच्चों के धोखे में न आओ, बल्कि उन्हें अल्लाह की आज्ञाकारिता में ख़र्च करो, क्योंकि जो कुछ भी तुम अल्लाह की आज्ञाकारिता में ख़र्च करोगे, वह उसका बदला देगा। इसमें एक गुप्त अर्थ है, यानी: वह तुम्हें उसका बदला देगा; कहा जाता है: "अखलाफ़ा लहू" और "अखलाफ़ा अलैहि", यानी: वह तुम्हें उसका उत्तराधिकारी और उसका विकल्प देता है, और वह विकल्प या तो दुनिया में है या आख़िरत (परलोक) में।

और "सहीह" मुस्लिम में अबू हुरैरा से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फ़रमाया: "ऐसा कोई दिन नहीं होता जिसमें बंदे सुबह करते हों मगर दो फ़रिश्ते उतरते हैं, उनमें से एक कहता है: ऐ अल्लाह, ख़र्च करने वाले को बदला (ख़लफ़) अता कर, और दूसरा कहता है: ऐ अल्लाह, रोक कर रखने वाले को बर्बादी अता कर।" (२)।

और उसी में अबू हुरैरा से, अल्लाह के रसूल ﷺ से रिवायत है, उन्होंने फ़रमाया: "बेशक अल्लाह ने मुझसे फ़रमाया: 'तुम ख़र्च करो, मैं तुम पर ख़र्च करूँगा...'" हदीस (३)। और यह दुनिया में उस चीज़ के बदले का संकेत है जो उसमें ख़र्च की गई थी यदि वह...

(१) देखें १०/२९९ और १५/४९१। इब्न अब्बास की रिपोर्ट सूरह अज़-ज़ुमर की आयत (२०) की व्याख्या में आएगी। (२) सहीह मुस्लिम (१०१०), और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है, और यह अहमद (८०५४) और बुखारी (१४४२) में है। (३) सहीह मुस्लिम (९९३), और यह अहमद (७२९८) और बुखारी (४६८४) में है।

۳۲۴ سورة سبا: آیات ۳۴ - ۳۹

جمع اور اسم جنس۔ ابن عباس نے فرمایا: یہ یاقوت، زبرجد اور موتیوں کے کمرے ہیں۔ اس کا بیان پہلے گزر چکا ہے (۱)۔

﴿ءَامِنُونَ﴾ یعنی: عذاب، موت، بیماریوں اور غموں سے۔ ﴿وَالَّذِينَ يَسْعَوْنَ فِي ءَايَتِنَا﴾ ہماری دلیلوں، حجتوں اور ہماری کتاب کو باطل کرنے میں۔ ﴿مُعَجِزِينَ﴾ : ہٹ دھرمی کرنے والے، یہ سمجھتے ہوئے کہ وہ خود کو ہم سے بچا لیں گے۔ ﴿أُولَئِكَ فِي الْعَذَابِ مُحْضَرُونَ﴾ یعنی: جہنم میں؛ زبانیة (عذاب کے فرشتے) انہیں وہاں لائیں گے۔

اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿قُلْ إِنَّ رَبِّى يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَن يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِۦ وَيَقْدِرُ لَهُۥ ۚ وَمَا أَنفَقْتُم مِّن شَىْءٍ فَهُوَ يُخْلِفُهُۥ ۖ وَهُوَ خَيْرُ الرَّٰزِقِينَ ٣٩﴾

اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿قُلْ إِنَّ رَبِّى يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَن يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِۦ وَيَقْدِرُ لَهُۥ﴾ تاکید کے لیے دہرایا گیا۔ ﴿وَمَا أَنفَقْتُم مِّن شَىْءٍ فَهُوَ يُخْلِفُهُۥ﴾ یعنی: اے محمد! مال اور اولاد کے دھوکے میں پڑے ان لوگوں سے کہہ دو: بے شک اللہ جس کے لیے چاہتا ہے رزق کشادہ کر دیتا ہے اور جس کے لیے چاہتا ہے تنگ کر دیتا ہے، پس مال اور اولاد کے دھوکے میں نہ آؤ، بلکہ انہیں اللہ کی اطاعت میں خرچ کرو، کیونکہ جو کچھ تم اللہ کی اطاعت میں خرچ کرو گے، وہ اس کا بدلہ دے گا۔ اس میں ایک پوشیدہ معنی ہے، یعنی: وہ تمہیں اس کا بدل دے گا؛ کہا جاتا ہے: "أخلف له" اور "أخلف عليه"، یعنی: وہ تمہیں اس کا بدل اور عوض دیتا ہے، اور وہ عوض یا تو دنیا میں ہے اور یا آخرت میں۔

اور "صحیح" مسلم میں ابوہریرہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "کوئی دن ایسا نہیں ہوتا جس میں بندے صبح کریں مگر دو فرشتے نازل ہوتے ہیں، ان میں سے ایک کہتا ہے:

اے اللہ! خرچ کرنے والے کو بدل عطا فرما، اور دوسرا کہتا ہے: اے اللہ! روک کر رکھنے والے کو تلف (بربادی) عطا فرما" (۲)۔

اور اسی میں ابوہریرہ سے، رسول اللہ ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: "بے شک اللہ نے مجھ سے فرمایا: 'خرچ کرو، میں تم پر خرچ کروں گا...'" حدیث (۳)۔ اور یہ دنیا میں اس خرچ کردہ مال کے مثل بدلے کی طرف اشارہ ہے اگر وہ...

---

(۱) ملاحظہ کریں ۲۹۹/۱۰ اور ۴۹۱/۱۵۔ اور ابن عباس کی روایت سورہ زمر کی آیت (۲۰) کی تفسیر میں آئے گی۔ (۲) صحیح مسلم (۱۰۱۰)، اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے، اور یہ احمد (۸۰۵۴) اور بخاری (۱۴۴۲) کے ہاں ہے۔ (۳) صحیح مسلم (۹۹۳)، اور یہ احمد (۷۲۹۸) اور بخاری (۴۶۸۴) کے ہاں ہے۔

Surah Saba: Verse 39 325

Spending in obedience to Allah. Sometimes the replacement (reward) might not be in this world, thus it becomes like prayer - as previously mentioned(1) - whether in being answered, or as atonement, or as treasure stored away, and the treasure here is like its reward(2). Issue: Al-Daraqutni and Abu Ahmad ibn 'Adi narrated from 'Abd al-Hamid al-Hilali, from Muhammad ibn al-Munkadir, from Jabir, who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Every good deed is charity, and whatever a man spends on himself and his family is written for him as charity, and whatever a man uses to protect his honor is charity, and whatever a man spends, Allah provides its replacement, except for spending on building or disobedience." 'Abd al-Hamid said: I asked ibn al-Munkadir: What is "protecting a man's honor"? He said: Giving to the poet and the foul-mouthed(3). 'Abd al-Hamid was deemed trustworthy by Ibn Ma'in(4). I say: As for what is spent in disobedience, there is no dispute that he is not rewarded for it nor is it replaced for him. As for buildings, whatever is necessary to shelter and protect a person, that will be replaced for him and he will be rewarded for its building, and that is to preserve(5) his structure and cover his nakedness; he ﷺ said: "The son of Adam has no right except in these traits: a house to live in, a garment to cover his nakedness, and a piece of bread, and water"(6). This meaning has already been fully discussed in [the commentary on Surah] Al-A'raf(7). His saying, the Most High: {And He is the best of providers} since it is said of man: he provides for his family, and the prince his army, He said: "And He is the best of providers" and the provider from creation provides, but that is from...

(1) 3/180. (2) In manuscript (Zha): the Hereafter, and similarly it occurred in Ahkam al-Qur'an by Ibn al-'Arabi 3/1592, and the discussion there is similar. (3) Sunan al-Daraqutni (2895), and al-Kamil 5/1959. And earlier 9/268 - 269. (4) Al-Kamil 5/1958, and 'Abd al-Hamid is Ibn al-Hasan al-Hilali; Abu Hatim said about him: a sheikh, while Ibn al-Madini, Abu Zur'a, and al-Daraqutni weakened him. Mizan al-I'tidal 2/539. (5) In manuscripts (Dal) and (Meem): and likewise for preservation, and in (Kha): that is for preservation. (6) Narrated by Ahmad (440) and al-Tirmidhi (2341) from the hadith of 'Uthman (may Allah be pleased with him), and it is a hadith that is not authentic as previously discussed 5/57. His saying: "Jilf al-Khubz", meaning: bread alone without condiment, or: thick dry bread. (7) 9/267 - 269.

सूरह सबा: आयत 39 325

अल्लाह की आज्ञाकारिता में खर्च करना। कभी-कभी इसका प्रतिफल दुनिया में नहीं होता, तो यह दुआ की तरह हो जाता है - जैसा कि पहले बताया गया है(1) - चाहे उत्तर मिलने में, या प्रायश्चित में, या संचय में, और यहाँ संचय इसके पुण्य में इसके समान है(2)। मसला: अल-दारकुतनी और अबू अहमद इब्न अदी ने अब्दुल हमीद अल-हिलाली से, उन्होंने मुहम्मद इब्न अल-मुनकादिर से, उन्होंने जाबिर से रिवायत की कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "हर नेक काम सदका (दान) है, और एक आदमी जो कुछ अपने ऊपर और अपने परिवार पर खर्च करता है, वह उसके लिए सदका लिखा जाता है, और जो कुछ आदमी अपनी इज्जत बचाने के लिए खर्च करता है वह सदका है, और जो कुछ आदमी खर्च करता है, अल्लाह उसका प्रतिफल देता है, सिवाय उस खर्च के जो इमारत बनाने या गुनाह में हो।" अब्दुल हमीद ने कहा: मैंने इब्न अल-मुनकादिर से पूछा: "आदमी का अपनी इज्जत बचाना" क्या है? उन्होंने कहा: कवि और बदज़ुबान को देना(3)। अब्दुल हमीद को इब्न माइन ने विश्वसनीय ठहराया है(4)। मैंने कहा: जहाँ तक गुनाह में खर्च करने की बात है, तो इसमें कोई विवाद नहीं है कि उसे उस पर कोई सवाब नहीं मिलता और न ही उसका बदला दिया जाता है। जहाँ तक इमारत का सवाल है, तो जो कुछ इंसान को पनाह देने और उसकी रक्षा करने के लिए अनिवार्य है, तो उसका प्रतिफल उसे दिया जाएगा और उसे उसकी इमारत के लिए पुण्य मिलेगा, और वह उसके शरीर की रक्षा(5) और उसके अंगों को ढकने के लिए है; आप ﷺ ने फरमाया: "आदम के बेटे का इन गुणों के सिवा कोई अधिकार नहीं है: एक घर जिसमें वह रहे, एक कपड़ा जिससे वह अपना शरीर ढके और रोटी का टुकड़ा और पानी"(6)। यह अर्थ 'अल-अराफ' में विस्तार से गुजर चुका है(7)। उनका कहना, उच्चतर: {और वह सबसे अच्छा रिज़क देने वाला है} चूँकि इंसान के बारे में कहा जाता है कि वह अपने परिवार को रिज़क देता है, और अमीर अपनी सेना को, तो उन्होंने कहा: "और वह सबसे अच्छा रिज़क देने वाला है" और रचना में से रिज़क देने वाला रिज़क देता है, लेकिन वह...

(1) 3/180. (2) पाण्डुलिपि (ظ) में: आख़िरत (परलोक), और इसी तरह इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-क़ुरान' 3/1592 में आया है, और उसमें चर्चा इसी तरह है। (3) सुनन अल-दारकुतनी (2895), और अल-कामिल 5/1959। और पहले 9/268 - 269। (4) अल-कामिल 5/1958, और अब्दुल हमीद इब्न अल-हसन अल-हिलाली हैं, और अबू हातिम ने उनके बारे में कहा: शेख़, जबकि इब्न अल-मदीनी, अबू ज़ुरा और अल-दारकुतनी ने उन्हें कमज़ोर बताया है। मीज़ान अल-इतिदाल

2/539। (5) पाण्डुलिपियों (د) और (م) में: और इसी तरह सुरक्षा के लिए, और (خ) में: और वह सुरक्षा के लिए। (6) इसे अहमद (440) और तिरमिज़ी (2341) ने उस्मान (رضي الله عنه) की हदीस से उद्धृत किया है, और यह एक ऐसी हदीस है जो सही नहीं है जैसा कि पहले चर्चा की गई 5/57। उनका कहना: "जिल्फ़ अल-खुब्ज़", यानी: केवल सूखी रोटी बिना सालन के, या: मोटी सूखी रोटी। (7) 9/267 - 269।

سورہ سبأ: آیت ۳۹ ۳۲۵

اللہ تعالیٰ کی اطاعت میں خرچ کرنا۔ اور کبھی بدلہ دنیا میں نہیں ملتا، تو یہ دعا کی طرح ہو جاتا ہے - جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے(۱) - خواہ قبولیت میں، یا کفارے میں، یا ذخیرہ کرنے میں، اور یہاں ذخیرہ کرنے سے مراد اجر میں اس کے مانند ہونا ہے(۲)۔ مسئلہ: دارقطنی اور ابو احمد بن عدی نے عبد الحمید الہلالی سے، انہوں نے محمد بن المنکدر سے، انہوں نے جابر سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «ہر نیک کام صدقہ ہے، اور آدمی جو کچھ اپنے اوپر اور اپنے گھر والوں پر خرچ کرتا ہے وہ اس کے لیے صدقہ لکھا جاتا ہے، اور جس چیز سے آدمی اپنی عزت بچاتا ہے وہ صدقہ ہے، اور آدمی جو بھی نفقہ خرچ کرتا ہے، اللہ تعالیٰ اس کا بدلہ دیتا ہے، سوائے اس خرچ کے جو عمارت یا معصیت میں ہو»۔ عبد الحمید نے کہا: میں نے ابن المنکدر سے پوچھا: «آدمی کا اپنی عزت بچانا» کیا ہے؟ انہوں نے کہا: شاعر اور زبان دراز کو دینا(۳)۔ عبد الحمید کی ابن معین نے توثیق کی ہے(٤)۔ میں نے کہا: جہاں تک معصیت میں خرچ کرنے کا تعلق ہے تو اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ اس پر اسے ثواب نہیں ملے گا اور نہ ہی اس کا کوئی بدلہ دیا جائے گا۔ رہی بات عمارت کی، تو اس میں سے جو ناگزیر ہو جو انسان کو پناہ دے اور اسے محفوظ رکھے، تو اس کا بدلہ اسے دیا جائے گا اور اس کی عمارت پر اسے اجر ملے گا، اور وہ اس کے ڈھانچے کی حفاظت(٥) اور اس کی ستر پوشی کے لیے ہے؛ آپ ﷺ نے فرمایا: «آدم کے بیٹے کا ان خصلتوں کے سوا کوئی حق نہیں: ایک گھر جس میں وہ رہے، ایک کپڑا جو اس کی شرمگاہ چھپائے، اور سوکھی روٹی اور پانی»(٦)۔ یہ مفہوم «الاعراف» میں تفصیل سے گزر چکا ہے(۷)۔ ارشاد باری تعالیٰ: ﴿وَهُوَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ﴾ (اور وہ بہترین رزق دینے والا ہے) چونکہ انسان کے بارے میں کہا جاتا ہے کہ وہ اپنے اہل و عیال کو رزق دیتا ہے، اور امیر اپنے لشکر کو،

اس لیے فرمایا: «اور وہ بہترین رزق دینے والا ہے» اور مخلوق میں سے بھی رزق دینے والا رزق دیتا ہے، لیکن وہ...

(١) ١٨٠/٣ . (٢) نسخہ (ظ) میں ہے: آخرت، اور اسی طرح ابن العربی کی احکام القرآن ١٥٩٢/٣ میں واقع ہوا ہے، اور اس میں گفتگو اسی طرح ہے۔ (٣) سنن الدارقطنی (٢٨٩٥)، اور الکامل ١٩٥٩/٥ ۔ اور پہلے ٢٦٨/٩ - ٢٦٩ . (٤) الکامل ١٩٥٨/٥ ، اور عبد الحمید ابن الحسن الہلالی ہیں، اور ان کے بارے میں ابو حاتم نے کہا: شیخ، جبکہ ابن المدینی، ابو زرعہ اور الدارقطنی نے انہیں ضعیف کہا ہے۔ میزان الاعتدال ٥٣٩/٢ . (٥) نسخوں (د) اور (م) میں ہے: اور اسی طرح تحفظ کے لیے، اور (خ) میں ہے: اور وہ تحفظ کے لیے۔ (٦) اسے احمد (٤٤٠)، اور ترمذی (٢٣٤١) نے حضرت عثمان کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور یہ ایسی حدیث ہے جو صحیح نہیں ہے جیسا کہ پہلے گفتگو گزر چکی ہے ٥٧/٥ ۔ ان کا قول: جلف الخبز، یعنی: صرف روٹی اس کے ساتھ کوئی سالن نہ ہو، یا: موٹی خشک روٹی۔ (٧) ٢٦٧/٩ - ٢٦٩ .

Wealth that is owned by them then ceases, while Allah Almighty provides from treasures that never run out or end. And He who brought out from non-existence to existence is the Provider in reality, as He, the Almighty, said: {Indeed, it is Allah who is the Continual Provider, the possessor of might, the Strong.} [Az-Dhariyat: 58].

His, the Almighty's, saying: {And [mention] the Day when He will gather them all and then say to the angels, "Did these [people] used to worship you?" (40) They will say, "Exalted are You! You [alone] are our benefactor, not them. Rather, they used to worship the jinn; most of them were believers in them." (41)}

His, the Almighty's, saying: {And [mention] the Day when He will gather them all} - this is connected to His saying: {And if you could see when the wrongdoers are made to stand} [Verse: 31], meaning: if you saw them in this state, you would see a terrible thing. The address is to the Prophet ﷺ, and the intent is him and his nation. Then He said: And if you were to see them also on the day We gather them all, the worshippers and the worshipped, i.e., We gather them for accountability, {then We will say (1) to the angels, "Did these [people] used to worship you?"}. Saeed narrated from Qatadah: This is a question, like the saying of the Mighty and Majestic to Jesus: {Did you say to the people, 'Take me and my mother as two deities besides Allah'?} [Al-Ma'idah: 116]. Al-Nahhas said (2): The meaning is: if the angels, peace be upon them, call them liars, then in that is a reprimand for them, so it is a question of rebuke for the worshippers.

{They said, "Exalted are You!"} meaning: glory be to You, {You are our Wali (Protector/Friend) against them} meaning: You are our Lord whom we follow, obey, worship, and are sincere in worship to Him. {Rather, they used to worship the jinn} meaning: they followed Iblis and his assistants. In the commentaries (3): that a tribe called Banu Mulayh from Khuza'ah; they used to worship the jinn, and they claimed that the jinn appeared to them, and that they were angels, and that they were the daughters of God, which is His, the Almighty's, saying: {And they have claimed between Him and the jinn a lineage.} [As-Saffat: 158].

---

(1) Hafs read: "yahshuruhum" and "yaqool" with the 'ya', and the rest read it with 'nun', which is what occurred in the copies. Al-Sab'ah p. 530, and At-Taysir p. 107. (2) In I'rab al-Qur'an 3/353-354, and what is before it is from it. And the saying of Qatadah before it was narrated by al-Tabari 19/299-300. (3) In (Z): And in the Tafsir.

धन-दौलत जो उनके पास है वह खत्म हो जाती है, जबकि अल्लाह सर्वशक्तिमान उन खजानों से प्रदान करता है जो कभी खत्म या समाप्त नहीं होते। और जिसने अस्तित्वहीनता से अस्तित्व में लाया, वही वास्तविकता में प्रदाता (राज़िक) है, जैसा कि सर्वशक्तिमान ने कहा: {निस्संदेह, अल्लाह ही वह है जो निरंतर प्रदाता, अपार शक्ति का स्वामी और सुदृढ़ है।} [अज़-धारियत: 58]।

सर्वशक्तिमान का कथन: {और जिस दिन वह उन सबको इकट्ठा करेगा, फिर फ़रिश्तों से कहेगा, "क्या ये लोग तुम्हारी ही इबादत किया करते थे?" (40) वे कहेंगे, "तू पाक है! तू ही हमारा संरक्षक है न कि ये। बल्कि ये तो जिन्नों की इबादत करते थे; उनमें से अधिकांश उन्हीं पर ईमान रखते थे।" (41)}

सर्वशक्तिमान का कथन: {और जिस दिन वह उन सबको इकट्ठा करेगा} - यह उनके इस कथन से जुड़ा है: {और यदि तुम देख पाते जब अत्याचारियों को खड़ा किया जाएगा} [आयत: 31], अर्थात: यदि आप उन्हें इस स्थिति में देखते, तो आप एक भयानक बात देखते। संबोधन नबी ﷺ के लिए है, और उद्देश्य वे और उनकी उम्मत है। फिर उन्होंने कहा: और यदि आप उन्हें उस दिन भी देख पाते जब हम उन सभी को इकट्ठा करेंगे, उपासकों और पूज्यों को, अर्थात, हम उन्हें हिसाब के लिए इकट्ठा करेंगे, {फिर हम फ़रिश्तों से कहेंगे (1), "क्या ये लोग तुम्हारी ही इबादत किया करते थे?"}। सईद ने क़तादाह से रिवायत की है: यह एक सवाल है, जैसे ईसा से सर्वशक्तिमान का कहना: {क्या तुमने लोगों से कहा था, 'मुझे और मेरी माँ को अल्लाह के सिवा दो इष्ट (खुदा) बना लो'?} [अल-माइदा: 116]। अल-नहस ने कहा (2): अर्थ यह है कि: यदि फ़रिश्ते, उन पर अल्लाह की सलामती हो, उन्हें झुठलाते हैं; तो इसमें उनके लिए झिड़की है, इसलिए यह उपासकों के लिए फटकार भरा सवाल है।

{उन्होंने कहा, "तू पाक है!"} अर्थात: तेरी महिमा हो, {तू ही उनके मुक़ाबले में हमारा वली (संरक्षक) है} अर्थात: तू ही हमारा रब है जिसकी हम पैरवी करते हैं, आज्ञा मानते हैं, इबादत करते हैं और उसकी इबादत में निष्ठावान हैं। {बल्कि ये तो जिन्नों की इबादत करते थे} अर्थात: वे इब्लीस और उसके सहायकों की आज्ञा मानते थे। और तफ़सीरों में है (3): कि खुज़ाआ का एक कबीला जिसे बनू मुलैह कहा जाता था; वे जिन्नों की पूजा करते थे, और उनका दावा था कि जिन्न उन्हें दिखाई देते हैं, और वे फ़रिश्ते हैं, और वे अल्लाह की बेटियाँ हैं, और यही सर्वशक्तिमान का कथन है: {और उन्होंने उसके और जिन्नों के बीच एक वंशावली ठहराई है।} [अस-साफ़्फ़ात: 158]।

(1) हफ़्स ने 'य़हशुरुहुम' और 'य़क़ूल' 'य' के साथ पढ़ा है, और बाकियों ने 'न' के साथ, और यही प्रतियों में मौजूद है। अल-सबा पृ. 530, और अल-तयसीर पृ. 107। (2) इराब अल-कुरान 3/353-354 में, और इससे पहले का हिस्सा उसी से है। और क़तादाह का इससे पहले वाला कथन अल-तबरी 19/299-300 द्वारा उद्धृत किया गया है। (3) (ज़) में: और तफ़सीर में।

مال جو ان کی ملکیت میں ہے پھر ختم ہو جاتا ہے، اور اللہ تعالیٰ ایسے خزانوں سے رزق دیتا ہے جو نہ فنا ہوتے ہیں اور نہ ختم ہوتے ہیں۔ اور جس نے عدم سے وجود میں لایا وہی حقیقت میں رزاق ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿بے شک اللہ ہی بڑا رزق دینے والا، بڑی قوت والا، نہایت مضبوط ہے﴾ [الذاریات: 58]۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور جس دن وہ ان سب کو جمع کرے گا پھر فرشتوں سے فرمائے گا: کیا یہ تمہاری ہی عبادت کیا کرتے تھے؟ (40) وہ کہیں گے: تو پاک ہے، تو ہی ہمارا کارساز ہے نہ کہ یہ، بلکہ یہ جنوں کی عبادت کیا کرتے تھے، ان کے اکثر ان ہی پر ایمان لانے والے تھے (41)﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور جس دن ہم ان سب کو اکٹھا کریں گے﴾ یہ اس کے قول سے جڑا ہوا ہے: ﴿اور کاش تم دیکھتے جب ظالم (اپنے رب کے سامنے) کھڑے کیے جائیں گے﴾ [آیت: 31] یعنی: اگر تم انہیں اس حالت میں دیکھتے تو ایک ہولناک معاملہ دیکھتے۔ اور خطاب نبی ﷺ سے ہے، اور مراد آپ اور آپ کی امت ہے۔ پھر فرمایا: اور کاش تم انہیں اس دن بھی دیکھتے جب ہم ان سب کو اکٹھا کریں گے، عبادت کرنے والوں اور جن کی عبادت کی جاتی ہے، یعنی: ہم انہیں حساب کے لیے جمع کریں گے ﴿پھر ہم فرشتوں سے کہیں گے (1) کیا یہ تمہاری ہی عبادت کیا کرتے تھے؟﴾۔ سعید نے قتادہ سے روایت کی ہے: یہ ایک استفہام (سوال) ہے، جیسا کہ اللہ عزوجل کا عیسیٰ سے فرمانا: ﴿کیا تم نے لوگوں سے کہا تھا کہ مجھے اور میری ماں کو اللہ کے سوا دو معبود بنا لو؟﴾ [المائدہ: 116] نحاس نے کہا (2): تو معنی یہ ہے: کہ فرشتے، ان پر اللہ کی رحمتیں ہوں، جب انہیں جھٹلائیں گے؛ تو اس میں ان کے لیے شرمندگی ہوگی، پس یہ عابدین (پجاریوں) کے لیے ملامت کا استفہام ہے۔

﴿وہ کہیں گے: تو پاک ہے﴾ یعنی: تیری تنزیہ (پاکی) بیان کرتے ہوئے ﴿تو ہی ہمارا ولی ہے نہ کہ یہ﴾ یعنی: تو ہی ہمارا رب ہے جس کی ہم پیروی کرتے ہیں، اطاعت کرتے ہیں، عبادت کرتے ہیں اور اس کے لیے عبادت میں اخلاص رکھتے ہیں۔ ﴿بلکہ یہ جنوں کی عبادت کیا کرتے تھے﴾ یعنی: ابلیس اور اس کے چیلوں کی اطاعت کرتے تھے۔ اور تفاسیر میں ہے (3): کہ قبیلہ خزاعہ کا ایک محلہ جسے بنو ملیح کہا جاتا ہے؛ وہ جنوں کی عبادت کرتے تھے، اور ان کا دعویٰ تھا کہ جن انہیں نظر آتے ہیں، اور وہ فرشتے ہیں، اور وہ اللہ کی بیٹیاں ہیں، اور یہی اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿اور انہوں نے اللہ کے اور جنات کے درمیان رشتہ داری ٹھہرا لی﴾ [الصافات: 158]۔

---

(1) حفص نے 'یحشرہم' اور 'یقول' یاء کے ساتھ پڑھا ہے، اور باقیوں نے نون کے ساتھ، اور یہی نسخوں میں واقع ہوا ہے۔ السبعہ ص 530، اور التیسیر ص 107۔ (2) اعراب القرآن 3 / 353 - 354 میں، اور اس سے پہلے کا حصہ اسی سے ہے۔ اور قتادہ کا قول اس سے پہلے طبری نے 19/299-300 پر نکالا ہے۔ (3) (ظ) میں: اور تفسیر میں۔

Surah Saba: Verses 42 - 45 327

The Almighty says: {So today none of you has power to benefit or harm another. And We will say to those who did wrong: Taste the punishment of the Fire which you used to deny.} (42) The Almighty says: {So today none of you has power to benefit} meaning: intercession and salvation, {or harm another} meaning: punishment and destruction. It was also said to mean: the angels have no power to avert harm from those who worshipped them, so the possessive was omitted. {And We will say to those who did wrong: Taste the punishment of the Fire which you used to deny.} It is possible that Allah says to them, or the angels say: Taste.

The Almighty says: {And when Our clear verses are recited to them, they say, 'This is nothing but a man who wishes to avert you from that which your fathers used to worship.' And they say, 'This is nothing but a fabricated lie.' And those who disbelieve say of the truth when it has come to them, 'This is nothing but clear magic.'} (43) The Almighty says: {And when Our clear verses are recited to them} meaning the Quran, {they say, 'This is nothing but a man'} referring to Muhammad ﷺ, {who wishes to avert you from that which your fathers used to worship} meaning: your ancestors, from the deities they used to worship. {And they say, 'This is nothing but a fabricated lie'} referring to the Quran, i.e., it is nothing but a concocted falsehood. {And those who disbelieve say of the truth when it has come to them, 'This is nothing but clear magic.'} Sometimes they said: magic, and sometimes they said: lie. It is possible that some of them said: magic, and some of them said: lie.

The Almighty says: {And We have not given them any books which they study, nor did We send to them before you any warner. (44) And those before them denied, and they have not reached a tenth of what We had given them. Yet they denied My messengers, so how [terrible] was My reproach!} (45) The Almighty says: {And We have not given them any books which they study} meaning: they have not read in a book given to them the invalidity of what you have brought, nor have they heard it from a messenger sent to them, as He says: {Or have We given them a book before it, so they are holding fast to it?} [Az-Zukhruf: 21]. So, there is no basis for their denial to cling to, nor a doubt to attach to(1) as the People of the Book say - even though they were wrong -: We are people of a book and laws.

(1) In (Z): a basis to cling to nor a doubt attached to it, and in Al-Kashshaf 3/293 (and the speech is from him): a basis to cling to nor an attached doubt.

सूरा सबा: आयतें 42 - 45 327

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {तो आज तुममें से कोई किसी को न लाभ पहुँचाने का अधिकार रखता है और न हानि पहुँचाने का। और हम उन लोगों से कहेंगे जिन्होंने ज़ुल्म किया कि चखो उस आग का अज़ाब जिसे तुम झुठलाया करते थे।} (42) अल्लाह तआला का फ़रमान है: {तो आज तुममें से कोई किसी को न लाभ पहुँचाने का अधिकार रखता है} अर्थात: सिफ़ारिश और निजात, {और न हानि पहुँचाने का} अर्थात: अज़ाब और तबाही। और यह भी कहा गया है कि: फ़रिश्ते अपने पुजारियों से किसी नुक़सान को टालने का अधिकार नहीं रखते, इसलिए मुज़ाफ़ (सम्बन्धक) को हटा दिया गया है। {और हम उन लोगों से कहेंगे जिन्होंने ज़ुल्म किया कि चखो उस आग का अज़ाब जिसे तुम झुठलाया करते थे।} मुमकिन है कि अल्लाह उनसे कहे या फ़रिश्ते कहें: चखो।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और जब उनके सामने हमारी साफ़-साफ़ आयतें पढ़ी जाती हैं, तो वे कहते हैं, 'यह तो बस एक ऐसा व्यक्ति है जो तुम्हें उन चीज़ों से रोकना चाहता है जिनकी इबादत तुम्हारे बाप-दादा करते थे।' और वे कहते हैं, 'यह तो बस एक गढ़ा हुआ झूठ है।' और जिन लोगों ने कुफ़्र किया, उन्होंने हक़ (सत्य) के बारे में, जब वह उनके पास आया, कहा, 'यह तो बस एक खुला जादू है।' } (43) अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और जब उनके सामने हमारी साफ़-साफ़ आयतें पढ़ी जाती हैं} यानी क़ुरआन, {तो वे कहते हैं, 'यह तो बस एक आदमी है'} उनका इशारा मुहम्मद ﷺ की तरफ़ है, {जो तुम्हें उन चीज़ों से रोकना चाहता है जिनकी इबादत तुम्हारे बाप-दादा करते थे} यानी: तुम्हारे पूर्वज, उन देवताओं से जिनकी वे इबादत करते थे। {और वे कहते हैं, 'यह तो बस एक गढ़ा हुआ झूठ है'} उनका मतलब क़ुरआन से है, यानी: यह महज़ एक मनगढ़ंत झूठ है। {और जिन लोगों ने कुफ़्र किया, उन्होंने हक़ के बारे में, जब वह उनके पास आया, कहा, 'यह तो बस एक खुला जादू है।' } तो कभी उन्होंने कहा: जादू, और कभी कहा: झूठ। और यह भी संभव है कि उनमें से कुछ ने जादू कहा हो और कुछ ने झूठ।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और हमने उन्हें न कोई ऐसी किताबें दी थीं जिन्हें वे पढ़ते हों, और न आपसे पहले उनकी तरफ़ कोई सचेत करने वाला (नबी) भेजा था। (44) और जो लोग उनसे पहले थे, उन्होंने भी झुठलाया था, जबकि ये लोग (मक्का वाले) उस चीज़ के दसवें हिस्से को भी नहीं पहुँचे जो हमने उन्हें दी थी। फिर भी उन्होंने मेरे रसूलों को झुठलाया, तो (देखो) मेरा अज़ाब कैसा रहा!} (45) अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और हमने उन्हें न कोई ऐसी किताबें दी थीं जिन्हें वे पढ़ते हों} यानी: उन्होंने उन्हें दी गई किसी किताब में आपके लाए हुए संदेश की बातिल (अमान्यता) के बारे में नहीं

पढ़ा, और न ही उन्होंने इसे अपनी तरफ़ भेजे गए किसी रसूल से सुना है, जैसा कि उसने फ़रमाया: {या क्या हमने उन्हें इससे पहले कोई किताब दी है जिसे उन्होंने मज़बूती से पकड़ रखा है?} [अज़-ज़ुख़रुफ़: 21]। इसलिए, उनके झुठलाने का कोई ऐसा पहलू नहीं है जिस पर वे टिक सकें और न ही कोई संदेह है जिससे वे जुड़ सकें(1) जैसा कि अहल-ए-किताब कहते हैं - हालाँकि वे ग़लत थे -: हम किताब और शरीयत वाले लोग हैं।

(1) (ज़) में: जिस पहलू पर वे टिक सकें और न ही कोई संदेह जिससे वे जुड़ सकें, और अल-कशशाफ़ 3/293 में (और यह उन्हीं का कलाम है): टिकने वाला पहलू और न कोई जुड़ा हुआ संदेह।

سورہ سبا: آیات ۴۲ - ۴۵ ۳۲۷

قولہ تعالی: ﴿فَالْيَوْمَ لَا يَمْلِكُ بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ نَّفْعًا وَلَا ضَرًّا وَنَقُولُ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا ذُوقُوا عَذَابَ النَّارِ الَّتِي كُنتُم بِهَا تُكَذِّبُونَ ﴿٤٢﴾﴾ اللہ تعالی کا ارشاد ہے: "سو آج تم میں سے کوئی کسی کے لیے نہ نفع کا مالک ہے اور نہ نقصان کا، اور ہم ظالموں سے کہیں گے کہ چکھو آگ کے اس عذاب کا مزہ جسے تم جھٹلایا کرتے تھے۔" قولہ تعالی: ﴿فَالْيَوْمَ لَا يَمْلِكُ بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ نَّفْعًا﴾ یعنی: سفارش اور نجات ﴿وَلَا ضَرًّا﴾ یعنی: عذاب اور ہلاکت۔ اور کہا گیا ہے: یعنی: فرشتے اپنے پوجنے والوں سے کسی نقصان کو دور کرنے کا اختیار نہیں رکھتے، تو مضاف کو حذف کر دیا گیا۔ ﴿وَنَقُولُ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا ذُوقُوا عَذَابَ النَّارِ الَّتِي كُنتُم بِهَا تُكَذِّبُونَ﴾ جائز ہے کہ اللہ ان سے کہے یا فرشتے کہیں: چکھو۔

قولہ تعالی: ﴿وَإِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ قَالُوا مَا هَٰذَا إِلَّا رَجُلٌ يُرِيدُ أَن يَصُدَّكُمْ عَمَّا كَانَ يَعْبُدُ آبَاؤُكُمْ وَقَالُوا مَا هَٰذَا إِلَّا إِفْكٌ مُّفْتَرًى ۚ وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُمْ إِنْ هَٰذَا إِلَّا سِحْرٌ مُّبِينٌ ﴿٤٣﴾﴾ اللہ تعالی کا ارشاد ہے: "اور جب ان کے سامنے ہماری واضح آیات تلاوت کی جاتی ہیں تو وہ کہتے ہیں: یہ تو محض ایک ایسا آدمی ہے جو تمہیں ان چیزوں سے روکنا چاہتا ہے جن کی تمہارے باپ دادا عبادت کرتے تھے، اور وہ کہتے ہیں: یہ تو محض ایک گھڑا ہوا جھوٹ ہے۔ اور کافروں نے حق کے بارے میں، جب وہ ان کے پاس آیا، کہا: یہ تو محض کھلا جادو ہے۔" قولہ تعالی: ﴿وَإِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ﴾ یعنی قرآن ﴿قَالُوا مَا هَٰذَا إِلَّا رَجُلٌ﴾ مراد محمد ﷺ ہیں ﴿يُرِيدُ أَن يَصُدَّكُمْ عَمَّا كَانَ يَعْبُدُ آبَاؤُكُمْ﴾ یعنی: تمہارے اسلاف ان معبودوں سے جن کی وہ عبادت کرتے تھے۔ ﴿وَقَالُوا مَا هَٰذَا إِلَّا إِفْكٌ مُّفْتَرًى﴾ مراد قرآن ہے، یعنی: یہ محض ایک من گھڑت جھوٹ ہے۔ ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلْحَقِّ لَمَّا جَاءَهُمْ إِنْ هَٰذَا إِلَّا سِحْرٌ مُّبِينٌ﴾ تو کبھی انہوں نے کہا: جادو، اور کبھی کہا: بہتان۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ ان میں سے کچھ نے کہا ہو: جادو، اور کچھ نے کہا ہو: بہتان۔

قولہ تعالی: ﴿وَمَا آتَيْنَاهُم مِّن كُتُبٍ يَدْرُسُونَهَا ۖ وَمَا أَرْسَلْنَا إِلَيْهِمْ قَبْلَكَ مِن نَّذِيرٍ ﴿٤٤﴾ وَكَذَّبَ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ وَمَا بَلَغُوا مِعْشَارَ مَا آتَيْنَاهُمْ فَكَذَّبُوا رُسُلِي ۖ فَكَيْفَ كَانَ نَكِيرِ ﴿٤٥﴾﴾ اللہ تعالی کا ارشاد ہے: "اور ہم نے انہیں کوئی ایسی کتابیں نہیں دی تھیں جنہیں وہ پڑھتے ہوں، اور نہ ہم نے آپ سے پہلے ان کی طرف کوئی ڈرانے والا بھیجا تھا۔ (44) اور جو ان سے پہلے تھے انہوں نے بھی جھٹلایا تھا، حالانکہ یہ لوگ (اہلِ مکہ) اس کے دسویں حصے کو بھی نہیں پہنچے جو ہم نے انہیں دیا تھا۔ پھر انہوں نے میرے رسولوں کو جھٹلایا، تو (دیکھو) میری پکڑ کیسی رہی!" قولہ تعالی: ﴿وَمَا آتَيْنَاهُم مِّن كُتُبٍ يَدْرُسُونَهَا﴾ یعنی: انہوں نے انہیں دی گئی کسی ایسی کتاب میں نہیں پڑھا جس میں آپ کے لائے ہوئے دین کا باطل ہونا درج ہو، اور نہ ہی انہوں نے اسے اپنی طرف بھیجے گئے کسی رسول سے سنا ہے، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿أَمْ آتَيْنَاهُمْ كِتَابًا مِّن قَبْلِهِ ۦ فَهُم بِهِۦ مُسْتَمْسِكُونَ﴾ [الزخرف: ٢١]۔ پس ان کے جھٹلانے کی کوئی ایسی بنیاد نہیں ہے جس سے وہ چمٹ سکیں اور نہ ہی کوئی ایسا شبہ ہے جس سے وہ تعلق جوڑ سکیں(١) جیسا کہ اہل کتاب کہتے ہیں - اگرچہ وہ غلط تھے - : ہم کتاب اور شریعت والے لوگ ہیں۔

(١) (ظ) میں ہے: چمٹنے کی کوئی بنیاد نہ تعلق کا کوئی شبہ، اور کشاف ٢٩٣/٣ میں ہے (اور کلام انہی کا ہے): نہ چمٹنے کی بنیاد اور نہ متعلقہ شبہ۔

Surah Saba: Verses 44 - 46 328

...and relying on messengers from among the messengers of Allah. Then He threatened them for their denial with His true statement: {And those before them denied} [34:45], meaning: peoples before them denied, who were stronger in might, more abundant in wealth and children, and more prosperous in living, yet I destroyed them; like Thamud and 'Ad. {And they have not attained a tenth [mishar] of what We gave them} [34:45], meaning: the people of Mecca have not attained a tenth of what We gave those [previous] nations. "Mishar" and "ushr" (a tenth) are the same, two linguistic variations. It is also said: "Al-mishar" is a tenth of a tenth (1). Al-Jawhari (2) said: "The mishar of something is its tenth, and they do not use this [term] for anything except the tenth." It is also said: those before them did not reach a tenth of the gratitude for what We gave them; narrated by Al-Naqqash. And it is said: Allah Almighty did not give those before them a tenth of what He gave them (this nation) of knowledge, eloquence, proof, and evidence. Ibn Abbas said: There is no nation more knowledgeable than his nation, and no book clearer than his book (3). It is also said: Al-mishar is a tenth of a "ashir", and "ashir" is a tenth of a tenth, so it would be one part in a thousand. Al-Mawardi (4) said: This is more apparent; because what is intended by it is exaggeration in reduction. {so they denied My messengers, and how [terrible] was My reproach} [34:45] meaning: My punishment among the nations, and there is an ellipsis here, the estimation being: so We destroyed them, and how was My reproach. WWW.NAFSEISLAM.COM The statement of Allah Almighty: {Say, "I only advise you of one thing - that you stand for Allah, [seeking truth] in pairs and individually, and then give thought. There is no madness in your companion. He is only a warner to you before a severe punishment."} (46) The statement of Allah Almighty: {Say, "I only advise you of one thing} the proof was completed against the polytheists, meaning: Say to them, O Muhammad: {I only advise you} meaning: I remind you and warn you of the evil consequence of what you are in. {of one thing} meaning: with one word encompassing all speech, necessitating the denial of polytheism and the affirmation [of Monotheism].

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 4/455. (2) In al-Sihah (article 'ushr). (3) Al-Nukat wal-'Uyun 4/455. (4) In Al-Nukat wal-'Uyun 4/455, and what precedes it is from him.

सूरह सबा: आयतें 44 - 46 328

...और अल्लाह के रसूलो में से रसूलो पर भरोसा करने वाले। फिर उसने उनके झुठलाने पर अपने सत्य वचन से उन्हें चेतावनी दी: {और उनसे पहले के लोगों ने भी झुठलाया था} [34:45] यानी: उनसे पहले के लोग झुठलाते थे, जो इन लोगों से शक्ति में अधिक शक्तिशाली, धन और संतान में अधिक संपन्न और जीवन में अधिक सुखी थे, फिर भी मैंने उन्हें नष्ट कर दिया; जैसे समूद और आद। {और ये लोग [मक्का वाले] उनके उस दसवें हिस्से [मिषार] तक भी नहीं पहुँचे जो हमने उन्हें दिया था} [34:45] यानी: मक्का के लोग उन राष्ट्रों को दी गई चीज़ों के दसवें हिस्से तक भी नहीं पहुँचे। "मिषार" और "उश्र" (दसवां हिस्सा) एक ही हैं, दो भाषाई रूप। यह भी कहा गया है: "मिषार" दसवें का दसवां हिस्सा है (1)। अल-जौहरी (2) ने कहा: "किसी चीज़ का मिषार उसका दसवां हिस्सा होता है, और वे इसका उपयोग दसवें के अलावा किसी और चीज़ के लिए नहीं करते हैं।" यह भी कहा गया है: उनसे पहले के लोग उन्हें दी गई चीज़ों के प्रति कृतज्ञता के दसवें हिस्से तक भी नहीं पहुँचे; अल-नक्काश़ द्वारा वर्णित। और कहा गया है: अल्लाह तआला ने उनसे पहले के लोगों को ज्ञान, स्पष्टता, तर्क और प्रमाण का वह दसवां हिस्सा भी नहीं दिया जो उसने इन्हें (इस उम्मत को) दिया है। इब्न अब्बास ने कहा: उनकी उम्मत से अधिक ज्ञानी कोई उम्मत नहीं है, और उनकी किताब से अधिक स्पष्ट कोई किताब नहीं है (3)। यह भी कहा गया है: मिषार "अशीर" का दसवां हिस्सा है, और "अशीर" दसवें का दसवां हिस्सा है, इसलिए यह एक हजारवां हिस्सा होगा। अल-मावर्दी (4) ने कहा: यह अधिक स्पष्ट है; क्योंकि इससे तात्पर्य कमी में अतिशयोक्ति करना है। {तो उन्होंने मेरे रसूलो को झुठलाया, तो देख लो कि मेरा अज़ाब कैसा था} [34:45] यानी: राष्ट्रों में मेरी सजा, और इसमें एक शब्द छिपा हुआ है जिसका अनुमान है: हमने उन्हें नष्ट कर दिया, फिर देखो मेरा अज़ाब कैसा था। WWW.NAFSEISLAM.COM अल्लाह तआला का कथन: {कहो, "मैं तुम्हें केवल एक बात की नसीहत करता हूँ कि तुम अल्लाह के लिए खड़े हो जाओ, दो-दो करके और अकेले-अकेले, फिर सोच-विचार करो। तुम्हारे साथी में कोई पागलपन नहीं है। वह तो एक कठोर दंड से पहले तुम्हारे लिए मात्र एक चेतावनी देने वाला है।" 46} अल्लाह तआला का कथन: {कहो, "मैं तुम्हें केवल एक बात की नसीहत करता हूँ} मुशरिकों पर दलील पूरी हो गई, यानी: ऐ मुहम्मद, उनसे कहो: {मैं तुम्हें केवल नसीहत करता हूँ} यानी: मैं तुम्हें याद दिलाता हूँ और तुम्हें उस चीज़ के बुरे अंजाम से डराता हूँ जिसमें तुम हो। {एक बात की} यानी: एक ऐसे शब्द के साथ जिसमें सभी बातें शामिल हैं, जो शिर्क (अनेकेश्वरवाद) के निषेध और [तौहीद की] पुष्टि की आवश्यकता पैदा करता है।

(1) अल-नुकत वल-उयून 4/455. (2) अल-सिहाह में (अनुच्छेद उश्र)। (3) अल-नुकत वल-उयून 4/455. (4) अल-नुकत वल-उयून 4/455 में, और इससे पहले वाला हिस्सा उन्हीं का है।

سورہ سبا: آیات ٤٤ - ٤٦ ٣٢٨

...اور اللہ کے رسولوں میں سے رسولوں پر بھروسہ کرنے والے۔ پھر اللہ نے ان کے جھٹلانے پر اپنے حق قول کے ساتھ انہیں ڈرایا: {اور ان لوگوں نے بھی جھٹلایا تھا جو ان سے پہلے تھے} [34:45] یعنی: ان سے پہلے ایسی قومیں جھٹلا چکی ہیں جو ان لوگوں سے زیادہ طاقتور، مال اور اولاد میں زیادہ اور خوشحال زندگی والی تھیں، پھر بھی میں نے انہیں ہلاک کر دیا؛ جیسے ثمود اور عاد۔ {اور یہ لوگ [اہل مکہ] اس کے دسویں حصے [معشار] کو بھی نہیں پہنچے جو ہم نے انہیں دیا تھا} [34:45] یعنی: اہل مکہ ان قوموں کو دی گئی نعمتوں کے دسویں حصے تک بھی نہیں پہنچے۔ "معشار" اور "عشر" (دسواں حصہ) ایک ہی ہیں، دو لغات ہیں۔ اور کہا گیا ہے: "معشار" دسویں کا دسواں حصہ ہے (١)۔ الجوہری (٢) کہتے ہیں: "کسی چیز کا معشار اس کا دسواں حصہ ہوتا ہے، اور وہ اسے دس کے سوا کسی اور چیز کے لیے استعمال نہیں کرتے۔" اور کہا گیا ہے: ان سے پہلے والے لوگ اس شکر گزاری کے دسویں حصے تک بھی نہیں پہنچے جو ہم نے انہیں عطا کی تھی؛ اسے النقاش نے بیان کیا ہے۔ اور کہا گیا ہے: اللہ تعالیٰ نے ان سے پہلے والوں کو علم، بیان، حجت اور برہان کا وہ دسواں حصہ بھی نہیں دیا تھا جو اس نے انہیں (اس امت کو) دیا ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: ان کی امت سے بڑھ کر کوئی امت عالم نہیں، اور ان کی کتاب سے بڑھ کر کوئی کتاب واضح نہیں (٣)۔ اور کہا گیا ہے: معشار "عشیر" کا دسواں حصہ ہے، اور عشیر دسویں کا دسواں حصہ ہے، تو یہ ایک ہزارواں حصہ ہوا۔ الماوردی (٤) نے کہا: یہ زیادہ واضح ہے؛ کیونکہ اس سے مراد قلت میں مبالغہ ہے۔ {تو انہوں نے میرے رسولوں کو جھٹلایا، تو (دیکھو) میرا عذاب کیسا تھا} [34:45] یعنی: قوموں میں میری سزا، اور اس میں ایک لفظ محذوف ہے جس کی تقدیر یہ ہے: پس ہم نے انہیں ہلاک کر دیا تو میرا عذاب کیسا تھا۔

WWW.NAFSEISLAM.COM اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کہہ دو کہ "میں تمہیں صرف ایک بات کی نصیحت کرتا ہوں کہ تم اللہ کے لیے کھڑے ہو جاؤ دو دو ہو کر اور اکیلے اکیلے، پھر غور و فکر کرو۔ تمہارے اس ساتھی کو کوئی جنون نہیں ہے۔ وہ تو ایک سخت عذاب سے پہلے تمہیں صرف ڈرانے والا ہے۔" (٤٦)} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کہہ دو کہ "میں تمہیں صرف ایک بات کی نصیحت کرتا ہوں} مشرکین پر حجت تمام ہو گئی، یعنی: اے محمد! ان سے کہہ دیں: {میں تمہیں صرف نصیحت کرتا ہوں} یعنی: میں تمہیں یاد دلاتا ہوں اور جس (گمراہی) میں تم ہو اس کے برے انجام سے ڈراتا ہوں۔ {ایک بات کی} یعنی: ایک ایسے کلمے کے ساتھ جو تمام کلام پر مشتمل ہے، جو شرک کی نفی اور [توحید کے] اثبات کا تقاضا کرتا ہے۔

(١) النكت والعيون ٤/٤٥٥ . (٢) الصِّحاح میں (مادہ عشر)۔ (٣) النكت والعيون ٤/٤٥٥ . (٤) النكت والعيون ٤/ ٤٥٥ میں، اور اس سے پہلے والا حصہ انہی کا ہے۔

...the Deity. Mujahid said: It is "There is no god but Allah"(1), and this is the opinion of Ibn Abbas and al-Suddi(2). Mujahid also narrated: "by obeying Allah"(3). It is also said: "by the Quran", because it gathers all admonitions(4).

It was said: its estimation is: "with one trait", then he explained it by his saying: {that you stand up for Allah, in pairs and individually}. Thus, "an" (that) would be in the position of genitive as a substitute for "one", or in the position of nominative as an implied subject, i.e., "it is that you stand up". Al-Zajjaj's(5) opinion is that it is in the position of accusative with the meaning: "so that you may stand up".

This standing means: standing up to seek the truth, not the standing which is the opposite of sitting. It is like saying: So-and-so stood up for such-and-such an affair. That is: for the sake of Allah and drawing closer to Him. As the Almighty said: {And that you stand up for the orphans with justice} [An-Nisa: 127].

{In pairs and individually} meaning: alone and together; so said al-Suddi. It is also said: solitary in his opinion and consulting others, and this is a reported saying. Al-Qutaybi said: debating with others and reflecting within himself(6), and all of them are close in meaning.

A fourth possibility: that "pairs" (Mathna) is the work of the day, and "individually" (Furada) is the work of the night; because in the day one is helped, and in the night one is alone; so said al-Mawardi(7).

(1) Mentioned by al-Nahhas in I'rab al-Quran 3/254, and narrated by al-Firyabi and Abd bin Humayd as in ad-Durr al-Manthur 5/240. (2) Al-Nukat wa al-Uyun 4/455 from al-Suddi, and narrated by Ibn al-Mundhir from Ibn Jurayj, as in ad-Durr al-Manthur 5/240, and we did not find it from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them). (3) Narrated by al-Tabari 19/304. (4) Al-Nukat wa al-Uyun 4/455. (5) In Ma'ani al-Quran 4/257, and the author quoted it from him via al-Nahhas in I'rab al-Quran 3/354. (6) Al-Nukat wa al-Uyun 4/456, and Ibn Qutayba's saying is similar in Tafsir Gharib al-Quran p. 358. In (Z): "and reflecting with himself". (7) In Al-Nukat wa al-Uyun 4/456.

...देवता। मुजाहिद ने कहा: यह 'ला इलाहा इल्लल्लाह' (अल्लाह के अलावा कोई पूज्य नहीं) है(1), और यह इब्न अब्बास और अस-सुद्दी का मत है(2)। मुजाहिद से यह भी वर्णित है: अल्लाह की आज्ञाकारिता के साथ(3)। और कहा गया: कुरान के साथ; क्योंकि यह सभी उपदेशों को समेटे हुए है(4)।

और कहा गया: इसका अनुमान है: 'एक गुण के साथ', फिर उन्होंने अपने इस कथन से इसकी व्याख्या की: {कि तुम अल्लाह के लिए खड़े हो जाओ, दो-दो और अकेले-अकेले}। तो 'अन' (कि) 'एक' के बदले (बदल) के रूप में 'जर्र' (विभक्ति) की स्थिति में होगा, या एक छिपे हुए 'मुब्तदा' (कर्ता) के रूप में 'रफ़' (उत्थान) की स्थिति में होगा, यानी: 'वह यह है कि तुम खड़े हो जाओ'। अज़-ज़ज्जाज(5) का मत है कि यह 'नसब' (कर्म) की स्थिति में है जिसका अर्थ है: 'ताकि तुम खड़े हो सको'।

इस 'खड़े होने' का अर्थ है: सत्य की खोज के लिए खड़ा होना, न कि वह खड़ा होना जो बैठने का विलोम है। यह वैसा ही है जैसे कहा जाता है: 'फलां व्यक्ति अमुक कार्य के लिए खड़ा हुआ'। अर्थात: अल्लाह के वास्ते और उसके करीब होने के लिए। जैसा कि सर्वशक्तिमान ने कहा: {और यह कि तुम अनाथों के लिए न्याय के साथ खड़े हो जाओ} [अन-निसा: 127]।

{दो-दो और अकेले-अकेले} अर्थात: अकेले और समूहों में; यह अस-सुद्दी ने कहा है। और कहा गया: अपनी राय में अकेला और दूसरों से परामर्श करने वाला, और यह एक प्रसिद्ध कहावत है। अल-कुतैबी ने कहा: दूसरों के साथ बहस करने वाला और अपने आप में सोचने वाला(6), और ये सभी अर्थों में निकट हैं।

चौथी संभावना यह है: कि 'दो-दो' दिन का कार्य है, और 'अकेले-अकेले' रात का कार्य है; क्योंकि दिन में सहायता मिलती है, और रात में व्यक्ति अकेला होता है; यह अल-मावर्दी ने कहा है(7)।

(1) अल-नहहास ने इराब अल-कुरान 3/254 में इसका उल्लेख किया है, और इसे अल-फिरयाबी और अब्द बिन हुमैद ने निकाला है जैसा कि अद-दुर्र अल-मन्सूर 5/240 में है। (2) अस-सुद्दी से अल-नुकत वल-उयून 4/455, और इब्न अल-मुन्ज़िर ने इब्न जुरैज से निकाला है, जैसा कि अद-दुर्र अल-मन्सूर 5/240 में है, और हमें इब्न अब्बास (रज़िअल्लाहु अन्हुमा) से यह नहीं मिला। (3) अल-तबरी 19/304 द्वारा निकाला गया। (4) अल-नुकत वल-उयून 4/455। (5) उनकी पुस्तक मानी अल-कुरान

4/257 में, और लेखक ने इसे अल-नहहास के माध्यम से इराब अल-कुरान 3/354 में उनसे उद्धृत किया है। (6) अल-नुकत वल-उयून 4/456, और इब्न कुतैबा का कथन तफ़सीर ग़रीब अल-कुरान पृष्ठ 358 में इसी तरह है। और (ज़) में आया है: "और अपने साथ चिंतन करने वाला"। (7) अल-नुकत वल-उयून 4/456 में।

الہ۔ مجاہد نے کہا: وہ 'لا الہ الا اللہ' ہے(1)، اور یہی ابن عباس اور سدی کا قول ہے(2)۔ اور مجاہد سے یہ بھی مروی ہے: اللہ کی اطاعت کے ساتھ(3)۔ اور کہا گیا: قرآن کے ساتھ؛ کیونکہ وہ تمام نصیحتوں کو جمع کرتا ہے(4)۔

اور کہا گیا: اس کی تقدیر (پوشیدہ معنی) یہ ہے: ایک خصلت کے ساتھ، پھر اس کی وضاحت اپنے اس قول سے کی: ﴿أَنْ تَقُومُوا لِلَّهِ مَثْنَى وَفُرَادَى﴾ (کہ تم اللہ کے لیے دو دو اور ایک ایک ہو کر کھڑے ہو جاؤ)۔ پس 'أن' (کہ) 'واحدة' سے بدل ہونے کی وجہ سے جَرّ کی جگہ پر ہوگا، یا مبتدا کے محذوف ہونے کی وجہ سے رفع کی جگہ پر، یعنی: وہ یہ ہے کہ تم کھڑے ہو جاؤ۔ اور زجاج(5) کا مذہب یہ ہے کہ یہ نصب کی جگہ پر ہے بمعنی: تاکہ تم کھڑے ہو جاؤ۔

اور اس 'قیام' کا مطلب ہے: حق کی تلاش کے لیے کھڑا ہونا، نہ کہ وہ قیام جو قعود (بیٹھنے) کی ضد ہے۔ یہ ایسے ہی ہے جیسے کہا جاتا ہے: فلاں شخص فلاں کام کے لیے کھڑا ہوا۔ یعنی: اللہ کی رضا اور اس کے قرب کے لیے۔ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَأَنْ تَقُومُوا لِلْيَتَامَى بِالْقِسْطِ﴾ [النساء: 127] (اور یہ کہ تم یتیموں کے لیے انصاف کے ساتھ کھڑے ہو جاؤ)۔

﴿مَثْنَى وَفُرَادَى﴾ یعنی: تنہا اور مل جل کر؛ یہ سدی نے کہا ہے۔ اور کہا گیا: اپنی رائے میں تنہا اور دوسروں سے مشورہ کرنے والا، اور یہ قول منقول ہے۔ اور قتیبی نے کہا: دوسروں کے ساتھ مناظرہ کرنے والا اور اپنے نفس میں سوچنے والا(6)، اور یہ سب ایک دوسرے کے قریب ہیں۔

اور چوتھا احتمال یہ ہے کہ: 'مثنی' (دو دو) دن کا عمل ہے، اور 'فرادی' (ایک ایک) رات کا عمل؛ اس لیے کہ دن میں مدد ملتی ہے، اور رات میں انسان تنہا ہوتا ہے؛ یہ ماوردی نے کہا ہے(7)۔

(1) اسے نحاس نے اعراب القرآن 3/254 میں ذکر کیا ہے، اور اسے فریابی اور عبد بن حمید نے نکالا ہے جیسا کہ الدر المنثور 5/240 میں ہے۔ (2) النکت والعیون 4/455 سدی سے، اور اسے ابن المنذر نے ابن جریج سے نکالا ہے، جیسا کہ الدر المنثور 5/240 میں ہے، اور ہمیں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے یہ نہیں ملا۔ (3) اسے طبری نے 19/304 میں نکالا ہے۔ (4) النکت والعیون 4/455۔ (5) ان کی کتاب معانی القرآن 4/257 میں، اور مصنف نے اسے ان سے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 3/354 میں نقل کیا ہے۔ (6) النکت والعیون 4/456، اور ابن قتیبہ کا قول اسی طرح تفسیر غریب القرآن ص 358 میں ہے۔ اور (ظ) میں واقع ہوا ہے: "ومتفکراً مع نفسه" (اور اپنے نفس کے ساتھ فکر کرنے والا)۔ (7) النکت والعیون 4/456 میں۔

Surah Saba: Verse 46 330

It was said: He only said: (two by two and singly) because the mind is Allah's proof over the servants, and it is the intellect. Thus, those with the most intellect have the most fortune from Allah. If they are alone, it is a single thought. If they are in pairs, two minds meet, and there appears to them from knowledge double what appeared individually, and Allah knows best. {Then reflect: there is no madness in your companion} The pause according to Abu Hatim and Ibn al-Anbari is at: {Then reflect} (1).

It was said: It is not a pause; because the meaning is: then reflect: have you ever experienced a lie from your companion, or seen in him any madness, or in his affairs any corruption, or has he gone to anyone who claims knowledge of magic, or learned stories and read books, or have you known him for greed for your wealth, or are you able to oppose him in a single Surah? So when you know his truthfulness through this reflection, what is the reason for this stubbornness?!

{He is only a warner to you before a severe punishment} In "Sahih" Muslim from Ibn Abbas, he said: When this verse was revealed: "And warn your closest kin. and your group from among them who are sincere" the Messenger of Allah (peace be upon him) went out and climbed Al-Safa and called out: "Ya Sabahah!" They said: "Who is this calling out?!" They said: "Muhammad." So they gathered to him. He said: "O children of so-and-so, O children of so-and-so, O children of Abd Manaf, O children of Abd al-Muttalib." They gathered to him and he said: "What do you think, if I told you that horses were coming out from the foot of this mountain, would you believe me?" They said: "We have never experienced a lie from you." He said: "Then I am a warner to you before a severe punishment." He said: Abu Lahab said: "Perish you! Did you gather us only for this?" Then he stood up, and this Surah was revealed: {Perish the two hands of Abu Lahab, and perish he} Thus Al-A'mash read to the end of the Surah(2).

---

(1) Iydah al-Waqf wal-Ibtida' 2/847, and mentioned about Abu Hatim by Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 4/425. (2) Sahih Muslim (208), and it is with Ahmad (2801), and Al-Bukhari (4971). His saying: "and your group from among them who are sincere", Abu al-Abbas said in al-Mufhim 7/384: The apparent meaning of this is that it was a Quran that was recited, and that it was abrogated; since its transmission was not established in the Mushaf, nor is it mutawatir.

सूरह सबा: आयत 46 330

कहा गया है: उसने केवल इसलिए कहा: (दो-दो करके और अकेले-अकेले) क्योंकि मस्तिष्क बंदों पर अल्लाह का प्रमाण है, और वह बुद्धि है। अत; जिनकी बुद्धि सबसे अधिक है, उन्हें अल्लाह की ओर से सबसे अधिक सौभाग्य प्राप्त है। यदि वे अकेले हैं, तो यह एक एकल विचार है। यदि वे जोड़ों में हैं, तो दो मस्तिष्क मिलते हैं, और उन्हें ज्ञान से वह सब कुछ दिखाई देता है जो अकेले रहने पर दोगुना हो गया था, और अल्लाह बेहतर जानता है। {फिर विचार करो: तुम्हारे साथी में कोई पागलपन नहीं है} अबू हातिम और इब्न अल-अंबारी के अनुसार ठहराव यहाँ है: {फिर विचार करो}(1)।

कहा गया है: यह ठहराव नहीं है; क्योंकि अर्थ यह है: फिर विचार करो: क्या तुमने कभी अपने साथी से कोई झूठ अनुभव किया है, या उसमें कोई पागलपन देखा है, या उसके मामलों में कोई भ्रष्टाचार देखा है, या वह किसी ऐसे व्यक्ति के पास गया है जो जादू के ज्ञान का दावा करता है, या उसने किस्से सीखे और किताबें पढ़ी हैं, या क्या तुमने उसे अपने धन के लालच के लिए जाना है, या क्या तुम एक ही सूरह में उसका विरोध करने में सक्षम हो? तो जब तुम इस विचार के माध्यम से उसकी सच्चाई जान लो, तो फिर इस हठधर्मिता का क्या कारण है?!

{वह केवल एक कठोर दंड से पहले तुम्हारे लिए एक चेतावनी देने वाला है} इब्न अब्बास से "सही" मुस्लिम में, उन्होंने कहा: जब यह आयत उतरी: "और अपने निकटतम संबंधियों को डराओ। और उनमें से अपने निष्ठावान समूह को भी" तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) बाहर निकले और सफा पहाड़ी पर चढ़ गए और पुकारा: "या सबाहाह!" उन्होंने कहा: "यह कौन पुकार रहा है?!" उन्होंने कहा: "मुहम्मद।" तो वे उनके पास एकत्र हो गए। उन्होंने कहा: "ऐ फलां के बेटों, ऐ फलां के बेटों, ऐ अब्द मनाफ के बेटों, ऐ अब्द अल-मुत्तलिब के बेटों।" वे उनके पास एकत्र हुए और उन्होंने कहा: "तुम्हारा क्या विचार है, अगर मैं तुम्हें बताऊं कि इस पहाड़ की तलहटी से घोड़े निकल रहे हैं, तो क्या तुम मुझ पर विश्वास करोगे?" उन्होंने कहा: "हमने तुम पर कभी झूठ का अनुभव नहीं किया।" उन्होंने कहा: "तो मैं एक कठोर दंड से पहले तुम्हारे लिए एक चेतावनी देने वाला हूं।" उन्होंने कहा: अबू लहब ने कहा: "तेरा सर्वनाश हो! क्या तूने हमें केवल इसी के लिए एकत्र किया था?" फिर वह खड़ा हो गया, और यह सूरह उतरी: {अबू लहब के दोनों हाथ टूट गए और वह स्वयं भी नष्ट हो गया} अल-अअमश ने सूरह के अंत तक इसी तरह पढ़ा(2)।

(1) ईज़ाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा 2/847, और अबू हातिम के बारे में इब्न अतियाह द्वारा अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/425 में उल्लेख किया गया है। (2) सहीह मुस्लिम (208), और यह अहमद (2801), और अल-बुखारी (4971) के पास है। उनका कहना: "और उनमें से तुम्हारा निष्ठावान समूह", अबू अल-अब्बास ने अल-मुफ़हिम 7/384 में कहा: इसका ज़ाहिरी मतलब यह है कि यह एक कुरान था जिसे पढ़ा जाता था, और यह कि इसे निरस्त (मंसूख) कर दिया गया था; क्योंकि मुसहफ़ (कुरान की प्रति) में इसका उल्लेख स्थापित नहीं हुआ था, और न ही यह मुतवातिर है।

سورہ سبا: آیت 46 330

اور کہا گیا: اس نے صرف اس لیے کہا: (دو دو کر کے اور اکیلے اکیلے) کیونکہ ذہن بندوں پر اللہ کی حجت ہے، اور وہ عقل ہے، پس جن کی عقل سب سے زیادہ ہے، اللہ کی طرف سے ان کا حصہ سب سے زیادہ ہے۔ پس جب وہ اکیلے ہوں تو ایک ہی فکر ہوتی ہے، اور جب وہ دو دو ہوں تو دو ذہن ملتے ہیں، تو علم سے ان کے لیے وہ کچھ ظاہر ہوتا ہے جو تنہائی میں دگنا ہو گیا تھا، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ ﴿ثُمَّ تَتَفَكَّرُواْ مَا بِصَاحِبِكُم مِّن جِنَّةٍ﴾ (پھر غور کرو کہ تمہارے ساتھی کو کوئی جنون نہیں ہے) ابو حاتم اور ابن الانباری کے نزدیک وقف یہاں ہے: ﴿ثُمَّ تَتَفَكَّرُواْ﴾ (پھر غور کرو) (1)۔

اور کہا گیا: یہ وقف نہیں ہے؛ کیونکہ معنی یہ ہے: پھر غور کرو: کیا تم نے کبھی اپنے ساتھی پر جھوٹ کا تجربہ کیا ہے، یا اس میں کوئی جنون دیکھا ہے، یا اس کے حالات میں کوئی فساد دیکھا ہے، یا وہ کسی ایسے شخص کے پاس گیا ہے جو جادو کے علم کا دعویٰ کرتا ہو، یا قصے کہانیاں سیکھے ہوں اور کتابیں پڑھی ہوں، یا کیا تم نے اسے اپنے مال کی لالچ میں جانا ہے، یا کیا تم ایک ہی سورت میں اس کا مقابلہ کرنے کی قدرت رکھتے ہو؟ تو جب تم اس غور و فکر سے اس کی سچائی جان لو، تو پھر اس ضد کا کیا فائدہ؟!

﴿إِنْ هُوَ إِلَّا نَذِيرٌ لَّكُم بَيْنَ يَدَيْ عَذَابٍ شَدِيدٍ﴾ (وہ تو ایک سخت عذاب سے پہلے تمہارے لیے محض ایک ڈرانے والا ہے) اور "صحیح" مسلم میں ابن عباس سے مروی ہے، انہوں نے کہا: جب یہ آیت نازل ہوئی: "اور اپنے قریبی رشتہ داروں کو ڈرائیے۔ اور ان میں سے اپنے مخلص گروہ کو بھی" تو رسول اللہ ﷺ باہر نکلے یہاں تک کہ صفا پہاڑی پر چڑھے اور آواز لگائی: "یا صباحاہ!" انہوں نے کہا: "یہ کون ہے جو پکار رہا ہے؟!" انہوں نے کہا: "محمد"، تو وہ آپ کے پاس جمع ہو گئے۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "اے بنی فلاں، اے بنی فلاں، اے بنی عبد مناف، اے بنی عبد المطلب" تو وہ آپ

کے پاس جمع ہو گئے تو آپ نے فرمایا: "تمہارا کیا خیال ہے اگر میں تمہیں بتاؤں کہ اس پہاڑ کے دامن سے ایک لشکر نکل رہا ہے، تو کیا تم میری تصدیق کرو گے؟" انہوں نے کہا: "ہم نے تم پر کبھی جھوٹ کا تجربہ نہیں کیا۔" آپ ﷺ نے فرمایا: "تو میں ایک سخت عذاب سے پہلے تمہارے لیے ڈرانے والا ہوں۔" انہوں نے کہا: ابو لہب نے کہا: "تیرے لیے ہلاکت ہو! کیا تو نے ہمیں صرف اسی لیے جمع کیا تھا؟" پھر وہ اٹھ کھڑا ہوا، تو یہ سورت نازل ہوئی: ﴿تَبَّتْ يَدَآ أَبِي لَهَبٍ وَتَبَّ﴾ (ابو لہب کے دونوں ہاتھ ٹوٹ گئے اور وہ ہلاک ہو گیا) اعمش نے سورت کے آخر تک اسی طرح پڑھا(2)۔

---

(1) ایضاح الوقف والابتداء 847/2، اور اسے ابو حاتم کے حوالے سے ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 425/4 میں ذکر کیا ہے۔ (2) صحیح مسلم (208)، اور یہ احمد (2801) اور بخاری (4971) کے پاس ہے۔ ان کا قول: "اور ان میں سے تمہارا مخلص گروہ"، ابو العباس نے المفہم 384/7 میں کہا: اس کا ظاہر یہ ہے کہ یہ قرآن تھا جو پڑھا جاتا تھا، اور یہ کہ اسے منسوخ کر دیا گیا؛ کیونکہ مصحف میں اس کا نقل ثابت نہیں ہوا، اور نہ ہی یہ متواتر ہے۔

331 Surah Saba: Verses 47 - 48

Allah the Almighty says: "Say, 'Whatever reward I might have asked of you is yours. My reward is only from Allah, and He is, over all things, Witness.'" (47)

Allah the Almighty's words: "Say, 'Whatever reward I might have asked of you...'" meaning: any compensation set for delivering the message "...is yours" meaning: that compensation is for you if I had asked it of you. "My reward is only from Allah, and He is, over all things, Witness" meaning: an Overseer, Knowing, and Present for my deeds and your deeds; nothing is hidden from Him, so He recompenses everyone.

Allah the Almighty says: "Say, 'Indeed, my Lord projects the truth, Knower of the unseen.'" (48)

Allah the Almighty's words: "Say, 'Indeed, my Lord projects the truth...'" meaning: He clarifies the proof and makes it apparent. Qatadah said: 'By the truth' means: by revelation. And from him: 'the truth' is the Quran(1). Ibn Abbas said: meaning: He hurls the truth at falsehood, 'Knower of the unseen'(2).

Isa bin Umar read: "Allāma al-Ghuyūb" (with fatḥa on mīm)(3) as a substitute (badal), meaning: Say: Indeed my Lord, the Knower of the unseen, projects the truth. Al-Zajjaj said(4): The nominative case (raf') is from two perspectives: based on the position, because the position is a position of nominative; or as a substitute for what is in "projects" (yaqdhifu). Al-Nahhas said: In the nominative case there are two other perspectives: it can be a predicate after a predicate, or it can be based on an omitted subject (mubtada'). Al-Farra' claimed that the nominative in such cases is more common in Arabic speech when it comes after the predicate of "inna", like His saying: "Indeed, that is surely true - the quarreling of the people of the Fire." Sad: 64.

(1) Narrated by al-Tabari 19/307 with the wording: "Say, 'Indeed, my Lord projects the truth...'" meaning through revelation "Knower of the unseen. Say, 'The truth has come...'" meaning the Quran. It will be mentioned in the following verse. (2) Mentioned by al-Razi 25/270 without attribution, and he linked it to His saying: "Nay, We hurl the truth against falsehood, and it knocks out its brains" [Al-Anbiya: 18]. (3) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 122. (4) In Ma'ani al-Qur'an 4/257, and the author cited him via al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/354. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/354, and al-Farra's statement is in his Ma'ani al-Qur'an 2/364.

३३१ सूरह सबा: आयत ४७ - ४८

अल्लाह तआला का फरमान है: "कह दो, 'जो कुछ भी बदला मैंने तुमसे माँगा हो, वह तुम्हारा ही है। मेरा बदला तो बस अल्लाह के ज़िम्मे है, और वह हर चीज़ का गवाह है।'" (४७)

अल्लाह तआला के शब्द: "कह दो, 'जो कुछ भी बदला मैंने तुमसे माँगा हो...'" अर्थात: संदेश पहुँचाने के बदले में तय किया गया कोई मुआवज़ा "...वह तुम्हारा ही है" अर्थात: वह मुआवज़ा तुम्हारा ही है यदि मैंने तुमसे उसे माँगा होता। "मेरा बदला तो बस अल्लाह के ज़िम्मे है, और वह हर चीज़ का गवाह है" अर्थात: वह मेरे और तुम्हारे कर्मों का निरीक्षक, ज्ञाता और साक्षी है; उससे कुछ भी छिपा नहीं है, इसलिए वह सबको प्रतिफल देगा।

अल्लाह तआला का फरमान है: "कह दो, 'बेशक मेरा रब सत्य को डालता (प्रकट करता) है, वह परोक्ष का जानने वाला है।'" (४८)

अल्लाह तआला के शब्द: "कह दो, 'बेशक मेरा रब सत्य को डालता है...'" अर्थात: वह दलील को स्पष्ट करता है और उसे ज़ाहिर करता है। क़तादा ने कहा: 'सत्य के साथ' का अर्थ है: वह्य (प्रकाशना) के साथ। और उनसे ही रिवायत है: 'सत्य' क़ुरआन है(१)। इब्न अब्बास ने कहा: अर्थात: वह असत्य पर सत्य को दे मारता है, 'परोक्ष का जानने वाला'(२)।

ईसा बिन उमर ने "अल्लाम-अल-ग़ुयूब" (मीम पर ज़बर के साथ) पढ़ा है(३) इस आधार पर कि यह 'बदल' (प्रतिस्थापन) है, यानी: कह दो: बेशक मेरा रब, जो परोक्ष का जानने वाला है, सत्य को प्रकट करता है। अज़्-ज़ज्जाज ने कहा(४): रफ़अ (पेश) दो कारणों से है: स्थान के आधार पर; क्योंकि वह स्थान रफ़अ का स्थान है, या "यक़्ज़िफ़ु (डालता है) में जो निहित है उसके'बदल' के रूप में। अन-नह़्ह़ास ने कहा: रफ़अ में दो और पहलू हैं: यह ख़बर के बाद ख़बर हो सकता है, या किसी छिपे हुए मुब्तदा (कर्ता) के आधार पर हो सकता है। अल-फ़र्रा का दावा है कि अरबी भाषा में 'इन्ना' की ख़बर के बाद इस तरह के मामलों में रफ़अ अधिक आम है, जैसे अल्लाह का फ़रमान है: "बेशक यह सच है - आग वालों का आपस में झगड़ना।" साद: ६४।

(१) इसे अल-तब़री ने १९/३०७ में इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है: "कह दो, 'बेशक मेरा रब सत्य को डालता है...'" अर्थात वह्य के साथ "परोक्ष का जानने वाला। कह दो, 'सत्य आ गया...'" अर्थात क़ुरआन। यह अगली आयत में आएगा। (२) अल-राज़ी ने इसे २५/२७० में बिना किसी संदर्भ के उल्लेख किया है, और इसे अल्लाह के इस कथन से जोड़ा है: "बल्कि हम सत्य को असत्य पर दे

मारते हैं, तो वह उसका सिर कुचल देता है" [अल-अंबिया: १८]। (३) अल-क़िरात अल-शाज़्ह, पृष्ठ १२२। (४) मआनी अल-क़ुरआन ४/२५७ में, और लेखक ने इसे इ'राब अल-क़ुरआन ३/३५४ में अन-नह़्ह़ास के माध्यम से उद्धृत किया है। (५) अन-नह़्ह़ास द्वारा इ'राब अल-क़ुरआन ३/३५४, और अल-फ़र्रा का कथन उनकी किताब मआनी अल-क़ुरआन २/३६४ में है।

۳۳۱ سورہ سبأ: آیات ۴۷ - ۴۸

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿قُلْ مَا سَأَلْتُكُم مِّنْ أَجْرٍ فَهُوَ لَكُمْ إِنْ أَجْرِيَ إِلَّا عَلَى اللَّهِ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ ٤٧﴾

فرمانِ الٰہی: ﴿قُلْ مَا سَأَلْتُكُم مِّنْ أَجْرٍ﴾ یعنی: پیغام پہنچانے پر جو صلہ مقرر ہو ﴿فَهُوَ لَكُمْ﴾ یعنی: وہ صلہ تمہارے ہی لیے ہے اگر میں نے تم سے اس کا سوال کیا ہو۔ ﴿إِنْ أَجْرِيَ إِلَّا عَلَى اللَّهِ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ﴾ یعنی: وہ میرے اور تمہارے اعمال کا نگران، جاننے والا اور حاضر ہے، اس سے کوئی چیز چھپی نہیں ہے، چنانچہ وہی سب کو بدلہ دے گا۔

ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿قُلْ إِنَّ رَبِّي يَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَّامُ الْغُيُوبِ ٤٨﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قُلْ إِنَّ رَبِّي يَقْذِفُ بِالْحَقِّ﴾ یعنی: وہ حجت کو واضح کرتا ہے اور اسے ظاہر کرتا ہے۔ قتادہ نے کہا: حق کے ساتھ: یعنی وحی کے ساتھ۔ اور ان سے مروی ہے: حق سے مراد قرآن ہے(۱)۔ ابن عباس نے فرمایا: یعنی: وہ باطل پر حق کو پھینکتا ہے، غیبوں کو خوب جاننے والا ہے(۲)۔

عیسیٰ بن عمر نے "عَلَّامَ الغیوب" (میم پر زبر کے ساتھ) پڑھا ہے(۳) اس بنیاد پر کہ یہ بدل ہے، یعنی: کہہ دیجئے: یقیناً میرا رب جو غیبوں کا خوب جاننے والا ہے، حق کو ظاہر فرماتا ہے۔ زجاج نے کہا(۴): رفع (پیش) دو طرح سے ہے: محل (مقام) کی بنا پر؛ کیونکہ وہ محل رفع کا ہے، یا "یقذف" میں (ضمیر) سے بدل کی بنا پر۔ نحاس نے کہا: رفع میں دو اور صورتیں ہیں: یہ خبر کے بعد خبر ہو سکتا ہے، یا کسی محذوف مبتدا کی بنا پر ہو سکتا ہے۔ فراء کا دعویٰ ہے کہ عربوں کے

کلام میں 'انَّ' کی خبر کے بعد اس طرح کی صورتوں میں رفع زیادہ عام ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿إِنَّ ذَٰلِكَ لَحَقٌّ تَخَاصُمُ أَهْلِ النَّارِ﴾ ص: ٦٤۔

(١) اسے طبری نے ١٩/٣٠٧ میں ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: ﴿قُلْ إِنَّ رَبِّي يَقْذِفُ بِالْحَقِّ﴾ یعنی وحی کے ساتھ ﴿عَلَّامُ الْغُيُوبِ. قُلْ جَاءَ الْحَقُّ﴾ یعنی: قرآن۔ اور یہ اگلی آیت میں آئے گا۔ (٢) رازی نے اسے ٢٥/٢٧٠ میں بغیر کسی نسبت کے ذکر کیا ہے، اور اسے اللہ تعالیٰ کے اس قول سے مربوط کیا ہے: ﴿بَلْ نَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَى الْبَاطِلِ فَيَدْمَغُهُ﴾ [الانبياء: ١٨]۔ (٣) القراءات الشاذة ص ١٢٢۔ (٤) معانی القرآن ٤/٢٥٧ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے 'اعراب القرآن' ٣/٣٥٤ میں نقل کیا ہے۔ (٥) اعراب القرآن لِلنحاس ٣/٣٥٤، اور فراء کا قول ان کی کتاب 'معانی القرآن' ٢/٣٦٤ میں ہے۔

And it was recited: "al-Ghuyūb" with the three vowel markings; so "al-Ghuyūb" is like "al-Buyūt", and "al-Ghiyūb" is like "al-Siyūd"(1), and it is the matter that has become very distant and hidden.

The Almighty's saying: {Say, "The truth has come, and falsehood can neither originate [anything] nor repeat [it]."} [49]

His saying: {Say, "The truth has come"}: Sa'id narrated from Qatadah: He means the Qur'an. Al-Nahhas(2) said: And the implication is: The bringer of truth has come, i.e.: the Book in which are the proofs and arguments. {and falsehood can neither originate [anything]}: Qatadah said: The Devil, i.e.: the Devil does not create anyone(3) {nor repeat [it]}, so "mā" is for negation. And it is permissible for it to be an interrogative meaning: what thing, i.e.: Truth has come; so what remains for falsehood that it should repeat it and originate it, i.e.: nothing of it remained, as His saying: {Then do you see of them any remains?} [Al-Haqqah: 8] i.e.: you do not see.

His saying: {Say, "If I should err, I would only err against myself. But if I am guided, it is by what my Lord reveals to me. Indeed, He is Hearing and Near."} [50]

His saying: {Say, "If I should err, I would only err against myself"}: and that is because the disbelievers said: You left the religion of your forefathers and so you erred. So he said to them: Say O Muhammad: If I have erred - as you claim - then I only err against myself. And the general recitation is "dalaltu" with a fatha on the lām. And Yahya bin Waththab and others recited: "Say, if I dhililtu" with a kasra on the lām and a fatha on the dād from "adhillu"(4). And error (al-dalāl) and misguidance (al-dalālah) are the opposite of right guidance (al-rashād), and...

---

(1) In (Z): "al-Ghuyūb" with the nominative and the genitive cases like "al-Buyūt" and "al-Byūt" and "al-Uyūn" and "al-Yūn", and with the accusative case like "al-Siyūd". End quote. "al-Sayūd" like "qabūl": the hunter. Al-Qamus (Sad). And it occurred in (M): "al-Sanbur", which is in agreement with what is in the printed Al-Kashshaf 3/295, and the speech is from it. And Hamza and Abu Bakr recited it with a kasra on the ghayn wherever it occurred, and the rest with a damma on it. Al-Sab'ah pp. 178-179, and al-Taysir p. 101, and al-Nashr 2/226. (2) In I'rab al-Qur'an 3/355, and what precedes it is from it, and al-Tabari 107/19 extracted the report from Qatadah. (3) Al-Tabari 107/19 extracted it. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/426.

३३२ सूरह सबा: आयतें ४८ - ५०

और इसे तीनों हरकतों (स्वरों) के साथ पढ़ा गया है: «الغيوب» (ग़ैन पर पेश के साथ) «البيوت» जैसा है, और «الغِيوب» (ग़ैन के नीचे ज़ेर के साथ) «الصيود»(१) जैसा है। इसका अर्थ वह मामला है जो अत्यंत परोक्ष और छिपा हुआ हो।

अल्लाह का कथन: {कह दो, "सत्य आ गया है, और असत्य न कुछ आरम्भ कर सकता है और न पुनरावृत्ति कर सकता है।" } [४९]

उसका कथन: {कह दो, "सत्य आ गया है"}: सईद ने क़तादा से रिवायत की: उनका तात्पर्य कुरान से है। अन-नह़्हास(२) ने कहा: आशय यह है: सत्य का स्वामी आ गया है, अर्थात वह पुस्तक जिसमें प्रमाण और तर्क हैं। {और असत्य न कुछ आरम्भ कर सकता है}: क़तादा ने कहा: [असत्य से तात्पर्य] शैतान है, अर्थात: शैतान किसी को पैदा नहीं कर सकता(३) {और न पुनरावृत्ति कर सकता है}, तो यहाँ "मा" (mā) निषेध के लिए है। यह भी संभव है कि यह प्रश्नवाचक हो, जिसका अर्थ है: "क्या चीज़?", अर्थात: सत्य आ गया है; तो असत्य के पास क्या बचा है कि वह उसे दोहराए या शुरू करे? यानी: उसका कुछ भी शेष नहीं रहा, जैसे उसका कथन: {तो क्या तुम उनमें से किसी का अवशेष देखते हो?} [अल-हाक़्ह: ८], अर्थात: तुम नहीं देखते।

उसका कथन: {कह दो, "यदि मैं भटक जाऊँ तो मैं केवल अपने ही विरुद्ध भटकूँगा। और यदि मैं मार्गदर्शन पाऊँ तो वह उसके कारण है जो मेरा रब मेरी ओर वह़्य (ईश्वरीय प्रकाशना) करता है। निस्संदेह, वह सुनने वाला, निकट है।" } [५०]

उसका कथन: {कह दो, "यदि मैं भटक जाऊँ तो मैं केवल अपने ही विरुद्ध भटकूँगा"}: ऐसा इसलिए है क्योंकि काफिरों ने कहा: तुमने अपने पूर्वजों का धर्म छोड़ दिया और तुम भटक गए। तो उनसे कहा गया: ऐ मुहम्मद, कह दो: यदि मैं भटक गया हूँ - जैसा कि तुम दावा करते हो - तो मैं केवल अपने ही नुकसान के लिए भटका हूँ। आम पाठ (क़िराअत) लाम पर ज़बर (फत्हा) के साथ «ضَلَلْتُ» (दलल्तु) है। यह़्या बिन वष्साब और अन्य लोगों ने पढ़ा: «قُلْ إِنْ ضِلِلْتُ» (कह दो, यदि मैं ध़िलिल्तु) लाम के नीचे ज़ेर (कसरा) के साथ और «أَضِلُّ» (अध़िल्लु) में द़ाद पर ज़बर के साथ(४)। और पथभ्रष्टता (अद-द़लाल) और गुमराह़ी (अद-द़लालाह), सुमार्ग (अर-रशाद) का विलोम है, और...

(१) (ज़) में: «الغيوب» रफ़' और खफ़्ज़ (पेश और ज़ेर) के साथ जैसे «البيوت» और «البيوت» और «العيون» और «العيون», और नसब (ज़बर) के साथ «كالصيود» जैसा। समाप्त। «الصيود» (अस-ṣयूद), «قبول» के वज़न पर: शिकारी। अल-क़ामूस (ṣाद)। और (म) में यह «كالصنبور» के रूप में आया है, जो मुद्रित अल-कश्शाफ ३/२९५ में है, और यह लेख उसी से है। हमज़ा और अबू बक्र ने इसे जहाँ कहीं भी आया है ग़ैन के नीचे ज़ेर के साथ पढ़ा है, और बाकियों ने पेश के साथ। अस-सबअह पृ. १७८-१७९, अत-तयसीर पृ. १०१, और अन-नश्र २/२२६। (२) इ'राब अल-कुरआन ३/३५५ में, और इससे पहले का हिस्सा उसी से है। अत-तबरी ने क़तादा से यह रिवायत उद्धृत की है १९/१०७। (३) इसे अत-तबरी ने १९/१०७ में उद्धृत किया है। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/४२६।

۳۳۲ سورہ سبأ: الآیات ۴۸ - ۵۰

اور «الغیوب» تینوں حرکات کے ساتھ پڑھا گیا ہے، پس «الغیوب» (غین پر ضمہ کے ساتھ) «البیوت» کی طرح ہے، اور «الغِیوب» (غین کے نیچے کسرہ کے ساتھ) «الصیود»(۱) کی طرح ہے، اور یہ وہ معاملہ ہے جو نہایت پوشیدہ اور مخفی ہو۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَمَا يُبْدِئُ الْبَاطِلُ وَمَا يُعِيدُ ﴾ [۴۹]

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قُلْ جَاءَ الْحَقُّ﴾ سعید نے قتادہ سے روایت کیا: ان کی مراد قرآن ہے۔ النحاس(۲) نے کہا: اور تقدیر (مفہوم) یہ ہے: حق والا آ گیا، یعنی: وہ کتاب جس میں براہین اور دلائل ہیں۔ ﴿وَمَا يُبْدِئُ الْبَاطِلُ﴾ قتادہ نے کہا: [باطل سے مراد] شیطان ہے، یعنی: شیطان کسی کو پیدا نہیں کرتا(۳) ﴿وَمَا يُعِيدُ﴾، پس «ما» نفی کے لیے ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ استفہام (سوال) کے معنی میں ہو، یعنی: "کیا چیز؟"، یعنی: حق آ گیا؛ اب باطل کے پاس کیا بچا ہے کہ وہ اسے لوٹائے اور شروع کرے، یعنی: اس میں سے کچھ باقی نہیں رہا، جیسا کہ اس کا فرمان ہے: ﴿فَهَلْ تَرَى لَهُمْ مِنْ بَاقِيَةٍ﴾ [الحاقة: ۸] یعنی: تم نہیں دیکھتے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قُلْ إِنْ ضَلَلْتُ فَإِنَّمَا أَضِلُّ عَلَى نَفْسِي وَإِنِ اهْتَدَيْتُ فَبِمَا يُوحِي إِلَيَّ رَبِّي إِنَّهُ سَمِيعٌ قَرِيبٌ ﴾ [۵۰]

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قُلْ إِنْ ضَلَلْتُ فَإِنَّمَا أَضِلُّ عَلَى نَفْسِي﴾ اور یہ اس لیے کہ کفار نے کہا: تم نے اپنے آباء و اجداد کا دین چھوڑ دیا تو تم گمراہ ہو گئے۔ پس ان سے کہا گیا: اے محمد، کہہ دیجیے: اگر میں گمراہ ہو گیا ہوں - جیسا کہ تمہارا گمان ہے - تو میں اپنے ہی خلاف گمراہ ہوا ہوں۔ عام قراءت «ضَلَلْتُ» لام کے فتحہ (زبر) کے ساتھ ہے۔ اور یحییٰ بن وثاب وغیرہ نے پڑھا: «قُلْ إِنْ ضِلِلْتُ»

لام کے کسرہ (زیر) کے ساتھ اور «أَضِلُّ» میں ضاد کے فتحہ کے ساتھ(۴)۔ اور الضلال اور الضلالة، الرشاد (ہدایت) کی ضد ہے، اور...

---

(۱) (ظ) میں ہے: «الغیوب» رفع اور خفض کے ساتھ جیسے «البیوت» اور «البیوت» اور «العیون» اور «العیون» اور نصب کے ساتھ «کالصیود» کی طرح۔ اھ اور «الصیود» جیسے «قبول»: شکاری۔ القاموس (صاد)۔ اور (م) میں یہ «کالصنبور» واقع ہوا ہے، جو مطبوعہ الکشاف ۳/ ۲۹۵ کے موافق ہے، اور عبارت وہیں سے ہے۔ اور حمزہ اور ابوبکر نے غین کے کسرہ کے ساتھ پڑھا جہاں کہیں بھی یہ آیا ہے، اور باقیوں نے اسے ضمہ (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے۔ السبعة ص ۱۷۸-۱۷۹، والتیسیر ص ۱۰۱، والنشر ۲ / ۲۲۶۔ (۲) إعراب القرآن ۳/ ۳۵۵ میں، اور اس سے پہلے والا اسی سے ہے، اور طبری ۱۹/۱۰۷ نے قتادہ سے یہ روایت نکالی ہے۔ (۳) اسے طبری نے ۱۹/۱۰۷ میں روایت کیا ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۴ / ۴۲۶۔

"Dallaltu" - with a fatha on the lam - its present tense is "adillu" with a kasra on the dad; Allah the Almighty said: {Say, "If I should err, I would only err against myself."} [34:50]. This is the dialect of Najd, and it is the eloquent one. The people of al-Aliyah say: "daliltu" with a kasra, "adallu"(1). Meaning: the sin of my misguidance is upon myself. {But if I am guided, it is by what my Lord reveals to me} [34:50] of wisdom and clarification. {Indeed, He is Hearing and near.} Meaning: He hears whoever calls upon Him and is near in responding. It was said: the structure's purpose is: Say, "Indeed, my Lord hurls the truth and clarifies the proof, and the misguidance of whoever goes astray does not invalidate the proof. If I were to go astray, I would harm myself, not invalidate Allah's proof. And if I am guided, that is by Allah's grace; for He established me upon the proof, indeed He is Hearing and near."

The words of the Almighty: {And if you could see when they are terrified but there is no escape, and they will be seized from a place nearby. 51}

The words of the Almighty: {And if you could see when they are terrified but there is no escape}(2) mentions the states of the disbelievers at a time when they are compelled to acknowledge the truth. The meaning is: If you could see when they are terrified in this world at the onset of death or other punishments from Allah the Almighty; this meaning is narrated from Ibn Abbas(3).

Al-Hasan: It is their terror in the graves from the Shout(4). From him also: that terror is only when they emerge from their graves(5). Qatadah also said this(6).

Ibn Ma'qil said: When they witness Allah's punishment on the Day of Resurrection(7).

(1) Also with a kasra as in Mukhtar al-Sihah (dal-lam-lam), and the speech is from al-Sihah (dal-lam-lam). (2) After it in the manuscripts except (Za): 'ma', and what is established is from (Za). (3) Reported by al-Tabari 19/309. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/458. (5) Reported by Abd al-Razzaq 2/133, and al-Tabari 19/312. Ibn Atiyyah said in al-Muharrar al-Wajiz 4/426: And this is the most correct of views in my opinion. (6) As mentioned by the author, and what was reported by Abd al-Razzaq 2/133 from Qatadah regarding the words of the Almighty: {And if you could see when they are terrified}, meaning: in this world when they saw Allah's punishment. It was reported from him by al-Tabari 19/312-313, Abd ibn Humayd, Ibn al-Mundhir, and Ibn Abi Hatim as in al-Durr al-Manthur 5/240. (7) Reported in a similar way by al-Tabari 19/313.

"दल्लल्तु" - लाम पर फ़त्हा के साथ - इसका वर्तमान रूप "अदिल्लु" है, दाद पर कसरा के साथ; अल्लाह तआला ने फरमाया: {कह दीजिए, "यदि मैं भटक गया हूँ तो अपने ही नुकसान के लिए भटकूँगा।" } [34:50]। यह नजद की बोली है, और यही शुद्ध है। अल-आलिया के लोग कहते हैं: "दलिल्तु" कसरा के साथ - "अदल्लु"(1)। यानी: मेरी गुमराही का गुनाह मेरे खुद के ऊपर है। {और यदि मैं हिदायत पर हूँ, तो यह उस चीज़ के कारण है जो मेरा रब मेरी ओर वह्य करता है} [34:50] हिकमत और बयान में से। {बेशक वह सुनने वाला, निकट है।} यानी: पुकारने वाले की पुकार सुनने वाला, उत्तर देने में निकट है। और कहा गया है कि व्यवस्था का पहलू यह है: कह दीजिए, "बेशक मेरा रब सत्य को पेश करता है और दलील स्पष्ट करता है, और जो भटक गया उसकी गुमराही दलील को बातिल (अमान्य) नहीं करती। यदि मैं भटक जाऊँ तो मैं केवल अपना नुकसान करूँगा, ऐसा नहीं कि वह अल्लाह की दलील को बातिल कर दे। और यदि मैं हिदायत पा गया हूँ, तो यह अल्लाह का अनुग्रह है; क्योंकि उसने मुझे दलील पर साबित-कदम रखा, बेशक वह सुनने वाला, निकट है।"

अल्लाह तआला का कथन: {और काश तुम देखते जब वे घबराए होंगे तो बच निकलने का कोई अवसर न होगा और निकट स्थान से पकड़ लिए जाएँगे। 51}

अल्लाह तआला का कथन: {और काश तुम देखते जब वे घबराए होंगे तो बच निकलने का कोई अवसर न होगा}(2) इसमें काफिरों की उस समय की स्थिति का वर्णन है जब वे सत्य को जानने के लिए विवश होंगे। अर्थ यह है: काश तुम देखते जब वे दुनिया में मौत आने के समय या अल्लाह के किसी और प्रकोप के समय घबराए हुए होंगे; यह अर्थ इब्न अब्बास से वर्णित है(3)।

अल-हसन: यह उनकी कब्रों में 'चीख' (सैयाह) से होने वाली घबराहट है(4)। उनसे यह भी है: कि वह घबराहट तभी होगी जब वे अपनी कब्रों से निकलेंगे(5)। और कतादा ने भी यही कहा है(6)।

इब्न माकिल ने कहा: जब वे कयामत के दिन अल्लाह की सजा को देखेंगे(7)।

(1) कसरा के साथ भी जैसा कि मुख्तार अस-सिहाह (द-ल-ल) में है, और कथन अस-सिहाह (द-ल-ल) से है। (2) प्रतियों में (ज़ाल) के अलावा इसके बाद 'मा' है, और जो प्रमाणित है वह (ज़ाल) से है। (3) अत-तबरी द्वारा उद्धृत 19/309। (4) अन-नुकत वल-उयून 4/458। (5) अब्द अर-रज्जाक 2/133 और अत-तबरी 19/312 द्वारा उद्धृत। इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/426 में कहा: और

मेरे अनुसार यही सबसे सही राय है। (6) जैसा कि लेखक ने उल्लेख किया है, और जिसे अब्द अर-रज्जाक ने 2/133 में कतादा से अल्लाह के कथन के बारे में उद्धृत किया है: {और काश तुम देखते जब वे घबराए होंगे}, यानी: दुनिया में जब उन्होंने अल्लाह का प्रकोप देखा। इसे उनसे अत-तबरी 19/312-313, अब्द बिन हुमैद, इब्न अल-मुन्ज़िर और इब्न अबी हातिम ने उद्धृत किया है जैसा कि अद-दुर्र अल-मन्सूर 5/240 में है। (7) अत-तबरी 19/313 द्वारा इसी तरह उद्धृत।

ضَلَلْتُ - لام کے فتحہ کے ساتھ - أَضِلُّ ضاد کے کسرہ کے ساتھ؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿قُلْ إِن ضَلَلْتُ فَإِنَّمَا أَضِلُّ عَلَى نَفْسِي﴾ پس یہ نجد کی لغت ہے، اور یہی فصیح ہے۔ اور اہل عالیہ کہتے ہیں: «ضَلِلْتُ» کسرہ کے ساتھ «أَضَلُّ»(۱)۔ یعنی: میری گمراہی کا گناہ میری اپنی ذات پر ہے۔ ﴿وَإِنِ اهْتَدَيْتُ فَبِمَا يُوحِي إِلَيَّ رَبِّي﴾ حکمت اور بیان میں سے ﴿إِنَّهُ سَمِيعٌ قَرِيبٌ﴾ یعنی: پکارنے والے کی پکار سننے والا اور قبول کرنے کے قریب ہے۔ اور کہا گیا: کلام کی ترتیب یہ ہے: کہہ دیجیے کہ میرا رب حق کے ذریعے باطل کی بیخ کنی کرتا ہے اور حجت کو واضح کرتا ہے، اور جو گمراہ ہوا اس کی گمراہی حجت کو باطل نہیں کرتی، اور اگر میں گمراہ ہو جاؤں تو میں نے اپنا ہی نقصان کیا، نہ یہ کہ وہ اللہ کی حجت کو باطل کرتا ہے، اور اگر میں ہدایت پا گیا ہوں تو یہ اللہ کا فضل ہے؛ کیونکہ اس نے مجھے حجت پر ثابت قدم رکھا، بے شک وہ سننے والا قریب ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ فَزِعُوا فَلَا فَوْتَ وَأُخِذُوا مِن مَّكَانٍ قَرِيبٍ ۵۱﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ فَزِعُوا فَلَا فَوْتَ﴾(۲) اس وقت کافروں کے احوال کا ذکر ہے جب وہ حق کو پہچاننے پر مجبور ہوں گے۔ اور معنی یہ ہے: کاش آپ دیکھتے جب وہ دنیا میں موت کے اترتے وقت یا اللہ تعالیٰ کے کسی اور عذاب کے وقت گھبرا اٹھیں گے؛ اس کے معنی ابن عباس سے مروی ہیں(۳)۔

الحسن: یہ قبروں میں ہولناک آواز (چیخ) کی وجہ سے ان کی گھبراہٹ ہے(٤)۔ اور ان سے مروی ہے: کہ یہ گھبراہٹ صرف اس وقت ہوگی جب وہ اپنی قبروں سے نکلیں گے(٥)۔ اور یہی بات قتادہ نے بھی کہی ہے(٦)۔

اور ابن معقل نے کہا: جب وہ قیامت کے دن اللہ کے عذاب کا مشاہدہ کریں گے(۷)۔

(۱) کسرہ کے ساتھ بھی جیسا کہ مختار الصحاح (ضلل) میں ہے، اور کلام الصحاح (ضلل) سے ہے۔ (۲) نسخوں میں (ظ) کے علاوہ اس کے بعد: 'ما' ہے، اور ثابت شدہ (ظ) سے ہے۔ (۳) اسے طبری نے ۳۰۹/۱۹ میں روایت کیا ہے۔ (٤) النکت والعیون ٤٥٨/٤۔ (٥) اسے عبد الرزاق نے ۱۳۳/۲ اور طبری نے ۳۱۲/۱۹ میں روایت کیا ہے۔ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ٤٢٦/٤ میں کہا: اور میرے نزدیک یہی اقوال میں سب سے زیادہ راجح ہے۔ (٦) مصنف نے ایسا ہی ذکر کیا ہے، اور جسے عبد الرزاق نے ۱۳۳/۲ میں قتادہ سے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں روایت کیا ہے: ﴿وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ فَزِعُوا﴾ یعنی: دنیا میں جب انہوں نے اللہ کا عذاب دیکھا۔ اور اسے ان سے طبری نے ۳۱۲/۱۹ - ۳۱۳، اور عبد بن حمید، ابن المنذر اور ابن ابی حاتم نے روایت کیا ہے جیسا کہ الدر المنثور ۲٤۰/٥ میں ہے۔ (۷) اسے اسی کی مانند طبری نے ۳۱۳/۱۹ میں روایت کیا ہے۔

Surah Saba: Verse 51 334 Al-Suddi said: It is their terror on the day of Badr when their necks were struck with the swords of the angels, and they could neither flee nor return to repentance (1). Sa'id ibn Jubayr said: It is the army that will be swallowed up in the desert (al-Bayda), and one man will remain among them, who will inform the people of what happened to his companions, and they will be terrified; this is their terror (2). {Then there will be no escape}: No salvation; as said by Ibn Abbas (3). Mujahid said: No place to flee (4). {And they are seized from a place nearby} meaning: from the graves. It is also said: from wherever they were, for they are close to Allah, they cannot hide from Him nor escape Him. Ibn Abbas said: It was revealed concerning eighty thousand who will invade the Kaaba in the end of times to destroy it. When they enter (5) the desert (al-Bayda), they will be swallowed up; that is being seized from a nearby place. I say: On this meaning, there is a marfu' (attributed to the Prophet) narration from Hudhayfah - which we have mentioned in the book 'Al-Tadhkirah' (6) - he said: The Messenger of Allah ﷺ said; and he mentioned a fitna (strife) that would occur between the people of the East and the West: "While they are like that, the Sufyani will emerge against them from the dry valley at that moment, until he settles in Damascus. Then he will send two armies; one army to the East and one army to Medina. The army will march towards the East until they settle in the land of Babylon, in the accursed city and the evil spot - meaning the city of Baghdad - he said: They will kill more than three thousand, violate more than a hundred women, and kill three hundred leaders (kabsh) from the descendants of al-Abbas (7). Then they will set out heading towards Sham (Levant), and a banner of guidance will emerge from..."

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/458, and recorded by Ibn Abi Hatim as in al-Durr al-Manthur 5/240. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/458, and recorded by al-Tabari 19/310. (3) Recorded by al-Tabari 19/313. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/458. (5) In (kh) and (m) "as they enter". In (d): "so they do not enter", and what is established is from (z). It appeared in al-Kashshaf 3/296 (and the report therein is similar): "So when they enter the desert, they will be swallowed up." (6) p. 609. (7) In (z): "Children of Ishmael" instead of "descendants of al-Abbas".

सूरह सबा: आयत 51 334 अल-सुद्दी: यह बद्र के दिन उनका भय है जब फ़रिश्तों की तलवारों से उनकी गर्दनें मार दी गई थीं, और वे न तो भाग सके और न ही पश्चाताप (तौबा) की ओर लौट सके(1)। सईद बिन जुबैर: यह वह सेना है जो मरुस्थल (अल-बैदा) में धंसा दी जाएगी, उनमें से एक व्यक्ति बच जाएगा जो लोगों को बताएगा कि उसके साथियों के साथ क्या हुआ, जिससे वे डर जाएंगे, तो यही उनका भय है(2)। {तो कोई बचाव नहीं}: कोई मुक्ति नहीं; इब्न अब्बास ने यह कहा(3)। मुजाहिद ने कहा: कोई भागने की जगह नहीं(4)। {और वे पास ही के स्थान से पकड़ लिए गए} यानी: कब्रों से। कहा गया है: जहाँ कहीं भी वे थे, क्योंकि वे अल्लाह के करीब हैं, वे उससे छिप नहीं सकते और न ही उससे बच सकते हैं। इब्न अब्बास ने कहा: यह उन अस्सी हज़ार लोगों के बारे में अवतरित हुआ जो आख़िरी ज़माने में काबा को नष्ट करने के लिए उस पर हमला करेंगे। जब वे(5) मरुस्थल (अल-बैदा) में प्रवेश करेंगे, तो उन्हें धंसा दिया जाएगा; यही पास के स्थान से पकड़ना है। मैंने कहा: इस अर्थ में हुजैफा से एक मरफ़ू (पैगंबर से संबंधित) हदीस है - और हमने इसका उल्लेख पुस्तक 'अल-तज़किरा' (6) में किया है - उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया; और उन्होंने पूर्व और पश्चिम के लोगों के बीच होने वाले एक फितने (कलह) का ज़िक्र किया: "जब वे ऐसे ही होंगे, तभी सुफ्यानी उस समय शुष्क घाटी से उनके खिलाफ निकलेगा, यहाँ तक कि वह दमिश्क में ठहरेगा। फिर वह दो सेनाएँ भेजेगा; एक सेना पूर्व की ओर और एक सेना मदीना की ओर। सेना पूर्व की ओर बढ़ेगी यहाँ तक कि वे बाबुल की भूमि में शापित शहर और दुष्ट स्थान पर उतरेंगे - यानी बगदाद शहर - उन्होंने कहा: वे तीन हज़ार से अधिक लोगों को मार डालेंगे, सौ से अधिक महिलाओं का अपमान करेंगे, और अल-अब्बास(7) के वंशजों में से तीन सौ सरदारों (कब्श) को मार डालेंगे। फिर वे शाम की ओर बढ़ते हुए निकलेंगे, तो एक हिदायत (मार्गदर्शन) का झंडा निकलेगा..."

(1) अन-नुकात वल-उयून 4/458, और इब्न अबी हातिम द्वारा अल-दुर्र अल-मन्सूर 5/240 में उद्धृत। (2) अन-नुकात वल-उयून 4/458, और अल-तबारी द्वारा 19/310 में उद्धृत। (3) अल-तबारी द्वारा 19/313 में उद्धृत। (4) अन-नुकात वल-उयून 4/458। (5) (ख़) और (म) में "जैसे ही वे प्रवेश करते हैं"। और (द) में: "तो वे प्रवेश नहीं करते", और जो स्थापित है वह (ज़) से है। और अल-कश्शाफ 3/296 में आया है (और उसमें खबर इसी तरह है): "तो जब वे मरुस्थल में प्रवेश करेंगे, तो वे धंसा दिए जाएंगे।" (6) पृ. 609। (7) (ज़) में: "बनी इस्माइल", "वल्द अल-अब्बास" के स्थान पर।

سورة سبأ: آیت 51 334 السدی: یہ ان کا بدر کے دن کا خوف ہے جب فرشتوں کی تلواروں سے ان کی گردنیں ماری گئی تھیں، تو وہ نہ بھاگ سکے اور نہ ہی توبہ کی طرف لوٹ سکے(1)۔ سعید بن جبیر: یہ وہ لشکر ہے جو ریگستان (بیداء) میں دھنسا دیا جائے گا، ان میں سے ایک آدمی باقی رہ جائے گا جو لوگوں کو بتائے گا کہ اس کے ساتھیوں پر کیا گزری تو وہ ڈر جائیں گے، پس یہی ان کا گھبرانا ہے(2)۔ ﴿فَلَا فَوْتَ﴾: یعنی کوئی بچاؤ نہیں؛ یہ ابن عباس کا قول ہے (3)۔ مجاہد نے کہا: کوئی جائے فرار نہیں (4)۔ ﴿وَأُخِذُوا مِن مَّكَانٍ قَرِيبٍ﴾ یعنی: قبروں سے۔ اور کہا گیا: جہاں کہیں وہ تھے، کیونکہ وہ اللہ کے قریب ہیں، اس سے اوجھل نہیں ہو سکتے اور نہ ہی اس سے بچ سکتے ہیں۔ ابن عباس نے کہا: یہ ان اسی ہزار لوگوں کے بارے میں نازل ہوئی جو آخری زمانے میں کعبہ کو ڈھانے کے لیے اس پر حملہ کریں گے، جب وہ(5) بیداء (ریگستان) میں داخل ہوں گے تو انہیں دھنسا دیا جائے گا، یہی قریب کی جگہ سے پکڑا جانا ہے۔ میں نے کہا: اسی معنی میں حضرت حذیفہ سے ایک مرفوع روایت ہے - جس کا ذکر ہم نے کتاب 'التذکرہ' (6) میں کیا ہے - انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا؛ اور آپ نے اہل مشرق و مغرب کے درمیان ہونے والے ایک فتنے کا تذکرہ فرمایا: "جب وہ اسی حال میں ہوں گے، تب سفیانی وادیِ یابس سے ان پر اسی وقت نکلے گا، یہاں تک کہ وہ دمشق میں آ اترے گا۔ پھر وہ دو لشکر روانہ کرے گا؛ ایک لشکر مشرق کی طرف اور ایک لشکر مدینہ کی طرف۔ لشکر مشرق کی طرف روانہ ہوگا یہاں تک کہ وہ سرزمین بابل میں ملعون شہر اور ناپاک جگہ پر اتریں گے - یعنی شہر بغداد - آپ نے فرمایا: وہ تین ہزار سے زائد افراد کو قتل کریں گے، سو سے زائد عورتوں کی بے حرمتی کریں گے، اور اس میں آلِ عباس(7) کے تین سو سرداروں کو قتل کریں گے۔ پھر وہ شام کا رخ کرتے ہوئے نکلیں گے، تو ہدایت کا ایک جھنڈا نکلے گا..."

(1) النکت والعیون 4/458، اور اسے ابن ابی حاتم نے الدر المنثور 5/240 میں نقل کیا ہے۔ (2) النکت والعیون 4/458، اور اسے طبری نے 19/310 میں نقل کیا ہے۔ (3) اسے طبری نے 19/313 میں نقل کیا ہے۔ (4) النکت والعیون 4/458۔ (5) (خ) اور (م) میں "وکما یدخلون" ہے۔ اور (د) میں "فلا یدخلون"، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے۔ اور الکشاف 3/296 میں آیا ہے (اور اس میں خبر اسی طرح ہے): "پس جب وہ بیداء میں داخل ہوں گے تو انہیں دھنسا دیا جائے گا۔" (6) ص 609۔ (7) (ظ) میں "ولد العباس" کے بدلے "بنی اسماعیل" ہے۔

Surah Saba: Verses 51 - 52 335

...Kufa, so that army catches up with it from there within two nights, and they kill them, let none of them escape to bring news. They rescue what is in their hands of captives and spoils. His second army settles in Medina, and they plunder it for three days and nights. Then they set out heading towards Mecca, until when they reach al-Bayda', Allah sends Gabriel (peace be upon him), and He says: "O Gabriel, go and destroy them." So he strikes it with his leg a blow by which Allah swallows them up. This is in accordance with Allah's words: {If you could but see when they are terrified and there is no escape, and they are seized from a nearby place.} (Quran 34:51). Only two men remain from them; one is a bringer of good news and the other is a warner, and both are from Juhaynah. Thus the saying originated: "And with Juhaynah is the certain news."(1)

It was said: "seized from a nearby place" means: their souls were taken in their places, so they could not escape death. This is according to the view of those who say: this terror occurs at the time of death's throes.

It is possible(2) that this is from the terror which means "answering"; it is said: "The man was terrified," meaning: he answered the caller for help when fear befell him. From this is the report when he said to the Ansar: "Indeed, you are few at the time of greed, and many at the time of distress (faza')."(3)

Those who said: it refers to the swallowing up (khasf) or killing in this world, like the day of Badr, said: they were taken in this world before being taken in the Hereafter. Those who said: it is the terror of the Day of Resurrection said: they were taken from the belly of the earth to its surface. It was said: "seized from a nearby place" means from Hell, so they were thrown into it.

Allah's saying: {And they will say, 'We believe in it.' But how for them will be the reaching (of faith) from a far place? 52}

Allah's saying: {And they will say, 'We believe in it'} means: in the Quran. Mujahid said: in Allah, Almighty and Majestic. Al-Hasan said: in the Resurrection. Qatadah said: in the Messenger (4)ﷺ. {But how for them will be the reaching (of faith) from a far place?} Ibn...

---

(1) Reported by al-Tabari 19/310-311. Ibn Kathir mentioned in his interpretation of this verse that this hadith is fabricated. (2) In (Z): And it is permissible. (3) Previously

6/409. (4) Al-Mawardi mentioned these views in "Al-Nukat wa al-'Uyun" 4/459, and the report of Mujahid was narrated by al-Tabari 19/314.

सूरा सबा: आयतें 51 - 52 335

...कूफ़ा, इसलिए वह सेना दो रातों के भीतर वहाँ से उसके साथ मिल जाती है, और वे उन्हें मार डालते हैं, उनमें से कोई भी समाचार देने के लिए नहीं बचता। वे उनके हाथों से बंदियों और लूट के माल को बचा लेते हैं। उसकी दूसरी सेना मदीना में बस जाती है, और वे तीन दिन और रातों तक उसे लूटते हैं। फिर वे मक्का की ओर चल पड़ते हैं, यहाँ तक कि जब वे अल-बैदा पहुँचते हैं, तो अल्लाह जिब्रईल (उन पर शांति हो) को भेजता है, और वह कहता है: "हे जिब्रईल, जाओ और उन्हें नष्ट कर दो।" तो वह अपने पैर से एक प्रहार करता है जिससे अल्लाह उन्हें ज़मीन में धँसा देता है। यह अल्लाह के इन शब्दों के अनुसार है: {यदि आप देख पाते जब वे भयभीत थे और कोई पलायन नहीं था, और उन्हें पास के स्थान से पकड़ लिया गया।} (कुरान 34:51)। उनमें से केवल दो आदमी बचते हैं; एक खुशखबरी देने वाला है और दूसरा चेतावनी देने वाला, और दोनों जुहैना से हैं। इस प्रकार यह कहावत बनी: "और जुहैना के पास निश्चित समाचार है।"(1)

यह कहा गया: "पास के स्थान से पकड़ लिया गया" का अर्थ है: उनके प्राण उनके स्थानों पर ही ले लिए गए, इसलिए वे मृत्यु से नहीं बच सके। यह उन लोगों के विचार के अनुसार है जो कहते हैं: यह आतंक मृत्यु की पीड़ा के समय होता है।

यह संभव है(2) कि यह उस आतंक से हो जिसका अर्थ है "उत्तर देना"; कहा जाता है: "आदमी आतंकित था," अर्थात: उसने मदद के लिए पुकारने वाले को उत्तर दिया जब उस पर डर छा गया। इसी से वह वृत्तांत है जब उन्होंने अंसार से कहा था: "वास्तव में, तुम लालच के समय कम होते हो, और संकट (फज़अ) के समय बहुत होते हो।"(3)

जिन्होंने कहा: इससे तात्पर्य इस दुनिया में धँसा दिए जाने (खसफ़) या मारे जाने से है, जैसे बद्र के दिन, उन्होंने कहा: उन्हें परलोक में पकड़े जाने से पहले इस दुनिया में पकड़ लिया गया। जिन्होंने कहा: यह पुनरुत्थान के दिन का आतंक है, उन्होंने कहा: उन्हें धरती के गर्भ से उसकी सतह पर ले जाया गया। यह कहा गया: "पास के स्थान से पकड़ लिया गया" का अर्थ है नर्क से, इसलिए उन्हें उसमें फेंक दिया गया।

अल्लाह का कथन: {और वे कहेंगे, 'हम इस पर विश्वास करते हैं।' लेकिन उनके लिए दूर के स्थान से (ईमान की) पहुँच कैसे होगी? 52}

अल्लाह का कथन: {और वे कहेंगे, 'हम इस पर विश्वास करते हैं'} का अर्थ है: कुरान पर। मुजाहिद ने कहा: अल्लाह, सर्वशक्तिमान और प्रतापी पर। अल-हसन ने कहा: पुनरुत्थान पर। कतादह ने कहा: रसूल (पैगंबर) ﷺ पर(4)। {लेकिन उनके लिए दूर के स्थान से (ईमान की) पहुँच कैसे होगी?} इब्न...

---

(1) अल-तबरी 19/310-311 द्वारा उद्धृत। इब्न कसीर ने इस आयत की अपनी व्याख्या में उल्लेख किया है कि यह हदीस गढ़ी हुई है। (2) (ज़) में: और यह जायज़ है। (3) पहले 6/409। (4) अल-मावर्दी ने इन विचारों का उल्लेख "अल-नुकात व अल-उयून" 4/459 में किया है, और मुजाहिद की रिपोर्ट अल-तबरी 19/314 द्वारा सुनाई गई थी।

سورہ سبا: آیات 51 - 52 335

...کوفہ، چنانچہ وہ لشکر دو راتوں میں وہاں سے اس کے ساتھ جا ملتا ہے، اور وہ ان کو قتل کر دیتے ہیں، ان میں سے کوئی خبر دینے والا نہیں بچتا۔ وہ ان کے قبضے سے قیدیوں اور مال غنیمت کو چھڑا لیتے ہیں۔ اس کا دوسرا لشکر مدینہ میں قیام کرتا ہے، اور وہ تین دن اور راتوں تک اسے لوٹتے ہیں۔ پھر وہ مکہ کی طرف نکل پڑتے ہیں، یہاں تک کہ جب وہ بیداء پہنچتے ہیں تو اللہ جبرائیل علیہ السلام کو بھیجتا ہے، اور فرماتا ہے: "اے جبرائیل، جاؤ اور انہیں ہلاک کر دو۔" چنانچہ وہ اپنے پاؤں سے ایک ایسی ضرب لگاتے ہیں جس سے اللہ انہیں زمین میں دھنسا دیتا ہے۔ یہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے مطابق ہے: ﴿وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ فَزِعُوا فَلَا فَوْتَ وَأُخِذُوا مِن مَّكَانٍ قَرِيبٍ﴾ [سورہ سبا: 51]۔ ان میں سے صرف دو آدمی بچتے ہیں؛ ایک بشیر (خوشخبری دینے والا) اور دوسرا نذیر (ڈرانے والا)، اور وہ دونوں جہینہ قبیلے سے ہیں۔ اسی لیے یہ کہاوت مشہور ہوئی: "اور جہینہ کے پاس یقینی خبر ہے"(1)۔

کہا گیا: "قریب کی جگہ سے پکڑ لیے گئے" یعنی: ان کی روحیں ان کے مقامات پر ہی قبض کر لی گئیں، چنانچہ وہ موت سے بھاگ نہ سکے۔ یہ ان لوگوں کے قول کے مطابق ہے جو کہتے ہیں کہ یہ گھبراہٹ جاں کنی (نزع) کے وقت کی ہے۔

اور یہ بھی ممکن ہے(2) کہ یہ اس فزع (گھبراہٹ) سے ہو جس کا معنی 'جواب دینا' ہے؛ کہا جاتا ہے: "فزع الرجل"، یعنی: اس نے اس پکارنے والے کو جواب دیا جو خوف لاحق ہونے پر اس سے مدد مانگ رہا تھا۔ اسی سے وہ روایت ہے جب آپ ﷺ نے انصار سے فرمایا: "تم لوگ طمع کے وقت کم ہو جاتے ہو اور گھبراہٹ (فزع) کے وقت بہت زیادہ ہو جاتے ہو"(3)۔

اور جس نے کہا: اس سے مراد دنیا میں زمین میں دھنسنا یا قتل ہونا ہے جیسے جنگ بدر کا دن، تو اس نے کہا: وہ آخرت میں پکڑے جانے سے پہلے دنیا میں پکڑے گئے۔ اور جس نے کہا: یہ قیامت کے دن کی گھبراہٹ ہے، اس نے کہا: وہ زمین کے پیٹ سے اس کی پیٹھ پر نکال لیے گئے۔ اور کہا گیا: "قریب کی جگہ سے پکڑ لیے گئے" یعنی جہنم سے نکال کر اس میں ڈال دیے گئے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَقَالُوا آمَنَّا بِهِ وَأَنَّىٰ لَهُمُ التَّنَاوُشُ مِن مَّكَانٍ بَعِيدٍ ٥٢﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَقَالُوا آمَنَّا بِهِ﴾ یعنی: قرآن پر۔ مجاہد نے کہا: اللہ عزوجل پر۔ حسن بصری نے کہا: دوبارہ جی اٹھنے پر۔ قتادہ نے کہا: رسول ﷺ پر(4)۔ ﴿وَأَنَّىٰ لَهُمُ التَّنَاوُشُ مِن مَّكَانٍ بَعِيدٍ﴾ ابن...

---

(1) اسے طبری 19/310-311 نے روایت کیا ہے۔ اور ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں ذکر کیا ہے کہ یہ حدیث موضوع (من گھڑت) ہے۔ (2) نسخہ (ظ) میں ہے: "اور جائز ہے"۔ (3) سابقہ حوالہ 6/409۔ (4) ان اقوال کو ماوردی نے "النکت والعیون" 4/459 میں ذکر کیا ہے، اور مجاہد کی روایت کو طبری نے 19/314 میں نقل کیا ہے۔

٣٣٦ Surah Saba: Verse 52

Abbas and Al-Dahhak said: 'Al-Tanawush' means 'return', i.e., they ask to return to the world to believe, and how far is that from them(1)! From this is the poet's saying: Mayy wished that she would return to me, but there is no way to reach her (to touch her)(2). Al-Suddi said: It is repentance(3), meaning: they sought it after it had become distant; because repentance is only accepted in this world. It was said: 'Al-Tanawush' means 'reaching/grasping'; Ibn al-Sikkit said: It is said of a man when he reaches for a man to take hold of his head and beard: 'nashahu yanushuhu nawshan', and he recited: It reaches into the basin from above, a reaching by which it traverses the middle of the wilderness(4). Meaning: it reaches for the water of the basin from above, drinks plenty, and by that drinking, it crosses vast deserts, so it does not need other water. He said(5): From it is 'al-munawashah' (skirmishing) in combat, and that is when the two groups draw near. A 'nawush' man means: a man of great power/assault. 'Al-tanawush' means 'reaching/grasping', and 'al-intiyash' is like it. Al-Rajiz said: It was reaching for the fast pace with a grasp(6).

---

(1) Narrated similarly from them by al-Tabari 19/317 and 319. Mentioned with this wording from Ibn Abbas by al-Mawardi in al-Nukat wa al-Uyun 4/459. (2) Al-Nukat wa al-Uyun 4/459, and al-Muharrir al-Wajiz 4/427. In (Z) it occurred: 'tu'ub ilayh' (return to him), and in al-Muharrir al-Wajiz: 'tu'ub ilayk' (return to you). (3) Al-Nukat wa al-Uyun 4/459. (4) Islah al-Mantiq p. 479, and al-Sihah (nush), and the words are from it. They are in Ma'ani al-Quran by al-Farra 2/365, Tafsir al-Tabari 19/315-316, al-Munsif by Ibn Jinni 1/124, al-Iqtadab p. 427, and al-Khizanah 9/437, and Sibawayh mentioned the first verse in al-Kitab 3/453. Al-Batlayusi said: I do not know whose rajaz this is. Al-Baghdadi said: This is one of Sibawayh's fifty verses whose author is unknown, and Ibn Barri said: This rajaz is by Ghaylan ibn Hurayth al-Raba'i, and I did not find any news about Ghaylan. End. The pronoun in his saying: 'fahiya' (it), refers to camels. Al-Lisan (nush). (5) Meaning Ibn al-Sikkit, and his words are in Islah al-Mantiq p. 479, and the author quoted him via al-Jawhari in al-Sihah (nush), and what precedes it is from him. (6) Al-Sihah and al-Lisan (nush), and in both of them it is reported as: 'batat tanush...' (it spent the night reaching...), and 'al-anaq' is a type of pace for animals and camels. Al-Sihah (anaq).

३३६ सूरह सबा: आयत 52

अब्बास और अल-दहाक ने कहा: 'अल-तनावुश' का अर्थ है 'वापसी', यानी: वे विश्वास करने के लिए दुनिया में वापस जाने की मांग करते हैं, और यह उनसे कितना दूर है(1)! कवि का कहना इसी बारे में है: मई ने कामना की कि वह मेरे पास लौट आएगी, लेकिन उसे पाने (छूने) का कोई रास्ता नहीं है(2)। अल-सुद्दी ने कहा: यह तौबा (पश्चाताप) है(3), अर्थात: उन्होंने इसे तब मांगा जब यह दूर हो गया था; क्योंकि तौबा केवल इसी दुनिया में स्वीकार की जाती है। यह कहा गया था: 'अल-तनावुश' का अर्थ है 'पहुंचना/पकड़ना'; इब्न अल-सिक्किट ने कहा: एक आदमी के बारे में कहा जाता है जब वह किसी आदमी के सिर और दाढ़ी को पकड़ने के लिए पहुंचता है: 'नाशहू यनुशुहू नौशन', और उसने पढ़ा: वह ऊपर से हौज (जलाशय) तक पहुँचती है, एक ऐसी पहुँच जिससे वह मरुस्थल के मध्य को पार कर लेती है(4)। अर्थात: वह ऊपर से हौज का पानी लेती है, खूब पीती है, और उस पीने से वह विशाल रेगिस्तानों को पार करती है, इसलिए उसे अन्य पानी की आवश्यकता नहीं होती है। उन्होंने कहा(5): इसी से युद्ध में 'अल-मुनावशह' (झड़प) बना है, और वह तब होता है जब दोनों समूह करीब आते हैं। एक 'नवूश' व्यक्ति का अर्थ है: महान शक्ति/हमले वाला व्यक्ति। 'अल-तनावुश' का अर्थ है 'पहुंचना/पकड़ना', और 'अल-इन्तियाश' भी उसी के समान है। अल-राजिज़ ने कहा: वह तेजी से चलने को पकड़ रही थी(6)।

---

(1) अल-तबरी 19/317 और 319 द्वारा उनके समान वर्णन किया गया। अल-मावर्दी ने अल-नुकत वा अल-उयुन 4/459 में इब्न अब्बास से इन शब्दों के साथ इसका उल्लेख किया है। (2) अल-नुकत वा अल-उयुन 4/459, और अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ 4/427। (ज़) में यह आया: 'तउब इलैह' (उसके पास लौटना), और अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ में: 'तउब इलैक' (तुम्हारे पास लौटना)। (3) अल-नुकत वा अल-उयुन 4/459। (4) इस्लाह अल-मन्तिक पृष्ठ 479, और अल-सिहाह (नूश), और शब्द वहीं से हैं। वे अल-फर्रा द्वारा मानी अल-कुरान 2/365, तफ़सीर अल-तबरी 19/315-316, इब्न जिन्नी द्वारा अल-मुन्सिफ 1/124, अल-इक्तादाब पृष्ठ 427, और अल-खिजाना 9/437 में हैं, और सिबवैह ने अल-किताब 3/453 में पहले छंद का उल्लेख किया है। अल-बत्लायुसी ने कहा: मुझे नहीं पता कि यह किसका रजज़ है। अल-बग़दादी ने कहा: यह सिबवैह के उन पचास छंदों में से एक है जिनके लेखक का पता नहीं है, और इब्न बर्री ने कहा: यह रजज़ घैलान इब्न हुरैथ अल-रबई का है, और मुझे घैलान के बारे में कोई खबर नहीं मिली। समाप्त। उनके कथन में सर्वनाम: 'फहिया' (वह), ऊंटों को संदर्भित करता है। अल-लिसान (नूश)। (5) यानी इब्न अल-सिक्किट, और उनके शब्द इस्लाह अल-मन्तिक पृष्ठ

479 में हैं, और लेखक ने अल-सिहाह (नूश) में अल-जौहरी के माध्यम से उन्हें उद्धृत किया है, और जो कुछ उससे पहले है वह उन्हीं का है। (6) अल-सिहाह और अल-लिसान (नूश), और दोनों में इसे इस प्रकार रिपोर्ट किया गया है: 'बातत तनूश...' (उसने रात पहुँचने में बिताई...), और 'अल-अनाक़' जानवरों और ऊंटों की एक प्रकार की चाल है। अल-सिहाह (अनाक़)।

۳۳۶ سورہ سبأ: آیت ۵۲

عباس اور ضحاک نے کہا: 'التناوش' کا مطلب 'رجوع' (واپسی) ہے، یعنی: وہ دنیا میں واپس آنے کا مطالبہ کرتے ہیں تاکہ ایمان لائیں، اور اب یہ کہاں ممکن ہے(۱)! شاعر کا قول اسی بارے میں ہے: می نے تمنا کی کہ وہ میری طرف لوٹ آئے، لیکن اس تک پہنچنے (چھونے) کا کوئی راستہ نہیں ہے(۲)۔ اور السُّدِّي نے کہا: اس سے مراد توبہ ہے(۳)، یعنی: انہوں نے اسے تب مانگا جب وہ دور ہو چکی تھی؛ کیونکہ توبہ صرف دنیا ہی میں قبول کی جاتی ہے۔ اور کہا گیا: 'التناوش' کا مطلب 'تلاش/پکڑنا' ہے؛ ابن السکیت نے کہا: جب کوئی شخص دوسرے کا سر اور داڑھی پکڑنے کے لیے ہاتھ بڑھاتا ہے تو کہا جاتا ہے: 'ناشہ یَنُوشُہ نَوْشاً'، اور اس نے یہ شعر پڑھا: وہ اوپر سے حوض تک پہنچتی ہے، ایسی پہنچ جس کے ذریعے وہ بیابانوں کے درمیان کا فاصلہ طے کر لیتی ہے(۴)۔ یعنی: وہ اوپر سے حوض کا पानी لیتی ہے، خوب سیر ہو کر پیتی ہے، اور اس پینے کی وجہ سے وہ وسیع صحراؤں کو عبور کر لیتی ہے، اسے دوسرے پانی کی ضرورت نہیں رہتی۔ اس نے کہا(۵): اسی سے لڑائی میں 'المناوشة' (جھڑپ) ہے، اور یہ تب ہوتا ہے جب دو گروہ ایک دوسرے کے قریب آ جائیں| اور 'نَوُوش' آدمی کا مطلب ہے: سخت گرفت والا آدمی| 'التناوش' کا مطلب 'پکڑنا' ہے، اور 'الانتیاش' بھی اسی کی طرح ہے۔ راجز نے کہا: وہ تیز رفتاری کو لپک کر پکڑ رہی تھی(۶)۔

---

(۱) الطبری نے اسی طرح ان سے روایت کیا ۳۱۷/۱۹ اور ۳۱۹۔ الماوردی نے النکت والعیون ۴۵۹/۴ میں ابن عباس سے انھی الفاظ کے ساتھ اسے ذکر کیا ہے۔ (۲) النکت والعیون ۴۵۹/۴، اور المحرر الوجیز ۴۲۷/۴۔ نسخہ (ظ) میں 'تؤوب إلیه' (اس کی طرف لوٹنا) آیا ہے، اور المحرر الوجیز میں: 'تؤوب إلیك' (تمہاری طرف لوٹنا)۔ (۳) النکت والعیون ۴۵۹/۴۔ (۴) إصلاح المنطق ص ۴۷۹،

اور الصحاح (نوش)، اور کلام اسی سے ہے۔ یہ دونوں الفراء کی معانی القرآن ۳۶۵/۲، تفسیر الطبری ۳۱۵/۱۹ - ۳۱۶، ابن جنی کی المنصف ۱۲۴/۱، الاقتضاب ص ۴۲۷، اور الخزانة ۴۳۷/۹ میں ہیں۔ سیبویہ نے الکتاب ۴۵۳/۳ میں پہلے بیت کا ذکر کیا ہے۔ البطلیوسی نے کہا: مجھے نہیں معلوم یہ رجز کس کا ہے۔ البغدادی نے کہا: یہ سیبویہ کے ان پچاس اشعار میں سے ہے جن کے قائل کا علم نہیں، اور ابن بری نے کہا: یہ رجز غیلان ابن حریث الربعی کا ہے، اور مجھے غیلان کے بارے میں کوئی اطلاع نہیں ملی۔ اھ اس کے قول میں ضمیر 'فهي' اونٹوں کے لیے ہے۔ اللسان (نوش)۔ (۵) یعنی ابن السکیت، اور ان کا کلام إصلاح المنطق ص ۴۷۹ میں ہے، اور مصنف نے اسے الجوہری کے واسطے سے الصحاح (نوش) میں نقل کیا ہے، اور اس سے پہلے کا کلام بھی انھی کا ہے۔ (۶) الصحاح اور اللسان (نوش)، ان دونوں میں یہ روایت ہے: 'باتت تنوش...'، اور 'العَنَق' چوپایوں اور اونٹوں کی چال کی ایک قسم ہے۔ الصحاح (عنق)۔

337 Surah Saba: Verse 52

And His saying, the Almighty: {And how can they have the reaching [of faith] from a far-off place?} He says: how can they have the attainment of faith in the Hereafter when they disbelieved in it in the worldly life(1). And Abu Amr, Al-Kisa'i, Al-A'mash, and Hamzah read: {And how can they have the tanā'ush} with a hamza(2). Al-Nahhas(3): Abu Ubaida considers this reading unlikely; because "Al-tanā'ush" with a hamza means: distance, so how can it be: and how can they have distance from a far-off place? Abu Ja'far said: The reading is permissible and good, and it has two aspects in the speech of the Arabs, and this distant interpretation is not intended by it(4). So, one of the two aspects is that the origin is not hamzated, then the wāw was hamzated because the movement in it is hidden(5), and that is common in the speech of the Arabs. And in the Mushaf that the group narrated from the group: {And when the messengers are timed} [Al-Mursalat: 11], and the origin is: "wuqqitat"; because it is derived from "waqt" (time). And it is said in the plural of dār (house): ad'ur(6).

The other aspect was mentioned by Abu Ishaq; he said: It is derived from "al-na'īsh", which is movement in slowness, meaning: from where do they have movement in what has become distant(7). It is said: I "na'ashtu" the thing: I took it from a distance, and "al-na'īsh": the slow thing. Al-Jawhari said(8): "Al-tanā'ush" - with a hamza -: delay and distancing. And I "na'ashtu" the matter "an'ashuhu na'shan": I delayed it, so it was delayed. And it is said: He did it "na'īshan", meaning: lastly. The poet said:

(1) Al-Sihah (n-w-sh). (2) Asim also read it in the narration of Abu Bakr Al-Saba' p. 530, and Al-Taysir p. 181. (3) In I'rab al-Qur'an 3/356. (4) In (m): and this interpreter does not interpret it as such, and in (z): and this interpretation is not attained by this. (5) In (z): light. (6) Al-Zajjaj said in Ma'ani al-Qur'an 4/259: every wāw with a damma whose damma is necessary; if you wish, you can replace it with a hamza, and if you wish, you do not. (7) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/356, and the saying of Al-Zajjaj in Ma'ani al-Qur'an for him is 4/259. (8) In Al-Sihah (n-a-sh).

337 सूरा सबा: आयत 52

और अल्लाह तआला का कथन: {और वे दूर के स्थान से [ईमान को] कैसे पा सकते हैं?} वह कहते हैं: वे आख़िरत में ईमान कैसे प्राप्त कर सकते हैं जबकि उन्होंने दुनिया के जीवन में इसका इनकार किया था(1)। अबू अम्र, अल-किसाई, अल-अमाश और हमज़ा ने पढ़ा: {और उनके लिए तना'उश कैसे होगा} हमज़ा के साथ(2)। अल-नहहस(3): अबू उबैदा इस पाठ को असंभव मानते हैं; क्योंकि हमज़ा के साथ "अल-तना'उश" का अर्थ है: दूरी, तो यह कैसे हो सकता है: और वे दूर के स्थान से दूरी कैसे पा सकते हैं? अबू जाफ़र ने कहा: यह पाठ जायज़ और अच्छा है, और अरबी भाषा में इसके दो पहलू हैं, और इस दूर के अर्थ का यहाँ आशय नहीं है(4)। तो, दो पहलुओं में से एक यह है कि मूल रूप हमज़ा रहित है, फिर 'वाव' को हमज़ा में बदल दिया गया क्योंकि इसमें स्वर (हरकत) सूक्ष्म है(5), और यह अरबों के भाषण में बहुत आम है। और उस मुसहफ़ में जिसे एक समूह ने दूसरे समूह से रिवायत किया है: {और जब रसूलों का समय निश्चित किया जाएगा} [अल-मुर्सलात: 11], और इसका मूल है: "वुक़्क़ितत"; क्योंकि यह "वक़्त" (समय) से निकला है। और 'दार' (घर) के बहुवचन में 'अदउर' कहा जाता है(6)।

दूसरा पहलू अबू इसहाक ने उल्लेख किया है; उन्होंने कहा: यह "अल-नईश" से निकला है, जिसका अर्थ है धीमी गति, यानी: जो चीज़ दूर हो गई है उसमें उनके पास गति कहाँ से आई(7)। कहा जाता है: मैंने चीज़ को "नअश्तु" किया: मैंने उसे दूर से लिया, और "अल-नईश": धीमी चीज़। अल-जौहरी ने कहा(8): "अल-तना'उश" - हमज़ा के साथ -: देरी और दूरी। और मैंने मामले को "नअश्तु" किया: मैंने उसमें देरी की, तो उसमें देरी हो गई। और कहा जाता है: उसने इसे "नईशन" किया, यानी: अंत में। कवि ने कहा:

(1) अल-सिहाह (न-व-श)। (2) असीम ने भी इसे अबू बक्र अल-सबआ के रिवायत में पृष्ठ 530, और अल-तयसीर पृष्ठ 181 में पढ़ा है। (3) इराब अल-कुरान 3/356 में। (4) (म) में: और यह व्याख्याकार इसकी इस प्रकार व्याख्या नहीं करता है, और (ज़) में: और यह व्याख्या इसके द्वारा प्राप्त नहीं होती है। (5) (ज़) में: हल्का। (6) अल-ज़ज्जाज ने मआनी अल-कुरान 4/259 में कहा: हर 'वाव' जिस पर ज़म्मा (पेश) हो और वह ज़म्मा आवश्यक हो; यदि आप चाहें तो उसे हमज़ा से बदल सकते हैं, और यदि आप चाहें तो नहीं बदल सकते। (7) अल-नहहस द्वारा इराब अल-कुरान 3/356, और उनके लिए मआनी अल-कुरान में अल-ज़ज्जाज का कथन 4/259 है। (8) अल-सिहाह (न-अ-श) में।

337 سورہ سبأ: آیت 52

اور اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ان کے لیے دور کی جگہ سے [ایمان کا] پانا کہاں ممکن ہے؟} وہ فرماتے ہیں: ان کے لیے آخرت میں ایمان کا حصول کیسے ممکن ہے جبکہ وہ دنیا میں اس کا انکار کر چکے تھے (1)۔ اور ابوعمرو، الکسائی، الاعمش اور حمزہ نے پڑھا: {وأنى لهم التناؤش} ہمزہ کے ساتھ (2)۔ النحاس (3): ابو عبیدہ اس قرات کو بعید سمجھتے ہیں؛ کیونکہ ہمزہ کے ساتھ "التناؤش" کا مطلب ہے: دوری، تو یہ کیسے ہو سکتا ہے کہ: اور ان کے لیے دور کے مقام سے دوری کیسے ہو سکتی ہے؟ ابوجعفر نے کہا: یہ قرات جائز اور عمدہ ہے، اور کلامِ عرب میں اس کی دو وجوہات ہیں، اور اس سے یہ بعید معنی مراد نہیں لیا جاتا (4)۔ پس دو وجوہات میں سے ایک یہ ہے کہ اصل میں ہمزہ نہیں تھا، پھر 'واؤ' کو ہمزہ بنا دیا گیا کیونکہ اس میں حرکت پوشیدہ ہے (5)، اور کلامِ عرب میں ایسا بکثرت ہوتا ہے۔ اور اس مصحف میں جسے ایک گروہ نے دوسرے گروہ سے نقل کیا ہے: {وَإِذَا الرُّسُلُ أُقِّتَتْ} [المرسلات: 11]، اور اصل "وُقِّتتْ" ہے؛ کیونکہ یہ "وقت" سے مشتق ہے۔ اور 'دار' کی جمع میں 'أَدْؤُرٌ' کہا جاتا ہے (6)۔

دوسری وجہ ابواسحاق نے ذکر کی ہے؛ انہوں نے کہا: یہ "النئیش" سے مشتق ہو سکتا ہے، جس کا مطلب ہے سست روی کے ساتھ حرکت، یعنی: وہ چیز جو دور ہو چکی ہے اس میں ان کے پاس حرکت کہاں سے آئی (7)۔ کہا جاتا ہے: "نَأَشْتُ الشيءَ": میں نے اسے دور سے لیا، اور "النئیش": سست چیز۔ الجوہری نے کہا (8): "التناؤش" - ہمزہ کے ساتھ -: تاخیر اور دوری۔ اور "نَأَشْتُ الأمر أنأشه نأشاً": میں نے معاملے کو مؤخر کیا، تو وہ مؤخر ہو گیا۔ اور کہا جاتا ہے: اس نے اسے "نئیشاً" کیا، یعنی: آخر میں۔ شاعر نے کہا:

(1) الصحاح (نوش)۔ (2) اور اسے عاصم نے ابوبکر کی روایت میں بھی پڑھا ہے، السبعہ ص 530، اور التیسیر ص 181۔ (3) إعراب القرآن 3/356 میں۔ (4) (م) میں ہے: اور یہ تاویل کرنے والا اس کے ساتھ یہ تاویل نہیں کرتا، اور (ظ) میں: اور اس کے ساتھ یہ تاویل حاصل نہیں ہوتی۔ (5) (ظ) میں: ہلکی۔ (6) الزجاج نے معانی القرآن 4/259 میں کہا: ہر وہ 'واؤ' جو مضموم ہو اور اس کا ضمہ لازم ہو؛ اگر چاہو تو اسے ہمزہ سے بدل دو، اور اگر چاہو تو نہ بدلو۔ (7) إعراب القرآن للنحاس 3/356، اور معانی القرآن میں الزجاج کا قول 4/259۔ (8) الصحاح (نأش) میں۔

338 Surah Saba: Verses 52 - 53

"He wished too late ('na-īshan') that he had obeyed me, while matters had already unfolded into other matters." (1) And another said: "You sat for a long time without seeking the heights, and you came late ('na-īshan') after the good had passed you by." (2) Al-Farra' said: Pronouncing the glottal stop (hamza) and omitting it in 'at-tanāwush' (reaching out) are close, like 'dhamtu' and 'dha'amtu' the man, meaning: I shamed him. "From a far place" means: from the hereafter. Abu Ishaq narrated from At-Tamimi from Ibn Abbas: "And how (can they reach it)?" He said: The return. They asked for it, but it was not the time for return. (3) His Almighty's saying: {And they had already disbelieved in it before, and they conjecture about the unseen from a far place.} (53) His Almighty's saying: {And they had already disbelieved in it} means: in Allah, Mighty and Majestic. And it was said: in Muhammad ﷺ "before" meaning in the worldly life. {And they conjecture ('yaqdhifūn') about the unseen.} The Arabs say of anyone who speaks what he is not certain of (4): he is 'conjecturing and stoning the unseen'. {From a far place} is as a metaphor for someone who throws stones and does not hit the mark (5), meaning: they throw conjectures saying: there is no resurrection, no rising, no Paradise, and no Fire, as a matter of conjecture from them; this was said by Qatadah. (6) WWW.NAFSEISLAM.COM It was also said: "they conjecture" means: they make accusations against the Quran, saying: magic, poetry, and legends of the former peoples. And it was said: against Muhammad, saying: sorcerer, poet, soothsayer, madman. {From a far place} means: that...

(1) Ma'ani al-Quran by al-Farra' 2/365, Tafsir al-Tabari 19/315, al-Sihah (Na'sh), and it was attributed by al-Basri in al-Hamasah 37/2, al-Zamakhshari in al-Mustaqsa 302/1, and the author of Lisan al-Arab (Na'sh) to Nahshal ibn Hurri. (2) In (kh) and (d): 'al-khayr' (the good). What is established in the rest of the copies is what matches Ma'ani al-Quran by al-Farra' 2/365, Tahdhib al-Lughah 11/417, and Lisan al-Arab (nawsh). (3) Recorded by al-Tabari 19/317, and similar was previously mentioned from Ibn Abbas and al-Dahhak. (4) In (za): 'yuhaqqiquhu', and 'haqqa al-amr yahuqquhu wa ahaqqahu' means: he was certain of it. Lisan al-Arab (haqqa). (5) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/356. (6) Recorded by al-Tabari 19/320.

पृष्ठ ३३८ सूरह सबा: आयतें ५२ - ५३

"उसने बहुत देर ('न-ईशन') के बाद चाहा कि काश उसने मेरी बात मान ली होती, जबकि मामलात आगे बढ़ चुके थे।" (१) और दूसरे ने कहा: "तुम बुलंदियों को पाने की कोशिश किए बिना लंबे समय तक बैठे रहे, और तुम बहुत देर ('न-ईशन') से आए जब भलाई तुम्हारे हाथ से निकल गई।" (२) अल-फ़र्रा ने कहा: 'अत-तनावुश' (पकड़ना) में हमज़ा (झटका) बोलना और न बोलना एक समान है, जैसे आदमी के लिए 'धमतु' और 'धअमतु' का प्रयोग, यानी: मैंने उसकी निंदा की। "एक दूर की जगह से" यानी: परलोक से। अबू इसहाक ने अल-तमीमी के माध्यम से इब्न अब्बास से रिवायत किया: "और उनके लिए (उस तक पहुँचना) कैसे मुमकिन है?" उन्होंने कहा: वापसी। उन्होंने इसकी माँग की, लेकिन यह वापसी का समय नहीं था। (३) अल्लाह तआला का फ़रमान: {और इससे पहले उन्होंने इसका इनकार किया था, और वे अनजानी बातों पर दूर से अटकलें लगाते हैं।} (५३) अल्लाह तआला का फ़रमान: {और उन्होंने इसका इनकार किया था} यानी: अल्लाह अज़-व-जल्ल का। और कहा गया: मुहम्मद ﷺ का। "इससे पहले" यानी दुनिया में। {और वे अनजानी बातों पर अटकलें लगाते हैं।} अरब हर उस व्यक्ति के लिए कहते हैं जो ऐसी बात कहे जिसका उसे यक़ीन न हो (४): 'वह ग़ैब (अनदेखी) पर पत्थर फेंक रहा है (अटकलें लगा रहा है)'। {एक दूर की जगह से} उस व्यक्ति के उदाहरण के तौर पर है जो पत्थर फेंकता है पर उसका निशाना नहीं लगता (५), यानी: वे अटकलें लगाते हुए कहते हैं: न कोई जी उठना है, न दोबारा ज़िंदा होना, न जन्नत है और न नरक, यह उनकी ओर से सिर्फ़ अटकलबाज़ी है; यह क़तादा ने कहा है। (६) WWW.NAFSEISLAM.COM और कहा गया है कि: 'अटकलें लगाते हैं' का अर्थ है: वे क़ुरआन पर आरोप लगाते हैं और कहते हैं: यह जादू, कविता और पुरखों की कहानियाँ हैं। और कहा गया: मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के बारे में, वे कहते हैं: जादूगर, कवि, भविष्यवक्ता, पागल। {एक दूर की जगह से} यानी: कि...

(१) मआनी अल-क़ुरआन अल-फ़र्रा २/३६५, तफ़सीर अल-तबरी १९/३१५, अस-सिहाह (नअश), और इसे अल-बसरी ने अल-हमासा ३७/२ में, अल-ज़मख़्शरी ने अल-मुस्तक़सा ३०१/१ में, और लिसान अल-अरब (नअश) के लेखक ने नहशल बिन हुर्री से संबंधित किया है। (२) (ख़) और (द) प्रतियों में: 'अल-खैर'। शेष प्रतियों में जो प्रमाणित है वह मआनी अल-क़ुरआन अल-फ़र्रा २/३६५, तहज़ीब अल-लुग़ह ११/४१७ और लिसान अल-अरब (नूश) के अनुरूप है। (३) इसे अल-तबरी १९/३१७ ने उद्धृत किया है, और इब्न अब्बास और अद-दहाक से इसी तरह की बात पहले भी आई है। (४) (ज़ा) प्रति में: 'युहक़्क़िकुहु', और 'हक़्क़ा अल-अम्र युहुक़्क़ुहु व अहक़्क़हु' का अर्थ है: वह उसके बारे में आश्वस्त

था। लिसान अल-अरब (हक़्क़ा)। (५) इराब अल-क़ुरआन अल-नह़ास ३/३५६। (६) इसे अल-तबरी १९/३२० ने उद्धृत किया है।

صفحہ ۳۳۸ سورہ سبأ: آیات ۵۲ - ۵۳

"اس نے بہت دیر ('ننئَیشا') کے بعد تمنا کی کہ کاش اس نے میری اطاعت کی ہوتی، حالانکہ معاملات کے بعد معاملات رونما ہو چکے تھے۔" (۱) اور دوسرے نے کہا: "تم بلندیاں حاصل کرنے کی کوشش کیے بغیر ایک طویل عرصہ بیٹھے رہے، اور تم بہت دیر ('ننئَیشا') سے آئے جب بھلائی تمہارے ہاتھ سے نکل چکی تھی۔" (۲) الفراء نے کہا: 'التناؤش' (پکڑنا) میں ہمزہ پڑھنا اور نہ پڑھنا قریب قریب ہے، جیسے آدمی کے لیے 'ذَمْتُ' اور 'ذأَمته' کہنا، یعنی: میں نے اسے عیب لگایا۔ "ایک دور کی جگہ سے" یعنی: آخرت سے۔ ابو اسحاق نے تمیمی کے واسطے سے ابن عباس سے روایت کیا ہے: "اور ان کے لیے (اس تک پہنچنا) کیسے ممکن ہے؟" انہوں نے کہا: واپسی۔ انہوں نے اس کا مطالبہ کیا لیکن یہ واپسی کا وقت نہیں تھا۔ (۳) اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور وہ اس سے پہلے اس کا انکار کر چکے تھے اور بن دیکھی باتوں پر دور سے تیر (اٹکلیں) چلاتے تھے۔} (۵۳) اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور وہ اس کا انکار کر چکے تھے} یعنی: اللہ عزوجل کا۔ اور کہا گیا: محمد ﷺ کا۔ "اس سے پہلے" یعنی دنیا میں۔ {اور وہ غیب پر اٹکلیں چلاتے ہیں۔} عرب ہر اس شخص کے بارے میں کہتے ہیں جو ایسی بات کرے جس کا اسے یقین نہ ہو (۴): 'وہ غیب پر پتھر پھینک رہا ہے (اٹکلیں لگا رہا ہے)'۔ {ایک دور کی جگہ سے} اس شخص کی مثال کے طور پر ہے جو پتھر پھینکتا ہے مگر اس کا نشانہ نہیں لگتا (۵)، یعنی: وہ گمان کے طور پر کہتے ہیں: نہ جی اٹھنا ہے، نہ دوبارہ زندہ ہونا، نہ جنت ہے اور نہ دوزخ، یہ ان کی طرف سے محض گمان کی بنا پر اٹکل بازی ہے؛ یہ قتادہ نے کہا ہے۔ (۶) WWW.NAFSEISLAM.COM اور کہا گیا ہے کہ: 'اٹکلیں چلاتے ہیں' کا مطلب ہے: وہ قرآن پر تہمتیں لگاتے ہیں اور کہتے ہیں: یہ جادو،

شاعری اور اگلوں کے قصے کہانیاں ہیں۔ اور کہا گیا: محمد (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) کے بارے میں، وہ کہتے ہیں: جادوگر، شاعر، کاہن، مجنون۔ {ایک دور کی جگہ سے} یعنی: کہ...

(۱) معانی القرآن للفراء ۲/ ۳۶۵، وتفسیر الطبری ۱۹/ ۳۱۵، والصحاح (نأش)، اور بصری نے اسے الحماسہ ۳۷/۲ میں، زمخشری نے المستقصی ۳۰۲/۱ میں، اور صاحبِ لسان العرب (نأش) نے نہشل بن حری کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۲) نسخہ (خ) اور (د) میں: 'الخیر'۔ باقی نسخوں میں جو ثابت ہے وہ معانی القرآن للفراء ۲/ ۳۶۵، تہذیب اللغۃ ۱۱/ ۴۱۷، اور لسان العرب (نوش) کے موافق ہے۔ (۳) اسے طبری ۱۹/ ۳۱۷ نے روایت کیا ہے، اور ابن عباس اور ضحاک سے اس طرح کی بات پہلے گزر چکی ہے۔ (۴) نسخہ (ظ) میں: 'یحققه' ہے، اور 'حق الأمر یحقه وأحقه' کا مطلب ہے: وہ اس کے بارے میں یقین رکھتا تھا۔ لسان العرب (حقق)۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۳۵۶۔ (۶) اسے طبری ۱۹/ ۳۲۰ نے روایت کیا ہے۔

Surat Saba: Verses 53 - 54 339 Allah [made it] far for them to know the truthfulness of Muhammad ﷺ. And it was said: He meant distance from the heart, meaning: from a place far from their hearts.

Mujahid read: "and they are cast with the unseen" (wa yuqdfuna bi-l-ghayb) without naming the doer, meaning: they are pelted with it(1). And it was said: it is cast to them by those who seduce and mislead them.

The Almighty's saying: {And a barrier will be placed between them and that which they desire, as was done with their kind before. Indeed, they were in suspicious doubt. 54}

The Almighty's saying: {And a barrier will be placed between them and that which they desire} It was said: a barrier was placed between them and salvation from the punishment. And it was said: a barrier was placed between them and what they desired in this world of their wealth and families. Qatadah's view is that the meaning is: when they saw the punishment, they desired that it be accepted from them to obey Allah, the Majestic and Mighty, and to adhere to what Allah commands them; but a barrier was placed between them and that, because that was only possible in this world, which had ceased at that time. The origin [of the word hila] is 'huwila', so the vowel of the 'waw' was moved to the 'ha', turning it into a 'ya', then its vowel was deleted due to its heaviness(2).

{As was done with their kind} 'al-Ashya' is the plural of 'shiya', and 'shiya' is the plural of 'shi'ah'. {from before} meaning: from the past disbelieving generations. {Indeed, they were in doubt} regarding the matter of the messengers, the resurrection, paradise, and hell. And it was said: regarding religion and monotheism, and the meaning is one.

{suspicious} meaning: one is suspicious of it. It is said: 'araba ar-rajulu', meaning: he became possessed of suspicion, so he is 'murib' (suspicious). And whoever said: it is from 'ar-rayb' - which is doubt and accusation - said: it is said: 'shakkun muribun' (suspicious doubt), just as it is said: 'ajabun ajibun' (a wonderful wonder), and 'shi'run sha'irun' (poetic poetry), for emphasis.

The Surah is concluded, and praise be to Allah, Lord of the worlds.

(1) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 122, and al-Muhtasib 2/197. Ibn Atiyyah said in al-Muharrar al-Wajiz 4/427: its meaning is: and the revelation pelts them with what they dislike from the sky. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/357, and Qatadah's saying was reported similarly by al-Tabari 19/322.

सूरा सबा: आयत 53 - 54 339 अल्लाह ने उनके लिए मुहम्मद ﷺ की सच्चाई जानना दूर कर दिया। और कहा गया: उनका मतलब दिल से दूरी था, यानी: उनके दिलों से दूर किसी जगह से।

मुजाहिद ने पढ़ा: "और वे अनदेखे पर फेंके जाते हैं" (wa yuqdfuna bi-l-ghayb) कर्ता का नाम लिए बिना, यानी: वे इससे मारे जाते हैं(1)। और कहा गया: यह उन लोगों द्वारा उनकी ओर फेंका जाता है जो उन्हें बहकाते और गुमराह करते हैं।

सर्वशक्तिमान का कथन: {और उनके और उनकी इच्छाओं के बीच एक बाधा डाल दी जाएगी, जैसा कि उनसे पहले उनके जैसों के साथ किया गया था। वास्तव में, वे संदेहास्पद संदेह में थे। 54}

सर्वशक्तिमान का कथन: {और उनके और उनकी इच्छाओं के बीच एक बाधा डाल दी जाएगी} कहा गया: उनके और अज़ाब से छुटकारे के बीच एक बाधा डाल दी गई। और कहा गया: उनके और इस दुनिया में उनके धन और परिवारों की उनकी इच्छाओं के बीच एक बाधा डाल दी गई। क़तादा का मत है कि इसका अर्थ यह है: जब उन्होंने अज़ाब देखा, तो उन्होंने चाहा कि उनसे अल्लाह, जो प्रतापी और शक्तिशाली है, की आज्ञा मानना और अल्लाह के आदेशों का पालन करना स्वीकार कर लिया जाए; लेकिन उनके और उसके बीच एक बाधा डाल दी गई; क्योंकि वह केवल इसी दुनिया में संभव था, जो उस समय समाप्त हो चुकी थी। [शब्द हीला] का मूल 'हुविला' है, इसलिए 'वाव' का स्वर 'हा' पर स्थानांतरित हो गया, जिससे वह 'या' में बदल गया, फिर भारीपन के कारण उसका स्वर हटा दिया गया(2)।

{जैसा कि उनके जैसों के साथ किया गया था} 'अश्याअ' 'शियअ' का बहुवचन है, और 'शियअ' 'शिया' का बहुवचन है। {पहले से} यानी: पिछली काफ़िर पीढ़ियों में से। {वास्तव में, वे संदेह में थे} रसूलों, पुनरुत्थान, स्वर्ग और नर्क के मामले में। और कहा गया: धर्म और एकेश्वरवाद के बारे में, और अर्थ एक ही है।

{संदेहास्पद} यानी: जिस पर संदेह किया जाए। कहा जाता है: 'अरबा अर-रजुलु', यानी: वह संदेह वाला हो गया, तो वह 'मुरीब' (संदेहास्पद) है। और जिसने कहा: यह 'रैब' से है - जो संदेह और आरोप है - उसने कहा: कहा जाता है: 'शक्कुन मुरीबुन' (संदेहास्पद संदेह), जैसे कहा जाता है: 'अजबुन अजीबुन' (एक अद्भुत आश्चर्य), और 'शिअरुन शा'इरुन' (काव्यात्मक कविता), ज़ोर देने के लिए।

सूरा समाप्त हुई, और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो संसारों का पालनहार है।

(1) अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ा पृ. 122, और अल-मुहतासिब 2/197। इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/427 में कहा: इसका अर्थ है: और वहि (प्रकाशना) उन्हें आकाश से उस चीज़ से मारती है जिसे वे नापसंद करते हैं। (2) इराब अल-कुरान अल-नहस द्वारा 3/357, और क़तादा का कथन अल-तबरी 19/322 द्वारा इसी तरह से उद्धृत किया गया था।

سورۃ سبا: آیات 53 - 54 339 اللہ نے ان کے لیے محمد ﷺ کی سچائی جاننا دور کر دیا۔ اور کہا گیا: اس سے مراد دل سے دوری تھی، یعنی: ان کے دلوں سے دور کسی جگہ سے۔

مجاہد نے پڑھا: "ویسے ہی وہ غیب پر پھینکے جاتے ہیں" (وَيُقْذَفُونَ بِالْغَيْبِ) فعل مجہول کے ساتھ، یعنی: وہ اس کے ساتھ مارے جاتے ہیں(1)۔ اور کہا گیا: یہ ان کی طرف ان لوگوں کے ذریعے پھینکا جاتا ہے جو انہیں بہکاتے اور گمراہ کرتے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَحِيلَ بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ مَا يَشْتَهُونَ كَمَا فُعِلَ بِأَشْيَاعِهِم مِّن قَبْلُ ۚ إِنَّهُمْ كَانُوا فِي شَكٍّ مُّرِيبٍ ٥٤﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَحِيلَ بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ مَا يَشْتَهُونَ﴾ کہا گیا: ان کے اور عذاب سے نجات کے درمیان رکاوٹ ڈال دی گئی۔ اور کہا گیا: ان کے اور اس دنیا میں ان کے مال اور اہل و عیال کی خواہشات کے درمیان رکاوٹ ڈال دی گئی۔ قتادہ کا مذہب یہ ہے کہ اس کا معنی یہ ہے: جب انہوں نے عذاب دیکھا تو انہوں نے یہ چاہا کہ ان سے اللہ عزوجل کی اطاعت کرنا اور اللہ کے احکامات پر عمل کرنا قبول کر لیا جائے؛ لیکن ان کے اور اس کے درمیان رکاوٹ ڈال دی گئی؛ کیونکہ وہ صرف دنیا ہی میں ممکن تھا جو اس وقت ختم ہو چکی تھی۔ اور اصل میں یہ "حُوِلَ" تھا، تو 'واؤ' کی حرکت 'حا' پر منتقل ہو گئی جس سے وہ 'یاء' میں بدل گئی، پھر اس کی حرکت ثقالت (بھاری پن) کی وجہ سے حذف کر دی گئی(2)۔

﴿كَمَا فُعِلَ بِأَشْيَاعِهِم﴾ 'اشیاع'، 'شِیَع' کی جمع ہے، اور 'شِیَع'، 'شیعہ' کی جمع ہے۔ ﴿مِّن قَبْلُ﴾ یعنی: پچھلی کافر قوموں میں سے۔ ﴿إِنَّهُمْ كَانُوا فِي شَكٍّ﴾ رسولوں، دوبارہ جی اٹھنے، جنت اور دوزخ کے معاملے میں۔ اور کہا گیا: دین اور توحید کے معاملے میں، اور معنی ایک ہی ہے۔

﴿مُّرِيبٍ﴾ یعنی: جس میں شک کیا جائے، کہا جاتا ہے: 'اراب الرجل'، یعنی: وہ شک والا ہو گیا، تو وہ 'مریب' (شک میں ڈالنے والا) ہے۔ اور جس نے کہا: یہ 'ریب' سے ہے - جو شک اور تہمت ہے - اس نے کہا: کہا جاتا ہے: 'شک مریب'، جیسے کہا جاتا ہے: 'عجب عجیب'، اور 'شعر شاعر'، تاکید کے لیے۔

سورت ختم ہوئی، اور تمام تعریفیں اللہ رب العالمین کے لیے ہیں۔

(1) القراءات الشاذة ص 122، والمحتسب 2/ 197۔ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 4/ 427 میں کہا: اس کا معنی یہ ہے: اور وحی انہیں آسمان سے اس چیز کے ذریعے مارتی ہے جسے وہ ناپسند کرتے ہیں۔ (2) إعراب القرآن للناحس 3/ 357، اور قتادہ کا قول طبری 19/ 322 نے اسی طرح نقل کیا ہے۔

Surah Fatir Meccan according to the consensus of all, and it consists of forty-five verses. In the name of Allah, the Beneficent, the Merciful [All] praise is [due] to Allah, Creator of the heavens and the earth, [who] made the angels messengers having wings, two or three or four. He increases in creation what He wills. Indeed, Allah is over all things competent. (1) His saying, Exalted is He: "[All] praise is [due] to Allah, Creator of the heavens and the earth". Three cases are possible for "Fatir": genitive as an epithet, nominative as an implied subject, and accusative as praise. Sibawayh reported: "Praise be to Allah, [the One] worthy of praise" [similar to it], and likewise "Maker of the angels" (1). And 'al-Fatir' is the Creator. It has been mentioned previously in 'Yusuf' (2) and elsewhere. 'Al-fatr' is the cleaving of something; it is said: "I cleaved it and it was cleaved." From it comes: the camel's canine tooth 'fatara': it appeared, so he is a 'fatir' camel. And something 'tafattara': it cracked or split. And 'fatar' sword, meaning: it has cracks; 'Antara said: "And my sword is like a flash of lightning, so it is my companion ... my weapon has no notches nor cracks" (3) And 'al-fatr' means beginning and inventing; Ibn Abbas said: "I did not know what 'Creator of the heavens and the earth' meant until two Bedouins came to me disputing over a well, and one of them said: 'I faturtuha' (began it)', meaning: I was the one who started it." And 'al-fatr' is milking a camel with the forefinger and thumb (4). And what is meant by mentioning the heavens and the earth...

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/359, and what preceded in brackets is from it. And Sibawayh's statement in al-Kitab 2/62-63. (2) 11/463. (3) Diwan Antara p. 43, and al-Ma'ani al-Kabir 2/1082, and al-Sihah (fatr) and the text is from it. Ibn Qutaybah said: Al-Aqiqah: a flash of lightning. Kam'i: my bedfellow, meaning it is by my side. Aful: having notches. Al-Fatar: that which has not been polished, so it is cracked. (4) Al-Sihah (fatr), and the report of Ibn Abbas was narrated by Abu Ubayd in Gharib al-Qur'an 4/473, al-Tabari 9/175, Abu Bakr al-Anbari in Idah al-Waqf wal-Ibtida 1/71-72, and Ibn Abd al-Barr in al-Tamhid 18/78.

सूरह फ़ातिर सभी के अनुसार मक्का में अवतरित, और इसमें पैंतालीस आयतें हैं। अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और कृपाशील है। सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो आसमानों और धरती का बनाने वाला है, जिसने फ़रिश्तों को संदेशवाहक बनाया, जिनके दो-दो, तीन-तीन और चार-चार पंख हैं। वह अपनी सृष्टि में जो चाहता है बढ़ाता है। निस्संदेह अल्लाह हर चीज़ पर शक्ति रखता है। (1) अल्लाह तआला का कथन: "सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो आसमानों और धरती का बनाने वाला (फ़ातिर) है"। 'फ़ातिर' शब्द के तीन व्याकरणिक रूप हो सकते हैं: विशेषण के रूप में 'ज़र' (genitive), लुप्त कर्ता के कारण 'रफ़ा' (nominative), और प्रशंसा के लिए 'नस्ब' (accusative)। सीबवैया ने उल्लेख किया है: "अल-हम्दु लिल्लाहि अहलल हम्द" [उसी की तरह], और इसी तरह "जाइलिल मलाइकिह" (1)। और 'फ़ातिर' का अर्थ है 'सृजनकर्ता' (ख़ालिक़)। यह पहले 'यूसुफ' (2) और अन्य स्थानों पर आ चुका है। 'अल-फ़त्र' का अर्थ है किसी चीज़ का फटना या चीरा जाना; कहा जाता है: "मैंने उसे चीरा तो वह फट गया"। इसी से निकला है: ऊंट का दांत निकलना (फ़तरा नाबुल बईर), तो वह 'फ़ातिर' ऊंट है। और किसी चीज़ का 'तफ़त्तुर' होना यानी उसमें दरारें पड़ना। और 'सैफ़ फ़तार' यानी वह तलवार जिसमें दरारें हों; अंतरा ने कहा है: "और मेरी तलवार बिजली की चमक जैसी है, तो वह मेरी साथी है... मेरा हथियार न तो कुंद है और न ही उसमें दरारें हैं" (3) और 'अल-फ़त्र' का अर्थ 'आरंभ' और 'आविष्कार' भी है; इब्न अब्बास ने कहा: "मैं नहीं जानता था कि 'आसमानों और धरती का फ़ातिर' का क्या अर्थ है, यहाँ तक कि दो देहाती एक कुएँ के बारे में विवाद करते हुए मेरे पास आए, तो उनमें से एक ने कहा: 'अना फ़तरतुहा' (मैंने इसे शुरू किया), अर्थात् मैं ही था जिसने इसकी शुरुआत की थी।" और 'अल-फ़त्र' तर्जनी और अंगूठे से ऊँटनी का दूध दुहना भी है (4)। और आसमानों और ज़मीन के ज़िक्र से मुराद...

(1) नहस द्वारा इ'राब अल-कुरान 3/359, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। और अल-किताब में सीबवैया का कथन 2/62-63। (2) 11/463। (3) दीवान अंतरा पृ. 43, और अल-मानी अल-कबीर 2/1082, और अल-सिहाह (फ़त्र) और यह पाठ उसी से है। इब्न कुतैबा ने कहा: अल-अक़ीक़ा: बिजली की चमक। कमई: मेरा बिस्तर का साथी, जिसका अर्थ है वह मेरे बगल में रहती है। अफ़ल्ल: जिसमें कटाव या डेंट हों। अल-फ़तार: जिसे पॉलिश नहीं किया गया हो, इसलिए वह फटा हुआ है। (4) अल-सिहाह (फ़त्र), और इब्न अब्बास की रिपोर्ट अबू उबैद ने ग़रीब अल-कुरान 4/473 में, तबरी ने 9/175 में, अबू बक्र अल-अंसारी ने ईदाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा 1/71-72 में, और इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तम्हीद 18/78 में उद्धृत की है।

سورۃ فاطر سب کے نزدیک مکی ہے، اور اس کی پینتالیس آیات ہیں۔ اللہ کے نام سے جو نہایت مہربان اور رحم والا ہے سب تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں جو آسمانوں اور زمین کا پیدا کرنے والا ہے، فرشتوں کو پیغام رساں بنانے والا ہے جن کے دو دو اور تین تین اور چار چار پر ہیں۔ وہ اپنی تخلیق میں جو چاہتا ہے اضافہ کرتا ہے۔ بے شک اللہ ہر چیز پر قادر ہے۔ (1) اللہ تعالیٰ کا فرمان: "سب تعریفیں اللہ کے لیے ہیں جو آسمانوں اور زمین کا پیدا کرنے والا ہے"۔ لفظ "فاطر" میں تین صورتیں جائز ہیں: صفت ہونے کی وجہ سے جر، مبتدا محذوف ہونے کی وجہ سے رفع، اور مدح کی وجہ سے نصب۔ سیبویہ نے روایت کیا ہے: "الحمد لله أهلَ الحمد" [اسی کی طرح]، اور اسی طرح "جاعل الملائكة" (1)۔ اور الفاطر سے مراد خالق ہے۔ یہ پہلے سورۃ "یوسف" (2) اور دیگر مقامات پر گزر چکا ہے۔ "الفطر" کسی چیز کا شگاف ہونا ہے؛ کہا جاتا ہے: "میں نے اسے پھاڑا تو وہ پھٹ گیا"۔ اسی سے ہے: اونٹ کا دانت نکلا (فطر ناب البعير)، تو وہ "فاطر" اونٹ ہے۔ کسی چیز کا "تفطر" ہونا یعنی اس میں شگاف پڑ جانا۔ اور "سيف فطار" یعنی وہ تلوار جس میں دراڑیں ہوں؛ عنترہ نے کہا: "اور میری تلوار بجلی کی چمک کی طرح ہے، پس وہ میری ہم نشین ہے ... میرا اسلحہ نہ کند ہے اور نہ ہی اس میں دراڑیں ہیں" (3) اور "الفطر" سے مراد ابتدا اور ایجاد بھی ہے؛ ابن عباس رضی اللہ عنہ نے فرمایا: "میں نہیں جانتا تھا کہ 'فاطر السموات والأرض' کیا ہے یہاں تک کہ دو اعرابی ایک کنویں کے بارے میں جھگڑتے ہوئے میرے پاس آئے، تو ان میں سے ایک نے کہا: 'أنا فطرتُها' یعنی میں نے اس کی شروعات کی تھی۔" اور "الفطر" انگشت شہادت اور انگوٹھے سے اونٹنی کا دودھ دوہنا بھی ہے (4)۔ اور آسمانوں اور زمین کے تذکرے سے مراد...

(1) اعراب القرآن للنحاس 3/359، اور قوسین کے درمیان والی عبارت اسی سے ہے۔ اور کتاب سیبویہ 2/62-63۔ (2) 11/463۔ (3) دیوان عنترہ ص 43، والمعانی الکبیر 2/1082، والصحاح (فطر) اور کلام اسی سے ہے۔ ابن قتیبہ نے کہا: العقیقہ: بجلی کی چمک۔ کمعی: میرا ہم بستر، مراد یہ کہ وہ میرے پہلو میں رہتی ہے۔ أفل: اس میں دندانے یا ٹوٹ پھوٹ ہونا۔ الفطار: وہ جو صیقل نہ کی گئی ہو، اس لیے وہ پھٹی ہوئی ہے۔ (4) الصحاح (فطر)، اور ابن عباس کی روایت ابو عبید نے غریب القرآن 4/473 میں، طبری نے 9/175 میں، ابوبکر الانباری نے ایضاح الوقف والابتداء 1/71-72 میں اور ابن عبدالبر نے التمہید 18/78 میں نقل کی ہے۔

the whole world, and through this, He pointed out that He who is capable of beginning [creation] is capable of repeating it. "[He who] made the angels..." (Ja'ili al-mala'ikati) Nunation (tanwin) is not permissible here because it refers to the past. "...messengers" (rusulan) is a second object (maf'ul thān), and it is said: it is based on an implied verb; because a "doer" (fa'il) when it refers to the past does not act(1) upon anything, and its operation is based on it being for the future with the nunation omitted for lightness. Al-Dahhak read: "Praise be to Allah, Who created (fataara) the heavens and the earth" in the past tense(2). "[He who] made the angels messengers..." The messengers among them are Jibreel, Mika'eel, Israfeel, and the Angel of Death, may Allah's peace and blessings be upon them all. Al-Hasan read: "Ja'ilu al-mala'ikati" with the nominative case (raf')(3). Khulayd bin Nashit read: "Ja'ala al-mala'ikata"(4), and all of it is clear. "...having wings..." (uli ajnihatin) is an adjective, i.e., possessors of wings. "...two, three, and four" (mathna wa-thulatha wa-ruba'a) i.e., two by two, three by three, and four by four. Qatada said: Some of them have two wings, some have three, and some have four(5), with which they descend from heaven to earth and ascend from earth to heaven, and it is a journey of such-and-such distance in a single time, i.e., He made them messengers. Yahya bin Salam said: To the Prophets. Al-Suddi said: To the servants with mercy or punishment(6). In "Sahih" Muslim(7), on the authority of Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him), the Prophet (peace be upon him) saw Jibreel (peace be upon him) having six hundred wings. And from Al-Zuhri: That Jibreel (peace be upon him) said to him: "O Muhammad, if you were to see Israfeel, indeed..."

---

(1) After it in the manuscripts except (Za): "fihi", and what is established is from (Za), and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/359, and the speech is from him. (2) Al-Qira'at al-Shadhdhah: p. 123, and al-Muhtasib 2/198. (3) Al-Qira'at al-Shadhdhah: p. 123, and al-Muhtasib 2/198. (4) Al-Muhtasib 2/198. (5) Narrated by al-Tabari 19/326. (6) Al-Mawardi mentioned the two sayings in al-Nukat wa-al-'Uyun 4/461. Al-Suddi's saying was narrated by Ibn Abi Hatim as in al-Durr al-Manthur 5/244. (7) Number (174), and it is with Ahmad (3780), and al-Bukhari (3232).

सूरह फ़ातिर: आयत 1 341

पूरी दुनिया, और इसके माध्यम से उन्होंने इशारा किया कि जो [सृष्टि] शुरू करने में सक्षम है, वह इसे दोहराने में भी सक्षम है। "फरिश्तों को बनाने वाला..." (जाईली अल-मलाइकाती) यहाँ नूनता (तनवीन) की अनुमति नहीं है क्योंकि यह अतीत को संदर्भित करता है। "...रसूलों" (रुसुलन) एक दूसरा कर्म (मफ़ऊल थानी) है, और यह कहा गया है: यह एक निहित क्रिया पर आधारित है; क्योंकि एक "कर्ता" (फ़ाइल) जब अतीत को संदर्भित करता है तो वह किसी चीज़ पर काम नहीं करता(1), और इसका संचालन भविष्य के लिए होने पर आधारित है जिसमें हल्कापन के लिए तनवीन को हटा दिया गया है। अल-दहक ने पढ़ा: "प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जिसने आकाश और पृथ्वी को बनाया (फ़तारा)" भूतकाल में(2)। "फरिश्तों को रसूल बनाने वाला..." उनमें से रसूल जिब्रील, मीकाईल, इसराफ़ील और मौत के फरिश्ते हैं, उन सभी पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो। अल-हसन ने पढ़ा: "जाईलु अल-मलाइकाती" (रफ़ के साथ)(3)। खुलैद बिन नाशीत ने पढ़ा: "जाअला अल-मलाइकाता"(4), और यह सब स्पष्ट है। "...पंखों वाले..." (उली अजनिहातिन) एक विशेषण है, यानी पंखों के मालिक। "...दो-दो, तीन-तीन और चार-चार" (मथना व-थुलाथा व-रुबाआ) यानी दो-दो, तीन-तीन और चार-चार। कतादा ने कहा: उनमें से कुछ के दो पंख हैं, कुछ के तीन, और कुछ के चार(5), जिनसे वे आकाश से पृथ्वी पर उतरते हैं और पृथ्वी से आकाश की ओर चढ़ते हैं, और यह एक ही समय में इतनी और इतनी दूरी की यात्रा है, यानी उसने उन्हें रसूल बनाया। यह्या बिन सलाम ने कहा: पैगंबरों की ओर। अल-सुद्दी ने कहा: बंदों की ओर दया या दंड के साथ(6)। "सहीह" मुस्लिम(7) में इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने जिब्रील (अलैहिस्सलाम) को देखा जिनके छह सौ पंख थे। और अल-जुहरी से: कि जिब्रील (अलैहिस्सलाम) ने उनसे कहा: "ऐ मुहम्मद, अगर आप इसराफ़ील को देखते, तो निस्संदेह..."

---

(1) पांडुलिपियों में इसके बाद (ज़) को छोड़कर: "फ़ीही", और जो स्थापित है वह (ज़) से है, और इराब अल-कुरान अल-नहस 3/359 द्वारा, और भाषण उन्हीं का है। (2) अल-क़िरात अल-शाज़ा: पृ. 123, और अल-मुहतासिब 2/198। (3) अल-क़िरात अल-शाज़ा: पृ. 123, और अल-मुहतासिब 2/198। (4) अल-मुहतासिब 2/198। (5) अल-तबरी 19/326 द्वारा निकाला गया। (6) अल-मावर्दी ने अल-नुकात वा-अल-उयून 4/461 में दो कथनों का उल्लेख किया है। अल-सुद्दी का कथन इब्न अबी हातिम द्वारा निकाला गया जैसा कि अल-दुर्र अल-मंथर 5/244 में है। (7) संख्या (174), और यह अहमद (3780) और बुखारी (3232) के पास है।

سورہ فاطر: آیت ۱ ۳۴۱

پوری دنیا، اور اس کے ذریعے انہوں نے اس بات پر تنبیہ کی کہ جو [تخلیق کی] ابتدا کرنے پر قادر ہے وہ اسے دہرانے پر بھی قادر ہے۔ ﴿جَاعِلِ الْمَلَائِكَةِ﴾ یہاں تنوین جائز نہیں ہے؛ کیونکہ یہ ماضی کے لیے ہے۔ ﴿رُسُلًا﴾ مفعول ثانی ہے، اور کہا جاتا ہے: ایک پوشیدہ فعل کی بنیاد پر؛ کیونکہ "فاعل" جب ماضی کے لیے ہو تو وہ کسی چیز میں عمل نہیں کرتا(۱)، اور اس کا عمل مستقبل کے لیے ہونے پر مبنی ہے جس میں تخفیف کے لیے تنوین کو حذف کر دیا گیا ہے۔ الضحاک نے پڑھا: «الحمدُ للهِ فطَرَ السماواتِ والأرض» فعل ماضی کے ساتھ(۲)۔ ﴿جَاعِلِ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا﴾ ان میں رسول جبرائیل، میکائیل، اسرافیل اور ملک الموت ہیں، اللہ تعالیٰ ان سب پر درود و سلام نازل فرمائے۔ الحسن نے پڑھا: «جَاعِلُ الملائكةِ» رفع کے ساتھ(۳)۔ خُلید بن نشیط نے پڑھا: «جَعَلَ الملائكةَ»(۴) اور یہ سب ظاہر ہے۔ ﴿أُولِي أَجْنِحَةٍ﴾ صفت ہے، یعنی: پروں والے۔ ﴿مَثْنَى وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ﴾ یعنی: دو دو، تین تین، اور چار چار۔ قتادہ نے کہا: ان میں سے بعض کے دو پر ہیں، بعض کے تین، اور بعض کے چار(۵)، جن کے ذریعے وہ آسمان سے زمین پر اترتے ہیں اور زمین سے آسمان کی طرف چڑھتے ہیں، اور یہ ایک ہی وقت میں اتنی اتنی مسافت ہے، یعنی: اللہ نے انہیں رسول بنایا۔ یحییٰ بن سلام نے کہا: انبیاء کی طرف۔ اور السُّدِّی نے کہا: بندوں کی طرف رحمت یا عذاب کے ساتھ(۶)۔ اور "صحیح" مسلم(۷) میں ابن مسعود رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے جبرائیل علیہ السلام کو دیکھا ان کے چھ سو پر تھے۔ اور الزہری سے روایت ہے کہ جبرائیل علیہ السلام نے آپ سے فرمایا: "اے محمد، اگر آپ اسرافیل کو دیکھتے، تو بے شک..."

---

(۱) نسخوں میں اس کے بعد سوائے (ظ) کے: "فیہ" ہے، اور ثابت شدہ (ظ) سے ہے، اور النحاس کی اعراب القرآن ۳/۳۵۹، اور کلام اسی سے ہے۔ (۲) القراءات الشاذة: ص ۱۲۳، اور المحتسب

۲/۱۹۸۔ (۳) القراءات الشاذة: ص ۱۲۳، اور المحتسب ۲/۱۹۸۔ (۴) المحتسب ۲/۱۹۸۔ (۵) اسے طبری نے ۱۹/۳۲۶ پر نکالا ہے۔ (۶) الماوردی نے النکت والعیون ۴/۴۶۱ میں دونوں قول ذکر کیے ہیں۔ اور السدی کا قول ابن ابی حاتم نے نکالا جیسا کہ الدر المنثور ۵/۲۴۴ میں ہے۔ (۷) نمبر (۱۷۴)، اور یہ احمد (۳۷۸۰) اور بخاری (۳۲۳۲) کے ہاں ہے۔

342 Surah Fatir, Verse 1

...to him belong twelve wings(1), one wing in the east and one in the west. Indeed, the Throne is upon his shoulders, and at times it diminishes due to the greatness of Allah until it becomes like a 'wasa' - and 'wasa' is a small bird - until nothing carries your Lord's throne but His Greatness."(2)

And 'ulu' is a plural noun for 'dhu', just as 'ha'ula'i' is a plural noun for 'dha', and their equivalent in declinable nouns: 'makhas' and 'khilfah'(3). The discussion on {two or three or four} in 'An-Nisa' has passed, and that it is indeclinable (diptote)(4).

{He increases in creation what He wills} means: in the creation of angels, according to the opinion of most commentators; mentioned by al-Mahdawi. Al-Hasan said: {He increases in creation} means: in the wings of the angels as He wills.

Az-Zuhri and Ibn Jurayj said: It means the beauty of the voice(5). Mention of this has passed in the introduction of the book(6). Al-Haytham al-Farsi said: I saw the Prophet (PBUH) in my dream, and he said: 'Are you al-Haytham who beautifies the Qur'an with your voice? May Allah reward you with good.'(7)

Qatada said: {He increases in creation what He wills} elegance in the eyes, beauty in the nose, and sweetness in the mouth(8).

(1) In the copies: twelve thousand wings, and what is established from sources is as follows. (2) Narrated at length by Ibn al-Mubarak in al-Zuhd (221), mentioned by Abu al-Layth 3/80, and al-Zamakhshari in al-Kashshaf 3/298. (3) Al-Kashshaf 3/298. 'Al-Makhas' is a name for pregnant camels, its singular is 'khilfah'. Al-Nihayah (makhad). (4) 4/30. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/462, and the saying of al-Zuhri was narrated by al-Bayhaqi in al-Shu'ab (115), and al-Suyuti attributed it in al-Durr al-Manthur 5/244 to 'Abd ibn Humayd, Ibn al-Mundhir, and Ibn Abi Hatim. (6) 6/21. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 4/429. (8) Narrated by Ibn 'Adi 3/917, and al-Bayhaqi in al-Shu'ab (916) briefly mentioning the elegance in the eyes. Likewise, it appeared in al-Muharrar al-Wajiz 4/429, and al-Kashshaf 3/298.

342 सूरह फातिर, आयत 1

...उसके पास बारह पंख हैं(1), उनमें से एक पंख पूर्व में है और एक पश्चिम में है। और वास्तव में अर्श उसके कंधों पर है, और कभी-कभी वह अल्लाह की महानता के कारण इतना छोटा हो जाता है कि एक 'वसअ' - और 'वसअ' एक छोटा पक्षी है - की तरह हो जाता है, यहाँ तक कि आपके रब के अर्श को उसकी महानता के अलावा कोई नहीं उठाता।" (2)

और 'उलू' (ulu) 'ज़ू' (dhu) के लिए एक बहुवचन संज्ञा है, जैसे कि 'हाउलाई' (ha'ula'i) 'ज़ा' (dha) के लिए एक बहुवचन संज्ञा है, और सक्षम संज्ञाओं में उनका समकक्ष: 'मख़ास' और 'ख़िल्फ़ा' (3) है। 'अन-निसा' में {दो या तीन या चार} पर चर्चा हो चुकी है, और यह कि वह गैर-परिवर्तनीय (diptote) है (4)।

{वह रचना में जो चाहता है बढ़ाता है} का अर्थ है: अधिकांश टिप्पणीकारों की राय में, स्वर्गदूतों के निर्माण में; अल-महदवी द्वारा उल्लेख किया गया है। अल-हसन ने कहा: {वह रचना में बढ़ाता है} का अर्थ है: स्वर्गदूतों के पंखों में जैसा वह चाहता है।

अज़-जुहरी और इब्न जुरैज ने कहा: इसका अर्थ आवाज़ की सुंदरता है (5)। पुस्तक की प्रस्तावना में इसका उल्लेख हो चुका है (6)। अल-हैथम अल-फारसी ने कहा: मैंने अपने सपने में नबी ﷺ को देखा, तो उन्होंने कहा: 'क्या तुम वही अल-हैथम हो जो अपनी आवाज़ से कुरान की शोभा बढ़ाते हो? अल्लाह तुम्हें इसका अच्छा बदला दे' (7)।

क़तादा ने कहा: {वह रचना में जो चाहता है बढ़ाता है} आँखों में आकर्षण, नाक में सुंदरता और मुँह में मिठास (8)।

(1) प्रतियों में: बारह हजार पंख, और स्रोतों से जो प्रमाणित है वह इस प्रकार है। (2) इब्न अल-मुबारक ने अल-जुहद (221) में विस्तार से उल्लेख किया है, अबू अल-लैथ 3/80 ने उल्लेख किया है, और अल-ज़मख्शरी ने अल-कश्शाफ 3/298 में। (3) अल-कश्शाफ 3/298। 'अल-मख़ास' गर्भवती ऊंटनी का नाम है, जिसका एकवचन 'ख़िल्फ़ा' है। अल-निहाया (मख़द)। (4) 4/30। (5) अल-नुकत वा अल-उयुन 4/462, और अज़-जुहरी का कथन अल-बैहकी ने अल-शुअब (115) में उल्लेख किया है, और अल-सुयुती ने अल-दुर अल-मंसूर 5/244 में इसे अब्द इब्न हमैद, इब्न अल-मुन्ज़िर और इब्न अबी हातिम की ओर प्रेरित किया है। (6) 6/21। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/429। (8) इब्न अदी 3/917 और अल-बैहकी ने अल-शुअब (916) में संक्षेप में आँखों में आकर्षण का उल्लेख करते हुए

इसे उद्धृत किया है। इसी तरह यह अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/429 और अल-कश्शाफ 3/298 में आया है।

...اس کے بارہ پر ہیں(۱)، ان میں سے ایک پر مشرق میں ہے اور ایک پر مغرب میں، اور بے شک عرش اس کے کندھوں پر ہے، اور وہ کبھی کبھی اللہ کی عظمت کی وجہ سے اتنا سمٹ جاتا ہے کہ 'وصع' کے مانند ہو جاتا ہے - اور 'وصع' ایک چھوٹا سا پرندہ ہے - یہاں تک کہ تیرے رب کے عرش کو اس کی عظمت کے سوا کوئی نہیں اٹھاتا۔"(۲)

اور 'أُولُو' اسم جمع ہے 'ذو' کے لیے، جس طرح کہ 'هؤلاء' اسم جمع ہے 'ذا' کے لیے، اور متمکنہ (معرب) اسماء میں ان کی مثال: 'المخاض' اور 'الخلفة' ہے(۳)۔ سورہ 'النساء' میں ﴿مَثْنَى وَثُلَاثَ وَرُبَعَ﴾ کے بارے میں کلام گزر چکا ہے اور یہ کہ وہ غیر منصرف ہے(٤)۔

﴿يَزِيدُ فِي الْخَلْقِ مَا يَشَاءُ﴾ یعنی: فرشتوں کی پیدائش میں، اکثر مفسرین کے قول کے مطابق؛ اسے المہدوی نے ذکر کیا ہے۔ اور حسن نے کہا: ﴿يَزِيدُ فِي الْخَلْقِ﴾ یعنی: فرشتوں کے پروں میں جتنا وہ چاہتا ہے۔

اور زہری اور ابن جریج نے کہا: یعنی آواز کا حسن(٥)۔ اس کے بارے میں کتاب کے مقدمے میں بات گزر چکی ہے(٦)۔ اور ہیثم فارسی نے کہا: میں نے نبی ﷺ کو خواب میں دیکھا، تو آپ ﷺ نے فرمایا: کیا تم وہی ہیثم ہو جو اپنی آواز سے قرآن کی زینت بنتے ہو؟ اللہ تمہیں جزائے خیر دے(۷)۔

اور قتادہ نے کہا: ﴿يَزِيدُ فِي الْخَلْقِ مَا يَشَاءُ﴾ آنکھوں میں دلکشی، ناک میں خوبصورتی، اور منہ میں مٹھاس(۸)۔

(۱) نسخوں میں ہے: بارہ ہزار پر، اور مستند ذرائع سے جو ثابت ہے وہ درج ذیل ہے۔ (۲) اسے ابن المبارک نے الزہد (۲۲۱) میں تفصیل سے روایت کیا ہے، اور ابو اللیث نے ۳/ ۸۰ میں ذکر کیا

ہے، اور زمخشری نے الکشاف ۳/ ۲۹۸ میں۔ (۳) الکشاف ۳/ ۲۹۸۔ المخاض حاملہ اونٹنیوں کا نام ہے، اس کا واحد خَلِفَة ہے۔ النہایۃ (مخض)۔ (٤) ٤/ ۳۰ ۔ (٥) النکت والعیون ٤/ ٤٦٢، اور زہری کے قول کو بیہقی نے الشعب (۱۱٥) میں روایت کیا ہے، اور سیوطی نے الدر المنثور ٥/ ٢٤٤ میں اسے عبد بن حمید، ابن المنذر اور ابن ابی حاتم کی طرف منسوب کیا ہے۔ (٦) ٦/ ۲۱ ۔ (۷) المحرر الوجیز ٤/ ٤٢٩ ۔ (۸) اسے ابن عدی ۳/ ۹۱۷ نے، اور بیہقی نے الشعب (۹۱٦) میں آنکھوں کی دلکشی کے ذکر کے ساتھ مختصراً روایت کیا ہے۔ اسی طرح یہ المحرر الوجیز ٤/ ٤٢٩، اور الکشاف ۳/ ۲۹۸ میں آیا ہے۔

It was said: "Beautiful handwriting." Muhajir al-Kala'i said: The Prophet ﷺ said: "Beautiful handwriting increases the clarity of speech"(1). It was said: "A beautiful face." And it was said in the report regarding this verse: It is the beautiful face, the beautiful voice, and the beautiful hair(2); mentioned by al-Qushayri. Al-Naqqash said: It is curly hair. It was said: Reason and discernment. It was said: Sciences and crafts(3). {Indeed, Allah is over all things competent} regarding deficiency and increase. Al-Zamakhshari(4): The verse is general and encompasses every increase in creation; such as tall stature, symmetry of form, perfection of limbs, strength in grip, soundness of mind, eloquence of opinion, courage of heart, generosity of soul, fluency of tongue, grace in speech, and good execution in managing affairs; and whatever is similar to that which cannot be surrounded by description. The Almighty's saying: {Whatever Allah grants to people of mercy - none can withhold it; and whatever He withholds - none can release it thereafter. And He is the Exalted in Might, the Wise 2} The Almighty's saying: {Whatever Allah grants to people of mercy - none can withhold it} Grammarians permitted in other than the Quran: "none can withhold it [masculine pronoun]" referring to the word "ma" (whatever). And "it [feminine pronoun]" referring to the meaning [of mercy]. And they permitted: "and whatever He withholds - none can release it [feminine pronoun]" [referring to the meaning of "ma"]. And they permitted: "what Allah opens for people of mercy" - with the nominative case - where "ma" would be in the sense of "that which" (alladhi)(5).

---

(1) Produced by Ibn Qani' in 'Mu'jam al-Sahaba' 3/60, and he said regarding Muhajir: "I do not know him to be a Companion." Ibn Atiyyah mentioned the report in 'al-Muharrar al-Wajiz' 4/429, and al-Dhahabi in 'al-Mizan' 2/358 and said: "This is a rejected report." And it appeared in these sources: "...increases the clarity of truth." (2) Mentioned by al-Zamakhshari in 'al-Kashshaf' 3/298. (3) 'al-Nukat wa al-'Uyun' 4/462. (4) In 'al-Kashshaf' 3/298. (5) Al-Zajjaj said in 'Ma'ani al-Qur'an' 4/262: "I do not know anyone who recited it [with this case]." The speech is from 'I'rab al-Qur'an' by al-Nahhas 3/360, and what preceded in brackets is from it.

कहा गया है: "सुंदर लिखावट।" मुहाजिर अल-कलई ने कहा: पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "सुंदर लिखावट बातचीत की स्पष्टता को बढ़ाती है"(1)। कहा गया है: "सुंदर चेहरा।" और इस आयत के संबंध में रिपोर्ट में कहा गया है: यह सुंदर चेहरा, सुंदर आवाज और सुंदर बाल हैं(2); अल-कुशायरी द्वारा उल्लेखित। अल-नक़्क़ाश ने कहा: यह घुंघराले बाल हैं। कहा गया है: बुद्धि और विवेक। कहा गया है: विज्ञान और शिल्प(3)। {वास्तव में, अल्लाह हर चीज़ पर सक्षम है} कमी और वृद्धि के संबंध में। अल-ज़मख़्शरी(4): आयत व्यापक है और सृष्टि में हर वृद्धि को समाहित करती है; जैसे लंबा कद, रूप की समानता, अंगों की पूर्णता, पकड़ में शक्ति, मन की सुदृढ़ता, राय की वाक्पटुता, हृदय का साहस, आत्मा की उदारता, जीभ की प्रवाहशीलता, भाषण में अनुग्रह, और मामलों के प्रबंधन में अच्छा निष्पादन; और इसी तरह की हर चीज़ जिसे वर्णन द्वारा घेरा नहीं जा सकता। ईश्वर का कथन: {अल्लाह लोगों के लिए दया का जो द्वार खोल दे उसे कोई बंद करने वाला नहीं, और जिसे वह बंद कर दे उसे उसके बाद कोई खोलने वाला नहीं। और वह प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है 2} ईश्वर का कथन: {अल्लाह लोगों के लिए दया का जो द्वार खोल दे उसे कोई बंद करने वाला नहीं} व्याकरणविदों ने कुरान के अलावा अन्यत्र अनुमति दी है: "कोई उसे बंद करने वाला नहीं [पुल्लिंग सर्वनाम]" जो शब्द "मा" (जो कुछ) को संदर्भित करता है। और "उसे [स्त्रीलिंग सर्वनाम]" जो [दया के] अर्थ को संदर्भित करता है। और उन्होंने अनुमति दी: "और जो वह बंद कर दे उसे कोई खोलने वाला नहीं [स्त्रीलिंग सर्वनाम]" ["मा" के अर्थ के आधार पर]। और उन्होंने अनुमति दी: "जो अल्लाह लोगों के लिए दया का खोलता है" - प्रथमा विभक्ति (नॉमिनेटिव केस) के साथ - जहाँ "मा" "वह जो" (अल्लज़ी) के अर्थ में होगा(5)।

---

(1) इब्न क़ानि ने 'मुजम अल-सहाबा' 3/60 में इसे उद्धृत किया है, और उन्होंने मुहाजिर के बारे में कहा: "मैं उन्हें एक सहाबी के रूप में नहीं जानता।" इब्न अतिय्याह ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 4/429 में इस रिपोर्ट का उल्लेख किया है, और अल-ज़हबी ने 'अल-मीज़ान' 2/358 में कहा: "यह एक अस्वीकार्य रिपोर्ट है।" और इन स्रोतों में यह इस प्रकार आया है: "...सत्य की स्पष्टता बढ़ाता है।" (2) अल-ज़मख़्शरी द्वारा 'अल-कश्शाफ़' 3/298 में उल्लेखित। (3) 'अल-नुकात व अल-'उयून' 4/462। (4) 'अल-कश्शाफ़' 3/298 में। (5) अल-ज़ज्जाज ने 'मा'आनी अल-कुरान' 4/262 में कहा: "मैं किसी को नहीं जानता जिसने इसे [इस विभक्ति के साथ] पढ़ा हो।" यह वक्तव्य अल-नहस द्वारा 'इराब अल-कुरान' 3/360 से है, और जो कोष्ठक में पहले आया है वह भी वहीं से है।

343 سورہ فاطر: آیات ۱ - ۲

اور کہا گیا: خوبصورت لکھائی۔ مہاجر الکلائی نے کہا: نبی کریم ﷺ نے فرمایا: «خوبصورت لکھائی کلام کی وضاحت میں اضافہ کرتی ہے»(۱)۔ اور کہا گیا: خوبصورت چہرہ۔ اور اس آیت کے بارے میں خبر میں کہا گیا: یہ خوبصورت چہرہ، خوبصورت آواز اور خوبصورت بال ہیں(۲)؛ امام قشیری نے اس کا ذکر کیا ہے۔ النقاش نے کہا: یہ گھنگھریالے بال ہیں۔ کہا گیا: عقل اور تمیز۔ کہا گیا: علوم اور صنعتیں(۳)۔ ﴿بے شک اللہ ہر چیز پر قادر ہے﴾ کمی اور زیادتی کے بارے میں۔ زمخشری(۴): یہ آیت عام ہے جو تخلیق میں ہر اضافے کو شامل کرتی ہے؛ جیسے قد کی طوالت، صورت کی اعتدال، اعضاء کا مکمل ہونا، پکڑ کی طاقت، عقل کی پختگی، رائے کی عمدگی، دل کی ہمت، نفس کی سخاوت، زبان کی روانی، گفتگو کی فصاحت، اور معاملات کو سنبھالنے کا عمدہ طریقہ؛ اور اس جیسی دیگر چیزیں جن کا احاطہ بیان نہیں کر سکتا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اللہ لوگوں کے لیے جو رحمت کھول دے اسے کوئی روکنے والا نہیں، اور جسے وہ روک لے تو اس کے بعد اسے کوئی بھیجنے والا نہیں۔ اور وہی غالب حکمت والا ہے ۲﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اللہ لوگوں کے لیے جو رحمت کھول دے اسے کوئی روکنے والا نہیں﴾ نحویوں نے قرآن کے علاوہ میں جائز قرار دیا ہے: «فلا مُمْسِكَ له» لفظ «ما» کے اعتبار سے۔ اور «لها» معنی کے اعتبار سے۔ اور انہوں نے جائز قرار دیا: «وما يُمسِك فلا مُرسِلَ لها» [«ما» کے معنی کے اعتبار سے]۔ اور انہوں نے جائز قرار دیا: «ما يفتح الله للناس من رحمة» - رفع کے ساتھ - یہاں «ما» بمعنی «الذی» ہوگا(۵)۔

---

(۱) اسے ابن قانع نے 'معجم الصحابۃ' ۳/ ۶۰ میں نقل کیا ہے، اور مہاجر کے بارے میں کہا: "میں ان کی صحابیت سے واقف نہیں ہوں۔" ابن عطیہ نے 'المحرر الوجیز' ۴/ ۴۲۹ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور ذہبی نے 'المیزان' ۲/ ۳۵۸ میں کہا: "یہ ایک منکر خبر ہے۔" اور ان مصادر میں یہ الفاظ

آئے ہیں: "...حق کی وضاحت میں اضافہ کرتی ہے۔" (۲) زمخشری نے 'الکشاف' ۳/ ۲۹۸ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۳) 'النکت والعیون' ۴/ ۴۶۲۔ (۴) 'الکشاف' ۳/ ۲۹۸ میں۔ (۵) زجاج نے 'معانی القرآن' ۴/ ۲۶۲ میں کہا: "میں کسی ایسے شخص کو نہیں جانتا جس نے اسے [اس اعراب کے ساتھ] پڑھا ہو۔" یہ کلام نحاس کی کتاب 'إعراب القرآن' ۳/ ۳۶۰ سے لیا گیا ہے، اور جو کچھ پہلے قوسین (brackets) میں گزرا ہے وہ بھی اسی سے ہے۔

344 Surah Fatir: Verses 2 - 3

That is: The messengers were sent as a mercy to mankind, and none but Allah has the power to send them. It was also said: Whatever rain or provision Allah brings to them, no one can withhold it, and whatever He withholds of that, no one can send it.

It was also said: It is supplication (dua); said by al-Dahhak. Ibn Abbas said: repentance. And it was said: success and guidance (1).

I say: The word "mercy" encompasses all of that; since it is indefinite to denote widespread inclusion and ambiguity, it covers every mercy interchangeably, so it is general in everything mentioned. In Malik's "Muwatta" (2): It reached him that Abu Hurairah used to say when he woke up and people had received rain: "We were given rain by the star of conquest," then he would recite this verse: {Whatever mercy Allah opens for mankind, none can withhold it}.

{And He is the All-Mighty, the All-Wise} - already explained (3).

The Almighty's saying: {O mankind, remember the favor of Allah upon you. Is there any creator other than Allah who provides for you from the heaven and the earth? There is no deity except Him, so how are you deluded?}

The Almighty's saying: {O mankind, remember the favor of Allah upon you} - the meaning of this remembrance is gratitude. {Is there any creator other than Allah} - for the word "ghayru" (other than), the nominative (raf'), accusative (nasb), and genitive (khafd) cases are permissible. The nominative is from two aspects: one meaning: is there any creator but Allah; meaning there is no creator but Allah. The second aspect: is that it is an adjective for the position; because the meaning is: is there a creator other than Allah, and "min" is extra. The accusative is as an exception. And the genitive is based on the literal phrasing (4).

(1) Al-Nukat wa al-Uyun 4/462-463. Ibn Abbas's report was narrated by Abd ibn Humayd and Ibn Abi Hatim, as in Al-Durr al-Manthur 5/244. (2) 1/192. (3) 1/429 and 2/403. (4) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/360. Al-Fadl ibn Ibrahim al-Nahwi recited "ghayra" in the accusative case as in "Al-Qira'at al-Shadhdhah" p. 123, and the recitation in the nominative and genitive cases will follow.

३४४ सूरा फातिर: आयत २ - ३

यानी: रसूलों (संदेशवाहकों) को लोगों के लिए रहमत (कृपा) बनाकर भेजा गया था, इसलिए अल्लाह के सिवा उन्हें भेजने की शक्ति किसी के पास नहीं है। और यह भी कहा गया है: अल्लाह उन्हें जो भी बारिश या जीविका प्रदान करता है, उसे कोई रोक नहीं सकता, और वह उसमें से जो कुछ रोक लेता है, उसे कोई भेज नहीं सकता।

और कहा गया है: यह दुआ (प्रार्थना) है; यह अल-दहाक ने कहा। इब्न अब्बास ने कहा: तौबा (पश्चाताप) से। और कहा गया है: तौफ़ीक (सफलता) और हिदायत (मार्गदर्शन) से (१)।

मैंने कहा: "रहमत" शब्द इन सभी को समेटे हुए है; चूंकि यह व्यापक प्रसार और अस्पष्टता के लिए अनिश्चित (indefinite) है, इसलिए यह हर तरह की रहमत पर लागू होता है, अतः यह बताए गए सभी मामलों में सामान्य है। मलिक की "मुवत्ता" (२) में है: उन तक खबर पहुँची कि अबू हुरैरा सुबह उठते ही जब लोगों पर बारिश हो चुकी होती थी, तो कहते थे: "हमें फतह (विजय) के नक्षत्र से बारिश मिली," फिर वह यह आयत पढ़ते थे: {अल्लाह लोगों के लिए जिस रहमत (द्वार) को खोल दे, उसे कोई रोकने वाला नहीं}।

{और वह बड़ा प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है} - इसका विवरण पहले आ चुका है (३)।

अल्लाह तआला का फरमान: {हे लोगो! अपने ऊपर अल्लाह के उपकार को याद करो। क्या अल्लाह के सिवा कोई और सृष्टा है जो तुम्हें आकाश और धरती से जीविका प्रदान करता हो? उसके सिवा कोई पूज्य नहीं, फिर तुम कहाँ बहके जा रहे हो?}

अल्लाह तआला का फरमान: {हे लोगो! अपने ऊपर अल्लाह के उपकार को याद करो} - इस याद का अर्थ कृतज्ञता (शुक्र) है। {क्या अल्लाह के सिवा कोई सृष्टा है} - "गैर" (अन्य) शब्द में रफ़ (nominative), नस्ब (accusative) और ख़फ़्द (genitive) की गुंजाइश है। रफ़ के दो कारण हैं: एक इस अर्थ में कि: क्या अल्लाह के अलावा कोई सृष्टा है; जिसका अर्थ है कि अल्लाह के सिवा कोई सृष्टा नहीं है। दूसरा पहलू: यह स्थान के लिए विशेषण है; क्योंकि अर्थ है: क्या अल्लाह के अतिरिक्त कोई सृष्टा है, और "मिन" अतिरिक्त है। नस्ब अपवाद के रूप में है। और ख़फ़्द शाब्दिक शब्दों पर आधारित है (४)।

(१) अल-नुकात वल-उयून ४/४६२-४६३। इब्न अब्बास की रिपोर्ट अब्द इब्न हुमैद और इब्न अबी हातिम ने उद्धृत की है, जैसा कि अल-दुर्र अल-मंसूर ५/२४४ में है। (२) १/१९२। (३) १/४२९ और २/४०३। (४) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान ३/३६०। अल-फदल इब्न इब्राहिम अल-नहवी ने "अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ाह" पृष्ठ १२३ के अनुसार नस्ब के साथ "ग़ैरा" पढ़ा है, और रफ़ तथा जर्र के साथ पाठ आगे आएगा।

۳۴۴ سورہ فاطر: آیات ۲ - ۳

یعنی: رسولوں کو لوگوں کے لیے رحمت بنا کر بھیجا گیا ہے، لہذا اللہ کے سوا کوئی انہیں بھیجنے کی قدرت نہیں رکھتا۔ اور کہا گیا ہے: اللہ ان پر جو بارش یا رزق نازل فرماتا ہے اسے کوئی روک نہیں سکتا، اور جو وہ روک لے اسے اللہ کے سوا کوئی بھیج نہیں سکتا۔

اور کہا گیا ہے: یہ دعا ہے؛ یہ ضحاک نے کہا۔ ابن عباس نے فرمایا: توبہ۔ اور کہا گیا: توفیق اور ہدایت (۱)۔

میں نے کہا: لفظ "رحمت" ان تمام کو شامل ہے؛ کیونکہ یہ عمومیت اور ابہام کے لیے نکرہ لایا گیا ہے، چنانچہ یہ ہر رحمت کو علی البدل شامل ہے، پس یہ ذکر کردہ تمام امور میں عام ہے۔ امام مالک کی "موطأ" (۲) میں ہے: انہیں یہ خبر پہنچی کہ حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ جب صبح کرتے اور لوگوں پر بارش ہو چکی ہوتی تو فرماتے: "ہم پر فتح کے ستارے کے ذریعے بارش برسائی گئی،" پھر وہ یہ آیت تلاوت فرماتے: ﴿مَا يَفْتَحِ اللَّهُ لِلنَّاسِ مِن رَّحْمَةٍ فَلَا مُمْسِكَ لَهَا﴾۔

﴿وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ﴾ یہ پہلے گزر چکا (۳)۔

ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿يَأَيُّهَا النَّاسُ اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرُ اللَّهِ يَرْزُقُكُم مِّنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَأَنَّى تُؤْفَكُونَ﴾

ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿يَأَيُّهَا النَّاسُ اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ﴾ اس ذکر کا معنی شکر ہے۔ ﴿هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرُ اللَّهِ﴾ لفظ "غیر" میں رفع، نصب اور خفض جائز ہے۔ پس رفع دو وجہ سے ہے: ایک اس معنی میں: کیا اللہ کے سوا کوئی خالق ہے؛ بمعنی اللہ کے سوا کوئی خالق نہیں ہے۔ دوسری وجہ یہ ہے

کہ: یہ محل پر صفت ہے؛ کیونکہ معنی یہ ہے: کیا اللہ کے سوا کوئی خالق ہے، اور "من" زائد ہے۔ اور نصب استثناء کی بنا پر ہے۔ اور خفض لفظ پر ہے (۴)۔

(۱) النکت والعیون ۴/ ۴۶۲-۴۶۳۔ اور ابن عباس کی روایت عبد بن حمید اور ابن ابی حاتم نے تخریج کی ہے، جیسا کہ الدر المنثور ۵/ ۲۴۴ میں ہے۔ (۲) ۱/ ۱۹۲۔ (۳) ۱/ ۴۲۹ اور ۲/ ۴۰۳۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۳۶۰۔ اور فضل بن ابراہیم النحوی نے "غیر" کے نصب کے ساتھ پڑھا ہے جیسا کہ القراءات الشاذہ صفحہ ۱۲۳ میں ہے، اور رفع و جر کے ساتھ قرات آگے آئے گی۔

Surah Fatir: Verses 3 - 5 345

Humayd al-Tawil said: I said to al-Hasan: Who created evil? He said: Glory be to Allah! Is there any creator other than Allah, Majestic and Mighty is He, who created good and evil? (1).

Hamza and al-Kisa'i recited: {Is there any creator other than Allah} with genitive case (al-khafd). The others recited it with nominative case (al-raf') (2).

{He provides for you from the sky} meaning: rain, {and the earth} meaning: plants. {There is no god but He. So how are you deluded?} From 'al-afk' - with fatha - which means turning away; it is said: What 'afakaka' from such and such? Meaning: What turned you away from it? And it was said: from 'al-ifk' - with kasra - which is lying, and this also refers back to what preceded; because it is speech turned away from truth and correctness, meaning: from where does the denial of Allah's oneness come to you? The verse is an argument against the Qadariyya because He negated any creator other than Allah, while they affirm creators with Him, as mentioned previously in other places (3).

His words, Exalted be He: {And if they deny you, [O Muhammad], already were messengers denied before you. And to Allah all matters are returned (4)}

His words, Exalted be He: {And if they deny you} meaning the disbelievers of Quraysh {already were messengers denied before you} He consoles His Prophet ﷺ and provides him solace, so that he may follow the example of those before him in patience. {And to Allah all matters are returned} al-Hasan, al-A'raj, Ya'qub, Ibn 'Amir, Abu Haywa, Ibn Muhaysin, Humayd, al-A'mash, Hamza, Yahya, al-Kisa'i, and Khalaf recited with fatha on the 'ta' [turja'u -> tarji'u] as an active voice (4). Abu 'Ubayd chose this because of His words, Exalted be He: {Unquestionably, to Allah do all matters return} [ash-Shura: 53]. The others: {turja'u} as a passive voice.

His words, Exalted be He: {O mankind, indeed the promise of Allah is truth, so let not the worldly life delude you and be not deceived about Allah by the Deceiver (5)}

His words, Exalted be He: {O mankind, indeed the promise of Allah is truth} This is an admonition to those who deny the Messenger after the clarification

---

(1) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 3/360. (2) Al-Sab'a p. 534, and Al-Taysir p. 182. (3) See 1/230 and 285. (4) Al-Sab'a p. 181, and Al-Taysir p. 80, and Al-Nashr 2/208-209.

सूरह फातिर: आयत 3 - 5 345

हुमैद अल-तवील ने कहा: मैंने अल-हसन से कहा: बुराई किसने पैदा की? उन्होंने कहा: सुभान अल्लाह! क्या अल्लाह के अलावा कोई और सृष्टिकर्ता है, जो प्रतापी और शक्तिशाली है, जिसने अच्छाई और बुराई पैदा की? (1)।

हमज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा: {क्या अल्लाह के अलावा कोई और खालिक (सृष्टिकर्ता) है} 'खालिक' शब्द को ज़ेर (कसरा) के साथ। अन्य लोगों ने इसे पेश (ज़म्मा) के साथ पढ़ा है (2)।

{वह तुम्हें आकाश से} अर्थात: वर्षा से, {और पृथ्वी से रिज़्क़ देता है} अर्थात: वनस्पतियों से। {उसके सिवा कोई पूज्य नहीं। फिर तुम कहाँ बहके जा रहे हो?} 'अल-अफ़्क' से - फ़तह (ज़बर) के साथ - जिसका अर्थ है मुड़ जाना; कहा जाता है: तुम्हें फलां चीज़ से किसने 'अफ़कका' (मोड़ा)? अर्थात: तुम्हें उससे किसने फेर दिया? और यह भी कहा गया है कि: 'अल-इफ़्क' से - कसरा (ज़ेर) के साथ - जिसका अर्थ झूठ है, और यह भी पहले की बात की ओर लौटता है; क्योंकि यह सच्चाई और सही बात से मुड़ी हुई बात है, अर्थात: अल्लाह की तौहीद (एकेश्वरवाद) को झुठलाना तुम्हारे पास कहाँ से आता है? यह आयत क़दरिया संप्रदाय के विरुद्ध एक तर्क है क्योंकि उन्होंने अल्लाह के अलावा किसी और सृष्टिकर्ता होने का खंडन किया है, जबकि वे उसके साथ अन्य सृष्टिकर्ताओं को मानते हैं, जैसा कि अन्य स्थानों पर पहले बताया जा चुका है (3)।

अल्लाह तआला का कथन: {और यदि वे तुम्हें झुठलाते हैं, तो तुमसे पहले भी बहुत से रसूल झुठलाए जा चुके हैं। और अल्लाह ही की ओर सारे मामले लौटाए जाते हैं (4)}

अल्लाह तआला का कथन: {और यदि वे तुम्हें झुठलाते हैं} यानी कुरैश के काफ़िर {तो तुमसे पहले भी बहुत से रसूल झुठलाए जा चुके हैं} वह अपने नबी ﷺ को तसल्ली और ढांढस दे रहे हैं, ताकि वह सब्र में अपने से पहले के लोगों का उदाहरण अपना सकें। {और अल्लाह ही की ओर सारे मामले लौटाए जाते हैं} अल-हसन, अल-आरज, याकूब, इब्न आमिर, अबू हयवा, इब्न मुहयसिन, हुमैद, अल-अमाश, हमज़ा, याह्या, अल-किसाई और खलफ़ ने 'ता' पर ज़बर के साथ पढ़ा है यानी 'तरजिउ' (सक्रिय वाच्य) (4)। अबू उबैद ने इसे चुना क्योंकि अल्लाह तआला का कथन है: {निस्संदेह, अल्लाह ही की ओर सारे मामले लौटते हैं} [अश-शूरा: 53]। अन्य लोगों ने पढ़ा है: 'तुरजउ' (कर्मवाच्य)।

अल्लाह तआला का कथन: {हे लोगो! निस्संदेह अल्लाह का वादा सच्चा है, अतः सांसारिक जीवन तुम्हें धोखे में न डाले और न वह धोखेबाज़ (शैतान) तुम्हें अल्लाह के बारे में धोखे में डाले (5)}

अल्लाह तआला का कथन: {हे लोगो! निस्संदेह अल्लाह का वादा सच्चा है} यह रसूल को झुठलाने वालों के लिए स्पष्टीकरण के बाद एक उपदेश है।

---

(1) एराब अल-कुरान लिन-नहस 3/360। (2) अस-सबा पृ. 534, और अत-तयसीर पृ. 182। (3) देखें 1/230 और 285। (4) अस-सबा पृ. 181, और अत-तयसीर पृ. 80, और अन-नश्र 2/208-209।

سورة فاطر: آیات ۳ - ۵ ۳٤

حمید الطویل نے کہا: میں نے حسن سے کہا: شر کو کس نے پیدا کیا؟ تو انہوں نے کہا: سبحان اللہ! کیا اللہ جل و عز کے سوا کوئی اور خالق ہے جس نے خیر اور شر کو پیدا کیا ہو(۱)۔

اور حمزہ اور کسائی نے پڑھا: ﴿هل من خالقٍ غيرِ اللهِ﴾ یعنی 'خالقٍ' اور 'غيرِ' کو زیر (جر) کے ساتھ۔ باقیوں نے اسے پیش (رفع) کے ساتھ پڑھا ہے (۲)۔

﴿يَرْزُقُكُم مِّنَ السَّمَاءِ﴾ یعنی: بارش ﴿وَالْأَرْضِ﴾ یعنی: نباتات۔ ﴿لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَأَنَّى تُؤْفَكُونَ﴾ 'الافک' سے - زبر (فتحہ) کے ساتھ - جس کے معنی ہیں پھیر دیا جانا؛ کہا جاتا ہے: تمہیں فلاں چیز سے کس نے 'أَفَكَكَ'؟ یعنی: تمہیں اس سے کس نے پھیر دیا؟ اور کہا گیا: 'الافک' سے - زیر (کسرہ) کے ساتھ - جس کے معنی جھوٹ کے ہیں، اور یہ بھی پچھلی بات ہی کی طرف لوٹتا ہے؛ کیونکہ یہ سچائی اور درستی سے پھیری ہوئی بات ہے، یعنی: تمہارے اندر اللہ کی توحید کو جھٹلانے کی بات کہاں سے آتی ہے؟ اور یہ آیت قدریہ کے خلاف حجت ہے کیونکہ اس نے اللہ کے سوا کسی اور خالق کی نفی کی ہے، جبکہ وہ اللہ کے ساتھ دوسرے خالقوں کو ثابت کرتے ہیں، جیسا کہ پہلے مختلف مقامات پر گزر چکا ہے (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِن يُكَذِّبُوكَ فَقَدْ كُذِّبَتْ رُسُلٌ مِّن قَبْلِكَ وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ (٤)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِن يُكَذِّبُوكَ﴾ یعنی کفارِ قریش ﴿فَقَدْ كُذِّبَتْ رُسُلٌ مِّن قَبْلِكَ﴾ وہ اپنے نبی ﷺ کی تعزیت اور تسلی فرما رہے ہیں، تاکہ وہ صبر میں اپنے سے پہلے والوں کی اقتدا کریں۔ ﴿وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ﴾ اسے حسن، اعرج، یعقوب، ابن عامر، ابو حیوہ، ابن محیصن، حمید، اعمش، حمزہ، یحییٰ، کسائی اور خلف نے 'تا' کے فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے یعنی 'تَرْجِعُ' (معروف) (٤)۔ اور

اسے ابو عبید نے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے اختیار کیا: ﴿أَلَا إِلَى اللَّهِ تَصِيرُ الْأُمُورُ﴾ [الشوری: ٥٣]۔ باقیوں نے 'تُرْجَعُ' (مجہول) پڑھا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يأَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ فَلَا تَغْرُرَنَّكُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَلَا يَغُرَّنَّكُم بِاللَّهِ الْغَرُورُ (٥)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿يأَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ﴾ یہ رسول کو جھٹلانے والوں کے لیے وضاحت کے بعد ایک وعظ ہے۔

---

(١) إعراب القرآن للنحاس ٣/ ٣٦٠۔ (٢) السبعة ص٥٣٤، والتيسير ص١٨٢۔ (٣) دیکھیے ١/ ٢٣٠ اور ٢٨٥۔ (٤) السبعة ص١٨١، والتيسير ص٨٠، والنشر ٢/ ٢٠٨-٢٠٩۔

Surah Fatir: Verse 5 346

The evidence for the correctness of His saying: Indeed, the Resurrection, the reward, and the punishment are true. {So let not the worldly life delude you} Said ibn Jubayr said: The delusion of the worldly life is that man becomes preoccupied with its pleasures and delights away from the deeds of the Hereafter, until he says: {Oh, I wish I had sent forth [some good] for my life} Al-Fajr: 24.

{and let not the Deceiver deceive you about Allah} Ibn al-Sikkit and Abu Hatim said: "al-Ghurur" [The Deceiver] is Satan(2). And 'ghurur' is the plural of 'gharr', and 'gharr' is a verbal noun. "al-Ghurur" can also be a verbal noun, which is unlikely according to Abu Ishaq(3); because "ghararta-hu" [you deceived him] is transitive, and the verbal noun of a transitive verb is typically on the pattern of 'fa'l'; such as: dharabtu-hu dharban [I struck him a striking], except in a few instances that are not used as a standard for analogy; they said: lazimtu-hu luzuman [I adhered to him an adherence], and nahaka-hu al-marad nuhukan [disease exhausted him an exhaustion]. As for the meaning of the word, the best of what was said about it is what Sa'id ibn Jubayr said; he said: Deception regarding Allah is that a person commits sins and then hopes for Allah's forgiveness.

The common recitation is: {al-Gharur} with the fatha (opening) of the 'ghayn': and it is Satan, meaning: let him not deceive you with his whispers that He, the Almighty(4), will overlook your sins because of your merit. And Abu Haywah, Abu al-Sammal al-Adawi, and Muhammad ibn al-Sumayfa' recited it: {al-Ghurur} with the damma (raising) of the 'ghayn'(5), and it means falsehood, i.e., let not falsehood deceive you. Ibn al-Sikkit said: "al-Ghurur" with 'damma' is whatever worldly goods one is deceived by(6). Al-Zajjaj said(7): It is also permissible for "al-Ghurur" to be the plural of "gharr" [deceiver], like 'qa'id' [sitting] and 'qu'ud' [seated]. Al-Nahhas said: or the plural of 'gharr', or it resembles their saying:

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/361. Narrated by Abd ibn Humayd and Ibn Abi Hatim as in al-Durr al-Manthur 5/245. (2) The saying of Ibn al-Sikkit in Islah al-Mantiq p. 367, and narrated by al-Tabari 19/331 from Ibn Abbas. (3) In the manuscripts: "other than Abu Ishaq," and the correction is from I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/361 (the words and what will come between brackets are from it). And Abu Ishaq's (who is al-Zajjaj) words are in his Ma'ani 4/263-264. (4) His words: "the Almighty," from (Z). (5) Mentioned by al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/361 on the authority of Simak, and it occurred in the manuscripts: "Abu Simak" instead of "Abu al-Sammal," and what is

established is from (M), which agrees with what is in al-Bahr 7/300 and occurred in al-Muharrar al-Wajiz 4/429: Simak al-Abdi. It was previously mentioned in 14/81 that Simak ibn Harb, Abu Haywah, and Ibn al-Sumayfa' recited: "al-Ghurur" with 'damma' in verse (33) of Surah Luqman. (6) Islah al-Mantiq p. 367, and al-Sihah (gh-r-r). (7) In Ma'ani al-Qur'an 4/263.

सूरा फातिर: आयत 5 346

उनके इस कथन की सत्यता का प्रमाण कि पुनरुत्थान, प्रतिफल और दंड सत्य है। {अतः सांसारिक जीवन तुम्हें धोखे में न डाले} सईद बिन जुबैर ने कहा: सांसारिक जीवन का धोखा यह है कि मनुष्य इसके सुखों और विलासिता में परलोक के कर्मों से विमुख होकर इतना व्यस्त हो जाए कि वह कहने लगे: {हाय, काश कि मैंने अपने इस जीवन के लिए कुछ पहले भेजा होता!} अल-फज्र: 24।

{और न ही वह धोखेबाज़ तुम्हें अल्लाह के बारे में धोखे में डाले} इब्न अल-सिक्किित और अबू हातिम ने कहा: "अल-ग़रूर" (धोखेबाज़) शैतान है(2)। और 'ग़ुरूर' 'ग़र्र' का बहुवचन है, और 'ग़र्र' एक क्रियात्मक संज्ञा (मस्दर) है। "अल-ग़ुरूर" एक क्रियात्मक संज्ञा भी हो सकता है, जो अबू इसहाक के अनुसार दूर की बात है(3); क्योंकि "ग़ररतहु" (आपने उसे धोखा दिया) सकर्मक है, और सकर्मक क्रिया की संज्ञा आमतौर पर 'फ़'ल' के रूप पर होती है; जैसे: ज़रब्तहु ज़रबन (मैंने उसे मार मारी), सिवाय कुछ छोटी चीजों के जिन पर तुलना नहीं की जा सकती; उन्होंने कहा: लज़िम्तहु लुज़ूमन, और नहकहु अल-मरज़ नुहूकन। जहाँ तक शब्द के अर्थ का प्रश्न है, इस बारे में जो सबसे अच्छी बात कही गई है, वह सईद बिन जुबैर ने कही है; उन्होंने कहा: अल्लाह के बारे में धोखा यह है कि इंसान गुनाह करता रहे और फिर अल्लाह से माफ़ी की उम्मीद रखे।

आम पाठ (क़िरात) है: {अल-ग़रूर} ग़ैन पर ज़बर के साथ: और वह शैतान है, यानी: वह आपको अपने वसवसों (बहकावे) से धोखे में न डाले कि अल्लाह तआला(4) आपकी श्रेष्ठता के कारण आपको माफ़ कर देगा। और अबू हैवह, अबू अल-समाल अल-अदवी और मुहम्मद इब्न अल-सुमैफ़ा ने इसे ग़ैन पर पेश के साथ {अल-ग़ुरूर} पढ़ा है(5), और इसका अर्थ है असत्य (बातिल), यानी: असत्य आपको धोखे में न डाले। इब्न अल-सिक्किित ने कहा: पेश के साथ "अल-ग़ुरूर" वह दुनियावी साजो-सामान है जिससे इंसान धोखा खा जाता है(6)। अल-ज़ज्जाज ने कहा(7): यह भी संभव है कि "अल-ग़ुरूर" "ग़ार" का बहुवचन हो, जैसे 'काइद' और 'कुऊद'। अल-नहस ने कहा: या 'ग़र्र' का बहुवचन, या उनके इस कथन के समान:

---

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहस द्वारा 3/361। अब्द बिन हमैद और इब्न अबी हातिम द्वारा अल-दुर अल-मंसूर 5/245 में उद्धृत। (2) इब्न अल-सिक्किित का कथन इस्लाह अल-मन्तिक पृष्ठ 367 में, और अल-तबरी 19/331 द्वारा इब्न अब्बास से उद्धृत। (3) पांडुलिपियों में: "अबू इसहाक के अलावा," और सुधार अल-नहस के इ'राब अल-कुरान 3/361 से है (शब्द और कोष्ठक के बीच आने

वाली बातें वहीं से हैं)। और अबू इसहाक (जो अल-ज़ज्जाज हैं) की बात उनके मआनी 4/263-264 में है। (4) उनका कथन: "तआला", (ज़) से। (5) अल-नहस ने इ'राब अल-कुरान 3/361 में सिमाक के हवाले से इसका उल्लेख किया है, और पांडुलिपियों में यह "अबू सिमाक" आया है, "अबू अल-समाल" के बजाय, और स्थापित पाठ (म) से है, जो अल-बह्र 7/300 के अनुरूप है और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/429 में आया है: सिमाक अल-अब्दी। और पहले 14/81 में गुजर चुका है कि सिमाक बिन हर्ब, अबू हैवह और इब्न अल-सुमैफ़ा ने सूरा लुक़मान की आयत (33) में "अल-ग़ुरूर" पेश के साथ पढ़ा था। (6) इस्लाह अल-मन्तिक पृष्ठ 367, और अल-सिहाह (ग़-र-र)। (7) मआनी अल-कुरान 4/263 में।

سورة فاطر: آیت 5 346

ان کے اس قول کی صحت پر دلیل: بے شک جی اٹھنا، ثواب اور عذاب حق ہے۔ ﴿فَلَا تَغُرَّنَّكُمُ الْحَيَوٰةُ الدُّنْيَا﴾ سعید بن جبیر نے کہا: دنیا کی زندگی کا دھوکا یہ ہے کہ انسان اس کی نعمتوں اور لذتوں میں آخرت کے عمل سے غافل ہو کر اتنا مصروف ہو جائے، یہاں تک کہ وہ کہے: ﴿يَٰلَيْتَنِي قَدَّمْتُ لِحَيَاتِي﴾ الفجر: 24۔

﴿وَلَا يَغُرَّنَّكُم بِاللَّهِ الْغَرُورُ﴾ ابن السکیت اور ابو حاتم نے کہا: "الغرور" سے مراد شیطان ہے(2)۔ اور غُرورٌ: غَرّ کی جمع ہے، اور غَرّ مصدر ہے۔ اور "الغرور" مصدر بھی ہو سکتا ہے، جو ابو اسحاق کے نزدیک بعید ہے(3)؛ اس لیے کہ "غَرَّرتَه" متعدی ہے، اور متعدی کا مصدر [من] عام طور پر 'فَعْل' کے وزن پر آتا ہے؛ جیسے: ضربتہ ضرباً، سوائے چند چیزوں کے جن پر قیاس نہیں کیا جاتا؛ انہوں نے کہا: لزمتہ لزوماً، اور نہکہ المرض نہوکاً۔ جہاں تک لفظ کے معنی کا تعلق ہے، تو اس بارے میں سب سے بہتر بات وہ ہے جو سعید بن جبیر نے کہی؛ انہوں نے کہا: اللہ کے بارے میں دھوکا یہ ہے کہ انسان گناہوں پر عمل کرے اور پھر اللہ سے مغفرت کی امید رکھے۔

اور عام قرات ہے: ﴿الْغَرُورُ﴾ غین کے فتحہ (زبر) کے ساتھ: اور وہ شیطان ہے، یعنی: وہ تمہیں اپنے وسوسوں سے اس بارے میں دھوکے میں نہ ڈالے کہ اللہ تعالیٰ(4) تمہاری فضیلت کی وجہ سے تم سے درگزر فرمائے گا۔ اور ابو حیوہ، ابو السمال العدوی اور محمد ابن السمیفع نے اسے «الغُرور» غین کے ضمہ (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے(5)، اور وہ باطل ہے، یعنی: تمہیں باطل دھوکے میں نہ ڈالے۔ ابن السکیت نے کہا: ضمہ کے ساتھ "الغُرور": وہ دنیاوی ساز و سامان ہے جس سے انسان دھوکا کھا جائے(6)۔ زجاج نے کہا(7): یہ بھی جائز ہے کہ "الغُرور" "غارّ" کی جمع ہو، جیسے قاعد اور قعود۔ نحاس نے کہا: یا غَرّ کی جمع، یا ان کے اس قول کے مشابہ ہے:

(1) إعراب القرآن للنحاس 3/361۔ اور اسے عبد بن حمید اور ابن ابی حاتم نے نکالا جیسا کہ الدر المنثور 5/245 میں ہے۔ (2) ابن السکیت کا قول اصلاح المنطق ص 367 میں، اور اسے طبری نے 19/331 میں ابن عباس سے روایت کیا ہے۔ (3) نسخوں میں ہے: "ابو اسحاق کے علاوہ کسی اور کے نزدیک"، اور درستی نحاس کی إعراب القرآن 3/361 سے ہے (کلام اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان آئے گا وہ وہیں سے ہے)۔ اور ابو اسحاق (جو کہ زجاج ہیں) کا کلام ان کی کتاب معانی 4/263-264 میں ہے۔ (4) ان کا قول: "تعالیٰ"، (ظ) سے۔ (5) نحاس نے اسے إعراب القرآن 3/361 میں سماک سے ذکر کیا ہے، اور قلمی نسخوں میں "ابو سماک" واقع ہوا ہے بجائے "ابو السمال" کے، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، جو البحر 7/300 کے موافق ہے اور المحرر الوجیز 4/429 میں واقع ہوا ہے: سماک العبدی۔ اور پہلے 14/81 میں گزر چکا ہے کہ سماک بن حرب، ابو حیوہ اور ابن السمیفع نے سورہ لقمان کی آیت (33) میں "الغُرور" ضمہ کے ساتھ پڑھا تھا۔ (6) اصلاح المنطق ص 367، اور الصحاح (غرر)۔ (7) معانی القرآن 4/263 میں۔

347 Surah Fatir: Verses 5 - 7

...exhausted by the illness, and it afflicted him persistently(1). Al-Zamakhshari said(2): Or it is a verbal noun for 'gharra-hu' (deceived him) like 'luzoom' (persistence) and 'nahook' (exhaustion).

Allah the Almighty says: {Indeed, Satan is an enemy to you; so take him as an enemy. He only invites his party to be among the companions of the Blaze. (6) Those who disbelieve will have a severe punishment, and those who believe and do righteous deeds will have forgiveness and great reward. (7)}

Allah's statement: {Indeed, Satan is an enemy to you; so take him as an enemy} means: consider him an enemy and do not obey him. His enmity is demonstrated by his causing your father [Adam] to be expelled from Paradise, and his guarantee to mislead you in his statement: {I will surely mislead them and arouse desires in them} [An-Nisa: 119], and His statement: {I will surely sit in wait for them on Your straight path. Then I will come to them from before them...} [Al-A'raf: 16-17]. Thus, the Almighty and Majestic informed us that Satan is a manifest enemy to us, recounted his story to us, and what he did to our father Adam (PBUH), and how he dedicated himself to our enmity and deception before our existence and after it; yet, despite that, we take him as a friend and obey him in what he wants from us which leads to our destruction. Fudayl ibn Iyad used to say: "O liar, O fabricator, fear Allah and do not curse Satan in public while you are his friend in private." Ibn al-Sammak said: "How strange is the one who disobeys the Benefactor after knowing His kindness, and obeys the accursed one after knowing his enmity!" This meaning has already been thoroughly explained in [Surah] Al-Baqarah (4).

And {aduww} (enemy) in the verse: {Indeed, Satan is an enemy to you} can be used in the sense of an active participle (adversary), in which case it can be dual, plural, and feminine(5). Or it can be in the sense of attribution (nasab), in which case it remains singular in all situations, as the Almighty and Majestic said: {For they are all enemies to me} [Ash-Shu'ara: 77]. In the feminine form on this basis, it is also: 'aduww'. Al-Nahhas said(6): As for...

(1) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 5/438. (2) In al-Kashshaf 3/300. (3) In manuscript (d): with. (4) 13/3. (5) After it in (z): and it is mentioned. (6) In I'rab al-Quran 3/361, and what preceded it is from him.

347 सूरा फ़ातिर: आयत 5 - 7

...बीमारी ने उसे थका दिया, और वह उसके साथ निरंतर रही(1)। अज़-ज़मखशारी ने कहा(2): या यह 'ग़र्रहु' (उसे धोखा दिया) का एक स्रोत (मस्दर) है, जैसे 'लुज़ूम' और 'नहूक'।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {बेशक शैतान तुम्हारा दुश्मन है, लिहाज़ा तुम उसे दुश्मन ही समझो। वह तो अपने गिरोह को केवल इसलिए बुलाता है ताकि वे दहकती आग वालों में शामिल हो जाएँ। (6) जिन लोगों ने कुफ़्र किया उनके लिए सख़्त अज़ाब है, और जो लोग ईमान लाए और उन्होंने नेक काम किए उनके लिए मग़फ़िरत (क्षमा) और बड़ा अज्र (बदला) है। (7)}

अल्लाह का फ़रमान: {बेशक शैतान तुम्हारा दुश्मन है, लिहाज़ा तुम उसे दुश्मन ही समझो} यानी: उससे दुश्मनी रखो और उसकी बात न मानो। उसकी दुश्मनी का प्रमाण यह है कि उसने तुम्हारे पिता (आदम) को जन्नत से निकलवा दिया, और उसके द्वारा तुम्हें गुमराह करने की गारंटी देना जैसा कि उसके इस कथन में है: {और मैं उन्हें ज़रूर गुमराह करूँगा और मैं उन्हें ज़रूर झूठी उम्मीदें दिलाऊँगा} [अन-निसा: 119]। और अल्लाह का फ़रमान: {मैं ज़रूर उनके लिए तेरे सीधे रास्ते पर बैठूँगा। फिर मैं उनके पास उनके आगे से आऊँगा...} [अल-अराफ़: 16-17]। अतः अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल ने हमें सूचित किया कि शैतान हमारा खुला दुश्मन है, और हमें उसका किस्सा सुनाया, और यह भी कि उसने हमारे पिता आदम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथ क्या किया, और उसने हमारे अस्तित्व से पहले और बाद में हमारी दुश्मनी और धोखे के लिए खुद को कैसे समर्पित कर दिया; फिर भी हम उसे अपना मित्र बनाते हैं और उसकी उन बातों में आज्ञाकारिता करते हैं जिनमें हमारा विनाश है। फ़ुदैल इब्न अयाज़ कहा करते थे: "ऐ झूठे, ऐ फरेबी! अल्लाह से डर और सार्वजनिक रूप से शैतान को अपशब्द न कह जबकि तू एकांत में उसका मित्र है।" इब्न अल-सम्माक ने कहा: "उस व्यक्ति पर आश्चर्य है जो उपकार करने वाले (अल्लाह) की पहचान के बाद उसकी नाफरमानी करता है, और लानती (शैतान) की दुश्मनी को जानने के बाद उसकी आज्ञा मानता है!" यह अर्थ 'अल-बकरा' में विस्तार से बताया जा चुका है (4)।

और {अदुव्व} (दुश्मन) आयत: {बेशक शैतान तुम्हारा दुश्मन है} में 'मुआदिन' (शत्रुता रखने वाला) के अर्थ में हो सकता है, तो इसका द्विवचन, बहुवचन और स्त्रीलिंग बनाया जा सकता है(5)। और यह 'नसब' (संबंध) के अर्थ में भी हो सकता है, तो यह हर स्थिति में एकवचन ही रहता है, जैसा कि

अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल ने फ़रमाया: {तो वे मेरे दुश्मन हैं} [अश-शुआरा: 77]। और स्त्रीलिंग के लिए भी इसी आधार पर 'अदुव्व' ही आता है। अल-नहहास ने कहा(6): जहाँ तक...

(1) अल-नहहास द्वारा मानी अल-क़ुरान 5/438। (2) अल-कशशाफ़ में 3/300। (3) पांडुलिपि (द) में: 'मअ' (साथ)। (4) 13/3। (5) पांडुलिपि (ज़) में इसके बाद: 'और उल्लेख किया गया है'। (6) इराब अल-क़ुरान 3/361 में, और उससे पहले वाला हिस्सा भी उन्हीं का है।

٣٤٧ سورة فاطر: الآيات ٥ - ٧

...بیماری نے اسے نڈھال کر دیا، اور وہ اس کے ساتھ لازم ہو گئی(١)۔ الزمخشری(٢) نے کہا: یا یہ «غرَّہ» کا مصدر ہے جیسے اللُّزوم اور النهوك۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿إِنَّ الشَّيْطَنَ لَكُمْ عَدُوٌّ فَاتَّخِذُوهُ عَدُوًّا إِنَّمَا يَدْعُوا حِزْبَهُ لِيَكُونُوا مِنْ أَصْحَبِ السَّعِيرِ ٦ الَّذِينَ كَفَرُوا لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ وَالَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّلِحَتِ لَهُم مَّغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ كَبِيرٌ ٧﴾۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿إِنَّ الشَّيْطَنَ لَكُمْ عَدُوٌّ فَاتَّخِذُوهُ عَدُوًّا﴾ یعنی: پس اس سے دشمنی رکھو اور اس کی اطاعت نہ کرو۔ اس کی دشمنی پر دلیل تمہارے باپ (آدم علیہ السلام) کو جنت سے نکلوانا ہے، اور اس کا تمہیں گمراہ کرنے کا ضامن ہونا جیسا کہ اس کے قول میں ہے: ﴿وَلَأُضِلَّنَّهُمْ وَلَأُمَنِيَنَّهُمْ﴾ الآية [النساء: ١١٩]۔ اور اللہ کا قول: ﴿لَأَقْعُدَنَّ لَهُمْ صِرَاطَكَ الْمُسْتَقِيمَ . ثُمَّ لَآتِيَنَّهُم مِّن بَيْنِ أَيْدِيهِمْ﴾ الآية [الأعراف: ١٦-١٧]۔ پس اللہ جل وعز نے ہمیں خبر دی کہ شیطان ہمارا کھلا دشمن ہے، اور ہمیں اس کا قصہ سنایا، اور یہ کہ اس نے ہمارے باپ آدم ﷺ کے ساتھ کیا کیا، اور اس نے ہمارے وجود سے پہلے اور اس کے بعد ہماری دشمنی اور دھوکہ دہی کے لیے خود کو کیسے پیش کیا، حالانکہ ہم اس کے باوجود اسے دوست بناتے ہیں اور ان باتوں میں اس کی اطاعت کرتے ہیں جو وہ ہم سے چاہتا ہے جن میں ہماری ہلاکت ہے۔ فضیل ابن عیاض فرمایا کرتے تھے: "اے جھوٹے، اے بہتان تراش، اللہ سے ڈر اور اعلانیہ شیطان کو برا بھلا نہ کہہ جبکہ تو تنہائی میں اس کا دوست ہے۔" ابن السماک نے کہا: "تعجب ہے اس پر جس نے محسن کے احسان کو جاننے کے بعد اس کی نافرمانی کی، اور ملعون کی دشمنی کو جاننے کے بعد اس کی اطاعت کی!" اور یہ معنی سورہ «البقرة» میں عمدہ طریقے سے گزر چکا ہے (٤)۔

اور ﴿عَدُوٌّ﴾ الله کے قول: ﴿إِنَّ الشَّيْطَنَ لَكُمْ عَدُوٌّ﴾ میں جائز ہے کہ «مُعَادٍ» (دشمنی رکھنے والا) کے معنی میں ہو، تو اس کا تثنیہ، جمع اور مؤنث لایا جا سکتا ہے(٥)۔ اور یہ نسبت کے معنی میں بھی ہو سکتا ہے، تو ہر حال میں واحد ہی رہے گا، جیسا کہ الله جل وعز نے فرمایا: ﴿فَإِنَّهُمْ عَدُوٌّ لِي﴾ [الشعراء: ٧٧]۔ اور اس بنیاد پر مؤنث میں بھی: عدو (ہی آئے گا)۔ النحاس(٦) نے کہا: رہا...

(١) معانی القرآن للنحاس ٥/ ٤٣٨ . (٢) الكشاف ٣/ ٣٠٠ میں۔ (٣) نسخہ (د) میں: مع۔ (٤) ١٣/ ٣ . (٥) نسخہ (ظ) میں اس کے بعد ہے: اور ذکر کیا جاتا ہے۔ (٦) إعراب القرآن ٣/ ٣٦١ میں، اور اس سے پہلے والا حصہ بھی انہی کا ہے۔

Some grammarians said: the 'waw' is hidden(1), so they brought the 'ha', which is an error; rather, the 'waw' is a strong letter.

{Indeed, he only invites his party} "Ma" prevented "Inna" from operating, so the verb occurred after it. {His party} means: his followers. {That they may be among the companions of the Blaze} this is his enmity.

{Those who disbelieve will have a severe punishment} "Those who" (Al-ladhina) could be a substitute for "companions," in which case it would be in the genitive case (khafd), or it could be a substitute for "his party," in which case it would be in the accusative case (nasb), or it could be a substitute for the 'waw' [in 'liyakunu'], in which case it would be in the nominative case (raf'). A fourth opinion, which is the best of them: it is in the nominative case as a subject (mubtada'), and its predicate (khabar) is: "will have a severe punishment"(2). It is as if He, glorified be He, explained the state of those who agree with him and those who disagree. The speech is completed at His saying: {among the companions of the Blaze}, then He started by saying: {Those who disbelieve will have a severe punishment}.

{And those who believe and do righteous deeds} is also in the nominative case as a subject, and its predicate is: {for them is forgiveness} i.e., for their sins {and a great reward} which is Paradise.

His saying, the Almighty: {Then is one to whom the evil of his deed has been made attractive so he considers it good [like one rightly guided]? For indeed, Allah sends astray whom He wills and guides whom He wills. So do not let yourself perish over them in regret. Indeed, Allah is Knowing of what they do. 8}

His saying, the Almighty: {Then is one to whom the evil of his deed has been made attractive} "One" (man) is in the nominative case as a subject, and its predicate is omitted. Al-Kisa'i said: what indicates it is His saying, the Almighty: {So do not let yourself perish over them in regret}. The meaning is: Is one to whom the evil of his deed was made attractive so he saw it as good [such that] your soul went out for them in regrets! He said: This is elegant Arabic speech(3) that only a few know - and Al-Zamakhshari mentioned it from Al-Zajjaj(4) - Al-Nahhas(5) said: What Al-Kisa'i said is the best that has been said regarding the verse; because of the evidence he mentioned.

(1) In (Za): light (khafifah), and what is established is from the rest of the copies and I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas. (2) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/362. (3) In (Kha) and (Meem): curious (tarif), and what is established is from the rest of the copies, and I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/362, and the words are from him. (4) Al-Kashshaf 3/301, and Al-Zajjaj's words in Ma'ani al-Qur'an for him 4/264. (5) In I'rab al-Qur'an 3/362.

348 सूरा फातिर: आयतें 6 - 8

कुछ वैयाकरणों का कहना है: 'वाव' छिपा हुआ है(1), इसलिए वे 'हा' लाए, जो एक गलती है; बल्कि 'वाव' एक मजबूत अक्षर है।

{वह तो केवल अपने गिरोह को बुलाता है} "मा" ने "इन्ना" को कार्य करने से रोक दिया, इसलिए उसके बाद क्रिया आई। {उसका गिरोह} यानी: उसके अनुयायी। {ताकि वे दहकती आग वालों में से हो जाएँ} यह उसकी शत्रुता है।

{जिन लोगों ने कुफ्र किया, उनके लिए कठोर यातना है} "जिन लोगों ने" (अल्लजीना) "साथियों" के लिए एक विकल्प (बदल) हो सकता है, ऐसी स्थिति में यह षष्ठी विभक्ति (खफद) में होगा, या यह "उसके गिरोह" के लिए विकल्प हो सकता है, ऐसी स्थिति में यह द्वितीया विभक्ति (नसब) में होगा, या यह 'वाव' [लियकुनू में] के लिए विकल्प हो सकता है, ऐसी स्थिति में यह प्रथमा विभक्ति (रफ़अ) में होगा। एक चौथा विचार, जो उनमें सबसे अच्छा है: यह कर्ता (मुबतदा) के रूप में प्रथमा विभक्ति में है, और इसका विधेय (खबर) है: "उनके लिए कठोर यातना है"(2)। ऐसा लगता है जैसे अल्लाह ने, वह महिमामय है, उसके सहमत होने वालों और असहमत होने वालों की स्थिति स्पष्ट की है। उनकी बात यहाँ पूरी हो गई: {दहकती आग वालों में से}, फिर उन्होंने यह कहते हुए शुरुआत की: {जिन लोगों ने कुफ्र किया, उनके लिए कठोर यातना है}।

{और जो लोग ईमान लाए और उन्होंने अच्छे कर्म किए} यह भी कर्ता के रूप में प्रथमा विभक्ति में है, और इसका विधेय है: {उनके लिए क्षमा है} यानी: उनके पापों के लिए {और बड़ा बदला है} जो कि स्वर्ग है।

अल्लाह का कथन: {क्या वह व्यक्ति जिसके लिए उसका बुरा कर्म सुहावना बना दिया गया, तो उसने उसे अच्छा देखा [उस व्यक्ति के समान है जो मार्ग पर है]? क्योंकि वास्तव में अल्लाह जिसे चाहता है गुमराह करता है और जिसे चाहता है मार्गदर्शन देता है। तो उनके लिए पछतावे में अपनी जान न जाने दो। वास्तव में अल्लाह वह सब जानता है जो वे करते हैं। 8}

अल्लाह का कथन: {क्या वह व्यक्ति जिसके लिए उसका बुरा कर्म सुहावना बना दिया गया} "जो" (मन) कर्ता के रूप में प्रथमा विभक्ति में है, और इसका विधेय लुप्त है। अल-किसाई ने कहा: जो इसे इंगित करता है वह अल्लाह का कथन है: {तो उनके लिए पछतावे में अपनी जान न जाने दो}। अर्थ यह है: क्या वह व्यक्ति जिसके लिए उसका बुरा कर्म सुहावना बना दिया गया और उसने उसे अच्छा

देखा [ऐसा है कि] तुम्हारी जान उनके लिए पछतावे में निकल गई! उन्होंने कहा: यह एक सुंदर अरबी भाषा का प्रयोग है(3) जिसे कम ही लोग जानते हैं - और अल-ज़मखशरी ने अल-ज़ज्जाज से इसका उल्लेख किया है(4) - अल-नहहास(5) ने कहा: अल-किसाई ने जो कहा वह आयत के बारे में कही गई सबसे अच्छी बात है; क्योंकि उन्होंने जो प्रमाण दिया है।

---

(1) (ज़ौ) में: हल्का (खफीफ़ा), और जो स्थापित है वह बाकी प्रतियों और अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान से है। (2) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 3/362। (3) (खा) और (मीम) में: अनोखा (तरीफ), और जो स्थापित है वह बाकी प्रतियों से है, और अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 3/362, और शब्द उन्हीं के हैं। (4) अल-कश्शाफ 3/301, और अल-ज़ज्जाज के शब्द मानी अल-कुरान 4/264 में। (5) इराब अल-कुरान 3/362 में।

بعض نحویوں کا قول ہے: 'واؤ' پوشیدہ ہے(۱)، پس وہ 'ہا' لے آئے، تو یہ غلطی ہے، بلکہ 'واؤ' ایک مضبوط حرف ہے۔

﴿إِنَّمَا يَدْعُوا حِزْبَهُ﴾ "ما" نے "انَّ" کو عمل سے روک دیا، چنانچہ اس کے بعد فعل واقع ہوا۔ ﴿حِزْبَهُ﴾ یعنی: اس کے پیروکار۔ ﴿لِيَكُونُوا مِنْ أَصْحَابِ السَّعِيرِ﴾ پس یہ اس کی دشمنی ہے۔

﴿الَّذِينَ كَفَرُوا لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ﴾ "الَّذِينَ" 'اصحاب' سے بدل ہو سکتا ہے، تو یہ حالتِ جر (خفض) میں ہوگا، یا 'حزبہ' سے بدل ہو سکتا ہے، تو حالتِ نصب میں ہوگا، یا 'واؤ' [لِيَكُونُوا میں] سے بدل ہو سکتا ہے، تو حالتِ رفع میں ہوگا۔ چوتھا قول جو ان سب میں بہتر ہے: یہ مبتدا ہونے کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہے، اور اس کی خبر ہے: "لهم عذابٌ شديدٌ"(۲)، اور گویا اللہ سبحانہ نے اپنی موافقت اور مخالفت کرنے والوں کا حال بیان کیا ہے۔ بات اللہ کے اس قول پر مکمل ہوگئی: ﴿مِنْ أَصْحَابِ السَّعِيرِ﴾، پھر اللہ نے ابتدا کرتے ہوئے فرمایا: ﴿الَّذِينَ كَفَرُوا لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ﴾۔

﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ﴾ یہ بھی مبتدا ہونے کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہے، اور اس کی خبر ہے: ﴿لَهُمْ مَغْفِرَةٌ﴾ یعنی: ان کے گناہوں کے لیے ﴿وَأَجْرٌ كَبِيرٌ﴾ اور وہ جنت ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَفَمَنْ زُيِّنَ لَهُ سُوءُ عَمَلِهِ، فَرَآهُ حَسَنًا فَإِنَّ اللَّهَ يُضِلُّ مَنْ يَشَاءُ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ فَلَا تَذْهَبْ نَفْسُكَ عَلَيْهِمْ حَسَرَاتٍ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِمَا يَصْنَعُونَ ۸﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَفَمَنْ زُيِّنَ لَهُ سُوءُ عَمَلِهِ﴾ "مَنْ" مبتدا ہونے کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہے، اور اس کی خبر محذوف ہے۔ کسائی نے کہا: جو چیز اس پر دلالت کرتی ہے وہ اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: ﴿فَلَا تَذْهَبْ نَفْسُكَ عَلَيْهِمْ حَسَرَاتٍ﴾ تو معنی یہ ہوا: کیا وہ شخص جس کے لیے اس کے برے عمل

کو خوشنما بنا دیا گیا اور اس نے اسے اچھا سمجھا [ایسا ہے کہ] تمہاری جان ان پر حسرتوں میں نکل گئی! انہوں نے کہا: یہ ایک لطیف عربی کلام ہے(۳) جسے کم ہی لوگ جانتے ہیں - اور زمخشری نے اسے زجاج سے نقل کیا ہے(۴) - نحاس(۵) نے کہا: جو کسائی نے کہا وہ اس آیت کے بارے میں کہی گئی سب سے بہتر بات ہے؛ اس دلیل کی بنا پر جو انہوں نے ذکر کی۔

---

(۱) (ظ) میں: خفیفہ، اور ثابت شدہ عبارت باقی نسخوں اور نحاس کی اعراب القرآن سے ہے۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۳۶۲ ۔ (۳) (خ) اور (م) میں: طریف، اور ثابت شدہ عبارت باقی نسخوں سے ہے، اور اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۳۶۲، اور یہ کلام انہی کا ہے۔ (۴) الکشاف ۳/ ۳۰۱، اور زجاج کا قول معانی القرآن میں ۴/ ۲۶۴ ۔ (۵) اعراب القرآن ۳/ ۳۶۲ میں۔

Page 349 Surah Fatir: Verse 8

...on the omitted part, and the meaning is: that Allah, Exalted and Mighty is He, forbade His Prophet from being intensely distressed by them and grieving over them, as He, Exalted and Mighty is He, said: {Perhaps you would kill yourself [with grief]} [Al-Kahf: 6]. The people of interpretation said: [Bakhic means] killing. Nasr bin Ali said: I asked Al-Asma'i about the saying of the Prophet (peace be upon him) regarding the people of Yemen: "They are the softest-hearted and most 'abkhac' (loyal/sincere) in obedience." (1) What does 'abkhac' mean? He said: Most sincere (advice-giving). I said to him: The people of interpretation, Mujahid and others, say regarding the words of Allah, the Mighty and Sublime: {Perhaps you would kill yourself} [Ash-Shu'ara: 3]: its meaning is: killing yourself. He said: It is exactly from that [root], as if from the intensity of his sincerity/advice for them, he is killing himself. Al-Husayn bin al-Fadl said: There is a case of 'Taqdim wa Ta'khir' (word order reversal); its figurative sense is: Then is one to whom the evil of his deed has been made attractive so he considers it good, [like one who is guided]? So do not let yourself go in grief for them, for indeed, Allah sends astray whom He wills and guides whom He wills (2). It was also said: The answer is omitted, the meaning being: Is one to whom the evil of his deed has been made attractive like one who is guided? And what indicates this omission is: {For indeed, Allah sends astray whom He wills and guides whom He wills} (3). Yazid bin al-Qa'qa' read it as: {So let not your soul go [in grief]} (4). Regarding the verse {Then is one to whom the evil of his deed has been made attractive}, there are four views: First: That they are the Jews, Christians, and Magians; this was said by Abu Qilabah (5). And "the evil of his deed" would be: opposing the Messenger, peace and blessings be upon him. Second: That they are the Khawarij; narrated by Amr (6) bin al-Qasim. So "the evil of his deed" would be: distortion of interpretation.

Footnotes: (1) Narrated by Ahmad (17406), and in his printed version it appears as 'anjac', upon which is the commentary of as-Sindi - as in the footnote of al-Musnad - he said: 'anjac' obedience, meaning: obedience in them is more beneficial due to the purity of their hearts! And what is in al-Faiq 1/82, and al-Nihayah (B-Kh-'A), and Gharib al-Hadith by Ibn al-Jawzi 1/58: 'abkhac' - with the letter 'Kha' - as mentioned by the author from al-Nahhas. (2) Tafsir al-Baghawi 3/565. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/483. (4) Al-Nashr 2/351, and the reading is from the Ten [recitations]. (5) Narrated in detail by Ibn Abi Hatim as in al-Durr al-Manthur 5/245, and the speech is

in al-Nukat wal-Uyun 4/463. (6) In the copies except (Z): 'Umar, and what is established is from (Z), which matches what is in al-Nukat wal-Uyun.

पृष्ठ ३४९ सूरह फातिर: आयत ८

...लोप (omitted) पर, और अर्थ यह है कि: अल्लाह, जो महान और पराक्रमी है, ने अपने पैगंबर को उनके प्रति अत्यधिक व्यग्रता और शोक करने से मना किया है, जैसा कि उसने, जो महान और पराक्रमी है, कहा है: {शायद आप [शोक से] अपने प्राण ही ले लेंगे} [अल-कहफ: ६]। व्याख्या करने वालों ने कहा: [बखि'अ का अर्थ है] मारना। नस्र बिन अली ने कहा: मैंने अल-असमी से यमन के लोगों के बारे में पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के कथन के बारे में पूछा: "वे सबसे नरम दिल और आज्ञाकारिता में सबसे 'अब्खअ' (निष्ठावान) हैं।" (१) 'अब्खअ' का क्या अर्थ है? उन्होंने कहा: सबसे निष्ठावान (नसीहत देने वाले)। मैंने उनसे कहा: मुजाहिद और अन्य व्याख्याकारों ने अल्लाह, जो महान और पराक्रमी है, के शब्दों के बारे में कहा है: {शायद आप अपने प्राण ही ले लेंगे} [अश-शुअरा: ३]: इसका अर्थ है: खुद को मारना। उन्होंने कहा: यह ठीक उसी [मूल] से है, मानो उनके लिए अपनी नसीहत की तीव्रता के कारण वह स्वयं को मार रहा हो। अल-हुसैन बिन अल-फदल ने कहा: इसमें 'तक़दीम व ताखीर' (शब्द क्रम का उलटफेर) है; इसका अर्थपरक भाव है: क्या वह व्यक्ति जिसके लिए उसके बुरे कर्म को आकर्षक बना दिया गया है और वह उसे अच्छा समझने लगा है, [उस व्यक्ति की तरह है जिसे मार्ग दिखाया गया हो]? अतः उनके लिए शोक में अपनी जान न दें, क्योंकि वास्तव में अल्लाह जिसे चाहता है गुमराह करता है और जिसे चाहता है मार्गदर्शन देता है (२)। यह भी कहा गया है: उत्तर लुप्त है, अर्थ यह है: क्या वह व्यक्ति जिसके लिए उसके बुरे कर्म को आकर्षक बना दिया गया है, उस व्यक्ति की तरह है जिसे मार्गदर्शन प्राप्त है? और इस लोप की ओर संकेत यह आयत करती है: {वास्तव में अल्लाह जिसे चाहता है गुमराह करता है और जिसे चाहता है मार्गदर्शन देता है} (३)। यज़ीद बिन अल-काक़ा' ने इसे इस प्रकार पढ़ा: {तो तुम्हारी जान [शोक में] न जाए} (४)। और आयत {क्या वह व्यक्ति जिसके लिए उसके बुरे कर्म को आकर्षक बना दिया गया है} के संबंध में चार मत हैं: पहला: कि वे यहूदी, ईसाई और पारसी (मजूसी) हैं; यह अबू किलाबा (५) ने कहा है। और "उसका बुरा कर्म" होगा: रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) का विरोध करना। दूसरा: कि वे ख्वारिज हैं; इसे अम्र (६) बिन अल-कासिम ने रिवायत किया है। तो "उसका बुरा कर्म" होगा: व्याख्या (तावील) को विकृत करना।

पाद टिप्पणियां: (१) अहमद (१७४०६) द्वारा उद्धृत, और उनके मुद्रित संस्करण में यह 'अंजअ' के रूप में आया है, जिस पर अल-सिंदी की व्याख्या है - जैसा कि अल-मुसनद के हाशिये में है - उन्होंने कहा: 'अंजअ' आज्ञाकारिता, यानी: उनके दिलों की शुद्धि के कारण उनमें आज्ञाकारिता अधिक

लाभदायक है! और जो अल-फिाक १/८२, और अल-निहाया (ब-ख-'अ), और इब्न अल-जौज़ी द्वारा ग़रीब अल-हदीस १/५८ में है: 'अब्खअ' - अक्षर 'ख़ा' के साथ - जैसा कि लेखक ने अल-नहस से उद्धृत किया है। (२) तफ़सीर अल-बग़वी ३/५६५। (३) अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान ५/४८३। (४) अल-नश्र २/३५१, और यह पाठ दस (क़िरात) में से है। (५) इब्न अबी हातिम द्वारा विस्तार से उद्धृत जैसा कि अल-दुर्र अल-मंसूर ५/२४५ में है, और विवरण अल-नुक़त वल-उयून ४/४६३ में है। (६) (ज़) को छोड़कर अन्य प्रतियों में: 'उमर', और जो स्थापित है वह (ज़) से है, जो अल-नुक़त वल-उयून में दी गई जानकारी के अनुरूप है।

صفحہ ۳۴۹ سورہ فاطر: آیت ۸

...محذوف پر، اور معنی یہ ہے کہ: اللہ جل وعز نے اپنے نبی کو ان کے بارے میں شدید غم اور افسوس کرنے سے منع فرمایا، جیسا کہ اللہ جل وعز نے فرمایا: ﴿فَلَعَلَّكَ بَخِعٌ نَفْسَكَ﴾ [الکہف: ۶] (شاید آپ ان کے پیچھے اپنے آپ کو ہلاک کر دیں گے)۔ اہل تفسیر نے کہا: [بخع کے معنی] قتل کرنے والے کے ہیں۔ نصر بن علی نے کہا: میں نے اصمعی سے اہل یمن کے بارے میں نبی ﷺ کے اس فرمان کے متعلق پوچھا: "وہ سب سے نرم دل اور اطاعت میں سب سے زیادہ 'ابخع' (مخلص) ہیں" (۱) ابخع کے کیا معنی ہیں؟ انہوں نے کہا: سب سے زیادہ مخلص (نصیحت کرنے والا)۔ میں نے ان سے کہا: اہل تفسیر، مجاہد اور دیگر، اللہ عزوجل کے اس قول کے بارے میں: ﴿لَعَلَّكَ بَخِعٌ نَفْسَكَ﴾ [الشعراء: ۳] کہتے ہیں کہ اس کا معنی ہے: اپنے آپ کو قتل کرنے والا۔ انہوں نے کہا: یہ بعینہ اسی سے ہے، گویا ان کے لیے اپنی نصیحت کی شدت کی وجہ سے وہ اپنے آپ کو قتل کرنے والا ہے۔ حسین بن فضل نے کہا: اس میں تقدیم و تاخیر ہے، اس کا مفہوم یہ ہے: کیا وہ شخص جس کے لیے اس کا برا عمل مزین کر دیا گیا اور اس نے اسے اچھا سمجھا، [اس جیسا ہے جسے ہدایت دی گئی ہو؟]، تو ان پر حسرتوں میں اپنی جان نہ گھلائیں، کیونکہ اللہ جسے چاہتا ہے گمراہ کرتا ہے اور جسے چاہتا ہے ہدایت دیتا ہے (۲)۔ اور کہا گیا: جواب محذوف ہے، معنی یہ ہے: کیا وہ شخص جس کے لیے اس کا برا عمل مزین کر دیا گیا اس شخص کی طرح ہے جسے ہدایت دی گئی ہو؟ اور اس محذوف پر یہ قول دلالت کرتا ہے: ﴿فَإِنَّ اللَّهَ يُضِلُّ مَن يَشَاءُ وَيَهْدِي مَن يَشَاءُ﴾ (۳)۔ اور یزید بن القعقاع نے ﴿فلا تَذْهَبْ نَفْسَكَ﴾ پڑھا ہے (۴)۔ اور آیت ﴿أَفَمَن زُيِّنَ لَهُ سُوءُ عَمَلِهِ﴾ کے بارے میں چار اقوال ہیں: پہلا: یہ کہ وہ یہودی، نصاریٰ اور مجوسی ہیں؛ یہ ابو قلابہ

(۵) نے کہا ہے۔ اور "سوء عملہ" (برا عمل) رسول ﷺ کی مخالفت ہو گا۔ دوسرا: یہ کہ وہ خوارج ہیں؛ اسے عمرو (۶) بن القاسم نے روایت کیا ہے۔ تو "سوء عملہ" تاویل کی تحریف ہو گا۔

حواشی: (۱) اسے احمد (۱۷۴۰۶) نے روایت کیا ہے، اور ان کے مطبوعہ نسخے میں 'انجع' واقع ہوا ہے، اور اس پر سندھی کی شرح ہے - جیسا کہ مسند کے حاشیہ میں ہے - انہوں نے کہا: 'انجع' اطاعت، یعنی: ان کے دلوں کے اخلاص کی وجہ سے ان میں اطاعت زیادہ نفع بخش ہے! اور جو الفائق ۱/ ۸۲، اور النہایہ (بخع)، اور ابن الجوزی کی غریب الحدیث ۱/ ۵۸ میں ہے وہ 'ابخع' - خا کے ساتھ - ہے جیسا کہ مصنف نے نحاس کے حوالے سے ذکر کیا ہے۔ (۲) تفسیر بغوی ۳/ ۵۶۵ ۔ (۳) معانی القرآن للنحاس ۵/ ۴۸۳ ۔ (۴) النشر ۲/ ۳۵۱ ، اور یہ قراءت عشرہ میں سے ہے۔ (۵) ابن ابی حاتم نے اسے تفصیل سے روایت کیا ہے جیسا کہ الدر المنثور ۵/ ۲۴۵ میں ہے، اور کلام النکت والعیون ۴/ ۴۶۳ میں ہے۔ (۶) (ظ) کے علاوہ باقی نسخوں میں: 'عمر' ہے، اور ثابت شدہ (ظ) سے ہے، جو النکت والعیون کے موافق ہے۔

350 Surah Fatir: Verse 8 Third: Satan; said by Al-Hasan (1). And "the evil of his deed" would be: misguidance. Fourth: The disbelievers of Quraysh; said by Al-Kalbi. And "the evil of his deed" would be: polytheism (Shirk). He said: It was revealed concerning Al-Aas bin Wa'il Al-Sahmi and Al-Aswad bin Al-Muttalib. Others said: It was revealed concerning Abu Jahl bin Hisham. {And considers it good} means: correct; said by Al-Kalbi. It was also said: beautiful (2). I say: The view that it refers to the disbelievers of Quraysh is the most apparent of views; due to the words of the Almighty: {Not upon you is [responsibility for] their guidance} [Al-Baqarah: 272], and His saying: {And let not those who hasten into disbelief grieve you} [Al-Imran: 176], and His saying: {Then perhaps you would kill yourself through grief over them, if they do not believe in this message, [out of] sorrow} [Al-Kahf: 6], and His saying: {Perhaps you would kill yourself with grief because they will not be believers} [Ash-Shu'ara: 3], and His saying in this verse: {So let not your soul go out in grief over them}. This is clear and evident, meaning: your sorrow over their persistence in disbelief is of no avail, for Allah has led them astray. This verse refutes the Mu'tazilah's claim based on what has preceded (3), meaning: do you intend to guide the one for whom the evil of his deed has been made attractive so that he considers it good? Rather, that is up to Allah, not to you, and what is required of you is only the delivery (of the message). Abu Ja'far, Shaybah, and Ibn Muhaysin read: "fa-la tudhhib" with a damma on the ta and a kasra on the ha, with "nafsaka" (your soul) in the accusative case as an object, and the two meanings are close (4). "Hasaratin" (griefs) is in the accusative as a causal object (maf'ul min ajlih), meaning: let not your soul go out because of griefs. And "alayhim" (over them) is connected to "tadhhab" (go out), as you say: "halaka alayhi hubban" (he perished over him in love), and "mata alayhi huznan" (he died over him in sadness). Or it is an explanation of what is being grieved over (5). It is not permissible for it to be related to "hasarat" because the object of a verbal noun cannot precede it.

---

(1) Narrated by Al-Tabari 19 / 334, and the discussion is in Al-Nukat wa Al-'Uyun 4 / 463. (2) Al-Nukat wa Al-'Uyun 4 / 463. (3) See 1 / 230 and 285. (4) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3 / 363 on the authority of Abu Ja'far, who is Yazid bin al-Qa'qa', one of the ten readers, and mentioned recently. (5) In the copies: "it is an explanation for the one who grieves", and what is confirmed is from Al-Kashshaf 3 / 301, and the speech is from it, as it occurred in Al-Bahr 7 / 301, and Ruh al-Ma'ani 22 / 170. Al-Alusi said: so it is a stable adverb, and its relation is estimated, as if it was said: "On whom do you go?" and it was said: "On them."

350 सूरह फातिर: आयत 8 तीसरा: शैतान; अल-हसन (1) ने यह कहा है। और "उसके कर्म की बुराई" का अर्थ होगा: पथभ्रष्ट करना। चौथा: कुरैश के काफ़िर; अल-कल्बी ने यह कहा है। और "उसके कर्म की बुराई" का अर्थ होगा: शिर्क(अल्लाह के साथ किसी को शरीक करना)। उन्होंने कहा: यह अल-आस बिन वाइल अल-सहमी और अल-असवद बिन अल-मुत्तलिब के बारे में अवतरित हुई थी। दूसरों ने कहा: यह अबू जहल बिन हिशाम के बारे में अवतरित हुई थी। {और उसे अच्छा समझता है} अर्थात: सही; अल-कल्बी ने यह कहा। और कहा गया: सुंदर (2)। मैं कहता हूँ: यह कहना कि इससे मुराद कुरैश के काफ़िर हैं, सबसे स्पष्ट मत है; अल्लाह तआला के इस कथन के कारण: {उन्हें हिदायत देना आपकी ज़िम्मेदारी नहीं है} [अल-बक़रह: 272], और उनका कथन: {और वे लोग आपको दुखी न करें जो कुफ़्र में तेज़ी दिखाते हैं} [आले-इमरान: 176], और उनका कथन: {तो शायद आप उनके पीछे(ग़म से) अपनी जान ही दे देंगे, अगर वे इस बात पर ईमान न लाए} [अल-कहफ़: 6], और उनका कथन: {शायद आप अपनी जान हलाकान कर लेंगे इस ग़म में कि वे ईमान नहीं लाते} [अश-शुआरा: 3], और इस आयत में उनका कथन: {अतः आपकी जान उनके लिए अफ़सोस में न निकल जाए}। यह बिल्कुल स्पष्ट है, अर्थात: उनके कुफ़्र पर अड़े रहने पर आपका अफ़सोस करना कोई काम नहीं आएगा, क्योंकि अल्लाह ने उन्हें गुमराह कर दिया है। और यह आयत क़दरिया (मुअतज़िला) के उस दावे का खंडन करती है जो पहले गुज़र चुका है (3), अर्थात: क्या आप उसे हिदायत देना चाहते हैं जिसके लिए उसके बुरे कर्म को सुशोभित कर दिया गया है और वह उसे अच्छा समझने लगा है? जबकि यह अल्लाह के हाथ में है, आपके हाथ में नहीं, और आपकी ज़िम्मेदारी केवल संदेश पहुँचाना है। अबू जाफ़र, शैबा और इब्न मुहयसिन ने पढ़ा: "फ़ला तुधहिब" (ता पर पेश और हा के नीचे ज़ेर के साथ), "नफ़्सका" मफ़ऊल (कर्म) के तौर पर नसब (ज़बर) के साथ, और दोनों अर्थ आपस में करीब हैं (4)। "हसरात" मफ़ऊल मिन अजलह (कारणवाचक कर्म) के तौर पर नसब में है, अर्थात: तो आपकी जान हसरतों (अफ़सोस) के कारण न निकल जाए। और "अलैहिम" (उन पर) का संबंध "तदहब" से है, जैसे आप कहते हैं: "हलका अलैहि हुब्बन" (वह उस पर मुहब्बत में मर गया), और "माता अलैहि हुज़नन" (वह उस पर दुख से मर गया)। या यह उसके लिए स्पष्टीकरण है जिस पर अफ़सोस किया जा रहा है (5)। और यह जायज़ नहीं है कि इसका संबंध "हसरात" से हो; क्योंकि मियाद (مصدر) का सिला (صلة) उससे पहले नहीं आ सकता।

(1) इसे अल-तबरी 19 / 334 ने उद्धृत किया है, और चर्चा अल-नुकत वल-उयून 4 / 463 में है। (2) अल-नुकत वल-उयून 4 / 463। (3) देखें 1 / 230 और 285। (4) अल-नहस द्वारा एराब अल-कुरान 3 / 363, अबू जाफ़र से, जो यज़ीद बिन अल-क़ाक़ा हैं, और वे दस (क़ारियों) में से एक हैं, और उनका ज़िक्र पहले हो चुका है। (5) प्रतियों में: "यह अफ़सोस करने वाले के लिए स्पष्टीकरण है", और पुष्ट पाठ अल-कशशाफ़ 3 / 301 से है, और बात उसी की है, और इसी तरह अल-बहर 7 / 301 और रूह अल-मआनी 22 / 170 में आया है। अल-आलूसी ने कहा: तो यह ज़र्फ़ मुस्तक़र होगा, और इसका संबंध अनुमानित (मुक़द्दर) होगा, जैसे कि कहा गया हो: "किस पर जान जा रही है?" तो कहा गया: "उन पर।"

350 سورہ فاطر: آیت 8 تیسرا: شیطان؛ یہ حسن (1) کا قول ہے۔ اور «سُوءُ عَمَلِهِ» (اس کے عمل کی برائی) سے مراد: گمراہ کرنا ہوگا۔ چوتھا: کفارِ قریش؛ یہ کلبی کا قول ہے۔ اور «سُوءُ عَمَلِهِ» سے مراد: شرک ہوگا۔ انہوں نے کہا: یہ آیت العاص بن وائل السہمی اور الاسود بن المطلب کے بارے میں نازل ہوئی۔ دوسروں نے کہا: یہ ابو جہل بن ہشام کے بارے میں نازل ہوئی۔ ﴿فَرَآهُ حَسَنًا﴾ یعنی: اسے درست سمجھا؛ یہ کلبی نے کہا۔ اور کہا گیا: خوبصورت (2)۔ میں کہتا ہوں: یہ قول کہ اس سے مراد کفارِ قریش ہیں، تمام اقوال میں سب سے واضح ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: ﴿لَيْسَ عَلَيْكَ هُدَىٰهُمْ﴾ (ان کی ہدایت آپ کے ذمہ نہیں ہے) [البقرہ: 272]، اور اس کا ارشاد: ﴿وَلَا يَحْزُنكَ الَّذِينَ يُسَرِعُونَ فِي الْكُفْرِ﴾ (اور وہ لوگ آپ کو غمگین نہ کریں جو کفر میں دوڑتے ہیں) [آل عمران: 176]، اور اس کا ارشاد: ﴿فَلَعَلَّكَ بَخِعٌ نَّفْسَكَ عَلَىٰ ءَاثَرِهِمْ إِن لَّمْ يُؤْمِنُوا بِهَٰذَا الْحَدِيثِ أَسَفًا﴾ (تو شاید آپ ان کے پیچھے رنج سے اپنی جان ہلاک کر دیں گے اگر وہ اس بات پر ایمان نہ لائے) [الکہف: 6]، اور اس کا ارشاد: ﴿لَعَلَّكَ بَخِعٌ نَّفْسَكَ أَلَّا يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ﴾ (شاید آپ اپنی جان ہلاک کر دیں گے اس غم میں کہ وہ مومن نہیں ہوتے) [الشعراء: 3]، اور اس آیت میں اس کا ارشاد: ﴿فَلَا تَذْهَبْ نَفْسُكَ عَلَيْهِمْ حَسَرَٰتٍ﴾ (پس ان کے لیے حسرت و افسوس میں آپ کی جان نہ نکل جائے)۔ یہ بات بالکل ظاہر اور واضح ہے، یعنی: ان کے کفر پر اصرار کرنے پر آپ کا افسوس کرنا کوئی فائدہ نہیں دے گا، کیونکہ اللہ نے انہیں گمراہ کر دیا ہے۔ اور یہ آیت قدریہ (معتزلہ) کے اس دعوے کی تردید کرتی ہے جو پہلے گزر چکا ہے (3)، یعنی: کیا آپ اسے ہدایت دینا چاہتے ہیں جس کے لیے اس کا برا عمل مزین کر دیا گیا اور وہ اسے اچھا سمجھنے لگا؟ حالانکہ یہ اللہ کے اختیار میں ہے، آپ کے اختیار میں نہیں، اور آپ کی ذمہ داری صرف پیغام پہنچانا ہے۔ ابو جعفر، شیبہ اور ابن محیصن نے «فَلَا تُذْهِبْ» (تا کے پیش اور ہا کے زیر کے ساتھ) پڑھا ہے، اور «نفسک» مفعول ہونے کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے، اور دونوں معانی ایک دوسرے کے قریب ہیں (4)۔

«حَسَرَاتٍ» مفعول لہ ہونے کی وجہ سے منصوب ہے، یعنی: پس حسرتوں کی وجہ سے آپ کی جان نہ نکل جائے۔ اور «علیهم» کا تعلق «تَذْهَبْ» سے ہے، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: «ہلک علیہ حبّاً» (وہ اس کی محبت میں ہلاک ہو گیا)، اور «مات علیہ حزناً» (وہ اس پر غم سے مر گیا)۔ یا یہ اس کے لیے بیان ہے جس پر حسرت کی جا رہی ہے (5)۔ اور یہ جائز نہیں ہے کہ اس کا تعلق «حسرات» سے ہو؛ کیونکہ مصدر کا صلہ اس پر مقدم نہیں ہو سکتا۔

---

(1) اسے طبری نے 19 / 334 میں روایت کیا ہے، اور اس پر بحث النکت والعیون 4 / 463 میں ہے۔ (2) النکت والعیون 4 / 463۔ (3) دیکھیے 1 / 230 اور 285۔ (4) نحاس کی اعراب القرآن 3 / 363، ابو جعفر سے، جو یزید بن القعقاع ہیں، اور وہ دس (قراء) میں سے ایک ہیں، اور ان کا ذکر قریب ہی گزرا ہے۔ (5) نسخوں میں ہے: "یہ حسرت کرنے والے کے لیے بیان ہے"، اور جو ثابت ہے وہ الکشاف 3 / 301 سے ہے، اور عبارت وہیں کی ہے، اسی طرح البحر 7 / 301 اور روح المعانی 22 / 170 میں آیا ہے۔ آلوسی نے کہا: پس یہ ظرفِ مستقر ہوگا، اور اس کا متعلق مقدر ہوگا، گویا کہ کہا گیا: "کس پر جان جا رہی ہے؟" تو جواب دیا گیا: "ان پر"ا

It is permissible for it to be a circumstantial accusative (hāl), as if all of them became regrets due to excessive remorse, as Jarir said: The mid-day heats wore away their flesh along with the night-traveling, until they went away [leaving nothing but] chests and breasts. (1) He means: they returned as chests and breasts, i.e., nothing remained of them but their chests and breasts. And from it is the saying of another: So after them, my soul falls away in regrets, and their memory is an ailment for me. (2) Or as a verbal noun (masdar). {Indeed, Allah is Knowing of what they do}. His saying, Exalted is He: {And it is Allah who sends the winds, and they stir the clouds, and We drive them to a dead land and give life thereby to the earth after its lifelessness. Thus is the resurrection}. His saying, Exalted is He: {And it is Allah who sends the winds, and they stir the clouds, and We drive them to a dead land}. 'Mayyit' (dead) and 'mayt' (dead) are one and the same, as are 'mayyitah' and 'maytah'. This is the saying of the skilled grammarians. Muhammad ibn Yazid said: This is the opinion of the Basrans, and he did not except anyone, and he provided definitive evidence for that, and he recited: The one who died and found rest is not truly dead; indeed, the [true] dead person is the dead among the living. The dead person is only the one who lives miserably, despondent in spirit, with little ease. (3) He said: Do you see any difference between 'mayt' and 'mayyit'? And he recited: They are easy-going, gentle, prosperous sons of prosperity, managers of noble deeds, sons of prosperous men. (4)

---

(1) Diwan of Jarir 1/227, and Al-Kashshaf 3/301, and the speech is from it, and it is in the book of Sibawayh 1/162. His saying 'mashaqa' means: took away their flesh. 'Al-kalakil': the chests. It is as if he meant the upper part of the chest here, which is why he mentioned 'the breast' (as-sadr) with it. He described riding beasts emaciated by persistent travel in the midday heats and night. Sharh al-Shawahid by al-Shantamari, p. 133. (2) The verse is by Abu Du'ad al-Iyadi as in ash-Shi'r wa ash-Shu'ara' 1/239, and al-Asma'iyyat p. 188, and al-Hamasah al-Basriyyah 1/238. (3) The two verses are by 'Adi ibn al-Ra'la' al-Nasa'i, and the first verse was mentioned previously in 3/23. The commentary is from 'I'rab al-Qur'an' by al-Nahhas 3/363. Al-Nahhas said: it is also narrated as: "little hope" (qalil al-raja'). (4) Attributed to 'Ubayd ibn al-Arandas al-Kilabi as in al-Kamil by al-Mubarrad 1/106, and al-Hamasah al-Basriyyah 1/150, =

सूरा फातिर: आयत 8 - 9 351

और यह मुमकिन है कि यह 'हाल' (अवस्थावाचक) हो, जैसे कि अत्यधिक पछतावे के कारण वे सब पछतावे का रूप बन गए हों, जैसा कि जरीर ने कहा है: दोपहर की तपिश ने रात के सफर के साथ उनके मांस को घिस दिया, यहाँ तक कि वे केवल सीने और छाती बनकर रह गए। (1) उसका अर्थ है: वे सीने और छाती के रूप में लौट आए, यानी उनके सीने और छाती के अलावा कुछ नहीं बचा। और इसी से दूसरे का कथन है: तो उनके पीछे मेरी जान पछतावे में गिरती जा रही है, और उनकी याद मेरे लिए बीमारी है। (2) या एक 'मस्दर' (भाववाचक संज्ञा) के रूप में। {बेशक अल्लाह उसे जानता है जो वे करते हैं}। अल्लाह तआला का फरमान: {और अल्लाह ही है जो हवाओं को भेजता है, तो वे बादलों को उठाती हैं, फिर हम उसे एक मृत भूमि की ओर ले जाते हैं और उसके द्वारा धरती को उसकी मृत्यु के बाद जीवित कर देते हैं। इसी प्रकार पुनरुत्थान होगा}। अल्लाह तआला का फरमान: {और अल्लाह ही है जो हवाओं को भेजता है, तो वे बादलों को उठाती हैं, फिर हम उसे एक मृत भूमि की ओर ले जाते हैं}। 'मय्यित' (मृत) और 'मय्त' (मृत) एक ही हैं, और इसी तरह 'मय्यितह' और 'मय्तह'। यह कुशल व्याकरणविदों का कहना है। मुहम्मद बिन यज़ीद ने कहा: यह बसरियों का मत है, और उन्होंने किसी को अपवाद नहीं माना, और इसके लिए निर्णायक प्रमाण दिए, और ये शेर पढ़े: वह जो मर गया और उसे आराम मिल गया वह [असली] मृत नहीं है; वास्तव में मृत व्यक्ति वह है जो जीवितों के बीच मृत है। मृत व्यक्ति तो वही है जो दुखी होकर जीता है, जिसका मन उदास है और जिसे कम सुख प्राप्त है। (3) उसने कहा: क्या तुम 'मय्त' और 'मय्यित' के बीच कोई अंतर देखते हो? और उसने पढ़ा: वे सरल स्वभाव के, कोमल, समृद्ध, समृद्धि की संतान हैं, नेक कामों का प्रबंध करने वाले, समृद्ध पुरुषों के पुत्र हैं। (4)

---

(1) दीवान जरीर 1/227, और अल-कश्शाफ 3/301, और ये शब्द उसी के हैं, और यह सिबवैय की किताब 1/162 में है। उनका कहना 'मशक़ा' का अर्थ है: उनका मांस छीन लिया। 'अल-कलाकिल': सीने। ऐसा लगता है कि उनका मतलब यहाँ छाती के ऊपरी हिस्से से था, इसीलिए उन्होंने इसके साथ 'अस-सद्र' (छाती) का उल्लेख किया। उन्होंने दोपहर की गर्मी और रात में लगातार यात्रा करने से दुबली हुई सवारियों का वर्णन किया। शरह अल-शवाहिद लिल-शन्तमरी, पृ. 133। (2) शेर अबू दुआद अल-इयादी का है जैसा कि अश्-शिअर व अश्-शुआरा 1/239, और अल-असमाइयात पृ. 188, और अल-हमासा अल-बसरिया 1/238 में है। (3) ये दो शेर अदी बिन अल-राला अल-नसाई के हैं, और पहला शेर पहले 3/23 में आ चुका है। व्याख्या अल-नहास की 'इराब अल-कुरान' 3/363 से

है। नहास ने कहा: इसे "कम उम्मीद" (क़लील अर-रजा) के रूप में भी वर्णित किया गया है। (4) उबैद बिन अल-अरंदस अल-किलाबी की ओर जिम्मेदार ठहराया गया है जैसा कि अल-कामिल लिल-मुबर्रद 1/106 और अल-हमासा अल-बसरिया 1/150 में है।

سورہ فاطر: آیت ۸ - ۹ ۳۵۱

اور یہ جائز ہے کہ یہ 'حال' ہو، گویا وہ سب بہت زیادہ پچھتاوے کی وجہ سے خود حسرتیں بن گئے ہوں، جیسا کہ جریر نے کہا: دوپہر کی تپش نے رات کے سفر کے ساتھ ان (سواریوں) کا گوشت پگھلا دیا، یہاں تک کہ وہ صرف سینے اور پسلیاں بن کر رہ گئیں۔ (۱) اس کی مراد یہ ہے کہ: وہ سینے اور پسلیاں بن کر لوٹیں، یعنی ان کے سینوں اور پسلیوں کے سوا کچھ باقی نہ رہا۔ اور اسی طرح دوسرے کا قول ہے: پس ان کے جانے کے بعد میری جان حسرتوں میں گھلتی جا رہی ہے، اور ان کی یاد میرے لیے بیماری ہے۔ (۲) یا بطور مصدر۔ ﴿بیشک اللہ اسے خوب جانتا ہے جو وہ کرتے ہیں﴾۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور اللہ ہی ہے جو ہواؤں کو بھیجتا ہے تو وہ بادل کو اٹھاتی ہیں پھر ہم اسے کسی مردہ شہر کی طرف ہانک لے جاتے ہیں پھر ہم اس کے ذریعے زمین کو اس کی موت کے بعد زندہ کر دیتے ہیں، اسی طرح دوبارہ جی اٹھنا ہے﴾۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور اللہ ہی ہے جو ہواؤں کو بھیجتا ہے تو وہ بادل کو اٹھاتی ہیں پھر ہم اسے کسی مردہ شہر کی طرف ہانک لے جاتے ہیں﴾۔ 'میِّت' اور 'میْت' ایک ہی ہیں، اور اسی طرح 'میِّتہ' اور 'میْتہ'۔ یہ ماہر نحویوں کا قول ہے۔ محمد بن یزید نے کہا: یہ اہل بصرہ کا قول ہے، اور انہوں نے کسی کا استثنا نہیں کیا، اور اس پر قطعی دلائل سے استدلال کیا، اور یہ شعر پڑھے: وہ جو مر کر آرام پا گیا وہ [حقیقی] مردہ نہیں ہے؛ حقیقت میں مردہ تو وہ ہے جو زندوں میں مردہ ہے۔ مردہ تو وہ ہے جو غمگین زندگی گزارتا ہے، جس کا حال برا ہے اور جسے کم سکون میسر ہے۔ (۳) انہوں نے کہا: کیا تم 'میْت' اور 'میِّت' کے درمیان کوئی فرق دیکھتے ہو؟ اور یہ شعر پڑھا: وہ نرم خو، ملنسار اور خوشحال ہیں، خوشحال لوگوں کی اولاد، نیک کاموں کے منتظم، خوشحال لوگوں کے بیٹے ہیں۔ (۴)

(۱) دیوان جریر ۲۲۷/۱، اور الکشاف ۳۰۱/۳، اور کلام اسی سے ہے، اور یہ سیبویہ کی کتاب ۱۶۲/۱ میں ہے۔ ان کا قول 'مشق' یعنی: ان کا گوشت لے اڑا۔ 'الکلاکل': سینے۔ گویا ان کی مراد یہاں سینے کا بالائی حصہ تھا اس لیے اس کے ساتھ 'الصدر' کا ذکر کیا۔ انہوں نے ان سواریوں کا حال بیان کیا ہے جنہیں دوپہر کی تپش اور رات کے مسلسل سفر نے دبلا کر دیا تھا۔ شرح الشواہد للشتمری ص ۱۳۳۔ (۲) یہ شعر ابو دؤاد الایادی کا ہے جیسا کہ الشعر والشعراء ۲۳۹/۱، اور الاصمعیات ص ۱۸۸، اور الحماسہ البصریہ ۲۳۸/۱ میں ہے۔ (۳) یہ دونوں شعر عدی بن الرعلاء النسائی کے ہیں، اور پہلا شعر ۲۳/۳ میں پہلے گزر چکا ہے۔ کلام نحاس کی اعراب القرآن ۳/ ۳۶۳ سے لیا گیا ہے۔ نحاس نے کہا: ایک روایت "قلیل الرجا" (کم امید والا) بھی ہے۔ (۴) عبید بن الارندس الکلابی کی طرف منسوب ہے جیسا کہ کامل للمبرد ۱۰۶/۱، اور الحماسہ البصریہ ۱۵۰/۱ میں ہے۔

Page 352

Surah Fatir: Verse 9

He said: They have agreed that 'haynun' and 'haynun' (1) are one [and the same], and likewise 'mayyit' and 'mayt', and 'sayyid' and 'sayd'.

And He said: {Then We drove it} [fa-suqnāhu] after saying: {And it is Allah who sends the winds} [wa-Allāhu al-ladhī arsala al-riyāḥa], which is a case of shifting the style of address (iltifāt). Abu Ubaida said: Its intended meaning is 'so We drive it' (fa-nasūquhu) (2), because He said: {and they stir up clouds} [fa-tuthīru saḥāban]. Al-Zamakhshari (3) said: If you ask: Why did 'fa-tuthīru' come in the present tense (muḍāriʿ) unlike what is before and after it?

I say: To narrate the state in which the winds stir up the clouds, and to bring to mind that wonderful image which indicates Divine power. This is what they do with a verb that has a kind of distinction and specificity of a state that is surprising, or of concern to the addressee, or otherwise; as Ta'abbata Sharran said:

[Poetry]: "That I met the Ghoul falling... in a vast, flat desert like a sheet. So I struck her without hesitation, and she fell... prostrate on her hands and neck." (4)

Because he intended to depict for his people the state in which he was encouraged, as he claimed, to strike the Ghoul, as if he were making them see it and showing them its essence through observation, to evoke wonder (5) at his daring in the face of every terror and his steadfastness in every hardship. Similarly, driving the clouds to the dead land and reviving the earth with rain after its death, since they were among the signs of dazzling power, it was said: 'fa-suqnā' (We drove) and 'ahyaynā' (We gave life), shifted from 'fa-yasūqu' (so He drives) and 'yuhyī' (and He gives life).

---

(1) In the manuscripts: 'haynun' and 'laynun', and the established one is from 'I'rab al-Qur'an' by al-Nahhas. (2) Majaz al-Qur'an 2/152, and it occurred in (d), (z), and (m) as 'fa-tasūquhu'. Abu Ubaida said: The Arabs may put 'fa'alnā' (we did) in the place of 'naf'alu' (we do). (3) In al-Kashshaf 3/301-302, and what will come between brackets from it. (4) Diwan Ta'abbata Sharran pp. 224-225, and al-Aghani 21/134. His saying: 'bi-sahbin', 'al-sahb': the desert wilderness, and 'al-sahṣaḥān': what is level of the earth. His saying: 'wa-lil-jirāni', 'jirān' of the camel: the front of its neck from its slaughtering place to its chest. Al-Qamus (sahab), (sahha), and (jaran). (5) In al-Kashshaf: for wonderment (li-al-ta'jīb).

पृष्ठ संख्या: 352

सूरा फातिर: आयत 9

उन्होंने कहा: वे इस बात पर सहमत हुए हैं कि 'हैनून' और 'हैनून' (1) एक ही हैं, और इसी तरह 'मय्यित' और 'मैत', तथा 'सैय्यद' और 'सैद'।

और उन्होंने कहा: {फिर हमने उसे हाँका} (फ-सुक़नाहु) यह कहने के बाद कि: {और अल्लाह ही है जो हवाएं भेजता है} (व-अल्लाहु अल-लज़ी अरसला अल-रियाह), जो कि संबोधन की शैली बदलने (इल्तिफ़ात) का एक मामला है। अबू उबैदा ने कहा: इसका उद्देश्य 'तो हम उसे हाँकते हैं' (फ-नसूक़ुहु) (2) है, क्योंकि उन्होंने कहा: {और वे बादलों को उत्तेजित करती हैं} (फ-तुथीरु सहाबन)। अल-ज़मखशारी (3) ने कहा: यदि आप पूछें: 'फ-तुथीरु' अपने से पहले और बाद के शब्दों के विपरीत वर्तमान काल (मुज़ारि) में क्यों आया?

मैं कहता हूँ: उस स्थिति का वर्णन करने के लिए जिसमें हवाएं बादलों को उत्तेजित करती हैं, और उस अद्भुत छवि को मन में लाने के लिए जो दिव्य शक्ति को दर्शाती है। वे ऐसा एक ऐसी क्रिया के साथ करते हैं जिसमें एक प्रकार का भेद और किसी ऐसी स्थिति की विशिष्टता होती है जो आश्चर्यजनक हो, या संबोधित व्यक्ति के लिए चिंता का विषय हो, या अन्यथा; जैसा कि ताअबता शर्रन ने कहा:

[कविता]: "कि मैं रेगिस्तान की चुड़ैल (ग़ोल) से मिला जो गिर रही थी... कागज़ की तरह एक विशाल, समतल रेगिस्तान में। इसलिए मैंने बिना किसी हिचकिचाहट के उसे मारा, और वह गिर पड़ी... अपने हाथों और गर्दन के बल औंधे मुँह।" (4)

क्योंकि उनका इरादा अपने लोगों के लिए उस स्थिति का चित्रण करना था जिसमें वे प्रोत्साहित हुए थे, जैसा कि उन्होंने दावा किया, ग़ोल को मारने के लिए, मानो वे उन्हें इसे दिखा रहे थे और अवलोकन के माध्यम से उन्हें इसके सार से अवगत करा रहे थे, ताकि हर आतंक के सामने उनके साहस और हर कठिनाई में उनकी दृढ़ता पर विस्मय (5) पैदा हो सके। इसी तरह, बादलों को मृत भूमि की ओर ले जाना और उसकी मृत्यु के बाद बारिश के साथ पृथ्वी को पुनर्जीवित करना, क्योंकि ये चकाचौंध करने वाली शक्ति के संकेतों में से थे, इसलिए कहा गया: 'फ-सुक़ना' (हमने हाँका) और 'अहययना' (हमने जीवन दिया), जो कि 'फ-यसूक़ु (तो वह हाँकता है) और 'युहयी' (और वह जीवन देता है) से बदल दिया गया है।

(1) प्रतियों में: 'हैनून' और 'लैनून', और नहहास द्वारा 'इराब अल-कुरान' से स्थापित किया गया है। (2) मजाज़ अल-कुरान 2/152, और यह (द), (ज़), और (म) में 'फ-तसूकुहु' के रूप में आया। अबू उबैदा ने कहा: अरब 'नफ़अलु' (हम करते हैं) के स्थान पर 'फअलना' (हमने किया) रख सकते हैं। (3) अल-कश्शाफ 3/301-302 में, और जो इसके कोष्ठकों के बीच आएगा। (4) दीवान ताअबता शर्रन पृ. 224-225, और अल-अघानी 21/134। उनका कहना: 'बि-सहबिन', 'अल-सहब': रेगिस्तानी जंगल, और 'अल-सहसहं': जो ज़मीन का समतल हिस्सा हो। उनका कहना: 'व-लिल-जिरानी', ऊंट का 'जिरान': उसके वध स्थल से उसके सीने तक उसकी गर्दन का अगला हिस्सा। अल-क़ामूस (सहब), (सहह) और (जरन)। (5) अल-कश्शाफ में: विस्मय के लिए (लि-अत-ताजीब)।

صفحہ نمبر: 352

سورہ فاطر: آیت 9

انہوں نے کہا: پس وہ اس پر متفق ہیں کہ 'ہَیْنون' اور 'ہَیْنون' (1) ایک ہی ہیں، اور اسی طرح 'مَیِّتٌ' اور 'مَیْتٌ'، اور 'سَیِّدٌ' اور 'سَیْدٌ'۔

اور فرمایا: {فَسُقْنَهُ} (پھر ہم نے اسے ہانکا) یہ کہنے کے بعد: {وَاللَّهُ الَّذِى أَرْسَلَ الرِّيحَ} (اور اللہ ہی ہے جو ہواؤں کو بھیجتا ہے) اور یہ التفات (کلام کا انداز بدلنے) کے باب سے ہے۔ ابو عبیدہ نے کہا: اس کا طریقہ 'فنسوقہ' (2) ہے، کیونکہ اس نے فرمایا: {فَتُثِيرُ سَحَاباً} (پس وہ بادلوں کو اٹھاتی ہیں)۔ زمخشری (3) نے کہا: اگر آپ کہیں: 'فتثیر' اپنے سے پہلے اور بعد کے الفاظ کے برعکس مضارع (حال/مستقبل) کیوں آیا؟

میں کہتا ہوں: اس حالت کو بیان کرنے کے لیے جس میں ہوائیں بادلوں کو اٹھاتی ہیں، اور اس خوبصورت منظر کو ذہن میں لانے کے لیے جو ربانی قدرت پر دلالت کرتا ہے، اور وہ ایسا اس فعل کے ساتھ کرتے ہیں جس میں کسی ایسی حالت کی نوعیت، امتیاز اور خصوصیت ہو جو تعجب خیز ہو، یا مخاطب کے لیے اہمیت رکھتی ہو، یا اس کے علاوہ کچھ اور؛ جیسا کہ تابط شرا نے کہا:

[شعر]: "کہ میں غول (صحرائی بلا) سے ملا جو گر رہی تھی... کاغذ کی طرح ایک چٹیل وسیع میدان میں۔ پس میں نے اسے بلا جھجھک مارا تو وہ گر پڑی... ہاتھوں اور گردن کے بل زمین پر پچھاڑ کھا کر۔" (4)

کیونکہ اس کا مقصد اپنی قوم کے لیے اس حالت کی تصویر کشی کرنا تھا جس میں وہ اپنے دعوے کے مطابق غول کو مارنے پر دلیر ہوا، گویا وہ انہیں وہ حالت دکھا رہا ہے، اور انہیں مشاہدے کے

ذریعے اس کی حقیقت پر مطلع کر رہا ہے، تاکہ ہر ہولناکی پر اس کی جرات اور ہر سختی میں اس کے ثبات پر تعجب (5) کیا جائے۔ اسی طرح بادلوں کا مردہ بستی کی طرف ہانکنا اور زمین کو اس کی موت کے بعد بارش کے ذریعے زندہ کرنا، جب یہ دونوں قدرتِ باھرہ کے دلائل میں سے تھے تو 'فیسوق' اور 'یحیي' سے عدول کر کے 'فَسُقْنَا' اور 'أحییٰنا' کہا گیا۔

---

(1) نسخوں میں: 'ہینون' اور 'لینون' ہے، اور ثابت شدہ نحاس کی 'اعراب القرآن' سے ہے۔ (2) مجاز القرآن 152/2، اور (د)، (ز) اور (م) میں 'فتسوقہ' واقع ہوا ہے۔ ابو عبیدہ نے کہا: عرب 'نفعل' کی جگہ 'فعلنا' رکھ دیتے ہیں۔ (3) الکشاف 302-301/3 میں، اور جو اس میں سے قوسین کے درمیان آئے گا۔ (4) دیوان تابط شرا ص 224-225، اور الاغانی 21/ 134۔ اس کا قول: 'بسھب'، 'السھب': بیابان، اور 'الصحصحان': زمین کا ہموار حصہ۔ اس کا قول: 'وللجران'، اونٹ کی گردن کا وہ حصہ جو اس کے ذبح کرنے کی جگہ سے اس کے سینے تک ہوتا ہے۔ القاموس (سھب) اور (صحح) اور (جرن)۔ (5) الکشاف میں: تعجب کے لیے۔

Surah Fatir: Verses 9 - 10 Page 353

...with them, shifting from the third person (absentee) to what is more deeply rooted in specificity and more indicative of it.

The general reading is: {the winds [al-riyāḥ]}. Ibn Muhaysin, Ibn Kathir, Al-A'mash, Yahya, Hamza, and Al-Kisa'i read: {the wind [al-rīḥ]} in the singular (1). The explanation of this verse and a full discussion of it have already been provided (2).

{Thus is the resurrection [al-nushūr]} meaning: In this manner, you will be brought back to life after you have died, from "nashara al-insānu nushūran" (man rose up). So the "kāf" (like) is in the nominative position, meaning: like the revival of dead land is the resurrection of the dead. It is narrated from Abu Razin al-Uqayli that he said: I said, "O Messenger of Allah, how does Allah bring the dead back to life, and what is the sign of that in His creation?" He said, "Have you not passed by the valley of your people while it was barren, then you passed by it while it was swaying green?" I said, "Yes, O Messenger of Allah." He said, "Thus Allah brings the dead back to life, and that is His sign in His creation" (3). We have mentioned this report in Surah al-A'raf and elsewhere (4).

The words of the Almighty: {Whoever desires honor [al-ʿizzah] - then to Allah belongs all honor. To Him ascends good speech, and righteous work raises it. And they who plot evil deeds will have a severe punishment, and the plotting of those - it will perish. (10)}

The words of the Almighty: {Whoever desires honor - then to Allah belongs all honor} According to Al-Farra', the estimation is: whoever wants the knowledge of honor. Others from the people of knowledge said similarly. Meaning: whoever wants the knowledge of honor that has no humiliation with it; because if honor leads to humiliation, it is only exposure to humiliation, and the honor that has no humiliation with it belongs to Allah, Mighty and Majestic. {All} is in the accusative case as a "ḥāl" (circumstance). Al-Zajjaj estimated its meaning: whoever desires honor through his worship of Allah, Mighty and Majestic - and honor belongs to Him, Glory be to Him - then Allah, Mighty and Majestic, will grant him honor in the Hereafter and this world (5).

---

(1) Al-Sab'ah pp. 172-173, and Al-Taysir p. 78 from Ibn Kathir, Hamza, and Al-Kisa'i. (2) 2/498-502 and 9/253-255. (3) Al-Kashshaf 3/302. (4) 1/296 and 9/255. (5) I'rāb al-

Qurʾān by Al-Nahhas 3/364, and Al-Farra's words in Maʿānī al-Qurʾān 2/367, and Al-Zajjaj's similar words in Maʿānī al-Qurʾān 4/264.

सूरह फातिर: आयत 9 - 10 पृष्ठ 353

...उन दोनों के साथ, अनुपस्थित शब्द (परोक्ष रूप) से उस ओर जो विशिष्टता में अधिक गहरा है और उस पर अधिक प्रमाण देने वाला है।

सामान्य पाठ है: {हवाएं(अल्-रियाह)}। इब्न मुहैसिन, इब्न कसीर, अल-अअमाश, याह्या, हमज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा है: {हवा (अल्-रीह)} एकवचन में (1)। इस आयत का स्पष्टीकरण और इस पर पूरी चर्चा पहले ही की जा चुकी है (2)।

{इसी प्रकार पुनरुत्थान है} अर्थात: इसी प्रकार तुम मरने के बाद जीवित किए जाओगे, 'नशरा अल-इंसान नशूरन' (मनुष्य का जीवित होकर उठना) से। तो 'काफ़' (की तरह) रफ़ा (कर्ता कारक) की स्थिति में है, अर्थात: मृत भूमि को जीवित करने के समान ही मृतकों का पुनरुत्थान है। अबू रज़ीन अल-उकैली से वर्णित है कि उन्होंने कहा: मैंने कहा, "हे अल्लाह के रसूल, अल्लाह मृतकों को कैसे जीवित करता है, और उसकी रचना में इसका क्या प्रमाण है?" उन्होंने कहा, "क्या तुम अपने कबीले की घाटी से नहीं गुज़रे जब वह सूखी और बंजर थी, फिर तुम वहां से गुज़रे जब वह हरी-भरी होकर लहलहा रही थी?" मैंने कहा, "हाँ, हे अल्लाह के रसूल।" उन्होंने कहा, "इसी तरह अल्लाह मृतकों को जीवित करता है, और यही उसकी रचना में उसकी निशानी है" (3)। हमने इस रिवायत का उल्लेख सूरह 'अल-अअराफ़' और अन्य स्थानों पर किया है (4)।

अल्लाह तआला का कथन: {जो कोई सम्मान (इज़्ज़त) चाहता है - तो अल्लाह ही के लिए सारा सम्मान है। उसी की ओर पवित्र शब्द ऊपर चढ़ते हैं, और नेक अमल उसे ऊँचा उठाता है। और जो लोग बुरी चालें चलते हैं, उनके लिए कड़ी यातना है, और उनकी चालबाज़ी स्वयं ही नष्ट हो जाएगी। (10)}

अल्लाह तआला का कथन: {जो कोई सम्मान चाहता है - तो अल्लाह ही के लिए सारा सम्मान है} अल-फ़र्रा के अनुसार अनुमानित अर्थ है: जो सम्मान का ज्ञान चाहता है। ज्ञान के अन्य लोगों ने भी ऐसा ही कहा है। अर्थात: जो उस सम्मान का ज्ञान चाहता है जिसके साथ कोई अपमान (जिल्लत) न हो; क्योंकि यदि सम्मान अपमान की ओर ले जाए, तो वह केवल अपमान का सामना करना है, और वह सम्मान जिसके साथ कोई अपमान नहीं है, वह अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल के लिए है। {सारा} हाल (अवस्था) के रूप में मंसूब (कर्म कारक) है। अल-ज़ज्जाज ने इसके अर्थ का अनुमान लगाया है: जो अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल की अपनी इबादत के माध्यम से सम्मान चाहता है - और सम्मान उसी (अल्लाह) के लिए है - तो अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल उसे परलोक और दुनिया में सम्मानित करेगा (5)।

(1) अल-सबआ पृष्ठ 172-173, और अल-तयसीर पृष्ठ 78 इब्न कसीर, हमज़ा और अल-किसाई से। (2) 2/498-502 और 9/253-255। (3) अल-कश्शाफ़ 3/302। (4) 1/296 और 9/255। (5) अल-नहहास द्वारा इअराब अल-कुरान 3/364, और अल-फ़र्रा के मा'आनी अल-कुरान 2/367 में शब्द, और अल-ज़ज्जाज के मा'आनी अल-कुरान 4/264 में इसी तरह के शब्द।

سورہ فاطر: آیات 9 - 10 صفحہ 353

...ان دونوں کے ساتھ، غائب کے لفظ سے ہٹ کر اس کی طرف جو اختصاص میں زیادہ گہرا اور اس پر زیادہ دلالت کرنے والا ہے۔

عام قراءت ہے: {الرِّيَاحَ}۔ ابن محیصن، ابن کثیر، اعمش، یحییٰ، حمزہ اور کسائی نے پڑھا ہے: {الرِّيحَ} واحد کے ساتھ (1)۔ اس آیت کا بیان اور اس میں گفتگو پہلے مکمل ہو چکی ہے (2)۔

{كَذَٰلِكَ النُّشُورُ} یعنی: اسی طرح تم مرنے کے بعد زندہ کیے جاؤ گے، 'نشر الانسان نشوراً' سے۔ پس 'کاف' (کی طرح) محلِ رفع میں ہے، یعنی: بنجر زمین کو زندہ کرنے کی طرح ہی مردوں کا زندہ ہونا ہے۔ ابو رزین العقیلی سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے عرض کیا، "اے اللہ کے رسول، اللہ مردوں کو کیسے زندہ کرے گا، اور اس کی مخلوق میں اس کی کیا نشانی ہے؟" آپ ﷺ نے فرمایا، "کیا تم اپنی قوم کی وادی سے نہیں گزرے جبکہ وہ قحط زدہ (بنجر) تھی، پھر تم اس سے گزرے جبکہ وہ لہلہاتی ہریالی بنی ہوئی تھی؟" میں نے عرض کیا، "جی ہاں، اے اللہ کے رسول۔" آپ ﷺ نے فرمایا، "اللہ اسی طرح مردوں کو زندہ کرے گا، اور یہ اس کی مخلوق میں اس کی نشانی ہے" (3)۔ ہم نے اس روایت کا ذکر 'الاعراف' اور دیگر مقامات پر کیا ہے (4)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {جو شخص عزت چاہتا ہے - تو اللہ ہی کے لیے ساری عزت ہے۔ اسی کی طرف پاکیزہ کلمات چڑھتے ہیں اور نیک عمل اسے بلند کرتا ہے۔ اور جو لوگ بری چالیں چلتے ہیں ان کے لیے سخت عذاب ہے، اور ان لوگوں کا مکر ہی برباد ہو جائے گا۔ (10)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {مَن كَانَ يُرِيدُ الْعِزَّةَ فَلِلَّهِ الْعِزَّةُ جَمِيعًا} فراء کے نزدیک تقدیر (پوشیدہ مفہوم) یہ ہے: جو عزت کا علم چاہتا ہے۔ علمائے کرام میں سے دوسروں نے بھی یہی کہا ہے۔ یعنی: جو اس

عزت کا علم چاہتا ہے جس کے ساتھ کوئی ذلت نہ ہو؛ کیونکہ اگر عزت ذلت کی طرف لے جائے تو وہ محض ذلت کا سامنا کرنا ہے، اور وہ عزت جس کے ساتھ کوئی ذلت نہیں وہ اللہ عزوجل کے لیے ہے۔ {جَمِيعًا} حال ہونے کی بنا پر منصوب ہے۔ زجاج نے اس کے معنی کا اندازہ یہ لگایا ہے: جو شخص اللہ عزوجل کی عبادت کے ذریعے عزت چاہتا ہے - حالانکہ عزت صرف اسی (اللہ) کے لیے ہے - تو اللہ عزوجل اسے آخرت اور دنیا میں عزت عطا فرمائے گا (5)۔

---

(1) السبعہ ص 172-173، اور التیسیر ص 78 از ابن کثیر، حمزہ اور کسائی۔ (2) 2/ 498-502 اور 9/ 253-255۔ (3) الکشاف 3/ 302۔ (4) 1/ 296 اور 9/ 255۔ (5) اعراب القرآن للناس 3/ 364، اور فراء کے کلمات معانی القرآن 2/ 367 میں، اور زجاج کے اسی طرح کے کلمات معانی القرآن 4/ 264 میں۔

I say: This is better, and it was narrated as 'marfu' (traced back to the Prophet) as follows. "To Allah belongs all honor" [Fatir: 10]. The apparent meaning of this is to reassure the listeners with His honor, and to inform them that what is due to Him of that honor is not to be coveted by anyone else. Thus, the definite article "al-" (in al-'izzah) denotes 'familiarity' (al-'ahd) for those who know Him, glory be to Him, and what is due to Him of that. This is what is understood from the words of Truth in Surah Yunus: "And let not their speech grieve you. Indeed, honor belongs to Allah entirely" [Verse: 65].

It is also possible that He, glory be to Him, intends to alert people of status and high aspirations as to where honor is obtained and from where it is deserved. In this case, the definite article "al-" denotes 'exhaustiveness' (istighraq), which is the understanding from the verses of this Surah. So, whoever seeks honor from Allah and is sincere in seeking it through neediness, humility, stillness, and submissiveness, will find it with Him - God willing - neither withheld nor hidden from him. He ﷺ said: "Whoever humbles himself for Allah, Allah will exalt him" (1). And whoever seeks it from someone else, He will entrust him (2) to the one from whom he sought it. Allah has mentioned people who sought honor from other than Him, saying: "Those who take disbelievers as allies instead of the believers. Do they seek honor with them? For indeed, honor belongs to Allah entirely" [An-Nisa: 139]. So, He informed you (3) explicitly and clearly that honor belongs to Him, through which He honors whom He wills and humbles whom He wills. He ﷺ said, interpreting His words: "Whoever desires honor - then to Allah belongs all honor": "Whoever desires the honor of the two worlds, let him obey the Almighty" (4). This is the meaning of the words of al-Zajjaj, and how beautiful are the words of the one who said:

"And when necks are humbled in modesty from us to You, their honor lies in their humility" (5).

So, whoever wants honor to attain the greatest victory and enter the Abode of Honor - and by Allah, it is honor - let him aim for honor (6) through Allah, glory be to Him, and by taking pride in Him; for indeed, whoever takes pride in servants, Allah humbles him, and whoever takes pride in Allah...

(1) A part of a hadith narrated by Ahmad (7206) and Muslim (2588) on the authority of Abu Hurayrah. (2) In manuscript (Z): "entrusted". (3) In manuscript (Z): "He made clear". (4) Narrated by al-Khatib in Tarikh Baghdad 6/80 and 8/171, and Ibn Asakir in

Tarikh Dimashq 7/12. (5) Said by Abu Ishaq al-Sabi, as in Yatimat al-Dahr 2/325, and Salaf 11/129. (6) In manuscripts (Kh) and (T): "through humility".

मैंने कहा: यह बेहतर है, और जैसा कि आगे आता है, इसे 'मरफ़ू (पैगंबर से जुड़ी हुई) के रूप में वर्णित किया गया है। "तो सारी प्रतिष्ठा अल्लाह ही के लिए है" [फातिर: 10]। इसका प्रत्यक्ष अर्थ सुनने वालों को उनकी प्रतिष्ठा से आश्वस्त करना है, और उन्हें यह बताना है कि उनके लिए जो प्रतिष्ठा अनिवार्य है, उसकी किसी और से लालसा नहीं की जानी चाहिए। इस प्रकार, 'अल-' (अल-इज़्ज़ह में) निश्चित लेख उनके लिए 'परिचितता' (अल-अहद) को दर्शाता है जो उन्हें जानते हैं, वह पवित्र है, और इसके कारण उनके लिए क्या अनिवार्य है। यही बात सूरह यूनुस में सत्य के वचनों से समझी जाती है: "और उनकी बातें तुम्हें दुखी न करें। वास्तव में, प्रतिष्ठा पूरी तरह से अल्लाह की है" [आयत: 65]।

यह भी संभव है कि वह, पवित्र है, उच्च स्थिति और उच्च आकांक्षाओं वाले लोगों को सचेत करना चाहता है कि प्रतिष्ठा कहाँ से प्राप्त होती है और वह कहाँ से योग्य है। इस स्थिति में, निश्चित लेख 'अल-' 'व्यापकता' (इस्तिग़राक़) को दर्शाता है, जो इस सूरह की आयतों से समझ में आता है। तो, जो कोई अल्लाह से प्रतिष्ठा चाहता है और आवश्यकता, विनम्रता, शांति और अधीनता के माध्यम से इसे प्राप्त करने में सच्चा है, वह इसे उसके पास पाएगा - इंशाअल्लाह - न तो उससे रोका गया और न ही उससे छिपाया गया; उन्होंने ﷺ कहा: "जो कोई अल्लाह के लिए विनम्र होता है, अल्लाह उसे ऊपर उठाता है" (1)। और जो कोई इसे किसी और से चाहता है, वह उसे उसी को सौंप देगा (2) जिससे उसने इसकी मांग की थी। अल्लाह ने उन लोगों का उल्लेख किया है जिन्होंने उसके अलावा दूसरों से प्रतिष्ठा मांगी थी, कहा: "जो विश्वासियों के बजाय अविश्वासियों को सहयोगियों के रूप में लेते हैं। क्या वे उनके पास प्रतिष्ठा चाहते हैं? वास्तव में, प्रतिष्ठा पूरी तरह से अल्लाह की है" [अन-निसा: 139]। तो, उसने आपको स्पष्ट रूप से सूचित किया (3) कि प्रतिष्ठा उसी की है, जिससे वह जिसे चाहता है प्रतिष्ठा देता है और जिसे चाहता है अपमानित करता है। उन्होंने ﷺ ने उनके वचनों की व्याख्या करते हुए कहा: "जो कोई प्रतिष्ठा चाहता है - तो सारी प्रतिष्ठा अल्लाह ही के लिए है": "जो कोई दोनों लोकों की प्रतिष्ठा चाहता है, उसे सर्वशक्तिमान की आज्ञा माननी चाहिए" (4)। अल-ज़ज्जाज के शब्दों का यही अर्थ है, और कितना सुंदर कहा है उस व्यक्ति ने जिसने कहा:

"और जब गर्दनें हमारी ओर से आपकी विनम्रता में झुक जाती हैं, तो उनकी प्रतिष्ठा उनकी विनम्रता में ही होती है" (5)।

इसलिए, जो कोई सबसे बड़ी जीत हासिल करने और सम्मान के घर में प्रवेश करने के लिए प्रतिष्ठा चाहता है - और अल्लाह की कसम, यह प्रतिष्ठा ही है - उसे अल्लाह, वह पवित्र है, और उसके साथ गर्व करने के माध्यम से प्रतिष्ठा (6) का लक्ष्य रखना चाहिए; क्योंकि वास्तव में, जो कोई सेवकों के साथ गर्व करता है, अल्लाह उसे अपमानित करता है, और जो कोई अल्लाह के साथ गर्व करता है...

(1) अहमद (7206) और मुस्लिम (2588) द्वारा अबू हुरैरा के अधिकार पर वर्णित एक हदीस का एक हिस्सा। (2) पांडुलिपि (Z) में: "सौंप दिया"। (3) पांडुलिपि (Z) में: "स्पष्ट किया"। (4) अल-खतीब द्वारा तारीख बगदाद 6/80 और 8/171 में, और इब्न असाकिर द्वारा तारीख दमिश्क 7/12 में वर्णित। (5) अबू इशाक अल-साबी द्वारा कहा गया, जैसा कि यतीमत अल-दहर 2/325 में, और सलफ 11/129 में है। (6) पांडुलिपियों (ख) और (त) में: "विनम्रता के माध्यम से"।

میں نے کہا: یہ بہتر ہے، اور یہ مرفوعاً مروی ہے جیسا کہ آگے آتا ہے۔ ﴿فَلِلَّهِ الْعِزَّةُ جَمِيعاً﴾ "پس تمام عزت اللہ ہی کے لیے ہے" [فاطر: 10]۔ اس کا ظاہری مفہوم سننے والوں کو اللہ کی عزت سے مانوس کرنا ہے، اور انہیں بتانا ہے کہ اس عزت میں سے جو اس کے لیے واجب ہے، اس میں کسی اور کی طمع کی گنجائش نہیں ہے۔ تو "الف لام" (العزۃ میں) جاننے والوں کے نزدیک عہد کے لیے ہے، اور جو کچھ اس کی وجہ سے اس کے لیے واجب ہے، اور یہی اللہ تعالیٰ کے قول سے سمجھا جاتا ہے جو سورہ یونس میں ہے: ﴿وَلَا يَحْزُنكَ قَوْلُهُمْ إِنَّ الْعِزَّةَ لِلَّهِ جَمِيعاً﴾ "اور ان کی باتیں تمہیں غمگین نہ کریں، بے شک عزت تمام کی تمام اللہ ہی کے لیے ہے" [آیت: 65]۔

اور یہ بھی احتمال ہے کہ اللہ سبحانہ وتعالیٰ بلند ہمت اور صاحبِ قدر لوگوں کو اس بات پر متنبہ کرنا چاہتا ہو کہ عزت کہاں سے حاصل ہوتی ہے اور کہاں سے اس کا استحقاق پیدا ہوتا ہے، تو الف لام "استغراق" کے لیے ہوگا، اور یہی اس سورہ کی آیات سے سمجھا جاتا ہے۔ پس جس نے اللہ سے عزت طلب کی اور اس کی طلب میں فقر، عاجزی، سکون اور خضوع کے ساتھ سچا رہا، تو وہ اللہ کے پاس اسے پا لے گا - ان شاء اللہ - وہ نہ روکی جائے گی اور نہ ہی اس سے چھپائی جائے گی؛ آپ ﷺ نے فرمایا: "جس نے اللہ کے لیے تواضع اختیار کی، اللہ نے اسے بلند کر دیا" (1)۔ اور جس نے اسے غیر سے طلب کیا، اللہ اسے اسی کے سپرد کر دے گا (2) جس سے اس نے طلب کی تھی۔ اور اللہ تعالیٰ نے ان لوگوں کا ذکر کیا ہے جنہوں نے غیر اللہ سے عزت طلب کی تھی، فرمایا: ﴿الَّذِينَ يَتَّخِذُونَ الْكَفِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِن دُونِ الْمُؤْمِنِينَ أَيَبْتَغُونَ عِندَهُمُ الْعِزَّةَ فَإِنَّ الْعِزَّةَ لِلَّهِ جَمِيعاً﴾ "وہ لوگ جو مومنوں کو چھوڑ کر کافروں کو دوست بناتے ہیں، کیا وہ ان کے پاس عزت تلاش کرتے ہیں؟ تو بے شک عزت تمام کی تمام اللہ ہی کے لیے ہے" [النساء: 139]۔ چنانچہ اللہ نے آپ

کو صراحت کے ساتھ بتا دیا (3) جس میں کوئی شک نہیں کہ عزت اس کے لیے ہے، وہ جس کو چاہتا ہے اس کے ذریعے عزت دیتا ہے اور جس کو چاہتا ہے ذلیل کرتا ہے۔ اور آپ ﷺ نے اللہ تعالیٰ کے قول ﴿مَن كَانَ يُرِيدُ الْعِزَّةَ فَلِلَّهِ الْعِزَّةُ جَمِيعاً﴾ کی تفسیر کرتے ہوئے فرمایا: "جو دونوں جہانوں کی عزت چاہتا ہے اسے چاہیے کہ وہ عزیز (غالب) کی اطاعت کرے" (4)۔ اور یہی زجاج کے قول کا معنی ہے، اور کتنا اچھا کہا ہے اس نے جس نے کہا:

"اور جب گردنیں ہماری طرف سے آپ کے حضور عاجزی میں جھک جاتی ہیں، تو ان کی عزت ان کی عاجزی میں ہی ہے" (5)۔

پس جو کوئی عزت چاہتا ہے تاکہ بڑی کامیابی حاصل کرے اور دارِ عزت میں داخل ہو - اور اللہ کی قسم وہی عزت ہے - تو اسے چاہیے کہ وہ اللہ سبحانہ وتعالیٰ کے ذریعے عزت (6) کا قصد کرے اور اسی کے ساتھ معزز بنے؛ کیونکہ جو بندوں کے ذریعے معزز بننا چاہتا ہے اللہ اسے ذلیل کر دیتا ہے، اور جو اللہ کے ذریعے معزز بنتا ہے...

(1) ایک حدیث کا ٹکڑا ہے جسے احمد (7206) اور مسلم (2588) نے ابوہریرہ ؓ سے روایت کیا ہے۔ (2) (ظ) میں: "وكل" (سپرد کر دیا) ہے۔ (3) (ظ) میں: "فأبان" (واضح کر دیا) ہے۔ (4) اسے خطیب نے تاریخ بغداد 6 / 80 اور 8 / 171 میں، اور ابن عساکر نے تاریخ دمشق 7 / 12 میں روایت کیا ہے۔ (5) اس کے کہنے والے ابو اسحاق صابی ہیں جیسا کہ یتیمۃ الدہر 2 / 325 میں ہے، اور سلف 11 / 129۔ (6) (خ) اور (ط) میں: "بالذلة" (عاجزی کے ساتھ) ہے۔

Surah Fatir: Verse 10 355

May Allah honor him.

His words, the Almighty: {To Him ascends good speech, and righteous work raises it} contains two issues:

The first: His words, the Almighty: {To Him ascends good speech} and the sentence is complete. Then begins {and righteous work raises it} in the sense that: Allah raises it, or He raises its doer. It is also permissible for the meaning to be: and righteous work raises the good speech; thus the speech remains connected as will be explained later.

Ascending: it is movement upwards, and it is also rising. This is not conceivable for speech because it is an accidental quality (non-physical), but its ascent is given as a metaphor for its acceptance; because the place of reward is above, and the place of punishment is below (2).

Al-Zajjaj said: It is said: the matter was raised to the judge, meaning: he became aware of it, so it is in the sense of knowledge (3). And good speech (4) was specifically mentioned to explain the reward for it.

His saying: "To Him" means: to Allah it ascends. And it was said: it ascends to His heaven and the place (5) where no one else has judgment. And it was said: meaning: the book in which the servant's acts of obedience are written is carried to heaven.

And "good speech" is the monotheism (Tawhid) stemming from a good creed. And it was said: it is praising, glorifying, mentioning Allah and the like. And they recited:

Do not be pleased with the sweetness of a man's words until his deeds adorn what he says. So if you weigh his deeds against his words and they balance, then the brotherhood of that person is beauty (6).

---

(1) Clarification of stopping and starting 2/848, and stopping at {To Him ascends good speech} is a good stop, as mentioned by Abu Bakr al-Anbari. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1593. (3) Mentioned by al-Wahidi in al-Wasit 3/502 without attribution, and we did not find it in the 'Meanings of the Quran' by al-Zajjaj. (4) In (Zh): "good speech", and in (M): "speech and the good". (5) In al-Wasit by al-Wahidi 3/502 (and the speech from it): "and it is the place", instead of "and the place". (6) Mentioned by Ibn Asakir in the 'History of Damascus' 162/8 from Ishaq bin Ibrahim bin Maymun al-Mawsili. His saying: "fa'al" (deeds), like "sahab" (clouds): it is the name for good action. Al-Qamus (fa'al).

सूरह फातिर: आयत 10 355

अल्लाह ने उन्हें सम्मानित किया।

अल्लाह तआला का कथन: {उसी की ओर अच्छी बातें ऊपर जाती हैं और नेक काम उसे ऊँचा उठाता है} इसमें दो मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का कथन: {उसी की ओर अच्छी बातें ऊपर जाती हैं} और यहाँ वाक्य पूरा हो गया। फिर शुरू होता है {और नेक काम उसे ऊँचा उठाता है} इस अर्थ में कि: अल्लाह उसे ऊँचा उठाता है, या वह उसके कर्ता को ऊँचा उठाता है। और यह भी संभव है कि इसका अर्थ यह हो: और नेक काम अच्छी बातों को ऊपर उठाता है; तो बात उसी तरह जुड़ी रहेगी जैसा कि आगे स्पष्ट किया जाएगा।

आरोहण (चढ़ना): यह ऊपर की ओर गति है, और यह ऊपर उठना भी है। वाणी के लिए इसका भौतिक रूप में होना संभव नहीं है क्योंकि यह एक गुण है, लेकिन इसके आरोहण को इसकी स्वीकृति के उदाहरण के रूप में दिया गया है; क्योंकि इनाम (सवाब) का स्थान ऊपर है, और दंड का स्थान नीचे है (2)।

अल-ज़ज्जाज ने कहा: कहा जाता है: मामला न्यायाधीश तक पहुँचा (उठाया गया), यानी: उसने उसे जान लिया, तो यह ज्ञान के अर्थ में है (3)। और अच्छी बातों (4) का विशेष उल्लेख उनके प्रतिफल (सवाब) को स्पष्ट करने के लिए किया गया है।

उनका कहना: "उसी की ओर" यानी: अल्लाह की ओर वह चढ़ता है। और कहा गया: वह उसके स्वर्ग और उस स्थान (5) की ओर चढ़ता है जहाँ अल्लाह के अलावा किसी और का शासन नहीं चलता। और कहा गया: यानी: वह पुस्तक जिसमें सेवक के नेक काम लिखे होते हैं, स्वर्ग ले जाई जाती है।

और "अच्छी बातें" वह एकेश्वरवाद (तौहीद) है जो एक अच्छे अक़ीदे से उत्पन्न होता है। और कहा गया: यह हम्द (प्रशंसा), तस्बीह (महिमा), अल्लाह का ज़िक्र और इसी तरह की चीज़ें हैं। और उन्होंने कविता पढ़ी:

किसी व्यक्ति की बातों की मिठास से प्रसन्न न हों जब तक कि उसके कर्म उसकी बातों को सुशोभित न करें। तो यदि आप उसके कर्मों को उसकी बातों के साथ तौलें और वे संतुलित हों, तो उस व्यक्ति का भाईचारा ही सौंदर्य है (6)।

(1) इदाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा 2/848, और {उसी की ओर अच्छी बातें ऊपर जाती हैं} पर रुकना एक अच्छा वक़्फ़ (विराम) है, जैसा कि अबू बक्र अल-अंसारी ने उल्लेख किया है। (2) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 4/1593। (3) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 3/502 में बिना किसी श्रेय के उल्लेख किया गया है, और हमें यह अल-ज़ज्जाज की 'मानी अल-कुरान' में नहीं मिला। (4) (ज़) में: "अच्छी बातें", और (म) में: "वाणी और अच्छी"। (5) अल-वाहिदी द्वारा अल-वसीत 3/502 में (और उससे वाणी): "और वह स्थान है", इसके बजाय: "और स्थान"। (6) इब्न असाकिर ने 'तारीख दमिश्क' 162/8 में इशाक बिन इब्राहिम बिन मैमुन अल-मौसिली से इनका उल्लेख किया है। उनका कहना: "फ़ाल" (कर्म), "सहाब" (बादल) की तरह: यह अच्छे कार्य का नाम है। अल-कामूस (फ़ाल)।

سورہ فاطر: آیت ۱۰ ۳۵۵

اللہ تعالیٰ اسے معزز فرمائے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ﴾ اس میں دو مسئلے ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ﴾ اور کلام مکمل ہوا۔ پھر شروع ہوتا ہے ﴿وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ﴾ اس معنی پر کہ: اللہ اسے بلند کرتا ہے، یا وہ اس کے کرنے والے کو بلند کرتا ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ معنی یہ ہو: اور عملِ صالح پاکیزہ کلمات کو بلند کرتا ہے؛ تو کلام اسی طرح ملا ہوا ہوگا جیسا کہ آگے بیان آئے گا۔

صعود (چڑھنا): یہ اوپر کی طرف حرکت ہے، اور یہ عروج بھی ہے۔ کلام کے بارے میں اس کا تصور نہیں کیا جا سکتا کیونکہ یہ ایک عرض (غیر مادی صفت) ہے، لیکن اس کے چڑھنے کو اس کی قبولیت کے لیے بطور مثال پیش کیا گیا ہے؛ کیونکہ ثواب کی جگہ اوپر ہے، اور عذاب کی جگہ نیچے ہے (۲)۔

زجاج نے کہا: کہا جاتا ہے: معاملہ قاضی تک پہنچا (اٹھایا گیا)، یعنی: اس نے اسے جان لیا، تو یہ علم کے معنی میں ہے (۳)۔ اور خاص طور پر کلمہ طیب (۴) کا ذکر اس پر ثواب کے بیان کے لیے کیا گیا ہے۔

اور اللہ کا ارشاد: «إليہ» یعنی: اللہ کی طرف وہ چڑھتا ہے۔ اور کہا گیا: وہ اس کے آسمان اور اس مقام (۵) کی طرف چڑھتا ہے جہاں اس کے علاوہ کسی اور کا حکم نہیں چلتا۔ اور کہا گیا: یعنی: وہ کتاب جس میں بندے کی اطاعتیں لکھی ہوتی ہیں، آسمان کی طرف لے جائی جاتی ہے۔

اور «الكلم الطيب» سے مراد وہ توحید ہے جو پاکیزہ عقیدے سے صادر ہو۔ اور کہا گیا: یہ حمد و ثنا، تسبیح، اللہ کا ذکر اور اسی طرح کی چیزیں ہیں۔ اور انہوں نے یہ اشعار پڑھے:

کسی آدمی کے کلام کی مٹھاس سے خوش نہ ہو جب تک کہ اس کے عمل اس کی باتوں کو زینت نہ بخشیں۔ پس جب تم اس کے عمل کو اس کے قول کے ساتھ تولو اور وہ برابر ہو جائیں، تو اس شخص کی بھائی چارہ ہی جمال (خوبصورتی) ہے (۶)۔

---

(۱) ایضاح الوقف والابتداء ۸۴۸/۲، اور ﴿إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ﴾ پر وقف کرنا وقفِ حسن ہے، جیسا کہ ابوبکر الانباری نے ذکر کیا ہے۔ (۲) احکام القرآن لابن العربی ۱۵۹۳/۴۔ (۳) اسے الواحدی نے الوسیط ۵۰۲/۳ میں بغیر کسی نسبت کے ذکر کیا ہے، اور ہم نے اسے زجاج کی معانی القرآن میں نہیں پایا۔ (۴) (ظ) میں ہے: الكلم الطيب، اور (م) میں: الكلام والطيب۔ (۵) الواحدی کی الوسیط ۵۰۲/۳ میں (اور کلام اس سے ہے): وہ محل (جگہ) ہے، بجائے: اور محل۔ (۶) ان دونوں اشعار کو ابن عساکر نے تاریخِ دمشق ۱۶۲/۸ میں اسحاق بن ابراہیم بن میمون الموصلی سے نقل کیا ہے۔ ان کا قول: 'فعال'، 'سحاب' کے وزن پر: یہ اچھے کام کا نام ہے۔ القاموس (فعل)۔

Ibn al-Muqaffa' said: Speech without action is like tharid (a bread-based dish) without fat, a cloud without rain, and a bow without a string (1). Regarding this, it was said: Speech is not valid except with action; every saying without deeds is like scattered dust. Indeed, speech without beautiful deeds and marriage without a guardian are the same. Ad-Dahhak recited: "yus’adu" with a dammah on the 'ya' (2). The majority of people recited: "al-kalimu", the plural of "kalimah". Abu Abd al-Rahman recited: "al-kalaamu" (3). I say: Thus, 'al-kalaam' according to this may be used with the meaning of 'al-kalim' and vice versa; based on this, the saying of Abu al-Qasim is understood: "The categories of speech (kalaam) are three" (4); so he placed 'kalaam' in the position of 'kalim', and Allah knows best. {And the righteous deed raises it} Ibn Abbas, Mujahid, and others said: The meaning is: And the righteous deed raises the good words (5). It is mentioned in the hadith: "Allah does not accept speech except with action, and He does not accept speech and action except with intention, and He does not accept speech, action, and intention except with accordance to the Sunnah" (6). Ibn Abbas said: If a servant remembers Allah and speaks good words and performs his obligations, his speech is raised along with his action; but if he speaks and does not perform his obligations, his speech is returned upon his action. Ibn Atiyyah said (7): This is a saying rejected by the creed of the people of the Sunnah...

---

(1) Al-Kashshaf 3/302. (2) Al-Kashshaf 3/302, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/431. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/431, and the reading: "al-kalaam" is in the anomalous readings, p. 123. (4) Al-Jumal fi al-Nahw by Abu al-Qasim al-Zajjaji, p. 1. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/364, and the saying of Mujahid was narrated by al-Tabari 19/340. (6) Al-Kashshaf 3/302, and it was narrated by al-Khatib in Al-Jami' li-Akhlaq al-Rawi wa Adab al-Sami' (692) from the hadith of Anas (may Allah be pleased with him), and in its chain of transmission is Aban ibn Abi Ayyash who is abandoned. It was narrated by Ibn Hibban in al-Majruhin 1/150 from the hadith of Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him), and in its chain is Ahmad ibn al-Hasan al-Masri, about whom Ibn Hibban said: A liar. It was narrated by Ibn Hibban in al-Majruhin 1/280, and Ibn Adi in al-Kamil 3/914 from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), and in its chain is Abu Yahya Zakariya ibn Yahya al-Waqqar, about whom Ibn Adi said: He fabricates hadith, and Salih Jazarah accused him of lying. See also al-Kamil by Ibn Adi 3/1071, al-Mizan 1/633 and 2/77, and Takhrij Ahadith al-Kashshaf pp. 138-139. (7) In Al-Muharrar al-Wajiz 4/431, and what precedes it is from it, and the report of Ibn Abbas was narrated in a similar way by al-Tabari 19/339.

इब्न अल-मुक़फ़्फ़ा ने कहा: बिना काम के बात, बिना चर्बी के सरीद (एक व्यंजन), बिना बारिश के बादल और बिना डोरी के धनुष के समान है (1)। इसके बारे में कहा गया है: कथन बिना कर्म के नहीं होता; कर्म रहित हर बात धूल के समान है। निश्चित रूप से, सुंदर कर्मों के बिना बात और अभिभावक के बिना विवाह एक समान हैं। अद-दह्हाक ने 'या' पर दम्मा के साथ "यूसअदु" पढ़ा (2)। अधिकांश लोगों ने "अल-कलीमु" पढ़ा, जो "कलीमा" का बहुवचन है। अबू अब्द अल-रहमान ने "अल-कलामू" पढ़ा (3)। मैंने कहा: इस आधार पर 'अल-कलाम' का प्रयोग 'अल-कलीम' के अर्थ में किया जा सकता है और इसके विपरीत भी; इसी पर अबू अल-कासिम का कथन आधारित है: "भाषण (कलाम) की तीन श्रेणियां हैं" (4); तो उन्होंने 'कलाम' को 'कलीम' के स्थान पर रखा, और अल्लाह बेहतर जानता है। {और नेक अमल उसे बुलंद करता है} इब्न अब्बास, मुजाहिद और अन्य लोगों ने कहा: अर्थ है: और नेक अमल पाकीज़ा बातों को बुलंद करता है (5)। हदीस में है: "अल्लाह बिना कर्म के बात स्वीकार नहीं करता, और बिना नीयत के बात और कर्म स्वीकार नहीं करता, और सुन्नत के अनुसार होने के बिना बात, कर्म और नीयत स्वीकार नहीं करता" (6)। इब्न अब्बास ने कहा: जब बंदा अल्लाह को याद करता है और अच्छी बात कहता है और अपने फर्ज पूरे करता है, तो उसकी बात उसके अमल के साथ ऊपर उठ जाती है; और अगर वह बात करता है और अपने फर्ज पूरे नहीं करता, तो उसकी बात उसके अमल पर लौटा दी जाती है। इब्न अतिय्याह ने कहा (7): और यह एक ऐसी बात है जिसे सुन्नत वाले (अहले सुन्नत) के अक़ीदे द्वारा खारिज कर दिया गया है...

---

(1) अल-कश्शाफ 3/302। (2) अल-कश्शाफ 3/302, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/431। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/431, और 'अल-कलाम' पाठ शाज़ (असामान्य) पाठों में है, पृष्ठ 123। (4) अबू अल-कासिम अल-ज़ज्जाजी द्वारा रचित 'अल-जुमल फि अल-नह्व', पृष्ठ 1। (5) अल-नह्सास द्वारा रचित 'इराब अल-कुरान' 3/364, और मुजाहिद का कथन अल-तबरी 19/340 द्वारा वर्णित है। (6) अल-कश्शाफ 3/302, और इसे अल-खतीब ने 'अल-जामि' ली-अखलाक अल-रावी वा आदाब अल-सामी' (692) में अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से वर्णित किया है, और इसके इसनाद में अबान इब्न अबी अयाश है जो कि मतरूक (परित्यक्त) है। इसे इब्न हिब्बान ने 'अल-मजरूहीन' 1/150 में इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से वर्णित किया है, और इसके इसनाद में अहमद इब्न अल-हसन अल-मिस्री है, जिसके बारे में इब्न हिब्बान ने कहा: झूठा है। इसे इब्न हिब्बान ने 'अल-मजरूहीन' 1/280 में और इब्न अदी ने 'अल-कामिल' 3/914 में अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से

वर्णित किया है, और इसके इसनाद में अबू यह्या ज़करिया इब्न यह्या अल-वक्कार है, जिसके बारे में इब्न अदी ने कहा: वह हदीसें गढ़ता है, और सालेह जज़राह ने उसे झूठा कहा। इब्न अदी की 'अल-कामिल' 3/1071, 'अल-मीज़ान' 1/633 और 2/77, और 'तखरीज अहादीस अल-कश्शाफ' पृष्ठ 138-139 भी देखें। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/431 में, और उससे पहले वाला भी उसी से है, और इब्न अब्बास की रिपोर्ट अल-तबरी 19/339 द्वारा इसी तरह वर्णित है।

ابن المقفع نے کہا: بغیر عمل کے قول، بغیر چکنائی کے ثرید، بغیر بارش کے بادل اور بغیر تانت (ڈوری) کے کمان کی مانند ہے (۱)۔ اسی کے بارے میں کہا گیا ہے: قول بغیر عمل کے معتبر نہیں ہوتا؛ عمل کے بغیر ہر قول گرد و غبار (ہباء) کی طرح ہے۔ بے شک خوبصورت اعمال کے بغیر قول اور ولی کے بغیر نکاح برابر ہیں۔ ضحاک نے 'ی' پر پیش (ضمہ) کے ساتھ «يُصَعَد» پڑھا (۲)۔ جمہور نے «الكلم» پڑھا جو کہ 'کلمہ' کی جمع ہے۔ اور ابو عبد الرحمن نے «الكلام» پڑھا (۳)۔ میں کہتا ہوں: پس 'کلام' اس بنا پر 'کلم' کے معنی میں استعمال ہو سکتا ہے اور اس کے برعکس بھی؛ اسی پر ابو القاسم کا قول محمول ہے: "کلام کی تین اقسام ہیں" (۴)؛ چنانچہ انہوں نے 'کلام' کو 'کلم' کی جگہ رکھا، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ ﴿وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ﴾ (اور نیک عمل اسے بلند کرتا ہے) ابن عباس، مجاہد اور دیگر نے کہا: معنی یہ ہے کہ نیک عمل پاکیزہ کلمات کو بلند کرتا ہے (۵)۔ حدیث میں ہے: «اللہ عمل کے بغیر قول قبول نہیں کرتا، اور نیت کے بغیر قول و عمل قبول نہیں کرتا، اور سنت کے مطابق ہوئے بغیر قول، عمل اور نیت قبول نہیں کرتا» (۶)۔ ابن عباس نے فرمایا: جب بندہ اللہ کا ذکر کرتا ہے اور پاکیزہ بات کہتا ہے اور اپنے فرائض ادا کرتا ہے، تو اس کا قول اس کے عمل کے ساتھ بلند ہوتا ہے، اور اگر وہ بات کہتا ہے اور اپنے فرائض ادا نہیں کرتا، تو اس کا قول اس کے عمل پر لوٹا دیا جاتا ہے۔ ابن عطیہ نے کہا (۷): اور یہ وہ قول ہے جسے اہل سنت کا عقیدہ رد کرتا ہے...

---

(۱) الكشاف ۳۰۲/۳ ۔ (۲) الكشاف ۳۰۲/۳ ، اور المحرر الوجيز ۴۳۱/٤ ۔ (۳) المحرر الوجيز ۴۳۱/٤ ، اور «الكلام» کی قرآت شاذ قرآتوں میں ہے ص ۱۲۳ ۔ (۴) الجمل في النحو از ابو القاسم الزجاجی ص ۱ ۔ (۵) إعراب القرآن از النحاس ۳ / ۳٦٤ ، اور مجاہد کا قول طبری نے ۱۹ / ۳٤۰

میں روایت کیا ہے۔ (۶) الکشاف ۳۰۲/۳ ، اور اسے الخطیب نے الجامع لأخلاق الراوي وآداب السامع (۶۹۲) میں حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں ابان بن ابی عیاش ہے جو کہ متروک ہے۔ اور اسے ابن حبان نے المجروحین ۱ / ۱۵۰ میں حضرت ابن مسعود رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اس کی سند میں احمد بن الحسن المصری ہے جس کے بارے میں ابن حبان نے کہا: کذاب (بہت جھوٹا) ہے۔ اور اسے ابن حبان نے المجروحین ۱ / ۲۸۰ میں، اور ابن عدی نے الکامل ۳ / ۹۱۴ میں حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں ابو یحییٰ زکریا بن یحییٰ الوقار ہے، ابن عدی نے کہا: وہ حدیثیں گھڑتا ہے، صالح جزرہ نے اسے جھٹلایا۔ نیز دیکھئے الکامل از ابن عدی ۳ / ۱۰۷۱ ، اور المیزان ۱ / ۶۳۳ و ۲ / ۷۷ ، اور تخریج أحادیث الکشاف ص ۱۳۸-۱۳۹ ۔ (۷) المحرر الوجیز ۴۳۱/٤ میں، اور اس سے پہلے والا حصہ بھی اسی سے ہے، اور ابن عباس کی روایت اسی طرح طبری نے روایت کی ہے ۱۹ / ۳۳۹ ۔

It is not authentic from Ibn Abbas. The truth is that a disobedient person who neglects obligatory duties, if he remembers Allah and says good words, it is written for him and accepted from him; he has his good deeds and is accountable for his bad deeds. Allah Almighty accepts from everyone who avoids Shirk (polytheism). Also, good speech (1) is a righteous deed. The saying of those who say: "Action is what raises the words" is correct only if it is interpreted to mean that action increases (2) its elevation and good standing when it supports it. Just as for a person of deeds, such as prayer, fasting, and so on; if good words and remembrance of Allah Almighty are interspersed with his deeds, those deeds become more noble. Thus, His saying: {And the righteous deed raises it} would be an exhortation, a reminder, and an encouragement for deeds. As for the sayings which are deeds in themselves, like the declaration of Monotheism (Tawhid) and glorification (Tasbih), they are acceptable.

Ibn al-Arabi said (3): Indeed, a person's speech in remembrance of Allah, if not accompanied by righteous deeds, does not benefit him, because for one whose actions contradict his words, it is a bane upon him. The realization of this is: if action is established as a condition for the acceptance of speech or linked to it, then there is no acceptance for it except through it. If it is not a condition [nor linked to it], then his good words are written for him, and his bad deeds are written against him, and a balance is struck between them. Then Allah judges with victory, profit, or loss.

I say: What Ibn al-Arabi said is an investigation. It appears that righteous action is a condition for the acceptance of good speech. It has been mentioned in traditions: "When a servant says: 'There is no god but Allah' with a sincere intention, the angels look at his actions. If the action is in accordance with his word, they both ascend (4) together. But if his action is contrary, his word stops until he repents from his action" (5). Based on this: righteous action raises the words.

---

(1) In (Zah) and Al-Muharrar al-Wajiz: "Al-Kalim" (the words). (2) In Al-Muharrar al-Wajiz: "Yazid" (increases). (3) In Ahkam al-Quran 4/1594, and what follows in brackets is from it. (4) In (Zah): If the action is righteous, they both ascend. (5) Narrated similarly by al-Tha'labi and Ibn Mardawayh from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him) in a Marfu' (elevated) report, as mentioned by al-Hafiz in Takhrij Ahadith al-Kashshaf p. 138, and a similar report was mentioned by al-Wahidi in al-Wasit 3/502 from al-Hasan's saying, which is more likely.

सूरह फातिर: आयत १० ३५७

और यह इब्न अब्बास से प्रमाणित नहीं है। सच्चाई यह है कि वह पापी जो अनिवार्य कर्तव्यों (फराइज) को छोड़ देता है, यदि वह अल्लाह को याद करता है और अच्छी बात कहता है, तो यह उसके लिए लिखा जाता है और उससे स्वीकार किया जाता है, उसके लिए उसके नेक काम हैं और उस पर उसके पाप हैं, और अल्लाह सर्वशक्तिमान हर उस व्यक्ति से स्वीकार करता है जो शिर्क(बहुदेववाद) से बचता है। इसके अलावा, अच्छी बात (१) एक नेक कार्य है। और जो लोग यह कहते हैं कि "कर्म ही शब्दों को ऊपर उठाता है" उनकी बात तभी सही बैठती है जब इसका अर्थ यह निकाला जाए कि कर्म उसकी उन्नति और उसकी अच्छी स्थिति को बढ़ा देता है (२) जब वह उसका समर्थन करता है। ठीक वैसे ही जैसे नमाज़, रोज़ा और अन्य कार्यों के करने वाले के लिए; यदि उसके कार्यों के बीच में अच्छी बातें और अल्लाह सर्वशक्तिमान का ज़िक्र शामिल हो, तो वे कार्य और भी श्रेष्ठ हो जाते हैं। तो उसका कहना: {और नेक अमल उसे बुलंद करता है} एक उपदेश, याद दिलाने वाला और कार्यों के लिए प्रोत्साहन होगा। जहाँ तक उन बातों का सवाल है जो स्वयं में कार्य हैं, जैसे तौहीद और तस्बीह, तो वे स्वीकार्य हैं।

इब्न अल-अरबी (३) ने कहा: वास्तव में, अल्लाह की याद में मनुष्य की बात, यदि उसके साथ नेक कार्य न हों, तो वह उसे लाभ नहीं पहुँचाती, क्योंकि जिसका काम उसकी बात के विपरीत हो, वह उस पर बोझ है। इसकी वास्तविकता यह है: यदि कर्म को बात की स्वीकृति के लिए शर्त माना जाए या उससे जुड़ा हुआ हो, तो उसके बिना उसकी कोई स्वीकृति नहीं है। और यदि वह उसमें शर्त न हो [और न ही उससे जुड़ा हो], तो उसकी अच्छी बातें उसके लिए लिख दी जाती हैं और उसके बुरे काम उसके खिलाफ लिख दिए जाते हैं, और उनके बीच संतुलन बनाया जाता है, फिर अल्लाह सफलता, लाभ या हानि का फैसला करता है।

मैं कहता हूँ: इब्न अल-अरबी ने जो कहा वह एक शोध है। और ज़ाहिर है कि नेक कर्म अच्छी बात की स्वीकृति के लिए एक शर्त है। और हदीसों में आया है: "जब कोई बंदा सच्ची नीयत से 'ला इलाहा इल्लल्लाह' कहता है, तो फरिश्ते उसके कर्म को देखते हैं, यदि कर्म उसकी बात के अनुकूल हो, तो वे दोनों साथ ऊपर जाते हैं (४), और यदि उसका कर्म विपरीत हो, तो उसकी बात रुक जाती है जब तक कि वह अपने कर्म से तौबा न कर ले" (५)। तो इसके अनुसार: नेक अमल शब्दों को बुलंद करता है।

(१) (ज़ह) और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ में: अल-कलिम (शब्द)। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ में: यजीद (बढ़ाना)। (३) अहकाम अल-क़ुरआन ४/१५९४ में, और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह उसी से है। (४) (ज़ह) में: यदि कर्म नेक हो तो वे दोनों ऊपर जाते हैं। (५) इसे अल-थलाबी और इब्न मरदावैह ने अबू हुरैरा (रज़िअल्लाहु अन्हु) से मरफ़ू रिवायत के रूप में इसी तरह उद्धृत किया है, जैसा कि अल-हाफ़िज़ ने तख़रीज अहादीस अल-कश्शाफ पृष्ठ १३८ में उल्लेख किया है, और अल-वाहिदी ने अल-वसीत ३/५०२ में अल-हसन के कथन से इसी तरह का उल्लेख किया है, और यही अधिक संभावित है।

اور یہ ابن عباس سے صحیح ثابت نہیں ہے۔ حق یہ ہے کہ وہ گنہگار جو فرائض کو ترک کرنے والا ہے، جب وہ اللہ کا ذکر کرے اور اچھی بات کہے تو وہ اس کے لیے لکھا جاتا ہے اور اس سے قبول کیا جاتا ہے، اس کے لیے اس کی نیکیاں ہیں اور اس پر اس کے گناہ ہیں، اور اللہ تعالیٰ ہر اس شخص سے قبول فرماتا ہے جو شرک سے بچتا ہے۔ اور یہ بھی کہ اچھی بات (۱) ایک نیک عمل ہے۔ اور جو لوگ یہ کہتے ہیں کہ "عمل ہی کلمات کو بلند کرنے والا ہے" ان کی بات تب درست بیٹھتی ہے جب اس کی تاویل یہ کی جائے کہ عمل اس کی بلندی اور اس کے اچھے مقام میں اضافہ کرتا ہے (۲) جب وہ اس کا ساتھ دے۔ جس طرح نماز، روزہ اور دیگر اعمال کرنے والا؛ جب اس کے اعمال کے درمیان اچھی باتیں اور اللہ تعالیٰ کا ذکر شامل ہو جائے تو وہ اعمال زیادہ معزز ہو جاتے ہیں۔ پس اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ﴾ ایک وعظ، یاد دہانی اور اعمال پر ابھارنا ہوگا۔ جہاں تک وہ اقوال ہیں جو بذاتِ خود اعمال ہیں، جیسے توحید اور تسبیح، تو وہ مقبول ہیں۔

ابن العربی (۳) نے کہا: بیشک اللہ کے ذکر میں انسان کی بات، اگر اس کے ساتھ نیک عمل نہ ہو تو وہ اسے فائدہ نہیں دیتی، کیونکہ جس کا عمل اس کے قول کے خلاف ہو وہ اس پر بوجھ ہے۔ اس کی حقیقت یہ ہے: اگر عمل قول کی قبولیت کی شرط ہو یا اس سے وابستہ ہو، تو اس کے بغیر اس کی کوئی قبولیت نہیں ہے، اور اگر وہ اس میں شرط نہ ہو [اور نہ ہی اس سے وابستہ ہو] تو اس کی اچھی باتیں اس کے لیے لکھ لی جاتی ہیں، اور اس کا برا عمل اس کے خلاف لکھا جاتا ہے، اور ان دونوں کے درمیان موازنہ کیا جاتا ہے، پھر اللہ تعالیٰ کامیابی، نفع یا نقصان کا فیصلہ فرماتا ہے۔

میں کہتا ہوں: جو کچھ ابن العربی نے کہا وہ تحقیق ہے۔ اور ظاہر یہ ہے کہ نیک عمل اچھی بات کی قبولیت کی شرط ہے۔ اور آثار میں آیا ہے: «جب بندہ سچی نیت سے لا الہ الا اللہ کہتا ہے، تو فرشتے اس کے عمل کی طرف دیکھتے ہیں، اگر عمل اس کے قول کے مطابق ہو تو وہ دونوں اکٹھے اوپر جاتے ہیں (۴)، اور اگر اس کا عمل مخالف ہو تو اس کا قول رکا رہتا ہے یہاں تک کہ وہ اپنے عمل سے توبہ کر لے» (۵)۔ پس اس کے مطابق: عملِ صالح کلمات کو بلند کرتا ہے۔

---

(۱) (ظ) اور المحرر الوجیز میں ہے: الکلم۔ (۲) المحرر الوجیز میں ہے: یزید۔ (۳) احکام القرآن ۴/ ۱۵۹۴ میں، اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (۴) (ظ) میں ہے: اگر عمل صالح ہو تو وہ دونوں اوپر گئے۔ (۵) اسے ثعلبی اور ابن مردویہ نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے مرفوعاً اسی طرح روایت کیا ہے، جیسا کہ حافظ نے تخریج احادیث الکشاف ص ۱۳۸ میں ذکر کیا ہے، اور واحدی نے الوسیط ۳/ ۵۰۲ میں حسن بصری کے قول سے اسی طرح کا ذکر کیا ہے، اور یہی زیادہ قرین قیاس ہے۔

358 Surah Fatir, Verse 10

...the good [word] to Allah, and the pronoun in "He raises it" refers to the "good word". This is the opinion of Ibn Abbas, Shahr bin Hawshab, Sa'id bin Jubayr, Mujahid, Qatada, Abu al-Aliyah, and al-Dahhak(1). And based on the fact that "the good word" refers to Tawhid (monotheism), it is what raises the righteous deed; because a righteous deed is not accepted except with faith and monotheism, meaning: and the righteous deed, the good word raises it, so the pronoun refers to the righteous deed. This opinion was narrated from Shahr bin Hawshab, who said: "The good word" is the Quran, and "the righteous deed, the Quran raises it"(2). It was also said: it refers to Allah, Glorified and Exalted, meaning: that Allah raises the righteous deed based on the good word; because the deed is the realization of the word, and the doer is more fatigued(3) than the speaker, and this is the reality of the statement; because Allah is the One who elevates and lowers. The second and first are metaphorical, but it is permissible and valid. Al-Nahhas said(4): The first opinion is the most appropriate and correct because of the high status of those who held it, and it is more appropriate in Arabic; because the reciters read "the righteous deed" in the nominative case (raf'), and if the meaning was: "and the righteous deed, Allah raises it," or "the righteous deed, the good word raises it," the choice would have been for the accusative case (nasb) of "deed". We do not know anyone who read it in the accusative case except for something narrated from Isa bin Umar that he said: Some people read: "and the righteous deed, Allah raises it"(6). And it was said: the righteous deed, its doer raises it, and he is the one who wanted honor and knew that it is sought from Allah Almighty; mentioned by al-Qushayri. Second: They mentioned in the presence of Ibn Abbas that a dog interrupts the prayer, so he recited this verse: "To Him...

(1) Tafsir al-Tabari 19/339-340, and Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 5/441. (2) Al-Nahhas mentioned this opinion from Shahr bin Hawshab in Ma'ani al-Quran 5/442. (3) In (Z): "beneficially". (4) In Ma'ani al-Quran 5/442. (5) In the copies: "yarfa'" (raises), and what is established is from Ma'ani al-Quran by al-Nahhas. (6) Al-Qira'at al-Shadhah (The Unusual Recitations) p. 123.

358 सूरह फातिर, आयत 10

...अल्लाह की ओर पवित्र [शब्द], और "वह इसे उठाता है" में सर्वनाम "पवित्र शब्द" की ओर इशारा करता है। यह इब्न अब्बास, शहर बिन हौशब, सईद बिन जुबैर, मुजाहिद, कतादा, अबू अल-आलिया और अल-दह्हाक (1) की राय है। और इस आधार पर कि "पवित्र शब्द" तौहीद (एकेश्वरवाद) है, वही नेक कर्मों को उठाने वाला है; क्योंकि ईमान और तौहीद के बिना नेक कर्म स्वीकार नहीं किए जाते, यानी: नेक कर्म को पवित्र शब्द उठाते हैं, इसलिए सर्वनाम नेक कर्म की ओर जाता है। यह राय शहर बिन हौशब से रिवायत की गई है, जिन्होंने कहा: "पवित्र शब्द" कुरान है, और "नेक कर्म, कुरान इसे उठाता है" (2)। और कहा गया: यह अल्लाह की ओर लौटता है, यानी: अल्लाह पवित्र शब्द के आधार पर नेक कर्म को उठाता है; क्योंकि कर्म शब्द का कार्यान्वयन है, और करने वाला कहने वाले से अधिक थकने वाला (3) है, और यही कथन की वास्तविकता है; क्योंकि अल्लाह ही उठाने वाला और गिराने वाला है। दूसरा और पहला लाक्षणिक (मज़ाज़) है, लेकिन यह उचित और स्वीकार्य है। अल-नह्हास ने कहा (4): पहली राय सबसे उचित और सही है क्योंकि इसे कहने वालों का दर्जा ऊँचा है, और अरबी भाषा में यह अधिक उचित है; क्योंकि पाठकों ने "नेक कर्म" को रफ़ा (पेश) के साथ पढ़ा है, और यदि अर्थ यह होता: "और नेक कर्म को अल्लाह उठाता है," या "नेक कर्म को पवित्र शब्द उठाता है," तो कर्म का नसब (ज़बर) होना बेहतर होता। हम किसी ऐसे व्यक्ति को नहीं जानते जिसने इसे नसब के साथ पढ़ा हो, सिवाय ईसा बिन उमर से रिवायत की गई एक बात के कि उन्होंने कहा: कुछ लोगों ने पढ़ा: "और नेक कर्म को अल्लाह उठाता है" (6)। और कहा गया: नेक कर्म को उसका कर्ता उठाता है, और वही है जिसने सम्मान चाहा और जाना कि वह अल्लाह तआला से माँगा जाता है; अल-कुशैरी ने इसका उल्लेख किया है। दूसरा: इब्न अब्बास के पास उल्लेख किया गया कि कुत्ता नमाज़ काट देता है, तो उन्होंने यह आयत पढ़ी: "उसी की ओर...

(1) तफसीर अल-तब़री 19/339-340, और अल-नह्हास द्वारा मानी अल-कुरान 5/441। (2) अल-नह्हास ने मानी अल-कुरान 5/442 में शहर बिन हौशब से इस राय का उल्लेख किया है। (3) (ज़) में: "लाभकारी"। (4) मानी अल-कुरान 5/442 में। (5) प्रतियों में: "यरफ़ा" (उठाता है), और जो स्थापित है वह अल-नह्हास द्वारा मानी अल-कुरान से है। (6) अल-किरात अल-शज्ज़ह (असामान्य पाठ) पृष्ठ 123।

358 سورہ فاطر، آیت 10

...اللہ کی طرف پاکیزہ کلمہ، اور "وہ اسے اٹھاتا ہے" میں ضمیر "کلمہ طیب" کی طرف لوٹتی ہے۔ یہ ابن عباس، شہر بن حوشب، سعید بن جبیر، مجاہد، قتادہ، ابو العالیہ اور ضحاک (1) کا قول ہے۔ اور اس بنیاد پر کہ "کلمہ طیب" سے مراد توحید ہے، تو وہی عمل صالح کو اٹھانے والا ہے؛ کیونکہ ایمان اور توحید کے بغیر عمل صالح قبول نہیں ہوتا، یعنی: عمل صالح کو کلمہ طیب اٹھاتا ہے، پس ضمیر عمل صالح کی طرف لوٹتی ہے۔ یہ قول شہر بن حوشب سے روایت کیا گیا ہے، انہوں نے کہا: "کلمہ طیب" قرآن ہے، اور "عمل صالح اسے اٹھاتا ہے" سے مراد قرآن (2) ہے۔ اور کہا گیا: (ضمیر) اللہ عزوجل کی طرف لوٹتی ہے، یعنی: اللہ عمل صالح کو کلمہ طیب کی وجہ سے بلند فرماتا ہے؛ کیونکہ عمل کلمے کی تعمیل ہے، اور عمل کرنے والا کہنے والے سے زیادہ تھکنے والا (3) ہوتا ہے، اور یہی کلام کی حقیقت ہے؛ کیونکہ اللہ ہی بلند کرنے والا اور پست کرنے والا ہے۔ دوسرا اور پہلا قول مجازی ہیں، لیکن یہ جائز اور درست ہے۔ نحاس نے کہا (4): پہلا قول سب سے بہتر اور صحیح ہے کیونکہ اس کے قائلین کا مرتبہ بلند ہے، اور عربی زبان کے اعتبار سے بھی یہی بہتر ہے؛ کیونکہ قراء نے "عمل" کو رفع (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے، اور اگر معنی یہ ہوتا کہ: "اور عمل صالح کو اللہ اٹھاتا ہے" یا "عمل صالح کو کلمہ طیب اٹھاتا ہے" تو عمل کا منصوب (زبر کے ساتھ) ہونا بہتر ہوتا۔ ہم کسی کو نہیں جانتے جس نے اسے منصوب پڑھا ہو سوائے اس کے جو عیسیٰ بن عمر سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: لوگوں نے پڑھا: "اور عمل صالح کو اللہ اٹھاتا ہے" (6)۔ اور کہا گیا: عمل صالح کو اس کا کرنے والا اٹھاتا ہے، اور یہ وہ شخص ہے جس نے عزت کا ارادہ کیا اور اسے معلوم ہوا کہ وہ اللہ تعالیٰ ہی سے طلب کی جاتی

ہے؛ قشیری نے اسے ذکر کیا ہے۔ دوسری بات: ابن عباس کے پاس تذکرہ ہوا کہ کتا نماز کو توڑ دیتا ہے، تو انہوں نے یہ آیت پڑھی: "اسی کی طرف...

(1) تفسیر طبری 339/19 - 340، اور معانی القرآن للنحاس 441/5۔ (2) نحاس نے معانی القرآن 442/5 میں شہر بن حوشب سے اس قول کا تذکرہ کیا ہے۔ (3) (ظ) میں: "نفعاً"۔ (4) معانی القرآن 442/5 میں۔ (5) نسخوں میں: "یرفع" ہے اور جو ثابت ہے وہ معانی القرآن للنحاس سے ہے۔ (6) القراءات الشاذة ص 123۔

Surah Fatir: Verse 10 359

"To Him ascends good speech, and righteous work raises it." [Fatir: 10]. This is an inference based on generality, according to the school of the Salaf (early predecessors) regarding general statements. And this has entered into prayer with its conditions, so nothing interrupts it unless there is proof requiring that, similar to what established it from the Quran, Sunnah, or consensus (1). Those who held this view relied on his (peace be upon him) saying: "A woman, a donkey, and a black dog interrupt the prayer." I said: What is the matter with the black dog compared to the white dog or the red dog? He said: "The black dog is a devil," narrated by Muslim (2). Something has come that contradicts this, which is narrated by Al-Bukhari from the nephew of Ibn Shihab that he asked his uncle about prayer: Does anything interrupt it? He said: Nothing interrupts it; Urwah bin Al-Zubayr told me that Aisha, the wife of the Prophet (peace be upon him), said: The Messenger of Allah (peace be upon him) used to stand and pray at night, while I was lying across between him and the Qiblah on his family's bed (3).

His (Exalted be He) saying: {And those who plot evil deeds...} [Fatir: 10]. Al-Tabari mentioned in the book "Adab al-Nufus" (Etiquettes of the Souls): Yunus bin Abd al-A'la told me, he said: Sufyan told us, from Layth bin Abi Sulaym, from Shahr ibn Hawshab al-Ash'ari regarding the saying of the Almighty: {And those who plot evil deeds will have a severe punishment, and the plotting of those – it will perish} [Fatir: 10]. He said: They are the people of showing off (Riya') (4). This is the opinion of Ibn Abbas, Mujahid, and Qatada (5).

And Abu al-Aliyah said: They are those who plotted against the Prophet (peace be upon him) when they gathered in Dar al-Nadwah. And he said...

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1594, and what preceded in brackets is from it. The report of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) was narrated by Abd al-Razzaq (2360), and al-Tahawi in Sharh Ma'ani al-Athar 1/459. (2) In his Sahih (510), and it is with Ahmad (21323), and it is from the hadith of Abu Dharr (may Allah be pleased with him). And the one saying: "I said," is Abdullah bin al-Samit, the narrator from Abu Dharr (may Allah be pleased with him). (3) Sahih al-Bukhari (515), and similar to it with Ahmad (24088), and Muslim (512). (4) Al-Tabari also narrated it with this chain in al-Tafsir 19/341, and discussion of his book "Adab al-Nufus" preceded on 1/35. (5) Narrated from Mujahid by Ibn al-Mubarak in al-Zuhd (61- Zawa'id Nu'aym),

and al-Bayhaqi in al-Shu'ab (6845), and we have not come across it from Ibn Abbas and Qatada.

सूरह फातिर: आयत 10 359

"अच्छे शब्द उसी की ओर ऊपर चढ़ते हैं, और जो कर्म नेक होता है वह उसे ऊपर उठाता है।" [फातिर: 10]। यह सलफ़ (पूर्वजों) के मत के अनुसार, सामान्य बयानों के बारे में सामान्यता पर आधारित एक निष्कर्ष है। और यह अपनी शर्तों के साथ नमाज़ में शामिल हो गया है, इसलिए कुछ भी इसे तब तक नहीं काटता जब तक कि उसे प्रमाणित करने वाला कोई प्रमाण न हो, जैसा कि कुरान, सुन्नत या आम सहमति (इज्मा) से स्थापित हुआ है (1)। जो लोग इस विचार के थे, उन्होंने उनके (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इस कथन पर भरोसा किया: "नमाज़ को औरत, गधा और काला कुत्ता काट देते हैं।" मैंने कहा: सफेद कुत्ते या लाल कुत्ते की तुलना में काले कुत्ते का क्या मामला है? उन्होंने कहा: "काला कुत्ता शैतान है," इसे मुस्लिम (2) ने संकलित किया है। इसके विपरीत भी कुछ आया है, जिसे बुखारी ने इब्न शिहाब के भतीजे से उद्धृत किया है कि उन्होंने अपने चाचा से नमाज़ के बारे में पूछा: क्या कोई चीज़ इसे काटती है? उन्होंने कहा: कुछ भी इसे नहीं काटता; उरवाह बिन अल-जुबैर ने मुझे बताया कि नबी ﷺ की पत्नी आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) ने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ रात में खड़े होकर नमाज़ पढ़ते थे, जबकि मैं उनके और किबला के बीच अपने परिवार के बिस्तर पर लेटी रहती थी (3)।

उनका (अल्लाह तआला का) कथन: {और जो लोग बुरी चालें चलते हैं...} [फातिर: 10]। अल-तबारी ने "आदाब अल-नुफुस" (आत्माओं के शिष्टाचार) पुस्तक में उल्लेख किया है: यूनुस बिन अब्द अल-आला ने मुझसे कहा, उन्होंने कहा: सुफियान ने हमें लैथ बिन अबी सुलैयम से, शहर इब्न हौशब अल-अशारी से अल्लाह के इस कथन के बारे में बताया: {और जो लोग बुरी चालें चलते हैं, उनके लिए कठोर यातना है, और उनकी चालें ही मिट जाएँगी} [फातिर: 10]। उन्होंने कहा: वे दिखावा करने वाले (रियाकार) लोग हैं (4)। यह इब्न अब्बास, मुजाहिद और कतादा (5) का मत है।

और अबू अल-अलियाह ने कहा: वे वे लोग हैं जिन्होंने नबी ﷺ के खिलाफ साजिश रची थी जब वे दार अल-नदवा में एकत्र हुए थे। और उन्होंने कहा...

(1) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 4/1594, और कोष्ठक में जो पहले आया वह उसी से है। इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की रिवायत को अब्द अल-रज्ज़ाक (2360) और अल-तहावी ने शर्ह मानी अल-असार 1/459 में संकलित किया है। (2) उनकी सहीह (510) में, और यह अहमद (21323) के पास है, और यह अबू ज़र (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से है। और कहने वाले: "मैंने

कहा," अब्दुल्लाह बिन अल-सामित हैं, जो अबू ज़र (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत करने वाले हैं। (3) सहीह बुखारी (515), और इसी तरह अहमद (24088) और मुस्लिम (512) के पास है। (4) अल-तबारी ने भी इसे अल-तफसीर 19/341 में इसी सनद के साथ संकलित किया है, और उनकी पुस्तक "आदाब अल-नुफुस" पर चर्चा 1/35 पर पहले आ चुकी है। (5) इसे मुजाहिद से इब्न अल-मुबारक ने अल-जुहद (61- ज़वाइद नुऐम) में और अल-बैहकी ने अल-शुअब (6845) में संकलित किया है, और हमें इब्न अब्बास और कतादा से यह नहीं मिला।

سورۃ فاطر: آیت ۱۰ ۳۵۹

"پاکیزہ کلمات اسی کی طرف چڑھتے ہیں اور نیک عمل اسے بلند کرتا ہے۔" [فاطر: ۱۰]۔ یہ عموم سے استدلال ہے، عموم کے قائل ہونے میں سلف کے مذہب پر۔ اور یہ [بات] اپنی شرائط کے ساتھ نماز میں داخل ہو چکی ہے، لہذا اسے کوئی چیز منقطع نہیں کرتی سوائے اس کے جس سے اس کا وجوب ثابت ہو جائے، جیسے قرآن یا سنت یا اجماع (۱) سے ثابت شدہ چیز۔ جس نے یہ رائے اختیار کی اس نے آپ ﷺ کے اس قول سے استدلال کیا: «عورت، گدھا اور کالا کتا نماز کو توڑ دیتے ہیں» تو میں نے کہا: سفید کتے یا سرخ کتے کے مقابلے میں کالے کتے کا کیا معاملہ ہے؟ انہوں نے فرمایا: «کالا کتا شیطان ہے» اسے مسلم (۲) نے روایت کیا ہے۔ اور اس کے معارض (خلاف) بھی روایت آئی ہے، جسے بخاری نے ابن شہاب کے بھتیجے سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے اپنے چچا سے نماز کے بارے میں پوچھا: کیا کوئی چیز اسے منقطع کرتی ہے؟ انہوں نے کہا: اسے کوئی چیز منقطع نہیں کرتی؛ مجھے عروہ بن زبیر نے بتایا کہ نبی ﷺ کی زوجہ حضرت عائشہ (رضی اللہ عنہا) نے فرمایا: رسول اللہ ﷺ رات کو قیام کرتے اور نماز پڑھتے تھے، اور میں ان کے اور قبلہ کے درمیان اپنے گھر والوں کے بستر پر لیٹی ہوتی تھی (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ وَالَّذِينَ يَمْكُرُونَ السَّيِّئَاتِ ﴾ طبری نے کتاب «آداب النفوس» میں ذکر کیا ہے: مجھ سے یونس بن عبد الاعلیٰ نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں سفیان نے لیث بن ابی سلیم سے، انہوں نے شہر بن حوشب الاشعری سے اللہ عزوجل کے ارشاد: ﴿ وَالَّذِينَ يَمْكُرُونَ السَّيِّئَاتِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ وَمَكْرُ أُوْلَٰئِكَ هُوَ يَبُورُ ﴾ (اور جو لوگ برائیوں کی مکاریاں کرتے ہیں ان کے لیے سخت عذاب ہے اور ان کا مکر نابود ہو جائے گا) کے بارے میں بتایا: انہوں نے کہا: وہ دکھاوا کرنے والے (اہلِ ریا) ہیں (۴)۔ اور یہی قول ابن عباس، مجاہد اور قتادہ (۵) کا ہے۔

اور ابو العالیہ نے کہا: وہ لوگ ہیں جنہوں نے نبی ﷺ کے خلاف اس وقت مکر (سازش) کیا جب وہ دار الندوہ میں جمع ہوئے تھے۔ اور انہوں نے کہا...

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۴/۱۵۹۴، اور جو بریکٹ میں پہلے گزرا وہ اسی سے ہے۔ اور ابن عباس رضی اللہ عنہما کی روایت کو عبد الرزاق (۲۳۶۰) اور طحاوی نے شرح معانی الآثار ۱/۴۵۹ میں روایت کیا ہے۔ (۲) اپنی صحیح (۵۱۰) میں، اور یہ احمد (۲۱۳۲۳) کے ہاں ہے، اور یہ ابو ذر ؓ کی حدیث سے ہے۔ اور کہنے والے: "میں نے کہا"، وہ ابو ذر ؓ سے روایت کرنے والے عبد اللہ بن صامت ہیں۔ (۳) صحیح بخاری (۵۱۵)، اور اسی طرح احمد (۲۴۰۸۸) اور مسلم (۵۱۲) کے ہاں ہے۔ (۴) اور طبری نے اسے اسی اسناد کے ساتھ تفسیر ۱۹/۳۴۱ میں بھی روایت کیا ہے، اور ان کی کتاب آداب النفوس پر کلام ۱/۳۵ پر گزر چکا ہے۔ (۵) اسے مجاہد سے ابن المبارک نے الزہد (۶۱- زوائد نعیم) میں روایت کیا ہے، اور بیہقی نے الشعب (۶۸۴۵) میں، اور ہمیں ابن عباس اور قتادہ سے یہ روایت نہیں ملی۔

Surah Fatir: Verses 10 - 11 360

Al-Kalbi: Meaning those who perform evil deeds in this world. Muqatil: Meaning polytheism (1), so "evil deeds" would be the object (2). It is said: "bar yabur" (perishes) when something is destroyed or becomes void. "The market stagnated" (barat al-souq) means it became sluggish. From this: we seek refuge in Allah from "bawar al-ayyam" (the destruction of the single/unmarried). And His saying: ﴿And you were a people ruined﴾ [Al-Fath: 12], meaning perished. And "makr" (plotting) is what is done by way of trickery and deceit. This was previously mentioned in [Surah] Saba (3).

The Almighty's saying: ﴿And Allah created you from dust, then from a sperm-drop, then He made you pairs. And no female conceives nor does she give birth except with His knowledge. And no aged person is granted [additional] life nor is his lifespan lessened but that it is in a register. Indeed, that for Allah is easy. 11﴾

The Almighty's saying: ﴿And Allah created you from dust, then from a sperm-drop﴾ Sa'id narrated from Qatadah: It means Adam, peace be upon him. Based on this, the meaning is: He created your origin from dust. ﴿then from a sperm-drop﴾ He said: meaning that which He brought forth from the loins of your fathers. ﴿then He made you pairs﴾ He said: meaning He paired some of you with others (4). Thus, the male is the pair of the female so that survival in this world continues until the end of its duration. ﴿And no female conceives nor does she give birth except with His knowledge﴾ meaning: He made you pairs, so the male marries the female and they procreate with Allah's knowledge. No conception or birth occurs except that Allah is knowledgeable of it; nothing escapes His governance.

﴿And no aged person is granted [additional] life nor is his lifespan lessened but that it is in a register﴾ He called him "mu'ammar" (aged/granted life) based on what he is becoming. Sa'id bin Jubayr narrated from Ibn Abbas: ﴿And no aged person is granted [additional] life﴾ except that his lifespan is written: how many years, how many months, how many days, how many hours. Then it is written in another record: a day is subtracted from his life, a month is subtracted, a year is subtracted, until he fulfills his appointed time (5). Sa'id bin Jubayr also said this.

(1) Al-Baghawi mentioned these sayings in 3/567. (2) This is according to the view of Al-Kalbi and Muqatil, where "they plot" implies the meaning of "they earn." According to Abu al-Aliyah, "evil deeds" is in the accusative case as an adjective for an omitted verbal noun, i.e., "the evil plottings," which are: imprisoning him, killing him, or expelling him. See Al-Bahr 7/304, and Al-Durr Al-Masun 9/218. (3) Page 302 of this

volume. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/365, and it was narrated similarly by al-Tabari 19/342. (5) Similarly in Tafsir al-Tabari 19/345, I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/365, and Ma'ani al-Qur'an by him 5/444.

सूरह फातिर: आयत 10 - 11 360

अल-कल्बी: इसका अर्थ है वे लोग जो दुनिया में बुरे कर्म करते हैं। मुकातिल: इसका अर्थ है शिर्क (1), तो "बुराइयाँ" कर्म (ऑब्जेक्ट) होगी (2)। कहा जाता है: "बार यबूर" (नष्ट होना): जब कुछ नष्ट या व्यर्थ हो जाए। और "बाज़ार सुस्त हो गया" (बारत अल-सूक), यानी सुस्त हो गया। इसी से: हम अल्लाह से "बवार अल-अय्यम" (अविवाहित रहने की तबाही) से पनाह माँगते हैं। और अल्लाह का फरमान: ﴿और तुम तबाही के शिकार लोग थे﴾ [अल-फतह: 12] यानी नष्ट होने वाले। और "मक्र" (साज़िश) वह है जो धोखे और कपट के ज़रिए किया जाए। यह पहले "सबा" (3) में बीत चुका है।

अल्लाह तआला का फरमान: ﴿और अल्लाह ही ने तुम्हें मिट्टी से पैदा किया, फिर वीर्य की एक बूंद से, फिर तुम्हें जोड़े बनाया। और कोई स्त्री न तो गर्भ धारण करती है और न ही जन्म देती है, मगर उसके ज्ञान के साथ। और न ही किसी लंबी उम्र वाले की उम्र बढ़ाई जाती है और न ही उसकी आयु कम की जाती है, मगर वह एक किताब में है। वास्तव में, यह अल्लाह के लिए आसान है। 11﴾

अल्लाह तआला का फरमान: ﴿और अल्लाह ने तुम्हें मिट्टी से पैदा किया, फिर वीर्य की एक बूंद से﴾ सईद ने कतादा से रिवायत की: इसका मतलब आदम (अ़लैहिस्सलाम) है, और इस आधार पर अर्थ यह है: उसने तुम्हारी उत्पत्ति मिट्टी से की। ﴿फिर वीर्य की एक बूंद से﴾ उन्होंने कहा: यानी वह जो उसने तुम्हारे पिताओं की पीठ से निकाला। ﴿फिर तुम्हें जोड़े बनाया﴾ उन्होंने कहा: यानी तुम में से कुछ को दूसरों के साथ जोड़ा (4)। तो नर मादा का जोड़ा है ताकि दुनिया में वजूद उसकी अवधि समाप्त होने तक बना रहे। ﴿और कोई स्त्री न तो गर्भ धारण करती है और न ही जन्म देती है, मगर उसके ज्ञान के साथ﴾ यानी: उसने तुम्हें जोड़े बनाया, तो नर मादा से विवाह करता है और वे अल्लाह के ज्ञान से संतानोत्पत्ति करते हैं। कोई गर्भधारण या जन्म अल्लाह के ज्ञान के बिना नहीं होता, उसके प्रबंधन से कुछ भी बाहर नहीं है।

﴿और न ही किसी लंबी उम्र वाले की उम्र बढ़ाई जाती है और न ही उसकी आयु कम की जाती है, मगर वह एक किताब में है﴾ उसने उसे "मुअम्मर" (लंबी उम्र वाला) कहा उस आधार पर जो वह बनने वाला है। सईद बिन जुबैर ने इब्न अब्बास से रिवायत की: ﴿और न ही किसी लंबी उम्र वाले की उम्र बढ़ाई जाती है﴾ मगर यह कि उसकी उम्र लिखी गई है: कितने साल, कितने महीने, कितने दिन, कितने घंटे। फिर दूसरी किताब में लिखा जाता है: उसकी उम्र से एक दिन कम हुआ, एक महीना

कम हुआ, एक साल कम हुआ, यहाँ तक कि वह अपना नियत समय पूरा कर ले (5)। सईद बिन जुबैर ने भी यही कहा है।

(1) अल-बग़वी ने इन कथनों का उल्लेख 3/567 में किया है। (2) यानी अल-कल्बी और मुकातिल के कथन के अनुसार, जहाँ "वे साज़िश करते हैं" में "वे कमाते हैं" का अर्थ शामिल है। अबू अल-आलिया के अनुसार, "बुराइयाँ" एक लुप्त क्रिया विशेषण के विशेषण के रूप में कर्म है, यानी: बुरी साज़िशें, जो कि हैं: उसे कैद करना, उसकी हत्या करना या उसे निकालना। देखें अल-बह्र 7/304, और अद-दुर्र अल-मसून 9/218। (3) इस भाग का पृष्ठ 302। (4) नह्हास द्वारा ए'राब अल-कुरान 3/365, और इसी तरह अल-तबरी 19/342 द्वारा उद्धृत। (5) इसी तरह तफसीर अल-तबरी 19/345 में, नह्हास द्वारा ए'राब अल-कुरान 3/365, और उनके द्वारा मानी अल-कुरान 5/444 में।

سورہ فاطر: آیت ۱۰ - ۱۱ ۳٦۰

الکلبی: یعنی وہ لوگ جو دنیا میں برائیاں کرتے ہیں۔ مقاتل: یعنی شرک(۱)، تو «السیئات» مفعول ہو گا(۲)۔ اور کہا جاتا ہے: بار یبور: جب ہلاک اور باطل ہو جائے۔ اور «بارت السوق»، یعنی: مندا پڑ گیا، اور اسی سے ہے: ہم اللہ کی پناہ مانگتے ہیں «بوار الایم» (کنوار پن کی تباہی) سے۔ اور اللہ کا قول: ﴿وَكُنتُمْ قَوْمًا بُورًا﴾ [الفتح: ۱۲] یعنی: ہلاک ہونے والے۔ اور «المکر»: وہ ہے جو دھوکہ دہی اور فریب کے طور پر کیا جائے۔ اور یہ «سبا»(۳) میں گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَاللَّهُ خَلَقَكُم مِّن تُرَابٍ ثُمَّ مِن نُّطْفَةٍ ثُمَّ جَعَلَكُمْ أَزْوَاجًا وَمَا تَحْمِلُ مِنْ أُنثَىٰ وَلَا تَضَعُ إِلَّا بِعِلْمِهِ وَمَا يُعَمَّرُ مِن مُّعَمَّرٍ وَلَا يُنقَصُ مِنْ عُمُرِهِ إِلَّا فِي كِتَابٍ إِنَّ ذَٰلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ ۱۱﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَاللَّهُ خَلَقَكُم مِّن تُرَابٍ ثُمَّ مِن نُّطْفَةٍ﴾ سعید نے قتادہ سے روایت کی: یعنی آدم علیہ السلام، اور اس پر تقدیر یہ ہے: تمہاری اصل مٹی سے پیدا کی۔ ﴿ثُمَّ مِن نُّطْفَةٍ﴾ کہا: یعنی: جو تمہارے باپوں کی پشت سے نکالی ﴿ثُمَّ جَعَلَكُمْ أَزْوَاجًا﴾ کہا: یعنی: تم میں سے بعض کو بعض کا جوڑا بنا دیا (٤)۔ تو نر مادہ کا جوڑا ہے تاکہ دنیا میں بقا اس کی مدت ختم ہونے تک مکمل ہو۔ ﴿وَمَا تَحْمِلُ مِنْ أُنثَىٰ وَلَا تَضَعُ إِلَّا بِعِلْمِهِ﴾ یعنی: تمہیں جوڑے بنایا، تو نر مادہ سے نکاح کرتا ہے پھر وہ اللہ کے علم سے نسل کشی کرتے ہیں، تو کوئی حمل یا وضع حمل نہیں ہوتا مگر اللہ اسے جانتا ہے، اس کی تدبیر سے کوئی چیز باہر نہیں۔

﴿وَمَا يُعَمَّرُ مِن مُّعَمَّرٍ وَلَا يُنقَصُ مِنْ عُمُرِهِ إِلَّا فِي كِتَابٍ﴾ اسے اس کی ہونے والی حالت کی بنا پر "معمر" (عمر رسیدہ) کہا۔ سعید بن جبیر نے ابن عباس سے روایت کی: ﴿وَمَا يُعَمَّرُ مِن مُّعَمَّرٍ﴾ مگر یہ کہ اس کی عمر لکھی گئی ہے، کتنے سال، کتنے مہینے، کتنے دن، کتنے گھنٹے، پھر دوسری

کتاب میں لکھا جاتا ہے: اس کی عمر سے ایک دن کم ہوا، ایک مہینہ کم ہوا، ایک سال کم ہوا، یہاں تک کہ وہ اپنا وقت پورا کر لے(٥)۔ اور یہی بات سعید بن جبیر نے بھی کہی ہے۔

(١) ان اقوال کا ذکر البغوی نے ٣/ ٥٦٧ میں کیا ہے۔ (٢) یعنی کلبی اور مقاتل کے قول کے مطابق، جہاں «یمکرون» میں «یکسبون» (کماتے ہیں) کے معنی شامل ہیں، اور ابو العالیہ کے قول کے مطابق «السیئات» ایک محذوف مصدر کی صفت کے طور پر منصوب ہے، یعنی: «المکرات السیئات» (بری چالیں)، اور وہ ہیں: اسے قید کرنا یا قتل کرنا یا نکالنا۔ دیکھئے البحر ٧/ ٣٠٤، اور الدر المصون ٩/ ٢١٨۔ (٣) اس جلد کا صفحہ ٣٠٢۔ (٤) اعراب القرآن للنحاس ٣/ ٣٦٥ ، اور اسے طبری نے ١٩/ ٣٤٢ میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (٥) اسی طرح تفسیر طبری ١٩/ ٣٤٥، اعراب القرآن للنحاس ٣/ ٣٦٥ ، اور معانی القرآن ٥/ ٤٤٤ میں۔

Surah Fatir: Verse 11 361

He said: What has passed of his term is the decrease, and what is ahead is that which he is given long life for (1). Thus, the pronoun 'ha' in this context refers to the person granted long life. And from Sa'id also: His lifespan is written as such and such years, then it is written at the bottom of that: one day has gone, two days have gone, until it reaches its end. And from Qatadah: The 'mu'ammar' (long-lived) is the one who reaches sixty years, and the one whose life is diminished is the one who dies before sixty years (2). And the view of al-Farra' (3) regarding the meaning of ﴿وَمَا يُعَمَّرُ مِن مُّعَمَّرٍ﴾ [And no aged person is granted long life] is: whatever happens of his life, ﴿وَلَا يُنقَصُ مِنْ عُمُرِهِ﴾ [nor is anything diminished of his life] meaning another long-lived person, i.e., nor is the second person's life diminished ﴿إِلَّا فِي كِتَبٍ﴾ [but it is in a Register]. So the pronoun in "his life" refers to someone other than the first, and he referred to him with the pronoun 'ha' as if he were the first. An example is your saying: "I have a dirham and half of it," meaning: half of another dirham. It was said: Verily, Allah wrote the human's life as one hundred years if he obeys, and ninety if he disobeys, so whichever he reaches is in a book (4). This is like the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): "Whoever would like his provision to be expanded and his life to be extended, let him maintain his ties of kinship" (5). Meaning: It is written in the Preserved Tablet: So-and-so's lifespan is such and such years; if he maintains his ties of kinship, his life is increased by such and such years. He then clarified that in another place in the Preserved Tablet, that he would maintain his ties of kinship. So whoever saw the first without seeing the second would think it was an increase or decrease. This meaning was previously mentioned regarding the verse: ﴿يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُثْبِتُ﴾ [Allah eliminates what He wills or confirms] [Ar-Ra'd: 39]. Based on this, the pronoun refers to the lifespan. And it was said: The meaning of ﴿وَمَا يُعَمَّرُ مِن مُّعَمَّرٍ﴾ is: a very old person, ﴿وَلَا يُنقَصُ﴾ [nor is anything diminished] of another [from...

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/445. (2) Al-Kashshaf 3/303, and both reports were extracted by Ibn Abi Hatim, as in ad-Durr al-Manthur 5/247. (3) In Ma'ani al-Qur'an 2/368. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/446. (5) Narrated by Ahmad (13585), al-Bukhari (2067), and Muslim (2557) from the hadith of Anas (may Allah be pleased with him), and previously 10/202 and 12/89.

सूरह फातिर: आयत 11 361

उन्होंने कहा: उसकी अवधि में से जो बीत गया वह कमी है, और जो भविष्य में है वह वह है जिसके लिए उसे दीर्घायु किया गया है (1), इसलिए इसमें सर्वनाम दीर्घायु व्यक्ति की ओर लौटता है। सईद से यह भी है: उसकी आयु इतनी और इतनी साल लिखी जाती है, फिर उसके नीचे लिखा जाता है: एक दिन बीत गया, दो दिन बीत गए, यहाँ तक कि वह अपने अंत तक पहुँच जाए। कतादाह से: 'मुअम्मर' (दीर्घायु) वह है जो साठ साल की उम्र तक पहुँच जाता है, और जिसकी आयु कम की गई वह वह है जो साठ साल से पहले मर जाता है (2)। और अल-फर्रा का मत (3) ﴿وَمَا يُعَمَّرُ مِن مُّعَمَّرٍ﴾ [और किसी वृद्ध को आयु नहीं दी जाती] के अर्थ में यह है कि: उसकी उम्र में जो कुछ भी होता है, ﴿وَلَا يُنقَصُ مِنْ عُمُرِهِ﴾ [और न ही उसकी आयु में कुछ कमी की जाती है] का अर्थ कोई दूसरा दीर्घायु व्यक्ति है, यानी, न ही दूसरे व्यक्ति की आयु कम की जाती है ﴿إِلَّا فِي كِتَابٍ﴾ [मगर वह एक किताब में दर्ज है]। अतः "उसकी आयु" में सर्वनाम पहले के अलावा किसी दूसरे की ओर संकेत करता है, और उन्होंने उसके लिए 'हा' (ह) सर्वनाम का उपयोग किया मानो वह पहला ही हो। इसका उदाहरण आपका यह कहना है: "मेरे पास एक दिरहम और उसका आधा है," यानी: किसी दूसरे दिरहम का आधा। कहा गया है: निश्चित रूप से, अल्लाह ने मनुष्य की आयु सौ वर्ष लिखी है यदि वह आज्ञा मानता है, और नब्बे यदि वह अवज्ञा करता है, तो वह जिस तक भी पहुँचता है वह एक किताब में है (4)। यह पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) के इस कथन के समान है: "जो कोई चाहता है कि उसकी जीविका विस्तृत हो और उसकी आयु लंबी हो, तो उसे अपने रिश्तेदारों के साथ अच्छे संबंध रखने चाहिए" (5)। यानी: लौह-ए-महफूज (सुरक्षित पट्टिका) में लिखा है: फलां की उम्र इतने साल है; यदि वह अपने रिश्तेदारों से संबंध जोड़ेगा, तो उसकी आयु में इतने साल की वृद्धि कर दी जाएगी। फिर उन्होंने लौह-ए-महफूज में किसी अन्य स्थान पर यह स्पष्ट किया कि वह रिश्तेदारों से संबंध जोड़ेगा। अतः जिसने दूसरे रिकॉर्ड को देखे बिना पहले को देखा, उसने सोचा कि यह वृद्धि या कमी है। यह अर्थ पहले भी इस आयत के पास बीत चुका है: ﴿يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُثْبِتُ﴾ [अल्लाह जो चाहता है मिटा देता है और साबित रखता है] [अर-रद: 39]। इस आधार पर, सर्वनाम उम्र की ओर लौटता है। और कहा गया है: अर्थ है: ﴿وَمَا يُعَمَّرُ مِن مُّعَمَّرٍ﴾ यानी: एक बहुत वृद्ध व्यक्ति, ﴿وَلَا يُنقَصُ﴾ [और न ही कमी की जाती है] किसी दूसरे की [से...

---

(1) अन-नहास की 'मानी अल-कुरान' 5/445। (2) अल-कशशाफ 3/303, और इब्न अबी हातिम ने दोनों रिपोर्टें उद्धृत कीं, जैसा कि अद-दुर्र अल-मंसूर 5/247 में है। (3) मानी अल-कुरान 2/368 में।

(4) अन-नहास की 'मानी अल-कुरान' 5/446। (5) इसे अहमद (13585), अल-बुखारी (2067), और मुस्लिम (2557) ने हज़रत अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है, और पूर्व में 10/202 और 12/89 में।

سورہ فاطر: آیت ۱۱ ۳۶۱

کہا: اس کی مدت میں سے جو گزر گیا وہ کمی ہے، اور جو آگے ہے وہ ہے جس کے لیے اسے عمر دی جاتی ہے (۱)، چنانچہ اس میں ضمیر 'معمر' (عمر دیے گئے شخص) کی طرف لوٹتی ہے۔ اور سعید سے یہ بھی مروی ہے کہ: اس کی عمر اتنے اور اتنے سال لکھی جاتی ہے، پھر اس کے نیچے لکھا جاتا ہے: ایک دن گزر گیا، دو دن گزر گئے، یہاں تک کہ وہ اپنے انجام تک پہنچ جائے۔ قتادہ سے مروی ہے: 'معمر' وہ ہے جو ساٹھ سال کی عمر کو پہنچ جائے، اور جس کی عمر میں کمی کی گئی وہ وہ ہے جو ساٹھ سال سے پہلے مر جائے (۲)۔ اور الفراء کا مسلک (۳) اس آیت ﴿وَمَا يُعَمَّرُ مِن مُّعَمَّرٍ﴾ [اور کسی بڑی عمر والے کو عمر نہیں دی جاتی] کے معنی میں یہ ہے کہ: جو اس کی عمر کا حصہ ہو چکا، ﴿وَلَا يُنقَصُ مِنْ عُمُرِهِ﴾ [اور نہ ہی اس کی عمر میں کمی کی جاتی ہے] کا مطلب کوئی دوسرا 'معمر' ہے، یعنی نہ ہی دوسرے کی عمر سے کچھ کم کیا جاتا ہے ﴿إِلَّا فِي كِتَابٍ﴾ [مگر یہ سب ایک کتاب میں درج ہے]۔ چنانچہ "اس کی عمر" میں ضمیر پہلے کے علاوہ کسی دوسرے کی طرف لوٹتی ہے، اور اس کے لیے ضمیر 'ہ' کا استعمال کیا جیسے کہ وہ پہلا ہی ہو، اس کی مثال آپ کا یہ قول ہے: "میرے پاس ایک درہم اور اس کا آدھا ہے،" یعنی: کسی دوسرے درہم کا آدھا۔ اور کہا گیا ہے کہ: اللہ تعالیٰ نے انسان کی عمر سو سال لکھی ہے اگر وہ اطاعت کرے، اور نوے سال اگر وہ نافرمانی کرے، پس وہ ان میں سے جس تک بھی پہنچے وہ کتاب میں موجود ہے (۴)۔ اور یہ رسول اللہ ﷺ کے اس قول کی طرح ہے: "جو شخص یہ پسند کرتا ہو کہ اس کے رزق میں وسعت ہو اور اس کی عمر دراز کی جائے، تو اسے چاہیے کہ صلہ رحمی کرے" (۵)۔ یعنی: لوح محفوظ میں لکھا ہوتا ہے: فلاں کی عمر اتنے سال ہے؛ پس اگر وہ صلہ رحمی کرے گا تو اس کی عمر میں اتنے سال کا اضافہ کر دیا جائے گا۔ چنانچہ لوح محفوظ میں

ایک دوسری جگہ یہ واضح کر دیا گیا کہ وہ صلہ رحمی کرے گا۔ پس جس نے پہلے (نوشتے) پر اطلاع پائی دوسرے کے بغیر، تو اس نے گمان کیا کہ یہ زیادتی یا نقصان ہے۔ اور یہ معنی اللہ تعالیٰ کے اس قول کے پاس گزر چکا ہے: ﴿يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُثْبِتُ﴾ [اللہ جو چاہتا ہے مٹا دیتا ہے اور ثابت رکھتا ہے] [الرعد: ۳۹]۔ اور اس صورت میں ضمیر عمر کی طرف لوٹتی ہے۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے: ﴿وَمَا يُعَمَّرُ مِن مُّعَمَّرٍ﴾ یعنی: کوئی بوڑھا شخص، ﴿وَلَا يُنقَصُ﴾ [اور کمی نہیں کی جاتی] دوسرے کی [عمر سے...

---

(۱) معانی القرآن للنحاس ۵/ ۴۴۵۔ (۲) الکشاف ۳/ ۳۰۳، اور ابن ابی حاتم نے دونوں روایتیں تخریج کیں، جیسا کہ الدر المنثور ۵/ ۲۴۷ میں ہے۔ (۳) معانی القرآن ۲/ ۳۶۸ میں۔ (۴) معانی القرآن للنحاس ۵/ ۴۴۶۔ (۵) اسے احمد (۱۳۵۸۵)، بخاری (۲۰۶۷) اور مسلم (۲۵۵۷) نے حضرت انسؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور سابقہ حوالوں کے مطابق ۱۰/ ۲۰۲ اور ۱۲/ ۸۹ میں۔

Surah Fatir: Verses 11 - 12 362

"of his age]" from the age of the elderly. [except in a Record] meaning: by the decree of Allah, the Mighty and Majestic. Its meaning was narrated from al-Dahhak and chosen by al-Nahhas, who said: "It is the most similar to the apparent meaning of the Revelation." (1) A similar view was narrated from Ibn Abbas (2). Thus, the pronoun 'ha' (in his age) could refer to the long-lived person, or it could refer to someone other than the long-lived person.

"Indeed, that is easy for Allah" meaning: recording deeds and lifespans is not difficult for Him. The common recitation is: "yunqasu" with a damma on the 'ya' and a fatha on the 'qaf'. A group including Ya'qub recited: "yanqusu" with a fatha on the 'ya' and a damma on the 'qaf' (3), meaning: nothing is diminished from his age. It is said: a thing diminished (naqasa) by itself, or someone else diminished it; a thing increased by itself, or someone else increased it; it is both transitive and intransitive.

Al-A'raj and al-Zuhri recited: "min 'umrihi" with a sukun on the 'mim' (4). The rest recited it with a damma. These are two linguistic forms, like: al-suhq and al-suhuq. And "easy" means: counting long lives and short ones is not difficult for Him, nor does anything escape Him. The verb from it is "yasura". If you named a person with it, it would be declinable (insarafa), because it is on the pattern of "fa'eel" (5).

His saying, the Most High: "And not alike are the two bodies of water. One is fresh and sweet, palatable for drinking, and one is salty and bitter. And from each you eat tender meat and extract ornaments which you wear; and you see the ships plowing through [them] that you may seek of His bounty; and perhaps you will be grateful."

His saying, the Most High: "And not alike are the two bodies of water. One is fresh and sweet" contains four issues:

First: Ibn Abbas said: "Furat" means sweet, and "ujaj" means bitter. Talhah recited: "hadha malihun ajajun" with a fatha on the 'mim' and a kasra on the 'lam' without an 'alif'. As for "malih", it refers to that in which salt is placed (6).

---

(1) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 2/443, and what preceded in brackets is from it. Al-Dahhak's statement was recorded by al-Tabari 19/343. (2) Recorded by al-Tabari 19/343. (3) Al-Nashr 2/352. (4) Ibn Mujahid mentioned it in Al-Sab'ah p. 534 as a narration from Abu 'Amr, and it is in the anomalous recitations p. 123. (5) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/366. (6) The previous source.

सूरह फातिर: आयतें 11 - 12 362

"उसकी आयु से]" वृद्ध की आयु से। [सिवाय एक किताब में] यानी: अल्लाह, प्रतापी और महिमामय के आदेश से। इसका अर्थ अल-दह्हाक से वर्णित है और अल-नहहास द्वारा चुना गया है, जिन्होंने कहा: "यह अवतरण के स्पष्ट अर्थ के सबसे करीब है।" (1) इब्न अब्बास से भी इसी तरह का वर्णन है (2)। अतः, यहाँ 'हा' सर्वनाम (उसकी आयु में) दीर्घायु व्यक्ति के लिए हो सकता है, या यह दीर्घायु व्यक्ति के अलावा किसी अन्य के लिए भी हो सकता है।

"निश्चय ही यह अल्लाह के लिए बहुत आसान है" यानी: कर्मों और आयु को दर्ज करना उसके लिए कठिन नहीं है। सामान्य पाठ है: "युनक़सु" 'या' पर दम्मा और 'काफ़' पर फ़त्हा के साथ। उनमें से याक़ूब सहित एक समूह ने पढ़ा: "यनक़ुसु" 'या' पर फ़त्हा और 'काफ़' पर दम्मा के साथ (3), अर्थात: उसकी आयु में से कुछ भी कम नहीं होता। कहा जाता है: कोई चीज़ स्वयं कम हो गई (नक़सा), या किसी और ने उसे कम कर दिया; कोई चीज़ स्वयं बढ़ गई, या किसी और ने उसे बढ़ा दिया; यह सकर्मक और अकर्मक दोनों है।

अल-आरज और अल-ज़ुहरी ने पढ़ा: "मिन उमरिही" 'मीम' पर सुकून के साथ (4)। बाकी लोगों ने इसे दम्मा के साथ पढ़ा। ये दो भाषाई रूप हैं, जैसे: अल-सुहक़ और अल-सुहुक़। और "आसान" का अर्थ है: लंबी और छोटी आयु की गणना करना उसके लिए कठिन नहीं है और न ही उससे कुछ ओझल होता है। इसकी क्रिया "यसुरा" है। यदि आप इससे किसी व्यक्ति का नाम रखते हैं, तो वह विभक्ति योग्य (मुनसरिफ) होगा; क्योंकि यह "फ़ईल" के वज़न पर है (5)।

अल्लाह तआला का कथन: "और दोनों समुद्र एक समान नहीं हैं। यह मीठा और प्यास बुझाने वाला है, इसका पीना सुखद है, और यह खारा और कड़वा है। और तुम प्रत्येक से ताज़ा मांस खाते हो और गहने निकालते हो जिन्हें तुम पहनते हो; और तुम उसमें जहाज़ों को चीरते हुए देखते हो ताकि तुम उसके अनुग्रह की तलाश करो; और शायद तुम शुक्रगुज़ार बनो।"

अल्लाह तआला का कथन: "और दोनों समुद्र एक समान नहीं हैं। यह मीठा और प्यास बुझाने वाला है" इसमें चार मसले हैं:

पहला: इब्न अब्बास ने कहा: "फ़ुरात" का अर्थ मीठा है, और "उजाज" का अर्थ कड़वा है। तलहा ने पढ़ा: "हाज़ा मलिहुन अजाजुन" 'मीम' पर फ़त्हा और 'लाम' के नीचे कसरा के साथ बिना अलिफ़ के। जहाँ तक "मालिह" का सवाल है, तो यह वह है जिसमें नमक डाला जाता है (6)।

(1) अल-नहहास द्वारा 'मआनी अल-कुरान' 2/443, और कोष्ठक के बीच जो पहले आया है वह उसी से है। अल-दह्हाक का कथन अल-तबारी 19/343 द्वारा उद्धृत किया गया है। (2) अल-तबारी 19/343 द्वारा उद्धृत। (3) अल-नश्र 2/352। (4) इब्न मुजाहिद ने अल-सबआ पृष्ठ 534 में अबू अम्र से एक रिवायत के रूप में इसका उल्लेख किया है, और यह असामान्य पाठों में पृष्ठ 123 पर है। (5) अल-नहहास द्वारा 'इराब अल-कुरान' 3/366। (6) पिछला स्रोत।

سورہ فاطر: آیات ۱۱ - ۱۲ ۳۶۲

"اس کی عمر سے]" بوڑھے کی عمر سے۔ [مگر ایک کتاب میں] یعنی: اللہ عزوجل کے فیصلے کے مطابق۔ اس کے معنی ضحاک سے مروی ہیں اور نحاس نے اسے پسند کیا ہے، انہوں نے کہا: "یہ قرآن کے ظاہر سے زیادہ مشابہ ہے" (۱)۔ ابن عباس (۲) سے بھی اسی طرح مروی ہے۔ پس اس صورت میں 'ہا' (عمرہ میں) معمر (لمبی عمر والے) کے لیے ہو سکتی ہے، اور معمر کے علاوہ کسی اور کے لیے بھی ہونا جائز ہے۔

"بے شک یہ اللہ کے لیے آسان ہے" یعنی: اعمال اور مدتِ حیات لکھنا اس پر دشوار نہیں۔ عام قراءت: "یُنقَصُ" ہے، 'یا' کے پیش اور 'قاف' کے زبر کے ساتھ۔ اور ان میں سے یعقوب کی ایک جماعت نے پڑھا: "یَنْقُصُ" 'یا' کے زبر اور 'قاف' کے پیش کے ساتھ (۳)، یعنی: اس کی عمر سے کچھ بھی کم نہیں ہوتا۔ کہا جاتا ہے: کوئی چیز خود کم ہو گئی (نقص)، یا کسی اور نے اسے کم کیا؛ کوئی چیز خود بڑھی یا کسی اور نے اسے بڑھایا؛ یہ متعدی اور لازم دونوں ہے۔

اور اعرج اور زہری نے پڑھا: "من عُمْرہ" 'میم' کے جزم کے ساتھ (۴)۔ اور باقیوں نے اس پر پیش پڑھا۔ یہ دو لغات ہیں جیسے: السُّحْق اور السُّحُق۔ اور "یسیر" کا مطلب ہے: طویل اور مختصر عمروں کا شمار اس پر دشوار نہیں اور نہ ہی اس سے کوئی چیز پوشیدہ رہتی ہے۔ اس کا فعل "یَسُرَ" ہے۔ اگر آپ اس سے کسی انسان کا نام رکھیں تو وہ منصرف ہوگا؛ کیونکہ یہ "فعیل" کے وزن پر ہے (۵)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: "اور دونوں سمندر برابر نہیں ہیں۔ یہ میٹھا اور پیاس بجھانے والا ہے، اس کا پینا خوشگوار ہے، اور یہ کھاری اور کڑوا ہے۔ اور تم ہر ایک سے تازہ گوشت کھاتے ہو اور وہ زیور

نکالتے ہو جسے تم پہنتے ہو؛ اور تم اس میں کشتیوں کو پانی پھاڑتے ہوئے دیکھتے ہو تاکہ تم اس کے فضل کو تلاش کرو؛ اور تاکہ تم شکر گزار بنو۔"

اللہ تعالیٰ کا قول: "اور دونوں سمندر برابر نہیں ہیں۔ یہ میٹھا اور پیاس بجھانے والا ہے" اس میں چار مسائل ہیں:

پہلا: ابن عباس نے کہا: "فرات" میٹھا ہے، اور "اجاج" کڑوا ہے۔ طلحہ نے پڑھا: "هذا مِلِحٌ أَجَاجٌ" 'میم' کے زبر اور 'لام' کے زیر کے ساتھ بغیر الف کے۔ رہا "مالح"، تو وہ ہے جس میں نمک ڈالا گیا ہو (۶)۔

---

(۱) معانی القرآن للنحاس ۲/۴۴۳، اور جو اس سے پہلے بریکٹ میں ہے وہ اسی سے ہے۔ اور ضحاک کا قول طبری نے ۱۹/۳۴۳ میں نقل کیا ہے۔ (۲) اسے طبری نے ۱۹/۳۴۳ میں نقل کیا ہے۔ (۳) النشر ۲/۳۵۲۔ (۴) ابن مجاہد نے السبعۃ ص ۵۳۴ میں ابو عمرو سے ایک روایت کے طور پر اسے ذکر کیا ہے، اور یہ شاذ قراءتوں میں ص ۱۲۳ پر ہے۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۳/۳۶۶۔ (۶) سابقہ مآخذ۔

Surah Fatir: Verse 12 363

'Isa and Ibn Abi Ishaq read: "sayghun sharabuhu" like "sayyid" and "mayyit"(1). "And from each you eat fresh meat" - there is no disagreement that it refers to both of them together. Discussion on this has already passed in [the exegesis of] "An-Nahl"(2).

Second: His words: "and you extract ornaments that you wear." Abu Ishaq's view is that ornaments are only extracted from salt water. It was said: from both of them, because they are mixed. Others said: Shells containing ornaments - pearls and others - are only extracted from places where fresh and salt water meet, such as springs(3). So they are taken from both(4), because there are fresh springs in the sea, and pearls emerge at the point of their mixing. It was also said: from the rain of the sky.

Muhammad bin Yazid mentioned a fourth view; he said: Ornaments are extracted from salt water specifically. An-Nahhas(5) said: This is the best of the views. This is not because they are mixed in his view, but they were mentioned together and then information was given about one of them, as He, the Exalted, said: "And out of His mercy He made for you the night and the day that you may rest therein and seek of His bounty" [Al-Qasas: 73]. It's like saying: If you saw Al-Hasan and Al-Hajjaj, you would see good and evil. And as you say: If you saw Al-Asma'i and Sibawayh, you would fill your hands with language and grammar. This meaning is well-known; it is eloquent and frequent speech. Similarly: "And from each you eat fresh meat and you extract ornaments that you wear" - they joined in the first part, and the salt water was unique to the second.

Third: In His words: "you wear them" there is evidence that the wearing of everything is according to its nature; the ring is placed on the finger, the bracelet on the arm, the necklace on the neck, and the anklet on the leg.

---

(1) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 334, and al-Muharrar al-Wajiz 4/433 on 'Isa. 'Isa also read: "saygh" without the shaddah on the ya', as noted in (Z), and it is in al-Muhtasib 2/198, and al-Bahr 7/305. (2) 12/295. (3) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 3/366, and the words of Abu Ishaq al-Zajjaj in Ma'ani al-Qur'an 4/266. (4) In (Zha): "minha" (from it), it is not in (D). What is established is from the rest of the manuscripts, and al-Nukat wa al-'Uyun 4/467, and the speech is from him. (5) In I'rab al-Qur'an 3/366, and what precedes it is from him.

सूरह फ़ातिर: आयत 12 363

ईसा और इब्न अबी इसहाक़ ने पढ़ा: "सईगुन शराबुहु" जैसे "सय्यिद" और "मय्यित"(1)। "और प्रत्येक से तुम ताज़ा मांस खाते हो" - इसमें कोई मतभेद नहीं है कि यह उन दोनों से ही है। इस पर चर्चा सूरह "अन-नहल" के भाष्य में पहले ही हो चुकी है(2)।

दूसरा: अल्लाह का कथन: "और तुम गहने निकालते हो जिन्हें तुम पहनते हो।" अबी इसहाक़ का मत है कि गहने केवल खारे पानी से निकाले जाते हैं। कहा गया: दोनों से; क्योंकि वे मिले हुए हैं। अन्य लोगों ने कहा: सीपियाँ जिनमें गहने होते हैं - मोती और अन्य - केवल उन स्थानों से निकाली जाती हैं जहाँ मीठा और खारा पानी मिलता है, जैसे झरने(3)। तो वे दोनों से लिए गए हैं(4); क्योंकि समुद्र में मीठे झरने हैं, और उनके मिलने के स्थान पर मोती निकलते हैं। यह भी कहा गया: आसमान की बारिश से।

मुहम्मद बिन यज़ीद ने चौथा मत बताया, उन्होंने कहा: गहने विशेष रूप से खारे पानी से निकाले जाते हैं। अन-नहहास(5) ने कहा: यह मतों में सबसे उत्तम है। यह उनके अनुसार इसलिए नहीं है कि वे मिले हुए हैं, बल्कि उन्हें एक साथ जोड़ा गया और फिर उनमें से एक के बारे में बताया गया, जैसा कि अल्लाह महान ने कहा: "और उसने अपनी दया से तुम्हारे लिए रात और दिन बनाए ताकि तुम उसमें आराम करो और उसके अनुग्रह की तलाश करो" [अल-क़सस: 73]। यह वैसा ही है जैसे आप कहें: यदि आप अल-हसन और अल-हज्जाज को देखते, तो आप अच्छाई और बुराई देखते। और जैसे आप कहें: यदि आप अल-अस्माई और सिबवैह को देखते, तो आप अपने हाथों को भाषा और व्याकरण से भर लेते। इसका अर्थ ज्ञात है, और यह बहुत ही स्पष्ट और वाक्पटु शैली है। इसी तरह: "और प्रत्येक से तुम ताज़ा मांस खाते हो और तुम गहने निकालते हो जिन्हें तुम पहनते हो" - वे पहले भाग में एक साथ थे, और खारा पानी दूसरे भाग में अकेला था।

तीसरा: अल्लाह के कथन "तुम उन्हें पहनते हो" में इस बात का प्रमाण है कि हर चीज़ का पहनना उसके अनुसार होता है; अंगूठी उंगली में पहनी जाती है, कंगन कलाई पर, हार गर्दन में, और पायल पैर में।

---

(1) अल-क़िराअत अल-शाद्दाह पृ. 334, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/433 ईसा के बारे में। ईसा ने "सईग" भी बिना तश्दीद के पढ़ा है, जैसा कि (ज़) में दर्ज है, और यह अल-मुहतसिब 2/198, और अल-बहर 7/305 में है। (2) 12/295। (3) इ'राब अल-क़ुरआन - अन-नहहास 3/366, और मा'नी

अल-क़ुरआन 4/266 में अबू इसहाक़ अल-ज़ज्जाज के शब्द। (4) (ज़) में: "मिन्हा" (उससे), यह (द) में नहीं है। अन्य प्रतियों और अल-नुकत व अल-उयून 4/467 से जो सिद्ध है, और बात उन्हीं की है। (5) इ'राब अल-क़ुरआन 3/366 में, और जो उससे पहले है वह उन्हीं का है।

سورہ فاطر: آیت ۱۲ ۳۶۳

عیسیٰ اور ابن ابی اسحاق نے پڑھا: "سیغ شرابہ" جیسے: سید اور میت(۱)۔ "اور ہر ایک سے تم تازہ گوشت کھاتے ہو" اس میں کوئی اختلاف نہیں کہ یہ ان دونوں سے ہی ہے۔ اس پر کلام سورہ "النحل" کی تفسیر میں گزر چکا ہے(۲)۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا قول: "اور تم زیور نکالتے ہو جسے تم پہنتے ہو۔" ابواسحاق کا مذہب یہ ہے کہ زیور صرف نمکین پانی سے نکالا جاتا ہے۔ کہا گیا: دونوں سے؛ کیونکہ وہ ملے ہوئے ہیں۔ دوسروں نے کہا: وہ سیپیاں جن میں زیور ہوتا ہے - موتی وغیرہ - صرف ان مقامات سے نکالی جاتی ہیں جہاں میٹھا اور نمکین پانی ملتا ہے جیسے چشمے(۳)، تو وہ دونوں سے لیا گیا ہے(۴)؛ کیونکہ سمندر میں میٹھے چشمے ہیں، اور ان کے ملاپ کے مقام پر موتی نکلتے ہیں۔ اور کہا گیا: آسمان کی بارش سے۔

محمد بن یزید نے چوتھا قول ذکر کیا، انہوں نے کہا: زیور خاص طور پر نمکین پانی سے نکالا جاتا ہے۔ النحاس(۵) نے کہا: یہ ان اقوال میں سب سے بہتر ہے، اور یہ ان کے نزدیک اس لیے نہیں کہ وہ ملے ہوئے ہیں، بلکہ ان کو اکھٹا ذکر کیا گیا پھر ان میں سے ایک کے بارے میں خبر دی گئی جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "اور اس نے اپنی رحمت سے تمہارے لیے رات اور دن بنائے تاکہ تم اس میں سکون حاصل کرو اور اس کا فضل تلاش کرو" [القصص: ۷۳]۔ اور جیسے تم کہو: اگر تم حسن اور حجاج کو دیکھتے تو تم خیر اور شر دیکھتے۔ اور جیسے تم کہو: اگر تم اصمعی اور سیبویہ کو دیکھتے تو تم اپنے ہاتھ لغت اور نحو سے بھر لیتے۔ اس کا معنی معلوم ہے، اور یہ کلام فصیح اور کثیر الاستعمال ہے، اسی طرح: "اور ہر ایک سے تم تازہ گوشت کھاتے ہو

اور تم زیور نکالتے ہو جسے تم پہنتے ہو" تو وہ پہلے حصے میں جمع ہوئے اور دوسرے میں نمکین پانی اکیلا رہا۔

تیسرا: اور اس کے قول "تم انہیں پہنتے ہو" میں اس بات کی دلیل ہے کہ ہر چیز کا پہننا اس کے مطابق ہوتا ہے؛ انگوٹھی انگلی میں ڈالی جاتی ہے، کنگن کلائی میں، ہار گردن میں، اور پازیب پاؤں میں۔

---

(١) القراءات الشاذہ ص ٣٣٤، اور المحرر الوجیز ۴/ ۴۳۳ عیسیٰ سے متعلق۔ عیسیٰ نے "سیغ" بغیر تشدید کے بھی پڑھا ہے، جیسا کہ (ز) میں ضبط ہے، اور یہ المحتسب ۲/ ۱۹۸، اور البحر ۷/ ۳۰۵ میں ہے۔ (۲) ۱۲/ ۲۹۵۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۳۶۶، اور معانی القرآن ۴/ ۲۶۶ میں ابواسحاق الزجاج کا قول۔ (۴) (ظ) میں: "منہا" (اس سے)، یہ (د) میں نہیں ہے۔ باقی نسخوں اور النکت والعیون ۴/ ۴۶۷ سے جو ثابت ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (۵) اعراب القرآن ۳/ ۳۶۶ میں، اور اس سے پہلے جو کچھ ہے وہ انہی کا ہے۔

364 Surah Fatir: Verses 12 - 13 In Bukhari and An-Nasa'i, on the authority of Ibn Sirin, he said: I said to 'Abidah: Is spreading silk the same as wearing it? He said: Yes (1). And in the Sahihs on the authority of Anas: I stood on a mat of ours that had turned black from being used for so long. [The full] hadith (2). Fourth: His words, the Almighty: "And you see the ships plowing through it." Al-Nahhas said (3): That is, specifically saltwater, and if it were not so, He would have said: "in both of them." And the ship "makharat" (plowed), "tamkhuru": when it cuts through the water. This has already been discussed in [Surah] "An-Nahl" (4). "That you may seek of His bounty." Mujahid said: Trading in ships to distant countries in a short period (5), as mentioned previously in "Al-Baqarah" (6). It was also said: What is extracted from its adornments and what is caught of its fish. "And that you may be grateful." For what He has given you of His bounty. It was also said: For what He has saved you from its terrors. His words, the Almighty: "He causes the night to enter into the day, and He causes the day to enter into the night, and He has subjected the sun and the moon, each running [its course] for a specified term. That is Allah, your Lord; to Him belongs sovereignty. And those whom you invoke besides Him do not possess [as much as] the membrane of a date seed [13]." His words, the Almighty: "He causes the night to enter into the day, and He causes the day to enter into the night" were mentioned previously in "Al-Imran" (7) and others. "And He has subjected the sun and the moon, each running [its course] for a specified term" was mentioned in "Luqman".

---

(1) Mentioned by Al-Bukhari as a comment in: Chapter on spreading silk, and he said: And 'Abidah said: It is like wearing it. Al-Harith bin Abi Usamah connected it through Muhammad bin Sirin with the author's wording, as in Al-Fath 10/92, and An-Nasa'i did not include it, but Ibn Abd al-Barr included it from his path in At-Tamhid 1/265. (2) Sahih Al-Bukhari (380), and Sahih Muslim (658), and it is with Ahmad (12340). (3) In I'rab al-Qur'an 3/367. (4) 12/302. (5) Mentioned briefly by Al-Mawardi in An-Nukat wal-'Uyun 4/467. (6) 2/497. (7) 5/85 - 87.

364 सूरह फ़ातिर: आयतें 12 - 13 बुखारी और अन-नसाई में इब्न सीरीन से वर्णित है, उन्होंने कहा: मैंने उबैदह से कहा: क्या रेशम बिछाना उसे पहनने के समान है? उन्होंने कहा: हाँ (1)। और सहीह में अनस से वर्णित है: मैं हमारी एक चटाई पर खड़ा हुआ जो बहुत समय तक उपयोग किए जाने के कारण काली पड़ गई थी। [पूरी] हदीस (2)। चौथा: अल्लाह तआला का कथन: "और तुम जहाजों को उसमें पानी चीरते हुए देखते हो।" अन-नहहास ने कहा (3): यानी: विशेष रूप से खारा पानी, और यदि ऐसा न होता तो वह कहता: "उन दोनों में।" और जहाज 'मखरत' (चीरा), 'तमखुरू': जब वह पानी को काटता है। यह पहले "अन-नह्ल" (4) में आ चुका है। "ताकि तुम उसकी कृपा तलाश करो।" मुजाहिद ने कहा: जहाजों में थोड़े समय में दूर के देशों तक व्यापार करना (5), जैसा कि पहले "अल-बकरह" (6) में बताया गया है। और यह भी कहा गया है: जो उसके गहनों से निकाला जाता है और उसकी मछलियों का शिकार किया जाता है। "और ताकि तुम कृतज्ञ बनो।" उस पर जो उसने तुम्हें अपनी कृपा से दिया है। यह भी कहा गया है: उस पर कि उसने तुम्हें उसके आतंक से बचाया। अल्लाह तआला का कथन: "वह रात को दिन में पिरोता है और दिन को रात में पिरोता है और उसने सूर्य और चंद्रमा को काम में लगा रखा है, प्रत्येक एक नियत समय तक चल रहा है। वही अल्लाह तुम्हारा पालनहार है, उसी का राज्य है, और तुम उसके सिवा जिन्हें पुकारते हो, वे खजूर की गुठली की झिल्ली के बराबर भी अधिकार नहीं रखते [13]।" अल्लाह तआला का कथन: "वह रात को दिन में पिरोता है और दिन को रात में पिरोता है" यह पहले "आल-इमरान" (7) और अन्य में आ चुका है। "और उसने सूर्य और चंद्रमा को काम में लगा रखा है, प्रत्येक एक नियत समय तक चल रहा है" यह "लुक़्मान" में आ चुका है।

---

(1) अल-बुखारी ने इसे 'रेशम बिछाने का अध्याय' में एक टिप्पणी के रूप में उल्लेख किया है, और उन्होंने कहा: और उबैदह ने कहा: यह उसे पहनने के समान है। अल-हारिस बिन अबी उसामा ने इसे मुहम्मद बिन सीरीन के माध्यम से लेखक के शब्दों के साथ जोड़ा है, जैसा कि 'अल-फतह' 10/92 में है, और अन-नसाई ने इसे शामिल नहीं किया, लेकिन इब्न अब्द अल-बर्र ने इसे 'अत-तम्हीद' 1/265 में अपने तरीके से शामिल किया है। (2) सहीह अल-बुखारी (380), और सहीह मुस्लिम (658), और यह अहमद के पास है (12340)। (3) 'इराब अल-कुरान' 3/367 में। (4) 12/302। (5) अल-मावर्दी ने इसे 'अन-नुकात वल-उयून' 4/467 में संक्षेप में उल्लेख किया है। (6) 2/497। (7) 5/85 - 87।

٣٦٤ سورہ فاطر: آیت ١٢ - ١٣ بخاری اور نسائی میں ابن سیرین سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے عبیدہ سے کہا: کیا ریشم بچھانا اسے پہننے کے برابر ہے؟ انہوں نے کہا: ہاں (١)۔ اور صحیحین میں حضرت انس سے روایت ہے: میں اپنی ایک چٹائی پر کھڑا ہوا جو طویل استعمال کی وجہ سے سیاہ ہو چکی تھی۔ [مکمل] حدیث (٢)۔ چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور تم کشتیوں کو اس میں (پانی) پھاڑتے ہوئے دیکھتے ہو۔" النحاس نے کہا (٣): یعنی: خاص طور پر کھارا پانی، اور اگر ایسا نہ ہوتا تو وہ فرماتا: "ان دونوں میں۔" اور کشتی "مخرت" (پھاڑا)، "تمخر": جب وہ پانی کو چیرتی ہے۔ یہ بات سورہ "النحل" (٤) میں گزر چکی ہے۔ "تاکہ تم اس کا فضل تلاش کرو۔" مجاہد نے کہا: کشتیوں کے ذریعے تھوڑے وقت میں دور دراز ملکوں تک تجارت کرنا (٥)، جیسا کہ سورہ "البقرہ" (٦) میں پہلے گزر چکا ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: جو اس کے زیورات سے نکالا جاتا ہے اور اس کی مچھلیوں کا شکار کیا جاتا ہے۔ "اور تاکہ تم شکر گزار بنو۔" اس پر جو اس نے تمہیں اپنے فضل سے عطا کیا۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: اس پر کہ اس نے تمہیں اس کے ہولناکیوں سے نجات دی۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: "وہ رات کو دن میں داخل کرتا ہے اور دن کو رات میں داخل کرتا ہے اور اس نے سورج اور چاند کو مسخر کر رکھا ہے، ہر ایک ایک مقررہ وقت تک چل رہا ہے، یہی اللہ تمہارا رب ہے، اسی کی بادشاہی ہے، اور جنہیں تم اس کے سوا پکارتے ہو وہ کھجور کی گٹھلی کے چھلکے (قطمیر) کے برابر بھی مالک نہیں ہیں [١٣]۔" اللہ تعالیٰ کا فرمان: "وہ رات کو دن میں داخل کرتا ہے اور دن کو رات میں داخل کرتا ہے" یہ بات "آل عمران" (٧) وغیرہ میں گزر چکی ہے۔ "اور اس نے سورج اور چاند کو مسخر کر رکھا ہے، ہر ایک ایک مقررہ وقت تک چل رہا ہے" یہ بات سورہ "لقمان" میں گزر چکی ہے۔

(١) امام بخاری نے اسے تعلیقاً "باب افتراش الحریر" میں ذکر کیا ہے، اور فرمایا: اور عبیدہ نے کہا: یہ اسے پہننے کی طرح ہے۔ حارث بن ابی اسامہ نے اسے محمد بن سیرین کے واسطے سے مصنف کے الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے، جیسا کہ "الفتح" ٩٢/١٠ میں ہے، اور اسے نسائی نے روایت نہیں کیا، لیکن ابن عبد البر نے اسے اپنی سند سے "التمہید" ٢٦٥/١ میں روایت کیا ہے۔ (٢) صحیح بخاری (٣٨٠)، اور صحیح مسلم (٦٥٨)، اور یہ احمد (١٢٣٤٠) کے ہاں بھی ہے۔ (٣) "اعراب القرآن" ٣/ ٣٦٧ میں۔ (٤) ٣٠٢/١٢۔ (٥) الماوردی نے اسے "النکت والعیون" ٤/ ٤٦٧ میں مختصراً ذکر کیا ہے۔ (٦) ٤٩٧/٢۔ (٧) ٥/ ٨٥ - ٨٧۔

Surah Fatir: Verses 13 - 14 365 Its explanation(1). {That is Allah, your Lord; to Him belongs dominion} meaning: He from whose creation what has been established is the Creator, the Disposer, the All-Powerful, the Capable; so He is the one to be worshipped. {And those whom you invoke besides Him} meaning: the idols {do not possess even a qitmir} meaning: they have no power over it nor over its creation. And 'al-Qitmir' is: the thin white membrane between the date and the pit; most commentators said this(2). Ibn Abbas said: it is the slit of the pit(3), and this was the choice of al-Mubarrad, and Qatadah said it. From Qatadah also: al-Qitmir is the cap on the head of the pit(4). Al-Jawhari(5) said: it is said: it is the white speck on the back of the pit, from which the palm tree sprouts.

The Almighty's saying: {If you call upon them, they do not hear your call; and if they heard, they would not respond to you. And on the Day of Resurrection they will deny your association. And none can inform you like [one] Acquainted [with all matters]. 14}

The Almighty's saying: {If you call upon them, they do not hear your call} meaning: if you seek help from them in calamities, they do not hear your call; because they are inanimate objects that do not see or hear. {and if they heard, they would not respond to you} as not every hearer is a speaker. Qatadah said: The meaning is: if they heard, they would not benefit you(6). And it is said: meaning: if We had given them intellects and life and they heard your call, they would have been more obedient to Allah than you, and they would not have responded to you in disbelief.

(1) At the explanation of verse (29) of it. (2) Ibn Kathir mentioned it in the explanation of this verse from Ibn Abbas, Mujahid, Ikrimah, Ata, Atiyyah al-Awfi, al-Hasan, Qatadah, and others. (3) We did not find it, and this saying was narrated from Ibn Abbas in the interpretation of 'al-fatil', as in Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/448, and al-Durr al-Manthur 2/171, and al-Suyuti attributed it to Sa'id ibn Mansur, Abd ibn Humayd, and Ibn al-Mundhir. And it was narrated from him regarding the meaning of al-Qitmir that it is the skin - and in one wording: the hide - which is on the back of the pit. Tafsir al-Tabari 19/349, Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/448, and al-Durr al-Manthur 2/171 and 5/248. (4) Narrated by al-Tabari 19/350 through Juwaybir from some of his companions, and narrated from Qatadah that he said: al-Qitmir is the membrane that is on the head of the pit. (5) In al-Sihah (q-t-m-r). (6) Narrated similarly by al-Tabari 19/351.

सूरह फातिर: आयतें 13 - 14 365 इसकी व्याख्या(1)। {वही अल्लाह तुम्हारा रब है, उसी की बादशाही है} यानी: वह जिसकी रचना से जो कुछ तय हुआ है वही पैदा करने वाला, प्रबंध करने वाला और सामर्थ्यवान है, वही इबादत के लायक है। {और जिन्हें तुम उसके सिवा पुकारते हो} यानी: मूर्तियाँ {वे खजूर की गुठली के छिलके(क़ितमीर) के भी मालिक नहीं हैं} यानी: न वे उस पर अधिकार रखते हैं और न उसे पैदा करने पर। और 'अल-क़ितमीर' है: खजूर और गुठली के बीच की पतली सफेद झिल्ली; अधिकांश टीकाकारों ने यही कहा है(2)। इब्न अब्बास ने कहा: यह गुठली की दरार है(3), और यही अल-मुबर्रद का चयन था, और क़तादाह ने भी यही कहा। क़तादाह से यह भी है: क़ितमीर वह टोपी है जो गुठली के सिरे पर होती है(4)। अल-जौहरी(5) ने कहा: कहा जाता है: यह वह सफेद बिंदु है जो गुठली की पीठ पर होता है, जिससे खजूर का पेड़ उगता है।

अल्लाह तआला का फरमान: {यदि तुम उन्हें पुकारो तो वे तुम्हारी पुकार नहीं सुनेंगे; और यदि वे सुन भी लें, तो वे तुम्हें उत्तर नहीं दे पाएंगे। और क़यामत के दिन वे तुम्हारे शिर्क(साझी ठहराने) का इनकार करेंगे। और तुम्हें पूरी खबर रखने वाले (अल्लाह) की तरह कोई खबर नहीं दे सकता। 14}

अल्लाह तआला का फरमान: {यदि तुम उन्हें पुकारो तो वे तुम्हारी पुकार नहीं सुनेंगे} यानी: यदि तुम मुसीबतों में उनसे मदद मांगो तो वे तुम्हारी पुकार नहीं सुनेंगे; क्योंकि वे बेजान चीजें हैं जो न देखती हैं और न सुनती हैं। {और यदि वे सुन भी लें, तो वे तुम्हें उत्तर नहीं दे पाएंगे} क्योंकि हर सुनने वाला बोलने वाला नहीं होता। क़तादाह ने कहा: इसका अर्थ है: यदि वे सुन लेते तो भी वे तुम्हें लाभ नहीं पहुँचाते(6)। और कहा गया है: यानी: यदि हम उन्हें बुद्धि और जीवन दे देते और वे तुम्हारी पुकार सुन लेते, तो वे तुमसे अधिक अल्लाह के आज्ञाकारी होते, और कुफ्र (अविश्वास) पर तुम्हें उत्तर न देते।

(1) इसकी आयत (29) की व्याख्या में। (2) इब्न कसीर ने इस आयत की व्याख्या में इब्न अब्बास, मुजाहिद, इकरीमा, अता, अतिया अल-औफ़ी, अल-हसन, क़तादाह और अन्य से इसका उल्लेख किया है। (3) हमें यह नहीं मिला, और यह कथन इब्न अब्बास से 'अल-फ़तील' की व्याख्या में वर्णित है, जैसा कि अल-नहस की 'मानी अल-कुरान' 5/448 और 'अल-दुर अल-मंसूर' 2/171 में है, और अल-सुयुति ने इसे सईद इब्न मंसूर, अब्द इब्न हुमैद और इब्न अल-मुन्ज़िर की ओर निर्दिष्ट किया है। और उनसे क़ितमीर के अर्थ में यह वर्णित है कि यह छिलका है - और एक शब्द में: खाल - जो गुठली की पीठ पर होती है। तफसीर अल-तबरी 19/349, अल-नहस की 'मानी अल-कुरान' 5/448, और 'अल-दुर अल-मंसूर' 2/171 और 5/248। (4) इसे अल-तबरी 19/350 ने जुवेबिर के माध्यम से उनके कुछ साथियों से निकाला है, और क़तादाह से वर्णित है कि उन्होंने कहा: क़ितमीर वह छिलका

है जो गुठली के सिरे पर होता है। (5) अल-सिहाह (क़-त-म-र) में। (6) अल-तबरी 19/351 ने इसी तरह इसे निकाला है।

سورہ فاطر: آیات 13 - 14 365 اس کا بیان(1)۔ {وہی اللہ تمہارا رب ہے، بادشاہی اسی کی ہے} یعنی: وہ جس کی تخلیق سے جو کچھ طے ہوا وہ خالق، مدبر، اور قادر و مقتدر ہے، پس وہی ہے جس کی عبادت کی جائے۔ {اور جن کو تم اس کے سوا پکارتے ہو} یعنی: بت {وہ کھجور کی گٹھلی کے چھلکے (قطمیر) کے بھی مالک نہیں ہیں} یعنی: نہ وہ اس پر قدرت رکھتے ہیں اور نہ اس کی تخلیق پر۔ اور 'قطمیر' ہے: وہ باریک سفید جھلی جو کھجور اور گٹھلی کے درمیان ہوتی ہے؛ اکثر مفسرین نے یہی کہا ہے(2)۔ ابن عباس نے فرمایا: یہ گٹھلی کا شگاف ہے(3)، اور یہی مبرد کا انتخاب ہے، اور قتادہ نے بھی یہی کہا۔ قتادہ سے یہ بھی مروی ہے کہ: قطمیر وہ ٹوپی ہے جو گٹھلی کے سر پر ہوتی ہے(4)۔ جوہری(5) نے کہا: کہا جاتا ہے کہ: یہ وہ سفید نکتہ ہے جو گٹھلی کی پشت پر ہوتا ہے، جس سے کھجور کا درخت اگتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اگر تم انہیں پکارو تو وہ تمہاری پکار نہیں سنیں گے؛ اور اگر سن بھی لیں تو تمہیں جواب نہیں دیں گے۔ اور قیامت کے دن وہ تمہارے شرک کا انکار کریں گے۔ اور تمہیں کوئی پوری خبر رکھنے والے (اللہ) کی طرح باخبر نہیں کرے گا۔ 14}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اگر تم انہیں پکارو تو وہ تمہاری پکار نہیں سنیں گے} یعنی: اگر تم مصیبتوں میں ان سے فریاد کرو تو وہ تمہاری پکار نہیں سنیں گے؛ کیونکہ وہ جمادات ہیں جو نہ دیکھتے ہیں اور نہ سنتے ہیں۔ {اور اگر سن بھی لیں تو تمہیں جواب نہیں دیں گے} کیونکہ ہر سننے والا بولنے والا نہیں ہوتا۔ قتادہ نے کہا: معنی یہ ہے کہ: اگر وہ سن لیتے تو تمہیں فائدہ نہ پہنچاتے(6)۔ اور کہا گیا ہے کہ: یعنی: اگر ہم انہیں عقل اور زندگی دے دیتے اور وہ تمہاری پکار سن لیتے تو وہ تم سے زیادہ اللہ کے فرمانبردار ہوتے، اور کفر پر تمہاری پکار کا جواب نہ دیتے۔

(1) اس کی آیت (29) کی تفسیر میں۔ (2) ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں ابن عباس، مجاہد، عکرمہ، عطا، عطیہ العوفی، الحسن، قتادہ اور دیگر سے اس کا ذکر کیا ہے۔ (3) ہمیں یہ نہیں ملا، اور یہ قول ابن عباس سے 'فتیل' کی تفسیر میں مروی ہے، جیسا کہ نحاس کی 'معانی القرآن' 5/448 اور 'الدر المنثور' 2/171 میں ہے، اور سیوطی نے اسے سعید بن منصور، عبد بن حمید اور ابن المنذر کی طرف منسوب کیا ہے۔ اور ان سے قطمیر کے معنی میں مروی ہے کہ وہ چھلکا ہے - اور ایک لفظ میں: جلد - جو گٹھلی کی پشت پر ہوتی ہے۔ تفسیر طبری 19/349، نحاس کی 'معانی القرآن' 5/448، اور 'الدر المنثور' 2/171 اور 5/248۔ (4) اسے طبری 19/350 نے جویبر کے واسطے سے ان کے بعض اصحاب سے روایت کیا ہے، اور قتادہ سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: قطمیر وہ چھلکا ہے جو گٹھلی کے سر پر ہوتا ہے۔ (5) الصحاح (قطمر) میں۔ (6) طبری 19/351 نے اسی طرح روایت کیا ہے۔

Surah Fatir, Verses 14 - 15 ... 366

"And on the Day of Resurrection they will deny your association of them" [35:14] means: they will deny that you worshipped them, and they will disassociate themselves from you. Then it is possible that this refers back to the objects of worship that are sentient, like the angels, the jinn, the prophets, and the devils, meaning: they will deny that what you did was right, and that they commanded you to worship them, just as [Allah] reported about Jesus by his saying: "It was not for me to say what I had no right to say" [Al-Ma'idah: 116]. It is also possible that idols are included in this, meaning: Allah will give them life so that they can declare that they are not worthy of worship. "And none can inform you like Him Who is Acquainted [with all things]" is Allah, the Mighty and Sublime, meaning: no one is more informed about Allah's creation than Allah, so none can inform you like Him in His action(1).

The Almighty's saying: "O mankind, you are those in need of Allah, while Allah is the Free of need, the Praiseworthy." [15]

The Almighty's saying: "O mankind, you are those in need of Allah" means: those who are in need of Him for your survival and in all your conditions. Al-Zamakhshari said: If you ask: Why was 'the poor' (al-fuqara') made definite? I say: He intended by that to show them that because of the severity of their need for Him, they are the very essence of the poor, even if all creatures are in need of Him; from humans and others; because poverty is something that follows weakness, and the weaker the poor person is, the more impoverished he is(2); and Allah, glorified be He, testified to man's weakness in His saying: "And man was created weak" and He said: "Allah is He Who created you in a state of weakness." And if He had used it indefinitely (fuqara'), the meaning would have been: you are some of the poor.

If you ask: 'the poor' was countered with 'the Self-Sufficient' (Al-Ghani), so what is the benefit of 'the Praiseworthy' (Al-Hamid)?

I say: When He established their need for Him and His self-sufficiency from them, and not every self-sufficient person is beneficial with his wealth unless he is generous and a benefactor, and when he is generous and bestows favors, the recipients of the favors praise him and he deserves praise from them, He mentioned 'Al-Hamid' to indicate that He is the Self-Sufficient One Who benefits His creation with His wealth, the Generous One Who bestows favors upon them, deserving by His favor upon them that they praise Him(3).

(1) In (Kh) and (Z): His knowledge. (2) In (Kh): more insignificant. (3) Al-Kashshaf 3 / 304 - 305.

सूरह फातिर, आयत 14 - 15 ... 366

"और कयामत के दिन वे तुम्हारे उन्हें शरीक ठहराने का इनकार करेंगे" [35:14] का अर्थ है: वे इस बात से इनकार करेंगे कि तुमने उनकी इबादत की, और वे तुमसे अलग हो जाएँगे। फिर यह संभव है कि यह उन पूज्यों की ओर इशारा हो जो बुद्धि रखते हैं, जैसे कि फ़रिश्ते, जिन्न, पैगंबर और शैतान, यानी: वे इस बात से इनकार करेंगे कि तुमने जो किया वह सही था, और उन्होंने तुम्हें अपनी इबादत का हुक्म दिया था, जैसा कि अल्लाह ने ईसा के बारे में उनके इस कथन द्वारा बताया है: "मेरे लिए यह जायज़ न था कि मैं वह बात कहूँ जिसका मुझे कोई हक नहीं था" [अल-मइदा: 116]। यह भी संभव है कि इसमें मूर्तियाँ भी शामिल हों, यानी: अल्लाह उन्हें जीवित कर देगा ताकि वे बता सकें कि वे इबादत के लायक नहीं हैं। "और कोई भी तुम्हें उस जैसा सूचित नहीं कर सकता जो पूरी तरह जानकार है" वह अल्लाह महान और प्रतापी है, अर्थात: अल्लाह की रचना के बारे में अल्लाह से बढ़कर कोई जानकार नहीं है, इसलिए कोई भी उसके कार्य(1) के बारे में उसके जैसा सूचित नहीं कर सकता।

अल्लाह तआला का फरमान: "हे लोगो, तुम ही अल्लाह के मोहताज हो, जबकि अल्लाह ही बेनयाज़ (निस्पृह), सराहनीय है।" [15]

अल्लाह तआला का फरमान: "हे लोगो, तुम ही अल्लाह के मोहताज हो" का अर्थ है: जो अपने अस्तित्व और अपनी सभी स्थितियों में उसके मोहताज हैं। अल-ज़मख़्शरी कहते हैं: यदि आप पूछें: 'अल-फ़ुक़रा' (मुहताज/गरीब) को निश्चित (Definite) क्यों किया गया है? मैं कहता हूँ: इसका उद्देश्य उन्हें यह दिखाना था कि अल्लाह की अत्यधिक आवश्यकता के कारण, वे ही वास्तव में मुहताज हैं, भले ही सभी प्राणी उसके मोहताज हों; इंसान और अन्य भी; क्योंकि गरीबी कमजोरी के पीछे चलती है, और गरीब जितना कमजोर होता है, वह उतना ही अधिक मुहताज(2) होता है; और अल्लाह सुब्हानहू व तआला ने इंसान की कमजोरी की गवाही अपने इस कथन में दी है: 'और इंसान कमजोर पैदा किया गया है' और उसने कहा: 'अल्लाह ही है जिसने तुम्हें कमजोरी की स्थिति में पैदा किया।' और यदि यह अनिश्चित (Indefinite) होता, तो इसका अर्थ होता: तुम कुछ मुहताजों में से हो।

यदि आप पूछें: 'अल-फ़ुक़रा' का मुकाबला 'अल-ग़नी' (अमीर/निस्पृह) से किया गया है, तो 'अल-हमीद' (सराहनीय) का क्या लाभ है?

मैं कहता हूँ: जब उसने उनके लिए अपनी आवश्यकता और उनसे अपनी बेनयाज़ी (स्व-पर्याप्तता) को सिद्ध कर दिया, और हर अमीर अपनी अमीरी से लाभदायक नहीं होता जब तक कि वह उदार और उपकारी न हो, और जब वह उदार होता है और उपकार करता है, तो उपकार पाने वाले उसकी प्रशंसा करते हैं और वह उनसे प्रशंसा का पात्र होता है, उसने 'अल-हमीद' का उल्लेख यह दर्शाने के लिए किया कि वह वह बेनयाज़ है जो अपनी समृद्धि से अपनी रचना को लाभ पहुँचाता है, उदार है जो उन पर उपकार करता है, अपने उपकार के कारण इस योग्य है कि वे उसकी प्रशंसा करें(3)।

(1) (ख़) और (ज़) में: उसका ज्ञान। (2) (ख़) में: अधिक तुच्छ। (3) अल-कश्शाफ़ 3 / 304 - 305।

سورہ فاطر، آیت 14 - 15 ... 366

﴿وَيَوْمَ الْقِيَمَةِ يَكْفُرُونَ بِشِرْكِكُمْ﴾ [35:14] یعنی: وہ اس بات کا انکار کریں گے کہ تم نے ان کی عبادت کی، اور وہ تم سے بیزاری کا اظہار کریں گے۔ پھر یہ بھی ممکن ہے کہ اس کا اشارہ ان معبودوں کی طرف ہو جو عقل رکھتے ہیں، جیسے فرشتے، جن، انبیاء اور شیاطین، یعنی: وہ اس بات کا انکار کریں گے کہ تم نے جو کچھ کیا وہ حق تھا، اور یہ کہ انہوں نے تمہیں اپنی عبادت کا حکم دیا تھا، جیسا کہ اللہ نے عیسیٰ علیہ السلام کے بارے میں ان کے اس قول سے خبر دی ہے: ﴿مَا يَكُونُ لِي أَنْ أَقُولَ مَا لَيْسَ لِي بِحَقٍّ﴾ [المائدہ: 116]۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ اس میں بت بھی شامل ہوں، یعنی: اللہ انہیں زندہ کر دے گا یہاں تک کہ وہ خبر دیں گے کہ وہ عبادت کے اہل نہیں ہیں۔ ﴿وَلَا يُنَبِّئُكَ مِثْلُ خَبِيرٍ﴾ وہ اللہ جل وعز ہے، یعنی: اللہ کی مخلوق کے بارے میں اللہ سے بڑھ کر کوئی باخبر نہیں ہے، پس کوئی اس کے عمل(1) میں اس جیسی خبر نہیں دے سکتا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿يَأَيُّهَا النَّاسُ أَنتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ﴾ [15]

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿يَأَيُّهَا النَّاسُ أَنتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ﴾ یعنی: اپنی بقا اور اپنے تمام حالات میں اس کے محتاج۔ الزمخشری کہتے ہیں: "اگر تم پوچھو کہ 'الفقراء' کو معرفہ کیوں لایا گیا ہے؟ میں کہتا ہوں: اس سے مقصود انہیں یہ دکھانا تھا کہ اللہ کی شدید محتاجی کی وجہ سے وہی اصل میں محتاج ہیں، اگرچہ تمام مخلوقات اس کی محتاج ہیں؛ انسان بھی اور دیگر بھی؛ کیونکہ فقر کمزوری کے تابع ہوتا ہے، اور فقیر جتنا زیادہ کمزور ہوگا اتنا ہی زیادہ محتاج(2) ہوگا؛ اور اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے انسان کی کمزوری پر اپنے اس قول میں گواہی دی ہے: ﴿وَخُلِقَ الْإِنسَنُ ضَعِيفًا﴾ اور فرمایا: ﴿اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُم مِّن ضَعْفٍ﴾ اور اگر یہ نکرہ ہوتا تو معنی یہ ہوتا: تم بعض فقراء میں سے ہو۔"

اگر تم پوچھو: 'الفقراء' کے مقابلے میں 'الغنی' لایا گیا ہے تو 'الحمید' کا کیا فائدہ ہے؟

میں کہتا ہوں: جب اس نے ان کے فقر اور ان سے اپنی بے نیازی کو ثابت کر دیا، اور ہر غنی اپنی غنا کے ساتھ نفع بخش نہیں ہوتا جب تک کہ وہ سخی اور محسن نہ ہو، اور جب وہ سخاوت اور احسان کرتا ہے تو جن پر احسان کیا گیا وہ اس کی حمد کرتے ہیں اور وہ ان پر حمد کا مستحق ٹھہرتا ہے، اس نے 'الحمید' کا ذکر اس لیے کیا تاکہ اس بات پر دلالت کرے کہ وہ ایسی غنی ذات ہے جو اپنی غنا سے اپنی مخلوق کو نفع پہنچاتی ہے، وہ سخی اور محسن ہے، اپنے احسان کی وجہ سے اس بات کا مستحق ہے کہ وہ اس کی حمد بیان کریں(3)۔

(1) (خ) اور (ز) میں: اس کا علم۔ (2) (خ) میں: زیادہ حقیر۔ (3) الکشاف 3 / 304 - 305۔

Surah Fatir: Verses 15 - 18 367

The easing (takhfif) of the second hamza is the best of the options according to al-Khalil, and it is permissible to ease the first one alone, and to ease and realize both of them together. ﴿And Allah is the Free of need, the Praiseworthy﴾, the word "huwa" (He) is extra, so it has no position in the grammatical inflection (i'rab), or it can be a subject (mubtada'), so its position would be nominative (raf'). (2)

His saying, Exalted is He: ﴿If He wills, He can do away with you and bring forth a new creation (16) And that is not difficult for Allah (17)﴾.

His saying, Exalted is He: ﴿If He wills, He can do away with you﴾, there is an omission in it, the meaning is: If He wills [to] do away with you, (3) i.e., destroy you. ﴿And bring forth a new creation﴾ i.e., more obedient than you and purer. ﴿And that is not difficult for Allah﴾ i.e., impossible, hard, difficult. This has already been discussed in [the commentary of Surah] "Ibrahim". (4)

His saying, Exalted is He: ﴿And no bearer of burdens will bear the burden of another. And if a heavily laden soul calls [another] to [carry some of] its load, nothing of it will be carried, even if he should be a close relative. You can only warn those who fear their Lord unseen and have established prayer. And whoever purifies himself only purifies himself for [the benefit of] his soul. And to Allah is the destination (18)﴾.

The discussion about it has preceded (5), and it is detached from what is before it. The origin is: "tūzaru", the waw was deleted following "liyuzara". ﴿wazirah﴾ is an adjective for a deleted noun, i.e., a soul bearing a burden. Likewise ﴿And if a heavily laden [soul] calls to its load﴾ Al-Farra' said (6): i.e., a heavily laden soul, or an animal. He said: This applies to both the masculine and the feminine. Al-Akhfash said (7): i.e., and if a heavily laden [soul] calls a person to its load, which is its sins. And the load (al-haml): what was...

(1) In (d): and its deletion, and the speech is from I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/368, and the second was eased like a 'ya' and replaced with a broken 'waw': Nafi' and Ibn Kathir and Abu Amr and Abu Ja'far and Ruways, and the rest realized it, and as for easing the first; it is for Hamza and Hisham at the pause according to their principles in it. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/367-368. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/368, and what preceded is contained within it. (4) 12/125. (5) 9/145. (6) In Ma'ani al-Qur'an 2/368, and the author quoted it through al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/368. (7) In

Ma'ani al-Qur'an to him 2/665, and the author quoted it through al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/368.

सूरह फ़ातिर: आयत 15 - 18 367

अल-ख़लील के अनुसार दूसरी हमज़ा को नरम (तख़फ़ीफ़) करना सबसे अच्छा विकल्प है, और केवल पहली को नरम करना, या दोनों को एक साथ नरम और स्पष्ट (तौज़ीह) करना भी जायज़ है। ﴾और अल्लाह ही बेनयाज़ (समृद्ध), सराहनीय है﴿, शब्द "हुवा" (वह) अतिरिक्त है, इसलिए इसका व्याकरणिक विभक्ति (इराब) में कोई स्थान नहीं है, या यह एक विषय (मुब्तदा) हो सकता है, इसलिए इसका स्थान रफ़' (प्रथमा विभक्ति) होगा। (2)

अल्लाह तआला का फ़रमान है: ﴾यदि वह चाहे तो तुम्हें ले जाए और एक नई रचना ले आए (16) और यह अल्लाह के लिए कुछ भी कठिन नहीं है (17)﴿।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: ﴾यदि वह चाहे तो तुम्हें ले जाए﴿, इसमें एक शब्द हटा दिया गया है, अर्थ है: यदि वह [चाहे कि] तुम्हें ले जाए, (3) यानी तुम्हें नष्ट कर दे। ﴾और एक नई रचना ले आए﴿ यानी तुमसे अधिक आज्ञाकारी और पवित्र। ﴾और यह अल्लाह के लिए कुछ भी कठिन नहीं है﴿ यानी असंभव, मुश्किल, दुष्कर। इस पर पहले ही [सूरह] "इब्राहिम" में चर्चा हो चुकी है। (4)

अल्लाह तआला का फ़रमान है: ﴾और कोई बोझ उठाने वाला किसी दूसरे का बोझ नहीं उठाएगा। और यदि कोई भारी बोझ वाला अपने बोझ की ओर (किसी को) पुकारेगा, तो उसमें से कुछ भी नहीं उठाया जाएगा, चाहे वह कोई करीबी रिश्तेदार ही क्यों न हो। आप केवल उन्हीं को सचेत कर सकते हैं जो परोक्ष में अपने रब से डरते हैं और नमाज़ क़ायम करते हैं। और जिसने अपने आपको शुद्ध किया, उसने अपने ही भले के लिए शुद्ध किया। और अल्लाह ही की ओर लौटकर जाना है (18)﴿।

इसके बारे में चर्चा पहले ही हो चुकी है (5), और यह अपने से पहले वाले हिस्से से अलग है। मूल शब्द है: "तूज़रू", 'वाव' को "लियुज़ारा" के अनुसरण में हटा दिया गया था। ﴾वाज़िरतुन﴿ एक हटाए गए संज्ञा का विशेषण है, यानी बोझ उठाने वाली आत्मा। इसी तरह ﴾और यदि कोई भारी बोझ वाला अपने बोझ की ओर पुकारेगा﴿ अल-फ़र्रा ने कहा (6): यानी एक भारी बोझ वाली आत्मा, या कोई जानवर। उन्होंने कहा: यह पुल्लिंग और स्त्रीलिंग दोनों के लिए प्रयुक्त होता है। अल-अख़फ़श ने कहा (7): यानी और यदि कोई भारी बोझ वाला किसी व्यक्ति को अपने बोझ की ओर बुलाएगा, जो उसके पाप हैं। और बोझ (अल-हमल): वह जो...

(1) (द) में: और इसे हटाना, और यह अल-नहहास की 'इराब अल-क़ुरआन' 3/368 से है, और दूसरे को 'या' की तरह नरम किया गया और उसे कसरा वाली 'वाव' से बदल दिया गया: नाफ़े इब्न कसीर,

अबू अम्र, अबू जाफ़र और रुवैस, और बाकियों ने इसे स्पष्ट पढ़ा, और जहाँ तक पहले को नरम करने की बात है; तो वह हमजा और हिशाम के लिए रुकने के समय उनके नियमों के अनुसार है। (2) अल-नहहास की 'इराब अल-क़ुरआन' 3/367-368। (3) अल-नहहास की 'इराब अल-क़ुरआन' 3/368, और जो पहले गुज़रा वह इसमें शामिल है। (4) 12/125। (5) 9/145। (6) 'मानी अल-क़ुरआन' 2/368 में, और लेखक ने इसे अल-नहहास के माध्यम से 'इराब अल-क़ुरआन' 3/368 में उद्धृत किया है। (7) उनकी 'मानी अल-क़ुरआन' 2/665 में, और लेखक ने इसे अल-नहहास के माध्यम से 'इराब अल-क़ुरआन' 3/368 में उद्धृत किया है।

سورہ فاطر: آیات ۱۵ - ۱۸ ۳۶۷

الخلیل کے نزدیک دوسری ہمزہ کی تخفیف تمام صورتوں میں بہترین ہے، اور صرف پہلی کی تخفیف بھی جائز ہے، اور ان دونوں کی تخفیف اور تحقیق ایک ساتھ بھی جائز ہے۔ ﴿وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ﴾، (وہ) زائد ہے، پس اس کا اعراب میں کوئی محل نہیں ہے، اور یہ مبتدا بھی ہو سکتا ہے تو اس کا محل رفع ہو گا۔ (۲)

اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿إِن يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ وَيَأْتِ بِخَلْقٍ جَدِيدٍ ۝ وَمَا ذَٰلِكَ عَلَى اللَّهِ بِعَزِيزٍ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿إِن يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ﴾ اس میں حذف ہے، معنی یہ ہے: اگر وہ چاہے [کہ] تمہیں لے جائے، (۳) یعنی تمہیں فنا کر دے۔ ﴿وَيَأْتِ بِخَلْقٍ جَدِيدٍ﴾ یعنی: تم سے زیادہ فرمانبردار اور پاکیزہ۔ ﴿وَمَا ذَٰلِكَ عَلَى اللَّهِ بِعَزِيزٍ﴾ یعنی: ممتنع، مشکل، دشوار۔ اور یہ بات سورہ "ابراہیم" میں گزر چکی ہے۔ (۴)

اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ ۚ وَإِن تَدْعُ مُثْقَلَةٌ إِلَىٰ حِمْلِهَا لَا يُحْمَلْ مِنْهُ شَيْءٌ وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَىٰ ۗ إِنَّمَا تُنذِرُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُم بِالْغَيْبِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ ۚ وَمَن تَزَكَّىٰ فَإِنَّمَا يَتَزَكَّىٰ لِنَفْسِهِ ۚ وَإِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ﴾۔

اس بارے میں کلام پہلے گزر چکا ہے (۵)، اور یہ اپنے ماقبل سے منقطع ہے۔ اصل: "توزر" ہے، واؤ کو "لیوزر" کے اتباع میں حذف کر دیا گیا۔ ﴿وَازِرَةٌ﴾ محذوف کی صفت ہے، یعنی: بوجھ اٹھانے والا نفس۔ اسی طرح ﴿وَإِن تَدْعُ مُثْقَلَةٌ إِلَىٰ حِمْلِهَا﴾ الفراء نے کہا (۶): یعنی: بوجھ سے لدا ہوا نفس، یا کوئی چوپایہ۔ انہوں نے کہا: یہ مذکر اور مؤنث دونوں کے لیے واقع ہوتا ہے۔ الاخفش نے کہا (۷):

یعنی: اور اگر بوجھ سے لدا ہوا (نفس) کسی انسان کو اپنے بوجھ اٹھانے کے لیے پکارے، اور وہ بوجھ اس کے گناہ ہیں۔ اور الحَمْل: جو کہ...

(۱) (د) میں: اور اس کا حذف، اور یہ کلام النحاس کی اعراب القرآن ۳/۳۶۸ سے ہے، اور دوسری کو 'یاء' کی طرح سہل کیا گیا اور اسے مکسور 'واؤ' سے بدل دیا گیا: نافع، ابن کثیر، ابو عمرو، ابو جعفر اور رویس، اور باقیوں نے اسے تحقیق کے ساتھ پڑھا، اور جہاں تک پہلی کی تخفیف کا تعلق ہے تو وہ حمزہ اور ہشام کے لیے وقف کی صورت میں ان کے اصول کے مطابق ہے۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۳/۳۶۷-۳۶۸۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۳/۳۶۸، اور جو پہلے گزر چکا ہے وہ ان کے درمیان محصور ہے۔ (۴) ۱۲/۱۲۵۔ (۵) ۹/۱۴۵۔ (۶) معانی القرآن ۲/۳۶۸ میں، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۳/۳۶۸ میں نقل کیا ہے۔ (۷) ان کی معانی القرآن ۲/۶۶۵ میں، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۳/۳۶۸ میں نقل کیا ہے۔

368 Surah Fatir: Verse 18

...on the back, and the load (Al-Haml): the pregnancy of a woman, and the fruit of a palm tree; Al-Kisa'i reported both with the fatha (haml) only. Ibn Al-Sikkit reported that the fruit of the palm tree can be pronounced with fatha (haml) or kasra (himl).

"Nothing of it shall be carried even if he be near of kin." The estimation according to Al-Akhfash's saying: even if the invited person was near of kin. Al-Farra' allowed: even if there were a near of kin. This is permissible according to Sibawayh, like: "And if there be [one] in hardship" [Al-Baqarah: 280], so "kana" (be) is in the sense of "occurred", or the predicate is omitted, i.e., "and if there were among those you claim from one in hardship". Sibawayh reported: "People are rewarded for their actions; if good then good (khayrun fa-khayrun) according to this, and [if] good then good (khayran fa-khayran)(1) according to the first."

It was narrated from Ikrimah that he said: "It has reached me that a Jew and a Christian will see a Muslim man on the Day of Resurrection and say to him: 'Did I not do you a favor? Did I not treat you well?' He says: 'Yes.' He says: 'Benefit me then.' So the Muslim continues to ask Allah Almighty until his punishment is lightened. And a man will come to his father on the Day of Resurrection and say: 'Was I not dutiful to you, compassionate towards you, and kind to you? And you see what state I am in, so give me one of your good deeds, or carry one of my sins.' He says: 'What you asked of me is easy, but I fear the same as what you fear.' And the father says the same to his son, and he is given a similar response. And a man says to his wife: 'Was I not of good(2) company to you? So carry for me a sin that I might be saved.' She says: 'That is easy, but I fear what you fear.' Then Ikrimah recited: 'And if a heavily laden soul calls [another] to [carry some of] its load, nothing of it will be carried, even if he should be a near relative.' (3)"

(1) In (D) and (M): "khayran fa-khayr". What is established in the rest of the copies and the "I'rab al-Qur'an" by Al-Nahhas is that both forms are correct. The estimation is: "If what he did was good, he is rewarded with good," or: "If what he did was good, then what he is rewarded with is good." If both are in the nominative case (raf'), the estimation is: "If there was good in his action, then what he is rewarded with is good." See Al-Kitab 1/258-260, Al-Farra's "Ma'ani al-Qur'an" 2/368, and Al-Akhfash's "Ma'ani al-Qur'an" 2/665. (2) In (D) and (M): "better" (ahsan). (3) "I'rab al-Qur'an" by Al-Nahhas 3/369, and narrated similarly by 'Abd ibn Humayd and Ibn Abi Hatim as in "Al-Durr al-Manthur" 5/248.

368 सूरह फातिर: आयत 18

...पीठ पर, और बोझ (अल-हम्ल): एक महिला की गर्भावस्था, और ताड़ के पेड़ का फल; अल-किसाई ने दोनों को केवल फतह (हम्ल) के साथ सूचित किया। इब्न अल-सिक्किट ने बताया कि ताड़ के पेड़ के फल को फतह (हम्ल) या कसरा (हिम्ल) के साथ बोला जा सकता है।

"उसका कुछ भी हिस्सा नहीं उठाया जाएगा, भले ही वह कोई करीबी रिश्तेदार ही क्यों न हो।" अल-अखफश के अनुसार अनुमान यह है: भले ही बुलाया गया व्यक्ति करीबी रिश्तेदार हो। अल-फर्रा ने अनुमति दी: भले ही कोई करीबी रिश्तेदार हो। सिबवैह के अनुसार यह जायज़ है, जैसे: "और यदि कोई तंगी में हो" [अल-बकराह: 280], तो "काना" (होना) का अर्थ "घटित होना" है, या खबर (विधेय) हटा दी गई है, यानी "और यदि उन लोगों में से कोई तंगी में हो जिनसे तुम मांग रहे हो"। सिबवैह ने बताया: "लोगों को उनके कार्यों का फल मिलता है; यदि अच्छा है तो अच्छा (खैरुन फ-खैरुन) इसके अनुसार, और [यदि] अच्छा है तो अच्छा (खैरन फ-खैरन)(1) पहले के अनुसार।"

इकरिमा से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "मुझ तक यह बात पहुंची है कि क़यामत के दिन एक यहूदी और एक ईसाई एक मुसलमान आदमी को देखेंगे और उससे कहेंगे: 'क्या मैंने तुम पर कोई एहसान नहीं किया था? क्या मैंने तुम्हारे साथ अच्छा व्यवहार नहीं किया था?' वह कहता है: 'हाँ।' वह कहता है: 'तो मुझे फायदा पहुँचाओ।' तो वह मुसलमान अल्लाह तआला से मांगता रहता है यहाँ तक कि उसके अज़ाब (दंड) में कमी कर दी जाती है। और एक आदमी क़यामत के दिन अपने पिता के पास आएगा और कहेगा: 'क्या मैं तुम्हारे प्रति आज्ञाकारी, तुम्हारे प्रति दयालु और तुम्हारे साथ नेक नहीं था? और तुम देख रहे हो कि मैं किस हालत में हूँ, इसलिए मुझे अपनी नेकियों में से एक नेकी दे दो, या मेरा एक गुनाह अपने ऊपर ले लो।' वह कहता है: 'तुमने मुझसे जो मांगा है वह आसान है, लेकिन मुझे वही डर लग रहा है जो तुम्हें लग रहा है।' और पिता अपने बेटे से भी यही बात कहता है, और उसे भी वैसा ही जवाब मिलता है। और एक आदमी अपनी पत्नी से कहता है: 'क्या मैं तुम्हारे साथ अच्छे(2) व्यवहार वाला नहीं था? तो मेरा एक गुनाह अपने ऊपर ले लो ताकि मैं बच सकूँ।' वह कहती है: 'यह तो आसान है, लेकिन मुझे उस चीज़ से डर लगता है जिससे तुम डरते हो।' फिर इकरिमा ने तिलावत की: 'और यदि कोई बोझ से लदी हुई आत्मा [किसी दूसरे को] अपना बोझ उठाने के लिए बुलाएगी, तो उसमें से कुछ भी नहीं उठाया जाएगा, भले ही वह कोई करीबी रिश्तेदार ही क्यों न हो।' (3)"

(1) (D) और (M) में: "खैरन फ-खैर"। बाकी प्रतियों और अल-नहहास की "इराब अल-कुरान" में जो स्थापित है, उसके अनुसार दोनों रूप सही हैं। अनुमान यह है: "यदि उसने जो किया वह अच्छा था, तो उसे अच्छाई का बदला दिया जाता है," या: "यदि उसने जो किया वह अच्छा था, तो उसे जो बदला दिया जाता है वह अच्छा है।" यदि दोनों प्रथमा विभक्ति (रफ़) में हैं, तो अनुमान यह है: "यदि उसके कार्य में अच्छाई थी, तो उसे जो बदला दिया जाता है वह अच्छा है।" देखें अल-किताब 1/258-260, अल-फर्रा की "मानी अल-कुरान" 2/368, और अल-अखफश की "मानी अल-कुरान" 2/665। (2) (D) और (M) में: "सबसे अच्छा" (अहसन)। (3) अल-नहहास की "इराब अल-कुरान" 3/369, और अब्द इब्न हुमैद और इब्न अबी हातिम द्वारा "अल-दुर अल-मंसूर" 5/248 में इसी तरह रिवायत किया गया है।

...پیٹھ پر، اور حمل: عورت کا حمل، اور کھجور کے درخت کا پھل؛ الکسائی نے ان دونوں کو صرف فتحہ (حَمْل) کے ساتھ نقل کیا ہے۔ اور ابن السکیت نے ذکر کیا ہے کہ کھجور کا پھل فتحہ (حَمْل) اور کسرہ (حِمْل) دونوں کے ساتھ پڑھا جاتا ہے۔

﴿لَا يُحْمَلُ مِنْهُ شَيْءٌ وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَىٰ﴾ (اس میں سے کچھ بھی نہیں اٹھایا جائے گا چاہے وہ قرابت دار ہی کیوں نہ ہو)۔ الاخفش کے قول کے مطابق تقدیر (پوشیدہ عبارت) یہ ہے: "خواہ بلایا ہوا انسان قرابت دار ہی کیوں نہ ہو"۔ اور الفراء نے "ولو کان ذو قربی" (خواہ کوئی قرابت دار ہو) کو جائز قرار دیا ہے۔ اور سیبویہ کے نزدیک بھی یہ جائز ہے، جیسے: ﴿وَإِن كَانَ ذُو عُسْرَةٍ﴾ [البقرہ: ۲۸۰]، یہاں "کان" بمعنی "وقع" (واقع ہونا/ہونا) ہے، یا پھر خبر محذوف ہے، یعنی: "اگر ان لوگوں میں کوئی تنگی والا ہو جن سے تم مطالبہ کر رہے ہو"۔ اور سیبویہ نے حکایت کی ہے: "لوگوں کو ان کے اعمال کا بدلہ دیا جاتا ہے، اگر خیر ہے تو خیر (خیرٌ فخیرٌ)؛ اس (تقدیر) پر، اور خیر ہے تو خیر (خیراً فخیراً)(۱)؛ پہلے (تقدیر) پر۔"

اور عکرمہ سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: مجھے یہ بات پہنچی ہے کہ قیامت کے دن ایک یہودی اور ایک عیسائی ایک مسلمان شخص کو دیکھیں گے تو اس سے کہیں گے: کیا میں نے تم پر کوئی احسان نہیں کیا تھا؟ کیا میں نے تمہارے ساتھ حسنِ سلوک نہیں کیا تھا؟ وہ کہے گا: ہاں۔ وہ کہے گا: تو مجھے فائدہ پہنچاؤ۔ چنانچہ وہ مسلمان اللہ تعالیٰ سے سوال کرتا رہے گا یہاں تک کہ اس (یہودی یا عیسائی) کے عذاب میں کمی کر دی جائے گی۔ اور ایک آدمی قیامت کے دن اپنے باپ کے پاس آئے گا اور کہے گا: کیا میں تمہارے ساتھ حسنِ سلوک کرنے والا، تم پر شفقت کرنے والا اور تمہارے ساتھ نیکی کرنے والا نہیں تھا؟ اور تم دیکھ رہے ہو کہ میں کس حال میں ہوں، پس

مجھے اپنی نیکیوں میں سے ایک نیکی دے دو، یا میرا کوئی گناہ اپنے اوپر لے لو۔ وہ کہے گا: جو تم نے مجھ سے مانگا ہے وہ تو معمولی ہے، لیکن مجھے اسی چیز کا ڈر ہے جس کا تمہیں ڈر ہے۔ اور باپ بھی اپنے بیٹے سے اسی طرح کی بات کہے گا، تو اسے بھی اسی طرح کا جواب دیا جائے گا۔ اور ایک آدمی اپنی بیوی سے کہے گا: کیا میں تمہارے ساتھ حسنِ(۲) معاشرت (اچھے برتاؤ) والا نہیں تھا؟ تو میرا کوئی گناہ اپنے اوپر اٹھا لو تاکہ شاید میں نجات پا جاؤں، تو وہ کہے گی: یہ تو معمولی بات ہے لیکن مجھے اس چیز سے ڈر لگ رہا ہے جس سے تمہیں ڈر لگ رہا ہے۔ پھر عکرمہ نے یہ آیت تلاوت کی: ﴿وَإِن تَدْعُ مُثْقَلَةٌ إِلَى حِمْلِهَا لَا يُحْمَلْ مِنْهُ شَيْءٌ وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبَىٰ﴾(۳) (اور اگر کوئی بوجھ تلے دبا ہوا اپنے بوجھ کی طرف بلائے گا تو اس میں سے کچھ بھی نہیں اٹھایا جائے گا، چاہے وہ قرابت دار ہی کیوں نہ ہو)۔

(۱) (د) اور (م) میں: "خیراً فخیر" ہے۔ باقی نسخوں اور نحاس کی "اعراب القرآن" میں وہی ثابت ہے جو متن میں ہے، اور دونوں صورتیں صحیح ہیں۔ تقدیر یہ ہے: "اگر وہ جس نے عمل کیا وہ خیر تھا تو اسے خیر کا بدلہ دیا گیا" یا "اگر اس نے جو عمل کیا وہ خیر تھا تو جس کا بدلہ دیا جائے گا وہ خیر ہے"۔ اور اگر دونوں کو رفع دیا جائے تو تقدیر یہ ہے: "اگر اس کے عمل میں خیر تھی تو جس کا بدلہ دیا جائے گا وہ خیر ہے"۔ دیکھئے: الکتاب ۱/ ۲۵۸-۲۶۰۔ اور الفراء کی معانی القرآن ۲/ ۳۶۸۔ اور الاخفش کی معانی القرآن ۲/ ۶۶۵۔ (۲) (د) اور (م) میں: "احسن" (بہترین) ہے۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۳۶۹، اور اسے عبد بن حمید اور ابن ابی حاتم نے اسی طرح روایت کیا ہے جیسا کہ الدر المنثور ۵/ ۲۴۸ میں ہے۔

Al-Fudayl ibn Iyad said: She is the woman who meets her child and says: "O my son, was not my womb a vessel for you? Was not my breast a watering place for you? Was not my lap a resting place for you?" He replies: "Yes, O mother!" She then says: "O my son, my sins have burdened me, so carry even one of my sins for me." He replies: "Away from me, O mother! For I am preoccupied with my own sin from you."

Allah Almighty says: {You can only warn those who fear their Lord in the unseen} [35:18], meaning: only those who fear the punishment of Allah Almighty will accept your warning. It is like His saying: {You can only warn one who follows the message and fears the Most Merciful in the unseen} [Ya-Sin: 11].

Allah Almighty says: {And whoever purifies himself only purifies himself for [the benefit of] his soul} [35:18], meaning: whoever is guided, is only guided for his own benefit. It was also recited as: "And whoever cleanses himself only cleanses himself for his soul"(1). {And to Allah is the final destination} [35:18], meaning: to Him is the return of all creation.

Allah Almighty says: {Not equal are the blind and the seeing, (19) Nor are the darknesses and the light, (20) Nor are the shade and the heat, (21) And not equal are the living and the dead. Indeed, Allah causes to hear whom He wills, but you cannot make hear those in the graves (22)}

Allah Almighty says: {Not equal are the blind and the seeing}, meaning: the disbeliever and the believer, the ignorant and the scholar. It is similar to: {Say, "Not equal are the evil and the good"} [Al-Ma'idah: 100]. {Nor are the darknesses and the light}, Al-Akhfash Sa'id(2) said: "La" (not) is extra; the meaning is: nor darkness and light, nor shade and heat.

Al-Akhfash said: Al-Harur (heat) is only with the daytime sun, and As-Samum (hot wind) is at night(3),

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/306, and Al-Bahr 7/308 from Talha, and it is an irregular reading. (2) In Ma'ani al-Qur'an 2/665, and the author quoted it from him via al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/369. (3) Al-Mawardi mentioned it in Al-Nukat wa al-'Uyun 4/419, and in it: ... and As-Samum is by night and day, and we did not find this statement in Al-Akhfash's Ma'ani al-Qur'an.

सूरह फ़ातिर: आयतें १८ - २२ ३६९

अल-फ़ुज़ैल इब्न अयाज़ ने कहा: यह वह महिला है जो अपने बच्चे से मिलती है और कहती है: "ऐ मेरे बेटे, क्या मेरा पेट तेरे लिए बर्तन नहीं था? क्या मेरा स्तन तेरे लिए पानी पिलाने की जगह नहीं था? क्या मेरी गोद तेरे लिए आराम की जगह नहीं थी?" वह कहता है: "हाँ, माँ!" फिर वह कहती है: "ऐ मेरे बेटे, मेरे गुनाहों ने मुझे बोझिल कर दिया है, तो मेरे लिए मेरा एक गुनाह ही उठा ले।" वह कहता है: "मुझसे दूर हो जा, ऐ माँ! क्योंकि मैं तेरे बजाय अपने गुनाह में व्यस्त हूँ।"

अल्लाह तआला फ़रमाता है: {आप केवल उन्हें डरा सकते हैं जो अपने रब से परोक्ष में डरते हैं} [३५:१८], यानी: जो अल्लाह तआला की सजा से डरता है, वही आपकी चेतावनी स्वीकार करता है। यह उसके जैसा है जैसा अल्लाह का फरमान है: {आप केवल उसे डरा सकते हैं जो उपदेश का अनुसरण करता है और रहमान से परोक्ष में डरता है} [यासिन: ११]।

अल्लाह तआला फ़रमाता है: {और जो कोई शुद्ध होता है, वह केवल अपनी आत्मा (के लाभ) के लिए शुद्ध होता है} [३५:१८], यानी: जो कोई हिदायत पाता है, वह केवल अपने लाभ के लिए हिदायत पाता है। और इसे यूँ भी पढ़ा गया है: "और जिसने अपने आप को पाक किया तो उसने अपनी ही जान के लिए पाक किया"(१)। {और अल्लाह ही की ओर लौटना है} [३५:१८], यानी: उसी की ओर तमाम मखलूक (सृष्टि) का लौटना है।

अल्लाह तआला फ़रमाता है: {अंधा और देखने वाला बराबर नहीं हैं, (१९) और न अंधेरे और न रोशनी, (२०) और न छाया और न धूप की तपिश, (२१) और न जीवित और न मृत बराबर हैं। बेशक अल्लाह जिसे चाहता है सुना देता है, और आप उन्हें नहीं सुना सकते जो कब्रों में हैं (२२)}

अल्लाह तआला फ़रमाता है: {अंधा और देखने वाला बराबर नहीं हैं}, यानी: काफ़िर और मोमिन, और जाहिल और आलिम। जैसे: {कह दो, "बुरा और अच्छा बराबर नहीं हैं"} [अल-माइदा: १००]। {और न अंधेरे और न रोशनी}, अल-अखफ़श सईद(२) ने कहा: "ला" (नहीं) अतिरिक्त है; अर्थ यह है: और न अंधेरे और रोशनी, और न छाया और गर्मी।

अल-अखफ़श ने कहा: अल-हरूर (गर्मी) केवल दिन के सूरज के साथ होती है, और अस-समूम (गर्म हवा) रात में होती है(३),

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३०६/४, और अल-बहर ३०८/७ तल्हा से, और यह एक शाज़ (दुर्लभ) किराअत है। (२) मानी अल-क़ुरान ६६५/२ में, और लेखक ने इसे अल-नहहास के माध्यम से एराब अल-क़ुरान ३६९/३ में उद्धृत किया है। (३) अल-मावर्दी ने इसका उल्लेख अन-नुकात वल-उयून ४१९/४ में किया है, और इसमें है: ... और अस-समूम रात और दिन में होती है, और हमें अल-अखफ़श की मानी अल-क़ुरान में यह कथन नहीं मिला।

سورہ فاطر: آیات ۱۸ - ۲۲ ۳۶۹

اور فضیل بن عیاض نے کہا: یہ وہ عورت ہے جو اپنے بچے سے ملتی ہے اور کہتی ہے: اے میرے بیٹے، کیا میرا پیٹ تیرے لیے برتن نہیں تھا؟ کیا میرا پستان تیرے لیے سیراب ہونے کی جگہ نہیں تھا؟ کیا میری گود تیرے لیے بستر نہیں تھی؟ وہ کہتا ہے: ہاں اے ماں! تو وہ کہتی ہے: اے میرے بیٹے، میرے گناہوں نے مجھے بوجھل کر دیا ہے، تو مجھ سے ایک ہی گناہ اٹھا لے، تو وہ کہتا ہے: اے ماں! مجھ سے دور ہو جا، کیونکہ میں تیرے بجائے اپنے گناہ میں مشغول ہوں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿إِنَّمَا تُنذِرُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُم بِالْغَيْبِ﴾ یعنی: آپ کا ڈرانا صرف وہی قبول کرتا ہے جو اللہ تعالیٰ کے عذاب سے ڈرتا ہے، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کی طرح ہے: ﴿إِنَّمَا تُنذِرُ مَنِ اتَّبَعَ الذِّكْرَ وَخَشِيَ الرَّحْمَنَ بِالْغَيْبِ﴾ [یس: ۱۱]۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَمَن تَزَكَّى فَإِنَّمَا يَتَزَكَّى لِنَفْسِهِ﴾ یعنی: جو ہدایت پا گیا اس نے اپنے لیے ہی ہدایت پائی۔ اور پڑھا گیا ہے: «ومَن ازَّكَّى فإنما يزَّكَّى لنفسه»(۱)۔ ﴿وَإِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ﴾ یعنی: تمام مخلوق کا لوٹنا اسی کی طرف ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَى وَالْبَصِيرُ ۱۹ وَلَا الظُّلُمَاتُ وَلَا النُّورُ ۲۰ وَلَا الظِّلُّ وَلَا الْحَرُورُ ۲۱ وَمَا يَسْتَوِي الْأَحْيَاءُ وَلَا الْأَمْوَاتُ إِنَّ اللَّهَ يُسْمِعُ مَن يَشَاءُ وَمَا أَنتَ بِمُسْمِعٍ مَّن فِي الْقُبُورِ ۲۲﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَى وَالْبَصِيرُ﴾ یعنی: کافر اور مومن، اور جاہل اور عالم۔ جیسے: ﴿قُل لَّا يَسْتَوِي الْخَبِيثُ وَالطَّيِّبُ﴾ [المائدة: ۱۰۰]۔ ﴿وَلَا الظُّلُمَاتُ وَلَا النُّورُ﴾ اخفش سعید(۲) نے کہا: «لا» زائد ہے؛ اور معنی یہ ہے: اور نہ اندھیرے اور روشنی، اور نہ سایہ اور گرمی۔

اخفش نے کہا: «الحَرُورُ» صرف دن کے سورج کے ساتھ ہوتی ہے، اور «السموم» رات کو ہوتی ہے(۳)،

---

(۱) المحرر الوجيز ٣٠٦/٤ ، والبحر ٣٠٨/٧ طلحہ سے، اور یہ قراءت شاذہ ہے۔ (۲) معاني القرآن ٦٦٥/٢ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے إعراب القرآن ٣٦٩/٣ میں نقل کیا ہے۔ (۳) ماوردی نے اسے النکت والعیون ٤١٩/٤ میں ذکر کیا ہے، اور اس میں ہے: ... والسموم دن اور رات کو ہوتی ہے، اور ہمیں اخفش کی معانی القرآن میں یہ قول نہیں ملا۔

It was also said the opposite(1). Ru'bah bin al-Ajjaj said: Al-Harur (scorching heat) is specifically at night(2), and As-Samum (poisonous hot wind) is specifically during the day(3), as reported by al-Mahdawi(4). Al-Farra said: As-Samum is only during the day, while Al-Harur occurs in both(5). Al-Nahhas(6) said: This is more correct, because Al-Harur is a form of intensive (fa'ul) derived from heat (al-hurr), implying abundance, meaning: painful heat. I say: In "Sahih" Muslim, narrated from Abu Hurairah, the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The Fire said: 'O Lord, some parts of me have eaten others,' so He allowed it to take two breaths: one breath in winter and one breath in summer. Whatever you find of cold or Zamhareer (extreme cold) is from the breath of Hell, and whatever you find of heat or Harur is from the breath of Hell"(7). It was narrated from the Hadith of Al-Zuhri, from Sa'id, from Abu Hurairah: "Whatever you find of heat is from its Samum, and the intense cold you find is from its Zamhareer"(8). This combines those sayings, and that Samum and Harur occur by night and day, so reflect on it. It was said: What is meant by the shade and the Harur are Paradise and Hell, for Paradise has eternal shade, as He said...

(1) Mentioned by Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/369, saying: It was said: Harur is only at night, and Samum is during the day. (2) In (D) and (M): during the day. (3) In the manuscripts: at night, and what is established is from Majaz al-Qur'an 2/154, Tafsir al-Tabari 19/356, Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 5/451, al-Muharrar al-Wajiz 4/435, and Zad al-Masir 6/483. (4) After it in (Z): He said Samum is at night. (5) Tafsir al-Tabari 19/308, al-Nukat wal-'Uyun 4/469, al-Muharrar al-Wajiz 4/436, Zad al-Masir 6/483, and we did not find it in his Ma'ani al-Qur'an. (6) In I'rab al-Qur'an 3/369-370. (7) Sahih Muslim (617): (187), and it is with Ahmad (7722), and al-Bukhari (537) and (3260). (8) Ahmad (7247) and al-Bukhari (537) narrated something similar with this chain. Ibn Majah (4319) and Ibn Abd al-Barr in al-Tamhid 5/16-17 narrated it with the author's wording through al-A'mash, from Abu Salih, from Abu Hurairah, from the Prophet (peace be upon him).

सूरह फातिर: आयत 19 - 22 370

और इसके विपरीत भी कहा गया है(1)। रु'बाह बिन अल-अज्जज ने कहा: अल-हरूर (तपती गर्मी) विशेष रूप से रात में होती है(2), और अस-समूम (गर्म हवा) विशेष रूप से दिन में होती है(3), जैसा कि अल-महदावी द्वारा बताया गया है(4)। अल-फर्रा ने कहा: अस-समूम केवल दिन में होती है, जबकि अल-हरूर दोनों में होती है(5)। अल-नहस(6) ने कहा: यह अधिक सही है; क्योंकि 'अल-हरूर' शब्द 'अल-हुर्र' (गर्मी) से बना एक सघन रूप (फऊल) है, जिसमें प्रचुरता का अर्थ निहित है, अर्थात: कष्टदायक गर्मी। मैंने कहा: "सहीह" मुस्लिम में अबू हुरैरा से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "आग ने कहा: 'ऐ रब, मेरे कुछ हिस्सों ने दूसरों को खा लिया है,' तो उसने उसे दो सांसें लेने की अनुमति दी: एक सांस सर्दियों में और एक सांस गर्मियों में। जो कुछ भी आप ठंड या ज़महरीर (अत्यधिक ठंड) के रूप में पाते हैं, वह जहन्नम की सांस से है, और जो कुछ भी आप गर्मी या हरूर के रूप में पाते हैं, वह जहन्नम की सांस से है"(7)। और अल-जुहरी की हदीस से, सईद के माध्यम से, अबू हुरैरा से रिवायत है: "जो कुछ भी आप गर्मी पाते हैं वह उसके समूम से है, और जो तीव्र ठंड आप पाते हैं वह उसके ज़महरीर से है"(8) और यह उन बातों को जोड़ता है, और यह कि समूम और हरूर रात और दिन में होते हैं, इसलिए इस पर विचार करें। कहा गया है: छाया और हरूर से तात्पर्य स्वर्ग और नर्क है, क्योंकि स्वर्ग में स्थायी छाया है, जैसा कि उन्होंने कहा...

(1) अल-नहस ने इराब अल-कुरान 3/369 में इसका उल्लेख किया और कहा: यह कहा गया था कि हरूर केवल रात में होता है और समूम दिन में होता है। (2) (द) और (म) में: दिन में। (3) पांडुलिपियों में: रात में, और जो प्रमाणित है वह मजाज अल-कुरान 2/154, तफसीर अल-तबरी 19/356, अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान 5/451, अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/435 और जाद अल-मसीर 6/483 से है। (4) इसके बाद (ज़) में: उन्होंने कहा कि समूम रात में होती है। (5) तफसीर अल-तबरी 19/308, अल-नुकात वल-उयून 4/469, अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/436, जाद अल-मसीर 6/483, और हमें उनकी मानी अल-कुरान में यह नहीं मिला। (6) इराब अल-कुरान 3/369-370 में। (7) सहीह मुस्लिम (617): (187), और यह अहमद (7722), और अल-बुखारी (537) और (3260) के पास है। (8) अहमद (7247) और अल-बुखारी (537) ने इसी सनद के साथ कुछ इसी तरह का वर्णन किया है। इब्न माजाह (4319) और इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद 5/16-17 में अल-अमाश के माध्यम से, अबू सालेह से, अबू हुरैरा से, नबी ﷺ के हवाले से लेखक के शब्दों के साथ इसे उद्धृत किया है।

سورہ فاطر: آیات ۱۹ - ۲۲ ۳۷۰

اور اس کے برعکس بھی کہا گیا ہے(۱)۔ رؤبہ بن العجاج نے کہا: الحرور (لو، تپش) خاص طور پر رات کو ہوتی ہے(۲)، اور السموم خاص طور پر دن میں ہوتی ہے(۳)، جیسا کہ المہدوی نے نقل کیا ہے(۴)۔ الفراء نے کہا: السموم صرف دن میں ہوتی ہے، جبکہ الحرور دونوں میں ہوتی ہے(۵)۔ النحاس(۶) نے کہا: اور یہ زیادہ صحیح ہے؛ کیونکہ 'الحرور' کا لفظ 'الحر' (گرمی) سے صیغہ مبالغہ (فعول) ہے، جس میں کثرت کا معنی پایا جاتا ہے، یعنی: تکلیف دہ گرمی۔ میں نے کہا: "صحیح" مسلم میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "آگ نے (اپنے رب سے) عرض کیا: اے میرے رب! میرے ایک حصے نے دوسرے حصے کو کھا لیا ہے، تو اللہ تعالیٰ نے اسے دو سانسیں لینے کی اجازت دے دی، ایک سانس سردی میں اور ایک سانس گرمی میں۔ پس جو تم (سردی میں) سخت ٹھنڈک یا زمہریر (شدید سردی) پاتے ہو وہ جہنم کے سانس کی وجہ سے ہے، اور جو تم (گرمی میں) تپش یا حرور پاتے ہو وہ جہنم کے سانس کی وجہ سے ہے"(۷)۔ اور الزہری کی حدیث سے مروی ہے، سعید کے واسطے سے، ابوہریرہ سے: "پس جو تم گرمی پاتے ہو وہ اس کی سموم سے ہے، اور جو تم شدید ٹھنڈک پاتے ہو وہ اس کے زمہریر سے ہے"(۸) اور یہ ان تمام اقوال کو جمع کر دیتا ہے، اور یہ کہ سموم اور حرور رات اور دن دونوں میں ہوتے ہیں، پس اس پر غور کرو۔ اور کہا گیا: سایہ اور حرور سے مراد جنت اور دوزخ ہیں، پس جنت ہمیشہ رہنے والے سائے والی ہے، جیسا کہ فرمایا...

(۱) النحاس نے اعراب القرآن ۳/ ۳۶۹ میں اس کا ذکر کیا اور کہا: کہا گیا کہ الحرور صرف رات کو ہوتی ہے، اور السموم دن میں ہوتی ہے۔ (۲) (د) اور (م) میں: دن میں۔ (۳) نسخوں میں: رات میں، اور جو ثابت ہے وہ مجاز القرآن ۲/ ۱۵۴، تفسیر الطبری ۱۹/ ۳۵۶، معانی القرآن للنحاس ۵/

۴۵۱، المحرر الوجیز ۴/ ۴۳۵، اور زاد المسیر ۶/ ۴۸۳ سے ہے۔ (۴) اس کے بعد (ظ) میں: اور کہا کہ السموم رات میں ہوتی ہے۔ (۵) تفسیر الطبری ۱۹/ ۳۰۸، النکت والعیون ۴/ ۴۶۹، المحرر الوجیز ۴/ ۴۳۶، زاد المسیر ۶/ ۴۸۳، اور ہمیں ان کی کتاب معانی القرآن میں یہ نہیں ملا۔ (۶) اعراب القرآن ۳/ ۳۶۹-۳۷۰ میں۔ (۷) صحیح مسلم (۶۱۷) : (۱۸۷)، اور یہ احمد (۷۷۲۲)، اور بخاری (۵۳۷) اور (۳۲۶۰) کے ہاں ہے۔ (۸) احمد (۷۲۴۷) اور بخاری (۵۳۷) نے اسی سند کے ساتھ مرفوعاً اس کی مثل روایت کیا ہے۔ اور ابن ماجہ (۴۳۱۹) اور ابن عبد البر نے التمہید ۵/ ۱۶-۱۷ میں الاعمش کے واسطے سے، ابو صالح سے، ابوہریرہ سے، نبی ﷺ کے حوالے سے مصنف کے الفاظ کے ساتھ اسے نکالا ہے۔

Allah says: "Its fruit is everlasting and its shade" [Ar-Ra'd: 35], and the fire is characterized by intense heat (Harur); As-Suddi said this was its meaning (1). Ibn Abbas said: meaning the shade of the night, and the scorching heat of the wind during the day. Qutrub said: 'Al-Harur' is heat, and 'Az-Zill' (shade) is cold (2). "Nor are the living and the dead alike" [35:22]. Ibn Qutaybah said (3): The living are the wise, and the dead are the ignorant. Qatadah said: All of these are metaphors, meaning: just as these things are not equal, so too the disbeliever and the believer are not equal (4). "Indeed, Allah makes hear whom He wills" meaning: He makes His allies whom He created for His Paradise hear, "and you cannot make hear those in the graves" meaning: the disbelievers whose hearts have been killed by disbelief, meaning: just as you cannot make the dead hear, you cannot make hear those whose hearts have died. Al-Hasan, Isa ath-Thaqafi, and Amr ibn Maymun read: "bi musmi'i man fil-qubur" (the one making hear those in the graves) by omitting the nunation (tanwin) for ease of pronunciation, meaning: they are in the position of [the people of] the graves in that they do not benefit from what they hear nor do they accept it (5).

Allah's saying: "You are not but a warner (23)" Meaning: a messenger who warns, so you have only to convey the message; guidance is not in your hands at all; guidance is only in the hand of Allah, Blessed and Exalted.

Allah's saying: "Indeed, We have sent you with the truth as a bringer of good tidings and a warner. And there was no nation but that there had passed within it a warner (24)." Allah's saying: "Indeed, We have sent you with the truth as a bringer of good tidings and a warner" meaning: a bringer of good tidings of Paradise to those who obey Him.

---

(1) Al-Mawardi mentioned it from him in 'An-Nukat wal-'Uyun' 4/469, and Ibn Abi Hatim narrated it, as in 'Ad-Durr al-Manthur' 5/249. (2) Al-Mawardi mentioned it in 'An-Nukat wal-'Uyun' 4/469, and we did not come across the report from Ibn Abbas. (3) In 'Tafsir Gharib al-Quran' p. 361. (4) 'Al-Wasit' 3/504, and narrated similarly by Abd al-Razzaq 2/135. (5) 'I'rab al-Quran' by an-Nahhas 3/370, and what is between brackets is from it. This reading is in 'Al-Qira'at ash-Shadhdhah' p. 123 from Ali (may Allah be pleased with him).

सूरह फातिर: आयत 19-24 371

अल्लाह तआला फरमाता है: "उसका फल और उसकी छाया निरंतर है" [अर-रअद: 35], और आग भीषण गर्मी (हरूर) वाली है; अस-सुद्दी ने कहा कि इसका अर्थ यही है (1)। इब्न अब्बास ने कहा: इसका अर्थ रात की छाया और दिन की झुलसाने वाली गर्म हवा है। कुतरुब ने कहा: 'हरूर' का अर्थ गर्मी है, और 'ज़िल्ल' (छाया) का अर्थ ठंडक है (2)। "और जीवित और मृत समान नहीं हैं" इब्न कुतयबा ने कहा (3): जीवित बुद्धिमान हैं, और मृत अज्ञानी हैं। क़तादा ने कहा: ये सभी दृष्टांत (मिसालें) हैं, अर्थात: जैसे ये चीज़ें बराबर नहीं हैं, वैसे ही काफिर और मोमिन भी बराबर नहीं हैं (4)। "निश्चय ही अल्लाह जिसे चाहता है सुना देता है" अर्थात: वह अपने उन प्रियजनों (औलिया) को सुनाता है जिन्हें उसने अपनी जन्नत के लिए बनाया है, "और आप उन लोगों को नहीं सुना सकते जो कब्रों में हैं" अर्थात: वे काफिर जिनके दिलों को कुफ्र (अविश्वास) ने मार दिया है, अर्थात: जिस प्रकार आप मृत को नहीं सुना सकते, उसी प्रकार आप उसे भी नहीं सुना सकते जिसका दिल मर चुका है। अल-हसन, ईसा अत-सकफ़ी और अम्र बिन मैमुन ने पढ़ा: "बि-मुस्मि'इ मन फ़िल-कुबूर" (कब्रों में रहने वालों को सुनाने वाला) आसानी के लिए तनवीन (नुनन) को हटाकर, जिसका अर्थ है: वे कब्रों के[निवासियों] के समान हैं कि वे जो सुनते हैं उससे लाभ नहीं उठाते और न ही उसे स्वीकार करते हैं (5)।

अल्लाह तआला का फरमान: "आप तो बस एक डराने वाले हैं (23)" अर्थात: एक रसूल (संदेशवाहक) जो डराता है, इसलिए आपका काम केवल संदेश पहुँचाना है, हिदायत (मार्गदर्शन) आपके हाथ में कुछ भी नहीं है, हिदायत केवल अल्लाह के हाथ में है जो बरकत वाला और सर्वोच्च है।

अल्लाह तआला का फरमान: "निश्चय ही हमने आपको सत्य के साथ शुभ समाचार देने वाला और डराने वाला बनाकर भेजा है। और कोई ऐसा समुदाय नहीं रहा जिसमें कोई डराने वाला न आया हो (24)।" अल्लाह तआला का फरमान: "निश्चय ही हमने आपको सत्य के साथ शुभ समाचार देने वाला और डराने वाला बनाकर भेजा है" अर्थात: अपनी आज्ञा मानने वालों को जन्नत का शुभ समाचार देने वाला।

---

(1) अल-मावरदी ने इसका उल्लेख 'अन-नुकात वल-उयून' 4/469 में उनके हवाले से किया है, और इब्न अबी हातिम ने इसे उद्धृत किया है, जैसा कि 'अद-दुर्र अल-मनथूर' 5/249 में है। (2) अल-मावरदी ने इसका उल्लेख 'अन-नुकात वल-उयून' 4/469 में किया है, और हमें इब्न अब्बास से यह खबर नहीं मिली। (3) 'तफसीर गरीब अल-कुरान' पृष्ठ 361 में। (4) 'अल-वसीत' 3/504, और अब्द

अल-रज्जाक 2/135 ने इसी तरह उद्धृत किया है। (5) अन-नहहास द्वारा 'इराब अल-कुरान' 3/370, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है, और यह पाठ 'अल-किराअत अश-शज़ज़ह' पृष्ठ 123 में अली (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के हवाले से है।

سورة فاطر: آیات ۱۹ - ۲۴ ۳۷۱

اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿أُكُلُهَا دَائِمٌ وَظِلُّهَا﴾ [الرعد: ۳۵]، اور آگ شدید گرمی (حرور) والی ہے؛ سدی نے کہا اس کا مطلب یہی ہے(۱)۔ اور ابن عباس نے کہا: یعنی رات کا سایہ، اور دن کی جھلسانے والی ہوا (سموم) کی تپش۔ قطرب نے کہا: 'الحرور' کا مطلب تپش ہے، اور 'الظل' (سایہ) کا مطلب ٹھنڈک ہے(۲)۔ ﴿وَمَا يَسْتَوِي الْأَحْيَاءُ وَلَا الْأَمْوَاتُ﴾ ابن قتیبہ نے کہا(۳): زندہ عقل مند ہیں، اور مردہ جاہل لوگ ہیں۔ قتادہ نے کہا: یہ سب مثالیں ہیں، یعنی: جس طرح یہ چیزیں برابر نہیں ہیں، اسی طرح کافر اور مومن بھی برابر نہیں ہیں(۴)۔ ﴿إِنَّ اللَّهَ يُسْمِعُ مَن يَشَاءُ﴾ یعنی: وہ اپنے ان دوستوں (اولیاء) کو سناتا ہے جنہیں اس نے اپنی جنت کے لیے پیدا کیا ہے، ﴿وَمَا أَنتَ بِمُسْمِعٍ مَّن فِي الْقُبُورِ﴾ یعنی: وہ کافر جن کے دلوں کو کفر نے مردہ کر دیا ہے، یعنی: جس طرح آپ اس کو نہیں سنا سکتے جو مر چکا ہو، اسی طرح آپ اس کو بھی نہیں سنا سکتے جس کا دل مر چکا ہو۔ اور حسن، عیسیٰ ثقفی اور عمرو بن میمون نے پڑھا: "بمسمعِ مَن في القبور" تخفیف کے لیے تنوین کے بغیر، یعنی: وہ قبر والوں کے [باشندوں کے] درجے میں ہیں کہ وہ جو کچھ سنتے ہیں اس سے فائدہ نہیں اٹھاتے اور نہ ہی اسے قبول کرتے ہیں(۵)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنْ أَنتَ إِلَّا نَذِيرٌ ﴿٢٣﴾﴾ یعنی: ایک ڈرانے والے رسول، آپ پر صرف پیغام پہنچانا لازم ہے، ہدایت میں آپ کا کوئی دخل نہیں، ہدایت تو صرف اللہ تبارک و تعالیٰ کے ہاتھ میں ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ بِالْحَقِّ بَشِيرًا وَنَذِيرًا وَإِن مِّنْ أُمَّةٍ إِلَّا خَلَا فِيهَا نَذِيرٌ ﴿٢٤﴾﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ بِالْحَقِّ بَشِيرًا وَنَذِيرًا﴾ یعنی: اپنی اطاعت کرنے والوں کو جنت کی بشارت دینے والا،

(۱) اسے الماوردی نے النکت والعیون ۴۶۹/۴ میں ان کے حوالے سے ذکر کیا ہے، اور ابن ابی حاتم نے اسے روایت کیا ہے، جیسا کہ الدر المنثور ۲۴۹/۵ میں ہے۔ (۲) اسے الماوردی نے النکت والعیون ۴۶۹/۴ میں ذکر کیا ہے، اور ہمیں ابن عباس سے یہ روایت نہیں ملی۔ (۳) تفسیر غریب القرآن ص ۳۶۱ میں۔ (۴) الوسیط ۵۰۴/۳، اور عبد الرزاق نے اسی طرح روایت کیا ہے ۱۳۵/۲۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۳۷۰، اور قوسین کے درمیان کی عبارت اسی سے ہے، اور یہ قرأت 'القراءات الشاذة' ص ۱۲۳ میں حضرت علی رضی اللہ عنہ سے مروی ہے۔

...and a warner with fire for the people of His disobedience. {And there was no nation but that there had passed within it a warner.} Meaning: a prophet had preceded in it. Ibn Jurayj said: except for the Arabs (1).

Allah Almighty says: {And if they deny you - then already have those before them denied. Their messengers came to them with clear proofs and written ordinances and the enlightening Scripture. (25) Then I seized those who disbelieved, and how [terrible] was My reproach. (26)}

His saying: {And if they deny you} means: the disbelievers of Quraysh. {then already have those before them denied} their prophets; this is to comfort His Messenger ﷺ. {Their messengers came to them with clear proofs} meaning: with manifest miracles and clear laws. {and with written ordinances} meaning: written books. {and with the enlightening Scripture} meaning: the clear one. He repeated "Zubur" (written ordinances) and "Kitab" (Scripture) while they are one because of the difference in wording. It is said: clear proofs, written ordinances, and Scripture all refer to one meaning, which is what was revealed to the prophets from the books.

{Then I seized those who disbelieved, and how was My reproach} meaning: how was My punishment for them. Warsh reported from Nafi' and Shaybah the inclusion of the letter 'ya' in "Nakiri" when connecting (wasl) but not when stopping (waqf). Yaqub included it in both cases, while the rest omitted it in both cases (2). All of this has passed before, praise be to Allah.

Allah Almighty says: {Do you not see that Allah sends down rain from the sky, and We produce thereby fruits of varying colors? And in the mountains are tracts, white and red of varying colors and [some] extremely black. (27) And among people and moving creatures and grazing livestock are various colors similarly. Only those fear Allah, from among His servants, who have knowledge. Indeed, Allah is Exalted in Might and Forgiving. (28)}

His saying: {Do you not see that Allah sends down rain from the sky} this seeing is the seeing of the heart and knowledge, i.e., has your knowledge not reached and have you not seen with your heart that Allah sent down, so "Anna" and its name and news took the place of the two objects of "seeing".

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/470. (2) Al-Taysir p. 183, and Al-Nashr 2/352.

372 | सूरह फातिर: आयत 24 - 28

...और अपनी अवज्ञा करने वालों के लिए आग से डराने वाला। {और कोई भी उम्मत (समुदाय) ऐसी नहीं गुज़री जिसमें कोई डराने वाला न आया हो।} यानी: उसमें एक नबी गुज़रा है। इब्न जुरैज ने कहा: अरबों के अलावा (1)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {और यदि वे तुम्हें झुठलाते हैं, तो उनसे पहले के लोगों ने भी झुठलाया था। उनके पास उनके रसूल स्पष्ट प्रमाण, और सह़ीफ़े(लिखे हुए ग्रंथ) और प्रकाशमान किताब लेकर आए थे। (25) फिर मैंने उन लोगों को पकड़ लिया जिन्होंने कुफ्र किया, तो देखो मेरा अज़ाब (तिरस्कार) कैसा रहा! (26)}

उनका कथन: {और यदि वे तुम्हें झुठलाते हैं} यानी: कुरैश के काफ़िर। {तो उनसे पहले के लोगों ने भी झुठलाया था} अपने नबियों को; यह अपने रसूल ﷺ को दिलासा देने के लिए है। {उनके पास उनके रसूल स्पष्ट प्रमाण लेकर आए थे} यानी: प्रत्यक्ष चमत्कार और स्पष्ट शरीयत के साथ। {और सह़ीफ़ों के साथ} यानी: लिखी हुई किताबों के साथ। {और प्रकाशमान किताब के साथ} यानी: स्पष्ट किताब। "ज़ुबुर" और "किताब" को दोहराया गया है जबकि वे दोनों एक ही हैं, क्योंकि शब्दों में अंतर है। कहा गया है: स्पष्ट प्रमाण, सह़ीफ़े और किताब एक ही अर्थ की ओर इशारा करते हैं, और वह है जो नबियों पर किताबों में से अवतरित हुआ।

{फिर मैंने उन लोगों को पकड़ लिया जिन्होंने कुफ्र किया, तो देखो मेरा अज़ाब (तिरस्कार) कैसा रहा!} यानी: मेरा उन्हें दंड कैसा था। वारश ने नाफ़े और शैबा से रिवायत की है कि "नकीरी" में 'या' को वस्ल (जोड़ने) की स्थिति में रखा है, वक़्फ़ (रुकने) की स्थिति में नहीं। याक़ूब ने दोनों स्थितियों में इसे रखा है, जबकि बाकियों ने दोनों स्थितियों में इसे हटा दिया है (2)। यह सब पहले गुज़र चुका है, और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है।

अल्लाह तआला का फरमान है: {क्या तुमने नहीं देखा कि अल्लाह ने आसमान से पानी बरसाया, फिर हमने उसके द्वारा तरह-तरह के रंगों के फल निकाले? और पहाड़ों में भी सफेद और लाल रंग की धारियाँ हैं, जिनके रंग अलग-अलग हैं, और बहुत गहरी काली भी। (27) और इसी प्रकार मनुष्यों, जानवरों और चौपायों के भी विभिन्न रंग हैं। अल्लाह के बंदों में से उससे वही डरते हैं जो ज्ञानवान हैं। बेशक अल्लाह प्रभुत्वशाली और क्षमाशील है। (28)}

उनका कथन: {क्या तुमने नहीं देखा कि अल्लाह ने आसमान से पानी बरसाया} यह देखना दिल और ज्ञान का देखना है, यानी: क्या तुम्हारा ज्ञान इस तक नहीं पहुँचा और क्या तुमने अपने दिल से नहीं देखा कि अल्लाह ने उतारा, तो "अन्ना" और उसका इस्म (नाम) और खबर (समाचार) ने 'देखने' के दो मफऊल (कर्म) का स्थान ले लिया।

---

(1) अल-नुकत वल-उयून 4/470। (2) अत-तयसीर पृ. 183, और अन-नश्र 2/352।

...اور اپنی نافرمانی کرنے والوں کے لیے آگ سے ڈرانے والا۔ {اور کوئی امت ایسی نہیں گزری مگر اس میں کوئی ڈرانے والا گزرا ہے۔} یعنی: اس میں ایک نبی گزر چکا ہے۔ ابن جریج نے کہا: سوائے عربوں کے (1)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور اگر یہ آپ کو جھٹلاتے ہیں تو یقیناً ان لوگوں نے بھی جھٹلایا تھا جو ان سے پہلے تھے، ان کے پاس ان کے رسول واضح نشانیاں اور صحیفے اور روشن کتاب لے کر آئے تھے۔ (25) پھر میں نے ان لوگوں کو پکڑ لیا جنہوں نے کفر کیا، تو (دیکھو) میرا عذاب کیسا تھا! (26)}

ارشادِ باری تعالیٰ: {اور اگر یہ آپ کو جھٹلاتے ہیں} یعنی: کفارِ قریش۔ {تو یقیناً ان لوگوں نے بھی جھٹلایا تھا جو ان سے پہلے تھے} اپنے انبیاء کو؛ یہ اپنے رسول ﷺ کی تسلی کے لیے ہے۔ {ان کے پاس ان کے رسول واضح نشانیاں لے کر آئے تھے} یعنی: ظاہر معجزات اور واضح شریعتوں کے ساتھ۔ {اور صحیفوں کے ساتھ} یعنی: لکھی ہوئی کتابوں کے ساتھ۔ {اور روشن کتاب کے ساتھ} یعنی: واضح کتاب۔ "زبر" اور "کتاب" کا اعادہ کیا گیا ہے حالانکہ دونوں ایک ہی ہیں کیونکہ لفظوں میں اختلاف ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ: بینات، زبر اور کتاب ایک ہی معنی کی طرف لوٹتے ہیں، اور وہ وہی ہے جو انبیاء پر کتابوں میں سے نازل ہوا۔

{پھر میں نے ان لوگوں کو پکڑ لیا جنہوں نے کفر کیا، تو (دیکھو) میرا عذاب کیسا تھا!} یعنی: میری انہیں دی گئی سزا کیسی تھی۔ ورش نے نافع اور شیبہ سے روایت کی ہے کہ "نکیری" میں 'یا' کو وصل کی حالت میں ثابت رکھا ہے، وقف کی حالت میں نہیں۔ یعقوب نے دونوں حالتوں میں

اسے ثابت رکھا ہے، جبکہ باقیوں نے دونوں حالتوں میں اسے حذف کر دیا ہے (2)۔ یہ سب کچھ پہلے گزر چکا ہے، والحمد للہ۔

ارشادِ باری تعالیٰ: {کیا آپ نے نہیں دیکھا کہ اللہ نے آسمان سے پانی برسایا، پھر ہم نے اس سے طرح طرح کے رنگوں کے پھل نکالے؟ اور پہاڑوں میں بھی سفید اور سرخ رنگ کے مختلف حصے ہیں اور گہرے سیاہ بھی۔ (27) اور اسی طرح انسانوں، جانوروں اور مویشیوں میں بھی مختلف رنگ پائے جاتے ہیں۔ اللہ کے بندوں میں سے اس سے وہی ڈرتے ہیں جو علم والے ہیں۔ بے شک اللہ غالب اور بخشنے والا ہے۔ (28)}

ارشادِ باری تعالیٰ: {کیا آپ نے نہیں دیکھا کہ اللہ نے آسمان سے پانی برسایا} یہ دیکھنا دل اور علم کا دیکھنا ہے، یعنی: کیا آپ کا علم یہاں تک نہیں پہنچا اور کیا آپ نے اپنے دل سے نہیں دیکھا کہ اللہ نے نازل کیا، پس "انّ" اور اس کا اسم و خبر رؤیت (دیکھنے) کے دو مفعولوں کے قائم مقام ہو گئے۔

---

(1) النکت والعیون 4/ 470۔ (2) التیسیر ص 183، والنشر 2/ 352۔

Surah Fatir: Verses 27 - 28 373 {And We brought forth therewith fruits} It is from the chapter of diversifying the discourse. {of diverse colors} "mukhtalifan" (diverse) is in the accusative case as an adjective for "thamaraat" (fruits), and "alwaanuha" (their colors) is in the nominative case by "mukhtalifan". It was valid to be an adjective for "thamaraat" when it refers back to it in its mention. In contexts other than the Qur'an, its elevation (nominative case) is permissible, such as: "I saw a man whose father is going out" (1). {therewith} i.e., with water, which is one, while the fruits are diverse. {And in the mountains are tracts, white and red of varying colors} Al-Judad: the plural of juddah, which are the paths of varying colors, even if all are stone or soil. Al-Akhfash said (2): If it were the plural of "jadid" (new), he would have said: "judud" - with damma on the Jeem and the Dal - like: "sarir" and "surur". Zuhair said: As if he were dark-cheeked with streaks, folded and pasturing after summer naked (3). It was said: indeed Al-Judad means: pieces, taken from "jadadtu ash-shay'": if I cut it; narrated by Ibn Bahr (4). Al-Jawhari said (5): Al-Juddah is the line on the back of a donkey that differs from its color. And Al-Juddah is the path, and the plural is judad. Allah Almighty said: {And in the mountains are tracts, white and red of varying colors} i.e., paths that differ from the color of the mountain. And from it is their saying: "So-and-so rode a 'juddah' of a matter": if he formed an opinion on it. And a "mujjadad" garment: it has different lines. Al-Zamakhshari (6): And Az-Zuhri read: "judud" with damma as a plural of "jadidah", and it is "al-juddah"; it is said:

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/370. (2) In Ma'ani al-Qur'an 2/665. (3) Al-Nukat wal-'Uyun 4/470, and we did not find it in the Diwan of Zuhair. His saying: "asfa' al-khaddayn" (dark-cheeked), Ibn Qutaybah said in Al-Ma'ani al-Kabir 1/272: "Al-saf'ah" in the cheek: every color that differs from the rest of its color. (4) Al-Nukat wal-'Uyun 4/470. (5) In Al-Sihah (j-d-d). (6) In Al-Kashshaf 3/307.

सूरह फातिर: आयत 27 - 28 373 {और हमने उसके द्वारा फल निकाले} यह संबोधन के विविधीकरण (तलवीन अल-खिताब) के अध्याय से है। {विभिन्न रंगों के} "मुख्तलिफ़न" (विभिन्न) को "थमरात" (फलों) के विशेषण के रूप में कर्म कारक (अक्यूज़ेटिव) में रखा गया है, और "अलवानुहा" (उनके रंग) "मुख्तलिफ" द्वारा कर्ता कारक (नॉमिनेटिव) में है। "थमरात" के विशेषण के रूप में होना तब मान्य हुआ जब वह उसके उल्लेख में उसकी ओर वापस आया। कुरान के अलावा अन्य संदर्भों में इसके कर्ता कारक का प्रयोग अनुमेय है, जैसे: "मैंने एक व्यक्ति को देखा जिसका पिता बाहर जा रहा था" (1)। {उसके द्वारा} यानी: पानी से, जो एक है, जबकि फल विविध हैं। {और पहाड़ों में सफेद और लाल रंग की विभिन्न धारियाँ हैं} अल-जुदाद: 'जुद्दा' का बहुवचन है, और वे विभिन्न रंगों के रास्ते हैं, चाहे वे सभी पत्थर हों या मिट्टी। अल-अख्फश ने कहा (2): यदि यह "जदीद" (नया) का बहुवचन होता, तो वह कहता: "जुदुद" - जीम और दाल पर दम्मा के साथ - जैसे: "सरीर" और "सुरुर"। ज़ुहैर ने कहा: जैसे कि वह धारियों वाला काले गालों वाला हो, जो गर्मी के बाद नग्न अवस्था में चर रहा हो (3)। यह कहा गया है: वास्तव में 'अल-जुदाद' का अर्थ है: टुकड़े, जो "जददतु अल-शयई" (मैंने चीज़ को काट दिया) से लिया गया है; इसे इब्न बहर ने उल्लेख किया है (4)। अल-जौहरी ने कहा (5): 'अल-जुद्दा' गधे की पीठ पर वह रेखा है जो उसके रंग से भिन्न होती है। और 'अल-जुद्दा' का अर्थ रास्ता है, और बहुवचन 'जुदाद' है। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और पहाड़ों में सफेद और लाल रंग की विभिन्न धारियाँ हैं} यानी: वे रास्ते जो पहाड़ के रंग से अलग हैं। और इसी से उनकी कहावत है: "फलां व्यक्ति किसी मामले की 'जुद्दा' पर सवार हुआ": जब उसने उस पर कोई राय बनाई। और एक "मुजदद" कपड़ा: जिसमें अलग-अलग धारियाँ हों। अल-ज़मख्शरी (6): और अज़-ज़ुहरी ने "जुदुद" पढ़ा, जो 'जदीदा' का बहुवचन है, और वह "अल-जुद्दा" है; कहा जाता है:

---

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 3/370। (2) मआनी अल-कुरान 2/665 में। (3) अल-नुकत वल-उयून 4/470, और हमें यह जुहैर के दीवान में नहीं मिला। उनका कहना: 'अस्फ़ा अल-खद्दैन' (काले गालों वाला), इब्न कुतैबा ने अल-मआनी अल-कबीर 1/272 में कहा: गाल में 'सफ़'आ': हर वह रंग जो उसके शेष रंग से अलग हो। (4) अल-नुकत वल-उयून 4/470। (5) अल-सिहाह (ज-द-द) में। (6) अल-कश्शाफ 3/307 में।

سورہ فاطر: آیات ۲۷ - ۲۸ ۳۷۳ ﴿فَأَخْرَجْنَا بِهِ ثَمَرَاتٍ﴾ یہ تلوین خطاب کے باب سے ہے۔ ﴿مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهَا﴾ «مُخْتَلِفاً» کو «ثَمَرَاتٍ» کی صفت کے طور پر منصوب رکھا گیا ہے، اور «أَلْوَانُهَا» «مختلف» کے ذریعے مرفوع ہے۔ «ثَمَرَاتٍ» کی صفت ہونا اس وقت درست ہوا جب اس کا ذکر اس کی طرف لوٹا۔ قرآن کے علاوہ دیگر مقامات پر اس کا رفع جائز ہے، اور اس کی مثال یہ ہے: "رأيتُ رجلاً خارجاً أبوه" (میں نے ایک ایسے آدمی کو دیکھا جس کا باپ باہر جا رہا ہے) (۱)۔ ﴿بِهِ﴾ یعنی: پانی کے ذریعے، جو کہ ایک ہی ہے، جبکہ پھل مختلف ہیں۔ ﴿وَمِنَ الْجِبَالِ جُدَدُ بِيضٌ وَحُمْرٌ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهَا﴾ الجُدَدُ: جُدَّة کی جمع ہے، اور یہ مختلف رنگوں والی راہیں ہیں، خواہ وہ سب پتھر ہوں یا مٹی۔ الاخفش نے کہا (۲): اگر یہ "جديد" کی جمع ہوتی تو وہ کہتے: "جُدُد" - جیم اور دال کے پیش کے ساتھ - جیسے: "سَرير" اور "سُرُر"۔ اور زہیر نے کہا: گویا کہ وہ دھاریوں والا سیاہ رخساروں والا ہے، جو گرمی کے بعد ننگا چر رہا ہے (۳)۔ کہا گیا ہے: بے شک الجُدَدُ کے معنی ٹکڑے ہیں، یہ «جددتُ الشيءَ» سے ماخوذ ہے: جب میں نے چیز کو کاٹ دیا؛ اسے ابن بحر نے بیان کیا ہے (۴)۔ الجوہری نے کہا (۵): اور الجُدَّة وہ دھاری ہے جو گدھے کی پیٹھ پر ہوتی ہے اور اس کے رنگ کے خلاف ہوتی ہے۔ اور الجُدَّة کے معنی راستہ ہیں، اور جمع جُدَد ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَمِنَ الْجِبَالِ جُدَدٌ بِيضٌ وَحُمْرٌ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهَا﴾ یعنی: وہ راستے جو پہاڑ کے رنگ کے خلاف ہیں۔ اور اسی سے ان کا قول ہے: "رَكِبَ فلانٌ جُدَّةً من الأمر" (فلاں شخص معاملے کی ایک راہ پر سوار ہوا): جب اس نے اس میں کوئی رائے قائم کی۔ اور "كساءٌ مجدَّد": وہ لباس جس میں مختلف دھاریاں ہوں۔ الزمخشری (۶): اور الزہری نے "جُدُد" پیش کے ساتھ پڑھا ہے جو "جديدة" کی جمع ہے، اور وہ "الجُدَّة" ہی ہے؛ کہا جاتا ہے:

(١) إعراب القرآن للنحاس ٣/ ٣٧٠ . (٢) في معاني القرآن ٢/ ٦٦٥ . (٣) النكت والعيون ٤/ ٤٧٠ ، اور ہمیں یہ زہیر کے دیوان میں نہیں ملا۔ ان کا قول: "أسفع الخدين"، ابن قتیبہ نے المعاني الكبير ١/ ٢٧٢ میں کہا: گال میں "السفعة": ہر وہ رنگ جو باقی رنگ کے خلاف ہو۔ (٤) النكت والعيون ٤/ ٤٧٠ . (٥) في الصحاح (جدد). (٦) في الكشاف ٣/ ٣٠٧ .

...[The words] jadidah (new), judud (tracts/paths), and jada’id are like safinah (ship), sufun (ships), and safa’in (ships). The saying of Abu Dhu’ayb has been interpreted using it: "The black-backed one has four streaks/marks." (1) And it was narrated from him as "jadad" with two fathas, which is the clear and bright path. He used it in place of paths and clear lines separated from each other. (2) {And among people and moving creatures} It was also read as "wa al-dawwab" with a lightened pronunciation (without shadda), similar to the reading of those who read: "wa la al-daalleen" (without shadda); because each of them fled from the meeting of two sukuns; so the former moved the first of them, and this one omitted the last of them; as stated by Al-Zamakhshari. (3) {and livestock are various colors} meaning: among them are red, white, black, and others. All of this is evidence of a Choosing Creator. He said: "various are its colors" (using the masculine pronoun for colors) to match the word "man" (those/among); this was said by Al-Mu’arrij. Abu Bakr bin ‘Ayyash said: He only used the masculine pronoun because it refers back to a hidden "ma" (that which), the figurative sense being: "And among people, moving creatures, and livestock, there is that whose colors are various," i.e., white, red, and black. {and [mountains of] intense black} Abu ‘Ubayda said (4): Gharabib means intense black. There is a transposition in the speech; the meaning is: "And of the mountains are black and intense black." The Arabs say for something intensely black, whose color is like that of a crow (ghurab): aswad gharbib.

(1) Diwan al-Hudhaliyyin p. 4, and al-Khizana 1/420. The first part of the verse is: "And time does not remain constant with its events." Al-Baghdadi said: "al-hadathan" means events. "al-sarah" is the upper back. "al-jawn" is black inclining towards red; he meant the wild ass. (End quote). "al-jada'id" are she-asses that have no milk, singular is "jadud". Or they are the streaks on the back of the donkey - which is the intended meaning here - as the author quoted from Al-Zamakhshari above. (2) Al-Kashshaf 3/307, and the two readings are in Al-Muhtasib 2/199-200. The reading of "jadad" with a fatha on the jim was also mentioned by Ibn Khalawayh in "The Deviant Readings" p. 123-124. (3) In Al-Kashshaf 3/307. The reading "wa al-dawwab" with lightening is in Al-Muhtasib 2/200 from Al-Zuhri. The reading "al-daalleen" with a hamza is in "The Deviant Readings" p. 1, and Al-Muhtasib 1/46 from Ayyub al-Sakhtiyani. (4) Similarly in Majaz al-Lughah 2/154.

374 सूरह फातिर: आयत 27 - 28

...[शब्द] 'जदीदा' (नया), 'जुदुद' (रास्ते/धारियाँ), और 'जदाइद', 'सफीना' (जहाज), 'सुफुन' और 'सफैन' की तरह हैं। अबू ज़ुअयब के इस कथन की व्याख्या इसके द्वारा की गई है: "काली पीठ वाले की चार धारियाँ हैं।" (1) और उनसे 'जदद' (दो फ़तह के साथ) भी रिवायत किया गया है, जिसका अर्थ स्पष्ट और उज्ज्वल मार्ग है। उन्होंने इसे रास्तों और एक-दूसरे से अलग स्पष्ट रेखाओं के स्थान पर उपयोग किया। (2) {और मनुष्यों, जानवरों...} और इसे 'वद-दवाब' (बिना शद्दा के) भी पढ़ा गया है, जैसा कि उन लोगों की क़िरात (पठन) है जो 'वलाद-दाल्लीन' (बिना शद्दा के) पढ़ते हैं। ऐसा इसलिए है क्योंकि उनमें से प्रत्येक ने दो 'सुकून' के मेल से बचने की कोशिश की है; इसलिए पहले वाले ने उनमें से पहले को हरकत दी, और इसने उनमें से अंतिम को हटा दिया; यह अल-ज़मख्शरी ने कहा है। (3) {और मवेशियों के रंग अलग-अलग हैं} यानी: उनमें लाल, सफेद, काले और अन्य रंग शामिल हैं। यह सब एक 'कर्ता निर्माता' (Creator) का प्रमाण है। उन्होंने कहा: "उसके रंग विभिन्न हैं" (पुल्लिंग सर्वनाम का उपयोग करते हुए) ताकि 'मन' (जो/उनमें से) शब्द के साथ मेल खा सके; यह अल-मुआर्रिज ने कहा है। अबू बक्र बिन अय्याश ने कहा: उन्होंने पुल्लिंग सर्वनाम का उपयोग केवल इसलिए किया क्योंकि यह एक छिपे हुए 'मा' (जो कि) की ओर संकेत करता है, जिसका अर्थ है: "और मनुष्यों, जानवरों और मवेशियों में से वह है जिसके रंग अलग-अलग हैं," यानी सफेद, लाल और काले। {और [पहाड़] गहरे काले} अबू उबैदा ने कहा (4): 'ग़राबीब' का अर्थ है बहुत गहरा काला। इस वाक्य में शब्दों का क्रम आगे-पीछे है; अर्थ यह है: "और पहाड़ों में से कुछ काले और गहरे काले हैं।" अरब लोग उस गहरे काले रंग के लिए, जिसका रंग कौवे (ग़ुराब) जैसा होता है, 'अस्वद ग़रबीब' कहते हैं।

(1) दीवान अल-हुज़लिय्यीन पृ. 4, और अल-ख़िज़ाना 1/420। इसका प्रारंभिक भाग है: "और समय अपनी घटनाओं के साथ स्थिर नहीं रहता।" अल-बगदादी ने कहा: 'अल-हदसान' का अर्थ घटनाएँ है। 'अस-सराह' पीठ का ऊपरी हिस्सा है। 'अल-जौन' वह काला रंग है जो लालिमा की ओर झुका हो; उनका तात्पर्य जंगली गधे से था। 'अल-जदाइद' वे गधियाँ हैं जिनके पास दूध नहीं है, एकवचन 'जदूद' है। या ये गधे की पीठ पर बनी धारियाँ हैं - जो यहाँ अभिप्रेत है - जैसा कि लेखक ने ऊपर अल-ज़मख्शरी से उद्धृत किया है। (2) अल-कश्शाफ 3/307, और दोनों क़िरातें अल-मुहतासिब 2/199-200 में हैं। 'जीम' पर फ़तह के साथ 'जदद' के पठन का उल्लेख इब्न खालवैह ने 'अश-शाज़्ज़ा' पृ. 123-124 में भी किया है। (3) अल-कश्शाफ 3/307 में। 'वद-दवाब' (हल्का पठन) अल-

मुहतासिब 2/200 में अल-ज़ुहरी से है। 'अद-दाल्लीन' का हमज़ा के साथ पठन 'अश-शाज़्ज़ा' पृ. 1 और अल-मुहतासिब 1/46 में अय्यूब अल-सख्तियानी से है। (4) इसी प्रकार मजाज़ अल-लुग़ह 2/154 में।

374 سورہ فاطر: آیات 27 - 28

جدیدہ، جُدُد اور جَدَائد، جیسے سفینہ، سُفُن اور سفائن۔ ابو ذُؤیب کے اس قول کی تفسیر اسی سے کی گئی ہے: "سیاہ پشت والے کی چار دھاریاں ہیں۔" (1) اور ان سے "جَدَد" (دو زبر کے ساتھ) بھی روایت کیا گیا ہے، جس سے مراد واضح اور روشن راستہ ہے، انہوں نے اسے راستوں اور ایک دوسرے سے جدا واضح لکیروں کی جگہ استعمال کیا ہے۔ (2) ﴿وَمِنَ النَّاسِ وَالدَّوَابِّ﴾ اور اسے "والدواب" (تخفیف کے ساتھ) بھی پڑھا گیا ہے، اور اس تخفیف کی مثال ان لوگوں کی قرات ہے جنہوں نے "ولا الضَّالّین" پڑھا ہے؛ کیونکہ ان میں سے ہر ایک نے دو ساکنوں کے ملاپ سے بچنے کی کوشش کی، چنانچہ اس نے ان میں سے پہلے کو حرکت دی، اور اس نے ان میں سے آخری کو حذف کر دیا؛ یہ زمخشری کا قول ہے۔ (3) ﴿وَالْأَنْعَامِ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ﴾ یعنی: ان میں سرخ، سفید، سیاہ اور دیگر رنگ شامل ہیں، اور یہ سب ایک صانعِ مختار (خالق) کی دلیل ہے، اور فرمایا: "اس کے رنگ مختلف ہیں" (مذکر ضمیر کے ساتھ) لفظ "من" کی رعایت کرتے ہوئے؛ یہ المؤرج نے کہا ہے۔ اور ابو بکر بن عیاش نے کہا: ضمیر کو مذکر اس لیے لایا گیا ہے کیونکہ وہ پوشیدہ "ما" کی طرف لوٹتی ہے، اس کا مجازی معنی یہ ہے: "اور لوگوں میں سے، جانوروں میں سے اور مویشیوں میں سے وہ ہے جس کے رنگ مختلف ہیں"، یعنی: سفید، سرخ اور سیاہ۔ ﴿وَغَرَابِيبُ سُودٌ﴾ ابو عبیدہ نے کہا (4): غربیب کا مطلب ہے شدید سیاہ، پس کلام میں تقدیم و تاخیر ہے، اور معنی یہ ہے: "اور پہاڑوں میں سے کچھ سیاہ اور شدید سیاہ ہیں۔" اور عرب شدید سیاہ چیز کو، جس کا رنگ کوے (غراب) کے رنگ جیسا ہو، "اسود غربیب" کہتے ہیں۔

(1) دیوان الہذلیین ص 4، اور الخزانہ 1/ 420، اور اس کا مصرع اول ہے: "زمانہ اپنے حوادث کے ساتھ باقی نہیں رہتا۔" بغدادی نے کہا: الحدثان کے معنی حادثہ ہے، اور السراۃ: پیٹھ کا اوپری

حصہ۔ اور الجون: وہ سیاہ رنگ جو سرخی مائل ہو، ان کی مراد جنگلی گدھا تھا۔ انتہیٰ۔ اور الجدائد: وہ گدھیاں جن کا دودھ نہ ہو، واحد جَدود (جیم کے زبر کے ساتھ) ہے۔ یا یہ وہ دھاریاں ہیں جو گدھے کی پشت پر ہوتی ہیں - اور یہی یہاں مراد ہے - جیسا کہ مصنف نے اوپر زمخشری سے نقل کیا ہے۔ (2) الکشاف 3/ 307، اور دونوں قراتیں المحتسب 2/ 199-200 میں ہیں، اور جیم کے زبر کے ساتھ "جَدَد" کی قرات کا ذکر ابن خالویہ نے بھی القراءات الشاذہ ص 123-124 میں کیا ہے۔ (3) الکشاف 3/ 307 میں، اور "والدواب" کی قرات تخفیف کے ساتھ المحتسب 2/ 200 میں زہری سے مروی ہے۔ اور "الضالین" کی قرات ہمزہ کے ساتھ القراءات الشاذہ ص 1، اور المحتسب 46/1 میں ایوب سختیانی سے مروی ہے۔ (4) اسی طرح مجاز اللغہ 2/ 154 میں ہے۔

Surah Fatir, Verses 27 - 28 / 375

Al-Jawhari said(1): "You say: This is black 'ghirbeeb', meaning: intense black. And if you say: 'gharabibu sud' (ravens of black), you make 'sud' (black) a substitute for 'gharabibu'; because color intensifiers do not come first." In the Hadith from the Prophet ﷺ: "Indeed, Allah hates the 'ghirbeeb' old man," meaning one who dyes his hair black(2). Imru' al-Qais said: "The eye is aspiring, the hand is swimming, the leg is scorching, and the face is ghirbeeb (pitch black)."(3) Another said describing a vine: "And among the wonders of Allah's creation is a spreading vine from which Mulahi (white) and Ghirbeeb (black) grapes are pressed."(4) "Likewise" (Kadhalika) here is the completion of the sentence(5), meaning: likewise, the states of the servants differ in fear. Then He started anew saying: "Only those fear Allah, from among His servants, who have knowledge" [35:28], meaning by 'those who have knowledge': those who fear His power. Whoever knows that He, Mighty and Majestic, is Capable, is certain of His punishment for disobedience, as Ali bin Abi Talha narrated from Ibn Abbas regarding: "Only those fear Allah, from among His servants, who have knowledge", he said: "Those who knew that Allah is Capable of all things."(6) Ar-Rabi' bin Anas said: "Whoever does not fear Allah Almighty is not a scholar."(7)

---

(1) In al-Sihah (Gharab). (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/470. The Hadith was extracted by Ibn Adi 3/1016, and in its chain is Rushdeen bin Sa'd, about whom the Hafiz said in At-Taqrib: Weak. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/471, and the version in the Diwan p. 226: "The eye is piercing, the hand is swimming, the leg is aspiring, and the color is ghirbeeb." The commentator of the Diwan said: 'Qadiha' (piercing) means sunken, and 'hand is swimming' means when it stretches its hands as if it's swimming, meaning speed (speaking of his horse), and 'Tamiha' means fast in pushing forward. 'Ghirbeeb' means blackness, i.e., it is a dark black horse (dahma'). (4) Adab al-Katib p. 378, Jamharat al-Lugha 2/191, and Al-Lisan (Ghata). Ibn Durayd said: Every tree spread on the ground is 'Ghatiya', meaning the vine. 'Mulahi' grapes: when they are white. (5) Idah al-Waqf wa al-Ibtida' 2/489. (6) Extracted by al-Tabari 19/364. (7) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/471.

सूरह फातिर, आयत २७ - २८ / ३७५

अल-जौहरी ने कहा(१): "आप कहते हैं: यह काला 'ग़िरबीब' है, यानी: गहरा काला। और यदि आप कहें: 'ग़राबीबु सूद' (काले कौवे), तो आप 'सूद' (काला) को 'ग़राबीबु' का विकल्प बना देते हैं; क्योंकि रंग की तीव्रता बताने वाले शब्द पहले नहीं आते।" नबी ﷺ की हदीस में है: "बेशक अल्लाह 'ग़िरबीब' वृद्ध से घृणा करता है," यानी वह जो काले रंग का खिज़ाब (डाई) लगाता है(२)। इमरुल क़ैस ने कहा: "आँख ऊँची है, हाथ तैर रहे हैं, पैर तेज़ हैं और चेहरा गहरा काला (ग़िरबीब) है।"(३) एक अन्य ने अंगूर की बेल का वर्णन करते हुए कहा: "और अल्लाह की रचना के चमत्कारों में से एक फैलने वाली बेल है जिससे मुल्हिया (सफेद) और ग़िरबीब (काले) अंगूर निचोड़े जाते हैं।"(४) "इसी तरह" (कज़ालिका) यहाँ वाक्य की पूर्णता है(५), अर्थात: इसी तरह बंदों की स्थिति भय (खशियत) में भिन्न होती है। फिर उन्होंने नई बात शुरू करते हुए कहा: "अल्लाह के बंदों में से केवल वही उससे डरते हैं जो ज्ञान रखते हैं" [३५:२८], यहाँ ज्ञानवानों (उलेमा) से तात्पर्य है: वे जो उसकी शक्ति से डरते हैं। जो कोई जानता है कि वह, सर्वशक्तिमान और प्रतापी, सामर्थ्यवान है, उसे अवज्ञा पर उसकी सजा का यकीन होता है, जैसा कि अली बिन अबी तल्हा ने इब्न अब्बास से इस आयत के बारे में उल्लेख किया है: "अल्लाह के बंदों में से केवल वही उससे डरते हैं जो ज्ञान रखते हैं", उन्होंने कहा: "वे जिन्होंने जाना कि अल्लाह हर चीज़ पर सामर्थ्य रखता है।" (६) अर-रबी बिन अनस ने कहा: "जो अल्लाह सर्वशक्तिमान से नहीं डरता, वह विद्वान नहीं है।"(७)

---

(१) अल-सिहाह (ग़राब) में। (२) अल-नुकत वल-उयून ४/४७०। हदीस को इब्न अदी ३/१०१६ द्वारा निकाला गया था, और इसकी श्रृंखला में रुशदीन बिन साद है, जिसके बारे में हाफ़िज़ ने अत-तक़रीब में कहा: कमज़ोर (ज़ईफ़)। (३) अल-नुकत वल-उयून ४/४७१, और दीवान पृ. २२६ का संस्करण: "आँख चुभने वाली है, हाथ तैर रहे हैं, पैर ऊँचे हैं और रंग गहरा काला है।" दीवान के टीकाकार ने कहा: 'क़ादिहा' (चुभने वाली) का अर्थ है धँसा हुआ, और 'हाथ तैर रहा है' का अर्थ है जब वह अपने हाथ फैलाता है जैसे कि वह तैर रहा हो, जिसका अर्थ है गति (अपने घोड़े के बारे में बात करते हुए), और 'तामिहा' का अर्थ है आगे बढ़ने में तेज़। 'ग़िरबीब' का अर्थ है कालापन, यानी यह एक गहरा काला घोड़ा (दहमा) है। (४) अदब अल-कातिब पृ. ३७८, जमहरत अल-लुग़ा २/१९१, और अल-लिसान (ग़ाता)। इब्न दुरैद ने कहा: ज़मीन पर फैला हर पेड़ 'ग़ातिया' है, जिसका अर्थ है अंगूर की बेल। 'मुलाही' अंगूर: जब वे सफेद हों। (५) इदाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा २/४८९। (६) अल-तबरी १९/३६४ द्वारा निकाला गया। (७) अल-नुकत वल-उयून ४/४७१।

الجوھری (۱) کہتے ہیں: آپ کہتے ہیں: "یہ کالا 'غربیب' ہے"، یعنی: شدید کالا۔ اور جب آپ کہیں: "غرابیبُ سودٌ"، تو آپ 'سود' کو 'غرابیب' کا بدل قرار دیتے ہیں؛ کیونکہ رنگ کی تاکید پہلے نہیں آتی۔ نبی کریم ﷺ کی ایک حدیث میں ہے: "بے شک اللہ 'غربیب' بوڑھے سے نفرت فرماتا ہے،" یعنی وہ جو (بالوں کو) کالا خضاب لگاتا ہے(۲)۔ امرؤ القیس نے کہا: آنکھ اونچی ہے، ہاتھ تیر رہا ہے، پاؤں تیز ہے اور چہرہ 'غربیب' (سیاہ فام) ہے(۳)۔ ایک اور شاعر نے انگور کی بیل کی صفت بیان کرتے ہوئے کہا: "اور اللہ کی مخلوق کے عجائبات میں سے زمین پر پھیلی ہوئی وہ بیل ہے جس سے 'مُلاحی' (سفید) اور 'غربیب' (سیاہ) انگور نچوڑے جاتے ہیں"(٤)۔ ﴿كَذَٰلِكَ﴾ یہاں کلام مکمل ہو جاتا ہے(٥)، یعنی: اسی طرح بندوں کے احوال خشیت کے معاملے میں مختلف ہیں، پھر اللہ تعالیٰ نے نئی بات شروع فرمائی: ﴿إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ﴾ یعنی علماء سے مراد وہ لوگ ہیں جو اللہ کی قدرت سے ڈرتے ہیں۔ جس نے یہ جان لیا کہ اللہ عزوجل قدرت والا ہے، اسے نافرمانی پر اس کی سزا کا یقین ہو گیا، جیسا کہ علی بن ابی طلحہ نے ابن عباس رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے: ﴿إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ﴾ کے متعلق، انہوں نے کہا: "وہ لوگ جنہوں نے یہ جانا کہ اللہ ہر چیز پر قادر ہے" (٦)۔ اور ربیع بن انس نے کہا: "جو اللہ تعالیٰ سے نہ ڈرے وہ عالم نہیں"(۷)۔

---

(۱) الصحاح (غرب) میں۔ (۲) النکت والعیون ٤/٤٧٠۔ اس حدیث کو ابن عدی نے ٣/١٠١٦ میں نکالا ہے، اور اس کی سند میں رشدین بن سعد ہے، جس کے متعلق حافظ نے التقریب میں کہا: ضعیف ہے۔ (۳) النکت والعیون ٤/٤٧١، اور دیوان ص ٢٢٦ کی روایت کے مطابق: آنکھ دھنسی ہوئی ہے، ہاتھ تیر رہا ہے، پاؤں تیز ہے اور رنگ گہرا کالا ہے۔ دیوان کے شارح نے کہا: 'قادحہ'

کا مطلب ہے دھنسی ہوئی، اور 'ہاتھ تیر رہا ہے' سے مراد یہ ہے کہ جب وہ اپنے ہاتھ پھیلاتا ہے تو ایسا لگتا ہے جیسے وہ تیر رہا ہو، اس سے مراد رفتار ہے (اپنے گھوڑے کا ذکر کر رہے ہیں)، اور 'طامحہ' کا مطلب ہے تیزی سے آگے بڑھنا۔ 'غربیب' کا مطلب کالا رنگ ہے، یعنی وہ کالا گھوڑا ہے۔ (٤) ادب الکاتب ص ٣٧٨، جمہرۃ اللغہ ٢/١٩١، اور اللسان (غطی)۔ ابن درید نے کہا: زمین پر پھیلی ہوئی ہر جھاڑی 'غاطیہ' کہلاتی ہے، اس سے مراد انگور کی بیل ہے۔ اور 'مُلاحی' انگور وہ ہیں جو سفید ہوں۔ (٥) ایضاح الوقف والابتداء ٢/٤٨٩۔ (٦) اس کی تخریج طبری نے ٣٦٤/١٩ میں کی ہے۔ (٧) النکت والعیون ٤/٤٧١۔

Surah Fatir: Verses 27 - 28 376

Mujahid said: "Only the scholar is the one who fears Allah Almighty." And from Ibn Mas'ud: "Suffice it as knowledge to fear Allah Almighty, and suffice it as ignorance to be deluded [by Him]." (1)

Sa'id bin Ibrahim was asked: "Who is the most knowledgeable of the people of Medina?" He said: "The most pious of them towards his Lord Almighty." (2)

And from Mujahid who said: "The jurist is only the one who fears Allah Almighty." (3) And from Ali (may Allah be pleased with him) who said: "Shall I tell you who is the true jurist? He who does not make people despair of the mercy of Allah, and does not grant them licenses for disobedience to Allah, and does not make them feel secure from the punishment of Allah, and does not leave the Qur'an out of desire for something else; indeed, there is no good in worship that has no knowledge in it, nor in knowledge that has no understanding in it, nor in reading that has no contemplation in it." (4)

Ad-Darimi attributed to Abu Muhammad from Makhul who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The superiority of the scholar over the worshiper is like my superiority over the lowest of you." Then he recited this verse: "Only those fear Allah, from among His servants, who have knowledge." Indeed, Allah and His angels and the inhabitants of His heavens and His earths, and even the fish in the sea, send blessings upon those who teach people good. (5)

Ad-Darimi said (6): "Abu al-Nu'man told us, Hammad bin Zaid told us, from Yazid bin Hazim who said: My uncle Jarir bin Zaid (7) told me that he heard Tabi'ah narrating from Ka'b who said: 'I find the description of a people who learn for a purpose other than action, and seek understanding for a purpose other than worship, and seek this world through deeds of the hereafter.'"

---

(1) I'rab al-Qur'an by an-Nahas 3/371, and what is between the brackets is from it, and the saying of Ibn Mas'ud was narrated by Ibn al-Mubarak in al-Zuhd (46), and Ibn Abi Shaybah 13/291. The graduation of Mujahid's saying will follow. (2) Narrated by ad-Darimi (295). (3) Narrated by Ibn Abi Shaybah 13/567, and ad-Darimi (296). (4) Narrated by ad-Darimi (297) and (298), and Ibn al-Dhurays in Fada'il al-Qur'an (69), and al-Khatib in al-Faqih wal-Mutafaqqih 2/160-161. (5) Sunan ad-Darimi (289), and at-Tirmidhi narrated it (2685) as a marfu' Hadith from the narration of Abu Umamah al-Bahili, and said: "This is a strange (gharib) Hadith." (6) In his Sunan (299). (7) In the

copies: Yazid, and the established one is from Sunan ad-Darimi, which is the correct one. His biography is in Tahdhib al-Kamal 4/532.

सूरह फातिर: आयत 27 - 28 376

मुजाहिद ने कहा: "वास्तव में विद्वान वही है जो अल्लाह सर्वशक्तिमान से डरता है।" और इब्न मसूद से रिवायत है: "अल्लाह तआला का डर होना ही ज्ञान के लिए काफी है, और [उससे] धोखे में रहना ही अज्ञानता के लिए काफी है।" (1)

सईद बिन इब्राहिम से पूछा गया: "मदीना के लोगों में सबसे बड़ा विद्वान कौन है?" उन्होंने कहा: "उनमें से जो अपने रब सर्वशक्तिमान के प्रति सबसे अधिक परहेज़गार है।" (2)

और मुजाहिद से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "फ़क़ीह (धर्मशास्त्री) तो वही है जो अल्लाह सर्वशक्तिमान से डरता है।" (3) और अली (रज़िअल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "क्या मैं तुम्हें वह फ़क़ीह न बताऊं जो सच्चा फ़क़ीह है? वह जो लोगों को अल्लाह की रहमत से निराश न करे, और उन्हें अल्लाह की नाफरमानी की छूट न दे, और उन्हें अल्लाह के अज़ाब (दंड) से बेख़ौफ़ न करे, और किसी दूसरी चीज़ की चाहत में क़ुरआन को न छोड़े; वास्तव में, उस इबादत में कोई भलाई नहीं जिसमें ज्ञान न हो, और न ही उस ज्ञान में जिसमें समझ न हो, और न ही उस पाठ में जिसमें चिंतन न हो।" (4)

अद-दारिमी ने अबू मुहम्मद से मखूल के हवाले से उल्लेख किया कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "इबादत करने वाले पर विद्वान की श्रेष्ठता वैसी ही है जैसे मेरी श्रेष्ठता तुममें से सबसे अदना (निचले) व्यक्ति पर है।" फिर उन्होंने यह आयत पढ़ी: "अल्लाह से उसके वही बंदे डरते हैं जो ज्ञान रखते हैं।" वास्तव में, अल्लाह और उसके फ़रिश्ते और उसके आसमानों और उसकी ज़मीनों के रहने वाले, यहाँ तक कि समुद्र की मछलियाँ भी उन लोगों के लिए दुआ करती हैं जो लोगों को भलाई सिखाते हैं। (5)

अद-दारिमी ने कहा (6): "हमें अबू अल-नुअमान ने बताया, हमें हम्माद बिन ज़ैद ने बताया, यजीद बिन हाज़िम से जिन्होंने कहा: मुझे मेरे चाचा जरीर बिन ज़ैद (7) ने बताया कि उन्होंने तबीआ को का'ब से रिवायत करते हुए सुना, उन्होंने कहा: 'मैं ऐसे लोगों का वर्णन पाता हूँ जो अमल (कार्य) के अलावा किसी और उद्देश्य के लिए सीखते हैं, और इबादत के अलावा किसी और उद्देश्य के लिए दीन की समझ हासिल करते हैं, और आखिरत के कामों के ज़रिए दुनिया की तलाश करते हैं।'"

(1) इराब अल-कुरान लिल-नहास 3/371, और कोष्ठक के बीच जो है वह उसी से है, और इब्न मसूद का कथन इब्न अल-मुबारक ने अल-जुहद (46) में और इब्न अबी शयबा 13/291 में रिवायत किया है। मुजाहिद के कथन का स्रोत आगे आएगा। (2) इसे अद-दारिमी (295) ने रिवायत किया है। (3) इसे इब्न अबी शयबा 13/567 और अद-दारिमी (296) ने रिवायत किया है। (4) इसे अद-दारिमी (297) और (298), और इब्न अल-दुरैस ने फज़ाइल अल-कुरान (69) में, और अल-खतीब ने अल-फकीह वल-मुतफक्किह 2/160-161 में रिवायत किया है। (5) सुनन अद-दारिमी (289), और अत-तिर्मिज़ी ने इसे अबू उमामा अल-बाहिली की हदीस से मरफ़ूअ (2685) के रूप में रिवायत किया है, और कहा: "यह एक गरीब (अजीब) हदीस है।" (6) उनकी सुनन (299) में। (7) प्रतियों में: यजीद, और सुनन अद-दारिमी से जो प्रमाणित है वह सही है। उनकी जीवनी तहज़ीब अल-कमाल 4/532 में है।

سورہ فاطر: آیات ۲۷ - ۲۸ ۳۷۶

مجاہد نے کہا: "درحقیقت عالم وہی ہے جو اللہ عزوجل سے ڈرتا ہے۔" اور ابن مسعود سے مروی ہے: "اللہ تعالیٰ کے علم کے لیے یہی کافی ہے کہ اس سے ڈرا جائے، اور جہالت کے لیے یہی کافی ہے کہ اللہ کے بارے میں دھوکے میں رہا جائے۔" (۱)

سعید بن ابراہیم سے پوچھا گیا: "اہل مدینہ میں سب سے بڑا فقیہ (عالم) کون ہے؟" انہوں نے کہا: "جو ان میں اپنے رب عزوجل سے سب سے زیادہ ڈرنے والا ہے۔" (۲)

اور مجاہد سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: "فقیہ تو وہی ہے جو اللہ عزوجل سے ڈرتا ہے۔" (۳)

اور علی رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ انہوں نے فرمایا: "کیا میں تمہیں وہ فقیہ نہ بتاؤں جو حق کا فقیہ ہے؟ وہ جو لوگوں کو اللہ کی رحمت سے مایوس نہ کرے، اور انہیں اللہ کی معصیت (نافرمانی) میں رخصت نہ دے، اور انہیں اللہ کے عذاب سے بے خوف نہ کرے، اور قرآن کو چھوڑ کر کسی اور چیز کی طرف رغبت نہ کرے؛ یقیناً اس عبادت میں کوئی خیر نہیں جس میں علم نہ ہو، اور نہ اس علم میں جس میں فقہ (سمجھ) نہ ہو، اور نہ اس قرات میں جس میں تدبر (غور و فکر) نہ ہو۔" (۴)

دارمی نے ابومحمد سے انہوں نے مکحول سے نقل کیا کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "عالم کی فضیلت عابد پر ایسی ہی ہے جیسے میری فضیلت تمہارے ادنیٰ (سب سے کم تر) شخص پر ہے۔" پھر آپ نے یہ آیت تلاوت فرمائی: "اللہ سے اس کے بندوں میں سے وہی ڈرتے ہیں جو علم والے ہیں۔" یقیناً اللہ اور اس کے فرشتے اور اس کے آسمانوں اور اس کی زمینوں کے رہنے والے، یہاں تک کہ سمندر کی مچھلیاں بھی ان لوگوں کے لیے دعائے خیر کرتے ہیں جو لوگوں کو بھلائی سکھاتے ہیں۔ (۵)

دارمی نے کہا (۶): "ہمیں ابو النعمان نے بتایا، ہمیں حماد بن زید نے بتایا، یزید بن حازم سے جنہوں نے کہا: مجھے میرے چچا جریر بن زید (۷) نے بتایا کہ انہوں نے تبیع کو کعب سے روایت کرتے ہوئے سنا، انہوں نے کہا: 'میں ایسی قوم کی صفت پاتا ہوں جو عمل کے سوا کسی اور مقصد کے لیے سیکھتے ہیں، اور عبادت کے سوا کسی اور مقصد کے لیے تفقہ (سمجھ) حاصل کرتے ہیں، اور عملِ آخرت کے ذریعے دنیا طلب کرتے ہیں۔'"

---

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۳/۳۷۱، اور بریکٹ کے درمیان جو ہے وہ وہیں سے ہے، اور ابن مسعود کا قول ابن المبارک نے الزہد (۴۶) میں اور ابن ابی شیبہ ۱۳/۲۹۱ میں روایت کیا ہے۔ مجاہد کے قول کی تخریج آگے آئے گی۔ (۲) اسے دارمی (۲۹۵) نے روایت کیا ہے۔ (۳) اسے ابن ابی شیبہ ۱۳/۵۶۷ اور دارمی (۲۹۶) نے روایت کیا ہے۔ (۴) اسے دارمی (۲۹۷) اور (۲۹۸)، اور ابن الضریس نے فضائل القرآن (۶۹) میں، اور خطیب نے الفقیہ والمتفقہ ۲/۱۶۰-۱۶۱ میں روایت کیا ہے۔ (۵) سنن دارمی (۲۸۹)، اور ترمذی نے اسے (۲۶۸۵) ابوامامہ باہلی کی حدیث سے مرفوعاً روایت کیا ہے، اور کہا: "یہ حدیث غریب ہے۔" (۶) اپنی سنن (۲۹۹) میں۔ (۷) نسخوں میں: یزید، اور جو سنن دارمی سے ثابت ہے وہی صحیح ہے۔ اور ان کے حالات تہذیب الکمال ۴/۵۳۲ میں ہیں۔

"...and they wear sheepskins, but their hearts are more bitter than aloes; do they take pride in Me, or do they deceive Me? By Me, I have sworn to send upon them a trial that will leave the forbearing among them bewildered." Recorded by Al-Tirmidhi as a marfu' (raised to the Prophet) hadith from the narration of Abu al-Darda', and we have written it in the introduction of the book(1). Al-Zamakhshari(2): If you ask: what is the reason for the reading of those who recite: "Only Allah fears..." (innama yakhsha Allahu) with the nominative case for 'Allah' and "among His servants the scholars" (min 'ibadihi al-'ulama'a) with the accusative case, which is attributed to Umar bin Abdul Aziz and reported from Abu Hanifa? I say: "Fear" in this reading is a metaphor, and the meaning is: He [Allah] only honors and exalts them - just as a person who is feared and respected among people is honored - from among all His servants. "Indeed, Allah is Mighty and Forgiving" is the justification for the obligation of fear, because it indicates the punishment and conquest of the disobedient, and the rewarding of the obedient and pardoning them. He who punishes and rewards is worthy of being feared. The Almighty said: {Indeed, those who recite the Book of Allah and establish prayer and spend [in His cause] out of what We have provided them, secretly and publicly, [can] expect a profit that will never perish (29) That He may give them in full their rewards and increase for them of His bounty. Indeed, He is Forgiving and Appreciative (30)} The Almighty said: {Indeed, those who recite the Book of Allah and establish prayer and spend [in His cause] out of what We have provided them, secretly and publicly} - This is the verse of the acting, knowledgeable reciters who establish the obligatory and voluntary prayers, and similarly regarding spending. And what a reciter of the Quran should embody has been mentioned in the introduction of the book(3). {[They] expect a profit that will never perish} - Ahmad bin Yahya said: The predicate (khabar) of "inna" is "they expect" (yarjun)(4). {And increase for them of His bounty} - It is said: The increase is intercession in the Hereafter. This is like the other verse: {Men whom neither commerce nor sale distracts from the remembrance of Allah...} up to His saying: {and increase for them of His bounty}.

---

(1) 1/35, and it was not recorded by al-Tirmidhi, and see the discussion on the hadith there. (2) In al-Kashshaf 3/308. (3) 1/48 and beyond. (4) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/371.

सूरा फातिर: आयत 27 - 30 377

"...और वे भेड़ों की खाल पहनते हैं, लेकिन उनके दिल एलोवेरा (सबर) से भी अधिक कड़वे हैं; क्या वे मुझ पर गर्व करते हैं, या वे मुझे धोखा देते हैं? मेरी कसम, मैंने उनके ऊपर एक ऐसी परीक्षा भेजने की कसम खाई है जो उनमें से धैर्यवानों को भी हैरान कर देगी।" इसे अल-तिर्मिज़ी ने अबू अल-दरदा की हदीस से एक मरफू(पैगंबर तक पहुँचाया गया) हदीस के रूप में दर्ज किया है, और हमने इसे पुस्तक की प्रस्तावना में लिखा है (1)। अल-ज़मख्शरी (2): यदि आप पूछें: उन लोगों के पाठ का क्या कारण है जो पढ़ते हैं: "केवल अल्लाह ही डरता है..." (इन्नमा यखशा अल्लाहु) अल्लाह के लिए प्रथमा विभक्ति (रफ़') के साथ और "अपने सेवकों में विद्वानों से" (मिन इबादीही अल-उलमा'आ) द्वितीया विभक्ति (नस्ब) के साथ, जो उमर बिन अब्दुल अजीज को जिम्मेदार ठहराया गया है और अबू हनीफा से सूचित किया गया है? मैंने कहा: इस पाठ में "भय" एक रूपक (मजाज़) है, और इसका अर्थ है: वह केवल उन्हें सम्मान और महानता देता है - जैसे लोगों के बीच एक सम्मानित और डरावने व्यक्ति का सम्मान किया जाता है - अपने सभी सेवकों के बीच से। "वास्तव में, अल्लाह सर्वशक्तिमान और क्षमाशील है" भय के दायित्व का तर्क है, क्योंकि यह अवज्ञाकारियों की सजा और उन पर विजय, और आज्ञाकारियों को प्रतिफल देने और उन्हें क्षमा करने का संकेत देता है। जो सजा देता है और इनाम देता है वह डरने के योग्य है। अल्लाह तआला ने कहा: {निस्संदेह, जो लोग अल्लाह की किताब का पाठ करते हैं और नमाज़ कायम करते हैं और जो कुछ हमने उन्हें दिया है उसमें से गुप्त और प्रकट रूप से खर्च करते हैं, वे एक ऐसे व्यापार की आशा रखते हैं जो कभी नष्ट नहीं होगा (29) ताकि वह उन्हें उनका पूरा बदला दे और अपने अनुग्रह से उन्हें और अधिक प्रदान करे। निस्संदेह, वह क्षमाशील और कद्रदान है (30)} अल्लाह तआला ने कहा: {निस्संदेह, जो लोग अल्लाह की किताब का पाठ करते हैं और नमाज़ कायम करते हैं और जो कुछ हमने उन्हें दिया है उसमें से गुप्त और प्रकट रूप से खर्च करते हैं} - यह उन क्रियाशील, ज्ञानी पाठकों की आयत है जो अनिवार्य और स्वैच्छिक नमाज़ों को कायम करते हैं, और इसी तरह खर्च करने के संबंध में। और एक कुरान पढ़ने वाले को क्या धारण करना चाहिए, इसका उल्लेख पुस्तक की प्रस्तावना में किया गया है (3)। {वे एक ऐसे व्यापार की आशा रखते हैं जो कभी नष्ट नहीं होगा} - अहमद बिन याह्या ने कहा: "इन्ना" की खबर "वे आशा रखते हैं" (यरजून) है (4)। {और अपने अनुग्रह से उन्हें और अधिक प्रदान करे} - कहा गया है: वृद्धि परलोक में शफ़ाअत (सिफारिश) है। यह दूसरी आयत की तरह है: {ऐसे लोग जिन्हें न तो

व्यापार और न ही क्रय-विक्रय अल्लाह की याद से गाफिल करता है...} उनके इस कथन तक: {और अपने अनुग्रह से उन्हें और अधिक प्रदान करे}।

---

(1) 1/35, और इसे अल-तिर्मिज़ी ने दर्ज नहीं किया है, और वहां हदीस पर चर्चा देखें। (2) अल-कश्शाफ में 3/308। (3) 1/48 और उसके बाद। (4) अल-नहस द्वारा इ'राब अल-कुरान 3/371।

سورہ فاطر: آیات 27 - 30 377

"اور وہ بھیڑوں کی کھالیں پہنتے ہیں، ان کے دل ایلو ویرا (صبر) سے زیادہ کڑوے ہیں؛ کیا وہ مجھ پر فخر کرتے ہیں، یا وہ مجھ سے دھوکہ دہی کرتے ہیں؟ میری قسم، میں نے ان پر ایک ایسا فتنہ بھیجنے کی قسم کھائی ہے جو ان میں سے بردبار کو حیران چھوڑ دے گا۔" اسے ترمذی نے حضرت ابو درداء کی حدیث سے مرفوعاً روایت کیا ہے، اور ہم نے اسے کتاب کے مقدمے میں لکھا ہے(1)۔ زمخشری(2): اگر تم کہو: تو اس شخص کی قراءت کی کیا وجہ ہے جس نے پڑھا: «إِنَّمَا يَخْشَى اللهُ» رفع کے ساتھ "اپنے بندوں میں سے علماء سے" (مِن عِبَادِهِ الْعُلَمَاءَ) نصب کے ساتھ، اور یہ عمر بن عبدالعزیز سے منسوب ہے، اور امام ابو حنیفہ سے بھی حکایت کی گئی ہے۔ میں نے کہا: اس قراءت میں "خشیہ" (خوف) استعارہ ہے، اور معنی یہ ہے: وہ ان کی عزت و تکریم کرتا ہے - جس طرح لوگوں میں سے کسی پر رعب اور ہیبت والے کی عزت کی جاتی ہے - اپنے تمام بندوں میں سے۔ «إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ غَفُورٌ» خوف کے واجب ہونے کی دلیل ہے، کیونکہ یہ نافرمانوں کی سزا اور ان پر غلبہ، اور اطاعت گزاروں کے ثواب اور ان کی معافی پر دلالت کرتا ہے۔ اور جو سزا دینے والا اور ثواب دینے والا ہو، اس کا حق ہے کہ اس سے ڈرا جائے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يَتْلُونَ كِتَبَ اللَّهِ وَأَقَامُوا الصَّلَوٰةَ وَأَنفَقُوا مِمَّا رَزَقْنَٰهُمْ سِرًّا وَعَلَانِيَةً يَرْجُونَ تِجَرَةً لَّن تَبُورَ (٢٩) لِيُوَفِّيَهُمْ أُجُورَهُمْ وَيَزِيدَهُم مِّن فَضْلِهِ إِنَّهُ غَفُورٌ شَكُورٌ (٣٠)﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "بے شک وہ لوگ جو اللہ کی کتاب کی تلاوت کرتے ہیں اور نماز قائم کرتے ہیں اور جو کچھ ہم نے انہیں دیا ہے اس میں سے پوشیدہ اور علانیہ خرچ کرتے ہیں" - یہ ان عامل عالم قراء کی آیت ہے جو فرض اور نفل نمازیں قائم کرتے ہیں، اور اسی طرح خرچ کرنے کے بارے میں بھی۔ اور کتاب کے مقدمے میں وہ باتیں گزر چکی ہیں جن سے قاری قرآن کو متصف ہونا چاہیے(3)۔ ﴿يَرْجُونَ

تِجَرَةً لَّن تَبُورَ﴾ احمد بن یحییٰ نے کہا: "اِنَّ" کی خبر "یرجون" ہے(4)۔ ﴿وَيَزِيدَهُم مِّن فَضْلِهِ﴾ کہا گیا: زیادتی آخرت میں شفاعت ہے۔ اور یہ دوسری آیت کی طرح ہے: ﴿رِجَالٌ لَّا تُلْهِيهِمْ تِجَرَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَن ذِكْرِ اللَّهِ﴾ اس کے قول تک: ﴿وَيَزِيدَهُم مِّن فَضْلِهِ﴾

---

(1) 35/1، اور ترمذی نے اسے روایت نہیں کیا، اور وہاں حدیث پر گفتگو ملاحظہ کریں۔ (2) الکشاف میں 308/3۔ (3) 48/1 اور اس کے بعد۔ (4) النحاس کی اعراب القرآن 371/3۔

[An-Nur: 37], and His saying at the end of "An-Nisa": {As for those who believed and did righteous deeds, He will give them their rewards in full and increase them out of His grace} [Verse: 173], and we explained it there. {Indeed, He is Forgiving} of sins. {Appreciative} accepts a little of sincere work and rewards it with a great abundance of rewards.

The Almighty's saying: {And that which We have revealed to you, [O Muhammad], of the Book is the truth, confirming what was before it. Indeed, Allah, of His servants, is Acquainted and Seeing.}

The Almighty's saying: {And that which We have revealed to you, [O Muhammad], of the Book} means the Quran {is the truth, confirming what was before it} i.e., of the books. {Indeed, Allah, of His servants, is Acquainted and Seeing (31)}.

The Almighty's saying: {Then We caused to inherit the Book those We have chosen of Our servants; and among them is he who wrongs himself, and among them is he who is moderate, and among them is he who is foremost in good deeds by permission of Allah. That [inheritance] is what is the great bounty. (32) Gardens of perpetual residence which they will enter. They will be adorned therein with bracelets of gold and pearls, and their garments therein will be silk. (33) And they will say, "Praise to Allah, who has removed from us [all] sorrow. Indeed, our Lord is Forgiving and Appreciative (34) He who has settled us in the home of duration out of His bounty. There touches us not therein any fatigue, nor touches us therein any weariness [of mind]." (35)}

There are four issues in it: First: This verse is problematic; because He, Mighty and Majestic, said: {We have chosen of Our servants} then He said: {and among them is he who wrongs himself}. The scholars among the Sahaba, the Tabi'un, and those after them have spoken about it. Al-Nahhas said (1): Among the most authentic narrations regarding this is what was narrated from Ibn Abbas {and among them is he who wrongs himself}: He said: the disbeliever; narrated by Ibn 'Uyaynah, from 'Amr ibn Dinar (2), from Ibn Abbas. And from...

(1) In 'I'rab al-Qur'an' 3/371. (2) After it in the copies: from 'Ata', and what is established is from 'I'rab al-Qur'an' by Al-Nahhas, and likewise narrated by Abd al-Razzaq 2/135, and Al-Bayhaqi in 'Al-Ba'th wa al-Nushur' (74), and Ibn Abi Hatim as in 'Tafsir Ibn Kathir' for this verse, and it does not contain: from 'Ata'.

३७८ सूरह फातिर: आयत २९ - ३५

[अन-नूर: ३७], और "अन-निसा" के अंत में उनका कहना है: {तो जो लोग ईमान लाए और उन्होंने अच्छे कर्म किए, वह उन्हें उनका पूरा प्रतिफल देगा और उन्हें अपने अनुग्रह से और अधिक प्रदान करेगा} [आयत: १७३], और हमने वहां इसकी व्याख्या की है। {निस्संदेह वह क्षमाशील है} पापों के लिए। {गुणग्राही (शकूर)} निष्ठापूर्ण कार्य के थोड़े से हिस्से को स्वीकार करता है और उस पर प्रचुर पुरस्कार देता है।

अल्लाह तआला का कथन: {और जिस (किताब) की हमने तुम्हारी ओर वह्य (प्रकाशना) भेजी है, वह सत्य है, उन (किताबों) की पुष्टि करने वाली है जो इससे पहले आ चुकी हैं। निस्संदेह अल्लाह अपने बंदों की पूरी खबर रखने वाला और सब कुछ देखने वाला है।}

अल्लाह तआला का कथन: {और जिस (किताब) की हमने तुम्हारी ओर वह्य भेजी है} यानी कुरान {वह सत्य है, उन (किताबों) की पुष्टि करने वाली है जो इससे पहले आ चुकी हैं} यानी आसमानी किताबें। {निस्संदेह अल्लाह अपने बंदों की पूरी खबर रखने वाला और सब कुछ देखने वाला है (३१)}।

अल्लाह तआला का कथन: {फिर हमने उस किताब का वारिस उन लोगों को बनाया जिन्हें हमने अपने बंदों में से चुन लिया था; फिर उनमें से कोई तो अपने आप पर ज़ुल्म करने वाला है और उनमें से कोई मध्यम मार्ग वाला है और उनमें से कोई अल्लाह की अनुमति से भलाइयों में आगे बढ़ जाने वाला है। यही बड़ी कृपा है। (३२) हमेशा रहने के बाग़ जिनमें वे प्रवेश करेंगे, वहां उन्हें सोने के कंगन और मोती पहनाए जाएंगे और वहां उनकी पोशाक रेशम होगी। (३३) और वे कहेंगे कि 'सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है जिसने हमसे शोक दूर कर दिया। निस्संदेह हमारा रब बड़ा क्षमाशील और गुणग्राही है। (३४) जिसने हमें अपने अनुग्रह से ठहरने के घर (जन्नत) में उतारा, जहां हमें न कोई थकान पहुँचती है और न कोई सुस्ती।' (३५)}

इसमें चार मसले हैं: पहला: यह आयत समस्याग्रस्त (मुश्किल) है; क्योंकि अल्लाह ज़ुल-जलाल ने कहा: {जिन्हें हमने अपने बंदों में से चुन लिया था} फिर कहा: {फिर उनमें से कोई तो अपने आप पर ज़ुल्म करने वाला है}। सहाबा, ताबिईन और उनके बाद के विद्वानों ने इस बारे में चर्चा की है। अन-नह्हास ने कहा (१): इस बारे में जो सबसे सही रिवायत है वह इब्न अब्बास से है कि {फिर उनमें से कोई तो अपने आप पर ज़ुल्म करने वाला है} से मुराद काफ़िर है; इसे इब्न उययना ने अम्र बिन दीनार (२) से और उन्होंने इब्न अब्बास से रिवायत किया है। और...

(१) ए'राबुल कुरान ३/ ३७१ में। (२) नुस्ख़ों में इसके बाद है: 'अता' से, और जो साबित है वह अन-नह्हास की 'ए'राबुल कुरान' से है, और इसी तरह अब्द अल-रज़्ज़ाक २/ १३५, और अल-बैहक़ी ने 'अल-बअस वन-नुशूर' (७४) में, और इब्न अबी हातिम ने जैसा कि 'तफसीर इब्न कसीर' में इस आयत के तहत है, और इसमें 'अता' से' शब्द नहीं हैं।

[النور: ۳۷]، اور "النساء" کے آخر میں اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿رہی بات ان لوگوں کی جو ایمان لائے اور انہوں نے نیک اعمال کیے تو اللہ انہیں ان کے اجر پورے پورے دے گا اور اپنے فضل سے انہیں مزید عطا فرمائے گا﴾ [الآیۃ: ۱۷۳] اور وہاں ہم نے اس کی وضاحت کر دی ہے۔ ﴿بے شک وہ بخشنے والا ہے﴾ گناہوں کو۔ ﴿قدردان ہے﴾ خلوص کے ساتھ کیے گئے تھوڑے سے عمل کو قبول فرماتا ہے اور اس پر بہت زیادہ ثواب عطا فرماتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور جس کتاب کی ہم نے تمہاری طرف وحی بھیجی ہے وہی حق ہے، ان کتابوں کی تصدیق کرنے والی ہے جو اس سے پہلے گزر چکی ہیں، بے شک اللہ اپنے بندوں کی خبر رکھنے والا اور دیکھنے والا ہے﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور جس کتاب کی ہم نے تمہاری طرف وحی بھیجی ہے﴾ یعنی قرآن ﴿وہی حق ہے، ان کتابوں کی تصدیق کرنے والی ہے جو اس سے پہلے گزر چکی ہیں﴾ یعنی سابقہ آسمانی کتب کی۔ ﴿بے شک اللہ اپنے بندوں کی خبر رکھنے والا اور دیکھنے والا ہے (۳۱)﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿پھر ہم نے اس کتاب کا وارث ان لوگوں کو بنایا جنہیں ہم نے اپنے بندوں میں سے منتخب کیا، پس ان میں سے کوئی اپنی جان پر ظلم کرنے والا ہے، اور ان میں سے کوئی درمیانہ راستہ اختیار کرنے والا ہے، اور ان میں سے کوئی اللہ کے حکم سے نیکیوں میں سبقت لے جانے والا ہے۔ یہی بہت بڑا فضل ہے۔ (۳۲) ہمیشہ رہنے کے باغات جن میں وہ داخل ہوں گے، انہیں وہاں سونے کے کنگنوں اور موتیوں سے آراستہ کیا جائے گا اور وہاں ان کا لباس ریشم ہوگا۔ (۳۳) اور وہ کہیں گے کہ سب تعریف اللہ کے لیے ہے جس نے ہم سے غم دور کر دیا، بے شک

ہمارا رب بڑا بخشنے والا اور قدردان ہے۔ (۳۴) جس نے ہمیں اپنے فضل سے ہمیشہ رہنے کے گھر میں اتارا، جہاں ہمیں نہ کوئی مشقت پہنچتی ہے اور نہ کوئی تھکن﴾ (۳۵)۔

اس میں چار مسائل ہیں: پہلا مسئلہ: یہ آیت مشکل ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ہم نے اپنے بندوں میں سے منتخب کیا﴾ پھر فرمایا: ﴿پس ان میں سے کوئی اپنی جان پر ظلم کرنے والا ہے﴾۔ صحابہ، تابعین اور ان کے بعد کے علماء نے اس بارے میں گفتگو کی ہے۔ النحاس (۱) کہتے ہیں: اس بارے میں جو سب سے صحیح روایت ہے وہ ابن عباس رضی اللہ عنہما سے مروی ہے کہ ﴿پس ان میں سے کوئی اپنی جان پر ظلم کرنے والا ہے﴾ سے مراد کافر ہے؛ اسے ابن عیینہ نے عمرو بن دینار (۲) سے اور انہوں نے ابن عباس سے روایت کیا ہے۔ اور...

(۱) اعراب القرآن ۳/ ۳۷۱ میں۔ (۲) نسخوں میں اس کے بعد ہے: عن عطاء، اور جو ثابت ہے وہ النحاس کی اعراب القرآن سے ہے، اور اسی طرح اسے عبدالرزاق ۲/ ۱۳۵ نے، اور بیہقی نے البعث والنشور (۷۴) میں، اور ابن ابی حاتم نے جیسا کہ اس آیت کے تحت تفسیر ابن کثیر میں ہے، اور اس میں "عن عطاء" موجود نہیں ہے۔

Page 379 Surah Fatir, Verses 32 - 35

Ibn Abbas also said regarding the verse: {And among them is he who wrongs himself, and among them is he who is moderate, and among them is he who is foremost in good deeds}: He said: Two groups were saved(1). The linguistic estimation in Arabic would be: "among them" meaning: from Our servants, "one who wrongs himself" meaning: a disbeliever - and Al-Hasan said: meaning a wicked person - and the pronoun in {they will enter them} refers to the moderate and the foremost, not to the one who wrongs himself.

And from Ikrimah, Qatadah, Al-Dahhak, and Al-Farra: the moderate is the disobedient believer, and the foremost is the absolutely pious. They said: This verse is similar to Allah Almighty's saying in Surah Al-Waqi'ah: {And you become three kinds} verse [Al-Waqi'ah: 7]. They said: It is unlikely that one who is chosen would be an oppressor (wrongdoer)(2). Mujahid narrated it from Ibn Abbas(3). Mujahid said: {And among them is he who wrongs himself}: the companions of the left, {and among them is he who is moderate}: the companions of the right, {and among them is he who is foremost in good deeds}: the foremost of all people(4).

It was also said: The pronoun in {they will enter them} refers to all three categories, provided that the "wrongdoer" here is neither a disbeliever nor a wicked person. Among those from whom this opinion was narrated are Umar, Uthman, Abu Al-Darda, Ibn Mas'ud, Uqbah bin Amr, and Aisha. According to this view, the "one who wrongs himself" is the one who committed minor sins. The moderate, as Muhammad bin Yazid said: is the one who gives both this world and the hereafter their due. Thus, {Gardens of Eden which they will enter} would refer to everyone based on this explanation and clarification(5). This was also narrated from Abu Sa'id al-Khudri(6).

Footnotes: (1) Reported by At-Tabari 19/371 in a similar manner, and the text is from Al-Nahhas's I'rab al-Qur'an. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/439, and Al-Farra's saying in Ma'ani al-Qur'an 2/369-370, and reported from Ikrimah and Qatadah by At-Tabari 19/371, 372. (3) Reported by At-Tabari 19/371 through Atiyah al-Awfi from Ibn Abbas. (4) Reported by At-Tabari 19/372. (5) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/372, and reported from Umar and Uthman (may Allah be pleased with them) by Sa'id bin Mansur (2308), and Al-Bayhaqi in al-Ba'th wa al-Nushur (66), and its chain is not strong as mentioned in Al-Bayhaqi. Umar's (RA) report will be mentioned as a Marfu' hadith from him, and reports from Abu Al-Darda, Ibn Mas'ud, and Aisha (may Allah be pleased with them) will follow. (6) Reported by Ahmad (11745) and At-Tirmidhi (3225) who said: This is a

strange (gharib) hadith that we only know from this route. Ibn Kathir said regarding this verse: In its chain of narration is someone who is unnamed.

पृष्ठ ३७९ सूरा फातिर, आयतें ३२-३५

इब्न अब्बास ने इस आयत के बारे में भी कहा: {फिर उनमें से कोई अपने आप पर ज़ुल्म करने वाला है, और उनमें से कोई मध्यम मार्ग वाला है, और उनमें से कोई भलाइयों में आगे बढ़ जाने वाला है}: उन्होंने कहा: दो समूह बच गए(१)। अरबी में इसका अर्थ यह होगा: "उनमें से" यानी: हमारे बंदों में से, "अपने आप पर ज़ुल्म करने वाला" यानी: काफ़िर - और हसन ने कहा: यानी फासिक (दुराचारी) - और शब्द {वे उनमें प्रवेश करेंगे} में जो सर्वनाम है, वह मध्यम मार्ग वाले और आगे बढ़ जाने वाले की ओर इशारा करता है, न कि ज़ुल्म करने वाले की ओर।

और इकरामा, क़तादा, दज़हक और अल-फ़र्रा से रिवायत है कि: मध्यम मार्ग वाला वह मोमिन है जो गुनाहगार है, और आगे बढ़ जाने वाला वह है जो पूरी तरह से परहेज़गार है। उन्होंने कहा: यह आयत सूरा अल-वाक़िया में अल्लाह तआला के इस कथन के समान है: {और तुम तीन प्रकार के हो जाओगे} आयत [अल-वाक़िया: ७]। उन्होंने कहा: यह दूर की बात है कि जिसे चुना गया हो वह अत्याचारी हो(२)। मुजाहिद ने इसे इब्न अब्बास से रिवायत किया है(३)। मुजाहिद ने कहा: {उनमें से कोई अपने आप पर ज़ुल्म करने वाला है}: बाईं ओर वाले लोग, {और उनमें से कोई मध्यम मार्ग वाला है}: दाईं ओर वाले लोग, {और उनमें से कोई भलाइयों में आगे बढ़ जाने वाला है}: वे जो सभी लोगों में सबसे आगे हैं(४)।

और यह भी कहा गया है: {वे उनमें प्रवेश करेंगे} में सर्वनाम तीनों श्रेणियों की ओर इशारा करता है, इस शर्त पर कि यहाँ "ज़ालिम" न तो काफ़िर हो और न ही फासिक। जिन लोगों से यह राय रिवायत की गई है उनमें उमर, उस्मान, अबू अल-दरदा, इब्न मसूद, उकबा बिन अम्र और आयशा शामिल हैं। इस विचार के अनुसार, "अपने आप पर ज़ुल्म करने वाला" वह है जिसने छोटे गुनाह किए हों। मध्यम मार्ग वाला, जैसा कि मुहम्मद बिन यज़ीद ने कहा: वह है जो दुनिया और आख़िरत दोनों का हक़ अदा करता है। इस प्रकार, {अदन के बाग़ जिनमें वे प्रवेश करेंगे} इस स्पष्टीकरण के अनुसार सभी पर लागू होगा(५)। यह अबू सईद अल-ख़ुदरी से भी रिवायत है(६)।

पाद टिप्पणियाँ: (१) इसे अल-तबरी १९/३७१ द्वारा इसी तरह उद्धृत किया गया है, और यह पाठ अल-नह्हास की इराब अल-क़ुरआन से है। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/४३९, और अल-फ़र्रा का कथन मानी अल-क़ुरआन २/३६९-३७० में, और इसे इकरामा और क़तादा से अल-तबरी १९/३७१, ३७२ द्वारा उद्धृत किया गया है। (३) इसे अल-तबरी १९/३७१ द्वारा अतिया अल-औफ़ी के माध्यम से इब्न

अब्बास से उद्धृत किया गया है। (४) इसे अल-तब़री १९/३७२ द्वारा उद्धृत किया गया है। (५) अल-नह़्हास द्वारा इराब अल-क़ुरआन ३/३७२, और इसे उमर और उस्मान (रज़ि.) से सईद बिन मंसूर (२३०८) द्वारा उद्धृत किया गया है, और अल-बैहक़ी द्वारा अल-बअस व अल-नुशूर (६६) में, और इसकी शृंखला मज़बूत नहीं है जैसा कि अल-बैहक़ी में उल्लेख किया गया है। उमर (रज़ि.) की रिपोर्ट उनके एक मरफ़ू हदीस के रूप में आएगी, और अबू अल-दरदा, इब्न मसूद और आयशा (रज़ि.) की रिपोर्टें बाद में आएंगी। (६) इसे अहमद (११७४५) और अल-तिर्मिज़ी (३२२५) द्वारा उद्धृत किया गया है जिन्होंने कहा: यह एक ग़रीब हदीस है जिसे हम केवल इसी मार्ग से जानते हैं। इब्न कसीर ने इस आयत के बारे में कहा: इसके वर्णनकर्ताओं की शृंखला में कोई ऐसा है जिसका नाम नहीं बताया गया है।

صفحہ ۳۷۹ سورہ فاطر، آیات ۳۲ - ۳۵

ابن عباس رضی اللہ عنہما نے اس آیت کے بارے میں یہ بھی فرمایا: ﴿فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِّنَفْسِهِ، وَمِنْهُم مُّقْتَصِدٌ وَمِنْهُمْ سَابِقُ بِالْخَيْرَاتِ﴾ (پھر ان میں سے کوئی اپنی جان پر ظلم کرنے والا ہے، اور ان میں سے کوئی درمیانہ چال والا ہے، اور ان میں سے کوئی نیکیوں میں سبقت لے جانے والا ہے): انہوں نے کہا: دو گروہ نجات پا گئے(۱)، اور عربی میں اس کا مفہوم یہ ہوگا: "ان میں سے" یعنی: ہمارے بندوں میں سے، "اپنی جان پر ظلم کرنے والا" یعنی: کافر - اور حسن بصری نے کہا: یعنی فاسق - اور ﴿يَدْخُلُونَهَا﴾ (وہ ان میں داخل ہوں گے) میں جو ضمیر ہے وہ مقتصد (درمیانہ رو) اور سابق (سبقت لے جانے والے) کی طرف لوٹتی ہے، نہ کہ ظالم کی طرف۔

اور عکرمہ، قتادہ، ضحاک اور فراء سے منقول ہے کہ مقتصد: گناہ گار مومن ہے، اور سابق: علی الاطلاق متقی ہے۔ انہوں نے کہا: یہ آیت سورہ واقعہ میں اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی طرح ہے: ﴿وَكُنتُمْ أَزْوَاجًا ثَلَاثَةً﴾ (اور تم تین طرح کے ہو جاؤ گے) آیت [الواقعہ: ۷]۔ انہوں نے کہا: یہ بعید ہے کہ جسے منتخب کیا گیا ہو وہ ظالم ہو(۲)۔ اسے مجاہد نے ابن عباس سے روایت کیا ہے(۳)۔ مجاہد نے کہا: ﴿فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِّنَفْسِهِ﴾: بائیں ہاتھ والے، ﴿وَمِنْهُم مُّقْتَصِدٌ﴾: دائیں ہاتھ والے، ﴿وَمِنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ﴾: تمام لوگوں میں سبقت لے جانے والے(۴)۔

اور کہا گیا ہے: ﴿يَدْخُلُونَهَا﴾ میں ضمیر تینوں اصناف کی طرف لوٹتی ہے، بشرطیکہ یہاں ظالم سے مراد نہ کافر ہو اور نہ فاسق۔ جن سے یہ قول مروی ہے ان میں عمر، عثمان، ابوالدرداء، ابن مسعود، عقبہ بن عمرو اور عائشہ رضی اللہ عنہم شامل ہیں۔ اس قول کے مطابق "اپنی جان پر ظلم کرنے والے" سے مراد وہ ہے جس نے صغیرہ گناہ کیے ہوں۔ مقتصد کے بارے میں محمد بن یزید نے کہا: وہ ہے جو دنیا کا حق بھی ادا کرے اور آخرت کا حق بھی، تو اس تشریح و تبیین کے

مطابق ﴿جَنَّاتُ عَدْنٍ يَدْخُلُونَهَا﴾ (ہمیشہ رہنے والے باغات جن میں وہ داخل ہوں گے) سب کی طرف لوٹے گا(۵)۔ اور یہ ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ سے ﷺ مروی ہے(۶)۔

حواشی: (۱) اسے طبری نے ۱۹/۳۷۱ میں اسی طرح نقل کیا ہے، اور یہ کلام نحاس کی کتاب 'اعراب القرآن' سے ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۴/۴۳۹، اور فراء کا قول 'معانی القرآن' ۲/۳۶۹-۳۷۰ میں، اور اسے عکرمہ اور قتادہ سے طبری نے ۱۹/۳۷۱، ۳۷۲ میں روایت کیا ہے۔ (۳) اسے طبری نے ۱۹/۳۷۱ میں عطیہ العوفی کے واسطے سے ابن عباس سے روایت کیا ہے۔ (۴) اسے طبری نے ۱۹/۳۷۲ میں روایت کیا ہے۔ (۵) نحاس کی 'اعراب القرآن' ۳/۳۷۲، اور اسے حضرت عمر اور عثمان رضی اللہ عنہما سے سعید بن منصور (۲۳۰۸) نے روایت کیا ہے، اور بیہقی نے 'البعث والنشور' (۶۶) میں، اور اس کی سند قوی نہیں ہے جیسا کہ بیہقی میں مذکور ہے، اور حضرت عمر رضی اللہ عنہ کی خبر ان کی حدیث سے مرفوعاً ذکر کی جائے گی، اور ابوالدرداء، ابن مسعود اور عائشہ رضی اللہ عنہم سے بھی یہ خبر آئے گی۔ (۶) اسے احمد (۱۱۷۴۵) اور ترمذی (۳۲۲۵) نے روایت کیا ہے اور کہا: یہ حدیث غریب ہے جسے ہم صرف اسی طریق سے جانتے ہیں۔ اور ابن کثیر نے اس آیت کے پاس کہا: اس کی سند میں کوئی ایسا ہے جس کا نام نہیں لیا گیا۔

380 Surah Fatir: Verses 32 - 35

Ka'b al-Ahbar said: By the Lord of the Ka'ba, their shoulders are equal, and they excel one another by their deeds. Abu Ishaq al-Sabi'i said: As for what I have heard for sixty years: all of them are saved (1).

Usama ibn Zayd narrated: That the Prophet ﷺ recited this verse and said: "All of them are in Paradise" (2).

Umar ibn al-Khattab recited this verse then said: The Messenger of Allah ﷺ said: "The foremost among us is foremost, the moderate among us is saved, and the wrongdoer among us is forgiven" (3). Based on this view, the object of the 'choosing' in His saying: {THEN WE CAUSED TO INHERIT THE BOOK THOSE WE HAVE CHOSEN FROM AMONG OUR SERVANTS} is estimated as a deleted 'mudaf' (annexed noun), just as the 'mudaf' was deleted in {AND ASK THE TOWN} [Yusuf: 82], meaning: We chose their religion. Thus, what remains is: We chose them, and the pronoun returning to the relative pronoun was deleted as it was deleted in His saying: {AND I DO NOT SAY OF THOSE WHOM YOUR EYES LOOK DOWN UPON} [Hud: 31], meaning: look down upon them. Therefore, the choosing is directed towards their religion, as the Almighty said: {INDEED, ALLAH HAS CHOSEN FOR YOU THE RELIGION} [Al-Baqarah: 132].

Al-Nahhas (4) said: A third view: the wrongdoer is the one who commits major sins, and the moderate is the one who does not deserve Paradise through the excess of his good deeds over his bad ones, so {GARDENS OF PERPETUAL RESIDENCE WHICH THEY WILL ENTER} would be for those who were foremost in good deeds only. This is the view of a group of the people of insight; because the pronoun—in true insight—is more rightfully referred to what is closest to it.

I say: The middle view is the most appropriate and most correct, God willing; because the disbeliever and the hypocrite did not...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/439, and both were narrated by al-Tabari 19/370. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/439, and al-Tabarani narrated something similar in al-Kabir (410). Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 7/96: It includes Muhammad ibn Abd al-Rahman ibn Abi Layla, and he has a poor memory. (3) Narrated by al-Bayhaqi in al-Ba'th wa al-Nushur (65) via Maymun ibn Siyah from Umar, and it is interrupted as al-Bayhaqi mentioned. Al-Uqayli narrated it in al-Du'afa' 3/443, and al-Baghawi 3/571 from another route via Maymun ibn Siyah from Abu Uthman al-Nahdi from Umar,

and it includes al-Fadl ibn Umayrah who is weak. See Takhrij Ahadith al-Kashshaf by Ibn Hajar, p. 139. Al-Baghawi mentioned from Abu Qilaba: I narrated it to Yahya ibn Ma'in and he began to wonder at it. (4) In I'rab al-Qur'an 3/372.

३८० सूरा फातिर: आयत ३२ - ३५

काअब अल-अहबार ने कहा: काबा के रब की कसम, उनके कंधे बराबर हैं, और वे अपने कर्मों द्वारा एक-दूसरे पर श्रेष्ठता रखते हैं। अबू इशाक अल-सबई ने कहा: जहाँ तक उस बात का सवाल है जो मैंने साठ साल से सुनी है: वे सभी सफल (बच जाने वाले) हैं (१)।

उसामा बिन ज़ैद ने रिवायत की: कि नबी ﷺ ने यह आयत पढ़ी और कहा: "वे सभी जन्नत में हैं" (२)।

उमर बिन अल-खत्ताब ने यह आयत पढ़ी और फिर कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "हम में से आगे बढ़ने वाला आगे है, हमारा मध्यम दर्जे वाला सफल है, और हम में से गलत काम करने वाला (अपने ऊपर ज़ुल्म करने वाला) क्षमा किया हुआ है" (३)। इस कथन के आधार पर, अल्लाह के इस कथन में 'चुनने' का कर्म: {फिर हमने उन लोगों को किताब का वारिस बनाया जिन्हें हमने अपने बंदों में से चुन लिया} एक लुप्त मुज़ाफ (सम्बन्धित संज्ञा) के रूप में आंका जाता है, जैसे कि {और उस बस्ती से पूछो} [यूसुफ: ८२] में मुज़ाफ लुप्त है, जिसका अर्थ है: हमने उनके धर्म को चुना। इस प्रकार, 'हमने उन्हें चुना' शेष रहा, और सम्बन्धवाचक सर्वनाम की ओर लौटने वाला सर्वनाम लुप्त हो गया जैसे कि अल्लाह के इस कथन में लुप्त है: {और न ही मैं उन लोगों के लिए कहता हूँ जिन्हें तुम्हारी आँखें तुच्छ समझती हैं} [हूद: ३१], जिसका अर्थ है: उन्हें तुच्छ समझना। अत; चुनाव उनके धर्म की ओर निर्देशित है, जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया: {बेशक अल्लाह ने तुम्हारे लिए दीन को चुन लिया है} [अल-बकरा: १३२]।

अल-नहस (४) ने कहा: एक तीसरा विचार यह है कि: ज़ालिम (अत्याचारी) बड़े पाप करने वाला है, और मुक़्तसिद (औसत दर्जे वाला) वह है जो अपनी बुराइयों पर अपनी अच्छाइयों की अधिकता के माध्यम से जन्नत का पात्र नहीं बना, तो {सदा रहने वाले बाग़ जिनमें वे प्रवेश करेंगे} केवल उन्हीं के लिए होगा जो नेक कामों में आगे रहने वाले हैं। यह शोधकर्ताओं (अहल-ए-नज़र) के एक समूह का कथन है; क्योंकि शोध की दृष्टि में सर्वनाम (ज़मीर) अपने निकटतम शब्द के लिए होना अधिक उपयुक्त है।

मैंने कहा: मध्यम विचार सबसे उपयुक्त और सबसे सही है, इंशाअल्लाह; क्योंकि काफिर और मुनाफिक नहीं...

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/४३९, और उन दोनों को अल-तबरी ने १९/३७० में उद्धृत किया है। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/४३९, और अल-तबरानी ने अल-कबीर (४१०) में इसके समान रिवायत की है। अल-हयथमी ने मजमा अल-ज़वाइद ७/९६ में कहा: इसमें मुहम्मद बिन अब्दुल रहमान बिन अबी लैला है, और उनकी याददाश्त कमज़ोर है। (३) अल-बैहकी ने अल-बाथ व अल-नुशूर (६५) में मैमुन बिन सियाह के माध्यम से उमर से रिवायत की है, और जैसा कि अल-बैहकी ने उल्लेख किया है, यह मुनक़ति' (टूटा हुआ) है। अल-उकैली ने अल-दुआफा ३/४४३ में और अल-बगवी ने ३/५७१ में मैमुन बिन सियाह के माध्यम से अबू उस्मान अल-नहदी से उमर के माध्यम से एक अन्य मार्ग से रिवायत की है, और इसमें अल-फज़्ल बिन उमैरा है जो कमज़ोर है। इब्न हजर की 'तख़रीज अहादीस अल-कश्शाफ' पृष्ठ १३९ देखें। अल-बगवी ने अबू किलाबा से उल्लेख किया: मैंने इसे यहया बिन मुईन को सुनाया तो वे इस पर आश्चर्य करने लगे। (४) इराब अल-कुरान ३/३७२ में।

کعب الاحبار نے کہا: رب کعبہ کی قسم، ان کے کندھے برابر ہیں، اور وہ اپنے اعمال میں ایک دوسرے پر فضیلت رکھتے ہیں۔ ابواسحاق السبیعی نے کہا: جہاں تک اس بات کا تعلق ہے جو میں نے ساٹھ سال سے سنی ہے: تو وہ سب کے سب نجات پانے والے ہیں (۱)۔

اسامہ بن زید نے روایت کیا: کہ نبی ﷺ نے یہ آیت پڑھی اور فرمایا: «سب کے سب جنت میں ہیں» (۲)۔

عمر بن الخطاب نے یہ آیت پڑھی اور پھر فرمایا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «ہمارا سابق (سبقت لے جانے والا) سابق ہے، ہمارا مقتصد (میانہ رو) نجات پانے والا ہے، اور ہمارا ظالم (اپنے نفس پر ظلم کرنے والا) بخشا ہوا ہے» (۳)۔ اس قول کی بنا پر اللہ تعالیٰ کے قول: ﴿أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا﴾ (پھر ہم نے ان لوگوں کو کتاب کا وارث بنایا جنہیں ہم نے اپنے بندوں میں سے چن لیا) میں 'اصطفاء' (چننے) کا مفعول ایک مضاف مقدر مانا جائے گا جو کہ حذف کر دیا گیا ہے، جیسا کہ ﴿وَسْئَلِ الْقَرْيَةَ﴾ [یوسف: ۸۲] میں مضاف کو حذف کیا گیا ہے، یعنی: ہم نے ان کے دین کو چن لیا، تو 'ہم نے انہیں چن لیا' باقی رہ گیا، پس موصول کی طرف لوٹنے والا عائد حذف کر دیا گیا جیسا کہ اللہ تعالیٰ کے اس قول میں حذف کیا گیا ہے: ﴿وَلَا أَقُولُ لِلَّذِينَ تَزْدَرِي أَعْيُنُكُمْ﴾ [ہود: ۳۱] یعنی: تم انہیں حقیر جانتے ہو، پس اصطفاء ان کے دین کی طرف متوجہ ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَى لَكُمُ الدِّينَ﴾ [البقرہ: ۱۳۲]۔

نحاس (۴) نے کہا: اور ایک تیسرا قول یہ ہے کہ: ظالم کبیرہ گناہوں کا مرتکب ہوگا، اور مقتصد وہ ہے جو اپنی برائیوں پر نیکیوں کی زیادتی کی وجہ سے جنت کا مستحق نہیں ہوا، چنانچہ ﴿جَنَّاتُ عَدْنٍ يَدْخُلُونَهَا﴾ (ہمیشہ رہنے والے باغات جن میں وہ داخل ہوں گے) صرف ان لوگوں کے لیے ہوگا

جو نیکیوں میں سبقت لے جانے والے ہیں۔ اور یہ اہل نظر کی ایک جماعت کا قول ہے؛ کیونکہ نظر کی حقیقت میں ضمیر اپنے قریبی کلام کے لیے ہونا زیادہ اولیٰ ہے۔

میں نے کہا: درمیانی قول سب سے اولیٰ اور سب سے صحیح ہے، ان شاء اللہ؛ کیونکہ کافر اور منافق نہیں...

---

(۱) المحرر الوجیز ۴ / ۴۳۹، اور ان دونوں کو الطبری نے ۱۹ / ۳۷۰ میں روایت کیا ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۴ / ۴۳۹، اور اس کی مانند الطبرانی نے الکبیر (۴۱۰) میں روایت کیا ہے۔ اور الہیثمی نے مجمع الزوائد ۹۶/۷ میں کہا: اس میں محمد بن عبد الرحمن بن ابی لیلیٰ ہے اور وہ برا حافظہ رکھنے والا ہے۔ (۳) اسے البیہقی نے البعث والنشور (۶۵) میں میمون بن سیاہ کے واسطے سے عمر سے روایت کیا ہے، اور یہ منقطع ہے جیسا کہ البیہقی نے ذکر کیا۔ اور اسے العقیلی نے الضعفاء ۳ / ۴۴۳ میں، اور البغوی نے ۳ / ۵۷۱ میں دوسرے طریقے سے میمون بن سیاہ سے، انہوں نے ابوعثمان النہدی سے، انہوں نے عمر سے روایت کیا ہے، اور اس میں الفضل بن عمیرہ ہے جو کہ ضعیف ہے۔ ابن حجر کی تخریج احادیث الکشاف ص ۱۳۹ دیکھیں۔ اور البغوی نے ابو قلابہ سے ذکر کیا کہ انہوں نے کہا: میں نے یہ یحییٰ بن معین کو سنایا تو وہ اس پر تعجب کرنے لگے۔ (۴) إعراب القرآن ۳ / ۳۷۲ میں۔

Surah Fatir: Verses 32 - 35 381

...they were chosen by the praise of Allah, and their religion was chosen. This is the saying of six of the Companions, and that is sufficient for you. We will further clarify and explain it in the rest of the verse.

Second: The saying of the Almighty: {Then We caused to inherit the Book} [Fatir: 32] means: We gave. Inheritance is a gift, literally or figuratively; for it is said about what becomes a person's after the death of another. And "the Book" here means the meanings of the Book, its knowledge, its rulings, and its beliefs. It is as if when Allah Almighty gave the Ummah of Muhammad ﷺ the Quran, which encompasses the meanings of the previously revealed books, it was as if He made the Ummah of Muhammad (peace and blessings be upon him) inherit the Book that was among the nations before it (1).

{We have chosen} means: We have selected. Its derivation is from "Safw" (purity), which is freedom from the impurities of cloudiness. Its origin is "Istafawna", so the "ta" was changed to "ta" (emphatic T) and the "waw" to "ya".

{from among Our servants} It was said: The intended meaning is the Ummah of Muhammad ﷺ; said by Ibn Abbas and others. It is as if the wording could encompass all believers from every nation, except that the expression of inheriting the Book was only for the Ummah of Muhammad ﷺ, and the former ones did not inherit it (2).

It was said: The chosen ones are the Prophets; they inherited the Book, meaning: it passed from (3) some of them to another. Allah Almighty said: {And Solomon inherited David} [An-Naml: 16], and He said: {[A son] who will inherit me and inherit from the family of Jacob} [Maryam: 6]. So if it is permissible for Prophethood to be inherited, then so is the Book. {And among them is he who wrongs himself} is the one who falls into a minor sin. Ibn Atiyyah said (4): This is a rejected saying for more than one reason.

Ad-Dahhak said: The meaning of {And among them is he who wrongs himself} is: from their offspring is one who wrongs himself, and he is the polytheist (mushrik). Al-Hasan said: From their nations, based on the aforementioned disagreement regarding the wrongdoer. And the verse is regarding the Ummah of Muhammad ﷺ.

(1) In the manuscripts other than (Za): "before us". What is established is from (Za) and Al-Muharrar Al-Wajiz 4/438, and the text is from there. (2) Al-Muharrar Al-Wajiz

4/438. The report of Ibn Abbas was narrated by At-Tabari 19/368, and Al-Bayhaqi in Al-Ba'th wa an-Nushur (73). (3) In (Za): from. (4) In Al-Muharrar Al-Wajiz 4/439.

सूरा फातिर: आयतें 32 - 35 381

...वे अल्लाह की प्रशंसा के साथ चुने गए, और उनके धर्म को चुना गया। यह छह सहाबियों का कथन है, और यही आपके लिए पर्याप्त है। हम आयत के शेष भाग में इसे और अधिक स्पष्ट और विस्तृत करेंगे।

दूसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: {फिर हमने किताब का वारिस बनाया} [फातिर: 32] अर्थात: हमने दिया। विरासत वास्तव में या आलंकारिक रूप से एक उपहार है; क्योंकि यह उस चीज़ के बारे में कहा जाता है जो किसी दूसरे की मृत्यु के बाद व्यक्ति की हो जाती है। और यहाँ "किताब" से तात्पर्य किताब के अर्थ, उसके ज्ञान, उसके नियमों और उसके विश्वासों से है। ऐसा लगता है कि जब अल्लाह सर्वशक्तिमान ने मुहम्मद ﷺ की उम्मत को कुरान दिया, जिसमें पिछली अवतरित किताबों के अर्थ शामिल हैं, तो मानो उसने मुहम्मद (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) की उम्मत को उस किताब का वारिस बना दिया जो उनसे पहले के राष्ट्रों में थी (1)।

{हमने चुना} यानी: हमने चयन किया। इसकी व्युत्पत्ति "सफ़्व" (शुद्धता) से हुई है, जिसका अर्थ है गंदगी की अशुद्धियों से मुक्ति। इसका मूल "इस्तफ़वना" है, इसलिए 'ता' को 'ता' (मज़बूत टी) और 'वाव' को 'या' में बदल दिया गया।

{हमारे बंदों में से} कहा गया है: इससे तात्पर्य मुहम्मद ﷺ की उम्मत है; इब्न अब्बास और अन्य लोगों ने यही कहा है। ऐसा लगता है कि शब्द हर उम्मत के सभी मोमिनों (ईमान वालों) को शामिल कर सकते हैं, सिवाय इसके कि किताब की विरासत की अभिव्यक्ति केवल मुहम्मद ﷺ की उम्मत के लिए थी, और पहले वालों को इसका वारिस नहीं बनाया गया था (2)।

यह भी कहा गया है: चुने हुए लोग नबी (पैगंबर) हैं; उन्होंने किताब को विरासत में पाया, जिसका अर्थ है: यह उनमें से कुछ से (3) दूसरों तक पहुँचा। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और सुलेमान दाऊद के वारिस हुए} [अन-नमल: 16], और कहा: {[एक पुत्र] जो मेरा वारिस हो और याकूब के घराने का वारिस हो} [मरयम: 6]। तो यदि नुबुव्वत (पैगंबरी) का विरासत में मिलना जायज़ है, तो किताब का भी है। {और उनमें से वह है जिसने अपने आप पर ज़ुल्म किया} वह है जो किसी छोटे गुनाह (सगीरा) में पड़ गया। इब्न अतिय्या ने कहा (4): यह कई कारणों से खारिज किया जाने वाला कथन है।

अद-दहाक ने कहा: {और उनमें से वह है जिसने अपने आप पर ज़ुल्म किया} का अर्थ है: उनकी संतान में से वह है जो अपने आप पर ज़ुल्म करने वाला है, और वह मुशरिक (मूर्तिपूजक) है। अल-

हसन ने कहा: उनकी उम्मतों में से, ज़ालिम के संबंध में ऊपर बताए गए मतभेद के आधार पर। और यह आयत मुहम्मद ﷺ की उम्मत के बारे में है।

(1) (ज़ेड) के अलावा अन्य प्रतियों में: "हमसे पहले"। (ज़ेड) और अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/438 से जो स्थापित है, और यह लेख उसी से है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/438। इब्न अब्बास की रिपोर्ट अत-तबरी 19/368 द्वारा और अल-बैहकी द्वारा अल-बा'थ व अन-नुशुर (73) में उद्धृत की गई है। (3) (ज़ेड) में: से। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/439 में।

سورہ فاطر: آیات ۳۲ - ۳۵ ۳۸۱

...وہ اللہ کی حمد کے ساتھ چنے گئے، اور ان کا دین منتخب کیا گیا، اور یہ چھ صحابہ کا قول ہے، اور آپ کے لیے یہی کافی ہے۔ ہم آیت کے بقیہ حصے میں اس کی مزید وضاحت اور تشریح کریں گے۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿أَوْرَثْنَا الْكِتَبَ﴾ [فاطر: ۳۲] یعنی: ہم نے عطا کیا۔ اور وراثت حقیقت میں یا مجازاً عطا ہی ہے؛ کیونکہ یہ اس چیز کے بارے میں کہا جاتا ہے جو کسی دوسرے کی موت کے بعد انسان کی ہو جائے۔ اور "کتاب" سے یہاں مراد کتاب کے معانی، اس کا علم، اس کے احکام اور اس کے عقائد ہیں۔ گویا کہ اللہ تعالیٰ نے جب امتِ محمد ﷺ کو قرآن عطا فرمایا، اور وہ نازل شدہ کتابوں کے معانی پر مشتمل ہے، تو گویا اس نے امتِ محمد ﷺ کو اس کتاب کا وارث بنا دیا جو ان سے پہلی امتوں میں تھی (۱)۔

﴿اصْطَفَيْنَا﴾ یعنی: ہم نے چن لیا۔ اس کا مادہ "صفو" سے ہے، جس کا مطلب گندگی کی آمیزش سے پاک ہونا ہے۔ اس کی اصل "اصتَفونا" ہے، پس 'تاء' کو 'طاء' سے اور 'واؤ' کو 'یاء' سے بدل دیا گیا۔

﴿مِنْ عِبَادِنَا﴾ کہا گیا ہے: اس سے مراد امتِ محمد ﷺ ہے؛ یہ ابن عباس اور دیگر کا قول ہے۔ گویا کہ یہ لفظ ہر امت کے تمام مومنین کو شامل ہو سکتا ہے، سوائے اس کے کہ کتاب کی وراثت کی تعبیر صرف امتِ محمد ﷺ کے لیے تھی، اور پہلے لوگ اس کے وارث نہ ہوئے (۲)۔

اور کہا گیا ہے: منتخب لوگ انبیاء ہیں، انہوں نے کتاب کی وراثت پائی، اس معنی میں کہ وہ ایک سے (۳) دوسرے کی طرف منتقل ہوئی۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَوَرِثَ سُلَيْمَنُ دَاوُدَ﴾ [النمل: ۱۶]، اور

فرمایا: ﴿يَرِثُنِي وَيَرِثُ مِنْ ءَالِ يَعْقُوبَ﴾ [مریم: ۶]۔ پس جب نبوت کا وراثت میں ملنا جائز ہے تو کتاب کا بھی ایسا ہی ہے۔ ﴿فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ﴾ وہ ہے جو کسی صغیرہ گناہ میں پڑ گیا۔ ابن عطیہ نے کہا (۴): یہ قول کئی وجوہات کی بنا پر مردود ہے۔

ضحاک نے کہا: ﴿فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ﴾ کا معنی ہے: ان کی ذریت میں سے اپنے نفس پر ظلم کرنے والا ہے، اور وہ مشرک ہے۔ حسن نے کہا: ان کی امتوں میں سے، جیسا کہ ظالم کے بارے میں اختلاف کا ذکر پہلے گزر چکا ہے۔ اور یہ آیت امتِ محمد ﷺ کے بارے میں ہے۔

(۱) نسخوں میں (ظ) کے علاوہ: "ہم سے پہلے"۔ اور (ظ) اور المحرر الوجیز ۴/۴۳۸ میں جو ثابت ہے وہی ہے، اور کلام اسی سے ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۴/۴۳۸، اور ابن عباس کی خبر طبری ۱۹/۳۶۸ اور بیہقی نے البعث والنشور (۷۳) میں نکالی ہے۔ (۳) (ظ) میں: سے۔ (۴) المحرر الوجیز ۴/۴۳۹ میں۔

Surah Fatir: Verses 32 - 35 382

The expressions of the masters of hearts (spiritual guides) have differed regarding the 'wrongdoer' (al-zalim), the 'middle course' (al-muqtasid), and the 'foremost' (al-sabiqu). Sahl ibn Abdullah said: The foremost is the scholar, the middle course is the learner, and the wrongdoer is the ignorant.

Dhul-Nun al-Misri said: The wrongdoer is he who remembers Allah with his tongue only, the middle course is he who remembers with his heart, and the foremost is he who never forgets Him.

Al-Antaki said: The wrongdoer is the person of words, the middle course is the person of deeds, and the foremost is the person of spiritual states (ahwal)(1).

Ibn Ata said: The wrongdoer is he who loves Allah for the sake of the world, the middle course is he who loves Him for the sake of the Hereafter, and the foremost is he who drops his own will for the will of the Truth (Al-Haqq)(2).

It was said: The wrongdoer is he who worships Allah out of fear of Hellfire, the middle course is he who worships Allah out of desire for Paradise, and the foremost is he who worships Allah for His sake, not for a reason.

It was said: The wrongdoer is the ascetic in the world; because he wronged himself by leaving a share for it, which is knowledge and love. The middle course is the knower, and the foremost is the lover.

It was said: The wrongdoer is he who despairs in times of affliction, the middle course is he who is patient under affliction, and the foremost is he who finds delight in affliction.

It was said: The wrongdoer is he who worships Allah out of heedlessness and habit, the middle course is he who worships Him out of desire and dread, and the foremost is he who worships Him out of awe.

It was said: The wrongdoer is he who was given and withheld, the middle course is he who was given and spent, and the foremost is he who was withheld and thanked and preferred others (altruism).

It is narrated that two worshippers met, and one said: "How are your brothers in Basra?" He said: "Well; if they are given, they give thanks, and if they are withheld, they are patient." He said: "This is the state of dogs with us in Balkh! Our

worshippers, if they are withheld, they give thanks, and if they are given, they prefer others."

(1) Ibn Atiyyah mentioned these sayings in Al-Muharrar al-Wajiz 4/439. (2) In (Z): by the will of Allah.

सूरह फातिर: आयत 32 - 35 382

'हृदयों के स्वामियों' (आध्यात्मिक गुरुओं) की अभिव्यक्तियाँ 'ज़ालिम' (अन्यायी), 'मुक्तासिद' (मध्यम मार्ग अपनाने वाला) और 'साबिक़' (अग्रणी) के बारे में भिन्न रही हैं। सहल इब्न अब्दुल्ला ने कहा: साबिक़ विद्वान है, मुक्तासिद सीखने वाला है, और ज़ालिम अज्ञानी है।

धुन-नुन अल-मिस्री ने कहा: ज़ालिम वह है जो केवल अपनी ज़ुबान से अल्लाह को याद करता है, मुक्तासिद वह है जो अपने दिल से याद करता है, और साबिक़ वह है जो उसे कभी नहीं भूलता।

अल-अंताकी ने कहा: ज़ालिम शब्दों का धनी है, मुक्तासिद कर्मों का धनी है, और साबिक़ आध्यात्मिक अवस्थाओं (अहवाल) का धनी है (1)।

इब्न अता ने कहा: ज़ालिम वह है जो दुनिया के लिए अल्लाह से प्यार करता है, मुक्तासिद वह है जो आख़िरत (परलोक) के लिए उससे प्यार करता है, और साबिक़ वह है जिसने अपनी इच्छा को सत्य (अल-हक़) की इच्छा के आगे त्याग दिया है (2)।

कहा गया: ज़ालिम वह है जो नर्क के डर से अल्लाह की इबादत करता है, मुक्तासिद वह है जो स्वर्ग के लालच में अल्लाह की इबादत करता है, और साबिक़ वह है जो बिना किसी कारण के केवल उसी के लिए अल्लाह की इबादत करता है।

कहा गया: ज़ालिम दुनिया में तपस्वी है; क्योंकि उसने अपने आप पर अन्याय किया और उसके लिए एक हिस्सा छोड़ दिया, जो कि ज्ञान और प्रेम है। मुक्तासिद आरिफ़ (जानने वाला) है, और साबिक़ प्रेमी है।

कहा गया: ज़ालिम वह है जो विपत्ति के समय घबरा जाता है, मुक्तासिद वह है जो विपत्ति पर धैर्य रखता है, और साबिक़ वह है जो विपत्ति में आनंद पाता है।

कहा गया: ज़ालिम वह है जो लापरवाही और आदत के कारण अल्लाह की इबादत करता है, मुक्तासिद वह है जो इच्छा और भय से उसकी इबादत करता है, और साबिक़ वह है जो भय और श्रद्धा (हैबत) से उसकी इबादत करता है।

कहा गया: ज़ालिम वह है जिसे दिया गया और उसने रोक लिया, मुक्तासिद वह है जिसे दिया गया और उसने खर्च किया, और साबिक़ वह है जिसे नहीं दिया गया और उसने शुक्र अदा किया और दूसरों को प्राथमिकता दी (ईसार)।

रिवायत है कि दो आबिद (इबादत गुज़ार) मिले, एक ने पूछा: "बसरा में तुम्हारे भाइयों का क्या हाल है?" उसने कहा: "ठीक है; अगर उन्हें दिया जाता है तो वे शुक्र अदा करते हैं, और अगर रोक लिया जाता है तो वे सब्र करते हैं।" उसने कहा: "यह तो हमारे यहाँ बल्ख में कुत्तों की हालत है! हमारे इबादत गुज़ार तो वे हैं जिन्हें अगर नहीं दिया जाता तो वे शुक्र अदा करते हैं, और अगर दिया जाता है तो वे दूसरों को प्राथमिकता देते हैं।"

(1) इब्न अतिय्या ने इन कथनों का उल्लेख अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/439 में किया है। (2) (ज़) में: अल्लाह की इच्छा से।

سورہ فاطر: آیات ۳۲ - ۳۵ ۳۸۲

دل والوں کے ماہرین (صوفیاء) کی عبارات ظالم، مقتصد اور سابق کے بارے میں مختلف رہی ہیں۔ سہل ابن عبداللہ نے کہا: سابق عالم ہے، مقتصد سیکھنے والا ہے، اور ظالم جاہل ہے۔

ذوالنون مصری نے کہا: ظالم وہ ہے جو صرف اپنی زبان سے اللہ کو یاد کرتا ہے، مقتصد وہ ہے جو اپنے دل سے یاد کرتا ہے، اور سابق وہ ہے جو اسے کبھی نہیں بھولتا۔

انطاکی نے کہا: ظالم اقوال والا ہے، مقتصد افعال والا ہے، اور سابق احوال والا ہے (۱)۔

ابن عطا نے کہا: ظالم وہ ہے جو دنیا کے لیے اللہ سے محبت کرتا ہے، مقتصد وہ ہے جو آخرت کے لیے اس سے محبت کرتا ہے، اور سابق وہ ہے جس نے اپنی مراد کو حق کی مراد میں فنا کر دیا (۲)۔

کہا گیا: ظالم وہ ہے جو جہنم کے خوف سے اللہ کی عبادت کرتا ہے، مقتصد وہ ہے جو جنت کی طمع میں اللہ کی عبادت کرتا ہے، اور سابق وہ ہے جو بلا کسی سبب کے صرف اللہ کے لیے اس کی عبادت کرتا ہے۔

کہا گیا: ظالم دنیا میں زاہد ہے؛ کیونکہ اس نے اپنے نفس پر ظلم کیا اور اس کے لیے ایک حصہ چھوڑ دیا جو کہ معرفت اور محبت ہے۔ مقتصد عارف ہے، اور سابق محب ہے۔

کہا گیا: ظالم وہ ہے جو مصیبت کے وقت جزع فزع کرتا ہے، مقتصد وہ ہے جو بلا پر صبر کرتا ہے، اور سابق وہ ہے جو بلا میں لذت محسوس کرتا ہے۔

کہا گیا: ظالم وہ ہے جو غفلت اور عادت کی بنا پر اللہ کی عبادت کرتا ہے، مقتصد وہ ہے جو رغبت اور ڈر سے اس کی عبادت کرتا ہے، اور سابق وہ ہے جو ہیبت سے اس کی عبادت کرتا ہے۔

کہا گیا: ظالم وہ ہے جسے دیا گیا تو اس نے روک لیا، مقتصد وہ ہے جسے دیا گیا تو اس نے خرچ کر دیا، اور سابق وہ ہے جسے نہیں دیا گیا تو اس نے شکر کیا اور دوسروں کو ترجیح (ایثار) دی۔

روایت ہے کہ دو عابد ملے، ایک نے پوچھا: "بصرہ میں تمہارے بھائیوں کا کیا حال ہے؟" اس نے کہا: "خیریت سے ہیں؛ اگر انہیں دیا جائے تو شکر کرتے ہیں، اور اگر نہ دیا جائے تو صبر کرتے ہیں۔" اس نے کہا: "یہ تو ہمارے ہاں بلخ میں کتوں کا حال ہے! ہمارے عابد تو وہ ہیں کہ اگر انہیں نہ دیا جائے تو شکر کرتے ہیں، اور اگر دیا جائے تو ایثار کرتے ہیں۔"

(۱) ابن عطیہ نے ان اقوال کا تذکرہ المحرر الوجیز ۴/۴۳۹ میں کیا ہے۔ (۲) (ظ) میں: اللہ کی مراد سے۔

[If they are] denied, they are grateful; and if they are given, they prefer others (1).

It is said: The wrongdoer is he who finds self-sufficiency in his wealth, the moderate is he who finds self-sufficiency in his religion, and the foremost is he who finds self-sufficiency in his Lord.

It is said: The wrongdoer is the one who recites the Quran but does not act upon it; the moderate is the one who recites the Quran and acts upon it; and the foremost is the reader of the Quran who acts upon it and is knowledgeable of it.

It is said: The foremost is the one who enters the mosque before the caller to prayer (Muezzin) makes the call; the moderate is the one who enters the mosque after the call has been made; and the wrongdoer is the one who enters the mosque after the prayer has commenced, because he has wronged himself regarding the reward, as he did not attain for himself what others attained (2).

Some scholars said regarding this: Rather, the foremost is the one who catches both the time and the congregation, attaining both virtues; the moderate is the one who, if he misses the congregation, does not neglect the time; and the wrongdoer is the one heedless of prayer until both time and congregation pass, so he is more deserving of [being called] a wrongdoer.

It is said: The wrongdoer is the one who loves himself, the moderate is the one who loves his religion, and the foremost is the one who loves his Lord.

WWW.NAFSEISLAM.COM

It is said: The wrongdoer is the one who demands his rights but does not give others theirs; the moderate is the one who demands his rights and gives others theirs; and the foremost is the one who gives others their rights but does not demand his own.

Aisha (may Allah be pleased with her) said: The foremost is the one who embraced Islam before the Hijrah (migration); the moderate is the one who embraced Islam after the Hijrah; and the wrongdoer is the one who did not embrace Islam except by the sword, and all of them are forgiven (3).

(1) Mentioned by Abu Nu'aym in 'Al-Hilyah' (8/37) on the authority of Ibrahim bin Adham and Shaqiq al-Balkhi. (2) In [manuscript] (Z): So he did not attain what was attained by others. (3) Mentioned by Ibn Atiyyah in 'Al-Muharrar al-Wajiz' (4/439) and

attributed to al-Tha'labi, except that he said at the end: "And the wrongdoers are us," instead of: "And the wrongdoer is the one who did not embrace Islam..." It was narrated similarly by al-Tayalisi (1489), and al-Hakim (2/426) who graded it as authentic, and al-Dhahabi followed up by stating that it contains al-Salt bin Dinar, about whom al-Nasa'i said: He is not trustworthy, and Ahmad said: He is not strong. Her saying (may Allah be pleased with her), "And the wrongdoer is us," (as in the narration of Ibn Atiyyah, and similarly with al-Tayalisi and al-Hakim) is out of humility.

[जब उन्हें] वंचित किया जाता है, तो वे शुक्रगुज़ार होते हैं; और जब उन्हें दिया जाता है, तो वे दूसरों को प्राथमिकता देते हैं (1)।

कहा गया है: अत्याचारी (ज़ालिम) वह है जो अपने धन से स्वयं को समृद्ध समझता है, मध्यम (मुक़्तसिद) वह है जो अपने धर्म से स्वयं को समृद्ध समझता है, और अग्रणी (साबिक़) वह है जो अपने रब से स्वयं को समृद्ध समझता है।

कहा गया है: अत्याचारी वह है जो कुरान पढ़ता है पर उस पर अमल नहीं करता; मध्यम वह है जो कुरान पढ़ता है और उस पर अमल भी करता है; और अग्रणी वह है जो कुरान पढ़ने वाला है, उस पर अमल करने वाला है और उसका ज्ञाता भी है।

कहा गया है: अग्रणी वह है जो मुअज़्ज़िन की अज़ान से पहले मस्जिद में प्रवेश करता है; मध्यम वह है जो अज़ान के बाद प्रवेश करता है; और अत्याचारी वह है जो नमाज़ शुरू होने के बाद मस्जिद में प्रवेश करता है, क्योंकि उसने इनाम के मामले में अपनी जान पर ज़ुल्म किया, क्योंकि उसे वह प्राप्त नहीं हुआ जो दूसरों ने प्राप्त किया (2)।

कुछ विद्वानों ने इसके बारे में कहा है: बल्कि अग्रणी वह है जो समय और जमात दोनों को पाता है और दोनों खूबियों को प्राप्त करता है; मध्यम वह है जो जमात छूट जाने पर भी समय की उपेक्षा नहीं करता; और अत्याचारी वह है जो नमाज़ से गाफिल रहता है यहाँ तक कि समय और जमात दोनों निकल जाते हैं, तो वह ज़ुल्म का अधिक पात्र है।

कहा गया है: अत्याचारी वह है जो खुद से प्यार करता है, मध्यम वह है जो अपने धर्म से प्यार करता है, और अग्रणी वह है जो अपने रब से प्यार करता है।

WWW.NAFSEISLAM.COM

कहा गया है: अत्याचारी वह है जो अपना हक़ तो लेता है पर दूसरों का हक़ नहीं देता; मध्यम वह है जो अपना हक़ भी लेता है और दूसरों का हक़ भी देता है; और अग्रणी वह है जो दूसरों का हक़ देता है पर अपना हक़ नहीं माँगता।

आइशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) ने कहा: अग्रणी वह है जो हिजरत से पहले इस्लाम लाया; मध्यम वह है जो हिजरत के बाद इस्लाम लाया; और अत्याचारी वह है जिसने तलवार के डर के बिना इस्लाम नहीं स्वीकार किया, और उन सभी को क्षमा कर दिया गया है (3)।

(1) इसे अबू नुऐम ने 'अल-हिल्या' (8/37) में इब्राहिम बिन अधम और शक़ीक अल-बल्ख़ी के हवाले से ज़िक्र किया है। (2) (ज़) में: तो उसे वह हासिल नहीं हुआ जो दूसरों को हासिल हुआ। (3) इसे इब्न अतिया ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' (4/439) में ज़िक्र किया है और इसे अल-ṯालबी की ओर मंसूब किया है, सिवाय इसके कि उन्होंने इसके अंत में कहा: "और अत्याचारी हम हैं," बजाय इसके "और अत्याचारी वह है जिसने इस्लाम स्वीकार नहीं किया..."। इसे अल-तयालिसी (1489) ने भी इसी तरह बयान किया है, और अल-हाकिम (2/426) ने इसे सहीह कहा है, और अल-ज़हबी ने इस पर टिप्पणी करते हुए कहा कि इसमें अल-ṣलत बिन दीनार है, जिसके बारे में अल-नसाई ने कहा: वह विश्वसनीय नहीं है, और अहमद ने कहा: वह मज़बूत नहीं है। उनका (रज़ियल्लाहु अन्हा) यह कहना: "और अत्याचारी हम हैं," (जैसा कि इब्न अतिया की रिवायत में है, और अल-तयालिसी और अल-हाकिम के पास भी इसी तरह है) विनम्रता के कारण है।

سورہ فاطر، آیات ۳۲ - ۳۵ ۳۸۳

منع کیے گئے تو شکر کیا، اور اگر دیا گیا تو ایثار کیا (۱)۔

اور کہا گیا: ظالم وہ ہے جو اپنے مال سے بے نیاز ہو گیا، اور مقتصد وہ ہے جو اپنے دین سے بے نیاز ہو گیا، اور سابق وہ ہے جو اپنے رب سے بے نیاز ہو گیا۔

اور کہا گیا: ظالم وہ ہے جو قرآن کی تلاوت کرتا ہے اور اس پر عمل نہیں کرتا، اور مقتصد وہ ہے جو قرآن کی تلاوت کرتا ہے اور اس پر عمل بھی کرتا ہے، اور سابق وہ ہے جو قرآن کا قاری ہے، اس پر عمل کرنے والا ہے اور اس کا علم رکھنے والا ہے۔

اور کہا گیا: سابق وہ ہے جو مؤذن کی اذان سے پہلے مسجد میں داخل ہوتا ہے، اور مقتصد وہ ہے جو مسجد میں اس وقت داخل ہوتا ہے جب اذان ہو چکی ہو، اور ظالم وہ ہے جو مسجد میں اس وقت داخل ہوتا ہے جب نماز کھڑی ہو چکی ہو؛ کیونکہ اس نے اجر کے معاملے میں اپنی جان پر ظلم کیا، پس اسے وہ حاصل نہ ہوا جو دوسروں نے حاصل کیا (۲)۔

اور بعض اہل علم نے اس بارے میں کہا ہے: بلکہ سابق وہ ہے جو وقت اور جماعت دونوں کو پا لے اور دونوں فضیلتیں حاصل کر لے، اور مقتصد وہ ہے جس کی اگر جماعت چھوٹ جائے تو وہ وقت ضائع نہ کرے، اور ظالم وہ ہے جو نماز سے غافل رہے یہاں تک کہ وقت اور جماعت دونوں فوت ہو جائیں، تو وہ ظلم کا زیادہ مستحق ہے۔

اور کہا گیا: ظالم وہ ہے جو اپنی ذات سے محبت کرتا ہے، مقتصد وہ ہے جو اپنے دین سے محبت کرتا ہے، اور سابق وہ ہے جو اپنے رب سے محبت کرتا ہے۔

WWW.NAFSEISLAM.COM

اور کہا گیا: ظالم وہ ہے جو اپنا حق تو لیتا ہے مگر دوسروں کا حق نہیں دیتا، مقتصد وہ ہے جو اپنا حق لیتا ہے اور دوسروں کا حق بھی دیتا ہے، اور سابق وہ ہے جو دوسروں کا حق دیتا ہے اور اپنا حق طلب نہیں کرتا۔

اور حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نے فرمایا: سابق وہ ہے جو ہجرت سے پہلے اسلام لایا، اور مقتصد وہ ہے جو ہجرت کے بعد اسلام لایا، اور ظالم وہ ہے جس نے تلوار کے بغیر اسلام قبول نہیں کیا، اور وہ سب مغفور لہم (بخشے ہوئے) ہیں (٣)۔

(١) اسے ابو نعیم نے الحلیہ ٨/٣٧ میں ابراہیم بن ادہم اور شقیق البلخی کے حوالے سے ذکر کیا ہے۔ (٢) نسخہ (ظ) میں ہے: پس اسے وہ حاصل نہ ہوا جو دوسروں کو حاصل ہوا۔ (٣) اسے ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ٤/٤٣٩ میں ذکر کیا ہے اور ثعلبی کی طرف منسوب کیا ہے، سوائے اس کے کہ انہوں نے اس کے آخر میں کہا: "اور ظالم ہم ہیں"، بجائے اس کے: "اور ظالم وہ ہے جس نے اسلام قبول نہیں کیا..."، اور اسے طیالسی (١٤٨٩) نے اسی طرح روایت کیا ہے، اور حاکم ٤٢٦/٢ نے اسے صحیح قرار دیا، اور ذہبی نے اس پر تعاقب کرتے ہوئے کہا کہ اس میں صلت بن دینار ہے، نسائی نے کہا: وہ ثقہ نہیں ہے، اور احمد نے کہا: وہ قوی نہیں ہے۔ اور آپ رضی اللہ عنہا کا یہ فرمانا: "اور ظالم ہم ہیں"، (جیسا کہ ابن عطیہ کی روایت میں ہے، اور طیالسی و حاکم کے ہاں بھی اسی طرح ہے) یہ عاجزی کے طور پر ہے =

Surah Fatir: Verses 32 - 35 384 I said: Al-Tha'labi mentioned these sayings and more in his "Tafsir". In short, they are two extremes and a middle, which is the moderate one who adheres to the straight path, which is avoiding deviation. From this is the saying of Jabir bin Hunayy al-Taghlibi: "Kings grant peace as long as they act justly toward us, and killing them is not forbidden to us (if they don't)." (1) Meaning: We grant them (2) peace as long as they follow justice with us, i.e., as long as they do not act unjustly. Killing them is not forbidden for us if they act unjustly. Therefore, (3) the moderate one is a position between the two positions; he is above the one who wrongs himself and below the one who excels in good deeds. {That is the great favor} means Our giving (4) the Book to them. It is said: that selection, despite our knowledge of their flaws, is the great favor. It is also said: the promise of Paradise for these three is a great favor. Third: People spoke about the mention of the wrongdoer before the moderate and the foremost; it was said: mention first does not imply honor, like the words of the Almighty: {Not equal are the companions of the Fire and the companions of Paradise} [Al-Hashr: 20]. It was said: He mentioned the wrongdoer first because of the large number of transgressors among them and their prevalence, and that the moderate ones are few in comparison to them, and the foremost are fewer than the few; Al-Zamakhshari (5) mentioned it, and no one else mentioned it. It was said: He mentioned the wrongdoer first to emphasize hope in his regard; since he has nothing to rely on except the mercy of...

= As Ibn Kathir mentioned in his Tafsir, and he said: it is among the greatest foremost in good deeds; because its virtue over women is like the virtue of Tharid over all other food. (1) Al-Mufaddaliyyat p. 211, and Muntaha al-Talab 4/49. (2) In (Z): we give them. (3) In (Z): likewise. (4) In (Z): our giving. (5) In Al-Kashshaf 3/309.

सूरह फातिर: आयत 32 - 35 384 मैंने कहा: अल-थलाबी ने अपने "तफ़सीर" में इन कथनों और इससे अधिक का उल्लेख किया है। संक्षेप में, वे दो छोर और एक मध्य हैं, जो मध्यम मार्गी (अल-मुक्तासिद) है जो 'कसद' (सीधे मार्ग) पर कायम रहता है, जिसका अर्थ है विचलन से बचना। इसी से जाबिर बिन हुनय अल-तगलिबी का यह कथन है: "राजा तब तक शांति देते हैं जब तक वे हमारे प्रति न्यायपूर्ण व्यवहार करते हैं, और उन्हें मारना हमारे लिए निषिद्ध नहीं है (यदि वे अन्याय करें)।" (1) अर्थात्: हम उनके(2) साथ संधि करते हैं जब तक कि वे हमारे साथ न्याय का पालन करते हैं, यानी जब तक वे अन्याय नहीं करते। यदि वे अन्याय करते हैं, तो उन्हें मारना हमारे लिए हराम (निषिद्ध) नहीं है। इसलिए, (3) मध्यम मार्गी दो स्थितियों के बीच की स्थिति है; वह अपने आप पर अन्याय करने वाले से ऊपर है और नेक कार्यों में आगे बढ़ने वाले से नीचे है। {यही वह महान कृपा है} का अर्थ है उन्हें हमारा किताब देना (4)। कहा गया है: उनकी कमियों को जानने के बावजूद वह चुनाव ही महान कृपा है। यह भी कहा गया है: इन तीनों के लिए स्वर्ग का वादा एक बड़ी कृपा है। तीसरा: लोगों ने मध्यम मार्गी और अग्रदूत से पहले अत्याचारी (ज़ालिम) के उल्लेख पर चर्चा की; यह कहा गया: उल्लेख में प्राथमिकता सम्मान का संकेत नहीं देती, जैसा कि सर्वशक्तिमान का वचन है: {आग वाले और जन्नत वाले बराबर नहीं हैं} [अल-हश्र: 20]। यह कहा गया है: अत्याचारी को पहले उनके बीच पापियों की बड़ी संख्या और उनकी व्यापकता के कारण रखा गया है, और यह कि मध्यम मार्गी उनकी तुलना में कम हैं, और अग्रदूत बहुत कम हैं; अल-ज़मखशरी (5) ने इसका उल्लेख किया है, और किसी और ने इसका उल्लेख नहीं किया। यह कहा गया है: अत्याचारी को पहले उसके अधिकार में आशा की पुष्टि करने के लिए रखा गया है; क्योंकि उसके पास दया के अलावा भरोसा करने के लिए कुछ भी नहीं है...

= जैसा कि इब्न कथीर ने अपनी तफ़सीर में उल्लेख किया है, और उन्होंने कहा: यह नेक कार्यों में सबसे बड़े अग्रदूतों में से है; क्योंकि महिलाओं पर इसका गुण वैसा ही है जैसा अन्य सभी भोजनों पर थरीद का गुण है। (1) अल-मुफद्दलियात पृष्ठ 211, और मुंतहा अल-तलब 4/49। (2) (ज़) में: हम उन्हें देते हैं। (3) (ज़) में: इसी तरह। (4) (ज़) में: हमारा देना। (5) अल-कश्शाफ 3/309 में।

سورہ فاطر: آیات 32 - 35 384 میں نے کہا: ثعلبی نے اپنی "تفسیر" میں ان اقوال اور اس سے زائد کا ذکر کیا ہے۔ خلاصہ کلام یہ کہ وہ دو کنارے اور ایک واسطہ ہیں، اور وہ معتدل (مقتصد) ہے جو راستی پر قائم ہے، جس کا مطلب ہے کجی کو چھوڑنا۔ اسی سے جابر بن حنی التغلبی کا قول ہے: "بادشاہ صلح و سلامتی برتتے ہیں جب تک وہ ہمارے ساتھ انصاف سے کام لیتے ہیں، اور (انصاف نہ کرنے پر) ان کو قتل کرنا ہم پر حرام نہیں۔" (1) یعنی: ہم ان کے (2) ساتھ صلح کرتے ہیں جب تک وہ ہمارے ساتھ عدل و انصاف سے پیش آتے ہیں، یعنی جب تک وہ ظلم نہیں کرتے۔ اگر وہ ظلم کریں تو ان کا قتل ہم پر حرام نہیں ہے۔ اسی لیے (3) معتدل شخص دو درجوں کے درمیان کا درجہ ہے، وہ اپنی جان پر ظلم کرنے والے سے اوپر ہے اور نیکیوں میں سبقت لے جانے والے سے نیچے ہے۔ {یہی وہ بڑی فضیلت ہے} سے مراد انہیں کتاب دینا (4) ہے۔ کہا گیا ہے: ان کے عیوب جاننے کے باوجود یہ انتخاب ہی بڑی فضیلت ہے۔ یہ بھی کہا گیا ہے: ان تینوں گروہوں کے لیے جنت کا وعدہ ایک بڑی فضیلت ہے۔ تیسری بات: لوگوں نے معتدل اور سبقت لے جانے والے پر ظالم کی تقدیم (پہلے ذکر کرنے) پر گفتگو کی ہے؛ تو کہا گیا: ذکر میں پہلے لانا شرف کا تقاضا نہیں کرتا، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {آگ والے اور جنت والے برابر نہیں ہو سکتے} [الحشر: 20]۔ اور کہا گیا: ظالم کو ان میں فاسقوں کی کثرت اور غلبے کی وجہ سے پہلے ذکر کیا گیا، اور یہ کہ معتدل لوگ ان کے مقابلے میں تھوڑے ہیں، اور سبقت لے جانے والے سب سے کم ہیں؛ اسے زمخشری (5) نے ذکر کیا ہے، اور ان کے علاوہ کسی نے ذکر نہیں کیا۔ اور کہا گیا: ظالم کو اس کے حق میں امید کی تاکید کے لیے مقدم کیا گیا؛ کیونکہ اس کے پاس اللہ کی رحمت کے سوا کسی چیز پر بھروسہ نہیں...

= جیسا کہ ابن کثیر نے اپنی تفسیر میں ذکر کیا ہے، اور انہوں نے کہا: یہ نیکیوں میں سب سے بڑے سبقت لے جانے والوں میں سے ہے؛ کیونکہ اس کی عورتوں پر فضیلت ایسی ہی ہے جیسے ثرید کی تمام کھانوں پر فضیلت ہے۔ (1) المفضليات ص 211، ومنتهى الطلب 49/4۔ (2) (ظ) میں: ہم انہیں دیتے ہیں۔ (3) (ظ) میں: اسی طرح۔ (4) (ظ) میں: ہمارا دینا۔ (5) الكشاف 309/3 میں۔

Page 385 Surah Fatir: Verses 32 - 35

...his Lord. The moderate person relied on his good opinion, and the foremost on his obedience. It was said: He mentioned the wrongdoer first so that he would not despair of Allah's mercy, and delayed the foremost so that he would not be conceited with his deeds. Ja'far ibn Muhammad ibn Ali al-Sadiq (peace be upon him) said: He mentioned the wrongdoer first to inform that one does not draw near to Him except through the bestowal of His mercy and generosity, and that wrongdoing does not affect chosenness (istifā') if there is divine providence. Then He followed with the moderate ones because they are between fear and hope. Then He concluded with the foremost so that no one would feel secure from Allah's plan. And all of them are in Paradise by the sanctity of the word of sincerity: "There is no god but Allah, Muhammad is the Messenger of Allah" (1). Muhammad ibn Ali al-Tirmidhi said: He gathered them in the state of chosenness to remove the defects from the giving; because chosenness necessitates inheritance, not that inheritance necessitates chosenness. Therefore, it was said in wisdom: "Correct the lineage, then claim the inheritance" (2). It was said: He delayed the foremost to be closer to the gardens and the reward, just as He mentioned the cloisters and synagogues first in Surah al-Hajj before the mosques, so that the cloisters would be closer to destruction and ruin, and the mosques would be closer to the remembrance of Allah. It was said: When kings want to mention things together (3), they mention the lower one first; as in His words: "Indeed, He is swift in punishment, and indeed He is Forgiving and Merciful" [Al-A'raf: 167], and His words: "He grants to whom He wills females and grants to whom He wills males" [Ash-Shura: 49], and His words: "Not equal are the companions of the Fire and the companions of Paradise" [Al-Hashr: 20]. I say: And well did he say: And the pinnacle of this generosity is you, and indeed One arrives at the goals in the end of the matter. Fourth: His saying: "Gardens of perpetual residence which they will enter". He gathered them in the entry because it is an inheritance, and the ungrateful...

---

(1) Mentioned similarly by al-Baghawi 3/572. (2) In (Zh): "then he claimed the inheritance", and in (Kh), (D), and (Z): "then he claimed in the inheritance", and what is established is from (M). (3) In (Zh): "in mention".

पृष्ठ ३८५ सूरह फ़ातिर: आयत ३२ - ३५

...उनके रब। मध्यम मार्ग वाले ने अपने नेक गुमान पर भरोसा किया, और आगे बढ़ने वाले ने अपनी आज्ञाकारिता पर। और कहा गया है: ज़ालिम (अत्याचारी) को पहले रखा गया ताकि वह अल्लाह की रहमत से निराश न हो, और आगे बढ़ने वाले को अंत में रखा गया ताकि वह अपने कर्मों पर घमंड न करे। जाफर इब्न मुहम्मद इब्न अली अल-सादिक (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) ने कहा: उन्होंने ज़ालिम को पहले उल्लेख किया यह बताने के लिए कि उसकी रहमत और उदारता के बिना उसके करीब नहीं पहुँचा जा सकता, और यह कि यदि अल्लाह की इनायत (कृपा) हो तो ज़ुल्म चुनाव (इस्तफ़ा) को प्रभावित नहीं करता है। फिर उन्होंने मध्यम मार्ग वालों का ज़िक्र किया क्योंकि वे डर और उम्मीद के बीच हैं। फिर आगे बढ़ने वालों के साथ समापन किया ताकि कोई भी अल्लाह की योजना से खुद को सुरक्षित न समझे। और वे सभी इख्लास के शब्द की पवित्रता के कारण जन्नत में हैं: "अल्लाह के अलावा कोई पूज्य नहीं है, मुहम्मद अल्लाह के रसूल हैं" (१)। मुहम्मद इब्न अली अल-तिर्मिज़ी ने कहा: उन्होंने उन्हें 'इस्तफ़ा' (चुने जाने) में एक साथ रखा ताकि अता (देने) से कमियों को दूर किया जा सके, क्योंकि इस्तफ़ा से विरासत मिलती है, न कि विरासत से इस्तफ़ा मिलता है। इसलिए हिकमत में कहा गया है: "नसब (वंश) को सही करो, फिर विरासत का दावा करो" (२)। और कहा गया है: आगे बढ़ने वाले को अंत में रखा गया ताकि वह जन्नत और सवाब (पुण्य) के अधिक करीब हो, जैसे कि सूरह अल-हज में मस्जिदों से पहले मठों और गिरिजाघरों का उल्लेख किया गया है, ताकि मठ विनाश और बर्बादी के अधिक करीब हों, और मस्जिदें अल्लाह के ज़िक्र के अधिक करीब हों। और कहा गया है: जब बादशाह चीज़ों को एक साथ ज़िक्र करना (३) चाहते हैं, तो वे निचले दर्जे वाली चीज़ को पहले ज़िक्र करते हैं; जैसा कि अल्लाह का फरमान है: "निस्संदेह वह सजा देने में तेज़ है, और वास्तव में वह क्षमाशील और दयावान है" [अल-अराफ़: १६७], और उसका फरमान: "वह जिसे चाहता है लड़कियाँ अता करता है और जिसे चाहता है लड़के अता करता है" [अश-शूरा: ४९], और उसका फरमान: "आग (जहन्नम) वाले और जन्नत वाले बराबर नहीं हैं" [अल-हश्र: २०]। मैंने कहा: और क्या खूब कहा है किसी ने: और इस सखावत की पराकाष्ठा आप हैं, और वास्तव में लक्ष्यों तक अंत में ही पहुँचा जाता है। चौथा: उसका कहना: "सदा रहने वाले बाग जिनमें वे प्रवेश करेंगे"। उसने उन्हें प्रवेश में एक साथ रखा क्योंकि यह एक विरासत है, और अवज्ञाकारी...

(१) इसी तरह अल-बग़वी ३/५७२ ने ज़िक्र किया है। (२) (ज़): "फिर विरासत के लिए दावा किया", और (ख़), (द) और (ज़): "फिर विरासत में दावा किया", और (म) से साबित हुआ। (३) (ज़): "ज़िक्र में"।

صفحہ ۳۸۵ سورہ فاطر: آیات ۳۲ - ۳۵

...اپنے رب۔ اور میانہ رو نے اپنے حسنِ ظن پر بھروسہ کیا، اور سبقت لے جانے والے نے اپنی اطاعت پر۔ اور کہا گیا ہے: ظالم کو پہلے رکھا گیا تاکہ وہ اللہ کی رحمت سے مایوس نہ ہو، اور سبقت لے جانے والے کو مؤخر کیا گیا تاکہ وہ اپنے عمل پر اترائے نہیں۔ جعفر بن محمد بن علی الصادق (علیہ السلام) نے فرمایا: ظالم کو پہلے ذکر کیا تاکہ خبر دی جائے کہ اس کے قریب نہیں جایا جا سکتا مگر اس کی رحمت اور کرم کے صدقے، اور یہ کہ ظلم 'اصطفاء' (انتخاب) پر اثر انداز نہیں ہوتا اگر وہاں (اللہ کی) عنایت ہو۔ پھر میانہ رو لوگوں کا ذکر کیا کیونکہ وہ خوف اور رجا کے درمیان ہیں۔ پھر سابقین (سبقت لے جانے والوں) پر ختم کیا تاکہ کوئی اللہ کی تدبیر سے بے خوف نہ ہو۔ اور وہ سب کلمہ اخلاص کی حرمت کی وجہ سے جنت میں ہیں: "لا الہ الا اللہ محمد رسول اللہ" (۱)۔ محمد بن علی الترمذی نے فرمایا: انہیں اصطفاء میں جمع کیا تاکہ عطا سے عیبوں کو دور کیا جا سکے؛ کیونکہ اصطفاء وراثت کا موجب ہے، نہ کہ وراثت اصطفاء کا موجب ہے۔ اسی لیے حکمت میں کہا گیا ہے: "پہلے نسبت صحیح کرو پھر میراث کا دعویٰ کرو" (۲)۔ اور کہا گیا ہے: سابق (سبقت لے جانے والے) کو مؤخر کیا گیا تاکہ وہ جنتوں اور ثواب کے زیادہ قریب ہو، جیسا کہ سورہ حج میں مساجد سے پہلے خانقاہوں اور گرجوں کو مقدم رکھا گیا، تاکہ خانقاہیں گرنے اور ویران ہونے کے زیادہ قریب ہوں، اور مساجد ذکر الہی کے زیادہ قریب ہوں۔ اور کہا گیا ہے: جب بادشاہ چیزوں کو ذکر (۳) میں جمع کرنا چاہتے ہیں تو ادنیٰ کو مقدم رکھتے ہیں؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: "بے شک وہ جلد سزا دینے والا ہے اور بے شک وہ بخشنے والا مہربان ہے" [الاعراف: ۱۶۷]، اور اس کا فرمان: "وہ جسے چاہتا ہے بیٹیاں عطا فرماتا ہے اور جسے چاہتا ہے بیٹے عطا فرماتا ہے" [الشوریٰ: ۴۹]، اور اس کا فرمان: "دوزخ والے اور جنت والے

برابر نہیں ہیں" [الحشر: ٢٠]۔ میں نے کہا: اور جس نے یہ کہا اس نے کمال کیا: اور اس سخاوت کی انتہا آپ ہیں، اور بے شک غایتوں (مقاصد) تک آخری وقت میں ہی پہنچا جاتا ہے۔ چوتھی بات: اللہ کا فرمان: "ہمیشہ رہنے والے باغات جن میں وہ داخل ہوں گے"۔ ان کو داخل ہونے میں جمع کیا کیونکہ یہ ایک میراث ہے، اور نافرمان...

---

(١) اسے البغوی ٣/ ٥٧٢ نے اسی طرح ذکر کیا ہے۔ (٢) (ظ) میں: "پھر میراث کا دعویٰ کیا"، اور (خ)، (د) اور (ز) میں: "پھر میراث میں دعویٰ کیا"، اور جو (م) سے ثابت ہے۔ (٣) (ظ) میں: "ذکر میں"۔

Surah Fatir: Verses 32 - 35 386

And the righteous [in inheritance] are equal if they acknowledge their lineage, for the disobedient and the obedient are both linked to the Lord.

It was read: "Jannatu 'Adn" (Garden of Eden) in the singular, as if it were a garden specific to the foremost due to their small number, based on what was previously mentioned (1).

And "Jannati 'Adn" (Gardens of Eden) in the accusative case due to an implied verb explained by the apparent one, i.e., they enter the Gardens of Eden, they enter them (2). This applies to all, and it is correct, God willing.

Abu Amr read: {Yudkhalunaha} (they are entered into it) with a damma on the 'ya' and a fatha on the 'kha' (3). He said: due to His saying: {Yuhallawna} (they will be adorned). Discussion has already passed in "Al-Hajj" regarding the words of the Almighty: {They will be adorned therein with bracelets of gold and pearls, and their garments therein will be silk} [Al-Hajj: 23].

{And they will say, "Praise to Allah, who has removed from us [all] sorrow."} Abu Thabit said: A man entered the mosque and said: O Allah, have mercy on my estrangement, comfort my loneliness, and facilitate for me a righteous companion. Abu al-Darda' said: If you are truthful, I am happier with that than you; I heard the Prophet ﷺ saying: {Then we caused to inherit the Book those We have chosen of Our servants; and among them is he who wrongs himself, and among them is he who is moderate, and among them is he who is foremost in good deeds} [Fatir: 32]. He said: So this foremost one comes and enters Paradise without account. As for the moderate one, he is judged with an easy reckoning. As for the one who wrongs himself, he is detained in the station, rebuked, and censured, then he enters Paradise. So they are the ones who said: {Praise to Allah, who has removed from us [all] sorrow. Indeed, our Lord is Forgiving and Appreciative} (4).

In another wording: "As for those who wronged themselves, those are detained in the length of the gathering [Mahshar]..."

---

(1) In the previous issue, and the reading is in Al-Kashshaf 3/309, and Ibn Atiyyah attributed it in Al-Muharrir al-Wajiz 4/440 to Zirr ibn Hubaysh. (2) Al-Kashshaf 3/309. And the reading is in Al-Qira'at al-Shadhah p. 123 from Al-Jahdari. (3) Al-Sab'ah p. 534, and Al-Taysir p. 182. (4) Reported similarly by Ahmad (21697), Al-Tabari 19/375, and

Al-Baghawi 3/571, through Al-A'mash from Abu Thabit. And Abu Thabit - or Thabit as it appeared with doubt in Ahmad - is unassigned, and in the chain of the hadith there is a disagreement regarding Al-A'mash.

सूरा फ़ातिर: आयतें 32 - 35 386

और विरासत में नेक लोग बराबर हैं यदि वे अपने वंश को स्वीकार करते हैं, क्योंकि अवज्ञाकारी और आज्ञाकारी दोनों ही रब से जुड़े हुए हैं।

इसे पढ़ा गया: "जन्नत-ए-अदन" (अदन का बगीचा) एकवचन में, जैसे कि यह उनके कम संख्या के कारण अग्रदूतों के लिए विशिष्ट एक बगीचा हो, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है (1)।

और "जन्नाति अदन" (अदन के बाग़) कर्म कारक (नस्ब) में एक अंतर्निहित क्रिया के कारण जिसे स्पष्ट क्रिया द्वारा समझाया गया है, यानी: वे अदन के बागों में प्रवेश करेंगे, वे उनमें प्रवेश करेंगे (2)। यह सभी के लिए है, और यह सही है, इंशाअल्लाह।

अबू अम्र ने पढ़ा: {युदखालूनहा} 'या' पर दम्मा और 'खा' पर फत्हा के साथ (3)। उन्होंने कहा: उनके इस कथन के कारण: {युहल्लावना} (उन्हें सजाया जाएगा)। "अल-हज" में सर्वशक्तिमान के शब्दों के बारे में पहले ही चर्चा हो चुकी है: {वहाँ उन्हें सोने के कंगन और मोतियों से सजाया जाएगा और वहाँ उनकी पोशाक रेशम की होगी} [अल-हज: 23]।

{और वे कहेंगे, "सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जिसने हमसे शोक दूर कर दिया।" } अबू साबित ने कहा: एक आदमी मस्जिद में दाखिल हुआ और कहा: ऐ अल्लाह, मेरी परदेस की हालत पर रहम कर, मेरी तन्हाई में मुझे तसल्ली दे, और मेरे लिए एक नेक साथी आसान कर दे। अबू दरदा ने कहा: अगर तुम सच कह रहे हो, तो मैं तुमसे ज़्यादा इसके लिए खुश हूँ; मैंने नबी ﷺ को फ़रमाते हुए सुना है: {फिर हमने उन लोगों को किताब का वारिस बनाया जिन्हें हमने अपने बंदों में से चुन लिया था; तो उनमें से कोई अपनी जान पर ज़ुल्म करने वाला है, और उनमें से कोई मध्यम मार्ग वाला है, और उनमें से कोई भलाइयों में आगे बढ़ जाने वाला है} [फ़ातिर: 32]। उन्होंने कहा: तो यह आगे बढ़ जाने वाला आएगा और बिना हिसाब के जन्नत में दाखिल होगा। जहाँ तक मध्यम मार्ग वाले का सवाल है, उसका हिसाब आसानी से लिया जाएगा। और जहाँ तक अपनी जान पर ज़ुल्म करने वाले का सवाल है, उसे ठहराव के स्थान पर रोक दिया जाएगा, उसे झिड़का जाएगा और फटकारा जाएगा, फिर वह जन्नत में दाखिल होगा। तो ये वे लोग हैं जिन्होंने कहा: {सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जिसने हमसे शोक दूर कर दिया। बेशक हमारा रब बहुत क्षमाशील, बड़ा कद्रदान है} (4)।

दूसरे शब्दों में: "जहाँ तक उन लोगों का सवाल है जिन्होंने अपनी जान पर ज़ुल्म किया, तो उन्हें महशर (प्रलय के मैदान) की लंबाई में रोक दिया जाएगा..."

(1) पिछले मुद्दे में, और पाठ अल-कशाफ 3/309 में है, और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ 4/440 में इसे जिर्र इब्न हुबैश से जोड़ा है। (2) अल-कशाफ 3/309। और पाठ अल-क़िराअत अल-शाद्दाह पृ. 123 अल-जहदरी से है। (3) अल-सबा पृ. 534, और अल-तयसीर पृ. 182। (4) इसे अहमद (21697), अल-तबरी 19/375, और अल-बग़वी 3/571 ने अबू साबित से अल-अमश के माध्यम से इसी तरह निकाला है। और अबू साबित - या साबित जैसा कि अहमद में संदेह के साथ आया है - असंबद्ध है, और हदीस की श्रृंखला में अल-अमश के बारे में मतभेद है।

سورہ فاطر: آیات ۳۲ - ۳۵ ۳۸۶

اور وراثت میں نیکوکار برابر ہیں اگر وہ نسب کا اعتراف کریں، پس گنہگار اور فرمانبردار دونوں ہی رب سے وابستہ ہیں۔

اور پڑھا گیا ہے: «جَنَّةُ عَدْنٍ» (عدن کی جنت) واحد کے صیغے میں، گویا کہ یہ ان کی قلیل تعداد کی وجہ سے سابقین (سبقت لے جانے والوں) کے لیے خاص ایک جنت ہے، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (۱)۔

اور «جَنَّاتِ عَدْنٍ» نصب کے ساتھ ایک ایسے فعل کی بنیاد پر جسے ظاہر (فعل) واضح کرتا ہے، یعنی: وہ عدن کی جنتوں میں داخل ہوں گے، وہ ان میں داخل ہوں گے (۲)۔ یہ سب کے لیے ہے، اور ان شاء اللہ یہی صحیح ہے۔

ابو عمرو نے «يُدْخَلونها» پڑھا ہے، 'یا' پر پیش اور 'خا' پر زبر کے ساتھ (۳)۔ انہوں نے کہا: اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: ﴿يُحَلَّوْنَ﴾۔ اور سورہ «الحج» میں اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے بارے میں گفتگو گزر چکی ہے: ﴿انہیں وہاں سونے کے کنگنوں اور موتیوں سے آراستہ کیا جائے گا اور وہاں ان کا لباس ریشم ہوگا﴾ [الحج: ۲۳]۔

﴿اور وہ کہیں گے کہ تمام تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں جس نے ہم سے غم دور کر دیا﴾ ابو ثابت کہتے ہیں: ایک شخص مسجد میں داخل ہوا اور کہا: اے اللہ! میری مسافرت پر رحم فرما، میری تنہائی میں میرا مونس بن جا، اور میرے لیے ایک نیک ہم نشین آسان کر دے۔ ابو درداء نے کہا: اگر تم سچے ہو تو میں تم سے زیادہ اس پر خوش ہوں؛ میں نے نبی ﷺ کو یہ فرماتے ہوئے سنا ہے: ﴿پھر ہم نے ان لوگوں کو کتاب کا وارث بنایا جنہیں ہم نے اپنے بندوں میں سے منتخب کر لیا

تھا؛ پس ان میں سے کوئی اپنی جان پر ظلم کرنے والا ہے، اور ان میں سے کوئی میانہ رو ہے، اور ان میں سے کوئی نیکیوں میں سبقت لے جانے والا ہے﴾ [فاطر: ۳۲]۔ انہوں نے فرمایا: تو یہ سبقت لے جانے والا آئے گا اور بلا حساب جنت میں داخل ہوگا، اور میانہ رو کا حساب آسانی سے لیا جائے گا، اور جہاں تک اپنی جان پر ظلم کرنے والے کا تعلق ہے تو اسے میدانِ محشر میں روکا جائے گا، اسے ڈانٹا اور جھڑکا جائے گا، پھر وہ جنت میں داخل ہوگا، پس یہی وہ لوگ ہیں جنہوں نے کہا: ﴿تمام تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں جس نے ہم سے غم دور کر دیا، بے شک ہمارا رب بڑا بخشنے والا، قدر دان ہے﴾ (۴)۔

اور ایک دوسری روایت میں ہے: «اور رہے وہ لوگ جنہوں نے اپنی جانوں پر ظلم کیا، تو وہ میدانِ محشر کی طوالت میں روک لیے جائیں گے،»

---

(۱) پچھلے مسئلے میں، اور یہ قرات الکشاف ۳۰۹/۳ میں ہے، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۴ / ۴۴۰ میں اسے زر بن حبیش کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۲) الکشاف ۳۰۹/۳۔ اور یہ قرات القراءات الشاذة ص ۱۲۳ میں الجحدری سے مروی ہے۔ (۳) السبعة ص ۵۳۴، اور التیسیر ص ۱۸۲۔ (۴) اسے اسی طرح احمد (۲۱۶۹۷)، طبری ۱۹/ ۳۷۵، اور بغوی ۳/ ۵۷۱ نے ابو ثابت سے اعمش کے واسطے سے نکالا ہے۔ اور ابو ثابت - یا ثابت جیسا کہ احمد کے ہاں شک کے ساتھ آیا ہے - غیر منسوب ہے، اور حدیث کی سند میں اعمش پر اختلاف ہے۔

٣٨٧ Surah Fatir: Verses 32 - 37

Then they are those whom Allah reaches with His mercy (1). They are the ones who say: "Praise be to Allah, who has removed from us [all] sorrow. Indeed, our Lord is Forgiving and Appreciative" [35:34], up to His saying: "and no fatigue shall touch us therein" [35:35] (2).

It was said: He is the one from whom [sins] are taken away in his station, meaning he is expiated for by what afflicts him of worry and grief. Among this is the saying of the Almighty: "Whoever does evil will be recompensed for it" [An-Nisa: 123], meaning in this world. Al-Tha'labi said: This interpretation is more akin to the apparent meaning, because He said: "Gardens of perpetual residence which they will enter" [35:33], and because of His saying: "those whom We have chosen from among Our servants" [35:32], while the disbeliever and the hypocrite were not chosen.

I say: This is correct, and the Prophet ﷺ said: "The example of a hypocrite who recites the Quran is like that of a sweet basil; its scent is pleasant but its taste is bitter" (3). So he informed that the hypocrite recites it. And the Almighty Truth (Allah) informed that the hypocrite is in the lowest depths of the Fire, and many of the disbelievers among the Jews (4) and Christians recite it in our time. And Malik said: One who has no good in him may recite the Quran (5). An-Nasab: Fatigue. Al-Lughub: Exhaustion.

His saying, the Almighty: "And for those who disbelieve will be the fire of Hell. [Death] is not decreed for them so they may die, nor will its punishment be lightened for them. Thus do We recompense every ungrateful one (36). And they will cry out therein, 'Our Lord, remove us; we will do righteousness - other than what we were doing!' 'Did We not grant you life enough for whoever would remember to remember therein? And the warner had come to you. So taste [the punishment], for there is not for the wrongdoers any helper' (37)."

His saying, the Almighty: "And for those who disbelieve will be the fire of Hell" - When He mentioned the people of Paradise and their conditions and sayings, He mentioned the people of the Fire and their conditions and sayings. "[Death] is not decreed for them so they may die" is like: "in which he will neither die nor live" [Taha: 74]. "nor will its punishment be lightened for them" is like: "Every time their skins are roasted through..." [An-Nisa: 56].

---

(1) In (m): meets them. (2) Narrated by Ahmad (21727), and in its chain of narration there is a break. (3) A part of the hadith of Abu Musa Al-Ash'ari (may Allah be pleased

with him) narrated by Al-Bukhari (5059) and Muslim (797), and previously cited in 1/13. (4) In (m): and many of the disbelievers and the Jews, and in (z): and many of the Jews. (5) Previously cited in 2/166.

३८७ सूरह फातिर: आयत ३२ - ३७

फिर वे वे हैं जिन्हें अल्लाह अपनी रहमत से थाम लेता है(1), तो वे वे हैं जो कहते हैं: "प्रशंसा अल्लाह के लिए है जिसने हमसे शोक दूर कर दिया। बेशक हमारा रब बहुत क्षमाशील, कद्रदान है" [35:34], उसके इस कथन तक: "और न ही हमें उसमें कोई थकान छुएगी" [35:35] (2)।

और कहा गया है: वह वह है जिससे उसके ठिकाने पर [गुनाह] ले लिए जाते हैं, यानी उसे उन चिंताओं और दुखों के बदले माफ़ कर दिया जाता है जो उसे पहुँचते हैं। इसी में से अल्लाह तआला का यह कथन है: "जो कोई बुराई करेगा उसे उसका बदला दिया जाएगा" [अन-निसा: 123] यानी दुनिया में। अल-थ़ालबी ने कहा: यह व्याख्या प्रत्यक्ष अर्थ के अधिक निकट है; क्योंकि उसने कहा: "सदा रहने वाले बाग़ जिनमें वे प्रवेश करेंगे" [35:33], और उसके इस कथन के कारण: "वे जिन्हें हमने अपने बंदों में से चुन लिया" [35:32], जबकि काफिर और मुनफ़िक़ (पाखंडी) को नहीं चुना गया।

मैं कहता हूँ: और यही सही है, और नबी ﷺ ने फरमाया: "उस मुनफ़िक़ की मिसाल जो कुरान पढ़ता है, रेहाना (तुलसी) की तरह है, जिसकी खुशबू अच्छी है और स्वाद कड़वा है" (3)। तो उन्होंने बताया कि मुनफ़िक़ इसे पढ़ता है। और हक़ सुब्हानहू व तआला ने खबर दी कि मुनफ़िक़ आग के सबसे निचले दर्जे में है, और यहूदियों (4) और ईसाइयों में से बहुत से काफिर इसे हमारे इस समय में पढ़ते हैं। और मालिक ने कहा: कुरान वह भी पढ़ सकता है जिसमें कोई भलाई न हो (5)। 'अन-नसब' (An-Nasab): थकान। 'अल-लुगूब' (Al-Lughub): थकावट।

अल्लाह तआला का कथन: "और जो काफ़िर हुए, उनके लिए जहन्नम की आग है। उन पर [मौत का] फ़ैसला नहीं किया जाएगा कि वे मर जाएँ, और न ही उनसे उसका अज़ाब हल्का किया जाएगा। इसी तरह हम हर नाशुक्रे को बदला देते हैं (36)। और वे उसमें चिल्ला रहे होंगे, 'ऐ हमारे रब, हमें निकाल ले, हम नेक अमल करेंगे जो हम करते थे उसके अलावा!' 'क्या हमने तुम्हें इतनी उम्र नहीं दी थी जिसमें नसीहत हासिल करने वाला नसीहत हासिल कर सकता? और तुम्हारे पास डराने वाला भी आया था। तो अब मज़ा चखो, ज़ालिमों का कोई मददगार नहीं' (37)।"

अल्लाह तआला का कथन: "और जो काफ़िर हुए, उनके लिए जहन्नम की आग है" - जब उन्होंने जन्नत वालों, उनकी हालतों और उनकी बातों का ज़िक्र किया, तो उन्होंने आग वालों, उनकी हालतों और उनकी बातों का ज़िक्र किया। "उन पर फ़ैसला नहीं किया जाएगा कि वे मर जाएँ' जैसे: "न वह

उसमें मरेगा और न जिएगा" [ता-हा: 74]। "और न ही उनसे उसका अज़ाब हल्का किया जाएगा" जैसे: "जब भी उनकी खालें पक जाएँगी..." [अन-निसा: 56]।

---

(1) (m) में: वह उनसे मिलता है। (2) अहमद (21727) द्वारा उद्धृत, और इसके इसनाद (सूत्र) में विच्छेद है। (3) अबू मूसा अल-अशअरी (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस का एक हिस्सा, जिसे बुखारी (5059) और मुस्लिम (797) ने उद्धृत किया है, और पहले 1/13 में आ चुका है। (4) (m) में: और काफिरों और यहूदियों में से बहुत से, और (z) में: और यहूदियों में से बहुत से। (5) पहले 2/166 में आ चुका है।

۳۸۷ سورة فاطر: الآيات ۳۲ - ۳۷

پھر وہ وہ ہیں جنہیں اللہ اپنی رحمت سے تھام لیتا ہے(۱) ، پس وہ وہ ہیں جو کہتے ہیں: ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَذْهَبَ عَنَّا الْحَزَنَ إِنَّ رَبَّنَا لَغَفُورٌ شَكُورٌ﴾ اس کے قول تک: ﴿وَلَا يَمَسُّنَا فِيهَا لُغُوبٌ﴾(۲)۔

اور کہا گیا ہے: وہ وہ ہے جس سے اس کے مقام پر [گناہ] لے لیے جاتے ہیں، یعنی اسے ان پریشانیوں اور غموں کے بدلے معاف کر دیا جاتا ہے جو اسے پہنچتے ہیں، اور اسی میں سے اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿مَنْ يَعْمَلْ سُوءًا يُجْزَ بِهِ﴾ [النساء: ۱۲۳] یعنی دنیا میں۔ ثعلبی نے کہا: یہ تاویل ظاہر کے زیادہ قریب ہے؛ کیونکہ اس نے فرمایا: ﴿جَنَّتُ عَدْنٍ يَدْخُلُونَهَا﴾، اور اس کے اس قول کی وجہ سے: ﴿الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا﴾، اور کافر و منافق کو منتخب نہیں کیا گیا۔

میں کہتا ہوں: اور یہی صحیح ہے، اور نبی ﷺ نے فرمایا: «اور اس منافق کی مثال جو قرآن پڑھتا ہے ریحانہ (تلیسی) کی طرح ہے، اس کی خوشبو پاکیزہ ہے اور اس کا ذائقہ کڑوا ہے» (۳)۔ تو آپ ﷺ نے خبر دی کہ منافق اسے پڑھتا ہے، اور حق سبحانہ و تعالیٰ نے خبر دی کہ منافق آگ کے سب سے نچلے درجے میں ہے، اور ہمارے اس زمانے میں کفارِ یہود(٤) اور نصاریٰ میں سے بہت سے اسے پڑھتے ہیں۔ اور مالک نے کہا: قرآن وہ بھی پڑھ سکتا ہے جس میں کوئی بھلائی نہ ہو (٥)۔ اور النصب: تھکن۔ اور اللغوب: تھکاوٹ۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالَّذِينَ كَفَرُوا لَهُمْ نَارُ جَهَنَّمَ لَا يُقْضَىٰ عَلَيْهِمْ فَيَمُوتُوا وَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُم مِّنْ عَذَابِهَا كَذَٰلِكَ نَجْزِي كُلَّ كَفُورٍ ٣٦ وَهُمْ يَصْطَرِخُونَ فِيهَا رَبَّنَا أَخْرِجْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا غَيْرَ الَّذِي كُنَّا نَعْمَلُ أَوَلَمْ نُعَمِّرْكُم مَّا يَتَذَكَّرُ فِيهِ مَن تَذَكَّرَ وَجَاءَكُمُ النَّذِيرُ فَذُوقُوا فَمَا لِلظَّالِمِينَ مِن نَّصِيرٍ ٣٧﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالَّذِينَ كَفَرُوا لَهُمْ نَارُ جَهَنَّمَ﴾ جب اللہ تعالیٰ نے اہل جنت اور ان کے احوال و اقوال کا ذکر کیا، تو اہل نار اور ان کے احوال و اقوال کا ذکر فرمایا، ﴿لَا يُقْضَىٰ عَلَيْهِمْ فَيَمُوتُوا﴾ جیسے: ﴿لَا يَمُوتُ فِيهَا وَلَا يَحْيَىٰ﴾ [طہ: ٧٤]۔ ﴿وَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُم مِّنْ عَذَابِهَا﴾ جیسے: ﴿كُلَّمَا نَضِجَتْ جُلُودُهُم ...﴾

---

(١) (م) میں: يتلقاهم۔ (٢) اسے احمد (٢١٧٢٧) نے روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں انقطاع ہے۔ (٣) حضرت ابو موسیٰ اشعری رضی اللہ عنہ کی حدیث کا ایک ٹکڑا ہے جسے بخاری (٥٠٥٩) اور مسلم (٧٩٧) نے روایت کیا ہے، اور یہ پہلے ١٣/١ میں گزر چکا ہے۔ (٤) (م) میں: اور بہت سے کافر اور یہودی، اور (ظ) میں: اور بہت سے یہودی۔ (٥) پہلے ١٦٦/٢ میں گزر چکا ہے۔

388 Surah Fatir: Verses 36 - 37

"We shall exchange their skins for other skins so they may taste the punishment" [An-Nisa: 56]. "Thus do We reward every ungrateful one" i.e., disbeliever in Allah and His Messenger.

Al-Hasan read: "fa yamutuna" (with the 'nun'), in which case it is not an answer to the negation, and "fa yamutuna" would be a conjunction to "yuqda", its meaning being: death is not decreed for them nor do they die (1), as in the Almighty's saying: "Nor will they be permitted to offer excuses" [Al-Mursalat: 36]. Al-Kisa'i said: "Nor will they be permitted to offer excuses" with the 'nun' in the Mushaf because it is the end of a verse, and "Nor is death decreed for them so they may die" [without 'nun'] because it is not the end of a verse. What is permissible in one is permissible in the other (2).

"And they will cry out therein" i.e., they seek help in the Fire with a loud voice. "Al-Surakh" is the loud voice, "al-sarikh" is the one seeking help, and "al-musrikh" is the one providing help; he said: Whenever a panicked seeker of help came to us, the response was the striking of the shins (3)

"Our Lord, bring us out" i.e., they say: Our Lord, bring us out of Hell and return us to the world. "To do righteous deeds" Ibn Abbas said: [Meaning] to say: There is no god but Allah (4). This is the meaning (5) of their saying: "other than what we used to do" i.e., from polytheism (shirk), meaning: we will believe instead of disbelieving, obey instead of disobeying, and comply with the command of the messengers.

"Did We not give you life long enough so that whoever would be reminded could be reminded?" This is the answer to their supplication, i.e., it is said to them, so the "saying" is implied. Al-Bukhari titled a chapter: "Chapter: Whoever reaches sixty years of age, Allah has exhausted his excuse regarding life span."

(1) Al-Muhtasib 2/202. Ibn Jinni said: The object is omitted, i.e., death is not decreed for them. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/347. What precedes in brackets is from him. (3) The verse is by Salamah ibn Jandal, in his Diwan p. 125, and al-Sihah (z-n-b). Al-Jawhari said: Al-zhunbub is the dry bone of the front of the leg. He meant by it the speed of response, and he likened the striking of the whip on the leg of the boot when urging a horse to striking the shin. Al-Asma'i said in the commentary on the Diwan: It is said: "His shin was struck for this matter" when he was serious about it. (4) Al-Wasit 3/506. (5) In (D) and (Zh): "and meaning" instead of "and it is meaning".

388 सूरा फातिर: आयत 36 - 37

"हमने उनकी खालों को दूसरी खालों से बदल दिया ताकि वे अज़ाब चखें" [अन-निसा: 56]। "हम हर शुक्र न करने वाले (काफ़िर) को ऐसा ही बदला देते हैं" यानी अल्लाह और उसके रसूल का इनकार करने वाला।

हसन ने पढ़ा: 'फ-यमुतूना' (नून के साथ), ऐसी स्थिति में यह निषेध का उत्तर नहीं होगा, और 'फ-यमुतूना' का 'युक़दा' पर संयोजन (अत्फ़) होगा, जिसका अर्थ होगा: न तो उनके लिए मौत का फ़ैसला किया जाएगा और न ही वे मरेंगे (1), जैसा कि अल्लाह तआला का फ़रमान है: "और न ही उन्हें अनुमति दी जाएगी कि वे बहाना बना सकें" [अल-मुरसलात: 36]। अल-किसाई ने कहा: "और न ही उन्हें अनुमति दी जाएगी कि वे बहाना बना सकें" मुसहफ में नून के साथ है क्योंकि यह आयत का अंत है, और "न ही उनके लिए मौत का फ़ैसला किया जाएगा कि वे मर सकें" [बिना नून के] क्योंकि यह आयत का अंत नहीं है। और इन दोनों में से प्रत्येक में वही अनुमेय है जो उसके साथी में अनुमेय है (2)।

"और वे उसमें चिल्ला रहे होंगे" यानी: वे आग में ऊंची आवाज़ में फ़रियाद कर रहे होंगे। 'अल-सुराख': ऊंची आवाज़, 'अल-सारिख': फ़रियाद करने वाला, और 'अल-मुसरिख': मदद करने वाला; कहा गया है: जब भी कोई घबराया हुआ फ़रियादी हमारे पास आता था, तो उसकी आवाज़ पर पिंडली पीटना होता था (3)

"ऐ हमारे रब, हमें निकाल ले" यानी: वे कहते हैं: ऐ हमारे रब, हमें जहन्नुम से निकाल ले, और हमें दुनिया में वापस भेज दे। "कि हम नेक काम करें" इब्न अब्बास ने कहा: [इसका अर्थ है] कहें: अल्लाह के सिवा कोई माबूद नहीं (4)। और यही उनके इस कथन का अर्थ (5) है: "उस काम के अलावा जो हम करते थे" यानी: शिर्क से, यानी: हम कुफ़्र के बदले ईमान लाएंगे, और नाफ़रमानी के बदले इताअत करेंगे, और रसूलों के हुक्म का पालन करेंगे।

"क्या हमने तुम्हें इतनी उम्र नहीं दी थी जिसमें नसीहत हासिल करने वाला नसीहत हासिल कर सकता था?" यह उनकी दुआ का जवाब है, यानी: उनसे कहा जाएगा, इसलिए "कहना" यहाँ छिपा हुआ है। अल-बुखारी ने अनुवाद किया: "अध्याय: जो व्यक्ति साठ साल की उम्र को पहुँच गया, अल्लाह ने उसकी उम्र के मामले में उसकी उज़्र (बहाना) ख़त्म कर दी।"

(1) अल-मुहतासिब 2/202, इब्न जिन्नी ने कहा: और मफ़ऊल लुप्त है, यानी: उन पर मौत का फ़ैसला नहीं किया गया। (2) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 3/347, और जो पहले कोष्ठक में था, वह उन्हीं से है। (3) यह बैत सलामा बिन जंदल का है, और यह उनके दीवान पृष्ठ 125 और अस-सिहाह (ज़ुनबूब) में है। अल-जौहरी ने कहा: 'अल-ज़ुनबूब': पिंडली की सूखी हड्डी, इससे उनका मतलब था जवाब की तेज़ी, और उन्होंने घोड़े को हांकने में बूट की पिंडली पर कोड़े की मार को 'ज़ुनबूब' को मारना करार दिया। अल-असमई ने दीवान की व्याख्या में कहा: कहा जाता है: "इस काम के लिए उसकी पिंडली मारी गई": यानी जब वह इसमें गंभीर हो गया। (4) अल-वसीत 3/506। (5) (द) और (ज़) में: 'व मानी' (और अर्थ), 'व हुवा मानी' (और यह अर्थ है) के बजाय।

”ہم ان کی کھالوں کے بدلے دوسری کھالیں بدل دیں گے تاکہ وہ عذاب چکھ لیں“ [النساء: ۵۶]۔ ”ہم اسی طرح ہر ناشکرے (کافر) کو بدلہ دیتے ہیں“ یعنی اللہ اور اس کے رسول کا انکار کرنے والا۔

حسن نے ”فیموتون“ نون کے ساتھ پڑھا ہے، اس صورت میں یہ نفی کا جواب نہیں ہوگا، اور ”فیموتون“ کا عطف ”یُقضیٰ“ پر ہوگا، اس کی تقدیر یہ ہوگی: نہ ان پر موت کا فیصلہ کیا جائے گا اور نہ وہ مریں گے (۱)، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ”اور نہ انہیں اجازت دی جائے گی کہ وہ عذر پیش کریں“ [المرسلات: ۳۶]۔ الکسائی نے کہا: ”اور نہ انہیں اجازت دی جائے گی کہ وہ عذر پیش کریں“ مصحف میں نون کے ساتھ ہے کیونکہ یہ آیت کا اختتام ہے، اور ”نہ ان پر موت کا فیصلہ کیا جائے گا کہ وہ مر جائیں“ [بغیر نون کے] کیونکہ یہ آیت کا اختتام نہیں ہے۔ اور ان دونوں میں سے ہر ایک میں وہ جائز ہے جو دوسرے میں جائز ہے (۲)۔

”اور وہ اس میں چلا رہے ہوں گے“ یعنی: وہ آگ میں بلند آواز سے دہائی دے رہے ہوں گے۔ ”الصراخ“: بلند آواز، ”الصارخ“: فریاد کرنے والا، اور ”المصرخ“: فریاد رس (مدد کرنے والا)؛ شاعر نے کہا: جب کبھی ہمارے پاس کوئی گھبرایا ہوا فریادی آتا، تو اس کی پکار کا جواب تیزی سے دیا جاتا (۳)

”اے ہمارے رب، ہمیں نکال لے“ یعنی: وہ کہتے ہیں: اے ہمارے رب، ہمیں جہنم سے نکال لے، اور ہمیں دنیا کی طرف لوٹا دے۔ ”کہ ہم نیک عمل کریں“ ابن عباس نے کہا: [یعنی] کہیں: اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں (۴)۔ اور یہی ان کے اس قول کا معنی (۵) ہے: ”اس عمل کے علاوہ جو ہم کرتے تھے“ یعنی: شرک سے، یعنی: ہم کفر کے بدلے ایمان لائیں گے، اور نافرمانی کے بدلے اطاعت کریں گے، اور رسولوں کے حکم کی تعمیل کریں گے۔

”کیا ہم نے تمہیں اتنی عمر نہیں دی تھی جس میں نصیحت حاصل کرنے والا نصیحت حاصل کر سکتا تھا؟“ یہ ان کی دعا کا جواب ہے، یعنی: ان سے کہا جائے گا، چنانچہ ”قول“ یہاں پوشیدہ ہے۔ بخاری نے باب قائم کیا: ”باب: جو شخص ساٹھ سال کی عمر کو پہنچ گیا، اللہ نے اس کی عمر کے معاملے میں اس کا عذر ختم کر دیا۔“

(١) المحتسب ٢/ ٢٠٢، ابن جنی نے کہا: اور مفعول محذوف ہے، یعنی: ان پر موت کا فیصلہ نہیں کیا گیا۔ (٢) اعراب القرآن للنحاس ٣/ ٣٤٧، اور بریکٹ میں گزرا ہوا حصہ ان ہی سے ہے۔ (٣) یہ شعر سلامہ بن جندل کا ہے، اور یہ ان کے دیوان ص ١٢٥، اور الصحاح (ظنب) میں ہے۔ الجوہری نے کہا: ”الظنبوب“: پنڈلی کی خشک ہڈی، اس سے ان کی مراد جواب کی تیزی تھی، اور گھوڑے کو ہانکنے میں موزے کی پنڈلی پر کوڑے کی مار کو انہوں نے ظنبوب پر مارنا قرار دیا۔ الاصمعی نے دیوان کی شرح میں کہا: کہا جاتا ہے: ”اس کام کے لیے اس کی پنڈلی ماری گئی“: یعنی جب وہ اس میں سنجیدہ ہو گیا۔ (٤) الوسیط ٣/ ٥٠٦۔ (٥) (د) اور (ظ) میں: ”ومعنی“، بجائے: ”وہو معنی“۔

Page 389 Surah Fatir: Verses 36 - 37

Regarding the saying of Allah Almighty: {Did We not grant you life long enough for whoever would be reminded to take reminder? And the warner came to you} [Fatir: 37], meaning gray hair. Abd al-Salam ibn Mutahhar narrated to us, saying: Umar ibn Ali narrated to us, saying: Ma'n ibn Muhammad al-Ghifari narrated to us, from Sa'id ibn Abi Sa'id al-Maqburi, from Abu Hurayrah, from the Prophet ﷺ, who said: "Allah excuses a person whose term He delays until He brings him to sixty years of age."(1) Al-Khattabi(2) said: "He excused him," meaning: He reached the furthest extent of excuse with him. From this is their saying: "He who warns is excused," meaning: he established his own excuse by providing advance warning. The meaning is: that whoever Allah grants a life of sixty years, no excuse remains for him; because sixty is close to the arena of deaths, and it is the age of turning back (to Allah), humility, anticipating death, and meeting Allah Almighty. In it is excuse after excuse(3); the first through the Prophet ﷺ, and deaths(4) at forty and sixty(5). Ali, Ibn Abbas, and Abu Hurayrah said regarding the interpretation of Allah's saying: {Did We not grant you life long enough for whoever would be reminded to take reminder?}: "It is sixty years."(6) It has been narrated from the Prophet ﷺ that he said in his sermon: "Indeed, He has reached the ultimate excuse who preceded with warning, and a caller on behalf of Allah Almighty calls out to those in their sixties: {Did We not grant you life long enough for whoever would be reminded to take reminder? And the warner came to you}"(7).

---

(1) Sahih al-Bukhari (6419), and it is with Ahmad (7713). His saying: "meaning gray hair" is in some narrations of al-Bukhari but not others, as mentioned by Hafiz Ibn Hajar in al-Fath 11/239. (2) Similarly in Gharib al-Hadith by him 2/359. (3) In (D): warning, and in (Zha): his warning. (4) Meaning: frequent occurrences of death. Mu'jam Matn al-Lughah (mawt). It occurred in (Z) and (Zha) as: "al-marratan" (the two times) instead of "al-mawtān" (deaths). See the following comment. (5) Similar words were mentioned previously in 9/322, including: "In it is excuse after excuse, the first through the Prophet ﷺ, and the second through gray hair, and that is upon reaching forty." (6) Narrated from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) by Abd al-Razzaq 2/138, and al-Tabari 19/385. Narrated from Ali (may Allah be pleased with him) by al-Tabari 19/386. As for Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him), the marfu' hadith was mentioned earlier: "Allah excuses a person..." and al-Ramahurmuzi narrated it similarly in al-Amthal p. 98 and added after it: {Did We not grant you life long enough for whoever would be reminded to take reminder? And the warner

came to you}. (7) We have not found it with this exact wording, but something similar was narrated from Ibn Abbas as follows.

पृष्ठ ३८९ सूरह फातिर: आयत ३६ - ३७

अल्लाह तआला के इस कथन के संबंध में: {क्या हमने तुम्हें इतनी आयु नहीं दी थी कि जिसमें जो कोई चेतना प्राप्त करना चाहता, चेतना प्राप्त कर लेता? और तुम्हारे पास डराने वाला (भी) आ चुका था} [फातिर: ३७], यानी बुढ़ापे के सफेद बाल। हमें अब्द अल-सलाम बिन मुतहर ने बताया, उन्होंने कहा: हमें उमर बिन अली ने बताया, उन्होंने कहा: हमें मान बिन मुहम्मद अल-गीफारी ने सईद बिन अबी सईद अल-मकबुरी से, उन्होंने अबू हुरैरा से और उन्होंने नबी ﷺ से रिवायत किया कि आपने फरमाया: "अल्लाह उस व्यक्ति के लिए कोई बहाना नहीं छोड़ता जिसकी मौत को वह साठ साल की उम्र तक टाल देता है।" (१) अल-खत्ताबी (२) ने कहा: "उसे माफ़ कर दिया," अर्थात: उसने उसके साथ उज़्र (बहाने) की अंतिम सीमा तक पहुँच गया। इसी से उनकी कहावत है: "जिसने चेतावनी दी उसने अपना उज़्र पेश कर दिया," यानी: उसने पहले से चेतावनी देकर अपनी ओर से उज़्र (बहाना) स्थापित कर दिया। इसका अर्थ यह है कि: जिसे अल्लाह साठ साल की उम्र देता है, उसके पास कोई बहाना नहीं बचता; क्योंकि साठ साल की उम्र मौत के करीब होती है, और यह पश्चाताप, विनम्रता, मृत्यु की प्रतीक्षा और अल्लाह तआला से मिलने की उम्र है। इसमें उज़्र के बाद उज़्र है (३); पहला नबी ﷺ के माध्यम से, और मौतों (४) का चालीस और साठ साल में होना (५)। अली, इब्न अब्बास और अबू हुरैरा ने अल्लाह के इस कथन की व्याख्या में कहा: {क्या हमने तुम्हें इतनी आयु नहीं दी थी कि जिसमें जो कोई चेतना प्राप्त करना चाहता, चेतना प्राप्त कर लेता?}: "यह साठ साल है।" (६) नबी ﷺ से रिवायत है कि आपने अपने उपदेश में फरमाया: "बेशक, उसने उज़्र पेश करने की पराकाष्ठा कर दी जिसने पहले ही चेतावनी दे दी थी, और अल्लाह तआला की ओर से एक पुकारने वाला साठ साल वालों को पुकारता है: {क्या हमने तुम्हें इतनी आयु नहीं दी थी कि जिसमें जो कोई चेतना प्राप्त करना चाहता, चेतना प्राप्त कर लेता? और तुम्हारे पास डराने वाला (भी) आ चुका था}" (७)।

---

(१) सहीह अल-बुखारी (६४१९), और यह अहमद (७७१३) के पास भी है। उनका यह कहना: "यानी सफेद बाल," बुखारी की कुछ रिवायतों में है और कुछ में नहीं, जैसा कि हाफिज इब्न हजर ने अल-फतह ११/२३९ में उल्लेख किया है। (२) उनकी पुस्तक 'गरीब अल-हदीस' २/३५९ में इसी तरह है। (३) (द) में: 'चेतावनी', और (ज़) में: 'उसकी चेतावनी'। (४) अर्थात: मृत्यु की अधिकता। मुजम मतन अल-लुगाह (मौत)। (ज़) और (ज़) में 'अल-मौतान' के बजाय 'अल-मरातन' (दो बार) आया है। अगली टिप्पणी देखें। (५) इस तरह की बात पहले ९/३२२ में आ चुकी है, जिसमें है: "इसमें उज़्र के बाद उज़्र है, पहला नबी ﷺ के माध्यम से, और दूसरा सफेद बालों के माध्यम से, और वह चालीस साल पूरे होने

पर होता है।" (६) इसे इब्न अब्बास (रज़ि.) से अब्द अल-रज्जाक २/१३८ और अल-तबरी १९/३८५ ने रिवायत किया है। और अली (रज़ि.) से अल-तबरी १९/३८६ ने। जहाँ तक अबू हुरैरा (रज़ि.) की बात है, तो उनसे संबंधित 'मरफ़ू हदीस पहले आ चुकी है: "अल्लाह ने उस व्यक्ति के लिए उज़्र..." और अल-रामहुरमुजी ने इसे 'अल-अमथाल' पृष्ठ ९८ में इसी तरह रिवायत किया है और इसके बाद जोड़ा है: {क्या हमने तुम्हें इतनी आयु नहीं दी थी कि जिसमें जो कोई चेतना प्राप्त करना चाहता, चेतना प्राप्त कर लेता? और तुम्हारे पास डराने वाला (भी) आ चुका था}। (७) हमें यह इन शब्दों के साथ नहीं मिली, लेकिन इब्न अब्बास से इसके जैसा ही रिवायत किया गया है जैसा कि आगे आएगा।

صفحہ ۳۸۹ سورہ فاطر: آیات ۳۶ - ۳۷

اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں: {کیا ہم نے تمہیں اتنی عمر نہ دی تھی کہ جس میں جو نصیحت حاصل کرنا چاہتا وہ نصیحت حاصل کر لیتا؟ اور تمہارے پاس ڈرانے والا (بھی) آ چکا تھا} [فاطر: ۳۷]، یعنی بڑھاپے کی سفیدی۔ ہمیں عبدالسلام بن مطہر نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں عمر بن علی نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں معن بن محمد الغفاری نے سعید بن ابی سعید المقبری سے، انہوں نے ابوہریرہ سے، اور انہوں نے نبی ﷺ سے روایت کیا کہ آپ نے فرمایا: "اللہ اس شخص کا عذر ختم کر دیتا ہے جس کی موت کو وہ ساٹھ سال کی عمر تک موخر کر دیتا ہے۔" (۱) الخطابی (۲) نے کہا: "اس نے اسے معذور قرار دیا،" یعنی: اس نے اس کے ساتھ عذر کی آخری حد تک پہنچا دیا۔ اسی سے ان کا قول ہے: "جس نے خبردار کر دیا اس نے عذر قائم کر دیا،" یعنی: اس نے پہلے سے تنبیہ کر کے اپنا عذر پیش کر دیا۔ اس کا مطلب یہ ہے کہ: جسے اللہ نے ساٹھ سال کی زندگی دی، اس کے پاس اب کوئی عذر باقی نہیں رہا؛ کیونکہ ساٹھ سال کی عمر موت کے قریب ہونے کا وقت ہے، اور یہ رجوع، عاجزی، موت کا انتظار اور اللہ تعالیٰ سے ملاقات کی عمر ہے۔ اس میں عذر کے بعد عذر ہے (۳)؛ پہلا نبی ﷺ کے ذریعے، اور موتوں (۴) کا چالیس اور ساٹھ سال میں ہونا (۵)۔ حضرت علی، ابن عباس اور ابوہریرہ نے اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر میں کہا: {کیا ہم نے تمہیں اتنی عمر نہ دی تھی کہ جس میں جو نصیحت حاصل کرنا چاہتا وہ نصیحت حاصل کر لیتا؟}: "اس سے مراد ساٹھ سال ہے۔" (۶) نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے اپنے وعظ میں فرمایا: "بے شک اس نے عذر پیش کرنے کی انتہا کر دی جس نے پہلے ہی انتباہ کر دیا تھا، اور اللہ تعالیٰ کی طرف سے ایک منادی ساٹھ سال والوں کو پکارتا ہے: {کیا ہم نے

تمہیں اتنی عمر نہ دی تھی کہ جس میں جو نصیحت حاصل کرنا چاہتا وہ نصیحت حاصل کر لیتا؟ اور تمہارے پاس ڈرانے والا (بھی) آ چکا تھا}" (۷)۔

---

(۱) صحیح بخاری (۶۴۱۹)، اور یہ احمد (۷۷۱۳) کے ہاں بھی ہے، اور ان کا قول: "یعنی بڑھاپے کی سفیدی،" بخاری کی بعض روایات میں ہے اور بعض میں نہیں، جیسا کہ حافظ ابن حجر نے الفتح ۱۱/ ۲۳۹ میں ذکر کیا ہے۔ (۲) ان کی کتاب 'غریب الحدیث' ۲/ ۳۵۹ میں اسی طرح ہے۔ (۳) (د) میں: 'انتباہ'، اور (ظ) میں: 'اس کا انتباہ'۔ (۴) یعنی: موتوں کا کثرت سے وقوع پذیر ہونا۔ معجم متن اللغہ (موت)۔ (ز) اور (ظ) میں 'الموتان' کے بجائے 'المرتان' واقع ہوا ہے۔ اگلا تبصرہ ملاحظہ کریں۔ (۵) اس کلام کی مثل پہلے ۹/ ۳۲۲ میں گزر چکی ہے، جس میں ہے: "اس میں عذر کے بعد عذر ہے، پہلا نبی ﷺ کے ذریعے، اور دوسرا بڑھاپے کی سفیدی کے ذریعے، اور وہ چالیس سال مکمل ہونے پر ہوتا ہے۔" (۶) اسے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے عبدالرزاق ۲/ ۱۳۸ اور طبری ۱۹/ ۳۸۵ نے روایت کیا ہے۔ اور حضرت علی رضی اللہ عنہ سے طبری ۱۹/ ۳۸۶ نے۔ جہاں تک ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کا تعلق ہے تو ان سے متعلق مرفوع حدیث پہلے گزر چکی ہے: "اللہ نے اس شخص کا عذر..." اور اسے الرامهرمزي نے 'الامثال' ص ۹۸ میں اسی طرح روایت کیا ہے اور اس کے بعد اضافہ کیا ہے: {کیا ہم نے تمہیں اتنی عمر نہ دی تھی کہ جس میں جو نصیحت حاصل کرنا چاہتا وہ نصیحت حاصل کر لیتا؟ اور تمہارے پاس ڈرانے والا (بھی) آ چکا تھا}۔ (۷) ہمیں یہ ان الفاظ کے ساتھ نہیں ملی، البتہ ابن عباس سے اس جیسا ہی مروی ہے جیسا کہ آگے آئے گا۔

Page 390 Surah Fatir: Verses 36-37

Al-Tirmidhi al-Hakim mentioned from the hadith of 'Ata bin Abi Rabah, from Ibn Abbas who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "When the Day of Resurrection comes, the sixty-year-olds will be called, and that is the age about which Allah said: {Did We not grant you life enough for whoever would take admonition to take it?} (1).

And from Ibn Abbas also: that it is forty years. The same was reported from Al-Hasan al-Basri and Masruq (2). There is also a basis for this opinion, and it is correct. The evidence for it is the saying of the Almighty: {until, when he reaches maturity and reaches forty years} [Al-Ahqaf: 15]. For at forty, minds reach their peak, and what comes before and after that is less than it, and Allah knows best.

Malik said: I found the people of knowledge in our land seeking the world and mixing with people, until one of them reached forty years old. When they reached it, they secluded themselves from people and occupied themselves with the Hereafter until death came to them. This meaning has already been mentioned in Surah Al-A'raf (3).

Ibn Majah narrated from Abu Hurairah that the Messenger of Allah ﷺ said: "The lifespans of my Ummah are between sixty and seventy, and few of them exceed that" (4).

The Almighty's saying: {and there came to you the warner}. It has been read as: "and there came to you the warners" (5). There is disagreement about its meaning; it was said: the Quran. And it was said: the Messenger; this was said by Zaid bin Ali and Ibn Zaid (6). Ibn Abbas, Ikrimah, Sufyan, Waki', Al-Husayn bin Al-Fadl, Al-Farra', and Al-Tabari said: it is grey hair (7).

Footnotes: (1) Nawadir al-Usul p. 177, and narrated by al-Tabari 19/385, and al-Tabarani in al-Kabir (11415), and in its chain is Ibrahim bin al-Fadl, Al-Hafiz said in al-Taqrib: he is abandoned (matruk). (2) Narrated by al-Tabari 19/384 from Ibn Abbas and Masruq. And mentioned from al-Hasan al-Baghawi 3/573. (3) 9/322. (4) Sunan Ibn Majah (4236), and previously 5/218. (5) Al-Kashshaf 3/311. (6) Narrated by al-Tabari 19/387 from Ibn Zaid. (7) Narrated from Ibn Abbas by Al-Bayhaqi 3/370, and previously 9/322, and mentioned from Ikrimah, Sufyan and Waki' by Al-Baghawi =

पृष्ठ ३९० सूरा फ़ातिर: आयत ३६-३७

अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम ने अता बिन अबी रबाह की हदीस से उल्लेख किया है, इब्न अब्बास से कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जब क़यामत का दिन होगा, साठ साल की उम्र वालों को पुकारा जाएगा, और यह वह उम्र है जिसके बारे में अल्लाह ने कहा है: {क्या हमने तुम्हें इतनी उम्र नहीं दी थी कि जिसमें नसीहत हासिल करने वाला नसीहत हासिल कर सके?} (१)।

और इब्न अब्बास से यह भी रिवायत है कि: यह चालीस साल है। अल-हसन अल-बसरी और मसरूक से भी ऐसा ही रिवायत है (२)। इस राय का भी एक आधार है, और यह सही है। इसके लिए प्रमाण सर्वशक्तिमान अल्लाह का यह कथन है: {यहाँ तक कि जब वह अपनी परिपक्वता को पहुँच गया और चालीस वर्ष का हो गया} [अल-अहक़ाफ़: १५]। क्योंकि चालीस वर्ष में बुद्धि अपनी चरम सीमा पर पहुँच जाती है, और इससे पहले और बाद की बुद्धि इससे कम होती है, और अल्लाह ही सबसे बेहतर जानता है।

मलिक ने कहा: मैंने अपने देश के विद्वानों को पाया कि वे दुनिया की तलाश में रहते और लोगों से मेल-जोल रखते थे, जब तक कि उनमें से कोई चालीस साल का न हो जाता। जब वे चालीस साल के हो जाते, तो वे लोगों से अलग हो जाते और मौत आने तक आखिरत के कामों में लग जाते। यह अर्थ सूरा अल-आराफ़ में पहले भी आ चुका है (३)।

इब्न माजह ने अबू हुरैरा से रिवायत किया है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "मेरी उम्मत की उम्र साठ से सत्तर के बीच है, और उनमें से बहुत कम ही इससे आगे बढ़ते हैं" (४)।

सर्वशक्तिमान का कथन: {और तुम्हारे पास डराने वाला आया}। इसे इस प्रकार भी पढ़ा गया है: "और तुम्हारे पास डराने वाले आए" (५)। इसके अर्थ में मतभेद है; कहा गया: क़ुरआन। और कहा गया: रसूल; यह ज़ैद बिन अली और इब्न ज़ैद ने कहा (६)। इब्न अब्बास, इकरीमा, सुफियान, वकी', अल-हुसैन बिन अल-फ़ज़ल, अल-फ़र्रा और अल-तबरी ने कहा: यह सफेद बाल हैं (७)।

पाद-टिप्पणियाँ: (१) नवादिर अल-उसूल पृ. १७७, और इसे अल-तबरी १९/३८५ और अल-तबरानी ने अल-कबीर (११४१५) में रिवायत किया है, और इसकी सनद में इब्राहिम बिन अल-फ़ज़ल है, अल-हाफ़िज़ ने अल-तक़रीब में कहा है: वह छोड़ा हुआ (मतरूक) है। (२) इसे अल-तबरी १९/३८४ ने इब्न अब्बास और मसरूक से रिवायत किया है। और अल-हसन अल-बगवी ३/५७३ से इसका उल्लेख किया है। (३) ९/३२२। (४) सुनन इब्न माजह (४२३६), और पहले ५/२१८। (५) अल-कश्शाफ ३/३११।

(६) इसे अल-तबरी १९/३८७ ने इब्न ज़ैद से रिवायत किया है। (७) इसे इब्न अब्बास से अल-बैहकी ३/३७० और पहले ९/३२२ ने रिवायत किया है, और इकरीमा, सुफियान और वकी' से अल-बगवी ने उल्लेख किया है =

صفحہ ۳۹۰ سورہ فاطر: آیت ۳۶-۳۷

الترمذی الحکیم نے عطاء بن ابی رباح کی حدیث سے، ابن عباس رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «جب قیامت کا دن ہوگا تو ساٹھ سال والوں کو پکارا جائے گا، اور یہ وہ عمر ہے جس کے بارے میں اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿کیا ہم نے تمہیں اتنی عمر نہ دی تھی کہ جس میں نصیحت حاصل کرنے والا نصیحت حاصل کر لیتا؟﴾ (۱)۔

اور ابن عباس سے یہ بھی مروی ہے کہ: یہ چالیس سال ہے۔ الحسن البصری اور مسروق سے بھی اسی طرح مروی ہے (۲)۔ اس قول کی بھی ایک توجیہ ہے، اور وہ صحیح ہے؛ اور اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿یہاں تک کہ جب وہ اپنی پختگی کو پہنچا اور چالیس سال کا ہو گیا﴾ [الاحقاف: ۱۵]۔ پس چالیس سال میں عقلیں اپنی انتہا کو پہنچ جاتی ہیں، اور اس سے پہلے اور بعد کی عقل اس سے کم ہوتی ہے، واللہ اعلم۔

مالک رحمہ اللہ نے فرمایا: میں نے اپنے شہر کے اہل علم کو پایا کہ وہ دنیا طلب کرتے اور لوگوں سے میل جول رکھتے تھے، یہاں تک کہ ان میں سے کوئی چالیس سال کا ہو جاتا، تو جب وہ اس عمر کو پہنچ جاتے تو لوگوں سے علیحدگی اختیار کر لیتے اور موت آنے تک آخرت کے کاموں میں مشغول ہو جاتے۔ یہ معنی سورہ الاعراف میں گزر چکا ہے (۳)۔

ابن ماجہ نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «میری امت کی عمریں ساٹھ سے ستر کے درمیان ہیں، اور ان میں سے بہت کم ہیں جو اس سے تجاوز کرتے ہیں» (۴)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور تمہارے پاس ڈرانے والا آیا﴾، اور اسے "اور تمہارے پاس ڈرانے والے آئے" بھی پڑھا گیا ہے (۵) اور اس میں اختلاف ہے؛ پس کہا گیا: قرآن۔ اور کہا گیا: رسول؛ یہ زید بن علی اور ابن زید کا قول ہے (۶)۔ اور ابن عباس، عکرمہ، سفیان، وکیع، الحسین بن الفضل، الفراء اور الطبری نے کہا: وہ بڑھاپا (سفید بال) ہے (۷)۔

حواشی: (۱) نوادر الاصول ص ۱۷۷، اور اسے الطبری ۱۹/۳۸۵، اور الطبرانی نے الکبیر (۱۱۴۱۵) میں روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں ابراہیم بن الفضل ہے، حافظ نے التقریب میں کہا ہے: وہ متروک ہے۔ (۲) اسے الطبری ۱۹/۳۸۴ نے ابن عباس اور مسروق سے روایت کیا ہے۔ اور اسے الحسن البغوی ۳/۵۷۳ سے ذکر کیا ہے۔ (۳) ۹/۳۲۲۔ (۴) سنن ابن ماجہ (۴۲۳۶)، اور سابقہ ۵/۲۱۸۔ (۵) الکشاف ۳/۳۱۱۔ (۶) اسے الطبری ۱۹/۳۸۷ نے ابن زید سے روایت کیا ہے۔ (۷) اسے ابن عباس سے البیہقی ۳/۳۷۰ نے روایت کیا ہے، اور سابقہ ۹/۳۲۲، اور اسے عکرمہ، سفیان اور وکیع سے البغوی نے ذکر کیا ہے =

391

Surah Fatir: Verses 36-37

It was said: The warner is fever. And it was said: The death of family and relatives. And it was said: Completeness of intellect(1). And "the warner" means warning.

I say: Greying hair, fever, and the death of family are all warnings of death; the Prophet (peace be upon him) said: "Fever is the harbinger of death"(2). Al-Azhari said: It means that fever is the messenger of death(3), meaning: it is as if it senses its arrival and warns of its coming. Greying hair is also a warner; because it comes at the age of maturity, which is a sign of leaving the age of youth, which is the age of fun and play. He said:

I saw greying hair as one of the warnings of death ... for its owner, and it is sufficient as a warner.

Another said:

I said to her: Greying hair is the warner of my life ... and I will not blacken the face of the warner(4).

As for the death of family, relatives, companions, and brothers; it is a warning of departure at every time and occasion, and moment and season. He said:

I see you carrying them and you do not bring them back ... it is as if I see you being carried and not returned.

Another said:

Death at every moment spreads the shroud ... while we are in heedlessness of what is intended for us(5).

= 3/573. Mentioned from Al-Farra' and Al-Tabari by Al-Mawardi in 'An-Nukat wal-'Uyun' 4/476, and it was mentioned previously in a biography in Bukhari recently. (1) These opinions were mentioned by Al-Mawardi in 'An-Nukat wal-'Uyun' 4/476. (2) A segment of a Hadith narrated by Ibn Qani' in 'Mu'jam al-Sahaba' 2/164, and Al-Tabarani as in 'Majma' al-Zawa'id' 5/94-95 from the Hadith of Abd al-Rahman bin al-Murqa' (peace be upon him). Al-Haythami said: It contains Al-Muhabbir bin Harun, whom I do not know, and the rest of its narrators are trustworthy. End. And Al-Bayhaqi narrated it in 'Al-Shu'ab' (9870) from Al-Hasan as a Mursal Hadith. (3) Tahdhib al-Lugha 14/163. (4) Al-Mubarrad attributed it in 'Al-Kamil' 2/703 to Al-Ghutayni, and it

is unattributed in 'Uyun al-Akhbar' 4/51, and 'Al-'Iqd al-Farid' 3/51. (5) The verse is by Muhammad bin Abdullah bin Isa, known as Ibn Abi Zamanin, as in 'Jadhwat al-Muqtabis' p. 57, and 'Al-Sila' by Ibn Bashkuwal p. 484.

391

सूरा फातिर: आयत 36 - 37

कहा गया है: चेतावनी देने वाला 'बुखार' है। और कहा गया: परिवार और रिश्तेदारों की मृत्यु। और कहा गया: बुद्धि की पूर्णता (1)। और चेतावनी देने वाले का अर्थ 'चेतावनी' है।

मैं कहता हूँ: सफेद बाल (बुढ़ापा), बुखार और परिवार की मृत्यु, ये सभी मृत्यु की चेतावनियाँ हैं; पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "बुखार मौत का दूत है" (2)। अल-अज़हरी ने कहा: इसका अर्थ है कि बुखार मौत का संदेशवाहक है (3), यानी: मानो वह उसके आगमन का आभास कराता है और उसके आने की चेतावनी देता है। सफेद बाल भी एक चेतावनी देने वाले हैं; क्योंकि यह परिपक्वता की उम्र में आता है, जो लड़कपन की उम्र छोड़ने का संकेत है जो खेल-कूद की उम्र होती है। कवि ने कहा:

मैंने सफेद बालों को मृत्यु की चेतावनियों में से देखा ... अपने मालिक के लिए, और चेतावनी देने वाले के रूप में यह काफी है।

दूसरे ने कहा:

मैंने उससे कहा: सफेद बाल मेरी उम्र की चेतावनी देने वाले हैं ... और मैं चेतावनी देने वाले का चेहरा काला (बालों को रंगना) नहीं करूँगा (4)।

जहाँ तक परिवार, रिश्तेदारों, साथियों और भाइयों की मृत्यु का प्रश्न है; तो यह हर समय, हर अवसर और हर क्षण प्रस्थान (कूच) की चेतावनी है। कवि ने कहा:

मैं तुम्हें उन्हें ले जाते हुए देखता हूँ और तुम उन्हें वापस नहीं लाते ... मानो मैं तुम्हें देख रहा हूँ कि तुम्हें ले जाया गया और तुम वापस नहीं आए।

एक अन्य ने कहा:

मृत्यु हर क्षण कफ़न फैलाती है ... और हम उस चीज़ से बेखबर हैं जो हमारे साथ होने वाली है (5)।

= 3/573. अल-फर्रा और अल-तबरी से अल-मावर्दी ने 'अन-नुकात वल-उयून' 4/476 में इसका उल्लेख किया है, और हाल ही में बुखारी में एक जीवनी में इसका उल्लेख किया गया है। (1) अल-

मावर्दी ने 'अन-नुकात वल-उयून' 4/476 में इन कथनों का उल्लेख किया है। (2) इब्न कानी ने 'मोजम अल-सहाबा' 2/164 में हदीस का एक हिस्सा उद्धृत किया है, और अल-तबरानी ने जैसा कि 'मजमा अल-ज़वाइद' 5/94-95 में अब्द अल-रहमान बिन अल-मुरका (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की हदीस से उद्धृत किया है। अल-हैथमी ने कहा: इसमें अल-मुहब्बीर बिन हारून है, जिसे मैं नहीं जानता, और इसके बाकी वर्णनकर्ता विश्वसनीय हैं। समाप्त। और अल-बैहाकी ने इसे 'अल-शुअब' (9870) में अल-हसन से मुरसल के रूप में उद्धृत किया है। (3) तहज़ीब अल-लुगा 14/163। (4) अल-मुबर्रद ने 'अल-कामिल' 2/703 में इसे अल-गुतैनी को जिम्मेदार ठहराया है, और यह 'उयून अल-अखबार' 4/51 और 'अल-इक्द अल-फरीद' 3/51 में बिना किसी श्रेय के है। (5) यह शेर मुहम्मद बिन अब्दुल्ला बिन ईसा का है, जिन्हें इब्न अबी ज़मानैन के नाम से जाना जाता है, जैसा कि 'जधवत अल-मुक्तबिस' पृ. 57 और इब्न बशकुवाल की 'अल-सिला' पृ. 484 में है।

391

سورۃ فاطر: آیات 36 - 37

اور کہا گیا: ڈرانے والا (نذیر) بخار ہے۔ اور کہا گیا: اہل و عیال اور رشتہ داروں کی موت۔ اور کہا گیا: عقل کا کامل ہونا (1)۔ اور نذیر کے معنی ہیں ڈرانا (انذار)۔

میں کہتا ہوں: بڑھاپا (سفید بال)، بخار اور اہل و عیال کی موت سب موت کی تنبیہ ہے؛ آپ ﷺ نے فرمایا: «بخار موت کا پیش خیمہ ہے» (2)۔ الازہری نے کہا: اس کا مطلب ہے کہ بخار موت کا قاصد ہے (3)، یعنی: گویا وہ اس کی آمد کا احساس دلاتا ہے اور اس کے آنے کی خبر دیتا ہے۔ بڑھاپا بھی نذیر ہے؛ کیونکہ یہ ادھیڑ عمری کے دور میں آتا ہے، اور یہ لڑکپن کے دور کے ختم ہونے کی علامت ہے جو کھیل کود کا دور ہوتا ہے، شاعر نے کہا:

میں نے بڑھاپے کو موت کے ڈراووں میں سے دیکھا ... اس کے مالک کے لیے، اور تیرے لیے نذیر کے طور پر یہی کافی ہے۔

دوسرے نے کہا:

میں نے اس سے کہا بڑھاپا میری عمر کا نذیر (ڈرانے والا) ہے ... اور میں نذیر کے چہرے کو سیاہ (خضاب سے) نہیں کروں گا (4)۔

رہی بات اہل و عیال، رشتہ داروں، دوستوں اور بھائیوں کی موت کی؛ تو یہ ہر وقت، ہر لمحہ اور ہر دور میں کوچ کر جانے کی تنبیہ ہے، شاعر نے کہا:

اور میں تجھے دیکھ رہا ہوں کہ تو انہیں اٹھائے لیے جا رہا ہے اور انہیں واپس نہیں لا رہا ... تو گویا میں تجھے دیکھ رہا ہوں کہ تو اٹھا لیا گیا اور پھر واپس نہ لایا گیا۔

کسی اور نے کہا:

موت ہر لمحہ کفن پھیلا رہی ہے ... اور ہم اس چیز سے غافل ہیں جو ہمارے ساتھ ہونے والی ہے (5)۔

= 3/573۔ اور اسے الفراء اور الطبری سے الماوردی نے النکت والعیون 4/476 میں ذکر کیا ہے، اور حال ہی میں بخاری کے ایک ترجمے میں گزر چکا ہے۔ (1) الماوردی نے یہ اقوال النکت والعیون 4/476 میں ذکر کیے ہیں۔ (2) ایک حدیث کا ٹکڑا ہے جسے ابن قانع نے معجم الصحابہ 2/164 میں، اور طبرانی نے جیسا کہ مجمع الزوائد 5/94-95 میں عبد الرحمن بن المرق ﷺ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ الہیثمی نے کہا: اس میں المحبر بن ہارون ہے، جسے میں نہیں جانتا، اور اس کے بقیہ راوی ثقہ ہیں۔ انتہیٰ۔ اور اسے بیہقی نے الشعب (9870) میں الحسن سے مرسلاً روایت کیا ہے۔ (3) تہذیب اللغۃ 14/163۔ (4) المبرد نے اسے الکامل 2/703 میں الغتینی کی طرف منسوب کیا ہے، اور یہ عیون الاخبار 4/51 اور العقد الفرید 3/51 میں بغیر کسی نسبت کے ہے۔ (5) یہ شعر محمد بن عبد اللہ بن عیسیٰ کا ہے جو ابن ابی زمنین کے نام سے مشہور ہیں، جیسا کہ جذوۃ المقتبس ص 57، اور الصلۃ لابن بشکوال ص 484 میں ہے۔

392 Surah Fatir: Verses 36 - 39

As for the perfection of the intellect, through it the realities of matters are known, and distinctions are made between good deeds and bad deeds. So the wise person works for his Hereafter and desires what is with his Lord; thus, it (the intellect) is a warner.

As for Muhammad ﷺ, Allah sent him as a bringer of glad tidings and a warner to His servants to cut off their excuses; Allah Almighty said: {so that mankind will have no argument against Allah after the messengers} [An-Nisa: 165], and He said: {And never would We punish until We sent a messenger} [Al-Isra: 15].

Allah's saying: {So taste [the punishment]} means the punishment of Hell; because you did not take heed nor did you take warning (1). {and there is for the wrongdoers no helper} i.e., protector from the punishment of Allah.

Allah's saying: {Indeed, Allah is Knower of the unseen [aspects] of the heavens and the earth. Indeed, He is Knowing of that within the breasts. 38}

Its meaning has been mentioned previously in other places. The meaning is: He knew that if He returned you to the world, you would not work righteousness, as He said: {But if they were returned, they would certainly revert to that which they were forbidden} [Al-An'am: 28]. And "Alim" (Knower), if it is without nunation (tanwin), it is suitable for the past, future, [and present]. If it is with nunation, it is not permissible for it to be for the past (2).

Allah's saying: {It is He who has made you successors upon the earth. And whoever disbelieves - upon him will be [the consequence of] his disbelief. And the disbelief of the disbelievers does not increase them with their Lord except in hatred, and the disbelief of the disbelievers does not increase them except in loss. 39}

Allah's saying: {It is He who has made you successors upon the earth} Qatadah said: Successor after successor, and generation after generation (3). And the "khalaf" (successor) is the one who follows the predecessor. Therefore, it was said to Abu Bakr: O Caliph (Khalifa) of Allah! He said: I am not the Caliph of Allah, but I am the Caliph of the Messenger of Allah ﷺ, and I am satisfied with that (4).

(1) In (Za): You did not believe nor did you obey. (2) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 3/375, and what was mentioned previously between brackets is from it. (3) An-Nukat wal-'Uyun 4/477, and it was recorded by Abd al-Razzaq 2/137, and at-Tabari

19/388-389. (4) Recorded by Ahmad (59) from the path of Ibn Abi Mulayka who said: It was said to Abu Bakr..., and Ibn Abi Mulayka did not meet Abu Bakr ﷺ.

392 सूरह फातिर: आयतें 36 - 39

जहाँ तक बुद्धि की पूर्णता का प्रश्न है, इसके माध्यम से मामलों की वास्तविकताओं को जाना जाता है, और अच्छे कर्मों और बुरे कर्मों के बीच अंतर किया जाता है। इसलिए बुद्धिमान व्यक्ति अपने परलोक के लिए कार्य करता है और अपने प्रभु के पास जो कुछ है उसकी इच्छा करता है; अतः, यह (बुद्धि) एक चेतावनी देने वाली है।

जहाँ तक मुहम्मद ﷺ का प्रश्न है, अल्लाह ने उन्हें अपने दासों के पास खुशखबरी देने वाला और डराने वाला बनाकर भेजा ताकि उनके बहानों को खत्म किया जा सके, अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {ताकि रसूलों के आ जाने के पश्चात लोगों के पास अल्लाह के विरुद्ध कोई तर्क न रहे} [अन-निसा: 165], और उसने कहा: {और हम तब तक दण्ड देने वाले नहीं हैं जब तक कि कोई रसूल न भेज दें} [अल-इसरा: 15]।

अल्लाह का कथन: {तो स्वाद चखो [दण्ड का]} का अर्थ है नरक का दण्ड; क्योंकि तुमने न तो ध्यान दिया और न ही नसीहत ली (1)। {और ज़ालिमों का कोई मददगार न होगा} यानी, अल्लाह के अज़ाब से बचाने वाला कोई नहीं।

अल्लाह का कथन: {निस्संदेह अल्लाह आकाशों और धरती के परोक्ष (अदृश्य) को जानने वाला है। निस्संदेह वह सीनों की बातों को भली-भांति जानता है। 38}

इसका अर्थ अन्य स्थानों पर पहले भी बताया जा चुका है। अर्थ यह है कि: वह जानता था कि यदि वह तुम्हें दुनिया में वापस भेज दे, तो तुम नेक काम नहीं करोगे, जैसा कि उसने कहा: {और यदि वे वापस भेजे जाएं तो वे फिर वही करने लगेंगे जिससे उन्हें रोका गया था} [अल-अन'आम: 28]। और "आलिम" (जानने वाला), यदि वह बिना तनवीन (नुनैशन) के है, तो वह भूतकाल, भविष्य और [वर्तमान] के लिए उपयुक्त है। यदि यह तनवीन के साथ है, तो इसका भूतकाल के लिए होना जायज़ नहीं है (2)।

अल्लाह का कथन: {वही है जिसने तुम्हें धरती में उत्तराधिकारी बनाया। फिर जिसने कुफ़्र (अविश्वास) किया, तो उसके कुफ़्र का भार उसी पर है। और काफिरों (अविश्वासियों) का कुफ़्र उनके रब के यहाँ केवल अप्रसन्नता (क्रोध) ही बढ़ाता है, और काफिरों का कुफ़्र केवल घाटा ही बढ़ाता है। 39}

अल्लाह का कथन: {वही है जिसने तुम्हें धरती में उत्तराधिकारी बनाया} क़तादा ने कहा: एक के बाद एक उत्तराधिकारी, और एक पीढ़ी के बाद दूसरी पीढ़ी (3)। और "ख़लफ़" (उत्तराधिकारी) वह है जो पूर्ववर्ती का अनुसरण करता है। इसलिए, अबू बक्र से कहा गया: ऐ अल्लाह के ख़लीफ़ा! उन्होंने कहा: मैं अल्लाह का ख़लीफ़ा नहीं हूँ, बल्कि मैं अल्लाह के रसूल ﷺ का ख़लीफ़ा हूँ, और मैं इससे संतुष्ट हूँ (4)।

(1) (ज़) में: न तुम ईमान लाए और न तुमने आज्ञा मानी। (2) इ'राब अल-कुरान अन-नहहास द्वारा 3/375, और कोष्ठक के बीच पहले जो उल्लेख किया गया था वह इसी से है। (3) अन-नुकत वल-उयून 4/477, और इसे अब्द अल-रज्ज़ाक 2/137, और अत-तबरी 19/388-389 द्वारा उद्धृत किया गया है। (4) अहमद (59) द्वारा इब्न अबी मुलैका के माध्यम से उद्धृत किया गया जिन्होंने कहा: अबू बक्र से कहा गया..., और इब्न अबी मुलैका ने अबू बक्र ﷺ को नहीं पाया।

جہاں تک عقل کے کمال کا تعلق ہے، اس کے ذریعے معاملات کے حقائق معلوم ہوتے ہیں اور نیکیوں اور برائیوں میں تمیز کی جاتی ہے، چنانچہ عقلمند شخص اپنی آخرت کے لیے کام کرتا ہے اور اپنے رب کے پاس موجود اجر کی رغبت رکھتا ہے، پس وہ (عقل) ڈرانے والی ہے۔

رہا معاملہ محمد ﷺ کا، تو اللہ نے انہیں اپنے بندوں کے پاس خوشخبری سنانے والا اور ڈرانے والا بنا کر بھیجا تاکہ ان کی حجتوں کو ختم کیا جا سکے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {تاکہ رسولوں (کے آنے) کے بعد لوگوں کے لیے اللہ پر کوئی حجت نہ رہے} [النساء: ۱۶۵] اور فرمایا: {اور ہم کبھی سزا دینے والے نہیں ہیں جب تک کہ کوئی رسول نہ بھیج دیں} [الإسراء: ۱۵]۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پس چکھو [عذاب کا مزہ]} اس سے مراد جہنم کا عذاب ہے؛ اس لیے کہ تم نے نہ عبرت حاصل کی اور نہ ہی نصیحت مانی (۱)۔ {اور ظالموں کا کوئی مددگار نہیں ہوگا} یعنی اللہ کے عذاب سے بچانے والا کوئی نہیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بے شک اللہ آسمانوں اور زمین کی چھپی ہوئی باتوں کو جاننے والا ہے، وہ تو سینوں کے اندر کی باتوں تک کو خوب جانتا ہے ۳۸}

اس کا معنی پہلے کئی مقامات پر گزر چکا ہے۔ مطلب یہ ہے کہ: وہ جانتا تھا کہ اگر وہ تمہیں دنیا کی طرف واپس لوٹا دے تو تم نیک اعمال نہیں کرو گے، جیسا کہ اس نے فرمایا: {اور اگر وہ واپس بھیجے جائیں تو پھر وہی کچھ کریں گے جس سے انہیں روکا گیا تھا} [الأنعام: ۲۸]۔ اور "عالم" (جاننے والا) اگر تنوین کے بغیر ہو تو وہ ماضی، مستقبل [اور حال] کے لیے درست ہوتا ہے، اور اگر وہ منون (تنوین کے ساتھ) ہو تو ماضی کے لیے اس کا استعمال جائز نہیں ہے (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وہی ہے جس نے تمہیں زمین میں جانشین بنایا، پھر جس نے کفر کیا تو اس کے کفر کا وبال اسی پر ہے، اور کافروں کے لیے ان کا کفر ان کے رب کے ہاں صرف ناراضگی ہی کو بڑھاتا ہے، اور کافروں کے لیے ان کا کفر صرف خسارے ہی کو بڑھاتا ہے ۳۹}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وہی ہے جس نے تمہیں زمین میں جانشین بنایا} قتادہ نے کہا: ایک کے بعد ایک جانشین، اور ایک نسل کے بعد دوسری نسل (۳)۔ اور "خلف" (جانشین) وہ ہوتا ہے جو پہلے والے کے بعد آنے والا ہو، اسی لیے ابوبکرؓ سے کہا گیا: اے اللہ کے خلیفہ! تو انہوں نے فرمایا: میں اللہ کا خلیفہ نہیں ہوں، بلکہ میں اللہ کے رسول ﷺ کا خلیفہ ہوں، اور میں اس پر راضی ہوں (۴)۔

(۱) (ظ) میں ہے: نہ تم ایمان لائے اور نہ ہی تم نے اطاعت کی۔ (۲) اعراب القرآن لِلنحاس ۳/ ۳۷۵، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان ہے وہ اسی سے لیا گیا ہے۔ (۳) النکت والعیون ۴/ ۴۷۷، اور اسے عبدالرزاق ۲/ ۱۳۷، اور طبری ۱۹/ ۳۸۸-۳۸۹ نے روایت کیا ہے۔ (۴) اسے احمد (۵۹) نے ابن ابی ملیکہ کے واسطے سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: ابوبکرؓ سے کہا گیا...، اور ابن ابی ملیکہ نے ابوبکرؓ کو نہیں پایا۔

Surah Fatir: Verses 39 - 40 393

"So whoever disbelieves - upon him is his disbelief" i.e.: the recompense for his disbelief, which is punishment and torment. "And the disbelief of the disbelievers does not increase them with their Lord except in hatred" i.e.: loathing and anger. "And the disbelief of the disbelievers does not increase them except in loss" i.e.: destruction and misguidance.

The Almighty's saying: "Say, 'Have you considered your 'partners' whom you invoke besides Allah? Show me what they have created of the earth, or have they a partnership [with Him] in the heavens? Or have We given them a book so they are [standing] on evidence therefrom? Rather, the wrongdoers do not promise each other except delusion.' (40)"

His saying: "Say, 'Have you considered your 'partners' whom you invoke'", "your partners" (shuraka'akum) is in the accusative case (mansub) due to vision (ru'yah), and it is not permissible to put it in the nominative case (raf'). It might be permissible in the nominative according to Sibawayh in their saying: "I knew Zaid who is his father?" because Zaid is, in meaning, the subject of inquiry. But if you said: "Have you seen Zaid who is his father?" the nominative would not be permissible. The difference between them is that the meaning of this is: tell me about him, and likewise the meaning of this: tell me about your partners whom you invoke besides Allah; did you worship them because they have a share in the creation of the heavens, or did they create anything of the earth? "Or have We given them a book" i.e.: or do they have a book We revealed to them about the partnership. In this was a refutation against whoever worshipped other than Allah Almighty; because they do not find in any of the books that Allah Almighty ordered that other than Him be worshipped(1).

"so they are [standing] on evidence therefrom" Ibn Kathir, Abu 'Amr, Hamzah, and Hafs from 'Asim read: "on evidence" (bayyinatin) in the singular, and the rest read it in the plural (bayyinat)(2). The two meanings are close, except that the plural reading is more appropriate; because whoever read it: "on evidence" (bayyinatin) either disagreed with the vast majority, or used the dialect of those who say: "Talhat came to me" (ja'ani Talhat)(3), stopping with a 'ta', and this is an irregular and rare dialect;

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/375-376. (2) Al-Sab'ah p. 535, and al-Taysir p. 182. (3) In (D) and (Z): Talhah. It matches what is in I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/376 and the speech is from him.

सूरह फातिर: आयतें 39 - 40 393

"तो जो कोई कुफ़्र (अविश्वास) करे, उस पर उसके कुफ़्र का बोझ है" यानी: उसके कुफ़्र का बदला, और वह दंड और अज़ाब (यातना) है। "और काफिरों का कुफ़्र उनके रब के पास नफरत के सिवा कुछ नहीं बढ़ाता" यानी: घृणा और क्रोध। "और काफिरों का कुफ़्र घाटे के सिवा कुछ नहीं बढ़ाता" यानी: विनाश और पथभ्रष्टता।

अल्लाह तआला का फरमान: "कह दो, 'क्या तुमने अपने उन साझीदारों को देखा है जिन्हें तुम अल्लाह के सिवा पुकारते हो? मुझे दिखाओ कि उन्होंने धरती में क्या पैदा किया है, या आकाशों में उनकी कोई साझेदारी है? या हमने उन्हें कोई किताब दी है कि वे उसके स्पष्ट प्रमाण पर हैं? बल्कि ये ज़ालिम (अत्याचारी) एक-दूसरे से धोखे के सिवा कोई वादा नहीं करते।' (40)"

उनका कहना: "कह दो, 'क्या तुमने अपने उन साझीदारों को देखा है जिन्हें तुम पुकारते हो'", "तुम्हारे साझीदार" (shuraka'akum) 'देखने' (दर्शन) के कारण कर्म कारक (mansub) में है, और इसे कर्ता कारक (raf') में रखना जायज़ नहीं है। सिबवैह के अनुसार उनके इस कथन में कर्ता कारक जायज़ हो सकता है: "मैंने जान लिया कि ज़ैद किसका पिता है?" क्योंकि ज़ैद अर्थ में पूछताछ का विषय है। और अगर आप कहें: "क्या आपने देखा कि ज़ैद किसका पिता है?" तो कर्ता कारक जायज़ नहीं होगा। उनके बीच अंतर यह है कि इसका अर्थ है: मुझे उसके बारे में बताओ, और इसी तरह इसका अर्थ है: मुझे अपने उन साझीदारों के बारे में बताओ जिन्हें तुम अल्लाह के सिवा पुकारते हो; क्या तुमने उनकी पूजा इसलिए की क्योंकि आकाशों के निर्माण में उनका कोई हिस्सा है, या उन्होंने पृथ्वी का कुछ हिस्सा बनाया है? "या हमने उन्हें कोई किताब दी है" यानी: या उनके पास कोई ऐसी किताब है जिसे हमने साझेदारी के बारे में उन पर उतारा है। इसमें उन लोगों का खंडन था जिन्होंने अल्लाह सर्वशक्तिमान के सिवा किसी और की पूजा की; क्योंकि उन्हें किसी भी किताब में यह नहीं मिलता कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अपने सिवा किसी और की पूजा करने का आदेश दिया हो(1)।

"तो वे उसके स्पष्ट प्रमाण पर हैं" इब्न कसीर, अबू अम्र, हमज़ाह और आसिम से हफ्स ने पढ़ा: "स्पष्ट प्रमाण पर" (bayyinatin) एकवचन में, और बाकी ने इसे बहुवचन (bayyinat) में पढ़ा(2)। दोनों अर्थ करीब हैं, सिवाय इसके कि बहुवचन वाला पाठ अधिक उपयुक्त है; क्योंकि जिसने इसे पढ़ा: "स्पष्ट प्रमाण पर" (bayyinatin) या तो उसने विशाल बहुमत से असहमति जताई, या उसने उन

लोगों की बोली का इस्तेमाल किया जो कहते हैं: "तलहत मेरे पास आया" (ja'ani Talhat)(3), 'ता' पर रुकते हुए, और यह एक अनियमित और दुर्लभ बोली है;

(1) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 3/375-376। (2) अल-साबआ पृ. 535, और अल-तयसीर पृ. 182। (3) (द) और (ज़) में: तलहा। यह अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 3/376 में जो है उसके अनुरूप है और यह बात उन्हीं की है।

سورہ فاطر: آیات ۳۹ - ۴۰ ۳۹۳

﴿فَمَن كَفَرَ فَعَلَيْهِ كُفْرُهُ﴾ یعنی: اس کے کفر کا بدلہ، اور وہ عذاب اور سزا ہے۔ ﴿وَلَا يَزِيدُ الْكَفِرِينَ كُفْرُهُمْ عِندَ رَبِّهِمْ إِلَّا مَقْتًا﴾ یعنی: بغض اور غصہ۔ ﴿وَلَا يَزِيدُ الْكَفِرِينَ كُفْرُهُمْ إِلَّا خَسَارًا﴾ یعنی: ہلاکت اور گمراہی۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُلْ أَرَءَيْتُمْ شُرَكَاءَكُمُ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِن دُونِ اللَّهِ أَرُونِي مَاذَا خَلَقُوا مِنَ الْأَرْضِ أَمْ لَهُمْ شِرْكٌ فِي السَّمَوَاتِ أَمْ ءَاتَيْنَهُمْ كِتَبًا فَهُمْ عَلَى بَيِّنَتٍ مِّنْهُ بَلْ إِن يَعِدُ الظَّلِمُونَ بَعْضُهُم بَعْضًا إِلَّا غُرُورًا ﴿٤٠﴾﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قُلْ أَرَءَيْتُمْ شُرَكَاءَكُمُ الَّذِينَ تَدْعُونَ﴾ لفظ "شرکاءکم" دیکھنے (رؤیت) کی بنا پر منسوب ہے، اور اسے مرفوع پڑھنا جائز نہیں ہے۔ سیبویہ کے نزدیک ان کے اس قول میں رفع جائز ہو سکتا ہے: "قد علمتُ زيداً أبو مَن هو؟" کیونکہ زید معنی کے اعتبار سے مستفہم عنہ (جس کے بارے میں سوال کیا جائے) ہے۔ اور اگر آپ کہیں: "أرأيت زيداً أبو من هو؟" تو رفع جائز نہیں ہوگا۔ ان دونوں کے درمیان فرق یہ ہے کہ اس کا معنی ہے: مجھے اس کے بارے میں بتاؤ، اور اسی طرح اس کا معنی ہے: مجھے اپنے ان شریکوں کے بارے میں بتاؤ جنہیں تم اللہ کے سوا پکارتے ہو، کیا تم نے ان کی عبادت اس لیے کی کہ آسمانوں کی تخلیق میں ان کی کوئی شرکت ہے، یا انہوں نے زمین میں سے کچھ پیدا کیا ہے؟ ﴿أَمْ ءَاتَيْنَهُمْ كِتَبًا﴾ یعنی: یا ان کے پاس کوئی کتاب ہے جو ہم نے ان پر شرکت کے بارے میں نازل کی ہے۔ اس میں ان لوگوں کا رد تھا جنہوں نے اللہ عزوجل کے سوا کسی اور کی عبادت کی؛ کیونکہ وہ کسی بھی کتاب میں یہ نہیں پاتے کہ اللہ عزوجل نے اپنے سوا کسی اور کی عبادت کا حکم دیا ہو(۱)۔

﴿فَهُمْ عَلَى بَيِّنَتٍ مِّنْهُ﴾ ابن کثیر، ابو عمرو، حمزہ اور حفص عن عاصم نے ﴿عَلَى بَيِّنَتٍ﴾ واحد (singular) پڑھا ہے، اور باقی سب نے اسے جمع (plural) پڑھا ہے(۲)۔ دونوں معانی قریب قریب ہیں سوائے اس کے کہ جمع کی قرات زیادہ بہتر ہے؛ کیونکہ جس نے اسے ﴿عَلَى بَيِّنَةٍ﴾ پڑھا وہ یا تو سواد اعظم (اکثریت) کی مخالفت کرنے والا ہے، یا پھر وہ ان لوگوں کی لغت پر ہے جو کہتے ہیں: "جاءني طلحت"(۳) (طلحہ کی جگہ طلحت)، تو وہ 'ت' پر وقف کرتے ہیں، اور یہ ایک شاذ اور قلیل لغت ہے۔

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۳/ ۳۷۵-۳۷٦۔ (۲) السبعة ص٥٣٥، والتيسير ص١٨٢۔ (۳) (د) اور (ظ) میں: طلحہ۔ یہ نحاس کی اعراب القرآن ۳/ ۳۷٦ کے موافق ہے اور یہ کلام انہی کا ہے۔

394 Surah Fatir: Verses 40 - 41

Al-Nahhas said (1).

Abu Hatim and Abu Ubaid said: The plural form is more appropriate because it matches the script, as it is in the Mushaf of Uthman: "bayyināt" (clear proofs) with the alif and ta.

{Nay, but the wrong-doers promise one another nothing but delusions} i.e., falsehoods that deceive. This is what the leaders say to the commoners: "Indeed, these gods benefit you and bring you closer [to God]." It is also said: Indeed, Satan promises the polytheists that. And it is said: he promised them that they would be victorious over them.

Allah's saying: {Indeed, Allah holds the heavens and the earth, lest they cease. And if they should cease, no one could hold them [in place] after Him. Indeed, He is ever Forbearing and Forgiving (41)}.

Allah's saying: {Indeed, Allah holds the heavens and the earth, lest they cease}. When He explained that their gods are not capable of creating anything in the heavens and the earth, He explained that their Creator and Sustainer is Allah. Therefore, no event exists except by His creation, and nothing remains except by His preservation. And "an" [in "an tazula"] is in the position of the accusative (nasb) meaning: dislike that they should cease, or so that they should not cease, or it is interpreted according to the meaning; because the meaning is: Indeed, Allah prevents the heavens and the earth from (2) ceasing. According to this, there is no need for an implied meaning [idmar]. This is the opinion of Al-Zajjaj (3).

{And if they should cease, no one could hold them [in place] after Him}. Al-Farra said (4): i.e., even if they were to cease, no one could hold them back, and "in" means "ma" [negation]. He said: it is similar to His saying: {But if We send a wind and they see it [the plant] turned yellow, they would surely continue thereafter to disbelieve} [Ar-Rum: 51]. It is also said: what is meant is their cessation on the Day of Resurrection (5).

---

(1) In I'rab al-Qur'an 3/376. (2) His words: "from", from (Z), and it matches what is in Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 4/273, and I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/376, and the speech is from him. (3) In Ma'ani al-Qur'an 4/273. (4) In Ma'ani al-Qur'an 2/370, and

the author quoted it from him via Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/376. (5) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 4/273-274.

३९४ सूरह फ़ातिर: आयतें ४० - ४१

अल-नह्हास ने कहा (१)।

अबू हातिम और अबू उबैद ने कहा: बहुवचन रूप अधिक उपयुक्त है क्योंकि यह लिपि के अनुरूप है, जैसा कि उस्मान की मुसहफ़ में है: "बय्यिनात" (स्पष्ट प्रमाण) अलिफ़ और ता के साथ।

{नहीं, बल्कि ज़ालिम एक-दूसरे से केवल धोखे का ही वादा करते हैं} अर्थात: वे असत्य बातें जो धोखा देती हैं। यह सरदारों द्वारा आम लोगों से कही जाने वाली बात है: "कि ये देवता तुम्हें लाभ पहुँचाते हैं और तुम्हें (ईश्वर के) करीब लाते हैं।" और यह भी कहा गया है कि शैतान मुशरिकों (बहुदेववादियों) से ऐसा वादा करता है। और कहा गया है: उसने उनसे वादा किया था कि वे उन पर विजयी होंगे।

अल्लाह का कथन: {निस्संदेह, अल्लाह ने ही आकाशों और धरती को थाम रखा है कि वे टल न जाएँ। और यदि वे टल जाएँ तो उसके बाद कोई उन्हें थाम नहीं सकता। वास्तव में, वह बहुत सहनशील और क्षमाशील है (४१)}।

अल्लाह का कथन: {निस्संदेह, अल्लाह ने ही आकाशों और धरती को थाम रखा है कि वे टल न जाएँ}। जब उसने स्पष्ट किया कि उनके देवता आकाशों और धरती में कुछ भी बनाने में सक्षम नहीं हैं, तो उसने स्पष्ट किया कि उनका रचयिता और उन्हें थामने वाला अल्लाह ही है। अत; कोई भी घटना उसके निर्माण के बिना नहीं होती, और कुछ भी उसके अस्तित्व के बिना शेष नहीं रहता। और "अन" [अन तज़ूला में] नसब (accusative) की स्थिति में है जिसका अर्थ है: यह नापसंद करना कि वे टल जाएँ या ताकि वे टल न जाएँ या इसे अर्थ के अनुसार समझा जाता है; क्योंकि अर्थ है: निस्संदेह अल्लाह आकाशों और धरती को टलने (२) से रोकता है। इस आधार पर, किसी छिपे हुए अर्थ (इज़मार) की आवश्यकता नहीं है। यह अल-ज़ज्जाज (३) का मत है।

{और यदि वे टल जाएँ तो उसके बाद कोई उन्हें थाम नहीं सकता}। अल-फर्रा ने कहा (४): अर्थात, यदि वे टल भी जाएँ तो कोई उन्हें नहीं थाम सकता, और "इन" का अर्थ यहाँ "मा" (नकारात्मक) है। उन्होंने कहा: यह उसके इस कथन के समान है: {और यदि हम कोई हवा भेजें और वे उसे (खेती को) पीला देखें, तो वे इसके बाद कुफ़्र (अकृतज्ञता) करने लगें} [अर-रूम: ५१]। और कहा गया है: इससे तात्पर्य कयामत के दिन उनका टलना है (५)।

(१) इ'राब अल-कुरान ३/३७६ में। (२) उनके शब्द: "से", (ज़) से है, और यह अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान ४/२७३, और अल-नह्हास द्वारा इ'राब अल-कुरान ३/३७६ में जो है, उसके अनुरूप है, और यह उन्हीं का कथन है। (३) मा'नी अल-कुरान ४/२७३ में। (४) मा'नी अल-कुरान २/३७० में, और लेखक ने इसे अल-नह्हास के माध्यम से इ'राब अल-कुरान ३/३७६ में उनसे उद्धृत किया है। (५) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान ४/२७३-२७४।

نحاس نے کہا (۱)۔

ابو حاتم اور ابو عبید نے کہا: جمع کا صیغہ زیادہ بہتر ہے کیونکہ یہ خط (رسم الخط) کے موافق ہے، کیونکہ یہ عثمان کے مصحف میں "بینات" (واضح نشانیاں) الف اور تاء کے ساتھ ہے۔

﴿ بَلْ إِن يَعِدُ الظَّالِمُونَ بَعْضُهُم بَعْضًا إِلَّا غُرُورًا ﴾ یعنی: جھوٹی باتیں جو دھوکہ دیتی ہیں، اور یہ سرداروں کا کمزوروں سے کہنا ہے کہ: "یہ معبود تمہیں فائدہ پہنچاتے ہیں اور تمہیں (اللہ کے) قریب کرتے ہیں۔" اور کہا گیا ہے کہ: شیطان مشرکوں سے یہ وعدہ کرتا ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ: اس نے ان سے وعدہ کیا تھا کہ وہ ان پر غالب آئیں گے۔

فرمان الٰہی: ﴿ إِنَّ اللَّهَ يُمْسِكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ أَن تَزُولَا ۚ وَلَئِن زَالَتَا إِنْ أَمْسَكَهُمَا مِنْ أَحَدٍ مِّن بَعْدِهِ ۚ إِنَّهُ كَانَ حَلِيمًا غَفُورًا (٤١) ﴾

فرمان الٰہی: ﴿ إِنَّ اللَّهَ يُمْسِكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ أَن تَزُولَا ﴾ جب اللہ نے یہ بیان فرما دیا کہ ان کے معبود آسمانوں اور زمین کی کسی چیز کو پیدا کرنے کی قدرت نہیں رکھتے، تو اس نے واضح کیا کہ ان کا خالق اور ان کو تھامنے والا اللہ ہی ہے، چنانچہ کوئی بھی حادثہ اس کی تخلیق کے بغیر وجود میں نہیں آتا، اور کوئی چیز اس کی بقاء کے بغیر باقی نہیں رہتی۔ اور "أن" یہاں حالتِ نصب میں ہے، اس کے معنی ہیں: اس ناپسندیدگی کی وجہ سے کہ وہ دونوں ٹل جائیں، یا تاکہ وہ ٹل نہ جائیں، یا اسے معنی پر محمول کیا جائے گا؛ کیونکہ معنی یہ ہے کہ: اللہ آسمانوں اور زمین کو ٹلنے(۲) سے روکتا ہے، اس صورت میں کسی پوشیدہ معنی (اضمار) کی ضرورت نہیں رہتی، اور یہ زجاج(۳) کا قول ہے۔

﴿ وَلَئِن زَالَتَا إِنْ أَمْسَكَهُمَا مِنْ أَحَدٍ مِّن بَعْدِهِ ﴾ فراء(۴) نے کہا: یعنی اگر وہ دونوں ٹل جائیں تو اس کے بعد انہیں کوئی تھامنے والا نہیں، اور یہاں "إن" نافیہ یعنی "ما" کے معنی میں ہے۔ انہوں نے کہا: یہ اللہ کے اس فرمان کی طرح ہے: ﴿ وَلَئِنْ أَرْسَلْنَا رِيحًا فَرَأَوْهُ مُصْفَرًّا لَّظَلُّوا مِن بَعْدِهِ يَكْفُرُونَ ﴾ [الروم: ۵۱]۔ اور کہا گیا ہے: مراد قیامت کے دن ان کا ٹلنا ہے(۵)۔

---

(۱) اعراب القرآن ۳/۳۷۶ میں۔ (۲) ان کا قول: "من"، (ظ) سے ہے، اور یہ زجاج کی معانی القرآن ۴/۲۷۳ اور نحاس کی اعراب القرآن ۳/۳۷۶ کے موافق ہے، اور یہ کلام انہی کا ہے۔ (۳) معانی القرآن ۴/۲۷۳ میں۔ (۴) معانی القرآن ۲/۳۷۰ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۳/۳۷۶ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (۵) زجاج کی معانی القرآن ۴/۲۷۳-۲۷۴۔

Surah Fatir: Verse 41 395 And on the authority of Ibrahim, he said: A man from among the companions of Ibn Mas’ud went to Ka’b al-Ahbar to learn knowledge from him. When he returned, Ibn Mas’ud said to him: What did you learn from Ka’b? He said: I heard Ka’b saying: Indeed, the heaven rotates on an axis like the axis of a millstone, on a pillar on the shoulder of an angel. Abdullah (Ibn Mas’ud) said to him: I wish you had turned back with your mount and its saddle. Ka’b lied; he has not left his Judaism! Indeed, Allah Almighty says: {Indeed, Allah holds the heavens and the earth, lest they cease to be} [Fatir: 41]. The heavens do not rotate, and if they were rotating, they would have ceased to exist (1).

And something similar from Ibn Abbas, and that he said to a man coming from the Levant: Who did you meet there? He said: Ka’b. He said: And what did you hear him say? He said: I heard him say: Indeed, the heavens are on the shoulder of an angel. He said: Ka’b lied, hasn't he left his Judaism yet! Indeed, Allah Almighty says: {Indeed, Allah holds the heavens and the earth, lest they cease to be} (2).

And the heavens are seven and the earths are seven, but when He mentioned them, He treated them as two things, so the pronoun returned to them, and it is like His words Almighty: {that the heavens and the earth were a joined entity, and We separated them} [Al-Anbiya: 30].

Then He concluded the verse with His words: {Indeed, He is ever Forbearing and Forgiving} because the meaning in what some people of interpretation mentioned is: Indeed, Allah holds the heavens and the earth lest they cease from the disbelief of the disbelievers and their saying: Allah has taken a son. Al-Kalbi said: When the Jews said: Ezra is the son of Allah, and the Christians said: the Messiah is the son of Allah, the heavens and the earth almost ceased from their places, but Allah prevented them, and He revealed this verse concerning it, and it is like His words Almighty: {You have done an atrocious thing. The heavens almost rupture therefrom} Verse [Maryam: 89-90].

(1) Narrated by Al-Tabari 19/392 in a similar manner, and narrated also in 19/391 through Abu Wa'il from Ibn Mas'ud. (2) Al-Kashshaf 3/312.

सूरह फातिर: आयत 41 395 इब्राहिम से वर्णित है, उन्होंने कहा: इब्न मसूद के साथियों में से एक व्यक्ति काब अल-अहबार के पास ज्ञान सीखने गया। जब वह लौटा, तो इब्न मसूद ने उससे पूछा: तुमने काब से क्या प्राप्त किया? उसने कहा: मैंने काब को कहते सुना: वास्तव में, आकाश एक धुरी पर घूमता है जैसे चक्की की धुरी, एक फरिश्ते के कंधे पर एक स्तंभ पर। अब्दुल्ला (इब्न मसूद) ने उससे कहा: काश तुम अपनी सवारी और उसके सामान के साथ वापस आ गए होते। काब ने झूठ बोला; उसने अपनी यहूदी धर्म नहीं छोड़ा है! वास्तव में, अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {निस्संदेह, अल्लाह ही आकाशों और पृथ्वी को थामे हुए है कि वे टल न जाएँ} [फातिर: 41]। आकाश घूमते नहीं हैं, और यदि वे घूम रहे होते, तो वे टल गए होते (1)।

और इब्न अब्बास से भी इसी तरह का वर्णन है, कि उन्होंने सीरिया से आने वाले एक व्यक्ति से कहा: तुम वहां किससे मिले? उसने कहा: काब से। उन्होंने कहा: और तुमने उसे क्या कहते सुना? उसने कहा: मैंने उसे कहते सुना: वास्तव में, आकाश एक फरिश्ते के कंधे पर हैं। उन्होंने कहा: काब ने झूठ बोला, क्या उसने अभी तक अपना यहूदी धर्म नहीं छोड़ा है! वास्तव में, अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {निस्संदेह, अल्लाह ही आकाशों और पृथ्वी को थामे हुए है कि वे टल न जाएँ} (2)।

और आकाश सात हैं और पृथ्वी भी सात हैं, लेकिन जब उसने उनका उल्लेख किया, तो उसने उन्हें दो चीजों के रूप में माना, इसलिए सर्वनाम उनकी ओर लौट गया, और यह सर्वशक्तिमान के शब्दों की तरह है: {कि आकाश और पृथ्वी मिले हुए थे, फिर हमने उन्हें अलग कर दिया} [अल-अंबिया: 30]।

फिर उन्होंने आयत को अपने इन शब्दों के साथ समाप्त किया: {निश्चय ही वह अत्यंत सहनशील और क्षमाशील है} क्योंकि व्याख्या करने वालों में से कुछ ने जो अर्थ बताया है वह यह है: वास्तव में, अल्लाह आकाशों और पृथ्वी को थामे रखता है ताकि वे काफिरों के कुफ्र (अविश्वास) और उनके इस कथन से टल न जाएँ कि: अल्लाह ने बेटा बना लिया है। अल-कल्बी ने कहा: जब यहूदियों ने कहा: उज़ैर अल्लाह का बेटा है, और ईसाइयों ने कहा: मसीह अल्लाह का बेटा है, तो आकाश और पृथ्वी अपने स्थानों से टल जाने के करीब थे, लेकिन अल्लाह ने उन्हें रोक लिया, और इसके बारे में यह आयत उतारी, और यह सर्वशक्तिमान के शब्दों की तरह है: {तुम बहुत ही भारी (बुरी) बात लाए हो। निकट है कि आकाश इससे फट जाएँ} आयत [मरयम: 89-90]।

(1) इसे अल-तबरी 19/392 में इसी तरह से उल्लेख किया गया है, और इसे 19/391 में अबू वाएल के माध्यम से इब्न मसूद से भी उल्लेख किया गया है। (2) अल-कशशाफ 3/312।

سورہ فاطر: آیت 41 395 اور ابراھیم سے روایت ہے، انہوں نے کہا: ابن مسعود کے ساتھیوں میں سے ایک شخص کعب الاحبار کے پاس علم سیکھنے گیا، جب وہ واپس آیا تو ابن مسعود نے اس سے پوچھا: تم نے کعب سے کیا حاصل کیا؟ اس نے کہا: میں نے کعب کو یہ کہتے سنا: بے شک آسمان ایک قطب (محور) پر گھومتا ہے جیسے چکی کا محور ہوتا ہے، ایک فرشتے کے کندھے پر ایک ستون پر۔ تو عبداللہ (بن مسعود) نے اس سے کہا: میری خواہش تھی کہ تم اپنی سواری اور کجاوے کے ساتھ پلٹ آتے، کعب نے جھوٹ بولا، اس نے اپنی یہودیت نہیں چھوڑی! اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿بے شک اللہ آسمانوں اور زمین کو تھامے ہوئے ہے کہ وہ ٹل نہ جائیں﴾۔ بے شک آسمان نہیں گھومتے، اور اگر وہ گھوم رہے ہوتے تو وہ ٹل چکے ہوتے (1)۔

اور ابن عباس سے بھی اسی طرح مروی ہے کہ انہوں نے شام سے آنے والے ایک شخص سے پوچھا: تم وہاں کس سے ملے؟ اس نے کہا: کعب سے۔ انہوں نے پوچھا: تم نے اسے کیا کہتے سنا؟ اس نے کہا: میں نے اسے کہتے سنا: بے شک آسمان ایک فرشتے کے کندھے پر ہیں۔ انہوں نے کہا: کعب نے جھوٹ بولا، کیا اس نے اب تک اپنی یہودیت نہیں چھوڑی! اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿بے شک اللہ آسمانوں اور زمین کو تھامے ہوئے ہے کہ وہ ٹل نہ جائیں﴾ (2)۔

اور آسمان سات ہیں اور زمینیں سات ہیں، لیکن جب اللہ نے ان کا ذکر کیا تو انہیں دو چیزوں کے طور پر چلایا، چنانچہ کنایہ (ضمیر) ان کی طرف لوٹ آیا، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: ﴿کہ آسمان اور زمین ملے ہوئے تھے پھر ہم نے انہیں جدا کر دیا﴾ [الانبیاء: 30]۔

پھر آیت کو اپنے اس قول پر ختم کیا: ﴿بے شک وہ نہایت بردبار، بہت بخشنے والا ہے﴾ کیونکہ بعض اہل تاویل کے نزدیک اس کا معنی یہ ہے: بے شک اللہ آسمانوں اور زمین کو تھامے ہوئے ہے تاکہ وہ کافروں کے کفر اور ان کے اس قول کی وجہ سے ٹل نہ جائیں کہ: اللہ نے بیٹا بنا لیا

ہے۔ الکلبی نے کہا: جب یہودیوں نے کہا: عزیر اللہ کا بیٹا ہے، اور عیسائیوں نے کہا: مسیح اللہ کا بیٹا ہے، تو قریب تھا کہ آسمان اور زمین اپنی جگہوں سے ٹل جائیں، چنانچہ اللہ نے انہیں روک لیا، اور اس بارے میں یہ آیت نازل فرمائی، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: ﴿یقینا تم بہت بھاری چیز (بات) لائے ہو۔ قریب ہے کہ آسمان اس سے پھٹ جائیں﴾ آیت [مریم: 89-90]۔

(1) اسے اسی طرح طبری نے 19/392 میں نکالا ہے، اور اسے ابو وائل کے واسطے سے ابن مسعود سے 19/391 میں بھی نکالا ہے۔ (2) الکشاف 3/312۔

Page 396 Surah Fatir: Verses 40 - 43

Allah Almighty says: {And they swore by Allah their strongest oaths that if a warner came to them, they would surely be better guided than [any] one of the [previous] nations. But when a warner came to them, it did not increase them except in aversion. [42] [Due to] arrogance in the land and plotting of evil; but the evil plot does not encompass except its own people. Then do they await except the way of the former peoples? But you will never find in the way of Allah any change, and you will never find in the way of Allah any alteration. [43]}

His Almighty saying: {And they swore by Allah their strongest oaths that if a warner came to them} refers to the Quraysh; they swore before Allah sent His Messenger Muhammad (peace be upon him), when they heard that the People of the Book had denied their messengers. So they cursed those among them who denied their prophet, and they swore by Allah, Exalted is His Name: {if a warner came to them} meaning a prophet {they would surely be better guided than any one of the nations} meaning those who denied the messengers among the People of the Book (1).

The Arabs used to wish that a messenger would be among them, just as messengers were from the Children of Israel. But when what they wished for came to them—the warner from among themselves—they fled from him and did not believe in him.

{Arrogance} meaning: defiance against faith {and plotting of evil} meaning: the plotting of evil deeds, which is disbelief, deceiving the weak, and turning them away from faith so that their followers would increase. And "one of the nations" was made feminine because "ummah" (nation) is feminine; this was said by Al-Akhfash (2).

Hamza and Al-A'mash read: {and plotting of the evil and the evil plot does not encompass} (3), omitting the declension (i'rab) from the first and establishing it in the second. Al-Zajjaj said: This is a grammatical error (lahn) (4), and it became an error because he omitted the declension from it. Al-Mubarrad claimed that it is not permissible in speech nor in poetry, because the vowels of declension cannot be omitted, as they were introduced to distinguish between meanings. Some grammarians found it grave that Al-A'mash, given his greatness and stature, would recite in this way, and said: He was only stopping on it, but it was misunderstood.

(1) Al-Nukat wa Al-'Uyun 4/478. (2) Ma'ani al-Quran 2/666, and the author quoted it from him via Al-Nahhas in I'rab al-Quran 3/377. (3) Al-Sab'ah pp. 535-536, and Al-Taysir p. 182, and the talk is from I'rab al-Quran by Al-Nahhas 3/377. (4) Ma'ani al-

Quran by Al-Zajjaj 4/275, and the author quoted it via Al-Nahhas in I'rab al-Quran 3/377, and what follows is from the words of Al-Nahhas.

पृष्ठ ३९६ सूरह फातिर: आयत ४० - ४३

अल्लाह तआला का फरमान है: {और उन्होंने अल्लाह की कड़ी-कड़ी कसमें खायी थीं कि यदि उनके पास कोई डराने वाला आए, तो वे निश्चित रूप से [पिछली] उम्मतों में से किसी एक से भी अधिक हिदायत वाले होंगे। फिर जब उनके पास एक डराने वाला आया, तो उसने उनकी नफरत के सिवा कुछ नहीं बढ़ाया। [४२] ज़मीन में अहंकार और बुराई की चाल के कारण; और बुराई की चाल केवल अपने ही लोगों को घेरती है। तो क्या वे केवल पूर्ववर्तियों के तरीके(सुन्नत) की प्रतीक्षा कर रहे हैं? और आप अल्लाह के तरीके(सुन्नत) में कभी कोई बदलाव नहीं पाएंगे, और आप अल्लाह के तरीके में कभी कोई फेरबदल नहीं पाएंगे। [४३]}

अल्लाह तआला का फरमान: {और उन्होंने अल्लाह की कड़ी-कड़ी कसमें खायी थीं कि यदि उनके पास कोई डराने वाला आए} इससे मुराद कुरैश हैं; उन्होंने अल्लाह द्वारा अपने रसूल मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को भेजने से पहले कसमें खाई थीं, जब उन्हें पता चला कि किताब वालों ने अपने रसूलों को झुठलाया है। तो उन्होंने उनमें से अपने नबी को झुठलाने वालों पर लानत की, और अल्लाह के नाम की कसम खाई: {यदि उनके पास कोई डराने वाला आए} यानी कोई नबी {तो वे निश्चित रूप से उम्मतों में से किसी एक से भी अधिक हिदायत वाले होंगे} यानी किताब वालों में से रसूलों को झुठलाने वालों से अधिक (१)।

अरबों की यह तमन्ना थी कि उनमें भी एक रसूल हो, जैसे बनी इसराइल में रसूल हुए थे। लेकिन जब वह चीज़ उनके पास आ गई जिसकी उन्होंने तमन्ना की थी - यानी उन्हीं में से एक डराने वाला - तो वे उससे दूर भाग गए और उस पर ईमान नहीं लाए।

{अहंकार} यानी: ईमान से सरकशी {और बुराई की चाल} यानी: बुरे काम की चाल, जो कुफ़्र है और कमज़ोरों को धोखा देना है, और उन्हें ईमान से रोकना है ताकि उनके अनुयायियों की संख्या बढ़ जाए। और "उम्मतों में से एक" को स्त्रीलिंग बनाया गया है क्योंकि "उम्मत" शब्द स्त्रीलिंग है; यह अल-अखफ़श ने कहा है (२)।

हमजा और अल-अ'मश ने पढ़ा: {और बुराई की चाल और बुराई की चाल नहीं घेरती} (३), पहले से इ'राब (व्याकरणिक अंत) हटा दिया और दूसरे में उसे बरकरार रखा। अज़-ज़ज्जाज ने कहा: यह व्याकरणिक गलती (लहन) है (४), और यह गलती इसलिए हुई क्योंकि उन्होंने इससे इ'राब हटा दिया। अल-मुबर्रद ने दावा किया कि यह न तो बातचीत में जायज़ है और न ही कविता में; क्योंकि

इ'राब की हरकतों को हटाना जायज़ नहीं है, क्योंकि वे अर्थों के बीच अंतर करने के लिए आई हैं। कुछ व्याकरणविदों ने इसे बहुत बड़ी बात माना कि अल-अ'मश अपनी महानता और मकाम के बावजूद इस तरह पढ़ेंगे, और कहा: वे केवल उस पर रुक (वक़्फ़) रहे थे, जिसे गलत समझा गया।

(१) अल-नुकत वल-उयून ४/ ४७८। (२) मआनी अल-कुरान ६६६/२, और लेखक ने इसे अल-नहहास के माध्यम से ए'राब अल-कुरान ३७७/३ में उद्धृत किया है। (३) अल-सब'आ पृ. ५३५-५३६, और अल-तयसीर पृ. १८२, और यह चर्चा अल-नहहास की ए'राब अल-कुरान ३७७/३ से है। (४) अज़-ज़ज्जाज की मआनी अल-कुरान ४/ २७५, और लेखक ने इसे अल-नहहास के माध्यम से ए'राब अल-कुरान ३७७/३ में उद्धृत किया है, और जो आगे आएगा वह अल-नहहास के शब्द हैं।

صفحہ ۳۹۶ سورہ فاطر: آیت ۴۰ - ۴۳

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور انہوں نے اللہ کی کڑی کڑی قسمیں کھائیں کہ اگر ان کے پاس کوئی ڈرانے والا آئے تو وہ ضرور [پچھلی] امتوں میں سے کسی ایک سے بھی زیادہ ہدایت یافتہ ہوں گے۔ پھر جب ان کے پاس ایک ڈرانے والا آ گیا تو اس نے ان کی نفرت کے سوا کسی چیز میں اضافہ نہیں کیا۔ [۴۲] زمین میں تکبر اور بری چال کی وجہ سے؛ اور بری چال اپنے ہی والوں کو گھیر لیتی ہے۔ تو کیا وہ صرف پہلوں کے طریقے (سنت) کا انتظار کر رہے ہیں؟ پس آپ اللہ کے طریقے (سنت) میں کبھی کوئی تبدیلی نہیں پائیں گے، اور آپ اللہ کے طریقے میں کبھی کوئی انحراف نہیں پائیں گے۔ [۴۳]}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور انہوں نے اللہ کی کڑی کڑی قسمیں کھائیں کہ اگر ان کے پاس کوئی ڈرانے والا آئے} اس سے مراد قریش ہیں؛ انہوں نے اللہ کے اپنے رسول محمد ﷺ کو بھیجنے سے پہلے قسمیں کھائی تھیں، جب انہیں یہ اطلاع ملی کہ اہل کتاب نے اپنے رسولوں کو جھٹلایا ہے۔ چنانچہ انہوں نے ان میں سے اپنے نبی کو جھٹلانے والوں پر لعنت کی، اور اللہ کے نام کی قسم کھائی: {اگر ان کے پاس کوئی ڈرانے والا آئے} یعنی کوئی نبی {تو وہ ضرور امتوں میں سے کسی ایک سے بھی زیادہ ہدایت یافتہ ہوں گے} یعنی اہل کتاب میں سے رسولوں کو جھٹلانے والوں سے زیادہ (۱)۔

عربوں کی یہ خواہش تھی کہ ان میں بھی کوئی رسول ہو، جیسے بنی اسرائیل میں رسول ہوا کرتے تھے۔ لیکن جب وہ چیز ان کے پاس آ گئی جس کی انہوں نے تمنا کی تھی - یعنی انہی میں سے ایک ڈرانے والا - تو وہ اس سے بدک گئے اور اس پر ایمان نہیں لائے۔

{تکبر} یعنی: ایمان سے سرکشی {اور بری چال} یعنی: برے عمل کی چال، جو کفر ہے اور کمزوروں کو دھوکہ دینا ہے، اور انہیں ایمان سے روکنا ہے تاکہ ان کے پیروکاروں کی تعداد بڑھ جائے۔ اور "من احدی الامم" کو مؤنث لایا گیا ہے کیونکہ "امت" مؤنث ہے؛ یہ بات الاخفش نے کہی (۲)۔

حمزہ اور الاعمش نے پڑھا: {اور بری چال اور بری چال نہیں گھیرتی} (۳)، پہلے سے اعراب حذف کر دیا اور دوسرے میں اسے ثابت رکھا۔ الزجاج نے کہا: یہ لحن (قواعد کی غلطی) ہے (۴)، اور یہ لحن اس لیے بنا کہ اس نے اس سے اعراب کو حذف کر دیا۔ المبرد کا دعویٰ ہے کہ یہ نہ کلام میں جائز ہے اور نہ شعر میں؛ کیونکہ اعراب کی حرکات کا حذف کرنا جائز نہیں، اس لیے کہ وہ معانی کے درمیان فرق کے لیے آئی ہیں۔ بعض نحویوں نے اسے بہت بڑی بات سمجھا کہ الاعمش اپنی جلالتِ قدر اور مرتبے کے باوجود اس طرح پڑھیں گے، اور کہا: وہ تو صرف اس پر وقف کر رہے تھے، تو سننے والے کو غلط فہمی ہوئی۔

(۱) النکت والعیون ۴/ ۴۷۸۔ (۲) معانی القرآن ۶۶۶/۲، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۳۷۷/۳ میں نقل کیا ہے۔ (۳) السبعۃ ص ۵۳۵-۵۳۶، والتیسیر ص ۱۸۲، اور یہ کلام النحاس کی اعراب القرآن ۳۷۷/۳ سے ہے۔ (۴) معانی القرآن للزجاج ۴/ ۲۷۵، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۳۷۷/۳ نقل کیا ہے، اور جو آگے آئے گا وہ النحاس کا کلام ہے۔

From who performed (1) on his behalf, he said: The proof for this is that it is the completion of the speech, and that the second, since it was not the completion of the speech, was parsed by consensus. The vowel in the second is heavier than in the first because it is a dammah between two kasrahs. Some grammarians have argued for Hamzah in this by citing Sibawayh, and that he and others recited: "When they (the camels) bent crookedly, I said: Oh friend of a people" (2) And another said: "Today I drink without incurring a sin from Allah nor being an intruder" (3) This is not a proof; because Sibawayh did not permit it, but rather narrated it from some grammarians. And a statement, if attributed to some scholars, does not constitute a proof. How then, when it was only cited as an anomaly and for poetic necessity? He was contradicted in this, and Al-Zajjaj claimed that Abu al-Abbas recited it: "When they bent crookedly, I said: Oh friend of a people" And that he recited: "Today then drink (4) without incurring" All of this was mentioned by Al-Nahhas (5). WWW.NAFSEISLAM.COM Al-Zamakhshari: Hamzah recited: "wa makra as-sayyi'" with a sukun on the hamza, due to the heaviness of the vowels [with the ya and the hamza]. Perhaps he shortened the vowel (ikhtilas) and it was thought to be a sukun, or he made a brief pause and then...

(1) In (D): claimed. (2) Al-Kitab 4/203, and previously 2/112, and its second half: "in the desert like floating ships." (3) Al-Kitab 4/204, the verse is by Imru' al-Qais, and previously 2/112. In Al-Asma'i's version of the Diwan p. 122: "Today I am given to drink." In Al-Tusi's version p. 258: "Today then drink," and it will follow. (4) In the manuscripts: "drink," and what is established from Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 4/275, and I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/378, and the wording is from him, Al-Nahhas said: "Today then drink" with a 'fa'. This corresponds to Al-Tusi's version of the Diwan p. 258. (5) In I'rab al-Qur'an 3/377-378, and it occurred in (D) and (M) before his saying "Al-Nahhas mentioned all of it": by joining the alif on the imperative.

जिसने उसकी ओर से अदा किया (1), उसने कहा: इसका प्रमाण यह है कि यह भाषण की पूर्णता है, और यह कि दूसरा, चूंकि वह भाषण की पूर्णता नहीं था, इसलिए सर्वसम्मति से विभक्त (اعرِبَ) किया गया। दूसरे में स्वर पहले की तुलना में भारी है क्योंकि यह दो कसरा के बीच एक धम्मा है। कुछ वैयाकरणों ने सिबवेह के कथनों को उद्धृत करके हमज़ा के पक्ष में तर्क दिया है, और यह कि उन्होंने और अन्य लोगों ने यह शेर पढ़ा: "जब वे (ऊंटनी) झुक गईं, तो मैंने कहा: ऐ कौम के साथी" (2) और दूसरे ने कहा: "आज मैं अल्लाह के गुनाह या बिना किसी घुसपैठ के बिना किसी पाप के पीता हूँ" (3) यह कोई प्रमाण नहीं है; क्योंकि सिबवेह ने इसकी अनुमति नहीं दी थी, बल्कि इसे कुछ वैयाकरणों से वर्णित किया था। और यदि कोई बात कुछ विद्वानों के बारे में कही जाती है, तो वह प्रमाण नहीं होती। फिर यह कैसे हो सकता है जबकि यह केवल एक विसंगति के रूप में और काव्य की आवश्यकता के लिए आया है? इसका विरोध किया गया है, और अल-ज़ज्जाज ने दावा किया कि अबू अल-अब्बास ने इसे इस प्रकार पढ़ा: "जब वे झुक गईं, तो मैंने कहा: ऐ कौम के साथी" और यह कि उन्होंने पढ़ा: "आज फिर पियो (4) बिना किसी बोझ के" यह सब अल-नहहास (5) द्वारा उल्लेखित किया गया था। WWW.NAFSEISLAM.COM अल-ज़मखशरी: हमज़ा ने पढ़ा: "व मकरा अस-सय्यि'" हमज़ा पर सुकून के साथ, स्वरों की भारीपन के कारण [या और हमज़ा के साथ]। शायद उसने स्वर को संक्षिप्त (इख़्तिलास) कर दिया और इसे सुकून समझ लिया गया, या उसने थोड़ी देर के लिए विराम दिया और फिर...

(1) (द) में: दावा किया। (2) अल-किताब 4/203, और पहले 2/112, और इसका अगला भाग: "रेगिस्तान में तैरते जहाजों की तरह।" (3) अल-किताब 4/204, यह पद इम्रुल क़ैस का है, और पहले 2/112। दीवान पृष्ठ 122 के अल-असमाई के संस्करण में: "आज मुझे पिलाया गया।" अल-तूसी के संस्करण पृष्ठ 258 में: "आज फिर पियो," और यह आगे आएगा। (4) प्रतियों में: "पियो," और अल-ज़ज्जाज 4/275 द्वारा 'मानी अल-कुरान' से जो स्थापित है, और अल-नहहास 3/378 द्वारा 'इराब अल-कुरान', और शब्द उसी के हैं, अल-नहहास ने कहा: "आज फिर पियो" 'फ़ा' के साथ। यह दीवान पृष्ठ 258 के अल-तूसी के वृत्तांत के अनुरूप है। (5) इराब अल-कुरान 3/377-378 में, और (द) और (म) में उनके इस कथन से पहले आया "अल-नहहास ने इसे पूरा उल्लेख किया": आदेश पर अलिफ़ को जोड़कर।

جس نے اسے ادا کیا (1)، اس نے کہا: اس کی دلیل یہ ہے کہ یہ کلام کی تکمیل ہے، اور یہ کہ دوسرا، چونکہ کلام کی تکمیل نہیں تھا، اس لیے اتفاق سے اس پر اعراب لگایا گیا، اور دوسرے میں حرکت پہلے کی نسبت زیادہ بوجھل ہے کیونکہ یہ دو کسرہ کے درمیان ضمہ ہے۔ بعض نحویوں نے حمزہ کے لیے اس معاملے میں سیبویہ کے قول سے استدلال کیا ہے، اور یہ کہ انہوں نے اور دوسروں نے یہ شعر پڑھا: "جب وہ (اونٹنیاں) مڑ گئیں، تو میں نے کہا: ایک قوم کے ساتھی" (2) اور دوسرے نے کہا: "آج میں اللہ کے گناہ یا کسی مداخلت کے بغیر پیتا ہوں" (3) اس میں کوئی دلیل نہیں ہے؛ کیونکہ سیبویہ نے اسے جائز قرار نہیں دیا، بلکہ صرف بعض نحویوں سے اسے نقل کیا ہے۔ اور جب کوئی بات بعض علماء کے بارے میں کہی جائے تو وہ حجت نہیں ہوتی، تو پھر یہ کیسے ہو سکتا ہے جب کہ یہ صرف شذوذ اور شعری ضرورت کے طور پر آیا ہو۔ اس کی مخالفت کی گئی ہے، اور زجاج کا دعویٰ ہے کہ ابو العباس نے اسے یوں پڑھا: "جب وہ مڑ گئیں، تو میں نے کہا: اے قوم کے ساتھی" اور یہ کہ انہوں نے پڑھا: "آج پھر پیو (4) بغیر کسی بوجھ کے" یہ تمام باتیں النحاس (5) نے ذکر کی ہیں۔ WWW.NAFSEISLAM.COM

زمخشری: حمزہ نے پڑھا: «ومكر السيِّئْ» ہمزہ کے سکون کے ساتھ، اور یہ حرکات کی ثقالت [یا اور ہمزہ کے ساتھ] کی وجہ سے ہے، اور شاید انہوں نے اختلاس کیا ہو جس سے سکون کا گمان ہوا، یا تھوڑی دیر کے لیے وقفہ کیا اور پھر...

(1) (د) میں: دعویٰ کیا۔ (2) الکتاب 4/203، اور سابقہ 2/112، اور اس کا بقیہ حصہ: "صحرا میں تیرتی کشتیوں کی مانند۔" (3) الکتاب 4/204، اور یہ بیت امرؤ القیس کا ہے، اور سابقہ 2/112، اور دیوان ص 122 کی روایت اصمعی میں ہے: "آج مجھے پلایا گیا"۔ اور روایت طوسی

ص 258 میں ہے: "آج پھر پیو"، اور یہ آگے آئے گا۔ (4) نسخوں میں: "پیو" ہے، اور جو معانی القرآن للزجاج 4/275 اور اعراب القرآن للنحاس 3/378 سے ثابت ہے اور کلام اسی کا ہے، النحاس نے کہا: "آج پھر پیو" 'فاء' کے ساتھ اور یہ دیوان ص 258 کی روایت طوسی کے موافق ہے۔ (5) اعراب القرآن 3/377-378 میں، اور (د) اور (م) میں ان کے قول "النحاس نے اس سب کا ذکر کیا" سے پہلے آیا ہے: امر پر الف کے وصل کے ساتھ

398 Surah Fatir: Verses 42 - 43

It began: {And it does not encompass}. Ibn Mas’ud recited: {and evil plotting}(1).

Al-Mahdawi said: Whoever puts a sukun on the hamza in the phrase: {and the plotting of evil}, it is on the assumption of pausing on it, then the continuation was treated like the pause. Or it is because he put a sukun on the hamza due to the succession of kasras(2) and ya's, as he said:

“So today I drink without being burdened.”

Al-Qushayri said: Hamza recited: {and the plotting of evil} with a sukun on the hamza, and some people considered it a mistake. Others said: Perhaps he paused on it because it is the completion of the sentence, so the narrator made a mistake and reported it from him as part of continuous reading.

Speech on similar matters has preceded, and we said: What has been established by widespread transmission (istifada) or mass transmission (tawatur) that the Prophet ﷺ recited it, then it must be permissible, and it is not allowed to say that it is a linguistic error (lahn)(3). Perhaps the intention of those who considered it an error is that other recitations are more eloquent than it, even if it is eloquent.

{But the evil plot does not encompass except its authors} meaning: the consequence of polytheism does not descend except upon those who associate others with Allah. It was said: this is an indication of their being killed at Badr.

The poet said:

“And they pushed back death, so it rose an arm's length after it was encompassing.”(4)

---

(1) Al-Kashshaf 3/312, and what was previously between brackets from it, and the recitation of Ibn Mas’ud in Al-Muhtasib 2/202. (2) In (Za): The movements. (3) See page 140 of this part. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/479, and the verse is by Al-Mufaddal Al-Nukri as in Al-Asma’iyyat p. 200, and Al-Ma’ani Al-Kabir 2/945, and Muntaha al-Talab 8/239, and Al-Akhfash attributed it in Al-Ikhtiyarayn p. 245 to ‘Amir bin Ma’shar. Al-Suyuti mentioned in the commentary on Shawahid al-Mughni 1/171 that Al-Mufaddal is ‘Arim bin Ma’shar, and he was named Mufaddal because of this poem. It occurred in the sources: "wa-hum" instead of "wa-qad", and "dirakan" instead of "dhira'an". In some of them: "rafa'u" instead of "dafa'u", and "kādat" instead of "kānat". Al-Akhfash said: Al-maniyyah is war. It is narrated "rafa'u", with an 'r',

meaning: they raised the flag, and under it is death. "dirakan", meaning: pursuing closely (mudarakah).

३९८ सूरह फातिर: आयत ४२ - ४३

शुरुआत हुई: {और नहीं घेरती}। इब्न मसूद ने पढ़ा: {और बुरा षड्यंत्र}(१)।

अल-महदवी ने कहा: जिसने "बुरा षड्यंत्र" (व-मक्रु अल-सय्यिइ) में हमज़ा पर सुकून लगाया, वह वहां रुकने के अनुमान पर है, फिर संधि (जोड़ने) को रुकने की तरह चलाया गया। या यह इसलिए कि उसने कसरा (इ-स्वर)(२) और या (य-ध्वनि) के लगातार आने के कारण हमज़ा पर सुकून लगाया, जैसा कि उसने कहा:

“तो आज मैं बिना किसी बोझ के पीता हूँ।”

अल-कुशायरी ने कहा: हमज़ा ने हमज़ा पर सुकून के साथ "बुरा षड्यंत्र" पढ़ा, और कुछ लोगों ने इसे गलत बताया। एक समूह ने कहा: शायद वह वहां रुक गए क्योंकि वह बात पूरी हो गई थी, फिर रावी (वर्णनकर्ता) ने गलती की और इसे उनके निरंतर पाठ में शामिल करके सुनाया।

ऐसी बातों पर चर्चा पहले हो चुकी है, और हमने कहा: जो व्यापक प्रसार (इस्तिफादा) या निरंतरता (तवातुर) से सिद्ध हो कि नबी ﷺ ने उसे पढ़ा है, तो उसका जायज़ होना ज़रूरी है, और यह कहना जायज़ नहीं है कि वह व्याकरण संबंधी गलती (लहन) है(३)। शायद उन लोगों का उद्देश्य जिन्होंने इसे गलत ठहराया, यह है कि अन्य पाठ इससे अधिक स्पष्ट (अफ़सह) हैं, भले ही यह स्वयं स्पष्ट हो।

{परंतु बुरा षड्यंत्र केवल उसके करने वालों को ही घेरता है} यानी: शिर्क का परिणाम केवल शिर्क करने वालों पर ही उतरता है। कहा गया: यह बद्र में उनके मारे जाने की ओर संकेत है।

कवि ने कहा:

“और उन्होंने मृत्यु को पीछे धकेल दिया, तो वह एक हाथ की दूरी पर उठ गई, इसके बाद कि वह उन्हें घेर रही थी।”(४)

---

(१) अल-कश्शाफ ३/३१२, और उससे पहले जो कोष्ठकों के बीच था, और अल-मुहतासिब २/२०२ में इब्न मसूद का पाठ। (२) (ज़) में: हरकात (स्वर)। (३) इस भाग का पृष्ठ १४० देखें। (४) अल-नुकात व अल-उयून ४/४७९, और यह शेर अल-मुफद्दल अल-नुखरी का है जैसा कि अल-असमाइयात पृष्ठ २०० में है, और अल-मानी अल-कबीर २/९४५, और मुन्तहा अल-तलब ८/२३९, और अल-अखफश ने इसे अल-इख्तियारैन पृष्ठ २४५ में आमिर बिन माशर की ओर जोड़ा है। अल-सुयुती ने शर्ह शवाहिद अल-

मुगनी १/१७१ में उल्लेख किया है कि अल-मुफद्दल आरिम बिन माशर हैं, और उन्हें इस कविता के कारण मुफद्दल नाम दिया गया था। स्रोतों में "व-हुम", "व-क़द" की जगह आया है; और "दराकान", "ज़िराआन" की जगह। कुछ में: "रफाऊ", "दफाऊ" की जगह; और "कादत", "कानत" की जगह। अल-अखफश ने कहा: "अल-मानिया" का अर्थ युद्ध है, और "रफाऊ" (र के साथ) रिवायत किया गया है, जिसका अर्थ है: उन्होंने झंडा उठाया, और उसके नीचे मृत्यु है। "दराकान", यानी: मुदारकः (निरंतरता)।

ابتدا ہوئی: «ولا یحیق» (اور نہیں گھیرتا)۔ اور ابن مسعود نے پڑھا: «ومَکراً سیّئاً»(۱) (اور برا مکر)۔

المھدوی نے کہا: جس نے اللہ کے قول: «ومکر السیئ» میں ہمزہ کو ساکن پڑھا، تو یہ وہاں وقف (ٹھہرنے) کے پیشِ نظر ہے، پھر وصل (ملانے) کو وقف کے حکم میں رکھا گیا، یا یہ کہ اس نے کسرہ (زیر)(۲) اور یاء کے پے در پے آنے کی وجہ سے ہمزہ کو ساکن کیا، جیسا کہ اس نے کہا:

«فالیوم أشربُ غیرَ مستحقبِ» (تو آج میں پیتا ہوں بغیر کسی بوجھ کے)۔

القشیری نے کہا: حمزہ نے ہمزہ کے سکون کے ساتھ «ومکر السیئ» پڑھا، اور بعض لوگوں نے اسے غلط قرار دیا۔ ایک گروہ نے کہا: شاید وہ اس پر ٹھہر گئے کیونکہ کلام مکمل ہو گیا تھا، پھر راوی کو غلطی لگی اور اس نے ان سے درج (پڑھتے ہوئے) روایت کر دیا۔

اس جیسی باتوں پر پہلے کلام ہو چکا ہے، اور ہم نے کہا: جو بات استفاضہ (کثرتِ روایت) یا تواتر سے ثابت ہو جائے کہ نبی کریم ﷺ نے اسے پڑھا ہے، تو اس کا جائز ہونا ضروری ہے، اور یہ کہنا جائز نہیں کہ یہ لحن (لسانی غلطی) ہے(۳)۔ شاید ان لوگوں کی مراد جنہوں نے تخطئہ (غلطی کی طرف منسوب) کیا، یہ ہو کہ دوسرا (قراءت کا طریقہ) اس سے زیادہ فصیح ہے، اگرچہ وہ (خود بھی) فصیح ہے۔

﴿وَلَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ إِلَّا بِأَهْلِهِ﴾ یعنی: شرک کا برا انجام صرف مشرکین ہی پر نازل ہوتا ہے۔ کہا گیا: یہ بدر میں ان کے قتل کی طرف اشارہ ہے۔

اور شاعر نے کہا:

«وقد دفعوا المنية فاستقلَّتْ ذراعاً بعد ما كانت تحيقُ»(۴) (اور انہوں نے موت کو دھکیل دیا، تو وہ ایک ہاتھ کے برابر پیچھے ہٹ گئی اس کے بعد کہ وہ گھیرنے والی تھی)۔

---

(۱) الکشاف ۳۱۲/۳، اور اس سے پہلے جو بریکٹ میں تھا، اور المحتسب ۲۰۲/۲ میں ابن مسعود کی قرات۔ (۲) (ظ) میں: الحرکات۔ (۳) اسی جلد کا صفحہ ۱۴۰ ملاحظہ کریں۔ (۴) النکت والعیون ۴۷۹/۴، اور یہ شعر المفضل النکری کا ہے جیسا کہ الاصمعیات صفحہ ۲۰۰، المعانی الکبیر ۹۴۵/۲، اور منتہی الطلب ۲۳۹/۸ میں ہے۔ الاخفش نے الاختیارین صفحہ ۲۴۵ میں اسے عامر بن معشر کی طرف منسوب کیا ہے۔ سیوطی نے شرح شواہد المغنی ۱۷۱/۱ میں ذکر کیا ہے کہ المفضل دراصل عارم بن معشر ہے، اور اسے اس قصیدے کی وجہ سے مفضل کہا گیا۔ مصادر میں «وقد» کی جگہ «وھم» آیا ہے، اور «ذراعاً» کی جگہ «دراکاً»۔ بعض میں «دفعوا» کی جگہ «رفعوا» اور «کانت» کی جگہ «کادت» ہے۔ الاخفش نے کہا: المنیۃ سے مراد جنگ ہے، اور «رفعوا» (راء کے ساتھ) بھی مروی ہے، یعنی: انہوں نے جھنڈا بلند کیا اور اس کے نیچے موت ہے۔ «دراکاً» یعنی: مدارکہ (پے در پے آنا)۔

Meaning: it descends, and this is the saying of Qutrub. Al-Kalbi said: "Yahiqu" (envelops/overtakes) means "Yuhitu" (surrounds)(1). And Al-Hawq: surroundings, it is said: such and such "haqa bihi", i.e., surrounded him.

And from Ibn Abbas that Ka'b said to him: I find in the Torah: "He who digs a pit for his brother will fall into it." So Ibn Abbas said: "I find that for you in the Quran." He said: "Where?" He said: "Read: {But the evil plot does not encompass except its own people}(2)." And in the proverbs of the Arabs: "He who digs a well for his brother will fall into it headlong"(3).

Az-Zuhri narrated that the Prophet ﷺ said: "Do not plot, and do not help a plotter; for Allah Almighty says: {But the evil plot does not encompass except its own people}, and do not transgress, and do not help a transgressor; for Allah Almighty says: {So whoever breaks his word only breaks it to the detriment of himself} [Al-Fath: 10] and Allah Almighty said: {O mankind, your transgression is only against yourselves} [Yunus: 23]"(4). And some wise men said:

O oppressor in his actions, oppression is returned upon the one who oppressed.
Until when you, and until when, will you count misfortunes and forget the blessings? (5)

And in the Hadith: "Plotting and deception are in the Fire"(6). So his saying: "in the Fire" means: in...

---

(1) Al-Mawardi mentioned both opinions in "Al-Nukat wal-'Uyun" 4/479. (2) Mentioned by Al-Zamakhshari in "Al-Kashshaf" 3/312, and Ibn Atiyyah in "Al-Muharrar al-Wajiz" 4/443. (3) "Al-Mustaqsa" 2/354, and "Al-Kashshaf" 3/312. (4) Narrated by Ibn Al-Mubarak in "Al-Zuhd" (725), and in it: "And do not transgress, and do not help a transgressor; for Allah Almighty says: {Your transgression is only against yourselves}, and do not break [a covenant], and do not help a covenant-breaker; for Allah Almighty says: {So whoever breaks his word only breaks it to the detriment of himself}." And it is Mursal (a disconnected chain of narration). (5) The two verses are by Mahmud al-Warraq as in "Al-Shu'ab" by Al-Bayhaqi (4630), and "Al-Tadwin fi Akhbar Qazwin" 1/500, and it occurred in (m): 'Al-Masa'ib' (the calamities) instead of 'Al-Musibat' (the misfortunes). And in the sources: 'tashku' (you complain) instead of 'tuhsi' (you count). (6) Narrated by Ibn Hibban (567) and At-Tabarani in "Al-Kabir" (10234) from the Hadith of Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him). And narrated

by Al-Hakim 4/607 from the Hadith of Anas (may Allah be pleased with him). And narrated by Ibn Adi 4/584 from the Hadith of Qays ibn Sa'd (may Allah be pleased with him). And narrated by Al-Bazzar (103 - Kashf) and Ibn Adi 4/1634 from the Hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him) and narrated by Abu Dawud in "Al-Marasil" (165) from Al-Hasan from the Prophet ﷺ as Mursal, and added: "and betrayal."

अर्थ: यह उतरता है, और यह कुतरुब का कथन है। अल-कल्बी ने कहा: "यहीक़ु" का अर्थ "युहीतु" (घेर लेता है) है(1)। और अल-हौक़: घेराबंदी, कहा जाता है: उस पर ऐसा "हाक़ा" हुआ, अर्थात: उसने उसे घेर लिया।

इब्न अब्बास से रिवायत है कि काब ने उनसे कहा: "मैं तौरात में पाता हूँ: जो अपने भाई के लिए गड्ढा खोदता है, वह उसमें गिर जाता है।" तो इब्न अब्बास ने कहा: "मैं कुरान में तुम्हारे लिए यह पाता हूँ।" उन्होंने कहा: "कहाँ?" उन्होंने कहा: "पढ़ो: {लेकिन बुरी चालबाज़ी केवल उसी के लोगों को घेरती है} (2)।" और अरबों की कहावतों में है: "जिसने अपने भाई के लिए कुआँ खोदा, वह उसमें औंधे मुँह गिर गया"(3)।

अज़-ज़ुहरी ने रिवायत की है कि पैगंबर ﷺ ने कहा: "न तो चालबाज़ी करो और न ही किसी चालबाज़ की मदद करो; क्योंकि अल्लाह तआला फरमाता है: {लेकिन बुरी चालबाज़ी केवल उसी के लोगों को घेरती है}, और न ही ज़ुल्म करो और न ही किसी ज़ालिम की मदद करो; क्योंकि अल्लाह तआला फरमाता है: {तो जो कोई अपनी कसम तोड़ता है, वह केवल खुद के नुकसान के लिए उसे तोड़ता है} [अल-फतह: 10] और अल्लाह तआला ने फरमाया: {हे मनुष्यो, तुम्हारा ज़ुल्म केवल तुम्हारे अपने विरुद्ध है} [यूनुस: 23]"(4)। और कुछ बुद्धिमानों ने कहा:

ऐ अपने कर्मों में ज़ालिम, ज़ुल्म करने वाले पर ही ज़ुल्म वापस आता है। कब तक तुम, और कब तक, मुसीबतों को गिनोगे और नेमतों (ईश्वर के उपहारों) को भूल जाओगे?(5)

और हदीस में है: "चालबाज़ी और धोखा आग (नरक) में है"(6)। तो उनका यह कहना: "आग में" का अर्थ है: ... में।

---

(1) अल-मावर्दी ने "अल-नुकत वल-'उयून" 4/479 में दोनों मतों का उल्लेख किया है। (2) अल-ज़मखशरी ने "अल-कशाफ़" 3/312 में और इब्न अतिय्या ने "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 4/443 में इसका उल्लेख किया है। (3) "अल-मुस्तक्सा" 2/354, और "अल-कशाफ़" 3/312। (4) इसे इब्न अल-मुबारक ने "अज़-ज़ुहद" (725) में निकाला है, और इसमें है: "और न ही ज़ुल्म करो और न ही किसी ज़ालिम की मदद करो; क्योंकि अल्लाह तआला फरमाता है: {तुम्हारा ज़ुल्म केवल तुम्हारे अपने विरुद्ध है}, और न ही वाचा तोड़ो और न ही किसी वाचा तोड़ने वाले की मदद करो; क्योंकि अल्लाह

तआला फरमाता है: {तो जो कोई अपनी कसम तोड़ता है, वह केवल खुद के नुकसान के लिए उसे तोड़ता है}।" और यह मुरसल है। (5) ये दो पंक्तियाँ महमूद अल-वर्राक की हैं जैसा कि अल-बैहकी की "अल-शुअब" (4630) में है, और "अल-तदवीन फी अख़बार क़ज़वीन" 1/500 में है, और (म) में आया है: 'अल-मसाइब' (विपत्तियाँ), 'अल-मुसीबात' (मुसीबतों) के बजाय। और स्रोतों में: 'तश्कू (तुम शिकायत करते हो), 'तुहसी' (तुम गिनते हो) के बजाय। (6) इसे इब्न हिब्बान (567) और अत-तबरानी ने "अल-कबीर" (10234) में इब्न मसूद रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से निकाला है। और अल-हाकिम 4/607 ने अनस रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से निकाला है। और इब्न अदी 4/584 ने क़ैस इब्न साद रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से निकाला है। और अल-बज़ार (103 - कश्फ़) और इब्न अदी 4/1634 ने अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से निकाला है और अबू दाऊद ने "अल-मरासील" (165) में अल-हसन से पैगंबर ﷺ से मुरसल के रूप में निकाला है, और जोड़ा है: "और विश्वासघात।"

یعنی: اترتی ہے، اور یہ قطرب کا قول ہے۔ اور کلبی نے کہا: «یحیق» کے معنی «یحیط» (گھیر لیتا ہے) کے ہیں(۱)۔ اور الحوق: گھیرے میں لینا، کہا جاتا ہے: حاق به کذا، یعنی: اسے اس چیز نے گھیر لیا۔

اور ابن عباس سے روایت ہے کہ کعب نے ان سے کہا: میں تورات میں پاتا ہوں: جس نے اپنے بھائی کے لیے گڑھا کھودا وہ اس میں گر گیا۔ تو ابن عباس نے فرمایا: میں تمہارے لیے قرآن میں یہ پاتا ہوں۔ انہوں نے کہا: کہاں؟ فرمایا: پڑھو: ﴿وَلَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ إِلَّا بِأَهْلِهِ﴾ (اور بری چال اپنے چلنے والے ہی کو گھیر لیتی ہے)(۲)۔ اور عربوں کی مثالوں میں ہے: جس نے اپنے بھائی کے لیے کنواں کھودا وہ اس میں اوندھے منہ گر گیا(۳)۔

اور زہری نے روایت کی کہ نبی ﷺ نے فرمایا: «تم نہ مکر کرو اور نہ کسی مکر کرنے والے کی مدد کرو؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿وَلَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ إِلَّا بِأَهْلِهِ﴾، اور نہ تم سرکشی کرو اور نہ کسی سرکش کی مدد کرو؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿فَمَن نَّكَثَ فَإِنَّمَا يَنكُثُ عَلَى نَفْسِهِ﴾ (تو جو کوئی عہد شکنی کرتا ہے وہ اپنی ہی جان پر عہد شکنی کرتا ہے) [الفتح: ۱۰] اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿إِنَّمَا بَغْيُكُمْ عَلَى أَنفُسِكُم﴾ (تمہاری سرکشی تمہارے اپنے ہی خلاف ہے) [یونس: ۲۳]»(۴)۔ اور بعض حکماء نے کہا ہے:

اے اپنے فعل میں ظلم کرنے والے، اور ظلم لوٹ کر اسی پر آتا ہے جس نے ظلم کیا۔ کب تک تم، اور کب تک، مصیبتوں کو گنتے رہو گے اور نعمتوں کو بھولے رہو گے؟(۵)

اور حدیث میں ہے: «مکر اور دھوکہ آگ (جہنم) میں ہے»(۶)۔ تو ان کا قول: «آگ میں ہے» یعنی: ... میں۔

---

(۱) ماوردی نے النکت والعیون ۴۷۹/۴ میں ان دونوں اقوال کا ذکر کیا ہے۔ (۲) اس کا ذکر زمخشری نے الکشاف ۳۱۲/۳ اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۴۴۳/۴ میں کیا ہے۔ (۳) المستقصیٰ ۳۵۴/۲ ، اور الکشاف ۳۱۲/۳ ۔ (۴) اسے ابن المبارک نے الزہد (۷۲۵) میں روایت کیا ہے، اور اس میں ہے: اور تم سرکشی نہ کرو اور نہ کسی سرکش کی مدد کرو؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿إِنَّمَا بَغْيُكُمْ عَلَى أَنفُسِكُمْ﴾، اور تم عہد شکنی نہ کرو اور نہ کسی عہد شکن کی مدد کرو؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿فَمَن نَّكَثَ فَإِنَّمَا يَنكُثُ عَلَى نَفْسِهِ﴾۔ اور یہ مرسل ہے۔ (۵) یہ دونوں شعر محمود الوراق کے ہیں جیسا کہ بیہقی کی الشعب (۴۶۳۰) اور التدوین فی اخبار قزوین ۵۰۰/۱ میں ہے، اور (م) میں «المصائب» واقع ہوا ہے «المصیبات» کی جگہ۔ اور مصادر میں: «تشکو» (تم شکایت کرتے ہو) ہے «تحصی» (تم گنتے ہو) کی جگہ۔ (۶) اسے ابن حبان (۵۶۷) اور طبرانی نے الکبیر (۱۰۲۳۴) میں ابن مسعود رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور حاکم نے ۶۰۷/۴ میں حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے اسے روایت کیا ہے۔ اور ابن عدی نے ۵۸۴/۴ میں قیس بن سعد رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور بزار (۱۰۳ - کشف) اور ابن عدی نے ۱۶۳۴/۴ میں حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے اور ابو داؤد نے المراسیل (۱۶۵) میں حسن بصری سے انہوں نے نبی ﷺ سے مرسلاً روایت کیا ہے، اور اضافہ کیا ہے: «والخیانة» (اور خیانت)۔

400 Surah Fatir, Ayat 42 - 44

The Hereafter enters its companions into the Fire; because it is from the character of the disbelievers, not from the character of the virtuous believers. For this reason, peace and blessings be upon him said in the context of this Hadith: "Deception, craftiness, and betrayal are not among the character of a believer"(1). In this is the most eloquent warning against adopting these reprehensible characters and departing from the noble character of faith.

The Almighty's saying: {Then do they wait for anything except the way of the ancients?} meaning: they only wait for the punishment that befell the former disbelievers. {And you will never find in the way of Allah any change, and you will never find in the way of Allah any alteration.} meaning: Allah applied the punishment to the disbelievers, and made(2) that a way among them, so He punishes with its like whoever deserves it. No one is able to change that, nor to divert the punishment from himself to another.

And Sunnah: means way/method, and the plural is Sunan. It has already been mentioned in "Al-Imran"(3). He attributed it to Allah, the Mighty and Majestic, and said in another place: {The way of those of Our messengers whom We sent before you} [Al-Isra: 77]. So He attributed it to the people; because the matter is related to both sides, and it is like the term (Ajal - fixed term), sometimes it is attributed to Allah, and sometimes to the people. Allah the Almighty said: {Indeed, the term of Allah is coming} [Al-Ankabut: 5] and He said: {But when their term has come} [An-Nahl: 61].

The Almighty's saying: {Have they not traveled through the earth and observed how was the end of those before them? And they were greater than them in power. And Allah is not such that anything in the heavens or on the earth escapes Him. Indeed, He is Knowing and Competent. 44}.

He explained the Sunnah (way) that He mentioned, meaning: Have they not seen what we sent down upon 'Ad, Thamud, Madyan, and their likes when they denied the messengers, so they might reflect upon that by looking(4) at their dwellings and houses, and by what they heard of...

(1) Ibn Wahab narrated it with this addition in Al-Jami' p. 76 through Mujahid from the Prophet ﷺ as a Mursal Hadith. This addition was not mentioned in the Hadiths we cited in the previous comment. (2) In the copies except (Zha): "and makes". What is

established is from (Zha) and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/378, and the text is from it. (3) 5/332. (4) In (D): "so reflect upon that by your sight", and in (Kha) and (Meem): "so they reflected upon that by their sight".

पृष्ठ 400 सूरा फातिर, आयत 42 - 44

परलोक अपने साथियों को आग में डाल देता है; क्योंकि यह काफिरों के आचरण में से है, न कि नेक ईमान वालों के आचरण में से। इसी कारण, आप (स.अ.व.) ने इस हदीस के संदर्भ में कहा: "धोखा, छल और विश्वासघात ईमान वाले के आचरण में से नहीं हैं"(1)। इसमें इन निंदनीय आचरणों को अपनाने और ईमान के नेक आचरणों से दूर होने के विरुद्ध सबसे प्रभावी चेतावनी है।

अल्लाह तआला का कथन: {तो क्या वे बस उसी तरीक़े की प्रतीक्षा कर रहे हैं जो पहले के लोगों के साथ बरता गया?} अर्थात: वे केवल उस अज़ाब (दंड) की प्रतीक्षा कर रहे हैं जो पहले के काफिरों पर उतरा था। {और तुम अल्लाह के तरीक़े में कोई बदलाव नहीं पाओगे, और तुम अल्लाह के तरीक़े में कोई मोड़ नहीं पाओगे।} अर्थात: अल्लाह ने काफिरों पर अज़ाब जारी किया, और उसे(2) उनके बीच एक सुन्नत (नियम) बना दिया, इसलिए वह उसके जैसा ही अज़ाब उसे देता है जो उसका पात्र हो। कोई भी उसे बदलने में सक्षम नहीं है, और न ही अज़ाब को खुद से हटाकर किसी दूसरे की ओर मोड़ने में।

और 'सुन्नत' (Sunnah) का अर्थ है: रास्ता या तरीक़ा, और इसका बहुवचन 'सुनन' है। इसका उल्लेख "आल-इमरान"(3) में हो चुका है। अल्लाह ने इसे स्वयं से जोड़ा है, और एक अन्य स्थान पर कहा है: {उन रसूलों का तरीक़ा जिन्हें हमने तुमसे पहले भेजा था} [अल-इसरा: 77]। तो उन्होंने इसे लोगों से जोड़ा; क्योंकि मामला दोनों पक्षों से संबंधित है, और यह 'अजल' (नियत समय) की तरह है, कभी इसे अल्लाह से जोड़ा जाता है, और कभी लोगों से; अल्लाह तआला ने कहा: {निस्संदेह अल्लाह का नियत समय आने वाला है} [अल-अलकबूत: 5] और उसने कहा: {फिर जब उनका नियत समय आ जाता है} [अन-नह्ल: 61]।

अल्लाह तआला का कथन: {क्या वे धरती में चले-फिरे नहीं कि देखते कि उन लोगों का अंत कैसा हुआ जो उनसे पहले थे? और वे उनसे शक्ति में अधिक थे। और अल्लाह ऐसा नहीं है कि आकाशों में या धरती में कोई चीज़ उसे बेबस कर दे। निस्संदेह वह सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान है। 44}।

उसने उस सुन्नत का वर्णन किया जिसका उसने उल्लेख किया था, अर्थात: क्या उन्होंने वह नहीं देखा जो हमने आद, समूद, मदयन और उनके जैसों पर उतारा जब उन्होंने रसूलों को झुठलाया था, ताकि वे उनके घरों और मकानों को अपनी नज़रों(4) से देखकर उस पर विचार करें, और जो कुछ उन्होंने सुना...

(1) इब्न वहाब ने इसे इस इज़ाफ़े(वृद्धि) के साथ 'अल-जामी' पृष्ठ 76 में मुजाहिद के माध्यम से नबी ﷺ से मुरसल के रूप में वर्णित किया है, और यह इज़ाफ़ा उन हदीसों में नहीं आया जिनका हमने पिछली टिप्पणी में उल्लेख किया था। (2) (ज़्हा) के अलावा अन्य प्रतियों में: "और वह बनाता है"। (ज़्हा) और अल-नह्सास द्वारा लिखित 'इ'राब अल-कुरान' 3/378 से जो पुष्ट है, वही पाठ यहाँ है। (3) 5/332. (4) (द) में: "तो तुम इसे अपनी दृष्टि से सोचो-विचार करो", और (खा) और (मीम) में: "तो उन्होंने अपनी दृष्टि से इस पर विचार किया"।

صفحہ 400 سورۃ فاطر، آیات 42 - 44

آخرت اپنے والوں کو آگ میں داخل کرتی ہے؛ کیونکہ یہ کافروں کے اخلاق میں سے ہے، نہ کہ نیک مومنوں کے اخلاق میں سے؛ اسی لیے آپ ﷺ نے اس حدیث کے سیاق میں فرمایا: "دھوکا، فریب اور خیانت مومن کے اخلاق میں سے نہیں ہے"(1)۔ اس میں ان مذموم اخلاق کو اپنانے اور ایمان کے کریمانہ اخلاق سے نکلنے پر سب سے زیادہ بلیغ تنبیہ ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {تو کیا یہ اس طریقے (سنت) کے سوا کسی چیز کا انتظار کر رہے ہیں جو پہلوں کے ساتھ برتا گیا؟} یعنی: وہ صرف اس عذاب کا انتظار کر رہے ہیں جو پہلے کافروں پر نازل ہوا۔ {پس تم اللہ کے طریقے میں کوئی تبدیلی نہیں پاؤ گے، اور تم اللہ کے طریقے میں کوئی انحراف نہیں پاؤ گے} یعنی: اللہ نے کافروں پر عذاب جاری کیا، اور(2) اسے ان میں ایک سنت (طریقہ) بنا دیا، چنانچہ وہ اس کے مانند اسے عذاب دیتا ہے جو اس کا مستحق ہو، کوئی اسے بدلنے کی قدرت نہیں رکھتا، اور نہ ہی عذاب کو اپنے سے ہٹا کر کسی دوسرے کی طرف موڑنے کی۔

اور 'سنت' کا مطلب ہے: راستہ، اور اس کی جمع 'سنن' ہے۔ یہ "آل عمران"(3) میں گزر چکا ہے۔ اور اس کی نسبت اللہ عزوجل کی طرف کی گئی ہے، اور دوسری جگہ فرمایا: {ان رسولوں کا طریقہ جنہیں ہم نے تم سے پہلے بھیجا تھا} [الاسراء: 77]۔ چنانچہ اسے قوم کی طرف منسوب کیا؛ کیونکہ معاملہ دونوں طرف سے متعلق ہے، اور یہ 'اجل' (مقررہ وقت) کی طرح ہے، کبھی اس کی نسبت اللہ کی طرف ہوتی ہے، اور کبھی قوم کی طرف؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {بے شک اللہ کا مقررہ وقت آنے والا ہے} [العنکبوت: 5] اور فرمایا: {پس جب ان کا مقررہ وقت آ جاتا ہے} [النحل: 61]۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کیا وہ زمین میں چلے پھرے نہیں کہ دیکھتے کہ ان لوگوں کا انجام کیسا ہوا جو ان سے پہلے تھے؟ اور وہ ان سے قوت میں زیادہ سخت تھے۔ اور اللہ ایسا نہیں ہے کہ آسمانوں یا زمین میں کوئی چیز اسے عاجز کر دے۔ بے شک وہ سب کچھ جاننے والا، قدرت والا ہے۔ 44}۔

اس سنت کو واضح کیا جس کا ذکر کیا، یعنی: کیا انہوں نے نہیں دیکھا کہ ہم نے عاد، ثمود اور مدین وغیرہ پر کیا نازل کیا جب انہوں نے رسولوں کو جھٹلایا، تاکہ وہ ان کے مکانات اور گھروں کو اپنی نظر(4) سے دیکھ کر اس میں غور و فکر کریں، اور جو کچھ انہوں نے سنا...

(1) ابن وہب نے اسے اس زیادتی کے ساتھ الجامع ص 76 میں مجاہد کے واسطے سے نبی ﷺ سے مرسلاً روایت کیا ہے، اور یہ زیادتی ان احادیث میں نہیں آئی جن کا ہم نے پچھلے تبصرے میں ذکر کیا ہے۔ (2) (ظ) کے علاوہ دیگر نسخوں میں: "اور وہ بناتا ہے"۔ (ظ) اور النحاس کی اعراب القرآن 3/378 سے جو ثابت ہے وہ درج ہے، اور عبارت وہیں سے ہے۔ (3) 5/332. (4) (د) میں ہے: "پس تم اپنی نظر سے اس میں غور کرو"، اور (خ) اور (م) میں ہے: "پس انہوں نے اپنی نظر سے اس میں غور کیا"۔

401 Surah Fatir: Verses 44 - 45 ...the succession of what befell them, is there not in it a lesson and a clarification for them? They are not better than those nor stronger; rather, those were stronger. The evidence for this is His saying: {And they were stronger than them in power. And never is Allah to be eluded by anything in the heavens or on the earth.} meaning: if He intends to send down punishment upon a people, that would not elude Him. {Indeed, He is ever Knowing and Competent.} His saying (Exalted is He): {And if Allah were to impose blame on the people for what they have earned, He would not leave upon the earth any creature. But He defers them for a specified term. And when their time comes, then indeed Allah has ever been, of His servants, Seeing.} [45] His saying (Exalted is He): {And if Allah were to impose blame on the people for what they have earned} meaning the sins {He would not leave upon the earth any creature} Ibn Mas'ud said: It refers to all animals that crawl and move. Qatadah said: And He did that in the time of Noah, peace be upon him. Al-Kalbi said: {any creature} He means the Jinn and humans excluding others, because they are both accountable through intellect (1). And Ibn Jurayj (2), Al-Akhfash, and Al-Hussein bin Al-Fadl said: He meant by 'creature' here humans alone, excluding others. I say: The first opinion is more apparent because it is from a major companion. Ibn Mas'ud said: The dung beetle was almost punished in its hole due to the sin of the son of Adam (3). Yahya bin Abi Kathir said: A man enjoined what is good and forbade what is evil, then a man said to him: "Worry about yourself, for the wrongdoer only harms himself." Abu Huraira said: "You have lied! By Allah, beside whom there is no deity worthy of worship," then he said: "By Him in whose hand is my soul, indeed the bustard [bird]..." (1) Al-Mawardi mentioned these opinions in 'Al-Nukat wa Al-Uyun' 4/479, and Qatadah's opinion was narrated by Al-Tabari 19/397. (2) Mentioned regarding Ibn Jurayj by Al-Mawardi in 'Al-Nukat wa Al-Uyun' 4/479, and it occurred in (m) instead of him: Ibn Jarir, which is a scribal error. (3) Narrated by Ibn Abi Shaybah 13/301, and Al-Hakim 2/428 and he authenticated it. 'Al-Ju'al': an animal like a beetle that is frequent in damp places. Al-Mu'jam al-Wasit (ja'ala).

४०१ सूरा फातिर: आयत ४४ - ४५ ...जो उन पर बीता उसका सिलसिला, क्या इसमें उनके लिए कोई सबक और स्पष्टीकरण नहीं है? वे उनसे बेहतर नहीं हैं और न ही अधिक शक्तिशाली हैं, बल्कि वे अधिक शक्तिशाली थे। इसका प्रमाण अल्लाह का यह कथन है: {और वे शक्ति में उनसे अधिक थे। और अल्लाह ऐसा नहीं है कि आकाशों और पृथ्वी में कोई चीज़ उसे विवश कर सके।} अर्थात: यदि वह किसी जाति पर दंड भेजना चाहे, तो वह उसे विवश नहीं कर सकता। {निस्संदेह वह सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान है।} अल्लाह तआला का कथन: {और यदि अल्लाह लोगों को उनके कर्मों के लिए पकड़ता, तो वह पृथ्वी की पीठ पर किसी भी जीव को न छोड़ता। परंतु वह उन्हें एक नियत समय तक ढील देता है। फिर जब उनका समय आ जाता है, तो निश्चय ही अल्लाह अपने दासों को खूब देखने वाला है।} [४५] अल्लाह तआला का कथन: {और यदि अल्लाह लोगों को उनके कर्मों के लिए पकड़ता} अर्थात् पापों के लिए {तो वह उसकी पीठ (पृथ्वी) पर किसी भी जीव को न छोड़ता} इब्न मसूद ने कहा: इसका अर्थ है रेंगने और चलने वाले सभी जीव। कतादा ने कहा: और उसने नूह (अ़लैहिस्सलाम) के समय ऐसा किया था। कल्बी ने कहा: {किसी भी जीव} से उनका अभिप्राय जिन्न और मनुष्य से है, न कि दूसरों से; क्योंकि वे दोनों बुद्धि के कारण उत्तरदायी हैं (१)। इब्न जुरैज (२), अल-अखफश और अल-हुसैन बिन अल-फज़ल ने कहा: यहाँ जीव से उनका अभिप्राय केवल मनुष्यों से था, दूसरों से नहीं। मैंने कहा: पहली बात अधिक स्पष्ट है, क्योंकि यह एक बड़े सहाबी से है। इब्न मसूद ने कहा: आदम के बेटे के पाप के कारण गोबर का कीड़ा (भृंग) भी अपने बिल में दंडित होने वाला था (३)। याह्या बिन अबी कसीर ने कहा: एक व्यक्ति ने भलाई का आदेश दिया और बुराई से रोका, तो एक व्यक्ति ने उससे कहा: "अपनी चिंता करो; क्योंकि अत्याचारी केवल अपना ही नुकसान करता है।" अबू हुरैरा ने कहा: "तुमने झूठ बोला है? उस अल्लाह की कसम जिसके सिवा कोई पूज्य नहीं", फिर उन्होंने कहा: "उसकी कसम जिसके हाथ में मेरी जान है, निस्संदेह हुबारा (एक पक्षी)..." (१) अल-मावर्दी ने इन कथनों का उल्लेख 'अल-नुकत वल-उयून' ४/४७९ में किया है, और कतादा के कथन को अल-तबरी १९/३९७ ने उद्धृत किया है। (२) इब्न जुरैज के बारे में अल-मावर्दी ने 'अल-नुकत वल-उयून' ४/४७९ में उल्लेख किया है, और (म) प्रति में इसके स्थान पर 'इब्न जरीर' आ गया है, जो कि लेखन की त्रुटि है। (३) इसे इब्न अबी शैबा १३/३०१ और अल-हाकिम २/४२८ ने उद्धृत किया है और इसे सही बताया है। 'अल-जुअल': भृंग जैसा एक जीव जो नम स्थानों में बहुत होता है। अल-मुअजम अल-वसीत (जअल)।

۴۰۱ سورہ فاطر: آیات ۴۴ - ۴۵ ...تواتر کے ساتھ جو ان پر بیتا، کیا اس میں ان کے لیے کوئی عبرت اور بیان نہیں ہے؟ وہ ان لوگوں سے بہتر نہیں ہیں اور نہ ہی زیادہ طاقتور، بلکہ وہ لوگ زیادہ طاقتور تھے، اس کی دلیل اللہ کا یہ قول ہے: {اور وہ ان سے قوت میں زیادہ سخت تھے۔ اور اللہ ایسا نہیں ہے کہ آسمانوں اور زمین میں کوئی چیز اسے عاجز کر سکے۔} یعنی: اگر وہ کسی قوم پر عذاب نازل کرنا چاہے تو وہ اسے عاجز نہیں کر سکتا۔ {بے شک وہ سب کچھ جاننے والا، قدرت رکھنے والا ہے۔} اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور اگر اللہ لوگوں کو ان کے اعمال کے سبب پکڑتا تو زمین کی پشت پر کوئی جاندار نہ چھوڑتا، لیکن وہ انہیں ایک مدتِ معین تک مہلت دیتا ہے۔ پھر جب ان کا وقت آ جاتا ہے تو بے شک اللہ اپنے بندوں کو دیکھ رہا ہے۔} [۴۵] اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اگر اللہ لوگوں کو ان کے اعمال کے سبب پکڑتا} یعنی گناہوں کی وجہ سے {تو وہ اس کی پشت (زمین) پر کوئی جاندار نہ چھوڑتا} ابن مسعود نے کہا: اس سے مراد تمام جاندار ہیں جو زمین پر چلتے پھرتے ہیں۔ قتادہ نے کہا: اور اللہ نے حضرت نوح علیہ السلام کے زمانے میں ایسا کیا تھا۔ کلبی نے کہا: {کوئی جاندار} سے ان کی مراد جن اور انس ہیں نہ کہ ان کے علاوہ کوئی اور؛ کیونکہ وہ دونوں عقل کی وجہ سے مکلف ہیں (۱)۔ ابن جریج (۲)، اخفش اور حسین بن الفضل نے کہا: یہاں جاندار سے مراد صرف انسان ہیں، ان کے سوا کوئی نہیں۔ میں نے کہا: پہلا قول زیادہ ظاہر ہے، کیونکہ یہ ایک بڑے صحابی سے مروی ہے۔ ابن مسعود نے کہا: قریب تھا کہ گبریلا (ایک کیڑا) بھی آدم کے بیٹے کے گناہ کی وجہ سے اپنے سوراخ میں عذاب دیا جاتا (۳)۔ یحییٰ بن ابی کثیر نے کہا: ایک شخص نے نیکی کا حکم دیا اور برائی سے روکا، تو ایک شخص نے اس سے کہا: "تم اپنی فکر کرو، ظالم تو صرف اپنا ہی نقصان کرتا ہے۔" ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ نے کہا: "تم نے جھوٹ بولا؟ اس اللہ کی قسم جس کے سوا کوئی معبود نہیں"، پھر انہوں نے کہا: "اس ذات کی قسم جس کے ہاتھ میں میری جان ہے، بے شک حبارٰی (ایک پرندہ)..." (۱)

الماوردی نے یہ اقوال 'النکت والعیون' ۴/۴۷۹ میں ذکر کیے ہیں، اور قتادہ کا قول الطبری ۱۹/۳۹۷ نے روایت کیا ہے۔ (۲) ابن جریج سے الماوردی نے 'النکت والعیون' ۴/۴۷۹ میں اسے ذکر کیا ہے، اور (م) نسخے میں اس کے بدلے 'ابن جریر' لکھا گیا ہے، جو کہ کتابت کی غلطی ہے۔ (۳) اسے ابن ابی شیبہ ۱۳/۳۰۱ اور الحاکم ۲/۴۲۸ نے روایت کیا اور اسے صحیح قرار دیا۔

'الجعل': بھونرے جیسا ایک جانور جو نم جگہوں پر کثرت سے پایا جاتا ہے۔ المعجم الوسیط (جعل)۔

Surah Fatir: Verse 45 402

...they would die of starvation in their nests because of the injustice of the oppressor (1). Al-Thumali and Yahya ibn Salam said regarding this verse: Allah withholds the rain, so everything perishes (2). And something similar to this has already been mentioned in 'Al-Baqarah' (3) from Ikrimah and Mujahid in the interpretation of {and are cursed by the cursers} [Verse: 159]: they are insects and beasts that are affected by drought because of the sins of the wicked scholars who conceal [the truth], so they curse them. And we mentioned there the hadith of Al-Bara ibn Azib who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said regarding Allah's saying: {and are cursed by the cursers}: 'They are the creatures of the earth.' {But He delays them until a specified term} Muqatil said: The specified term is what He promised them in the Preserved Tablet (Al-Lawh Al-Mahfuz). Yahya said: It is the Day of Resurrection (4). {Indeed, Allah is ever, of His servants,} meaning: of those among them who deserve punishment, {Seeing}. It is not permissible for the operator of 'idha' (when) to be 'basiran' (seeing), just as it is not permissible to say: 'Today, indeed Zaid is out.' Rather, the operator in it is 'ja'a' (came); because of its resemblance to conditional particles (5), and the nouns through which requital is made are operated upon by what follows them. Sibawayh does not see conditional use of 'idha' except in poetry, as it was said: If our swords are short, their connection ... is our steps toward our enemies, so we strike (6). The end of Surah 'Fatir', and praise be to Allah.

---

(1) Recorded by Al-Tabari 14/260, and Ibn Abi al-Dunya in Al-Uqubat (269). And Al-Hubara: a long-necked, gray bird shaped like a goose, males and females are alike in it. Al-Mu'jam al-Wasit (Habar). (2) Mentioned similarly on the authority of Yahya ibn Salam by Al-Mawardi in Al-Nukat wa al-Uyun 4/479. Al-Thumali: He is Abu Hamza Thabit ibn Abi Safiyya, and he was previously mentioned in 5/48. (3) 2/483. (4) Al-Nukat wa al-Uyun 4/480. (5) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/379. (6) The verse is by Qays ibn al-Khatim, in his Diwan p. 88, and Al-Kitab 3/60, and previously mentioned in 1/305.

सूरह फातिर: आयत 45 402

...वे ज़ालिमों के ज़ुल्म के कारण अपने घोंसलों में भूख से मर जाएंगे (1)। अल-थुमली और याह्या बिन सलाम ने इस आयत के बारे में कहा: अल्लाह बारिश रोक लेता है, जिससे हर चीज़ नष्ट हो जाती है (2)। और इसके समान बात 'अल-बक़रा' (3) में इकरामा और मुजाहिद से {और लानत करने वाले उन पर लानत करते हैं} [आयत: 159] की व्याख्या में गुज़र चुकी है: वे कीड़े और जानवर हैं जो उन बुरे विद्वानों के पापों के कारण सूखे की चपेट में आ जाते हैं जो [सत्य] छुपाते हैं, इसलिए वे उन्हें शाप देते हैं। और हमने वहां अल-बरा बिन अज़िब की हदीस का उल्लेख किया है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (स.) ने अल्लाह के कथन: {और लानत करने वाले उन पर लानत करते हैं} के बारे में कहा: 'वे ज़मीन के जानवर हैं।' {लेकिन वह उन्हें एक निश्चित अवधि तक के लिए ढील देता है} मुक़ातिल ने कहा: निश्चित अवधि वह है जिसका उसने उनसे लौह-ए-महफूज़ में वादा किया है। याह्या ने कहा: यह क़यामत का दिन है (4)। {निस्संदेह, अल्लाह अपने बंदों को} यानी: उनमें से जो सज़ा के पात्र हैं, {देखने वाला है}। 'इज़ा' (जब) में क्रिया का कारक 'बसीरन' (देखने वाला) नहीं हो सकता, जैसे यह कहना सही नहीं है: 'आज, बेशक ज़ैद बाहर है।' बल्कि इसमें क्रिया का कारक 'जा-अ' (आया) है; क्योंकि यह शर्तिया शब्दों (5) के समान है, और वे संज्ञाएं जिनके माध्यम से बदला दिया जाता है, उनके बाद आने वाले शब्दों द्वारा प्रभावित होती हैं। सिबावैह कविता के अलावा 'इज़ा' के माध्यम से शर्त का उपयोग नहीं देखते हैं, जैसा कि कहा गया है: जब हमारी तलवारें छोटी पड़ जाती हैं, तो उनका मेल ... हमारे दुश्मनों की ओर हमारे कदम होते हैं, फिर हम वार करते हैं (6)। सूरह 'फातिर' समाप्त हुई, और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है।

---

(1) इसे अल-तबरी 14/260 और इब्न अबी अल-दुनिया ने अल-उकुबात (269) में इसी तरह उद्धृत किया है। और अल-हुबारा: एक लंबी गर्दन वाला, भूरे रंग का पक्षी है जो हंस की तरह होता है, नर और मादा इसमें एक समान होते हैं। अल-मुअजम अल-वसीत (हबर)। (2) इसका उल्लेख याह्या बिन सलाम के अधिकार पर अल-मावर्दी ने अल-नुकत वल-उयून 4/479 में इसी तरह किया है। अल-थुमली: वे अबू हमज़ा साबित इब्न अबी सफ़िया हैं, और उनका पहले 5/48 में उल्लेख किया गया है। (3) 2/483। (4) अल-नुकत वल-उयून 4/480। (5) इराब अल-कुरान अल-नहस 3/379 द्वारा। (6) यह कविता कैस इब्न अल-खतीम की है, उनके दीवान पृष्ठ 88 में, और अल-किताब 3/60 में, और पहले 1/305 में उल्लेख किया गया है।

سورہ فاطر: آیت 45 402

...تو وہ ظالم کے ظلم کی وجہ سے اپنے گھونسلوں میں بھوک سے مر جائیں گے (1)۔ اور الثمالی اور یحییٰ بن سلام نے اس آیت کے بارے میں کہا: اللہ بارش روک لیتا ہے، تو ہر چیز ہلاک ہو جاتی ہے (2)۔ اور اس کی مثال 'البقرہ' (3) میں عکرمہ اور مجاہد سے {اور ان پر لعنت کرنے والے لعنت بھیجتے ہیں} [آیت: 159] کی تفسیر میں گزر چکی ہے: وہ کیڑے مکوڑے اور چوپائے ہیں جنہیں ان بدکردار علماء کے گناہوں کی وجہ سے قحط لاحق ہوتا ہے جو [حق] چھپاتے ہیں، تو وہ ان پر لعنت کرتے ہیں۔ اور ہم نے وہاں البراء بن عازب کی حدیث ذکر کی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے اللہ تعالیٰ کے قول: {اور ان پر لعنت کرنے والے لعنت بھیجتے ہیں} کے بارے میں فرمایا: 'وہ زمین کے جانور ہیں۔' {لیکن وہ انہیں ایک وقت مقرر تک مہلت دیتا ہے} مقاتل نے کہا: وقت مقرر وہ ہے جس کا اس نے ان سے لوح محفوظ میں وعدہ کیا ہے۔ یحییٰ نے کہا: وہ قیامت کا دن ہے (4)۔ {بے شک اللہ اپنے بندوں کو} یعنی: ان میں سے جو سزا کے مستحق ہیں، {خوب دیکھنے والا ہے}۔ 'إذا' میں عامل 'بصیراً' ہونا جائز نہیں، جیسے یہ کہنا جائز نہیں: 'آج، بے شک زید باہر ہے۔' بلکہ اس میں عامل 'جاء' (آیا) ہے؛ اس کی حروفِ مجازات (5) سے مشابہت کی وجہ سے، اور جن اسماء کے ذریعے جزا دی جاتی ہے ان میں ان کے بعد والا لفظ عمل کرتا ہے۔ سیبویہ صرف شاعری میں 'إذا' کے ساتھ جزا کا عمل دیکھتے ہیں، جیسا کہ کہا گیا ہے: جب ہماری تلواریں چھوٹی ہو جاتی ہیں تو ان کا وصل ... دشمنوں کی طرف ہمارے قدم ہوتے ہیں پھر ہم وار کرتے ہیں (6)۔ سورہ 'فاطر' ختم ہوئی، اور اللہ کا شکر ہے۔

---

(1) اسے الطبری 14/260 اور ابن ابی الدنیا نے العقوبات (269) میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ اور الحباری (تلور): ایک لمبی گردن والا سرمئی رنگ کا پرندہ ہے جو ہنس کی طرح ہوتا ہے، نر

اور مادہ اس میں برابر ہوتے ہیں۔ المعجم الوسیط (حبر)۔ (2) اسے یحییٰ بن سلام سے الماوردی نے النکت والعیون 4/479 میں ذکر کیا ہے۔ اور الثمالی: وہ ابو حمزہ ثابت بن ابی صفیہ ہیں، ان کا ذکر پہلے 5/48 میں ہو چکا ہے۔ (3) 2/483۔ (4) النکت والعیون 4/480۔ (5) اعراب القرآن للنحاس 3/379۔ (6) یہ شعر قیس بن الخطیم کا ہے، ان کے دیوان ص 88 میں، اور الکتاب 3/60 میں ہے، اور پہلے 1/305 میں گزر چکا ہے۔

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful.

Surah Yasin

It is Meccan by consensus, and it consists of eighty-three verses, except that a group said: His Almighty's saying: {And We record what they have put forth and their footprints} [Verse: 12] was revealed concerning the Banu Salama of the Ansar when they wanted to leave their homes and move next to the Prophet's mosque (peace and blessings of Allah be upon him), as will follow (1).

In the book of Abu Dawud on the authority of Ma'qil ibn Yasar, he said: The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Recite Yasin over your dead" (2).

Al-Ajurri mentioned from the hadith of Umm al-Darda' from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) that he said: "There is no dead person over whom Surah Yasin is recited but that Allah makes it easy for him" (3).

In the "Musnad" of Al-Darimi from Abu Hurairah, he said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Whoever recites Surah Yasin in a night seeking the face of Allah, he will be forgiven in that night" (4). Abu Nu'aym al-Hafiz also narrated it (5).

(1) Pp. 420-421 of this volume, and the text is from al-Muharrir al-Wajiz 4/445. (2) Sunan Abi Dawud (3121), and previously 5/449, and we mentioned there the saying of Al-Daraqutni: This is a hadith with a weak chain of narration, unknown text, and no hadith is authentic in this chapter. End quote. Ibn Hibban included it in his Sahih (3002) and said: His saying: "Recite over your dead Yasin": He meant those who are on their deathbed, not that it is recited over the dead person. Similarly, his saying (peace be upon him): "Dictate to your dead 'There is no god but Allah'." Ahmad narrated in Al-Musnad (16969) from Abu al-Mughirah, from Safwan, who said: The elders told me that they attended Ghudayf ibn al-Harith al-Thumali when his death struggle became intense, and he said: Is there any among you who recites "Yasin"? He said: Salih ibn Shurayh al-Sukuni recited it, and when he reached forty [verses] of it, he passed away. He said: And the elders used to say: If it is recited near the dead, it is made easy for them because of it. Al-Hafiz Ibn Hajar graded the chain of this report as good in Al-Isaba (biography of Ghudayf). (3) Previously 5/449, see the discussion on it there. (4) Sunan al-Darimi (3417), and it is via Al-Hasan from Abu Hurairah, and Al-Hasan did not hear from Abu Hurairah, as in al-Marasil by Ibn Abi Hatim p. 38. And Ibn Hibban narrated it (2574) via Al-Hasan from Jundub ibn Abd Allah from the

Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). Abu Hatim said as in al-Marasil p. 42: It is not confirmed for Al-Hasan hearing from Jundub. End quote. Al-Daraqutni was asked about Al-Hasan's hadith from Abu Hurairah and he said: There were differences about it regarding Al-Hasan... and there is nothing firm in it. Al-Ilal 10/267 - 269. (5) Hilyat al-Awliya 2/159.

अल्लाह के नाम से, जो सबसे बड़ा मेहरबान और अत्यंत दयालु है।

सूरह यासीन

यह सर्वसम्मति से मक्की है, और इसमें तिरासी आयतें हैं, सिवाय इसके कि एक समूह ने कहा: अल्लाह तआला का कथन: {और हम उन सब कर्मों को लिख लेते हैं जो वे आगे भेज चुके हैं और उनके चिह्नों को भी} [आयत: 12] अंसार के बनी सलमा के बारे में तब नाजिल हुई जब उन्होंने अपने घरों को छोड़ने और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की मस्जिद के पास स्थानांतरित होने का इरादा किया, जैसा कि आगे आएगा (1)।

अबू दाऊद की किताब में मक़िल बिन यसार के हवाले से रिवायत है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "अपने मृतकों पर यासीन पढ़ा करो" (2)।

अल-अजुरी ने उम्म अल-दरदा की हदीस से नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के हवाले से ज़िक्र किया कि उन्होंने फरमाया: "कोई भी मृतक ऐसा नहीं है जिसके पास सूरह यासीन पढ़ी जाए, मगर अल्लाह उसके लिए (मृत्यु की कठिनाई) आसान कर देता है" (3)।

अल-दारीमी की "मुसनद" में अबू हुरैरा से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "जिसने अल्लाह की रज़ा के लिए रात में सूरह यासीन पढ़ी, उसकी उस रात मगफिरत (क्षमा) कर दी जाएगी" (4)। अबू नुऐम अल-हाफिज़ ने भी इसे निकाला है (5)।

(1) इस भाग के पृष्ठ 420-421, और इबारत अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ 4/445 से है। (2) सुनन अबी दाऊद (3121), और पहले 5/449, और हमने वहां अल-दाराकुतनी का कथन ज़िक्र किया था: यह हदीस कमज़ोर सनद वाली है, इसका मतन (पाठ) अज्ञात है, और इस अध्याय में कोई हदीस सही नहीं है। इति। इब्न हिब्बान ने इसे अपनी सहीह (3002) में शामिल किया और कहा: उनका कथन: "अपने मृतकों पर यासीन पढ़ो": उनका मतलब उन लोगों से था जिनकी मृत्यु का समय निकट हो, न कि यह कि मृत व्यक्ति पर इसे पढ़ा जाए, इसी तरह उनका (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) कथन है: "अपने मरते हुए लोगों को 'ला इलाहा इल्लल्लाह' की तलक़ीन (सिखाना) करो"। अहमद ने अल-मुसनद (16969) में अबू अल-मुग़ीरा से, सफवान के हवाले से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मुझसे बुजुर्गों ने बयान किया कि वे गुदैफ बिन अल-हारिस अल-थुमाली के पास मौजूद थे जब उनकी जान निकलने की शिद्दत बढ़ गई, तो उन्होंने कहा: क्या आप में से कोई है जो "यासीन" पढ़ता हो? उन्होंने कहा: सालेह बिन शुरीह अल-सुकूनी ने इसे पढ़ा, और जब वह इसकी चालीस आयतों तक पहुँचे तो

उनका देहांत हो गया। उन्होंने कहा: और बुजुर्ग कहा करते थे: जब मृतक के पास इसे पढ़ा जाता है, तो इसके कारण उसके लिए आसानी कर दी जाती है। और हाफिज़ इब्न हजर ने अल-इसाबा (गुदैफ की जीवनी) में इस रिवायत की सनद को हसन (अच्छा) कहा है। (3) पहले 5/449, वहां इस पर चर्चा देखें। (4) सुनन अल-दारीमी (3417) और यह हसन के माध्यम से अबू हुरैरा से है, और हसन ने अबू हुरैरा से नहीं सुना है, जैसा कि इब्न अबी हातिम की अल-मरासील पृष्ठ 38 में है। और इब्न हिब्बान (2574) ने इसे हसन के माध्यम से जुन्दुब बिन अब्दुल्लाह से नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के हवाले से निकाला है। अबू हातिम ने अल-मरासील पृष्ठ 42 में कहा: जुन्दुब से हसन का सुनना सही साबित नहीं है। इति। अल-दाराकुतनी से अबू हुरैरा से हसन की हदीस के बारे में पूछा गया तो उन्होंने कहा: इसमें हसन पर मतभेद है... और इसमें कुछ भी साबित नहीं है। अल-इलाल 10/267 - 269। (5) हिल्यत अल-औलिया 2/159।

بسم الله الرحمن الرحيم

سورة يس

اور یہ بالاجماع مکی ہے، اور اس کی تراسی آیات ہیں، سوائے اس کے کہ ایک گروہ نے کہا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَنَكْتُبُ مَا قَدَّمُوا وَءَاثَٰرَهُمْ﴾ [آیت: ۱۲] انصار کے بنی سلمہ کے بارے میں نازل ہوئی جب انہوں نے اپنے گھروں کو چھوڑ کر مسجدِ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے پڑوس میں منتقل ہونے کا ارادہ کیا، جیسا کہ آگے آئے گا(۱)۔

اور ابوداؤد کی کتاب میں معقل بن یسار سے روایت ہے، انہوں نے کہا: نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "اپنے مردوں پر یسین پڑھا کرو"(۲)۔

اور الآجری نے ام الدرداء کی حدیث سے نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کے حوالے سے ذکر کیا ہے کہ آپ نے فرمایا: "کوئی میت ایسی نہیں جس پر سورہ یسین پڑھی جائے مگر اللہ اس پر (جان کنی میں) آسانی فرما دیتا ہے"(۳)۔

اور دارمی کی "مسند" میں ابوہریرہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "جس نے اللہ کی رضا کی خاطر رات کو سورہ یسین پڑھی، اس کی اس رات مغفرت کر دی جائے گی"(۴)۔ حافظ ابونعیم نے بھی اس کی تخریج کی ہے(۵)۔

(۱) اس جلد کا ص ۴۲۰-۴۲۱، اور کلام المحرر الوجیز ۴۴۵/۴ سے ہے۔ (۲) سنن ابی داؤد (۳۱۲۱)، اور گزشتہ ۴۴۹/۵، اور ہم نے وہاں دارقطنی کا قول ذکر کیا تھا کہ: یہ حدیث ضعیف الاسناد ہے، اس کا متن مجہول ہے، اور اس باب میں کوئی حدیث صحیح نہیں۔ اھ اور اسے ابن حبان نے اپنی صحیح (۳۰۰۲) میں روایت کیا اور کہا: ان کا قول: "اپنے مردوں پر یسین پڑھو":

اس سے مراد وہ شخص ہے جس پر موت حاضر ہو، نہ یہ کہ میت پر پڑھی جائے، اسی طرح آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا قول ہے: "اپنے مرنے والوں کو لا الہ الا اللہ کی تلقین کرو"۔ اور احمد نے مسند (۱۶۹۶۹) میں ابومغیرہ سے، انہوں نے صفوان سے روایت کی، انہوں نے کہا: مجھے بزرگوں نے بتایا کہ وہ غضیف بن حارث ثمالی کے پاس موجود تھے جب ان کی جان کنی کی شدت بڑھ گئی، تو انہوں نے کہا: کیا تم میں سے کوئی ہے جو "یس" پڑھتا ہو؟ راوی کہتے ہیں: تو اسے صالح بن شریح سکونی نے پڑھا، جب وہ اس کی چالیس آیات تک پہنچے تو ان کی روح قبض ہوگئی۔ راوی کہتے ہیں: اور بزرگ کہا کرتے تھے کہ: جب میت کے پاس یہ پڑھی جائے تو اس کی وجہ سے اس پر تخفیف کی جاتی ہے۔ اور حافظ ابن حجر نے الاصابہ (ترجمہ غضیف) میں اس اثر کی سند کو حسن قرار دیا ہے۔ (۳) گزشتہ ۴۴۹/۵، وہاں اس پر گفتگو ملاحظہ کریں۔ (۴) سنن دارمی (۳۴۱۷) اور یہ حسن کے واسطے سے ابوہریرہ سے ہے، اور حسن نے ابوہریرہ سے نہیں سنا، جیسا کہ ابن ابی حاتم کی المراسیل ص ۳۸ میں ہے۔ اور اسے ابن حبان نے (۲۵۷۴) حسن کے واسطے سے جندب بن عبداللہ سے، انہوں نے نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم سے روایت کیا ہے۔ ابو حاتم نے المراسیل ص ۴۲ میں کہا: حسن کا جندب سے سماع صحیح نہیں۔ اھ اور دارقطنی سے حسن کی ابوہریرہ سے حدیث کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: حسن پر اس میں اختلاف ہے... اور اس میں کوئی چیز ثابت نہیں۔ العلل ۲۶۷/۱۰ - ۲۶۹۔ (۵) حلیۃ الاولیاء ۱۵۹/۲۔

Surah Yasin 404

At-Tirmidhi narrated from Anas that he said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "Indeed, everything has a heart, and the heart of the Quran is Yasin. Whoever recites Yasin, Allah records for him a reward for reciting the Quran ten times." He said: This is a 'strange' (gharib) hadith, and in its chain is Harun Abu Muhammad, an unknown sheikh. There is another narration on the same subject from Abu Bakr As-Siddiq, but the hadith from Abu Bakr is not authentic in its chain, and its chain is weak (1).

And from Aisha, that the Messenger of Allah (PBUH) said: "Indeed, in the Quran there is a Surah that intercedes for its reciter and [sins] are forgiven for its listener; it is Surah Yasin. It is called 'Al-Mu'immah' in the Torah." It was asked: O Messenger of Allah, what is 'Al-Mu'immah'? He said: "It encompasses its companion with the good of this world, repels from him the terrors of the hereafter, and is called 'Ad-Dafi'ah' (The Repeller) and 'Al-Qadiyah' (The Fulfiller)." It was asked: O Messenger of Allah, how is that? He said: "It repels every evil from its companion and fulfills every need for him. Whoever recites it, it is equal to twenty Hajj for him. Whoever listens to it, it is as if they gave a thousand dinars in charity in the way of Allah. Whoever writes it and drinks [the water it was washed with], it brings into their core a thousand medicines, a thousand lights, a thousand certainties, a thousand mercies, a thousand kindnesses, a thousand guidance, and every disease and malice is removed from them." Al-Tha'labi mentioned it from the hadith of Aisha (2), and Al-Hakim At-Tirmidhi in 'Nawadir al-Usul' from the hadith of Abu Bakr as-Siddiq as a Musnad (3).

In 'Musnad' Ad-Darimi, from Shahr bin Hawshab, he said: Ibn Abbas said: "Whoever recites 'Yasin' when morning comes, ease of his day is given to him until evening; and whoever recites it at the beginning of the night, ease of his night is given to him until morning" (4).

An-Nahhas mentioned from Abdurrahman bin Abi Layla that he said: "Everything has a heart, and the heart of the Quran..."

(1) Sunan At-Tirmidhi (2887). The hadith of Abu Bakr will follow. (2) Ibn Atiyyah mentioned in 'Al-Muharrar al-Wajiz' (4/445) from Aisha (may Allah be pleased with her) up to his saying: "...namely, Surah Yasin." (3) Nawadir al-Usul, p. 325. The chain of narration is not mentioned in the printed edition. It was also narrated by Al-Bayhaqi in 'Ash-Shu'ab' (2465), and Ibn al-Jawzi in 'Al-Mawdu'at' (356). Ibn al-Jawzi also narrated it (355) from the hadith of Anas, saying: "This hadith from all its routes is false and has no basis." (4) Sunan Ad-Darimi (3419). Regarding Shahr bin Hawshab,

Al-Hafiz said in 'At-Taqrib': Truthful, but often skips links in the chain (mursal) and has delusions.

सूरह यासीन 404

तिरमिज़ी ने अनस से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "बेशक, हर चीज़ का एक दिल होता है, और क़ुरान का दिल यासीन है। जिसने यासीन पढ़ी, अल्लाह उसके लिए क़ुरान को दस बार पढ़ने का सवाब लिख देता है।" उन्होंने कहा: यह एक गरीब (अजीब) हदीस है, और इसके इसनाद में हारून अबू मुहम्मद एक अनजान शेख हैं। इस विषय में अबू बक्र अस-सिद्दीक़ से भी रिवायत है, लेकिन अबू बक्र की हदीस अपनी सनद के लिहाज़ से सही नहीं है, और इसकी सनद कमज़ोर है (1)।

और आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "बेशक क़ुरान में एक ऐसी सूरह है जो अपने पढ़ने वाले की शफ़ाअत (सिफारिश) करती है और उसके सुनने वाले की मग़फ़िरत (क्षमा) कर दी जाती है; सुनो, वह सूरह यासीन है, तौरात में इसका नाम 'अल-मुइम्मा' है।" पूछा गया: ऐ अल्लाह के रसूल, 'अल-मुइम्मा' क्या है? आपने फरमाया: "यह अपने साहिब (पढ़ने वाले) को दुनिया की भलाई से घेर लेती है, और उससे आख़िरत की होलनाकियों (खौफ) को दूर करती है, और इसे 'अद-दाफ़िया' (दूर करने वाली) और 'अल-क़ाज़िया' (पूरी करने वाली) भी कहा जाता है।" पूछा गया: ऐ अल्लाह के रसूल, यह कैसे? आपने फरमाया: "यह अपने साहिब से हर बुराई को टाल देती है, और उसकी हर ज़रूरत पूरी करती है। जिसने इसे पढ़ा, यह उसके लिए बीस हज के बराबर है। जिसने इसे सुना, यह ऐसा है जैसे उसने अल्लाह की राह में एक हज़ार दीनार सदक़ा किए। जिसने इसे लिखा और पिया, तो इसने उसके अंदर एक हज़ार दवाएं एक हज़ार नूर, एक हज़ार यकीन, एक हज़ार रहमतें, एक हज़ार मेहरबानियां और एक हज़ार हिदायतें दाखिल कर दीं, और उससे हर बीमारी और कीना (जलन) निकाल दिया गया।" अस-साल्बी ने इसे आयशा की हदीस (2) से ज़िक्र किया है, और अल-हकीम तिरमिज़ी ने 'नवादिरुल उसूल' में अबू बक्र सिद्दीक़ की हदीस से बतोर मुसनद (3) ज़िक्र किया है।

और 'मुसनद' दारमी में शहर बिन हौशब से रिवायत है कि इब्ने अब्बास ने कहा: "जिसने सुबह के वक़्त 'यासीन' पढ़ी, उसे शाम तक उसके दिन की आसानी दी जाएगी; और जिसने रात की शुरुआत में इसे पढ़ा, उसे सुबह तक उसकी रात की आसानी दी जाएगी" (4)।

और अन-नह़ास ने अब्दुर्रहमान बिन अबी लैला से ज़िक्र किया है कि उन्होंने कहा: "हर चीज़ का एक दिल है और क़ुरान का दिल..."

(1) सुनन तिरमिज़ी (2887)। और अबू बक्र की हदीस आगे आएगी। (2) इब्ने अतिया ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' (4/445) में आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से उनके इस कथन तक ज़िक्र किया है: "...सुनो, वह सूरह यासीन है"। (3) नवादिरुल उसूल, पृ. 325, इसके मुद्रित संस्करण में सनद का ज़िक्र नहीं है। अल-बैहक़ी ने 'अश-शुअ़ब' (2465) में और इब्ने अल-जौज़ी ने 'अल-मौज़ूआत' (356) में भी इसे रिवायत किया है। इब्ने अल-जौज़ी ने इसे (355) अनस की हदीस से भी रिवायत किया और कहा: "यह हदीस अपने तमाम रास्तों से बातिल (झूठी) है और इसकी कोई बुनियाद नहीं है।" (4) सुनन दारमी (3419)। शहर बिन हौशब के बारे में हाफ़िज़ ने 'तकरीब' में कहा है: "सच्चे हैं मगर इरसाल (सनद में कड़ियाँ छोड़ना) और वहम (गलतियां) बहुत करते हैं।"

اور ترمذی نے حضرت انس رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «بے شک ہر چیز کا ایک دل ہوتا ہے، اور قرآن کا دل یٰسین ہے، اور جس نے یٰسین پڑھی، اللہ اس کے لیے اس کی قرات کے بدلے دس بار قرآن پڑھنے کا ثواب لکھ دیتا ہے»۔ امام ترمذی فرماتے ہیں: یہ حدیث غریب ہے، اور اس کی سند میں ہارون ابو محمد ایک مجہول شیخ ہے، اور اس باب میں حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ سے بھی روایت ہے، اور ابوبکر صدیق کی حدیث سند کے اعتبار سے درست نہیں ہے، اور اس کی سند ضعیف ہے (١)۔

اور حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «بے شک قرآن میں ایک ایسی سورہ ہے جو اپنے پڑھنے والے کی شفاعت کرتی ہے اور اس کے سننے والے کی مغفرت کر دی جاتی ہے، خبردار وہ سورہ یٰسین ہے، تورات میں اسے "المُعِمَّةُ" (گھیر لینے والی) پکارا جاتا ہے»۔ عرض کیا گیا: اے اللہ کے رسول، "المعمہ" کیا ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: «یہ اپنے پڑھنے والے کو دنیا کی بھلائی سے ڈھانپ لیتی ہے، اور اس سے آخرت کی ہولناکیوں کو دور کرتی ہے، اور اسے "الدافعة" (دور کرنے والی) اور "القاضية" (حاجت پوری کرنے والی) بھی کہا جاتا ہے»۔ عرض کیا گیا: اے اللہ کے رسول، وہ کیسے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: «یہ اپنے پڑھنے والے سے ہر برائی کو ٹال دیتی ہے، اور اس کی ہر ضرورت پوری کرتی ہے، اور جس نے اسے پڑھا، یہ اس کے لیے بیس حج کے برابر ہے، اور جس نے اسے سنا، یہ اس کے لیے ایسا ہے جیسے اس نے اللہ کی راہ میں ایک ہزار دینار صدقہ کیے ہوں، اور جس نے اسے لکھا اور (گھول کر) پیا، اس کے پیٹ میں ایک ہزار دوائیں، ایک ہزار نور، ایک ہزار یقین، ایک ہزار رحمتیں، ایک ہزار مہربانیاں اور ایک ہزار ہدایتیں داخل ہو گئیں، اور اس سے ہر بیماری اور کینہ نکال دیا گیا»۔ اسے

ثعلبی نے حضرت عائشہ کی حدیث (۲) سے ذکر کیا ہے، اور ترمذی حکیم نے "نوادر الاصول" میں حضرت ابوبکر صدیق کی حدیث سے بطور مسند (۳) ذکر کیا ہے۔

اور "مسند" دارمی میں شہر بن حوشب سے مروی ہے کہ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: «جس نے صبح کے وقت "یٰسین" پڑھی، اسے شام تک اس کے دن کی آسانی دی جائے گی؛ اور جس نے اسے رات کے شروع میں پڑھا، اسے صبح تک اس کی رات کی آسانی دی جائے گی» (۴)۔

اور نحاس نے عبدالرحمن بن ابی لیلیٰ سے ذکر کیا کہ انہوں نے فرمایا: «ہر چیز کا ایک دل ہے اور قرآن کا دل...»

(۱) سنن ترمذی (۲۸۸۷)۔ اور حضرت ابوبکر کی حدیث آگے آئے گی۔ (۲) اور ابن عطیہ نے "المحرر الوجیز" ۴۴۵/۴ میں حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے ان کے قول "...خبردار وہ سورہ یٰسین ہے" تک ذکر کیا ہے۔ (۳) نوادر الاصول ص ۳۲۵، اس کے مطبوعہ نسخے میں سند کا ذکر نہیں ہے، اور اسے بیہقی نے "الشعب" (۲۴۶۵) میں اور ابن جوزی نے "الموضوعات" (۳۵۶) میں بھی روایت کیا ہے، اور ابن جوزی نے اسے (۳۵۵) حضرت انس کی حدیث سے بھی روایت کیا اور کہا: یہ حدیث اپنے تمام راستوں سے باطل ہے، اس کی کوئی اصل نہیں ہے۔ (۴) سنن دارمی (۳۴۱۹)۔ اور شہر بن حوشب کے بارے میں حافظ نے "التقریب" میں کہا: سچے ہیں مگر کثرت سے ارسال اور وہم کرنے والے ہیں۔

Surah Ya-Sin 405

"Ya-Sin", whoever recites it during the day, his concern is sufficient for him, and whoever recites it at night, his sins are forgiven. Shahr bin Hawshab said: The people of Paradise will only recite "Ta-Ha" and "Ya-Sin" (1). Al-Mawardi elevated these three reports, saying: Al-Dahhak narrated from Ibn Abbas, who said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "Indeed, everything has a heart, and the heart of the Qur'an is 'Ya-Sin'. Whoever recites it in a night will be given the ease of that night, and whoever recites it in a day will be given the ease of that day. And indeed, the Qur'an will be taken away from the people of Paradise, so they will not recite anything except 'Ta-Ha' and 'Ya-Sin'" (2).

Yahya bin Abi Kathir said: It reached me that whoever recites Surah Ya-Sin at night will remain in joy until morning, and whoever recites it in the morning will remain in joy until evening; someone who tried it told me (3). Mentioned by Al-Tha'labi and Ibn Atiyyah, Ibn Atiyyah said (4): And experience confirms that.

Al-Tirmidhi al-Hakim mentioned in "Nawadir al-Usul" from Abd al-A'la, who said: Muhammad bin al-Salt narrated to us, from Amr bin Thabit, from Muhammad bin Marwan, from Abu Ja'far, who said: Whoever finds hardness in his heart should write "Ya-Sin" in a cup with saffron and then drink it (5).

My father, may Allah have mercy on him, narrated to me: Asram bin Hawshab narrated to us, from Baqiyya bin al-Walid, from al-Mu'tamir bin Ashraf, from Muhammad bin Ali, who said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "The Qur'an is better than everything besides Allah, and the preference of the Qur'an over all other speech is like the preference of Allah over His creation. Whoever honors the Qur'an has honored Allah, and whoever does not honor the Qur'an has not honored Allah. The sanctity of the Qur'an with Allah is like the sanctity of..."

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/381. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/35, and we did not find it from anyone else, and Al-Daraqutni's previous statement was: No hadith in this chapter is authentic. (3) Reported by Ibn al-Daris in Fada'il al-Qur'an (218). (4) In al-Muharrar al-Wajiz 4/445, and the report in it is without his saying: and whoever recites it when he wakes up... (5) Nawadir al-Usul p. 335, and it is interrupted (maqtu') reaching Abu Ja'far, who is Muhammad bin Ali. Al-Bayhaqi reported it in al-Shu'ab (2468) through al-Hasan bin al-Husayn al-'Urani from Amr bin Thabit with it. Regarding Amr bin Thabit, Ibn Ma'in said: He is nothing, and said once: He is not trustworthy or reliable. Al-Nasa'i said: Abandoned (matruk). Al-Mizan 3/249.

सूरह या-सीन ४०५

"या-सीन", जो कोई इसे दिन में पढ़ता है, उसकी चिंता उसके लिए पर्याप्त है, और जो कोई इसे रात में पढ़ता है, उसके पाप क्षमा कर दिए जाते हैं। शहर बिन हौशब ने कहा: जन्नत के लोग केवल "ता-हा" और "या-सीन" ही पढ़ेंगे (१)। अल-मावर्दी ने इन तीन रिपोर्टों को ऊंचा किया, और कहा: अल-दहक ने इब्न अब्बास से रिवायत की, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्ल.) ने फरमाया: "वास्तव में, हर चीज़ का एक दिल होता है, और कुरान का दिल 'या-सीन' है। जो कोई इसे रात में पढ़ता है उसे उस रात की सुगमता प्रदान की जाएगी, और जो कोई इसे दिन में पढ़ता है उसे उस दिन की सुगमता प्रदान की जाएगी। और वास्तव में, जन्नत के लोगों से कुरान हटा लिया जाएगा, इसलिए वे 'ता-हा' और 'या-सीन' के अलावा कुछ नहीं पढ़ेंगे" (२)।

यह्या बिन अबी कसीर ने कहा: मुझ तक यह बात पहुंची है कि जो कोई रात में सूरह या-सीन पढ़ता है वह सुबह तक खुशी में रहता है, और जो कोई सुबह में इसे पढ़ता है वह शाम तक खुशी में रहता है; जिसने इसे आज़माया उसने मुझे बताया (३)। अल-सालाबी और इब्न अतिय्याह ने इसका उल्लेख किया है, इब्न अतिय्याह ने कहा (४): और अनुभव इसकी पुष्टि करता है।

अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम ने "नवादिद अल-उसूल" में अब्द अल-अला से उल्लेख किया, जिन्होंने कहा: मुहम्मद बिन अल-सल्त ने हमें बताया, अम्र बिन साबित से, मुहम्मद बिन मरवान से, अबू जाफ़र से, जिन्होंने कहा: जिसे अपने दिल में कठोरता महसूस हो, उसे जाफ़रान से एक प्याले में "या-सीन" लिखना चाहिए और फिर उसे पी लेना चाहिए (५)।

मेरे पिता, अल्लाह उन पर रहम करे, ने मुझे बताया: असरम बिन हौशब ने हमें बताया, बकिया बिन अल-वलीद से, अल-मुतामिर बिन अशरफ से, मुहम्मद बिन अली से, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्ल.) ने फरमाया: "अल्लाह के सिवा हर चीज़ से कुरान बेहतर है, और तमाम कलाम पर कुरान की फजीलत वैसी ही है जैसे अल्लाह की अपनी मखलूक पर फजीलत है। जिसने कुरान का सम्मान किया, उसने अल्लाह का सम्मान किया, और जिसने कुरान का सम्मान नहीं किया, उसने अल्लाह का सम्मान नहीं किया। अल्लाह के नज़दीक कुरान की हुरमत वैसी ही है जैसी हुरमत..."

(१) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान ३/३८१। (२) अल-नुकत व अल-उयून ५/३५, और हमें यह किसी और से नहीं मिला, और अल-दाराकुतनी का पिछला बयान था: इस अध्याय में कोई भी हदीस सही नहीं है। (३) इब्न अल-दरीस ने फदैल अल-कुरान (२१८) में निकाला। (४) अल-मुहर्रर अल-

वाजीज़ ४/४४५ में, और इसमें रिपोर्ट उनके इस कथन के बिना है: और जो कोई इसे सुबह के समय पढ़ता है... (५) नवादिद अल-उसूल पृष्ठ ३३५, और यह अबू जाफ़र पर मक्तू है, जो मुहम्मद बिन अली हैं। अल-बैहकी ने अल-शुआब (२४६८) में अल-हसन बिन अल-हुसैन अल-उरानी के माध्यम से अम्र बिन साबित से इसे निकाला है। अम्र बिन साबित के बारे में इब्न मुईन ने कहा: वह कुछ भी नहीं है, और एक बार कहा: वह विश्वसनीय या भरोसेमंद नहीं है। अल-नसाई ने कहा: मतरूक (परित्यक्त)। अल-मीज़ान ३/२४९।

"یس"، جس نے اسے دن میں پڑھا اس کی پریشانی کے لیے کافی ہو گیا، اور جس نے اسے رات میں پڑھا اس کے گناہ بخش دیے گئے۔ شہر بن حوشب نے کہا: اہل جنت صرف "طہ" اور "یس" پڑھیں گے (۱)۔ الماوردی نے ان تینوں خبروں کو بیان کیا، پس انہوں نے کہا: ضحاک نے ابن عباس سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بیشک ہر چیز کا ایک دل ہوتا ہے اور قرآن کا دل 'یس' ہے، اور جس نے اسے کسی رات میں پڑھا اسے اس رات کی آسانی دی جائے گی، اور جس نے اسے دن میں پڑھا اسے اس دن کی آسانی دی جائے گی، اور بیشک اہل جنت سے قرآن اٹھا لیا جائے گا تو وہ 'طہ' اور 'یس' کے علاوہ کچھ نہیں پڑھیں گے" (۲)۔

یحییٰ بن ابی کثیر نے کہا: مجھے یہ بات پہنچی ہے کہ جس نے رات کو سورہ یس پڑھی وہ صبح تک خوشی میں رہے گا، اور جس نے صبح کے وقت پڑھی وہ شام تک خوشی میں رہے گا؛ اور مجھے اس شخص نے بتایا جس نے اسے آزمایا (۳)۔ اسے ثعلبی اور ابن عطیہ نے ذکر کیا، ابن عطیہ نے کہا (۴): اور تجربہ اس کی تصدیق کرتا ہے۔

ترمذی الحکیم نے "نوادر الاصول" میں عبد الاعلیٰ سے ذکر کیا کہ انہوں نے کہا: ہمیں محمد بن الصلت نے عمرو بن ثابت سے، انہوں نے محمد بن مروان سے، انہوں نے ابوجعفر سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: جس نے اپنے دل میں سختی محسوس کی تو اسے چاہیے کہ زعفران کے ساتھ ایک پیالے میں "یس" لکھے پھر اسے پی لے (۵)۔

مجھے میرے والد رحمہ اللہ نے بتایا کہ: ہمیں اصرم بن حوشب نے بقیہ بن ولید سے، انہوں نے معتمر بن اشرف سے، انہوں نے محمد بن علی سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "قرآن اللہ کے علاوہ ہر چیز سے افضل ہے، اور تمام کلام پر قرآن کی فضیلت ایسی ہی ہے

جیسے اللہ کی اپنی مخلوق پر فضیلت ہے، پس جس نے قرآن کی توقیر کی اس نے اللہ کی توقیر کی، اور جس نے قرآن کی توقیر نہ کی اس نے اللہ کی توقیر نہ کی، اور اللہ کے نزدیک قرآن کی حرمت ایسی ہی ہے جیسے حرمت..."

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۳۸۱/۳۔ (۲) النکت والعیون ۳۵/۵، اور ہمیں کسی اور سے اس کا پتہ نہیں چلا، اور دارقطنی کا سابقہ قول ہے: اس باب میں کوئی حدیث صحیح نہیں ہے۔ (۳) اسے ابن الضریس نے فضائل القرآن (۲۱۸) میں روایت کیا ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۴/۴۴۵ میں، اور اس میں یہ خبر ان کے قول کے بغیر ہے: اور جو اسے صبح کے وقت پڑھے... (۵) نوادر الاصول ص ۳۳۵، اور یہ ابوجعفر پر مقطوع ہے، اور وہ محمد بن علی ہیں۔ اور اسے بیہقی نے الشعب (۲۴۶۸) میں حسن بن حسین العرنی کے واسطے سے عمرو بن ثابت سے روایت کیا ہے۔ اور عمرو بن ثابت کے بارے میں ابن معین نے کہا: وہ کچھ بھی نہیں ہے، اور ایک بار کہا: وہ ثقہ اور مامون نہیں ہے۔ اور نسائی نے کہا: متروک ہے۔ المیزان ۲۴۹/۳۔

Surah Ya-Sin: Verses 1-5, 406

...the father for his child. The Quran is an intercessor whose intercession is accepted, and a pleader (mahal)(1) who is believed. Whoever the Quran intercedes for, his intercession is accepted; and whoever it pleads against, it is believed. Whoever puts it in front of him, it leads him to Paradise, and whoever puts it behind him, it drives him to the Fire. The bearers of the Quran are those surrounded by God's mercy, clothed in God's light, teachers of God's word. Whoever allies with them allies with God, and whoever opposes them opposes God. God Almighty says: O bearers of the Quran, respond to your Lord by venerating His Book, it will increase you in love and make you beloved to His servants. It wards off from the listener of the Quran the trials of this world, and [wards off from the reciter of the Quran] the trials of the Hereafter. Whoever listens to a verse from the Book of God, it is better for him than what is beneath the Throne to the depths of the earth. In the Book of God there is a Surah called 'Al-Aziza' (the Mighty/Dear), and its companion is called 'Al-Sharif' (the Noble) on the Day of Resurrection. It intercedes for its companion for more than [the number of people in] Rabi'ah and Mudar, and it is Surah Ya-Sin (2).

Al-Tha'labi mentioned on the authority of Abu Huraira that the Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever recites Surah Ya-Sin on Friday night will be forgiven by morning" (3). And on the authority of Anas that the Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever enters the graveyards and recites Surah Ya-Sin, Allah will lighten [the punishment] for them that day, and he will have good deeds equal to the number of its letters" (4).

The Almighty says: {Ya-Sin (1) By the wise Quran (2) Indeed, you are of the messengers (3) On a straight path (4) [This is] a revelation of the Exalted in Might, the Merciful (5)}

The Almighty's saying: {Ya-Sin}. In "Ya-Sin" there are several ways of recitation: The people of Medina and Al-Kisa'i read: {Ya-Sin wal-Qur'anil-Hakim} by merging the 'nun' into the 'waw'. Abu Amr, Al-A'mash, and Hamzah read:

---

(1) Meaning: a litigious opponent. An-Nihayah (mahal). (2) Nawadir al-Usul pp. 335-336, and what preceded in brackets is from it. Asram bin Hawshab was called by Yahya: a wicked liar. Al-Bukhari, Muslim, and Al-Nasa'i said: discarded (matruk). Al-Mizan 1/272. (3) Also reported by Al-Bayhaqi in Al-Shu'ab (2477) with the wording: "Whoever recites on Friday night 'Ha-Mim' Ad-Dukhan and 'Ya-Sin' will be..." and he said: Hisham (who is Ibn Ziyad) was unique in narrating it, and he is weak. End. Al-

Nasa'i said: discarded (matruk), and Ibn Hibban said: he narrates fabricated stories from trustworthy sources. Al-Mizan 4/298. (4) Reported by Al-Tha'labi in his Tafsir 8/119, and its chain of narration contains weak and unknown individuals.

सूरह या-सीन: आयत 1-5, 406

...एक पिता अपने बच्चे के लिए। कुरान एक ऐसा सिफारिशी है जिसकी सिफारिश स्वीकार की जाती है, और एक ऐसा तर्क देने वाला (महल)(1) है जिसे सच माना जाता है। जिसके लिए कुरान सिफारिश करता है, उसकी सिफारिश स्वीकार की जाती है; और जिसके खिलाफ यह तर्क देता है, उसे सच माना जाता है। जो इसे अपने सामने रखता है, वह उसे जन्नत की ओर ले जाता है, और जो इसे अपने पीछे रखता है, वह उसे आग की ओर धकेलता है। कुरान के वाहक वे लोग हैं जो अल्लाह की दया से घिरे हुए हैं, अल्लाह के नूर से ढके हुए हैं, अल्लाह के कलाम के शिक्षक हैं। जिसने उनसे दोस्ती की उसने अल्लाह से दोस्ती की, और जिसने उनसे दुश्मनी की उसने अल्लाह से दुश्मनी की। अल्लाह तआला फरमाता है: ऐ कुरान के वाहक, अपनी किताब का सम्मान करके अपने रब को जवाब दो, यह तुम्हारे प्यार में वृद्धि करेगा और तुम्हें उसके बंदों का प्रिय बना देगा। यह कुरान सुनने वाले से दुनिया की बलाओं को दूर करता है, और [कुरान पढ़ने वाले से] आखिरत की बलाओं को दूर करता है। जिसने अल्लाह की किताब से एक आयत भी सुनी, वह उसके लिए अर्श के नीचे से लेकर धरती की गहराइयों तक की हर चीज़ से बेहतर है। अल्लाह की किताब में एक सूरह है जिसे 'अल-अजीज़ा' कहा जाता है, और इसके साथी को कयामत के दिन 'अश-शरीफ' कहा जाएगा। यह अपने साथी के लिए रबीया और मुदर [कबीलों की संख्या] से भी अधिक लोगों के लिए सिफारिश करेगी, और वह सूरह या-सीन है (2)।

अल-थलाबी ने अबू हुरैरा के हवाले से उल्लेख किया है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जिसने जुमे की रात सूरह या-सीन पढ़ी, सुबह होने तक उसे माफ कर दिया जाएगा" (3)। और अनस के हवाले से कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जो कब्रिस्तान में दाखिल हुआ और सूरह या-सीन पढ़ी, अल्लाह उस दिन उनके लिए [सजा] कम कर देगा, और उसे इसके अक्षरों की संख्या के बराबर नेकियां मिलेंगी" (4)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {या-सीन (1) हिकमत वाले कुरान की कसम (2) बेशक आप रसूलों में से हैं (3) सीधे रास्ते पर (4) [यह] गालिब और रहम करने वाले की तरफ से नाजिल किया गया है (5)}

अल्लाह तआला का फरमान: {या-सीन}। "या-सीन" में पढ़ने के कई तरीके हैं: मदीना के लोगों और अल-किसाई ने पढ़ा: {या-सीन वल-कुरआनिल-हकीम} 'नून' को 'वाव' में मिलाकर। अबू अम्र, अल-अमश और हमज़ा ने पढ़ा:

---

(1) अर्थात: झगड़ालू विरोधी। अन-निहाया (महल)। (2) नवादिद अल-उसूल पृ. 335-336, और जो कोष्ठक में है वह उसी से है। असरम बिन हौशब के बारे में याह्या ने कहा: एक दुष्ट झूठा। अल-बुखारी, मुस्लिम और अन-नसाई ने कहा: त्याग दिया गया (मतरुक)। अल-मिज़ान 1/272। (3) इसे अल-बैहाकी ने अल-शुआब (2477) में इन शब्दों के साथ भी उद्धृत किया है: "जिसने जुमे की रात 'हा-मीम' अद-दुखान और 'या-सीन' पढ़ी वह सुबह तक..." और उन्होंने कहा: हिशाम (जो इब्न ज़ियाद है) इसे बयान करने में अकेले थे, और वह कमजोर हैं। समाप्त। अन-नसाई ने कहा: मतरुक, और इब्न हिब्बान ने कहा: वह भरोसेमंद सूत्रों से मनगढ़ंत बातें बयान करता है। अल-मिज़ान 4/298। (4) अल-थलाबी ने अपनी तफ़सीर 8/119 में इसे उद्धृत किया है, और इसकी रिवायत की श्रृंखला में कमजोर और अज्ञात लोग हैं।

سورہ یٰسین: آیات ۱-۵ ، ٤٠٦

...والد اپنے بچے پر۔ قرآن ایک ایسی شفاعت کرنے والا ہے جس کی شفاعت قبول کی جاتی ہے، اور ایک ایسا حجت کرنے والا (ماحل)(۱) ہے جسے سچا مانا جاتا ہے۔ جس کے لیے قرآن شفاعت کرے اس کی شفاعت قبول کی جاتی ہے، اور جس کے خلاف یہ حجت کرے اسے سچا مانا جاتا ہے۔ جس نے اسے اپنے سامنے رکھا وہ اسے جنت کی طرف لے گیا، اور جس نے اسے اپنے پیچھے رکھا اس نے اسے آگ کی طرف ہانک دیا۔ حاملینِ قرآن وہ لوگ ہیں جو اللہ کی رحمت کے حصار میں ہیں، اللہ کے نور میں ملبوس ہیں، کلام اللہ کے اساتذہ ہیں۔ جس نے ان سے دوستی کی اس نے اللہ سے دوستی کی، اور جس نے ان سے دشمنی کی اس نے اللہ سے دشمنی کی۔ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: اے حاملینِ قرآن، اللہ کی کتاب کی توقیر کر کے اپنے رب کی پکار پر لبیک کہو، وہ تمہاری محبت میں اضافہ کرے گا اور تمہیں اپنے بندوں کا محبوب بنا دے گا۔ یہ قرآن سننے والے سے دنیا کی بلاؤں کو دور کرتا ہے، اور [قرآن پڑھنے والے سے] آخرت کی بلاؤں کو دور کرتا ہے۔ جس نے اللہ کی کتاب سے ایک آیت بھی سنی، وہ اس کے لیے عرش کے نیچے سے لے کر زمین کی تہوں تک کی ہر چیز سے بہتر ہے۔ اللہ کی کتاب میں ایک سورہ ہے جسے 'العزیزہ' کہا جاتا ہے، اور قیامت کے دن اس کے پڑھنے والے کو 'الشریف' پکارا جائے گا۔ یہ اپنے پڑھنے والے کے لیے ربیعہ اور مضر [قبیلوں] سے بھی زیادہ لوگوں کی شفاعت کرے گی، اور وہ سورہ یٰسین ہے (۲)۔

ثعلبی نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے جمعہ کی رات سورہ یٰسین پڑھی، اس کی صبح اس حال میں ہوگی کہ اس کی مغفرت ہو چکی ہو گی" (۳)۔ اور حضرت انس رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جو شخص

قبرستان میں داخل ہوا اور سورہ یٰسین پڑھی، اللہ اس دن ان کے عذاب میں تخفیف کر دے گا، اور اسے اس کے حروف کی تعداد کے برابر نیکیاں ملیں گی" (٤)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿يٰسٓ ۝١ وَالْقُرْاٰنِ الْحَكِيْمِ ۝٢ اِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِيْنَ ۝٣ عَلٰي صِرَاطٍ مُّسْتَقِيْمٍ ۝٤ تَنْزِيْلَ الْعَزِيْزِ الرَّحِيْمِ ۝٥﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿يٰسٓ﴾۔ "يٰسٓ" کی قرآت میں کئی پہلو ہیں: اہل مدینہ اور کسائی نے نون کو واو میں ادغام کر کے ﴿يٰسَ وَالْقُرْاٰنِ الْحَكِيْمِ﴾ پڑھا ہے۔ اور ابوعمرو، اعمش اور حمزہ نے پڑھا:

---

(١) یعنی: جھگڑالو مخالف۔ النہایہ (محل)۔ (٢) نوادر الاصول ص ٣٣٥ - ٣٣٦، اور جو کچھ قوسین میں ہے وہ اسی سے ہے، اور اصرم بن حوشب کے بارے میں یحییٰ نے کہا: کذاب خبیث ہے، اور بخاری، مسلم اور نسائی نے کہا: متروک ہے۔ المیزان ٢٧٢/١۔ (٣) بیہقی نے بھی الشعب (٢٤٧٧) میں ان الفاظ کے ساتھ روایت کی ہے: "جس نے جمعہ کی رات 'حم الدخان' اور 'یس' پڑھی وہ صبح اس حال میں کرے گا کہ..." اور انہوں نے کہا: اسے صرف ہشام (ابن زیاد) نے روایت کیا ہے اور وہ ضعیف ہے۔ اھ نسائی نے کہا: متروک ہے، اور ابن حبان نے کہا: وہ ثقہ راویوں سے موضوع روایات نقل کرتا ہے۔ المیزان ٢٩٨/٤۔ (٤) اسے ثعلبی نے اپنی تفسیر ١١٩/٨ میں روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں ضعیف اور مجہول راوی ہیں۔

Surah Ya-Sin, Ayahs 1 - 5 407

"Ya-Sin" with the manifestation of the 'nun'(1). 'Isa bin 'Umar recited: "Ya-Sina" with the 'nun' in the accusative case (fatha). Ibn Abbas, Ibn Abi Ishaq, and Nasr bin 'Asim recited: "Ya-Sini" with the genitive case (kasra). Harun al-A'war and Muhammad bin al-Samayfa' recited: "Ya-Sinu" with the dative case (dhamma). Thus, these are five recitations(2).

The first recitation is with assimilation (idgham) as required in Arabic; because the 'nun' is assimilated into the 'waw'. Whoever pronounced it clearly (with manifestation) said: the nature of alphabet letters is to pause upon them, and assimilation only occurs in continuous speech.

Sibawayh mentioned the accusative case (fatha) and attributed it to two reasons: one: that it is an object (maf'ul), and he does not decline it because in his view it is a foreign name equivalent to Abel (Habil), and the estimation is: "Remember Ya-Sin". Sibawayh made it a name for the surah. His other saying: that it is indeclinable on fatha, like 'kayfa' (how) and 'ayna' (where). As for the kasra, al-Farra claimed it is likened to the Arab saying: "jayri la af'alu"(3), so based on this, "Ya-Sin" would be an oath. This was said by Ibn Abbas(4).

It is also said: it is likened to 'amsi', 'hadhami', 'ha'ula'i', and 'raqashi'. As for the dhamma, it is likened to 'mundhu', 'haythu', and 'qattu', and to the singular vocative when you say: "Ya rajulu" (O man), for someone standing before him. Ibn al-Samayfa' and Harun said: It has come in its interpretation: "O man", so the dhamma is more appropriate for it.

Ibn al-Anbari said: "Ya-Sin" is a good pause for whoever said: it is an opening for the surah. And whoever said: the meaning of "Ya-Sin" is "O man", does not pause on it(5).

It was narrated from Ibn Abbas, Ibn Mas'ud, and others that its meaning is: "O human"(6), and they said in...

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/381. Warsh, Abu Bakr, Ibn 'Amir, and al-Kisa'i recited with assimilation of the nun, while the rest of the seven recited with manifestation. al-Taysir p. 183, see al-Sab'a p. 538. (2) See these recitations in al-Qira'at al-Shadhah p. 124, and al-Muhtasib 2/203. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/381-382, Sibawayh's saying in al-Kitab 3/258, and al-Farra's saying in Ma'ani al-Qur'an 2/371. "Jayri" with kasra on the 'ra', and it can be nunated. Like "aynu": an oath, meaning: truly. al-

Qamus (jayr). (4) Narrated by al-Tabari 19/398. (5) Idah al-Waqf wa al-Ibtida' 2/852. (6) Narrated by al-Tabari 19/398 from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both), and we did not find it from Ibn Mas'ud. It occurred in (Zah): And it was narrated from Ibn Abbas and others that...

सूरह या-सीन, आयतें 1 - 5 407

"या-सीन" नून को स्पष्ट रूप से पढ़ने के साथ (1)। ईसा बिन उमर ने इसे "या-सीना" (नून पर फ़तहा के साथ) पढ़ा है। इब्न अब्बास, इब्न अबी इसहाक और नस्र बिन आसिम ने इसे "या-सीनी" (कसरा के साथ) पढ़ा है। हारून अल-अवर और मुहम्मद बिन अल-समयफ़ा ने "या-सीन" को नून पर धम्मा (पेश) के साथ पढ़ा है। तो ये पाँच क़िरातें (पढ़ने के तरीके) हैं (2)।

पहली क़िरात अरबी नियमों के अनुसार इदग़ाम (मिलाकर पढ़ना) के साथ है; क्योंकि नून को वाव में समाहित कर दिया जाता है। जिसने इसे स्पष्ट किया उसने कहा: वर्णमाला के अक्षरों की प्रकृति उन पर रुकने की है, और इदग़ाम केवल निरंतर वाचन में होता है।

सिबावैह ने नस्र (फ़तहा) का उल्लेख किया और इसके दो कारण बताए: एक: कि यह कर्म (मफ़ऊल) हो, और वह इसे पूर्ण रूप से नहीं बदलता क्योंकि उसके अनुसार यह हाबील की तरह एक विदेशी नाम है, और अनुमान है: "या-सीन को याद करो", और सिबावैह ने इसे सूरह का नाम बना दिया। उसकी दूसरी बात यह है: कि यह फ़तहा पर आधारित (मबनी) हो, जैसे 'कयफ़ा' (कैसे) और 'अयना' (कहाँ)। जहाँ तक कसरा की बात है, अल-फ़र्रा का दावा है कि यह अरबों की इस कहावत के समान है: "जायरी ला अफ़अलु"(3), इसलिए इस आधार पर "या-सीन" एक शपथ होगी। यह इब्न अब्बास द्वारा कहा गया था (4)।

यह भी कहा गया है: यह 'अमसी', 'हज़ामी', 'हउलाई', और 'रक़ाशी' के समान है। जहाँ तक धम्मा का सवाल है, यह 'मुन्ज़ु', 'हयसु', और 'क़त्तू' के समान है, और एकवचन संबोधन के समान है जब आप कहते हैं: "या रजुलु" (हे व्यक्ति), उसके लिए जो उसके सामने खड़ा हो। इब्न अल-समयफ़ा और हारून ने कहा: इसकी व्याख्या में आया है: "हे व्यक्ति", इसलिए इसके लिए धम्मा ही अधिक उपयुक्त है।

इब्न अल-अंबारी ने कहा: "या-सीन" एक अच्छा विराम है उनके लिए जिन्होंने कहा: यह सूरह की शुरुआत है। और जिसने कहा: "या-सीन" का अर्थ "हे व्यक्ति" है, वह इस पर नहीं रुकता (5)।

इब्न अब्बास, इब्न मसूद और अन्य लोगों से रिवायत है कि इसका अर्थ है: "हे मानव"(6), और उन्होंने कहा...

(1) नह्हास द्वारा एराब अल-क़ुरआन 3/381। वरश, अबू बक्र, इब्न आमिर और अल-किसाई ने नून के इदग़ाम के साथ पढ़ा है, और सात में से बाकी ने इसे स्पष्ट पढ़ने के साथ। अल-तयसीर पृ. 183, देखें अल-सबआ पृ. 538। (2) इन क़िरात को अल-क़िरात अल-शाज़ह पृ. 124 और अल-मुह्तसिब 2/203 में देखें। (3) नह्हास द्वारा एराब अल-क़ुरआन 3/381-382, अल-किताब 3/258 में सिबावैह का कथन, और मआनी अल-क़ुरआन 2/371 में अल-फ़र्रा का कथन। "जायरी" 'रा' पर कसरा के साथ, और इसमें तनवीन भी हो सकती है। "कअयिनु" की तरह: एक शपथ, यानी: सचमुच। अल-क़ामूस (जायरी)। (4) अल-तबरी 19/398 द्वारा उद्धृत। (5) ईज़ाह अल-वक़्फ़ व अल-इब्तिदा 2/852। (6) इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से अल-तबरी 19/398 द्वारा उद्धृत, और हमें इब्न मसूद से यह नहीं मिला। (ज़ह) में आया है: और इब्न अब्बास और अन्य लोगों से रिवायत है कि...

سورۃ یس، آیات ۱ - ۵ ۴۰۷

«یس» نون کے اظہار کے ساتھ(۱)۔ اور عیسیٰ بن عمر نے «یس» نون کے زبر (نصب) کے ساتھ پڑھا۔ اور ابن عباس، ابن ابی اسحاق اور نصر بن عاصم نے «یس» زیر (کِسر) کے ساتھ پڑھا۔ اور ہارون الاعور اور محمد بن السمیفع نے «یس» نون کے پیش (ضم) کے ساتھ پڑھا، پس یہ پانچ قراتیں ہیں(۲)۔

پہلی قرات ادغام کے ساتھ ہے جیسا کہ عربی میں واجب ہے؛ کیونکہ نون کا واؤ میں ادغام ہوتا ہے۔ اور جس نے اسے واضح کیا اس نے کہا: حروفِ تہجی کا طریقہ یہ ہے کہ ان پر وقف کیا جائے، اور ادغام صرف ملا کر پڑھنے کی صورت میں ہوتا ہے۔

اور سیبویہ نے نصب کا ذکر کیا اور اسے دو جہتوں سے قرار دیا: ایک: یہ کہ وہ مفعول ہو، اور اسے غیر منصرف رکھا؛ کیونکہ ان کے نزدیک یہ ہابیل کی طرح ایک عجمی (غیر عربی) نام ہے، اور تقدیر (مقدر عبارت) یہ ہے: 'یس' کو یاد کرو، اور سیبویہ نے اسے سورت کا نام قرار دیا۔ ان کا دوسرا قول یہ ہے: کہ وہ فتح (زبر) پر مبنی ہو، جیسے: 'کیف' اور 'این'۔ جہاں تک کِسر (زیر) کا تعلق ہے، تو فراء کا دعویٰ ہے کہ یہ اہل عرب کے اس قول کے مشابہ ہے: "جیرِ لا افعل"(۳)، پس اس بنیاد پر «یس» قسم ہوگی۔ اور یہ ابن عباس نے کہا ہے(۴)۔

اور کہا گیا: یہ 'امسِ'، 'حذامِ'، 'ہؤلاءِ' اور 'رقاشِ' کے مشابہ ہے۔ اور جہاں تک ضم (پیش) کا تعلق ہے، تو وہ 'منذُ'، 'حیثُ' اور 'قطُّ' کے مشابہ ہے، اور اس منادیٰ مفرد کے مشابہ ہے جب آپ کہیں: "یا رجلُ"، اس کے لیے جو اس پر واقف ہو۔ ابن السمیفع اور ہارون نے کہا: اور اس کی تفسیر میں آیا ہے: "اے مرد"، تو اس کے لیے ضم ہی بہتر ہے۔

ابن الانباری نے کہا: «یس» پر وقف حسن ہے اس کے لیے جو کہے: یہ سورت کا افتتاح ہے۔ اور جس نے کہا: «یس» کا معنی "اے مرد" ہے، وہ اس پر وقف نہیں کرتا(۵)۔

اور ابن عباس، ابن مسعود اور دیگر سے مروی ہے کہ اس کا معنی ہے: اے انسان(۶)، اور انہوں نے کہا...

---

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۳۸۱، اور ورش، ابوبکر، ابن عامر اور کسائی نے نون کے ادغام کے ساتھ پڑھا ہے اور سبعہ میں سے باقی نے اس کے اظہار کے ساتھ التیسیر ص ۱۸۳، اور دیکھئے السبعۃ ص ۵۳۸۔ (۲) دیکھئے یہ قراتیں القراءات الشاذة ص ۱۲۴، اور المحتسب ۲/۲۰۳ میں۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۳۸۱ - ۳۸۲، اور سیبویہ کا قول الکتاب ۳/ ۲۵۸ میں، اور فراء کا قول معانی القرآن ۲/ ۳۷۱ میں۔ اور 'جیرِ' را کے کسرہ کے ساتھ، اور کبھی تنوین بھی ہوتی ہے، اور 'کایئن': قسم، یعنی: حقاً۔ القاموس (جیر)۔ (٤) اسے طبری نے ۱۹/ ۳۹۸ میں نقل کیا ہے۔ (٥) ایضاح الوقف والابتداء ۲/ ۸۵۲۔ (٦) اسے طبری نے ۱۹/ ۳۹۸ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے نقل کیا ہے، اور ہمیں ابن مسعود سے یہ نہیں ملا۔ اور (ظ) میں آیا ہے: اور ابن عباس اور دیگر سے مروی ہے کہ...

Surah Ya-Sin: Verses 1 - 5 408

Allah the Almighty says: {Peace be upon the family of Ya-Sin} [As-Saffat: 130] meaning: upon the family of Muhammad.

Sa'id bin Jubayr said: It is one of the names of Muhammad ﷺ, and the proof for it is: {Indeed, you are of the messengers}.

Al-Sayyid al-Himyari said: O soul, do not exert effort in giving sincere advice for love except to the family of Ya-Sin. (1)

Abu Bakr al-Warraq said: Its meaning is: O master of mankind. (2)

It was said: It is one of the names of Allah; this was stated by Malik. Ashhab narrated from him, saying: I asked him if it is appropriate for anyone to be named "Ya-Sin"? He said: I do not think it is appropriate, because of Allah's saying: {Ya, Seen. By the wise Qur'an}. He says: This is my name "Ya-Sin". Ibn al-Arabi said (3): This is an exquisite statement. That is because it is permissible for a servant to be named with a name of the Lord if there is a meaning of it in him, such as saying: knowing, powerful, willing, and speaking. However, Malik prohibited naming with "Ya-Sin" because it is one of the names of Allah whose meaning is not known. Perhaps its meaning is unique to the Lord, so it is not permissible for a servant to take it. If it is said: Allah the Almighty has said: {Peace be upon the family of Ya-Sin} [As-Saffat: 130], we say: that is written with spelling, so naming with it is permissible. It is this which is not spelled out that Malik spoke about, because of the ambiguity in it, and Allah knows best.

Some scholars said: Allah opened this Surah with Ya and Sin, and in them is the gathering of goodness. The opening indicates that it is a heart, and the heart is the prince over the body; similarly, "Ya-Sin" is the prince over the rest of the Surahs, encompassing the entire Qur'an.

Then they differed about it as well (4); Sa'id bin Jubayr and 'Ikrimah said: It is in the Abyssinian language. Ash-Sha'bi said: It is in the Tayy language.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/445. Al-Sayyid al-Himyari is Isma'il bin Muhammad bin Yazid, Abu Hashim, one of the prominent poets, died in the year (173 AH) and it was said otherwise. Al-Siyar 8/44. (2) Tafsir al-Baghawi 5/4. (3) In Ahkam al-Qur'an 4/1596, and what precedes it is from him. (4) His saying: "they differed", meaning those who said: its meaning is: O human, and it is narrated from al-Hasan, 'Ikrimah, al-Dahhak,

and Sa'id bin Jubayr as mentioned by al-Mawardi in al-Nukat wa al-'Uyun 5/5, and the speech that follows is from it.

सूरह या-सीन: आयतें 1 - 5 408

अल्लाह तआला का फरमान है: {सलाम हो या-सीन की आल (संतान/परिवार) पर} [अस-साफ़ात: 130] यानी: मुहम्मद की आल पर।

सईद बिन जुबैर ने कहा: यह मुहम्मद ﷺ के नामों में से एक नाम है, और इसका प्रमाण है: {बेशक तुम रसूलों में से हो}।

अल-सैय्यद अल-हिम्यारी ने कहा: ऐ नफ़्स, या-सीन की आल के अलावा किसी और की मुहब्बत के लिए नेक सलाह देने में अपनी कोशिशें मत खपा। (1)

अबू बक्र अल-वर्राक ने कहा: इसका अर्थ है: ऐ इंसानों के सरदार। (2)

कहा गया है: यह अल्लाह के नामों में से एक नाम है; यह मालिक ने कहा। अश्हब ने उनसे रिवायत की, उन्होंने कहा: मैंने उनसे पूछा कि क्या किसी के लिए "या-सीन" नाम रखना उचित है? उन्होंने कहा: मुझे नहीं लगता कि यह उचित है; अल्लाह के इस फरमान के कारण: {या-सीन, हिकमत वाले कुरान की कसम}। वह कहता है: यह मेरा नाम "या-सीन" है। इब्न अल-अरबी (3) ने कहा: यह एक अद्भुत बात है। वह इसलिए कि एक बंदे के लिए रब के नाम से नाम रखना जायज़ है अगर उसमें उसका कोई अर्थ हो, जैसे कहना: आलिम (जानने वाला), कादिर (शक्तिशाली), मुरीद (चाहने वाला) और मुतअल्लिम (बोलने वाला)। मालिक ने "या-सीन" नाम रखने से इसलिए मना किया क्योंकि यह अल्लाह के उन नामों में से है जिसका अर्थ ज्ञात नहीं है। शायद इसका अर्थ केवल रब के लिए ही विशिष्ट हो, इसलिए बंदे के लिए इसे अपनाना जायज़ नहीं है। अगर यह कहा जाए कि अल्लाह तआला ने फरमाया है: {सलाम हो या-सीन की आल पर} [अस-साफ़ात: 130], तो हम कहते हैं: वह वर्तनी के साथ लिखा गया है, इसलिए उससे नाम रखना जायज़ है। और यह जो बिना वर्तनी के है, उसी के बारे में मालिक ने बात की है; क्योंकि इसमें स्पष्टता की कमी है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

कुछ विद्वानों ने कहा: अल्लाह ने इस सूरह की शुरुआत 'या' और 'सीन' से की है और इन दोनों में भलाई का संगम है। शुरुआत इस बात का संकेत देती है कि यह एक दिल है, और दिल शरीर का सरदार होता है; उसी प्रकार "या-सीन" अन्य सभी सूरतों का सरदार है, जिसमें पूरा कुरान समाहित है।

फिर उन्होंने इसके बारे में भी मतभेद किया (4); सईद बिन जुबैर और इकरिमा ने कहा: यह हब्शी भाषा में है। श'बी ने कहा: यह तैय भाषा में है।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/445। अल-सैय्यद अल-हिम्यारी इस्माइल बिन मुहम्मद बिन यजीद, अबू हाशिम हैं, जो महान कवियों में से एक थे, जिनका निधन वर्ष (173 हिजरी) में हुआ था और कुछ और भी कहा गया है। अल-सियार 8/44। (2) तफ़सीर अल-बगवी 5/4। (3) अहकाम अल-कुरान 4/1596 में, और जो कुछ उससे पहले है वह उन्हीं का है। (4) उनका कहना: "उन्होंने मतभेद किया", यानी वे लोग जिन्होंने कहा: इसका अर्थ है: ऐ इंसान, और यह अल-हसन, इकरिमा, अल-दह्हाक और सईद बिन जुबैर से वर्णित है जैसा कि अल-मावर्दी ने अल-नुकात वल-उयून 5/5 में उल्लेख किया है, और इसके बाद आने वाली बात उसी से है।

سورۃ یٰس: آیات ۱ - ۵ ۴۰۸

اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿سَلَامٌ عَلَى آلِ يَاسِينَ﴾ [الصافات: ۱۳۰] یعنی: محمد ﷺ کی آل پر۔

اور سعید بن جبیر نے کہا: یہ محمد ﷺ کے ناموں میں سے ایک نام ہے، اور اس کی دلیل یہ ہے: ﴿إِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ﴾ (بے شک آپ رسولوں میں سے ہیں)۔

سید حمیری نے کہا: اے نفس! آلِ یٰسین کے علاوہ کسی کی محبت کی خاطر نصیحت کرنے میں کوشش نہ کر۔ (۱)

اور ابوبکر الوراق نے کہا: اس کا معنی ہے: اے بنی نوع انسان کے سردار۔ (۲)

اور کہا گیا: یہ اللہ کے ناموں میں سے ایک نام ہے؛ یہ امام مالک کا قول ہے۔ ان سے اشہب نے روایت کیا، وہ کہتے ہیں: میں نے ان سے پوچھا کہ کیا کسی کے لیے "یٰسین" نام رکھنا مناسب ہے؟ انہوں نے کہا: میرے خیال میں یہ مناسب نہیں ہے؛ اللہ کے اس فرمان کی وجہ سے: ﴿يس وَالْقُرْآنِ الْحَكِيمِ﴾۔ وہ فرماتے ہیں: یہ میرا نام "یٰسین" ہے۔ ابن العربی (۳) نے کہا: یہ ایک انوکھی بات ہے، اور وہ اس لیے کہ بندے کے لیے رب کے کسی ایسے نام سے نام رکھنا جائز ہے جس کا کوئی معنی بندے میں پایا جاتا ہو، جیسے کہ: عالم، قادر، مرید اور متکلم۔ امام مالک نے "یٰسین" نام رکھنے سے اس لیے منع کیا کیونکہ یہ اللہ کے ان ناموں میں سے ہے جن کا معنی معلوم نہیں ہے۔ ہو سکتا ہے اس کا معنی صرف رب تعالیٰ کے لیے خاص ہو، اس لیے بندے کے لیے اس کی جرأت کرنا جائز نہیں۔ اگر یہ کہا جائے کہ اللہ تعالیٰ نے تو فرمایا ہے: ﴿سَلَامٌ عَلَى آلِ يَاسِينَ﴾ [الصافات: ۱۳۰]، تو ہم کہیں گے: وہ ہجے کے ساتھ لکھا ہوا ہے اس لیے اس سے نام رکھنا جائز

ہے، اور یہ جو بغیر ہجے کے (حروفِ مقطعات میں) ہے، اس کے بارے میں امام مالک نے کلام کیا ہے؛ کیونکہ اس میں ابہام ہے، واللہ اعلم۔

اور بعض علماء نے کہا: اللہ تعالیٰ نے اس سورت کا آغاز 'یا' اور 'سین' سے کیا اور ان دونوں میں خیر کا مجموعہ ہے، اور آغاز اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ یہ دل ہے، اور دل جسم کا امیر ہوتا ہے، اسی طرح "یٰسین" تمام سورتوں کی امیر ہے، جو پورے قرآن پر مشتمل ہے۔

پھر انہوں نے اس میں مزید اختلاف کیا (۴)؛ چنانچہ سعید بن جبیر اور عکرمہ نے کہا: یہ حبشہ کی زبان میں ہے۔ اور شعبی نے کہا: یہ قبیلہ طے کی زبان میں ہے۔

(۱) المحرر الوجیز ۴/۴۴۵۔ سید حمیری، اسماعیل بن محمد بن یزید، ابو ہاشم ہیں، جو بلند پایہ شعراء میں سے تھے، ان کی وفات ۱۷۳ھ میں ہوئی اور اس کے علاوہ بھی کہا گیا ہے۔ السیر ۸/۴۴۔ (۲) تفسیر البغوی ۵/۴۔ (۳) احکام القرآن ۴/۱۵۹۶ میں، اور اس سے پہلے والا حصہ بھی وہیں سے ہے۔ (۴) ان کا قول "انہوں نے اختلاف کیا" یعنی وہ لوگ جنہوں نے کہا: اس کا معنی "اے انسان" ہے، اور یہ حسن بصری، عکرمہ، ضحاک اور سعید بن جبیر سے مروی ہے جیسا کہ ماوردی نے "النکت والعیون" ۵/۵ میں ذکر کیا ہے، اور اس کے بعد جو کلام آئے گا وہ اسی سے ہے۔

Surah Ya-Sin: Verses 1 - 5

409

Al-Hasan: In the language of Kalb. Al-Kalbi: It is in Syriac, then the Arabs spoke it, and it became part of their language. This meaning has already been discussed in "Taha"(1), and in the introduction to the book it is fully covered(2).

Qadi Iyad listed the sayings of the commentators on the meaning of "Ya-Sin", and Abu Muhammad Makki recounted that it was narrated from the Prophet ﷺ that he said: "I have ten names with my Lord," mentioning that among them are: Taha and Ya-Sin are two of his names(3).

I say: Al-Mawardi mentioned from Ali (may Allah be pleased with him) that he said: I heard the Messenger of Allah ﷺ say: "Verily, Allah Almighty named me in the Qur'an by seven names: Muhammad, Ahmad, Taha, Ya-Sin, Al-Muzzammil, Al-Muddathir, and Abd Allah"(4) as stated by the Qadi(5). Abu Abd al-Rahman al-Sulami related from Ja'far al-Sadiq that he meant: O Master(6), addressing His Prophet ﷺ.

On the authority of Ibn Abbas: "Ya-Sin" means: O human, meaning Muhammad (7)ﷺ, and he said: it is an oath, and it is one of the names of Allah the Almighty(8).

Al-Zajjaj said: It was said: Its meaning is: O Muhammad, and it was said: O man, and it was said: O human(9).

On the authority of Ibn al-Hanafiyyah: "Ya-Sin": O Muhammad(10).

(1) 8/14 and thereafter. (2) 1/109. (3) Al-Shifa 1/448, and the discussion on this hadith preceded in 9/14. (4) Al-Nukat wa al-Uyun 5/5, and Ibn al-Arabi mentioned it in Ahkam al-Qur'an 4/1596 from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) and said: This is an unauthentic hadith. Al-Nawawi said in Tahdhib al-Asma 4/200 after mentioning the hadith from al-Mawardi: His saying: He named me Abd Allah, meaning in the saying of Allah Almighty: {And that when the slave of Allah stood up calling upon Him} [Al-Jinn: 19]. (5) In Al-Shifa 1/450, and it occurred in (Kh) and (Z): The Qadi said. (6) Mentioned by Qadi Iyad in Al-Shifa 1/449. (7) Al-Wasit 3/509, and Al-Tabari transmitted 19/398 from him regarding the verse: "Ya-Sin", he said: O human, in Ethiopic. (8) Transmitted by Al-Tabari 19/398. (9) Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 4/277. (10) Al-Nukat wa al-Uyun 5/5.

सूरह या-सीन: आयत 1 - 5

409

अल-हसन: कलब की भाषा में। अल-कल्बी: यह सीरियाई भाषा में है, फिर अरबों ने इसे बोला, और यह उनकी भाषा का हिस्सा बन गया। यह अर्थ "ता-हा"(1) में पहले ही आ चुका है, और पुस्तक की प्रस्तावना में इसे पूरी तरह से कवर किया गया है(2)।

काजी इयाज़ ने "या-सीन" के अर्थ पर टिप्पणीकारों के कथनों को सूचीबद्ध किया, और अबू मुहम्मद मक्की ने उल्लेख किया कि पैगंबर ﷺ से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "मेरे रब के पास मेरे दस नाम हैं," यह उल्लेख करते हुए कि उनमें से: ता-हा और या-सीन उनके दो नाम हैं(3)।

मैंने कहा: अल-मावर्दी ने अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से उल्लेख किया कि उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को यह कहते हुए सुना: "निश्चित रूप से, अल्लाह तआला ने कुरान में मेरे सात नाम रखे हैं: मुहम्मद, अहमद, ता-हा, या-सीन, अल-मुज्जम्मिल, अल-मुद्दस्सिर और अब्दुल्ला"(4) जैसा कि काजी(5) ने कहा। अबू अब्द अल-रहमान अल-सुलमी ने जाफर अल-सादिक से रिवायत की है कि उनका मतलब था: हे स्वामी(6), अपने पैगंबर ﷺ को संबोधित करते हुए।

इब्न अब्बास के अधिकार पर: "या-सीन": हे इंसान, जिसका अर्थ मुहम्मद (7)ﷺ है, और उन्होंने कहा: यह एक शपथ है, और यह अल्लाह सुब्हानहु के नामों में से एक है(8)।

अल-ज़ज्जाज ने कहा: कहा गया: इसका अर्थ है: हे मुहम्मद, और कहा गया: हे पुरुष, और कहा गया: हे इंसान(9)।

इब्न अल-हनफिया के अधिकार पर: "या-सीन": हे मुहम्मद(10)।

(1) 8/14 और उसके बाद। (2) 1/109। (3) अल-शिफा 1/448, और इस हदीस पर चर्चा 9/14 में पहले हो चुकी है। (4) अल-नुकात वल-उयून 5/5, और इब्न अल-अरबी ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से अहकाम अल-कुरान 4/1596 में इसका उल्लेख किया और कहा: यह हदीस सही नहीं है। अल-नववी ने अल-मावर्दी से हदीस का उल्लेख करने के बाद तहजीब अल-असमा 4/200 में कहा: उनका कहना: उन्होंने मेरा नाम अब्दुल्ला रखा, यानी अल्लाह तआला के इस कथन में: {और यह कि जब अल्लाह का बंदा उसे पुकारने के लिए खड़ा हुआ} [अल-जिन्न: 19]। (5) अल-शिफा 1/450 में, और यह (ख) और (ज़) में आया: काजी ने कहा। (6) काजी इयाज़ ने अल-शिफा 1/449 में

इसका उल्लेख किया है। (7) अल-वसीत 3/509, और अल-तबरी ने 19/398 में अल्लाह तआला के कथन: "या-सीन" के बारे में उनसे रिवायत की: उन्होंने कहा: हे इंसान, हबशी भाषा में। (8) अल-तबरी 19/398 द्वारा उद्धृत। (9) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान 4/277। (10) अल-नुकात वल-उयून 5/5।

الحسن: قبیلہ کلب کی زبان میں۔ الکلبی: یہ سریانی زبان میں ہے، پھر عرب اسے بولنے لگے اور یہ ان کی زبان کا حصہ بن گیا۔ اور یہ معنی "طہ" (۱) میں گزر چکا ہے، اور کتاب کے مقدمے میں تفصیل سے بیان ہوا ہے (۲)۔

قاضی عیاض نے "یٰسین" کے معنی میں مفسرین کے اقوال کو شمار کیا ہے، چنانچہ ابو محمد مکی نے ذکر کیا کہ نبی کریم ﷺ سے مروی ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "میرے رب کے پاس میرے دس نام ہیں" ذکر کیا کہ ان میں سے: طہ اور یٰسین آپ ﷺ کے دو نام ہیں (۳)۔

میں کہتا ہوں: الماوردی نے حضرت علی رضی اللہ عنہ سے ذکر کیا کہ انہوں نے فرمایا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "بے شک اللہ تعالیٰ نے قرآن میں میرے سات نام رکھے ہیں: محمد، احمد، طہ، یٰسین، المزمل، المدثر، اور عبداللہ" (٤) یہ قاضی (٥) نے کہا۔ اور ابو عبد الرحمن السلمی نے جعفر الصادق سے روایت کی کہ ان کی مراد ہے: اے سردار (٦)، اپنے نبی ﷺ کو مخاطب کرتے ہوئے ۔

اور ابن عباس رضی اللہ عنہما سے مروی ہے: "یٰسین": اے انسان، مراد محمد ﷺ ہیں (۷)، اور فرمایا: یہ ایک قسم ہے، اور یہ اللہ سبحانہ کے ناموں میں سے ایک ہے (۸)۔

اور الزجاج نے کہا: کہا گیا ہے: اس کا معنی ہے: اے محمد، اور کہا گیا ہے: اے مرد، اور کہا گیا ہے: اے انسان (۹)۔

اور ابن الحنفیہ سے مروی ہے: "یٰسین": اے محمد (۱۰)۔

(١) ٨/١٤ اور اس کے بعد۔ (٢) ١/١٠٩ . (٣) الشفا ٤٤٨/١ ، اور اس حدیث پر کلام ٩/١٤ میں گزر چکا ہے۔ (٤) النکت والعیون ٥/٥ ، اور ابن العربی نے اسے احکام القرآن ١٥٩٦/٤ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے ذکر کیا اور فرمایا: یہ حدیث صحیح نہیں ہے۔ نووی نے تہذیب الاسماء ٤/٢٠٠ میں الماوردی سے حدیث ذکر کرنے کے بعد کہا: آپ ﷺ کا قول: "سمانی عبد اللہ" یعنی اللہ تعالیٰ کے قول: ﴿وَأَنَّهُ لَمَّا قَامَ عَبْدُ اللَّهِ يَدْعُوهُ﴾ [الجن: ١٩] میں۔ (٥) الشفا ٤٥٠/١ میں، اور (خ) اور (ظ) کے نسخوں میں واقع ہوا ہے: قاضی نے کہا۔ (٦) اسے قاضی عیاض نے الشفا ٤٤٩/١ میں ذکر کیا ہے۔ (٧) الوسیط ٥٠٩/٣ ، اور طبری نے ٣٩٨/١٩ میں ان سے اللہ تعالیٰ کے قول: "یٰسین" کے بارے میں تخریج کی ہے، فرمایا: اے انسان، حبشی زبان میں۔ (٨) اسے طبری ٣٩٨/١٩ نے روایت کیا ہے۔ (٩) معانی القرآن للزجاج ٢٧٧/٤ . (١٠) النکت والعیون ٥/٥ .

Surah Ya-Sin: Verses 1-5 410

On the authority of Ka'b: "Ya-Sin" is an oath by which Allah swore two thousand years before He created the heavens and the earth: O Muhammad, "Indeed you are among the messengers" (1).

Then He said: "By the wise Quran." If it is considered one of his ﷺ names, and it is correct that it is an oath, it contains the greatness previously mentioned, and the oath is reinforced by the conjunction of another oath with it. If it is in the sense of a calling (vocative), then another oath followed it to confirm his message and testify to his guidance. Allah Almighty swore by His name and His book that he is indeed among the messengers through His revelation to His servants, and upon a straight path of his faith, meaning: a path in which there is no crookedness, and no turning away from the truth.

Al-Naqqash said: Allah Almighty did not swear to any of His prophets by their messengership in His book except to him. In this is his glorification and exaltation according to the interpretation of those who said: "Ya-Sin" means "O Master," given what it contains, and he ﷺ said: "I am the master of the children of Adam" (2). End of his words.

Al-Qushayri narrated: Ibn Abbas said: The infidels of Quraysh said: You are not a messenger, and Allah did not send you to us. So Allah swore by the perfect Quran: Indeed Muhammad is among the messengers.

And "Al-Hakim" (The Wise): The perfect (Al-Muhkam) so that it is not subject to falsehood or contradiction, as He said: "whose verses are perfected" [Hud: 1]. Likewise, it is perfected in its structure and meanings, so no defect touches it. And "Al-Hakim" in regards to Allah may mean "The Perfecter" (Al-Muhkim) with a kasra on the letter kaf, like "Al-Aleem" meaning "The One who causes pain."

"Upon a straight path" means: a straight religion, which is Islam. Al-Zajjaj said (3): Upon the path of the prophets who preceded you. He also said: "Indeed you are among the messengers" is the predicate of "Inna", and "upon a straight path" is a second predicate, meaning: Indeed you are among the messengers, and indeed you are upon a straight path.

It was also said: The meaning is: [You are] among the messengers who are on an upright course, so His saying: "upon a straight path" [is related to them].

(1) Reported by Ibn Marduwayh as in Al-Durr Al-Manthur 5/258. (2) Mentioned previously 4/254. (3) In "Ma'ani al-Qur'an" 4/277 - 278.

सूरह या-सीन: आयतें 1-5 410

काब (Ka'b) से रिवायत है: "या-सीन" एक कसम है जिसे अल्लाह ने आसमानों और ज़मीन को पैदा करने से दो हज़ार साल पहले खाया था: ऐ मुहम्मद, "निस्संदेह आप रसूलों में से हैं" (1)।

फिर उसने कहा: "कसम है हिकमत वाले कुरान की।" अगर यह माना जाए कि यह उनके ﷺ नामों में से एक है, और यह सही है कि यह एक कसम है, तो इसमें वह बड़ाई है जिसका पहले ज़िक्र किया जा चुका है, और कसम की ताकीद दूसरी कसम के उस पर अत्फ़ (जोड़ने) से होती है। और अगर यह पुकार (निदा) के अर्थ में है; तो इसके बाद उनके रिसालत (संदेशवाहक होने) की पुष्टि करने और उनके मार्गदर्शन की गवाही देने के लिए एक और कसम आई है। अल्लाह तआला ने अपने नाम और अपनी किताब की कसम खाई है कि वे अपने बंदों पर अपनी वह्य (प्रकाशना) के ज़रिए भेजे गए रसूलों में से हैं, और अपने ईमान के सीधे रास्ते पर हैं, यानी: एक ऐसा रास्ता जिसमें कोई टेढ़ापन नहीं है, और हक (सत्य) से कोई विचलन नहीं है।

अल-नक़्क़ाश ने कहा: अल्लाह तआला ने अपनी किताब में अपने नबियों में से किसी के लिए भी उनकी रिसालत की कसम नहीं खाई सिवाय उनके। इसमें उनकी ताज़ीम (बड़ाई) और महिमा है उन लोगों की व्याख्या के अनुसार जिन्होंने कहा: इसका अर्थ है 'ऐ सरदार', जो इसमें है, और उन्होंने ﷺ फरमाया: "मैं आदम की संतानों का सरदार हूँ" (2)। उनकी बात समाप्त हुई।

अल-कुशैरी ने रिवायत की: इब्न अब्बास ने कहा: कुरैश के काफ़िरों ने कहा: तुम रसूल नहीं हो, और अल्लाह ने तुम्हें हमारी ओर नहीं भेजा है, तो अल्लाह ने मज़बूत (मुहकम) कुरान की कसम खाई: निस्संदेह मुहम्मद रसूलों में से हैं।

और "अल-हकीम" का अर्थ है: वह जो मज़बूत (मुहकम) है ताकि उसमें कोई बातिल (झूठ) या विरोधाभास न आ सके जैसा कि उसने फरमाया: "जिसकी आयतें मज़बूत की गई हैं" [हूद: 1]। इसी तरह यह अपनी बनावट और अर्थों में मज़बूत है, इसलिए इसमें कोई दोष नहीं आता। और अल्लाह के हक में "अल-हकीम" का अर्थ 'मुहकिम' (मज़बूत करने वाला) भी हो सकता है, जैसे 'अलीम' का अर्थ 'दर्द देने वाला' होता है।

"एक सीधे रास्ते पर" यानी: एक सीधा दीन (धर्म) और वह इस्लाम है। अल-ज़ज्जाज (3) ने कहा: उन नबियों के रास्ते पर जो आपसे पहले गुज़रे। उन्होंने कहा: "निस्संदेह आप रसूलों में से हैं" 'इन्ना' की

खबर है, और "एक सीधे रास्ते पर" दूसरी खबर है, यानी: बेशक आप रसूलों में से हैं, और बेशक आप सीधे रास्ते पर हैं।

और कहा गया है: इसका अर्थ है: उन रसूलों में से जो सीधे रास्ते पर हैं, तो उनका कहना: "एक सीधे रास्ते पर" [उसी से संबंधित है]।

---

(1) इसे इब्न मरदुवैह ने अल-दुर अल-मंसूर 5/258 में उद्धृत किया है। (2) पहले उल्लेखित 4/254। (3) 'मा'नी अल-कुरान' 4/277 - 278 में।

سورہ یٰسین: آیات ۱ - ۵ ۴۱۰

اور کعب سے روایت ہے: «یٰسین» ایک قسم ہے جس کی اللہ نے آسمان و زمین پیدا کرنے سے دو ہزار سال پہلے قسم کھائی تھی: اے محمد، ﴿إِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ﴾ "بے شک آپ رسولوں میں سے ہیں" (۱)۔

پھر فرمایا: ﴿وَالْقُرْآنِ الْحَكِيمِ﴾ "قسم ہے حکمت والے قرآن کی"۔ پس اگر یہ فرض کیا جائے کہ یہ ان ﷺ کے ناموں میں سے ہے، اور یہ صحیح ہے کہ یہ قسم ہے، تو اس میں وہ تعظیم ہے جو پہلے گزر چکی، اور قسم کے دوسرے عطف سے اس کی مزید تاکید ہوتی ہے۔ اور اگر یہ پکار (ندا) کے معنی میں ہے؛ تو اس کے بعد ان کی رسالت کی تحقیق اور ان کی ہدایت کی گواہی کے لیے ایک اور قسم آئی ہے۔ اللہ تعالیٰ نے اپنے نام اور اپنی کتاب کی قسم کھائی کہ وہ اپنے بندوں کی طرف اپنی وحی کے ذریعے بھیجے گئے رسولوں میں سے ہیں، اور اپنے ایمان کے سیدھے راستے پر ہیں، یعنی: ایسا راستہ جس میں کوئی کجی نہیں، اور حق سے کوئی انحراف نہیں۔

النقاش نے کہا: اللہ تعالیٰ نے اپنی کتاب میں اپنے نبیوں میں سے کسی کے لیے ان کی رسالت کی قسم نہیں کھائی سوائے آپ ﷺ کے، اور اس میں ان کی تعظیم و تمجید ہے ان لوگوں کی تاویل کے مطابق جنہوں نے کہا: اس کا مطلب ہے 'اے سردار'، جو اس میں ہے، اور آپ ﷺ نے فرمایا: "میں اولادِ آدم کا سردار ہوں" (۲)۔ ان کی بات ختم ہوئی۔

اور القشیری نے نقل کیا: ابن عباس نے کہا: کفارِ قریش نے کہا: تم رسول نہیں ہو، اور اللہ نے تمہیں ہماری طرف نہیں بھیجا، تو اللہ نے محکم قرآن کی قسم کھائی کہ: بے شک محمد رسولوں میں سے ہیں۔

اور «الحکیم»: محکم (مضبوط) ہے تاکہ اس میں بطلان اور تضاد کی گنجائش نہ رہے، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿أُحْكِمَتْ آيَاتُهُ﴾ "جس کی آیات محکم کی گئی ہیں" [ہود: ۱]۔ اسی طرح اس کی نظم اور اس کے معانی میں بھی استحکام ہے، اس میں کوئی نقص پیدا نہیں ہوتا۔ اور اللہ کے حق میں «الحکیم» کا مطلب 'مُحکِم' (مضبوط کرنے والا) ہو سکتا ہے جیسے 'الیم' کا مطلب 'تکلیف دہ' ہوتا ہے۔

﴿عَلَىٰ صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ﴾ یعنی: سیدھا دین اور وہ اسلام ہے۔ اور الزجاج (۳) نے کہا: ان انبیاء کے راستے پر جو آپ سے پہلے گزرے۔ انہوں نے کہا: ﴿إِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ﴾ 'إنّ' کی خبر ہے، اور ﴿عَلَىٰ صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ﴾ دوسری خبر ہے، یعنی: بے شک آپ رسولوں میں سے ہیں، اور بے شک آپ سیدھے راستے پر ہیں۔

اور کہا گیا: مطلب ہے: ان رسولوں میں سے جو استقامت پر ہیں، پس اللہ کا فرمان: "سیدھے راستے پر" [اسی سے متعلق ہے]۔

---

(۱) اسے ابن مردویہ نے 'الدر المنثور' ۵/ ۲۵۸ میں نقل کیا ہے۔ (۲) پہلے گزر چکا ۴/ ۲۵۴۔ (۳) 'معانی القرآن' ۴/ ۲۷۷ - ۲۷۸ میں۔

... from the connection of the messengers, meaning: You are indeed among the messengers who were sent on a straight path, as the Almighty said: {And indeed, you guide to a straight path - the path of Allah} [Ash-Shura: 52-53], meaning: the path that Allah commanded.

The Almighty's saying: {The revelation (Tanzila) of the Almighty, the Merciful}. Ibn 'Amir, Hafs, Al-A'mash, Yahya, Hamza, Al-Kisa'i, and Khalaf read: {Tanzila} with the fatha on the 'lam' as a verbal noun (masdar)(1), meaning: Allah sent that down as a revelation. He added the verbal noun so it became definite, like His saying: {so striking of the necks} [Muhammad: 4], meaning: a striking of the necks. The rest read: {Tanzilu} with the damma as a predicate of a deleted subject, meaning: It is the revelation, or: what was revealed to you is the revelation of the Almighty, the Merciful.

It was also read: "Tanzili" with the kasra as a substitution (badal) for "the Qur'an"(2).

The "revelation" refers back to the Qur'an. It is also said: to the Prophet (peace be upon him), meaning: You are indeed among the messengers, and you are the revelation of the Almighty, the Merciful. "Revelation" here means "sending"; Allah the Almighty said: {Allah has already sent down to you a reminder - a messenger reciting} [At-Talaq: 10-11]. It is said: Allah sent the rain and brought it down with the same meaning. Muhammad (peace be upon him) is the mercy of Allah that He sent down(3) from the sky. And whoever read it with fatha (nasb) said: You are indeed among the messengers as a sending from the Almighty, the Merciful.

"The Almighty" (Al-Aziz): The Avenger against those who oppose Him. "The Merciful" (Al-Rahim): To the people of His obedience.

The Almighty's saying: {That you may warn a people whose forefathers were not warned, so they are unaware. (6) Already the word has come true against most of them, so they do not believe. (7) Indeed, We have put shackles on their necks, and they are up to their chins, so they are heads held aloft. (8)}

The Almighty's saying: {That you may warn a people whose forefathers were not warned} "Ma" has no grammatical position according to...

(1) Al-Sab'ah p. 539, Al-Taysir p. 183, and Al-Nashr 2/353. (2) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/383, and Al-Kashshaf 3/314, attributed by Ibn Khalawayh in "The

Anomalous Readings" p. 124 to Al-Yazidi. (3) In (Kh): the mercy of Allah He sent. In (Z): a mercy Allah sent down.

सूरा या-सीन: आयतें 1 - 8 पृष्ठ 411

... प्रेरितों के संबंध से, यानी: वास्तव में आप उन प्रेरितों में से हैं जिन्हें सीधे रास्ते पर भेजा गया था, जैसा कि सर्वशक्तिमान ने कहा: {और वास्तव में, आप एक सीधे रास्ते की ओर मार्गदर्शन करते हैं - अल्लाह का रास्ता} [अश-शूरा: 52-53], अर्थात: वह रास्ता जिसका अल्लाह ने आदेश दिया है।

सर्वशक्तिमान का कहना है: {सर्वशक्तिमान, दयावान का अवतरण (तंज़ीला)}। इब्न आमिर, हफ़्स, अल-अअमश, याह्या, हमज़ा, अल-किसाई और खलफ़ ने पढ़ा है: {तंज़ीला} 'लाम' पर फतहा के साथ मस्तर (संज्ञा) के रूप में(1), जिसका अर्थ है: अल्लाह ने उसे एक अवतरण के रूप में उतारा। उन्होंने मस्तर को जोड़ा तो वह निश्चित संज्ञा बन गया, जैसे उनका कहना: {तो गर्दनों पर प्रहार} [मुहम्मद: 4], यानी: गर्दनों पर एक प्रहार। बाकी लोगों ने पढ़ा: {तंज़ीलु} एक लुप्त विषय के विधेय के रूप में दम्मा के साथ, यानी: वह अवतरण है, या: जो आप पर उतारा गया वह सर्वशक्तिमान, दयावान का अवतरण है।

और यह भी पढ़ा गया: "तंज़ीली" कसरा के साथ "क़ुरआन" के बदल (प्रतिस्थापन) के रूप में(2)।

"अवतरण" का संदर्भ क़ुरआन से है। और कहा गया: पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की ओर, यानी: वास्तव में आप प्रेरितों में से हैं, और आप सर्वशक्तिमान, दयावान का अवतरण हैं। इस अर्थ में अवतरण का अर्थ 'भेजना' है; अल्लाह तआला ने फरमाया: {अल्लाह ने तुम्हारी ओर एक नसीहत (ज़िक्र) उतारी है - एक रसूल जो पढ़कर सुनाता है} [अत-तलाक: 10-11]। कहा जाता है: अल्लाह ने बारिश भेजी और उसे उतारा, दोनों एक ही अर्थ में हैं। और मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) अल्लाह की रहमत हैं जिसे उसने आसमान से उतारा है(3)। और जिसने इसे फतहा के साथ पढ़ा, उसने कहा: वास्तव में आप प्रेरितों में से हैं, सर्वशक्तिमान, दयावान की ओर से एक भेजे जाने के रूप में।

"अल-अज़ीज़" (सर्वशक्तिमान): उन लोगों से बदला लेने वाला जो उसका विरोध करते हैं। "अर-रहीम" (दयावान): अपनी आज्ञा मानने वाले लोगों के लिए।

सर्वशक्तिमान का कहना है: {ताकि आप उन लोगों को सचेत करें जिनके पूर्वजों को सचेत नहीं किया गया था, इसलिए वे गाफिल (बेखबर) हैं। (6) वास्तव में उनके अधिकांश लोगों पर बात सच साबित हो चुकी है, इसलिए वे विश्वास नहीं करते। (7) वास्तव में हमने उनकी गर्दनों में तौक (बेड़ियाँ) डाल दिए हैं, और वे उनकी ठुड्डियों तक हैं, इसलिए उनके सिर ऊपर की ओर झुके हुए हैं। (8)}

सर्वशक्तिमान का कहना है: {ताकि आप उन लोगों को सचेत करें जिनके पूर्वजों को सचेत नहीं किया गया था} "मा" का व्याकरण की दृष्टि से कोई स्थान नहीं है...

(1) अल-सबा पृष्ठ 539, अल-तयसीर पृष्ठ 183, और अल-नश्र 2/353। (2) अल-नहस द्वारा एराब अल-क़ुरआन 3/383, और अल-कश्शाफ 3/314, इब्न खलवैह ने "अल-क़िरात अल-शाज़ा" पृष्ठ 124 में इसे अल-यज़ीदी को जिम्मेदार ठहराया है। (3) (ख) में: अल्लाह की रहमत उसने भेजी। और (ज़) में: एक रहमत जिसे अल्लाह ने उतारा।

سورہ یسین: آیات 1 - 8 صفحہ 411

... رسولوں کے تعلق سے، یعنی: آپ یقیناً ان رسولوں میں سے ہیں جنہیں سیدھے راستے پر بھیجا گیا تھا، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور بے شک آپ سیدھے راستے کی طرف رہنمائی کرتے ہیں - اللہ کا راستہ} [الشوریٰ: 52-53] یعنی: وہ راستہ جس کا اللہ نے حکم دیا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {تنزيلَ العزيزِ الرحيمِ} (غالب اور نہایت رحم کرنے والے کا نازل کرنا)۔ ابن عامر، حفص، الاعمش، یحییٰ، حمزہ، الکسائی اور خلف نے 'لام' کے زبر (فتحہ) کے ساتھ {تنزيلَ} پڑھا ہے مصدر کی بنا پر(1)، یعنی: اللہ نے اسے نازل کرنا نازل کیا۔ اور مصدر کی اضافت کی تو وہ معرفہ بن گیا جیسے اس کا قول: {تو گردنیں مارنا} [محمد: 4] یعنی: گردنیں مارنا۔ باقیوں نے {تنزيلُ} پیش (دمہ) کے ساتھ پڑھا ہے جو کہ محذوف مبتدا کی خبر ہے، یعنی: وہ تنزیل ہے، یا: جو آپ پر نازل کیا گیا وہ غالب اور رحم کرنے والے کی تنزیل ہے۔

اور یہ بھی پڑھا گیا: "تنزيلِ" زیر (کثرہ) کے ساتھ "القرآن" سے بدل ہونے کی بنا پر(2)۔

اور تنزیل کا مرجع قرآن ہے۔ اور کہا گیا: نبی ﷺ کی طرف، یعنی: آپ یقیناً رسولوں میں سے ہیں، اور آپ غالب اور نہایت رحم کرنے والے کا نازل کردہ ہیں۔ پس اس بنا پر تنزیل کا معنی 'ارسال' (بھیجنا) ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {یقیناً اللہ نے تمہاری طرف ایک نصیحت اتاری ہے - ایک رسول جو پڑھ کر سناتا ہے} [الطلاق: 10-11]۔ کہا جاتا ہے: اللہ نے بارش بھیجی اور اسے نازل کیا ایک ہی معنی میں۔ اور محمد ﷺ اللہ کی رحمت ہیں جسے اس نے آسمان سے اتارا(3)۔ اور جس نے زبر (نصب) کے ساتھ پڑھا اس نے کہا: آپ یقیناً رسولوں میں سے ہیں غالب اور نہایت رحم کرنے والے کی طرف سے بھیجا جانا۔

اور "العزیز": اپنے مخالفین سے بدلہ لینے والا، "الرحیم": اپنی اطاعت کرنے والوں پر رحم کرنے والا۔

ارشاد باری تعالیٰ ہے: {تاکہ آپ اس قوم کو ڈرائیں جن کے باپ دادا نہیں ڈرائے گئے تھے پس وہ غافل ہیں۔ (6) یقیناً ان میں سے اکثر پر بات ثابت ہو چکی ہے پس وہ ایمان نہیں لائیں گے۔ (7) بے شک ہم نے ان کی گردنوں میں طوق ڈال دیے ہیں پس وہ ان کی ٹھوڑیوں تک ہیں اس لیے ان کے سر اوپر کو اٹھے ہوئے ہیں۔ (8)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {تاکہ آپ اس قوم کو ڈرائیں جن کے باپ دادا نہیں ڈرائے گئے تھے} اس میں "ما" کا اعراب کے لحاظ سے کوئی مقام نہیں ہے...

حواشی: (1) السبعہ ص 539، والتیسیر ص 183، والنشر 2/ 353۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 3/ 383، والکشاف 3/ 314، اور ابن خالویہ نے اسے "القراءات الشاذہ" ص 124 میں یزیدی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (3) (خ) میں: اللہ کی رحمت جسے اس نے بھیجا۔ اور (ظ) میں: ایسی رحمت جو اللہ نے اتاری۔

Most of the scholars of exegesis (1), including Qatadah (2), said: because it (the word 'ma') is a negation, and the meaning is: so that you may warn a people whose fathers were not sent a warner before you. And it was said: it carries the meaning of 'that which,' so the meaning is: so that you may warn them just as their fathers were warned; this was stated by Ibn Abbas, Ikrimah, and Qatadah as well (3). It was also said: indeed, 'ma' and the verb together form an infinitive, i.e.: to warn a people with the same warning as their fathers. Then it is possible that news of the prophets reached the Arabs through mass transmission (tawatur), so the meaning is: they were not warned by a messenger from among themselves. It is also possible that the news reached them, but they were heedless, turned away, and forgot. And it is possible that this is an address to a people who were not reached by the news of any prophet, as God said: {And We had not given them any scriptures which they could study, and We had not sent to them before you any warner} [Saba: 44] and He said: {So that you may warn a people to whom no warner has come before you, that they may be guided} [As-Sajdah: 3] i.e.: no prophet came to them. According to those who said that the news of the prophets reached them, the meaning is: they are now turning away and are heedless of it; it is said of someone who turns away from something that he is heedless of it. And it was said: {so they are heedless} of God’s punishment. His Almighty’s saying: {The Word has already come true against most of them} i.e.: punishment has become inevitable for most of them {so they do not believe} in your warning. This refers to those who God knew would die in disbelief. Then He explained the reason for their abandonment of faith, saying: {Indeed, We have put shackles on their necks}. It was said: this was revealed concerning Abu Jahl bin Hisham and his two Makhzumi companions, because Abu Jahl swore that if he saw Muhammad praying, he would surely crush his head with a stone. When he saw him, he went and lifted a stone to throw it at him, but when he gestured towards him, his hand returned to his neck, and the stone stuck to his hand; this was mentioned by Ibn Abbas, Ikrimah, and others. Thus, according to this, it is a metaphor, i.e.: he is in the position of one whose hand is shackled to his neck. When he returned to his companions, he informed them of what he saw, then the second man, Walid bin al-Mughirah, said: "I will crush his head." So he came to him while he was praying...

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/383. (2) Reported by al-Tabari 19/401 - 402. (3) Reported from Ikrimah by al-Tabari 19/401, and mentioned by Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 4/446, and we did not find it attributed to Ibn Abbas and Qatadah.

412 सूरा यासीन: आयत 6 - 8

अधिकांश व्याख्याकारों (1), जिनमें क़तादा (2) भी शामिल हैं, का मानना है कि यह (शब्द 'मा') नकारात्मक है, और इसका अर्थ है: ताकि आप उस कौम को डराएं जिनके बाप-दादा के पास आपसे पहले कोई डराने वाला नहीं आया। और यह भी कहा गया है कि यह 'अल-लज़ी' (जो कि) के अर्थ में है, तो अर्थ हुआ: ताकि आप उन्हें वैसे ही डराएं जैसे उनके बाप-दादा को डराया गया था; यह इब्न अब्बास, इकरीमा और क़तादा (3) ने भी कहा है। और यह भी कहा गया है कि 'मा' और उसके बाद की क्रिया मिलकर एक स्रोत (मस्दर) बनते हैं, अर्थात: कौम को उनके बाप-दादा की चेतावनी की तरह डराना। फिर यह संभव है कि अरबों तक नबियों की खबरें निरंतरता (तवातुर) से पहुँची हों, तो अर्थ होगा: उन्हें स्वयं उनके बीच से किसी रसूल द्वारा नहीं डराया गया। और यह भी हो सकता है कि खबर उन तक पहुँची हो लेकिन वे लापरवाह हो गए, विमुख हुए और भूल गए। और यह भी संभव है कि यह उन लोगों के लिए संबोधन हो जिन तक किसी नबी की खबर नहीं पहुँची, जैसा कि अल्लाह ने फ़रमाया है: {और हमने उन्हें कोई ऐसी किताबें नहीं दी थीं जिन्हें वे पढ़ते हों और न ही आपसे पहले उनकी ओर कोई डराने वाला भेजा था} [सबा: 44] और फ़रमाया: {ताकि आप उस कौम को डराएं जिसके पास आपसे पहले कोई डराने वाला नहीं आया, ताकि वे मार्गदर्शन प्राप्त कर सकें} [अस-सजदा: 3] अर्थात: उनके पास कोई नबी नहीं आया। और उन लोगों के अनुसार जिन्होंने कहा कि नबियों की खबर उन तक पहुँच चुकी थी, तो अर्थ है: वे अब विमुख हैं और उससे अनजान (ग़ाफ़िल) हैं, और किसी चीज़ से विमुख होने वाले के बारे में कहा जाता है कि वह उससे ग़ाफ़िल है। और कहा गया: {अतः वे ग़ाफ़िल हैं} अल्लाह के अज़ाब (दंड) से। अल्लाह तआला का फ़रमान: {यकीनन उनमें से अधिकांश पर बात सिद्ध हो चुकी है} अर्थात: उनमें से अधिकांश पर अज़ाब वाजिब हो चुका है {अतः वे ईमान नहीं लाएँगे} आपकी चेतावनी पर। और यह उन लोगों के बारे में है जिनके बारे में अल्लाह के ज्ञान में पहले से ही है कि वे कुफ़्र (अविश्वास) पर मरेंगे। फिर उनके ईमान न लाने का कारण बताते हुए फ़रमाया: {बेशक हमने उनकी गर्दनों में तौक़ (बेड़ियाँ) डाल दी हैं}। कहा गया है कि: यह आयत अबू जहल बिन हिशाम और उसके दो मख़ज़ूमी साथियों के बारे में उतरी, क्योंकि अबू जहल ने कसम खाई थी कि अगर वह मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को नमाज़ पढ़ते देखेगा, तो उनका सिर पत्थर से कुचल देगा। जब उसने उन्हें देखा, तो एक पत्थर उठाकर फेंकने के लिए बढ़ा, लेकिन जब उसने इशारा किया, तो उसका हाथ उसकी गर्दन की ओर लौट आया और पत्थर उसके हाथ से चिपक गया; यह इब्न अब्बास, इकरीमा और अन्य लोगों ने कहा है। अतः इस

आधार पर यह एक उदाहरण (मिसाल) है, अर्थात: वह उस व्यक्ति के समान है जिसका हाथ उसकी गर्दन से जकड़ दिया गया हो। जब वह अपने साथियों के पास वापस आया, तो उन्हें बताया जो उसने देखा था। फिर दूसरे व्यक्ति वलीद बिन मुग़ीरा ने कहा: "मैं उनका सिर कुचल दूँगा।" अतः वह उनके पास आया जबकि वे नमाज़ पढ़ रहे थे...

---

(1) इराब अल-कुरान लिन-नह्हास 3/383. (2) इसे तबरी ने 19/401 - 402 में उद्धृत किया है। (3) इसे इकरीमा से तबरी ने 19/401 में उद्धृत किया है, और इब्न अत्तिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/446 में इसका उल्लेख किया है, और हमें इब्न अब्बास और क़तादा से इसकी जानकारी नहीं मिली।

اکثر مفسرین (١)، جن میں قتادہ (٢) بھی شامل ہیں، کا کہنا ہے کہ "ما" نفی کے لیے ہے، اور معنی یہ ہے کہ: تاکہ آپ اس قوم کو ڈرائیں جن کے باپ دادا کے پاس آپ سے پہلے کوئی ڈرانے والا نہیں آیا۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: یہ "الذی" (موصولہ) کے معنی میں ہے، تو مطلب یہ ہوا: تاکہ آپ انہیں اسی طرح ڈرائیں جیسے ان کے باپ دادا کو ڈرایا گیا تھا؛ یہ ابن عباس، عکرمہ اور قتادہ (٣) کا قول ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ "ما" اور اس کے بعد آنے والا فعل مل کر مصدر بنتے ہیں، یعنی: تاکہ آپ ان لوگوں کو ان کے باپ دادا کے ڈرانے کی طرح ڈرائیں۔ پھر یہ بھی ممکن ہے کہ عربوں تک انبیاء کی خبریں تواتر سے پہنچی ہوں، تو معنی یہ ہوگا: انہیں خود ان میں سے کسی رسول کے ذریعے نہیں ڈرایا گیا۔ اور یہ بھی ہو سکتا ہے کہ خبر ان تک پہنچی ہو لیکن وہ غافل ہو گئے، اعراض کیا اور بھول گئے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ ان لوگوں کے لیے خطاب ہو جن تک کسی نبی کی خبر نہیں پہنچی، اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: {اور ہم نے انہیں کوئی ایسی کتابیں نہیں دی تھیں جنہیں وہ پڑھتے ہوں اور نہ آپ سے پہلے ان کی طرف کوئی ڈرانے والا بھیجا تھا} [سبا: ٤٤] اور فرمایا: {تاکہ آپ ایسی قوم کو ڈرائیں جس کے پاس آپ سے پہلے کوئی ڈرانے والا نہیں آیا تاکہ وہ ہدایت پا سکیں} [السجدہ: ٣] یعنی: ان کے پاس کوئی نبی نہیں آیا۔ اور ان لوگوں کے قول کے مطابق جنہوں نے کہا: انبیاء کی خبر ان تک پہنچ چکی تھی، تو معنی یہ ہے: وہ اب اعراض کر رہے ہیں اور اس سے غافل ہیں، اور کسی چیز سے اعراض کرنے والے کے بارے میں کہا جاتا ہے کہ وہ اس سے غافل ہے۔ اور کہا گیا: {پس وہ غافل ہیں} اللہ کے عذاب سے۔ اللہ تعالیٰ کا قول: {یقیناً ان میں سے اکثر پر بات ثابت ہو چکی ہے} یعنی: ان میں سے اکثر پر عذاب واجب ہو چکا ہے {پس وہ ایمان نہیں لائیں گے} آپ کے ڈرانے پر۔ اور یہ ان لوگوں کے بارے میں

ہے جن کے متعلق اللہ کے علم میں پہلے سے ہے کہ وہ کفر پر مریں گے۔ پھر ان کے ایمان نہ لانے کی وجہ بیان کرتے ہوئے فرمایا: {بیشک ہم نے ان کی گردنوں میں طوق ڈال دیے ہیں}۔ کہا گیا کہ: یہ ابوجہل بن ہشام اور اس کے دو مخزومی ساتھیوں کے بارے میں نازل ہوئی، اس لیے کہ ابوجہل نے قسم کھائی تھی کہ اگر وہ محمد (صلی اللہ علیہ وسلم) کو نماز پڑھتے ہوئے دیکھے گا تو ان کے سر کو پتھر سے کچل دے گا، پس جب اس نے آپ کو دیکھا تو ایک پتھر اٹھا کر پھینکنے کے لیے بڑھا، لیکن جب اس نے اشارہ کیا تو اس کا ہاتھ اس کی گردن کی طرف لوٹ گیا اور پتھر اس کے ہاتھ سے چپک گیا؛ یہ ابن عباس، عکرمہ اور دیگر نے کہا ہے، پس اس لحاظ سے یہ ایک تمثیل (مثال) ہے، یعنی: وہ اس شخص کی مانند ہے جس کا ہاتھ اس کی گردن کے ساتھ جکڑ دیا گیا ہو۔ جب وہ اپنے ساتھیوں کے پاس واپس آیا تو انہیں بتایا جو اس نے دیکھا، پھر دوسرے آدمی ولید بن مغیرہ نے کہا: "میں ان کا سر کچل دوں گا"۔ پس وہ آپ کے پاس آیا جبکہ آپ نماز پڑھ رہے تھے...

---

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۳۸۳۔ (۲) اسے طبری نے ۱۹/ ۴۰۱ - ۴۰۲ میں روایت کیا ہے۔ (۳) اسے عکرمہ سے طبری نے ۱۹/ ۴۰۱ میں روایت کیا ہے، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۴/ ۴۴۶ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور ہمیں ابن عباس اور قتادہ سے اس کا علم نہیں ہوسکا۔

...in his state to throw a stone at him, so Allah blinded his sight, and he began to hear his voice but could not see him. He returned to his companions but did not see them until they called out to him. He said: "By Allah, I did not see him, though I surely heard his voice!" The third said: "By Allah, I will surely crush his head." Then he took the stone and set off, but he returned backwards, retreating on his heels until he fell on his back in a faint. It was said to him: "What is the matter with you?" He said: "Something great(1)! I saw the man, and when I drew near him, behold, there was a stallion swishing its tail; I have never seen a stallion greater than it. It stood between me and him. By Al-Lat and Al-Uzza, if I had approached him, it would have eaten me!" So Allah Almighty revealed: {Indeed, We have put shackles on their necks, and they are up to their chins, so they are with heads raised high}(2).

Ibn Abbas read: "Indeed, We have placed in their right hands." Al-Zajjaj said: And it was read: "Indeed, We have placed in their hands." Al-Nahhas(3) said: This reading is an interpretation, and one should not read what contradicts the Mushaf (the standard Quranic text). In the speech, there is an omission according to the communal reading, the estimation being: Indeed, We have placed shackles in their necks and in their hands, so they (the shackles) are up to the chins, which is a metonymy for the hands, not the necks. The Arabs omit similar things, and its counterpart is: {garments that protect you from the heat} [An-Nahl: 81], and its estimation is: and garments that protect you from the cold, so he omitted it; because what protects from heat also protects from cold. Because if the shackle is on the neck, it must also be on the hand, especially since Allah Almighty said: {and they are up to their chins}, so it is known that the hands are intended by it(4). {so they are with heads raised high} meaning: raising their heads, unable to lower them; because whose hand is shackled to his chin, his head is raised. Abdullah bin Yahya narrated: That Ali bin Abi Talib, peace be upon him, showed them 'Iqmah' (the state of being with heads raised high), so he put his hands under his beard, pressed them together, and raised his head. Al-Nahhas(5) said: This is the most magnificent thing narrated about it, and it is taken from what Al-Asma'i narrated; he said: It is said:

(1) In (m): He said my matter is great. (2) Similarly in Sirat Ibn Hisham 1/298 - 299, Tafsir al-Tabari 19/406 - 407, Dala'il al-Nubuwwah by Abu Nu'aym (152), (153), and (156), I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/383 - 384, and Tafsir al-Baghawi 4/6. (3) In I'rab al-Qur'an 3/384, and what precedes it is from it, and Al-Zajjaj's statement is in Ma'ani al-Qur'an 4/279. (4) In I'rab al-Qur'an: Indeed, Allah Almighty has made known that

hands are intended by it. (5) In I'rab al-Qur'an 3/384, and what precedes it is from it, and the report of Ali, peace be upon him, was narrated in detail by al-Tabarani in Al-Awsat (3946), and al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 9/131: In it is Jabir al-Ju'fi, and he is weak.

...उसे पत्थर मारने की अपनी स्थिति में, तो अल्लाह ने उसकी आँखों को अंधा कर दिया, और वह उसकी आवाज़ तो सुनने लगा लेकिन उसे देख नहीं सका। वह अपने साथियों के पास लौटा लेकिन उन्हें तब तक नहीं देखा जब तक उन्होंने उसे पुकारा नहीं। उसने कहा: "अल्लाह की कसम, मैंने उसे नहीं देखा, हालांकि मैंने उसकी आवाज़ ज़रूर सुनी!" तीसरे ने कहा: "अल्लाह की कसम, मैं उसका सिर कुचल दूँगा।" फिर उसने पत्थर उठाया और चल दिया, लेकिन वह उलटे पाँव लौटा, अपनी एड़ियों के बल पीछे हटते हुए यहाँ तक कि वह बेहोश होकर पीठ के बल गिर पड़ा। उससे पूछा गया: "तुम्हें क्या हुआ?" उसने कहा: "एक बड़ी बात हुई(1)! मैंने उस आदमी को देखा, और जब मैं उसके पास पहुँचा, तो क्या देखता हूँ कि एक नर ऊँट अपनी पूँछ हिला रहा है; मैंने उससे बड़ा नर ऊँट कभी नहीं देखा। वह मेरे और उसके बीच खड़ा हो गया। अल-लात और अल-उज़्ज़ा की कसम, अगर मैं उसके करीब जाता तो वह मुझे खा जाता!" तो अल्लाह तआला ने नाज़िल फ़रमाया: {बेशक हमने उनकी गर्दन में तौक (बेड़ियाँ) डाल दिए हैं, जो उनकी ठोड़ियों तक पहुँच गए हैं, जिससे उनके सिर ऊपर को उठे हुए हैं}(2)।

इब्न अब्बास ने पढ़ा: "बेशक हमने उनके दाहिने हाथों में रखा है।" अल-ज़ज्जाज ने कहा: और पढ़ा गया है: "बेशक हमने उनके हाथों में रखा है।" अल-नहहास(3) ने कहा: यह पढ़ना एक व्याख्या है, और मुसहफ़ (कुरान के मानक पाठ) के विरुद्ध नहीं पढ़ा जाना चाहिए। आम पाठ के अनुसार बातचीत में कुछ शब्दों का विलोप है, अनुमान यह है: बेशक हमने उनकी गर्दनों में और उनके हाथों में बेड़ियाँ डाल दी हैं, तो वे (बेड़ियाँ) ठोड़ियों तक पहुँच गई हैं, जो हाथों के लिए एक रूपक है, न कि गर्दनों के लिए। अरब लोग इसी तरह के शब्दों का विलोप करते हैं, और इसकी मिसाल है: {और ऐसी पोशाकें जो तुम्हें गर्मी से बचाती हैं} [अन-नहल: 81], और इसका अनुमान है: और ऐसी पोशाकें जो तुम्हें ठंड से बचाती हैं, तो उसने विलोप कर दिया; क्योंकि जो गर्मी से बचाता है वह ठंड से भी बचाता है। क्योंकि यदि बेड़ी गर्दन पर है, तो उसे हाथ पर भी होना चाहिए, विशेष रूप से चूँकि अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {तो वे उनकी ठोड़ियों तक हैं}, तो यह ज्ञात है कि इससे मुराद हाथ हैं(4)। {तो उनके सिर ऊपर को उठे हुए हैं} यानी: अपने सिर उठाए हुए, उन्हें झुकाने में असमर्थ; क्योंकि जिसका हाथ उसकी ठोड़ी से बेड़ियों में जकड़ा हो, उसका सिर ऊपर उठ जाता है। अब्दुल्ला बिन याहया ने रिवायत की: कि अली बिन अबी तालिब (उन पर शांति हो) ने उन्हें 'इक़्माह' (सिर ऊपर उठाए रखने की स्थिति) दिखाई, तो उन्होंने अपने हाथ अपनी दाढ़ी के नीचे रखे, उन्हें एक साथ

सटाया और अपना सिर ऊपर उठाया। अल-नहहास(5) ने कहा: यह इस बारे में रिवायत की गई सबसे शानदार चीज़ है, और यह असमाई द्वारा बयान की गई बात से लिया गया है; उन्होंने कहा: यह कहा जाता है:

(1) (म) में है: उसने कहा मेरा मामला बहुत बड़ा है। (2) इसी तरह की बात सीरत इब्न हिशाम 1/298 - 299, तफ़्सीर अल-तबरी 19/406 - 407, अबू नुऐम द्वारा दलाल अल-नुबुवह (152), (153), और (156), अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 3/383 - 384, और तफ़्सीर अल-बग़वी 4/6 में है। (3) इराब अल-कुरान 3/384 में, और जो इससे पहले है वह उसी से है, और अल-ज़ज्जाज का कथन मानी अल-कुरान 4/279 में है। (4) इराब अल-कुरान में है: बेशक अल्लाह तआला ने बता दिया है कि इससे मुराद हाथ हैं। (5) इराब अल-कुरान 3/384 में, और जो इससे पहले है वह उसी से है, और अली (उन पर शांति हो) की खबर अल-तबरानी ने अल-अवसत (3946) में विस्तार से दी है, और अल-हथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 9/131 में कहा है: इसमें जाबिर अल-जुफ़ी है, और वह कमज़ोर है।

...اپنی حالت پر اسے پتھر مارنے کے لیے، تو اللہ نے اس کی بصارت کو اندھا کر دیا، اور وہ اس کی آواز سننے لگا لیکن اسے دیکھ نہ سکا، پس وہ اپنے ساتھیوں کے پاس واپس چلا گیا اور انہیں نہیں دیکھا یہاں تک کہ انہوں نے اسے پکارا، تو اس نے کہا: اللہ کی قسم میں نے اسے نہیں دیکھا، حالانکہ میں نے اس کی آواز سنی تھی! تیسرے نے کہا: اللہ کی قسم میں ضرور اس کا سر کچل دوں گا۔ پھر اس نے پتھر لیا اور چل پڑا، لیکن وہ الٹے پاؤں لوٹا، اپنی ایڑیوں کے بل پیچھے ہٹتے ہوئے یہاں تک کہ وہ بیہوش ہو کر اپنی پیٹھ کے بل گر گیا۔ اس سے پوچھا گیا: تجھے کیا ہوا؟ اس نے کہا: کوئی بڑی بات ہوئی(1)! میں نے اس آدمی کو دیکھا، اور جب میں اس کے قریب ہوا، تو کیا دیکھتا ہوں کہ ایک نر اونٹ اپنی دم ہلا رہا ہے؛ میں نے اس سے بڑا نر اونٹ کبھی نہیں دیکھا۔ وہ میرے اور اس کے درمیان حائل ہو گیا۔ لات اور عزیٰ کی قسم، اگر میں اس کے قریب جاتا تو وہ مجھے کھا جاتا! تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: {بے شک ہم نے ان کی گردنوں میں طوق ڈال دیے ہیں، پس وہ ان کی ٹھوڑیوں تک ہیں جس کی وجہ سے ان کے سر اوپر کو اٹھے ہوئے ہیں}(2)۔

اور ابن عباس نے پڑھا: "بے شک ہم نے ان کے دائیں ہاتھوں میں رکھا ہے"۔ اور زجاج نے کہا: اور پڑھا گیا ہے: "بے شک ہم نے ان کے ہاتھوں میں رکھا ہے"۔ نحاس(3) نے کہا: اور یہ قراءت تفسیر ہے، اور اس کے ساتھ نہیں پڑھا جاتا جو مصحف کے خلاف ہو۔ اور جماعت کی قراءت پر کلام میں حذف ہے، تقدیر یہ ہے: بے شک ہم نے ان کی گردنوں میں اور ان کے ہاتھوں میں طوق ڈال دیے ہیں، پس وہ (طوق) ٹھوڑیوں تک ہیں، پس وہ ہاتھوں سے کنایہ ہے نہ کہ گردنوں سے، اور عرب اس طرح کا حذف کرتے ہیں، اور اس کی مثال یہ ہے: {ایسے لباس جو تمہیں گرمی سے بچاتے ہیں} [النحل: 81] اور اس کی تقدیر ہے: اور ایسے لباس جو تمہیں سردی سے بچاتے ہیں،

پس اس نے حذف کر دیا؛ کیونکہ جو گرمی سے بچاتا ہے وہ سردی سے بھی بچاتا ہے؛ کیونکہ طوق جب گردن میں ہو تو ضروری ہے کہ ہاتھ میں بھی ہو، خاص طور پر جبکہ اللہ عزوجل نے فرمایا: {پس وہ ٹھوڑیوں تک ہیں} پس معلوم ہوا کہ اس سے مراد ہاتھ ہیں(4) {پس وہ سر اٹھائے ہوئے ہیں} یعنی: اپنے سر اٹھائے ہوئے، وہ انہیں جھکا نہیں سکتے؛ کیونکہ جس کا ہاتھ اس کی ٹھوڑی تک طوق میں جکڑا ہو اس کا سر بلند ہو جاتا ہے۔ عبداللہ بن یحییٰ نے روایت کی ہے: کہ علی بن ابی طالب علیہ السلام نے انہیں 'اقماح' (سر اٹھائے رکھنے کی کیفیت) دکھائی، پس انہوں نے اپنے ہاتھ اپنی داڑھی کے نیچے رکھے اور انہیں آپس میں ملا لیا اور اپنا سر بلند کیا۔ نحاس(5) نے کہا: اور یہ اس بارے میں روایت کی گئی سب سے زیادہ واضح چیز ہے، اور یہ اس سے ماخوذ ہے جو اصمعی نے بیان کیا؛ انہوں نے کہا: کہا جاتا ہے:

(1) (م) میں ہے: اس نے کہا میرا معاملہ بہت بڑا ہے۔ (2) اسی طرح سیرت ابن ہشام 298/1 - 299، تفسیر طبری 406/19 - 407، اور ابو نعیم کی دلائل النبوۃ (152)، (153) اور (156)، اور اعراب القرآن للناحاس 3/ 383 - 384، اور تفسیر بغوی 6/4 میں ہے۔ (3) اعراب القرآن 3/ 384 میں، اور جو اس سے پہلے ہے وہ اسی سے ہے، اور زجاج کا قول معانی القرآن 4/ 279 میں ہے۔ (4) اعراب القرآن میں ہے: پس اللہ عزوجل نے بتا دیا کہ اس سے مراد ہاتھ ہیں۔ (5) اعراب القرآن 3/ 384 میں، اور جو اس سے پہلے ہے وہ اسی سے ہے، اور علی علیہ السلام کی خبر طبرانی نے الاوسط (3946) میں تفصیلاً بیان کی ہے، اور ہیثمی نے مجمع الزوائد 9/ 131 میں کہا: اس میں جابر الجعفی ہے، اور وہ ضعیف ہے۔

"I restrained (aqmahtu) (1) the animal": When you pull its bridle to make it raise its head. Al-Nahhas said: The letter 'Qaf' (ق) is a substitute for 'Kaf' (ك) due to their phonetic proximity. Just as it is said: "I subdued him (qahartuhu)" and "kahartuhu".

Al-Asma'i said: It is said: "I restrained (akmahtu) the animal": When you pull its reins until its head stands erect, and from this is the poet's saying:

... and the head is restrained (mukmahu) (2)

And it is said: "akmahtuha", "akfaktuha", and "kabaktuha", the latter being without an initial 'alif' according to Al-Asma'i (3).

The camel "restrained" (qamaha) its head: When it raises its head at the water trough and refuses to drink; thus it is a "qamih" camel, and [plural]: "qummah". It is said: "He drank then restrained himself (taqammaha)" or "inqamaha", meaning: when he raises his head and leaves drinking while satisfied. And "your camels restrained themselves (qamahat)": when they came to water but did not drink, raising their heads due to a disease or cold; they are "muqamihah" camels, a "muqamih" male camel, and also a "muqamih" female camel, and the plural is "qimah" contrary to regular patterns; Bishr said describing a ship:

"And we sit on its sides, lowering our gaze like restrained (qimah) camels." (4)

And restraining (al-iqmah): Raising the head and lowering the gaze; it is said: "The shackle restrained him (aqmahahu)": when it leaves his head raised due to its tightness. And "the two months of restraint (shahra qimah) (5)": the severest period of cold, which are the two Kanun months, named so because...

---

(1) In 'I'rab al-Qur'an': akmaht. Similarly quoted by Al-Jawhari in 'Al-Sihah' (under kmh) from Al-Asma'i as follows. (2) The verse is by Dhu al-Rummah, in his Diwan 2/1221, the text is from 'Al-Sihah' (kmh), and the version of the verse in the Diwan is: "Her forelegs wave and she throws her middle, fearful of threats while her head is held back (mukfah)." Abu Nasr al-Bahili, commentator on the Diwan, said: "her middle (jawzuha): her center." And his saying "her forelegs wave" means they are not stuck to her sides. "Mukfah" means raised. In 'Al-Lisan' (kmh): the poet meant by "threats" hitting her with a whip, so she strives in her running for fear of his whip. (3) 'Al-Sihah' (kbh). His saying: "akfaktu," it is said: "akfaktu the animal": when you meet its mouth with the bit, hitting it so it takes it into its mouth. "Kabaktu the animal": when you

pull it towards you with the bridle so it stops and doesn't run. 'Al-Sihah' (kfh) and (kbh). (4) Diwan of Bishr ibn Abi Khazim p. 91, and 'Al-Sihah' (qmh), and the text and what preceded in brackets is from it. (5) Like "kitab" and "ghurab". 'Al-Qamus' (qmh).

सूरह यासीन, आयतें 6-8 | 414

"मैंने जानवर को रोका (अकमहतु) (1)": जब आप उसका सिर उठाने के लिए उसकी लगाम खींचते हैं। अल-नहहास ने कहा: 'क़ाफ़' (ق) अक्षर 'काफ़' (ك) का विकल्प है क्योंकि वे ध्वनि में पास हैं। जैसे कहा जाता है: "मैंने उसे वश में किया (क़हरतुहु)" और "कहरतुहु"।

अल-असमी ने कहा: कहा जाता है: "मैंने जानवर को रोका (अकमहतु)": जब आप उसकी बागडोर खींचते हैं जब तक कि उसका सिर सीधा न हो जाए, और इसी से कवि का कथन है:

... और सिर रोका हुआ (मुकमहु) (2) है।

और कहा जाता है: "अकमहतुहा", "अकफ़हतुहा", और "कबह्तुहा", बाद वाला अल-असमी (3) के अनुसार बिना प्रारंभिक 'अलिफ़' के है।

ऊंट का "रोकना" (क़महा): जब वह हौज़ पर अपना सिर उठाता है और पीने से मना कर देता है; तो वह एक "क़ामिह" ऊंट है और [बहुवचन]: "क़ुम्मह"; कहा जाता है: "उसने पिया फिर खुद को रोक लिया (तक़म्महा)" या "इनक़महा", जिसका अर्थ है: जब वह अपना सिर उठाता है और तृप्त होकर पीना छोड़ देता है। और "तुम्हारे ऊंटों ने खुद को रोक लिया (क़महत)": जब वे पानी पर आए लेकिन पिया नहीं, किसी बीमारी या ठंड के कारण अपना सिर उठाया; वे "मुक़ामिहह" ऊंट हैं, एक "मुक़ामिह" नर ऊंट, और "मुक़ामिह" मादा ऊंट भी, और बहुवचन "क़िमाह" है जो मानक नियमों के विरुद्ध है; बिश्र ने एक जहाज का वर्णन करते हुए कहा:

"और हम उसके किनारों पर बैठते हैं, अपनी नज़रें नीची रखते हुए जैसे कि रोके गए (क़िमाह) ऊंट।" (4)

और रोकना (अल-इक़माह): सिर उठाना और नज़र नीची करना; कहा जाता है: "बेड़ी ने उसे रोक दिया (अक़महहु)": जब वह उसकी तंगी के कारण उसका सिर उठा हुआ छोड़ देती है। और "रोक के दो महीने (शहरा क़िमाह) (5)": सबसे कड़ाके की ठंड का समय, जो दो कानून महीने हैं, उन्हें ऐसा इसलिए कहा गया क्योंकि...

---

(1) 'इराब अल-कुरान' में: अकमहत। अल-जौहरी ने 'अल-सिहाह' (केएमएच के तहत) में अल-असमी से इसी तरह उद्धृत किया है जैसा कि आगे आता है। (2) छंद जु अल-रुम्माह का है, उनके दीवान 2/1221 में, पाठ 'अल-सिहाह' (केएमएच) से है, और दीवान में छंद का संस्करण है: "उसके अगले

पैर हिलते हैं और वह अपना मध्य भाग फेंकती है, धमकियों से डरते हुए जबकि उसका सिर पीछे की ओर है (मुकफ़ह)।" दीवान के टीकाकार अबू नस्र अल-बाहीली ने कहा: "उसका मध्य (जौज़ुहा): उसका केंद्र।" और उसका यह कहना "उसके अगले पैर हिलते हैं" का अर्थ है कि वे उसके किनारों से चिपके नहीं हैं। "मुकफ़ह" का अर्थ है उठा हुआ। 'अल-लिसान' (केएमएच) में: कवि का "धमकी" से मतलब उसे कोड़े से मारना था, इसलिए वह उसके कोड़े के डर से दौड़ने में पूरी मेहनत करती है। (3) 'अल-सिहाह' (केबीएच)। उनका कहना: "अकफ़क्तु," कहा जाता है: "मैंने जानवर को रोका (अकफ़क्तु)" जब आप लगाम के साथ उसके मुंह का सामना करते हैं, उसे मारते हैं ताकि वह उसे ले ले। "कबह्तु जानवर": जब आप लगाम के साथ उसे अपनी ओर खींचते हैं ताकि वह रुक जाए और न दौड़े। 'अल-सिहाह' (केएफ़एच) और (केबीएच)। (4) बिश्र इब्न अबी खाज़िम का दीवान पृष्ठ 91, और 'अल-सिहाह' (क्यूएमएच), और पाठ तथा कोष्ठक में जो कुछ भी पहले दिया गया है वह उसी से है। (5) "किताब" और "गुराब" के वजन पर। 'अल-क़ामूस' (क्यूएमएच)।

"میں نے جانور کو روکا (أَقْمَحْتُ) (1)": جب آپ اس کا سر اٹھانے کے لئے اس کی لگام کھینچتے ہیں۔ النحاس نے کہا: حرف 'قاف' (ق) ، 'کاف' (ك) کا بدل ہے کیونکہ ان کی آوازیں قریب ہیں۔ جیسا کہ کہا جاتا ہے: "میں نے اسے مغلوب کیا (قَهَرْتُه)" اور "كَهَرْتُه"۔

الاصمعی نے کہا: کہا جاتا ہے: "میں نے جانور کو روکا (أَكْمَحْتُ)": جب آپ اس کی باگ ڈور کھینچتے ہیں یہاں تک کہ اس کا سر سیدھا کھڑا ہو جائے، اور اسی سے شاعر کا قول ہے:

... اور سر روکا ہوا (مُكْمَحُ) (2) ہے۔

اور کہا جاتا ہے: "أَكْمَحْتُها"، "أَكْفَحْتُها" اور "كَبَحْتُها"، آخری لفظ الاصمعی (3) کے مطابق شروع کے 'الف' کے بغیر ہے۔

اونٹ کا "رک جانا" (قَمَحَ): جب وہ حوض پر اپنا سر اٹھاتا ہے اور پینے سے انکار کر دیتا ہے؛ پس وہ ایک "قامِحٌ" اونٹ ہے اور [جمع]: "قُمَّحٌ"؛ کہا جاتا ہے: "اس نے پیا پھر رک گیا (تَقَمَّحَ)" یا "انْقَمَحَ"، یعنی: جب وہ اپنا سر اٹھاتا ہے اور سیر ہو کر پینا چھوڑ دیتا ہے۔ اور "تمہارے اونٹ رک گئے (قامَحَتْ)": جب وہ پانی پر آئے لیکن پیا نہیں، کسی بیماری یا سردی کی وجہ سے اپنا سر اٹھا لیا؛ وہ "مُقامِحَةٌ" اونٹنیاں ہیں، ایک "مُقامِحٌ" نر اونٹ، اور "مُقامِحٌ" اونٹنی بھی، اور جمع "قِماحٌ" ہے جو خلافِ قیاس ہے؛ بشر نے ایک کشتی کا وصف بیان کرتے ہوئے کہا:

"اور ہم اس کے کناروں پر بیٹھے ہیں، اپنی نظریں نیچی کیے ہوئے جیسے کہ روکے ہوئے (قِماح) اونٹ۔" (4)

اور روکنا (الإقماح): سر اٹھانا اور نظریں نیچی کرنا؛ کہا جاتا ہے: "طوق نے اسے روک دیا (أَقْمَحَه الغُلُّ)": جب وہ اس کی تنگی کی وجہ سے اس کا سر اٹھا ہوا چھوڑ دیتا ہے۔ اور "رکنے کے دو مہینے (شَهْرَا قماح) (5)": سخت ترین سردی کا زمانہ، جو دو کانون کے مہینے ہیں، ان کا نام اس لیے رکھا گیا کیونکہ...

---

(1) 'اعراب القرآن' میں: اکمحت۔ اسی طرح الجوہری نے 'الصحاح' (کمح کے تحت) میں الاصمعی سے نقل کیا ہے جیسا کہ آگے آتا ہے۔ (2) یہ شعر ذی الرمہ کا ہے، ان کے دیوان 2/1221 میں، عبارت 'الصحاح' (کمح) سے ہے، اور دیوان میں شعر کی روایت یہ ہے: "اس کے اگلے بازو لہراتے ہیں اور وہ اپنا درمیانی حصہ پھینکتی ہے، دھمکیوں سے ڈرتے ہوئے جبکہ اس کا سر پیچھے کو ہے (مُكْفَحُ)۔" دیوان کے شارح ابو نصر الباہلی نے کہا: "اس کا وسط (جَوْزُها): اس کا درمیانی حصہ۔" اور اس کا یہ کہنا "اس کے اگلے بازو لہراتے ہیں" کا مطلب ہے کہ وہ اس کے پہلوؤں سے چپکے ہوئے نہیں ہیں۔ "مُكْفَح" کا مطلب ہے اٹھایا ہوا۔ اور 'اللسان' (کمح) میں: شاعر کی "دھمکیوں" سے مراد اسے کوڑے سے مارنا تھا، پس وہ کوڑے کے خوف سے دوڑنے میں خوب کوشش کرتی ہے۔ (3) 'الصحاح' (کبح)۔ ان کا قول: "اکفحت،" کہا جاتا ہے: "میں نے جانور کو روکا (أكفحت)" جب آپ لگام کے ساتھ اس کے منہ کا سامنا کرتے ہیں، اسے مارتے ہیں تاکہ وہ اسے منہ میں لے لے۔ "کبحتُ جانور": جب آپ لگام کے ساتھ اسے اپنی طرف کھینچتے ہیں تاکہ وہ کھڑا ہو جائے اور نہ دوڑے۔ 'الصحاح' (کفح) اور (کبح)۔ (4) دیوانِ بشر بن ابی خازم صفحہ 91، اور 'الصحاح' (قمح)، اور بریکٹ میں دی گئی عبارت اور جو اس سے پہلے گزرا وہ وہیں سے ہے۔ (5) "کتاب" اور "غراب" کے وزن پر۔ 'القاموس' (قمح)۔

415 Surah Ya-Sin: Verses 6 - 8

Camels, when they approach water and its coldness hurts their ears, raise their heads (in refusal) (1), and from it comes "I partook of the Sawiq" (2). It was said: It is a parable that Allah Almighty struck for them regarding their refusal of guidance, like the inability of one who is shackled [from acting freely]; this was said by Yahya ibn Salam and Abu Ubaida (3). And as it is said: "So-and-so is a donkey," meaning he does not perceive the guidance. And as the poet said: "For them, away from guidance, are shackles and fetters" (4) In the report: Abu Dhu'ayb loved a woman in the pre-Islamic period (Jahiliyyah). When he became a Muslim, she tried to seduce him, but he refused and composed these lines: "It is not like the former days of the house, O Umm Malik, but chains have encircled the necks. The youth has become like an old man, saying nothing but justice, so the blamers are at rest." (5) He meant: We were prevented by the constraints of Islam from committing adultery and immorality. Al-Farra also said (6): This is a striking of a parable, meaning: We have restrained them from spending in the path of Allah.

(1) Al-Sihah (qamaha) without the mention of: "their heads." (2) Qamaha al-sawiq (like 'samia'): he raised his head to swallow it. Sawiq: a food made from ground wheat and barley, named so because it glides easily down the throat. (Al-Mu'jam al-Wasit). (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/7, and what was previously between brackets is from it. It did not mention Abu Ubaida, and we did not come across this saying in "Majaz al-Qur'an" by Abu Ubaida. (4) The verse is by al-Afwah al-Awdi, Sala'ah ibn Amr ibn al-Harith, as in "al-Hamasah al-Basriyya" 2/69. Its beginning is: "How is the guidance when you are from people..." and the text is from "I'rab al-Qur'an" by al-Nahhas 3/385. (5) The two verses are in "Diwan al-Hudhaliyin" 2/150, "Sharh Ash'ar al-Hudhaliyin" 3/1223, "Sirat Ibn Hisham" 2/473, and "al-Kamil" 2/565. The second verse is in "al-'Umdah" by Ibn Rashiq, p. 278. Their author is Abu Khirash and not Abu Dhu'ayb as mentioned by the author; the first of them was previously cited in 6/199. His saying: "so the blamers are at rest," means because they find nothing to blame except justice, i.e., truth. The story of the two verses, as mentioned in the previous sources, is that Jamil ibn Ma'mar al-Jumahi killed a relative of Abu Khirash who was among the prisoners on the day of Hunayn. Abu Khirash said these verses in his lamentation, which contradicts what the author mentioned. His saying: "It is not like the former days of the house...", they also explained it differently than how he would explain it. Ibn Rashiq said: He says: Since the era of Islam, we are as if in chains, otherwise we would have killed his killer. (6) In "Ma'ani al-Qur'an" 2/373.

415 सूरह या-सीन: आयत 6 - 8

जब ऊँट पानी के पास आते हैं और उसकी ठंडक उनके कानों को तकलीफ देती है, तो वे अपने सिर उठा लेते हैं (1), और इसी से निकला है "मैंने सवीक का सेवन किया" (2)। कहा गया है: यह एक मिसाल है जो अल्लाह तआला ने उनके लिए हिदायत (मार्गदर्शन) से इनकार करने के मामले में दी है, जैसे कि बेड़ियों में जकड़े हुए व्यक्ति का [काम करने से] इनकार करना; यह यह्या इब्न सलाम और अबू उबैदा (3) ने कहा है। और जैसा कि कहा जाता है: "फलां गधा है," यानी वह हिदायत नहीं देखता। और जैसा कि कवि ने कहा: "उनके लिए हिदायत से दूर, बेड़ियाँ और ज़ंजीरें हैं" (4) खबर (रिवायत) में है: अबू ज़ुऐब जाहिलियत (इस्लाम पूर्व काल) में एक महिला से प्रेम करते थे। जब उन्होंने इस्लाम स्वीकार कर लिया, तो उस महिला ने उन्हें रिझाने की कोशिश की, लेकिन उन्होंने इनकार कर दिया और ये शेर कहे: "अब घर का वह पुराना ज़माना नहीं रहा ऐ उम्मे मालिक, बल्कि गर्दनों को ज़ंजीरों ने घेर लिया है। नौजवान अब बूढ़े की तरह हो गया है, जो हक़ (न्याय) के अलावा कुछ नहीं कहता, इसलिए मलामत (निंदा) करने वाले अब चैन से हैं।" (5) उनका तात्पर्य था: हमें इस्लाम की पाबंदियों ने ज़िना (व्यभिचार) और अनैतिकता में शामिल होने से रोक दिया है। अल-फर्रा ने यह भी कहा (6): यह एक मिसाल देना है, यानी: हमने उन्हें अल्लाह की राह में खर्च करने से रोक दिया है।

(1) अल-सिहाह (कमहा) में 'उनके सिर' कहे बिना। (2) कमहा अस-सवीक (समिअ की तरह): उसने इसे निगलने के लिए अपना सिर उठाया। सवीक: पिसे हुए गेहूँ और जौ से बना भोजन, जिसका नाम इसलिए पड़ा क्योंकि यह गले में आसानी से उतर जाता है। (अल-मुअजम अल-वसीत)। (3) अन-नुकात वल-'उयून 7/5, और कोष्ठक के बीच जो पहले आया है वह इसी से है। इसमें अबू उबैदा का उल्लेख नहीं किया गया है, और हमें अबू उबैदा की "मजाज़ अल-क़ुरआन" में यह कथन नहीं मिला। (4) यह शेर अल-अफ़वह अल-औदी, सलाअह इब्न अम्र इब्न अल-हारिस का है, जैसा कि "अल-हमासा अल-बसरिया" 2/69 में है। इसकी शुरुआत है: "हिदायत कैसी जब तुम उन लोगों में से हो..." और पाठ नह्हास की "इअराब अल-क़ुरआन" 3/385 से है। (5) ये दो शेर "दीवान अल-हुज़ालियीन" 2/150, "शर्ह अशआर अल-हुज़ालियीन" 3/1223, "सीरत इब्न हिशाम" 2/473, और "अल-कामिल" 2/565 में हैं। दूसरा शेर इब्न रशीक़ की "अल-उमदा" पृष्ठ 278 में है। इनके लेखक अबू ख़िराश हैं न कि अबू ज़ुऐब जैसा कि लेखक ने उल्लेख किया है; उनमें से पहला पहले 6/199 में उद्धृत किया गया था। उनका कहना: "इसलिए मलामत करने वाले चैन से हैं," यानी क्योंकि उन्हें हक़ (सत्य) के

अलावा निंदा करने के लिए कुछ नहीं मिलता। दोनों शेरों की कहानी, जैसा कि पिछले स्रोतों में बताया गया है, यह है कि जमील इब्न मुअम्मर अल-जुमही ने हुनैन के दिन कैदियों में शामिल अबू ख़िराश के एक रिश्तेदार को मार दिया था। अबू ख़िराश ने उनके शोक में ये शेर कहे थे, जो लेखक द्वारा बताई गई बात के विपरीत है। उनका कहना: "अब घर का वह पुराना ज़माना नहीं रहा...", उन्होंने इसकी व्याख्या भी लेखक द्वारा की जाने वाली व्याख्या से अलग की है। इब्न रशीक़ ने कहा: वह कहता है: इस्लाम के ज़माने से हम ज़ंजीरों में जकड़े हुए जैसे हैं, वरना हम उसके हत्यारे को मार देते। (6) "मआनी अल-क़ुरआन" 2/373 में।

415 سورة يس: آيات 6 - 8

اونٹ جب پانی پر وارد ہوتے ہیں اور اس کی ٹھنڈک ان کے کانوں کو تکلیف دیتی ہے تو وہ اپنے سر اوپر اٹھا لیتے ہیں (1)، اور اسی سے "قَمِحْتُ السَّوِيق" (2) (میں نے ستو پھانکا) نکلا ہے۔ اور کہا گیا: یہ ایک مثال ہے جو اللہ تعالیٰ نے ان کے لیے ہدایت سے رکنے کے بارے میں بیان فرمائی ہے، جیسے کہ طوق پہنائے گئے شخص کا [عمل سے] رکنا؛ یہ یحییٰ بن سلام اور ابو عبیدہ (3) نے کہا ہے۔ اور جیسا کہ کہا جاتا ہے: "فلاں گدھا ہے"، یعنی وہ ہدایت کو نہیں دیکھتا۔ اور جیسا کہ شاعر نے کہا: "ان کے لیے ہدایت سے دور، طوق اور زنجیریں ہیں" (4) اور خبر میں ہے کہ ابو ذؤیب جاہلیت میں ایک عورت سے محبت کرتے تھے، جب وہ اسلام لائے تو اس عورت نے انہیں راغب کرنا چاہا، لیکن انہوں نے انکار کر دیا اور یہ اشعار کہے: "اے ام مالک! اب گھر کا وہ پرانا زمانہ نہیں رہا، بلکہ گردنوں کو زنجیروں نے گھیر لیا ہے۔ اور نوجوان بوڑھے کی طرح ہو گیا ہے جو حق کے سوا کچھ نہیں کہتا، پس ملامت کرنے والیاں آرام پا گئیں۔" (5) ان کی مراد یہ تھی: ہمیں اسلام کی رکاوٹوں نے زنا اور بدکاری کے ارتکاب سے روک دیا ہے۔ الفراء نے یہ بھی کہا (6): یہ ایک مثال بیان کرنا ہے، یعنی: ہم نے انہیں اللہ کی راہ میں خرچ کرنے سے روک دیا ہے۔

(1) الصحاح (قمح) میں "رؤوسها" (اپنے سروں) کے لفظ کے بغیر۔ (2) قمح السويق (سمع کے وزن پر): اس نے اسے نگلنے کے لیے اپنا سر اٹھایا۔ السويق: گندم اور جو کے آٹے سے تیار کردہ کھانا (ستو)، اس کا یہ نام اس لیے رکھا گیا کیونکہ یہ حلق میں آسانی سے اتر جاتا ہے۔ (المعجم الوسیط)۔ (3) النکت والعیون 7/5، اور جو کچھ پہلے بریکٹ میں گزرا وہ اسی سے ہے، اور اس میں ابو عبیدہ کا ذکر نہیں ہے، اور ہمیں ابو عبیدہ کی "مجاز القرآن" میں یہ قول نہیں ملا۔ (4) یہ شعر الافوہ الاودی، صلاءۃ بن عمرو بن الحارث کا ہے، جیسا کہ الحماسۃ البصریہ 2/69 میں ہے،

اور اس کا پہلا مصرع ہے: "كيف الرشاد إذا ما كنت من نفر"، اور عبارت نحاس کی "إعراب القرآن" 3/385 سے ہے۔ (5) یہ دونوں اشعار دیوان الہذلیین 2/150، اور شرح اشعار الہذلیین 3/1223، سیرت ابن ہشام 2/473، اور الکامل 2/565 میں ہیں۔ دوسرا شعر ابن رشیق کی "العمدة" ص 278 میں ہے، اور ان کے کہنے والے ابو خراش ہیں نہ کہ ابو ذؤیب جیسا کہ مصنف نے ذکر کیا ہے، اور ان میں سے پہلا پہلے 6/199 میں گزر چکا ہے۔ ان کا قول "فاستراح العواذل" یعنی اس لیے کہ وہ حق کے سوا کسی ایسی چیز کو نہیں پاتی جس میں وہ ملامت کریں، یعنی حق کے سوا۔ اور دونوں اشعار کا قصہ جیسا کہ سابقہ مآخذ میں مذکور ہے یہ ہے کہ جمیل بن معمر الجمحی نے یوم حنین کے قیدیوں میں شامل ابو خراش کے ایک قریبی عزیز کو قتل کر دیا تھا، تو ابو خراش نے ان کے مرثیے میں یہ اشعار کہے تھے، اور یہ مصنف کے ذکر کردہ واقعہ کے خلاف ہے۔ اور ان کا قول "فليس كعهد الدار..." اس کی شرح بھی انہوں نے اس کے برخلاف کی ہے جو مصنف شرح کریں گے، پس ابن رشیق نے کہا: وہ کہتا ہے: ہم عہد اسلام سے زنجیروں کی سی حالت میں ہیں، ورنہ ہم اس کے قاتل کو قتل کر دیتے۔ (6) معانی القرآن 2/373 میں۔

Surah Ya-Sin: Verses 6 - 11 416

And it is like His, the Almighty's, saying: "And let not your hand be tied [like a miser's] to your neck" [Al-Isra: 29], as stated by al-Dahhak (1).

It is said: Indeed, these people, in their arrogance against the truth, became like someone whose hand was shackled and gathered to his neck, so he remained with his head raised, not lowering it, and his eyes lowered, not opening them. The arrogant person is described as having an erect neck.

Al-Azhari (2) said: When their hands were shackled at their necks, the shackles raised their chins and their heads upwards, like camels raising their heads.

And this prevention is by creating disbelief in the hearts of the disbelievers. According to some: by stripping them of success as a punishment for their disbelief.

It is said: The verse refers to what will be done to some people tomorrow in the Fire, by placing shackles and chains around their necks, as He, the Almighty, said: "When the shackles are around their necks and the chains" [Ghafir: 71], and He spoke of it in the past tense.

"So they are with heads aloft": Its interpretation was previously mentioned. Mujahid said: "muqmahun" means shackled from every good (3).

His, the Almighty's, saying: "And We have put before them a barrier and behind them a barrier and covered them, so they do not see (9) And it is all the same for them whether you warn them or do not warn them - they will not believe (10) You can only warn one who follows the message and fears the Most Merciful unseen. So give him good tidings of forgiveness and a noble reward (11)"

His, the Almighty's, saying: "And We have put before them a barrier and behind them a barrier": Muqatil said: When Abu Jahl returned to his companions, and he did not reach the Prophet ﷺ, and the stone fell from his hand, another man from Banu Makhzum took the stone and said: I will kill him with this stone. When he approached the Prophet ﷺ, Allah blinded his sight so he did not see the Prophet ﷺ. He returned to his companions and did not see them until they called out to him. So this...

(1) Narrated by al-Khara'iti in *Masawi' al-Akhlaq* (362). (2) In *Tahdhib al-Lughah* 4/82. (3) Narrated by Abd al-Razzaq 2/139, and al-Tabari 19/404 from Qatadah, and we did not find it from Mujahid.

सूरह या-सीन: आयतें 6 - 11 416

और यह अल्लाह के इस कथन के समान है: "और अपना हाथ अपनी गर्दन से बांध न लो" [अल-इसरा: 29], और यह अज़-ज़ह्हाक (1) ने कहा है।

कहा जाता है: वास्तव में, ये लोग सत्य के विरुद्ध अहंकार में ऐसे हो गए जैसे किसी के हाथ में बेड़ी डाल दी गई हो और उसे उसकी गर्दन तक समेट दिया गया हो, तो वह अपना सिर उठाए रहा, उसे नीचा नहीं करता, और अपनी आँखें झुकाए रहा, उन्हें खोलता नहीं। अहंकारी व्यक्ति को गर्दन तानकर चलने वाला बताया जाता है।

अल-अज़हरी (2) ने कहा: जब उनके हाथ उनकी गर्दनों के पास बेड़ियों में जकड़ दिए गए, तो बेड़ियों ने उनकी ठुड्डी और उनके सिर ऊपर की ओर उठा दिए; जैसे ऊँट अपना सिर ऊपर उठाते हैं।

और यह निषेध काफिरों के दिलों में कुफ्र पैदा करने के माध्यम से है। और कुछ लोगों के अनुसार: उनके कुफ्र की सजा के रूप में उनसे तौफीक (सफलता/मार्गदर्शन) छीन लेने के माध्यम से।

कहा गया है: यह आयत उस चीज़ की ओर इशारा है जो कल आग में कुछ लोगों के साथ की जाएगी, उनकी गर्दनों में बेड़ियाँ और जंजीरें डालकर, जैसा कि अल्लाह ने कहा है: "जब उनकी गर्दनों में बेड़ियाँ और जंजीरें होंगी" [गाफिर: 71] और इसके बारे में भूतकाल (पास्ट टेंस) में बताया।

"तो उनके सिर ऊपर उठे रह गए": इसकी व्याख्या पहले हो चुकी है। मुजाहिद ने कहा: "मुकमहून" का अर्थ है हर भलाई से रोक दिए गए (3)।

अल्लाह का कथन: "और हमने उनके सामने एक दीवार खड़ी कर दी और उनके पीछे भी एक दीवार और हमने उन्हें ढाँक दिया, सो वे देख नहीं पाते (9) और उनके लिए बराबर है चाहे तुम उन्हें डराओ या न डराओ, वे ईमान नहीं लाएंगे (10) तुम तो केवल उसे डरा सकते हो जो नसीहत (क़ुरआन) का अनुसरण करे और रहमान से बिन देखे डरे। अतः उसे क्षमा और सम्मानित प्रतिफल की शुभ-सूचना दे दो (11)"

अल्लाह का कथन: "और हमने उनके सामने एक दीवार खड़ी कर दी और उनके पीछे भी एक दीवार": मुक़ातिल ने कहा: जब अबू जहल अपने साथियों के पास लौटा, और वह नबी ﷺ तक नहीं पहुँच पाया, और पत्थर उसके हाथ से गिर गया, तो बनू मख़ज़ूम के एक अन्य व्यक्ति ने पत्थर उठाया और कहा: मैं इस पत्थर से उन्हें मार डालूँगा। जब वह नबी ﷺ के करीब पहुँचा, तो अल्लाह ने उसकी

आँखों पर पर्दा डाल दिया और उसने नबी ﷺ को नहीं देखा। वह अपने साथियों के पास लौटा और उन्हें तब तक नहीं देख पाया जब तक उन्होंने उसे पुकारा नहीं, तो यह...

(1) इसे अल-ख़राइती ने 'मसावी अल-अख़लाक़' (362) में उद्धृत किया है। (2) तहज़ीब अल-लुग़ह 4/82 में। (3) इसे अब्द अल-रज्ज़ाक 2/139 और अल-तबरी 19/404 ने क़तादह से उद्धृत किया है, और हमें यह मुजाहिद से नहीं मिला।

سورہ یٰسین: آیات 6 - 11 416

اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: ﴿وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَى عُنُقِكَ﴾ [الاسراء: 29]، اور یہ ضحاک (1) نے کہا ہے۔

اور کہا گیا ہے: بے شک یہ لوگ حق سے تکبر کرنے میں اس شخص کی طرح ہو گئے جس کے ہاتھ میں طوق ڈال دیا گیا ہو اور اسے اس کی گردن کے ساتھ جمع کر دیا گیا ہو، تو وہ اپنا سر اٹھائے رہا اسے نیچا نہیں کرتا، اور اپنی نگاہیں نیچی کیے رہا انہیں کھولتا نہیں۔ اور متکبر کی صفت گردن تان کر چلنا بیان کی جاتی ہے۔

اور الازہری (2) نے کہا: جب ان کے ہاتھ ان کی گردنوں کے پاس جکڑ دیے گئے تو بیڑیوں نے ان کی ٹھوڑیوں اور ان کے سروں کو اوپر کی طرف اٹھا دیا، جیسے اونٹ اپنا سر اوپر اٹھاتے ہیں۔

اور یہ روکنا کافروں کے دلوں میں کفر پیدا کرنے کے ذریعے ہے۔ اور ایک گروہ کے نزدیک: ان کے کفر کی سزا کے طور پر ان سے توفیق چھین لینے کے ذریعے ہے۔

کہا گیا ہے: یہ آیت اس چیز کی طرف اشارہ ہے جو کل آگ میں کچھ لوگوں کے ساتھ کیا جائے گا کہ ان کی گردنوں میں طوق اور زنجیریں ڈالی جائیں گی، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿إِذِ الْأَغْلَالُ فِي أَعْنَاقِهِمْ وَالسَّلَاسِلُ﴾ [غافر: 71] اور اس کے بارے میں ماضی کے لفظ کے ساتھ خبر دی۔

﴿فَهُم مُّقْمَحُونَ﴾ اس کی تفسیر گزر چکی ہے۔ اور مجاہد نے کہا: "مقمحون" سے مراد ہے ہر خیر سے روک دیے گئے (3)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَجَعَلْنَا مِن بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَمِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا فَأَغْشَيْنَاهُمْ فَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ 9 وَسَوَاءٌ عَلَيْهِمْ ءَأَنذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ 10 إِنَّمَا تُنذِرُ مَنِ اتَّبَعَ الذِّكْرَ وَخَشِيَ الرَّحْمَنَ بِالْغَيْبِ فَبَشِّرْهُ بِمَغْفِرَةٍ وَأَجْرٍ كَرِيمٍ 11﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَجَعَلْنَا مِن بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَمِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا﴾ مقاتل نے کہا: جب ابو جہل اپنے ساتھیوں کی طرف واپس آیا، اور وہ نبی ﷺ تک نہیں پہنچ سکا، اور پتھر اس کے ہاتھ سے گر گیا، تو بنو مخزوم کے ایک اور شخص نے پتھر اٹھایا اور کہا: میں انہیں اس پتھر سے قتل کروں گا۔ جب وہ نبی ﷺ کے قریب پہنچا تو اللہ نے اس کی بصارت سلب کر لی اور اس نے نبی ﷺ کو نہیں دیکھا، وہ اپنے ساتھیوں کی طرف واپس آیا اور انہیں نہ دیکھ سکا یہاں تک کہ انہوں نے اسے پکارا، تو یہ...

(1) اسے الخرائطی نے مساوئ الاخلاق (362) میں روایت کیا ہے۔ (2) تہذیب اللغہ 4/ 82 میں۔ (3) اسے عبد الرزاق 2/ 139، اور الطبری 19/ 404 نے قتادہ سے روایت کیا ہے، اور ہمیں یہ مجاہد سے نہیں ملا۔

Surah Ya-Sin: Verses 9 - 11 417

Meaning of the verse(1).

Muhammad ibn Ishaq said in his narration: 'Utbah and Shaybah, the sons of Rabi'ah, Abu Jahl, and Umayyah ibn Khalaf sat waiting for the Prophet ﷺ to harm him. He (peace and blessings be upon him) came out to them while reciting "Ya-Sin," with dust in his hand, and threw it at them while reciting: "And We have put before them a barrier and behind them a barrier" [36:9]. They bowed their heads until he (peace and blessings be upon him) passed by them(2). This was previously mentioned in Surah Subhan (al-Isra)(3), and the discussion on "saddan" (a barrier) with the damma (suddan) and fatha (saddan) of the letter Seen appeared in "al-Kahf"(4); they are two linguistic variations.

"So We covered them" (fa'aghshaynahum) meaning: We covered their eyes, and this was previously mentioned at the beginning of "al-Baqarah"(5). Ibn Abbas, Ikrimah, and Yahya ibn Ya'mur recited it as: "fa'ashyanahum" with an unpointed 'ayn (the letter 'ayn without a dot, as opposed to ghayn)(6), from "al-'asha" of the eye, which is the weakness of sight such that one cannot see at night. He said: Whenever you come to him, blinking towards the light of his fire(7)

And the Almighty said: "And whoever turns away from the remembrance of the Most Merciful" [Az-Zukhruf: 36], and the meaning is similar. The meaning is: We blinded them, as he said: And of the events, may you have no father, is that the earth has been struck with barriers for me I cannot find my way to the place of a hillock between al-Udhayb and the land of Murad(8)

(1) Abu al-Layth mentioned it from Muqatil in his Tafsir 3/93-94, and it appeared at length on pp. 412-413 of this volume. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/385, and similar to it is in Sirat Ibn Hisham 1/483. (3) 13/92. (4) 13/383. (5) 1/291. (6) Al-Qira'at al-Shadhah p. 124, and al-Muhtasib 2/204. (7) The first hemistich of a verse by al-Hutay'ah; its second hemistich is: "you will find the best fire with the best kindler." It is in his Diwan p. 161, and appeared earlier 4/491. (8) The two verses are by al-Aswad ibn Ya'fur al-Nahshali as in al-Mufaddaliyat p. 216, and Muntaha al-Talab min Ash'ar al-Arab =

सूरह या-सीन: आयतें 9 - 11 417

आयत का अर्थ(1)।

मुहम्मद इब्न इसहाक ने अपने वर्णन में कहा है: उतबा और शायबा, रबीआ के बेटे, अबू जहल और उमय्या इब्न खलफ पैगंबर ﷺ की प्रतीक्षा में बैठे थे ताकि उन्हें नुकसान पहुँचा सकें। वह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) उनके पास से निकले जबकि वह "या-सीन" पढ़ रहे थे, और उनके हाथ में मिट्टी थी, और उन्होंने इसे उन पर फेंका और पढ़ा: "और हमने उनके आगे एक आड़ बना दी और उनके पीछे एक आड़" [36:9]। वे अपने सिर झुकाए रहे जब तक कि वह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) उनके पास से नहीं गुजर गए(2)। यह पहले सूरह सुभान (अल-इसरा)(3) में आ चुका है, और "सद्दन" (एक बाधा) पर चर्चा सीन अक्षर के दम्मा (सुद्दन) और फथ (सद्दन) के साथ "अल-कहफ"(4) में आ चुकी है; वे दो भाषाई रूप हैं।

"अतः हमने उन्हें ढँक दिया" (फ़अग़शायनाहुम) अर्थात: हमने उनकी आँखों को ढँक दिया, और यह पहले "अल-बक़रह"(5) की शुरुआत में आ चुका है। इब्न अब्बास, इक्रिमा और यह्या इब्न यामुर ने इसे इस प्रकार पढ़ा: "फ़अशायनाहुम" बिना बिंदु वाले 'ऐन के साथ(6), आँख के"अल-आशा" से, जो दृष्टि की कमजोरी है जिससे रात में दिखाई नहीं देता। उन्होंने कहा: जब भी तुम उसके पास आओगे, उसकी आग की रोशनी की ओर धुंधली आँखों से देखोगे(7)

और सर्वशक्तिमान ने कहा: "और जो कोई भी अत्यंत दयावान (रहमान) के स्मरण से विमुख हो जाता है" [अज़-जुख़रुफ़: 36], और अर्थ मिलता-जुलता है। अर्थ है: हमने उन्हें अंधा कर दिया, जैसा कि उन्होंने कहा: और घटनाओं में से, तुम्हारा पिता न रहे, यह है कि धरती मेरे लिए बाधाओं से भर गई है मैं अल-उधयब और मुराद की भूमि के बीच किसी टीले की जगह का रास्ता नहीं पा सकता(8)

(1) अबू अल-लैथ ने मुक़ातिल से अपनी तफ़सीर 3/93-94 में इसका उल्लेख किया है, और इस खंड के पृष्ठ 412-413 पर विस्तार से आया है। (2) इ'राब अल-कुरान अन-नहहास द्वारा 3/385, और सीरत इब्न हिशाम 1/483 में इसके समान है। (3) 92/13। (4) 383/13। (5) 291/1। (6) अल-क़िरा'आत अल-शाज़ाह पृष्ठ 124, और अल-मुहतसिब 2/204। (7) अल-हुतय्याह के एक शेर का पहला भाग; इसका दूसरा भाग है: "तुम्हें सबसे अच्छी आग के पास सबसे अच्छा जलाने वाला मिलेगा।" यह उनके दीवान पृष्ठ 161 में है, और पहले 4/491 में आ चुका है। (8) ये दो शेर अल-

असवद इब्न याफ़ुर अल-नहशली के हैं जैसा कि अल-मुफ़ज़्ज़लियात पृष्ठ 216 में है, और मुंतहा अल-तलब मिन अशआर अल-अरब =

سورہ یٰسین: آیات 9 - 11 417

آیت کا مفہوم(1)۔

محمد بن اسحاق نے اپنی روایت میں بیان کیا ہے: عتبہ اور شیبہ پسران ربیعہ، ابو جہل اور امیہ بن خلف نبی ﷺ کی تاک میں بیٹھے تھے تاکہ آپ ﷺ کو ایذا پہنچائیں۔ آپ (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) ان کے پاس سے نکلے جبکہ آپ ﷺ "یس" پڑھ رہے تھے، اور آپ ﷺ کے ہاتھ میں مٹی تھی، چنانچہ آپ ﷺ نے اسے ان پر پھینکا اور یہ آیت تلاوت کی: ﴿وَجَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَمِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا﴾ (اور ہم نے ان کے سامنے ایک دیوار اور ان کے پیچھے ایک دیوار بنا دی)۔ وہ اپنے سر جھکائے بیٹھے رہے یہاں تک کہ آپ (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) ان کے پاس سے گزر گئے(2)۔ یہ ذکر پہلے سورہ سبحان (الاسراء)(3) میں آ چکا ہے، اور "سدّاً" میں سین کے ضمہ (سُدّاً) اور فتحہ (سَدّاً) کے ساتھ کلام "الکہف"(4) میں گزر چکا ہے؛ یہ دونوں لغات (بولیاں) ہیں۔

﴿فَأَغْشَيْنَاهُمْ﴾ یعنی: ہم نے ان کی آنکھوں کو ڈھانپ دیا، اور یہ پہلے "البقرہ"(5) کے شروع میں گزر چکا ہے۔ ابن عباس، عکرمہ اور یحییٰ بن یعمر نے اسے «فأعشيناهم» (غیر منقوط عین کے ساتھ) پڑھا ہے(6) جو آنکھ کے "عشا" سے ہے، اور یہ بینائی کی ایسی کمزوری ہے کہ رات کو نظر نہ آئے۔ شاعر نے کہا: جب کبھی تو اس کے پاس آئے، تو اس کی آگ کی روشنی کی طرف چندھیا کر دیکھتا ہے(7)

اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَمَن يَعْشُ عَن ذِكْرِ الرَّحْمَٰنِ﴾ (اور جو رحمٰن کے ذکر سے اندھا بن جائے) [الزخرف: 36]، اور معنی قریب قریب ہیں۔ اور مراد یہ ہے کہ: ہم نے انہیں اندھا کر دیا، جیسا کہ (شاعر نے) کہا: اور حوادثِ زمانہ میں سے، تیرا باپ نہ رہے، یہ ہے کہ زمین مجھ پر رکاوٹوں

(دیواروں) سے بھر گئی ہے میں "عذیب" اور "مراد" کی سرزمین کے درمیان کسی ٹیلے کا راستہ نہیں پا سکتا(8)

(1) اسے ابو اللیث نے اپنی تفسیر 3/93-94 میں مقاتل سے نقل کیا ہے، اور اس جلد میں ص 412-413 پر تفصیل سے گزر چکا ہے۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 3/385، اور اسی طرح سیرت ابن ہشام 1/483 میں ہے۔ (3) 92/13۔ (4) 383/13۔ (5) 291/1۔ (6) القراءات الشاذہ ص 124، اور المحتسب 2/204۔ (7) حطیئہ کے ایک شعر کا پہلا مصرع ہے، اور اس کا دوسرا مصرع ہے: "تجھ کو وہاں بہترین روشن کرنے والے کے پاس بہترین آگ ملے گی"۔ یہ ان کے دیوان ص 161 میں ہے، اور پہلے 491/4 میں گزر چکا ہے۔ (8) یہ دو اشعار اسود بن یعفر النھشلی کے ہیں جیسا کہ المفضّلیات ص 216 میں ہے، اور منتہی الطلب من اشعار العرب =

Surah Ya-Sin: Verses 9 - 11 418 "So they do not see" means: the guidance; said by Qatadah(1). It was also said: [they did not see] Muhammad when they conspired to kill him; said by Al-Suddi(2). Al-Dahhak said: "And We have put before them a barrier" meaning: the world "and behind them a barrier" meaning: the hereafter. That is, they were blind to the Resurrection and blind to accepting the laws in this world. Allah the Almighty said: "And We assigned to them companions who made fair-seeming to them what was before them and what was behind them" [Fussilat: 25], meaning: they beautified this world for them and invited them to deny the hereafter. It is said according to this, "from before them a barrier" means they were deceived(3) by the world, and "from behind them a barrier" means they denied(4) the hereafter. Others said: "what is before them" is the hereafter, and "what is behind them"(5) is the world. "It is all the same for them whether you warn them or do not warn them - they will not believe." This was previously mentioned in "Al-Baqarah," and the verse is a refutation of the Qadariyyah and others(6). On the authority of Ibn Shihab: Umar ibn Abd al-Aziz summoned Ghaylan al-Qadari and said: "O Ghaylan, it has reached me that you speak about Qadar (predestination)." He said: "They lie about me, O Commander of the Faithful." Then he said: "O Commander of the Faithful, what do you think of Allah the Almighty's saying: 'Indeed, We created man from a sperm-drop mixture that We may try him; and We made him hearing and seeing. Indeed, We guided him to the way, be he grateful or be he ungrateful' [Al-Insan: 2-3]?" He said: "Read, O Ghaylan." So he read until he reached His saying: "So whoever wills, let him take to his Lord a way" [Al-Insan: 29]. He said: "Read," and he read: "And you do not will except that Allah wills." He then said: "By Allah, O Commander of the Faithful, I did not realize that..."

= 1/415, and Al-Ikhtiyarayn p. 559, and in it: Al-Tal'ah: the watercourse from the hill to the valley, and the plural: Tila'. The first verse previously appeared in 13/220. (1) Reported by Al-Tabari 19/406. (2) Mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wa al-Uyun 5/8. And reported by Ibn Abi Hatim, as in Al-Durr al-Manthur 5/259. (3) In (m): being deceived. (4) In (m): denying. (5) In (m): from before them... and from behind them. (6) See what preceded in 1/281 and 285.

सूरह या-सीन: आयतें 9 - 11 418 "तो वे देख नहीं पा रहे हैं" का अर्थ है: मार्गदर्शन; यह कतादाह(1) ने कहा है। यह भी कहा गया है: [वे नहीं देखते] मुहम्मद को जब उन्होंने उनके वध का षडयंत्र रचा था; यह अल-सुद्दी(2) ने कहा है। अल-दह्हाक ने कहा: "और हमने उनके सामने एक दीवार खड़ी कर दी है" यानी: दुनिया, "और उनके पीछे एक दीवार" यानी: परलोक (आख़िरत)। यानी, वे पुनरुत्थान के प्रति अंधे हो गए और दुनिया में ईश्वरीय कानूनों को स्वीकार करने के प्रति अंधे हो गए। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "और हमने उनके लिए कुछ साथी नियुक्त कर दिए थे, जिन्होंने उनके लिए उनके आगे और उनके पीछे की चीज़ों को शोभायमान बना दिया था" [फ़ुस्सिल्लत: 25], यानी: उन्होंने उनके लिए दुनिया को खूबसूरत बना दिया और उन्हें परलोक को झुठलाने के लिए आमंत्रित किया। इसके अनुसार कहा गया है, "उनके आगे एक दीवार", यानी वे दुनिया से धोखे(3) में आ गए, और "उनके पीछे एक दीवार" यानी उन्होंने परलोक को झुठला(4) दिया। कुछ का कहना है: "जो उनके आगे है" वह परलोक है, और "जो उनके पीछे है"(5) वह दुनिया है। "और उनके लिए बराबर है चाहे तुम उन्हें डराओ या न डराओ, वे ईमान नहीं लाएंगे।" यह पहले "अल-बक़रह" [की व्याख्या] में आ चुका है, और यह आयत क़दरिया और अन्य(6) का खंडन है। इब्न शिहाब से वर्णित है: उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ ने ग़ैलान अल-क़दरी को बुलवाया और कहा: "ऐ ग़ैलान, मुझे खबर मिली है कि तुम तक़दीर (क़दर) के बारे में बात करते हो।" उसने कहा: "ऐ अमीरुल मोमिनीन, वे मेरे बारे में झूठ बोलते हैं।" फिर उसने कहा: "ऐ अमीरुल मोमिनीन, अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में आपका क्या विचार है: 'बेशक हमने इंसान को एक मिश्रित वीर्य-बिंदु से पैदा किया ताकि हम उसे आज़माएं फिर हमने उसे सुनने वाला और देखने वाला बना दिया। बेशक हमने उसे रास्ता दिखा दिया, चाहे वह शुक्रगुज़ार बने या नाशुक्रा' [अल-इंसान: 2-3]?" उन्होंने कहा: "पढ़ो, ऐ ग़ैलान।" तो उसने पढ़ा यहाँ तक कि वह अल्लाह के इस कथन पर पहुँचा: "तो जो कोई चाहे, अपने रब की ओर रास्ता अख्तियार कर ले" [अल-इंसान: 29]। उन्होंने कहा: "पढ़ो," तो उसने पढ़ा: "और तुम नहीं चाह सकते मगर यह कि अल्लाह चाहे।" फिर उसने कहा: "अल्लाह की कसम, ऐ अमीरुल मोमिनीन, मुझे एहसास नहीं था कि..."

= 1/415, और अल-इख्तियारैन पृ. 559, और इसमें: अल-तलअह: टीले से घाटी तक का जलमार्ग, और बहुवचन: तिलाअ। पहला छंद पहले 13/220 में आ चुका है। (1) अल-तबरी 19/406 द्वारा उद्धृत। (2) अल-मावर्दी ने अल-नुकत वल-उयून 5/8 में इसका उल्लेख किया है। और इब्न अबी हातिम द्वारा उद्धृत, जैसा कि अल-दुर्र अल-मन्शूर 5/259 में है। (3) (m) में: धोखे में आना। (4) (m)

में: झुठलाना। (5) (m) में: उनके आगे से... और उनके पीछे से। (6) देखें जो पहले 1/281 और 285 में बीत चुका है।

سورہ یسین: آیات 9 - 11 418 "پس وہ دیکھ نہیں پاتے" یعنی: ہدایت کو؛ یہ قتادہ (1) نے کہا ہے۔ اور کہا گیا ہے: [وہ نہیں دیکھتے] محمد (صلی اللہ علیہ وسلم) کو جب انہوں نے آپ کے قتل کی سازش کی تھی؛ یہ السدی (2) نے کہا ہے۔ ضحاک نے کہا: "اور ہم نے ان کے سامنے ایک دیوار کھڑی کر دی" یعنی: دنیا، "اور ان کے پیچھے ایک دیوار" یعنی: آخرت۔ یعنی، وہ دوبارہ اٹھائے جانے سے اندھے ہو گئے، اور دنیا میں شریعتوں کو قبول کرنے سے اندھے ہو گئے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "اور ہم نے ان کے لیے کچھ ساتھی مقرر کر دیے تھے جنہوں نے ان کے سامنے اور ان کے پیچھے والی چیزوں کو ان کے لیے خوشنما بنا دیا تھا" [فصلت: 25]، یعنی: انہوں نے ان کے لیے دنیا کو مزین کر دیا اور انہیں آخرت کو جھٹلانے کی دعوت دی۔ اس قول کے مطابق "ان کے سامنے ایک دیوار" کا مطلب ہے کہ وہ دنیا سے دھوکہ کھا گئے (3)، اور "ان کے پیچھے ایک دیوار" کا مطلب ہے کہ انہوں نے آخرت کو جھٹلا دیا (4)۔ اور کہا گیا: "جو ان کے سامنے ہے" وہ آخرت ہے، اور "جو ان کے پیچھے ہے" (5) وہ دنیا ہے۔ "اور ان کے لیے برابر ہے خواہ آپ انہیں ڈرائیں یا نہ ڈرائیں، وہ ایمان نہیں لائیں گے۔" یہ بات "البقرہ" میں گزر چکی ہے، اور یہ آیت قدریہ اور دوسروں (6) کے رد میں ہے۔ ابن شہاب سے روایت ہے: عمر بن عبدالعزیز نے غیلان قدری کو بلایا اور کہا: اے غیلان، مجھے خبر ملی ہے کہ تم تقدیر کے بارے میں کلام کرتے ہو، تو اس نے کہا: اے امیر المومنین، وہ مجھ پر جھوٹ بولتے ہیں۔ پھر اس نے کہا: اے امیر المومنین، اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے بارے میں آپ کا کیا خیال ہے: "بے شک ہم نے انسان کو ایک ملے جلے نطفے سے پیدا کیا تاکہ ہم اسے آزمائیں؛ پھر ہم نے اسے سننے والا اور دیکھنے والا بنا دیا۔ بے شک ہم نے اسے راستہ دکھا دیا، چاہے وہ شکر گزار بنے یا ناشکرا" [الانسان: 2-3]؟ تو آپ نے فرمایا: اے غیلان، پڑھو، چنانچہ اس نے پڑھا یہاں تک کہ وہ اس قول تک پہنچا: "پس جو چاہے اپنے رب کی طرف راستہ اختیار کر لے" [الانسان: 29]۔ پھر آپ نے فرمایا: پڑھو، تو اس

نے پڑھا: "اور تم نہیں چاہ سکتے مگر یہ کہ اللہ چاہے"۔ اس پر اس نے کہا: اللہ کی قسم اے امیر المومنین، مجھے احساس نہیں ہوا کہ...

= 415/1، اور الاختیارین ص 559، اور اس میں ہے: التلعہ: ٹیلے سے وادی کی طرف بہنے والا نالہ، اور جمع: تلاع۔ پہلا شعر 13/220 میں گزر چکا ہے۔ (1) اسے طبری نے 19/406 میں روایت کیا ہے۔ (2) اسے ماوردی نے النکت والعیون 5/8 میں ذکر کیا ہے۔ اور ابن ابی حاتم نے اسے روایت کیا ہے، جیسا کہ الدر المنثور 5/259 میں ہے۔ (3) (م) میں: دھوکہ کھانا (اغتراراً)۔ (4) (م) میں: جھٹلانا (تکذیباً)۔ (5) (م) میں: ان کے سامنے سے... اور ان کے پیچھے سے۔ (6) جو پہلے گزر چکا ہے اسے 1/281 اور 285 میں دیکھیں۔

...this in the Book of Allah ever!" He said to him: "O Ghaylan, read the beginning of Surah Ya-Sin." So he read until he reached: {It is all the same for them whether you warn them or do not warn them - they will not believe.} Ghaylan said: "By Allah, O Commander of the Faithful, it is as if I have never read it before today! Bear witness, O Commander of the Faithful, that I am repentant." Umar said: "O Allah, if he is truthful, accept his repentance and make him firm, and if he is a liar, then give power over him to one who will not have mercy on him, and make him a sign for the believers." Then Hisham took him, cut off his hands and feet, and crucified him. Ibn 'Awn said: "I saw him crucified at the gate of Damascus, so we said: 'What is the matter with you, O Ghaylan?' He said: 'I was struck by the supplication of the righteous man, Umar bin Abd al-Aziz (1).'"

The Almighty's saying: {You can only warn one who follows the Reminder} meaning the Quran, and acts upon it {and fears the Most Merciful unseen} i.e., what is hidden of His punishment and fire; Qatadah said this (2). And it was said: i.e., he fears Him in his absence from the sight of people and when he is alone. {So give him good tidings of forgiveness} i.e., for his sin {and a noble reward} i.e., Paradise.

The Almighty's saying: {Indeed, it is We who bring the dead to life and record what they have put forth and what they left behind, and all things We have enumerated in a clear register (12).} WWW.NAFSEISLAM.COM

In it are four issues: The first: The Almighty's saying: {Indeed, it is We who bring the dead to life} Allah Almighty informed about His bringing the dead to life as a refutation against the disbelievers. Al-Dahhak and Al-Hasan said: i.e., We bring them to life with faith after ignorance (3). The first [interpretation] is more apparent; i.e., We bring them to life by resurrection for recompense.

---

(1) Similar to it in 'Al-Sunnah' by Abdullah bin Ahmad, pp. 145-146, 'Al-Shari'ah' by Al-Ajurri, pp. 228-229, 'Sharh Usul al-I'tiqad' 4/788, and 'Tarikh Madinat Dimashq' 48/208-209. The saying of Ibn 'Awn (who is Abdullah bin 'Awn) was also narrated by Ahmad (5881) abridged with the mention of the crucifixion. Ghaylan is the son of Abi Ghaylan, Abu Marwan, he was among the eloquent scribes, and it was Al-Awza'i who debated him and gave the fatwa for his execution. 'Lisan al-Mizan' 4/424. (2) Mentioned by Al-Mawardi in 'Al-Nukat wal-'Uyun' 5/8. (3) 'Al-Nukat wal-'Uyun' 5/9 on the authority of Al-Dahhak, and Al-Zamakhshari mentioned in 'Al-Kashshaf' 3/316 on

the authority of Al-Hasan his saying: their revival is that He brings them out from polytheism to faith.

419 सूरा या-सीन: आयत 9 - 12

...यह अल्लाह की किताब में कभी नहीं था!" उन्होंने उससे कहा: "ऐ घैलान, सूरा या-सीन की शुरुआत पढ़ो।" तो उसने पढ़ा यहाँ तक कि वह पहुँचा: {उनके लिए बराबर है चाहे तुम उन्हें डराओ या न डराओ - वे ईमान नहीं लाएंगे।} घैलान ने कहा: "अल्लाह की कसम, ऐ अमीर अल-मुमिनीन, ऐसा लगता है जैसे मैंने इसे आज से पहले कभी नहीं पढ़ा! गवाह रहें, ऐ अमीर अल-मुमिनीन, कि मैं तौबा करता हूँ।" उमर ने कहा: "ऐ अल्लाह, अगर वह सच्चा है, तो उसकी तौबा कबूल कर और उसे अडिग रख, और अगर वह झूठा है, तो उस पर उसे हाकिम बना जो उस पर रहम न करे, और उसे ईमान वालों के लिए एक निशानी बना दे।" फिर हिशाम ने उसे पकड़ लिया, उसके हाथ और पैर काट दिए और उसे सूली पर चढ़ा दिया। इब्न औन ने कहा: "मैंने उसे दमिश्क के दरवाजे पर सूली पर चढ़ा हुआ देखा, तो हमने कहा: 'तुम्हारे साथ क्या हुआ, ऐ घैलान?' उसने कहा: 'मुझे नेक आदमी उमर बिन अब्दुल अजीज की दुआ लग गई (1)।'"

अल्लाह तआला का फरमान: {तुम केवल उसे ही डरा सकते हो जो नसीहत (कुरआन) का अनुसरण करे} यानी कुरआन का, और उस पर अमल करे {और बिन देखे रहमान से डरे} यानी: उसकी सजा और आग से जो ओझल है; यह कतादा ने कहा है (2)। और कहा गया: यानी: वह लोगों की नजरों से दूर और अकेले में उससे डरता है। {अतः उसे क्षमा की शुभ सूचना दो} यानी: उसके गुनाहों की {और सम्मानजनक प्रतिफल की} यानी: जन्नत।

अल्लाह तआला का फरमान: {निस्संदेह, हम ही मुर्दों को जीवित करते हैं और जो कुछ उन्होंने आगे भेजा और जो उनके पीछे के निशान हैं उन्हें लिख लेते हैं, और हमने हर चीज़ को एक स्पष्ट किताब में दर्ज कर रखा है (12)।} WWW.NAFSEISLAM.COM

इसमें चार मामले हैं: पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {निस्संदेह, हम ही मुर्दों को जीवित करते हैं} अल्लाह तआला ने काफिरों के खंडन में मुर्दों को जीवित करने की सूचना दी। ज़हाक और हसन ने कहा: यानी: हम उन्हें अज्ञानता के बाद ईमान के साथ जीवित करते हैं (3)। और पहला अर्थ अधिक स्पष्ट है; यानी: हम उन्हें प्रतिफल के लिए पुनरुत्थान के द्वारा जीवित करते हैं।

---

(1) इसी तरह अब्दुल्ला बिन अहमद की 'अल-सुन्ना' पृष्ठ 145-146, अल-अजुर्री की 'अल-शरिया' पृष्ठ 228-229, 'शराह उसूल अल-इतिकाद' 4/788, और 'तारीख मदीनत दमिश्क' 48/208-209 में है। इब्न औन (जो अब्दुल्ला बिन औन हैं) की बात को अहमद (5881) ने भी सूली के उल्लेख के साथ

संक्षेप में उद्धृत किया है। घैलान, अबी घैलान का बेटा अबू मरवान है, वह लेखकों के बीच वाक्पटु था, और अल-औज़ाई ही थे जिन्होंने उससे बहस की और उसकी हत्या का फतवा दिया। 'लिसान अल-मीज़ान' 4/424। (2) अल-मावरदी ने 'अल-नुकात वल-उयून' 5/8 में इसका उल्लेख किया है। (3) अल-ज़हहाक से 'अल-नुकात वल-उयून' 5/9, और अल-ज़मख्शरी ने 'अल-कश्शाफ' 3/316 में हसन से उनके इस कथन का उल्लेख किया है: उनका जीवित करना यह है कि वह उन्हें शिर्क से निकाल कर ईमान की ओर ले आए।

419 سورہ یٰسین: آیات 9 - 12

یہ اللہ کی کتاب میں کبھی نہیں تھا! تو انہوں نے اس سے کہا: اے غیلان، سورہ یٰسین کا آغاز پڑھو، تو اس نے پڑھا یہاں تک کہ وہ اس آیت پر پہنچا: ﴿وَسَوَاءٌ عَلَيْهِمْ ءَأَنذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ﴾ (ان کے لیے برابر ہے خواہ آپ انہیں ڈرائیں یا نہ ڈرائیں، وہ ایمان نہیں لائیں گے)۔ غیلان نے کہا: اللہ کی قسم، اے امیر المومنین، گویا میں نے اسے آج سے پہلے کبھی نہیں پڑھا تھا! گواہ رہیں اے امیر المومنین کہ میں تائب ہوں۔ عمر نے کہا: اے اللہ، اگر یہ سچا ہے تو اس کی توبہ قبول فرما اور اسے ثابت قدم رکھ، اور اگر یہ جھوٹا ہے تو اس پر اسے مسلط کر دے جو اس پر رحم نہ کرے، اور اسے مومنوں کے لیے ایک عبرت بنا دے۔ پھر ہشام نے اسے پکڑ لیا، اس کے ہاتھ اور پاؤں کاٹ دیے اور اسے سولی پر چڑھا دیا۔ ابن عون کہتے ہیں: میں نے اسے دمشق کے دروازے پر سولی پر لٹکا ہوا دیکھا، تو ہم نے پوچھا: اے غیلان، تمہارا کیا حال ہے؟ اس نے کہا: مجھے نیک مرد عمر بن عبد العزیز کی بددعا لگ گئی ہے (1)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّمَا تُنذِرُ مَنِ اتَّبَعَ الذِّكْرَ﴾ یعنی قرآن، اور اس پر عمل کیا ﴿وَخَشِيَ الرَّحْمَنَ بِالْغَيْبِ﴾ یعنی: جو اس کے عذاب اور آگ سے پوشیدہ ہے؛ یہ قتادہ نے کہا (2)۔ اور کہا گیا: یعنی: وہ لوگوں کی نظروں سے اوجھل ہونے اور تنہائی میں اس سے ڈرتا ہے۔ ﴿فَبَشِّرْهُ بِمَغْفِرَةٍ﴾ یعنی: اس کے گناہوں کی بخشش کی ﴿وَأَجْرٍ كَرِيمٍ﴾ یعنی: جنت کی۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّا نَحْنُ نُحْيِ الْمَوْتَى وَنَكْتُبُ مَا قَدَّمُوا وَءَاثَرَهُمْ وَكُلَّ شَيْءٍ أَحْصَيْنَاهُ فِي إِمَامٍ مُّبِينٍ ١٢﴾۔ WWW.NAFSEISLAM.COM

اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّا نَحْنُ نُحْيِ الْمَوْتَى﴾ اللہ تعالیٰ نے کافروں کے رد میں مردوں کو زندہ کرنے کی خبر دی۔ ضحاک اور حسن نے کہا: یعنی: ہم انہیں جہالت کے بعد

ایمان کے ساتھ زندہ کرتے ہیں (3)۔ اور پہلا قول زیادہ واضح ہے؛ یعنی: ہم انہیں جزا کے لیے دوبارہ جی اٹھنے کے ذریعے زندہ کرتے ہیں۔

---

(1) اسی طرح عبداللہ بن احمد کی 'السنۃ' ص 145-146، آجری کی 'الشریعۃ' ص 228-229، 'شرح اصول الاعتقاد' 4/ 788، اور 'تاریخ مدینۃ دمشق' 48/ 208-209 میں ہے۔ ابن عون (جو عبداللہ بن عون ہیں) کا قول احمد (5881) نے بھی سولی کے ذکر کے ساتھ مختصراً روایت کیا ہے۔ غیلان، ابن ابی غیلان، ابو مروان ہے، وہ کاتبین میں سے ایک فصیح شخص تھا، اور اوزاعی ہی تھے جنہوں نے اس سے مناظرہ کیا اور اس کے قتل کا فتویٰ دیا۔ 'لسان المیزان' 4/ 424۔ (2) اسے ماوردی نے 'النکت والعیون' 5/ 8 میں ذکر کیا ہے۔ (3) 'النکت والعیون' 5/ 9 ضحاک سے، اور زمخشری نے 'الکشاف' 3/ 316 میں حسن سے ان کا یہ قول ذکر کیا ہے: ان کا زندہ کرنا یہ ہے کہ وہ انہیں شرک سے نکال کر ایمان کی طرف لے آئے۔

Surah Ya-Sin: Verse 12 420

Then He threatened them by mentioning the recording of the traces—which are:

Second - The accounting of everything and everything that man does. Qatadah said: It means: of deeds. And this was said by Mujahid and Ibn Zayd (1). Its peer is His saying: {A soul shall know what it has sent forward and what it has kept back} [Al-Infitar: 5] and His saying: {Man shall be informed that day of what he sent forward and what he kept back} [Al-Qiyamah: 13]. And He said: {Fear Allah and let every soul look to what it has sent forward for tomorrow}. So a person's traces are those that remain and are remembered after him, whether of good or evil, for which he is rewarded: from a good trace, such as knowledge they taught, or a book they authored, or an endowment they established, or a building they built: like a mosque, a hostel, a bridge, or the like. Or an evil one, like an unjust duty imposed by some oppressors on Muslims, or a custom they initiated in it to their loss, or something they initiated in it that hinders from the remembrance of Allah like melodies and pastimes. And likewise, every good or evil sunnah (precedent) that is followed.

It was said: they are the traces of those walking to the mosques. Upon this meaning, Umar, Ibn Abbas, and Said bin Jubayr (2) interpreted the verse. And from Ibn Abbas also that the meaning of "AND THEIR TRACES": is their footsteps to the mosques. Al-Nahhas (3) said: This is the most appropriate of what was said regarding it; because he said: The verse was revealed concerning that; because the houses of the Ansar were far from the mosque. And in the Hadith traced back to the Prophet ﷺ, he said: "For every step a good deed is written for him, and for every step a sin is removed from him, going and coming when he goes out to the mosque" (4).

I say: And in Al-Tirmidhi from Abu Said Al-Khudri, he said: Banu Salimah were on the outskirts of Madinah, so they wanted to move to the vicinity of the mosque. Then this verse was revealed: {Indeed, it is We who bring the dead to life and record what they have sent before and their traces}. So the Messenger of Allah ﷺ said: "Indeed, your traces are being recorded," so they did not move. He said:

(1) Their saying was recorded by Al-Tabari 19/408-409. (2) Recorded from Ibn Abbas by Ibn Majah (785) and Al-Tabari 19/409, and we did not find it from Umar and Said bin Jubayr. (3) In 'I'rab al-Quran' 3/386, and what precedes it is from it. (4) 'I'rab al-Quran' by Al-Nahhas 3/386, and its like was recorded by Ahmad (6599) from the Hadith of Abdullah bin Amr, may Allah be pleased with them both. And it has a supporting narration from the Hadith of Abu Hurairah, may Allah be pleased with

him, in Muslim (666), and previously 15/288. Another from the Hadith of Abu Hurairah also in Al-Bukhari (647), and a third from the Hadith of Uqbah bin Amir in Ahmad (17440), and Al-Tabarani in Al-Kabir 17/(831).

सूरह या-सीन: आयत 12 420

फिर उसने उन्हें निशानों (कृत्यों) को लिखने का उल्लेख करके चेतावनी दी—जो कि ये हैं:

दूसरा - हर चीज़ की गणना और वह सब कुछ जो मनुष्य करता है। कतादा ने कहा: इसका अर्थ है: कर्मों में से। और मुजाहिद और इब्न ज़ैद ने भी यही कहा (1)। इसकी मिसाल अल्लाह का यह फरमान है: {हर जान (व्यक्ति) जान लेगी जो उसने आगे भेजा और जो पीछे छोड़ा} [अल-इन्फ़ितार: 5] और उसका फरमान: {इंसान को उस दिन बताया जाएगा जो उसने आगे भेजा और जो पीछे छोड़ा} [अल-क़ियामह: 13]। और उसने कहा: {अल्लाह से डरो और हर जान को देखना चाहिए कि उसने कल के लिए क्या आगे भेजा है}। अतः व्यक्ति के वे निशान जो शेष रहते हैं और व्यक्ति के बाद याद किए जाते हैं, चाहे वे अच्छे हों या बुरे, जिन पर उसे प्रतिफल दिया जाएगा: जैसे कोई अच्छा निशान, जैसे कोई ज्ञान जो उन्होंने सिखाया, या कोई पुस्तक जो उन्होंने लिखी, या कोई बंदोबस्त (वक़्फ़) जो उन्होंने किया, या कोई इमारत जो उन्होंने बनाई: जैसे कोई मस्जिद या धर्मशाला या पुल या इसी तरह की कोई चीज़। या कोई बुरा निशान, जैसे कोई अनुचित कर जो कुछ ज़ालिमों ने मुसलमानों पर लगाया हो, या कोई ऐसा तरीका जो उसने निकाला हो जिसमें उनका नुकसान हो, या कोई ऐसी चीज़ जो उसने निकाली हो जिससे अल्लाह की याद में बाधा उत्पन्न हो जैसे राग-रंग और आमोद-प्रमोद। और इसी तरह हर वह अच्छी या बुरी सुन्नत (परंपरा) जिसका अनुसरण किया जाए।

और कहा गया कि: इससे तात्पर्य मस्जिदों की ओर चल कर जाने वालों के पदचिह्न हैं। और उमर, इब्न अब्बास और सईद बिन जुबैर (2) ने इसी अर्थ पर आयत की व्याख्या की है। और इब्न अब्बास से यह भी वर्णित है कि 'وَآثَارَهُمْ' का अर्थ है: मस्जिदों की ओर उनके कदमों के निशान। नह्हास (3) ने कहा: इस बारे में कही गई बातों में यह सबसे उपयुक्त है; क्योंकि उन्होंने कहा कि आयत इसी बारे में अवतरित हुई थी; क्योंकि अंसार के घर मस्जिद से दूर थे। और हदीस में नबी ﷺ से मरफ़ूअ (सम्बद्ध) रिवायत है कि आपने फ़रमाया: "मस्जिद की ओर जाते और आते समय हर कदम पर उसके लिए एक नेकी लिखी जाती है और उसका एक पाप मिटाया जाता है" (4)।

मैं (लेखक) कहता हूँ: और तिर्मिज़ी में अबू सईद खुदरी से वर्णित है कि उन्होंने कहा: बनू सलमा मदीना के एक किनारे पर रहते थे, तो उन्होंने मस्जिद के पास स्थानांतरित होना चाहा, तब यह आयत अवतरित हुई: {निस्संदेह हम ही मुर्दों को जीवित करते हैं और हम लिखते हैं जो उन्होंने आगे भेजा

और उनके निशान}। तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने फ़रमाया: "निस्संदेह तुम्हारे निशान (कदम) लिखे जाते हैं", अतः वे वहाँ से स्थानांतरित नहीं हुए। उन्होंने कहा:

(1) उनका कहना तबरी 19/408-409 द्वारा निकाला गया है। (2) इसे इब्न माजाह (785) और तबरी 19/409 में इब्न अब्बास से निकाला गया है, और हमें उमर और सईद बिन जुबैर से यह नहीं मिला। (3) 'इराबुल कुरान' 3/386 में, और उससे पहले का भी वहीं से है। (4) नह्हास की 'इराबुल कुरान' 3/386, और अहमद (6599) ने इसे अब्दुल्ला बिन अम्र (रज़िअल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से इसी तरह निकाला है। और मुस्लिम (666) में अबू हुरैरा (रज़िअल्लाहु अन्हु) की हदीस से इसका प्रमाण है, और पहले 15/288। बुखारी (647) में अबू हुरैरा से एक और, और अहमद (17440) और तबरानी की अल-कबीर 17/(831) में उकबा बिन आमिर की हदीस से तीसरा प्रमाण है।

پھر اللہ تعالیٰ نے ان کو ان کے آثار کے لکھے جانے کے ذکر کے ذریعے ڈرایا—اور وہ یہ ہیں:

دوسرا - ہر چیز کا شمار اور جو کچھ بھی انسان کرتا ہے۔ قتادہ نے کہا: اس کا معنی ہے: عمل میں سے۔ اور یہی قول مجاہد اور ابن زید کا ہے (۱)۔ اور اس کی مثال اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: {جان لے گا ہر شخص جو اس نے آگے بھیجا اور جو پیچھے چھوڑا} [الانفطار: ۵] اور اللہ کا فرمان: {انسان کو اس دن بتایا جائے گا جو اس نے آگے بھیجا اور جو پیچھے छोड़ा} [القیامہ: ۱۳]۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اللہ سے ڈرو اور ہر جان کو دیکھنا چاہیے کہ اس نے کل کے لیے کیا آگے بھیجا ہے}۔ پس انسان کے وہ آثار جو باقی رہتے ہیں اور انسان کے بعد یاد کیے جاتے ہیں، خواہ وہ خیر کے ہوں یا شر کے، جن پر اسے جزا دی جائے گی: جیسے کوئی اچھا اثر، جیسے کوئی علم جو انہوں نے سکھایا، یا کوئی کتاب جو انہوں نے تصنیف کی، یا کوئی وقف جو انہوں نے کیا، یا کوئی عمارت جو انہوں نے بنائی: جیسے کوئی مسجد یا سرائے یا پل یا اس جیسی کوئی چیز۔ یا کوئی برا اثر، جیسے کوئی ناجائز محصول (ٹیکس) جو بعض ظالموں نے مسلمانوں پر لگایا ہو، یا کوئی ایسا راستہ جو اس نے نکالا ہو جس میں ان کا نقصان ہو، یا کوئی ایسی چیز جو اس نے نکالی ہو جس سے ذکر الٰہی میں رکاوٹ پیدا ہو جیسے راگ رنگ اور لہو و لعب۔ اور اسی طرح ہر وہ نیک یا بری سنت (طریقہ) جس کی پیروی کی جائے۔

اور کہا گیا کہ: اس سے مراد مسجدوں کی طرف چل کر جانے والوں کے نشاناتِ قدم ہیں۔ اور عمر، ابن عباس اور سعید بن جبیر (۲) نے اسی معنی پر آیت کی تاویل کی ہے۔ اور ابن عباس سے یہ بھی مروی ہے کہ 'وَآثَارَهُمْ' کا معنی ہے: مسجدوں کی طرف ان کے قدموں کے نشان۔ نحاس (۳) نے کہا: اس بارے میں کہی گئی باتوں میں یہ سب سے بہتر ہے؛ کیونکہ انہوں نے کہا کہ آیت اسی

بارے میں نازل ہوئی تھی؛ کیونکہ انصار کے گھر مسجد سے دور تھے۔ اور حدیث میں نبی کریم ﷺ کی طرف منسوب کر کے روایت ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "مسجد کی طرف جاتے اور آتے وقت ہر قدم پر اس کے لیے ایک نیکی لکھی جاتی ہے اور اس کا ایک گناہ مٹایا جاتا ہے" (۴)۔

میں (مصنف) کہتا ہوں: اور ترمذی میں ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: بنو سلمہ مدینہ کے ایک کونے میں رہتے تھے، تو انہوں نے مسجد کے قریب منتقل ہونا چاہا، تب یہ آیت نازل ہوئی: {بے شک ہم ہی مردوں کو زندہ کرتے ہیں اور ہم لکھتے ہیں جو انہوں نے آگے بھیجا اور ان کے نشانات}۔ پس رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بے شک تمہارے نشانات (قدم) لکھے جاتے ہیں"، چنانچہ وہ وہاں سے منتقل نہیں ہوئے۔ انہوں نے کہا:

(۱) ان کا قول طبری ۴۰۸/۱۹ - ۴۰۹ میں مذکور ہے۔ (۲) اسے ابن عباس سے ابن ماجہ (۷۸۵) اور طبری ۴۰۹/۱۹ نے روایت کیا ہے، اور ہمیں عمر اور سعید بن جبیر سے اس کا پتا نہیں چلا۔ (۳) 'اعراب القرآن' ۳۸۶/۳ میں، اور اس سے پہلے کا کلام بھی اسی سے ہے۔ (۴) نحاس کی 'اعراب القرآن' ۳۸۶/۳، اور احمد (۶۵۹۹) نے اسے عبد اللہ بن عمرو رضی اللہ عنہما کی حدیث سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ اور مسلم (۶۶۶) میں ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے اس کی شہادت ملتی ہے، اور یہ پہلے ۱۵/ ۲۸۸ پر گزر چکا ہے۔ ایک اور شہادت بخاری (۶۴۷) میں ابو ہریرہ سے، اور تیسری احمد (۱۷۴۴۰) اور طبرانی کی 'الکبیر' ۱۷/ (۸۳۱) میں عقبہ بن عامر کی حدیث سے ہے۔

This is a [good] strange hadith from the hadith of al-Thawri (1). In "Sahih" Muslim, on the authority of Jabir bin Abdullah, he said: Banu Salima wanted to move closer to the mosque. He said: And the plots were empty. He said: This reached the Prophet ﷺ, and he said: "O Banu Salima, stay in your homes; your footsteps will be recorded. Stay in your homes; your footsteps will be recorded." They said: It would not have pleased us had we moved (2). Thabit al-Bunani said: I walked with Anas bin Malik to the prayer and I hurried, so he held me back. When the prayer was over [he said to me: I walked with Zaid bin Thabit to the prayer, and I hurried in my walking, so he held me back. When the prayer was over] he said: I walked with the Prophet ﷺ and I hurried, so he held me back. When the prayer was over, he said: "Did you not know that the footsteps are recorded?" This is an argument based on the verse (3). Qatadah, Mujahid, and Al-Hasan also said: The "traces" (athar) in this verse refer to footsteps. Al-Tha'labi narrated on the authority of Anas that he said: Traces are the footsteps to the Friday prayer (4). The singular of "athar" is "athar", and it is also said "athr". Third: In these hadiths explaining the meaning of the verse, there is evidence that being far from the mosque is better. If one were next to a mosque, could he pass it for a further one? There is a difference of opinion on this. It was narrated from Anas that he used to pass the newly built mosque to the old one. It was narrated from others: The further the mosque, the greater the reward. Al-Hasan and others disliked this and said: One should not leave a mosque near him and go to another. This is the school of Malik. Regarding skipping one's mosque for the great mosque (Al-Masjid al-A'zam), there are two opinions (5).

(1) Sunan al-Tirmidhi (3226), and what is between the brackets is from it, which matches what is in Tuhfat al-Ashraf 3/466 and Tuhfat al-Ahwadhi 9/95. (2) Sahih Muslim (665) : (281), and it is with Ahmad similarly (14566). Al-Bukhari related its like (655) and (656) from the hadith of Anas (may Allah be pleased with him). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/448, and what preceded between the brackets is from it. The report was related by al-Bukhari in Al-Adab al-Mufrad (458), and al-Uqayli in al-Du'afa 2/219, and in its chain is al-Dahhak bin Nibras, of whom Ibn Ma'in said as mentioned by al-Uqayli: "He is nothing." It was also related by al-Tabarani in al-Kabir with another chain through Muhammad bin Thabit al-Bunani from his father, and regarding Muhammad bin Thabit, al-Bukhari said: "There is some doubt about him," and Ibn Ma'in said: "He is nothing," and al-Nasa'i said: "Weak." Al-Mizan 3/495. It was also related by al-Tabari 19/410 with another chain from Anas from Zaid (may Allah

be pleased with him) as a mawquf report. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/448, and al-Tabari related it from al-Hasan, Mujahid, and Qatadah 19/411. Al-Bukhari cited it as a mu'allaq report from Mujahid following hadith (655). (5) Al-Mufhim 2/292.

यह अल-थौरी की हदीस से एक [हसन] गरीब हदीस है (१)। "सहीह" मुस्लिम में जाबिर बिन अब्दुल्ला से रिवायत है, उन्होंने कहा: बनू सलमा मस्जिद के पास जाना चाहते थे। उन्होंने कहा: और भूखंड खाली थे। उन्होंने कहा: यह बात नबी ﷺ तक पहुँची, तो आपने फ़रमाया: "ऐ बनू सलमा, अपने घरों में ही रहो; तुम्हारे पदचिह्न (निशान) लिखे जाएँगे। अपने घरों में रहो; तुम्हारे पदचिह्न लिखे जाएँगे।" उन्होंने कहा: हमें यह बात पसंद नहीं आती अगर हम चले जाते (२)। साबित अल-बुनानी ने कहा: मैं अनस बिन मालिक के साथ नमाज़ के लिए चला और मैं तेज़ चलने लगा, तो उन्होंने मुझे रोक दिया। जब नमाज़ पूरी हो गई [उन्होंने मुझसे कहा: मैं ज़ैद बिन साबित के साथ नमाज़ के लिए चला, और मैं अपने चलने में तेज़ था, तो उन्होंने मुझे रोक दिया। जब नमाज़ पूरी हो गई] उन्होंने कहा: मैं नबी ﷺ के साथ चला और मैं तेज़ चलने लगा, तो आपने मुझे रोक दिया। जब नमाज़ पूरी हो गई, तो आपने फ़रमाया: "क्या तुम नहीं जानते कि पदचिह्न लिखे जाते हैं?" यह आयत के आधार पर एक दलील है (३)। क़तादा, मुजाहिद और अल-हसन ने भी कहा: इस आयत में 'आसार' (निशान) का अर्थ पदचिह्न (कदम) है। अल-सा'लबी ने अनस से रिवायत किया कि उन्होंने कहा: आसार जुमे की नमाज़ के लिए चलने के पदचिह्न हैं (४)। आसार का एकवचन 'असर' है, और 'अथ्र' भी कहा जाता है। तीसरी बात: आयत के अर्थ की व्याख्या करने वाली इन हदीसों में इस बात का प्रमाण है कि मस्जिद से दूर होना बेहतर है। यदि कोई मस्जिद के पास हो, तो क्या वह उसे छोड़कर किसी दूर वाली मस्जिद में जा सकता है? इसमें मतभेद है; अनस से रिवायत है कि वे नवनिर्मित मस्जिद को छोड़कर पुरानी मस्जिद में चले जाते थे। दूसरों से रिवायत है: जो मस्जिद जितनी दूर हो, उसका सवाब उतना ही बड़ा है। अल-हसन और अन्य लोगों ने इसे नापसंद किया और कहा: किसी को अपने पास की मस्जिद छोड़कर दूसरी मस्जिद में नहीं जाना चाहिए। यह इमाम मालिक का मत है, और अपनी मस्जिद को छोड़कर बड़ी मस्जिद (अल-मस्जिद अल-आज़म) में जाने के बारे में दो विचार हैं (५)।

(१) सुनन अल-तिरमिज़ी (३२२६), और जो कोष्ठक के बीच में है वह उसी से है, जो तोहफ़त अल-अशराफ़ ४६६/३ और तोहफ़त अल-अहवज़ी ९५/९ में जो है उसके अनुरूप है। (२) सहीह मुस्लिम (६६५) : (२८१), और यह अहमद के पास भी इसी तरह है (१४५६६)। अल-बुखारी ने अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से (६५५) और (६५६) के समान रिवायत किया है। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४४८/४, और जो कोष्ठक के बीच पहले आया है वह उसी से है। रिवायत को अल-बुखारी ने अल-अदब अल-मुफ़्रद (४५८) में, और अल-उक़ैली ने अल-ज़ुआफ़ा २१९/२ में उद्धृत किया है,

और इसके इसनाद में ज़ह्हाक बिन निब्रास है, जिसके बारे में इब्न मुईन ने जैसा कि अल-उक़ैली ने उल्लेख किया है, कहा: "वह कुछ भी नहीं है।" और इसे अल-तबरानी ने अल-कबीर में मुहम्मद बिन साबित अल-बुनानी के माध्यम से उनके पिता से एक अन्य इसनाद के साथ उद्धृत किया है, और मुहम्मद बिन साबित के बारे में अल-बुखारी ने कहा: "इसमें विचार करने की आवश्यकता है," और इब्न मुईन ने कहा: "वह कुछ भी नहीं है," और अल-नसाई ने कहा: "कमज़ोर।" अल-मीज़ान ४९५/३। और इसे अल-तबरी ने ४१०/१९ में अनस से ज़ैद (रज़ियल्लाहु अन्हु) से एक अन्य इसनाद के साथ मौक़ूफ़ के रूप में उद्धृत किया है। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४४८/४, और अल-तबरी ने इसे अल-हसन, मुजाहिद और क़तादा से ४११/१९ में उद्धृत किया है। और अल-बुखारी ने मुजाहिद से हदीस (६५५) के बाद इसे मुअल्लाक़ के रूप में उल्लेख किया है। (५) अल-मुफ्हिम २९२/२।

یہ حدیث ثوری کی حدیث سے [حسن] غریب ہے (١)۔ اور "صحیح" مسلم میں جابر بن عبداللہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: بنو سلمہ نے ارادہ کیا کہ وہ مسجد کے قریب منتقل ہو جائیں۔ انہوں نے کہا: اور قطعہ ہائے زمین خالی تھے۔ انہوں نے کہا: تو یہ بات نبی ﷺ تک پہنچی تو آپ نے فرمایا: "اے بنو سلمہ! اپنے گھروں میں رہو تمہارے قدموں کے نشانات لکھے جائیں گے، اپنے گھروں میں رہو تمہارے قدموں کے نشانات لکھے جائیں گے"۔ انہوں نے کہا: ہمیں یہ پسند نہ آتا اگر ہم منتقل ہو جاتے (٢)۔ اور ثابت البنانی نے کہا: میں انس بن مالک کے ساتھ نماز کے لیے چلا تو میں نے جلدی کی، تو انہوں نے مجھے روک دیا، پھر جب نماز ختم ہوئی [انہوں نے مجھ سے کہا: میں زید بن ثابت کے ساتھ نماز کے لیے چلا، تو میں نے اپنے چلنے میں تیزی کی تو انہوں نے مجھے روک دیا، پھر جب نماز ختم ہوئی] انہوں نے کہا: میں نبی ﷺ کے ساتھ چلا تو میں نے جلدی کی تو آپ نے مجھے روک دیا، پھر جب نماز ختم ہوئی تو آپ نے فرمایا: "کیا تم نہیں جانتے کہ آثار (قدموں کے نشانات) لکھے جاتے ہیں" پس یہ اس آیت سے استدلال ہے (٣)۔ اور قتادہ، مجاہد اور حسن نے بھی کہا: اس آیت میں آثار سے مراد "قدم" ہیں۔ اور ثعلبی نے انس سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: آثار جمعہ کی طرف اٹھنے والے قدم ہیں (٤)۔ آثار کا واحد اثر ہے، اور اسے اَثْر بھی کہا جاتا ہے۔ تیسری بات: آیت کے معنی کی وضاحت کرنے والی ان احادیث میں اس بات کی دلیل ہے کہ مسجد سے دور ہونا زیادہ فضیلت والا ہے، پس اگر کوئی مسجد کے پڑوس میں ہو تو کیا وہ اسے چھوڑ کر دور والی مسجد میں جا سکتا ہے؟ اس میں اختلاف ہے؛ چنانچہ انس سے مروی ہے کہ وہ نئی مسجد کو چھوڑ کر پرانی مسجد کی طرف جاتے تھے۔ اور دوسروں سے مروی ہے: مسجد جتنی دور ہو گی اجر اتنا ہی بڑا ہوگا۔ حسن اور دیگر نے اسے ناپسند کیا اور کہا:

آدمی اپنے قریب والی مسجد کو چھوڑ کر دوسری مسجد میں نہ جائے۔ اور یہ امام مالک کا مذہب ہے، اور اپنی مسجد کو چھوڑ کر بڑی مسجد (مسجد اعظم) کی طرف جانے کے بارے میں دو قول ہیں (۵)۔

(۱) سنن ترمذی (۳۲۲۶)، اور جو قوسین کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے، اور یہ تحفۃ الاشراف ۳/۴۶۶ اور تحفۃ الاحوذی ۹/۹۵ کے مطابق ہے۔ (۲) صحیح مسلم (۶۶۵) : (۲۸۱)، اور یہ احمد کے پاس بھی اسی کی مانند ہے (۱۴۵۶۶)۔ اور امام بخاری نے اسی طرح (۶۵۵) اور (۶۵۶) میں حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کی ہے۔ (۳) المحرر الوجیز ۴/۴۴۸، اور جو قوسین کے درمیان پہلے گزر چکا وہ اسی سے ہے، اور اس خبر کو بخاری نے الادب المفرد (۴۵۸) میں روایت کیا ہے، اور عقیلی نے الضعفاء ۲/۲۱۹ میں، اور اس کی سند میں ضحاک بن نبراس ہے، جس کے بارے میں ابن معین نے جیسا کہ عقیلی نے ذکر کیا، کہا: "وہ کچھ بھی نہیں ہے"۔ اور اسے طبرانی نے الکبیر میں محمد بن ثابت البنانی کے واسطے سے ان کے والد سے ایک دوسری سند کے ساتھ روایت کیا ہے، اور محمد بن ثابت کے بارے میں بخاری نے کہا: "ان کے بارے میں تامل ہے"، اور ابن معین نے کہا: "وہ کچھ بھی نہیں ہے"، اور نسائی نے کہا: "ضعیف ہے"۔ المیزان ۳/۴۹۶۔ اور اسے طبری نے ۱۹/۸۹۵ میں انس سے زید رضی اللہ عنہ کے واسطے سے ایک اور سند کے ساتھ موقوفاً روایت کیا ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۴/۴۴۸، اور اسے حسن، مجاہد اور قتادہ سے طبری نے ۱۹/۸۹۹ میں روایت کیا ہے۔ اور بخاری نے مجاہد سے حدیث (۶۵۵) کے بعد اسے معلقاً ذکر کیا ہے۔ (۵) المفہم ۲/۲۹۲۔

422 Surah Ya-Sin: Verses 12 - 19

Ibn Majah related from the hadith of Anas bin Malik who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "The prayer of a man in his house is one prayer, and his prayer in the mosque of the tribes is twenty-five prayers, and his prayer in the mosque in which Friday prayer is held is five hundred prayers." (1)

Fourth: "your dwellings" (diyaarakum) is in the accusative case (mansub) due to incitement (al-ighra'), meaning: "Keep to [them]", and "will be written" (tuktab) is in the jussive (jazm) as the answer to that command (2).

"And every [thing]" (wa kulla) is in the accusative (nasb) by a hidden verb indicated by "We have numbered it" (ahsaynahu), as if He said: And We numbered every thing We numbered (3). It is permissible to put it in the nominative (raf') as a subject (mubtada'), except that putting it in the accusative is preferable; so that what the verb acted upon is joined to what the verb acted upon. This is the opinion of Al-Khalil and Sibawayh (4).

And "the Imam": The followed Book which is a proof. Mujahid, Qatadah, and Ibn Zaid said: He meant the Preserved Tablet (Al-Lawh Al-Mahfuz). A group said: He meant the scrolls of deeds (5).

The Almighty's saying: {And present to them an example: the people of the city, when the messengers came to it - [13] When We sent to them two but they denied them, so We strengthened them with a third, and they said, "Indeed, we are messengers to you." [14] They said, "You are not but as human beings like us, and the Most Merciful has not revealed anything. You are only lying." [15] They said, "Our Lord knows that we are messengers to you, [16] And we are not responsible except for clear notification." [17] They said, "Indeed, we consider you a bad omen. If you do not desist, we will surely stone you, and there will surely touch you, from us, a painful punishment." [18] They said, "Your evil omen is with yourselves. Is it because you were reminded? Rather, you are a transgressing people." [19]}

The Almighty's saying: {And present to them an example: the people of the city, when the messengers came to it} This city is

(1) Sunan Ibn Majah (1413). Its chain of narration is weak as mentioned by Al-Busiri in Misbah al-Zujajah 1/252. His saying: "yujamma'" with shadda, meaning: Friday prayer is performed in it. Al-Nihayah (jam'). (2) Al-Mufhim 2/292. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/448. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/387. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/448.

422 सूरह या-सीन: आयतें 12 - 19

इब्न माजाह ने अनस बिन मलिक की हदीस से उल्लेख किया है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "एक आदमी की अपने घर में नमाज एक नमाज है, और कबीलों की मस्जिद में उसकी नमाज पच्चीस नमाजें हैं, और उस मस्जिद में उसकी नमाज जिसमें जुमे की नमाज होती है, पाँच सौ नमाजें हैं।" (1)

चौथा: "तुम्हारे घर" (दियाराकुम) प्रोत्साहन (इग़रा) के कारण कर्म कारक (मन्सूब) में है, यानी: "उसी पर टिके रहो", और "लिखा जाएगा" (तुकतबु) उस आदेश के उत्तर के रूप में जज़्म (मजमूम) में है (2)।

"और हर (चीज़)" (व कुल्ला) एक छिपी हुई क्रिया द्वारा कर्म कारक (नस्ब) में है जो "हमने इसे गिन लिया है" (अहसायनाहु) द्वारा इंगित किया गया है, मानो उन्होंने कहा हो: और हमने हर उस चीज़ को गिन लिया जिसे हमने गिना (3)। इसे कर्ता कारक (रफ़अ) में मुब्तदा (विषय) के रूप में रखना भी जायज़ है, सिवाय इसके कि इसे कर्म कारक में रखना बेहतर है; ताकि क्रिया ने जिस पर कार्य किया, उसे उस पर जोड़ा जाए जिस पर क्रिया ने कार्य किया। यह अल-खलील और सिबावैह का विचार है (4)।

और "इमाम": वह मार्गदर्शक पुस्तक जो एक प्रमाण है। मुजाहिद, कतादह और इब्न ज़ैद ने कहा: उनका तात्पर्य लौहे महफ़ूज़ (सुरक्षित पट्टिका) से है। एक समूह ने कहा: उनका तात्पर्य कर्मों की पुस्तकों (सहाइफ़ अल-अमाल) से है (5)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {और उनके सामने एक उदाहरण प्रस्तुत करें: बस्ती के लोग, जब उनके पास संदेशवाहक आए - [13] जब हमने उनकी ओर दो भेजे लेकिन उन्होंने उन दोनों को झुठला दिया, तो हमने तीसरे के साथ (उन्हें) शक्ति दी, और उन्होंने कहा, "निस्संदेह, हम तुम्हारी ओर भेजे गए संदेशवाहक हैं।" [14] उन्होंने कहा, "तुम हमारे जैसे मनुष्यों के सिवा कुछ नहीं हो, और रहमान ने कोई चीज़ अवतरित नहीं की है। तुम केवल झूठ बोल रहे हो।" [15] उन्होंने कहा, "हमारा रब जानता है कि हम तुम्हारी ओर भेजे गए संदेशवाहक हैं, [16] और हमारे ऊपर स्पष्ट रूप से पहुँचा देने के सिवा कुछ नहीं है।" [17] उन्होंने कहा, "निस्संदेह, हम तुम्हें एक अपशकुन समझते हैं। यदि तुम बाज़ न आए, तो हम तुम्हें अवश्य ही पत्थर मारेंगे, और तुम्हें हमारी ओर से दुखद यातना

पहुँचेगी।" [18] उन्होंने कहा, "तुम्हारा अपशकुन तुम्हारे अपने साथ है। क्या इसलिए कि तुम्हें याद दिलाया गया? बल्कि तुम मर्यादा का उल्लंघन करने वाले लोग हो।" [19]}

अल्लाह तआला का फरमान है: {और उनके सामने एक उदाहरण प्रस्तुत करें: बस्ती के लोग, जब उनके पास संदेशवाहक आए} यह बस्ती है...

(1) सुनन इब्न माजाह (1413)। इसकी हदीस की श्रृंखला कमज़ोर है जैसा कि अल-बुसीरी ने मिसबाह अल-जुजाजह 1/252 में उल्लेख किया है। उनका कहना: 'युजम्मा' शद्दा के साथ, यानी: उसमें जुमे की नमाज़ पढ़ी जाती है। अन-निहाया (जमअ)। (2) अल-मुफहिम 2/292। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/448। (4) इराब अल-क़ुरान अन-नहहास 3/387 द्वारा। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/448।

۴۲۲ سورۃ یس: آیات ۱۲ - ۱۹

اور ابن ماجہ نے حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "آدمی کی اپنے گھر میں نماز ایک نماز کے برابر ہے، اور قبائل کی مسجد میں اس کی نماز پچیس نمازوں کے برابر ہے، اور اس مسجد میں اس کی نماز جس میں جمعہ قائم کیا جاتا ہے پانچ سو نمازوں کے برابر ہے۔" (۱)

چوتھی بات: "دیارکم" (تمہارے گھر) اغراء (ترغیب) کی بنا پر منصوب ہے، یعنی: تم انہی کو لازم پکڑو، اور "تُکتَب" اس حکم کے جواب میں مجزوم ہے۔ (۲)

اور "کلَّ" (ہر چیز) ایک پوشیدہ فعل کی وجہ سے منصوب ہے جس پر "أحصیناہ" دلالت کرتا ہے، گویا اس نے کہا: اور ہم نے ہر اس چیز کو شمار کر لیا جسے ہم نے شمار کیا (۳)۔ اور اس کا مرفوع ہونا بھی جائز ہے مبتدا ہونے کی بنا پر، سوائے اس کے کہ اس کا منصوب ہونا زیادہ بہتر ہے؛ تاکہ جس پر فعل نے عمل کیا اسے اس پر عطف کیا جائے جس پر فعل نے عمل کیا۔ اور یہ خلیل اور سیبویہ کا قول ہے (۴)۔

اور "امام" سے مراد: وہ کتاب ہے جس کی پیروی کی جائے جو کہ حجت ہے۔ اور مجاہد، قتادہ اور ابن زید نے کہا: اس سے مراد لوحِ محفوظ ہے۔ اور ایک گروہ نے کہا: اس سے مراد اعمال نامے ہیں (۵)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَاضْرِبْ لَهُم مَّثَلًا أَصْحَٰبَ الْقَرْيَةِ إِذْ جَاءَهَا الْمُرْسَلُونَ ١٣ إِذْ أَرْسَلْنَا إِلَيْهِمُ اثْنَيْنِ فَكَذَّبُوهُمَا فَعَزَّزْنَا بِثَالِثٍ فَقَالُوا إِنَّا إِلَيْكُم مُّرْسَلُونَ ١٤ قَالُوا مَا أَنتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِّثْلُنَا وَمَا أَنزلَ الرَّحْمَٰنُ مِن شَيْءٍ إِنْ أَنتُمْ إِلَّا تَكْذِبُونَ ١٥ قَالُوا رَبُّنَا يَعْلَمُ إِنَّا إِلَيْكُمْ لَمُرْسَلُونَ ١٦ وَمَا عَلَيْنَا إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ ١٧ قَالُوا إِنَّا

تَطَيَّرْنَا بِكُمْ لَئِن لَّمْ تَنتَهُوا لَنَرْجُمَنَّكُمْ وَلَيَمَسَّنَّكُمْ مِنَّا عَذَابٌ أَلِيمٌ ١٨ قَالُوا طَائِرُكُم مَّعَكُمْ أَئِن ذُكِّرْتُم بَلْ أَنتُمْ قَوْمٌ مُّسْرِفُونَ ١٩﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَاضْرِبْ لَهُم مَّثَلًا أَصْحَٰبَ الْقَرْيَةِ إِذْ جَاءَهَا الْمُرْسَلُونَ﴾ یہ بستی ہے...

(١) سنن ابن ماجہ (١٤١٣)۔ اور اس کی سند ضعیف ہے جیسا کہ بوصیری نے مصباح الزجاجہ ١/ ٢٥٢ میں ذکر کیا۔ ان کا قول: "يُجمَّع" تشدید کے ساتھ، یعنی: اس میں جمعہ کی نماز پڑھی جاتی ہے۔ النہایہ (جمع)۔ (٢) المفہم ٢/ ٢٩٢۔ (٣) المحرر الوجیز ٤/ ٤٤٨۔ (٤) إعراب القرآن للنحاس ٣/ ٣٨٧۔ (٥) المحرر الوجیز ٤/ ٤٤٨۔

Surah Ya-Sin: Verses 13 - 19

423

Antioch (Antakiyah) is the location according to all commentators, as mentioned by Al-Mawardi (1). It was named after the people of Antabis, which is the name of the person who built it, and then it was changed when it was Arabized; as mentioned by Al-Suhayli (2). It is also said: Antakiyah; with a 'T' (Taa) instead of 'T' (Taa').

In it was a Pharaoh named Antiochus son of Antiochus who worshipped idols; this was mentioned by Al-Mahdawi, and narrated by Abu Ja'far al-Nahhas (3) from Ka'b and Wahb. So God sent three messengers to him: they were Sadiq, Saduq, and Shalum was the third. This is the saying of Al-Tabari (4). Others said: Simon and John. Al-Naqqash narrated: Simon and Yahya (5), and they did not mention Sadiq or Saduq.

It is possible that "mathalan" (an example) and "as-haba al-qaryah" (the companions of the city) are two objects of "idrib" (strike/set forth), or "as-haba al-qaryah" is a substitute for "mathalan" meaning: set forth for them a parable like the example (6) of the companions of the city, so the mudaf (possessive construct) was omitted.

He commanded the Prophet ﷺ to warn these polytheists that what befell the disbelievers of the people of the city, to whom three messengers were sent, might also befall them. It was said: Messengers from God originally. And it was said: that Jesus sent them to Antioch to call people to God, and that is His saying: {When We sent to them two}, and the Lord attributed that to Himself because Jesus sent them by the Lord's command, and that was when Jesus was raised to heaven. {But they denied them} It was said: they beat them and imprisoned them. {So We strengthened them with a third} meaning: We strengthened and reinforced the message with a third.

---

(1) In Al-Nukat wal-'Uyun 5/10. (2) In Al-Ta'rif wal-I'lam p. 143, and in it: Antiqas, instead of: Antabis. (3) In Ma'ani al-Qur'an 5/483. (4) In At-Tafsir 19/14. (5) The saying of Al-Naqqash and the saying before it were mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wal-'Uyun 4/10. (6) In (M): "idrib lahum mathala" (set forth for them an example), and in (Z): "idrib lahum mathalan" (set forth for them as an example), and what is confirmed is from the rest of the copies and Mushkil I'rab al-Qur'an 2/601, and the speech is from it. Makki said: the second example is a substitute for the first.

सभी टीकाकारों के अनुसार यह 'अंताकिया' (Antioch) है, जैसा कि अल-मावर्दी (1) ने उल्लेख किया है। इसका नाम 'अंताबीस' के लोगों के नाम पर रखा गया था, जो इसे बनाने वाले का नाम है, फिर अरबीकरण होने पर इसे बदल दिया गया; इसका उल्लेख अल-सुहैली (2) ने किया है। यह भी कहा जाता है: अंताकिया; 'ता' के बजाय 'ता' (Taa) के साथ।

इसमें एक फिरऔन था जिसे अंतायखस बिन अंतायखस कहा जाता था जो मूर्तियों की पूजा करता था; इसका उल्लेख अल-महदवी ने किया है, और अबू जाफर अल-नहस (3) ने काब और वहब से इसका वर्णन किया है। इसलिए अल्लाह ने उसके पास तीन दूत भेजे: वे थे सादिक, सदूक और शालूम तीसरे थे। यह अल-तबरी (4) का कथन है। अन्य लोगों ने कहा: शिमोन (शमऊन) और यूहन्ना। अल-नक्कास ने शिमोन (समआन) और यह्या (5) का वर्णन किया है, और उन्होंने सादिक या सदूक का उल्लेख नहीं किया है।

यह संभव है कि "मसलन" (एक उदाहरण) और "असहाब अल-कराह" (बस्ती वाले) "इदरिब" (बयान करो) के दो कर्म (objects) हों, या "असहाब अल-कराह", "मसलन" का बदल (substitute) हो, अर्थात: उनके लिए एक मिसाल बयान करो बस्ती वालों की मिसाल (6) की तरह, इसलिए मुदाफ (सम्बन्धवाचक शब्द) को हटा दिया गया।

नबी ﷺ को इन मुशरिकों को चेतावनी देने का आदेश दिया गया कि उन पर भी वही बीत सकती है जो उस बस्ती के काफिरों पर बीती थी जिनके पास तीन रसूल (दूत) भेजे गए थे। कहा गया है: मूल रूप से अल्लाह के रसूल। और कहा गया है: ईसा ने उन्हें अल्लाह की ओर बुलाने के लिए अंताकिया भेजा था, और यही अल्लाह का कहना है: {जब हमने उनकी ओर दो रसूल भेजे}, और अल्लाह ने इसे अपनी ओर इसलिए जोड़ा है क्योंकि ईसा ने उन्हें रब (अल्लाह) के आदेश से भेजा था, और यह तब हुआ था जब ईसा को आसमान पर उठा लिया गया था। {फिर उन्होंने उन दोनों को झुठला दिया} कहा गया है: उन्होंने उन दोनों को पीटा और कैद कर लिया। {तो हमने तीसरे के जरिए उन्हें मजबूती दी} अर्थात: हमने तीसरे के जरिए संदेश को शक्तिशाली और मजबूत बना दिया।

(1) अल-नुकात वल-उयून 5/10 में। (2) अल-तारीफ वल-इलाम पृष्ठ 143 में, और उसमें: अंताबीस के बजाय अंतीक़स है। (3) मा'आनी अल-कुरान 5/483 में। (4) अत-तफसीर 19/14 में। (5) अल-नक्कास का कथन और उससे पिछला कथन अल-मावर्दी ने अल-नुकात वल-उयून 4/10 में उल्लेख किया है। (6) (म) में: 'इदरिब लहुम मसाला', और (ज़) में: 'इदरिब लहुम मसलन', और जो प्रमाणित है वह बाकी प्रतियों और 'मुश्किल इ'राब अल-कुरान' 2/601 से है, और भाषण उसी से है। मक्की ने कहा: तो दूसरी मिसाल पहली मिसाल का बदल है।

تمام مفسرین کے قول کے مطابق یہ 'انطاکیہ' ہے، جیسا کہ الماوردی (۱) نے ذکر کیا ہے۔ اسے انطبیس کے لوگوں کی طرف منسوب کیا گیا ہے، جو اسے بنانے والے کا نام ہے، پھر جب اسے عربی میں منتقل کیا گیا تو اس میں تبدیلی کی گئی؛ اسے السہیلی (۲) نے ذکر کیا ہے۔ اور اس کے بارے میں یہ بھی کہا جاتا ہے: انتاکیہ؛ 'ط' کی جگہ 'ت' کے ساتھ۔

اس میں ایک فرعون تھا جسے انطیخس بن انطیخس کہا جاتا تھا، وہ بتوں کی پوجا کرتا تھا؛ اس کا ذکر المہدوی نے کیا ہے، اور ابو جعفر النحاس (۳) نے کعب اور وہب سے اسے روایت کیا ہے۔ پس اللہ نے اس کی طرف تین رسول بھیجے: وہ صادق، صدوق تھے اور شلوم تیسرے تھے۔ یہ طبری (۴) کا قول ہے۔ دوسروں نے کہا: شمعون اور یوحنا۔ اور نقاش نے روایت کیا: سمعان اور یحییٰ (۵)، اور انہوں نے صادق یا صدوق کا ذکر نہیں کیا۔

یہ بھی جائز ہے کہ "مثلاً" اور "اصحاب القریۃ" فعل "اضرب" کے دو مفعول ہوں، یا "اصحاب القریۃ"، "مثلاً" سے بدل ہو، یعنی: ان کے لیے ایک ایسی مثال بیان کرو جیسی مثال (۶) بستی والوں کی ہے، تو مضاف کو حذف کر دیا گیا۔

نبی ﷺ کو ان مشرکین کو ڈرانے کا حکم دیا گیا کہ کہیں ان پر بھی وہی عذاب نہ آ جائے جو اس بستی کے کافروں پر آیا تھا جن کی طرف تین رسول بھیجے گئے تھے۔ کہا گیا: وہ اصلاً اللہ کے بھیجے ہوئے رسول تھے۔ اور یہ بھی کہا گیا: عیسیٰ علیہ السلام نے انہیں اللہ کی طرف دعوت دینے کے لیے انطاکیہ بھیجا تھا، اور یہی اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {جب ہم نے ان کی طرف دو رسول

بھیجے}، اور رب تعالیٰ نے اس کام کی نسبت اپنی طرف کی ہے؛ کیونکہ عیسیٰ علیہ السلام نے انہیں رب کے حکم سے بھیجا تھا، اور یہ اس وقت ہوا تھا جب عیسیٰ علیہ السلام کو آسمان پر اٹھا لیا گیا تھا۔ {پس انہوں نے ان دونوں کو جھٹلا دیا} کہا گیا: انہوں نے ان دونوں کو مارا پیٹا اور قید کر لیا۔ {تو ہم نے تیسرے کے ذریعے انہیں قوت بخشی} یعنی: ہم نے تیسرے رسول کے ذریعے پیغام کو تقویت دی اور مضبوط کیا۔

---

(١) النکت والعیون ٥/١٠ میں۔ (٢) التعریف والإعلام ص ١٤٣ میں، اور اس میں ہے: انطبیس کے بجائے انطیقس۔ (٣) معانی القرآن ٥/٤٨٣ میں۔ (٤) التفسیر ١٩/١٤ میں۔ (٥) نقاش کا قول اور اس سے پہلے والا قول الماوردی نے النکت والعیون ٤/١٠ میں ذکر کیا ہے۔ (٦) نسخہ (م) میں: 'اضرب لہم مثل'، اور (ظ) میں: 'اضرب لہم مثلاً'، اور جو ثابت ہے وہ باقی نسخوں اور مشکل إعراب القرآن ٦٠١/٢ سے ہے، اور عبارت وہیں سے ہے۔ مکی نے کہا: تو دوسری مثال پہلی مثال سے بدل ہے۔

Abu Bakr reported from 'Asim: {Then We strengthened [them] with a third} with a light pronunciation (fa-'azazna), while the rest pronounced it with a double consonant (fa-'azzazna)(1). Al-Jawhari(2) said: Concerning Allah's saying: {Then We strengthened [them] with a third}, it can be pronounced lightly or doubled, meaning: We strengthened and fortified. Al-Asma'i said: Abu 'Amr ibn al-'Ala recited to me these lines by al-Mutalammis:

A strong she-camel, when saddled, her flesh becomes firm, and when she is tied with her girth, she does not make a sound(3).

Meaning: She does not groan. Accordingly, the two readings have the same meaning. It is also said: The light pronunciation means: We overcame and subdued, as in: {and he overpowered me in speech} (4) [Sad: 23]. And the doubling means: We strengthened and increased [their number]. In the story: Jesus sent two messengers to them. They met an old man tending some sheep, who was Habib al-Najjar, the companion of "Ya-Sin". They invited him to God and said: "We are the messengers of Jesus, inviting you to the worship of God." He asked them for a miracle, and they said: "We heal the sick." He had a son who was insane. It is also said: He was bedridden, so they wiped him, and he stood up healthy by the permission of God. So the man believed in God - and it is said he is the one who came from the farthest part of the city running - and news of them spread, and they healed many sick people. The king - who worshipped idols - sent for them to question them. They said: "We are the messengers of Jesus." He said: "What is your sign?" They said: "We heal the blind from birth and the leper, and we heal the sick by the permission of God, and we invite you to worship God alone." The king intended to strike them. Wahb said: He imprisoned them.

(1) Al-Sab'ah p. 539, and Al-Taysir p. 183. (2) In Al-Sihah (word root: 'azz). (3) Gharib al-Hadith by Ibn Qutaybah 2/79, Jamharat al-Lughah 1/290, and Al-Sihah ('azz), and speech from it, and Al-Lisan ('azz). In sources other than Al-Sihah, it is narrated as: "dhamarat" instead of "ruhilat". His saying: "Ajud" refers to a strong, well-built she-camel. Al-Qamus (ajad). "Al-Nis'" is a braided strap in the form of sandal straps used to tie the saddle. Al-Lisan (nas'). (4) Meaning: he defeated me in argument. Tafsir of Abu al-Layth 3/95, and similar words in it. Makki said in Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 2/214: The object is omitted, which is the people they were sent to; the estimation is: "Then We strengthened them with a third," meaning: We overcame them with a third.

आसिम से अबू बक्र ने रिवायत की: {फिर हमने तीसरे [के साथ] उन्हें शक्ति दी} इसे 'तख़फ़ीफ़' (हल्का उच्चारण) के साथ पढ़ा, जबकि बाकियों ने 'तशदीद' (दोहरे व्यंजन) के साथ पढ़ा(1)। अल-जौहरी(2) ने कहा: अल्लाह के कथन: {फिर हमने तीसरे [के साथ] उन्हें शक्ति दी} के बारे में, इसे हल्का या दोहरा पढ़ा जा सकता है, जिसका अर्थ है: हमने शक्ति दी और मज़बूत किया। अल-असमी ने कहा: अबू अम्र इब्न अल-अला ने मुझे अल-मुतलामिस की ये पंक्तियाँ सुनाईं:

एक शक्तिशाली ऊँटनी, जब उस पर काठी रखी जाती है, तो उसका मांस सख्त हो जाता है, और जब उसे उसके तंग (पेटी) से बांधा जाता है, तो वह आवाज़ नहीं करती(3)।

अर्थात: वह कराहती नहीं है। इस आधार पर, दोनों पाठों का अर्थ एक ही है। यह भी कहा गया है: हल्का उच्चारण का अर्थ है: हम ग़ालिब आए और हमने क़ाबू पा लिया, जैसा कि: {और उसने बातचीत में मुझे दबा लिया} (4) [साद: 23]। और 'तशदीद' का अर्थ है: हमने मज़बूत किया और संख्या बढ़ाई। क़िस्से में है: ईसा ने उनके पास दो रसूल भेजे। वे एक बूढ़े आदमी से मिले जो अपनी कुछ भेड़ों को चरा रहा था, वह हबीब अल-नज्जार था, जो "या-सीन" का साथी था। उन्होंने उसे अल्लाह की ओर बुलाया और कहा: "हम ईसा के रसूल हैं, हम तुम्हें अल्लाह की इबादत की ओर बुलाते हैं।" उसने उनसे एक चमत्कार माँगा, तो उन्होंने कहा: "हम बीमारों को ठीक करते हैं।" उसका एक बेटा था जो पागल था। यह भी कहा गया है: वह बिस्तर पर बीमार था, तो उन्होंने उस पर हाथ फेरा और वह अल्लाह के हुक्म से स्वस्थ होकर खड़ा हो गया। तब उस आदमी ने अल्लाह पर ईमान लाया - और कहा जाता है कि वह वही था जो शहर के सबसे दूर के हिस्से से दौड़ता हुआ आया था - और उनकी खबर फैल गई, और उन्होंने कई बीमारों को चंगा किया। राजा ने - जो मूर्तियों की पूजा करता था - उनके बारे में जानने के लिए उन्हें बुलवाया। उन्होंने कहा: "हम ईसा के रसूल हैं।" उसने पूछा: "तुम्हारी निशानी क्या है?" उन्होंने कहा: "हम जन्मजात अंधे और कोढ़ी को ठीक करते हैं, और अल्लाह के हुक्म से बीमारों को चंगा करते हैं, और हम तुम्हें अकेले अल्लाह की इबादत करने की दावत देते हैं।" राजा ने उन्हें मारने का इरादा किया। वहब ने कहा: उसने उन्हें कैद कर लिया।

(1) अल-सबआ पृ. 539, और अल-तयसीर पृ. 183। (2) अल-सिहाह में (अज्ज़)। (3) इब्न कुतैबा द्वारा गरीब अल-हदीस 2/79, जमहरत अल-लुगाह 1/290, और अल-सिहाह (अज्ज़), और उससे

बातचीत, और अल-लिसान (अज्ज़)। अल-सिहाह के अलावा अन्य स्रोतों में यह इस प्रकार वर्णित है: "दमरत" के बजाय "रुहिलत"। उनका कहना है: "अजुद" एक शक्तिशाली, सुगठित ऊँटनी है। अल-कामूस (अजद)। "अल-निस" एक लट जैसी पट्टी है जो सैंडल की पट्टियों के रूप में होती है जिससे काठी को बांधा जाता है। अल-लिसान (नस)। (4) यानी: उसने मुझे बहस में हरा दिया। अबू अल-लैथ की तफ़सीर 3/95, और इसमें इसी तरह के शब्द। मक्की ने अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िरात 2/214 में कहा: कर्म (ऑब्जेक्ट) लुप्त है, जो वे लोग हैं जिनके पास उन्हें भेजा गया था; अनुमान है: "फिर हमने तीसरे के साथ उन्हें प्रबल किया," यानी: हमने तीसरे के साथ उन पर विजय प्राप्त की।

ابوبکر نے عاصم سے روایت کی: ﴿فَعَزَّزْنَا بِثَالِثٍ﴾ تخفیف کے ساتھ (بغیر تشدید کے)، اور باقیوں نے تشدید کے ساتھ پڑھا(١)۔ جوہری(٢) نے کہا: اور اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَعَزَّزْنَا بِثَالِثٍ﴾ تخفیف اور تشدید دونوں کے ساتھ پڑھا جاتا ہے، یعنی: ہم نے قوت دی اور مضبوط کیا۔ اصمعی نے کہا: مجھے ابو عمرو بن العلاء نے متلمس کا یہ شعر سنایا:

ایک مضبوط اونٹنی جب اس پر کجاوہ رکھا جائے تو اس کا گوشت سخت ہو جاتا ہے، اور جب اسے اس کے تنگ (تسمے) سے کسا جائے تو وہ آواز نہیں نکالتی(٣)۔

یعنی: وہ بلبلاتی نہیں ہے۔ اس بنا پر دونوں قرأتیں ایک ہی معنی میں ہیں۔ اور کہا گیا ہے کہ: تخفیف کا مطلب ہے: ہم غالب آگئے اور ہم نے مغلوب کر دیا، اسی سے ہے: ﴿وَعَزَّنِي فِي الْخِطَابِ﴾ (٤) [ص: ٢٣]۔ اور تشدید کا مطلب ہے: ہم نے قوت دی اور تعداد بڑھا دی۔ قصے میں ہے کہ: عیسیٰ علیہ السلام نے ان کی طرف دو رسول بھیجے، تو وہ ایک بوڑھے شخص سے ملے جو اپنی چند بکریاں چرا رہا تھا، اور وہ حبیب نجار "صاحبِ یس" تھے۔ انہوں نے اسے اللہ کی طرف دعوت دی اور کہا: ہم عیسیٰ کے رسول ہیں، ہم تمہیں اللہ کی عبادت کی طرف بلاتے ہیں۔ اس نے ان سے معجزہ طلب کیا، تو انہوں نے کہا: ہم بیماروں کو شفا دیتے ہیں۔ ان کا ایک بیٹا تھا جو دیوانہ تھا۔ اور کہا گیا ہے کہ: وہ بستر پر بیمار تھا، انہوں نے اس پر ہاتھ پھیرا تو وہ اللہ کے حکم سے تندرست ہو کر اٹھ کھڑا ہوا۔ پس وہ شخص اللہ پر ایمان لے آیا - اور کہا جاتا ہے کہ یہ وہی ہے جو شہر کے پرلے کنارے سے دوڑتا ہوا آیا تھا - پھر ان کا چرچا عام ہوگیا، اور انہوں نے بہت سے بیماروں کو شفا دی، تو بادشاہ نے - جو بتوں کی پوجا کرتا تھا - انہیں بلوا بھیجا تاکہ ان کے بارے میں دریافت کرے، انہوں نے کہا: ہم عیسیٰ کے رسول ہیں۔ اس نے پوچھا: تمہارا معجزہ کیا ہے؟ انہوں نے کہا:

ہم مادر زاد اندھے اور کوڑھی کو تندرست کرتے ہیں اور اللہ کے حکم سے بیمار کو شفا دیتے ہیں، اور ہم تمہیں اکیلے اللہ کی عبادت کی دعوت دیتے ہیں۔ پس بادشاہ نے انہیں مارنے کا ارادہ کیا۔ اور وہب نے کہا: اس نے انہیں قید کر دیا۔

(۱) السبعہ ص ۵۳۹، اور التیسیر ص ۱۸۳۔ (۲) الصحاح میں (عزز)۔ (۳) غریب الحدیث لابن قتیبہ ۷۹/۲، اور جمہرۃ اللغہ ۱/ ۲۹۰، اور الصحاح (عزز)، اور اسی سے کلام ہے، اور اللسان (عزز)۔ الصحاح کے علاوہ دیگر مآخذ میں "رحلت" کے بجائے "ضمرت" کی روایت ہے۔ ان کا قول "أُجُدٌ" سے مراد مضبوط اور کسرتی بدن والی اونٹنی ہے۔ القاموس (اجد)۔ اور "النسع" وہ چمڑے کا تسمہ ہے جو جوتے کے تسموں کی طرح گوندھا ہوا ہوتا ہے جس سے کجاوہ کسا جاتا ہے۔ اللسان (نسع)۔ (۴) یعنی: اس نے گفتگو میں مجھ پر غلبہ حاصل کر لیا۔ تفسیر ابی اللیث ۹۵/۳، اور اس میں اسی طرح کی بات ہے۔ اور مکی نے الکشف عن وجوہ القراءات ۲/ ۲۱۴ میں کہا: مفعول محذوف ہے، اور وہ مرسل الیہم (جن کی طرف بھیجا گیا) ہیں، تقدیر ہے: "پس ہم نے تیسرے کے ذریعے ان پر غلبہ دیا"، یعنی: ہم نے تیسرے کے ذریعے ان پر فتح پائی۔

The King whipped them a hundred lashes each. The news reached Jesus, so he sent a third — it is said: Simon Peter, the head of the disciples — to support them. He mixed with the king's entourage until he gained influence over them and they became comfortable with him. They mentioned his conversation to the king, and the king became fond of him. He showed agreement with the king's religion, so the king approved of his way. Then one day, he said to the king: "I have heard that you have imprisoned two men who called you to God. If you were to ask them what is behind their claims?" He replied: "Anger stood between me and questioning them." He said: "If you were to bring them forward." So he ordered that. Simon said to them: "What is your proof for what you claim?" They said: "We heal the blind and the leper." A boy whose eyes were completely flat, like a forehead, was brought. They prayed to their Lord, and the places for eyes split open. They took two balls of clay and placed them in his cheeks, and they became two pupils with which he could see. The king was amazed and said: "There is a boy here who died seven days ago, and I have not buried him yet, waiting for his father to arrive. Can your Lord revive him?" They prayed to God openly, and Simon prayed secretly. The dead boy stood up alive and said to the people: "I have been dead for seven days, and I was cast into seven valleys of fire. I warn you of the state you are in, so believe in God." Then the gates of heaven were opened, and I saw a handsome young man interceding for these three: Simon and his two companions, until God brought me back to life. And I testify that there is no god but God alone, without partner, and that Jesus is the Spirit of God and His Word, and that these are messengers of God. They said to him: "Is this Simon also with them?" He said: "Yes, and he is the best of them." Then Simon informed them that he was a messenger of the Messiah to them. His word influenced the king, so he called him to God. The king believed along with many people, while others disbelieved (1). Al-Qushayri narrated that the king believed, but his people did not, and Gabriel gave a shout, and everyone who remained of the disbelievers died.

And it is narrated that when Jesus ordered them to go to that village, they said: "O Prophet of God, we do not know how to speak their tongues and languages." So he prayed to God for them, and they fell asleep in their place, and when they awoke from their sleep...

(1) Similarly in the Tafsir of Abi al-Layth 3/95, 'Ara'is al-Majalis p. 408, and Tafsir al-Baghawi 4/7-9. Ibn Atiyyah said in Al-Muharrir al-Wajiz 4/449: "What is necessary from the verse is that God Almighty sent two messengers to it, and they called the

people of the village to the worship of God alone, but they belied them. Then God strengthened their matter with a third, and the proof was established against the people of the village."

राजा ने उन दोनों को सौ-सौ कोड़े मारे। यह खबर ईसा (अलैहिस्सलाम) तक पहुँची, तो उन्होंने उनकी सहायता के लिए एक तीसरा व्यक्ति भेजा — कहा जाता है कि वह शमऊन सफ़ा (पीटर) थे, जो हवारियों (शिष्यों) के प्रमुख थे। शमऊन राजा के दरबारियों के साथ मिल गए यहाँ तक कि उनका उन पर प्रभाव हो गया और वे उनसे घुल-मिल गए। उन्होंने राजा से शमऊन की चर्चा की, तो राजा भी उनसे घुल-मिल गया। शमऊन ने राजा के धर्म के प्रति अपनी सहमति दिखाई, जिससे राजा उनके तौर-तरीकों से प्रसन्न हो गया। फिर एक दिन उन्होंने राजा से कहा: "मुझे पता चला है कि आपने दो आदमियों को कैद किया है जिन्होंने आपको अल्लाह की ओर बुलाया है। क्या ही अच्छा होता यदि आप उनसे उनके दावों के बारे में पूछते।" राजा ने कहा: "क्रोध मेरे और उनके बीच पूछताछ में बाधक बना।" शमऊन ने कहा: "यदि आप उन्हें उपस्थित करवाएँ।" तो राजा ने आदेश दिया। शमऊन ने उनसे पूछा: "तुम्हारे पास अपने दावे का क्या प्रमाण है?" उन्होंने कहा: "हम जन्मजात अंधे और कोढ़ी को ठीक करते हैं।" फिर एक ऐसे लड़के को लाया गया जिसकी आँखें नहीं थीं, आँखों का स्थान माथे की तरह समतल था। उन दोनों ने अपने रब से दुआ की, तो आँखों का स्थान खुल गया। उन्होंने मिट्टी की दो गोलियाँ लीं और उन्हें उसके गालों (आँखों के गड्ढों) में रख दिया, जिससे वे दो पुतलियाँ बन गईं जिनसे वह देखने लगा। राजा चकित रह गया और कहा: "यहाँ एक लड़का है जो सात दिन पहले मर गया था और मैंने उसे उसके पिता के आने तक दफन नहीं किया है, क्या तुम्हारा रब उसे जीवित कर सकता है?" उन दोनों ने खुल्लम-खुल्ला अल्लाह से दुआ की, और शमऊन ने गुप्त रूप से दुआ की। वह मृत व्यक्ति जीवित होकर खड़ा हो गया और लोगों से कहा: "मैं सात दिन पहले मर गया था, और मुझे आग की सात घाटियों में डाल दिया गया था। मैं तुम्हें आगाह करता हूँ कि तुम जिस स्थिति में हो उससे बचो और अल्लाह पर विश्वास लाओ। फिर स्वर्ग के द्वार खुल गए, और मैंने एक सुंदर मुख वाले युवक को इन तीनों — शमऊन और उनके दो साथियों — के लिए सिफारिश करते हुए देखा, यहाँ तक कि अल्लाह ने मुझे जीवित कर दिया। और मैं गवाही देता हूँ कि अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं, वह अकेला है, उसका कोई साथी नहीं, और ईसा अल्लाह की रूह और उसका शब्द हैं, और ये अल्लाह के रसूल हैं।" लोगों ने उससे पूछा: "क्या यह शमऊन भी उनके साथ है?" उसने कहा: "हाँ, और वह उनमें सबसे श्रेष्ठ है।" तब शमऊन ने उन्हें बताया कि वह उनकी ओर मसीह (ईसा अलैहिस्सलाम) का भेजा हुआ रसूल है। उनकी बात का राजा पर प्रभाव पड़ा और उन्होंने उसे अल्लाह की ओर बुलाया। राजा और उसके बहुत से लोगों ने ईमान लाया, जबकि अन्य

लोगों ने इनकार कर दिया (1)। अल-कुशैरी ने वर्णन किया है कि राजा ने तो ईमान लाया लेकिन उसकी कौम ने नहीं, और जिब्रईल (अलैहिस्सलाम) ने एक ऐसी चीख मारी कि बचे हुए सभी काफिर मर गए।

और यह भी वर्णित है कि जब ईसा (अलैहिस्सलाम) ने उन्हें उस बस्ती में जाने का आदेश दिया, तो उन्होंने कहा: "ऐ अल्लाह के नबी, हम उनकी बोलियाँ और भाषाएँ बोलना नहीं जानते।" तो उन्होंने उनके लिए अल्लाह से दुआ की और वे अपने स्थान पर सो गए, फिर जब वे अपनी नींद से जागे...

(1) इसी तरह का वर्णन तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/95, अराइस अल-मजालिस पृ. 408, और तफ़सीर अल-बगवी 4/7-9 में है। इब्न अतिया ने अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ 4/449 में कहा: "आयत से यह स्पष्ट है कि अल्लाह तआला ने उनकी ओर दो रसूल भेजे, जिन्होंने बस्ती वालों को अकेले अल्लाह की इबादत की ओर बुलाया, लेकिन उन्होंने उन्हें झुठला दिया। फिर अल्लाह ने तीसरे के माध्यम से उनके काम को सुदृढ़ किया, और बस्ती वालों पर प्रमाण स्थापित हो गया।"

بادشاہ نے ان دونوں کو سو سو کوڑے مارے۔ یہ خبر عیسیٰ (علیہ السلام) تک پہنچی تو انہوں نے ان کی مدد کے لیے تیسرا شخص بھیجا — کہا جاتا ہے کہ وہ شمعون صفا تھے جو حواریوں کے سردار تھے — تاکہ ان کی مدد کریں۔ وہ بادشاہ کے حواریوں اور مصاحبوں کے ساتھ گھل مل گئے یہاں تک کہ ان پر قابو پا لیا اور وہ ان سے مانوس ہو گئے۔ انہوں نے بادشاہ سے ان کا ذکر کیا تو بادشاہ بھی ان سے مانوس ہو گیا۔ انہوں نے بادشاہ کے دین میں اس کی موافقت ظاہر کی، تو بادشاہ ان کے طریقے سے راضی ہو گیا۔ پھر ایک دن انہوں نے بادشاہ سے کہا: "مجھے معلوم ہوا ہے کہ آپ نے دو آدمیوں کو قید کر رکھا ہے جنہوں نے آپ کو اللہ کی طرف بلایا ہے، کاش آپ ان سے پوچھتے کہ ان کے پاس کیا ہے۔" بادشاہ نے کہا: "غصہ میرے اور ان سے پوچھ گچھ کے درمیان حائل رہا۔" انہوں نے کہا: "اگر آپ انہیں حاضر کریں،" تو بادشاہ نے اس کا حکم دیا۔ شمعون نے ان سے کہا: "تمہارے پاس اپنے دعوے کی کیا دلیل ہے؟" انہوں نے کہا: "ہم اندھے اور کوڑھی کو تندرست کرتے ہیں۔" پھر ایک ایسا لڑکا لایا گیا جس کی آنکھیں مٹی ہوئی تھیں، آنکھوں کی جگہ ماتھے کی طرح برابر تھی۔ ان دونوں نے اپنے رب سے دعا کی تو آنکھوں کی جگہ پھٹ گئی، انہوں نے مٹی کی دو گولیاں لیں اور انہیں اس کے گالوں (آنکھوں کے حلقوں) میں رکھ دیا تو وہ دو پتلیاں بن گئیں جن سے وہ دیکھنے لگا۔ بادشاہ حیران ہوا اور کہا: "یہاں ایک لڑکا ہے جو سات دن پہلے مر گیا تھا اور میں نے اسے ابھی تک دفن نہیں کیا تاکہ اس کا باپ آ جائے، کیا تمہارا رب اسے زندہ کر سکتا ہے؟" ان دونوں نے علانیہ اللہ سے دعا کی اور شمعون نے پوشیدہ طور پر دعا کی، تو وہ مردہ زندہ ہو کر کھڑا ہو گیا۔ اس نے لوگوں سے کہا: "میں سات دن پہلے مر گیا تھا، مجھے آگ کی سات وادیوں میں ڈال دیا گیا تھا، میں تمہیں اس سے ڈراتا ہوں جس

میں تم ہو، پس اللہ پر ایمان لاؤ۔ پھر آسمان کے دروازے کھولے گئے اور میں نے ایک حسین چہرے والے جوان کو دیکھا جو ان تینوں — شمعون اور ان کے دو ساتھیوں — کے لیے سفارش کر رہا تھا، یہاں تک کہ اللہ نے مجھے زندہ کر دیا۔ اور میں گواہی دیتا ہوں کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں وہ اکیلا ہے اس کا کوئی شریک نہیں، اور بے شک عیسیٰ اللہ کی روح اور اس کا کلمہ ہیں، اور یہ کہ یہ اللہ کے رسول ہیں۔" لوگوں نے اس سے کہا: "اور کیا یہ شمعون بھی ان کے ساتھ ہے؟" اس نے کہا: "ہاں، اور وہ ان میں سب سے بہتر ہے۔" تب شمعون نے انہیں بتایا کہ وہ ان کی طرف مسیح کے رسول ہیں، بادشاہ پر ان کی بات کا اثر ہوا تو انہوں نے اسے اللہ کی طرف بلایا۔ بادشاہ اور اس کی قوم کے بہت سے لوگ ایمان لے آئے اور دوسروں نے کفر کیا (۱)۔ القشیری نے روایت کیا ہے کہ بادشاہ ایمان لے آیا اور اس کی قوم ایمان نہ لائی، اور جبرائیل نے ایک چیخ ماری جس سے باقی تمام کافر مر گئے۔

اور روایت ہے کہ جب عیسیٰ (علیہ السلام) نے انہیں اس بستی کی طرف جانے کا حکم دیا تو انہوں نے کہا: "اے اللہ کے نبی، ہم ان کی زبانیں بولنا نہیں جانتے۔" تو انہوں نے ان کے لیے دعا کی اور وہ اپنی جگہ سو گئے، پھر جب وہ اپنی نیند سے بیدار ہوئے...

(۱) اسی طرح تفسیر ابی اللیث ۳/۹۵، اور عرائس المجالس ص ۴۰۸، اور تفسیر البغوی ۷/۴ - ۹ میں ہے۔ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۴/۴۴۹ میں کہا: "آیت سے یہ ظاہر ہے کہ اللہ تعالیٰ نے ان کی طرف دو رسول بھیجے، جنہوں نے بستی والوں کو اکیلے اللہ کی عبادت کی طرف بلایا لیکن انہوں نے انہیں جھٹلا دیا، تو اللہ نے ان کے معاملے کو تیسرے سے مضبوط کیا، اور بستی والوں پر حجت قائم ہو گئی۔"

The angels carried them and cast them into the land of Antioch. Each of them spoke to his companion in the language of the people. This is the saying of the Almighty: "And We supported him with the Pure Spirit" [Al-Baqarah: 253]. They all said: "Indeed, we are messengers to you." They replied: "You are but human beings like us," eating food and walking in the markets, "and the Most Merciful has not revealed anything" that He commands or forbids, "you are doing nothing but lying" in your claim of messengership. The messengers said: "Our Lord knows that we are indeed messengers to you," even if you disbelieve us, "and our duty is only the clear notification" that God is One. "They said" to them: "Indeed, we consider you a bad omen," meaning: we have become wretched because of you.

Muqatil said: Rain was withheld from them for three years, so they said: This is because of your ill omen (1). It is said that they remained warning them for ten years.

"If you do not desist" from warning us, "we will surely stone you." Al-Farra (2) said: We will surely kill you. He said: Generally, "stoning" in the Quran means killing. Qatada said: It is literally stoning with stones (3). It is also said: We will surely abuse you, and all this has been mentioned before (4).

"And there will surely touch you from us a painful punishment." It was said: it is killing. And it was said: it is painful torture. And it was said: it is painful torture before killing, such as flaying, cutting, and crucifixion.

The messengers said: "Your ill omen is with you," meaning: your bad luck is with you, i.e., your portion of good and evil is with you and stays around your necks, and it is not from our ill omen; Ad-Dahhak said this (5). Qatada said: your deeds are with you (6). Ibn Abbas: It means provisions and destinies follow you (7). Al-Farra (8):

(1) Mentioned by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 4/449. Ibn Atiyyah said: It is more apparent that their "tatayyur" (seeing a bad omen) was due to the difference of word and the tribulation of people that entered their village, and this is similar to the Quraish's bad omen regarding Muhammad (PBUH). (2) In Ma'ani al-Quran 2/374. (3) Narrated by al-Tabari 19/416-417. (4) 11/201. (5) Mentioned by al-Baghawi 4/9. (6) Narrated by al-Tabari 19/417. (7) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 5/485. (8) In Ma'ani al-Quran 2/374.

और फरिश्तों ने उन्हें उठाया और अंताकिया की भूमि में डाल दिया। उनमें से हर एक ने अपने साथी से वहां के लोगों की भाषा में बात की। यही अल्लाह तआला का कहना है: "और हमने पवित्र आत्मा (रूह-उल-कुदुस) के साथ उसका समर्थन किया" [अल-बक़रह: 253]। उन सबने कहा: "वास्तव में, हम तुम्हारी ओर भेजे गए संदेशवाहक हैं।" उन्होंने कहा: "तुम हमारे जैसे ही मनुष्य हो," भोजन खाते हो और बाजारों में चलते हो, "और रहमान (परम कृपालु) ने कुछ भी नहीं उतारा है" जिसके लिए वह आदेश देता हो या जिससे मना करता हो, "तुम केवल झूठ बोल रहे हो" अपने संदेशवाहक होने के दावे में। संदेशवाहकों ने कहा: "हमारा रब जानता है कि हम वास्तव में तुम्हारी ओर भेजे गए संदेशवाहक हैं," चाहे तुम हमें झुठलाओ, "और हमारी जिम्मेदारी तो केवल स्पष्ट रूप से पहुँचा देना है" कि अल्लाह एक है। "उन्होंने" उनसे कहा: "वास्तव में, हम तुम्हें अपशकुन मानते हैं," यानी: तुम्हारी वजह से हम पर विपत्ति आई है।

मुक़ातिल ने कहा: उनके लिए तीन साल तक बारिश रोक दी गई थी, तो उन्होंने कहा: यह तुम्हारे अपशकुन के कारण है (1)। कहा जाता है कि वे दस साल तक उन्हें चेतावनी देते रहे।

"यदि तुम बाज न आए" हमें चेतावनी देने से, "तो हम निश्चित रूप से तुम्हें पथराव (संगसार) करेंगे।" अल-फर्रा (2) ने कहा: हम निश्चित रूप से तुम्हें मार डालेंगे। उन्होंने कहा: कुरान में "रज्म" (पथराव) का सामान्य अर्थ हत्या है। क़तादा ने कहा: इसका अर्थ शाब्दिक पथराव है (3)। और यह भी कहा गया है: हम तुम्हें अपशब्द कहेंगे, और यह सब पहले बताया जा चुका है (4)।

"और तुम्हें हमारी ओर से दुखद यातना पहुँचकर रहेगी।" कहा गया है: यह हत्या है। और कहा गया है: यह दर्दनाक प्रताड़ना है। और कहा गया है: यह हत्या से पहले की दर्दनाक प्रताड़ना है, जैसे खाल उतारना, काटना और सूली पर चढ़ाना।

संदेशवाहकों ने कहा: "तुम्हारा अपशकुन तुम्हारे साथ है," यानी: तुम्हारा दुर्भाग्य तुम्हारे साथ है, अर्थात: भलाई और बुराई का तुम्हारा हिस्सा तुम्हारे साथ है और तुम्हारी गर्दन में है, और यह हमारे अपशकुन से नहीं है; अद-दह्हाक ने यह कहा (5)। क़तादा ने कहा: तुम्हारे कर्म तुम्हारे साथ हैं (6)। इब्न अब्बास: इसका अर्थ है कि जीविका और तक़दीरें तुम्हारे पीछे लगी हैं (7)। अल-फर्रा (8):

(1) इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/449 में इसका उल्लेख किया है। इब्न अतिय्या ने कहा: यह स्पष्ट है कि इन लोगों का "ततय्युर" (अपशकुन मानना) उनके गांव में मतभेद और लोगों के

फितने में पड़ने के कारण था, और यह कुरैश द्वारा मुहम्मद (सल्ल.) के बारे में अपशकुन मानने जैसा ही है। (2) मा'नी अल-कुरान 2/374 में। (3) इसे अल-तबरी 19/416-417 ने उद्धृत किया है। (4) 11/201. (5) अल-बग़वी 4/9 द्वारा उल्लेखित। (6) इसे अल-तबरी 19/417 ने उद्धृत किया है। (7) मा'नी अल-कुरान, अन-नहहास 5/485। (8) मा'नी अल-कुरान 2/374 में।

اور فرشتوں نے انہیں اٹھایا اور انطاکیہ کی سرزمین پر ڈال دیا، تو ان میں سے ہر ایک نے اپنے ساتھی سے وہاں کے لوگوں کی زبان میں کلام کیا، یہی اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَأَيَّدْنَهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ﴾ [البقرہ: ۲۵۳] تو ان سب نے کہا: ﴿إِنَّا إِلَيْكُمْ مُرْسَلُونَ﴾۔ انہوں نے کہا: ﴿مَا أَنتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِّثْلُنَا﴾ تم کھانا کھاتے ہو اور بازاروں میں چلتے پھرتے ہو ﴿وَمَا أَنزَلَ الرَّحْمَنُ مِن شَيْءٍ﴾ جس کا وہ حکم دے یا جس سے منع کرے ﴿إِنْ أَنتُمْ إِلَّا تَكْذِبُونَ﴾ اپنی رسالت کے دعویٰ میں۔ تو رسولوں نے کہا: ﴿رَبُّنَا يَعْلَمُ إِنَّا إِلَيْكُمْ لَمُرْسَلُونَ﴾ اگرچہ تم ہمیں جھٹلاؤ، ﴿وَمَا عَلَيْنَا إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ﴾ کہ اللہ ایک ہے، یہ واضح طور پر پہنچا دینا ہی ہماری ذمہ داری ہے۔ انہوں نے ان سے ﴿قَالُوا﴾ کہا: ﴿إِنَّا تَطَيَّرْنَا بِكُمْ﴾ یعنی: تمہاری وجہ سے ہم پر نحوست آئی ہے۔

مقاتل نے کہا: ان سے تین سال تک بارش روک لی گئی تھی، تو انہوں نے کہا: یہ تمہاری نحوست کی وجہ سے ہے(۱)۔ اور کہا جاتا ہے کہ وہ انہیں دس سال تک ڈراتے رہے۔

﴿لَئِن لَّمْ تَنتَهُوا﴾ اگر تم ہمیں ڈرانے سے باز نہ آئے ﴿لَنَرْجُمَنَّكُمْ﴾۔ فراء(۲) نے کہا: ہم تمہیں ضرور قتل کر دیں گے۔ انہوں نے کہا: قرآن میں عام طور پر رجم کا مطلب قتل کرنا ہوتا ہے۔ اور قتادہ نے کہا: یہ اپنے اصل معنی یعنی پتھروں سے مارنے (رجم) کے معنی میں ہے(۳)۔ اور کہا گیا: ہم تمہیں ضرور برا بھلا کہیں گے، اور یہ سب پہلے گزر چکا ہے(۴)۔

﴿وَلَيَمَسَّنَّكُم مِّنَّا عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾ کہا گیا: یہ قتل ہے۔ اور کہا گیا: یہ دردناک عذاب ہے۔ اور کہا گیا: یہ قتل سے پہلے کا دردناک عذاب ہے، جیسے کھال اتارنا، ہاتھ پاؤں کاٹنا اور سولی پر چڑھانا۔

رسولوں نے کہا: ﴿طَٰٓئِرُكُمۡ مَعَكُمۡ﴾ یعنی: تمہاری نحوست تمہارے ساتھ ہے، یعنی: تمہارا خیر و شر کا حصہ تمہارے ساتھ ہے اور تمہاری گردنوں میں لازم ہے، اور یہ ہماری نحوست سے نہیں ہے؛ یہ ضحاک کا قول ہے(۵)۔ اور قتادہ نے کہا: تمہارے اعمال تمہارے ساتھ ہیں(۶)۔ ابن عباس: اس کا مطلب ہے کہ رزق اور تقدیریں تمہارے پیچھے لگی ہوئی ہیں(۷)۔ فراء(۸):

(۱) اسے ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۴/ ۴۴۹ میں ذکر کیا ہے۔ ابن عطیہ نے کہا: ظاہر یہ ہے کہ ان لوگوں کی بدفالی (تطیر) ان کی بستی میں کلام کے اختلاف اور لوگوں کے فتنے میں پڑنے کی وجہ سے تھی، اور یہ قریش کے محمد ﷺ سے بدفالی لینے کی طرح ہی ہے۔ (۲) معانی القرآن ۲/ ۳۷۴ میں۔ (۳) اسے طبری نے ۱۹/ ۴۱۶ - ۴۱۷ میں روایت کیا ہے۔ (۴) ۱۱/ ۲۰۱۔ (۵) اسے بغوی نے ۴/ ۹ میں ذکر کیا ہے۔ (۶) اسے طبری نے ۱۹/ ۴۱۷ میں روایت کیا ہے۔ (۷) معانی القرآن للنحاس ۵/ ۴۸۵۔ (۸) معانی القرآن ۲/ ۳۷۴ میں۔

"Your omen is with you": [meaning] your provision and your deeds, and the meaning is the same. Al-Hasan recited: "at-tayrukum" meaning: your bad omen (1).

{If you are reminded} Qatada said: If you are reminded, you consider it a bad omen (2). There are nine ways of reciting it: The people of Medina recited: "a-in dhukkirtum" with a lightened second hamza. The people of Kufa recited: "a-in" with both hamzas clearly pronounced. The third way: "aa-in dhukkirtum" with two hamzas and an alif between them, the alif was inserted to avoid joining two hamzas. The fourth way: "a-a-in" with a hamza followed by an alif, and after the alif a softened hamza (3).

The fifth reading: "aa-an" with two open hamzas and an alif between them. The sixth way: "a-an" with two clearly pronounced open hamzas. Al-Farra' related that this is the reading of Abu Razin (4).

I say: Al-Tha'labi related it from Zirr bin Hubaysh and Ibn al-Sumayfa'.

'Isa bin 'Umar and Al-Hasan al-Basri recited: "They said, 'Your omen is with you where you are reminded'" meaning "wherever". Yazid bin al-Qa'qa', Al-Hasan, and Talha recited: "dhakartum" with the lighter pronunciation [without shadda on the kaf]; Al-Nahhas mentioned all of this (5).

Al-Mahdawi mentioned from Talha bin Musarrif and 'Isa al-Hamadani: "Aan dhukkirtum" with prolongation (madd), based on the interrogative hamza entering upon an open hamza. Al-Majishun: "an dhukkirtum" with a single hamza.

---

(1) Al-Kashshaf 3/318. Al-Samin said in Al-Durr al-Masun 9/252: "at-tayrukum" is the verbal noun of "ittayyara," which is originally "tatayyara." When assimilation was intended, the 'ta' was changed to 'ta' (emphatic), made vowelless, and a connecting hamza was brought in, so it became "ittayyara," and its verbal noun would be "ittayyaran." Al-Samin mentioned that it was reported from Al-Hasan: "tayrukum," and said: It is most likely that it is this one, but it was misread by the viewer who thought it was a verbal noun, thinking that the alif of "qaloo" (they said) was a connecting hamza. (2) Reported similarly by Al-Tabari 19/418 - 419. (3) Nafi', Ibn Kathir, Abu 'Amru, Ruways, and Abu Ja'far recited by easing the second hamza; Qalun and Abu 'Amru insert an alif between them, as does Abu Ja'far except he opens the second one. Hisham recited by clearly pronouncing both hamzas with and without insertion, and the rest with clear pronunciation and without insertion. See At-Taysir p.

32, and An-Nashr 1/370. (4) Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra' 2/374, and it is in the irregular recitations p. 125. (5) In I'rab al-Qur'an 3/388. Ibn Khalawayh mentioned it in the irregular recitations p. 125, and Ibn Jinni in Al-Muhtasib 2/205 from Al-A'mash that he recited: "ayna dhukkirtum". Ibn Jinni said: It is as if he said: Where you were mentioned, or where you were found, your ill omen was found with you.

सूरह या-सीन: आयत 13 - 19 427

"तुम्हारा शगुन तुम्हारे साथ है": [अर्थ] तुम्हारी रोज़ी और तुम्हारे कर्म, और अर्थ एक ही है। अल-हसन ने पढ़ा: "अत-तय्युकुम" यानी: तुम्हारा अपशगुन (1)।

{यदि तुम्हें याद दिलाया जाए} कतादा ने कहा: यदि तुम्हें याद दिलाया जाए, तो तुम उसे अपशगुन समझते हो (2)। इसे पढ़ने के नौ तरीके हैं: मदीना वालों ने पढ़ा: "अ-इन ज़ुक्किरतुम" दूसरी हमज़ा को हल्का करके। कूफ़ा वालों ने पढ़ा: "अ-इन" दोनों हमज़ा को स्पष्ट रूप से उच्चारित करके। तीसरा तरीका: "आ-इन ज़ुक्किरतुम" दो हमज़ा के साथ जिनके बीच एक अलिफ़ है, दो हमज़ा को साथ जोड़ने से बचने के लिए अलिफ़ डाला गया। चौथा तरीका: "अ-आ-इन" एक हमज़ा के बाद एक अलिफ़, और अलिफ़ के बाद एक नरम हमज़ा (3)।

पाँचवीं रीडिंग: "आ-अन" दो खुली हमज़ा के साथ और उनके बीच एक अलिफ़। छठा तरीका: "अ-अन" दो स्पष्ट रूप से उच्चारित खुली हमज़ा। अल-फ़र्रा ने उल्लेख किया कि यह अबू रज़ीन का पाठ है (4)।

मैंने कहा: अल-थलाबी ने इसे ज़िर बिन हुबैश और इब्न अल-सुमैफ़ा से वर्णित किया है।

ईसा बिन उमर और अल-हसन अल-बसरी ने पढ़ा: "उन्होंने कहा, 'तुम्हारा शगुन तुम्हारे साथ है जहाँ तुम्हें याद दिलाया गया है'" अर्थ "जहाँ भी"। यज़ीद बिन अल-काका, अल-हसन और तल्हा ने पढ़ा: "ज़करतुम" हल्के उच्चारण के साथ [कफ़ पर शद्दा के बिना]; अल-नहस ने इन सबका उल्लेख किया है (5)।

अल-महदवी ने तल्हा बिन मुसर्रिफ़ और ईसा अल-हमदानी से उल्लेख किया: "आन ज़ुक्किरतुम" खिंचाव (मद) के साथ, इस आधार पर कि प्रश्नवाचक हमज़ा एक खुली हमज़ा पर आया है। अल-माजीशुन: "अन ज़ुक्किरतुम" एक हमज़ा के साथ।

---

(1) अल-कश्शाफ़ 3/318। अल-समीन ने अल-दुर्र अल-मसून 9/252 में कहा: «अत-तय्युकुम» «इत्तय्यरा» का कृदंत (मस्दर) है, जो मूल रूप से «ततय्यरा» था। जब इसका संधि (इदगाम) करना चाहा गया, तो 'ता' को 'त' (भारी ता) में बदल दिया गया और उसे स्वर रहित कर दिया गया और एक जोड़ने वाली हमज़ा (हमज़तुल वस्ल) लाई गई, तो यह «इत्तय्यरा» हो गया, इसलिए इसका कृदंत «इत्तय्यरन» होगा। अल-समीन ने उल्लेख किया कि अल-हसन से रिवायत है: «तय्युकुम», और कहा:

ज़्यादा संभावना यही है कि यह यही है, लेकिन देखने वाले से गलती हुई और उसने इसे कृदंत समझ लिया, यह सोचते हुए कि «कालू» का अलिफ़ हमज़तुल वस्ल है। (2) अल-तबरी 19/418 - 419 द्वारा इसी तरह से उद्धृत। (3) नाफ़ि, इब्न कसीर, अबू अमरू, रुवैस और अबू जाफ़र ने दूसरी हमज़ा को आसान बनाकर पढ़ा; कालून और अबू अमरू उनके बीच एक अलिफ़ डालते हैं, और अबू जाफ़र भी, सिवाय इसके कि वह दूसरे को खोलते हैं। हिशाम ने अलिफ़ डालने और न डालने दोनों के साथ स्पष्ट रूप से दोनों हमज़ा को उच्चारित किया, और बाकी ने अलिफ़ न डालते हुए स्पष्ट उच्चारण के साथ पढ़ा। देखें अल-तयसीर पृ. 32, और अन-नश्र 1/370। (4) अल-फ़र्रा द्वारा मानी अल-कुरान 2/374, और यह असामान्य पाठ (शज़) में है पृ. 125। (5) इराब अल-कुरान 3/388 में। इब्न खलवैह ने असामान्य पाठ पृ. 125 में इसका उल्लेख किया है, और इब्न जिन्नी ने अल-मुहतासिब 2/205 में अल-अमाश से रिवायत की है कि उन्होंने पढ़ा: "ऐना ज़ुक्किरतुम"। इब्न जिन्नी ने कहा: ऐसा लगता है जैसे उन्होंने कहा: जहाँ तुम्हारा उल्लेख किया गया, या जहाँ तुम पाए गए, तुम्हारा अपशगुन तुम्हारे साथ पाया गया।

سورہ یٰسین: آیات ۱۳ - ۱۹ ۴۲۷

"طائرکم معکم": تمہارا رزق اور تمہارا عمل، اور معنی ایک ہی ہے۔ اور حسن نے "اطیرکم" پڑھا ہے یعنی: تمہاری بدشگونی (۱)۔

﴿أَين ذُكرتُمْ﴾ قتادہ نے کہا: اگر تمہیں نصیحت کی جائے تو تم بدشگونی لیتے ہو (۲)۔ اور اس میں قرات کی نو صورتیں ہیں: اہل مدینہ نے "أئن ذُكرتم" دوسری ہمزہ کی تخفیف کے ساتھ پڑھا ہے۔ اور اہل کوفہ نے "أئِن" دونوں ہمزہ کی تحقیق (واضح ادائیگی) کے ساتھ پڑھا ہے۔ تیسری صورت: "أأإن ذكرتم" دو ہمزہ جن کے درمیان الف ہے، الف کو دو ہمزہ کے درمیان جمع ہونے کی کراہت کی وجہ سے داخل کیا گیا ہے۔ چوتھی صورت: "أاإن" ایک ہمزہ کے بعد الف اور الف کے بعد ایک مخفف ہمزہ (۳)۔

پانچویں قرات: "أأأن" دو ہمزہ مفتوحہ (زبر والے) جن کے درمیان الف ہے۔ اور چھٹی صورت: "أأن" دو واضح مفتوح ہمزہ کے ساتھ فرا نے حکایت کی ہے کہ یہ ابورزین کی قرات ہے (۴)۔

میں کہتا ہوں: اور ثعلبی نے اسے زر بن حبیش اور ابن سمیفع سے نقل کیا ہے۔

اور عیسیٰ بن عمر اور حسن بصری نے "قالوا طائركم معكم أين ذُكرتم" "حيث" (جہاں) کے معنی میں پڑھا ہے۔ اور یزید بن قعقاع، حسن اور طلحہ نے "ذكّرتم" تخفیف (کاف پر شد کے بغیر) کے ساتھ پڑھا ہے؛ نحاس نے ان سب کا ذکر کیا ہے (۵)۔

اور مہدوی نے طلحہ بن مصرف اور عیسیٰ ہمدانی سے ذکر کیا: "آن ذُكرتم" مد کے ساتھ، اس بنیاد پر کہ ہمزہ استفہام ہمزہ مفتوحہ پر داخل ہوا۔ ماجشون: "أن ذكرتم" ایک ہمزہ کے ساتھ۔

(١) الكشاف ٣/٣١٨۔ سمین نے الدر المصون ٩/٢٥٢ میں کہا: «اطیرکم» مصدر ہے «اطیّر» کا جس کی اصل «تطیّر» ہے، پس جب اس کے ادغام کا ارادہ کیا گیا تو تاء کو طاء سے بدل دیا گیا اور اسے ساکن کر دیا گیا اور ہمزہ وصل لایا گیا تو یہ «اطیّر» ہو گیا، پس اس کا مصدر «اطیّراً» ہوگا۔ اور سمین نے ذکر کیا کہ حسن سے مروی ہے: «طیّرکم»، اور کہا: غالب گمان یہ ہے کہ یہ یہی ہے، اور دیکھنے والے کو التباس ہوا اور اس نے اسے مصدر سمجھ لیا، یہ گمان کرتے ہوئے کہ «قالوا» کا الف ہمزہ وصل ہے۔ (٢) اسے طبری نے ١٩/٤١٨ - ٤١٩ میں اسی طرح نکالا ہے۔ (٣) نافع، ابن کثیر، ابو عمرو، رویس اور ابو جعفر نے دوسری ہمزہ کی تسہیل کے ساتھ پڑھا؛ قالون اور ابو عمرو ان کے درمیان الف داخل کرتے ہیں، اور اسی طرح ابو جعفر سوائے اس کے کہ وہ دوسرے کو فتح دیتے ہیں۔ اور ہشام نے ادخال کے ساتھ اور بغیر ادخال کے دونوں ہمزہ کی تحقیق کے ساتھ پڑھا، اور باقی نے بغیر ادخال کے تحقیق کے ساتھ۔ دیکھئے التیسیر ص ٣٢، اور النشر ١/٣٧٠۔ (٤) معانی القرآن للفراء ٢/٣٧٤، اور یہ القراءات الشاذہ ص ١٢٥ میں ہے۔ (٥) اعراب القرآن ٣/٣٨٨ میں۔ اور ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص ١٢٥ میں ذکر کیا، اور ابن جنی نے المحتسب ٢/٢٠٥ میں اعمش سے کہ انہوں نے پڑھا: "أين ذكرتم"۔ ابن جنی نے کہا: پس گویا انہوں نے کہا: جہاں تمہارا ذکر کیا گیا، یا جہاں تم پائے گئے تمہاری نحوست تمہارے ساتھ پائی گئی۔

Surah Ya-Sin: Verses 13 - 29 428

...open(1). These are nine readings. Ibn Hurmuz read: "Your bird is with you"(2). "Is it because you are reminded?" meaning: because you were admonished; and it is a new sentence, meaning: if you are admonished, you take an ill omen. It was said: they only took an ill omen when they heard that every prophet who called his people and they did not respond, the consequence for his people was destruction. {Nay, but you are a people transgressing} Qatadah said: transgressing in your taking of ill omens. Yahya bin Salam: transgressing in your disbelief. Ibn Bahr said: 'As-Saraf' here means: corruption, and its meaning is: rather, you are a corrupt people(3). It was said: 'Musrifun' means: polytheists, and 'Israf' is exceeding the limit, and the polytheist exceeds the limit(4).

Allah's saying: {And there came from the farthest part of the city a man running. He said, "O my people, follow the messengers. Follow those who do not ask of you [any] payment, and they are [rightly] guided. And why should I not worship He who created me and to whom you will be returned? Should I take other than Him [as] gods? If the Most Merciful intends for me some adversity, their intercession will not avail me at all, nor can they save me. Indeed, I would then be in manifest error. Indeed, I have believed in your Lord, so listen to me." It was said, "Enter Paradise." He said, "I wish my people could know Of how my Lord has forgiven me and placed me among the honored." And We did not send down upon his people after him any soldiers from the heaven, nor would We have done so. It was not but one shout, and immediately they were extinguished.} Allah's saying: {And there came from the farthest part of the city a man running} He is Habib bin Mari(5), and he was...

---

(1) Ibn Jinni mentioned this reading from Al-Majishun in Al-Muhtasab 2/205. Al-Majishun is Yusuf bin Ya'qub bin Abdullah bin Abi Salamah, died in the year (184 AH). See Tabaqat al-Qurra by Ibn al-Jazari 2/405, and Ruh al-Ma'ani 22/224. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/450 from Ibn Hurmuz, al-Hasan, and 'Amr bin 'Ubayd, and the Shadh readings p. 125 from al-Hasan. (3) Al-Mawardi mentioned these opinions in Al-Nukat wa Al-'Uyun 5/12. (4) In (kh): 'mujawiz' (exceeding), and in (zha): 'tajawuz' (exceeding/ transgression). (5) Reported by Al-Tabari 19/419 from Abu Mijlaz.

सूरा या-सीन: आयत 13 - 29 428

...खुला(1)। तो ये नौ क़िरातें (पढ़ने के तरीके) हैं। और इब्न हुरमुज़ ने पढ़ा: "तुम्हारी बदकिस्मती तुम्हारे साथ है"(2)। "क्या इसलिए कि तुम्हें नसीहत की गई?" यानी: क्योंकि तुम्हें उपदेश दिया गया; और यह एक नया वाक्य है, यानी: अगर तुम्हें उपदेश दिया गया तो तुमने अपशकुन लिया। कहा गया है: उन्होंने केवल तभी अपशकुन लिया जब उन्होंने सुना कि हर वह नबी जिसने अपनी कौम को बुलाया और उन्होंने जवाब नहीं दिया, उसकी कौम का अंजाम तबाही ही हुआ। {बल्कि तुम ऐसे लोग हो जो हद से गुजर जाने वाले हो} कतादा ने कहा: अपने अपशकुन लेने में हद से गुजरने वाले। यहया बिन सलाम: अपने कुफ्र (अविश्वास) में हद से गुजरने वाले। इब्न बहर ने कहा: यहाँ 'अस-सरफ़' का अर्थ है: बिगाड़ (भ्रष्टाचार), और इसका अर्थ है: बल्कि तुम बिगाड़ पैदा करने वाले लोग हो(3)। कहा गया: 'मुसरिफ़ून' का अर्थ है: मुशरिक (बहुदेववादी), और 'इसराफ़' हद से आगे बढ़ना है, और मुशरिक हद से आगे बढ़ जाता है(4)।

अल्लाह का फरमान: {और शहर के सबसे दूर के हिस्से से एक आदमी दौड़ता हुआ आया। उसने कहा, "ऐ मेरी कौम! रसूलो (संदेशवाहकों) का अनुसरण करो। उनका अनुसरण करो जो तुमसे कोई बदला (मेहनताना) नहीं माँगते और वे सही रास्ते पर हैं। और मुझे क्या हुआ है कि मैं उसकी इबादत न करूँ जिसने मुझे पैदा किया और उसी की तरफ तुम सब लौटाए जाओगे? क्या मैं उसे छोड़कर दूसरों को माबूद बना लूँ? अगर रहमान (अत्यंत दयालु) मुझे कोई नुकसान पहुँचाना चाहे, तो उनकी सिफारिश मेरे किसी काम न आएगी और न वे मुझे बचा सकेंगे। तब तो मैं खुली गुमराही में हूँगा। बेशक मैं तुम्हारे रब पर ईमान लाया, तो मेरी बात सुनो।" (उससे) कहा गया, "जन्नत में दाखिल हो जाओ।" उसने कहा, "काश! मेरी कौम जान लेती कि मेरे रब ने मुझे माफ कर दिया और मुझे इज्जत वाले लोगों में शामिल कर दिया।" और हमने उसके बाद उसकी कौम पर आसमान से कोई लश्कर नहीं उतारा और न हमें उतारना ही था। वह तो बस एक ही चिंघाड़ थी, फिर अचानक वे सब बुझकर रह गए (मर गए)।} अल्लाह का फरमान: {और शहर के सबसे दूर के हिस्से से एक आदमी दौड़ता हुआ आया} वह हबीब बिन मरी(5) था, और वह था...

---

(1) इब्न जिन्नी ने अल-मुहतासब 2/205 में अल-माजीशून से इस किरात का उल्लेख किया है। अल-माजीशून यूसुफ़ बिन यकूब बिन अब्दुल्ला बिन अबी सलमा हैं, जिनकी मृत्यु वर्ष (184 हिजरी) में हुई थी। देखें इब्न अल-जज़ारी की तबाक़ात अल-कुर्रा 2/405, और रूह अल-मानी 22/224। (2) अल-

मुहर्रर अल-वजीज़ 4/450 इब्न हुरमुज़, अल-हसन और अम्र बिन उबैद से, और अशाध किरातें पृष्ठ 125 अल-हसन से। (3) अल-मावर्दी ने अल-नुकत व अल-उयून 5/12 में इन कथनों का उल्लेख किया है। (4) (ख) में: 'मुजाविज़' (पार करने वाला), और (ज़) में: 'तजावुज़' (उल्लंघन/अतिक्रमण)। (5) इसे अल-तबरी ने अबू मिजलाज़ से 19/419 पर उद्धृत किया है।

سورہ یس: آیات ۱۳ - ۲۹ ۴۲۸

مفتوحہ(۱)۔ پس یہ نو قرأتیں ہیں۔ اور ابن ہرمز نے پڑھا: «طیرکم معکم»(۲)۔ «أَئِنْ ذُكِّرْتُمْ» یعنی: اس لیے کہ تمہیں نصیحت کی گئی؛ اور یہ کلامِ مستأنف (نیا جملہ) ہے، یعنی: اگر تمہیں نصیحت کی گئی تو تم نے بدشگونی لی۔ اور کہا گیا ہے: انہوں نے بدشگونی صرف اس وقت لی جب انہیں یہ معلوم ہوا کہ جس نبی نے بھی اپنی قوم کو دعوت دی اور انہوں نے جواب نہ دیا، اس قوم کا انجام ہلاکت ہی ہوا۔ ﴿بَلْ أَنتُمْ قَوْمٌ مُّسْرِفُونَ﴾ قتادہ نے کہا: اپنی بدشگونی میں حد سے گزرنے والے۔ یحییٰ بن سلام: اپنے کفر میں حد سے گزرنے والے۔ ابن بحر نے کہا: یہاں 'السَّرَفُ' سے مراد فساد ہے، اور اس کا مطلب ہے: بلکہ تم فسادی لوگ ہو(۳)۔ اور کہا گیا: 'مُسرفون' سے مراد مشرک ہیں، اور 'اسراف' حد سے تجاوز کرنا ہے، اور مشرک حد سے تجاوز کرتا ہے(۴)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَجَاءَ مِنْ أَقْصَا الْمَدِينَةِ رَجُلٌ يَسْعَى قَالَ يَقَوْمِ اتَّبِعُوا الْمُرْسَلِينَ ۝ اتَّبِعُوا مَن لَّا يَسْئَلُكُمْ أَجْرًا وَهُم مُّهْتَدُونَ ۝ وَمَا لِيَ لَا أَعْبُدُ الَّذِي فَطَرَنِي وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ۝ ءَأَتَّخِذُ مِن دُونِهِ آلِهَةً إِن يُرِدْنِ الرَّحْمَنُ بِضُرٍّ لَّا تُغْنِ عَنِّي شَفَعَتُهُمْ شَيْئًا وَلَا يُنقِذُونِ ۝ إِنِّي إِذًا لَّفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ ۝ إِنِّي ءَامَنتُ بِرَبِّكُمْ فَاسْمَعُونِ ۝ قِيلَ ادْخُلِ الْجَنَّةَ قَالَ يَلَيْتَ قَوْمِي يَعْلَمُونَ ۝ بِمَا غَفَرَ لِي رَبِّي وَجَعَلَنِي مِنَ الْمُكْرَمِينَ ۝ وَمَا أَنزَلْنَا عَلَى قَوْمِهِ مِنْ بَعْدِهِ مِن جُندٍ مِّنَ السَّمَاءِ وَمَا كُنَّا مُنزِلِينَ ۝ إِن كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً فَإِذَا هُمْ خَمِدُونَ ۝﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَجَاءَ مِنْ أَقْصَا الْمَدِينَةِ رَجُلٌ يَسْعَى﴾ وہ حبیب بن مری(۵) ہے، اور وہ تھا...

---

(۱) ابن جنی نے 'المحتسب' ۲۰۵/۲ میں الماجشون سے اس قرأت کا ذکر کیا ہے۔ اور الماجشون یوسف بن یعقوب بن عبد اللہ بن ابی سلمہ ہیں، ان کی وفات سنہ (۱۸۴ھ) میں ہوئی۔ دیکھئے طبقات

القراء لابن الجزری ۴۰۵/۲، اور روح المعانی ۲۲۴/۲۲۔ (۲) المحرر الوجیز ۴۵۰/۴ از ابن ہرمز، الحسن اور عمرو بن عبید، اور القراءات الشاذہ ص ۱۲۵ از الحسن۔ (۳) ان اقوال کا ذکر الماوردی نے 'النکت والعیون' ۱۲/۵ میں کیا ہے۔ (۴) نسخہ (خ) میں: مجاوز، اور نسخہ (ظ) میں: تجاوز۔ (۵) اسے طبری نے ۴۱۹/۱۹ پر ابو مجلز سے روایت کیا ہے۔

429 Surah Ya-Sin: Verses 20 - 29

... a carpenter. It was also said: a cobbler. And it was said: a fuller. Ibn Abbas, Mujahid, and Muqatil said: He is Habib bin Israel al-Najjar(1), and he used to carve idols. He was among those who believed in the Prophet ﷺ though there were six hundred years between them, just as Tubba' al-Akbar and Waraqa bin Nawfal and others believed in him. No one believed in a prophet until after his appearance (2). Wahb said: Habib was a leper, and his house was at the farthest gate of the city's gates. He had devoted himself to worshipping idols for seventy years, calling upon them that perhaps they would have mercy on him and remove his affliction, but they did not respond to him. So when he saw the messengers calling him to worship Allah, he said: "Is there any sign?" They said: "Yes, we will call upon our powerful Lord, and He will relieve you of what is ailing you." He said: "This is indeed a marvel! I have called upon these gods for seventy years to relieve me and they could not; will your Lord relieve it in a single morning?" They said: "Yes, our Lord is capable of whatever He wills, and these [idols] neither benefit nor harm." So he believed, and they called upon their Lord, and Allah removed what was with him, as if there had never been anything wrong with him. At that point, he turned to earning a living, and when evening came, he would give his earnings as charity, feeding his family with half and giving half in charity. When his people intended to kill the messengers, he came to them and [said, "O my people, follow the messengers"] the verse(3). Qatadah said: He used to worship Allah in a cave, and when he heard the news of the messengers, he came running and said to the messengers: "Do you ask for any reward for what you have brought?" They said: "No, our reward is only from Allah(4)." Abu al-Aliyah said: So he believed in their truthfulness and believed in them(5). And he turned to his people [and said, "O my people, follow the messengers * Follow those who do not ask of you [any] payment,"] meaning: if they were accused [of self-interest], they would have asked you for money. ["and they are [rightly] guided."] So be guided by them(6).

(1) 'Ara'is al-Majalis p. 409 from Ibn Abbas and Muqatil, and in al-Kashshaf 3/318 without attribution. (2) Al-Kashshaf 3/318. Tubba' al-Akbar is As'ad Abu Karib, King of Yemen, who intended to invade the Sacred House, then honored, magnified, and clothed it. Al-Bidayah wa al-Nihayah 3/122, and the author will mention him in the commentary of verse (37) of Surah ad-Dukhan. (3) Narrated by al-Tabari 19/419 - 420 in brief. (4) Narrated by Abd al-Razzaq 2/141, and al-Tabari 19/421. (5) Al-Nukat wa

al-'Uyun 5/13. (6) Al-Alusi said in Ruh al-Ma'ani 22/226: I have no certainty of his belief or disbelief before the sending of the messengers, =

429 सूरह या-सीन: आयत 20 - 29

... एक बढ़ई। और यह भी कहा गया है: एक मोची। और यह भी कहा गया है: एक धोबी। इब्न अब्बास, मुजाहिद और मुकातिल ने कहा: वह हबीब बिन इज़राइल अल-नज्जार(1) थे, और वह मूर्तियों को तराशा करते थे। वह उन लोगों में से थे जिन्होंने पैगंबर ﷺ पर विश्वास किया था, हालांकि उनके बीच छह सौ साल का अंतर था, ठीक वैसे ही जैसे तुब्बा अल-अकबर और वरका बिन नौफल और अन्य ने उन पर विश्वास किया था। उनके प्रकट होने के बाद तक किसी ने किसी पैगंबर पर विश्वास नहीं किया (2)। वहब ने कहा: हबीब एक कोढ़ी थे, और उनका घर शहर के फाटकों के सबसे दूर वाले फाटक पर था। वह सत्तर वर्षों तक मूर्तियों की पूजा में लगे रहे, उन्हें पुकारते रहे कि शायद वे उन पर दया करें और उनके कष्ट को दूर करें, लेकिन उन्होंने उन्हें कोई उत्तर नहीं दिया। इसलिए जब उन्होंने रसूलों को अल्लाह की इबादत के लिए बुलाते देखा, तो उन्होंने कहा: "क्या कोई निशानी है?" उन्होंने कहा: "हाँ, हम अपने सर्वशक्तिमान रब को पुकारेंगे, और वह आपको उस चीज़ से राहत देगा जो आपको परेशान कर रही है।" उन्होंने कहा: "यह वास्तव में एक चमत्कार है! मैंने इन देवताओं को सत्तर वर्षों तक पुकारा कि वे मुझे राहत दें और वे नहीं कर सके, क्या आपका रब इसे एक ही सुबह में राहत देगा?" उन्होंने कहा: "हाँ, हमारा रब जो चाहे वह करने में सक्षम है, और ये [मूर्तियाँ] न तो लाभ पहुँचाती हैं और न ही हानि पहुँचाती हैं।" इसलिए उन्होंने विश्वास किया, और उन्होंने अपने रब को पुकारा, और अल्लाह ने उनके कष्ट को दूर कर दिया, जैसे कि उन्हें कभी कुछ हुआ ही न हो। उस समय, वह जीविका कमाने में लग गए, और जब शाम होती, तो वह अपनी कमाई दान कर देते, अपने परिवार को आधा खिलाते और आधा दान में दे देते। जब उनकी कौम ने रसूलों को मारने का इरादा किया, तो वह उनके पास आए और [कहा, "ऐ मेरी कौम, रसूलों का अनुसरण करो"] आयत(3)। कतादा ने कहा: वह एक गुफा में अल्लाह की इबादत किया करते थे, और जब उन्होंने रसूलों की खबर सुनी, तो वह दौड़ते हुए आए और रसूलों से कहा: "क्या तुम जो लाए हो उसके लिए कोई बदला मांगते हो?" उन्होंने कहा: "नहीं, हमारा बदला केवल अल्लाह पर है(4)।" अबू अल-आलिया ने कहा: तो उन्होंने उनकी सच्चाई पर विश्वास किया और उन पर ईमान लाए(5)। और वह अपनी कौम की ओर मुड़े और [कहा, "ऐ मेरी कौम, रसूलों का अनुसरण करो * उनका अनुसरण करो जो तुमसे [कोई] मुआवजा नहीं मांगते,"] अर्थात: यदि उन पर [स्वार्थ का] आरोप लगाया जाता, तो वे तुमसे पैसे मांगते। ["और वे [सही] मार्ग पर हैं।"] तो उनके द्वारा निर्देशित हो जाओ(6)।

(1) अराइस अल-मजालिस पृ. 409 इब्न अब्बास और मुकातिल से, और अल-कश्शाफ 3/318 में बिना किसी श्रेय के। (2) अल-कश्शाफ 3/318। तुब्बा अल-अकबर असद अबू करीब हैं, जो यमन के राजा थे, जिन्होंने पवित्र घर (काबा) पर आक्रमण करने का इरादा किया था, फिर उसका सम्मान किया, महिमा की और उसे ढका। अल-बिदाया वा अल-निहाया 3/122, और लेखक सूरह अद-दुखान की आयत (37) की व्याख्या में उनका उल्लेख करेंगे। (3) अल-तबरी 19/419 - 420 द्वारा संक्षेप में उद्धृत। (4) अब्द अल-रज्जाक 2/141 और अल-तबरी 19/421 द्वारा उद्धृत। (5) अल-नुकात वा अल-उयुन 5/13। (6) अल-अलुसी ने रूह अल-मानी 22/226 में कहा: मुझे रसूलों के भेजे जाने से पहले उनके ईमान या कुफ्र के बारे में कोई निश्चितता नहीं है, =

... بڑھئی۔ اور کہا گیا: موچی۔ اور کہا گیا: دھوبی۔ ابن عباس، مجاہد اور مقاتل نے کہا: وہ حبیب بن اسرائیل النجار(1) تھے، اور وہ بت تراشا کرتے تھے، اور وہ ان لوگوں میں سے تھے جو نبی ﷺ پر ایمان لائے حالانکہ ان کے درمیان چھ سو سال کا فاصلہ تھا، جیسا کہ تبع الاکبر اور ورقہ بن نوفل اور دیگر ان پر ایمان لائے تھے۔ اور کوئی بھی کسی نبی پر ان کے ظہور سے پہلے ایمان نہیں لایا (2)۔ وہب نے کہا: حبیب کوڑھی تھے، اور ان کا گھر شہر کے دروازوں میں سے آخری دروازے پر تھا، اور وہ ستر سال تک بتوں کی عبادت میں لگے رہے، انہیں پکارتے رہے کہ شاید وہ ان پر رحم کریں اور ان کی تکلیف دور کریں، لیکن انہوں نے انہیں کوئی جواب نہ دیا۔ چنانچہ جب انہوں نے رسولوں کو دیکھا کہ وہ اللہ کی عبادت کی طرف بلا رہے ہیں، تو انہوں نے کہا: کیا کوئی نشانی ہے؟ انہوں نے کہا: ہاں، ہم اپنے قادر رب کو پکاریں گے تو وہ تمہاری تکلیف دور کر دے گا۔ انہوں نے کہا: یہ تو بڑی تعجب خیز بات ہے! میں ستر سال سے ان معبودوں کو پکار رہا ہوں کہ میری تکلیف دور کریں مگر وہ نہ کر سکے، کیا تمہارا رب ایک ہی صبح میں اسے دور کر دے گا؟ انہوں نے کہا: ہاں، ہمارا رب جو چاہے اس پر قادر ہے، اور یہ [بت] نہ کچھ فائدہ دے سکتے ہیں اور نہ نقصان۔ چنانچہ وہ ایمان لے آئے، اور انہوں نے اپنے رب کو پکارا، تو اللہ نے ان کی تکلیف دور کر دی، گویا انہیں کبھی کوئی تکلیف تھی ہی نہیں۔ اس وقت وہ کمانے کی طرف متوجہ ہوئے، اور جب شام ہوتی تو اپنی کمائی صدقہ کر دیتے، آدھی اپنے گھر والوں کو کھلاتے اور آدھی صدقہ کر دیتے۔ جب ان کی قوم نے رسولوں کو قتل کرنے کا ارادہ کیا تو وہ ان کے پاس آئے اور [کہا: اے میری قوم، رسولوں کی پیروی کرو] آیت(3)۔ قتادہ نے کہا: وہ ایک غار میں اللہ کی عبادت کرتے تھے، جب انہوں نے رسولوں کی خبر سنی تو دوڑتے ہوئے آئے اور رسولوں

سے کہا: کیا تم اس پر کوئی اجر مانگتے ہو جو تم لے کر آئے ہو؟ انہوں نے کہا: نہیں، ہمارا اجر صرف اللہ پر ہے(4)۔ ابو العالیہ نے کہا: چنانچہ انہوں نے ان کی سچائی کا یقین کر لیا اور ان پر ایمان لے آئے(5)۔ اور وہ اپنی قوم کی طرف متوجہ ہوئے اور [کہا: اے میری قوم، رسولوں کی پیروی کرو * ان کی پیروی کرو جو تم سے کوئی اجر نہیں مانگتے] یعنی: اگر وہ متہم ہوتے تو تم سے مال طلب کرتے۔ [اور وہ ہدایت یافتہ ہیں] چنانچہ ان کے ذریعے ہدایت پاؤ(6)۔

(1) عرائس المجالس ص 409 بحوالہ ابن عباس و مقاتل، اور الکشاف 3/318 میں بغیر نسبت کے۔ (2) الکشاف 3/318۔ تبع الاکبر: یہ اسعد ابو کرب ہیں، شاہِ یمن، جنہوں نے بیت اللہ پر حملے کا ارادہ کیا، پھر اس کی تعظیم کی اور اسے غلاف پہنایا۔ البدایہ والنہایہ 3/122 اور مصنف سورہ دخان کی آیت (37) کی تفسیر میں ان کا ذکر کریں گے۔ (3) اسے طبری نے 19/419 - 420 میں مختصراً روایت کیا ہے۔ (4) اسے عبد الرزاق نے 2/141 اور طبری نے 19/421 میں روایت کیا ہے۔ (5) النکت والعیون 5/13 - (6) آلوسی نے روح المعانی 22/226 میں کہا: مجھے رسولوں کی بعثت سے پہلے ان کے ایمان یا عدم ایمان کا کوئی قطعی علم نہیں، =

Surah Ya-Sin: Verses 20 - 29. 430

﴿And why should I not worship Him Who created me...﴾ Qatadah said: His people said to him, "Are you on their religion?" So he said, ﴿And why should I not worship Him Who created me,﴾ meaning He created me, ﴿and to Him you will be returned.﴾ This is an argument he made against them. He attributed creation (fitrah) to himself because it is a blessing upon him that necessitates gratitude, and return (ba'th) to them because it is a threat that necessitates restraint. So, attributing the blessing to himself is more apparent in gratitude, and attributing resurrection to the disbeliever has a greater impact.

﴿Should I take gods besides Him?﴾ meaning idols, ﴿If the Most Merciful intends for me some harm,﴾ meaning what afflicted him of illness, ﴿their intercession will not avail me at all, nor can they save me.﴾: they will not rescue me from the affliction I am in. ﴿Indeed, I would then,﴾ meaning: if I did that, ﴿be in manifest error.﴾ meaning: clear loss. ﴿Indeed, I have believed in your Lord, so listen to me.﴾ Ibn Mas'ud said: He addressed the Messengers saying that he believes in Allah, their Lord. And the meaning of "so listen to me" is: bear witness, meaning, be my witnesses of faith (1). Ka'b and Wahb said: He only said that to his people: "Indeed, I have believed in your Lord whom you have disbelieved in" (2).

It was said: When he said to his people: ﴿Follow the Messengers, Follow those who do not ask of you any reward,﴾ they took him to the king and said: "You have followed our enemy." He prolonged the talk with them to distract them from killing the Messengers, until he said: ﴿Indeed, I have believed in your Lord,﴾ then they jumped on him and killed him. Ibn Mas'ud said: They trampled him with their feet until his intestines came out of his anus (3). And he was thrown into a well, which is Ar-Rass, and they are the People of the Ditch. In one narration: they killed the three Messengers.

Al-Suddi said: They threw stones at him while he was saying, "O Allah, guide my people," until they killed him (4). Al-Kalbi said: They dug a hole and put him in it, and piled dirt over him, so he died buried alive.

= The outward reports on that are conflicting, and nonetheless, none of them have been verified as authentic in my view. (1) Narrated by Al-Hakim 2/429. (2) Narrated from them by Al-Tabari 19/423. (3) Narrated by Al-Tabari 19/424. "Al-Qusab" means intestines. Al-Qamus (Qasab). (4) 'Ara'is al-Majalis, p. 409.

सूरह या-सीन: आयतें 20 - 29. 430

﴾और मुझे क्या हुआ है कि मैं उसकी इबादत न करूँ जिसने मुझे पैदा किया...﴿ क़तादाह ने कहा: उनकी कौम ने उनसे कहा: क्या आप उनके धर्म पर हैं? तो उन्होंने कहा: ﴾और मुझे क्या हुआ है कि मैं उसकी इबादत न करूँ जिसने मुझे पैदा किया,﴿ यानी उसने मुझे बनाया, ﴾और उसी की ओर तुम सब लौटाए जाओगे।﴿ यह उनकी ओर से उनके विरुद्ध एक तर्क था। उन्होंने सृजन (फ़ितरत) को अपनी ओर संबद्ध किया; क्योंकि यह उन पर एक कृपा है जिसके लिए कृतज्ञता आवश्यक है, और पुनरुत्थान (बाथ) को उनकी ओर; क्योंकि यह एक चेतावनी है जिसके लिए रोक-टोक आवश्यक है। अतः, कृपा को अपनी ओर संबद्ध करना कृतज्ञता में अधिक स्पष्ट था, और पुनरुत्थान को काफ़िर (अविश्वासी) की ओर संबद्ध करना अधिक प्रभावी था।

﴾क्या मैं उसके सिवा दूसरे पूज्य बना लूँ?﴿ यानी मूर्तियाँ, ﴾यदि रहमान मुझे कोई हानि पहुँचाना चाहे,﴿ यानी जो उन्हें बीमारी पहुँची, ﴾तो उनकी सिफ़ारिश मेरे किसी काम न आएगी और न वे मुझे छुड़ा ही सकेंगे।﴿: वे मुझे उस मुसीबत से नहीं बचा पाएंगे जिसमें मैं हूँ। ﴾तब तो मैं,﴿ यानी: अगर मैंने ऐसा किया, ﴾स्पष्ट गुमराही में हूँगा।﴿ यानी: प्रत्यक्ष हानि में। ﴾मैं तुम्हारे रब पर ईमान ले आया, अतः तुम मेरी बात सुन लो।﴿ इब्न मसूद ने कहा: उन्होंने रसूलों को संबोधित करते हुए कहा कि वह अल्लाह पर ईमान रखते हैं जो उनका रब है। और "सुन लो" का अर्थ है: गवाह बन जाओ, यानी ईमान पर मेरे गवाह बनो (1)। का'ब और वहब ने कहा: उन्होंने यह बात अपनी कौम से कही थी: "मैं तुम्हारे उस रब पर ईमान ले आया जिसका तुमने इनकार किया" (2)।

कहा गया है: जब उन्होंने अपनी कौम से कहा: ﴾उन रसूलों का अनुसरण करो, उन लोगों का अनुसरण करो जो तुमसे कोई बदला नहीं माँगते,﴿ तो वे उन्हें राजा के पास ले गए और कहा: "तुमने हमारे दुश्मन का अनुसरण किया है।" उन्होंने उनके साथ बातचीत लंबी की ताकि उन्हें रसूलों को मारने से रोके रखें, यहाँ तक कि उन्होंने कहा: ﴾मैं तुम्हारे रब पर ईमान ले आया,﴿ फिर वे उन पर झपट पड़े और उन्हें मार डाला। इब्न मसूद ने कहा: उन्होंने उन्हें अपने पैरों से कुचला यहाँ तक कि उनकी आंतें उनके मलाशय से बाहर आ गईं (3)। और उन्हें एक कुएं में फेंक दिया गया, जो 'अल-रस्स' है, और वे 'असहाब-उर-रस्स' हैं। एक रिवायत में है: कि उन्होंने तीनों रसूलों को मार डाला।

अस-सुद्दी ने कहा: उन्होंने उन पर पत्थर बरसाए जबकि वह कह रहे थे: "ऐ अल्लाह, मेरी कौम को हिदायत दे," यहाँ तक कि उन्होंने उन्हें मार डाला (4)। अल-कलबी ने कहा: उन्होंने एक गड्ढा खोदा और उन्हें उसमें डाल दिया, और उनके ऊपर मिट्टी डाल दी, तो वह दबकर मर गए।

= इस बारे में खबरें विरोधाभासी हैं, और इसके बावजूद, उनमें से किसी की भी प्रामाणिकता मेरे पास सिद्ध नहीं हुई है। (1) अल-हाकिम द्वारा उद्धृत 2/429। (2) उन दोनों से अल-तबरी द्वारा उद्धृत 19/423। (3) अल-तबरी द्वारा उद्धृत 19/424। "अल-कुसब" का अर्थ है आंत। अल-क़ामूस (कस्ब)। (4) अराइस अल-मजालिस पृ. 409।

سورہ یٰسین: آیات 20 - 29- 430

﴿اور مجھے کیا ہے کہ میں اس کی عبادت نہ کروں جس نے مجھے پیدا کیا...﴾ قتادہ رحمہ اللہ کہتے ہیں: ان کی قوم نے ان سے کہا: کیا تم ان کے دین پر ہو؟ تو انہوں نے کہا: ﴿اور مجھے کیا ہے کہ میں اس کی عبادت نہ کروں جس نے مجھے پیدا کیا﴾ یعنی مجھے تخلیق کیا ﴿اور اسی کی طرف تم لوٹائے جاؤ گے۔﴾ یہ ان کی طرف سے ان پر ایک دلیل تھی۔ انہوں نے فطرت (تخلیق) کو اپنی طرف منسوب کیا کیونکہ یہ ان پر ایک ایسی نعمت ہے جو شکر گزاری کا تقاضا کرتی ہے، اور بعث (دوبارہ اٹھائے جانے) کو ان کی طرف؛ کیونکہ یہ ایک دھمکی ہے جو باز رہنے کا تقاضا کرتی ہے۔ چنانچہ نعمت کی اپنی طرف نسبت شکر گزاری میں زیادہ ظاہر تھی، اور بعث کی کافر کی طرف نسبت زیادہ اثر انگیز تھی۔

﴿کیا میں اس کے سوا اور معبود بنا لوں؟﴾ یعنی بت، ﴿اگر رحمن مجھے کوئی تکلیف پہنچانا چاہے﴾ یعنی بیماری کی صورت میں جو انہیں پہنچی، ﴿تو ان کی سفارش میرے کچھ کام نہ آئے گی اور نہ وہ مجھے چھڑا سکیں گے۔﴾: وہ مجھے اس بلا سے نہیں بچا سکیں گے جس میں میں مبتلا ہوں۔ ﴿تب تو میں یقیناً﴾ یعنی: اگر میں نے ایسا کیا تو ﴿کھلی گمراہی میں ہوں گا۔﴾ یعنی: صریح نقصان میں۔ ﴿میں تمہارے رب پر ایمان لایا، پس میری بات سن لو۔﴾ ابن مسعود رضی اللہ عنہ کہتے ہیں: انہوں نے رسولوں سے خطاب کرتے ہوئے کہا کہ وہ اللہ پر ایمان رکھتے ہیں جو ان کا رب ہے۔ اور "پس میری بات سن لو" کا مطلب ہے: تم گواہ بن جاؤ، یعنی ایمان پر میرے گواہ رہنا (1)۔ کعب اور وہب رحمہما اللہ کہتے ہیں: انہوں نے یہ بات اپنی قوم سے کہی تھی: ”میں تمہارے اس رب پر ایمان لایا ہوں جس کا تم نے انکار کیا ہے“ (2)۔

کہا گیا ہے: جب انہوں نے اپنی قوم سے کہا: ﴿رسولوں کی پیروی کرو، ان کی پیروی کرو جو تم سے کوئی اجر نہیں مانگتے﴾ تو وہ انہیں بادشاہ کے پاس لے گئے اور کہا: ”تم نے ہمارے دشمن کی پیروی کی ہے“۔ انہوں نے ان کے ساتھ بات چیت طویل کی تاکہ انہیں رسولوں کو قتل کرنے سے روک سکیں، یہاں تک کہ انہوں نے کہا: ﴿میں تمہارے رب پر ایمان لایا﴾ تو وہ ان پر ٹوٹ پڑے اور انہیں قتل کر دیا۔ ابن مسعود رضی اللہ عنہ کہتے ہیں: انہوں نے انہیں اپنے پاؤں تلے روندا یہاں تک کہ ان کی آنتیں ان کے پاخانے کے مقام سے باہر نکل آئیں (3)۔ اور انہیں ایک کنویں میں پھینک دیا گیا، جو کہ ’الرس‘ ہے، اور وہ ’اصحاب الرس‘ ہیں۔ ایک روایت میں ہے: کہ انہوں نے تینوں رسولوں کو قتل کر دیا تھا۔

سدی رحمہ اللہ کہتے ہیں: انہوں نے انہیں سنگسار کیا جبکہ وہ کہہ رہے تھے: ”اے اللہ، میری قوم کو ہدایت دے“، یہاں تک کہ انہوں نے انہیں قتل کر دیا (4)۔ کلبی رحمہ اللہ کہتے ہیں: انہوں نے ایک گڑھا کھودا اور انہیں اس میں ڈال دیا، اور ان کے اوپر مٹی ڈال دی، تو وہ دب کر مر گئے۔

= اس بارے میں روایات بظاہر متصادم ہیں، اور اس کے باوجود، میرے نزدیک ان میں سے کسی کی صحت ثابت نہیں ہو سکی ہے۔ (1) اسے حاکم نے 2/429 میں روایت کیا ہے۔ (2) اسے طبری نے ان دونوں سے 19/423 میں روایت کیا ہے۔ (3) اسے طبری نے 19/424 میں روایت کیا ہے۔ ’القصب‘ کا مطلب آنت ہے۔ القاموس (قصب)۔ (4) عرائس المجالس صفحہ 409۔

Al-Hasan said: They tore a hole(1) [in his throat], and hung him from the city wall, and his grave is in the wall of Antioch; this was related by Al-Tha'labi(2). Al-Qushayri said: And Al-Hasan said: When the people intended to kill him, Allah raised him to heaven, so he is in Paradise and does not die except with the annihilation of heaven and the destruction of Paradise. Then when Allah restores Paradise, he will be entered into it(3). It was said: They sawed him with a saw until it came out from between his legs. By Allah, his soul did not depart except to Paradise and he entered it. That is his saying: {(It was said, "Enter Paradise.")} [Surah Ya-Sin 36:26]. When he saw it, {(he said, "I wish my people knew for what my Lord has forgiven me")} [Surah Ya-Sin 36:26-27]. That is: due to my Lord's forgiveness for me. Here "mā" (what/that) with the verb is in the position of a verbal noun (masdar). It was also said: it means "that which," and the pronoun returning from the relative clause is omitted. It is also permissible for it to be an interrogative containing a sense of wonder, as if he said: I wish my people knew by what thing my Lord has forgiven me(4); this was stated by Al-Farra'. Al-Kisa'i objected to this, saying: If this were correct, he would have said: "bim" (by what), without the "alif". Al-Farra' said: It is permissible to say "bimā" with the "alif" even if it is an interrogative, and he recited verses for it(5). Al-Zamakhshari(6): "bim" (by what) my Lord has forgiven me, with the omission of the alif is better, though its retention is permissible. It is said: "I have known 'bimā' (what) you did this, and 'bim' (with what) you did [it]". Al-Mahdawi: The retention of the alif in interrogation is rare. One should stop on "ya'lamūn" (know). A group said: The meaning of {(It was said, "Enter Paradise.")} is: Paradise has become mandatory for you. Thus, it is a statement that he has deserved entry into Paradise, because its actual entry is deserved after the Resurrection.

(1) In versions (Zha) and (Meem): they burned him a burning, and in (Zay): they dug a hole. (2) In 'Arais al-Majalis, p. 409, and what preceded in brackets is from it. In it: and his grave is in the market of Antioch. (3) Al-Alusi said in Majma' al-Bayan 22/228: The majority are of the opinion that he was killed. Ibn Atiyyah mentioned in Al-Muharrar al-Wajiz 4/451 that the hadiths and narrations are tawatur (widely reported) on that. (4) Mushkil I'rab al-Qur'an 2/601. (5) Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra' 2/374 - 375. (6) In Al-Kashshaf 3/320.

सूरह या-सीन: आयत 20 - 29 431

अल-हसन ने कहा: उन्होंने [उनके गले में] एक छेद (1) कर दिया और उन्हें शहर की दीवार से लटका दिया, और उनकी कब्र अंताकिया की दीवार में है; इसे अल-तआल्बी (2) ने बयान किया है। अल-कुशैरी ने कहा: और अल-हसन ने कहा: जब लोगों ने उन्हें मारने का इरादा किया, तो अल्लाह ने उन्हें स्वर्ग (आसमान) की ओर उठा लिया, इसलिए वे जन्नत में हैं और आसमान के मिटने और जन्नत के विनाश के साथ ही मरेंगे। फिर जब अल्लाह जन्नत को फिर से लौटाएगा, तो उन्हें उसमें प्रवेश दिया जाएगा (3)। कहा गया है: उन्होंने उन्हें आरे से चीर दिया यहाँ तक कि वह उनके पैरों के बीच से निकल गया। अल्लाह की कसम, उनकी रूह नहीं निकली मगर जन्नत की ओर और वे उसमें दाखिल हो गए। यही उनका कथन है: {(उनसे कहा गया, "जन्नत में प्रवेश करो।")} [सूरह या-सीन 36:26]। जब उन्होंने उसे देखा, तो {(उन्होंने कहा, "काश मेरी कौम जानती कि मेरे रब ने मुझे किस कारण क्षमा कर दिया")} [सूरह या-सीन 36:26-27]। अर्थात्: मेरे रब द्वारा मुझे क्षमा करने के कारण। यहाँ "मा" क्रिया के साथ कृदंत (मस्दर) के स्थान पर है। यह भी कहा गया है: इसका अर्थ है "वह जो," और सापेक्ष उपवाक्य से लौटने वाला सर्वनाम लुप्त है। यह भी संभव है कि यह एक प्रश्नवाचक हो जिसमें विस्मय का भाव हो, मानो उन्होंने कहा हो: काश मेरी कौम जानती कि किस चीज़ के कारण मेरे रब ने मुझे क्षमा कर दिया (4); यह अल-फर्रा ने कहा है। अल-किसाई ने इस पर आपत्ति की और कहा: यदि यह सही होता, तो वे अलिफ़ के बिना "बिम" (किससे/किसलिए) कहते। अल-फर्रा ने कहा: प्रश्नवाचक होने पर भी अलिफ़ के साथ "बिमा" कहना जायज़ है, और उन्होंने इसके लिए कुछ छंद उद्धृत किए (5)। ज़मख़्शरी (6): "बिम" मेरे रब ने मुझे माफ़ कर दिया, अलिफ़ को हटाना बेहतर है, हालाँकि उसे रखना भी जायज़ है; कहा जाता है: मैं जान गया हूँ "बिमा" जो तुमने किया, और "बिम" जिससे तुमने किया। अल-महदवी: प्रश्नवाचक में अलिफ़ का बना रहना विरल (कम) है। इसलिए "यलमून" (जानते हैं) पर रुकना चाहिए। एक समूह ने कहा: {(उनसे कहा गया, "जन्नत में प्रवेश करो।")} का अर्थ है: जन्नत तुम्हारे लिए अनिवार्य हो गई है। अत; यह एक समाचार है कि वे जन्नत में प्रवेश के हकदार हो गए हैं; क्योंकि वास्तविक प्रवेश पुनरुत्थान के बाद ही होता है।

(1) पांडुलिपि (ज़) और (म) में: उन्होंने उसे बुरी तरह जला दिया, और (ज़ै) में: उन्होंने एक गड्ढा खोदा। (2) अरायिस अल-मजालिस पृ. 409 में, और जो कोष्ठक के बीच में है वह उसी से है। उसमें है: और उनकी कब्र अंताकिया के बाज़ार में है। (3) अल-अलुसी ने मजमा अल-बयान 22/228 में कहा: बहुसंख्यक इस बात पर सहमत हैं कि उन्हें मार दिया गया था। इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-

वजीज़ 4/451 में उल्लेख किया है कि हदीसें और रिवायतें इस बारे में मुतवातिर (लगातार और व्यापक रूप से रिपोर्ट की गई) हैं। (4) मुश्किल एराब अल-कुरान 2/601। (5) अल-फर्रा की मानी अल-कुरान 2/374 - 375। (6) अल-कश्शाफ 3/320 में।

سورہ یٰسین: آیات 20 - 29 431

اور حسن بصریؒ نے فرمایا: انہوں نے [ان کے حلق میں] ایک سوراخ کیا (1)، اور انہیں شہر کی فصیل سے لٹکا دیا، اور ان کی قبر انطاکیہ کی فصیل میں ہے؛ اسے ثعلبی (2) نے روایت کیا ہے۔ اور قشیریؒ نے کہا: اور حسن بصریؒ نے فرمایا: جب قوم نے انہیں قتل کرنے کا ارادہ کیا تو اللہ نے انہیں آسمان پر اٹھا لیا، چنانچہ وہ جنت میں ہیں، وہ نہیں مریں گے مگر آسمان کے فنا ہونے اور جنت کی ہلاکت کے وقت، پھر جب اللہ جنت کو لوٹائے گا تو انہیں اس میں داخل کر دیا جائے گا (3)۔ اور کہا گیا: انہوں نے انہیں آرے سے چیر دیا یہاں تک کہ وہ ان کے پیروں کے درمیان سے نکل گیا، پس اللہ کی قسم ان کی روح نہیں نکلی مگر جنت کی طرف اور وہ اس میں داخل ہو گئے، پس یہی ان کا قول ہے: ﴿قِيلَ ادْخُلِ الْجَنَّةَ﴾ (کہا گیا، جنت میں داخل ہو جاؤ)۔ پس جب انہوں نے اسے دیکھا تو ﴿قَالَ يٰلَيْتَ قَوْمِيْ يَعْلَمُوْنَ . بِمَا غَفَرَ لِيْ رَبِّيْ﴾ (کہا، اے کاش میری قوم جان لیتی کہ میرے رب نے مجھے کس سبب سے بخش دیا)۔ یعنی: میرے رب کی میرے لیے مغفرت کے سبب۔ پس "ما" فعل کے ساتھ مصدر کے درجے میں ہے۔ اور کہا گیا: اس کا معنی "الذی" (وہ جو) ہے، اور صلہ سے لوٹنے والی ضمیر محذوف ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ استفہام ہو جس میں تعجب کا معنی ہو، گویا انہوں نے کہا: کاش میری قوم جان لیتی کہ کس چیز کے بدلے میرے رب نے مجھے بخش دیا (4)؛ یہ فراء نے کہا ہے۔ اور کسائی نے اس پر اعتراض کیا اور کہا: اگر یہ صحیح ہوتا تو وہ "بِمَ" (بغیر الف کے) کہتے۔ اور فراء نے کہا: "بما" (الف کے ساتھ) کہنا جائز ہے جبکہ وہ استفہام ہو، اور انہوں نے اس سلسلے میں کچھ اشعار پڑھے (5)۔ زمخشری (6): "بِمَ غَفَرَ لِيْ" (میرے رب نے مجھے کیوں بخشا)، الف کو گرا دینا زیادہ بہتر ہے، اگرچہ اسے برقرار رکھنا بھی جائز ہے؛ کہا جاتا ہے: "قد علمتُ بما صنعتَ ہٰذا، وبمَ صنعت" (میں جان گیا اس کو جو تو نے

کیا، اور کس چیز سے تو نے کیا)۔ مہدوی: اور استفہام میں الف کا اثبات کم ہے۔ پس "يَعْلَمُوْنَ" پر وقف کیا جائے گا۔ اور ایک جماعت نے کہا: ﴿قِيلَ ادْخُلِ الْجَنَّةَ﴾ کا معنی ہے: تمہارے لیے جنت واجب ہو گئی، پس یہ اس بات کی خبر ہے کہ وہ جنت میں داخلے کے مستحق ہو چکے ہیں؛ اس لیے کہ اس میں داخلہ تو بعث (دوبارہ جی اٹھنے) کے بعد ہی نصیب ہوگا۔

(1) (ظ) اور (م) میں ہے: انہوں نے اسے بہت جلایا، اور (ز) میں ہے: انہوں نے گڑھا کھودا۔ (2) عرائس المجالس ص 409 میں، اور جو کچھ اس کے بریکٹ کے درمیان گزرا وہ اسی سے ہے۔ اور اس میں ہے: ان کی قبر انطاکیہ کے بازار میں ہے۔ (3) آلوسی نے مجمع البیان 228/22 میں کہا: جمہور اس پر ہیں کہ وہ قتل کیے گئے۔ اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 451/4 میں ذکر کیا ہے کہ اس پر احادیث اور روایات متواتر ہیں۔ (4) مشکل اعراب القرآن 601/2 - (5) معانی القرآن للفراء 374/2 - 375 - (6) الکشاف 320/3 میں۔

I said: It is apparent from the verse that when he was killed, it was said to him: Enter Paradise. Qatada said: Allah entered him into Paradise and he is alive therein, provided for. He meant the saying of Allah the Almighty: "And never think of those who have been killed in the cause of Allah as dead. Rather, they are alive with their Lord, receiving provision" [Al-Imran: 169] (1), as explained previously in "Al-Imran". And Allah knows best. His (Allah's) saying: "He said, 'O, I wish my people knew'" is based on an estimation of a questioner's inquiry about what he found from his words at that great victory, which is "Of how my Lord has forgiven me and placed me among the honored." And it was read as: "among the honored ones" (2). Regarding the meaning of his wish, there are two opinions: First: He wished for them to know his condition so they would know his good outcome and praiseworthy end. Second: He wished that so they would believe as he did and thus reach a state like his. Ibn Abbas said: He advised his people while alive and dead (3). Al-Qushayri reported it, saying: It is in the report that he (peace and blessings be upon him) said regarding this verse: "Indeed, he advised them in his life and after his death" (4). Ibn Abi Layla said: The foremost of the nations are three who never disbelieved in Allah for the blink of an eye: Ali bin Abi Talib, who is the best of them, the believer of Pharaoh's family, and the companion of Yaseen; they are the Truthful ones (5). Al-Zamakhshari mentioned it as a marfu' narration from the Messenger of Allah (6) ﷺ.

(1) Al-Kashshaf 3/319. (2) Al-Kashshaf 3/320, which is an anomalous reading. (3) Al-Nukat wal-'Uyun 5/14. (4) Narrated at length by Ibn Mardawayh - as in Takhrij Ahadith al-Kashshaf by Ibn Hajar p. 140 - from the hadith of Al-Mughira ibn Shu'ba. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/450 similarly. (6) Al-Kashshaf 3/319, and Ahmad narrated it similarly in Fada'il al-Sahaba (1072) and (1117) through Abdul Rahman bin Abi Layla, from his father, from the Prophet ﷺ, and in its chain is Amr bin Jami' al-Basri; Al-Hafiz said about him in Takhrij Ahadith al-Kashshaf p. 140: rejected. It was also narrated by Al-Tabarani in Al-Kabir (11152), and Ibn Kathir said when interpreting this verse: a rejected (munkar) hadith.

मैने कहा: आयत से ज़ाहिर है कि जब उन्हें शहीद किया गया, तो उनसे कहा गया: स्वर्ग (जन्नत) में प्रवेश करो। क़तादा ने कहा: अल्लाह ने उन्हें जन्नत में दाख़िल किया और वह वहां जीवित हैं, उन्हें रिज़्क़ दिया जा रहा है। उनका मतलब अल्लाह तआला का यह फरमान था: "और उन लोगों को जो अल्लाह की राह में मारे गए हों कभी मृत न समझना, बल्कि वे अपने रब के पास जीवित हैं, उन्हें रिज़्क़ मिल रहा है" [आल-इमरान: 169] (1), जैसा कि "आल-इमरान" की व्याख्या में पहले गुज़र चुका है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है। अल्लाह का फ़रमान: "उसने कहा, 'काश! मेरी कौम जान लेती'" एक पूछने वाले के सवाल के आधार पर है कि उसने उस महान सफलता के समय अपनी बात में क्या पाया, जो कि है: "कि मेरे रब ने मुझे क्षमा कर दिया और मुझे सम्मानित लोगों में शामिल कर दिया।" और इसे "सम्मानित लोगों में से" भी पढ़ा गया है (2)। उनकी इस कामना (तपस्या) के अर्थ में दो मत हैं: पहला: उन्होंने चाहा कि वे (उनकी कौम) उनकी स्थिति को जान लें ताकि वे उनके अच्छे अंजाम और सराहनीय परिणाम को समझ सकें। दूसरा: उन्होंने यह कामना इसलिए की ताकि वे भी उनकी तरह ईमान ले आएं और उनकी जैसी स्थिति को प्राप्त करें। इब्न अब्बास ने कहा: उन्होंने जीवित रहते हुए और मृत्यु के बाद भी अपनी कौम को नसीहत की (3)। अल-कुशायरी ने इसे रिपोर्ट किया और कहा: हदीस में है कि आप (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने इस आयत के बारे में फ़रमाया: "बेशक, उन्होंने अपनी ज़िंदगी में और अपनी मौत के बाद भी उन्हें नसीहत की" (4)। इब्न अबी लैला ने कहा: उम्मतों में सबसे आगे रहने वाले तीन लोग हैं जिन्होंने पलक झपकने के लिए भी अल्लाह के साथ कुफ्र नहीं किया: अली बिन अबी तालिब, जो उनमें सबसे श्रेष्ठ हैं, फिरौन के परिवार का मोमिन, और यासीन का साथी; वे 'सिद्दीक़ून' (सत्यवादी) हैं (5)। अल-ज़मखशरी ने इसे रसूलुल्लाह ﷺ से मरफ़ू(मंसूब) रिवायत के रूप में ज़िक्र किया है (6)।

(1) अल-कश्शाफ 3/319। (2) अल-कश्शाफ 3/320, जो कि एक शाज़ (दुर्लभ) क़िरअत है। (3) अल-नुकत वल-उयून 5/14। (4) इसे इब्न मरदवियाह ने विस्तार से उद्धृत किया है - जैसा कि इब्न हजर की 'तखरीज अहादीस अल-कश्शाफ' पृष्ठ 140 में है - मुग़ीरा इब्न शुबा की हदीस से। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/450 इसी तरह। (6) अल-कश्शाफ 3/319, और अहमद ने इसे 'फज़ाइल अल-सहाबा' (1072) और (1117) में अब्दुर रहमान बिन अबी लैला के माध्यम से, उनके पिता से, नबी ﷺ से इसी तरह रिवायत किया है, और इसकी सनद में अम्र बिन जमी अल-बसरी है; हाफ़िज़ ने 'तखरीज अहादीस अल-कश्शाफ' पृष्ठ 140 में उनके बारे में कहा: 'मतरूक' (त्याग दिया गया)। इसे अल-

तबरानी ने 'अल-कबीर' (11152) में भी रिवायत किया है, और इब्न कसीर ने इस आयत की व्याख्या करते समय कहा: यह एक 'मुनकर' (अस्वीकार्य) हदीस है।

میں نے کہا: آیت سے ظاہر ہے کہ جب وہ قتل کر دیے گئے تو ان سے کہا گیا: جنت میں داخل ہو جاؤ۔ قتادہ نے کہا: اللہ نے انہیں جنت میں داخل کیا اور وہ اس میں زندہ ہیں، انہیں رزق دیا جا رہا ہے۔ ان کی مراد اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد تھا: ﴿وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ﴾ [آل عمران: ۱۶۹] (۱) جیسا کہ "آل عمران" کی تشریح میں پہلے گزر چکا ہے۔ اور اللہ ہی بہتر جاننے والا ہے۔ اللہ کا فرمان: ﴿قَالَ يَلَيْتَ قَوْمِي يَعْلَمُونَ﴾ (کہا کاش میری قوم جان لیتی) کسی پوچھنے والے کے اس سوال کے اندازے پر مبنی ہے کہ انہوں نے اس عظیم کامیابی کے وقت اپنی اس بات میں کیا پایا جو کہ یہ ہے: ﴿بِمَا غَفَرَ لِي رَبِّي وَجَعَلَنِي مِنَ الْمُكْرَمِينَ﴾ (کہ میرے رب نے مجھے بخش دیا اور مجھے عزت داروں میں شامل کر دیا)۔ اور اسے "مِن المكرَمِينَ" (عزت پانے والوں میں سے) بھی پڑھا گیا ہے (۲)۔ ان کی اس تمنا کے معنی میں دو قول ہیں: پہلا: یہ کہ انہوں نے تمنا کی کہ وہ (ان کی قوم) ان کے حال سے واقف ہو جائیں تاکہ وہ ان کے اچھے انجام اور پسندیدہ عاقبت کو جان لیں۔ دوسرا: یہ کہ انہوں نے یہ تمنا اس لیے کی تاکہ وہ بھی ان جیسا ایمان لے آئیں اور ان جیسے حال تک پہنچ جائیں۔ ابن عباس نے فرمایا: انہوں نے اپنی قوم کی زندگی میں بھی اور موت کے بعد بھی خیر خواہی کی (۳)۔ القشیری نے اسے روایت کیا اور کہا: حدیث میں ہے کہ آپ ﷺ نے اس آیت کے بارے میں فرمایا: "بے شک انہوں نے اپنی زندگی میں اور اپنی موت کے بعد بھی ان کی خیر خواہی کی" (۴)۔ ابن ابی لیلیٰ نے کہا: امتوں میں سبقت لے جانے والے تین ہیں جنہوں نے پلک جھپکنے کی دیر بھی اللہ کے ساتھ کفر نہیں کیا: علی بن ابی طالب اور وہ ان میں سب سے افضل ہیں، فرعون کی آل کا مومن، اور صاحبِ یسین؛ پس یہی لوگ صدیقون ہیں (۵)۔ زمخشری نے اسے رسول اللہ ﷺ سے مرفوعاً ذکر کیا ہے (۶)۔

(۱) الکشاف ۳۱۹/۳۔ (۲) الکشاف ۳۲۰/۳، اور یہ قراءت شاذہ ہے۔ (۳) النکت والعیون ۱۴/۵۔ (۴) اسے ابن مردویہ نے تفصیل سے روایت کیا ہے - جیسا کہ ابن حجر کی 'تخریج أحادیث الکشاف' ص ۱۴۰ میں ہے - مغیرہ بن شعبہ کی حدیث سے۔ (۵) المحرر الوجیز ۴ / ۴۵۰ اسی طرح۔ (۶) الکشاف ۳۱۹/۳، اور اسے احمد نے فضائل الصحابہ (۱۰۷۲) اور (۱۱۱۷) میں عبد الرحمن بن ابی لیلیٰ کے واسطے سے ان کے والد سے نبی ﷺ سے روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں عمرو بن جمیع البصری ہے؛ حافظ نے 'تخریج أحادیث الکشاف' ص ۱۴۰ میں اس کے بارے میں کہا: متروک ہے۔ اور اسے طبرانی نے الکبیر (۱۱۱۵۲) میں بھی روایت کیا ہے، اور ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر کے وقت کہا: یہ منکر حدیث ہے۔

Page 433

Surah Ya-Sin: Verses 20 - 29

In this verse, there is a great reminder and an indication of the obligation to restrain anger, to be patient with the ignorant, and to show compassion towards those who have involved themselves among the wicked and transgressors. It teaches striving for their deliverance, being kind in seeking their ransom, and being occupied with that instead of gloating over them or praying against them. Do you not see how he wished good for his killers and those who sought his ruin, even though they were idol-worshipping disbelievers?! (1)

When Habib was killed, Allah became angry for him and hastened the punishment upon his people. He commanded Gabriel (Jibril), who let out a cry at them, and they all died to the last one. That is His saying: {And We did not send down upon his people after him any soldiers from the heaven, nor would We have done so.} meaning: We did not send down any message or prophet to them after his killing; this was stated by Qatada, Mujahid, and Al-Hasan (2). Al-Hasan said: "The soldiers" (al-jund) refers to the angels descending with revelation to the prophets (3).

It was also said: "The soldiers" refers to armies, meaning: I did not need to send soldiers, troops, or armies to destroy them, but rather I destroyed them (4) with a single cry. This meaning was stated by Ibn Mas'ud and others (5). So His saying: "nor would We have done so" is a belittling of their matter, meaning: We destroyed them with a single cry after that man, or after he was raised to heaven.

And it was said: The meaning of "nor would We have done so" refers to those who were before them. Al-Zamakhshari (6) said: If you say: Why then did He send down soldiers from heaven on the day of Badr and the Trench (al-Khandaq)? For He said: {So We sent upon them a wind and soldiers you did not see} [Al-Ahzab: 9], and He said: {with a thousand of the angels, following one another} [Al-Anfal: 9], {with three thousand of the angels sent down} [Al-Imran: 124], {with five thousand of the angels marked [for distinction]} [Al-Imran: 125].

(1) Al-Kashshaf 3/319-320. (2) Tafsir al-Tabari 19/426-427 on the authority of Mujahid and Qatada. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/15. (4) In (D), (Z), and (M): "but He destroyed them." (5) Tafsir al-Tabari 19/427. (6) In Al-Kashshaf 3/320, and what will follow in brackets is from it.

पृष्ठ ४३३

सूरह या-सीन: आयत २० - २९

इस आयत में एक बड़ी चेतावनी है, और क्रोध को पीने (संयम रखने), अज्ञानियों के प्रति सहनशीलता बरतने, और उन लोगों पर दया करने की अनिवार्यता का प्रमाण है जिन्होंने स्वयं को दुष्टों और अत्याचारियों के बीच डाल दिया है। इसमें उन्हें बचाने का प्रयास करने, उन्हें छुड़ाने में दयालुता दिखाने और उनके पतन पर प्रसन्न होने या उनके विरुद्ध प्रार्थना करने के बजाय इसी कार्य में व्यस्त रहने की सीख है। क्या आप नहीं देखते कि उसने अपने हत्यारों और उसके लिए तबाही चाहने वालों के लिए कैसे भलाई की कामना की, जबकि वे मूर्तिपूजक काफिर थे?! (१)

जब हबीब को मार दिया गया, तो अल्लाह उनके लिए क्रोधित हुआ और उनके लोगों पर त्वरित दंड भेज दिया। उसने जिब्रील को आदेश दिया, जिन्होंने उन पर एक चीख मारी और वे सब के सब अंत तक मर गए। यही उनका कथन है: {और हमने उनके बाद उनकी कौम पर आसमान से कोई लश्कर नहीं उतारा और न हमें उतारना ही था।} अर्थात: हमने उनकी हत्या के बाद उन पर कोई संदेश या नबी नहीं भेजा; यह कतादा, मुजाहिद और अल-हसन ने कहा है (२)। अल-हसन ने कहा: लश्कर (जुंद) वे फरिश्ते हैं जो नबियों पर वह्य (प्रकाशना) लेकर उतरते हैं (३)।

और कहा गया: लश्कर का अर्थ सेनाएँ है, अर्थात: मुझे उनके विनाश के लिए सैनिकों, फौजों या लश्करों को भेजने की आवश्यकता नहीं पड़ी, बल्कि मैंने उन्हें (४) एक ही चीख से नष्ट कर दिया। इब्न मसूद और अन्य लोगों ने यही अर्थ बताया है (५)। तो उनका कहना: "और न हमें उतारना ही था" उनके मामले को तुच्छ समझना है, अर्थात: हमने उस व्यक्ति के बाद, या उसके आसमान पर उठाए जाने के बाद, उन्हें एक ही चीख से नष्ट कर दिया।

और कहा गया: इसका अर्थ है: "और न हमें उतारना ही था" उनसे पहले वालों पर। अल-ज़मख्शरी (६) ने कहा: यदि आप कहें: फिर बद्र और खंदक के दिन आसमान से लश्कर क्यों उतारे? तो उसने कहा: {तो हमने उन पर एक हवा और ऐसे लश्कर भेजे जिन्हें तुमने नहीं देखा} [अल-अहज़ाब: ९], और कहा: {एक हज़ार फरिश्तों के साथ जो एक के बाद एक आ रहे थे} [अल-अनफाल: ९], {तीन हज़ार फरिश्तों के साथ जो उतारे गए} [आल इमरान: १२४], {पाँच हज़ार फरिश्तों के साथ जो निशान वाले थे} [आल इमरान: १२५]।

(१) अल-कशशाफ ३/३१९-३२०। (२) तफ़सीर अल-तबरी १९/४२६-४२७ मुजाहिद और कतादा के हवाले से। (३) अल-नुकत वल-उयून ५/१५। (४) (द), (ज़) और (म) में: "बल्कि उसने उन्हें नष्ट कर दिया।" (५) तफ़सीर अल-तबरी १९/४२७। (६) अल-कशशाफ ३/३२० में, और कोष्ठक में जो आएगा वह उसी से है।

صفحہ ٤٣٣

سورة يس: الآيات ٢٠ - ٢٩

وفي هذه الآية تنبيه عظيم، ودلالة على وجوب كظم الغيظ، والحلم عن أهل الجهل، والترؤف على مَن أدخل نفسه في غمار الأشرار وأهل البغي، والتشمر في تخليصه، والتلطف في افتدائه، والاشتغال بذلك عن الشماتة به والدعاء عليه. ألا ترى كيف تمنى الخير لقتَلته والباغين له الغوائل، وهم كفرة عَبَدة أصنام؟! (١)

فلما قتل حبيبٌ غضب الله له، وعجل النقمة على قومه، فأمر جبريل فصاح بهم صيحة فماتوا عن آخرهم؛ فذلك قوله: ﴿وَمَا أَنزَلْنَا عَلَى قَوْمِهِ مِن بَعْدِهِ مِن جُندٍ مِّنَ السَّمَاءِ وَمَا كُنَّا مُنزِلِينَ﴾ أي: ما أنزلنا عليهم من رسالة ولا نبي بعد قتله؛ قاله قتادة ومجاهد والحسن (٢). قال الحسن: الجند: الملائكة النازلون بالوحي على الأنبياء (٣).

وقيل: الجند: العساكر، أي: لم أحتج في هلاكهم إلى إرسال جنود ولا جيوش ولا عساكر، بل أهلكتهم (٤) بصيحة واحدة. قال معناه ابن مسعود وغيره (٥). فقوله: «وما كنا منزلين» تصغير لأمرهم، أي: أهلكناهم بصيحة واحدة من بعد ذلك الرجل، أو من بعد رفعه إلى السماء.

وقيل: المعنى: «وما كنا منزلين» على من كان قبلهم. الزمخشري (٦): فإن قلت: فلم أنزل الجنود من السماء يوم بدر والخندق؟ فقال: ﴿فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا وَجُنُودًا لَّمْ تَرَوْهَا﴾ [الأحزاب: ٩]، وقال: ﴿بِأَلْفٍ مِّنَ الْمَلَائِكَةِ مُرْدِفِينَ﴾ [الأنفال: ٩]، ﴿بِثَلَاثَةِ آلَافٍ مِّنَ الْمَلَائِكَةِ مُنزَلِينَ﴾ [آل عمران: ١٢٤]، ﴿بِخَمْسَةِ آلَافٍ مِّنَ الْمَلَائِكَةِ مُسَوِّمِينَ﴾ [آل عمران: ١٢٥].

(١) الكشاف ٣/٣١٩ - ٣٢٠ . (٢) تفسير الطبري ١٩/٤٢٦ - ٤٢٧ عن مجاهد وقتادة. (٣) النكت والعيون ٥/١٥ . (٤) في (د) و (ظ) و (م): بل أهلكهم. (٥) تفسير الطبري ١٩/٤٢٧ . (٦) في الكشاف ٣/٣٢٠ ، وما سيرد بين حاصرتين منه.

I said: Indeed, one angel would have been sufficient; for the cities of the people of Lot were destroyed by a feather from Gabriel's wing, and the lands of Thamud and the people of Salih by a shout [from him]. However, Allah preferred Muhammad ﷺ in everything over the great (1) prophets and the Messengers of Strong Will, let alone Habib al-Najjar. He bestowed upon him such reasons for dignity and honor as He did not grant anyone else. Among these is that He sent down troops from heaven for him, as if indicating by His words: {And We did not send down} and {nor were We to send down} that sending down troops is among the great matters for which only someone like you is worthy, and we would not do it for anyone other than you (2).

{It was not but one shout} The general reading is: {sayhatan wahidatan} (one shout) in the accusative case, based on the estimation: Their punishment was nothing but one shout.

Abu Ja'far bin al-Qa'qa', Shaybah, and al-A'raj read it as: "sayhatun" (one shout) in the nominative case here, and in His saying {It was not but one shout, and behold, they were all [assembled]} [Verse: 53] (3). They took "existence" to mean "occurrence" or "happening," as if he said: Nothing befell them but one shout. Abu Hatim and many grammarians rejected this reading because of the feminine gender, making it weak, just as saying: "None stood but Hind" [with a masculine verb in Arabic] is weak, because the meaning is: "No one stood but Hind." Abu Hatim said: If it were as Abu Ja'far read, he would have said: "in kana illa sayhatun" [using masculine 'kana'].

An-Nahhas (4) said: Nothing prevents this; it is said: "ma ja'atni illa jariytuka" (none came to me but your slave-girl), meaning: no woman or girl came to me but your slave-girl. The estimation in the reading with the nominative case is what Abu Ishaq said; he said: The meaning is: If there were a shout upon them, it was only one shout. Others estimated it as: Nothing befell them but one shout. Using "kana" to mean "waqa'a" (occurred) is common in the speech of the Arabs.

Abd al-Rahman bin al-Aswad read - and it is said that it is also in the reading of Abdullah - : "in kanat...

---

(1) In (Kh) and (M): "remaining", and what is established is from the rest of the copies, which matches what is in Al-Kashshaf. (2) In (Kh) and (Za) and Al-Kashshaf: "for anyone else but you". (3) Al-Nashr 2/353 on the authority of Abu Ja'far, and he is one of the ten. (4) In I'rab al-Qur'an 3/390, and what precedes it is from it.

४३४ सूरा या-सीन: आयतें २० - २९

मैंने कहा: वास्तव में, एक फरिश्ता ही पर्याप्त होता; क्योंकि लूत की कौम की बस्तियाँ जिब्रील के पंख के एक पर से नष्ट कर दी गई थीं, और समूद की बस्तियाँ और सालेह की कौम एक [उनकी] चीख से। लेकिन अल्लाह ने मुहम्मद ﷺ को हर चीज़ में बड़े (१) नबियों और उलुल-अज़्म रसूलों पर वरीयता दी, हबीब अल-नज्जार की तो बात ही क्या। उन्होंने उन्हें सम्मान और प्रतिष्ठा के ऐसे कारण दिए जो किसी और को नहीं दिए गए। इसमें यह भी शामिल है कि उन्होंने उनके लिए आसमान से सेनाएँ उतारीं, मानो उनके शब्दों से संकेत मिलता हो: {और हमने नहीं उतारा} और {न ही हम उतारने वाले थे} कि सेनाएँ उतारना उन महान मामलों में से है जिसके लिए केवल आप जैसा ही योग्य है, और हम आपके अलावा किसी और के लिए ऐसा नहीं करते (२)।

{वह केवल एक ही चीख थी} सामान्य पाठ है: {सय्हतन वाहिदतन} (एक चीख) कर्म कारक (नसब) में, इस अनुमान के आधार पर: उनकी सज़ा एक चीख के अलावा कुछ नहीं थी।

अबू जाफ़र बिन अल-क़अक़ा, शैबा और अल-अराज ने इसे यहाँ "सय्हतुन" (एक चीख) कर्ता कारक (रफ़) में पढ़ा है, और उनके कथन {वह केवल एक ही चीख थी, तो वे सब [एकत्रित] हो गए} [आयत: ५३] (३) में भी। उन्होंने "होने" का अर्थ "घटने" या "होने" के रूप में लिया, मानो उन्होंने कहा: उन पर एक चीख के अलावा कुछ नहीं हुआ। अबू हातिम और कई व्याकरणविदों ने स्त्रीलिंग लिंग के कारण इस पाठ को खारिज कर दिया, इसे कमजोर माना, जैसे कि कहना: "हिंद के अलावा कोई नहीं खड़ा हुआ" [अरबी में पुल्लिंग क्रिया के साथ] कमजोर है, क्योंकि अर्थ है: "हिंद के अलावा कोई व्यक्ति नहीं खड़ा हुआ।" अबू हातिम ने कहा: यदि वैसा ही होता जैसा अबू जाफ़र ने पढ़ा, तो वह कहता: "इन काना इल्ला सय्हतुन" [पुल्लिंग 'काना' का उपयोग करते हुए]।

अन-नह्हास (४) ने कहा: इसमें कुछ भी वर्जित नहीं है; कहा जाता है: "मा जाअतनी इल्ला जारियतुका" (तुम्हारी दासी के अलावा मेरे पास कोई नहीं आया), जिसका अर्थ है: तुम्हारी दासी के अलावा कोई महिला या लड़की मेरे पास नहीं आई। कर्ता कारक (रफ़) वाले पाठ में अनुमान वही है जो अबू इसहाक़ ने कहा था; उन्होंने कहा: अर्थ है: यदि उन पर कोई चीख होती, तो वह केवल एक ही चीख थी। अन्यों ने इसका अनुमान लगाया: उन पर एक चीख के अलावा कुछ नहीं हुआ। अरबों की बातचीत में "काना" का अर्थ "वक़आ" (घटित होना) के रूप में उपयोग करना आम है।

अब्दुल रहमान बिन अल-असवद ने पढ़ा - और कहा जाता है कि यह अब्दुल्लाह के पाठ में भी इसी तरह है - : "इन कानत...

---

(१) (ख़) और (म) में: "बाकी", और जो स्थापित है वह बाकी प्रतियों से है, जो अल-कशाफ में मौजूद सामग्री से मेल खाता है। (२) (ख़) और (ज़) और अल-कशाफ में: "तुम्हारे अलावा किसी और के लिए"। (३) अल-नश्र २/३५३ अबू जाफ़र के अधिकार से, और वह दस में से एक हैं। (४) इराब अल-क़ुरआन ३/३९० में, और इससे पहले का हिस्सा उसी से है।

میں نے کہا: حقیقت میں، ایک فرشتہ ہی کافی تھا؛ کیونکہ قومِ لوط کی بستیاں جبرائیل علیہ السلام کے پر کے ایک ریشے سے تباہ کر دی گئی تھیں، اور ثمود کے شہر اور قومِ صالح [ان کی] ایک چنگھاڑ سے۔ لیکن اللہ تعالیٰ نے محمد ﷺ کو ہر چیز میں بڑے (١) انبیاء اور اولوالعزم رسولوں پر فضیلت دی، حبیب نجار کا تو ذکر ہی کیا۔ اور انہیں عزت و تکریم کے وہ اسباب عطا کیے جو کسی اور کو نہیں دیے۔ منجملہ ان کے یہ کہ ان کے لیے آسمان سے لشکر اتارے، گویا اپنے اس قول سے اشارہ کیا: {اور ہم نے نہیں اتارا} اور {نہ ہی ہم اتارنے والے تھے} کہ لشکر اتارنا ان عظیم امور میں سے ہے جس کا اہل صرف آپ جیسا ہی ہو سکتا ہے، اور ہم آپ کے سوا کسی اور کے لیے ایسا نہ کرتے (٢)۔

{وہ تو بس ایک ہی چنگھاڑ تھی} عام قراءت ہے: {صَيْحَةً وَّاحِدَةً} نصب کے ساتھ، اس تقدیر پر کہ: ان کی سزا ایک چنگھاڑ کے سوا کچھ نہ تھی۔

اور ابو جعفر بن القعقاع، شیبہ اور الاعرج نے یہاں "صَيْحَةٌ" رفع کے ساتھ پڑھا ہے، اور اللہ کے اس قول میں بھی {وہ تو بس ایک ہی چنگھاڑ تھی تو وہ سب کے سب [جمع] ہو گئے} [آیت: ٥٣] (٣)۔ انہوں نے "کون" (ہونے) کو وقوع اور حدوث کے معنی میں لیا، گویا انہوں نے کہا: ان پر ایک چنگھاڑ کے سوا کچھ واقع نہ ہوا۔ اور ابو حاتم اور بہت سے نحویوں نے تانیث کی وجہ سے اس قراءت کا انکار کیا ہے، پس یہ ضعیف ہے، جیسا کہ "ما قامَتْ إلا ہِندٌ" (ہند کے سوا کوئی کھڑا نہیں ہوا) ضعیف ہے، اس حیثیت سے کہ معنی ہے: "ہند کے سوا کوئی [مرد] کھڑا نہیں ہوا۔" ابو حاتم نے کہا: اگر ویسا ہی ہوتا جیسا ابو جعفر نے پڑھا تو وہ کہتا: "ان كانَ اِلا صَيْحَةٌ" [مذکر 'كان' کے ساتھ]۔

النحاس (۴) نے کہا: اس میں سے کچھ بھی ممنوع نہیں ہے، کہا جاتا ہے: "ما جاءَتْنِیْ إلا جاریَتُکَ" (تمہاری لونڈی کے سوا میرے پاس کوئی نہیں آئی)، یعنی: تمہاری لونڈی کے سوا کوئی عورت یا لڑکی میرے پاس نہیں آئی۔ اور رفع والی قراءت میں تقدیر وہی ہے جو ابو اسحاق نے کہی، انہوں نے کہا: معنی یہ ہے: اگر ان پر کوئی چنگھاڑ ہوتی تو وہ صرف ایک ہی چنگھاڑ تھی۔ اور دوسروں نے اس کا اندازہ یوں لگایا: ان پر ایک چنگھاڑ کے سوا کچھ واقع نہ ہوا۔ اور عربوں کے کلام میں "کان" کا "وقَعَ" کے معنی میں آنا کثیر ہے۔

اور عبد الرحمن بن الاسود نے پڑھا - اور کہا جاتا ہے کہ عبداللہ (ابن مسعود) کی قراءت میں بھی ایسا ہی ہے - : "ان کانَت...

---

(۱) (خ) اور (م) میں: "سائر" (باقی)، اور باقی نسخوں میں جو ثابت ہے وہی ہے، جو الکشاف میں موجود عبارت کے موافق ہے۔ (۲) (خ) اور (ظ) اور الکشاف میں ہے: "بغیرک" (تمہارے سوا کے لیے)۔ (۳) النشر ۲/۳۵۳ ابو جعفر سے مروی ہے، اور وہ دس قراء میں سے ہیں۔ (۴) اعراب القرآن ۳/۳۹۰ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ اسی سے ہے۔

...except one cry [zaqyah]'. This is contrary to the Mushaf. Also, the known language is: *zaqa yazqu*: if it cries out, and from it is the proverb: 'Heavier than the *zawaqi* (roosters)', so it should have been: *zaqwah*. Mentioned by Al-Nahhas (1).

I say: Al-Jawhari (2) said: *Al-zaqw* and *al-zaqy* are both verbal nouns, and the *sada* (echo/owl) has *zaqa yazqu* [and *yazqi*] *zuqa'an*, meaning: it cried out, and every caller is a *zaqin*, and *al-zaqyah* is the shout.

I say: Based on this, it is said: *zaqwah* and *zaqyah* are two linguistic variants (3), so the recitation is correct and there is no objection to it. And Allah knows best.

﴿Then behold, they were extinguished (khamidun)﴾ meaning: dead and motionless; in comparison to extinguished ashes. Qatada said: perished (4). The meaning is the same.

Allah Almighty says: ﴿O regret for the servants! There comes not to them any messenger but they used to mock at him. Have they not seen how many generations We destroyed before them, that they will not return to them? And all of them, altogether, will be brought before Us.﴾

His saying: ﴿O regret for the servants (Ya-hasratan 'ala al-'ibad)﴾ is in the accusative case; because it is a vocative of an indefinite noun, and nothing else but the accusative is permissible for it according to the Basran grammarians (5). In the variant of Ubayy: 'O the regret of the servants' (Ya-hasrata al-'ibad) using the genitive construction (6). The linguistic reality of *hasrah* (regret) is: for a person to be overtaken by such remorse that they become *hasir* (fatigued/powerless) (7).

---

(1) In *I'rab al-Qur'an* 3/390-391, without mentioning the proverb. It is in *Jamharat al-Amthal* 1/293 and *Majma' al-Amthal* 1/156. Al-Askari said: *Al-zawaqi* are roosters. Young men used to converse at night, and when the roosters crowed, each went to his camp, so they found them burdensome for interrupting their night conversation. The reading 'in kanat illa zaqyatan' is in *Al-Qira'at al-Shadhdhah* p. 125, and *Al-Muhtasib* 2/206. (2) In *al-Sihah* (root z-q-w), and what follows in brackets is from it. (3) *Ma'ani al-Qur'an* by al-Farra' 2/375. (4) Mentioned by al-Nahhas in *I'rab al-Qur'an* 3/391. (5) *I'rab al-Qur'an* for al-Nahhas 3/391. (6) *Al-Qira'at al-Shadhdhah* p. 125, and *Al-Muhtasib* 2/206. (7) *Ma'ani al-Qur'an* for al-Nahhas 5/489.

सूरह या-सीन: आयत 20 - 32 435

...सिवाय एक चीख [ज़क़या] के। यह मुसहफ़ (कुरान के मानक पाठ) के विपरीत है। साथ ही, ज्ञात भाषाई नियम यह है: ज़क़ा यज़क़ू: जब वह चिल्लाता है, और इसी से मुहावरा है: 'ज़वाक़ी (मुर्गों) से भी भारी', इसलिए इसे 'ज़क़वा' होना चाहिए था। अल-नहस (1) ने इसका उल्लेख किया है।

मैंने कहा: अल-जौहरी (2) ने कहा: अल-ज़क़्व और अल-ज़क़्य दोनों क्रियात्मक संज्ञाएं हैं, और सदा (गूंज/उल्लू) की आवाज़ के लिए ज़क़ा यज़क़ू [और यज़क़ी] जुक्काअन प्रयुक्त होता है, जिसका अर्थ है: वह चिल्लाया, और हर पुकारने वाला 'ज़क़िन' है, और 'अल-ज़क़या' चीख है।

मैंने कहा: इसके आधार पर यह कहा जाता है: ज़क़वा और ज़क़या दो भाषाई रूप हैं (3), इसलिए पाठ सही है और इस पर कोई आपत्ति नहीं है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

﴿फिर अचानक वे बुझ गए (ख़ामिदून)﴾ अर्थात: मृत और शांत; बुझी हुई राख से तुलना करते हुए। क़तादा ने कहा: नष्ट हो गए (4)। दोनों का अर्थ एक ही है।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: ﴿बन्दों पर अफ़सोस है! उनके पास जो भी रसूल आता है, वे उसका उपहास ही करते हैं। क्या उन्होंने नहीं देखा कि हमने उनसे पहले कितनी पीढ़ियों को नष्ट कर दिया है, कि वे उनकी ओर वापस नहीं लौटेंगे? और वे सब-केसब हमारे पास उपस्थित किए जाएँगे।﴾

उनका कथन: ﴿बन्दों पर अफ़सोस (या-हसरतन अला अल-इबाद)﴾ कर्म कारक (मनसुब) में है; क्योंकि यह एक अनिश्चित संज्ञा का संबोधन (निदा नकिराह) है, और बसरा के व्याकरणविदों के अनुसार इसमें कर्म कारक के अलावा कुछ भी स्वीकार्य नहीं है (5)। उबैय के संस्करण में: 'बन्दों का अफ़सोस' (या-हसरता अल-इबाद) संबंध कारक (इज़ाफ़ा) के साथ है (6)। भाषा में हसरत (पछतावे) की वास्तविकता यह है: कि किसी व्यक्ति पर इतना पछतावा हावी हो जाए कि वह 'हसीर' (थका हुआ/शक्तिहीन) हो जाए (7)।

---

(1) इराब अल-कुरान 3/390-391 में, मुहावरे के उल्लेख के बिना। यह जमहरत अल-अमथल 1/293 और मजमा अल-अमथल 1/156 में है। अल-असकरी ने कहा: अल-ज़वाक़ी मुर्गे हैं। युवक रात में बातचीत करते थे, और जब मुर्गे बांग देते थे, तो प्रत्येक अपने ठिकाने पर चला जाता था, इसलिए उन्हें अपनी बातचीत में बाधा डालने के कारण वे भारी लगते थे। 'इन कानत इल्ला ज़क़यतन' पाठ अल-क़िराअत अल-शद्दाह पृष्ठ 125 और अल-मुहतसिब 2/206 में है। (2) अल-सिहाह (मूल z-

q-w) में, और कोष्ठक में जो कुछ भी है वह उसी से है। (3) अल-फ़र्रा द्वारा मानी अल-कुरान 2/375। (4) अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरान 3/391 में उल्लेख किया गया है। (5) अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरान 3/391। (6) अल-क़िराअत अल-शद्दाह पृष्ठ 125, और अल-मुहतसिब 2/206। (7) अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान 5/489।

سورہ یس: آیات ۲۰ - ۳۲ ٤٣٥

...سوائے ایک چیخ [زقیۃ] کے'۔ یہ مصحف کے خلاف ہے۔ اور اس کے علاوہ معروف لغت یہ ہے: زقا یزقو: جب وہ چیخے، اور اسی سے یہ ضرب المثل ہے: 'زواقی (مرغوں) سے زیادہ بھاری'، لہٰذا اس کے مطابق اسے 'زقوۃ' ہونا چاہیے تھا۔ اسے النحاس (۱) نے ذکر کیا ہے۔

میں نے کہا: جوہری (۲) نے کہا: الزقو اور الزقی دونوں مصدر ہیں، اور صدا (گونج/الو) کی آواز کے لیے زقا یزقو [اور یزقی] زقاءً مستعمل ہے، یعنی: وہ چیخا، اور ہر آواز نکالنے والا 'زاقٍ' ہے، اور 'الزقیۃ' سے مراد چیخ ہے۔

میں نے کہا: اس بنیاد پر کہا جاتا ہے: زقوۃ اور زقیۃ دو لغتیں ہیں (۳)، لہٰذا یہ قرات صحیح ہے اور اس پر کوئی اعتراض نہیں ہے۔ واللہ اعلم۔

﴿پس اچانک وہ بجھ کر رہ گئے (خامدوں)﴾ یعنی: مردہ اور ساکن؛ بجھی ہوئی راکھ سے تشبیہ دیتے ہوئے ۔ قتادہ نے کہا: ہلاک ہونے والے (۴)۔ مطلب ایک ہی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ہائے افسوس بندوں کے حال پر! ان کے پاس جو بھی رسول آتا ہے وہ اس کا مذاق ہی اڑاتے ہیں۔ کیا انہوں نے نہیں دیکھا کہ ہم نے ان سے پہلے کتنی ہی نسلوں کو ہلاک کر دیا کہ وہ اب ان کی طرف پلٹ کر نہیں آئیں گے؟ اور وہ سب کے سب ہمارے حضور ہی حاضر کیے جائیں گے۔﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿یا حسرۃً علی العباد﴾ منصوب ہے؛ کیونکہ یہ نداء نکرہ ہے، اور بصریوں کے نزدیک اس میں نصب کے سوا کچھ جائز نہیں ہے (۵)۔ اور ابی کے حرف (قرات) میں ہے: 'یا

حسرة العباد' اضافت کے ساتھ (۶)۔ لغت میں حسرت کی حقیقت یہ ہے کہ انسان کو ایسی ندامت لاحق ہو جائے کہ وہ 'حسیر' (تھکا ہارا/بے بس) ہو جائے (۷)۔

---

(۱) اعراب القرآن ۳/۳۹۰-۳۹۱ میں، بغیر ضرب المثل کے ذکر کے، اور یہ جمهرة الامثال ۱/۲۹۳ اور مجمع الامثال ۱/۱۵۶ میں ہے۔ عسکری نے کہا: الزواقی سے مراد مرغے ہیں، اور نوجوان رات کو قصہ گوئی کرتے تھے، جب مرغ اذان دیتے تو ہر کوئی اپنے ٹھکانے کو چلا جاتا، تو انہوں نے اپنی قصہ گوئی میں مخل ہونے کی وجہ سے اسے گراں محسوس کیا۔ اور قرات: 'إن كانت إلا زقية' القراءات الشاذة ص ۱۲۵ اور المحتسب ۲/۲۰۶ میں ہے۔ (۲) الصحاح (زقا) میں، اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (۳) معانی القرآن از فراء ۲/۳۷۵۔ (۴) اسے النحاس نے اعراب القرآن ۳/۳۹۱ میں ذکر کیا ہے۔ (۵) اعراب القرآن از نحاس ۳/۳۹۱۔ (۶) القراءات الشاذة ص ۱۲۵، اور المحتسب ۲/۲۰۶۔ (۷) معانی القرآن از نحاس ۵/۴۸۹۔

436 Surah Yasin: Verses 30 - 32

Al-Farra claimed that the preferred choice is the accusative case (nasb), and that if the indefinite noun followed by an adjective(1) was in the nominative case (raf'), it would be correct. He cited examples as evidence, including what was heard from the Arabs: "O one concerned with our affair, do not worry," and he recited: "O house, which wear and tear has changed completely(2)."

Al-Nahhas said: This would invalidate the rules of calling (nida') or most of them; because it raises the pure indefinite noun, raises what is equivalent to a possessive construction (mudaf) in its length, removes the nunation (tanwin) in the middle, and raises what is semantically an object without a necessitating cause. As for what he narrated from the Arabs, it does not resemble what he allowed; because the estimation of "O one concerned with our affair, do not worry" is based on precedence and delay, and the meaning is: "O you who are concerned, do not worry about our affair." The estimation of the verse is: "O house," then he shifted the address, meaning: "O people, wear and tear changed this house," as Allah, the Exalted and Majestic, said: {until, when you are in the ships and they sail with them} Yunus: 22. So, "hasratan" (woe) is in the accusative case as a call, just as you say: "O man, come forward," and the meaning of the call is: this is the time for the presence of woe.

Al-Tabari(4): The meaning is: O woe of the servants upon themselves, and regret and grief over their mockery of the Messengers of Allah, peace be upon them.
WWW.NAFSEISLAM.COM

---

(1) In the copies: "by the link" (bi-l-silah), and what is established is from "Ma'ani al-Qur'an" by al-Farra 2/276, and "I'rab al-Qur'an" by al-Nahhas 3/391, and from him the author quoted. (2) The verse is by al-Ahwas as in "al-Kitab" 2/201, and al-Sirafi attributed it in "Sharh Abyat Sibawayh" 1/523 to al-Harith ibn Khalid al-Makhzumi, and it is without attribution in "Ma'ani al-Qur'an" by al-Farra 2/276, and "I'rab al-Qur'an" by al-Nahhas 3/391, and its narration in "al-Kitab" is: "O house, wear and tear has stripped it bare, and after you, the wind swept dust over it." Al-Sirafi said: "Hassaraha" means it removed the ruins that were in it, and "al-mawr" is dust. (3) "I'rab al-Qur'an" by al-Nahhas 3/391 - 392. The explanation of the speech is that when he said: "O house," he called a specific house, so it became definite, and therefore he built it on the damma. Then he followed it with his saying: "Hassaraha al-bila" (wear and tear stripped it) - and a verb cannot be used as an adjective except for an indefinite noun - so it is as if he said: "O house," then he turned to a person and said:

"wear and tear stripped it," so "hassaraha" is not an adjective for the house. See "al-Kitab" 2/201, and "Sharh Abyat Sibawayh" by al-Sirafi 1/523. (4) In "al-Tafsir" 19/429.

४३६ सूरह यासीन: आयतें ३० - ३२

अल-फर्रा ने दावा किया कि पसंदीदा विकल्प 'नस्ब' (अक्यूसेटिव केस) है, और अगर विशेषण(१) द्वारा अनुसरण किया गया अनिश्चित संज्ञा 'रफ़' (नॉमिनेटिव केस) में होता, तो यह सही होता। उन्होंने साक्ष्य के रूप में कुछ चीज़ों का हवाला दिया; जिनमें से एक वह है जो अरबों से सुना गया है: "हे हमारे मामले से चिंतित व्यक्ति, चिंता न करें," और उन्होंने पढ़ा: "हे घर, जिसे टूट-फूट ने पूरी तरह बदल दिया है(२)।"

अल-नह़ह़ास ने कहा: इसमें निदा (संबोधन) के नियमों या उनमें से अधिकांश का खंडन है; क्योंकि यह शुद्ध अनिश्चित संज्ञा को रफ़ देता है, और जो अपनी लंबाई में मुदाफ़ (पजेसिव) के समान है उसे रफ़ देता है, और बीच में तनवीन (ननुनेशन) को हटा देता है, और जो अर्थ में मफ़ऊल (ऑब्जेक्ट) है उसे बिना किसी अनिवार्य कारण के रफ़ देता है। जहाँ तक उन्होंने अरबों से जो वर्णन किया है, वह उस चीज़ के समान नहीं है जिसकी उन्होंने अनुमति दी थी; क्योंकि "हे हमारे मामले से चिंतित व्यक्ति, चिंता न करें" का अनुमान पहले और बाद (तक़दीम व ताखीर) पर आधारित है, और अर्थ है: "ओ चिंतित व्यक्ति, हमारे मामले के बारे में चिंता न करें।" और शेर का अनुमान है: "ओ घर," फिर उन्होंने संबोधन बदल दिया, यानी: "ओ लोगों, इस घर को टूट-फूट ने बदल दिया," जैसा कि अल्लाह ने कहा: {यहाँ तक कि जब तुम जहाजों में हो और वे उन्हें लेकर चलें} यूनुस: २२। तो "हसरतन" (अफ़सोस) संबोधन (निदा) के रूप में नसब में है, जैसे आप कहते हैं: "हे आदमी, आगे आओ," और संबोधन का अर्थ है: यह अफ़सोस की उपस्थिति का समय है।

अल-तबरी(४): अर्थ है: हे बंदों का अपने आप पर अफ़सोस, और अल्लाह के रसूलों (उन पर शांति हो) के मज़ाक उड़ाने पर पछतावा और दुख। WWW.NAFSEISLAM.COM

---

(१) प्रतियों में: 'सिलह' (लिंक) द्वारा, और जो स्थापित है वह अल-फर्रा की "मआनी अल-कुरान" २/२७६ से है, और अल-नह़ह़ास की "इराब अल-कुरान" ३/३९१ से है, और उनसे लेखक ने उद्धृत किया है। (२) यह शेर अल-अह़वस का है जैसा कि "अल-किताब" २/२०१ में है, और अल-सीराफी ने "शरह अब्यात सीबावैह" १/५२३ में इसे अल-हारिस बिन खालिद अल-मखज़ूमी से जोड़ा है, और यह अल-फर्रा की "मआनी अल-कुरान" २/२७६ में बिना किसी नाम के है, और अल-नह़ह़ास की "इराब अल-कुरान" ३/३९१ में है, और "अल-किताब" में इसका वर्णन है: "हे घर, जिसे टूट-फूट ने उजाड़ दिया, और तुम्हारे बाद हवा ने उस पर धूल उड़ा दी।" अल-सीराफी ने कहा: 'हस्सरहा' का अर्थ है:

उसमें जो खंडहर थे उन्हें हटा दिया, और 'अल-मौर' धूल है। (३) अल-नह़ह़ास की "इराब अल-कुरान" ३/३९१ - ३९२। और बात की व्याख्या यह है कि जब उन्होंने कहा: "हे घर," तो उन्होंने एक विशिष्ट घर को पुकारा, इसलिए वह 'मआरिफ़ा' (निश्चित) हो गया और इसलिए उन्होंने इसे 'ज़म्मा' पर बनाया। फिर वह उसके बाद अपने इस कथन के साथ आए: 'हस्सरहा अल-बिला' (टूट-फूट ने उसे उजाड़ दिया) - और क्रिया को केवल अनिश्चित संज्ञा के लिए विशेषण के रूप में उपयोग नहीं किया जा सकता है - तो यह ऐसा है जैसे उन्होंने कहा: "हे घर," फिर वह एक इंसान की ओर मुड़े और कहा: "टूट-फूट ने उसे उजाड़ दिया," इसलिए 'हस्सरहा' घर के लिए विशेषण नहीं है। "अल-किताब" २/२०१ और अल-सीराफी की "शरह अब्यात सीबावैह" १/५२३ देखें। (४) तफ़सीर में १९/४२९।

۴۳۶ سورہ یس: آیات ۳۰ - ۳۲

فراء کا خیال ہے کہ پسندیدہ انتخاب نصب ہے، اور یہ کہ اگر صفت(۱) کے ذریعے موصول نکرہ کو رفع دیا جاتا تو وہ درست ہوتا۔ انہوں نے کچھ چیزوں سے استدلال کیا؛ جن میں سے ایک یہ ہے کہ عربوں سے سنا گیا ہے: "اے ہمارے معاملے کی فکر کرنے والے، فکر نہ کر،" اور انہوں نے پڑھا: "اے گھر، جسے بوسیدگی نے بالکل بدل دیا ہے(۲)۔"

نحاس نے کہا: اس میں بابِ ندا یا اس کے اکثر حصے کا ابطال ہے؛ کیونکہ یہ نکرہ محضہ کو رفع دیتا ہے، اور جو اپنی طوالت میں مضاف کے درجے میں ہے اسے رفع دیتا ہے، اور درمیان سے تنوین کو حذف کر دیتا ہے، اور جو معنی میں مفعول ہے اسے بغیر کسی واجب کرنے والی علت کے رفع دیتا ہے۔ رہا وہ جو انہوں نے عربوں سے نقل کیا ہے، تو وہ اس چیز کے مشابہ نہیں ہے جسے انہوں نے جائز قرار دیا؛ کیونکہ "اے ہمارے معاملے کی فکر کرنے والے، فکر نہ کر" کی تقدیر تقدیم و تاخیر پر ہے، اور معنی ہے: "اے فکر کرنے والے، ہمارے معاملے کی فکر نہ کر۔" اور شعر کی تقدیر ہے: "اے گھر،" پھر انہوں نے مخاطبت کو بدل دیا، یعنی: "اے لوگو، اس گھر کو بوسیدگی نے بدل دیا،" جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿حَتَّى إِذَا كُنتُمْ فِي الْفُلْكِ وَجَرَيْنَ بِهِم﴾ یونس: ۲۲۔ پس "حسرۃً" ندا پر منصوب ہے، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: "اے شخص، ادھر آ،" اور ندا کا معنی ہے: یہ حسرت کے حاضر ہونے کا مقام ہے۔

طبری(۴): معنی ہے: اے بندوں کی اپنے آپ پر حسرت، اور اللہ کے رسولوں (علیہم السلام) کے ساتھ استہزاء کرنے پر ندامت اور دکھ۔ WWW.NAFSEISLAM.COM

(۱) نسخوں میں: بالصلہ، اور جو ثابت ہے وہ فراء کی "معانی القرآن" ۲/ ۲۷۶، اور نحاس کی "اعراب القرآن" ۳/ ۳۹۱ سے ہے، اور مصنف نے انہی سے نقل کیا ہے۔ (۲) یہ شعر احوص کا ہے جیسا کہ "الکتاب" ۲/ ۲۰۱ میں ہے، اور سیرافی نے "شرح ابیات سیبویہ" ۱/ ۵۲۳ میں اسے حارث بن خالد مخزومی کی طرف منسوب کیا ہے، اور یہ فراء کی "معانی القرآن" ۲/ ۲۷۶ میں بغیر نسبت کے ہے، اور نحاس کی "اعراب القرآن" ۳/ ۳۹۱ میں ہے، اور "الکتاب" میں اس کی روایت ہے: یا دارُ حَسَّرها البِلَی تَحْسِیرا وسَفَتْ علیها الریحُ بعدكَ مُورا سیرافی نے کہا: "حسرہا" یعنی اس میں جو کھنڈرات تھے انہیں ختم کر دیا، اور "المور" غبار ہے۔ (۳) نحاس کی "اعراب القرآن" ۳/ ۳۹۱ - ۳۹۲۔ اور کلام کی شرح یہ ہے کہ جب انہوں نے کہا: "یا دارُ" (اے گھر)، تو انہوں نے ایک خاص گھر کو پکارا پس وہ معرفہ ہو گیا اور اسی لیے انہوں نے اسے ضمہ پر مبنی کیا۔ پھر وہ اس کے بعد اپنے قول "حسرہا البلی" کے ساتھ آئے - اور فعل کی صفت صرف نکرہ کے لیے لائی جا سکتی ہے - تو گویا انہوں نے کہا: "اے گھر،" پھر وہ ایک انسان کی طرف متوجہ ہوئے اور کہا: "بوسیدگی نے اسے اجاڑ دیا،" پس "حسرہا" گھر کی صفت نہیں ہے۔ دیکھئے الکتاب ۲/ ۲۰۱، اور سیرافی کی "شرح ابیات سیبویہ" ۱/ ۵۲۳۔ (۴) تفسیر میں ۱۹/ ۴۲۹۔

Ibn Abbas: "O regret for the servants" means: O woe unto the servants (1). It is also narrated from him: These people have become in a position where they are to be regretted (2).

Al-Rabi' bin (3) Anas narrated from Abu al-Aliyah: That the "servants" here are the messengers. This is because when the disbelievers saw the punishment, they said: "O regret for the servants," regretting their killing of them and their abandonment of faith in them, so they wished for faith when faith did not benefit them (4). Mujahid also said this.

Al-Dahhak said: It is the regret of the angels over the disbelievers when they denied the messengers (5).

It was said: "O regret for the servants" is from the speech of the man who came from the farthest end of the city running, when the people jumped up to kill him.

It was said: The three messengers are the ones who said, when the people killed that man who came from the farthest end of the city running, and punishment befell the people: O regret for these, as if they wished they had believed.

It was said: This is from the speech of the people; they said when they killed the man and the messengers left them, or they killed the man along with the three messengers, according to different narrations: O regret for these messengers, and for this man, would that we had believed in them at the time when faith benefits. The speech concluded on this, then He began by saying: {Not a messenger comes to them}.

Ibn Hurmuz, Muslim bin Jundab, and Ikrimah read: "Ya Hasratah" (with a silent 'h') on the servants (6), for the sake of clarity and to establish the meaning in the soul, as it was a place of exhortation and warning.

Footnotes: (1) Reported by al-Tabari 19/530 with the wording: O woe for the servants. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/15. (3) In the manuscripts "from", and what is established from I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/392. (4) Similarly in I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/392, and al-Muharrar al-Wajiz 4/452, and Tafsir al-Baghawi 4/11. Ibn Atiyyah said: And His Almighty saying: {Not a messenger comes to them} verse, refutes this interpretation. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/15. (6) Al-Qira'at al-Shadhah p. 125, and al-Muhtasib 2/208.

इब्न अब्बास: "हे बंदों पर अफ़सोस" का अर्थ है: हे बंदों पर तबाही (1)। उनसे यह भी वर्णित है: ये लोग उस स्थिति में आ गए हैं जहाँ उन पर अफ़सोस किया जाना चाहिए (2)।

अर-रबीअ बिन (3) अनस ने अबू अल-आलिया से रिवायत की है: कि यहाँ "बंदों" से तात्पर्य रसूल (पैगंबर) हैं। ऐसा इसलिए है क्योंकि जब काफ़िरों ने अज़ाब (दंड) देखा, तो उन्होंने कहा: "हे बंदों पर अफ़सोस," उन्होंने उन्हें मारने और उन पर ईमान न लाने पर अफ़सोस किया, इसलिए उन्होंने उस समय ईमान की कामना की जब ईमान ने उन्हें कोई लाभ नहीं पहुँचाया (4)। मुजाहिद ने भी यही कहा।

अल-दह़्हाक ने कहा: यह फ़रिश्तों का काफ़िरों पर अफ़सोस है जब उन्होंने रसूलों को झुठलाया (5)।

कहा गया: "हे बंदों पर अफ़सोस" उस व्यक्ति का कथन है जो शहर के सबसे दूर के हिस्से से दौड़ता हुआ आया था, जब लोग उसे मारने के लिए झपटे थे।

कहा गया: तीनों रसूल वे हैं जिन्होंने तब कहा था जब लोगों ने उस व्यक्ति को मार दिया जो शहर के सबसे दूर के हिस्से से दौड़ता हुआ आया था, और लोगों पर अज़ाब उतरा: हे इन पर अफ़सोस, मानो वे चाहते थे कि वे ईमान ले आते।

कहा गया: यह लोगों का कथन है; उन्होंने तब कहा जब उन्होंने उस व्यक्ति को मार दिया और रसूल उन्हें छोड़कर चले गए, या उन्होंने तीनों रसूलों के साथ उस व्यक्ति को मार दिया, अलग-अलग रिवायतों के अनुसार: हे इन रसूलों पर और इस व्यक्ति पर अफ़सोस, काश हम उस समय उन पर ईमान ले आते जब ईमान लाभ पहुँचाता है। इस पर बात पूरी हुई, फिर अल्लाह ने शुरू करते हुए फ़रमाया: {उनके पास कोई भी रसूल नहीं आता}।

इब्न हुरमुज़, मुस्लिम बिन जुंदब और इक्रमा ने "या हसरता" (हा के सुकून के साथ) पढ़ा है (6), स्पष्टता के प्रति उत्सुकता और दिल में अर्थ स्थापित करने के लिए; क्योंकि यह नसीहत और चेतावनी का स्थान था।

पाद टिप्पणियाँ: (1) इसे अल-तबरी 19/530 ने इन शब्दों के साथ निकाला है: हे बंदों के लिए तबाही। (2) अन-नुकत वल-उयून 4/15। (3) प्रतियों में "से" है, और जो अल-नह़्हास की ए'राब अल-क़ुरआन

3/392 से स्थापित है। (4) इसी तरह अल-नह़्ह़ास की ए'राब अल-क़ुरआन 3/392 में, और अल-मुह़र्रर अल-वजीज़ 4/452 में, और तफ़सीर अल-बग़वी 4/11 में। इब्न अतिय्या ने कहा: और अल्लाह तआला का फ़रमान: {उनके पास नहीं आता} आयत, इस व्याख्या को खारिज करती है। (5) अन-नुकत वल-उयून 4/15। (6) अल-क़िरात अल-शाज़ह पृ. 125, और अल-मुह़तसिब 2/208।

ابن عباس: «یا حسرة علی العباد» یعنی: اے بندوں پر ہلاکت ہو (۱)۔ اور ان سے یہ بھی مروی ہے کہ: یہ لوگ اس مقام پر پہنچ گئے ہیں جہاں ان پر افسوس کیا جائے (۲)۔

اور ربیع بن(۳) انس نے ابو العالیہ سے روایت کی ہے کہ: یہاں 'عباد' (بندوں) سے مراد رسول ہیں، اور وہ اس لیے کہ جب کافروں نے عذاب دیکھا تو کہا: «یا حسرة علی العباد»، تو انہوں نے ان کے قتل کرنے اور ان پر ایمان نہ لانے پر حسرت کی، پس انہوں نے اس وقت ایمان کی تمنا کی جب ایمان انہیں نفع نہیں دے رہا تھا(۴)۔ اور یہی مجاہد نے بھی کہا۔

اور ضحاک نے کہا: یہ فرشتوں کی کافروں پر حسرت ہے جب انہوں نے رسولوں کو جھٹلایا(۵)۔

اور کہا گیا: «یا حسرة علی العباد» اس شخص کا قول ہے جو شہر کے پرلے کنارے سے دوڑتا ہوا آیا تھا، جب قوم نے اسے قتل کرنے کے لیے حملہ کیا۔

اور کہا گیا: وہ تینوں رسول ہی تھے جنہوں نے کہا تھا جب قوم نے اس شخص کو قتل کر دیا جو شہر کے پرلے کنارے سے دوڑتا ہوا آیا تھا، اور قوم پر عذاب نازل ہوا: اے ان لوگوں پر حسرت، گویا انہوں نے تمنا کی کہ کاش وہ ایمان لے آتے۔

اور کہا گیا: یہ قوم کا قول ہے؛ انہوں نے کہا جب انہوں نے اس شخص کو قتل کر دیا اور رسول ان سے جدا ہو گئے، یا مختلف روایات کے مطابق انہوں نے اس شخص کو تینوں رسولوں کے ساتھ قتل کر دیا: اے ان رسولوں پر اور اس شخص پر حسرت، کاش ہم ان پر اس وقت ایمان لائے ہوتے جب ایمان نفع دیتا ہے۔ اور اس پر کلام ختم ہوا، پھر اللہ تعالیٰ نے ابتدا کرتے ہوئے فرمایا: ﴿مَا يَأْتِيهِم مِّن رَّسُولٍ﴾۔

اور ابن ہرمز، مسلم بن جندب اور عکرمہ نے: «یا حسْرة علی العباد» ہاء کے سکون کے ساتھ پڑھا ہے(۶)، بیان کی حرص اور دل میں معنی راسخ کرنے کے لیے؛ کیونکہ یہ وعظ و نصیحت اور تنبیہ کا مقام تھا۔

حواشی: (۱) اسے طبری نے ۱۹ / ۵۳۰ میں ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: یا ویلاً للعباد۔ (۲) النکت والعیون ۴ / ۱۵ ۔ (۳) نسخوں میں "عن" (سے) ہے، اور جو نحاس کی اعراب القرآن ۳ / ۳۹۲ میں ثابت ہے وہی متن میں درج ہے۔ (۴) اسی طرح نحاس کی اعراب القرآن ۳ / ۳۹۲، المحرر الوجیز ۴ / ۴۵۲، اور تفسیر بغوی ۴ / ۱۱ میں ہے۔ ابن عطیہ نے کہا: اور اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مَا يَأْتِيهِم﴾ آیت، اس تاویل کو رد کرتی ہے۔ (۵) النکت والعیون ۴ / ۱۵ ۔ (۶) القراءات الشاذہ ص ۱۲۵، اور المحتسب ۲ / ۲۰۸ ۔

Surah Ya-Sin: Verses 30 - 32 438

And the Arabs do that in similar cases even if it is not a place for a pause. An example of this is what was narrated from the Prophet ﷺ: that he used to cut his recitation letter by letter (1); out of keenness for clarity and understanding.

It is permissible for "upon the servants" (ala al-ibad) to be related to "regret" (al-hasrah). And it is permissible for it to be related to something omitted and not to "regret," as if he estimated the pause at "regret" so he made the 'ha' silent, then said: "upon the servants," meaning: I feel regret for the servants.

And from Ibn Abbas, al-Dahhak, and others: "O the regret of the servants" is a possessive construction with the omission of "upon" (2). This is contrary to the Mushaf. It could be a case of addition to the subject, so the servants would be the subjects, as if when they witnessed the punishment, they felt regret; it is like saying: "O the standing of Zaid." And it could be a case of addition to the object, so the servants would be objects, as if the servants are being regretted by those who feel compassion for them. The recitation of those who recited: "O, what a regret upon the servants" strengthens this meaning (3).

His Almighty's saying: {Have they not seen how many generations We destroyed before them, that they will not return to them?} Sibawayh said: "that" (anna) is a substitute (badal) for "how many" (kam), and the meaning of "how many" here is informative; therefore, it was permissible to substitute it with something that is not an interrogative. The meaning is: Have they not seen that the generations whom We destroyed will not return to them (4). Al-Farra' said (5): "how many" (kam) is in the position of accusative (nasb) from two perspectives: one by "seen" (yaraw), and he cited as evidence for this that in the recitation of Ibn Mas'ud it is: "Have they not seen whom We destroyed." The other perspective is that "how many" (kam) is in the position of accusative by "We destroyed" (ahlakna).

Al-Nahhas said (6): The first view is impossible; because "how many" (kam) is not acted upon by what precedes it; because it...

(1) Narrated similarly by Ahmad (26583), Abu Dawood (4001), and al-Tirmidhi (2923) from the hadith of Umm Salama (may Allah be pleased with her). Al-Tirmidhi said: A good, authentic, strange hadith. And it appeared in Ahmad and Abu Dawood as: "verse by verse" instead of "letter by letter". (2) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 125, and al-Muhtasib 2/208, and it was mentioned previously at the beginning of the

interpretation of this verse. (3) Similarly in al-Muhtasib 2/211. (4) Similarly in al-Kitab 3/132. (5) In Ma'ani al-Qur'an 2/376, and the author quoted it from him via al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/392. (6) In I'rab al-Qur'an 3/392-393.

सूरा या-सीन: आयतें 30 - 32 438

और अरब इसी तरह के मामलों में ऐसा ही करते हैं भले ही वह रुकने की जगह न हो। इसका एक उदाहरण वह है जो नबी ﷺ से वर्णित है: कि वह अपनी तिलावत को अक्षर दर अक्षर काटते थे (1); स्पष्टता और समझ के प्रति उत्सुकता के कारण।

यह संभव है कि "सेवकों पर" (अला अल-इबाद) का संबंध "अफसोस" (अल-हसरत) से हो। और यह भी संभव है कि इसका संबंध किसी छिपी हुई चीज़ से हो न कि "अफसोस" से, जैसे कि उसने "अफसोस" पर रुकने का अंदाज़ा लगाया और 'हा' को साकिन (शांत) कर दिया, फिर कहा: "सेवकों पर", यानी: मुझे सेवकों पर अफसोस होता है।

और इब्न अब्बास, अद-दहक और अन्य लोगों से: "ऐ सेवकों का अफसोस" "पर" (अला) के विलोप के साथ एक मुज़ाफ़ (जोड़ा हुआ) है (2)। यह मुसहफ़ (कुरान की प्रति) के विरुद्ध है। यह कर्ता की ओर इज़ाफ़त (संबंध) का मामला हो सकता है, तो सेवक कर्ता होंगे, जैसे कि जब उन्होंने सज़ा देखी तो उन्हें अफसोस हुआ; यह वैसा ही है जैसे कहना: "ऐ ज़ैद का खड़ा होना"। और यह कर्म की ओर इज़ाफ़त का मामला भी हो सकता है, तो सेवक कर्म होंगे, जैसे कि उन पर उन लोगों द्वारा अफसोस जताया जा रहा है जो उनके लिए करुणा महसूस करते हैं। उन लोगों की क़िरात (पठन) जिन्होंने पढ़ा: "ऐ सेवकों पर अफ़सोस" इस अर्थ को पुष्ट करती है (3)।

अल्लाह तआला का कथन: {क्या उन्होंने नहीं देखा कि हमने उनसे पहले कितनी पीढ़ियों को नष्ट कर दिया, कि वे उनकी ओर नहीं लौटेंगे?} सिबवैह ने कहा: "कि" (अन्ना) "कितने" (कम) का बदल (विकल्प) है, और यहाँ "कम" का अर्थ सूचनात्मक है; इसलिए, इसे किसी ऐसी चीज़ से बदलना जायज़ था जो प्रश्नवाचक नहीं है। अर्थ है: क्या उन्होंने नहीं देखा कि जिन पीढ़ियों को हमने नष्ट किया, वे उनकी ओर वापस नहीं लौटेंगे (4)। अल-फ़र्रा ने कहा (5): "कम" दो दृष्टिकोणों से नसब (कर्मकारक) की स्थिति में है: एक "देखा" (यरौ) के द्वारा, और उन्होंने इसके प्रमाण के रूप में इब्न मसूद की क़िरात का हवाला दिया: "क्या उन्होंने नहीं देखा जिन्हें हमने नष्ट किया"। दूसरा दृष्टिकोण यह है कि "कम" "हमने नष्ट किया" (अहलकना) के द्वारा नसब की स्थिति में है।

अन-नहस ने कहा (6): पहला विचार असंभव है; क्योंकि "कम" उससे पहले आने वाली चीज़ से प्रभावित नहीं होता है; क्योंकि वह...

(1) इसे अहमद (26583), अबू दाऊद (4001), और अल-तिर्मिज़ी (2923) ने उम्मे सलमा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से इसी तरह रिवायत किया है। अल-तिर्मिज़ी ने कहा: एक हसन, सही, ग़रीब हदीस। और अहमद और अबू दाऊद में यह "आयत दर आयत" के रूप में आया है, "अक्षर दर अक्षर" के बजाय। (2) अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ह पृष्ठ 125, और अल-मुहतसिब 2/208, और इस आयत की व्याख्या की शुरुआत में पहले ही इसका उल्लेख हो चुका है। (3) अल-मुहतसिब 2/211 में इसी तरह। (4) अल-किताब 3/132 में इसी तरह। (5) मानी अल-कुरान 2/376 में, और लेखक ने इसे इराब अल-कुरान 3/392 में अन-नहस के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है। (6) इराब अल-कुरान 3/392-393 में।

سورة یٰسین: آیات ۳۰ - ۳۲ ۴۳۸

اور اہل عرب اسی طرح کے معاملات میں ایسا کرتے ہیں خواہ وہ وقف کی جگہ نہ ہو۔ اس کی ایک مثال وہ ہے جو نبی ﷺ سے مروی ہے: کہ آپ اپنی قرات کو حرفاً حرفاً کاٹتے تھے (۱)؛ بیان اور فہم کی حرص کی وجہ سے۔

اور جائز ہے کہ «عَلَى الْعِبَادِ» کا تعلق «حسرت» سے ہو۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ اس کا تعلق کسی محذوف سے ہو نہ کہ حسرت سے، گویا اس نے حسرت پر وقف کا اندازہ لگایا اور 'ہا' کو ساکن کر دیا، پھر کہا: «علی العباد»، یعنی: میں بندوں پر حسرت کرتا ہوں۔

اور ابن عباس، ضحاک اور دیگر سے مروی ہے: «یا حسرةَ العبادِ» «علی» کے حذف کے ساتھ مضاف ہے (۲)۔ اور یہ مصحف کے خلاف ہے۔ اور جائز ہے کہ یہ فاعل کی طرف اضافت کے باب سے ہو، تو بندے فاعل ہوں گے، گویا جب انہوں نے عذاب دیکھا تو حسرت کی، تو یہ تمہارے اس قول کی طرح ہے: "یا قیامَ زیدٍ"۔ اور جائز ہے کہ یہ مفعول کی طرف اضافت کے باب سے ہو، تو بندے مفعول ہوں گے، گویا ان بندوں پر وہ حسرت کرتا ہے جو ان پر شفقت رکھتا ہے۔ اور ان لوگوں کی قرات جنہوں نے «یا حسرةً علی العباد» پڑھا، اس معنی کو تقویت دیتی ہے (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کیا انہوں نے نہیں دیکھا کہ ہم نے ان سے پہلے کتنی ہی نسلیں ہلاک کر دیں کہ وہ اب ان کی طرف نہیں لوٹیں گے} سیبویہ نے کہا: «أَنَّ» بدل ہے «کَمْ» سے، اور یہاں «کَمْ» کا معنی خبری ہے؛ اسی لیے اس سے اس چیز کا بدل لانا جائز ہوا جو استفہام نہیں ہے۔ اور معنی ہے: کیا انہوں نے نہیں دیکھا کہ وہ نسلیں جنہیں ہم نے ہلاک کیا وہ ان کی طرف واپس نہیں آئیں گی (۴)۔ اور فرا (۵) نے کہا: «کَمْ» دو وجہ سے محل نصب میں ہے: ایک «یَرَوْا» کے ذریعے،

اور انہوں نے اس پر ابن مسعود کی قرات سے استشہاد کیا: «أَلَمْ يَرَوْا مَنْ أَهْلَكنا»۔ اور دوسری وجہ یہ ہے کہ «كَمْ» «أهلكنا» کے ذریعے محل نصب میں ہو۔

نحاس نے کہا (۶): پہلا قول محال ہے؛ کیونکہ «كَمْ» میں اس سے پہلے آنے والی چیز عمل نہیں کرتی؛ کیونکہ وہ...

(۱) اسے احمد (۲۶۵۸۳)، ابو داؤد (۴۰۰۱)، اور ترمذی (۲۹۲۳) نے ام سلمہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: حدیث حسن صحیح غریب ہے۔ اور احمد و ابو داؤد کے ہاں «آية آية» واقع ہوا ہے، بجائے «حرفاً حرفاً»۔ (۲) القراءات الشاذة ص ۱۲۵، اور المحتسب ۲/۲۰۸، اور اس آیت کی تفسیر کے شروع میں گزر چکا ہے۔ (۳) المحتسب ۲/۲۱۱ میں اسی طرح ہے۔ (۴) الکتاب ۳/۱۳۲ میں اسی طرح ہے۔ (۵) معانی القرآن ۲/۳۷۶ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۳/۳۹۲ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (۶) اعراب القرآن ۳/۳۹۲ - ۳۹۳ میں۔

439 Surah Ya-Sin, Ayahs 30 - 32 ...an interrogation, and it is impossible for an interrogation to enter into the report (1) of what preceded it. The same rule applies if it were a report. Although Sibawayh alluded to some of this by making "annahum" (that they) a substitute for "kam" (how many). Muhammad bin Yazid strongly rejected this, saying: "kam" is in the accusative position (nasb) by "ahlakna" (We destroyed), and "annahum" is also in the accusative position, meaning: because they, i.e., did they not see how many of the generations We destroyed before them by eradication. He said: the evidence for this is that in the reading of Abdullah it is: "from those We destroyed before them of the generations that they do not return to them" (2). Al-Hasan read: "Innahum ilaihim la yarji'un" with the breaking (kasra) of the hamza as a resumption (3). This verse is a refutation of whoever claimed that there are among the creation those who return before the Day of Resurrection after death. {And indeed, each [of them] all will be brought before Us.} [36:32] Meaning on the Day of Resurrection for recompense. Ibn Amir, Asim, and Hamza read: {wa in kullun lamma} with the doubling (shadda) of "lamma", while the rest lightened it (4). So "in" is the lightened form of the heavy one (inna), and what follows it is nominative (marfu') as a subject (mubtada'), and what follows it is the predicate (khabar). Its action was nullified when its pronunciation changed. The "lam" became necessary in the predicate to distinguish it from the "in" that means "ma" (negation). According to Abu Ubayda, the "ma" is extra. According to him, the estimation is: "wa in kullun la-jami'un" (5). Al-Farra' said (6): Whoever doubled [the "mim"] made "lamma" mean "illa" (except) and "in" mean "ma" (not), i.e., none are but all (7), like His saying: {He is not but a man possessed by madness} [Al-Mu'minun: 25]. Sibawayh narrated [that] in the saying: "I ask you by God but that you do it." Al-Kisa'i claimed he does not know this (8). This meaning has already been discussed in "Hud" (9). In the version of Ubayy: "And there is none of them but all...

---

(1) In the printed edition of I'rab al-Qur'an: "hayz" (domain/area). (2) From his saying: "He said: the evidence for this...", up to this point was mentioned by al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 5/490. (3) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 125. (4) Al-Taysir p. 129. (5) Majaz al-Qur'an 2/160. (6) Similarly in Ma'ani al-Qur'an 2/377. (7) In the copies except (Zha): "la-jami'", which is an error. (8) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/393, and what was previously between brackets is from it. (9) 11/219.

४३९ सूरा या-सीन, आयतें ३० - ३२ ...एक प्रश्नवाचक है, और यह असंभव है कि एक प्रश्नवाचक उसके पहले वाली खबर (१) में प्रविष्ट हो। और यही नियम है यदि वह एक खबर हो। यद्यपि सिबवैह ने "अन्नहुम" को "कम" के विकल्प के रूप में बनाकर इस ओर कुछ संकेत किया था। मुहम्मद बिन यज़ीद ने इसका कड़ा विरोध किया और कहा: "कम" "अहलकना" द्वारा कर्मकारक (नस्ब) की स्थिति में है, और "अन्नहुम" भी कर्मकारक की स्थिति में है, जिसका अर्थ उनके पास है: कि वे, यानी: क्या उन्होंने नहीं देखा कि हमने उनसे पहले कितनी पीढ़ियों को जड़ से मिटा दिया। उन्होंने कहा: इसका प्रमाण यह है कि अब्दुल्ला के पाठ में यह इस प्रकार है: "उनमें से जिन्हें हमने उनसे पहले पीढ़ियों में से नष्ट कर दिया कि वे उनकी ओर वापस नहीं लौटेंगे" (२)। अल-हसन ने "इन्नहुम इलैहिम ला यर्जीऊन" पढ़ा, हमज़ा पर कसरा (इ) के साथ एक नई शुरुआत के रूप में (३)। यह आयत उस व्यक्ति का खंडन है जिसने दावा किया था कि सृष्टि में कुछ ऐसे हैं जो मृत्यु के बाद प्रलय से पहले वापस लौट आते हैं। {और वास्तव में, वे सब के सब हमारे पास उपस्थित किए जाएंगे।} इसका अर्थ है प्रतिफल के लिए प्रलय के दिन। इब्न आमिर, आसिम और हमज़ा ने पढ़ा: {वा इन कुल्लुन लम्मा} "लम्मा" पर तशदीद (द्वित्व) के साथ, जबकि बाकियों ने इसे हल्का (बिना तशदीद के) पढ़ा (४)। तो "इन" भारी (इन्ना) का हल्का रूप है, और उसके बाद वाला शब्द कर्ता (मुबतदा) के रूप में रफ़अ (पेश) की स्थिति में है, और उसके बाद वाला खबर (विधेय) है। इसके कार्य को तब निरस्त कर दिया गया जब इसका उच्चारण बदल गया। खबर में 'लाम' अनिवार्य हो गया ताकि इसे उस "इन" से अलग किया जा सके जिसका अर्थ "मा" (नकारात्मक) होता है। अबू उबैदा के अनुसार, "मा" अतिरिक्त है। उनके अनुसार अनुमान है: "वा इन कुल्लुन ला-जमीउन" (५)। अल-फर्रा ने कहा (६): जिसने [मीम पर] तशदीद लगाई, उसने "लम्मा" को "इल्ला" (सिवाय) के अर्थ में और "इन" को "मा" (नहीं) के अर्थ में लिया, यानी: वे सब के सब ही हैं (७), जैसे उनका कथन: {वह तो बस एक उन्मादग्रस्त व्यक्ति है} [अल-मुमिनून: २५]। सिबवैह ने इस बात को इस कहावत में उद्धृत किया: "मैं आपसे अल्लाह की कसम खाता हूँ कि आप ऐसा करें।" अल-किसाई ने दावा किया कि वह इसे नहीं जानते (८)। यह अर्थ "हूद" (९) में पहले ही आ चुका है। और उबै की किरअत (पाठ) में है: "और उनमें से कोई नहीं है सिवाय सभी...

---

(१) एराब अल-कुरान के मुद्रित संस्करण में: हयज़ (क्षेत्र)। (२) उनके कथन से: "उन्होंने कहा: इसका प्रमाण यह है...", इस स्थान तक अल-नहहास ने मानी अल-कुरान ५/४९० में उल्लेख किया है। (३) अल-किराआत अल-शाज़्ज़ाह पृ. १२५। (४) अल-तयसीर पृ. १२९। (५) मजाज़ अल-कुरान २/१६०। (६)

इसी प्रकार मानी अल-कुरान २/३७७ में। (७) (ज़) के अलावा अन्य प्रतियों में: "ल-जमी'", जो एक त्रुटि है। (८) अल-नहहास द्वारा एराब अल-कुरान ३/३९३, और कोष्ठक के बीच जो पहले आया है वह उसी से है। (९) ११/२१९।

۴۳۹ سورہ یٰسین، آیات ۳۰ - ۳۲ استفہام (سوالیہ)، اور محال ہے کہ استفہام اس سے پہلے والی خبر (۱) میں داخل ہو۔ اور یہی اس کا حکم ہے اگر وہ خبر ہو۔ اگرچہ سیبویہ نے اس میں سے کچھ کی طرف اشارہ کیا تھا اور "أنهم" کو "کم" کا بدل قرار دیا تھا۔ محمد بن یزید نے اس کی سخت تردید کی اور کہا: "کم" "أهلكنا" کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے، اور "أنهم" بھی حالتِ نصب میں ہے، اور ان کے نزدیک اس کا معنی ہے: اس لیے کہ وہ، یعنی: کیا انہوں نے نہیں دیکھا کہ ہم نے ان سے پہلے کتنی نسلوں کو جڑ سے ختم کر کے ہلاک کر دیا۔ انہوں نے کہا: اس پر دلیل یہ ہے کہ عبداللہ کی قرأت میں یہ ہے: "ان میں سے جنہیں ہم نے ان سے پہلے کی نسلوں میں سے ہلاک کیا کہ وہ ان کی طرف لوٹ کر نہیں آتے" (۲)۔ اور حسن نے "إِنَّهم إليهم لا يَرْجعون" پڑھا، حمزہ کے نیچے کسرہ (زیر) کے ساتھ استئناف (نئے جملے کے آغاز) کے طور پر (۳)۔ اور یہ آیت اس شخص کی تردید ہے جس نے یہ گمان کیا کہ مخلوق میں سے کچھ ایسے ہیں جو موت کے بعد قیامت سے پہلے (دنیا میں) لوٹ آتے ہیں۔ ﴿وَإِن كُلٌّ لَّمَّا جَمِيعٌ لَّدَيْنَا مُحْضَرُونَ﴾ اس سے مراد قیامت کا دن ہے جزا و سزا کے لیے۔ اور ابن عامر، عاصم اور حمزہ نے ﴿وَإِن كُلٌّ لَّمَا﴾ کو "لَمَّا" کی تشدید کے ساتھ پڑھا، اور باقیوں نے اسے ہلکا (بغیر تشدید کے) پڑھا (۴)۔ پس "إن" ثقیلہ (انّ) سے مخففہ ہے، اور اس کے بعد والا اسم مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہے، اور اس کے بعد والا خبر ہے۔ جب اس کا لفظ بدل گیا تو اس کا عمل باطل ہو گیا۔ اور خبر میں 'لام' لازم ہو گیا تاکہ اس "إن" کے درمیان فرق کیا جا سکے جو "ما" (نفی) کے معنی میں ہوتا ہے۔ ابو عبیدہ کے نزدیک "ما" زائدہ ہے۔ ان کے نزدیک تقدیر (اصل عبارت) یہ ہے: "وإن كلٌّ لجميعٌ" (۵)۔ فراء نے کہا (۶): جس نے تشدید پڑھی اس نے "لمَّا" کو "إلَّا" کے معنی میں اور "إن" کو "ما" کے معنی میں لیا، یعنی: نہیں ہیں سب مگر سب کے سب (۷)، جیسے اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿إِنْ هُوَ إِلَّا رَجُلٌ بِهِ جِنَّةٌ﴾ [المؤمنون: ۲۵]۔ اور سیبویہ نے اسے اس قول میں نقل کیا ہے: "سألتك بالله لما فعلت" (میں تجھے اللہ کا واسطہ

دیتا ہوں کہ تو ایسا کرے)۔ اور کسائی نے یہ دعویٰ کیا کہ وہ اسے نہیں جانتے (۸)۔ اور یہ معنی "ہود" (۹) میں گزر چکا ہے۔ اور ابی بن کعب کے حرف (نسخے) میں ہے: "وإن منهم إلَّا جميعٌ

---

(۱) اعراب القرآن کے مطبوعہ نسخے میں: حیز۔ (۲) ان کے اس قول سے: "انہوں نے کہا: اور اس پر دلیل یہ ہے..."، اس مقام تک نحاس نے معانی القرآن ۵/ ۴۹۰ میں ذکر کیا ہے۔ (۳) القراءات الشاذہ ص ۱۲۵۔ (۴) التیسیر ص ۱۲۹۔ (۵) مجاز القرآن ۲/ ۱۶۰۔ (۶) اسی طرح معانی القرآن ۲/ ۳۷۷ میں۔ (۷) (ظ) کے علاوہ دیگر نسخوں میں: "لجميع" ہے، جو کہ غلطی ہے۔ (۸) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۳۹۳، اور جو کچھ اس سے پہلے قوسین میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (۹) ۱۱/ ۲۱۹۔

...brought before Us (1). Allah says: {And a sign for them is the dead earth. We give it life and produce grain from it, and of it they eat (33). And We placed therein gardens of palm trees and grapevines and caused to burst forth therefrom some springs (34) That they may eat of His fruit. And their hands have not produced it, so will they not be grateful? (35) Exalted is He who created all pairs - from what the earth grows and from themselves and from that which they do not know (36).} Allah says: {And a sign for them is the dead earth. We give it life.} With this, Allah the Almighty reminds them of the resurrection of the dead, and reminds them of His Oneness and the perfection of His power. It is the dead land that He revived with plants and by bringing forth grains from it. {And of it} meaning from the grain {they eat} and nourish themselves. The people of Medina recited «al-mayyitah» with shadda (doubling the 'y'), while the rest recited it lightly (2), as previously mentioned (3). {And We placed therein} meaning in the earth {gardens} meaning orchards {of palm trees and grapevines.} He specified these two because they are the highest fruits. {And caused to burst forth therefrom some springs} meaning in the orchards. {That they may eat of His fruit}: The pronoun 'hi' in 'thamarihi' (His fruit) refers to the water of the springs, because the fruit originates from it. This was stated by al-Jurjani, al-Mahdawi, and others. It was also said: that they may eat the fruit of what We mentioned, as He said: {And indeed, for you in grazing livestock is a lesson. We give you drink from what is in their bellies} [An-Nahl: 66]. Hamzah and Al-Kisa'i recited: «min thumurihi» with damma on the 'tha' and 'mim'. The rest recited with fatha on both (4). From Al-A'mash, damma on 'tha' and sukun on 'mim' (5). Discussion on this has already passed in Surah 'Al-An'am' (6). {And their hands have not produced it}: «Ma» is in the state of genitive (khafd) as it is coupled (atf) with «min thamarihi», meaning: ...

(1) Ma'ani al-Qur'an by an-Nahhas 5/494, and al-Muharrar al-Wajiz 4/452. (2) The recitation with tashdid is Nafi's, and the rest of the Seven reciters are with takhfif. As-Sab'ah p. 203, and at-Taysir p. 106. (3) 3/23. (4) As-Sab'ah p. 264, and at-Taysir p. 105. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/453. (6) 8/474.

४४० सूरह या-सीन: आयत ३० - ३६

...हमारे सामने उपस्थित किए जाएंगे (१)। अल्लाह तआला का कहना है: {और उनके लिए एक निशानी सूखी धरती है जिसे हमने जीवित किया और उससे अनाज निकाला, फिर उसमें से वे खाते हैं (३३)। और हमने उसमें खजूरों और अंगूरों के बाग़ लगाए और उसमें चश्मे प्रवाहित किए (३४) ताकि वे उसके फल खाएं। और यह सब उनके हाथों ने नहीं बनाया, तो क्या वे कृतज्ञता प्रकट नहीं करेंगे? (३५) पवित्र है वह जिसने हर प्रकार के जोड़े पैदा किए - उन चीज़ों में से भी जिन्हें ज़मीन उगाती है और स्वयं उनकी अपनी जानों में से भी और उन चीज़ों में से भी जिन्हें वे नहीं जानते (३६)।} अल्लाह तआला फ़रमाता है: {और उनके लिए एक निशानी सूखी धरती है जिसे हमने जीवित किया।} इसके ज़रिए अल्लाह तआला ने उन्हें मृतकों को जीवित करने की ओर सचेत किया, और उन्हें अपनी तौहीद (एकश्वरवाद) और अपनी पूर्ण शक्ति की याद दिलाई। यह सूखी ज़मीन है जिसे उसने वनस्पतियों और अनाज निकालकर जीवित किया। {फिर उसमें से} यानी अनाज में से {वे खाते हैं} और उससे पोषण प्राप्त करते हैं। मदीना वालों ने «अल-मय्यितह» को तशदीद के साथ पढ़ा, जबकि बाक़ी लोगों ने इसे हल्का (बिना तशदीद के) पढ़ा (२), जैसा कि पहले बताया जा चुका है (३)। {और हमने उसमें बनाए} यानी धरती में {बाग़ात} यानी उपवन {खजूरों और अंगूरों के।} इन दोनों का विशेष रूप से उल्लेख किया क्योंकि ये श्रेष्ठ फल हैं। {और उसमें चश्मे प्रवाहित किए} यानी बाग़ों में। {ताकि वे उसके फल खाएं}: 'समरिही' (उसके फल) में 'ही' (उसके) ज़मीर (सर्वनाम) चश्मों के पानी की ओर संकेत करता है; क्योंकि फल उसी से निकलते हैं; यह अल-जुरजानी, अल-महदवी और अन्य लोगों ने कहा है। और यह भी कहा गया है: यानी ताकि वे उन चीज़ों के फल खाएं जिनका हमने ज़िक्र किया है, जैसा कि उसने कहा: {और तुम्हारे लिए चौपायों में भी एक बड़ी शिक्षा है। उनके पेट की चीज़ों में से हम तुम्हें पिलाते हैं} [अन-नहल: ६६]। हमज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा: «मिन सुमुरिही» 'सा' और 'मीम' पर पेश (दम्मा) के साथ। शेष लोगों ने दोनों पर ज़बर (फ़तहा) के साथ पढ़ा (४)। अल-अमश से 'सा' पर पेश और 'मीम' पर सुकून के साथ वर्णित है (५)। इसके बारे में चर्चा सूरह «अल-अनाम» (६) में हो चुकी है। {और यह सब उनके हाथों ने नहीं बनाया}: «मा» यहाँ जर (खफ़्द) की स्थिति में है क्योंकि इसका संबंध (अत्फ़) «मिन सुमरिही» से है, अर्थात: ...

(१) अन-नहहास की 'मआनी अल-क़ुरआन' ५/४९४, और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' ४/४५२। (२) तशदीद वाली क़िरात नाफ़ेअ की है, और सात में से बाक़ी की तक़फ़ीफ़ के साथ है। अस-सबअ पृ.

२०३, और अत-तयसीर पृ. १०६। (३) ३/२३। (४) अस-सबअ पृ. २६४, और अत-तयसीर पृ. १०५। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/४५३। (६) ८/४७४।

...ہمارے پاس حاضر کیے جائیں گے (1)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور ان کے لیے ایک نشانی مردہ زمین ہے، ہم نے اسے زندگی بخشی اور اس سے غلہ نکالا، تو وہ اس میں سے کھاتے ہیں (33)۔ اور ہم نے اس میں کھجوروں اور انگوروں کے باغات بنائے اور اس میں چشمے جاری کر دیے (34) تاکہ وہ اس کے پھل کھائیں۔ حالانکہ یہ سب ان کے ہاتھوں نے نہیں بنایا، تو کیا وہ شکر نہیں کریں گے؟ (35) پاک ہے وہ ذات جس نے تمام جوڑے پیدا کیے، ان چیزوں میں سے بھی جو زمین اگاتی ہے اور خود ان کی اپنی جانوں میں سے بھی اور ان چیزوں میں سے بھی جنہیں وہ نہیں جانتے (36)۔} اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: {اور ان کے لیے ایک نشانی مردہ زمین ہے، ہم نے اسے زندہ کیا۔} اس کے ذریعے اللہ تعالیٰ نے انہیں مردوں کو دوبارہ زندہ کرنے پر متنبہ کیا، اور انہیں اپنی توحید اور اپنی قدرت کے کمال کی یاد دہانی کرائی۔ یہ وہی مردہ زمین ہے جسے اس نے نباتات اور غلہ نکال کر زندگی بخشی۔ {فمنہ} یعنی غلے میں سے {وہ کھاتے ہیں} اور اس سے غذا حاصل کرتے ہیں۔ اہل مدینہ نے «المیتۃ» کو تشدید کے ساتھ پڑھا اور باقیوں نے تخفیف کے ساتھ (2)، اور یہ پہلے گزر چکا ہے (3)۔ {وجعلنا فیھا} یعنی زمین میں {جنت} یعنی باغات {کھجوروں اور انگوروں کے۔} ان دونوں کو خاص طور پر ذکر کیا کیونکہ یہ پھلوں میں سب سے اعلیٰ ہیں۔ {وفجرنا فیھا من العیون} یعنی باغات میں۔ {لیأکلوا من ثمرہ}: «ثمرہ» میں «ہ» کی ضمیر چشموں کے پانی کی طرف لوٹتی ہے؛ کیونکہ پھل اسی سے نکلتے ہیں؛ یہ قول جرجانی، مہدوی اور دیگر کا ہے۔ اور کہا گیا: یعنی تاکہ وہ ان چیزوں کے پھل کھائیں جن کا ہم نے ذکر کیا، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: {اور تمہارے لیے چوپایوں میں بھی ایک عبرت ہے، ہم تمہیں ان کے پیٹوں کی چیزوں میں سے پلاتے ہیں} [النحل: 66]۔ حمزہ اور کسائی نے «مِن ثُمُرِہِ» ثاء اور میم کے ضمہ

کے ساتھ پڑھا۔ اور باقیوں نے ان دونوں کے فتحہ کے ساتھ (4)۔ اور اعمش سے ثاء کا ضمہ اور میم کا سکون منقول ہے (5)۔ اس پر بحث «الانعام» (6) میں گزر چکی ہے۔ {وما عملتہ أیدیہم}: «ما» یہاں محل جر میں ہے کیونکہ اس کا عطف «من ثمرہ» پر ہے، یعنی: ...

(1) معانی القرآن للنحاس 5/494، اور المحرر الوجیز 4/452۔ (2) تشدید والی قرات نافع کی ہے، اور سات میں سے باقی قراتیں تخفیف کے ساتھ ہیں۔ السبعہ ص 203، اور التیسیر ص 106۔ (3) 3/23۔ (4) السبعہ ص 264، اور التیسیر ص 105۔ (5) المحرر الوجیز 4/453۔ (6) 8/474۔

Surah Ya-Sin: Verses 33 - 36 441

"And what their hands have done." The Kufan reciters read it as "wa mā 'amilat" without the "h" (1). The rest read it as " 'amilat-hu" according to the original form without omission. Omission of the relative link (sila) is also frequent in speech due to the length of the noun. It is also permissible for "mā" to be a negative particle with no grammatical position, thus not needing a link or a referent, meaning: their hands did not produce it from the crops that God grew for them. This is the opinion of Ibn Abbas, al-Dahhak, and Muqatil (2). Others said: The meaning is: and from what their hands have produced, i.e., from fruits, and from types of sweets and foods, and from what they have made from grains through processing, such as bread and oil extracted from sesame and olives. It was also said: this refers to what people plant. Its meaning was also narrated from Ibn Abbas. "Will they not then give thanks?!" for His blessings?! His words (Exalted be He): "Exalted is He who created all pairs." He glorified Himself (Exalted be He) far above what the disbelievers say; since they worshipped others besides Him despite what they saw of His blessings and the signs of His power. It involves an imperative sense, meaning: glorify Him and declare Him free from what is unbecoming of Him. It was also said: it contains a sense of amazement, meaning: how strange are these people in their disbelief despite witnessing these signs! And whoever is amazed by something says: Subhan Allah (Exalted be Allah)! And "pairs" (al-azwaj): means types and varieties, so every variety is a "pair" (3); because it differs in colors, tastes, shapes, smallness, and largeness, so their difference is their pairing. Qatada said: it means male and female. "Of what the earth grows" means from plants; because they are of various types. "And of themselves" means He created from them children in pairs, male and female. "And of that which they do not know" means: from types of His creation in the land, sea, sky, and earth. Then it is possible that what He creates is not known by humans but is known by Him...

---

(1) Abu Bakr, Hamza, and al-Kisa'i read it without "h", and the rest of the seven with "h". Al-Sab'ah p. 540, and al-Taysir p. 184. (2) Al-Nahhas mentioned it from Ibn Abbas (may Allah be pleased with both) in "Ma'ani al-Qur'an" 5/492, and it was narrated from him by Sa'id ibn Mansur and Ibn al-Mundhir, as in "al-Durr al-Manthur" 5/263. It was mentioned from al-Dahhak and Muqatil by al-Wahidi in "al-Wasit" 3/513, and al-Baghawi 4/12. (3) In (m): So every pair is a variety.

सूरह या-सीन: आयत 33 - 36 441

"और जो उनके हाथों ने बनाया।" कूफ़ी पाठकों ने इसे बिना 'हा' के"व मा अमिलत" पढ़ा है (1)। शेष पाठकों ने इसे मूल रूप "अमिलत-हु" के अनुसार बिना किसी विलोप के पढ़ा है। संज्ञा की लंबाई के कारण भाषण में 'सिला' (जोड़) को छोड़ देना भी आम है। यह भी संभव है कि "मा" नकारात्मक हो जिसका कोई व्याकरणिक स्थान न हो, इस प्रकार इसे किसी जोड़ या संदर्भ की आवश्यकता नहीं है, अर्थात: उनके हाथों ने उस फसल को नहीं बनाया जिसे अल्लाह ने उनके लिए उगाया। यह इब्न अब्बास, अद-दह्हाक और मुक़ातिल का मत है (2)। दूसरों ने कहा: इसका अर्थ है: और उनमें से जो उनके हाथों ने बनाए हैं, अर्थात फलों में से, और मिठाइयों और खाद्य पदार्थों की किस्मों में से, और अनाज से जो उन्होंने प्रसंस्करण के माध्यम से बनाया, जैसे तिल और जैतून से निकाला गया तेल और रोटी। यह भी कहा गया है: इसका तात्पर्य उन चीजों से है जो लोग बोते हैं। इसका अर्थ इब्न अब्बास से भी वर्णित है। "तो क्या वे शुक्र (आभार) अदा नहीं करेंगे?!" उसकी नेमतों के लिए?! अल्लाह तआला का कथन: "पवित्र है वह जिसने सब प्रकार के जोड़े बनाए।" उसने (सुब्हानहु) खुद को काफिरों की बातों से पाक और पवित्र बताया; क्योंकि उन्होंने उसकी नेमतों और उसकी शक्ति के संकेतों को देखने के बावजूद दूसरों की पूजा की। इसमें आदेश का भाव निहित है, अर्थात: उसकी महिमा करो और उसे उन बातों से मुक्त समझो जो उसके योग्य नहीं हैं। यह भी कहा गया है: इसमें आश्चर्य का भाव है, अर्थात: इन लोगों के कुफ़्र (अविश्वास) पर आश्चर्य है जबकि वे इन आयतों को देख रहे हैं! और जो कोई किसी चीज़ से चकित होता है वह कहता है: सुब्हान अल्लाह (अल्लाह पवित्र है)! और "अज़वाज" (जोड़े): का अर्थ है प्रकार और किस्में, इसलिए प्रत्येक किस्म एक "ज़ौज" (जोड़ा) है (3); क्योंकि यह रंगों, स्वादों, आकारों, छोटेपन और बड़ेपन में भिन्न होता है, इसलिए उनका अंतर ही उनका जोड़ा होना है। क़तादा ने कहा: इसका अर्थ नर और मादा है। "उन चीज़ों में से जो ज़मीन उगाती है" यानी वनस्पति से; क्योंकि वे विभिन्न प्रकार की होती हैं। "और स्वयं उनमें से" यानी उसने उनमें से जोड़े के रूप में संतानें पैदा कीं, नर और मादा। "और उन चीज़ों में से जिन्हें वे नहीं जानते" यानी: थल, जल, आकाश और पृथ्वी में उसकी रचना की किस्मों में से। फिर यह संभव है कि जो वह पैदा करता है उसे मनुष्य नहीं जानते...

---

(1) अबू बक्र, हमज़ा और अल-किसाई ने बिना 'हा' के पढ़ा, और शेष सात ने 'हा' के साथ पढ़ा। अस-सबअह पृ. 540, और अत-तयसीर पृ. 184। (2) इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से इसका उल्लेख अन-नह्हास ने "मआनी अल-क़ुरआन" 5/492 में किया है, और सईद बिन मंसूर और इब्न अल-

मुन्ज़िर ने उनसे इसे उद्धृत किया है, जैसा कि "अद-दुर्र अल-मन्शूर" 5/263 में है। अद-दह्हाक और मुक़ातिल से इसका उल्लेख अल-वाहिदी ने "अल-वसीत" 3/513 और अल-बग़वी 4/12 में किया है। (3) (म) में: तो प्रत्येक जोड़ा एक किस्म है।

سورہ یٰس: آیات ۳۳ - ۳۶ ۴۴۱

اور جو ان کے ہاتھوں نے بنایا۔ اور کوفیوں نے اسے بغیر 'ہا' کے "وما عَمِلَتْ" پڑھا ہے (۱)۔ باقی قراء نے اسے اصل کے مطابق بغیر حذف کے "عَمِلَتْهُ" پڑھا ہے۔ کلام میں اسم کے طویل ہونے کی وجہ سے 'صلہ' کا حذف بھی بکثرت پایا جاتا ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ "ما" نافیہ ہو جس کا کوئی اعرابی محل نہ ہو، چنانچہ اسے کسی صلہ یا راجع کی ضرورت نہیں ہوگی، یعنی: ان کے ہاتھوں نے اس کھیتی کو نہیں بنایا جسے اللہ نے ان کے لیے اگایا۔ یہ ابن عباس، ضحاک اور مقاتل کا قول ہے (۲)۔ اور دیگر نے کہا: معنی یہ ہے: اور اس میں سے جو ان کے ہاتھوں نے بنایا، یعنی پھلوں میں سے، اور مٹھائیوں اور کھانوں کی اقسام میں سے، اور ان چیزوں میں سے جو انہوں نے اناج سے پروسیسنگ کے ذریعے حاصل کیں، جیسے روٹی اور تلوں اور زیتون سے نکالا جانے والا تیل۔ اور کہا گیا: اس سے مراد وہ ہے جو لوگ خود بوتے ہیں۔ اس کا معنی ابن عباس سے بھی مروی ہے۔ ﴿أَفَلَا يَشْكُرُونَ﴾ "تو کیا وہ شکر ادا نہیں کریں گے؟!" اس کی نعمتوں پر؟! اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿سُبْحَانَ الَّذِي خَلَقَ الْأَزْوَاجَ كُلَّهَا﴾ "پاک ہے وہ ذات جس نے تمام جوڑے پیدا کیے۔" اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے کفار کی باتوں سے اپنی پاکی بیان فرمائی؛ کیونکہ انہوں نے اللہ کی نعمتوں اور اس کی قدرت کے آثار دیکھنے کے باوجود اس کے سوا دوسروں کی عبادت کی۔ اس میں حکم کا مفہوم پنہاں ہے، یعنی: اس کی تسبیح کرو اور اسے ان باتوں سے پاک سمجھو جو اس کی شان کے لائق نہیں ہیں۔ اور کہا گیا: اس میں تعجب کا معنی پایا جاتا ہے، یعنی: ان لوگوں کے کفر پر تعجب ہے باوجود اس کے کہ وہ یہ نشانیاں دیکھ رہے ہیں! اور جو کسی چیز پر تعجب کرتا ہے وہ کہتا ہے: سبحان اللہ! اور "ازواج": اقسام اور اصناف کو کہتے ہیں، پس ہر صنف ایک "زوج" (جوڑا) ہے (۳)؛ کیونکہ وہ رنگوں، ذائقوں، شکلوں، چھوٹائی اور بڑائی میں مختلف ہوتے ہیں، پس ان کا

اختلاف ہی ان کا ازدواج (جوڑا ہونا) ہے۔ اور قتادہ نے کہا: اس سے مراد نر اور مادہ ہیں۔ ﴿مِمَّا تُنبِتُ الْأَرْضُ﴾ یعنی نباتات میں سے؛ کیونکہ وہ مختلف اصناف پر مشتمل ہوتی ہیں۔ ﴿وَمِنْ أَنفُسِهِمْ﴾ یعنی ان میں سے جوڑے پیدا کیے، بیٹے اور بیٹیاں، نر اور مادہ۔ ﴿وَمِمَّا لَا يَعْلَمُونَ﴾ یعنی: خشکی، تری، آسمان اور زمین میں اپنی مخلوق کی اقسام میں سے۔ پھر یہ بھی ممکن ہے کہ جسے وہ پیدا کرتا ہے بشر اسے نہ جانتے ہوں...

---

(١) ابو بکر، ہمزہ اور کسائی نے بغیر 'ہا' کے پڑھا، اور سات میں سے باقی سب نے 'ہا' کے ساتھ۔ السبعہ ص ٥٤٠، اور التیسیر ص ١٨٤۔ (٢) نحاس نے اسے "معانی القرآن" ٥/٤٩٢ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے ذکر کیا ہے، اور سعید بن منصور اور ابن منذر نے ان سے روایت کی ہے، جیسا کہ "الدر المنثور" ٥/٢٦٣ میں ہے۔ اور اسے ضحاک اور مقاتل سے واحدی نے "الوسیط" ٣/٥١٣ اور بغوی نے ٤/١٢ میں ذکر کیا ہے۔ (٣) (م) میں ہے: پس ہر زوج ایک صنف ہے۔

Page 442 Surah Ya-Sin: Verses 33 - 38

...the angels. It is possible that no creature knows it. The point of reasoning in the verse is: if He is unique in creation, then it is not appropriate that any partner be associated with Him.

His, the Almighty's, saying: {And a sign for them is the night. We strip the day from it, and behold, they are in darkness (37). And the sun runs [on course] toward its stopping point. That is the determination of the Exalted in Might, the Knowing (38).}

His, the Almighty's, saying: {And a sign for them is the night. We strip the day from it} i.e., a sign indicating God's oneness, His power, and the necessity of His divinity. Stripping (al-Salkh): peeling and pulling out; it is said: "Allah stripped him of his religion." Then it was used to mean extraction. The departure of light and arrival of darkness were made like the stripping of something and the appearance of the stripped, so it is a metaphor.

{they are in darkness}: entering into darkness; it is said: "azlamna" (we became in darkness), meaning: we entered the darkness of night. And "azharna": we entered the time of noon, and similarly "asbahna" (we entered morning), "adhayna" (we entered forenoon), and "amsayna" (we entered evening). It was said: "from it" (minhu) means "away from it" (anhu), and the meaning is: we strip from it the light of day. {behold, they are in darkness} i.e., in gloom; because the light of day penetrates the air and illuminates it, so when it leaves it, it becomes dark (1).

His, the Almighty's, saying: {And the sun runs toward its stopping point} it is possible that its underlying meaning is: "and a sign for them is the sun." "The sun" (Al-Shams) may be nominative (marfu') by an implicit verb explained by the second one. And it may be nominative as a subject (mubtada) (2) with {runs} (tajri) in the position of the predicate (khabar), meaning: running.

In "Sahih" Muslim from Abu Dharr, he said: I asked the Messenger of Allah ﷺ about the saying of the Mighty and Majestic: {And the sun runs toward its stopping point}. He said: "Its stopping point is under the Throne" (3).

And in it from Abu Dharr that the Prophet ﷺ said one day: "Do you know where this sun goes?" They said: Allah and His Messenger know best. He said: "Indeed this [sun] runs until it reaches its stopping point under the Throne, then it falls down..."

(1) Al-Nukat wa al-Uyun 17/15. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/394. (3) Sahih Muslim (159): (251), and it is with Ahmad (21406), and Al-Bukhari (4803).

पृष्ठ ४४२ सूरा या-सीन: आयतें ३३ - ३८

...देवदूत। संभव है कि किसी भी जीव को इसका ज्ञान न हो। आयत में तर्क का बिंदु यह है: यदि वह रचना में अद्वितीय है, तो उसके साथ किसी को साझी नहीं बनाना चाहिए।

अल्लाह तआला फ़रमाता है: {और उनके लिए रात एक निशानी है। हम उससे दिन को खींच लेते हैं, तो वे अचानक अंधेरे में रह जाते हैं (३७)। और सूर्य अपने एक नियत स्थान की ओर चला जा रहा है। यह प्रभुत्वशाली, सर्वज्ञानी का ठहराया हुआ अनुमान है (३८)।}

अल्लाह तआला फ़रमाता है: {और उनके लिए रात एक निशानी है। हम उससे दिन को खींच लेते हैं} अर्थात: एक ऐसी निशानी जो अल्लाह की एकता, उसकी शक्ति और उसकी दिव्यता की अनिवार्यता को दर्शाती है। "सलख़" (छीलना) का अर्थ है छिलका उतारना या हटाना; कहा जाता है: "अल्लाह ने उसे उसके धर्म से छीन लिया।" फिर इसका उपयोग निकालने के अर्थ में किया जाता है। प्रकाश के जाने और अंधेरे के आने को किसी चीज़ की खाल उतारने और खाल उतारी गई चीज़ के प्रकट होने के समान बनाया गया है, अतः यह एक रूपक (metaphor) है।

{अंधेरे में रह जाते हैं}: अंधेरे में प्रवेश करना; कहा जाता है: "अज़लमना" (हम अंधेरे में हो गए), अर्थात: हम रात के अंधेरे में प्रवेश कर गए। इसी प्रकार "अज़हर्ना": हम दोपहर के समय में प्रवेश कर गए, और इसी प्रकार "असबहना" (सुबह), "अधायना" (दोपहर पूर्व), और "अमसैना" (शाम)। कहा गया है: "मिन्हु" का अर्थ "अन्हु" (उससे दूर) है, जिसका अर्थ है: हम उससे दिन की रोशनी को छीन लेते हैं। {तो वे अंधेरे में रह जाते हैं} अर्थात अंधेरे में; क्योंकि दिन का प्रकाश हवा में समाहित होता है और रोशन करता है, तो जब वह बाहर निकलता है, तो अंधेरा छा जाता है (१)।

अल्लाह तआला फ़रमाता है: {और सूर्य अपने एक नियत स्थान की ओर चला जा रहा है} संभव है कि इसका अनुमान यह हो: "और उनके लिए सूर्य एक निशानी है।" "सूर्य" (अल-शम्स) को एक छिपे हुए क्रिया (verb) द्वारा कर्ता (nominative) माना जा सकता है। यह भी संभव है कि यह कर्ता (mubtada) हो (२) और {चला जा रहा है} (तजरी) विधेय (khabar) के स्थान पर हो, अर्थात: चलायमान।

"सहीह मुस्लिम" में अबू ज़र से रिवायत है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ से उनके इस वचन के बारे में पूछा: {और सूर्य अपने एक नियत स्थान की ओर चला जा रहा है}। आपने फ़रमाया: "इसका नियत स्थान अर्श (सिंहासन) के नीचे है" (३)।

उसी में अबू ज़र से रिवायत है कि पैगंबर ﷺ ने एक दिन फ़रमाया: "क्या तुम जानते हो यह सूरज कहाँ जाता है?" उन्होंने कहा: अल्लाह और उसका रसूल बेहतर जानते हैं। आपने फ़रमाया: "निश्चय ही यह सूरज चलता रहता है यहाँ तक कि अर्श के नीचे अपने नियत स्थान पर पहुँच जाता है, फिर वह सजदा करता है..."

---

(१) अल-नुकत वल-उयून १७/१५। (२) इराब अल-क़ुरआन लिन-नहस ३/३९४। (३) सहीह मुस्लिम (१५९): (२५१), और यह अहमद (२१४०६) और बुखारी (४८०३) के पास भी है।

صفحہ ٤٤٢ سورہ یٰسین: آیات ٣٣ - ٣٨

---فرشتے۔ اور یہ ممکن ہے کہ کوئی مخلوق اسے نہ جانتی ہو۔ اور آیت میں استدلال کی وجہ یہ ہے کہ: جب وہ تخلیق میں تنہا ہے، تو اس کے ساتھ کسی کو شریک نہیں ٹھہرانا چاہیے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور ان کے لیے رات ایک نشانی ہے، ہم اس سے دن کھینچ لیتے ہیں تو وہ یکایک اندھیرے میں رہ جاتے ہیں (٣٧)۔ اور سورج اپنے ٹھکانے کی طرف چل رہا ہے۔ یہ زبردست، جاننے والے کا مقررہ اندازہ ہے (٣٨)۔}

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور ان کے لیے رات ایک نشانی ہے، ہم اس سے دن کھینچ لیتے ہیں} یعنی: ایسی علامت جو اللہ کی توحید، اس کی قدرت اور اس کی الوہیت کے وجوب پر دلالت کرتی ہے۔ "سَلْخ" کا معنی ہے کھال اتارنا اور کھینچنا؛ کہا جاتا ہے: "اللہ نے اسے اس کے دین سے نکال دیا۔" پھر اسے نکالنے کے معنوں میں استعمال کیا جانے لگا۔ روشنی کے جانے اور اندھیرے کے آنے کو کسی چیز کی کھال اتارنے اور کھال اتاری ہوئی چیز کے ظاہر ہونے کی طرح قرار دیا گیا ہے، لہذا یہ ایک استعارہ ہے۔

{اندھیرے میں رہ جاتے ہیں}: اندھیرے میں داخل ہونا؛ کہا جاتا ہے: "اَظْلَمْنَا"، یعنی: ہم رات کے اندھیرے میں داخل ہو گئے، اور "اَظْهَرْنَا": ہم ظہر کے وقت میں داخل ہو گئے، اور اسی طرح "اَصْبَحْنَا"، "اَضْحَيْنَا" اور "اَمْسَيْنَا"۔ اور کہا گیا: "منہ" کا معنی "عنہ" (اس سے) ہے، اور مطلب یہ ہے کہ: ہم اس سے دن کی روشنی کو کھینچ لیتے ہیں۔ {تو وہ اندھیرے میں رہ جاتے ہیں} یعنی اندھیرے میں؛ کیونکہ دن کی روشنی ہوا میں داخل ہو کر روشن کرتی ہے، تو جب وہ اس سے نکلتی ہے تو اندھیرا ہو جاتا ہے (١)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور سورج اپنے ٹھکانے کی طرف چل رہا ہے} ممکن ہے کہ اس کی تقدیر یوں ہو: "اور ان کے لیے سورج ایک نشانی ہے"۔ اور جائز ہے کہ "سورج" (الشمس) ایسے فعل کے ذریعے مرفوع ہو جسے دوسرا (لفظ) بیان کر رہا ہو۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ وہ مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہو (۲) اور {تجری} (چل رہا ہے) خبر کی جگہ پر ہو، یعنی: چلنے والا ہے۔

"صحیح مسلم" میں ابو ذرؓ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ سے اللہ عزوجل کے اس قول کے بارے میں پوچھا: {اور سورج اپنے ٹھکانے کی طرف چل رہا ہے}۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "اس کا ٹھکانا عرش کے نیچے ہے" (۳)۔

اور اسی میں ابو ذرؓ سے مروی ہے کہ نبی ﷺ نے ایک دن فرمایا: "کیا تم جانتے ہو یہ سورج کہاں جاتا ہے؟" انہوں نے کہا: اللہ اور اس کا رسول بہتر جانتے ہیں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "بے شک یہ (سورج) چلتا رہتا ہے یہاں تک کہ عرش کے نیچے اپنے ٹھکانے تک پہنچ جاتا ہے، پھر وہ سجدے میں گر جاتا ہے---"

---

(۱) النکت والعیون ۱۷/۱۵۔ (۲) إعراب القرآن للنحاس ۳ / ۳۹٤۔ (۳) صحیح مسلم (۱۵۹): (۲۵۱)، اور یہ احمد (۲۱٤۰٦)، اور بخاری (٤۸۰۳) کے ہاں بھی ہے۔

Surah Ya-Sin: Verses 37 - 38 [Page] 443

[...she remains] prostrating, and she continues to be so until it is said to her: 'Rise up, return from whence you came.' So she returns, and rises from her place of rising. Then she runs until she reaches her resting place under the Throne, falls prostrate, and continues to be so until it is said to her: 'Rise up, return from whence you came.' So she returns and rises from her place of rising. Then she runs, and people do not find anything unusual about her until she reaches that resting place of hers under the Throne. Then it is said to her: 'Rise up, become rising from your place of setting.' So she rises from her place of setting." The Messenger of Allah (ﷺ) said: "Do you know when that will be? That is when 'No soul will benefit from its faith as long as it had not believed before or had earned through its faith some good' [Al-An'am: 158]."(1)

And the narration of Al-Bukhari: On the authority of Abu Dharr, he said: The Prophet (ﷺ) said to Abu Dharr when the sun set: "Do you know where it goes?" I said: "Allah and His Messenger know best." He said: "It goes until it prostrates under the Throne, asks for permission, and is granted permission. It is imminent that it will prostrate and it will not be accepted from it, and it will ask for permission and will not be granted permission. It will be said to it: 'Return from whence you came.' So it will rise from its place of setting. That is the statement of Allah Almighty: 'And the sun runs [on course] toward its stopping point. That is the determination of the Exalted in Might, the Knowing.' [Ya-Sin: 38]"(2).

And the narration of At-Tirmidhi: On the authority of Abu Dharr, he said: I entered the mosque when the sun set and the Prophet (ﷺ) was sitting. The Prophet (ﷺ) said: "O Abu Dharr, do you know where this goes?" He said: I said: "Allah and His Messenger know best." He said: "It goes and asks for permission to prostrate and is granted permission. It is as if it was told: 'Rise from whence you came,' so it rises from its place of setting." He said: Then he recited: "That is its resting place." He said: and that is the recitation of Abdullah. Abu 'Isa said: This is a Good Authentic (Hasan Sahih) hadith.(3)

Ikrimah said: Verily, when the sun sets, it enters a prayer niche under the Throne, glorifying Allah until morning. When morning comes, it asks its Lord for exemption from going out. The Lord says to it: "And why is that?" It says:

(1) Sahih Muslim (159): (250), and it is similar in Ahmad (21459). (2) Sahih Bukhari (3199). (3) Sunan al-Tirmidhi (3227), and narrated by al-Bukhari (7424), Muslim (159): (250), and similar in Ahmad (21541).

सूरह या-सीन: आयतें 37 - 38 [पृष्ठ] 443

सजदे में रहती है, और वह इसी तरह रहती है यहाँ तक कि उससे कहा जाता है: 'उठ जा, जहाँ से तू आई थी वहीं वापस लौट जा।' तो वह लौट आती है और अपने उदय होने के स्थान से उदय होती है। फिर वह चलती रहती है यहाँ तक कि अर्श (सिंहासन) के नीचे अपने ठिकाने पर पहुँच जाती है, फिर सजदे में गिर पड़ती है, और इसी तरह रहती है यहाँ तक कि उससे कहा जाता है: 'उठ जा, जहाँ से तू आई थी वहीं वापस लौट जा।' तो वह लौट आती है और अपने उदय होने के स्थान से उदय होती है। फिर वह चलती रहती है और लोग उसमें कुछ भी असामान्य नहीं पाते यहाँ तक कि वह अर्श के नीचे अपने उसी ठिकाने पर पहुँच जाती है। फिर उससे कहा जाता है: 'उठ जा, अपने अस्त होने के स्थान (पश्चिम) से उदय हो।' तो वह अपने पश्चिम से उदय होगी।" फिर अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "क्या तुम जानते हो कि यह कब होगा? यह तब होगा जब ﴿किसी ऐसे व्यक्ति को उसका ईमान लाना लाभ न देगा जो पहले से ईमान न लाया हो या जिसने अपने ईमान में कोई भलाई न कमाई हो﴾ [अल-अनआम: 158]।"(1)

और बुखारी के शब्द हैं: अबू ज़र (रज़ि.) से रिवायत है कि नबी ﷺ ने अबू ज़र से उस समय फरमाया जब सूरज डूबा: "क्या तुम जानते हो कि यह कहाँ जाता है?" मैंने कहा: अल्लाह और उसका रसूल बेहतर जानते हैं। आप ﷺ ने फरमाया: "यह जाता है यहाँ तक कि अर्श के नीचे सजदा करता है, फिर अनुमति माँगता है तो उसे अनुमति दे दी जाती है, और निकट है कि वह सजदा करे तो उससे स्वीकार न किया जाए, और वह अनुमति माँगे तो उसे अनुमति न दी जाए, उससे कहा जाएगा: 'जहाँ से आया था वहीं वापस चला जा।' तो वह अपने अस्त होने के स्थान से उदय होगा। यही अल्लाह तआला का कथन है: ﴿और सूर्य अपने ठिकाने की ओर चलता रहता है, यह प्रभुत्वशाली, सर्वज्ञ का निर्धारित किया हुआ माप है﴾"(2)।

और तिर्मिज़ी के शब्द हैं: अबू ज़र (रज़ि.) से रिवायत है, उन्होंने कहा: मैं मस्जिद में दाखिल हुआ जब सूरज डूब चुका था और नबी ﷺ तशरीफ फरमा थे। तो नबी ﷺ ने फरमाया: "ऐ अबू ज़र! क्या तुम जानते हो कि यह कहाँ जाता है?" उन्होंने कहा: मैंने कहा: अल्लाह और उसका रसूल बेहतर जानते हैं। आप ﷺ ने फरमाया: "यह जाता है और सजदे की अनुमति माँगता है तो उसे अनुमति मिल जाती है, और मानो उससे कहा गया हो: 'जहाँ से आए थे वहीं से उदय हो जाओ', तो वह अपने पश्चिम से उदय होता है।" रावी कहते हैं: फिर आप ﷺ ने पढ़ा: "वही उसका ठिकाना है।" रावी ने कहा: और

यह अब्दुल्लाह (बिन मसऊद) की किरात (पढ़ने का तरीका) है। अबू ईसा (तिर्मिज़ी) कहते हैं: यह हदीस हसन सही है(3)।

और इक्रिमा ने कहा: बेशक सूरज जब डूबता है तो अर्श के नीचे एक मिहराब (मेहराब) में दाखिल होता है और सुबह तक अल्लाह की तस्बीह (महिमा गान) करता रहता है। जब सुबह होती है तो वह अपने रब से बाहर निकलने की माफ़ी माँगता है। तो रब उससे फरमाता है: "ऐसा क्यों है?" वह कहती है:

---

(1) सहीह मुस्लिम (159): (250), और अहमद (21459) में भी इसी तरह है। (2) सहीह बुखारी (3199)। (3) सुनन तिर्मिज़ी (3227), और इसे बुखारी (7424), मुस्लिम (159): (250) ने भी रिवायत किया है, और अहमद (21541) में भी इसी तरह है।

سجدہ کی حالت میں رہتی ہے، وہ اسی طرح رہتی ہے یہاں تک کہ اس سے کہا جاتا ہے: ’اٹھ جا، جہاں سے آئی تھی وہیں واپس چلی جا‘۔ پس وہ واپس آتی ہے اور اپنے طلوع ہونے کی جگہ سے طلوع ہوتی ہے۔ پھر وہ چلتی رہتی ہے یہاں تک کہ عرش کے نیچے اپنے ٹھکانے پر پہنچ جاتی ہے، پھر سجدہ میں گر پڑتی ہے، اور اسی طرح رہتی ہے یہاں تک کہ اس سے کہا جاتا ہے: ’اٹھ جا، جہاں سے آئی تھی وہیں واپس چلی جا‘۔ پس وہ واپس آتی ہے اور اپنے طلوع ہونے کی جگہ سے طلوع ہوتی ہے۔ پھر وہ چلتی رہتی ہے اور لوگ اس میں کوئی غیر معمولی بات محسوس نہیں کرتے یہاں تک کہ وہ عرش کے نیچے اپنے اسی ٹھکانے پر پہنچ جاتی ہے۔ پھر اس سے کہا جاتا ہے: ’اٹھ جا، اپنے غروب ہونے کی جگہ (مغرب) سے طلوع ہو‘۔ پس وہ اپنے مغرب سے طلوع ہوگی۔" پھر رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "کیا تم جانتے ہو کہ یہ کب ہوگا؟ یہ اس وقت ہوگا جب ﴿کسی ایسے شخص کو اس کا ایمان لانا نفع نہ دے گا جو پہلے سے ایمان نہ لایا ہو یا اس نے اپنے ایمان میں کوئی بھلائی نہ کمائی ہو﴾ [الأنعام: ۱۵۸]۔"(۱)

بخاری کے الفاظ ہیں: ابو ذر رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ نبی کریم ﷺ نے ابو ذر سے اس وقت فرمایا جب سورج غروب ہوا: "کیا تم جانتے ہو کہ یہ کہاں جاتا ہے؟" میں نے عرض کیا: اللہ اور اس کا رسول بہتر جانتے ہیں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "یہ جاتا ہے یہاں تک کہ عرش کے نیچے سجدہ کرتا ہے، پھر اجازت طلب کرتا ہے تو اسے اجازت دے دی جاتی ہے، اور قریب ہے کہ وہ سجدہ کرے تو اس سے قبول نہ کیا جائے، اور وہ اجازت طلب کرے تو اسے اجازت نہ دی جائے، اس سے کہا جائے گا: ’جہاں سے آیا تھا وہیں واپس چلا جا‘۔ پس وہ اپنے مغرب سے طلوع ہوگا۔ پس

یہی اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿اور سورج اپنے ٹھکانے کی طرف چلتا رہتا ہے، یہ زبردست غلبے والے، خوب جاننے والے کا مقرر کیا ہوا اندازہ ہے﴾"(۲)۔

ترمذی کے الفاظ ہیں: ابو ذر رضی اللہ عنہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: میں مسجد میں داخل ہوا جب سورج غروب ہو چکا تھا اور نبی کریم ﷺ تشریف فرما تھے۔ تو نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "اے ابو ذر! کیا تم جانتے ہو کہ یہ کہاں جاتا ہے؟" انہوں نے کہا: میں نے عرض کیا: اللہ اور اس کا رسول بہتر جانتے ہیں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "یہ جاتا ہے اور سجدہ کی اجازت مانگتا ہے تو اسے اجازت مل جاتی ہے، اور گویا اس سے کہا گیا ہو: 'جہاں سے آئے تھے وہیں سے طلوع ہو جاؤ'، تو وہ اپنے مغرب سے طلوع ہوتا ہے"۔ راوی کہتے ہیں: پھر آپ ﷺ نے پڑھا: "وہی اس کا ٹھکانا ہے"۔ راوی نے کہا: اور یہ عبداللہ (بن مسعود) کی قرات ہے۔ ابو عیسیٰ (ترمذی) کہتے ہیں: یہ حدیث حسن صحیح ہے(۳)۔

اور عکرمہ رحمہ اللہ نے فرمایا: بیشک سورج جب غروب ہوتا ہے تو عرش کے نیچے ایک محراب میں داخل ہوتا ہے اور صبح تک اللہ کی تسبیح کرتا رہتا ہے۔ جب صبح ہوتی ہے تو وہ اپنے رب سے باہر نکلنے سے معافی مانگتا ہے۔ تو رب اس سے فرماتا ہے: "ایسا کیوں ہے؟" وہ کہتی ہے:

---

(۱) صحیح مسلم (۱۵۹): (۲۵۰)، اور احمد (۲۱۴۵۹) میں بھی اسی طرح ہے۔ (۲) صحیح بخاری (۳۱۹۹)۔ (۳) سنن ترمذی (۳۲۲۷)، اور اسے بخاری (۷۴۲۴)، مسلم (۱۵۹): (۲۵۰) نے بھی روایت کیا ہے، اور احمد (۲۱۵۴۱) میں بھی اسی طرح ہے۔

444 Surah Ya-Sin: Verses 37 - 38

Indeed, when I come out, I am worshipped besides You. So the Lord, Blessed and Exalted be He, says: Go forth, for you are not responsible for that; I will send to them (1) Hell with seventy thousand angels leading it until they drive them into it.

Al-Kalbi and others said: The meaning is: It runs to its furthest positions in the west, then returns to its nearest positions (2). Its resting place is reaching the point which it does not exceed, but returns from, like a person who travels a distance until he reaches the furthest of his goals and fulfills his need, then returns to his first home from which he started his journey. Upon the sun reaching its furthest positions, which is its resting place when Al-Han'ah (3) rises, that day is the longest day of the year, and that night is the shortest night. The day is fifteen hours, and the night is nine hours. Then it begins to decrease and the sun returns. When the Pleiades (Al-Thurayya) rise, day and night become equal, each being twelve hours. Then it reaches its nearest positions and Al-Na'aim (4) rises; that day is the shortest of days, and the night is fifteen hours. Until Fargh al-Dalw al-Mu'akhkhar (5) rises, day and night become equal. The night takes from the day each day one-tenth of a third of an hour, every ten days a third of an hour, and every month a full hour, until they become equal. Then the night takes until it reaches fifteen hours, and the day takes from the night likewise. Al-Hasan said: Indeed, the sun has three hundred and sixty rising points in a year; it descends into a different rising point each day, and then does not descend into it again until...

(1) In (Kh): upon them. (2) Mentioned by Al-Mawardi in An-Nukat wa al-'Uyun 5/17. (3) Al-Han'ah: Two stars separated by the length of a whip. It is one of the lunar mansions (manazil al-qamar). See Al-Azminah wa al-Amkinah 1/176 and 179. The lunar mansions are twenty-eight as will follow. In Al-'Umdah by Ibn Rashiq 2/253: The year is three hundred and sixty-five days, which is the amount of time it takes the sun to traverse the twelve zodiac signs. For each sign, there are two and a third mansions. See what follows on p. 31 of this volume. (4) A mansion of the moon, and it consists of eight stars. See Al-Azminah wa al-Amkinah 1/176 and 184. (5) From the lunar mansions, and they are two 'Farghs'; Fargh al-Dalw al-Muqaddam and Fargh al-Dalw al-Mu'akhkhar, each of which is two stars. Al-Sihah (frgh), and see Al-Azminah wa al-Amkinah 1/185.

444 सूरा या-सीन: आयत 37 - 38

निश्चित रूप से, जब मैं बाहर आता हूँ, तो तेरे सिवा मेरी पूजा की जाती है। तो प्रभु, धन्य और महान, कहते हैं: बाहर जाओ, इसके लिए तुम ज़िम्मेदार नहीं हो; मैं उनकी ओर (1) नर्क भेजूँगा, जिसके साथ सत्तर हज़ार फरिश्ते होंगे जो उसे तब तक हाँकेंगे जब तक कि वे उन्हें उसमें डाल न दें।

अल-कल्बी और अन्य ने कहा: इसका अर्थ है: यह पश्चिम में अपने सबसे दूर के स्थानों तक चलती है, फिर अपने निकटतम स्थानों (2) की ओर वापस आती है। उसका विश्राम स्थल उस बिंदु तक पहुँचना है जिससे वह आगे नहीं बढ़ती, बल्कि वहीं से लौट आती है, जैसे कोई व्यक्ति तब तक यात्रा करता है जब तक कि वह अपने लक्ष्य के अंतिम छोर तक नहीं पहुँच जाता और अपनी आवश्यकता पूरी नहीं कर लेता, फिर वह अपने पहले घर लौट आता है जहाँ से उसने अपनी यात्रा शुरू की थी। सूरज के अपने सबसे दूर के स्थानों पर पहुँचने पर, जो उसका विश्राम स्थल है जब अल-हनअह (3) का उदय होता है, वह दिन साल का सबसे लंबा दिन होता है, और वह रात सबसे छोटी रात होती है। दिन पंद्रह घंटे का होता है, और रात नौ घंटे की। फिर यह कम होने लगता है और सूरज लौटने लगता है। जब कृत्तिका (अल-थुरय्या) का उदय होता है, तो दिन और रात बराबर हो जाते हैं, प्रत्येक बारह घंटे के। फिर यह अपने निकटतम स्थानों पर पहुँचता है और अल-नआएम (4) का उदय होता है; वह दिन सबसे छोटा दिन होता है, और रात पंद्रह घंटे की। यहाँ तक कि जब फर्ग अल-दल्व अल-मुअख्खर (5) का उदय होता है, तो दिन और रात बराबर हो जाते हैं। रात हर दिन, दिन में से एक घंटे के एक तिहाई का दसवां हिस्सा लेती है, हर दस दिन में एक घंटे का एक तिहाई, और हर महीने एक पूरा घंटा, जब तक कि वे बराबर न हो जाएं। फिर रात तब तक लेती रहती है जब तक कि वह पंद्रह घंटे तक न पहुँच जाए, और दिन भी रात से इसी तरह लेता है। अल-हसन ने कहा: वास्तव में, साल में सूरज के तीन सौ साठ उदय बिंदु होते हैं; वह हर दिन एक अलग उदय बिंदु पर उतरता है, और फिर उसमें तब तक नहीं उतरता जब तक...

(1) (ख़) में: उन पर। (2) अल-मावर्दी ने अल-नुकत वल-उयून 5/17 में इसका उल्लेख किया है। (3) अल-हनअह: दो तारे जिनके बीच एक कोड़े की लंबाई के बराबर दूरी होती है। यह चंद्रमा के पड़ावों (मनाज़िल अल-क़मर) में से एक है। अल-अज़मिना वल-अमकिना 1/176 और 179 देखें। चंद्रमा के पड़ाव अठाईस हैं जैसा कि आगे आएगा। इब्न रशीक की अल-उमदा 2/253 में: वर्ष तीन सौ पैंसठ दिनों का होता है, जो वह समय है जिसमें सूरज बारह राशियों को पार करता है। प्रत्येक राशि के लिए दो और एक तिहाई पड़ाव हैं। इस खंड के पृष्ठ 31 पर आगे क्या आएगा, उसे देखें। (4) चंद्रमा का

एक पड़ाव, और इसमें आठ तारे हैं। अल-अज़मिना वल-अमकिना 1/176 और 184 देखें। (5) चंद्रमा के पड़ावों में से, और वे दो 'फर्ग' हैं; फर्ग अल-दल्व अल-मुक़द्दम और फर्ग अल-दल्व अल-मुअख्खर, जिनमें से प्रत्येक दो तारे हैं। अल-सिह (फ़रग), और अल-अज़मिना वल-अमकिना 1/185 देखें।

444 سورہ یٰسین: آیات 37 - 38

بیشک جب میں نکلتا ہوں تو تیرے سوا میری عبادت کی جاتی ہے۔ تو رب تبارک و تعالیٰ فرماتا ہے: نکل جا، تجھ پر اس میں سے کچھ نہیں ہے، میں ان کی طرف (1) جہنم کو ستر ہزار فرشتوں کے ساتھ بھیجوں گا جو اسے ہانک کر لائیں گے یہاں تک کہ انہیں اس میں داخل کر دیں۔

اور الکلبی اور دیگر نے کہا: معنی یہ ہے: یہ غروب میں اپنی دور ترین منزلوں کی طرف چلتا ہے، پھر اپنی قریب ترین منزلوں (2) کی طرف واپس آتا ہے، پس اس کا مستقر (ٹھکانا) اس مقام تک پہنچنا ہے جس سے وہ آگے نہیں بڑھتا بلکہ وہاں سے واپس آ جاتا ہے، جیسے انسان مسافت طے کرتا ہے یہاں تک کہ اپنی آخری منزل تک پہنچ کر اپنی ضرورت پوری کرتا ہے، پھر اپنے پہلے گھر کی طرف واپس آتا ہے جہاں سے اس نے اپنا سفر شروع کیا تھا۔ اور سورج کا اپنی دور ترین منزلوں تک پہنچنا، جو اس کا مستقر ہے جب الہنعہ (3) طلوع ہوتا ہے، وہ دن سال کا سب سے طویل دن ہوتا ہے، اور وہ رات سب سے چھوٹی رات ہوتی ہے، پس دن پندرہ گھنٹے کا ہوتا ہے، اور رات نو گھنٹے۔ پھر وہ گھٹنے لگتا ہے اور سورج واپس آتا ہے، پس جب ثریا طلوع ہوتا ہے تو رات اور دن برابر ہو جاتے ہیں، اور ہر ایک بارہ گھنٹے کا ہوتا ہے۔ پھر وہ اپنی ادنیٰ (قریب ترین) منزلوں تک پہنچتا ہے اور النعائم (4) طلوع ہوتا ہے، اور وہ دن سب سے چھوٹا دن ہوتا ہے، اور رات پندرہ گھنٹے کی۔ یہاں تک کہ جب فرغ الدلو المؤخر (5) طلوع ہوتا ہے تو رات اور دن برابر ہو جاتے ہیں، پس رات ہر روز دن میں سے ایک گھنٹے کے تہائی کا دسواں حصہ لیتی ہے، اور ہر دس دن میں تہائی گھنٹہ، اور ہر مہینے ایک مکمل گھنٹہ، یہاں تک کہ دونوں برابر ہو جائیں، اور رات (کا حصہ بڑھنا) جاری رہتا ہے یہاں تک کہ وہ پندرہ گھنٹے تک پہنچ جائے، اور دن بھی رات سے اسی طرح لیتا ہے۔ اور حسن نے کہا: بے شک سورج کے لیے سال میں تین سو

ساٹھ مطلع (طلوع ہونے کے مقامات) ہیں، وہ ہر روز ایک مطلع پر اترتا ہے، پھر اس میں نہیں اترتا یہاں تک کہ...

(1) (خ) میں ہے: ان پر۔ (2) الماوردی نے النکت والعیون 5/17 میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (3) الہنعہ: دو ستارے جن کے درمیان ایک کوڑے کی لمبائی کا فاصلہ ہوتا ہے، اور یہ چاند کی منزلوں میں سے ایک منزل ہے، دیکھئے الازمنہ والامکنہ 1/176 اور 179۔ اور چاند کی منزلیں اٹھائیس ہیں جیسا کہ آگے آئے گا، اور ابن رشیق کی العمدہ 2/253 میں ہے: سال تین سو پینسٹھ دن کا ہوتا ہے، اور یہ وہ مقدار ہے جس میں سورج بارہ برجوں کو قطع کرتا ہے، ہر برج کے لیے دو اور تہائی منزل ہے۔ اور اس جلد کے ص 31 پر جو آئے گا اسے دیکھیں۔ (4) چاند کی منزلوں میں سے ایک منزل، اور یہ آٹھ ستارے ہیں۔ دیکھئے الازمنہ والامکنہ 1/176 اور 184۔ (5) چاند کی منزلوں میں سے، اور یہ دو 'فرغ' ہیں؛ فرغ الدلو المقدم، اور فرغ الدلو المؤخر، اور ان میں سے ہر ایک دو ستارے ہیں۔ الصحاح (فرغ)، اور دیکھئے الازمنہ والامکنہ 1/185۔

Surah Ya-Sin: Verses 37 - 39 445

...cycle, as it moves through those stations, and they are its resting place(1). It has the same meaning as what preceded it.

Ibn Abbas said: When it sets and reaches the place beyond which it does not pass, it remains still under the Throne until it rises.

I say: What Ibn Abbas said encompasses all views, so reflect on it.

It was also said: Until the end of its duration when the world comes to an end.

Ibn Mas'ud and Ibn Abbas recited: "And the sun runs with no resting place for it," meaning: it runs day and night without stopping or staying(2), until God rolls it up on the Day of Resurrection. Someone who disagreed with the Mushaf (official codex) argued, saying: I recite according to the recitation of Ibn Mas'ud and Ibn Abbas. Abu Bakr al-Anbari said: This is false and rejected against whoever reported it; because Abu Amr narrated from Mujahid from Ibn Abbas, and Ibn Kathir narrated from Mujahid from Ibn Abbas: {And the sun runs to a resting place for it}. These two chains of narration from Ibn Abbas—whose authenticity is witnessed by consensus—invalidate what was narrated via weak chains that contradict the methodology of the majority and what the Ummah has agreed upon.

I say: The established Hadiths we mentioned refute his statement; how daring he is against the Book of Allah, may Allah fight him.

His saying: {to a resting place for it} means: to its destination, and 'al-mustaqarr' is the place of settling. {That is the decree} meaning: what was mentioned regarding the affairs of night and day and the sun is the decree of {the Almighty, the All-Knowing}.

The Almighty's saying: {And for the moon We have ordained phases, until it becomes like an old date-stalk.}

Regarding this there are three issues: First: The Almighty's saying: {And the moon}, its estimation is: 'And a sign for them is the moon.' It is also permissible that...

---

(1) Reported in a similar manner by al-Tabari 23/283 from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both, and we have not come across it from al-Hasan. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 5/17, and the recitation in al-Muhtasib 2/212.

सूरह या-सीन: आयत 37 - 39 445

...चक्र, क्योंकि वह उन मंजिलों में चलती है, और वही उसका विश्राम स्थल है(1)। इसका वही अर्थ है जो इसके पहले वाले का है।

इब्न अब्बास ने कहा: जब वह डूबता है और उस स्थान पर पहुँच जाता है जिससे आगे वह नहीं जाता, तो वह अर्श (सिंहासन) के नीचे तब तक स्थिर रहता है जब तक कि वह उदय न हो जाए।

मैंने कहा: इब्न अब्बास ने जो कहा वह सभी कथनों को समाहित करता है, इसलिए इस पर विचार करें।

और यह भी कहा गया: दुनिया के अंत में अपनी अवधि की समाप्ति तक।

इब्न मसूद और इब्न अब्बास ने पढ़ा: "और सूरज चलता है, उसका कोई विश्राम स्थल नहीं है" यानी: वह रात और दिन चलता रहता है, न उसका रुकना है और न ही ठहराव(2), यहाँ तक कि अल्लाह कयामत के दिन उसे लपेट न दे। जिसने मुसहफ़ (पवित्र कुरान की आधिकारिक प्रति) का विरोध किया उसने तर्क दिया और कहा: मैं इब्न मसूद और इब्न अब्बास की किरात (पढ़ने के तरीके) के अनुसार पढ़ता हूँ। अबू बक्र अल-अंबारी ने कहा: यह बात गलत है और इसे रिपोर्ट करने वाले के खिलाफ खारिज कर दी गई है; क्योंकि अबू अम्र ने मुजाहिद से, उन्होंने इब्न अब्बास से रिवायत की है, और इब्न कसीर ने मुजाहिद से, उन्होंने इब्न अब्बास से रिवायत की है: {और सूरज अपने एक नियत विश्राम स्थल की ओर चलता है}। इब्न अब्बास से ये दो सनद (रिवायत की कड़ियाँ) - जिनकी सत्यता की गवाही इज्मा (आम सहमति) देती है - उस कमजोर सनद से रिवायत की गई बात को अमान्य करती हैं जो जमात के पंथ और उम्मत की सहमति के खिलाफ है।

मैंने कहा: और जो प्रमाणित हदीसें हमने ज़िक्र की हैं वे उसकी बात का खंडन करती हैं, तो वह अल्लाह की किताब के खिलाफ कितना दुस्साहसी है, अल्लाह उसे तबाह करे।

अल्लाह का फरमान: {अपने एक नियत विश्राम स्थल की ओर} यानी: अपने ठिकाने की ओर, और 'मुस्तक़र' ठहरने की जगह को कहते हैं। {यह अनुमान है} यानी: रात, दिन और सूरज के मामले में जो कुछ ज़िक्र किया गया है वह {सर्वशक्तिमान, सर्वज्ञ} का अनुमान (निर्धारण) है।

अल्लाह तआला का फरमान: {और चंद्रमा के लिए हमने मंजिलें तय कर दी हैं, यहाँ तक कि वह पुरानी खजूर की टहनी जैसा हो जाता है}।

इसमें तीन मसले (मुद्दे) हैं: पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {और चंद्रमा}, इसका अनुमान होगा: 'और उनके लिए एक निशानी चंद्रमा है।' और यह भी जायज़ है कि...

---

(1) इसे अल-तबरी 23/283 ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से इसी तरह रिवायत किया है, और हमें यह अल-हसन से नहीं मिला। (2) अल-नुकत वल-उयून 5/17, और अल-मुहतसिब 2/212 में किरात।

سورہ یس: آیات ۳۷ - ۳۹ ٤٤٥

...دائرہ، تو وہ ان منزلوں میں چلتا ہے، اور وہی اس کا مستقر (ٹھکانا) ہے(۱)۔ اور اس کا وہی معنی ہے جو اس سے پہلے والے کا ہے۔

اور ابن عباس نے کہا: جب وہ غروب ہو جاتا ہے اور اس جگہ پہنچ جاتا ہے جس سے آگے وہ نہیں بڑھتا، تو وہ عرش کے نیچے ٹھہرا رہتا ہے یہاں تک کہ طلوع ہو جائے۔

میں نے کہا: ابن عباس نے جو کہا وہ تمام اقوال کو جمع کر لیتا ہے، پس اس میں غور کرو۔

اور یہ بھی کہا گیا: دنیا کے ختم ہونے کے وقت اپنی مدت کی انتہا تک۔

اور ابن مسعود اور ابن عباس نے پڑھا: "والشمس تجري لا مُستقرَّ لها" یعنی: وہ رات اور دن چلتا رہتا ہے، اس کا نہ کوئی رکنا ہے اور نہ قرار(۲)، یہاں تک کہ اللہ تعالیٰ قیامت کے دن اسے لپیٹ دے۔ جس نے مصحف کی مخالفت کی اس نے دلیل دیتے ہوئے کہا: میں ابن مسعود اور ابن عباس کی قرأت کے مطابق پڑھتا ہوں۔ ابو بکر الانباری نے کہا: یہ باطل ہے اور اسے نقل کرنے والے پر مردود ہے؛ کیونکہ ابو عمرو نے مجاہد سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی ہے، اور ابن کثیر نے مجاہد سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی ہے: ﴿ وَالشَّمْسُ تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّ لَّهَا ﴾۔ پس ابن عباس سے یہ دو سندیں - جن کی صحت پر اجماع گواہی دیتا ہے - اس روایت کو باطل کرتی ہیں جو ضعیف سند سے مروی ہے اور جو مذہبِ جماعت اور امت کے متفقہ فیصلے کے خلاف ہے۔

میں نے کہا: اور وہ ثابت احادیث جو ہم نے ذکر کی ہیں اس کے قول کو رد کرتی ہیں، تو وہ اللہ کی کتاب پر کتنا جری ہے، اللہ اسے غارت کرے۔

اور اللہ کا ارشاد: ﴿ لِمُسْتَقَرٍّ لَّهَا ﴾ یعنی: اپنے ٹھکانے کی طرف، اور مستقر ٹھہرنے کی جگہ کو کہتے ہیں۔ ﴿ ذَٰلِكَ تَقْدِيرُ ﴾ یعنی: رات و دن اور سورج کے معاملے میں جو ذکر کیا گیا وہ ﴿ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ ﴾ کی تقدیر (اندازہ) ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ وَالْقَمَرَ قَدَّرْنَاهُ مَنَازِلَ حَتَّىٰ عَادَ كَالْعُرْجُونِ الْقَدِيمِ ﴾

اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ وَالْقَمَرَ ﴾ اس کی تقدیر (پوشیدہ عبارت) ہوگی: 'اور ان کے لیے ایک نشانی چاند ہے۔' اور یہ بھی جائز ہے کہ...

---

(۱) اسے الطبری ۲۳/ ۲۸۳ نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے اسی طرح روایت کیا ہے، اور ہمیں یہ حسن سے نہیں ملا۔ (۲) النکت والعیون ۵/ ۱۷، اور المحتسب ۲/ ۲۱۲ میں قرأت۔

Surah Yaseen: Verse 39 446 "And the moon" (wal-qamaru) is in the nominative case (marfūʻ) due to being the beginning of a sentence (ibtidāʼ). The Kufans recited it as ﴿وَالْقَمَرَ﴾ (wal-qamara) in the accusative case (naṣb) based on a hidden verb (1), which was the choice of Abu Ubaid. He said: Because before it is a verb and after it is a verb; before it is "naslakhu" (we strip) and after it is "qaddarnāhu" (We ordained it). Al-Nahhas (2) said: All linguists, as far as I know, disagree with what he said, including Al-Farraʼ (3); he said: The nominative case is more pleasing to me. The nominative case is more appropriate according to them because it is conjoined to what precedes it, and its meaning is: "And a sign for them is the moon." As for his statement that "naslakhu" precedes it, what is closer to it is "tajrī" (runs), and before it is "wash-shamsu" (and the sun) in the nominative. What he mentioned after it, "qaddarnāhu", the verb has acted upon the pronoun (hāʼ). Abu Hatim said: The nominative is more appropriate because you occupied the verb from it with the pronoun, so you raised it with the beginning (ibtidāʼ). It is said: The moon is not the mansions itself, so how did He say: ﴿قَدَّرْنَهُ مَنَازِلَ﴾ (We ordained it mansions)? There are two answers to this: One: We ordained it to have mansions, similar to: ﴿وَاسْأَلِ الْقَرْيَةَ﴾ (Ask the village) [Yusuf: 82]. The other estimation: We ordained mansions for it, then the preposition "lam" was omitted, and its omission was good because the verb transits to two objects, similar to: ﴿وَاخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ سَبْعِينَ رَجُلًا﴾ (And Moses chose seventy men of his people) [Al-Aʻraf: 155]. The lunar mansions are twenty-eight; the moon descends into one of them every night, and they are: ash-Sharatān, al-Butayn, ath-Thurayyā, ad-Dabarān, al-Haqʻah, al-Hanʻah, adh-Dhirāʻ, an-Nathrah, at-Tarf, al-Jabhah, al-Kharātān, as-Sarfah, al-ʻAwwāʼ, as-Simāk, al-Ghafr, az-Zubānayān, al-Iklīl, al-Qalb, ash-Shawlah, an-Naʻāʼim, al-Baldah, Saʻd adh-Dhābih, Saʻd Bulaʻ, Saʻd as-Suʻūd, Saʻd al-Akhbiyah, al-Fargh al-Muqaddam, al-Fargh al-Muʼakhkhar, Batn al-Hūt (4). When the moon reaches the end of them, it returns to the first one, completing the celestial sphere in twenty-eight nights. Then it becomes hidden (istasarru), then it emerges as a crescent, returning to traverse the sphere through the mansions. They are divided among the zodiac signs, with each sign having two and a third mansions. For Aries (al-Hamal), there are ash-Sharatān, al-Butayn, and a third.

(1) This is the recitation of 'Asim, Ibn 'Amir, Hamzah, and al-Kisa'i. As-Sab'ah p. 540, and at-Taysir p. 184. (2) In I'rab al-Qur'an 3/394, and what precedes it and what follows in brackets is from it. (3) In Ma'ani al-Qur'an 2/378. (4) Mentioned by al-Marzuqi in al-Azminah wal-Amkinah 1/176-186, and Ibn Rashiq in al-'Umdah 2/253-257, see the explanation therein.

सूरा यासीन: आयत ३९ ४४६ "और चाँद" (वल-क़मरु) इब्तिदा (वाक्य की शुरुआत) के कारण रफ़ा (पेश/nominative case) में है। कूफ़ा वालों ने इसे ﴿وَالْقَمَرَ﴾ (वल-क़मरा) ज़बर (नस्ब/accusative case) के साथ एक छिपे हुए फेल (क्रिया) (१) के आधार पर पढ़ा है, और यही अबू उबैद की पसंद है; उन्होंने कहा: क्योंकि इससे पहले एक क्रिया है और इसके बाद एक क्रिया है; इससे पहले: «नसलाख़ु» (हम उतार देते हैं), और इसके बाद «क़द्दरनाहु» (हमने उसे निर्धारित किया)। अन-नह़्हास (२) ने कहा: जहाँ तक मुझे पता है, अरबी भाषा के सभी विद्वान उनकी बात के विरुद्ध हैं, जिनमें अल-फ़र्रा (३) भी शामिल हैं; उन्होंने कहा: रफ़ा (पेश) मुझे ज़्यादा पसंद है। उनके अनुसार रफ़ा अधिक उपयुक्त था क्योंकि यह अपने पूर्ववर्ती शब्द से जुड़ा (अतफ़) है, और इसका अर्थ है: "और उनके लिए एक निशानी चाँद है।" जहाँ तक उनके इस कथन का सवाल है कि इससे पहले «नसलख़ु» है, तो इससे पहले जो इसके सबसे करीब है वह «तजरी» (चलता है) है, और उससे पहले «वश-शम्सु» (और सूरज) रफ़ा (पेश) के साथ है। और जो उन्होंने इसके बाद ज़िक्र किया है, वह «क़द्दरनाहु» है, जिसमें क्रिया ने ज़मीर (सर्वनाम 'हू') पर काम किया है। अबू ह़ातिम ने कहा: रफ़ा अधिक उपयुक्त है क्योंकि आपने क्रिया को ज़मीर के साथ व्यस्त कर दिया, इसलिए आपने इसे इब्तिदा (शुरुआत) के आधार पर रफ़ा दिया। कहा जाता है: चाँद स्वयं मंज़िलें नहीं है, तो उन्होंने यह क्यों कहा: ﴿قَدَّرْنَٰهُ مَنَازِلَ﴾ (हमने उसे मंज़िलें निर्धारित कीं)? इसके दो उत्तर हैं: पहला: हमने उसे मंज़िलों वाला बनाया, जैसे: ﴿وَاسْأَلِ الْقَرْيَةَ﴾ (बस्ती से पूछो) [यूसुफ़: ८२]। दूसरा अनुमान: हमने उसके लिए मंज़िलें निर्धारित कीं, फिर 'लाम' (के लिए) को हटा दिया गया, और इसका हटना अच्छा था क्योंकि क्रिया दो कर्मों (मफ़ऊल) की ओर मुतअद्दी (transitive) हो रही है, जैसे: ﴿وَاخْتَارَ مُوسَىٰ قَوْمَهُ سَبْعِينَ رَجُلًا﴾ (और मूसा ने अपनी कौम में से सत्तर आदमी चुने) [अल-अराफ़: १५५]। चाँद की मंज़िलें अट्ठाइस हैं, चाँद हर रात उनमें से एक मंज़िल में उतरता है, और वे हैं: अश्-शरतान, अल-बुतैन, अथ-थुरैया, अद-दबरान, अल-हक़अह, अल-हनअह, अज़-ज़िराअ, अन-नथ़राह, अत-त़र्फ़ अल-जबहह, अल-ख़रातान, अस़-स़रफ़ह, अल-अव्वअ, अस-सिमाक, अल-ग़फ़्र, अज़-ज़ुबानयान, अल-इक्लील, अल-क़ल्ब, अश्-शौ़लह, अन-नआम, अल-बल्दह, सअद अज़-ज़ाबिह़, सअद बुलअ, सअद अस-सुऊद, सअद अल-अख़्बियह, अल-फ़र्ग़ अल-मुक़द्दम, अल-फ़र्ग़ अल-मुअख़्ख़र, बत्न अल-हूत (४)। जब चाँद इनके अंत में पहुँचता है, तो वह फिर से पहले पर वापस आ जाता है, इस प्रकार अट्ठाइस रातों में फलक (खगोल) को पूरा करता है। फिर वह छिप जाता है (इस्तसर्र), फिर हिलाल (नया चाँद) बनकर निकलता है, और मंज़िलों पर फलक को काटने के लिए

वापस आता है। ये बुर्जों (राशियों) में विभाजित हैं, हर बुर्ज के लिए दो और एक-तिहाई मंज़िलें हैं। तो मेष (ह़मल) के लिए अश्-शरतान, अल-बुतैन और एक-तिहाई मंज़िल है।

(१) यह आस़िम, इब्न आमिर, ह़मज़ा और अल-किस़ाई की क़िरात है। अस्-सबअह पृ. ५४०, और अत-तयसीर पृ. १८४। (२) एराब अल-क़ुरआन ३/३९४ में, और इससे पहले और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह इसी से है। (३) मआनी अल-क़ुरआन २/३७८ में। (४) अल-मरज़ूकी ने अल-अज़मिना वल-अमकिना १/१७६-१८६ में और इब्न रशीक़ ने अल-उम्दा २/२५३-२५७ में इसका उल्लेख किया है, और उनमें इसकी व्याख्या देखें।

سورہ یس: آیت ۳۹ ۴۴۶ "والقمرُ" (چاند) ابتدا کی وجہ سے مرفوع ہے۔ اہل کوفہ نے اسے ﴿وَالْقَمَرَ﴾ (زبر کے ساتھ) ایک فعل کے اخفاء (پوشیدہ ہونے) کی بنا پر پڑھا ہے (۱)، اور یہی ابو عبید کا انتخاب ہے؛ انہوں نے کہا: کیونکہ اس سے پہلے ایک فعل ہے اور اس کے بعد ایک فعل ہے؛ اس سے پہلے: «نسلخ» (ہم کھال اتارتے ہیں)، اور اس کے بعد «قدّرناہ» (ہم نے اسے مقرر کیا)۔ النحاس (۲) نے کہا: جہاں تک مجھے معلوم ہے، تمام اہل زبان اس کے خلاف ہیں جو انہوں نے کہا، ان میں الفراء (۳) بھی شامل ہیں؛ انہوں نے کہا: رفع (پیش) مجھے زیادہ پسند ہے۔ ان کے نزدیک رفع زیادہ موزوں اس لیے تھا کہ یہ اپنے ماقبل پر معطوف ہے، اور اس کے معنی ہیں: "اور ان کے لیے ایک نشانی چاند ہے۔" اور ان کا یہ قول کہ اس سے پہلے «نَسْلَخُ» ہے، تو اس سے پہلے جو اس کے زیادہ قریب ہے وہ «تجري» (چلتا ہے) ہے، اور اس سے پہلے «والشمسُ» (اور سورج) رفع کے ساتھ ہے۔ اور جو انہوں نے اس کے بعد ذکر کیا، یعنی «قدّرناہ»، اس میں فعل نے ضمیر (ہ) میں عمل کیا ہے۔ ابو حاتم نے کہا: رفع زیادہ بہتر ہے؛ کیونکہ آپ نے فعل کو ضمیر کے ساتھ مشغول کر دیا، تو آپ نے اسے ابتدا کی وجہ سے رفع دیا۔ اور کہا جاتا ہے: چاند بذات خود منزلیں نہیں ہے، تو پھر اللہ نے ﴿قَدَّرْنَهُ مَنَازِلَ﴾ (ہم نے اسے منزلیں مقرر کیں) کیوں فرمایا؟ اس کے دو جواب ہیں: ایک یہ کہ: ہم نے اسے منزلوں والا بنایا، جیسے: ﴿وَاسْأَلِ الْقَرْيَةَ﴾ (بستی سے پوچھو) [یوسف: ۸۲]۔ دوسرا تخمینہ یہ ہے کہ: ہم نے اس کے لیے منزلیں مقرر کیں، پھر 'لام' کو حذف کر دیا گیا، اور اس کا حذف کرنا اچھا تھا کیونکہ فعل دو مفعولوں کی طرف متعدی ہو رہا ہے، جیسے: ﴿وَاخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ سَبْعِينَ رَجُلًا﴾ (اور موسیٰ نے اپنی قوم میں سے ستر آدمی چنے) [الاعراف: ۱۵۵]۔ اور منزلیں اٹھائیس ہیں، چاند ہر رات ان میں سے ایک منزل میں اترتا ہے، اور وہ یہ ہیں: الشَّرَطَان۔ البُطَيْن۔ الثُّرَيَّا۔ الدَّبَران۔ الهَقْعَة۔ الهَنْعَة۔ الذراع۔ النَّثْرة۔ الطَّرْف۔ الجَبْهة۔ الخَرَاتَانِ۔ الصَّرْفة۔ العَوَّاء۔ السِّماكُ۔ الغَفْرُ۔ الزُّبَانَيانِ۔ الإكليل۔ القَلْب۔ الشَّوْلة۔ النَّعائم۔ البَلْدَة۔ سَعْدُ

الذَّابِح۔ سَعْدُ بُلَع۔ سَعْدُ السعود۔ سَعْدُ الأخْبِيَة۔ الفَرْغُ المقَدَّم۔ الفَرْغُ المؤخَّر۔ بطنُ الحوت (۴)۔ پس جب چاند ان کے آخر میں پہنچ جاتا ہے تو دوبارہ پہلی پر آ جاتا ہے، اس طرح اٹھائیس راتوں میں فلک (آسمانی کرہ) کو طے کرتا ہے۔ پھر وہ چھپ جاتا ہے (استسرار)، پھر ہلال بن کر نکلتا ہے، اور منزلوں پر فلک کو طے کرنے کے لیے واپس آتا ہے۔ یہ برجوں پر منقسم ہیں، ہر برج کے لیے دو منزلیں اور ایک تہائی ہے۔ پس برج حمل کے لیے الشرطان، البطین اور ایک تہائی ہے۔

(۱) یہ عاصم، ابن عامر، حمزہ اور کسائی کی قرات ہے۔ السبعة ص ۵۴۰، اور التیسیر ص ۱۸۴۔ (۲) إعراب القرآن ۳ / ۳۹۴ میں، اور اس سے پہلے اور جو قوسین (بریکٹ) کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (۳) معانی القرآن ۲ / ۳۷۸ میں۔ (۴) المرزوقی نے الازمنة والامکنة ۱ / ۱۷۶ - ۱۸۶ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور ابن رشیق نے العمدة ۲ / ۲۵۳ - ۲۵۷ میں، اور اس کی شرح وہیں دیکھیں۔

...Pleiades, and for Taurus two-thirds of the Pleiades and Aldebaran and two-thirds of Al-Haq'ah, then likewise for the rest. The naming of the constellations has already been mentioned in Surah Al-Hijr(1), and praise be to Allah.

And it was said: Allah the Almighty created the sun and the moon from fire, then they were clothed with light at sunrise. As for the light of the sun, it is from the light of the Throne, and as for the light of the moon, it is from the light of the Kursi (Footstool); so that is the origin of the creation and this is the clothing. As for the sun, its clothing was left as it is to beam and shine. As for the moon, the Faithful Spirit (Gabriel) commanded his wing over its face and erased its light with the power of the wing, because it is a spirit, and the spirit's power prevails over things. So that erasure remained as people see it. Then it was placed in a casing of water, and then a course was made for it. So every night, a part of the moon appears to people from that casing in proportion to how much it moonlights for them(2), until its beginning ends and the creation sees it in its perfection and roundness. Then every night something of it continues to return to the casing, so it decreases in visibility and moonlight by the same amount it increased in the beginning. It begins to decrease from the side that the sun does not see, which is the side of sunset, until it returns like an old withered palm stalk (Al-'Urjun Al-Qadeem), which is the curved palm-cluster branch due to its dryness and thinness. It was only called 'Al-Qamar' (the moon) because it 'yuqmir' (makes moonlit), i.e., it whitens the atmosphere with its whiteness until it becomes clear.

Second: {until it returned like an old withered palm stalk}. Az-Zajjaj said: It is the stem of the cluster on which are the fruit-stalks (shamarikh), and it is 'Fu'loon' from 'In'iraj' (curvature), meaning it traveled through its mansions, and when it is at the end of them, it becomes thin, curved, and narrow until it becomes like the 'Urjun(3). Based on this, the 'noon' is extra.

Qatadah said: It is the dry, curved cluster-stem of the palm tree(4).

Tha'lab: "Like an old withered palm stalk," he said: The 'Urjun: is what remains of the cluster (kibasah) in the palm tree when...

---

(1) 12/186. (2) Speech whose falsehood is apparent. (3) Similarly in 'Ma'ani al-Qur'an' by Az-Zajjaj 4/287, and 'Al-Kashshaf' 3/323. (4) Narrated by Abd al-Razzaq 2/141.

सूरह या-सीन: आयत 39 447

...कृत्तिका (Pleiades), और वृषभ के लिए कृत्तिका का दो-तिहाई और रोहिणी (Aldebaran) और अल-हक़आ का दो-तिहाई, फिर इसी तरह बाकी के लिए भी। नक्षत्रों (बुर्ज) के नाम का उल्लेख पहले 'अल-हिज्र' (1) में किया जा चुका है, और अल्लाह का शुक्र है।

और कहा गया: अल्लाह तआला ने सूरज और चाँद को आग से बनाया, फिर उगते समय उन्हें रोशनी का लिबास पहनाया। जहाँ तक सूरज की रोशनी का सवाल है, वह अर्श (सिंहासन) की रोशनी से है, और चाँद की रोशनी कुर्सी की रोशनी से है; तो यह उनकी रचना का मूल है और यह उनका लिबास है। सूरज का लिबास वैसा ही छोड़ दिया गया ताकि वह चमकता और दमकता रहे। जहाँ तक चाँद की बात है, रूह-उल-अमीन (जिब्रील) ने अपने पर (पंख) को उसके चेहरे पर फेरा और अपने पर के प्रभाव से उसकी रोशनी को मिटा दिया, और ऐसा इसलिए क्योंकि वह एक रूह है, और रूह का प्रभाव चीजों पर प्रबल होता है। तो वह मिटा हुआ रूप वैसा ही बना रहा जैसा लोग उसे देखते हैं। फिर उसे पानी के एक आवरण में रखा गया, और फिर उसके लिए एक रास्ता बनाया गया। तो हर रात, लोगों के लिए उस आवरण से चाँद का उतना हिस्सा दिखाई देता है जितना वह उनके लिए चांदनी बिखेरता है (2), यहाँ तक कि उसका बढ़ना समाप्त हो जाता है और सृष्टि उसे अपनी पूर्णता और गोलाई में देखती है। फिर हर रात उसका कुछ हिस्सा वापस आवरण में लौटने लगता है, जिससे उसकी दृश्यता और चांदनी उतनी ही कम होती जाती है जितनी शुरुआत में बढ़ी थी। घटने की शुरुआत उस ओर से होती है जिसे सूरज नहीं देखता, यानी सूर्यास्त की दिशा, यहाँ तक कि वह 'उरजून-ए-क़दीम' (खजूर की पुरानी सूखी टहनी) की तरह हो जाता है, जो अपने सूखने और दुबलेपन के कारण मुड़ा हुआ खजूर का गुच्छा होता है। इसे 'कमर' (चाँद) इसलिए कहा गया क्योंकि यह 'युक्मिरु' है, अर्थात यह वातावरण को अपनी सफेदी से तब तक सफेद करता है जब तक कि वह स्पष्ट न हो जाए।

दूसरा: {यहाँ तक कि वह खजूर की पुरानी सूखी टहनी की तरह हो गया}। अज़-ज़ज्जाज ने कहा: यह उस गुच्छे की लकड़ी है जिस पर फल की शाखाएँ(शमारीख़) होती हैं, और यह 'इन'इराज' (मुड़ाव) से 'फुलून' है, जिसका अर्थ है: वह अपनी मंज़िलों में चला, और जब वह उनके अंत में होता है, तो वह पतला हो जाता है, मुड़ जाता है और संकरा हो जाता है यहाँ तक कि वह 'उरजून' (3) की तरह हो जाता है। इस आधार पर 'नून' अतिरिक्त (ज़ायद) है।

क़तादा ने कहा: यह खजूर के पेड़ का सूखा और मुड़ा हुआ गुच्छा-तना है (4)।

थ'लब: "खजूर की पुरानी सूखी टहनी की तरह" उन्होंने कहा: उरजून वह है जो खजूर के पेड़ में गुच्छे का बचा हुआ हिस्सा होता है जब...

---

(1) 12/186. (2) स्पष्ट रूप से असत्य कथन। (3) इसी तरह अज़-ज़ज्जाज की 'मआनी अल-क़ुरआन' 4/287 में, और 'अल-कश्शाफ' 3/323 में। (4) अब्द अल-रज्जाक द्वारा वर्णित 2/141।

سورہ یٰسین: آیت ۳۹ ٤٤٧

...ثریا، اور ثور کے لیے ثریا کا دو تہائی اور دبران اور ہقعہ کا دو تہائی، پھر اسی طرح باقیوں کے لیے بھی۔ اور سورۃ الحجر (۱) میں برجوں کے نام گزر چکے ہیں، والحمد للہ۔

اور کہا گیا: اللہ تعالیٰ نے سورج اور چاند کو آگ سے پیدا کیا، پھر طلوع کے وقت انہیں روشنی کا لباس پہنایا، سورج کی روشنی عرش کے نور سے ہے، اور چاند کی روشنی کرسی کے نور سے ہے؛ تو یہ تخلیق کی اصل ہے اور یہ اس کا لباس ہے۔ سورج کا لباس اپنی حالت پر چھوڑ دیا گیا تاکہ وہ چمکے اور روشن ہو، لیکن چاند کے لیے روح الامین (حضرت جبرائیل علیہ السلام) نے اپنا پر اس کے چہرے پر پھیرا اور پر کے غلبے سے اس کی روشنی کو مٹا دیا، اور یہ اس لیے کہ وہ روح ہے، اور روح کا غلبہ اشیاء پر ہوتا ہے۔ تو وہ مٹنا اسی حالت پر رہا جیسا کہ لوگ اسے دیکھتے ہیں۔ پھر اسے پانی کے ایک غلاف میں رکھا گیا، پھر اس کے لیے ایک راستہ بنایا گیا، تو ہر رات اس غلاف سے لوگوں کے لیے چاند اتنا ظاہر ہوتا ہے جتنا وہ ان کے لیے چاندنی بکھیرتا ہے (۲)، یہاں تک کہ اس کی ابتدا مکمل ہوتی ہے اور لوگ اسے کمال اور گولائی کی حالت میں دیکھتے ہیں۔ پھر ہر رات اس کا کچھ حصہ واپس غلاف کی طرف لوٹتا رہتا ہے، تو اس کی بصارت اور چاندنی میں اتنی ہی کمی آتی ہے جتنی ابتدا میں اضافہ ہوا تھا۔ اور کمی کی شروعات اس جانب سے ہوتی ہے جسے سورج نہیں دیکھتا، اور وہ مغرب کی جانب ہے، یہاں تک کہ وہ 'عرجونِ قدیم' (کھجور کی پرانی سوکھی ٹہنی) کی طرح ہو جاتا ہے، اور یہ وہ خوشہ ہے جو اپنی خشکی اور باریکی کی وجہ سے مڑ گیا ہو۔ اسے 'قمر' اس لیے کہا گیا کیونکہ یہ 'یقمِرُ' ہے، یعنی یہ فضا کو اپنی سفیدی سے سفید کر دیتا ہے یہاں تک کہ وہ صاف ہو جائے۔

دوسرا: ﴿ حَتَّى عَادَ كَالْعُرْجُونِ الْقَدِيمِ ﴾ زجاج نے کہا: یہ اس خوشے کی لکڑی ہے جس پر شاخیں (شماریخ) ہوتی ہیں، اور یہ 'انعراج' (مڑنے) سے 'فعولن' کے وزن پر ہے، یعنی وہ اپنی منزلوں میں چلا، اور جب وہ ان کے آخر میں ہوتا ہے تو باریک ہو جاتا ہے، مڑ جاتا ہے اور تنگ ہو جاتا ہے یہاں تک کہ وہ عرجون (۳) کی طرح ہو جاتا ہے۔ اور اس بنا پر 'نون' زائد ہے۔

قتادہ نے کہا: وہ کھجور کا سوکھا ہوا مڑا ہوا خوشہ ہے (٤)۔

ثعلب: "جیسے کھجور کی پرانی ٹہنی" انہوں نے کہا: عرجون وہ ہے جو کھجور میں خوشے کے کٹنے کے بعد باقی رہ جاتا ہے جب...

---

(۱) ۱۲/ ۱۸٦۔ (۲) کلام جس کا باطل ہونا ظاہر ہے۔ (۳) اسی طرح زجاج کی 'معانی القرآن' ۲۸۷/٤ اور 'الکشاف' ۳۲۳/۳ میں۔ (٤) اسے عبد الرزاق نے ۲/ ۱٤۱ میں روایت کیا ہے۔

Surah Ya-Sin: Verse 39 - 448

...cut off, and 'the old' (al-qadim): the worn out (1).

Al-Khalil - in the chapter on quadriliteral words -: The Urjun is the base of the date cluster stalk; it is yellow and wide, to which the crescent moon is compared when it curves (2).

Al-Jawhari (3): The Urjun: the base of the date cluster stalk that curves and from which the small stems are cut, remaining on the palm tree dry. 'Arjanah': he struck him with the Urjun. Thus, the 'nun' according to these scholars is original, and among it is the poetry of Al-A'sha of Bani Qais:

'Musk and fragrance shone upon her, so she is yellow like the moon's Urjun' (4).

When the Urjun ages, dries up, and curves, the moon is compared to it in its thinness and yellowness. It is also called: Al-Ihan, Al-Kibasa, and Al-Qino, and the people of Egypt call it Al-Isbata.

It has been read as: 'Al-Irjaun' following the weight of 'Al-Firjaun' (5), and they are two variants, like Al-Bizyun and Al-Barziyun; mentioned by Al-Zamakhshari (6) who said: It is the stalk of the date cluster from between its small branches to its base on the palm tree.

Know that the year is divided into four seasons, each season having seven stations: the first of them is Spring, and its beginning is fifteen days into March, and the number of its days is ninety-two, during which it crosses...

(1) Yaqutat al-Sirat by Ghulam Tha'lab, p. 422. And al-kibasa: the complete date cluster with its small branches and fresh dates. Mu'jam Matn al-Lugha (kbs). (2) Similarly in Al-'Ayn 2/320. (3) In Al-Sahah (arjan). (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/18, and it is not in the Diwan of Al-A'sha Qais, but it is in Al-Mufaddaliyat p. 92, and Al-'Umda by Ibn Rashiq 2/118 attributed to Al-Marrar bin Munqidh, and without attribution in Al-'Ayn 1/182, and Al-Lisan (abaq), and its narration in these sources except Al-Nukat: 'The ambergris and musk were fragrant with her', and in Al-Mufaddaliyat and Al-'Umda: '...like the Urjun of age'. (5) Al-Firjaun, like birdhawn: the currycomb (an iron tool with teeth used to clean animals). Al-Qamus and Al-Mu'jam al-Wasit (frjn). (6) In Al-Kashshaf 3/323, and the reading in Al-Qira'at al-Shadhah p. 125. And al-bizyun; like jirdahl and usfur: silk brocade. Al-Qamus (bzyn).

सूरह या-सीन: आयत 39 - 448

...काट दिया गया, और 'पुराना' (अल-क़दीम): यानी पुराना या घिसा हुआ (1)।

अल-खलील - रूबई (चार अक्षरों वाले शब्द) अध्याय में -: अल-उरजून खजूर के गुच्छे का आधार (डंठल) है; यह पीला और चौड़ा होता है, जिससे अर्धचंद्र की तुलना की जाती है जब वह मुड़ जाता है (2)।

अल-जौहरी (3): अल-उरजून: खजूर के गुच्छे का वह आधार जो मुड़ जाता है और जिससे छोटी शाखाएँ काट दी जाती हैं, तो वह खजूर के पेड़ पर सूखा रह जाता है। 'अरजनाहू': उसने उसे उरजून से मारा। इन विद्वानों के अनुसार 'नून' मूल अक्षर है, और इसी के संदर्भ में आशा बनी क़ैस की कविता है:

'कस्तूरी और सुगंध उस पर चमक उठी, इसलिए वह चंद्रमा के उरजून की तरह पीली है' (4)।

जब उरजून पुराना हो जाता है, सूख जाता है और मुड़ जाता है, तो चंद्रमा की उसके पतलेपन और पीलेपन में उससे तुलना की जाती है। इसे 'अल-इहान', 'अल-किबासा' और 'अल-क़िनो' भी कहा जाता है, और मिस्र के लोग इसे 'अल-इस्बता' कहते हैं।

इसे 'अल-इरजून' भी पढ़ा गया है 'अल-फिरजून' (5) के वजन पर, और ये दोनों दो बोलियाँ हैं, जैसे 'अल-बिज़्युन' और 'अल-बरज़ियुन'; इसका उल्लेख अल-ज़मखशरी (6) ने किया है और कहा: यह गुच्छे की वह लकड़ी है जो इसकी शाखाओं से लेकर खजूर के पेड़ पर इसके उगने के स्थान तक होती है।

जान लें कि वर्ष चार ऋतुओं में विभाजित है, प्रत्येक ऋतु के सात पड़ाव हैं: उनमें से पहला वसंत है, और इसकी शुरुआत पंद्रह मार्च से होती है, और इसके दिनों की संख्या बानबे है, जिसमें वह पार करता है...

(1) याकूतत अल-सिरात, गुलाम थलब द्वारा, पृष्ठ 422। और अल-किबासा: अपनी छोटी शाखाओं और ताज़ा खजूरों के साथ पूर्ण खजूर का गुच्छा। मुअजम मतन अल-लुगा (kbs)। (2) अल-अयन 2/320 में भी इसी तरह। (3) अल-साह (arjan) में। (4) अल-नुकत वा अल-'उयून 5/18, और यह अल-आशा क़ैस के दीवान में नहीं है, बल्कि यह अल-मुफद्दलियात पृष्ठ 92, और इब्न रशीक द्वारा अल-'उम्दा 2/118 में अल-मर्रार बिन मुनक़िद के नाम से है, और अल-'अयन 1/182, और अल-

लिसान (abaq) में बिना किसी श्रेय के है, और इन स्रोतों में इसका विवरण अल-नुकत को छोड़कर: 'अंबर और कस्तूरी उसके साथ सुगंधित थे', और अल-मुफद्दलियात और अल-'उम्दा में: '...उम्र के उरजून की तरह'। (5) अल-फिरजून, जैसे बिरधवन: खरहरा (एक लोहे का उपकरण जिसके दांत होते हैं जिससे जानवर को साफ किया जाता है)। अल-कामूस और अल-मुअजम अल-वसीत (frjn)। (6) अल-कश्शाफ 3/323 में, और अल-किरात अल-शाधह पृष्ठ 125 में रीडिंग। और अल-बिज़्युन; जैसे जिरदहल और उसफुर: रेशमी वस्त्र (सँदस)। अल-कामूस (bzyn)।

سورۃ یس: آیت ۳۹ - ۴۴۸

کاٹ دی گئی، اور "القدیم" (پرانا): یعنی بوسیدہ (۱)۔

الخلیل - بابِ رباعی میں -: العرجون کھجور کے گچھے کی جڑ (ڈنڈی) ہے، یہ زرد اور چوڑی ہوتی ہے، جس سے ہلال (پہلی رات کے چاند) کو مشابہت دی جاتی ہے جب وہ ٹیڑھا ہو جائے (۲)۔

الجوہری (۳): العرجون: کھجور کے گچھے کی وہ جڑ جو ٹیڑھی ہو جاتی ہے اور جس سے ٹہنیاں کاٹ دی جاتی ہیں، تو وہ کھجور کے درخت پر خشک رہ جاتی ہے۔ 'عرجنہ': اس نے اسے عرجون سے مارا۔ ان حضرات کے نزدیک "نون" اصلی ہے، اور اسی میں سے اعشی بنی قیس کا شعر ہے:

"مشک اور خوشبو اس پر دمک اٹھی، تو وہ چاند کی عرجون کی طرح زرد ہے" (۴)۔

پس عرجون جب پرانا ہو کر خشک ہو جاتا ہے اور مڑ جاتا ہے، تو چاند کو اس کی باریکی اور زردی میں اس سے تشبیہ دی جاتی ہے۔ اسے 'الاہان'، 'الکباسۃ' اور 'القِنو' بھی کہا جاتا ہے، اور اہل مصر اسے 'الاسباطۃ' کہتے ہیں۔

اور اسے 'العِرجون' بھی پڑھا گیا ہے 'الفِرجون' کے وزن پر (۵)، اور یہ دونوں لغتیں ہیں، جیسے 'البزیون' اور 'البرزیون'؛ اسے زمخشری نے ذکر کیا ہے (۶) اور کہا: یہ گچھے کی وہ لکڑی ہے جو ٹہنیوں سے لے کر کھجور کے درخت میں اس کے اگنے کی جگہ تک ہوتی ہے۔

جان لو کہ سال چار موسموں پر تقسیم ہے، ہر موسم کی سات منزلیں ہیں: ان میں سب سے پہلا موسمِ بہار ہے، اور اس کا آغاز پندرہ مارچ سے ہوتا ہے، اور اس کے ایام کی تعداد بیانوے ہے، جس میں وہ قطع کرتا ہے...

(۱) یاقوتة الصراط لغلام ثعلب ص ۴۲۲۔ اور الکباسۃ: گچھا اپنی شاخوں اور تازہ کھجوروں سمیت۔ معجم متن اللغۃ (کبس)۔ (۲) اسی طرح العین ۲/ ۳۲۰ میں۔ (۳) الصحاح (عرجن) میں۔ (۴) النکت والعیون ۱۸/۵، اور یہ اعشی قیس کے دیوان میں نہیں ہے، بلکہ المفضلیات ص ۹۲ میں ہے، اور العمدہ لابن رشیق ۱۱۸/۲ میں اسے مرار بن منقذ کی طرف منسوب کیا گیا ہے، اور بلا نسبت العین ۱۸۲/۱ میں، اور اللسان (عبق) میں، اور اس کی روایت ان مآخذ میں النکت کے علاوہ یہ ہے: 'عَبِقَ العنبرُ والمسكُ بها'، اور المفضلیات اور العمدہ میں: '... کعرجون العمر'۔ (۵) الفرجون، بوزن برذون: کھرہرا (لوہے کا دانتوں والا آلہ جس سے جانور صاف کیا جاتا ہے) القاموس اور المعجم الوسیط (فرجن)۔ (۶) الکشاف ۳۲۳/۳ میں، اور قراءت، القراءات الشاذة ص ۱۲۵ میں۔ اور البزیون؛ بوزن جردحل اور عصفور: ریشمی کپڑا۔ القاموس (بزین)۔

449 Surah Ya-Sin: Verse 39

The sun traverses three zodiac signs: Aries (Al-Hamal), Taurus (Al-Thawr), and Gemini (Al-Jawza), and seven lunar mansions: Al-Sharatan, Al-Butayn, Al-Thurayya, Al-Dabaran, Al-Haq'ah, Al-Han'ah, and Al-Dhira'. Then the summer season begins fifteen days into June (Haziran), and its duration is ninety-two days. During this time, the sun traverses three zodiac signs: Cancer (Al-Saratan), Leo (Al-Asad), and Virgo (Al-Sunbulah), and seven lunar mansions, which are: Al-Nathrah, Al-Tarf, Al-Jabhah, Al-Kharatan, Al-Sarfah, Al-'Awwa, and Al-Simak. Then the autumn season begins fifteen days into September (Aylul), and its duration is ninety-one days. During this time, the sun traverses three zodiac signs, which are Libra (Al-Mizan), Scorpio (Al-'Aqrab), and Sagittarius (Al-Qaws), and seven lunar mansions: Al-Ghafr, Al-Zubanan, Al-Iklil, Al-Qalb, Al-Shawlah, Al-Na'aim, and Al-Baldah. Then the winter season begins fifteen days into December (Kanun al-Awwal), and its duration is ninety days, and sometimes ninety-one days. During this time, the sun traverses three zodiac signs; which are: Capricorn (Al-Jady), Aquarius (Al-Dalw), and Pisces (Al-Hut), and seven lunar mansions: Sa'd al-Dhabih, Sa'd Bula', Sa'd al-Su'ud, Sa'd al-Akhbiyah, al-Fargh al-Muqaddam, al-Fargh al-Mu'akhkhar, and Batn al-Hut. This is the division of the months according to the Syriacs: Tishrin al-Awwal (October), Tishrin al-Thani (November), Kanun al-Awwal (December), Kanun al-Thani (January), Shubat (1) (February), Adhar (March), Nisan (April), Ayar (May), Haziran (June), Tammuz (July), Ab (August), and Aylul (September). All of them are thirty-one days except for Tishrin al-Thani, Nisan, Haziran, and Aylul, which are thirty days, and Shubat is twenty-eight days and a quarter of a day.

We only intended by this that you reflect on the power of God Almighty, for that is the word of the Almighty: "And the moon - We have determined for it phases [mansions]." When the sun is in a mansion, the new moon begins in the following mansion, and dawn was in two mansions before it. So, if the sun is in Al-Thurayya on the twenty-fifth of April (Nisan), dawn would be in Al-Sharatan, and the new moon begins in Al-Dabaran. Then it has a mansion every night until it traverses twenty-eight mansions in twenty-eight nights. The sun has traversed two mansions, so it passes through them, then it appears in the mansion after the sun's mansion. "That is the determination of the Exalted in Might, the Knowing." (2).

(1) And in the dictionary: Shubāt, like Ghurāb. (2) From his saying: "And know that the year is divided...", up to this point appeared in [manuscripts] (Kh) and (Z) before the second issue.

४४९ सूरह या-सीन: आयत ३९

सूर्य तीन राशियों में होता है: मेष (अल-हमल), वृषभ (अथ-थौर), और मिथुन (अल-जौज़ा), और सात नक्षत्रों (मंज़िलों) में: अल-शरतान, अल-बुतैन, अल-थुरैया, अद-दबरान, अल-हक़'आ, अल-हन'आ, और अद-धिरा। फिर १५ जून (हुज़ैरान) से ग्रीष्म ऋतु का आगमन होता है, जिसकी अवधि बानवे दिन होती है। इस दौरान, सूर्य तीन राशियों को पार करता है: कर्क(अस-सरतान), सिंह (अल-असद), और कन्या (अस-सुनबुला), और सात नक्षत्रों को, जो हैं: अन-नथरा, अत-तर्फ़, अल-जबहा, अल-खरातान, अस-सर्फ़ा, अल-अव्वा, और अस-सिमाक। फिर १५ सितंबर (आयलुल) से शरद ऋतु का आगमन होता है, जिसकी अवधि इक्यानवे दिन होती है। इस दौरान, सूर्य तीन राशियों को पार करता है, जो हैं: तुला (अल-मीज़ान), वृश्चिक (अल-'अक़रब), और धनु (अल-क़ौस), और सात नक्षत्रों को: अल-ग़फ़र, अज़-ज़ुबानान, अल-इक्लील, अल-क़ल्ब, अश्-शौला, अन-नआम, और अल-बल्दा। फिर १५ दिसंबर (कानून अल-अव्वल) से शीत ऋतु का आगमन होता है, जिसकी अवधि नब्बे दिन होती है, और कभी-कभी इक्यानवे दिन। इस दौरान, सूर्य तीन राशियों को पार करता है; जो हैं: मकर (अल-जदी), कुंभ (अद-दल्व), और मीन (अल-हूत), और सात नक्षत्रों को: साद अल-ज़ाबिह, साद बुलअ, साद अस-सु'ऊद, साद अल-अख़बिया, अल-फ़र्ग़ अल-मुक़द्दम, अल-फ़र्ग़ अल-मुअख़्ख़र, और बत्न अल-हूत। सीरियाई लोगों के अनुसार महीनों का विभाजन इस प्रकार है: तिशरीन अल-अव्वल (अक्टूबर), तिशरीन अथ-थानी (नवंबर), कानून अल-अव्वल (दिसंबर), कानून अथ-थानी (जनवरी), शुबात (१) (फरवरी), आधार (मार्च), निसान (अप्रैल), अयार (मई), हुज़ैरान (जून), तम्मूज़ (जुलाई), आब (अगस्त), और आयलुल (सितंबर)। ये सभी ३१ दिनों के होते हैं सिवाय तिशरीन अथ-थानी, निसान, हुज़ैरान और आयलुल के, जो ३० दिनों के होते हैं, और शुबात २८ दिन और एक चौथाई दिन का होता है।

हमारा उद्देश्य केवल यह है कि आप अल्लाह की शक्ति पर विचार करें, जैसा कि सर्वशक्तिमान का कथन है: "और चाँद के लिए हमने मंज़िलें निर्धारित कर दी हैं"। जब सूर्य किसी मंज़िल में होता है, तो नया चाँद अगली मंज़िल में उदय होता है, और भोर उससे दो मंज़िल पहले होती थी। यदि सूर्य २५ अप्रैल (निसान) को अल-थुरैया में हो, तो भोर अल-शरतान में होगी, और नया चाँद अद-दबरान में उदय होगा। फिर प्रत्येक रात के लिए उसकी एक मंज़िल होती है जब तक कि वह २८ रातों में २८ मंज़िलें पूरी नहीं कर लेता। सूर्य ने दो मंज़िलें पार की होती हैं, इसलिए वह उन्हें पार करता है, फिर सूर्य की मंज़िल के बाद वाली मंज़िल में उदय होता है। "यह उस प्रभु का नियत किया हुआ है जो प्रभुता संपन्न और सब कुछ जानने वाला है।" (२)।

(१) और डिक्शनरी में: शुबात, ग़ुराब के वज़्न पर। (२) उनके कथन से: "और जान लो कि वर्ष विभाजित है...", इस स्थान तक यह [पांडुलिपियों] (ख) और (ज़) में दूसरे मुद्दे से पहले आया है।

٤٤٩ سورہ یٰس: آیت ٣٩

سورج تین برجوں میں ہوتا ہے: حمل، ثور، اور جوزاء، اور سات منزلوں میں: الشرطان، البطين، الثريا، الدبران، الهقعة، الهنعة، اور الذراع۔ پھر ١٥ جون (حزیران) سے موسمِ گرما شروع ہوتا ہے، اور اس کے ایام کی تعداد ٩٢ ہے، سورج اس میں تین برجوں کو طے کرتا ہے: سرطان، اسد، اور سنبلہ، اور سات منزلیں؛ جو یہ ہیں: النثرة، الطرف، الجبهة، الخراتان، الصرفة، العواء، اور السماک۔ پھر ١٥ ستمبر (ایلول) سے موسمِ خزاں شروع ہوتا ہے، اور اس کے ایام کی تعداد ٩١ ہے، سورج اس میں تین برجوں کو طے کرتا ہے، اور وہ ہیں میزان، عقرب، اور قوس، اور سات منزلیں: الغفر، الزبانان، الإكليل، القلب، الشولة، النعائم، اور البلدة۔ پھر ١٥ دسمبر (کانون الاول) سے موسمِ سرما شروع ہوتا ہے، اور اس کے ایام کی تعداد ٩٠ ہے، اور کبھی کبھی ٩١ دن ہوتی ہے، سورج اس میں تین برجوں کو طے کرتا ہے؛ جو یہ ہیں: جدی، دلو، اور حوت، اور سات منزلیں: سعد الذابح، سعد بلع، سعد السعود، سعد الأخبية، الفرغ المقدم، الفرغ المؤخر، اور بطن الحوت۔ اور یہ سریانیوں کے مہینوں کی تقسیم ہے: تشرين الأول، تشرين الثاني، كانون الأول، كانون الثاني، شباط (١)، آذار، نیسان، آیار، حزیران، تموز، آب، اور أيلول۔ اور یہ سب ٣١ دن کے ہوتے ہیں سوائے تشرين الثاني، نیسان، حزیران اور أيلول کے، جو ٣٠ دن کے ہوتے ہیں، اور شباط ٢٨ دن اور ایک چوتھائی دن کا ہوتا ہے۔

اور ہم نے اس سے صرف یہی چاہا کہ تم اللہ تعالیٰ کی قدرت میں غور کرو، پس یہی اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَالْقَمَرَ قَدَّرْنَهُ مَنَازِلَ﴾ (اور چاند کی ہم نے منزلیں مقرر کر دی ہیں)۔ پس جب سورج ایک منزل میں ہوتا ہے تو ہلال اس کے بعد والی منزل میں طلوع ہوتا ہے، اور فجر اس سے دو منزل پہلے ہوتی تھی۔ پس اگر سورج ٢٥ اپریل (نیسان) کو ثریا میں ہو، تو فجر شرطین میں ہوتی ہے،

اور ہلال دبران میں طلوع ہوتا ہے، پھر ہر رات اس کے لیے ایک منزل ہوتی ہے یہاں تک کہ وہ ۲۸ راتوں میں ۲۸ منزلیں طے کر لیتا ہے، اور سورج دو منزلیں طے کر چکا ہوتا ہے تو وہ انہیں عبور کرتا ہے، پھر سورج کی منزل کے بعد والی منزل میں طلوع ہوتا ہے۔ ﴿ذَٰلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ﴾ (یہ زبردست علیم ہستی کا مقرر کیا ہوا اندازہ ہے) (۲)۔

(۱) اور القاموس میں ہے: شُباط، جیسے غُراب۔ (۲) ان کے قول سے: "اور جان لو کہ سال منقسم ہے..."، یہاں تک کہ یہ مقام (خ) اور (ظ) کے نسخوں میں دوسرے مسئلہ سے پہلے آیا ہے۔

Surah Ya-Sin: Verses 39 - 40 450

Third: His saying, the Almighty: ﴿the old [al-qadīm]﴾. Al-Zamakhshari said(1): The old: [means] one year old (al-muḥwil)(2). When it becomes old, it becomes thin, bent, and yellowed. Thus, He compared the moon to it in three ways. It was also said: The minimum duration for something to be described as old(3) is a year (al-hawl). If a man said: "Every slave of mine who is old is free," or wrote that in his will, anyone who had been with him for a year or more would be emancipated. I say: What pertains to the rulings concerning the new moons has already been discussed in "Al-Baqarah"(4), and praise be to Allah.

His saying, the Almighty: ﴿It is not for the sun to overtake the moon, nor does the night outstrip the day; and each is swimming in an orbit. (40)﴾

His saying, the Almighty: ﴿It is not for the sun to overtake the moon﴾: "The sun" [ash-shamsu] is in the nominative case (raf') as the subject (mubtada'), and "la" (no/not) cannot act upon a definite noun. Scholars have discussed the meaning of this verse. Some said: Its meaning is that the sun does not overtake the moon and thus negate its state(5). That is: each of them has an authority of its own, so one does not encroach upon the other and take away its authority, until Allah nullifies what He has arranged of that, and the sun rises from its setting place [the west], as explained at the end of Surah Al-An'am(6). It was also said: When the sun rises, the moon has no light, and when the moon rises, the sun has no light. Its meaning was narrated from Ibn Abbas and Al-Dahhak(7). And Mujahid said: Meaning: the light of one does not resemble the light of the other(8).

---

(1) In Al-Kashshaf 3/323. (2) From 'ahwala'. It is said: 'ahwala bil-makan', meaning: he stayed in the place for a 'hawl' (year). See Al-Qamus (hawl). (3) In Al-Kashshaf: The minimum duration for something to be described as old [al-qidam]. (4) 3/228 and what follows. (5) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/395. (6) 9/127 and what follows. (7) Reported by Al-Tabari 19/440 on the authority of Al-Dahhak, and we did not find it on the authority of Ibn Abbas. (8) An-Nukat wal-'Uyun 5/18, and Al-Bukhari suspended it from him before Hadith (4802). In it: "does not cover" instead of "does not resemble", and Al-Tabari also reported it in 19/439.

सूरह या-सीन: आयत ३९ - ४० ४५०

तीसरा: अल्लाह तआला का फरमान: ﴿पुरानी [अल-क़दीम]﴾। अल-ज़मख़्शरी ने कहा(१): पुरानी: [अर्थात] एक साल पुरानी (अल-मुह्विल)(२)। जब वह पुरानी हो जाती है, तो वह पतली, झुकी हुई और पीली हो जाती है। इस प्रकार, उसने चंद्रमा की तुलना तीन तरह से की है। यह भी कहा गया है: किसी चीज़ को पुरानी(३) कहे जाने की न्यूनतम अवधि एक वर्ष (अल-हौल) है। यदि किसी व्यक्ति ने कहा: "मेरा हर वह गुलाम जो पुराना है, वह आज़ाद है," या अपनी वसीयत में ऐसा लिखा, तो जो भी व्यक्ति एक वर्ष या उससे अधिक समय से उसके पास था, वह आज़ाद हो जाएगा। मैंने कहा: नए चंद्रमाओं से संबंधित फैसलों के बारे में "अल-बक़रह"(४) में पहले ही चर्चा की जा चुकी है, और अल्लाह की प्रशंसा हो।

अल्लाह तआला का फरमान: ﴿न सूरज के लिए मुमकिन है कि वह चाँद को जा पकड़े और न रात ही दिन से पहले आ सकती है; और सब एक-एक कक्षा (orbit) में तैर रहे हैं। (४०)﴾

अल्लाह तआला का फरमान: ﴿न सूरज के लिए मुमकिन है कि वह चाँद को जा पकड़े﴾: "सूरज" [अश-शम्सु] कर्ता (मुबतदा) के रूप में प्रथमा विभक्ति (रफ़') में है, और "ला" (नहीं) किसी निश्चित संज्ञा पर कार्य नहीं कर सकता। विद्वानों ने इस आयत के अर्थ पर चर्चा की है। कुछ ने कहा: इसका अर्थ यह है कि सूरज चाँद को नहीं पकड़ता और इस तरह उसकी स्थिति को रद्द नहीं करता(५)। अर्थात्: उनमें से प्रत्येक का अपना अधिकार क्षेत्र है, इसलिए एक दूसरे पर अतिक्रमण नहीं करता और उसका अधिकार नहीं छीनता, जब तक कि अल्लाह ने उसके लिए जो व्यवस्था की है उसे रद्द न कर दे, और सूरज पश्चिम से निकलने लगे, जैसा कि सूरह अल-अनआम(६) के अंत में बताया गया है। यह भी कहा गया है: जब सूरज निकलता है, तो चाँद की रोशनी नहीं होती, और जब चाँद निकलता है, तो सूरज की रोशनी नहीं होती। इसका अर्थ इब्न अब्बास और अद-दह्हाक(७) से वर्णित है। और मुजाहिद ने कहा: अर्थात: एक का प्रकाश दूसरे के प्रकाश के समान नहीं होता(८)।

---

(१) अल-कशशाफ़ ३/३२३ में। (२) 'अह्वला' से। कहा जाता है: 'अह्वला बिल-मकान', अर्थात्: वह एक 'हौल' (वर्ष) के लिए उस स्थान पर रहा। अल-क़ामूस (हौल) देखें। (३) अल-कशशाफ़ में: किसी चीज़ को पुराना [अल-क़िदम] कहे जाने की न्यूनतम अवधि। (४) ३/२२८ और उसके बाद। (५) अन-नहहास द्वारा इ'राब अल-कुरान ३/३९५। (६) ९/१२७ और उसके बाद। (७) अल-तबरी १९/४४० द्वारा अद-दह्हाक के अधिकार पर रिपोर्ट किया गया, और हमें यह इब्न अब्बास के अधिकार पर नहीं

मिला। (८) अन-नुकात वल-'उयून ५/१८, और अल-बुखारी ने हदीस (४८०२) से पहले इसे उनसे निलंबित (मुअल्लक़) किया। इसमें: "ढकता नहीं है", "समान नहीं है" के बजाय, और अल-तबरी ने भी इसे १९/४३९ में रिपोर्ट किया है।

سورہ یٰسین: آیات ۳۹ - ۴۰ ۴۵۰

تیسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿الْقَدِيمِ﴾ (پرانی)۔ الزمخشری نے کہا (۱): القدیم کا مطلب ہے: ایک سال پرانی (المُحْوِل)(۲)۔ جب یہ پرانی ہو جاتی ہے تو باریک، خمیدہ اور زرد ہو جاتی ہے، چنانچہ اللہ نے چاند کو تین پہلوؤں سے اس سے تشبیہ دی ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ: قدیم(۳) کہلانے کی کم از کم مدت ایک سال (حول) ہے۔ پس اگر کسی شخص نے کہا: "میرا ہر وہ غلام جو قدیم (پرانا) ہے وہ آزاد ہے،" یا اس نے اپنی وصیت میں یہ لکھا، تو جس شخص پر ایک سال یا اس سے زیادہ کا عرصہ گزر چکا ہو وہ آزاد ہو جائے گا۔ میں کہتا ہوں: چاند کی تاریخوں سے متعلق احکامات "البقرہ" (۴) میں گزر چکے ہیں، والحمد للہ۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿لَا الشَّمْسُ يَنْبَغِي لَهَا أَنْ تُدْرِكَ الْقَمَرَ وَلَا اللَّيْلُ سَابِقُ النَّهارِ وَكُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ ٤٠﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لَا الشَّمْسُ يَنْبَغِي لَهَا أَنْ تُدْرِكَ الْقَمَرَ﴾ (نہ سورج کے بس میں ہے کہ وہ چاند کو جا پکڑے)۔ لفظ "الشمس" کو مبتدا ہونے کی وجہ سے رفع دیا گیا ہے، اور "لا" معرفہ میں عمل نہیں کرتا۔ اور علماء نے اس آیت کے معنی میں کلام کیا ہے، چنانچہ بعض نے کہا: اس کا مطلب یہ ہے کہ سورج چاند کو نہیں پاتا کہ اس کے معنی (وجود) کو ختم کر دے(۵)، یعنی: ان میں سے ہر ایک کی اپنی اپنی سلطنت ہے، پس ان میں سے کوئی بھی دوسرے پر داخل نہیں ہوتا کہ اس کی سلطنت کو زائل کر دے، یہاں تک کہ اللہ تعالیٰ اس انتظام کو ختم کر دے جسے اس نے بنایا ہے، چنانچہ سورج مغرب سے نکلے گا جیسا کہ سورہ الانعام(۶) کے آخر میں اس کا بیان گزر چکا ہے۔ اور کہا گیا ہے: جب سورج نکلتا ہے تو چاند کی کوئی روشنی نہیں رہتی، اور جب چاند نکلتا ہے

تو سورج کی کوئی روشنی نہیں ہوتی۔ اس کا مفہوم ابن عباس اور ضحاک(۷) سے مروی ہے۔ اور مجاہد نے کہا: یعنی: ان میں سے ایک کی روشنی دوسرے کی روشنی کے مشابہ نہیں ہوتی(۸)۔

---

(۱) الکشاف ۳/ ۳۲۳ میں۔ (۲) أَحْوَلَ سے ماخوذ، کہا جاتا ہے: "أَحْوَلَ بالمکان" یعنی وہ اس جگہ ایک سال (حول) ٹھہرا۔ القاموس (حول) ملاحظہ کریں۔ (۳) الکشاف میں: قدیم کہلانے کی کم از کم مدت۔ (۴) ۳/ ۲۲۸ اور اس کے بعد۔ (۵) إعراب القرآن للنحاس ۳/ ۳۹۵۔ (۶) ۹/ ۱۲۷ اور اس کے بعد۔ (۷) اسے الطبری نے ۱۹/ ۴۴۰ میں ضحاک سے روایت کیا ہے، اور ہمیں یہ ابن عباس سے مروی نہیں ملا۔ (۸) النکت والعیون ۵/ ۱۸، اور بخاری نے اسے حدیث نمبر (۴۸۰۲) سے پہلے ان سے تعلیقاً روایت کیا، اور اس میں "لا یستر" (چھپاتا نہیں ہے) ہے بجائے "لا یشبه" (مشابہ نہیں ہے) کے، اور اسی طرح الطبری نے اسے ۱۹/ ۴۳۹ میں روایت کیا ہے۔

Surah Ya-Sin: Verse 40 451

Qatada said: Everything has a limit and a standard it does not exceed nor fall short of; when the dominance of this comes, that goes(1).

Al-Hasan said: They do not meet in the sky, specifically on the night of the crescent(2). Meaning: the sun does not remain until the moon rises, but when the sun sets, the moon rises.

Yahya ibn Salam: The sun does not overtake the moon specifically on the night of the full moon; because it rushes to set before its rising. It was also said: Its meaning is: if they meet in the sky, one of them is ahead of the other in stations they do not share; this was also stated by Ibn Abbas(3).

It was said: The moon is in the lowest heaven, and the sun is in the fourth heaven, so it does not reach it; mentioned by Al-Nahhas(4) and Al-Mahdawi.

Al-Nahhas said: The best and clearest thing said about its meaning, which cannot be refuted, is: that the movement of the moon is fast, and the sun(5) does not overtake it in its movement; mentioned by Al-Mahdawi as well.

As for His (Exalted be He) saying: {And the sun and the moon are joined together} [Al-Qiyamah: 9], that is when the sun is prevented from rising, as previously explained at the end of "Al-An'am"(6), and it will come in Surah Al-Qiyamah too. Joining them is a sign of the end of the world and the occurrence of the Hour.

{And each} meaning the sun, moon, and stars {is in an orbit, swimming} meaning: running. It was said: rotating. It did not say "swimming" (in feminine singular form); because He described them with the action of those who possess intellect.

Al-Hasan said: The sun, moon, and stars are in an orbit between the sky and the earth, other...

---

(1) In (m): "The power of this has gone," and the report was narrated by Al-Tabari 19/439. (2) Al-Nukat wal-Uyun 5/18, and narrated by Abd al-Razzaq 2/143. (3) Al-Nukat wal-Uyun 5/18, and the saying of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) was narrated by Al-Tabari 19/440 in a similar way. (4) In I'rab al-Qur'an 3/395. (5) In I'rab al-Qur'an: "So the sun." (6) 129/9.

सूरह या-सीन: आयत 40 451

क़तादा ने कहा: हर एक की एक सीमा और एक मानक है जिससे वह न तो आगे बढ़ता है और न ही पीछे रहता है; जब इसका प्रभुत्व आता है, तो वह चला जाता है(1)।

अल-हसन ने कहा: वे आकाश में नहीं मिलते, विशेष रूप से अर्धचंद्र (हिलाल) की रात को(2)। यानी: सूरज चाँद के निकलने तक नहीं रहता, बल्कि जब सूरज डूब जाता है, तो चाँद निकल आता है।

याह्या बिन सलाम: सूरज चाँद को नहीं पकड़ता, विशेष रूप से पूर्णिमा (बद्र) की रात को; क्योंकि वह उसके उदय होने से पहले ही अस्त होने के लिए दौड़ता है। और कहा गया: इसका अर्थ है: यदि वे आकाश में मिलते हैं, तो उनमें से एक दूसरे के सामने उन मंजिलों में होता है जहाँ वे एक साथ नहीं होते; यह बात इब्न अब्बास ने भी कही है(3)।

कहा गया है: चाँद सबसे निचले आसमान में है, और सूरज चौथे आसमान में है, इसलिए वह उसे नहीं पकड़ पाता; इसका उल्लेख अल-नहहास(4) और अल-महदवी ने किया है।

अल-नहहास ने कहा: इसके अर्थ के बारे में सबसे अच्छी और स्पष्ट बात जो कही गई है और जिसे नकारा नहीं जा सकता, वह यह है: चाँद की गति तेज़ है, और सूरज(5) उसे चलने में नहीं पकड़ पाता; इसका उल्लेख अल-महदवी ने भी किया है।

जहाँ तक उनके(ईश्वर) के इस कथन का प्रश्न है: {और सूरज और चाँद को एक साथ मिला दिया जाएगा} [अल-क़ियामाह: 9], तो वह तब होगा जब सूरज को उगने से रोक दिया जाएगा, जैसा कि "अल-अनआम"(6) के अंत में पहले बताया गया है, और यह सूरह अल-क़ियामाह में भी आएगा। उनका मिलना दुनिया के अंत और कयामत के आने का संकेत है।

{और प्रत्येक} यानी सूरज, चाँद और तारे {अपनी अपनी कक्षा में तैर रहे हैं} यानी: चल रहे हैं। कहा गया: घूम रहे हैं। "तसबहु" (स्त्रीलिंग एकवचन) नहीं कहा गया; क्योंकि उसने बुद्धिमानों के कार्य से उनका वर्णन किया है।

अल-हसन ने कहा: सूरज, चाँद और तारे आकाश और पृथ्वी के बीच की कक्षा में हैं...

---

(1) (m) में: "इसका प्रभुत्व चला गया," और यह रिपोर्ट अल-तबरी 19/439 द्वारा उद्धृत की गई है। (2) अल-नुकत वल-उयून 18/5, और इसे अब्दुल रज्जाक 143/2 ने उद्धृत किया है। (3) अल-नुकत

वल-उयून 18/5, और इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) का कथन अल-तबरी 19/440 द्वारा इसी तरह उद्धृत किया गया है। (4) एराब अल-कुरान 3/395 में। (5) एराब अल-कुरान में: "तो सूरज।" (6) 129/9।

سورة يس: الآية 40 451

قتادہ نے کہا: ہر ایک کی ایک حد اور ایک معیار ہے جس سے وہ نہ آگے بڑھتا ہے اور نہ اس سے پیچھے رہتا ہے، جب اس کا غلبہ آتا ہے تو وہ چلا جاتا ہے(1)۔

اور حسن نے کہا: وہ دونوں آسمان میں نہیں ملتے، خاص طور پر ہلال (پہلی تاریخ کے چاند) کی رات کو(2)۔ یعنی: سورج باقی نہیں رہتا یہاں تک کہ چاند نکل آئے، بلکہ جب سورج غروب ہوتا ہے تو چاند نکل آتا ہے۔

یحییٰ بن سلام: سورج چاند کو نہیں پکڑتا خاص طور پر چودھویں کی رات کو؛ کیونکہ وہ اس کے طلوع ہونے سے پہلے غروب ہونے میں جلدی کرتا ہے۔ اور کہا گیا: اس کا مطلب ہے: جب وہ آسمان میں جمع ہوتے ہیں تو ان میں سے ایک دوسرے کے سامنے ایسی منزلوں میں ہوتا ہے جن میں وہ شریک نہیں ہوتے؛ یہ بات ابن عباس نے بھی کہی ہے(3)۔

اور کہا گیا: چاند آسمانِ دنیا میں ہے، اور سورج چوتھے آسمان میں ہے، اس لیے وہ اسے نہیں پا سکتا؛ اسے نحاس(4) اور مہدوی نے ذکر کیا ہے۔

نحاس نے کہا: اس کے معنی میں سب سے اچھی اور واضح بات جو کہی گئی ہے جسے رد نہیں کیا جا سکتا وہ یہ ہے: چاند کی رفتار تیز ہے، اور سورج(5) اسے رفتار میں نہیں پکڑ سکتا؛ اسے مہدوی نے بھی ذکر کیا ہے۔

رہا اللہ تعالیٰ کا یہ قول: ﴿وَجُمِعَ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ﴾ [القيامة: 9] تو وہ اس وقت ہوگا جب سورج کو طلوع ہونے سے روک دیا جائے گا، جیسا کہ "الأنعام"(6) کے آخر میں اس کا بیان گزر چکا ہے، اور یہ

سورہ قیامہ میں بھی آئے گا۔ ان دونوں کا جمع ہونا دنیا کے ختم ہونے اور قیامت قائم ہونے کی نشانی ہے۔

﴿وَكُلٌّ﴾ یعنی سورج، چاند اور ستارے ﴿فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ﴾ یعنی: چل رہے ہیں۔ اور کہا گیا: گھوم رہے ہیں۔ اور "تسبح" نہیں کہا (واحد مؤنث کے صیغے میں)؛ کیونکہ ان کا وصف عقل والوں کے فعل کے ساتھ بیان کیا ہے۔

اور حسن نے کہا: سورج، چاند اور ستارے آسمان اور زمین کے درمیان ایک فلک میں ہیں سوائے...

---

(1) (م) میں ہے: "اس کا غلبہ چلا گیا"، اور یہ روایت طبری 439/19 نے نقل کی ہے۔ (2) النکت والعیون 18/5، اور اسے عبدالرزاق 143/2 نے نکالا ہے۔ (3) النکت والعیون 18/5، اور ابن عباس رضی اللہ عنہما کا قول طبری 440/19 نے اسی طرح نکالا ہے۔ (4) إعراب القرآن 395/3 میں۔ (5) إعراب القرآن میں: "فالشمس"۔ (6) 129/9۔

Surah Ya-Sin: Verses 40 - 44 Page 452

...attached; and if it were attached, it would not run; mentioned by al-Tha'labi and al-Mawardi (1).

Some inferred from His saying, Exalted is He: {nor does the night outstrip the day} that the day was created before the night, and that the night did not precede it in creation (2).

And it was said: each of them comes at its appointed time and does not outstrip the other, until the sun and the moon are brought together on the Day of Resurrection, as He said: {And the sun and the moon are joined} [Al-Qiyamah: 9]. This succession is currently so that the interests of the servants may be fulfilled {and that you may know the number of years and the account} [Al-Isra: 12], and the night is for repose and rest, and the day for activity, as He, Exalted is He, said: {And of His mercy He has made for you the night and the day that you may rest therein and that you may seek of His bounty} [Al-Qasas: 73], and He said: {And We have made your sleep a rest} [An-Naba: 9], meaning: rest for your bodies from the work of the day. So His saying: {nor does the night outstrip the day} means: it does not overcome the day. It is said: "so-and-so outstripped so-and-so", meaning: he overcame him.

Al-Mubarrad mentioned: I heard 'Umarah (3) reciting: "nor does the night outstrip the day" [with different vowel markings]. I said: What is this? He said: I intended "sābiqun al-nahāra" [outstripping the day], but I omitted the nunation (tanwin) because it is lighter. Al-Nahhas (4) said: It is permissible for "al-nahāra" to be in the accusative case without nunation, with the nunation being omitted due to the meeting of two silent consonants (sākinayn).

His saying, Exalted is He: {And a sign for them is that We carried their forefathers in the laden ship (41) And We created for them the like thereof whereon they ride (42) And if We will, We can drown them, then no help can they have, nor can they be saved (43) Save by way of mercy from Us and enjoyment for a while (44)}.

His saying, Exalted is He: {And a sign for them} carries three meanings: First: A lesson for them; because in the verses there is a source of lesson. Second: A blessing for them; because in the verses there is an bestowal of favor. Third: A warning for them; because...

(1) In al-Nukat wa al-'Uyun 5/18. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/395. (3) Ibn 'Aqil bin Bilal bin Jarir bin 'Atiyah al-Yarbu'i, known as Abu 'Aqil, an eloquent poet who came from Yamama and praised Al-Ma'mun, and lived until the days of Al-Wathiq and praised him. Mu'jam al-Shu'ara' by al-Marzubani p. 78. (4) In I'rab al-Qur'an 3/395-396, and what precedes it is from him.

सूरा या-सीन: आयत 40 - 44 पृष्ठ 452

...चिपका हुआ; और यदि यह चिपका हुआ होता, तो यह नहीं चलता; इसका उल्लेख अल-थलाबी और अल-मावर्दी ने किया है (1)।

उनमें से कुछ ने अल्लाह के इस कथन से तर्क दिया: {और न ही रात दिन से आगे बढ़ पाती है} कि दिन की रचना रात से पहले हुई थी, और रात रचना में उससे पहले नहीं थी (2)।

और कहा गया है: उनमें से प्रत्येक अपने समय पर आता है और दूसरे से आगे नहीं बढ़ता है, यहाँ तक कि कयामत के दिन सूर्य और चंद्रमा को एक साथ जोड़ दिया जाएगा, जैसा कि उसने कहा: {और सूर्य और चंद्रमा को मिला दिया जाएगा} [अल-क़ियामा: 9]। यह क्रम वर्तमान में इसलिए है ताकि बंदों के हितों को पूरा किया जा सके{और ताकि तुम वर्षों की संख्या और गणना जान सको} [अल-इसरा: 12], और रात विश्राम और आराम के लिए है, और दिन काम-काज के लिए है, जैसा कि उसने, जो महान है, कहा: {और उसने अपनी दया से तुम्हारे लिए रात और दिन बनाए ताकि तुम उसमें आराम करो और ताकि तुम उसकी कृपा की तलाश करो} [अल-कसस: 73], और उसने कहा: {और हमने तुम्हारी नींद को थकान दूर करने का माध्यम बनाया} [अन-नबा: 9], अर्थात: दिन के काम से तुम्हारे शरीरों के लिए आराम। तो उसका कथन: {और न ही रात दिन से आगे बढ़ पाती है} का अर्थ है: दिन पर हावी होना; कहा जाता है: "फलां ने फलां को पीछे छोड़ दिया", अर्थात: वह उस पर हावी हो गया।

अल-मुबर्रद ने उल्लेख किया: मैंने उमारा (3) को पढ़ते हुए सुना: "व लल-लयलु साविक़न-नहारा" [अलग स्वर चिह्नों के साथ]। मैंने कहा: यह क्या है? उसने कहा: मेरा मतलब 'साविक़ुन अल-नहारा' [दिन से आगे निकलने वाला] था, लेकिन मैंने तनवीन हटा दिया क्योंकि यह हल्का है। अल-नहहास (4) ने कहा: यह जायज है कि 'अल-नहारा' बिना तनवीन के कर्म कारक (accusative) में हो, और तनवीन को दो शांत व्यंजनों (साकिनैन) के मिलने के कारण हटा दिया गया हो।

अल्लाह का कथन: {और उनके लिए एक निशानी यह है कि हमने उनकी संतानों को भरी हुई नौका में सवार किया (41) और हमने उनके लिए उसी जैसी चीज़ें बनाईं जिन पर वे सवार होते हैं (42) और यदि हम चाहें तो उन्हें डुबो दें, फिर न कोई उनकी पुकार सुनने वाला हो और न वे बचाए जा सकें (43) सिवाय हमारी ओर से दया के और एक निश्चित समय तक लाभ के(44)}।

अल्लाह का कथन: {और उनके लिए एक निशानी} के तीन अर्थ हो सकते हैं: पहला: उनके लिए एक सबक; क्योंकि आयतों में विचार करने योग्य बातें हैं। दूसरा: उनके लिए एक वरदान; क्योंकि आयतों में उपकार है। तीसरा: उनके लिए एक चेतावनी; क्योंकि...

---

(1) अल-नुक़त वल-उयून 5/18 में। (2) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 3/395। (3) इब्न अकील बिन बिलाल बिन जरीर बिन अतिया अल-यरबुई, जिन्हें अबू अकील के नाम से जाना जाता है, एक वाक्पटु कवि थे जो यमामा से आए और अल-मामून की प्रशंसा की, और अल-वाथिक के दिनों तक जीवित रहे और उनकी प्रशंसा की। मुजम अल-शुअरा अल-मरज़ुबानी द्वारा पृ. 78। (4) इराब अल-कुरान 3/395-396 में, और इससे पहले का हिस्सा उसी से है।

سورہ یٰسین: آیات 40 - 44 صفحہ 452

...منسلک؛ اور اگر یہ منسلک ہوتا تو نہ چلتا؛ اس کا تذکرہ الثعلبی اور الماوردی نے کیا ہے (1)۔

ان میں سے بعض نے اللہ تعالیٰ کے اس قول سے استدلال کیا: ﴿وَلَا ٱلَّيۡلُ سَابِقُ ٱلنَّهَارِ﴾ [یٰسین: 40] کہ دن رات سے پہلے پیدا کیا گیا تھا، اور یہ کہ رات تخلیق میں اس سے پہلے نہیں تھی (2)۔

اور کہا گیا: ان میں سے ہر ایک اپنے وقت پر آتا ہے اور اپنے ساتھی سے آگے نہیں بڑھتا، یہاں تک کہ قیامت کے دن سورج اور چاند کو اکٹھا کر دیا جائے گا، جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿وَجُمِعَ ٱلشَّمۡسُ وَٱلۡقَمَرُ﴾ [القیامہ: 9]، اور یہ تعاقب فی الحال اس لیے ہے تاکہ بندوں کے مفادات پورے ہوں ﴿وَلِتَعۡلَمُواْ عَدَدَ ٱلسِّنِينَ وَٱلۡحِسَابَ﴾ [الاسراء: 12] اور رات آرام اور سکون کے لیے ہو، اور دن کام کاج کے لیے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَمِن رَّحۡمَتِهِۦ جَعَلَ لَكُمُ ٱلَّيۡلَ وَٱلنَّهَارَ لِتَسۡكُنُواْ فِيهِ وَلِتَبۡتَغُواْ مِن فَضۡلِهِۦ﴾ [القصص: 73] اور فرمایا: ﴿وَجَعَلۡنَا نَوۡمَكُمۡ سُبَاتٗا﴾ [النباء: 9] یعنی: دن کے کام سے تمہارے بدنوں کے لیے راحت۔ تو اس کا قول: ﴿وَلَا ٱلَّيۡلُ سَابِقُ ٱلنَّهَارِ﴾ یعنی: دن پر غالب آنا؛ کہا جاتا ہے: 'فلاں فلاں سے سبقت لے گیا'، یعنی: اس پر غالب آ گیا۔

المبرد نے ذکر کیا: میں نے عمارہ (3) کو پڑھتے ہوئے سنا: «ولا الليلُ سابقَ النهارِ» تو میں نے کہا: یہ کیا ہے؟ اس نے کہا: میرا مقصد 'سابقٌ النهار' تھا، تو میں نے تنوین کو حذف کر دیا کیونکہ یہ ہلکا ہے۔ النحاس (4) نے کہا: یہ جائز ہے کہ 'النهار' بغیر تنوین کے منصوب ہو، اور تنوین کو التقائے ساکنین کی وجہ سے حذف کر دیا گیا ہو۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَءَايَةٞ لَّهُمۡ أَنَّا حَمَلۡنَا ذُرِّيَّتَهُمۡ فِي ٱلۡفُلۡكِ ٱلۡمَشۡحُونِ (٤١) وَخَلَقۡنَا لَهُم مِّن مِّثۡلِهِۦ مَا يَرۡكَبُونَ (٤٢) وَإِن نَّشَأۡ نُغۡرِقۡهُمۡ فَلَا صَرِيخَ لَهُمۡ وَلَا هُمۡ يُنقَذُونَ (٤٣) إِلَّا رَحۡمَةٗ مِّنَّا وَمَتَٰعًا إِلَىٰ حِينٖ (٤٤)﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَءَايَةٌ لَّهُمۡ﴾ اس میں تین معانی کا احتمال ہے: پہلا: ان کے لیے عبرت؛ کیونکہ آیات میں عبرت ہوتی ہے۔ دوسرا: ان پر نعمت؛ کیونکہ آیات میں انعام ہوتا ہے۔ تیسرا: ان کے لیے انتباہ؛ کیونکہ...

---

(1) النکت والعیون 18/5 میں۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 395/3۔ (3) ابن عقیل بن بلال بن جریر بن عطیہ الیربوعی، جن کی کنیت ابوعقیل ہے، ایک فصیح شاعر تھے جو یمامہ سے آئے اور مامون کی مدح کی، اور واثق کے ایام تک رہے اور اس کی مدح کی۔ معجم الشعراء للمرزبانی ص 78۔ (4) اعراب القرآن 3/ 395-396 میں، اور اس سے پہلے کا حصہ اسی سے ہے۔

Surah Yasin: Verses 41 - 44 453

In the verses, there is a warning (1). "That We carried their progeny (2) in the laden ship" is one of the most problematic parts of the Surah; because they are the ones carried (3). It was said: The meaning is: And a sign for the people of Mecca that We carried the progeny of past generations in the laden ship, so the two pronouns are different; Al-Mahdawi mentioned it. Al-Nahhas (4) recounted it from Ali ibn Sulayman that he heard him say it. It was also said: Both pronouns refer to the people of Mecca, on the basis that their progeny are their children and the weak among them. So the "ship" according to the first opinion is Noah's Ark. According to the second, it is a generic noun; the Almighty Informed [us] of His kindness and grace, and that He created ships in which those of the progeny and the weak for whom walking and riding are difficult are carried, so the two pronouns on this basis are consistent. It was said: Progeny (Dhurriya) means: Fathers and grandfathers, whom Allah Almighty carried in the ark of Noah, peace be upon him. So fathers are progeny, and children are progeny, as evidenced by this verse; Abu Uthman said it. And He called the fathers progeny because from them He created (dhara'a) the children (5). A fourth opinion: That the progeny are the zygotes (nutaf), which Allah Almighty carried in the wombs of women, likening them to the laden ship; said Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him); Al-Mawardi mentioned it (6). The etymology of "Dhurriya" and the full discussion about it has passed in "Al-Baqarah" (7). And "Al-Mashhun" means: full and loaded, and "Al-Fulk" (ship) can be singular and plural. The discussion about it has preceded in "Yunus" (8).

(1) Al-Nukat wa Al-Uyun 5/19. (2) In the plural, the reading of Nafi' and Ibn 'Amir of the seven, and the rest read: "dhurriyatahum" (progeny) in the singular. Al-Sab'ah p. 540, and Al-Taysir p. 184. (3) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/396. (4) In I'rab al-Qur'an 3/396. (5) Al-Nukat wa Al-Uyun 5/19, and in it: Aban bin Uthman, instead of: Abu Uthman. (6) In Al-Nukat wa Al-Uyun 5/19. Abu Hayyan said in Al-Bahr 7/338: This is not correct; because it is a type of interpretation of the Batiniyya and extremist Sufis who interpret the Book of Allah based on something the wording does not indicate in any sense of indication, distorting words from their proper places. (7) 2/368. (8) 10/474, and see the discussion on it also in 2/494.

सूरह यासीन: आयत 41 - 44 453

आयतों में एक चेतावनी है (1)। "कि हमने उनकी संतति (2) को भरी हुई नौका में सवार किया" सूरा के सबसे कठिन हिस्सों में से एक है; क्योंकि वे ही सवार किए गए हैं (3)। कहा गया है: अर्थ यह है: और मक्का वालों के लिए एक निशानी है कि हमने पिछली पीढ़ियों की संतति को भरी हुई नौका में सवार किया, तो दोनों सर्वनाम अलग-अलग हैं; अल-महदवी ने इसका उल्लेख किया है। और अल-नहस (4) ने अली बिन सुलेमान से इसे सुनाया कि उन्होंने उन्हें ऐसा कहते सुना। यह भी कहा गया: दोनों सर्वनाम मक्का के लोगों के लिए हैं, इस आधार पर कि उनकी संतति उनके बच्चे और उनके बीच के कमज़ोर लोग हैं। तो पहली राय के अनुसार "नौका" नूह की किश्ती है। और दूसरी के अनुसार, यह एक जातिवाचक संज्ञा है; सर्वशक्तिमान ने अपनी दया और अनुग्रह के बारे में बताया, और यह कि उन्होंने उन जहाजों को बनाया जिनमें संतति और कमज़ोर लोगों को ले जाया जाता है जिनके लिए चलना और सवारी करना कठिन है, इसलिए इस आधार पर दोनों सर्वनाम एक समान हैं। यह कहा गया: संतति (धुरिया): पिता और दादा हैं, जिन्हें अल्लाह तआला ने नूह अलैहिस्सलाम की किश्ती में सवार किया। तो पिता संतति हैं, और बच्चे संतति हैं, इस आयत के प्रमाण से; अबू उस्मान ने यह बात कही। और उन्होंने पिताओं को संतति कहा; क्योंकि उन्हीं से बच्चों की उत्पत्ति (धरा) हुई (5)। एक चौथी राय: कि संतति वीर्य (नूतफ़) हैं, जिन्हें अल्लाह तआला ने महिलाओं के गर्भ में ढोया, जिसकी तुलना भरी हुई नौका से की गई; अली बिन अबी तालिब (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) ने कहा; अल-मावर्दी ने इसका उल्लेख किया है (6)। "धुरिया" की व्युत्पत्ति और इस पर विस्तृत चर्चा "अल-बकरा" में बीत चुकी है (7)। और "अल-मशहूँ" का अर्थ है: भरा हुआ और बोझिल, और "अल-फ़ुल्क" (नौका) एकवचन और बहुवचन दोनों हो सकता है। "यूनुस" में इस पर चर्चा पहले हो चुकी है (8)।

(1) अल-नुकात व अल-उयून 19/5। (2) बहुवचन में, सात में से नाफ़े और इब्न आमिर का पाठ, और बाकियों ने "धुर्रियतहुम" (एकवचन) पढ़ा। अल-सबआ पृष्ठ 540, और अल-तयसीर पृष्ठ 184। (3) इराब अल-कुरान अल-नहस द्वारा 3/396। (4) इराब अल-कुरान 3/396 में। (5) अल-नुकात व अल-उयून 19/5, और इसमें: अबान बिन उस्मान, अबू उस्मान के स्थान पर। (6) अल-नुकात व अल-उयून 19/5 में। और अबू हयान ने अल-बहर 7/338 में कहा: यह सही नहीं है; क्योंकि यह बातिनिया और चरमपंथी सूफियों की व्याख्या का एक प्रकार है जो अल्लाह की किताब की व्याख्या ऐसी चीज़ पर करते हैं जिसका शब्द किसी भी तरह से संकेत नहीं देता है, वे शब्दों को उनके सही स्थानों से बदलते हैं। (7) 2/368। (8) 10/474, और इसमें चर्चा 2/494 में भी देखें।

سورہ یٰسین: آیات 41 - 44 453

آیات میں ایک تنبیہ ہے (1)۔ "کہ ہم نے ان کی نسل (2) کو بھری ہوئی کشتی میں سوار کیا" سورہ کے مشکل ترین حصوں میں سے ایک ہے؛ کیونکہ وہی سوار کیے گئے ہیں (3)۔ کہا گیا ہے: مطلب یہ ہے: اور مکہ والوں کے لیے ایک نشانی ہے کہ ہم نے گزشتہ نسلوں کی اولادوں کو بھری ہوئی کشتی میں سوار کیا، تو دونوں ضمیریں مختلف ہیں؛ مہدوی نے اس کا ذکر کیا ہے۔ اور نحاس (4) نے علی بن سلیمان سے نقل کیا کہ انہوں نے انہیں یہ کہتے سنا۔ اور کہا گیا: دونوں ضمیریں مکہ والوں کے لیے ہیں، اس بنیاد پر کہ ان کی ذریت ان کی اولادیں اور ان کے کمزور لوگ ہیں۔ تو پہلے قول کے مطابق "کشتی" نوح علیہ السلام کی کشتی ہے۔ اور دوسرے قول کے مطابق یہ اسم جنس ہے؛ اللہ عزوجل نے اپنے لطف و احسان کی خبر دی، اور یہ کہ اس نے وہ کشتیاں پیدا کیں جن میں ذریت اور کمزور لوگوں کو لے جایا جاتا ہے جن کے لیے چلنا اور سواری کرنا مشکل ہے، تو اس بنیاد پر دونوں ضمیریں ایک جیسی ہوں گی۔ اور کہا گیا: ذریت: باپ دادا ہیں، جنہیں اللہ تعالیٰ نے حضرت نوح علیہ السلام کی کشتی میں سوار کیا۔ تو باپ بھی ذریت ہیں، اور بیٹے بھی ذریت ہیں، اس آیت کی دلیل سے؛ ابو عثمان نے یہ کہا۔ اور باپوں کو ذریت کہا گیا؛ کیونکہ ان ہی سے اولاد کی پیدائش (ذرأ) ہوئی (5)۔ چوتھا قول: یہ کہ ذریت نطفے ہیں، جنہیں اللہ تعالیٰ نے عورتوں کے رحموں میں اٹھایا، بھری ہوئی کشتی سے تشبیہ دیتے ہوئے؛ علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ نے فرمایا؛ ماوردی نے اس کا ذکر کیا ہے (6)۔ "ذریت" کا مادہ اشتقاق اور اس پر گفتگو "البقرہ" میں مکمل گزر چکی ہے (7)۔ اور "المشحون" کا معنی ہے: بھرا ہوا اور لدا ہوا، اور "الفلک" (کشتی) واحد اور جمع دونوں استعمال ہوتا ہے۔ "یونس" میں اس پر گفتگو پہلے ہو چکی ہے (8)۔

(1) النكت والعيون 19/5۔ (2) جمع کے ساتھ، سات قراء میں سے نافع اور ابن عامر کی قرات، اور باقیوں نے "ذریتھم" واحد پڑھا۔ السبعة ص 540، اور التیسیر ص 184۔ (3) إعراب القرآن للنحاس 396/3۔ (4) إعراب القرآن 396/3 میں۔ (5) النکت والعیون 19/5، اور اس میں ہے: ابان بن عثمان، بجائے: ابو عثمان۔ (6) النکت والعیون 19/5 میں۔ اور ابو حیان نے البحر 338/7 میں کہا: یہ درست نہیں ہے؛ کیونکہ یہ باطنیہ اور غالی صوفیوں کی تفسیر کی ایک قسم ہے جو اللہ کی کتاب کی ایسی تشریح کرتے ہیں جس پر لفظ کسی بھی طرح سے دلالت نہیں کرتا، وہ کلمات کو ان کی جگہوں سے بدل دیتے ہیں۔ (7) 368/2۔ (8) 474/10، اور اس پر گفتگو 494/2 میں بھی دیکھیں۔

Surah Ya-Sin: Verses 41 - 44 454

Allah's saying: {And We created for them from the like of it what they ride} [36:42]. Originally, it was "yarkabunahu" (they ride it), but the "hu" (pronoun) was omitted because of the length of the name and because it is the head of a verse. There are three opinions regarding its meaning:

The school of Mujahid, Qatadah, and a group of the people of Tafsir, and it was narrated from Ibn Abbas: that the meaning of {from the like of it} is camels (1). He created them for them to ride on land like the ships that are ridden at sea. The Arabs liken camels to ships; Tarafa said: "It was as if the palanquins of the Malikiyah women in the early morning were great ships at al-Nawasif from Dad (2)." A plural of 'khaliyyah', which is the large ship.

The second opinion is that it refers to camels, animals, and everything that is ridden.

The third opinion: is that it refers to ships. Al-Nahhas: and it is the most correct; because its chain of narration is connected to Ibn Abbas; {And We created for them from the like of it what they ride} he said: He created for them ships like them that they ride in (3). Abu Malik said: They are the small ships He created like the large ships. It was also narrated from Ibn Abbas also and al-Hasan (4). Ad-Dahhak and others said: They are the ships made after Noah's ship (5).

Al-Mawardi said: Based on the interpretation of Ali (may Allah be pleased with him) that the 'offspring' in the 'laden ship' refers to the sperm in the wombs of women, a fifth opinion regarding His saying: {And We created for them from the like of it what they ride} is that its interpretation is: women were created for the riding of their spouses, but I have not seen it recounted [by others] (6)!

Allah's saying: {And if We will, We can drown them} [36:43], meaning: in the sea, so the pronoun refers back to the owners...

---

(1) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/396, without the saying: And it was narrated from Ibn Abbas. And it was reported from Ibn Abbas and Mujahid by al-Tabari 19/446. (2) Diwan Tarafa p. 20, and al-Nukat wa al-'Uyun 5/20, and the wording is from it. Al-Huduj is the plural of hadj, which is a mount from the mounts of women. Al-Malikiyah is attributed to Malik bin Sa'd bin Dabi'ah. Al-Nawasif is the plural of nasifah, which is the wide open space in a valley. Dad: a place. Lisan (dada'). (3) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/396. And the report was reported by al-Tabari 19/444. (4) Reported by al-

Tabari 19/444 from Abu Malik and al-Hasan. (5) Reported by al-Tabari 19/445. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/20, and mentioned previously was the report about Ali (may Allah be pleased with him) in the interpretation of the previous verse, and that it is a distortion of the words from their places.

सूरह या-सीन: आयतें 41 - 44 454

अल्लाह का कथन: {और हमने उनके लिए उसी के समान चीजें बनाईं जिन पर वे सवारी करते हैं} [36:42]। मूल रूप से, यह "यर्कबुनाहु" (वे उस पर सवारी करते हैं) था, लेकिन नाम की लंबाई और आयत का अंत होने के कारण 'हु' (सर्वनाम) को हटा दिया गया था। इसके अर्थ के संबंध में तीन मत हैं:

मुजाहिद, कतादह और तफ़सीर के जानकारों के एक समूह का मत है, और इब्न अब्बास से रिवायत है: कि {उसी के समान} का अर्थ ऊँट है (1), जिसे उसने उनके लिए ज़मीन पर सवारी करने के लिए बनाया जैसे समुद्र में चलने वाले जहाज़। अरब लोग ऊँटों की तुलना जहाज़ों से करते हैं; तरफ़ा ने कहा है: "जैसे सुबह सवेरे मलिकिया महिलाओं की पालकियाँ 'दद' की 'नवासिफ' में बड़े जहाज़ों के समान थीं (2)।" 'ख़लिय्याह' का बहुवचन, जिसका अर्थ बड़ा जहाज़ है।

दूसरा मत यह है कि यह ऊँटों, जानवरों और हर उस चीज़ के लिए है जिस पर सवारी की जाती है।

तीसरा मत: यह है कि यह जहाज़ों के लिए है; अल-नहहास: और यह सबसे सही है; क्योंकि इसका सिलसिला इब्न अब्बास से जुड़ा हुआ है; {और हमने उनके लिए उसी के समान चीजें बनाईं जिन पर वे सवारी करते हैं} उन्होंने कहा: उसने उनके लिए उन्हीं जैसे जहाज़ बनाए जिनमें वे सवारी करते हैं (3)। अबू मलिक ने कहा: वे छोटे जहाज़ हैं जिन्हें उसने बड़े जहाज़ों के समान बनाया है। यह इब्न अब्बास और अल-हसन से भी रिवायत है (4)। अद-दहहाक और अन्य ने कहा: वे नूह की कश्ती के बाद बनाए गए जहाज़ हैं (5)।

अल-मावर्दी ने कहा: और अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) की व्याख्या के अनुसार कि 'भरी हुई कश्ती' में 'संतान' से तात्पर्य महिलाओं के गर्भ में वीर्य है, उनके इस कथन के बारे में पांचवां मत आता है: {और हमने उनके लिए उसी के समान चीजें बनाईं जिन पर वे सवारी करते हैं} कि इसकी व्याख्या यह हो सकती है: महिलाएं अपने पतियों की सवारी के लिए बनाई गई हैं, लेकिन मैंने इसे [दूसरों द्वारा] वर्णित नहीं देखा है (6)!

अल्लाह का कथन: {और अगर हम चाहें, तो हम उन्हें डुबो दें} [36:43], अर्थात: समुद्र में, तो सर्वनाम उन मालिकों की ओर वापस जाता है...

(1) इ'राब अल-कुरान अल-नहहास द्वारा 3/396, इब्न अब्बास से रिवायत होने वाली बात के बिना। और इसे इब्न अब्बास और मुजाहिद से अल-तबरी 19/446 द्वारा रिपोर्ट किया गया है। (2) दीवान तरफ़ा पृष्ठ 20, और अल-नुकात व अल-'उयुन 5/20, और शब्द वहीं से हैं। अल-हुदुज 'हदज' का बहुवचन है, जो महिलाओं की सवारी का एक प्रकार है। अल-मलिकिया मलिक बिन साद बिन दाबिया से संबंधित है। अल-नवासिफ 'नासिफा' का बहुवचन है, जो घाटी में चौड़ा खुला स्थान होता है। दद: एक जगह। लिसान (ददा)। (3) इ'राब अल-कुरान अल-नहहास द्वारा 3/396। और रिपोर्ट को अल-तबरी 19/444 द्वारा उद्धृत किया गया है। (4) अल-तबरी 19/444 द्वारा अबू मलिक और अल-हसन से उद्धृत। (5) अल-तबरी 19/445 द्वारा उद्धृत। (6) अल-नुकात व अल-'उयुन 5/20, और अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) की पिछली आयत की व्याख्या के बारे में रिपोर्ट का पहले उल्लेख किया जा चुका है, और यह कि यह शब्दों का उनके स्थानों से विचलन (तहरीफ़) है।

سورہ یٰسین: آیات 41 - 44 454

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {وَخَلَقْنَا لَهُم مِّن مِّثْلِهِ مَا يَرْكَبُونَ} اور اصل لفظ "یرکبونہ" تھا، لیکن اسم کی طوالت اور آیت کا اختتام ہونے کی وجہ سے 'ہ' کو حذف کر دیا گیا۔ اس کے معنی میں تین اقوال ہیں:

مجاہد، قتادہ اور مفسرین کی ایک جماعت کا مذہب ہے، اور ابن عباس سے روایت ہے: کہ {مِّن مِّثْلِهِ} سے مراد اونٹ ہیں (1)، جنہیں اس نے ان کے لیے خشکی پر سواری کے لیے پیدا کیا جیسے سمندر میں چلنے والی کشتیاں۔ عرب اونٹوں کو کشتیوں سے تشبیہ دیتے ہیں؛ طرفہ نے کہا ہے: "ایسا لگتا تھا جیسے صبح سویرے ملکیا عورتوں کے کجاوے 'دد' کے 'نواصف' میں بڑی کشتیوں کی طرح تھے (2)۔" یہ لفظ 'خلیہ' کی جمع ہے، جس کے معنی بڑی کشتی کے ہیں۔

دوسرا قول یہ ہے کہ اس سے مراد اونٹ، چوپائے اور ہر وہ چیز ہے جس پر سواری کی جاتی ہے۔

تیسرا قول: یہ ہے کہ اس سے مراد کشتیاں ہیں؛ النحاس: اور یہی سب سے صحیح ہے؛ کیونکہ اس کی سند ابن عباس سے متصل ہے؛ {وَخَلَقْنَا لَهُم مِّن مِّثْلِهِ مَا يَرْكَبُونَ} انہوں نے کہا: اللہ نے ان کے لیے ان جیسی کشتیاں پیدا کیں جن میں وہ سوار ہوتے ہیں (3)۔ ابو مالک نے کہا: یہ چھوٹی کشتیاں ہیں جنہیں اللہ نے بڑی کشتیوں کی طرح پیدا کیا۔ یہ ابن عباس اور حسن سے بھی مروی ہے (4)۔ ضحاک اور دیگر نے کہا: یہ وہ کشتیاں ہیں جو نوح علیہ السلام کی کشتی کے بعد بنائی گئیں (5)۔

الماوردی نے کہا: اور حضرت علی (رضی اللہ عنہ) کی اس تاویل کے مطابق کہ 'بھری ہوئی کشتی' میں 'ذریت' (نسل) سے مراد عورتوں کے پیٹ میں نطفے ہیں، اللہ کے اس قول {وَخَلَقْنَا لَهُم مِّن مِّثْلِهِ مَا يَرْكَبُونَ} کے بارے میں پانچواں قول یہ آتا ہے کہ اس کی تاویل یہ ہو سکتی ہے:

عورتیں شوہروں کی سواری کے لیے پیدا کی گئی ہیں، لیکن میں نے اسے [دوسروں سے] منقول نہیں دیکھا (6)!

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وَإِن نَّشَأْ نُغْرِقْهُمْ} یعنی: سمندر میں، تو یہ کنایہ (ضمیر) ان لوگوں کی طرف لوٹتا ہے جو...

---

(1) اعراب القرآن للنحاس 3/396، بغیر اس قول کے: اور ابن عباس سے روایت ہے۔ اور اسے ابن عباس اور مجاہد سے الطبری 19/446 نے روایت کیا ہے۔ (2) دیوان طرفہ ص 20، اور النکت والعیون 5/20، اور کلام وہیں سے ہے۔ الحدوج حدج کی جمع ہے، جو عورتوں کی سواریوں میں سے ایک سواری ہے۔ المالکیہ ملک بن سعد بن ضبیعہ کی طرف منسوب ہے۔ النواصف ناصفہ کی جمع ہے، جو وادی میں کشادہ میدان ہوتا ہے۔ دد: ایک جگہ کا نام ہے۔ اللسان (ددأ)۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 3/396۔ اور یہ خبر الطبری 19/444 نے روایت کی ہے۔ (4) الطبری 19/444 نے اسے ابو مالک اور حسن سے روایت کیا ہے۔ (5) الطبری 19/445 نے اسے روایت کیا ہے۔ (6) النکت والعیون 5/20، اور حضرت علی (رضی اللہ عنہ) کی گزشتہ آیت کی تفسیر کے بارے میں خبر پہلے گزر چکی ہے، اور یہ کہ وہ کلام کو اس کے مقامات سے بدلنا (تحریف) ہے۔

Surah Ya-Sin: Verses 41 - 50 Page 455 [Referring to] the offspring, or to everyone. This indicates the correctness of the statement of Ibn Abbas and those who said: The meaning of "like it" refers to ships, not camels. "Then there will be no helper for them," meaning: no rescuer for them, narrated by Sa’id from Qatada. Shayban narrated from him: "Then there will be no protection for them" (1). The two meanings are close. And "Sariikh" (helper/rescuer) is in the meaning of "Musrikh", form "fa'eel" in the meaning of "faa'il" (active participle). And it is permissible to read: "Then there will be no helper for them" (2) with 'damma'; because what follows can only be in the nominative case (marfu'); because it is a definite noun, which is "nor will they be rescued." Grammarians prefer: "There is no man (rajulun) in the house nor Zayd." And the meaning of "they are rescued": they are saved from drowning. It was said: from the punishment. "Except as a mercy from Us." Al-Kisa'i said: It is in the accusative case (mansub) as an exception. Al-Zajjaj said: It is in the accusative case [because it is] an object of purpose, meaning: for mercy, and "enjoyment" is conjoined to it (3). "For a time": until death; said by Qatada. Yahya bin Salam: until the Day of Resurrection (4), meaning: except that We show mercy to them and let them enjoy until their appointed terms, and that Allah hastened the punishment of previous nations, but delayed the punishment of the nation of Muhammad ﷺ - even if they disbelieved him - until death and the Day of Resurrection. Allah Almighty's saying: "And when it is said to them, 'Beware of what is before you and what is behind you, that you may receive mercy' (45). And no sign comes to them from the signs of their Lord except that they turn away from it (46). And when it is said to them, 'Spend from that which Allah has provided for you,' those who disbelieve say to those who believe, 'Should we feed one whom, if Allah had willed, He would have fed? You are not but in clear error' (47). And they say, 'When is this promise, if you should be truthful?' (48). They do not await except a single blast which will seize them while they are disputing (49). And they will not be able to give a testament, nor to their people will they return (50)." Allah Almighty's saying: "And when it is said to them, 'Beware of what is before you and what is behind you'" Qatada said: meaning "Beware...

Footnotes: (1) Al-Nukat wa al-Uyun 5/20, the first part was narrated by Abd al-Razzaq 2/144, and al-Tabari 19/447. (2) It was read as such as mentioned by al-Akbari in al-Imla' 4/229. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/397, and what preceded in brackets is from it, and al-Zajjaj's statement in Ma'ani al-Qur'an 4/289. (4) Al-Nukat wa al-Uyun 5/20, and Qatada's statement was narrated by al-Tabari 19/447.

सूरा या-सीन: आयतें 41 - 50 पृष्ठ 455 [संदर्भ] संतान, या सभी के लिए। यह इब्न अब्बास और उन लोगों के कथन की सत्यता को दर्शाता है जिन्होंने कहा: "उसके जैसे" का अर्थ जहाजों से है, ऊंटों से नहीं। "तो उनके लिए कोई पुकार सुनने वाला (मददगार) न होगा," अर्थात: उनके लिए कोई बचाने वाला नहीं होगा, सईद ने कतादा से इसे वर्णित किया है। शैबान ने उनसे वर्णित किया: "फिर उनके लिए कोई बचाव नहीं होगा" (1)। दोनों अर्थ करीब हैं। और "सरेख" (Sariikh) "मुसरेख" (Musrikh) के अर्थ में है, 'फ़ईल' का रूप 'फ़ाइल' (कर्ता) के अर्थ में है। और यह भी संभव है: "तो उनके लिए कोई पुकार सुनने वाला न होगा" (2); क्योंकि उसके बाद जो आता है उसमें केवल 'रफ़अ' (पेश) ही जायज़ है; क्योंकि वह मारिफ़ा (निश्चित संज्ञा) है जो कि "और न ही उन्हें बचाया जाएगा" है। वैयाकरण पसंद करते हैं: "घर में कोई आदमी (रज्जुलुन) नहीं है और न ही ज़ैद है।" और "बचाया जाएगा" का अर्थ है: उन्हें डूबने से बचाया जाएगा। कहा गया है: अज़ाब (दंड) से। "मगर हमारी ओर से एक रहमत (कृपा) के तौर पर।" अल-किसाई ने कहा: यह अपवाद (इस्तिस्ना) के रूप में नसब (ज़बर) की स्थिति में है। अल-ज़ज्जाज ने कहा: यह [इसलिए] नसब है क्योंकि यह मफऊल बिह (उद्देश्य का कर्म) है, अर्थात: रहमत के लिए, और "फायदा उठाना" (मताअन) इस पर जुड़ा हुआ है (3)। "एक समय तक": मृत्यु तक; कतादा ने कहा। यह्या बिन सलाम: कयामत (प्रलय) के दिन तक (4), अर्थात: सिवाय इसके कि हम उन पर रहमत करें और उन्हें उनके नियत समय तक लाभ पहुँचाएँ, और यह कि अल्लाह ने पिछली उम्मतों के अज़ाब में जल्दी की, और मुहम्मद ﷺ की उम्मत के अज़ाब में देरी की - भले ही उन्होंने उन्हें झुठलाया - मौत और कयामत तक। अल्लाह तआला का फ़रमान: "और जब उनसे कहा जाता है कि डरो उससे जो तुम्हारे सामने है और जो तुम्हारे पीछे है ताकि तुम पर रहम किया जाए (45)। और उनके पास उनके रब की आयतों में से कोई भी आयत नहीं आती मगर वे उससे मुंह मोड़ लेते हैं (46)। और जब उनसे कहा जाता है कि उस चीज़ में से खर्च करो जो अल्लाह ने तुम्हें दी है, तो काफ़िर (अविश्वासी) ईमान वालों से कहते हैं, 'क्या हम उसे खिलाएं जिसे अगर अल्लाह चाहता तो खिला देता? तुम तो बस खुली गुमराही में हो' (47)। और वे कहते हैं, 'यह वादा कब पूरा होगा अगर तुम सच्चे हो?' (48)। वे बस एक भयानक चीख की प्रतीक्षा कर रहे हैं जो उन्हें उस समय पकड़ लेगी जब वे आपस में झगड़ रहे होंगे (49)। फिर न वे कोई वसीयत कर सकेंगे और न ही अपने घर वालों की ओर लौट सकेंगे (50)।" अल्लाह तआला का फ़रमान: "और जब उनसे कहा जाता है कि डरो उससे जो तुम्हारे सामने है और जो तुम्हारे पीछे है" कतादा ने कहा: यानी "डरो...

पादलेख (Footnotes): (1) अल-नुकात वल-उयून 5/20, पहला हिस्सा अब्द अल-रज्जाक 2/144 ने वर्णित किया, और अल-तबरी 19/447 ने। (2) इसे इस तरह भी पढ़ा गया है जैसा कि अल-अकबरी ने 'अल-इमला' 4/229 में उल्लेख किया है। (3) इराब अल-कुरान अल-नहस द्वारा 3/397, और कोष्ठक में पिछला हिस्सा उसी से है, और अल-ज़ज्जाज का कथन 'मा'नी अल-कुरान' 4/289 में। (4) अल-नुकात वल-उयून 5/20, और कतादा का कथन अल-तबरी 19/447 ने वर्णित किया है।

سورہ یس: آیات 41 - 50 صفحہ 455 ذریت، یا تمام لوگوں کی طرف۔ یہ ابن عباس اور ان لوگوں کے قول کی صحت پر دلالت کرتا ہے جنہوں نے کہا کہ «مِن مِثْلِهِ» (اس جیسی) سے مراد کشتیاں ہیں نہ کہ اونٹ۔ ﴿فَلَا صَرِيخَ لَهُمْ﴾ یعنی: ان کا کوئی فریاد رس نہیں ہوگا، اسے سعید نے قتادہ سے روایت کیا ہے۔ اور شیبان نے ان سے روایت کیا: ان کا کوئی بچاؤ نہیں ہوگا (1)۔ اور ان دونوں کے معنی قریب قریب ہیں۔ اور «صریخ» بمعنی «مصرخ» ہے، فعیل فاعل کے معنی میں ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے: «فلا صریخُ لهم» (2)؛ کیونکہ اس کے بعد جو ہے اس میں سوائے رفع (پیش) کے کچھ جائز نہیں؛ کیونکہ وہ معرفہ ہے اور وہ ہے ﴿وَلَا هُمْ يُنْقَذُونَ﴾، اور نحوی پسند کرتے ہیں: "لا رجلٌ في الدار ولا زيدٌ" (گھر میں نہ کوئی آدمی ہے اور نہ زید)۔ اور «يُنْقَذُونَ» کے معنی ہیں: وہ غرق ہونے سے بچائے جائیں گے۔ اور کہا گیا: عذاب سے۔ ﴿إِلَّا رَحْمَةً مِنَّا﴾ الکسائی نے کہا: یہ استثناء کی بنا پر منصوب ہے۔ اور الزجاج نے کہا: یہ مفعول لہ ہونے کی وجہ سے منصوب ہے، یعنی: رحمت کے لیے، اور ﴿وَمَتَاعاً﴾ اس پر معطوف ہے (3)۔ ﴿إِلَى حِينٍ﴾: موت تک؛ یہ قتادہ کا قول ہے۔ یحییٰ بن سلام نے کہا: قیامت تک (4)، یعنی: مگر یہ کہ ہم ان پر رحم کریں اور انہیں ان کی مدت تک فائدہ پہنچائیں، اور یہ کہ اللہ نے گزشتہ امتوں کے عذاب میں جلدی کی، اور امت محمد ﷺ کے عذاب میں تاخیر کی - اگرچہ انہوں نے آپ کو جھٹلایا - موت اور قیامت تک۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّقُوا مَا بَيْنَ أَيْدِيكُمْ وَمَا خَلْفَكُمْ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ (٤٥) وَمَا تَأْتِيهِم مِّنْ ءَايَةٍ مِّنْ ءَايَتِ رَبِّهِمْ إِلَّا كَانُوا عَنْهَا مُعْرِضِينَ (٤٦) وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ أَنفِقُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ ءَامَنُوا أَنُطْعِمُ مَن لَّوْ يَشَاءُ اللَّهُ أَطْعَمَهُ إِنْ أَنتُمْ إِلَّا فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ (٤٧) وَيَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْوَعْدُ إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ (٤٨) مَا يَنظُرُونَ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً تَأْخُذُهُمْ وَهُمْ يَخِصِّمُونَ (٤٩) فَلَا يَسْتَطِيعُونَ تَوْصِيَةً وَلَا إِلَى أَهْلِهِمْ يَرْجَعُونَ (٥٠)﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّقُوا مَا بَيْنَ أَيْدِيكُمْ وَمَا خَلْفَكُمْ﴾ قتادہ نے کہا: یعنی "بچو اس سے...

حواشی: (1) النکت والعیون 5/20، اور پہلی بات عبد الرزاق نے 2/144 اور طبری نے 19/447 میں روایت کی ہے۔ (2) اسے اس طرح بھی پڑھا گیا ہے جیسا کہ العکبری نے الاملاء 4/229 میں ذکر کیا ہے۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 3/397، اور جو بریکٹ میں گزرا وہ اسی سے ہے، اور الزجاج کا قول معانی القرآن 4/289 میں۔ (4) النکت والعیون 5/20، اور قتادہ کا قول طبری نے 19/447 میں روایت کیا ہے۔

Page 456 Surah Ya-Sin: Verses 45 - 50

"What is before you," meaning: the events among the nations that were before you, "and what is behind you," meaning: the Hereafter (1). Ibn Abbas, Ibn Jubayr, and Mujahid said: "What is before you": the past sins, and "what is behind you": the sins to come (2). Al-Hasan said: "What is before you": what has passed of your lives, "and what is behind you": what remains of it. It was also said: "What is before you": of this world, "and what is behind you": of the punishment of the Hereafter; this was said by Sufyan (3). Al-Tha'labi narrated the opposite of this view from Ibn Abbas. He said: "What is before you": regarding the matter of the Hereafter, so work for it (4), "and what is behind you": regarding the matter of this world, so beware of it and do not be deceived by it. And it was said: "What is before you": what is apparent to you, "and what is behind you": what is hidden from you. The answer is omitted, and the estimation is: if this is said to them, they turn away. The evidence for this is the following verse: {And no sign comes to them from the signs of their Lord except that they are from it turning away.} So this was sufficient to cover that. Allah's saying: {And when it is said to them, 'Spend from that which Allah has provided for you,'} meaning: give charity to the poor. Al-Hasan said: It means the Jews, who were ordered to feed the poor (5). It was also said: They are the polytheists. The poor among the companions of the Prophet ﷺ said to them: Give us what you claimed of your wealth belongs to Allah, and that is His saying: {And they assign to Allah a portion of the crops and livestock that He has created} [Al-An'am: 136]. So they deprived them and said: If Allah willed, He would have fed you - in mockery - so we will not feed you until you return to our religion. They said: {Should we feed,} meaning: should we provide for, {those whom, if Allah willed, He would have fed?} It had reached them...

---

(1) Narrated by Abd al-Razzaq 2/144, and al-Tabari 19/448. (2) Narrated by al-Tabari 19/448 from Mujahid, and we did not find it from Ibn Abbas and Ibn Jubayr. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/21. (4) In the copies: "of the matter of the Hereafter and what they did for it," and what is established is from al-Wasit 3/515, and Tafsir al-Baghawi 4/14. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 4/21.

पृष्ठ 456 सूरह या-सीन: आयतें 45 - 50

"जो तुम्हारे सामने है", यानी: उन कौमों की घटनाएं जो तुमसे पहले थीं, "और जो तुम्हारे पीछे है", यानी: आख़िरत (1)। इब्न अब्बास, इब्न जुबैर और मुजाहिद ने कहा: "जो तुम्हारे सामने है": बीते हुए गुनाह, और "जो तुम्हारे पीछे है": आने वाले गुनाह (2)। अल-हसन ने कहा: "जो तुम्हारे सामने है": जो तुम्हारी ज़िंदगी में से गुज़र गया, "और जो तुम्हारे पीछे है": जो उसमें से बच गया है। और कहा गया: "जो तुम्हारे सामने है": दुनिया से मुताल्लिक, "और जो तुम्हारे पीछे है": आख़िरत के अज़ाब से मुताल्लिक; यह सुफ़यान ने कहा (3)। अल-थालाबी ने इब्न अब्बास से इसके विपरीत राय बयान की है। उन्होंने कहा: "जो तुम्हारे सामने है": आख़िरत के मामले के बारे में, तो उसके लिए अमल करो (4), "और जो तुम्हारे पीछे है": दुनिया के मामले के बारे में, तो इससे बचो और इससे धोखा न खाओ। और यह भी कहा गया: "जो तुम्हारे सामने है": जो तुम्हें ज़ाहिर है, "और जो तुम्हारे पीछे है": जो तुमसे छुपा हुआ है। जवाब यहाँ हटा दिया गया है, और इसका अंदाज़ा यह है: जब उनसे यह कहा जाता है, तो वे मुंह मोड़ लेते हैं। इसका सबूत अगला आयत है: {और उनके पास उनके रब की आयतों में से कोई ऐसी आयत नहीं आती जिससे वे मुंह न मोड़ते हों।} तो यह इसके लिए काफ़ी था। अल्लाह का कहना: {और जब उनसे कहा जाता है, 'उसमें से खर्च करो जो अल्लाह ने तुम्हें दिया है,'} यानी: गरीबों को दान दो। अल-हसन ने कहा: इसका मतलब यहूदी हैं, जिन्हें गरीबों को खिलाने का आदेश दिया गया था (5)। और कहा गया: वे मुशरिक (मूर्तिपूजक) हैं। नबी ﷺ के गरीब साथियों ने उनसे कहा: हमें वह दो जिसका तुमने दावा किया था कि तुम्हारा धन अल्लाह का है, और वह उसका कहना है: {और उन्होंने अल्लाह के लिए उस खेती और मवेशियों में से एक हिस्सा ठहराया जो उसने पैदा किए हैं} [अल-अनाम: 136]। तो उन्होंने उन्हें वंचित कर दिया और कहा: यदि अल्लाह चाहता, तो वह तुम्हें खिला देता - मज़ाक उड़ाते हुए - इसलिए हम तुम्हें तब तक नहीं खिलाएंगे जब तक तुम हमारे धर्म में वापस नहीं आ जाते। उन्होंने कहा: {क्या हम खिलाएं} यानी: क्या हम उन्हें रोज़ी दें, {जिन्हें, यदि अल्लाह चाहता, तो खिला देता?} उन्हें यह बात पहुँची थी...

---

(1) अब्द अल-रज्जाक 2/144 और अल-तबारी 19/448 द्वारा उद्धृत। (2) अल-तबारी 19/448 द्वारा मुजाहिद से उद्धृत, और हमें यह इब्न अब्बास और इब्न जुबैर से नहीं मिला। (3) अल-नुकात व अल-उयून 5/21। (4) प्रतियों में: "आख़िरत के मामले और उन्होंने उसके लिए क्या किया", और जो स्थापित है वह अल-वसीत 3/515 और तफ़सीर अल-बघवी 4/14 से है। (5) अल-नुकात व अल-उयून 4/21।

صفحہ 456 سورہ یٰس: آیات 45 - 50

"جو تمہارے سامنے ہے" یعنی: ان قوموں کے واقعات جو تم سے پہلے تھیں، "اور جو تمہارے پیچھے ہے" یعنی: آخرت (1)۔ ابن عباس، ابن جبیر اور مجاہد نے کہا: "جو تمہارے سامنے ہے": وہ گناہ جو گزر چکے، اور "جو تمہارے پیچھے ہے": وہ گناہ جو آنے والے ہیں (2)۔ حسن بصری نے کہا: "جو تمہارے سامنے ہے": تمہاری زندگی کا وہ حصہ جو گزر گیا، "اور جو تمہارے پیچھے ہے": جو اس میں سے باقی رہ گیا۔ اور کہا گیا: "جو تمہارے سامنے ہے": دنیا کے متعلق، "اور جو تمہارے پیچھے ہے": آخرت کے عذاب کے متعلق؛ یہ سفیان نے کہا (3)۔ ثعلبی نے ابن عباس سے اس کے برعکس قول نقل کیا ہے۔ انہوں نے کہا: "جو تمہارے سامنے ہے": آخرت کے معاملے کے بارے میں، پس اس کے لیے عمل کرو (4)، "اور جو تمہارے پیچھے ہے": دنیا کے معاملے کے بارے میں، پس اس سے بچو اور اس سے دھوکہ نہ کھاؤ۔ اور کہا گیا: "جو تمہارے سامنے ہے": جو تمہارے لیے ظاہر ہے، "اور جو تمہارے پیچھے ہے": جو تم سے چھپا ہوا ہے۔ اور جواب محذوف ہے، اور تقدیر یہ ہے: جب ان سے یہ کہا جاتا ہے تو وہ اعراض کرتے ہیں، اس کی دلیل بعد والی آیت ہے: ﴿اور ان کے پاس ان کے رب کی نشانیوں میں سے کوئی ایسی نشانی نہیں آتی جس سے وہ اعراض کرنے والے نہ ہوں﴾، پس یہ اس کے لیے کافی ہو گیا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور جب ان سے کہا جاتا ہے کہ اس میں سے خرچ کرو جو اللہ نے تمہیں رزق دیا ہے﴾ یعنی: فقراء پر صدقہ کرو۔ حسن نے کہا: یعنی یہودی، انہیں فقراء کو کھانا کھلانے کا حکم دیا گیا تھا (5)۔ اور کہا گیا: وہ مشرکین ہیں، نبی ﷺ کے فقیر صحابہ نے ان سے کہا: ہمیں وہ دو جس کے بارے میں تمہارا دعویٰ تھا کہ تمہارے مالوں میں سے اللہ کا حصہ ہے، اور وہ اللہ کا یہ قول ہے: ﴿اور انہوں نے اللہ کے لیے اس کھیتی اور مویشیوں میں سے ایک حصہ مقرر کیا جو اس نے پیدا

کیے ہیں﴾ [الانعام: 136]۔ پس انہوں نے انہیں محروم کر دیا اور کہا: اگر اللہ چاہتا تو تمہیں کھانا کھلا دیتا - بطور استہزاء - پس ہم تمہیں کھانا نہیں کھلائیں گے یہاں تک کہ تم ہمارے دین کی طرف واپس آ جاؤ۔ انہوں نے کہا: ﴿کیا ہم کھانا کھلائیں﴾ یعنی: کیا ہم رزق دیں ﴿اسے جسے اگر اللہ چاہتا تو کھانا کھلا دیتا؟﴾، انہیں یہ بات پہنچی تھی---

---

(1) اسے عبد الرزاق 144/2 اور طبری 448/19 نے روایت کیا ہے۔ (2) اسے طبری 448/19 نے مجاہد سے روایت کیا ہے، اور ہمیں ابن عباس اور ابن جبیر سے اس کی اصل نہیں ملی۔ (3) النکت والعیون 21/5۔ (4) نسخوں میں ہے: "آخرت کے معاملے سے اور جو انہوں نے اس کے لیے عمل کیا"، اور جو ثابت ہے وہ الوسیط 515/3 اور تفسیر البغوی 14/4 سے ہے۔ (5) النکت والعیون 21/4۔

Surah Yasin: Verses 45 - 50 457 From the saying of the Muslims: that the Provider is Allah. So they said mockingly: Should we feed those whom, if Allah willed, He would have enriched?! (1)

And from Ibn Abbas: There were heretics in Mecca, who, when commanded to give charity to the poor, said: No, by Allah! Should Allah make them poor and we feed them! They used to hear the believers attribute Allah's actions to His will, saying: If Allah willed, He would have enriched so-and-so, and if Allah willed, He would have honored him (2), and if Allah willed, it would be so. Thus, they brought forth this answer in mockery of the believers and what they used to say about attributing matters to the will of Allah Almighty.

It was also said: They said this based on the believers' saying to them: {Spend from that which Allah has provided you}, meaning: If Allah has provided for us, He is capable of providing for you, so why do you seek provision from us? This argument was false; because when Allah Almighty gives a servant wealth and then mandates a right in it, it is as if He has taken that amount back from him, so there is no meaning for objection. They were truthful in their saying: If Allah willed, He would have fed them, but they lied in the argument. Similar to this is His saying: {Those who associated with Allah will say, "If Allah had willed, we would not have associated [anything with Him]"} [Al-An'am: 148], and His saying: {They say, "We testify that you are the Messenger of Allah." And Allah knows that you are His Messenger, and Allah testifies that the hypocrites are liars} [Al-Munafiqun: 1].

{You are not but in manifest error} It was said: This is from the saying of the disbelievers to the believers, i.e., in asking for money and in following Muhammad. This meaning was stated by Muqatil and others. And it was said: It is from the saying of the companions of the Prophet ﷺ to them. And it was said: It is from the saying of Allah Almighty to the disbelievers when they responded with this answer.

It was also said: Abu Bakr al-Siddiq (may Allah be pleased with him) used to feed the poor Muslims. Abu Jahl met him and said: O Abu Bakr, do you claim that Allah is capable of feeding these?! He said: Yes. He said: Then why did He not feed them? He said: He tested some people with poverty, and others with wealth, and commanded the poor to be patient, and commanded [the wealthy to give]...

(1) Mentioned by Al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 3/325 up to his saying: "If Allah willed, He would have fed you." And mentioned similarly by Al-Baghawi 4/14, and Ibn

al-Jawzi 7/24 and attributed to Muqatil. (2) In the copies: "to honor", and what is confirmed is from Al-Kashshaf 3/325, and the speech is from him.

सूरह यासीन: आयतें 45 - 50 457 मुसलमानों के इस कथन से: कि रिज़्क़ देने वाला अल्लाह है। तो उन्होंने मज़ाक उड़ाते हुए कहा: क्या हम उन्हें खिलाएं जिन्हें अगर अल्लाह चाहता तो समृद्ध कर देता?! (1)

और इब्न अब्बास से रिवायत है: मक्का में कुछ ज़िनदीक (पाखंडी) थे, जब उन्हें ग़रीबों को दान देने का आदेश दिया जाता तो वे कहते: नहीं, अल्लाह की कसम! क्या अल्लाह उन्हें ग़रीब रखे और हम उन्हें खिलाएं? वे मोमिनों (ईमान वालों) को अल्लाह के कार्यों को उसकी इच्छा से जोड़ते हुए सुनते थे, वे कहते थे: अगर अल्लाह चाहता तो अमुक व्यक्ति को समृद्ध कर देता, और अगर अल्लाह चाहता तो उसे सम्मान देता (2), और अगर अल्लाह चाहता तो ऐसा होता। इस तरह, उन्होंने मोमिनों और अल्लाह की इच्छा पर सब कुछ छोड़ने की उनकी बातों का मज़ाक उड़ाने के लिए यह जवाब दिया।

कहा गया है: उन्होंने यह बात मोमिनों के उनसे इस कथन के आधार पर कही: {उन चीज़ों में से खर्च करो जो अल्लाह ने तुम्हें दी हैं}, यानी: अगर अल्लाह ने हमें दिया है, तो वह तुम्हें देने में भी सक्षम है, तो तुम हमसे रिज़्क़ क्यों मांगते हो? यह तर्क गलत था; क्योंकि जब अल्लाह किसी बंदे को धन देता है और फिर उसमें किसी का हक अनिवार्य कर देता है, तो यह ऐसा है जैसे उसने वह हिस्सा उससे वापस ले लिया हो, इसलिए विरोध का कोई अर्थ नहीं है। वे अपनी इस बात में सच्चे थे कि: अगर अल्लाह चाहता तो उन्हें खिला देता, लेकिन उन्होंने तर्क देने में झूठ बोला। इसी तरह अल्लाह का यह फरमान है: {मुशरिक कहेंगे, "अगर अल्लाह चाहता तो हम शिर्क न करते"} [अल-अनाम: 148], और उनका कहना: {वे कहते हैं, "हम गवाही देते हैं कि आप अल्लाह के रसूल हैं।" और अल्लाह जानता है कि आप उसके रसूल हैं, और अल्लाह गवाही देता है कि मुनाफिक (पाखंडी) झूठे हैं} [अल-मुनाफुन: 1]।

{तुम स्पष्ट गुमराह में हो} कहा गया है: यह काफिरों का मोमिनों से कहना है, यानी पैसा मांगने और मुहम्मद ﷺ का अनुसरण करने के मामले में। यह अर्थ मुक़ातिल और अन्यों ने बताया है। और कहा गया है: यह नबी ﷺ के सहाबा का उनसे कहना है। और कहा गया है: यह अल्लाह का काफिरों से कहना है जब उन्होंने यह जवाब दिया।

कहा गया है: अबू बक्र सिद्दीक (रज़िअल्लाहु अन्हु) ग़रीब मुसलमानों को खाना खिलाया करते थे। अबू जहल उनसे मिला और कहा: ऐ अबू बक्र, क्या तुम्हारा दावा है कि अल्लाह इन्हें खिलाने पर सक्षम है?! उन्होंने कहा: हाँ। उसने कहा: तो फिर उसने उन्हें क्यों नहीं खिलाया? उन्होंने कहा: उसने कुछ

लोगों को ग़रीबी से और कुछ को अमीरी से आज़माया, और ग़रीबों को सब्र (धैर्य) करने का हुक्म दिया, और...

(1) अल-ज़मख्शरी ने अल-कश्शाफ 3/325 में इसका उल्लेख किया है: "अगर अल्लाह चाहता तो वह तुम्हें खिला देता।" और अल-बगवी 4/14 और इब्न अल-जौज़ी 7/24 ने भी इसी तरह का ज़िक्र किया है और इसे मुक़ातिल से जोड़ा है। (2) प्रतियों में: "सम्मान देने के लिए", और जो पुष्ट है वह अल-कश्शाफ 3/325 से है, और यह कथन उसी का है।

سورہ یسین: آیات 45 - 50 457 مسلمانوں کے اس قول سے: کہ رزق دینے والا اللہ ہی ہے۔ تو انہوں نے مذاق اڑاتے ہوئے کہا: کیا ہم ان کو کھلائیں جنہیں اگر اللہ چاہتا تو غنی (امیر) کر دیتا؟! (1)

اور ابن عباس سے روایت ہے: مکہ میں کچھ زندیق تھے، جب انہیں مسکینوں پر صدقہ کرنے کا حکم دیا جاتا تو وہ کہتے: نہیں اللہ کی قسم! کیا اللہ انہیں محتاج رکھے اور ہم انہیں کھلائیں! وہ مومنوں کو اللہ کے افعال کو اس کی مشیت کے ساتھ جوڑتے ہوئے سنتے تھے، وہ کہتے تھے: اگر اللہ چاہتا تو فلاں کو غنی کر دیتا، اور اگر اللہ چاہتا تو اسے عزت دیتا (2)، اور اگر اللہ چاہتا تو ایسا ہوتا۔ چنانچہ انہوں نے مومنوں کا اور امور کو اللہ تعالیٰ کی مشیت کے ساتھ جوڑنے کے ان کے اقوال کا مذاق اڑانے کے لیے یہ جواب دیا۔

اور کہا گیا ہے: انہوں نے یہ بات مومنوں کے ان سے اس قول کی بنیاد پر کہی: {خرچ کرو اس میں سے جو اللہ نے تمہیں دیا ہے} یعنی: اگر اللہ نے ہمیں رزق دیا ہے تو وہ تمہیں بھی دینے پر قادر ہے، تو تم ہم سے رزق کیوں طلب کرتے ہو؟ یہ استدلال باطل تھا؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ جب کسی بندے کو مال کا مالک بناتا ہے اور پھر اس میں کوئی حق واجب کر دیتا ہے، تو گویا اس نے وہ مقدار اس سے واپس لے لی، لہذا اعتراض کا کوئی معنی نہیں رہتا۔ وہ اپنے اس قول میں سچے تھے کہ: اگر اللہ چاہتا تو انہیں کھلا دیتا، لیکن انہوں نے استدلال میں جھوٹ بولا۔ اس کی مثال اللہ کا یہ قول ہے: {مشرک کہیں گے کہ اگر اللہ چاہتا تو ہم شرک نہ کرتے} [الأنعام: 148]، اور اس کا قول: {وہ کہتے ہیں کہ ہم گواہی دیتے ہیں کہ آپ اللہ کے رسول ہیں اور اللہ جانتا ہے کہ آپ اس کے رسول ہیں اور اللہ گواہی دیتا ہے کہ منافق جھوٹے ہیں} [المنافقون: 1]۔

{تم نہیں ہو مگر کھلی گمراہی میں} کہا گیا ہے: یہ کافروں کا مومنوں سے قول ہے، یعنی مال مانگنے اور محمد ﷺ کی پیروی کرنے کے بارے میں۔ یہ معنی مقاتل وغیرہ نے بیان کیا ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ نبی ﷺ کے صحابہ کا ان سے قول ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ اللہ تعالیٰ کا کافروں سے قول ہے جب انہوں نے یہ جواب دیا۔

اور کہا گیا ہے: حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ مسلمان مسکینوں کو کھانا کھلایا کرتے تھے، تو انہیں ابوجہل ملا اور کہنے لگا: اے ابوبکر، کیا تمہارا یہ گمان ہے کہ اللہ ان کو کھلانے پر قادر ہے؟! آپ نے فرمایا: ہاں۔ اس نے کہا: تو پھر اس نے انہیں کھانا کیوں نہیں کھلایا؟ آپ نے فرمایا: اللہ نے ایک گروہ کو فقر (غربت) کے ذریعے اور دوسرے کو غنا (امیری) کے ذریعے آزمایا، اور فقراء کو صبر کا حکم دیا، اور...

(1) زمخشری نے الکشاف 3/ 325 میں اس کا تذکرہ کیا ہے: "اگر اللہ چاہتا تو تمہیں کھلا دیتا۔" اور البغوی 4/ 14 اور ابن الجوزی 7/ 24 نے اسی طرح ذکر کیا اور اسے مقاتل کی طرف منسوب کیا۔ (2) نسخوں میں ہے: "عزت دینے کے لیے"، اور جو ثابت ہے وہ الکشاف 3/ 325 سے ہے، اور کلام اسی کا ہے۔

458 Surah Ya-Sin: Verses 45 - 50 ...the wealthy [by] giving. He said: "By Allah, O Abu Bakr, you are but in delusion! Do you claim that Allah is capable of feeding these people while He does not feed them, then you feed them yourself?!" So this verse was revealed, and His, the Almighty's saying: {As for he who gives and fears Allah and believes in the best [reward]} Verses [Al-Layl: 5-6] (1) was revealed. And it was said: The verse was revealed regarding a group of heretics, as there were among them people who turned to atheism and did not believe in the Creator, and they mocked the Muslims with this statement; mentioned by al-Qushayri and al-Mawardi (2). His, the Almighty's saying: {And they say, "When is this promise [to be fulfilled]?"} when it was said to them: {Fear what is before you and what is behind you}. They said: {When is this promise?}, and this was also mockery from them, meaning: there is no realization of this threat. Allah the Almighty said: {They do not look [for]} meaning: they do not wait for {except one blast} and it is the blast of Israfil {which will seize them while they are disputing} meaning: disputing over their worldly affairs, so they die in their place; and this is the blast of stunning (al-sa'q). And in "yakhissimun" there are five recitations: Abu 'Amr and Ibn Kathir read: {wa hum yakhassimun} with a fatha on the Ya and Kha and a shadda on the Sad. And so it was narrated by Warsh from Nafi' (3). As for the masters of recitations and the companions of Nafi' other than Warsh, they narrated from him: "yakhsimun" with a sukun on the Kha and a shadda on the Sad, combining two stationary consonants. And Yahya bin Waththab, al-A'mash, and Hamzah read: {wa hum yakhsimun} with a sukun on the Kha and a light (no shadda) Sad; from "khasamahu" (he disputed with him). And 'Asim and al-Kisa'i read: {wa hum yakhissimun} with a kasra on the Kha and a shadda on the Sad (4),

---

(1) We have not come across it. (2) In "An-Nukat wal-'Uyun" 5/21. (3) This is also the recitation of Hisham. However, Abu 'Amr used to shorten the fatha of the Kha. "Al-Sab'ah" p. 541, and "Al-Taysir" p. 184. The commentary is from "I'rab al-Qur'an" by al-Nahhas 3/397. (4) Ibn 'Amir from the seven also read it in the narration of Ibn Dhakwan. The commentary is from "I'rab al-Qur'an" by al-Nahhas 3/397.

४५८ सूरा या-सीन: आयतें ४५ - ५० ...धनवान देने के साथ। उन्होंने कहा: "अल्लाह की कसम, ऐ अबू बक्र, तुम केवल भ्रम में हो! क्या तुम्हारा दावा है कि अल्लाह इन लोगों को खिलाने में सक्षम है जबकि वह उन्हें नहीं खिलाता, फिर तुम स्वयं उन्हें खिलाते हो?!" अतः यह आयत अवतरित हुई, और सर्वशक्तिमान का यह कथन: {तो जिसने (अल्लाह की राह में) दिया और (अल्लाह से) डरा और अच्छी बात को सच माना} आयतें [अल-ल़ैल: ५-६] (१) अवतरित हुईं। और कहा गया है: यह आयत विधर्मियों के एक समूह के बारे में अवतरित हुई थी, क्योंकि उनमें से कुछ लोग नास्तिकता की ओर मुड़ गए थे और सृष्टिकर्ता में विश्वास नहीं करते थे, और उन्होंने इस कथन के साथ मुसलमानों का मज़ाक उड़ाया था; अल-कुशैरी और अल-मावर्दी ने इसका उल्लेख किया है (२)। सर्वशक्तिमान का कथन: {और वे कहते हैं, "यह वादा कब (पूरा होगा)?"} जब उनसे कहा गया: {उससे डरो जो तुम्हारे सामने है और जो तुम्हारे पीछे है}। उन्होंने कहा: {यह वादा कब है?}, और यह भी उनकी ओर से एक मज़ाक था, जिसका अर्थ है: इस धमकी की कोई सच्चाई नहीं है। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {वे नहीं देखते} अर्थात: वे प्रतीक्षा नहीं करते {सिवाय एक चिंघाड़ (चीख) के} और वह इसराफ़ील की फूंक है {जो उन्हें पकड़ लेगी जबकि वे आपस में झगड़ रहे होंगे} अर्थात: अपने सांसारिक मामलों में झगड़ रहे होंगे, तो वे अपने स्थान पर ही मर जाएंगे; और यह मूर्च्छा की फूंक (अस-सा'क़) है। और "यख़िस्सिमून" में पाँच पाठ (क़िरात) हैं: अबू अम्र और इब्न कसीर ने पढ़ा: {व हुम यख़स्सिमून} या और ख़ा पर फ़तहा और स्वाद पर शद्दा के साथ। और वारश ने नाफ़े से ऐसा ही वर्णित किया है (३)। जहाँ तक पाठों के आचार्यों और वारश के अलावा नाफ़े के साथियों का प्रश्न है, उन्होंने उनसे वर्णित किया है: "यख़्सिमून" ख़ा पर सुकून और स्वाद पर शद्दा के साथ, दो शांत व्यंजनों को मिलाते हुए। और याह्या बिन वस्साब, अल-अमश और हमज़ा ने पढ़ा: {व हुम यख़्सिमून} ख़ा पर सुकून और स्वाद के कम दबाव (बिना शद्दा) के साथ; "ख़समहू" (उसने उससे बहस की) से। और असीम और अल-किसाई ने पढ़ा: {व हुम यख़िस्सिमून} ख़ा पर कसरा और स्वाद पर शद्दा के साथ (४),

---

(१) हमें यह नहीं मिला। (२) "अन-नुकात़ वल-उयून" ५/२१ में। (३) यह हिशाम का भी पाठ है। हालाँकि, अबू अम्र ख़ा के फ़तहा को छोटा (इख़्तिलास) करते थे। "अस-सबअह" पृष्ठ ५४१, और "अत-तयसीर" पृष्ठ १८४। टिप्पणी नह़्हास की "इराब अल-कुरआन" ३/३९७ से है। (४) सातों में से इब्न आमिर ने भी इब्न ज़कवान के वर्णन में इसे पढ़ा। टिप्पणी नह़्हास की "इराब अल-कुरआन" ३/३९७ से है।

۴۵۸ سورہ یٰس: آیات ۴۵ - ۵۰ ...دے کر مالدار بننا۔ تو اس نے کہا: اے ابوبکر، اللہ کی قسم! تم کھلی گمراہی میں ہو، تمہارا خیال ہے کہ اللہ ان کو کھلانے پر قادر ہے اور وہ انہیں کھلاتا نہیں تو تم انہیں کھلاتے ہو؟! پس یہ آیت نازل ہوئی، اور اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَأَمَّا مَنْ أَعْطَىٰ وَاتَّقَىٰ وَصَدَّقَ بِالْحُسْنَىٰ﴾ آیات [اللیل: ۵-۶] (۱) نازل ہوئیں۔ اور کہا گیا: یہ آیت زندیقوں کی ایک قوم کے بارے میں نازل ہوئی، ان میں کچھ لوگ دہریے تھے جو خالق پر ایمان نہیں رکھتے تھے، انہوں نے مسلمانوں کا اس بات سے مذاق اڑایا؛ اسے قشیری اور ماوردی نے ذکر کیا ہے (۲)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَيَقُولُونَ مَتَىٰ هَٰذَا الْوَعْدُ﴾ جب ان سے کہا گیا: ﴿اتَّقُوا مَا بَيْنَ أَيْدِيكُمْ وَمَا خَلْفَكُمْ﴾ تو انہوں نے کہا: ﴿مَتَىٰ هَٰذَا الْوَعْدُ﴾ اور یہ بھی ان کا مذاق تھا، یعنی اس وعید کی کوئی حقیقت نہیں۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿مَا يَنظُرُونَ﴾ یعنی وہ انتظار نہیں کر رہے ﴿إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً﴾ اور یہ اسرافیل کا صور ہے ﴿تَأْخُذُهُمْ وَهُمْ يَخِصِّمُونَ﴾ یعنی وہ اپنے دنیاوی امور میں جھگڑ رہے ہوں گے، تو وہ اپنی جگہوں پر ہی مر جائیں گے؛ اور یہ بے ہوشی (صعق) کا نفخہ ہے۔ اور "يَخِصِّمُونَ" میں پانچ قراتیں ہیں: ابو عمرو اور ابن کثیر نے پڑھا: ﴿وهم يَخَصِّمُونَ﴾ یا اور خا کے فتحہ اور صاد کی تشدید کے ساتھ۔ اور اسی طرح ورش نے نافع سے روایت کیا ہے (۳)۔ رہے قراء اور ورش کے علاوہ نافع کے اصحاب، تو انہوں نے ان سے روایت کیا: "يَخْصِمُونَ" خا کے سکون اور صاد کی تشدید کے ساتھ، دو ساکنوں کے اجتماع کی صورت میں۔ اور یحییٰ بن وثاب، اعمش اور حمزہ نے پڑھا: ﴿وهم يَخْصِمُونَ﴾ خا کے سکون اور صاد کی تخفیف کے ساتھ؛ "خَصَمَه" (اس نے اس سے جھگڑا کیا) سے۔ اور عاصم اور کسائی نے پڑھا: ﴿وَهُمْ يَخِصِّمُونَ﴾ خا کے کسرہ اور صاد کی تشدید کے ساتھ (۴)،

(۱) ہم اس پر واقف نہیں ہوئے۔ (۲) النکت والعیون ۲۱/۵ میں۔ (۳) یہ ہشام کی بھی قرات ہے۔ سوائے اس کے کہ ابو عمرو خا کے فتحہ میں اختلاس کرتے تھے۔ السبعۃ ص ۵۴۱، اور التیسیر ص ۱۸۴۔ اور یہ کلام نحاس کی اعراب القرآن ۳۹۷/۳ سے ہے۔ (۴) اور سات قراء میں سے ابن عامر نے بھی ابن ذکوان کی روایت میں اسے پڑھا۔ اور کلام نحاس کی اعراب القرآن ۳۹۷/۳ سے ہے۔

And its meaning is: they overcome one another. It was also said: it takes them while they consider themselves to be disputing the argument that they will not be resurrected. Ibn Jubayr narrated from Abu Bakr from Asim, and Hammad from Asim, the kasrah (i-vowel) on the 'Ya' and 'Kha' and the shaddah (doubling) [on the 'Saad'] (1). Al-Nahhas said: The first recitation is the clearest. Its origin is: 'yakhtasimun', so the 'Ta' was assimilated into the 'Saad', and its vowel was transferred to the 'Kha' (2). In the reading of Ubayy: "wa hum yakhtasimun". And the sukun (vowellessness) on the 'Kha' is not permissible; because it brings together two silent letters, and neither of them is a long vowel or a soft consonant (3). It was said: they gave the 'Kha' a sukun based on its original state. [As for whoever recited: "yakhsimun", the estimation is:] 'yakhsimu' (4) some of them against others, so the 'muḍāf' (possessum) was omitted (5). It is also permissible for the meaning to be: they overcome their opponent in argument in their own minds, so the 'maf'ul' (object) was omitted. Al-Tha'labi said: it is the recitation of Ubayy bin Ka'b. Al-Nahhas said (6): As for "yakhissimun", its origin is also: 'yakhtasimun', so the 'Ta' was assimilated into the 'Saad', then the 'Kha' was given a kasrah due to the meeting of two silent letters. Al-Farra' claimed (7) that this recitation is better and more frequent; so he abandoned what was more appropriate - transferring the vowel of the 'Ta' to the 'Kha' - and brought a new vowel for it.

(1) Jami' al-Bayan by al-Dani 2/366. The well-known reading from Asim is with a fatha (a-vowel) on the 'Ya' as mentioned before. Ibn Jubayr is Ahmad bin Jubayr bin Muhammad, Abu Ja'far al-Kufi al-Muqri'. (2) In (M): Its vowel was transferred to the 'Kha'. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/397. Ubayy's recitation (may Allah be pleased with him) was also mentioned by Al-Farra' in Ma'ani al-Qur'an 2/379. (4) Before it in the manuscripts: "The meaning is", and what is established is from Al-Hujjah for Al-Farisi 6/42. (5) Makki said in Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 2/217: The 'muḍāf' was omitted, which is the first "ba'ḍ" (some), and the genitive pronoun took the place of "ba'ḍ" in declension, so it became a nominative pronoun, concealed within the verb; because a nominative pronoun does not come separately after a verb, you do not say: 'ikhtasama hum'. (6) In I'rab al-Qur'an 3/398. (7) In Ma'ani al-Qur'an 2/379.

इसका अर्थ है: वे एक-दूसरे से झगड़ते हैं। यह भी कहा गया है: यह उन्हें उस समय पकड़ लेता है जब वे अपने मन में इस दलील पर बहस कर रहे होते हैं कि उन्हें फिर से जीवित नहीं किया जाएगा। इब्न जुबैर ने अबू बक्र के माध्यम से आसिम से, और हम्माद ने आसिम से 'या' और 'खा' पर कसरा (इ की मात्रा) और तशदीद (द्वित्व) के साथ रिवायत किया है (1)। अल-नह़्ह़ास ने कहा: पहली किरअत (पाठ) सबसे स्पष्ट है। इसका मूल रूप 'यख़्तसिमून' (yakhtasimun) है, जिसमें 'ता' को 'सा' में समाहित (idgham) कर दिया गया, और इसकी मात्रा 'खा' पर स्थानांतरित कर दी गई (2)। उबैय के पाठ में है: "व हुम यख़्तसिमून"। और 'खा' को साकिन (मौन) रखना जायज़ नहीं है; क्योंकि इससे दो साकिन अक्षरों का मिलन होता है और उनमें से कोई भी 'मद' (दीर्घ स्वर) या 'लीन' (कोमल व्यंजन) नहीं है (3)। यह भी कहा गया है: उन्होंने 'खा' को उसके मूल के आधार पर साकिन रखा। [रही बात उसकी जिसने "यख़्सिमून" पढ़ा, तो अनुमान यह है:] 'यख़्सिमु' (4) उनमें से कुछ दूसरों पर, तो 'मुज़ाफ़' (संबद्ध शब्द) को हटा दिया गया (5)। यह भी संभव है कि अर्थ हो: वे अपने मन में अपने प्रतिद्वंद्वी को तर्क में हरा देते हैं, इसलिए 'मफ़ऊल' (कर्म) को हटा दिया गया। अल-सालाबी ने कहा: यह उबैय बिन काब का पाठ है। अल-नह़्ह़ास ने कहा (6): जहाँ तक "यख़िस्सिमून" का प्रश्न है, इसका मूल भी 'यख़्तसिमून' है, फिर 'ता' को 'सा' में समाहित किया गया, फिर दो साकिनों के मिलन के कारण 'खा' को कसरा दिया गया। अल-फर्रा का दावा है (7) कि यह पाठ बेहतर और अधिक प्रचलित है; तो उन्होंने उसे छोड़ दिया जो अधिक उचित था - 'ता' की मात्रा को 'खा' पर डालना - और इसके लिए एक नई मात्रा ले आए।

(1) दानी द्वारा जामि अल-बयान 2/366। आसिम से प्रसिद्ध रिवायत 'या' पर फ़तहा (अ की मात्रा) के साथ है जैसा कि पहले बताया गया है। इब्न जुबैर, अहमद बिन जुबैर बिन मुहम्मद, अबू जाफ़र अल-कूफ़ी अल-मुकरी हैं। (2) (म) में: इसकी मात्रा 'खा' पर स्थानांतरित कर दी गई। (3) अल-नह़्ह़ास द्वारा इराब अल-कुरान 3/397। उबैय (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के पाठ का उल्लेख अल-फर्रा ने मानी अल-कुरान 2/379 में भी किया है। (4) पांडुलिपियों में इससे पहले: "अर्थ है", और जो स्थापित है वह अल-फारिसी के लिए अल-हुज्जाह 6/42 से है। (5) मक्की ने अल-कश्फ अन वुजूह अल-किरअत 2/217 में कहा: 'मुज़ाफ़' को हटा दिया गया, जो कि पहला "बाअज़" (कुछ) है, और मजरूर (संबद्ध) सर्वनाम ने व्याकरण में "बाअज़" का स्थान ले लिया, इसलिए यह एक मरफ़ू (कर्तावाचक) सर्वनाम बन गया, जो क्रिया में छिप गया; क्योंकि मरफ़ू सर्वनाम क्रिया के बाद अलग से नहीं आता,

आप 'इख़्तसमा हुम' नहीं कहते। (6) इराब अल-कुरान 3/398 में। (7) उनकी पुस्तक मानी अल-कुरान 2/379 में।

سورہ یٰس، آیات ۴۵ - ۵۰ ۴۵۹

اور اس کا معنی ہے: وہ ایک دوسرے سے جھگڑتے ہیں۔ اور کہا گیا ہے: یہ انہیں اس وقت پکڑے گی جب وہ اپنے نزدیک اس حجت پر جھگڑ رہے ہوں گے کہ وہ دوبارہ نہیں اٹھائے جائیں گے۔ ابن جبیر نے ابوبکر سے، انہوں نے عاصم سے، اور حماد نے عاصم سے 'یاء' اور 'خاء' کے کسرہ (زیر) اور تشدید کے ساتھ روایت کیا ہے(۱)۔ النحاس کہتے ہیں: پہلی قرأت سب سے زیادہ واضح ہے۔ اس کی اصل 'یختصمون' ہے، پس 'تاء' کو 'صاد' میں مدغم کر دیا گیا، اور اس کی حرکت 'خاء' کی طرف منتقل کر دی گئی(۲)، اور ابی بن کعب کے حرف (قرأت) میں ہے: "وہم یختصمون"۔ اور 'خاء' کو ساکن کرنا جائز نہیں؛ کیونکہ اس سے دو ساکنوں کا اجتماع ہوتا ہے جبکہ ان میں سے کوئی بھی حرفِ مد یا لین نہیں ہے(۳)۔ اور کہا گیا ہے: انہوں نے 'خاء' کو اس کی اصل کی بنا پر ساکن رکھا۔ [پس جس نے "یخصمون" پڑھا، تو اس کا تخمینہ ہے:] 'یخصمُ'(۴) بعضہم بعضاً (ان میں سے بعض بعض پر غالب آ جاتے ہیں)، تو مضاف کو حذف کر دیا گیا(۵)۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ معنی یہ ہو: وہ اپنے دل میں اپنے جھگڑنے والے پر غالب آ جاتے ہیں، پس مفعول کو حذف کر دیا گیا۔ ثعلبی کہتے ہیں: یہ ابی بن کعب کی قرأت ہے۔ النحاس کہتے ہیں(۶): رہا "یخصّمون" (خاء اور صاد کے زیر کے ساتھ)، تو اس کی اصل بھی 'یختصمون' ہے، پس 'تاء' کو 'صاد' میں مدغم کیا گیا، پھر التقائے ساکنین (دو ساکنوں کے ملنے) کی وجہ سے 'خاء' کو کسرہ دیا گیا۔ فراء کا دعویٰ ہے(۷) کہ یہ قرأت زیادہ عمدہ اور کثیر الاستعمال ہے؛ چنانچہ انہوں نے اولیٰ بات کو چھوڑ دیا - جو کہ تاء کی حرکت کو خاء پر منتقل کرنا تھا - اور اس کے لیے ایک نئی حرکت لائے۔

(۱) جامع البیان للدانی ۲/۳۶۶۔ اور عاصم سے مشہور روایت یاء کے فتحہ (زبر) کے ساتھ ہے جیسا کہ پہلے گزرا۔ اور ابن جبیر، احمد بن جبیر بن محمد، ابو جعفر الکوفی المقرئ ہیں۔ (۲) (م) میں ہے: پس اس کی حرکت کو خاء کی طرف منتقل کر دیا۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۳/۳۹۷۔ اور ابی رضی اللہ عنہ کی قرأت کا ذکر فراء نے معانی القرآن ۲/۳۷۹ میں بھی کیا ہے۔ (۴) نسخوں میں اس سے پہلے ہے: "اور معنی یہ ہے"، اور جو ثابت ہے وہ فارسی کی الحجہ ۶/۴۲ سے ہے۔ (۵) مکی نے الکشف عن وجوہ القراءات ۲/۲۱۷ میں کہا ہے: مضاف حذف ہے، جو کہ پہلا "بعض" ہے، اور ضمیرِ مضاف الیہ نے اعراب میں "بعض" کی جگہ لے لی، پس وہ ضمیرِ مرفوع بن گئی جو فعل میں مستتر (پوشیدہ) ہو گئی؛ کیونکہ ضمیرِ مرفوع فعل کے بعد الگ نہیں آتی، آپ 'اختصم ہم' نہیں کہتے۔ (۶) اعراب القرآن ۳/۳۹۸ میں۔ (۷) ان کی کتاب معانی القرآن ۲/۳۷۹ میں۔

another, and he combined between the 'ya' and 'kasra' (vowel marks), claiming that it is better and more frequent. But how can it be more frequent when the recitation with 'fatha' is the recitation of the masses from the people of Makkah, the people of Basra, and the people of Madinah!

What was narrated from 'Asim regarding the 'kasra' of the 'ya' and the 'kha' is for the sake of imitation (itba'). This has already been discussed in Surah Al-Baqarah in [the verse: 20] {seizes their sight} and in Surah Yunus in [the verse: 35] {guides}.

'Ikrimah said regarding the words of the Almighty: {except a single shout}, he said: It is the first blowing of the Trumpet. Abu Hurairah said: The Trumpet will be blown while people are in their markets; someone milking a she-camel, someone measuring cloth, and someone going about his business (1).

Nu'aym narrated from Abu Hurairah who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The Hour will be established while two men have spread out their garment between them trading it, but they will not be able to fold it back before the Hour is established. A man will be plastering his trough to water his livestock, but he will not be able to water them before the Hour is established. A man will lower his scale but will not be able to raise it before the Hour is established. And a man will raise a morsel of food to his mouth but will not be able to swallow it (2) before the Hour is established" (3).

In the Hadith of Abdullah bin 'Amr: "The first one to hear it will be a man plastering the trough for his camels - he said - so he will fall unconscious, and the people will fall unconscious" to the end of the Hadith (4).

{So they will not be able to make a bequest} meaning: none of them will be able to leave instructions to another regarding what is in his hand of rights (5). It was also said: they will not be able to enjoin one another toward repentance and desisting; rather, they will die in their markets and their places.

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/398. (2) In (Kh): "yal'uha", and in (M): "yatbal'uha". (3) Al-Nukat wal-'Uyun 15/22, and narrated similarly by Ahmad (8824), al-Bukhari (6506), and Muslim (2954) from the path of al-A'raj from Abu Hurairah from the Prophet (peace be upon him). It was also narrated similarly by al-Dani in al-Sunan al-Waridah fil-Fitan (383) from the path of Nu'aym bin Abdullah from Abu Hurairah from

the Prophet (peace be upon him). His saying: "yalit hawdhahu" - and in one narration: "yalut" - meaning: he plasters it with mud and repairs it. Al-Nihayah (L-W-T). (4) Narrated by Ahmad (6555), and Muslim (2940), and previously on 8/430. (5) Al-Nukat wal-'Uyun 5/22.

सूरह या-सीन: आयत 45 - 50 460

अन्य, और उन्होंने 'या' और 'कसरा' (स्वरों) के बीच संयोजन किया, यह दावा करते हुए कि यह बेहतर और अधिक प्रचलित है। लेकिन यह अधिक प्रचलित कैसे हो सकता है जब 'फ़तहा' के साथ पाठ मक्का, बसरा और मदीना के लोगों का सामान्य पाठ है!

और आसिम से जो 'या' और 'खा' के'कसरा' के बारे में रिवायत किया गया है, वह इत्तिबा (अनुकरण) के लिए है। इसका वर्णन सूरह अल-बक़रह में आयत [20]: {उनकी आँखों को उचक लेता है} और सूरह यूनुस में आयत [35]: {मार्गदर्शन करता है} में हो चुका है।

इकरिमा ने सर्वशक्तिमान के इस कथन के बारे में कहा: {बस एक ही चिंघाड़ होगी}, उन्होंने कहा: यह सूर (नरसिंघे) में फूँकी जाने वाली पहली फूँक है। अबू हुरैरा ने कहा: सूर तब फूँका जाएगा जब लोग अपने बाज़ारों में होंगे; कोई ऊँटनी दुह रहा होगा, कोई कपड़ा नाप रहा होगा, और कोई अपनी ज़रूरत के काम में लगा होगा (1)।

नुएम ने अबू हुरैरा से रिवायत की, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "क़यामत कायम हो जाएगी और दो आदमियों ने अपना कपड़ा आपस में व्यापार के लिए फैलाया होगा, वे उसे समेट भी नहीं पाएंगे कि क़यामत आ जाएगी। एक आदमी अपने हौज (पशुओं के पानी का कुण्ड) को लीप रहा होगा ताकि अपने मवेशियों को पानी पिला सके लेकिन वह उन्हें पानी नहीं पिला पाएगा कि क़यामत आ जाएगी। एक आदमी अपना तराजू झुकाएगा लेकिन उसे उठा नहीं पाएगा कि क़यामत आ जाएगी। और एक आदमी खाने का लुक़्मा अपने मुँह तक उठाएगा लेकिन उसे निगल नहीं पाएगा (2) कि क़यामत आ जाएगी" (3)।

अब्दुल्ला बिन अम्र की हदीस में है: "सबसे पहले जो इसे सुनेगा वह एक आदमी होगा जो अपने ऊँटों के हौज को लीप रहा होगा - उन्होंने कहा - तो वह बेहोश होकर गिर जाएगा और सब लोग बेहोश होकर गिर जाएंगे" हदीस के अंत तक (4)।

{तो वे कोई वसीयत नहीं कर सकेंगे} यानी: उनमें से कोई भी अपने अधिकार में मौजूद चीज़ के बारे में दूसरे को वसीयत नहीं कर पाएगा (5)। यह भी कहा गया है: वे एक-दूसरे को तौबा और बुराई छोड़ने की वसीयत नहीं कर पाएंगे, बल्कि वे अपने बाज़ारों और अपने स्थानों पर ही मर जाएंगे।

(1) इराब अल-कुरान, अन-नहहास 3/398। (2) (ख़) में: "यलउहा", और (म) में: "यत्बलउहा"। (3) अन-नुक़त वल-'उयून 15/22, और इसे अहमद (8824), अल-बुखारी (6506), और मुस्लिम (2954) ने अल-आरज के माध्यम से अबू हुरैरा से, नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत किया है। इसे अद-दानी ने 'अस-सुनन अल-वारिदह फ़िल-फ़ितन' (383) में नुएम बिन अब्दुल्ला के माध्यम से अबू हुरैरा से, नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से भी रिवायत किया है। उनका कथन: "यलीत हौज़हु" - और एक रिवायत में: "यलोत" - यानी: उसे मिट्टी से लीपना और ठीक करना। अन-निहाया (ल-व-त)। (4) अहमद (6555), और मुस्लिम (2940) ने रिवायत किया, और पहले 8/430 पर गुज़र चुका है। (5) अन-नुक़त वल-'उयून 5/22।

سورہ یٰسین: آیات 45 - 50 460

دوسری (قرأت)، اور یاء اور کسرہ کے درمیان جمع کیا، اور دعویٰ کیا کہ یہ زیادہ عمدہ اور کثیر ہے۔ اور یہ کثیر کیسے ہو سکتی ہے جبکہ فتحہ کے ساتھ اہل مکہ، اہل بصرہ اور اہل مدینہ کی عام قرأت ہے!

اور عاصم سے یاء اور خاء کے کسرہ کے بارے میں جو روایت ہے وہ اتباع کے لیے ہے۔ اور یہ بات سورہ البقرہ کی آیت [20]: {يَخْطَفُ أَبْصَرَهُمْ} اور سورہ یونس کی آیت [35]: {يَهْدِى} میں گزر چکی ہے۔

اور عکرمہ نے اللہ عزوجل کے قول: {إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً} کے بارے میں کہا: یہ صور میں پہلی پھونک ہے۔ اور ابو ہریرہ نے کہا: صور پھونکا جائے گا اور لوگ اپنے بازاروں میں ہوں گے؛ کوئی اونٹنی دوہ رہا ہوگا، کوئی کپڑا ناپ رہا ہوگا، اور کوئی اپنی ضرورت کے کام میں مصروف ہوگا (1)۔

اور نعیم نے ابو ہریرہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "قیامت قائم ہو جائے گی اور دو آدمیوں نے اپنا کپڑا خرید و فروخت کے لیے پھیلایا ہوگا، وہ اسے تہہ بھی نہیں کر پائیں گے کہ قیامت آ جائے گی۔ اور ایک آدمی اپنے حوض کو لیپ رہا ہوگا تاکہ اپنے مویشیوں کو پانی پلائے، پس وہ انہیں پانی نہیں پلا پائے گا کہ قیامت آ جائے گی۔ اور ایک آدمی اپنا ترازو جھکائے گا پس وہ اسے اٹھا نہیں پائے گا کہ قیامت آ جائے گی۔ اور ایک آدمی لقمہ اپنے منہ کی طرف اٹھائے گا پس وہ اسے نگل نہیں پائے گا (2) کہ قیامت آ جائے گی" (3)۔

اور عبداللہ بن عمرو کی حدیث میں ہے: "اور سب سے پہلے اسے وہ شخص سنے گا جو اپنے اونٹوں کا حوض لیپ رہا ہوگا - فرمایا - پس وہ بے ہوش ہو جائے گا اور لوگ بے ہوش ہو جائیں گے" مکمل حدیث (4)۔

{فَلَا يَسْتَطِيعُونَ تَوْصِيَةً} یعنی: ان میں سے کوئی ایک دوسرے کو اپنے ہاتھ میں موجود کسی حق کی وصیت نہیں کر سکے گا (5)۔ اور کہا گیا ہے: وہ ایک دوسرے کو توبہ اور گناہ چھوڑنے کی وصیت نہیں کر سکیں گے، بلکہ وہ اپنے بازاروں اور اپنی جگہوں پر ہی مر جائیں گے۔

---

(1) إعراب القرآن للنحاس 3/398۔ (2) (خ) میں: "يلعها"، اور (م) میں: "يتبلعها"۔ (3) النكت والعيون 15/22، اور اسے احمد (8824)، بخاری (6506)، اور مسلم (2954) نے الاعرج کے واسطے سے ابو ہریرہ سے، نبی ﷺ سے روایت کیا ہے۔ اور اسی طرح الدانی نے السنن الواردة في الفتن (383) میں نعیم بن عبداللہ کے واسطے سے ابو ہریرہ سے، نبی ﷺ سے روایت کیا ہے۔ ان کا قول: "يليط حوضه" - اور ایک روایت میں: "يلوط" - یعنی: اسے مٹی سے لیپنا اور اس کی اصلاح کرنا۔ النهاية (لوط)۔ (4) اسے احمد (6555)، اور مسلم (2940) نے روایت کیا، اور پیچھے 8/430 پر گزر چکا ہے۔ (5) النكت والعيون 5/22۔

{Nor will they return to their families} when they die. It is said that the meaning of "nor will they return to their families" is: they will not return a word to them. Qatadah said: "nor will they return to their families" means: to their homes; because they were hurried away from that (1).

The Almighty's saying: {And the trumpet is blown, and behold! from the graves they will hasten to their Lord. (51) They will say: "Woe to us! Who has raised us up from our place of sleep?" (It will be said to them): "This is what the Most Gracious (Allah) had promised, and the Messengers spoke the truth!" (52) It will be but a single Shout, and behold! they will all be brought up before Us! (53) This Day (the Day of Resurrection), none shall be wronged in anything, nor shall you be recompensed except for what you used to do. (54)}

The Almighty's saying: {And the trumpet is blown} this is the second blast for the new creation. We have clarified in Surah Al-Naml that they are two blasts, not three (2), and this verse is indicative of that. Al-Mubarak ibn Fadalah narrated from Al-Hasan who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Between the two blasts are forty years: the first one, Allah causes every living thing to die with it, and the other, Allah gives life to every dead person with it" (3).

Qatadah said: "As-Sur" (Trumpet) is the plural of "Surah" (form/image), meaning: spirits are blown into the forms (4). "Surah" (form) and its plural "Suwar" (forms) is like "Surat" (wall/layer of a building) and its plural "Suwar"; Al-'Ajjaj said: "And many a person in a guarded pavilion, I climbed to him on the top of the walls" (5)

It was narrated from Ibn Hurmuz that he read: "and it was blown into the forms (As-Suwar)"; Al-Nahhas (6) said: And the correct view is that...

---

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 5/22, and narrated by Al-Tabari 19/454 without his saying: i.e., to their homes. (2) In the commentary of verse (87) thereof. (3) Al-Nukat wal-'Uyun 5/23, and mentioned previously in the commentary of verse (87) of Surah Al-Naml. (4) In (M): and the spirits. (5) Diwan Al-'Ajjaj pp. 229-230, Al-Kitab 4/51, and I'rab Al-Qur'an by Al-Nahhas 3/399, and the speech is from him. His saying: "Surtu" means: I jumped/leapt. Sharh Al-Shawahid by Al-Shantamari p. 549. (6) In I'rab Al-Qur'an 3/399, and what precedes it is from him. In the copies it appeared as: Abu Hurayrah, instead of: Ibn Hurmuz, which is a clerical error. See Al-Muharrar Al-Wajiz 4/457, and Al-Bahr 7/341. The reading in Al-Muhtasib 2/212 is from Qatadah.

{और न ही वे अपने घर वालों के पास लौटेंगे} जब वे मर जाते हैं। कहा गया है कि "और न ही वे अपने घर वालों के पास लौटेंगे" का अर्थ है: वे उन्हें कोई जवाब नहीं लौटाएंगे। क़तादह ने कहा: "और न ही वे अपने घर वालों के पास लौटेंगे" यानी: अपने घरों की ओर; क्योंकि वे उससे जल्दबाज़ी में हटा दिए गए थे (1)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और सूर (नरसिंघा) फूँका जाएगा, तो अचानक वे अपनी कब्रों से अपने रब की ओर तेज़ी से चल पड़ेंगे। (51) वे कहेंगे: "हाय हमारी बर्बादी! हमें हमारी सोने की जगह से किसने उठाया?" (कहा जाएगा): "यह वही है जिसका रहमान (अल्लाह) ने वादा किया था, और रसूलों ने सच कहा था!" (52) वह बस एक भयानक आवाज़ होगी, तो अचानक वे सब हमारे सामने हाज़िर कर दिए जाएँगे। (53) आज के दिन किसी जान पर ज़रा भी ज़ुल्म नहीं किया जाएगा, और तुम्हें सिर्फ उसी का बदला दिया जाएगा जो तुम किया करते थे। (54)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और सूर फूँका जाएगा} यह नई सृष्टि के लिए दूसरी फूँक है। और हमने सूरह अल-नमल में स्पष्ट किया है कि वे दो फूँक हैं, तीन नहीं (2) और यह आयत इसका प्रमाण है। अल-मुबारक इब्न फ़दला ने हसन से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फ़रमाया: "दो फूँकों के बीच चालीस साल का अंतर है: पहली के ज़रिए अल्लाह हर ज़िंदा चीज़ को मौत दे देता है, और दूसरी के ज़रिए अल्लाह हर मुर्दा को ज़िंदा कर देता है" (3)।

क़तादह ने कहा: 'सूर' 'सूरत' (आकृति) का बहुवचन है, यानी: आकृतियों में रूहें फूँकी जाएँगी (4)। 'सूरत' और उसका बहुवचन 'सुवर' वैसा ही है जैसे इमारत की 'सूरत' (दीवार की परत) और 'सुवर'; अल-अज्जाज ने कहा: "और कई घेरे हुए शामियाने वाला, मैं उसकी ओर ऊँची दीवारों पर चढ़ा" (5)

इब्न हुरमुज़ से रिवायत है कि उन्होंने पढ़ा: "और आकृतियों (सुवर) में फूँका जाएगा"; अल-नहहास (6) ने कहा: और सही बात यह है कि...

---

(1) अल-नुकत वल-उयून 5/22, और इसे अल-तबरी 19/454 ने उद्धृत किया है, बिना उनके इस कथन के यानी अपने घरों की ओर। (2) उसकी आयत (87) की व्याख्या में। (3) अल-नुकत वल-उयून 5/23, और सूरह अल-नमल की आयत (87) की व्याख्या में पहले गुज़र चुका है। (4) (म) में: और रूहें। (5) दीवान अल-अज्जाज पृष्ठ 229-230, अल-किताब 4/51, और इ'राब अल-कुरान अल-

नहहास द्वारा 3/399, और यह कथन उन्हीं का है। उनका कहना: "सुरतु" यानी: मैं कूदा। शरह अल-शवाहिद अल-शंतमरी द्वारा पृष्ठ 549। (6) इ'राब अल-कुरान 3/399 में, और जो उससे पहले है वह उन्हीं से है। प्रतियों में यह 'अबू हुरैरा' के रूप में आया है, 'इब्न हुरमुज़' के बजाय, जो एक लेखन त्रुटि है। देखिए अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/457, और अल-बहर 7/341। अल-मुहतासिब 2/212 में यह क़िरअत क़तादह से है।

﴿اور نہ اپنے گھر والوں کی طرف لوٹیں گے﴾ جب وہ مر جائیں۔ اور کہا گیا: «اور نہ اپنے گھر والوں کی طرف لوٹیں گے» کا مطلب ہے: وہ ان کی طرف کوئی بات (جواب) نہیں لوٹائیں گے۔ اور قتادہ نے کہا: «اور نہ اپنے گھر والوں کی طرف لوٹیں گے» یعنی: اپنے گھروں کی طرف؛ کیونکہ وہ اس سے جلد بازی میں (موت کے ذریعے) ہٹا دیے گئے تھے(۱)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور صور پھونکا جائے گا، تو اچانک وہ اپنی قبروں سے اپنے رب کی طرف تیزی سے دوڑ رہے ہوں گے (۵۱) کہیں گے: "ہائے ہماری بربادی! ہمیں ہماری آرام گاہ سے کس نے اٹھایا؟" (کہا جائے گا): "یہ وہی ہے جس کا رحمٰن نے وعدہ کیا تھا، اور رسولوں نے سچ کہا تھا!" (۵۲) وہ بس ایک سخت آواز ہوگی، تو اچانک وہ سب ہمارے سامنے حاضر کر دیے جائیں گے (۵۳) پس آج کے دن کسی جان پر ذرا بھی ظلم نہیں کیا جائے گا، اور تمہیں وہی بدلہ دیا جائے گا جو تم عمل کیا کرتے تھے (۵۴)﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور صور پھونکا جائے گا﴾ یہ نئے جی اٹھنے کے لیے دوسری بار صور پھونکا جانا ہے۔ اور ہم سورہ النمل میں بیان کر چکے ہیں کہ وہ دو پھونکیں ہیں، تین نہیں(۲) اور یہ آیت اس پر دلالت کرتی ہے۔ اور مبارک بن فضالہ نے حسن سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «دونوں پھونکوں کے درمیان چالیس سال (کا وقفہ) ہے: پہلی پھونک سے اللہ ہر زندہ کو موت دے دے گا، اور دوسری سے اللہ ہر مردہ کو زندہ کر دے گا»(۳)۔

اور قتادہ نے کہا: الصُّورُ، صُورَة (شکل) کی جمع ہے، یعنی: صورتوں (جسموں) میں روحیں پھونکی جائیں گی(۴)۔ صُورَة اور صُوَر کی مثال ایسی ہی ہے جیسے عمارت کی سُورَة (دیوار کی تہہ) اور سُوَر؛ العَجَّاج نے کہا: وَرُبَّ ذِي سُرَادِقٍ مَحْجُورِ سُرْتُ إليه في أعالي السُّورِ(۵)

اور ابن ہرمز سے روایت ہے کہ انہوں نے پڑھا: «ونُفِخَ في الصُّوَرِ»؛ النحاس(۶) نے کہا: اور صحیح بات یہ ہے کہ...

---

(۱) النکت والعیون ۵/۲۲، اور اسے طبری نے ۱۹/۴۵۴ پر روایت کیا ہے سوائے ان کے قول کے: یعنی اپنے گھروں کی طرف۔ (۲) اس کی آیت (۸۷) کی تفسیر کے وقت۔ (۳) النکت والعیون ۵/۲۳، اور سورہ النمل کی آیت (۸۷) کی تفسیر میں پہلے گزر چکا ہے۔ (۴) (م) میں ہے: اور روحیں۔ (۵) دیوان العجاج ص۲۲۹ - ۲۳۰، الکتاب ۴/۵۱، اور اعراب القرآن از نحاس ۳/۳۹۹، اور یہ کلام اسی سے ہے۔ ان کا قول: سُرْت، یعنی: میں کودا۔ شرح الشواھد از شنتمری ص۵۴۹۔ (۶) اعراب القرآن ۳/۳۹۹ میں، اور جو اس سے پہلے ہے وہ اسی سے ہے، اور نسخوں میں یہ واقع ہوا ہے: ابو ہریرہ، بجائے: ابن ہرمز، اور یہ کتابت کی غلطی ہے، اور دیکھئے المحرر الوجیز ۴/۴۵۷، اور البحر ۷/۳۴۱۔ المحتسب ۲/۲۱۲ میں یہ قراءت قتادہ سے مروی ہے۔

"As-Sur" with the sukun (quiescence) on the 'waw' means: the Horn. This interpretation was established by the Prophet ﷺ, and it is well-known in the speech of the Arabs. Linguists recited: We struck them on the morning of the two valleys [Al-Ghawrayn] with the panting horses in the dust of the two battlefields. A severe striking, not like the striking of the two horns [As-Suwarayn]. This has already been discussed in detail in Surah "Al-An'am" (1). {Then behold, from the graves [Al-Ajdath]...} meaning: the tombs. It was also read with the letter 'fa': "min al-ajdaf," as mentioned by Al-Zamakhshari (2). It is said: 'jadath' and 'jadaf'. The eloquent form is 'jadath' with the letter 'tha', and the plural forms are 'ajduth' and 'ajdath'. Al-Mutanakhil al-Hudhali said: I recognized at Ajduth and the slopes of 'Irq, signs like the embroidery of patterned carpets (3). And 'ajtadatha' means: he took a grave for himself. {...to their Lord they will emerge [yansilun].} meaning: they come out; this was stated by Ibn Abbas and Qatada (4). From it is the saying of Imru' al-Qais: "Then pull my clothes away from yours, so they may come off [tansili]" (5). And from this, offspring are called "nasl" because it emerges from the mother's womb.

---

(1) 8/430 and onwards. The first and third verses were previously mentioned there, the first with the narration: "al-jam'ayn" (the two gatherings) instead of "al-ghawrayn". The three verses are in Amali al-Qali 1/36. His saying: "bi-al-dabihat" is from 'dabahat al-khayl' when horses gallop. Al-Lisan (Dbh). (2) In Al-Kashshaf 3/325. (3) Diwan al-Hudhaliyyin 2/18, and As-Sihah (Jadath), and the quote is from there. The commentator of the Diwan said: 'Ajduth' and 'Ni'af 'Irq' are place names. 'Katahbir': like engraving. 'Al-Nimat' is the plural of 'Namat'. End quote. In Al-Qamus (Nmt): a type of carpet. (4) Al-Tabari reported their statements in 19/455-456. (5) Diwan Imru' al-Qais p. 13, and previously 14/287. Its opening line is: "And if some trait of mine has displeased you...".

सूरा या-सीन: आयतें 51 - 54 462

«अस्-सूर» (वौ पर सुकूँ के साथ) का अर्थ है: सींग। यह अल्लाह के रसूल ﷺ से साबित है और अरबों की भाषा में जाना-पहचाना है। भाषाविदों ने ये शेर पढ़े हैं: हमने अल-ग़ौरैन की सुबह उन्हें अपनी हाँफती घोड़ियों के साथ धूल भरे मैदानों में मारा। एक भीषण प्रहार, दो सींगों के प्रहार की तरह नहीं। यह सूरह «अल-अनाम» की तफ़सीर में विस्तार से गुज़र चुका है (1)। {तो अचानक वे अपनी कब्रों (अल-अजदाथ) से...} अर्थात: कब्रें। इसे 'फ़' के साथ भी पढ़ा गया है: "अल-अजदाफ़", जैसा कि अज़-ज़मखशरी (2) ने उल्लेख किया है। कहा जाता है: 'जदथ' और 'जदफ़'। शुद्ध भाषा 'जदथ' (थ के साथ) है, और इसका बहुवचन 'अजदुथ' और 'अजदाथ' है। अल-मुतनखिल अल-हुदली ने कहा: मैंने अज़दथ और 'इर्क़ की ढलानों पर ऐसी निशानियाँ पहचानीं जैसे कशीदाकारी वाले कालीनों की नक्काशी हो (3)। और 'इज्तदथा' का अर्थ है: उसने एक कब्र बना ली। {...अपने रब की ओर वे तेज़ी से निकलेंगे (यन्सिलून)।} अर्थात: वे बाहर निकलेंगे; यह इब्न अब्बास और क़तादा (4) ने कहा है। इसी से इमरुल क़ैस का यह शेर है: "तो मेरे कपड़ों को अपने कपड़ों से अलग कर दो, ताकि वे उतर जाएँ (तन्सिलि)" (5)। इसी वजह से औलाद को "नस्ल" कहा जाता है, क्योंकि वह माँ के पेट से निकलती है।

---

(1) 8/430 और आगे, और वहां पहला और तीसरा शेर पहले आ चुका है, और पहला "अल-जम'ईन" के वर्णन के साथ "अल-ग़ौरैन" के बजाय। तीनों शेर अल-क़ाली की अमाली 1/36 में हैं। उनका कहना: 'बिज़-ज़ाबिहात' से, जब घोड़े सरपट दौड़ते समय हाँफते हैं। अल-लिसान (ज़ब्ह)। (2) अल-कश्शाफ़ 3/325 में। (3) दीवान अल-हुदलिय्यीन 2/18, और अस-सिहह (जदथ), और बात वहीं से है। दीवान के टीकाकार ने कहा: अज़दथ और निआफ 'इर्क़ स्थानों के नाम हैं। 'कतहबीर': नक्काशी की तरह। 'अन-नमत' 'नमत' का बहुवचन है। - समाप्त - और अल-क़ामूस (नमत) में: एक प्रकार का कालीन। (4) अत-तबरी ने उनके कथन 19/455 - 456 को उद्धृत किया है। (5) दीवान इमरुल क़ैस पृ. 13, और पहले 14/287। इसका शुरूआती हिस्सा है: "और अगर मेरे किसी स्वभाव ने तुम्हें दुखी किया है..."।

سورہ یٰسین: آیات 51 - 54 462

«الصُّورِ» (واؤ کے سکون کے ساتھ) کا مطلب ہے: قرن (سینگ)۔ یہ رسول اللہ ﷺ سے منقول ہے اور اہل عرب کے کلام میں معروف ہے، اہل لغت نے اشعار پڑھے ہیں: ہم نے الغورین کی صبح انہیں ہانپتے ہوئے گھوڑوں کے ساتھ دھول بھرے میدانوں میں مارا۔ ایک شدید ضرب، دو سینگوں کی ضرب کی طرح نہیں۔ اور یہ (سورہ) «الانعام» کی تفسیر میں مفصل گزر چکا ہے (1)۔ ﴿فَإِذَا هُم مِّنَ الْأَجْدَاثِ﴾ یعنی: قبریں۔ اور اسے 'ف' کے ساتھ «من الأجداف» بھی پڑھا گیا ہے، جس کا ذکر الزمخشری (2) نے کیا ہے۔ کہا جاتا ہے: 'جدث' اور 'جدف'۔ فصیح زبان 'جدث' (ث کے ساتھ) ہے، اور اس کی جمع 'أجدث' اور 'أجداث' ہے۔ متنخل ہذلی نے کہا: میں نے 'اَجْدُث' اور 'عِرق' کی ڈھلوانوں پر ایسے نشانات پہچانے جیسے کڑھائی والے قالینوں کے نقش و نگار ہوں (3)۔ اور 'اجتدث' کا مطلب ہے: اس نے قبر بنا لی۔ ﴿إِلَىٰ رَبِّهِمْ يَنسِلُونَ﴾ یعنی: وہ نکلیں گے؛ یہ ابن عباس اور قتادہ (4) نے کہا ہے۔ اسی سے امراؤ القیس کا یہ قول ہے: "پس میرے کپڑوں کو اپنے کپڑوں سے الگ کر دو، تاکہ وہ اتر جائیں (تنسل)" (5)۔ اسی وجہ سے اولاد کو "نسل" کہا جاتا ہے، کیونکہ وہ ماں کے پیٹ سے نکلتی ہے۔

---

(1) 8/430 اور اس کے بعد، اور وہاں پہلا اور تیسرا شعر گزر چکا ہے، اور پہلا "الجمعین" کی روایت کے ساتھ "الغورین" کی جگہ۔ اور یہ تینوں اشعار امالی القالی 1/36 میں ہیں۔ ان کا قول: 'بالضابحات'، گھوڑوں کے دوڑتے ہوئے ہانپنے سے ہے۔ اللسان (ضبح)۔ (2) الکشاف 3/325 میں۔ (3) دیوان الہذلیین 2/18، اور الصحاح (جدث)، اور کلام وہیں سے ہے۔ دیوان کے شارح نے کہا: 'أجدث' اور 'نعاف عرق' مقامات کے نام ہیں۔ 'کتحبیر': نقش و نگار کی طرح۔ 'النمط' کی جمع 'النماط' ہے۔ انتہٰی۔ اور القاموس (نمط) میں: ایک قسم کا قالین۔ (4) طبری نے ان دونوں کا قول

19/455 - 456 میں نقل کیا ہے۔ (5) دیوان امراؤ القیس ص 13، اور پہلے 14/287 میں۔ اس کا مصرع اول ہے: "اور اگر میری کسی عادت نے تمہیں دکھ پہنچایا ہے..."۔

It is said: they hasten. 'Al-Nasalan' and 'Al-Asalan' mean speeding in walking, and from it is the gait of the wolf; It was said: The wolf's trotting as evening falls, seeking water, the night turned cold for him, so he hurried. (1) It is said: 'Asala' the wolf and 'Nasala', 'Ya'silu' and 'Yansilu', from the pattern of 'Daraba Yadribu'. It is also said 'Yansulu' with a damma. It means speed in walking, so the meaning is: they come out hurrying. And in the revelation: {Your creation and your resurrection are only as [the creation and resurrection of] a single soul} [Luqman: 28], and He said: {They will emerge from the graves as if they were spreading locusts} [Al-Qamar: 7], and in [Surah] 'Sa'ala Sa'il': {The Day they will emerge from the graves rapidly as if they were racing to an idol} [Verse: 43], meaning: they hasten. And in the report: We complained to the Prophet ﷺ about weakness, so he said: "Stick to 'Al-Nasal'" (2) meaning: to speeding in walking, for it energizes. His statement, the Almighty: {They said, "O woe to us!"} Ibn al-Anbari said (3): "{O woe to us}" is a good stop, then you start: {who has raised us}. It was narrated from some reciters: "Ya waylana min ba'thina" with kasra on 'min' and the 'tha' of 'ba'th', narrated from Ali ﷺ. According to this view, it is not good to stop at "{O woe to us}" until one says: {from our sleeping place}. In the recitation of Ubayy ibn Ka'b: "man ahabbana" (4) connecting it (5) to "min marqadina". This is evidence for the correctness of the common [majority] view.

(1) The verse is attributed to Labid or Al-Nabigha Al-Ja'di, and has preceded in 14 / 287. His saying: 'qariban'; the 'qarib' is the seeker of water at night. Al-Lisan (q-r-b). (2) Gharib al-Hadith by Ibn al-Jawzi 2 / 405, and al-Nihaya 5 / 50, and similarly recorded by Ibn Qutayba in Gharib al-Hadith 1 / 221 through Ibn 'Uyaynah from a man: that the Prophet ﷺ passed by his companions while they were walking, so they complained to him of fatigue, and he ordered them to 'yansilu' [hurry], and its chain is weak. (3) In 'Idah al-Waqf wa al-Ibtida' 2 / 854. (4) In (Zha'): 'aba'thana', and in (Meem): 'habna', and what is fixed is from the rest of the copies, which is consistent with what is in 'Idah al-Waqf wa al-Ibtida', except that Ibn al-Anbari attributed it to Ibn Mas'ud رضي الله عنه. Ibn Jinni mentioned in al-Muhtasib 2 / 214 that Ubayy recited: "habna", and from Ibn Mas'ud that he recited: "ahabbana". (5) His saying: by connecting, is not in (Kha) and (Zay) nor in 'Idah al-Waqf wa al-Ibtida' (and the speech is from it). The author will mention from Ibn al-Anbari later that it is by connection.

सूरा या-सीन: आयत 51 - 54 463

कहा गया है: वे तेज़ी से चलते हैं। 'अल-नस़लान' और 'अल-अस़लान' का अर्थ चलने में तेज़ी है, और इसी से भेड़िए की चाल है; कहा गया है: भेड़िए की दौड़ जब शाम ढली, वह पानी की तलाश में था, उस पर रात की ठंडक छा गई तो वह तेज़ी से चल पड़ा। (1) कहा जाता है: 'अस़ला' भेड़िया और 'नस़ला', 'यअ्सि़लु' और 'यंसि़लु', 'दऱबा यद़रिबु' के बाब से। 'यंस़ुलु' (द़म्मा के साथ) भी कहा जाता है। इसका अर्थ चलने में तेज़ी है, तो मतलब है: वे तेज़ी से निकलते हैं। और अवतरण (कुरान) में है: {तुम्हारा पैदा करना और तुम्हारा दोबारा ज़िंदा किया जाना बस ऐसा ही है जैसे एक जान का} [लुक़मान: 28], और उसने कहा: {वे कब्रों से इस तरह निकलेंगे जैसे वे बिखरी हुई टिड्डियाँ हों} [अल-कमर: 7], और 'सअ़ला साइल' (सूरा अल-मआरिज) में है: {जिस दिन वे कब्रों से तेज़ी से निकलेंगे जैसे कि वे किसी निशान (बुत्त) की तरफ दौड़ रहे हों} [आयत: 43] यानी: वे तेज़ी करते हैं। और हदीस में है: हमने नबी ﷺ से कमज़ोरी की शिकायत की तो आपने फ़रमाया: "तुम 'अल-नस़ल' अपनाओ" (2) यानी: चलने में तेज़ी, क्योंकि यह चुस्ती पैदा करता है। अल्लाह तआ़ला का फरमान: {वे कहेंगे, "हाय हमारी तबाही!"} इब्न अल-अनबारी ने कहा (3): "{हाय हमारी तबाही}" पर रुकना अच्छा है, फिर शुरू करें: {किसने हमें उठाया}। कुछ क़ारियों (पाठकों) से रिवायत है: "या वै़लना मिन बअ्थिना" (मिन और बअ्थ के'था' के नीचे ज़ेर के साथ), यह अली ﷺ से रिवायत है। इस मत के अनुसार, "{हाय हमारी तबाही}" पर रुकना तब तक सही नहीं है जब तक कि {हमारी सोने की जगह से} न कह दिया जाए। उबय बिन कब की किराअत (पाठ) में है: "मन अह़ब़्बना" (4) वस्ल (जोड़कर) (5) के साथ "मिन म़रकदिना" तक। यह आम (बहुमत) मत की सत्यता का प्रमाण है।

(1) यह शेर लबीद या अल-नाबिगा अल-जअ़दी का है, और यह पहले 14 / 287 में आ चुका है। उनका कहना: 'कारिबन'; 'कारिब' वह है जो रात में पानी की तलाश करता है। अल-लिसान (क़-र-ब)। (2) गरीब अल-हदीस इब्न अल-जौज़ी द्वारा 2 / 405, और अल-निहाया 5 / 50, और इसी तरह इब्न कुतैबा ने गरीब अल-हदीस 1 / 221 में इब्न उययना के माध्यम से एक व्यक्ति से इसे निकाला है: कि नबी ﷺ अपने साथियों के पास से गुज़रे जब वे चल रहे थे, तो उन्होंने आपसे थकान की शिकायत की, तो आपने उन्हें तेज़ी से चलने (यंसि़लू) का हुक्म दिया, और इसकी सनद कमज़ोर है। (3) ईदाह़ अल-वक़्फ़ व अल-इब्तिदा 2 / 854 में। (4) (ज़ा) में: 'अबअ्थना', और (मीम) में: 'हबना', और जो साबित है वह बाकी प्रतियों से है, जो ईदाह़ अल-वक़्फ़ व अल-इब्तिदा में मौजूद के अनुकूल है, सिवाय इसके कि इब्न अल-अनबारी ने इसे इब्न मसऊ़द ؓ से जोड़ा है। इब्न जिन्नी ने अल-मुह़तसिब 2 /

214 में उबय के बारे में ज़िक्र किया कि उन्होंने पढ़ा: "हबना", और इब्न मसऊ़द से कि उन्होंने पढ़ा: "अह़ब्बना"। (5) उनका कहना: वस्ल (जोड़कर) के साथ, (खा) और (ज़ा) में नहीं है और न ही ईदाह़ अल-वक़्फ़ व अल-इब्तिदा में (और यह बात उसी से है)। लेखक बाद में इब्न अल-अनबारी से ज़िक्र करेंगे कि यह वस्ल के साथ है।

سورہ یس: آیات 51 - 54 463

اور کہا گیا: وہ جلدی کرتے ہیں۔ 'النسلان' اور 'العسلان' کا مطلب چلنے میں تیزی ہے، اور اسی سے بھیڑیے کی چال ہے؛ کہا گیا: بھیڑیے کی دوڑ جب شام ہوئی وہ پانی کا طالب تھا، اس پر رات کی ٹھنڈک چھا گئی تو وہ تیزی سے چل پڑا۔ (1) کہا جاتا ہے: 'عسل' بھیڑیا اور 'نسل'، 'یعسل' اور 'ینسل'، 'ضرب یضرب' کے باب سے۔ 'ینسل' (ضمہ کے ساتھ) بھی کہا جاتا ہے۔ اس کا مطلب چلنے میں تیزی ہے، تو مطلب ہے: وہ تیزی سے نکلتے ہیں۔ اور قرآن میں ہے: {تمہارا پیدا کرنا اور تمہارا دوبارہ اٹھایا جانا بس ایسا ہی ہے جیسے ایک جان کا} [لقمان: 28]، اور فرمایا: {وہ قبروں سے اس طرح نکلیں گے گویا وہ بکھری ہوئی ٹڈیاں ہوں} [القمر: 7]، اور 'سأل سائل' (سورہ معارج) میں ہے: {جس دن وہ قبروں سے تیزی سے نکلیں گے گویا وہ کسی نشان (بتوں) کی طرف دوڑ رہے ہوں} [آیت: 43] یعنی: وہ جلدی کرتے ہیں۔ اور حدیث میں ہے: ہم نے نبی ﷺ سے کمزوری کی شکایت کی تو آپ نے فرمایا: "تم 'النسل' کو لازم پکڑو" (2) یعنی: چلنے میں تیزی، کیونکہ یہ چستی پیدا کرتا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وہ کہیں گے، "ہائے ہماری بربادی!"} ابن الانباری نے کہا (3): "{ہائے ہماری بربادی}" پر وقف حسن (اچھا وقف) ہے، پھر شروع کریں: {کس نے ہمیں اٹھایا}۔ بعض قراء سے مروی ہے: "یا ویلنا من بعثنا" (من اور بعث کے 'ثا' کے نیچے زیر کے ساتھ)، یہ علی ﷺ سے مروی ہے۔ اس مسلک کے مطابق، "{یا ویلنا}" پر وقف کرنا تب تک درست نہیں جب تک کہ {ہماری آرام گاہ سے} نہ کہہ لیا جائے۔ ابی بن کعب کی قرأت میں ہے: "من أهبنا" (4) وصل (ملا کر پڑھنے) (5) کے ساتھ "من مرقدنا" تک۔ یہ عام (جمہور) کے مسلک کی صحت کی دلیل ہے۔

(1) یہ شعر لبید یا النابغہ الجعدی کا ہے، اور یہ پہلے 14 / 287 میں گزر چکا ہے۔ ان کا قول: 'قارباً'؛ 'قارب' وہ ہے جو رات میں پانی کا طالب ہو۔ اللسان (قرب)۔ (2) غریب الحدیث لابن الجوزی 2 / 405، اور النہایۃ 5 / 50، اور اسی طرح اسے ابن قتیبہ نے غریب الحدیث 1 / 221 میں ابن عیینہ کے واسطے سے ایک شخص سے نکالا ہے: کہ نبی ﷺ اپنے صحابہ کے پاس سے گزرے جب وہ چل رہے تھے، تو انہوں نے آپ سے تھکن کی شکایت کی، تو آپ نے انہیں تیزی سے چلنے (ینسلوا) کا حکم دیا، اور اس کی سند ضعیف ہے۔ (3) ایضاح الوقف والابتداء 2 / 854 میں۔ (4) (ظ) میں: 'أبعثنا'، اور (م) میں: 'هبنا'، اور جو ثابت ہے وہ باقی نسخوں سے ہے، جو ایضاح الوقف والابتداء میں موجود کے موافق ہے، سوائے اس کے کہ ابن الانباری نے اسے ابن مسعودؓ کی طرف منسوب کیا ہے۔ ابن جنی نے المحتسب 2 / 214 میں ابی کے بارے میں ذکر کیا کہ انہوں نے پڑھا: "هبنا"، اور ابن مسعود سے کہ انہوں نے پڑھا: "أهبنا"۔ (5) ان کا قول: وصل کے ساتھ، (خ) اور (ز) میں نہیں ہے اور نہ ہی ایضاح الوقف والابتداء میں (اور یہ کلام اسی سے ہے)۔ مصنف بعد میں ابن الانباری سے ذکر کریں گے کہ یہ وصل کے ساتھ ہے۔

464 Surah Yasin: Verses 51 - 54

Al-Mahdawi said: Ibn Abi Layla read: "They said, O our woe (waylatana)" with an added 'ta' (1), and it is the feminization of 'wayl' (woe), similar to: {Oh, woe to me! Shall I give birth while I am an old woman?} [Hud: 72].

Ali (may Allah be pleased with him) read: "O our woe from who raised us", so "min" (from) is related to "al-wayl" (the woe), or it is a circumstantial phrase (hal) for "waylana", thus related to an omitted part, as if he said: O our woe arising from who raised us. Just as it can be a predicate (khabar) for it, it can also be a circumstantial phrase from it. And "min" in his saying: "man ba'athana" (who raised us) is related to the act of raising itself (2).

Then it was asked: How did they say this when they were among those punished in their graves? The answer is: Ubayy bin Ka'b said: They sleep a certain sleep (3). In another narration, they say: O our woe from what woke us (habana) from our resting place.

Abu Bakr Al-Anbari said: This hadith is not to be understood as "habana" being from the wording of the Quran as stated by those who criticized the Quran, but it is an interpretation of "ba'athana" or expressing some of its meanings.

Abu Bakr said: And thus I memorized it: "man habana" without an 'alif' in "habana" with the sukun of the 'nun' in "man". The linguistically correct way is: "mani-habbana" with a fatha on the nun, on the basis that the fatha of the hamza of 'ahabba' was transferred to the nun of 'man' and the hamza was dropped, as the Arabs said: 'man-akhbaraka' (who informed you), 'man-a'lamaka' (who told you)? While they mean: 'man akhbaraka'. It is said: 'ahbabtu al-na'im' (I woke the sleeper) and so 'habba al-na'im' (the sleeper woke up). Ahmed bin Yahya al-Nahwi recited to us:

And a female censurer woke up at night blaming me, and no censurer had gripped me before that (5).

---

(1) Al-Qira'at al-Shadhdha, p. 125. Ibn Jinni mentioned from Ibn Abi Layla: "Ya waylata" with a 'ta' followed by an 'alif'. Abu Hayyan mentioned in Al-Bahr 7/341 the two readings from Ibn Abi Layla, and said regarding the second: The meaning of this reading is that each one of them says: "Ya waylata". (2) Al-Muhtasab 2/213. Ali's reading was also mentioned by Ibn Khalawayh in Al-Qira'at al-Shadhdha, p. 125, and it was mentioned recently. (3) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/400. Tabari (19/456)

related Ubayy's saying. Ibn Atiyyah said in Al-Muharrar al-Wajiz 4/458: This has an unsound chain of narration. (4) In (d) and (m): ahabana. (5) Al-Amali by al-Qali 1/38, and Zahr al-Adab by al-Husri al-Qayrawani 1/356. Ahmed bin Yahya is Tha'lab. He said...

४६४ सूरह यासीन: आयतें ५१ - ५४

अल-महदवी ने कहा: इब्न अबी लैला ने पढ़ा: "उन्होंने कहा, हे हमारी बर्बादी (वैलतना)" एक अतिरिक्त 'ता' (१) के साथ, और यह 'वैल' (बर्बादी) का स्त्रीलिंग रूप है, जैसे: {हाय, मेरी बर्बादी! क्या मैं जन्म दूँगी जबकि मैं एक बूढ़ी औरत हूँ?} [हूद: ७२]।

और अली (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने पढ़ा: "हे हमारी बर्बादी, किसने हमें उठाया", तो "मिन" (से) "वैल" (बर्बादी) से संबंधित है, या "वैलना" के लिए एक स्थिति (हाल) है, इस प्रकार एक लुप्त भाग से संबंधित है, जैसे कि उन्होंने कहा हो: हे हमारी बर्बादी जो हमें उठाने वाले से उत्पन्न हुई है। जैसे यह इसके लिए एक विधेय (खबर) हो सकता है, वैसे ही यह इससे एक स्थिति (हाल) भी हो सकता है। और उनके कथन में "मिन": "मन बअसना" (किसने हमें उठाया) स्वयं उठाने के कार्य से संबंधित है (२)।

फिर पूछा गया: उन्होंने यह कैसे कहा जबकि वे अपनी कब्रों में दंडित होने वालों में से थे? उत्तर यह है: उबै बिन काब ने कहा: वे एक प्रकार की नींद सोते हैं (३)। एक अन्य वर्णन में, वे कहते हैं: हे हमारी बर्बादी, किसने हमें हमारे विश्राम स्थल से जगा दिया (हबना) (४)।

अबू बक्र अल-अंसारी ने कहा: इस हदीस को इस रूप में नहीं लिया जाना चाहिए कि "हबना" कुरान के शब्दों में से है जैसा कि कुरान की आलोचना करने वालों ने कहा है, बल्कि यह "बअसना" की व्याख्या है या इसके कुछ अर्थों को व्यक्त करता है।

अबू बक्र ने कहा: और इसी तरह मैंने इसे याद किया: "मन हबना" बिना 'अलिफ' के"हबना" में, 'मन' के'नुन' के सुकून के साथ। भाषाई रूप से सही तरीका है: "मनि-हब्बना" नुन पर फथा के साथ, इस आधार पर कि 'अहब्बा' के हमजा का फथा 'मन' के नुन पर स्थानांतरित कर दिया गया और हमजा को हटा दिया गया, जैसा कि अरबों ने कहा: 'मन-अखबरका' (तुम्हें किसने बताया), 'मन-आ'लमका' (तुम्हें किसने जानकारी दी)? जबकि उनका मतलब है: 'मन अखबरका'। कहा जाता है: 'अहबब्तु अल-नाइम' (मैंने सोने वाले को जगाया) और इसलिए 'हब्बा अल-नाइम' (सोने वाला जाग गया)। अहमद बिन यह्या अल-नहवी ने हमें सुनाया:

और एक निंदा करने वाली रात को मुझे दोष देते हुए जाग गई, और इससे पहले किसी निंदा करने वाले ने मुझे नहीं पकड़ा था (५)।

(१) अल-किरात अल-शाज़्ज़ा, पृष्ठ १२५। इब्न जिन्नी ने इब्न अबी लैला से उल्लेख किया है: "या वैलता" एक 'ता' के बाद एक 'अलिफ' के साथ। अबू हयान ने अल-बहर ७/३४१ में इब्न अबी लैला से दो पाठों का उल्लेख किया है, और दूसरे के बारे में कहा: इस पाठ का अर्थ यह है कि उनमें से प्रत्येक कहता है: "या वैलता"। (२) अल-मुहतासब २/२१३। अली (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के पाठ का उल्लेख इब्न खलवैह ने अल-किरात अल-शाज़्ज़ा, पृष्ठ १२५ में भी किया था, और इसका हाल ही में उल्लेख किया गया था। (३) इराब अल-कुरान अन-नहहास ३/४००। तबरी (१९/४५६) ने उबै (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के कथन को उद्धृत किया। इब्न अतिय्याह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/४५८ में कहा: इसकी वर्णन शृंखला (इसनाद) सही नहीं है। (४) (द) और (म) में: अहबना। (५) अल-अमाली अल-काली १/३८ द्वारा, और ज़हर अल-अदाब अल-हुसरी अल-क़ैरवानी १/३५६ द्वारा। अहमद बिन यह्या 'सलाब' हैं। उन्होंने कहा...

٤٦٤ سورہ یٰسین: آیات ٥١ - ٥٤

المهدوی نے کہا: ابن ابی لیلیٰ نے پڑھا: «قالوا یا ویلتنا» زائد 'تا' (١) کے ساتھ، اور یہ 'ویل' (تباہی) کی تانیث ہے، اور اس کی مثال: {يَاوَيْلَتَىٰ ءَأَلِدُ وَأَنَا عَجُوزٌ} [ہود: ٧٢] ہے۔

اور حضرت علی (رضی اللہ عنہ) نے پڑھا: «یا ویلنا من بعثنا» تو «من» کا تعلق 'ویل' سے ہے، یا «ویلنا» سے 'حال' ہے، تو وہ ایک محذوف (پوشیدہ) سے متعلق ہوگا، گویا انہوں نے کہا: اے ہماری تباہی جو ہمیں اٹھانے والے کی وجہ سے ہے۔ اور جس طرح یہ اس کی 'خبر' ہو سکتا ہے، اسی طرح اس سے 'حال' بھی ہو سکتا ہے۔ اور ان کے قول «مَنْ بَعَثَنَا» میں «من» خود بعث (اٹھانے) کے فعل سے متعلق ہے (٢)۔

پھر سوال کیا گیا: انہوں نے یہ کیسے کہا حالانکہ وہ اپنی قبروں میں عذاب پانے والوں میں سے تھے؟ تو جواب یہ ہے: ابی بن کعب نے فرمایا: وہ ایک نیند سوتے ہیں (٣)۔ ایک روایت میں ہے کہ وہ کہتے ہیں: ہائے ہماری بربادی، ہمیں ہماری آرام گاہ سے کس نے بیدار کیا (ہَبَّنا) (٤)۔

ابو بکر الانباری نے کہا: اس حدیث کو اس بات پر محمول نہیں کیا جائے گا کہ «ہبنا» قرآن کے الفاظ میں سے ہے جیسا کہ قرآن پر طعن کرنے والوں نے کہا ہے، بلکہ یہ «بعثنا» کی تفسیر ہے یا اس کے بعض معانی کا اظہار ہے۔

ابو بکر نے کہا: اور اسی طرح میں نے اسے یاد کیا ہے: «من هَبَّنا» میں «ہبنا» میں الف کے بغیر، «من» کے نون کے سکون کے ساتھ اور لغت کے لحاظ سے اس میں درست طریقہ یہ ہے: «مَنِ اہبَّنا» نون کے فتحہ کے ساتھ، اس بنیاد پر کہ 'أهبَّ' کے ہمزہ کا فتحہ «من» کے نون پر ڈال دیا گیا اور ہمزہ ساقط ہو گیا، جیسا کہ عرب کہتے تھے: 'مَنَ اخبرك' (تجھے کس نے بتایا)، 'مَنَ اعلمك'

(تجھے کس نے علم دیا)؟ جبکہ ان کی مراد 'مَنْ أخبرك' ہوتی ہے۔ اور کہا جاتا ہے: 'أهببتُ النائم' (میں نے سونے والے کو جگایا) تو 'فَهَبَّ النائم' (پھر سونے والا جاگ گیا)۔ ہمیں احمد بن یحییٰ النحوی نے شعر سنایا:

اور ایک ملامت کرنے والی رات کو مجھے ملامت کرتے ہوئے بیدار ہوئی، اور اس سے پہلے کسی ملامت کرنے والے نے مجھ پر گرفت نہیں کی تھی (۵)۔

---

(۱) القراءات الشاذہ ص ۱۲۵۔ اور ابن جنی نے ابن ابی لیلیٰ سے نقل کیا ہے: «یا ویلتا» تا کے بعد الف کے ساتھ۔ اور ابو حیان نے البحر ۳۴۱/۷ میں ابن ابی لیلیٰ سے دونوں قرأتیں ذکر کی ہیں، اور دوسری کے بارے میں کہا: اس قرأت کا معنی یہ ہے کہ ان میں سے ہر ایک کہتا ہے: یا ویلتا۔ (۲) المحتسب ۲۱۳/۲۔ اور حضرت علی (رضی اللہ عنہ) کی قرأت ابن خالویہ نے القراءات الشاذہ ص ۱۲۵ میں بھی ذکر کی ہے اور یہ حال ہی میں گزری ہے۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۴۰۰۔ اور ابی (رضی اللہ عنہ) کا قول طبری ۴۵۶/۱۹ نے نقل کیا ہے۔ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۴ / ۴۵۸ میں کہا: اور اس کی اسناد درست نہیں ہے۔ (۴) (د) اور (م) میں: اہبنا۔ (۵) الامالی للقالی ۳۸/۱، اور زہر الآداب للحصری القیروانی ۳۵۶/۱۔ اور احمد بن یحییٰ 'ثعلب' ہیں۔ انہوں نے کہا =

Abu Salih said: When the first trumpet is blown, the punishment is lifted from the people of the graves and they sleep a nap until the second blow, and between them are forty years; that is their saying: {Who has raised us up from our place of sleep?} (1). And this was said by Ibn Abbas and Qatadah(2).

The scholars of meanings said: When the disbelievers behold Hell and the types of punishment in it, what they were punished with in their graves compared to its punishment becomes like sleep(3).

Mujahid said: The believers said to them: {This is what the Most Merciful promised}. Qatadah said: Those whom Allah guided said to them: {This is what the Most Merciful promised}. Al-Farra said: The angels said to them: {This is what the Most Merciful promised}. Al-Nahhas(4) said: These sayings are in agreement; because the angels are among the believers and among those whom Allah, the Mighty and Majestic, has guided. Based on this, the saying of Allah, the Mighty and Majestic, is interpreted: {Indeed, those who have believed and done righteous deeds - those are the best of creatures} [Al-Bayyinah: 7]. Likewise the Hadith: “The believer is better in the sight of Allah than everything He created”(5). It is possible that the angels, may Allah bless them, and others from among the believers said to them: {This is what the Most Merciful promised}.

It was said: When the disbelievers said to each other: “Who has raised us up from our place of sleep,” they believed the messengers when they beheld what they had told them, then they said: “This is what the Most Merciful promised and the messengers spoke the truth,” but we denied it. They admitted at a time when admission did not benefit them.

= Al-Bakri in Simt al-La’ali Sharh Amali al-Qali: This poetry is for some of the Bani Fazara, and al-ightimaz means: weakness. (1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/400. (2) Tafsir al-Baghawi 4/15, and Al-Tabari transmitted it from Qatadah 19/456. (3) Tafsir al-Baghawi 4/15. (4) In I'rab al-Qur'an 3/400, and what preceded it is from him, and the saying of al-Farra is in Ma’ani al-Qur’an 2/380. (5) We did not find it with this wording except with al-Nahhas, and Ibn Majah (3947) narrated from the Hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), from the Prophet (peace be upon him) who said: “The believer is more honorable to Allah, the Mighty and Majestic, than some of

His angels.” Al-Busiri said in Misbah al-Zujajah 2/288: This is a weak chain of narration due to the weakness of Yazid bin Sufyan.

सूरह या-सीन: आयत 51 - 54 465

अबू सालेह ने कहा: जब पहली फूंक मारी जाएगी, तो कब्र वालों से अज़ाब (यातना) हटा लिया जाएगा और वे दूसरी फूंक तक झपकी लेंगे, और उनके बीच चालीस साल होंगे; यही उनकी बात है: {किसने हमें हमारी नींद की जगह से उठाया?}(1)। और यह इब्न अब्बास और कतादा द्वारा कहा गया था(2)।

अर्थ के विद्वानों ने कहा: जब काफिर जहन्नुम और उसमें अज़ाब के प्रकारों को देखेंगे, तो उनकी कब्रों में जो अज़ाब उन्हें दिया गया था, वह उसके अज़ाब की तुलना में नींद जैसा हो जाएगा(3)।

मुजाहिद ने कहा: मोमिनों (विश्वासियों) ने उनसे कहा: {यह वही है जिसका रहमान ने वादा किया था}। कतादा ने कहा: जिन्हें अल्लाह ने हिदायत दी थी, उन्होंने उनसे कहा: {यह वही है जिसका रहमान ने वादा किया था}। अल-फर्रा ने कहा: फरिश्तों ने उनसे कहा: {यह वही है जिसका रहमान ने वादा किया था}। अल-नहस(4) ने कहा: ये बातें एकमत हैं; क्योंकि फरिश्ते मोमिनों में से हैं और उनमें से हैं जिन्हें अल्लाह अज्ज व जल्ल ने हिदायत दी है। इसी आधार पर अल्लाह अज्ज व जल्ल के इस कथन की व्याख्या की जाती है: {बेशक, जो लोग ईमान लाए और जिन्होंने अच्छे कर्म किए - वे ही सृष्टि के सबसे अच्छे लोग हैं} [अल-बय्यिना: 7]। इसी तरह हदीस है: "मोमिन अल्लाह की नज़र में उसकी बनाई हर चीज़ से बेहतर है"(5)। यह संभव है कि फरिश्तों (अल्लाह उन पर कृपा करे) और अन्य मोमिनों ने उनसे कहा हो: {यह वही है जिसका रहमान ने वादा किया था}।

कहा गया है: जब काफिरों ने एक-दूसरे से कहा: "किसने हमें हमारी नींद की जगह से उठाया", तो उन्होंने रसूलों को सच माना जब उन्होंने वह सब देखा जिसकी उन्होंने उन्हें खबर दी थी, फिर उन्होंने कहा: "यह वही है जिसका रहमान ने वादा किया था और रसूलों ने सच कहा था", लेकिन हमने इसे झुठलाया। उन्होंने उस समय स्वीकार किया जब स्वीकृति ने उन्हें लाभ नहीं दिया।

= अल-बकरी सिम्त अल-ल'आली शरह अमाली अल-क़ाली में: यह कविता बनी फ़ज़ारा के कुछ लोगों के लिए है, और अल-इग़्तिमाज़ का अर्थ है: कमजोरी। (1) इ'राब अल-कुरआन अल-नहस द्वारा 3/400। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 4/15, और अल-तबारी ने इसे कतादा से उद्धृत किया है 19/456। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 4/15। (4) इ'राब अल-कुरआन 3/400 में, और इससे पहले जो कुछ था वह उन्हीं से है, और अल-फर्रा का कथन मा'आनी अल-कुरआन 2/380 में है। (5) हमें नहस के अलावा अन्य किसी स्थान पर इन शब्दों के साथ यह नहीं मिला, और इब्न माजाह (3947) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा:

“मोमिन अल्लाह अज्ज व जल्ल के नज़दीक उसके कुछ फरिश्तों से अधिक सम्मानित है।” अल-बुसीरी ने मिस्बाह अल-जुजाजाह 2/288 में कहा: यज़ीद बिन सुफ़यान की कमज़ोरी के कारण यह एक कमज़ोर सनद है।

سورہ یٰسین: آیات 51 - 54 465

ابو صالح نے کہا: جب پہلی بار صور پھونکا جائے گا تو اہل قبور سے عذاب اٹھا لیا جائے گا اور وہ دوسری بار صور پھونکے جانے تک ایک نیند سوئیں گے، اور ان دونوں کے درمیان چالیس سال کا عرصہ ہوگا؛ یہی ان کا قول ہے: {کس نے ہمیں ہماری خواب گاہوں سے اٹھایا؟}(1)۔ اور یہی بات ابن عباس اور قتادہ (2) نے کہی ہے۔

اہل علم (معانی) نے کہا: کفار جب جہنم اور اس میں موجود طرح طرح کے عذابوں کو دیکھیں گے، تو ان کی قبروں میں ان کو جو عذاب دیا گیا تھا وہ اس کے عذاب کے سامنے نیند کی مانند ہو جائے گا(3)۔

مجاہد نے کہا: تو مومنوں نے ان سے کہا: {یہ وہی ہے جس کا رحمان نے وعدہ کیا تھا}۔ قتادہ نے کہا: جنہیں اللہ نے ہدایت دی ان سے کہا گیا: {یہ وہی ہے جس کا رحمان نے وعدہ کیا تھا} اور الفراء نے کہا: فرشتوں نے ان سے کہا: {یہ وہی ہے جس کا رحمان نے وعدہ کیا تھا}۔ النحاس(4) نے کہا: یہ اقوال متفق ہیں؛ کیونکہ فرشتے مومنوں میں سے ہیں اور ان میں سے ہیں جنہیں اللہ عزوجل نے ہدایت دی۔ اور اسی پر اللہ عزوجل کے اس قول کی تاویل کی جاتی ہے: {بے شک جو لوگ ایمان لائے اور نیک اعمال کیے، یہی لوگ بہترین مخلوق ہیں} [البینہ: 7]۔ اسی طرح یہ حدیث ہے: ”مومن اللہ کے نزدیک اس کی ہر مخلوق سے بہتر ہے“(5)۔ اور یہ ممکن ہے کہ فرشتوں (اللہ ان پر رحمتیں نازل فرمائے) اور دیگر مومنین نے ان سے کہا ہو: {یہ وہی ہے جس کا رحمان نے وعدہ کیا تھا}۔

کہا گیا ہے: کفار نے جب ایک دوسرے سے کہا: ”کس نے ہمیں ہماری خواب گاہوں سے اٹھایا“ تو انہوں نے رسولوں کی تصدیق کی جب انہوں نے اس چیز کا معائنہ کیا جس کی رسولوں نے انہیں

خبر دی تھی، پھر انہوں نے کہا: "یہ وہی ہے جس کا رحمان نے وعدہ کیا تھا اور رسولوں نے سچ کہا تھا" لیکن ہم نے اسے جھٹلایا۔ انہوں نے اس وقت اقرار کیا جب اقرار نے انہیں کوئی فائدہ نہ دیا۔

= البکری، سمط اللآلی شرح امالی القالی میں: یہ شعر بنی فزارہ کے بعض لوگوں کا ہے، اور الاغتماز کا مطلب ہے: کمزوری۔ (1) اعراب القرآن للنحاس 3/ 400۔ (2) تفسیر البغوی 4/ 15، اور طبری نے اسے قتادہ سے نقل کیا ہے 19/ 456۔ (3) تفسیر البغوی 4/ 15۔ (4) اعراب القرآن 3/ 400 میں، اور اس سے پہلے کا حصہ انہی سے ہے، اور الفراء کا قول معانی القرآن 2/ 380 میں ہے۔ (5) ہمیں النحاس کے علاوہ کسی اور کے ہاں ان الفاظ کے ساتھ یہ نہیں ملی، اور ابن ماجہ (3947) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "مومن اللہ عزوجل کے ہاں اس کے بعض فرشتوں سے زیادہ معزز ہے"۔ البوصیری نے مصباح الزجاجہ 2/ 288 میں کہا: یہ یزید بن سفیان کے ضعف کی وجہ سے ضعیف سند ہے۔

Surah Ya-Sin: Verses 51 - 54 466

Hafs used to stop at "from our sleeping place" (min marqadina) then start by saying: "this" (1). Abu Bakr ibn al-Anbari (2) said: "Who has raised us from our sleeping place" is a good stop, then you start: "This is what the Most Merciful promised." It is permissible to stop at: "this our sleeping place," so "this" would be in the genitive case (khafd) following "sleeping place," and you start: "what the Most Merciful promised" meaning: your resurrection is what the Most Merciful promised, i.e., your resurrection is the promise of the Most Merciful.

Al-Nahhas (3): The completion is at "from our sleeping place," and "this" is in the nominative case (raf') as a subject (mubtada') and its predicate (khabar) is "what the Most Merciful promised." It is permissible for it to be in the genitive case as an adjective (na't) for "our sleeping place," so the completion would be "from this our sleeping place" [and] "what the Most Merciful promised" would be in the nominative case from three aspects. Abu Ishaq mentioned two of them: he said it could be by omitting "this." The second aspect is for it to mean: the truth of what the Most Merciful promised (4). The third aspect is for it to mean: your resurrection is what the Most Merciful promised.

"It was but a single shout" (Surah Ya-Sin: 53) means: their resurrection and bringing them to life was with a single shout, which is the call of Israfil: O decayed bones, severed joints, scattered bones, and torn hair, Allah commands you to gather for the final judgment (5). This is the meaning of His words: "The Day they will hear the blast in truth, that is the Day of Emergence" [Qaf: 42], and He said: "Hastening towards the Caller" [Al-Qamar: 8] as will follow. In the recitation of Ibn Mas'ud - if it is authentic -: "It was but a single cry (zaqyah)," and "zaqyah" means a shout, and this has been mentioned previously (6).

"And behold, they are all brought before Us" (Surah Ya-Sin: 53) "fa-idha hum jami'un" (and behold, they are all) is a subject and predicate, "jami'un" (all) is indefinite (nakirah).

---

(1) Al-Dani mentioned in al-Taysir p. 142 from Hafs that he used to perform a brief pause (sakt) while intending to continue on the alif in the words of the Almighty: "from our sleeping place," then he says: "this." (2) In Idah al-Waqf wa al-Ibtida' 2/854. (3) In I'rab al-Qur'an 3/400, and what follows between brackets is from it. (4) Following it in the copies: your resurrection, and what is established is from I'rab al-

Qur'an by al-Nahhas, and Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 4/291. (5) Reported similarly by al-Tabari 21/475 from Ka'b al-Ahbar. (6) Page 21 of this volume.

सूरा या-सीन: आयत 51 - 54 466

हफ़्स "हमारे सोने की जगह से" (मिन मरक़दिना) पर रुकते थे और फिर "यह" (हाज़ा) से शुरू करते थे (1)। अबू बक्र इब्न अल-अंबारी (2) ने कहा: "किसने हमें हमारे सोने की जगह से उठाया" पर रुकना 'हसन' (अच्छा) है, फिर आप शुरू करें: "यह वही है जिसका रहमान ने वादा किया था।" यह भी जायज़ है कि आप "हमारी इस सोने की जगह से" पर रुकें, तो यहाँ "यह" (हाज़ा) 'मरक़द' के अनुकरण में 'ज़र' (कसरह) की स्थिति में होगा, और आप शुरू करेंगे: "जिसका रहमान ने वादा किया था" इस अर्थ में कि: तुम्हारा दोबारा ज़िंदा होना वही है जिसका रहमान ने वादा किया था, यानी: तुम्हारा दोबारा ज़िंदा होना रहमान का वादा है।

अल-नहस (3): पूर्णता "हमारे सोने की जगह से" पर है, और "यह" (हाज़ा) मुब्तदा (विषय) के रूप में रफ़ (पेश) की स्थिति में है और इसकी ख़बर "जिसका रहमान ने वादा किया था" है। यह भी संभव है कि यह "हमारे सोने की जगह" (मरक़दिना) के विशेषण (नअत) के रूप में ज़र (कसरह) की स्थिति में हो, तो पूर्णता "हमारी इस सोने की जगह से" पर होगी [और] "जिसका रहमान ने वादा किया था" तीन पहलुओं से रफ़ (पेश) की स्थिति में होगा। अबू इसहाक़ ने उनमें से दो का उल्लेख किया: उन्होंने कहा कि यह "हाज़ा" को छिपाकर (इज़मार) हो सकता है। दूसरा पहलू यह है कि इसका अर्थ हो: रहमान ने जिसका वादा किया था उसकी सच्चाई (4)। तीसरा पहलू यह है कि इसका अर्थ हो: तुम्हारा दोबारा ज़िंदा होना वही है जिसका रहमान ने वादा किया था।

"यह तो बस एक ही चिंघाड़ थी" (सूरा या-सीन: 53) यानी: उनका दोबारा ज़िंदा होना और जीवित किया जाना एक ही चिंघाड़ के साथ था, और वह इसराफ़ील की पुकार है: ऐ सड़ी-गली हड्डियों, कटे हुए जोड़ों, बिखरी हुई हड्डियों और फटे हुए बालों, अल्लाह तुम्हें फ़ैसले के लिए इकट्ठा होने का हुक्म देता है (5)। और यही अल्लाह के इस कथन का अर्थ है: "जिस दिन वे सचमुच चिंघाड़ को सुनेंगे, वही निकलने का दिन होगा" [क़ाफ़: 42], और उन्होंने कहा: "पुकारने वाले की ओर दौड़ते हुए" [अल-क़मर: 8] जैसा कि आगे आएगा। इब्न मसूद की किरअत (वाचन) में - यदि वह उनसे परमाणित है -: "यह तो बस एक ही ज़क़या (चीख़) थी", और 'ज़क़या' का अर्थ चिंघाड़ है, और यह पहले बताया जा चुका है (6)।

"तो वे सब के सब हमारे सामने उपस्थित कर दिए गए होंगे" (सूरा या-सीन: 53) "फ़-इज़ा हुम जमीअुन" मुब्तदा और ख़बर है, "जमीअुन" नकिरा (अनिश्चित संज्ञा) है।

(1) अल-दानी ने अल-तयसीर पृ. 142 में हफ़्स से उल्लेख किया है कि वे अल्लाह तआला के इस कथन में 'अलिफ़' पर वस्ल (मिलाकर पढ़ने) के इरादे के साथ सक्त (मौन) करते थे: "मिन मरक़दिना", फिर कहते थे: "हाज़ा"। (2) ईज़ाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा 2/854 में। (3) इ'राब अल-क़ुरआन 3/400 में, और कोष्ठक के बीच जो आएगा वह उसी से है। (4) प्रतियों में इसके बाद: 'बअसुकुम' (तुम्हारा उठाना) है, और जो स्थापित है वह नहस की 'इ'राब अल-क़ुरआन' और ज़ज्जाज की 'मआनी अल-क़ुरआन' 4/291 से है। (5) इसे अल-तबारी 21/475 ने कअब अल-अहबार से इसी तरह उद्धृत किया है। (6) इस खंड का पृष्ठ 21।

سورہ یس: آیات 51 - 54 466

اور حفص «مِن مَّرْقَدِنَا» پر رکتے تھے پھر «هذا» سے آغاز کرتے تھے(۱)۔ ابو بکر بن الانباری(۲) نے کہا: «مَن بَعَثَنَا مِن مَّرْقَدِنَا» پر وقف 'حسن' ہے، پھر آپ شروع کریں: «هذا ما وَعَدَ الرحمنُ»۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ آپ «مرقدنا هذا» پر وقف کریں تو «هذا» 'مرقد' کے تابع ہونے کی بنا پر حالت جر (خفض) میں ہوگا، اور آپ «ما وَعَدَ الرحمنُ» سے آغاز کریں گے اس معنی میں کہ: تمہارا دوبارہ اٹھایا جانا وہی ہے جس کا رحمان نے وعدہ کیا تھا، یعنی: تمہارا دوبارہ اٹھایا جانا رحمان کا وعدہ ہے۔

النحاس(۳): کلام کی تکمیل «مِن مَّرْقَدِنَا» پر ہے، اور «هذا» مبتدا ہونے کی وجہ سے حالت رفع میں ہے اور اس کی خبر «ما وَعَدَ الرحمنُ» ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ «مَرْقَدِنَا» کی صفت (نعت) ہونے کی بنا پر حالت جر میں ہو، تو تکمیل «مِن مَّرْقَدِنَا هذا» پر ہوگی [اور] «مَا وَعَدَ الرَّحْمَنُ» تین وجوہ سے حالت رفع میں ہوگا۔ ابو اسحاق نے ان میں سے دو ذکر کی ہیں: انہوں نے کہا کہ یہ «ہذا» کے حذف (اضمار) کے ساتھ ہو سکتا ہے۔ دوسری وجہ یہ ہے کہ اس کا معنی ہو: رحمان کے وعدے کی سچائی(٤)۔ تیسری وجہ یہ ہے کہ اس کا معنی ہو: تمہارا دوبارہ جی اٹھنا وہی ہے جس کا رحمان نے وعدہ کیا تھا۔

﴿إِن كَانَتْ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً﴾ یعنی: ان کا دوبارہ جی اٹھنا اور زندہ کیا جانا صرف ایک ہی چیخ (صدا) کے ساتھ ہوگا، اور وہ اسرافیل کا قول ہے: اے بوسیدہ ہڈیو، کٹے ہوئے جوڑو، بکھری ہوئی ہڈیو، اور تار تار بالوں، اللہ تمہیں حکم دیتا ہے کہ فیصلے کے لیے جمع ہو جاؤ(٥)۔ اور یہی اللہ کے اس قول کا معنی ہے: ﴿يَوْمَ يَسْمَعُونَ الصَّيْحَةَ بِالْحَقِّ ذَلِكَ يَوْمُ الْخُرُوجِ﴾ [ق: ٤٢]، اور فرمایا: ﴿مُهْطِعِينَ إِلَى الدَّاعِ﴾ [القمر: ٨] جیسا کہ آگے آئے گا۔ اور ابن مسعود کی قرأت میں - اگر ان سے

ثابت ہو -: «إن كانت إِلَّا زَقْيَةً واحدة»، اور 'زقیہ' کا معنی چیخ ہے، اور یہ بات پہلے گزر چکی ہے(٦)۔

﴿فَإِذَا هُمْ جَمِيعٌ لَّدَيْنَا مُحْضَرُونَ﴾ «فإذا هم جميع» مبتدا اور خبر ہے، «جَمِيعٌ» نکرہ ہے،

(١) الدانی نے التیسیر ص ١٤٢ میں حفص سے ذکر کیا ہے کہ وہ اللہ تعالیٰ کے قول «من مرقدنا» میں الف پر وصل کے ارادے کے ساتھ سکتہ کرتے تھے، پھر «هذا» کہتے تھے۔ (٢) إيضاح الوقف والابتداء ٢/ ٨٥٤ میں۔ (٣) إعراب القرآن ٣/ ٤٠٠ میں، اور جو کچھ قوسین (بریکٹ) کے درمیان آئے گا وہ اسی سے ہے۔ (٤) نسخوں میں اس کے بعد ہے: بعثكم، اور جو متن میں ہے وہ نحاس کی اعراب القرآن اور زجاج کی معانی القرآن ٤/ ٢٩١ سے ہے۔ (٥) اسے طبری نے ٢١/ ٤٧٥ میں کعب الاحبار سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ (٦) اس پارے کا صفحہ ٢١۔

Surah Ya-Sin: Verses 51 - 59 467

And "brought forth" (muhdarun) is among its attributes (1). The meaning of "brought forth" is: gathered and brought to the place of reckoning, and it is like His saying: "And the matter of the Hour is not but as a twinkling of the eye" [An-Nahl: 77].

Allah Almighty's saying: "So today no soul shall be wronged in anything" means: no reward for a deed shall be decreased. "And you shall not be recompensed except for what you used to do." "Ma" (what) is in the accusative case for two reasons: First, it is the second object of the passive verb. Second, by removing the preposition, its estimation is: "except with what you used to do," meaning: you do it, so it was omitted.

Allah Almighty's saying: "Indeed, the companions of Paradise, that Day, will be amused in [joyful] occupation - They and their spouses in shade, reclining on adorned couches. For them therein is fruit, and for them is whatever they request [or wish]. [And] 'Peace,' a word from a Merciful Lord. [Then He will say], 'But stand apart today, O criminals.'" (55-59).

Allah Almighty's saying: "Indeed, the companions of Paradise, that Day, will be amused in [joyful] occupation" - Ibn Mas'ud, Ibn Abbas, Qatadah, and Mujahid said: Their occupation is deflowering virgins (2). Al-Tirmidhi al-Hakim mentioned in his book "Mushkil al-Qur'an": Muhammad ibn Humayd al-Razi narrated to us, Ya'qub al-Qummi narrated to us, from Hafs ibn Humayd, from Shamir ibn Atiyyah, from Shaqiq ibn Salamah, from Abdullah ibn Mas'ud regarding the verse: "Indeed, the companions of Paradise, that Day, will be amused in [joyful] occupation," he said: Their occupation is deflowering virgins (3). Muhammad ibn Humayd narrated to us, Harun ibn al-Mughirah narrated to us, from Nahshal, from al-Dahhak, from Ibn Abbas with the same (4).

And Abu Qilaba said: While a man from the people of Paradise is with his family, it is said to him: "Go to your family." He says: "I am occupied with my family!" Then it is said: "Go also to your family." And it was said: The companions of Paradise...

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/401. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/401, al-Nukat wal-'Uyun 5/24, and Zad al-Masir 7/27. (3) Reported with this chain by al-Tabari 19/460. (4) Reported by al-Tabari 19/460 through the path of Ikrima from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both.

सूरा या-सीन: आयत 51 - 59 467

और "उपस्थित किए गए" (मुहज़रून) उसके गुणों में से है (1)। "उपस्थित किए गए" का अर्थ है: एकत्र किए गए और हिसाब के स्थान पर लाए गए, और यह उनके इस कथन की तरह है: "और क़यामत का मामला पलक झपकने के सिवा कुछ नहीं है" [अन-नहल: 77]।

अल्लाह तआला का कथन: "तो आज किसी जान पर कोई ज़ुल्म नहीं किया जाएगा" अर्थात: किसी कर्म के प्रतिफल में कमी नहीं की जाएगी। "और तुम्हें वही बदला दिया जाएगा जो तुम करते थे।" "मा" (जो) दो कारणों से कर्मकारक (accusative case) में है: पहला यह कि यह कर्मवाच्य क्रिया का दूसरा कर्म है। दूसरा, पूर्वसर्ग को हटाने से, इसका अनुमान है: "सिवाय उसके जो तुम करते थे," अर्थात: तुम इसे करते हो, इसलिए इसे हटा दिया गया।

अल्लाह तआला का कथन: "निस्संदेह जन्नत वाले उस दिन (आनंदमय) व्यस्तता में होंगे - वे और उनकी पत्नियाँ सायों में तख्तों पर तकिया लगाए बैठे होंगे। उनके लिए वहां फल होंगे और उनके लिए वह सब होगा जो वे मांगेंगे। 'सलाम', रहम करने वाले रब की ओर से एक शब्द है। [अल्लाह कहेगा] 'और ऐ अपराधियों! आज तुम अलग हो जाओ'।" (55-59)।

अल्लाह तआला का कथन: "निस्संदेह जन्नत वाले उस दिन (आनंदमय) व्यस्तता में होंगे" - इब्न मसूद, इब्न अब्बास, कतादा और मुजाहिद ने कहा: उनकी व्यस्तता कुंवारी कन्याओं के साथ सहवास करना है (2)। अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम ने अपनी पुस्तक "मुश्किल अल-क़ुरआन" में उल्लेख किया है: हमसे मुहम्मद बिन हुमैद अल-राज़ी ने बयान किया, हमसे याकूब अल-कुम्मी ने बयान किया, हफ़्स बिन हुमैद से, शमिर बिन अतिया से, शकीक बिन सलमा से, अब्दुल्ला बिन मसूद से इस आयत के बारे में: "निस्संदेह जन्नत वाले उस दिन (आनंदमय) व्यस्तता में होंगे", उन्होंने कहा: उनकी व्यस्तता कुंवारी कन्याओं के साथ सहवास करना है (3)। हमसे मुहम्मद बिन हुमैद ने बयान किया, हमसे हारून बिन अल-मुगीरा ने बयान किया, नहशल से, ज़ह्हाक से, इब्न अब्बास से इसी तरह (4)।

और अबू किलाबा ने कहा: जब जन्नत वालों में से एक आदमी अपने परिवार के साथ होगा, तो उससे कहा जाएगा: "अपने परिवार के पास जाओ।" वह कहेगा: "मैं अपने परिवार के साथ व्यस्त हूँ!" फिर कहा जाएगा: "अपने (दूसरे) परिवार के पास भी जाओ।" और कहा गया: जन्नत वाले...

(1) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरआन 3/401। (2) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरआन 3/401, अल-नुकात वल-उयून 5/24, और ज़ाद अल-मसीर 7/27। (3) इसे अल-तबरी 19/460 ने

इस श्रृंखला के साथ रिपोर्ट किया है। (4) इसे अल-तबरी 19/460 ने इक्रमा के माध्यम से इब्न अब्बास से रिपोर्ट किया है।

سورہ یٰسین: آیات 51 - 59 467

اور لفظ «مُحْضَرُونَ» (حاضر کیے گئے) اس کی صفت ہے (1)۔ اور «مُحْضَرُونَ» کا مطلب ہے: اکٹھے کیے گئے جو حساب کے مقام پر حاضر کیے گئے ہوں، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی طرح ہے: ﴿اور قیامت کا معاملہ تو بس آنکھ جھپکنے کی طرح ہے﴾ [النحل: 77]۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿تو آج کسی جان پر ذرہ برابر ظلم نہیں کیا جائے گا﴾ یعنی: کسی عمل کے ثواب میں کوئی کمی نہیں کی جائے گی۔ ﴿اور تمہیں وہی بدلہ دیا جائے گا جو تم کیا کرتے تھے﴾۔ لفظ «ما» دو وجوہات کی بنا پر محلِ نصب میں ہے: پہلی یہ کہ یہ فعلِ مجہول کا مفعولِ ثانی ہے۔ اور دوسری وجہ حرفِ صفت (حرفِ جر) کو حذف کرنے سے ہے، جس کی تقدیر یوں ہوگی: "إلا بما كنتم تعملون" یعنی سوائے اس کے جو تم کرتے تھے، یہاں "بـ" کو حذف کر دیا گیا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿بے شک اہلِ جنت آج کے دن (لطف و اندوز) مشغلے میں مگن ہیں 55 وہ اور ان کی بیویاں سایوں میں تختوں پر تکیہ لگائے بیٹھے ہوں گے 56 ان کے لیے وہاں میوے ہوں گے اور جو وہ مانگیں گے ان کے لیے موجود ہو گا 57 'سلام'، نہایت مہربان رب کی طرف سے کہا ہوا قول ہے 58 اور اے مجرمو! آج تم الگ ہو جاؤ 59﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿بے شک اہلِ جنت آج کے دن (لطف و اندوز) مشغلے میں مگن ہیں﴾ ابن مسعود، ابن عباس، قتادہ اور مجاہد نے کہا: ان کا مشغلہ کنواریوں کے ساتھ مباشرت کرنا ہے (2)۔ اور ترمذی الحکیم نے اپنی کتاب "مشكل القرآن" میں ذکر کیا ہے: ہم سے محمد بن حمید الرازی نے بیان کیا، ہم سے یعقوب القمی نے بیان کیا، انہوں نے حفص بن حمید سے، انہوں نے شمر بن عطیہ سے، انہوں نے شقیق بن سلمہ سے، انہوں نے عبداللہ بن مسعود سے اس آیت کے بارے میں روایت کی: ﴿بے شک اہلِ جنت آج کے دن مشغلے میں مگن ہیں﴾ انہوں نے کہا: ان کا مشغلہ

کنواریوں کے ساتھ مباشرت کرنا ہے (3)۔ ہم سے محمد بن حمید نے بیان کیا، ہم سے ہارون بن المغیرہ نے بیان کیا، انہوں نے نہشل سے، انہوں نے ضحاک سے، انہوں نے ابن عباس سے اسی کی مثل روایت کی (4)۔

اور ابو قلابہ نے کہا: جب جنتیوں میں سے ایک آدمی اپنے گھر والوں کے پاس ہوگا تو اس سے کہا جائے گا: "اپنے (دوسرے) گھر والوں کے پاس جاؤ۔" تو وہ کہے گا: "میں اپنے ان گھر والوں کے ساتھ مصروف ہوں!" پھر کہا جائے گا: "تم اپنے ان گھر والوں کے پاس بھی جاؤ۔" اور کہا گیا: اہل جنت...

(1) إعراب القرآن للنحاس 401/3. (2) إعراب القرآن للنحاس 401/3، والنكت والعيون 24/5، وزاد المسير 27/7. (3) اسے اسی سند کے ساتھ طبری نے 460/19 میں روایت کیا ہے۔ (4) اسے طبری نے 460/19 میں عکرمہ کے واسطے سے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔

Surah Ya-Sin: Verses 55 - 59 468

They are occupied with the pleasures and bliss they are in, distracted from concerning themselves with the people of disobedience and their fate in Hell, and the painful torment they are in, even if their relatives and families are among them (1); this was said by Sa'id ibn al-Musayyib and others.

Waki' said: meaning in listening (to the sounds of Paradise). Ibn Kaysan said: "In occupation (shughul)" meaning: in visiting one another. It was also said: in the hospitality of Allah Almighty (2).

It was narrated: that when the Day of Resurrection comes, a caller will call out: Where are My servants who obeyed Me and kept My covenant in the unseen? They will rise as if their faces are the full moon and the brilliant star, riding on noble steeds of light whose reins are made of rubies, flying over the heads of all creation, until they stand before the Throne. Then Allah, Mighty and Majestic is He, will say to them: Peace be upon My servants who obeyed Me and kept My covenant in the unseen. I have chosen you, I have selected you, and I have picked you. Go and enter Paradise without account, for: {No fear shall there be upon you this Day, nor shall you grieve}. They will cross the Bridge (as-Sirat) like a flash of lightning, and its gates will open for them. Then, while the creation is standing in the Gathering Place (Mahshar), some will say to others: O people, where is so-and-so and so-and-so?! That is when they ask each other, and a caller will cry out: {Verily, the companions of Paradise today are occupied in amusement} (3).

"Shughul" and "Shughl" are two linguistic variations in which it was recited (4), similar to: "ar-ru'ub" and "ar-ru'b"; and "as-suhut" and "as-suht," as mentioned previously (5).

---

(1) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 3/401. (2) These opinions were mentioned by al-Baghawi 4/16. Al-Alusi said in Ruh al-Ma'ani 23/34: The purpose of the holders of these opinions is not to limit their occupation to what they mentioned only, but rather to explain that it is among their occupations. (3) We did not come across its source. (4) Nafi', Ibn Kathir, and Abu 'Amr recited: "Shughl" with a sukun on the 'ghayn', and the rest recited it with a dammah. Al-Sab'ah pp. 541-542, and al-Taysir p. 184. (5) 7/487 - 488.

सूरह या-सीन: आयत 55 - 59 468

वे उन सुख-भोगों और नेमतों में व्यस्त हैं जिनमें वे डूबे हुए हैं, और उन्हें पापियों और उनके नरक में जाने के अंजाम की कोई परवाह नहीं है, और न ही उस दर्दनाक यातना की जिसमें वे हैं, भले ही उनके रिश्तेदार और परिवार वाले उनमें शामिल हों (1); यह सईद इब्न अल-मुसय्यिब और अन्य लोगों द्वारा कहा गया है।

वकीअ ने कहा: यानी (जन्नत की आवाज़ें) सुनने में। इब्न कैसान ने कहा: "व्यवस्तता (शुगुल) में" यानी: एक-दूसरे से मिलने-जुलने में। और यह भी कहा गया है: अल्लाह सर्वशक्तिमान की मेहमानी में (2)।

यह रिवायत है कि: जब कयामत का दिन होगा, तो एक पुकारने वाला पुकारेगा: मेरे वे बंदे कहाँ हैं जिन्होंने मेरी आज्ञा मानी और परोक्ष (गायब) में मेरे वादे को निभाया? वे इस तरह उठेंगे जैसे उनके चेहरे पूर्णिमा के चाँद और चमकते सितारे हों, नूर की श्रेष्ठ सवारियों पर सवार होंगे जिनके लगाम याकूत के होंगे, वे तमाम मखलूक (सृष्टि) के सिरों के ऊपर से उड़ेंगे, यहाँ तक कि अर्श (सिंहासन) के सामने खड़े हो जाएँगे। फिर अल्लाह अज़-व-जल उनसे कहेगा: सलामती हो मेरे उन बंदों पर जिन्होंने मेरी आज्ञा मानी और परोक्ष में मेरे वादे को निभाया। मैंने तुम्हें चुन लिया है, मैंने तुम्हें पसंद किया है, और मैंने तुम्हें चुन लिया है। जाओ और बिना हिसाब के जन्नत में दाखिल हो जाओ, क्योंकि: {आज तुम पर न कोई डर होगा और न ही तुम दुखी होगे}। वे पुल (सिरात) को बिजली की कड़क की तरह पार करेंगे, और उसके दरवाजे उनके लिए खुल जाएँगे। फिर जब लोग महशर (एकत्र होने का स्थान) में खड़े होंगे, तो कुछ लोग एक-दूसरे से कहेंगे: ऐ लोगों, फलां और फलां कहाँ हैं?! यह वह समय होगा जब वे एक-दूसरे के बारे में पूछेंगे, फिर एक पुकारने वाला पुकारेगा: {बेशक, जन्नत वाले आज अपनी व्यस्तता में आनंदित हैं} (3)।

"शुगुल" और "शुग्ल" दो भाषाई उच्चारण हैं जिनसे इसे पढ़ा गया है (4), जैसे: "अर-रुउब" और "अर-रुअब"; और "अस्-सुहुत" और "अस्-सुहत", जैसा कि पहले बताया जा चुका है (5)।

---

(1) इअराब अल-कुरान, अन-नहहास 3/401। (2) इन कथनों का उल्लेख अल-बगवी 4/16 ने किया है। अल-अलुसी ने रूह अल-मानी 23/34 में कहा: इन कथनों के समर्थकों का उद्देश्य उनकी व्यस्तता को केवल उन्हीं तक सीमित करना नहीं है जिनका उन्होंने उल्लेख किया है, बल्कि यह स्पष्ट करना है कि यह उनके विभिन्न व्यस्तताओं में से एक है। (3) हमें इसका स्रोत नहीं मिला। (4) नाफी,

इब्न कसीर और अबू अम्र ने पढ़ा: "शुग्ल" (गैन पर सुकूँ के साथ), और बाकी लोगों ने इसे धम्मा (पेश) के साथ पढ़ा। अस-सबा पृष्ठ 541-542, और अत-तयसीर पृष्ठ 184। (5) 7/487 - 488।

سورہ یٰسین: آیات ۵۵ - ۵۹ ۴۶۸

وہ جن لذتوں اور نعمتوں میں ہیں ان میں اس قدر مشغول ہیں کہ انہیں گناہگاروں اور ان کے جہنم کے ٹھکانے کی کوئی فکر نہیں، اور نہ ہی اس دردناک عذاب کی جس میں وہ ہیں، اگرچہ ان میں ان کے قریبی رشتہ دار اور اہل خانہ ہی کیوں نہ ہوں (۱)؛ یہ بات سعید بن المسیب وغیرہ نے کہی ہے۔

وکیع نے کہا: یعنی (جنت کے نغمات) سننے میں۔ ابن کیسان نے کہا: "شُغُلٍ" میں، یعنی: ایک دوسرے کی زیارت (ملاقات) میں۔ اور کہا گیا ہے: اللہ تعالیٰ کی مہمانی میں (۲)۔

مروی ہے کہ: جب قیامت کا دن ہوگا تو ایک پکارنے والا پکارے گا: کہاں ہیں میرے وہ بندے جنہوں نے میری اطاعت کی اور غیب میں میرا عہد نبھایا؟ پس وہ اس حال میں اٹھیں گے کہ ان کے چہرے چودھویں کے چاند اور چمکتے ہوئے ستارے کی مانند ہوں گے، نور کی اعلیٰ سواریوں پر سوار ہوں گے جن کی لگامیں یاقوت کی ہوں گی، وہ تمام مخلوقات کے سروں کے اوپر سے اڑیں گے، یہاں تک کہ وہ عرش کے سامنے کھڑے ہو جائیں گے۔ پھر اللہ عزوجل ان سے فرمائے گا: سلام ہو میرے ان بندوں پر جنہوں نے میری اطاعت کی اور غیب میں میرا عہد نبھایا، میں نے تمہیں چن لیا، تمہیں برگزیدہ کیا اور تمہیں منتخب کیا، جاؤ اور بغیر حساب کے جنت میں داخل ہو جاؤ، کیونکہ: ﴿تم پر آج کوئی خوف نہیں ہے اور نہ تم غمگین ہوگے﴾۔ پس وہ پل صراط سے بجلی کی کڑک کی طرح گزریں گے، اور ان کے لیے (جنت کے) دروازے کھل جائیں گے۔ پھر جب تمام مخلوق محشر میں کھڑی ہوگی، تو وہ ایک دوسرے سے کہیں گے: اے لوگو، فلاں اور فلاں کہاں ہے؟! یہ اس وقت ہوگا جب وہ ایک دوسرے کا حال دریافت کریں گے، تو ایک منادی پکارے گا: ﴿بے شک جنتی لوگ آج مشغلے میں خوش و خرم ہیں﴾ (۳)۔

"شُغُل" اور "شُغْل" دو لغات (قراءات) ہیں جن میں اسے پڑھا گیا ہے (۴)، جیسے: "الرُّعُب" اور "الرُّعْب"؛ اور "السُّحُت" اور "السُّحْت"، اور یہ بات پہلے گزر چکی ہے (۵)۔

---

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۳/ ۴۰۱۔ (۲) ان اقوال کا ذکر البغوی نے ۴/ ۱۶ میں کیا ہے۔ آلوسی نے روح المعانی ۲۳/ ۳۴ میں کہا: ان اقوال والوں کا مقصد یہ نہیں کہ ان کا مشغلہ صرف انہی باتوں میں منحصر ہے، بلکہ یہ بتانا ہے کہ یہ ان کے مشاغل میں سے ایک ہے۔ (۳) ہمیں اس کی اصل نہیں ملی۔ (۴) نافع، ابن کثیر اور ابو عمرو نے "شُغْل" غین کے سکون کے ساتھ پڑھا ہے، اور باقی قراء نے اسے پیش (ضمہ) کے ساتھ پڑھا ہے۔ السبعة ص ۵۴۱ - ۵۴۲، اور التیسیر ص ۱۸۴۔ (۵) ۷/ ۴۸۷ - ۴۸۸۔

469 Surah Ya-Sin: Verses 55 - 59

{fākihūn} (Rejoicing/Joyful): Al-Hasan said: Joyful. Ibn Abbas said: Happy. Mujahid and Al-Dahhak: Amazed. Al-Suddi: Comfortable(1). The meanings are similar. "Al-fukāhah" refers to joking and pleasant speech. Abu Ja'far, Shaybah, and Al-A'raj recited: "fakihūn" without an alif(2), which are two linguistic variations like "al-fārih" and "al-farih", and "al-ḥādhir" and "al-ḥadhir"; this was stated by Al-Farra'(3). Al-Kisa'i and Abu Ubaidah said: "al-fākih" refers to the one possessing fruit (fākihah), similar to "shāḥim" (possessor of fat), "lāḥim" (possessor of meat), "tāmir" (possessor of dates), and "lābin" (possessor of milk). And "al-fakiha" refers to one who is humorous and luxurious(4). And "fakihūn" without an alif, according to the view of Qatada, means: amazed(5). Abu Zaid said: it is said: a man is "fakin" if he is good-spirited and cheerful(6). Talhah bin Musarrif recited: "fākihīn", putting it in the accusative case (mansūb) as a circumstantial state (ḥāl)(7). {They and their spouses are in shades, reclining on adorned couches} (Hum wa-azwājuhum fī ẓilālin ‘alā al-arā’iki muttaki’ūn): A subject and its predicate. It is also permissible for "hum" to be an emphasis (tawkīd), "azwājuhum" to be conjoined to the pronoun, and "muttaki’ūn" to be an adjective (na‘t) for "fākihūn"(8). The general recitation (qirā’ah) is: "fī ẓilālin" with a kasra on the letter zā' and an alif. Ibn Mas'ud, 'Ubayd bin 'Umayr, Al-A'mash, Yahya, Hamza, Al-Kisa'i, and Khalaf recited: "fī ẓulalin" with a damma on the letter zā' and without an alif(9).

---

(1) See these views in Tafsir al-Tabari 19/463, Al-Nukat wa al-'Uyun 5/24, Tafsir al-Baghawi 4/16, and Zad al-Masir 7/28. (2) Al-Nashr 2/354 from Abu Ja'far, and he is one of the ten [reciters]. (3) In Ma'ani al-Qur'an 2/380. (4) Similarly in Majaz al-Qur'an 2/163-164. (5) Mentioned by Al-Azhari in Tahdhib al-Lughah 6/27, Abu al-Layth 3/103, and Ibn 'Aziz in Tafsir al-Gharib p. 355 without attribution. They said: fākihūn means comfortable. (6) Tahdhib al-Lughah 6/26. (7) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/401. (8) The same source. (9) Al-Sab'ah p. 542, Al-Taysir p. 184, and Al-Nashr 2/355 from Hamza, Al-Kisa'i, and Khalaf.

469 सूरह या-सीन: आयतें 55 - 59

{फ़ाकिहून} (प्रसन्न/आनंदित): अल-हसन ने कहा: प्रसन्न। इब्न अब्बास ने कहा: खुश। मुजाहिद और अद-दह्हाक: मुग्ध। अस-सुद्दी: सुखी(1)। अर्थ परस्पर मिलते-जुलते हैं। "अल-फ़कहा" का अर्थ है मज़ाक और सुखद बातचीत। अबू जाफ़र, शयबा और अल-आरज ने अलिफ़ के बिना "फ़किहून" पढ़ा है(2), और ये दो भाषाई रूप हैं जैसे "फ़ारिह" और "फ़रिह", और "हाज़िर" और "हज़िर"; जैसा कि अल-फ़र्रा ने कहा है(3)। अल-किसाई और अबू उबैदा ने कहा: "फ़ाकिह" वह है जिसके पास फल (फ़ाकिहा) हो, जैसे "शाहिम" (चर्बी वाला), "लाहिम" (मांस वाला), "तामिर" (खजूर वाला) और "लाबिन" (दूध वाला)। और "फ़किह" का अर्थ है मज़ाक करने वाला और विलासी व्यक्ति(4)। क़तादा के अनुसार अलिफ़ के बिना "फ़किहून" का अर्थ है: मुग्ध(5)। अबू ज़ैद ने कहा: कहा जाता है कि एक व्यक्ति "फ़किह" है यदि वह खुशमिज़ाज और हँसमुख हो(6)। तल्हा बिन मुसर्रिफ़ ने "फ़ाकिहीन" पढ़ा, इसे 'हाल' (परिस्थितिजन्य अवस्था) के रूप में नसब (कर्म कारक) में रखा(7)। {वे और उनकी पत्नियाँ सायों में मसहरियों पर टेक लगाए होंगे} (हुम व-अज़वाजुहुम फ़ी ज़िलालिन 'अलल-अराईकि मुत्तकिऊन): यह मुक्तदा (कर्ता) और ख़बर (विधेय) है। यह भी संभव है कि "हुम" ताकीद (ज़ोर) हो, "अज़वाजुहुम" ज़मीर (सर्वनाम) पर अतफ़ (संयोजन) हो, और "मुत्तकिऊन" "फ़ाकिहून" के लिए सिफ़त (विशेषण) हो(8)। आम क़िरात (पठन) "फ़ी ज़िलालिन" है, ज़ा (ظ) के नीचे कसरा और अलिफ़ के साथ। इब्न मसूद, उबैद बिन उमैर, अल-अमश, यहया, हमज़ा, अल-किसाई और खलफ़ ने इसे "फ़ी ज़ुललिन" पढ़ा है, ज़ा के ऊपर दम्मा और बिना अलिफ़ के(9)।

---

(1) इन कथनों के लिए देखें: तफ़सीर अल-तबरी 19/463, अल-नुकात व अल-उयून 5/24, तफ़सीर अल-बग़वी 4/16, और ज़ाद अल-मसीर 7/28। (2) अल-नश्र 2/354 अबू जाफ़र से, और वह दस [क़ारियों] में से एक हैं। (3) मआनी अल-क़ुरआन 2/380 में। (4) इसी तरह मजाज़ अल-क़ुरआन 2/163-164 में। (5) अल-अज़हरी ने तहज़ीब अल-लुग़ा 6/27 में, अबू अल-लैस ने 3/103 में, और इब्न अज़ीज़ ने तफ़सीर अल-ग़रीब पृष्ठ 355 में बिना श्रेय के इसका उल्लेख किया है। उन्होंने कहा: फ़ाकिहून का अर्थ सुखी है। (6) तहज़ीब अल-लुग़ा 6/26। (7) इराब अल-क़ुरआन अल-नह्हात 3/401 द्वारा। (8) पूर्वोक्त स्रोत। (9) अल-सबआ पृष्ठ 542, अल-तयसीर पृष्ठ 184, और अल-नश्र 2/355 हमज़ा, अल-किसाई और खलफ़ से।

٤٦٩ سورة یٰس: آیات ٥٥ ـ ٥٩

﴿فَكِهُونَ﴾ حسن (بصری) نے فرمایا: مسرور و شادماں۔ ابن عباس نے فرمایا: فرحت محسوس کرنے والے۔ مجاہد اور ضحاک: متعجب/متاثر۔ سدی: نعمتوں والے(١)۔ اور معانی ایک دوسرے کے قریب ہیں۔ اور فکاہہ سے مراد مزاح اور خوش کلامی ہے۔ اور ابو جعفر، شیبہ اور اعرج نے الف کے بغیر «فَكِهُون» پڑھا ہے(٢)، اور یہ دونوں لغات ہیں جیسے فارہ اور فَرِہ، اور حاذر اور حذر؛ یہ الفراء کا قول ہے(٣)۔ کسائی اور ابو عبیدہ نے کہا: الفاکِہ وہ ہے جس کے پاس پھل (فاکِہہ) ہوں، جیسے شاحِم (چربی والا)، لاحِم (گوشت والا)، تامِر (کھجور والا) اور لابِن (دھودھ والا)۔ اور الفکِہ سے مراد وہ شخص ہے جو خوش طبعی کرے اور نعمتوں سے لطف اندوز ہو(٤)۔ اور قتادہ کے قول کے مطابق الف کے بغیر «فَكِهُون» کے معنی ہیں: متعجب یا متاثر ہونے والے(٥)۔ اور ابو زید نے کہا: کہا جاتا ہے: آدمی فَکِہ ہے جب وہ خوش مزاج اور ہنس مکھ ہو(٦)۔ اور طلحہ بن مصرف نے «فاکھین» پڑھا، اسے حال ہونے کی بنا پر منصوب کیا(٧)۔ ﴿هُمْ وَأَزْوَاجُهُمْ فِي ظِلَالٍ عَلَى الْأَرَائِكِ مُتَّكِئُونَ﴾ یہ مبتدا اور خبر ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ «هم» تاکید ہو، «وأزواجهم» ضمیر پر عطف ہو، اور «مُتَّكِئُونَ» «فاكِهُونَ» کی صفت ہو(٨)۔ اور عام قراءت «في ظِلَالٍ» ہے، ظاء کے کسرہ اور الف کے ساتھ اور ابن مسعود، عبید بن عمیر، اعمش، یحییٰ، ہمزہ، کسائی اور خلف نے «في ظُلَلٍ» پڑھا ہے، ظاء کے ضمہ کے ساتھ اور بغیر الف کے(٩)۔

---

(١) یہ اقوال تفسیر طبری ١٩/٤٦٣، النکت والعیون ٥/٢٤، تفسیر بغوی ٤/١٦ اور زاد المسیر ٧/٢٨ میں دیکھیں۔ (٢) النشر ٢/٣٥٤، ابوجعفر سے، اور وہ دس [قراء] میں سے ہیں۔ (٣) معانی القرآن ٢/٣٨٠ میں۔ (٤) اسی طرح مجاز القرآن ٢/١٦٣-١٦٤ میں۔ (٥) اسے ازہری نے تہذیب اللغۃ ٦/٢٧، ابواللیث نے ٣/١٠٣ اور ابن عزیز نے تفسیر الغریب ص ٣٥٥ میں بغیر نسبت کے ذکر کیا

ہے۔ انہوں نے کہا: فاکھون یعنی نعمتوں والے۔ (٦) تہذیب اللغۃ ٦/٢٦۔ (٧) اعراب القرآن للنحاس ٣/٤٠١۔ (٨) گزشتہ حوالہ۔ (٩) السبعۃ ص ٥٤٢، التیسیر ص ١٨٤، اور النشر ٢/٣٥٥، ہمزہ، کسائی اور خلف سے۔

Surah Ya-Sin: Verses 55 - 59, 470

"Al-Zhilal" is the plural of "Zhill" (shade), and "Zhulal" is the plural of "Zhullah". ﴿عَلَى الْأَرَائِكِ﴾ [ON THRONES/COUCHES] means the beds within the canopies(1), the singular of which is "Arikah", similar to "Safina" and "Safa'in" (ship/ships). A poet said: As if the redness of the roses atop their branches, At midmorning in its laughing garden, Are the cheeks of virgins who are shy out of modesty, Offering each other basil upon the thrones.

In a report from Abu Sa'id al-Khudri: The Prophet ﷺ said: "Verily, whenever the people of Paradise have intercourse with their wives, they return to being virgins."(2) Ibn Abbas said: A man from the people of Paradise will embrace a Houri for seventy years, never getting bored of her, and she never getting bored of him. Every time he comes to her, he finds her a virgin, and every time he returns to her, his desire returns to him; he has intercourse with her with the strength of seventy men. There is no semen between them; it comes without semen from him or her(3).

﴿لَهُمْ فِيهَا فَكِهَةٌ﴾ [THEY HAVE THEREIN FRUIT] (subject and predicate) ﴿وَلَهُمْ مَا يَدَّعُونَ﴾ [AND THEY HAVE WHATEVER THEY CALL FOR]. The second "dal" is substituted for "ta", because it's from the form "yafta'ilun" from the root "da'a" (to call)(4), meaning: whoever calls for something will be given it. This was said by Abu Ubaydah(5). So the meaning of "yad-da'un" is: they wish for, from "du'a" (supplication).

It was also said: the meaning is that whoever among them claims something, it is theirs; because God Almighty has naturally disposed them so that none of them claims except what is beautiful and good to claim.

---

(1) Plural of "Hajalah", which is a place like a dome prepared for a bride, decorated with clothes, curtains, and beds. Mujam Matn al-Lugha (Hajal). (2) Reported by al-Bazzar (3527 - Kashf), at-Tabarani in al-Mu'jam al-Saghir (249), and Ibn al-Jawzi in al-Ilal 2/930. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 10/417: It contains Abd al-Rahman bin Mu'alla al-Wasiti, and he is a liar. End of quote. On this topic, there's a narration from Abu Huraira (may Allah be pleased with him) in Ibn Hibban (7402). (3) We did not find it in this context, but parts of it have supporting narrations reported as Marfu'. See the hadith of Anas (may Allah be pleased with him) in al-Tirmidhi (2536) authenticated by Ibn Hibban (7400), the hadith of Zaid bin Arqam in Ahmad (19269), the hadith of Abu Umama in al-Tabarani's al-Kabir (7479), and the hadith of Abu

Huraira in al-Mu'jam al-Kabir, Long Hadiths 25 / (37). (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/401. (5) Similarly in Majaz al-Qur'an 2/164.

सूरह या-सीन: आयतें 55 - 59, 470

"अल-ज़िलाल" "ज़िल्ल" (छाया) का बहुवचन है, और "ज़ुलल" "ज़ुल्लाह" का बहुवचन है। ﴿عَلَى الْأَرَائِكِ﴾ [तख्तों पर] का अर्थ है शामियानों के भीतर के बिस्तर(1), जिसका एकवचन "अरीका" है, जैसे "सफीना" और "सफैन" (जहाज़/जहाज़ें)। एक कवि ने कहा है: मानों उनकी शाखाओं के ऊपर गुलाबों की लाली, दोपहर के समय उसके खिलखिलाते बाग में, उन कुंवारी कन्याओं के गाल हों जो लज्जा से शर्मा रही हों, तख्तों पर एक-दूसरे को तुलसी भेंट करती हुई।

अबू सईद अल-खुदरी से एक रिवायत में है: पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "बेशक, जब भी जन्नत के लोग अपनी पत्नियों से संभोग करेंगे, वे फिर से कुंवारी हो जाएंगी।"(2) इब्न अब्बास ने कहा: जन्नत के लोगों में से एक आदमी सत्तर साल तक एक हूर को गले लगाए रखेगा, न वह उससे ऊबेगा और न वह उससे ऊबेगी। हर बार जब वह उसके पास आएगा, तो उसे कुंवारी पाएगा, और हर बार जब वह उसके पास लौटेगा, तो उसकी इच्छा वापस आ जाएगी; वह सत्तर पुरुषों की ताकत के साथ उसके साथ संभोग करेगा। उनके बीच कोई वीर्य नहीं होगा; यह न तो उसकी ओर से और न ही उसकी ओर से वीर्य के बिना आएगा(3)।

﴿لَهُمْ فِيهَا فَاكِهَةٌ﴾ [उनके लिए वहां मेवे हैं] (उद्देश्य और विधेय) ﴿وَلَهُمْ مَا يَدَّعُونَ﴾ [और उनके लिए वह सब है जो वे मांगेंगे]। दूसरा "दाल" "ता" के स्थान पर आया है; क्योंकि यह "दा'आ" (बुलाना/मांगना) मूल से "याफ्ता'इलून" रूप है(4), जिसका अर्थ है: जो कोई किसी चीज़ के लिए पुकारेगा उसे वह दी जाएगी। यह अबू उबैदाह(5) द्वारा कहा गया था। तो "यद्द'ऊन" का अर्थ है: वे कामना करते हैं, "दुआ" (प्रार्थना) से।

और यह भी कहा गया है: इसका अर्थ यह है कि उनमें से जो कोई भी किसी चीज़ का दावा करता है, वह उसकी है; क्योंकि अल्लाह तआला ने उन्हें स्वाभाविक रूप से ऐसा बना दिया है कि उनमें से कोई भी उस चीज़ के अलावा किसी चीज़ का दावा नहीं करता जो दावा करने के लिए सुंदर और अच्छी हो।

---

(1) "हजला" का बहुवचन, जो गुंबद जैसी जगह है जो दुल्हन के लिए तैयार की जाती है, कपड़ों, पर्दों और बिस्तरों से सजाई जाती है। मुअजम मतन अल-लुगह (हजल)। (2) अल-बज्ज़ार (3527 - कश्फ़), अल-मुअजम अल-सगीर (249) में अल-तबरानी और अल-इलाल 2/930 में इब्न अल-जौज़ी द्वारा उद्धृत। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 10/417 में कहा: इसमें अब्दुल रहमान बिन

मुअल्ला अल-वासिती है, और वह झूठा है। उद्धरण समाप्त। इस विषय पर इब्न हिब्बान (7402) में अबू हुरैरा (रज़िअल्लाहु अन्हु) से एक रिवायत है। (3) हमें इस संदर्भ में यह नहीं मिला, लेकिन इसके कुछ हिस्सों के समर्थन में मरफू रिवायतें मौजूद हैं। तिर्मिज़ी (2536) में अनस (रज़िअल्लाहु अन्हु) की हदीस देखें जिसे इब्न हिब्बान (7400) ने प्रमाणित किया है, अहमद (19269) में ज़ैद बिन अर्कम की हदीस, अल-तबरानी की अल-कबीर (7479) में अबू उमामा की हदीस, और अल-मुअजम अल-कबीर, लंबी हदीसें 25/(37) में अबू हुरैरा की हदीस। (4) अल-नहस द्वारा इ'राब अल-कुरान 3/401। (5) मजाज़ अल-कुरान 2/164 में इसी तरह।

سورہ یٰسین: آیات 55 - 59، 470

فَالظِّلَالُ جَمْعُ ظِلٍّ، اور ظُلَل جمع ظُلَّة۔ ﴿عَلَى الْأَرَائِكِ﴾ یعنی حجال(1) میں لگے تخت، اس کا واحد اریکة ہے، جیسے سفینة اور سفائن؛ شاعر کہتا ہے: گویا ٹہنیوں پر گلابوں کی سرخی، چاشت کے وقت اس کے مسکراتے ہوئے باغ میں، ان دوشیزاؤں کے گال ہیں جو حیا سے شرما گئی ہوں، تختوں پر ریحان (خوشبو) کے ساتھ ایک دوسرے کو تحفہ دے رہی ہوں۔

اور حضرت ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "اہل جنت جب بھی اپنی عورتوں سے جماع کریں گے تو وہ پھر سے کنواری ہو جائیں گی"(2)۔ اور ابن عباس نے کہا: اہل جنت میں سے ایک مرد ستر سال تک حور سے معانقہ کرے گا، نہ وہ اس سے اکتائے گا اور نہ وہ اس سے اکتائے گی، جب بھی وہ اس کے پاس آئے گا اسے کنواری پائے گا، اور جب بھی وہ اس کی طرف لوٹے گا اس کی شہوت لوٹ آئے گی؛ وہ ستر مردوں کی قوت کے ساتھ جماع کرے گا، ان کے درمیان منی نہیں ہوگی؛ یہ نہ اس کی طرف سے اور نہ ہی اس کی طرف سے منی کے بغیر ہو گا(3)۔

﴿لَهُمْ فِيهَا فَكِهَةٌ﴾ (مبتدا اور خبر) ﴿وَلَهُمْ مَا يَدَّعُونَ﴾ دوسرا 'دال' 'تاء' سے بدلا ہوا ہے؛ کیونکہ یہ مادہ 'دعا' (پکارنا) سے 'یفتعلون' کے وزن پر ہے(4)، یعنی: جس نے کسی چیز کی دعا کی وہ اسے دے دی جائے گی۔ یہ بات ابو عبیدہ(5) نے کہی، تو 'یدعون' کے معنی ہیں: وہ تمنا کرتے ہیں، دعا سے ماخوذ۔

اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ ان میں سے جو بھی کسی چیز کا دعویٰ کرے گا وہ اس کی ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے انہیں اس فطرت پر پیدا کیا ہے کہ ان میں سے کوئی بھی سوائے اس کے جس کا دعویٰ کرنا زیبا اور اچھا ہو، کسی چیز کا دعویٰ نہیں کرے گا۔

---

(1) یہ حجلہ کی جمع ہے، اور یہ گنبد نما جگہ ہے جو دلہن کے لیے بنائی جاتی ہے، جسے کپڑوں، پردوں اور بستروں سے سجایا جاتا ہے۔ معجم متن اللغہ (حجل)۔ (2) اسے بزار (3527 - کشف)، طبرانی نے المعجم الصغیر (249) میں، اور ابن جوزی نے العلل 2/930 میں روایت کیا ہے۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد 10/417 میں کہا: اس میں عبد الرحمن بن معلی واسطی ہے، اور وہ کذاب (پرلے درجے کا جھوٹا) ہے۔ اھـ اور اس باب میں ابن حبان (7402) کے ہاں حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت موجود ہے۔ (3) ہمیں اس سیاق کے ساتھ یہ روایت نہیں ملی، البتہ اس کے اجزاء کے شواہد مرفوعاً مروی ہیں، دیکھئے حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث ترمذی (2536) میں جسے ابن حبان (7400) نے صحیح کہا ہے، اور حضرت زید بن ارقم کی حدیث احمد (19269) میں، اور حضرت ابو امامہ کی حدیث طبرانی کی الکبیر (7479) میں، اور حضرت ابو ہریرہ کی حدیث المعجم الکبیر، الاحادیث الطوال 25/(37) میں۔ (4) اعراب القرآن للنحاس 401/3 - (5) اسی طرح مجاز القرآن 164/2 میں ہے۔

471 Surah Ya-Sin, Verses 55 - 59

Yahya bin Salam said: "'Yadda'oon' (they call for): they desire." Ibn Abbas said: "They ask"(1). And the meanings are close. Ibn al-Anbari said (2): "'And for them is whatever they call for' is a good pause, then you start: 'Peace', meaning: that for them is peace. It is also permissible for 'Salam' (Peace) to be in the nominative case [marfu'] meaning: and for them is whatever they call for, granted/secure [mussallam] and pure. According to this view, pausing at 'whatever they call for' is not appropriate." Al-Zajjaj said (3): "'Salam' is in the nominative case as a substitute [badal] for 'ma' (whatever), meaning: for them is that God greets them, and this is the ultimate wish of the people of Paradise. It was narrated from the hadith of Jabir bin Abdullah (4) that the Messenger of Allah ﷺ said: 'While the people of Paradise are in their bliss, a light suddenly shone for them, so they raised their heads, and behold, the Almighty Lord had looked down upon them from above them and said: "Peace be upon you, O people of Paradise." This is His saying: {Peace, a word from a Merciful Lord}. So He looks at them and they look at Him, and they do not turn to any of the bliss as long as they are looking at Him until He is veiled from them, then His light and His blessings remain upon them in their abodes.' Mentioned by al-Tha'labi and al-Qushayri (5). Its meaning is established in 'Sahih' Muslim, and we have explained it in [Surah] Yunus at the Almighty's saying: {For those who have done good is the best [reward] and extra} Verse: 26. It is also permissible for 'ma' to be an indefinite noun, and 'Salam' to be an adjective for it, meaning: and for them is whatever they call for, granted/secure [mussallam]. It is also permissible for 'ma' to be in the nominative case as a subject [mubtada'], and 'Salam' as its predicate [khabar]. According to these views, one does not pause at 'And for them is whatever they call for'. In the recitation of Ibn Mas'ud: 'Salāman' (in the accusative case) would be an infinitive [masdar], and if you wish in...

---

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 5/26, and in it: Ibn Ziyad, instead of: Ibn Abbas. (2) In Idah al-Waqf wal-Ibtida' 2/854 - 855. (3) In Ma'ani al-Qur'an 4/292. (4) In the manuscripts: Jarir bin Abdullah al-Bajali, which is an error; see the following comment. (5) Narrated by Ibn Majah (184), Ibn 'Adiy 6/2039, and al-'Uqayli in al-Du'afa' 2/274. It was also narrated through the path of al-Tha'labi by al-Wahidi in al-Wasit 3/517, and al-Baghawi 4/16, all of them from the hadith of Jabir (may Allah be pleased with him). Al-Busayri said in Misbah al-Zujajah 1/68: This is a weak chain of transmission due to the weakness of al-Fadl bin 'Isa al-Raqashi. (6) 10/483, and the hadith is with Muslim (181) from Suhayb (may Allah be pleased with him).

यहीया बिन सलाम ने कहा: "'यद्दऊन' (वे मांगते हैं): वे इच्छा करते हैं।" इब्न अब्बास ने कहा: "वे माँगते हैं" (1)। और अर्थ निकट हैं। इब्न अल-अंबारी ने कहा (2): "'और उनके लिए वह है जो वे मांगते हैं' एक अच्छा ठहराव (वक़्फ़) है, फिर आप शुरू करें: 'सलाम' (शांति), इस अर्थ पर कि: वह उनके लिए शांति है। और यह भी जायज़ है कि 'सलाम' को रफ़अ (पेश) के साथ पढ़ा जाए इस अर्थ में: और उनके लिए वह है जो वे मांगते हैं, सौंपा हुआ (मुसल्लम) और शुद्ध। इस दृष्टिकोण के अनुसार, 'जो वे मांगते हैं' पर ठहरना अच्छा नहीं है।" अल-ज़ज्जाज ने कहा (3): "'सलाम' 'मा' (जो कुछ) के लिए बदल (प्रतिस्थापन) के रूप में रफ़अ में है, यानी: उनके लिए यह है कि अल्लाह उन्हें सलाम भेजे, और यह जन्नत वालों की सर्वोच्च इच्छा है। जाबिर बिन अब्दुल्लाह (4) की हदीस से वर्णित है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: 'जब जन्नत के लोग अपनी सुख-सुविधाओं में होंगे, तभी अचानक उनके लिए एक रोशनी चमकी, तो उन्होंने अपने सिर उठाए, और अचानक देखा कि पालनहार परवरदिगार ने उनके ऊपर से उन पर नज़र डाली और फरमाया: "ऐ जन्नत वालो, तुम पर सलाम हो।" और यही उसका कहना है: {सलाम, दयालु पालनहार की ओर से एक शब्द}। तो वह उनकी ओर देखता है और वे उसकी ओर देखते हैं, और जब तक वे उसकी ओर देखते रहते हैं, वे किसी भी सुख-सुविधा की ओर ध्यान नहीं देते, यहाँ तक कि वह उनसे ओझल हो जाता है, फिर उसकी रोशनी और उसकी बरकतें उनके घरों में उन पर बनी रहती हैं।' इसे अल-थलाबी और अल-कुशैरी (5) ने उल्लेख किया है। और इसका अर्थ 'सहीह' मुस्लिम में साबित है, और हमने इसे [सूरह] यूनुस में अल्लाह तआला के इस कथन पर स्पष्ट किया है: {उन लोगों के लिए जिन्होंने भलाई की, सबसे अच्छा (बदला) और अधिकता है} [आयत: 26] (6)। और यह भी जायज़ है कि 'मा' नकरा (अनिश्चित संज्ञा) हो, और 'सलाम' उसका विशेषण (सिफ़त) हो, यानी: और उनके लिए वह है जो वे मांगते हैं, सौंपा हुआ (मुसल्लम)। और यह भी जायज़ है कि 'मा' मुब्तदा (कर्ता) के रूप में रफ़अ में हो, और 'सलाम' उसकी ख़बर (विधेय) हो। और इन दृष्टिकोणों के अनुसार, 'और उनके लिए वह है जो वे मांगते हैं' पर नहीं रुका जाता। और इब्न मसूद के क़िरात (पठन) में: 'सलामन' (ज़बर के साथ) एक मस्तर (क्रियावाचक संज्ञा) होगा, और यदि आप चाहें तो...

---

(1) अल-नुक़त वल-'उयून 5/26, और इसमें: इब्न ज़ियाद, इब्न अब्बास के स्थान पर। (2) ईदाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा 2/854 - 855 में। (3) मा'आनी अल-क़ुरआन 4/292 में। (4) प्रतियों में: जरीर बिन अब्दुल्लाह अल-बजली, जो एक त्रुटि है; बाद की टिप्पणी देखें। (5) इसे इब्न माजह (184), इब्न

'अदी 6/2039, और अल-उक़ैली ने अल-ज़ुआफा 2/274 में उद्धृत किया है। और इसे अल-थलाबी के माध्यम से अल-वाहिदी ने अल-वसीत 3/517 में, और अल-बग़वी ने 4/16 में उद्धृत किया है, ये सभी जाबिर (रज़ि.) की हदीस से हैं। अल-बूसैरी ने मिस्बाह अल-ज़ुजाजाह 1/68 में कहा: यह अल-फ़ज़्ल बिन ईसा अल-रक़ाशी की कमज़ोरी के कारण एक कमज़ोर सनद (प्रमाण-शृंखला) है। (6) 10/483, और हदीस मुस्लिम (181) में सुहैब (रज़ि.) से है।

٤٧١ سورة یٰس، آیات ٥٥ ـ ٥٩

اور یحییٰ بن سلام نے کہا: "یَدَّعُونَ" (وہ مانگتے ہیں): وہ خواہش کرتے ہیں۔ ابن عباس: وہ سوال کرتے ہیں (١)۔ اور معنی ایک دوسرے کے قریب ہیں۔ ابن الانباری (٢) نے کہا: "ولھم ما یدَّعون" (اور ان کے لیے وہ کچھ ہے جو وہ مانگیں گے) وقفِ حسن ہے، پھر تم شروع کرو: "سَلَامٌ" (سلام)، اس معنی پر کہ: وہ ان کے لیے سلامتی ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ "السلام" کو رفع (پیش) دیا جائے اس معنی پر کہ: اور ان کے لیے وہ کچھ ہے جو وہ مانگیں گے، وہ سپرد شدہ (مسلم) اور خالص ہے۔ پس اس مذہب (رائے) کے مطابق "ما یدعون" پر وقف کرنا اچھا نہیں ہے۔ اور زجاج (٣) نے کہا: "سلامٌ" رفیع (مرفوع) ہے "ما" سے بدل ہونے کی بنا پر، یعنی: ان کے لیے یہ ہے کہ اللہ ان پر سلام بھیجے، اور یہ اہل جنت کی انتہاء تمنا ہے۔ اور جابر بن عبداللہ (٤) کی حدیث سے مروی ہے کہ: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جب اہل جنت اپنی نعمتوں میں ہوں گے، اسی دوران ان کے لیے ایک نور چمکے گا، تو وہ اپنے سر اٹھائیں گے، تو اچانک پروردگار تعالیٰ ان کے اوپر سے ان پر جلوہ افروز ہو گا اور فرمائے گا: اے اہل جنت تم پر سلام ہو۔ پس یہی اللہ کا فرمان ہے: {سَلَامٌ قَوْلًا مِّن رَّبٍّ رَّحِيمٍ}۔ پس وہ ان کی طرف دیکھے گا اور وہ اس کی طرف دیکھیں گے، اور جب تک وہ اس کی طرف دیکھتے رہیں گے کسی بھی نعمت کی طرف التفات (توجہ) نہیں کریں گے یہاں تک کہ وہ ان سے پردہ فرما لے گا، پھر اس کا نور اور اس کی برکتیں ان کے گھروں میں ان پر باقی رہیں گی۔" اسے ثعلبی اور قشیری (٥) نے ذکر کیا ہے۔ اور اس کے معنی "صحیح" مسلم میں ثابت ہیں، اور ہم نے اسے [سورۃ] یونس میں اللہ تعالیٰ کے اس قول کے پاس بیان کر دیا ہے: {لِّلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ} [آیت: ٢٦] (٦)۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ "ما" نکرہ ہو، اور "سَلَامٌ" اس کی صفت ہو، یعنی: اور ان کے لیے وہ ہے جو وہ مانگیں گے جو کہ سپرد شدہ

(مسلم) ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ "ما" مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہو، اور "سلامٌ" اس کی خبر ہو۔ اور ان وجوہات کی بنا پر "ولهم ما يدعون" پر وقف نہیں کیا جائے گا۔ اور ابن مسعود کی قرات میں: "سلاماً" (زبر کے ساتھ) مصدر ہو گا، اور اگر تم چاہو تو...

---

(١) النكت والعيون ٥/٢٦، اور اس میں ہے: ابن زیاد، بجائے: ابن عباس۔ (٢) ایضاح الوقف والابتداء ٢/ ٨٥٤ - ٨٥٥ میں۔ (٣) معانی القرآن ٤/٢٩٢ میں۔ (٤) نسخوں میں: جریر بن عبد الله البجلی ہے، جو کہ غلط ہے اور اس کے بعد والا تعلیق (حاشیہ) دیکھیں۔ (٥) اسے ابن ماجہ (١٨٤)، اور ابن عدی ٦/٢٠٣٩، اور عقیلی نے الضعفاء ٢/ ٢٧٤ میں روایت کیا ہے۔ اور ثعلبی واحدی کے طریق سے الوسیط ٣/ ٥١٧، اور بغوی ٤/ ١٦ میں، ان سب نے جابر کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ بوصیری نے مصباح الزجاجہ ١/ ٦٨ میں کہا: یہ سند فضل بن عیسیٰ الرقاشی کے ضعف کی وجہ سے ضعیف ہے۔ (٦) ١٠/ ٤٨٣، اور یہ حدیث مسلم (١٨١) میں صہیب سے مروی ہے۔

[It is in] the position of an adverbial phrase (hal), meaning: and they have whatever they claim for themselves in peace or safety, or as something surrendered (to them) (1); based on this view, it is not appropriate to pause at "they claim"(2).

Muhammad bin Ka'b al-Qurazi recited it as: "Silm" (peace/submission) as a new sentence, as if he said: That is peace for them, they do not dispute over it, and "and they have what they claim" would be a complete sentence. It is also permissible for "Silm"(3) to be a substitute (badal) for His saying: "and they have what they claim," and the predicate (khabar) of "what they claim" is: for them. It is also possible for "Silm" to be another predicate, and the meaning of the statement would be: it is purely theirs without any dispute in it.

{A word (Qawlan)} is an infinitive (masdar) based on the meaning: Allah said that as a word. Or He says it as a word, and the verb that was omitted is indicated by its infinitive form(4). It is also possible that the meaning is: and they have what they claim in word, i.e., a promise from Allah. Based on this second view, pausing at "they claim" is not appropriate. Al-Sijistani said: Pausing at His saying "Peace (Salam)" is complete. This is an error; because the word is distinct from what preceded it(5).

The Almighty's saying: {And get apart today, O criminals}. It is said: "Tamayazu" (they distinguished themselves) and "Imtazu" (they got apart) have the same meaning. I distinguished it (miztuhu) so it became distinguished (inmazza) or set apart (imtaza), and I differentiated it (mayyaztuhu)(6) so it became differentiated (tamayyaza). That is: this is said to them at the standing for questioning when the people of Paradise are ordered to Paradise, meaning: Leave their midst. Qatadah said: They were isolated from all good(7).

Ad-Dahhak said: The criminals will be distinguished from one another; so the Jews will be a group, ...

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/402. And the recitation: "Salāman" in al-Muhtasib 2/215 from Isa al-Thaqafi. (2) Idah al-Waqf wa al-Ibtida 2/856. (3) In (Kh), (Zha), and (M): Salam, and likewise in the place after it, and what is confirmed is from (D) and (Z), which is consistent with what is in al-Muhtasib 2/215. (4) Al-Muhtasib 2/215. (5) Idah al-Waqf wa al-Ibtida 2/855. (6) In (D), (Z), and (Zha): and miztuhu, and both have the meaning in 'Ayn 394, al-Sihah (mayza), and al-Lisan (mayza). (7) Produced by al-Tabari 19/469.

[यह] हाल (अवस्था) के स्थान पर है, यानी: उनके पास वह सब कुछ है जिसकी वे मांग करेंगे शांति या सलामती के साथ, या वह उन्हें सौंप दिया गया है(1); इस मत के अनुसार "यद्दऊन" (वे मांग करते हैं) पर रुकना सही नहीं है(2)।

मुहम्मद बिन काब अल-कुरज़ी ने इसे "सिल्म" (शांति/समर्पण) के रूप में एक नए वाक्य के रूप में पढ़ा है, जैसे कि उन्होंने कहा हो: वह उनके लिए शांति है जिसमें वे आपस में नहीं झगड़ेंगे, और "व लहुम मा यद्दऊन" एक पूर्ण वाक्य होगा। यह भी संभव है कि "सिल्म"(3) उनके कथन "व लहुम मा यद्दऊन" का बदल (substitute) हो, और "मा यद्दऊन" की खबर "लहुम" हो। यह भी संभव है कि "सिल्म" एक अन्य खबर (predicate) हो, और बात का अर्थ यह होगा: कि वह उनके लिए बिना किसी विवाद के शुद्ध रूप से है।

{क़ौलन} (एक बात के रूप में) यहाँ भाववाचक संज्ञा (masdar) है, जिसका अर्थ है: अल्लाह ने इसे एक कथन के रूप में कहा। या वह इसे कहता है, और हटाए गए क्रिया का संकेत उसके मस्तर (masdar) से मिलता है(4)। यह भी संभव है कि इसका अर्थ हो: उनके पास वह है जिसे वे वचन के रूप में मांगते हैं, यानी अल्लाह का वादा। इस दूसरे मत के अनुसार "यद्दऊन" पर रुकना सही नहीं है। अल-सजिस्तानी ने कहा: "सलाम" पर रुकना पूर्ण (ताम) है। यह गलत है; क्योंकि 'क़ौल' उससे पहले वाली बात से अलग है(5)।

अल्लाह तआला का फरमान: {और हे अपराधियों! आज तुम अलग हो जाओ}। कहा जाता है: "तमय्यज़ू" और "इम्ताज़ू" एक ही अर्थ में हैं, यानी अलग हो जाना। मैंने उसे अलग किया (मिज़्तुहु) तो वह अलग हो गया (इन्माज़) या जुदा हो गया (इम्ताज़), और मैंने उसे विभेदित किया (मय्यज़्तुहु)(6) तो वह विभेदित हो गया (तमय्यज़)। यानी: सवाल के लिए खड़े होने के समय उनसे यह कहा जाएगा जब जन्नत वालों को जन्नत की ओर जाने का हुक्म दिया जाएगा, यानी: उनके बीच से निकल जाओ। क़तादा ने कहा: वे हर भलाई से अलग कर दिए गए(7)।

अद-दहाक ने कहा: अपराधी एक-दूसरे से अलग हो जाएंगे; चुनाँचे यहूदी एक समूह होंगे, ...

---

(1) इ'राब अल-क़ुरआन अल-नहस 3/402 द्वारा। और ईसा अल-थक़फ़ी से अल-मुहतासिब 2/215 में "सलामन" का पाठ। (2) इदाह अल-वक़्फ़ व अल-इब्तिदा 2/856। (3) (ख), (ज़), और (म) में:

सलाम, और इसके बाद वाले स्थान पर भी, और जो प्रमाणित है वह (द) और (ज़) से है, जो अल-मुहतासिब 2/215 के अनुरूप है। (4) अल-मुहतासिब 2/215। (5) इदाह अल-वक़्फ़ व अल-इब्तिदा 2/855। (6) (द), (ज़), और (ज़) में: और मिज़्तुहु, और दोनों का अर्थ ऐन 394, अल-सिहह (मयज़ा), और अल-लिसान (मयज़ा) में एक ही है। (7) अल-तबरी द्वारा निकाला गया 19/469।

یہ حال کی جگہ پر ہے، یعنی: ان کے پاس وہ سب کچھ ہے جس کا وہ مطالبہ کریں گے سلامتی یا سلام کے ساتھ، یا وہ ان کے سپرد کر دیا گیا ہے(۱)؛ اس قول کے مطابق "یدعون" پر وقف کرنا درست نہیں ہے(۲)۔

محمد بن کعب القرظی نے اسے استیناف (نئی بات) کے طور پر "سِلْم" پڑھا ہے، گویا انہوں نے کہا: وہ ان کے لیے سلامتی ہے جس میں وہ جھگڑا نہیں کریں گے، اور "ولھم ما یدعون" جملہ مکمل ہوگا۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ "سِلْم"(۳) ان کے قول "ولھم ما یدعون" سے بدل ہو، اور "ما یدعون" کی خبر "لھم" ہو۔ یہ بھی ممکن ہے کہ "سِلْم" ایک اور خبر ہو، اور کلام کا معنی یہ ہوگا: کہ وہ ان کے لیے خالص ہے بغیر کسی نزاع کے۔

{قولاً} یہاں مفعول مطلق ہے جس کا معنی ہے: اللہ نے یہ بات بطورِ قول کہی۔ یا وہ اسے کہتا ہے، اور محذوف فعل پر اس کا مصدر دلالت کرتا ہے(٤)۔ یہ بھی جائز ہے کہ اس کا معنی ہو: ان کے لیے وہ ہے جس کا وہ قولاً مطالبہ کریں، یعنی اللہ کا وعدہ۔ اس دوسرے مسلک کے مطابق "یدعون" پر وقف کرنا درست نہیں ہے۔ سجستانی نے کہا: "سلام" پر وقف تام ہے، اور یہ غلط ہے؛ کیونکہ "قول" اپنے ماقبل سے الگ ہے(۵)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اے مجرمو! آج تم الگ ہو جاؤ}۔ کہا جاتا ہے: "تمیزوا" اور "امتازوا" ایک ہی معنی میں ہیں، یعنی الگ ہو جانا۔ میں نے اسے الگ کیا (مزتہ) تو وہ الگ ہو گیا (انماز) یا جدا ہو گیا (امتاز)، اور میں نے اسے ممتاز کیا (میزتہ)(٦) تو وہ ممتاز ہو گیا (تمیز)۔ یعنی: سوال کے لیے کھڑے ہوتے وقت ان سے یہ کہا جائے گا جب جنتیوں کو جنت کی طرف جانے کا حکم دیا

جائے گا، یعنی: ان کے گروہ سے باہر نکل جاؤ۔ قتادہ نے کہا: وہ ہر بھلائی سے الگ کر دیے گئے(۷)۔

ضحاک نے کہا: مجرم ایک دوسرے سے الگ ہو جائیں گے؛ چنانچہ یہودی ایک گروہ ہو جائیں گے، ...

---

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۳/ ٤۰۲۔ اور قراءت: «سلاماً» المحتسب ۲/ ۲۱۵ میں عیسیٰ الثقفی سے۔ (۲) إیضاح الوقف والابتداء ۲/ ۸۵٦۔ (۳) نسخہ (خ)، (ظ) اور (م) میں: سلام، اور اسی طرح اس کے بعد والی جگہ پر بھی، اور جو ثابت ہے وہ (د) اور (ز) سے ہے، جو المحتسب ۲/ ۲۱۵ کے موافق ہے۔ (٤) المحتسب ۲/ ۲۱۵۔ (٥) إیضاح الوقف والابتداء ۲/ ۸۵٥۔ (٦) نسخہ (د)، (ز) اور (ظ) میں: ومزته، اور وہ دونوں ایک ہی معنی میں ہیں، دیکھیے العین ۳۹٤، الصحاح (میز) اور اللسان (میز)۔ (۷) اسے طبری نے ۱۹/ ٤٦۹ میں روایت کیا ہے۔

473 Surah Ya-Sin: Verses 55 - 64

And the Christians are a group, the Magians are a group, the Sabians are a group, and the idolaters are a group (1). Also narrated from him: Indeed, every group in Hell has a house into which it enters and its door is closed, so they remain in it forever, neither seeing nor being seen (2). And Dawud ibn al-Jarrah said: The Muslims will be distinguished from the criminals, except for the people of desires (innovators), so they will be with the criminals (3). Allah Almighty's saying: {Did I not enjoin upon you, O children of Adam, that you not worship Satan? [for] indeed, he is to you a clear enemy. (60) And that you worship [only] Me? This is a straight path. (61) And he had already led astray from among you many creations, so did you not use reason? (62) This is the Hellfire which you were promised. (63) [Enter to] burn therein today for what you used to disbelieve. (64)} Allah Almighty's saying: {Did I not enjoin upon you, O children of Adam} "al-ahd" (covenant/enjoin) here means the bequest/ commandment, meaning: Did I not command you and convey to you through the tongues of the messengers {that you not worship Satan} meaning: do not obey him in disobeying Me. Al-Kisa'i said: the "la" is for prohibition. {And that you worship Me} with a kasra on the nun as per the origin, and whoever used a damma disliked a kasra followed by a damma (4). {This is a straight path} meaning: My worship is an upright religion. Allah Almighty's saying: {And he had already led astray from among you} meaning: misled {many creations (jibillan kathiran)} meaning: many people; this was said by Mujahid. Qatadah: many groups. Al-Kalbi: many nations (5), and the meaning is the same. The people of Madinah and 'Asim recited: "jibillan" with a kasra on the jim and ba. Abu Amr and Ibn Amir: "jublan" with a damma on the jim and sukun on the ba. The rest: "jubulan" with a damma on the jim and ba and a light lam (6). Al-Hasan, Ibn Abi Ishaq, Isa ibn Umar, Abdullah ibn Ubayd, and al-Nadr recited it with a shadda on the lam.

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/26. (2) Tafsir al-Baghawi 4/16. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/27. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/402. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/27, and Mujahid's saying was recorded by al-Tabari 19/471. (6) It was also recited thus by Ibn Kathir, Hamzah, and al-Kisa'i from the seven. Al-Sab'ah p. 542, and al-Taysir p. 184.

473 सूरह या-सीन: आयतें 55 - 64

और ईसाई एक समूह हैं, मजूसी एक समूह हैं, साबिई एक समूह हैं, और मूर्तिपूजक एक समूह हैं (1)। उनके द्वारा यह भी वर्णित है: वास्तव में नरक में प्रत्येक समूह के लिए एक घर है जिसमें वह प्रवेश करता है और उसका दरवाजा बंद कर दिया जाता है, इसलिए वे उसमें हमेशा के लिए रहेंगे, न देखते हुए और न ही देखे जाते हुए (2)। दाऊद इब्न अल-जर्राह ने कहा: मुसलमानों को अपराधियों से अलग किया जाएगा, सिवाय उन लोगों के जो अपनी इच्छाओं (नवाचारों) के अनुयायी हैं, वे अपराधियों के साथ होंगे (3)। अल्लाह तआला का कथन: {क्या मैंने तुमको ताकीद न कर दी थी ऐ आदम की सन्तान! कि तुम शैतान की पूजा न करना क्योंकि वह तुम्हारा खुला दुश्मन है (60) और यह कि तुम मेरी ही इबादत करना, यही सीधा रास्ता है (61) और उसने तुममें से एक बड़ी खलक़त (सृष्टि) को गुमराह कर दिया, तो क्या तुम अक्ल नहीं रखते थे? (62) यही वह जहन्नुम है जिसका तुमसे वायदा किया जाता था (63) आज अपनी कुफ़्र (अविश्वास) के बदले इसमें झोंक दिए जाओ (64)} अल्लाह तआला का कथन: {क्या मैंने तुमको ताकीद न कर दी थी ऐ आदम की सन्तान} यहाँ "अहद" (वादा/आदेश) का अर्थ वसीयत/आदेश है, अर्थात: क्या मैंने तुम्हें आदेश नहीं दिया था और रसूलों के माध्यम से तुम्हें नहीं पहुँचाया था {कि तुम शैतान की इबादत न करो} अर्थात: मेरी अवज्ञा में उसका पालन न करो। अल-किसाई ने कहा: "ला" निषेध के लिए है। {और यह कि तुम मेरी इबादत करो} मूल के अनुसार नून पर कसरा के साथ, और जिसने दम्मा दिया उसने दम्मा के बाद कसरा को नापसंद किया (4)। {यही सीधा रास्ता है} अर्थात: मेरी इबादत एक सही धर्म है। अल्लाह तआला का कथन: {और उसने तुममें से गुमराह कर दिया} अर्थात: बहका दिया {एक बड़ी खलक़त (जिबिस्तन कसीरन)} अर्थात: बहुत से लोग; यह मुजाहिद ने कहा है। कतादा: बहुत से समूह। अल-कल्बी: बहुत से राष्ट्र (5), और अर्थ एक ही है। मदीना वालों और आसिम ने पढ़ा: "जिबिलन" जीम और बा पर कसरा के साथ। अबू अम्र और इब्न आमिर ने: "जुबलन" जीम पर दम्मा और बा पर सुकून के साथ। बाकी ने: "जुबुलन" जीम और बा पर दम्मा और लाम पर तख़्फ़ीफ (हल्का) के साथ (6)। अल-हसन, इब्न अबी इसहाक, ईसा इब्न उमर, अब्दुल्लाह इब्न उबैद और अन-नद्र ने इसे लाम पर शद्दा के साथ पढ़ा।

---

(1) अल-नुकत वल-'उयून 5/26. (2) तफ़्सीर अल-बगवी 4/16. (3) अल-नुकत वल-'उयून 5/27. (4) इराब अल-कुरान लिन-नहस 3/402. (5) अल-नुकत वल-'उयून 5/27, और मुजाहिद का कथन

अल-तबरी 19/471 द्वारा संकलित किया गया है। (6) सात में से इब्न कसीर, हमजा और अल-किसाई ने भी इसे इसी तरह पढ़ा है। अल-सबआ पृ. 542, और अल-तयसीर पृ. 184.

473 سورہ یسین: آیات 55 - 64

اور نصاریٰ ایک گروہ ہیں، مجوسی ایک گروہ ہیں، صابئین ایک گروہ ہیں، اور بت پرست ایک گروہ ہیں (1)۔ ان ہی سے مروی ہے: بے شک جہنم میں ہر گروہ کے لیے ایک گھر ہے جس میں وہ داخل ہوتا ہے اور اس کا دروازہ بند کر دیا جاتا ہے، پس وہ اس میں ہمیشہ رہیں گے، نہ دیکھتے ہوں گے اور نہ دیکھے جاتے ہوں گے (2)۔ اور داؤد بن الجراح نے کہا: مسلمان مجرموں سے ممتاز کر دیے جائیں گے، سوائے خواہشات کے پیروکاروں (اہلِ بدعت) کے، پس وہ مجرموں کے ساتھ ہوں گے (3)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ اے اولادِ آدم! کیا میں نے تم کو تاکید نہ کر دی تھی کہ تم شیطان کی پرستش نہ کرنا؟ بے شک وہ تمہارا کھلا دشمن ہے (60) اور یہ کہ تم میری ہی عبادت کرنا، یہی سیدھا راستہ ہے (61) اور اس نے تم میں سے بہت بڑی مخلوق کو گمراہ کر دیا، تو کیا تم عقل نہیں رکھتے تھے؟ (62) یہی وہ جہنم ہے جس کا تم سے وعدہ کیا جاتا تھا (63) آج اپنے کفر کے بدلے اس میں جھونک دیے جاؤ (64) ﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ کیا میں نے تم کو تاکید نہ کر دی تھی اے اولادِ آدم ﴾ یہاں "عہد" وصیت (حکم) کے معنی میں ہے، یعنی: کیا میں نے تمہیں حکم نہیں دیا تھا اور رسولوں کی زبانوں سے تم تک نہیں پہنچا دیا تھا ﴿ کہ تم شیطان کی عبادت نہ کرو ﴾ یعنی: میری نافرمانی میں اس کی اطاعت نہ کرو۔ الکسائی نے کہا: "لا" ممانعت کے لیے ہے۔ ﴿ اور یہ کہ میری ہی عبادت کرو ﴾ اصل کے مطابق نون کے نیچے زیر (کسرہ) کے ساتھ، اور جس نے پیش (ضمہ) پڑھا اس نے پیش کے بعد زیر کو ناپسند کیا (4)۔ ﴿ یہی سیدھا راستہ ہے ﴾ یعنی: میری عبادت ایک درست دین ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ اور اس نے تم میں سے گمراہ کر دیا ﴾ یعنی: بہکا دیا ﴿ بہت بڑی مخلوق (جِبِلًّا كَثِيرًا) ﴾ یعنی: بہت سے لوگ؛ یہ مجاہد کا قول ہے۔ قتادہ: بہت سے گروہ۔ الکلبی: بہت سی امتیں (5)، اور معنی ایک ہی ہے۔ اہلِ مدینہ اور

عاصم نے پڑھا: "جِبِلًّا" جیم اور با کے نیچے زیر کے ساتھ ابو عمرو اور ابن عامر نے: "جُبُلًا" جیم پر پیش اور با کے ساکن ہونے کے ساتھ باقیوں نے: "جُبُلًا" جیم اور با پر پیش اور لام کی تخفیف کے ساتھ (6)۔ الحسن، ابن ابی اسحاق، عیسیٰ بن عمر، عبداللہ بن عبید اور النضر نے اسے لام کی تشدید کے ساتھ پڑھا ہے۔

---

(1) النکت والعیون 26/5۔ (2) تفسیر البغوی 16/4۔ (3) النکت والعیون 27/5۔ (4) اعراب القرآن للنحاس 402/3۔ (5) النکت والعیون 27/5، اور قولِ مجاہد کو طبری نے 471/19 میں روایت کیا ہے۔ (6) سات میں سے ابن کثیر، ہمجا اور الکسائی نے بھی اسے اسی طرح پڑھا ہے۔ السبعۃ ص 542، والتیسیر ص 184۔

... Ibn Anas(1). Abu Yahya and Al-Ashhab al-Uqayli recited it as: «jiblan» with a kasrah on the jim, a sukun on the ba, and a single lam(2). These are five readings. Al-Mahdawi and Al-Tha'labi said: All of them are linguistic variants meaning 'creation'. Al-Nahas(3): The clearest of them is the first reading; the evidence for that is that they have reached consensus on reciting: {and the previous generations (al-jibillata al-awwalin)} [Ash-Shu'ara: 184], so «jibillan» would be the plural of «jibillah», and the linguistic derivation in all of them is the same. It is simply derived from: «Jabala Allah (Mighty and Majestic is He) the creation», meaning: He created them. A sixth reading has been mentioned, which is: «And he has already led astray from among you many generations (jilan kathiran)» with a 'ya'. It was narrated from Al-Dahhak that a «jibill»(4) refers to ten thousand, and 'the many' is what only Allah (Mighty and Majestic is He) can count; mentioned by Al-Mawardi(5). {Did you not then understand} his enmity, and know that duty lies in obeying Allah. {This is Hell} meaning: the keepers of Hell say to them: This is the Hell that you were promised but you denied. It was narrated from Abu Hurairah that the Messenger of Allah ﷺ said: «When it is the Day of Resurrection, Allah will gather mankind and jinn, the first and the last, on one plain. Then a neck of Fire will loom over the creatures and surround them. Then a caller will announce: {This is the Hell that you were promised. Enter it this day for what you used to disbelieve.} At that time, nations will fall on their knees, every pregnant woman will drop her load, every nursing mother will be distracted from what she was nursing, and you will see the people as if they were intoxicated, though they are not intoxicated, but the punishment of Allah is severe»(6).

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahas 3/402, and al-Muhtasib 2/216. Ya'qub—one of the ten readers—also recited it with emphasis in the narration of Rawh. Abdullah bin Ubayd is Abu Hashim al-Laythi al-Makki, a noble follower (Tabi'i), who died in the year (113 AH). Tabaqat al-Qurra by Ibn al-Jazari 1/430. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahas 3/403, and al-Muhtasib 2/216, and it is an irregular reading. (3) In I'rab al-Qur'an 3/403. (4) In (m): Al-Jil. (5) In Al-Nukat wa al-'Uyun 5/27. (6) Narrated similarly by al-Tabari 19/470, through Ismail bin Rafi', from someone who narrated to him, from Muhammad bin Ka'b, from Abu Hurairah, from the Prophet ﷺ. Its chain of narration is weak due to the weakness of Ismail bin Rafi' and the anonymity of his teacher.

474 सूरह या-सीन: आयत 60 - 64

... इब्न अनस (1)। और अबू यह्या और अल-अशहब अल-उकैली ने इसे पढ़ा: «जिबला» (जीम पर कसरह, बा पर सुकून और लाम पर तशदीद के बिना) (2)। तो ये पाँच क़िरातें (पठन) हैं। अल-महदवी और अल-थ़ालबी ने कहा: ये सभी बोलियाँ 'सृष्टि' के अर्थ में हैं। अल-नह़्हास (3): उनमें से सबसे स्पष्ट पहली क़िरात है; और इसका प्रमाण यह है कि उन्होंने सर्वसम्मति से इसे पढ़ा है: {और पिछली पीढ़ियों (अल-जिबिल्लता अल-अव्वलीन) को} [अश-शुअरा: 184], तो «जिबिल्लन» «जिबिल्लह» का बहुवचन होगा, और उन सभी में व्युत्पत्ति एक ही है। यह मूल रूप से: «जबाला अल्लाह (महान और प्रतापी) ने सृष्टि को», अर्थात: उसने उन्हें पैदा किया। एक छठी क़िरात का भी उल्लेख किया गया है: «और उसने तुममें से बहुत सी पीढ़ियों (जीलन कसीरन) को गुमराह कर दिया» 'या' के साथ। अल-दह़्हाक से रिवायत है कि एक «जिबिल्ल» (4) का अर्थ दस हज़ार है, और 'बहुत' वह है जिसे केवल अल्लाह (महान और प्रतापी) ही गिन सकता है; अल-मावर्दी (5) ने इसका उल्लेख किया है। {तो क्या तुम नहीं समझते थे} उसकी दुश्मनी को, और यह नहीं जानते थे कि अल्लाह की आज्ञा मानना अनिवार्य है। {यह जहन्नम है} अर्थात: जहन्नम के रक्षक उनसे कहते हैं: यह वह जहन्नम है जिसका तुमसे वादा किया गया था और तुमने इसे झुठलाया था। अबू हुरैरा से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: «जब क़यामत का दिन होगा, तो अल्लाह इंसानों और जिन्नों, पहले और बाद वालों को एक मैदान में इकट्ठा करेगा। फिर आग की एक गर्दन मखलूक (सृष्टि) पर छा जाएगी और उन्हें घेर लेगी। फिर एक पुकारने वाला पुकारेगा: {यह वह जहन्नम है जिसका तुमसे वादा किया गया था। आज इसमें दाखिल हो जाओ क्योंकि तुम कुफ्र करते थे।} उस समय, उम्मतें अपने घुटनों के बल गिर जाएँगी, और हर गर्भवती महिला अपना गर्भ गिरा देगी, और हर दूध पिलाने वाली माँ अपने दूध पीते बच्चे से बेखबर हो जाएगी, और तुम लोगों को नशे में देखोगे जबकि वे नशे में नहीं होंगे, लेकिन अल्लाह का अज़ाब बहुत सख्त होगा» (6)।

---

(1) इ'राब अल-कुरान अल-नह़्हास 3/402, और अल-मुह़तसिब 2/216। याकूब - जो दस क़ारियों में से एक हैं - ने भी रूह की रिवायत में इस पर ज़ोर दिया है। अब्दुल्लाह बिन उबैद अबू हाशिम अल-लैथी अल-मक्की हैं, एक महान ताबेई, जिनकी मृत्यु वर्ष (113 हिजरी) में हुई थी। तबात अल-कुर्रा इब्न अल-जज़री 1/430। (2) इ'राब अल-कुरान अल-नह़्हास 3/403, और अल-मुह़तसिब 2/216, और यह एक शाज़ (अनियमित) क़िरात है। (3) इ'राब अल-कुरान 3/403 में। (4) (म) में: अल-जील। (5) अल-नुक़त वल-उयून 5/27 में। (6) इसे अल-तबरी 19/470 द्वारा इसी तरह इस्माइल बिन राफे के

माध्यम से, उनसे जिसने उन्हें बताया, मुहम्मद बिन काब से, अबू हुरैरा से, नबी ﷺ से निकाला गया है। और इसकी इस्नाद इस्माइल बिन राफे की कमज़ोरी और उनके उस्ताद की गुमनामी के कारण कमज़ोर है।

474 سورہ یٰسین: آیات 60 - 64

ابن انس(1)۔ اور ابو یحییٰ اور الاشہب العقیلی نے پڑھا: «جِبْلاً» جیم کے کسرہ، با کے سکون اور لام کی تخفیف کے ساتھ(2)۔ تو یہ پانچ قرائتیں ہیں۔ المہدوی اور الثعلبی نے کہا: اور یہ تمام لغات (بولیاں) 'خلق' کے معنی میں ہیں۔ النحاس(3): ان میں سے واضح ترین پہلی قرائت ہے؛ اور اس کی دلیل یہ ہے کہ انہوں نے اس پر اتفاق کیا ہے کہ انہوں نے پڑھا ہے: ﴿وَالْجِبِلَّةَ الْأَوَّلِينَ﴾ [الشعراء: 184] پس «جِبِلاً»، «جِبِلَّة» کی جمع ہوگی، اور ان سب میں اشتقاق ایک ہی ہے۔ اور یہ صرف اس سے ہے: «جَبَلَ اللہ عزّ وجلَّ الخَلْق» یعنی: اس نے انہیں پیدا کیا۔ اور ایک چھٹی قرائت کا ذکر کیا گیا ہے اور وہ ہے: «ولقد أَضَلَّ منكم جيلاً كثيراً» 'یا' کے ساتھ۔ اور الضحاک سے مروی ہے کہ ایک «جِبِلّ»(4) دس ہزار کو کہتے ہیں، اور کثیر وہ ہے جسے سوائے اللہ عز وجل کے کوئی شمار نہ کر سکے؛ اسے الماوردی نے ذکر کیا ہے(5)۔ ﴿أَفَلَمْ تَكُونُوا تَعْقِلُونَ﴾ کیا تم اس کی دشمنی کو نہیں سمجھتے تھے، اور یہ نہیں جانتے تھے کہ واجب اللہ کی اطاعت ہے۔ ﴿هَذِهِ جَهَنَّمُ﴾ یعنی: جہنم کے داروغہ ان سے کہیں گے: یہ وہ جہنم ہے جس کا تم سے وعدہ کیا گیا تھا اور تم نے اسے جھٹلایا تھا۔ اور ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «جب قیامت کا دن ہوگا تو اللہ تعالیٰ انسانوں اور جنوں، اگلوں اور پچھلوں کو ایک ہی میدان میں جمع کرے گا، پھر آگ کی ایک گردن مخلوق پر نمودار ہوگی اور انہیں گھیر لے گی، پھر ایک پکارنے والا پکارے گا: ﴿هَذِهِ جَهَنَّمُ الَّتِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ . اصْلَوْهَا الْيَوْمَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ﴾ تو اس وقت تمام امتیں اپنے گھٹنوں کے بل گر جائیں گی، اور ہر حاملہ اپنا حمل گرا دے گی، اور ہر دودھ پلانے والی اپنے دودھ پیتے بچے سے غافل ہو جائے گی، اور تو لوگوں کو مدہوش دیکھے گا حالانکہ وہ نشے میں نہیں ہوں گے لیکن اللہ کا عذاب بہت سخت ہوگا»(6)۔

(1) إعراب القرآن للنحاس 3/ 402، والمحتسب 2/ 216 اور اسے یعقوب نے بھی شد کے ساتھ پڑھا ہے - اور وہ دس قراء میں سے ہیں - روح کی روایت میں۔ اھ اور عبد اللہ بن عبید ابو ہاشم اللیثی المکی ہیں، جلیل القدر تابعی، وفات سن (113ھ)۔ طبقات القراء لابن الجزری 1/ 430 . (2) إعراب القرآن للنحاس 3/ 403، والمحتسب 2/ 216، اور یہ قراءت شاذہ ہے۔ (3) فی إعراب القرآن 3/ 403 . (4) فی (م): الجیل۔ (5) فی النکت والعیون 5/ 27 . (6) اسے اسی طرح الطبری نے 19/ 470 میں نکالا ہے، اسماعیل بن رافع کے واسطے سے، ان سے جنہوں نے ان سے بیان کیا، محمد بن کعب سے، ابو ہریرہ سے، نبی ﷺ سے۔ اور اس کی سند اسماعیل بن رافع کے ضعف اور ان کے شیخ کے مبہم ہونے کی وجہ سے ضعیف ہے۔

The Almighty says: {That Day, We will seal over their mouths, and their hands will speak to Us, and their feet will testify about what they used to earn.} (65) {And if We willed, We could have obliterated their eyes, and they would race to [find] the path, but how could they see?} (66) {And if We willed, We could have deformed them, [staying] in their places, so they would not be able to proceed, nor could they return.} (67) {And he to whom We grant long life We reverse in creation; so will they not understand?} (68)

Regarding His words: {That Day, We will seal over their mouths, and their hands will speak to Us, and their feet will testify about what they used to earn.} In "Sahih" Muslim (1), on the authority of Anas bin Malik, he said: We were with the Messenger of Allah (peace be upon him), and he laughed and said: "Do you know why I am laughing?" We said: Allah and His Messenger know best. He said: "From the servant's address to his Lord; he says: O Lord, did You not grant me protection from injustice? He says: Yes. He says: I do not permit against myself any witness except from me. He says: Today, yourself is sufficient against you as a witness, and the noble scribes [angels] as witnesses. Then his mouth will be sealed, and it will be said to his limbs: Speak. He said: So they will speak of his deeds. Then he will be allowed to speak, and he will say: Away with you and destruction! It was for your sake that I used to struggle."

It was also narrated from the hadith of Abu Hurairah. In it: "Then it is said to him: Now We send Our witness against you. And he thinks (2) to himself: Who is it that will testify against me? Then his mouth is sealed, and it is said to his thigh [and his flesh and bones]: Speak. So his thigh, flesh, and bones speak of his deeds, so that he might excuse himself, and that is the hypocrite, and that is the one with whom Allah is angry" (3).

At-Tirmidhi narrated from Mu'awiyah bin Haydah from the Prophet (peace be upon him) in a hadith he mentioned: He pointed with his hand towards Ash-Sham and said, "From here (4) to here you will be gathered, riding and walking, and you will be dragged on your faces on the Day of Resurrection, with muzzles on your mouths. You will complete seventy nations, you being the best and most honorable of them."

(1) Number (2969). (2) In the manuscripts: "So he thinks", and what is established is from (M), which corresponds to what is in Sahih Muslim. (3) Sahih Muslim (2968), and what preceded in brackets is from it. (4) In (D) and (M): "From here".

सूरह या-सीन: आयत 65 - 68 | 475

अल्लाह तआला का फरमान: {आज के दिन हम उनके मुँह पर मुहर लगा देंगे और उनके हाथ हमसे बात करेंगे और उनके पाँव गवाही देंगे उस पर जो वे कमाया करते थे।} (65) {और अगर हम चाहते तो उनकी आँखों को मिटा देते, फिर वे रास्ते की ओर दौड़ते, तो उन्हें कैसे दिखाई देता?} (66) {और अगर हम चाहते तो उन्हें उनके स्थान पर ही बदल देते, तो न वे आगे जा सकते और न पीछे लौट सकते।} (67) {और जिसे हम लंबी उम्र देते हैं, उसे रचना में उलट देते हैं; तो क्या वे समझते नहीं?} (68)

अल्लाह के बोल: {आज के दिन हम उनके मुँह पर मुहर लगा देंगे...} सहीह मुस्लिम (1) में अनस बिन मालिक से रिवायत है, उन्होंने कहा: हम अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथ थे, तो वे हँसे और कहा: "क्या तुम जानते हो मैं किस बात पर हँस रहा हूँ?" हमने कहा: अल्लाह और उसके रसूल ही बेहतर जानते हैं। उन्होंने कहा: "बन्दे के अपने रब से बात करने पर; वह कहता है: ऐ रब, क्या तूने मुझे ज़ुल्म से पनाह नहीं दी? वह कहता है: क्यों नहीं। वह कहता है: मैं अपने खिलाफ अपने सिवा किसी और की गवाही स्वीकार नहीं करूँगा। वह कहता है: आज तेरे लिए तेरा नफ़्स (स्वयं) ही गवाह के रूप में काफ़ी है, और किरामिन कातिबीन (फ़रिश्ते) गवाह हैं। फिर उसके मुँह पर मुहर लगा दी जाएगी, और उसके अंगों से कहा जाएगा: बोलो। वे उसके कार्यों के बारे में बोलेंगे। फिर उसे बोलने की अनुमति दी जाएगी, तो वह कहेगा: तुम पर लानत हो! तुम्हारे लिए ही तो मैं संघर्ष कर रहा था।"

इसे अबू हुरायरा की हदीस से भी निकाला गया है। इसमें है: "फिर उससे कहा जाता है: अब हम तुम्हारे खिलाफ अपना गवाह भेजते हैं। और वह अपने मन में सोचता है (2): वह कौन है जो मेरे खिलाफ गवाही देगा? फिर उसके मुँह पर मुहर लगा दी जाती है, और उसकी जाँघ [और उसके माँस और हड्डियों] से कहा जाता है: बोलो। तो उसकी जाँघ, माँस और हड्डियाँ उसके कार्यों के बारे में बोलती हैं, ताकि वह अपने आप से माज़िरत (बहाना) कर सके और वह मुनाफ़िक़ है, और वही है जिस पर अल्लाह नाराज़ होता है" (3)।

तिर्मिज़ी ने मुआविया बिन हैदा से नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के हवाले से एक हदीस में रिवायत किया है: उन्होंने अपने हाथ से शाम की तरफ इशारा किया और कहा "यहाँ (4) से यहाँ तक तुम्हें इकट्ठा किया जाएगा, सवार होकर और पैदल, और तुम्हें क़यामत के दिन तुम्हारे चेहरों के बल

घसीटा जाएगा, तुम्हारे मुँह पर लगाम (फदाम) होगी। तुम सत्तर उम्मतों को पूरा करोगे, जिनमें तुम सबसे बेहतर और सबसे सम्मानित हो।"

(1) संख्या (2969)। (2) हस्तलिखित प्रतियों में: "तो वह सोचेगा", और जो यहाँ दिया गया है वह (म) से है, जो सहीह मुस्लिम के अनुरूप है। (3) सहीह मुस्लिम (2968), और कोष्ठक में जो हिस्सा है वह उसी से है। (4) (द) और (म) में: "यहाँ से"।

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {آج کے دن ہم ان کے مونہوں پر مہر لگا دیں گے اور ان کے ہاتھ ہم سے کلام کریں گے اور ان کے پاؤں گواہی دیں گے اس پر جو وہ کمایا کرتے تھے۔} (65) {اور اگر ہم چاہیں تو ان کی آنکھوں کو مٹادیں، پھر وہ راستے کی طرف دوڑیں، تو انہیں کہاں سے نظر آئے گا؟} (66) {اور اگر ہم چاہیں تو انہیں ان کی جگہ پر ہی مسخ کر دیں، تو نہ وہ آگے جا سکیں گے اور نہ پیچھے لوٹ سکیں گے۔} (67) {اور جسے ہم لمبی عمر دیتے ہیں اسے تخلیق میں الٹ دیتے ہیں؛ تو کیا وہ عقل نہیں رکھتے؟} (68)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {آج کے دن ہم ان کے مونہوں پر مہر لگا دیں گے...} صحیح مسلم (1) میں انس بن مالک سے مروی ہے، انہوں نے کہا: ہم رسول اللہ ﷺ کے پاس تھے، تو آپ ﷺ ہنسے اور فرمایا: "کیا تم جانتے ہو میں کس بات پر ہنس رہا ہوں؟" ہم نے کہا: اللہ اور اس کا رسول ہی بہتر جانتے ہیں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "بندے کے اپنے رب سے کلام کرنے پر؛ وہ کہتا ہے: اے رب، کیا تو نے مجھے ظلم سے پناہ نہیں دی؟ وہ فرماتا ہے: کیوں نہیں۔ وہ کہتا ہے: میں اپنے خلاف اپنے علاوہ کسی کی گواہی قبول نہیں کروں گا۔ وہ فرماتا ہے: آج تیرے لیے تیرا نفس ہی گواہ کے طور پر کافی ہے، اور کراما کاتبین گواہ ہیں۔ پھر اس کے منہ پر مہر لگا دی جائے گی، اور اس کے اعضاء سے کہا جائے گا: بولو۔ تو وہ اس کے اعمال بتائیں گے۔ پھر اسے بولنے کی اجازت دی جائے گی، تو وہ کہے گا: تم پر بربادی ہو! تمہاری خاطر ہی تو میں لڑ رہا تھا۔"

اسے ابو ہریرہ کی حدیث سے بھی نقل کیا گیا ہے۔ اس میں ہے: "پھر اس سے کہا جاتا ہے: اب ہم تم پر اپنا گواہ بھیجتے ہیں۔ اور وہ اپنے دل میں سوچتا ہے (2): وہ کون ہے جو میرے خلاف گواہی دے گا؟ پھر اس کے منہ پر مہر لگا دی جاتی ہے، اور اس کی ران [اور گوشت اور ہڈیوں] سے

کہا جاتا ہے: بولو۔ تو اس کی ران، گوشت اور ہڈیاں اس کے اعمال بتاتی ہیں، تاکہ وہ اپنی ذات سے معذرت کر سکے، اور وہ منافق ہے، اور وہی ہے جس پر اللہ غضبناک ہوتا ہے" (3)۔

ترمذی نے معاویہ بن حیدہ سے نبی ﷺ کے حوالے سے ایک حدیث میں ذکر کیا: آپ ﷺ نے اپنے ہاتھ سے شام کی طرف اشارہ کیا اور فرمایا "یہاں سے (4) یہاں تک تم جمع کیے جاؤ گے، سوار ہو کر اور پیدل، اور تمہیں قیامت کے دن تمہارے چہروں کے بل گھسیٹا جائے گا، تمہارے مونہوں پر فدام (دہانہ) ہوگا، تم ستر امتوں کو پورا کرو گے، تم ان میں سب سے بہتر اور سب سے معزز ہو۔"

(1) نمبر (2969)۔ (2) خطی نسخوں میں: "پس وہ سوچے گا"، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے، جو صحیح مسلم کے مطابق ہے۔ (3) صحیح مسلم (2968)، اور قوسین میں دیا گیا حصہ اسی سے ہے۔ (4) (د) اور (م) میں: "یہاں سے"۔

476 Surah Ya-Sin: Verses 65 - 68 ...against Allah. And the first part of one of you to speak will be his thigh (1). In another narration: "his thigh and his palm" (2). "Al-Fidām" is the filter of the jug or pitcher; this was said by Al-Layth. Abu Ubayd said: It means they were prevented from speaking until their thighs spoke, so he compared that to the "fidām" which is placed on a pitcher (3). Then, four reasons were given for the sealing: First: Because they said: "By Allah, our Lord, we were not polytheists" [Al-An'am: 23], so Allah sealed their mouths until their limbs spoke; this was said by Abu Musa al-Ash'ari (4). Second: So that the people of the gathering would recognize them and they would be distinguished from them; this was said by Ibn Ziyad. Third: Because the confession of a non-speaker is more eloquent in proof than the confession of a speaker, as it comes forth as a miracle, even if it were a day that did not require a miracle. Fourth: So he may know that his limbs, which were his helpers for himself, have become witnesses against him regarding the right of his Lord. If it is asked: Why did He say: "and their hands speak to us, and their feet bear witness" [Ya-Sin: 65], making what comes from the hand "speech" and what comes from the leg "testimony"? It is said: Because the hand is directly involved in his action, while the leg is present. The word of one present regarding another is "testimony," and the word of a doer regarding himself is "confession" of what he said or did. Therefore, He expressed what issued from the hands as "speech" and what issued from the legs as "testimony." It was narrated from 'Uqbah bin 'Amir who said: I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) say: "The first bone from a human to speak on the day their mouths are sealed is his thigh from..." (1) Sunan al-Tirmidhi (2424) and (3143), and it is in Musnad Ahmad (20031) and (20050), and al-Nasa'i in al-Kubra (11367), and the author's wording is closer to it. (2) Reported by Ahmad (20026). (3) Tahdhib al-Lughah 14/147, and the saying of Abu Ubayd in Gharib al-Hadith 1/49 similarly. (4) Reported at length by al-Tabari 19/472 - 473, and the speech from "Al-Nukat wa al-'Uyun" 5/27, and what will appear between brackets is from it.

४७६ सूरा या-सीन: आयत ६५ - ६८ ...अल्लाह के खिलाफ। और तुममें से जो सबसे पहले बोलेगा वह उसकी जांघ होगी (१)। एक अन्य रिवायत में है: "उसकी जांघ और उसकी हथेली" (२)। "अल-फिदाम" जग या सुराही का फ़िल्टर (छलनी) है; यह अल-लैथ ने कहा था। अबू उबैद ने कहा: इसका मतलब है कि उन्हें तब तक बोलने से रोका गया जब तक कि उनकी जांघें नहीं बोलीं, इसलिए उन्होंने इसकी तुलना उस "फिदाम" से की जो सुराही पर लगाया जाता है (३)। फिर, मुहर लगाने (सील करने) के चार कारण बताए गए: पहला: क्योंकि उन्होंने कहा: "अल्लाह की कसम, हमारे रब, हम मुशरिक नहीं थे" [अल-अनाम: २३], इसलिए अल्लाह ने उनके मुंह बंद कर दिए जब तक कि उनके अंगों ने बात नहीं की; यह अबू मूसा अल-अशअरी ने कहा था (४)। दूसरा: ताकि सभा के लोग उन्हें पहचान सकें और वे उनसे अलग हो सकें; यह इब्न ज़ियाद ने कहा था। तीसरा: क्योंकि एक न बोलने वाले की स्वीकारोक्ति बोलने वाले की स्वीकारोक्ति की तुलना में दलील में अधिक प्रभावशाली होती है; क्योंकि यह एक चमत्कार के रूप में सामने आता है, भले ही वह दिन ऐसा हो जिसे चमत्कार की आवश्यकता न हो। चौथा: ताकि वह जान सके कि उसके अंग, जो उसके अपने लिए सहायक थे, उसके रब के अधिकार के मामले में उसके खिलाफ गवाह बन गए हैं। यदि यह पूछा जाए: उसने ऐसा क्यों कहा: "और उनके हाथ हमसे बात करेंगे, और उनके पैर गवाही देंगे" [या-सीन: ६५], जिसमें हाथ से निकलने वाली बात को "भाषण/बोली" और पैर से निकलने वाली बात को "गवाही" बनाया गया है? कहा जाता है: क्योंकि हाथ सीधे उसके कार्य में शामिल होता है, जबकि पैर उपस्थित होता है। किसी दूसरे के बारे में उपस्थित व्यक्ति की बात "गवाही" होती है, और स्वयं के बारे में कर्ता की बात उसके द्वारा कहे गए या किए गए कार्य की "स्वीकारोक्ति" होती है। इसलिए, जो हाथों से जारी हुआ उसे "बोल" के रूप में व्यक्त किया गया, और जो पैरों से जारी हुआ उसे "गवाही" के रूप में। उकबाह बिन आमिर से रिवायत है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को यह कहते हुए सुना: "जिस दिन उनके मुंह पर मुहर लगा दी जाएगी, इंसान की बोलने वाली पहली हड्डी उसकी जांघ होगी..." (१) सुनन अल-तिर्मिज़ी (२४२४) और (३१४३), और यह मुसनद अहमद (२००३१) और (२००५०) में है, और अल-नसाई अल-कुबरा (११३६७) में, और लेखक के शब्द इसके अधिक करीब हैं। (२) अहमद (२००२६) द्वारा उद्धृत। (३) तहज़ीब अल-लुगाह १४७/१४, और इसी तरह गरीब अल-हदीस १/४९ में अबू उबैद का कथन। (४) अल-तबरी ४७२/१९ - ४७३ द्वारा विस्तार से उद्धृत, और "अल-नुकात वल-उयून" २७/५ का भाषण, और जो कोष्ठक के बीच दिखाई देगा वह इसी से है।

۴۷۶ سورہ یٰسین: آیات ۶۵ - ۶۸ ...اللہ کے خلاف۔ اور تم میں سے جو سب سے پہلے کلام کرے گا وہ اس کی ران ہوگی (۱)۔ ایک دوسری روایت میں ہے: "اس کی ران اور اس کی ہتھیلی" (۲)۔ "الفِدام" جگ یا صراحی کا فلٹر (چھلنی) ہے؛ یہ اللیث نے کہا۔ ابو عبید نے کہا: اس کا مطلب یہ ہے کہ انہیں بولنے سے روک دیا گیا یہاں تک کہ ان کی رانیں بول پڑیں، چنانچہ انہوں نے اسے اس "فدام" سے تشبیہ دی جو صراحی پر رکھا جاتا ہے (۳)۔ پھر، مہر لگانے (ختم) کی وجہ میں چار پہلو بیان کیے گئے: پہلا: اس لیے کہ انہوں نے کہا: "اللہ کی قسم، اے ہمارے رب، ہم مشرک نہ تھے" [الانعام: ۲۳]، تو اللہ نے ان کے مونہوں پر مہر لگا دی یہاں تک کہ ان کے اعضاء بولنے لگے؛ یہ ابو موسیٰ اشعری نے کہا (۴)۔ دوسرا: تاکہ اہل محشر انہیں پہچان لیں اور وہ ان سے ممتاز ہو جائیں؛ یہ ابن زیاد نے کہا۔ تیسرا: اس لیے کہ غیر ناطق (نہ بولنے والے) کا اقرار، ناطق (بولنے والے) کے اقرار سے حجت میں زیادہ بلیغ ہے؛ کیونکہ یہ معجزے کے طور پر ظاہر ہوتا ہے، اگرچہ وہ ایسا دن ہوگا جسے معجزے کی حاجت نہ ہوگی۔ چوتھا: تاکہ وہ جان لے کہ اس کے اعضاء، جو اس کے لیے مددگار تھے، اس کے رب کے حق میں اسی کے خلاف گواہ بن گئے ہیں۔ اگر یہ سوال کیا جائے کہ: اللہ نے کیوں فرمایا: "اور ان کے ہاتھ ہم سے کلام کریں گے اور ان کے پاؤں گواہی دیں گے" [یٰسین: ۶۵]، پس ہاتھ سے صادر ہونے والے کو "کلام" اور پاؤں سے صادر ہونے والے کو "گواہی" قرار دیا؟ جواباً کہا گیا: اس لیے کہ ہاتھ براہ راست عمل میں شریک ہوتا ہے، جبکہ پاؤں حاضر ہوتا ہے۔ کسی دوسرے کے بارے میں حاضر شخص کا قول "گواہی" ہے، اور اپنے بارے میں کرنے والے کا قول اس کے کہے یا کیے کا "اقرار" ہے۔ اسی لیے ہاتھوں سے جو صادر ہوا اسے قول سے تعبیر کیا، اور پاؤں سے جو صادر ہوا اسے گواہی سے۔ عقبہ بن عامر رضی اللہ عنہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "جس دن مونہوں پر مہر لگا دی جائے گی، انسان کی سب سے پہلی ہڈی جو کلام کرے گی وہ اس کی ران

ہوگی..." (۱) سنن الترمذی (۲۴۲۴) اور (۳۱۴۳)، اور یہ مسند احمد (۲۰۰۳۱) اور (۲۰۰۵۰) میں ہے، اور النسائی فی الکبریٰ (۱۱۳۶۷) میں، اور مصنف کے الفاظ اس کے زیادہ قریب ہیں۔ (۲) اسے احمد نے روایت کیا ہے (۲۰۰۲۶)۔ (۳) تہذیب اللغہ ۱۴/۱۴۷، اور غریب الحدیث ۱/۴۹ میں ابو عبید کا قول اسی طرح ہے۔ (۴) اسے الطبری نے ۴۷۲/۱۹ - ۴۷۳ پر تفصیل سے روایت کیا ہے، اور "النکت والعیون" ۲۷/۵ کا کلام ہے، اور جو کچھ بریکٹ میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔

...the left leg," as mentioned by Al-Mawardi (1) and Al-Mahdawi. Abu Musa Al-Ash'ari said: "I believe that the first thing to speak from him will be his right thigh" (2); Al-Mahdawi also mentioned this.

Al-Mawardi (3) said: "It is possible that the thigh precedes other organs in speaking because the pleasure of his sins is perceived through his senses which are in the [upper] part [of his body, and the closest organs of the lower] part to them is the thigh. Thus, due to its proximity, it was permitted to testify before them." He said: "And the left preceded because desire in the right organs is stronger than in the left; therefore, the left preceded the right due to the lesser intensity of its desire."

I say: Or vice versa, due to the dominance of desire, or both of them together with the palm; for in their combination, the completion of desire and pleasure is achieved. And Allah knows best.

The Almighty's saying: {And if We willed, We could have obliterated their eyes, then they would race to the path, but how could they see?} Al-Kisa'i related: *tamasa yatmisu* and *yatmusu* (4). "Al-matmus" and "al-tamis" among linguists mean: a blind person whose eyes have no opening. Ibn Abbas said: "The meaning is: We would have blinded them from guidance, so they would never be guided to the path of truth (5)."

Al-Hasan and As-Suddi said: "The meaning is: We would have left them blind and wandering. So the meaning is: We would have blinded them so they would not see a way to conduct their affairs in their homes or elsewhere. This is the choice of Al-Tabari (6)."

And His saying: {then they would race to the path} means: they would race to the road to pass through. {but how could they see?} means: from where would they see?

---

(1) In *Al-Nukat wa al-'Uyun* 5/28, and narrated by Ahmad (17374). See the commentary on it in the margin of *Al-Musnad*. (2) Part of a long report from Abu Musa (may Allah be pleased with him) narrated by Al-Tabari 19/472-473, and some of it has already been mentioned. (3) In *Al-Nukat wa al-'Uyun* 5/28, and what appears between brackets is from him. (4) *I'rab al-Qur'an* by Al-Nahhas 3/403. (5) Narrated by Al-Tabari 19/474 in similar wording. (6) In his tafsir 19/475, and narrated from Al-Hasan. It was mentioned from Al-Hasan and As-Suddi by Al-Baghawi 4/18.

सूरह या-सीन: आयतें 65 - 68 477

...बायाँ पैर," जैसा कि अल-मावर्दी (1) और अल-महदवी ने उल्लेख किया है। अबू मूसा अल-अशअरी ने कहा: "मुझे लगता है कि उसके शरीर से बोलने वाला पहला हिस्सा उसकी दाहिनी जांघ होगी" (2); अल-महदवी ने भी इसका उल्लेख किया है।

अल-मावर्दी (3) ने कहा: "यह संभव है कि जांघ का बोलना अन्य अंगों से पहले इसलिए हो क्योंकि उसके पापों का आनंद उसकी उन इंद्रियों के माध्यम से महसूस किया जाता है जो [शरीर के ऊपरी] भाग [में होती हैं, और निचले] भाग का सबसे करीबी अंग जांघ है। इसलिए, इसकी निकटता के कारण, उसे पहले गवाही देने की अनुमति दी गई।" उन्होंने कहा: "और बायाँ हिस्सा पहले आया क्योंकि दाहिने अंगों में इच्छा बाएँ अंगों की तुलना में अधिक प्रबल होती है; इसलिए, उसकी इच्छा की कम तीव्रता के कारण बायाँ हिस्सा दाहिने से पहले आया।"

मैं कहता हूँ: या इसके विपरीत, इच्छा की प्रबलता के कारण, या वे दोनों हथेली के साथ; क्योंकि उनके मेल से ही इच्छा और आनंद की पूर्णता होती है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह का कथन: {और यदि हम चाहते तो उनकी आँखें मिटा देते, फिर वे मार्ग की ओर दौड़ते, तो वे कैसे देख पाते?} अल-किसाई ने वर्णन किया: तमसा यतमीसु और यतमुसु (4)। भाषा के जानकारों के अनुसार "अल-मतमूस" और "अल-तमीस" का अर्थ है: वह अंधा व्यक्ति जिसकी आँखों में कोई दरार (खुलने का स्थान) न हो। इब्न अब्बास ने कहा: "अर्थ यह है: हम उन्हें मार्गदर्शन से अंधा कर देते, तो वे कभी भी सत्य के मार्ग की ओर निर्देशित नहीं होते (5)।"

अल-हसन और अस-सुद्दी ने कहा: "अर्थ यह है: हम उन्हें अंधा भटकता हुआ छोड़ देते। अतः अर्थ यह है: हम उन्हें अंधा कर देते ताकि वे अपने घरों या कहीं और जाने का रास्ता न देख सकें। यह अल-तबरी का चुनाव है (6)।"

और उनका कथन: {फिर वे मार्ग की ओर दौड़ते} अर्थात: वे पार करने के लिए रास्ते की ओर दौड़ते। {तो वे कैसे देख पाते?} अर्थात: वे कहाँ से देख पाएंगे?

---

(1) अन-नुकात वल-उयून 5/28 में, और अहमद (17374) द्वारा उल्लेखित। अल-मुसनद के हाशिए में इस पर चर्चा देखें। (2) अबू मूसा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से संबंधित एक लंबी रिपोर्ट का हिस्सा, जिसे अल-तबरी 19/472-473 ने उल्लेख किया है, और इसका कुछ हिस्सा पहले आ चुका

है। (3) अन-नुकात वल-उयून 5/28 में, और कोष्ठक के बीच जो है वह उन्हीं से है। (4) नहहास द्वारा इ'राब अल-कुरान 3/403। (5) अल-तबरी 19/474 द्वारा इसी तरह के शब्दों में उल्लेखित। (6) उनकी तफ़सीर 19/475 में, और अल-हसन से रिवायत है। अल-बग़वी 4/18 द्वारा अल-हसन और अस-सुद्दी से इसका उल्लेख किया गया है।

سورہ یس: آیات 65 - 68 477

...بایاں پاؤں،" جیسا کہ الماوردی (1) اور المہدوئی نے ذکر کیا ہے۔ ابو موسیٰ الاشعری نے کہا: "میرا خیال ہے کہ سب سے پہلے اس کی دائیں ران بولے گی" (2)؛ المہدوئی نے بھی یہی ذکر کیا ہے۔

الماوردی (3) نے کہا: "یہ ممکن ہے کہ ران کا کلام دیگر اعضاء پر مقدم ہو؛ کیونکہ اس کے گناہوں کی لذت ان کے حواس سے محسوس ہوتی ہے جو جسم کے [اوپری حصے میں ہیں، اور نچلے حصے کا سب سے قریبی عضو] ران ہے۔ لہٰذا ان کے قریب ہونے کی وجہ سے اسے گواہی میں پہلے آنے کی اجازت دی گئی۔" انہوں نے کہا: "اور بائیں کو مقدم کیا گیا؛ کیونکہ دائیں اعضاء میں خواہش بائیں اعضاء کے مقابلے میں زیادہ قوی ہوتی ہے؛ اسی لیے خواہش کی کمی کی وجہ سے بایاں حصہ دائیں پر مقدم ہوا۔"

میں کہتا ہوں: یا اس کے برعکس خواہش کے غلبے کی وجہ سے، یا دونوں ہتھیلی کے ساتھ مل کر؛ کیونکہ ان سب کے مجموعے سے ہی خواہش اور لذت کی تکمیل ہوتی ہے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اگر ہم چاہتے تو ان کی آنکھیں مٹا دیتے، پھر وہ راستے کی طرف لپکتے، تو وہ کہاں دیکھ پاتے؟} الکسائی نے بیان کیا: طمس یطمس اور یطمس (4)۔ اہل لغت کے نزدیک "المطموس" اور "الطمیس" سے مراد وہ اندھا ہے جس کی آنکھ میں کوئی شگاف (کھلنے کی جگہ) نہ ہو۔ ابن عباس نے کہا: "معنی یہ ہے: ہم انہیں ہدایت سے اندھا کر دیتے، تو وہ کبھی بھی حق کے راستے کی طرف رہنمائی نہ پاتے (5)۔"

الحسن اور السدی نے کہا: "معنی یہ ہے: ہم انہیں اندھا بھٹکتا ہوا چھوڑ دیتے۔ پس معنی یہ ہے: ہم انہیں اندھا کر دیتے تو وہ اپنے گھروں یا کسی اور جگہ جانے کا راستہ نہ دیکھ پاتے۔ یہ الطبری کا پسندیدہ قول ہے (6)۔"

اور ان کا ارشاد: {پھر وہ راستے کی طرف لپکتے} یعنی: وہ پار کرنے کے لیے راستے کی طرف لپکتے۔ {تو وہ کہاں دیکھ پاتے؟} یعنی: وہ کہاں سے دیکھ سکیں گے۔

---

(1) النکت والعیون 28/5 میں، اور اسے احمد نے روایت کیا (17374) اور المسند کے حاشیہ میں اس پر کلام دیکھیں۔ (2) ابو موسیٰ رضی اللہ عنہ سے مروی ایک طویل روایت کا حصہ، جسے الطبری 19/ 472 - 473 نے روایت کیا، اور اس کا کچھ حصہ پہلے گزر چکا ہے۔ (3) النکت والعیون 28/5 میں، اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ انہی کا ہے۔ (4) اعراب القرآن للناحس 3/ 403۔ (5) الطبری 19/474 نے اسی طرح روایت کیا ہے۔ (6) اپنی تفسیر 19/ 475 میں، اور اسے الحسن سے روایت کیا ہے۔ اور اسے البغوی 18/4 نے الحسن اور السدی سے ذکر کیا ہے۔

478 Surah Ya-Sin: Verses 65 - 68

Ata, Muqatil, and Qatadah said, and it was narrated from Ibn Abbas: "And if We willed, We could have put out the eyes of their misguidance, and blinded them from their error, and turned their sight from misguidance to guidance; so they would have been guided and seen their correct path, and hurried towards the way of the Hereafter." Then He said: ﴿How then should they see?﴾ while We did not do that to them (1), meaning: How could they be guided when the eye of guidance is obliterated, remaining upon misguidance.

It was narrated from Abdullah bin Salam regarding the interpretation of this verse other than what was mentioned before, and he interpreted it as being on the Day of Resurrection. He said: "When the Day of Resurrection comes and the Path (As-Sirat) is extended, a caller will call out: 'Let Muhammad ﷺ and his nation stand up,' so they will stand up, the righteous and the wicked among them, following him to cross the Path. When they are upon it, Allah will obliterate the eyes of their wicked ones, and they will race for the Path, so from where will they see it to cross it? Then a caller will call out: 'Let Jesus ﷺ and his nation stand up,' so their righteous and wicked will stand up, and their way will be like that way, and similarly for the rest of the Prophets, peace be upon them." Al-Nahhas mentioned it (2). And we have written it in "Al-Tadhkirah" with its meaning according to what Ibn Al-Mubarak mentioned in his "Raqa'iq" (3).

Al-Qushayri mentioned (4): And Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) said: "Al-Aswad bin Abd al-Aswad (5) took a stone along with a group from Banu Makhzum to throw it at the Prophet ﷺ, so Allah obliterated his sight, and stuck the stone to his hand, so he did not see him nor find his way, and the verse was revealed about him (6)." And the "obliterated" (matmus) is the one between whose eyelids there is no opening, taken from: "The wind obliterated the trace"; said by Al-Akhfash and Al-Qutabi (7).

His, the Almighty's, saying: ﴿And if We willed, We could have transformed them in their places, then they would not have been able to proceed, nor...﴾

(1) Tafsir al-Baghawi 4/18. (2) In I'rab al-Qur'an 3/404. (3) Number (398 - Zawa'id Nu'aim), and it is in Al-Tadhkirah p. 338. (4) In (Zh) and (M): "And he mentioned it." (5) In (M): Al-Aswad bin Al-Aswad. Perhaps the correct one is: Al-Aswad bin Abd al-Asad, who is the brother of Abu Salama (may Allah be pleased with him), and Al-Aswad was among those who mocked the Prophet ﷺ and died as a disbeliever, as mentioned by

Al-Hafiz in Al-Isaba 1/200. (6) We did not find it in this context, and see what preceded on pp. 412-413 and 416 of this part. (7) Al-Nukat wa Al-Uyun 5/29, and the saying of Ibn Qutayba in his "Tafsir al-Gharib" p. 367.

४७८ सूरह या-सीन: आयत ६५ - ६८

अता, मुकातिल और कतादा ने कहा, और इब्न अब्बास से रिवायत है: "और अगर हम चाहते तो हम उनके पथभ्रष्टता की आँखें फोड़ देते, और उन्हें उनके मार्ग से अंधा कर देते, और उनकी दृष्टि को पथभ्रष्टता से मार्गदर्शन की ओर मोड़ देते; तो वे मार्गदर्शन पा लेते और अपना सही रास्ता देख लेते, और आख़िरत के रास्ते की ओर दौड़ पड़ते।" फिर उसने कहा: ﴿तो वे कैसे देख पाएंगे?﴾ जबकि हमने उनके साथ ऐसा नहीं किया (१), यानी: वे मार्गदर्शन कैसे प्राप्त कर सकते हैं जब मार्गदर्शन की आँख मिटी हुई है, और वे पथभ्रष्टता पर बने हुए हैं।

अब्दुल्ला बिन सलाम से इस आयत की व्याख्या के बारे में ऊपर बताई गई बात के अलावा रिवायत किया गया है, और उन्होंने इसकी व्याख्या यह की है कि यह कयामत के दिन के बारे में है। उन्होंने कहा: "जब कयामत का दिन आएगा और पुल (सिरात) बिछाया जाएगा, तो एक पुकारने वाला पुकारेगा: 'मुहम्मद ﷺ और उनकी उम्मत खड़े हो जाएं' तो वे खड़े होंगे, उनमें से नेक और बुरे, पुल पार करने के लिए उनके पीछे चलेंगे। जब वे उस पर होंगे, तो अल्लाह उनके बुरे लोगों की आँखें मिटा देगा, और वे पुल के लिए दौड़ेंगे, तो वे उसे पार करने के लिए कहाँ से देखेंगे? फिर एक पुकारने वाला पुकारेगा: 'ईसा ﷺ और उनकी उम्मत खड़े हो जाएं' तो उनके नेक और बुरे खड़े होंगे, और उनका रास्ता भी वैसा ही होगा, और इसी तरह बाकी नबियों (अलैहिमुस्सलाम) का भी।" नह़्हास ने इसका ज़िक्र किया है (२)। और हमने इसे "अल-तज़किराह" में उसके अर्थ के साथ लिखा है जैसा कि इब्न अल-मुबारक ने अपनी "रक़ाइक़" में ज़िक्र किया है (३)।

कुशैरी ने ज़िक्र किया (४): और इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) ने कहा: "अल-असवद बिन अब्द अल-असवद (५) ने बनू मख़ज़ूम के एक समूह के साथ नबी ﷺ पर फेंकने के लिए एक पत्थर लिया, तो अल्लाह ने उसकी दृष्टि मिटा दी, और पत्थर को उसके हाथ से चिपका दिया, तो उसने उन्हें नहीं देखा और न ही मार्गदर्शन पाया, और आयत उसी के बारे में नाजिल हुई (६)।" और "मतमूस" (मिटा हुआ) वह है जिसकी पलकों के बीच कोई दरार न हो, यह "हवा ने निशान मिटा दिए" से लिया गया है; यह अल-अख़फ़श और अल-कुताबी ने कहा है (७)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: ﴿और अगर हम चाहते तो उन्हें उनके स्थान पर ही बदल देते, तो न वे आगे बढ़ सकते और न...﴾

(१) तफ़सीर अल-बगवी १८/४। (२) इ'राब अल-क़ुरआन ४०४/३ में। (३) नंबर (३९८ - ज़वाइद नुअैम), और यह अल-तज़किराह पृ. ३३८ में है। (४) (ज़) और (म) में: "और उसने ज़िक्र किया।" (५) (म) में: अल-असवद बिन अल-असवद। शायद सही यह है: अल-असवद बिन अब्द अल-असद, जो अबू सलमा (रज़ियल्लाहु अन्हु) के भाई हैं, और अल-असवद नबी ﷺ का मज़ाक उड़ाने वालों में से थे और काफिर होकर मरे, जैसा कि अल-हाफ़िज़ ने अल-इसाबा २००/१ में ज़िक्र किया है। (६) हमें यह इस संदर्भ में नहीं मिला, और इस भाग के पृष्ठ ४१२-४१३ और ४१६ पर जो पहले गुज़रा है उसे देखें। (७) अल-नुकत वल-उयून २९/५, और इब्न कुतैबा का कथन उनकी तफ़सीर अल-ग़रीब पृ. ३६७ में।

۴۷۸ سورہ یس: آیات ۶۵ - ۶۸

عطا، مقاتل اور قتادہ نے کہا، اور ابن عباس سے مروی ہے: "اور اگر ہم چاہتے تو ان کی گمراہی کی آنکھیں مٹا دیتے، اور انہیں ان کی گمراہی سے اندھا کر دیتے، اور ان کی بصارت کو گمراہی سے ہدایت کی طرف پھیر دیتے؛ تو وہ ہدایت پا لیتے اور اپنے صحیح راستے کو دیکھ لیتے، اور آخرت کے راستے کی طرف جلدی کرتے۔" پھر اس نے کہا: ﴿فَأَنَّى يُبْصِرُونَ﴾ "پس وہ کہاں دیکھ سکیں گے؟" حالانکہ ہم نے ان کے ساتھ ایسا نہیں کیا (۱)، یعنی: وہ کیسے ہدایت پائیں گے جبکہ ہدایت کی آنکھ مٹی ہوئی ہے، اور وہ گمراہی پر قائم ہیں۔

عبداللہ بن سلام سے اس آیت کی تاویل کے بارے میں جو پہلے گزر چکا ہے اس کے علاوہ مروی ہے، اور انہوں نے اس کی تاویل یہ کی ہے کہ یہ قیامت کے دن کے بارے میں ہے۔ انہوں نے کہا: "جب قیامت کا دن ہو گا اور پل صراط بچھایا جائے گا، تو ایک منادی آواز دے گا: 'محمد ﷺ اور ان کی امت کھڑے ہو جائیں،' تو وہ کھڑے ہوں گے، ان میں سے نیک اور بد، پل صراط پار کرنے کے لیے آپ کے پیچھے چلیں گے۔ جب وہ اس پر ہوں گے تو اللہ ان کے بدکاروں کی آنکھیں مٹا دے گا، اور وہ صراط کے لیے دوڑیں گے، تو وہ اسے پار کرنے کے لیے کہاں سے دیکھیں گے؟ پھر ایک منادی آواز دے گا: 'عیسیٰ ﷺ اور ان کی امت کھڑے ہو جائیں،' تو ان کے نیک اور بد کھڑے ہوں گے، اور ان کا راستہ بھی وہی ہو گا، اور اسی طرح باقی انبیاء علیہم السلام کا بھی۔" اسے نحاس نے ذکر کیا ہے (۲)۔ اور ہم نے اسے "التذکرہ" میں اس کے معنی کے ساتھ لکھا ہے جیسا کہ ابن المبارک نے اپنی "رقائق" میں ذکر کیا ہے (۳)۔

قشیری نے ذکر کیا (۴): اور ابن عباس رضی اللہ عنہما نے کہا: "الاسود بن عبد الاسود (۵) نے بنو مخزوم کی ایک جماعت کے ساتھ نبی ﷺ پر پھینکنے کے لیے ایک پتھر لیا، تو اللہ نے اس کی

بینائی مٹا دی، اور پتھر کو اس کے ہاتھ سے چپکا دیا، تو نہ اس نے آپ کو دیکھا اور نہ ہی راستہ پایا، اور آیت اسی کے بارے میں نازل ہوئی (۶)۔" اور "مطموس" وہ ہے جس کی پلکوں کے درمیان کوئی شگاف نہ ہو، یہ "ہوا نے نشان مٹا دیا" سے ماخوذ ہے؛ یہ بات اخفش اور قتبی نے کہی ہے (۷)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَوْ نَشَاءُ لَمَسَخْنَاهُمْ عَلَى مَكَانَتِهِمْ فَمَا اسْتَطَاعُوا مُضِيًّا وَلَا﴾ "اور اگر ہم چاہیں تو انہیں ان کی جگہ پر ہی مسخ کر دیں تو وہ نہ آگے بڑھ سکیں اور نہ..."

(۱) تفسیر البغوی ۱۸/۴۔ (۲) اعراب القرآن ۴۰۴/۳ میں۔ (۳) نمبر (۳۹۸ - زوائد نعیم)، اور یہ التذکرہ ص ۳۳۸ میں ہے۔ (۴) (ظ) اور (م) میں ہے: "اور اس نے ذکر کیا۔" (۵) (م) میں: الاسود بن الاسود۔ شاید درست یہ ہے: الاسود بن عبد الاسد، جو کہ ابو سلمہ رضی اللہ عنہ کے بھائی ہیں، اور الاسود نبی ﷺ کا مذاق اڑانے والوں میں سے تھے اور کفر کی حالت میں مرے، جیسا کہ حافظ نے الاصابہ ۲۰۰/۱ میں ذکر کیا ہے۔ (۶) ہمیں اس سیاق کے ساتھ نہیں ملا، اور اس جلد کے صفحات ۴۱۲-۴۱۳ اور ۴۱۶ پر جو پہلے گزرا ہے اسے دیکھیں۔ (۷) النکت والعیون ۲۹/۵، اور ابن قتیبہ کا قول اپنی تفسیر الغریب ص ۳۶۷ میں۔

Surah Ya-Sin: Verses 65 - 68 479 {They return}: Transformation (maskh) is the changing of creation and turning it into stone, an inanimate object, or an animal. Al-Hasan said: Meaning: We would have paralyzed them so they could not go forward or backward(1). Similarly, inanimate objects do not move forward or backward. Transformation can also be changing the human form into that of an animal, and then that animal does not understand where it is going, so it becomes confused, neither coming nor going. Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both): The meaning is: If We willed, We would have destroyed them in their dwellings(2). And it was said: The meaning is: If We willed, We would have transformed them in the place where they dared to commit the sin. Ibn Salam: All of this is on the Day of Resurrection; Allah the Almighty will blind their eyes on the Path (As-Sirat)(3). Al-Hasan, As-Sulami, Zirr ibn Hubaysh, and Asim in the narration of Abu Bakr read: "makānātihim" in the plural, while the others read it in the singular(4). Abu Haywa read: "fa-mā staṭāʿū muḍiyyan"(5) with a fatha on the 'mim'. "Al-mudiyyu" with a damma on the 'mim' is the verbal noun of 'mada yamdi mudiyyan': when someone goes. The Almighty's saying: {And he to whom We grant long life We reverse him in creation}: Asim and Hamzah read: "nunakkishu" with a damma on the first 'nun' and a shadda on the 'kaf', from 'tankis' (reversing). The others read: "nankushu" with a fatha on the first 'nun' and a damma on the 'kaf'(6), from 'nakastu ash-shay'a ankushuhu naksan': I turned it on its head so it became inverted. Qatadah said: The meaning is: he reaches the state of old age which resembles the state of childhood(7). Sufyan said regarding the Almighty's saying: {And he to whom We grant long life We reverse him in creation}: When he reaches eighty years, his body changes and his strength weakens(8). The poet said:

(1) Narrated by at-Tabari 19/477 concisely with the wording: If We willed, We would have paralyzed them. (2) Narrated by at-Tabari 19/477 - 478. (3) The saying of Abdullah ibn Salam was previously mentioned in detail in the interpretation of the preceding verse. (4) As-Sab'ah p. 542 - 543, and at-Taysir p. 107. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/461. Az-Zamakhshari said in al-Kashshaf 3/329: It was read as "mudiyyan" with all three vowels. (6) As-Sab'ah p. 543, and at-Taysir p. 185. (7) Narrated similarly by at-Tabari 19/478. (8) Mentioned similarly by al-Mawardi in an-Nukat wa al-'Uyun 5/29.

सूरह या-सीन: आयतें 65 - 68 479 {वे लौटते हैं}: 'मस्ख़' (कायापलट) का अर्थ है सृष्टि का परिवर्तन और उसे पत्थर, निर्जीव वस्तु या जानवर में बदल देना। अल-हसन ने कहा: यानी: हमने उन्हें अपंग कर दिया होता ताकि वे न आगे जा सकें और न पीछे मुड़ सकें(1)। इसी तरह, निर्जीव वस्तुएं न आगे बढ़ती हैं और न पीछे हटती हैं। कायापलट मनुष्य के रूप को जानवर के रूप में बदलना भी हो सकता है, और फिर वह जानवर नहीं समझ पाता कि वह कहाँ जा रहा है, इसलिए वह भ्रमित हो जाता है, न आता है और न जाता है। इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो): इसका अर्थ है: यदि हम चाहते तो उन्हें उनके घरों में ही नष्ट कर देते(2)। और कहा गया: अर्थ है: यदि हम चाहते तो उन्हें उसी स्थान पर विकृत कर देते जहाँ उन्होंने पाप करने का साहस किया था। इब्न सलाम: यह सब कयामत के दिन होगा, अल्लाह तआला सिरात (पुल) पर उनकी आँखों को अंधा कर देगा(3)। अल-हसन, अस-सुलामी, जिर्र बिन हुबैश और आसिम ने अबू बक्र के वर्णन में "मका़नातिहिम" (बहुवचन में) पढ़ा, जबकि बाकी लोगों ने इसे एकवचन में पढ़ा(4)। अबू हैवा ने 'मीम' पर फतहा के साथ "फ-मा इस्तताऊ मुदिय्यन"(5) पढ़ा। 'मीम' पर दम्मा के साथ "अल-मुदिय्यु", 'मदा यमदी मुदिय्यन' का क्रिया-संज्ञा है: जब कोई जाता है। अल्लाह तआला का कथन: {और जिसे हम लंबी उम्र देते हैं, उसे हम रचना में उल्टा कर देते हैं}: आसिम और हमज़ा ने पहले 'नून' पर दम्मा और 'काफ़' पर शद्दा के साथ "नुनक्किशु" पढ़ा, जो 'तंकीस' (उलटने) से है। बाकियों ने पहले 'नून' पर फतहा और 'काफ़' पर दम्मा के साथ "नंकुशु" पढ़ा(6), 'नकस्तु अश-शैया अंकुशुहु नक्सन' से: मैंने चीज़ को उसके सिर के बल पलट दिया तो वह उल्टा हो गया। क़तादा ने कहा: अर्थ यह है कि: वह बुढ़ापे की उस अवस्था में पहुँच जाता है जो बचपन की अवस्था के समान होती है(7)। सुफ़ियान ने अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में कहा: {और जिसे हम लंबी उम्र देते हैं, उसे हम रचना में उल्टा कर देते हैं}: जब वह अस्सी साल का हो जाता है, तो उसका शरीर बदल जाता है और उसकी शक्ति कम हो जाती है(8), कवि ने कहा:

(1) अत-तबरी 19/477 द्वारा संक्षिप्त रूप में इन शब्दों के साथ उद्धृत किया गया: यदि हम चाहते तो उन्हें अपंग कर देते। (2) अत-तबरी 19/477 - 478 द्वारा उद्धृत। (3) अब्दुल्लाह बिन सलाम का कथन पिछले आयत की व्याख्या में विस्तार से दिया गया है। (4) अस-सबअह पृ. 542 - 543, और अत-तयसीर पृ. 107। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/461। अज़-ज़मख़्शरी ने अल-कशशाफ़ 3/329 में कहा: इसे तीनों हरकतों (स्वरों) के साथ "मुदिय्यन" पढ़ा गया है। (6) अस-सबअह पृ. 543, और

अत-तयसीर पृ. 185। (7) अत-तबरी 19/478 द्वारा इसी तरह उद्धृत। (8) अल-मावर्दी द्वारा अन-नुकात व अल-उयून 5/29 में इसी तरह उल्लेख किया गया है।

سورہ یٰسین: آیات 65 - 68 479 {وہ لوٹتے ہیں}: مسخ کا مطلب ہے خلقت کی تبدیلی اور اسے پتھر، جماد یا جانور میں بدل دینا۔ حسن بصریؒ نے کہا: یعنی ہم انہیں ان کی جگہ پر جامد کر دیتے تو وہ نہ آگے بڑھ پاتے اور نہ پیچھے ہٹ پاتے(1)۔ اسی طرح جمادات نہ آگے بڑھتے ہیں اور نہ پیچھے ہٹتے ہیں۔ اور مسخ انسان کی صورت کو جانور کی صورت میں بدل دینا بھی ہو سکتا ہے، پھر وہ جانور کسی منزل کو نہیں پہچان پاتا، تو وہ حیران و پریشان ہو جاتا ہے، نہ آگے جاتا ہے اور نہ پیچھے مڑتا ہے۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما: اس کا مطلب ہے: اگر ہم چاہتے تو انہیں ان کے گھروں ہی میں ہلاک کر دیتے(2)۔ اور کہا گیا: مطلب یہ ہے کہ: اگر ہم چاہتے تو انہیں اسی جگہ مسخ کر دیتے جہاں انہوں نے گناہ کی جرات کی تھی۔ ابن سلامؒ: یہ سب قیامت کے دن ہوگا، اللہ تعالیٰ پل صراط پر ان کی آنکھوں کو مٹا (اندھا کر) دے گا(3)۔ حسن، سلمی، زر بن حبیش اور عاصم نے ابوبکر کی روایت میں "مَكَانَاتِهِمْ" جمع کے ساتھ پڑھا ہے، جبکہ باقیوں نے واحد کے ساتھ پڑھا ہے(4)۔ ابو حیوہ نے 'میم' کے زبر کے ساتھ "فما استطاعوا مُضِيّاً"(5) پڑھا ہے۔ اور 'میم' کے پیش کے ساتھ "المُضِيُّ"، 'مضى يمضى مضياً' سے مصدر ہے: جب کوئی چلا جائے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور جسے ہم لمبی عمر دیتے ہیں، اسے ہم خلقت میں الٹ دیتے ہیں}: عاصم اور حمزہ نے پہلے 'نون' کے پیش اور 'کاف' کی تشدید کے ساتھ "نُنَكِّسْهُ" پڑھا ہے، جو تنکیس سے ہے۔ باقیوں نے پہلے 'نون' کے زبر اور 'کاف' کے پیش کے ساتھ "نَنْكُسْه"(6) پڑھا ہے، 'نکست الشیء أنكسه نكساً' سے: میں نے چیز کو سر کے بل الٹ دیا تو وہ اوندھی ہو گئی۔ قتادہؒ نے کہا: مطلب یہ ہے کہ: وہ بڑھاپے کی اس حالت کو پہنچ جاتا ہے جو بچپن کی حالت کے مشابہ ہوتی ہے(7)۔ سفیانؒ نے اللہ تعالیٰ کے ارشاد {اور جسے ہم لمبی عمر دیتے ہیں، اسے ہم خلقت میں الٹ دیتے ہیں} کے بارے میں کہا: جب انسان اسی (80) سال کو پہنچ جاتا ہے تو اس کا جسم بدل جاتا ہے اور اس کی قوت کمزور ہو جاتی ہے(8)، شاعر نے کہا:

(1) اسے طبری نے 477/19 میں مختصراً ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: اگر ہم چاہتے تو انہیں بیٹھا دیتے (اپاہج کر دیتے)۔ (2) اسے طبری نے 477/19 - 478 میں روایت کیا ہے۔ (3) عبداللہ بن سلام کا قول پچھلی آیت کی تفسیر میں تفصیل سے گزر چکا ہے۔ (4) السبعة ص 542 - 543، اور التیسیر ص 107۔ (5) المحرر الوجیز 461/4۔ زمخشری نے الکشاف 329/3 میں کہا ہے کہ "مضیاً" تینوں حرکات کے ساتھ پڑھا گیا ہے۔ (6) السبعة ص 543، اور التیسیر ص 185۔ (7) اسے طبری نے 478/19 میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (8) اسے ماوردی نے النکت والعیون 29/5 میں اسی طرح ذکر کیا ہے۔

"Whoever lives, days wear out his freshness, and his two trusted ones, hearing and sight, betray him." (1)

Long life turns youth into old age, strength into weakness, and increase into decrease; this is what prevails. And the Prophet ﷺ sought refuge from being returned to the most abject stage of old age (2). Its explanation has already been given in [the commentary on Surah] "An-Nahl" (3).

{Then will you not reason?} that He who has done this to you is capable of resurrecting you. Nafi' and Ibn Dhakwan read: "ta'qilun" (with 't', "you reason"). The rest read it with 'y' [ya'qilun - "they reason"] (4).

Allah Almighty says: {And We did not teach him [i.e., the Prophet] poetry, nor is it befitting for him. It is not but a message and a clear Qur'an (69) To warn whoever is alive and justify the word [i.e., decree] against the disbelievers (70)}

Allah Almighty's saying: {And We did not teach him poetry} involves four issues:

The first: Allah Almighty informed about the state of His Prophet ﷺ, and refuted the claim of those disbelievers who said: "He is a poet, and the Qur'an is poetry," by His saying: {And We did not teach him poetry, nor is it befitting for him}. Likewise, the Messenger of Allah ﷺ did not compose poetry nor did he weigh it [i.e., follow poetic meters]. When he tried to recite an old line of poetry as an example, he would break its meter, as he ﷺ only preserved the meanings. Among those instances is that one day he recited the saying of Tarafa:

"The days will reveal to you what you were ignorant of, and one whom you did not provide with news will bring it to you." (5)

---

(1) The verse is by Ibn Abi Funan, as in Uyun al-Akhbar 2/320 and al-Iqd al-Farid 3/57. (2) Sahih Bukhari (2822). (3) 12/375. (4) Al-Taysir p. 185, and Ibn Mujahid mentioned it in Al-Sab'a p. 143 from Nafi' alone. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/461, and the verse is from the Mu'allaqa of Tarafa, and it is in his Diwan p. 41. Its original form is: "And news will be brought to you by one whom you did not provide." The report was narrated in detail by Abd al-Razzaq 2/145, and similarly by al-Tabari 19/480 through Qatada from Aisha (may Allah be pleased with her). Qatada's hadith from Aisha is mursal as in Al-Marasil by Ibn Abi Hatim p. 142. It was narrated by Ahmad (24023) and (25071), Al-Bukhari in Al-Adab Al-Mufrad (792), and Al-Tirmidhi (2848) from routes

through Aisha (may Allah be pleased with her), and in it: "And news will be brought to you by one whom you did not provide," according to the original narration of the verse. Al-Tirmidhi said: Hasan Sahih. End quote. It was also narrated by Al-Bukhari in Al-Adab Al-Mufrad (793) from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them).

सूरह या-सीन: आयतें 65 - 70 | 480

"जो जीवित रहता है, दिन उसकी ताज़गी को पुराना कर देते हैं, और उसके दो विश्वसनीय अंग, सुनने और देखने की शक्ति, उसे धोखा दे देते हैं।" (1)

लंबी आयु जवानी को बुढ़ापे में, शक्ति को कमजोरी में और वृद्धि को कमी में बदल देती है; यही सामान्य नियम है। और पैगंबर ﷺ ने बुढ़ापे की सबसे दयनीय अवस्था (अरल-उम्र) तक पहुँचने से पनाह मांगी थी (2)। इसका विवरण [सूरह] "अन-नहल" [की व्याख्या] में दिया जा चुका है (3)।

{तो क्या तुम समझते नहीं?} कि जिसने तुम्हारे साथ ऐसा किया है वह तुम्हें पुनर्जीवित करने में सक्षम है। नाफ़ी और इब्न ढकवान ने इसे "त'क़िलून" (त के साथ, "तुम समझते हो") पढ़ा है। बाकी लोगों ने इसे 'य' के साथ पढ़ा है ("वे समझते हैं") (4)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {और हमने उसे (यानी पैगंबर को) कविता नहीं सिखाई, और न ही यह उसके लिए उचित है। यह केवल एक नसीहत और स्पष्ट कुरान है (69) ताकि वह उसे सचेत करे जो जीवित है और इनकार करने वालों के विरुद्ध बात (यानी दंड का फैसला) सच हो जाए (70)}

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और हमने उसे कविता नहीं सिखाई} इसमें चार विषय हैं:

पहला: अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अपने पैगंबर ﷺ की स्थिति के बारे में बताया, और उन काफिरों के दावे का खंडन किया जिन्होंने कहा था: "वह एक कवि है, और कुरान कविता है," अपने इस कथन के द्वारा: {और हमने उसे कविता नहीं सिखाई, और न ही यह उसके लिए उचित है}। इसी तरह, अल्लाह के रसूल ﷺ न तो कविता कहते थे और न ही उसे मीटर (छंद) के अनुसार तौलते थे। जब वह उदाहरण के रूप में किसी पुराने शेर (काव्य पंक्ति) को पढ़ने की कोशिश करते थे, तो वह उसका मीटर तोड़ देते थे, क्योंकि वह ﷺ केवल अर्थों को सुरक्षित रखते थे। उसी में से यह है कि एक दिन उन्होंने तरफ़ा के इस शेर को पढ़ा:

"दिन तुम्हारे सामने वह प्रकट कर देंगे जिससे तुम अनभिज्ञ थे, और वह तुम्हारे पास खबरें लाएगा जिसे तुमने खबरें लाने का साधन प्रदान नहीं किया था।" (5)

---

(1) यह शेर इब्न अबी फनन का है, जैसा कि उयून अल-अख़बार 2/320 और अल-इक़्द अल-फ़रीद 3/57 में है। (2) सहीह बुखारी (2822)। (3) 12/375. (4) अल-तयसीर पृ. 185, और इब्न मुजाहिद ने अल-सब'आ पृ. 143 में इसे केवल नाफ़ी से उद्धृत किया है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/461,

और यह शेर तरफ़ा के मुअल्लाक़ा से है, और यह उनके दीवान पृ. 41 में है। इसका मूल रूप है: "और तुम्हारे पास खबरें वह लाएगा जिसे तुमने सामान नहीं दिया।" इस खबर को अब्दुल रज्जाक 2/145 ने विस्तार से और अल-तब़री 19/480 ने इसी तरह क़तादा के माध्यम से आयशा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से रिवायत किया है। आयशा से क़तादा की हदीस मुरसल है जैसा कि इब्न अबी हातिम की अल-मरासील पृ. 142 में है। इसे अहमद (24023) और (25071), अल-अदब अल-मुफ़रद में बुखारी (792), और तिरमिज़ी (2848) ने आयशा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के माध्यम से रिवायत किया है, और इसमें शेर की मूल रिवायत के अनुसार है: "और तुम्हारे पास खबरें वह लाएगा जिसे तुमने सामान नहीं दिया।" तिरमिज़ी ने कहा: हसन सहीह। इसी तरह इसे बुखारी ने अल-अदब अल-मुफ़रद (793) में इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से रिवायत किया है।

"جو زندہ رہتا ہے، دن اس کی تازگی کو پرانا کر دیتے ہیں اور اس کے دو معتمد (کان اور آنکھ) اسے دھوکہ دے دیتے ہیں۔" (١)

طویل عمر جوانی کو بڑھاپے میں، طاقت کو کمزوری میں اور زیادتی کو کمی میں بدل دیتی ہے، اور عام طور پر ایسا ہی ہوتا ہے۔ اور نبی کریم ﷺ نے ارذلِ عمر (نہایت کمزوری والے بڑھاپے) سے پناہ مانگی ہے (٢)۔ اس کا بیان سورہ "النحل" میں گزر چکا ہے (٣)۔

﴿أَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾ (کیا تم عقل سے کام نہیں لیتے؟) کہ جس نے تمہارے ساتھ یہ کیا ہے وہ تمہیں دوبارہ زندہ کرنے پر بھی قادر ہے۔ نافع اور ابن ذکوان نے اسے "تعقلون" (تاء کے ساتھ) پڑھا ہے، جبکہ باقیوں نے یاء کے ساتھ پڑھا ہے (٤)۔

قولِ باری تعالیٰ: ﴿وَمَا عَلَّمْنَاهُ الشِّعْرَ وَمَا يَنْبَغِي لَهُ ۚ إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ وَقُرْآنٌ مُّبِينٌ ٦٩ لِّيُنذِرَ مَن كَانَ حَيًّا وَيَحِقَّ الْقَوْلُ عَلَى الْكَافِرِينَ ٧٠﴾

قولِ باری تعالیٰ: ﴿وَمَا عَلَّمْنَاهُ الشِّعْرَ﴾ (اور ہم نے ان کو شعر نہیں سکھایا) میں چار مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی ﷺ کے حال کی خبر دی اور ان کافروں کے قول کی تردید کی جنہوں نے کہا تھا کہ آپ شاعر ہیں اور قرآن شعر ہے، اپنے اس ارشاد کے ذریعے: ﴿وَمَا عَلَّمْنَاهُ الشِّعْرَ وَمَا يَنْبَغِي لَهُ﴾ اور اسی طرح رسول اللہ ﷺ نہ تو شعر کہتے تھے اور نہ ہی اسے موزوں (وزن پر) پڑھتے تھے، اور جب آپ کسی پرانے شعر کو بطور مثال پڑھنے کی کوشش کرتے تو اس کا وزن ٹوٹ جاتا، آپ ﷺ صرف معانی کو ملحوظ رکھتے تھے۔ ان میں سے ایک یہ ہے کہ آپ نے ایک دن طرفہ کا یہ شعر پڑھا:

"عنقریب دن تمہارے سامنے وہ ظاہر کر دیں گے جس سے تم جاہل تھے، اور تمہارے پاس وہ خبریں لائے گا جسے تم نے زادِ راہ نہیں دیا تھا۔" (۵)

---

(۱) یہ شعر ابن ابی فنن کا ہے، جیسا کہ عیون الاخبار ۲/ ۳۲۰ اور العقد الفرید ۳/ ۵۷ میں ہے۔ (۲) صحیح بخاری (۲۸۲۲)۔ (۳) ۱۲/ ۳۷۵۔ (۴) التیسیر ص ۱۸۵، اور ابن مجاہد نے اسے السبعہ ص ۱۴۳ میں صرف نافع سے نقل کیا ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ٤/ ٤٦١، اور یہ شعر طرفہ کے معلقہ سے ہے جو اس کے دیوان ص ٤١ میں ہے، اور اصل یہ ہے: "ویأتیک بالأخبار من لم تزوَّد"۔ اس روایت کو عبد الرزاق ۲/ ۱۴۵ نے تفصیل سے، اور طبری ۱۹/ ٤٨٠ نے قتادہ عن عائشہ رضی اللہ عنہا کے طریق سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ قتادہ کی حضرت عائشہ سے روایت مرسل ہے جیسا کہ ابن ابی حاتم کی المراسیل ص ۱۴۲ میں ہے۔ اسے احمد (۲٤۰۲۳) اور (۲۵۰۷۱)، بخاری نے الادب المفرد (۷۹۲) میں، اور ترمذی (۲۸٤۸) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کے مختلف طرق سے روایت کیا ہے، جس میں شعر کی اصل روایت کے مطابق ہے: "ویأتیک بالأخبار من لم تزوَّد"۔ امام ترمذی نے کہا: حسن صحیح ہے۔ اسی طرح اسے بخاری نے الادب المفرد (۷۹۳) میں حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔

Surah Yasin: Verses 69 - 70 481

And he recited one day, having been asked: Who is the most poetic of people? So he said: The one who says: Do you not see me every time I come as a night-visitor, I found in her fragrance, even if she had not perfumed herself. (1) And he recited one day: Do you make my plunder and the plunder of Al-Ubayd Between Al-Aqra' and 'Uyaynah? (2) And he, peace and blessings be upon him, might rarely recite a balanced verse; it was narrated that he recited the verse of Ibn Rawahah: He spends the night keeping his side away from his bed When the beds feel heavy for the polytheists. (3) And Al-Hasan ibn Abi al-Hasan said: The Prophet, peace and blessings be upon him, recited: Islam and old age are sufficient as a deterrent for a man. Then Abu Bakr (may Allah be pleased with him) said: O Messenger of Allah, the poet only said: Bid farewell to Hurayrah if you are prepared for the morning journey, Old age and Islam are sufficient as a deterrent for a man. Then Abu Bakr or 'Umar said: I bear witness that you are the Messenger of Allah; Allah Almighty says: {And We have not taught him poetry, nor is it befitting for him.} (4). And from Al-Khalil ibn Ahmad: Poetry was more beloved to the Messenger of Allah ﷺ than much of speech.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/461, and the verse is by Imru' al-Qays, and it is in his Diwan p. 41, and its origin is: I found in her fragrance even if she had not been perfumed. (2) Tabaqat Ibn Sa'd 4/272, and Dala'il al-Nubuwwah by al-Bayhaqi 5/181, and the verse is by al-Abbas ibn Mirdas and the origin of the verse is: between 'Uyaynah and al-Aqra', and it passed before in 10/263. And the speech is from Al-Muharrar al-Wajiz 4/461. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/461. See the hadith of al-Bara' ibn 'Azib (may Allah be pleased with him) which passed before in 14/130. And the verse of Abdullah ibn Rawahah (may Allah be pleased with him) passed before in 6/346. (4) Narrated by Ibn Sa'd 1/382-383, and Ibn Abi Hatim as in the Tafsir of Ibn Kathir at this verse. And the verse is by Suhaym, slave of the sons of al-Hashas, as in Sharh al-Mufassal 8/93, and al-Khizanah 1/267, and in both of them: 'Amirah, instead of Hurayrah. And its second half is in the Book of Sibawayh 2/26 and 4/225.

सूरा यासीन: आयत 69 - 70 481

और उन्होंने एक दिन पाठ किया, जब उनसे पूछा गया: लोगों में सबसे बड़ा कवि कौन है? तो उन्होंने कहा: वह जो कहता है: क्या तुम मुझे नहीं देखते जब भी मैं रात में आने वाले के रूप में आता हूँ, मैंने उसमें सुगंध पाई, भले ही उसने इत्र न लगाया हो। (1) और उन्होंने एक दिन पाठ किया: क्या तुम मेरी लूट और अल-उबैद की लूट को अल-अकरा और उययना के बीच कर दोगे? (2) और वह, उन पर शांति और आशीर्वाद हो, शायद ही कभी संतुलित छंद का पाठ करते थे; यह वर्णन किया गया है कि उन्होंने इब्न रवाहा का छंद पढ़ा: वह रात गुजारता है अपने पहलू को अपने बिस्तर से दूर रखते हुए जब बिस्तर बहुदेववादियों के लिए भारी महसूस होते हैं। (3) और अल-हसन बिन अबी अल-हसन ने कहा: पैगंबर, उन पर शांति और आशीर्वाद हो, ने पाठ किया: इस्लाम और बुढ़ापा एक आदमी के लिए निवारक के रूप में पर्याप्त हैं। फिर अबू बक्र (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, कवि ने केवल इतना कहा: हुरायरा को विदाई दो अगर तुम सुबह की यात्रा के लिए तैयार हो, बुढ़ापा और इस्लाम एक आदमी के लिए निवारक के रूप में पर्याप्त हैं। फिर अबू बक्र या उमर ने कहा: मैं गवाही देता हूं कि आप अल्लाह के रसूल हैं; अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {और हमने उन्हें कविता नहीं सिखाई, और न ही यह उनके लिए शोभा देता है।} (4). और अल-खलील इब्न अहमद से: कविता अल्लाह के रसूल ﷺ को बहुत सारी बातों से अधिक प्रिय थी।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/461, और छंद इमरुल कैस का है, और यह उनके दीवान पृष्ठ 41 में है, और इसका मूल है: मैंने उसमें सुगंध पाई भले ही उसे सुगंधित न किया गया हो। (2) तबक़ात इब्न साद 4/272, और अल-बैहाकी द्वारा दलाईल अल-नुबुवह 5/181, और छंद अल-अब्बास इब्न मिरदास का है और छंद का मूल है: उययना और अल-अकरा के बीच, और यह पहले 10/263 में बीत चुका है। और बात अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/461 से है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/461। अल-बरा इब्न आज़िब (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस देखें जो पहले 14/130 में बीत चुकी है। और अब्दुल्ला इब्न रवाहा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) का छंद पहले 6/346 में बीत चुका है। (4) इब्न साद 1/382 - 383 द्वारा निकाला गया, और इब्न अबी हातिम जैसा कि इस आयत पर इब्न कसीर की तफ़सीर में है। और छंद सुहैम, अल-हसहास के बेटों के दास का है जैसा कि शरह अल-मुफस्सल 8/93, और अल-खिज़ाना 1/267 में है, और उन दोनों में: हुरायरा के बजाय अमीरा है। और इसका उत्तरार्ध सिबावैया की पुस्तक 2/26 और 4/225 में है।

سورہ یٰسین: آیات 69 - 70 481

اور ایک دن آپ نے شعر پڑھا جبکہ آپ سے کہا گیا تھا: لوگوں میں سب سے بڑا شاعر کون ہے؟ تو آپ نے فرمایا: وہ جو کہتا ہے: کیا تم نے مجھے نہیں دیکھا جب بھی میں رات کو آنے والے کے طور پر آیا، میں نے اس میں خوشبو پائی، اگرچہ اس نے خوشبو نہ لگائی ہو۔ (1) اور ایک دن آپ نے پڑھا: کیا تم میری لوٹ اور العبید کی لوٹ کو الاقرع اور عیینہ کے درمیان کر دو گے؟ (2) اور آپ علیہ الصلاۃ والسلام شاذ و نادر ہی موزوں شعر پڑھتے تھے؛ روایت ہے کہ آپ نے ابن رواحہ کا شعر پڑھا: وہ رات اپنے پہلو کو بستر سے دور رکھ کر گزارتا ہے جب بستر مشرکین کے لیے بوجھل ہو جاتے ہیں۔ (3) اور حسن بن ابی الحسن نے کہا: نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے پڑھا: اسلام اور بڑھاپا انسان کے لیے روکنے والے کے طور پر کافی ہیں۔ تو ابوبکر رضی اللہ عنہ نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، شاعر نے تو صرف یہ کہا تھا: ہریرہ کو الوداع کہو اگر تم صبح کے سفر کے لیے تیار ہو، بڑھاپا اور اسلام انسان کے لیے روکنے والے کے طور پر کافی ہیں۔ تو ابوبکر یا عمر نے کہا: میں گواہی دیتا ہوں کہ آپ اللہ کے رسول ہیں؛ اللہ عزوجل فرماتا ہے: {اور ہم نے ان کو شعر نہیں سکھایا اور نہ یہ ان کے شایانِ شان ہے۔} (4)۔ اور خلیل بن احمد سے روایت ہے کہ: رسول اللہ ﷺ کو بہت سی باتوں سے زیادہ شعر پسند تھا۔

---

(1) المحرر الوجیز 4 / 461، اور یہ شعر امرؤ القیس کا ہے، اور یہ ان کے دیوان ص 41 میں ہے، اور اس کی اصل ہے: میں نے اس میں خوشبو پائی اگرچہ اسے معطر نہ کیا گیا ہو۔ (2) طبقات ابن سعد 4 / 272، اور دلائل النبوۃ للبیہقی 5 / 181، اور یہ شعر العباس بن مرداس کا ہے اور اصل شعر ہے: عیینہ اور الاقرع کے درمیان، اور یہ پہلے 10 / 263 میں گزر چکا ہے۔ اور یہ بات المحرر الوجیز 4 / 461 سے ہے۔ (3) المحرر الوجیز 4 / 461۔ اور براء بن عازب رضی

اللہ عنہ کی حدیث ملاحظہ فرمائیں جو پہلے 14 / 130 میں گزر چکی ہے۔ اور عبداللہ بن رواحہ رضی اللہ عنہ کا شعر پہلے 6 / 346 میں گزر چکا ہے۔ (4) اسے ابن سعد 1 / 382 - 383، اور ابن ابی حاتم نے نکالا ہے جیسا کہ اس آیت پر ابن کثیر کی تفسیر میں ہے۔ اور یہ شعر سحیم، بنو الحسحاس کے غلام کا ہے جیسا کہ شرح المفصل 8 / 93، اور الخزانہ 1 / 267 میں ہے، اور ان دونوں میں: ہریرہ کے بجائے عمیرہ ہے۔ اور اس کا دوسرا مصرع کتاب سیبویہ 2 / 26 اور 4 / 225 میں ہے۔

Surah Ya-Sin: Verses 69 - 70 482

But [it was] not possible for him (1). Second: His occasionally hitting a poetic meter does not necessitate that he knows poetry, as well as what occasionally occurs in his prose speech that falls into a meter, such as his saying on the day of Hunayn and others: “Are you anything but a finger that has bled, and in the way of Allah is what you have met” (2) And his saying: “I am the Prophet, no lie, I am the son of Abdul-Muttalib” (3) For similar instances occur in the verses of the Quran, and in all speech, and not all of that is poetry nor in its meaning (4), such as the Almighty’s saying: {Never will you attain the good [reward] until you spend [in the way of Allah] from that which you love} [Al-Imran: 92], and His saying: {Victory from Allah and an imminent conquest} [As-Saff: 13], and His saying: {And basins like reservoirs and stationary kettles} [Saba: 13], among other verses. Ibn al-Arabi (5) mentioned some of these verses and discussed them, excluding them from meter, although Abu al-Hasan al-Akhfash said regarding his saying: “I am the Prophet, no lie”: It is not poetry. Al-Khalil said in the book “Al-Ayn”: Indeed, what comes of rhymed prose in two parts is not poetry. It was narrated from him: that it is from the manhuk (exhausted) form of Rajaz meter (6). It has been said: It is only from manhuk al-Rajaz by stopping on the letter 'Ba' in his saying: “la kadhib” (no lie), and in his saying: “Abdal-Muttalib”. It is not known how the Prophet ﷺ said it. Ibn al-Arabi (7) said: The most apparent from his state is that he said: “la kadhibun” [with nunation/tanween], with the 'Ba' being nominative (marfu'), and with the 'Ba' of Abdul-Muttalib being genitive (makhfud) due to annexation (idhafa).

(1) Al-Kashshaf 3/329, and what is between brackets is from it. (2) Narrated by Ahmad (18797), Al-Bukhari (2802), and Muslim (1796) from the hadith of Jundub al-Bajali (RA). (3) Previously mentioned 10/149. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/462 without mentioning the first verse. (5) In Ahkam al-Quran 4/1598 - 1601. (6) Similarly in Al-Ayn 6/64 - 65. The speech is from Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1601. (7) In Ahkam al-Quran 4/1602, and what precedes it and what will come between brackets is from it.

लेकिन [यह] उसके लिए मुमकिन नहीं था (1)। दूसरा: उनका कभी-कभी काव्य छंद (वज़्न) के अनुसार बोलना इस बात को अनिवार्य नहीं बनाता कि वह कविता जानते हैं। इसी प्रकार, उनके गद्य भाषण में जो कभी-कभी छंद में आ जाता है, जैसे कि हुनैन के दिन और अन्य अवसरों पर उनका कहना: "क्या तुम एक उंगली के सिवा कुछ और हो जो लहूलुहान हो गई, और अल्लाह की राह में जो तुम्हें पेश आया वह हुआ" (2) और उनका कहना: "मैं नबी हूँ, कोई झूठ नहीं, मैं अब्दुल-मुत्तलिब का बेटा हूँ" (3) क्योंकि इसी तरह की बातें कुरान की आयतों में और तमाम कलाम में आती हैं, और वह सब कविता नहीं है और न ही उसके अर्थ में है (4), जैसे कि अल्लाह तआला का फ़रमान: {तुम कभी नेकी को प्राप्त नहीं कर सकोगे जब तक कि तुम उसमें से खर्च न करो जो तुम्हें प्रिय है} [आल-इमरान: 92], और उसका फ़रमान: {अल्लाह की ओर से सहायता और निकट आने वाली विजय} [अस-सफ़: 13], और उसका फ़रमान: {और हौज जैसे बड़े बर्तन और जमी हुई देगें} [सबा: 13], अन्य आयतों तक। इब्न अल-अरबी (5) ने इनमें से कुछ आयतों का उल्लेख किया है और उन पर चर्चा की है, और उन्हें वज़्न से बाहर रखा है, हालांकि अबू अल-हसन अल-अख़्फ़श ने उनके इस क़ौल के बारे में कहा: "मैं नबी हूँ, कोई झूठ नहीं": यह कविता नहीं है। अल-खलील ने किताब "अल-ऐन" में कहा: वास्तव में, जो सज़ (तुकबंदी वाला गद्य) दो हिस्सों पर आता है, वह कविता नहीं होती है। उनसे वर्णित है: कि यह रजज़ छंद के'मन्हूक' (थका हुआ) रूप से है (6)। यह कहा गया है: यह केवल 'मन्हूक अल-रजज़' से तभी होता है जब उनके कहने में 'बा' अक्षर पर रुकें "ला कज़िब", और उनके कहने में: "अब्दुल-मुत्तलिब"। यह ज्ञात नहीं है कि नबी ﷺ ने इसे कैसे फ़रमाया। इब्न अल-अरबी (7) ने कहा: उनकी स्थिति से सबसे स्पष्ट यह है कि उन्होंने कहा: "ला कज़िबुन" [तनवीन के साथ], 'बा' रफ़ा (पेश) के साथ, और अब्दुल-मुत्तलिब के'बा' को इज़ाफ़त की वजह से जर (ज़ेर) के साथ।

(1) अल-कशाफ 3/329, और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है। (2) इसे अहमद (18797), अल-बुखारी (2802), और मुस्लिम (1796) ने जुंदुब अल-बजली (रज़ि.) की हदीस से निकाला है। (3) पहले उल्लेख किया गया 10/149। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/462 पहले बैत का उल्लेख किए बिना। (5) अहकाम अल-कुरान 4/1598 - 1601 में। (6) इसी तरह अल-ऐन 6/64 - 65 में। और यह कलाम इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 4/1601 से है। (7) अहकाम अल-कुरान 4/1602 में, और जो इससे पहले है और जो कोष्ठक के बीच आएगा वह उसी से है।

سورة يس: آيات ٦٩ - ٧٠ ٤٨٢

لیکن [یہ] اس کے لیے ممکن نہ تھا (١)۔ دوسرا: آپ کا کبھی کبھار کسی شعری وزن کے مطابق کلام کرنا اس بات کو واجب نہیں کرتا کہ آپ شعر جانتے تھے، اور اسی طرح آپ کے نثری کلام میں کبھی کبھار ایسی باتیں آ جاتی ہیں جو وزن میں داخل ہوتی ہیں، جیسے یومِ حنین اور دیگر مواقع پر آپ کا فرمانا: «هل أنتِ إلا إصبعٌ دَمِيتِ وفي سبيل الله ما لَقيتِ»(٢) (کیا تو محض ایک انگلی ہے جو خون آلود ہوئی، اور اللہ کی راہ میں جو تجھے پیش آیا وہ ہوا) اور آپ کا فرمانا: «أنا النبيُّ لا كذبْ أنا ابن عبد المطلب»(٣) (میں نبی ہوں، اس میں کوئی جھوٹ نہیں، میں عبد المطلب کا بیٹا ہوں) چنانچہ قرآن کی آیات میں اور ہر کلام میں اس جیسی مثالیں آتی ہیں، اور وہ سب نہ تو شعر ہے اور نہ ہی اس کے معنی میں ہے (٤)، جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ لَن تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ ﴾ [آل عمران : ٩٢]، اور اس کا فرمان: ﴿ نَصْرٌ مِّنَ اللَّهِ وَفَتْحٌ قَرِيبٌ ﴾ [الصف : ١٣]، اور اس کا فرمان: ﴿ وَجِفَانٍ كَالْجَوابِ وَقُدُورٍ رَّاسِيَاتٍ ﴾ [سبأ : ١٣]، ان کے علاوہ دیگر آیات تک۔ اور ابن العربی (٥) نے ان میں سے بعض آیات کا ذکر کیا ہے اور ان پر گفتگو کی ہے اور انہیں شعری وزن سے خارج قرار دیا ہے، باوجود اس کے کہ ابو الحسن الاخفش نے آپ کے اس قول: "أنا النبي لا كذب" کے بارے میں کہا: یہ شعر نہیں ہے۔ اور الخلیل نے کتاب "العین" میں کہا: بے شک جو سجع دو حصوں پر آئے وہ شعر نہیں ہوتا۔ اور ان سے مروی ہے: کہ یہ 'منہوکِ رجز' میں سے ہے (٦)۔ اور کہا گیا ہے: یہ صرف اس صورت میں منہوکِ رجز میں سے ہوتا ہے جب لفظ "لا كذب" میں 'با' پر وقف کیا جائے، اور لفظ "عبد المطلب" میں۔ اور یہ معلوم نہیں کہ نبی ﷺ نے اسے کس طرح فرمایا۔ ابن العربی (٧) نے کہا: آپ کے حال سے جو بات زیادہ ظاہر ہے وہ یہ ہے کہ آپ

نے فرمایا: "لا كَذِبٌ" [تنوین کے ساتھ] 'با' کی رفع (پیش) کے ساتھ، اور عبد المطلب کی 'با' پر اضافت کی وجہ سے جر (زیر) کے ساتھ۔

(١) الکشاف ٣ / ٣٢٩، اور جو کچھ قوسین کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (٢) اسے احمد (١٨٧٩٧)، بخاری (٢٨٠٢) اور مسلم (١٧٩٦) نے جندب البجلی ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٣) سابقہ حوالہ ١٠ / ١٤٩۔ (٤) المحرر الوجیز ٤ / ٤٦٢ پہلے بیت کے ذکر کے بغیر۔ (٥) احکام القرآن ٤ / ١٥٩٨ - ١٦٠١ میں۔ (٦) اسی طرح العین ٦ / ٦٤ - ٦٥ میں۔ اور یہ کلام ابن العربی کی احکام القرآن ٤ / ١٦٠١ سے ہے۔ (٧) احکام القرآن ٤ / ١٦٠٢ میں، اور جو اس سے پہلے ہے اور جو قوسین میں آئے گا وہ اسی سے ہے۔

483 Surah Ya-Sin: Verses 69 - 70 Al-Nahhas (1) said: Some of them said: The narration is with vowel markers (I'rab), and if it is with vowel markers, it is not poetry; because if he opens the 'Ba' of the first verse, or includes it, or gives it 'Tanwin', and breaks the 'Ba' of the second verse, it departs from the poetic meter. Some of them said: This meter is not from poetry. This is a denial of the obvious; because the poems of the Arabs on this have been narrated by Al-Khalil and others. As for his saying: "Are you anything but a finger that has bled?" it was said: It is from the 'Sari'' meter, and that only happens if the 'Ta' of 'Damiti' is voweled with a 'Kasra'. If it is silent (Sukun), it is not poetry at all; because these two words in this state would be 'Fa'ul' (2), and 'Fa'ul' has no place in the 'Sari'' meter. Perhaps the Prophet ﷺ said it with a silent 'Ta', or with a moving 'Ta' without elongation (Ishba'). The relied upon argument for separation is to concede that this is poetry, then the objection falls, and it does not follow that the Prophet ﷺ was knowledgeable in poetry or a poet. Indeed, citing a rare verse and hitting two rhymes of 'Rajaz' or otherwise does not necessitate that its speaker be knowledgeable in poetry, nor is he called a poet by the consensus of scholars, just as he who sews a thread is not called a tailor. Abu Ishaq al-Zajjaj (3) said: The meaning of "And We did not teach him poetry" is: We did not teach him to compose poetry, meaning: We did not make him a poet, and this does not prevent him from reciting something of poetry. Al-Nahhas (4) said: This is among the best that has been said regarding this. It was also said: Allah Almighty only informed that He did not teach him poetry, and He did not inform that he does not recite poetry, and this is the apparent meaning of the speech. A clear statement was made about it, whose author claimed it was a consensus among linguists, which is that they said: Everyone who utters rhythmic speech without intending it to be poetry, it is not poetry, it merely happened to coincide with poetry. And this is a clear statement.

---

(1) In I'rab al-Qur'an 3/405. (2) In the manuscripts: it is not 'Fa'ulan', and what is established is from (M), which corresponds to what is in Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1602, and the speech is from him. (3) In Ma'ani al-Qur'an 4/294, and the author quoted it from him via Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/405. (4) In I'rab al-Qur'an 3/405.

४८३ सूरा या-सीन: आयतें ६९ - ७० अल-नह़ास (१) ने कहा: उनमें से कुछ ने कहा: वास्तव में वर्णन व्याकरणिक अंत (इराब) के साथ है, और यदि यह इराब के साथ है, तो यह कविता नहीं है; क्योंकि यदि वह पहले छंद के'बा' को खोलता है, या उसे मिलाता है, या उसे तन्वीन देता है, और दूसरे छंद के'बा' को तोड़ता है, तो यह कविता के वजन से बाहर हो जाता है। और उनमें से कुछ ने कहा: यह वजन कविता का नहीं है। और यह स्पष्ट बात का इनकार है; क्योंकि अल-ख़लील और अन्य लोगों ने इस पर अरबों की कविताओं का वर्णन किया है। जहाँ तक उनके इस कथन का प्रश्न है: "क्या तुम एक अंगुली के सिवा कुछ और हो जो लहूलुहान हो गई?" तो कहा गया: यह 'सरी' छंद से है, और वह तभी होता है जब 'दमीति' के'ता' पर कसरा (इ की मात्रा) हो। यदि इसे सुकूँ(बिना स्वर के) के साथ पढ़ा जाए, तो यह किसी भी स्थिति में कविता नहीं होगी; क्योंकि ये दो शब्द इस स्थिति में 'फ़ऊल' (२) होंगे, और 'फ़ऊल' का 'सरी' छंद में कोई प्रवेश नहीं है। और शायद नबी ﷺ ने इसे 'ता' को सुकूँ के साथ कहा, या बिना इत्मीनान (इशबा) के गतिमान 'ता' के साथ कहा। अलगाव के लिए इस बात को स्वीकार करना ही आधार है कि यह कविता है, तब आपत्ति समाप्त हो जाती है, और इससे यह आवश्यक नहीं होता कि नबी ﷺ कविता के ज्ञाता या कवि थे। वास्तव में, दुर्लभ छंदों का उदाहरण देना और रजज़ आदि के दो छंदों का मेल बैठाना बोलने वाले को कविता का ज्ञाता नहीं बनाता है, और न ही विद्वानों की सर्वसम्मति से उसे कवि कहा जाता है, जैसे कि जिसने एक धागा सिल दिया हो वह दर्जी नहीं बन जाता। अबू इशाक अल-ज़ज्जाज (३) ने कहा: "हमने उन्हें कविता नहीं सिखाई" का अर्थ है: हमने उन्हें कविता करना नहीं सिखाया, अर्थात: हमने उन्हें कवि नहीं बनाया, और यह उन्हें कविता के कुछ अंश पढ़ने से नहीं रोकता है। अल-नह़ास (४) ने कहा: इस बारे में जो कहा गया है, यह उनमें से सबसे अच्छा है। और यह भी कहा गया है: अल्लाह सर्वशक्तिमान ने केवल यह सूचित किया कि उसने उन्हें कविता नहीं सिखाई, और यह सूचित नहीं किया कि वह कविता नहीं पढ़ते हैं, और यह वाणी का स्पष्ट अर्थ है। और इसके बारे में एक स्पष्ट बात कही गई है, जिसके लेखक ने दावा किया कि यह भाषाविदों के बीच आम सहमति है, वह यह है कि उन्होंने कहा: हर वह व्यक्ति जो कविता के इरादे के बिना लयबद्ध बात कहता है, वह कविता नहीं है, बल्कि वह केवल कविता के साथ मेल खा गई है। और यह एक स्पष्ट बात है।

---

(१) एराब अल-कुरान ३/४०५ में। (२) पांडुलिपियों में: यह 'फ़ऊलन' नहीं है, और (म) से जो सिद्ध है, वह इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान ४/१६०२ में जो है उसके अनुरूप है, और यह बात उन्हीं

की है। (३) मानी अल-कुरान ४/२९४ में, और लेखक ने इसे एराब अल-कुरान ३/४०५ में नह़ास के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है। (४) एराब अल-कुरान ३/४०५ में।

۴۸۳ سورہ یٰسین: آیات ۶۹ - ۷۰ اور النحاس (۱) نے کہا: ان میں سے بعض نے کہا: درحقیقت روایت اعراب کے ساتھ ہے، اور اگر یہ اعراب کے ساتھ ہو تو شعر نہیں ہوتا؛ اس لیے کہ اگر پہلے مصرعے کی 'با' کو فتحہ دیا جائے یا ضمہ یا اس پر تنوین ہو، اور دوسرے مصرعے کی 'با' کو کسرہ دیا جائے، تو یہ شعر کے وزن سے نکل جاتا ہے۔ اور بعض نے کہا: یہ وزن شعر کا نہیں ہے۔ اور یہ کھلی حقیقت کا انکار ہے؛ کیونکہ عربوں کے اشعار اسی طرح الخلیل اور دوسروں نے روایت کیے ہیں۔ اور جہاں تک ان کے قول: «هل أنتِ إلّا إصبعٌ دَمِيتِ» (کیا تو ایک انگلی کے سوا کچھ اور ہے جو خون آلود ہوئی) کا تعلق ہے، تو کہا گیا: یہ بحرِ سریع سے ہے، اور وہ صرف اسی صورت میں ہوتا ہے جب «دمیت» کی 'تا' کو کسرہ دیا جائے۔ اگر اسے ساکن پڑھا جائے تو یہ کسی بھی صورت میں شعر نہیں ہوگا؛ کیونکہ یہ دونوں لفظ اس حالت میں 'فعول' (۲) کے وزن پر ہوں گے، اور بحرِ سریع میں 'فعول' کی کوئی گنجائش نہیں ہے۔ اور شاید نبی ﷺ نے اسے 'تا' کے سکون کے ساتھ فرمایا ہو، یا بغیر اشباع کے متحرک 'تا' کے ساتھ اور علیحدگی میں قابلِ اعتماد بات یہ ہے کہ اسے شعر تسلیم کر لیا جائے، تو اعتراض ساقط ہو جاتا ہے، اور اس سے یہ لازم نہیں آتا کہ نبی ﷺ شعر کے عالم یا شاعر تھے۔ بے شک نادر شعر کا بطور تمثیل ذکر کرنا اور رجز وغیرہ کے دو قافیوں کا درست ہونا اس کے کہنے والے کے لیے شعر کا عالم ہونا واجب نہیں کرتا، اور نہ ہی علماء کے اتفاق کے مطابق اسے شاعر کہا جاتا ہے، جیسے کہ جس نے ایک دھاگہ سیا ہو وہ درزی نہیں کہلاتا۔ ابو اسحاق الزجاج (۳) نے کہا: «وما عَلَّمناه الشِّعر» کا مطلب ہے: اور ہم نے انہیں شعر کہنا نہیں سکھایا، یعنی: ہم نے انہیں شاعر نہیں بنایا، اور یہ انہیں کچھ اشعار پڑھنے سے نہیں روکتا۔ النحاس (۴) نے کہا: اور یہ اس بارے میں کہی گئی بہترین باتوں میں سے ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا: اللہ عزوجل نے صرف یہ خبر دی ہے کہ اس نے انہیں شعر نہیں

سکھایا، اور یہ خبر نہیں دی کہ وہ شعر نہیں پڑھتے، اور کلام کا ظاہری مفہوم یہی ہے۔ اور اس بارے میں ایک واضح قول بیان کیا گیا ہے، جس کے قائل نے دعویٰ کیا کہ یہ ماہرینِ لغت کا اجماع ہے، اور وہ یہ کہ انہوں نے کہا: ہر وہ شخص جس نے موزوں کلام کیا لیکن اس سے اس کا ارادہ شعر کہنا نہیں تھا تو وہ شعر نہیں ہے، بلکہ وہ صرف شعر کے موافق آ گیا۔ اور یہ ایک واضح قول ہے۔

---

(١) إعراب القرآن ٣ / ٤٠٥ میں۔ (٢) خطی نسخوں میں ہے: فعولاً نہیں ہوگا، اور جو (م) سے ثابت ہے وہی ابن العربی کی أحكام القرآن ٤ / ١٦٠٢ کے مطابق ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (٣) معاني القرآن ٤ / ٢٩٤ میں، اور مصنف نے النحاس کے واسطے سے إعراب القرآن ٣ / ٤٠٥ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (٤) إعراب القرآن ٣ / ٤٠٥ میں۔

They said: What Allah negated from His Prophet, peace and blessings be upon him, is the knowledge of poetry, its types, its meters, and its rhymes, and being characterized by composing it; by consensus, he was not so characterized. Do you not see that the Quraysh deliberated on what they should say to the Arabs about him when they came for the pilgrimage season? Some said: We shall say he is a poet. But the discerning among them said: By Allah, the Arabs will certainly call you liars, for they know the types of poetry; by Allah, his speech does not resemble any of it, and what he says is not poetry. Anis, the brother of Abu Dharr, said: I compared his words to the various poetic meters, and they did not fit into any of them. Muslim recorded this (1), and Anis was among the most poetic of the Arabs. Similarly, Utbah ibn Rabi'ah said when he spoke to him: By Allah, it is not poetry, nor soothsaying, nor sorcery, as per the account of him that will come in Surah Fussilat (2), if Allah Almighty wills. Likewise, others among the eloquent pure Arabs and the articulate linguists said the same.

Furthermore, what happens to flow from the tongue in rhythmic speech is not considered poetry; it is only considered poetry if it flows in a poetic meter with the intention to compose poetry. A speaker might say: "A shaykh of ours narrated to us," or call out: "O owner of the cloak (al-kisa'i)" (3), and this is not considered poetry. There was a man from among the common wise people who used to cry out during his illness: "Take me to the doctor and say he has been cauterized."

Third: Ibn al-Qasim narrated from Malik that he was asked about reciting poetry, and he said: Do not do too much of it, for among its faults is that Allah says: {And We did not teach him poetry, nor is it befitting for him}. He said: It reached me that Umar ibn al-Khattab wrote to Abu Musa al-Ash'ari: "Gather the poets before you and ask them about poetry, and whether any knowledge of it remains with them, and bring Labid for that." So he gathered them and asked them, and they said: We certainly know it and compose it. He asked Labid, and he said: I have not composed poetry since I heard Allah, Mighty and Majestic, say: {Alif, Lam, Meem. This is the Book about which there is no doubt} [Al-Baqarah: 1-2].

Ibn al-Arabi said (4): This verse is not meant to disparage poetry, just as His saying: {And We...} [was not].

(1) In his Sahih (2473), and previously 1/116. (2) At its beginning, and previously 1/116. (3) In Ahkam al-Qur’an by Ibn al-Arabi 4/1603. The word is from: al-kisa' (cloak). (4) In Ahkam al-Qur’an 4/1603, and what precedes it is from him.

पृष्ठ ४८४ सूरा या-सीन: आयत ६९ - ७०

उन्होंने कहा: अल्लाह ने अपने पैगंबर (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) से जिस चीज़ का निषेध किया है, वह है कविता का ज्ञान, उसके प्रकार, उसके छन्द और उसके तुक, और कविता कहने की विशेषता; सर्वसम्मति से उनमें यह विशेषता नहीं थी। क्या आप नहीं देखते कि कुरैश ने इस बारे में विचार-विमर्श किया कि जब अरब लोग हज के मौसम में उनके पास आएं तो वे उनके बारे में क्या कहें? उनमें से कुछ ने कहा: हम कहेंगे कि वह एक कवि हैं। लेकिन उनमें से समझदार लोगों ने कहा: अल्लाह की कसम, अरब निश्चित रूप से तुम्हें झुठलाएंगे, क्योंकि वे कविता के प्रकारों को जानते हैं; अल्लाह की कसम, उनकी वाणी उनमें से किसी के भी समान नहीं है, और जो वह कहते हैं वह कविता नहीं है। अबू ज़र के भाई अनीस ने कहा: मैंने उनकी बातों को कविता के पैमानों पर परखा, तो वे कविता के साँचे में फिट नहीं बैठीं। मुस्लिम (१) ने इसे संकलित किया है, और अनीस अरबों के सबसे बड़े कवियों में से थे। इसी तरह, उत्बा इब्न रबीअह ने उनसे बात करते समय कहा था: अल्लाह की कसम, यह न तो कविता है, न ही भविष्यवाणी और न ही जादू, जैसा कि सूरा फुस्सीलत (२) में उनके बारे में विवरण आएगा, यदि अल्लाह चाहे। इसी तरह, अन्य स्पष्टभाषी अरबों और कुशल भाषाविदों ने भी यही कहा।

इसके अलावा, ज़बान से निकलने वाली लयबद्ध वाणी को कविता नहीं माना जाता; कविता केवल वही मानी जाती है जो कविता के छन्द में हो और कविता रचने के इरादे से कही गई हो। कोई वक्ता कह सकता है: "हमारे एक शेख ने हमसे वर्णन किया," या पुकार सकता है: "ओ रजाई (अल-किसाई) वाले" (३), और इसे कविता नहीं माना जाता। आम बुद्धिमान लोगों में से एक व्यक्ति अपनी बीमारी के दौरान चिल्लाया करता था: "मुझे डॉक्टर के पास ले जाओ और कहो कि उसे दाग दिया गया है।"

तीसरा: इब्न अल-कासिम ने मालिक से रिवायत की है कि उनसे कविता सुनाने के बारे में पूछा गया, तो उन्होंने कहा: इसे बहुत अधिक न करो, क्योंकि इसकी कमियों में से एक यह है कि अल्लाह कहता है: {और हमने उन्हें कविता नहीं सिखाई, और न ही यह उनके लिए शोभा देता है}। उन्होंने कहा: मुझे खबर मिली कि उमर इब्न अल-खत्ताब ने अबू मूसा अल-अशअरी को लिखा: "अपने यहाँ के कवियों को इकट्ठा करो और उनसे कविता के बारे में पूछो, और क्या उनमें इसका कोई ज्ञान बचा है, और इसके लिए लबीद को बुलाओ।" तो उन्होंने उन्हें इकट्ठा किया और उनसे पूछा, तो उन्होंने कहा: हम निश्चित रूप से इसे जानते हैं और कहते हैं। उन्होंने लबीद से पूछा, तो उन्होंने कहा: जब से

मैंने अल्लाह को यह कहते सुना है, तब से मैंने कविता नहीं कही: {अलिफ, लाम, मीम। यह वह किताब है जिसमें कोई संदेह नहीं है} [अल-बक़रह: १-२]।

इब्न अल-अरबी (४) ने कहा: यह आयत कविता की निंदा के लिए नहीं है, जैसे कि उनका यह कहना नहीं था: {और हमने...}

---

(१) उनके सहीह (२४७३) में, और पहले १/११६ में। (२) उसकी शुरुआत में, और पहले १/११६ में। (३) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन ४/१६०३ में। और यह शब्द 'अल-किसा' (चादर) से है। (४) अहकाम अल-कुरआन ४/१६०३ में, और जो उससे पहले है वह उन्हीं का है।

صفحہ ٤٨٤ سورہ یٰسین: آیات ٦٩ - ٧٠

انہوں نے کہا: اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی صلی اللہ علیہ وسلم سے جس چیز کی نفی کی ہے وہ شعر کا علم، اس کی اقسام، اس کے اوزان اور اس کے قوافی ہیں، اور شعر کہنے کے ساتھ متصف ہونا ہے؛ اور بالاتفاق آپ اس کے ساتھ متصف نہ تھے۔ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ قریش نے اس بارے میں باہم مشورہ کیا کہ جب عرب حج کے موقع پر ان کے پاس آئیں تو وہ ان کے بارے میں کیا کہیں؟ بعض نے کہا: ہم کہیں گے کہ وہ شاعر ہیں۔ تو ان میں سے سمجھدار لوگوں نے کہا: اللہ کی قسم، عرب تمہیں ضرور جھٹلائیں گے، کیونکہ وہ شاعری کی اقسام کو جانتے ہیں؛ اللہ کی قسم، آپ کا کلام ان میں سے کسی کے مشابہ نہیں، اور آپ کا قول شاعری نہیں ہے۔ ابوذر کے بھائی انیس نے کہا: میں نے آپ کے قول کو شاعری کی بحور پر پرکھا تو وہ شاعری ثابت نہ ہوا۔ اسے مسلم (١) نے روایت کیا ہے، اور انیس عرب کے بڑے شعراء میں سے تھے۔ اسی طرح عتبہ بن ربیعہ نے جب آپ سے کلام کیا تو کہا: اللہ کی قسم، یہ نہ تو شاعری ہے، نہ کہانت اور نہ ہی جادو، جیسا کہ ان کے بارے میں سورہ فصلت (٢) میں ذکر آئے گا، ان شاء اللہ تعالیٰ۔ اسی طرح دیگر فصیح عربوں اور بلیغ زبان آوروں نے بھی یہی کہا۔

پھر یہ کہ زبان سے نکلنے والا موزوں کلام شاعری شمار نہیں ہوتا، بلکہ شاعری صرف وہی شمار ہوتی ہے جو شاعری کے وزن پر ہو اور اس کا ارادہ (قصد) بھی کیا گیا ہو، چنانچہ کوئی کہنے والا کہہ سکتا ہے: "ہمیں ہمارے ایک شیخ نے بتایا،" یا پکار سکتا ہے: "اے صاحب کسائی" (٣)، اور یہ شاعری شمار نہیں ہوتی۔ عام سمجھدار لوگوں میں سے ایک شخص اپنی بیماری کے دوران پکارتا تھا: "مجھے طبیب کے پاس لے چلو اور کہو کہ اسے داغ دیا گیا ہے۔"

تیسری بات: ابن القاسم نے امام مالک سے روایت کی ہے کہ ان سے شعر خوانی کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے فرمایا: اسے کثرت سے نہ کرو، کیونکہ اس کے عیوب میں سے ایک یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: {اور ہم نے انہیں شعر نہیں سکھایا اور نہ ہی یہ ان کے شایانِ شان ہے}۔ انہوں نے کہا: مجھے یہ خبر پہنچی ہے کہ عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ نے ابو موسیٰ اشعری کو لکھا: "اپنے پاس کے شعراء کو جمع کرو اور ان سے شاعری کے بارے میں پوچھو، اور کیا ان کے پاس اس کی کچھ معرفت باقی ہے، اور اس کے لیے لبید کو بلاؤ۔" تو انہوں نے انہیں جمع کیا اور ان سے پوچھا، تو انہوں نے کہا: ہم یقیناً اسے جانتے ہیں اور کہتے بھی ہیں۔ انہوں نے لبید سے پوچھا تو انہوں نے کہا: میں نے جب سے اللہ عزوجل کو یہ فرماتے سنا ہے تب سے کوئی شعر نہیں کہا: {الف، لام، میم۔ یہ وہ کتاب ہے جس میں کوئی شک نہیں} [البقرہ: ١-٢]۔

ابن العربی (٤) نے کہا: یہ آیت شاعری کے عیب کے بارے میں نہیں ہے، جیسا کہ آپ کا یہ قول نہیں تھا: {اور ہم نے...}

---

(١) اپنی صحیح (٢٤٧٣) میں، اور پہلے ١١٦/١ میں۔ (٢) اس کے شروع میں، اور پہلے ١١٦/١ میں۔ (٣) ابن العربی کی احکام القرآن ١٦٠٣/٤ میں۔ اور یہ لفظ 'الکساء' (چادر) سے ہے۔ (٤) احکام القرآن ١٦٠٣/٤ میں، اور جو اس سے پہلے ہے وہ انہی کا ہے۔

485 Surah Ya-Sin: Verses 69 - 70

"You did not recite before it any book, nor did you write one with your right hand" [Al-Ankabut: 48] regarding the deficiency of writing. Just as illiteracy was not a deficiency of handwriting, likewise, the negation of poetic composition from the Prophet ﷺ is not because of a deficiency in poetry.

It is narrated that Al-Ma'mun said to Abu Ali al-Manqari: "I have been told that you are illiterate, that you cannot compose poetry correctly, and that you make grammatical errors." He replied: "O Prince of the Believers, as for the grammatical errors, my tongue might occasionally slip; but as for illiteracy and breaking poetic meter, the Messenger of Allah ﷺ did not write nor compose poetry." He said to him: "I asked you about three flaws in you, and you added a fourth, which is ignorance! O ignorant one, that was a virtue for the Prophet ﷺ, while in you and those like you, it is a defect. The Prophet ﷺ was prevented from that only to remove any suspicion from him, not due to a flaw in poetry or writing"(1).

Fourth: His Almighty's saying: {and it is not befitting for him} meaning: it is not appropriate for him to say it. Allah, the Exalted and Majestic, made that a sign among the signs of His Prophet, peace and blessings be upon him; so that doubt would not enter those to whom he was sent, thinking that he was capable of the Quran because of his innate ability for poetry. An atheist has no grounds for objection based on what happens to coincide with poetic meter in the Quran or the words of the Messenger; because what matches the meter of poetry by chance, without being intended as poetry, is not poetry. If it were poetry, then everyone among the common people who happens to speak in meter without knowing meter would be a poet, as previously explained.

Al-Zajjaj said(2): The meaning of {and it is not befitting for him} is: the saying of poetry is not made easy for him, not the recitation(3). {It is not} meaning: this which he recites to you {but a reminder and a clear Quran}.

His Almighty's saying: {to warn whoever is alive} meaning: alive of heart; so said Qatadah. Al-Dahhak: rational(4). It is also said: the meaning is: to warn whoever was a believer in the knowledge of Allah. This is based on the reading with the 'ta' as a direct address.

(1) Al-'Iqd al-Farid 2 / 479. (2) In Ma'ani al-Qur'an 4 / 293, and the author quoted him through Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3 / 405. (3) In (M): composition. (4) Al-Tabari recorded both opinions 19 / 481.

पृष्ठ 485 सूरह या-सीन: आयत 69 - 70

"न ही तुम इससे पहले कोई किताब पढ़ते थे और न उसे अपने दाहिने हाथ से लिखते थे" [अल-अंकबूत: 48] लिखने की कमी के संदर्भ में। जैसे अनपढ़ होना लिखावट का दोष नहीं था, वैसे ही नबी ﷺ से काव्य की रचना का निषेध कविता की किसी कमी के कारण नहीं है।

यह उल्लेख है कि अल-मामून ने अबू अली अल-मनकारी से कहा: "मुझे खबर मिली है कि तुम अनपढ़ हो, तुम्हें कविता का छंद बिठाना नहीं आता, और तुम व्याकरण की गलतियां करते हो।" उसने कहा: "हे विश्वासियों के अमीर, जहाँ तक व्याकरण की गलतियों का सवाल है, तो कभी-कभी मेरी जुबान फिसल जाती है; और जहाँ तक अनपढ़ होने और काव्य छंद तोड़ने की बात है, तो अल्लाह के रसूल ﷺ न लिखते थे और न ही कविता रचते थे।" उसने उससे कहा: "मैंने तुमसे तुम्हारी तीन कमियों के बारे में पूछा था और तुमने एक चौथी बढ़ा दी, जो कि अज्ञानता है! ऐ अज्ञानी, वह नबी ﷺ के लिए एक गुण था, जबकि तुम्हारे और तुम्हारे जैसों में यह एक दोष है। नबी ﷺ को उससे केवल इसलिए रोका गया था ताकि उनसे किसी भी तरह के संदेह को दूर किया जा सके, न कि कविता या लेखन में किसी दोष के कारण"(1)।

चौथा: अल्लाह तआला का कथन: {और यह उसके लिए शोभा नहीं देता} यानी: और उसके लिए यह कहना उचित नहीं है। अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने इसे अपने नबी ﷺ के संकेतों में से एक संकेत बनाया; ताकि जिन लोगों की ओर उन्हें भेजा गया है, उनके मन में कोई संदेह न पैदा हो, यह सोचते हुए कि वे कविता में अपनी स्वाभाविक क्षमता के कारण कुरआन पर सक्षम थे। किसी नास्तिक को इस बात पर कोई आपत्ति नहीं हो सकती कि कुरआन या रसूल के शब्दों में काव्य छंदों के साथ क्या समानता है; क्योंकि जो कविता के छंद के समान हो, और जिसका उद्देश्य कविता न हो, वह कविता नहीं है। यदि वह कविता होती, तो आम जनता में से हर वह व्यक्ति जो छंदबद्ध बोलता है लेकिन छंद नहीं जानता, कवि होता, जैसा कि पहले स्पष्ट किया जा चुका है।

अल-ज़ज्जाज ने कहा(2): {और यह उसके लिए शोभा नहीं देता} का अर्थ है: कविता कहना उनके लिए आसान नहीं बनाया गया है, न कि पाठ करना(3)। {यह नहीं है} यानी: यह जो वह तुम्हें पढ़कर सुनाते हैं {मगर एक नसीहत और एक स्पष्ट कुरआन}।

अल्लाह तआला का कथन: {ताकि वह उसे डराए जो जीवित है} यानी: जिसका दिल जीवित है; यह कतादा ने कहा है। अद-दह्हाक: बुद्धिमान(4)। और कहा गया है: इसका अर्थ है: उसे डराना जो

अल्लाह के ज्ञान में मोमिन (आस्थावान) था। यह 'ता' के साथ संबोधन की कतिरत (पठन) पर आधारित है।

---

(1) अल-'इक्द अल-फरीद 2 / 479। (2) मआनी अल-कुरआन 4 / 293 में, और लेखक ने इसे इ'राब अल-कुरआन 3 / 405 में अल-नहहास के माध्यम से उद्धृत किया है। (3) (M) में: रचना। (4) अल-तबरी ने दोनों कथनों को उद्धृत किया है 19 / 481।

صفحہ 485 سورہ یٰسین: آیات 69 - 70

"اور تم اس سے پہلے کوئی کتاب نہیں پڑھتے تھے اور نہ ہی اپنے دائیں ہاتھ سے لکھتے تھے" [العنکبوت: 48] کتابت کے عیب کے بارے میں۔ چنانچہ جس طرح امی ہونا خط کے عیب سے نہیں تھا، اسی طرح نبی ﷺ سے نظم (شعر گوئی) کی نفی شعر کے عیب کی وجہ سے نہیں ہے۔

مروی ہے کہ المأمون نے ابو علی المنقری سے کہا: "مجھے معلوم ہوا ہے کہ تم امی ہو، تم شعر درست نہیں پڑھتے، اور تم لحن (گرائمر کی غلطی) کرتے ہو۔" اس نے کہا: "اے امیر المومنین، جہاں تک لحن کا تعلق ہے تو بسا اوقات میری زبان سے کچھ لغزش ہو جاتی ہے؛ اور جہاں تک امی ہونے اور شعر کے اوزان توڑنے کا تعلق ہے، تو رسول اللہ ﷺ نہ لکھتے تھے اور نہ شعر درست کرتے تھے۔" اس نے اسے کہا: "میں نے تم سے تمہارے تین عیبوں کے بارے میں پوچھا تھا اور تم نے ایک چوتھے کا اضافہ کر دیا جو کہ جہالت ہے! اے جاہل، وہ نبی ﷺ کے لیے ایک فضیلت تھی، جبکہ تمہارے اور تمہارے جیسوں میں یہ ایک نقص ہے۔ نبی ﷺ کو اس سے صرف اس لیے روکا گیا تھا تاکہ ان سے کسی بھی قسم کے شک و شبہ کو دور کیا جا سکے، نہ کہ شعر یا کتابت میں کسی عیب کی وجہ سے"(1)۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور یہ اس کے لیے لائق نہیں} یعنی: اور اس کے لیے یہ کہنا مناسب نہیں۔ اللہ تعالیٰ نے اسے اپنے نبی ﷺ کے معجزات میں سے ایک معجزہ بنایا؛ تاکہ ان لوگوں پر کوئی شبہ پیدا نہ ہو جن کی طرف آپ کو بھیجا گیا ہے، وہ یہ نہ سمجھیں کہ آپ قرآن پر اس وجہ سے قادر ہیں کہ آپ کی طبیعت میں شعر گوئی کی قوت ہے۔ کسی ملحد کو اس بات پر اعتراض کا حق نہیں کہ قرآن اور کلامِ رسول ﷺ میں شعر کے اوزان سے کیا مطابقت پائی جاتی ہے؛ کیونکہ جو چیز اتفاقاً شعر کے وزن کے موافق ہو جائے اور اس سے شعر کا ارادہ نہ کیا گیا ہو، وہ شعر

نہیں ہوتی۔ اگر وہ شعر ہوتا تو عام لوگوں میں سے ہر وہ شخص جو موزوں کلام کرتا ہے حالانکہ وہ وزن نہیں جانتا، شاعر کہلاتا، جیسا کہ پہلے بیان ہو چکا ہے۔

اور الزجاج نے کہا(2): {اور یہ اس کے لیے لائق نہیں} کا معنی یہ ہے: ان کے لیے شعر کہنا سہل (آسان) نہیں بنایا گیا، نہ کہ اسے پڑھنا (انشاد)(3)۔ {یہ نہیں ہے} یعنی: یہ جو وہ تمہیں پڑھ کر سناتے ہیں {مگر ایک نصیحت اور واضح قرآن}۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {تاکہ وہ اسے ڈرائے جو زندہ ہے} یعنی: زندہ دل؛ یہ قتادہ نے کہا ہے۔ ضحاک نے کہا: عقل مند(4)۔ اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے: اسے ڈرائے جو اللہ کے علم میں مومن تھا۔ یہ 'تاء' کے خطاب کی قرآت پر مبنی ہے۔

---

(1) العقد الفرید 2 / 479۔ (2) معانی القرآن 4 / 293 میں، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 3 / 405 میں نقل کیا ہے۔ (3) (م) میں: انشاء (تخلیق)۔ (4) طبری نے دونوں اقوال 19 / 481 میں نقل کیے ہیں۔

...for the Prophet, peace and blessings be upon him. This is the recitation of Nafi' and Ibn 'Amir. Others recited with 'ya' (li-yundhira) (1), meaning: so that Allah, Mighty and Majestic, may warn, or Muhammad ﷺ may warn, or the Quran may warn. It is narrated from Ibn al-Sumayfa': 'li-yandhara' with fathah on 'ya' and 'dhal' (2). {And the word may come true against the disbelievers} i.e., the proof of the Quran is established against the disbelievers.

Allah's saying: {Do they not see that We have created for them from what Our hands have made, cattle, so they are masters of them? (71) And We have subdued them for them, so some of them they ride, and some of them they eat (72) And for them therein are benefits and drinks. Will they not then be grateful? (73)}

Allah's saying: {Do they not see that We have created for them} this is the seeing of the heart, i.e., have they not looked, taken heed, and reflected. {from what Our hands have made} i.e., from what We have originated and made without mediation, agency, or partnership. And 'ma' is in the sense of 'alladhi' (that which), and the 'ha' (pronoun) was omitted due to the length of the noun. If you make 'ma' infinitival (masdariyah), you do not need to imply the 'ha'.

{cattle} [an'aman] plural of 'na'am', and 'an-na'am' is masculine. {so they are masters of them}: controllers, subjugators. {And We have subdued them for them} i.e., We have made them subservient to them, so that a young boy leads a great camel, beats it, and directs it as he wishes, and it does not leave his obedience.

{so some of them they ride} [rakubuhum] the general recitation is with fathah on 'ra', meaning their mount, just as it is said: 'naqatun halub', meaning milked camel. Al-A'mash, Al-Hasan, and Ibn al-Sumayfa' recited: 'rukubuhum' with dammah on 'ra' as a verbal noun (masdar) (3). It is narrated from Aisha that she recited: 'rakubatuhum' (4) and so it is in her Mushaf (5).

---

(1) Al-Sab'ah p. 544, and Al-Taysir p. 185. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4 / 462, and Al-Bahr 7 / 346. Abu Hayyan said: It is the present tense of 'nadhara' with kasrah on 'dhal' when one knows something and prepares for it. In both, from Ibn al-Sumayfa' also, that he recited: 'liyundhara' with dammah on 'ya' and fathah on 'dhal'. (3) Al-Qira'at al-Shadhah p. 126, and Al-Muhtasib 2 / 216. (4) Ma'ani al-Quran by al-Farra' 2 / 381, Al-Qira'at al-Shadhah p. 126, Al-Muhtasib 2 / 216, and I'rab al-Quran by al-Nahhas 3 / 406. (5) Narrated by Abu 'Ubayd in Fada'il al-Quran p. 182 from 'Urwah ibn al-Zubayr.

सूरह यासीन, आयतें 69 - 73 | 486

...पैगंबर (स.अ.व.) के लिए, और यह नाफी और इब्न आमिर का पाठ है। बाकी लोगों ने 'या' के साथ पढ़ा (ली-युन्ज़िरा) (1), जिसका अर्थ है: ताकि अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल डराए, या मुहम्मद (स.अ.व.) डराएँ या कुरान डराए। इब्न अल-सुमैफा से रिवायत है: 'ली-यन्ज़रा' 'या' और 'ज़ाल' पर फतह के साथ (2)। {और काफिरों पर बात पूरी हो जाए} यानी: काफिरों पर कुरान द्वारा हुज्जत (सबूत) अनिवार्य हो जाए।

अल्लाह का फरमान: {क्या उन्होंने नहीं देखा कि हमने उनके लिए उन चीजों में से जो हमारे हाथों ने बनाईं, मवेशी पैदा किए, तो वे उनके मालिक हैं? (71) और हमने उन्हें उनके लिए वश में कर दिया, तो उनमें से कुछ उनकी सवारियां हैं और कुछ वे खाते हैं (72) और उनमें उनके लिए और भी फायदे और पीने की चीजें हैं। तो क्या वे शुक्र नहीं करते? (73)}

अल्लाह का फरमान: {क्या उन्होंने नहीं देखा कि हमने उनके लिए पैदा किया} यह दिल की दृष्टि है, यानी: क्या उन्होंने गौर नहीं किया, सबक नहीं लिया और सोचा नहीं। {उन चीजों में से जो हमारे हाथों ने बनाईं} यानी: जो हमने बिना किसी मध्यस्थ, एजेंसी या साझेदारी के बनाया। और 'मा' का अर्थ 'जो' (अल्लज़ी) है, और संज्ञा की लंबाई के कारण 'हा' को हटा दिया गया। यदि आप 'मा' को स्रोत (मस्तरीया) मानते हैं, तो आपको 'हा' को छिपाने की आवश्यकता नहीं है।

{मवेशी} [अनाम] 'नअम' का बहुवचन है, और 'नअम' पुल्लिंग है। {तो वे उनके मालिक हैं}: नियंत्रक, प्रबल। {और हमने उन्हें उनके लिए वश में कर दिया} यानी: हमने उन्हें उनके अधीन कर दिया, यहाँ तक कि एक छोटा लड़का एक विशाल ऊंट को ले जाता है, उसे मारता है और उसे अपनी इच्छानुसार चलाता है, और वह उसकी आज्ञाकारिता से बाहर नहीं निकलता।

{तो उनमें से कुछ उनकी सवारियां हैं} [रकूबहुम] आम पाठ 'रा' पर फतह के साथ है, यानी: उनकी सवारी, जैसा कि कहा जाता है: 'नाक़तुन हलूब', यानी दुही जाने वाली ऊंटनी। अल-आमश, अल-हसन और इब्न अल-सुमैफा ने पढ़ा: 'रुकूबहुम' स्रोत (मस्तर) के रूप में 'रा' पर दम्माह के साथ (3)। आयशा से रिवायत है कि उन्होंने पढ़ा: 'रकूबतुहुम' (4) और उनके मुसहफ (कुरान की प्रति) में भी ऐसा ही है (5)।

(1) अल-सबआ पृष्ठ 544, और अल-तयसीर पृष्ठ 185। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4 / 462, और अल-बह्र 7 / 346। अबू हय्यान ने कहा: यह 'नज़रा' का वर्तमान काल है जिसमें 'ज़ाल' के नीचे कसरह है जब कोई चीज़ जानता है और उसके लिए तैयार होता है। दोनों में इब्न अल-सुमैफा से यह भी है कि उन्होंने पढ़ा: 'लियुन्ज़रा' 'या' पर दम्माह और 'ज़ाल' पर फतह के साथ। (3) अल-किरात अल-शाज़ा पृष्ठ 126, और अल-मुहतसिब 2 / 216। (4) फर्रा द्वारा मानी अल-कुरान 2 / 381, अल-किरात अल-शाज़ा पृष्ठ 126, अल-मुहतसिब 2 / 216, और नहस द्वारा एराब अल-कुरान 3 / 406। (5) उरवा बिन अल-जुबैर से रिवायत करते हुए अबू उबैद ने फजाइल अल-कुरान पृष्ठ 182 में इसे निकाला है।

...نبی صلی اللہ علیہ وسلم کے لیے، اور یہ نافع اور ابن عامر کی قرأت ہے۔ باقی لوگوں نے 'یاء' کے ساتھ (لِيُنذِرَ) (1) پڑھا، جس کے معنی ہیں: تاکہ اللہ عزوجل ڈرائے، یا محمد ﷺ ڈرائیں، یا قرآن ڈرائے۔ ابن السمیفع سے مروی ہے: 'لِيَنذَرَ' یاء اور ذال پر فتحہ کے ساتھ (2)۔ ﴿وَيَحِقَّ الْقَوْلُ عَلَى الْكَافِرِينَ﴾ یعنی: اور کافروں پر قرآن کے ذریعے حجت تمام ہو جائے۔

ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا خَلَقْنَا لَهُمْ مِمَّا عَمِلَتْ أَيْدِينَا أَنْعَامًا فَهُمْ لَهَا مَالِكُونَ * وَذَلَّلْنَاهَا لَهُمْ فَمِنْهَا رَكُوبُهُمْ وَمِنْهَا يَأْكُلُونَ * وَلَهُمْ فِيهَا مَنَافِعُ وَمَشَارِبُ أَفَلَا يَشْكُرُونَ﴾

ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا خَلَقْنَا لَهُمْ﴾ یہ دل کی بصیرت ہے، یعنی: کیا انہوں نے غور نہیں کیا، عبرت حاصل نہیں کی اور سوچا نہیں۔ ﴿مِمَّا عَمِلَتْ أَيْدِينَا﴾ یعنی: ان چیزوں سے جو ہم نے بغیر کسی واسطے، وکالت یا شراکت کے پیدا کیں۔ اور 'ما' بمعنی 'الذی' ہے، اور طویل اسم ہونے کی وجہ سے 'ہا' حذف کر دی گئی۔ اگر آپ 'ما' کو مصدریہ قرار دیں تو 'ہا' کو پوشیدہ رکھنے کی ضرورت نہیں۔

﴿أَنْعَامًا﴾ 'نَعَم' کی جمع ہے، اور 'نَعَم' مذکر ہے۔ ﴿فَهُمْ لَهَا مَالِكُونَ﴾: قابو پانے والے، غالب۔ ﴿وَذَلَّلْنَاهَا لَهُمْ﴾ یعنی: ہم نے انہیں ان کے لیے مسخر کر دیا، یہاں تک کہ چھوٹا بچہ بھی بڑے اونٹ کو ہانکتا ہے، اسے مارتا ہے اور اپنی مرضی کے مطابق پھیرتا ہے، وہ اس کی اطاعت سے باہر نہیں نکلتا۔

﴿فَمِنْهَا رَكُوبُهُمْ﴾ عام قرأت 'راء' پر فتحہ کے ساتھ ہے، یعنی: ان کی سواری، جیسا کہ کہا جاتا ہے: 'ناقة حلوب'، یعنی دوہی جانے والی اونٹنی۔ اعمش، حسن اور ابن السمیفع نے پڑھا: 'رُكوبهم' راء پر

ضمہ کے ساتھ بطورِ مصدر (3)۔ حضرت عائشہ سے مروی ہے کہ انہوں نے پڑھا: 'رَكوبَتُهم' (4) اور ان کے مصحف میں بھی ایسا ہی ہے (5)۔

---

(1) السبعہ ص 544، اور التیسیر ص 185۔ (2) المحرر الوجیز 4 / 462، اور البحر 7 / 346۔ ابو حیان نے کہا: یہ 'نذر' کا مضارع ہے ذال کے کسرہ کے ساتھ جب کسی چیز کا علم ہو جائے اور اس کے لیے تیاری کر لی جائے۔ دونوں میں ابن السمیفع سے یہ بھی مروی ہے کہ انہوں نے پڑھا: 'لِيُنذرَ' یاء کے ضمہ اور ذال کے فتحہ کے ساتھ۔ (3) القراءات الشاذہ ص 126، اور المحتسب 2 / 216۔ (4) معانی القرآن للفراء 2 / 381، والقراءات الشاذہ ص 126، والمحتسب 2 / 216، واعراب القرآن للنحاس 3 / 406۔ (5) اسے ابو عبید نے فضائل القرآن ص 182 میں عروہ بن زبیر سے روایت کیا ہے۔

"Ar-Rakoob" and "Ar-Rakoobah" (means of riding) are one and the same, like: "Al-Haloob" and "Al-Haloobah" (milking animal), and "Al-Hamool" and "Al-Hamoolah" (beast of burden). The Kufan grammarians narrated that the Arabs say: "Imra'ah Saboor" (patient woman) and "Shakoor" (grateful woman) without the 'ha' (feminine marker). But they say: "shatun haloobatun" (a milking ewe) and "naqatun rakoobatun" (a riding camel); because they wanted to distinguish between what performs the action and what the action is performed upon. Thus, they omitted the 'ha' from what was an active agent and retained it in what was a passive object, as the poet said: "In it are forty-two milking camels, black like the hidden wing-feathers of the jet-black crow" (1) Therefore, according to this, it should be: "rakoobatuhum". As for the Basran grammarians, they say: the 'ha' was omitted due to attribution (nisba). The evidence for the first opinion is what Al-Jarmi narrated from Abu Ubaidah, who said: "Ar-Rakoobah" can be used for singular and plural, while "Ar-Rakoob" is only for plural. Based on this, it would be for the masculinization of the plural. Abu Hatim claimed that "fa minha rukubuhum" (with a damma on the 'ra') is not permissible because it is a verbal noun (masdar), while "Ar-Rakoob" is that which is ridden. Al-Farra' (2) permitted "fa minha rukubuhum" with a damma on the 'ra', just as you say: "from it is their eating and from it is their drinking." {And of them they eat} of their meat. {And for them therein are benefits} from their wool, fur, hair, fats, meat, and other things. {And drinks} meaning their milk. These two words [manafi' and masharib] are indeclinable (diptotes) because they are of the plural forms that have no equivalent in the singular [and cannot be further pluralized] (3). {Will they not then be grateful} to Allah for His blessings. The Almighty's saying: {And they have taken besides Allah gods that perhaps they would be helped (74) They are not able to help them, and they [themselves] are for them a soldiers brought [to be present] (75) So let not their speech grieve you. Indeed, We know what they conceal and what they declare (76)}. The Almighty's saying: {And they have taken besides Allah gods} i.e., they have seen these signs of Our power, yet they took gods besides Us who have no power to act. {That perhaps they would be helped} i.e., for what they hope from...

---

(1) The verse is by Antarah, in his Diwan p. 17, previously mentioned 5/118, and the discussion is from I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 3/406. (2) In Ma'ani al-Qur'an 2/381, and the author quoted it from him via an-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/407. (3) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 3/407, and what is between brackets is from it.

सूरह या-सीन: आयत 71 - 76 487

"अल-रकूब" और "अल-रकूबा" (सवारी का साधन) एक ही हैं, जैसे: "अल-हलूब" और "अल-हलूबा" (दूध देने वाला जानवर), और "अल-हमूल" और "अल-हमूला" (बोझा ढोने वाला जानवर)। कूफी व्याकरणविदों ने वर्णन किया है कि अरब कहते हैं: "इमराअत सबूर" (धैर्यवान स्त्री) और "शकूर" (आभारी स्त्री) बिना 'हा' (स्त्रीलिंग प्रत्यय) के। लेकिन वे कहते हैं: "शातुन हलूबातुल" (दूध देने वाली भेड़) और "नाक़ातुन रकूबातुल" (सवारी वाला ऊंट); क्योंकि वे उस चीज़ के बीच अंतर करना चाहते थे जो क्रिया करती है और जिस पर क्रिया की जाती है। इसलिए, उन्होंने उस चीज़ से 'हा' हटा दिया जो कर्ता थी और उसे उस चीज़ में रहने दिया जो कर्म थी, जैसा कि कवि ने कहा: "उसमें बयालीस दूध देने वाली ऊंटनियाँ हैं, कौवे के काले पंखों की तरह काली" (1) इसलिए, इसके अनुसार यह होना चाहिए: "रकूबातुहुम"। जहाँ तक बसरा के व्याकरणविदों का सवाल है, वे कहते हैं: 'हा' को संबंध (निस्बा) के कारण हटा दिया गया था। पहली राय का प्रमाण वह है जो अल-जर्मी ने अबू उबैदा से उद्धृत किया है, जिन्होंने कहा: "अल-रकूबा" एकवचन और बहुवचन दोनों के लिए हो सकता है, जबकि "अल-रकूब" केवल बहुवचन के लिए होता है। इसके आधार पर, यह बहुवचन के पुल्लिंगीकरण के लिए होगा। अबू हातिम ने दावा किया कि "फ़ा मिन्हा रुकूबुहुम" ('रा' पर ज़म्मा के साथ) जायज़ नहीं है क्योंकि यह एक संज्ञा (मस्दर) है, जबकि "अल-रकूब" वह है जिस पर सवारी की जाती है। अल-फ़र्रा (2) ने 'रा' पर ज़म्मा के साथ "फ़ा मिन्हा रुकूबुहुम" की अनुमति दी, जैसा कि आप कहते हैं: "उनमें से उनका खाना है और उनमें से उनका पीना है।" {और उनमें से वे खाते हैं} उनके मांस में से। {और उनके लिए उनमें लाभ हैं} उनके ऊन, फर, बाल, वसा, मांस और अन्य चीजों से। {और पेय} यानी उनका दूध। ये दो शब्द [मनाफ़े और मशारिब] अपरिवर्तनीय (डिप्टोट्स) हैं क्योंकि वे बहुवचन रूपों में से हैं जिनका एकवचन में कोई समकक्ष नहीं है [और उन्हें और बहुवचन नहीं बनाया जा सकता] (3)। {तो क्या वे आभारी नहीं होंगे} अल्लाह के उसकी नेमतों के लिए। अल्लाह तआला का कथन: {और उन्होंने अल्लाह के सिवा अन्य ईश्वर बना लिए हैं ताकि शायद उनकी मदद की जाए (74) वे उनकी मदद करने में समर्थ नहीं हैं, और वे उनके लिए एक सेना की तरह उपस्थित किए गए हैं (75) तो उनकी बात आपको दुखी न करे। वास्तव में, हम जानते हैं जो वे छुपाते हैं और जो वे प्रकट करते हैं (76)}। अल्लाह तआला का कथन: {और उन्होंने अल्लाह के सिवा अन्य ईश्वर बना लिए हैं} यानी उन्होंने हमारी शक्ति की इन आयतों को देख लिया है, फिर भी उन्होंने

हमारे सिवा ऐसे ईश्वर बना लिए हैं जिनके पास कुछ भी करने की शक्ति नहीं है। {ताकि शायद उनकी मदद की जाए} यानी वे जो उम्मीद करते हैं...

---

(1) यह पद अंतराह का है, और यह उनके दीवान पृष्ठ 17 में है, और पहले 5/118 में आया है, और यह चर्चा अन-नहहास की इराब अल-कुरान 3/406 से है। (2) मानी अल-कुरान 2/381 में, और लेखक ने इसे अन-नहहास के माध्यम से इराब अल-कुरान 3/407 में उनसे उद्धृत किया है। (3) अन-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 3/407, और कोष्ठक के बीच जो है वह उसी से है।

سورہ یٰسین: آیات 71 - 76 487

"الرکوب" اور "الرکوبہ" (سواری کا جانور) ایک ہی ہیں، جیسے: "الحلوب" اور "الحلوبہ" (دودھ دینے والا جانور)، اور "الحمول" اور "الحمولہ" (باربرداری کا جانور)۔ کوفی ماہرینِ نحو نے نقل کیا ہے کہ اہل عرب کہتے ہیں: "امرأة صبور" (صابرہ عورت) اور "شکور" (شکر گزار عورت) بغیر 'ہا' (علامتِ تانیث) کے۔ لیکن وہ کہتے ہیں: "شاة حلوبة" (دودھ دینے والی بکری) اور "ناقة رکوبة" (سواری والی اونٹنی)؛ کیونکہ انہوں نے چاہا کہ اس کے درمیان فرق کریں جس سے فعل صادر ہو رہا ہے اور جس پر فعل واقع ہو رہا ہے۔ چنانچہ انہوں نے فاعل سے 'ہا' حذف کر دی اور مفعول میں اسے برقرار رکھا، جیسا کہ شاعر نے کہا: "اس میں بیالیس دودھ دینے والی اونٹنیاں ہیں، جو سیاہ کوے کے چھپے ہوئے پروں کی طرح کالی ہیں" (1) پس اس قاعدے کے مطابق یہ "رکوبتھم" ہونا چاہیے۔ جہاں تک بصریوں کا تعلق ہے، وہ کہتے ہیں کہ 'ہا' نسبت کی وجہ سے حذف کر دی گئی ہے۔ پہلے قول کی دلیل وہ ہے جو الجرمی نے ابو عبیدہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: "الرکوبة" واحد اور جمع دونوں کے لیے استعمال ہوتا ہے، جبکہ "الرکوب" صرف جمع کے لیے آتا ہے۔ اس بنا پر یہ جمع کی تذکیر کے لیے ہوگا۔ ابو حاتم کا دعویٰ ہے کہ "فَمِنهَا رُكُوبُهُم" (را پر پیش کے ساتھ) جائز نہیں ہے کیونکہ یہ مصدر ہے، جبکہ "الرکوب" وہ ہے جس پر سواری کی جاتی ہے۔ الفراء (2) نے را پر پیش کے ساتھ "فمنها رکوبهم" کی اجازت دی ہے، جیسے آپ کہتے ہیں: "منها أكلهم ومنها شربهم" (ان میں سے ان کا کھانا ہے اور ان میں سے ان کا پینا ہے)۔ {وَمِنْهَا يَأْكُلُونَ} ان کے گوشت میں سے کھاتے ہیں۔ {وَلَهُمْ فِيهَا مَنَفِعُ} ان کی اون، بالوں، پروں، چربی، گوشت اور دیگر چیزوں سے۔ {وَمَشَارِبُ} یعنی ان کا دودھ یہ دونوں کلمات [منافع اور مشارب] غیر منصرف ہیں کیونکہ یہ منتہی الجموع کے اوزان پر ہیں جن کا واحد میں کوئی نظیر

نہیں [اور ان کی دوبارہ جمع نہیں بنتی] (3)۔ {أَفَلَا يَشْكُرُونَ} کیا وہ اللہ کی نعمتوں پر اس کا شکر ادا نہیں کرتے؟ ارشاد باری تعالیٰ ہے: {وَاتَّخَذُوا مِن دُونِ اللَّهِ ءَالِهَةً لَّعَلَّهُمْ يُنصَرُونَ ٧٤ لَا يَسْتَطِيعُونَ نَصْرَهُمْ وَهُمْ لَهُمْ جُندٌ مُّحْضَرُونَ ٧٥ فَلَا يَحْزُنكَ قَوْلُهُمْ إِنَّا نَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ ٧٦}۔ ارشاد باری تعالیٰ: {وَاتَّخَذُوا مِن دُونِ اللَّهِ ءَالِهَةً} یعنی انہوں نے ہماری قدرت کی یہ نشانیاں دیکھ لیں، پھر بھی انہوں نے ہمارے سوا ایسے معبود بنا لیے جن کے پاس کسی کام کی قدرت نہیں۔ {لَّعَلَّهُمْ يُنصَرُونَ} یعنی اس امید پر کہ...

---

(1) یہ شعر عنترہ کا ہے، اس کے دیوان ص 17 میں ہے، اور اس کا تذکرہ پہلے 5/118 میں ہو چکا ہے، اور یہ گفتگو النحاس کی اعراب القرآن 3/406 سے ماخوذ ہے۔ (2) معانی القرآن 2/381 میں، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 3/407 میں ان سے نقل کیا ہے۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 3/407، اور بریکٹ کے درمیان کی عبارت اسی سے ہے۔

Surah Ya-Sin: Verses 74 - 76 488

...their help for them if punishment descends upon them. Some Arabs say: "Perhaps he will do [so]." {They cannot help them} meaning the idols. They are pluralized with 'waw' and 'nun' because he informed of them as if they were humans. {And they} meaning the disbelievers {for them} i.e., for the idols, {are a host brought forth}. Al-Hasan said: "They protect them and defend them."(1) Qatadah said: "That is, they get angry for them in this world."(2) It was said: The meaning is that they worship the idols and serve them; so they are like a host for them, while they (the idols) cannot help them. These three sayings are close in meaning. It was said: Indeed the idols are a host for the worshippers brought forth with them in the Fire, so they do not defend one another. It was said: It means: and these idols for these disbelievers are Allah's host against them in Hell; because they curse them and disown their worship. It was said: The idols are a host for them brought forth on the Day of Resurrection for their assistance in their thoughts.

And in the report: It is represented to every people what they used to worship in the world besides Allah, so they follow it to the Fire; so they are for them a host brought forth.

I say: And the meaning of this report is what was established in "Sahih" Muslim(3) from the hadith of Abu Hurayrah, and in Al-Tirmidhi from him: that the Prophet ﷺ said: "Allah will gather the people on the Day of Resurrection in one plain, then the Lord of the worlds will look over them and say: 'Shall not every human follow what he used to worship?' So the cross will be represented for the companion of the cross, and the images for the companion of images, and the fire for the companion of fire, so they follow what they used to worship, and the Muslims remain," and he mentioned the hadith in its length(4).

{So let not their speech grieve you} this is the eloquent language, and among the Arabs are those who say: "Yuhzinuka"(5). And the intent is comforting His Prophet, peace and blessings be upon him, i.e., do not let their saying grieve you: "poet, sorcerer."

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/407, and similarly narrated by Ibn Abi Shaybah, Ibn al-Mundhir, and Ibn Abi Hatim as in al-Durr al-Manthur 5/269. (2) Narrated by al-Tabari 19/485. (3) Number (182) in length, and previously mentioned 12/408. (4)

Sunan al-Tirmidhi (2557), and he said: Hasan Sahih. And previously mentioned 12/408-409. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/407.

सूरह या-सीन: आयत 74 - 76 488

...उनकी मदद उनके लिए अगर उन पर अज़ाब नाज़िल हो। और अरबों में से कुछ कहते हैं: शायद वह ऐसा करे। {वे उनकी मदद नहीं कर सकते} यानी मूर्तियाँ। उन्हें 'वाव' और 'नुन' के साथ बहुवचन बनाया गया है क्योंकि उन्होंने उनके बारे में इंसानों की तरह खबर दी है। {और वे} यानी काफिर {उनके लिए} यानी मूर्तियों के लिए, {एक लश्कर हैं जो पेश किए गए हैं}। अल-हसन ने कहा: "वे उनसे रक्षा करते हैं और उनका बचाव करते हैं।"[1] कतादा ने कहा: "यानी, वे दुनिया में उनके लिए क्रोधित होते हैं।"[2] यह कहा गया: इसका अर्थ यह है कि वे मूर्तियों की पूजा करते हैं और उनकी सेवा करते हैं; इसलिए वे उनके लिए एक सेना की तरह हैं, जबकि वे (मूर्तियाँ) उनकी मदद नहीं कर सकते। इन तीनों कथनों का अर्थ निकट है। यह कहा गया: वास्तव में मूर्तियाँ पूजा करने वालों के लिए एक सेना हैं जो आग में उनके साथ लाई जाएँगी, इसलिए वे एक-दूसरे का बचाव नहीं करेंगे। यह कहा गया: इसका अर्थ है: और ये मूर्तियाँ इन काफिरों के लिए जहन्नुम में उन पर अल्लाह की सेना हैं; क्योंकि वे उन्हें कोसते हैं और उनकी पूजा से बेअसर हो जाते हैं। यह कहा गया: मूर्तियाँ उनके लिए एक सेना हैं जो कयामत के दिन उनके खयालों में उनकी मदद के लिए लाई जाएँगी।

और खबर में है: हर कौम के सामने पेश किया जाता है जिसकी वे दुनिया में अल्लाह के अलावा पूजा करते थे, इसलिए वे उसका आग तक पीछा करते हैं; तो वे उनके लिए एक लश्कर हैं जो पेश किए गए हैं।

मैंने कहा: और इस खबर का अर्थ वह है जो अबू हुरैरा की हदीस से "सहीह" मुस्लिम[3] में और उनसे तिरमिज़ी में साबित हुआ है: कि नबी ﷺ ने फरमाया: "अल्लाह कयामत के दिन लोगों को एक मैदान में इकट्ठा करेगा, फिर रब्बुल आलमीन उन्हें देखेगा और कहेगा: 'क्या हर इंसान उसका अनुसरण नहीं करेगा जिसकी वह पूजा करता था?' तो सलीब (क्रॉस) वाले के लिए उसकी सलीब पेश की जाएगी, और तस्वीरों वाले के लिए उसकी तस्वीरें, और आग वाले के लिए उसकी आग, तो वे उसका अनुसरण करेंगे जिसकी वे पूजा करते थे, और मुसलमान बाकी रह जाएँगे," और उन्होंने लंबी हदीस का जिक्र किया[4]।

{अतः उनकी बात तुम्हें दुखी न करे} यह सुवक्ता भाषा है, और अरबों में ऐसे लोग भी हैं जो कहते हैं: "युहज़िनुका"[5]। और इसका उद्देश्य उनके नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को तसल्ली देना है, यानी उनकी यह बात तुम्हें दुखी न करे: "कवि, जादूगर।"

(1) अल-नहस द्वारा ए'राब अल-कुरान 3/407, और इसी तरह इब्न अबी शयबाह, इब्न अल-मुन्ज़िर और इब्न अबी हातिम द्वारा अल-दुर्र अल-मंसूर 5/269 में वर्णित है। (2) अल-तबारी 19/485 द्वारा वर्णित। (3) नंबर (182) विस्तार से, और पहले 12/408 में उल्लिखित। (4) सुनन अल-तिरमिज़ी (2557), और उन्होंने कहा: हसन सहीह। और पहले 12/408-409 में उल्लिखित। (5) अल-नहस द्वारा ए'राब अल-कुरान 3/407।

سورہ یسین: آیات 74 - 76 488

---ان کی مدد ان کے لیے اگر ان پر عذاب نازل ہو۔ اور عربوں میں سے کچھ کہتے ہیں: شاید وہ ایسا کرے۔ ﴿لَا يَسْتَطِيعُونَ نَصْرَهُمْ﴾ یعنی بت۔ اور انہیں 'واؤ' اور 'نون' کے ساتھ جمع لایا گیا ہے؛ کیونکہ ان کے بارے میں انسانوں کی طرح خبر دی گئی ہے۔ ﴿وَهُمْ﴾ یعنی کافر ﴿لَهُمْ﴾ یعنی بتوں کے لیے، ﴿جُنْدٌ مُحْضَرُونَ﴾ حسن بصری نے کہا: وہ ان کا دفاع کرتے اور ان سے روکتے ہیں۔[1] قتادہ نے کہا: یعنی وہ دنیا میں ان کے لیے غصہ کرتے ہیں۔[2] اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ وہ بتوں کی عبادت کرتے ہیں اور ان کی خدمت کرتے ہیں؛ پس وہ ان کے لیے لشکر کی طرح ہیں، جبکہ وہ (بت) ان کی مدد نہیں کر سکتے۔ اور یہ تینوں اقوال معنی میں ایک دوسرے کے قریب ہیں۔ اور کہا گیا ہے: بے شک بت عبادت کرنے والوں کے لیے ایک لشکر ہیں جو ان کے ساتھ آگ میں حاضر کیے جائیں گے، پس وہ ایک دوسرے کا دفاع نہیں کر سکیں گے۔ اور کہا گیا ہے اس کا معنی ہے: اور یہ بت ان کافروں کے لیے جہنم میں اللہ کا لشکر ہوں گے؛ کیونکہ وہ ان پر لعنت کریں گے اور ان کی عبادت سے بیزاری ظاہر کریں گے۔ اور کہا گیا ہے: بت ان کے لیے ایک لشکر ہیں جو قیامت کے دن ان کے گمان کے مطابق ان کی مدد کے لیے حاضر کیے جائیں گے۔

اور روایت میں ہے: ہر قوم کے سامنے اس چیز کو لایا جائے گا جس کی وہ دنیا میں اللہ کے سوا عبادت کرتے تھے، پس وہ آگ تک اس کے پیچھے جائیں گے؛ پس وہ ان کے لیے حاضر کیا ہوا لشکر ہیں۔

میں نے کہا: اور اس روایت کا مفہوم وہ ہے جو ابوہریرہ کی حدیث سے "صحیح" مسلم[3] میں ثابت ہے، اور ترمذی میں ان سے روایت ہے: کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "اللہ قیامت کے دن لوگوں کو ایک میدان میں جمع کرے گا، پھر رب العالمین ان پر ظاہر ہوگا اور فرمائے گا: 'کیا ہر انسان اس کے

پیچھے نہیں جائے گا جس کی وہ عبادت کرتا تھا؟' پس صلیب والے کے لیے اس کی صلیب، تصویروں والے کے لیے اس کی تصویریں، اور آگ والے کے لیے اس کی آگ لائی جائے گی، پس وہ اس کے پیچھے چلیں گے جس کی وہ عبادت کرتے تھے، اور مسلمان باقی رہ جائیں گے،" اور پوری حدیث ذکر کی[4]۔

﴿فَلَا يَحْزُنكَ قَوْلُهُمْ﴾ یہ فصیح زبان ہے، اور بعض عرب 'يُحزِنُكَ'[5] بھی کہتے ہیں۔ اور اس کا مقصد اپنے نبی ﷺ کو تسلی دینا ہے، یعنی ان کا یہ کہنا آپ کو غمگین نہ کرے کہ: "شاعر ہے، جادوگر ہے۔"

---

(1) اعراب القرآن للنحاس 3/407، اور اسی طرح ابن ابی شیبہ، ابن المنذر اور ابن ابی حاتم نے اسے نکالا ہے جیسا کہ الدر المنثور 5/269 میں ہے۔ (2) اسے طبری نے نکالا ہے 19/485۔ (3) نمبر (182) تفصیل کے ساتھ، اور پہلے گزر چکا ہے 12/408۔ (4) سنن الترمذی (2557)، اور کہا: حسن صحیح ہے۔ اور پہلے گزر چکا ہے 12/408-409۔ (5) اعراب القرآن للنحاس 3/407۔

The speech ended, then he resumed and said: {Indeed, We know what they conceal} of words and deeds and what they reveal, so We will requite them for that.

The Almighty's saying: {Does man not see that We created him from a drop, then he is an open opponent? (77)}

The Almighty's saying: {Does man not see} Ibn Abbas said: The man is Abdullah bin Ubayy (1). Said bin Jubair said: He is Al-As bin Wa'il Al-Sahmi (2). Al-Hasan said: He is Umayyah bin Khalaf (3). Mujahid and Qatadah said (4): He is Ubayy bin Khalaf al-Jumahi (5). This was also said by Ibn Ishaq, and narrated by Ibn Wahb on the authority of Malik (6).

{We created him from a drop} which is a small amount of water; "nutfa" is when it drips. {Then he is an open opponent} meaning: a disputant in argument, clear in evidence. He means by that that after he was nothing worth mentioning, he became an open opponent. That is because he came to the Prophet ﷺ with a decayed bone and said: "O Muhammad, do you think that Allah will bring this to life after it has crumbled?" The Prophet ﷺ said: "Yes, and Allah will resurrect you and put you into the fire," so this verse was revealed (7).

The Almighty's saying: {And he presents for Us an example and forgets his [own] creation. He says, "Who will give life to bones while they are disintegrated?" (78) Say, "He will give them life who produced them the first time; and He is, of all creation, Knowing (79)}

The Almighty's saying: {And he presents for Us an example and forgets his [own] creation. He says, "Who will give life to bones while they are disintegrated?"}

---

(1) Narrated by Al-Tabari 19/487. Ibn Kathir said when interpreting this verse: This is objectionable; because the Surah is Meccan, and Abdullah bin Ubayy ibn Salul was only in Medina. Ibn Atiyyah said in al-Muharrar al-Wajiz 4/464: It is an illusion of whoever attributed it to Ibn Abbas; because the Surah and the verse are Meccan by consensus, and because Abdullah bin Ubayy never made such an open challenge. (2) Narrated by Al-Tabari 19/487. (3) Mentioned by Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 4/463, and he also attributed it to Mujahid and Qatadah. (4) From his saying: "He is Umayyah..." to this point, it is not in (M). (5) Narrated from them by Al-Tabari 19/486, and narrated from Qatadah also by Abd al-Razzaq 2/146. Ibn al-Jawzi said in Zad al-

Masir 7/41: And this is what the commentators are upon. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/464. And the saying of Ibn Ishaq was mentioned by Ibn Hisham in the Sirah 1/361 - 362. (7) Narrated by Abd al-Razzaq 2/146, and Al-Tabari 19/486 from Qatadah. See al-Durr al-Manthur 5/271-272.

सूरा यासीन: आयतें 77 - 79 489

भाषण समाप्त हुआ, फिर उन्होंने आगे कहा: {निश्चय ही हम जानते हैं जो वे छुपाते हैं} बातों और कर्मों में से और जो वे प्रकट करते हैं, इसलिए हम उन्हें इसका बदला देंगे।

अल्लाह का कथन: {क्या मनुष्य ने नहीं देखा कि हमने उसे एक बूंद से बनाया है, फिर वह खुला विरोधी बन बैठा? (77)}

अल्लाह का कथन: {क्या मनुष्य ने नहीं देखा} इब्न अब्बास ने कहा: मनुष्य अब्दुल्ला बिन उबैय है (1)। सईद बिन जुबैर ने कहा: वह अल-आस बिन वइल अल-सहमी है (2)। अल-हसन ने कहा: वह उमय्या बिन खलफ है (3)। मुजाहिद और कतादा ने कहा (4): वह उबैय बिन खलफ अल-जुमही है (5)। इब्न इसहाक ने भी यही कहा, और इब्न वहब ने इसे मलिक के माध्यम से रिवायत किया (6)।

{हमने उसे एक बूंद से बनाया} जो कि थोड़ा सा पानी है; 'नुत्फा' का अर्थ है जब वह टपकता है। {फिर वह खुला विरोधी बन बैठा} यानी: विवाद में झगड़ने वाला, प्रमाण देने में स्पष्ट। इसका अर्थ यह है कि कुछ भी न होने के बाद वह एक स्पष्ट विरोधी बन गया। ऐसा इसलिए हुआ क्योंकि वह पैगंबर ﷺ के पास एक सड़ी हुई हड्डी लेकर आया और कहा: "ऐ मुहम्मद, क्या तुम समझते हो कि अल्लाह इसे सड़ने के बाद जीवित करेगा?" पैगंबर ﷺ ने कहा: "हाँ, और अल्लाह तुम्हें पुनर्जीवित करेगा और तुम्हें आग में डालेगा," तब यह आयत उतरी (7)।

अल्लाह का कथन: {और उसने हमारे लिए एक उदाहरण प्रस्तुत किया और अपनी रचना को भूल गया। उसने कहा, "हड्डियों को कौन जीवित करेगा जबकि वे सड़ चुकी होंगी?" (78) कहो, "उन्हें वही जीवित करेगा जिसने उन्हें पहली बार पैदा किया था; और वह हर रचना को जानता है (79)}

अल्लाह का कथन: {और उसने हमारे लिए एक उदाहरण प्रस्तुत किया और अपनी रचना को भूल गया। उसने कहा, "हड्डियों को कौन जीवित करेगा जबकि वे सड़ चुकी होंगी?"}

---

(1) इसे अल-तबरी 19/487 ने उद्धृत किया है। इब्न कथीर ने इस आयत की व्याख्या करते हुए कहा: यह आपत्तिजनक है; क्योंकि सूरा मक्की है, और अब्दुल्ला बिन उबैय इब्न सलूल केवल मदीना में था। इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/464 में कहा: यह उसका भ्रम है जिसने इसे इब्न अब्बास से जोड़ा है; क्योंकि सूरा और आयत सर्वसम्मति से मक्की हैं, और इसलिए कि अब्दुल्ला बिन उबैय ने कभी ऐसा खुला विरोध नहीं किया था। (2) अल-तबरी 19/487 द्वारा उद्धृत। (3) इब्न

अतिय्या द्वारा अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/463 में उल्लेख किया गया है, और उन्होंने इसे मुजाहिद और कतादा से भी जोड़ा है। (4) उनके कथन "वह उमय्या है..." से लेकर इस स्थान तक, (M) में नहीं है। (5) अल-तबरी 19/486 ने उन दोनों से इसे उद्धृत किया है, और अब्द अल-रज्जाक 2/146 ने कतादा से भी उद्धृत किया है। इब्न अल-जौजी ने जाद अल-मसीर 7/41 में कहा: और मुफस्सिर (व्याख्याकार) इसी पर हैं। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/464। इब्न इसहाक का कथन इब्न हिशाम ने सिरा 1/361 - 362 में उल्लेख किया है। (7) अब्द अल-रज्जाक 2/146 और अल-तबरी 19/486 द्वारा कतादा से उद्धृत। देखें अल-दुर्र अल-मन्शूर 5/271-272।

سورہ یٰسین: آیات 77 - 79 489

بات ختم ہوئی، پھر اس نے دوبارہ شروع کرتے ہوئے کہا: {بیشک ہم جانتے ہیں جو وہ چھپاتے ہیں} قول اور عمل میں سے اور جو وہ ظاہر کرتے ہیں، پس ہم انہیں اس کا بدلہ دیں گے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کیا انسان نے نہیں دیکھا کہ ہم نے اسے ایک نطفے سے پیدا کیا، پھر وہ کھلا جھگڑالو بن بیٹھا؟ (77)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کیا انسان نے نہیں دیکھا} ابن عباس نے کہا: انسان عبداللہ بن ابی ہے (1)۔ سعید بن جبیر نے کہا: وہ العاص بن وائل السہمی ہے (2)۔ الحسن نے کہا: وہ امیہ بن خلف ہے (3)۔ مجاہد اور قتادہ نے کہا (4): وہ ابی بن خلف الجمحی ہے (5)۔ یہ ابن اسحاق نے بھی کہا، اور ابن وہب نے مالک سے روایت کیا (6)۔

{ہم نے اسے ایک نطفے سے پیدا کیا} جو کہ تھوڑا سا پانی ہے؛ نطفہ: جب وہ قطرہ قطرہ ٹپکے۔ {پھر وہ کھلا جھگڑالو بن بیٹھا} یعنی: جھگڑے میں بحث کرنے والا، دلیل پیش کرنے میں واضح۔ اس سے ان کا مطلب یہ ہے کہ وہ کچھ بھی نہ ہونے کے بعد ایک واضح جھگڑالو بن گیا۔ یہ اس لیے کہ وہ نبی ﷺ کے پاس ایک بوسیدہ ہڈی لے کر آیا اور کہا: "اے محمد، کیا آپ کا خیال ہے کہ اللہ اسے بوسیدہ ہونے کے بعد دوبارہ زندہ کرے گا؟" تو نبی ﷺ نے فرمایا: "ہاں، اور اللہ تمہیں دوبارہ زندہ کرے گا اور تمہیں آگ میں داخل کرے گا،" پس یہ آیت نازل ہوئی (7)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اس نے ہمارے لیے ایک مثال بیان کی اور اپنی پیدائش کو بھول گیا۔ اس نے کہا، "ہڈیوں کو کون زندہ کرے گا جب کہ وہ بوسیدہ ہو چکی ہوں؟" (78) کہو، "انہیں وہی زندہ کرے گا جس نے انہیں پہلی بار پیدا کیا تھا؛ اور وہ ہر مخلوق کو خوب جاننے والا ہے (79)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اس نے ہمارے لیے ایک مثال بیان کی اور اپنی پیدائش کو بھول گیا۔ اس نے کہا، "ہڈیوں کو کون زندہ کرے گا جب کہ وہ بوسیدہ ہو چکی ہوں؟"}

---

(1) اسے الطبری نے 19/487 میں روایت کیا ہے۔ ابن کثیر نے اس آیت کی تفسیر میں کہا: یہ بات منکر ہے؛ کیونکہ سورت مکی ہے، اور عبداللہ بن ابی ابن سلول صرف مدینہ میں تھا۔ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 4/464 میں کہا: یہ اس شخص کا وہم ہے جس نے اسے ابن عباس کی طرف منسوب کیا؛ کیونکہ سورت اور آیت بالاتفاق مکی ہیں، اور اس لیے کہ عبداللہ بن ابی نے کبھی اس طرح برملا مقابلہ نہیں کیا تھا۔ (2) الطبری 19/487 نے روایت کیا ہے۔ (3) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 4/463 میں ذکر کیا ہے، اور اسے مجاہد اور قتادہ کی طرف بھی منسوب کیا ہے۔ (4) ان کے قول "وہ امیہ ہے..." سے لے کر اس مقام تک، (م) میں نہیں ہے۔ (5) الطبری 19/486 نے ان دونوں سے روایت کیا ہے، اور عبد الرزاق 2/146 نے قتادہ سے بھی روایت کیا ہے۔ ابن الجوزی نے زاد المسیر 7/41 میں کہا: اور مفسرین اسی پر ہیں۔ (6) المحرر الوجیز 4/464۔ ابن اسحاق کا قول ابن ہشام نے سیرت 1/361 - 362 میں ذکر کیا ہے۔ (7) عبد الرزاق 2/146 اور الطبری 19/486 نے قتادہ سے روایت کیا ہے۔ دیکھیے الدر المنثور 5/271-272۔

Surah Ya-Sin: Verses 78 - 79

There are two matters in it:

First: The Almighty's saying: {And he presents for Us an example and forgets his [own] creation.} Meaning: and he forgot that We created him from a dead drop (nutfah), then We infused life into him. Meaning: the answer is present within himself; for this reason, he, peace and blessings be upon him, said: "Yes, Allah will bring you to life (1) and enter you into the Fire." This contains evidence for the validity of analogy (qiyas); because Allah, Exalted and Mighty is He, argued against the deniers of Resurrection using the first creation.

{He says, "Who will give life to bones while they are disintegrated?"} Meaning: decayed. The bone decayed (ramma), so it is "ramim" and "ramam". It only said: "ramim", and did not say "ramimah"; because it is deviated from the form of 'fa'ilah' (feminine active participle), and whatever is deviated from its standard form and weight is turned away from its inflection (2), like His saying: {and your mother was not an unchaste woman} [Maryam: 28]. The 'ha' was dropped; because it is turned away from 'baghiyah'.

It was said: This disbeliever said to the Prophet ﷺ: "Do you see if I crushed them and scattered them in the wind, would Allah bring them back?" So it was revealed: {Say, "He will give them life who produced them the first time."} Meaning: from nothing, so He is capable of bringing them back in the second creation from something, which is the tailbone ('ajm al-dhanab). It is said: 'ajb al-dhanab with a 'ba'. {And He is, of all creation, Knowing.} Meaning: how He originates and repeats.

Second: In this verse, there is evidence that there is life in bones, and that they become impure upon death. This is the opinion of Abu Hanifa and some of Shafi'i's companions. Shafi'i said: There is no life in them (3). This has already been mentioned in [the commentary on] "Al-Nahl" (4).

If it is said: By his saying: {Who will give life to bones}, he meant the possessors of the bones, and establishing the possessed noun in place of...

---

(1) In (m): and resurrect you. (2) In Tafsir al-Baghawi 4/20 (and the text from him): 'its sisters', instead of: 'its inflection'. (3) Similarly in Ahkam al-Quran by al-Kiya al-Tabari 3/355, and Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1604. (4) 12/395 - 397, but he mentioned there from Abu Hanifa his saying regarding the purity of horns, teeth, and

bones, and that they do not become impure upon the animal's death, and this agrees with what al-Jassas mentioned in Ahkam al-Quran 3/376, and al-Zamakhshari in al-Kashshaf 3/332.

सूरा या-सीन: आयत 78 - 79

इसमें दो मसले (बिंदु) हैं:

पहला: अल्लाह तआला का कथन: {और उसने हमारे लिए एक मिसाल पेश की और अपनी पैदाइश भूल गया।} यानी: और वह भूल गया कि हमने उसे एक निर्जीव बूंद (नुत्फ़ा) से पैदा किया, फिर हमने उसमें जीवन फूँका। यानी: उसका उत्तर उसके अपने पास ही मौजूद है; इसीलिए आप ﷺ ने फ़रमाया: "हाँ, अल्लाह तुझे ज़िंदा करेगा (1) और तुझे आग में दाखिल करेगा।" इसमें कयास (तर्क) की वैधता का प्रमाण है; क्योंकि अल्लाह महान और सर्वशक्तिमान ने पुनरुत्थान के इनकार करने वालों के खिलाफ पहली रचना का तर्क दिया है।

{उसने कहा, "हड्डियों को कौन ज़िंदा करेगा जबकि वे गल चुकी होंगी?"} यानी: सड़ी हुई। हड्डी गल गई (रम्मा), इसलिए वह "रमीम" और "रमाम" है। यहाँ सिर्फ"रमीम" कहा गया है, "रमीमा" नहीं; क्योंकि यह 'फ़ाइलह' (fa'ilah) रूप से बदला हुआ है। जो कुछ भी अपने मानक रूप और वज़न से बदल दिया जाता है, उसे उसके व्याकरणिक रूप (एराब) से हटा दिया जाता है (2), जैसे अल्लाह का कथन: {और तेरी माँ बदचलन (बग़िया) न थी} [मरयम: 28]। यहाँ 'हा' हटा दिया गया है; क्योंकि यह "बग़िया" से बदल गया है।

कहा गया है: इस काफ़िर ने नबी ﷺ से कहा: "क्या आप देखते हैं कि अगर मैं इन्हें कुचल दूँ और हवा में उड़ा दूँ, तो क्या अल्लाह इन्हें वापस लाएगा?" तो यह आयत उतरी: {कह दीजिए, "वही उन्हें ज़िंदा करेगा जिसने उन्हें पहली बार पैदा किया।" } यानी: बिना किसी चीज़ के, तो वह दूसरी रचना में किसी चीज़ से उन्हें वापस लाने में सक्षम है, जो कि रीढ़ की हड्डी का निचला हिस्सा (अज्म-उल-ज़ंब) है। इसे 'बा' के साथ 'अज्ब-उल-ज़ंब' भी कहा जाता है। {और वह हर रचना को भली-भाँति जानने वाला है।} यानी: वह कैसे शुरुआत करता है और कैसे दोहराता है।

दूसरा: इस आयत में इस बात का प्रमाण है कि हड्डियों में जीवन होता है, और वे मृत्यु पर अशुद्ध हो जाती हैं। यह अबू हनीफा और शाफ़ई के कुछ साथियों का मत है। शाफ़ई ने कहा: उनमें जीवन नहीं होता (3)। यह बात पहले सूरा "नहल" (4) में बताई जा चुकी है।

यदि कहा जाए: उसके इस कथन से कि {हड्डियों को कौन ज़िंदा करेगा}, उसका तात्पर्य हड्डियों के मालिकों से था, और मुज़ाफ़ को मुज़ाफ़-इलैह के स्थान पर...

(1) संस्करण (म) में: और तुझे दोबारा उठाएगा। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 4/20 में (और उन्हीं का शब्द है): 'उसकी बहनें', 'एराब' के बजाय। (3) अल-किया अल-तबरी की अहकाम अल-क़ुरान 3/355 में, और इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-क़ुरान 4/1604 में इसी तरह। (4) 12/395 - 397, लेकिन उन्होंने वहाँ अबू हनीफा से सींग, दांत और हड्डी की पवित्रता के बारे में उनका मत उद्धृत किया है, और यह कि वे जानवर की मृत्यु से अशुद्ध नहीं होते, और यह अल-जस्सास की अहकाम अल-क़ुरान 3/376 और अल-ज़मख़्शारी की अल-कश्शाफ़ 3/332 में उल्लेखित बातों के अनुकूल है।

سورة یٰسین: آیات 78 - 79

اس میں دو مسئلے ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور اس نے ہمارے لیے ایک مثال بیان کی اور اپنی پیدائش بھول گیا۔} یعنی: اور وہ بھول گیا کہ ہم نے اسے ایک مردہ بوند (نطفہ) سے پیدا کیا، پھر ہم نے اس میں زندگی پیدا کی۔ یعنی: اس کا جواب خود اس کے اپنے نفس سے حاضر ہے؛ اسی لیے نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "ہاں، اللہ تجھے زندہ کرے گا (1) اور تجھے آگ میں داخل کرے گا۔" اس میں قیاس کی صحت پر دلیل ہے؛ کیونکہ اللہ عزوجل نے بعث کے منکروں پر پہلی پیدائش سے حجت قائم کی ہے۔

{اس نے کہا، "کون ہڈیوں کو زندہ کرے گا جب کہ وہ بوسیدہ ہو چکی ہوں گی؟"} یعنی: گلی سڑی۔ ہڈی گل گئی (رَمّ)، پس وہ "رمیم" اور "رمام" ہے۔ یہاں صرف "رمیم" کہا گیا ہے، "رمیمہ" نہیں؛ کیونکہ یہ "فاعلہ" کے وزن سے پھیرا ہوا لفظ ہے۔ اور جو لفظ اپنی اصل صورت اور وزن سے پھیر دیا جائے، وہ اپنے اعراب سے ہٹا دیا جاتا ہے (2)، جیسا کہ اللہ کا ارشاد ہے: {اور تمہاری ماں بدکار نہ تھی} [مریم: 28]۔ یہاں سے 'ہا' گرا دی گئی؛ کیونکہ یہ "باغیہ" سے پھیرا ہوا ہے۔

کہا گیا ہے کہ اس کافر نے نبی ﷺ سے کہا: "کیا آپ کا خیال ہے کہ اگر میں انہیں پیس دوں اور ہوا میں اڑا دوں، تو کیا اللہ انہیں دوبارہ لوٹائے گا؟" تب یہ آیت نازل ہوئی: {فرما دیجیے، "انہیں وہی زندہ کرے گا جس نے انہیں پہلی بار پیدا کیا تھا۔" } یعنی: کسی چیز کے بغیر، پس وہ دوسری پیدائش میں کسی چیز سے انہیں لوٹانے پر قادر ہے، اور وہ دمچی کی ہڈی (عَجْم الذنب) ہے۔ اور اسے 'با' کے ساتھ 'عَجْب الذنب' بھی کہا جاتا ہے۔ {اور وہ ہر طرح کی پیدائش سے خوب واقف ہے۔} یعنی: وہ کیسے ابتداء کرتا ہے اور کیسے دوبارہ لوٹاتا ہے۔

دوسرا: اس آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ ہڈیوں میں زندگی ہوتی ہے، اور وہ موت سے ناپاک ہو جاتی ہیں۔ یہ امام ابو حنیفہ اور امام شافعی کے بعض اصحاب کا قول ہے۔ امام شافعی نے فرمایا: ان میں زندگی نہیں ہوتی (3)۔ اور یہ بات "النحل" (4) کی تفسیر میں پہلے گزر چکی ہے۔

پس اگر کہا جائے: اس نے اپنے قول {کون ہڈیوں کو زندہ کرے گا} سے ہڈیوں کے مالکوں کا ارادہ کیا، اور مضاف کو مضاف الیہ کے مقام پر...

---

(1) نسخہ (م) میں ہے: اور تمہیں دوبارہ اٹھائے گا۔ (2) تفسیر بغوی 4/20 میں (اور عبارت ان کی ہے): 'اس کی بہنیں' ، بجائے: 'اعرابہ'۔ (3) اسی طرح احکام القرآن للکیا الطبری 3/355، اور احکام القرآن لابن العربی 4/1604 میں ہے۔ (4) 12/395 - 397، لیکن وہاں امام ابو حنیفہ سے سینگ، دانت اور ہڈی کی پاکیزگی کا قول نقل کیا ہے، اور یہ کہ وہ جانور کی موت سے ناپاک نہیں ہوتے، اور یہ وہی ہے جو الجصاص نے احکام القرآن 3/376 اور الزمخشری نے الکشاف 3/332 میں ذکر کیا ہے۔

Surah Ya-Sin: Verses 78 - 83 491 The 'mudaf ilayh' (genitive complement) is frequent in the language and exists in the Sharia. We said: This only happens if [it] is needed out of necessity, and there is no necessity here that calls for this concealment (idmar), nor is there a need for this estimation (taqdir), since the Creator, Glory be to Him, has informed of it and He is capable of it. Reality bears witness to it; for sensation, which is the sign of life, exists in it; this was stated by Ibn al-Arabi (1). The words of the Almighty: "He who made for you from the green tree, fire, and then from it you ignite. (80) Is not He who created the heavens and the earth able to create the likes of them? Yes, [it is so]; and He is the Knowing Creator. (81) His command is only, when He intends a thing, that He says to it, 'Be,' and it is. (82) So exalted is He in whose hand is the realm of all things, and to Him you will be returned. (83)" His words, Exalted is He: "He who made for you from the green tree, fire," Allah alerted to His oneness and demonstrated the perfection of His power in reviving the dead, by what they witness of the extraction of the dry burner from the fresh, moist wood. That is because the disbeliever said: "The sperm drop is hot and moist by the nature of life, so life came from it; and the bone is cold and dry by the nature of death, so how can life come out of it!" So Allah, Exalted is He, revealed: "He who made for you from the green tree, fire," meaning: Indeed, the green tree is from water, and water is cold and moist, the opposite of fire, and they do not come together, yet Allah extracted fire from it. Thus, He is the One capable of bringing out opposites from opposites, and He is over all things powerful. By this verse, He means what is in the 'Markh' and 'Afar' [trees], which are the fire-sticks of the Arabs. From this is their saying: "In every tree there is fire, but the Markh and Afar have achieved glory (exceeded in it)" (2). The Afar is the upper stick (zand), and the Markh is the lower stick (zanda); two branches are taken from them like...

---

(1) In Ahkam al-Qur'an 4/1604, and what was between brackets is from it. (2) Jamharat al-Amthal 2/92, Majma' al-Amthal 2/74, Al-Mustaqsa 2/183, and Al-Kashshaf 3/332. Al-Askari said: It is an idiom used in favoring some men over others, meaning: each of these has merit, but so-and-so is better.

सूरह या-सीन: आयत 78 - 83 491 भाषा में 'मुदाफ इलैह' (संबंधवाचक) का प्रयोग प्रचुर मात्रा में है और शरीयत में भी मौजूद है। हमने कहा: यह केवल तभी होता है जब आवश्यकता के कारण [इसकी] ज़रूरत हो, और यहाँ कोई ऐसी आवश्यकता नहीं है जो इस प्रच्छन्नता (इज़मार) का आह्वान करे, न ही इस अनुमान (तक़दीर) की आवश्यकता है, क्योंकि सृष्टिकर्ता, वह महिमामय है, ने इसके बारे में सूचित किया है और वह इस पर सक्षम है। वास्तविकता इसकी गवाह है; क्योंकि संवेदना, जो जीवन का संकेत है, इसमें मौजूद है; यह इब्न अल-अरबी (1) द्वारा कहा गया था। अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्द: "वह जिसने तुम्हारे लिए हरे पेड़ से आग बनाई, और फिर तुम उससे आग सुलगाते हो। (80) क्या वह जिसने आकाशों और पृथ्वी को बनाया, इस पर सक्षम नहीं है कि उन जैसों को (फिर से) पैदा करे? हाँ, [वह है]; और वह महान सृष्टिकर्ता, सब कुछ जानने वाला है। (81) उसका आदेश तो बस यह है कि जब वह किसी चीज़ का इरादा करता है, तो उससे कहता है, 'हो जा', और वह हो जाती है। (82) अतः वह पवित्र है जिसके हाथ में हर चीज़ का आधिपत्य है, और उसी की ओर तुम सब लौटाए जाओगे। (83)" अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्द: "वह जिसने तुम्हारे लिए हरे पेड़ से आग बनाई", अल्लाह ने अपनी एकता (तौहीद) की ओर संकेत किया और मृतकों को जीवित करने की अपनी शक्ति की पूर्णता का प्रमाण दिया, जिसे वे ताज़ी, गीली लकड़ी से सूखी, जलने वाली आग निकालने के रूप में देखते हैं। ऐसा इसलिए है क्योंकि काफ़िर ने कहा था: "वीर्य की बूंद जीवन की प्रकृति के अनुसार गर्म और नम होती है, इसलिए उससे जीवन निकला; और हड्डी मृत्यु की प्रकृति के अनुसार ठंडी और सूखी होती है, तो उससे जीवन कैसे निकल सकता है!" तो अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अवतरित किया: "वह जिसने तुम्हारे लिए हरे पेड़ से आग बनाई", अर्थात: वास्तव में, हरा पेड़ पानी से है, और पानी ठंडा और नम है, जो आग के विपरीत है, और वे एक साथ नहीं रह सकते, फिर भी अल्लाह ने उससे आग निकाली। इस प्रकार, वह विपरीत से विपरीत को बाहर निकालने में सक्षम है, और वह हर चीज़ पर सक्षम है। इस आयत से उनका तात्पर्य 'मर्ख' और 'अफ़ार' [पेड़ों] में जो कुछ है उससे है, जो अरबों की चकमक लकड़ियाँ हैं। इसी से उनकी यह कहावत है: "हर पेड़ में आग होती है, लेकिन मर्ख और अफ़ार ने गौरव प्राप्त किया (उसमें बढ़ गए)" (2)। अफ़ार ऊपरी लकड़ी (ज़ंद) है, और मर्ख निचली लकड़ी (ज़ंदा) है; उनमें से दो शाखाएँ ली जाती हैं जैसे...

---

(1) अहकाम अल-कुरान 4/1604 में, और कोष्ठक के बीच जो था वह उसी से है। (2) जमहरत अल-अमथाल 2/92, मजमा अल-अमथाल 2/74, अल-मुस्तक़सा 2/183, और अल-कश्शाफ़ 3/332।

अल-अस्करी ने कहा: यह पुरुषों को एक-दूसरे पर वरीयता देने के लिए प्रयोग किया जाने वाला मुहावरा है, अर्थात: इनमें से प्रत्येक में गुण है, लेकिन अमुक व्यक्ति बेहतर है।

سورہ یٰسین: آیات 78 - 83 491 زبان میں مضاف الیہ بکثرت استعمال ہوتا ہے، اور شریعت میں بھی موجود ہے۔ ہم نے کہا: یہ صرف تب ہوتا ہے جب ضرورت کی بنا پر [اس کی] احتیاج ہو، اور یہاں کوئی ایسی ضرورت نہیں ہے جو اس اضمار (پوشیدگی) کی متقاضی ہو، نہ ہی اس تقدیر (تخمینے) کی کوئی ضرورت ہے، کیونکہ باری تعالیٰ نے اس کی خبر دی ہے اور وہ اس پر قادر ہے۔ حقیقت بھی اس کی گواہ ہے؛ کیونکہ احساس، جو زندگی کی علامت ہے، اس میں موجود ہے؛ یہ قول ابن العربی (1) کا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "جس نے تمہارے لیے سبز درخت سے آگ پیدا کی، تو تم اسی سے (آگ) روشن کرتے ہو۔ (80) کیا وہ جس نے آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا، اس پر قادر نہیں ہے کہ ان جیسوں کو (دوبارہ) پیدا کرے؟ کیوں نہیں! اور وہ بڑا پیدا کرنے والا، سب کچھ جاننے والا ہے۔ (81) اس کا حکم بس اتنا ہے کہ جب وہ کسی چیز کا ارادہ کرتا ہے تو اس سے کہتا ہے 'ہو جا' تو وہ ہو جاتی ہے۔ (82) پس پاک ہے وہ ذات جس کے ہاتھ میں ہر چیز کی بادشاہی ہے، اور اسی کی طرف تم سب لوٹائے جاؤ گے۔ (83)" اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "جس نے تمہارے لیے سبز درخت سے آگ پیدا کی"، اللہ تعالیٰ نے اپنی توحید پر متنبہ کیا اور مردوں کو زندہ کرنے کی اپنی قدرت کے کمال پر دلیل دی، اس مشاہدے کے ذریعے جو وہ تر و تازہ اور گیلی لکڑی سے خشک جلنے والی آگ نکالنے کی صورت میں کرتے ہیں۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ کافر نے کہا تھا: "نطفہ زندگی کی طبیعت کے مطابق گرم اور تر ہوتا ہے، اس لیے اس سے زندگی نکلی؛ اور ہڈی موت کی طبیعت کے مطابق ٹھنڈی اور خشک ہوتی ہے، تو اس سے زندگی کیسے نکل سکتی ہے!" تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: "جس نے تمہارے لیے سبز درخت سے آگ پیدا کی"، یعنی: سبز درخت پانی سے ہے، اور پانی ٹھنڈا اور تر ہے جو آگ کی ضد ہے، اور یہ دونوں جمع نہیں ہو سکتے، پھر بھی اللہ نے اس سے آگ نکالی۔ پس وہ ضد سے ضد نکالنے پر قادر ہے،

اور وہ ہر چیز پر قادر ہے۔ اس آیت سے مراد 'مرخ' اور 'عفار' [درخت] ہیں، جو اہل عرب کی چقماق لکڑیاں ہیں۔ اسی سے ان کا قول ہے: "ہر درخت میں آگ ہے، لیکن مرخ اور عفار نے بزرگی پائی (اس میں بڑھ گئے)" (2)۔ عفار اوپر والی لکڑی (زند) ہے، اور مرخ نیچے والی لکڑی (زندہ) ہے؛ ان دونوں سے دو شاخیں لی جاتی ہیں جیسے...

---

(1) احکام القرآن 1604/4 میں، اور جو کچھ قوسین میں ہے وہ اسی سے ماخوذ ہے۔ (2) جمہرۃ الامثال 92/2، مجمع الامثال 74/2، المستقصی 183/2، اور الکشاف 332/3۔ العسکری نے کہا: یہ محاورہ مردوں کی ایک دوسرے پر فضیلت کے لیے استعمال ہوتا ہے، یعنی: ان میں سے ہر ایک میں فضیلت ہے، سوائے اس کے کہ فلاں زیادہ افضل ہے۔

Page: 492 Surah Yasin: Verses 80 - 83

the two tooth-sticks (miswaks) (1) drip with water, so they are rubbed together, and fire comes out from them. And He said: "from the green tree" (al-shajar al-akhdar) and He did not say: al-khadra' (feminine form), and it is plural; because He referred it back to the word (which is masculine). Among the Arabs are those who say: al-shajar al-khadra'; as Allah, the Mighty and Sublime, said: {from trees of Zaqqum, filling your bellies with it} [Al-Waqi'ah: 52-53] (2). Then Allah Almighty said, arguing: {Is not He Who created the heavens and the earth able to create the like of them?} meaning: the likes of those who deny the Resurrection. Salam Abu al-Mundhir and Yaqub al-Hadrami read (3): "is able (yaqdiru) to create the like of them" as a verb. {Yes, indeed} meaning: the creation of the heavens and the earth is greater than their creation, so He Who created the heavens and the earth is able to resurrect them. {And He is the All-Knowing Creator}. Al-Hasan read it with variation from him: "the Creator" (Al-Khaliq) (4). His saying, Exalted is He: {His command is only when He intends a thing that He says to it, 'Be,' and it is.} Al-Kisa'i read "fayakuna" with the accusative (nasb) (5) as a conjunction with "yaqula", meaning: if He wants to create something, it does not require effort or handling. This has been mentioned previously in another place. {So Exalted is He in Whose hand is the dominion of all things} He, the Exalted, purified Himself from inability and evil. Malakut and malakuta in the speech of the Arabs mean ownership (milk). The Arabs say: "Jabaruat (might) is better than Rahamuat (mercy)". Sa'id narrated from Qatadah: "the dominion (malakut) of all things": the keys of everything (6). Talhah ibn Musarrif, Ibrahim al-Taymi, and al-A'mash read: "malakah" (7), and it means...

Footnotes: (1) In (Kh): Al-Sawakin. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/408. (3) In the narration of Ruways from him. Al-Nashr 2/355. (4) Al-Qira'at al-Shadhah, p. 126. (5) Ibn 'Amir also read it that way. Al-Taysir, p. 137. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/408. (7) Al-Muhtasib 2/217.

पृष्ठ: ४९२ सूरा यासीन: आयतें ८० - ८३

दो मिसवाक (१) पानी से टपकते हैं, फिर उन्हें एक-दूसरे से रगड़ा जाता है, और उनमें से आग निकलती है। और उसने कहा: "हरे पेड़ से" (अल-शजर अल-अखदर) और उसने 'अल-खदरा' नहीं कहा, और यह बहुवचन है; क्योंकि उसने इसे शब्द (जो कि पुल्लिंग है) की ओर लौटाया। अरबों में से कुछ कहते हैं: अल-शजर अल-खदरा; जैसा कि अल्लाह, सर्वशक्तिमान और प्रतापी ने कहा: {जक़्क़ुम के पेड़ों से, उससे अपना पेट भरने वाले} [अल-वाक़िया: ५२-५३] (२)। फिर अल्लाह सर्वशक्तिमान ने तर्क देते हुए कहा: {क्या वह जिसने आकाशों और पृथ्वी को बनाया, इस पर समर्थ नहीं कि उन जैसा पैदा कर दे?} अर्थात: पुनरुत्थान को झुठलाने वालों के जैसे। सलाम अबू अल-मुन्ज़िर और याक़ूब अल-हदरामी ने पढ़ा (३): "वह समर्थ है (यक़दिरु) कि उन जैसा पैदा कर दे" एक क्रिया के रूप में। {हाँ, क्यों नहीं} अर्थात: आकाशों और पृथ्वी की रचना उनकी रचना से बड़ी है, अतः जिसने आकाशों और पृथ्वी को बनाया है वह उन्हें जीवित करने में सक्षम है। {और वह सब कुछ जानने वाला महान निर्माता है}। अल-हसन ने उनसे भिन्नता के साथ पढ़ा: "अल-ख़ालिक़" (४)। उसका कथन, वह सर्वोच्च है: {उसका आदेश केवल यही है कि जब वह किसी चीज़ का इरादा करता है, तो उससे कहता है, 'हो जा,' और वह हो जाती है।} अल-किसाई ने "फ़यकूना" को नसब (५) के साथ पढ़ा, "यक़ूला" के साथ जोड़ते हुए, अर्थात: यदि वह किसी चीज़ को बनाना चाहता है, तो उसे परिश्रम या उपचार की आवश्यकता नहीं होती है। इसका उल्लेख पहले अन्यत्र किया जा चुका है। {अतः वह पवित्र है जिसके हाथ में हर चीज़ का आधिपत्य है} उसने, सर्वोच्च ने, स्वयं को अक्षमता और बुराई से पवित्र किया। अरबों की भाषा में 'मलकूत' और 'मलकूता' का अर्थ स्वामित्व (मिल्क) है। अरब कहते हैं: "जबरूता (शक्ति) रहमूता (दया) से बेहतर है"। सईद ने क़तादा से वर्णन किया: "हर चीज़ का मलकूत": हर चीज़ की चाबियां (६)। तलहा बिन मुसर्रिफ़, इब्राहिम अल-तयमी और अल-अअमाश ने पढ़ा: "मलका" (७), और इसका अर्थ है...

पादलेख: (१) (ख़) में: अल-सवाकीन। (२) इ'राब अल-क़ुरआन अल-नहास द्वारा ३/४०८। (३) उनसे रुवैस के वर्णन में। अल-नश्र २/३५५। (४) अल-क़िरात अल-शाज़ा, पृ. १२६। (५) इब्न आमिर ने भी इसे इसी तरह पढ़ा है। अल-तयसीर, पृ. १३७। (६) इ'राब अल-क़ुरआन अल-नहास द्वारा ३/४०८। (७) अल-मुहतसिब २/२१७।

صفحہ: ٤٩٢ سورۃ یٰسین: آیات ٨٠ - ٨٣

دو مسواکیں (١) پانی ٹپکاتی ہیں، پھر انہیں ایک دوسرے کے ساتھ رگڑا جاتا ہے، تو ان سے آگ نکلتی ہے۔ اور اللہ نے فرمایا: "سبز درخت سے" (الشجر الأخضر) اور "الخضراء" نہیں کہا، حالانکہ یہ جمع ہے؛ کیونکہ اسے لفظ (جو کہ مذکر ہے) کی طرف لوٹایا گیا ہے۔ عربوں میں سے کچھ "الشجر الخضراء" کہتے ہیں؛ جیسا کہ اللہ عزوجل نے فرمایا: {زقوم کے درخت سے، پھر اس سے پیٹ بھرنے والے ہو} [الواقعہ: ٥٢-٥٣] (٢)۔ پھر اللہ تعالیٰ نے دلیل دیتے ہوئے فرمایا: {کیا وہ جس نے آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا اس پر قادر نہیں کہ ان جیسے پیدا کر دے؟} یعنی: بعث (دوبارہ جی اٹھنے) کا انکار کرنے والوں جیسے۔ سلام ابو المنذر اور یعقوب الحضرمی نے (٣) پڑھا: "یقدرُ علی أن یخلُقَ مثلَھم" اس طور پر کہ یہ فعل ہے۔ {ہاں کیوں نہیں} یعنی: آسمانوں اور زمین کی تخلیق ان کی تخلیق سے زیادہ بڑی ہے، پس جس نے آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا وہ انہیں دوبارہ زندہ کرنے پر قادر ہے۔ {اور وہی بہت پیدا کرنے والا، سب کچھ جاننے والا ہے}۔ الحسن نے ان سے ایک مختلف روایت میں "الخالق" پڑھا ہے (٤)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اس کا حکم تو یہی ہے کہ جب وہ کسی چیز کا ارادہ کرتا ہے تو اس سے فرماتا ہے کہ 'ہو جا' تو وہ ہو جاتی ہے۔} الکسائی نے "فیکون" کو "فیکونَ" (زبر کے ساتھ) پڑھا ہے (٥) جو "یقول" پر عطف ہے، یعنی: جب وہ کسی چیز کو پیدا کرنا چاہتا ہے، تو اسے تھکن اور علاج (محنت) کی ضرورت نہیں ہوتی| یہ بات پہلے بھی کسی جگہ گزر چکی ہے۔ {پس پاک ہے وہ ذات جس کے ہاتھ میں ہر چیز کی بادشاہی (ملکوت) ہے} اللہ تعالیٰ نے اپنی ذات کو عجز اور برائی سے پاک قرار دیا۔ عربوں کے کلام میں 'ملکوت' اور 'ملکوتی' کے معنی ملکیت کے ہیں۔ عرب کہتے ہیں: "جبروتی (طاقت) رحموتٰی (رحم دلی) سے بہتر ہے"۔ سعید نے قتادہ سے روایت کی: "ہر چیز کا ملکوت": ہر چیز

کی کنجیاں (٦)۔ طلحہ بن مصرف، ابراہیم التیمی اور الاعمش نے "مَلَكَةُ" پڑھا ہے (٧)، جس کے معنی...

حواشی: (١) (خ) میں: السواکین۔ (٢) اعراب القرآن للنحاس ٣/ ٤٠٨۔ (٣) ان سے رویس کی روایت میں۔ النشر ٢/ ٣٥٥۔ (٤) القراءات الشاذة ص ١٢٦۔ (٥) اسے ابن عامر نے بھی اسی طرح پڑھا ہے۔ التیسیر ص ١٣٧۔ (٦) اعراب القرآن للنحاس ٣/ ٤٠٨۔ (٧) المحتسب ٢/ ٢١٧۔

Surah Ya-Sin: Verses 80 - 83 493

[...sovereignty]; except that it is contrary to the Mushaf (the written Quran). {And to Him you will be returned} meaning: you will be returned and become [to Him] after your death. The general recitation is with the letter 'ta' as an address. And As-Sulami, Zirr bin Hubaysh, and the companions of Abdullah read: "they will be returned" with the letter 'ya' as a report.

The seventeenth volume of Tafsir al-Qurtubi is complete. It is followed by the eighteenth volume, beginning with Surah as-Saffat.

Nafse Islam www.nafseislam.com

सूरह या-सीन: आयत 80 - 83 493

[...मलकूत/संप्रभुता]; सिवाय इसके कि यह मुसहफ़ के विपरीत है। {और उसी की ओर तुम लौटाए जाओगे} अर्थात्: तुम अपनी मृत्यु के बाद लौटाए जाओगे और (उसकी ओर) हो जाओगे। आम पाठ 'त' के साथ संबोधन के रूप में है। और अस-सुलमी, ज़िर बिन हुबैश और अब्दुल्ला के साथियों ने 'य' के साथ ख़बर के तौर पर "वे लौटाए जाएंगे" पढ़ा है।

तफ़सीर अल-क़ुर्तुबी का सत्रहवाँ खंड पूरा हुआ। इसके बाद अठारहवाँ खंड आता है, जो सूरह अस-साफ़्फ़ात से शुरू होता है।

नफ्से इस्लाम www.nafseislam.com

ملکوت؛ سوائے اس کے کہ یہ مصحف کے خلاف ہے۔ ﴿وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾ یعنی: تم اپنی موت کے بعد لوٹائے جاؤ گے اور (اس کی طرف) ہو جاؤ گے۔ عام قراءت 'ت' کے ساتھ خطاب پر ہے۔ اور السلمی، زر بن حبیش اور عبداللہ کے ساتھیوں نے 'ی' کے ساتھ خبر کے طور پر "يُرْجَعُونَ" پڑھا ہے۔

تفسیر قرطبی کا سترہواں حصہ مکمل ہوا۔ اس کے بعد اٹھارہواں حصہ ہے جو سورہ الصافات سے شروع ہوتا ہے۔

نفسِ اسلام WWW.NAFSEISLAM.COM

495 Index of the Seventeenth Part

Index of the Seventeenth Part

- Interpretation of Surah Al-Sajdah
- The Almighty says: {Alif, Lam, Meem. [This is] the revelation of the Book about which there is no doubt from the Lord of the worlds.} [1-3] 6
- The Almighty says: {It is Allah who created the heavens and the earth and whatever is between them in six days; then He established Himself above the Throne.} [4] 7
- The Almighty says: {He arranges [each] matter from the heaven to the earth; then it will ascend to Him in a Day the extent of which is a thousand years of those which you count.} [5] 8
- The Almighty says: {That is the Knower of the unseen and the witnessed, the Exalted in Might, the Merciful,} [6-9] 13
- The Almighty says: {And they say, "When we are lost within the earth, will we indeed be [recreated] in a new creation?..."} [10] 16
- The Almighty says: {Say, "The angel of death who has been entrusted with you will take you. Then to your Lord you will be returned."} [11] 18
- The Almighty says: {If you could but see when the criminals are hanging their heads before their Lord...} [12] 22
- The Almighty says: {And if We had willed, We could have given every soul its guidance, but the word from Me will come into effect [that] "I will surely fill Hell with jinn and people all together."} [13] 23
- The Almighty says: {"So taste [punishment] because you forgot the meeting of this, your Day; indeed, We have [now] forgotten you..."} [14] 25
- The Almighty says: {Only those believe in Our verses who, when they are reminded by them, fall down in prostration and exalt [Allah] with praise of their Lord, and they are not arrogant.} [15] 27
- The Almighty says: {Their sides forsake their beds, to invoke their Lord in fear and hope, and they spend (in charity) out of the sustenance We have bestowed on them.} [16] 28
- The Almighty says: {And no soul knows what has been hidden for them of comfort for eyes as reward for what they used to do.} [17] 34
- The Almighty says: {Then is he who was a believer like him who was defiantly disobedient? They are not equal.} [18] 37

• The Almighty says: {As for those who believed and did righteous deeds, for them will be the Gardens of Refuge...} [19-20] 38
• The Almighty says: {And we will surely let them taste the nearer punishment short of the greater punishment that perhaps they will return [to repent].} [21] 39
• The Almighty says: {And who is more unjust than one who is reminded of the verses of his Lord; then he turns away from them? Indeed, We, from the criminals, will take retribution.} [22] 40
• The Almighty says: {And We certainly gave Moses the Scripture, so do not be in doubt of his meeting...} [23-25] 41
• The Almighty says: {Has it not become clear to them how many generations We destroyed before them, [while] they walk among their dwellings?...} [26] 43
• The Almighty says: {Have they not seen that We drive the water to barren land and bring forth thereby crops from which their livestock and they themselves eat? Then do they not see?} [27] 44
• The Almighty says: {And they say, "When will be this conquest, if you should be truthful?"} [28-29] 45
• The Almighty says: {So turn away from them and wait. Indeed, they are waiting.} [30] 46
• Interpretation of Surah Al-Ahzab
• The Almighty says: {O Prophet, fear Allah and do not obey the disbelievers and the hypocrites...} [1] 49
• The Almighty says: {And follow that which is revealed to you from your Lord...} [2-3] 51
• The Almighty says: {Allah has not made for a man two hearts in his interior...} [4] 52
• The Almighty says: {Call them by [the names of] their fathers; it is more just in the sight of Allah...} [5] 57

४९५ सत्रहवें भाग की अनुक्रमणिका

सत्रहवें भाग की अनुक्रमणिका

- सूरा अस-सजदा की व्याख्या
- अल्लाह तआला का फरमान है: {अलिफ़-लाम-मीम। इस किताब का उतारा जाना, जिसमें कोई संदेह नहीं है, सारे संसार के रब की ओर से है।} [१-३] ६
- अल्लाह तआला का फरमान है: {अल्लाह ही है जिसने आकाशों और धरती को और जो कुछ उनके बीच है छह दिनों में पैदा किया, फिर वह अर्श पर आसीन हुआ।} [४] ७
- अल्लाह तआला का फरमान है: {वह आकाश से धरती तक प्रत्येक कार्य का प्रबंधन करता है; फिर वह उसकी ओर एक ऐसे दिन में ऊपर चढ़ता है जिसका माप उन वर्षों के अनुसार एक हजार वर्ष है जिन्हें तुम गिनते हो।} [५] ८
- अल्लाह तआला का फरमान है: {वही है परोक्ष और प्रत्यक्ष का जानने वाला, अत्यंत प्रभुत्वशाली, दयावान,} [६-९] १३
- अल्लाह तआला का फरमान है: {और उन्होंने कहा, "जब हम धरती में गुम हो जाएँगे, तो क्या हम वास्तव में एक नई रचना में होंगे?..."} [१०] १६
- अल्लाह तआला का फरमान है: {कहो, "मृत्यु का फरिश्ता जिसे तुम पर नियुक्त किया गया है, तुम्हें उठा लेगा। फिर तुम अपने रब की ओर लौटाए जाओगे।"} [११] १८
- अल्लाह तआला का फरमान है: {यदि आप देख पाते जब अपराधी अपने रब के सामने सिर झुकाए खड़े होंगे...} [१२] २२
- अल्लाह तआला का फरमान है: {और यदि हम चाहते तो हम प्रत्येक आत्मा को उसका मार्गदर्शन प्रदान करते, किन्तु मेरी ओर से बात सिद्ध हो चुकी है कि "मैं निश्चित रूप से जहन्नुम को जिन्न और मनुष्य दोनों से भर दूँगा।"} [१३] २३
- अल्लाह तआला का फरमान है: {"तो चखो [दण्ड] क्योंकि तुम अपने इस दिन की मुलाकात को भूल गए थे; वास्तव में हमने [अब] तुम्हें भुला दिया है..."} [१४] २५
- अल्लाह तआला का फरमान है: {हमारी आयतों पर केवल वही लोग ईमान लाते हैं कि जब उन्हें उनके द्वारा याद दिलाया जाता है, तो वे सज्दे में गिर जाते हैं और अपने रब की प्रशंसा के साथ उसकी पवित्रता का गान करते हैं, और वे अहंकार नहीं करते।} [१५] २७

- अल्लाह तआला का फरमान है: {उनके पहलू अपने बिस्तरों से अलग रहते हैं, वे अपने रब को डर और उम्मीद के साथ पुकारते हैं, और हमने उन्हें जो कुछ प्रदान किया है उसमें से वे खर्च करते हैं।} [१६] २८
- अल्लाह तआला का फरमान है: {अतः कोई भी जीव नहीं जानता कि उनकी आँखों की ठंडक के लिए क्या कुछ छिपा रखा गया है, उस बदले के रूप में जो वे कर्म करते थे।} [१७] ३४
- अल्लाह तआला का फरमान है: {तो क्या वह व्यक्ति जो ईमान वाला है, उस व्यक्ति जैसा हो सकता है जो अवज्ञाकारी है? वे बराबर नहीं हो सकते।} [१८] ३७
- अल्लाह तआला का फरमान है: {जहाँ तक उन लोगों का प्रश्न है जो ईमान लाए और उन्होंने नेक कर्म किए, तो उनके लिए रहने के बाग हैं...} [१९-२०] ३८
- अल्लाह तआला का फरमान है: {और हम उन्हें बड़े अज़ाब (परलोक के दंड) से पहले छोटे अज़ाब (सांसारिक कठिनाइयों) का मज़ा ज़रूर चखाएँगे ताकि शायद वे लौट आएँ।} [२१] ३९
- अल्लाह तआला का फरमान है: {और उस व्यक्ति से बड़ा अत्याचारी कौन होगा जिसे उसके रब की आयतों के माध्यम से याद दिलाया गया, फिर उसने उनसे मुँह फेर लिया? निःसंदेह, हम अपराधियों से बदला लेने वाले हैं।} [२२] ४०
- अल्लाह तआला का फरमान है: {और हमने मूसा को किताब दी थी, अतः उसके मिलने के बारे में किसी संदेह में न रहें...} [२३-२५] ४१
- अल्लाह तआला का फरमान है: {क्या उनके लिए यह बात स्पष्ट नहीं हुई कि हमने उनसे पहले कितनी पीढ़ियों को नष्ट कर दिया, जिनके घरों में वे आज चलते-फिरते हैं?...} [२६] ४३
- अल्लाह तआला का फरमान है: {क्या उन्होंने नहीं देखा कि हम पानी को बंजर भूमि की ओर हांक ले जाते हैं और उसके द्वारा फसलें निकालते हैं जिसमें से उनके मवेशी और वे स्वयं खाते हैं? तो क्या वे देखते नहीं?} [२७] ४४
- अल्लाह तआला का फरमान है: {और वे कहते हैं, "यह फैसला कब होगा, यदि तुम सच्चे हो?"} [२८-२९] ४५
- अल्लाह तआला का फरमान है: {तो उनसे मुँह फेर लो और प्रतीक्षा करो। वास्तव में वे भी प्रतीक्षा कर रहे हैं।} [३०] ४६
- सूरा अल-अहज़ाब की व्याख्या
- अल्लाह तआला का फरमान है: {हे नबी! अल्लाह से डरो और काफिरों और मुनाफिकों का कहना न मानो...} [१] ४९

- अल्लाह तआला का फरमान है: {और उसका अनुसरण करो जो तुम्हारे रब की ओर से तुम्हारी ओर वह्य (प्रकाशना) किया जाता है...} [२-३] ५१
- अल्लाह तआला का फरमान है: {अल्लाह ने किसी व्यक्ति के सीने में दो दिल नहीं रखे...} [४] ५२
- अल्लाह तआला का फरमान है: {उन्हें उनके पिताओं के नाम से पुकारो, यह अल्लाह की दृष्टि में अधिक न्यायसंगत है...} [५] ५७

فہرست الجزء السابع عشر

- تفسیر سورة السجده
- اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿الم- تَنزِيلُ الْكِتَابِ لَا رَيْبَ فِيهِ مِن رَّبِّ الْعَالَمِينَ﴾ [۱-۳] ٦
- اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ﴾ [٤] . ٧
- اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿يُدَبِّرُ الْأَمْرَ مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ ثُمَّ يَعْرُجُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ أَلْفَ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ﴾ [٥] ٨
- اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ذَلِكَ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ﴾ [٦-٩] ١٣
- اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَقَالُوا أَإِذَا ضَلَلْنَا فِي الْأَرْضِ أَإِنَّا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ ...﴾ [١٠] ١٦
- اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿قُلْ يَتَوَفَّاكُم مَّلَكُ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ ثُمَّ إِلَى رَبِّكُمْ تُرْجَعُونَ﴾ [١١] ١٨
- اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَلَوْ تَرَى إِذِ الْمُجْرِمُونَ نَاكِسُوا رُؤُوسِهِمْ عِندَ رَبِّهِمْ ...﴾ [١٢] ٢٢
- اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَلَوْ شِئْنَا لَآتَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ هُدَهَا وَلَكِنْ حَقَّ الْقَوْلُ مِنِّي لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ﴾ [١٣] ٢٣
- اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿فَذُوقُوا بِمَا نَسِيتُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَذَا إِنَّا نَسِينَاكُمْ ...﴾ [١٤] ٢٥
- اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿إِنَّمَا يُؤْمِنُ بِآيَاتِنَا الَّذِينَ إِذَا ذُكِّرُوا بِهَا خَرُّوا سُجَّدًا وَسَبَّحُوا بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ ...﴾ [١٥] ٢٧

• الله تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿تَتَجَافَى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَطَمَعًا وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ﴾ [١٦] .. ٢٨

• الله تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُم مِّن قُرَّةِ أَعْيُنٍ جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾ [١٧] ٣٤

• الله تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿أَفَمَن كَانَ مُؤْمِنًا كَمَن كَانَ فَاسِقًا لَّا يَسْتَوُونَ﴾ [١٨] ٣٧

• الله تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿أَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَلَهُمْ جَنَّاتُ الْمَأْوَىٰ ...﴾ [١٩-٢٠] ٣٨

• الله تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَلَنُذِيقَنَّهُم مِّنَ الْعَذَابِ الْأَدْنَى دُونَ الْعَذَابِ الْأَكْبَرِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ﴾ [٢١] ... ٣٩

• الله تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّن ذُكِّرَ بِآيَاتِ رَبِّهِ ثُمَّ أَعْرَضَ عَنْهَا إِنَّا مِنَ الْمُجْرِمِينَ مُنتَقِمُونَ﴾ [٢٢] .. ٤٠

• الله تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ فَلَا تَكُن فِي مِرْيَةٍ مِّن لِّقَائِهِ ...﴾ [٢٣-٢٥] ٤١

• الله تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿أَوَلَمْ يَهْدِ لَهُمْ كَمْ أَهْلَكْنَا مِن قَبْلِهِم مِّنَ الْقُرُونِ يَمْشُونَ فِي مَسَاكِنِهِمْ ...﴾ [٢٦] ٤٣

• الله تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا نَسُوقُ الْمَاءَ إِلَى الْأَرْضِ الْجُرُزِ فَنُخْرِجُ بِهِ زَرْعًا تَأْكُلُ مِنْهُ أَنْعَامُهُمْ وَأَنفُسُهُمْ أَفَلَا يُبْصِرُونَ﴾ [٢٧] ٤٤

• الله تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَيَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْفَتْحُ إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ﴾ [٢٨-٢٩] ٤٥

• الله تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿فَأَعْرِضْ عَنْهُمْ وَانتَظِرْ إِنَّهُم مُّنتَظِرُونَ﴾ [٣٠] ٤٦

• تفسیر سورۃ الأحزاب

• الله تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللَّهَ وَلَا تُطِعِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ ...﴾ [١] ٤٩

- اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَاتَّبِعْ مَا يُوحَى إِلَيْكَ مِن رَّبِّكَ ...﴾ [٢-٣] ٥١
- اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿مَّا جَعَلَ اللَّهُ لِرَجُلٍ مِّن قَلْبَيْنِ فِي جَوْفِهِ ...﴾ [٤] ٥٢
- اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿ادْعُوهُمْ لِآبَائِهِمْ هُوَ أَقْسَطُ عِندَ اللَّهِ ...﴾ [٥] ٥٧

Index of Part Seventeen 496

- Saying of the Almighty: ﴿The Prophet is closer to the believers than their own selves, and his wives are their mothers...﴾ [6] 60
- Saying of the Almighty: ﴿And [remember] when We took from the prophets their covenant and from you and from Noah and Abraham and Moses and Jesus, the son of Mary; and We took from them a solemn covenant﴾ [7] 68
- Saying of the Almighty: ﴿That He may question the truthful about their truth. And He has prepared for the disbelievers a painful punishment﴾ [8-9] 70
- Saying of the Almighty: ﴿[Remember] when they came at you from above you and from below you...﴾ [10] 91
- Saying of the Almighty: ﴿There the believers were tested and shaken with a severe shaking﴾ [11] 95
- Saying of the Almighty: ﴿And [remember] when the hypocrites and those in whose hearts is disease said, "Allah and His Messenger did not promise us except delusion"﴾ [12-13] 96
- Saying of the Almighty: ﴿And if it had been entered upon them from its regions and they had been asked to commit fitnah, they would have done it and would not have hesitated over it except a little﴾ [14] 99
- Saying of the Almighty: ﴿And they had already covenanted with Allah before [that] they would not turn their backs [in flight]﴾ [15] 100
- Saying of the Almighty: ﴿Say, "Never will fleeing benefit you if you should flee from death or killing..."﴾ [16-17] 101
- Saying of the Almighty: ﴿Already Allah knows those who hinder among you and those who say to their brothers, "Come to us"...﴾ [18] 102
- Saying of the Almighty: ﴿[Being] stingy toward you. And when fear comes, you see them looking at you, their eyes revolving like one who is fainting from death...﴾ [19] 103
- Saying of the Almighty: ﴿They think the companies have not [yet] withdrawn. And if the companies should come [again], they would wish they were in the desert among the bedouins...﴾ [20] 106
- Saying of the Almighty: ﴿There has certainly been for you in the Messenger of Allah an excellent pattern for anyone whose hope is in Allah and the Last Day and [who] remembers Allah often﴾ [21] 107
- Saying of the Almighty: ﴿And when the believers saw the companies, they said, "This is what Allah and His Messenger had promised us, and Allah and His

Messenger spoke the truth." And it increased them only in faith and acceptance﴾ [22] 109
• Saying of the Almighty: ﴿Among the believers are men true to what they promised Allah...﴾ [23-24] 111
• Saying of the Almighty: ﴿And Allah repelled those who disbelieved, in their rage, not having obtained any good...﴾ [25] 115
• Saying of the Almighty: ﴿And He brought down those who supported them among the People of the Scripture from their fortresses and cast terror into their hearts [so that] a party you killed, and a party you took captive﴾ [26-27] 115
• Saying of the Almighty: ﴿O Prophet, say to your wives, "If you should desire the worldly life and its adornment..."﴾ [28-29] 117
• Saying of the Almighty: ﴿O wives of the Prophet, whoever of you should commit a clear immorality - for her the punishment would be doubled two fold﴾ [30-31] 133
• Saying of the Almighty: ﴿O wives of the Prophet, you are not like anyone among women. If you fear Allah, then do not be soft in speech [to men], lest he in whose heart is disease should covet, but speak with appropriate speech﴾ [32] 137
• Saying of the Almighty: ﴿And abide in your houses and do not display yourselves as [was] the display of the former times of ignorance...﴾ [33] 139
• Saying of the Almighty: ﴿And remember what is recited in your houses of the verses of Allah and wisdom...﴾ [34] 145
• Saying of the Almighty: ﴿Indeed, the Muslim men and Muslim women, the believing men and believing women, the obedient men and obedient women, the truthful men and truthful women...﴾ [35] 149
• Saying of the Almighty: ﴿It is not for a believing man or a believing woman, when Allah and His Messenger have decided a matter, that they should [thereafter] have any choice about their affair...﴾ [36] 151
• Saying of the Almighty: ﴿And [remember], when you said to the one on whom Allah bestowed favor and you bestowed favor, "Keep your wife and fear Allah," while you concealed within yourself that which Allah is to disclose...﴾ [37] 153

सत्रहवें भाग की अनुक्रमणिका 496

- अल्लाह का कथन: ﴿नबी मोमिनों के लिए स्वयं उनके प्राणों से भी अधिक निकट हैं, और उनकी पत्नियाँ उनकी माँएँ हैं...﴾ [6] 60
- अल्लाह का कथन: ﴿और (याद करो) जब हमने नबियों से उनका वचन लिया और आपसे भी, और नूह, इब्राहीम, मूसा और मरयम के बेटे ईसा से; और हमने उनसे दृढ़ वचन लिया﴾ [7] 68
- अल्लाह का कथन: ﴿ताकि वह सच्चों से उनकी सच्चाई के बारे में पूछे। और उसने काफ़िरों के लिए दुखद दंड तैयार कर रखा है﴾ [8-9] 70
- अल्लाह का कथन: ﴿(याद करो) जब वे तुम्हारे ऊपर से और तुम्हारे नीचे से तुम पर चढ़ आए...﴾ [10] 91
- अल्लाह का कथन: ﴿वहीं मोमिनों की परीक्षा ली गई और वे बुरी तरह झकझोर दिए गए﴾ [11] 95
- अल्लाह का कथन: ﴿और (याद करो) जब मुनाफ़िक़ (कपटी) और वे जिनके दिलों में रोग है, कह रहे थे, 'अल्लाह और उसके रसूल ने हमसे जो वादा किया था वह तो केवल एक धोखा था'﴾ [12-13] 96
- अल्लाह का कथन: ﴿और यदि उन पर (नगर के) चारों ओर से हमला हो जाता और फिर उनसे उपद्रव (फ़ितना) के लिए कहा जाता, तो वे उसे कर डालते और इसमें वे बहुत कम झिझकते﴾ [14] 99
- अल्लाह का कथन: ﴿और वे इससे पहले अल्लाह से वादा कर चुके थे कि वे पीठ नहीं फेरेंगे...﴾ [15] 100
- अल्लाह का कथन: ﴿कह दो, 'यदि तुम मृत्यु या हत्या से भागो, तो भागना तुम्हें कोई लाभ न देगा...'﴾ [16-17] 101
- अल्लाह का कथन: ﴿अल्लाह तुममें से उन लोगों को अच्छी तरह जानता है जो (युद्ध में) बाधा डालते हैं और जो अपने भाइयों से कहते हैं, 'हमारे पास आ जाओ'...﴾ [18] 102
- अल्लाह का कथन: ﴿वे तुम्हारे मामले में कंजूसी बरतते हैं। फिर जब भय का अवसर आता है, तो तुम उन्हें देखते हो कि वे तुम्हारी ओर देख रहे हैं, उनकी आँखें इस तरह घूम रही हैं जैसे किसी पर मृत्यु की बेहोशी छा रही हो...﴾ [19] 103

- अल्लाह का कथन: ﴾वे समझते हैं कि लश्कर (दुश्मन की सेनाएँ) अभी गए नहीं हैं। और यदि लश्कर फिर आ जाएँ, तो वे चाहेंगे कि काश! वे रेगिस्तान में बदुओं के साथ होते...﴿ [20] 106
- अल्लाह का कथन: ﴾निस्संदेह तुम्हारे लिए अल्लाह के रसूल में एक उत्तम आदर्श है, उस व्यक्ति के लिए जो अल्लाह और अंतिम दिन की आशा रखता है और अल्लाह को बहुत याद करता है﴿ [21] 107
- अल्लाह का कथन: ﴾और जब मोमिनों ने लश्करों को देखा, तो उन्होंने कहा, 'यह वही है जिसका अल्लाह और उसके रसूल ने हमसे वादा किया था, और अल्लाह और उसके रसूल ने सच कहा था।' और इससे उनके ईमान और आज्ञाकारिता में ही वृद्धि हुई﴿ [22] 109
- अल्लाह का कथन: ﴾मोमिनों में ऐसे पुरुष हैं जिन्होंने अल्लाह से जो वादा किया था उसे सच कर दिखाया...﴿ [23-24] 111
- अल्लाह का कथन: ﴾और अल्लाह ने काफ़िरों को उनके गुस्से के साथ लौटा दिया, वे कोई भलाई प्राप्त न कर सके..﴿ [25] 115
- अल्लाह का कथन: ﴾और अहले किताब में से जिन्होंने उनकी सहायता की थी, उन्हें अल्लाह ने उनके किलों से उतार दिया और उनके दिलों में धाक बिठा दी; तुम एक गिरोह को कत्ल कर रहे थे और एक गिरोह को बंदी बना रहे थे﴿ [26-27] 115
- अल्लाह का कथन: ﴾हे नबी! अपनी पत्नियों से कह दो, 'यदि तुम सांसारिक जीवन और उसकी शोभा चाहती हो...'﴿ [28-29] 117
- अल्लाह का कथन: ﴾हे नबी की पत्नियों! तुममें से जो कोई खुली निर्लज्जता का काम करेगी, उसे दुगुना दंड दिया जाएगा﴿ [30-31] 133
- अल्लाह का कथन: ﴾हे नबी की पत्नियों! तुम आम स्त्रियों जैसी नहीं हो। यदि तुम अल्लाह से डरती हो, तो बातचीत में कोमलता न लाओ कि वह व्यक्ति जिसके दिल में रोग है, कोई लालच करने लगे; और भली बात कहो﴿ [32] 137
- अल्लाह का कथन: ﴾और अपने घरों में टिकी रहो और पहले के अज्ञान (जाहिलियत) के समय की तरह सज-धज न दिखाओ...﴿ [33] 139
- अल्लाह का कथन: ﴾और तुम्हारे घरों में अल्लाह की जो आयतें और हिकमत सुनाई जाती हैं, उन्हें याद रखो...﴿ [34] 145

- अल्लाह का कथन: ﴿निस्संदेह आज्ञाकारी पुरुष और आज्ञाकारी स्त्रियाँ, मोमिन पुरुष और मोमिन स्त्रियाँ, निष्ठावान पुरुष और निष्ठावान स्त्रियाँ, सत्यवादी पुरुष और सत्यवादी स्त्रियाँ...﴾ [35] 149
- अल्लाह का कथन: ﴿किसी मोमिन पुरुष और न किसी मोमिन स्त्री को यह अधिकार है कि जब अल्लाह और उसका रसूल किसी मामले का फैसला कर दें, तो उन्हें अपने उस मामले में कोई अधिकार रहे...﴾ [36] 151
- अल्लाह का कथन: ﴿और (याद करो) जब तुम उस व्यक्ति से कह रहे थे जिस पर अल्लाह ने उपकार किया और तुमने भी उस पर उपकार किया कि 'अपनी पत्नी को अपने पास रखो और अल्लाह से डरो', और तुम अपने दिल में वह बात छिपा रहे थे जिसे अल्लाह प्रकट करने वाला था...﴾ [37] 153

فہرست پارہ سترھواں 496

- فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿نبی مومنوں پر ان کی جانوں سے بھی زیادہ حق رکھتے ہیں اور ان کی بیویاں ان کی مائیں ہیں...﴾ [6] 60
- فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿اور (یاد کرو) جب ہم نے نبیوں سے ان کا عہد لیا اور آپ سے بھی، اور نوح، ابراہیم، موسیٰ اور عیسیٰ ابن مریم سے؛ اور ہم نے ان سے پکا عہد لیا﴾ [7] 68
- فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿تاکہ وہ سچوں سے ان کی سچائی کے بارے میں دریافت فرمائے۔ اور اس نے کافروں کے لیے دردناک عذاب تیار کر رکھا ہے﴾ [8-9] 70
- فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿(یاد کرو) جب وہ تمہارے اوپر سے اور تمہارے نیچے سے تم پر چڑھ آئے...﴾ [10] 91
- فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿وہاں مومن آزمائے گئے اور بری طرح جھنجھوڑ دیے گئے﴾ [11] 95
- فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿اور (یاد کرو) جب منافق اور وہ جن کے دلوں میں روگ ہے، کہہ رہے تھے کہ اللہ اور اس کے رسول نے ہم سے جو وعدہ کیا تھا وہ محض دھوکا تھا﴾ [12-13] 96
- فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿اور اگر ان پر (شہر کے) اطراف سے حملہ ہو جاتا پھر ان سے فتنے کا مطالبہ کیا جاتا تو وہ اسے کر گزرتے اور اس میں بہت کم توقف کرتے﴾ [14] 99
- فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿اور وہ اس سے پہلے اللہ سے عہد کر چکے تھے کہ وہ پیٹھ نہیں پھیریں گے...﴾ [15] 100

- فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿کہہ دیجیے کہ اگر تم موت یا قتل سے بھاگو تو یہ بھاگنا تمہیں کچھ فائدہ نہ دے گا...﴾ [16-17] 101
- فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿اللہ تم میں سے ان لوگوں کو خوب جانتا ہے جو (راہِ حق سے) روکنے والے ہیں اور اپنے بھائیوں سے کہتے ہیں کہ ہماری طرف آ جاؤ...﴾ [18] 102
- فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿وہ تمہارے بارے میں بخل سے کام لیتے ہیں۔ پھر جب خوف کا وقت آتا ہے تو تم انہیں دیکھتے ہو کہ وہ آپ کی طرف دیکھ رہے ہیں، ان کی آنکھیں اس طرح گھوم رہی ہیں جیسے کسی پر موت کی غشی طاری ہو...﴾ [19] 103
- فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿وہ خیال کرتے ہیں کہ لشکر ابھی گئے نہیں۔ اور اگر لشکر دوبارہ آ جائیں تو وہ چاہیں گے کہ کاش! وہ دیہاتوں میں بدوؤں کے ساتھ ہوتے...﴾ [20] 106
- فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿بے شک تمہارے لیے اللہ کے رسول کی زندگی میں بہترین نمونہ ہے، اس شخص کے لیے جو اللہ اور قیامت کے دن کی امید رکھتا ہے اور اللہ کو کثرت سے یاد کرتا ہے﴾ [21] 107
- فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿اور جب مومنوں نے لشکروں کو دیکھا تو کہنے لگے یہ وہی ہے جس کا اللہ اور اس کے رسول نے ہم سے وعدہ کیا تھا، اور اللہ اور اس کے رسول نے سچ فرمایا۔ اور اس (منظر) نے ان کے ایمان اور سر تسلیم خم کرنے میں ہی اضافہ کیا﴾ [22] 109
- فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿مومنوں میں ایسے مرد بھی ہیں جنہوں نے اللہ سے جو عہد کیا تھا اسے سچ کر دکھایا...﴾ [23-24] 111
- فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿اور اللہ نے کافروں کو ان کے غصے کے ساتھ ہی لوٹا دیا، وہ کوئی بھلائی حاصل نہ کر سکے...﴾ [25] 115

- فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿اور اہل کتاب میں سے جنہوں نے ان کی مدد کی تھی اللہ نے انہیں ان کے قلعوں سے اتار دیا اور ان کے دلوں میں رعب ڈال دیا؛ تم (ان کے) ایک گروہ کو قتل کر رہے تھے اور ایک گروہ کو قیدی بنا رہے تھے﴾ [26-27] 115
- فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿اے نبی! اپنی بیویوں سے فرما دیجیے کہ اگر تم دنیوی زندگی اور اس کی زینت چاہتی ہو...﴾ [28-29] 117
- فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿اے نبی کی بیویو! تم میں سے جو کوئی کھلی بے حیائی کا کام کرے گی اسے دوگنا عذاب دیا جائے گا﴾ [30-31] 133
- فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿اے نبی کی بیویو! تم عام عورتوں کی طرح نہیں ہو۔ اگر تم پرہیزگاری اختیار کرو تو بات کرنے میں نرمی نہ کرو کہ وہ شخص جس کے دل میں روگ ہے کوئی طمع کرنے لگے؛ اور دستور کے مطابق بات کرو﴾ [32] 137
- فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿اور اپنے گھروں میں ٹکی رہو اور پہلی جاہلیت کی طرح بن ٹھن کر نہ نکلو...﴾ [33] 139
- فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿اور تمہارے گھروں میں اللہ کی جو آیات اور حکمت پڑھی جاتی ہے اسے یاد رکھو...﴾ [34] 145
- فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿بے شک مسلمان مرد اور مسلمان عورتیں، مومن مرد اور مومن عورتیں، فرمانبردار مرد اور فرمانبردار عورتیں، سچے مرد اور سچی عورتیں...﴾ [35] 149
- فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿اور کسی مومن مرد اور نہ کسی مومن عورت کو یہ حق حاصل ہے کہ جب اللہ اور اس کا رسول کسی معاملے کا فیصلہ فرما دیں تو انہیں اپنے اس معاملے میں کوئی اختیار باقی رہے...﴾ [36] 151

- فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿اور (یاد کریں) جب آپ اس شخص سے کہہ رہے تھے جس پر اللہ نے انعام کیا اور آپ نے بھی انعام کیا کہ اپنی بیوی کو اپنے پاس رکھو اور اللہ سے ڈرو، اور آپ اپنے دل میں وہ بات چھپا رہے تھے جسے اللہ ظاہر کرنے والا تھا...﴾ [37] 153

Index of the Seventeenth Part - 497

- Allah the Exalted says: {There was no difficulty for the Prophet in what Allah has ordained for him. [It is] the custom of Allah with those who passed away before...} [38-40] 164
- Allah the Exalted says: {O you who have believed, remember Allah with much remembrance...} [41-42] 167
- Allah the Exalted says: {It is He who confers blessing upon you, and His angels [ask Him to do so] that He may bring you out from darknesses into the light. And ever is He, to the believers, Merciful.} [43] 168
- Allah the Exalted says: {Their greeting the Day they meet Him will be, "Peace." And He has prepared for them a noble reward.} [44] 169
- Allah the Exalted says: {O Prophet, indeed We have sent you as a witness and a bringer of good tidings and a warner.} [45-46] 170
- Allah the Exalted says: {And give good tidings to the believers that they will have from Allah great bounty.} [47-48] 173
- Allah the Exalted says: {O you who have believed, when you marry believing women and then divorce them before you have touched them...} [49] 174
- Allah the Exalted says: {O Prophet, indeed We have made lawful to you your wives to whom you have given their due compensation and those your right hand possesses...} [50] 178
- Allah the Exalted says: {You, [O Muhammad], may put aside whom you will of them or take to yourself whom you will...} [51] 189
- Allah the Exalted says: {Not lawful to you, [O Muhammad], are [any additional] women after [this], nor [is it] for you to exchange them for [other] wives, even if their beauty were to please you...} [52] 195
- Allah the Exalted says: {O you who have believed, do not enter the houses of the Prophet except when you are permitted...} [53] 201
- Allah the Exalted says: {Whether you reveal a thing or conceal it, indeed Allah is ever, of all things, Knowing.} [54-55] 212
- Allah the Exalted says: {Indeed, Allah and His angels confer blessing upon the Prophet...} [56] 213
- Allah the Exalted says: {Indeed, those who abuse Allah and His Messenger - Allah has cursed them in this world and the Hereafter and prepared for them a humiliating punishment.} [57] 222

- Allah the Exalted says: {And those who harm believing men and believing women for [something] other than what they have earned...} [58] 226
- Allah the Exalted says: {O Prophet, tell your wives and your daughters and the women of the believers...} [59] 227
- Allah the Exalted says: {If the hypocrites and those in whose hearts is disease and those who spread rumors in al-Madinah do not cease, We will surely incite you against them; then they will not remain your neighbors therein except for a little...} [60-62] 233
- Allah the Exalted says: {People ask you about the Hour. Say, "Its knowledge is only with Allah."...} [63-65] 237
- Allah the Exalted says: {The Day their faces will be turned about in the Fire, they will say, "How we wish we had obeyed Allah and obeyed the Messenger."} [66-67] 238
- Allah the Exalted says: {"Our Lord, give them double punishment and curse them with a great curse."} [68] 239
- Allah the Exalted says: {O you who have believed, be not like those who abused Moses; then Allah cleared him of what they said. And he, in the sight of Allah, was distinguished.} [69] 240
- Allah the Exalted says: {O you who have believed, fear Allah and speak words of appropriate justice.} [70-71] 243
- Allah the Exalted says: {Indeed, we offered the Trust to the heavens and the earth and the mountains, and they declined to bear it and feared it...} [72-73] 244
- Interpretation of Surah Saba
- Allah the Exalted says: {[All] praise is [due] to Allah, to whom belongs whatever is in the heavens and whatever is in the earth, and to Him belongs [all] praise in the Hereafter. And He is the Wise, the Acquainted.} [1] 252
- Allah the Exalted says: {He knows what penetrates into the earth and what emerges from it...} [2-4] 253
- Allah the Exalted says: {And those who strive against Our verses [seeking] to cause failure - for them will be a punishment of [painful] suffering.} [5] 255

सत्रहवें भाग की अनुक्रमणिका - ४९७

- अल्लाह तआला का फ़रमान: {नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) पर उस काम में कोई तंगी नहीं जो अल्लाह ने उनके लिए मुक़र्रर कर दिया है। उन लोगों में भी अल्लाह का यही दस्तूर रहा है जो पहले गुज़र चुके हैं...} [३८-४०] १६४
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {ऐ ईमान वालो! अल्लाह को बहुत ज़्यादा याद किया करो...} [४१-४२] १६७
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {वही है जो तुम पर रहमत भेजता है और उसके फ़रिश्ते भी (दुआ करते हैं), ताकि वह तुम्हें अंधेरों से निकाल कर रौशनी की तरफ़ ले आए। और वह मोमिनों पर बहुत मेहरबान है।} [४३] १६८
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {जिस दिन वे उससे मिलेंगे, उनका तोहफ़ा "सलाम" होगा। और उसने उनके लिए बड़ा इज़्ज़त वाला सवाब तैयार कर रखा है।} [४४] १६९
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {ऐ नबी! बेशक हमने तुम्हें गवाह, ख़ुशख़बरी देने वाला और डराने वाला बना कर भेजा है।} [४५-४६] १७०
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और मोमिनों को ख़ुशख़बरी दे दो कि उनके लिए अल्लाह की तरफ़ से बड़ा फ़ज़्ल (व मेहरबानी) है।} [४७-४८] १७३
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {ऐ ईमान वालो! जब तुम मोमिन औरतों से निकाह करो, फिर उन्हें हाथ लगाने (सोहबत करने) से पहले तलाक़ दे दो...} [४९] १७४
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {ऐ नबी! हमने तुम्हारे लिए तुम्हारी वे बीवियाँ हलाल कर दी हैं जिन्हें तुमने उनके महर दे दिए हैं और वे (लौंडियाँ) भी जो तुम्हारे हाथ का माल (ग़नीमत) हैं...} [५०] १७८
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {तुम उनमें से जिसे चाहो पीछे हटा दो और जिसे चाहो अपने पास जगह दो...} [५१] १८९
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {इसके बाद तुम्हारे लिए और औरतें हलाल नहीं हैं और न यह कि तुम उन्हें दूसरी बीवियों से बदल दो, चाहे उनका हुस्न तुम्हें भला ही लगे...} [५२] १९५
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {ऐ ईमान वालो! नबी के घरों में दाख़िल न हुआ करो सिवाय इसके कि तुम्हें इजाज़त दी जाए...} [५३] २०१

- अल्लाह तआला का फ़रमान: {चाहे तुम कोई बात ज़ाहिर करो या उसे छुपाओ, बेशक अल्लाह हर चीज़ का जानने वाला है।} [५४-५५] २१२
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {बेशक अल्लाह और उसके फ़रिश्ते नबी पर दरूद (रहमत) भेजते हैं...} [५६] २१३
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {बेशक जो लोग अल्लाह और उसके रसूल को तकलीफ़ पहुँचाते हैं, अल्लाह ने उन पर दुनिया और आख़िरत में लानत की है और उनके लिए अपमानजनक अज़ाब तैयार कर रखा है।} [५७] २२२
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जो लोग मोमिन मर्दों और मोमिन औरतों को बिना किसी क़सूर के ईज़ा (तकलीफ़) पहुँचाते हैं...} [५८] २२६
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {ऐ नबी! अपनी बीवियों और अपनी बेटियों और मोमिनों की औरतों से कह दो...} [५९] २२७
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {अगर मुनाफ़िक़ और वे लोग जिनके दिलों में रोग है और मदीना में झूठी अफ़वाहें फैलाने वाले बाज़ न आए, तो हम तुम्हें उन पर मुसल्लत कर देंगे, फिर वे वहाँ तुम्हारे पड़ोस में बहुत कम रह सकेंगे...} [६०-६२] २३३
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {लोग तुमसे क़यामत के बारे में पूछते हैं। कह दो कि उसका इल्म तो बस अल्लाह ही के पास है...} [६३-६५] २३७
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {जिस दिन उनके चेहरे आग में उलट-पुलट किए जाएँगे, वे कहेंगे: "ऐ काश! हमने अल्लाह की फ़रमांबरदारी की होती और रसूल की फ़रमांबरदारी की होती।" } [६६-६७] २३८
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {"ऐ हमारे रब! उन्हें दोगुना अज़ाब दे और उन पर बड़ी लानत कर।" } [६८] २३९
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {ऐ ईमान वालो! उन लोगों की तरह न हो जाना जिन्होंने मूसा को ईज़ा (तकलीफ़) पहुँचाई थी, फिर अल्लाह ने उन्हें उस बात से बरी कर दिया जो उन्होंने कही थी। और वह अल्लाह के नज़दीक इज़्ज़त वाले थे।} [६९] २४०
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {ऐ ईमान वालो! अल्लाह से डरो और सीधी (सच्ची) बात कहा करो।} [७०-७१] २४३
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {बेशक हमने इस अमानत को आसमानों, ज़मीन और पहाड़ों पर पेश किया, तो उन्होंने इसे उठाने से इनकार कर दिया और इससे डर गए...} [७२-७३] २४४

• सूरह सबा की व्याख्या (तफ़सीर)
• अल्लाह तआला का फ़रमान: {तमाम तारीफ़ें अल्लाह ही के लिए हैं जिसका वह सब कुछ है जो आसमानों में है और जो ज़मीन में है, और आख़िरत में भी उसी के लिए हम्द (تعریف) है। और वह हिकमत वाला, ख़बरदार है।} [१] २५२
• अल्लाह तआला का फ़रमान: {वह जानता है जो कुछ ज़मीन में जाता है और जो कुछ उससे निकलता है...} [२-४] २५३
• अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जो लोग हमारी आयतों को नीचा दिखाने की कोशिश करते हैं, उनके लिए बहुत ही बुरा दर्दनाक अज़ाब है।} [५] २५५

فہرست الجزء السابع عشر - ۴۹۷

- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {نبی پر اس کام میں کوئی حرج نہیں جو اللہ نے اس کے لیے مقرر کر دیا ہے۔ اللہ کا یہی طریقہ ان لوگوں میں (بھی) رہا ہے جو پہلے گزر چکے ہیں...} [38-40] ۱۶۴
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اے ایمان والو! اللہ کو کثرت سے یاد کرو...} [41-42] ۱۶۷
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وہی ہے جو تم پر رحمت بھیجتا ہے اور اس کے فرشتے بھی (دعا کرتے ہیں)، تاکہ وہ تمہیں اندھیروں سے نکال کر روشنی کی طرف لے آئے۔ اور وہ مومنوں پر نہایت مہربان ہے۔} [43] ۱۶۸
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {جس دن وہ اس سے ملیں گے، ان کا تحفہ "سلام" ہوگا۔ اور اس نے ان کے لیے بڑا باعزت اجر تیار کر رکھا ہے۔} [44] ۱۶۹
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اے نبی! یقیناً ہم نے آپ کو گواہی دینے والا، خوشخبری دینے والا اور ڈرانے والا بنا کر بھیجا ہے۔} [45-46] ۱۷۰
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور مومنوں کو خوشخبری دے دو کہ ان کے لیے اللہ کی طرف سے بڑا فضل ہے۔} [47-48] ۱۷۳
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اے ایمان والو! جب تم مومن عورتوں سے نکاح کرو، پھر انہیں ہاتھ لگانے (تخلیہ) سے پہلے طلاق دے دو...} [49] ۱۷۴
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اے نبی! یقیناً ہم نے آپ کے لیے آپ کی وہ بیویاں حلال کر دی ہیں جن کے مہر آپ نے ادا کر دیے ہیں اور وہ (کنیزیں) بھی جو آپ کے قبضے میں ہیں...} [50] ۱۷۸

- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {آپ ان میں سے جسے چاہیں پیچھے ہٹا دیں اور جسے چاہیں اپنے پاس جگہ دیں...} [51] ۱۸۹
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اس کے بعد آپ کے لیے اور عورتیں حلال نہیں ہیں اور نہ یہ کہ آپ ان کے بدلے دوسری بیویاں کریں، اگرچہ ان کا حسن آپ کو پسند ہی آئے...} [52] ۱۹۵
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اے ایمان والو! نبی کے گھروں میں داخل نہ ہوا کرو سوائے اس کے کہ تمہیں اجازت دی جائے...} [53] ۲۰۱
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اگر تم کوئی چیز ظاہر کرو یا اسے چھپاؤ، تو یقیناً اللہ ہر چیز کا خوب جاننے والا ہے۔} [54-55] ۲۱۲
- اللہ تعالیٰ का فرمان: {یقیناً اللہ اور اس کے فرشتے نبی پر درود (رحمت) بھیجتے ہیں...} [56] ۲۱۳
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {یقیناً جو لوگ اللہ اور اس کے رسول کو ایذا پہنچاتے ہیں، اللہ نے ان پر دنیا اور آخرت میں لعنت کی ہے اور ان کے لیے رسوا کن عذاب تیار کر رکھا ہے۔} [57] ۲۲۲
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور جو لوگ مومن مردوں اور مومن عورتوں کو بغیر کسی قصور کے ایذا پہنچاتے ہیں...} [58] ۲۲۶
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اے نبی! اپنی بیویوں اور اپنی بیٹیوں اور مومنوں کی عورتوں سے کہہ دیجیے...} [59] ۲۲۷
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اگر منافق اور وہ لوگ جن کے دلوں میں بیماری ہے اور مدینہ میں جھوٹی افواہیں پھیلانے والے باز نہ آئے، تو ہم ضرور آپ کو ان پر مسلط کر دیں گے، پھر وہ وہاں آپ کے پڑوس میں تھوڑی ہی مدت رہ سکیں گے...} [60-62] ۲۳۳

- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {لوگ آپ سے قیامت کے بارے میں پوچھتے ہیں۔ کہہ دیجیے کہ اس کا علم تو صرف اللہ ہی کے پاس ہے...} [63-65] ۲۳۷
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {جس دن ان کے چہرے آگ میں الٹ پلٹ کیے جائیں گے، وہ کہیں گے: "کاش کہ ہم نے اللہ کی فرمانبرداری کی ہوتی اور رسول کی فرمانبرداری کی ہوتی۔" } [66-67] ۲۳۸
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {"اے ہمارے رب! انہیں دوگنا عذاب دے اور ان پر بڑی لعنت کر۔" } [68] ۲۳۹
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اے ایمان والو! ان لوگوں کی طرح نہ ہو جانا جنہوں نے موسیٰ کو ایذا پہنچائی تھی، پھر اللہ نے انہیں اس بات سے بری کر دیا جو انہوں نے کہی تھی۔ اور وہ اللہ کے نزدیک عزت والے تھے۔} [69] ۲۴۰
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اے ایمان والو! اللہ سے ڈرو اور سیدھی (سچی) بات کہا کرو۔} [70-71] ۲۴۳
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {یقیناً ہم نے امانت کو آسمانوں، زمین اور پہاڑوں پر پیش کیا، تو انہوں نے اسے اٹھانے سے انکار کر دیا اور اس سے ڈر گئے...} [72-73] ۲۴۴
- تفسیر سورہ سبا
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {تمام تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں جس کی وہ سب چیزیں ہیں جو آسمانوں میں ہیں اور جو زمین میں ہیں، اور آخرت میں بھی اسی کے لیے حمد ہے، اور وہی حکمت والا، باخبر ہے۔} [1] ۲۵۲
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وہ جانتا ہے جو کچھ زمین میں داخل ہوتا ہے اور جو کچھ اس سے نکلتا ہے...} [2-4] ۲۵۳

- اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور جن لوگوں نے ہماری آیتوں کو نیچا دکھانے کی کوشش کی، ان کے لیے نہایت برا دردناک عذاب ہے۔} [5] ۲۵۵

Index of the Seventeenth Part - 498

- The word of the Almighty: {And those who have been given knowledge see that what is revealed to you from your Lord is the truth, and it guides to the path of the Exalted in Might, the Praiseworthy.} [6] ... 256
- The word of the Almighty: {But those who disbelieve say, "Shall we direct you to a man who will inform you [that] when you have been disintegrated in complete disintegration, you will [then] be [recreated] in a new creation?"} [7] ... 257
- The word of the Almighty: {Has he invented about Allah a lie or is there in him madness? Rather, they who do not believe in the Hereafter are in punishment and extreme error.} [8] ... 258
- The word of the Almighty: {Then, have they not looked at what is before them and what is behind them of the heaven and the earth? If We should will, We could cause the earth to swallow them...} [9] ... 259
- The word of the Almighty: {And We certainly gave David from Us bounty...} [10] ... 260
- The word of the Almighty: {[Commanding him], "Make full coats of mail and measure [precisely] the links, and work [all of you] righteousness. Indeed I, of what you do, am Seeing."} [11] ... 264
- The word of the Almighty: {And to Solomon [We subjected] the wind - its morning [journey was that of] a month - and its afternoon [journey was that of] a month, and We made flow for him a spring of [liquid] copper...} [12] ... 266
- The word of the Almighty: {They made for him what he willed of elevated chambers, statues, bowls like reservoirs...} [13] ... 269
- The word of the Almighty: {And when We decreed for him death, nothing indicated his death to them except a creature of the earth...} [14] ... 280
- The word of the Almighty: {There was for [the tribe of] Saba' in their dwelling place a sign...} [15] ... 287
- The word of the Almighty: {But they turned away [in refusal], so We sent upon them the flood of the dam, and We replaced their two [fields of] gardens with gardens of bitter fruit, tamarisks and something of sparse lote trees.} [16] ... 291
- The word of the Almighty: {[By] that We repaid them because they disbelieved. And do We [ever] repay except the ungrateful?} [17] ... 297
- The word of the Almighty: {And We placed between them and the cities which We had blessed [many] visible cities. And We determined between them the

[distances of] journey, [saying], "Travel between them by night or day in safety."} [18] ... 298
- The word of the Almighty: {But [they] said, "Our Lord, lengthen the distance between our journeys," and wronged themselves, so We made them narrations and dispersed them in total dispersion. Indeed in that are signs for everyone patient and grateful.} [19] ... 300
- The word of the Almighty: {And Iblees had already confirmed through them his assumption, so they followed him, except for a party of believers.} [20] ... 302
- The word of the Almighty: {And he had over them no authority except [it was decreed] that We might make evident who believes in the Hereafter from who is thereof in doubt. And your Lord, over all things, is Guardian.} [21] ... 305
- The word of the Almighty: {Say, [O Muhammad], "Invoke those you claim [as deities] besides Allah." They do not possess even an atom's weight [of ability] in the heavens or on the earth...} [22-23] ... 307
- The word of the Almighty: {Say, "Who provides for you from the heavens and the earth?" Say, "Allah. And indeed, we or you are either upon guidance or in clear error."} [24] ... 312
- The word of the Almighty: {Say, "You will not be asked about what we committed, and we will not be asked about what you do."} [25] ... 313
- The word of the Almighty: {Say, "Our Lord will bring us together; then He will judge between us in truth. And He is the Knowing Judge."} [26-30] ... 314
- The word of the Almighty: {And those who disbelieve say, "We will never believe in this Qur'an nor in that before it..."} [31-33] ... 316
- The word of the Almighty: {And We did not send into a city any warner except that its affluent said, "Indeed we, in that with which you were sent, are disbelievers."} [34-38] ... 320
- The word of the Almighty: {Say, "Indeed, my Lord extends provision for whom He wills of His servants and restricts [it] for him..."} [39] ... 324
- The word of the Almighty: {And [mention] the Day He will gather them all and then say to the angels, "Did these [people] used to worship you?"} [40-41] ... 326

सत्रहवें भाग की अनुक्रमणिका - 498

- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जिन्हें ज्ञान दिया गया है, वे देखते हैं कि जो कुछ तुम्हारे रब की ओर से तुम्हारी ओर उतारा गया है, वही सत्य है और वह प्रभुत्वशाली, प्रशंसनीय (अल्लाह) के मार्ग की ओर ले जाता है।} [6] ... 256
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और काफिरों ने कहा, 'क्या हम तुम्हें ऐसे व्यक्ति का पता बताएँ जो तुम्हें यह खबर दे कि जब तुम पूरी तरह टुकड़े-टुकड़े हो जाओगे, तो तुम निश्चित रूप से एक नई रचना में होगे?'} [7] ... 257
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {क्या उसने अल्लाह पर झूठ गढ़ा है या उसे कोई पागलपन है? बल्कि जो परलोक पर विश्वास नहीं करते, वे दंड और गहरी गुमराही में हैं।} [8] ... 258
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {क्या उन्होंने अपने आगे और अपने पीछे आकाश और पृथ्वी को नहीं देखा? यदि हम चाहें तो उन्हें धरती में धंसा दें...} [9] ... 259
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और हमने दाऊद को अपनी ओर से अनुग्रह प्रदान किया...} [10] ... 260
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {(यह आदेश देते हुए) कि, 'पूरी कवच बनाओ और कड़ियों को ठीक से नापो, और तुम सब अच्छे कर्म करो। निःसंदेह, मैं देख रहा हूँ जो तुम कर रहे हो।'} [11] ... 264
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और सुलेमान के लिए हवा को (वश में कर दिया), उसकी सुबह की यात्रा एक महीने की और उसकी शाम की यात्रा एक महीने की थी, और हमने उसके लिए पिघले तांबे का चश्मा बहा दिया...} [12] ... 266
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {वे उसके लिए जो वह चाहता था, ऊंचे कक्ष, प्रतिमाएं और हौजों जैसे बड़े बर्तन बनाते थे...} [13] ... 269
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर जब हमने उस पर मौत का फैसला किया, तो उन्हें उसकी मौत का पता केवल जमीन के कीड़े ने ही दिया...} [14] ... 280
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {निश्चित रूप से सबा (जाति) के लिए उनके रहने के स्थान में एक निशानी थी...} [15] ... 287

- अल्लाह तआला का फ़रमान: {लेकिन वे विमुख हो गए, तो हमने उन पर बांध का सैलाब भेज दिया, और हमने उनके दो बागों के बदले उन्हें दो ऐसे बाग दिए जिनमें कड़वे फल, झाऊ और कुछ थोड़े से बेरी के पेड़ थे।} [16] ... 291
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {यह हमने उन्हें उनके कुफ़्र (अविश्वास) के कारण बदला दिया। और क्या हम कृतघ्न के सिवा किसी और को बदला देते हैं?} [17] ... 297
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और हमने उनके और उन बस्तियों के बीच, जिनमें हमने बरकत (वरदान) दी थी, ऐसी बस्तियाँ बसाईं जो दिखाई देती थीं, और हमने उनके बीच यात्रा की दूरियां तय कर दी थीं, (कि) 'उनमें रात-दिन शांति के साथ चलो।'} [18] ... 298
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {लेकिन उन्होंने कहा, 'ऐ हमारे रब, हमारी यात्राओं की दूरी बढ़ा दे,' और उन्होंने अपने आप पर ज़ुल्म किया, तो हमने उन्हें किस्से-कहानी बना दिया और उन्हें पूरी तरह बिखेर दिया। निःसंदेह इसमें प्रत्येक धैर्यवान और कृतज्ञ व्यक्ति के लिए निशानियाँ हैं।} [19] ... 300
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और इबलीस ने उनके बारे में अपना गुमान सच पाया, तो उन्होंने उसका अनुसरण किया, सिवाय ईमान वालों के एक गिरोह के।} [20] ... 302
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और उसका उन पर कोई अधिकार नहीं था, सिवाय इसके कि हम यह स्पष्ट कर दें कि कौन परलोक पर विश्वास करता है और कौन उसके बारे में संदेह में है। और आपका रब हर चीज़ का संरक्षक है।} [21] ... 305
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {कह दो (ऐ मुहम्मद), 'उन्हें पुकारो जिन्हें तुम अल्लाह के सिवा (देवता) समझते हो।' वे आकाशों में या पृथ्वी पर एक कण के बराबर भी अधिकार नहीं रखते...} [22-23] ... 307
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {कह दो, 'तुम्हें आकाशों और पृथ्वी से कौन रोज़ी देता है?' कह दो, 'अल्लाह। और निःसंदेह हम या तुम, या तो सीधे रास्ते पर हैं या खुली गुमराही में।'} [24] ... 312
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {कह दो, 'तुमसे हमारे अपराधों के बारे में नहीं पूछा जाएगा, और न ही हमसे तुम्हारे कार्यों के बारे में पूछा जाएगा।'} [25] ... 313
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {कह दो, 'हमारा रब हम सबको इकट्ठा करेगा; फिर वह हमारे बीच हक (न्याय) के साथ फैसला करेगा। और वही फैसला करने वाला, सब कुछ जानने वाला है।'} [26-30] ... 314

- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और काफिरों ने कहा, 'हम न तो इस कुरआन को मानेंगे और न ही इससे पहले की (किताबों) को...'} [31-33] ... 316
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और हमने किसी बस्ती में कोई डराने वाला नहीं भेजा, मगर वहां के खुशहाल लोगों ने यही कहा, 'बेशक हम उसे नहीं मानते जिसके साथ तुम भेजे गए हो।'} [34-38] ... 320
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {कह दो, 'बेशक मेरा रब अपने बंदों में से जिसके लिए चाहता है रोज़ी बढ़ा देता है और जिसके लिए चाहता है तंग कर देता है...'} [39] ... 324
- अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जिस दिन वह उन सबको इकट्ठा करेगा, फिर फरिश्तों से कहेगा, 'क्या ये लोग तुम्हारी ही इबादत करते थे?'} [40-41] ... 326

فہرست الجزء السابع عشر - 498

- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور جن لوگوں کو علم دیا گیا ہے وہ دیکھتے ہیں کہ جو کچھ آپ پر آپ کے رب کی طرف سے نازل کیا گیا ہے وہی حق ہے اور وہ غالب اور لائق ستائش (اللہ) کے راستے کی طرف رہنمائی کرتا ہے﴾ [6] ... 256
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور کافروں نے کہا کہ کیا ہم تمہیں ایسا آدمی بتائیں جو تمہیں خبر دے کہ جب تم بالکل ریزہ ریزہ ہو جاؤ گے تو تم یقیناً نئی پیدائش میں ہو گے؟﴾ [7] ... 257
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿کیا اس نے اللہ پر جھوٹ گھڑا ہے یا اسے کوئی جنون ہے؟ بلکہ جو لوگ آخرت پر ایمان نہیں رکھتے وہ عذاب اور دور کی گمراہی میں ہیں﴾ [8] ... 258
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿تو کیا انہوں نے اپنے آگے اور اپنے پیچھے آسمان اور زمین کو نہیں دیکھا؟ اگر ہم چاہیں تو انہیں زمین میں دھنسا دیں...﴾ [9] ... 259
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور ہم نے داؤد کو اپنی طرف سے فضل عطا کیا...﴾ [10] ... 260
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿کہ پوری زرہیں بناؤ اور کڑیوں کے جوڑنے میں اندازہ رکھو، اور تم سب نیک عمل کرو۔ بے شک میں تمہارے اعمال کو دیکھ رہا ہوں﴾ [11] ... 264
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور سلیمان کے لیے ہوا کو (تابع کر دیا)، اس کی صبح کی منزل ایک مہینے کی اور اس کی شام کی منزل ایک مہینے کی تھی، اور ہم نے اس کے لیے پگھلے ہوئے تانبے کا چشمہ بہا دیا...﴾ [12] ... 266
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وہ اس کے لیے جو وہ چاہتا تھا بناتے تھے: اونچی عمارتیں، تصویریں اور حوضوں جیسے بڑے لگن...﴾ [13] ... 269

- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿پھر جب ہم نے اس پر موت کا فیصلہ کر دیا تو انہیں اس کی موت کا پتہ کسی نے نہ دیا سوائے زمین کے کیڑے کے...﴾ [14] ... 280
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿یقیناً سبا (کی قوم) کے لیے ان کے مسکن में एक نشانی تھی...﴾ [15] ... 287
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿لیکن انہوں نے روگردانی کی تو ہم نے ان پر بند کا سیلاب بھیج دیا، اور ہم نے ان کے دونوں باغوں کے بدلے انہیں ایسے دو باغ دیے جن میں کڑوے پھل، جھاؤ اور کچھ تھوڑے سے بیری کے درخت تھے﴾ [16] ... 291
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿یہ ہم نے انہیں ان کے کفر کا بدلہ دیا، اور کیا ہم ناشکرے کے سوا کسی کو بدلہ دیتے ہیں؟﴾ [17] ... 297
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور ہم نے ان کے اور ان بستیوں کے درمیان جن میں ہم نے برکت دی تھی، بہت سی نمایاں بستیاں بسا دی تھیں، اور ہم نے ان کے درمیان سفر کی منزلیں مقرر کر دی تھیں، (کہ) 'ان میں رات اور دن امن کے ساتھ چلو'﴾ [18] ... 298
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿لیکن انہوں نے کہا: اے ہمارے رب! ہمارے سفروں کے درمیان دوری پیدا کر دے، اور انہوں نے اپنے آپ پر ظلم کیا تو ہم نے انہیں افسانے بنا دیا اور انہیں بالکل تتر بتر کر دیا۔ بے شک اس میں ہر صبر کرنے والے اور شکر گزار کے لیے نشانیاں ہیں﴾ [19] ... 300
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور ابلیس نے ان کے بارے میں اپنا گمان سچ پایا تو انہوں نے اس کی پیروی کی، سوائے مومنوں کے ایک گروہ کے﴾ [20] ... 302
- اللہ تعالیٰ का ارشاد ہے: ﴿اور اس کا ان پر کوئی زور نہ تھا مگر اس لیے کہ ہم معلوم کریں کہ کون آخرت پر ایمان رکھتا ہے اور کون اس کے بارے میں شک میں ہے، اور آپ کا رب ہر چیز کا نگہبان ہے﴾ [21] ... 305

- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿کہہ دیجئے کہ انہیں پکارو جنہیں تم اللہ کے سوا (معبود) گمان کرتے ہو، وہ آسمانوں اور زمین میں ایک ذرہ برابر بھی اختیار نہیں رکھتے...﴾ [22-23] ... 307
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿کہہ دیجئے کہ تمہیں آسمانوں اور زمین سے کون رزق دیتا ہے؟ کہہ دیجئے: اللہ۔ اور بے شک ہم یا تم ہدایت پر ہیں یا کھلی گمراہی میں﴾ [24] ... 312
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿کہہ دیجئے کہ تم سے ہمارے جرائم کی بابت نہیں پوچھا جائے گا اور نہ ہم سے تمہارے اعمال کی بابت پوچھا جائے گا﴾ [25] ... 313
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿کہہ دیجئے کہ ہمارا رب ہمیں جمع کرے گا پھر ہمارے درمیان حق کے ساتھ فیصلہ فرمائے گا، اور وہی فیصلہ کرنے والا، سب کچھ جاننے والا ہے﴾ [26-30] ... 314
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور کافروں نے کہا کہ ہم اس قرآن پر کبھی ایمان نہیں لائیں گے اور نہ اس پر جو اس سے پہلے (کی کتابوں) میں ہے...﴾ [31-33] ... 316
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور ہم نے کسی بستی میں کوئی ڈرانے والا نہیں بھیجا مگر وہاں کے آسودہ حال لوگوں نے کہا کہ بے شک ہم اس کے منکر ہیں جس کے ساتھ تم بھیجے گئے ہو﴾ [34-38] ... 320
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿کہہ دیجئے کہ بے شک میرا رب اپنے بندوں میں سے جس کے لیے چاہتا ہے رزق کشادہ کر دیتا ہے اور اس کے لیے تنگ کر دیتا ہے...﴾ [39] ... 324
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور جس دن وہ ان سب کو جمع کرے گا پھر فرشتوں سے کہے گا: کیا یہ لوگ تمہاری ہی عبادت کیا کرتے تھے؟﴾ [40-41] ... 326

499 Index of the Seventeenth Part - Allah the Almighty says: {So today you do not possess benefit or harm for one another...} [42-45] ..... 327 - Allah the Almighty says: {Say, "I only advise you of one thing - that you stand for Allah, [seeking truth] in pairs and individually, then give thought. There is not in your companion any madness..."} [46] ..... 328 - Allah the Almighty says: {Say, "Whatever payment I might have asked of you - it is yours. My reward is only from Allah, and He is, over all things, Witness."} [47-48] .. 331 - Allah the Almighty says: {Say, "The truth has come, and falsehood can neither originate [anything] nor repeat [it]."} [49-50] ..... 332 - Allah the Almighty says: {And if you could see when they are terrified but there is no escape, and they are seized from a place nearby.} [51] ..... 333 - Allah the Almighty says: {And they say, "We believe in it." But how for them will be the reaching [of faith] from a place far away?} [52] ..... 335 - Allah the Almighty says: {And they had already disbelieved in it before and would shoot at the unseen from a place far away.} [53] ..... 338 - Allah the Almighty says: {And a barrier will be placed between them and that which they desire, as was done with their kind before...} [54] ..... 339 Tafsir of Surah Fatir - Allah the Almighty says: {[All] praise is [due] to Allah, Creator of the heavens and the earth, [who] made the angels messengers having wings, two or three or four...} [1] ..... 340 - Allah the Almighty says: {Whatever Allah yields to people of mercy - none can withhold it...} [2] ..... 343 - Allah the Almighty says: {O mankind, remember the favor of Allah upon you...} [3] ..... 344 - Allah the Almighty says: {And if they deny you, [O Muhammad] - already were messengers denied before you. And to Allah are all matters returned.} [4-5] ..... 345 - Allah the Almighty says: {Indeed, Satan is an enemy to you; so take him as an enemy. He only invites his party to be among the companions of the Blaze.} [6-7] ... 347 - Allah the Almighty says: {Then is one to whom the evil of his deed has been made attractive so he considers it good...?} [8] ..... 348 - Allah the Almighty says: {And it is Allah who sends the winds, and they stir the clouds, and We drive them to a dead land...} [9] ..... 351 - Allah the Almighty says: {Whoever desires honor [through power] - then to Allah belongs all honor...} [10] ..... 353 - Allah the Almighty says: {And Allah created you from dust, then from a sperm-drop; then He made you mates...} [11] ..... 360 - Allah the Almighty says: {And not alike are the two bodies of water. One is fresh and sweet, pleasant it is to drink...} [12] ..... 362 - Allah the Almighty says: {He causes the night to enter the day, and He causes the day to enter the night and has subjected the sun and the moon - each running [its course] for a specified term. That is Allah, your Lord...} [13] ..... 364 - Allah the Almighty says: {If you invoke them, they do not hear your supplication; and if they heard, they would not respond to you...} [14] ..... 365 - Allah the Almighty

says: {O mankind, you are those in need of Allah, while Allah is the Free of need, the Praiseworthy.} [15] ..... 366 - Allah the Almighty says: {If He wills, He can do away with you and bring forth a new creation.} [16-18] ..... 367 - Allah the Almighty says: {Not equal are the blind and the seeing...} [19-22] ..... 369 - Allah the Almighty says: {You, [O Muhammad], are not but a warner.} [23-24] ..... 371 - Allah the Almighty says: {And if they deny you - then already had those before them denied...} [25-28] ..... 372 - Allah the Almighty says: {Indeed, those who recite the Book of Allah and establish prayer and spend [in His cause] out of what We have provided them, secretly and publicly...} [29-30] ..... 377 - Allah the Almighty says: {And that which We have revealed to you, [O Muhammad], of the Book is the truth, confirming what was before it...} [31-35] ..... 378 - Allah the Almighty says: {And for those who disbelieve will be the fire of Hell. [Death] is not decreed for them so they may die, nor will its torment be lightened for them...} [36-37] 387

४९९ सत्रहवें भाग (जौज़) की अनुक्रमणिका - अल्लाह तआला का फरमान: {तो आज तुम में से कोई एक दूसरे को न तो लाभ पहुँचाने का अधिकार रखता है और न हानि...} [४२-४५] ..... ३२७ - अल्लाह तआला का फरमान: {कह दो, "मैं तुम्हें केवल एक बात की नसीहत करता हूँ - कि तुम अल्लाह के लिए दो-दो होकर और अकेले-अकेले खड़े हो जाओ, फिर सोच-विचार करो। तुम्हारे साथी को कोई जुनून (पागलपन) नहीं है..."} [४६] ..... ३२८ - अल्लाह तआला का फरमान: {कह दो, "जो बदला मैंने तुमसे माँगा हो वह तुम्हीं को मुबारक हो। मेरा बदला तो बस अल्लाह ही के जिम्मे है और वह हर चीज़ का गवाह है।"} [४७-४८] .. ३३१ - अल्लाह तआला का फरमान: {कह दो, "सत्य आ गया और असत्य न तो (कुछ) पहले कर सकता है और न दोबारा कर सकता है।"} [४९-५०] ..... ३३२ - अल्लाह तआला का फरमान: {और यदि तुम देख पाते जब वे घबराए हुए होंगे, फिर वे बच न सकेंगे और पास ही के किसी स्थान से पकड़ लिए जाएँगे।} [५१] ..... ३३३ - अल्लाह तआला का फरमान: {और वे कहेंगे, "हम उस पर ईमान लाए।" और उनके लिए इतनी दूर के स्थान से (ईमान का) पाना कहाँ संभव है?} [५२] ..... ३३५ - अल्लाह तआला का फरमान: {हालाँकि इससे पहले वे उसका इनकार कर चुके थे और दूर के स्थान से बिन देखे तीर चलाते थे।} [५३] ..... ३३८ - अल्लाह तआला का फरमान: {और उनके और उनकी इच्छाओं के बीच पर्दा डाल दिया जाएगा, जैसा कि इनसे पहले इनके जैसों के साथ किया गया था..."} [५४] ..... ३३९ सूरा फातिर की तफसीर - अल्लाह तआला का फरमान: {सारी प्रशंसा अल्लाह ही के लिए है जो आसमानों और धरती का पैदा करने वाला है, फरिश्तों को दो-दो, तीन-तीन और चार-चार पंखों वाला संदेशवाहक बनाने वाला है..."} [१] ..... ३४० - अल्लाह तआला का फरमान: {अल्लाह लोगों के लिए जो दया का द्वार खोल दे उसे कोई रोकने वाला नहीं..."} [२] ..... ३४३ - अल्लाह तआला का फरमान: {ऐ लोगों! अल्लाह ने तुम पर जो अनुकम्पाएँ की हैं उन्हें याद करो..."} [३] ..... ३४४ - अल्लाह तआला का फरमान: {और यदि वे तुम्हें झुठलाते हैं तो तुमसे पहले भी रसूल झुठलाए जा चुके हैं। और सारे मामले अल्लाह ही की ओर पलटाए जाते हैं।"} [४-५] ..... ३४५ - अल्लाह तआला का फरमान: {निश्चित रूप से शैतान तुम्हारा शत्रु है, अतः तुम भी उसे शत्रु ही समझो। वह तो अपने गिरोह को केवल इसलिए बुलाता है कि वे दहकती आग वालों में सम्मिलित हों।"} [६-७] ... ३४७ - अल्लाह तआला का फरमान: {तो क्या वह व्यक्ति जिसके लिए उसका बुरा कर्म सुहावना बना दिया गया हो और वह उसे अच्छा समझने लगा हो...?} [८] ..... ३४८ - अल्लाह तआला का फरमान: {और अल्लाह ही है जो हवाओं को भेजता है, तो वे बादलों को उठाती हैं, फिर हम उन्हें किसी मृत नगर की ओर ले जाते हैं..."} [९] ..... ३५१ - अल्लाह तआला का फरमान: {जो व्यक्ति सम्मान चाहता हो, तो सारा सम्मान

अल्लाह ही के लिए है..."} [१०] ..... ३५३ - अल्लाह तआला का फरमान: {और अल्लाह ने तुम्हें मिट्टी से पैदा किया, फिर वीर्य की एक बूँद से, फिर तुम्हें जोड़े-जोड़े बनाया..."} [११] ..... ३६० - अल्लाह तआला का फरमान: {और दोनों समुद्र एक जैसे नहीं हैं। यह एक मीठा, प्यास बुझाने वाला और पीने में सुहावना है..."} [१२] ..... ३६२ - अल्लाह तआला का फरमान: {वह रात को दिन में प्रविष्ट करता है और दिन को रात में प्रविष्ट करता है और उसने सूर्य और चंद्रमा को वश में कर रखा है - प्रत्येक एक नियत समय तक चल रहे हैं। वही अल्लाह तुम्हारा पालनहार है..."} [१३] ..... ३६४ - अल्लाह तआला का फरमान: {यदि तुम उन्हें पुकारो तो वे तुम्हारी पुकार नहीं सुनेंगे; और यदि वे सुन भी लें तो वे तुम्हारी बात स्वीकार नहीं कर सकते..."} [१४] ..... ३६५ - अल्लाह तआला का फरमान: {ऐ लोगों! तुम अल्लाह के मुहताज हो और अल्लाह बेपरवाह और प्रशंसनीय है।"} [१५] ..... ३६६ - अल्लाह तआला का फरमान: {यदि वह चाहे तो तुम्हें ले जाए और एक नई सृष्टि ले आए।"} [१६-१८] ..... ३६७ - अल्लाह तआला का फरमान: {और अंधा और आँखों वाला बराबर नहीं होते..."} [१९-२२] ..... ३६९ - अल्लाह तआला का फरमान: {तुम तो बस एक सचेत करने वाले हो।"} [२३-२४] ..... ३७१ - अल्लाह तआला का फरमान: {और यदि वे तुम्हें झुठलाते हैं तो जो लोग उनसे पहले थे उन्होंने भी झुठलाया था..."} [२५-२८] ..... ३७२ - अल्लाह तआला का फरमान: {निश्चित रूप से जो लोग अल्लाह की किताब पढ़ते हैं और नमाज़ कायम करते हैं और हमने उन्हें जो कुछ दिया है उसमें से गुप्त और प्रत्यक्ष रूप से खर्च करते हैं..."} [२९-३०] ..... ३७७ - अल्लाह तआला का फरमान: {और जो किताब हमने तुम्हारी ओर वह्य के माध्यम से भेजी है वही सत्य है, जो अपने से पहले की (किताबों) की पुष्टि करती है..."} [३१-३५] ..... ३७८ - अल्लाह तआला का फरमान: {और जिन लोगों ने कुफ्र किया, उनके लिए जहन्नम की आग है। न तो उनका काम तमाम किया जाएगा कि वे मर जाएँ और न उनसे वहाँ का अज़ाब ही हल्का किया जाएगा..."} [३६-३७] ३८७

۴۹۹ فہرست الجزء السابع عشر (سترہواں پارہ) - اللہ تعالیٰ کا فرمان: {تو آج تم میں سے کوئی ایک دوسرے کے لیے کسی نفع یا نقصان کا مالک نہیں ہوگا...} [۴۲-۴۵] ..... ۳۲۷ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: {فرما دیجیے: میں تمہیں صرف ایک بات کی نصیحت کرتا ہوں کہ تم اللہ کے لیے دو دو اور اکیلے اکیلے کھڑے ہو جاؤ، پھر سوچ بچار کرو۔ تمہارے ساتھی کو کوئی جنون نہیں ہے...} [۴۶] ..... ۳۲۸ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: {فرما دیجیے: میں نے تم سے جو کوئی اجر مانگا ہو وہ تمہارے ہی لیے ہے، میرا اجر تو صرف اللہ کے ذمہ ہے اور وہ ہر چیز پر گواہ ہے۔} [۴۷-۴۸] .. ۳۳۱ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: {فرما دیجیے: حق آ چکا ہے اور باطل نہ کچھ ابتدا کر سکتا ہے اور نہ دوبارہ کر سکتا ہے۔} [۴۹-۵۰] ..... ۳۳۲ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور کاش تم دیکھو جب وہ گھبرائے ہوئے ہوں گے، پھر وہ بچ نہ سکیں گے اور قریب ہی کی جگہ سے پکڑ لیے جائیں گے۔} [۵۱] ..... ۳۳۳ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور وہ کہیں گے: ہم اس پر ایمان لائے۔ اور ان کے لیے اتنی دور کی جگہ سے (ایمان کا) پانا کہاں ممکن ہے؟} [۵۲] ..... ۳۳۵ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: {حالانکہ اس سے پہلے وہ اس کا انکار کر چکے تھے اور دور دراز کی جگہ سے بن دیکھے تیر چلاتے تھے۔} [۵۳] ..... ۳۳۸ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ان کے اور ان کی خواہشات کے درمیان پردہ ڈال دیا جائے گا، جیسا کہ ان سے پہلے ان جیسے لوگوں کے ساتھ کیا گیا تھا...} [۵۴] ..... ۳۳۹ تفسیر سورہ فاطر - اللہ تعالیٰ کا فرمان: {تمام تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں جو آسمانوں اور زمین کا پیدا کرنے والا ہے، فرشتوں کو دو دو، تین تین اور چار چار پروں والا پیغام رساں بنانے والا ہے...} [۱] ..... ۳۴۰ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اللہ لوگوں کے لیے جو رحمت کا دروازہ کھول دے اسے کوئی روکنے والا نہیں...} [۲] ..... ۳۴۳ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اے لوگو! اللہ نے تم پر جو احسانات کیے ہیں انہیں یاد کرو...} [۳] ..... ۳۴۴ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اگر وہ آپ کو جھٹلاتے ہیں تو آپ سے پہلے بھی رسول جھٹلائے جا چکے ہیں۔ اور تمام

معاملات اللہ ہی کی طرف لوٹائے جاتے ہیں۔} [۴-۵] ..... ۳۴۵ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بے شک شیطان تمہارا دشمن ہے، پس تم بھی اسے دشمن ہی سمجھو۔ وہ تو اپنے گروہ کو صرف اس لیے بلاتا ہے کہ وہ بھڑکتی آگ والوں میں شامل ہوں۔} [۶-۷] ... ۳۴۷ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: {تو کیا وہ شخص جس کے لیے اس کا برا عمل خوشنما بنا دیا گیا ہو اور وہ اسے اچھا سمجھنے لگا ہو...؟} [۸] ..... ۳۴۸ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اللہ ہی ہے جو ہواؤں کو بھیجتا ہے، تو وہ بادلوں کو اٹھاتی ہیں، پھر ہم انہیں کسی مردہ بستی کی طرف لے جاتے ہیں...} [۹] ..... ۳۵۱ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: {جو شخص عزت چاہتا ہو، تو تمام عزت اللہ ہی کے لیے ہے...} [۱۰] ..... ۳۵۳ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اللہ نے تمہیں مٹی سے پیدا کیا، پھر نطفے سے، پھر تمہیں جوڑے جوڑے بنایا...} [۱۱] ..... ۳۶۰ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور دونوں سمندر برابر نہیں ہیں۔ یہ ایک میٹھا، پیاس بجھانے والا اور پینے میں خوشگوار ہے...} [۱۲] ..... ۳۶۲ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: {وہ رات کو دن میں داخل کرتا ہے اور دن کو رات میں داخل کرتا ہے اور اس نے سورج اور چاند کو مسخر کر رکھا ہے - ہر ایک ایک مقررہ وقت تک چل رہا ہے۔ وہی اللہ تمہارا رب ہے...} [۱۳] ..... ۳۶۴ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اگر تم انہیں پکارو تو وہ تمہاری پکار نہیں سنیں گے؛ اور اگر وہ سن بھی لیں تو تمہاری بات قبول نہیں کر سکتے...} [۱۴] ..... ۳۶۵ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اے لوگو! تم اللہ کے محتاج ہو اور اللہ بے نیاز اور تعریف کے لائق ہے۔} [۱۵] ..... ۳۶۶ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اگر وہ چاہے تو تمہیں لے جائے اور ایک نئی مخلوق لے آئے۔} [۱۶-۱۸] ..... ۳۶۷ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اندھا اور آنکھوں والا برابر نہیں ہو سکتے...} [۱۹-۲۲] ..... ۳۶۹ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: {آپ تو صرف ایک ڈرانے والے ہیں۔} [۲۳-۲۴] ..... ۳۷۱ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اگر وہ آپ کو جھٹلاتے ہیں تو ان لوگوں نے بھی جھٹلایا تھا جو ان سے پہلے تھے...} [۲۵-۲۸] ..... ۳۷۲ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بے شک وہ لوگ جو اللہ کی کتاب پڑھتے ہیں اور نماز قائم کرتے ہیں اور ہم نے انہیں جو کچھ دیا ہے اس میں سے پوشیدہ اور علانیہ خرچ

کرتے ہیں...} [۲۹-۳۰] ..... ۳۷۷ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور وہ کتاب جو ہم نے آپ کی طرف وحی کے ذریعے بھیجی ہے وہی حق ہے، جو اپنے سے پہلی کتابوں کی تصدیق کرتی ہے...} [۳۱-۳۵] ..... ۳۷۸ - اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور جن لوگوں نے کفر کیا ان کے لیے جہنم کی آگ ہے۔ نہ ان کا کام تمام کیا جائے گا کہ وہ مر جائیں اور نہ ان سے وہاں کا عذاب ہی ہلکا کیا جائے گا...} [۳۶-۳۷] ۳۸۷

Index of the Seventeenth Volume 500 - Saying of the Almighty: (Indeed, Allah is Knower of the unseen of the heavens and the earth. Indeed, He is Knowing of that within the breasts) [38-39] ..... 392 - Saying of the Almighty: (Say, 'Have you considered your partners whom you invoke besides Allah?') [40] ..... 393 - Saying of the Almighty: (Indeed, Allah holds the heavens and the earth, lest they cease...) [41] ..... 394 - Saying of the Almighty: (And they swore by Allah their strongest oaths that if a warner came to them, they would be more guided than [any] one of the nations...) [42-43] ..... 396 - Saying of the Almighty: (Have they not traveled through the land and observed how was the end of those before them? And they were greater than them in power...) [44] ..... 400 - Saying of the Almighty: (And if Allah were to impose blame on the people for what they have earned, He would not leave on the back of the earth any creature. But He defers them...) [45] ..... 401 - Interpretation of Surah Ya-Sin ..... 403 - Saying of the Almighty: (Ya-Sin) [1-5] ..... 406 - Saying of the Almighty: (That you may warn a people whose forefathers were not warned, so they are unaware) [6-8] ..... 411 - Saying of the Almighty: (And We have put before them a barrier and behind them a barrier) [9-11] ..... 416 - Saying of the Almighty: (Indeed, it is We who bring the dead to life and record what they have put forth and what they left behind) [12] ..... 419 - Saying of the Almighty: (And present to them an example: the people of the city, when the messengers came to it) [13-19] ..... 422 - Saying of the Almighty: (And there came from the farthest end of the city a man, running. He said, 'O my people, follow the messengers') [20-29] ..... 428 - Saying of the Almighty: (How regretful for the servants! There did not come to them any messenger except that they used to ridicule him) [30-32] ... 435 - Saying of the Almighty: (And a sign for them is the dead earth. We have brought it to life and brought forth from it grain, and from it they eat) [33-36] . 440 - Saying of the Almighty: (And a sign for them is the night. We strip from it the day, and at once they are [left] in darkness) [37-38] ..... 442 - Saying of the Almighty: (And the moon - We have determined for it phases, until it returns [appearing] like the old date stalk) [39] ..... 445 - Saying of the Almighty: (It is not allowable for the sun to reach the moon, nor does the night overtake the day...) [40] ..... 450 - Saying of the Almighty: (And a sign for them is that We carried their forefathers in the laden ship) [41-44] ..... 452 - Saying of the Almighty: (And when it is said to them, 'Beware of what is before you and what is behind you; perhaps you will receive mercy')

[45-50] ..... 455 - Saying of the Almighty: (And the Horn will be blown; and at once from the graves to their Lord they will hasten) [51-54] ..... 461 - Saying of the Almighty: (Indeed the companions of Paradise, that Day, will be amused in [joyful] occupation) [55-59] ..... 467 - Saying of the Almighty: (Did I not enjoin upon you, O children of Adam, that you not worship Satan...) [60-64] ..... 473 - Saying of the Almighty: (That Day, We will seal over their mouths, and their hands will speak to Us, and their feet will testify as to what they used to earn...)
[65-68] ..... 475 - Saying of the Almighty: (And We did not give him knowledge of poetry, nor is it befitting for him. It is not but a message and a clear Qur'an) [69-70] ..... 480 - Saying of the Almighty: (Do they not see that We have created for them from what Our hands have made, grazing livestock, and [then] they are their owners...) [71-73] . 486 - Saying of the Almighty: (But they have taken besides Allah [other] gods that perhaps they would be helped) [74-76] ..... 487 - Saying of the Almighty: (Does man not consider that We created him from a [mere] sperm-drop - then at once he is a clear adversary?) [77-79] .... 489 - Saying of the Almighty: ([It is] He who made for you from the green tree, fire, and then from it you kindle) [80-83] .... 491 -
Index 495

सत्रहवें भाग की अनुक्रमणिका ५०० - अल्लाह तआला का फ़रमान: (बेशक अल्लाह आसमानों और ज़मीन के ग़ैब को जानने वाला है। निस्संदेह वह सीनों की बातों को जानने वाला है) [३८-३९] ..... ३९२ - अल्लाह तआला का फ़रमान: (कहो, 'क्या तुमने अपने उन साझीदारों को देखा है जिन्हें तुम अल्लाह के सिवा पुकारते हो?') [४०] ..... ३९३ - अल्लाह तआला का फ़रमान: (बेशक अल्लाह आसमानों और ज़मीन को थामे हुए है कि वे टल न जाएँ..) [४१] ..... ३९४ - अल्लाह तआला का फ़रमान: (और उन्होंने अल्लाह की कड़ी कसमें खायीं कि यदि उनके पास कोई डराने वाला आया, तो वे समुदायों में से किसी भी एक से अधिक मार्ग पा लेंगे...)
[४२-४३] ..... ३९६ - अल्लाह तआला का फ़रमान: (क्या उन्होंने ज़मीन में सैर नहीं की कि देखते कि उन लोगों का क्या अंजाम हुआ जो उनसे पहले थे? और वे उनसे शक्ति में अधिक थे...) [४४] ..... ४०० - अल्लाह तआला का फ़रमान: (और यदि अल्लाह लोगों को उनके किए पर पकड़ता, तो वह ज़मीन की पीठ पर किसी भी जीव को न छोड़ता। लेकिन वह उन्हें ढील देता है...)
[४५] ..... ४०१ - सूरह या-सीन की व्याख्या ..... ४०३ - अल्लाह तआला का फ़रमान: (या-सीन) [१-५] ..... ४०६ - अल्लाह तआला का फ़रमान: (ताकि तुम उस क़ौम को डराओ जिनके बाप-दादा नहीं डराए गए, इसलिए वे बेख़बर हैं)
[६-८] ..... ४११ - अल्लाह तआला का फ़रमान: (और हमने उनके सामने एक दीवार खड़ी कर दी और उनके पीछे एक दीवार) [९-११] ..... ४१६ - अल्लाह तआला का फ़रमान: (बेशक हम ही मुर्दों को जीवित करते हैं और हम लिखते हैं जो उन्होंने आगे भेजा और उनके अवशेष)
[१२] ..... ४१९ - अल्लाह तआला का फ़रमान: (और उनके लिए एक मिसाल पेश करो: बस्ती वाले, जब उनके पास रसूल आए) [१३-१९] ..... ४२२ - अल्लाह तआला का फ़रमान: (और शहर के सुदूर किनारे से एक व्यक्ति दौड़ता हुआ आया। उसने कहा, 'ऐ मेरी क़ौम, रसूलों का अनुसरण करो') [२०-२९] ..... ४२८ - अल्लाह तआला का फ़रमान: (हाय पछतावा बंदों पर! उनके पास कोई रसूल ऐसा नहीं आया जिसका उन्होंने मज़ाक न उड़ाया हो) [३०-३२] ... ४३५ - अल्लाह तआला का फ़रमान: (और उनके लिए एक निशानी मृत भूमि है। हमने उसे जीवित किया और उससे अनाज निकाला, फिर वे उससे खाते हैं) [३३-३६] . ४४० - अल्लाह तआला का फ़रमान: (और उनके लिए एक निशानी रात है। हम उससे दिन को खींच लेते हैं, तो अचानक वे अंधेरे में रह जाते हैं)
[३७-३८] ..... ४४२ - अल्लाह तआला का फ़रमान: (और चंद्रमा - हमने उसके लिए मंज़िलें

निर्धारित की हैं, यहाँ तक कि वह खजूर की पुरानी टहनी की तरह हो जाता है) [३९] ..... ४४५ - अल्लाह तआला का फ़रमान: (न सूरज के लिए यह संभव है कि वह चाँद को पकड़े और न रात दिन से आगे बढ़ सकती है...) [४०] ..... ४५० - अल्लाह तआला का फ़रमान: (और उनके लिए एक निशानी यह है कि हमने उनकी संतान को भरी हुई नौका में सवार किया) [४१-४४] ..... ४५२ - अल्लाह तआला का फ़रमान: (और जब उनसे कहा जाता है, 'डरो उससे जो तुम्हारे सामने है और जो तुम्हारे पीछे है, ताकि तुम पर दया की जाए') [४५-५०] ..... ४५५ - अल्लाह तआला का फ़रमान: (और सूर (नरसिंघा) फूँका जाएगा, तो अचानक वे अपनी क़ब्रों से अपने रब की ओर दौड़ने लगेंगे) [५१-५४] ..... ४६१ - अल्लाह तआला का फ़रमान: (बेशक जन्नत वाले आज आनंदमय कार्यों में व्यस्त हैं) [५५-५९] ..... ४६७ - अल्लाह तआला का फ़रमान: (क्या मैंने तुम्हें ताकीद नहीं की थी, ऐ आदम की संतान, कि तुम शैतान की पूजा न करना...) [६०-६४] ..... ४७३ - अल्लाह तआला का फ़रमान: (आज हम उनके मुँह पर मुहर लगा देंगे और उनके हाथ हमसे बात करेंगे और उनके पैर गवाही देंगे जो कुछ वे कमाते थे...) [६५-६८] ..... ४७५ - अल्लाह तआला का फ़रमान: (और हमने उसे कविता नहीं सिखायी और न ही वह उसके लिए उपयुक्त है। यह तो केवल एक उपदेश और स्पष्ट क़ुरआन है) [६९-७०] ..... ४८० - अल्लाह तआला का फ़रमान: (क्या उन्होंने नहीं देखा कि हमने उनके लिए उन चीज़ों में से जिन्हें हमारे हाथों ने बनाया, मवेशी पैदा किए और वे उनके स्वामी हैं...) [७१-७३] . ४८६ - अल्लाह तआला का फ़रमान: (और उन्होंने अल्लाह के सिवा औरों को उपास्य बना लिया ताकि शायद उन्हें मदद मिले) [७४-७६] ..... ४८७ - अल्लाह तआला का फ़रमान: (क्या मनुष्य ने नहीं देखा कि हमने उसे एक वीर्य-बिंदु से पैदा किया - फिर अचानक वह एक स्पष्ट झगड़ालू बन गया?) [७७-७९] .... ४८९ - अल्लाह तआला का फ़रमान: (वही है जिसने तुम्हारे लिए हरे पेड़ से आग पैदा की, फिर तुम उससे आग जलाते हो) [८०-८३] .... ४९१ - अनुक्रमणिका ४९५

سترہویں پارے کی فہرست ۵۰۰ - اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: (إِنَّ اللَّهَ عَالِمُ غَيْبِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ) [۳۸-۳۹] ..... ۳۹۲ - اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: (قُلْ أَرَأَيْتُمْ شُرَكَاءَكُمُ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِن دُونِ اللَّهِ) [٤٠] ..... ۳۹۳ - اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: (إِنَّ اللَّهَ يُمْسِكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَن تَزُولَا...) [٤١] ..... ۳۹۴ - اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: (وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لَئِن جَاءَهُمْ نَذِيرٌ لَّيَكُونُنَّ أَهْدَى مِنْ إِحْدَى الْأُمَمِ...) [٤٢-٤٣] ..... ۳۹۶ - اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: (أَوَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ وَكَانُوا أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً...) [٤٤] ..... ۴۰۰ - اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: (وَلَوْ يُؤَاخِذُ اللَّهُ النَّاسَ بِمَا كَسَبُوا مَا تَرَكَ عَلَى ظَهْرِهَا مِن دَابَّةٍ وَلَكِن يُؤَخِّرُهُمْ...) [٤٥] ..... ۴۰۱ - سورہ یسین کی تفسیر ..... ۴۰۳ - اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: (يس) [۱-۵] ..... ۴۰۶ - اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: (لِتُنذِرَ قَوْمًا مَّا أُنذِرَ آبَاؤُهُمْ فَهُمْ غَافِلُونَ) [۶-۸] ..... ۴۱۱ - اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: (وَجَعَلْنَا مِن بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَمِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا) [۹-۱۱] ..... ۴۱۶ - اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: (إِنَّا نَحْنُ نُحْيِي الْمَوْتَى وَنَكْتُبُ مَا قَدَّمُوا وَآثَارَهُمْ) [۱۲] ..... ۴۱۹ - اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: (وَاضْرِبْ لَهُم مَّثَلًا أَصْحَابَ الْقَرْيَةِ إِذْ جَاءَهَا الْمُرْسَلُونَ) [۱۳-۱۹] ..... ۴۲۲ - اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: (وَجَاءَ مِنْ أَقْصَى الْمَدِينَةِ رَجُلٌ يَسْعَى قَالَ يَا قَوْمِ اتَّبِعُوا الْمُرْسَلِينَ) [۲۰-۲۹] ..... ۴۲۸ - اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: (يَا حَسْرَةً عَلَى الْعِبَادِ مَا يَأْتِيهِم مِّن رَّسُولٍ إِلَّا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ) [۳۰-۳۲] ... ۴۳۵ - اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: (وَآيَةٌ لَّهُمُ الْأَرْضُ الْمَيْتَةُ أَحْيَيْنَاهَا وَأَخْرَجْنَا مِنْهَا حَبًّا فَمِنْهُ يَأْكُلُونَ) [۳۳-۳۶] . ۴۴۰ - اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: (وَآيَةٌ لَّهُمُ اللَّيْلُ نَسْلَخُ مِنْهُ النَّارَ فَإِذَا هُم مُّظْلِمُونَ) [۳۷-۳۷] ۴۴۲

- الله تعالیٰ کا فرمان ہے: (وَالْقَمَرَ قَدَّرْنَاهُ مَنَازِلَ حَتَّى عَادَ كَالْعُرْجُونِ الْقَدِيمِ) [۳۹] .....

۴۴۵ - الله تعالیٰ کا فرمان ہے: (لَا الشَّمْسُ يَنبَغِي لَهَا أَن تُدْرِكَ الْقَمَرَ وَلَا اللَّيْلُ سَابِقُ النَّهَارِ...)

[۴۰] ..... ۴۵۵ - الله تعالیٰ کا فرمان ہے: (وَآيَةٌ لَّهُمْ أَنَّا حَمَلْنَا ذُرِّيَّتَهُمْ فِي الْفُلْكِ الْمَشْحُونِ)

[۴۴-۴۱] ..... ۴۵۲ - الله تعالیٰ کا فرمان ہے: (وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّقُوا مَا بَيْنَ أَيْدِيكُمْ وَما خَلْفَكُمْ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ) [۴۵-۵۰] ..... ۴۵۵ - الله تعالیٰ کا فرمان ہے: (وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَإِذَا هُم مِّنَ الْأَجْدَاثِ إِلَى رَبِّهِمْ يَنسِلُونَ) [۵۱-۵۴] ..... ۴۶۱ - الله تعالیٰ کا فرمان ہے: (إِنَّ أَصْحَابَ الْجَنَّةِ الْيَوْمِ فِي شُغُلٍ فَاكِهُونَ) [۵۵-۵۹] ..... ۴۶۷ - الله تعالیٰ کا فرمان ہے: (أَلَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي آدَمَ أَن لَّا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ...) [۶۰-۶۴] ..... ۴۷۳ - الله تعالیٰ کا فرمان ہے: (الْيَوْمَ نَخْتِمُ عَلَى أَفْوَاهِهِمْ وَتُكَلِّمُنَا أَيْدِيهِمْ وَتَشْهَدُ أَرْجُلُهُم بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ...)

[۶۸-۶۵] ..... ۴۷۵ - الله تعالیٰ کا فرمان ہے:

(وَمَا عَلَّمْنَاهُ الشِّعْرَ وَمَا يَنبَغِي لَهُ إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ وَقُرْآنٌ مُّبِينٌ) [۶۹-۷۰] ..... ۴۸۰ - الله تعالیٰ کا فرمان ہے: (أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا خَلَقْنَا لَهُم مِّمَّا عَمِلَتْ أَيْدِينَا أَنْعَامًا فَهُمْ لَهَا مَالِكُونَ...) [۷۱-۷۳] . ۴۸۶ - الله تعالیٰ کا فرمان ہے: (وَاتَّخَذُوا مِن دُونِ اللَّهِ آلِهَةً لَّعَلَّهُمْ يُنصَرُونَ) [۷۴-۷۶] ..... ۴۸۷ - الله تعالیٰ کا فرمان ہے: (أَوَلَمْ يَرَ الْإِنسَانُ أَنَّا خَلَقْنَاهُ مِن نُّطْفَةٍ فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُّبِينٌ) [۷۷-۷۹] .... ۴۸۹ - الله تعالیٰ کا فرمان ہے: (الَّذِي جَعَلَ لَكُم مِّنَ الشَّجَرِ الْأَخْضَرِ نَارًا فَإِذَا أَنتُم مِّنْهُ تُوقِدُونَ) [۸۰-۸۳] ۴۹۱

- فہرست ۴۹۵